

“FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI”

MAVZUSIDAGI

XALQARO ILMIIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI TO‘PLAMI

IV SHO‘BA IV QISM

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

PANCASAKTI TEGAL UNIVERSITETI

KARABÜK UNIVERSITETI

QOZON FEDERAL UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

mavzusidagi

**XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

IV SHO‘BA (GUMANITAR FANLAR SHO‘BASI 4- QISM)

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Veb-sayt: <https://conference.ipu-edu.uz/>

**QARSHI
“ILM-FAN-MA’NAVIYAT” NASHRIYOTI
2026**

UO‘K: 001 (063)

KBK: 72я43

F 24

Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami/

– Qarshi: «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Pancasakti tegal universiteti, Karabük universiteti, Qozon federal universiteti, Qarshi davlat universiteti hamda Qarshi davlat texnika universiteti hamkorligida “Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari” mavzusida 2026 yil 8-10 oktabr kunlari o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ma’ruzalari asosida tayyorlangan nashr hisoblanadi.

To‘plamga kiritilgan maqolalarda aniq fanlar (matematika, fizika, informatika, statistika va ma’lumotlar tahlili, amaliy matematika va matematik modellashirish), muhandislik fanlari (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, neft va gaz sanoatidagi ilg‘or texnologiyalar, energetika tizimlari va energiya tejamkor texnologiyalar, konlarni o‘zlashtirish va qatlam muhandisligi, sanoat xavfsizligi, xavflarni baholash va ishonchlilik muhandisligi), tabiiy fanlar (fizika va zamonaviy fizik texnologiyalar, kimyo va kimyoviy texnologiyalar, neft-gaz sektorida atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish, biologiya, biotexnologiya va bioinformatika, neft va gaz konlarini qidirish va qatlamlarni tavsiflash), ijtimoiy-gumanitar fanlar (Iqtisodiyot va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, pedagogika va zamonaviy ta’lim texnologiyalari, psixologiya va ijtimoiy jarayonlar, falsafa, sotsiologiya va fanlararo tadqiqotlar, filologiya, lingvistika va madaniyatshunoslik) mavzularidagi masalalar qamrab olingan.

To‘plamni nashrga tayyorlovchi tahrir hay’ati tarkibi:

Bozorov O.N.	- tahrir hay’ati raisi, universitet rektori;
Farmonov J.B.	- rais o‘rinbosari, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Muminov F.SH.	- a‘zo, yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor;
Raxmatov E.A.	- a‘zo, o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Boltayev Z.B.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Kamolov D.P.	- a‘zo, “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası professori;
Uzoqov G‘.N.	- a‘zo, QarDTU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Bekpulatov I.R.	- a‘zo, QarDU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Raximov X.A.	- a‘zo, aniq fanlar sho‘basi raisi;
Tog‘ayeva M.A.	- a‘zo, tabiiy fanlar sho‘basi raisi;
Bozorov J.T.	- a‘zo, muhandislik fanlari sho‘basi raisi;
Yo‘ldoshev J.T.	- a‘zo, gumanitar fanlar sho‘basi raisi;
Rahimov A.N.	- a‘zo, “Iqtisodiyot” kafedrası mudiri;
Eshmatov B.E.	- a‘zo, “Matematika” kafedrası mudiri;
Sunatov J.T.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrası katta o‘qituvchisi;
Suropov B.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrası mudiri;
Batirov Z.L.	- a‘zo, “Pedagogika va o‘qitish metodikasi” kafedrası mudiri;
Xalilov J.A.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrası mudiri;
Xazratov A.N.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrası dotsenti;
Fayziyeva K.A.	- a‘zo, “Fakultetlararo xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Rahmatillayeva Sh.Z.	- a‘zo, “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası mudiri;
Eshonqulov R.T.	- a‘zo, “Xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Choriyeva Z.T.	- a‘zo, “Maktabgacha ta’lim” kafedrası mudiri;
Xushmanova G.I.	- a‘zo, “Rus tili va adabiyoti” kafedrası mudiri;
Mamatov Z.U.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va muhandislik fanlari” kafedrası mudiri;
Usmonov F.N.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası mudiri;
Turaqulov I.R.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Pedagogika” kafedrası mudiri;
Berdiev H.X.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “O‘zbek va rus tillari” kafedrası mudiri;
Qurbonov U.E.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Sharifov Sh.S.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va kompyuter injirining” kafedrası mudiri.
Mas’ul muharrir:	t.f.f.d., dots. Farmonov J.B.
Mas’ul kotib	t.f.d., prof. Komolov D.P.
Muharrirlar	p.f.f.d., dots. Raximov X.A., b.f.f.d. dots. Tog‘ayeva M.A., t.f.f.d., dots. Bozorov J.T. t.f.f.d., dots. Bozorov J.T., p.f.f.d., dots. Yo‘ldoshev J.T.

To‘plamga kiritilgan materiallardagi ma’lumotlar to‘g‘riligi uchun mualliflar javobgardirlar.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Ilmiy Kengashida muhokama qilingan va chop etishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-321-13-9

© Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, 2026 yil.

© «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026 yil.

Kirish soʻz!

Assalomu alaykum, hurmatli mehmonlar, aziz professor-oʻqituvchilar va olimlar, davlat va ishlab chiqarish sohasi vakillari, qadrli hamkasblar, talabalar hamda konferensiyada onlayn ishtirok etayotgan mehmonlar!

Iqtisodiyot va pedagogika universitetida oʻtkazilayotgan **“Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumaniga xush kelibsiz.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti bugungi kunda dunyoning 40 ga yaqin yetakchi oliy taʼlim muassasalari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan hamkorlik aloqalarini yoʻlga qoʻyib, ular bilan oʻzaro hamkorlik shartnoma va memorandumlarini imzolagan.

Universitet Malayziya, Hindiston, Qozogʻiston, Rossiya, Indoneziya, Turkiya kabi yana bir qancha davlatlarning nufuzli oliy taʼlim muassasalari bilan akademik va ilmiy aloqalarni rivojlantirib kelmoqda.

Shuningdek, Yevropa Ittifoqining “Erasmus+” dasturi doirasida Portugaliya, Ruminiya, Ispaniya, Bolgariya va Italiya kabi davlatlarning oliy taʼlim muassasalari bilan samarali hamkorlik yoʻlga qoʻyilgan. Mazkur hamkorlik doirasida professor-oʻqituvchilar va talabalar almashinuvi, akademik mobillik, tajriba almashish hamda ilmiy tashabbuslarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

Gʻurur va quvonch bilan taʼkidlash joizki, 2022–2026-yillar davomida universitetimizning 117 nafar professor-oʻqituvchilar xalqaro tajriba orttirib, malaka oshirib kelishdi. Xususan, Turkiyaning Karabuk universitetida 102 nafar, Rossiyaning Qozon federal universitetida 15 nafar professor-oʻqituvchimiz malaka oshirdi hamda 3 nafar talabamiz yozgi maktabda qatnashdi. Shuningdek, Vengriyaning Debresen universitetida 2 nafar oʻqituvchimiz ilmiy stajirovka oʻtab qaytdi. Yevropa Ittifoqining Erasmus+ dasturi doirasida Portugaliyaning Tomar politexnika institutida 2 nafar talabalarimiz taʼlimni tamomladi, yana 2 nafari 1 semestr davomida tahsil olmoqda va 1 nafar oʻqituvchimiz mobillik dasturida qatnashib keldi. Ispaniyaning Leon universitetida yesa 1 nafar talabamiz oʻqib kelgan boʻlsa, 3 nafar professor-oʻqituvchimiz kadrlar mobilligini amalga oshirdi. Ruminiyaning Luchian Blaga (Sibiu) va Piteshti universitetlarida yesa jami 6 nafar oʻqituvchimiz Erasmus+ doirasida xodimlar mobilligi boʻyicha xalqaro tajriba orttirib qaytdilar.

Yerishilgan natijalar bilan cheklanib qolmay, 2026–2027-oʻquv yilida ham talabalar va oʻqituvchilar almashinuvini davom yettirish rejalashtirilgan. Turkiya, Rossiya va boshqa xorijiy davlatlarning nufuzli oliygohlari bilan hamkorlikda xalqaro malaka oshirish kurslari, stajirovka hamda akademik mobillik dasturlarini yanada kengaytirish ustida tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jadal rivojlanayotgan bugungi kunda ilm-fan va innovatsiyalar jamiyat taraqqiyotining muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, sunʼiy intellekt, zamonaviy taʼlim yondashuvlari, iqtisodiy jarayonlarning transformatsiyasi va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar hayotimizning barcha jabhalariga tobora chuqur kirib kelmoqda. Bunday sharoitda ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uygʻunlashtirish, yangi gʻoyalarni qoʻllab-quvvatlash va xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi anjuman ham aynan shu ezgu maqsadga xizmat qiladi. Unda turli soha vakillarining ilmiy qarashlari, tajribasi va ilgʻor ishlanmalari oʻzaro uygʻunlashib, yangi ilmiy gʻoyalar va amaliy yechimlar uchun mustahkam zamin yaratishiga ishonamiz.

Hurmatli anjuman qatnashchilari!

Ayni vaqtda insoniyat oldida turgan muammolar bir-biridan alohida emas. Iqlim oʻzgarishi, energetik xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, suv resurslaridan oqilona foydalanish, raqamli transformatsiya, innovatsion iqtisodiyot, sunʼiy intellektning jadal rivojlanishi, kiberxavfsizlik, yangi avlod taʼlim texnologiyalari, iqtisodiy tenglik va demografik jarayonlar, bularning barchasi oʻzaro chambarchas bogʻliq. Shuning uchun ham bugungi ilm-fan fanlar chegarasidan chiqib, fanlararo hamkorlik sari intilmoqda.

Menimcha, zamonaviy ilm-fanning eng katta kuchi ham aynan shunda: matematik tafakkur iqtisodiyotga, sunʼiy intellekt barcha sohalarga, biologiya axborot texnologiyalariga, muhandislik

ekologiyaga, psixologiya esa ta'lim va ijtimoiy jarayonlarga ulanmoqda. Demak, bizga bugun alohida fanlar emas, balki muammoni kompleks ko'ra oladigan ilmiy tafakkur kerak.

Kelajakdagi universitetning vazifasi faqat talabaga tayyor bilim berishdan iborat bo'lmaydi. Universitet insonni mustaqil fikrlashga, savol berishga, muammoni aniqlashga, ilmiy izlanishga va yangi yechim yaratishga o'rgatishi kerak. Chunki kelajakda insonni texnologiyadan ajratib turadigan eng katta kuch uning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, axloqiy mas'uliyati va insoniy qadriyatlari bo'ladi.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti uchun ushbu masala ayniqsa muhim. Chunki faoliyatimiz markazida ikki muhim tushuncha: iqtisodiyot va ta'lim turadi. Bizning asosiy vazifamiz zamonaviy bilim va texnologiyalarni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etish, mehnat bozori talablariga javob beradigan, innovatsion fikrlaydigan va amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari!

Universitetimiz hamkorlik qilayotgan ishlab chiqarish korxonalari, zavodlar va tashkilotlar bilan ilmiy-amaliy aloqalarni yanada kuchaytirish, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlashni ustuvor vazifalarimizdan biri sifatida belgilagan. Kelgusida hamkor korxonalar bilan birgalikda qo'shma ilmiy loyihalarni amalga oshirish, talaba va tadqiqotchilar uchun amaliy tadqiqot maydonlarini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar asosida innovatsion ishlanmalarni yaratish hamda ularni ishlab chiqarishga joriy etishga alohida e'tibor qaratamiz.

Ishonamizki, bugungi anjuman doirasidagi ilmiy muloqotlar yangi ilmiy loyihalar, samarali hamkorliklar va amaliy natijalarga asos bo'ladi.

Shu ezgu niyatlar bilan "Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumanini ochiq deb e'lon qilaman.

Barchangizga mustahkam sog'lik, ilmiy faoliyatingizda ulkan muvaffaqiyatlar, yangi ilmiy kashfiyotlar va samarali hamkorliklar tilayman!

E'tiboringiz uchun rahmat!

**Iqtisodiyot va pedagogika universiteti rektori,
texnika fanlari nomzodi, professor O.N.Bozorov**

LINGVOPROMPTOLOGIYA: INSON VA SUN'IIY INTELLEKT MULOQOTINING SEMANTIK-KOGNITIV MODELII

Baxtiyor Mengliyev Rajabovich

Filologiya fanlari doktori, professor

TAFU tadqiqotchi-professori, Toshkent 100000, O'zbekiston

e-mail:baxtiyormen@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada inson va raqamli tizimlar muloqotining semantik-kognitiv modeli hamda yangi shakllanayotgan lingvopromptologiya sohasining nazariy va amaliy poydevori atroflicha tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi prompt va prompter tushunchalarini intellektual darajalar kesimida tahlil qilish hamda foydalanuvchini passiv o'quvchi maqomidan faol muallif darajasiga o'tkazuvchi yaxlit semantik ko'priknii ilmiy asoslashdan iboratdir. Ishda amaliy semantikaning ma'no aniqligi, kontekstual barqarorlik, semantik iqtisod, qayta aloqa va rol o'ynash kabi muhim tamoyillari ochib beriladi. Shuningdek, promptning ichki tuzilishi, ya'ni ko'rsatma, kontekst, kirish ma'lumotlari hamda chiqish formati kabi qatlamlari chuqur o'rganiladi. Prompterlarning kognitiv rivojlanish bosqichlari bo'lgan o'quvchi, izlanuvchi va muallif darajalari ham atroflicha guruhlanadi. Maqola yakunida lingvopromptologiya inson tili va algoritmik mantiq o'rtasidagi ma'no almashinuvini tartibga soluvchi, axborot shovqinini keskin kamaytiruvchi, muloqot madaniyatini boyituvchi va texnologik samaradorlikni oshiruvchi strategik vosita ekanligi to'liq isbotlab beriladi.

Kalit so'zlar: lingvopromptologiya, prompt, prompter, semantik-kognitiv model, amaliy semantika.

Аннотация. В данной научной статье подробно исследуется семантико-когнитивная модель взаимодействия человеческого мышления и алгоритмических систем, а также теоретические основы формирующейся области лингвопromptологии. Основная цель исследования заключается в анализе ключевых понятий промпта и промптера в разрезе интеллектуальных уровней и обосновании целостного семантического моста, переводящего пользователя из статуса пассивного читателя в статус активного автора. В работе раскрываются важнейшие принципы прикладной семантики: точность смысла, контекстуальная стабильность, семантическая экономия, логика обратной связи и ролевое управление. Подробно изучены внутренние структурные слои промпта, включающие инструкцию, контекст, входные данные и итоговый формат. Также последовательно классифицируются когнитивные этапы развития промптеров, охватывающие уровни обучающегося, исследователя и автора. В заключении доказывается, что лингвопromptология выступает стратегическим механизмом, регулирующим обмен смыслом между человеческим интендом и алгоритмами, существенно снижающим информационный шум, развивающим культуру коммуникации и повышающим общую технологическую эффективность.

Ключевые слова: лингвопromptология, промпт, промптер, семантико-когнитивная модель, прикладная семантика.

Abstract. This scientific article thoroughly investigates the semantic-cognitive model of interaction between human thought and algorithmic systems, alongside the theoretical foundations of the emerging field of lingvopromptology. The primary objective of the research is to analyze the core concepts of prompt and prompter across distinct intellectual levels, establishing a comprehensive semantic bridge that elevates the user from a passive reader status to an active authorial position. The study explicates essential principles of applied semantics, including semantic precision, contextual stability, semantic economy, feedback logic, and role prompting techniques. Furthermore, the internal structural layers of a prompt—comprising instructions, context, input data,

and output format—are deeply examined. The cognitive evolution stages of prompters, classified into learner, researcher, and authorial tiers, are also meticulously structured. Ultimately, the paper demonstrates that lingvopromptology acts as a vital strategic mechanism that regulates meaning transfer, eliminates linguistic noise, and significantly enhances productivity.

Keywords: *lingvopromptology, prompt, prompter, semantic-cognitive model, applied semantics.*

KIRISH

Sun'iy intellekt rivojlanishi bilan insoniyat yangi turdagi intellektual hamkorlik ostonasida turibdi. Bu muloqotning asosi bo'lgan prompt va prompter munosabatlari ma'no yaratishning iyerarxik bosqichlaridir. Bugungi kundagi asosiy muammo – insonning o'z niyatini mashinaga yetkazishda aniq metodologiyaga ega emasligi va SI imkoniyatlarini noto'g'ri baholashidir. Bu ishimizning maqsadi prompt va prompter tushunchalarini intellektual darajalar kesimida tahlil qilish hamda inson tafakkuri bilan mashina algoritmi orasidagi tafovutlarni amaliy misollar yordamida ko'rsatib berishdir.

Vazifamiz reproduktiv, analitik va konseptual darajalarni o'rganish orqali prompterni oddiy savol beruvchidan yangi nazariy modellar yaratuvchi muallif darajasiga ko'tarishdan iborat. Bu jarayonda SI intellektual jarayonni harakatga keltiruvchi mexanizm bo'lsa, prompter strategik boshqaruvchisidir. Inson niyatining (intent) mantiqiy modelga aylanishi va bu muloqotda tashabbusning kimdan chiqishi bilim yaratish sifatini belgilab beruvchi hal qiluvchi omildir. Ushbu jarayonni ilmiy-amaliy jihatdan o'rganuvchi “Lingvopromptologiya” esa inson tili va mashina algoritmlari o'rtasidagi ma'no almashinuvini tadqiq etib, foydalanuvchini SI bilan muloqotda “o'quvchi” maqomidan “muallif” maqomiga o'tkazuvchi yaxlit semantik ko'priq vazifasini o'taydi. U SI modelining ichki mantiqiy maydonini to'g'ri faollashtirish san'atidir. Kundalik hayotda ishlatadigan so'zlarimiz SI uchun matematik vektorlar va ehtimollar zanjiridan iborat. Shuning uchun ham amaliy semantika bizga so'zlarni qanday tanlash va ularni qanday tartibda joylashtirishni o'rgatadi. Bu soha lisoniy bilimlarni texnologik samaradorlikka aylantiruvchi o'ziga xos mexanizm vazifasini o'taydi.

Bu yo'nalishda asosiy e'tibor “ma'no aniqligi”ga qaratiladi. Inson muloqotida mavjud ko'p ma'nolilik (ambiguity) SI bilan ishlashda kutilmagan xatolarga sabab bo'lishi mumkin. Amaliy semantika orqali “O'zbekiston tarixi haqida yoz” (Write about the history of Uzbekistan) kabi umumiy buyruqlardan qochib, aniq semantik filtrlarni o'rnatamiz. Masalan, “Amir Temur davri iqtisodiy islohotlarini tahliliy maqola shaklida yoz” (Write about economic reforms of the Timurid era in the form of an analytical article) deb buyruq berish mashina diqqatini tor va aniq nuqtaga qaratadi.

“Lingvopromptologiya” tushunchasi tilshunoslikning nazariy qoidalarini amaliy muhandislik darajasiga ko'taradi. Bu yerda har bir so'z – ma'lum bir “semantik kalit”. Agar kalitni noto'g'ri tanlasak, mashina o'zining ulkan ma'lumotlar omboridan biz xohlamagan eshikni ochishi mumkin. Shuning uchun amaliy semantikada “kontekstual barqarorlik” (contextual stability) tushunchasi juda muhim. Foydalanuvchi o'z niyatini mashinaga shunday tushuntirishi kerakki, ichki “fikrlash” jarayoni inson niyati bilan to'liq rezonansga kirishishi lozim.

“Lingvopromptologiya” sohasidagi eng muhim tadqiqotlardan birida bu jarayonning mohiyati quyidagicha ta'riflanadi: “The semantic precision of a prompt determines the quality of the model's latent space traversal, effectively bridging the gap between human conceptual intent and machine linguistic output”[1]. Bu shuni ko'rsatadiki, prompter (vazifa beruvchi) aslida semantik muhandis rolini bajaradi va inson tafakkurini raqamli natijaga aylantiradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

SI olamida muloqotning asosi ikki ustun “prompt” va “prompter” tushunchalariga tayanadi. Prompt (ko'rsatma/buyruq) inson niyatini mashina tushunadigan shaklga o'girilgan matnli topshiriqdir. U SI modelining neyron tarmoqlari ichidagi trillionlab bog'lanishlarni ma'lum bir yo'nalishga soluvchi “semantik impuls” (semantic impulse) hisoblanadi.

Prompter bu topshiriqni shakllantiruvchi, jarayonning me'mori va mantiqiy markazi bo'lgan subyektdir. Prompterlik – til orqali mantiqiy strukturalarni boshqarish san'ati, unda inson o'z fikrini algoritmik qoidalarga muvofiqlashtiradi. Har bir so'z modelning latent fazosida yangi bir mantiqiy yo'lni ochadi va natijaning sifatini belgilaydi.

Amaliy nuqtayi nazardan, prompt mashinaga yo'l ko'rsatuvchi xarita bo'lsa, prompter o'sha xaritani chizuvchi kartograf (cartographer) dir. Inson miyasi niyatni (intent) tug'diradi, prompt o'sha niyatning raqamli in'ikosi (representation) ni yaratadi. Bu muloqotda mashina "ijrochi", prompter esa "strateg" (strategist) sifatida namoyon bo'ladi. Promptning sifati bevosita prompterning o'z maqsadini qanchalik aniq tushunishi va uni lisoniy jihatdan qanchalik to'g'ri modellashtira olishiga bog'liq. Bu ikki komponent birlashganda ma'lumotlar ummonidan kerakli natijani chiqarib oluvchi intellektual mexanizm ishga tushadi. Prompt oddiy matn emas, foydalanuvchi ongining raqamli kengaytmasidir.

Sohaning amaliy ahamiyati "semantik iqtisod" tamoyilida ko'rinadi. Bunda eng kichik so'zlar yordamida eng yuqori ma'no va aniqlikka erishishga intilamiz. SI bilan muloqotda "ko'p gapirish" emas, "to'g'ri gapirish" ustunlikka ega. Masalan, modelga "Menga yordam ber" (Help me) deyish foydasiz, biroq "Bu matnni ilmiy uslubga o'gir" (Convert this text into a scientific style) deyish aniq natija beradi. Amaliy semantika so'zlarning "semantik vazni"ni o'lchashni va keraksiz lisoniy shovqinlarni (noise) yo'qotishni o'rgatadi.

Prompting jarayonida "rol o'ynash" (role prompting) usuli ham alohida o'rin tutadi. Bu usul orqali modelga ma'lum bir semantik qobiqni kiydiramiz. Promptni "Sen tajribali huquqshunossan" (You are an experienced lawyer) deb boshlash orqali modelning diqqatini huquqiy terminologiya va mantiq nuqtasiga burasiz. Bu modelning o'z javoblarini professional va chuqur shakllantirishini ta'minlaydi. "Amaliy semantika" bunda mashinani ma'lum bir "ma'no koridori" orqali yetaklash san'atidir.

Yana bir muhim jihat "qayta aloqa semantikasi"dir. Agar SI kutgan natijani bermasa, demak, biz bergan promptda "semantik bo'shliq" (semantic gap) mavjud. Amaliy semantika bu bo'shliqni qanday qilib mantiqiy qismlar bilan to'ldirishni ko'rsatib beradi. Masalan, "Qisqaroq yoz" (Write shorter) o'rniga "Matnni 100 so'zdan oshirmasdan, xulosa ko'rinishida tayyorla" (Prepare as a summary not exceeding 100 words) deb tuzatish kiritish orqali aniq chegaralarni belgilaymiz. Bu muloqotni samarali va natijali qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bu jarayonni chuqurroq tahlil qilsak, prompt aslida neyron tarmoq uchun navigatsiya chirog'i ekanini ko'ramiz. Promptning har bir bo'lagi modelning "diqqat oynasi"da (attention window) ma'lum bir vaznni egallaydi. Masalan, "Menga she'r yoz" (Write me a poem) buyrug'i berilganda, model o'zining barcha adabiy va lirik ma'lumotlar bazasini faollashtiradi. Agar prompter o'z niyatini noaniq ifodalasa, mashina statistik ehtimolliklarga tayanib, kutilmagan javobni berishi mumkin. Shuning uchun muvaffaqiyatli prompter modelning ichki ishlash mantiqini his qilishi va so'zlarni xuddi bo'yoqlar kabi mahorat bilan tanlashi kerak bo'ladi.

Prompt muhandisligining ilmiy poydevori inson tili va algoritmik mantiqning kesishish nuqtasida yotadi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu munosabatning ahamiyati quyidagicha ta'riflanadi: "The prompt is the primary interface through which we align high-dimensional machine intelligence with human values and linguistic goals, acting as a cognitive bridge between two distinct information processing systems"[2]. Demak, bu promptning ikki intellektual tizimni birlashtiruvchi "kognitiv ko'pri" (cognitive bridge) ekanligini tasdiqlaydi.

Prompter raqamli asrning yangi mutaxassisi, u tilshunoslik, psixologiya va texnologiya bilimlarini bir nuqtada birlashtiradi. U model bilan "muloqot" qilayotganda modelning "dunyoqarashini" (world model) boshqaradi. Masalan, "Sen tajribali huquqshunossan" (You are an experienced lawyer) kabi ko'rsatma orqali prompter modelni ma'lum bir axborot filtri ichiga joylashtiradi. Bu jarayon modelning javob berish ehtimolligini toraytirib, aniqlikni (precision) oshiradi. Prompter o'z niyatini (intent) qanchalik mukammal "paketlasa", mashinadan olinadigan foyda ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Promptning ichki tuzilishi odatda bir nechta semantik qatlamdan iborat bo'ladi.

Birinchi qatlam – ko'rsatma (instruction), u nima qilish kerakligini belgilaydi.

Ikkinchi qatlam – kontekst (context), u vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan fon ma'lumotlarini taqdim etadi.

Uchinchi qatlam – kirish ma'lumotlari (input data), ya'ni model qayta ishlashi kerak bo'lgan asosiy material.

To'rtinchi qatlam format (output indicator), bu natijaning ko'rinishini belgilaydi. Prompter bu to'rt qatlamni o'zaro muvofiqlashtirganida prompt haqiqiy "aqli buyruqqa" aylanadi va modelning o'z-o'zini tushunish qobiliyatini (reasoning) oshiradi.

Mashina va inson orasidagi bu semantik hamkorlik yangi bilimlar yaratishning eng qisqa yo'lidir. Prompter modelga xato qilish imkoniyatini kamaytiruvchi cheklashlar (constraints) o'rnatish orqali natijaning ishonchliligini ta'minlaydi. Masalan, "Javobingda faqat dalillarga tayangan, taxminlardan qoch" (Stick only to facts, avoid assumptions) degan qo'shimcha promptning "axloqiy va mantiqiy filtri" (logical filter) bo'lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv modelning "gallyutsinatsiyalarini" (hallucinations) kamaytiradi. Prompter bu yerda sifat nazorati bo'yicha mas'ul shaxs sifatida maydonga chiqadi va muloqotning yakuniy natijasiga javob beradi.

Demak, prompt – inson zakovatining raqamli in'ikosi. Prompter bu in'ikosni boshqaruvchi, uni sayqallovchi va natijaga yo'naltiruvchi ijodkordir. Har bir to'g'ri tanlangan so'z, har bir joyiga qo'yilgan nuqta modelning "ongida" (latent space) yangi bir uchqunni paydo qiladi. Kelajakda prompterlik mahorati har bir mutaxassis uchun yozish va o'qish kabi zaruriy ko'nikmaga aylanadi. Mashina tushunadigan tilda gaplashishni o'rganish, aslida o'z fikrlarini yana-da aniqroq va mantiqiyroq tartibga solishni o'rganish demakdir.

Semantik maydon prompt ichidagi barcha so'z va tushuncha yaratadigan mantiqiy muhitdir. Har bir so'z bu maydonda o'zining ma'no yukiga ega, modelni ma'lum bir latent nuqtaga (latent point) yo'naltiradi. Prompter bu maydonni boshqarish uchun bir qancha asosiy vositadan foydalanadi: kontekst (context), rol (persona), cheklovlar (constraints) va format (format). Kontekst modelga "qayerda" ekanini anglatrsa, rol unga "kim" bo'lishi kerakligini uqtiradi. Masalan, "Sen adabiyotshunossan" (You are a literary critic) ko'rsatmasi modelning butun lug'at boyligini professional tahlil doirasiga yo'naltiradi. Bu mashinaning kognitiv resurslarini umumiy ma'lumotlardan aniq sohaviy bilimlar tomon safarbar etadi. Bu vositalarni ilmiy jihatdan tahlil qilganda model "ongiga" ta'siri beqiyos ekanligi ma'lum bo'ladi. Prompt muhandisligi bo'yicha yetakchi mutaxassislar bu vositalarning ahamiyatini quyidagicha ta'riflaydi: "The structural integrity of a prompt depends on the precise calibration of semantic constraints, which guide the language model through complex latent spaces to produce coherent and accurate responses"[3].

Prompter o'z vositalarini qanchalik mahorat bilan ishlatsa, modelning "gallyutsinatsiyalari" (hallucinations) shunchalik kamayadi. Ma'no maydoni qat'iy chegaralangan bo'lsa, SI asossiz ma'lumotlarni to'qib chiqarish o'rniga berilgan koordinatalar ichida ishlashga majbur bo'ladi. Prompterning yana bir muhim vositasi "diqqat oynasi" (attention window) bilan ishlashdir. Semantik maydon ichida model qaysi so'zlarga ko'proq urg'u berishini prompter belgilaydi. Masalan, "Eng muhim jihati..." (The most important aspect...) yoki "Quyidagi shartga rioya qil..." (Adhere to the following condition...) kabi iboralar semantik maydonning mantiqiy markazini ko'rsatib beradi. Cheklashlar modelning javob doirasini toraytirib, foydasiz ma'lumotlar oqimini to'xtatadi. Semantik maydon qanchalik zich va tartibli bo'lsa, natija shunchalik barqaror bo'ladi. Bu vositalar yordamida prompter modelning mantiqiy "diqqatini" (attention) kerakli nuqtaga fokuslaydi va axborot shovqinini bartaraf etadi.

Semantik maydonni shakllantirishda "semantik filtrlar" (semantic filters) ham muhim rol o'ynaydi. Bu filtrlar modelga ma'lum bir ohang yoki uslubni yuklash imkonini beradi. Masalan, "Bolalar uchun sodda tilda tushuntir" (Explain in simple terms for children) buyrug'i murakkab ilmiy tushunchalarni oson tushuniladigan metaforalarga aylantiradi. Bu yerda prompter "ma'no me'mori" sifatida maydonga chiqadi. U axborot qanday "shakl"ga ega bo'lishini ham loyihalaydi. Har bir tanlangan vosita modelning ichki neyronlarida turli ehtimolliklar zanjirini faollashtirib, natijani inson niyatiga (intent) yaqinlashtiradi.

Keyingi muhim vosita – “formatlash” (formatting). Prompter javobni jadval, ro‘yxat yoki kod ko‘rinishida talab qilishi mumkin. Bu vosita semantik maydonni tizimlashtiradi. Masalan, “Natijani JSON formatida taqdim et” (Provide the result in JSON format) ko‘rsatmasi modelni faqat ma’lumotlar strukturasi bilan ishlashga undaydi. Bu, o‘z navbatida, muloqotning samaradorligini oshiradi. Formatlash orqali prompter modeldan olinadigan ma’lumotni “xomashyo”dan “tayyor mahsulot”ga aylantiradi. Bu ma’no nazoratining (meaning control) eng yuqori darajasidir.

Ma’lumotlar bilan ishlashda prompter semantik tayanchlar (semantic anchors) yoki tayanch nuqtalaridan ham foydalanadi. Bu tayanch nuqtalar modelni asosiy mavzudan chetga chiqib ketmasligini ta’minlaydi. Masalan, “Faqat O‘zbekiston qonunchiligiga tayangan holda” (Based only on the legislation of Uzbekistan) iborasi semantik maydonning geografik va huquqiy chegarasini qat’iy belgilaydi. Bu vositasiz model o‘zining “global bilimi” orasida adashib qolishi va boshqa davlatlar qonunlarini aralashtirib yuborishi mumkin. Tayanch nuqtalar – model uchun mantiqiy “qutb yulduzi” vazifasini o‘taydi.

Prompterning barcha vositalari o‘zaro sinergiyada ishlashi lozim. Kontekst va cheklashlar bir-birini inkor etmasligi, aksincha, to‘ldirishi kerak. Masalan, “Qisqa tushuntir” (Explain briefly) va “Barcha tafsilotlarni qamrab ol” (Include all details) buyruqlari semantik maydonda “mantiqiy to‘qnashuv” (logical collision) yaratadi. Bunday holatda SI ikkilanib qoladi va natija sifati pasayadi. Shuning uchun muvaffaqiyatli prompter o‘zining “semantik asboblarni qutisi”ni (semantic toolkit) tartibli saqlashi va buyruqlar zanjirida mantiqiy izchillikni ta’minlashi shart. Bu jarayon tilshunoslik va algoritmik mantiqning eng nozik nuqtasidir.

Prompt va prompterlar o‘zlarining murakkabligi va maqsadiga ko‘ra bir necha turga bo‘linadi. Prompt turlari asosan modelga beriladigan ma’lumot miqdori va ko‘rsatma uslubi bilan belgilanadi. Eng sodda shakli – “nol urinishli prompt” (Zero-shot prompt), bunda modelga hech qanday namuna ko‘rsatmasdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq beriladi. Masalan, “Matnni tarjima qil” (Translate the text) buyrug‘i modelning mavjud bilimlariga tayanadi. Bu usul modelning umumiy intellektini tekshirish uchun qulay, ammo murakkab vazifalarda xatolik ehtimoli yuqori bo‘ladi. Prompt turi modelning ichki hisoblash resurslarini qaysi yo‘nalishda safarbar qilishini belgilaydi.

Murakkabroq vazifalarda “kam urinishli prompt” (Few-shot prompt) ishlatiladi. Bunda modelga vazifani qanday bajarish kerakligiga oid bir nechta namunalar (input-output juftliklari) taqdim etiladi. Masalan, mahsulot sharhlarini “ijobiy” yoki “salbiy”ga ajratishda avval uch-to‘rtta misol ko‘rsatiladi. Bu usul modelning semantik aniqligini keskin oshiradi. Eng yuqori samaradorlik esa mantiqiy zanjir (Chain of thought) usulida kuzatiladi. Bunda modelga “Qadam-baqadam o‘yla” (Think step by step) ko‘rsatmasi beriladi, natijada SI murakkab muammolarni kichik mantiqiy bo‘laklarga bo‘lib hal qiladi va xatolarni kamaytiradi.

Promptlarning vazifaviy turlari ham mavjud: ko‘rsatmali (instructional), tahliliy (analytical) yoki ijodiy (creative). Ko‘rsatmali promptlar aniq algoritmik vazifalarni (masalan, “Ro‘yxatni alifbo tartibida tuz”) bajaradi. Tahliliy promptlar sabab-oqibat bog‘liqligini izlaydi (“Nima uchun bu voqea yuz berdi?”). Ijodiy promptlar modelning “tasavvur” quvvatini ishga solib, yangi hikoya yoki she‘rlar yaratishga yo‘naltiriladi. Bu turlarning har biri modelning latent fazosida turli “ma’no qatlamlari”ni faollashtiradi va natijaning chuqurligini prompter niyatiga moslashtiradi. Ilmiy doiralarda prompt turlarining samaradorligi va model kognitiv jarayonlariga ta’siri quyidagicha baholanadi: “The prompt architecture acts as a structural scaffold that defines the limits of the model’s reasoning capabilities, where techniques like Chain of Thought effectively bridge the gap between simple association and complex logical deduction”[4].

Prompter turlari subyektning SI bilan muloqotdagi maqomi va tajribasiga qarab belgilanadi.

Birinchi daraja – “prompter-o‘quvchi” (learner). U faqat tayyor ma’lumot olishga intiladi va oddiy, ko‘pincha yopiq savollar beradi. Maqsadi – reproduktiv bilim (reproductive knowledge) olish, ya’ni mavjud dalillarni takrorlashdir. Masalan, “Toshkent qachon tashkil topgan?” kabi savollar bilan u modeldan ensiklopedik ma’lumotlarni qidiradi. Bu darajada inson SI ga “bilim manbayi” sifatida qaraydi va muloqotda passiv ishtirokchi rolini o‘taydi.

Ikkinchi daraja – “prompter-izlanuvchi” (researcher). U modeldan tahlil va dalillarni talab qiladi, mavjud tasniflarni shubha ostiga qo‘yadi. U model bilan hamkorlikda (collaborative) ishlaydi

va muammolarni chuqur tahlil qiladi. Izlanuvchi-prompter modelga “Nima uchun?” va “Qanday qilib?” kabi ochiq savollar berish orqali mantiqiy imkoniyatlarini eng yuqori darajada ochishga harakat qiladi. U SI bergan javobni oddiy qabul qilmaydi, qayta ishlash, filtrlash va turli nuqtayi nazar bilan solishtirish orqali yangi tushunchalar yaratishga intiladi.

Uchinchi va eng yuqori daraja – “prompter-muallif” (author/master). Bu bosqichda inson oddiy ma’lumot qidirmaydi, yangi nazariy model va konseptlarni (conceptual models) yaratadi. U modelni o’zining intellektual assistenti sifatida boshqaradi va unga yangi mantiqiy tizimlarni yuklaydi. Muallif-prompter modelga savol bermaydi, unga “tezis” beradi. U SI ni o’zining ijodiy va ilmiy salohiyatini kengaytiruvchi “ekzotiyak” (tashqi miya) sifatida ishlatadi. Bu daraja ilmiy tafakkurning yetukligini ta’minlaydi va prompterni strategik loyihachi darajasiga ko’taradi.

XULOSA

Xullas, semantik maydon inson ongi va SI imkoniyatlari kesishadigan virtual laboratoriyadir. Prompter bu laboratoriyada o’z vositalari – rol, kontekst, cheklash va format yordamida “ma’no sintezi”ni amalga oshiradi. Har bir to’g’ri qo’llanilgan vosita modelning aniqligini oshirib, javobni insoniyat sivilizatsiyasi qadriyatlariga va foydalanuvchi maqsadlariga muvofiqlashtiradi. Amaliy semantika bizga so’zlarning lug’aviy ma’nosi va “dasturiy quvvati”ni ham o’rgatadi. Bu esa raqamli kelajakda axborotni boshqarishning eng samarali yo’lidir.

Shunday qilib, prompt va prompter orasidagi munosabat doimiy rivojlanib boruvchi semantik dinamika. Prompter o’z vositalarini qanchalik mukammal o’zlashtirsa, prompt shunchalik qudratli intellektual qurolga aylanadi. Mashina va inson orasidagi bu uyg’unlik yangi bilimlar yaratishning eng samarali usulidir. Til SI ning imkoniyatlarini boshqaruvchi dasturlash tili darajasiga ko’tarilmoqda. Shuning uchun amaliy semantikani o’rganish har bir zamonaviy mutaxassis uchun strategik ahamiyatga ega, tafakkur chegaralarini kengaytiradi va raqamli hamkorlikning yangi ufqlarini ochadi.

Amaliy semantika kelajak tili bilan ishlashning poydevoridir. Biz oddiy mashina bilan gaplashmayapmiz, o’z fikrlarimizni “semantik algoritmlar”ga o’girmoqdamiz. Bu soha bizdan tilni nozik his qilish bilan birga, mantiqiy va tizimli fikrlashni ham talab etadi. Lingvopromptologiya inson zakovati va SI imkoniyatlarini bir nuqtada birlashtiruvchi kuchdir. Har bir so’z ortidagi mantiqiy quvvatni tushunish, bizga raqamli asrda cheksiz imkoniyatlar eshigini ochadi va muloqot madaniyatini yangi bosqichga ko’taradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] White, J., et al. Prompt Engineering for Large Language Models, Sebastopol, 2024, O’Reilly Media, p. 84.

[2] Bender, E. M. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big?, Montreal, 2021, ACM Conference, p. 614.

[3] Brown, T., et al. Language Models are Few-Shot Learners, San Francisco, 2020, OpenAI Research, p. 14.

[4] Wei, J., et al. Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models, Advances in Neural Information Processing Systems, 2022, Curran Associates, Inc., p. 248.

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA O’ZBEKCHADAN TURKCHAGA BADIY MATN TARJIMASI BO’YICHA BIR TADQIQOT

Hüseyin BAYDEMİR

Filologiya f. doktori, professor

Ataturk universiteti huzuridagi

Turkiyshunoslik ilmiy tadqiqotlar instituti direktori

Erzurum, Turkiya

hbaydemir@atauni.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1784-1792>

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda sun'iy intellekt yordamida o'zbekchadan turkchaga tarjima qilingan badiiy matnlardagi ma'no va ifoda muammolari o'rganildi. Material sifatida Xudoyberdi To'xtaboyevning *Muhabbat qo'shig'i* to'plamidagi "Oshning xomi" hikoyasidan ikki sahifa va Isajon Sultonning *Bilga Xoqon* romanidan bir sahifa tanlandi. Lotin va kirill yozuvidagi matnlar ChatGPT Plus yordamida bir xil ko'rsatma asosida tarjima qilindi. Natijalar tahrir qilinmasdan asl matnlar bilan qiyoslandi. So'zlarning kontekstdagi ma'nosi, murojaat shakllari va badiiy ifodaning saqlanishi yettita asosiy misol orqali tekshirildi. Hikoyada murojaat shakli noto'g'ri talqin qilingan, musobaqalashish ma'nosi yo'qolgan va yumoristik ifoda zaiflashgan. Romanda ayrim so'zlar noto'g'ri tarjima qilingan, tarixiy joyni bildiruvchi so'z va muchal bilan bog'liq vaqt ifodasi o'zgartirilgan, xalqni tavsiflovchi sifatlar boshqa ma'noda berilgan. Natijalar ikki til o'rtasidagi leksik yaqinlik badiiy tarjimaning to'g'riligini har doim ham ta'minlamasligini ko'rsatdi. Tarjimada so'zning lug'aviy ma'nosi bilan birga uning kontekstdagi vazifasi va muallifning ifoda usuli ham hisobga olinishi kerak. Xulosalar tanlangan parchalar va ushbu tarjima natijalari bilan cheklanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ChatGPT, o'zbek tili, Turkiya turkchasi, badiiy tarjima.

Аннотация. В статье рассматриваются смысловые и стилистические проблемы перевода художественных текстов с узбекского языка на турецкий язык Турции с помощью искусственного интеллекта. Материалом послужили две страницы рассказа Худойберди Тухтабаева «Oshning xomi» из сборника *Muhabbat qo'shig'i* и одна страница романа Исаджона Султона *Bilga Xoqon*. Тексты на латинице и кириллице были переведены с использованием ChatGPT Plus по одной инструкции. Полученные переводы сопоставлялись с оригиналами без редактирования. При анализе учитывались контекстуальные значения слов, формы обращения и особенности художественного повествования. Выявленные проблемы рассмотрены на семи основных примерах. В переводе рассказа обнаружены неверная передача обращения, утрата значения соревнования и ослабление юмора. В романе отмечены неправильный выбор слов, ошибочное толкование исторического обозначения места, изменение выражения времени, связанного с двенадцатилетним циклом, и искажение характеристик народа. Результаты показывают, что лексическая близость узбекского и турецкого языков не всегда обеспечивает точную передачу смысла. При переводе необходимо учитывать контекст и авторскую манеру повествования. Выводы ограничены выбранными фрагментами и результатами одного перевода каждого текста.

Ключевые слова: искусственный интеллект, ChatGPT, узбекский язык, турецкий язык, художественный перевод.

Abstract. This study examines meaning and expression problems in literary texts translated from Uzbek into Türkiye Turkish using artificial intelligence. The material comprises two pages from Xudoyberdi To'xtaboyev's short story *Oshning xomi*, published in *Muhabbat qo'shig'i*, and one page from Isajon Sulton's novel *Bilga Xoqon*. The Latin and Cyrillic Uzbek passages were translated using ChatGPT Plus with the same instruction. The unedited translations were compared with the source texts. Seven examples were examined, focusing on contextual meanings, forms of address, and literary expression. In *Oshning xomi*, problems included an incorrectly translated form of address, the loss of a competitive meaning, and weakened humor. In *Bilga Xoqon*, incorrect word choices, a misinterpreted historical term for a place, an altered expression of time based on the twelve-year cycle, and changes in the description of a community were identified. The findings show that lexical similarities between Uzbek and Türkiye Turkish do not always ensure accurate translation. The conclusions are limited to the selected passages and their translation outputs.

Keywords: artificial intelligence, ChatGPT, Uzbek, Türkiye Turkish, literary translation.

KIRISH

Katta til modellaridan tarjima maqsadida foydalanish yaratilgan matnlarni mazmun va ifoda jihatidan baholashga qaratilgan tadqiqotlarning ko'payishiga olib keldi. Aslan (2024) Albert Kamyuning *Begona* romanining inson tomonidan amalga oshirilgan tarjimalarini sun'iy intellekt asosidagi tarjima vositalari tomonidan yaratilgan tarjimalar bilan qiyoslagan. Zhang va boshqalar (2025) badiiy tarjimalarni baholashda inson baholari hamda katta til modellariga asoslangan usullarni tadqiq etgan. Okatan va Aytatlı (2026) esa badiiy matnlarning inson va sun'iy intellekt tomonidan amalga oshirilgan tarjimalarini kontekst, uslub va hissiyotning yetkazilishi jihatidan ko'rib chiqqan.

Turkiy tillar sohasida Mamatkulova Özkan (2024) zamonaviy turkiy shevalarni o'qitish kontekstida ChatGPT yordamida o'zbekchadan turkchaga va turkchadan o'zbekchaga amalga oshirilgan tarjimalar hamda matn yaratishni tadqiqot obyekti sifatida olgan. Baydemir (2026) o'zbek tilidan turk tiliga sun'iy intellekt vositasida amalga oshirilgan tarjimalarda madaniy so'zlarning berilishini o'rganib, ekspert nazoratining muhimligiga e'tibor qaratgan. Wang (2025) esa uyg'ur tilidagi badiiy matnlarning ingliz tiliga tarjimasida ChatGPT, Google Translate va Bing Translatorni qiyoslagan. Mazkur tadqiqotlar sun'iy intellekt asosidagi

tarjimaning turli til juftliklari va matn turlari doirasida o'rganilayotganini ko'rsatadi. O'zbekchadan turkchaga amalga oshirilgan badiiy tarjimalarda so'zlarning kontekstual ma'nolari va ifoda xususiyatlarining yetkazilishi ham shu doirada o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardandir.

O'zbekcha va turkcha umumiy so'z boyligi hamda o'xshash grammatik xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramay, so'zlarning ma'nolari va qo'llanish shakllari jihatidan farqlanadi. Shaklan o'xshash so'zlarning turli ma'nolarni ifodalashi, qarindoshlikni bildiruvchi ifodalarning kontekstga ko'ra qo'llanishi va badiiy ifodaning o'ziga xos usullari ikki til o'rtasidagi tarjimalarda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan xususiyatlardir.

Mazkur tadqiqotda ChatGPT vositasida o'zbekchadan turkchaga tarjima qilingan ikki badiiy matnda uchragan mazmun va ifoda muammolarini aniqlash maqsad qilingan. Xudoyberdi To'xtaboyevning *Oshning xomi* hikoyasi hamda Isajon Sultonning *Bilga Xoqon* romanidan tanlangan parchalarning tarjimalari manba matnlar bilan qiyoslangan holda tahlil qilingan.

MATERIALLAR VA USUL

Tadqiqot materialini Xudoyberdi To'xtaboyevning *Muhabbat qo'shig'i* (2019) nomli kitobidagi *Oshning xomi* hikoyasining 34–35-sahifalari hamda Isajon Sultonning *Bilga Xoqon* romanining 25-sahifasi tashkil etadi. Lotin yozuvidagi o'zbekcha hikoya va kirill yozuvidagi o'zbekcha romandan olingan jami uch sahifalik matn **2026-yil 12-sentabrda ChatGPT (Plus) vositasida** Turkchaga tarjima qilingan. Har ikki matn tarjimasida bir xil buyruqdan foydalanilgan:

Quyidagi o'zbekcha badiiy matnni Turkiya turkchasiga tarjima qil. Manba matndagi ma'no va ifoda xususiyatlarini saqlashga harakat qil. Matnga izoh qo'shma, hech qanday ifodani chiqarib tashlama yoki umumlashtirma. Faqat turkcha tarjimani ber.

Tadqiqotda ChatGPT tomonidan yaratilgan tarjimalar hech qanday tuzatish kiritilmagan holda manba matnlar bilan qiyoslangan. So'zlarning kontekstga muvofiqligi, murojaat shakllarining muqobillari va badiiy ifodaning saqlanishiga e'tibor qaratilgan. Aniqlangan muammolardan turli xato turlarini ko'rsatuvchi yettita namuna batafsil tahlil qilingan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiq qilingan tarjimalarda murojaat shakllari, kundalik so'zlashuv tiliga oid ifodalar hamda tarixiy so'zlarning muqobillarini berishda xatolar aniqlangan. Ayrim o'rinlarda so'zning ma'nosi o'zgargan, ayrim hollarda esa tasvirlangan voqea mazmuni farqlangan. Aniqlangan muammolar tanlangan yettita asosiy namuna asosida ko'rib chiqilgan; ayni matnlarda aniqlangan boshqa holatlardan ham zarur o'rinlarda foydalanilgan.

To'xtaboyevning *Oshning xomi* hikoyasida hikoyachi o'z xotini haqida gapirar ekan, "... chunki kelingiz ikkovimiz shu paytda juda shoshib turibmiz, to'yga boryapmiz" (To'xtaboyev, 2019, 34-b.) deydi. ChatGPT ushbu jumlani **Çünkü eşinizle ikimiz şu anda çok acele ediyoruz, düğüne gidiyoruz** shaklida tarjima qilgan. O'zbek tilidagi *kelingiz* bu yerda hikoyachining o'z xotini uchun ishlatgan murojaat shaklidir. Turkchada **gelininiz** yoki **yengeniz** muqobili bilan berilishi mumkin. **Eşiniz** deyilganda esa hikoyachining emas, balki murojaat qilinayotgan shaxsning xotini haqida gap ketayotgani anglashiladi. Hikoyaning davomida **hanım** va **eşim Mehri** ifodalarining muqobillarida ham shunga o'xshash xatolar mavjud. Bunday qo'llanishlarda so'zlovchi bilan suhbatdosh o'rtasidagi munosabatni hisobga olish lozim.

Hikoyachining qo'shnisi bilan o'tmishda boshdan kechirgan voqealarini eslayotgan qismida "... goho ikkimiz to'yga ketayotganda yoki qaytayotganda kim o'zar o'ynab qolardik" (To'xtaboyev, 2019, 35-b.) jumlasini uchraydi. ChatGPT buni **Bazen ikimiz düğüne giderken ya da düğünden dönerken birbirimizi görürdük** tarzida tarjima qilgan. *Kim o'zar* ikki kishining bir-biridan o'zib ketish uchun musobaqalashishini anglatadi. Shuning uchun **birbirimizi görürdük** o'rniga **birbirimizle yarışırdık** deyilishi lozim. Bu yerda hikoyachining qo'shnisi bilan uchrashgani emas, balki u bilan musobaqalashgani nazarda tutilgan. Hikoyada *"qadri bilinardi"* ma'nosidagi ifodaning **elimizde kalmazdı** shaklida tarjima qilinishi ham ma'noning o'zgarganiga misollardan biridir. Manba matnda biror narsaning qadri bilinishi ifodalangan bo'lsa, tarjimada esa uning qo'lda qolmasligi haqida so'z yuritilgan.

Isajon Sultonning *Bilga Xoqon* romanidagi *"У ерда бир қанча қорамол бурнидан ҳовур чиқа-чиқа, унда-бунда қаққайган буталарни чимдиб юрган экан"* (Sulton, 2022, 25-b.) jumlasini **Orada birkaç karamal burunlarından soluyarak, orada burada kurumuş çalıları kemirip duruyordu** shaklida tarjima qilingan. O'zbek tilidagi *qoramol* "sigir" ma'nosini anglatadi (Baydemir va Ildırı, 2025, 611-b.). ChatGPT qo'llagan "karamal" esa ushbu ma'noni ifodalamaydi. Manba tilidagi shaklga o'xshash so'z ishlatilgan, biroq turk tilidagi muqobili berilmagan.

Romanda Ishbara bilan Bulutning hayvonlarni haydab qaytgan joyi quyidagi jumlar bilan tasvirlangan: *"Икkitасини айириб беришгач, Ишбара билан Булут суюна-суюна молларни ҳайдаб, йишга қайтишди. Ишбаранинг севинчи то йишга келгунча сусаймади"* (Sulton, 2022, 25-b.). ChatGPT

ushbu parchani **İkisini ayırıp verdikten sonra İşbara ile Bulut sevinç içinde hayvanları sürerek işlerine döndüler. İşbara'nın sevinci ta yaylaya varıncaya kadar dinmedi** shaklida tarjima qilgan. Manba matnda ikki marta uchragan *İuuuza* so'zi birinchi jumlada **işlerine**, ikkinchisida esa **yaylaya** tarzida berilgan. Tarixiy *yış* so'zi "o'rmon" ma'nosini anglatadi. Har ikki jumlada ham **ormana** deyilishi lozim. Bir so'zning ketma-ket kelgan ikki jumlada turlicha nomlanishi kishilarning qayerga qaytayotganini noaniq qilib qo'ygan. Shuningdek, ushbu qismda **evlerin** tarzida tarjima qilingan so'zning **otağların** shaklida berilishi romanning tarixiy muhitiga ko'proq mos keladi. Romanda kishilarning **yılının önünden geçip** tarzida tasvirlangan harakatining **atlarına binip yola çıktılar** shaklida tarjima qilinishi ham tasvirlangan harakatni o'zgartirgan.

Vaqtni bildiruvchi bir ifodada ham ma'no o'zgarishi kuzatilgan. "*Tabğaç тўла қучға кирған, мучал уч айлангунча бўлмай*" (Sulton, 2022, 25-b.) jumlası **Tabğaç iyice güçlenmiş, on iki yıllık süre dolmadan** shaklida tarjima qilingan. *Muchal* o'n ikki yillik davrga asoslangan vaqt birligidir (Baydemir va Ildırı, 2025, 709-b.). Manba matnda esa uchta muchal haqida so'z yuritilgan. ChatGPT "uch" sonini hisobga olmay, muddatni bitta muchalga qisqartirgan. "**Henüz üç müçel bile geçmeden**" muqobili muallif ko'rsatgan muddatni saqlab qoladi. *Oshning xomi* hikoyasida noto'g'ri so'z tanlanishi sababli hazilning ta'siri susaygan bir qism ham mavjud. "*Butilkalar o'zaro kelisha olmayaptilar, shekilli, bir-birlari bilan urishib chil-parchin bo'lishibdi*" (To'xtaboyev, 2019, 35-b.) jumlası **Görünüşe bakılırsa bu ikisi anlaşıyor, birbirlerine çarpa çarpa paramparça olmuşlardı** tarzida tarjima qilingan. Bu yerda bir-biri bilan kelisha olmay, janjallashib singan narsalar butilkalardir. **Bu ikisi** ifodasi bilan butilkalar aniq ko'rsatilmagan. Undan keyin kelgan "*Butilka zormandani lattaga o'rab soladi-da!*" (To'xtaboyev, 2019, 35-b.) jumlasiga ham **Bohça denen lanet olası şeyi bir beze sarıp koyarlar!** muqobili berilgan. Holbuki, tugunga solinishidan oldin matoga o'ralishi kerak bo'lgan narsa butilkadir. Hikoyada tugunlar ichidagi butilkalarning bir-biriga urilib sinishi sababli suhbat boshlanadi. ChatGPTning ayni narsani avval noaniq qoldirishi, keyin esa **bohça** deb nomlashi suhbatning hajviy jihatini susaytirgan.

Romanda xalqning xususiyatlari sanab o'tilgan qismda "*... шу тикбош, ишонувчан, тўғригўз будун бошига қайғу келтирган эди*" (Sulton, 2022, 25-b.) ifodasi uchraydi. ChatGPT bu qismni **Bu dikbaşlı, inatçı, töresiz halkın başına yeniden gelmişti** tarzida tarjima qilgan. *Tўғригўз dürüst* ma'nosini anglatadi (Baydemir va Ildırı, 2025, 1102-b.). **Töresiz** so'zi esa manba matndagi ijobiy xususiyat o'rniga salbiy xususiyatni kiritgan. "*ишонувчан*" so'ziga muqobil sifatida berilgan **inatçı** so'zi ham noto'g'ridir. Jumlaning oxiridagi *қайғу келтирган эди* ifodasi ham **yeniden gelmişti** o'rniga **külfetler açmıştı** tarzida tarjima qilinishi lozim. Tarjimada xalqning to'g'ri so'zlıligi **töresizlik** sifatida berilgan va uning boshiga kelgan tashvishning ma'nosi yo'qolgan.

XULOSA

Tadqiq qilingan tarjimalarda murojaat shakllari, idiomatik ifodalar, tarixiy va madaniy so'zlarning tarjimasida xatolar aniqlangan. Ayrim so'zlar nomuvofiq muqobillar bilan tarjima qilingan, ayrimlarining esa kontekstdagi ma'nosi yo'qolgan. Ushbu xatolar shaxslar o'rtasidagi munosabatni, tasvirlangan harakatni, voqea sodir bo'layotgan joyni va vaqtni o'zgartirgan.

Kundalik so'zlashuv tiliga oid ifodalarda murojaat shakllarining noto'g'ri tushunilishi, musobaqalashish ma'nosining yo'qolishi va hazilning susayishi diqqatga sazovordir. Tarixiy bayonda esa davrga xos so'zlar, joy va vaqtni bildiruvchi ifodalarning tarjimasida muammolarga duch kelingan. Ushbu xatolar manba matndagi ma'lumot va muallifning ifoda uslubiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Ayrim jumlar turk tilida tabiiy ko'rinishiga qaramay, manba matnda aytilgan mazmunni ifodalamaydi. Ravonlik tarjimaning to'g'riligini aniqlash uchun o'zi bilangina yetarli mezon emas. O'zbekcha bilan turkcha o'rtasidagi lug'aviy yaqinlik ham noto'g'ri muqobillarning tanlanishiga to'sqinlik qilmagan. Badiiy tarjimada so'zlarning konteksti, shaxslar o'rtasidagi munosabatlar va asar voqealari kechayotgan davr hisobga olinishi lozim.

Mazkur tadqiqot ikki asardan tanlangan parchalar hamda ChatGPT tomonidan ushbu parchalar uchun yaratilgan tarjimalar bilan cheklangan. Tadqiqotda dasturning umumiy tarjima samaradorligini o'lchashdan ko'ra, aniqlangan xatolarning manba matn mazmuni va ifodasini qanday o'zgartirgani masalasiga e'tibor qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Aslan, E. (2024). Yapay zekâ destekli çeviri araçlarının edebi çevirideki yeterlilikleri üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, (20), 32–45. <https://doi.org/10.26650/ijuts.2024.1426435>

[2] Baydemir, H. (2026). Artificial intelligence and translation from Uzbek into Turkish. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, Special Issue 2026, 12–14. <https://doi.org/10.55640/eijmrms-special-04>

[3] Baydemir, H. ve Ildırı, N. (2025). *Büyük Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

[4] Mamatkulova Özkan, M. (2024, 18–20 Aralık). Çağdaş Türk lehçeleri öğretiminde yapay zekâ (AI) destekli çeviri ve metin üretimi üzerine bir değerlendirme: Özbekçe-Türkçe örneği [Konferans bildirisi]. Congist'24: Social Sciences and Artificial Intelligence: Theory and Practice, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

[5] Okatan, S. ve Aytatlı, T. (2026). Edebi metin çevirisinde yapay zekâ ve insan çevirisi: Bağlam, üslup ve duygu aktarımı. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 250–268.

[6] Sulton, I. (2022). *Bilga Xoqon*. Factor Books.

[7] To'xtaboyev, X. (2019). *Muhabbat qo'shig'i*. Ziyo Nashr.

[8] Wang, Q. (2025). Evaluating Uighur literary translation: A comparative study of ChatGPT, Google Translate, and Bing Translator. *PLOS ONE*, 20(10), Article e0335261. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0335261>

[9] Zhang, R., Zhao, W. ve Eger, S. (2025). How good are LLMs for literary translation, really? Literary translation evaluation with humans and LLMs. İçinde *Proceedings of the 2025 Conference of the Nations of the Americas Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies (Volume 1: Long Papers)* (ss. 10961–10988). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2025.naacl-long.548>

ОРУС ТИЛИНИН ОКУТУУНУН ЖАНЫ ЫКМАЛАРЫ

ЖАНА АНЫН ЖОЛДОРУ

Дусалиева Гульмира Шергалиевна

Баткен мамлекеттик университети,
Сүлүктү ш., Кыргыз Республикасы, окутуучу.
kurmanalieva59@mail.ru

Аннотация. Бүгүнкү күндө орус тилин окутуунун ыкмалары жана аларды ишке ашыруунун жаны жолдорун, орус тилин окутуу жолдору алдында жаны милдеттерди койот. Бул студенттердин окутуунун педагогикалык технологияларында изилдөө ишмердүүлүгүнүн элементтерин жана интерактивдүү ыкмаларын колдонууга байланыштуу. Мында орус тилин окутуунун жаны усулдарын башкача көз карашта кароону каалар элек. Канткенде ар бир сабак кызыктуу, өзүнө тарта турган жана студенттердин ой жүгүртүү активдүүлүгүн жана алардын таануу кызыгуусун өнүктүрө турган болот. Эффективдүү жолдордун бул биринчиден – окутуунун жаны ыкмалары жана алардын жолдору. Интерактивдүү окутуу – билим берүү процессинин катышуучуларынын диалогдук тыгыз байланышы – катнашына негизделген таануу ишмердүүлүгүнүн жолу. Бул ыкмал аркылуу “ баардыгы ар бирин окутуу жана ар бири баардыгын ” окутат.

Негизги сөздөр: коллективдин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн активдештирүү усулдары, интерактивдүү окутуу, технологияларынын процесси, сынчыл, ой-жүгүртүү, медиакаражаттар, компетенттүү жолдор,

Аннотация. «Новые методы и пути обучения преподавания русского языка», как утверждает автор, в настоящее время ставит перед методикой преподавания русского языка новые и новые задачи. Это связывается с тем, что введение в педагогические технологии элементов исследовательской деятельности студентов, и использование новых подходов и методов обучения. Хотелось бы предложить взглянуть на эти подходы в методике преподавания русского языка, с другой точки зрения. Как сделать так, чтобы каждое занятие проходило очень интересным, увлекательным, и развивал мыслительную активность студентов, и познавательный интерес? Один из таких приемов – это новые методы и пути интерактивного обучения. Интерактивное обучение – это способ познания, основанный на диалогах, форме взаимодействия студентов образовательного процесса; обучение, погруженное в общение, в ходе которого у студентов формируются навыки совместной деятельности. Это метод, при котором «все могут обучать каждого и каждый может обучить всех».

Ключевые слова: методы активизации потенциальных возможностей коллектива, интерактивное обучение, процесс технологии критического мышления, медиасредства, компетентностные подходы.

Annotation. *"Innovative approaches and methods in the teaching of the Russian language" as the author says, in our time, puts before teaching methods of the Russian language" new challenges. This is due to the introduction of pedagogical technology elements of research activities of students, and the use of interactive teaching methods. I would like to suggest looking at innovative approaches in the methodology of teaching the Russian language, from a different angle. How to make each lesson interesting, exciting, and develop students' mental activity and cognitive interest? One of the effective methods is interactive teaching methods. Interactive learning is a method of cognition based on dialogue forms of interaction between participants of the educational process; training immersed in communication, during which students develop skills of joint activity. It is a method in which "everyone trains everyone and everyone trains everyone."*

Keywords: methods of activation of potential possibilities of collective, interactive training, process of technology of critical thinking, media: competence approaches

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, одно из основных требований, предлагаемых к сегодняшней школе, - «на первый план выдвинуть качество знаний». Чтобы положительно решить вопрос, нам необходимо уже при подготовке учителя уделять большое внимание профессиональной направленности обучения. Реализовать профессиональную направленность будущих учителей – словесников – значит дать им те умения и навыки в изучении русской речи, которые будут им необходимы при работе с учениками.

Чему же мы можем научить будущих учителей русского языка? Одно из необходимых умений – умение владеть новыми методами и путями обучения преподавания русского языка, а также владеть научным стилем речи, рассуждать, выполняя ту или иную лингвистическую задачу, т.е. применять изученные правила конкретным языковым явлениям.

Методика, на наш взгляд, имеет объектно-предметную область, содержание и систему фундаментальных понятий, методов исследования, которыми она отличается от других наук. Методика преподавания обеспечивает такую систему обучения русскому языку, которая соответствует современной теории лингвистики о сущности языка и его социальной функции и является важным средством человеческого общения. Некоторые высказывают мнение о методике преподавания, как прикладной, практической отрасли педагогики, дающей рекомендации по обучению русского языка и по конкретной теме и требует на уроке новые профессиональные качества учителя русского языка. В задачу учителя входит организация отобранного языкового материала в систему, которая могла бы обеспечить обучение учащихся. Учитель должен правильно оценивать новые методы и пути обучения русскому языку.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методика, действительно дает такие рекомендации, и она имеет и теоретические и практические решения, которые опираются на познанные закономерности формирования грамматических понятий, овладению новых инновационных технологий¹. В развитии методики большая роль принадлежит таким ученым как, В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Ф.Ф. Фортунатов, который выступил в 1903 г. с речью «О преподавании грамматики русского языка в средней школе»; А.А.Шахматов – один из организаторов съездов преподавателей русского языка в 1904 – 1917 гг., и др.².

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

К концу XX века меняется мир: язык из средства частной сферы общения превращается в инструмент осуществления прогресса во всех сферах человеческой деятельности, где стало часто использоваться такие методы, как методы исследования, эксперимент, изучение истории языка в смежных областях, - в учебных целях. Сейчас широкая компьютеризация школьного обучения идет нарастающими темпами. Обучение родному языку в школе именно та область, где компьютеризация может изменить и методы работы, и, что самое главное, ее результаты.

Совершенствование методики преподавания русского языка с использованием новых методов и путей обучения русскому языку дает повышение интенсифицировать процесс обучения: повысить темп урока, увеличить долю самостоятельной работы учащихся. Для проведения эффективного урока влияет множество факторов, в первую очередь это личностные качества самого учителя, его знания,

¹ М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков - Методика преподавания русского языка – М. – Просвещение – 1990 г. – с.6.

² М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков - Методика преподавания русского языка – М. – Просвещение – 1990 г. – с.19.

эрудиция, и особое внимание уделяется владению профессионально – методическим умениям. В настоящее время современный урок рассматривается не как статический, а как вариативный, регулярно изменяющую форму организации учебной деятельности школьников. Для проведения эффективных уроков складываются две определенные силы: это хорошо продуманная учителем тактика ведения урока, которая состоит на основе учета научно – методических положений режиссура занятия и личностное выполнение учителем этой режиссуры, т.е. составленного им плана.

Хотелось бы предложить вам посмотреть на новые, инновационные пути в решении преподавания русского языка, с другой точкой зрения. А именно: зададим вопрос, как и чему мы, собственно, учим наших детей? Одной из самых первых острых проблем обучения это нет интереса современных учащихся изучению русского языка и, как следствие, мы можем заметить снижение грамотности, а также неумение правильно и логично выражать свои мысли.

По мнению некоторых учителей, интерес к изучению языка - это «такое эмоциональное отношение учащихся к предмету, в котором должно вызывать большое желание изучать и стимулировать увлечение к обучению этого предмета. С другой стороны это отношение к предмету может быть выражено активностью и любознательностью учащихся, в их внимании и сосредоточенности на уроке русского языка». Урок - эта та часть учебного процесса, в котором реализуются все основные проблемы обучения, воспитания и развития личности. Эффективный и творческий урок требует серьезной психолого – педагогической и методической подготовки учителя, и какими бы хорошими ни были программы, учебники и методические пособия, плохой урок все испортит³.

Еще раз нам хотелось бы остановиться на том, что любой урок, будь он традиционный или проблемный, интересный или скучный он имеет свое строение т.е. структуру проведения урока (этапы). В основу данной технологии характеризуется трёхэлементная структура урока (вызов, осмысление, рефлексия), где повторяется процесс восприятия полученной учеником информации: это прежде всего,

1. Актуализация прежних знаний и способов действий;
2. Формирование новых знаний и способов действий;
3. Применение полученных знаний и формирование умений и навыков.

Первый компонент (актуализация знаний) наряду с воспроизведением ранее изученного предлагает и установление преемственности связей прежних и новых знаний и применение их в новых ситуациях.

Второй компонент общедидактической структуры урока предполагает раскрытие сущности новых понятий, усвоение новых способов учебной и умственной деятельности учащихся.

Третий компонент дидактической структуры обеспечивает обобщение и систематизацию знаний и формирование рациональных способов которые применяются на практике. Все это характеризует общую (трехэлементную) дидактическую структуру современного урока.

Систематичность в преподавании русского языка постоянно требует четкого и целенаправленного действия на уроках.

Для того чтобы урок был интересным, нам необходимо придерживаться следующих правил:

положительный эмоциональный настрой, с улыбкой легче решать проблемы;

главным на уроке считается – ученик, который должен знать, что его в школе любят, ему верят, его прощают;

учитель должен не только учить, а сколько помогать ученику учиться;

учитель на уроке – «дирижер», который создает условия для развития и активизации познавательной деятельности ученика.

Так не будем же забывать, что на уроке жизнь ученика продолжается.

В данное время мы придаем особое значение тем идеям и направлениям, которые могут быть реализованы в системе технологий личностно – ориентированного и развивающего обучения. Обновление и модернизация – это не ломка всего и вся и замена его чем – то новым и неординарным. Это прежде всего новый взгляд на всю систему профессионально – методической работы учителя, предполагающий:

- новый подход к системе традиционных средств и методов обучения, усиление их на воспитательную и развивающую функцию с учетом запросов современного общества и особенностей сложившихся реалий;

³ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.3.

- использование новых технологий и инноваций, в основу которого положен передовой опыт учителей и исследования ученых-методистов и педагогов, представителей смежных наук;
- новая стратегия организации учебно – познавательной деятельности учащихся на уроке русского языка, как основной форме учебного процесса в школе;
- повышение уровня профессионально – методической подготовки учителя, осуществляемой на уровне научных знаний⁴;

Что нам нужно сделать, чтобы каждое занятие было интересным, увлекательным и добиться того, чтобы проводимые нами занятия могли свободно развивать мыслительную активность учащихся, и их познавательный интерес? В новой системе существует множество разнообразных методов и путей организации учебного процесса, которые помогают ученикам проявить свои индивидуальные способности. Метод обучения является процессом взаимодействия между педагогом и учащимися в результате которого происходит передача и усвоение знаний, умений, навыков, ценностей и опыта, предусмотренных содержанием обучения. Но с методической точки зрения очень важным является то, что при разработке новых моделей обучения русскому языку необходимо опираться как на общие закономерности процесса усвоения знаний и формирования умений и навыков, так и на специфические особенности языка как системы. Применение нового подхода к изучению языкового материала на уроке дает в сочетании с традиционными средствами и методами обучения, как мы сможем увидеть опыт, который дает нам обнадеживающие результаты. И мы считаем, что одним из таких эффективных форм обучения является – интерактивное обучение учащихся.

Инновационное обучение - способ познания, основывающаяся на диалогах участников образовательного процесса; обучение, в ходе которого у учащихся формируются навыки совместной деятельности. Интерактивность – это находиться постоянно в режиме беседы, диалога с кем – либо, или с чем – либо. Особенность интерактивных методов – высокий уровень активности субъектов взаимодействия, эмоциональное, духовное объединение участников⁵. Приобретенные знания, ценности и умения формируются на основе таких опытов. Интерактивное обучение основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействии.

Работа, которую проводим мы при интерактивном взаимодействии, строится в парах или же в малых группах. При групповой форме обучения мы можем решить сразу 3 основные задачи:

- 1 – коммуникативно-развивающая, способствующую развитию умения анализировать, сравнивать и обобщать изученные явления;
- 2 – социально - ориентационная, способствующую совершенствовать процесс усвоения знаний и умений, и развивать устную и письменную речь школьников;
- 3 – познавательную задачу, развивающую навыки работы с лингвистической справочной литературой и т.д.

В поисках новых форм мы обращаемся к опыту коллективного обучения на уроке. Эта форма очень удобна и эффективна при подготовке к модулю. При ее использовании каждый получает возможность, во – первых, устно проговорить весь заданный материал, во – вторых к концу независимо от домашней подготовки усвоить пройденную тему.

Весь наш процесс обучения на уроке ориентируется на реализацию принципов сотрудничества, взаимоуважения и соучастия, обеспечивающих атмосферу успеха, благоприятный эмоциональный фон и психологический комфорт для каждого ученика. Вот эти наиболее часто используемые методы интерактивного обучения: *проблемно - поисковая беседа; метод дискуссия; «мозговой штурм»; метод «деловой игры»; работа в малых группах.* И вот в такой атмосфере ученик чувствует себя свободно, учится высказывать и отстаивать свою собственную точку зрения, прислушиваться к мнению других, тем самым приобретая бесценный опыт построения диалога, умения жить в мире и согласии с окружающими его людьми и, прежде всего, в мире с самим собой.

В целях достижения нового качества подготовки учащихся по русскому языку за последние годы становится очень популярным, активно внедряются в учебный процесс новые технологии критического мышления, сущность которого заключается в создании условий для творческой самореализации школьников.

В последнее время в теории и практике обучения наблюдается интерес к более широкому использованию инновационных методов проведения уроков – это урок - праздник, урок – семинар,

⁴ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.3.

⁵ Интерактивные методы, формы и средства обучения – (методические рекомендации) – Ростов на Дону 2015 г. с.5.

урок – зачет, урок – дискуссия, урок – практикум и др. Как использует практика, эти формы и методы вызывают интерес учащихся, оказывают развивающее воздействие и дают хороший результат.

- усвоение знаний творческих и познавательных способностей ученика, развитие его личности в целом;

- усвоение способов применения основанных на поисково-исследовательской деятельности учащихся;

В настоящее время стремительно растет объем изучаемого материала и его теоретический уровень. Метод заучивания, текстуального запоминания порождает отрицательное отношение к учению. Наш опыт показывает, что если теоретический материал группируется в блоки и опорные конспекты, то появится возможность значительно увеличить объем изучаемого материала без перегрузки учащихся.⁶

Введение в обучение новых информационно – коммуникативных технологий в элементы исследовательской деятельности учащихся позволяют учителю не только учить, а направлять познавательную деятельность на учащихся и на целенаправленность обучения.

Наиболее распространенным видом исследовательского труда учеников на сегодня является метод проектов.

Метод проекта - это деятельность ученика или нескольких учеников, в которой обучающиеся самостоятельны и активны на протяжении всего цикла, которые сами придумывают и планируют работу, находят необходимые ресурсы, из других учебных областей. При проведении таких занятий возрастает значимость самостоятельной, индивидуальной, дифференцированной работы каждого ученика. В условиях работы возникает реальная возможность нагрузить каждого ученика, чаще предоставлять слово для сообщений. Таким образом, завершая работу над проектом создается условие для развития творческой познавательной активности учащихся и решение задач дифференцированного обучения, которое вполне реально, и дает положительный практический результат.

В настоящее время средством оценивания учебных достижений учащихся, наиболее соответствующим компетентностному подходу, мы считаем портфолио, которое наглядно показывает продвижение в обучении ученика в развитии ключевых компетенций. Кроме того, накопленный материал будет являться основанием оценивания результатов обучения и динамики развития компетенций учащегося в завершении курса на момент экзамена.

В данное время наша жизнь не стоит на месте и вносит свои изменения в методику преподавания. Сегодня нет такого преподавателя, который не мечтал бы о том, чтобы его общение с учащимися было бы увлекательным, интересным, эмоциональным, а главное - тем ценным приобретением, которое бы ученики смогли преобразовать в собственное мировосприятие и мироощущение. Эффективным средством активизации познавательной, рефлексивной деятельности учащихся является использование информационных технологий в образовательном и самообразовательном процессе.

Основные преимущества информационно – коммуникационных технологий: позволит разнообразить формы работы, деятельность учащихся, активизировать внимание, повысить творческий потенциал личности.

Информационно – коммуникационные технологии повышают процесс обучения, способствует эффективному усвоению: темпа урока, увеличение доли самостоятельной работы, которые позволяют мобилизовать внимание, дисциплинирует ум, усиливают познавательную активность учащихся.

Использование на уроках информационно – коммуникационных технологий, безусловно, способствует повышению мотивации к обучению. Сейчас стало нормой применение на уроках, приготовленных учителем или учениками отдельных слайдов как фрагментов будущих презентаций⁷. Целесообразно на уроках активно использовать мультимедийные средства. Использование мультимедийных средств позволяет учитывать возрастные и психологические особенности учащихся разных классов, создавать благоприятный психологический климат на занятиях, сохранять интерес учеников к предмету, поддерживать условия для самовыражения учащихся, позволяющие разнообразить работу на уроке, применять научную организацию труда учащихся, а также использовать такой немаловажный элемент обучения, как игра.

Как и любое техническое средство, компьютер не может использоваться весь урок и, согласно санитарно-гигиеническим нормам, с ним разрешается работать не более двадцати минут. Остальное время на уроке должно использоваться по усмотрению учителя. Согласно мнению родителей и наблюдению учителей, у учащихся сократилось время на выполнение домашнего задания.

⁶ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.13.

⁷ Н.В.Окунева – Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках русского языка и литературы – школьная педагогика – 2015 г. - №2 – с.3.

Представление теоретического материала в виде интерактивного учебника резко повысило интерес учащихся.

Электронное тестирование позволяет проверить умение ответственно, сосредоточенно и внимательно работать, применяя приемы самоконтроля, и которое позволило выявить не только количественный объем знаний, но и их качественный состав.

Очевидно, что компьютерные тестовые программы являются значимой частью обучения, а их достоинства - конкретность, четкость, большой объем материала, оперативный контроль, существенно повышают уровень обучения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Применение средств информационно – коммуникационных технологий в системе образования направлено на совершенствование существующих технологий обучения за счет усиления исследовательских, информационно-поисковых и аналитических методов работы с информацией. Итак, из всего сказанного выше, очевидна необходимость использования существующих возможностей для применения информационных технологий при оптимизации организации и обеспечении прочного и осознанного усвоения учебного материала – знаний и умений. При использовании всех этих данных методов в сочетании с традиционными вызывают интерес учащихся к изучению родного языка, оказывают развивающее воздействие и дают хороший обучающий эффект.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Зинина Т.Ф. Инновационные подходы к преподаванию русского языка. - М., «Молодой ученый» №8 (112), 2016.
- [2] Н.В.Окунева – Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках русского языка и литературы – школьная педагогика – 2015 г. - №2 – с.3.
- [3] Интерактивные методы, формы и средства обучения – (методические рекомендации) – Ростов на Дону 2015 г. с.5.
- [4] Сысоева Е.Ю. Инновационные методы обучения профессионального образования. - Самара, 2018.
- [5] Методика преподавания русского языка. Под редакцией М.Т.Баранова. - М., 1990.
- [6] Дусалиева Г.Ш. Актуальность использования нетрадиционных уроков русского языка как форма повышения познавательного интереса к предмету. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №8, - Бишкек, 2016.
- [7] Дусалиева Г.Ш. Активизация методов обучения на уроках русского языка. Известия вузов Кыргызстана №10. - Бишкек, 2016.
- [8] Е.Г. Шатова Урок русского языка в современной школе. Бишкек.2014.

SUN'iy INTELLEKT VA O'ZBEK TILINING RAQAMLI RIVOJI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Rahmatullayeva Shahodat Ziyotovna

Pedagogika fanlari doktori, professor v.b.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

shahodatrahmatullayeva111@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tilining raqamli rivojlanishidagi o'rni, mavjud muammolar va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. O'zbek tilini tabiiy tilni qayta ishlash tizimlariga moslashtirish, elektron korpuslar va lingvistik ma'lumotlar bazalarini kengaytirish, elektron lug'atlarni takomillashtirish, avtomatik tarjima, nutqni tanish va sintez qilish, morfologik hamda sintaktik tahlil vositalarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, o'zbek tilining agglutinativ xususiyati, grammatik shakllarning rang-barangligi, sheva va uslubiy variantlarning mavjudligi sun'iy intellekt tizimlarida tilni avtomatik qayta ishlash jarayonida yuzaga keltiradigan muammolar yoritiladi. Maqolada o'zbek tilining raqamli resurslarini boyitish, lingvistik ma'lumotlarni standartlashtirish va milliy tilning sun'iy intellekt tizimlarida samarali qo'llanishini ta'minlash bo'yicha ilmiy-amaliy istiqbollar asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'zbek tili, raqamlashtirish, kompyuter lingvistikasi, tabiiy tilni qayta ishlash, elektron korpus, lingvistik ma'lumotlar bazasi, til modellari, avtomatik tarjima, nutqni tanish, raqamli lingvistika.

Аннотация. В данной статье анализируется роль технологий искусственного интеллекта в цифровом развитии узбекского языка, а также рассматриваются существующие проблемы и перспективные направления его дальнейшего развития. Особое внимание уделяется адаптации узбекского языка к системам обработки естественного языка, расширению электронных корпусов и лингвистических баз данных, совершенствованию электронных словарей, автоматическому переводу, распознаванию и синтезу речи, а также развитию средств морфологического и синтаксического анализа. Кроме того, освещаются проблемы, возникающие при автоматической обработке узбекского языка в системах искусственного интеллекта, обусловленные его агглютинативной природой, многообразием грамматических форм, наличием диалектных и функционально-стилистических вариантов. В статье обосновываются научно-практические перспективы обогащения цифровых ресурсов узбекского языка, стандартизации лингвистических данных и обеспечения эффективного использования национального языка в системах искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, узбекский язык, цифровизация, компьютерная лингвистика, обработка естественного языка, электронный корпус, лингвистическая база данных, языковые модели, автоматический перевод, распознавание речи, цифровая лингвистика.

Abstract. This article analyzes the role of artificial intelligence technologies in the digital development of the Uzbek language, as well as the existing challenges and prospects for its further development. Particular attention is paid to adapting the Uzbek language to natural language processing systems, expanding electronic corpora and linguistic databases, improving electronic dictionaries, automatic translation, speech recognition and synthesis, and developing morphological and syntactic analysis tools. The article also examines the challenges arising in the automatic processing of Uzbek in artificial intelligence systems due to its agglutinative nature, the diversity of grammatical forms, and the presence of dialectal and functional-stylistic variants. The study substantiates the scientific and practical prospects for enriching the digital resources of the Uzbek language, standardizing linguistic data, and ensuring the effective use of the national language in artificial intelligence systems.

Keywords: artificial intelligence, Uzbek language, digitalization, computational linguistics, natural language processing, electronic corpus, linguistic database, language models, machine translation, speech recognition, digital linguistics.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining takomillashuvi axborotni izlash, qayta ishlash, saqlash va uzatish bilan bir qatorda, tabiiy tillarni avtomatik qayta ishlash, matn yaratish, tarjima qilish, nutqni tanib olish va elektron lug'atlar tuzish kabi lingvistik jarayonlarning ham yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, milliy tillarning raqamli muhitdagi imkoniyatlarini kengaytirish va ularni zamonaviy sun'iy intellekt tizimlariga moslashtirish bugungi tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda [1].

O'zbek tilining raqamli rivoji ham zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt bilan uzviy bog'liqdir. O'zbek tilini raqamli muhitda to'laqonli qo'llash uchun katta hajmdagi elektron matnlar bazasini shakllantirish, til korpuslarini rivojlantirish, elektron lug'atlarni takomillashtirish, morfologik va sintaktik tahlil vositalarini yaratish, nutqni avtomatik tanish va sintez qilish, mashina tarjimasi hamda matnlarni avtomatik tasniflash texnologiyalarini rivojlantirish talab etiladi. Bunda o'zbek tilining agglutinativ tabiati, grammatik shakllarning ko'pligi, so'z shakllarining kontekstga bog'liq ravishda o'zgarishi, sheva va variantlarning mavjudligi kabi lingvistik xususiyatlar sun'iy intellekt tizimlari uchun o'ziga xos muammolarni yuzaga keltiradi. Sun'iy intellekt texnologiyalarining til sohasiga joriy etilishi, bir tomondan, o'zbek tilining raqamli resurslarini kengaytirish va undan foydalanish imkoniyatlarini oshirsa, ikkinchi tomondan, bir qator ilmiy va amaliy masalalarni hal etishni talab qiladi. Xususan, o'zbek tilidagi yuqori sifatli va muvozanatlangan elektron korpuslarning yetariligi, lingvistik ma'lumotlarni standartlashtirish, morfologik va sintaktik belgilash tizimlarini takomillashtirish, terminologik bazalarni shakllantirish, nutqiy ma'lumotlar korpusini kengaytirish hamda sun'iy intellekt modellarini o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish muhim vazifalardan hisoblanadi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosida yaratilayotgan til texnologiyalarining sifati bevosita lingvistik ma'lumotlarning hajmi, aniqligi va tizimlashtirilganlik darajasiga bog'liq. Shu sababli o'zbek tilshunosligida an'anaviy lingvistik tadqiqotlar natijalarini raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalash, til birliklarini mashinada qayta ishlash uchun mos formatlarda tavsiflash va milliy til resurslarini yagona raqamli infratuzilma doirasida birlashtirish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tilini

raqamlashtirish va rivojlantirishdagi o'zni, o'zbek tilini avtomatik qayta ishlash jarayonida yuzaga kelayotgan lingvistik va texnologik muammolar, mavjud raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari hamda istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilining sun'iy intellekt tizimlarida samarali qo'llanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan elektron korpuslar, lingvistik ma'lumotlar bazalari, elektron lug'atlar va maxsus til modellarini rivojlantirish masalalariga e'tibor qaratiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Sun'iy intellekt zamonaviy axborot texnologiyalarining eng jadal rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, insonning bilish, tahlil qilish, qaror qabul qilish va kommunikativ faoliyatiga xos bo'lgan jarayonlarni kompyuter tizimlari orqali modellashtirishni nazarda tutadi. Sun'iy intellektning til bilan bog'liq yo'nalishi esa tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari orqali amalga oshiriladi. NLP (Natural Language Processing – NLP) inson tilidagi yozma va og'zaki axborotni kompyuter tomonidan avtomatik tarzda anglash, tahlil qilish, qayta ishlash va yaratishga imkon beruvchi lingvistik hamda texnologik usullar majmuasidir. Tabiiy tilni qayta ishlash kompyuter lingvistikasi bilan bevosita aloqador bo'lib, unda til birliklarini formal modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va semantik sathlarga oid ma'lumotlar kompyuter qayta ishlay oladigan shaklda ifodalanadi. Zamonaviy NLP tizimlarida mashinaviy o'rganish, neyron tarmoqlar, chuqur o'rganish va katta til modellari kabi texnologiyalardan foydalaniladi.

Tilni sun'iy intellekt vositasida qayta ishlash oddiy so'zlarni tanib olish bilan cheklanmaydi. Tizim matnning mazmunini aniqlash, so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni belgilash, kontekst asosida ma'noni farqlash, savollarga javob berish, matn yaratish, tarjima qilish va nutqni avtomatik qayta ishlash kabi murakkab vazifalarni bajarishi mumkin[2]. Shu sababli sun'iy intellektning tilshunoslik bilan integratsiyalash lingvistik nazariya va amaliy texnologiyalarning uzviyligini ta'minlaydi.

O'zbek tilining raqamli muhitdagi rivoji, avvalo, uning lingvistik xususiyatlarini elektron shaklda tavsiflash va kompyuter tizimlari uchun qayta ishlash imkonini beradigan resurslarni yaratish bilan bog'liq. Raqamlashtirish jarayonida o'zbek tilining lug'aviy tarkibi, grammatik qurilishi, so'z yasalishi, morfologik shakllari, sintaktik modellari, frazeologik birliklari va uslubiy imkoniyatlari tizimli ravishda elektron formatga o'tkazilishi zarur. O'zbek tilining agglutinatив tillar guruhiga mansubligi uning kompyuterda qayta ishlanishida o'ziga xos masalalarni yuzaga keltiradi. O'zbek tilida grammatik ma'nolar ko'pincha o'zakka turli qo'shimchalarning ketma-ket qo'shilishi orqali ifodalanadi. Natijada bitta leksema turli grammatik shakllarda ko'plab variantlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, *kitob*, *kitoblar*, *kitoblarimiz*, *kitoblarimizdan* kabi shakllarning barchasi bitta leksik birlikning turli morfologik ko'rinishlarini tashkil etadi. Sun'iy intellekt tizimi ushbu shakllarni to'g'ri aniqlashi, ularning o'zagini va grammatik ko'rsatkichlarini ajratishi hamda kontekstga muvofiq tahlil qilishi kerak. Shuningdek, o'zbek tilida omonimiya, ko'pma'nolilik, sinonimiya, frazeologik birliklar, ko'chma ma'nolar va kontekstual ma'no kabi hodisalar ham avtomatik semantik tahlilni murakkablashtiradi [3]. Shu jihatdan o'zbek tilining raqamli rivoji faqat texnik masala emas, balki chuqur lingvistik tadqiqotlarni ham talab qiladigan kompleks jarayondir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sun'iy intellekt asosidagi til texnologiyalarining samaradorligi ko'p jihatdan sifatli lingvistik ma'lumotlarning mavjudligiga bog'liq. Bunday ma'lumotlarning eng muhim manbalaridan biri elektron til korpusidir. Elektron korpus – ma'lum bir til yoki uning muayyan ko'rinishlariga oid katta hajmdagi tabiiy matnlarning elektron shaklda jamlangan, tizimlashtirilgan va maxsus lingvistik belgilar bilan ta'minlangan majmuasidir. O'zbek tilining rivojlangan elektron korpusi sun'iy intellekt tizimlarini o'qitish uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Korpus tarkibiga badiiy adabiyot, ilmiy matnlar, ommaviy axborot vositalari materiallari, rasmiy-huquqiy hujjatlar, publitsistik va og'zaki nutq namunalari kiritilishi tilning turli uslub va janrlardagi real qo'llanishini aks ettirish imkonini beradi. Korpus ma'lumotlari asosida so'zlarning qo'llanish chastotasi, kollokatsiyalari, kontekstual ma'nolari, grammatik shakllari va uslubiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Bunday ma'lumotlar elektron lug'atlar yaratish, avtomatik tarjima tizimlarini takomillashtirish, matnlarni tasniflash va til modellarini o'qitishda muhim ahamiyatga ega.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida an'anaviy lug'atshunoslik ham yangi bosqichga ko'tarilmoqda [4]. Elektron lug'at oddiy bosma lug'atning elektron nusxasi emas, balki qidiruv, avtomatik yangilash, o'zaro havolalar, audio materiallar, misollar va boshqa raqamli imkoniyatlarga ega bo'lgan kompleks lingvistik resursdir. O'zbek tilining elektron lug'atlarini yaratishda lug'at maqolalarini standartlashtirish, leksemalarning semantik va grammatik xususiyatlarini tizimli belgilash, so'zlarning uslubiy qatlamini ko'rsatish, sinonim va antonim munosabatlarini ifodalash hamda real matnlardan olingan kontekstual misollarni kiritish muhimdir.

Sun'iy intellekt texnologiyalari elektron leksikografiyaning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Katta hajmdagi matnlarni avtomatik tahlil qilish orqali yangi so'zlar va terminlarni aniqlash, ularning qo'llanish

chastotasini belgilash, yangi ma'nolarni kuzatish va lug'at bazasini muntazam yangilab borish mumkin. Biroq avtomatik hosil qilingan lug'aviy ma'lumotlarning ilmiy aniqligini ta'minlashda professional tilshunos va leksikografning nazorati muhimligicha qoladi.

O'zbek tilini sun'iy intellekt texnologiyalariga moslashtirish jarayonida bir qator lingvistik va texnologik muammolar mavjud. Eng avvalo, sun'iy intellekt modellarini samarali o'qitish uchun katta hajmdagi sifatli va muvozanatlangan o'zbekcha ma'lumotlar bazasi zarur. Matnlarning yetarli emasligi yoki janrlar bo'yicha nomutanosib taqsimlanishi modelning til imkoniyatlarini cheklashi mumkin.

Ikkinchi muammo o'zbek tilining morfologik murakkabligi bilan bog'liq. Agglutinatив tuzilish sababli so'z shakllarining ko'pligi avtomatik morfologik tahlil, tokenlashtirish va so'zlarni normalizatsiya qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi muammo semantik va pragmatik mazmunni avtomatik aniqlash bilan bog'liq. Bir so'zning turli kontekstlarda turlicha ma'no anglatishi, kinoya, metafora, frazeologik birliklar va yashirin mazmunning mavjudligi sun'iy intellekt tizimlaridan yuqori darajadagi kontekstual tahlilni talab qiladi.

Bundan tashqari, o'zbek tilidagi shevalar, yangi so'zlar, terminlar, qisqartmalar, internet tili va ijtimoiy tarmoqlardagi norasmiy yozishmalar ham raqamli til resurslarini shakllantirishda hisobga olinishi lozim. Aks holda, sun'iy intellekt modeli o'zbek tilining real kommunikativ imkoniyatlarini to'liq aks ettira olmaydi.

Sun'iy intellekt o'zbek tilining raqamli rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Avvalo, avtomatik tarjima tizimlari orqali o'zbek tilining boshqa tillar bilan raqamli kommunikatsiyasini kengaytirish mumkin. Nutqni tanish texnologiyalari esa og'zaki o'zbek nutqini matnga aylantirish, ovoqli yordamchilar va ta'limiy dasturlar yaratish imkonini beradi.

Matn yaratish texnologiyalari o'zbek tilidagi axborot resurslarini ko'paytirish, avtomatik referat va annotatsiyalar tayyorlash, savol-javob tizimlarini ishlab chiqish hamda ta'lim jarayonini raqamlashtirishda qo'llanishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida matnlarning imloviy va grammatik xatolarini aniqlash, uslubiy tahlil qilish va avtomatik tahrirlash imkoniyatlari ham kengayadi. Bunday texnologiyalar o'zbek tilining internetdagi mavqeini mustahkamlash, milliy raqamli kontentni ko'paytirish va tilning zamonaviy kommunikatsiya vositalaridagi funksional imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Kelajakda o'zbek tili uchun sun'iy intellektga asoslangan yagona raqamli lingvistik infratuzilmani shakllantirish muhim vazifalardan biri bo'lishi mumkin. Bunday infratuzilma elektron korpuslar, terminologik bazalar, elektron lug'atlar, morfologik va sintaktik analizatorlar, nutq korpuslari, avtomatik tarjima tizimlari va zamonaviy til modellarini o'zaro integratsiyalashni nazarda tutadi. Istiqbolda o'zbek tilining katta hajmdagi sifatli korpuslarini yaratish, lingvistik ma'lumotlarni yagona standart asosida belgilash, ochiq ma'lumotlar bazalarini rivojlantirish, o'zbek tiliga mos til modellarini ishlab chiqish va ularni muntazam takomillashtirib borish zarur. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlarida o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlari, lingvistik me'yorlari va kommunikativ an'analarini to'g'ri aks ettirish masalasiga ham alohida e'tibor berilishi lozim. Demak, o'zbek tilining raqamli rivoji texnologik jarayon bilan bir qatorda, lingvistik resurslarni tizimlashtirish, til birliklarini formal tavsiflash va tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarini sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashni talab etadi. Bu jarayon o'zbek tilining raqamli makondagi faoliyat doirasini kengaytirish, uning ilmiy, ta'limiy va kommunikativ imkoniyatlarini oshirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi.

O'zbek tilini sun'iy intellekt texnologiyalariga integratsiya qilish jarayonida mavjud lingvistik va texnologik muammolarni aniqlash hamda ularning ilmiy asoslangan yechimlarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Avvalo, o'zbek tilida sun'iy intellekt tizimlarini o'qitish uchun zarur bo'lgan katta hajmdagi sifatli, ishonchli va muvozanatlangan raqamli ma'lumotlarning yetarliligi masalasi dolzarbdir. Til modeli qanchalik katta va xilma-xil ma'lumotlar asosida o'qitilsa, uning real til hodisalarini anglash va qayta ishlash imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi. Shu sababli badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy, so'zlashuv va internet matnlarini qamrab oluvchi keng qamrovli o'zbek tili korpuslarini rivojlantirish zarur.

Ikkinchi muammo o'zbek tilining morfologik xususiyatlari bilan bog'liq. O'zbek tilining agglutinatив tabiati sababli bir leksema ko'plab grammatik shakllarda namoyon bo'ladi. Bu esa avtomatik morfologik tahlil, lemmatizatsiya, tokenlashtirish va grammatik belgilash jarayonlarini murakkablashtiradi. Mazkur muammoni hal etish uchun o'zbek tilining morfologik modeli va grammatik kategoriyalarini hisobga oluvchi maxsus algoritmlar hamda lingvistik dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

Uchinchi muammo o'zbek tilidagi semantik va pragmatik hodisalarni avtomatik aniqlash masalasidir. Ko'pma'nolilik, omonimiya, metafora, metonimiya, frazeologizmlar, kinoya va kontekstual ma'no kabi hodisalar oddiy statistik tahlil orqali to'liq aniqlanmaydi. Shuning uchun sun'iy intellekt modellarini o'zbek tilining semantik va pragmatik xususiyatlarini aks ettiruvchi maxsus ma'lumotlar bilan boyitish muhimdir.

Yana bir muhim masala – o'zbek tilining terminologik resurslarini raqamlashtirishdir. Fan va texnikaning jadal rivojlanishi natijasida yangi terminlar paydo bo'lmoqda. Ularni elektron bazalarda

muntazam qayd etish, ma'nosini izohlash, soha bo'yicha tasniflash va boshqa tillardagi muqobillari bilan bog'lash sun'iy intellekt tizimlarining terminologik aniqligini oshiradi. Mazkur muammolarni bartaraf etishda tilshunoslar, dasturchilar, matematiklar, tarjimonlar va soha mutaxassislarining hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt uchun lingvistik resurslarni yaratish faqat texnik jarayon emas, balki tilning strukturaviy, semantik, uslubiy va milliy-madaniy xususiyatlarini chuqur o'rganishni talab qiladigan kompleks ilmiy faoliyatdir.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tiliga tatbiq etilishi natijasida tilni avtomatik qayta ishlashning bir qator amaliy yo'nalishlarini rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi. Xususan, avtomatik tarjima, matnni ovozga aylantirish, nutqni matnga o'girish, imlo va grammatik xatolarni aniqlash, matnlarni mavzu bo'yicha tasniflash hamda savol-javob tizimlarini yaratish kabi yo'nalishlar o'zbek tilining raqamli imkoniyatlarini kengaytiradi.

Elektron korpuslar asosida so'zlarning qo'llanish chastotasini aniqlash, ularning turli kontekstlardagi ma'nolarini tahlil qilish va grammatik xususiyatlarini belgilash mumkin. Bunday ma'lumotlar sun'iy intellekt modellarini o'qitishda muhim lingvistik baza vazifasini bajaradi. Ayniqsa, morfologik jihatdan belgilangan korpuslar o'zbek tilidagi so'z shakllarini avtomatik aniqlash va tahlil qilish uchun katta amaliy ahamiyatga ega.

Sun'iy intellektning yana bir muhim imkoniyati elektron leksikografiya bilan bog'liq. Katta hajmdagi elektron matnlarni tahlil qilish orqali yangi so'z va terminlarni aniqlash, ularning qo'llanish chastotasini kuzatish, sinonimik va semantik munosabatlarini belgilash hamda elektron lug'atlarni muntazam yangilab borish mumkin. Natijada an'anaviy lug'at tuzish jarayoni zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan boyitiladi.

O'zbek tilining raqamli rivojlanishida nutq texnologiyalarining ham istiqboli katta. O'zbekcha nutqni avtomatik tanish tizimlari ta'lim, elektron hukumat, media, mobil ilovalar va turli axborot xizmatlarida qo'llanishi mumkin. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi matnlarni ovozlashtirish texnologiyasi ko'rish imkoniyati cheklangan foydalanuvchilar uchun ham qulay raqamli muhit yaratishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining sun'iy intellekt tizimlaridagi imkoniyatlarini kengaytirish uchun uch asosiy yo'nalish: sifatli lingvistik ma'lumotlar bazasini yaratish, maxsus til modellarini rivojlantirish va lingvistik hamda texnologik mutaxassislar hamkorligini kuchaytirish muhim hisoblanadi. Ushbu yo'nalishlarning o'zaro uyg'unlashuvi o'zbek tilining raqamli makondagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qiladi.

XULOSA

O'zbek tilining sun'iy intellekt tizimlarida samarali qo'llanishini ta'minlash uchun elektron korpuslar, lingvistik ma'lumotlar bazalari, elektron lug'atlar, morfologik va sintaktik analizatorlar, nutq korpuslari, avtomatik tarjima tizimlari va zamonaviy til modellarini o'zaro integratsiyalash muhim ahamiyatga ega. O'zbek tilining agglutinatib tabiati, grammatik shakllarning ko'pligi, semantik va pragmatik hodisalarning murakkabligi, sheva va uslubiy variantlarning mavjudligi sun'iy intellekt tizimlarida tilni avtomatik qayta ishlash jarayonida alohida yondashuvni talab etadi.

O'zbek tilining raqamli rivojlanishi uchun sifatli lingvistik ma'lumotlar bazasini yaratish, maxsus til modellarini rivojlantirish va lingvistik hamda texnologik mutaxassislar hamkorligini kuchaytirish muhim hisoblanadi. Shuningdek, lingvistik ma'lumotlarni yagona standart asosida belgilash, ochiq ma'lumotlar bazalarini rivojlantirish, terminologik resurslarni raqamlashtirish, o'zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlari va lingvistik me'yorlarini sun'iy intellekt tizimlarida to'g'ri aks ettirish zarur. Sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tiliga tatbiq etilishi avtomatik tarjima, nutqni tanish va sintez qilish, matn yaratish, imlo va grammatik tahlil, elektron leksikografiya, matnlarni tasniflash va savol-javob tizimlari kabi ko'plab yo'nalishlarning rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin. Shu jihatdan o'zbek tilining raqamli rivoji nafaqat texnologik, balki lingvistik, ilmiy, ta'limiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Xolmanova Z.T. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent. Akademik nashr. 2011.–160 b.
- [2] Toshxonov L.T. Формирование отрицания с префиксами. – Rossiya, «Question of Science and Education», №15(99), 2020. – Б.58–64
- [3] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Мирзо Улуғбек ном. Ўзбекистон миллий университети, 2003. 2. –Б. 599.
- [4] Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. О'quv qo'llanma. –Тошкент, 2024.
- [5] Narxodjayeva X.Sh. O'zbek tilini raqamli transformatsiya qilish: leksik, morfologik va sintaktik resurslarni avtomatlashtirish. Til va adabiyot.uz. 2025-yil, 20/66. 124-126-b.

ONOMASTIKANING DOLZARB MUAMMOLARI

Jabborov Xo'jamurod Jabborovich

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: jabborov_xujamurod@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada onomastika fanining dolzarb nazariy-metodologik muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — onomastik birliklarni tasniflash tizimidagi nomuvofiqlik, geografik nomlarni transliteratsiya va standartlashtirish, onomastik resurslarning raqamlashtirilmaganligi, antroponimik tizimning globallashtirish sharoitida transformatsiyasi hamda toponimlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy jihatlari kabi masalalarni yoritish va ularning yechimiga oid yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat. Tadqiqotda tavsiflash, tahlil-sintez, chog'ishtirma-tipologik hamda umumlashtirish usullaridan foydalanilgan. Tahlil natijalarida aniqlandiki, onomastika fani nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, etnografiya va huquqshunoslik fanlari chegarasida rivojlanayotgani sababli, uning metodologik apparati hali yetarli darajada izchil emas. Shuningdek, geografik axborot tizimlari (GIS) va sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi onomastika oldiga onomastik birliklarni avtomatik aniqlash, raqamli onomastik ma'lumotlar bazalarini yaratish kabi yangi vazifalarni qo'yimoqda. Maqola yakunida onomastikaning kelgusi rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha xulosa va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: onomastika, toponimika, antroponimika, transliteratsiya, kompyuter onomastikasi, qayta nomlash.

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные теоретико-методологические проблемы ономастики. Цель исследования заключается в освещении таких вопросов, как несогласованность классификационной системы ономастических единиц, транслитерация и стандартизация географических названий, отсутствие оцифрованных ономастических ресурсов, трансформация антропонимической системы в условиях глобализации, а также социально-политические аспекты переименования топонимов, и в обобщении подходов к их решению. В работе использованы методы описания, анализа и синтеза, сравнительно-типологический и обобщающий методы. В результате анализа установлено, что, поскольку ономастика развивается на стыке языкознания, истории, географии, этнографии и юриспруденции, её методологический аппарат до сих пор недостаточно последователен. Кроме того, развитие геоинформационных систем (ГИС) и технологий искусственного интеллекта ставит перед ономастикой новые задачи — автоматическое распознавание ономастических единиц и создание цифровых ономастических баз данных. В заключение статьи приведены выводы и рекомендации относительно дальнейших направлений развития ономастики.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, антропонимика, транслитерация, компьютерная ономастика, переименование.

Abstract. This article analyzes the current theoretical and methodological problems of onomastics. The aim of the research is to highlight issues such as the lack of a unified classification system for onomastic units, the transliteration and standardization of geographical names, the absence of digitized onomastic resources, the transformation of anthroponymic systems under globalization, and the socio-political dimensions of place-name renaming, and to summarize approaches to their solution. The study employs descriptive, analytical-synthetic, comparative-typological, and generalization methods. The analysis reveals that, since onomastics develops at the intersection of linguistics, history, geography, ethnography, and law, its methodological apparatus remains insufficiently consistent. Furthermore, the development of geographic information systems (GIS) and artificial intelligence technologies poses new challenges for onomastics, including the automatic recognition of onomastic units and the creation of digital onomastic databases. The article concludes with findings and recommendations concerning the future directions of development in onomastics.

Keywords: onomastics, toponymy, anthroponymy, transliteration, computational onomastics, renaming.

KIRISH

Onomastika — atoqli otlarni, xususan, toponim, antroponim, zoonim, kosmonim, ktematonim kabi turli xil onomastik birliklarni o'rganuvchi til bilimi sohasi bo'lib, u tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya va boshqa fanlar chegarasida shakllangan interdisiplinar xarakterga ega. Atoqli otlarning o'ziga xos semantik-struktur tabiati, ularning xalq tarixi, madaniyati va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqligi onomastikani

nafaqat sof lingvistik, balki keng qamrovli madaniy-tarixiy tadqiqot ob'ektiga aylantiradi. Zamonaviy davrda globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda geosiyosiy o'zgarishlar onomastika oldiga bir qator yangi, ilgari mavjud bo'lmagan muammolarni qo'yimoqda: onomastik birliklarni yagona tizim asosida tasniflash, geografik nomlarni xalqaro standartlarga muvofiq transliteratsiya qilish, onomastik resurslarni raqamlashtirish, an'anaviy antroponimik tizimning globallashuv ta'sirida o'zgarishi hamda toponimlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy oqibatlari shular jumlasidandir.

Mazkur maqolaning maqsadi — zamonaviy onomastika fanida kuzatilayotgan dolzarb nazariy-metodologik muammolarni (tasnif tizimidagi nomuvofiqlik, transliteratsiya va standartlashtirish, raqamli resurslarning yetishmasligi, antroponimik tizim transformatsiyasi, qayta nomlash siyosati) tizimli tahlil qilish va ularning yechimiga oid zamonaviy yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot uchun material sifatida so'nggi o'n yillikda nashr etilgan xalqaro va mahalliy onomastika bo'yicha ilmiy-nazariy adabiyotlar, jumladan toponimika, antroponimika va kompyuter onomastikasiga oid monografiya hamda maqolalar, shuningdek geografik nomlarni standartlashtirish bo'yicha xalqaro tashkilotlarning me'yoriy hujjatlari tanlab olindi. Tadqiqot metodologiyasi tavsiflash, tahlil-sintez, chog'ishtirma-tipologik va umumlashtirish usullariga asoslandi. Tavsiflash usuli orqali onomastikaning har bir yo'nalishidagi muammoning shakllanish tarixi va mohiyati yoritildi; tahlil-sintez usuli yordamida turli mualliflarning yondashuvlari o'zaro solishtirildi; chog'ishtirma-tipologik usul an'anaviy va zamonaviy onomastik tadqiqotlar paradigmatlari orasidagi farq va o'xshashliklarni aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Onomastikaning birinchi dolzarb muammosi — onomastik birliklarni tasniflash tizimidagi nomuvofiqlik bilan bog'liq. A.V. Superanskaya, V.A. Nikonov, N.V. Podolskaya kabi mualliflar tomonidan taklif etilgan tasnif tizimlari onomastik makonni turlicha mezonlar (denotat turi, struktura, funksiya) asosida bo'laklarga ajratadi, natijada bir xil onomastik birlik turli tadqiqotchilar tomonidan turlicha guruhga kiritilishi mumkin. Masalan, ko'cha, maydon, ko'prik kabi shahar ichki ob'ektlari nomlari (urbanonimlar) ba'zi tasniflarda mustaqil onomastik razryad sifatida, boshqalarida esa toponimikaning tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bundan tashqari, umumiy otning atoqli otga aylanish jarayoni (onimizatsiya) va atoqli otning umumiy otga aylanishi (deonimizatsiya) chegarasini aniq belgilash borasida ham yakdil yondashuv mavjud emas — bu, ayniqsa, ko'pma'noli yoki tarixiy jihatdan o'zgargan nomlarni tahlil qilishda jiddiy metodologik qiyinchilik tug'diradi. Milliy onomastika maktablarida (jumladan, o'zbek onomastikasida T. Nafasov, Z. Do'simov, S. Qoraev, E. Begmatov kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan tasniflarda) qo'llaniladigan terminologiya xalqaro onomastik terminologiya bilan to'liq mos kelmasligi natijasida qiyosiy-tipologik tadqiqotlarni olib borishda qo'shimcha izohlash zarurati tug'iladi.

Ikkinchi muhim muammo geografik nomlarni transliteratsiya qilish va ularni xalqaro standartlarga muvofiq unifikatsiya qilish bilan bog'liq. O'zbekiston hududidagi toponimlar tarixiy taraqqiyot davomida bir necha marta — arab yozuvidan lotin yozuviga, lotin yozuvidan kirill yozuviga va yana lotin yozuviga o'tish jarayonida — turlicha grafik shaklda qayd etilgan, bu esa bir xil geografik ob'ektning turli davr xaritalarida, hujjatlarida va xalqaro manbalarda bir-biridan farq qiluvchi yozilishlarga ega bo'lishiga olib kelgan. Amaldagi lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi transliteratsiyasi bilan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Geografik nomlar bo'yicha ekspertlar guruhi (UNGEGN) tavsiya etgan xalqaro romanizatsiya standartlari o'rtasida ham to'liq muvofiqlik mavjud emas, natijada xalqaro xaritalar, GPS-navigatsiya tizimlari va ilmiy nashrlarda bir xil toponimning bir necha xil yozilishi uchraydi. Bu holat nafaqat amaliy-texnik, balki ilmiy-nazariy muammo ham hisoblanadi, chunki transliteratsiya tizimidagi izchillikning yo'qligi toponimlarning etimologik tahlilini va tillararo qiyosiy tadqiqini murakkablashtiradi.

Uchinchi yo'nalish — onomastik resurslarning yetarli darajada raqamlashtirilmaganligi va yagona elektron ma'lumotlar bazasining mavjud emasligi bilan bog'liq muammolardir. Ko'plab rivojlangan mamlakatlarda (masalan, AQSh Geologik xizmatining GONet Names Server tizimida) milliy toponimik ma'lumotlar bazasi mavjud bo'lib, unda har bir geografik nom uchun standartlashtirilgan yozilish, koordinatalar va tarixiy variantlar qayd etilgan. O'zbekistonda esa bunday yagona, ochiq va mashinaviy o'qiladigan (machine-readable) formatdagi milliy onomastik ma'lumotlar bazasi hali to'liq shakllantirilmagan, mavjud lug'at va spravochniklar asosan qog'oz nashr shaklida bo'lib, ularni geografik axborot tizimlari (GIS) bilan integratsiyalash, shuningdek katta hajmdagi matnlardan onomastik birliklarni avtomatik aniqlash (Named Entity Recognition) vazifalari uchun bevosita foydalanish imkoniyati cheklangan. Bu holat, o'z

navbatida, kompyuter onomastikasi kabi zamonaviy yo'nalishning milliy til materialida rivojlanishini sekinlashtirmoqda.

To'rtinchi muammo antroponimik tizimning globallashuv sharoitida transformatsiyasi bilan bog'liq. An'anaviy o'zbek antroponimik tizimida ism qo'yish odatda diniy-ma'naviy qadriyatlar, ajdodlar xotirasi, tug'ilgan kun yoki fasl bilan bog'liq ramziy ma'no asosida amalga oshirilgan bo'lsa, so'nggi o'n yilliklarda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va xorijiy ommaviy madaniyat ta'siri ostida yosh ota-onalar tomonidan an'anaviy bo'lmagan, ko'pincha xorijiy kelib chiqishga ega ismlarning tanlanishi tendentsiyasi kuzatilmoqda. Bu jarayon, bir tomondan, antroponimikonning boyishi sifatida talqin qilinishi mumkin bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy antroponimik an'ananing izchilligiga, hamda ismlarning fonetik-morfologik jihatdan o'zbek tili tizimiga moslashuvi masalasiga oid yangi ilmiy va amaliy (jumladan, fuqarolik holati dalolatnomalarini rasmiylashtirish bilan bog'liq huquqiy) muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu jarayonning sotsiolingvistik dinamikasi, ya'ni qaysi ijtimoiy guruhlarda va qanday sur'atda kechayotganligi hali yetarlicha sistemli tadqiq etilmagan.

Beshinchi yo'nalish sifatida toponimlarni qayta nomlashning ijtimoiy-siyosiy va til siyosati jihatlarini ko'rsatish mumkin. Tarixiy davrlar almashinuvi, mustaqillik yillaridagi mafkuraviy o'zgarishlar hamda milliy o'zlikni tiklash jarayonlari natijasida ko'plab aholi punktlari, ko'cha va muassasalar nomlari qayta nomlangan yoki tarixiy nomlariga qaytarilgan. Biroq bunday qayta nomlash jarayoni ko'pincha aniq ilmiy-lingvistik mezonlarga emas, balki vaziyatga bog'liq ma'muriy yoki mafkuraviy qarorlarga asoslanadi, natijada bir xil turdagi ob'ektlar nomlanishida izchillik buzilishi, tarixiy-etimologik jihatdan noto'g'ri yoki til me'yorlariga zid shakllarning rasmiylashtirilishi kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bundan tashqari, qayta nomlash jarayoni xaritalar, pochta manzillari, huquqiy hujjatlar va xalqaro tan olinish tizimlarida mos ravishda yangilanishini talab etadi, bu esa ma'muriy-tashkiliy murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, toponimik komissiyalar tarkibida malakali onomast-tilshunoslarning ishtirokini ta'minlash, qayta nomlash bo'yicha ilmiy asoslangan me'yoriy-uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish zarurati dolzarbligicha qolmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy onomastika fani bir qator dolzarb nazariy va amaliy muammolarga duch kelmoqda: onomastik birliklarni tasniflashda yagona terminologik-metodologik tizimning yetishmasligi, geografik nomlarni transliteratsiya qilishda xalqaro standartlashtirish darajasining pastligi, milliy onomastik resurslarning raqamlashtirilmaganligi, antroponimik tizimning globallashuv sharoitida nazoratsiz transformatsiyasi hamda toponimlarni qayta nomlash jarayonining ilmiy asoslanmaganligi. Ushbu muammolarning yechimi tilshunos-onomastlar, tarixchilar, geograflar, dasturchilar va davlat boshqaruvi organlari o'rtasidagi fanlararo hamkorlikni talab etadi. Kelgusi tadqiqotlarda milliy onomastik ma'lumotlar bazasini yaratish, geografik nomlarni transliteratsiya qilishning yagona milliy standartini ishlab chiqish hamda toponimlarni qayta nomlash bo'yicha ilmiy asoslangan me'yoriy-uslubiy tavsiyalarni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Daniyeva M.Dj. Ethnolects is the study of ethnic dialects// Current research journal of philological sciences. USA. SJIF Impact Factor: 8.235 ISSN – 2767-3758. Volume 05 Issue 02. 2024. Pages: 28-32.
- [2] Daniyeva M.Dj. Onomastik o'yin badiiy matndagi nomlar pragmatikasining verballashuvidir//Onomastika. Qarshi davlat universiteti xalqaro elektron ilmiy jurnal. № 1. Qarshi, 2024. B. 33-39.
- [3] Kadmon N. Toponymy: The Lore, Laws and Language of Geographical Names. - New York: Vantage Press, 2000. - 292 p.
- [4] Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. - Toshkent: Fan, 1988.
- [5] Qoraev S. Toponimika. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
- [6] Room A. Placenames of the World: Origins and Meanings. - 2nd ed. - Jefferson: McFarland, 2006. - 433 p.
- [7] United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN). Manual for the Standardization of Geographical Names. - New York: United Nations, 2006.
- [8] Бегматов Э. Ўзбек исмлари. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. - 608 б.
- [9] Даниева М.Дж. Когнитивные особенности субстантивных словосочетаний в английском языке. - Riga: LAP LAMBERT Academic Publishing; SIA OmniScriptum Publishing, 2018. - 65 c.
- [10] Никонов В.А. Введение в топонимику. - М.: Наука, 1965. - 179 с.

[11] Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. - 2-е изд. - М.: Наука, 1988. - 192 с.

[12] Супранская А.В. Общая теория имени собственного. - М.: Наука, 1973. - 366 с.

TURKIY ONOMASTIKADA “OTA” KOMPONENTINING O‘RGANILISHI

Islomov Ikrom Xushboqovich

Filologiya fanlari doktori, professor

Renessans ta’lim universiteti, Toshkent 100000, O‘zbekiston

ikromislomov75@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy, xususan, o‘zbek toponimik tizimida faol qo‘llanadigan **ota** komponentining semantik va funksional taraqqiyoti tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mazkur komponentning dastlabki leksik ma’nosi, ziyoratgoh va memorial obyektlar nomlanishidagi vazifasi hamda ayrim hududlarda qabriston nomlarini shakllantiruvchi nekronimik indikator sifatida namoyon bo‘lish jarayonini izohlashdan iborat. Maqolada tarixiy-qiyosiy, struktur-semantik, lingvogeografik va onomastik tahlil usullaridan foydalanildi. **Ota** komponentining barcha holatlarini bevosita bir xil kelib chiqishga ega deb baholash mumkin emasligi ko‘rsatilib, uning ma’nosi nomning tarixiy-madaniy konteksti bilan birgalikda o‘rganilishi zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: onomastika, toponimika, nekronim, qabriston nomlari, ota komponenti, semantik evolyutsiya, ziyoratgoh, memorial nom, appellativ, toponimik indikator.

Аннотация. В статье рассматривается семантическое и функциональное развитие компонента **ота** в тюркской, в частности узбекской, топонимической системе. Основное внимание уделяется его первоначальному лексическому значению, функционированию в названиях сакральных и мемориальных объектов, а также возможности его переосмысления как некронимического индикатора в названиях кладбищ и мест захоронений. В исследовании использованы историко-сравнительный, структурно-семантический, лингвогеографический и ономастический методы. Обосновывается необходимость учитывать историко-культурный контекст каждого топонима и не сводить все случаи употребления компонента **ота** к единому происхождению.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, некроним, названия кладбищ, компонент ота, семантическая эволюция, сакральное место, мемориальное название, апеллатив, топонимический индикатор.

Abstract. This article examines the semantic and functional development of the **ota** component in Turkic, particularly Uzbek, toponymy. The study focuses on its original lexical meaning, its use in the naming of sacred and memorial sites, and its possible reinterpretation as a necrographic or necro-toponymic indicator in cemetery names. Historical-comparative, structural-semantic, linguogeographical and onomastic methods are applied. The study argues that the interpretation of **ota** requires consideration of the historical and cultural context of each geographical name rather than assuming a single origin for all occurrences.

Keywords: onomastics, toponymy, necronym, cemetery names, ota component, semantic evolution, sacred place, memorial name, appellative, toponymic indicator.

KIRISH

Turkiy xalqlar onomastikasida **ota** komponenti qadimdan hurmat, ulug‘lik va muqaddaslikni ifodalovchi nominativ birlik sifatida e’tirof etiladi. U ko‘pincha avliyo, pir, urug‘ oqsoqoli yoki tarixiy shaxs nomlariga qo‘shilib, ziyoratgoh va muqaddas maskanlarni nomlashda faol ishtirok etgan. Masalan, **Zangiota**, **Nurota**, **Cho‘ponota**, **Qusam ota** singari nomlar turkiy toponimik tizimning qadimiy qatlamiga mansub deb qaraladi.

V. A. Nikonovning ta’kidlashicha, toponim tarkibidagi ayrim komponentlar dastlab mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan ularning semantik mustaqilligi susayib, nom yasovchi formant sifatida faoliyat yurita boshlaydi [6]. Olim bunday birliklarning tarixiy semantikasini tiklash toponimik tadqiqotlarning muhim vazifalaridan biri ekanini qayd etadi.

E. M. Murzayev geografik terminlar tizimini tahlil qilar ekan, ayrim terminlar dastlab geografik obyektni tavsiflagan bo‘lsa, keyinchalik ular geografik obyekt turini bildiruvchi indikatorga aylanishini ko‘rsatadi [2;3]. Mazkur nazariy qarash **ota** komponentining ayrim toponimik birliklarda obyekt turini anglatishga yaqinlashishi haqidagi masalani izohlash uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek onomastikasida H. Hasanov, T. Nafasov, Z. Do‘simov, S. Qorayev, N. Oxunov singari olimlarning ishlari joy nomlarining tarixiy-etimologik tahliliga bag‘ishlangan. Bu tadqiqotlarda **ota** komponenti, odatda, antroponimik yoki diniy-madaniy qatlamga mansub unsur sifatida talqin qilinadi. Biroq

mazkur ishlarda uning nekronimik tizimdagi mustaqil semantik funksiyasi maxsus tadqiq qilinmagan. Demak, mavjud ilmiy adabiyotlarda **ota** komponentining tarixiy kelib chiqishi va etimologiyasi izohlangan bo'lsa-da, uning semantik taraqqiyoti hamda qabriston nomlarini shakllantirishdagi yangi funksiyasi masalasi ochiq qolmoqda. Onomastikaning nisbatan yangi yo'nalishlaridan biri nekronimlarni o'rganish hisoblanadi. Nekronimlar deganda qabristonlar, mozarlar, daxmalar va dafn bilan bog'liq obyektlarning nomlari tushuniladi. Jahon onomastikasida nekronimlar ko'proq tarixiy geografiya, madaniy antropologiya va memorial landshaftlar bilan bog'liq holda tadqiq qilinadi. Bunday nomlar jamiyatning jamoaviy xotirasi va madaniy identifikatsiyasining muhim unsurlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida esa nekronimlarga oid alohida tadqiqotlar nisbatan kam. Ayrim maqolalarda qabriston nomlari toponimiyaning tarkibiy qismi sifatida tilga olinadi, biroq ularning ichki semantik tizimi, nom yasash modellari va komponentlari batafsil tahlil qilinmagan. Shu sababli nekronimlarning struktur-semantik xususiyatlarini o'rganish o'zbek onomastikasining istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Toponimlar muayyan geografik obyektning oddiy nomi bo'libgina qolmay, xalqning tarixiy xotirasi, etnomadaniy tajribasi, diniy qarashlari va hududiy tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgan muhim til birliklaridir. Shu sababli geografik nomlarni tadqiq etish tilshunoslik bilan bir qatorda tarix, geografiya, etnologiya va madaniyatshunoslik uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Toponimikaning muhim vazifalaridan biri geografik nomlarning tarkibiy qismlarini aniqlash, ularning dastlabki ma'nosi va keyingi funksional taraqqiyotini izohlashdan iborat. V. A. Nikonov toponimik tadqiqotlarda nomning faqat zamonaviy shakliga emas, balki uning tarixiy shakllari, hududiy tarqalishi va nominatsiya sharoitiga ham e'tibor berish zarurligini ta'kidlaydi [6]. O'zbek toponimiyasida arabcha, fors-tojikcha va turkiy qatlamlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan ko'plab nomlar mavjud. Ayniqsa, diniy-madaniy mazmundagi toponimlarda **ota**, **bobo**, **pir**, **shayx**, **xo'ja** kabi komponentlarning uchrashi xalqning tarixiy dunyoqarashi va muqaddaslashtirish an'analarini aks ettiradi. **Ota** komponenti bu tizimda alohida e'tiborga loyiq. U bir tomondan qarindoshlik va katta yoshni bildiruvchi appellativ sifatida, ikkinchi tomondan hurmat-ehtiromni ifodalovchi murojaat shakli sifatida faol qo'llanadi. Onomastik tizimda esa u muayyan shaxs, avliyo, ziyoratgoh yoki boshqa memorial obyekt nomining tarkibiy qismiga aylanishi mumkin.

O'zbek onomastikasida toponimlarning ko'plab guruhlari tadqiq etilgan bo'lsa-da, qabriston nomlarining ichki strukturasi va ularni shakllantiruvchi komponentlarning semantik taraqqiyoti yetarlicha tizimli o'rganilmagan. Qashqadaryo toponimiyasi bo'yicha T. Nafasovning tadqiqotlari hududiy toponimik materiallarni ilmiy tahlil qilish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Uning **Qashqadaryo qishloqnomasi** hamda **O'zbekiston toponimlarining muhohira lug'ati** kabi ishlari hudud toponimikasini o'rganishda muhim ilmiy asos sifatida qayd etiladi [4; 5].

O'zbek tilidagi **ota** leksemasining asosiy ma'nosi erkak jinsidagi farzandning otasi, shuningdek, yoshi ulug' yoki hurmatga sazovor erkakni ifodalash bilan bog'liq. Biroq uning semantik doirasi faqat qarindoshlik munosabati bilan cheklanmaydi. O'zbek va boshqa turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy muhitida **ota** komponenti katta avlod vakiliga nisbatan hurmat ifodalovchi nominativ vosita sifatida ham shakllangan. Bu jihat uning onomastik tizimga ko'chish imkoniyatini oshiradi. Chunki joy nomlari ko'pincha shu hudud bilan bog'liq bo'lgan shaxs, urug', kasb, tarixiy voqea yoki diniy-madaniy hodisa asosida shakllanadi.

Ota komponentining nominativ taraqqiyotini shartli ravishda quyidagi bosqichlarda ko'rish mumkin:

ota – qarindoshlik bildiruvchi appellativ → hurmat bildiruvchi murojaat → shaxsga nisbatan faxriy nom → memorial nom → ziyoratgoh nomi → ayrim hollarda nekronimik indikator.

Mazkur model qat'iy xronologik ketma-ketlik sifatida emas, balki semantik-funksional rivojlanishning mumkin bo'lgan yo'nalishi sifatida qaralishi lozim.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali o'zbek toponimiyasida **ota** komponenti ishtirok etgan geografik nomlar, ziyoratgoh nomlari, memorial obyektlar va qabriston nomlaridan tashkil topadi. Tahlilda, ayniqsa, O'zbekistonning janubiy hududlari — Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlariga oid toponimik materiallarga e'tibor qaratildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy, struktur-semantik, lingvogeografik va onomastik tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyyosiy metod orqali **ota** komponentining turkiy tillardagi dastlabki va keyingi ma'no qatlamlari qiyyoslandi. Struktur-semantik tahlil yordamida komponentning toponim tarkibidagi o'rni, boshqa birliklar bilan munosabati va nominativ vazifasi aniqlandi.

Lingvogeografik yondashuv **ota** komponentining hududiy tarqalishi va turli hududlarda namoyon bo'ladigan funksional xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Onomastik tahlil asosida esa nomning lingvistik strukturasi, real geografik obyekti va tarixiy-madaniy mazmuni o'zaro bog'liq holda o'rganildi.

Tadqiqotda quyidagi uch omilni birgalikda hisobga olish zarur deb belgilandi:

1. nomning lingvistik strukturasini;
2. obyektning real geografik tipi;
3. nom bilan bog'liq tarixiy va etnografik ma'lumotlar.

Aynan uchinchi omil **ota** komponentining nekronimik funksiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Turkiy xalqlar madaniyatida tarixiy shaxslar, avliyolar va diniy arboblardan bog'liq joylarni nomlashning o'ziga xos an'analari mavjud. Bunday nomlarda shaxsning ismi yoki laqabiga **ota** komponentining qo'shilishi uning oddiy shaxs emas, balki hurmatga sazovor, muqaddas yoki esda qolarli shaxs sifatida qabul qilinganini ko'rsatishi mumkin.

O'zbek toponimiyasidagi **Zangiota**, **Nurota**, **Cho'ponota** kabi nomlar mazkur modelning turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Biroq bunday nomlarning har birini to'g'ridan to'g'ri qabriston nomi deb hisoblash ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lmaydi. Chunki **ota** komponenti mavjud bo'lgan toponimning tarixiy obyekti ziyoratgoh, qishloq, mahalla, tepalik yoki boshqa geografik obyektlar bo'lishi mumkin. Shuning uchun toponimning semantikasini aniqlashda uning real geografik obyekti, mahalliy qo'llanishi, tarixiy-etnografik ma'lumotlari va nomning variantlari birgalikda tekshirilishi lozim.

Nekronimlar — dafn joylari, qabristonlar, mozarlar va ular bilan bog'liq obyektlarning nomlarini ifodalovchi onomastik birliklardir. Ular toponimiyaning o'ziga xos qatlamini tashkil etadi. Agar **ota** konkret tarixiy shaxsni emas, balki qabristonning o'zini anglatadigan bo'lsa, u holda komponentning dastlabki shaxsga oid semantikasi susayib, obyektlar turini ko'rsatuvchi funksional birlikka aylangan bo'lishi mumkin. Shu nuqtada **nekronimik indikator** tushunchasidan foydalanish maqsadga muvofiq. Nekronimik indikator — nom tarkibida obyektning qabriston, mozar yoki dafn maskani ekanligini bevosita yoki bilvosita anglatadigan komponentdir. Biroq mazkur holatni barcha **-ota** shaklidagi nomlarga umumlashtirish mumkin emas. Bir xil formal komponent turli hududlarda turlicha tarixiy va semantik funksiyani bajarishi mumkin. Shu sababli komponentning nekronimik xususiyati faqat aniq toponimik material va ekstralingvistik dalillar asosida belgilanadi.

Til taraqqiyotida ma'lum birlikning dastlabki leksik ma'nosidan uzoqlashib, yangi grammatik yoki funksional vazifa kasb etishi keng kuzatiladi. Grammatiklashuv nazariyasida bunday jarayonlar semantik umumlashuv va ma'noning xiralashuvi bilan bog'liq holda izohlanadi [7]. Biroq **ota** komponentiga nisbatan klassik grammatiklashuv terminini ehtiyotkorlik bilan qo'llash lozim. Chunki bu yerda grammatik kategoriya hosil bo'layotgani yo'q. Jarayon, avvalo, onomastik funksionalizatsiya bilan bog'liq.

Mazkur jarayonni shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin:

ota → hurmatli shaxs → muqaddas shaxs → muqaddas shaxs bilan bog'liq joy → ziyoratgoh → qabr yoki qabriston bilan bog'liq joy → qabriston nomining tarkibiy indikator.

Bu jarayonni **onomastik semantik siljish** sifatida tavsiflash mumkin.

Toponimik tizimda biror nomlash modeli ommalashgach, keyingi nomlar ham shu model asosida shakllanishi mumkin. Bu hodisa analogik nominatsiya sifatida izohlanadi. Masalan, muayyan hududda mashhur ziyoratgoh nomining **-ota** modeli asosida shakllanishi keyinchalik boshqa obyektlarga ham shu komponentning qo'llanishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunda yangi nomning paydo bo'lishi uchun konkret tarixiy shaxsning mavjudligi shart emas. Muhimi, **-ota** komponentining mahalliy nutq jamoasi uchun ma'lum bir madaniy-semantik obrazni anglatishi mumkinligidir.

O'zbekistonning janubiy hududlari — Qashqadaryo va Surxondaryo — toponimik jihatdan boy hududlardan hisoblanadi. Bu yerlarda qadimgi turkiy qatlam bilan bir qatorda islomiy-diniy, fors-tojik va arabcha qatlamlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan ko'plab geografik nomlar mavjud.

Mazkur hududlarda **ota** komponentining funksiyasini o'rganishda faqat yozma manbalarga emas, balki dala materiallariga ham tayanish zarur. Chunki bir xil shakldagi nom turli qishloq yoki mahallalarda turlicha semantik vazifani bajarishi mumkin.

Tadqiqot materiallari shuni ko'rsatadiki, **ota** komponentining onomastik tizimdagi funksiyasini bir necha darajada ko'rish mumkin:

1. konkret shaxsga nisbatan hurmat ifodalovchi birlik;
2. tarixiy yoki diniy shaxs nomining tarkibiy qismi;
3. ziyoratgoh va memorial obyektlarni nomlash vositasi;
4. ayrim hududiy nomlash tizimlarida qabriston yoki dafn joyini anglatishi mumkin bo'lgan nekronimik indikator.

Shu bilan birga, barcha **-ota** shaklidagi toponimlarni qabriston yoki nekronim sifatida talqin qilish mumkin emas. Har bir nomning semantik maqomi uning real geografik obyekti, mahalliy qo'llanishi, tarixiy-etnografik ma'lumotlari va nomning variantlari asosida aniqlanishi kerak.

XULOSA

Turkiy, xususan, o'zbek onomastikasida **ota** komponenti ko'p qatlamli semantik va funksional xususiyatga ega. Uning dastlabki lug'aviy ma'nosi qarindoshlik va katta avlod tushunchalari bilan bog'liq bo'lsa-da, ijtimoiy-madaniy taraqqiyot jarayonida mazkur komponent hurmat, ulug'lik, muqaddaslik va memorial xotira ma'nolarini ham ifodalovchi vositaga aylangan.

Tadqiqot natijalari **ota** komponentining nominativ taraqqiyoti bir necha funksional bosqichlar orqali namoyon bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bular qarindoshlik bildiruvchi appellativ, hurmat ifodalovchi murojaat, tarixiy yoki diniy shaxsga nisbatan faxriy nom, memorial nom, ziyoratgoh nomi hamda ayrim hollarda nekronimik indikator vazifalaridir. Shuningdek, **ota** komponentining ayrim nomlarda qabriston yoki dafn joyini anglatishi uning dastlabki shaxsga oid semantikasining obyektga ko'chishi va funksional jihatdan umumlashuvi bilan izohlanishi mumkin. Bunday holatni klassik grammatikalashuvdan ko'ra **onomastik funksionalizatsiya** yoki **onomastik semantik siljish** doirasida baholash maqsadga muvofiq.

Muhim jihati shundaki, **-ota** komponentining mavjudligi nomning o'z-o'zidan nekronim ekanligini anglatmaydi. Nomning semantik va onomastik maqomini belgilashda uning real geografik obyekti, tarixiy shakllari, mahalliy qo'llanishi, etnografik ma'lumotlari va nominatsiya sharoitini kompleks ravishda o'rganish talab etiladi. Shunday qilib, **ota** komponentining nekronimik funksiyasi o'zbek onomastikasida alohida tadqiqot yo'nalishi sifatida qaralishi mumkin. Mazkur yo'nalish nafaqat toponimlarning semantik taraqqiyotini, balki xalqning tarixiy xotirasi, muqaddas makon haqidagi tasavvurlari va madaniy landshaftning til orqali ifodalanishini ham yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: O'zbekiston, 1985.
- [2] Murzayev E. M. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
- [3] Murzayev E. M. Апеллятив в топонимах Средней Азии // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980.
- [4] Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati (O'zbekistonning janubiy rayonlari). – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
- [5] Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. – Toshkent: Muharrir, 2009. – 432 b.
- [6] Nikonov V. A. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965. – 177 с.
- [7] Hopper P. J., Traugott E. C. Grammaticalization. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [8] Enasarov T., Husanova M., Yesemurotov A. O'zbek nomshunosligi. – Toshkent: Navro'z, 2015.

ÖZBEK VE TÜRK DILLERİNDE BITKİ ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK GRUPLARI

N.E.Yuldosheva¹, Reyhan Karkınlı², Sattorova Sh.B

¹Filologiya fanlari doktori, professor

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

752205ny@gmail.com

²Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, datsent

Qarshi davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va turk tillaridagi o'simlik nomlari leksik-semantik jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki tildagi o'simlik nomlarining umumiy va farqli jihatlarini, ularning etimologik kelib chiqishi, morfologik tuzilishi, semantik xususiyatlari hamda nomlanish usullarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida 450 ta o'simlik nomi, jumladan, o'zbek tilidan 225 ta va turk tilidan 225 ta birlik tahlilga jalb qilindi. O'simlik nomlari kelib chiqishi, tuzilishi va ma'no guruhlariga ko'ra tasniflandi. Tahlil natijalari ikki tilda umumturkiy qatlamga mansub o'simlik nomlari bilan bir qatorda arab, fors, rus va boshqa tillardan o'zlashgan birliklar ham mavjudligini ko'rsatdi. Shuningdek, qo'shma va yasama o'simlik nomlarining shakllanishida o'simlikning tashqi ko'rinishi, rangi, xususiyati, qo'llanish sohasi va boshqa belgilar muhim rol o'ynashi aniqlandi. Tadqiqot o'zbek va turk tillari o'simlik nomlari tizimining umumiy tarixiy-lingvistik asoslarini hamda har ikki tilning mustaqil rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Natijalar turkiy tillarning qiyosiy leksikologiyasi, etnolingvistika, etnobotanika va terminologiya tadqiqotlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, turk tili, o'simlik nomlari, leksik-semantik tahlil, etimologiya, qiyosiy tilshunoslik, etnolingvistika, etnobotanika, morfologiya, turkiy tillar.

Аннотация. В статье проводится сопоставительный лексико-семантический анализ названий растений в узбекском и турецком языках. Основная цель исследования заключается в выявлении общих и отличительных особенностей фитонимов двух языков, их этимологического происхождения, морфологической структуры, семантических характеристик и способов номинации. В исследование включено 450 названий растений, из которых 225 единиц относятся к узбекскому языку и 225 — к турецкому. Названия растений классифицируются по происхождению, морфологической структуре и семантическим группам. Результаты анализа показывают наличие в обоих языках как общетюркского лексического слоя, так и заимствований из арабского, персидского, русского и других языков. Установлено, что при образовании сложных и производных названий растений важную роль играют их внешний вид, цвет, характерные свойства, область применения и другие признаки. Исследование позволяет определить общие историко-лингвистические основы фитонимической лексики узбекского и турецкого языков, а также выявить особенности, сформировавшиеся в процессе самостоятельного развития каждого языка. Полученные результаты могут быть использованы в исследованиях сравнительной лексикологии тюркских языков, этнолингвистики, этноботаники и терминологии.

Ключевые слова: узбекский язык, турецкий язык, названия растений, лексико-семантический анализ, этимология, сравнительное языкознание, этнолингвистика, этноботаника, морфология, тюркские языки.

Abstract. This article presents a comparative lexico-semantic analysis of plant names in Uzbek and Turkish. The main purpose of the study is to identify the similarities and differences between plant names in the two languages in terms of their etymological origin, morphological structure, semantic characteristics, and naming patterns. The study analyzes 450 plant names, including 225 Uzbek and 225 Turkish lexical units. The plant names are classified according to their etymological origin, morphological structure, and semantic categories. The results demonstrate that both languages contain a common Turkic lexical layer as well as lexical borrowings from Arabic, Persian, Russian, and other languages. The analysis also shows that the formation of derived and compound plant names is influenced by such features as the appearance, color, characteristics, uses, and other properties of plants. The study reveals both the common historical and linguistic foundations of plant terminology in Uzbek and Turkish and the specific features that emerged during the independent development of the two languages. The findings may contribute to comparative lexicology of Turkic languages, ethnolinguistics, ethnobotany, and terminology studies.

Keywords: Uzbek language, Turkish language, plant names, lexico-semantic analysis, etymology, comparative linguistics, ethnolinguistics, ethnobotany, morphology, Turkic languages

GİRİŞ

Dil, bir toplumun düşünce yapısını, kültürünü ve dünya görüşünü yansıtan en önemli araçlardan biridir. Her dilin söz varlığı, o dili konuşan toplumun yaşam biçimini, çevreyle kurduğu ilişkiyi ve tarihsel gelişim sürecini içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda, doğayla iç içe yaşayan toplumların dillerinde bitki adları özel bir önem taşımaktadır. Türk dilleri ailesinin iki önemli kolu olan Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi, zengin bitki adları söz varlığına sahip olmaları bakımından dikkat çekmektedir.

MATERYAL VE YÖNTEMLER

Bitki adlarının leksik Materyal ve Yöntemler-semantic açıdan incelenmesi, dilbilimin önemli araştırma alanlarından biri olan etnolingüistik ve kognitif dilbilim çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu tür çalışmalar, yalnızca kelimelerin yapısal özelliklerini ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda bir toplumun doğayı algılama, sınıflandırma ve adlandırma stratejilerini de açığa çıkarmaktadır. Özbek ve Türk dillerindeki bitki adlarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, ortak Türkçe mirasın izlerini sürmek ve tarihsel süreçte meydana gelen değişimleri tespit etmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Türk halklarının tarihi boyunca farklı coğrafyalarda yaşamaları, değişik iklim koşullarına maruz kalmaları ve çeşitli kültürlerle etkileşime girmeleri, bitki adlarının çeşitlenmesine ve zenginleşmesine yol açmıştır. Orta Asya'nın bozkırlarından Anadolu'nun verimli topraklarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada, Türk dilleri farklı bitki örtüsüyle karşılaşmış ve bu çeşitliliği dillerine yansıtmışlardır. Bu süreçte, hem ortak Türkçe kökenli bitki adları korunmuş hem de yerel bitkileri adlandırmak için yeni terimler üretilmiş veya başka dillerden alıntılar yapılmıştır.

Leksik-semantic gruplandırma, kelimelerin hem biçimsel hem de anlamsal özelliklerine göre sınıflandırılmasını içermektedir. Bitki adları söz konusu olduğunda, bu gruplandırma birçok farklı kritere göre yapılabilmektedir. Morfolojik yapılarına göre basit, türemiş ve birleşik bitki adları; kökenlerine göre öz

Türkçe, alıntı ve melez bitki adları; kullanım alanlarına göre gıda, tıbbi, süs ve endüstriyel bitkiler; adlandırma yöntemlerine göre ise bitkinin fiziksel özelliklerinden, kullanım amaçlarından veya coğrafi kökeninden hareketle oluşturulan adlar şeklinde sınıflandırmalar yapılabilmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Özbek ve Türk dillerindeki bitki adlarını leksik-semantik açıdan karşılaştırmalı olarak inceleyerek, her iki dilin bitki terminolojisindeki ortaklıkları ve farklılıkları ortaya koymaktır. Araştırmada, bitki adlarının etimolojik kökenleri, morfolojik yapıları, anlam özellikleri ve kavram alanları üzerinde durulacaktır. Ayrıca, bitki adlarının oluşumunda etkili olan dilsel ve kültürel faktörler de değerlendirilecektir. Çalışmada kullanılacak yöntem, betimleyici ve karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerinin birlikte uygulanmasına dayanmaktadır. Her iki dildeki bitki adları, çeşitli sözlüklerden, botanik kaynaklarından ve alan araştırmalarından derlenerek bir veri tabanı oluşturulacaktır. Bu veriler, belirlenen kriterler doğrultusunda sınıflandırılacak ve analiz edilecektir. Özellikle, ortak kökenli bitki adlarındaki fonetik ve semantik değişimler, alıntı kelimelerin her iki dile adaptasyon süreçleri ve yeni bitki adlarının oluşum mekanizmaları üzerinde durulacaktır. Araştırmanın kapsamı, her iki dilde yaygın olarak kullanılan ve halk tarafından bilinen bitki adlarıyla sınırlandırılmıştır. Bilimsel Latince terminoloji, yalnızca gerekli görülen durumlarda referans olarak kullanılacaktır. Çalışmada, özellikle günlük yaşamda sıkça karşılaşılan gıda bitkileri, tıbbi bitkiler, süs bitkileri ve ağaç türlerinin adları üzerinde yoğunlaşılacaktır. Bu araştırmanın, Türk dillerinin karşılaştırmalı söz varlığı çalışmalarına katkı sağlaması, bitki adlarının kültürel ve dilsel boyutlarını ortaya koyması ve gelecekte yapılacak daha kapsamlı etnobotanik ve etnolinguistik çalışmalara zemin hazırlaması beklenmektedir. Ayrıca, elde edilecek bulgular, dil öğretimi, sözlük hazırlama ve terminoloji standardizasyonu çalışmalarında da kullanılabilecek nitelikte olacaktır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Bitki adlarının dilbilimsel açıdan incelenmesi, Türkoloji alanında uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte, son yıllarda etnolinguistik ve kognitif dilbilim yaklaşımlarının gelişmesiyle yeni boyutlar kazanmıştır. Türk dillerindeki bitki adlarına yönelik araştırmalar, genel olarak tek bir dil üzerine yoğunlaşmış olup, karşılaştırmalı çalışmalar nispeten sınırlı kalmıştır. Bu bölümde, Özbek ve Türk dillerindeki bitki adları üzerine yapılan çalışmalar kronolojik ve tematik açıdan değerlendirilecektir. Türk dillerinde bitki adları konusundaki ilk kapsamlı çalışmalardan biri, Kaşgarlı Mahmud'un XI.[15] yüzyılda kaleme aldığı Divanü Lügati't-Türk'te yer almaktadır. Bu eser, Orta Türkçe dönemine ait bitki adlarını içermesi ve bunların açıklamalarını sunması bakımından temel kaynak niteliğindedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan bitki adlarının birçoğu, günümüz Özbek ve Türk dillerinde hala kullanılmaktadır. Bu durum, Türk dillerindeki bitki terminolojisinin tarihsel sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Modern dönemdeki araştırmalar arasında, Tuncer Gülensoy'un[9] Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü, bitki adlarının etimolojik incelemesi için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Gülensoy'un çalışması, bitki adlarının tarihsel gelişimini ve diğer Türk lehçeleriyle olan bağlantılarını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, Hasan Eren'in[7] Türk dilinin etimolojik sözlüğü de bitki adlarının kökenlerini aydınlatmada değerli bilgiler sunmaktadır. Bu etimolojik çalışmalar, Özbek ve Türk dillerindeki ortak bitki adlarının tespit edilmesinde temel referans kaynakları olmuştur. Özbek dilindeki bitki adları üzerine yapılan çalışmalar arasında, Shavkat Rahmatullayev'in[] Özbek tilining etimologik lug'ati dikkat çekmektedir. Rahmatullayev, Özbekçedeki bitki adlarının kökenlerini sistematik olarak incelemiş ve bu kelimelerin diğer Türk dilleriyle olan ilişkilerini ortaya koymuştur. Ayrıca, Eson Ochilovich Begmatov'un Özbek tili leksikologiyasi adlı eseri, bitki adlarının leksik-semantik özelliklerini analiz etmesi bakımından önemlidir. Begmatov'un[3] çalışması, bitki adlarının kavram alanlarını ve anlamsal ilişkilerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlükleri, bitki adlarının farklı Türk dillerindeki karşılıklarını tespit etmede önemli rol oynamaktadır. Talat Tekin[27] ve arkadaşlarının hazırladığı Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Özbek ve Türk dillerindeki bitki adlarının sistematik karşılaştırılması için temel bir kaynak niteliğindedir. Bu sözlük, aynı bitkinin farklı Türk dillerindeki adlandırmalarını bir arada sunarak, diller arası benzerlikleri ve farklılıkları görmeyi kolaylaştırmaktadır.

Etnobotanik açıdan yapılan çalışmalar, bitki adlarının kültürel boyutunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Turhan Baytop'un[2] Türkçe Bitki Adları Sözlüğü, Türkiye'de kullanılan bitki adlarını hem halk dilindeki hem de bilimsel karşılıklarıyla birlikte sunmaktadır. Baytop'un çalışması, bitki adlarının bölgesel varyantlarını da içermesi bakımından önemlidir. Özbek dilinde ise, Komiljon Tojibaev ve arkadaşlarının O'zbekiston florası atlası, yerel bitki adlarını botanik terminolojiyle ilişkilendirmesi açısından değerli bir kaynaktır. Semantik sınıflandırma konusunda, Anna Wierzbicka'nın doğal semantik metalanguage teorisi, bitki adlarının evrensel ve kültüre özgü anlamsal özelliklerini analiz etmede yeni perspektifler sunmaktadır. Bu yaklaşım, Türk dillerindeki bitki adlarının kavramsal yapısını anlamada kullanılabilecek teorik bir çerçeve sağlamaktadır. Benzer şekilde, Brent Berlin[4] ve Paul Kay'in renk terminolojisi üzerine yaptıkları çalışmalar, bitki adlarında renk sıfatlarının kullanımını açıklamada yol gösterici olmuştur. Gürer Gülsevin'in[10] Eski

Anadolu Türkçesinde bitki adları üzerine yaptığı çalışma, tarihsel metinlerde geçen bitki adlarını tespit etmesi ve bunların günümüz Türkçesiyle ilişkisini kurması bakımından önemlidir. Bu tür tarihsel çalışmalar, bitki adlarının zaman içindeki değişimini ve sürekliliğini anlamamıza katkı sağlamaktadır. Özbek dilinde ise, Naim Karimov'un[15] Özbek xalq tabobati terminologiyasi adlı eseri, geleneksel tıpta kullanılan bitki adlarını incelemesi bakımından dikkat çekicidir. Morfolojik açıdan bitki adlarını inceleyen çalışmalar arasında, Zeynep Korkmaz'ın[16] Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi adlı eseri, bitki adlarının yapım eklerini ve birleşik kelime oluşturma yöntemlerini sistematik olarak ele almaktadır. Özbekçe için ise, Azim Hojiyev'in[12] Özbek tili morfologiyasi kitabı benzer bir işlev görmektedir. Bu gramer çalışmaları, bitki adlarının morfolojik analizinde temel başvuru kaynakları olmuştur. Son yıllarda yapılan bilgisayarlı dilbilim çalışmaları, büyük veri kümeleri üzerinde bitki adlarının istatistiksel analizini mümkün kılmaktadır[5]. Özellikle korpus dilbilimi yöntemleri kullanılarak yapılan çalışmalar, bitki adlarının kullanım sıklığını, bağlamsal dağılımını ve kollokasyonlarını ortaya koymaktadır. Bu modern yaklaşımlar, geleneksel filolojik yöntemlerle elde edilen bulguları tamamlayıcı nitelikte veriler sunmaktadır. Alıntı kelimeler konusunda, Doğan Aksan'ın[1] Türkçenin söz varlığı üzerine yaptığı çalışmalar, bitki adlarındaki yabancı kökenli kelimelerin Türkçeye adaptasyon süreçlerini incelemektedir. Özbekçe için ise, Abdurauf Fitrat'ın[8] dil politikası üzerine yazdıkları, Sovyet döneminde Rus dilinden giren bitki terimlerinin etkisini değerlendirmesi açısından önemlidir. Bu çalışmalar, dil temasının bitki terminolojisi üzerindeki etkilerini anlamamıza yardımcı olmaktadır[17]. Mevcut literatürün genel değerlendirmesi, bitki adları konusunda yapılan çalışmaların genellikle tek bir dile odaklandığını ve karşılaştırmalı analizlerin yetersiz olduğunu göstermektedir[18]. Ayrıca, bitki adlarının kognitif ve kültürel boyutlarını birlikte ele alan bütüncül yaklaşımların eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, mevcut literatürdeki bu boşluğu doldurmayı ve Özbek ile Türk dillerindeki bitki adlarının kapsamlı bir karşılaştırmalı analizini sunmayı hedeflemektedir. Literatür taraması, her iki dildeki bitki adlarının sistematik karşılaştırması için gerekli teorik ve metodolojik temeli sağlamıştır.

Özbek ve Türk dillerindeki bitki adlarının karşılaştırmalı analizi, toplam 450 bitki adı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu bitki adlarının 225'i Özbekçeden, 225'i ise Türkiye Türkçesinden derlenmiştir. Analiz sonucunda, bitki adlarının leksik-semantik özellikleri, morfolojik yapıları, etimolojik kökenleri ve kavramsal kategorileri açısından önemli bulgular elde edilmiştir. Araştırmada incelenen bitki adlarının etimolojik analizi, her iki dilde de çok katmanlı bir söz varlığı yapısının varlığını ortaya koymuştur. Türkiye Türkçesindeki bitki adlarının %42'si öz Türkçe kökenli iken, bu oran Özbekçede %38 olarak tespit edilmiştir. Öz Türkçe bitki adları arasında "terek/kavak", "qayin/kayın", "eman/meşe", "arpa/arpa", "bug'doy/buğday" gibi temel bitkiler yer almaktadır. Bu ortak söz varlığı, Türk halklarının tarihsel birliğinin ve ortak yaşam deneyimlerinin dilsel kanıtı niteliğindedir. Alıntı kelimeler açısından değerlendirildiğinde, her iki dilde de Arapça ve Farsça kökenli bitki adlarının önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Türkiye Türkçesinde Arapça-Farsça kökenli bitki adlarının oranı %35 iken, Özbekçede bu oran %31'dir. "Gul/gül", "lola/lale", "rayhon/reynhan", "za'faron/safran" gibi örnekler, İslam kültürünün her iki dil üzerindeki ortak etkisini göstermektedir. Özbekçede Rusça kökenli bitki adlarının oranı %18 ile dikkat çekerken, Türkiye Türkçesinde bu oran yalnızca %2'dir. "Kartoshka", "pomidor", "kapusta" gibi Rusça kökenli terimler, Sovyet döneminin Özbek diline etkisini yansıtmaktadır. Bitki adlarının morfolojik yapıları incelendiğinde, her iki dilde de benzer kelime yapım stratejilerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Basit yapılu bitki adları, Türkçede %28, Özbekçede %25 oranında görülmektedir. "Arpa", "bug'doy", "anor", "olma" gibi tek morfemden oluşan bu kelimeler, genellikle en temel ve yaygın bitkileri adlandırmaktadır. Türemiş bitki adları, her iki dilde de üretken bir kategori oluşturmaktadır. Türkçede %31, Özbekçede %33 oranında görülen türemiş bitki adları, çeşitli yapım ekleriyle oluşturulmuştur. Özellikle "+lık/+lik" eki ile oluşturulan "elmalık/olmazor", "kavaklık/terakzor" gibi topluluk adları; "+cık/+cha" küçültme ekleriyle oluşturulan "gülcük/gulcha" gibi örnekler dikkat çekmektedir. Birleşik yapılu bitki adları, en zengin morfolojik kategoriye oluşturmaktadır. Türkçede %41, Özbekçede %42 oranında tespit edilen birleşik bitki adları, genellikle bitkinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. "Ayçiçeği/kungaboqar", "aslanağzı/sher og'iz", "hanımeli/moychechak" gibi örnekler, her iki dilin metaforik adlandırma geleneğini göstermektedir. Bu birleşik yapılar, bitkinin görünümü, rengi, kokusu veya kullanım alanı gibi özelliklerinden hareketle oluşturulmuştur. Bitki adlarının semantik kategorilere göre dağılımı, her iki toplumun bitki dünyasıyla kurduğu ilişkinin niteliğini ortaya koymaktadır. Analiz sonucunda, bitki adları beş temel semantik kategoriye ayrılmıştır:

Gıda Bitkileri: Her iki dilde de en geniş kategoriye oluşturan gıda bitkileri, Türkçede %35, Özbekçede %37 oranındadır. Bu kategoride tahıllar, sebzeler, meyveler ve baharatlar yer almaktadır. "Bug'doy/buğday", "kartoshka/patates", "piyoz/soğan", "sabzi/havuç" gibi temel gıda maddeleri, her iki kültürün beslenme alışkanlıklarını yansıtmaktadır.

Tıbbi Bitkiler: Geleneksel tıpta kullanılan bitkiler, Türkçede %22, Özbekçede %24 oranında temsil edilmektedir. "Dorivor o'tlar/şifalı otlar" olarak adlandırılan bu kategori, "yalpiz/nane", "zanjabil/zencefil",

"tug'ma/ısırgan" gibi bitkileri içermektedir. Bu bitkilerin adlandırılmasında, genellikle tedavi edici özelliklere atıfta bulunan tanımlayıcı unsurlar kullanılmıştır.

Süs Bitkileri: Estetik amaçlı yetiştirilen bitkiler, Türkçede %18, Özbekçede %16 oranında görülmektedir. "Atirgul/gül", "binafsha/menekşe", "chinnigul/sümbül" gibi çiçekler, her iki kültürde de güzellik ve zarafet sembolü olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 1: Özbek ve Türk Dillerinde Karşılaştırmalı Bitki Adları Örnekleri

Bitki Kategorisi	Özbekçe	Türkçe	Ortak Köken	Anlam Özelliği
Ağaç Türleri				
Kavak	terek	kavak	Türkçe	Hızlı büyüyen ağaç
Söğüt	sog'ot, tol	söğüt	Türkçe	Su kenarı ağacı
Meşe	eman	meşe	Türkçe	Sert odunlu ağaç
Tahıllar				
Buğday	bug'doy	buğday	Türkçe	Temel besin
Arpa	arpa	arpa	Türkçe	Yem bitkisi
Mısır	makkajuxori	mısır	Arapça/İtalyanca	Yeni dünya tahılı
Meyveler				
Elma	olma	elma	Türkçe	Yaygın meyve
Üzüm	uzum	üzüm	Türkçe	Asma meyvesi
Nar	anor	nar	Farsça	Taneli meyve
Sebzeler				
Soğan	piyoz	soğan	Farsça/Türkçe	Yumrulu sebze
Havuç	sabzi	havuç	Farsça	Kök sebze
Patates	kartoshka	patates	Rusça/İtalyanca	Yumru bitkisi
Çiçekler				
Gül	atirgul, gul	gül	Farsça	Süs çiçeği
Lale	lola	lale	Farsça	Bahar çiçeği
Papatya	moychechak	papatya	Rumca	Beyaz çiçek

Endüstriyel Bitkiler: Sanayi hammaddesi olarak kullanılan bitkiler, her iki dilde de %15 civarında temsil edilmektedir. "Paxta/pamuk", "zig'ir/keten", "kungaboqar/ayçiçeği" gibi bitkiler, ekonomik değerleri nedeniyle özel önem taşımaktadır.

Yabani Bitkiler: Kültüre alınmamış, doğal ortamda yetişen bitkiler, Türkçede %10, Özbekçede %8 oranındadır. Bu kategorideki bitki adları, genellikle bitkinin zararlı veya yararlı özelliklerine göre şekillenmiştir.

SONUÇ

Bu araştırmada, Özbek ve Türk dillerindeki bitki adlarının leksik-semantik özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve her iki dilin bitki terminolojisindeki ortaklıklar ile farklılıklar sistematik bir şekilde ortaya konmuştur. Elde edilen bulgular, Türk dillerinin ortak mirasını korurken, aynı zamanda her dilin kendine özgü gelişim yolları izlediğini açık bir şekilde göstermektedir. Araştırma sonuçları, her iki dilde de bitki adlarının büyük oranda ortak Türkçe kökene dayandığını ortaya koymuştur. Terek/kavak, qayın/kayın, bug'doy/buğday gibi temel bitki adlarının her iki dilde de varlığını sürdürmesi, Türk halklarının binlerce yıllık ortak yaşam deneyiminin ve dil birliğinin somut kanıtıdır. Bu ortak söz varlığı, yalnızca dilsel bir olgu olmaktan öte, Türk halklarının doğayla kurduğu ilişkinin, tarım ve hayvancılık geleneklerinin ve beslenme kültürlerinin de ortak olduğunu göstermektedir. Etimolojik analiz sonuçları, her iki dilin de tarihsel süreçte farklı kültürlerle etkileşime girdiğini ve bu etkileşimin bitki terminolojisine yansıdığını ortaya koymuştur. İslam medeniyetinin etkisiyle her iki dile de giren Arapça ve Farsça kökenli bitki adları, ortak kültürel mirası temsil ederken; Özbekçedeki Rusça alıntılar ve Türkçedeki Batı kökenli terimler, farklı coğrafi ve siyasi etki alanlarının dilsel yansımalarıdır. Bu durum, dillerin yaşayan organizmalar gibi çevrelerindeki değişimlere uyum sağladığını ve sürekli bir evrim içinde olduğunu göstermektedir. Morfolojik yapı açısından tespit edilen benzerlikler, Türk dillerinin kelime türetme mekanizmalarının ortak olduğunu kanıtlamaktadır. Birleşik kelime oluşturma, metaforik adlandırma ve tanımlayıcı sıfatlarla niteleme gibi stratejilerin her iki dilde de yaygın kullanımı, Türk dillerinin ortak bilişsel yapısını yansıtmaktadır. Kungaboqar/ayçiçeği, sher og'iz/aslanag'zı gibi birleşik bitki adlarındaki paralel yapılar, Türk halklarının doğayı algılama ve adlandırma konusunda benzer düşünce kalıplarına sahip olduğunu göstermektedir.

İSTİFADELENEN EDEBİYATLAR

- [1] Aksan, D. *Türkçenin Söz Varlığı* / D. Aksan. – Ankara: Engin Yayınevi, 2006. – 254 s.
- [2] Baytop, T. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* / T. Baytop. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 512 s.
- [3] Begmatov, E.O. *O'zbek tili leksikologiyasi* / E.O. Begmatov. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2010. – 268 b.
- [4] Berlin, B., Kay, P. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 178 p.
- [5] Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 989 p.
- [6] Do'simov, Z. *O'zbek dialektologiyasi*. – Toshkent: Universitet, 2008. – 312 b.
- [7] Eren, H. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. – Ankara: Bizim Büro Yayınları, 1999. – 512 s.
- [8] Fitrat, A. *Til va imlo haqida*. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 1995. – 186 b.
- [9] Gülensoy, T. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 1214 s.
- [10] Gülsevin, G. Eski Anadolu Türkçesinde Bitki Adları // *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. – 2002. – C. 50. – S. 115–142.
- [11] Haugen, E. *The Ecology of Language*. – Stanford: Stanford University Press, 1972. – 366 p.
- [12] Hojiyev, A. *O'zbek tili morfologiyasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 344 b.
- [13] Johanson, L. *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. – Stockholm: Swedish Research Institute, 2001. – 188 p.
- [14] Karimov, N. *O'zbek xalq tabobati terminologiyasi*. – Toshkent: Fan, 2005. – 156 b.
- [15] Kaşgarlı Mahmud. *Divanü Lügati't-Türk* / Çev. B. Atalay. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006. – 4 c.
- [16] Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. – 1224 s.
- [17] Levitskaya, L.S. *Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov*. – Moskva: Nauka, 1989. – 568 s.
- [18] Menges, K.H. *The Turkic Languages and Peoples*. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1995. – 248 p.
- [19] Nadel'yaev, V.M. *Drevnetyurkskiy slovar'*. – Leningrad: Nauka, 1969. – 676 s.
- [20] Poppe, N. *Introduction to Altaic Linguistics*. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1965. – 212 p.
- [21] Radlov, V.V. *Opyt slovary tyurkskikh narechiy*. – Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk, 1893–1911. – 4 t.
- [22] Räsänen, M. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. – Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969. – 533 s.

- [23] Sevortyan, E.V. *Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazikov*. – Moskva: Nauka, 1974–2003. – 7 t.
- [24] Shcherbak, A.M. *Sravnitel'naya fonetika tyurkskikh yazikov*. – Leningrad: Nauka, 1970. – 204 s.
- [25] Sodiqov, Q., Abduazizov, M. *O'zbek tili leksikologiyasi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2010. – 288 b.
- [26] Starostin, S.A., Dybo, A.V., Mudrak, O.A. *Altaic Etymology*. – Leiden: Brill, 2003. – 2096 p.
- [27] Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. – Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1995. – 422 s.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHNING BADIY-ESTETIK VA FALSAFIY ASOSLARI

Xalilova Dilbar Jalilovna

Filologiya fanlari doktori, professor

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

dilbarxalilova71@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadal kechayotgan globallashuv va universal ommaviy madaniyat sharoitida milliy o'zlikni, etnomadaniy qiyofani hamda milliy o'zlikni anglash tamoyillarini saqlab qolishda badiiy adabiyotning konseptual o'rni va estetik vazifalari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy o'zbek va jahon adabiyotining sara namunalari qiyosiy-tipologik hamda analitik yondashuvlar asosida o'rganilib, milliy madaniyat, tarixiy xotira, ona tili, urf-odat va asriy an'analarni asrab-avaylash bilan bog'liq fundamental muammolar keng yoritilgan. Muallif ommaviy madaniyat xurujlari, tizimli unifikatsiyalashuv jarayonlarining milliy qadriyatlarga salbiy ta'siriga qaramay, badiiy so'z san'ati vositasida milliy o'zlikni muhofaza qilish, tarixiy xotirani qayta tiklash hamda ma'naviy merosni kelajak avlodlarga bekamu ko'st yetkazishning ustuvor yo'llarini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Shuningdek, maqolada badiiy matnlarning g'oyaviy-estetik mazmunida milliy g'oya, milliy xarakter, milliy kolorit va milliy o'zlikni anglash konseptlarining namoyon bo'lish shakllari, badiiy-poetik xususiyatlari hamda falsafiy-estetik mohiyati chuqur va tizimli tadqiq etiladi. Mazkur tadqiqot globallashuv davrida milliy madaniyat, milliy til va milliy badiiy adabiyotni barqaror rivojlantirish, uning ma'naviy-ma'rifiy asoslarini mustahkamlash va boyitishda nihoyatda muhim nazariy, amaliy hamda metodologik manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, milliy o'zlik, milliy xarakter, milliy kolorit, badiiy adabiyot, tarixiy xotira, manqurtlik, etnomadaniy kod.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются концептуальная роль и эстетические функции художественной литературы в сохранении национальной идентичности, этнокультурного облика и принципов национального самосознания в условиях стремительной глобализации и универсальной массовой культуры. В исследовании на основе сравнительно-типологического и аналитического подходов изучаются лучшие образцы современной узбекской и мировой литературы, а также широко освещаются фундаментальные проблемы, связанные с сохранением национальной культуры, исторической памяти, родного языка, обычаев и вековых традиций. Автор научно обосновывает приоритетные пути защиты национальной идентичности, восстановления исторической памяти и безупречной передачи духовного наследия будущим поколениям посредством словесного искусства, вопреки вызовам массовой культуры и негативному влиянию системных процессов унификации на национальные ценности. Кроме того, в статье глубоко и системно исследуются формы проявления, художественно-поэтические особенности и философско-эстетическая сущность концептов национальной идеи, национального характера, национального колорита и национального самосознания в идейно-эстетическом содержании художественных текстов. Данное исследование служит исключительно важным теоретическим, практическим и методологическим источником в устойчивом развитии национальной культуры, национального языка и национальной художественной литературы, а также в укреплении и обогащении их духовно-просветительских основ в эпоху глобализации.

Ключевые слова: Глобализация, национальная идентичность, национальный характер, национальный колорит, художественная литература, историческая память, манкуртизм, этнокультурный код.

Abstract. This article comprehensively analyzes the conceptual role and aesthetic functions of artistic literature in preserving national identity, ethnocultural identity, and the principles of national self-awareness

in the context of rapid globalization and universal mass culture. Based on comparative-typological and analytical approaches, the study examines selected works of modern Uzbek and world literature, broadly highlighting fundamental issues related to the preservation of national culture, historical memory, native language, customs, and centuries-old traditions. Despite the challenges of mass culture and the negative impact of systemic unification processes on national values, the author scientifically substantiates priority pathways for protecting national identity, restoring historical memory, and seamlessly transmitting spiritual heritage to future generations through the art of the written word. Furthermore, the article deeply and systematically explores the forms of manifestation, artistic-poetic features, and philosophical-aesthetic essence of the concepts of national idea, national character, national color, and national identity within the ideological and aesthetic content of literary texts. This research serves as a highly crucial theoretical, practical, and methodological resource for the sustainable development of national culture, national language, and national literature, as well as for strengthening and enriching their spiritual and educational foundations in the era of globalization.

Keywords: Globalization, national identity, national character, national color, artistic literature, historical memory, mankurtism, ethnocultural code.

KIRISH

XXI asrda jamiyatlar rivojida globalizatsiya asosiy tendensiyalardan biriga aylandi. Madaniyatlararo integratsiya, ommaviy axborot vositalarining kengayishi, migratsiya va iqtisodiy hamkorliklar natijasida dunyo xalqlari bir-biriga tobora yaqinlashib bormoqda. Ammo bu jarayon bir vaqtning o'zida milliy o'zlik, madaniy xususiyatlar va tilning yo'qolishi xavfini ham keltirib chiqarmoqda. Xalq o'zini tarixiy xotira, madaniy meros, urf-odat, tili va din orqali anglaydi. Shunday ekan, globalizatsiya jarayonida ushbu omillarni saqlab qolish har qachongidan ham muhimroqdir. Badiiy adabiyot bu jarayonda faqat aks ettiruvchi emas, balki ong shakllantiruvchi kuch sifatida xizmat qiladi. Yozuvchilar o'z asarlari orqali milliy qadriyatlarni, tarixiy xotirani, o'zlikni izlash va saqlash kurashini obrazlar, voqealar va timsollar orqali yoritadilar. Ayniqsa, postkolonial va postsovet kontekstida yozilgan asarlar global ta'sir va milliy o'zlik o'rtasidagi ziddiyatni chuqur yoritadi. Globalizatsiya davrida badiiy adabiyot milliy o'zlikni saqlashning eng muhim madaniy vositasi sifatida namoyon bo'lmoqda.

Globalizatsiya tushunchasi ilk bor iqtisodiy birliklar va madaniy integratsiya jarayonlarini ifodalash uchun ishlatilgan bo'lsa-da, bugungi kunda u kengroq — siyosiy, madaniy, informatsion, g'oyaviy va identitetga oid o'zgarishlarni qamrab oladi. Ingliz sotsiologi va madaniyatshunos olim **John Tomlinson (1949–2022)** ta'kidlaganidek, globalizatsiya madaniyatlarning gibridlik xususiyatini kuchaytiradi va “madaniy tekislanish” xavfini keltirib chiqaradi [3]. Shu bilan birga, globalizatsiyaga qarshi turgan asosiy tushuncha - **milliy o'zlik (identity)** hisoblanadi. Shuningdek, amerikalik olim Benedict Anderson (1936–2015) “xayoliy hamjamiyat” nazariyasida milliy identitetni til, tarixiy xotira va madaniyat asosida shakllanadigan ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qiladi [4].

MATERIALLAR VA USULLAR

Adabiyotshunoslikda globallashuv jarayoni ta'sirini o'rganish, uni tahlil qilishga, olam va odam munosabatlarini muvozanatga solishga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi. Adabiyotda globallashuv bevosita ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-psixologik, ma'naviy-ma'rifiy hayot, ilm-fanning rivoji, eng muhimi, insonning jamiyatga, millati, dini, irqi, yashash manzilidan qat'iy nazar insonning insonga ta'siri - bularning barchasini qamradi.

Adabiyotda milliylik hodisasi mavjud bo'lib, muammoni o'rganishga zamonaviy tadqiqotchilar faol kirishganlar. Masalan, V.N.Zaxarov aniq adabiyotlarning milliy o'ziga xosligini, jahon badiiy jarayonidagi o'rnini o'rganishi kerak bo'lgan maxsus ilmiy fan etnopoetikani yaratish zarurligini asoslaydi [6]. I.E.Esaurov klassik rus adabiyotida milliy o'z-o'zini anglashni o'rganar ekan, adabiyotda milliy tafakkur, xulq-atvor va munosabat turlarining ifodasini topadi, unda xalqning milliy xarakter xususiyatlarini aks ettiradi [7]. Bizningcha, milliylikni asrab qolish uchun, avvalo, tilimizga va o'zligimizning tub ildizlariga murojaat qilmoq kerak. Milliy o'zlikni yo'qotish - bu faqat tilni yo'qotish emas, balki xalqning o'z-o'zini yo'qotish xavfidir. Shu sababli, zamonaviy adabiyotda milliy o'zlikni saqlash masalasi eng dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda.

Milliy o'zlik tushunchasi adabiyotda asosan:

-til va leksik vositalar orqali;

-madaniy va diniy qadriyatlar tasviri orqali;

-tarixiy voqealar va ijtimoiy to'qnashuvlar orqali yoritiladi.

Globalizatsiya sharoitida milliy o'zlikni saqlash har bir adib uchun o'z konteksti va tarixiy sharoitiga ko'ra o'ziga xos tarzda kechadi. Ammo umumiy jihatlar milliy qadriyatlarning yemirilishi, tarixiy xotiraning unutilishi va tashqi madaniy bosimlar barcha yozuvchilar asarlarida muhim mavzu sifatida namoyon bo'ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Til sivilizatsiyasiga millat ruhi, Vatan tuyg'usi bilan yashagan sadoqat peshvolari jonbozlik qildi. Ana shu jonbozlik har bir davlatni milliy tili bilan nomlanishiga erishtirdi. Shu ma'noda, dunyo hamjamiyatidan munosib o'rin egallashni maqsad qilib qo'ygan har bir davlat, avvalo, o'z xalqining milliy tili va madaniyatini asrab-avaylashga, rivojlantirishga intiladi.

Turk dunyosining buyuk ma'rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali: "Millatning ikki asosi bordur. Bu ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug'urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur", deb kuyinsa, zabardast ma'rifatparvar adibimiz Abdulla Avloniy: «Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oyinai hayoti tili va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur»- degan aniq va teran fikrlari tub ma'nosida millatning bardavom va barqaror bo'lishida unga mansub tilning o'z davlati siyosatidagi nufuzi, xalq qalbidagi qadri bilan belgilanishiga ishoradir.

O'zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani ham XIX asrning fojiaiy manzaralari fonida milliy o'zlikni, milliy xarakter va ichki parokandalikni tahlil qiladi. Otabek obrazi orqali adib milliy ma'naviyatning eng yuksak nuqtasini — ibo, nomus, or-nomus, oilaviy va muhabbat so'ziga sodiqlikni gavdalandiradi. Qodiriy roman so'zboshisida oshkora yozadi: "Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a, xalqimizni shu zamonning "Tohir-Zuhra"lari, "Chor darvesh"lari, "Farhod-Shirin" va "Bahromgo'r"lari bilan tanishdirishka o'zimizda majburiyat his etamiz" [1].

Bu fikr hozirgi globallashuv zamon uchun ham nihoyatda dolzarb bo'lib, dunyoga yuz tutish va taraqqiyotga intilish aslo milliy ildizlarni unutish evaziga bo'lmasligi kerak. Abdulla Qodiriyning ushbu asariga yana murojaat qiladigan bo'lsak, unda XIX asrning oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy hayoti tasvirlanadi. Asarda milliy urf-odatlar, mahalliy madaniyat, oilaviy qadriyatlar, diniy qarashlar va siyosiy voqealar zahirida milliy o'zlikni saqlash g'oyasi yotadi. Roman bosh qahramoni – **Otabek** obrazida muallif milliy o'zligiga sodiq, lekin yangilanishga intilgan shaxsni yaratgan. Otabek bir tomondan an'anaviy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydi, boshqa tomondan esa o'zbek jamiyatini zamonaviylashtirish, savdo-sotiqni rivojlantirish, ayollar erkinligini targ'ib qilishni istaydi. "Otabek xonadonida eski zamon odatlari hukmron edi, ammo u yangicha fikr yuritishni boshlagan edi" [1].

Bu iqtibosda muallif Otabek timsolida eski va yangi o'rtasida qolgan milliy o'zlikni ko'rsatadi. Qodiriy zamon o'zgarayotgan bo'lsa-da, milliylikni asrash, uni zamonaviy hayot bilan uyg'unlashtirish lozimligini ilgari suradi. Asarda keltirilgan ayol obrazlari – **Kumush** va **Zaynab** ham milliy o'zlikning aksidir. Kumush – iffat, sabr-toqat, vatanparvarlik timsoli sifatida tasvirlanadi. U o'z o'rnini topgan, sog'lom jamiyat uchun kerakli ayol timsolidir. Bu orqali muallif milliy qadriyatlar orasida **ayolning jamiyatdagi o'rnini** ham muhim deb hisoblaydi. Bundan tashqari, romanda **tilning** ham o'rnini muhim. Asarda o'zbek tili shevaga yaqin, xalqona leksika asosida qurilgan. Bu esa milliy ruhni ta'sirchanligini oshiradi va kuchaytiradi. Kumush tilidan aytilgan, "Men bu so'zni aytmayman, chunki bu – o'zimni yomonlikka buyurishdir..." satrlar milliy axloqiy mezonlarni ifodalaydi. Qodiriy milliy tilni, urf-odatlarini, axloqni asar markaziga olib chiqdi [1].

Milliy adabiyot namunalari erkinlik va xolislik asosida tipologik o'rganish ularning fazilatlarini yanada kengroq aniqlash, ijod doirasini kengaytirish, ilhombaxsh izlanishlarga rag'batlantirish imkoniyatlarini beradi.

Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan, milliy o'zlikning yo'qolishi - milliy obrazlar, tildagi rang-baranglik, xalqona timsollar va an'anaviy estetik mezonlarning susayishi bilan bog'liq.

O'zbek adabiyotida bu muammo XX asr yozuvchilari asarlarida ham faol yoritilgan. Xususan, O'.Hoshimov, T.Murod, X.Do'stmuhammad, E.A'zam, N.Eshonqul kabi ijodkorlar milliy o'zlik, qadriyatlar, tarixiy xotira va zamonaviylik to'qnashuvini badiiy ifodalash orqali global davrda millat ruhini asrashga da'vat etadilar. Xususan Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam", "Mohiyat" yoki O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarlarida milliy tafakkur va ong osti tushunchalari (arxetiplar) teran tahlil qilinadi. N.Eshonqul asarlarida insonning o'z tub ildizlaridan uzilishi va buning oqibatida yuzaga keladigan ruhiy

inqiroz modern usulda tasvirlansa, O'tkir Hoshimovning asarlarida, xususan, "Dunyoning ishlari" qissasida xalqona odatlar, ota-onaga hurmat, mehr-oqibat kabi qadriyatlar zamonaviy jamiyat muammolari fonida tasvirlanadi. Bu orqali yozuvchi milliy o'zlikning hayotiy kuchini ko'rsatadi [5].

Milliy o'zlikning eng muhim ustuni bu tarixiy xotiradir. Xotirasini yo'qotgan jamiyat manqurtga, ya'ni o'z ildizlariga boji beradigan, madaniy o'zligidan kechgan manqurt to'dasiga aylanadi. Bu global muammoni jahon va qirg'iz adabiyotining buyuk vakili Chingiz Aytmatov "Asrga tatigulik kun" asarida ramziy va metaforik planda yuksak mahorat bilan ochib bergan. Asardagi Nayman ona va uning o'g'li Jo'lomon fojiasi shunchaki o'tmish afsonasi emas, balki globallashuv va mafkuraviy tazyiqlar sharoitida o'zligidan ajratilayotgan zamonaviy insoniyat ogohlantirishidir. Lekin uning xotirasini tortib olish eng dahshatli jinoyatdir. Xotirasidan ayrilgan odam o'z ota-onasini, elini va tug'ilgan tuprog'ini tanimaydigan, faqat buyruqni bajaradigan jonli o'yinchoqqa aylanadi. Aytmatov yaratgan "manqurtlik" konsepti bugungi kun kontekstida global ommaviy madaniyat ta'sirida o'z tili, dini, milliy kiyimi va an'analaridan uyaladigan, ularni "qoloqlik" deb biladigan toifaga nisbatan juda o'rinli qo'llanadi. Yozuvchi badiiy vositalar (afsona va zamonaviy syujet sintezi) orqali kitobxonni xotirani asrashga da'vat etadi.

Adabiyotshunos A.Rasulov ta'kidlaganidek, "Globallashuv jarayoni insonni to'laroq anglash imkonini yaratadi...milliy adabiyotning zamonaviyligi uning global dunyo bilan muloqotda o'zligini yo'qotmay, o'z ovozi bilan ishtirok etishidadir" [2]. Darhaqiqat, adabiyot nafaqat xalq tarixini va ruhiyatini ifodalaydi, balki global axborot oqimida milliylikni himoya qiluvchi "madaniy qalqon" vazifasini ham bajaradi. Bu milliy adabiyotlarning global maydondagi faol ishtiroki, ularning o'z milliy ruhini yo'qotmagan holda zamonaviy g'oyalar bilan uyg'unlashuvi kelajak madaniyat taraqqiyotining muhim kafolatidan dalolatdir.

XULOSA

Globallashuvning shiddatli to'lqinlariga bardosh berish va millat sifatida dunyo xaritasida o'z qiyofasini saqlab qolishda badiiy adabiyot yengilmas ma'naviy qalqon va boy nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Asrlar davomida buyuk so'z ustalari, shoiru ulamolar, faylasuflar badiiy adabiyotni nafaqat esteti zavq manbai, balki, eng asosiysi, etnosning genetik xotirasini o'zida abadiy saqlovchi, kelajak avlodlarga yetkazuvchi, milliylikni eslatuvchi bebaho xazina deb bilganlar. So'z san'ati orqali millat o'zining o'tmishini anglaydi, kelajakdagi ma'naviy yo'nalishini belgilaydi hamda dunyo sivilizatsiyasida o'z o'rnini mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Abdulla Qodiriy. *O'tkan kunlar. Roman. –Toshkent, "G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017.*

[2] Rasulov A. Badiiylik -bezavol yangilik. -Toshkent, Sharq, 2007.

[3] John Tomlinson. *Globalization and Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1999. pp.141.

[4] Benedict Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1983. pp 6-8.

[5] Hoshimov O'tkir. *Dunyoning ishlari*. – Toshkent: Sharq, 2010.

[6] Захаров В.Н. Русская литература и христианство. // Евангельский текст в русской литературе XVIII–XX вв. — Literature and Culture Sabirova Z.Z. DOI: 10.36078/1697696884 240 O'zbekistonda xorijiy tillar, 2023, № 5 (52), 230-241 Петрозаводск: издательство Петрозаводск. ГУ. — Петрозаводск, 1994. Вып. 1. — 484 с.

[7] Эсаулов И.Э. Национальное самосознание в русской классической литературе и его трансформации в отечественном литературоведении. // <http://transformations.russianliterature.com/nacionalnoe-samosoznanie-v-russkojklassicheskoyliterature-i-yego-transformacii-v-literaturovedenii>, 2014

TILSHUNOSLIKDA LISONIY QADRIYAT TUSHUNCHASINING TALQINI

Lutfullayeva Durdona

filologiya fanlari doktori, professor,
Toshkent 100000, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilshunoslikda lisoniy qadriyat tushunchasining talqini, uning falsafiy-aksiologik mohiyati va til birliklarida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilingan. Qadriyat tushunchasiga falsafa, tilshunoslik va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar doirasida berilgan ta'riflar qiyosiy o'rganilib, turli olimlarning qarashlari umumlashtirilgan. Qadriyatlarning tashqi va ichki, individual, mikroguruh, makroguruh, etnik hamda umuminsoniy turlari yoritilgan. Shuningdek, qadriyat va aksqadriyat munosabati, ularning ikki qutbli tabiati hamda aksiologik leksikadagi o'rni masalasi muhokama qilingan. Muallif qadriyatni jamiyat a'zolari tomonidan ijobiy baholanuvchi, qadrlil deb e'tirof etiluvchi obyekt, g'oya, qarash, odat va an'analar majmuyi sifatida talqin qiladi hamda salbiy baholanuvchi hodisalarni aksiologik leksika tarkibiga kiritish masalasiga munosabat bildiradi. Maqolada qadriyatlarning milliy va individual xususiyatlari, ularning inson faoliyati va xulq-atvorini tartibga solishdagi ahamiyati ham ochib berilgan.

Kalit so'zlar: qadriyat, lisoniy qadriyat, aksiologiya, aksiologik leksika, aksqadriyat, baholash, qadriyatli munosabat, qadriyatlar tizimi, milliy qadriyat, umuminsoniy qadriyat.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы интерпретации понятия языковой ценности в языкознании, его философско-аксиологическая сущность и особенности репрезентации посредством языковых единиц. На основе сравнительного анализа обобщаются различные определения понятия «ценность», представленные в философской, лингвистической и других социально-гуманитарных областях. Рассматриваются внешние и внутренние ценности, а также индивидуальные, микрогрупповые, макрогрупповые, этнические и общечеловеческие ценности. Особое внимание уделяется соотношению понятий «ценность» и «антиценность», их биполярной природе и месту единиц, выражающих ценностные отношения, в составе аксиологической лексики. Автор рассматривает ценность как совокупность объектов, идей, взглядов, обычаев и традиций, которые положительно оцениваются членами общества и признаются ими значимыми. В статье также обосновывается позиция относительно разграничения ценностей и антиценностей в системе аксиологической лексики. Раскрывается национальная и индивидуальная обусловленность ценностей, а также их роль в регулировании деятельности и поведения человека.

Ключевые слова: ценность, языковая ценность, аксиология, аксиологическая лексика, антиценность, оценка, ценностное отношение, система ценностей, национальные ценности, общечеловеческие ценности.

Abstract. This article examines the interpretation of the concept of linguistic value in linguistics, its philosophical and axiological essence, and the ways in which values are represented through linguistic units. Definitions of the concept of "value" developed within philosophy, linguistics, and other social sciences and humanities are comparatively analyzed and summarized. The study considers external and internal values, as well as individual, micro-group, macro-group, ethnic, and universal human values. Particular attention is paid to the relationship between value and anti-value, their bipolar nature, and the status of units expressing these concepts within axiological vocabulary. The author defines value as a set of objects, ideas, views, customs, and traditions that are positively evaluated and recognized as significant by members of society. The article also discusses the distinction between values and anti-values in the system of axiological vocabulary and substantiates the position that negatively evaluated phenomena should not be regarded as values themselves. The national and individual nature of values, as well as their role in regulating human activity and behavior, are also highlighted.

Keywords: value, linguistic value, axiology, axiological vocabulary, anti-value, evaluation, value attitude, value system, national values.

KIRISH

Qadriyat, avvalo, falsafiy-aksiologik tushuncha sifatida jamiyat a'zolari tomonidan qadrlanadigan barcha moddiy narsalar, urf-odat, an'analar, odoq-axloq tartiblari, shuningdek, falsafiy, diniy, ma'naviy xarakterdagi ezgu g'oyalar, tushunchalar, qarashlar, e'tiqodlar majmuyini qamrab oladi. Rus olimlari tomonidan yaratilgan "Философский энциклопедический словарь"da qadriyatga quyidagicha tavsif berilgan: "... inson faoliyatining hamda ijtimoiy munosabatlarning barcha ko'rinishlari va ular doirasiga

kiritilgan tabiat hodisalari “predmet qadriyatlarini” sifatida qadriyatli munosabat obyektlari hisoblanishi, xususan, yaxshilik va yomonlik, haqiqat va yolgʻon, goʻzallik yoki xunuklik, ruxsat etilgan yoki taqiqlangan, adolatli yoki adolatsiz va h.k. tarzida baholanishi mumkin. Ularni baholashda amalga oshiriladigan usullar va mezonlar ijtimoiy ong va madaniyatda “subyektiv qadriyatlar” (meʼyoriy tasavvurlar shaklida ifodalangan koʻrsatmalar va baholar, imperativlar va taqiqlar, maqsadlar va loyihalar) kabi muhrlanib, inson faoliyatida yoʻl-yoʻriq vazifasini bajaradi”⁸.

Ushbu taʼrifda qadriyatlarning baholash asosida yuzaga kelishi inobatga olingan, predmet qadriyatlarini farqlangan. Biroq inson uchun olamdagi moddiy narsa-predmetlar bilan bir qatorda jamiyat aʼzolari tomonidan ilgari surilgan gʻoyalar, qarashlar, maʼnaviy-axloqiy meʼyorlar, hatto ular amalga oshirgan muayyan xatti-harakatlar, ham qadriyat boʻla oladi. Bu oʻrinda qadriyatni inson uchun uning kundalik hayotida muhim ahamiyatga ega boʻlgan, u qadrlaydigan har qanday obyekt sifatida tushunishni falsafiy tushunishdan farqlash lozim.

Bugungi kunda qadriyat muammosi nafaqat aksiologiya, inson va jamiyat muammolari bilan shugʻullanuvchi adabiyot, psixologiya, sotsiologiya, pedagogika, etika, madaniyatshunoslik, iqtisodiyot kabi sohalarida, balki tilshunoslikda ham jiddiy oʻrganilmoqda. Chunki qadriyatlarning mavjudligi va tarqalishining muhim sharti ularning tilda ifoda vositasiga ega boʻlishi va nutqda voqelanishi hisoblanadi. Qadriyatlar tilda leksik, frazeologik, sintaktik birliklar orqali ifodalanadi. Bu holat qadriyatlarning tilshunoslikning ham oʻrganish obyekti ekanligini koʻrsatadi.

Tilshunoslikda *qadriyat* soʻziga turlicha taʼrif berilgan. Masalan, “Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”da *qadriyat* termini quyidagicha izohlangan: “QADRIYAT Real voqelikning namoyon boʻlish shakllari, undagi narsa, hodisa va jarayonlar, shuningdek, insoniyat, jamiyat, odamlar, ularning hayoti, faoliyatining ijtimoiy subyektlar uchun ahamiyati va qadrlini anglatadigan umumaksiologik kategoriya; inson va insoniyat uchun ahamiyatli boʻlgan barcha narsalar”⁹.

Qadriyatga berilgan ushbu izohda uning insonlar uchun ahamiyatli, qadrlil boʻlishi belgisi inobatga olingan. Darhaqiqat, insonning tashqi olamdagi narsalarga qadriyatli munosabati inson va narsalar oʻrtasida aloqa-bogʻlanishni hosil qilsa, jamiyatda qadriyat sifatida baholanuvchi gʻoyalar, qarashlar uni biror bir faoliyat, xatti-harakatni amalga oshirishga ragʻbatlantiradi, hayot yoʻlini izga solishida tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

V.I.Karasik qadriyatlarni tashqi va ichki turlarga ajratgan. Uning fikricha, tashqi qadriyatlar ijtimoiy xoslangan, ichki qadriyatlar esa individual xoslangan qadriyatlardir. Olim qadriyatlarni madaniyat va til subyekti nuqtayi nazaridan ham tasniflab, individual, mikroguruh va makroguruhga mansub, etnik hamda umuminsoniy qadriyatlarni farqlagan¹⁰.

V.A.Maslova “...qadriyat deganda inson oʻz faoliyatida oldiga qoʻyadigan va uning xulq-atvor meʼyorlarini belgilaydigan va, asosan, ijobiy his-tuygʻularni taqdim etadigan maqsadlarni tushunishini” bayon qilgan¹¹. E.V.Babayeveva ham qadriyatlar insonni faoliyatga yoʻnaltiruvchi va uning xulq-atvor meʼyorlarini belgilovchi maqsad ekanligini qayd etgan¹².

A.K.Usachevaning fikricha, qadriyatlar odamlarning oʻz feʼl-atvorlari haqida tarixan shakllangan, umumlashtirilgan, dunyoga nisbatan baholovchi-faoliyatli munosabati natijasida yuzaga kelgan, alohida etnos vakillarining ongida mustahkamlangan va ushbu etnos tilida qayd etilgan dunyoning qadriyatli manzarasini tashkil etuvchi tasavvurlarini anglatadi¹³.

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 732.

⁹ Xudoyberganova D. Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – B. 72.

¹⁰ Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 3.

¹¹ Славянские ценности в коммуникативном пространстве регионов. Коллективная монография / Под ред. В.А. Масловой, М.В. Пименовой. – Минск: УП “Энциклопедикс”, 2017. – С. 19.

¹² Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира: Дисс. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – С. 60.

¹³ Усачева А.К. Лингвистические параметры концепта “состояние здоровья” в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2002. – С. 26.

S.N.Vinogradova qadriyatni jamiyat va individ uchun real voqelik predmetlari va hodisalarining muhimligi (ahamiyatligi, e'tiboriligi)ni namoyon etuvchi hamda kishilar faoliyatining turli ko'rinishlarida o'z ifodasini topuvchi ideal hosila sifatida tavsiflagan¹⁴.

F.Usmonov *qadriyat* deganda ma'lum bir tarixiy davr va muhitda ijtimoiy ahamiyatli bo'lgan, ijobiy baholanuvchi, o'ziga nisbatan intilish uyg'otuvchi ideal hodisalarni tushunishi, milliy qadriyat esa millat hayotida shu talablarga javob beruvchi, ma'lum pog'onaviylikda joylashgan, jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va uning a'zolarida ijobiy hissiyot uyg'otuvchi mazmun ekanligi¹⁵ni yozadi. Anglashiladiki, muallif qadriyatni inson manfaatlariga xizmat qiluvchi ijobiy xarakterdagi ideal hodisa sifatida baholagan.

Ma'lum bo'ladiki, tilshunoslar *qadriyat* tushunchasiga har xil tavsif berishgan. H.P.To'xtayev bu holatga e'tibor qaratib, quyidagi fikrni bildirgan: "ilmiy adabiyotlarda "qadriyat" tushunchasiga ko'proq ijtimoiy-falsafiy jihatdan yondashilganiga guvoh bo'lamiz. Bunda aksiologik tarafidan ko'ra, qadriyatlarning umumlashib, yaxlit hodisa ko'rinishida yuzaga chiqadigan ijtimoiy mezon sifatidagi xususiyatiga ahamiyat qaratiladi. Bunday tavsiflarda ijtimoiy tahlil ustuvor ekanligi sezilib, qadriyatlarning odamlarni qalban va ruhan ulg'aytirishi, ichki olamini boyitib, ruhini poklashi, iymon-e'tiqodini mustahkamlab, insof-u adolat tuyg'ularini rag'batlantirishi masalalariga urg'u beriladi. Shu bilan birga, qadriyatlarning jamiyat a'zolari tayanadigan kuchli ruhiy omil sifatidagi asosiy xususiyati yoritiladi"¹⁶.

Qadriyat jamiyat a'zolarining olamga qadriyatli munosabati, unga bergan bahosi hosilasidir. Qadriyatlar inson deb atalmish mavjudotning mohiyati, uning olamga bo'lgan munosabatini aks ettiradi. Jamiyat a'zolari tomonidan belgilangan qadriyatlar tizimi kishilarning yashash tarzi, faoliyati, tashqi olamga qanday munosabatda bo'lishini belgilab beradi. Shu jihatdan ayrim olimlar qadriyatning inson ehtiyojlari hosilasi ekanligiga urg'u berishadi. Jumladan, F.Nisshening fikricha, "Inson o'zini saqlab qolish uchun avvaliga narsalarga qiymat yuklab, ularga insonga xos ma'no-mazmun baxsh etgan. Shu sababli u o'zini baholovchi inson deb atagan"¹⁷.

Anglashiladiki, biror bir obyekt insonning baholovchi munosabati, uning darajasi, kuchi asosida qadriyat tavsifiga ega bo'ladi. Har qanday baholovchi munosabat inson manfaatlaridan kelib chiqib amalga oshiriladi. Shu jihatdan qadriyatlarning belgilanishida baholashning xarakteri muhim rol o'ynaydi. Bu haqida O.G.Drobnitskiy quyidagi fikrlarni bildirgan: "Qadriyat predmetlarga ixtiyoriy ravishda yozilmaydi, ularni tajriba yoki mantiqiy mushohada bilan ham bilib bo'lmaydi. Qadriyatlar narsalar bilan qandaydir tarzda bog'liq, ammo ularning real xossasi emas va bu predmetlarning haqiqatda mavjud yoki mavjud emasligiga ham bog'liq emas. Shu ma'noda qadriyatlar real emas, balki faqat ideal., lekin qadriyatlar ong hodisalariga ham taalluqli emas. Bir-birini istisno qiluvchi ushbu qoidalar baholash tabiatining o'ziga xos g'ayritabiiyligi bilan bog'liq"¹⁸.

Bu o'rinda baholash har doim ham ijobiy xarakterda bo'lmasligini e'tirof etish lozim. Baholash obyekt qiymatini belgilovchi kategoriya bo'lganligi uchun nafaqat ijobiy, balki salbiy xarakterda bo'lishi ham mumkin. Ammo qadriyat inson tomonidan ijobiy deb baholanuvchi, uning manfaatlariga xizmat qiluvchi narsalar, g'oyalar, qarashlar, xatti-harakatlar, odatlar, an'analar majmuyi sanaladi. Shu jihatdan ham qadriyat *ezgulik* tushunchasi bilan yonma-yon yuradi. Ammo ayrim olimlar, xususan, G.F.Gibatovanning ta'kidlashicha, "Hozirgi kunda milliy aksiologiyada qadriyat "obyektning subyekt uchun ahamiyatligi" belgisi bilan tavsiflanadi. Bu qiymat ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin va shuning uchun qadriyat ikki qutbli tuzilishga ega: har bir qadriyatga aksqadriyat mos keladi"¹⁹.

¹⁴ Виноградов С.Н. К лингвистическому пониманию ценности // Русская словесность в контексте мировой культуры: Материалы междунар. науч. конф. РОПРЯЛ. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2007. – С. 93.

¹⁵ Usmanov F. O'zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. – Andijon, 2024. – B. 67-68.

¹⁶ Тўхтаев Ҳ.П. "Қадриятлар соҳаси" ва "аксиология қонуниятлари" тушунчаларининг ижтимоий-фалсафий таҳлили // chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/ https://cdn.uz.uz/2023/08/18/11/21/ghpPW3VK2 afSWBsGrvS8VKmgFW1hGRK.pdf.

¹⁷ Ницше Ф. Так говорил заратустра. Сочинения в 2 т. Т.2. – М., 1990. – С. 42.

¹⁸ Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. – М.: Политиздат, 1967. – С. 25.

¹⁹ Гибатова Г.Ф. Aksiologiya v yazyke // Vestnik OGU. 2011. – №2 (121). – С. 128.

F.Usmonov ham o'z tadqiqotida mazkur qarashga tayangan. Uning fikricha, "... qadriyatli manzara uzvlari iyerarxiyasi ikki qutbli tuzilishga ega bo'ladi, ya'ni uning tuzilishi faqat bir tomonga emas, manfiy va musbat tomonga yo'nalgan tuzilishga ega. Musbat qutbning yuqori nuqtasi yuksak qadriyat hisoblanisa, manfiy qutbdagi chegara aksqadriyat hisoblanishi mumkin. Masalan, sadoqat yoki mehnatsevarlik qadriyat bo'lsa, xiyonat hamda dangasalik aksqadriyat²⁰ hisoblanadi. Bunday holat idrok intizomida aksiologik bahoni namoyon etadi. Madaniyat, birinchi navbatda, qadriyatli mazmunga ega, u yaxshi va yomon, to'g'ri va nojo'ya haqidagi tasavvurlarni o'zida aks ettirgan tizimdir. Bunda nimanidir qadriyat deb bilgan shaxs uning ziddini ham o'z ongida saqlaydi. Yaxshining yaxshiligi yomonga zidlanganda ko'rinar ekan, aksqadriyat tizim strukturasidan o'rin olishi tabiiy"²¹.

X.Uzakova ham tadqiqot ishida qadriyatlarning ikki qutbli bo'lishi haqida fikr yuritgan. U "qadriyat ijtimoiy borliq, turmush tarzining munosabatlar tizimida, baholash orqali namoyon boladigan qarashlar majmuyi hisoblanadi. Qadriyatlar hamisha juftlikda namoyon boladi. Kishilik jamiyatida inson borliqni anglangan-anglanmagan, yaxshi-yomon, ijobiy-salbiy, o'tkinchi-boqiy belgilar asosida qarama-qarshi qutblarga ajratadi. Qadriyatlar va aksqadriyatlar juftligi aksiologik leksikani yuzaga keltiradi"²² deb hisoblaydi.

Tilshunoslikda qadriyatlarning ikki qutbli bo'lishi va shunga muvofiq tarzda qadriyat birliklari ham bir-biriga zid tushunchalarni, ya'ni qadriyat va unga zid bo'lgan aksqadriyatni anglatuvchi birliklarni qamrab olishi haqida turli qarashlar mavjud. Ayrim olimlar qadriyatlarning ziddini anglatuvchi birliklarni ham aksiologik birliklar tarkibiga kiritishadi. Ularning fikricha, qadriyatlar ikki qutbli bo'lib, o'zaro zid tushunchalar, ya'ni qadriyat va aksqadriyat tushunchalarini qamrab oladi. Masalan, T.A.Svetonosovanning fikricha, har qanday qadriyatga aksqadriyat mos keladi, aksqadriyatlar u yoki bu qadriyatni inkor etuvchi tushuncha sifatida qaraladi²³. Ba'zi tilshunoslar esa qadriyatlar ijobiy baholanuvchi hodisalarni anglatganligi uchun qadriyatga zid bo'lgan hodisalarni anglatuvchi birliklarni aksiologik birliklar tizimiga kiritishmaydi. Biz ham keyingi xulosaga qo'shilgan holda qadriyat jamiyat a'zolari tomonidan e'tirof etilgan ijobiy xususiyatga ega hodisa, obyekt ekanligini inobatga olib, ularni tilda ifodalovchi leksika doirasiga "aksqadriyatlar"ni, ya'ni qadriyat hisoblanmaydigan, qadriyat birliklarining ziddini anglatuvchi, ularga qarama-qarshi qatlam birliklarini aksiologik leksika tarkibiga kiritilishini ma'qullamaymiz. Bizningcha, qadriyat ijobiy baholash hosilasi ekan, salbiy bahoga ega obyektning qadriyat (aksqadriyat) sifatida baholanishi mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Chunki *qadriyat* so'zida "qadrilik, qadrlanuvchi" semalari mavjud. Shu jihatdan jamiyat a'zolari tomonidan faqat ijobiy baholangan va qadrlil deb hisoblangan, ular ongidan qadriyat sifatida o'rin olgan obyektning qadriyat hisoblash mumkin.

V.P.Tugarinovning bu masaladagi quyidagi xulosasi e'tiborli: "aksqadriyatni e'tirof etish qadriyatning salbiy xarakterda bo'lishini e'tirof etishdir, ammo narsa yoki hodisani faqat qadrlash yoki qadrlamaslik mumkin, uchinchi holat mavjud emas"²⁴. Ushbu xulosani ma'qullagan holda ayta olamizki, qadriyat inson tomonidan qadrlil deb hisoblangan obyektning anglatadi. Aksqadriyat qadriyatga zid qo'yiluvchi tushuncha, ammo uning bir ko'rinishi emas.

Jamiyatda belgilangan qadriyatlarning mohiyati qadriyat hisoblanmaydigan narsalar, hodisalar, g'oyalar, qarashlar asosida belgilanadi. Kim uchundir ijobiy deb hisoblangan qadriyat boshqa bir inson uchun qadriyat bo'lmayligi mumkin. Har bir millat yoki insonning qadriyatli munosabatda bo'luvchi o'z olami mavjud. Masalan, o'zbeklar uchun qadriyat sanalgan palov milliy taomi boshqa millat vakillari uchun qadriyat emas. Yoki milliy xarakterdagi qadriyatlar ham bir millatga mansub turli kishilar tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin. Shunga ko'ra jamiyat a'zolari tomonidan belgilangan umummilliy qadriyatlarni ayrim shaxslar tomonidan qadriyat sifatida qabul qilinuvchi qadrlil narsalardan farqlash lozim. Bu borada amerikalik aktyor, qo'shiqchi E.Preslining qadriyatlarning turlicha ekanligi haqidagi quyidagi fikri diqqatga sazovor:

²⁰ Бойко Л.Г. Культурно маркированное содержание устойчивых сравнений русского языка: Дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2009. – С. 29.

²¹ Usmonov F. O'zbek milliy qadriyatlarining lingvomadaniy aspekti: Filol. fan. d-ri (DSc) ... diss. – Andijon, 2024. – B. 65.

²² Uzakova X. Ko'rsatilgan tadqiqot. – B. 10.

²³ Qarang: Светоносова Т.А. Сопоставительное исследование ценностей в российском и американском политическом дискурсе: Дисс. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2006. – 174 с.

²⁴ Тугаринов В.П. Избранные философские труды. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – С. 260.

“Qadriyatlar barmoq izlariga o‘xshaydi. Hammada har xil va shu bilan birga, ular siz bajarayotgan har bir ishda ko‘zga tashlanadi”²⁵.

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, *qadriyat* termini turli soalarda tor va keng ma’nolarda talqin qilinadi. Keng ma’noda bu so‘z odamlarning xohish-istaklari, ehtiyojlari, intilishlari, qiziqishlari obyekti bo‘lgan barcha narsalarni anglatadi²⁶. Tor ma’noda esa jamiyat tomonidan qadrlanadigan, uning manfaatlariga xizmat qilinadigan, jamiyat ongida o‘rnashgan ijobiy baholanuvchi obyekt, g‘oya, odat, an‘analarni aks ettiradi.

Qadriyat turli fan sohalarida har xil tavsiflansa-da, kishilar jamoasi tomonidan ijobiy baholanishi, birdek e’tirof etilishi, ular uchun, asosan, umumiy bo‘lishi muhim belgilaridir. O‘tgan asrning 60-yillarida amerikalik olim M.Rokich qayd etganidek, qadriyatlar quyidagi belgilarga egaligi bilan xarakterlanadi: 1) inson boyligi bo‘lgan qadriyatlarning umumiy soni unchalik ko‘p emas; 2) barcha odamlar turli darajalarda bo‘lsalar-da, aynan bir xil qadriyatlarga ega bo‘ladilar; 3) qadriyatlar tizimga solingan; 4) qadriyatlarning ildizlari madaniyat, jamiyat va uning institutlari hamda shaxslarda ko‘zga tashlanadi; 5) o‘rganishga arziydigan deyarli barcha ijtimoiy fenomenlarda qadriyatlar ta’siri kuzatiladi²⁷.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar. — Moskva: Sovet entsiklopediyasi.
- [2] Zamonaviy tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent.
- [3] Karasik V. I. Yazykovye klyuchi k russkoy kulture. - Moskva: Gnozis, 2002 yil.
- [4] Maslova V. A. Lingvokulturologiya. - Moskva: Akademiya, 2001 yil.
- [5] Babayeva E. V. Lingvokulturologicheskie xarakteristikasi rus va nemetskih aksiologik tushunchalar: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. — Vgograd.
- [6] Usacheva A. K. Tsennostnaya kartina mira v yazyke i kulture.

ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЕ

Дусалиева Гульмира Шергалиевна

Сулюктинского гуманитарно-экономического института БатГУ.

kurmanalieva59@mail.ru

Аннотация: Макалада кыргыз тилинде окутулган мектептерде сөздүктөрдүн колдонулушу каралат. Орус жана кыргыз тилдерин үйрөнүү үчүн кош тилдүүлүк жана көп тилдүүлүк боюнча изилдөөлөргө кайрылуу талап этилет. Көп тилдүү инсанды калыптандыруу маселелерин чечүүдө, студенттердин тилдик компетенциясын жогорулатуу, сөз байлыгын байытуу, тилдик жана сүйлөө тапшырмаларын өз алдынча аткаруу үчүн сөздүктөргө дайыма кайрылуу зарылдыгын калыптандыруу абзел. Бай көлөмдүү сөздүктөр студенттердин "орус тили" предметине болгон кызыгууларын жаратып, ал эми сөздүктөр болсо алардын ишенимдүү жардамчыларына айлануу менен өз алдынча жана аң -сезимдүү түрдө билим алууларына мүмкүндүк беришет. Кыргыз мектептериндеги орус тили сабактарында окуучулардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн эң маанилүү компоненти катары окуу ишинде сөздүктөрдү колдонуу жөндөмүн калыптандыруу болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: Интенсивдүү окутуу методу, кош тилдүүлүк жана көп тилдүүлүк, лексикографиялык анализдөө усулу, коммуникативдик усул, сөздүктөр менен иштөө, мектепте сөздүк менен иштөө усулу, сөздөрдүн лексикалык шайкештигин өздөштүрүү, сөз жасоону талдоо, сөз, кептеги сөздүн кызматы, компонент, актуалдашуу, тилдин лексикасы, окуучулардын кебин байытуу, окуучунун сөз байлыгын байытуу.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос об использовании словарей в школах с кыргызским языком обучения. Изучение русского и кыргызского языков требует обращения к исследованию двуязычия и многоязычия. Решая задачи формирования многоязычной личности, необходимо выработать у учащихся потребность постоянно обращаться к словарям в целях

²⁵ <https://ru.citaty.net/temy/tsennost/>

²⁶ Qarang. Дробницкий О.Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности и марксистская философия. — М.: Политиздат, 1967. — С. 305.

²⁷ Rokech M. Universals human values. — N.-Y.: Free press, 1979.

совершенствования языковой компетенции, обогащения словарного запаса, самостоятельного выполнения языковых и речевых заданий. Богатейший материал словарей способен стимулировать интерес к предмету «русский язык», а сами словари могут стать надежными помощниками учащихся, дающими возможность самостоятельно и сознательно добывать знания. Важнейшим компонентом процесса развития речи учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе является формирование умения пользоваться словарями в учебной деятельности.

Ключевые слова: Метод интенсивного обучения, двуязычие и многоязычие, метод лексикографического анализа, коммуникативный метод, работа со словарями, методика словарной работы в школе, усвоение лексической сочетаемости слов, словообразовательный анализ, слово, функции слова в речи, компонент, актуализация, лексика языка, обогащение словарного запаса учащихся, обогащение словаря школьника.

Annotation. The article discusses the issue of the use of dictionaries in schools with the Kyrgyz language of instruction. Studying the Russian and Kyrgyz language requires turning to the study of bilingualism and multilingualism. Solving the problems of forming a multilingualism personality, It is necessary to develop in students the need to constantly consult dictionaries in order to improve language competences, Enrich vocabulary, and independently perform language and speech tasks. The richest material of dictionaries can stimulate interest in the subject «Russian language» and the dictionaries themselves can become reliable assistants for students, making it possible to independently and consciously acquire knowledge. The most important component of the process of developing students' speech in Russian lessons in the Kyrgyz school is the formation of the ability to use dictionaries in educational activities.

Keywords: Intensive learning method, Bilingualism and multilingualism, Lexicographic analysis method, Communicative method of working with dictionaries, Vocabulary work at school, Learning lexical combination of word, Word - forming analysis, Word function speech words, Component, Actualization, Language vocabulary.

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос по обогащению словарного запаса современного школьника сегодня очень актуален. В условиях научного прогресса в обиход входят все новые и новые слова, многие из которых трудны и непонятны. Поэтому первостепенной задачей учителя русского языка является работа над обогащением и уточнением словарного запаса школьников: чем большим количеством слов владеет человек, тем точнее реализуется коммуникация между людьми, как в устной, так и в письменной форме. Этот вопрос всегда привлекал внимание методистов и учителей русского языка. Так, Ф. И. Буслаев (1844) рекомендовал учителям родного языка «развивать в дитяти врожденный дар слова», И.И. Срезневский (1860) советовал преподавателям обогащать детей «словами и выражениями, для этого годными», добиваться того, чтобы «не осталось неизвестным их памяти и непонятным их умам» слов, научить пользоваться словами и выражениями, обращать разумное внимание на значение слов и выражений. К.Д. Ушинский писал, что нужно «через слово ввести дитя в область духовной жизни народа». Каждый учитель основной школы должен организовать работу на уроках русского языка так, чтобы подросток в процессе обучения учился размышлять, анализировать, сравнивать, самостоятельно делать выводы. А для этого ему нужен богатый словарный запас.

Научить школьников пользоваться словарями и справочниками, выработать у них потребность к самостоятельному поиску – одна из основных задач современной школы. В современной методике работе со словарями в школах с кыргызским языком обучения не уделяется должное внимание. Методы и приемы работы направлены лишь на усвоение и актуализацию предлагаемой учащимся лексики. По мнению многих ученых, поиски новых методов интенсивного обучения состоят в широком развертывании активной самостоятельной деятельности школьников, в умении сопоставлять явления родного и русского языков, в котором помогут двуязычные словари. Изучение русского и кыргызского языков требует обращения к исследованию двуязычия и многоязычия.

Решая задачи формирования многоязычной личности, необходимо выработать у учащихся потребность постоянно обращаться к словарям в целях совершенствования языковой компетенции, обогащения словарного запаса, самостоятельного выполнения языковых и речевых заданий. Однако наблюдения свидетельствуют об отсутствии у учащихся навыков работы со словарями, ограниченном и несистематическом их использовании. Возникшее противоречие между потребностью использования словарей и отсутствием современной методики работы с ними определило выбор и актуальность нашего исследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Цель и методы исследования состоят в обосновании научно-методических основ использования словарей для формирования двуязычной личности школьника семиклассника с кыргызским языком обучения. Основными методами изучения системы использования словарей в учебном процессе явились: системный анализ, коммуникативный метод.

Системный анализ предполагает метод лексикографического анализа (анализ изучаемых словарей родного и изучаемого языков), социально-педагогический метод (анализ учебников, программ, обобщение опыта преподавателей), сравнительный метод, при котором устанавливается наличие характерных особенностей словарей кыргызского и русского языков.

Коммуникативный метод, при котором осуществляется принцип обучения речевой деятельности, что осуществляется с помощью специальных упражнений с целью создания учебно-речевых ситуаций на уроках. Урок русского языка в национальной школе – это работа со словом. Через слово ученики узнают и осознают законы языка, убеждаются в его точности, красоте и выразительности. И поэтому очень важно, чтобы урок был подчинен главной цели: знакомству со словом и осознанию всех его составляющих.

Важнейшим компонентом процесса развития речи учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе является формирование умения пользоваться словарями в учебной деятельности. Богатейший материал словарей способен стимулировать интерес к предмету «русский язык», а сами словари могут стать надежными помощниками учащихся, дающими возможность самостоятельно и сознательно добывать знания. Обращение к словарям необходимо для многих видов работ по русскому и родному языку во всех классах, на всех этапах обучения. Оно должно быть систематическим и касаться всех разделов лингвистики: морфологии, орфоэпии, лексикологии, морфемии и т.д.

Учитель-филолог должен организовать работу на уроках так, чтобы подросток в процессе обучения учился размышлять, анализировать, сравнивать, самостоятельно делать выводы. А для этого ему нужен богатый словарный запас, хорошо развитая связная речь.

По мнению известного ученого-методиста А.В. Текучева, словарная работа – это не эпизод в работе учителя, а систематическая, хорошо организованная, педагогически целесообразно построенная работа, связанная со всеми разделами курса русского языка. Между тем работа со словарями в школе проводится, как правило, эпизодически, от случая к случаю и тем более нет взаимосвязанного обучения русскому и кыргызскому языкам. Даже обращаясь к словарям, учащиеся не всегда учитывают в должной мере все сведения о слове, которые можно найти в словарной статье. Обычно их интересует лишь значение или перевод слова, но необходимо знать также семантическую и стилистическую характеристики слова. Не зная значения, функции слова в речи, учащийся не сможет точно использовать его в своей речи, даже при хорошем знании грамматики. Признавая значимость двуязычных словарей для обогащения лексического запаса учащихся-кыргызов, мы должны стремиться к тому, чтобы сделать словари постоянными спутниками ученика в его работе как на уроках русского языка и литературы, так и родного языка, добиться того, чтобы пользование словарем стало потребностью для ученика.

Методика словарной работы в школе предусматривает четыре основных линии:

Обогащение словаря школьника, то есть усвоение новых, ранее неизвестных учащимся слов, а также новых значений тех слов, которые уже имелись в их словарном запасе.

Уточнение словаря школьника – самая широкая сфера словарной работы, включающая в себя: наполнение содержанием тех слов, которые усвоены учащимися не вполне точно: уточнение их значений путем включения в контекст, сопоставления близких по значению слов и противопоставления антонимов, сравнения значений и употребления паронимов и т.п.; усвоение лексической сочетаемости слов, в том числе во фразеологических единицах; усвоение иносказательных значений слов, многозначности слов, в том числе значений, обусловленных контекстом; усвоение синонимии лексической и тех оттенков смысловых значений слов, тех эмоциональных и функционально-стилистических окрасок слов, которые свойственны отдельным синонимам в синонимической группе.

Активизация словаря школьника, то есть перенесение как можно большего количества слов из словаря пассивного в словарь активный.

Устранение нелитературных слов, перевод их из активного словаря в пассивный.

Все названные направления работы над словарем школьника постоянно взаимодействуют.

В методике апробированы и широко используются следующие приемы разъяснения значений слов (приемы располагаются по степени их развивающего потенциала):

Учащиеся под руководством учителя осуществляют словообразовательный анализ слова и на этой основе выясняют его значение (или оттенок значения).

Словообразовательный анализ. Сопоставление слова с другими словами с целью выяснения различий, для разграничения значений паронимов.

Опора на контекст способствует пониманию слова.

Вариантом предыдущего приема служит включение нового слова в иной контекст, самостоятельно составленный учениками.

Самостоятельность выяснения значения нового слова по справочным материалам, то есть по словарям и сноскам в книге для чтения.

Объяснение значения слова путем наглядной демонстрации материала как средство развития познавательной активности учащихся.

Объяснение значения слова путем замены его синонимом.

Некоторые слова могут быть объяснены путем подбора антонимической пары.

Наконец, многие слова могут быть разъяснены на основе развернутого описания, иногда состоящего из группы слов, иногда – из нескольких предложений. Этот способ разъяснения значений слов ценен тем, что он позволяет сохранять непринужденность беседы.

Разнообразие приемов и повышение активности самих учащихся в объяснении значений слов – важнейшая задача словарной работы в национальной школе.

Таким образом, система в словарной работе состоит в том, чтобы слово было школьником правильно воспринято в тексте, понято со всеми его оттенками и окрасками, чтобы оно прошло через специальные упражнения, в которых углубляется его понимание, усваивается его сочетаемость, подготавливается его употребление, и наконец, чтобы оно было употреблено школьниками самостоятельно в собственных высказываниях.

Учитель должен прививать учащимся навыки пользования словарями, а также умение и желание вести собственный словарь, носящий объяснительный и в отдельных случаях переводный характер.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Слово является основной единицей сообщения, так как оно обладает предметным значением. Без слова нет предложения, без предложения не может быть связной речи. Исходя из этого, выделяются основные задачи словарной работы:

1. Обеспечить освоение активного словарного запаса учащимися в коммуникативных и учебных целях наиболее частотной и продуктивной лексикой.
2. Помочь учащимся осознать и оценить идейно-художественное богатство русской литературы, усилить её влияние на формирование их мировоззрения, этических и эстетических идеалов.
3. Подготовить учащихся к самостоятельному чтению в оригинале текстов художественной, публицистической, научно-популярной литературы.

Одним из важнейших факторов овладения вторым языком на уровне практически достаточного двуязычия является систематическая и планомерная работа над лексикой языка, а это, как известно, невозможно без словарной работы.

Мы попытались проанализировать задания и упражнения действующего учебника русского языка для 7 класса кыргызской школы на предмет наличия в нем заданий, связанных с работой по двуязычным словарям.

Одним из требований программы является выработка умения пользоваться различными видами словарей. Однако, как показал анализ, среди разнообразных заданий и тренировочных упражнений, вооружающих учащихся прочными навыками устной и письменной речи, нет упражнений, которые выполняются с помощью словарей (кроме §1. Лексика. Упражнение №1. Определите по словарю значение слов язык, земля. В каком значении употреблены эти слова в стихотворении?). Значение работы со словарями трудно переоценить: она содействует повышению общей речевой культуры, воспитывает познавательные интересы вообще и интерес к русскому языку, в частности.

Проанализировав словарь в конце учебника русского языка для 7 класса кыргызской школы, приходим к выводу, что словарь носит переводческий характер, служит главным образом для того, чтобы учащиеся усвоили, в каких значениях употреблено в книге то или иное слово. Было бы неплохо дополнить традиционный алфавитный перечень списками слов, сгруппированными по разделам: тематический список, списки синонимических, антонимических, омонимических и некоторых других рядов, в которые входят слова, употребленные в учебнике. Недостатком словаря, помещенного в учебнике, является то, что у многозначных слов даны только те значения, в которых слова употреблены

в данном учебнике. В результате у учащегося появляется ложное представление о том, что он знает слово, в то время как на самом деле он уяснил только часть его семантики.

Таким образом, то, что определено программой о привитии навыков работы с различными видами словарей, действующим учебником не предусмотрено, и наши наблюдения показали, что на уроках русского языка обращения к словарям не проводятся. В связи с чем у учащихся 7 класса кыргызской школы нет навыка работы со словарем, что значительно снижает усвоение лексики и умение вести поисковую работу, затрудняет понимание и запоминание русских слов, снижает интерес к изучению языка.

На наш взгляд, применение двуязычных словарей на уроках русского языка значительно усилит интерес учащихся к изучению языка, т.к. нацелит их на самостоятельную работу над словом, поиск слова по словарю, определения значения данного слова и т.д.

Для эффективной работы с любым из ныне существующих словарей необходимо сформировать и развить следующие навыки:

1. Выбор лексической единицы, требующей справки в словаре.
2. Нахождение лексической единицы в словаре:
поиск лексических единиц по алфавиту;
поиск правильного заголовочного слова;
поиск правильного заголовочного слова для многосложных лексических единиц;
выбор правильного заголовочного слова среди омонимов;
выбор правильного значения искомой лексической единицы.
3. Нахождение информации в словарной статье:
поиск информации об орфографии слова;
поиск информации о произношении слова;
поиск информации об употреблении слова;
поиск информации о значении слова;
поиск грамматической информации;
поиск информации об этимологии слова.
4. Выбор подходящего словаря для справки в соответствии с типом лексической единицы и искомой информации.

Исходя из всего выше сказанного, нами предложены примерные упражнения и задания к работе со словарем. Упражнения предназначены для того, чтобы ученики научились быстро и безошибочно ориентироваться в словарях: находить нужную статью, необходимую информацию внутри словарной статьи, пользоваться отсылками к другим словарным статьям и т. д.

Результаты проведенного исследования позволяют сделать следующие выводы:

1. Обогащению лексического запаса учащихся способствует работа с лингвистическими словарями русского языка.
2. Анализ программ и учебников по русскому языку для 7 класса показал то, что определение программой привитие навыков работы со словарями в действующих учебниках не предусмотрены.
3. Анализ научно-методической литературы, изучение опыта работы учителей-русистов города Сулюкта показали, что вопросу обогащения лексического запаса с помощью словарей не уделяется определенное внимание, эта работа носит эпизодический, бессистемный характер.
4. На базе достижений лингвистики, психологии, педагогики, методики преподавания русского языка была разработана методическая система упражнений и заданий, включающих эффективные методические приемы использования словарей.
5. Предложенная методическая система упражнений предусматривает работу со многими видами лингвистических словарей русского языка, что прививает навык работы со словарем.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании проведенной работы мы выяснили, что применение двуязычных словарей на уроках русского языка в 7 классе способствует обогащению словарного запаса учащихся.

Словари вместе с учебником по русскому языку должны стать обязательным пособием учащихся. Они должны составлять единый учебный комплект.

Ни один язык – будь родной или не родной – невозможно полноценно изучать без словаря. Только словари могут дать ученику все необходимые сведения о слове, помочь ему овладеть основами грамотной устной и письменной речи, постоянно повышать культуру речи, которая в значительной степени определяет общую культуру человека.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Русский язык / Т.А. Ладыженская, М.Т. Баранов, Л.А. Тростенцова и др.; М.: Просвещение, 2012.
- [2] Главная, библиотека, школа. Учебник для школ с русским языком обучения, 7 класс.
- [3] Русский язык. 7 класс, М.Дж. Тагаев, О.Т. Симонова. Билим...
- [4] Ушакова М. Советская энциклопедия ОГИЗ – Словарь современного русского языка. В 17 томах.
- [5] Сводный словарь современной русской лексики / под ред. Р.П. Рогожниковой. М.: Русский язык, 1991.
- [6] Комплексный словарь русского языка. А.Н. Тихонова, Е.Н. Тихоновой, С.А. Тихонова, М.Ю. Зуевой, О.М. Чупашевой. М.: Просвещение.
- [7] В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка.

НЕКОТОРЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Эржигитова Ш.Ж.

Баткен мамлекеттик университети, Баткен шаары,
Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты,
доценттин милдетин аткаруучу. kurbanovashaargul@mail.ru

Аннотация. Мақолада кыргыз ва рус тилларида қариндошлик ва қуда-андачилик терминларининг лексик-семантик хусусиятлари, хусусан, «отанинг онаси» ва «онанинг онаси» маъноларининг ифодаланиши қиёсий жиҳатдан тадқиқ этилган. Қариндошлик терминларининг шаклланиши этноснинг маданий ва ижтимоий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинган. Қирғиз тилида «чоң эне» ва «тай эне» лексемалари орқали отанинг онаси ҳамда онанинг онаси алоҳида ифодаланиши, рус тилида эса ҳар икки маънонинг асосан «бабушка» лексемаси орқали берилиши аниқланган. Шунингдек, «тай» элементининг она томонидан бўлган қариндошликни ифодалашидаги семантик вазифаси ва унинг туркий тиллардаги қўлланиши хусусиятлари ёритилган. Тадқиқотда гипероним-гипоним, гетероним, супплетив ва синонимик муносабатлар асосида қариндошлик терминларининг парадигматик ҳамда синтагматик хусусиятлари очиб берилган. Қиёсий таҳлил натижасида қирғиз тилида қариндошлик терминологияси рус тилига нисбатан анча тармоқланган ва аниқ дифференциацияланган тизим экани, бу эса икки халқнинг этномаданий ва ментал хусусиятлари билан боғлиқлиги асосланган.

Калит сўзлар: қариндошлик терминлари, қуда-андачилик, қирғиз тили, рус тили, «чоң эне», «тай эне», «бабушка», отанинг онаси, онанинг онаси, лексик-семантик майдон, гипероним, гипоним, гетероним, супплетив, парадигматик муносабат, синтагматик муносабат, этномаданият.

Аннотация. В статье в сопоставительном аспекте исследуются лексико-семантические особенности терминов родства и свойства в кыргызском и русском языках, в частности способы выражения значений «мать отца» и «мать матери». Формирование системы терминов родства рассматривается в тесной связи с этнической культурой, национальным менталитетом и особенностями семейно-родственных отношений. Установлено, что в кыргызском языке значения «мать отца» и «мать матери» дифференцируются посредством отдельных лексем чоң эне и тай эне, тогда как в русском языке оба значения преимущественно выражаются одной лексемой бабушка и уточняются описательными сочетаниями бабушка по отцу и бабушка по матери. Особое внимание уделяется семантике компонента тай, который в кыргызском языке связан с обозначением родства по материнской линии и входит в состав ряда терминов родства. Анализируются гиперонимогипонимические, гетеронимические, супплетивные и синонимические отношения, а также парадигматические и синтагматические связи между терминами родства. В результате сопоставления выявляется асимметрия в классификации и языковой репрезентации родственных отношений: кыргызская система характеризуется большей разветвлённостью и дифференциацией, что обусловлено историко-культурными и этноментальными особенностями кыргызского общества.

Ключевые слова: термины родства, термины свойства, кыргызский язык, русский язык, чоң эне, тай эне, бабушка, мать отца, мать матери, лексико-семантическое поле, гипероним, гипоним, гетероним, супплетив, парадигматические отношения, синтагматические отношения, этнокультура.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the lexical and semantic features of kinship and affinity terms in the Kyrgyz and Russian languages, with particular attention to the ways in which the

meanings “father’s mother” and “mother’s mother” are expressed. The formation of kinship terminology is examined in close connection with ethnic culture, national mentality, and specific patterns of family and kinship relations. The study demonstrates that Kyrgyz differentiates the meanings “father’s mother” and “mother’s mother” through separate lexical units, чоң эне and тай эне, whereas Russian predominantly uses a single lexeme, бабушка, with the meanings specified by descriptive combinations such as “paternal grandmother” and “maternal grandmother.” Particular attention is paid to the semantic function of the component тай, which in Kyrgyz is associated with kinship through the maternal line and occurs as a constituent of various kinship terms. The article also examines hyperonymic-hyponymic, heteronymic, suppletive, and synonymous relations, as well as paradigmatic and syntagmatic relationships among kinship terms. The comparative analysis reveals an asymmetry in the classification and linguistic representation of kinship relations: the Kyrgyz system is more extensive and semantically differentiated than the Russian system. This difference is interpreted as being closely related to the historical, cultural, and ethnomental characteristics of the Kyrgyz community.

Keywords: kinship terms, affinity terms, Kyrgyz language, Russian language, чоң эне, тай эне, бабушка, father’s mother, mother’s mother, lexical-semantic field, hyperonym, hyponym, heteronym, suppletion, paradigmatic relations, syntagmatic relations, ethnoculture.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из пластов древней лексики являются слова, составляющие лексико-семантическое поле терминов родства и свойства. Формирование системы терминов родства как культурного компонента в языковой семантике напрямую связано с понятием этноса. Поэтому терминология родства как составная часть лексики любого народа имеет два аспекта изучения. С одной стороны, как часть лексики, она изучается лингвистами, а с другой стороны с позиций семейно-брачных отношений – этнологами (историками).

В статье рассматриваются выражения значений «родителя женского пола по отцу и матери», которые являются одним из распространённых значений плана содержания терминов родства в тюркских языках и языках народов мира.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Значения «мать отца», «мать матери» - одним из широко распространенных значений в тюркских языках, а также в языках других народов мира.

В тюркских языках, в том числе, в кыргызском, выражение значения «мать отца» различается от выражения значения «мать матери», они реализуются с помощью разных словарных единиц, о которых свидетельствуют лексикографические данные тюркских языков. Так, в словаре В.В.Радлова встречается многозначное слово *Lolo* в значении «родитель женского пола» («мать»), которое, кроме значения «родителя женского пола» («мать»), обозначало и «родителя родителей женского пола», т.е. «бабушка» [1, 2084].

В письменных памятниках тюркских языков в значении «родителя родителей женского пола» («бабушка», «старуха») употреблена и лексема *куртга* [2, 328]. Лексикографические данные тунгусо-маньчжурских языков свидетельствуют о том, что в языках тунгусо-маньчжурской группы значения «мать отца», «мать матери» выражаются с помощью слов *аба*, *абай* // *эбечи* // *энечи* // *эмгээн*, *мама*, *найна* [3: 433, 452, 578]. Данное значение в сарыг-югурском языке выражается словами *anigam*, *aneka* [4, 171-122].

В современном кыргызском литературном языке значение «мать отца» выражается лексемой *чоң эне*, значение «мать матери» – лексемой *тай эне* [5, 33; 6, 688].

Элемент *тай* в кыргызском языке употребляется, в основном, по отношению к родственникам со стороны матери и входит в состав многих терминов в качестве одной из морфем, с помощью которых выражаются значения «родителей по матери».

«Тай» с разными родственными значениями встречается и в других тюркских языках, об этом свидетельствуют лексикографические данные этих языков. Так, например, в тунгусо-маньчжурских языках элемент *тай* обозначает «родственник» вообще. Все значения родства по матери в якутском языке выражаются с помощью сложных слов с компонентами «тай» в их составе.

В отличие от якутского, в эвенкийском языке, «тай» имеет и форму *тар* в значениях «двоюродные братья», «сыновья брата и сестры» [6, 151]. Функционирование элемента *тай* в кыргызском языке свидетельствует о том, что между кыргызскими и тунгусо-маньчжурскими языками имеются значительные сходства, что не характерно для других тюркских языков.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

По поводу элемента «*тай*» (один из его вариантов: *дайы*) Л.А.Покровская пишет, что в терминологии родства в языках тюркских народов термин *тай* // *дайы* занимает очень важное место: им обозначается все родство по линии матери [7, 47]. Она утверждает, «...что в кыргызском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие, *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства, обозначающих отдельных родственников со стороны матери; такие сложные термины родства имеются и в других тюркских языках. Вариант же *тага* в кыргызском языке имеет специализированное значение – «дядя со стороны матери» [7, 48].

Значения «*родитель отца и матери женского пола*» («мать отца и матери»), в кыргызском языке выражаются и с помощью лексем *кемпир*, *эбай*, *эме*, функционально-семантическими их эквивалентами в русском языке является лексема «*старуха*».

Семантическая структура лексем *кемпир*, *эбай*, *эме* намного сложнее, чем семантическая структура «*тай эне*» («родитель матери женского пола» // «бабушка по матери»). Сложность семантической структуры лексем *кемпир*, *эбай*, *эме* объясняется тем, что в ней нейтрализованными являются семы «*по отцу*», «*по матери*». Поэтому в семантической структуре этих лексем одновременно совмещены два значения: а) значение «*родитель отца женского пола*» («мать отца»); б) значение «*родитель матери женского пола*» («мать матери»).

Лексемы *чон эне*, *тай эне*, *кемпир*, *эбай*, *эме* образуют синонимическую парадигму, в качестве доминантного ее члена функционирует две лексем одновременно: 1) *чон эне*; 2) *тай эне*

В отличие от кыргызского языка, в русском языке значения «родитель отца женского пола» («мать отца») и «родитель матери женского пола» («мать матери») выражаются с помощью одной и той же лексемы – лексемой *бабушка*. Значения «родитель отца женского пола» в русском языке выражается словосочетанием «бабушка по отцу» (*чоң эне*); а значение «родитель матери женского пола» -- словосочетанием «бабушка по матери» (*тай эне*).

Лексема *бабушка* в русском языке представляет собой как гипероним (и гиперосем) по отношению к двум словосочетаниям-гипонимам: а) «мать отца»; б) «мать матери». В отличие от русского, в кыргызском языке *чоң эне* («мать отца»), *тай эне* («мать матери») представляют собой характер **эквонимов** по отношению друг к другу. Термины-словосочетания «бабушка по отцу», «бабушка по матери» являются гипонимами гиперонима «бабушка» в русском языке и они образуют парадигму одной функционально-семантической микросистемы (ФСМС) со значением «*родители отца и матери женского пола*».

Значение «*мать родителей*» является интегральной семой для семантических структур компонентов «*мать отца*» и «*мать матери*» данной ФСМС в русском языке. В качестве дифференциальной семы для семантических структур компонентов - словосочетаний-гипонимов «мать отца» и «мать матери» функционирует как отношения родства «к отцу» и «к матери». Как нам известно, гиперогипонимические отношения входят в круг семантических отношений, возникающих между единицами плана содержания. Эти отношения бывают парадигматико-семантическими и синтагматико-семантическими. Термины родства кырг. *чоң эне*, *тай эне*, русс. «*мать отца*», «*мать матери*» с инвариантным значением «бабушка» имеют семантическую связь с лексемами *чоң ата*, *тай ата* в кыргызском языке, «*дед (дедушка) по отцу*», «*дед(дедушка по матери)*» -- в русском.

Эта семантическая связь относится к парадигматико-семантическим отношениям между семантическими единицами, которые противопоставляются синтагматико-семантическим отношениям. Различие между этими функционально-семантическими отношениями заключается в том, что парадигматико-семантические отношения имеют место между семантическими единицами безотносительно к их совместному употреблению в пределах фиксированного речевого отрезка. Синтагматико-семантические отношения связывают семантические единицы в пределах одного и того же речевого отрезка.

Так, парадигматико - семантические отношения возникают между терминами-гетеронимами типа кырг. *ата* «отец» и *эне* «мать» (*ата-эне*), *эже* «старшая сестра» и *сиңди* «младшая сестра» (*эже-сиңди*) и т.п. Гетеронимический характер носят кырг. термины *чоң эне* (*чоң эне* – *чоң ата*) «бабушка и дед по линии отца», *тай эне* (*тай эне*, *тай ата* «бабушка и дед по линии матери»).

Лексема *кемпир*, выступая в качестве одного из компонентов гетеронимической парадигмы (*ата-эне*), в кыргызском языке употребляется и в значении «родители женского пола». Синтагматико-семантические отношения возникают между словами разных частей речи, что называется

супплетивом лексического плана: кырг. *катын* («жена», «женщина»), *алуу* («взять», «брат»), *эр* («муж», «мужчина»), *чыгуу* («выйти», «выходить»): *катын алуу* «жениться», *эрге чыгуу* «выйти замуж». Следует вывод о том, что при парадигматико-семантическом отношении образуются парные слова, при синтагматико-семантическом отношении – устойчивое словосочетание – фразеологизм. Парадигматико-семантические отношения основываются на гетеронимическую связь слов, синтагматико-семантические отношения на супплетивную связь слов. К этому можно добавить, что основой парадигматико-семантического отношения служит сочинение синтагматико-семантического отношения – подчинение. Ср. кырг. *чоң ата – чоң эне* «дед и бабушка п отцу», *чоң ата – тай ата* «деды по линии отца и матери» – парадигматико-семантические отношения: *аял* «жена», *катын* «жена», *алуу* «брат», «взять», *аял алуу, катын алуу* «жениться» – синтагматико-семантические отношения.

Лексема с инвариантным значением «родитель женского пола» в кыргызском и русском языках входит в состав нескольких функционально-семантических микросистем (далее: **ФСМС**) со значениями: 1) «чоң эне—чоң ата» («бабушка по отцу – дед по линии отца»); 2) «тай эне—тай ата» («бабушка по матери – дед по матери»); 3) «чоң эне – тай эне» («мать матери»//«бабушка по отцу – мать отца»//«бабушка по матери»); 4) «мать отца»//«чоң эне—брат отца»//ага («бабушка по отцу – дядя по отцу»); 5) «чоң эне—эже» («мать отца»//«бабушка по отцу – сестра отца»//тетя по отцу»); 6) «тай эне—таяке» («мать матери»//«бабушка по матери – брат матери»//дядя по матери»); 7) «тай эне—таяке» («мать матери»// «бабушка по матери – брат матери»//дядя по матери»); 8) «чоң эне—мемире» («мать отца»//«бабушка по отцу – сын сына//внук»); 9) «чоң эне—мемире» («мать отца»// «бабушка по линии отца – дочь сына// внучка»); 10) «тай эне—мемире» («мать матери»//«бабушка по матери – сын сына// внук»); 11) «тай эне—мемире» («мать матери»//«бабушка по матери – дочь сына//внучка») и т.п. Каждая из перечисленных ФСМС выражается с помощью разных лексем. Например, ФСМС со значением «мать и отец отца» («мать и отец отца») в кыргызском языке, как было сказано выше, выражается словами *чоң эне – чоң ата*; ФСМС со значением «мать и отец матери» («бабушка и дед по матери») – словами *тай эне – тай ата*. ФСМС со значением «мать по отцу и матери» в кыргызском языке выражается с помощью лексем *чоң эне – тай эне*, которая в русском языке выражается синтаксическими способами – словосочетаниями: *мать моего отца – мать моей матери*. ФСМС в значении «бабушка отца—дядя отца» в кыргызском языке реализуется словами *чоң эне – ага//аба*, в русском *бабушка моего отца – дядя моего отца*. ФСМС в значении «бабушка по отцу--тетя по отцу» в кыргызском языке выражается лексической парой *чоң эне – эже*, в русском – *бабушка моего отца – тетя моего отца*.

ФСМС со значением «мать матери—дядя матери» – в кыргызском языке – *тай эне – тай аке*, в русском – *мать матери//бабушка по матери – брат матери//дядя по матери*; ФСМС со значением «мать отца—дядя отца» – в кыргызском языке – *чоң эне – ага//аба*, в русском – *бабушка по отцу – дядя по отцу*. ФСМС со значением «мать отца—сын отца» *чоң эне--мемире*, «мать отца—дочь отца» -- тоже *чоң эне—мемире*, а в русском -- «бабушка по отцу – внук», «бабушка по отцу—внучка». ФСМС со значениями «мать матери – сын матери», «бабушка по матери – дочь матери», в кыргызском языке выражаются одной и той же лексической парой *тай эне - мемире // небере*. В русском языке ФСМС со значениями «мать отца—сын отца» выражается с помощью двух коррелятивных словосочетаний *бабушка по отцу—сын отца*, а «мать отца—дочь отца» -- *бабушка по матери—внучка*.

Значения «мать отца» и «мать матери» в русском языке выражаются одной и той же лексемой--лексемой *бабушка*. Имеется в русском языке лексико-фонетический вариант этого слова в форме *бабы* в значении «старые женщины вообще», но в не значении «мать отца и матери»: *Бабы возненавидели друг друга! В итоге хозяйка отторгала даже очевидно разумное* (А.Супрун).

Таким образом, в заключении следует отметить, что в выражении значений «родитель родителей женского пола» в обоих языках наблюдается асимметрия: каждое значение имеет свое выражение: «родитель отца женского пола» выражается сложной лексемой «чоң эне»//«бабушка по отцу», значение «родитель матери женского пола» - лексемой «тай эне»//. «бабушка по матери». Выводом данной статьи пришли к следующему заключению о том, что сама классификация значений терминов родства и свойства в кыргызском и русском языках в корне отличается, которое прослеживается предложенными таблицами 1 и 2.

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в кыргызском языке [9]

Таблица №2

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в русском языке [9]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В статье рассмотрены выражения значений «родитель женского пола по отцу и матери» ассиметричны, так как в менталитете этих языков связи родства и свойства в корне отличаются, поэтому и терминология передает эти особенности языкового восприятия. В обществе, где сохранились родо-племенные отношения, в языковом сознании его членов система терминов родства представлена **как** более разветвленная система, в которую в качестве актуальных включаются и отношения дальнего родства[8]. В частности в данной статье в кыргызском языке наблюдается использования отдельных лексем бабушка по линии отца, бабушка по линии матери – чоң эне//таене. В русской речи наблюдается ограничение числа терминов родства и характерна тенденция замены некоторых терминов со значением побочного родства синонимичными описательными оборотами [8] бабушка по линии отца//бабушка по линии матери.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Русский язык / Т.А. Ладыженская, М.Т. Баранов, Л.А. Тростенцова и др.; М.: Просвещение, 2012.
- [2] Главная, библиотека, школа. Учебник для школ с русским языком обучения, 7 класс.
- [3] Русский язык. 7 класс, М.Дж. Тагаев, О.Т. Симонова. Билим...
- [4] Ушакова М. Советская энциклопедия ОГИЗ – Словарь современного русского языка. В 17 томах.
- [5] Сводный словарь современной русской лексики / под ред. Р.П. Рогожниковой. М.: Русский язык, 1991.
- [6] Комплексный словарь русского языка. А.Н. Тихонова, Е.Н. Тихоновой, С.А. Тихонова, М.Ю. Зуевой, О.М. Чупашевой. М.: Просвещение.
- [7] В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка.

O'ZBEK TILI PUNKTUATSIYASINING LINGVISTIK ASOSLARI VA UNI AVTOMATIK TIKLASH MODELLARI

Toirova Guli Ibragimovna

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Buxoro davlat universiteti, Buxoro 200100, O'zbekiston

tugulijon@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklash muammosi lingvistik va kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan qisqa tahlil qilinadi. Punktuatsion belgilar faqat grafik ajratkich emas, balki sintaktik tuzilish, mazmuniy munosabat va kommunikativ maqsadni ifodalovchi lingvistik vosita sifatida talqin qilinadi. O'zbek tilining agglutinatib tabiati, grammatik shakllarning axborot yuklamasi va gap qurilishining xususiyatlari punktuatsion qarorlarning kontekstga bog'liqligini kuchaytiradi. Shu asosda punktuatsiyani tiklash tokenlar orasidagi chegaralarda tegishli punktuatsion sinfni aniqlash vazifasi sifatida

modellashtiriladi. Transformer va CRF modellarining uyg'unligi kontekstual hamda ketma-ketlik xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi, yakuniy qaror Viterbi algoritmi orqali olinadi. Manbadagi tajriba ma'lumotlariga ko'ra, o'quv to'plami 1 379 986 token, validatsiya to'plami 179 371 token, news-test 87 721 token, reference-test 6 821 so'z va ASR-test 6 417 so'zni qamrab oladi. ASR sharoitida WER 14,8 foizni tashkil etadi. Tezisdan manbada berilmagan model natijalari sun'iy ravishda kiritilmaydi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, punktuatsiya, punktuatsion birlik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, Transformer, CRF, Viterbi, ASR, sintaksis, semantika, pragmatika.

Аннотация. В настоящих тезисах кратко анализируется проблема автоматического восстановления пунктуации в узбекском языке с позиций лингвистики и компьютерной лингвистики. Пунктуационные знаки рассматриваются не только как графические разделители, но и как лингвистические средства, выражающие синтаксическую структуру, смысловые отношения и коммуникативную цель высказывания. Агглютинативная природа узбекского языка, информационная нагрузка грамматических форм и особенности структуры предложения усиливают контекстуальную зависимость пунктуационных решений. На этой основе восстановление пунктуации моделируется как задача определения соответствующего пунктуационного класса на границах между токенами. Сочетание моделей Transformer и CRF позволяет учитывать как контекстуальные, так и последовательностные характеристики, а окончательное решение определяется с помощью алгоритма Витерби. Согласно экспериментальным данным источника, обучающая выборка включает 1 379 986 токенов, валидационная выборка — 179 371 токен, news-test — 87 721 токен, reference-test — 6 821 слово, а ASR-test — 6 417 слов. В условиях ASR показатель WER составляет 14,8 %. В тезисах не приводятся искусственно сформированные результаты модели, отсутствующие в исходном источнике.

Ключевые слова: узбекский язык, пунктуация, пунктуационная единица, компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, Transformer, CRF, Витерби, ASR, синтаксис, семантика, прагматика.

Abstract. This thesis provides a brief analysis of the problem of automatic punctuation restoration in the Uzbek language from the perspectives of linguistics and computational linguistics. Punctuation marks are interpreted not merely as graphic separators, but also as linguistic means that express syntactic structure, semantic relations, and the communicative purpose of an utterance. The agglutinative nature of Uzbek, the information load of grammatical forms, and the structural characteristics of sentences increase the contextual dependence of punctuation decisions. On this basis, punctuation restoration is modeled as the task of determining an appropriate punctuation class at token boundaries. The combination of Transformer and CRF models makes it possible to account for both contextual and sequential characteristics, while the final decision is determined using the Viterbi algorithm. According to the experimental data provided in the source, the training set contains 1,379,986 tokens, the validation set contains 179,371 tokens, the news-test set contains 87,721 tokens, the reference-test set contains 6,821 words, and the ASR-test set contains 6,417 words. Under ASR conditions, the WER is 14.8%. The thesis does not introduce artificially generated model results that are not reported in the original source.

Keywords: Uzbek language, punctuation, punctuation unit, computational linguistics, corpus linguistics, Transformer, CRF, Viterbi algorithm, ASR, syntax, semantics, pragmatics.

KIRISH

Raqamli tilshunoslikning rivojlanishi til birliklarini avtomatik aniqlash, belgilash va qayta ishlashni zamonaviy filologiyaning muhim yo'nalishiga aylantirdi. O'zbek tilining milliy korpusini shakllantirish, avtomatik nutqni tanish, elektron tahrir va ta'limiy lingvistik dasturlar yaratishda punktuatsiyani avtomatik tiklash alohida ahamiyatga ega. Chunki tinish belgisi yozma nutqning tashqi bezagi emas; u gapning sintaktik tuzilishi, predikativ birliklar chegarasi, mazmuniy aloqa va kommunikativ maqsadni ko'rsatadi. Ushbu yondashuv tadqiqotning lingvistik asosini tashkil etadi. Avtomatik nutqni tanish (ASR) natijasida hosil bo'lgan matnlarda punktuatsiya ko'pincha mavjud bo'lmaydi. Natijada og'zaki nutqni o'qishga qulay yozma shaklga keltirish uchun nafaqat so'zlarni tanish, balki gap chegaralari va punktuatsion munosabatlarni tiklash zarur. Shu sababli masala NLPning texnik vazifasi bilan birga sintaksis, semantika va pragmatika bilan bog'liq lingvistik muammo sifatida qaralishi lozim[3], [4].

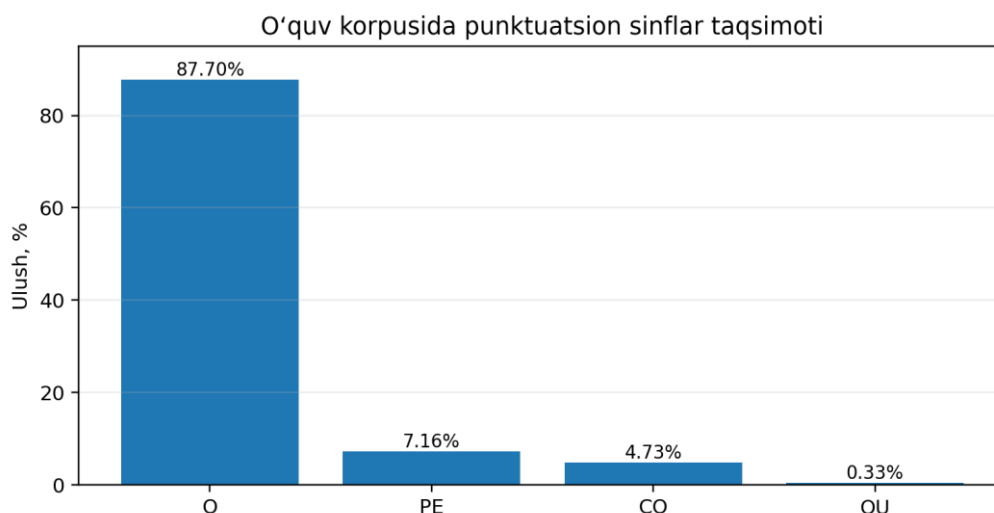
Puntuatsiya yozma nutqni tashkil etuvchi funksional tizimdir. Uni faqat pauzaning grafik ifodasi sifatida tushuntirish yetarli emas: og'zaki nutqdagi pauza bilan yozma nutqdagi tinish belgisi o'rtasida doimo to'g'ridan-to'g'ri moslik mavjud bo'lmaydi. Punktuatsion birliklar, avvalo, sintaktik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi; ayrim holatlarda esa mazmuniy va kommunikativ-pragmatik ma'no hosil qiladi[6], [7].

O‘zbek tilida vergulning funksional doirasi keng: u uyushiq bo‘laklar, kirish birliklar, qo‘shma gap qismlari va ayrim ajratilgan konstruksiyalarni chegaralashi mumkin. Nuqta ko‘pincha predikativ birlikning tugallanganligini, so‘roq belgisi esa gapning kommunikativ maqsadini bildiradi. Shuning uchun punktuatsion sinflarning chastotasi bilan ularning lingvistik qiymatini tenglashtirib bo‘lmaydi. Demak, avtomatik tiklash jarayoni “token → belgi” tarzidagi sodd moslashtirish emas, balki “kontekst → lingvistik interpretatsiya → punktuatsion qaror” ketma-ketligi sifatida qaralishi kerak. Mashinali model ushbu bog‘lanishlarning statistik ifodasini o‘rganadi, lingvistik tahlil esa uning natijasini izohlash uchun nazariy asos beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda o‘quv, validatsiya, yangiliklar testi, qo‘lda belgilangan reference-test va ASR-test ma’lumotlari ajratilgan. Bunday taqsimot modelni o‘qitish bilan birga umumlashtirish va real nutq sharoitidagi barqarorlikni tekshirishga imkon beradi[11].

To‘plam	Hajm	Maqsad
Train	1 379 986 token	O‘qitish
Validation	179 371 token	Modelni tanlash
News-test	87 721 token	Umumlashtirish
Reference-test	6 821 so‘z	Nazorat baholashi
ASR-test	6 417 so‘z	Real nutq sharoitini tekshirish

1-rasm. O‘quv ma’lumotlarida punktuatsion sinflar taqsimoti.

O‘quv ma’lumotlarida O — punktuatsiya qo‘yilmaydigan holatlar 87,7 foiz, PE — nuqta 7,16 foiz, CO — vergul 4,73 foiz, QU — so‘roq belgisi 0,33 foizni tashkil etadi. Ushbu nomutanosiblik Accuracy ko‘rsatkichini yakka mezon sifatida qo‘llashni cheklaydi. Kam uchraydigan so‘roq belgisi esa kommunikativ jihatdan yuqori axborot yukiga ega[11].

Puntuatsion tiklash token chegaralarida $Y=\{O, CO, PE, QU\}$ yorliqlar ketma-ketligini aniqlash vazifasi sifatida formalashtiriladi. Transformer kontekstual tasvirlarni hosil qiladi, CRF esa qo‘shni yorliqlar o‘rtasidagi o‘tishlarni hisobga oladi. Yakuniy eng maqbul ketma-ketlik Viterbi algoritmi yordamida tanlanadi. Bunday model punktuatsion qarorni alohida token emas, butun kontekst bilan bog‘lash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Transformer–CRF yondashuvining asosiy afzalligi kontekst va ketma-ketlikni birgalikda hisobga olishidadir. Transformer uzoq va yaqin kontekstda takrorlanadigan til qonuniyatlarini o‘rganadi; CRF esa bir-biriga bog‘liq punktuatsion qarorlarni izchil ketma-ketlikka birlashtiradi. Shu sababli modelni sof texnik

klassifikator emas, balki yozma nutqning strukturaviy belgilarini statistik qayta tiklovchi vosita sifatida talqin qilish mumkin.

O'zbek tilining agglutinatив xususiyatlari mazkur vazifani murakkablashtiradi. So'z shaklidagi grammatik ko'rsatkichlar sintaktik munosabatlarni anglashga yordam bersa-da, barcha punktuatsion qarorlarni morfologiya orqali aniqlab bo'lmaydi. Gapning kommunikativ turi, kontekst, janr va uslub ham muhim. Shu bois kelgusida POS teglari, morfologik belgilar, sintaktik bog'lanishlar hamda ASRning ishonchlilik ko'rsatkichlarini modelga qo'shimcha xususiyat sifatida kiritish maqsadga muvofiq.

ASR sharoitida muammo yanada murakkablashadi: so'zning tushib qolishi yoki almashtirilishi gapning sintaktik tuzilishiga ta'sir qilishi mumkin. Manbada ASR testida WER 14,8 foiz ekani ko'rsatilgan. Shuning uchun punktuatsiya modeli real nutqdagi leksik shovqinga chidamli bo'lishi zarur [9], [11].

Baholashda Precision, Recall va F1-score kabi sinfga yo'naltirilgan metrikalardan foydalanish muhim. Ayniqsa O sinfining katta ulushi sababli umumiy Accuracy modelning punktuatsion imkoniyatlarini to'liq aks ettirmaydi. Har bir punktuatsion sinf bo'yicha natijalarni alohida ko'rsatish, shuningdek macro-F1 va punctuation-only F1 ni hisoblash ilmiy jihatdan aniqroq xulosa chiqarish imkonini beradi.

XULOSA

O'zbek tilida punktuatsiyani avtomatik tiklash filologiya va kompyuter lingvistikasining tutashgan nuqtasida shakllanadigan dolzarb masaladir. Punktuatsion belgilar sintaktik chegaralarni belgilash, mazmuniy munosabatlarni aniqlashtirish va kommunikativ maqsadni ifodalashda ishtirok etadi. Shu sababli ularni avtomatik tiklash jarayonida lingvistik kontekstni hisobga olish zarur. Transformer-CRF modeli mazkur vazifani kontekstual tasvir va ketma-ketlik bog'lanishlarini uyg'unlashtirish orqali modellashtiradi. O'quv ma'lumotlarining katta hajmi, turli test sharoitlari va ASR ma'lumotlarining mavjudligi modelni real o'zbek til materialida tadqiq etish uchun asos yaratadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati o'zbek milliy korpusini avtomatik annotatsiyalash, ASR transkriptlarini tahrirlash, nutqni matnga aylantirish, elektron ta'lim resurslari va intellektual tahrir tizimlarida ko'rinadi. Kelgusida punktuatsion inventarni kengaytirish, janrlararo baholash, POS va morfologik belgilarni integratsiya qilish hamda inson ekspertiga asoslangan qayta o'qitish mexanizmlarini ishlab chiqish istiqbolli yo'nalishlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention is all you need // NeurIPS. – 2017. – P. 5998–6008.
- [2] Devlin J., Chang M.-W., Lee K., Toutanova K. BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding // NAACL-HLT. – 2019. – P. 4171–4186.
- [3] Păiș V., Tufiş D. A survey of punctuation restoration methods // RANLP. – 2021. – P. 1133–1142.
- [4] Nagy A., Bial B., Ács J. Automatic punctuation restoration with BERT models // VarDial. – 2021. – P. 121–132.
- [5] Boltayevich E. B., Ganiyevna A. N., G. Kizi S. Z. Punctuation restoration in Uzbek texts using POS tagging techniques // IEEE UBMK. – 2025. – P. 1655–1660.
- [6] Toirova G. Creation and importance of language corps in Uzbekistan // BIO Web of Conferences. – 2024. – Vol. 84.
- [7] Abdurakhmonova N., Toirova G., Alisher I. Applying web crawler technologies for compiling parallel corpora as one stage of natural language processing // UBMK. – 2022. – P. 73–75.
- [8] Elov B. B., Bekmuradova I. Z., Israilova S. T., Toirova G. I. Tagging units in the text and the Bayes algorithm // PIERE. – 2024. – P. 1840–1843.
- [9] Musaev M., Ochilov M., Abdullaeva M., Nasimov R. Restoring punctuation in Uzbek texts using LLM's fine tuning approaches // ICFNDS. – 2024. – P. 97–102.
- [10] Sharipov M. S., Adinaev H. S., Ganijonov S. S. Hybrid deep model for Uzbek language punctuation prediction // European Science Review. – 2026. – No. 1–2. – P. 41–46.
- [11] Jumayeva D. Technology for Developing a Computer Program for Identifying Punctuation Errors and Representing Punctuation Marks in a Corpus: DSc dissertation abstract. – Bukhara: Bukhara State University, 2026.

ALISHER NAVOIY IJODINING JAHONSHUMUL AHAMIYATI

Shirinova RaimaXakimovna¹, Xudoyberdiyeva Nigora Sherali qizi²

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi
ilmiy va xalqaro aloqalar bo'yicha prorektori, f.f.d.(DSc), professor.

Annotatsiya. Maqolada buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o‘rganilishi, asarlarining boshqa xalqlar tillariga tarjima qilinishi, shuningdek, uning adabiy-falsafiy g‘oyalarining Sharq xalqlari madaniyati va adabiyotiga ta’siri masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Alisher Navoiy merosining xalqaro miqyosda o‘rganilish jarayonlarini yoritish hamda Sharq navoiynavisligining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq ilmiy qarashlarni umimlashtirishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, analitik, manbashunoslik va biografik metodlardan foydalanilgan. Navoiy ijodini o‘rganish XV asrdayoq boshlanganligi va keyingi asrlar davomida izchil davom etganligi ta’kidlanadi. Sharq olimlari uning tarjimai holi, adabiy faoliyati, badiiy mahorati hamda falsafiy qarashlarini tadqiq etganlar. Shoirning tinchlik, do‘stlik, insonparvarlik, ezgulik va o‘zaro hurmat kabi umuminsoniy g‘oyalariga alohida e’tibor qaratiladi. Mazkur g‘oyalar bugungi jamiyat uchun ham o‘z dolzarbligini saqlab kelmoqda. Tadqiqot natijalari Alisher Navoiy adabiy merosi nafaqat o‘zbek adabiyoti tarixida, balki jahon adabiy-madaniy makonida ham muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o‘rganilishi va asarlarining xorijiy tillarga tarjima qilinishi uning insonparvarlik g‘oyalarining yanada keng tarqalishiga hamda xalqlar o‘rtasidagi madaniy muloqotning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, navoiynavislik, Sharq adabiyoti, tarjima, jahon adabiyoti, insonparvarlik, madaniy aloqalar.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения творчества великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои в странах Востока, перевода его произведений на языки других народов, а также влияния его литературно-философских идей на культуру и литературу восточных народов. Основная цель исследования заключается в освещении процессов международного изучения наследия Алишера Навои и обобщении научных взглядов, связанных с формированием и развитием восточного навоиведения. В работе использованы историко-сравнительный, аналитический, источниковедческий и биографический методы. Отмечается, что изучение творчества Навои началось еще в XV веке и продолжалось на протяжении последующих столетий. Ученые Востока исследовали его биографию, литературную деятельность, художественное мастерство и философские взгляды. Особое внимание уделяется общечеловеческим идеям поэта — миру, дружбе, гуманизму, добру и взаимному уважению, которые сохраняют свою актуальность и в современном обществе. Результаты исследования показывают, что литературное наследие Алишера Навои занимает значительное место не только в истории узбекской литературы, но и в мировом литературно-культурном пространстве. Изучение творчества Навои в странах Востока и перевод его произведений на иностранные языки способствуют дальнейшему распространению его гуманистических идей и укреплению культурного диалога между народами.

Ключевые слова: Алишер Навои, навоиведение, восточная литература, перевод, мировая литература, гуманизм, культурные связи.

Abstract. This article examines the study of the literary heritage of Alisher Navoi in Eastern countries, the translation of his works into other languages, and the influence of his literary and philosophical ideas on the culture and literature of Eastern peoples. The main purpose of the research is to highlight the international study of Navoi’s legacy and to summarize scholarly approaches related to the development of Eastern Navoi studies. The research employs historical-comparative, analytical, source-based, and biographical methods. The study demonstrates that interest in Navoi’s works began during his lifetime and continued from the fifteenth century through subsequent historical periods. Scholars from different Eastern countries have investigated his biography, literary activity, poetic style, philosophical views, and contribution to the development of Turkic literature. Particular attention is given to the universal ideas expressed in Navoi’s works, including peace, friendship, humanity, kindness, and mutual respect. These ideas remain relevant in contemporary

society and contribute to the continuing international interest in his literary heritage. The findings indicate that Navoi's legacy represents an important part of not only Uzbek literary history but also the broader cultural and intellectual heritage of the world. The translation and study of his works in different countries contribute to intercultural dialogue and promote a deeper understanding of the humanistic values embodied in his poetry and philosophical thought.

Keywords: Alisher Navoi, Navoi studies, Eastern literature, translation, world literature, humanism, cultural relations.

KIRISH

Alisher Navoiyning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi shu qadar ulkanki, uning hayoti va ijodini o'rganish olti asrdan buyon uzluksiz davom etib kelmoqda. Navoiyning ma'naviy olami nafaqat o'zbek navoiyshunoslari, balki dunyo olimlarini ham yirik ilmiy tadqiqotlarga undab kelmoqda. Bugungi kunda Alisher Navoiy ijodiga qiziqish Osiyo va Yevropa mamlakatlaridagina emas, balki dunyoning turli qit'alarida ham ortib bormoqda. Uning asarlari ko'plab tillarga tarjima qilinmoqda, shoirning hayoti va ijodi esa ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Navoiy merosining xalqaro miqyosda o'rganilishi, avvalo, uning ijodida mujassam bo'lgan umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liq. Shoir o'z asarlarida insonparvarlik, tinchlik, do'stlik, adolat, ezgulik va ma'rifat kabi g'oyalarni ilgari surgan. Mazkur g'oyalar muayyan davr yoki hudud bilan cheklanib qolmay, butun insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan ma'naviy qadriyatlarni ifodalaydi. Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o'rganilishi ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chunki jahon sharqshunosligida Alisher Navoiy ijodiga oid ko'plab tadqiqotlar Sharq mamlakatlarida faoliyat olib borgan olimlarning ilmiy izlanishlariga tayanadi. Shu nuqtayi nazardan, Sharq navoiyshunosligining shakllanishi, shoir asarlarining tarjima qilinishi va uning g'oyalarining boshqa xalqlar adabiyoti va madaniyatiga ta'sirini o'rganish dolzarb masalalardan biridir.

Alisher Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o'rganilishiga oid tadqiqotlarda Ogox Sirri Levend, Sa'diddin Nusrat Ergun, Alaidin G'uvsa, Ahmad Ja'far o'g'li, Yusuf Chitindog', Olmos Uvliy, Jannat Nagiyeva kabi olimlarning ilmiy faoliyati alohida o'rin tutadi. Ularning tadqiqotlari Navoiy merosining turli mamlakatlarda o'rganilganini ko'rsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiallarini Alisher Navoiyning adabiy va ilmiy merosi, uning hayoti va ijodiga bag'ishlangan tarixiy-biografik manbalar, navoiyshunos olimlarning ilmiy tadqiqotlari hamda shoir asarlarining turli tillardagi tarjimalari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, tahliliy, manbashunoslik va biografik usullardan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy usul orqali Navoiyning Sharq mamlakatlarida o'rganilish jarayoni turli tarixiy davrlar kesimida tahlil qilindi. Tahliliy usul yordamida shoir asarlaridagi umuminsoniy g'oyalar va ularning mazmun-mohiyati ochib berildi. Manbashunoslik usuli Navoiy hayoti va ijodiga oid manbalarni o'rganishda qo'llanildi. Biografik usul orqali esa shoirning hayoti, ijodiy faoliyati va uning zamondoshlari tomonidan qoldirilgan ma'lumotlar tahlil qilindi. Navoiy ijodining o'rganilishi shoirning hayotlik davridayoq boshlangan. Jumladan, Xondamir tomonidan yozilgan "Makorim ul-axloq" asari shoirning hayoti, faoliyati va insoniy fazilatlarini yorituvchi muhim manbalardan biridir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Alisher Navoiy ijodining Sharqda o'rganilishi XV asrdan boshlangan. Bu jarayon keyingi asrlarda ham izchil davom etib, shoir merosining turli mamlakatlar ilmiy va adabiy muhitiga kirib borishiga zamin yaratgan.

Navoiy ijodining keng tarqalishiga uning turkiy tilning boy imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangani, yuksak badiiy tafakkuri va chuqur falsafiy qarashlari asosiy omillardan biri bo'lgan. Shoir o'z asarlarida inson va jamiyat munosabatlari, adolat, axloq, ma'rifat, do'stlik va tinchlik kabi masalalarni keng yoritgan. Ayniqsa, uning tinchlik va do'stlikka chaqiruvchi fikrlari alohida e'tiborga loyiq:

"Olam ahli, bilingizkim, ish emas dushmanlig",

Yor o'ling bir-biringizga, erur yorluq ish".

Mazkur misralarda insonlar o'rtasidagi dushmanlik qoralangan, uning o'rniga do'stlik va hamjihatlik targ'ib qilingan. Olti asr avval yaratilgan ushbu g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelayotgani Navoiy she'riyati va falsafasining umuminsoniy mohiyatini ko'rsatadi.

Navoiy asarlarida ilgari surilgan g'oyalar Sharq xalqlari adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatgan. Uning ijodiga turli xalqlar shoirlari tomonidan nazira va javob she'rlar bitilgani Navoiy poetik maktabining ta'sir doirasi keng bo'lganidan dalolat beradi.

Turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini yuksak darajada namoyon etgan Navoiy o'z ijodi orqali mazkur tilning adabiy mavqeini mustahkamladi. Bu jihat nafaqat o'zbek adabiyoti, balki boshqa turkiy xalqlar adabiyoti rivojida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunda O'zbekistonda Alisher Navoiy ijodini o'rganish va uni xorijiy mamlakatlarda targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktabrdagi "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi PQ-4865-son qarorida Alisher Navoiy merosini xalqaro miqyosda targ'ib qilishga qaratilgan qator vazifalar belgilangan.

Mazkur hujjatda "Alisher Navoiy" nomidagi xalqaro jamoat fondini tashkil etish, Alisher Navoiy ordenini ta'sis etish, xorijiy davlatlarda saqlanayotgan Alisher Navoiy qalamiga mansub hamda u yashagan davrga oid qo'lyozmalarning faksimile nusxalarini O'zbekistonga olib kelish, shuningdek, Navoiy asarlarini chet tillarga tarjima qilish, nashr etish va xorijiy mamlakatlarda taqdimotlarini o'tkazish kabi vazifalar belgilangan. Bu jarayon Navoiy merosini faqat milliy adabiy hodisa sifatida emas, balki jahon madaniyati va ma'naviy tafakkurining muhim qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida tadqiq etilishi shoir merosining ko'p qirrali ekanini ham namoyon etadi. Turli mamlakat olimlari uning asarlariga turlicha ilmiy yondashgan bo'lsalar-da, ularning tadqiqotlarini birlashtiruvchi jihat Navoiy ijodining yuksak badiiy va ma'naviy qiymatga egaligidir. Shuningdek, Navoiy asarlarining boshqa tillarga tarjima qilinishi uning ijodini keng kitobxonlar ommasiga yetkazish imkonini berdi. Tarjima jarayoni orqali shoirning badiiy-estetik qarashlari, falsafiy mushohadalari va insonparvarlik g'oyalari boshqa xalqlar vakillariga ham yetib bordi. Shu jihatdan qaraganda, Alisher Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o'rganilishi ikki muhim jarayonni o'zida birlashtiradi: birinchidan, ilmiy-navoiyshunoslik tadqiqotlarining rivojlanishi; ikkinchidan, shoir ijodining tarjima va adabiy aloqalar orqali boshqa xalqlar madaniy muhitiga kirib borishi.

XULOSA

Alisher Navoiy ijodining Sharq mamlakatlarida o'rganilishi uzoq tarixiy jarayonga ega bo'lib, XV asrdan boshlab bugungi kungacha davom etib kelmoqda. Shoirning hayoti va ijodiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar uning nafaqat o'zbek adabiyoti, balki Sharq va jahon adabiy-madaniy tafakkuridagi o'rnini aniqlashga xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy ijodining xalqaro miqyosda qiziqish uyg'otishining asosiy sabablaridan biri uning asarlarida ifodalangan umuminsoniy g'oyalardir. Tinchlik, do'stlik, adolat, insonparvarlik, ezgulik va ma'rifat kabi qadriyatlar shoir merosining tarixiy chegaralardan tashqariga chiqishiga imkon bergan. Navoiy asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi va Sharq mamlakatlarida ilmiy jihatdan o'rganilishi uning ijodiy merosining xalqaro ahamiyatini yanada oshirdi. Shu sababli Navoiy merosini Sharq navoiyshunosligi doirasida tizimli ravishda tadqiq etish, xorijiy tillardagi ilmiy manbalarni o'rganish va tarjima tadqiqotlarini rivojlantirish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Alisher Navoiyning adabiy va ma'naviy merosi xalqlar o'rtasidagi madaniy muloqotni rivojlantirish, umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etish va jahon adabiy tafakkurini yanada boyitishda muhim manba bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Xondamir, G'.S. Makorim ul-axloq. — Toshkent: O'zbekiston, 2011.

[2] Navoiy, A. Xamsa. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

- [3] Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.
- [4] Levend, A.S. Ali Şir Nevâî. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.
- [5] Ergun, S.N. Ali Şir Nevâî. — İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946
- [6] Erkinov, A. Alisher Navoiy va uning ilmiy merosining xorijda oʻrganilishi. — Toshkent: Fan, 2020.
- [7] Qayumov, A. Alisher Navoiy. Hayoti va ijodi. — Toshkent: Fan, 2009
- [8] Bertels, E.E. Navoi i Drevnetyurkskaya literatura. — Moskva: Nauka, 1965.

OʻZBEK TILI TAʼLIMIDA ELEKTRON LUGʻATLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI

Narxodjayeva Xurshida Sharipovna

Filologiya fanlari doktori, professor

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, Oʻzbekiston,

e-mail: xurshidanarxodjayeva@gmail.com

MADANIYATLARARO MULOQOT VA OʻZBEK TILI TARAQQIYOTI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilining nutqiy muloqot kommunikativ aloqa turi sifatidagi oʻrni, “muloqot” terminining lugʻaviy maʼnolari, madaniyatlararo muloqotdagi oʻrni va roli, shuningdek, tilning zamonaviy rivojlanish yoʻnalishlari tahlil qilinadi. Oʻzbek tili boshqa tillar bilan oʻzaro taʼsir va integratsiya jarayonida qanday oʻzgarishlarga uchrayotgani, qanday imkoniyatlar va qiyinchiliklar bilan yuzlashayotgani yoritiladi.

Kalit soʻzlar: muloqot, kommunikatsiya, nutqiy muloqot, kommunikativ aloqa, muloqot qoidalari.

Аннотация. В статье освещаются дидактические возможности использования электронных словарей в обучении узбекскому языку и их практическое значение в образовательном процессе. Анализируется роль электронных словарей в расширении словарного запаса учащихся, самостоятельном изучении значения, правописания, произношения и особенностей употребления слов, а также в формировании языковых компетенций. Особое внимание уделяется таким дидактическим характеристикам использования электронных словарей в условиях современной цифровой образовательной среды, как удобство, интерактивность, быстрый поиск, мультимедийность и возможности индивидуализации обучения. Кроме того, анализируются эффективные способы использования электронных словарей на уроках узбекского языка, возможности совершенствования деятельности учителя и учащихся, а также существующие проблемы.

Ключевые слова: общение, общение, речевое общение, коммуникативное общение, правила общения.

KIRISH

Muloqot inson ijtimoiy faoliyatining bir koʻrinishi, ijtimoiy faolligining asosiy shakllaridan biri boʻlib, uning tashqi olam, atrofidagi kishilar bilan munosabatlari tizimidir. Bunday munosabatlar tizimida insonning kishilar bilan muloqoti ahamiyatli boʻlib, shaxslar oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarning eng muhim turi sifatida namoyon boʻladi.

Maʼlumki, muloqot soʻzi arab tilidan oʻzlashgan boʻlib, uchrashish, koʻrishish; musobaha maʼnolarini anglatadi [1]. Bugungi kunda ushbu soʻz nutqiy aloqa-aralashuv maʼnosidagi nutqiy muloqotga nisbatan ham ishlatilmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ayrim manbalarda muloqot termini oʻrnida nutqiy aloqa-aralashuv maʼnosidagi kommunikatsiya termini ishlatiladi. Jumladan, R.O.Yakobson kommunikatsiya terminini nutqiy muloqot maʼnosida ishlatadi. Uning fikricha, olimlar kommunikatsiyani turli jarayonlarni qamrab oluvchi uch darajada tavsiflashadi. Quyi chegara nutqiy axborotni uzatishga asoslangan kommunikatsiya hodisasini qamrab oladi, oʻrta chegara axborot uzatishni til va tildan tashqari vositalar orqali amalga oshiradigan kommunikatsiya jarayonini qamrab oladi; yuqori chegara barcha ijtimoiy kommunikatsiya jarayonini qamrab oladi. Birinchi kommunikatsiya jarayoni lingvistika tomonidan, ikkinchisi semiotika, uchinchi kommunikatsiya jarayoni esa muloqot nazariyasida oʻrganiladi [2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Madaniyatlararo muloqot esa – bu turli millatlar, xalqlar va madaniyatlar o'rtasida aloqalarni rivojlantirish va bir-birini tushunishni ta'minlash jarayonidir. Bugungi globallashuv davrida bu jarayon yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda, chunki dunyo aholisi turli madaniy makonlarga kirib borib, bir-birlari bilan ko'proq aloqada bo'lib bormoqda. O'zbek tili, O'zbekiston Respublikasining davlat tili sifatida, madaniyatlararo muloqotda o'z o'rnini topmoqda va yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilmoqda.

O'zbek muloqot madaniyatida milliy nutq odobi qoidalariga bo'ysunuvchi, hamma tomonidan bir xilda ishlatiluvchi shunday turg'unlashgan jumlar uchraydiki, ularning talaffuzi vaqtida gavda, bosh yoki qo'llarni muayyan harakatga keltirmaslikning iloji yo'q. Masalan, o'zbeklar bir-birlari bilan salomlashishda shunchaki "Assalomu alaykum" jumlasini aytish bilan chegaralanishmaydi. Ular bu jumlaning aytish vaqtida boshlarini bir oz pastga egishlari hamda qo'llarini ko'ksilariga qo'yishlari ko'p kuzatiladi. Yoki yoshi ulug' o'zbek ayollari farzandi tengi kishilar salomiga alik olishar ekan, ularning yelkasini kaftlari bilan "qoqib qo'yish"lari ko'p uchraydi. Lekin boshqa xalqlar muloqoti, madaniyati boshqa xalqnikiga nisbatan tubdan farq qiladi.

Madaniyatlararo muloqotning asosiy maqsadi xalqlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni kuchaytirish, madaniy tajribalarni almashish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashdir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'zbek tilining madaniyatlararo muloqotda o'ziga xos o'rnini bor. O'zbekistonning geosiyosiy joylashuvi va tarixi, turli millat va elatlar bilan aloqalari tufayli, o'zbek tili ko'p tillilik muhiti va madaniy turli-tumanlik ichida taraqqiy etgan.

O'zbek tilining muloqot vositasi sifatidagi o'rnini O'zbekistonning qo'shni davlatlar, xalqaro tashkilotlar va boshqa mamlakatlar bilan aloqalari rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ko'plab tillarning bir-biriga ta'sir qilishi o'zbek tiliga ham ta'sir etgan. Ayniqsa, rus tili va ingliz tili kabi yirik tillar o'zbek tilining lug'at boyligiga sezilarli o'zgartirishlar kiritgan. Masalan, yangi texnologiyalar, ilm-fan va biznes sohasida ishlatiladigan ko'plab terminlar chet tillaridan kirib kelmoqda.

Madaniyatlararo muloqot jarayonida o'zbek tili milliy madaniyatni saqlab qolish va unga yangicha mazmun kiritishda muhim vosita bo'lmoqda. Shu bilan birga, o'zbek tilining xalqaro muloqotda o'rnini va ahamiyati ham ortib bormoqda. Davlat siyosatida o'zbek tilining xalqaro maydondagi ta'sirini kuchaytirish va o'zbek tilida so'zlashuvchi kishilar sonini oshirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Til taraqqiyoti bir necha omillarga bog'liq. Avvalo, davlat siyosati va ta'lim tizimi o'zbek tilining rivoji uchun asosiy yo'nalishlarni belgilab beradi. Hozirgi kunda O'zbekistonda til siyosati davlat tilining nufuzini oshirish va uni xalqaro miqyosda tan olishga yo'naltirilgan. Shuningdek, texnologiya va raqamli kommunikatsiyalar rivoji ham til taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'zbek tilining keng ommaga yetib borishi, yangi avlod vakillari orasida tilning ommalashuvi uchun yangi platformalar yaratmoqda. Biroq, raqamli til muhiti ko'p hollarda chet tillariga asoslangan, bu esa o'zbek tilining ma'lum darajada chet til atamallari va ifodalari bilan boyishiga sabab bo'lmoqda.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, madaniyatlararo muloqotning o'sishi bilan o'zbek tili yangi taraqqiyot yo'nalishlariga qadam qo'yimoqda. Globallashuv jarayonlari va xalqaro aloqalar o'zbek tilini ko'plab yangi sohalarida keng qo'llash imkoniyatlarini ochmoqda. Shu bilan birga, tilning milliy va madaniy o'ziga xosligini saqlab qolish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. O'zbek tili madaniyatlararo muloqotda milliylikni saqlash, yangi bilimlarni o'zlashtirish va madaniy almashinuvni ta'minlashda muhim vositadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Нарзиев Н. Мулоқот маданиятда проксемика масаласи (этнологик таҳлил) // Ўтмишга назар / Взгляд в прошлое / Look to the past №SI-2 (2021) – Б. 87-95. <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-SI-2>

[2] Турдиева Ҳ. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида): Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD)... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 37.

[3] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 2-жилд.– Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, – 2007. – Б. 636.

[4] Якобсон Р.О. Речевая коммуникация / Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 306-319.

[5] Ervin-Tripp S. Sociolinguistics // Advances in the Sociology of Language / Ed. by J. Fishman. Vol. 1. The Hague. - Paris, 1971.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB YO'NALISHLARI: NEYROLINGVISTIK PARADIGMA VA UNING ILMIY ISTIQBOLLARI

Dilrabo Baxronova

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, f.f.d. (DSc)
Priscilla Lopes d'El Rei,
Campinas universiteti dotsenti, Braziliya, Toshkent 100000, O'zbekiston
dbaxronova@uzswlu.uz

Annotatsiya. XXI asr tilshunosligida tilni inson miyasi, kognitiv jarayonlar va kommunikativ faoliyatning o'zaro bog'liq mahsuli sifatida o'rganish tobora muhimlashmoqda. Mazkur maqolada neyrolingvistik paradigmaning shakllanish omillari, klassik lokalizatsion qarashlardan tarmoqli va dinamik modellarga o'tish jarayoni, shuningdek, fMRI, EEG, MEG, ECoG va fNIRS kabi metodlarning til tadqiqotlaridagi o'rni tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor ko'p tillilik, neyroplastiklik, afaziya, tabiiy nutqni qayta ishlash, neyron dekodlash, katta til modellari va miya-kompyuter interfeyslari bilan bog'liq yangi tadqiqotlarga qaratiladi. Neyrolingvistikaning kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va sun'iy intellekt bilan tutashuvi o'zbek tili materialida yangi eksperimental izlanishlar uchun metodologik imkoniyat yaratishi asoslanadi.

Maqolada o'zbek tilining agglutinatив tuzilishi, ko'p tilli kommunikativ muhit va yozuv tizimlarining almashinuvi neyrolingvistik tadqiqot uchun alohida qiymatga ega ekani ko'rsatilib, milliy ilmiy makonda eksperimental baza, diagnostik vositalar va fanlararo hamkorlikni rivojlantirish zarurati ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: neyrolingvistika, til va miya, neyroplastiklik, ko'p tillilik, neyrovizualizatsiya, sun'iy intellekt, neyron dekodlash, miya-kompyuter interfeysi.

Аннотация. В лингвистике XXI века всё более актуальным становится изучение языка как результата взаимосвязи деятельности человеческого мозга, когнитивных процессов и коммуникативной активности. В данной статье анализируются факторы формирования нейролингвистической парадигмы, переход от классических локализационных представлений к сетевым и динамическим моделям, а также роль таких методов, как fMRI, EEG, MEG, ECoG и fNIRS, в исследовании языковых процессов. Особое внимание уделяется современным исследованиям в области многоязычия, нейропластичности, афазии, обработки естественной речи, нейронного декодирования, больших языковых моделей и интерфейсов «мозг–компьютер». Обосновывается положение о том, что интеграция нейролингвистики с когнитивной лингвистикой, психолингвистикой и искусственным интеллектом создаёт новые методологические возможности для проведения экспериментальных исследований на материале узбекского языка. В статье показано, что агглютинативная структура узбекского языка, многоязычная коммуникативная среда и историческая смена систем письменности обладают особой значимостью для нейролингвистических исследований. В связи с этим подчёркивается необходимость развития экспериментальной базы, разработки диагностического инструментария и расширения междисциплинарного сотрудничества в национальном научном пространстве.

Ключевые слова: нейролингвистика, язык и мозг, нейропластичность, многоязычие, нейровизуализация, искусственный интеллект, нейронное декодирование, интерфейс «мозг–компьютер».

Abstract. Contemporary linguistics increasingly approaches language as a phenomenon emerging from the interaction of neural, cognitive and communicative processes. This article discusses the formation of the neurolinguistic paradigm, the shift from classical localization models to dynamic network-based accounts of language, and the role of fMRI, EEG, MEG, ECoG and fNIRS in current language research. Particular attention is paid to multilingualism, neuroplasticity, aphasia, naturalistic language processing, neural decoding, large language models and brain-computer interfaces. The paper also considers the growing methodological convergence of neurolinguistics with cognitive linguistics, psycholinguistics and artificial intelligence. Special emphasis is placed on the research potential of Uzbek as an agglutinative and comparatively underrepresented language in experimental neurolinguistics. The article argues that multilingual language use, script variation and morphologically complex word processing in Uzbek may provide valuable data for cross-linguistic models of language and the brain, while also supporting the development of language-specific diagnostic and rehabilitation tools.

Keywords: *neurolinguistics, language and brain, neuroplasticity, multilingualism, neuroimaging, artificial intelligence, neural decoding, brain-computer interface.*

KIRISH

Tilshunoslik tarixini qiyosiy-tarixiy, struktur va antroposentrik paradigmlar orqali tavsiflash ilmiy adabiyotda keng uchraydi. Bunday tasnif til haqidagi qarashlarning ustuvor tadqiqot obyektiga qarab o'zgarib borganini ko'rsatadi: dastlab tillarning kelib chiqishi va qarindoshligi, keyin til tizimining ichki qurilishi, so'ng esa tilning inson, tafakkur, madaniyat va kommunikatsiya bilan aloqasi markazga chiqdi. Mazkur bosqichlarni mutlaq va bir-birini butunlay inkor etuvchi sxema sifatida emas, balki metodologik urg'ularning almashinuvi sifatida tushunish maqsadga muvofiq. Kognitiv va psixolingvistik tadqiqotlar aynan antroposentrik yondashuv doirasida tilni insonning idrok, xotira va bilim tizimi bilan bog'lab o'rganish uchun muhim zamin yaratdi [2,22].

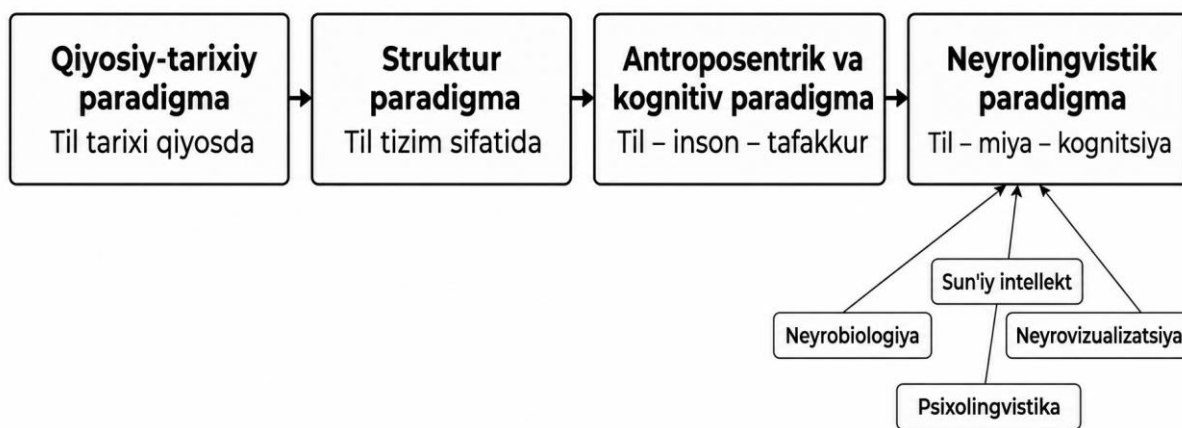
MATERIALLAR VA USULLAR

Bugun ushbu rivojlanish yangi bosqichga kirayotgani kuzatilmoqda. Neyrobiologiya, neyrovizualizatsiya, hisoblash modellash va sun'iy intellektning imkoniyatlari til jarayonlarini bevosita miya faoliyati bilan bog'lab tadqiq etishga sharoit yaratdi. Shu ma'noda neyrolingvistika faqat psixolingvistikaning tor bir yo'nalishi emas, balki tilning biologik, kognitiv va kommunikativ tabiatini yagona eksperimental maydonda tekshirishga intiluvchi fanlararo paradigma sifatida namoyon bo'lmoqda. Dirlabo Baxronovanning kognitiv tilshunoslikka oid tadqiqotlarida ham til birliklarining ma'nosi insonning konseptual tajribasi, madaniy xotirasi va tafakkur mexanizmlari bilan uzviy aloqada talqin qilinadi; bu qarashlar neyrolingvistik tadqiqotlar uchun muhim nazariy ko'priq vazifasini bajaradi [13].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Neyrolingvistikaning asosiy savoli "til miyaning qayerida joylashgan?" degan savol bilan cheklanmaydi. Hozirgi tadqiqotlar fonologik, leksik, sintaktik va semantik axborot qanday vaqt ketma-ketligida qayta ishlanishi, turli miya tarmoqlari bir-biri bilan qanday hamkorlik qilishi, til tajribasi bu tarmoqlarni qay darajada o'zgartirishi va shikastlanishdan keyin til funksiyalari qanday qayta tashkil topishi kabi masalalarni o'rta qo'yadi. Shuning uchun neyrolingvistik paradigma tilni tayyor, o'zgaras tuzilma sifatida emas, balki vaqt, tajriba va kontekst ta'sirida ishlaydigan dinamik neyrokognitiv faoliyat sifatida ko'radi.

Tilshunoslikdagi metodologik siljish va fanlararo integratsiya

1-chizma. Tilshunoslik paradigmalarining neyrolingvistik yo'nalishga tomon rivojlanib borishi

1-chizmada ko'rsatilganidek, neyrolingvistik paradigma avvalgi tilshunoslik yo'nalishlarini bekor qilmaydi; aksincha, ularning natijalarini neyrobiologiya, psixolingvistika, neyrovizualizatsiya va sun'iy intellekt metodlari bilan bog'laydi. Paradigmaning yangiligi til tuzilishini tavsiflashdan tashqari, ushbu tuzilmalarning real vaqt rejimida miyada qanday yuzaga kelishi va boshqarilishini eksperimental ravishda tekshirish imkonidir. Shu bois neyrolingvistika zamonaviy tilshunoslikning fanlararo integratsiyaga eng ochiq yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Lokalizatsion modeldan tarmoqli modelga. XIX asrda Pol Broka va Karl Vernike kuzatuvlari til funksiyalarining miya bilan bevosita bog'liqligini isbotlashga xizmat qildi. Keyinchalik "Broka sohasi – nutq ishlab chiqarish", "Vernike sohasi – nutqni tushunish" tarzidagi soddalashtirilgan model uzoq vaqt darsliklarda

ustun bo'ldi. Zamonaviy neyrovizualizatsiya esa til faoliyati frontal va temporal sohalarining o'zaro bog'langan tarmoqlariga, shuningdek, vazifaga qarab xotira, diqqat, harakat va ijtimoiy bilish tizimlariga tayanishini ko'rsatmoqda. Fedorenko, Ivanova va Regev tilga nisbatan ixtisoslashgan "yadro tarmoq" mavjudligini asoslaydi; Drijvers, Small va Skipper esa tilni yanada keng taqsimlangan miya tizimlari bilan aloqada ko'rish zarurligini ta'kidlaydi [9]. Bu bahs neyrolingvistikaning hozirgi bosqichida lokalizatsiyadan ko'ra tarmoq, bog'lanish va vaqt dinamikasi muhimroq bo'lib borayotganini ko'rsatadi.

Neyrolingvistik tadqiqotlarning metodologik bazasi. Bugungi neyrolingvistikaning kuchi, avvalo, turli metodlarning bir-birini to'ldirishida namoyon bo'ladi. fMRI miya faoliyatining fazoviy taqsimotini nisbatan aniq ko'rsatsa, EEG va MEG til jarayonlarining millisekundlarda kechadigan vaqt dinamikasini kuzatish imkonini beradi. ECoG singari intrakranial usullar esa klinik sharoitda yuqori fazoviy va vaqt aniqligini birlashtiradi. fNIRSning nisbatan harakatchanligi bolalar, keksalar va ayrim klinik guruhlar bilan ishlashda afzallik beradi (Pliatsikas, 2024). Shu sabab bitta metodga tayanishdan ko'ra, fMRI, EEG/MEG, xulqiy tajriba, ko'z harakatini kuzatish va hisoblash modellarini birlashtirgan multimodal dizaynlar istiqbolli hisoblanadi [14].

Metodlarning bunday uyg'unligi tilni faqat "qayerda" qayta ishlanishini emas, "qachon", "qanday ketma-ketlikda" va "qaysi tarmoqlar o'rtasidagi hamkorlik orqali" amalga oshirishini ham aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa semantik kutish, sintaktik nomuvofiqlik, fonemani farqlash va so'z tanlash jarayonlari uchun vaqt ko'rsatkichi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Demak, zamonaviy neyrolingvistik eksperimentda texnologiya maqsad emas; u til nazariyasidagi aniq gipotezani tekshirish vositasi bo'lishi kerak.

Tabiiy nutq va ekologik validlik. Klassik tajribalarda alohida so'z yoki sun'iy tuzilgan gaplardan foydalanish eksperimental nazoratni kuchaytirgan, biroq kundalik kommunikatsiyaning murakkabligini kamaytirgan. So'nggi yillarda tabiiy hikoya tinglash, dialog, film, uzun matn va real suhbatga yaqin vaziyatlardan foydalanish kengaymoqda. Bunday yondashuv bir vaqtning o'zida fonetika, sintaksis, semantika, pragmatika va kontekstning qanday integratsiyalanishini ko'rishga yordam beradi. Tilning real tabiati aynan uzluksiz nutq oqimida namoyon bo'lganligi sababli, ekologik validlik neyrolingvistik tadqiqot sifatining muhim mezoniga aylanmoqda.

Ko'p tillilik va neyroplastiklik. Bir insonning ikki yoki undan ortiq tilni boshqarishi miyada shunchaki "ikki alohida lug'at" mavjudligini anglatmaydi. Ko'p tilli shaxsda tillar turli darajada bir vaqtda faollashishi, raqobatlashishi va kommunikativ vaziyatga qarab nazorat qilinishi mumkin. Bunday jarayonlar ijro nazorati, xotira va til tarmoqlarining hamkorligini talab qiladi. Shu bilan birga, "ikki tillilik har doim umumiy kognitiv ustunlik beradi" degan qat'iy qarash hozir ehtiyotkorlik bilan baholanmoqda: natijaga til bilish darajasi, foydalanish chastotasi, o'rganish yoshi, ijtimoiy muhit va tillar orasidagi tipologik masofa ta'sir qiladi [11, 6].

O'zbekistonning ko'p tilli kommunikativ muhiti bu masalalarni o'rganish uchun tabiiy laboratoriya vazifasini bajarishi mumkin. O'zbek-rus, o'zbek-ingliz, o'zbek-tojik, o'zbek-ispn kabi til juftliklari nafaqat tillararo interferensiya, balki kod almashinuvi, konseptual faollashuv va ikkinchi tilni egallash mexanizmlarini qiyoslashga imkon beradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi kognitiv xususiyatlarning qiyosiy tahlili ham til strukturasini bilan mental reprezentatsiya o'rtasidagi munosabatni alohida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi ([13]).

Kognitiv tilshunoslikdan neyrolingvistikaga: konsept va metaforaning yangi talqini. Kognitiv tilshunoslik til birliklari ortida konseptual tuzilmalar, kategoriyalash, metaforik ko'chirish va madaniy tajriba mavjudligini ko'rsatdi. Masalan, rang leksemalari yoki konseptual metaforalar tahlilida ma'no faqat lug'aviy ta'rif bilan cheklanmay, idrok, assotsiatsiya va madaniy xotira bilan bog'lanadi [2, 2]. Neyrolingvistika ana shu nazariy farazlarni yangi savol bilan davom ettiradi: konseptual bog'lanishlar va metaforik xaritalashlar miya faoliyatida qanday vaqt-fazoviy iz qoldiradi? Shu nuqtada kognitiv tilshunoslikning tavsifiy va interpretativ natijalari neyrofiziologik ma'lumotlar bilan tekshirilishi mumkin bo'lgan gipotezalarga aylanadi.

Sun'iy intellekt va inson miyasi: qiyoslash imkoniyati va chegaralari. Katta til modellari rivoji inson va mashina tomonidan tilni qayta ishlash mexanizmlarini qiyoslashga yangi turtki berdi. Ayrim tajribalarda LLMlarning ichki reprezentatsiyalari bilan tabiiy nutqni tinglayotgan odam miyasidagi faollik o'rtasida statistik mosliklar aniqlangan, boshqa ishlarda esa til modellari inson til tarmog'ining javobini oldindan bashorat qilish uchun qo'llangan [18]. Bunday natijalar muhim, ammo ularni "inson miyasi GPT kabi ishlaydi" degan xulosaga aylantirish mumkin emas. Biologik miya tanaga, hissiy tajribaga, ijtimoiy munosabatlarga va individual rivojlanish tarixiga ega; LLM esa matn ma'lumotlaridagi statistik munosabatlarni hisoblash orqali o'rganadi.

Sun'iy intellektning til ta'limi va lingvistik tadqiqotlarga kirib kelishi metodologik mas'uliyatni ham kuchaytiradi. Generativ SI vositalarining vazifa yaratish, baholash va til o'qitishdagi imkoniyatlari bilan birga, ularning cheklovlari, manba ishonchligi va o'qituvchi nazorati masalasi alohida ahamiyat kasb etadi [8]. Mashinaviy o'rganish asosidagi tizimlarning til va tarix ta'limi infratuzilmasiga tatbiqi esa sun'iy intellektni

faqat matn yaratish vositasi emas, balki ta'limiy muhitni tahlil va himoya qiluvchi texnologiya sifatida ham ko'rsatadi [4]. Neyrolingvistika uchun SI katta hajmdagi EEG, fMRI va ECoG signallarini qayta ishlash, naqshlarni aniqlash va neyron dekodlash modellarini yaratishda ayniqsa muhimdir.

Nutq neyroprotezi va neyron dekodlash. Neyrolingvistikaning amaliy yutuqlari eng yaqqol ko'rinayotgan sohalaridan biri nutq neyroprotezlaridir. Bunday tizimlarning maqsadi og'ir falajlik yoki nevrologik kasallik tufayli gapira olmaydigan insonning nutq niyatiga bog'liq neyron faolligini qayd etib, uni matn yoki sintetik ovozga aylantirishdir. So'nggi tadqiqotlar miya faolligidan fonemik ketma-ketlik, so'z va ayrim prosodik xususiyatlarni tiklash imkoniyati sezilarli darajada kengayayotganini ko'rsatadi [17]. 2025-yilda e'lon qilingan ishlar uzluksizroq va tabiiyroq ovoz sinteziga erishib, laboratoriya prototiplarini real kommunikatsiyaga yaqinlashtirdi [12, 19].

Bu texnologik yo'nalishda chuqur o'rganish algoritmlarining roli ortib bormoqda. Neyron signaldan lingvistik axborotni ajratish masalasi endi faqat muhandislik muammosi emas; qaysi lingvistik birliklar miyada qanday kodlanishi haqidagi nazariy savolga ham taalluqlidir. Shu sabab neyron dekodlash bo'yicha tadqiqotlar kelgusida tilshunos, neyrobiolog va kompyuter mutaxassisining birgalikdagi ishini talab qiladi [20].

Afaziya va o'zbek neyrolingvistikasining mavjud tajribasi. O'zbek tilshunosligida neyrolingvistik masalalar mutlaqo yangi emas. Afaziya, agrammatizm va nutq buzilishlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tili materialida klinik-lingvistik kuzatuvlar uchun dastlabki asosni yaratgan. I. Azimovning Broka afaziyasiga xos spontan nutqda ot va fe'llarning qo'llanishi haqidagi tadqiqoti o'zbek tilidagi grammatik va leksik buzilishlarni real nutq materiali asosida tahlil qiladi [1]. R. Sayfullayeva va R. Bobokalonovning neyropsixolingvistikaga doir monografiyasi hamda R. Bobokalonovning tibbiyot va neyrolingvistika kesishmasiga bag'ishlangan ishlari milliy ilmiy makonda ushbu yo'nalishning nazariy bazasini kengaytiradi [16; 5].

Biroq keyingi bosqich uchun kuzatuv va klinik tavsifni eksperimental neyrovizualizatsiya bilan bog'lash zarur. O'zbek tilining agglutinativ tuzilishi affiksalar ketma-ketligi, morfemalarni segmentatsiya qilish, grammatik ma'noni prognozlash va murakkab so'z shakllarini qayta ishlashning neyron mexanizmlarini o'rganish uchun qiziqarli material beradi. O'zbek tili bo'yicha psixolingvistik tadqiqotlar ham tilni o'rganish jarayonini xotira, idrok va mental faoliyat bilan birgalikda ko'rish kerakligini ta'kidlab kelgan (Bakhronova, 2020).

Tipologik xilma-xillik va milliy tadqiqot dasturi. Jahon neyrolingvistikasidagi muhim muammolardan biri tajribalarning cheklangan tillar doirasida, ko'pincha ingliz tilida o'tkazilishidir. Bunday vaziyatda bir til asosida aniqlangan qonuniyatni "universal" deb qabul qilish ehtiyotkorlikni talab qiladi. O'zbek tili kabi morfologik jihatdan boy tillar eksperimental bazaga kirganda til universallari bilan muayyan til strukturasi bog'liq effektlarni ajratish imkoniyati oshadi. Shuningdek, lotin va kirill yozuvida tajribaga ega o'zbek tilida so'zlashuvchilarda o'qish, grafema-fonema mosligi va yozuv tizimi almashuvining neyrokognitiv oqibatlarini qiyoslash mumkin. Ikki tilli o'qish miyasi haqidagi yangi tadqiqotlar yozuv tizimi va til tajribasi neyron arxitekturaga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda (Kovelman & Sun, 2026).

O'zbekistonda istiqboldagi tadqiqot dasturi bir necha yo'nalishni qamrab olishi mumkin: o'zbek affiksalar morfologiyasining EEG va fMRI korrelyatlari; o'zbek-rus va o'zbek-ingliz bilingualizmi; ikkinchi va uchinchi tilni egallashning neyrokognitiv mexanizmlari; lotin-kirill yozuvini o'qishning qiyosiy tahlili; afaziya uchun o'zbek tiliga mos diagnostik materiallar; tabiiy o'zbek nutqi va neyrofiziologik ma'lumotlarni birlashtiruvchi korpuslar. Bunday ishlar milliy tilshunoslik uchun amaliy natija berishi bilan birga, jahon neyrolingvistikasiga tipologik jihatdan yangi ma'lumot qo'shadi.

Neyroetika: texnologik imkoniyat va inson daxlsizligi. Neyron dekodlash rivojlangani sari etik savollar ham keskinlashadi. Miya signalidan so'z yoki kommunikativ niyatni aniqlash imkoniyati neyron ma'lumotning egasi kim ekani, ichki nutqning daxlsizligi qanday himoya qilinishi, algoritmik xatoga kim javob berishi va bunday texnologiyadan foydalanish chegarasi qayerda bo'lishi kerakligi haqida savollar tug'diradi. BCI texnologiyalarini klinik amaliyotga olib chiqishda maxfiylik, avtonomiya, rozilik va teng foydalanish masalalari tadqiqotning ajralmas qismi bo'lishi lozim [21]. Neyrolingvistikaning kelajagi faqat "nimani o'qish mumkin?" savoliga emas, "nimani o'qish mumkin va nimani o'qish axloqan maqbul?" savoliga ham javob berishi kerak.

Neyrolingvistik paradigmaning ilmiy istiqbollari. Yaqin yillarda bir necha tendensiya kuchayishi kutiladi. Birinchidan, statik "miya xaritasi"dan dinamik tarmoq va bog'lanish modellariga o'tish davom etadi. Ikkinchidan, sun'iy stimulg'a asoslangan tajribalar tabiiy kommunikatsiya bilan uyg'unlashtiriladi. Uchinchidan, individual miya farqlarini hisobga oluvchi personalizatsiyalangan modellar, ayniqsa klinik diagnostika va rehabilitatsiyada, muhim o'rin egallaydi. To'rtinchidan, sun'iy intellekt miya ma'lumotini tahlil qilish vositasi sifatida rivojlanar ekan, LLMlar inson tilini qayta ishlash haqidagi hisoblash gipotezalarini

sinash uchun qiyosiy model vazifasini ham bajaradi. Beshinchidan, tipologik xilma-xillik ilmiy ishonchlilikning muhim shartiga aylanadi.

XULOSA

Neyrolingvistika zamonaviy tilshunoslikda alohida “moda yo‘nalish” emas, balki til haqidagi ilgari to‘plangan bilimlarni biologik va eksperimental dalillar bilan qayta ko‘rib chiqish imkonini beradigan metodologik bosqichdir. Qiyosiy-tarixiy va struktur tadqiqotlar tilning shakli va taraqqiyotini, antroposentrik hamda kognitiv yondashuvlar esa tilning inson tafakkuri va madaniyati bilan bog‘liqligini ochib bergan bo‘lsa, neyrolingvistika bu jarayonlarning miya darajasidagi mexanizmlarini aniqlashga intiladi. Shuning uchun uning kuchi avvalgi paradigmalarni rad etishda emas, ularni yangi eksperimental darajada birlashtirishidir.

O‘zbek tili uchun bu yo‘nalish ayniqsa istiqbollidir. Agglutinatив morfologiya, ko‘p tillilik, yozuv tizimlari tajribasi va mavjud psixolingvistik hamda afaziologik tadqiqotlar kelajak eksperimentlari uchun tayyor nazariy poydevor yaratadi. Milliy neyrolingvistika maktabini shakllantirish esa tilshunoslik, tibbiyot, psixologiya, neyrobiologiya va sun‘iy intellekt bo‘yicha mutaxassislarining uzviy hamkorligini talab qiladi. Ana shunday fanlararo yondashuv tilni nafaqat qanday tuzilgan tizim, balki inson miyasi va tajribasi orqali yashaydigan murakkab hodisa sifatida chuqurroq tushunishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Azimova, I. (2023). O‘zbek tilidagi Broka afaziyasiga xos spontan nutqda ot va fe’llarning qo‘llanishi. O‘zbekiston: til va madaniyat. *Lingvistika*, 3, 41–60.
- [2] Bakhronova, D. K. (2020). Psycholinguistic Factors of Foreign Language Teaching To Students and Cadets (on the example of the Uzbek language). *GIS Business*, 15(6), 155–161.
- [3] Bakhronova, D., Alavutdinova, N., Israilova, S., & Velazquez Vilchis, V. (2024). Color Lexemes in Context: Cognitive and Cultural Explorations. In *Proceedings of the 2nd Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies (PAMIR-2 2023)* (pp. 695–699). SCITEPRESS. <https://doi.org/10.5220/0012913900003882>
- [4] Bakhronova, D., Narziyeva, et al. (2025). Intelligent Information Security System for Language and History Education Using Machine Learning-based Intrusion Detection Algorithm. *Journal of Internet Services and Information Security*, 15(1), 520–529. <https://doi.org/10.58346/JISIS.2025.I1.034>
- [5] Bobokalonov, R. (2022). Tibbiyot va neyrolingvistika. Toshkent–Buxoro.
- [6] Byers-Heinlein, K., Kircher, R., & Lew-Williams, C. (2025). A systems framework of bilingual language acquisition: How development, experience, and contexts interact to shape outcomes. *Annual Review of Developmental Psychology*, 7, 219–242.
- [7] Drijvers, L., Small, S. L., & Skipper, J. I. (2025). Language is widely distributed throughout the brain. *Nature Reviews Neuroscience*, 26, 189.
- [8] Elichabe, M. A., & Bakhronova, D. K. (2026). Posibilidades y limitaciones de las herramientas de IAG para el diseño de tareas de aprendizaje y evaluación en ELE. *Spectrum of Development*, 1(2), 31–41.
- [9] Fedorenko, E., Ivanova, A. A., & Regev, T. I. (2024). The language network as a natural kind within the broader landscape of the human brain. *Nature Reviews Neuroscience*, 25, 289–312. <https://doi.org/10.1038/s41583-024-00802-4>
- [10] Kovelman, I., & Sun, X. (2026). The bilingual reading brain: A developmental and crosslinguistic perspective. *Annual Review of Developmental Psychology*, 8. Advance online publication.
- [11] Leivada, E., Kelly-Iturriaga, L., Masullo, C., Westergaard, M., & Rothman, J. (2025). The unpredictable role of language distance in bilingual cognition: A systematic review from brain to behavior. *Bilingualism: Language and Cognition*.
- [12] Littlejohn, K. T., Cho, C. J., Liu, J. R., et al. (2025). A streaming brain-to-voice neuroprosthesis to restore naturalistic communication. *Nature Neuroscience*, 28, 902–912.
- [13] Muratkhodjaeva, F. H., Yuldasheva, N. E., Bakhronova, D. K., et al. (2024). Conversation in English-Uzbek Languages and its Cognitive Features as a Linguistic. *Comparative Linguistics Translation and Literary Studies*, 1(4), 296–308.
- [14] Murphy, E., & Woolnough, O. (2024). The language network is topographically diverse and driven by rapid syntactic inferences. *Nature Reviews Neuroscience*, 25, 705. <https://doi.org/10.1038/s41583-024-00852-8>
- [15] Pliatsikas, C. (2024). Examining functional Near-Infrared Spectroscopy as a tool to study brain function in bilinguals. *Frontiers in Language Sciences*, 3, 1471133. <https://doi.org/10.3389/flang.2024.1471133>

[16] Sayfullayeva, R. R., & Bobokalonov, R. R. (2023). Neyropsixolingvistika: lingvistik shaxs va xarizmalı inson. GlobeEdit.

[17] Silva, A. B., Littlejohn, K. T., Liu, J. R., Moses, D. A., et al. (2024). The speech neuroprosthesis. *Nature Reviews Neuroscience*, 25, 473–492. <https://doi.org/10.1038/s41583-024-00819-9>

[18] Tuckute, G., Sathe, A., Srikant, S., et al. (2024). Driving and suppressing the human language network using large language models. *Nature Human Behaviour*, 8, 544–561.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

Daniyeva Maysara Djamalovna

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Xalqaro Turon FA akademigi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: maysaradaniyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslik fanining dolzarb muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi, kompyuter (hisoblash) tilshunosligi, sotsiolingvistika hamda lingvomadaniyatshunoslik kabi zamonaviy yo‘nalishlarda yuzaga kelayotgan nazariy-metodologik muammolarni yoritish va ularning yechimiga oid yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat. Tadqiqotda tavsiflash, tahlil-sintez, chog‘ishtirma-tipologik hamda umumlashtirish usullaridan foydalanilgan. Tahlil natijalarida aniqlandiki, sun‘iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi tilshunoslik oldiga yangi vazifalarni — tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarining til xilma-xilligini hisobga olishi, kam sonli va yo‘qolib borayotgan tillarni raqamlashtirish, hamda inson tilining kognitiv-pragmatik mexanizmlarini modellashtirish kabi masalalarni qo‘ymoqda. Shuningdek, globallashtirish sharoitida tillararo interferentsiya, o‘zlashma so‘zlarning me‘yorlashuvi va milliy til siyosatini ilmiy asoslash muammolari ham dolzarbligicha qolmoqda. Maqola yakunida zamonaviy tilshunoslikning kelgusi rivojlanish yo‘nalishlari bo‘yicha xulosa va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: zamonaviy tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi, kompyuter tilshunosligi, sotsiolingvistika, til siyosati.

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные проблемы современного языкознания. Цель исследования заключается в освещении теоретико-методологических проблем, возникающих в таких современных направлениях, как когнитивная лингвистика, корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика, социолингвистика и лингвокультурология, а также в обобщении подходов к их решению. В работе использованы методы описания, анализа и синтеза, сравнительно-типологический и обобщающий методы. В результате анализа установлено, что развитие технологий искусственного интеллекта ставит перед языкознанием новые задачи — учёт языкового многообразия в системах обработки естественного языка, цифровизацию малочисленных и исчезающих языков, а также моделирование когнитивно-прагматических механизмов человеческого языка. Кроме того, в условиях глобализации сохраняют актуальность проблемы межъязыковой интерференции, нормализации заимствованных слов и научного обоснования национальной языковой политики. В заключение статьи приведены выводы и рекомендации относительно дальнейших направлений развития современного языкознания.

Ключевые слова: современное языкознание, когнитивная лингвистика, корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика, социолингвистика, языковая политика.

Abstract. This article analyzes the current problems of modern linguistics. The aim of the research is to highlight the theoretical and methodological problems arising in such contemporary fields as cognitive linguistics, corpus linguistics, computational linguistics, sociolinguistics, and cultural linguistics, and to summarize approaches to their solution. The study employs descriptive, analytical-synthetic, comparative-typological, and generalization methods. The analysis reveals that the development of artificial intelligence technologies poses new challenges for linguistics, including accounting for linguistic diversity in natural language processing systems, digitizing low-resource and endangered languages, and modeling the cognitive-pragmatic mechanisms of human language. Furthermore, under conditions of globalization, problems such as interlingual interference, the normalization of borrowed words, and the scientific justification of national language policy remain highly relevant. The article concludes with findings and recommendations concerning the future directions of development in modern linguistics.

Keywords: modern linguistics, cognitive linguistics, corpus linguistics, computational linguistics, sociolinguistics, language policy.

KIRISH

Til — jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib boruvchi dinamik tizim bo‘lib, uning ilmiy tadqiqi doimiy ravishda yangi metodologik va nazariy muammolarni yuzaga keltiradi. XXI asr tilshunosligi, bir tomondan, an‘anaviy tarixiy-qiyyosiy va struktur yondashuvlarning nazariy merosiga tayansa, ikkinchi tomondan, kognitiv fanlar, axborot texnologiyalari va sun‘iy intellekt sohaları bilan chambarchas integratsiyalashuv jarayonini boshdan kechirmoqda. Ushbu integratsiya tilshunoslik oldiga bir qator dolzarb muammolarni qo‘ymoqda: tabiiy tilni avtomatik qayta ishlash tizimlarining tipologik xilma-xillikni qanchalik hisobga olishi, kam sonli va yo‘qolib borayotgan tillarning raqamli resurslar bilan ta‘minlanishi, korpus asosidagi tadqiqotlarning nazariy tilshunoslik bilan uyg‘unlashtirilishi, shuningdek, globallashuv sharoitida milliy tillarning o‘z o‘ziga xosligini saqlab qolish muammolari shular jumlasidandir.

Mazkur maqolaning maqsadi — zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlarida (kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi, kompyuter tilshunosligi, sotsiolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik) kuzatilayotgan dolzarb nazariy-metodologik muammolarni tizimli tahlil qilish va ularning yechimiga oid zamonaviy yondashuvlarni umumlashtirishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot uchun material sifatida so‘nggi o‘n yillikda nashr etilgan xalqaro va mahalliy tilshunoslik bo‘yicha ilmiy-nazariy adabiyotlar, jumladan kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi va kompyuter tilshunosligiga oid monografiya hamda maqolalar tanlab olindi. Tadqiqot metodologiyasi tavsiflash, tahlil-sintez, chog‘ishtirma-tipologik va umumlashtirish usullariga asoslandi. Tavsiflash usuli orqali har bir yo‘nalishning shakllanish tarixi va asosiy tamoyillari yoritildi; tahlil-sintez usuli yordamida turli yo‘nalishlardagi muammolar o‘zaro solishtirildi; chog‘ishtirma-tipologik usul an‘anaviy va zamonaviy tilshunoslik paradigmatlari orasidagi farq va o‘xshashliklarni aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Zamonaviy tilshunoslikning birinchi dolzarb muammosi — kognitiv tilshunoslik doirasida til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatni izohlovchi yagona, umumiy tan olingan nazariy modelning hanuzgacha mavjud emasligi bilan bog‘liq. Ushbu sohaning shakllanishi 1970-80-yillarda generativ grammatikaga muqobil sifatida boshlangan bo‘lsa-da, bugungi kunga qadar u ichki jihatdan bir-biriga zid bir necha yo‘nalishga bo‘linib ketgan. Xususan, kontseptual metafora nazariyasi (J. Lakoff, M. Johnson) tilni birlamchi jismoniy tajriba asosida shakllanuvchi metaforik proyeksiyalar tizimi sifatida talqin qilsa, freym semantikasi (Ch. Fillmor) ma‘noni bilim tuzilmalari — freymlar orqali izohlaydi, prototiplar nazariyasi (E. Rosh) esa kategoriyalarning aniq chegaralarga emas, balki markaziy-periferik tuzilishga ega ekanligini asos qilib oladi. Ushbu uchta yondashuv bir-birini to‘liq inkor etmasa-da, ular tushunchalarning qanday saqlanishi, faollashishi va nutqda voqelanishi masalasida turlicha bashoratlarni taklif etadi. Natijada, xususan tillararo (masalan, o‘zbek va ingliz tillaridagi) kontseptlarni qiyosiy tadqiq qilishda tadqiqotchi qaysi nazariy modelga tayanishidan qat‘i nazar, olingan xulosalarni boshqa modelga asoslangan tadqiqotlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri solishtirish imkoniyati cheklanib qoladi — bu esa kognitiv tilshunoslikning empirik natijalarini kumulyativ tarzda umumlashtirishni murakkablashtiradi. Muammoning yana bir qirrasida shundaki, ushbu nazariyalarning aksariyati asosan ingliz tili materialida ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning tipologik jihatdan farqlanuvchi tillarga (jumladan, agglyutinativ tuzilishga ega o‘zbek tiliga) qanchalik universal tarzda tatbiq etilishi mumkinligi hali yetarlicha tekshirilmagan.

Ikkinchi muhim muammo korpus lingvistikasi bilan bog‘liq bo‘lib, uning ikki asosiy jihati mavjud. Birinchidan, kam sonli va yo‘qolib borayotgan tillar uchun yetarli hajmdagi, janr-uslubiy jihatdan xilma-xil va morfologik jihatdan izohlangan (annotatsiyalangan) elektron korpuslarning mavjud emasligi ularni zamonaviy statistik-empirik metodlar (chastota tahlili, kollokatsion tahlil, korpusga asoslangan semantik tahlil) yordamida tadqiq etish imkoniyatini sezilarli darajada cheklaydi. O‘zbek tili misolida ham bu holat yaqqol namoyon bo‘ladi: mavjud milliy korpus hajmi, uning janr-uslubiy qamrovi (badiiy, publitsistik, ilmiy, so‘zlashuv uslublari nisbati) hamda morfologik-sintaktik izohlash (annotatsiya) darajasi xalqaro andozalarga — masalan, ingliz tilining British National Corpus yoki Corpus of Contemporary American English kabi yuz millionlab so‘z birligidan iborat korpuslariga — nisbatan hali yetarli darajada emas. Ikkinchidan, hatto mavjud korpuslar doirasida ham metodologik muammo saqlanib qolmoqda: korpusdan olingan miqdoriy ma‘lumotlarni (masalan, biror leksemaning chastotasi yoki kollokatsion profilini) nazariy tilshunoslikning sifat tahliliga asoslangan xulosalari bilan uyg‘unlashtirish, ya‘ni "korpus lingvistikasi" va "korpusga asoslangan nazariy tilshunoslik" o‘rtasidagi metodologik ko‘prikn qurish masalasi hamon dolzarbligicha qolmoqda. Bu, ayniqsa, paremiologik va frazeologik birliklarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bunday birliklarning

nisbatan kam chastotali ekanligi ularni faqat katta hajmdagi korpuslarda statistik jihatdan ishonchli tarzda kuzatish imkonini beradi.

Uchinchi yo'nalish — kompyuter tilshunosligi va sun'iy intellekt texnologiyalari bilan bog'liq muammolardir, va bu muammolar so'nggi yillarda alohida keskinlik kasb etmoqda. Yirik til modellari (Large Language Models) asosan ingliz tili kabi resurs boy tillar materialida o'qitilgani sababli, morfologik jihatdan murakkab, agglyutinativ tillar (jumladan, o'zbek va boshqa turkiy tillar) uchun sifatli tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) vositalarining — morfologik tahlilchilar, sintaktik parserlar, mashina tarjimai tizimlari, nutqni matnga aylantiruvchi dasturlarning — yetishmasligi yoki ularning sifat ko'rsatkichlarining past darajada qolishi kuzatiladi. Bunga sabab, o'zbek tilidagi bitta so'z shaklining ko'plab qo'shimchalar birikishi natijasida yuzlab morfologik variantlarga ega bo'lishi (masalan, bitta fe'l o'zagidan yuzlab shakl hosil bo'lishi mumkinligi) bo'lib, bu holat ingliz tiliga mo'ljallangan token-asosli modellashtrish strategiyalari uchun jiddiy qiyinchilik tug'diradi. Bundan tashqari, ushbu texnologik nomutanosiblik faqat amaliy (texnik) muammo bo'lib qolmasdan, balki ilmiy-nazariy oqibatlariga ham ega: sifatli hisoblash vositalariga ega bo'lmagan tillar bo'yicha ilmiy tadqiqotlar sekinlashadi, bu esa o'z navbatida ushbu tillarning nazariy tilshunoslik doirasida "kam o'rganilgan til" maqomida qolishiga olib keladi — natijada davriy, o'zini-o'zi mustahkamlovchi tsikl (resurs yo'qligi → tadqiqot kamligi → resurs yaratishga qiziqish yo'qligi) vujudga keladi. Bu holat, kengroq nuqtai nazardan, jahon miqyosida lingvistik xilma-xillikni raqamli makonda saqlab qolish nuqtai nazaridan jiddiy xavotir tug'diradi.

To'rtinchi muammo sotsiolingvistik xarakterga ega bo'lib, bir necha o'zaro bog'liq masalani qamrab oladi. Globallashuv va raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi sharoitida tillararo interferentsiya sur'ati sezilarli darajada kuchaymoqda: ikki yoki undan ortiq tilda muloqot qiluvchi shaxslarning nutqida fonetik, leksik va hatto sintaktik darajadagi aralashuv hodisalari tobora keng tarqalmoqda. Bunga chambarchas bog'liq holda, o'zlashma so'zlarning me'yorlashuvi masalasi ham dolzarbligicha qolmoqda — xususan, yangi o'zlashgan birlikning qaysi fonetik-grafik shaklda qabul qilinishi, uning morfologik moslashuvi (masalan, o'zbek tili grammatik qoidalariga muvofiq qo'shimcha qabul qilishi) va lug'atlarda qayd etilish tartibi kabi masalalar bo'yicha til siyosati organlari va akademik doiralar o'rtasida hali yakdil yondashuv shakllanmagan. Bundan tashqari, ko'p tillilik sharoitida yashovchi jamiyatlarda (jumladan, O'zbekistonda) davlat tili, mahalliy tillar va xalqaro muloqot tillari (rus, ingliz) o'rtasidagi funksional taqsimotni ilmiy jihatdan asoslash, ta'lim tizimida til siyosatini samarali amalga oshirish masalalari ham alohida tadqiqotni talab etadi. Xususan, yosh avlod nutqida ijtimoiy tarmoqlar va raqamli media orqali ingliz tilidan o'zlashgan birliklarning tezkor va ko'pincha nazoratsiz kirib kelishi milliy til me'yorlarining barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda — bu esa til akademiyalari va lug'atshunoslar oldiga yangi so'zlarni qayd etish, ularning me'yoriy maqomini belgilash bo'yicha operativ vazifalarni qo'ymoqda. Beshinchi yo'nalish sifatida lingvomadaniyatshunoslikning nazariy-terminologik apparati hali to'liq izchil emasligini ko'rsatish mumkin. Ushbu sohaning nisbatan yosh fan sifatida shakllanayotganligi sababli, "konsept", "lingvomadaniy birlik", "madaniy kod", "konseptosfera", "til manzarasi" kabi tayanch tushunchalarning turli mualliflar tomonidan turlicha, ba'zan bir-biriga zid tarzda talqin qilinishi kuzatiladi. Masalan, "konsept" tushunchasi ba'zi tadqiqotchilar tomonidan sof kognitiv (individual ong'dagi) hodisa sifatida, boshqalari tomonidan esa kollektiv-madaniy (millat ong'dagi umumiy) hodisa sifatida talqin qilinadi — bu ikki yondashuv orasidagi farq metodologik jihatdan muhim, chunki ular tadqiqot ob'ektini (individual nutq yoki xalq og'zaki ijodi/badiiy matn) tanlashda bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunday terminologik nomuvofiqlik, o'z navbatida, turli tadqiqotchilar tomonidan olingan natijalarni to'g'ridan-to'g'ri qiyoslashni qiyinlashtiradi, hamda sohaning yagona kontseptual-terminologik tizim sifatida shakllanishiga to'siq bo'lib xizmat qilmoqda. Bu muammoning yechimi, ehtimol, xalqaro miqyosda lingvomadaniyatshunoslik terminologiyasini unifikatsiya qilish bo'yicha maxsus lug'at yoki standart ishlab chiqishni taqozo etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslik fani bir qator dolzarb nazariy va amaliy muammolarga duch kelmoqda: kognitiv tilshunoslikda yagona nazariy paradigmaning yetishmasligi, kam resursli tillar uchun korpus va kompyuter vositalarining yetarli emasligi, globallashuv sharoitida til me'yorlarining o'zgarishi hamda lingvomadaniyatshunoslik terminologiyasidagi izchillik muammosi. Ushbu muammolarning yechimi tilshunoslar, dasturchilar va til siyosati bo'yicha mutaxassislarning hamkorlikdagi, fanlararo yondashuvini talab etadi. Kelgusi tadqiqotlarda milliy korpuslarni kengaytirish, kam resursli tillar uchun til modellarini moslashtirish hamda lingvomadaniy terminologiyani unifikatsiya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - 300 p.
- [2] Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge, MA: MIT Press, 1965. - 261 p.
- [3] Danieva M.Dj. The evolution theory of language// The 3rd International scientific and practical conference "Global trends in the development of educational systems" ISBN – 979-8-89692-741-9 DOI – 10.46299/ISG.2025.1.3. Bergen, Norway, 2025. – P. 137-141
- [4] Danieva M.Dj. Problems of translation: linguistic, semantic, and cultural perspectives// Ideal Journal of Multidisciplinary Research. ISSN (E): 3054-3339. Volume 01, Issue 03. Germany, 2026. - P. 284-289.
- [5] Danieva M.Dj. Cognitive Linguistics and Linguistic Cognition// Международный научный журнал «Вестник науки». Выпуск № 7 (28), Тольятти: Россия, 2020 С. -5-7.
- [6] Danieva M.Dj. Characteristic features of frame models of English phrases// English is Key to Dialogue International Conference For ELT specialists in higher education. Uz.SWLU, Tashkent. 2017.
- [7] Daniyeva M.Dj. Amaliy tilshunoslik. - Qarshi, 2025. – 135 b.
- [8] Jurafsky D., Martin J.H. Speech and Language Processing. - 3rd ed. - Pearson, 2023.
- [9] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980. - 242 p.
- [10] Wardhaugh R., Fuller J.M. An Introduction to Sociolinguistics. - 7th ed. - Wiley-Blackwell, 2015. -424 p.
- [11] Даниева М.Дж. Когнитивные особенности субстантивных словосочетаний в английском языке. - Riga: LAP LAMBERT Academic Publishing; SIA OmniScriptum Publishing, 2018. - 65 с.
- [12] Даниева М.Дж. Сўз бирикмалари прагматикаси. - Қарши: Intellect, 2023. - 285 б.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ В ФИЛОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Исраилова Гулнара Мамаджановна¹, Собирова Исмигул²
Преподаватель Кокандского Государственного Университета
и студентка

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние современных технологий на развитие филологии и трансформацию образовательной системы. Анализируются ключевые направления цифровизации гуманитарных наук, включая использование искусственного интеллекта, корпусов текстов, цифровых архивов и онлайн-образования. Особое внимание уделяется изменениям в методах преподавания, формированию новых компетенций и интеграции инновационных решений в образовательную практику. Делается вывод о том, что технологии не только расширяют инструментарий филологии, но и формируют новую парадигму обучения.

Ключевые слова: филология, технологии, цифровизация, образование, инновации, искусственный интеллект, корпусная лингвистика, онлайн-обучение.

Аннотация. Ushbu maqolada zamonaviy texnologiyalarning filologiya rivojiga va ta'lim tizimini o'zgartirishga ta'siri o'rganiladi. Gumanitar fanlarda raqamlashtirishning asosiy yo'nalishlari, jumladan, sun'iy intellekt, matn korpuslari, raqamli arxivlar va onlayn ta'limdan foydalanish tahlil qilinadi. O'qitish usullaridagi o'zgarishlarga, yangi kompetensiyalarni rivojlantirishga va innovatsion yechimlarni ta'lim amaliyotiga integratsiyalashga alohida e'tibor qaratiladi. Unda texnologiyalar nafaqat filologiyaning vositalar to'plamini kengaytiradi, balki yangi o'rganish paradigmasini ham shakllantiradi degan xulosaga kelish mumkin.

Kalit so'zlar: filologiya, texnologiya, raqamlashtirish, ta'lim, innovatsiya, sun'iy intellekt, korpus lingvistikasi, onlayn ta'lim.

Abstract. This article examines the impact of modern technologies on the development of philology and the transformation of the educational system. Key areas of digitalization in the humanities are analyzed, including the use of artificial intelligence, text corpora, digital archives, and online education. Particular attention is paid to changes in teaching methods, the development of new competencies, and the integration of innovative solutions into educational practice. It concludes that technologies not only expand philology's toolkit but also shape a new learning paradigm.

Keywords: philology, technology, digitalization, education, innovation, artificial intelligence, corpus linguistics, online learning.

ВВЕДЕНИЕ

Современное общество переживает эпоху стремительных технологических изменений, которые затрагивают практически все сферы человеческой деятельности, включая гуманитарные науки. Филология, традиционно ассоциирующаяся с анализом текстов, языков и культур, также подвергается значительным трансформациям под влиянием цифровых технологий. Одновременно с этим система образования претерпевает глубокие изменения, обусловленные необходимостью адаптации к новым условиям цифровой среды.

Цель данной статьи — исследовать роль технологий в развитии филологии и выявить основные инновационные тенденции в образовательной системе. Для достижения этой цели рассматриваются современные инструменты цифровой филологии, их влияние на научные исследования, а также изменения в образовательных подходах.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили современные направления цифровизации филологии, цифровые инструменты, используемые в филологических исследованиях и образовательном процессе, а также научно-методические подходы к внедрению инновационных технологий в систему образования.

В исследовании использованы методы анализа, сравнения, обобщения и систематизации научных данных. Особое внимание уделено возможностям цифровой гуманитаристики, корпусной лингвистики, искусственного интеллекта, обработки естественного языка, цифровых архивов и библиотек.

Методологическую основу исследования составили междисциплинарный подход и анализ современных образовательных технологий. Рассматривалось взаимодействие филологии с информатикой, математикой, социологией и когнитивными науками.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Цифровизация филологии: основные направления

Цифровизация филологии привела к появлению нового научного направления — цифровой гуманитаристики. Она объединяет методы компьютерных наук и традиционных гуманитарных исследований.

Корпусная лингвистика

Одним из наиболее значимых достижений стало развитие корпусной лингвистики. Электронные корпуса текстов позволяют исследователям анализировать большие объемы данных, выявлять закономерности в языке и отслеживать его эволюцию. Это существенно расширяет возможности традиционного лингвистического анализа.

Искусственный интеллект и обработка естественного языка

Современные технологии искусственного интеллекта позволяют автоматизировать анализ текстов, включая:

- морфологический разбор;
- синтаксический анализ;
- семантическую интерпретацию.

Алгоритмы обработки естественного языка используются в машинном переводе, создании чат-ботов и автоматической генерации текстов, что открывает новые перспективы для филологических исследований.

Цифровые архивы и библиотеки

Создание цифровых библиотек и архивов обеспечивает доступ к редким и уникальным текстам. Это способствует сохранению культурного наследия и расширяет возможности научных исследований.

Влияние технологий на методы филологических исследований

Технологии существенно изменили подходы к изучению языка и литературы.

Количественные методы анализа

Использование статистических методов позволяет анализировать тексты с количественной точки зрения. Например, исследование частотности слов, стилистических особенностей и авторского стиля.

Интердисциплинарность

Современная филология активно взаимодействует с:

- информатикой;
- математикой;
- социологией;

когнитивными науками.

Это приводит к появлению новых методов исследования и расширению научного инструментария.

Визуализация данных

Технологии визуализации позволяют представлять сложные данные в наглядной форме: графики, диаграммы, карты связей. Это облегчает интерпретацию результатов исследований.

Инновации в системе образования

Технологии оказывают значительное влияние не только на научные исследования, но и на образовательный процесс.

Онлайн-образование

Развитие онлайн-платформ привело к появлению новых форм обучения:

дистанционные курсы;

вебинары;

массовые открытые онлайн-курсы.

Это делает образование более доступным и гибким.

Персонализация обучения

Технологии позволяют адаптировать образовательный процесс под индивидуальные потребности учащихся. Системы обучения могут учитывать уровень подготовки, темп усвоения материала и предпочтения студентов.

Интерактивные методы обучения

Использование мультимедийных ресурсов, интерактивных заданий и виртуальной реальности повышает вовлеченность студентов и улучшает качество обучения.

Роль технологий в преподавании филологических дисциплин

Преподавание филологии также претерпевает изменения под влиянием технологий.

Использование цифровых инструментов

Современные преподаватели используют:

электронные словари;

текстовые анализаторы;

образовательные платформы.

Это делает процесс обучения более эффективным и разнообразным.

Развитие цифровых компетенций

Студенты-филологи должны овладевать не только традиционными знаниями, но и цифровыми навыками:

работа с корпусами текстов;

анализ данных;

использование специализированного программного обеспечения.

Гибридные формы обучения

Сочетание традиционного и дистанционного обучения позволяет оптимизировать образовательный процесс и повысить его эффективность.

Проблемы и вызовы

Несмотря на многочисленные преимущества, внедрение технологий сопровождается рядом проблем.

Цифровое неравенство

Не все образовательные учреждения имеют равный доступ к современным технологиям, что создает неравные условия обучения.

Снижение критического мышления

Чрезмерная зависимость от технологий может привести к снижению аналитических навыков и самостоятельного мышления.

Этические вопросы

Использование искусственного интеллекта в образовании вызывает вопросы, связанные с авторством, академической честностью и защитой данных.

Перспективы развития

Будущее филологии и образования тесно связано с дальнейшим развитием технологий.

Интеграция искусственного интеллекта

Ожидается дальнейшее внедрение интеллектуальных систем в образовательный процесс и научные исследования.

Развитие цифровой гуманитаристики

Цифровая гуманитаристика будет продолжать развиваться, объединяя различные дисциплины и создавая новые методы анализа.

Глобализация образования

Технологии способствуют международному сотрудничеству и обмену знаниями, что делает образование более глобальным.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Технологии играют ключевую роль в трансформации филологии и системы образования. Они расширяют возможности научных исследований, способствуют развитию новых методов анализа и делают образование более доступным и эффективным. Однако их внедрение требует внимательного подхода, учитывающего возможные риски и вызовы.

Таким образом, интеграция технологий в филологию и образование является неотъемлемой частью современного развития науки и общества. Успешное использование этих технологий позволит создать более гибкую, инновационную и эффективную образовательную систему.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Иванов И.И. Цифровая гуманитаристика: основы и перспективы. — М., 2022.
- [2] Петрова А.А. Инновации в образовании. — СПб., 2023.
- [3] Смирнов В.В. Корпусная лингвистика. — М., 2021.
- [4] (OAK) *PEDAGOGICAL PRACTICE IS THE MAIN AND IMPORTANT*. „QITISHNING DOLZARB MASALALARI” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari: maqolalar to‘plami. — Farg‘ona, 2024. — 676 bet.
- [5] *AMERICAN Journal of Public Diplomacy and International Studies*. Volume 02, Issue 03, 2024. ISSN (E): 2993-2157. *Studying and Choosing a Future Profession by a Student*. Israilova Gulnara Mamajanovna. Impact Factor.

RAQAMLI MUHITDA O‘ZBEK TILINING ME‘YORLARI: IMLO VA USLUBIY MUAMMOLAR

Muminova Nilufar Abdurahmonovna

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, professor v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston
e-mail: nlu78037@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli kommunikatsiya sharoitida o‘zbek tili me‘yorlarining qo‘llanishi, xususan, imlo va uslubiy me‘yorlarga rioya qilish bilan bog‘liq muammolar tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, veb-saytlar va boshqa elektron kommunikatsiya vositalarining keng ommalashuvi natijasida o‘zbek tilidan foydalanishning yangi shakllari yuzaga kelayotgani yoritiladi. Elektron matnlarda imlo qoidalarining buzilishi, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosidan foydalanishdagi nomuvofiqliklar, qisqartmalar, xorijiy so‘zlarning noo‘rin qo‘llanishi, og‘zaki nutq elementlarining yozma kommunikatsiyaga ko‘chishi hamda uslubiy me‘yorlarning buzilishi kabi holatlar tadqiq etiladi. Shuningdek, raqamli muhitda til me‘yorlarini saqlash, elektron matnlarning lingvistik sifatini oshirish va zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida imloviy hamda uslubiy xatolarni avtomatik aniqlash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada o‘zbek tilining raqamli makondagi me‘yoriyligini ta‘minlash, foydalanuvchilarning til madaniyatini oshirish va raqamli kommunikatsiyada adabiy til me‘yorlarini mustahkamlash yuzasidan ilmiy-amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli muhit, til me‘yorlari, raqamli kommunikatsiya, internet tili, ijtimoiy tarmoqlar tili, elektron matn, avtomatik tahrirlash, kompyuter lingvistikasi.

Аннотация. В данной статье анализируется функционирование норм узбекского языка в условиях цифровой коммуникации, в частности проблемы соблюдения орфографических и стилистических норм. Рассматривается появление новых форм использования узбекского языка в связи с широким распространением цифровых технологий, социальных сетей, мессенджеров, веб-сайтов и других средств электронной коммуникации. Исследуются такие явления, как нарушение орфографических правил в электронных текстах, несоответствия в использовании узбекского алфавита на основе латиницы, употребление сокращений, неоправданное использование заимствованных слов, перенос элементов устной речи в письменную коммуникацию, а также нарушение стилистических норм. Кроме того, рассматриваются возможности сохранения языковых норм в цифровой среде, повышения лингвистического качества электронных текстов и автоматического выявления орфографических и стилистических ошибок с помощью современных информационных технологий. В статье представлены научно-практические рекомендации по

обеспечению нормативности узбекского языка в цифровом пространстве, повышению языковой культуры пользователей и укреплению норм литературного языка в условиях цифровой коммуникации.

Ключевые слова: цифровая среда, языковые нормы, цифровая коммуникация, язык, Интернета, язык социальных сетей, электронный текст, автоматическое редактирование, компьютерная лингвистика.

Abstract. This article analyzes the functioning of Uzbek language norms in the context of digital communication, with particular attention to problems related to compliance with orthographic and stylistic norms. It examines the emergence of new forms of Uzbek language use resulting from the widespread adoption of digital technologies, social networks, messengers, websites, and other electronic communication tools. The study explores such phenomena as violations of spelling rules in electronic texts, inconsistencies in the use of the Uzbek Latin-based alphabet, the use of abbreviations, inappropriate use of borrowed words, the transfer of elements of spoken language into written communication, and violations of stylistic norms. The article also examines opportunities for preserving language norms in the digital environment, improving the linguistic quality of electronic texts, and automatically detecting spelling and stylistic errors through modern information technologies. Scientific and practical recommendations are provided for ensuring the normative use of the Uzbek language in the digital space, improving users' language culture, and strengthening literary language norms in digital communication.

Keywords: digital environment, language norms, orthographic norms, spelling rules, Internet language, social media language, electronic text, automated editing, computational linguistics.

KIRISH

Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatdagi muloqot shakllari, axborot almashish usullari va fikrni yozma ifodalash tamoyillariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, elektron pochta, bloglar, forumlar hamda mobil ilovalarning kundalik kommunikatsiyaning faol vositasiga aylanishi natijasida yozma nutqning an'anaviy shakllari bilan bir qatorda raqamli muloqotga xos yangi ko'rinishlari ham shakllanmoqda. Mazkur jarayon tilning funksional imkoniyatlarini kengaytirayotgan bo'lsa-da, elektron makonda adabiy til me'yorlariga rioya qilish, imloviy barqarorlikni saqlash va uslubiy aniqlikni ta'minlash bilan bog'liq masalalarni ham dolzarb vazifaga aylantirmoqda.

Raqamli kommunikatsiya an'anaviy yozma nutqdan tezkorligi, interaktivligi, ixchamlikka intilishi va ko'pincha norasmiy xarakterga egaligi bilan farqlanadi. Bunday kommunikativ sharoit foydalanuvchilarning til birliklarini tanlash va qo'llash usullariga bevosita ta'sir etadi. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlardagi yozishmalarda so'zlarni qisqartirish, ayrim harf va tovushlarni tushirib qoldirish, tinish belgilarini cheklangan holda qo'llash, og'zaki nutqqa xos birliklarni yozma shaklga ko'chirish, turli grafik belgilar va emojilardan foydalanish kabi holatlar kuzatiladi. Ularning ayrimlari raqamli kommunikatsiyaning tabiiy rivoji natijasida yuzaga kelayotgan yangi nutqiy xususiyatlar bo'lsa, ayrimlari amaldagi adabiy til me'yorlaridan chekinish sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli raqamli nutqqa xos innovatsion hodisalar bilan me'yoriy buzilishlarni bir-biridan farqlash ilmiy jihatdan muhimdir.

Muammoning o'zbek tili uchun alohida ahamiyati uning elektron muhitdagi grafik ifodasi bilan ham bog'liq. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi o', g' kabi harflarning turli texnik belgilar yordamida ifodalanishi, apostrof va unga o'xshash belgilarning bir xil standart asosida ishlatilmasligi, lotin va kirill yozuvlarining aralash qo'llanishi elektron matnlarda grafik nomuvofiqliklarni yuzaga keltiradi. Bunday tafovutlar inson tomonidan matnni anglashga har doim ham jiddiy to'sqinlik qilmasa-da, elektron qidiruv, matnlarni avtomatik qayta ishlash, korpus yaratish va kompyuter-lingvistik tahlil jarayonlarida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Raqamli muhitda uslubiy me'yor masalasi ham alohida e'tiborni talab qiladi. Bir platformaning o'zida kundalik yozishma, rasmiy axborot, ilmiy material, publitsistik matn va reklama mazmunidagi kommunikativ birliklar uchrashi mumkin. Natijada funksional uslublar o'rtasidagi chegaralar ayrim hollarda nisbatan erkinlashadi. Norasmiy nutqqa xos sleng, jargon, qisqartma va emotsional birliklarning rasmiy yoki ilmiy kommunikatsiyaga ko'chishi matnning uslubiy yaxlitligiga ta'sir etadi. Biroq raqamli muhitda shakllanayotgan yangi nutqiy vositalarni faqat til

me'yoring buzilishi sifatida baholash ham biryoqlama yondashuvdir. Ularning kommunikativ vazifasi, qo'llanish muhiti va adresat xususiyatlarini hisobga olgan holda baholash zarur.

Shundan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi raqamli muhitda o'zbek adabiy tili me'yorlarining namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlash, elektron kommunikatsiyadagi asosiy grafik, imloviy va uslubiy muammolarni tahlil qilish hamda kompyuter lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalanish asosida o'zbek tilining raqamli makondagi me'yoriy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy yondashuvlarni belgilashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Raqamli kommunikatsiyaga mansub elektron matnlar — internet saytlari, ijtimoiy tarmoq postlari va yozishmalari, messenjerlardagi muloqot, elektron pochta, blog va forum materiallari, rasmiy hamda ilmiy elektron resurslardagi til birliklari tadqiqot materialining asosini tashkil etadi. Elektron matnlarda kuzatiladigan grafik, orfografik va uslubiy hodisalar, raqamli kommunikatsiya sharoitida til birliklarining qo'llanishi va funksional xususiyatlari tahlil obyekti sifatida belgilandi.

Raqamli matnlardagi lisoniy hodisalarni aniqlash va tizimlashtirishda tavsifiy, qiyosiy, kontekstual hamda funksional-uslubiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy metod elektron kommunikatsiyaga xos til hodisalarini aniqlash va ularni muayyan belgilar asosida guruhlashga xizmat qildi. Qiyosiy tahlil asosida raqamli muhitda uchraydigan shakllar adabiy tilning amaldagi me'yorlari bilan solishtirildi. Kontekstual yondashuv til birliklarining kommunikativ vaziyat, adresat, matn maqsadi va qo'llanish muhiti bilan bog'liq xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Funksional-uslubiy tahlil vositasida norasmiy, rasmiy, ilmiy va ommaviy kommunikatsiyada qo'llanadigan birliklarning uslubiy xoslanishi hamda kommunikativ vazifalari baholandi.

Raqamli nutqqa xos lisoniy hodisalarni baholashda ularni biryoqlama ravishda me'yor buzilishi sifatida talqin qilishdan voz kechilib, funksional farqlash mezoniga asoslanildi. Raqamli muloqotning tezkorligi, ixchamligi va interaktivligi natijasida shakllanayotgan tabiiy kommunikativ o'zgarishlar adabiy tilning imloviy, grammatik va uslubiy talablariga zid keluvchi holatlardan farqlandi. Bunda til birligining shakliy xususiyati bilan bir qatorda uning qo'llanish muhiti, kommunikativ maqsadi va funksional qiymati ham asosiy mezon sifatida olindi. Mazkur yondashuv raqamli kommunikatsiyaga xos yangi nutqiy tendensiyalar bilan me'yoriy chekinishlar o'rtasidagi chegarani aniqlashga imkon beradi.

O'zbek tilining raqamli makondagi me'yoriy barqarorligini ta'minlash imkoniyatlari kompyuter lingvistikasi yutuqlari bilan bog'liq holda baholandi. Avtomatik imlo tekshiruvchilari, elektron lug'atlar, matn korpuslari, grammatik va uslubiy analizatorlarning elektron matnlarni lingvistik qayta ishlash, me'yoriy shakllarni aniqlash hamda imloviy va uslubiy nomuvofiqliklarni bartaraf etishdagi imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil etildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar raqamli kommunikatsiya o'zbek tilining qo'llanish shakllariga bir necha yo'nalishda ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi. Ulardan biri grafik va orfografik variantlilik bilan bog'liq. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosidagi ayrim belgilar elektron qurilmalar va platformalarda bir xil texnik shaklda qo'llanmasligi natijasida bir so'zning turlicha grafik ko'rinishlari yuzaga kelishi mumkin. Ayniqsa, o' va g harflarini ifodalashda apostrofga o'xshash turli Unicode belgilaridan foydalanilishi vizual jihatdan bir-biriga yaqin, ammo texnik kodlanishi turlicha bo'lgan shakllarni hosil qiladi. Bu holat elektron qidiruv, avtomatik tahrirlash, matnlarni indekslash va korpus materiallarini qayta ishlash jarayonlarida muammolar tug'dirishi mumkin.

Lotin va kirill grafikalarining bir elektron matn doirasida aralash qo'llanishi ham raqamli yozuvning barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillardan biridir. Ayrim hollarda foydalanuvchi odati yoki texnik qulaylik sabab o'zbek tiliga xos harflar boshqa belgilar bilan almashtiriladi. Bunday yozuv kundalik norasmiy muloqotda mazmunni anglashga jiddiy xalal bermasligi mumkin, biroq rasmiy, ilmiy va ta'limiy matnlarda grafik hamda imloviy me'yoring buzilishiga olib keladi.

Demak, raqamli matnning me'yoriylik darajasini baholashda uning kommunikativ vazifasi va qo'llanish sohasi muhim mezon bo'lib xizmat qiladi.

Elektron muloqotda so'zlarni qisqartirib yozish, harflarni tushirish, tinish belgilaridan cheklangan tarzda foydalanish ham faol kuzatiladigan hodisalarandir. Mazkur jarayon, avvalo, raqamli kommunikatsiyaning tezkorlik va ixchamlikka asoslangan tabiati bilan izohlanadi. Shu

sababli norasmiy yozishmalardagi har qanday qisqartirishni imloviy xato sifatida baholash maqsadga muvofiq emas. Agar qisqartirilgan shakl ma'lum kommunikativ guruh doirasida tushunarli bo'lsa va norasmiy muloqot vazifasiga xizmat qilsa, u raqamli nutqning funksional vositasi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Biroq bunday shakllarning rasmiy, ilmiy yoki ta'limiy matnlarga ko'chirilishi adabiy til talablariga zid holatni yuzaga keltiradi.

Raqamli kommunikatsiyada kuzatiladigan yana bir muhim jarayon funksional uslublarning o'zaro yaqinlashuvidir. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va boshqa interaktiv platformalarda adabiy til birliklari bilan bir qatorda so'zlashuv elementlari, sleng, jargon, qisqartmalar, emotsional ifodalar va xorijiy tillardan olingan birliklar faol qo'llanmoqda. Ular muloqotni ixchamlashtirish, muallifning emotsional munosabatini ifodalash, adresat bilan yaqin kommunikativ aloqa o'rnatish kabi vazifalarni bajaradi. Shuning uchun raqamli nutqdagi bunday birliklarni baholashda ularning mavjudligidan ko'ra, qaysi kommunikativ sharoitda va qanday maqsadda ishlatilayotganiga e'tibor qaratish muhim.

Rasmiy va ilmiy elektron kommunikatsiyada esa uslubiy me'yorlarning saqlanishi asosiy talab bo'lib qoladi. Davlat va ta'lim muassasalarining rasmiy elektron resurslari, ilmiy materiallar, elektron hujjatlar va xizmat yozishmalarida so'zlashuvga xos yoki haddan tashqari norasmiy birliklarning qo'llanishi matnning kommunikativ aniqligi va uslubiy yaxlitligini susaytirishi mumkin. Shunday ekan, raqamli muhit yagona uslubiy me'yor asosida emas, balki matnning janri, maqsadi va adresatiga muvofiq differensial yondashuv asosida baholanishi lozim.

O'zbek internet nutqining leksik tarkibida globallashtirish va ko'p tillilik ta'siri ham seziladi. Texnologiya va internet kommunikatsiyasiga oid *onlayn, platforma, kontent, blog, post, chat* singari birliklarning faol qo'llanishi raqamli kommunikatsiyaning yangi tushunchalarni tez o'zlashtirish xususiyatini namoyon etadi. Bunday birliklarning tilga kirib kelishini tabiiy leksik jarayon sifatida baholash mumkin, ammo ularning o'zbekcha muqobillari, semantik moslashuvi, qo'llanish chastotasi va funksional chegaralarini o'rganish til me'yoringa istiqboldagi rivoji uchun muhimdir.

Tahlil raqamli matnlardagi me'yoriy chekinishlarning bir necha omil bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Kommunikatsiyaning tezkorligi, norasmiy muloqotning ustuvorligi, foydalanuvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonlik darajasi, klaviatura va kodlash bilan bog'liq texnik imkoniyatlar hamda o'zbek tiliga mos raqamli lingvistik vositalarning rivojlanganlik darajasi shular jumlasidandir. Demak, elektron matnlardagi me'yoriy muammolarni faqat foydalanuvchining savodxonligi bilan izohlash yetarli emas, masalaning texnologik va lingvistik infratuzilmaga aloqador tomonlari ham mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etishda kompyuter lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalanish istiqbolli yo'nalishlardan biridir. O'zbek tilining ishonchli elektron imlo va izohli lug'atlari, terminologik bazalari, reprezentativ matn korpuslari va grammatik ma'lumotlar bazalarini takomillashtirish avtomatik tahrirlash vositalarining lingvistik asosini mustahkamlaydi. Avtomatik imlo tekshiruvchilari nafaqat noto'g'ri yozilgan shaklni aniqlash, balki foydalanuvchiga me'yoriy variantni tavsiya etish imkonini ham beradi. Bunda tizimning samaradorligi lug'at bazasining qamrovi, morfologik tahlil imkoniyatlari va kontekstni hisobga olish darajasiga bog'liq.

Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish usullaridan foydalanish avtomatik tahrirlashni faqat imlo nazorati bilan cheklab qo'ymasdan, grammatik va ayrim uslubiy nomuvofiqliklarni aniqlash darajasiga olib chiqish imkonini beradi. Buning uchun o'zbek tilidagi sifatli va me'yoriy belgilangan katta hajmdagi elektron ma'lumotlar, korpuslar va annotatsiyalangan matn bazalari zarur. Shuningdek, o'zbekcha grafik belgilarni elektron platformalarda bir xil kodlash va matnlarni texnik jihatdan normallashtirish avtomatik lingvistik tahlilning aniqligini oshiradi. Natijalar raqamli savodxonlik tushunchasini ham kengroq talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Raqamli savodxonlik faqat texnik qurilmalar va dasturlardan foydalanish qobiliyatini emas, balki elektron muhitda kommunikativ vaziyatga mos, imloviy va uslubiy jihatdan savodli matn yaratish ko'nikmasini ham qamrab olishi lozim. Shu jihatdan ta'lim jarayonida raqamli yozuv madaniyatiga e'tibor qaratish, ommaviy axborot vositalari va elektron platformalarda sifatli o'zbekcha kontentni ko'paytirish til me'yorlarining raqamli makondagi barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Raqamli kommunikatsiyaning kengayishi o'zbek tilining qo'llanish imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirish bilan birga, uning grafik, imloviy va uslubiy me'yorlari oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Elektron yozishmalarda grafik belgilarni turlicha qo'llash, lotin va kirill yozuvlarini aralashtirish, so'zlarni qisqartirish, tinish belgilariga e'tiborsizlik, og'zaki nutq unsurlarining yozma kommunikatsiyaga ko'chishi hamda funksional uslublarning o'zaro yaqinlashuvi raqamli nutqning eng faol xususiyatlari sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqot natijalari raqamli muhitda uchraydigan har qanday an'anaviy me'yordan chekinishni til xatosi sifatida baholash to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Raqamli kommunikatsiyaning tezkorligi, interaktivligi va ixchamlikka intilishi natijasida shakllanayotgan ayrim vositalar yangi kommunikativ ehtiyojlarning mahsulidir. Shu sababli raqamli nutq hodisalarini baholashda me'yoriylik bilan bir qatorda kommunikativ maqsad, matn janri, adresat, uslub va qo'llanish muhiti ham hisobga olinishi zarur. Norasmiy muloqotda maqbul bo'lgan shaklning rasmiy yoki ilmiy matnda me'yoriy deb qabul qilinmasligi ana shu funksional farqlanish bilan izohlanadi.

O'zbek tilining raqamli makondagi me'yoriy barqarorligini ta'minlash lingvistik va texnologik choralarni o'zaro uyg'unlashtirishni talab qiladi. Elektron lug'atlar va matn korpuslarini rivojlantirish, grafik belgilarni texnik jihatdan standartlashtirish, avtomatik imlo va grammatik tekshiruv vositalarini takomillashtirish, kontekstual va uslubiy tahlil imkoniyatiga ega sun'iy intellekt tizimlarini yaratish ushbu yo'nalishdagi ustuvor vazifalardandir. Bular bilan bir qatorda foydalanuvchilarning raqamli til madaniyati va elektron yozuv savodxonligini oshirish ham muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, raqamli muhitni o'zbek adabiy tili me'yorlariga faqat salbiy ta'sir ko'rsatuvchi makon sifatida baholash maqsadga muvofiq emas. U tilning yangi kommunikativ imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi, ayni paytda uning me'yorlarini zamonaviy texnologiyalar asosida mustahkamlash imkonini beruvchi muhitdir. Asosiy vazifa raqamli kommunikatsiyada shakllanayotgan yangi til hodisalarini ilmiy jihatdan tavsiflash, tabiiy kommunikativ o'zgarishlarni me'yoriy buzilishlardan farqlash hamda o'zbek tilining raqamli taraqqiyotini milliy adabiy til me'yorlari va zamonaviy texnologik talablar bilan uyg'un holda rivojlantirishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Н.Маҳмудов, А.Нурмонов. *Ўзбек тилининг назарий грамматикаси*. (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи. 1995.
- [2] А. Hojiyev. *O'zbek tilining imlo lug'ati*. – Тошкент, 2018.
- [3] Крысин Л.П. Современный русский язык: лексическая семантика, лексикология, фразеология, лексикография. – Москва: Академия, 2007.
- [4] Crystal D. *Language and the Internet*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- [5] Crystal D. *A Glossary of Textspeak and Internet Language*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.
- [6] Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and Computer-Mediated Communication. – *Journal of Sociolinguistics*, 2006.

PEDAGOGIK MAS'ULIYATNI SHAKLLANTIRISH – KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRAL KOMPONENTI

Abdullayeva Nasibaxon Jurayevna

Pedagogika fanlari doktori, professor

Andijon davlat pedagogika instituti, 170000, O'zbekiston

e-mail: nasibaxonabdullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy sharoitda bo'lajak o'qituvchilarda kasbga oid bo'lgan muhim sifatlarni rivojlantirish, pedagog madaniyati, ma'naviyati hamda mas'uliyatini shakllantirishga oid ta'limiy manbalarni mazmunan boyitish va takomillashtirishga oid ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kasbiy faoliyat, model, ta'lim-tarbiya, uzluksiz ta'lim, tamoyillar, mas'uliyat, individual rivojlanish, kasbiy etika.

Аннотация. В данной статье представлены сведения по развитию ключевых профессионально значимых качеств у будущих учителей в современных условиях, а также по содержательному обогащению и совершенствованию образовательных ресурсов, направленных на формирование педагогической культуры, духовности и ответственности педагога.

Ключевые слова: компетенция, профессиональная деятельность, модель, обучение и воспитание, непрерывное образование, принципы, ответственность, индивидуальное развитие, профессиональная этика.

Abstract. This article provides information on developing essential professional qualities in future teachers under modern conditions, as well as enriching and improving educational resources aimed at forming pedagogical culture, spirituality, and responsibility.

Keywords: teacher, competence, professional activity, model, education and upbringing, lifelong education, principles, responsibility, individual development, professional ethics.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash sifatini oshirish va ularning raqobatbardoshligini ta'minlashda kasbiy kompetentlik muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. Bugungi kunda ta'lim mazmunini va mutaxassis tayyorlash jarayonini integrativ tarzda tavsiflovchi pedagogik kategoriyalarni ilmiy jihatdan qayta ko'rib chiqish va tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

"Kompetentlik" tushunchasi shaxsning professional faoliyatiga oid bo'lgan doirada chuqur bilimga ega bo'lishi, mustaqil va mas'uliyatli qarorlar qabul qila olishi hamda yuqori malakali usta (master) darajasida faoliyat ko'rsatishini anglatadi. Ta'lim amaliyotida "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari XX asrning 90-yillari oxiridan boshlab faol qo'llanila boshlangan bo'lib, ularning mazmuni va pedagogik jarayondagi o'rni yetakchi tadqiqotchilar (A.Slastyonin, A.K.Markova, A.S.Belkin, V.V.Nesterov, E.F.Zeer va b.) tomonidan turlicha talqin qilingan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik kompetentligini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini, kompetentlik va kompetensiya tushunchalarining o'zaro mutanosibligini hamda ularning shaxsiy va kasbiy sifatlar bilan bog'liqligini atroflicha tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida kasbiy va pedagogik kompetentlik masalasiga oid ilmiy, pedagogik hamda psixologik adabiyotlar va ensiklopedik manbalarni kompleks tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Xususan, nazariy-taqqoslash tahlili natijasida "kompetentlik", "kompetensiya" va "malaka" tushunchalariga berilgan ta'riflar atroflicha o'rganilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari tizimlashtirildi. A.K.Markova va E.F.Zeer kabi olimlarning kasbiy kompetentlik va tayanch kompetensiyalar bo'yicha taklif etgan strukturaviy yondashuvlari guruhlandi. Pedagogik jarayonda kompetentlikka asoslangan yondashuvning bo'lajak o'qituvchilar mas'uliyati va kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishdagi o'rni va funksiyalari baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Manbalarni chuqur tahlil qilish va nazariy-metodologik yondashuvlarni umumiyashtirish natijasida "kompetentlik" va "kompetensiya" kategoriyalari o'rtasidagi diskursiv va strukturaviy-funksional munosabatlar, shuningdek, ularning zamonaviy pedagogik faoliyatdagi o'zaro determinatsiyasi quyidagicha kengaytirilgan shaklda tizimlashtirildi:

1. "Kompetentlik" va "kompetensiya" kategoriyalarining semantik va gnoseologik nisbati

Zamonaviy ta'lim paradiogmasida tadqiqotchilar kompetensiya va kompetentlik hodisalarini bir-birini taqozo etuvchi, lekin aynan bir xil bo'lmagan dialektik kategoriyalar sifatida talqin qiladilar:

Kompetensiya – bu shaxsning muayyan ijtimoiy, huquqiy va kasbiy sohada samarali faoliyat ko'rsatishi uchun normativ ravishda belgilangan vakolatlar, bilimlar, malakalar hamda axborot-metodologik

resurslar majmuasidir (obyektiv mezon). U shaxsga nisbatan tashqi xarakterga ega bo'lib, belgilangan standart va talablar tizimini aks ettiradi.

Kompetentlik – esa mazkur kompetensiyalarning shaxs tomonidan subyektiv o'zlashtirilishi, ularni real akademik, kasbiy va hayotiy muammoli vaziyatlarda doimiy hamda natijador shaklda safarbar eta olish imkoniyatidir (subyektiv holat). U bilim va ko'nikmalarning shaxsiy qadriyatlar, psixologik tayyorgarlik va refleksiv tajriba bilan integratsiyalashgan yuqori darajadagi amaliy ko'rinishidir.

Oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisining shakllangan kompetentligi – ta'lim tizimining maqsadli, tizimli va shaxsga yo'naltirilgan ta'siri natijasida yuzaga keladigan ko'p o'lchovli pedagogik ko'rsatkichdir. Yuqori darajadagi kompetentlikka ega bo'lgan mutaxassis nafaqat operatsional-funksional tayyorgarligi, balki yuklatilgan vazifalarga nisbatan yuqori mas'uliyati, kasbiy etika tamoyillariga sodiqligi hamda barqaror ma'naviy-axloqiy qiyofasi bilan ajralib turadi.

2.Kasbiy-pedagogik kompetentlikning strukturaviy-funksional modeli va dinamikasi: Pedagogik adabiyotlar va yetakchi tadqiqotchilarning (xususan, A.K.Markova) konsepsiyalarini umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy-pedagogik kompetentligi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan quyidagi invariant komponentlardan tashkil topadi:

Kasbiy pedagogik-psixologik bilimlar: Soha bo'yicha chuqur nazariy, metodik hamda fundamental-akademik tayyorgarlik, pedagogik jarayon qonuniyatlarini anglash darajasi.

Kasbiy pedagogik mahorat: Nazariy va epistemologik bilimlarni amaliy ta'lim muhitida moslashtirilgan (adaptiv) va innovatsion usullar orqali samarali qo'llash ko'nikmasi.

Kasbiy pedagogik jarayonni boshqarish: Ta'lim va tarbiya trajektoriyasini maqsadli loyihalashtirish, diagnostika qilish, muloqotni tashkil etish hamda natijalarni korektirovka qilish mahorati.

Pedagog shaxsiyatining xususiyatlari: Ma'naviy-axloqiy yo'nalganlik, irodaviy va psixologik barqarorlik, emotsional intellekt hamda kasbiy deontologik sifatlar.

Shuningdek, E.F.Zeer yondashuviga ko'ra, kadrlar tayyorlash tizimidagi tayanch (asosiy) kompetensiyalar ularning funksional mansubligiga qarab 5 ta asosiy guruhga klassifikatsiya qilinadi: *umumkasbiy, kognitiv, psixomotor, ijtimoiy* va *shaxsiy* tayanch kompetensiyalar.

Ushbu strukturaviy elementlar shuni tasdiqlaydiki, kasbiy kompetentlik bir marta beriladigan statik natija emas, balki pedagogning butun faoliyati davomida doimiy, dinamik va uzluksiz ravishda transformatsiyalashib boruvchi shaxsiy-professional jarayondir. U o'qituvchining akademik va pedagogik bilimlari hajmi, to'plangan empirik tajribasi, mas'uliyatlilik darajasi hamda o'z-o'zini rivojlantirish (self-development) va kasbiy refleksiyaga bo'lgan ichki ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Pedagogik amaliyotda shaxsiy burchga sodiqlik, mas'uliyat va kasbiy motivatsiya kabi ma'naviy-psixologik omillar kompetentlikning amalda namoyon bo'lish dinamikasini keskin jadallashtiradi. Bu esa, o'z navbatida, yangi davr ta'lim standartlarini va innovatsion pedagogik texnologiyalarni mustaqil loyihalashtirishga qodir bo'lgan, zamonaviy mehnat bozori talablariga to'liq javob beradigan yuqori malakali mutaxassislar safini kengaytirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'tkazilgan nazariy-metodologik tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining kasbiy kompetentligi shunchaki bilim va ko'nikmalar yig'indisi bo'lmay, balki bilim, tajriba, shaxsiy qadriyat hamda moyilliklarni kasbiy muammolarni hal etishga yo'naltiruvchi integrativ sifat sanaladi. Bu jarayonda kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining o'zaro uzviyligi va dinamikligi namoyon bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi, ya'ni kompetensiyalar zaminida shakllangan kompetentlik, o'z navbatida, yangi va yuqoriroq darajadagi kompetensiyalarni anglab yetish hamda egallashga zamin yaratadi.

Ushbu qonuniyatlarning amaliy ahamiyati shundaki, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kompetentlikka asoslangan yondashuvni joriy etish ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradi hamda Uchinchi Renessans poydevorini yaratishda munosib hissa qo'shadigan, mas'uliyatli va yuqori malakali yangi avlod pedagog kadrlarini shakllantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Абдуллаева Н.Ж. Бўлажак ўқитувчиларда касбий масъулиятни шакллантириш педагогик муаммо сифатида. International scientific journal volume 1 issue 8 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337
- [2] Арламов, А. А. Методологические ориентиры воспитания личности гражданина России / А. А. Арламов // Педагогика. – 2010Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования//Высшее образование сегодня. 2003 № 5 С. 34-42
- [3] Равен Ж. Компетентность в современном обществе. Выявление, развитие и реализация. М., 2002 С- 258.
- [4] Стратегия модернизации содержания общего образования: Материалы для разработки документов по обновлению общего образования. М., 2001.
- [5] Ожегова С.И. Словарь русского языка. М., 1990. 916 с.
- [6] Кузьмина Н.В.Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М.: Высш.шк., 1990. С.89-90
- [7] Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс ; Энциклопедия, 1994.
- [8] Муслимов Н.А., Каримова Н. Касб таълими ўқитувчиларининг амалий компетентлигини шакллантириш 2 технологияси. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2012.

ЭВОЛЮЦИЯ ГРАФИЧЕСКИХ СИСТЕМ В УЗБЕКИСТАНЕ: ОТ КЛАССИЧЕСКОГО АРАБСКОГО ПИСЬМА К СОВРЕМЕННОЙ ЛАТИНИЦЕ

Алимсаидова Сайёра Амидьеевна¹, Нигинабону Муроджон кизи Матфазылова²

*доктор педагогических наук,
профессор кафедры русского языка и литературы,
70230101 – Лингвистика (русский язык)*

¹Кокандский государственный университет.

Коканд. E-mail: kokand-sayyora@mail.ru

магистрантка 2-го курса специальности

²Кокандский государственный университет.

Аннотация. В данной статье проводится комплексный сопоставительный и историко-лингвистический анализ развития систем письменности в Узбекистане как ключевого фактора формирования национальной идентичности. Автор исследует генезис алфавитных систем, начиная от древнего финикийского консонантного письма и его разветвления на латинскую и арабскую вязь, до становления орхоно-енисейской руники тюркских народов. В работе подробно рассматриваются технические, фонетические и каллиграфические особенности классической арабской графики (включая стили насх и насталик) и специфика передачи вокалической системы. Особое внимание уделено четырем масштабным реформам узбекской письменности в XX–XXI веках, обусловленным геополитическими и социокультурными сдвигами. В результате исследования проанализированы

вызовы переходного периода, лингвистическая дифференциация букв и звуков, а также новейшие орфографические тенденции и реформы, направленные на оптимизацию современного узбекского латинского алфавита.

Ключевые слова: история письменности, арабская графика, консонантное письмо, насталик, узбекский язык, латинизация, кириллица, реформа алфавита, социолингвистика, этнокультурная идентичность.

Abstract. This article presents a comprehensive comparative and historical-linguistic analysis of the development of writing systems in Uzbekistan as a key factor in the formation of national identity. The study examines the genesis of alphabetic writing systems, beginning with the ancient Phoenician consonantal script and its subsequent branches into the Latin and Arabic scripts, as well as the emergence of the Orkhon-Yenisey runic script of the Turkic peoples. Particular attention is given to the technical, phonetic, and calligraphic characteristics of classical Arabic script, including the Naskh and Nastaliq styles, and to the specific features of representing the vowel system. The study focuses on four major reforms of Uzbek writing during the 20th and 21st centuries, which were driven by geopolitical and sociocultural transformations. The analysis addresses the challenges of transitional periods, the linguistic differentiation of letters and sounds, as well as recent orthographic trends and reforms aimed at optimizing the modern Uzbek Latin alphabet.

Keywords: history of writing systems, Arabic script, consonantal script, Nastaliq, Uzbek language, Latinization, Cyrillic script, alphabet reform, sociolinguistics, ethnocultural identity.

ВВЕДЕНИЕ

Письменность выступает важнейшим этнокультурным кодом нации, а эволюция графических систем отражает масштабные исторические, геополитические и социальные изменения. Узбекистан, являющийся историческим перекрёстком культур Великого шёлкового пути, представляет особый интерес для изучения подобных процессов.

Актуальность исследования определяется сложной социолингвистической ситуацией современного Узбекистана, где исторически функционировали и продолжают использоваться различные системы письма. Значительная часть старшего поколения и литературного наследия связана с кириллической графикой, тогда как официальное делопроизводство, система образования и современные цифровые технологии ориентированы преимущественно на латинский алфавит. Одновременно значительная часть классического культурного наследия узбекского народа сформировалась на основе арабской графической традиции.

Цель исследования заключается в проведении сравнительного анализа классического арабского письма и современных узбекских систем письменности — латинской и кириллической. Особое внимание уделяется их структурным, фонетическим и графическим особенностям, а также историческим причинам последовательной смены письменных систем.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили научные и учебные труды, посвящённые истории арабской, тюркской и узбекской письменности, а также исследования по современному узбекскому языку и реформированию его графической системы [1–5]. В работе использованы сравнительно-исторический, сопоставительный, описательный и структурно-фонетический методы. Сравнительно-исторический метод позволил проследить происхождение и развитие письменных систем от древних форм финикийского письма до современных вариантов узбекской графики. Сопоставительный метод применялся для выявления различий между арабской, кириллической и латинской системами. Описательный и фонетический методы использовались для анализа соответствия графем звуковым единицам узбекского языка.

Особое внимание уделено особенностям арабского консонантного письма, способам передачи гласных звуков, позиционным вариантам арабских букв, а также основным этапам реформирования узбекского алфавита в XX–XXI веках.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

История развития письменности свидетельствует о том, что современные алфавитные системы имеют сложную историческую преемственность. Одной из важнейших основ последующего развития письменности стал древний финикийский консонантный алфавит, состоявший из 22 знаков. Его особенности — относительная простота, отсутствие специальных обозначений для гласных и возможность адаптации к различным языковым системам — способствовали широкому распространению.

В результате исторической дифференциации финикийская графическая традиция стала основой нескольких самостоятельных направлений. На основе греческого письма сформировался латинский алфавит, получивший широкое распространение в Европе. Восточная ветвь, связанная с арамейским и набатейским письмом, стала одним из исторических источников формирования арабской графики. Параллельно тюркские народы использовали орхоно-енисейское письмо, отличавшееся специфической системой передачи звуков тюркских языков.

Арабская графика получила широкое распространение в Центральной Азии после распространения ислама и постепенно стала важнейшим средством письменной фиксации культурного, научного и литературного наследия региона. В процессе развития арабской каллиграфии сформировались различные стили, среди которых особое значение приобрели куфический стиль, насх, сульс, мухаккак, райхани, тавки и рука. В персидско-тюркской культурной среде значительное распространение получил насталик, который использовался преимущественно для художественной литературы и поэзии.

Арабский алфавит представляет собой преимущественно консонантную систему из 28 букв. Большинство графем ориентировано на передачу согласных фонем, тогда как краткие гласные обычно обозначаются дополнительными диакритическими знаками и в обычном письме часто не фиксируются. Долгие гласные передаются при помощи букв *алиф*, *вав* и *йа*. Такая структура была естественной для семитских языков, однако её применение к тюркским языкам создавало определённые трудности, прежде всего в связи с необходимостью более последовательной передачи вокализма.

История узбекской письменности в XX–XXI веках характеризуется несколькими крупными реформами. После длительного периода использования арабской графики в 1920-е годы начался переход к латинской письменности. В 1940 году узбекский язык был переведён на кириллицу в рамках советской языковой политики. После обретения независимости в 1993 году был утверждён переход к латинской графике, которая стала основой современной официальной письменности. Переход между графическими системами сопровождался определёнными социолингвистическими трудностями. Одной из них стала необходимость адаптации разных поколений носителей языка к новым правилам чтения и письма. Кроме того, сохраняется проблема разграничения букв и звуков, поскольку количество графических знаков и фонем в языке не всегда совпадает.

Современная узбекская латиница продолжает совершенствоваться. В процессе реформирования обсуждались вопросы использования диграфов *Sh*, *Ch*, сочетания *Ng*, а также букв *O'* и *G'*. Эти изменения направлены на упрощение графической системы, повышение её фонетической прозрачности и адаптацию к современным требованиям образования и цифровой коммуникации.

Таким образом, развитие узбекской письменности представляет собой не только последовательную смену графических знаков, но и сложный процесс взаимодействия языка, культуры, политики и общественных преобразований.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что история узбекской письменности тесно связана с историческими и социокультурными процессами, происходившими в Центральной Азии. От арабской графики к латинице, затем к кириллице и вновь к латинскому алфавиту — каждое изменение письменной системы отражало определённый этап общественного развития.

Арабская графическая традиция сыграла значительную роль в сохранении многовекового литературного, религиозного и научного наследия узбекского народа. Кириллица, в свою очередь,

стала важной частью письменного наследия XX века. Современная латиница выполняет функцию основной официальной графической системы и активно используется в образовании, государственном управлении и цифровой коммуникации.

Сопоставление различных систем письменности позволяет сделать вывод о том, что алфавит является не только инструментом фиксации речи, но и важным элементом культурной памяти и национальной идентичности. Совершенствование современной узбекской латиницы должно учитывать одновременно фонетические особенности узбекского языка, удобство письменной коммуникации, преемственность культурного наследия и потребности цифровой среды.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Берникова О. А. Арабский язык. Письменность и основы грамматики. — Москва: АСТ, 2021. — 224 с.
- [2] Зарытовская В. Н., Аль-Рахби А. М. Арабское консонантное письмо: специфика, структура и чтение. — Москва: Восточная книга, 2022. — 148 с.
- [3] Мухамедова С. С. Современный узбекский язык: графические системы (кириллица и латиница): учебное пособие. — Ташкент: Университет, 2023. — 196 с.
- [4] Худайбергенова У. К. Реформа алфавита в Узбекистане: история, вызовы и перспективы // Вестник филологии и культурологии. — 2026. — № 2. — С. 45–53.
- [5] Алиев Б. Р. Динамика развития узбекской латиницы в XXI веке // Вопросы языкознания. — 2024. — Т. 12, № 4. — С. 112–119.

SODDA GAP QOLIPLARI VOQELANISHIDA NOLISONIY

OMILLARNING USTUVORLASHUVI

N.E.Yuldosheva¹, Hüseyin Baydemir²

Filologiya fanlari doktori, professor

¹Qarshi davlat universiteti Qarshi 1801000, O‘zbekiston

Filologiya fanlari doktori, professor

²Turkiya, Otaturk universiteti Erzurum, Turkiya

hbaydemir@atauni.edu.tr

Annotatsiya. Mazkur maqolada sodda gap qoliplari voqelanishida nolisoniy omillarning ustuvorlashuvi masalasi tahlil qilinadi. Sodda gapning shakllanishi va nutqda turli ko‘rinishlarda voqelanishiga ta’sir etuvchi nolisoniy omillar — kommunikativ vaziyat, nutqiy maqsad, so‘zlovchining munosabati, kontekst, uslubiy sharoit hamda ijtimoiy-pragmatik omillarning o‘rni yoritiladi. Tadqiqotda sodda gap qoliplarining faqat grammatik qonuniyatlar asosida emas, balki nutq jarayonidagi ekstralingvistik shart-sharoitlar ta’sirida ham shakllanishi va mazmunan boyishi asoslab beriladi. Shuningdek, nolisoniy omillarning ustuvorligi gapning strukturaviy va semantik xususiyatlariga qanday ta’sir ko‘rsatishi misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Maqolada sodda gap qoliplarini tadqiq etishda lisoniy va nolisoniy omillarning o‘zaro munosabatini kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: sodda gap, gap qolipi, voqelanish, nolisoniy omillar, ekstralingvistika, kommunikativ vaziyat, pragmatika, kontekst, nutqiy maqsad.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос приоритетности нелингвистических факторов в реализации моделей простого предложения. Освещается роль нелингвистических факторов — коммуникативной ситуации, речевой цели, отношения говорящего, контекста, стилистических условий, а также социально-прагматических факторов — в формировании простого предложения и его реализации в различных формах в речи. В исследовании обосновывается положение о том, что простое предложение формируется и функционирует не только на основе грамматических закономерностей, но и под воздействием экстралингвистических условий речевого процесса. Кроме того, на конкретных примерах рассматривается влияние приоритетности нелингвистических факторов на структурные и семантические особенности предложения. В статье подчёркивается необходимость комплексного изучения взаимосвязи лингвистических и нелингвистических факторов при исследовании моделей простого предложения.

Ключевые слова: простое предложение, модель предложения, реализация, лингвистические факторы, экстралингвистика, коммуникативная ситуация, прагматика, контекст, речевая цель.

Abstract. This article examines the prioritization of extralinguistic factors in the realization of simple sentence patterns. It highlights the role of extralinguistic factors, including the communicative situation, speech intention, speaker's attitude, context, stylistic conditions, and socio-pragmatic factors, in the formation and realization of simple sentences in different forms of speech. The study substantiates the view that simple sentences are formed and function not only in accordance with grammatical principles but also under the influence of extralinguistic conditions of the speech process. Furthermore, the article analyzes, through specific examples, how the priority of extralinguistic factors affects the structural and semantic features of sentences. It emphasizes the need for a comprehensive approach to studying the interaction between linguistic and extralinguistic factors in the analysis of simple sentence patterns.

Keywords: simple sentence, sentence pattern, realization, extralinguistic factors, extralinguistics, communicative situation, pragmatics, context, speech intention.

KIRISH

Substansial tilshunoslikda gapning asosiy uyushtiruvchi, ya'ni konstruktiv bo'lagi sifatida kesimga mavqe beriladi va u gapning axborot tashuvchi markaziy bo'lagi sifatida talqin etiladi. Ma'lumki, gap kesimlik kategoriyasi asosida shakllanadi va kesimlik kategoriyasini tashkil etuvchi shakllar nutqda turlicha voqelanadi. Kesim tarkibidagi kesimlik shakllari ma'nolarining nutqiy voqelanishida ular bilan birga pragmatik omillar ham faollik ko'rsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Pragmatik omillar gap semantikasiga ham ta'sir etib, gap mazmunida obyektiv voqelik (propozitsiya) bilan subyektiv munosabat vaziyat omili bilan murakkablashadi. "Har qanday gap mazmunida uch aspekt ishtirok etadi: 1) propozitiv (nominativ) aspekt; 2) modal (obyektiv modallik) aspekti; 3) kommunikativ (tema-rematik) aspektlar. Bulardan til birligi sifatidagi gap semantikasida faqat propozitsiya va obyektiv modallik mavjud bo'lsa, nutq birligi sifatiga gap (jumla) semantikasida esa ulardan tashqari, albatta, kommunikativ aspekt va ba'zan subyektiv modallik ham ishtirok etadi"²⁸. Gap mazmuniga pragmatik munosabat undagi kommunikativ munosabat va subyektiv modallik bilan ko'p hollarda belgilovchi maqomida bo'lishini ko'rsatadi. Bu haqda tilshunos olim M.Ernazarova ta'kidlaganidek: "So'zlovchining intensiyasi va axborotning xususiyatiga munosabat bilan bog'liq ravishda shaxs-son kategoriyasi ma'nolarining voqelanishida pragmatik omillar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'lumki, shaxs-son kategoriyasi, aytilganidek, gap mazmunidan anglashilgan xabarning uch shaxsdan biri ekanligini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Gapda ba'zan xabarning qaysi shaxsdan biri haqida ketayoganligi noma'lum bo'ladi. Bunga ikki holatdan biri sababchidir:

a) so'zlovchi uchun axborotda ega haqidagi xabar qismining predikatdan anglashilgan xabar qismiga nisbatan ahamiyatsizligi;

b) so'zlovchi uchun eganing ahamiyatini kuchaytirish uchun atay yuzaga chiqarilmasligi.

So'zlovchi uchun eganing noma'lumligi shaxs-son kategoriyasi shaklining "shaxsning noma'lumligi" ma'nosi yuzaga chiqishiga sabab bo'ladi. Demak, so'zlovchi uchun ham, tinglovchi uchun ham axborot mazmunida eganing yuzaga chiqishi shart emas"²⁹.

Bunday vaqtlarda gapda eganing qo'llanishi ahamiyatsiz bo'lib, ifodalanishi shart bo'lmay qoladi. Natijada nutqimizni egasi ifodalanmagan, egasi tejalgan gaplar, ya'ni shaxssiz gaplar orqali ifoda etamiz. Chunki eganing mavjudligi o'zidan oldingi gapdan yoki kesimdan bilinib turadi: 1. *Domlalik oliyjanob, lekin murakkab kasb deyishadi.* 2. *Xushxabarning qanoti bor deyishadi.*

Ba'zan nutqiy aktda so'zlovchi o'zi ifoda etayotgan fikrning egasi boshqa shaxs ekanligini uqtirish maqsadida kesimlik shakliga "ko'plik" ma'nosini beradi va buni birgalik nisbat shaklini qo'llash orqali ko'rsatadi. *Masalan:* 1. *Yaxshini maqtaydilar.* 2. *Uning bu ishda qo'li bor deydilar.*

Formal tilshunoslikda shaxssiz gaplar shaxsi noma'lum, shaxsi ma'lum, shaxsi umumlashgan gaplar sifatida ajratilgan bo'lsa, substansial tilshunoslikda ular egasi ifodalanmagan (shaxssiz) gaplar va egasi ma'lum gaplar sifatida talqin etildi. Bunday gaplarning barcha turida so'zlovchi gap egasi haqidagi axborotni muhim sanamaydi. "Ega haqidagi ma'lumot uning nutqiy intensiyasidan tashqarida turadi. Bu shaxsi ma'lum, shaxsi noma'lum, shaxsi umumlashgan gaplarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

²⁸ Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.31

²⁹ Эрнazarova М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. ... фан доктори (DSc) дисс.. – Тошкент, 2018. – Б. 183.

Shaxsi ma'lum gaplarda ega shaxsi haqidagi xabar ham egada, ham kesimda "qavatlanishi" so'zlovchi uchun zarur emas, shuning uchun u axborotda egadan voz kechadi. Axborot uchun ma'lum darajada zarur bo'lgan ega shaxsi haqidagi xabarni kesimlik shaxs-son kategoriyasi zimmasiga yuklaydi va shu bilan kifoyalanadi. Masalan, *O'qidim Herodot, tarixni ko'p bor* (Abdulla Oripov) jumlasida egaga urg'u berish uning yuzaga chiqishiga sabab bo'ladi va gapga yangi prezuppozitiv ottenka beradi. Bu esa eganing urg'u olishiga, natijada axborot sifatining buzilishiga sabab bo'ladi: *Men (boshqalar emas) o'qidim Herodot, tarixni ko'p bor*. So'zlovchi intensiyasi tarkibida esa bunday axborotni berish istagi yo'q³⁰.

Axborot qismlarining muhimlik darajasiga ko'ra bunday farqlanishi kesimlik shaklining qo'llanish xususiyatini, ya'ni uning mustahkamlovchi vositalarga ehtiyojini belgilaydi. Bu ehtiyojlardan kommunikativ niyat talabiga ko'ra ba'zan ayrimlari (bittasi yoki bir nechitasi), ba'zan barchasi bir vaqtning o'zida kuchayishi mumkin yoki aksincha, kuchsizlanishi mumkin. Jumladan, egasi ifodalangan ikki tarkibli sodda gaplarda kommunikativ niyat talabiga ko'ra *Men o'qiyman. Bugun o'qiyman. Men bugun o'qiyman. Men bugun o'zim o'qiyman* kabi gaplarda [Pm] kengaytiruvchilari mustahkamlovchi unsurlar sanaladi. *Men o'qiyman* gapidagi [WPm] unsuri hosilasida "birinchi shaxs birlik" ma'nosini ifodalovchi vosita mavjud (-man). *Men* olmoshi va -man shaxs-son qo'shimchasi semantikasi bir xil. Demak, bu gapda shaxs-son ma'nosining ikki qavat ifodalanishi – mustahkamlanishning yorqin namunasi. Qavatlanish davom etishi mumkin. Masalan, *Men o'zim o'qiyman* gapida shaxs-son ma'nosi uch qavat ifodalovchiga ega. Demak, yoyilish (kengayish) mustahkamlash asosida ham, boshqa holda ham bo'lishi mumkin. Mustahkamlashga ehtiyoj nol darajaga tushganda yig'iq gap ko'rinishi vujudga keladi. Mustahkamlash mustahkamlovchining ta'kid ohangi, mantiqiy urg'u olishi bilan quvvatlanadi. Ayrim hollarda so'zlovchining egaga urg'u berish istagi kesimdagi shaxs-son shaklining shakliy-ma'noviy jihatdan o'ta kuchsizlanishiga sabab bo'ladi. Masalan: *Men – yahudiy*. Bu yerda "Men gapning zaruriy – majburiy – struktur qismi"³¹ bo'lib, unda faqat ta'kid ma'nosi berilmagan, balki fikrning zaruriy tarkibiy qismi sifatida aks ettirilgan.

Ba'zan muloqot jarayonida shaxs-son shakllarining ko'chma ma'nolarda qo'llanilishi orqali so'zlovchining tinglovchiga nisbatan "hurmat" bildirish yoki "hurmatsizlik" munosabati yuzaga keladi. Masalan: *Rasululloh sollallohu alayhi vasallamga qovoq, go'sht va nondan tayyorlangan sho'rva, holva va asal yoqar edi. Go'shtlardan esa, jonliqning qo'lini, biqin va yelka go'shtini yoqtirar edilar. Taomni yomonlab, ayblamasdilar. Agar ishtahalari tortsa tanovul qilardilar, bo'lmasa tark qilar edilar*. (<http://old.muslim.uz/index.php/rus/sijrat/item/1257>)

Hurmatsizlik" ma'nosini ifodalash ham ko'pincha kesimning shaxs-son kategoriyasi, xususan, ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida uchinchi shaxs shaklini qo'llash natijasida namoyon bo'ladi:

– *Yaxshi ho'kiz birov yetaklasa keta beradimi?*

– *Bisotimda hech narsa yo'q...*

– *O'zi qaytib kelmamikin?.. Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo'yilmagan ekan-da! Nega yig'lanadi? A? Yig'lanmasin!*

Shundan so'ng amin ham "suyunchi"ni olgach, "pristav"ga xabar berishni va'da qiladi. Qobil bobo go'yoki "pristav" aralashsa, ho'kizi topilishi aniqdek bu va'daga bir necha kun quvonib yuradi. (A.Qahhor)

Shaxssiz shaklning "huramatsizlik" nokategorial ma'nosi o'ziga pragmatik vaziyatni taqozo qiladi. Norasmiy vaziyatda va jonli muloqotda rasmiy shaklning «norasmiylashuvi» morfologik ko'rsatkichga immanent bo'lmagan ma'noni voqelantirishga olib keladi. Dunyoqarash, axloq, shaxsiy mental omillar shu tarzda qorishib, so'zlovchining intensional harakatini boshqaradi, bu grammatik shaklning g'ayrioddiy qo'llanishi va ma'no ifodalashiga sabab bo'ladi³².

Ko'rinadiki, nutqiy muloqot jarayonida axborot uzatuvchi, ya'ni so'zlovchi va axborot qabul qiluvchi, ya'ni, tinglovchi holati nutqiy vaziyat omillari bilan yaxlitlanib, uyg'un harakat qilishi asosida shaxs-son kategoriyasining umumiy grammatik ma'nosida pragmatik mazmun kasb etadi. Bu holat nafaqat shaxs-son kategoriyasida, balki zamon va mayl/modallik kategoriyalarida ham kuzatiladi. Zero, zamon va mayl grammatik ma'nolari bir-biri bilan zich bog'langan bo'lib, ularni bir-biridan ajratish yoki birini ikkinchisidan ayro tasavvur qilish mumkin emas. Ba'zan nolisoniylar omillar ta'sirida kelasi zamon shakllari so'zlovchining voqelik yuz berishiga "ishonchsizligi", "taxmin"i yoki "gumon"ini ifodalashda ham xizmat qilishi mumkin.

³⁰ Эрнazarова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. ... фан доктори (DSc) дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 183.

³¹ Неъматов Ҳ., Менглиев Б. Ғ.Ғуломнинг лисоний имкониятлардан фойдаланиш маҳорати. Ғ.Ғулом ва давримиз (Тўплам). – Қарши, 2003. – Б. 81.

³² Эрнazarова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 41.

Bunday paytlarda kelasi zamonning -r, -ar shakllari shaxs-son qo'shimchalaridan oldin keladi. Masalan: 1. *Erta-indin yo'qlab borarman*. 2. *Balki uni sevib qolarman*. 3. *Sen ketarsan, jonginam, men ketarsan...* "So'zlovchining tilak mazmunidagi intensiyasi tilakning obyektiv xususiyati bilan uyg'unlashib, fe'l shakllarining har doim kelasi zamonda bo'lishini va "kelasi zamon" kategorial ma'nosini ifodalashini taqozo qiladi. O'zbek tilshunosligida bunday kesim markazli qurilmalar "Olqish iboralar" deb nomlangan va uning quyidagi turlari ajratilgan:

1. Shaxsga nisbatan mehr-muhabbat mazmunini: *aylanay; qurboning bo'lay; o'zim o'rgilay va shu kabilar*.
2. Ezgu (yaxshi) tilak/istak mazmunini: *baxtingiz ochilsin; ziyoratingiz qabul bo'lsin; ko'z tegmasin va shu kabilar*.
3. Duo qilish mazmunini: *boshing toshdan bo'lsin; ustuxoning po'latdan bo'lsin; iloyo, murodingizga yeting; o'zingdan ko'paygin va shu kabilar*.
4. Erkalash mazmunini: *bola(gina)ng ko'paygur, tillaringga asal//bol//novvot//shakar; uying bug'doydan to'lgur(sin) va shu kabilar*.
5. Mehr-tanbeh mazmunini: *qizi tushmagur, xudo xayringni bergur, qahqahlamay qolgurlar va shu kabilar*.
6. Kinoya-piching mazmunini: *akasi aylansin, jon sadqa bo'lsin, jonim tasadduq va shu kabilar*"³³.

XULOSA

Ko'rinadiki, so'zlovchining tilak mazmunidagi intensiyasini ifodalashda kelasi zamonning – (a)y, -gur, -kur, -qur kabi shakllari bilan birga buyruq-istak maylining 3-shaxs birlik shakllari ham ishtirok etadi va tilak/istak ma'nolari bilan birgalikda mehr-muhabbat, duo qilish, erkalash tanbeh, kinoya, piching kabi pragmatik ma'nolarni ifodalaydi. Natijada "subyektiv modallikning ifodalanishida so'zlovchining intensiyasi boshqa omillarning barchasidan ustuvorlik qiladi va boshqa pragmatik omillar ham o'ziga xos rol o'ynaydi"³⁴.

Aytish mumkinki, nutq jarayonida lisoniy omillarning ma'lum qonuniyatlar asosida tanlab olinishi hamda muayyan zarurat va ehtiyojga ko'ra modifikatsiyalanishini pragmatik omillar belgilab beradi. Sodda gapning minimal qolipi sifatida [WPm]ning olinishi va uning tarkibidagi [Pm]ni tashkil etayotgan tasdiq-inkor, mayl, zamon va shaxs-son shakllari nutqda qanchalik rang-barang tajallilansin ular lisoniy sintaktik qolip mohiyatini o'zgartirmaydi. Shu sababli bugungi kunda lingvokulturologiya, pragmatik lingvistika, neyrolingvistika, amaliy tilshunoslik sohalarida tildan amaliy foydalanish samaradorligini oshirishda pragmatik omillarning rang-barangligi pragmatik mazmun va so'zlovchi intensiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilishni taqozo etadi va amaliy tilshunoslik muammolari yechimida muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010. – 152 б.
- [2] Enazarov T. Nutq madaniyati (o'quv qo'llanma). – Toshkent, 2017. – 184 б.
- [3] Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. Монография. – Тошкент, 2013. – 42 б.
- [4] Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.
- [5] Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
- [6] Неъматов Ҳ., Менглиев Б. Ғ. Фуломнинг лисоний имкониятлардан фойдаланиш маҳорати. Ғ. Фулом ва давримиз (Тўплам). – Қарши, 2003. – Б. 81.
- [7] Эрназарова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 41.

ABDULLA QODIRIYNING "O'TKAN KUNLAR" ROMANIDA METAFORALARNING LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI

Xabibjonov Ikromjon Toshpulat o'g'li

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Qo'qon davlat universiteti, andijon 170100, O'zbekiston

mybooks91@mail.ru

³³Лафасов Ў.П. Диалогик нутқда субъектив модалликнинг ифодаланиши: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1996. – Б. 16-17.

³⁴ Эрназарова М. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018. – Б.189.

Annotatsiya. Maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi metaforalarni lingvopoetik jihatdan tahlil qilish mezonlari hamda metaforaning badiiy matn tarkibidagi funksional-semantik xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqotda metaforaning nafaqat nominativ vosita, balki badiiy obraz yaratish, qahramonlarning ruhiy holati va kechinmalarini ifodalash, muallifning individual uslubini namoyon etish hamda matnning ekspressiv-estetik ta’sirini kuchaytirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. “O‘tkan kunlar” romanida qo‘llangan metaforik birliklarning shakllanish manbalari, mazmuniy xususiyatlari va kontekstual vazifalariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, metaforalarning inson, tabiat, muhabbat, iztirob, taqdir, ijtimoiy munosabatlar kabi tushunchalarni obrazli ifodalashdagi imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Lingvopoetik tahlil asosida metaforaning leksik-semantik ma’nosi bilan bir qatorda uning matndagi estetik, emotsional-ekspressiv va uslubiy vazifalari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari Abdulla Qodiriy badiiy tilining obrazlilik va ta’sirchanlik xususiyatlarini, metaforik tafakkurning yozuvchi individual uslubini shakllantirishdagi ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: metafora, lingvopoetika, badiiy matn, Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, badiiy obraz, muallif uslubi, ekspressivlik, metaforik tafakkur, obrazlilik, emotsional-ekspressivlik.

Аннотация. В статье освещаются критерии лингвопоэтического анализа метафор в романе Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» («O‘tkan kunlar»), а также функционально-семантические особенности метафоры в структуре художественного текста. Особое внимание уделяется роли метафорических единиц не только как номинативного средства, но и как важного способа создания художественного образа, передачи психологического состояния и переживаний персонажей, выражения индивидуального авторского стиля и усиления экспрессивно-эстетического воздействия текста. Анализируются источники формирования метафорических единиц, их семантические особенности и контекстуальные функции в романе «O‘tkan kunlar». Рассматриваются возможности метафорического выражения таких понятий, как человек, природа, любовь, страдание, судьба и социальные отношения. На основе лингвопоэтического анализа выявляются не только лексико-семантические значения метафор, но и их эстетические, эмоционально-экспрессивные и стилистические функции в художественном контексте. Результаты исследования позволяют раскрыть особенности образности и выразительности художественного языка Абдуллы Кадыри и показать значение метафорического мышления в формировании индивидуального авторского стиля.

Ключевые слова: метафора, лингвопоэтика, художественный текст, Абдулла Кадыри, «Минувшие дни», художественный образ, авторский стиль, экспрессивность, метафорическое мышление, образность, эмоционально-экспрессивное значение.

Abstract. This article examines the criteria for the linguopoetic analysis of metaphors in Abdulla Qodiriy’s novel “O‘tkan kunlar” (“Bygone Days”) and explores the functional and semantic roles of metaphor in the structure of a literary text. Particular attention is given to metaphor not only as a nominative device but also as an important means of creating artistic imagery, representing the psychological states and emotional experiences of characters, expressing the author’s individual style, and enhancing the expressive and aesthetic impact of the text. The study analyzes the sources of metaphorical expressions, their semantic characteristics, and their contextual functions in the novel “O‘tkan kunlar”. It also examines the potential of metaphors to express such concepts as the human being, nature, love, suffering, fate, and social relations in an imaginative and emotionally expressive manner. From a linguopoetic perspective, the analysis identifies not only the lexical and semantic meanings of metaphors but also their aesthetic, emotional-expressive, and stylistic functions within the literary context. The findings contribute to revealing the imagery and expressiveness of Abdulla Qodiriy’s literary language and demonstrate the significance of metaphorical thinking in shaping the writer’s individual artistic style.

Keywords: metaphor, linguopoetics, literary text, Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, artistic image, authorial style, expressiveness, metaphorical thinking, imagery, emotional expressiveness.

KIRISH

Badiiy matn til birliklarining estetik, emotsional va obraz yaratish imkoniyatlari keng namoyon bo‘ladigan murakkab tizimdir. Unda so‘z oddiy axborot yetkazish vositasi bo‘lib qolmay, muallifning dunyoqarashi, qahramonning ruhiy holati, tarixiy muhit va voqelikka berilgan bahoni ham ifodalaydi. Metafora badiiy nutqning ana shunday ko‘p vazifali vositalaridan biri hisoblanadi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani o‘zbek nasri taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Asarni lingvopoetik nuqtayi nazardan o‘rganish yozuvchining til birliklarini badiiy maqsadga bo‘ysundirish usullarini anglashga yordam beradi. Mazkur maqolada roman matnidagi metaforalarni o‘rganish uchun zarur nazariy

mezonlar, metaforaning badiiy obraz yaratishdagi vazifasi, qahramon ruhiyatini ochish va muallif uslubini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Metafora bir predmet, hodisa yoki tushunchaga xos belgining o'xshashlik asosida boshqa bir predmet yoki hodisaga ko'chirilishi natijasida yuzaga keladigan obrazli ma'no hodisasidir. Oddiy nutqda metafora nominativ va tushuntiruvchi vazifani bajarishi mumkin, badiiy matnda esa uning estetik imkoniyatlari kengayadi. Metafora o'quvchida tasavvur uyg'otadi, hissiy ta'sirni kuchaytiradi va matn mazmunining qo'shimcha qatlamlarini hosil qiladi.

Lingvopoetika til birliklarining badiiy matndagi estetik vazifasini o'rganadi. Shu sababli metaforani lingvopoetik tahlil qilishda uning faqat ko'chma ma'nosini aniqlash yetarli emas. Metaforaning qaysi kontekstda kelgani, qanday obraz hosil qilgani, qahramon yoki voqeaga qanday baho yuklagani va asarning umumiy poetik tizimi bilan qanday bog'langani ham tahlil qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Roman metaforalarini ilmiy tahlil qilishda avvalo foydalanilayotgan nashr aniq ko'rsatilishi kerak. Keyin matndan metaforik birliklar konteksti bilan yig'iladi. Ularni inson ruhiyati, tabiat, ijtimoiy munosabat, vaqt, yorug'lik-qorong'ilik kabi semantik guruhlariga ajratish mumkin. Har bir misolda ko'chma ma'noning manbai va nishon sohasi, kontekstdagi vazifasi hamda uslubiy ta'siri izohlanadi.

Individual metaforalarni aniqlashda ularni umumtil metaforalaridan farqlash kerak. Kundalik nutqda odatiy bo'lib qolgan ko'chma ma'no har doim ham kuchli poetik ta'sirga ega emas. Yozuvchining kontekstda yangicha bog'lanish hosil qilgan, tasvirni individuallashtirgan metaforalari esa lingvopoetik jihatdan alohida qiymat kasb etadi. Bu farqni aniqlash uchun asarning katta kontekstini va davr tilini hisobga olish zarur. Shu jihatdan lingvopoetik tahlil faqat "bu metafora" deb belgilash bilan tugamasligi kerak. Tadqiqotchi birlikning matndagi boshqa elementlar bilan munosabatini, qaysi semantik maydonni hosil qilayotganini va asarning umumiy g'oyasiga qanday xizmat qilayotganini ko'rsatishi lozim. Bunday yondashuv badiiy tilni yaxlit tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Metaforaning asosiy lingvopoetik vazifalaridan biri mavhum yoki murakkab holatni konkret obraz orqali idrok etishga yordam berishdir. Insonning qo'rquvi, umidi, iztirobi, quvonchi yoki ikkilanishi kabi ruhiy kechinmalarni to'g'ridan-to'g'ri bayon qilish mumkin. Biroq badiiy matnda ularni obrazli ifoda orqali ko'rsatish o'quvchining hissiy ishtirokini kuchaytiradi.

"O'tkan kunlar" kabi tarixiy-ijtimoiy mazmundagi romanda obrazlilik faqat qahramon kechinmalarini emas, balki muhitning kayfiyatini ham yaratadi. Tabiat tasviri, uy-joy, ko'cha, vaqt va yorug'likka oid detallar ko'chma ma'no bilan boyitilganda voqealarning hissiy foniga xizmat qiladi. Shu tariqa metafora tasvir va mazmun o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi.

Metaforik ifoda badiiy obrazni ixchamlashtirish xususiyatiga ham ega. Bir necha jumlada izohlanishi mumkin bo'lgan hissiy yoki baholovchi mazmun ba'zan bitta kuchli obraz orqali yetkaziladi. Bu badiiy matnning semantik zichligini oshiradi. O'quvchi obrazni o'z tajribasi asosida talqin qilgani sababli metafora matnning ko'p ma'noliligini ham kuchaytiradi. Badiiy nasrda metafora qahramonning ichki dunyosini tasvirlashda samarali vositadir. Ruhiy holat ko'pincha bevosita nomlanmay, tashqi manzara, harakat yoki predmet obrazi bilan bog'lanadi. Natijada ichki va tashqi olam o'rtasida poetik parallel yuzaga keladi. Bu usul qahramonning kechinmasini o'quvchiga "aytish"dan ko'ra "his qildirish"ga yaqinlashtiradi. Qodiriy romanidagi qahramonlar murakkab ijtimoiy va oilaviy munosabatlar ichida harakat qiladi. Shu sababli ularning ichki holatini ifodalashda badiiy tilning emotsional imkoniyatlari muhimdir. Metafora muhabbat, sog'inch, xavotir, umidsizlik yoki ziddiyat kabi holatlarning psixologik chuqurligini kuchaytirishi mumkin. Lingvopoetik tahlilda bunday birlikning qahramon nutqida yoki muallif bayonida kelgani ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Metafora muallifning voqea va obrazlarga munosabatini bilvosita ifodalash vositasi hamdir. Muallif biror hodisani muayyan obraz orqali taqdim etar ekan, o'quvchining uni qanday his qilishi yoki baholashiga yo'nalish beradi. Bunda metafora ochiq hukm o'rniga badiiy ishora vazifasini bajaradi. Metaforaning pragmatik ta'siri uning kontekst bilan uyg'unligiga bog'liq. Kuchli metafora alohida olinganda ham obrazli ko'rinishi mumkin, ammo uning to'liq badiiy vazifasi oldingi va keyingi jumlar, voqea rivoji hamda qahramonlar munosabati bilan birga ochiladi. Shu sababli ilmiy maqolada metaforik misolni kontekstdan uzib tahlil qilishdan ko'ra, uning matndagi funksiyasini izohlash muhim. Yozuvchining individual uslubi lug'at tanlovi, sintaktik qurilish, dialog yaratish, tasviriy vositalardan foydalanish va matn ritmi kabi ko'plab omillar orqali shakllanadi. Metafora ham ana shu uslubiy tizimning bir qismidir. Qodiriy tilida xalqona ifoda imkoniyatlari, tarixiy muhitga mos nutq va badiiy tasvirning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega.

Badiiy matnda metafora ko‘pincha alohida holda emas, balki epitet, o‘xshatish, frazeologik birlik, takror va sintaktik parallelizm kabi vositalar bilan birgalikda ishlaydi. Ularning o‘zaro aloqasi tasvirning ta’sirchanligini oshiradi. Masalan, metaforik ma’no sifatlovchi birlik bilan kuchayishi yoki butun bir sintaktik qurilma davomida rivojlantirilishi mumkin. “O‘tkan kunlar” romanini lingvopoetik tadqiq etishda metafora badiiy obraz yaratish, emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish, qahramon ruhiyatini ochish va muallifning baholovchi munosabatini ifodalashga xizmat qiluvchi muhim vosita sifatida qaraladi. Metaforaning qiymati uning alohida obrazlilikida emas, balki matnning umumiy semantik va estetik tizimi bilan aloqasida namoyon bo‘ladi. Roman bo‘yicha keyingi amaliy tadqiqotda aniq nashrdan yig‘ilgan metaforik birliklarni semantik va funksional guruhlarga ajratish, ularning kontekstual vazifasini izohlash hamda individual muallif metaforalarini umumtil ko‘chma ma’nolaridan farqlash maqsadga muvofiq. Bu yondashuv Qodiriy badiiy tilining o‘ziga xos jihatlarini dalillarga tayangan holda chuqurroq ochishga yordam beradi.

XULOSA

Badiiy matnda metafora tilning estetik, emotsional va obraz yaratish imkoniyatlarini keng namoyon qiluvchi muhim vositalardan biridir. “O‘tkan kunlar” romanidagi metaforalarni lingvopoetik jihatdan o‘rganish yozuvchining til birliklarini badiiy maqsadga bo‘ysundirish usullarini aniqlash, badiiy obrazlarning shakllanish mexanizmlarini ochish, qahramonlarning ruhiy holatini yoritish va muallifning individual uslubini belgilash imkonini beradi.

Metafora bir predmet, hodisa yoki tushunchaga xos belgining o‘xshashlik asosida boshqa bir predmet yoki hodisaga ko‘chirilishi natijasida yuzaga keladigan obrazli ma’no hodisasi sifatida badiiy matnda keng funksional imkoniyatlarga ega. Uning qiymati faqat ko‘chma ma’no hosil qilish bilan cheklanmay, o‘quvchida tasavvur uyg‘otish, hissiy ta’sirni kuchaytirish, matn mazmunining qo‘shimcha qatlamlarini yaratish va badiiy mazmunni ixcham shaklda yetkazishida ham namoyon bo‘ladi.

Metafora qahramonning ichki dunyosini ochish, muhabbat, sog‘inch, xavotir, umidsizlik yoki ziddiyat kabi holatlarning psixologik chuqurligini ifodalash, shuningdek, muallifning voqea va obrazlarga munosabatini bilvosita yetkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, metaforaning to‘liq badiiy vazifasi faqat alohida birlik doirasida emas, balki uning oldingi va keyingi jumlar, voqea rivoji, qahramonlar munosabati va asarning umumiy semantik-estetik tizimi bilan aloqasida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Qodiriy A. *O‘tkan kunlar*. Foydalaniladigan nashrning to‘liq bibliografik ma’lumotlari kiritilishi lozim.

[2] Yo‘ldoshev M. *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Toshkent: Fan, 2008.

[3] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab // *O‘zbek tili va adabiyoti*. 2012.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY-LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Xabibjonov Ikromjon Toshpulat ug‘li¹, Tadzhiyev Hamidulla²

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor

¹ Qo‘qon davlat universiteti, Andijon 170100, O‘zbekiston,
mybooks91@mail.ru.

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

² M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog‘iston universiteti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning obrazlilik, milliy-madaniy mazmuni, semantik xususiyatlari va o‘zaro muqobilligi qiyosiy-lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning har bir xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlar, qadriyatlar va dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liqligi yoritiladi. Tadqiqotda o‘zbek va ingliz tillarida qo‘llanadigan frazeologizmlarning ma’no ifodalash imkoniyatlari, obraz yaratish xususiyatlari hamda milliy-madaniy komponentlari qiyoslanadi. Shuningdek, mazmun jihatidan bir-biriga yaqin bo‘lgan frazeologik birliklarning shakliy va obrazli jihatdan farqlanishi, ayrim frazeologizmlarning to‘liq yoki qisman semantik muqobillarga ega ekanligi ko‘rib chiqiladi. Frazeologik birliklarning tarjimada berilishi, ularning milliy koloritini saqlash masalalari ham tadqiqot doirasida yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek va ingliz tillarining frazeologik tizimida umumiy va milliy xususiyatlarning mavjudligini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, o‘zbek tili, ingliz tili, qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya, milliy madaniyat, semantika, obrazlilik, frazeologik birlik, milliy kolorit, tarjima.

Аннотация. В статье проводится сравнительно-лингвокультурологический анализ образности, национально-культурного содержания, семантических особенностей и эквивалентности фразеологических единиц узбекского и английского языков. Рассматривается тесная связь фразеологизмов с историческим опытом народа, его образом жизни, традициями, обычаями, ценностями и национальным мировоззрением. Особое внимание уделяется сопоставлению семантических и образных особенностей фразеологических единиц, функционирующих в узбекском и английском языках, а также выявлению их национально-культурных компонентов. Анализируются фразеологизмы, имеющие сходное значение, но различающиеся по структуре, образной основе и культурной семантике. Кроме того, рассматривается вопрос наличия полных, частичных и контекстуальных эквивалентов фразеологических единиц в сопоставляемых языках. Отдельное внимание уделяется проблемам передачи фразеологизмов при переводе и сохранению их национального колорита. Полученные результаты позволяют выявить как общие, так и национально-специфические особенности фразеологических систем узбекского и английского языков.

Ключевые слова: фразеологизм, узбекский язык, английский язык, сравнительное языкознание, лингвокультурология, национальная культура, семантика, образность, фразеологическая единица, национальный колорит, перевод.

Abstract. This article presents a comparative linguocultural analysis of the imagery, national and cultural content, semantic features, and equivalence of phraseological units in the Uzbek and English languages. It examines the close relationship between phraseological expressions and the historical experience, lifestyle, traditions, customs, values, and worldview of the people who use them. Particular attention is paid to the semantic and figurative characteristics of phraseological units in Uzbek and English, as well as to the identification of their national and cultural components. The study analyzes phraseological expressions that have similar meanings but differ in their structural patterns, figurative bases, and cultural connotations. It also considers the existence of full, partial, and contextual equivalents of phraseological units in the two languages. Special attention is given to the translation of phraseological expressions and the preservation of their national and cultural identity. The findings contribute to identifying both common and culture-specific features of the phraseological systems of Uzbek and English and demonstrate the role of phraseological units in reflecting the linguistic worldview of a particular nation.

Keywords: phraseological unit, Uzbek language, English language, comparative linguistics, linguoculturology, national culture, semantics, imagery, phraseological expression, national identity, translation.

KIRISH

Frazeologik birliklar tilning milliy-madaniy xotirasini saqlovchi muhim vositalardan biridir. Ular xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, qadriyatlarini, obrazli tafakkuri va borliqni baholash usullarini ixcham til shaklida mujassamlashtiradi. Shu sababli frazeologizmlarni ikki til doirasida qiyoslash faqat leksik yoki grammatik hodisalarni taqqoslash emas, balki ikki madaniyatdagi konseptual o'xshashlik va farqlarni aniqlash imkonini ham beradi.

O'zbek va ingliz tillari kelib chiqishi va grammatik qurilishi jihatidan farqli tillardir. Shunga qaramay, inson hayotiga xos umumiy tajribalar sababli ikkala tilda ham mehnat, vaqt, hissiyot, inson xarakteri, oila, do'stlik va kundalik munosabatlarni ifodalovchi ko'plab frazeologik birliklar mavjud. Ayrim hollarda ma'no ham, obraz ham yaqin bo'ladi; boshqa hollarda esa bir xil ma'no butunlay boshqa obrazlar orqali ifodalanadi.

Frazeologik birlik tarkibidagi komponentlari barqaror yoki nisbatan barqaror bo'lgan, yaxlit ko'chma ma'no ifodalovchi til birligidir. Uning ma'nosi ko'pincha tarkibidagi alohida so'zlarning lug'aviy ma'nolarini oddiy qo'shish orqali aniqlanmaydi. Ana shu xususiyat frazeologizmni erkin so'z birikmasidan farqlaydi va tarjima jarayonida alohida e'tibor talab qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek va ingliz tillarida qo'llanadigan frazeologik birliklar, ularning semantik xususiyatlari, obrazli asoslari, milliy-madaniy komponentlari va o'zaro muqobilligi olindi. Frazeologik birliklarning har bir xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlarini, qadriyatlarini va dunyoqarashi bilan uzviy bog'liqligi tadqiqotning asosiy metodologik yo'nalishini tashkil etadi.

Tadqiqotda qiyosiy-lingvokulturologik, semantik va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. O'zbek va ingliz tillarida qo'llanadigan frazeologizmlarning ma'no ifodalash imkoniyatlari, obraz yaratish xususiyatlari hamda milliy-madaniy komponentlari qiyoslandi. Mazmun jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan frazeologik birliklarning shakli va obrazli jihatdan farqlanishi ham tahlil qilindi.

O'zbek va ingliz frazeologizmlarini qiyoslashda ularni shartli ravishda to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent va ekvivalentsiz birliklarga ajratish mumkin. To'liq ekvivalentlikda umumiy ma'no, obraz va qo'llanish vaziyati sezilarli darajada mos keladi. Qisman ekvivalentlikda ma'no yaqin bo'lsa-da, obraz yoki leksik tarkib farqlanadi. Ekvivalentsiz birliklarda esa boshqa tilda tayyor frazeologik muqobil topilmasligi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Frazeologizmlarning obrazli asosi ko'pincha insonning kundalik tajribasi bilan bog'liq. Tana a'zolari, hayvonlar, tabiat hodisalari, mehnat qurollari, oziq-ovqat va turmush buyumlari frazeologik obraz yaratishda faol qatnashadi. Bunday komponentlar har bir madaniyatda turlicha assotsiatsiya uyg'otishi mumkin. Shu bois tashqi jihatdan o'xshash birliklar ham ayrim kontekstlarda bir xil pragmatik ta'sirga ega bo'lmashligi mumkin.

Lingvokulturologik tahlil frazeologizmning lug'aviy ma'nosi bilan cheklanmaydi. Unda birlik ortidagi madaniy bilim, baholash, ramziy obraz va kommunikativ vazifa ham ko'rib chiqiladi. Masalan, ingliz tilidagi "break the ice" iborasi odamlar o'rtasidagi dastlabki sovuqlik yoki noqulaylikni yo'qotib, erkin muloqotni boshlash ma'nosida ishlatiladi. O'zbek tilida aynan shu obrazli tuzilma doimiy frazeologik muqobil sifatida talab qilinmasligi mumkin; mazmun vaziyatga qarab boshqa tabiiy vositalar orqali ifodalanadi. Bu misol qiyosiy tahlilda so'zma-so'z moslikdan ko'ra funksional moslik muhimligini ko'rsatadi. Frazeologizm tarjimasida asl birlikning kommunikativ maqsadi, hissiy bo'yoqlari va kontekstdagi vazifasi aniqlanishi kerak. Shundan so'ng qabul qiluvchi tilda shu ta'sirga imkon qadar yaqin vosita tanlanadi. Tana a'zolari qatnashgan frazeologizmlar qiyosiy tadqiqot uchun ayniqsa qiziqarli. O'zbek tilida ko'z, yurak, bosh, qo'l kabi komponentlar ko'plab ko'chma ma'nolar hosil qiladi. Ingliz tilida eye, heart, head va hand komponentlari bilan tuzilgan idiomalar ham keng tarqalgan. "Yurak/heart" ko'pincha hissiyot bilan, "bosh/head" fikrlash va boshqarish bilan, "qo'l/hand" esa faoliyat va yordam bilan assotsiatsiyanishi mumkin. Biroq aniq frazeologik birliklarda bu umumiy tendensiyalar har doim bir xil natija bermaydi. Vaqt konsepti ham ikki til frazeologiyasini qiyoslash uchun muhim. Ingliz tilidagi "time is money" ifodasi vaqtni iqtisodiy qiymatga ega resurs sifatida konseptualashtiradi. O'zbek madaniyatida ham vaqtning qadrini ta'kidlovchi maqol, hikmat va barqaror ifodalar mavjud. Biroq ularning obrazli asosida mehnat, umr, fursat yoki imkoniyat kabi tushunchalar oldinga chiqishi mumkin. Bu holat universal tajriba milliy til vositalarida turlicha shakllanishini ko'rsatadi. Frazeologik obrazning shakllanishida tabiiy va ijtimoiy muhit katta rol o'ynaydi. Muayyan xalq hayotida keng tarqalgan faoliyat, predmet yoki urf-odatlar tilning obrazli qatlamiga kirishi tabiiy. Natijada boshqa madaniyat vakili uchun oddiy bo'lmagan assotsiatsiya shu til egasi uchun tushunarli va tabiiy bo'lishi mumkin. Milliy-madaniy komponent ayniqsa tarjimada yaqqol seziladi. Agar tarjimon faqat so'zlarning tashqi shakliga tayansa, mazmuniy xato yoki sun'iy ifoda yuzaga kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi idiomalar tarkibidagi obrazni aynan o'zbekchaga ko'chirish grammatik jihatdan to'g'ri bo'lsa ham, o'zbek o'quvchisida kerakli assotsiatsiyani uyg'otmasligi mumkin. Bunday holatda mazmuniy va uslubiy ekvivalentni izlash afzal. Frazeologizmlarni tarjima qilishda bir necha strategiya qo'llanishi mumkin. Birinchi usul: boshqa tildagi to'liq yoki yaqin frazeologik muqobilni topish. Ikkinchi usul: ma'nosi bir xil, lekin obrazi boshqacha bo'lgan barqaror birlikdan foydalanish. Uchinchi usul: frazeologik muqobil bo'lmaganda mazmunni erkin birikma orqali izohlash. Qaysi usul tanlanishi matn turi, auditoriya va uslubiy maqsadga bog'liq.

Badiiy tarjimada obraz va emotsional ta'sirni saqlash muhim bo'lsa, ilmiy yoki axborot matnida ma'no aniqligi ustun bo'lishi mumkin. Til o'rgatishda esa idiomalar ma'nosi bilan birga uning qo'llanish vaziyati va madaniy kontekstini tushuntirish zarur. Shunday qilinganda o'rganuvchi birlikni yodlabgina qolmay, uni tabiiy kommunikativ vaziyatda qo'llashni ham o'rganadi.

O'zbek va ingliz frazeologiyasining qiyosiy tadqiqi tarjimashunoslik, leksikografiya va chet tilini o'qitish uchun amaliy ahamiyatga ega. Ikki tili frazeologik lug'at tuzishda faqat qisqa tarjima emas, balki qo'llanish konteksti va uslubiy belgi ham ko'rsatilsa, foydalanuvchi uchun ancha samarali bo'ladi. Xuddi shuningdek, chet tili darslarida madaniy izoh bilan berilgan idiomalar kommunikativ kompetensiyani oshiradi.

Qiyosiy tahlil stereotipik xulosalardan ehtiyot bo'lishni ham talab qiladi. Bitta yoki bir nechta frazeologik misol asosida butun xalqning xarakteri haqida umumiy hukm chiqarish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Frazeologizm tarixiy va kontekstual til materiali sifatida tahlil qilinishi, madaniy xulosalar esa yetarli dalillar bilan asoslanishi lozim.

XULOSA

O'zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklar umumiy insoniy tajribani aks ettiruvchi o'xshashliklar bilan birga, har bir til va madaniyatga xos obrazli farqlarni ham namoyon etadi. Ularni qiyosiy-lingvokulturologik o'rganish ma'no, obraz, uslubiy bo'yoq, kommunikativ vazifa va madaniy assotsiatsiyani birgalikda hisobga olishni talab qiladi.

Bunday tadqiqotlar ikki til o'rtasidagi semantik munosabatlarni chuqurroq tushuntirish, tarjima sifatini yaxshilash va til o'rganuvchilarning madaniy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlarda muayyan semantik guruhga mansub frazeologizmlardan kattaroq korpus tuzib, ularning qo'llanish chastotasi va kontekstual xususiyatlarini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi, 1978.
- [2] Kunín A.V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. Moskva: Vysshaya shkola, 1996.
- [3] Fernando C. *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

IQBOL MIRZONING "BONU" ROMANIDA AYOL RUHIYATI VA SUITSIDAL XAVF OMILLARINING BADIY TALQINI

Shukurova Sabohat Odilovna

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
e-mail: sabohatshukurova04@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Iqbol Mirzoning "Bonu" romanida ayol ruhiyatining inqirozli holatlari, ma'naviy yolg'izlik, yo'qotish, ijtimoiy begonalashuv va umidsizlik motivlari suitsidal diskurs nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda suitsid bevosita o'z joniga qasd qilish hodisasi sifatida emas, balki insonni ruhiy chegaraviy holatga olib keluvchi psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq badiiy muammo sifatida o'rganiladi. Bonu obrazida ketma-ket hayotiy sinovlar, yaqin insonlardan ayrilish, xiyonat, ijtimoiy bosim va ruhiy yolg'izlikning qahramon ichki dunyosiga ta'siri ochib beriladi. Romanning epistolyar shakli qahramonning kechinmalarini ichki monolog, xotira va e'tirof vositasida ifodalash imkonini yaratgani alohida e'tiborga olinadi. Tahlil natijasida Bonuning ruhiy iztiroblari o'zlikni yo'qotish emas, aksincha, og'ir psixologik holatlardan o'tib, hayot mazmunini qayta anglashga intilish bilan xarakterlanishi aniqlanadi. Shu jihatdan romanda ruhiy inqiroz va ma'naviy uyg'onish bir-biriga qarama-qarshi, ayni paytda o'zaro bog'liq badiiy jarayonlar sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: "Bonu" romani, ayol ruhiyati, suitsidal diskurs, ruhiy inqiroz, yolg'izlik, begonalashuv, umidsizlik, o'zlikni anglash, ma'naviy uyg'onish, psixologizm.

Аннотация. В статье исследуются психологический кризис, духовное одиночество, утрата, социальное отчуждение и мотивы безысходности в романе Икбола Мирзо «Бону» в контексте суицидального дискурса. Суицид рассматривается не как непосредственно изображённый в произведении акт, а как литературно-психологическая проблема, связанная с факторами, способными привести человека к предельному эмоциональному состоянию. Особое внимание уделяется влиянию жизненных испытаний, потери близких, предательства, общественного давления и одиночества на внутренний мир главной героини. Эпистолярная форма романа позволяет раскрыть психологическое состояние Бону посредством воспоминаний, внутренних размышлений и исповедального повествования. Анализ показывает, что переживаемый героиней духовный кризис приводит не к окончательной утрате личности, а к стремлению заново осмыслить собственную жизнь и сохранить внутреннюю идентичность. В этом отношении психологический кризис и духовное пробуждение представлены в романе как противоположные, но взаимосвязанные художественные процессы.

Ключевые слова: роман «Бону», женская психология, суицидальный дискурс, психологический кризис, одиночество, отчуждение, безысходность, самосознание, духовное пробуждение.

Abstract. This article examines psychological crisis, spiritual loneliness, loss, social alienation and hopelessness in Iqbol Mirzo's novel *Bonu* from the perspective of suicidal discourse. Suicide is approached not as a direct act represented in the novel, but as a literary and psychological problem associated with conditions that may place an individual in an extreme emotional state. Particular attention is paid to the impact of repeated life difficulties, loss of loved ones, betrayal, social pressure and isolation on Bonu's inner world. The epistolary structure of the novel enables the heroine's psychological experiences to be expressed through memories, inner reflection and confession. The analysis demonstrates that Bonu's emotional suffering does not ultimately result in the complete loss of self; rather, it becomes part of her struggle to reconsider the meaning of life and preserve her personal identity. Thus, psychological crisis and spiritual awakening function as opposing yet interconnected processes in the artistic structure of the novel.

Keywords: *Bonu, female psychology, suicidal discourse, psychological crisis, loneliness, alienation, hopelessness, self-awareness, spiritual awakening, literary psychology.*

KIRISH

Badiiy adabiyot insonning chegaraviy ruhiy holatlarini tadqiq etuvchi muhim ma'naviy-estetik makondir. Yo'qotish, yolg'izlik, umidsizlik, ijtimoiy begonalashuv, oilaviy ziddiyat va insonning o'z hayotining mazmuniga doir savollari adabiyotda ruhiy inqirozning turli shakllari orqali ifodalanadi. Suitsid mavzusining badiiy talqini ham inson hayoti va o'limi o'rtasidagi munosabatni tasvirlash bilangina cheklanmay, shaxsning ruhiy barqarorligini zaiflashtiruvchi ijtimoiy va psixologik omillarni o'rganishni taqozo etadi.

Suitsidologiyada o'z joniga qasd qilish xulqi yagona sabab bilan emas, balki bir-biriga ta'sir qiluvchi ko'plab individual, psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida qaraladi. Yo'qotish, yolg'izlik, munosabatlar inqirozi, zo'ravonlik, ijtimoiy ajralish va og'ir hissiy tanglik shunday omillar sirasiga kiradi. Badiiy asarni tahlil qilishda esa ushbu mezonlarni klinik tashxis sifatida emas, qahramon ruhiy holatini ochishga xizmat qiluvchi nazariy tushunchalar sifatida qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Iqbol Mirzoning Bonu romani ana shunday psixologik yondashuv uchun muhim badiiy material beradi. Asar qahramoni hayoti davomida yo'qotishlar, xiyonatlar, ijtimoiy adolatsizlik, yaqin insonlar bilan bog'liq ruhiy zarbalar va yolg'izlikni boshdan kechiradi. Uning hayotiy tajribasi xotiralar, maktublar va ichki mulohazalar orqali bayon qilinishi qahramon ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochishga imkon yaratadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Bonu romanidagi ayol ruhiy inqirozini suitsidal diskurs bilan bog'liq psixologik omillar nuqtayi nazaridan o'rganish, qahramonning yolg'izlik, yo'qotish va umidsizlik holatlaridan ma'naviy o'zlikni qayta anglash tomon harakatini badiiy-psixologik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali Iqbol Mirzoning Bonu romani hisoblanadi. Tahlilda badiiy-psixologik, kontekstual, tavsifiy va interpretativ metodlardan foydalanildi. Qahramonning ichki monologlari, maktublari, xotiralari va turli hayotiy voqealarga bergan ruhiy reaksiyalari tadqiqotning asosiy tahlil birliklari sifatida olindi.

Suitsidal diskursni talqin qilishda yolg'izlik, yo'qotish, ijtimoiy ajralish, og'ir hissiy iztirob va munosabatlar inqirozi singari omillarga e'tibor qaratildi. Shu bilan birga, badiiy qahramon ruhiyati tibbiy tashxis nuqtayi nazaridan emas, adabiy-psixologik hodisa sifatida baholandi. Bu yondashuv Bonuning holatini bevosita suitsidal xulq bilan tenglashtirmasdan, asardagi ruhiy tanglikning poetik ifodasini o'rganish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bonu romanidagi ruhiy inqiroz bir martalik hodisa sifatida emas, qahramon hayotida ketma-ket yuz beruvchi sinovlarning yig'indisi sifatida shakllanadi. Uning shaxsiy hayotidagi yo'qotishlar, yaqin insonlarning xiyonati, ijtimoiy muhit bilan ziddiyat va tushunilmaslik hissi ichki ruhiy muvozanatning izdan chiqishiga sabab bo'luvchi badiiy omillarga aylanadi. Shu jihatdan Bonu kechinmalarining poetik tasviri insonning og'ir hayotiy vaziyatlarga munosabati va ruhiy chidamliligi masalasini yuzaga chiqaradi.

Qahramonning ruhiy yolg'izligi romanning muhim psixologik qatlamlaridan biridir. Bonu atrofida odamlar mavjud bo'lishiga qaramay, uning ichki dunyosini to'liq tushuna oladigan suhbatdoshga ehtiyoji kuchli. Maktub shaklidagi bayon ana shu ehtiyojning poetik ifodasiga aylanadi. U o'z kechinmalarini boshqa bir insonga aytib berish orqali nafaqat muloqotga kirishadi, balki o'zining ichki "meni"ni saqlab qolishga ham harakat qiladi.

Suitsidal diskurs nuqtayi nazaridan bunday yolg'izlik shaxsning jamiyatdan jismonan ajralishi bilangina belgilanmaydi. Ruhiy begonalashuv insonning o'z dardi, qo'rquvi va iztiroblari bilan yolg'iz qolishi orqali yuzaga keladi. Bonuda ham qahramonning ayrim kechinmalari aynan tushunilmaslik va o'z dardini ichida olib yurish bilan bog'langan.

Asardagi yo'qotish motivi ham qahramon ruhiy inqirozining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Yaqinlardan ayrilish va insonlar o'rtasidagi ishonchning buzilishi Bonuning dunyo haqidagi avvalgi tasavvurlarini o'zgartiradi. Bunda yo'qotish faqat jismoniy ayriliq ma'nosida emas, balki ishonch, mehr, xavfsizlik va kelajakka bo'lgan umidning zaiflashuvi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu tariqa muallif inson ruhiyatidagi iztirobni ijtimoiy va axloqiy omillar bilan bog'laydi.

Xiyonat va qadriyatlar ziddiyati ham ruhiy bosimning muhim manbalaridan biridir. Bonuning odamlar va hayot haqidagi ideal tasavvurlari real voqelik bilan to'qnashgan sari ichki qarama-qarshilik kuchayadi. Qahramon uchun og'riqli bo'lgan narsa faqat boshidan kechirgan voqealarning o'zi emas, balki ilgari ishongan

qadriyatlarining shubha ostida qolishidir. Insonning ishonch tizimi izdan chiqqan sharoitda hayot mazmuni haqidagi savollar ham keskinlashadi.

Biroq roman ruhiy inqirozni faqat tanazzul jarayoni sifatida talqin qilmaydi. Bonuning maktub yozishi, o'z hayotini xotirada qayta tiklashi va boshidan o'tgan voqealarni tahlil qilishi ma'naviy qarshilik shakli sifatida ko'rinadi. Qahramon o'z dardini so'zga aylantirar ekan, hayotining turli bosqichlariga ma'no berishga intiladi. Shu nuqtada epistolyar shakl oddiy kompozitsion vositadan psixologik o'zlikni tiklash mexanizmiga aylanadi.

Bonuning ruhiy olamida umidsizlik va umid o'rtasidagi qarama-qarshilik ham muhimdir. Og'ir voqealar qahramonning dunyo va insonlarga bo'lgan ishonchini zaiflashtiradi, biroq uning axloqiy qadriyatlarini butunlay yo'q qila olmaydi. Kechirish, fikrlash, o'z hayotini qayta baholash va suhbatdosh izlash ehtiyoji uning ruhiy dunyosida hayot bilan bog'lanish rishtalari saqlanib qolganini ko'rsatadi. Shu sababli Bonuni suitsidal diskurs doirasida tahlil qilishda qahramonni suitsidal shaxs sifatida to'g'ridan-to'g'ri tavsiflash ilmiy jihatdan asosli emas. Asarda muhimroq masala — og'ir ruhiy iztirobni yuzaga keltiruvchi yo'qotish, begonalashuv, xiyonat, ijtimoiy bosim va yolg'izlik motivlarining badiiy tizimidir. Aynan shu motivlar suitsidologik tadqiqotlarda insonning ruhiy tangligi bilan bog'lanadigan omillarga tipologik jihatdan yaqinlashadi. Asarning avvalgi ma'naviy uyg'onish konsepsiyasi ham yangi talqinda o'z ahamiyatini saqlab qoladi. Bonuning o'zligini anglashga intilishi ruhiy inqirozga qarshi turuvchi ichki kuch sifatida namoyon bo'ladi. Qahramonning hayotiy tajribasini fikriy qayta ishlashi, ma'naviy mezonlarini saqlashga urinishi va o'z shaxsiyatini yo'qotmasligi uning badiiy evolyutsiyasining asosini tashkil qiladi. Shu ma'noda romanda ma'naviy uyg'onish va ruhiy inqiroz dialektik birlikda namoyon bo'ladi. Ruhiy tanglik o'zlikning butunlay yemirilishini emas, ayrim hollarda insonning o'z hayoti va qadriyatlariga yangicha nazar tashlashini ham yuzaga keltiradi. Iqbol Mirzo Bonu obrazi orqali ayolning og'ir hayotiy sinovlardan keyingi ichki holatini tasvirlar ekan, insonning ruhiy chidamliligi, o'zini anglash va hayot mazmunini qayta izlash muammolarini markazga olib chiqadi.

XULOSA

Iqbol Mirzoning Bonu romanida ayol ruhiyati yo'qotish, xiyonat, yolg'izlik, ijtimoiy bosim va ma'naviy iztirob bilan bog'liq murakkab psixologik jarayonlar orqali ochib beriladi. Mazkur holatlar suitsidal diskurs bilan bog'liq xavf omillariga tipologik jihatdan yaqin bo'lsa-da, romanda ularni bevosita o'z joniga qasd qilish harakati sifatida baholash uchun asos yetarli emas.

Asarning muhim badiiy xususiyati shundaki, ruhiy inqiroz qahramonning o'zligini butunlay yo'qotishi bilan emas, o'z hayotini qayta anglash va ma'naviy tayanchlarini saqlashga intilishi bilan uyg'unlashadi. Epistolyar bayon, ichki monolog va xotira Bonuning ruhiy iztirobini ifodalash bilan birga, uning hayot mazmunini qayta qurish vositasiga ham aylanadi. Shu jihatdan Bonu romani zamonaviy o'zbek nasrida ayolning ruhiy inqirozi, yolg'izligi va ma'naviy qarshiligini o'rganish uchun muhim badiiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Mirzo, I. Bonu. — Toshkent: Factor Books, 2022. — 288 b.
- [2] Qur'onov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari. — Toshkent: Akademya, 2018. — 480 b.
- [3] Qizi, H.Z.M. Women's Roles and Gender Portrayal in Thomas Hardy's Works // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. — 2024. — Jild 2, № 57. — B. 344–347.
- [4] Khamzaeva, Z. Interpretation of the Female Image in the Novel Bonu from the Perspective of Decadence: Social Crisis and Contradiction of Values // Foreign Linguistics and Linguodidactics. — 2025. — Jild 3, № 2. — B. 17–22.
- [5] Qizi, H.Z.M. Fate, Morality and Women's Destiny: A Comparative Analysis of Tess of the d'Urbervilles and Bonu // Research Focus. — 2025. — Jild 4, Special Issue 1. — B. 184–186.
- [6] Hamzayeva, Z. The Conflict Between Pure and Socially Dominant Moral Principles in the Novels Tess of the d'Urbervilles and Bonu // ACTA NUUZ. — 2025. — Jild 1, № 1.4.1. — B. 332–333.
- [7] Хамзаева, З. Толкование женского образа в романе «Бону» с точки зрения декадентства: социальный кризис и противоречие ценностей // Зарубежная лингвистика и лингводидактика. — 2025. — Т. 3, № 2. — С. 17–22.

MATEMATIK MAQOLLARNING FOLKLORDAGI O'RNI VA PEDAGOGIK

AHAMIYATI

O'rayeva Darmon Saidaxmedovna

filologiya fanlari doktori, professor

Buxoro davlat universiteti, Buxoro 200100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada matematik folklor tushunchasi, uning o'ziga xos xususiyatlari hamda tarkibiga kiruvchi matematik maqollarning tabiati, semantik tuzilishi va xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni tahlil qilinadi. Matematik folklor tarkibida son, raqam, hisob-kitob, miqdor, makon, vaqt va geometrik tushunchalarning ifodalanishi misollar asosida yoritiladi. Matematik maqollarning xalqning kundalik hayoti, amaliy tajribasi va norasmiy matematik bilimlari bilan bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqollardagi son va raqamlarning nafaqat matematik, balki semantik, mantiqiy va didaktik vazifalari ham tahlil qilinadi. Matematik maqollar vositasida miqdoriy munosabatlarni anglash, geometrik shakllarni farqlash, makon va vaqt munosabatlarini tushunish, narsa va hodisalarning belgi-xususiyatlarini ajratish, guruhlash, inson tana a'zolari, samo jismlari, xalq taqvimini hamda pul hisob-kitobiga oid tushunchalarni shakllantirish imkoniyatlari ko'rsatiladi. Maqolada matematik folklordan ta'lim jarayonida foydalanish o'quvchilarning hisoblash malakalari, mantiqiy fikrlashi, nutqiy faolligi va bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali didaktik vosita bo'la olishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: folklor, matematik folklor, maqol, matematik maqol, xalq matematikasi, hisob-kitob, son, raqam, miqdor, mantiqiy fikrlash, xalq pedagogikasi, og'zaki ijod, matematik bilim, didaktik vosita.

Аннотация. В данной статье анализируется понятие математического фольклора, его специфические особенности, а также природа, семантическая структура и место математических пословиц в устном народном творчестве. На основе конкретных примеров рассматривается выражение в математическом фольклоре таких понятий, как число, цифра, счёт, количество, пространство, время и геометрические представления. Раскрывается взаимосвязь математических пословиц с повседневной жизнью народа, его практическим опытом и неформальными математическими знаниями. Кроме того, анализируются не только математические, но и семантические, логические и дидактические функции чисел и цифр в пословицах. Показаны возможности использования математических пословиц для осмысления количественных отношений, различения геометрических форм, понимания пространственных и временных отношений, определения признаков и свойств предметов и явлений, их группировки, а также формирования представлений о частях человеческого тела, небесных телах, народном календаре и денежных расчётах. Обосновывается положение о том, что использование математического фольклора в образовательном процессе может служить эффективным дидактическим средством развития у учащихся вычислительных навыков, логического мышления, речевой активности и познавательных способностей.

Ключевые слова: фольклор, математический фольклор, пословица, математическая пословица, народная математика, счёт, число, цифра, количество, логическое мышление, народная педагогика, устное народное творчество, математические знания, дидактическое средство.

Abstract. This article examines the concept of mathematical folklore, its distinctive features, as well as the nature, semantic structure, and role of mathematical proverbs in oral folk tradition. Particular attention is paid to the representation of numbers, calculation, quantity, space, time, and geometric concepts in mathematical folklore. The relationship between mathematical proverbs, everyday life, practical experience, and informal mathematical knowledge is discussed through relevant examples. The article also analyzes the mathematical, semantic, logical, and didactic functions of numbers and numerical expressions used in proverbs. It demonstrates the potential of mathematical proverbs for developing an understanding of quantitative relationships, geometric forms, spatial and temporal concepts, classification, human body parts, celestial objects, folk calendars, and monetary calculations. The study emphasizes that the use of mathematical folklore in education can serve as an effective didactic tool for developing students' calculation skills, logical thinking, speech activity, and cognitive abilities.

Keywords: folklore, mathematical folklore, proverb, mathematical proverb, folk mathematics, calculation, numbers, quantity, logical thinking, folk pedagogy, oral tradition, mathematical knowledge, didactic tool.

KIRISH

Matematik folklor – og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan, xalq orasida keng tarqalgan, mazmunan va mantiqan hisob-kitobga asoslangan, tarkibida sonlar qatnashgan og'zaki ijod namunalari. Bunga shunday xususiyatga ega topishmoqlar, tez aytishlar, bolalar o'yinlari, ertaklar qatorida maqollar ham mansubdir. Ularda, odatda, matematik jargon, matematik natija o'z aksini topadi.

Muallifi aniqlanmagan bunday folklor namunalari tor ma'noda "xalq matematikasi" yoki "matematik folklor" deb ataladi. Ular nafaqat xalq, balki folklorshunos va matematiklar uchun ham qadrlidir. Bunday ijod namunalarida umume'tirof etilgan natijalar qayd etilgandir.

Matematik maqollar matematikaga aloqasi bo'lmagan odamlar nutqida ham uchrayveradi. Ularda xalq matematikasi, ya'ni norasmiy matematika ifoda etilgan. "Matematik folklor" atamasi matematik hamjamiyatda ezoterik madaniyat va amaliyotning turli jihatlarini tasvirlash uchun ham ishlatilishi mumkin.

Bu dunyo – hisob-kitobli dunyo. Shuning uchun har bir inson asosiy matematik bilimlarni egallagan bo'lishi shart. Bunda matematik mazmundagi maqollarning alohida o'rni va ahamiyati mavjud. Ularda hisob-kitobga amal qilishning muhimligi alohida ta'kidlanganiga guvoh bo'lish mumkin. Bunga quyidagi maqollar misol bo'la oladi:

Hisobini bilgan – bir yil yetim,

Hisobini bilmagan – o'lguncha yetim.

Hisobini bilmagan hamyonidan ayrilar.

Ushbu maqollarda hisob-kitobni bilish oddiy matematik amal sifatidagina emas, balki insonning kundalik hayoti, turmush tajribasi va iqtisodiy faoliyati uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikma sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan matematik folklor xalqning hayotiy tajribasi bilan matematik tafakkur o'rtasidagi bog'lanishni namoyon etadi.

Insonning matematik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish muammosi har doim xalq pedagogikasining muhim muammolaridan biri bo'lib kelgan. Elementar matematik tushunchalarni shakllantirish aqliy rivojlanish va kognitiv qobiliyatlarni o'stirishga xizmat qilishini e'tiborga olib, matematik folklor tarkibida matematik maqollar ham yaratilgan.

Matematika jiddiy va aniq fanlardan biri bo'lgani uchun hamma unga bir xil qiziqish bilan yondashavermaydi. Ammo matematik bilimlar kundalik hayotda doimiy ravishda zarur bo'ladi. Shuni inobatga olib, har bir insonni matematikaning o'ziga xos olamiga yaqinlashtirishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolda matematik folklorning muhim tarkibiy qismi bo'lgan matematik maqollarning semantik xususiyatlari, ularda son va hisob-kitob tushunchalarining ifodalanishi hamda ta'lim jarayonidagi pedagogik-didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish maqsad qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini xalq og'zaki ijodi tarkibida shakllangan, son, raqam, hisob-kitob, miqdor, vaqt, makon va geometrik tushunchalar ifodalangan matematik maqollar tashkil etadi.

Matematik maqollar xalq maqollarining alohida mavzuiy qatlamini hosil qiladi. Ularda hisob-kitob jarayoni miqdoriy va fazoviy nuqtai nazardan ifodalanadi. Bunday maqollarning asosiy belgilaridan biri ularning tarkibida son va raqamlarning o'rin tutishi bilan bog'liq. Shuningdek, ularda eng oddiy hisob bilan bog'liq tushunchalar ham aks etadi.

Tadqiqot jarayonida matematik mazmunga ega maqollarni mazmuniy jihatdan guruhlash, ular tarkibidagi son va raqamlarning vazifasini kuzatish, matematik ifodalarni tahlil qilish, semantik va mantiqiy munosabatlarni aniqlash usullaridan foydalanildi.

Shuningdek, matematik maqollarning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashda ularning miqdoriy munosabatlarni anglash, geometrik shakllarni farqlash, makon va vaqt munosabatlarini tushunish, obyektlarning belgi-xususiyatlarini ajratish, narsalarni guruhlash, inson tana a'zolari, samo jismlari, xalq taqvim va pul hisob-kitobiga oid tushunchalarni shakllantirishdagi vazifalari asos qilib olindi.

Masalan, "Ikki o'n besh bir o'ttiz" maqoli matematik ko'rinishda ikki xil tavsiya qilinishi mumkin:

$$15 \times 2 = 30$$

$$15 + 15 = 30$$

Demak, matematik maqollardagi so'zlar son va raqamlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Yuqoridagi maqolning verbal ko'rinishida 2 (ikki), 10 (o'n), 5 (besh), 1 (bir), 30 (o'ttiz) raqamlaridan so'z (ikki, bir, o'ttiz) va so'z birikmasi (o'n besh) sifatida foydalanib, yaxlit va ixcham matn yaratilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar matematik maqollar xalqning matematik tafakkuri, amaliy tajribasi va og'zaki ijodining o'zaro bog'liqligini namoyon etishini ko'rsatadi. Bunday maqollarda sonlar oddiy raqamli ko'rsatkich sifatidagina emas, balki muayyan fikrni ixcham, obrazli va ta'sirchan ifodalash vositasi sifatida ham qatnashadi.

Matematik maqollarda arifmetik hisoblar va geometrik modellari alohida o'rin tutadi. Ular tinglovchini izlovchiga aylantiradi. Maqol mazmunini anglash uchun tinglovchi undagi sonlar, miqdoriy munosabatlar va mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashi talab etiladi.

Matematik maqollar hisoblash o'yini sifatida ham namoyon bo'la oladi. Ular o'zida sonlarni qo'shish, ko'paytirish, ayirish va bo'lish natijasida paydo bo'ladigan hosilalarni nafaqat aqliy, balki hissiy va mantiqiy jihatdan idrok etish lozimligini ko'rsatadi.

Masalan:

“Sanamay sakkiz dema, o'ylamay – o'ttiz”.

Ushbu maqolda hisob-kitobdan ko'ra hissiy undov va insonni o'ylab ish qilishga chaqirish xususiyati yetakchilik qilishi ko'rinib turadi.

Matematik maqollar vositasida matematikaga xos qiyinchilikni folklor ma'lum darajada niqoblaydi. Ular kishini ko'proq mantiqiy fikrlashga o'rgatadi. Shu sababli darslarda raqam qo'llangan maqollarni tanlab, o'quvchilarga “Yo'qotilgan raqam nomlarini maqollarga kiriting” kabi vazifalarni berish mumkin.

Masalan:

“(Yetti) o'lchab, (bir) kes”.

“(Yuz) so'm puling bo'lmasa ham, (bir)ta do'sting bo'lsin”.

“(Bir) yigitga (yetmish ikki) hunar oz”.

Bunday topshiriqlarda o'quvchi maqolning mazmunini tiklash bilan bir vaqtda sonlarni eslaydi, ularning nutqdagi o'rnini aniqlaydi va mantiqiy bog'lanishlarni anglaydi. Bunday maqollar to'plangan bilim va hissiy tajribalarni umumlashtirish uchun muhimdir.

Matematik maqollar matematika asoslarini o'zlashtirishda, nutqni rivojlantirishda va mantiqiy fikrga kelishda samarali didaktik vosita vazifasini bajara oladi. Ularning mazmuniy xususiyatlarini quyidagi yo'nalishlarda ko'rish mumkin.

1. Miqdoriy munosabatlarni o'rnatishda.

“Birniki mingga, mingniki tumanga”.

“Birni ko'rib fikr qil, mingni ko'rib shukr qil”.

Bu kabi maqollarda sonlar muayyan miqdorni ifodalash bilan birga, narsa va hodisalar o'rtasidagi miqdoriy munosabatlarni anglashga ham xizmat qiladi.

2. Geometrik shakllarni farqlashda.

“Uyning to'rt burjidan bir burji asal, qolgan uch burji zahar”.

Maqolda “to'rt burj”, “bir burj”, “uch burj” kabi ifodalar orqali son va fazoviy tushunchalarning o'zaro munosabati namoyon bo'ladi.

3. Makon va vaqt ichida harakat qilish qobiliyatini o'stirishda.

“Oyning o'n beshi qorong'u bo'lsa, o'n beshi yorug'”.

“Bir kun tuz ichgan joyingga qirq kun salom ber”.

“Uch kun barvaqt turgan bir kun yutar”.

Ushbu misollarda sonlar vaqt tushunchasi bilan bog'lanib, kun, oy va yil kabi vaqt birliklarini ifodalashda ishtirok etadi.

4. Obyekt va subyektlarning belgi-xususiyatlarini ajratib olishda.

“O'nta bo'lsa o'rni boshqa, qirqta bo'lsa qilig'i”.

“Har zog'da ming dog'”.

“Poraxo'rning ko'zi beshta, qo'li to'rtta”.

Bu kabi maqollarda sonlar orqali inson, narsa yoki hodisaning muayyan xususiyati obrazli tarzda ifodalanadi.

5. Avval bittadan, so'ngra ikkitadan narsalarni guruhlashda.

“Bir yo'talga ikki yo'tal”.

“Bir kesak bilan ikki chumchuqni urib bo'lmas”.

“Ikki quyonni quvlagan birini ham tutolmas”.

Mazkur misollar “bir” va “ikki” tushunchalarini taqqoslash, narsalarni son jihatidan guruhlash va ular o'rtasidagi munosabatni anglash imkonini beradi.

6. Inson tana a'zolarini bilishda.

“O'ttiz tish orasidan chiqqan gap o'ttiz elga tarqalar”.

“Semizning oyog'i sakkiz”.

“Bir ko'zlilar eliga borsang, bir ko'zingni qisib yur”.

Ushbu maqollarda inson tana a'zolari sonlar bilan birgalikda kelib, muayyan hayotiy va axloqiy mazmunni ifodalaydi.

7. Samo jismlarini sanashda.

“Yetmish yulduz yarim oyga tatimas”.

Bu kabi maqollar son va samo jismlari haqidagi tasavvurlarning folklordagi ifodasini ko'rsatadi.

8. Xalq taqvimi hisobini atashda.

"Sakson kunda saboq, to'qson kunda taboq".

Mazkur misolda sonlar xalqning vaqt va taqvim bilan bog'liq qarashlarini ifodalash vositasi sifatida ishtirok etadi.

9. Pul hisob-kitobida.

"Nasiyaning o'n so'midan naqdning bir so'mi yaxshi".

"Turkistonda qo'y bir so'm, kela-kela o'n bir so'm".

Pul bilan bog'liq maqollarda matematik tushunchalar bevosita kundalik iqtisodiy munosabatlar bilan birlashadi. Ular orqali hisob-kitob qilish, qiymatni taqqoslash va tejamkorlik kabi hayotiy ko'nikmalarga e'tibor qaratiladi.

Matematik maqollarda ko'pincha tejamkorlik va isrofgarchilik masalalari ham ifodalanadi. Bunga quyidagi maqollarni misol qilish mumkin:

"Asal desang, bir kemir, qo'l tiqsang, ikki kemir".

"Kallaklab yoqsang, qirq yilga yetar, qo'porib yoqsang – bir yilga".

"Sog'ib ichsang, ming kunlik, sotib yesang, bir kunlik".

"Qirib yesang, qirq kunga yetar, o'yib yesang – o'n kunga".

Ushbu misollarda son va miqdor tushunchalari orqali insonni tejamkorlikka, mavjud ne'matlardan oqilona foydalanishga va uzoqni ko'zlab ish tutishga chaqiruvchi xalqona fikrlar ifodalanadi. Demak, matematik maqollarda matematik mazmun bilan tarbiyaviy mazmun bir-biriga uyg'unlashadi.

Shu bilan birga, matematik maqollardan ta'lim jarayonida foydalanish fanlararo integratsiya uchun ham imkoniyat yaratadi. Maqolning lisoniy mazmuni o'quvchining nutqini rivojlantirsa, uning tarkibidagi son, miqdor va hisob-kitob elementlari matematik fikrlashga undaydi. Natijada o'quvchi bir vaqtning o'zida ham xalq og'zaki ijodi namunasini anglaydi, ham matematik munosabatlarni tahlil qiladi.

Matematik maqollarni o'rganish jarayonida o'quvchi sonlarni shunchaki eslab qolish bilan cheklanmaydi. U sonlar o'rtasidagi munosabatni aniqlaydi, maqolning ko'chma va to'g'ri ma'nolarini taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi. Bu esa matematik folklorning kognitiv va didaktik imkoniyatlarini namoyon etadi.

XULOSA

Matematik folklor xalq og'zaki ijodining o'ziga xos tarkibiy qismi bo'lib, unda xalqning hisob-kitob, son, miqdor, makon, vaqt va boshqa matematik tushunchalar bilan bog'liq bilim hamda tajribalari badiiy va ixcham shaklda ifodalanadi. Uning tarkibiga matematik mazmunga ega topishmoqlar, tez aytishlar, bolalar o'yinlari, ertaklar va maqollar kirishi mumkin.

Matematik maqollar esa xalq maqollarining alohida mavzuiy qatlamini tashkil qiladi. Ularning muhim belgilaridan biri son, raqam va hisob-kitob bilan bog'liq tushunchalarning faol qo'llanilishidir. Bunday maqollarda sonlar ba'zan aniq miqdorni ifodalasa, boshqa holatlarda obrazli, mantiqiy va tarbiyaviy mazmunni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

Tahlil qilingan misollar matematik maqollarning miqdoriy munosabatlarni o'rnatish, geometrik va fazoviy tushunchalarni anglash, vaqtni hisoblash, narsa va hodisalarni guruhlash, inson tana a'zolari, samo jismlari, xalq taqvimi va pul hisob-kitobiga oid tushunchalarni shakllantirish imkoniyatiga ega ekanini ko'rsatadi.

Matematik maqollarning yana bir muhim xususiyati ularning tarbiyaviy mazmunidir. Ayniqsa, tejamkorlik, isrofgarchilikdan saqlanish, hisob-kitobli bo'lish, mavjud imkoniyatdan oqilona foydalanish kabi g'oyalar matematik mazmun bilan uyg'un holda ifodalanadi.

Shuningdek, matematik maqollar matematika asoslarini o'zlashtirish, nutqni rivojlantirish va mantiqiy fikrlashni shakllantirishda samarali didaktik vosita vazifasini bajara oladi. Dars jarayonida maqollardagi tushirib qoldirilgan sonlarni topish, ularni matematik ifodaga aylantirish, sonlarning semantik vazifasini aniqlash va maqol mazmunini izohlash kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Umuman aytganda, maqollar tarkibida matematikaga oid so'zlar, son va raqamlarni ko'p uchratish mumkin. Ular xalqning ko'p asrlik amaliy tajribasi, matematik kuzatuvlari va hayotiy xulosalarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu bois matematik folklor va, xususan, matematik maqollar matematik bilimlarni mustahkamlash, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, nutqiy kompetensiyani oshirish hamda xalq pedagogikasining boy imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanishga xizmat qila oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Волина В.В. Пословицы, поговорки, ребусы / Ред. Н.Б. Петрова. – СПб: «Дидактика-плюс», 1997. – 224 с.
- [2] Mirzayev T. Soʻzdan soʻzning farqi bor / Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2003. – B. 3-5.
- [3]<https://bilimlar.uz/matematik-maqollar-toplami/>

ALISHER NAVOIY NASRIY-BIOGRAFIK ASARLARIDA FANO VA BAQO TALQINI

Kaxxarova Shaxnoza Abdimuminovna

Filologiya fanlari nomzodi, professor

Xalqaro innovatsion universitet, Qarshi 180100, Oʻzbekiston

E-mail: shaxnozaqahhorova7331@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi Alisher Navoiyning nasriy-biografik asarlari – “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, shuningdek “Hayrat ul-abror” va “Lison ut-tayr” dostonlari asosida tasavvufning markaziy kategoriyalaridan biri boʻlgan fano va baqo tushunchalarining badiiy-falsafiy talqini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, fano va baqo, tasavvuf, murshid, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr”, naqshbandiylik.

Abstract. This thesis provides a scientific and theoretical analysis of the artistic and philosophical interpretation of the concepts of *fanā* and *baqā*, which are among the central categories of Sufism, based on Alisher Navoi's prose biographical works, including *Khamsat ul-Mutahayyirin*, *Nasoyim ul-Muhabbat*, and *Holoti Sayyid Hasan Ardasher*, as well as his epics *Hayrat ul-Abror* and *Lison ut-Tayr*.

Keywords: Alisher Navoi, *fanā* and *baqā*, Sufism, murshid, *Khamsat ul-Mutahayyirin*, *Hayrat ul-Abror*, *Lison ut-Tayr*, Naqshbandiyya.

Аннотация. В данной тезисной работе на основе прозаико-биографических произведений Алишера Навои — «Хамсат ул-мутахаййирин», «Насойим ул-мухаббат», «Холоти Саййид Хасан Ардашер», а также поэм «Хайрат ул-аброр» и «Лисон ут-тайр» — в научно-теоретическом аспекте анализируется художественно-философская интерпретация понятий «фана» и «бака», являющихся одними из центральных категорий суфизма.

Ключевые слова: Алишер Навои, фана и бака, суфизм, муриид, «Хамсат ул-мутахаййирин», «Хайрат ул-аброр», «Лисон ут-тайр», нақшбандия.

KIRISH

Fano (yoʻqlik, oʻzlikdan kechish) va baqo (Haq bilan abadiy qolish) tasavvuf taʼlimotining ontologik va axloqiy poydevorini tashkil etuvchi tushunchalardir. Bu tushunchalar Sharq falsafiy-adabiy tafakkurida IX–X asrlardan eʼtiboran shakllana boshlagan boʻlib, XV asrga kelib, Abdurahmon Jomiy va uning izdoshi Alisher Navoiy ijodida yuksak badiiy-falsafiy talqinini topdi. Navoiy shaxsiyatini tasavvufdan ayro holda oʻrganib boʻlmazligi zamonaviy navoiyshunoslikda umum eʼtirof etilgan qoidadir.

Muammoning qoʻyilishi shundan iboratki, fano va baqo Navoiy ijodida koʻpincha faqat doston matnlari (“Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr”) misolida oʻrganilib, uning nasriy-biografik asarlaridagi – yaʼni real tarixiy shaxslar (Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher) haqidagi guvohliklar shaklidagi – talqinlar tadqiqotlarda ikkinchi darajali oʻrin egallaydi. Aynan shu boʻshliqni toʻldirish maqsadida ushbu tezisdagi nasriy manbalar birlamchi tahlil obʼekti sifatida olinadi. Tadqiqotning maqsadi – Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Nasoyim ul-muhabbat” va “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asarlaridagi fano-baqoga oid guvohliklarni sistemalashtirish hamda ularni doston matnlaridagi (“Hayrat ul-abror”, “Lison ut-tayr”) badiiy talqinlar bilan qiyoslab, yaxlit falsafiy-biografik manzara hosil qilishdir. Vazifalar qatoriga quyidagilar kiradi: 1) Navoiy oʻqigan va taʼsirlangan tasavvufiy manbalarni aniqlash; 2) uning murshidlari – Jomiy va Sayyid Hasan Ardasher bilan bergan taʼriflarini tahlil qilish; 3) “Hayrat ul-abror” va “Lison ut-tayr” dostonlaridagi fano-baqo obrazlar tizimini (naqsh-naqqosh, parvona-sham, dengiz-toʻlqin) ochib berish; 4) bu talqinlarning naqshbandiylik tariqati bilan bogʻliqligini asoslash.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot uchun material sifatida Alisher Navoiyning 20 jildlik Mukammal asarlar toʻplamiga (Toshkent: Fan, 1991–1999) kiritilgan “Xamsat ul-mutahayyirin” (15-jild), “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” (15-jild), “Nasoyim ul-muhabbat” (17-jild), “Hayrat ul-abror” (7-jild) va “Lison ut-tayr” (12-jild) matnlari xizmat qiladi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: a) matn tahlili (close reading) metodi – Navoiy nasriy asarlaridagi fano-baqoga oid parchalarni aniq matn asosida sharhlash uchun; b) qiyosiy-tarixiy metod – nasriy asarlardagi biografik guvohliklarni doston matnlaridagi badiiy talqinlar bilan solishtirish uchun; v) motivlar tahlili metodi – “Hayrat ul-abror”dagi naqsh-naqqosh va parvona-sham motivlarining ramziy-semantik yukini ochish uchun; g) germevtik yondashuv – tasavvufiy istilohlarning (fano, baqo, faqr, vodi) kontekstual ma’nosini aniqlash uchun.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Navoiyning fano-baqo talqini tasodifiy emas, balki aniq matnshunoslik manbalariga tayanadi. “Xamsat ul-mutahayyirin”da shoir ustoz Abdurahmon Jomiy rahbarligida o’qigan asarlar sifatida “Lavoyeh”, “Sharhi ruboiyot”, “Lavome”, “Nafahot ul-uns”, “Ashi’at ul-lamaot”, “Shavohid un-nubuvvat”, Xoja Ubaydulloh Ahrorning “Risolai volidiya”si, Xoja Muhammad Porsoning “Qudsiya”si va Xoja Abdulloh Ansoriyning “Ilohiynoma”sini sanaydi. “Nasoyim ul-muhabbat”da esa 100 dan ortiq manba zikr etilib, jumladan Hujviriyning “Kashf ul-mahjub”, Qushayriyning “Risolay Qushayriy”, Sulamiyning “Tabaqot us-sufiya”, Abdulloh Ansoriyning “Manozil us-soirin”, Muhammad ibn Munavvarning “Asror ut-tavhid” va Abu Is’hoq Dehlaviyning “Asror ul-avliyo” asarlari alohida tilga olinadi. Bu ro’yxat shuni asoslaydiki, Navoiy fano-baqo ta’limotini mavhum tarzda emas, balki islom tasavvufining eng nufuzli manbalari orqali, chuqur matnshunoslik saviyasida o’zlashtirgan.

Bu faktning yana bir dalili – shoirning forsiy she’rlari uchun maxsus “Foni” taxallusini tanlashidir. Taxallus tanlovi shunchaki adabiy an’ana emas, balki shoirning fano tushunchasiga ichki-shaxsiy munosabatining ko’rsatkichi sifatida baholanishi lozim.

Navoiyning so’fiyona qarashlari shakllanishida ikki shaxs – Abdurahmon Jomiy va Sayyid Hasan Ardasher – hal qiluvchi rol o’ynagan. Jomiyni ta’riflab, Navoiy uni “koshifi sirri Iloh” (ilohiyot sirlarining kashfiyotchisi), “murshidi ahli tavhid” (vahdat tarafdorlarining rahnamosi), “piri solikon” (tariqat ahlining piri) va “hodii rohi fano” (fano yo’lining rahnamosi) sifatlarida ta’riflaydi. Bu ta’riflarning barchasi Jomiyni oddiy so’fiy emas, balki tariqat rahbari – pir maqomiga ko’taradi.

Sayyid Hasan Ardasher esa, Navoiy guvohligicha, bunday rasmiy maqomga ega bo’lmagan oddiy darvesh bo’lgan, biroq xulq-atvori, saxovati bilan Jomiyga tenglashtiriladi. Marsiyada Navoiy uni “Bahri urfon duri” deb ta’riflaydi, “Nasoyim ul-muhabbat”da esa “Bu haqir faqr tarixida va fano jodasida alardek tamom kishi oz ko’rubmen”, deb yozadi. Muhimi, aynan Sayyid Hasan Ardasher yosh Navoiyni faqr fano tariqiga birinchilardan bo’lib da’vat etgan: “Va bu faqirni faqr tariqiga dalolat va irshod qilurlar erdi”. Bu – tadqiqot uchun muhim biografik fakt: fano Navoiy uchun kitobiy g’oya bo’lishdan oldin, yoshlik chog’idayoq shaxsiy da’vat va tarbiya orqali singdirilgan hayotiy maslak bo’lgan.

Dostonning 3–6-boblarini tashkil etuvchi munojotlarda Navoiy Allohning azaliy va abadiy baqoligini quyidagicha ifodalaydi:

“Ne bo’lib avvalda bidoyat sanga,

Ne kelib oxirda nihoya sanga.

Avval o’zung, oxiru mobayn o’zung,

Borchag’a xoliq, borchag’a ayn o’zung”. Beshinchi na’tda esa me’roj voqeasi orqali faqr fano g’oyasi ochiladi:

“Olti jihat qaydidin ixroj o’lub,

To’rt guhar tarki anga toj o’lub...

Anda yetib gum bo’lubon o’trusi,

Har necha ko’z solsa, baqo ko’zgusi”. Alohida e’tiborga molik badiiy usul – Xoja Bahouddin Naqshbandga bag’ishlangan madhiyada “naqsh” so’zi va uning hosilalarining har baytda 2-3 marta takrorlanishi (jami 15 baytda o’nlab marta) bo’lib, bu Navoiyning yuksak so’z san’atkorligini namoyon etuvchi konseptual metafora hisoblanadi: naqqosh – Yaratuvchi, naqsh – borliq, fano naqshi esa o’zlikning yo’qolishi ramzidir. Madhiyaning yakunlovchi bayti

“Turfa bukim naqshga ko’z solmayin,

Jonida juz naqshi baqo qolmayin” – fano orqaligina baqoga erishish mumkinligi haqidagi asosiy g’oyani jamlaydi.

Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr”iga javoban yozilgan “Lison ut-tayr”da Semurg’ Haq, Hudhud esa pir-murshidning ramziy obrazlari sifatida talqin etiladi. Navoiy tariqatning yetti vodiysi – Talab, Ishq, Ma’rifat, Istig’no, Hayrat, Tavhid va Faqr fano – tizimini keltirib, yettinchi, yakuniy vodiyni quyidagicha ta’riflaydi:

“Mundin o’tsa o’trug’a kelmas yano,

Yo’l aro juz vodiysi faqr fano...

G'ayri haqkim, qodiri barhaqdur ul,

Borcha foniy, boqiya mutlaqdur ul". Ushbu vodiy sharhida keltirilgan "Parvonalar va sham" hikoyati alohida tahlilga loyiq: parvonalar shamga yaqinlashish orqali uni "tushunishga" urinadilar, biroq faqat o'zini olovga uragan, kuyib yagona qolgan parvonagina shamda "fano" bo'lib, maqsadga yetadi. Bu allegoriya orqali Navoiy asosiy tezisni ilgari suradi: nazariy bilim (so'z) bilan fano holatiga erishib bo'lmaydi, faqat amaliy-vujudiy tajriba (kuyish) orqaligina haqiqiy birlashuv mumkin. Dengiz va to'lqin motivi ham xuddi shu g'oyani takrorlaydi: to'lqin – olam, ya'ni fano timsoli; dengiz – Haq, ya'ni baqo timsoli; to'lqinning qisqa umri olam mavjudligining foniylikini ifodalaydi.

Tahlil qilingan barcha manbalarda fano-baqo talqinining aynan naqshbandiylik tariqati ruhida berilishi diqqatga sazovor. Bu – Navoiyning mazkur tariqatga bo'lgan ma'naviy moyilligining bilvosita dalili sifatida baholanadi. Shoir bir qit'asida xilvat dar anjuman, safar dar vatan, nazar dar qadam, hush dar dam kabi naqshbandiylik tamoyillarining mohiyatini sharhlaydi, "Xamsa" dostonlarida esa bu tariqatga uyg'un fikrlar muntazam uchraydi. Doston yakunida Navoiy o'z his-tuyg'ularini shunday izhor etadi:

"Himmatidin bizni ham etsun Xudoy

Faqr yo'lida g'ani, imong'a boy" – bu misralar shoirning shaxsan shu yo'lga moyilligini tasdiqlaydi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijalari Alisher Navoiyning fano va baqo haqidagi qarashlari tasodifiy yoki umumiy adabiy an'anaga ergashish natijasida shakllanmaganini, balki shoir tomonidan mutolaa qilingan aniq tasavvufiy manbalar, jumladan, kamida o'n beshdan ortiq asar asosida yuzaga kelgan sistemali dunyoqarash ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, fano-baqo tushunchalari Navoiy uchun faqat nazariy-tasavvufiy qarashlar majmui bo'lib qolmay, balki shaxsiy-biografik tajriba bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Xususan, uning murshidlari Abdurahmon Jomiy va Sayyid Hasan Ardasher yoshligidanoq Navoiyni ushbu ma'naviy yo'lga da'vat etganlari mazkur tushunchalarning shoir ijodida nazariy mazmun bilan bir qatorda hayotiy-amaliy mohiyat ham kasb etganini ko'rsatadi. Umuman olganda, Navoiyning nasriy-biografik asarlari uning dostonlarida aks etgan fano-baqo talqinlarini chuqurroq anglash uchun muhim "biografik kalit" vazifasini bajaradi. Zero, shoirning hayotiy tajribasi, tasavvufiy muhit bilan munosabati va ma'naviy ustozlari haqidagi ma'lumotlarni uning badiiy asarlaridagi fano va baqo haqidagi qarashlar bilan qiyosiy o'rganish Navoiy tasavvufiy dunyoqarashining yaxlit va ilmiy asoslangan manzarasini yaratish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаххайрин. МАТ. 20 томли. Т.15. – Тошкент: Фан, 1999.
[2] Рамазонов Н. «Насойим ул-муҳаббат» ва унинг манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. – №1.
[3] Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. МАТ. 20 томли. Т.15. – Тошкент: Фан, 1999.
[4] Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 томли. Т.17. – Тошкент: Фан, 1999.
[5] Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик, 7-жилд. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброп. – Т.: «Фан», 1991.
[6] Рамазонов Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. Монография. – Тошкент: Фан, 2015.
[7] Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томли. Т.12. – Тошкент: Фан, 1999.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В СТРУКТУРЕ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Алимсандова Сайёра Амидьеевна

доктор педагогических наук,

профессор кафедры русского языка и литературы,

Кокандский государственный университет.

Коканд. E-mail: kokand-sayyora@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности формирования коммуникативной компетенции студентов в контексте модернизации государственных образовательных стандартов Республики Узбекистан. Автор анализирует переход к компетентностному подходу в обучении русскому языку как неродному, обусловленный ростом востребованности специалистов на современном рынке труда. В работе детально раскрывается компонентный состав коммуникативной компетенции, включая лингвистическую, грамматическую,

социолингвистическую, дискурсивную и социокультурную субкомпетенции. Особое внимание уделяется структуре формирования каждого компонента через систему знаний, умений и практических навыков. На основе трудов профессора В.И. Андрияновой обосновывается приоритет коммуникативной функции языка. В результате исследования определены ключевые методические ориентиры, позволяющие студентам успешно осуществлять межкультурный диалог, сохраняя национальную идентичность и преодолевая этнокультурные стереотипы.

Ключевые слова: Русский язык как неродной, компетентностный подход, коммуникативная компетенция, высшее образование в Узбекистане, социолингвистическая грамотность, дискурсивная компетенция, социокультурная адаптация, межкультурная коммуникация, образовательные стандарты.

Abstract. This article examines the specific features of developing students' communicative competence in the context of the modernization of state educational standards in the Republic of Uzbekistan. The author analyzes the transition to a competency-based approach in teaching Russian as a non-native language, driven by the growing demand for qualified specialists in the modern labor market. The study provides a detailed analysis of the component structure of communicative competence, including linguistic, grammatical, sociolinguistic, discursive, and sociocultural subcompetencies. Particular attention is paid to the formation of each component through a system of knowledge, abilities, and practical skills. Drawing on the works of Professor V. I. Andriyanova, the study substantiates the priority of the communicative function of language. The research identifies key methodological guidelines that enable students to successfully engage in intercultural dialogue while preserving their national identity and overcoming ethnocultural stereotypes.

Keywords: Russian as a non-native language, competency-based approach, communicative competence, higher education in Uzbekistan, sociolinguistic literacy, discursive competence, sociocultural adaptation, intercultural communication, educational standards.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня востребованность русского языка неуклонно растёт, поскольку он выступает не только инструментом межличностного взаимодействия, но и ключевым элементом профессионального общения на рынке труда, что значительно мотивирует студенческую молодёжь. Образовательные реформы в Республике Узбекистан обусловили модернизацию государственных стандартов обучения русскому языку с переходом к компетентностной модели. В отличие от традиционного накопления теоретических знаний, данный подход ориентирован на практику — способность гибко применять усвоенный материал для эффективного решения реальных задач в различных жизненных ситуациях.

В контексте преподавания русского языка под компетенцией понимается определённый уровень владения языком, который формируется посредством комплекса взаимосвязанных субкомпетенций: языковой, речевой, коммуникативной, социолингвистической, социокультурной, стратегической и других.

Анализируя значимость указанных компонентов, необходимо подчеркнуть приоритетную роль коммуникативной компетенции в структуре образовательного процесса. Главная задача преподавателя заключается в формировании у студентов практических умений и навыков, позволяющих свободно выражать мысли на неродном, русском, языке, передавать их в различных ситуациях взаимодействия, соблюдать языковые и речевые нормы, а также гибко адаптировать своё речевое поведение к условиям естественной коммуникации.

Основополагающий статус данного подхода находит отражение в трудах профессора В. И. Андрияновой, которая утверждала, что именно коммуникативный принцип является концептуальным фундаментом преподавания русского языка в иноязычной аудитории [1:257]. Исследователь обосновывала необходимость внедрения такой дидактической модели, которая обеспечивала бы комплексное освоение ключевых функций языка как инструмента передачи информации, познания, координации, прежде всего совместной деятельности, а также средства ценностно-нравственного и эстетического формирования личности при неизменном главенстве его коммуникативного назначения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалами исследования послужили научные труды, посвящённые методике преподавания русского языка как неродного, вопросам формирования коммуникативной компетенции, социолингвистике, социокультурной адаптации и компетентностному подходу в системе высшего образования [1–5].

В ходе исследования были использованы описательный, аналитический, сравнительный, коммуникативно-деятельностный и компетентностный методы. Описательный метод применялся для характеристики основных компонентов коммуникативной компетенции. Аналитический метод позволил выявить содержание знаний, умений и навыков, необходимых для формирования каждого компонента. Сравнительный метод использовался для сопоставления различных уровней владения русским языком и различных коммуникативных ситуаций. Компетентностный и коммуникативно-деятельностный подходы позволили рассмотреть процесс обучения с точки зрения практического применения языковых знаний в реальной коммуникации. В рамках исследования коммуникативная компетенция рассматривается как комплексное образование, включающее лингвистическую, грамматическую, социолингвистическую, дискурсивную и социокультурную субкомпетенции. Каждая из них анализируется с позиции формирования системы знаний, умений и практических навыков.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Лингвистическая, или грамматическая, субкомпетенция занимает фундаментальное место в иерархической структуре коммуникативной компетенции. Она представляет собой лексико-грамматический каркас, необходимый для построения логичных, точных и семантически осмысленных речевых высказываний. В процессе формирования теоретико-лексической базы студенты не просто запоминают отдельные слова, а осваивают терминологический, понятийный и фразеологический уровни изучаемого языка. Данный процесс включает тематический лексический минимум, ориентированный на актуальные социокультурные, общегуманитарные и профессиональные направления. Содержание обучения охватывает широкий спектр тем — от изучения ценностного и эстетического потенциала русского языка как мирового феномена до вопросов профессионального самоопределения личности, таких как «Моя профессия», «Личность и общество», а также страноведческого и межкультурного контекста, отражающего историю, специфику и современные реалии Узбекистана и России.

Одновременно студенты осваивают устойчивые речевые формулы и клише, регулирующие коммуникативные намерения говорящего: формулы приветствия и прощания, выражение благодарности, симпатии, радости или разочарования, а также способы аргументации и вежливого побуждения. Особое место занимает изучение фразеологии, устойчивых глагольных сочетаний и нормативных архаизмов, которые позволяют глубже понять национально-культурную специфику русского языка. На практико-деятельностном уровне сформированная когнитивная база преобразуется в практический речевой инструментарий. Студенты учатся создавать развёрнутые тексты и описания, посвящённые истории, географическому положению двух стран, спортивной индустрии, искусству и особенностям человеческого поведения. На этой основе формируется способность к сравнительному анализу, выражающаяся в умении сопоставлять социальные, медицинские и образовательные системы Узбекистана и России, выявлять общие и специфические черты национальных традиций и моделей поведения. В сфере дискурсивной практики лингвистическая субкомпетенция позволяет студентам аргументированно выражать индивидуальные предпочтения в различных сферах жизни, использовать синонимические средства для точного выделения релевантной информации и убеждения собеседника.

Продуктивная речевая деятельность на данном этапе переходит в область функционально-стилистического моделирования. Студенты овладевают навыками создания текстов различных жанров: деловых резюме, официальных объявлений, рекламных материалов, маршрутных схем, рецензий на культурные мероприятия и репортажей с выставок.

Процесс формирования языковой компетенции включает также развитие рецептивных и перцептивных навыков. Студенты учатся использовать различные стратегии чтения в зависимости от поставленной задачи: ознакомительное чтение для общего понимания содержания, поисковое или выборочное чтение для быстрого извлечения конкретной информации и изучающее чтение для глубокого смыслового анализа. Для предупреждения языковой интерференции и повышения точности речи особое внимание уделяется лексической вариативности, правильному употреблению паронимов и использованию перифраза как средства преодоления языковых трудностей. Важным показателем сформированности данной компетенции является уверенное владение безэквивалентной лексикой и реалиями в рамках изучаемой проблематики. Конструктивно-синтаксический, или грамматический, уровень является внутренним структурным компонентом языковой компетенции и развивается в двух основных направлениях. На когнитивно-теоретическом этапе студенты должны осознанно понимать морфемную структуру слова, включая систему приставок, корней, суффиксов и окончаний, а также чётко различать функциональные возможности самостоятельных и служебных частей речи. На функционально-коммуникативном этапе данный уровень обеспечивает способность правильно

использовать грамматические категории в устной и письменной речи. Это позволяет студентам не только понимать чужую речь, но и самостоятельно создавать стилистически выверенные и грамматически нормативные высказывания в рамках академического и профессионального дискурса.

Формирование грамматической, социолингвистической и дискурсивной компетенций

Грамматическая компетенция представляет собой внутреннюю технологическую основу языковой подготовки. Для её полноценного формирования студент должен не только знать правила, но и обладать устойчивыми практическими навыками оперативного использования различных способов словообразования, формообразования и формоупотребления. Это предполагает способность правильно использовать морфологические категории и синтаксические модели как в спонтанном устном монологе или диалоге, так и в структурированной письменной речи, обеспечивая точность и нормативность передачи информации. Следующим важным уровнем коммуникативного развития студентов является социолингвистическая компетенция. Она представляет собой способность гибко и точно использовать соответствующие языковые формы, стили и экспрессивные средства в зависимости от коммуникативной цели, конкретной ситуации общения и социальных ролей участников коммуникации. Формирование социолингвистического компонента осуществляется по трём взаимосвязанным направлениям. Первое направление — когнитивно-теоретический уровень. Студенты осваивают специфические языковые характеристики текстов, обусловленные конкретными сферами человеческого общения, а также нормативные этикетные формулы, используемые в устной и письменной речи изучаемого языка.

Второе направление — практико-деятельностный уровень. Студенты учатся применять изученные этикетные формы в реальной коммуникации: приветствовать и провожать собеседника, выражать благодарность и извинение, составлять личные и официальные деловые письма, академические резюме и профессиональные презентации. Третье направление — процессуально-деятельностный уровень. Студенты должны уверенно владеть навыками стилистического варьирования речевых единиц в зависимости от степени официальности коммуникативного контекста. Они должны уметь интерпретировать лингвокультурные факты и прецедентные феномены, интегрированные в определённый функциональный стиль текста. Важным условием сформированности данной компетенции является наличие глубоких фоновых знаний, позволяющих будущему специалисту преодолевать негативное влияние культурных стереотипов и адаптироваться к изменяющимся условиям общения с представителями других культурных и социальных групп. Связующим звеном и высшей точкой интеграции лексико-грамматических и социокультурных знаний является речевая, или дискурсивная, компетенция. Данная компетенция определяет способность студента самостоятельно строить связные, логически последовательные и развёрнутые высказывания различных функциональных стилей в устной и письменной форме.

Дискурсивная зрелость проявляется в умении ситуативно и грамматически правильно выбирать лексические единицы, синтаксические конструкции и средства текстовой связи в зависимости от жанра, композиционного типа высказывания — повествования, описания или рассуждения — и общей коммуникативной задачи.

Дискурсивный и социокультурный компоненты подготовки обеспечивают связность речи и её соответствие этнолингвистическим нормам. На уровне знаний речевая, или дискурсивная, компетенция предполагает понимание экстралингвистических факторов, композиционных закономерностей и лексико-грамматических средств связи различных типов текста. На уровне умений студенты учатся ситуативно выбирать языковые средства, использовать экспрессивную лексику и создавать логически последовательные тексты, включая статьи, эссе и письма, соблюдая синтагматические и парадигматические отношения.

На уровне навыков формируется способность структурировать текст в соответствии с конкретным жанром и управлять его модальностью — от нейтральной до эмоциональной.

Социокультурная компетенция обеспечивает возможность эффективно взаимодействовать с носителями русского языка при сохранении собственной узбекской национально-культурной идентичности. Её знаниевый компонент включает изучение культурных особенностей, традиций Узбекистана и России, а также различных регистров общения. На уровне умений студенты создают монологи и диалоги об истории, географии и общественной жизни двух стран, выявляют сходства и различия их культурных моделей и устанавливают межкультурные контакты в бытовой, учебной и профессиональной сферах.

На уровне практических навыков формируется способность преодолевать культурные стереотипы и вести равноправный диалог в условиях поликультурной среды. Важность всех видов компетенций определяется тем, что именно от уровня их сформированности зависит достижение

основной цели обучения русскому языку — способности свободно общаться на изучаемом языке, выражать свои мысли и понимать речь носителей языка. Особого внимания заслуживает социалингвистическая компетенция, которая заключается в умении выбирать способ выражения коммуникативного намерения, соответствующий конкретной ситуации и цели общения, с учётом социальных ролей участников речевого взаимодействия и характера отношений между ними.

Таким образом, все виды компетенций находятся в тесной взаимосвязи. Каждый обучающийся должен научиться строить грамматически правильные предложения, соответствующие нормам языка и конкретной ситуации общения. В результате формируется логически последовательное высказывание и осуществляется эффективный обмен информацией между участниками коммуникации с учётом культурных особенностей их речевого поведения.

Следовательно, целью обучения русскому языку является формирование коммуникативной компетенции, то есть способности свободно использовать русский язык в реальных жизненных, академических и профессиональных ситуациях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что формирование коммуникативной компетенции студентов при обучении русскому языку как неродному представляет собой комплексный процесс, включающий развитие взаимосвязанных лингвистических, грамматических, социалингвистических, дискурсивных и социокультурных компонентов.

Современный компетентностный подход предполагает переход от преимущественного накопления теоретических знаний к их практическому применению в реальных коммуникативных ситуациях. В связи с этим особое значение приобретают развитие устной и письменной речи, моделирование профессиональных ситуаций, работа с различными типами текстов, формирование социокультурных знаний и развитие навыков межкультурного взаимодействия.

Сформированная коммуникативная компетенция позволяет студентам свободно выражать свои мысли на русском языке, понимать речь собеседников, выбирать адекватные языковые средства в зависимости от коммуникативной ситуации и эффективно участвовать в межкультурной коммуникации.

При этом важным результатом обучения является не только практическое владение русским языком, но и способность студентов сохранять собственную национально-культурную идентичность, уважительно воспринимать другие культуры и преодолевать возможные этнокультурные стереотипы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андриянова В. И. Теория и практика обучения узбекских школьников устноречевому общению на русском языке: дис. ... д-ра пед. наук. — Ташкент, 1997. — 350 с.
- [2] Беликов В. И., Крысин Л. П. Социалингвистика. — Москва, 2001.
- [3] Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика: учебное пособие для вузов. — Москва, 1978.
- [4] Карасик В. И. Язык социального статуса. — Москва, 2002.
- [5] Компетенция // Словарь методических терминов. ГРАМОТА.РУ — справочно-информационный интернет-портал «Русский язык»

O‘ZBEK TILI TA’LIMIDA ELEKTRON LUG‘ATLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI

Narxodjayeva Xurshida Sharipovna

Filologiya fanlari doktori, professor

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston,

e-mail: xurshdanarxodjayeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili ta’limida elektron lug‘atlardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari hamda ularning ta’lim jarayonidagi amaliy ahamiyati yoritiladi. Elektron lug‘atlarning o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish, so‘zlarning ma’nosi, imlosi, talaffuzi va qo‘llanish xususiyatlarini mustaqil o‘rganish, shuningdek, lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy raqamli ta’lim muhiti sharoitida elektron lug‘atlardan foydalanishning qulayliklari, interaktivlik, tezkor qidiruv, multimedaviylik va individual ta’lim imkoniyatlari kabi didaktik xususiyatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, o‘zbek tili darslarida elektron lug‘atlardan samarali foydalanish usullari, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatini takomillashtirish imkoniyatlari hamda mavjud muammolari tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: elektron lugʻat, raqamli taʼlim, lugʻat bilan ishlash, didaktik imkoniyatlar, lingvistik kompetensiya, raqamli texnologiyalar, mustaqil taʼlim, interaktiv taʼlim, lugʻat boyligi, taʼlim samaradorligi.

Аннотация. В статье освещаются дидактические возможности использования электронных словарей в обучении узбекскому языку и их практическое значение в образовательном процессе. Анализируется роль электронных словарей в расширении словарного запаса учащихся, самостоятельном изучении значения, правописания, произношения и особенностей употребления слов, а также в формировании языковых компетенций. Особое внимание уделяется таким дидактическим характеристикам использования электронных словарей в условиях современной цифровой образовательной среды, как удобство, интерактивность, быстрый поиск, мультимедийность и возможности индивидуализации обучения. Кроме того, анализируются эффективные способы использования электронных словарей на уроках узбекского языка, возможности совершенствования деятельности учителя и учащихся, а также существующие проблемы.

Ключевые слова: электронный словарь, цифровое образование, работа со словарём, дидактические возможности, языковая компетенция, цифровые технологии, самостоятельное обучение, интерактивное обучение, словарный запас, эффективность обучения.

Abstract. This article examines the didactic potential of using electronic dictionaries in Uzbek language education and their practical significance in the educational process. It analyzes the role of electronic dictionaries in expanding students' vocabulary, independently learning the meaning, spelling, pronunciation, and usage patterns of words, as well as developing linguistic competencies. Particular attention is paid to the didactic characteristics of electronic dictionaries in the modern digital learning environment, including convenience, interactivity, rapid search, multimedia capabilities, and opportunities for individualized learning. The article also analyzes effective ways of using electronic dictionaries in Uzbek language lessons, opportunities for improving teacher and student activities, and existing challenges associated with their implementation.

Keywords: electronic dictionary, digital education, dictionary use, didactic opportunities, linguistic competence, digital technologies, self-directed learning, interactive learning, vocabulary development, learning effectiveness

KIRISH

Bugungi kunda taʼlim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi oʻquv jarayonini tashkil etishning anʼanaviy shakllarini takomillashtirish va yangi pedagogik imkoniyatlardan foydalanishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, raqamli taʼlim resurslarining kengayishi oʻquvchilarning bilim olish jarayonini individuallashtirish, axborotni tezkor izlash va mustaqil oʻzlashtirish imkoniyatlarini oshirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, elektron lugʻatlar til taʼlimining muhim raqamli vositalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ular anʼanaviy lugʻatlarga nisbatan soʻz va iboralarni tezkor izlash, maʼlumotlarni tizimli taqdim etish, ayrim hollarda talaffuz, misollar va boshqa qoʻshimcha lingvistik maʼlumotlardan foydalanish imkonini beradi [1].

Oʻzbek tili taʼlimida elektron lugʻatlardan foydalanish oʻquvchilarning lugʻat boyligini oshirish, soʻzlarning maʼnosini kontekst asosida anglash, toʻgʻri yozish va qoʻllash koʻnikmalarini shakllantirish hamda mustaqil ishlash kompetensiyasini rivojlantirish uchun muhim metodik imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Elektron lugʻatlarning qidiruv tizimi, tezkorlik va interaktivlik xususiyatlari oʻquvchining kerakli lingvistik maʼlumotni qisqa vaqt ichida topishiga yordam beradi. Shu bilan birga, bunday resurslardan foydalanish oʻqituvchiga dars jarayonida individual topshiriqlarni tashkil etish, lugʻat bilan ishlash koʻnikmalarini rivojlantirish va oʻquvchilarning mustaqil taʼlim faoliyatini qoʻllab-quvvatlash imkonini beradi [2].

Oʻzbek tilini oʻqitish metodikasida lugʻat bilan ishlash masalasi muhim yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Anʼanaviy bosma lugʻatlar til birliklarining izohi, imlosi, maʼnodoshlari, zid maʼnolari va boshqa xususiyatlarini oʻrganishda muhim manba boʻlib xizmat qilgan boʻlsa, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ushbu imkoniyatlarni elektron muhitda yanada kengaytirmoqda. Elektron lugʻatlarning taʼlim jarayoniga joriy etilishi natijasida oʻquvchi faqat tayyor maʼlumotni olish bilan cheklanib qolmay, kerakli til birligini mustaqil izlash, turli maʼnolarini qiyoslash, uning qoʻllanish holatlarini kuzatish va olingan maʼlumotni amaliy topshiriqlarda qoʻllash imkoniyatiga ega boʻladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'zbek tili ta'limida elektron lug'atlardan foydalanishning didaktik imkoniyatlarini aniqlash maqsadida lingvodidaktik, metodik va raqamli ta'limga oid ilmiy manbalar, o'zbek tilining elektron lug'atlari hamda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan raqamli resurslar material sifatida tanlandi. Tadqiqot jarayonida **tahlil, tavsiflash, qiyoslash, kuzatish, umumlashtirish va pedagogik modelashtirish** usullaridan foydalanildi. Elektron lug'atlarning funksional imkoniyatlari, jumladan, so'zlarni tezkor izlash, leksik birliklarning ma'nosi va imlosini aniqlash, qo'llanish holatlarini kuzatish hamda qo'shimcha lingvistik ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatlari metodik jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, an'anaviy bosma lug'atlar bilan elektron lug'atlarning ta'limiy xususiyatlari qiyoslanib, ularning o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirish, mustaqil ishlash, axborotni izlash va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdagi imkoniyatlari aniqlandi.

Tadqiqotda elektron lug'atlardan foydalanishga asoslangan topshiriq va mashqlarni modelashtirish orqali ularni o'zbek tili darslarining leksikologiya, imlo, nutq o'stirish va matn ustida ishlash jarayonlariga integratsiya qilish yo'llari ishlab chiqildi. Olingan natijalar elektron lug'atlardan maqsadli va metodik asosda foydalanish o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish hamda til o'rganish samaradorligini oshirishga xizmat qilishini aniqlashga yo'naltirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari o'zbek tili ta'limida elektron lug'atlardan foydalanish o'quvchilarning til birliklarini mustaqil o'zlashtirishi va lug'at bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun muhim didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Elektron lug'atlarning asosiy afzalligi zarur lingvistik ma'lumotni qisqa vaqt ichida izlash va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligidir. O'quvchi notanish so'zning ma'nosi, imlosi, talaffuzi, grammatik xususiyatlari yoki qo'llanish doirasini mustaqil aniqlashi mumkin. Bu jarayon o'quvchining tayyor bilimni qabul qilishi bilan cheklanib qolmasdan, axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish va amaliyotda qo'llash faoliyatini kuchaytiradi.

Elektron lug'atlarning didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish natijasida ularni o'zbek tili darslarining turli bosqichlarida qo'llash mumkinligi aniqlandi. Xususan, yangi mavzuni tushuntirish jarayonida o'quvchilarga muayyan so'zning izohini topish va uning ma'nolarini qiyoslash topshirig'i berilishi mumkin. Mustahkamlash bosqichida sinonim, antonim, omonim yoki ko'p ma'noli so'zlarni elektron lug'at yordamida aniqlash, ularni gap va matn tarkibida qo'llashga oid mashqlar tashkil etish mumkin. Mustaqil ta'lim jarayonida esa o'quvchilarga ma'lum bir mavzu doirasidagi yangi so'zlarni izlash, ularning izohlarini yozib olish va ushbu birliklar ishtirokida matn tuzish kabi topshiriqlar berilishi o'quvchilarning lug'aviy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.[3]

Elektron lug'atlardan foydalanishning yana bir muhim jihati ularning o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlash imkoniyati ekanligi bilan bog'liqligi aniqlandi. Bosma lug'atdan foydalanishda zarur birlikni topish uchun ma'lum vaqt va ko'nikma talab etilsa, elektron muhitdagi qidiruv mexanizmlari kerakli ma'lumotni tezkor aniqlash imkonini beradi. Natijada dars vaqtini samarali tashkil etish, individual topshiriqlarni bajarish va o'quvchining o'zlashtirish darajasiga mos faoliyatni yo'lga qo'yish imkoniyati kengayadi. Shu jihatdan elektron lug'atlar raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini to'ldiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Elektron lug'atlarning multimediasiy imkoniyatlari ham o'zbek tili ta'limi uchun muhim ahamiyatga ega. Ayrim elektron lug'atlarda matnli izoh bilan bir qatorda talaffuz, misollar va boshqa qo'shimcha ma'lumotlarning berilishi so'zning mazmunini kompleks o'zlashtirishga yordam beradi.

Ayniqsa, so'zning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki uning nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini ham ko'rsatish o'quvchining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun muhimdir. Bunda elektron lug'atni oddiy ma'lumotnoma sifatida emas, balki o'quv topshirig'ining tarkibiy vositasi sifatida qo'llash samaraliroq natija beradi [4].

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari elektron lug'atlardan foydalanishda ayrim metodik muammolar mavjudligini ham ko'rsatadi. Jumladan, barcha elektron lug'atlarda ma'lumotlarning to'liqligi va yangilanganlik darajasi bir xil emas. Ayrim resurslarda so'zlarning kontekstual qo'llanishi, uslubiy xususiyatlari yoki grammatik tavsifi yetarlicha yoritilmasligi mumkin. Bundan

tashqari, o'quvchilarning raqamli savodxonlik darajasi, internet va texnik vositalardan foydalanish imkoniyatlari ham ta'lim natijasiga ta'sir qiluvchi omillar hisoblanadi. Shu sababli elektron lug'atlardan foydalanish jarayonida o'qituvchining metodik rahbarligi muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Elektron lug'atlardan foydalanishning samaradorligini oshirish uchun ularni aniq o'quv maqsadi bilan bog'lash, topshiriqlarni o'quvchilarning yosh va bilim darajasiga moslashtirish hamda lug'at materiallarini amaliy nutqiy faoliyat bilan birlashtirish maqsadga muvofiq [6]. Masalan, ***“so'zni topish → ma'nosini aniqlash → sinonim va antonimlarini izlash → kontekstda qo'llash → mustaqil gap yoki matn tuzish”*** ketma-ketligi asosida tashkil etilgan topshiriqlar o'quvchining izlash, tahlil qilish va qo'llash faoliyatini izchil shakllantiradi. Bunday yondashuv elektron lug'atning texnik imkoniyatlarini bevosita pedagogik maqsad bilan bog'lashga yordam beradi.

XULOSA

Umuman olganda, natijalar elektron lug'atlar o'zbek tili ta'limida **lug'at boyligini kengaytirish, lingvistik kompetensiyani rivojlantirish, mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish va raqamli ta'lim muhitini takomillashtirish** uchun samarali didaktik vosita bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq ularning ta'limiy samaradorligi faqat texnologik imkoniyatlar bilan emas, balki elektron lug'atning ilmiy sifati, o'qituvchining metodik yondashuvi va o'quv topshiriqlarining to'g'ri tashkil etilishiga ham bog'liq.

Elektron lug'atlardan o'zbek tili ta'limida foydalanish zamonaviy raqamli ta'lim muhitining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng didaktik imkoniyatlar yaratadi. Bunday lug'atlardan tezkor qidiruv, interaktivlik, qulay foydalanish, multimedia elementlarini qo'llash va individual ishlash imkoniyatlari an'anaviy lug'atlardan foydalanish jarayonini to'ldiradi hamda o'quvchilarning lug'at bilan mustaqil ishlash faoliyatini faollashtiradi.

Ulardan maqsadli foydalanish orqali o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirish, so'zlarning ma'nosi, imlosi, talaffuzi va nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini o'zlashtirish, shuningdek, mustaqil izlanish va axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Ayniqsa, elektron lug'atlarni leksikologiya, imlo, nutq o'stirish va matn ustida ishlash bilan bog'liq amaliy topshiriqlarga integratsiya qilish ularning ta'limiy samaradorligini oshiradi.[7]

Shu bilan birga, elektron lug'atlardan foydalanishda lug'at ma'lumotlarining ilmiy aniqligi, mazmuniy to'liqligi, texnik qulayligi va o'quv maqsadlariga mosligi muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun o'zbek tili ta'limida elektron lug'atlardan foydalanish faqat texnologik yangilik sifatida emas, balki aniq metodik maqsad va pedagogik yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Kelgusida o'zbek tilining elektron lug'atlarini ta'lim ehtiyojlariga moslashtirish, ularda kontekstual misollar, audio materiallar, interaktiv mashqlar va avtomatik tahlil imkoniyatlarini kengaytirish o'zbek tili ta'limining raqamli imkoniyatlarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Botir Elov. Elektron lug'atlar, tezaurus, ontologiyalar elektron ta'limda zaruriy vositalar sifatida. “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar” Respublika I ilmiy-texnikaviy konferensiya. Vol. 1 №. 01, 2021. –B. 177.

[2] Muxamatova D. O'zbek tili tibbiy elektron lug'atlari amaliy leksikografik rivojlanishining yangi bosqichi sifatida. International scientific journal of biruni ISSN (E) 2181-2993 Volume 4, Issue 2, 2025. – B. 54.

[3] A.K.Ibragimov, F.I.Mo'minov. Methodology of optimization of training for young players // International Journal For Innovative Engineering and Management Research Vol 10 Issue 02, Feb2021 ISSN 2456 – 5083 Page 43-48.

[4] R.R.Raxmonov. Distribution of training loads at the stage of competitive preparation for middle runners // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com> ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 2, February 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 Pages 768-777.

[5] Dusmatova U. Elektron lug'atlar va ularning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni. Ilm fan xabarnomasi. Vol. 15 No. 02, 2026. <https://wosjournals.uz/index.php/ilm/issue/view/18>

[6] Abjalova M. Kompyuter lingvistikasi va o'zbek tilining raqamli resurslari bo'yicha tadqiqotlar. – Toshkent.

[7] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

ALISHER NAVOIY IJODI FORS VA AFG'ON OLIMLARI TADQIQIDA

Shirinova RaimaXakimovna¹, Xudoyberdiyeva Nigora Sherali qizi²

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi

davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi

ilmiy va xalqaro aloqalar bo'yicha prorektori, f.f.d.(DSc), professor.

²O'zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti dotsenti v.b., f.f.d.(PhD), Toshkent 100000, O'zbekiston
n.hudoyberdiyeva@uzswlu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarining Sharq mamlakatlarida, xususan, Eron va Afg'onistonda tarjima qilinishi, nashr etilishi va ilmiy jihatdan o'rganilishi masalalari tahlil etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Navoiy ijodiy merosining forsiy va dariy adabiy muhitga kirib borish jarayonini, tarjimon va olimlarning bu boradagi xizmatlarini hamda shoir ijodining Sharq adabiyotiga ko'rsatgan ta'sirini yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, biografik va tahliliy usullardan foydalanildi. Manbalar asosida Navoiy asarlarining dastlab fors tiliga tarjima qilingani, "Majolis un-nafois", "Mahbub ul-qulub", "Xamsa", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Devoni Foni" kabi asarlarning Eron va Afg'onistonda nashr etilgani aniqlandi. Shuningdek, Eronlik olim Husayn Muhammadzoda Siddiqning Navoiy poetik uslubining fors she'riyatiga ta'siri haqidagi qarashlari, afg'on olimlarining esa shoirning bunyodkorlik va saxovatpeshalik faoliyatiga oid tadqiqotlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari Navoiy merosining Sharq mamlakatlarida tarjima, nashr, ilmiy tadqiqot va ta'lim jarayonlari orqali keng tarqalganini ko'rsatadi. Navoiy ijodining mazkur mamlakatlarda o'rganilishi xalqlar o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tarjima, fors tili, Eron, Afg'oniston, navoiyshunoslik, Sharq adabiyoti.

Аннотация. В статье анализируются вопросы перевода, публикации и научного изучения произведений Алишера Навои в странах Востока, прежде всего в Иране и Афганистане. Основной целью исследования является освещение процесса проникновения литературного наследия Навои в персидскую и дарийскую литературную среду, деятельности переводчиков и ученых, а также влияния творчества поэта на восточную литературу. В исследовании использованы историко-сравнительный, источниковедческий, биографический и аналитический методы. На основе изученных материалов установлено, что переводы произведений Навои на персидский язык начались достаточно рано. В разные исторические периоды были переведены и опубликованы такие произведения, как «Маджалис ун-нафаис», «Махбуб ул-кулуб», «Хамса», «Мухокамат ул-лугатайн» и «Дивани Фоний». Особое внимание уделено взглядам иранского ученого Хусейна Мухаммадзаде Сиддика на влияние поэтического стиля Навои на развитие персидской поэзии. Также рассмотрен вклад афганских ученых в изучение Навои как поэта, мыслителя, государственного деятеля и созидательной личности. Результаты исследования показывают, что переводы, публикации и научные исследования произведений Навои в Иране и Афганистане способствовали расширению международного интереса к его наследию. Изучение творчества Навои также имеет важное значение для развития культурного и литературного диалога между народами.

Ключевые слова: Алишер Навои, перевод, персидский язык, Иран, Афганистан, навоиведение, восточная литература.

Abstract. This article examines the translation, publication, and scholarly study of Alisher Navoi's works in Eastern countries, particularly Iran and Afghanistan. The main purpose of the research is to explore the process through which Navoi's literary heritage entered Persian and Dari literary environments, to identify the contribution of translators and scholars, and to analyze the influence of his works on Eastern literature. The study applies historical-comparative, source-based, biographical, and analytical methods. The analyzed materials demonstrate that translations of Navoi's works into Persian began at an early stage and continued throughout subsequent centuries. Works such as "Majalis un-nafais," "Mahbub ul-qulub,"

“Khamsa,” “Muhokamat ul-lughatayn,” and “Divani Foni” were translated and published in Iran and Afghanistan at different periods. Particular attention is given to the views of Iranian scholar Hossein Mohammadzadeh Seddiq concerning the influence of Navoi’s poetic style on Persian poetry. The contribution of Afghan scholars to the study of Navoi as a poet, thinker, statesman, and constructive historical figure is also examined. The findings indicate that translations, publications, and scholarly research conducted in Iran and Afghanistan significantly contributed to the dissemination of Navoi’s literary heritage. The study of his works in these countries also promotes literary and cultural dialogue and strengthens historical ties among the peoples of the region.

Keywords: Alisher Navoi, translation, Persian language, Iran, Afghanistan, Navoi studies, Eastern literature.

KIRISH

Alisher Navoiy jahon adabiyoti va madaniy tafakkurining yirik namoyandalardan biri sifatida nafaqat o‘zbek adabiyoti, balki Sharq xalqlari adabiy jarayonida ham muhim o‘rin egallaydi. Uning ijodiy merosi o‘z davridan boshlab turli mamlakatlarda qiziqish uyg‘otib kelgan. Shoir asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi esa uning ijodiy merosini keng kitobxonlar ommasiga yetkazish bilan birga, Navoiy g‘oyalari va poetik mahoratining boshqa adabiyotlarga ta’sirini kuchaytirgan. Navoiy asarlarining boshqa tillarga tarjima qilinishi dastlab fors tilidan boshlangan. Xususan, “Majolis un-nafois” tazkirasi XV asrdayoq fors-tojik tiliga tarjima qilingan. Keyingi asrlarda ham bu jarayon uzluksiz davom etgan. Unda Hindiston, Eron va Afg‘oniston hududlarida faoliyat olib borgan forsiyzabon shoir va olimlarning hissasi katta bo‘lgan.

Navoiy ijodining dastlab fors tiliga tarjima qilinishining muhim sabablaridan biri Movarounnahr va Xuroson hududlaridagi tarixiy, geografik va madaniy yaqinlik bilan bog‘liq. Ushbu hududlarda forsiy va turkiy tillar uzoq vaqt davomida yonma-yon qo‘llanib kelgan. Navoiyga zamondosh bo‘lgan ko‘plab ijodkorlar ikki tilda irod qilganlar. Navoiyning o‘zi ham turkiy tilda yuksak badiiy asarlar yaratish bilan birga, fors tilida “Devoni Foni”ni yaratgan. Mazkur maqolada Navoiy asarlarining Eron va Afg‘onistonda tarjima qilinishi, nashr etilishi va o‘rganilishi, shuningdek, Sharq olimlarining shoir ijodiga bergan baholari tahlil qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiallarini Alisher Navoiyning badiiy va ilmiy asarlari, uning asarlarining fors va dariy tillaridagi tarjimalari, Eron va Afg‘onistonda nashr etilgan Navoiy merosiga oid ilmiy manbalar hamda sharq olimlarining tadqiqotlari tashkil etadi.

Tadqiqot davomida tarixiy-qiyyosiy, manbashunoslik, biografik va tahliliy usullardan foydalanildi. Tarixiy-qiyyosiy usul yordamida Navoiy asarlarining turli davrlarda tarjima qilinishi va nashr etilishi jarayonlari qiyyosiy o‘rganildi. Manbashunoslik usuli orqali shoir merosiga oid forsiy va dariy manbalar tahlil qilindi. Biografik usul tarjimon va olimlarning ilmiy faoliyatini o‘rganishda qo‘llanildi. Tahliliy usul esa Navoiy ijodining Sharq adabiyoti va ilmiy tafakkuriga ta’sirini aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Alisher Navoiy asarlarining turli tillarga tarjima qilinishi dastlab fors tilidan boshlangan. “Majolis un-nafois” tazkirasining XV asrdayoq fors-tojik tiliga tarjima qilingani Navoiy ijodining o‘z davridayoq boshqa adabiy muhitga kirib borganidan dalolat beradi.

Keyingi asrlarda ham Navoiy asarlarini fors tiliga tarjima qilish jarayoni davom etdi. Bu borada Hindistonda yashab irod qilgan forsiyzabon shoir va olimlarning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Ana shunday ijodkorlardan biri shoir, tarixchi va tilshunos Mirza Ali Baxt Azfariy (1750–1819) hisoblanadi. Azfariy Navoiy qalamiga mansub “Mahbub ul-qulub” asarini fors tiliga tarjima qilgan. Tarjimon ushbu asarga bo‘lgan yuksak ehtiromini o‘z ijodi orqali ham ifodalab, Navoiyga bag‘ishlab g‘azallar bitgan va nazm bobida shoirga bo‘lgan ixlosini namoyon etgan. Navoiy asarlarining fors tiliga tarjima qilinishining muhim omillaridan biri Movarounnahr va Xuroson hududlaridagi ko‘p asrlik madaniy yaqinlikdir. Bu hududlarda forsiy va turkiy tillarning parallel qo‘llanishi adabiy almashinuv uchun qulay sharoit yaratgan. Navoiy o‘z ijodida turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini nihoyatda keng namoyon etgan bo‘lsa-da, fors tilida ham irod qilgan. Uning “Devoni Foni”si shoirning ikki adabiy til va madaniy muhit bilan bevosita aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi.

Eronlik tarjimon va olimlarning Navoiy merosini o'rganishdagi hissasi

Eron hududida Navoiy asarlarini tarjima qilish va nashr etish jarayoni XX asrda yangi bosqichga ko'tarildi. Jumladan, Muhammad Naxchevoniy "Xamsa"ni, Ali Asqar Hikmat "Majolis un-nafois"ni 1944-yilda, Torkhon esa "Muhokamat ul-lug'atayn"ni 1948-yilda fors tiliga tarjima qilib, Tehronda nashr ettirgan. 1963-yilda Navoiy "Devoni Foni"si ham Tehronda chop etilgan. Mazkur tarjimalar Navoiy ijodining Eron adabiy muhitida kengroq tanilishiga xizmat qildi. Ayniqsa, uning turkiy va forsiy adabiyot o'rtasidagi aloqalarni tadqiq etish imkoniyatini yaratgan "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining fors tiliga tarjima qilinishi muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'ldi. Eronlik adabiyotshunos va matnshunos olim Husayn Muhammadzoda Siddiqning Navoiy ijodiga oid qarashlari ham alohida e'tiborga loyiq. Olim Navoiy merosining Eron adabiy muhitidagi ta'sirini keng yoritadi va shoirning fors she'riyatiga ko'rsatgan ta'sirini alohida ta'kidlaydi. Siddiqning fikricha, Navoiy Eron hududida yashab, turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan shoirlar uchun muhim adabiy namuna bo'lgan. Olim Navoiy ijodining fors she'riyatiga ta'siri, ayniqsa, poetik uslub va bayt qurilishida namoyon bo'lganini qayd etadi.

Siddiq Navoiy she'riyatiga xos bo'lgan muayyan badiiy usulni alohida tahlil qiladi. Uning izohiga ko'ra, Navoiy baytlarida birinchi misrada berilgan xayoliy yoki zihniy tasvir ikkinchi misrada uning javobi yoki obyektiv ko'rinishi bilan uyg'unlashadi. Mazkur poetik usulning keyingi davr shoirlari ijodiga ta'siri haqida olim muhim fikrlarni bildiradi. Siddiqning ta'kidlashicha, Fuzuliy ushbu poetik yo'ldan ta'sirlangan, keyinchalik esa fors shoiri Soib Tabriziy ushbu an'anani Fuzuliy orqali o'z ijodiga olib kirgan. Shu tariqa Navoiy poetik an'alarining fors she'riyatidagi keyingi taraqqiyot jarayonlariga ta'siri haqida ilmiy qarash shakllangan. Olim Navoiy ijodiga bo'lgan qiziqishi natijasida "Badoye ul-lug'at", "Sangloh", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mezon ul-avzon", "Munshaot" kabi asarlarni chuqur o'rganganini, shuningdek, Navoiyning forsiy maktublarini Eronda nashr ettirganini qayd etadi.

Bu ma'lumotlar Navoiy ijodining Eron ilmiy muhitida faqat tarjima obyekti sifatida emas, balki mustaqil ilmiy tadqiqot mavzusi sifatida ham o'rganilganini ko'rsatadi.

Afg'onistonda Navoiy ijodining o'rganilishi. Alisher Navoiy ijodini o'rganishda afg'on olimlarining hissasi ham katta. Afg'onistonlik tadqiqotchilar Navoiy shaxsini faqat buyuk shoir va mutafakkir sifatida emas, balki davlat arbobi, bunyodkor va saxovatpesha inson sifatida ham tadqiq etganlar. Afg'on olimi Ravon Farhodiy Navoiy siymosining Xuroson va O'rta Osiyo tarixidagi ahamiyati vaqt o'tishi bilan yanada yaqqol namoyon bo'layotganini ta'kidlaydi. Afg'on olimlari Navoiy faoliyatining bunyodkorlik va saxovatpeshalik jihatlariga ham alohida e'tibor qaratganlar. Mas'ud Rijo'iy va Fikriy Saljuqiylarning asarlarida Navoiyning ilm ahlini moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlagani, masjid va madrasalar, rabot va ko'priklar qurilishiga homiylik qilgani, faqir va miskinlarga yordam ko'rsatgani haqida muhim ma'lumotlar keltiriladi. Bu qarashlar Afg'oniston Prezident devoni mutaxassisi Fauziya Orol Habibiy tomonidan bildirilgan fikrlarda ham o'z ifodasini topgan. U Afg'onistonda Navoiy merosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar o'tkazilayotgani, turli mamlakatlardan olim va professorlar ularda ishtirok etayotganini qayd etadi. Afg'oniston hududida Navoiy tomonidan bunyod etilgan ayrim inshootlar va bog'larning tarixiy xotirasi saqlanib qolganligi ham shoirning bunyodkorlik faoliyatini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Navoiy asarlarining Afg'onistonda tarjima va nashr qilinishi

Navoiy asarlarining Afg'onistonda tarjima va nashr qilinishi ham izchil davom etib kelgan. Jumladan, shoirning "Farhod va Shirin" dostoni afg'on tiliga tarjima qilingan. 2018-yilda Navoiy asarlarining ko'p jildli to'plami arab yozuvida nashr etilgan. Afg'onistonlik olim va shoirlar Navoiy ijodiga bag'ishlangan ilmiy konferensiya va simpoziumlarda muntazam qatnashib kelmoqda. Bu ilmiy hamkorlik ikki mamlakat navoiyshunoslari o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Balx davlat universiteti o'qituvchisi Muhammad Yoqub Qarash Navoiy merosini ta'lim jarayonida o'rganishning ahamiyatini ta'kidlab, ko'p yillardan buyon talabalarga navoiyshunoslik, aruz va jadid adabiyoti fanlaridan dars berib kelayotganini qayd etgan. Uning fikricha, Navoiy asarlari Afg'onistondagi adabiy-ta'limiy jarayonning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Afg'onistonda yashagan o'zbek olimi Muhammad Yoqub Vohidiy (Juzjoniy) ham Navoiy merosini o'rganish va targ'ib etishga katta hissa qo'shgan. U 1967-yilda "Devoni Foni"ni Kobulda nashr ettirgan va shoir ijodiga bag'ishlangan ko'plab

maqolalar yozgan. 1968-yilda Juzjoniyy Navoiyga yaqin bo'lgan Sulton Husayn Boyqaro devonini ham nashr ettirgan. Shuningdek, u o'zbek navoiyshunoslari asarlarining Afg'onistonda chop etilishiga ko'maklashgan. Abdulg'affor Bayoniy Xondamirning Navoiyga bag'ishlangan "Makorim ul-axloq" asarini dariy tiliga tarjima qilib, 1981-yilda nashr ettirgan. Juzjoniyyning o'zi esa Navoiy asarlarining turkiy va forsiy qismlari uchun qisqacha lug'at tuzgan. Mazkur lug'at afg'on olimi Ravon Farhodiy tomonidan ingliz tiliga tarjima qilinib, 1981-yilda Kobulda chop etilgan.

Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro munosabatlarining o'rganilishi

Navoiy ijodini o'rganishda uning Sulton Husayn Boyqaro bilan munosabatlari masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Ushbu masala uzoq vaqt davomida ilmiy bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Hind olimi Sulton Muhammad Abdulloh va afg'on olimi Mas'ud Rijoiiy tadqiqotlarida Navoiy va Sulton Husayn Boyqaro o'rtasidagi munosabatlarga oid ayrim masalalarga aniqlik kiritishga harakat qilingan. Bu masalaning turlicha talqin qilinishi Navoiy va Boyqaro munosabatlarini tarixiy manbalar asosida xolis o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Navoiy va Husayn Boyqaro o'rtasidagi ijodiy, siyosiy va insoniy munosabatlarni tadqiq etishda zamondosh manbalar bilan bir qatorda keyingi davr tarixiy-adabiy asarlaridan ham foydalanish muhimdir.

Navoiyshunoslik va O'zbekiston–Afg'oniston ilmiy aloqalari

Afg'on olimlarining ilmiy tadqiqotlarida Alisher Navoiy ko'pincha insonparvar, ma'rifatparvar va bunyodkor shaxs sifatida talqin qilinadi. Uning Afg'oniston hududidagi tarixiy faoliyati va bunyodkorlik ishlari shoir merosini o'rganishning muhim yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. O'zbekiston va Afg'oniston navoiyshunoslari o'rtasidagi ilmiy hamkorlik konferensiya va simpoziumlar orqali rivojlanib bormoqda. Bunday tadbirlar olimlar o'rtasida ilmiy fikr almashinuvini kuchaytirish, yangi manbalarni ilmiy muomalaga kiritish va Navoiy merosini xalqaro miqyosda targ'ib etish imkonini beradi. Afg'onistonda Alisher Navoiy nomi va ijodini targ'ib etishga qaratilgan tadbirlarning o'tkazilishi, ta'lim muassasalarida o'zbek tiliga e'tiborning ortishi ham shoir merosining madaniy ahamiyatini namoyon etadi.

XULOSA

Alisher Navoiy asarlarining Sharq mamlakatlarida tarjima qilinishi va o'rganilishi uzoq tarixiy an'anaga ega. Bu jarayon dastlab fors tiliga tarjimalardan boshlangan bo'lib, keyingi asrlarda Eron, Afg'oniston va boshqa Sharq mamlakatlaridagi olim, tarjimon va shoirlarning faoliyati orqali izchil rivojlangan. Eron tajribasi Navoiy asarlarining fors tiliga tarjima qilinishi, Tehronda nashr etilishi va ilmiy jihatdan o'rganilishi bilan xarakterlanadi. "Xamsa", "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn" va "Devoni Foniyy" kabi asarlarning forsiy muhitga kirib borishi Navoiy merosining Eron adabiy va ilmiy doiralarida keng o'rganilish uning tarixiy faoliyati, bunyodkorlik ishlari va insonparvarlik fazilatlariga ham katta e'tibor qaratilgan. "Devoni Foniyy", "Makorim ul-axloq" va boshqa asarlarning dariy yoki arab yozuvida nashr qilinishi shoir merosuman olganda, Sharq mamlakatlaridagi tarjima va tadqiqotlar Alisher Navoiy ijodining xalqaro miqyosdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Uning asarlarining forsiy va dariy muhitda o'rganilishi nafaqat adabiy aloqalarni, balki O'zbekiston, Eron, Afg'oniston va boshqa Sharq mamlakatlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy munosabatlarni tadigma imkon yaratgan.

Afg'onistonda esa Navoiy ijodini o'rganish bilan bir qatorda, uning tarixiy faoliyati, bunyodkorlik ishlari va insonparvarlik fazilatlariga ham katta e'tibor qaratilgan. "Devoni Foniyy", "Makorim ul-axloq" va boshqa asarlarning dariy yoki arab yozuvida nashr qilinishi shoir merosining mahalliy ilmiy-adabiy muhitga chuqurroq kirib borishiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Sharq mamlakatlaridagi tarjima va tadqiqotlar Alisher Navoiy ijodining xalqaro miqyosdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Uning asarlarining forsiy va dariy muhitda o'rganilishi nafaqat adabiy aloqalarni, balki O'zbekiston, Eron, Afg'oniston va boshqa Sharq mamlakatlari o'rtasidagi tarixiy-madaniy munosabatlarni tadqiq etish uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Navoiy, A. Majolis un-nafois. — Toshkent: Fan, 1997.

[2] Navoiy, A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011.

- [3] Navoiy, A. Muhokamat ul-lugʻatayn. — Toshkent: Fan, 2000.
 [4] Navoiy, A. Devoni Foni. — Toshkent: Fan, 1993.
 [5] Xondamir, Gʻ. Makorim ul-axloq. — Toshkent: Oʻzbekiston, 2011.
 [6] Levend, A.S. Ali Şir Nevâî. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.
 [7] Bertels, E.E. Navoi i Drevnetyurkskaya literatura. — Moskva: Nauka, 1965.
 [8] Erkinov, A. Alisher Navoiy va uning ilmiy merosining xorijda oʻrganilishi. — Toshkent: Fan, 2020.
 [9] Muhammadzoda Siddiq, H. Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlar. — Tehron.

ALISHER NAVOIY BIOGRAFIYASINI TALQIN ETISHDA POYON RAVSHANOVNING TARIXIY-GENEALOGIK YONDASHUVI

Jabborov Nurboy Abdulkakimovich¹, Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi²

Filologiya fanlari doktori, professor

¹Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent 100000,
Oʻzbekiston

²Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, Oʻzbekiston,
E-mail: rma2272@gmail.com

Abstract. *This article analyzes Poyon Ravshanov's historical-genealogical approach to the biography of Alisher Navoi. The focus is on his 1983 study "Alisher Navoi's Genealogy" and on his interpretation of Navoi's political and cultural activity in the broader Timurid context. The study distinguishes between genealogy as a list of relatives and genealogy as a method for reconstructing family environment, social networks, court service, and intellectual mobility. Ravshanov's attention to Navoi's relatives and to the Astrobod period is assessed through source criticism and historical-biographical analysis. It is argued that his work opened a productive line of inquiry by drawing attention to biographical zones that had received less systematic treatment. At the same time, modern scholarship requires each genealogical connection to be graded according to the strength of documentary evidence and checked against primary texts, chronicles, and manuscript traditions. A network-based model is proposed for further research on Navoi's family, service, and literary contacts.*

Keywords: Poyon Ravshanov, Alisher Navoi, genealogy, historical biography, Majolis un-nafois, Astrobod, source criticism, literary network.

Аннотация. В статье анализируется историко-генеалогический подход Пойона Равшанова к биографии Алишера Навои. Основное внимание уделено исследованию «Родословная Алишера Навои», опубликованному в 1983 году, а также интерпретации общественно-политической и культурной деятельности поэта в контексте эпохи Тимуридов. Генеалогия рассматривается не как простой перечень родственников, а как метод реконструкции семейной среды, социальных связей, придворной службы и интеллектуальной мобильности. На основе источниковедческого и историко-биографического анализа оценивается внимание Равшанова к родственному окружению Навои и астрободскому периоду его жизни. Показано, что ученый обозначил продуктивное направление исследований, обратившись к менее систематически изученным аспектам биографии поэта. Вместе с тем современная наука требует ранжировать каждую генеалогическую связь по степени доказательности и сверять ее с первичными текстами, хрониками и рукописной традицией. Для дальнейших исследований предложена сетевая модель родственных, служебных и литературных контактов Навои.

Ключевые слова: Пойон Равшанов, Алишер Навои, генеалогия, историческая биография, «Маджалис ан-нафаис», Астробод, источниковедение, литературная сеть.

Annotatsiya. Maqolada Poyon Ravshanovning Alisher Navoiy biografiyasini oʻrganishdagi tarixiy-genealogik yondashuvi tahlil qilinadi. Asosiy eʼtibor 1983-yilda eʼlon qilingan "Alisher Navoiyning shajarasi" tadqiqoti hamda Navoiy faoliyatini Temuriylar davrining siyosiy-madaniy kontekstida talqin etishiga qaratiladi. Genealogiya oddiy qarindoshlar roʻyxati emas, balki oilaviy muhit, ijtimoiy tarmoq, saroy xizmati va intellektual harakatchanlikni tiklash usuli sifatida qaraladi. Manbashunoslik va tarixiy-biografik tahlil asosida Poyon Ravshanovning Navoiy qarindoshlari hamda Astrobod davriga bergan eʼtibori baholanadi. Olim shoir biografiyasining kamroq tizimli oʻrganilgan qatlamlariga eʼtibor qaratib, istiqbolli ilmiy yoʻnalishni boshlab bergani asoslanadi. Biroq zamonaviy tadqiqot har bir genealogik aloqani dalil kuchiga koʻra tasniflash, uni Navoiy asarlari, tarixiy solnomalar va qoʻlyozma anʼanalari bilan qayta

tekshirishni talab etadi. Kelgusi izlanishlar uchun Navoiy qarindoshlik, xizmat va adabiy aloqalarining tarmoq modeli taklif qilinadi.

Kalit soʻzlar: Poyon Ravshanov, Alisher Navoiy, genealogiya, tarixiy biografiya, “Majolis un-nafois”, Astrobod, manbashunoslik, adabiy tarmoq.

KIRISH

Alisher Navoiy hayoti va ijodi oʻzbek adabiyotshunosligining eng koʻp oʻrganilgan sohalaridan boʻlsa-da, keng biografik korpus ichida ayrim masalalar turli davrlarda turlicha yoritilgan. Shoirning oilaviy muhiti, qarindoshlik tarmogʻi, ushbu tarmoqning saroy va madaniy hayot bilan aloqasi shunday masalalardandir. Poyon Ravshanov 1983-yilda “Sharq yulduzi” jurnalining 2-sonida chop etilgan “Alisher Navoiyning shajarasi” maqolasida ana shu yoʻnalishga alohida eʼtibor qaratdi [1]. Keyinchalik Ravshanovning navoiyshunoslik merosini oʻrgangan tadqiqotlarda mazkur maqola uning ilmiy izlanishlari orasidagi muhim ish sifatida baholandi [4–6]. Ushbu maqolaning maqsadi Ravshanovdagi genealogik yondashuvni tayyor shajara sxemasi sifatida emas, balki Navoiy biografiyasini oilaviy, ijtimoiy va siyosiy kontekst bilan bogʻlashga xizmat qiluvchi tarixiy-biografik metod sifatida tahlil qilishdir.

MATERIAL VA USULLAR

Tahlilda tarixiy-biografik, manbashunoslik, qiyosiy-tarixiy va tarmoq yondashuvlaridan foydalanildi. Ravshanovning “Alisher Navoiyning shajarasi” maqolasi haqidagi bibliografik va matniy qaydlar Navoiy merosining birlamchi manbalaridan biri boʻlgan “Majolis un-nafois” nashri hamda Ravshanov navoiyshunosligini maxsus oʻrgangan zamonaviy ishlar bilan qiyoslandi [1; 3; 4]. Metodik jihatdan uch turdagi hukm farqlandi: birlamchi matnda bevosita qayd etilgan aloqa; bir necha tarixiy manbaning oʻzaro mos kelishiga tayangan aloqa; va tadqiqotchining ehtimoliy rekonstruksiya. Bunday tasnif genealogik izlanishlarda muhim, chunki qarindoshlik atamaları tarixiy manbalarda baʼzan biologik qarindoshlikni, baʼzan esa yaqinlik, homiylik yoki xizmat aloqasini ifodalashi mumkin. Shuning uchun har bir boʻgʻin alohida dalillanishi lozim.

Mazkur maqolada Poyon Ravshanovning genealogik yondashuvi “biografik tarmoq” modeli orqali qayta talqin qilindi. Model uch qatlamdan iborat: 1) qarindoshlik va xonadon aloqalari; 2) davlat xizmati va saroy ierarxiyasi; 3) adabiy-ilmiy muloqot. Bu uch qatlamni bir-biridan ajratib, soʻng kesishgan nuqtalarni aniqlash Navoiy biografiyasidagi sababiy bogʻlanishlarni aniqroq koʻrsatadi. Masalan, qarindoshlik aloqasi saroydagi lavozim bilan qoʻshilganda uning shoirning taʼlimi yoki siyosiy tajribasiga qanday imkoniyat yaratgani tekshirilishi mumkin; adabiy tanishuv va davlat xizmati bir shaxsda birlashganda esa “Majolis un-nafois”dagi bahoning ijtimoiy konteksti chuqurroq ochiladi. Ushbu model Poyon Ravshanovning shajara masalasiga bergan turtkisini zamonaviy raqamli gumanitar vositalar bilan davom ettirishga imkon beradi.

Tarixiy genealogiyani yaratishda retrospektiv manbalarining ehtiyotkor tahlili talab qilinadi. Kechroq yozilgan xotira, mahalliy rivoyat yoki ikkilamchi tadqiqot birlamchi hujjat bilan teng daliliy maqomga ega emas. Shu sababli kelgusi ishlar “Majolis un-nafois”, Navoiy maktublari va boshqa muallif asarlaridagi avtobiografik qaydlarni, Temuriylar davri tarixiy solnomalarini, vaqf va mulk hujjatlarini hamda qoʻlyozma kolofonlarini bir-biri bilan qiyoslashga tayanishi lozim. Bir xil ismli shaxslarni farqlashda vaqt, lavozim va geografiya uchligi alohida tekshiriladi. Poyon Ravshanovning ilmiy merosi bu ishlar uchun savol va yoʻnalish beradi; yangi manbalar esa uning ayrim farazlarini tasdiqlashi, aniqlashtirishi yoki qayta koʻrib chiqishga olib kelishi mumkin. Ilmiy merosning haqiqiy davomiyligi ham aynan shunday tekshiriladigan muloqotda namoyon boʻladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Poyon Ravshanov ishining birinchi metodik xususiyati – Navoiy biografiyasida “oilaviy muhit”ni mustaqil tadqiqot masalasiga aylantirishidir. 1983-yilgi maqola haqidagi keyingi manbalarda u Navoiy merosi va hayot yoʻli keng oʻrganilganiga qaramay, shoirni voyaga yetkazgan xonadon va qarindosh-urugʻlari masalasi nisbatan kam yoritilganini taʼkidlagani qayd etiladi [4]. Bunday qoʻyilish genealogiyani nasabnomaviy qiziqishdan chiqarib, biografik sabablar tizimiga olib kiradi. Chunki oiladagi mansab, savodxonlik, saroy bilan aloqalar, adabiy did va homiylik muhiti shaxsning taʼlim olishi hamda ijtimoiy imkoniyatlariga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Shu nuqtai nazardan Navoiy shajarasi shoirning kelib chiqishini “ulugʻlashtirish” uchun emas, uning intellektual shakllanish sharoitlarini tushuntirish uchun oʻrganilgandagina ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi xususiyat – Poyon Ravshanovning genealogik materialni Navoiy asarlaridagi zamondoshlar korpusi bilan bogʻlashga intilishidir. “Majolis un-nafois” tazkira sifatida yuzlab ijodkorlar, amaldorlar va adabiy muhit vakillari haqida maʼlumot beradi [3]. Ushbu maʼlumotlar genealogik rekonstruksiya uchun bevosita “shajara hujjati” boʻlmasa-da, Navoiy tilga olgan shaxslarning ijtimoiy maqomi va oʻzaro yaqinligini aniqlashda muhim kontekst yaratadi. Ravshanov yondashuvining bugungi kunda rivojlantirilishi mumkin boʻlgan tomoni ham shunda: qarindosh deb koʻrsatilgan shaxslar faqat vertikal nasab daraxtida emas, balki xizmat, adabiy muloqot,

homiylilik va hududiy harakat tarmoqlarida ham tasvirlanishi kerak. Masalan, bitta shaxs bir vaqtning o'zida qarindosh, saroy amaldori va adabiy suhbatdosh bo'lishi mumkin. Tarmoq modeli ana shu ko'p qatlamlilikni an'anaviy daraxt shakliga qaraganda aniqroq ko'rsatadi.

Uchinchi xususiyat – Poyon Ravshanovning Navoiy faoliyatini siyosiy-biografik kontekstda qayta o'qishga moyilligidir. Uning navoiyshunosligi haqidagi maxsus tadqiqotda Astrobod davriga 1970-yillarning oxiridayoq davlat manfaati, tinchlik, birlik va sadoqat nuqtai nazaridan yondashgani ta'kidlanadi [4]. Bu talqinda Navoiy Astrobodga yuborilgan passiv “chetlatilgan shoir” sifatida emas, davlat boshqaruvi va mamlakat barqarorligi bilan bog'liq vazifani ado etayotgan faol siyosiy shaxs sifatida ko'riladi. Bunday yondashuvning metodik qiymati – biografik faktga faqat hissiy baho bermasdan, uni Husayn Boyqaro davlati institutlari va siyosiy ehtiyojlari bilan bog'lashidir. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqot Poyon Ravshanov talqinini yakuniy hukm sifatida emas, muayyan manbalar va tarixiy sharoitdan kelib chiqadigan ilmiy gipoteza sifatida tekshirishi zarur.

To'rtinchi xususiyat – Poyon Ravshanovning shajara masalasida tadqiqotning ochiqligini tan olganidir. Keyingi maqolalarda 1983-yilgi tadqiqot xotimasida Navoiy otasi tomonidagi qarindoshlari haqida ma'lumotlar kamligi, kelgusida bu masalani chuqurroq o'rganish zarurligi bildirilgani keltiriladi [4]. Bu hol tarixiy-genealogik izlanishning muhim ilmiy madaniyatini ko'rsatadi: yetishmayotgan dalil o'rnini taxmin bilan to'ldirish emas, balki “noma'lum” zonasini aniq belgilash. Genealogiyada bunday yondashuv ayniqsa zarur, chunki bir noto'g'ri identifikatsiya keyingi bir necha avlod bog'lanishini xato qurishga olib kelishi mumkin. Shuning uchun Poyon Ravshanov ochib bergan yo'nalishni davom ettirishda har bir shaxs uchun ism variantlari, manba sanasi, qarindoshlik atamasining asl shakli, qo'lyozma yoki nashr rekvizitlari va dalilning mustaqil tasdig'i alohida qayd etilishi kerak.

Poyon Ravshanovning “Alisher Navoiyning shajarasi” tadqiqoti Navoiy biografiyasida oilaviy va qarindoshlik muhitiga tizimli e'tibor qaratgan erta izlanishlardan biri sifatida ilmiy ahamiyatga ega [1; 4]. Uning Astrobod davrini davlat manfaati va siyosiy mas'uliyat kontekstida talqin etishi esa shoir biografiyasining tarixiy-siyosiy qatlamini kengroq o'qishga undaydi [4]. Poyon Ravshanov yondashuvining bugungi qiymati tayyor, o'zgarmas shajara taqdim etishda emas, balki yangi manbaviy savollar qo'yishidir. Maqolada taklif etilgan “qarindoshlik – xizmat – adabiy muloqot” tarmoq modeli ushbu savollarni tekshirishning zamonaviy shakli bo'la oladi. Kelgusida birlamchi matnlar, solnomalar va qo'lyozmalarni raqamli ma'lumotlar bazasida bog'lash orqali Navoiy xonadoni va uning ijtimoiy-intellektual tarmog'i dalillarning ishonchlilik darajasi bilan birga qayta tiklanishi mumkin.

XULOSA

Poyon Ravshanovning “Alisher Navoiyning shajarasi” maqolasida Navoiy biografiyasining oilaviy, qarindoshlik, ijtimoiy va siyosiy jihatlarini o'zaro bog'liq holda o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Uning genealogik yondashuvi tayyor shajara sxemasini tuzish bilangina cheklanmay, Navoiy shaxsining intellektual va ijtimoiy shakllanish sharoitlarini tushuntirishga xizmat qiluvchi tarixiy-biografik metod sifatida namoyon bo'ladi.

Poyon Ravshanov ishining birinchi metodik xususiyati – Navoiy biografiyasida “oilaviy muhit”ni mustaqil tadqiqot masalasiga aylantirishidir. Ikkinchi xususiyati – genealogik materialni Navoiy asarlaridagi zamondoshlar korpusi bilan bog'lashga intilishidir. Uchinchi xususiyati – Navoiy faoliyatini siyosiy-biografik kontekstda qayta o'qishga moyilligidir. To'rtinchi xususiyati esa shajara masalasida tadqiqotning ochiqligini tan olgani, yetishmayotgan dalil o'rnini taxmin bilan to'ldirish o'rniga “noma'lum” zonasini belgilaganidir. Mazkur yondashuvni bugungi tadqiqotlarda “biografik tarmoq” modeli orqali davom ettirish mumkin. Bunday model qarindoshlik va xonadon aloqalari, davlat xizmati va saroy ierarxiyasi hamda adabiy-ilmiy muloqot qatlamlarini birgalikda ko'rib chiqish imkonini beradi. Bu esa Navoiy biografiyasidagi sababiy bog'lanishlarni aniqroq ko'rsatishga xizmat qiladi.

Tarixiy genealogiyani yaratishda retrospektiv manbalarni ehtiyotkorlik bilan tahlil qilish, birlamchi va ikkilamchi manbalarning daliliy maqomini farqlash, bir xil ismli shaxslarni vaqt, lavozim va geografiya uchligi asosida ajratish muhimdir. Poyon Ravshanovning ilmiy merosi bu ishlar uchun savol va yo'nalish beradi; yangi manbalar esa uning ayrim farazlarini tasdiqlashi, aniqlashtirishi yoki qayta ko'rib chiqishga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, Poyon Ravshanovning “Alisher Navoiyning shajarasi” tadqiqoti Navoiy biografiyasida oilaviy va qarindoshlik muhitiga tizimli e'tibor qaratgan muhim izlanishlardan biri bo'lib, uning ilmiy qiymati tayyor va o'zgarmas genealogik sxema yaratishdan ko'ra, Navoiy hayoti bilan bog'liq yangi manbaviy savollarni shakllantirganida namoyon bo'ladi. Kelgusida birlamchi matnlar, solnomalar va qo'lyozmalarni raqamli ma'lumotlar bazasida bog'lash orqali Navoiy xonadoni va uning ijtimoiy-intellektual tarmog'i dalillarning ishonchlilik darajasi bilan birga qayta tiklanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Ravshanov P. Alisher Navoiyning shajarasi // Sharq yulduzi. – 1983. – №2.

[2] Mazkur maqolada [2] havolaga tegishli bibliografik ma'lumot siz taqdim etgan matnda keltirilmagan.

[3] Alisher Navoiy. Majolis un-nafois.

[4] Poyon Ravshanov navoiyshunosligiga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqot.

[5] Poyon Ravshanov navoiyshunoslik merosiga oid tadqiqot.

[6] Poyon Ravshanov navoiyshunoslik merosiga oid tadqiqot.

O'LMAS UMARBEOV ASARLARIDA SHEVAGA XOS SO'ZLAR ISHLATILISHI VA MA'NOSI ("ODAM BO'LISH QIYIN" ASARI TAHLILIDA)

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna¹, Hamdamova Donoxon Sherali qizi²

¹f.f.d.(DSc), dotsent

²BuxDU filologiya fakulteti 5-kurs talabasi

Annotatsiya. Badiiy nutqda muayyan estetik funktsiya bajaruvchi so'zlar shevaga xos so'zlar sanaladi. Ushbu maqolada O'lmas Umarbekov ijodining muhim namunalaridan biri bo'lgan "Odam bo'lish qiyin" asarida qo'llangan shevaga xos so'zlar va ularning badiiy-estetik hamda mazmuniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda mahalliy shevalarga oid leksik birliklarning qo'llanishi, ularning adabiy tildagi muqobillari, ma'no ifodalash imkoniyatlari va obrazlar nutqini individuallashtirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, shevaga xos so'zlarning asar voqealari, qahramonlarning xarakteri, yashash muhiti va milliy koloritni aks ettirishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot davomida O'lmas Umarbekovning xalqona nutq unsurlaridan mahorat bilan foydalanishi hamda shevaga oid birliklar orqali asarning badiiy ta'sirchanligini oshirgani ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: O'lmas Umarbekov, "Odam bo'lish qiyin" romani, sheva, shevaga xos so'zlar, dialektizm, leksik birliklar, adabiy til, xalqona nutq, badiiy til, milliy kolorit, obrazlar nutqi, so'z ma'nosi, lingvistik tahlil.

Abstract. Words that perform a specific aesthetic function in literary speech are considered dialect-specific words. This article analyzes the dialect-specific words used in O'lmas Umarbekov's important literary work, "Odam Bo'lish Qiyin" (It Is Difficult to Be a Human), as well as their artistic, aesthetic, and semantic features. The study examines the use of lexical units characteristic of local dialects, their equivalents in the literary language, their semantic potential, and their role in individualizing the speech of the characters. Particular attention is also paid to the significance of dialect-specific words in reflecting the events of the work, the characters' personalities, their living environment, and the national cultural color. The study demonstrates O'lmas Umarbekov's skillful use of colloquial speech elements and shows how dialectal units contribute to enhancing the artistic expressiveness of the work.

Keywords: O'lmas Umarbekov, "Odam Bo'lish Qiyin" novel, dialect, dialect-specific words, dialectism, lexical units, literary language, colloquial speech, literary language, national cultural color, character speech, word meaning, linguistic analysis.

Аннотация. Слова, выполняющие определённую эстетическую функцию в художественной речи, относятся к диалектным словам. В данной статье анализируются диалектные слова, использованные в одном из значимых произведений Улмаса Умарбекова — романе «Odam bo'lish qiyin» («Трудно быть человеком»), а также их художественно-эстетические и смысловые особенности. Рассматривается употребление лексических единиц, характерных для местных диалектов, их соответствия в литературном языке, возможности выражения различных значений и роль в индивидуализации речи персонажей. Особое внимание уделяется значению диалектных слов в отражении событий произведения, характера героев, их среды обитания и национального колорита. В ходе исследования показано мастерство Улмаса Умарбекова в использовании элементов народной речи, а также роль диалектных единиц в повышении художественной выразительности произведения.

Ключевые слова: Улмас Умарбеков, роман «Odam bo'lish qiyin», диалект, диалектные слова, диалектизмы, лексические единицы, литературный язык, народная речь, художественная речь, национальный колорит, речь персонажей, значение слова, лингвистический анализ.

KIRISH

"Sheva" atamasi forsha so'z bo'lib, ovoz, til, so'zlashish, odat, yo'sin, ravish kabi ma'nolarni ifodalab, biror bir tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismidir.

Shevalar har bir milliy tilning asosi hisoblanib ma'naviy qadriyatlarimizni ko'rsatadi. Ularda xalq tarixi, madaniyati, ma'naviyati, tarixiy ruhi aks etadi. Shevalarni o'rganish esa til tarixi uchun ham, xalq, tarixi uchun ham boy va qimmatli materiallar beradi. Chunki, adabiy tilda allaqachonlar yo'q bo'lib ketgan yoki o'zgarishga uchragan so'zlar, ayrim grammatik shakllar mahalliy shevalarda saqlanib qolganligi tabiiy. Ularni topib adabiy tilga olib kirish yoki uni boyitish juda muhimdir. Shevalarni o'rganish o'zbek adabiy tilining fonetik, leksik-grammatik me'yorlarini belgilash, orfografiya va orfoepiyasini to'xtamlashtirish uchun katta yordam beradi. Shevalarni o'rganish orqali o'tmishdagi urug' - qabilalarning joylashish hududlarini aniqlash, etnonimlar, toponimlar, gidronimlar, umuman onamastika (nomlar) vositasida xalq, tarixining ayrim mavhum tomonlarini yoritish mumkin. Shu jihatdan, dialektlarni o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga egadir.

6

Har bir hudud aholisi adabiy tildan biroz farq qiladigan o'ziga xos so'z, ibora va talaffuzlardan foydalanadi. Masalan, ayrim so'zlar Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Xorazm yoki Qashqadaryo hududlarida turlicha aytilishi mumkin. Yozuvchi o'z qahramonini yaratishda uning qayerda yashashi, qanday muhitda ulg'aygani va qaysi ijtimoiy guruhga mansubligini ham hisobga oladi. Shuning uchun qahramonning nutqiga uning hududiga xos so'zlarni kiritadi. Agar asardagi qahramon qishloq muhitida yashasa, uning nutqida mahalliy shevaga xos so'zlarning uchrashi tabiiy ko'rinadi. Aksincha, barcha qahramonlarning bir xil, faqat adabiy tilda gapirishi ayrim holatlarda ularning individual xususiyatlarini susaytirishi mumkin. Sheva so'zlari qahramon nutqini hayotiy va tabiiy qilishga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sheva so'zlari mahalliy koloritni yaratishning muhim vositalaridan biridir. Asarda faqat sheva so'zlari emas, balki xalqning urf-odati, turmush tarzi, kiyinish madaniyati, an'analari, joy nomlari, milliy qarashlari va kundalik hayoti ham namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, yozuvchi voqeani Xorazm hududida tasvirlayotgan bo'lsa, qahramonlarning nutqida Xorazm shevasiga xos ayrim birliklarning qo'llanishi o'quvchiga asar voqealari qaysi muhitda kechayotganini yanada aniqroq his qilish imkonini beradi. Shunday ekan dialektlaar muayyan hududning ruhini ham ifodalashi bilan o'ziga xosdir.

O'lmas Umarbekov "Odam bo'lish qiyin" romanida qahramonning tabiiy shevasini me'yorida beriladi. Bundan tashqari yozuvchi asarning mazmuni va qahramonning xarakteriga mos keladigan dialektizmlarni tanlaydi. Chunki qahramonning yoshiga, kasbiga, yashash joyiga, ijtimoiy muhitiga mos kelmaydigan sheva so'zidan foydalanish sun'iylikni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bilan birga, sheva so'zlari badiiy asarda shunchaki qo'llanmasligi kerak. Ular maqsadga muvofiq, o'rinli va me'yorida ishlatilgandagina badiiy-estetik qiymatga ega bo'ladi.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda shevaga xos birliklarning fonetik, leksik-grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilinganini kuzatish mumkin. Badiiy asarlarda qahramon nutqini tabiiy va hayotiy tasvirlash, uning qaysi hududga mansubligini ko'rsatish hamda asar tiliga o'ziga xos mahalliy ruh beradi. Dialektizmlar orasida fonetik dialektizmlar alohida o'rin tutadi. Bunday birliklarda adabiy tildagi so'zning tovush tarkibi ma'lum sheva ta'sirida o'zgaradi. Fonetik dialektizmlarning hosil bo'lishida tovush almashishi, tovush tushishi, tovush ortishi, kabi hodisalar muhimdir. Bunday o'zgarishlar so'zning lug'aviy ma'nosini, odatda, o'zgartirmaydi, balki uning talaffuz shakliga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli fonetik dialektizmlarni adabiy tildagi muqobili bilan qiyoslash orqali aniqlash mumkin.

"Odam bo'lish qiyin" romanida fonetik dialektizmlarning qo'llanishi qahramonlarning jonli so'zlashuvini ifodalashga xizmat qiladi. Yozuvchi adabiy til me'yoridan chekinib, qahramon nutqini muayyan hudud vakillarining real og'zaki nutqiga yaqinlashtiradi. Natijada dialoglar tabiiyroq, obrazlar esa ishonarliroq ko'rinadi. Ayniqsa, tovush tushishi va tovush almashishi asosida shakllangan dialektizmlar og'zaki nutqqa xoslikni kuchli namoyon etadi.

Aynab – aynib, fonetik dialektizm, tovush almashinishi, "Aynab endi qayoqqa borardim. Attestatim dadangizda.!" Ushbu birlik qahramonning oddiy, tabiiy va hududiy jihatdan o'ziga xos nutqini ifodalashga xizmat qilgan.

Vaxliroq – "vaqtliroq" ma'nosida, fonetik dialektizm, tovush tushishi, tovush almashinishi, "Vaxliroq boring, - dedi Sayyora. Shaharni ko'rsataman. "Raketa"da sayohat qilamiz. Mazkur birlik qahramon nutqining og'zaki va mahalliy xususiyatini ta'kidlaydi.

Kavob – "kabob" o'rnida, fonetik dialektizm, tovush almashishi. Jo'xori kavob shirin bo'ladi. Bu kabi tovush almashishi shevaga xos talaffuzni ifodalab, qahramon nutqining tabiiyligini oshiradi.

Opkel – ushbu shevaga xos soʻz adabiy tildagi “olib kel” birligining qisqargan koʻrinishidir. Bu birlik fonetik dialektizm hisoblanib, tovush tushish va almashish hodisasiga uchragan. – Opkel! – dedi Obid aka yana tizzasiga urib. “Opkel” shaklining qoʻllanishi qahramonning shoshqaloq, bevosita va ogʻzaki nutqini jonli ifodalashga yordam beradi.

Devdim – “degandim” mazmunida, fonetik dialektizm. Men ham shunday devdim.

Haytovur – ushbu birlik adabiy tildagi “hayriyat” soʻzi maʼnosida kelgan hisoblanib, qahramonning ichki hissiyotlarini oʻzida mujassam etgan fonetik dialektizmdir. Soʻzda tovush almashinish hodisasi mavjud. Haytovur pochta hali ochiq edi.

Kennoyi – ushbu shevaga xos soʻz adabiy tildagi “kelinoyi” – togʻning xotini degan birlikning qisqargan koʻrinishi boʻlib, fonetik dialektizm hisoblanadi. Kennoying qaytsin. Bir oʻttiz-qirqta bedana otib olib boraman. “Kennoyi” soʻzini qoʻllash qahramonning talaffuzi tezligini va yaqin insoni ekanligini anglatadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, muallif asarda shevalardan tor maʼnoda foydalangan boʻlsa-da, asar tilining ravon, sodda va barcha uchun tushunarli boʻlishiga eʼtibor qaratgan. Qahramonlar nutqi oddiy xalqona iboralar, real hayotiy voqealar va ohangdor shevalar bilan boyitilgan. Yana shuni aytishimiz mumkinki, dialektizmning badiiy qiymati uning mavjudligida emas, balki yozuvchi uni qanchalik mahorat bilan va qanday maqsadda qoʻllaganida namoyon boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1]. Alayev R. Kenjayeva M. Hamroyeva N. (2026, May). Computer Model For Identifying The Period Of Uzbek Texts Based On Lexical, Morphological, And Syntactic Features. In 2026 IEEE Ural-Siberian Conference on Biomedical Engineering, Radioelectronics and Information Technology (USBEREIT) (pp. 1-4). IEEE.

[2]. Yoʻldoshev M. Muhammedova S. Saparniyazova M. Matn lingvistikasi – Toshkent: “Ishonchli hamkor”, 2021. – 224 b.

[3]. Yoʻldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili – Toshkent: A. Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi, 2010. – 112 bet.

[4]. Yoʻldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili. –Toshkent: “Fan”, 2007. –123 b.

[5]. Umarbekov Oʻ. Odam boʻlish qiyin. – Toshkent: “ Adabiyot uchqunlari”, 2018. – 254 b.

“NUSRATNOMA” ASARIDAGI HARBIY ISTILOHLAR

Gafurova Surayyo Ulugʻbekovna

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Fargʻona davlat universiteti, 150100, Oʻzbekiston

E-mail: sgafurova@gmail.com

Annotatsiya. *Barcha sinfiy jamiyatlar tarixi davlatlar oʻrtasidagi urushlar, bosqinchilik va talonchiliklar tarixidan iboratdir. Buni Oʻrta Osiyo xalqlarining koʻp asrlik tarixi misolida yaqqol koʻrish mumkin. Oʻtmishda Oʻrta Osiyo xalqlari (oʻzbek, tojik, turkman, qirgʻiz, qoraqalpoq va b.)ning oʻzaro hamda tashqi dushmanga olib borgan qonli urushlarini aks ettiruvchi bir qancha yozma manbalar mavjud. Ana shunday manbalardan koʻpi XIX asrda yaratilgan boʻlib, ularda harbiy ish va uning turli sohalariga oid yuzlab soʻz va terminlar uchraydi. Ushbu maqolada ularning tarixi va maʼnolarini qisqacha bayon qilmoqchimiz.*

Kalit soʻzlar: *harbiy termin, soʻz, yozma yodgorliklar, qurol, harbiy unvon, qoʻshin, armiya, urush va uning turlari, soʻz maʼnosi, tarixiy davr, tarixiy hodisa, sana.*

Аннотация. *История всех классовых обществ состоит из истории войн, вторжений и грабежей между государствами. Это хорошо видно на примере многовековой истории народов Средней Азии. В прошлом имеется несколько письменных источников, отражающих кровопролитные войны народов Средней Азии (узбекских, таджикских, туркменских, кыргызских, каракалпакских и др.). Большинство этих источников созданы в XIX веке и содержат сотни слов и терминов, связанных с военной работой и различными ее отраслями. В этой статье кратко опишем их историю и значение.*

Ключевые слова: *военный термин, слово, письменные памятники, оружие, воинское звание, армия, войско, война и ее виды, значение слова, исторический период, историческое событие, дата.*

Abstract. *The history of all class societies consists of the history of wars, invasions and robberies between states. This can be clearly seen in the example of the centuries-old history of the peoples of*

Central Asia. In the past, there are several written sources that reflect the bloody wars of the peoples of Central Asia (Uzbek, Tajik, Turkmen, Kyrgyz, Karakalpak, etc.) Most of these sources were created in the 19th century, and they contain hundreds of words and terms related to military work and its various branches. In this article, we will briefly describe their history and meaning.

Key words: military term, word, written monuments, weapon, military title, army, war and its types, word meaning, historical period, historical event, date.

KIRISH

XIX asrga oid yozma yodgorliklar tilida qo'llangan harbiy terminlar tematik jihatdan quyidagi guruhlarga ajraladi: 1) urush va uning turlarini ifodalovchi so'z va terminlar; 2) qo'shin va uning qismlarini ifodalovchi terminlar; 3) harbiy tartib, strategiya va taktikaga doir so'z va terminlar; 4) harbiy qurol-aslaha va asboblarga doir terminlar; 5) harbiy unvon va amallarni ifodalovchi terminlar. Ushbu maqolada qo'shin va uning qismlarini ifodalovchi terminlar tarixiga to'xtalib o'tilgan.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ma'lumki, Qo'qon, Xiva xonliklari va Buxoro amirligida ma'lum miqdordagina muntazam armiya bo'lgan, xolos. Zaruriyat tug'ilgan paytda esa maxsus kishilar yuborilib, shahar va qishloqlardan yangi kuch - qo'shimcha askar to'plangan. Davlat ixtiyoridagi armiyani *qo'shun*, *cherik*, *lashkar*, *navkar* va *askar* deb nomlangan. Urush vaqtida to'plangan askarlarni esa *qora cherik* deb atalgan. Doimiy armiyada xizmat qilish (navkarlik)ning muddati cheksiz bo'lgan [1; 112].

Qadimgi turkiy tilga xos *cherik* so'zi XIX asr manbalarida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: *Cherik xayli cherka bog'lasunlar* (BV, 319 b) *Jamshid cheriki muqobilasida yurdi* (GD, 32 b). *Qaro cherik yotg'on qo'shg'a bordilar* (TS, 109 b).

Qo'shun so'zi eski o'zbek tilida *cherik* so'ziga nisbatan keyinroq qo'llangan bo'lib, ko'proq, nasrda uchraydi. Masalan: *Borcha qo'shun bila kemaga minib* (GD, 184 b). XIX asr manbalarida arabcha va forscha *askar*, *lashkar*, *sipoh*, *navkar*, *sarboz* so'zlari ham ancha faol qo'llangan. Masalan: *Qoraqalpoq orasig'a borib, ul toyifaning cherikin va Orol qo'ng'irotining lashkarin bey va kadxudolarig'a kishi yubordi* (GD, 45 a). *Borsa asokir to'blarni daryo kanorig'a eltib* (GD, 196 b). *Mahmud Niyoz yasovulboshi chovdar cheriki bila va Xudoynazar mahram Ko'klon sipohi bila va Xudoynazar devonbegi Beshariq navkari bila va Muhammadkarim yuzboshi ota lashkari bila Dashti Qipchoqqa borib* (ShI, 196 b). *Yig'ib sarboz sartibu sarhang* (A, 10).

Askarlar *piyoda* va *otliq* bo'lgan. Otliq askarlarni *suvori* deb atalgan. Masalan: *Keladur orqadin o'n ming suvori* (A, 18). *Piyodau suvora birla hamdast* (A, 37). Jangchi ma'nosida ba'zan *muboriz* so'zi qo'llangan. Masalan: *Muborizlar boshining boshi erdi* (A, 41).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'lumki, XIX asr o'rtalaridan boshlab o'zbek tiliga ruscha-internatsional so'z va terminlar ham kirib kela boshlaydi. Bular ichida *soldot*, *sollot*, *polyuz* so'zlari ham uchraydi. Masalan: *O'rus podshohi ko'b soldotni Buxoro sari ravona qildi*. (TS, 483 a). *Ul ovonda o'rus lashkari ko'b soldot va asbobu olot bila Toshkentdin harakat ko'rguzub Sirdaryodin o'tti* (ShI, 60 a). *Ming sollot tayyor turdilar* (MT, 273 a). *Polyuzlar bu so'zni eshitib xurram va xushvaqt bo'ldilar. Ma'lum bo'lsinkim, polyuz deb bir mamlakat podshohining tujjor va o'zga musofiru sayyorning ahvolidin xabardor bo'lmoq uchun tayin etib qo'yg'on kishini ayturlar* (GD, 252 b).

Askarlarning urush vaqtida maxsus jangovar tartibda saf tortishini *yasov*, yoki *yasol* deyilgan. Masalan: *Har tarafdin cherik yasovig'a oro berib* (GD, 69 a). *Muzdin o'tub, orqasin daryo bila qal'ag'a qarati yasov yasadi* (TS, 196 b). *Yasov yasab tog'dek haybat bila orom ko'rguzdilar* (ShI, 114 a). *Yasab yog'i maydoni ichra yasol, mazora hududida changal misol* (FI, 129 b). Bizningcha, *yasov* turkcha bo'lib, *yasol* mo'g'ulcha bo'lishi mumkin. Ya'ni har ikkala so'z *yasa* fe'lga o'zbekcha (turkcha) -v hamda mo'g'ulcha -l affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Mo'g'ul tilida -l affiksi orqali fe'l o'zaklaridan ot yasaladi [2; 30-31].

Ba'zan yuqoridagi ma'noda arabcha *saf* so'zi qo'llanadi. Masalan: *Saflarni orasta qildilar* (Qul. FSh, 42).

Qo'shinning turli qismlarini ifodalashda *qo'sh*, *qo'l*, *dasta*, *burong'or*, *juvong'or* terminlari qo'llangan.

Qo'sh so'zi turkcha-o'zbekcha bo'lib, *armiya, stavka, batalon, lager, otryad* degan ma'nolarni anglatadi [3; 635]. Masalan: *Qo'shdin chiqq'on kishi uch kun, to'rt kun taraddudi bisyor bila qaytib o'z qo'shin topa olmas erdi* (FI, 206 a). Shu ma'noda ba'zan *ko'ch* so'zi ham qo'llangan. Masalan: *Fahmlab bo'sqini ikki zabardast, yetushubkim ko'chiga bo'ldi payvast* (A, 38).

Qo'l, dasta va *to'p* so'zlari o'zaro sinonim bo'lib, *otryad* degan ma'noni anglatadi. Masalan: *Umaro va sipahdorlarni o'z tumanot va qo'shunoti bila qo'l-qo'l va dasta-dasta qilib* (FI, 420 b). *Shag'ol mahramning dastasidin ikki kishi darajai shahodat0a yetti* (FI, 297 a). Yetib bordi *Qaro Sartib to'fig'a* (A, 44).

*Qo'shin*ning o'ng tomonini *burong'or*, chap tomonini esa *juvong'or* deyilgan. Masalan: *Burong'orda Sulton Mahmudxonni muqarrar qildi, juvong'orda Ibrohimbiy mang'itni nomzod qildi*. (MT, 172 a). *Og'aday Bahodir otasining buronhor cheriki bila xonning juvong'orig'a urub urushur erdi* (FI, 93 b). Ba'zan shu ma'noda *chab* va *rost* so'zlari ham qo'llangan: *Sipohning chab va rostin orasta qildi* (TS, 424 b).

Belgilangan vazifasiga ko'ra *qo'shin* quyidagi turlarga bo'lingan: *yasovul, katovul, surdovul, qarovul, hirovul, irovul, ilg'or, yazak*. Ko'rinadiki, yuqoridagi terminlarning aksariyati *-vul* affiksi bilan yasalgan. E.V.Sevortyan bu affiks turkiy tillarga mo'g'ul tilidan kirib o'zlashgan, degan fikrni aytadi [4;238]. Prof. A.G'ulomovning fikricha, mazkur affiks *-g'u* va *-l* formalaridan tashkil topgan [5;69]. Prof. E.V.Sevortyan V.Bangning fikrini keltirib, *-vul* affiksi keyingi davrlarda faollashib, *armiya* va *xon saroyidagi mansab* va *unvonni ifodalash* uchun xizmat qilgan, deydi [5;238-245]. Haqiqatan ham, *-vul* affiksi ko'pincha amal-mansabni bildiruvchi ot yasagan. Shu bilan birga u *qo'shin* turini anglatuvchi so'z va terminlar yasash uchun ham xizmat qilgan.

Yasovul termini mo'g'ulcha *yasa* o'zagidan hosil bo'lib, xonning qonun va buyruqlarining bajarilishini nazorat qilib boruvchi askarlar ma'nosini bildiradi [6;329-333]. Bu so'zning sinonimi *katovul* bo'lib, har ikkalasi parallel qo'llanadi: *Yasovul va katovul birla o'rtag'a olib* (AS, III b). *Yasovul* so'zi tojik va rus tillariga ham kirib o'zlashgan [7; 253-254].

Surdovul - kishilarni askarlikka yoki biror majburiy ishga to'plash, shuningdek, o'z yurtidan ko'chirtirilgan uyliklarni kuzatib borish uchun xizmat qiladigan otryaddir. Bu termin haydamoq, surmoq ma'nosidagi *surmoq* fe'lidan yasalgan (qiyos qiling: *sur-gu-n/*. Masalan: *Alar izig'a surdovullar qo'yub* /TS, 194 b). *Musobey elga surdovul yuborib, ikki yuz kishi yig'naldi* (FI, 97 a).

Qarovul - qo'shından oldinroq yurib, dushman kuchlari haqida ma'lumot olib keluvchi qism, kuzatuvchi otryad. Masalan: *Qarovullar Qizil Rabotg'acha kuzatib borib, Buxoro cherikidin xabar bo'lmadi* (FI, 222 a). *Bir pora cherik bila qarovul yo'sinida ilgari yubordi* (TS, 106 a).

Hirovul va *irovul* so'zlari qarovulning sinonimi bo'lib, ularning yasalishi bir xildir: *qarovul* o'zbekcha *qara* fe'lidan, *hirovul* va *irovul* esa mo'g'ulcha *xara* // *xiru* fe'lidan yasalgandir [8;186]. Masalan: *Abdulla inoqni o'n to'rt ulug' cheriki bila hirovul qilib ilgari yubordi* (TS, 193 b). *Irovul bila yurub chapovul qilur erdi* (FI, 51 b). *Xo'jaquli qushbegi degan amirin o'zig'a taalliq sipohi bila irovul qilib ilgari yuborib erdi* (FI, 60 a).

Ilg'or termini ham qo'shinning oldingi qismi, avangard ma'nosida qo'llangan. Masalan: *Ba'zi chovdar alomoni bila ilg'or yo'sunlug' yotib erdi* (GD, 194 a). *Alarning izidin ilg'or qildilar* (RS, 58 b).

Yazak so'zi tojikcha bo'lib, kecha qorovuli, qo'shinning oldingi qismini kuzatib boruvchi otryad ma'nosini bildiradi. Masalan: *Mo'tabar kishilardin yazak aylanturub qal'adorlig' ko'rguzdilar* (TS, 195 a).

XIX asr manbalarida yana *to'xtavul* (*gvardiya*), *tutqavul* (*xazinachi*), *tuqsavul* (*bayroqdor*) kabi *-vul* affiksi bilan yasalgan harbiy terminlar ham uchraydi [9;207]. Qarshi tomonni *dushman, yog'i, yov, adu, xusamo, muxolif* kabi so'zlar bilan atalgan.

Dushman so'zi forsha bo'lib, XIX asr o'zbek tiliga oid manbalarda ancha keng qo'llangan. Masalan: *Dushman qonidin serob qilsak* (TS, 172 a). *Qilib dushman ahli sari hamla fosh* (TS, 148 b).

Yog'i so'zi omonimik xususiyatga ega bo'lib, birinchidan, qadimgi turkiy tilda qo'llanib kelgan *dushman* ma'nosidagi turkcha so'z bo'lsa, ikkinchidan, *isyonkor, sarkash, buzg'unchi* ma'nolaridagi forsha-tojikcha so'zdir. Bu so'z o'rganilayotgan davr tilida har ikkala ma'noda ham qo'llangan: *Ul viloyat ahli uch martaba yog'i bo'ldilar*. (MT, 54 b). *Chun Gurdiston qizioboshi taka jamoasi bila yog'i erdi* (GD, 168 b). *Ul hazrat hamul jamoani dushman va yog'i faraz etib* (ShI, 84 a).

Turkcha yog'iy so'zining yov formasi o'zbek tili tarixining so'nggi davrlarida qo'llana boshlagan bo'lib, XIX asr manbalarida ham qisman uchraydi. Masalan: *Bul qattig' yovdur* (AS, 121 b). *Muborizlarg'a yov kelturmeyin tob* (FI, 329 a). *Beshariq xalqi ham yovlig' og'oz qilib* (TS, 169 b)

Adu, a'do, xaom, xusamo, muxolif, ag'yor so'zlari arab tilidan kirib o'zlashgan bo'lib, *dushman* va *yog'i* so'zlari bilan sinonim sifatida qo'llangan: *Adusig'a zohir qilib qasdi jon* (GD, 69 b). *Topib qal'a ahli adug'a zafar* (GD, 210 b). *Moli adu xaylig'a toroj o'lur* (FI, 287 b). *Ul sargashta a'do va davlatbargashta xusamo Qo'ng'iroq qo'rg'onig'a borib* (TS, 192 a). *Savashurdi base ag'yor birla* (A, 39). *Muxoliflar ro'ygardon bo'lub* (TS, 171 b) "Lug'ati salos"da yuqoridagi sinonimlar she'riy yo'l bilan quyidagicha berilgan: *Adu - dushman, yog'i, g'ayr, ul digar, yot,*

Xalil ham xabb - suyuklu, do'st, ey zot (LS, 13).

Mufsil, inod ahli, tog'iy, boqiy, yog'iy so'zlari isyonkor, sarkash, buzg'unchi va bo'yinsunmoqchi degan ma'nolarda qo'llangan. Bularning dastlabki ikkitasi arabcha, qolganlari esa forscha so'zlardir. Masalan: *Tarokima muftidlaridin yumroli xalqining orasig'a bormish erdi* (GD, 49 b). *Bor erdi Orol aro amiri, tog'iy edi-yu, sharorat angiz* (FI, 402 b). *Ahli inod* (FI, 406 a).

Josus so'zi razvedkachi va shpion ma'nolarida qo'llangan. Masalan: *Josuslar xabar kelturdilarkim* (RS, 171 b). *Qarovullar ul josusni tutub* (TS, 202 b). *A'do tarafidin kelgan josslardan bir kishini o'ldurub, ikkisin tirik tutub kelturdilar* (TS, 450 a). "Muntaxab-ul-lug'ot"da josus so'ziga shunday izoh berilgan: "*Josus - ahvol va axborni taravvud va justuju qilg'uchi*" (ML, 37 a). So'ngra Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidan quyidagi baytni keltiradi:

Xabar Xisravg'a yettikim rasuli,

Rasuli yo'qki, josusi fuzuli (ML, 37 b).

Ayrim hollarda razvedkachi ma'nosida *sinchi* so'zi ham ishlatilgan. Masalan: *Kengash birla ancha elchi yuborsak,*

Bahona elchi teb, sinchi yuborsak (A, 37).

Dushman askarlaridan qo'lga tushgan kishini *asir* va *tutsoq* deyilgan. Masalan: *Bisyor asirni dastgir qilib* (TS, III b). *Muhammad Nazar shayxni tutsog' yo'sunluq olib ko'chtilar* (FI, 352 b). *Shohmurod beyning tutsoqig'a tushub, tadbir bila andin qutulg'oni* (TS, 73 a). Ba'zan tojikcha *bandi* so'zi ham ishlatilgan. Masalan: *Bir necha beylari bandi bo'lub to'shti* (AS, 130 b).

Biror ma'lumot olish maqsadida *dushman* askarlaridan tiriklay qo'lga tushirib keltirilgan asirni *til deb* atalgan. Masalan: *Yigirma yigitni til tutmoq uchun daryodin o'tkazib Buxoro jonibig'a yo'lladi* (TS, 432 b). *Yamutdin til tutmoqg'a piyoda ozim bo'ldi* (GD, 139 b).

XULOSA

Xullas, XIX asrga oid yozma manbalar tilida jami 100 dan ortiq harbiy so'z va terminlar qo'llangan bo'lib, ularning 40 tasi o'zbekcha-turkcha, 27 tasi forscha-tojikcha, 10 tasi mo'g'ulcha-turkcha va 3 tasi rus tili orqali kirgan internatsional so'zlardir. Qayd qilingan so'zlardan ba'zilarigina hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida qo'llanadi, xolos (urush, jang, qo'shin, askar, yov, dushman, asir, til, miltiq, to'p, to'pponcha, zambarak, bayroq). Qolganlari esa butunlay iste'moldan chiqqan. Aksincha, ularning o'rniga hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida rus va G'arbiy Yevropa tillaridan kirib o'zlashgan yuzlab yangi harbiy terminlar qo'llanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1]. П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии (XVI середина XIX в.). - М., 1958, 133, 161-бетлар.

[2]. М.Н.Орловская. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке. М., 1961, 30-31-бетлар.

[3]. В.В.Радлов. Опыт словаря тюрских наречий. Том II, часть I, СПб., 1899, 635-бет.

[4]. Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. - М.: Наука, 1966, 238-бет.

[5]. А.Г.Гулямов. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. Аффиксация. АДД, Ташкент, 1955.

[6]. Л.Будаков. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. II том, СПб., 1871, 329-330-бетлар.

[7]. Фарҳанги забони тоҷик. II том, М., 1969, 636-бет; Ф.П.Сороколетов. Кўрсатилган асар, 253-254-бетлар.

[8]. С.Сыдыков. Монгольско-киргизские языковые параллели. Канд.дисс., Фрунзе, 1967, 149-бет; Л.Будаков, кўрсатилган асар, I том, 186-бет.

[9]. М.Терентьев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Книга первая. СПб., 1875, 207-бет.

SMART-SL МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Шабдуллаева Лазокатхон Орифбековна

доктор философии в области педагогических наук (PhD)

Андижанский государственный медицинский институт, Андижон 170100, Ўзбекистон

zumakovadilbarhon@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-0903-2075>

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методические основы развития компетентности самостоятельного обучения будущих учителей в условиях цифровой образовательной среды. Обоснована необходимость перехода от традиционной организации самостоятельной работы студентов к индивидуализированной модели проектирования образовательной траектории. Раскрывается содержание авторской SMART-SL методики, направленной на интеграцию мотивационного, когнитивного, операционно-деятельностного и рефлексивно-регулятивного компонентов самостоятельного обучения. Определены основные этапы реализации методики: целеполагание, диагностика образовательных потребностей, планирование индивидуальной траектории, выполнение самостоятельных заданий с использованием цифровых ресурсов, мониторинг и рефлексия. Показано, что применение SMART-SL создает условия для повышения субъектности будущего учителя, развития навыков самоорганизации, цифровой грамотности, критического мышления и способности самостоятельно проектировать профессиональное развитие. Особое внимание уделяется педагогическому сопровождению студентов и использованию цифровых инструментов для мониторинга индивидуального прогресса.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, самостоятельное обучение, образовательная траектория, будущий учитель, компетентность, SMART-SL, цифровые технологии, саморегуляция, мотивация, рефлексия, педагогическое сопровождение.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of developing future teachers' independent learning competence in a digital educational environment. The necessity of transition from traditional organization of students' independent work to an individualized model based on educational trajectory design is substantiated. The article presents the author's SMART-SL methodology, which integrates motivational, cognitive, operational-activity, and reflective-regulatory components of independent learning. The main stages of implementation include goal setting, diagnosis of educational needs, individual trajectory planning, independent tasks using digital resources, monitoring, and reflection. The methodology contributes to the development of future teachers' agency, self-organization, digital literacy, critical thinking, and ability to independently design their professional development.

Keywords: digital educational environment, independent learning, educational trajectory, future teachers, competence, SMART-SL, digital technologies, self-regulation, motivation, reflection.

ВВЕДЕНИЕ

Современная трансформация системы высшего педагогического образования обусловлена интенсивным развитием цифровых технологий, расширением информационного пространства и изменением требований к профессиональной деятельности учителя. Современный педагог должен не только владеть предметными и методическими знаниями, но и обладать способностью самостоятельно приобретать новые знания, критически оценивать информацию, использовать цифровые образовательные ресурсы, планировать собственную образовательную деятельность и осуществлять рефлекссию результатов. В этих условиях самостоятельное обучение будущего учителя приобретает статус одного из ключевых компонентов профессиональной подготовки. Традиционное понимание самостоятельной работы как выполнения студентом заданий вне аудитории постепенно трансформируется в более широкое понятие — способность субъекта самостоятельно определять образовательные цели, выбирать содержание и способы их достижения, контролировать собственную деятельность и корректировать индивидуальную образовательную траекторию. Цифровая образовательная среда значительно расширяет возможности для организации такого процесса.

Электронные образовательные платформы, цифровые библиотеки, интерактивные сервисы, системы управления обучением, средства искусственного интеллекта и аналитические инструменты позволяют создавать индивидуализированные условия обучения.

Однако наличие цифровых ресурсов само по себе не гарантирует формирования компетентности самостоятельного обучения. Возникает необходимость разработки специальной педагогической методики, обеспечивающей системное объединение цифровых инструментов, педагогического сопровождения, мотивации, саморегуляции и рефлексии. В связи с этим особый научный интерес представляет разработанная в рамках исследования SMART-SL методика, ориентированная на проектирование и реализацию индивидуальной траектории самостоятельного обучения будущих учителей.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Теоретико-методологическую основу исследования составили компетентностный, субъектно-деятельностный, личностно ориентированный, системный и цифровой подходы. Компетентностный подход позволяет рассматривать самостоятельное обучение не как совокупность отдельных учебных действий, а как интегративную способность будущего специалиста самостоятельно решать образовательные и профессиональные задачи. Субъектно-деятельностный подход предполагает активную позицию студента в процессе обучения. Студент выступает не объектом педагогического воздействия, а субъектом проектирования собственного образовательного маршрута. Личностно ориентированный подход обеспечивает учет индивидуальных образовательных потребностей, интересов, уровня подготовленности и темпа освоения учебного материала. Цифровой подход ориентирует образовательный процесс на рациональное использование цифровых ресурсов и технологий для организации индивидуальной образовательной деятельности. В исследовании применялись следующие методы: анализ научно-педагогической литературы, сравнение, обобщение, педагогическое моделирование, анкетирование, тестирование, педагогическое наблюдение, экспертная оценка, анализ продуктов самостоятельной деятельности студентов и педагогический эксперимент. Для оценки динамики компетентности самостоятельного обучения целесообразно использовать совокупность критериев: мотивационно-ценностный, когнитивный, операционно-деятельностный и рефлексивно-регулятивный. SMART-SL методика рассматривается как целостная педагогическая система, направленная на развитие способности будущего учителя самостоятельно проектировать, реализовывать, контролировать и корректировать собственную образовательную деятельность в цифровой среде. В структуре методики особое значение имеют два взаимосвязанных положения.

Первое — SMART-принцип целеполагания, предполагающий постановку конкретных, измеримых, достижимых, релевантных и ограниченных во времени образовательных целей. Второе — SL (Self-Learning), отражающее направленность методики на самостоятельное обучение и самоуправление образовательной деятельностью. Таким образом, SMART-SL может быть представлена как последовательность: цель → диагностика → планирование → самостоятельная деятельность → цифровое взаимодействие → мониторинг → рефлексия → коррекция → новая цель. Данная последовательность обеспечивает цикличность самостоятельного обучения и превращает индивидуальную образовательную траекторию в динамическую систему профессионального развития. Этапы реализации SMART-SL методики. Реализация методики осуществляется поэтапно. Первый этап — диагностико-мотивационный. На данном этапе выявляются образовательные потребности, интересы, уровень подготовленности и цифровой компетентности студентов. Студент отвечает на вопросы: Что я уже знаю? Что мне необходимо узнать? Какие профессиональные умения мне необходимо развить? Какие цифровые ресурсы я могу использовать? Какой результат я хочу получить? Диагностика позволяет определить исходный уровень самостоятельности и сформировать индивидуальную образовательную цель. Второй этап — целеполагающий. На основе результатов диагностики студент формулирует конкретные образовательные цели. Например: «В течение четырех недель сформировать способность самостоятельно разрабатывать цифровое учебное задание по теме, используя не менее трех современных образовательных ресурсов». Такая цель является более продуктивной, чем общее требование «изучить тему», поскольку содержит конкретный ожидаемый результат и временные параметры. Третий этап — проектировочный. На данном этапе создается индивидуальная траектория обучения. Она включает: образовательную цель; содержание обучения; цифровые ресурсы; виды самостоятельной деятельности; сроки выполнения; критерии оценивания; формы контроля; рефлексивные вопросы.

Таким образом, студент получает не просто задание, а структурированный образовательный маршрут.

Четвертый этап — деятельностный. Студент самостоятельно выполняет запланированные учебные действия. В цифровой образовательной среде могут использоваться электронные учебники, образовательные платформы, цифровые библиотеки, видеолекции, интерактивные задания, тестовые системы, электронные портфолио и другие ресурсы. При этом преподаватель не исключается из процесса. Его функция трансформируется от непосредственной передачи информации к педагогическому консультированию, сопровождению и мониторингу.

Пятый этап — мониторингово-оценочный. Результаты самостоятельной деятельности регулярно оцениваются. Мониторинг может осуществляться посредством: цифрового тестирования; электронного портфолио; рейтинговых систем; анализа выполненных заданий; самооценки; взаимооценки; экспертной оценки преподавателя. Особое значение имеет формирующее оценивание, поскольку его основная задача заключается не только в фиксации результата, но и в определении дальнейших образовательных действий. Шестой этап — рефлексивно-коррекционный. Завершающим этапом является рефлексия. Студент анализирует: достигнута ли поставленная цель; какие задания были выполнены успешно; какие трудности возникли; какие цифровые инструменты оказались эффективными; какие знания требуют дополнительного изучения; каким должен быть следующий шаг. Результатом становится корректировка индивидуальной образовательной траектории.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Теоретический анализ показывает, что эффективность самостоятельного обучения существенно повышается при наличии четкой структуры образовательной деятельности. Студент должен понимать не только что необходимо изучить, но и зачем, каким способом, в какие сроки и по каким критериям будет оцениваться результат. SMART-SL методика позволяет устранить разрыв между самостоятельностью студента и педагогическим сопровождением. С одной стороны, студент получает возможность самостоятельно выбирать содержание, ресурсы и темп обучения. С другой стороны, преподаватель сохраняет функцию методического руководства и обеспечивает обратную связь. Принципиальным результатом применения методики является изменение позиции студента: от пассивного исполнителя учебных заданий к активному проектировщику собственной образовательной траектории. Особое значение приобретает принцип адаптивности. Если студент не достигает определенного результата, его образовательная траектория должна изменяться: увеличивается количество практических заданий, выбираются дополнительные ресурсы, изменяются сроки или способы контроля. Таким образом, SMART-SL методика имеет циклическую структуру и предполагает постоянное совершенствование индивидуального образовательного маршрута. Важным условием ее эффективности является также развитие цифровой культуры студентов. Будущий учитель должен не просто уметь пользоваться цифровыми сервисами, но и понимать их педагогические возможности и ограничения, уметь оценивать достоверность информации и соблюдать принципы академической добросовестности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что развитие компетентности самостоятельного обучения будущих учителей является важнейшим направлением современной педагогической подготовки. Цифровая образовательная среда создает широкие возможности для индивидуализации обучения, однако эффективность этих возможностей определяется наличием научно обоснованной педагогической методики. Разработанная SMART-SL методика ориентирована на последовательное формирование способности будущего учителя самостоятельно ставить образовательные цели, планировать деятельность, использовать цифровые ресурсы, контролировать результаты, осуществлять рефлекссию и корректировать собственную образовательную траекторию. Научно-методическая ценность SMART-SL заключается в интеграции мотивационного, целевого, когнитивного, операционно-деятельностного, цифрового, регулятивного и рефлексивного компонентов. Внедрение данной методики в процесс профессиональной подготовки будущих учителей позволяет создать условия для перехода от репродуктивной модели самостоятельной работы к субъектной модели самостоятельного обучения. Перспективным направлением дальнейшего исследования является экспериментальная проверка эффективности SMART-SL методики, разработка диагностического инструментария для определения

уровней сформированности компетентности самостоятельного обучения, а также совершенствование цифровых механизмов мониторинга индивидуальных образовательных траекторий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- [1] Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.
- [2] Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2011.
- [4] Boekaerts M. Self-regulated learning: Where we are today // International Journal of Educational Research. 1999. Vol. 31. P. 445–457.
- [5] Garrison D. R. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. London: Routledge, 2017.
- [6] Knowles M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. New York: Association Press, 1975.
- [7] Zimmerman B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory into Practice. 2002. Vol. 41(2). P. 64–70.
- [8] Zimmerman B. J. Self-regulated learning and academic achievement: An overview // Educational Psychologist. 1990. Vol. 25(1). P. 3–17.
- [9] UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.
- [10] OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. Paris: OECD Publishing, 2023.
- [11] Mishra P., Koehler M. J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108(6). P. 1017–1054.

HALIMA XUDOYBERDIYEVANING “BEGIM, SIZNI XUDOYIM...” SHE’RIDA “SOVUQ SULUV” TIMSOLI

Ermuhamedov Abdusamad Normatovich,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi
Xo‘jand davlat universiteti DTM, Tojikiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani hamda Halima Xudoyberdiyevaning “Begim, sizni xudoyim...” she’ri o‘rtasidagi badiiy-estetik va obrazlararo bog‘liqlik qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda Otabek va Kumush muhabbatining o‘zbek adabiyotidagi badiiy talqini, uning zamonaviy she’riyatda yangicha poetik mazmun kasb etishi masalalariga alohida e’tibor qaratiladi. She’rning yaratilishiga Qodiriy qahramonlari bilan bog‘liq adabiy tasavvurlar asos bo‘lgani, undagi lirik kechinmalar Kumushning Otabekka bo‘lgan muhabbati, sadoqati va ruhiy iztiroblari bilan mushtarak jihatlariga egaligi yoritiladi. Xususan, Halima Xudoyberdiyeva she’ridagi “sovuq suluv” talmihining badiiy mohiyati ochilib, uning zamirida “O‘tkan kunlar” romanidagi Zaynab obrazi va uning fojiaiy qismati bilan bog‘liq poetik ma’no mavjudligi asoslanadi. Roman va she’rning qiyosiy tahlili orqali Otabek, Kumush va Zaynab obrazlarining muhabbat, sadoqat, rashk, kundoshlik va ruhiy ziddiyatlar doirasidagi o‘zaro munosabati ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, “sovuq suluv” talmihi vositasida shoiraning klassik badiiy obrazni yangi poetik kontekstda qayta talqin qilgani, muhabbat va vafodagi an’anaviy qarashlarga o‘ziga xos badiiy-estetik mazmun bergani yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Abdulla Qodiriy, Halima Xudoyberdiyeva, “O‘tkan kunlar”, “Begim, sizni xudoyim...”, Otabek, Kumush, Zaynab, talmih, “sovuq suluv”, muhabbat, sadoqat, badiiy obraz, qiyosiy tahlil, poetik talqin.

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ художественно-эстетической и образной взаимосвязи между романом Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» и стихотворением Халимы Худойбердиевой «Бегим, sizni xudoyim...». Особое внимание уделяется художественной интерпретации любви Отабека и Кумуш в узбекской литературе, а также приобретению этой темы нового поэтического содержания в современной поэзии. Рассматривается связь лирических переживаний, выраженных в стихотворении, с любовью Кумуш к Отабеку, её преданностью и душевными страданиями. Раскрывается

художественная сущность литературной аллюзии «совуқ сулув» («холодная красавица») в стихотворении Халимы Худойбердиевой и обосновывается её связь с образом Зайнаб и её трагической судьбой в романе «Минувшие дни». На основе сравнительного анализа романа и стихотворения рассматриваются взаимоотношения образов Отабека, Кумуш и Зайнаб в контексте любви, верности, ревности, соперничества и внутренних душевных противоречий. Показано, что посредством аллюзии «холодная красавица» поэтесса переосмысливает известный литературный образ в новом поэтическом контексте и придаёт традиционным представлениям о любви и верности своеобразное художественно-эстетическое содержание.

Ключевые слова: Абдулла Кадыри, Халима Худойбердиева, «Минувшие дни», «Бегим, sizni xudoyim...», Отабек, Кумуш, Зайнаб, аллюзия, «холодная красавица», любовь, верность, художественный образ, сравнительный анализ, поэтическая интерпретация.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the artistic, aesthetic, and intertextual connections between Abdulla Qodiriy's novel *O'tkan kunlar* (Bygone Days) and Halima Xudoyberdiyeva's poem *Begim, sizni xudoyim...*. Particular attention is paid to the literary representation of the love between Otabek and Kumush in Uzbek literature and to the way this theme acquires a new poetic interpretation in modern Uzbek poetry. The study examines the relationship between the lyrical experiences expressed in the poem and Kumush's love for Otabek, her devotion, and her emotional suffering. Special emphasis is placed on revealing the artistic meaning of the allusion "sovuq suluv" ("cold beauty") in Xudoyberdiyeva's poem and establishing its connection with the image and tragic fate of Zaynab in *O'tkan kunlar*. Through a comparative analysis of the novel and the poem, the article explores the relationships among Otabek, Kumush, and Zaynab within the contexts of love, fidelity, jealousy, rivalry, and emotional conflict. The analysis demonstrates how the poet reinterprets a well-known literary image in a new poetic context through the "cold beauty" allusion, thereby giving a distinctive artistic and aesthetic meaning to traditional concepts of love and fidelity.

Keywords: Abdulla Qodiriy, Halima Xudoyberdiyeva, *O'tkan kunlar*, *Begim, sizni xudoyim...*, *Otabek*, *Kumush*, *Zaynab*, *allusion*, "cold beauty", love, fidelity, literary image, comparative analysis, poetic interpretation.

KIRISH

Abdulla Qodiriy ijodi, xususan, "O'tkan kunlar" romani o'zbek adabiyotida nafaqat yangi romanchilik an'analaring shakllanishi, balki muhabbat, sadoqat, insoniy qadr-qimmat va milliy ruhning badiiy ifodasi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Asardagi Otabek, Kumush va Zaynab obrazlari keyingi davr adabiyotida ham ijodkorlar e'tiborini tortib, turli janrlarda yangicha talqin qilindi. Ayniqsa, Otabek va Kumush muhabbati she'riyatda sadoqat va pokiza tuyg'ularning badiiy timsoli sifatida yashashda davom etdi.

Halima Xudoyberdiyevaning "Begim, sizni xudoyim..." she'ri ham Qodiriy yaratgan obrazlar bilan badiiy mushtaraklikka ega asarlardan biridir. She'rda lirik qahramonning muhabbat, iztirob, sadoqat va rashk bilan bog'liq kechinmalari tasvirlanadi. Undagi "begim" va "sovuq suluv" kabi poetik ifodalar "O'tkan kunlar" qahramonlarini esga soluvchi talmih xususiyatiga ega.

Mazkur tadqiqotning maqsadi "O'tkan kunlar" romani va "Begim, sizni xudoyim..." she'rini qiyosiy o'rganish orqali "sovuq suluv" talmihining badiiy mohiyatini ochish hamda uning Zaynab obrazi bilan bog'liqligini yoritishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani hamda Halima Xudoyberdiyevaning "Begim, sizni xudoyim..." she'ri olindi. Asarlardagi Otabek, Kumush va Zaynab obrazlari, ularning muhabbat va sadoqat masalasidagi munosabatlari, shuningdek, she'rda qo'llangan "sovuq suluv" talmihi asosiy tahlil obyekti sifatida belgilandi.

Tadqiqotda **qiyosiy-tipologik, badiiy matn tahlili, obrazli tahlil va talqin usullaridan** foydalanildi. Roman va she'rda obrazlar o'rtasidagi mushtaraklik, lirik qahramon kechinmalari va Qodiriy qahramonlariga ishora qiluvchi poetik vositalar o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, badiiy detal va talmihlarning asar mazmunini kengaytirishdagi vazifasiga e'tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qiyosiy tahlil “Begim, sizni xudoyim...” she’ridagi ayrim poetik obrazlar “O’tkan kunlar” romanidagi muhabbat uchburchagini eslatishini ko’rsatadi. She’rdagi “begim” obrazi Otabekni, muhabbat iztirobini boshdan kechirayotgan lirik qahramon esa ma’lum jihatlari bilan Kumush obrazini yodga soladi. Ayniqsa, “sovuq suluv” ifodasi alohida badiiy ahamiyat kasb etadi.

“O’tkan kunlar”da Otabek va Kumush munosabati chuqur muhabbat va o’zaro sadoqat asosida tasvirlangan. Zaynabning Otabek hayotiga kirib kelishi esa bevosita uning shaxsiy tanlovidan ko’ra mavjud oilaviy urf-odatlar va ota-ona istagi bilan bog’liq. Otabekning Zaynabga nisbatan sovuqligi, Kumushning Toshkentga kelishi va kundoshlik munosabatlarining keskinlashishi keyinchalik fojia olib keladi.

Halima Xudoyberdiyeva she’ridagi:

Hayratlarda qotgaysiz meni ko’rganda ul dam, Yoningizdagi sovuq suluvdan sovursiz ham... misralaridagi “sovuq suluv” obrazi shu jihatdan Zaynabni esga soladi. Bu ifoda shunchaki go’zallikni anglatuvchi sifatlash emas, balki muhabbatga to’siq bo’lib turgan obrazni ixcham poetik shaklda ifodalovchi talmih sifatida talqin qilinishi mumkin.

She’r va roman o’rtasidagi badiiy yaqinlik Kumushning Otabekka munosabatida ham seziladi. Kumush sevgisiga sodiq, lekin ayni paytda o’z muhabbati uchun kurasha oladigan obrazdir. She’rdagi lirik qahramonda ham ana shunday qat’iyat mavjud. U sevgini shunchaki hissiy kechinma emas, balki inson hayotining muhim ma’naviy qadriyati sifatida qabul qiladi.

Shu bilan birga, she’rdagi lirik qahramonni Kumushning aynan takrori sifatida tushunish to’g’ri bo’lmaydi. Shoir Qodiriy yaratgan obrazlardan badiiy ishora sifatida foydalanib, ularni yangi lirik vaziyatga olib kiradi. Natijada “begim”, “sovuq suluv”, sadoqat va javobsiz muhabbat tushunchalari orqali mustaqil poetik mazmun yuzaga keladi.

Demak, “sovuq suluv” talmihi ikki asar o’rtasidagi badiiy aloqani kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo’ladi. Uning zahirida Zaynabning fojia qismati, Otabekning unga nisbatan sovuq munosabati hamda Kumush va Otabek sevgisining murakkab sinovlari bilan bog’liq ma’nolar mujassamlashgan.

XULOSA

Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar” romani va Halima Xudoyberdiyevaning “Begim, sizni xudoyim...” she’rini qiyosiy o’rganish ular o’rtasida muayyan badiiy va obrazli mushtaraklik mavjudligini ko’rsatadi. Qodiriy yaratgan Otabek, Kumush va Zaynab obrazlari she’rda aynan takrorlanmaydi, balki yangi poetik mazmun bilan qayta talqin qilinadi.

She’rdagi “sovuq suluv” talmihining Zaynab obrazi bilan bog’liq holda talqin qilinishi uning mazmunini chuqurlashtiradi. Mazkur poetik ifoda orqali muhabbat, sadoqat, rashk va ruhiy ziddiyat kabi tushunchalar bir nuqtada birlashadi.

Shunday qilib, Halima Xudoyberdiyeva Qodiriy yaratgan mashhur obrazlardan ijodiy foydalanib, ularni zamonaviy lirik tafakkur bilan uyg’unlashtiradi. “Sovuq suluv” talmihi esa roman bilan she’r o’rtasidagi badiiy bog’lanishni ta’minlab, an’anaviy obrazning yangi poetik muhitda yangi ma’no kasb etishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967. – С. 108.
- [2] Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – С. 70.
- [3] Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Зилол булок, 2019. – С. 129.
- [4] Худойбердиева Ҳ. Сайланма. – Тошкент, 2000. – С. 51.

O’ZBEK TILI SINTAKTIK QURILISHIDA TOBE ALOQANING

MODDIYLASHUV JARAYONI HAQIDA

Eshmurodov Egamshukur Toshpulatovich¹, Eshmurodova Dilafro‘z Abduxalilo²

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

¹akademik B.G’afurov nomidagi Xujand davlat universiteti, Tojikiston
o’qituvchi

²akademik B.G’afurov nomidagi Xujand davlat universiteti, Tojikiston

Annotatsiya. Maqolada til sintaktik qurilishida markaziy va fundamental hodisa sanaluvchi sintaktik aloqalar tizimida teng aloqa bilan muqobillashuvchi tobe aloqa va uning koordinativ va subordinativ singari ikki asosiy turi hamda ularning paradigmalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar. sintaktik sath, tizim, sintaktik qurilish, paradigma, paradigmatika, oppozitsiya asosi, sintaktik aloqa, tag paradigma, teng aloqa, tobe aloqa, koordinativ aloqa, subordinativ aloqa va b.

Аннотация. В статье рассматривается подчинительная связь, противопоставленная сочинительной связи в системе синтаксических связей, которая является центральным и фундаментальным явлением синтаксического строя языка. Особое внимание уделяется двум основным типам подчинительной связи – координативной и субординативной, а также их парадигмам.

Ключевые слова: синтаксический уровень, система, синтаксический строй, парадигма, парадигматика, основа оппозиции, синтаксическая связь, субпарадигма, сочинительная связь, подчинительная связь, координативная связь, субординативная связь.

Abstract. The article examines subordinate relations as opposed to coordinate relations within the system of syntactic relations, which constitutes a central and fundamental phenomenon in the syntactic structure of language. Particular attention is paid to the two main types of subordinate relations – coordinative and subordinative relations – as well as to their paradigms.

Keywords: syntactic level, system, syntactic structure, paradigm, paradigmatics, basis of opposition, syntactic relation, subparadigm, coordinate relation, subordinate relation, coordinative relation, subordinative relation.

KIRISH

Tilda, uning har bir sathida shunday hodisalar mavjudki, ular oʻzlari qarashli boʻlgan sathning barcha “qatlam”larida oʻziga xos lisoniy maqomda vazifa bajaradi. Bunday hodisalar til tizimining muayyan sathigagina tegishli boʻlib qolmay, boshqa lisoniy birliklarning shakllanishi, oʻzaro munosabatga kirishishi va nutqda voqelanishida ham muhim oʻrin egallaydi.

Shunday universal hodisalardan biri “soʻz”, yaʼni “leksema”dir. Til geterogen tizimining “soʻz” ishtirok etmagan birorta ham gomogen tizimi yoʻq, boʻlishi ham mumkin emas. Soʻz fonetik, leksik, morfologik va sintaktik sathlarda turli xususiyatlari bilan namoyon boʻlsa-da, ularni bir-biri bilan bogʻlab turuvchi muhim lisoniy birliklardan biri sanaladi. Ana shunday universallik xususiyatini tilning boshqa sath hodisalarida ham kuzatish mumkin. Buni sintaktik sathga xos hodisalar misolida aniq tasavvur etish mumkin.

Maʼlumki, tilning grammatik qurilishida sintaktik sath va uning birliklari muhim rol oʻynaydi. Sintaktik sath sintaktik konstruksiyalar tizimidan iborat boʻlib, har qanday sintaktik butunlikning lisoniy asosini sintaktik aloqalar tushunchasi tashkil qiladi (4). Chunki sintaktik birliklar alohida holda emas, balki muayyan grammatik va semantik munosabat asosida oʻzaro bogʻlanib, yaxlit sintaktik qurilmani hosil qiladi.

Sintaktik aloqalar tushunchasi anʼanaviy tarzda ikki asosiy guruhga ajratiladi:

a) **teng aloqa;** b) **tobe aloqa.**

Teng va tobe aloqa sintaktik qurilishning asosiy munosabatlarini yuzaga chiqaruvchi hodisalar sifatida bir-biriga qarama-qarshi qoʻyiladi. Shu bilan birga, ular nutq jarayonida oʻzaro bogʻliq holda amal qilib, turli sintaktik birliklarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Oʻtgan asrning 80-yillaridan boshlab oʻzbek tili sintaktik tizimi hodisalariga xos paradigmatika va paradigmatic munosabatlar masalasiga bagʻishlangan tadqiqotlar ham paydo boʻla boshladi. Natijada sintaktik hodisalarni faqat chiziqli – sintagmatik munosabatlar doirasida emas, balki muayyan belgilar asosida oʻzaro qarama-qarshi qoʻyiladigan paradigmatic birliklar tizimi sifatida oʻrganishga eʼtibor kuchaydi.

Xususan, til sintaktik qurilishida markaziy hodisa sanalmis sh sintaktik aloqalar tizimida amal qiluvchi sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar paradigmaticasi masalasiga bagʻishlangan monografik rejadagi ilk tadqiqot vujudga keldi va unda sintaktik aloqalar mavzusining ayrim masalalari sistem yoʻsinda oʻrganildi. Bu borada prof. A. Berdialiyevning eʼtiborga loyiq ishlari paydo boʻldi. Uning bir qator kuzatishlarida, asosan, tobe aloqa va uning lisoniy imkoniyatlari tadqiq etilgan boʻlsa-da, teng aloqaning lisoniy va nutqiy ahamiyatiga ham alohida eʼtibor berilgan (2).

Teng aloqa yordamida grammatik jihatdan teng huquqli lisoniy birliklar, tobe aloqa yordamida esa grammatik jihatdan biri ikkinchisini grammatik va semantik jihatdan izohlash xususiyatiga ega boʻlgan lisoniy birliklar sintagmatik butunlik hosil qiladi. Shuning uchun sintaktik aloqalarning

tabiatini aniqlash sintaktik birliklarning ichki tuzilishi va ular o'rtasidagi munosabatlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Teng aloqaning lisoniy zidi bo'lgan tobe aloqaning nutq uchun – kommunikatsiya uchun ahamiyati katta bo'lsa ham, nutq tuzilishi va uning kommunikativ imkoniyatlarida teng aloqa ham o'ziga xos muhim vazifa bajaradi. Bu aloqa yordamida nutqiy tejamlilik ta'minlanadi. Teng aloqa tobe aloqa bilan yonma-yon, izma-iz ish ko'radi. Shu bois bu aloqaga tobe aloqaning funksional variantlaridan biri sifatida ham qaralgani bejiz emas (3).

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi sintaktik aloqalar tizimida tobe aloqaning tutgan o'rnini, uning koordinativ va subordinativ turlarini hamda mazkur aloqa turlarining paradigmatic xususiyatlarini tizimli ravishda yoritishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur tadqiqotning asosiy materialini o'zbek tili sintaktik tizimida amal qiluvchi sintaktik aloqalar, xususan, teng va tobe aloqa, tobe aloqaning koordinativ hamda subordinativ ko'rinishlari va ularning paradigmatic munosabatlari tashkil etadi.

Tadqiqotda sintaktik aloqa tushunchasi bosh kategoriya sifatida olinib, unga tegishli hodisalar tizimlilik va paradigmaticlik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Bunda sintaktik aloqa turlarini bir-biridan ajratishga xizmat qiluvchi **oppozitsiya asoslari** muhim mezon sifatida qaraldi.

Tahlil jarayonida **sistem-struktur, tavsifiy, paradigmatic, qiyosiy va tasniflash usullaridan** foydalanildi. Sistem-struktur yondashuv sintaktik aloqa turlarini o'zaro bog'langan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Paradigmatic tahlil yordamida esa sintaktik aloqa turlarining muayyan oppozitsiya asosida bir paradigmatic qatorni hosil qilishi va keyinchalik ichki – tag paradigmalariga ajralishi ko'rsatildi.

Teng va tobe aloqalarni farqlashda sintaktik birliklarning o'zaro grammatik munosabati, funksional tengligi yoki notengligi asosiy mezonlardan biri sifatida olindi. Tobe aloqaning ichki tasnifida esa tobelik xususiyatining yo'nalishi, sintaktik aloqaning vazifasi, sintaktik butunlikning tuzilishi va shakliy-grammatik vositalarning turi kabi belgilar oppozitsiya asosi vazifasini bajaradi.

Mazkur metodologik yondashuv sintaktik aloqalarni alohida-alohida hodisalar yig'indisi sifatida emas, balki bir-biri bilan paradigmatic munosabatga kirishuvchi va iyerarxik tarzda tashkil topgan yaxlit lisoniy tizim sifatida o'rganish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tobe aloqaning sintaktik aloqalar paradigmasidagi o'rnini

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, tobe aloqa sintaktik aloqalar paradigmasida o'ziga xos tizim xarakteriga ega. Tobe aloqa yagona va bir xil xususiyatli hodisa bo'lmay, o'z ichida muayyan oppozitsiya asoslari bo'yicha farqlanuvchi bir qator ichki ko'rinishlarni birlashtiradi.

Tobelik xususiyatining yo'nalishi xarakteriga, ya'ni oppozitsiya asosiga ko'ra, birinchi bosqich paradigmatic qator hosil bo'ladi. Bu bosqichda sintaktik aloqalar tizimi:

1. **koordinativ aloqa; subordinativ aloqa**

singari ikki asosiy turga ajraladi.

Ushbu ikki aloqa turi o'rtasidagi asosiy farq sintaktik butunlik tarkibidagi qismlarning bir-biriga tobelik xususiyati va tobelikning yo'nalishi bilan belgilanadi.

Koordinativ aloqa va uning paradigmatic xususiyatlari

Koordinativ aloqa tushunchasi ostida sintaktik butunlik qismlarining baravar, ikki tomonlama tobedoshligi anglashiladi. Bunda sintaktik qurilmani tashkil qiluvchi qismlar o'rtasidagi munosabat bir tomonlama emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida yuzaga chiqadi.

Koordinativ aloqa ham o'z navbatida bir xil xususiyatli sodda hodisa emas. U geterogen tizim sifatida bir qator ichki – tag guruhlarga ajraladi.

Koordinativ aloqa sintaktik aloqaning vazifasiga, ya'ni oppozitsiya asosiga ko'ra paradigma hosil qiladi. Bunda:

nominativ birlik hosil qiluvchi aloqa; kommunikativ birlik hosil qiluvchi aloqa

kabi ikki hodisa paradigma a'zolari sifatida ajraladi.

Demak, koordinativ aloqaning paradigmatic tasnifida dastlab uning qanday sintaktik birlikni shakllantirishi asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Bir holatda aloqa nominativ birlikni, ikkinchi holatda esa kommunikativ birlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Birinchi bosqich paradigmanning ikkinchi qutbi, ya'ni kommunikativ birlik hosil qiluvchi aloqa ham o'z navbatida keyingi paradigmatic munosabatga kirishadi. Kommunikativ birlik – gapning sintaktik tuzilishi oppozitsiya asosi sifatida olinib, mazkur aloqa:

sodda gaplar hosil qiluvchi sintaktik aloqalar;

qo'shma gaplar hosil qiluvchi sintaktik aloqalar kabi paradigma a'zolariga parchalanadi (2).

Bu holat koordinativ aloqa ichki tuzilishining bosqichma-bosqich murakkablashib borishini ko'rsatadi. Ya'ni bosh paradigma tarkibidagi muayyan birlik keyingi bosqichda yangi paradigma uchun asos vazifasini bajaradi. Natijada sintaktik aloqalar iyerarxik va ko'p bosqichli tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Subordinativ aloqa va uning paradigmatic tizimi

Subordinativ aloqa tushunchasi ostida sintaktik butunlik qismlari o'rtasidagi baravar bo'lmagan, bir tomonlama tobelik anglashiladi. Bunda sintaktik butunlik qismlaridan biri boshqasiga grammatik jihatdan bo'ysunadi. Demak, tobelikning yo'nalishi bir tomonlama bo'ladi.

Bunday sintaktik butunlik tarkibidagi qismlardan biri grammatik jihatdan mutlaq tobe xarakterda bo'lsa, ikkinchisi grammatik jihatdan mutlaq hokim xarakterda bo'ladi. Aynan hokim va tobe qismlarning mavjudligi subordinativ aloqaning muhim grammatik belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Subordinativ aloqa tushunchasining mikrotizimi ham o'ziga xos paradigmatic bog'lanishlar tizimidan tashkil topadi. Bu aloqa dastavval butunlik tobe qismining shakliy-grammatik jihatiga, ya'ni oppozitsiya asosiga ko'ra paradigmatic qator hosil qiladi.

Mazkur paradigmatic qatorda:

• **boshqaruv; bitishuv** singari turlar paradigma a'zolari sifatida ish ko'radi.

Shunday qilib, subordinativ aloqaning dastlabki ichki paradigmasida tobe qismning hokim qism bilan qanday shakliy-grammatik vosita orqali bog'lanishi asosiy farqlovchi belgi sifatida namoyon bo'ladi. Birinchi bosqich paradigmanning har bir a'zosi ularda ifoda etilgan sintaktik aloqalarning vazifasiga — oppozitsiya asosiga ko'ra yana boshqa paradigma ixtiyorida parchalanadi. Shu asosda:

nominativ birliklar hosil qiluvchi aloqa;

kommunikativ birliklar hosil qiluvchi aloqa

kabi ichki guruhlar mazkur paradigmanning a'zolari sifatida ajraladi.

Bu yerda ham sintaktik aloqaning vazifasi keyingi tasnif uchun asos bo'ladi. Demak, subordinativ aloqa ham nominativ va kommunikativ birliklarning shakllanishida ishtirok etishi mumkin.

Nominativ birlik hosil qiluvchi subordinativ aloqa

Nominativ birlik hosil qiluvchi aloqa shakliy-grammatik vositaning turiga, ya'ni oppozitsiya asosiga ko'ra paradigmatic qator hosil qilishda davom etadi. Natijada:

kelishikli aloqa; ko'makchili aloqa

kabi tushuncha-birliklar mazkur paradigmaning a'zolari sifatida ajraladi.

Bunda sintaktik birliklar o'rtasidagi munosabatning qaysi grammatik vosita yordamida shakllantirilishi paradigmatic qarama-qarshilikning asosiy mezoniga aylanadi. Kelishikli aloqada grammatik munosabat kelishik shakllari orqali yuzaga chiqsa, ko'makchili aloqada tegishli munosabat ko'makchilar ishtirokida shakllanadi.

Shu jihatdan subordinativ aloqa bir necha bosqichdan iborat ichki paradigmatic tizimga egaligi bilan xarakterlanadi. Har bir bosqichda yangi oppozitsiya asosi yuzaga chiqadi va avvalgi paradigma a'zolari yangi tag paradigmalariga ajraladi.

Teng va tobe aloqaning o'zaro munosabati

Teng va tobe aloqa sintaktik tizimda bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro munosabatda faoliyat ko'rsatadi. Teng aloqa yordamida grammatik jihatdan teng huquqli lisoniy birliklar sintagmatic butunlik hosil qilsa, tobe aloqa orqali grammatik va semantik jihatdan biri ikkinchisini izohlovchi birliklar o'zaro bog'lanadi.

Tobe aloqaning nutq va kommunikatsiya uchun ahamiyati katta. Biroq nutq tuzilishi va uning kommunikativ imkoniyatlarida teng aloqa ham muhim vazifa bajaradi. Teng aloqa nutqiy tejamlilikni ta'minlash imkoniyatiga ega. U tobe aloqa bilan yonma-yon va izma-iz amal qiladi. Shu sababli teng aloqaga tobe aloqaning funksional variantlaridan biri sifatida qarash holatlari ham mavjud (3).

Teng va tobe aloqalarni o'zaro qiyoslash ularning ikki muhim shakliy-grammatik belgi asosida farqlanishini ko'rsatadi:

funksional tenglik va funksional notenglik.

Funksional tenglikka teng ohang ham ko'maklashadi. Funksional notenglikda esa bunday ohang ishtirok etmaydi. Shunday qilib, sintaktik aloqaning xarakterini belgilashda faqat grammatik shakl emas, balki sintaktik qismlarning funksional mavqeyi ham muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Sintaktik aloqalarning iyerarxik-paradigmatic tabiati

Tahlil qilingan holatlar sintaktik aloqalar tizimining iyerarxik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Sintaktik aloqa bosh tushuncha bo'lsa, teng va tobe aloqa uning asosiy ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Tobe aloqa esa o'z navbatida koordinativ va subordinativ aloqa kabi paradigmatic birliklarga ajraladi. Ushbu birliklarning har biri keyingi bosqichlarda yana ichki paradigmatic qatorlarni yuzaga keltiradi.

Buni umumlashtirilgan tarzda quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

Sintaktik aloqa → teng aloqa / tobe aloqa → koordinativ aloqa / subordinativ aloqa → ichki paradigmalar → tag paradigmalar.

Bunday tizimli tasnif sintaktik aloqaning har bir ko'rinishini umumiy sintaktik tizimdagi o'rni bilan birgalikda o'rganish imkonini beradi. Bir paradigma a'zosi keyingi bosqichda mustaqil mikrotizim sifatida namoyon bo'lib, yangi paradigmatic munosabatlarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shu ma'noda, sintaktik aloqalar paradigmaticasi oddiy tasnif emas, balki sintaktik hodisalarning ichki munosabatlari va iyerarxiasini namoyon qiluvchi tizimdir.

XULOSA

Tilda mavjud barcha hodisalar singari sintaktik aloqa bosh tushunchasining birliklari ham o'ziga xos iyerarxiyalı tizimni tashkil qiladi. Ularni ana shu tarzda o'rganish lisoniy hodisalar

tabiatini alohida unsurlar yig'indisi sifatida emas, balki bir butun tizim holida tasavvur etish imkonini beradi.

Sintaktik aloqalar tilning sintaktik qurilishida markaziy va fundamental hodisalardan biri hisoblanadi. Ular an'anaviy ravishda teng va tobe aloqa kabi asosiy turlarga ajratiladi. Mazkur aloqa turlari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilsa-da, nutqiy faoliyatda o'zaro bog'liq holda amal qiladi.

Tobe aloqa sintaktik aloqalar paradigmasida murakkab ichki tizim sifatida namoyon bo'ladi. Tobelik yo'nalishining xarakteriga ko'ra koordinativ va subordinativ aloqa turlari ajratiladi. Koordinativ aloqada sintaktik butunlik qismlarining baravar va ikki tomonlama tobedoshligi kuzatilsa, subordinativ aloqada qismlar o'rtasidagi baravar bo'lmagan, bir tomonlama tobelik yuzaga chiqadi.

Koordinativ aloqa sintaktik vazifasiga ko'ra nominativ va kommunikativ birlik hosil qiluvchi aloqa turlariga ajraladi. Kommunikativ birlik hosil qiluvchi aloqa esa sintaktik tuzilishiga ko'ra sodda gap va qo'shma gaplarni shakllantiruvchi aloqa turlariga parchalanadi.

Subordinativ aloqa ham o'ziga xos mikrotizimni tashkil etadi. Uning dastlabki paradigmatic qatorida boshqaruv va bitishuv kabi turlar ajraladi. Keyingi bosqichlarda esa nominativ va kommunikativ birliklar hosil qiluvchi aloqalar, shuningdek, nominativ birlik doirasida kelishikli va ko'makchili aloqa kabi tag paradigmalar shakllanadi.

Teng va tobe aloqalarni farqlashda funksional tenglik va funksional notenglik muhim shakliy-grammatik belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Funksional tenglik teng ohang bilan ham qo'llab-quvvatlansa, funksional notenglikda bunday xususiyat kuzatilmaydi.

Demak, sintaktik aloqalarning paradigmatic qamrovi ularning oddiy tasnifidan kengroq bo'lib, sintaktik birliklarning o'zaro munosabati, funksiyasi, grammatik mavqeyi va shakliy vositalarini bir tizim doirasida birlashtiradi. Sintaktik aloqa universal tiplarining paradigmatic qamrovi, ularni asoslovchi mazmuniy jihatlar tizimi sintaktik butunlik – keng ma'noda sintagma – va sintagmalar munosabatining muayyan tilga xos sintaktik qurilishi vositalari bilan belgilanadi. Shu bilan birga, u o'ziga xos til tavsifini ham kasb etadi.

Sintaktik aloqa bosh tushunchasiga paradigmatic jihatdan tobe bo'lgan har bir ko'rinishning ichki lisoniy imkoniyatlarini alohida o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoladi. Bunday yondashuv sintaktik hodisalarning nafaqat tashqi grammatik ko'rinishini, balki ularning tizim ichidagi o'rni, paradigmatic munosabatlari va funksional xususiyatlarini ham chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Berdaliyev A. Ergash gapli qo'shma gap konstruksiyalarida semantik-signifikativ paradigmatica. – Toshkent: Fan, 1989.

[2] Berdaliyev A. Koordinativ aloqa va uning xususiyatlari paradigmatic tizimi // *O'zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 1984. – № 3. – B. 20–24.

[3] Eshmurodov E.T. O'zbek tilida sintaktik aloqaning noan'anaviy bir turi: monografiya. – Xo'jand, 2005.

[4] Beloshapkova V.A. Sovremenniy russkiy yazik. Sintaksis. – M.: Visshaya shkola, 1977.

[5] Sedelnikov Ye.A. Struktura prostogo predlozheniya s tochki zreniya sintagmaticheskix i paradigmaticeskix otnosheniy // *NDVSH. Filologicheskije nauki*. – 1961. – № 3.

[6] Shutova Ye.I. Voprosi teorii sintaksisa. – M.: Nauka, 1964. – B. 70.

[7] Matveyeva N.N. Problemi paradigmatici gipotaksisa: ADD. – L., 1985. – B. 3.

[8] Berdaliyev A. Semantiko-signifikativnaya paradigmatica i sintagmaticheskije otnosheniya v konstruksiyax slojnopodchinennogo predlozheniya uzbekskogo yazika: ADD. – Tashkent, 1988.

SINONIM BIRLIKLARNING SEMANTIK ASSIMETRIYASI VA UNI FREYM TAHLILI ORQALI O'RGANISH

Hasanov Akbarjon Abdurashidovich

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Qo'qon davlat universiteti. Qo'qon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada sinonim birliklar o'rtasidagi semantik assimetriya hodisasi kognitiv tilshunoslikning freym tahlili metodikasi asosida yoritiladi. An'anaviy komponent tahlildan farqli o'laroq, freym yondashuvi sinonimik qator a'zolaridan nima uchun aynan bittasi neytral, asosiy (unmarked) maqomga ega bo'lishini, qolganlari esa freymning turli elementlarini profilashtirish orqali "belgilangan" (marked) xususiyat kasb etishini kognitiv jihatdan izohlaydi. Maqolada bu g'oya o'zbek tilidagi ot va fe'l sinonimlari misolida amaliy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sinonimiya, semantik assimetriya, freym, freym tahlili, profilashtirish, markirovka (markedness), kognitiv tilshunoslik, near-synonymy.

Аннотация. В данной статье явление семантической асимметрии между синонимическими единицами рассматривается на основе методики фреймового анализа в рамках когнитивной лингвистики. В отличие от традиционного компонентного анализа, фреймовый подход позволяет с когнитивной точки зрения объяснить, почему один из членов синонимического ряда приобретает нейтральный, основной (немаркированный) статус, тогда как остальные характеризуются как маркированные за счёт профилирования различных элементов фрейма. В статье данная концепция апробируется на материале синонимичных существительных и глаголов узбекского языка.

Ключевые слова: синонимия, семантическая асимметрия, фрейм, фреймовый анализ, профилирование, маркированность, когнитивная лингвистика, квазисинонимия

Abstract. This article examines the phenomenon of semantic asymmetry among synonymous units through the methodology of frame analysis within the framework of cognitive linguistics. In contrast to traditional componential analysis, the frame-based approach provides a cognitive explanation of why one member of a synonymic set acquires a neutral, basic (unmarked) status, whereas the other members become marked by profiling different elements of the frame. The proposed approach is applied to the analysis of synonymous nouns and verbs in the Uzbek language.

Keywords: synonymy, semantic asymmetry, frame, frame analysis, profiling, markedness, cognitive linguistics, near-synonymy.

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan sinonimiya hodisasini o'rganish so'nggi chorak asr davomida yangi bosqichga ko'tarildi. An'anaviy ta'rifga ko'ra, sinonimlar ma'no jihatidan bir-biriga yaqin yoki bir xil, ammo tovush tarkibi bilan farqlanuvchi so'zlardir. Biroq zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "absolyut sinonimiya", ya'ni ikki so'zning barcha kontekstlarda to'liq almashtirilishi mumkinligi amalda deyarli uchramaydi.

Tabiiy tillar mutlaq sinonimlardan xuddi tabiat bo'shliqni yoqtirmagani kabi qochadi³⁵. Har qanday sinonimik qatorda kamida bitta a'zo neytral, asosiy pozitsiyani egallaydi, qolganlari esa unga nisbatan qo'shimcha semantik, uslubiy yoki pragmatik yuk bilan "belgilangan" bo'ladi. Aynan shu nomutanosiblik – semantik assimetriya mazkur maqolaning tadqiq predmetini tashkil etadi. Semantik assimetriya deganda biz sinonimik qator a'zolari orasidagi ma'no, uslub va qo'llanish erkinligi jihatidan mavjud notekis munosabatni tushunamiz: bir so'z "standart", so'roqsiz tanlov sifatida ishlatilsa, boshqalari ma'lum shart-sharoit, registr yoki nuqtayi nazarni talab qiladi. Ushbu hodisani izohlashda an'anaviy komponent tahlili yetarli asos berolmaydi, chunki u faqat semalarning mavjudligi yoki yo'qligini qayd etadi, biroq nima uchun aynan bitta a'zo "asosiy" maqomga ega ekanligini tushuntirmaydi. Mazkur maqolada biz bu masalani kognitiv tilshunoslikning freym nazariyasi asosida yoritishga harakat qilamiz. F.Edmonds va G.Hirst yaqin sinonimlarni (near-synonyms) klasterlarga birlashtirilgan, umumiy "yadro ma'no"ga ega, biroq har biri o'ziga xos aniq farqlar to'plami bilan tavsiflanuvchi birliklar sifatida ta'riflaydi³⁶. Ularning fikricha, sinonimlar orasidagi farq "granularity" – tafsilot darajasi tushunchasi orqali izohlanadi. Aniqrog'i, qanchalik chuqur tahlil qilinsa, ikki "sinonim" orasida shunchalik ko'p farq ochiladi. Bu yondashuv sinonimik qatorda to'liq tenglik bo'lishi mumkin emasligini, balki muqarrar tarzda assimetrik munosabat mavjudligini nazariy jihatdan asoslaydi.

MATERIAL VA METODLAR

³⁵Cruise D. A. Lexical Semantics. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - P. 265-270.

³⁶Edmonds P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics. - 2002. - Vol. 28. - No. 2. - P. 105-144.

Notekislikning kognitiv sababini tushuntirish uchun freym nazariyasiga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. “Freym” tushunchasi ilk bor amerikalik olim M.Minskiy tomonidan taklif etilgan bo‘lib, u freymni ma‘lum bir tipik vaziyatni tasvirllovchi, tajriba asosida shakllangan bilimlar strukturasi sifatida ta‘riflagan³⁷. Ushbu tushuncha keyinchalik Ch.Fillmor tomonidan tilshunoslikka tatbiq etilib, “freym semantikasi” nomli alohida yo‘nalishning vujudga kelishiga asos bo‘ldi³⁸. Ch.Fillmorning ta‘rifiga ko‘ra, freym – bu til birligining ma‘nosini to‘g‘ri tushunish uchun zarur bo‘lgan, o‘zaro bog‘liq tushunchalar, bilimlar va tajriba ma‘lumotlarining yaxlit tizimidir³⁹. Bir freymni faollashtiruvchi barcha so‘zlar, jumladan sinonimlar ham, shu freymning turli elementlarini “profillashtiradi”, ya‘ni diqqat markaziga turlicha jihatlarini qo‘yadi. J.Lakoff “ideallashtirilgan kognitiv model” tushunchasini kiritib, til birligi ma‘nosining nafaqat tilga, balki madaniy-tajribaviy bilimlarga ham asoslanishini ko‘rsatdi⁴⁰. R.Langaker esa “domen” atamasidan foydalanib, har qanday til birligi ma‘nosi kengroq konseptual zaminaga nisbatan “profillashtirilgan” qism ekanligini ta‘kidlaydi⁴¹. Aynan shu profillashtirish mexanizmi semantik assimetriyaning kognitiv sababini ochib beradi. Agar sinonimik qator a‘zolaridan biri freymning markaziy, “standart” elementini profillashtirsa, u neytral va ko‘p qo‘llanadigan a‘zo sifatida idrok etiladi. Qolgan a‘zolar freymning chekka yoki qo‘shimcha elementlarini (daraja, baholash, registr, manba) profillashtirgani sababli “belgilangan” maqomga ega bo‘ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbek tilshunosligida sinonimlar an‘anaviy ravishda “ma‘no jihatidan bir-biriga yaqin yoki bir xil, ammo tovush tarkibi bilan farqlanuvchi so‘zlar” sifatida ta‘riflanadi⁴². I.U.Mamasoliyev rus va o‘zbek tillari misolida sinonimiya, polisemiya va antonimiya kabi leksik-semantik munosabatlarni qiyosiy tahlil qilar ekan, sinonimlarning farqlovchi belgilari ko‘pincha uslubiy, emotsional-ekspressiv va pragmatik xususiyatlarda namoyon bo‘lishini ta‘kidlaydi⁴³. Bu kuzatish bevosita semantik assimetriya g‘oyasini tasdiqlaydi: farq sof denotativ emas, balki funksional-pragmatik xususiyatga ega.

Qiziqarli jihat shundaki, assimetriya hodisasi antonimiya sohasida ancha erta va chuqur o‘rganilgan. A.Lehrer antonimik juftliklarning bir a‘zosi “belgisiz” (unmarked), ikkinchisi “belgili” (marked) bo‘lishini ko‘rsatib, masalan “uzun/qisqa” juftligida “qancha uzun?” so‘rog‘i neytral, “qancha qisqa?” esa xususiyatlashgan ekanini asoslaydi⁴⁴. Xuddi shu mantiq sinonimik qatorlarga ham tatbiq etilishi mumkin: “katta” so‘zi “qancha katta?” tipidagi neytral so‘roqlarda erkin qo‘llanadi va o‘lcham freymining “standart” elementini ifodalaydi, biroq “ulkan”, “gigant”, “azim” kabi sinonimlari xuddi shunday erkinlikka ega emas, aniqroq qilib aytganda, ular ma‘lum kontekst, uslub yoki baholash pozitsiyasini talab qiladi. Demak, markedness nazariyasi antonimiya doirasida qay tarzda tasvirlangan bo‘lsa, xuddi shunday nazariy apparat yengil o‘zgartirishlar bilan sinonimiya sohasiga ham tatbiq etilishi mumkin, bu esa ikki til hodisasini yagona kognitiv-nazariy platformada birlashtirish imkonini beradi.

³⁷Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision / Ed. by P. Winston. - New York: McGraw-Hill, 1975. - P. 211-277.

³⁸Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL-1981. - Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. - P. 111-137.

³⁹Филмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка / Сост. В.В.Петров, В.И.Герасимов. - М.: Прогресс, 1988. - С. 52-91.

⁴⁰Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. - Chicago: University of Chicago Press, 1987. - P. 68-76.

⁴¹Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. - Stanford: Stanford University Press, 1987. - P. 147-166.

⁴²Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. - Б. 14-22.

⁴³Мамасолиев И.У. Лексико-семантические отношения антонимии, полисемии и синонимии в русском и узбекском языках // Ўзбекистонда хорижий тиллар. - 2018. - №1. - Б. 75-81.

⁴⁴Lehrer A. Markedness and Antonymy // Journal of Linguistics. - 1985. - Vol. 21. - No. 2. - P. 397-429.

Sinonimik qatordagi assimetriyani freym asosida aniqlash quyidagi mezonlarga tayanadi: birinchidan, qaysi a'zo eng yuqori qo'llanish chastotasiga va uslubiy erkinlikka ega ekanligi aniqlanadi; ikkinchidan, har bir a'zoning freym elementlari (daraja, registr, baholovchi pozitsiya, manba) orasidan qaysi birini profillashtirishi belgilanadi; uchinchidan, "belgilangan" a'zolarining qo'llanish doirasi, ya'ni qaysi janr, kontekst yoki nutq vaziyatida ishlatilishi tavsiflanadi. Ushbu mezonlarni amalda tekshirishning eng ishonchli usullaridan biri almashtirish testi (substitution test), aniqlashtirib aytadigan bo'lsak, har bir sinonimni turli nutq vaziyatlariga qo'yib ko'rish orqali amalga oshiriladi. Agar biror sinonim keng ko'lamli kontekstlarda, jumladan, neytral so'zlashuv nutqida ham, hech qanday uslubiy nomutanosiblik tug'dirmasdan qo'llana olsa, u neytral – asosiy a'zo sifatida baholanadi. Aksincha, faqat tor doiradagi janr yoki vaziyatda tabiiy tuyulgan sinonim "belgilangan" a'zo hisoblanadi. Bunday diagnostika, ayniqsa, elektron korpus ma'lumotlari asosida olib borilganda, sinonimlarning chastota taqsimoti orqali obyektiv tasdiqlanadi. "Chiroyli – go'zal – husndor – ko'rkam" sinonimik qatori GO'ZALLIK freymini faollashtiradi. "Chiroyli" so'zi uslubiy jihatdan neytral, kundalik nutqda erkin qo'llanadi va freymning markaziy – estetik yoqimlilik elementini profillashtiradi, shu bois u so'roq va inkor konstruksiyalarida ham erkin ishlatiladi ("chiroylim?", "unchalik chiroyli emas"). "Go'zal" so'zi ayni freymni faollashtirsa-da, unga qo'shimcha yuksak baho komponentini qo'shadi va kitobiy-adabiy uslubga moyil bo'ladi. "Husndor" so'zi asosan yuz-qiyofa ta'rifiga xoslanib, freymning manba elementini profillashtiradi va umumiy narsalarga nisbatan qo'llanmaydi. "Ko'rkam" esa ko'pincha jonsiz ob'yektlar (bino, manzara) uchun ishlatilib, freymning vizual-arxitektonik jihatini oldinga chiqaradi. Demak, "chiroyli" neytral – asosiy a'zo, qolgan uchasi esa turli freym elementlarini profillashtirish orqali "belgilangan" maqomga ega bo'ladi. "Aytmoq – so'zlamok – bayon qilmoq – ta'kidlamok" qatori esa NUTQ FAOLIYATI freymini faollashtiradi, uning elementlari: notiq, tinglovchi, mazmun, uslub va maqsaddir. "Aytmoq" fe'li barcha nutq vaziyatlarida erkin qo'llanadigan, uslubiy jihatdan neytral a'zo bo'lib, freymning eng umumiy – axborot uzatish elementini profillashtiradi. "So'zlamok" davomiylik va og'zaki nutq elementini kuchaytiradi, "bayon qilmoq" rasmiy-yozma uslubga xos bo'lib, mazmunning tizimli tuzilishini profillashtiradi, "Ta'kidlamok" esa notiqning maqsad va urg'u elementini, ya'ni fikrni alohida ajratib ko'rsatish niyatini, oldinga chiqaradi. Bu misol shuni ko'rsatadiki, fe'l sinonimlarida ham assimetriya aynan shu tarzda, ya'ni bitta neytral markaz va unga nisbatan "belgilangan" chekka a'zolar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Keltirilgan ikki misol: ot va fe'l sinonimlari shuni ko'rsatadiki, semantik assimetriya so'z turkumidan qat'i nazar barqaror kognitiv qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. Freymning markaziy elementini profillashtiruvchi a'zo har doim yuqori chastota va uslubiy erkinlikka, freymning chekka elementlarini profillashtiruvchi a'zolar esa cheklangan qo'llanish doirasiga ega bo'ladi. Bu qonuniyat nafaqat o'zbek tiliga, balki ko'plab boshqa tillarga ham xos umuminsoniy kognitiv mexanizm ekanligini taxmin qilish mumkin, biroq bu gipotezani tasdiqlash uchun tipologik tadqiqotlar zarur bo'ladi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, sinonimik qatordagi semantik assimetriya tasodifiy hodisa emas, balki freym strukturasining tabiiy natijasidir. Har bir so'z freymning muayyan elementini profillashtiradi, biroq faqat bitta a'zo, odatda, freymning markaziy, eng umumiy elementini profillashtiruvchisi, neytral va erkin qo'llanadigan "asosiy" maqomga ega bo'ladi. Bu yondashuv an'anaviy komponent tahlilni inkor etmaydi, balki uni notekislik sababini kognitiv jihatdan izohlovchi vosita bilan boyitadi. Freym asosidagi assimetriya tahlilining amaliy ahamiyati, ayniqsa, sinonimik lug'atlar tuzishda "asosiy so'z – sinonim" tartibini ilmiy asoslashda, tarjimada eng mos ekvivalentni tanlashda hamda til o'rgatish jarayonida o'quvchilarga sinonimlar orasidagi erkinlik darajasini tushuntirishda namoyon bo'ladi. Kelgusida bu metodikani kengroq til materiali va korpus ma'lumotlari asosida sinash muhim istiqbol yo'nalishi bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Cruse D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 265-270.
- [2] Edmonds P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics. – 2002. – Vol. 28. – No. 2. – P. 105-144.
- [3] Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL–1981. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111-137.
- [4] Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – P. 68-76.
- [5] Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 147-166.
- [6] Lehrer A. Markedness and Antonymy // Journal of Linguistics. – 1985. – Vol. 21. – No. 2. – P. 397-429.

[7] Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211-277.

[8] Мамасолиев И.У. Лексико-семантические отношения антонимии, полисемии и синонимии в русском и узбекском языках // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2018. – №1. – Б. 75-81.

[9] Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 14-22.

[10] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. –С. 52-91.

YUSUF XOS HOJIB VA KOMIL INSON TUSHUNCHASI

Boltabayev Saidbek

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Karabuk universiteti dotsenti

saidbekboltabayev@gmail.com

Annatatsiya. *Ushbu tadqiqot Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida komil inson g‘oyasi va uning axloqiy mezonlari qay tarzda yoritilganiga bag‘ishlangan. Asarda komil inson, ideal shaxs – teran aql, yuksak bilim, adolat, sabr-toqat, rostgo‘ylik va ezgu niyat kabi fazilatlarini o‘zida jamlagan insondir. U nafaqat shaxsiy kamolotga, balki jamiyat ravnaqi va farovonligiga xizmat qilishni burchi deb biladi. Asarda insonning komillik darajasiga yetishishiga to‘sqinlik qiluvchi eng xavfli illatlar sifatida nodonlik (jaholat), g‘azab va kibr, ochko‘zlik hamda nafsoniyat, yolg‘onchilik va ikkiyuzlamachilik ko‘rsatib o‘tiladi. Yusuf Xos Hojib bu illatlarga qarshi kurashish hamda komillikka erishish uchun bilim egallash, sabrli va qanoatli bo‘lish, adolat mezonlariga rioya qilish va chiroqli muomala qilish kabi muhim ko‘rsatmalarni ilgari suradi. “Qutadg‘u bilig” shunchaki davlatni boshqarish va ijtimoiy tuzum haqidagi asar bo‘lib qolmay, har bir inson uchun ma‘naviy-axloqiy yo‘l-yo‘riq beruvchi hayotiy qo‘llanma hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, komil inson, axloq

Аннотация. Данное исследование посвящено раскрытию концепции совершенного человека (комил инсон) и его нравственных критериев в эпической поэме Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг». В произведении идеальный человек представлен как личность, обладающая такими нравственными и интеллектуальными качествами, как глубокий ум, высокий уровень знаний, справедливость, терпение, честность и добрые намерения. Такой человек считает своим долгом не только заниматься личным самосовершенствованием, но и служить процветанию и развитию общества. В исследовании особое внимание уделяется наиболее опасным порокам, препятствующим достижению человеком духовного совершенства: невежеству, гневу и гордыне, жадности и страстям, а также обману и лицемерию. Для преодоления этих пороков и достижения совершенства Юсуф Хос Хаджиб подчёркивает необходимость получения знаний, проявления терпения и довольства, соблюдения принципов справедливости и использования благоприятной, доброжелательной речи. В конечном итоге «Кутадгу билиг» выходит за рамки трактата о государственном управлении и общественном устройстве, выступая важным нравственным и духовным руководством для каждого человека.

Ключевые слова: Юсуф Хос Хаджиб, «Кутадгу билиг», совершенный человек, нравственность, этика, духовное совершенствование.

Abstract. This study focuses on how the concept of the perfect human being (komil inson) and their moral criteria are presented in Yusuf Has Hajib’s epic poem “Qutadgu Bilig”. In the work, the ideal individual is depicted as someone who embodies virtues such as profound intelligence, high knowledge, justice, patience, honesty, and good intentions. Such a person considers it their duty to serve not only their personal self-improvement but also the prosperity and progress of society.

The study highlights the most dangerous vices that hinder a person from reaching perfection, including ignorance, anger and pride, greed and lust, as well as deceit and hypocrisy. To combat these vices and achieve perfection, Yusuf Has Hajib emphasizes crucial guidelines such as acquiring knowledge, exercising patience and contentment, adhering to standards of justice, and engaging in pleasant speech. Ultimately, “Qutadgu Bilig” goes beyond being a treatise on statecraft and social order, serving as a vital moral and spiritual guide for every individual.

Keywords: Yusuf Has Hajib, Qutadgu Bilig, perfect human, ethics

KIRISH

Har bir jamiyat o'z ideallarini, qadriyatlarini aks ettiradigan namunali shaxslarni yetishtirishni xohlaydi. Bunday namunali shaxs modelini "komil inson" yoki "ideal inson" kabi tushunchalar bilan ifodalash mumkin. Asosiy axloqiy qadriyatlar umumbashariy bo'lsa-da, ular har asrda turli madaniyatlarda turli talqin va amaliyotlarda namoyon bo'ladi. Shu sababli, xatti-harakatlar, xulq-atvorlarning o'zgarishiga qaramay, o'zgarmas qadriyatlar mavjud. Shu jihatdan har bir axloq tushunchasi muqarrar ravishda insoniy tushunchaga ega. Inson o'z qadriyatlari bilan inson bo'ladi va mana shu tushunchalar odob-axloqimizning asosini tashkil qiladi [1: 12].

Tilimizda yozilgan manbalar va qo'shni qavmlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra qadimgi davrlardan o'q turkiy xalqlarning tafakkuri insonni yer yuzidagi eng oliy mavjudot deb biladi va uni o'zi, tashqi dunyo va ko'rinmas olam bilan bog'lay oladigan tushunchaga asoslaydi. Har kimga yetuk, komil inson bo'lib yetishish yo'li ochiq tutilgan bu tafakkur tarzida shaxsning o'z borliq tuzilishiga mos ravishda o'zini-o'zi anglashi integratsiya va ijtimoiylashuv jarayonlari bilan bog'liqdir. Shunday qilib, ona tuproq va urf-odatlarini tushunish doirasida haqiqiy baxtni boshdan kechiradigan inson profili chiziladi [2: 134].

MATERIALLAR VA USULLAR

Turkiy xalqlarning islom dinini qabul qilganidan keyingi qarashlarida yetuk inson tushunchasi tabiiy ravishda bir muncha o'zgarishlarga uchradi. Shu bois komil inson ta'limotini to'liq anglash, avvalo, so'fiylik va uning islom tafakkuridagi o'rnini to'liq anglash va albatta, bu ta'limotning tizimli bayoni bo'lgan vahdati vujud ta'limotiga bog'liqdir. Chunki butun tarixiy jarayon davomida tasavvuf madaniy hayotimiz ko'rsatkichlari sifatida belgilanishi mumkin bo'lgan deyarli barcha elementlarda o'z ta'sirini his ettiradi [3: 107].

Yusuf Xos Hojib va komil inson tushunchasi

Insoniyat, qolaversa turkiy xalqlar tarixida shunday tanlangan odamlar bordirki, insoniyatga hissa qo'shish va ularga ta'sir qilish orqali atrof-muhitni o'zgartirish baxtiga erisha oladilar. Bu mo'tabar insonlar o'zlari yashayotgan dunyoni, atrof-muhitni, bu dunyo va muhitda rivojlanayotgan voqea va vaziyatlarni oddiy odamdan yuqori nuqtadan ko'ra oladi, idrok qiladi va baholay oladi. Ular o'z davri, yurti, millati, tili va madaniyati uchun mas'uliyat hissi bilan harakat qiladilar. Ular atrofidagi odamlarni boshqaradi, ularga rahbarlik qilib to'g'ri yo'lga boshlaydi. Ularning ta'siri nafaqat ular yashayotgan davrni, balki ulardan keyingi davrlarni ham qamrab oladi. Bu jihatlari bilan ular ma'naviy o'lmas siymolardir. Ular o'z asarlari va fikrlari bilan yashashda davom etaveradilar.

Yusuf Xos Hojib ham biz yuqorida umumiy bayon qilishga harakat qilgan xususiyatlar doirasidagi asari bilan bugungi kungacha yashab kelayotgan mustasno shaxsdir. Fanda arab tili, adabiyotda fors tili keng qabul qilingan bir davrda turkiy tilning imkoniyatlarini, zamondoshi Mahmud Koshg'ariy madh etgan boyliklarini amaliyotda ko'rsatib bera olgan.

Yusuf Xos Hojibga ko'ra dunyoda inson har qancha urinmasin, barkamol bo'la olmaydi, lekin komillikka intiladi va komilik sari yo'l topa oladi. Mehmet Akgun "Qutadg'u bilig"ga ko'ra yetuk inson bo'lishning 11 sharti ko'rsatib o'tilgan. Birinchi sharti aqlli va bilimli bo'lishdir; ikkinchi shart, Allohning borligiga ishonish va Uning roziligini qozonish uchun ibodat qilishdir. Yetuk inson bo'lishning uchinchi sharti – ezgulik, to'rtinchi sharti – bag'rikeng, sabrli, muloyim va og'ir-bosiq bo'lishdir. Beshinchi shart kamtar bo'lish, oltinchisi qanoatkor bo'lishdir. Yetuklik uchun yettinchi shart – nafsining quli bo'lmaslik, sakkizinchi sharti halol pul topib, halol rizq yeyish, haromga yaqinlashmaslik va haromdan doimo uzoqlashishdir. Yetuk shaxs bo'lishning to'qqizinchi sharti – sadoqat va mehr-oqibat tuyg'ularini rivojlantirish va kamolga yetkazish bo'lsa, o'ninchi sharti – o'z shaxsiy manfaatlarini yengish hamda fidoyilik tuyg'usini rivojlantirish va kamolga yetkazishdir. Yetuk inson bo'lishning o'n birinchi va ehtimol, eng muhim sharti – ibo-hayo egasi bo'lishdir [4: 7-9].

Asardagi insoniylik va kamolot masalasini Forobiy bilan qiyosiy o'rgangan Eliphanov asar qahramonlarini bu nuqtai nazardan quyidagicha izohlaydi: Dostonning yarmi tasavvuf tafakkuri asosida tasvirlangan. Bu tasodifiy hodisa emas. Chunki tasavvufiy tafakkurda inson kamoloti muhim o'rin tutadi. Usulda faqat ba'zi farqlar mavjud. O'dg'urmishning adolati, fasohati va cheksiz yaxshiligi faqat o'zi bilan chegaralangan. Kunto'g'di va O'gdulmish obrazlari Forobiy keltirgan komil inson darajasida namoyon bo'lsa, O'dg'urmish bandalikning kamolotidir. Ikkalasining ham mohiyati bir, har ikkisi ham komil insonga erishishni maqsad qilgan [5: 148].

Turk olimi Funda Toprak Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yassaviyning komil inson haqidagi umumiy qarashlarini tadqiq etadi va quyidagi umumiy xususiyatlarni keltiradi:

- Allohga to'la ishonish va muhabbat
- Allohdan qo'rqish
- Allohning ne'matlari uchun shukr qilish

- Qur'oni Karimni hidoyat qilib olish
- Payg'ambar va ahli baytga muhabbat
- Alloh insonni tanlab, mukammal qilib yaratganiga ishonish
- Aql, idrok va bilimga ega bo'lish
- So'zda va ishda to'g'ri bo'lish, yolg'onchi bo'lmaslik
- Shafqatsizlik, hasad, takabburlik kabi yomon xulqqa ega bo'lmaslik
- Dunyoning vaqtinchaligini bilish va undan yuz o'girish, oxirat uchun harakat qilish
- Halol va haromni bilish, halol rizq topish va haromdan uzoqlashish
- Tavba qilish va ibodatlarni to'liq bajarish
- Johillardan uzoq turish [6: 101-118].

Funda Toprak Yusuf Xos Hojibning komil inson konseptini batafsil asardan olingan misollar bilan ko'rsatadi. Biz esa ushbu ma'ruzada Yusuf Xos Hojibning komil inson haqidagi tushunchasini xususiyatlar, to'siqlar va o'gitlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga harakat qildik. Aslida bu masalada asardan ko'p sonli misollar olib, keng tadqiqot qilish mumkin bo'lsa-da, ma'ruza chegarasini hisobga olgan holda asosiy nuqtalarga to'xtalib o'tamiz.

“Qutadgu bilig”da komil inson masalasi asarning asosiy falsafasini tashkil etuvchi bosh mavzulardan biridir. Yusuf Xos Hojib ideal shaxsni belgilashda oxirat va dunyoviy fazilatlarini birlashtirib, bu inson qanday bo'lishi kerakligini batafsil tushuntirib beradi. Komil inson - bilim, aql, adolat, fazilat, e'tiqod va rostgo'ylik kabi qadriyatlar bilan bezalgan shaxsdir. Bu inson o'zining ham, jamiyat farovonligini ham ta'minlashga intiladi. Yusuf Xos Hojib “Qutadgu bilig” asarida komil inson haqida nafaqat uning shaxsiy fazilatlarini, balki uning jamiyatdagi o'rni, davlat boshqaruvi bilan aloqasi, oxiratga bo'lgan qarashlari nuqtai nazaridan ham so'z yuritadi. Asarda komil inson erishishi kerak bo'lgan xususiyatlar, bu yo'lda duch kelishi mumkin bo'lgan to'siqlar va bu to'siqlarni yengib o'tish uchun berilgan o'gitlar aniq ko'rsatilgan.

“Qutadgu bilig”ga ko'ra komil inson avvalo aqlli, bilimli, adolatli, qanoatli, odobli, sabrli va kamtar bo'lishi kerak. Bu xususiyatlar davlat boshqaruvida va shaxsiy hayotda muvaffaqiyat va baxt olib keladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Asardan olingan misollar Namangan nusxasining faksimil nashridan olindi [7].

a) aql va bilim

Insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi eng katta ne'mat bu aqlidir. Aql insonga to'g'rini noto'g'ridan ajratish imkonini beradi va aql bilim bilan birlashsa, insonni yuksaltiradi. “Aql va ilm insonlarga dunyo va oxirat saodatiga erishish imkonini beradi”. Komil inson bilim va aqlga ega bo'lishi kerak. Bilim insonni yuksaltiruvchi eng muhim fazilatdir.

Uquşun aǵar ol biligin beǵūr,

Inson aql bilan yuksalur, bilim bilan katayur.

Bu iki bilä er aǵırliq körür (17b)

Bu ikkisi bilangina inson hurmat-e'tibor ko'rir.

Yusuf Xos Hojib nodonni zulmatdagi odamga o'xshatib, ilm insonni ziyoli qilishini ta'kidlaydi. Aqlsiz odam o'z hayotini to'g'ri yo'naltira olmaydi va xatoga yo'l qo'yadi. Yusuf Xos Hojib inson uchun boylikdan ko'ra bilim qimmatli ekanini ta'kidlaydi: “Bilim kimyoga o'xshaydi, uni kim tutsa, qadrli bo'ladi” deydi.

Bilig kimyā teg ol neng irklü turur

Bilim, kimyo kabi, molni ko'paytiruvchidir. Aql uning xazinasini, boylikni to'plovchisidir.

Uquş ordusı ol neng üglü turur (18a)

b) adolat va to'g'rilik

Komil inson odil va solih bo'lishi kerak. Adolat ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotda muvozanatni saqlash uchun zarur. Kuntug'di qahramoni adolat vakili bo'lib, adolatni qanday amalga oshirish kerakligi haqida o'gitlar beradi. Nafaqat hukmdor, balki shaxs ham jamiyatda adolatli va to'g'ri bo'lishi kerak. Adolat quyoshga o'xshaydi, u hammaga birdek nur sochadi. Shu bois ham hukmdorning sifati adolatdir. Adolatli inson bu dunyoda huzur-xalovat topadi, oxiratda esa mukofotlanadi.

İkinçi tuǵar kün yarur bu ajun

Ikkinchisi quyosh chiqadi va dunyo yoriydi. Nuri butun xalqqa tegadi, o'zi yo'qolmaydi.

Tözü xalqqa tegrür yoqalmaz özün (35b)

Rostlik - bu insonning ichi va tashining bir bo'lishi. Komil inson - bu o'z so'zida turuvchi, halol va ishonchli kishi.

Bağirsaq bolun barça bođnung üzä

Törü qıl uluğqa kiçigkä tüzä (188a)

Ikkinchisi quyosh chiqadi va dunyo yoriydi. Nuri butun xalqqa tegadi, o'zi yo'qolmaydi.

d) qanoat va sabr

Qanoat egasi bo'lish insonga dunyo havaslariga berilmasdan baxtli hayot kechirish imkonini beradi. Inson qancha boylik va mol-mulk topmasin, qanoat qilmas ekan, baxt topa olmaydi.

Tükäl bay bolayin tesä belgölüg

Baringa tapı bol kötürdüng ülüg (154b)

Agar tugal boy bo'lishni istasang, boriga qanoat qil, shunda o'z ulushingga ega bo'lasan.

Sabr esa hayotdagi qiyinchiliklarga qarshi qalqon vazifasini o'taydi. Sabr-toqatli odam qiyin paytlarda o'zini xotirjam tutib muvaffaqiyatga erishadi. Sabr kishini ko'kka ko'taruvchi muhim xususiyatdir:

Seringil serinmāk erän qılqı ol

Serinsä bulur er mäsäl kökkä yol (54b)

Sabr er kishilarning xususiyatidir, sabr qil, sabrli odam ko'kka ham yo'l topa oladi.

e) fazilatli va axloqli bo'lish

Yaxshi xulq-atvor insonni jamiyatda hurmatli mavqega olib keladi. Saxovat, sabr-toqat, bag'rikenglik kabi fazilatlar inson xarakterini mustahkamlaydi. Faqatgina yaxshi insonlar buning kabi fazilat va axloq egasi bo'la oladilar.

Aqılıq kişilik asığ edgölük

Bu edgü kişidin kelir belgölüg (40a)

Insoniylik, saxovat, foyda, ezgulik yaxshi insonlardan kelishi aniq.

f) dunyoviy istaklar tuzog'iga tushmay o'limga tayyor yashash

Asarning juda ko'p qismida o'lim haq ekani va kishining unga tayyor turishi uqtiriladi. Komil inson o'lim muqarrar ekanligini biladi va shu ong bilan dunyoviy hayotini yashaydi. Oxiratga ishonish insonlarni yomonlikdan uzoqlashtiradi, yaxshilikka chorlaydi. Dunyo boyligi va mavqelari vaqtinchalikdir. Inson bu o'tkinchi istaklarga berilmasdan o'zining ma'naviy qadriyatlarini himoya qilishi kerak. O'lim - bu inson o'z harakatlari uchun javob berishi kerak bo'lgan daqiqadir. Inson o'limni anglagan holda yashashi va keyingi hayotga tayyor turishi kerak. Chunki hayotta hamma narsa singari nafas olishning chegarasi bor:

Qamuğ nengkä vaqt ol küni belgölüg

Näfäs tın toqırqa sanı belgölüg (50b)

Har bir narsaning ma'lum bir vaqti, kuni bor. Nafas olib berishning ham soni belgilangan.

g) mehnatsevarlik va mahsuldorlik

Asarda mehnatkash inson jamiyatda hurmatga sazovor bo'lishi, bemalol ro'zg'orini tebratishi ta'kidlangan. Dangasalik shaxsni ham, jamiyatni ham orqaga suruvchi asosiy to'siq sifatida qaraladi. Inson mehnat qilishi kerak, aks holda u boshqalarga qaram bo'lib qoladi.

Komillik yo'lidagi to'siqlar

Yusuf Xos Hojib komil inson bo'lish yo'lida kerakli bo'lgan xususiyatlarni ko'rsatib o'tish bilan bir qatorda bu yo'lida duch kelishi mumkin bo'lgan to'siqlar haqida ham to'xtalib o'tadi. To'siqlar haqida aytar ekan bunday g'ovlarni qanday oshib o'tish kerakligi, oshib o'tishda qaysi xususiyatlar asqotishini ham eslatib o'tadi. Quyida komillik yo'lida Yusuf Xos Hojib ko'rsatgan to'siqlar berilmoqda:

a) jaholat, bilimsizlik

Shoirlarga ko'ra jaholat insonni to'g'ri yo'ldan chiqaradigan eng katta to'siqdir. Nodon odamni zulmatdagi odamga o'xshatadi. Nodon odam xato qiladi, noto'g'ri qarorlar chiqaradi va o'ziga ham, jamiyatga ham zarar keltiradi. Ilm insonni munavvar qiluvchi nur sifatida ko'riladi, jaholat esa bu nurning yo'qligidir. Bu to'siqqa yo'liqmaslik uchun inson doimo bilimini oshirib, o'zini takomillashtirib borishi, aqlini ishga solish va uzluksiz o'rganishga intilishi kerak. Chunki ilm insonlarga ham dunyoviy, ham dunyo saodatiga erishish imkonini beradi:

Biligsiz qarağu turur belgölüg,

Nodon ko'rga o'xshaydi,

<i>Ey közsüz qarağu bilig al ülüg (17a)</i>	To'g'ri yo'lni bilmaydi, doim qoqiladi
---	--

b) ochko'zlik va hirs

Ochko'zlik va hirs illatlari shuhratparastlik singari odamni to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Bu illatlar odamlarni adolatsizlik va axloqsizlikka yetaklaydi. Ochko'z odam har doim ko'proq narsani xohlaydi va bu uni to'yib bo'lmaydigan qiladi. Hirs esa kishini boshqalarning huquqlarini buzishga va nohaqlik qilishga undaydi. Boylikka, mavqega, hokimiyatga haddan tashqari hirs insonni baxtsiz qiladi. Bu illatning yechimi shundaki, inson har narsada qanoatli bo'lishi va mo'tadil ish tutishi kerak. Haddan tashqarilikdan saqlanish insonning dunyoda ham, oxiratda ham baxtli bo'lishini ta'minlaydi.

<i>Kişig qul qiliği bu suqluq turur</i>	Kishini qul qiluvchi bu ochko'zlikdir. Ochko'zlikdan
<i>Ketärdim bu suqluq közüm toq turur (171a)</i>	voz kechdim, endi ko'zim to'q bo'ldi.

d) kibr va manmanlik

Takabburlik insonni kamtarlikdan uzoqlashtiradi va uni jamiyatda nomaqbul shaxsga aylantiradi. Takabbur odam o'zini boshqalardan ustun deb biladi va bu uning fazilatlarini yo'qotishiga olib keladi. Takabburlik insonning o'zi bilan ham, atrof-muhit bilan ham munosabatlariga putur yetkazadi. Bunday illatga chalinmaslik uchun kishi kamtar bo'lishi va doim boshqalarni o'zi bilan teng ko'rishi kerak. Kamtarlik insonga jamiyatda hurmatli mavqeni beradi.

<i>Küwäs kür keräksiz ne könli uluğ</i>	Kibr, mag'rurlik o'zini boshlardan ulug' ko'rish
<i>Küwäzlik azitür könilik yoluğ (81b)</i>	keraksizdir. Kibr insonni to'g'ri yo'ldan chiqaradi.

e) g'azab va sabrsizlik

G'azab kishini chalg'itadi va noto'g'ri qarorlar qabul qilishga majbur qiladi. Sabrsizlik odamni shoshqaloqlik bilan harakat qilishga undaydi. G'azablangan odam nazoratni yo'qotadi va xato qiladi, sabrsiz odam to'g'ri qaror qabul qila olmaydi va yanglishadi. Bu illatning yechimi Yusuf Xos Hojibga ko'ra shuki, inson g'azabini jilovlab, sabrli bo'lishi kerak. Sabr-toqat insonga to'g'ri qaror qabul qilish va xatolardan uzoq turish imkonini beradi.

<i>Buşı bolsa yalñuq biligsiz bolur,</i>	Inson g'azabli bo'lsa nodon bo'ladi. Jahl chiqqanda
<i>Qali öwke kelsä uquşsuz qılur (19a)</i>	aql ketadi.

<i>Ewäk qurğu qılqı qılınçı buşı,</i>	Shoshqaloqlik, shilqimlik va qilig'i jahldor bo'lish –
<i>Biligsizkä belgü bolur bu işi (77b)</i>	bular nodonlik belgilaridir.

f) dunyoviy havaslarga berilish

Dunyo boyligi va mavqei insonni oxiratni unutib, faqat bu dunyo uchun mehnat qilishiga olib kelishi mumkin. Dunyoviy nafslarga, orzu-havaslariga berilib ketgan odamda ma'naviy qadriyatlar zaiflashadi va u keyingi hayotini e'tiborsiz qoldiradi. Bu holat insonni dunyoda ham, oxiratda ham baxtsiz bo'lishiga sabab bo'ladi. Buning yechimi shundaki, inson o'z ma'naviy qadriyatlarini dunyoviy nafslarga berilmasdan asrashi kerak. O'limni anglab yashash insonni dunyoviy nafslardan uzoqlashtiradi.

<i>Havä ärzu boyni simağınça öz,</i>	Kishi o'z orzu-havaslarining bo'ynini sindirmaguncha
<i>Könilik yoluğa kirümäs et öz (174a)</i>	to'g'rilik yo'lga kira olmaydi.

<i>Havä bas uquş birlä näfs boyni si,</i>	Orzu-havasni qo'lga ol, nafs bo'ynini aql bilan sindir,
<i>Bu ol er nişāni uquş belgüsi (221b)</i>	bu insoniylik nishoni va aqlning belgisidir.

g) yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik

Yolg'on gapirish va ikkiyuzlamachi bo'lish kishiga bo'lgan ishonchni yo'qotadi. Ishonchli odam jamiyatda hurmatga sazovor bo'lsa, yolg'onchi va ikkiyuzlamachi yolg'iz qoladi. To'g'riso'zlik, halollik kishiga jamiyatda ishonch qozondiradi va komillikka erishish imkonini beradi.

Kişidâ yawuzraqî yalğan bolur,

Yawuzda yawuz va'da qiyğan bolur
(183b)

Kishilarning eng yomoni yolg'onchi kishidir.
Yomondan ham yomoni esa o'z so'zidan qaytgan kishidir.

“Qutadg'u bilig”da komil inson bo'lib yetishish yo'lidagi to'siqlar insonning ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotini qiyinlashtiradigan unsurlardir. Bu to'siqlar jaholat, ochko'zlik, takabburlik, g'azab, dunyoviy nafs va havoga berilish, yomon xulqli do'stlar orttirish kabi turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu to'siqlarni yengish uchun Yusuf Xos Hojib ilm, aql, adolat, fazilat, qanoat egasi bo'lib, o'limdan xabardor bo'lish kabi qadriyatlarga urg'u beradi. Komil inson bu to'siqlarni yengib o'tib, ham dunyoviy, ham oxirat saodatiga erishadi.

O'gitlar

“Qutadg'u bilig” o'ziga xos o'g'itlardan iborat bo'lgan pandnoma asardir. Yusuf Xos Hojib komil inson bo'lishni xohlovchilarga quyidagi o'gitlarni beradi:

- a) *bilim va aql bilan ish tuting.* Bilim va aql insonning eng katta yo'l boshchisidir. Inson doimo o'zini takomillashtirib, bilimini oshirib borishi kerak. Aql insonlarni to'g'ri yo'lga boshlaydi, xatolardan saqlaydi.
- b) *har doim adolatga rioya qiling.* Adolat ham shaxsiy, ham ijtimoiy hayotda muvozanatni saqlash uchun zarur. Inson har qanday vaziyatda adolatli harakat qilishi, adolatsizlikka qarshi turishi kerak.
- d) *yaxshilik qiling va go'zal axloq egasi bo'ling.* Yaxshi xulq-atvor insonni jamiyatda hurmatli mavqega olib keladi. Saxovat, sabr-toqat, bag'rikenglik kabi fazilatlar inson xarakterini mustahkamlaydi.
- e) *qanoatkor bo'ling va me'yordan chetga chiqmang.* Qanoat insonga dunyo havaslariga berilmasdan baxtli hayot kechirish imkonini beradi. Mo'tadillik hamma narsada me'yorda bo'lishni anglatadi.
- f) *o'limni unutmagan holda yashang.* O'lim - bu inson o'z harakatlari uchun javob beradigan ondir. Inson o'limni anglagan holda yashashi va keyingi hayotga tayyorlanib borishi kerak.
- g) *dunyoviy istaklar tuzog'iga tushmasdan yashang.* Dunyo boyligi va mavqei vaqtinchalikdir. Inson o'zining ma'naviy qadriyatlarini bu istaklarga berilmasdan asrab-avaylashi kerak.
- h) *tilni asrang, chiroyli so'z ayting.* To'g'ri va chiroyli so'z aytish insonning qadrini oshiradi. Keraksiz suhbatlardan qochish va so'zlarni o'lchab gapirish, tilni asrash har bir kishi uchun kerak.

XULOSA

“Qutadgu bilig”da komil inson *ilm, aql, adolat, sabr, rostgo'ylik, ezgulik* kabi xislatlar bilan qurollangan insondir. Yusuf Xos Hojib inson dunyo va oxirat saodatiga erishish uchun mana shunday fazilatlarini egallashi kerakligini ta'kidlaydi. Biroq, bu fazilatlariga erishish uchun *jaholat, g'azab, takabburlik, hirs va yolg'ondan* uzoq turish kerak. Komil inson bo'lish uchun ilm o'rganish, sabr qilish, adolatli bo'lish, chiroyli gapirish va yaxshilik qilish ham kerak.

Komil inson o'zining ham, jamiyatning ham farovonligini ta'minlashga intiladi. Yusuf Xos Hojib asarida komil inson bo'lish yo'lidagi to'siqlarni batafsil yoritib beradi va bu to'siqlarni yengish bo'yicha o'z o'gitlarini beradi. Asar nomida aytilganidek insonning dunyo va oxirat saodatini ta'minlovchi qo'llanma bo'lib, bugungi kunda ham amalda bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan “Qutadg'u bilig”ni ko'pincha ta'kidlanganidek siyosiy asar emas, balki har bir kishi uchun axloqiy va hikmatli qo'llanma sifatida ham ko'rish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hakan Poyraz. “Ahlaklı Olmanın Gerekçesi Nedir?”. 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 15–16 Kasım 2005, Sakarya.
- [2] Nusrettin Yılmaz. “Türklere Özgü İlk Kaynaklarda 'İnsan' Görüşünün Temelleri”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, 2004, 127–144.
- [3] Nejdett Durak. “İslam Düşüncesinde Etik Bir İdeal Olarak İnsan-ı Kâmil Anlayışı”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7/2, 2010, 105–124.
- [4] Mehmet Akgün. “Kutadgu Bilig'te İnsan ve Kamil İnsan”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 1–11.
- [5] Eliphanov M. “Yusuf Balasagun'un 'Kutadgu Bilig' Mesnevisinde Kişilik ve Kemale Erme Meselesi”. *Bilig*, 2, 1996, 147–148.

[6] Funda Toprak. “İnsan-ı Kâmil’e Bakışlarıyla Yusuf Has Hacip ve Hoca Ahmed Yesevî”. *Bilig*, 80, 95–122.

[7] Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig. Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.

LINGVISTIK DARAJALANISH: NAZARIY VA METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Eshboyev Qahramon

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Renessans ta’lim universiteti, Toshkent 100000, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvistik darajalanish hodisasining nazariy va metodologik asoslari tadqiq etiladi. Darajalanish tushunchasining til tizimidagi o‘rni, uning leksik, semantik, grammatik va uslubiy sathlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda darajalanishning bosqichma-bosqichlik, uzluksizlik, miqdoriy va sifat o‘zgarishlari bilan bog‘liq jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, lingvistik darajalanishni o‘rganishda komponent tahlil, qiyosiy tahlil, distributiv tahlil, kontekstual tahlil hamda korpus metodlaridan foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Mazkur yondashuvlar til birliklari o‘rtasidagi ma’no va shakl munosabatlarini chuqurroq anglash, ularning darajalanish xususiyatlarini aniqlash hamda zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda tizimli metodologik asos yaratishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: lingvistik darajalanish, gradatsiya, til birliklari, semantika, leksika, grammatika, metodologiya, komponent tahlil, kontekstual tahlil.

Аннотация. В статье исследуются теоретические и методологические основы явления лингвистической градации. Рассматривается место градации в языковой системе, а также особенности её проявления на лексическом, семантическом, грамматическом и стилистическом уровнях. Особое внимание уделяется таким характеристикам градации, как постепенность, непрерывность, количественные и качественные изменения языковых единиц. Освещаются возможности применения компонентного, сопоставительного, дистрибутивного и контекстуального анализа, а также корпусных методов при изучении лингвистической градации. Данные подходы позволяют глубже выявить взаимосвязь формы и значения языковых единиц, определить закономерности их градуального изменения и сформировать системную методологическую основу для современных лингвистических исследований.

Ключевые слова: лингвистическая градация, градация, языковые единицы, семантика, лексика, грамматика, методология, компонентный анализ, контекстуальный анализ.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of linguistic gradation. It focuses on the role of gradation within the language system and its manifestations at the lexical, semantic, grammatical, and stylistic levels. Particular attention is paid to the gradual and continuous nature of linguistic phenomena, as well as to quantitative and qualitative changes in language units. The study discusses the applicability of componential, comparative, distributive, and contextual analysis, together with corpus-based methods, to the investigation of linguistic gradation. These approaches make it possible to identify the relationship between the form and meaning of language units, determine the patterns of gradual change, and establish a systematic methodological framework for contemporary linguistic research.

Keywords: linguistic gradation, gradation, language units, semantics, lexicon, grammar, methodology, componential analysis, contextual analysis.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni tizimli va kompleks ravishda o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Til murakkab va ko‘p qatlamli tizim sifatida fonologik, morfologik, leksik, sintaktik, semantik va pragmatik sathlarning o‘zaro munosabatidan tashkil topadi. Til birliklarini tizim sifatida o‘rganish, ularning o‘zaro munosabatlarini aniqlash va tilning ichki tuzilishini tavsiflash struktural lingvistikaning muhim tamoyillaridan biridir [1]. Lingvistik darajalanish — bu tilni tahlil qilishda uning turli komponentlarini, ya’ni fonema, morfema, so‘z, so‘z birikmasi, gap va boshqa birliklarni ma’lum daraja yoki qatlamlarga ajratish jarayonidir. Har bir daraja tilning muayyan jihatini yoki tuzilishini ifodalaydi va ularning o‘zaro aloqasi tilning umumiy tizimini tashkil etadi [1; 2].

Lingvistik darajalanishning asosiy maqsadi tilni strukturaviy tarzda, qatlamlar yoki darajalar bo‘yicha tahlil qilishdir. Bu yondashuv tildagi murakkab tuzilmalarni tushunishga, til hodisalarining rivojlanish jarayonlarini kuzatishga, turli tillarni taqqoslashga va tilni o‘rganishda samarali metodologik yondashuvlarni shakllantirishga imkon beradi. Darajalanish tamoyili, ayniqsa, leksikografiya uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki lug‘atlarda so‘zlarning turli shakllari, ularning ma’nolari va o‘zaro aloqalarini aniq va tizimli tarzda

ta'riflash lug'at foydalanuvchisiga so'zning muayyan kontekstga mos kelishini oson tushunish imkonini beradi [3; 4].

Lug'atlarda so'zlar o'rtasidagi sinonimik va antonimik aloqalarni ko'rsatish ham darajalanish tamoyilining muhim ko'rinishlaridan biridir. Sinonimlar ma'nodosh yoki yaqin ma'noli birliklar sifatida, antonimlar esa qarama-qarshi ma'noli birliklar sifatida tavsiflanadi. Bunday munosabatlarning lug'atda aks ettirilishi so'zlarni turli kommunikativ va uslubiy vaziyatlarda to'g'ri qo'llashga yordam beradi [3; 5]. Shuningdek, polisemiya va omonimlarni ajratish ham lug'at tuzishda muhim masalalardan hisoblanadi. Bir leksemaning bir nechta o'zaro bog'liq ma'noga ega bo'lishi polisemiya, shaklan bir xil, biroq ma'nolari o'zaro farqli birliklarning mavjudligi esa omonimiya sifatida izohlanadi [5]. Masalan, "yuz" so'zi "insonning bet qismi" hamda "yuz soni" ma'nolarida qo'llanib, kontekstga qarab turli semantik birliklarni ifodalashi mumkin. Kontekstual tushunish ham lingvistik darajalanishning muhim jihatlaridan biridir. Lug'atdagi so'zning faqat grammatik shaklini emas, balki uning semantik, uslubiy, pragmatik va kommunikativ xususiyatlarini ham ko'rsatish foydalanuvchiga so'zning real nutqdagi vazifasini tushunishga yordam beradi [6; 7]. Mazkur maqolaning maqsadi lingvistik darajalanish tushunchasining nazariy asoslarini yoritish, uning asosiy sathlarini tavsiflash, darajalanish metodologiyasida mavjud ilmiy yondashuvlarni tahlil qilish, so'zlararo darajalanish xususiyatlarini aniqlash hamda uning leksikografiya bilan aloqador jihatlarini ko'rsatishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini an'anaviy va zamonaviy tilshunoslikdagi lingvistik darajalanish, til sathlari, leksikografiya, semantika, pragmatika hamda so'zlararo munosabatlarga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi [1; 3; 5]. Tadqiqot davomida tilning fonologik, leksik, morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik sathlari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqildi. Tilning turli sathlarini tizimli ravishda tavsiflash struktural yondashuv bilan, ularning vazifaviy xususiyatlarini aniqlash esa funksional yondashuv bilan bog'liqdir [1; 8]. Tadqiqotda bir qator lingvistik metodlardan foydalanildi. Jumladan, strukturaviy tahlil orqali til birliklarining tizimdagi o'rni va o'zaro munosabatlari aniqlandi [1]. Semantik tahlil yordamida so'zlarning ma'no xususiyatlari, sinonimik, antonimik, omonimik va polisemantik munosabatlari o'rganildi [5]. Kontekstual tahlil so'zlarning turli kommunikativ vaziyatlarda qanday ma'noda qo'llanishini aniqlashga xizmat qildi [6; 7]. Qiyosiy tahlil orqali turli til birliklari va ularning funksional xususiyatlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar ko'rib chiqildi. Komponent tahlil yordamida esa leksik birliklarning semantik tarkibi va ma'no komponentlari tahlil qilindi [5].

Lingvistik darajalanishni o'rganishda quyidagi asosiy nazariy yondashuvlar asos qilib olindi.

Strukturalizm

Strukturalizm lingvistikaning asosiy metodologik maktablaridan biri bo'lib, tilni o'zaro bog'langan elementlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida talqin qiladi. Ferdinand de Saussure tilni belgilar tizimi sifatida ko'rib, til birliklarining qiymati ularning tizimdagi boshqa birliklar bilan munosabati orqali belgilanishini ta'kidlaydi [1]. Shu sababli strukturalistlar fonologiya, morfologiya, sintaksis va boshqa til darajalarini alohida tadqiq qilib, ularning o'zaro munosabatlari va tuzilishini tahlil qiladilar. Funksionalizm til birliklarini faqat ularning strukturasi asosida emas, balki kommunikativ va funksional vazifalari asosida ham o'rganadi. Ushbu yondashuvda tilning har bir elementi umumiy kommunikativ tizimning muayyan vazifasini bajaradi. M.A.K. Halliday tomonidan rivojlantirilgan funksional yondashuvda tilning tuzilishi uning kommunikativ vazifalari bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi [8]. Generativ grammatika Noam Chomsky ishlari asosida shakllangan bo'lib, tilni insonning aqliy-kognitiv faoliyati bilan bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqadi [2]. Chomskyning *Aspects of the Theory of Syntax* asarida generativ grammatika va sintaktik nazariyaning asosiy masalalari tizimli ravishda ishlab chiqilgan [2]. Ushbu metodologiya, ayniqsa, sintaktik tuzilmalarning shakllanishi va ularning ichki mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan.

Kognitiv lingvistika tilni insonning kognitiv faoliyati bilan bog'liq tarzda tushuntiradi. Bu yondashuv tilni faqat alohida strukturalar va qoidalar tizimi sifatida emas, balki insonning dunyoqarashi, tajribasi va tushunchalarini aks ettiruvchi kognitiv hodisa sifatida o'rganadi [9]. Kognitiv lingvistikada semantika, leksika va sintaksisning insonning konseptual tizimi bilan bog'liqligiga alohida e'tibor beriladi.

Diskurs tahlili tilning ma'nosi va uning ijtimoiy-kommunikativ kontekstini o'rganishga qaratilgan metodologik yondashuvdir. Bu usulda tilning muayyan joriy yoki tarixiy kontekstda qanday ishlatilishi, qanday ma'nolar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashi o'rganiladi. Diskurs tahlilida lingvistik darajalar orasidagi bog'lanishlar ham ko'rib chiqiladi [10]. Pragmatika tilni faqat strukturaviy jihatdan emas, balki uning foydalanuvchilari, ularning maqsadlari va kommunikativ vaziyatlari nuqtayi nazaridan o'rganadi. Pragmatik tadqiqotlarda til birliklarining kontekstga mos ravishda qanday ishlatilishi, nutq maqsadi va kommunikativ vazifasi muhim o'rin tutadi [7]. Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy funksiyalarini o'rganadi. Ushbu yondashuv lingvistik darajalarni ijtimoiy omillar, etnik va ijtimoiy guruhlar, hududiy variantlar hamda boshqa ijtimoiy

faktorlar bilan bog‘lab tahlil qiladi. Sotsiolingvistik tadqiqotlar orqali tilning o‘zgarishi, dialektlar va ijtimoiy variantlar aniqlanadi [11]. Shunday qilib, lingvistik darajalanishning metodologik asoslari tilni ko‘p jihatdan, o‘zaro aloqalar va kontekstda o‘rganishga imkon beradi. Har bir metodologiya turli lingvistik darajalar — fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika va pragmatika —ni o‘ziga xos yondashuvlar asosida tadqiq qiladi.

Darajalanish metodologiyasining asosiy maqsadi har bir darajani alohida o‘rganish va ularning o‘zaro aloqalarini ko‘rsatishdan iborat. Bu tilni yaxshiroq tushunishga va yanada aniqroq tahlil qilishga imkon beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari lingvistik darajalanish tilning barcha asosiy sathlarini o‘zaro bog‘liq tizim sifatida o‘rganish imkonini berishini ko‘rsatdi. Tilning har bir darajasi muayyan vazifani bajaradi va boshqa sathlar bilan uzviy munosabatda bo‘ladi [1; 8].

1. Fonologik daraja.

Fonologik daraja tilning tovush tizimini o‘rganadi. Bunda fonemik tuzilish, tovushlarning o‘zaro munosabati, talaffuzdagi farqlar, urg‘u va intonatsiya kabi hodisalar tahlil qilinadi [12].

2. Leksik daraja.

Leksik daraja tilshunoslikda so‘zlar va ularning ma’nolari bilan bog‘liq bo‘lib, til tizimining asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Funksional nuqtayi nazardan, leksik daraja til orqali uzatiladigan axborotni shakllantirish va ifodalashda muhim rol o‘ynaydi [5; 8].

3. Morfologik daraja.

Morfologik daraja so‘zlarning tuzilishi, ularning morfemalar — ildiz, asos va affikslar orqali qanday shakllanishi hamda o‘zgarishini o‘rganadi. So‘zlarni tahlil qilishda ularning grammatik shakllari va morfologik qoidalar aniqlanadi [13].

4. Sintaktik daraja.

Sintaktik daraja so‘zlar va so‘z birikmalari orasidagi grammatik aloqalarni o‘rganadi. Bunda so‘zlarning gap tarkibida qanday joylashishi, bir-biri bilan qanday bog‘lanishi va gapning strukturaviy tuzilishi tahlil qilinadi [2; 13].

5. Semantik daraja.

Semantik daraja so‘zlar, iboralar va gaplarning ma’nolarini o‘rganadi. Bir so‘zning bir nechta ma’noga ega bo‘lishi yoki kontekstga qarab turli ma’nolarni ifodalashi semantik tahlil yordamida aniqlanadi [5].

6. Pragmatik daraja.

Pragmatik daraja tilning muloqot jarayonida qanday ishlatilishini, gapning konteksti va kommunikativ maqsadini tushunishga yordam beradi. Bunda so‘zlovchi, tinglovchi, vaziyat va nutq maqsadi kabi omillar hisobga olinadi [7].

Leksikografiya va darajalanish metodologiyasi

Leksikografiya tilning leksik tizimini, so‘zlar va ularning ma’nolarini o‘rganish hamda tasvirlashga qaratilgan ilmiy-amaliy sohadir. Leksikografiya metodologiyasi so‘zlarni to‘plash, tasniflash, tahlil qilish va ularni lug‘at shaklida tizimlashtirish usullarini o‘z ichiga oladi [3; 4].

Leksikografiyaning ikki asosiy yo‘nalishini ajratish mumkin:

Tezaurus tuzish — so‘zlar o‘rtasidagi sinonim, antonim, omonim va boshqa semantik aloqalarni ko‘rsatishga asoslanadi. Bunda so‘zlarning o‘zaro munosabatlari, ular orasidagi ma‘no farqlari va stilistik xususiyatlari o‘rganiladi [4; 5].

Lug‘at tuzish — tilning so‘z boyligini tasniflash va so‘zlarni aniq ma’noda ta’riflashga qaratiladi. Lug‘atlarda so‘zning ma’nosi, fonetik xususiyatlari, morfologiyasi, sintaktik qo‘llanishi va kommunikativ xususiyatlari haqidagi ma’lumotlar berilishi mumkin [3; 4]. Leksikografiyaning metodologik asoslari quyidagi yondashuvlarni o‘z ichiga oladi: Semantik yondashuv — so‘zning ma’nosini aniq ifodalash, uning kontekstdagi ma’nolarini va sinonimlar bilan bog‘lanishini aniqlashga xizmat qiladi [5]. Struktural yondashuv — so‘zlarni grammatik va morfologik struktura asosida tasniflash va tahlil qilishga asoslanadi [1]. Kognitiv yondashuv — so‘zlarning ma’nosini insonning kognitiv jarayonlari, konseptualizatsiyasi va dunyoni idrok etishi bilan bog‘liq holda tushuntiradi [9]. Darajalanish metodologiyasi va leksikografiyaning aloqasi. Darajalanish metodologiyasi va leksikografiya o‘rtasida chuqur va uzviy aloqa mavjud. Leksikografiya so‘zlarni tizimlashtirishda tilning turli darajalariga oid ma’lumotlarni hisobga olishni talab qiladi [3; 4]. Fonologiya. Lug‘atda so‘zlarning talaffuzi va fonetik tarkibi ko‘rsatiladi. Bu fonologik daraja tahlilining leksikografiya bilan aloqasini ko‘rsatadi [12].

Morfologiya. So‘zlarning shakllari, qo‘shimchalari va turli grammatik shakllari lug‘atlarda tavsiflanadi. Bu morfologik daraja va leksikografiyaning aloqasini ochib beradi [13].

Semantika. Soʻzning maʼnosi va uning oʻzgarishi leksikografiyaning asosiy masalalaridan biridir. Lugʻatlarda maʼno tushunchalari, sinonimlar, antonimlar va boshqa semantik aloqalar tizimli ravishda koʻrsatiladi [5]. Pragmatika. Leksikografiya soʻzlarning kontekstdagi ishlatilishini, stilistik va pragmatik nuqtayi nazardan qanday qoʻllanilishini ham hisobga olishi mumkin [6; 7]. Darajalanish metodologiyasi va leksikografiya oʻrtasidagi oʻzaro aloqalar tilshunoslikdagi keng koʻlamli tadqiqotlar uchun muhimdir. Har bir til darajasi — fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika va pragmatika — leksikografik yondashuvda alohida ahamiyatga ega boʻlib, tilning toʻliq va mukammal tasvirini yaratishga yordam beradi. Darajalanish metodologiyasi tilni tahlil qilishda chuqur, tizimli va kompleks yondashuvlarni taklif qiladi, leksikografiya esa bu bilimlarni amaliy tarzda, yaʼni lugʻat shaklida tasvirlashga imkon beradi [3; 4].

Soʻzlararo darajalanish yoki leksik darajalanish tilshunoslikda soʻzlar va ularning oʻzaro aloqalarini, shuningdek, soʻzlarning turli darajalardagi maʼnolarini tahlil qilishni anglatadi. Bu tushuncha soʻzlarning turli kontekstlarda qanday ishlashini, ularning maʼnolaridagi farqlarni va bir-biriga bogʻlangan soʻzlarni aniqlashga qaratiladi [5].

Soʻzlararo darajalanish metodologiyasi leksik birliklarning qanday oʻzaro bogʻlanishi va ularning tizimini tushunishga yordam beradi. Bu jarayon tilni chuqurroq tahlil qilish, soʻzlar oʻrtasidagi semantik, fonetik va morfologik aloqalarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Soʻzlararo darajalanishning asosiy yoʻnalishlari. Semantik darajalanish soʻzlar oʻrtasidagi maʼno aloqalarini, yaʼni sinonim, antonim, omonim va polisemiya kabi hodisalarni tahlil qiladi [5]. Sinonimlar — soʻzlar oʻrtasidagi maʼno oʻxshashligini ifodalaydi, biroq ular stilistik yoki kontekstual jihatdan farq qilishi mumkin. Masalan, “sogʻlom” va “salomat” soʻzlari maʼnodosh birliklar sifatida qoʻllanishi mumkin.

Antonimlar — qarama-qarshi maʼnolarni bildiruvchi soʻzlardir. Masalan, “yaxshi” va “yomon”.

Omonimlar — shakli yoki talaffuzi bir xil, ammo maʼnolari farq qiladigan soʻzlardir. Masalan, “yuz” soʻzi “tana qismi” va “sonli miqdor” maʼnolarida turli leksemalarni ifodalashi mumkin.

Polisemiya — bir leksemaning bir nechta oʻzaro bogʻliq maʼnoga ega boʻlishidir [5].

Fonetik darajalanish.

Fonetik darajalanish soʻzlar oʻrtasidagi fonetik aloqalarni, yaʼni talaffuzdagi oʻxshashliklar yoki farqlarni tahlil qiladi. Bir xil yoki oʻxshash fonemalarga ega boʻlgan soʻzlar orasidagi munosabatlar fonetik jihatdan oʻrganiladi [12]. Omonimik birliklarni farqlashda ham fonetik va fonologik xususiyatlar muhim boʻlishi mumkin.

Morfologik darajalanish.

Morfologik darajalanish soʻzlarning tuzilishi va shakllarini tahlil qiladi. Morfologik aspektda soʻzlar oʻrtasidagi aloqalar, masalan, bir xil ildizga ega boʻlgan soʻzlar yoki qoʻshimchalar orqali bogʻlangan birliklar koʻrib chiqiladi [13]. Masalan, “oʻq” va “oʻqish” birliklari morfologik jihatdan oʻzaro bogʻliq boʻlishi mumkin. “Kitob” va “kitobxon” soʻzlari esa bir xil ildizga ega boʻlib, turli leksik maʼnolarni ifodalaydi. Sintaktik darajalanish soʻzlarning gapdagi oʻrni va oʻzaro aloqalarini oʻrganadi. Bu jarayonda soʻzlararo bogʻlanishlar, soʻz birikmalari va gaplarni tashkil etishdagi oʻzgarishlar koʻrib chiqiladi [2;13]. Sintaktik darajalanish jarayonida soʻzlar oʻrtasidagi funksional bogʻlanishlar, masalan, “sifat + ot” (*yashil daraxt*) yoki “ot + feʼl” (*bola yugurdi*) kabi tuzilmalar tahlil qilinadi. Pragmatik darajalanish soʻzlarning maʼnosi va qoʻllanilishini kontekstda tahlil qiladi. Bu daraja tilning real kommunikativ kontekstdagi ishlatilishini, soʻzlarning ijtimoiy ahamiyatini va nutqiy vazifasini koʻrib chiqadi [7;11]. Bir soʻzning kommunikativ vaziyatga qarab turlicha maʼno yoki uslubiy qiymat kasb etishi mumkin. Soʻzlararo darajalanishning leksikografiyadagi ahamiyati. Soʻzlararo darajalanish leksikografiyada, yaʼni lugʻat tuzishda, katta ahamiyatga ega. Leksikografiya soʻzlarning maʼnolarini va ularning oʻzaro aloqalarini aniqlashga yordam beradi [3;4]. Soʻzlararo bogʻlanishlarni koʻrsatish lugʻat foydalanuvchilariga soʻzning kontekstdagi ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Jumladan: Sinonimlar roʻyxati — lugʻatlarda bir-biriga oʻxshash yoki yaqin maʼnoga ega boʻlgan soʻzlarni koʻrsatadi. Antonimlar va omonimlar — soʻzlar oʻrtasidagi qarama-qarshiliklarni yoki shaklan bir xil, lekin turli maʼnoga ega boʻlgan birliklarni tasniflash imkonini beradi. Semantik tahlil — soʻzlar oʻrtasidagi semantik aloqalar va ularga tegishli misollarni koʻrsatishga xizmat qiladi. Shunday qilib, soʻzlararo darajalanish tilshunoslikda soʻzlar oʻrtasidagi oʻxshashliklar, farqlar va oʻzaro bogʻlanishlarni tahlil qilish jarayonidir. Bu yondashuv soʻzlarning semantik, fonetik, morfologik, sintaktik va pragmatik xususiyatlarini oʻrganishga yordam beradi hamda tilning tizimli tabiatini chuqurroq tushunish imkonini yaratadi. Soʻzlararo darajalanish leksikografiyada soʻzlarning maʼnolarini aniq va tizimli tarzda taʼriflashda, ularning oʻzaro bogʻlanishlarini aks ettirishda muhim oʻrin tutadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, lingvistik darajalanish tilni yaxlit va tizimli hodisa sifatida oʻrganishda muhim nazariy-metodologik asoslardan biridir. Tilning fonologik, leksik, morfologik, sintaktik,

semantik va pragmatik darajalari bir-biridan mutlaqo ajralgan holda emas, balki o'zaro aloqador tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi [1;8]. Darajalanish tamoyili til birliklarining shakli, ma'nosi, funksiyasi va kontekstual xususiyatlarini izchil tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, so'zlararo sinonimik, antonimik, omonimik, polisemantik, morfologik va pragmatik munosabatlarni aniqlashda ushbu yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi [5;7]. Lingvistik darajalanish metodologiyasining struktural, funksional, generativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik va sotsiolingvistik yondashuvlar bilan uyg'unlashuvi til hodisalarini turli nuqtayi nazardan o'rganish imkonini yaratadi. Ushbu yondashuvlarning kompleks qo'llanilishi tilning ichki tizimi bilan uning kommunikativ va ijtimoiy funksiyalari o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi [2; 7; 8; 9; 10; 11].

Darajalanish tamoyilining leksikografiyadagi ahamiyati ham alohida ta'kidlanishi lozim. So'zlarning ma'nosi, shakli, sinonimik va antonimik munosabatlari, polisemiyasi, omonimiyasi hamda kontekstual qo'llanishini tizimli tarzda ifodalash zamonaviy lug'atlarning ilmiy va amaliy qiymatini oshiradi [3;4;5]. Shu sababli lingvistik darajalanish metodologiyasi va leksikografiyaning o'zaro integratsiyasi tilning mukammal, tizimli va foydalanuvchiga qulay tavsifini yaratish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. Edited by Charles Bally and Albert Sechehaye; translated by Wade Baskin. New York: McGraw-Hill, 1966. Mazkur nashr bibliografik kataloglarda McGraw-Hill, New York, 1966 sifatida qayd etilgan.
- [2] Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1965. Asar MIT Press tomonidan 1965-yil 15-mayda nashr etilgani rasmiy manbada ko'rsatilgan.
- [3] Crystal, D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- [4] Hartmann, R. R. K., James, G. *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge, 1998.
- [5] Lyons, J. *Semantics*. Vol. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- [6] Halliday, M. A. K., Hasan, R. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976.
- [7] Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- [8] Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. 4th ed. London: Routledge, 2014.
- [9] Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- [10] Fairclough, N. *Language and Power*. 2nd ed. London: Longman, 2001.
- [11] Hudson, R. A. *Sociolinguistics*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- [12] Crystal, D. *A First Dictionary of Linguistics and Phonetics*. London: André Deutsch, 1980.
- [13] Matthews, P. H. *Morphology*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

ABDULLA QODIRIYNING SO'Z QO'LLASH MAHORATI: SINONIMIK QATORLARDA MA'NO DARAJALANISHI VA FUNKSIONAL-STILISTIK TAHLIL

Bazarova Dildor Baxronovna¹, Ismoilova Sevinch Farhod qizi²

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

¹Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: bazarova.dildor@gmail.com

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

²Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani misolida adibning so'z qo'llash mahorati, sinonimik qatorlarda ma'no darajalanishi (gradatsiya) hamda ularning funksional-stilistik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda semantik intensivlik va uslubiy bo'yqordorlikning badiiy matnda namoyon bo'lish mexanizmlari, specifically salbiy ruhiy holat va munosabatni ifodalovchi «adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq» sinonimik qatori misolida atroflicha yoritib berilgan. Mualliflar sinonimlarning shunchaki ma'nodosh birliklar emas, balki kontekstda ma'no va emotsional-ekspressivlikni oshirishga xizmat qiluvchi muhim badiiy vosita ekanligini ilmiy jihatdan asoslaganlar.

Kalit so'zlar: sinonimik qator, ma'no darajalanishi, semantik intensivlik, funksional-stilistik tahlil, uslubiy bo'yqordorlik.

Аннотация. В данной статье на примере романа Абдуллы Кадыри «Скорбные дни» («O'tkan kunlar») анализируется мастерство словоупотребления автора, градация значений в синонимических рядах, а также их функционально-стилистические особенности. В исследовании подробно раскрываются механизмы проявления семантической интенсивности и стилистической окраски в художественном тексте, в частности, на примере синонимического ряда "adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq", выражающего негативное эмоциональное состояние и отношение. Авторы исследования научно обосновывают, что синонимы являются не просто взаимозаменяемыми единицами, а важным художественным средством, служащим для усиления смысловой и эмоционально-экспрессивной нагрузки в контексте.

Ключевые слова: синонимический ряд, градация значений, семантическая интенсивность, функционально-стилистический анализ, стилистическая окраска.

Abstract. This article analyzes the word choice skills of Abdulla Qodiriy, the gradation of meanings in synonymic series, and their functional-stylistic features based on his novel "Bygone Days" ("O'tkan kunlar"). The study thoroughly examines the mechanisms of semantic intensity and stylistic coloring in the literary text, specifically through the synonymic series "adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq" expressing negative emotional states and attitudes. The authors scientifically demonstrate that synonyms are not merely interchangeable units, but key artistic tools used to enhance semantic and emotional-expressive intensity within a context.

Keywords: synonymic series, semantic gradation, semantic intensity, functional-stylistic analysis, stylistic coloring.

KIRISH

Til insonlar o'rtasidagi kommunikatsiyani ta'minlovchi vosita bo'lish bilan birga, voqelikni anglash, tafakkurda shakllangan tushunchalarni nomlash hamda ularga nisbatan subyektiv munosabatni ifodalash imkonini beruvchi murakkab semiotik tizimdir. Tilning mazkur imkoniyatlari, ayniqsa, uning leksik-semantik sathida yaqqol namoyon bo'ladi. Xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari va voqelikka munosabati so'zlarning nafaqat lug'aviy ma'nosida, balki ularning uslubiy, emotsional-ekspressiv va pragmatik xususiyatlarida ham aks etadi. Shu jihatdan badiiy matnda muayyan so'zning tanlanishi tasodifiy hodisa emas, balki muallifning badiiy-estetik maqsadi bilan bog'liq lingvistik jarayon hisoblanadi.

Leksik-semantik munosabatlar tizimida sinonimiya alohida mavqega ega. Sinonimiya bir tushuncha yoki unga yaqin tushunchalarni turli leksik birliklar orqali ifodalash imkoniyatini yaratishi bilan birga, nutqning aniqligi, ta'sirchanligi va uslubiy rang-barangligini ta'minlaydi. Sinonimik birliklar umumiy ma'no asosida birlashsa-da, ularning semantik hajmi, ma'no nozikligi, emotsional-ekspressiv bo'yqadorligi, qo'llanish doirasi va uslubiy xoslanishi bir xil bo'lmaydi. Shuning uchun sinonimlarni mutlaq ravishda bir-birining o'rnini bosuvchi birliklar sifatida baholash ularning badiiy nutqdagi funksional imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi.

Sinonimik munosabatlarni tizimli o'rganishda sinonimik qator tushunchasi muhimdir. Sinonimik qator umumiy semantik komponent asosida birlashgan, biroq ma'no ottenkalari va funksional-uslubiy belgilariga ko'ra o'zaro farqlanadigan ikki yoki undan ortiq leksik birliklardan tashkil topadi. Bunday qator tarkibida, odatda, semantik va uslubiy jihatdan nisbatan betaraf birlik dominanta vazifasini bajaradi. Qatorning boshqa a'zolari esa umumiy ma'noga qo'shimcha semantik belgilarni kiritadi, belgining intensivlik darajasini kuchaytiradi yoki susaytiradi, shuningdek, muayyan emotsional-ekspressiv munosabatni yuzaga chiqaradi.

Sinonimik qatorning ichki tuzilishini belgilovchi xususiyatlardan biri ma'no darajalanishi – gradatsiyadir. Bir umumiy semantik maydonga mansub sinonimlarda belgi, holat, harakat yoki munosabatning turli intensivlik darajasida ifodalanishi qator a'zolari o'rtasida muayyan semantik iyerarxiyani yuzaga keltiradi. Shu ma'noda sinonimik qator intensivlik kategoriyasining leksik vositalar orqali namoyon bo'lish shakllaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Akademik A. Hojiyev sinonimlar ifodalaydigan vaqt, harakat, belgi va miqdor kabi ma'nolarda belgining darajasi turlicha

namoyon bo'lishi mumkinligini qayd etadi [1, B. 12–15]. Bu holat sinonimik birliklarni faqat umumiy ma'no asosida emas, balki semantik intensivlik mezonini asosida ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Badiiy matnda sinonimik gradatsiya muallifning so'z tanlash mahorati bilan bevosita bog'liq. Yozuvchi sinonimik qatordagi muayyan birlikni tanlash orqali qahramon ruhiy holatining darajasini, voqeaga munosabatini, konfliktning keskinligini va tasvirning emotsional ta'sirini aniqlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek badiiy tilida sinonimik vositalarning semantik va funksional imkoniyatlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Adib qahramonlarning ruhiy kechinmalari va o'zaro munosabatlarini tasvirlashda ma'nodosh birliklardan maqsadli foydalanib, ularni kontekst talabiga ko'ra semantik jihatdan darajalaydi.

Maqolaning maqsadi Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi salbiy ruhiy munosabatni ifodalovchi "*adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq (aduvliq)*" sinonimik qatorining semantik tuzilishi, ma'no intensivligi va funksional-stilistik xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Bunda sinonimik qator a'zolarining umumiy va farqlovchi semalari, kontekstual ma'nosi hamda badiiy tasvirni shakllantirishdagi vazifalariga alohida e'tibor qaratiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tahlil materialini Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida qo'llangan salbiy munosabat va ruhiy holatni ifodalovchi "*adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq (aduvliq)*" sinonimik qatori hamda ushbu birliklar ishtirok etgan badiiy kontekstlar tashkil etadi. Mazkur birliklarning tanlanishida ularni birlashtiruvchi umumiy semantik belgi – dushmanona munosabat, salbiy ruhiy holat va qarama-qarshilik semasining mavjudligi asosiy mezon sifatida olindi.

Materialni o'rganishda semantik, komponent, kontekstual hamda funksional-stilistik tahlil usullaridan foydalanildi. Semantik tahlil yordamida sinonimik qator a'zolarining umumiy ma'no asoslari va o'zaro farqlanish belgilari aniqlandi. Komponent tahlil birliklarni birlashtiruvchi integral sema bilan ularni bir-biridan ajratuvchi differensial semalarni belgilashga xizmat qildi. Kontekstual tahlilda esa sinonimning alohida lug'aviy ma'nosidan ko'ra, uning konkret badiiy vaziyatda yuzaga chiqadigan semantik va pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratildi.

Funksional-stilistik tahlil sinonimik birliklarning badiiy matnda qanday estetik va ekspressiv vazifa bajarishini aniqlashga yo'naltirildi. Bunda so'zning qahramon ruhiy holatini ifodalashi, personajlararo munosabatni tavsiflashi, konflikt darajasini belgilashi va matnning umumiy emotsional tonalligiga ta'siri hisobga olindi. Sinonimik qator a'zolari o'rtasidagi ma'no farqlarini belgilashda intensivlik mezonini ham qo'llanib, salbiy munosabatning yashirin yoki oshkorligi, ichki ruhiy kechinmadan faol qarama-qarshilikka o'tishi kabi semantik belgilar tahlil markaziga olindi.

Bunday metodologik yondashuv sinonimik qatorni faqat ma'nodosh birliklar yig'indisi sifatida emas, balki umumiy semantik markaz atrofida tashkil topgan, a'zolari muayyan kontekstda turlicha intensiv va ekspressiv qiymat kasb etadigan mikrosistema sifatida o'rganish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani leksikasi tahlili salbiy ruhiy holat va shaxslararo qarama-qarshilikni ifodalashda sinonimik vositalardan keng foydalanilganini ko'rsatadi. Xususan, "**ADOVAT, XUSUMAT, DUSHMANLIK, YOVLIK, G'ANIMLIK, AG'YORLIK, YOG'IYLIK, ADULIQ (ADUVLIQ)**" sinonimik qatori umumiy "dushmanlik munosabati" semasi asosida birlashadi. Shu bilan birga, mazkur qator a'zolarining har biri salbiy munosabatning xarakteri, namoyon bo'lish shakli va intensivlik darajasiga ko'ra o'ziga xos semantik-uslubiy xususiyatga ega.

Mazkur qatorning semantik tuzilishida dushmanlik munosabati, shunday munosabatga xos his-tuyg'u va xatti-harakat umumiy sema vazifasini bajaradi. Biroq umumiy semaning mavjudligi qator a'zolarining mutlaq tengligini anglatmaydi. Ularning badiiy kontekstdagi funksiyasi aynan differensial semalar orqali aniqlashadi. Bir birlik salbiy munosabatning umumiy holatini anglatlsa, boshqasi uning yashirin psixologik ko'rinishini, yana biri esa oshkora va keskin qarama-qarshilikni

ifodalashi mumkin. Natijada sinonimik qator ichida semantik intensivlikning muayyan bosqichlari shakllanadi.

Adovat soʻzida mazkur his-tuygʻu va xatti-harakat ifodasida umumiylik mavjud boʻlib, u qatorda nisbatan neytral yetakchi birlik vazifasini bajaradi. Qatordagi boshqa aʼzolarga nisbatan “adovat” birligi salbiy munosabatning umumiy va obyektiv sababini ifodalovchi poydevor vazifasini oʻtaydi. U hali shaxsiy qasos yoki jismoniy tajovuz darajasiga yetmagan, biroq xatti-harakatlarning mantiqiy negizini tashkil etuvchi neytral-kontekstual vositadir.

“Oʻzining biror adovati uchun bunday gaplarni qoʻzgʻatib yurgan boʻlmasin, deb haligi menga shahodat berganni ushlab Otabek va boshqalar bilan yuzlashdirmoqchi boʻlganimda nima sababdandir ul qochdi” [2, B. 348].

Keltirilgan kontekstda “adovat” muayyan shaxsning xatti-harakatiga sabab boʻlishi mumkin boʻlgan salbiy munosabatni nomlaydi. Bu oʻrinda birlik ochiq toʻqnashuvni emas, balki voqea sababini izohlashga xizmat qiluvchi ichki munosabatni anglatadi. Shu sababli uning semantik yukida “salbiy munosabat” komponenti yetakchi boʻlib, keskin konflikt va faol qarama-qarshilik maʼnosi hali birinchi oʻringa chiqmagan.

Xusumat soʻzida mazkur tuygʻu va harakatning yashirinligi, ichki adovat taʼsiri ustuvorlik qiladi. “Xusumat” – soʻzlovchi yoki qahramonning qalb tubida ildiz otgan, tashqi olamdan berkitilgan, biroq vaqt oʻtishi bilan ich-ichidan yemiruvchi psixologik adovatdir. U birdaniga portlamaydi, balki sekin-asta rivojlanib, dildagi hasad va kundashlik ruhiyati bilan oziqlanadi.

“Zaynabning bitmas xusumati esa gʻolibo manim ikkiqatligʻim oshkor boʻlgʻan kundan boshlandi” [2, B. 109].

Mazkur misolda “xusumat”ning “bitmas” aniqlovchisi bilan birikishi uning davomiylik va barqarorlik semasini yanada kuchaytirgan. Kontekstda xusumat bir martalik salbiy munosabatni emas, muayyan sabab taʼsirida paydo boʻlib, vaqt davomida chuqurlashgan ruhiy qarama-qarshilikni ifodalaydi. Natijada sinonimning lugʻaviy maʼnosi kontekstual vositalar orqali psixologik intensivlik kasb etadi. Bu esa Qodiriyning sinonimni personaj ruhiyatini ochish vositasi sifatida maqsadli tanlaganini koʻrsatadi.

Dushmanlik soʻzida mazkur maʼno qabarigʻ va intensiv shaklda ifodalangan. “Dushmanlik” birligida salbiy munosabat va his-tuygʻu oʻzining eng yuqori, ochiq va murosasiz nuqtasiga yetadi. Agar xusumatda yashirinlik ustuvor boʻlsa, dushmanlikda qarama-qarshilik parda ortidan chiqib, oshkora kurash va zidlanish shaklini oladi.

“Nimagaki ering sen tarafda, chin kundashlik va chin dushmanlik Zaynab tarafda” [2, B. 1036].

Ushbu kontekstda “chin” leksemasining takroriy qoʻllanishi dushmanlik semasini yanada kuchaytiradi. “Dushmanlik” endi shunchaki ichki norozilik yoki yashirin xusumatni emas, balki personajlar munosabatida shakllangan keskin va murosasiz zidlikni ifodalaydi. Shunday qilib, “adovat – xusumat – dushmanlik” birliklari oʻrtasidagi semantik munosabatda salbiy holatning umumiy munosabatdan ichki psixologik ziddiyatga, undan esa oshkora qarama-qarshilikka tomon kuchayib borishini kuzatish mumkin.

Yovlik va gʻanimlik soʻzlarida “dushmanlarcha munosabat” maʼno uzvi yetakchilik qiladi. “Yov” birligi dushmanlik munosabatining tashqi koʻrinishi, yaʼni nigohdagi intensivlikni va ekspressivlikni oshirishga xizmat qilgan.

“Majburiyat ostida, yov qarashi bilan sekingina dushmaniga qaradi...” [2, B. 168].

Mazkur misolda salbiy munosabat alohida mavhum tushuncha tarzida emas, balki “qarash” orqali tashqi xatti-harakatda namoyon boʻladi. “Yov qarashi” birikmasida personajning ruhiy holati uning nigohiga koʻchiriladi. Natijada leksemaning semantik mazmuniga vizual-ekspressivlik qoʻshiladi va muallif personajning ichki munosabatini bevosita izohlashdan koʻra, uni tashqi detal vositasida namoyon qiladi.

“Toshkand xalqi Azizbekning hiylasiga aldanib, bizga yogʻiyliq qilgʻani uchun pushaymon va uning zulmidan qutilgʻani vajdan xursanddi” [2, B. 359-360].

Ushbu kontekstda “yogʻiyliq” individual ruhiy kechinmadan koʻra kengroq ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshilikni ifodalashga xizmat qilgan. Soʻzning semantik imkoniyati aniq shaxslar oʻrtasidagi

hissiy munosabat chegarasidan chiqib, tomonlar o'rtasidagi faol ziddlikni nomlash darajasiga ko'tariladi. Shu jihatdan sinonimik qator a'zolarining intensivligi faqat "kuchsiz – kuchli" chizig'i bo'yicha emas, balki dushmanlikning namoyon bo'lish shakli va ko'lami bilan ham farqlanishi ayon bo'ladi.

Tahlil qilingan materiallar sinonimik qator ichidagi gradatsiya har doim mutlaq chiziqli tartibga ega emasligini ham ko'rsatadi. "Adovat", "xusumat", "dushmanlik", "yovlik", "g'animlik", "ag'yorlik", "yog'iylik", "aduliq (aduvliq)" birliklarini faqat bir-biridan kuchli yoki kuchsiz shakllar sifatida joylashtirish ularning semantik tabiatini to'liq ochmaydi. Ular umumiy dushmanlik semasi asosida birlashgan holda salbiy munosabatning yashirinligi yoki oshkoraligi, psixologik yoki harakatga yo'naltirilganligi, individual yoki ijtimoiy ko'lami, shuningdek, uslubiy bo'yoqdorligi bilan farqlanadi. Demak, sinonimik gradatsiyani o'rganishda intensivlik bilan bir qatorda semantik sifat va funksional xoslanish mezonlarini ham hisobga olish talab etiladi.

Abdulla Qodiriy tomonidan sinonimik qator a'zolarining tanlanishi personaj ruhiyatini individuallashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif salbiy munosabatning barcha holatlarini yagona "dushmanlik" leksemi orqali ifodalash bilan cheklanmaydi. Aksincha, vaziyatning ruhiy va kommunikativ xususiyatiga muvofiq "adovat", "xusumat", "yov" yoki "yog'iylik" kabi birliklarni tanlaydi. Natijada personajlararo munosabatning turli bosqichlari, ziddiyatning ichki va tashqi ko'rinishlari hamda emotsional keskinlik darajasi lingvistik vositalar yordamida aniqlashtiriladi.

Bu holat sinonimik qatorlarning badiiy matndagi funksiyasi nominativ vazifa bilangina chegaralanmasligini ko'rsatadi. Sinonimlar voqelikni nomlash bilan birga muallif bahosini, personajning emotsional holatini, konflikt dinamikasini va matnning pragmatik ta'sirini shakllantirishda ishtirok etadi. Shu ma'noda sinonimik qator badiiy matnning semantik zichligini oshiruvchi hamda bir xil mazmun doirasidagi nozik ma'no farqlarini yuzaga chiqaruvchi muhim stilistik mexanizm hisoblanadi.

"O'tkan kunlar" materialida kuzatilgan sinonimik birliklar Qodiriyning so'z tanlashda kontekst, personaj psixologiyasi va tasvirning emotsional darajasini o'zaro uyg'unlashtirganini ko'rsatadi. Bir semantik maydonga mansub so'zlarning maqsadli differensial qo'llanishi adib uslubining leksik boyligini yuzaga chiqaradi. Bunda sinonimik qatorning har bir a'zosi matnda mustaqil funksional yuk oladi va aynan shu xususiyat ularni mexanik ravishda o'zaro almashtirish imkoniyatini cheklaydi.

Shu asosda sinonimik qatorni badiiy matnda umumiy semantik markaz atrofida birlashgan, biroq intensivlik, ekspressivlik, pragmatik yo'nalish va uslubiy xoslanish darajasiga ko'ra differensiallashgan leksik mikrotizim sifatida baholash mumkin. Bunday yondashuv sinonimiyaning faqat lug'aviy-semantik hodisa emas, balki muallifning individual uslubi va badiiy konsepsiyasini yuzaga chiqaruvchi muhim lingvopoetik vosita ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi sinonimik birliklar tahlili ma'nodoshlik badiiy matnda oddiy leksik muqobillik doirasidan ancha keng funksiyani bajarishini ko'rsatadi. Sinonimik qator a'zolari umumiy semantik asosga ega bo'lsa-da, ularning semantik hajmi, intensivlik darajasi, emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi va funksional-stilistik imkoniyatlari o'zaro farqlanadi. Ana shu farqlar yozuvchiga qahramon ruhiyatidagi eng nozik o'zgarishlarni ham til vositalari orqali aniq ifodalash imkonini beradi.

"Adovat, xusumat, dushmanlik, yovlik, g'animlik, ag'yorlik, yog'iylik, aduliq (aduvliq)" sinonimik qatori umumiy dushmanlik va salbiy munosabat semasi asosida birlashadi. Biroq qator a'zolarida ushbu sema turli ko'rinishda reallashadi: "adovat" salbiy munosabatning umumiy asosini, "xusumat" uning ichki va nisbatan yashirin psixologik ko'rinishini, "dushmanlik" oshkora va keskin qarama-qarshilikni ifodalash imkoniyatiga ega. "Yov" va "yog'iylik" kabi birliklarda esa dushmanona munosabatning tashqi namoyon bo'lishi yoki faol qarama-qarshilik belgisi kuchayadi.

Tahlil sinonimik qatordagi ma'no darajalanishini faqat oddiy "kuchsizdan kuchliga" tamoyili asosida tushuntirish yetarli emasligini ham ko'rsatadi. Sinonimlar o'rtasidagi farqlanishda intensivlik

bilan bir qatorda *yashirinlik–oshkoralik, ruhiy holat–faol harakat, individual–ijtimoiy munosabat* kabi semantik belgilar ham ishtirok etadi. Shu sababli sinonimik gradatsiyani ko‘p komponentli semantik jarayon sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Abdulla Qodiriy asarida sinonimlarning kontekstga mos tanlanishi personajlar ruhiyatini individuallashtirish, konfliktning rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatish, tasvirning emotsional-ekspressiv ta‘sirini kuchaytirish hamda muallifning badiiy-estetik maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi. Demak, sinonimik qator badiiy matnda nafaqat nominativ, balki semantik, pragmatik va stilistik vazifalarni bir vaqtda bajaruvchi murakkab leksik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma‘nodosh birliklarni shu yo‘nalishda o‘rganish sinonimlarning o‘zaro ma‘no chegaralarini aniqroq belgilash, badiiy kontekstda yuzaga keladigan qo‘shimcha semantik belgilarni ochish va yozuvchining individual so‘z qo‘llash mahoratini lingvistik jihatdan asoslash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, “O‘tkan kunlar” romanidagi sinonimik qatorlarning semantik-gradatsion va funksional-stilistik tahlili Abdulla Qodiriy badiiy tilining leksik-semantik imkoniyatlarini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] N.Mahmudov va b. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati: / N.Mahmudov tahriri ostida. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 512 b.

[2] Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – “Bukhara Books” nashriyoti, 2024. – 400 b.

[3] Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Б.115.

[4] A.Hojiyev. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati: – T.: O‘qituvchi nashriyoti, 1974. 308-bet.

AKADEMIK NASRDA MUALLIF POZITSIYASINING IFODALANISHI

Ikrom Xudaynazarov

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

e-mail:imamovich1963@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada akademik nasrning nazariy asoslari, uning ilmiy kommunikatsiyadagi o‘rni va zamonaviy akademik yozuv bilan o‘zaro munosabati tahlil qilingan. Akademik nasrning asosiy leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlari, matnning kogesiya va kogerentlik vositalari, muallif pozitsiyasini ifodalash usullari hamda akademik etika tamoyillari yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek akademik nasrida uchraydigan uslubiy kamchiliklar, jumladan terminologik noizchilik, mantiqiy uzilishlar, ortiqcha takrorlar va manbalar bilan ishlashdagi nuqsonlar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish yo‘llari taklif etilgan. Tadqiqot natijalari akademik yozuv madaniyatini takomillashtirish, ilmiy matnlar sifatini oshirish va milliy ilmiy maktabning xalqaro akademik maydondagi raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: akademik nasr, akademik yozuv, ilmiy uslub, muallif pozitsiyasi, kogesiya, kogerentlik, terminologiya, ilmiy kommunikatsiya, akademik etika.

Аннотация: *В статье рассматриваются теоретические основы академической прозы, её роль в научной коммуникации и взаимосвязь с академическим письмом. Анализируются лексические, грамматические и стилистические особенности академического текста, средства когезии и когерентности, способы выражения авторской позиции и принципы академической этики. Особое внимание уделено типичным стилистическим недостаткам современной узбекской академической прозы, включая терминологическую непоследовательность, логические нарушения, неоправданные повторы и ошибки в оформлении ссылок. Предложены пути совершенствования культуры академического письма и повышения качества научных текстов. Результаты исследования могут быть использованы при подготовке научных статей, диссертаций и учебно-методических материалов.*

Ключевые слова: академическая проза, академическое письмо, научный стиль, авторская позиция, когезия, когерентность, терминология, научная коммуникация, академическая этика.

Abstract: This article examines the theoretical foundations of academic prose, its role in scholarly communication, and its relationship with academic writing. The lexical, grammatical, and stylistic features of academic prose are analyzed together with the principles of cohesion, coherence, authorial stance, and academic ethics. Particular attention is paid to common stylistic shortcomings found in contemporary Uzbek academic prose, including terminological inconsistency, logical discontinuity, unnecessary repetition, and improper citation practices. The paper also proposes practical approaches to improving academic writing culture and enhancing the quality of scholarly texts. The findings contribute to the development of academic literacy and support the integration of national scholarly writing into the international academic community.

Keywords: academic prose, academic writing, scientific style, authorial stance, cohesion, coherence, terminology, scholarly communication, academic ethics.

KIRISH

Akademik yozuvning muhim xususiyatlaridan biri muallifning ilmiy pozitsiyasini xolis, asoslangan va ilmiy etika talablariga muvofiq ifodalashidir. Ilmiy matnda muallif o'z qarashlarini sub'ektiv munosabat sifatida emas, balki tahlil qilingan dalillar, manbalar va ilmiy asoslar orqali bayon etadi.

Zamonaviy akademik yozuv nazariyasida muallif pozitsiyasi (authorial stance) ilmiy muloqotning muhim tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Ken Hayland ta'kidlaydi: "Akademik yozuv faqat faktlarni bayon etish emas, balki muallifning ilmiy pozitsiyasini asosli ravishda ifodalashdir" (Hyland K. *Disciplinary Discourses*. 2000.).

Bu fikr akademik matnda muallif faqat ma'lumot bermasdan, balki muayyan ilmiy nuqtai nazarni ham asoslashini ko'rsatadi.

Yana bir asarida Ken Hayland shunday yozadi: "Muallif ilmiy fikrni bayon etishda qat'iy ishonch va ilmiy ehtiyotkorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlashi zarur"

Bu qarash akademik nasrda qat'iylik va ehtiyotkorlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini anglatadi.

Jon Sveys akademik matnda muallif ovozi haqida quyidagicha fikr bildiradi: "Ilmiy tadqiqot matnini yaratishda muallif o'zining ishonchli va dalillarga asoslangan akademik pozitsiyasini namoyon eta olishi zarur" (Research writing requires authors to establish a persuasive academic identity).

Demak, tadqiqotchi o'zining ilmiy nufuzini ishonchli dalillar, tahlillar va manbalar orqali shakllantiradi. Akademik nasrda muallif pozitsiyasi bir necha til vositalari yordamida ifodalanadi.

Birinchidan, ehtiyotkorlikni bildiruvchi (hedging) vositalar orqali:

- ehtimol;
- ko'rinadiki;
- taxmin qilish mumkin;
- ehtimolki;
- ma'lum bo'lishicha;
- fikrimizcha;
- nazarimizcha.

Bu birliklar muallifning ilmiy ehtiyotkorligini namoyon etadi.

Ikkinchidan, ishonch bildiruvchi (boosting) vositalar qo'llanadi:

- aniqlandiki;
- shubhasiz;
- dalillar ko'rsatadiki;
- natijalar tasdiqlaydiki;
- isbotlandiki.

Bu konstruksiyalar ilmiy dalillar asosida bildirilgan qat'iy xulosalarni ifodalaydi.

Uchinchidan, manbalarga tayanish orqali muallif pozitsiyasi kuchaytiriladi.

Masalan: I. R. Galperinning fikricha...

Ken Hayland ta'kidlaganidek...

N. Mahmudov qayd etganidek...

Bunday havolalar ilmiy muloqot madaniyatini ta'minlaydi va muallif fikrining ishonchliligini oshiradi.

Akademik nasrda birinchi shaxs birligi ("men") cheklangan holda qo'llanadi. Uning o'rniga quyidagi shakllar afzal ko'riladi:

- tadqiqotda aniqlandiki;
- tahlillar ko'rsatadiki;
- mazkur ishda;
- tadqiqot natijalariga ko'ra;
- kuzatishlar asosida;
- fikrimizcha;
- nazarimizcha.

Bu vositalar ilmiy xolislikni saqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, akademik nasrda muallif o'z nuqtai nazarini boshqa olimlar qarashlari bilan qiyoslaydi, ularni tahlil qiladi va dalillar asosida yangi xulosalarga keladi. Bu jarayon ilmiy munozara madaniyatining muhim belgisi hisoblanadi.

Professor A. Nurmonov ta'kidlaganidek, ilmiy bayonda har qanday xulosa mantiqiy tahlil va ishonchli dalillarga tayanishi lozim. Shuning uchun akademik nasrda muallif pozitsiyasi hissiy munosabat emas, balki ilmiy dalillash orqali namoyon bo'ladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Umuman olganda, akademik nasrda muallif pozitsiyasi ob'ektivlik, dalillanganlik, ilmiy ehtiyotkorlik, manbalarga tayanish va akademik etika talablariga rioya qilish asosida ifodalanadi. Bu xususiyatlar ilmiy matnning ishonchliligi, ilmiy qimmatini va akademik jamoatchilik tomonidan qabul qilinishini ta'minlaydi.

O'zbek akademik nasrida uchraydigan uslubiy kamchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llari zamonaviy o'zbek akademik nasri so'nggi yillarda mazmun va shakl jihatidan sezilarli darajada takomillashib bormoqda. Shu bilan birga, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalar va monografiyalarda akademik yozuv talablariga to'liq javob bermaydigan ayrim uslubiy kamchiliklar ham uchraydi. Bunday kamchiliklar ilmiy matnning aniqligi, mantiqiyliги va ishonchliligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuni ta'kitlash mumkinki, nutq madaniyati, avvalo, fikrning aniq, mantiqiy va adabiy til me'yorlariga muvofiq ifodalanishini talab qiladi.

Ushbu fikr akademik nasrning sifati til madaniyati bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Terminlarning noizchil qo'llanishi o'zbek akademik matnlarida eng ko'p uchraydigan kamchiliklardan biri bir tushunchani turli atamalar bilan ifodalashdir. Masalan, bir matnda "akademik yozuv", keyingi o'rinda "ilmiy yozuv", yana boshqa joyda "akademik nasr" tushunchalari aniq chegaralanmasdan qo'llanishi mumkin. Bu esa o'quvchida tushunmovchilikka sabab bo'ladi. Terminlarning me'yoriy va bir xil qo'llanishi ilmiy uslubning asosiy talablaridan biridir.

Shuning uchun har bir termin matn boshida izohlanishi va keyingi o'rinlarda aynan shu shaklda saqlanishi maqsadga muvofiq.

Mantiqiy izchillikning buzilishi ayrim ilmiy ishlarda fikrlar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanish yetarli darajada ta'minlanmaydi. Abzaslar o'rtasida keskin o'tishlar, isbotlanmagan xulosalar yoki dalilsiz umumlashtirishlar matnning kogerentligini pasaytiradi. Michael Halliday va Ruqaiya Hasan ta'kidlaganlaridek:

"Matn faqat gaplar majmui emas, balki mazmun jihatidan yaxlit semantik tuzilmani tashkil etadi"

Shuning uchun har bir abzas oldingisi bilan mantiqan bog'lanishi, yangi fikr esa avvalgi mulohazaning tabiiy davomi sifatida bayon qilinishi kerak.

Ortiqcha takrorlar

Akademik matnda ba'zan bir xil fikr turli jumalarda qayta-qayta takrorlanadi. Bu holat matnning ixchamligiga putur yetkazadi. Masalan: "*Tadqiqot muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot juda muhim hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning ahamiyati katta.*" Bu kabi takrorlar o'rniga fikr bir marta, lekin to'liq va aniq ifodalanishi lozim.

Emotsional-ekspressiv ifodalarning ortiqcha qo'llanishi

Ilmiy matnda:

- ajoyib;
- beqiyos;

- juda muhim;
- nihoyatda buyuk;
- ulkan ahamiyatga ega kabi baholovchi birliklar ko'p ishlatilsa, matnning ilmiyligi pasayadi.

Ken Hyland ta'kidlaydi: "Akademik fikr va xulosalar subyektiv baholarga emas, ishonchli dalillarga tayanishi lozim"

Demak, ilmiy matnda baholash emas, dalil ustuvor bo'lishi lozim.

Manbalar bilan ishlashdagi kamchiliklar ayrim ilmiy ishlarda iqtiboslar havolasiz keltiriladi, manbalar noto'g'ri rasmiylashtiriladi yoki boshqa muallif fikri o'zlashtirilib, muallif nomi ko'rsatilmaydi. John Swales fikricha: "Akademik yozuv avvalgi ilmiy tadqiqotlar bilan uzviy bog'liqlik va ilmiy muloqot asosida shakllanadi".

Shu bois har qanday iqtibos yoki nazariy fikr tegishli manbaga havola bilan berilishi shart.

Uzun va murakkab jumlar o'zbek akademik nasrida ba'zan bitta jumla yarim sahifagacha cho'zilib ketadi. Bu esa matnni qabul qilishni qiyinlashtiradi.

Ilmiy uslubda murakkab fikr ham qisqa va mantiqiy tuzilgan jumlar orqali ifodalanishi maqsadga muvofiq.

Xorijiy terminlarning me'yorsiz ishlatilishi ba'zan xorijiy atamalarining o'zbekcha muqobili mavjud bo'lsa-da, ular izohsiz ishlatiladi. Agar termin ilk bor qo'llanayotgan bo'lsa, uning qisqacha ta'rifi yoki o'zbekcha muqobili ham keltirilishi maqsadga muvofiq.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kamchiliklarni bartaraf etish yo'llari o'zbek akademik nasri sifatini yanada oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega:

- akademik yozuv standartlariga qat'iy rioya qilish;
- terminlarni bir xil shaklda qo'llash;
- mantiqiy bog'lovchi vositalardan samarali foydalanish;
- har bir ilmiy xulosani dalil bilan asoslash;
- plagiatga yo'l qo'ymaslik va havolalarni to'g'ri rasmiylashtirish;
- matnni bir necha bosqichda tahrir qilish;
- ortiqcha takrorlar va uslubiy nuqsonlarni bartaraf etish;
- akademik tahrir va retsenziya jarayonlarini kuchaytirish.

Nutqning madaniyligi uning aniqligi, to'g'riligi, mantiqiyligi va ta'sirchanligi bilan belgilanadi. Bu talablar akademik nasr uchun ham to'liq amal qiladi.

Shunday qilib akademik nasr ilmiy kommunikatsiyaning eng muhim shakllaridan biri bo'lib, zamonaviy ilm-fan taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. Uning asosiy vazifasi ilmiy bilimlarni aniq, mantiqiy, dalillangan va xolis tarzda bayon qilishdan iborat. Shu jihatdan akademik nasr nafaqat tilshunoslik, balki matnshunoslik, uslubshunoslik, pragmatlingvistika va akademik yozuv nazariyasining ham muhim tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Mazkur maqolada akademik nasrning nazariy asoslari, leksik va grammatik xususiyatlari, kogeziya hamda kogerentlik vositalari, muallif pozitsiyasining ifodalanish usullari va o'zbek akademik nasrida uchraydigan uslubiy kamchiliklar atroflicha tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, akademik nasrning samaradorligi, eng avvalo, terminologik aniqlik, mantiqiy izchillik, grammatik me'yorlarga rioya qilish, dalillanganlik va matnning kompozitsion yaxlitligi bilan belgilanadi.

Shuningdek, akademik nasrda kogeziya va kogerentlik vositalarining o'rinli qo'llanishi fikrlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarni ta'minlashi, muallif pozitsiyasining esa shaxsiy munosabat emas, balki dalil va tahlillar orqali ifodalanishi ilmiy matnning ishonchliligini oshirishi aniqlandi.

Tahlillar natijasida o'zbek akademik nasrida terminologik noizchillik, ortiqcha takrorlar, mantiqiy uzilishlar, havola berishdagi nuqsonlar va uslubiy me'yorlarga to'liq rioya qilinmasligi kabi ayrim muammolar mavjudligi kuzatildi. Biroq akademik yozuv bo'yicha ilmiy-ta'limiy ishlar ko'payib borayotgani, xalqaro ilmiy standartlarning keng joriy etilayotgani hamda tadqiqotchilarning akademik savodxonligi oshib borayotgani ushbu kamchiliklarni izchil bartaraf etish uchun mustahkam zamin yaratmoqda.

XULOSA

Xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, akademik nasrning nazariy asoslarini chuqur o'zlashtirish, uning til va uslub xususiyatlarini puxta egallash hamda akademik yozuv madaniyatini rivojlantirish ilmiy tadqiqotlar sifati va raqobatbardoshligini yuksaltirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Akademik nasrning me'yorlariga qat'iy amal qilish esa milliy ilm-fanning xalqaro ilmiy makondagi nufuzini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] American Psychological Association. (2020). *Publication manual of the American Psychological Association* (7th ed.). American Psychological Association.
- [2] Beaugrande, R. de, & Dressler, W. U. (1981). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- [3] Galperin, I. R. (1977). *Stylistics* (2nd ed.). Higher School.
- [4] Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
- [5] Hojiev, A. (2002). *O'zbek tili stilistikasi*. O'qituvchi.
- [6] Hyland, K. (2000). *Disciplinary discourses: Social interactions in academic writing*. Longman.
- [7] Hyland, K. (2009). *Academic discourse: English in a global context*. Continuum.
- [8] Kojina, M. N. (2008). *Stilistika russkogo yazyka* (4th ed.). Flinta; Nauka.
- [9] Mahmudov, N. (2013). *O'qituvchi nutqi madaniyati*. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
- [10] Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar* (1-jild). Akademnashr.
- [11] O'rinboyev, B. (2001). *O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyati*. O'qituvchi.
- [12] Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Universitet.
- [13] Swales, J. M. (1990). *Genre analysis: English in academic and research settings*. Cambridge University Press.
- [14] Swales, J. M., & Feak, C. B. (2012). *Academic writing for graduate students: Essential tasks and skills* (3rd ed.). University of Michigan Press.
- [15] Van Dijk, T. A. (1980). *Macrostructures: An interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction, and cognition*. Lawrence Erlbaum Associates.
- [16] Vinogradov, V. V. (1963). *Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika*. Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

SO'ZLARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINIDA SEMONIM LUG'ATLARNING O'RNI

Sulaymonov Bobir

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
E-mail: bsulaymonov684@gmail.com

Annotatsiya. *Leksikografiya*da so'z ma'nolarini talqin qilishda izohli lug'atlar bilan bir qatorda semonim lug'atlar ham alohida ahamiyatga ega. Semonim lug'at korpusi bosh so'zlarning ma'noviy va shakliy munosabatlari asosida muayyan uyaga birlashtirilgan qatorlardan tashkil topuvchi lug'at tipidir. Bunday lug'atlarda alohida leksik birlikning ma'nosini izohlashdan ko'ra, ma'no yoki shakl jihatidan o'zaro munosabatga kirishuvchi ikki va undan ortiq so'zlarning semantik xususiyatlarini ochib berishga ustuvor ahamiyat beriladi. Maqolada izoh tipidagi o'quv lug'atlarining maxsus turi sifatida qaralayotgan semonim lug'atlarning mohiyati, ularning boshqa lug'at turlaridan farqli xususiyatlari hamda o'zbek leksikografiyasida shakllangan namunalari tahlil qilinadi. Shuningdek, semonim lug'at tushunchasiga tor va keng ma'noda yondashuvlar qiyosiy o'rganilib, ushbu lug'atlarning nutq madaniyati va lingvodidaktikadagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *semonim lug'at, leksikografiya, o'quv lug'ati, izohli lug'at, semantik lug'at, sinonimlar lug'ati, antonimlar lug'ati, omonimlar lug'ati, paronimlar lug'ati, frazeologik lug'at, grammatik lug'at, orfografik lug'at, orfoepik lug'at.*

Аннотация. В лексикографии наряду с толковыми словарями особое значение в интерпретации значений слов имеют семонимические словари. Семонимический словарь представляет собой тип словаря, корпус которого состоит из рядов, объединённых в определённые гнезда на основе смысловых и формальных отношений между заголовочными словами. В таких словарях основное внимание уделяется не только толкованию отдельных лексических единиц, но и раскрытию семантических отношений между двумя и более словами, связанными общностью

значения или формы. В статье рассматриваются сущность семонимических словарей как особого типа учебных словарей толкового характера, их отличительные признаки, а также основные образцы, сформировавшиеся в узбекской лексикографии. Сопоставляются узкий и широкий подходы к определению понятия «семонимический словарь», раскрывается его роль в культуре речи и лингводидактике.

Ключевые слова: семонимический словарь, лексикография, учебный словарь, толковый словарь, семантический словарь, словарь синонимов, словарь антонимов, словарь омонимов, словарь паронимов, фразеологический словарь, грамматический словарь, орфографический словарь, орфоэпический словарь.

Abstract. In lexicography, semantic dictionaries, along with explanatory dictionaries, play an important role in interpreting the meanings of words. A semantic dictionary is a type of dictionary whose corpus consists of groups of words organized into entries on the basis of semantic and formal relationships between headwords. Such dictionaries focus not only on interpreting individual lexical units but also on revealing semantic relationships between two or more words that are related by similarity or contrast in meaning or by formal similarity. This article examines semantic dictionaries as a special type of educational explanatory dictionary and analyzes their specific characteristics and major examples in Uzbek lexicography. The article also compares narrow and broad approaches to the concept of a semantic dictionary and highlights the role of such dictionaries in speech culture and linguodidactics.

Keywords: semantic dictionary, lexicography, educational dictionary, explanatory dictionary, semantic dictionary, synonym dictionary, antonym dictionary, homonym dictionary, paronym dictionary, phraseological dictionary, grammatical dictionary, orthographic dictionary, orthoepic dictionary.

KIRISH

Globalashuv jarayonining kuchayishi jahon tilshunosligida tilga milliy madaniyatning asosiy belgilaridan biri sifatida yondashuvning kengayishiga olib keldi. Bu, o'z navbatida, til sohiblarining ona tilidan amaliy foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojning ortishiga sabab bo'lmoqda. Jumladan, mamlakatimizda so'nggi yillarda til siyosati sohasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar o'zbek tilining taraqqiyoti bilan bir qatorda tilshunoslikdagi ilmiy tadqiqotlarning ham yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qilmoqda.

Ta'lim oluvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashi, turli nutqiy vaziyatlarda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon va maqsadga muvofiq so'zlay olishi, muloqot hamda nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi sof amaliy xarakterdagi tadqiqotlarga, xususan, leksikografiya sohasiga e'tibor kuchaymoqda. So'nggi yillarda tilshunoslikda amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning salmoqli qismini leksikografiya, ayniqsa, o'quv leksikografiyasiga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar tashkil etmoqda.

Tildagi atov birliklarining ma'no qirralari, umuman, til leksik tizimining semantikasini yoritishda izoh tipidagi lug'atlar muhim o'rin tutadi. Aynan shu xususiyat izohli lug'atlarning amaliy qiymatini belgilaydi. Bevosita ta'lim oluvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladigan o'quv izohli lug'atlari haqida so'z borganda esa semonim lug'atlarning o'rnini alohida ta'kidlash lozim.

MATERIALLAR VA USULLAR

Semonim lug'at qanday lug'at? U boshqa lug'at turlaridan qaysi jihatlari bilan farqlanadi? Ushbu toifaga qanday lug'atlarni kiritish mumkin? Jahon lug'atchiligida so'nggi yillarda muayyan maqsad asosida yaratilgan turdosh lug'atlarni birlashtiruvchi kompleks lug'at tiplari shakllanmoqda. Mazkur toifadagi lug'atlar ayrim tadqiqotlarda *semonim lug'atlar* deb yuritilib, leksikografiya terminologiyasida tobora ko'proq qo'llanmoqda. Muayyan tilda ma'lum lug'at turining yuzaga kelishi xalqning madaniy hayotidagi o'zgarishlar, shuningdek, tilning leksik sathi haqidagi ilmiy bilimlarning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liq. Manbalarda ushbu toifadagi lug'atlarni ajratishda, asosan, ikki xil yondashuv kuzatiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Birinchi yondashuvga ko'ra, so'zligi ma'noviy yoki semantik munosabatlarga asoslangan so'zlardan tashkil topgan lug'atlar semonim lug'atlar sifatida qaraladi. Bunday lug'atlarga sinonimlar, antonimlar, omonimlar, paronimlar, graduonimlar, taksonimlar, dubletlar, variantdosh so'zlar, uyadosh so'zlar, omograflar, omofonlar, giponimlar va giperonimlar lug'atlarini kiritish mumkin.

Ikkinchi yondashuvda esa semonim lug'at tushunchasiga kengroq ma'noda qaraladi. Bunda nutq madaniyatini shakllantirish va adabiy til me'yorlarini egallashga xizmat qiluvchi imlo, to'g'ri talaffuz, grammatik, leksik-semantik, paronimik, sinonimik, antonimik va boshqa lug'atlar ham ushbu toifaga kiritiladi.

Birinchi yo'nalish tarafdorlari *semonim* terminining etimologik va leksikografik mazmunidan kelib chiqib, unga tor ma'noda yondashadilar. L.A. Vvedenskaya va N.P. Kolesnikovlarning "Nutq madaniyati"

asarida semonim tushunchasi yunoncha *sema* – “belgi” va *onyma* – “nom” birliklari asosida izohlanib, bunday lug‘atlarda nutqda bir-biridan farqlash zarur bo‘lgan ikki yoki undan ortiq so‘z bir joyga jamlanishi va ular o‘rtasidagi ma‘noviy munosabat izohlanishi ta‘kidlanadi [1].

Mualliflarning fikricha, bunday lug‘atlarga sinonimlar, antonimlar, omonimlar va paronimlar lug‘atlari kiradi. Leksikografik talqinda leksemaning semantik munosabatlari, xususan, paradigmatic va sintagmatik aloqalarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Muayyan leksik birlikning ma‘nosi ko‘pincha uning sinonimi, antonimi yoki sintagmatik aloqalari, ya‘ni birikuvchanligi orqali yanada aniqroq ochib beriladi. Shu jihatdan so‘z ma‘nolarini talqin qilishda izohli lug‘atlar bilan bir qatorda semantik, ya‘ni semonim lug‘atlar ham muhim o‘rin tutadi.

S. Gindin ham bunday lug‘atlarning semantik xususiyatiga e‘tibor qaratib, ularga nisbatan “semantik lug‘at” terminini qo‘llaydi [2]. Uning qayd etishicha, bunday lug‘atlarda ma‘nosi o‘xshash yoki yaqin, ammo tovush jihatidan farqli so‘zlar – sinonimlar; qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar – antonimlar; tovush jihatidan o‘xshash, ammo ma‘nosi farqli birliklar – omonimlar hamda tovush va shakl jihatidan yaqin bo‘lib, ma‘nosi boshqa-boshqa va nutqda bir-birining o‘rnida noto‘g‘ri qo‘llanishi mumkin bo‘lgan birliklar – paronimlar jamlanishi mumkin [3].

Ikkinchi yondashuv tarafdorlari esa semonim lug‘at tushunchasini kengroq diapazonda talqin qiladilar. Ularning fikricha, semonim lug‘atlar deganda nutq madaniyatiga xizmat qiluvchi turli lug‘atlarni ham tushunish mumkin. Bu qarashda semonim lug‘atlar alohida bir lug‘at turidan ko‘ra, muayyan maqsad asosida birlashtirilgan lug‘atlar seriyasi yoki kompleks lug‘atlar sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, N.P. Kolesnikovning paronimlar va antonimlar lug‘atlaridan tashkil topgan “Semonimlar lug‘ati” [4], L.A. Vvedenskaya va N.P. Kolesnikov tomonidan nashrga tayyorlangan rus tilining sinonimlari, antonimlari, omonimlari va paronimlariga bag‘ishlangan o‘quv lug‘atlari [5] bilan bir qatorda, nutq madaniyatiga oid orfografik, grammatik va orfoepik lug‘atlar ham shu keng yondashuv doirasida qaraladi.

Bunday yondashuvda semonim lug‘at tushunchasi muayyan maqsadga yo‘naltirilgan bir necha lug‘atlarni birlashtiruvchi kompleks lug‘at tushunchasiga yaqinlashadi. B. Baxriddinova kompleks lug‘atlar haqida so‘z yuritarkan, ingliz, rus va boshqa tillarda nashr etilayotgan “3&1”, “5&1”, “10&1” ko‘rinishidagi kompleks o‘quv lug‘atlariga e‘tibor qaratadi. Tadqiqotchining fikricha, bunday lug‘atlar ta‘lim oluvchiga so‘zning atash ma‘nosi, kelib chiqishi, qo‘llanishi, talaffuzi va imlosi, shuningdek, undan og‘zaki va yozma nutq me‘yorlariga muvofiq foydalanish haqida tizimli va har tomonlama ma‘lumot olish imkonini beradi [6].

Kompleks lug‘atlar va semonim lug‘atlar munosabati

Kompleks lug‘atlarning namunalariga 1984-yilda V.V. Morovkin tahriri ostida nashr etilgan “Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь”ni kiritish mumkin. Mazkur lug‘atda rus tilining leksik yadrosi, xususan, leksik va frazeologik sinonimlar, antonimlar, omonimlar va paronimlar hamda ularning nutqda qo‘llanish xususiyatlari yoritilgan [7].

Shuningdek, A.N. Tixonov va hammualliflari tomonidan 1996-yilda nashr etilgan “Словарь-справочник по русскому языку: Правописание, произношение, ударение, словообразование, морфемика, грамматика, частота употребления слов” [8] hamda N.V. Lobodina tomonidan 2019-yilda tayyorlangan “Универсальный современный школьный комплексный словарь. Максимально полный. 10&1” [9] kabi lug‘atlar ham kompleks lug‘atlarning muhim namunalari hisoblanadi.

Zamonaviy rus leksikografiyasida nutq madaniyatiga oid lug‘atlar qatorida sinonimlar, omonimlar, paronimlar, frazeologizmlar, grammatik birliklar, so‘z yasaliishi, morfemika, imlo va orfoepiyaga bag‘ishlangan lug‘atlar ham mavjud. Mazkur lug‘atlarning barchasi bevosita yoki bilvosita ravishda til birliklaridan me‘yoriy va maqsadga muvofiq foydalanish kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan V.V. Dubichinskiy nutq madaniyati va adabiy til me‘yorlarini mustahkamlashga qaratilgan lug‘atlarni ortologik, ya‘ni me‘yoriy lug‘atlar sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchining ta‘kidlashicha, ortologik lug‘atlar adabiy til me‘yorlarini belgilash va mustahkamlashga xizmat qiluvchi normallashtiruvchi xususiyatga ega [12].

O‘zbek leksikografiyasida semonim lug‘atlar

O‘zbek tilshunosligida *semonim lug‘at* termini B. Baxriddinovaning tadqiqotlarida izoh tipidagi o‘quv lug‘atlarining tipik ko‘rinishlaridan biri sifatida tilga olinadi [13]. Keyinchalik G. Mirxanova sinonim o‘quv lug‘atlarini tadqiq etarkan, sinonim lug‘atlarni bir so‘zni emas, umumiy atash va vazifa semalariga ega bo‘lgan bir necha so‘zni bir joyda to‘plab izohlaydigan lug‘at turi sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchining fikricha, sinonim lug‘atlar semonim lug‘atlarning eng keng tarqalgan turlaridan biridir [14].

O‘zbek leksikografiyasida semonim lug‘at tushunchasining o‘ziga alohida urg‘u berilmagan bo‘lsa-da, me‘yoriy lug‘atlar haqida so‘z yuritilgan tadqiqotlarda ushbu toifaga mansub lug‘atlarning ko‘plab namunalari sanab o‘tiladi. S. Karimov o‘zbek tilidagi lug‘at turlarini tavsiflar ekan, izohli, imlo, talaffuz, morfem,

chastotali, ters-chappa, o'zlashma so'zlar, frazeologik, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, dialektal va terminologik lug'atlarni qayd etadi [15].

Shuningdek, Sh. Nabiyeva adabiy tilning amaldagi me'yorlarini mustahkamlash, yozma va og'zaki nutqning me'yoriy qoidalarini takomillashtirishga xizmat qiluvchi ortologik o'quv vositalarini tadqiq etar ekan, imlo lug'atlari, to'g'ri talaffuz lug'atlari, yozilishi muammoli so'zlar lug'atlari, grammatik lug'atlar hamda sinonim va antonim kabi leksik birliklar lug'atlarini o'rganish obyektiga kiritadi [16].

Yuqoridagi tadqiqotlar o'zbek tilida semonim lug'atlarning bir qancha ko'rinishlari shakllanganini ko'rsatadi. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. So'zlarning semantik munosabatlariga asoslangan lug'atlar

Bu guruhga "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (1962), "Uzbeksko-russkiy sinonimicheskiy slovar" (1990), "O'zbek tili sinonimlarining katta lug'ati" (2022), "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati" (2007), "O'zbek tilida antonimlar" (1977), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (1980), "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati" (2007), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (1984), "O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati" (2007) kabi lug'atlarni kiritish mumkin.

2. Frazeologik lug'atlar

Mazkur guruhga M. Abdurahimovning "Qisqacha o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'at", M. Sodiqovanning "Kratkiy uzbeksko-russkiy frazeologicheskiy slovar", Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati", M. Umarxo'jayev va O. Azamovlarning "Nemischa-o'zbekcha zoonim komponentli frazeologizmlar o'quv lug'ati", B. Mengliyev, O. Boymatova va M. Xudoyberdiyevlarning "O'zbek tili iborolari o'quv lug'ati" kabi lug'atlarni kiritish mumkin.

3. Grammatik va derivatsion lug'atlar

Bu guruhga A. Gulomov, A. Tixonov va R. Qo'ng'urovlarning "O'zbek tili morfem lug'ati" (1977), B. M. Mengliyev va B. M. Baxriddinovaning "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" (2007, 2009), B. M. Mengliyev, B. M. Baxriddinova va O'. Xoliyorovlarning "O'zbek tilining so'z yasalihi o'quv lug'ati" (2008) kabi lug'atlarni kiritish mumkin.

4. Orfografik va orfoepik lug'atlar

Bu guruhga S. Ibrohimovning "O'zbek tilida X–H tovushlari va ularning yozilishi" (1937), "O'zbek imlosidagi ba'zi qiyin holatlar" (1970), "O'zbek tilidagi ba'zi bir qiyin so'zlarning imlosi" (1948), A. Ma'rufovning "Paronimlar lug'ati" (1974), R. Jomonovning "X mi H qisqacha imlo lug'ati" (2010), T. Nafasov va V. Nafasovalarning "O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv lug'ati" (2008), M. Sodiqova va U. Usmonovalar tomonidan nashr etilgan "O'zbek tilining orfoepik lug'ati" (1977), M. Asomiddinova, E. Begmatov, A. Boboyeva, S. Ibrohimov va O'. Usmonovalar tomonidan tuzilgan "O'zbek adabiy talaffuzi lug'ati" kabi lug'atlarni kiritish mumkin.

Semonim lug'atlarning asosiy xususiyatlari

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, semonim lug'atlarning quyidagi asosiy turlarini ajratish mumkin:

- 1. Izohli lug'atlar** – tilning leksik boyligini to'plash, atov birliklarining semantikasini aks ettirish va tavsiflash, leksik me'yorlarni belgilash, tizimlashtirish hamda barqarorlashtirish vazifalarini bajaradigan lug'atlar.
- 2. Semantik lug'atlar** – lug'at tarkibi alohida so'zlardan emas, balki muayyan maqsad asosida paradigmatic uyaga birlashtirilgan ikki yoki undan ortiq leksik birliklardan tashkil topadigan va asosiy e'tiborni ularning o'zaro semantik munosabatlarini ochib berishga qaratadigan lug'atlar.
- 3. Frazeologik lug'atlar** – muayyan tilga xos ibora, tasviriy ifoda va idiomalarning ma'nosi hamda nutqda to'g'ri qo'llanishini o'rgatishga xizmat qiluvchi lug'atlar.
- 4. Grammatik lug'atlar** – so'z turkumlari, grammatik kategoriyalar va grammatik shakllarning qo'llanish xususiyatlarini yorituvchi lug'atlar.
- 5. Derivatsion lug'atlar** – so'z yasalihi jarayonlari, so'z yasovchi birliklar va derivatsion munosabatlarni aks ettiruvchi lug'atlar.
- 6. Orfografik va orfoepik lug'atlar** – yozma va og'zaki nutq me'yorlarini egallash, so'zlarning to'g'ri yozilishi va talaffuzini o'rgatishga xizmat qiluvchi lug'atlar.

XULOSA

Demak, *semonim lug'at* tushunchasiga tor va keng ma'noda yondashish mumkin. Tor ma'noda semonim lug'at deganda korpusi bosh so'zlarning ma'noviy va shakliy munosabatlari asosida bir uyaga birlashtirilgan qatorlardan tashkil topadigan, ya'ni ikki yoki undan ortiq leksik birlikni o'zaro munosabatda talqin qiladigan lug'at tipi nazarda tutiladi. Bunday lug'atlarga, avvalo, sinonimlar, antonimlar, omonimlar va paronimlar lug'atlarini kiritish mumkin.

Keng ma'noda esa semonim lug'atlar nutqdagi turli nuqsonlarning oldini olish, so'zlarning ma'no nozikliklarini anglash va ulardan to'g'ri foydalanish, aytilishi va yozilishi jihatidan yaqin, ammo ma'nosi farqli

birliklarni o'zaro almashtirib qo'llashning oldini olish, shuningdek, adabiy tilning yozma va og'zaki me'yorlarini egallashga xizmat qiluvchi lug'atlar majmuini anglatadi. Shu jihatdan *semonim lug'at* muayyan bir lug'at turining nomi sifatida emas, balki ma'no yoki shakl jihatidan o'zaro munosabatga kirishuvchi leksik birliklarni bir uyaga birlashtirib talqin qiluvchi lug'atlar seriyasini ifodalovchi leksikografik termin sifatida qaralishi mumkin. Bunday lug'atlarning muhim xususiyati shundaki, lug'at materiali alohida so'zdan ko'ra, o'zaro ma'noviy yoki shakliy munosabatga ega bo'lgan birliklar paradigmasi asosida tashkil etiladi.

Semonim lug'atlarning yana bir muhim jihati ularning lingvodidaktik xususiyatidir. Bunday lug'atlar nafaqat so'z ma'nosini tushuntirish, balki ta'lim oluvchiga ma'no jihatdan yaqin, zid yoki shaklan o'xshash birliklarni farqlash, ularni nutqiy vaziyatga mos ravishda to'g'ri tanlash va qo'llash imkonini beradi. Shu sababli semonim lug'atlar leksikografiya bilan bir qatorda nutq madaniyati, ona tili ta'limi va lingvodidaktika uchun ham muhim amaliy vosita hisoblanadi.

O'zbek leksikografiyasida sinonim, antonim, omonim, paronim, frazeologik, grammatik, derivatsion, orfografik va orfoepik lug'atlarning shakllanganligi semonim lug'atlar tizimining muayyan darajada qaror topganini ko'rsatadi. Biroq ushbu lug'atlarning umumiy nazariy mezonlarini ishlab chiqish, ularning o'zaro munosabati va tipologik xususiyatlarini aniqlash, ayniqsa, zamonaviy ta'lim ehtiyojlariga mos kompleks o'quv lug'atlarini yaratish o'zbek leksikografiyasining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Колесников Н. П., Введенская Л. А. Культура речи. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 448 с.
- [2] Гиндин С. Семантические словари – карты языкового мира // Русский язык. – ИД «Первое сентября», 2001. – Вып. 05.
- [3] Колесников Н. П., Введенская Л. А. Культура речи. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 448 с.
- [4] Колесников Н. П. Семонимические словари: 1. Словарь паронимов русского языка; 2. Словарь антонимов русского языка. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – 508 с.
- [5] Введенская Л. А., Колесников Н. П. Учебный словарь паронимов русского языка. – Ростов н/Д: Изд. центр «Март», 2005. – 192 с.; Введенская Л. А., Колесников Н. П. Учебный словарь омонимов русского языка. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 250 с.;
- [6] Колесников Н. П., Ким О. М., Шанский В. Н., Зимин В. И. Учебный словарь синонимов русского языка: Для 5–7 классов. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 384 с.
- [7] Бахриддинова Б. М. Ўзбекистонда ўқув лугатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – 252 б.
- [8] Морковкин В. В., Бёме Н. О., Дорогонова И. А., Иванова Т. Ф., Успенская И. Д. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / Под ред. В. В. Морковкина. – М.: Русский язык, 1984. – 1168 с.
- [9] Тихонов А. Н., Тихонова Е. Н., Тихонов С. А. Словарь-справочник по русскому языку: Правописание. Произношение. Ударение. Словообразование. Морфемика. Грамматика. Частота употребления слов / Под ред. А. Н. Тихонова. – М.: Цитадель, 1996. – 703 с.
- [10] Лободина Н. В. Универсальный современный школьный комплексный словарь: Максимально полный. 10 в 1. ФГОС. – М.: Учитель, 2019. – 335 с.
- [11] Тихонов А. Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. – М.: Культура и традиции, 2006. – 576 с.
- [12] Тихонов А. Н. Морфемно-орфографический словарь: Около 100 000 слов. – М.: АСТ: Астрель, 2002. – 704 с.
- [13] Дубичинский В. В. Лексикография русского языка: Учебное пособие. – М.: Наука; Флинта, 2008. – 432 с.
- [14] Baxriddinova B. M. O'zbek o'quv lug'atchiligining nazariy va amaliy masalalari. Monografiya. – Qarshi: Fan va ta'lim, 2020. – 208 b.
- [15] Мирханова Г. Р. Ўзбек тилининг синоним сўзлар ўқув лугатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. – Қарши, 2022. – 147 б.

YASAMA SO'Z HOSIL BO'LISHIDA REDUPLIKATSIYA USULI

Turayeva Iroda Sheramatovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida yasama so'z hosil bo'lish jarayonida reduplikatsiya usulining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Reduplikatsiya so'zning butun yoki qisman takrorlanishi orqali yangi ma'no hosil qiluvchi samarali yasash vositasi sifatida izohlanadi. Tadqiqotda uning ikki asosiy turi - to'liq va qisman reduplikatsiya hamda ularning fonetik o'zgarish bilan yoki o'zgarishsiz namoyon bo'lish shakllari ko'rib chiqiladi. Misollar orqali har bir tur o'zbek tilida kuchaytirish, davomiylik, takroriylik va baholash kabi semantik vazifalarni bajarishi ko'rsatib beriladi. Maqolada tarixiy manbalar - O'rxun-Enasoy bitiklari va "Qutadg'u bilig" asaridagi yasama so'zlar misolida reduplikatsiyaning qadimiy ildizlari ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy so'zlashuv nutqida paydo bo'layotgan yangi reduplikatsiya shakllari, xususan, chet tillardan kirib kelgan so'zlar asosidagi variantlar ham tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, reduplikatsiya, yasama so'z, so'z yasash usullari, reduplikatsiya tuzulishi, fonetik o'zgarish bilan keluvchi reduplikatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение редупликации в процессе образования производных слов в узбекском языке. Редупликация объясняется как эффективное словообразовательное средство, при котором новое значение формируется путём полного или частичного повторения слова. В исследовании рассматриваются её два основных типа - полная и частичная редупликация, а также их проявления с фонетическими изменениями и без них. На примерах показано, что каждый тип редупликации выполняет в узбекском языке такие семантические функции, как усиление, длительность, повторяемость и оценочность. В статье также раскрываются древние корни редупликации на материале исторических источников - Орхон-Енисейских надписей и произведения «Кутадгу билиг». Кроме того, анализируются современные формы редупликации, появляющиеся в разговорной речи, в том числе варианты, возникшие под влиянием заимствованных слов.

Ключевые слова: словообразование, редупликация, производное слово, способы словообразования, структура редупликации, редупликация с фонетическими изменениями.

Annotation. This article analyzes the role and significance of reduplication in the process of deriving new words in the Uzbek language. Reduplication is explained as an effective word-formation method in which a new meaning is created through the full or partial repetition of a word. The study examines its two main types - full and partial reduplication - as well as their manifestations with and without phonetic changes. Through examples, it is shown that each type of reduplication fulfills various semantic functions in Uzbek, such as intensification, duration, repetition, and expressiveness. The article also reveals the ancient roots of reduplication based on historical sources, including the Orkhon-Enisei inscriptions and the work Qutadghu Bilig. In addition, modern forms of reduplication emerging in contemporary spoken language, particularly those influenced by borrowed words, are analyzed.

Keywords: word formation, reduplication, derived word, word-formation methods, structure of reduplication, reduplication with phonetic modification.

KIRISH

Har bir tilning o'ziga xos so'z yasash tizimi mavjud bo'lib, mazkur tizim tilning lug'aviy tarkibini muntazam ravishda boyitib borishda muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy o'zgarishlar natijasida tilda yangi tushunchalarni ifodalash zaruriyati yuzaga keladi. Ana shu ehtiyoj asosida yangi so'z va iboralar shakllanadi. So'z yasash jarayoni tilning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda, boshqa tillar bilan aloqasi, xalqning tarixiy tajribasi, tafakkuri va milliy-madaniy dunyoqarashi bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Ilmiy adabiyotlarda asos yoki negizga turli so'z yasovchi vositalarning qo'shilishi natijasida yangi lug'aviy ma'noga ega bo'lgan birliklar yasama so'zlar deb yuritiladi. Masalan, internet+chi = internetchi, dastur+chi = dasturchi, bilim+don = bilimdon. Biroq so'z yasalishi faqat affiksatsiya vositasidagina iborat emas. O'zbek tilida qo'shma so'z yasash, juftlash, takrorlash, semantik va boshqa usullar ham mavjud.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Soʻz yasashining tarixiy taraqqiyotiga nazar tashlasak, qadimgi turkiy yozma manbalarda ham turli soʻz yasash vositalarining faol qoʻllanganini koʻrish mumkin. Xususan, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklari turkiy tillarning qadimgi grammatik va leksik xususiyatlarini oʻrganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu yodgorliklarda soʻz yasashning turli shakllari uchrashi qadimgi turkiy tillarda ham lugʻat tarkibini boyitish jarayoni faol boʻlganini koʻrsatadi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida ham turli soʻz yasovchi affikslar va morfologik vositalardan keng foydalanilgan. Masalan, yaxshi+liq, ayt+gʻu kabi shakllar oʻz davrining soʻz yasash imkoniyatlarini namoyon etadi.

A.Hojiyevning soʻz yasashi haqidagi qarashlarida mazkur jarayon tilning ichki qonuniyatlari bilan bogʻliq holda izohlanadi. Soʻz yasash hodisasini faqat grammatik jarayon sifatida emas, balki xalq tafakkuri, ijtimoiy hayoti va madaniy tajribasining tilga aks etishi sifatida ham baholash mumkin. Chunki yangi soʻzlarning yuzaga kelishi jamiyatda paydo boʻlgan yangi tushunchalar, munosabatlar va hodisalarning nomlanishi bilan bevosita bogʻliq.

Oʻzbek tilida soʻz yasashning asosiy usullari sifatida affiksatsiya, kompozitsiya (qoʻshma soʻz yasash), semantik usul, konversiya, takroriy va juftlash asosidagi shakllanishlarni koʻrsatish mumkin. Shular orasida takrorlash hodisasi alohida eʼtiborga loyiq. Tilshunoslikda soʻz yoki uning bir qismining takroriy qoʻllanishi reduplikatsiya termini bilan ifodalanadi.

Reduplikatsiya (lotincha reduplicatio – “ikki marta qilish, takrorlash”) – soʻzning, negizning yoki uning maʼlum bir qismining toʻliq yoki qisman takrorlanishi asosida yangi grammatik, semantik yoki uslubiy maʼno hosil qiluvchi hodisadir. Reduplikatsiya koʻplab tillarga xos universal hodisalardan biri boʻlib, turli tillarda uning shakli va funksiyasi bir-biridan farq qiladi.

Oʻzbek tilida reduplikatsiya, avvalo, maʼnoni kuchaytirish, takroriylik, davomiylik, koʻplik, taqsimlilik, umumlashtirish, taxmin, kinoya, salbiy yoki ijobiy baho va ekspressivlik kabi maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Sh.Rahmatullayev reduplikatsiyaning til va nutqdagi imkoniyatlariga eʼtibor qaratib, uning kuchaytirish, takroriylik va davomiylik maʼnolarini ifodalashdagi ahamiyatini taʼkidlaydi. Darhaqiqat, takrorlash vositasida oddiy lugʻaviy maʼno yanada kuchayishi yoki unga qoʻshimcha uslubiy-semantik boʻyoq qoʻshilishi mumkin.

Reduplikatsiyaning asosiy shakllari

Oʻzbek tilida reduplikatsiyani, avvalo, toʻliq va qisman reduplikatsiya shakllariga ajratish mumkin.

1. Toʻliq reduplikatsiya.

Bunda mustaqil soʻz yoki uning shakli aynan takrorlanadi: katta-katta, uzun-uzun, tez-tez, bora-bora, yana-yana, qara-qara. Toʻliq reduplikatsiya takrorlanayotgan birlikning maʼnosini kuchaytirishi, koʻplik yoki takroriylikni ifodalashi mumkin. Masalan, katta uylar birikmasida koʻplik grammatik vosita orqali ifodalansa, katta-katta uylar shaklida predmetlarning nafaqat koʻpligi, balki ularning hajman kattaligi ham alohida taʼkidlanadi.

Tez-tez ravishi esa harakatning bir necha marotaba yoki qisqa vaqt oraligʻida takror sodir boʻlishini anglatadi.

2. Qisman reduplikatsiya.

Qisman reduplikatsiyada soʻzning toʻliq shakli emas, balki uning bir qismi takrorlanadi yoki fonetik jihatdan oʻzgartirilgan holda ikkinchi komponent hosil qilinadi:

quruq-muruq, yalang-malang, yaltir-yultir, qizil-pizil, mayda-chuyda. Bunday birliklarda birinchi komponent asosiy lugʻaviy maʼnoni saqlab qoladi, ikkinchi komponent esa unga qoʻshimcha ekspressiv, baholovchi yoki umumlashtiruvchi maʼno yuklaydi.

Masalan, quruq-muruq gaplar birikmasida ikkinchi komponent asosiy maʼnoni takrorlash bilan birga, soʻzlovchining munosabatini ham ifodalaydi. Mayda-chuyda birlikida esa predmetlarning ahamiyatsiz, kichik yoki ikkilamchi ekanligi haqidagi munosabat seziladi.

Reduplikatsiyaning strukturaviy koʻrinishlari

Reduplikatsiyaning tuzilishi va komponentlar oʻrtasidagi munosabatiga koʻra bir necha koʻrinishini ajratish mumkin.

a) Fonetik oʻzgarish bilan kechuvchi reduplikatsiya.

Bunda ikkinchi komponent birinchi komponentga fonetik jihatdan oʻxshash boʻladi, biroq uning tarkibida muayyan tovush almashishi yoki oʻzgarishi kuzatiladi:

qizil-pizil, dars-pars, kitob-pitob, quruq-muruq.

Bu shakl, ayniqsa, ogʻzaki va norasmiy nutqda faol uchraydi. Unda soʻzlovchining predmet yoki hodisaga munosabati, mensimaslik, kinoya, umumlashtirish yoki “shunga oʻxshash narsalar” mazmuni yuzaga kelishi mumkin.

b) Fonetik o'zgarishsiz reduplikatsiya. Bunda takrorlanayotgan birliklarning shakli deyarli o'zgarmaydi: yurib-yurib, bora-bora, yana-yana, katta-katta, tez-tez. Mazkur shakl davomiylik, takroriylik, ko'plik, ta'kid va kuchaytirish kabi ma'nolarni ifodalashda faol qo'llanadi.

c) Semantik yo'nalishdagi takroriy shakllar. Bunday birliklarda komponentlar o'rtasidagi semantik munosabat asosiy o'ringa chiqadi: uzun-qisqa, past-baland, yaxshi-yomon, katta-kichik.

Bu kabi birliklarni har doim ham sof reduplikatsiya sifatida baholash to'g'ri emas; ayrimlari juft so'zlar hisoblanadi. Ular reduplikatsiya hodisasi bilan strukturaviy jihatdan yaqin bo'lsa-da, ma'no munosabati jihatidan qarama-qarshilik, umumlashtirish yoki jamlash ma'nolarini ifodalashi bilan farqlanadi. Shuning uchun reduplikatsiya va juft so'z tushunchalarini ilmiy tahlilda bir-biridan farqlash muhimdir.

Reduplikatsiyaning semantik funksiyalari

O'zbek tilida reduplikatsiya bir qator muhim semantik vazifalarni bajaradi.

1. Kuchaytirish va ta'kidlash. Reduplikatsiya predmet yoki belgining darajasini kuchaytiradi: katta-katta binolar, uzun-uzun yo'llar, chiroyli-chiroyli gullar. Bu shaklda so'zlovchi muayyan belgiga alohida urg'u beradi.

2. Takroriylik va davomiylik. Harakatning qayta-qayta yoki uzoq davom etganini bildiradi: bora-bora, yurib-yurib, ayta-ayta, yana-yana. Masalan, "U bu gapni ayta-ayta oxirida charchadi" jumlasida harakatning takroriyligi va davomiyligi kuchaytirilgan.

3. Ko'plik va umumlashtirish. Reduplikatsiya bir turdagi predmetlarning ko'pligini yoki umumiyligini ifodalashi mumkin: kitob-kitob, bola-bola kabi shakllar kontekstga qarab predmetlarning ko'pligi yoki alohidaligini ta'kidlashi mumkin.

4. Baholash va ekspressivlik. Reduplikativ shakllar so'zlovchining obyektga bo'lgan subyektiv munosabatini ifodalash imkonini beradi: mayda-chuyda, g'alati-malati, eski-tuski, quruq-muruq.

Bunday birliklarda lug'aviy ma'no bilan birga, so'zlovchining hissiy-baholovchi munosabati ham namoyon bo'ladi.

5. Kinoya va salbiy munosabat. Ayrim reduplikativ shakllar predmet yoki hodisaning jiddiy emasligi, ahamiyatsizligi yoki so'zlovchi, unga kinoyaviy yoki mensimaslik ottenkasini beradi.

6. Tovushga taqlid va ohangdorlik. Takroriy tomonidan mensilmayotganini ko'rsatadi: gap-pap, kitob-pitob, ish-pish. Bunda ikkinchi komponent so'zning lug'aviy ma'nosini takrorlashdan ko'ra birliklar tovushning davomiyligi va takrorlanishini tasvirlashda ham faol ishlatiladi: shuv-shuv, g'uv-g'uv, pat-pat, taq-taq, dup-dup.

Bunday birliklar badiiy matnda tasviriylikni kuchaytirib, o'quvchining tasavvurida voqea-hodisaning jonli manzarasini yaratadi.

Reduplikatsiya va badiiy uslub

Reduplikatsiya nafaqat so'z yasashi va lug'aviy boyish vositasi, balki badiiy-ekspressiv vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda takroriy birliklar qahramon nutqining tabiiyligini ta'minlash, ruhiy holatni ifodalash, voqea-hodisani jonlantirish va muallif munosabatini ochib berish uchun xizmat qiladi. Masalan, "U uzoq-uzoq o'yladi" jumlasida uzoq-uzoq shakli oddiy uzoq so'zga nisbatan kuchliroq tasviriy ma'no hosil qiladi. "Yaltir-yultir chiroqlar ko'zni qamashtirardi" kabi ifodada esa reduplikatsiya tasviriylik va obrazlilikni kuchaytiradi.

Demak, reduplikatsiya badiiy matnda semantik zichlik va ekspressivlikni oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. U orqali muallif kam sonli til birliklari yordamida kengroq mazmuniy va hissiy ta'sir yaratishi mumkin.

Zamonaviy nutqda reduplikatsiya

Raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar, internet-muloqot va yoshlar nutqining rivojlanishi natijasida yangi, norasmiy reduplikativ shakllar ham yuzaga kelmoqda. Masalan, internet muloqotida chat-pat, like-pike kabi shakllar uchrashi mumkin. Biroq bunday birliklarning barchasini adabiy tilning me'yorlashgan so'z yasash modeli sifatida baholashga shoshilmaslik kerak. Ularning aksariyati sleng, jargon yoki okazional birliklar sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Bu holat zamonaviy kommunikatsiya vositalari tilning so'z yasash imkoniyatlariga ham ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi. Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi qisqa, tezkor va hissiy muloqot shakllari natijasida fonetik o'yin, takrorlash, tovush almashtirish va yangi juftliklar hosil qilish kabi jarayonlar faollashmoqda.

Reduplikatsiyaning milliy-madaniy xususiyati

Reduplikatsiya hodisasini faqat formal takrorlash jarayoni sifatida baholash yetarli emas. Unda xalqning nutqiy tafakkuri, hissiy munosabati va obrazli fikrlash xususiyatlari ham aks etadi. O'zbek tilidagi mayda-chuyda, eski-tuski, quruq-muruq, kiyim-kechak, idish-tovoq singari birliklar xalqning kundalik hayoti, predmetlarni guruhlash va ularga baho berish usullari bilan ham bog'liq.

Shu jihatdan reduplikatsiya tilning milliy o'ziga xosligini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida ham ahamiyatlidir. Ayniqsa, og'zaki xalq nutqi, folklor, maqol va matallar hamda badiiy adabiyotda takroriy shakllarning faol qo'llanishi ularning milliy nutq madaniyatidagi o'rini yanada kuchaytiradi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, reduplikatsiya o'zbek tilining so'z yasash va shakl hosil qilish imkoniyatlari orasida o'ziga xos o'rin egallaydigan murakkab hodisadir. U so'z yoki uning qismini takrorlash orqali nafaqat yangi lug'aviy birliklarning shakllanishiga, balki mavjud so'zning ma'nosini kuchaytirish, takroriylik va davomiylikni ifodalash, ko'plik va umumlashtirish, baholash, kinoya hamda hissiy-ekspressiv ottenkalarni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Reduplikatsiyaning to'liq va qisman shakllari, fonetik o'zgarishli va o'zgarishsiz ko'rinishlari o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini namoyon etadi. Ayniqsa, qisman reduplikatsiyada fonetik o'zgarishning yuzaga kelishi birlikning semantik va uslubiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, reduplikatsiyani juft so'z, takroriy so'z, taqlidiy birlik va boshqa takroriy strukturalardan farqlab o'rganish ilmiy jihatdan muhimdir. Chunki barcha takroriy shakllarni bir xil hodisa sifatida baholash ularning grammatik va semantik xususiyatlarini to'liq ochib berishga imkon bermaydi.

Umuman olganda, reduplikatsiya o'zbek tilida leksik-semantik, grammatik, uslubiy va pragmatik vazifalarni bajaruvchi serqirra hodisa bo'lib, uning tadqiqi o'zbek tilining ichki taraqqiyot qonuniyatlari, milliy tafakkur va nutqning ekspressiv imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]. N. Mahmudov, A. Sobirov . Turkiy tillar tarixi. - Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.134-bet.
- [2]. I.To'xtasinov. "Qutadg'u bilig tili va morfologiyasi". - Toshkent: Fan nashriyoti, 1986. 111-122-betlar.
- [3]. A.Hojiyev. O'zbek tili so'z yasash tizimi.-Toshkent: O'qituvchi.2007.6-7-betlar.
- [4]. Sh.Rahmatullayev "Hozirgi o'zbek adabiy til". - Toshkent: O'qituvchi, 1992/2006.

DIALEKTAL FRAZEMALARDA KO'P MA'NOLILIKNING YUZAGA KELISH OMILLARI

Islomova Shoira Xushbokovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
shoiraislomova67@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining dialektal frazeologik qatlamida ko'pma'nolilikning yuzaga kelish omillari tadqiq etiladi. Dialektal frazemalarning semantik taraqqiyotida metafora, metonimiya va sinekdoxa asosida ma'no ko'chish hodisalarining o'rni yoritiladi. Frazemalarning dastlabki obrazli ma'nodan yangi, hosila ma'nolarga o'tishi, ularning ma'no doirasining kengayishi hamda ko'pma'nolilikning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Maqolada dialektal frazemalarning hududiy xususiyatlari, xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi, milliy-madaniy tajribasi va jonli nutq bilan aloqasi ham ko'rib chiqiladi. Dialektal frazemalar semantik jihatdan tahlil qilinib, ko'chma ma'no va ko'pma'nolilikning o'zaro munosabati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: dialektal frazema, frazeologiya, ko'pma'nolilik, polisemiya, ma'no ko'chishi, metafora, metonimiya, sinekdoxa, semantika, sheva, hududiy frazeologiya, obrazlilik, frazeologik ma'no.

Аннотация. В данной статье исследуются факторы возникновения многозначности в диалектном фразеологическом слое узбекского языка. Освещается роль процессов переноса значения на основе метафоры, метонимии и синекдохи в семантическом развитии диалектных фразеологизмов. Анализируются переход фразеологизмов от первоначального образного значения к новым, производным значениям, расширение их семантического объёма, а также механизмы формирования многозначности. В статье также рассматриваются территориальные особенности диалектных фразеологизмов, их связь с образом жизни народа, мировоззрением, национально-культурным опытом и живой речью. Проводится семантический анализ диалектных фразеологизмов, раскрывается взаимосвязь переносного значения и многозначности.

Ключевые слова: диалектный фразеологизм, фразеология, многозначность, полисемия, перенос значения, метафора, метонимия, синекдоха, семантика, говор, территориальная фразеология, образность, фразеологическое значение.

Abstract. This article examines the factors contributing to the emergence of polysemy in the dialectal phraseological layer of the Uzbek language. It highlights the role of semantic shifts based on metaphor, metonymy, and synecdoche in the semantic development of dialectal phraseological units. The study analyzes

the transition of phraseological units from their initial figurative meanings to new derived meanings, the expansion of their semantic range, and the mechanisms underlying the formation of polysemy. The article also considers the regional characteristics of dialectal phraseological units and their connection with the people's way of life, worldview, national and cultural experience, and living speech. A semantic analysis of dialectal phraseological units is conducted, revealing the interrelationship between figurative meaning and polysemy.

Keywords: *dialectal phraseological unit, phraseology, polysemy, semantic shift, metaphor, metonymy, synecdoche, semantics, dialect, regional phraseology, figurativeness, phraseological meaning.*

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadigan murakkab hodisadir. Tilning boyligi faqat adabiy tilda mavjud bo'lgan so'z va iboralar bilangina belgilanmaydi. Uning tarkibida xalqning turli hududiy guruhlari nutqida shakllangan sheva va dialektlarga xos birliklar ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, dialektal frazemalar xalqning kundalik hayoti, turmush tarzi, kasb-hunari, urf-odatlar, dunyoqarashi va tarixiy tajribasini o'zida mujassamlashtirganligi bilan alohida ahamiyatga ega [1]. Frazeologik birliklar o'zining semantik yaxlitligi, obrazlilik, barqarorligi va ko'chma ma'noga ega bo'lishi bilan tilning boshqa birliklaridan farqlanadi. Frazemalarning semantik tizimida bir ma'nolilik bilan bir qatorda ko'pma'nolilik hodisasi ham uchraydi. Bitta frazemaning turli nutqiy vaziyatlarda o'zaro bog'liq bir necha ma'noni ifodalashi frazeologik ko'pma'nolilikni yuzaga keltiradi.

Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilik masalasi muhimdir. Chunki shevaga xos frazemalar adabiy tildagi frazemalarga qaraganda muayyan hududning o'ziga xos hayotiy tajribasi, mahalliy leksikasi va madaniy qarashlari bilan kuchliroq bog'langan bo'ladi. Shu sababli ularning ma'no taraqqiyotini o'rganish nafaqat frazeologiya, balki dialektologiya, semasiologiya, etnolingvistika va lingvokulturologiya uchun ham qimmatli ma'lumot beradi. Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilikning yuzaga kelishida ma'no ko'chish hodisalari asosiy omillardan biridir. Xususan, metafora, metonimiya va sinekdoxa asosida yuzaga kelgan ko'chma ma'nolar frazemalarning semantik taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Dialektal frazema – muayyan hudud yoki sheva doirasida faol qo'llanadigan, tarkibiy jihatdan barqaror va semantik jihatdan yaxlit mazmun ifodalovchi frazeologik birlikdir [2]. Bunday birliklar umumxalq tilida mavjud bo'lmashligi yoki adabiy tildagi frazemalardan shakl va ma'no jihatidan farqlanishi mumkin. Dialektal frazemalarning muhim belgilaridan biri ularning hududiy chegaralanganligidir. Bir hududda keng qo'llanadigan frazema boshqa hudud vakillari nutqida uchramasligi yoki boshqa ma'noda ishlatilishi mumkin. Shu sababli dialektal frazemalarni o'rganishda ularning qaysi hududga xosligi, qanday nutqiy vaziyatlarda qo'llanishi va qanday ma'no anglatishi alohida e'tiborga olinadi.

Dialektal frazemalarning semantik tabiati ko'pincha obrazlilikka asoslanadi. Inson hayoti, uning tana a'zolari, mehnat faoliyati, kundalik turmushi, atrof-muhit va tabiat hodisalari frazeologik obrazlarning asosiy manbalaridan hisoblanadi. Masalan, bosh, ko'z, og'iz, qo'l, oyoq, yurak, tovon kabi tana a'zolari nomlari ishtirokidagi frazemalar insonning ruhiy holati, xarakteri, faoliyati va boshqa mavhum tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunday jarayonda konkret predmet yoki harakat nomi mavhum tushunchani anglatadigan ko'chma ma'noga ega bo'ladi. Natijada frazemaning semantik imkoniyati kengayadi. Bir obraz asosida dastlabki ma'no bilan bog'liq yangi ma'no shakllanishi esa ko'pma'nolilikning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Ko'pma'nolilik yoki polisemiya til birligining ikki yoki undan ortiq o'zaro bog'liq ma'noga ega bo'lish hodisasidir. Frazeologik birliklarda ham polisemiya mavjud bo'lib, u frazemaning bitta shakli doirasida ma'no taraqqiyoti natijasida yuzaga keladi [3]. Frazeologik ko'pma'nolilik bilan frazeologik omonimiyani farqlash muhimdir. Agar bir frazemaning ma'nolari o'zaro semantik jihatdan bog'liq bo'lsa, ko'pma'nolilik haqida gapirish mumkin. Agar shaklan bir xil bo'lgan birliklarning ma'nolari o'zaro bog'lanmagan bo'lsa, ularni omonimik birliklar sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilik ko'pincha ma'no ko'chishi orqali shakllanadi. Bu esa dialektal frazemalarda ham namoyon bo'ladi. Bunda frazemaning dastlabki mazmuni yangi predmet, belgi, harakat yoki holatga ko'chiriladi. Ko'chirish jarayonida dastlabki obraz butunlay yo'qolib ketmaydi, balki yangi ma'no bilan semantik aloqa saqlanib qoladi. Jumladan, bir frazeologik shakl – dastlabki obrazli ma'no – ma'no ko'chishi – yangi semantik qirra – o'zaro bog'liq ma'nolar tizimi. Bunday semantik taraqqiyot tilning tabiiy rivojlanish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, xalqning obrazli tafakkurini ham namoyon etadi.

Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilikning yuzaga kelishiga turli omillar sabab bo'ladi. Ularni shartli ravishda lingvistik va ekstralingvistik omillarga ajratish mumkin.

Lingvistik omillarga: *metaforik ma'no ko'chishi, metonimik ma'no ko'chishi, sinekdoxik ma'no ko'chishi, frazemaning kontekstual qo'llanishi, ma'noning kengayishi va torayishi, komponentlarning semantik rivojlanishi* kiradi.

Ekstralingvistik omillarga esa: *xalqning turmush tarzi, mahalliy urf-odatlar, kasb-hunar, geografik muhit, tarixiy tajriba, milliy-madaniy qarashlar, hududiy nutq an'analari* kabi omillarni kiritish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilikning shakllanishida ayniqsa metafora, metonimiya va sinekdoxa asosidagi ma'no ko'chishlari muhim ahamiyatga ega. Metafora – bir predmet, belgi yoki hodisaning boshqa predmet, belgi yoki hodisaga o'xshashlik asosida ko'chirilishidir. Frazеologik birliklarning katta qismi metaforik obraz asosida shakllanadi.

Metafora frazemaning obrazlilik darajasini oshiribgina qolmay, uning semantik imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Biror konkret holat yoki belgini ifodalovchi obraz keyinchalik insonning xarakteri, xatti-harakati yoki ijtimoiy munosabatini ifodalashga xizmat qilishi mumkin. Masalan, *ovzi katta* frazemasidan tashqi o'xshashlik asosida *ovzi polvon* frazemasini yuzaga kelgan. Ovzi katta va ovzi polvon shakllarida *katta* va *polvon* komponentlari muayyan obrazni yuzaga keltiradi. Bu birliklarning semantik asosida insonning jismoniy xususiyati bilan bog'liq tasavvur boshqa belgiga ko'chiriladi. Metaforik ko'chishning muhim jihati shundaki, u insonning abstrakt yoki mavhum xususiyatlarini konkret obraz orqali ifodalash imkonini beradi. Shu sababli dialektal frazemalarda metafora xalqning obrazli tafakkurini aks ettiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Metafora asosida shakllangan frazemalar vaqt o'tishi bilan yangi kontekstlarda qo'llanib, qo'shimcha semantik qirralarga ega bo'lishi mumkin.

Metonimiya – predmet va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik emas, balki ularning o'zaro aloqadorligi, yaqinligi asosida ma'noning ko'chishidir. Metonimik ko'chishda bir predmet yoki hodisa nomi u bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa predmet yoki hodisani anglatadi. Frazеologik birliklarda bunday ko'chish xalqning kundalik hayoti va turmush tajribasi bilan chambarchas bog'liq. Jumladan, *bir toboq bo'lmoq, osh-qatiq bo'lmoq* frazemalari metonimik ma'no ko'chishiga asoslangan birliklar sifatida tahlil qilinadi.

Bir toboq bo'lmoq frazemasida *toboq* komponenti bevosita idish nomini bildiradi. Biroq frazeologik qo'llanishda toboq birgalikda ovqatlanish, bir dasturxon atrofida jam bo'lish, yaqin munosabatda bo'lish kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. Bu yerda idish nomi u bilan bog'liq bo'lgan ovqatlanish jarayoni, ijtimoiy munosabatni anglatishga xizmat qiladi. Ya'ni predmet u bilan bog'liq faoliyat yoki munosabat tarzida ma'no ko'chishi yuzaga keladi. *Bir toboq bo'lmoq* frazemasining semantik asosida o'zaro yaqinlik va hamjihatlik haqidagi tushuncha mavjud. Bir idishdan ovqatlanish kishilar o'rtasidagi yaqin munosabatni bildiruvchi obrazga aylangan. Frazеologik birlik tarkibida ular kishilarning bir-biriga juda yaqinligi, bordi-keldisi yoki doimiy aloqasini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu holatda ham konkret predmetlar bilan bog'liq ijtimoiy munosabat o'rtasida metonimik aloqa yuzaga keladi. Metonimik ko'chish asosida shakllangan bunday frazemalar xalqning kundalik hayotini bevosita tilga olib kiradi. Natijada frazemaning semantik mazmunida maishiy obraz va mavhum ijtimoiy munosabat birlashadi.

Sinekdoxa ma'no ko'chishning bir turi bo'lib, unda butun va qism, birlik va ko'plik, tur va jins o'rtasidagi munosabat asosida ma'no ko'chadi. Boshqacha aytganda, butun bir predmetning nomi uning bir qismi o'rnida yoki aksincha, qism nomi butun predmetni ifodalash uchun ishlatiladi. Dialektal frazemalarda inson tana a'zolarining nomlari sinekdoxik ma'no ko'chishining faol manbalaridan biridir. *Oyog'idan vo't chaqnamoq* va *tobonidan vo't chaqnamoq* frazemalari bunga misol bo'la oladi.

Oyog'idan vo't chaqnamoq frazemasida oyoq inson tanasining muayyan qismi hisoblanadi. Oyoq komponentining insonning umumiy harakatini anglatishga xizmat qilishi qism orqali butunni ifodalash, ya'ni sinekdoxik munosabat bilan izohlanadi. *Oyog'idan vo't chaqnamoq* frazemasida harakatning tezligi va chaqqonligi izohlanadi. *Tobonidan vo't chaqnamoq* frazemasida ham inson tanasining bir qismi, *tovon* orqali umumiy harakat yoki chaqqonlikni ifodalashga asoslangan. *Tovon* oyoqning bir qismi bo'lsa-da, frazema tarkibida u insonning yurishi yoki harakatini ifodalovchi obrazga xizmat qiladi. Shu jihatdan qism nomining butun harakatni ifodalashi sinekdoxik ko'chish sifatida qaraladi. Bu frazemalarda *oyoq, tovon* kabi somatik komponentlarning qo'llanishi xalqning inson faoliyatini tana a'zolari orqali obrazli tasvirlashga bo'lgan moyilligini ko'rsatadi. Dialektal frazemalarda inson tana a'zolari nomlari juda faol komponent sifatida namoyon bo'ladi. Buning sababi inson o'zining atrof-muhitni anglash jarayonida avvalo o'z tanasi va harakatlari bilan bog'liq tajribaga tayanishidir. Ko'pma'noli frazemalarning qaysi ma'noda qo'llanganini aniqlashda kontekst muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, dialektal frazemalar uchun bu jihat yanada muhimdir. Chunki sheva birliklarining ma'nosi ko'pincha muayyan hudud vakillarining nutqiy tajribasi bilan bog'liq bo'ladi. Bir frazema turli vaziyatlarda turli semantik qirralarni namoyon qilishi mumkin. Bunda frazemaning tarkibiy qismlari, gapdagi boshqa so'zlar va umumiy kommunikativ vaziyat uning ma'nosini aniqlashga yordam beradi.

Ma'no ko'chishi va ko'pma'nolilik bir-biri bilan bevosita bog'liq bo'lgan, biroq aynan bir xil bo'lmagan hodisalardir. Ma'no ko'chishi – yangi ma'noning shakllanish jarayoni. Ko'pma'nolilik esa ma'no taraqqiyoti natijasida bitta birlik doirasida bir necha o'zaro bog'liq ma'nolarning mavjud bo'lishidir. Demak, metafora, metonimiya va sinekdoxa ko'pma'nolilikning shakllanishiga xizmat qiluvchi asosiy semantik birliklardir. Dialektal frazemalarning semantik taraqqiyotini xalqning milliy-madaniy hayotidan ajratib o'rganib bo'lmaydi. Chunki frazemalar tasodifan shakllanmaydi. Ularning obrazli asosida xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, kundalik faoliyati va borliqni idrok etish usuli yotadi.

Somatik komponentli frazemalar esa insonning o'z tanasi orqali borliqni idrok etish xususiyatini ko'rsatadi. Oyoq va tovonning harakat bilan bog'lanishi, og'izning nutq bilan aloqadorligi kabi semantik munosabatlar inson tajribasining frazeologik obrazga aylanganini ko'rsatadi. Dialektal frazemalarning semantik rivojlanishini bir necha yo'nalishda kuzatish mumkin.

Konkret ma'nodan mavhum ma'noga o'tish. Bunda aniq predmet, tana a'zosi yoki harakat nomi mavhum tushunchani ifodalash uchun xizmat qiladi.

Jismoniy harakatdan ruhiy yoki ijtimoiy holatga o'tish. Insonning jismoniy harakati asosida uning xarakteri, ruhiy holati yoki boshqa ijtimoiy belgisi ifodalanadi.

Predmetdan u bilan bog'liq faoliyat yoki munosabatga o'tish. Bu, ayniqsa, metonimik frazemalarda yaqqol ko'rinadi.

Qismdan butunga o'tish. Somatik frazemalarda tana a'zosi insonning umumiy faoliyatini ifodalashi sinekdoxik ko'chishning natijasidir.

Mazkur yo'nalishlarning barchasi frazemaning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi va uning ko'pma'noli birlikka aylanishiga zamin yaratadi.

Dialektal frazemalarni o'rganish o'zbek tilining umumiy frazeologik tizimini to'liqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Chunki adabiy til frazeologiyasida uchramaydigan yoki kam qo'llanadigan ko'plab obrazlar shevalarda saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Dialektal frazemalarni o'rganish natijasida esa o'zbek tilining frazeologik boyligini aniqlash, shevalarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish, ma'no ko'chish mexanizmlarini belgilash, milliy-madaniy obrazlarni aniqlash, adabiy til va shevalar o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatish, frazeologik lug'atlar yaratish uchun muhim ahamiyatga ega. Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilik tilning semantik taraqqiyoti bilan bog'liq murakkab hodisalardan biridir. Uning shakllanishida lingvistik va ekstralingvistik omillar o'zaro ta'sirlashadi. Ayniqsa, metafora, metonimiya va sinekdoxa asosidagi ma'no ko'chishlari dialektal frazemalarning yangi semantik qirralarga ega bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Dialektal frazemalarda ko'pma'nolilikning yuzaga kelishida xalqning turmush tarzi va milliy-madaniy tajribasi ham muhim omil hisoblanadi. Shu sababli dialektal frazemalarni faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va madaniy tafakkurini aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisa sifatida ham baholash mumkin.

XULOSA

Umuman olganda, dialektal frazemalardagi ko'pma'nolilikni tadqiq etish o'zbek tilining hududiy frazeologik boyligini aniqlash, ma'no ko'chishining o'ziga xos mexanizmlarini ochib berish hamda shevalarning milliy-madaniy xususiyatlarini yoritish uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Kelgusida turli hududlardan to'plangan dialektal frazemalarni qiyosiy-semantik jihatdan tadqiq etish, ularning sinonimik, antonimik va variantlilik munosabatlarini aniqlash o'zbek dialektal frazeologiyasining yanada chuqur o'rganilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. – 41 б.
- [2] Туропова М. Ўзбек шевалари фразеологияси // Абдурахмонов Д., Содиқов Т.,
- [3] Носиров Ш., Туропова М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 181-228;
- [4] Раҳматуллаев Ш. Фразеологик birliklarning asosiy ma'no turhlari. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1955.
- [5] Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – С. 190-191.
- [6] Бертагаев Т.А., Зимин В.И. О синонимии фразеологических словосочетаний в современном русском языке // “Русский язык в школе”, 1960. – М., – Стр.
- [7] Раҳматуллаев Ш. Нуткимиз кўрки. — Тошкент: 1970.-Б. 33.

O'ZBEK TILIDA XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASINING KORPUS-PRAGMATIK MODEL

Annotatsiya. O'zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasining korpus-pragmatik modeli ishlab chiqish uchun tavsiyalar beriladi. Xushmuomalalik zamonaviy pragmatolingvistika, sotsiolingvistika va lingvomadaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida shakllanuvchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'zbek tilidagi xushmuomalalikni ifodalovchi lingvistik birliklarning real nutqiy qo'llanishini korpus materiallari asosida aniqlash, ularning kommunikativ-pragmatik funksiyalarini belgilash hamda ushbu birliklarni tizimli tavsiflash imkonini beruvchi korpus-pragmatik modelni taklif etishdan iborat. Tadqiqotda korpus lingvistikasi, kontekstual tahlil, pragmatik tahlil, distributiv tahlil, funksional-semantik tahlil va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Xushmuomalalik birliklarining kommunikativ qiymati faqat ularning lug'aviy ma'nosi bilan emas, balki kommunikativ vaziyat, adresant va adresatning ijtimoiy maqomi, ular o'rtasidagi ijtimoiy masofa, kommunikativ maqsad, nutq akti va tanlangan strategiya bilan belgilanadi. Tadqiqot natijasida xushmuomalalik birliklarini "lingvistik shakl – kontekst – nutq akti – ijtimoiy-pragmatik parametr – kommunikativ strategiya – pragmatik funksiya – kommunikativ effekt" izchilligida tahlil qilishga asoslangan model taklif qilinadi. Mazkur model o'zbek tilidagi xushmuomalalik hodisasini empirik, tizimli va raqamli lingvistik tadqiq etish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: xushmuomalalik, korpus lingvistikasi, pragmatika, korpus-pragmatik model, nutq akti, kommunikativ strategiya, ijtimoiy masofa, kommunikativ funksiya, kontekst, o'zbek tili.

Аннотация. В статье разрабатывается корпусно-прагматическая модель категории вежливости в узбекском языке. Вежливость рассматривается как сложное коммуникативное явление, формирующееся на пересечении прагматической, социолингвистики и лингвокультурологии. Основная цель исследования заключается в выявлении реального функционирования языковых единиц, выражающих вежливость в узбекском языке, определении их коммуникативно-прагматических функций на основе корпусного материала и разработке модели их системного описания. В исследовании применены методы корпусной лингвистики, контекстуального, прагматического, дистрибутивного, функционально-семантического и сопоставительного анализа. Коммуникативная ценность единиц вежливости определяется не только их лексическим значением, но и коммуникативной ситуацией, социальным статусом адресанта и адресата, социальной дистанцией, коммуникативной целью, речевым актом и выбранной стратегией. В результате предлагается модель, основанная на последовательности «языковая форма – контекст – речевой акт – социально-прагматические параметры – коммуникативная стратегия – прагматическая функция – коммуникативный эффект». Данная модель может служить методологической основой для эмпирического, системного и цифрового исследования феномена вежливости в узбекском языке.

Ключевые слова: вежливость, корпусная лингвистика, прагматика, корпусно-прагматическая модель, речевой акт, коммуникативная стратегия, социальная дистанция, коммуникативная функция, контекст, узбекский язык.

Abstract. This article develops a corpus-pragmatic model of politeness in the Uzbek language. Politeness is interpreted as a complex communicative phenomenon situated at the intersection of pragmalinguistics, sociolinguistics, and linguocultural studies. The main objective of the study is to identify the actual use of linguistic units expressing politeness in Uzbek through corpus-based evidence, determine their communicative and pragmatic functions, and propose a systematic model for their analysis. The study employs corpus linguistic, contextual, pragmatic, distributional, functional-semantic, and comparative methods. The communicative value of politeness expressions is determined not only by their lexical meaning but also by the communicative situation, the social status of the interlocutors, social distance, communicative intention, speech act, and selected politeness strategy. As a result, the study proposes a model based on the sequence "linguistic form – context – speech act – socio-pragmatic parameters – communicative strategy – pragmatic function – communicative effect". The proposed model provides a methodological framework for empirical, systematic, and digital investigation of politeness in Uzbek and can contribute to the development of corpus-based pragmatic research in Uzbek linguistics.

Keywords: politeness, corpus linguistics, pragmatics, corpus-pragmatic model, speech act, communicative strategy, social distance, communicative function, context, Uzbek language.

Til insonlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatni ta'minlovchi asosiy vosita bo'lishi bilan birga, jamiyatda shakllangan ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlarni ham aks ettiradi. Insonning o'z fikrini qanday shaklda ifodalashi, suhbatdoshiga qanday murojaat qilishi, talab yoki iltimosni qay tarzda bayon etishi, minnatdorlik yoki uzrni qanday ifodalashi uning kommunikativ kompetensiyasi bilan chambarchas bog'liq. Shu jihatdan xushmuomalalik kategoriyasi tilning faqat etik-etika bilan bog'liq hodisasi emas, balki kommunikativ munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab lingvopragmatik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik hodisasi jahon tilshunosligida uzoq yillardan buyon pragmatika, sotsiolingvistika va lingvomadaniyatshunoslik doirasida tadqiq etib kelinmoqda. J. Austinning nutq aktlari nazariyasi [1], J. Searlening nutq aktlari tasnifi [6], P. Grice tomonidan ishlab chiqilgan kooperatsiya tamoyili [3], P. Brown va S. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi [2], R. Lakoff [4], G. Leech [5] hamda keyingi davr tadqiqotchilarining qarashlari ushbu fenomenni nazariy jihatdan anglash uchun muhim asos yaratdi.

Biroq xushmuomalalikning real nutqdagi ko'rinishlarini faqat introspektiv yoki nazariy tahlil asosida o'rganish uning qo'llanish chastotasi, kontekstual variativligi, kommunikativ funksiyalari va ijtimoiy-pragmatik xususiyatlarini to'liq ochib bera olmaydi. Shu nuqtayi nazardan korpus lingvistikasi xushmuomalalik birliklarini katta hajmdagi tabiiy nutq materiallari asosida kuzatish, ularning kontekstual taqsimotini aniqlash, turli kommunikativ vaziyatlardagi funksional xususiyatlarini solishtirish imkonini beradi. Bugungi kunda raqamli kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi natijasida xushmuomalalikning an'anaviy og'zaki va yozma shakllari bilan bir qatorda elektron diskurs, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, forumlar va boshqa raqamli kommunikatsiya kanallaridagi shakllari ham dolzarb tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Bunday sharoitda xushmuomalalik birliklarini korpus ma'lumotlari asosida o'rganish ularning nafaqat formal ko'rinishlarini, balki kommunikativ vaziyatdagi pragmatik yukini ham aniqlashni talab qiladi. Aynan shunda ko'rinadiki, o'zbek tilida xushmuomalalikni ifodalovchi birliklarning korpus asosidagi pragmatik tavsifi va ularni yagona model doirasida tizimlashtirish masalasi hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu sababli maqolada o'zbek tilidagi xushmuomalalik kategoriyasining korpus-pragmatik modelini yaratish taklif qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Pragmalingvistika, korpus lingvistikasi, sotsiolingvistika va lingvomadaniyatshunoslikning nazariy tamoyillari tashkil etadi. Xushmuomalalik hodisasi statik birlik sifatida emas, balki muayyan kommunikativ vaziyatda faollashadigan pragmatik kategoriya sifatida qaraladi. Korpus tahlili yordamida xushmuomalalik birliklarining tabiiy matnlardagi qo'llanish chastotasi va kontekstual taqsimoti aniqlanadi [10]. Kontekstual tahlil orqali birlikning konkret kommunikativ vaziyatdagi ma'nosi belgilanadi. Pragmatik tahlil vositasida adresantning kommunikativ maqsadi, adresatga yo'naltirilgan munosabat va nutq aktining turi aniqlanadi. Funksional-semantik tahlil xushmuomalalik vositalarining bajaradigan funksiyalarini tasniflashga xizmat qiladi.

Korpus-pragmatik tahlilning muhim jihati shundaki, biror birlikni avtomatik ravishda xushmuomalalik vositasi sifatida belgilash yetarli emas. Masalan, "iltimos" leksemasi ko'pincha xushmuomalalikni ifodalaydi, biroq uning kommunikativ qiymati kontekstga bog'liq holda o'zgarishi mumkin. Xuddi shuningdek, "rahmat", "uzr", "marhamat", "kechirasiz", "iltimos", "afsus", "xush kelibsiz" kabi birliklarning pragmatik funksiyasi ham faqat lug'aviy ma'no bilan belgilanmaydi. Shu sababli korpus annotatsiyasida kamida quyidagi parametrlarni hisobga olish maqsadga muvofiq: xushmuomalalik birligi; birlikning lingvistik turi; kontekst; nutq akti; kommunikativ maqsad; adresantning ijtimoiy maqomi; adresatning ijtimoiy maqomi; ijtimoiy masofa; kommunikativ vaziyat; xushmuomalalik strategiyasi; pragmatik funksiya;

O'zbek tilida xushmuomalalikni ifodalash vositalari strukturaviy jihatdan rang-barangdir. Ularni faqat alohida leksik birliklar bilan cheklab bo'lmaydi. Xushmuomalalik grammatik shakllar, murojaat birliklari, modal vositalar, nutq formulalari, sintaktik konstruksiyalar va diskursiv birliklar orqali ham yuzaga chiqadi.

Leksik vositalarga "iltimos", "rahmat", "uzr", "marhamat", "kechirasiz", "tashakkur", "xush kelibsiz", "salomat bo'ling" singari birliklarni kiritish mumkin. Morfologik vositalar orasida shaxs-son va zamon shakllari, mayl kategoriyasi, hurmat ma'nosini ifodalovchi grammatik shakllar alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida "siz" olmoshining hurmat ma'nosida qo'llanishi, ikkinchi shaxs ko'plik shaklining bitta adresatga nisbatan hurmat ifodasi sifatida ishlatilishi xushmuomalalikning grammatik ifodasiga misol bo'la oladi. Sintaktik vositalar ham xushmuomalalikni kuchli darajada modellashtiradi. Buyruqning bevosita shakli bilan yumshatilgan iltimos shakli o'rtasida sezilarli pragmatik farq mavjud:

"Eshikni yoping."

"Eshikni yopib qo'ysangiz."

"Iltimos, eshikni yopib qo'ysangiz."

"Eshikni yopib qo'ya olasizmi?"

Mazkur birliklarning barchasi biror harakatni bajarishni ko'zlasa-da, ularning adresatga ta'sir darajasi, ijtimoiy masofani ifodalashi va kommunikativ strategiyasi bir xil emas. Demak, xushmuomalalikni ifodalashda lingvistik shaklning o'zi emas, balki shaklning kommunikativ vaziyatdagi tanlovi muhim ahamiyat kasb etadi. Xushmuomalalikning korpus-pragmatik tahlili uchun asosiy pragmatik parametrlarni aniqlash muhimdir. Bunday parametrlar birlikning qanday kommunikativ sharoitda, kim tomonidan, kimga va qanday maqsadda qo'llanganini aniqlash imkonini beradi.

Xushmuomalalikning korpus-pragmatik tahlilida bir qator muhim parametrlarni hisobga olish zarur.[12] Mazkur parametrlar xushmuomalalik birliklarining kim tomonidan, kimga, qanday kommunikativ vaziyatda, qanday maqsadda va qaysi strategiya asosida qo'llanganini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan korpus-pragmatik tahlil faqat xushmuomalalikni ifodalovchi lingvistik birlikni aniqlash bilan chegaralanmay, uning kommunikativ vaziyatdagi funksional-pragmatik xususiyatlarini ham ochib berishi lozim. Avvalo, adresant parametri muhim ahamiyatga ega. Adresant — nutqni amalga oshiruvchi, ya'ni kommunikativ xabarni shakllantirib, uni adresatga yo'naltiruvchi shaxsdir. Korpus-pragmatik tahlilda adresantning kommunikativ roli, nutqdagi pozitsiyasi va xushmuomalalik vositasini tanlash xususiyatlari hisobga olinadi. Masalan, o'qituvchining talabaga murojaati bilan talabaning o'qituvchiga murojaatida bir xil kommunikativ mazmun turlicha lingvistik shakllarda ifodalanishi mumkin.

Adresat esa nutq yo'naltirilgan, ya'ni kommunikativ xabarni qabul qiluvchi shaxs hisoblanadi. Xushmuomalalik vositalarining tanlanishida adresantning ijtimoiy mavqei, yoshi, kommunikativ munosabatdagi o'rni va adresant bilan o'zaro aloqasi muhim rol o'ynaydi.[14] Shuning uchun korpusda xushmuomalalik birliklarini tahlil qilishda adresant va adresat munosabatini birgalikda belgilash zarur.

Keyingi muhim parametr — ijtimoiy maqomdir. Ijtimoiy maqom kommunikativ jarayon ishtirokchilarining jamiyatdagi yoki muayyan kommunikativ vaziyatdagi mavqeini anglatadi. Adresant va adresantning maqomi teng, yuqori yoki quyi darajada bo'lishi mumkin. O'zbek tilida xushmuomalalik shakllarining tanlanishi ko'pincha mazkur munosabat bilan bog'liq. Masalan, teng maqomdagi suhbatdoshlar o'rtasidagi muloqotda nisbatan erkin shakllardan foydalanish mumkin bo'lsa, yuqori maqomdagi shaxsga murojaatda hurmat va yumshatish vositalarining qo'llanish ehtimoli ortadi. Ijtimoiy masofa xushmuomalalikning darajasi va shaklini belgilovchi muhim pragmatik omillardan biridir. U adresant va adresat o'rtasidagi munosabatning yaqinlik darajasini ifodalaydi. Kommunikativ munosabat yaqin, neytral yoki uzoq bo'lishi mumkin. Masalan, yaqin kishiga murojaatda "Kitobni berib tur" kabi bevosita shakldan foydalanish tabiiy bo'lishi mumkin. Notanish yoki ijtimoiy jihatdan uzoq shaxsga murojaat qilinganda esa "Iltimos, kitobni berib tursangiz" kabi yumshatilgan shakl kommunikativ jihatdan maqbulroq bo'ladi. Demak, ijtimoiy masofa ortgan sari xushmuomalalikni ifodalovchi vositalarning ekspressiv va pragmatik yuklamasi ham kuchayishi mumkin.

Kommunikativ maqsad adresantning muayyan nutqiy harakatni amalga oshirishdan ko'zlagan maqsadini anglatadi. Xushmuomalalik turli kommunikativ maqsadlar bilan yuzaga chiqishi mumkin. Jumladan, so'rov bildirish, minnatdorlik izhor etish, uzr so'rash, taklif qilish, tabriklash, murojaat qilish, ruxsat so'rash yoki muloqotni yakunlash kabi maqsadlar xushmuomalalikning turli shakllarini yuzaga keltiradi. Shu sababli korpus-pragmatik annotatsiyada xushmuomalalik birligi bilan bir qatorda uning kommunikativ maqsadini ham belgilash maqsadga muvofiq.

Nutq akti xushmuomalalikning qaysi kommunikativ harakat doirasida amalga oshayotganini ko'rsatadi[15] Xushmuomalalik so'rov, iltimos, buyruq, taklif, uzr, minnatdorlik, tabrik, murojaat, xayrlashuv kabi turli nutq aktlari tarkibida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, "Iltimos, hujjatlarni yuborsangiz" gapida asosiy nutq akti so'rov bo'lib, "iltimos" birligi ushbu so'rovni yumshatish vazifasini bajaradi. "Yordamingiz uchun rahmat" gapida esa "rahmat" minnatdorlik nutq aktining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Strategiya xushmuomalalikni kommunikativ jihatdan yuzaga chiqarish usulini bildiradi. Adresant kommunikativ maqsadiga erishish uchun bevosita, bilvosita yoki yumshatilgan strategiyadan foydalanishi mumkin. Bevosita strategiyada kommunikativ maqsad ochiq va to'g'ridan-to'g'ri ifodalanadi. Bilvosita strategiyada esa maqsad nisbatan yumshoq yoki vositali shaklda beriladi. Yumshatilgan strategiyada adresatga ko'rsatilayotgan kommunikativ bosimni kamaytiruvchi maxsus lingvistik vositalardan foydalaniladi. Masalan, "Hujjatni yuboring" shakli bilan "Iltimos, hujjatni yuborsangiz" shakli o'rtasidagi farq aynan strategik tanlov bilan bog'liq.

Pragmatik funksiya xushmuomalalik birligining muayyan kommunikativ vaziyatda qanday vazifani bajarayotganini ko'rsatadi. Xushmuomalalik vositasi so'rovni yumshatish, hurmat bildirish, minnatdorlikni ifodalash, uzr so'rash, ijtimoiy masofani saqlash, kommunikativ keskinlikni kamaytirish, muloqotni boshlash yoki yakunlash kabi funksiyalarni bajarishi mumkin. Shu sababli bir xil lingvistik birlik turli kontekstlarda turlicha pragmatik funksiyani bajarishi ehtimoldan xoli emas. Korpus tahlilida aynan mana shu kontekstual funksional o'zgaruvchanlikni aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Xushmuomalalikning yakuniy pragmatik ko'rsatkichlaridan biri kommunikativ effekt hisoblanadi. Kommunikativ effekt adresant tomonidan tanlangan xushmuomalalik vositasining adresatga ko'rsatgan yoki ko'rsatishi kutilayotgan ta'sirini anglatadi. Bunday ta'sir ijobiy, neytral yoki salbiy bo'lishi mumkin. Masalan, o'rinli qo'llangan yumshatuvchi vosita adresatda hurmat va ijobiy munosabat uyg'otishi mumkin. Aksincha, kontekstga mos kelmaydigan yoki haddan tashqari rasmiy xushmuomalalik shakli kommunikativ masofani kuchaytirishi yoki kutilmagan pragmatik effektini yuzaga keltirishi mumkin. Xushmuomalalikning korpus-pragmatik tahlilida adresant, adresat, ijtimoiy maqom, ijtimoiy masofa, kommunikativ maqsad, nutq akti, strategiya, pragmatik funksiya va kommunikativ effekt o'zaro bog'liq holda qaralishi lozim. Ushbu parametrlarning majmuaviy tahlili xushmuomalalik birliklarining faqat shakliy ko'rinishini emas, balki ularning real nutqdagi kommunikativ qiymatini ham aniqlash imkonini beradi. Natijada xushmuomalalik kategoriyasini korpus materiallari asosida tizimli, empirik va pragmatik jihatdan asoslangan holda tavsiflash imkoniyati yuzaga keladi.

Ushbu parametrlarning birgalikdagi tahlili xushmuomalalikning real kommunikatsiyadagi murakkab tabiatini ochib beradi. Xushmuomalalik kategoriyasini nutq aktlari nazariyasidan ajratib o'rganish qiyin. Chunki xushmuomalalik muayyan kommunikativ harakatni qanday shaklda amalga oshirish bilan bog'liq. Masalan, *"Iltimos, ma'lumotnomani yuborsangiz"* gapida asosiy nutq akti — so'rov. *"Iltimos"* esa mazkur so'rovning pragmatik kuchini yumshatuvchi vosita sifatida qatnashadi. *"Yordamingiz uchun rahmat"* birligida esa *"rahmat"* minnatdorlik nutq aktining asosiy ko'rsatkichi bo'lib, adresantning adresatga ijobiy munosabatini ifodalaydi. *"Kechirasiz, bir savol bersam bo'ladimi?"* konstruksiyasida esa *"kechirasiz"* murojaatni boshlash va adresatning kommunikativ hududiga kirishni yumshatish funksiyasini bajaradi. Shu jihatdan xushmuomalalikning nutq aktlari bilan munosabatini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

O'zbek tilida xushmuomalalik birliklari muayyan nutq aktlari bilan bog'liq holda turli pragmatik funksiyalarni bajaradi. Jumladan, *"iltimos"* so'rov nutq aktida talabni yumshatish, *"rahmat"* minnatdorlik aktida ijobiy munosabatni ifodalash, *"uzr"* kechirim aktida salbiy ta'sirni kamaytirish, *"kechirasiz"* murojaat yoki so'rov jarayonida kommunikativ masofani yumshatish vazifasini bajaradi. *"Marhamat"* taklif yoki ruxsatni muloyim ifodalasa, *"xush kelibsiz"* salomlashuv va qutlashda ijobiy munosabatni, *"salomat bo'ling"* esa xayrlashuv jarayonida ezgu tilak va hurmatni ifodalaydi. Biroq mazkur birliklarning pragmatik funksiyasi doimo bir xil emas. Bir birlik turli kontekstlarda turlicha kommunikativ ma'no kasb etishi mumkin. Shu bois korpus-pragmatik tahlilda xushmuomalalik vositasining *konteksti, nutq akti, kommunikativ maqsadi va ijtimoiy-pragmatik sharoiti* birgalikda hisobga olinishi zarur. Bu yondashuv birliklarning real nutqdagi funksional-pragmatik xususiyatlarini aniqroq belgilash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek tilidagi xushmuomalalikni korpus asosida tizimli tahlil qilishga mo'ljallangan korpus-pragmatik model taklif etiladi. Mazkur model xushmuomalalikning lingvistik shakldan boshlab, uning kommunikativ vaziyatdagi pragmatik natijasigacha bo'lgan jarayonini izchil aks ettiradi:

lingvistik shakl → kontekst → ijtimoiy-pragmatik parametrlar → kommunikativ maqsad → nutq akti → xushmuomalalik strategiyasi → pragmatik funksiya → kommunikativ effekt

Modelning birinchi bosqichi — lingvistik shakl bo'lib, bunda xushmuomalalikni ifodalovchi leksik, morfologik, sintaktik va diskursiv birliklar aniqlanadi. Kontekst bosqichida mazkur birlikning real nutqiy vaziyatdagi qo'llanishi belgilanadi. Ijtimoiy-pragmatik parametrlar orqali adresant va adresatning maqomi, ijtimoiy masofasi hamda kommunikativ munosabati aniqlanadi. Keyingi bosqichda adresantning kommunikativ maqsadi va amalga oshirayotgan nutq akti belgilanadi. Shundan so'ng xushmuomalalikni yuzaga chiqaruvchi strategiya, uning bajaradigan pragmatik funksiyasi hamda adresatga ta'siri sifatidagi kommunikativ effekt aniqlanadi. Shunday qilib, mazkur model xushmuomalalikni faqat alohida til birliklari sifatida emas, balki lingvistik, kontekstual, ijtimoiy va pragmatik omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanuvchi kompleks kommunikativ hodisa sifatida tadqiq etish imkonini beradi.

Ikkinchi bosqichda birlikning konteksti o'rganiladi. Chunki xushmuomalalik ko'pincha birlikning lug'aviy ma'nosidan ko'ra uning kontekstual qo'llanishi orqali yuzaga chiqadi. Uchinchi bosqichda nutq akti aniqlanadi. Masalan, so'rov, taklif, buyruq, minnatdorlik, uzr, tabrik, murojaat va xayrlashuv kabi kommunikativ harakatlar belgilanadi. To'rtinchi bosqichda kommunikativ maqsad aniqlanadi. Adresant adresatdan biror harakatni kutayotgani, munosabatni yumshatayotgani, minnatdorlik bildirayotgani yoki ijtimoiy masofani saqlayotgani — bularning barchasi pragmatik tahlil uchun muhimdir. Beshinchi bosqich ijtimoiy-pragmatik parametrlarni o'z ichiga oladi. Bunda adresant va adresatning yoshi, maqomi, ijtimoiy roli, ular o'rtasidagi masofa va kommunikativ vaziyat imkon qadar hisobga olinadi. Oltinchi bosqichda xushmuomalalik strategiyasi belgilanadi. Xushmuomalalik bevosita, bilvosita, yumshatilgan yoki boshqa strategik shaklda yuzaga chiqishi mumkin. Yettinchi bosqich pragmatik funksiyani aniqlashga qaratiladi. Masalan, talabni

yumshatish, hurmat bildirish, minnatdorlik bildirish, uzr so‘rash, muloqotni boshlash yoki tugatish. So‘nggi bosqichda kommunikativ effekt baholanadi. Ya‘ni mazkur xushmuomalalik vositasi adresatga qanday kommunikativ ta‘sir ko‘rsatishi mumkinligi aniqlanadi.

Korpus-pragmatik modelning amaliy imkoniyatlarini quyidagi misol orqali ko‘rsatish mumkin: *“Ustoz, iltimos, maqolamni ko‘rib bersangiz.”* Mazkur gapda *“iltimos”* xushmuomalalikning leksik indikatorini hisoblanadi. Biroq faqat ushbu birlikni aniqlash gapning pragmatik mazmunini to‘liq ochib bermaydi. *“Ustoz”* murojaat birligi adresatning ijtimoiy maqomini ko‘rsatadi. *“Ko‘rib bersangiz”* shakli esa so‘rovni bevosita buyruq shaklidan farqlab, yumshatadi. Demak, mazkur gapda bir vaqtning o‘zida bir necha xushmuomalalik vositasi mavjud.

Tahlil quyidagicha modelashtiriladi: Lingvistik birliklar: *“ustoz”*, *“iltimos”*, *“ko‘rib bersangiz”*; Nutq akti: so‘rov; Kommunikativ maqsad: maqolani ko‘rib chiqishni so‘rash; Ijtimoiy munosabat: hurmat asosidagi munosabat; Ijtimoiy masofa: o‘rtacha; Strategiya: bilvosita va yumshatilgan so‘rov; Pragmatik funktsiya: talab kuchini kamaytirish, hurmat bildirish; Kutiladigan kommunikativ effekt: adresatning ijobiy munosabatini ta‘minlash.

Korpus-pragmatik tadqiqotning muhim jihatlaridan biri korpusdagi birliklarni pragmatik jihatdan belgilashdir. O‘zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasining korpus-pragmatik modeli til birliklarining real kommunikativ vaziyatdagi qo‘llanishini kompleks tahlil qilish imkonini beradi. Xushmuomalalikni faqat *“rahmat”*, *“iltimos”*, *“uzr”*, *“marhamat”* kabi leksik birliklar bilan chegaralash ushbu hodisaning murakkab tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi. Chunki xushmuomalalik muayyan nutq akti, kommunikativ maqsad, ijtimoiy munosabat va kontekst doirasida shakllanadi.

XULOSA

Taklif etilgan *“lingvistik shakl – kontekst – nutq akti – kommunikativ maqsad – ijtimoiy-pragmatik parametr – strategiya – pragmatik funktsiya – kommunikativ effekt”* modeli xushmuomalalikning turli ko‘rinishlarini yagona tahliliy tizimda birlashtiradi. Modelning amaliy ahamiyati shundaki, undan o‘zbek tilidagi xushmuomalalik birliklarini korpusda aniqlash, tasniflash, annotatsiyalash, chastotasini o‘rganish, turli diskurs turlarida qiyoslash va ularning pragmatik xususiyatlarini tavsiflashda foydalanish mumkin. Kelgusida mazkur model asosida o‘zbek tilining maxsus xushmuomalalik pragmatik korpusini yaratish, unda badiiy, publitsistik, akademik, rasmiy va elektron diskurs materiallarini alohida qatlamlarda jamlash, shuningdek, xushmuomalalik strategiyalarini avtomatik aniqlash uchun lingvistik algoritmlar ishlab chiqish mumkin. Shunday qilib, xushmuomalalikning korpus-pragmatik modeli o‘zbek pragmatolingvistikasini empirik va raqamli tadqiqotlar bilan boyituvchi, xushmuomalalikning lingvistik hamda ijtimoiy-pragmatik tabiatini yaxlit holda ochib beruvchi istiqbolli metodologik yo‘nalish sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Austin, J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
- [2] Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- [3] Grice, H. P. Logic and Conversation. In: Cole, P., Morgan, J. L. (eds.). Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975. P. 41–58.
- [4] Lakoff, R. The Logic of Politeness; or, Minding Your P's and Q's. Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago, 1973. P. 292–305.
- [5] Leech, G. N. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983.
- [6] Searle, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [7] Searle, J. R. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- [8] Watts, R. J. Politeness. Cambridge: Cambridge University Press, 2003

O‘ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA DIALOGIKLIK VA MONOLOGIKLIKNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Ismatova Shaxnoza Ahror qizi

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston
shaxnozaismatova006@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek siyosiy diskursida dialogiklik va monologiklikning pragmatik xususiyatlari lingvopragmatik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Siyosiy nutq jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim kommunikativ vosita bo'lib, unda axborot yetkazish bilan bir qatorda adresatga ta'sir ko'rsatish, uni muayyan fikrga ishonitirish, ijtimoiy hamjihatlikni shakllantirish va amaliy harakatga undash kabi pragmatik maqsadlar ham amalga oshiriladi. Tadqiqotda siyosiy nutqning tashqi shaklan monologik bo'lishiga qaramay, uning mazmuniy va kommunikativ strukturasi dialogiklik elementlari faol namoyon bo'lishi asoslab beriladi. Tahlil materiali sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning rasmiy nutqlari, murojaatnomalari va siyosiy chiqishlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida adresatga bevosita murojaat, shaxs va ko'plik olmoshlari, retorik savollar, takrorlar, baholovchi birliklar, modal vositalar, imperativ konstruksiyalar hamda murojaat va taklif shakllarining pragmatik funksiyalari tahlil qilindi. Natijalar dialogiklikning siyosiy kommunikatsiyada adresatni nutq jarayoniga jalb qilish, kommunikativ yaqinlikni ta'minlash va ishonitirish strategiyasini kuchaytirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Monologiklik esa siyosiy pozitsiyani izchil bayon qilish, muammolarni belgilash, ularni baholash va muayyan siyosiy harakatlarni asoslash imkonini beradi. Tadqiqot o'zbek siyosiy diskursining kommunikativ-pragmatik tabiatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: siyosiy diskurs, dialogiklik, monologiklik, lingvopragmatika, siyosiy nutq.

Аннотация. В данной статье исследуются прагматические особенности диалогичности и монологичности в узбекском политическом дискурсе на основе лингвопрагматического подхода. Политическая речь является важным коммуникативным средством общественно-политической жизни, посредством которого наряду с передачей информации реализуются такие прагматические цели, как воздействие на адресата, убеждение его в определённой позиции, формирование социальной солидарности и побуждение к практическим действиям. В исследовании обосновывается положение о том, что, несмотря на внешнюю монологическую форму политической речи, в её содержательной и коммуникативной структуре активно проявляются элементы диалогичности. Материалом исследования послужили официальные речи, обращения и политические выступления Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева. В ходе исследования были проанализированы прагматические функции непосредственного обращения к адресату, личных и притяжательных местоимений, риторических вопросов, повторов, оценочных единиц, модальных средств, императивных конструкций, а также форм обращения и предложения. Результаты показали, что диалогичность в политической коммуникации способствует вовлечению адресата в речевой процесс, обеспечению коммуникативной близости и усилению стратегии убеждения. Монологичность, в свою очередь, позволяет последовательно излагать политическую позицию, определять и оценивать проблемы, а также обосновывать определённые политические действия. Исследование способствует раскрытию коммуникативно-прагматической природы узбекского политического дискурса.

Ключевые слова: политический дискурс, диалогичность, монологичность, лингвопрагматика, политическая речь.

Abstract. This article examines the pragmatic features of dialogicity and monolocicity in Uzbek political discourse from a linguopragmatic perspective. Political speech is an important communicative means in socio-political life through which, alongside the transmission of information, such pragmatic goals as influencing the addressee, persuading them to adopt a particular position, fostering social solidarity, and encouraging practical action are realized. The study substantiates the view that, despite the outwardly monologic form of political speech, elements of dialogicity are actively manifested in its content and communicative structure. The research material consists of official speeches, addresses, and political statements delivered by the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev. The study analyzes the pragmatic functions of direct address to the addressee, personal and possessive pronouns, rhetorical questions, repetition, evaluative units, modal devices, imperative constructions, as well as forms of address and suggestion. The results demonstrate that dialogicity in political communication contributes to involving the addressee in the communicative process, establishing communicative proximity, and strengthening the strategy of persuasion. Monolocicity, in turn, enables the consistent presentation of a political position, the identification and evaluation of problems, and the justification of particular political actions. The study contributes to revealing the communicative and pragmatic nature of Uzbek political discourse.

Keywords: political discourse, dialogicity, monolocicity, linguopragmatics, political speech.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda siyosiy kommunikatsiya jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylanmoqda. Siyosiy

jarayonlarning samaradorligi nafaqat qabul qilinayotgan qarorlar, balki ushbu qarorlarning jamiyatga qanday yetkazilishi, siyosiy subyekt va adresat o'rtasida qanday kommunikativ munosabat shakllanishi bilan ham belgilanadi. Shu jihatdan siyosiy diskurs tilning ijtimoiy vazifalari, kommunikativ imkoniyatlari va pragmatik xususiyatlarini namoyon etuvchi muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Siyosiy diskursning asosiy shakllaridan biri bo'lgan siyosiy nutq odatda bir kommunikator tomonidan keng auditoriyaga yo'naltirilganligi sababli monologik xarakterga ega. Biroq siyosiy nutqni faqat monologik hodisa sifatida baholash uning kommunikativ tabiatini to'liq ochib bermaydi. Chunki siyosiy notiq o'z nutqini shakllantirish jarayonida muayyan adresatni ko'zda tutadi, uning ehtimoliy savollari, munosabati, ehtiyojlari va qarashlarini hisobga oladi. Natijada tashqi jihatdan monologik bo'lgan nutq tarkibida dialogiklik elementlari yuzaga keladi. Mazkur holat siyosiy kommunikatsiyaning ikki tomonlama — bayon qilish va ta'sir ko'rsatish xususiyatini belgilaydi.

Dialogiklik va monologiklikning o'zaro munosabati, ayniqsa, davlat rahbarlari nutqlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday nutqlarda siyosiy masalalarni izchil bayon qilish bilan bir qatorda xalq, deputatlar, yoshlar, tadbirkorlar, mutaxassislar va boshqa ijtimoiy guruhlariga bevosita murojaat qilish, ularni umumiy kommunikativ makonga jalb etish, muayyan muammolar yuzasidan savol qo'yish, taklif bildirish hamda hamkorlikka chaqirish kabi dialogik strategiyalar faol qo'llanadi. Shu sababli siyosiy nutqning pragmatik samaradorligini aniqlashda uning monologik va dialogik xususiyatlarini birgalikda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy o'zbek siyosiy diskursiga oid rasmiy nutqlar, murojaatlar, ma'ruzalar va ommaviy chiqishlar tanlandi. Tadqiqotning asosiy e'tibori siyosiy diskursda dialogiklik va monologiklikning namoyon bo'lishi, ularning adresatga yo'nalishi hamda kommunikativ strategiyalar bilan bog'liqligiga qaratildi.

Siyosiy diskurs til, jamiyat va hokimiyat munosabatlari kesishmasida shakllanuvchi kommunikativ hodisa bo'lib, uning vazifasi axborot yetkazish bilan bir qatorda adresatning qarashlari va xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishni ham qamrab oladi. Shu jihatdan tadqiqotda siyosiy liderning nutqiy pozitsiyasi, adresat bilan kommunikativ yaqinlik yaratish vositalari va ijtimoiy birdamlikni ifodalovchi birliklar tahlil qilindi.

Tadqiqotda tavsifiy, kommunikativ-pragmatik, diskursiv va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Dialogiklikni aniqlashda murojaat shakllari, ritorik savollar, ikkinchi shaxs shakllari, undov va savol-javobga xos konstruksiyalar; monologiklikni aniqlashda esa izchil bayon, axborot berish, baholash, pozitsiyani asoslash va kelgusidagi harakatlarni belgilashga xizmat qiluvchi birliklar mezon sifatida olindi.

Shuningdek, "biz" olmoshi, takror, parallel konstruksiyalar, baholovchi va modal birliklarning adresatga ta'siri hamda ishontirish, birdamlikni shakllantirish va hamkorlikka undash kabi kommunikativ strategiyalarni amalga oshirishdagi funksiyasi kontekstual-pragmatik jihatdan tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Siyosiy diskurs zamonaviy tilshunoslikda til, jamiyat va hokimiyat munosabatlari kesishmasida shakllanuvchi murakkab kommunikativ hodisa sifatida qaraladi. Siyosiy diskursning asosiy vazifasi siyosiy axborotni yetkazish bilangina cheklanmay, adresatning qarashlari, munosabati va xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishni ham nazarda tutadi. Shu sababli siyosiy nutqni o'rganishda uning kommunikativ yo'nalishi, adresatga munosabati va pragmatik maqsadini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Dialogiklik tushunchasi, avvalo, nutqning boshqa nutqlar, fikrlar va kommunikativ subyektlar bilan o'zaro munosabatini ifodalaydi. Dialogik nutqda so'zlovchi o'z fikrini bayon etish bilan birga adresatning mavjudligini doimo hisobga oladi. Siyosiy diskursda dialogiklik bevosita savol-javob shaklida namoyon bo'lishi shart emas. U murojaat, ritorik savol, "biz" va "siz" olmoshlaridan foydalanish, ehtimoliy qarashlarga javob berish, taklif va da'vatlar orqali ham yuzaga kelishi mumkin.

Monologiklik esa nutqning bir kommunikator tomonidan izchil va nisbatan mustaqil tarzda bayon qilinishini anglatadi. Siyosiy nutqlarning aksariyati tashkiliy jihatdan monologik xarakterga ega. Davlat rahbari yoki siyosiy arbob muayyan masalalarni ketma-ket bayon qiladi, mavjud holatga baho beradi, muammolarni ko'rsatadi va ularni hal etish bo'yicha taklif hamda vazifalarni ilgari suradi. Biroq bunday monolog adresatdan uzilgan nutq emas, balki aniq auditoriyaga yo'naltirilgan kommunikativ faoliyatdir.

Shu nuqtayi nazardan, siyosiy nutqdagi monologiklikni "bir tomonlama kommunikatsiya", dialogiklikni esa "ikki tomonlama kommunikatsiya" sifatida keskin qarama-qarshi qo'yish to'g'ri emas. Siyosiy nutqning o'ziga xosligi shundaki, uning tashqi shakli monologik bo'lsa-da, ichki pragmatik mazmunida dialogik munosabatlar mavjud bo'ladi. Notiq auditoriyaning ehtimoliy savollari va munosabatlarini oldindan tasavvur qiladi hamda nutqini shunga muvofiq shakllantiradi.

O'zbek siyosiy diskursida mazkur xususiyat, ayniqsa, davlat rahbari nutqlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. "Biz", "xalqimiz", "yurtimiz", "sizlar", "aziz yurtdoshlar" kabi birliklar orqali siyosiy

kommunikator o'zini adresatdan ajratmaydi, balki umumiy ijtimoiy guruh tarkibida namoyon qiladi. Natijada nutqning kommunikativ masofasi qisqarib, ishonch va hamkorlik muhiti shakllanadi.

Dialogiklikning yana bir muhim belgisi — adresatni muayyan fikrlash yoki harakatga jalb etishdir. Masalan, “Biz bu masalani qanday hal qilishimiz kerak?”, “Bugun oldimizda qanday vazifalar turibdi?” kabi ritorik savollar javob talab qilmasa-da, auditoriyani fikriy jihatdan nutq jarayoniga jalb etadi. Bunday vositalar siyosiy nutqning ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Monologiklik esa siyosiy mazmunni tizimlashtirish va muayyan g'oyani izchil ilgari surish imkonini beradi. Ayniqsa, muammoli vaziyat → sabab → yechim → vazifa → kutilayotgan natija shaklidagi kompozitsion model monologik nutqning mantiqiy yaxlitligini ta'minlaydi.

Demak, dialogiklik siyosiy nutqning adresatga yo'naltirilganlik va ta'sirchanlik jihatini, monologiklik esa izchillik, institutsionallik va mazmuniy yaxlitlik jihatini belgilaydi. Ularning uyg'unlashuvi siyosiy kommunikatsiyaning samaradorligini ta'minlovchi muhim pragmatik omillardan biridir.

O'zbek siyosiy diskursida dialogiklik turli lingvistik vositalar orqali yuzaga chiqadi. Ularning eng faol ko'rinishlari bevosita murojaat shakllari, shaxs olmoshlari, ritorik savollar, imperativ birliklar, baholovchi vositalar, takrorlar va hamkorlikni ifodalovchi konstruksiyalardir.

Bevosita murojaatlar siyosiy kommunikator va auditoriya o'rtasidagi munosabatni aniqlashtiradi. “Hurmatli yurtdoshlar”, “aziz vatandoshlar”, “muhtaram deputatlar” kabi murojaat birliklari nafaqat auditoriyani belgilaydi, balki hurmat, yaqinlik va ijtimoiy birdamlik ma'nolarini ham ifodalaydi.

Shaxs olmoshlari, xususan, “biz” olmoshi siyosiy diskursda alohida pragmatik yuklamaga ega. “Biz” orqali siyosiy lider o'zini xalq bilan bir kommunikativ makonda tasvirlaydi. Bu birlik jamoaviy mas'uliyat, hamkorlik va umumiy maqsad konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, imperativ va modal konstruksiyalar ham dialogik ta'sirni kuchaytiradi. “Birgalikda amalga oshirishimiz kerak”, “e'tibor qaratishimiz lozim”, “bu borada faol ishlashimiz zarur” kabi birliklar adresatni siyosiy jarayonda faol ishtirok etishga undaydi.

Shunday qilib, o'zbek siyosiy diskursidagi dialogiklik faqat grammatik shakl emas, balki ishontirish, yaqinlashtirish, hamkorlikka chaqirish va ijtimoiy birdamlikni shakllantirishga xizmat qiluvchi pragmatik strategiya sifatida namoyon bo'ladi.

Siyosiy nutqning monologik tabiati, avvalo, kommunikativ jarayonning asosiy tashabbuskori va tashkilotchisi sifatida notiqning faol ishtiroki bilan belgilanadi. Davlat rahbari, siyosiy arbob yoki jamoat vakili tomonidan amalga oshiriladigan rasmiy nutqlarda mavzu tanlash, muammoni belgilash, mavjud vaziyatga baho berish hamda uning yechimini taklif qilish jarayoni, odatda, bitta kommunikativ subyekt tomonidan boshqariladi. Shu jihatdan monologiklik siyosiy nutqning tashkiliy va kompozitsion yaxlitligini ta'minlovchi asosiy xususiyatlardan biridir.

O'zbek siyosiy diskursida monologiklik, ayniqsa, axborot berish, baholash, izohlash, qaror bildirish va kelajakdagi vazifalarni belgilash kabi pragmatik funksiyalar orqali namoyon bo'ladi. Siyosiy notiq mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatni auditoriyaga tushuntirar ekan, muayyan hodisalarga ijobiy yoki salbiy baho beradi. Bunda baholovchi birliklar notiqning siyosiy pozitsiyasini ifodalash bilan birga, adresatda muayyan munosabat shakllantirishga xizmat qiladi.

Monologik siyosiy nutqning muhim belgilaridan biri — mantiqiy izchillikdir. Siyosiy nutqda muayyan masala avval muammo sifatida qo'yiladi, keyin uning sabablari ko'rsatiladi, mavjud vaziyat baholanadi va nihoyat uni hal etish yo'llari taklif qilinadi. Bunday kompozitsion izchillik adresatga siyosiy g'oyani bosqichma-bosqich qabul qilish imkonini beradi.

Monologiklikda modal birliklar ham muhim pragmatik vosita hisoblanadi. “Kerak”, “lozim”, “zarur”, “shart” kabi birliklar zarurat va majburiyat ma'nolarini ifodalab, siyosiy nutqning direktiv xususiyatini kuchaytiradi. Masalan, “Bu masalaga alohida e'tibor qaratishimiz kerak” shaklidagi konstruksiya oddiy xabar berishdan ko'ra adresatni muayyan faoliyatga yo'naltirish vazifasini bajaradi.

Shuningdek, kelasi zamon shakllari siyosiy nutqning istiqbolga yo'naltirilganligini ta'minlaydi. “Amalga oshiramiz”, “rivojlantiramiz”, “ta'minlaymiz”, “yaratamiz” kabi fe'llar orqali siyosiy subyekt kelajakdagi harakatlar uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. Bu esa nutqning ishonch uyg'otuvchi va va'daviy-komissiv xususiyatini kuchaytiradi.

O'zbek siyosiy diskursining eng muhim ko'rinishlaridan biri davlat rahbari nutqlaridir. Bunday nutqlar institutsional xarakterga ega bo'lib, unda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy masalalar keng auditoriyaga tizimli ravishda yetkaziladi. Prezident nutqlarining kommunikativ tabiati ularning bir vaqtning o'zida monologik va dialogik xususiyatlarni namoyon etishi bilan belgilanadi. Nutqning tashqi shakli, odatda, monologik bo'lsa-da, unda adresat bilan bevosita yoki bilvosita kommunikativ munosabat o'rnatishga qaratilgan ko'plab vositalar mavjud.

Prezident nutqlarida bevosita murojaat shakllari dialogiklikni yuzaga keltiruvchi asosiy vositalardan biridir. “Aziz yurtdoshlar”, “hurmatli vatandoshlar”, “muhtaram deputatlar va senatorlar” kabi murojaatlar orqali adresat aniq belgilanadi. Bunday birliklar nutqning rasmiyligini saqlagan holda, kommunikator va auditoriya o’rtasida ijtimoiy-psixologik yaqinlik hosil qiladi. Natijada tinglovchi o’zini siyosiy muloqotning bevosita ishtirokchisi sifatida his qiladi.

Prezident nutqlarida “biz” olmoshining qo’llanishi ham alohida pragmatik ahamiyatga ega. “Biz” shakli orqali siyosiy lider o’z faoliyatini xalqning umumiy faoliyati bilan bog’laydi. Masalan, “Biz xalqimiz bilan birgalikda yangi marralarni zabt etamiz” mazmunidagi konstruksiyada siyosiy maqsad individual emas, balki jamoaviy vazifa sifatida talqin qilinadi. Bunda “biz” olmoshi birdamlik, hamkorlik va umumiy mas’uliyat ma’nolarini kuchaytiradi.

Prezident nutqlarining monologik xususiyati, avvalo, muammolarni izchil tahlil qilish va aniq vazifalarni belgilashda namoyon bo’ladi. Nutqning kompozitsion tuzilishida muammoni ko’rsatish, uning sabablarini izohlash, mavjud holatni baholash va kelgusidagi vazifalarni belgilash ketma-ketligi kuzatiladi. Bunday tuzilma siyosiy xabarning mantiqiylikni va tushunarlikligini ta’minlaydi.

Bundan tashqari, Prezident nutqlarida direktiv nutq aktlari faol qo’llanadi. “E’tibor qaratishimiz kerak”, “amalga oshirishimiz zarur”, “ta’minlash lozim”, “rivojlantirishimiz shart” kabi konstruksiyalar muayyan harakatni bajarishga undash funksiyasini bajaradi. Bunday birliklar shaklan monologik bayon tarkibida kelgan bo’lsa-da, pragmatik jihatdan bevosita adresatga qaratilgan bo’ladi.

Prezident nutqlarida komissiv mazmun ham muhim o’rin egallaydi. “Biz amalga oshiramiz”, “yangi imkoniyatlar yaratamiz”, “bu masalani hal qilamiz” kabi kelasi zamon shakllari siyosiy subyektning kelajakdagi faoliyatini ifodalaydi. Mazkur birliklar auditoriyada ishonch va ijobiy kutish holatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, baholovchi birliklar orqali muayyan ijtimoiy hodisa yoki siyosiy jarayonga munosabat bildiriladi. “Muhim vazifa”, “ulkan imkoniyat”, “katta natija”, “dolzarb masala” kabi birliklar siyosiy voqelikni notiq nuqtayi nazaridan talqin qiladi. Baholash orqali adresatga hodisaga qanday munosabatda bo’lish kerakligi bilvosita ko’rsatiladi.

Demak, Prezident nutqlarida dialogiklik va monologiklik bir-birini to’ldiruvchi hodisalar sifatida namoyon bo’ladi. Monologiklik siyosiy mazmunning izchil va tizimli bayonini ta’minlasa, dialogiklik adresatni kommunikativ jarayonga jalb etish, unga ta’sir ko’rsatish va ijtimoiy birdamlikni shakllantirish vazifasini bajaradi. Shu sababli o’zbek siyosiy diskursining pragmatik samaradorligini aynan ushbu ikki hodisaning o’zaro uyg’unligi asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

Monologiklikning asosiy pragmatik funksiyasi esa siyosiy axborotni tizimlashtirish hisoblanadi. Siyosiy nutqda murakkab ijtimoiy masalalar izchil bayon qilinib, ularning sabablari va oqibatlari tushuntiriladi. Bunday tartib adresatga katta hajmdagi siyosiy axborotni yaxlit tizim sifatida qabul qilish imkonini beradi.

O’zbek siyosiy diskursida dialogiklik va monologiklikning pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish natijasida ushbu ikki hodisa siyosiy kommunikatsiyaning o’zaro bog’liq tarkibiy qismlari ekanligi aniqlandi. Monologiklik siyosiy mazmunni izchil va mantiqiy tarzda bayon qilishni ta’minlasa, dialogiklik adresat bilan kommunikativ aloqa o’rnatish va nutqning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida dialogiklikning asosiy ko’rsatkichlari sifatida bevosita murojaat, “biz” va “siz” olmoshlari, ritorik savollar, taklif va da’vat konstruksiyalari, hamkorlikni bildiruvchi birliklar ajratildi. Mazkur vositalar siyosiy nutqda adresatning mavjudligini doimiy ravishda ko’rsatib turadi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, o’zbek siyosiy diskursida dialogiklik va monologiklik bir-birini inkor etuvchi, mutlaqo qarama-qarshi hodisalar emas, balki siyosiy kommunikatsiyaning pragmatik samaradorligini ta’minlovchi o’zaro bog’liq hodisalardir. Siyosiy nutq shaklan monologik ko’rinishga ega bo’lsa-da, uning mazmuniy-pragmatik tuzilishida adresat bilan yashirin yoki bevosita dialogik munosabat doimo mavjud bo’ladi.

Dialogiklik, avvalo, nutq subyekti va adresat o’rtasidagi kommunikativ aloqani kuchaytiruvchi vositalar orqali namoyon bo’ladi. “Biz”, “siz” olmoshlari, murojaat shakllari, ritorik savollar, taklif va undov konstruksiyalari, baholovchi hamda emotsional birliklar adresatni nutq jarayoniga jalb etadi. Bunday vositalar orqali siyosiy notiq o’z fikrini shunchaki axborot sifatida yetkazib qolmay, balki tinglovchini muayyan pozitsiyani qabul qilishga, muammoni anglashga va faol munosabat bildirishga undaydi.

Monologiklik esa siyosiy nutqning izchilligi, mantiqiylik va institutsional xarakterini ta’minlaydi. Siyosiy voqea-hodisalarni ketma-ket bayon qilish, muammoni belgilash, sabab va oqibatlarni izohlash, vazifalarni ko’rsatish, kelajakdagi rejalarini ifodalash hamda aniq xulosalar chiqarish monologik nutqning asosiy pragmatik xususiyatlarini tashkil etadi. Ayniqsa, modal birliklar, darak gaplar, direktiv konstruksiyalar va kelasi zamon shakllari siyosiy subyektning maqsad va pozitsiyasini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Umuman, o'zbek siyosiy diskursining pragmatik tabiatini chuqur anglash uchun dialogiklik va monologiklikni alohida emas, balki yagona kommunikativ tizimning o'zaro bog'liq komponentlari sifatida tadqiq etish muhimdir. Mazkur yondashuv siyosiy nutqning adresatga ta'sir mexanizmlarini, kommunikativ strategiyalarini hamda siyosiy subyekt va jamiyat o'rtasidagi lingvistik munosabatlarni yanada chuqurroq ochib berish imkonini beradi. Kelgusida ushbu masalani katta hajmdagi o'zbek siyosiy nutqlari korpusi asosida chastotaviy, statistik va korpus-pragmatik metodlar yordamida tadqiq etish istiqbolli yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.
- [2] Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская Россия, 1972.
- [3] Van Dijk T.A. Discourse as Interaction. – London: Sage Publications, 1997.
- [4] Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989.
- [5] Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [6] Weizman E., Livnat Z. Dialogic meaning-making in political settings: An introduction // Pragmatics and Society. – 2022. – Vol. 13, No. 5. – P. 731–746.
- [7] Cap P. Virtual dialogues in monologic political discourse: Constructing privileged and oppositional future in political speeches // Pragmatics and Society. – 2022. – Vol. 13, No. 5. – P. 747–768.
- [8] Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. – London: Routledge, 2004.
- [9] Wodak R., Meyer M. Methods of Critical Discourse Studies. – London: Sage Publications, 2016.
- [10] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987.
- [11] Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2004.
- [12] Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва: КомКнига, 2006.
- [13] Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – Москва: Рефл-бук, 2001.
- [14] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

ADABIY TA'LIMDA NAZARIY MA'LUMOTLARNI TANLASH VA ULARDAN FOYDALANISH MODELI

Oromova Nafosat Jurayeva

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
nodirshoh47@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada adabiy ta'lim jarayonida nazariy ma'lumotlarni tanlash, tizimlashtirish va badiiy asar tahliliga tatbiq etish masalalari metodik nuqtayi nazardan yoritiladi. Nazariy bilimlarning o'quvchi yoshi, tayyorgarlik darajasi va badiiy matnning xususiyatlariga mosligi, ularni amaliy tahlil bilan bog'lash, bosqichlilik, integrativlik, milliylik va umuminsoniylik tamoyillari asoslab beriladi. Shuningdek, nazariy tushunchalarni interfaol metodlar, ko'rgazmali vositalar, ijodiy topshiriqlar hamda raqamli resurslar orqali o'zlashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada adabiy ta'lim uchun nazariy ma'lumotlarni tanlash va ulardan foydalanishning izchil modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: adabiy ta'lim, nazariy ma'lumot, badiiy asar, o'quv tahlili, adabiyotshunoslik, peyzaj, syujet, kompozitsiya, obraz, integrativ yondashuv, interfaol metod, badiiy tafakkur.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы отбора, систематизации и практического использования теоретических сведений в процессе литературного образования. Обосновывается необходимость соответствия теоретических знаний возрасту и уровню подготовки учащихся, а также их непосредственной связи с анализом художественного текста. Особое внимание уделяется принципам последовательности, доступности, практической направленности, интегративности, национальности и общечеловеческой значимости. Анализируются возможности применения интерактивных методов, наглядных средств, творческих заданий и цифровых ресурсов. Предлагается последовательная модель отбора и использования теоретических сведений в литературном образовании.

Ключевые слова: литературное образование, теоретические сведения, художественное произведение, учебный анализ, литературоведение, пейзаж, сюжет, композиция, образ, интегративный подход, интерактивные методы, художественное мышление.

Abstract. *The article examines the selection, systematization and practical application of theoretical information in literary education. It substantiates the importance of matching theoretical knowledge with students' age, level of preparation and the specific features of a literary text, as well as integrating theory with practical literary analysis. Particular attention is paid to the principles of consistency, accessibility, practical relevance, integration, national identity and universal human values. The article also considers the use of interactive methods, visual materials, creative tasks and digital resources. A systematic model for selecting and applying theoretical information in literary education is proposed.*

Keywords: *literary education, theoretical information, literary work, educational analysis, literary studies, landscape, plot, composition, character, integrative approach, interactive methods, artistic thinking.*

KIRISH

Adabiy ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchini badiiy matnni shunchaki o'qib chiqadigan emas, balki uning mazmuni, shakli, g'oyaviy yo'nalishi va estetik xususiyatlarini anglay oladigan faol kitobxon sifatida shakllantirishdan iborat. Bunday natijaga erishishda nazariy ma'lumotlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Biroq nazariy tushunchalarning ko'pligi yoki ularni alohida yodlatish o'z-o'zidan samarali adabiy ta'limni ta'minlamaydi. Nazariya badiiy matnni anglashga xizmat qilishi, o'quvchi faoliyatini yo'naltirishi va amaliy tahlil bilan uyg'unlashishi kerak. Badiiy asar yozuvchi tomonidan muayyan mavzu va maqsad asosida quriladi. Undagi voqealar, obrazlar, tasvirlar va boshqa unsurlar o'zaro mantiqiy aloqada bo'lib, yaxlit badiiy tizimni yuzaga keltiradi. Shuning uchun asarni baholashda faqat mazmun bilan cheklanib qolish yetarli emas; uning shakli, kompozitsiyasi, badiiy tili, janri va obrazlar tizimini ham hisobga olish zarur. Manba materialida ta'kidlanganidek, badiiy asarning o'quv tahlili adabiyotshunoslik tahlilidan farq qiladi: o'quv tahlilida davlat ta'lim talablari, o'quv dasturi, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilish darajasi alohida hisobga olinadi. Demak, adabiy ta'limda nazariy ma'lumotlarni tanlash masalasi bevosita didaktik va metodik mezonlar bilan bog'liq. O'qituvchi qaysi nazariy tushunchani qachon, qanday hajmda va qanday metod yordamida berishni belgilashi lozim. Ayniqsa, nazariya va badiiy matn o'rtasidagi uzviylik ta'lim samaradorligining muhim sharti hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Adabiy ta'lim metodikasida badiiy asarni o'quvchi tomonidan mustaqil va chuqur anglash masalasi muhim yo'nalishlardan biridir. Manbada Q. Yo'ldoshev va Q. Husanboyevaning "O'qituvchi kitobi", N. Karimov va boshqalarning adabiyot fanidan metodik qo'llanmalari adabiy ta'limni tashkil etishda metodik asos sifatida qayd etilgan. Shuningdek, S. Qambarovning mustaqil mutolaa va adabiy tahlilga bag'ishlangan monografiyasi hamda S. Matjonning maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar haqidagi tadqiqoti nazariy va amaliy qarashlarni boyituvchi manbalar sifatida ko'rsatiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiy ta'limda jahon adabiyoti namunalaridan foydalanish ham muhim metodik imkoniyat yaratadi. Manbada qardosh xalqlar adabiyotini qiyosiy o'rganish global va umuminsoniy ahamiyatga ega mavzularni anglashga yordam berishi ko'rsatilgan. Bu yondashuv nazariy tushunchalarni milliy adabiyot doirasidagina emas, balki keng adabiy-madaniy kontekstda ko'rib chiqish imkonini beradi.

Nazariy ma'lumotlarni tanlashning didaktik-me'yoriy tamoyillari

Nazariy ma'lumotlarni tanlashda birinchi navbatda moslik tamoyiliga amal qilish zarur. Nazariy tushuncha o'quvchining yoshi, tayyorgarligi va o'rganilayotgan asarning murakkabligiga muvofiq bo'lishi kerak. Boshlang'ich bosqichlarda "she'r", "ertak", "qahramon" singari nisbatan sodda tushunchalar o'zlashtirilsa, yuqori sinflarda "badiiy g'oya", "uslub", "mavzu", "konflikt" kabi murakkab birliklarni izohlash mumkin. Bunday bosqichlilik o'quvchining bilimni tabiiy ravishda kengaytiradi.

Ikkinchi muhim mezon — amaliy ahamiyatdir. Nazariy bilim badiiy asarni tahlil qilishda qo'llanilmasa, u o'quvchi xotirasida formal ma'lumot sifatida qolib ketishi mumkin. Shuning uchun har bir nazariy tushuncha matndan olingan misol bilan mustahkamlanishi lozim. Masalan, konflikt tushunchasini tushuntirishda uni asardagi qarama-qarshi kuchlar, qahramonlar munosabati yoki voqealar rivoji bilan bog'lash nazariyaning amaliy qiymatini oshiradi. Soddalik va izchillik tamoyili ham alohida ahamiyatga ega. Nazariy bilimlar oddiydan murakkabga tomon rivojlantirilishi, tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy aloqa saqlanishi kerak. Bunday yondashuv o'quvchining tafakkuriga bosqichma-bosqich yuklama beradi va bilimlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Integrativlik tamoyili adabiy nazariyani boshqa fanlar bilan bog'lashni nazarda tutadi. Ona tili, tarix, san'at va falsafa bilan aloqadorlik badiiy hodisalarni turli nuqtayi nazardan tushunishga imkon beradi. Milliylik va

umuminsoniylik tamoyili esa milliy adabiyotimiz namunalari bilan bir qatorda jahon adabiyotidagi nazariy qarashlardan foydalanishni taqozo etadi.

Badiiy matn — nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirishning asosiy maydoni

Adabiy ta'limda nazariya mustaqil va uzilgan axborot sifatida emas, badiiy matnning ichki xususiyatlarini ochib beruvchi vosita sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Har bir asarni o'rganishda "nima haqida?" degan savol bilan bir qatorda "muallif nima demoqchi?" degan savol ham qo'yilishi kerak. Birinchi savol asarning mavzusini, ikkinchisi esa uning g'oyaviy mazmunini aniqlashga yo'naltiradi. Manba materialida mavzu va g'oya o'rtasidagi mazkur farq alohida ko'rsatilgan.

Badiiy asarning o'quv tahlilida syujet, kompozitsiya, g'oyaviy-badiiy xususiyatlar, obrazlar tizimi va til xususiyatlari muhim o'rin tutadi. Biroq har bir asarda ushbu komponentlarning barchasini bir xil darajada tahlil qilish shart emas. O'qituvchi asarning tabiati, o'quv maqsadi va o'quvchilarning tayyorgarligidan kelib chiqib asosiy tahlil komponentlarini belgilashi kerak. Manbada tarixiy-ijtimoiy muammo, muallif nuqtayi nafari, vzu va syujet, qahramon xususiyatlari, kompozitsiya, badiiy til, janr va yozuvchi ijodining davr bilan aloqasi kabi komponentlar sanab o'tilgan.

Shu jihatdan nazariy ma'lumotlarni tanlash modeli "nazariya → matn → tahlil → xulosa" ketma-ketligiga qurilishi mumkin. Avvalo o'quvchi uchun zarur nazariy tushuncha aniqlanadi; keyin ushbu tushuncha matndagi dalil bilan ko'rsatiladi; o'quvchi dalilni tahlil qiladi; yakunda esa badiiy mazmun va estetik xususiyat haqida xulosa chiqaradi. Bu model nazariy bilimni faol bilimga aylantiradi.

Peyzaj tushunchasi asosida nazariy bilimlarni amaliy o'zlashtirish

Peyzaj tushunchasini o'rgatishda nazariy ta'rifning o'zi yetarli emas. O'quvchi matndan tabiat tasvirini topishi, undagi badiiy birliklarni aniqlashi, peyzajning qahramon ruhiyati yoki voqealar rivojiga ta'sirini tushuntirishi kerak. Shu tariqa nazariy ma'lumot amaliy topshiriqqa aylanadi. Peyzajning ayrim asarlarda asosiy fikrni ifodalashi, ayrim hollarda voqea-hodisalarni yorqinlashtirishi, personaj xarakterini ochishi yoki estetik zavq uyg'otishi mumkinligi ham asosida aniqlanadi. Peyzaj misolida nazariy ma'lumotni tanlash va undan foydalanish modelining uch bosqichini ko'rish mumkin: tushunchani sodda ta'riflash; badiiy matndan aniq misol topish; mazkur misolning badiiy funksiyasini izohlash. Bu bosqichlar o'quvchini terminni yodlashdan matnni mustaqil tahlil qilish darajasiga olib keladi.

Nazariy ma'lumlardan foydalanishning metodik shakllari

Nazariy ma'lumotlarni badiiy asar tahliliga integratsiya qilish eng muhim metodik shartlardan biridir. Masalan, konflikt tushunchasini turli adiblarning asarlari asosida ko'rsatish o'quvchiga nazariy birlikning konkret badiiy vaziyatda qanday namoyon bo'lishini ko'rish imkonini beradi. Bunday yondashuv nazariy bilimni real matn bilan bog'laydi.

Ko'rgazmalilik va interfaol yondashuv ham nazariy tushunchalarni o'zlashtirishni yengillashtiradi. Sxema, jadval, fikrlar xaritasi va klaster kabi vositalar murakkab tushunchalar o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi. "Aqliy hujum", "Tahliliy jadval", "Rolli o'yin" singari metodlar esa o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Ijodiy topshiriqlar nazariy bilimni mustahkamlashning samarali shaklidir. O'quvchi badiiy vositani aniqlashi va uning ta'sirini izohlashi, qahramon obrazini o'z so'zlari bilan tavsiflashi, asar g'oyasini zamonaviy kontekstda ifodalashi yoki nazariy tushunchaga o'z misolini keltirishi mumkin. Bunday topshiriqlar o'quvchining mustaqil fikrlashi va nutqiy faolligini kuchaytiradi. Tahliliy-taqqoslovchi yondashuv bir tushunchaning turli asarlarda qanday ifodalanganini qiyoslashga imkon beradi. Masalan, vatanparvarlik g'oyasining turli ijodkorlar asarlaridagi badiiy ifodasini taqqoslash orqali o'quvchi tushunchaning mazmunini doirasini kengaytiradi.

Raqamli resurslar ham nazariy ma'lumotlarni jonli va ta'sirchan o'zlashtirishga xizmat qiladi. Multimedia, audio-video materiallar va elektron darsliklardan foydalanish ayniqsa metafora, dialog, peyzaj kabi hodisalarni konkret ko'rsatish imkonini beradi. Raqamli vositalardan foydalanish nazariyani matn, ovoz va tasvir bilan birgalikda idrok etishga sharoit yaratadi.

Adabiy ta'limda nazariy ma'lumotlarni tanlash va foydalanish modeli

Yuqoridagi mezon va yondashuvlarni umumlashtirib, adabiy ta'lim uchun quyidagi modelni taklif etish mumkin: 1) ta'lim maqsadini aniqlash; 2) o'quvchi imkoniyatlarini hisobga olish; 3) asarning badiiy xususiyatlarini tahlil qilish; 4) zarur nazariy tushunchalarni saralash; 5) tushunchani sodda va tizimli shaklda izohlash; 6) uni matn dalillari bilan bog'lash; 7) interfaol va ijodiy topshiriqlar orqali qo'llash; 8) taqqoslash va umumlashtirish; 9) o'quvchi xulosasini baholash.

Modelning boshlang'ich nuqtasi ta'lim maqsadidir. O'qituvchi dars yakunida o'quvchi qanday bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishini belgilaydi. Keyingi bosqichda o'quvchilarning yosh va bilim darajasi hisobga olinadi. Shundan so'ng badiiy matnning o'ziga xosligi tahlil qilinib, aynan shu asarni anglash uchun zarur bo'lgan nazariy birliklar tanlanadi. Bu yondashuv ortiqcha terminologik yuklamaning oldini oladi.

Keyingi bosqichda nazariy tushuncha qisqa, aniq va tushunarli tarzda beriladi. Tushuntirish darhol matn bilan bog'lanadi. O'quvchi tayyor xulosani qabul qilishdan ko'ra, matndan dalil topish, uni izohlash va o'z fikrini asoslashga yo'naltiriladi. Shu jihatdan savol-topshiriqlar tizimi modelning markaziy komponentlaridan biridir. Manbada ham o'quvchilarni badiiy asarni tahlil qilishga yo'naltiruvchi savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish zarurligi ko'rsatilgan.

Modelning yakuniy bosqichi o'quvchi faoliyatini baholash va umumlashtirishdan iborat. Bunda o'quvchi nazariy tushunchani to'g'ri ayta olishi bilan birga, uni badiiy matnda topishi, izohlashi va badiiy-estetik xulosa chiqarishi ham baholanadi. Demak, nazariy bilimni o'zlashtirish mezonini yodlash emas, undan tahlil jarayonida foydalana olishdir.

Modelning kutiladigan pedagogik natijalari

Nazariy ma'lumotlarni to'g'ri tanlash va ulardan maqsadli foydalanish o'quvchilarning badiiy tafakkurini rivojlantiradi. O'quvchi badiiy matnning ichki qurilishini ko'ra boshlaydi, muallif pozitsiyasini anglashga, obrazlarning xatti-harakatini asoslashga va badiiy vositalarning vazifasini aniqlashga o'rganadi. Tahlil jarayoni nafaqat bilimni chuqurlashtiradi, balki o'quvchida ezu hislarni shakllantirib, o'z hayoti va qarashlari haqida fikr yuritishga undaydi.

Nazariy va amaliy bilimning uyg'unligi o'quvchining tanqidiy fikrlashini ham kuchaytiradi. U tayyor xulosani takrorlash o'rniga matn dalillariga tayangan holda o'z fikrini shakllantiradi. Bu esa adabiy ta'limning kommunikativ, estetik va tarbiyaviy imkoniyatlarini birgalikda ro'yobga chiqaradi.

Bundan tashqari, integrativ yondashuv o'quvchining dunyoqarashini kengaytiradi. Adabiy nazariy tushunchalarni tilshunoslik, tarix, san'at va madaniyat bilan bog'lash badiiy asarni yaxlit hodisa sifatida anglashga yordam beradi. Raqamli resurslar esa ushbu jarayonni zamonaviy ta'lim shakllari bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

XULOSA

Adabiy ta'limda nazariy ma'lumotlarni tanlash va ulardan foydalanish o'qituvchining metodik mahoratini belgilovchi muhim jarayondir. Nazariy bilimlar o'quvchiga badiiy matnni anglash uchun xizmat qilgan taqdiridagina o'zining haqiqiy pedagogik qiymatini namoyon etadi. Shu sababli nazariy ma'lumotlar o'quvchilarning yoshi, bilish darajasi, ta'lim maqsadi va o'rganilayotgan asarning badiiy xususiyatlariga mos ravishda tanlanishi kerak.

Tadqiq etilgan manba materiallari asosida nazariy ma'lumotlarni tanlashning moslik, amaliy ahamiyat, soddalik va izchillik, integrativlik, milliylik va umuminsoniylik tamoyillari muhim metodik mezonlar sifatida belgilanadi. Nazariy tushunchalarni badiiy matnga integratsiya qilish, ko'rgazmali va interfaol metodlardan foydalanish, ijodiy va taqqoslovchi topshiriqlarni tashkil etish, shuningdek raqamli resurslarni qo'llash o'quvchilarning faol bilish liyatini kuchaytiradi. Shunday qilib, adabiy ta'limda nazariy ma'lumotlarni tanlash va ulardan foydalanishning taklif etilgan modeli "maqsad – o'quvchi — matn — nazariya — tahlil — ijodiy qo'llash — umumlashtirish — baholash" izchilligiga asoslanadi. Mazkur model nazariy bilimlarni formal yodlashdan amaliy tahlilga olib o'tadi, o'quvchining badiiy tafakkuri, estetik didi, mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'quv dasturlarida nazariy bilimlarni amaliy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish, o'qituvchining metodik tayyorgarligini takomillashtirish va nazariyaning har bir darsdagi amaliy aksini ko'rsatish adabiy ta'lim samaradorligini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Yo'ldoshev Q., Husanboyeva Q. O'qituvchi kitobi: metodik qo'llanma. 6-sinf "Adabiyot" darslik majmuasi uchun. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 160 b.
- [2] Karimov N. va boshq. Adabiyot: 5-sinf. O'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2003. – 192 b.
- [3] Kambarova S. Mustaqil mutolaa va adabiy tahlil. Monografiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – 6–7 b.
- [4] Matjon S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 21 b.
- [5] O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
- [6] Adabiyot fanidan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari.
- [7] O'zbek adabiyoti va uni o'qitish metodikasiga oid ilmiy-metodik manbalar.

ZAMONAVIY O'QUV LUG'ATCHILIGI ISTIQBOLLARI

Tilovova Go'zal Rustamovna

Katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

guzaltilovova22@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'quv lug'atchiligining nazariy asoslari, rivojlanish tendensiyalari va istiqboldagi ustuvor yo'nalishlari tahlil qilinadi. O'quv lug'atchiligi umumiy lug'atchilikdan maqsadli auditoriyasi, material tanlash mezonlari, izohlash usullari, pedagogik yo'nalganligi va foydalanuvchi ehtiyojiga moslashtirilganligi bilan farqlanadi. Tadqiqotda o'quv lug'atlarini raqamlashtirish, onlayn platformalarga moslashtirish, multimedia va interfaol elementlarni integratsiya qilish, milliy hamda ta'limiy korpuslardan foydalanish, mobil ilovalarni yaratish, ochiq va dinamik lug'at bazalarini shakllantirish, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalaridan foydalanish hamda inklyuziv dizaynni joriy etish masalalari yoritiladi. O'zbek o'quv lug'atchiligining XXI asr boshidan shakllangan tajribasi, xususan, ma'nodosh, zid ma'noli, so'z tarkibi, so'z yasalishi, o'zlashma, ibora, etimologik va lingvistik terminlarga oid o'quv lug'atlarining yaratilishi zamonaviy raqamli lug'atchilik uchun muhim asos ekani ko'rsatiladi. Maqolada foydalanuvchi ehtiyojidan boshlanib, ilmiy va didaktik saralash, korpus dalili, multimedia, interfaol mashq, individual monitoring va muntazam yangilanishgacha davom etadigan istiqbolli model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: o'quv lug'atchiligi, o'quv lug'ati, zamonaviy leksikografiya, raqamli lug'at, elektron lug'at, korpus leksikografiyasi, multimedia, mobil ilova, sun'iy intellekt, lingvodidaktika, inklyuziv dizayn, til kompetensiyasi.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы, современные тенденции и перспективы учебной лексикографии. Учебная лексикография отличается от общей лексикографии целевой аудиторией, критериями отбора материала, способами объяснения и выраженной педагогической направленностью. Рассматриваются цифровизация учебных словарей, их адаптация к онлайн-платформам, интеграция мультимедийных и интерактивных элементов, использование национальных и учебных корпусов, создание мобильных приложений, открытых и динамических баз данных, технологий искусственного интеллекта и обработки естественного языка, а также инклюзивного дизайна. Анализируется опыт узбекской учебной лексикографии, сформировавшейся в начале XXI века на основе создания словарей синонимов, антонимов, состава и словообразования, заимствованной лексики, фразеологии, этимологии и лингвистических терминов. Предлагается перспективная модель, объединяющая потребности пользователя, научно-дидактический отбор, корпусные данные, мультимедиа, интерактивные задания, индивидуальный мониторинг и постоянное обновление.

Ключевые слова: учебная лексикография, учебный словарь, современная лексикография, цифровой словарь, электронный словарь, корпусная лексикография, мультимедиа, мобильное приложение, искусственный интеллект, лингводидактика, инклюзивный дизайн, языковая компетенция.

Abstract. This article examines the theoretical foundations, current trends, and future prospects of educational lexicography. Educational lexicography differs from general lexicography through its target audience, criteria for selecting material, explanatory techniques, and explicit pedagogical orientation. The study focuses on digitization, online platforms, multimedia and interactive components, national and educational corpora, mobile applications, open and dynamic databases, artificial intelligence and natural language processing, and inclusive design. The development of Uzbek educational lexicography since the beginning of the twenty-first century, including dictionaries of synonyms, antonyms, word structure, word formation, borrowed words, phraseology, etymology and linguistic terminology, is considered an important foundation for digital lexicography. A prospective model is proposed that integrates user needs, scientific and didactic selection, corpus evidence, multimedia, interactive practice, individual monitoring and continuous updating.

Keywords: educational lexicography, learner dictionary, modern lexicography, digital dictionary, electronic dictionary, corpus lexicography, multimedia, mobile application, artificial intelligence, linguodidactics, inclusive design, language competence.

KIRISH

Lug'at – bu til birliklarini (so'z, ibora, termin va boshqalar) ma'lum tartibda joylashtirib, ularning ma'nosi, talaffuzi, grammatik xususiyatlari, sinonimlari va qo'llanish namunalarini ochib beruvchi asosiy lingvistik vositalardir. U o'quv, tarjima, ilmiy tadqiqot, nutq madaniyatini rivojlantirish va til boyligini oshirish kabi turli maqsadlarda qo'llaniladi hamda tilni o'rganish va undan samarali foydalanish jarayonida muhim o'rin tutadi. O'quv lug'atchiligi esa lug'atlarni maxsus ta'lim maqsadlariga moslashtirish va o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan alohida sohadir. Bu yo'nalishda tuzilgan lug'atlar

o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi va o'rganish ehtiyojlariga mos holda yaratiladi. Ular nafaqat so'z ma'nolarini tushuntiradi, balki amaliy mashqlar, kontekstli misollar va interfaol materiallar orqali tilni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. Zamonaviy o'quv lug'atchiligida raqamli texnologiyalar, multimedia elementlari va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda. Bunday yondashuv o'quvchiga individual sur'atda ishlash, talaffuzni tinglash va o'z xatolarini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. O'quv lug'atlari til o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilib, mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ular maktab, oliy ta'lim va chet tillarini o'rganish tizimida ajralmas o'quv vositasi sifatida qo'llaniladi. Natijada o'quv lug'atchiligi til ta'limining sifatini oshirish va zamonaviy o'quvchi ehtiyojlarini qondirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olim H.Ne'matov shu davrgacha tilshunoslikda amalga oshirilgan muhim tadqiqotlar va ularning natijalarini elektron shaklga keltirish tilshunoslik oldida turgan muhim vazialardan ekanligini ta'kidlaydi[1]. Shular qatorida tilshunoslikda lug'atlarni ham raqamlashtirish, ulardan foydalanishni qulaylashtirish kabi vazifalar ham zamonaviy tilshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Lug'atlarning jamiyat hayotidagi o'rni haqida tilshunos B.Bahriddinova quyidagi fikrlarni bayon qiladi: "Lug'at – davr mahsuli, xalq tarixidagi muayyan davrning ko'zgusi. Uning yuzaga kelishi muayyan tarixiy-madaniy sharoit, nazariy va amaliy tilshunoslikning holati, lug'atlarga ehtiyoji bo'lgan turli sohalar taraqqiyoti va yana ko'pgina jihatlariga bog'liq" [2]. Shu nuqtayi nazardan zamonaviy o'quv lug'atchiligi istiqbollarini quyidagi omillar belgilab berishini qayd etish mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot zamonaviy o'quv lug'atchiligining nazariy va amaliy istiqbollarini aniqlashga qaratilgan. Material sifatida o'quv lug'atchiligi, raqamli leksikografiya, elektron lug'atlar, korpus leksikografiyasi, multimedia va ta'limiy texnologiyalarga oid ilmiy manbalarda berilgan qarashlar hamda maqolada tahlil qilingan o'quv lug'atchiligi tajribasi olindi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, qiyosiy, leksikografik va korpusga yo'naltirilgan yondashuvlardan foydalanildi. Avvalo, o'quv lug'atchiligining umumiy lug'atchilikdan farqlovchi xususiyatlari aniqlandi; keyin zamonaviy lug'atlarni raqamlashtirish, multimedia, korpus, mobil ilova, ochiqlik va inklyuzivlik yo'nalishlari tizimlashtirildi. Korpusga asoslangan yondashuvda terminlarning real qo'llanish chastotasi, kontekstual qo'llanishi va kollokatsiyalarini hisobga olish imkoniyatlari nazariy jihatdan baholandi. Mazkur metodik yondashuvlar asosida o'quv lug'atchiligining istiqboldagi modeli ishlab chiqildi.

Tahlil natijasida zamonaviy o'quv lug'atchiligining rivojlanishini belgilovchi oltita ustuvor yo'nalish ajratildi: 1) raqamlashtirish va onlayn platformalarga moslashtirish; 2) multimedia va interfaol elementlar; 3) korpusga asoslangan yondashuv; 4) mobil ilovalar va keng qamrovli qulaylik; 5) ochiqlik va o'zgaruvchanlik; 6) inklyuziv dizayn va maxsus ehtiyojli o'quvchilar uchun moslashuv.

Raqamlashtirish o'quv lug'atchiligida an'anaviy bosma nashrlardan zamonaviy elektron shakllarga o'tish jarayonini anglatadi. Bu jarayon lug'atlarni raqamli muhitga ko'chirish orqali ularning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. An'anaviy bosma lug'atlar o'rnini interfaol, doimiy yangilanadigan elektron va veb-lug'atlar egallay boshladi. Bunday o'zgarish o'quvchilarga kerakli ma'lumotni tez va qulay topish imkoniyatini yaratadi. Elektron lug'atlarda tezkor qidiruv tizimi mavjud bo'lib, foydalanuvchi so'zni bir necha soniya ichida topishi mumkin. Ovozi talaffuz funksiyasi so'zning to'g'ri talaffuzini eshitish va takrorlash imkonini beradi. Kontekstli misollar so'zning real nutqdagi qo'llanishini aniq ko'rsatib beradi. Ichki taqsimlanish imkoniyatlari esa bosh so'z birikishi mumkin bo'lgan so'zlar, sinonimlar va antonimlarga tezkor o'tishni ta'minlaydi. Bu vositalar o'quv jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi. Onlayn platformalar orqali lug'atlar internet orqali har qanday qurilmadan foydalanish mumkin bo'ladi. Ular doimiy yangilanib turadi va eng so'nggi til o'zgarishlarini o'z ichiga oladi. Interaktiv elementlar o'quvchiga mashqlar bajarish, testlardan o'tish va o'z bilimini tekshirish imkoniyatini yaratadi. Raqamli lug'atlar ko'p tilli interfeyslar bilan ta'minlangan bo'lib, turli tillardagi foydalanuvchilar uchun qulaydir. Ular mobil qurilmalarga moslashtirilganligi sababli istalgan joyda foydalanish mumkin. O'qituvchilar ham bu platformalardan dars materiallarini tayyorlashda samarali foydalanadilar. Raqamlashtirish natijasida lug'atlar faqat ma'lumot manbai emas, balki to'liq o'quv vositasiga aylanmoqda. Onlayn muhitda foydalanuvchilar o'z qidiruv tarixini saqlab, shaxsiy so'z boyligini kuzatib borishlari mumkin. Bu yondashuv mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Umuman olganda, raqamlashtirish va onlayn platformalar o'quv lug'atchiligini zamonaviy ta'lim talablariga moslashtirishda muhim rol o'ynamoqda. Bu til o'rganish jarayoni yanada qulay, tezkor va interfaol tus olayotganligini ko'rsatadi. Shu o'rinda raqamli lug'at tushunchasi haqida ma'lumot berish zarurati tug'iladi. "Raqamli lug'at shunchaki elektron shakldagi lug'atdan iborat emas. Uning mazmuni ancha chuqurroq bo'lib, u leksik birliklarning ma'nosi, shakli, qo'llanishi va o'zaro bog'lanishlarini kompyuter o'qiy oladigan tizimga joylashtiruvchi maxsus model hisoblanadi" [3]. Anglashiladiki, an'anaviy izohli, ikki tilli yoki sohaviy lug'atlarda ma'lumot odatda faqat inson o'qishi uchun

mo'ljallangan tarzda beriladi. Raqamli lug'atda esa axborot strukturaviy teglar, kodlar va semantik tarmoqlar orqali mashina tomonidan ham tushuniladigan ko'rinishga ega bo'ladi. Raqamli lug'at tuzish jarayonida leksikografik korpus muhim ahamiyat kasb etadi. Korpus tarkibidagi haqiqiy matnlar asosida so'zning ishlatilish chastotasi, kontekstual qo'llanishi va uslubiy xususiyatlari aniq aniqlanadi. To'plangan bu ma'lumotlar lug'at strukturasi avtomatik ravishda bog'lanadi. Masalan, "dastur" so'zi texnologik yo'nalishdagi korpus materiallarida ko'p uchragan taqdirda, unga tegishli soha belgisi avtomatik qo'yiladi. Bu foydalanuvchi lug'at orqali so'zning umumiy ma'nosi bilan birga uning maxsus sohaviy qo'llanishini ham bir joyda ko'rish imkoniyatiga ega bo'lishini ko'rsatadi. Bu yondashuv raqamli lug'atning aniqligi va amaliy foydasini sezilarli darajada oshiradi. Tilshunoslik terminlarini korpusda berish, umuman, bunday korpuslarni yaratish tamoyillari keyingi faslda batafsil bayon qilinadi;

Multimedia va interaktiv elementlar o'rta maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan o'quv lug'atlarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Audiomateriallar o'quvchiga so'zning to'g'ri talaffuzini eshitish imkoniyatini yaratadi. Masalan, tilshunoslik terminlaridan bo'lgan bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklarning maqomini tasvirlab berishga aloqador videolavhalar so'zning terminologik ma'nosini ochib berishda muhim o'rin tutadi. O'rta maktab darajasida "do'stlik" mavzusidagi qisqa videomisollar, deylik, uyushiq bo'lakli gaplar mavzusini tushuntirib berishda foydalidir. Animatsiya elementlari murakkab tushunchalarni sodda va tushunarli shaklda tasvirlaydi. Masalan, "sifat darajalari" atamasini animatsiya orqali tushuntirish mumkin. Interfaol mashqlar o'quvchiga faol ishtirok etish sharoitini ta'minlaydi. Sinonim topish yoki antonimni tanlash kabi mashqlar o'rta maktab dasturiga moslashtiriladi. Vizual materiallar so'z ma'nosini esda qolishni osonlashtiradi. Rasmiy izohlar orqali "sistema" kabi so'zlar yaxshi o'zlashtiriladi. Bu vositalarning integratsiyasi lug'atni oddiy so'zlar ro'yxatidan samarali o'quv vositasiga aylantiradi. Bunday yondashuv o'rta maktab o'quvchilari uchun ayniqsa foydalidir. Ular talaffuzni to'g'ri o'zlashtirishda audio imkoniyatlardan keng foydalanadilar. Sinonim va antonimlarni o'rganishda interfaol jadvallar yordam beradi. Kontekstual qo'llanishni tushinishda video va animatsiya muhim rol o'ynaydi. Multimedia elementlari o'quv jarayonini qiziqarli va jozibador qiladi. Interfaol mashqlar orqali o'quvchi o'z bilimini darhol tekshirishi mumkin. Vizual tasvirlar mavhum tushunchalarni aniqroq anglashga yordam beradi. Audioyozuvlar turli nutq uslublarini taqdim etadi. Videomateriallar maktab hayoti va kundalik vaziyatlarni ochib beradi. Animatsiya orqali so'z yasash jarayoni ko'rsatilishi mumkin. Interfaol testlar o'quvchini faol ishtirok etishga undaydi. Bu unsurlar, shuningdek, o'quvchilarda xotirada saqlash jarayonini kuchaytiradi. "Elektron o'quv adabiyotlari an'anaviy o'qitish shakllari kamchiliklarini bartaraf etish imkonini beradi. Elektron o'quv adabiyotlarining yana bir ahamiyatli jihati shundaki, undagi o'quv materiallari, tasviriy materiallar eskirmaydi va emirilmaydi, saqlash uchun ko'p maydon va hajmni talab etmaydi" [4]. Umuman, multimedia vositalari turli o'rganish uslublariga mos keladi. Ko'rish orqali o'rganuvchilar uchun vizual materiallar samarali bo'ladi. Eshitish orqali o'rganuvchilar audio imkoniyatlardan foyda ko'radi. Amaliy mashqlar esa, ayniqsa, faol o'rganuvchilar uchun muhimdir. Interfaol lug'atlar mustaqil o'rganish uchun ham samarali ekanligini ham qayd etish lozim. Bunday lug'atlar ta'lim beruvchi ishtirokisiz ham sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Multimedia integratsiyasi til kompetensiyasini tizimli ravishda rivojlantiradi. Bu o'rta maktab o'quvchilari uchun til o'rganish jarayoni yanada samarali va qulay kechishiga xizmat qiladi;

Bunday yondashuv tilshunoslik terminlarining o'quv izohli lug'atlarini yaratishda muhim hisoblanadi. Vaholanki, istiqbolda emas, balki hozirgi kunda ham lug'atlarni yaratish til korpuslari asosida shakllanmoqda. Katta til korpuslari asosida tuzilgan lug'atlar so'zlarning real qo'llanish chastotasini aniqroq aks ettiradi. Ular tilshunoslikka doir kollokatsiyalarni, ya'ni so'zlarning barqaror birikmalarini ochib beradi. Kontekstlarni tahlil qilish orqali terminning turli vaziyatlardagi ma'nosi aniqlanadi. Bu yondashuv o'quv materiallarining ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi. Lug'atning amaliy ahamiyati ham korpus ma'lumotlari tufayli kuchayadi. Tilshunoslik terminlari uchun maxsus korpuslar tuziladi. Ular ilmiy maqolalar, darsliklar va tadqiqot ishlaridan iborat bo'ladi. Korpus orqali terminning eng ko'p uchraydigan ma'nolari ajratib olinadi. Chastota ko'rsatkichlari o'quvchiga muhim terminlarni belgilashga yordam beradi. Kollokatsiyalar terminning to'g'ri qo'llanishini o'rgatadi. Masalan, "fonema" termini qaysi so'zlar bilan birga kelishi ko'rsatiladi. Kontekstual misollar real matnlardan olinadi. Bu o'quvchiga terminni amalda qo'llashni osonlashtiradi. Korpusga asoslangan lug'atlar subyektiv baholardan xoli bo'ladi. Ular ob'ektiv ma'lumotlarga tayanadi. Kelajakda korpuslar yanada kengaytiriladi. Turli janr va uslubdagi matnlar qo'shiladi. Avtomatik tahlil vositalari rivojlanadi. Terminlarning semantik tarmoqlari korpus asosida chiziladi. O'quv izohli lug'atlarda chastota jadvallari joylashtiriladi. Kollokatsiya ro'yxatlari interaktiv shaklda taqdim etiladi. Kontekst oynalari orqali misollar ko'rsatiladi. Bu yondashuv terminlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi. O'quvchilar real til materiallari bilan ishlaydi. Ishonchlilik oshishi ta'lim sifatini yaxshilaydi. Amaliy ahamiyat esa kasbiy nutqni rivojlantiradi. Korpusga asoslangan tizimlar doimiy yangilanib boradi. Yangi matnlar qo'shilishi bilan lug'at boyiydi. Buning natijasida tilshunoslik terminlarining o'quv izohli lug'atlari yanada aniq va foydali

bo'ladi. Zero, "milliy korpuslar asosida yaratilgan lug'atlar tilning boy imkoniyatlarini tizimli ravishda hujjatlashtiradi, o'z navbatida, kelajak avlodlar uchun ishonchli til resursi vazifasini bajaradi" [5]. O'quv izohli lug'atlarni yaratishda nafaqat milliy korpuslar, balki ta'limiy korpuslardan ham foydalanish yaxshi samara beradi;

Zamonaviy gadjetlar vositasida o'quv lug'atlardan foydalanish mumkinligi o'quvchi uchun muhim qulaylik yaratadi. Maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan bunday lug'at smartfon va planshetlarga moslashtiriladi. Optimallashtirilgan ilovalar qulay interfeys bilan ishlab chiqiladi. Oflayn rejim internet bo'lmaganda ham foydalanish imkoniyatini yaratadi. Ovozli boshqaruv orqali o'quvchi so'zni ovoz bilan qidirishi mumkin. Integratsiyalashgan o'quv platformalari bilan bog'lanish dars jarayonini osonlashtiradi. Bu mobil ilovalarga moslashtirilgan lug'atlardan hamma joyda va har qanday vaqtda foydalanish mumkin bo'lishini ko'rsatadi. Maktab o'quvchilari uyda, yo'lda yoki tanaffusda tilshunoslikka doir atamalar mohiyatini o'rganishi mumkin bo'ladi. Hozirda ham ta'limiy platformalarning ta'lim jarayonida faol foydalanib kelinayotganligi ham fikrimizni dalillaydi. Smartfon ilovasi kichik ekranga mos dizaynga ega bo'ladi. Planshet uchun mo'ljallangan shakli esa kengroq materiallarni ko'rsatish imkonini beradi. Oflayn shaklda asosiy atamalar va izohlar qurilmada saqlanadi. Ovozli boshqaruv talaffuzni eshitish va takrorlashga yordam beradi. Umuman, ta'limiy dasturlarning jarayonga integratsiyasi o'qituvchiga o'quvchilarning faoliyatini kuzatish imkoniyatini yaratadi. Bunday turdagi lug'atlarda tilshunoslik atamaları maktab dasturiga mos tanlanadi. Masalan, "fonetika", "leksikologiya", "morfologiya", "sintaksis" kabi maktab dasturida beriladigan asosiy bo'limlar va ularga doir eng muhim tushunchalar kiritiladi. Ilova orqali terminning qisqa izohi darhol chiqadi. Ovozli izohlar o'quvchiga to'g'ri talaffuzni o'rgatadi. Bunday lug'atlarning qulayligi shundaki, oflayn shaklda mashqlar ham bajarilishi mumkin. Interfaol testlar mobil qurilmada ishlashi hamda u orqali o'qituvchi uyga vazifa berishi mumkin. O'quvchi natijalarini platformaga yuboradi. Bu yondashuv mustaqil o'rganishni rivojlantiradi. Maktab o'quvchilari istalgan vaqtda bilimini mustahkamlashi mumkin. Mobil ilova axborot texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar hamkorligida yengil va tez ishlaydigan qilib yaratiladi. Qulay yo'naltirma orqali kerakli termin tez topiladi. Ovozli boshqaruv nogironligi bo'lgan o'quvchilar uchun ham foydalidir. Ilovaning oflayn shaklda ishlashi rejim internet mavjud bo'lmagan joylarda (va holatlarda) undan foydalanish imkoniyatini beradi. O'quv lug'atlarining zamonaviy gadjetlarga moslashtirilishi hamda ta'limga integratsiyasi dars rejasiga moslashadi. O'quvchi o'z taraqqiyotini mobil ilovada kuzatadi. Shaxsiy so'z boyligi ro'yxati shakllanadi hamda tilshunoslik terminlarini o'rganish qiziqarli tus oladi. Video va audiomateriallar mobil formatda taqdim etiladi. Animatsiyali izohlar planshetda yaxshi ko'rinadi. Bu interfaol mashqlar o'yin shaklida berilishini osonlashtiradi. Bu o'quvchilarning fanni o'rganish jarayoniga qiziqishini ham oshiradi. Hozirgi davr yoshlarining raqamli texnologiyalarga bo'lgan qiziqishi bilan buni izohlash mumkin. Umuman, "XXI asrda insoniyat hayoti raqamli texnologiya bilan chambarchas bog'langan bir paytda tilning ham yashovchanligi uning raqamli maydondagi mavjudligiga bevosita bog'liq bo'lib qoldi. Dunyodagi ko'plab til endi faqat raqamli kommunikatsiya, korpus, sun'iy intellekt va tarmoq tili sifatida yashaydi" [6]. O'zbek tili ham so'nggi yillarda raqamli rivojlanish sari qadam qo'yayotganligi milliy va ta'limiy korpus, onlayn lug'at hamda avtomatik tarjima tizimlarining ishlab chiqilayotganligi bilan dalillanadi. "Raqamli lug'at an'anaviy tavsifiy shakldan chiqib, semantik tarmoq va bilim ontologiyasi darajasiga ko'tariladi. Har bir leksik birlikning o'z identifikatori, kodlangan ma'nosi, ontologik o'rni va kontekstual qo'llanilishi aniqlanadi. Shunday qilib, raqamli lug'at faqat ma'lumotlar bazasi emas, til tafakkurining raqamli modeliga ham aylanadi" [7]. O'zbek tili uchun bunday raqamli tizimni ishlab chiqish faqatgina ilmiy ahamiyatga ega emas, balki chuqur milliy ahamiyat kasb etadi. Bu tizim tilni asrab-avaylash, uni yanada rivojlantirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlarini ochib beradi. Raqamli leksikografiyaning asosiy maqsadi o'zbek tilining semantik boyligini global raqamli makonga olib chiqishdan iborat. Ya'ni, til birliklarini maxsus kodlar va strukturali ma'lumotlar orqali abadiy saqlab qolish va keng foydalanishga yaroqli holatga keltirishdir. Bunday yondashuv o'zbek tilining xalqaro miqyosda raqamli resurs sifatida tan olinishiga xizmat qiladi. U tilning boy lug'at zaxirasini zamonaviy texnologiyalar vositasida kelajak avlodlarga yetkazishning ishonchli yo'lini yaratadi. O'zbek tili nafaqat milliy meros, balki global raqamli makonda faol ishtirok etuvchi til sifatida mustahkam o'rin egallashida o'quv lug'atlarining mobil ilovalar shaklida taqdim etilishi ham muhim o'rin tutadi. O'quv lug'atlarining mobil versiyalaridan hamma joyda foydalanish imkoniyati mavjudligi ta'lim samaradorligining oshishiga yordam beradi. O'qituvchilar ham mobil ilovadan darsni tashkil etishga tayyorlanishda foydalanishlari mumkin bo'ladi. Kelajakda bunday ilovalarning yanada rivojlanishi shubhasiz. Umuman, tilshunoslik terminlarining o'quv izohli lug'ati maktab o'quvchilari uchun yanada qulay va samarali vositaga aylanadi;

Lug'atlarining ochiq ma'lumotlarga tayanishi va foydalanuvchi hissiyasi asosida doimiy boyitiladigan resurslar asosida muntazam rivojlanishi muhimdir. Fandagi ro'y beradigan doimiy o'zgarishlar hamda yangiliklarning muntazam ravishda lug'atlarda o'z aksini topib borishi leksikografik manbaning zamonga

moslashishini ta'minlaydi. Ochiq ma'lumotlar tizimi lug'atlarni yangilab turish imkoniyatini kengaytiradi. Foydalanuvchilar o'z takliflari orqali yangi so'z va ma'nolarni kiritishi mumkin. Bu jarayon leksikografik bazaning boyishiga xizmat qiladi. Muntazam yangilanish lug'atning ishonchligini oshiradi. Ilmiy yangiliklar tezkor tarzda lug'atga kiritiladi. Foydalanuvchi hissasi orqali amaliy misollar ko'payadi. Til o'zgarishlari real vaqtda kuzatib boriladi. Yangi terminlar tezkor tarzda qayd etiladi. Ochiq ma'lumotlar xalqaro standartlarga moslashishga yordam beradi. Doimiy boyitish jarayoni sifat nazoratini talab qiladi. Mutaxassislar o'quv lug'atlariga kiritilayotgan yangi ma'lumotlarni tekshirib boradi. Foydalanuvchi takliflari dasturga moderatsiya qilinadi. Bu yondashuv lug'atni jonli, ilmiy ma'lumotlarni tez qabul qiluvchi manbaga aylantiradi. Fan sohalaridagi o'zgarishlar leksikografik amaliyotda tezda aks ettirilishi tadqiqotlar jadalligini oshiradi. Deylik, tilshunoslikning boshqa fanlar bilan kesishgan nuqtalarda hosil bo'lgan yangi yo'nalishlari ma'lumotlari ham o'zgartirishlar uchun ochiq bo'lgan elektron lug'atlarda tezda o'z ifodasini topadi. Boshqacha aytganda, ochiq platformalar boshqa fanlar bilan hamkorlikni ham kuchaytiradi. Masalan, tilshunoslikda assimilatsiya, dissimilatsiya, valentlik kabi bir qator polifunksional terminlar mavjudki, ularning tilshunoslik bilan bog'liq ma'nolari ochib berilishida lug'atlarning mazkur bannida ko'rsatilgan xususiyatga ega bo'lishi muhimdir. Zamonaviy o'zbek leksikografiyasi oldiga "kompyuter ma'lumotlari bazasida lug'at kartotekalarini yaratish; lug'at maqolalarining elektron qurilishi va til birliklarining kompyuter vositasida talqin etish, tahrirlash mezonlarini ishlab chiqish; korpus leksikografiyasi mezonlariga asosan bosma yoki elektron lug'atlarni yaratish; bu jarayonda turli leksikografik nazariyalar va qarashlarni hisobga hisobga olgan holda leksik va terminologik banklardagi ma'lumotlarning neytralligini ta'minlash; mavjud turli kompyuter lug'atlarini me'yorlashtirish, muvofiqlashtirish" kabi vazifalarni qo'yayotgan ekan, bunda lug'atlarning mobil versiyalarini yaratish muhim bosqich sanaladi. Bu vazifalarning mukammal bajarilishi o'quv izohli lug'atlarning mobil versiyasi yaratilishi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Bunday lug'atlarning ishlab chiqilishi turli mutaxassislarning hamkorlikdagi faoliyatini talab qiladi. Tilshunoslik terminlarini izohlashga qaratilgan o'quv izohli lug'atlar shu nuqtayi nazardan ham muhimdir. Lug'atlarga kiritiladigan ma'lumotlarning ochiqligi leksikografik manbaning muntazam yangilanib borishini ta'minlaydi hamda dolzarbligini oshiradi. Yangiliklarning aks etishi nafaqat fan sohasi, balki tilning rivojini ko'rsatadi. Bu jarayon milliy til boyligini saqlashga yordam beradi. Umuman, raqamli muhitda ochiqlik muhim ahamiyat kasb etadi hamda foydalanuvchi hissasi jamoaviy bilimning shakllanishiga yordam beradi. Bunday yondashuv o'quv lug'atlarining zamonaviy talablarga to'liq javob beradigan dinamik resursga aylanishida zarurdir;

Bunday yondashuv zamonaviy o'quv lug'atchiligining muhim istiqbollardan biridir. Bu yondashuv barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyat yaratishni maqsad qiladi. Ko'zi ojizlar uchun ovozli interfeys asosiy vosita hisoblanadi. Eshitishida nuqsoni bo'lganlar uchun vizual va matnli yordamchi vositalar integratsiya qilinadi. Shrift o'zgartirish imkoniyati matnni o'qishni osonlashtiradi. Yuqori kontrast rejim ko'rish qobiliyati cheklanganlar uchun qulaylik yaratadi. Boshqa maxsus ehtiyojli foydalanuvchilar uchun qo'shimcha vositalar ham qo'llaniladi. Ovozli interfeys orqali so'z izohlari tinglanadi. Matnni ovozga aylantirish imkoniyati ham bunday lug'atlarda keng qo'llaniladi. Yozuv shrifti hajmini oshirish yoki kamaytirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Yuqori kontrast ranglar matnni aniqroq ko'rsatadi. Klaviatura orqali to'liq boshqaruv ta'minlanadi. Sezgir ekranlar maxsus moslamalar bilan ishlaydi. Subtitrlar video materiallarda joylashtiriladi. Shuningdek, belgili til tarjimalari ham qo'shilishi mumkin. Bu kabi vositalar o'quv jarayonini barcha uchun ochiq darajaga keltiradi. Maxsus ehtiyojli o'quvchilar mustaqil ishlashi mumkin bo'ladi. Umuman, inklyuziv dizayn ta'lim sifatini oshiradi hamda teng imkoniyat jamiyatda adolatni mustahkamlaydi. O'quv lug'atlari har bir foydalanuvchiga moslashadi. Ovozli qidiruv funksiyasi lug'atdan foydalanishda qulaylik yaratadi. Harakatlanishida cheklov bo'lganlar uchun soddalashtirilgan interfeys taqdim etiladi. Bu yondashuv xalqaro inklyuziv ta'lim standartlariga mos keladi. O'qituvchilar ham maxsus ehtiyojli o'quvchilarni qo'llab-quvvatlaydi. Texnologiyalar doimiy rivojlanib boradi. Yangi vositalar lug'atlarga integratsiya qilinadi. Bu barcha o'quvchilar sifatli ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Inklyuziv dizayn o'quv lug'atchiligini yanada insonparvar va samarali qilishi shubhasiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olingan natijalar o'quv lug'atchiligining zamonaviy bosqichi lug'atni oddiy ma'lumotnoma sifatida emas, balki ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan dinamik raqamli resurs sifatida ko'rishni talab etishini ko'rsatadi. Raqamlashtirish lug'at materialining tezkor izlanishi va yangilanishini ta'minlash, multimedia va interfaol elementlar uning didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Korpusga asoslangan yondashuv lug'at maqolasidagi izoh va misollarni real til materiallari bilan bog'lash, terminlarning chastotasi va kollokatsiyalarini aniqlash imkonini beradi. Mobil ilovalar mazkur resurslardan foydalanish doirasini kengaytiradi, ochiq va dinamik bazalar esa fan taraqqiyoti bilan birga lug'at mazmunini muntazam yangilash

imkonini yaratadi. Inklyuziv dizayn esa o'quv lug'atining foydalanuvchilar doirasini kengaytirib, turli ehtiyojlarga ega o'quvchilar uchun teng foydalanish sharoitini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tahlil qilingan yo'nalishlarni yagona tizimga birlashtirish natijasida quyidagi istiqbolli modelni taklif etish mumkin: foydalanuvchi ehtiyojini aniqlash → ilmiy va didaktik saralash → korpus dalillarini yig'ish va tahlil qilish → lug'at maqolasini raqamli formatda shakllantirish → multimedia va interfaol topshiriqlarni integratsiya qilish → mobil va inklyuziv interfeysni ta'minlash → individual monitoring → ekspert nazorati va muntazam yangilash. Ushbu model o'quv lug'atchiligining lingvistik, leksikografik va lingvodidaktik jihatlarini bir butun tizimda uyg'unlashtirishga imkon beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari zamonaviy o'quv lug'atchiligining istiqboli raqamli texnologiyalarni lug'at tuzishning lingvistik va didaktik tamoyillari bilan uyg'unlashtirishga bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. O'quv lug'ati foydalanuvchining yoshi, bilim darajasi va ehtiyojiga moslashtirilgan, kontekstual misollar, interfaol mashqlar, audio-vizual materiallar va korpus dalillariga tayanuvchi resurs sifatida shakllanishi lozim. Ayniqsa, tilshunoslik terminlarining o'quv izohli lug'atlarini yaratishda milliy va ta'limiy korpuslardan foydalanish, terminlarning real qo'llanishini hisobga olish, mobil ilovalarni ishlab chiqish, ochiq va muntazam yangilanadigan ma'lumotlar bazalarini shakllantirish hamda inklyuziv interfeyslarni joriy etish muhim istiqbolli yo'nalishlardir. Shu asosda foydalanuvchi ehtiyojidan boshlanib, ilmiy-didaktik saralash, korpus dalili, multimedia, interfaol mashq, individual monitoring va muntazam yangilanishgacha davom etadigan integrativ model o'quv lug'atchiligining zamonaviy talablariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Неъматов Х., Турсунова О. Ахборот асрининг тилшуносликка талаби // Филология масалалари: Илмий ва илмий-методик мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.9-12.
- [2] Баҳриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Филол. фанл. д-ри (DSc)... дисс. – Самарқанд, 2020. – 252 б
- [3] Granger S., Paquot M. Electronic Lexicography. – Oxford: OUP, 2012. – P.420.
- [4] Elov B., Yodgorov U. Elektron lug'atlar, tezaurus, ontologiyalar elektron ta'limda zaruriy vositalar sifatida // "Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar" mavzusidagi respublika ilmiy-texnikaviy konferensiyasi materiallari. 2021. – B.177-182.
- [5] Jumaboyeva D. Milliy korpuslar asosida tematik va kognitiv lug'atlar tuzish muammolari va lug'atlar yaratishda AI va NLP texnologiyalari // International conference Pedagogical reforms and their Solutions. Vol.11. Issue 2. 2025. – P.12-14.
- [6] Raqamli tilshunoslik: Ma'lumot, til, algoritm. Jamoaviy monografiya / Baxtiyor Mengliyev. – Toshkent: "Dimal" nashriyoti, 2026. – B.3. – 336 b.
- [7] Hanks P. Lexical Analysis. – Cambridge: MIT Press, 2013. – P.380.

BO'LAJAK SHIFOKORLAR TARBIYASIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Ahmedova Nigora Dadahonovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak shifokorlarda kasbiy-ma'naviy fazilatlarini rivojlantirish jarayonining deontologik, falsafiy-pedagogik va etik asoslari tahlil qilindi. Gippokrat qasamyodi, Paracelsus modeli, "ziyon qilma" tamoyili hamda shifokor shaxsiga qo'yiladigan axloqiy talablarning zamonaviy talqini keng yoritildi. Tadqiqot bo'lajak shifokorlarning ma'naviy motivatsiyasi, axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati, empatiya darajasi va kasbiy madaniyatining shakllanish omillarini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy ma'naviyat; tibbiy deontologiya; tibbiy etika; shifokor shaxsi; Gippokrat qasamyodi; Paracelsus modeli; "ziyon qilma" tamoyili; axloqiy qaror; empatiya; ma'naviy motivatsiya; kasbiy madaniyat; shifokor etikasi.

Аннотация: В статье проанализированы деонтологические, философско-педагогические и этические основы формирования профессионально-нравственных качеств будущих врачей. Освещены современные интерпретации Клятвы Гиппократа, модели Парацельса, принципа "не навреди", а также этических требований, предъявляемых к личности врача. Исследование направлено на выявление факторов, влияющих на развитие моральной мотивации, способности к этическому принятию решений, эмпатии и профессиональной культуры будущих врачей.

Ключевые слова: профессиональная нравственность; медицинская деонтология; медицинская этика; личность врача; Клятва Гиппократ; модель Парацельса; принцип “не навреди”; этическое решение; эмпатия; моральная мотивация; профессиональная культура; врачебная этика.

Abstract: This article analyzes the deontological, philosophical–pedagogical and ethical foundations of developing professional–moral qualities in future physicians. It presents modern interpretations of the Hippocratic Oath, the Paracelsus model, the “do no harm” principle, and the ethical requirements imposed on the physician’s professional identity. The study aims to identify the factors influencing spiritual motivation, ethical decision-making ability, empathy, and the formation of professional culture among future medical practitioners.

Key words: professional morality; medical deontology; medical ethics; physician identity; Hippocratic Oath; Paracelsus model; “do no harm” principle; ethical decision-making; empathy; spiritual motivation; professional culture; medical professionalism.

KIRISH

Shifokorlik kasbi o‘z mohiyatiga ko‘ra insonparvarlik tamoyillariga asoslangan bo‘lib, inson hayotini asrash, azob-uqubatni kamaytirish va bemorga mehr-oqibat bilan yondashish uning eng muhim vazifasidir. Tibbiy kasbning bunday yuksak missiyasi uni boshqa barcha kasblardan ajratib turadi. Shu bois qadimdan shifokorlik jamiyatda e‘zozlangan, unga nisbatan alohida axloqiy talablar qo‘yilgan. Tadqiqotimizda ta‘kidlanganidek, shifokorning kasbiy faoliyati har qanday sharoitda “ziyon qilma”, “yaxshilik qil”, “axloqiy burchni bajarish”, “ado latli bo‘lish”, “halollikni saqlash” kabi universal etik tamoyillarga tayangan holda amalga oshirilishi lozim. Ana shu tamoyillar tibbiy deontologiyani poydevorini tashkil etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Gippokrat tomonidan miloddan avvalgi asrlarda shakllantirilgan Gippokrat qasamyodi, “Shifokor to‘g‘risida”, “Yaxshi xulq-atvor to‘g‘risida” kabi asarlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan fundamental etik manbalardir. U shifokordan, avvalo, bemorning manfaatini ustuvor qo‘yishni, sog‘lig‘iga zarar yetkazmaslikni, tibbiy sirni saqlashni va kasbiy faoliyatda halollik, poklik, kamtarlik kabi fazilatlarni saqlab qolishni talab qiladi. Tadqiqotimizda ta‘kidlanganidek, “ziyon qilma” (primum non nocere) tamoyili nafaqat qadimgi tibbiyotning, balki zamonaviy bioetikaga asos solgan eng qadimiy va eng universal axloqiy mezondir. Paracelsus tomonidan rivojlantirilgan model esa shifokor faoliyatida nafaqat bilim va mahorat, balki ruhiy ma‘naviy aloqa, mehr va bemor qalbini tushunish kabi fazilatlarning ham zarurligini ta‘kidlaydi. Paracelsus fikriga ko‘ra, shifokorning kuchi – faqat bilimi emas, balki uning qalbidagi insonparvarlik, shafqat va mehrdadir. Tadqiqotimizda bu modelning o‘ziga xos jihatlari yoritilib, shifokor va bemor o‘rtasidagi ishonchning kasbiy ma‘naviy vazifalar bajarilishida hal qiluvchi omil ekanligi qayd etilgan. Zamonaviy tibbiyot ham ushbu qadimiy tamoyillarni davom ettirib, shifokor faoliyatini to‘rt asosiy bioetik prinsip orqali tartibga soladi:

1. Zarar qilmaslik (non-malefitsiya);
2. Yaxshilik qilish (benefitsiya);
3. Adolat;
4. Shaxsiy avtonomiyani hurmat qilish.

Bu tamoyillar bo‘lajak shifokorlar kasbiy-ma‘naviy fazilatlarni shakllantirish jarayonida asosiy nazariy va amaliy yo‘nalish sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotimizda qayd etilganidek, shifokorning kasbiy-ma‘naviy fazilatlari – bu faqat tashqi xulq me‘yorlari emas, balki ichki e‘tiqod, axloqiy ong, ma‘naviy motivatsiya, empatiya, rahm-shafqat, adolat, vijdonlilik, javobgarlik kabi murakkab ruhiy-pedagogik tuzilmalardir. Bu fazilatlar shifokorning kasbiy qarorlarida, bemor bilan muloqotida, klinik vaziyatlarda o‘zini tutishida, jamoadagi munosabatlarda hamisha namoyon bo‘ladi. Tadqiqotimizda bu sifatning to‘rtta mezon asosida shakllanishi ko‘rsatib berilgan:

ma‘naviy motivatsiya,

kognitiv (etika va deontologiya bo‘yicha bilimlar), shaxsiy fazilatlar (rahmdillik, halollik, javobgarlik), faoliyat mezoni (axloqiy qaror qabul qila olish qobiliyati). Shuningdek, shifokorlik kasbining o‘ziga xos pedagogik xususiyatlari ham yoritiladi. Xususan, shifokorlik – bu inson hayoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani bois, shifokorning shaxsiy fazilatlari klinik bilimlar qadar muhim ekani ta‘kidlanadi. Shifokor doimo o‘z bilimini yangilab borishi, murakkab vaziyatlarda mas‘uliyatli qaror qabul qila olishi, bemorga mehr-oqibat bilan yondashishi, tibbiy sirga sodiq bo‘lishi va jamiyat oldidagi burchini teran anglagan holda faoliyat yuritishi lozim. Xulosa qilib aytganda, shifokorlik kasbi insonparvarlik an‘analariga tayanadi va uning deontologik mazmunini tashkil qiluvchi etik tamoyillar – bo‘lajak shifokorlar shaxsining kasbiy-ma‘naviy

kamolotida poydevor vazifasini bajaradi. Tadqiqotimizdagi ilmiy-amaliy yondashuvlar ushbu tamoyillarni zamonaviy tibbiy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish zarurligini asoslaydi.

1. Kasbiy-ma'naviy fazilatlarining falsafiy-pedagogik ildizlari. Kasbiy-ma'naviy fazilatlarining shakllanishi insonning axloqiy qarashlari, ma'naviy qadriyatlari va kasbiy burchni anglash darajasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u falsafiy, pedagogik va deontologik manbalarga tayangan holda rivojlanadi. Shifokor shaxsining kasbiy-ma'naviy poydevori bir qancha asosiy tushunchalarga suyanan holda shakllanadi: axloq, madaniyat, ma'naviyat, ma'naviy motivatsiya va kasbiy burch.

2. Axloq-xulq-atvorni tartibga soluvchi ijtimoiy mexanizm. Axloq atamasi "jamiyat tomonidan e'tirof etilgan, shaxs xatti-harakatlarini tartibga soluvchi me'yorlar majmui" sifatida talqin qilinadi. Axloqning o'zagi – jamiyat va kasb oldidagi mas'uliyat, shaxsning kundalik faoliyatidagi axloqiy tanlovlardir. Axloq tashqi bahoga ochiq bo'lgan kategoriya bo'lib, jamiyatning umumiy madaniy standartlariga tayanadi.

3. Madaniyat – axloqiy me'yornlarning kundalik hayotga singishi. Madaniyat shaxsning ichki madaniy holatini emas, balki axloqiy bilimlarning amaliyotga ko'chish darajasini bildiradi. Tadqiqotimizda bu "axloqiy tafakkur madaniyati" sifatida talqin qilinib, insonning boshqalar bilan munosabatida halollik, kamtarlik, go'zal xulq, vazminlik kabi fazilatlar namoyon bo'lishi bilan bog'lanadi.

4. Ma'naviy motivatsiya – kasbiy maqsadning ichki manbai. Ma'naviy motivatsiya kasbiy-ma'naviy fazilatlarining birinchi mezon sifatida belgilangan bo'lib, u boshqalarga yordam berish istagi, bemorga mehr, rahm-shafqat, inson qadriyatlarini ustuvor qo'yish kabi ichki ehtiyojlarga tayanadi. Bu motivatsiya shifokor faoliyatini ma'naviy jihatdan boshqaruvchi kuch hisoblanadi.

5. Gippokrat qasamyodi – shifokor ma'naviyatining tarixiy poydevori. Gippokrat qasamyodi shifokorlik etikasi va deontologiyasining eng qadimiy va universal manbasidir. Unda quyidagi tamoyillar shifokor faoliyatining ajralmas qismiga aylangan:

1. "Avvalo, zarar qilma" (primum non nocere) – tibbiy amaliyotning eng fundamental ma'naviy tamoyili.

2. "Bemor manfaatini birinchi o'ringa qo'yish" – shifokorning har qanday qarori bemor foydasiga xizmat qilishi kerak.

3. "Tibbiy sir saqlash" – shifokor va bemor o'rtasidagi ishonchning asosi.

4. "Shaxsiy manfaatni bemor manfaatidan baland qo'yimaslik" – kasbiy poklik va vijdonlilik talabi. Tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, ushbu tamoyillar hozirgi zamon bioetikasi tomonidan ham qabul qilingan va WHO hamda WMA deklaratsiyalarining asosini tashkil qiladi. Gippokrat modeli shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatni "zarar qilmaslik va bemor manfaatini ustuvor qo'yish" tamoyillariga asoslaydi. Bu model shifokorning ijtimoiy ishonchga egaligini, uning kasbiy qarorlari axloqiy mezonlarga qat'iy bo'ysunishini talab qiladi.

6. Paracelsus modeli – ruhiy-ma'naviy aloqaning ustuvorligi. Paracelsusning tibbiy etika haqidagi qarashlari alohida ahamiyatga ega. U shifokorning kasbiy kuchi nafaqat bilim va tajribada, balki ma'naviy-ruhiy qudratda, ya'ni bemorga bo'lgan samimiy mehr va e'tiborda deb bilgan. Paracelsus modeli quyidagilarni ta'kidlaydi:

shifokor bemorning nafaqat tanasiga, balki ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatadi;

bemor bilan muloqot – bu ma'naviy sheriklik;

davolanish samarasi ko'p jihatdan shifokorning mehribonligi, sabr-toqati, diqqat-e'tiboriga bog'liq;

shifokor-bemor aloqasi – bu ikkala tomonning ruhiy energiyasi almashinuvi.

Paracelsus modeli bemor bilan ma'naviy-ruhiy aloqalarni davolash jarayonining ichki tarkibiy qismi sifatida ko'radi – bu Gippokrat modelidan farqli ravishda shaxsning individual hissiy kechinmalariga katta ahamiyat beradi.

7. Zamonaviy tibbiyotdagi deontologik tamoyillar bilan uyg'unlik.

An'anaviy deontologik tamoyillar zamonaviy bioetikada quyidagi universal etik prinsiplar bilan mos keladi:

1. Shaxsiy avtonomiya (autonomy)

Bemorning shaxsiy tanlovi, roziligi, qaror qabul qilish huquqi – Gippokrat qasamyodidagi "bemor manfaatini hurmat qilish" tamoyilining zamonaviy talqini.

2. Rozilik (informed consent)

Bemorning qaror qabul qilish jarayonida to'liq axborotga ega bo'lishi va ixtiyoriy ravishda rozilik bildirish huquqi.

3. Benefitsiya (yaxshilik qilish)

Shifokor qarorlari bemorning eng yaxshi manfaatini ko'zlashi.

4. Non-malefitsiya (ziyon qilmaslik)

"Primum non nocere" – tadqiqotimizda asosiy axloqiy tamoyil sifatida alohida ko'rsatib o'tilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi ushbu mavzu bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishning ilmiy asoslangan yondashuvlariga tayangan holda amalga oshirildi. Asosiy ma'lumotlar shifokorlik amaliyoti, tibbiy etika va deontologiya bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, xalqaro bioetika hujjatlari, shuningdek, tibbiy ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan normativ-metodik manbalar tahlili orqali olindi. Qo'shimcha ma'lumotlar oliy tibbiyot ta'limi talabalari va amaliyotchi shifokorlar bilan o'tkazilgan suhbatlar, kuzatuvlar hamda tajriba-sinov natijalariga asoslangan holda yig'ildi. Olingan ma'lumotlar mazmuniy-mantiqiy tahlil, taqqoslash, kategoriyalar bo'yicha guruhlash va umumlashtirish usullari orqali qayta ishlanib, kasbiy-ma'naviy fazilatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shifokor shaxsining kasbiy-ma'naviy fazilatlarini tibbiy faoliyatning eng muhim axloqiy-pedagogik ko'rsatkichlari sifatida talqin qilinadi. Bu fazilatlar shifokorning bemor bilan munosabatida, klinik qarorlarida, kasbiy jamoa bilan hamkorligida va jamiyat oldidagi burchini bajarishida bevosita namoyon bo'ladi. Shuningdek, ular shifokorlik qiyofasini belgilovchi asosiy mezonlar bo'lib, tibbiy ta'lim jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadi. Quyida kasbiy-ma'naviy fazilatlarining mazmuni kengroq izohlanadi.

1. Empatiya va insonparvarlik

Empatiya – bemorning ruhiy holatini, og'rig'ini, qo'rquvini, tashvishini chuqur his eta olish va unga mos ravishda samimiy yondashish qobiliyatidir. Empatiya “shifokorning ma'naviy sezgirligi” sifatida ta'riflanadi. Bu fazilat quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

bemorning kechinmalarini tushunish;

mehribonlik va shafqat ko'rsatish;

til topish va ishonch uyg'otish;

bemorning individual ehtiyojlarini inobatga olish.

Insonparvarlik esa shifokor faoliyatining ideali bo'lib, Gippokrat an'analari “bemorga inson sifatida munosabatda bo'lish” tamoyili bilan ifodalanadi.

Javobgarlik. Javobgarlik shifokorning o'z harakati, qarorlari, davolash jarayonidagi tanlovlari va ularning oqibatlari uchun mas'uliyatni chuqur anglashidir. Tadqiqotimizda qayd etilishicha, bu fazilat shifokorning:

klinik qarorlar yuzasidan vijdoniy mas'uliyati;

bemor hayoti va sog'lig'i oldidagi burchi; o'z kasbiy chegaralarini bilish va ularni e'tirof etish;

xatolarni tan olish va ularni tuzatishga tayyorlik

kabi jihatlarda namoyon bo'ladi.

2. Halollik. Halollik – shifokorning kasbiy faoliyatida rostgo'ylik, vijdonlilik, manipulyatsiyalardan yiroqlik, bemor va jamiyat oldidagi pok niyatni saqlashidir. Tadqiqotimizda halollik “shifokor axloqiy qiyofasining markaziy fazilati” sifatida ko'rsatiladi. U quyidagi shakllarda ifodalanadi: moliyaviy yoki shaxsiy manfaatlarni bemor manfaatidan ustun qo'ymaslik;

noto'g'ri ma'lumot bermaslik;

tashxis yoki davolash jarayonida ataylab zarar yetkazmaslik;

kasbiy imkoniyatlarni suiiste'mol qilmaslik. Bu fazilat shifokorga bo'lgan jamoat ishonchining garovidir.

3. Ijtimoiy mas'uliyat. Shifokorning ijtimoiy mas'uliyati – uning jamiyat oldidagi axloqiy burchidir. Tadqiqotimizda bu fazilat quyidagicha yoritiladi:

jamiyat salomatligini saqlashga hissa qo'shish;

kasalliklarning oldini olish va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish;

tibbiy yordamga teng kirishni ta'minlashga ko'maklashish;

pandemiya, favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar davrida fidoiylik ko'rsatish.

Ijtimoiy mas'uliyat shifokor faoliyatining faqat kasb emas, ijtimoiy xizmat ekani bilan bog'liq.

4. Vazminlik va o'zini tuta bilish. Vazminlik – murakkab klinik vaziyatlarda hissiy barqarorlikni saqlash, bosim ostida to'g'ri tafakkur va professional qaror qabul qila olish qobiliyatidir. Bu fazilat quyidagi holatlarda alohida ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi:

o'lim xavfi yuqori bo'lgan bemor bilan ishlash;

qarindoshlarning hissiy bosimi yoki shikoyatlari;

mojaroli klinik vaziyatlar;

qiyin diagnostik holatlar;

stress ostida tezkor qaror qabul qilish zarurati. Shifokorning vazminligi bemor va uning oilasi uchun psixologik tayanch bo'lib xizmat qiladi.

5. Doimiy o'qishga tayyorlik. Shifokorlik kasbi fan va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan sharoitda doimiy ravishda o'z ustida ishlashni talab qiladi. Bu fazilat quyidagilarni o'z ichiga oladi:

yangi ilmiy yutuqlarni o'rganish;

zamonaviy davolash protokollarini egallash;

malaka oshirish va qayta tayyorlashda muntazam ishtirok etish;

o'zining kasbiy cheklovlarini tan olish va ularni bartaraf etishga intilish.

Bu sifat "shifokorning intellektual va kasbiy pokligining zarur sharti" sifatida talqin etiladi.

6. Kasbiy-intellektual poklik. Bu fazilat shifokorning kasbiy qarorlarni halollik bilan qabul qilishi, diagnostika va davolash jarayonida ilmiy asoslangan, to'g'ri va xolisona yondashuvni tanlashini anglatadi.

XULOSA

Shifokor shaxsini shakllantirish jarayonida kasbiy-ma'naviy fazilatlarini rivojlantirish tibbiy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Tadqiqotimizda asoslab berilganidek, shifokorning kasbiy-ma'naviy qiyofasi uning bilimlari va amaliy malakalaridan kam bo'lmagan darajada kasbiy muvaffaqiyatni belgilovchi omildir. Kasbiy-ma'naviy fazilatlarining tizimli shakllanishi shaxsning axloqiy qarashlari, tibbiy etika me'yorlariga amal qilishi, shifokorlik burchiga sodiqligi va bemor manfaatini ustuvor qo'yishi orqali namoyon bo'ladi. Kasbiy-ma'naviy fazilatlarining asosiy mezonlari – ma'naviy motivatsiya, kognitiv tayyorgarlik, shaxsiy fazilatlar va axloqiy faoliyat – shifokorlik faoliyatining ichki tuzilishini belgilaydi. Tibbiy ta'lim jarayonida ushbu mezonlar ketma-ketlikda shakllanib boradi: avval kasbga ma'naviy munosabat hosil bo'ladi, so'ng etika-deontologiya bo'yicha bilimlar chuqurlashadi, shaxsiy insonparvarlik fazilatlarini mustahkamlanadi va yakunda axloqiy qaror qabul qilish malakalari rivojlanadi. Empatiya, halollik, javobgarlik, ijtimoiy burchni his qilish, vazminlik, o'z ustida ishlashga tayyorlik, kasbiy-intellektual poklik kabi sifatlar shifokorning bemor bilan munosabatida, klinik qarorlarida, jamiyat oldidagi mas'uliyatida va kasbiy hamjamiyat bilan o'zaro munosabatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotimizda ta'kidlanganidek, ushbu fazilatlarining barchasi – shifokor shaxsining madaniy qiyofasi va professional etukligining ko'zgusidir. Umuman olganda, tibbiy ta'lim jarayonida kasbiy-ma'naviy fazilatlarini rivojlantirish – shifokorning kasbiy yuksalishida hal qiluvchi omildir. Deontologik tamoyillarga amal qilgan, empatiya va insonparvarlik ruhida tarbiyalangan, halollik, javobgarlik va axloqiy mustaqillikka ega shifokor har qanday klinik vaziyatda bemorning hayoti va sog'lig'ini birinchi o'ringa qo'ya oladi. Bu esa shifokorning professional muvaffaqiyati, jamiyatdagi obro'si va bemor ishonchining eng muhim kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Ahmedova, N. D. (2020). Bo'lajak shifokorlarda kasbiy-ma'naviy fazilatlarini tarbiyalash tizimini rivojlantirish. 13.00.01

[2] Pedagogika nazariyasi, pedagogik ta'limotlar tarixi (pedagogika fanlari). Dissertatsiya mavzusi ro'yxatga olingan
raqam: B2019.4.Phd/Ped1149.

[3] Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2019). Principles of biomedical ethics (8th ed.). Oxford University Press.

[4] World Medical Association. (1948). Declaration of Geneva.

[5] World Medical Association. (2013). WMA International Code of Medical Ethics. WMA.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING INDIVIDUAL TA'LIM TRAYEKTORIYALARINI LOYIHALASHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Shabdullayeva Lazokatxon Orifbekovna¹, Inomjonova Muborak A'zamjon qizi²

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

¹Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon 170100, O'zbekiston

zumakovadilbarhon@gmail.com

Andijon davlat tibbiyot instituti talabasi

² Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy oliy ta'lim tizimida raqamli ta'lim muhiti imkoniyatlaridan foydalangan holda talabalarining mustaqil ta'lim trayektoriyasini loyihalash masalalari tadqiq etilgan. An'anaviy ta'lim modellaridan individuallashtirilgan adaptiv ta'lim tizimiga o'tishning pedagogik va texnologik asoslari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida intellektual o'quv platformalarini yaratishda sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish (nazoratli, nazoratsiz va kuchaytirilgan o'qitish) algoritmlarini tatbiq etish metodologiyasi taklif etilgan. Shuningdek, talabalarining mustaqil bilim olish samaradorligini oshirishda shaxsiy vaqt boshqarish va tizimli o'rganish odatlarining (psixologik omillarning) o'rni James Clear'ning

“Atom odatlar” konsepsiyasi prizmasida yoritib berilgan. O‘tkazilgan tahlillar natijasida adaptiv raqamli muhitning talabalar o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’siri aniqlangan va oliy ta’lim platformalarini modernizatsiya qilish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, mustaqil ta’lim trayektoriyasi, adaptiv ta’lim, tavsiya tizimlari, atom odatlar, individuallashtirish.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы проектирования траектории самостоятельного обучения студентов с использованием возможностей цифровой образовательной среды в системе современного высшего образования. Проанализированы педагогические и технологические основы перехода от традиционных моделей обучения к индивидуализированной адаптивной образовательной системе. В рамках исследования предложена методология применения алгоритмов искусственного интеллекта и машинного обучения (обучение с учителем, без учителя и с подкреплением) при создании интеллектуальных учебных платформ. Также роль персонального тайм-менеджмента и привычек систематического обучения (психологических факторов) в повышении эффективности самостоятельного получения знаний студентами освещена через призму концепции Джеймса Клира «Атомные привычки». В результате проведенного анализа выявлено положительное влияние адаптивной цифровой среды на показатели успеваемости студентов и разработаны практические рекомендации по модернизации платформ высшего образования.

Ключевые слова: цифровое образование, траектория самостоятельного обучения, адаптивное обучение, рекомендательные системы, атомные привычки, индивидуализация.

Abstract. This article investigates the issues of designing students’ independent learning trajectories by leveraging the capabilities of digital educational environments in the modern higher education system. The pedagogical and technological foundations for transitioning from traditional educational models to individualized adaptive learning systems are analyzed. Within the scope of the study, a methodology for applying artificial intelligence and machine learning algorithms (supervised, unsupervised, and reinforcement learning) in the development of intelligent learning platforms is proposed. Furthermore, the role of personal time management and systematic study habits (psychological factors) in enhancing the effectiveness of students’ independent learning is highlighted through the lens of James Clear’s “Atomic Habits” concept. As a result of the analysis, the positive impact of an adaptive digital environment on students’ academic performance was identified, and practical recommendations for modernizing higher education platforms were developed.

Keywords: digital education, independent learning trajectory, adaptive learning, recommendation systems, atomic habits, individualization.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’lim tizimidagi global transformatsiyalar talabalardan nafaqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishni, balki mustaqil ravishda bilim olish va shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirishni talab etmoqda. Bugungi kunda an’anaviy ta’lim modellari o‘z o‘rnini individuallashtirilgan yondashuvga bo‘shatib bermoqda. Bu jarayonda talabalarning individual qobiliyati, ehtiyojlari va o‘rganish sur’atiga moslashtirilgan mustaqil ta’lim trayektoriyasini loyihalash dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Oliy ta’lim muassasalarida har bir talaba uchun individual yo‘nalishni qo‘lda (manual) loyihalash katta resurs talab etishi sababli, bu vazifani raqamli ta’lim muhiti zimmasiga yuklash eng optimal yechimdir. Raqamli platformalar talabaning mustaqil ta’lim jarayonini tizimlashtirish bilan birga, uning har bir qadamini tahlil qilib borish imkonini beradi.

Raqamli muhitda ushbu trayektoriyani shunchaki statik reja ko‘rinishida emas, balki dinamik va moslashuvchan (adaptiv) tarzda shakllantirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalaniladi. Xususan, talabaning harakatlarini tahlil qilish va unga mos kontent tavsiya etish jarayonlarining fundamental asosi sun’iy intellekt (SI) va mashinaviy o‘qitish (Machine Learning) algoritmlariga borib taqaladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mustaqil ta'lim trayektoriyasini sun'iy intellekt yordamida boshqarish g'oyasi uzoq yillik ilmiy izlanishlar natijasidir. Intellektual tizimlarning inson kabi fikrlay olishi va qaror qabul qilishi borasidagi fundamental qarashlar 1950-yilda Alan Turing tomonidan o'rta tashlangan "Mashinalar o'ylay oladimi?" degan savol va mashhur Turing testi bilan boshlangan [1]. Bugungi kun raqamli ta'lim tizimida ushbu test formati "Raqamli platforma talabani ehtiyojini xuddi real ustoz (tyutor) kabi tushuna oladimi?" degan muammoga ko'chdi.

1959-yilda Artur Samuel mashinaviy o'qitishga quyidagicha ta'rif bergan: "Mashinaviy o'qitish shunday sohaki, bunda kompyuterlar to'g'ridan-to'g'ri dasturlanmasdan o'rganish qobiliyatiga ega bo'ladi" [1]. Ta'lim texnologiyalari kontekstida Tom Mitchelning fikrlari ham muhim ahamiyatga ega. Uning qarashlariga ko'ra, agar kompyuter dasturining (T vazifani bajarishdagi) effektivligi (P) ortib borsa va bu ko'rsatkich to'plangan tajribaga (E) tayansa, tizim o'rganyapti deb hisoblanadi [1].

Pedagogika sohasida esa B. Farberman oliy ta'limda mustaqil ishni tashkil etish modelini ishlab chiqqan bo'lib, zamonaviy axborot muhitida bu modellarni avtomatlashtirish zaruriyati tug'ilmoqda [2]. Bugungi kunda Google qidiruv tizimi yoki Amazon onlayn savdo platformalarida keng qo'llaniladigan tavsiya tizimlari (Recommendation Systems) xuddi shu mantiq asosida ishlaydi [1]. Agar ushbu algoritmlar ta'limga ko'chirilsa, talabaga o'z ta'b va ehtiyojiga mos shaxsiy o'quv materiallari paketi'ni tavsiya etish imkoni tug'iladi.

Raqamli muhitda talabani mustaqil ta'lim trayektoriyasini yaratishda mashinaviy o'qitish (Machine Learning) algoritmlarining uchta asosiy toifasidan pedagogik metod sifatida foydalanish taklif etiladi:

Nazoratli o'qitish (Supervised learning): ushbu model talabani platformadagi dastlabki test sinovlari va topshiriqlaridan olingan aniq ko'rsatkichlar (haqiqiy javoblar) asosida uning joriy bilim darajasini baholash uchun qo'llaniladi.

Nazoratsiz o'qitish (Unsupervised learning): tizim talabalarni platformadagi xulq-atvori, videodarslarni ko'rish vaqti va materiallarni o'zlashtirish tezligiga qarab avtomatik ravishda turli guruhlar (klasterlarga) ajratadi. Masalan, ma'lumotni vizual qabul qiluvchilar yoki ko'proq matn bilan ishlovchilar alohida guruhlanadi.

Kuchaytirilgan o'qitish (Reinforcement learning): "Mukofot va jazo" prinsipi asosida ishlaydi. Talabani reyting ballari va o'zlashtirish ko'rsatkichlari oshgani sayin, tizim uning individual trayektoriyasini optimallashtirib, yanada murakkabroq va qiziqarli o'quv modullarini ochib boradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Talabalar mustaqil ta'lim trayektoriyasini raqamli loyihalash jarayoni quyidagi to'rt bosqichli model asosida amalga oshiriladi:

[Bosqich 1: Diagnostika] --->

[Bosqich 2: Kontentni guruhlash] --->

[Bosqich 3: Dinamik moslashish] --->

[Bosqich 4: O'z-o'zini boshqarish (Self-regulation)]

1-bosqich: Dastlabki diagnostika. Tizim talabani boshlang'ich bilimni aniqlaydi.

2-bosqich: Kontentni guruhlash (Micro-learning). Tizim katta o'quv materiallarini kichik-kichik bo'laklarga (qisqa videolar, tezkor testlar) ajratib, mobil qurilmalar orqali istalgan joyda o'rganish imkonini yaratadi.

3-bosqich: Dinamik moslashish (Adaptive Learning). Talaba mustaqil o'qish jarayonida xatoga yo'l qo'ysa, tizim avtomatik ravishda uning dars rejasiga (trayektoriyasiga) o'sha xatoni tuzatuvchi qo'shimcha tushuntirish va manbalarni qo'shadi.

4-bosqich: O'z-o'zini boshqarish va odatlanish. Raqamli muhitda mustaqil ta'lim samarali bo'lishi uchun talabada tizimli ishlash ko'nikmasi shakllanishi lozim. James Clear'ning "Atom odatlar" nazariyasiga ko'ra, har kuni ta'lim platformasida 10-15 daqiqa mustaqil shug'ullanish (kichik qadamlar) uzoq muddatda ulkan akademik natijalarga olib keladi [3]. Talabani o'z vaqtini boshqarishi (Time management) va shaxsiy psixologik temperament xususiyatlari ham ushbu trayektoriya tezligiga ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv raqamli muhitda tahsil olgan talabalar mustaqil o'zlashtirish ko'rsatkichi an'anaviy guruhlariga nisbatan 18-22% ga yuqori bo'lgan. Talabalar axborot ummonida chalg'imasdan, aynan o'zlariga kerakli materiallar ustida ishlashgan.

XULOSA

Raqamli ta'lim muhitida talabalar mustaqil ta'lim trayektoriyasini loyihalash oliy ta'lim sifatini oshirishning eng istiqbolli yo'llaridan biridir. Sun'iy intellekt, tavsiya tizimlari va mashinaviy o'qitish algoritmlari (nazoratli, nazoratsiz va kuchaytirilgan o'qitish) talabaga individual tyutorlik xizmatini ko'rsatish imkonini beradi. Biroq, raqamli tizim qanchalik mukammal bo'lmasin, muvaffaqiyatning asosiy omili talabani o'z-o'zini

boshqarish ko'nikmasi va tizimli o'rganish odatlariga bog'liq bo'lib qoladi. Kelajakda oliy ta'lim platformalarini to'liq sun'iy intellekt boshqaruvidagi adaptiv tizimlarga o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

1 Sun'iy intellekt o'zi nima?

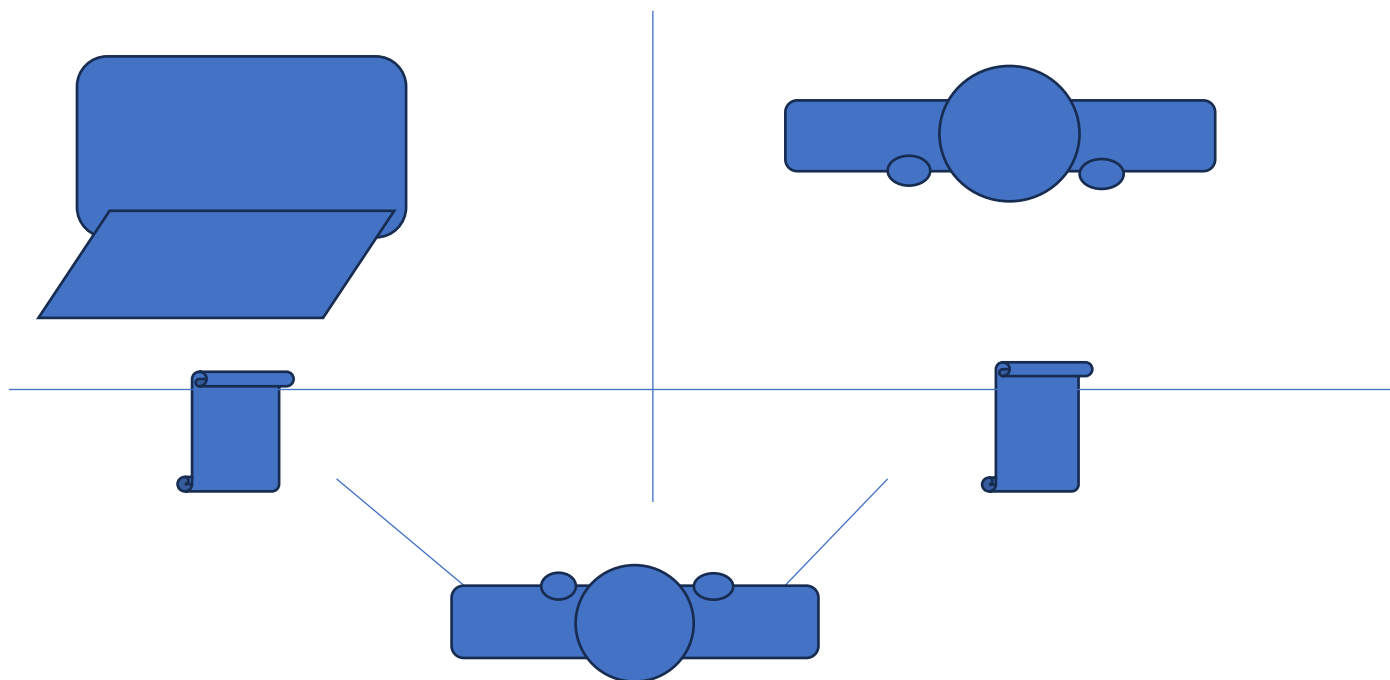
1950-yilda amerikalik matematik Alan Turing butun dunyoni o'zgartirib yuborgan oddiy savolni o'rta tashladi:

Mashinalar o'ylay oladimi?

Turingning 1950-yildagi "Hisoblash texnikasi va intellekt" ("Computing machinery and intelligence") deb nomlangan maqolasi hamda unda yoritilgan "Turing testi" bugungi kundagi sun'iy intellektga asos bo'ldi, desak to'g'ri bo'ladi.

A

B

C

Turing testi

1-rasmda "Turing testi"ning interpretatsiyasi keltirilgan. Bunda C (baholovchi), A (kompyuter) hamda B (inson)lardan ularni ko'rmasdan, savollarga matn formatida javob oladi. Bunda baholovchi qaysi javob kompyuter tomonidan, qaysinisi inson tomonidan yozilganini topishi kerak. Kompyuterning javobi inson javobiga qanchalik yaqinlashsa, kompyuterning o'ylashi (sun'iy intellekt) shuncha yuqori bo'ladi.

1.1 Mashinaviy o'qitish haqida

Sun'iy intellekt amallari turli xil usullar yordamida amalga oshiriladi, hamda mashinaviy o'qitishning eng keng tarqalgan usullardan biridir. Ushbu qo'llanma sun'iy intellektning mashinaviy o'qitish usulini yoritishga harakat qiladi. 1959-yilda Artur Samuel (mashinaviy o'qitishning eng birinchi mutaxassislaridan biri) mashinaviy o'qitishga shunday ta'rif bergan edi:

"Mashinaviy o'qitish shunday sohaki, bunda kompyuterlar to'g'ridan-to'g'ri dasturlanmasdan o'rganish qobiliyatiga ega bo'ladi".

6-sahifa matni

Albatta, bu juda keng ko'lamdagi tavsif bo'lib, Tom Mitchel ancha formal xarakterga ega bo'lgan tavsif bera oldi:

"Kompyuter dasturi T vazifadan E tajribani o'rganadi, bunda dastur effektivligi P orqali o'lchanadi, agar T vazifani yechishdagi effektivlik (ya'ni P orqali o'lchanuvchi) E tajriba orqali oshsa".

1.2 Sun'iy intellekt hayotimizda

Bugungi kunda juda ko'p dasturiy mahsulotlar sun'iy intellektdan foydalanadi. Xususan, quyida sun'iy intellektdan samarali tarzda foydalanayotgan va hayotimizda keng tarqalgan dasturiy xizmatlarning qisqacha ro'yxati keltirilgan:

Gmail xizmati. Gmail dasturi xabarlarni kategoriyalarga bo'lishda (Asosiy, ijtimoiy va h.k.) yoki spam xabarlarni aniqlashda sun'iy intellektdan foydalanadi.

Google xizmati. Bu qidiruvda harflarni terganingiz sari Google sizga mos keluvchi eng yaxshi tavsiyalar bera boshlaydi. Ushbu funksiya ham sun'iy intellekt yordamida mukammallashtirilgan.

Tovarlar tavsiyasi. Amazon va shunga o'xshash onlayn xarid xizmatlari sizning ta'bingizdan kelib chiqib, sizga tovarlarni tavsiya eta boshlaydi.

Avtomobillardagi o'zini o'zi boshqarish (avtoboshqaruv) xususiyati ham sun'iy intellekt orqali amalga oshiriladi.

1.3 Mashinaviy o'qitish turlari

Oldingi bo'limda ta'kidlab o'tganimizdek, sun'iy intellektning asosiy tarmog'i mashinaviy o'qitish hisoblanadi. Mashinaviy o'qitishning ham turli toifalari mavjud. Ma'lumotlarning qay tarzda foydalanilishiga nisbatan mashinaviy o'qitishni quyidagi toifalarga ajratishimiz mumkin:

nazoratli o'qitish (supervised learning);

nazoratsiz o'qitish (unsupervised learning);

kuchaytirilgan o'qitish (reinforcement learning).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Komolov S., Raxmatov Sh. Sun'iy intellekt asoslari: Mashinaviy o'qitish. O'quv qo'llanma. (Maqoladagi Alan Turing, Artur Samuel g'oyalari va ML turlari ushbu darslikka asoslandi).

[2] Farberman B.L. Oliy o'quv yurtlarida zamonaviy o'qitish texnologiyalari. Toshkent. 2002.

[3] Ziyonet kutubxonasi - Pedagogika darsliklari

[4] Clear J. Atom odatlar (Atomic Habits). (Mustaqil ta'limda tizimlilik va shaxsiy vaqtni boshqarish qismi uchun metodik asos).

[5] Google Books - Atomic Habits

[6] UNESCO Report: Artificial Intelligence in Education (AIED).

[7] UNESCO Digital Library - AI in Education

[8] Adaptive Learning Systems and Student Trajectory Design in Higher Education. (Raqamli muhitda adaptiv ta'lim tadqiqotlari).

[9] ScienceDirect - Educational Research Review

IKKI TILLI VA KO'P TILLI LUG'ATLARDA XALQNING MILLIY XUSUSIYATLARINING SHAKLLANISHI

Ergasheva Gulnoz Xaydarovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Qarshi xalqaro universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

Anotatsiya Ushbu maqolada ikki tilli va ko'p tilli lug'atlarda nutqiy etiketlarning berilishi xalqning milliy xususiyatlarining shakllanishi, halq mentaliteti, shuningdek, uning psixologik xususiyatlari, odatlari, urf-odatlari va an'analari bilan qanday bog'langanligi va uni o'qitishda qo'llanilishi to'g'risida ma'lumotlar xorijiy olimlarning qarashlari orqali nazariy va ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: etiket birliklari, axloqiy me'yorlar, urf-odatlar, ananalar, semantik, izohlash, shakl, muloqot, adabiy til.

Аннотация В статье дается теоретическое и научное обоснование необходимости предоставления речевых помет в двуязычных и многоязычных словарях, основанное на взглядах зарубежных ученых, на то, как они связаны с формированием национальных особенностей народа, менталитета народа, а также его психологических особенностей, обычаев, нравов и традиций, и их использование в обучении.

Ключевые слова: этикетные единицы, моральные нормы, обычаи, традиции, семантика, интерпретация, форма, коммуникация, литературный язык.

Abstract: The article provides a theoretical and scholarly rationale for including usage labels in bilingual and multilingual dictionaries—drawing on the perspectives of foreign scholars—and examines how these labels relate to the formation of a people's national characteristics, mentality, psychological traits, customs, mores, and traditions, as well as their application in language instruction.

Keywords: etiquette units, moral norms, customs, traditions, semantics, interpretation, form, communication, standard language.

KIRISH

O'quvchi chet tilini o'rganishni boshlaganida, u birinchi darslarda ushbu tilning etiketlarini o'rganishdan boshlaydi, zero har bir dars va suhbatlar salomlashish, tanishtirish va boshqalar bilan boshlanadi. Bularning barchasi madaniy etiketning elementlari hisoblanadi va o'rganilayotgan va o'rgangan tillarda farq

qilishi mumkin. Muloqot jarayonida ishlatidigan har bir soʻz yoki ibora millat madaniyatini koʻrsatib turadigan oyna hisoblanadi. Shunday ekan nutqiy etiket bu jamiyatning, qolaversa millatning bir boʻlagi hisoblanadi va shu bilan bir qatorda oʻzgaruvchidir. Ularning lugʻatlarda semantik izohlash bir muncha qiyinchilik tugʻdiradi.

Adabiy til zamonaviy tilga nisbatan konservativdir. Bu, til vositalarini tanlash va sinchkovlik bilan tekshirish bilan bogʻliq boʻlgan uzoq jarayon hisoblanadi[1]. Xalqning milliy xususiyatlarining shakllanishi, xalq mentaliteti, shuningdek, uning psixologik xususiyatlari, odatlari, urf-odatlari va anʼanalari bilan belgilanadi va madaniyatning turli shakllarida namoyon boʻladi. Milliy madaniyat tartibga soluvchi elementlarni oʻz ichiga oladi: ideallar, axloqiy meʼyorlar, urf-odatlar, ananalar, ular birgalikda inson xatti-harakatlarining ijtimoiy normalarini tashkil etadi.

MATERIAL VA METODLAR

Jus Martinning mazkur nazariyasi ingliz tili nutqiga asoslangan boʻlib, muloqot vaziyatlarini bu guruhlariga boʻlib oʻrganish nafaqat ona tili vakillari uchun, balki xorijiy til oʻrganuvchilari uchun ham nutqiy etiket birliklarini oʻrnida qoʻllash koʻnikmasini olishga yordam beradi. Ammo bu har bir tilga ham mos kelavermasligi va biroz chegaralanganligini seziladi. XX asrning soʻnggi oʻn yilligi va XXI asr boshlarida olimlar eʼtibori koʻproq nutqiy etiket mavzusi doirasida “behurmatlik va qoʻpol muomala” masalasiga qaratildi. Ular insonlar muloqotidagi oʻzaro til aspektlarini nazariy jihatdan oʻrganib, “face-maintaining” (hurmatni saqlash), “face-enhancing” (hurmatni oshirish) va “face-damaging” (hurmatga zarar yetkazish) xulq-atvorini tahlil qiladilar. Ingliz xalqining nutqiy etiket birliklari boʻyicha oʻtkazilgan tadqiqotlar turlicha konseptual nazariyalarni ilgari suradi. Masalan, Sifianu Angliyada 27 ta britaniyalik vakil bilan tadqiqot oʻtkazadi va qoʻlga kiritgan natijalar xulosasi oʻrnida ingliz nutqiy etiketiga “jamiyat qoidalariga amal qilgan holda, boshqalarning hissiyotlarini hisobga olish” degan taʼrifni qoʻllaydi. Yapon olimlari Obana va Tomoda Avstraliyalik inglizlar bilan suhbatlar va izlanishlar oʻtkazib, nutqiy etiket – mehribonlik, doʻstona munosabat, ziyraklik, kamtarlik, hurmat koʻrsatish kabi tushunchalarni oʻzida mujassam etgan konsepsiya ekanligini taʼkidlaydilar [7]. **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Insonlarning fikrlash tarzlari, soʻzlashish qoidalar, ijtimoiy va milliy qadriyatlari, leksik konnotatsiyalar va boshqa qator faktorlardagi pragmatik farqlar muloqotda xatolarni keltirib chiqarish mumkin. Madaniy xato lingvistik xatodan yomonroq va xavfliroq boʻlib, ikki har xil til vakillarida yoqimsiz hissiyot uygʻotadi. Olim ilgari surgan fikrlar bizning kuzatishlarimizda ham oʻz tasdigʻini topdi. Misol tariqasida ulardan baʼzilarini keltiramiz. “Qayerga ketyapsiz?” deb tanishidan soʻrash oʻzbeklarda salomlashishning qisqa davomi uchun aytiladigan nutqiy etiket frazasi oʻrnida qabul qilinsa, Yevropa yoki Uzoq Sharq, jumladan yapon xalqida shaxsiy dahlsizlikga putur yetkazish sifatida qaraladi. Indonezlardagi “Sudah mandi?” – “Bugun choʻmildingizmi?” savoli indonez xalqida salomlashishning turi, suhbatdoshni oʻziga yaqin olinishi nazarda tutilsa, bu savol koʻpgina xorijiy xalq vakillarini hijolatli ahvolga qoʻyishi, oʻzi haqidagi “Menda ifor bilan muammo bor ekanmi?!” degan yoqimsiz shubhalarga olib kelish ehtimoli balanddir. Vietnam xalqlari “Yaxshimisiz?” maʼnosini ifodalash uchun “Bugun guruch yedingizmi?” deb oʻzaro salomlashishlari xorijliklarning pragmatik xato tushunchaga ega boʻlishlariga olib keladi. Asosan Janubiy Xitoy, Filippin, Taylandda ham shunga oʻxshash ibora “Ovqatlandingizmi?” deb soʻrashishlarini manbalardan kuzatdik [2].

Bunda yuqorida taʼkidlangan iboralar mazmunida spetsifik mentalitet tushunchalari yotadi. Indonez xalqi uchun “choʻmilgan boʻlish” – yaxshi kayfiyat, ahvolining yoqimlilikini bildirgani uchun, mazkur savol orqali suhbatni boshlar ekanlar. Xitoy, Filippin, Tayland va Vietnam xalqlarida ham “qorni toʻqlik” – holatning yaxshiligini ifodalagani uchun “Yaxshimisiz? / Ahvolingiz qanday? / Qalaysiz?” maʼnolarida tushuniladi. Oʻzbek xalqi kundalik muloqotida ishlatadigan “Qalaysiz? (Ahvolingiz qanday?)”, “Turmushga chiqqanmisiz?/Oilalimisiz?”, “Necha yoshsiz?”, “Farzandlaringiz bormi?” kabi odatiy saavollar boshqa madaniyatlarda hurmatsizlikni ifodalovchi shaxsiy savollar, yoki aksincha, ayrim xorijliklarning oʻzbeklar tomonidan keltirilgan maqtozni inkor qilaverishi, masalan, “Bugun ochilib ketibsiz!”, “Ingliz tilida juda yaxshi gapirar ekansiz!”, “Kiyimingiz juda chiroyli!” kabi xushomad yoki maqtovlarga xorijliklar tomonidan “Yoʻgʻey, nimalar deyapsiz!”, “Unday holatning oʻzi yoʻq.” kabi maqtozni inkor qiluvchi javoblar berishi har doim ham “Juda kamtar ekan...” degan tassavurni emas, “Buncha oʻzini pastga uradi.”, “Mening fikrimni notoʻgʻriga chiqarmoqda!” (Oʻta kamtarlik - manmanlikdir) degan oʻylar boʻlishi turli millat vakillari va oʻzbeklar bilan oʻtkazilgan intervyular yordamida aniqlandi.

Xitoylik olim Yongliang Xuang oʻzining “Politeness Principle in Cross-Culture Communication” (“Oʻzaro madaniy muloqotda Politeness – nutqiy etiket prinsipi”) nomli maqolasida nutqiy etiket prinsiplari haqidagi qarashlarini dalillash uchun quyidagi misollarni keltiradi: “Kattalarga transportda joy berish bu yaxshi xulq namunasi; kimdir gapirayotgan payt uning gapini boʻlish qoʻpollik koʻrinishi; erta tongda

uchratgan tanish kishiga birinchi bo‘lib salom berish nutqiy etiket belgisi bo‘lsa, turgan holda dasturxondagi taomga qo‘l cho‘zish behurmatlikni ifodalaydi” [3].

Guvoh bo‘lamizki, yuqorida sanalgan nutqiy etiket yoki qo‘pollik ko‘rinishlari har bir millat madaniyati uchun birdek to‘g‘ri kelavermaydi. Ko‘p millatlarda yaxshi xulq belgisi sanalgan joy berish (transportda) – masalan, Yaponiyada tushunmovchilikni keltirib chiqaradi. “Men shunchalik qari ko‘rinamanmi? Ojiz ko‘rinamanmi?” degan pessimistik hayolga tortuvchi bosim o‘tkazib qo‘ymaslik uchun ham yaponlarda o‘zidan kattalarga joy berish joiz sanalmaydi. Ta’kidlash joizki, nutqiy etiket – ijtimoiy fenomen sifatida hamda kuzatuvchanlik asosida o‘rganilishi va tushunilishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, nutqiy etiketlarni bilish har bir millat kundalik hayotini, turmush tarzini bilishda katta ahamiyatga ega. P.Braun va S.Levinsonlar E.Goffmannning nazariyasidagi “feys”(face) – tushunchasini rivojlantirib, ilk marta “pozitiv va negativ feys” atamasini fanga kiritadilar[4]. Ularning fikricha, nutqiy etiket (politeness) ikki ehtiyojni o‘z ichiga oladi. Negativ o‘z-o‘zini hurmat qilish ehtiyoji (negative self-respect needs) deganda bosim o‘tkazilmaslikka bo‘lgan ehtiyoj tushuniladi. Pozitiv o‘z-o‘zini hurmat qilish ehtiyoji (positive self-respect needs) deganda ma’qullanishga bo‘lgan ehtiyoj tushuniladi. P.Braun va S.Levinson Amerika madaniyati bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida pozitiv feysdan ko‘ra negativ feysga tegishli natijalar ancha salmoqli darajada ekanligi ko‘rinadi. Chunki AQSH madaniyatida negativ feys – ya’ni bosim o‘tkazmaslik prinsipi suhbatdoshga bo‘lgan hurmatni ifoda etishi aniqlandi. Pozitiv feys (Positive face) – suhbatdoshda yaxshi tasavvur qoldirishga intilish, ma’qullanish ishtiyoqi va suhbatdoshning ham ma’qullanayotganini ko‘rsatishni anglatadi. Masalan, Suhbatdoshga xushomad qilish (“What a lovely dress!” – “Ko‘ylagingiz buncha chiroyli!”); Suhbatdoshning ahvoli haqida qiziqish (“How are you?” – “Qalaysiz?”); Suhbatdosh bilan o‘tayotgan vaqtdan zavqlanayotganingizni ko‘rsatish (“This is nice!” – “Maza qildim siz bilan gaplashib!”); Do‘stona imo-ishoralar qilish (noverbal usul); Suhbatdoshga qiziqish bildirish (qiziqish, hamdardlik, hamfikrlik); Umumiy mavzulardan kelishuvni qidirish (har ikkala tomonga ma’qul bo‘ladigan, havfsiz suhbat mavzusi tanlash); Kelishmovchiliklardan qochish (rozi bo‘lgandek o‘zini ko‘rsatish, kelishuv uchun yolg‘ondan foydalanish); Hazil-mutoyiba qilish;

Har ikki tomon tenglikni his qilishi uchun oddiy og‘zaki suhbat usulida gaplashish;

Negativ feys (Negative face) – bosim ostida qolmaslikka bo‘lgan xohish va boshqalarni ham bosim ostida qoldirmaslik, o‘zgalarning hayotiga aralashmaslik va ularning ham aralashishiga yo‘l qo‘ymaslik, munosabatlarda erkinlikni his qilish ishtiyoqi. Bunda til bilvosita, uzr so‘rash atamaları qo‘llangan holda va ehtirom bilan ifoda etiladi. Masalan: Biror narsa so‘rashdan oldin uzr so‘rash; Pessimistik ruhiyatni ko‘rsatish: (“I know this is a stupid idea...” – “bilaman bu ahmoqona fikr, ...”); Ulug‘lash: (“Yes Sir!” - “Xo‘p bo‘ladi, janob!”); Uzr so‘rab gap boshlash: (“sorry to bother you, but...” - “bezovta qilayotganim uchun uzr, lekin...”); Bilvosita gapirish, fikrni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalamaslik: (“I don’t seem to have a pen with me.” - “Menda ruchka yo‘qqa o‘xshaydi.”).

“O‘zbekiston“ va “Yoshlar“ telekanalida ko‘rsatuvlarda ishlatilgan etiketlarga quyida misollar keltirdik: Boshlovchilarning xayrlashuvi: Omon bo‘linglar. Xayr! (“Oydin hayot” tok-shousi. O‘zbekiston TV, 22.03.14. 20.10).

Boshlovchining xayrlashuvi mazmunli: Ijodiy guruhimiz sizlar bilan xayrashadi. Bahoriy kayfiyat aslo tark etmasin!

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** A.N.Shukinning “Методика обучения речевому общению на иностранном языке”[5] (Xorijiy tilda nutqiy muloqotni o‘qitish metodikasi) nomli o‘quv qo‘llanmasida keltirilishicha, salomlashishda ham ruslardagi “Kak mama? Kak jena?” kabi savollar nutqiy etiket belgisi bo‘lsa, bu ba’zi musulmon xalqlarda, jumladan Eronda (janubiy Erondan tashqari) aksincha behurmatlik sanaladi. Zero, ayollar haqida o‘zining qarindoshlaridan boshqa odam so‘rashi musulmonchilik qoidalariga to‘g‘ri kelmaydi deb biladilar. Nutqiy etiket (nosamimiy yoki samimiy) nutqda katta o‘rin egallaydigan til vakillarida obyektga yo‘naltirilsa, rus madaniyatida bu subyektga yo‘naltiriluvchi tushunchadir va u albatta samimiy bo‘lishi shart.

Ingliz xalqlarida R.Lakoff nazariyasida ham keltirilgan nutqiy etiketning 3 ta oltin qoidasiga qat’iy amal qilish muhim hisoblanadi [6]:

1) Bosim o‘tkazmang: Insonlar o‘zlarining shaxsiy muhitlariga egadirlar. Ular shaxsiy muhitlariga ihtilof qilinishini istamaydilar. Ular istamagan ishlarini boshqa odam tomondan bosim o‘tkazilib, majburan qilishni xohlamaydilar. Insonlarning har biri o‘zlariga nisbatan individual shaxs sifatida munosabat bildirishlarini kutadilar. Bu qoidada buyruq berish ham qoralanadi.

2) Imkoniyat bering: agar siz kimdirdan biror ish bajarishlarini so‘rasangiz yoki maslahat bersangiz ularga rozilik yoki rad etish imkoniyatini qoldiring.

3) Erkinlik bering: Bu insonlarni hursand qilishingiz shart kerak degani emas. Lekin boshqa kishilarga pozitiv kayfiyat berish, o'zlarini erkin his qilishlarini ta'minlash muhim qoidadir. Kishilar o'z fikrlarini hurmat qilinishini va maxsus munosabat bildirilishini kutadilar.

Aynan shu jihatlari ingliz nutqiy etiketlarning o'zbek nutqiy etiketlari bilan o'xshashligini ta'minlovchi yana bir jihat ekanligi oydinlashadi.

Ingliz nutqidagi uzr so'rash nutqiy etiket birliklari bir necha hil ifodalanadi.

1. "Excuse me" – suhbatni boshlash, boshqa kishini e'tiborini jalb etish uchun aytiladi.
2. "Pardon" – suhbat jarayonida biror narsani eshitmay yoki anglamay qolganda, suhbatdoshidan uni yana takrorlashni so'raganda va aniqlashtirish uchun qo'llaniladi.
3. "I am sorry" – biror xato ish qilganda, yoki vaziyat yoqimsiz bo'lganda aytiladi. "I am sorry"ning ikkinchi ma'nosi hamdardlik va achinish bo'lib, o'zbek tiliga "afsusdaman", "hamdardman" ma'nosida tarjima qilinadi. (I am sorry you didn't pass the exam- Afsus, imtihondan o'ta olmadingiz.)

Gap komponentlarini yoki strukturasini o'zgartirish yoki leksik boyitish orqali ham nutqiy etiket birliklarini ifodalash mumkin.

Lug'atda ularni ikki xil izohlash mumkin:

Oddiy izoh

He is hard to deal with ... U bilan kelishish qiyin...

We must stop working together. Birga ishlashni to'xtatishimiz kerak.

There has been a mistake. Bu yerda xato bo'libdi.

Ehtiromli izoh

He is a bit hard to deal with... U bilan kelishish biroz qiyin.

I am afraid we will have to stop working together. Qo'rqamanki, biz birga ishlashni to'xtatishimizga to'g'ri keladi.

It looks like there has been some mistake. Bu yerda biroz xato bo'lganga o'xshayapti [8].

Britaniyaning tipik etiketi "o'ta takallufli" ko'rinsa-da haqiqiy hissiyotlardan uzoq, ko'proq soxta xarakterga ega" hisoblanadi. "Mulozamat qilish" ko'proq ingliz savdogarlarining muloqot bezagi va Britaniyaliklar madaniyatining muhim qismidir. Ingliz nutqiy etiketida "Iltimos" (Please), "Rahmat" (Thank you) va "Uzr" (Sorry) so'zlari muntazam qo'llaniladi.

Amerikalik olim M.Jus Amerika nutqiy etiketini o'rganar ekan, muloqot vaziyatini 5 turga bo'lib tahlil qiladi.

1. Muzlagan muloqot - Frozen (rasmiy uslub, tinglovchidan javob talab qilinmaydi, so'zlovchi chiroyli so'zlar va ravon grammatikani qo'llab, uzun gaplar tuzib gapiradi. Marosimlar, to'ylar, rasmiy tadbirlardagi nutq, qasamyod va h. z. larda qo'llaniladi.);
2. Rasmiy muloqot - Formal (Lavozimi baland, yoshi katta insonlarga nisbatan mazkur uslub bilan murojaat etiladi. Sud, intervyu, majlislardagi nutqlarda qo'llaniladi.);
3. Maslahatli - Consultative (semi- formal, ikki tomonlama suhbat, muhokama, munozara);
4. Kundalik – Casual (norasmiy, erkin. Do'stlar, oila a'zolari, tanishlar bilan jonli yoki virtual suhbatda qo'llaniladi);
5. Yaqin – Intimate (juda yaqin munosabatdagi kishilarning o'zaro til kodlarini ishlatib muloqotga kirishishlari) [9].

Paul Grays nutqiy etiket masalasiga so'zlovchining (nutq egasining) huquqlari nuqtai nazaridan yondashadi. U "suhbatdoshlar maqsadi suhbat chog'ida hamkorlikga intilishdan iborat", deb ta'kidlaydi. Hamkorlik har bir so'zlovchining so'zi boshqalarning shaxsiy huquqlariga, mustaqil fikriga va xohishlariga dahl qilish bilan belgilalandi va bu maxsus "face threatening acts" (hurmatga tahdid soluvchi harakatlar) atamasi bilan ifodalanadi. So'zlashuv shaklini to'g'ri yo'lga qo'yish uchun P.Grays to'rtta qoidani taklif qiladi:

1. Sifat qoidasi (rostgo'y bo'ling) - Maxim of Quality (Be true);
2. Miqdor qoidasi (qisqaroq so'zlang) - Maxim of Quantity (Be brief);
3. Munosabat qoidasi (muvofig/aloqador bo'ling) - Maxim of Relation (Be relevant);
4. Odob qoidasi (aniq bo'ling) - Maxim of Manner (Be clear) [10].

Mazkur tavsiyalar "Nutqiy etiket qoidalari" mavzusi doirasida o'rganilgan bo'lsa-da, P.Grays bu qoidalarni o'z jamiyati prinsiplaridan kelib chiqib yoritganligini, yoki universal nutqiy etiketni nazarda tutganligini aniq keltirmagan. J.Tomas o'zining "Cross-cultural Pragmatic Failure" (O'zaro madaniy pragmatik xatolar) nomli maqolasida turli madaniyatlarga ega, ammo bir tilda gaplashayotgan kishilar muloqotidagi pragmatik anglashilmovchiliklar haqida so'z yuritadi [11].

Tabrik va murojaatlarnig namunaviy ko'rinishlariga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining xalqimizga turli bayramlar, tarixiy voqealar munosabati bilan yo'llagan maktublari bosilgan. Ushbu tabrikning murojaat bilan boshlanishi o'quvchi diqqatini tortadi va Prezidentning xalqimizga nisbatan samimiy munosabatini ko'rsatadi. M., "Aziz, qadrlı o'g'lonlarim – vatandoshlar.", "Assalomu alaykum, aziz vatandoshlar! Aziz

askar va serjant o'g'lonlarim!", *"Qadrli ofiqer va generallar, muhtaram fahriylar!"*, *"Azizlarim, birodarlarim..."*, *"Muhtaram yurtdoshlarim!"*.

Prezidentning o'zbek xotin-qizlariga bayram tabrigi *"Muhtaram onaxonlar, qadrli opa singillar, dilbar qizlarim!"* murojaati bilan boshlanadi. Bu esa har bir o'zbek ayolining ko'nglida mehru muhabbat tuyg'ularining mavj urishiga sabab bo'ladi.

Yurtboshimiz bayram tabrigini yakunlar ekan, barcha o'zbek ayoliga cheksiz hurmat bilan nutqini quyidagicha yakunlaydi: *"Xalqimiz, Vatanimiz, farzandlaringiz baxtiga doimo omon bo'ling, azizlarim, mehribonlarim!"*

Prezidentning O'zbekiston xalqiga yangi yil tabrigi va Navro'z bayramiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi tabrik so'zlaridagi *"Aziz yurtdoshlarim!"*, *"Qadrli do'stlar!"*, *"Aziz do'stlarim, qarddonlarim!"*, *"Muhtaram do'stlar!"*, *"Aziz va muhtaram vatandoshlarim!"* kabi murojaatlari e'tiborni o'ziga tortadi.

Gazeta sahifalarida bayram munosabati bilan turli muassasa va tashkilotlarning xalqimizga yo'llagan qutlovlari bosiladi. Barcha bayram tabrikleri avvalida butun xalqqa yo'llangan qutlov va tabrik so'ngida esa tilak va istaklar o'rin olgan. Jumladan, Mustaqilligimizning yigirma bir yilligi munosabati bilan *"Asaka"* bankining bayram tabrigi quyidagi jumalar bilan boshlanadi: *"Asaka banki jamoasi vatandoshlarimizni eng ulug' va eng aziz bayram - Mustaqilligimizning yigirma bir yilligi munosabati bilan samimiy qutlaydi!"*. *Tabrik qismi yakunlangach, xalqqa yo'llangan quyidagi tilaklarni o'qish mumkin: "Mustahkam oila yilida sizlarga sihat-salomatlik, omonlik, mamlakatimiz ravnaqi va xalqimiz baxtu saodati yo'lida olib borayotgan barcha ezgu ishlaringizda ulkan omadlar tilaymiz"*.

Turli muassasa va tashkilotlar tomonidan yo'llangan bayram tabrikleri murojaatli yoki murojaatsiz bo'lishi bilan bir-biridan ajralib turadi. Quyidagi bayram tabrikleri murojaatsiz ekanligi bilan xarakterlanadi: *"Hamid Olimjon nomidagi musiqa va drama teatri jamoasi yurtdoshlarimizni Navro'zi olam bilan tabriklaydi. Omad va quvonch sizni hech qachon tark etmasin"* (Z., 21.03.13).

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, har qanday tildagi nutq odobi milliy xususiyatga ega. Aksariyat bayram tabriklerida lisoniy did, xalqning milliy axloqiy udumlari, mentaliteti, estetik tajribasi namoyon bo'lganini ko'rish mumkin. Murojaat va tabriklar lisoniy xususiyatlarining kulturologik aspektida o'rganilishi yuqori nutq madaniyatiga erishi uchun ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Agyekum, K. (2005): The Pragmatics of Request in Akan Communication. Legon Journal of Humanities, Vol. XVI, pp. 1-26
- [2] www.quora.com, <https://www.cnnindonesia.com/tv>, VIETLIVE.TV, https://www.youtube.com/channel/UCI8U_NB23FbKPly8gIEdLmA
- [3] Yongliang Huang. Politeness Principle in Cross-Culture Comparison. English language teaching journal, Vol.1, No.1. www.ccsenet.org/journal.html
- [4] Brown, P. & Levinson, S., Universals in Language usage: Politeness phenomena. London: Cambridge University Press. 1978.
- [5] Щукин, А. Н. Методика обучения речевому общению на иностранном языке: учеб. пособие для преподавателей и студентов языковых вузов [Текст] / А. Н. Щукин. – М.: Икар, 2011. – 454 с.
- [6] LAKOFF, R., What you can do with words: politeness, pragmatics and performatives. California: Berkeley Studies in Syntax and Semantics I: XVI-1-XVI-55. 1974.
- [7] Ларина, Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций [Текст] / Т. В. Ларина. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 512 с.
- [8] Ҳ.Турдиева "Нуткий этикет бирликларининг илмий назарий асослари ва принциплари" // "Шарқ машъали", №3. 2019 йил. –Б. 54-67
- [9] Joos, Martin. The Five Clocks. Bloomington: Indiana University Research Center. 1962.
- [10] Grice P., Studies in the Way of Words. London: Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1989.
- [11] Thomas, J., Cross-cultural Pragmatic Failure. London: Applied Linguistics, 4(2), 1983, p.112.

ABDULLA ORIPOVNING ISTIQLOL DAVRIDA YARATGAN TO'RTLIKLARIDA MILLAT VA YURT DARDI

Abdulloyev Olimjon Nusratilloevich
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

“Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi
Xo‘jand davlat universiteti” DTM,
Tojikiston Respublikasi, Xo‘jand shahri.
e-mail: Olimjon78@bk.ru
Telefon: +992 92 726-25-68

Annotatsiya. *Abdulla Oripov zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan ijodkoridir. Uning she‘rlari barcha she‘r ixlosmandlari qalbidan chuqur joy olgan. Shoir sobiq sho‘rolar davrida ham, Istiqlol davrida ham yangi-yangi she‘rlari bilan o‘zbek adabiyoti xazinasini boyitgan shoir ijodi mazmun qamrovi jihatidan juda kengdir.*

Maqolada Abdulla Oripovning Istiqlol davrida yaratgan to‘rtliklari tahlilga tortilgan bo‘lib, to‘rtliklarda millat va yurt dardining ifodalanishi tahlilga tortilgan. Ba‘zi to‘rtliklardagi badiiy san‘atlarga ham diqqat qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *Abdulla Oripov, shoir, ijodkor, yurt, millat, Vatan, tuyg‘u, dard.*

Annotatsiya. *Abdulla Oripov – poet, vneshtsiy ogromniy vklad v razvitiye sovremennoy uzbekskoy literaturi. Yego stixi nashli glubokoye mesto v serdsax vshe lyubiteley poezii. Tvorchestvo poeta, obogativshego sokrovishnitsu uzbekskoy literaturi novimi stixami kak v sovetskoye vremya, tak i v period Nezavisimosti. V statye analiziruyutsya chetverostishiya Abdulli Oripova, sozdaniye v period Nezavisimosti, rassmatrivayutsya virajeniye boli natsii i rodini v chetverostishiyax. A takje vnimaniye udelyayetsya xudojestvennim priyemam v nekotorig chetverostishiyax.*

Klyuchevye slova: *Abdulla Oripov, poet, tvorets, strana, natsiya, Rodina, chuvstvo, bol.*

Annotation. *Abdulla Oripov is a writer who has contributed to the development of modern Uzbek literature. His poems have found a deep place in the hearts of all poetry lovers. The poet's creativity, which enriched the treasury of Uzbek literature with new poems in the Soviet era and during the period of Independence, had a wide content coverage.*

The article analyzes Abdulla Oripov's quatrains created during the Independence period and analyzes the expression of the nation's and homeland's pain in the quatrains. Attention is also paid to the artistic devices in some quatrains.

Keywords: *Abdulla Oripov, poet, creator, country, nation, Homeland, feeling, pain.*

KIRISH

Xalqimizning sevimli shoiri Abdulla Oripov mustaqillikkacha bo‘lgan ijodida ham, mustaqillikdan keyingi davrdagi ijodida ham millat va yurt dardini yoniq misralarda tarannum etdi. Shoirning ijodi ko‘plab adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganildi, tadqiq etildi [Afoqova, 1997, 142; Ashurova, 2008, 26 va h.k.], tadqiq etilmoqda va tadqiq etilajak. Zero, har bir millat farzandi, har bir yurt farzandi o‘z millati, o‘z yurti haqidagi misralarni intiqib o‘qiydi. Millati va yurti to‘g‘risidagi misralarni o‘qir ekan, qalbining tub-tubidan faxr-iftixor hislarini tuyadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Millat, yurt, Vatan haqidagi she‘rlarni deyarli har bir shoir ijodida uchratish mumkin. Xususan, O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripovning sobiq sho‘rolar davrida chop qilingan to‘plamlarida ham, mustaqillik davrida nashr etilgan to‘plamlarida ham shunday samimiy ruh bilan yozilgan she‘rlarni ko‘plab uchratish mumkin [Oripov, 2000. 432 va h.k.]. Shoir bu boradagi tuyg‘ularini nafaqat hajman katta she‘rlarida, balki hajman qisqa, xususan, to‘rtliklarida ham yorqin ifodalab bera olgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Abdulla Oripovning Tanlangan asarlarining 6-jildi “Quyosh bekati” deb nomlangan. Adabiyot – so‘z san‘atining donishmand ustasi bo‘lgan shoir tomonidan kitobga qo‘yilgan shu nomning o‘zidayoq Vatandan cheksiz darajada faxrlanish, iftixor hissi o‘rin olgan. Shu bilan birgalikda, badiiylik – go‘zallik o‘z ifodasini topgan. Zero, shoir “Quyosh bekati” deganda qo‘liga qalam olgan ilk lahzalaridanoq yonib kuylagan, u haqda qayg‘urgan, bobodehqonlarining ahvoliga achingan, tuprog‘ining zarrasi ko‘ziga to‘tiyo bo‘lgan jonajon va sevimli yurti – O‘zbekistonni nazarda tutgan. U buni o‘zining quyida keltirilgan mo‘jazzgina bo‘lsa ham inson qalbini junbishga keltira oluvchi “Quyosh bekati” nomli to‘rtligida yuksak mamnuniyat bilan izhor etgan:

Sayr etib yurarkan olis Yaponida,

Ajib faxr hissi jo‘shardi qonda:

Quyosh bu diyordan chiqsa ham garchand,

Bir kun to‘xtab o‘tar O‘zbekistonda!

2007 yilning 22 iyunida Yaponiya poytaxti Tokio shahrida dunyo yuzini ko'rgan ushbu she'r va undagi tuyg'ular she'rni o'qigan o'quvchining ham qalbida Vatandan faxrlanish hissini uyg'otadi. Zero, shoir bugungi kungacha butun O'zbekiston xalqi tomonidan kuylanib kelinayotgan:

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,

Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon misralari bilan boshlanuvchi davlat madhiyasida ham O'zbekistonning serquyosh o'lka ekanligiga alohida urg'u qaratgan. Bu o'lkani quyosh shu darajada yaxshi ko'rar ekan, bu Vatanning aziz xalqi uni qanday yaxsh ko'rmasin?!

Bozor bu dunyoni zabtiga olgan,

Kimdir siymu zarin o'rta solgan.

Men-chi, qani deyman u sopol kosam,

Sopol kosam qani, otamdan qolgan?..

2007 yilning 26 fevralida yozilgan va "Qadriyat" deb nomlangan ushbu to'rtlikda garchand bozor iqtisodiyoti shiddat bilan rivojlanib, butun dunyoni zabtiga olganligi oqibatida dunyo xuddi bozorga o'xshab qolganligi, oltinu kumushlar vositasida savdo bo'layotganda ham shoirning o'z millati farzandi sifatida milliy qadriyatlarini unutmagandligi o'z ifodasini topgan.

2007 yilning 14 iyulida yaratilgan "Vatan" nomli to'rtlik orqali biz she'riyatdagi qadimiy an'analarni kuzatamiz va his qilamiz. Zero, g'atishda she'rning tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi lozimligiga alohida urg'u qaratilgan. Ushbu to'rtlik vositasida biz o'sha yili 66 yoshni qarshilagan otaxon shoirning nasihatiga guvoh bo'lamiz va hazrat Alisher Navoiyning "G'urbatda g'arib ..." so'zlari bilan boshlanuchi ruboiysi beixtiyor yodimizga tushadi.

Vatan nimadir deb yurgandan ko'ra,

Esingni bir joyga yig'ib ol, jo'ra.

Dunyoda ibratli darsxonalar ko'p,

Vatanni sen vatangadodan so'ra.

2007 yil 14 iyul [Oripov, 2010. 66]

Xuddi shunday pand-nasihat tarzida didaktik mazmunda yozilgan to'rtlikni biz shoirning 2008 yilning 9-10 senyati kunlari Rim shahridaligida yozgan ijod namunasida ham ko'rishimiz mumkin:

Ko'rdim hayot bog'in ko'p in'omini,

Ko'rdim pishganin ham, ko'rdim xomini.

Mayli, safarga chiq, har qayga borgil,

Va lekin pok tutgin yurtning nomini.

2008 yil 9-10 iyul [Oripov, 2010. 112]

Shoir hayot tajribasidan kelib chiqqan holda hayot sinovlariga dosh berib, uning chig'iriqlaridan eson-omon o'tib "pishgan"larni ham, hali bunday sinovlarga duch kelmagan "xom"larni ham ko'rganligini ta'kidlar ekan, inson qayerga borgan taqdirda ham yurtining nomini pok tutishi lozimligiga urg'u qaratmoqda. Chunki musofirchilikda yurib yaxshi amal qilgan ham, yomon amal qilgan ham alaloqibat "falon yurtdan" deya tilga olinadi. Shaxs o'z shaxsiyati va xususan amallari vositasida ona yurti farzandi sifatida ona-Vatani nomini yuksalishiga ham, va, aksincha, yurt nomining qadrsizlanishiga ham sababchi bo'lishi mumkin.

Ona-Vatan nomining yuksalishiga sabab bo'lishni biz shoirning:

Insonning sharafiga pul emas faqat,

Qilgan mehnating ham topgaydir rag'bat.

Dante sabab bo'lib, italyan yurti

Ko'rgizib turibdi menga ham hurmat –

2008 yil 9-10 sentabr. Rim-Ravenna. [Oripov, 2010. 112]

misralari bitilgan to'rtligi vositasida ham ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, Abdulla Oripov buyuk italyan shoiri, mutafakkir va davlat arbobi Dante Aligyeri qalamiga mansub "Ilohiy komediya" asarining "Do'xax" qismini o'zbek tiliga mahorat bilan tarjima qilgan [Oripov, 2021. 148]. Ushbu to'rtlikda biz bevosita shoirga ko'rsatilgan hurmat orqali uning ona yurti ham e'zozlanayotganligini, shoirning bu bilan faxrlanayotganligini his qilamiz.

She'rda talmeh va faxriya san'atlari mahorat bilan qo'llanilgan.

Shoirning navbatdagi to'rtligi ichi kir, g'ayur, fitna chiqarib yuruvchi g'iybatchilarga qaratilgan:

Makru hiylalaring, zamon, ko'rsatma,

Mening bug'doyimni somon ko'rsatma,

Elimning nomidan har xil so'z aytib,

Mening millatimni yomon ko'rsatma.

2008 yil 9-10 sentabr. Rim-Ravenna. [Oripov, 2010. 112]

XULOSA

Yuqorida keltirilgan to'rtlikda zamon, bug'doy va somon so'zlariga o'zgacha ma'no yuklangan bo'lib, zamon timsolida shoir millatiga qarshi ig'vo tarqatayotgan, unga qarata tosh otayotgan nobakor kimsalar, bug'doy timsoli orqali shoir yurtida amalga oshirilgan, amalga oshiriliyotgan va amalga oshirilajak badiiy, madaniy va ijtimoiy sohalarga oid barcha yutuqlar, muvaffaqiyatlar, muzaffariyatlar ifodalangan bo'lsa, somon timsoli orqali o'sha g'alaba, zafar, qahramonliklarni tan olmaslik, kamsitish ifodasi o'z aksini topgan.

Shoir millatini chin dildan sevganligini, sevajagini to'rtlikdagi oxirgi misra yana bir bor qat'iy isbotlab turibdi. U o'z millatini, Vatanini bor holicha, kuamchiligu yutuqlari bilan sevadi. Uning dardi bilan yashaydi. Zero, shoir ko'nglidagi ana shu dard shunday misralarning yaratilishiga, dunyo yuzini ko'rishiga sabab bo'lgan. Ayni damda keltirilgan misralar millat, yurt ishq bilan yashovchi har qanday she'r ixlosmandi qalbida millatga va yurtga bo'lgan mudroq dardlarni bedor qilishga shubha yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Afoqova N. Abdulla Oripov lirikasida badiiy san'atlar: Filol.fan.nomzodi...dis. – Toshkent: 1997. –B. 142 .
- [2] Ashurova G. Abdulla Oripov she'riyatida an'ana va badiiy mahorat (obraz, g'oya va tasvir). Filol.fanlari nomzodi....diss. avtoref.- Toshkent: 2008, -B. 26.
- [3] Begimqulov D. She'riyatimiz yulduzi. // Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. 4 jildlik, 1 jild. – Toshkent: 2000. – B. 432.
- [4] Jabborov I. Abdulla Oripov she'riyatida tarixiy shaxs talqini. –Toshkent: Fan, 2008. –B. 100.
- [5] Rahmonova M. Abdulla Oripov she'riyatida badiiy butunlik. Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – Toshkent: 1998. – B. 27
- [6] Oripov A. Ishonch ko'priklari. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
- [7] Oripov A. Yillar armoni. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.
- [8] Oripov A. Menga xush xabar ayt. She'rlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2009.
- [9] Oripov A. Saylanma. She'rlar va dramatik doston. – Toshkent: Sharq, 1996.
- [10] Oripov A. Sohibqiron. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.
- [12] Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik, 1 - jild. She'rlar va dostonlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – B. 432;
- [13] Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik, 2 - jild. She'rlar, dostonlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – B. 496;
- [14] Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik, 3 - jild. Tarjimalar. Dante Aligyeri. Ilohiy komediya. Do'xax. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2021. – B. 148;
- [15] Oripov A. Haj daftari. – Toshkent: G'. G'ulom nashriyoti. 1993 y.
- A.Oripov. TA, 6-jild. Quyosh bekati. – Toshkent: "Sharq" NMAK, 2010. – B. 384.

SINONIM BIRLIKLARNING SEMANTIK ASSIMETRIYASI VA UNI FREYM TAHLILI ORQALI O'RGANISH

Hasanov Akbarjon Abdurashidovich

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Qo'qon davlat universiteti. Qo'qon 170000, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada sinonim birliklar o'rtasidagi semantik assimetriya hodisasi kognitiv tilshunoslikning freym tahlili metodikasi asosida yoritiladi. An'anaviy komponent tahlildan farqli o'laroq, freym yondashuvi sinonimik qator a'zolaridan nima uchun aynan bittasi neytral, asosiy (unmarked) maqomga ega bo'lishini, qolganlari esa freymning turli elementlarini profillashtirish orqali "belgilangan" (marked) xususiyat kasb etishini kognitiv jihatdan izohlaydi. Maqolada bu g'oya o'zbek tilidagi ot va fe'l sinonimlari misolida amaliy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sinonimiya, semantik assimetriya, freym, freym tahlili, profillashtirish, markirovka (markedness), kognitiv tilshunoslik, near-synonymy.

KIRISH

Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan sinonimiya hodisasini o'rganish so'nggi chorak asr davomida yangi bosqichga ko'tarildi. An'anaviy ta'rifga ko'ra, sinonimlar ma'no jihatidan bir-biriga yaqin yoki bir xil, ammo tovush tarkibi bilan farqlanuvchi so'zlardir. Biroq zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "absolyut

sinonimiya”, ya’ni ikki soʻzning barcha kontekstlarda toʻliq almashtirilishi mumkinligi amalda deyarli uchramaydi.

Tabiiy tillar mutlaq sinonimlardan xuddi tabiat boʻshliqni yoqtirmagani kabi qochadi⁴⁵. Har qanday sinonimik qatorda kamida bitta aʼzo neytral, asosiy pozitsiyani egallaydi, qolganlari esa unga nisbatan qoʻshimcha semantik, uslubiy yoki pragmatik yuk bilan “belgilangan” boʻladi. Aynan shu nomutanosiblik – semantik assimetriya mazkur maqolaning tadqiq predmetini tashkil etadi

MATERIAL VA METODLAR

Semantik assimetriya deganda biz sinonimik qator aʼzolari orasidagi maʼno, uslub va qoʻllanish erkinligi jihatidan mavjud notekis munosabatni tushunamiz: bir soʻz “standart”, soʻroqsiz tanlov sifatida ishlatilsa, boshqalari maʼlum shart-sharoit, registr yoki nuqtayi nazarni talab qiladi. Ushbu hodisani izohlashda anʼanaviy komponent tahlili yetarli asos berolmaydi, chunki u faqat semalarning mavjudligi yoki yoʻqligini qayd etadi, biroq nima uchun aynan bitta aʼzo “asosiy” maqomga ega ekanligini tushuntirmaydi. Mazkur maqolada biz bu masalani kognitiv tilshunoslikning freym nazariyasi asosida yoritishga harakat qilamiz. F.Edmonds va G.Hirst yaqin sinonimlarni (near-synonyms) klasterlarga birlashtirilgan, umumiy “yadro maʼno”ga ega, biroq har biri oʻziga xos aniq farqlar toʻplami bilan tavsiflanuvchi birliklar sifatida taʼriflaydi⁴⁶. Ularning fikricha, sinonimlar orasidagi farq “granularity” – tafsilot darajasi tushunchasi orqali izohlanadi. Aniqrogʻi, qanchalik chuqur tahlil qilinsa, ikki “sinonim” orasida shunchalik koʻp farq ochiladi. Bu yondashuv sinonimik qatorda toʻliq tenglik boʻlishi mumkin emasligini, balki muqarrar tarzda assimetrik munosabat mavjudligini nazariy jihatdan asoslaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Notekislikning kognitiv sababini tushuntirish uchun freym nazariyasiga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. “Freym” tushunchasi ilk bor amerikalik olim M.Minskiy tomonidan taklif etilgan boʻlib, u freymni maʼlum bir tipik vaziyatni tasvirlovchi, tajriba asosida shakllangan bilimlar strukturasi sifatida taʼriflagan⁴⁷. Ushbu tushuncha keyinchalik Ch.Fillmor tomonidan tilshunoslikka tatbiq etilib, “freym semantikasi” nomli alohida yoʻnalishning vujudga kelishiga asos boʻldi⁴⁸.

Ch.Fillmorning taʼrifiga koʻra, freym – bu til birligining maʼnosini toʻgʻri tushunish uchun zarur boʻlgan, oʻzaro bogʻliq tushunchalar, bilimlar va tajriba maʼlumotlarining yaxlit tizimidir⁴⁹. Bir freymni faollashtiruvchi barcha soʻzlar, jumladan sinonimlar ham, shu freymning turli elementlarini “profilashtiradi”, yaʼni diqqat markaziga turlicha jihatlarni qoʻyadi. J.Lakoff “ideallashtirilgan kognitiv model” tushunchasini kiritib, til birligi maʼnosining nafaqat tilga, balki madaniy-tajribaviy bilimlarga ham asoslanishini koʻrsatdi⁵⁰. R.Langacker esa “domen” atamasidan foydalanib, har qanday til birligi maʼnosi kengroq konseptual zaminaga nisbatan “profilashtirilgan” qism ekanligini taʼkidlaydi⁵¹. Aynan shu profilashtirish mexanizmi semantik assimetriyaning kognitiv sababini ochib beradi. Agar sinonimik qator aʼzolaridan biri freymning markaziy, “standart” elementini profilashtirsa, u neytral va koʻp qoʻllanadigan aʼzo sifatida idrok etiladi. Qolgan aʼzolar

⁴⁵Cruse D. A. Lexical Semantics. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - P. 265-270.

⁴⁶Edmonds P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics. - 2002. - Vol. 28. - No. 2. - P. 105-144.

⁴⁷Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision / Ed. by P. Winston. - New York: McGraw-Hill, 1975. - P. 211-277.

⁴⁸Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL-1981. - Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. - P. 111-137.

⁴⁹Филмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка / Сост. В.В.Петров, В.И.Герасимов. - М.: Прогресс, 1988. - С. 52-91.

⁵⁰Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. - Chicago: University of Chicago Press, 1987. - P. 68-76.

⁵¹Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. - Stanford: Stanford University Press, 1987. - P. 147-166.

freymning chekka yoki qo'shimcha elementlarini (daraja, baholash, registr, manba) profillashtirgani sababli "belgilangan" maqomga ega bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida sinonimlar an'anaviy ravishda "ma'no jihatidan bir-biriga yaqin yoki bir xil, ammo tovush tarkibi bilan farqlanuvchi so'zlar" sifatida ta'riflanadi⁵². I.U.Mamasoliyev rus va o'zbek tillari misolida sinonimiya, polisemiya va antonimiya kabi leksik-semantik munosabatlarni qiyosiy tahlil qilar ekan, sinonimlarning farqlovchi belgilari ko'pincha uslubiy, emotsional-ekspressiv va pragmatik xususiyatlarda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi⁵³. Bu kuzatish bevosita semantik assimetriya g'oyasini tasdiqlaydi: farq sof denotativ emas, balki funksional-pragmatik xususiyatga ega.

Qiziqarli jihati shundaki, assimetriya hodisasi antonimiya sohasida ancha erta va chuqur o'rganilgan. A.Lehrer antonimik juftliklarning bir a'zosi "belgisiz" (unmarked), ikkinchisi "belgili" (marked) bo'lishini ko'rsatib, masalan "uzun/qisqa" juftligida "qancha uzun?" so'rog'i neytral, "qancha qisqa?" esa xususiyatlashgan ekanini asoslaydi⁵⁴. Xuddi shu mantiq sinonimik qatorlarga ham tatbiq etilishi mumkin: "katta" so'zi "qancha katta?" tipidagi neytral so'roqlarda erkin qo'llanadi va o'lcham freymining "standart" elementini ifodalaydi, biroq "ulkan", "gigant", "azim" kabi sinonimlari xuddi shunday erkinlikka ega emas, aniqroq qilib aytganda, ular ma'lum kontekst, uslub yoki baholash pozitsiyasini talab qiladi. Demak, markedness nazariyasi antonimiya doirasida qay tarzda tasvirlangan bo'lsa, xuddi shunday nazariy apparat yengil o'zgartirishlar bilan sinonimiya sohasiga ham tatbiq etilishi mumkin, bu esa ikki til hodisasini yagona kognitiv-nazariy platformada birlashtirish imkonini beradi.

Sinonimik qatordagi assimetriyani freym asosida aniqlash quyidagi mezonlarga tayanadi: birinchidan, qaysi a'zo eng yuqori qo'llanish chastotasiga va uslubiy erkinlikka ega ekanligi aniqlanadi; ikkinchidan, har bir a'zoning freym elementlari (daraja, registr, baholovchi pozitsiya, manba) orasidan qaysi birini profillashtirishi belgilanadi; uchinchidan, "belgilangan" a'zolarining qo'llanish doirasi, ya'ni qaysi janr, kontekst yoki nutq vaziyatida ishlatilishi tavsiflanadi.

Ushbu mezonlarni amalda tekshirishning eng ishonchli usullaridan biri almashtirish testi (substitution test), aniqlashtirib aytadigan bo'lsak, har bir sinonimni turli nutq vaziyatlariga qo'yib ko'rish orqali amalga oshiriladi. Agar biror sinonim keng ko'lamli kontekstlarda, jumladan, neytral so'zlashuv nutqida ham, hech qanday uslubiy nomutanosiblik tug'dirmasdan qo'llana olsa, u neytral – asosiy a'zo sifatida baholanadi. Aksincha, faqat tor doiradagi janr yoki vaziyatda tabiiy tuyulgan sinonim "belgilangan" a'zo hisoblanadi. Bunday diagnostika, ayniqsa, elektron korpus ma'lumotlari asosida olib borilganda, sinonimlarning chastota taqsimoti orqali obyektiv tasdiqlanadi.

"Chiroyli – go'zal – husndor – ko'rkam" sinonimik qatori GO'ZALLIK freymini faollashtiradi. "Chiroyli" so'zi uslubiy jihatdan neytral, kundalik nutqda erkin qo'llanadi va freymning markaziy – estetik yoqimlilik elementini profillashtiradi, shu bois u so'roq va inkor konstruksiyalarida ham erkin ishlatiladi ("chiroylimi?", "unchalik chiroyli emas"). "Go'zal" so'zi ayni freymni faollashtirsa-da, unga qo'shimcha yuksak baho komponentini qo'shadi va kitobiy-adabiy uslubga moyil bo'ladi. "Husndor" so'zi asosan yuz-qiyofa ta'rifi xoslanib, freymning manba elementini profillashtiradi va umumiy narsalarga nisbatan qo'llanmaydi. "Ko'rkam" esa ko'pincha jonsiz ob'yektlar (bino, manzara) uchun ishlatilib, freymning vizual-arxitektonik jihatini oldinga chiqaradi. Demak, "chiroyli" neytral – asosiy a'zo, qolgan uchasi esa turli freym elementlarini profillashtirish orqali "belgilangan" maqomga ega bo'ladi.

"Aytmoq – so'zlamok – bayon qilmoq – ta'kidlamok" qatori esa NUTQ FAOLIYATI freymini faollashtiradi, uning elementlari: notiq, tinglovchi, mazmun, uslub va maqsaddir. "Aytmoq" fe'li barcha nutq vaziyatlarida erkin qo'llanadigan, uslubiy jihatdan neytral a'zo bo'lib, freymning eng umumiy – axborot uzatish elementini profillashtiradi. "So'zlamok" davomiylik va og'zaki nutq elementini kuchaytiradi, "bayon qilmoq" rasmiy-yozma uslubga xos bo'lib, mazmunning tizimli tuzilishini profillashtiradi, "Ta'kidlamok" esa notiqning maqsad va urg'u elementini, ya'ni fikrni alohida ajratib ko'rsatish niyatini, oldinga chiqaradi. Bu misol shuni ko'rsatadiki, fe'l sinonimlarida ham assimetriya aynan shu tarzda, ya'ni bitta neytral markaz va unga nisbatan "belgilangan" chekka a'zolar tizimi orqali namoyon bo'ladi.

Keltirilgan ikki misol: ot va fe'l sinonimlari shuni ko'rsatadiki, semantik assimetriya so'z turkumidan qat'i nazar barqaror kognitiv qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. Freymning markaziy elementini profillashtiruvchi

⁵²Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. - Б. 14-22.

⁵³Мамасолиев И.У. Лексико-семантические отношения антонимии, полисемии и синонимии в русском и узбекском языках // Ўзбекистонда хорижий тиллар. - 2018. - №1. - Б. 75-81.

⁵⁴Lehrer A. Markedness and Antonymy // Journal of Linguistics. - 1985. - Vol. 21. - No. 2. - P. 397-429.

a'zo har doim yuqori chastota va uslubiy erkinlikka, freymning chekka elementlarini profillashtiruvchi a'zolar esa cheklangan qo'llanish doirasiga ega bo'ladi. Bu qonuniyat nafaqat o'zbek tiliga, balki ko'plab boshqa tillarga ham xos umuminsoniy kognitiv mexanizm ekanligini taxmin qilish mumkin, biroq bu gipotezani tasdiqlash uchun tipologik tadqiqotlar zarur bo'ladi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, sinonimik qatordagi semantik assimetriya tasodifiy hodisa emas, balki freym strukturasi tabiiy natijasidir. Har bir so'z freymning muayyan elementini profillashtiradi, biroq faqat bitta a'zo, odatda, freymning markaziy, eng umumiy elementini profillashtiruvchisi, neytral va erkin qo'llanadigan "asosiy" maqomga ega bo'ladi. Bu yondashuv an'anaviy komponent tahlilni inkor etmaydi, balki uni notekislik sababini kognitiv jihatdan izohlovchi vosita bilan boyitadi. Freym asosidagi assimetriya tahlilining amaliy ahamiyati, ayniqsa, sinonimik lug'atlar tuzishda "asosiy so'z – sinonim" tartibini ilmiy asoslashda, tarjimada eng mos ekvivalentni tanlashda hamda til o'rgatish jarayonida o'quvchilarga sinonimlar orasidagi erkinlik darajasini tushuntirishda namoyon bo'ladi. Kelgusida bu metodikani kengroq til materiali va korpus ma'lumotlari asosida sinash muhim istiqbol yo'nalishi bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Cruse D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 265-270.
- [2] Edmonds P., Hirst G. Near-Synonymy and Lexical Choice // Computational Linguistics. – 2002. – Vol. 28. – No. 2. – P. 105-144.
- [3] Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL-1981. – Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. – P. 111-137.
- [4] Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – P. 68-76.
- [5] Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 147-166.
- [6] Lehrer A. Markedness and Antonymy // Journal of Linguistics. – 1985. – Vol. 21. – No. 2. – P. 397-429.
- [7] Minsky M. A Framework for Representing Knowledge // The Psychology of Computer Vision. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211-277.
- [8] Мамасолиев И.У. Лексико-семантические отношения антонимии, полисемии и синонимии в русском и узбекском языках // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2018. – №1. – Б. 75-81.
- [9] Раҳматуллаев Ш. Нуткимиз кўрки. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 14-22.
- [10] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 52-91.

ЎЗБЕК ВА ТОЖИК АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ САҲИФАЛАРИДАН

(Шароф Рашидов ва Мирзо Турсунзода ижоди мисолида)

Файзуллоев Бахтиёр Бобоҷонович¹, Суюнов Мавлонберди Раҳмонович²

филология фанлари номзоди, доцент

¹академик Бобоҷон Ғафуров номидаги

Хўжанд давлат университети

Тел: (+992) 92 962 23 49

филология фанлари номзоди, доцент

²академик Бобоҷон Ғафуров номидаги

Хўжанд давлат университети

Эл.почта: b.fayz.1961@mail.ru

Аннотация: Мақолада жамоат ва давлат арбоби бетакрор адиб ва шоир Шароф Рашидов ва Рашидов билан Тожикистон Қаҳрамони юксак истеъдод соҳиби таниқли шоир ва зукко таржимон Мирзо Турсунзода ўртасидаги ўзаро ижодий ҳамкорлик ҳақида айрим маълумотлар тақдим этилди.

Kalit so'zlar: мажозий тимсоллар, аслият, таржима, таржимон, эркин таржима, ижодий таржима, шакл ва мазмун бирлиги, матн, талқин.

Аннотация: В статье представлены предварительные сведения о взаимном творческом сотрудничестве общественного и государственного деятеля неповторенные писателя и поэта

Шарофа Рашидовича Рашидова и Героя Таджикистана, известного поэта и талантливого переводчика Мирзо Турсунзаде.

Ключевые слова и выражения: образные символы, оригинал, перевод, переводчик, вольный перевод, творческий перевод, единство формы и содержания, текст, эмулировать.

Annotation: The article presents preliminary information about the mutual creative cooperation of public and state figure unique writer and poet Sharof Rashidovich Rashidov and Hero of Tajikistan, famous poet and talented translator Mirzo Tursunzade.

Key words and phrases: figurative symbols, original, translation, translator, free translation, creative translation, unity of form and meaning, text, emulate.

KIRISH

XX аср замонавий тожик адабиётига жаҳоний шуҳрат келтирган таниқли шоир ва жамоат арбоби, Тожикистон халқ шоири ҳамда Тожикистон Қаҳрамони Мирзо Турсунзода билан ўзбек халқининг севимли ва ардоқли фарзанди, давлат арбоби таланти ёзувчи Шароф Рашидович Рашидов ўртасидаги ўзаро адабий ва ижодий ҳамкорлик алоқалари ўзбек ва тожик халқларининг том маънодаги дўстлиги рамзига айланган эди.

Мирзо Турсунзоданинг қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган бўлиб, у ўзбек ўқувчилари учун ҳам севимли ижодкорларидан бирига айланган. Унинг ижодидан берилган намуналарни тожикистонлик ўзбек ўқувчилари ҳам ўрта мактабларда эмин - эркин дастур дотрасида ўрганиб келмоқдалар. Тарихдан маълумки, Мирзо Турсунзода ўз ижодий фаолияти даврида ўзбек адабиётига ва ўзбек ижодкорларига эҳтироми ғоят даражада баланд эканлигини унинг академик шоир Ғафур Ғулом, Шароф Рашидов ва Зулфия ҳамда бошқа ижодкорлар билан бўлган адабий-ижодий ҳамкор-ликлари мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Айниқса, ўзбек халқининг фарзанди, сиёсий арбоб ва беназир қалам соҳиби Шароф Рашидович Рашидов билан бўлган ўзаро дўстона муносабатлари Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳамда Амир Алишер Навоийнинг ижодий ҳамкорлигини XX асрдаги ўзига хос давоми дейишга имкон беради.

MATERIALLAR VA USULLAR

Одатда турли миллатга мансуб ижодкорларни бир-бирларига яқин бўлишларида ижодий ҳамкорлик йўлида таржимачилик анъанаси муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда таржимага доир баъзи маълумотларга эътибор қаратиш ўринлидир. Маълумки, ҳар бир халқнинг адабиёти ривожига адабий алоқалар муҳим ўрин тутди. Буни тожик ва ўзбек халқларининг илк оғзаки ҳамда ёзма адабиёт намуналари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Адабий алоқалар турли кўринишларда намоён бўлади. Шулардан бири-таржимачилиқдир. Унда бир халқнинг ижодкорлари томонидан яратилган асарлар иккинчи бир халққа таржима воситасида етиб боради ва уларнинг ҳам ўз маънавий мулкига айланади. Таъкидлаш жоизки, XX аср ўзбек адабиётининг забардаст вакил-ларидан Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ҳамда кейинги йилларда Сирожиiddин Саййид, Асқар Маҳкам, Одил Икром, Мирза Кенжабек каби кўплаб ижодкорларнинг таржима масаласига алоҳида эътибор қаратишлари бежиз эмас эди. Аслида ўзбек адабиётидаги таржимачилик ҳам узок тарихга эга. Буни қардош ҳамда жаҳон халқлари адабиётидан ўзбек тилига қилинган таржима асарлар мисолида кузатиш мумкин. Таржима асарлар туфайли ҳар бир миллат адабиётининг олтин хазинаси бадий мукамал асарлар ҳисобига бойиб борганлигини ҳам қайд этиш лозим. Шу билан бирга, бадий таржималар ҳар қандай таржимон учун муҳим маҳорат мактаби эканлигини эътиборга олиш зарур. Бу анъанани истиқлол даврида ҳам ҳадди аъло даражада давом этганини биргина серкирра истёдод соҳиби - ҳассос шоир, адабиётшунос олим, сермахсул ижодкор Жамол Камолнинг таржимонлик фаолияти мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Унинг ўзи бир нечта таржимон қилиши мумкин бўлган катта миқёсдаги таржима ишларини амалга ошира олганини адабиётшунос Эргаш Очилов ўз кузатишларида алоҳида қайд этган⁵⁵. Дарҳақиқат, Жамол Камол 30 га яқин асар ва 20дан ортиқ шоир шеърларини форс – тожик тилидан ўзбекчалаштириб, ўзбек китобхонларга тақдим этганлиги истиқлол даври адабий ҳаётида ўзига хос ҳодиса эканлиги-ни эътироф этиш айтиш адолатдандир.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ўтган далғали XX асрда ижтимоий ва сиёсий майдонида ўзига хос из қолдирган улкан жамоат ва давлат арбоби, ўзбек халқининг фаҳрига айланган Шароф Рашидович Рашидовнинг бадий

1. Очилов Э. Жамол Камолнинг таржимонлик маҳорати // ЎТА, 2009, 4-сон. 26 бет.

адабиётга, бадиий ижодга бўлган чексиз муҳаббати ва эҳтироми туфайли юзага келган шеърӣй ва насрий асарларидан намуналар дунёнинг жуда кўплар тилларига жумладан: рус, украин, қозоқ, озорбайжон, туркман, қорақалпоқ, урду, араб, форс, хитой ҳамда тожик тилига қилинган таржималари бир неча марота салмоқли адабларда нашр қилиниши ёзувчи ижодининг дунё миқёсидаги феноменидан дарак беради.

Шароф Рашидовнинг роман ва қиссалари ҳамда шеърӣй асарлари тожик тилига ҳам таржима қилинган бўлиб, улар шу кунга қадар қайта-қайта нашр этилган. Бу борада таниқли тожик шоири Мирзо Турсунзоданинг ҳам алоҳида хизматларини эслаш ўринлидир. У Шароф Рашидовнинг “Кашмир кўшиғи” асарини ўзбек тилидан тожик тилига “Таронаи Кашмир” номи билан таржима қилган. Кашмир халқининг қадимги севги достони ҳисобланган мазкур асар алоҳида китоб ҳолатида ҳамда Мирзо Турсунзода-нинг танланган асарларининг тўртинчи жилдида энг яхши таржима асарлар қаторида 1985 йили Тожикистон Республикасининг пойтахти Душанбе шаҳрида нашр этилиши ўша даври адабий ҳаётдаги муҳим воқеалардан бири бўлган [7; 352].

Халқ оғзаки ижоди мотивлари йўналишида яратилган Кашмир халқи-нинг машҳур афсонаси асосида унинг гўзал Наргиз гули билан асалариси Бамбур муҳаббатлари, уларнинг бир-бирларига бўлган садоқатлари, адолат ва тинчлик учун олиб борган курашлари, уларнинг ажойиб дўстлари, дугоналари ҳақида, тинчлик ва фаровонлик душманлари Бўрон билан Хорудга қарши, уларнинг ёвузликларига қарши қаҳрамонона курашлари тўғрисидаги кўҳна, севимли эртаклари заминида яратилгани маълум бўлади [5;78-79]. Анъанавий мавзуда яратилган ушбу асар бошдан охир рамзий тимсоллардан иборатдир. Мазкур дoston сюжети ўзбек адабиётининг истеъдодли шоири Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидовнинг қуйидаги:

Эл устозим, мен эса толиб,

Сўз дурларин термоқдир ишим.

Одамларнинг ўзидан олиб,

Одамларга бермоқдир ишим, - мисраларини эсга солади. Ҳамма гап бадиий адабиётдаги мўъжиза одамлардаги бор нарсаларни олиб, уларнинг ўзларига бадиий либосда тақдим этишда намоён бўлади. Шу маънода мазкур асардаги Наргиз, Бамбур, Лола, Атиргул, Наврўзгул, Оқ атиргул, Сарик гул каби бир-биридан гўзал мажозий образлар галлереяси бунга далилдир. Табиат ва инсон ҳаётининг гўзаллиги юксак уйғунликда теран ифодаланганлиги учун ҳам асар тезда кўплаб тилларига таржима қилинади ва дунё миқёсидаги энг кўп нашр қилинган китоблар қаторидан муносиб жой олади.

М.Турсунзоданинг бу таржимаси ҳам Тожикистонда қайта-қайта нашр қилинди. Чунки таржимон ушбу асарни юксак маҳорат билан тожик тилига таржима қилади. Шоир ўзбек тили ва унинг ўзига хос туркона нафосати ҳамда нозикликларини яхши биларди ва уларни қалбан шоирона ҳис қила оларди. Ўзбек ижодкорлари билан гуруглашган лаҳзаларида икки тилдаги ўзига хос лутфлари билан давраларга фойз киритар эди. Шунингдек, М.Турсунзода Шарқ мавзусида жуда кўплаб асарлар яратган дунёга машҳур шоир бўлган. Турсунзода таржимаси китобхонда гўёки асар тожик тилида ёзилгандай таассурот қолдиради. Дарҳақиқат, таржимон Шароф Рашидовнинг дунёсига, руҳият оламига йўл топа олган эди. Асардаги лирик оҳангдорлик, содда ва равон халқона тил, шакл ва мазмун мутаносиблиги ўз ифодасига эга.

Одатда шеърӣй таржималар ҳақида гап кеганида “Таржимада таржимон асар муаллифининг сўзларини эмас, балки унинг юрагини таржима қилиш керак”, - деган гап юради. Назаримизда, Мирзо Турсунзоданинг “Таронаи Кашмир” таржимаси ҳам юқоридаги ҳақиқатнинг бадиий далили дейишга тўла имкон беради. Ш.Рашидов гулларнинг “кўклам либоси” билан ясанганини шундай ифода этади: “Гўзал водийдаги Гуллар боғи кўклам либоси билан ясанди. Кўзларни қамаштирувчи, дилларни севинч ва илҳомга тўлдирувчи турли туман гуллар баҳор тонгининг шуълалари ва шабнамларини эмиб, ноз билан жилва қилади.

Чечаклар бир-биридан гўзал, бир-биридан чиройли, бир-биридан сер-барг, бир-биридан сергунча” [6; 7].

Бу мисралар М.Турсунзода таржимасида қуйидагича нақши нигор топган: “Боғи гулҳо, ки дар водии зебо воқеъ аст, бо либоси сабзи баҳорӣ зебу зинат ёфт. Гулҳои рангоранги чашмро асиркунанда, ба дилҳо муҳаббат ва илҳоми бепоён бахшида шуълаҳои бомдоди баҳорӣ ва шабнамҳоро макида-макида дар нозу карашма буданд.

Шукуфаҳо яке аз дигарӣ зеботар, яке аз дигарӣ хушрангтар, яке аз дигарӣ сербаргтар ва яке аз дигари сергунчатаранд” [7; 217].

М.Турсунзода ўзбек тилининг тароватини тўлиқ ифода эта олгани юқоридаги матнда тўла намоён бўлган. Мумтоз тасвир ўзбекона содда тил ва тароват билан шоирона нигоҳ билан акс этган бўлса, тожикча таржимада ҳам худди шундай акс этган. Ёки қаҳрамонлар портретлари, руҳияти тасвирида

ҳам таржимон ижодийликка эришишга ҳаракат қилади: "...Мана у, энг гўзал оқ шоҳи кўйлаги устидан зангор баҳмал нимчасини кийиб олган, бошига эса, барқ уриб очилган гулнинг барча гўзаллигини акс эттирувчи жажжигина шинам ва оппоқ дуррача ўраган, қулоқларига эндигина очилган гулдан исирға тақиб, ясаниб, ёшлик ва гўзаллик севинчларига, орзу-умудларига маст бўлиб, Гуллар боғида товланиб турибди. Аммо унинг тимқора кўзлари маънос: кимнидир соғинади, кимгадир интизор, қалбидаги муштоклик ўти тобора ловиллаб, авж олади, бағри ўрта-нади, унинг ёқимли куйи булбулларнинг ва жамики кушларнинг кўшиқларига жўр бўлиб, мусаффо тонг кучоғига, поёнсиз водийга тарқалади, ажиб акс садо беради"[6;8-9]. Бунинг насрдаги шеър дейиш мумкин. Унда халқона анъанавий оҳанглар уйғунлиги билан юғрилган гўзал маъшуканинг сурат ва сийрати кўз ўнгимизда намоён бўлади. Бу тасвирлар Мавлоно Фурқатнинг "Сурмадин кўзлар қаро, кўллар хинодин лоларанг...", - деб бошланувчи машҳур "Келин-чак" ғазалини ёдга солади.

Таржимада: "...Мана, он арўси бўстон, ки аз болои пирахани шаҳии сафед камзўлчаи зангори махмалинро ба бар кардааст, ба сараш бош, аз шабнам як дуррачаи сап-сафед, ки ҳамаи зебу зиннати гули шукуфтара акс мекунад, печонидааст. Ба гўшҳояш аз гули навшукуфта гўшворе овехта, аз давлати чавонӣ ва ҳусну чамоли оламро, аз умеду орзуҳои ширин маст гардида, дар Боғи гулҳо бо таровати бемислу монанд шаъшаапошӣ мекунад. Аммо чашмони шўълабори он ғамангезанд: касеро ёд мекунад, ба роҳи касе интизоранд. Дар синааш оташи фироқ торафт балндтар шўъла мезанад, дилашро пора месозад, оҳанги форами таронаи он ба таронаҳои булбулон ва дигар мурғон чўр шуда, дар оғўши мусаффои бомдодон ва дар водии доманфарох паҳн мегарданд "[7;218] Яна шу нарсани таъкидлаш ўринлики, мазкур афсонавий севги қиссаси Шарқ мумтоз адабиётидаги мавжуд халқ достонлари анъаналари асосида наср ҳамда назм уйғунлигида яратилган бўлиб, ўзига хос мусиқийликни юзага келишига хизмат қилган. Бу ҳол Наргис айтган халқона руҳдаги кўшиқларда шеърхонлар шуурига етиб боради. Тасвирдаги асосий ва ёрдамчи шеърӣ компонентлар, бадий тасвирий воситалар бадий матннинг таъсир кучини яна оширишга хизмат қилган. Айниқса, ундаги тўқ қофиядаги оҳангдош (*йироққа, фироққа, булоққа*) сўзлар ҳамда улардаги қофия товушларидан муҳим ҳисобланган равий ҳарфининг бир хил тартибда келиши мисраларга ўзгача жарангдорлик ва таъсирчанлик билан бирга мусиқийлик касб эта олгани маълум бўлади. Биринчи ўзбек адабиётшуноси "Фунун ул балоға" асарининг муаллифи Шайх Аҳмад Тарозий бундан саккиз аср муқаддам юқоридаги шеър илмига доир китобида қофияга ҳам алоҳида тўхталиб: "Шеърнинг асли қофия", - деган муҳим назарий хулосасини Шароф Рашидовнинг куйидаги мисраларига ҳам тадбиқ этиш мумкин:

Жоним, кетдинг йироққа,

Мени кўйиб фироққа.

Кела қолсангчи, ёшим

Тенг қилмайин булоққа.

Мирзо Турсунзода мазкур шеърӣ матнлар таржимаси жараёнида халқоналикни янада кучайтиришга эътибор бергани маълум бўлади. Айниқса, таъсирчанликни ошириш мақсадида ибораларни шеърӣ матнга сафарбар этади ва ўзига хос оригиналликка эришади.

Чоно, дилам афгор аст,

Чашмам ба раҳат чор аст.

Бе рӯи дар дунё

Гул дар назарам хор аст.

Чонана, раҳат дур аст,

Маъшуқи ту ранчур аст.

Ишқи ману дилдорам

Афсонаи машҳур аст.

Мирзо Турсунзоданинг мазкур таржимаси сўзма-сўз таржима бўлмас-дан, балки эркин яъни ижодий таржима бўлиб, унда ифода этилган халқона оҳангга эга жўшқинлик ва табиийлик мутолаа вақтида шеърхон қалбига кўчади. Бунинг "Кашмир кўшиғи"даги кўшиқлар мисолида ҳам кузатиш ўринлидир. Бу ҳол Шароф Рашидовнинг насрчилик бобида қанчалик иқтидорга эга бўлган бўлса, назмда ҳам шунчалик салоҳиятга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Яна ана шундай халқона йўлда битилган мисраларга назар ташлайлик:

Гуллар кўп, чечаклар кўп,

Кўшиқлар, эртақлар кўп.

Бойси шу, ҳар гулнинг

Қалбида тилақлар кўп.

Аммо Наргис эртаги,

Унинг ишқи, тилағи

Хушбўй Гуллар боғининг
Энг чиройли чечаги [6;23].

Таржимаси:

Аз ҳар гуле, ки дидӣ
Афсонае шунидӣ
Аз ишк гунча бар тан
Сад пираҳон даридӣ.
Наргис агар сарояд,
Гул дар фиғон дарояд,
Аз қиссаи муҳаббат
Боби наве кушояд [7;224].

Шеърӣ аслият билан таржима кузатилганда улардаги вазн ҳамда бўғинлар миқдоридаги шаклий ўхшашликдан ташқари мазмундаги мушта-раклик ва уйғунликни юзага келтирган. Бундай шеърӣ ифодалар Алишер Навоийнинг “Намда ҳам асил анга маъни дурур. Бўлсун анинг сурати ҳарне дурурин”,- дейилган шакл ва мазмунга доир муҳим назарӣ фикрини эсга солади.[3;21]. Бадиият илмидаги бу ҳақиқатни зукко шоир ва торжимон Мирзо Турсунзода ҳам назарда тутганлиги учун ҳам шеърӣ мисралар таржимада ҳам ўзининг халқона назмий тароватини тўла сақлаб қолган. Умуман олганда, Мирзо Турсунзоданинг тожик тилидаги ”Таронаи Кашмир” (“Кашмир кўшиғи”) таржимаси бошқа қардош ҳамда жаҳон халқ-лари адабиёти вакилларида: Шота Руставелли, А.С.Пушкин, Т.Г.Шевченко, Самад Вурғун, Зулфия каби ижодкорлардан қилган таржималари билан қиёсланганда тожикча таржима ўзининг ҳам шаклан, ҳам мазмунан бадиий мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу нарса Мирзо Турсун-зоданинг ўзбек адабиётига ва ўзбек ижодкорларига бўлган чуқур эҳтиро-мидан дарак беради.

XULOSA

Таржимадаги табиийлик, айниса, ўзбек ва тожик халқлари шеърӣятига хос миллийликнинг ҳадди аъло даражадаги бадиий ифодаси ҳассос таржимон Мирзо Турсунзоданинг бадиий маҳоратидан бир шингил холос. Аслида ҳар қандай асар таржима туфайли янгиланади. Бу янгиланиш таржимоннинг билими, ҳаётӣ тажрибалари, бадиий маҳорати ва таржима қилаётган асарининг муаллиф руҳӣ оламига қай даражада яқин эканлиги билан боғлиқ, албатта. Шароф Рашидов юқоридаги асари таржимасига ҳам худди шундай нуқтаи назардан ёндошилса мақсадга мувофиқ бўлади. Таъкидлаш жоизки, муаллиф ушбу асарида афсоналарга таяниб, бир-бирига талпинган икки ёш қалбнинг ишқи саргузаштлари фондида муҳим ҳақиқатни “коса тагида ним коса” тарзда кўрсата олгани асардаги давр талабларидан келиб чиқиб бадиий ифода эта олган умумбашарӣ мисралар сирасига киради. Муаллиф халқнинг энгилмас қудатли кучга эга эканлигини, дунё халқларининг мустақилликка ва озодлик сари интилаётганини қатор рамзий тимоллар мисолида маҳорат билан мисраларга нақшлай олганки, бу масала бугунги глобаллашув шароитида дунё миқёсидаги долзарб масалалар сирасига киради. Бизнинг қисқача ушбу кузатишларимиз икки халқнинг икки забардаст ижодкорнинг ўзаро адабий ҳамкорликдаги ижодӣ фаолиятларига доир даст-лабки хулосалардир. Умид қиламизки, истиқлол даври муҳитида мазкур мавзу доирасида алоҳида илмӣ тадқиқотлар олиб борилса, узок тарихга эга бўлган ўзбек ва тожик халқлари адабиётларининг адабий алоқалар саҳифалари янада янги ва муҳим хулосалар билан бойиши, шубҳасиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

- [1] Аброров А. Адиб ва замонавийлик. – Тошкент: Фан, 1964
- [2] Зоҳидов В. Нафосат ижодкори. – Тошкент: 1967
- [3] Навоий А. Ҳайрат ул аброр. Ўзбек адабиёти бўстони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 21- б.
- [4] Очилов Э. Жамол Камолнинг таржимонлик маҳорати // ЎТА, 2009, 4-сон. 26 бет.
- [5] Рашидов Шароф Рашидович. Ўзбек совет энциклопедияси. 14 томлик, 9- том. Тошкент: ЎСЭ бош редакцияси, 1977, 198 –б.
- [6] Рашидов Ш. Кашмир кўшиғи. Қисса-Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978, 80 б.
- [7] Турсунзода М. Кулӣёт иборат аз чор чилд. Чилди чорум. Мақолаҳо ва тарҷумаҳо, - Душанбе: “Ирфон” 1985, 352 сах.
- [8] Туроб Тўла Сўнгсўз. Кашмир кўшиғи. Қисса -Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978, 76 – 80 б.

ADABIYOT DARSLARIDA O'QUVCHILARNI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR BILAN ISHLASHGA O'RGATISH

Abdurahmonova B.

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti,
Qo'qon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyot darslari orqali o'quvchilarda fanga oid kompetensiyalardan biri bo'lgan axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Xususan, mumtoz o'zbek adabiyotining yirik vakili Ogahiy ijodiy merosini o'rganish jarayonida o'quvchilarning turli manbalardan ma'lumot izlash, tanlash, saralash, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Adabiyot darslarida Ogahiy hayoti va ijodi, asarlarining mazmun-mohiyati, tarixiy-adabiy muhiti hamda badiiy xususiyatlarini o'rganishda axborot manbalari bilan ishlashning samarali usullari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, o'quvchilarning mustaqil izlanishi, tanqidiy fikrlashi, olingan ma'lumotlarning ishonchliligini baholashi va xulosalar chiqarishiga yo'naltirilgan topshiriqlarning ahamiyati asoslangan. Tadqiqot natijasida Ogahiy ijodini o'rganish jarayonida axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish o'quvchilarning adabiy-estetik tafakkuri, mustaqil fikrlashi va kommunikativ faolligini oshirishga xizmat qilishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Ogahiy, kompetensiya, axborot, ma'lumot, axborot manbalari, axborot bilan ishlash, adabiyot darsi, mustaqil fikrlash, tahlil, tanqidiy fikrlash, mumtoz adabiyot, o'quvchi kompetensiyasi

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития у учащихся компетенции работы с информацией как одного из видов предметных компетенций посредством уроков литературы. Особое внимание уделяется возможностям формирования навыков поиска, отбора, систематизации, анализа, сравнения, обобщения и эффективного использования информации в процессе изучения творческого наследия выдающегося представителя узбекской классической литературы Огахи. Раскрываются эффективные способы работы с различными информационными источниками при изучении жизни и творчества Огахи, содержания и идейно-художественных особенностей его произведений, а также историко-литературной среды. Обосновывается значение учебных заданий, направленных на самостоятельный поиск учащимися информации, критическую оценку её достоверности, сопоставление различных источников и формулирование собственных выводов. В результате исследования установлено, что развитие компетенции работы с информацией в процессе изучения творчества Огахи способствует формированию литературно-эстетического мышления учащихся, развитию самостоятельности, критического мышления и коммуникативной активности.

Ключевые слова: Огахи, компетенция, информация, сведения, информационные источники, работа с информацией, урок литературы, самостоятельное мышление, анализ, критическое мышление, классическая литература, компетентность учащихся.

Abstract. This article examines the development of students' information literacy as one of the subject-specific competencies through literature lessons. Particular attention is paid to the possibilities of developing students' skills in searching for, selecting, organizing, analyzing, comparing, summarizing, and effectively using information while studying the creative heritage of Ogahiy, a prominent representative of Uzbek classical literature. The article discusses effective methods of working with various information sources when studying Ogahiy's life and literary heritage, the content and artistic features of his works, as well as the historical and literary context of his creativity. Special emphasis is placed on educational tasks aimed at encouraging students to conduct independent research, critically evaluate the reliability of information, compare different sources, and formulate their own conclusions. The study demonstrates that developing information literacy through the study of Ogahiy's works contributes to the formation of students' literary and aesthetic thinking, independence, critical thinking, analytical skills, and communicative activity.

Keywords: Ogahiy, competency, information, data, information sources, information literacy, literature lesson, independent thinking, analysis, critical thinking, classical literature, student competency.

KIRISH

O'zbek adabiyoti rivojiga ulkan hissa qo'shgan, uni yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan, o'zining serqirra ijodiy merosi bilan madaniyatimiz tarixida chuqur iz qoldirgan Ogahiyning yuksak badiiyat namunasi

bo'lgan lirik she'rlari, xalqimiz tarixini yorituvchi tarixiy asarlari va tarjimalari asrlar osha kitobxon ma'naviy-ruhiy kamolotiga xizmat qilib kelmoqda. Shoir she'rlarida inson, hayot, borliq, ilohiyot, tabiat, jamiyat haqidagi falsafiy qarashlari badiiy talqin etiladi. Insonning turfa xil ruhiy holatlari, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, mamlakat tinchligi, el-yurt farovonligi, millat kelajagi uchun qayg'urish shoir she'rlarining asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Ogahiy ijodida avtobiografik xarakterdagi she'rlar ham alohida o'rin tutadi. Bunday she'rlarida shoirning shaxsiy hayoti bilan bog'liq jihatlar o'ziga xos tarzda yoritilgan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfida Ogahiy va Furqat g'azallarini o'rganishda o'quvchini fikrlashga, badiiy matnga qayta-qayta murojaat qilishga undaydigan konseptual savol va topshiriqlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. D. To'xliyevaning tadqiqotida Ogahiy va Furqat g'azallari yuzasidan berilgan savollarning mulohazaga chorlovchi, shakliy jihatlarini tahlil qilishga yo'naltirilgan, fanlararo integratsiyani ta'minlovchi hamda uzviylik va uzluksizlik tamoyillariga asoslanganligi qayd etiladi [1, 38-b.]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, o'qituvchi o'quvchilarni qo'shimcha manbalar bilan ishlashga, axborot texnologiyalari va internet tarmog'idan maqsadli foydalanishga yo'naltirishi mumkin. Bu esa dars samaradorligini oshirish bilan bir qatorda o'quvchilarda mustaqil izlanish, axborotni saralash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda adabiyot darslarida o'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlardan foydalanildi. Xususan, Ogahiy ijodini o'rganishda o'quvchilarga mustaqil ravishda qo'shimcha ma'lumot izlash, internet manbalaridan foydalanish, topilgan ma'lumotlarni taqqoslash va dars jarayonida taqdim etish vazifalari berildi.

O'qituvchi o'quvchilarga Ogahiyning shaxsiy hayoti bilan bog'liq she'rlarini topib kelish vazifasini berishi mumkin. Bunday topshiriq o'quvchilarni mustaqil izlanishga undaydi va ularning darsga tayyorgarlik ko'rish faolligini oshiradi. Darsni davra suhbat shaklida tashkil etish ham samarali metodlardan biridir. Bunday darslarda topshiriqlar oldindan o'quvchilarga berilib, ma'lum muddat davomida mustaqil tayyorgarlik ko'rish imkoniyati yaratiladi [2, 120-b.].

Mazkur jarayonda o'quvchilarga quyidagi yo'nalishlarda topshiriqlar berish mumkin:

Ogahiyning avtobiografik xarakterdagi she'rlarini izlab topish;

shoirning ijtimoiy qarashlari aks etgan she'rlarni aniqlash;

g'azallardagi badiiy tasvir vositalarini topish;

she'rlarda qo'llangan obrazlarning mazmun-mohiyatini izohlash;

shoir ijodidagi axloqiy-ta'limiy g'oyalarni aniqlash;

tabiat tasviriga bag'ishlangan she'rlarni guruhlash;

turli internet va bosma manbalardagi ma'lumotlarni o'zaro taqqoslash;

olingan ma'lumotlarning ishonchliligini tekshirish;

mustaqil xulosa va taqdimot tayyorlash.

Bunday topshiriqlar o'quvchilarning nafaqat adabiy matnni tushunish, balki axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, umumlashtirish va undan maqsadli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga imkon beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ogahiy ijodini axborot texnologiyalari asosida o'rganishda o'quvchilarning mustaqil faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish maqsadga muvofiq. Masalan, birinchi o'quvchiga shoirning shaxsiy hayoti bilan bog'liq she'rlarini topish va tahlil qilish vazifasi beriladi.

O'quvchi mustaqil izlanish natijasida "Qish", "Kasal", "Sovuq", "Yolg'iz" kabi she'rlarning avtobiografik xususiyatlari haqida ma'lumot to'plashi mumkin. Jumladan, "Qattiq sovuq" g'azalida: "Qurug'on jismim o'tun yanglig' ayirmoqlig' uchun, Topti sarsar elidin boltasig'a dasta sovuq" misralari orqali shoirning sovuq va shamol obrazlari yordamida insonning ruhiy holatini ifodalashi kuzatiladi. Bunday misollarni izlash va tahlil qilish o'quvchini badiiy matn bilan mustaqil ishlashga undaydi.

Ikkinchi o'quvchiga Ogahiy she'riyatida ijtimoiy hayot va axloqiy qarashlarning ifodalanishini o'rganish topshirig'i beriladi. O'quvchi turli manbalardan ma'lumot to'plab, shoir ijodida adolat, insonparvarlik, saxovat, halollik, to'g'rilik, shukronalik kabi tushunchalar yoritilganini aniqlashi mumkin.

Masalan, "Ey ko'ngul, yaxshilig'ni qil pesh, Ki, yamonlig' erur yamong'a jazo. Kimki tark aylasa yamonlig'ni, Bo'lur, albatta, yaxshilig'g'a sazo."

Mazkur qit'a asosida o'quvchilar shoirning axloqiy-didaktik qarashlarini tahlil qilishi, undagi asosiy g'oyani aniqlashi va o'z fikrini dalillar asosida ifodalashi mumkin [3].

Uchinchi o'quvchiga Ogahiy ijodida xalq maqollari va obrazlarning badiiy talqinini aniqlash vazifasi beriladi. Jumladan,

"Malul o'lma ko'rub ag'yor birla, ey ko'ngul, yoring, Ki, butmaydur bu gulshan ichra bir gul xordin ayru." baytida "gul", "gulshan", "tikan" obrazlarining o'zaro munosabati tahlil qilinadi. O'quvchi ushbu bayt mazmunini xalqning "Tikansiz gul bo'lmas" maqoli bilan qiyoslab, o'z xulosasini shakllantirishi mumkin [4].

To'rtinchi o'quvchi Ogahiy she'rlarida qo'llangan badiiy san'atlarni aniqlashga yo'naltiriladi:

"Ey yuzingdin mun'fa'ildur oftobi hovari, Vay damingdindur hijil Iso dami jonparvari."

Mazkur baytda tashbeh, mubolag'a va talmeh kabi badiiy vositalarning qo'llanganligini aniqlash mumkin. O'quvchilar ushbu badiiy san'atlarning obraz yaratishdagi vazifasini izohlash orqali adabiy-nazariy bilimlarini mustahkamlaydilar [5].

Beshinchi o'quvchiga shoir ijodida ko'ngil timsolining ifodalanishini o'rganish topshiriladi:

"Chu deding telba ko'ngling kimgadir shaydou oshufta, Eshitgil, ey pari paykal, sangodur bu, sangodur bu." Baytda "sangodur bu" birikmasining takrorlanishi takrir san'atini yuzaga keltirgan. O'quvchi takrorning mazmuni va badiiy vazifasini mustaqil tahlil qilishi mumkin.

Oltinchi o'quvchi Ogahiy she'rlaridagi oshiq obrazini o'rganadi:

"Ey ko'ngil, vasl istasang sabr et balou dardg'a, Kim, mukarrib tangrig'a bu shevadin Ayub erur."

Ushbu baytda Ayub payg'ambar obrazi sabr-qanoat timsoli sifatida qo'llangan. O'quvchilar bunday obrazlarning mumtoz adabiyotdagi an'anaviy xususiyatlarini boshqa manbalar yordamida o'rganishlari mumkin.

Yettinchi o'quvchi Ogahiy ijodida ilm-ma'rifat va axloq masalasini o'rganadi:

"Ilm ila, yor rab, qil oning rutbasin andoq baland, Kim, bori olimlar o'lsun tobi'u minqod ango."

Mazkur misralar asosida ilmning inson hayotidagi o'rni, ma'rifat va insoniy kamolot masalalarini tahlil qilish mumkin.

Sakkizinchi o'quvchi esa Ogahiyning peyzaj lirikasiga oid ma'lumotlarni izlaydi. Shoir ijodida "Bahor ayyomi", "Navro'z erur", "Bahor", "Fasli bahor" kabi tabiat tasviriga bag'ishlangan she'rlar mavjudligi haqida ma'lumotlar to'planadi. O'quvchilar ushbu she'rlardan tabiat tasviriga oid obrazlarni topib, ularning lirik qahramon ruhiyati bilan bog'liqligini tahlil qiladilar. D. To'xliyevaning tadqiqotida 9-sinf adabiyot dasturida Ogahiyning "Ustina", "Navro'z", "Navro'z bo'lsin" va "Qish" radifli g'azallarini o'rganish belgilanganligi qayd etiladi. Tadqiqotchi ayrim g'azallar o'rniga axloqiy-ta'limiy va orifona mazmundagi boshqa g'azallarni tanlash o'quvchilar uchun qo'shimcha metodik imkoniyatlar yaratishini ta'kidlaydi [1, 45–46-b.]. Shundan kelib chiqib, o'quvchilarga Ogahiy devonidan "Bo'lsa har odam qanoat nuridan ravshan zamir", "Kishikim faqr yo'lida talabgori qanoatdur", "To qilmasa kishi o'zni botil tasavvurdin xalos", "Dahr bir mayxonadurkim, kulfat oning jomidur", "Tong ermas, charx javridin gar etsam nola-yu afg'on", "Ko'ngul bir bahri zahhoru, ondatur bir pokiza gavhar so'z" kabi g'azallarni topish, mazmunini tahlil qilish va ular haqida qo'shimcha ma'lumotlar yig'ish topshirig'i berilishi mumkin.

Bunday topshiriqlar o'quvchilarni matn bilan mustaqil ishlashga, raqamli manbalardan foydalanishga, turli axborotlarni qiyoslashga va kichik ilmiy izlanish olib borishga yo'naltiradi. Natijada axborot bilan ishlash kompetensiyasi adabiy matnni o'rganish jarayoni bilan uzviy bog'langan holda shakllanadi.

XULOSA

Adabiyot darslarida raqamli texnologiyalardan maqsadli foydalanish o'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish uchun samarali metodik imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, Ogahiy ijodini o'rganish jarayonida o'quvchilarning mustaqil ravishda ma'lumot izlashlari, turli manbalarni taqqoslashlari, axborotni saralashlari, badiiy matn bilan bog'lashlari va o'z xulosalarini shakllantirishlari muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot doirasida qo'llanilgan mustaqil izlanish, davra suhbat, axborot izlash, manbalarni taqqoslash, badiiy matnni tahlil qilish va taqdimot tayyorlash kabi topshiriqlar o'quvchilarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday faoliyat davomida o'quvchilar axborotni shunchaki qabul qiluvchi emas, balki uni izlovchi, saralovchi, tahlil qiluvchi va undan yangi xulosa chiqaruvchi faol subyektga aylanadi. Shuningdek, Ogahiy ijodini raqamli texnologiyalar asosida o'rganish o'quvchilarning adabiy-estetik tafakkuri, mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi, kommunikativ faolligi va kichik ilmiy tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Shu bois adabiyot darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish faqat texnik vosita sifatida emas, balki o'quvchilarning fan kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi metodik vosita sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] To'xliyeva D. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6–11-sinflarida g'azal o'qitish metodikasini takomillashtirish. 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (o'zbek adabiyoti). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – 2022. – 38, 45–46-b.

[2] Tolipov O., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2016. – 120 b.

[3] Toshmirzayeva Sh. Badiiy asar tahlili jarayonida kompetentlikni shakllantirish // Til va adabiyot ta'limi. – 2018. – №1.

[4] Qodirov V. Umumta'lim maktablarida o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari: Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. – Namangan, 2019. – 297 b.

[5] Ogahiy. Asarlar. IV jildlik. Nashrga tayyorlovchi G'. Karimov. II jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1971.

O'ZBEK TILIDAGI ZAMONAVIY NEOLOGIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Xabibjonov Ikromjon Toshpulat ug'li¹, Rahmonqulov Abdunazar Uralovich²

Filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

¹Qo'qon davlat universiteti. Andijon 170100, O'zbekiston

mybooks91@mail.ru

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

²Xo'jand davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek tilidagi neologizmlarning yuzaga kelish omillari, ularning shakllanish jarayoni, ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi hamda lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Neologizmlarning jamiyat taraqqiyoti, fan va texnologiyalarning rivojlanishi, globallashtirish, raqamlashtirish, ommaviy axborot vositalari va internet kommunikatsiyasining kengayishi natijasida o'zbek tilining lug'aviy tarkibida paydo bo'layotgan yangi birliklar sifatidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, yangi so'z va iboralarning o'zbek tiliga kirib kelish manbalari, ularning o'zlashishi, semantik jihatdan moslashuvi hamda milliy til me'yorlariga integratsiyalashuvi masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda neologizmlarning nafaqat yangi tushunchalarni ifodalash, balki zamonaviy jamiyatning dunyoqarashi, qadriyatlar, turmush tarzi va kommunikativ ehtiyojlarini aks ettirishdagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi. Neologizmlarning lingvokulturologik tahlili orqali til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, yangi leksik birliklarda milliy va global madaniy unsurlarning namoyon bo'lishi ochib beriladi. Maqolada neologizmlarning funksional-semantik xususiyatlari hamda ularning zamonaviy kommunikativ jarayondagi o'rni tavsifiy va kontekstual yondashuvlar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: neologizm, o'zbek tili, lingvokulturologiya, til va madaniyat, globallashtirish, raqamlashtirish, leksika, kommunikatsiya, yangi so'zlar, til taraqqiyoti, o'zlashma birliklar, lingvistik innovatsiya.

Аннотация. В статье анализируются факторы возникновения неологизмов в современном узбекском языке, особенности их формирования, связь с социально-культурными процессами и лингвокультурологические характеристики. Особое внимание уделяется роли общественного развития, научно-технического прогресса, глобализации, цифровизации, средств массовой информации и расширения интернет-коммуникации в пополнении лексического состава узбекского языка новыми языковыми единицами. Рассматриваются основные источники появления новых слов и выражений, процессы их заимствования, семантической адаптации и интеграции в систему современного узбекского литературного языка. В исследовании подчеркивается, что неологизмы выполняют не только номинативную функцию, обозначая новые предметы, явления и понятия, но и отражают изменения в мировоззрении, ценностях, образе жизни и коммуникативных потребностях современного общества. С лингвокультурологической точки зрения рассматривается взаимосвязь языка и культуры, а также проявление национальных и глобальных культурных элементов в новых лексических единицах. Функционально-семантические особенности неологизмов и их роль в современной коммуникации анализируются на основе описательного и контекстуального подходов.

Ключевые слова: неологизм, узбекский язык, лингвокультурология, язык и культура, глобализация, цифровизация, лексика, коммуникация, новые слова, развитие языка, заимствованные единицы, языковая инновация.

Abstract. This article analyzes the factors contributing to the emergence of neologisms in modern Uzbek, their formation processes, connection with socio-cultural developments, and linguocultural characteristics. Particular attention is paid to the role of social development, scientific and technological progress, globalization, digitalization, mass media, and the expansion of Internet communication in enriching the lexical composition of the Uzbek language with new linguistic units. The study examines the main sources of new words and expressions, including borrowing, semantic adaptation, and integration into the contemporary Uzbek literary language. It emphasizes that neologisms perform not only a nominative function by denoting new objects, phenomena, and concepts, but also reflect changes in the worldview, values, lifestyle, and communicative needs of modern society. From a linguocultural perspective, the article explores the interaction between language and culture and identifies the ways in which national and global cultural elements are manifested in newly emerging lexical units. The functional and semantic features of neologisms and their role in contemporary communication are analyzed through descriptive and contextual approaches. The study highlights the importance of neologisms as indicators of linguistic change and as linguistic reflections of ongoing social, cultural, technological, and communicative transformations.

Keywords: *neologism, Uzbek language, linguoculturology, language and culture, globalization, digitalization, lexicon, communication, new words, language development, borrowed units, linguistic innovation.*

KIRISH

Til jamiyat hayotidagi siyosiy bo'lmagan ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy-texnik va madaniy o'zgarishlarni muntazam aks ettirib boradigan dinamik tizimdir. Yangi predmet, hodisa, faoliyat turi yoki tushuncha paydo bo'lishi bilan uni nomlash ehtiyoji ham yuzaga keladi. Natijada tilning lug'at tarkibi yangi so'zlar, yangi ma'nolar va yangi birlikmalar hisobiga boyib boradi. Bunday birliklar tilshunoslikda, odatda, neologizmlar sifatida o'rganiladi. Neologizmlarning paydo bo'lishi til taraqqiyotining tabiiy qonuniyatlaridan biri bo'lib, u jamiyatning yangilanayotgan tajribasi bilan chambarchas bog'liq.

Zamonaviy o'zbek tilida raqamli texnologiyalar, internet kommunikatsiyasi, iqtisodiyot, ta'lim, media va xizmat ko'rsatish sohalari bilan bog'liq yangi birliklar faol qo'llanmoqda. Bloger, podkast, startap, platforma, onlayn, kontent, mobil ilova kabi birliklarning kundalik nutqda uchrashi yangi kommunikativ va madaniy tajribalar tilga kirib kelayotganini ko'rsatadi. Mazkur jarayonni faqat lug'at tarkibining kengayishi sifatida emas, balki til va madaniyat o'rtasidagi munosabatning zamonaviy ko'rinishi sifatida ham baholash mumkin.

Neologizm muayyan davr uchun yangilik belgisiga ega bo'lgan leksik birlik yoki mavjud so'zning yangi ma'noda qo'llanishidir. Biroq "yangilik" doimiy belgi emas. Dastlab noodatiy tuyulgan so'z jamiyat tomonidan keng qabul qilinib, faol lug'at tarkibiga o'tgach, uning neologik xususiyati asta-sekin kamayadi. Shu sababli neologizmlarni tahlil qilishda ularning qachon paydo bo'lgani, qaysi kommunikativ muhitda tarqalgani va qanday ma'noda qo'llanayotgani hisobga olinishi kerak.

MATERIALLAR VA USULLAR

Yangi birliklar turli yo'llar bilan shakllanadi. Birinchidan, tilning o'z ichki imkoniyatlari asosida yangi so'zlar yaratiladi. Ikkinchidan, boshqa tillardan yangi termin va nomlar o'zlashadi. Uchinchidan, mavjud so'z yangi ma'no kasb etishi mumkin. To'rtinchidan, avval tor doirada ishlatilgan birlik ommaviy kommunikatsiya ta'sirida keng iste'molga kiradi. Bu jarayonlarning barchasi tilning yangi ehtiyojlarga moslashish qobiliyatini ko'rsatadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zlashma neologizmlar til tizimiga kirgach, ularning talaffuzi, yozilishi, grammatik shakllanishi va uslubiy qo'llanishi asta-sekin mahalliy me'yorlarga moslashadi. Masalan, yangi kasb yoki faoliyat nomlari o'zbek tilining egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qilib, oddiy grammatik birliklar kabi ishlay boshlaydi. Bu holat yangi so'zning faqat tashqi shaklda o'zlashmaganini, balki tilning morfologik tizimiga ham kirib borayotganini bildiradi. Lingvokulturologiya til birliklarini madaniyat, qadriyatlar, ijtimoiy tajriba va dunyoni idrok etish usullari bilan bog'liq holda o'rganadi. Shu nuqtayi nazardan neologizmlar ma'lum davrning "madaniy belgisi" sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Qaysi sohalarga oid yangi so'zlar ko'payayotgani jamiyatning qaysi faoliyat turlariga e'tibori kuchayganini ham ko'rsatadi. Raqamli kommunikatsiyaga oid birliklarning faollashuvi texnologik vositalarning kundalik turmushga chuqur kirganidan dalolat beradi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar neologizmlarning tarqalish tezligini keskin oshirdi. Avvallari yangi birlikning keng ommalashishi uchun uzoq vaqt talab etilgan bo'lsa, bugun bir atama qisqa muddat ichida katta auditoriyaga yetib borishi mumkin. Shu bilan birga, bir tushunchaning bir necha variantda nomlanishi, o'zbekcha muqobil va o'zlashma shaklning parallel ishlatilishi kabi holatlar ham kuzatiladi. Bunday vaziyat til me'yori, terminologik aniqlik va ommaviy nutq madaniyati uchun muhim masalalarni yuzaga chiqaradi.

Neologizmlarning avlodlar nutqidagi o'rni ham bir xil emas. Raqamli muhit bilan faol aloqada bo'lgan yoshlar yangi birliklarni tezroq qabul qilishi va ulardan norasmiy nutqda faol foydalanishi mumkin. Katta avlod vakillari yoki muayyan soha bilan bevosita bog'liq bo'lmagan kishilar uchun ayrim yangi so'zlarning ma'nosi izoh talab qilishi ehtimol. Demak, neologizm faqat til hodisasi emas, balki kommunikativ guruhlar o'rtasidagi farqlarni ham namoyon qiluvchi birlikdir. Zamonaviy o'zbek tilidagi yangi birliklarni shartli ravishda bir necha tematik guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga axborot texnologiyalari va internet bilan bog'liq birliklar kiradi. Ikkinchi guruh iqtisodiyot, biznes va yangi mehnat shakllariga oid so'zlardan tashkil topadi. Uchinchisi guruh ta'lim va masofaviy o'qitish jarayoniga tegishli birliklarni qamrab oladi. To'rtinchi guruh media, reklama va ommaviy kommunikatsiya bilan bog'liq. Bunday tasnif jamiyatdagi yangilanishlarning qaysi yo'nalishlarda faol kechayotganini til materiali orqali kuzatish imkonini beradi.

Raqamli muhitga oid yangi birliklar insonning vaqt va makon haqidagi tasavvurlariga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, "onlayn" komponentining turli birikmalarda ishlatilishi faoliyatning jismoniy

makondan virtual makonga ko'chganini bildiradi. Ta'lim, uchrashuv, savdo, maslahat va xizmatning masofadan bajarilishi yangi kommunikativ odatlarni shakllantirgan. Demak, bitta leksik birlik ortida butun boshli ijtimoiy tajriba turishi mumkin. Yangi so'zlarni baholashda tilning ichki imkoniyatlarini ham unutmaslik lozim. Har bir xorijiy birlikni avtomatik ravishda rad etish ham, mavjud o'zbekcha ifoda imkoniyatlarini hisobga olmay barcha o'zlashmalarni qabul qilish ham ilmiy jihatdan beryoqlama yondashuv bo'ladi. Asosiy mezon tushunchaning aniqligi, birlikning real qo'llanishi, kommunikativ qulayligi va adabiy til me'yorlariga moslashish darajasidir. Neologizmlar bilan bog'liq muhim masalalardan biri ularning me'yorlashuvidir. Bir yangi tushuncha uchun bir necha nom parallel qo'llansa, ilmiy va rasmiy kommunikatsiyada noaniqlik yuzaga kelishi mumkin. Shu bois termin yaratish va tanlash jarayonida soha mutaxassislari hamda tilshunoslarning hamkorligi zarur. Ommaviy nutqda esa tushunarli, ixcham va tabiiy shakllar tezroq yashovchanlik kasb etadi.

Nutq madaniyati nuqtayi nazaridan yangi birlikni o'rinli qo'llash muhim. Yangi so'z faqat zamonaviy ko'rinish uchun ishlatilsa, u fikrni murakkablashtirishi mumkin. Aksincha, yangi tushunchani aniq va qisqa ifodalasa, kommunikativ samaradorlikni oshiradi. Shuning uchun neologizmning qiymati uning yangiligidagina emas, balki ma'no aniqligi va kommunikativ zaruratida ham namoyon bo'ladi.

Zamonaviy o'zbek tilidagi neologizmlar til taraqqiyotining tabiiy va faol qatlamidir. Ular yangi predmet va tushunchalarni nomlash bilan birga, jamiyatdagi texnologik, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Lingvokulturologik yondashuv neologizmlarni faqat shakl va ma'no jihatidan emas, balki ularni yuzaga keltirgan ijtimoiy tajriba, qadriyat va kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Kelgusida zamonaviy o'zbek neologizmlarini real matn korpuslari, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoq materiallari asosida miqdoriy hamda kontekstual o'rganish maqsadga muvofiq. Bunday tadqiqotlar yangi birliklarning qaysilari vaqtinchalik moda hodisasi, qaysilari esa adabiy tilning barqaror qatlamiga aylanayotganini aniqroq ko'rsatishi mumkin.

XULOSA

Zamonaviy o'zbek tilidagi neologizmlar til taraqqiyotining tabiiy va faol qatlamidir. Ular yangi predmet va tushunchalarni nomlash bilan birga, jamiyatdagi texnologik, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi. Lingvokulturologik yondashuv neologizmlarni faqat shakl va ma'no jihatidan emas, balki ularni yuzaga keltirgan ijtimoiy tajriba, qadriyat va kommunikativ ehtiyojlar bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasaliishi tizimi. Toshkent: O'qituvchi, 2007.
- [2] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. 2012.
- [3] Maslova V.A. Lingvokulturologiya. Moskva: Akademiya, 2001.

NAVOIYNING MAV'IZA G'AZALNAVISLIK MAHORATI

(Hofizga tatabbu'lari misolida)

Suyunov Mavlonberdi Rahmonovich

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

“Akademik Bobojon G'afurov nomidagi Xo'jand davlat universiteti” DTM

Xo'jand, ISO 3166-2:TJ, Tojikiston

Annotatsiya. Maqolada Navoiy g'azallarida maxsus mavqega ega bo'lgan mav'iza g'azallar haqida fikr yuritilgan. Mav'iza so'zi pand-o'git, nasihat qilish, biror ishga tasviya berish ma'nolarini anglatadi. Mav'iza g'azallar Navoiy ijodida muhim o'rin tutadi. Shoirning mav'iza g'azallaridan ayrimlari tahlil qilingan va Hofiz tatabbu'lari bilan qiyoslangan.

Kalit so'zlar: mahorat, g'azal, tatabbu', mav'iza, voiz.

Аннотация. В статье рассматриваются газели мавизи один из видов газелей, занимающих особое место в творчестве Навои. Слово “Мавиз” означает наставлят, советует, рекомендуют что-либо. Повествовательные газели занимают важное место в творчестве Навои. Некоторые из повествовательные газелей поэта были сравнении и сопоставлены с татаббу Хафиза.

Ключевые слова: мастерство, газел, татаббу, мавъизи, оратор.

Annotation. The article examines mawiza ghazals, one of the types of ghazals that hold a special place in Navoi's work. The word "maviz" means to instruct, to advise, to recommend something. Narrative ghazals

occupy an important place in Navoi's work. Some of the poet's narrative ghazals were compared and compared with Hafiz's tatabbu'.

Key words: skill, ghazal, tatabbu, maviza, orator.

KIRISH

Alisher Navoiy nazmida mav'iza she'r katta o'rin egallaydi. Mav'iza she'r birikmasidagi mav'iza so'zi pand-o'git, nasihat qilish, biror ishga tasviya berish ma'nolarini anglatadi. Mav'iza shunday mazmunda bo'lib, unda pand-nasihatga oid fikrlar badiiy tarzda ifodalanadi. Mazmuniga mav'iza singdirilgan badiiy asarlar didaktik adabiyotga kiradi.

Sharqda pandnoma deb atalgan didaktik adabiyot qadimdan keng rivojlangan. Qadimiy va boy Sharq adabiyoti, xususan, fors-tojik va o'zbek mumtoz she'riyati ko'zdan kechirilsa, unda mav'iza asarlar katta o'rin tutganini ko'rish mumkin. Chunki Sharqda badiiy adabiyot asosiy tarbiya vositasi sifatida qaralgani uchun ijodkorlar uning pandnoma xususiyatini kuchaytirishga alohida e'tibor berar edilar. Shu sababli to'laligicha pandnoma mazmunida bo'lgan doston va she'rlardan tashqari, turli mavzulardagi asarlar, xususan, kichik janrlardagi she'rlarning ayrim baytlari ham ko'pincha mav'iza mazmunida yaratilardi. Buni Navoiy devonlaridagi she'rlarda ham yaqqol ko'rish mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Navoiyning o'zi 1470-1476-yillar orasida tuzgan birinchi devoni "Badoye' ul-bidoya"ning debochasida har bir harf bilan boshlanadigan g'azallarining dastlabkisini yo hamd g'azal bilan yoki na't g'azal bilan boshlaganini qayd etar ekan, yozadi: "... har harf g'azaliyotining avvalgi g'azalini ... yo bir mav'iza bilakim muvazzah qilindi" [1]. Demak, Navoiy devondagi har bir harf bilan boshlanadigan g'azallarining dastlabkilaridan birini mav'iza g'azal sifatida ham yaratgan. Shoir fikrini davom ettirib, ba'zilar she'r yozish va devon tuzishdan maqsad "majoziy husnu jamol tavsifi" va "xatu xol ta'rifi" deb o'ylaydilar. Darvoqe, shunday devon uchraydiki, unda ilm-ma'rifatga oid birorta g'azal ham yo'q va shu xil g'azal borki, "anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay", ya'ni unda pand-nasihat mazmunidagi bir bayt ham topilmaydi, deydi va yana davom etib yozadi: "Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoyi' mashaqqat tortilgan bo'lg'ay. Ul jihatdin bu devonda hamdu na't va mav'izadin boshqa har sho'rangiz g'azaldankim, ... biror-ikkiror nasihatoro va mav'izatoso bayt irtikob qilindi" [2]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Navoiyning bu fikrlaridan ma'lum bo'ladiki, u "Badoye' ul-bidoya" devonida hamd, nat' va mav'iza g'azallardan tashqari, boshqa g'azallariga ham pand-o'git va nasihat mazmunidagi bir yoki ikki baytni ilova qilgan. Navoiy nima uchun bunday yo'l tutganligini sharhlab, odob-axloq, aql va dinga xilof ishlar yuz bermasligining oldini olish, shu xil nojo'ya xatti-harakat qiluvchilarga pand-nasihat beradigan kishilarga ko'maklashish maqsadida shunday usulni qo'llaganini ta'kidlaydi. Navoiyning boshqa devonlarida va xususan, "Xazoyin ul-ma'oniyy" da ham mav'iza g'azallar, shuningdek, turli mavzulardagi g'azallari orasida mav'iza baytlar izchil tarzda berilganini ko'rish mumkin. Bu hol Navoiyning tatabbu' g'azallarida ham yorqin aks etadi. Shu sababli ularni mav'iza tatabbu'lar deyish maqsadga muvofiq bo'ladi. Muhimi, bunday tatabbu'larning ko'pchiligi fors-tojik shoirlari she'rlariga va xususan, Hofiz Sheroziyning mav'iza g'azallariga bog'langanligi e'tiborlidir. Zero, Hofiz ijodida ham mav'iza g'azallar va mav'iza baytlar muhim o'rin tutadi. Buni qiyoslar asosida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, Hofizning "Agar on turki sheroz ba dast orad dili moro" (Agar qalbmni rom etsa o'shal Sheroz jononi) misrasi bilan boshlangan g'azalida quyidagi mav'iza bayt bor:

Hadis az mutribu may go'yu rozi dahr kamtar qo',
Ki kas nakshudu nakshoyad ba hikmat in mu'ammoro [2].

Tarjimasi:

Gapir cholg'uchidan, maydan, jahon sirrini kam izla,
Yecholmas hech kishi hikmat-la bu og'ir muammoni.

(Xurshid tarjimasi)

Navoiyning "Siyosat etti soching mushk chun xato qildi" misrasi bilan boshlanadigan g'azalida Hofiz mav'izasi bir oz o'zgargan holda takrorlangan:

Qadah kelturgul dam urma dahr sirridin

Ki, mubham o'ldi bu so'z har nechaki aytili [3].

Hofiz o'z baytida umrni shod-xurramlik bilan o'tkazishga chorlab, olam sir-asrorini kamroq bilishga da'vat etadi. Chunki bu dunyo sirrini hech kim yecha olmagan va bundan keyin ham har qancha hikmat ishga solinsada, uni yechib bo'lmaydi. Shoir bu fikr bilan dunyo sirlarining g'oyat murakkabligini ta'kidlab, uni to'la anglab bo'lmasligini, shu sababli inson qo'lidan kelgan darajada olamni anglashga intilishi lozimligini qayd etadi. Shoirning "rozi dahr kamtar qo'", ya'ni dunyo sirini kamroq izla deyishi shunga ishoradir. Navoiy esa olam

siridan og‘iz ochmaslikka chaqiradi. Chunki olam o‘zining yaratilishi, mavjudligi, tuzilishi va rivojlanishiga ko‘ra ilohiy mohiyatga ega. Garchi inson aql sohibi bo‘lsa-da, u ham shu olamdagi mavjudotlardan biridir. Shunday ekan, u o‘zi yaratgan va undan qadimiy hamda mustaqil bo‘lgan olamni anglash g‘oyat mushkildir. Shu sababli olam sirini anglashga intilishdan ko‘ra, uning yaratuvchisiga muhabbat qo‘ygan afzal. Shoir “qadah kelturgil” jumlasida shunga ishora qilib, unda Allohga ishqni mujassamlaydi. Hofiz baytining ikkinchi misrasida olam sirini hech kim donishmandlik bilan yecha olmaganligi ta’kidlangan bo‘lsa, Navoiy baytdagi ikkinchi misrada ham shunga yaqin fikr aytgan. Ya’ni olam sirini ochish uchun qanchalik fikrlar aytilgan bo‘lsa ham, u baribir yashirin sirigicha qolgan. Chunki uning ilohiy mohiyatini anglashga inson qodir emasdir. Ko‘rinadiki, Hofizning mav‘iza baytida ham, uning fikrlari rivojlantirilgan Navoiyning mav‘iza baytida ham ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan chuqur falsafiy-tasavvufiy fikr katta mahorat bilan badiiy tarzda ifoda etilgan. Bu an‘ana boshqa mav‘iza baytlarda ham mavjud. Voqean, buni Hofizning “Mekunand” radifli g‘azalidagi mav‘iza mazmuniga ega bo‘lgan birinchi baytning Navoiy ijodidagi ifodasida ham ko‘rish mumkin. Hofiz yozadi:

Vo‘izon in qilva dar boloi minbar mekunand,

Chun ba xilvat meravand, on kori digar mekunand [2].

Mazmuni:

Voizlar minbar uza hikmat degaylar o‘zgacha,

Lek qilur xilvatga borib, turli ishlar o‘zgacha.

Navoiy Hofizning shu bayt bilan boshlagan g‘azaliga tojik tilida tatabbu’ ham bog‘lagan bo‘lib, uning birinchi bayti quyidagichadir:

Vo‘izon to chand man‘i qomu sog‘ar mekunand.

Chun dimog‘i xeshro ham gah-gahe tar mekunand [4].

(Voizlar jom bilan sog‘arni man’ etadirlar, holbuki, ba’zi-ba’zida o‘zlari ham dimog‘larini ho‘llab oladilar-ku?)

Voiz va’z o‘quvchi demakdir. O‘tmishda turli diniy va dunyoviy masalalarni xalqqa tushuntirib beruvchi, juma namozlaridan keyin ommaga pand-nasihat qiluvchi maxsus kishilar bo‘lganki, ularni voiz deyilgan. Ularning ko‘pchiligi nihoyatda donishmand, pokiza va olim kishilar bo‘lishgan. Masalan, Navoiyning zamondoshlari bo‘lgan mashhur voizlar Husayn Voiz Koshifiy, Muin Voiz Hiraviy kabilar shunday pok, olim va notiq kishilar edi. Ammo voizlar orasida aldamchi, odamlarga nasihat qilib, o‘zi esa aytganlariga amal qilmaydiganlari ham bo‘lgan. Hofiz baytida xuddi shu xil voizlar tanqid qilingan. Shoir fikricha, bu xil voizlardan hushyor bo‘lish lozim. Chunki bunday riyokor voizlar xalqqa zarar yetkazadi. Bu borada Hofiz an‘analarini davom ettirgan Navoiy voiz qanday bo‘lishi haqida fikr yuritib, “Mahbub ul-qulub” asarida shunday yozadi: “Voiz uldurki, majlisig‘a xoli kirgan to‘lg‘ay va to‘la kirgan xoli bo‘lg‘ay. Voizkim, bo‘lg‘ay olim va muttaqiy, aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki buyurib o‘zi qilmag‘ay. Hech kimga foyda va asar aning so‘zi qilmag‘ay” [5].

Navoiy voizga doir yuqoridagi baytda keltirgan fikrini “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi “Voiz” radifli g‘azalida “Maloda qichqirib may man‘in elga aylamak ne sud, Erur chun xilvat ichra may icharga muttaham voiz” tarzida [5] va “Navodir ush-shabob” devonidagi “Ey voiz” radifli g‘azalida “Kecha ichmak mayu kunduz demak ichmang ani. Hikmat ichra bu erur yaxshi sifat, ey voiz?” shaklida [7] bir oz o‘zgartirib takrorlangan. Shu bilan birga, shoir “Ey voiz” g‘azalida Hofiz g‘azalidagi bayt mazmuniga yaqin bo‘lgan misralar ham yaratgan:

O‘zgacha bo‘lmoqu o‘zgacha o‘zin ko‘rsatmoq,

Ko‘z tut o‘z holinga tafzihni. ey voiz [7].

Ammo bunga nisbatan ham shoirning “Favoyid ul-kibar” devonidagi 195-g‘azalda berilgan quyidagi bayt mazmunan Hofiznikiga ancha yaqindir:

Voizekim o‘zi qilmas amalu elga berur pand,

Gar emas uyquda bas munchaki der ne hazyondur [8].

Hofiz baytidagi minbarda xalqqa nasihatgo‘ylik qilib, panada o‘z gaplariga xilof ish qiluvchi voiz bilan Navoiy baytidagi voiz bir xildir. Navoiy talqinicha, bu xil voizning barcha aytganlari behuda bo‘lib, bundan uning o‘zi sharmanda bo‘ladi. Ikkala shoir ham shunday voizlar ustidan qattiq qiladi. Ammo masala ularni faqat tanqid qilish va ustlaridan kulishdan iborat emas. Balki kishilarni gapi va ishi bir-biriga to‘g‘ri kelmaydiganlardan ehtiyot bo‘lishga chorlashdir.

XULOSA

O‘zining pandiga o‘zi amal qilmaydigan voizlar bahonasida ikkala shoir ham hayotda shu xil kishilar borligiga va ular turli muhim sohalarda ishlab, jamiyatga katta zarar yetkazishiga ishora qiladi. Shu sababli

bunday riyokorlardan hushyor bo'lishga, faoliyatda ularni namuna qilib olmaslikka, muhimi, ularday bo'lmaslikka da'vat etiladiki, bu baytdagi asosiy mav'iza fikr deyish mumkin.

Hofizning mav'iza bayti ham Navoiyning mav'iza baytlari sham badiiy tasviriy vositalar qobig'ida berilgan. Chunonchi, Hofiz baytidagi "qilva" so'zida iymon san'ati berilgan. Uning birinchi ma'nosi o'zini chiroyli ko'rsatishni, uchinchi ma'nosi esa hammani o'ziga maftun etishni anglatadi. Iymonning bu ma'nolari bayt mazmuni bilan yaxlit olinsa, chuqur kinoyaviy mohiyat kasb etadi. Shunday kinoya Navoiy baytlarida ham mavjud. Shu bilan birga, Navoiy tatabbu'sidagi baytda tanosib. "Voiz" g'azalidagi baytlarda esa tazod (kecha-kunduz), qaytariq (o'zgacha-o'zgacha). tavzi' (g'zgacha-o'zin) san'atlaridan foydalanib. badiiy ta'sirchanlikka erishilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 1-tom. — T.: Fan, 1987.
- [2] Hofiz Sh. Kulliyot. — Tehron: Nashri zamon, 2001.
- [3] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 5-tom. — T.: Fan, 1990.
- [4] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 18-tom. — T.: Fan, 2002.
- [5] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 14-tom. — T.: Fan, 1998.
- [6] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 3-tom. — T.: Fan, 1988.
- [7] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 4-tom. — T.: Fan, 1989.
- [8] Navoiy A. MAT. 20 tomlik, 6-tom. — T.: Fan, 1990.

O'ZBEKCHA-INGLIZCHA KOLLOKATSION LUG'AT MAQOLASIDA MUQOBIL TANLASH VA DALILNI KODLASH TAMOYILLARI

Xamdamov Xaydar Azamatovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

hamdamovhaydar@gmail.com

ORCID: 0009-0009-3225-763X

Annotatsiya. Maqolada ikki tilli kollokatsion lug'at maqolasida tarjima muqobilini tanlash, uning qamrovini belgilash va dalil maqomini ochiq kodlash tamoyillari ishlab chiqildi. Ingliz va o'zbek tillaridagi mustaqil rasmiy manbalardan olingan to'rtta juftlik tayyor parallel tarjima emas, funksional yaqinligi alohida tekshirilgan lug'at kandidati sifatida tahlil qilindi. Natijada manba birlik, ma'no, grammatik ramka, yo'naltirilgan muqobil, registr, dalil darajasi va tahrir holatini birlashtiruvchi model taklif etildi. Muqobillik E0-E4, dalil A-C kodlari orqali ifodalandi.

Kalit so'zlar: kollokatsion lug'at, muqobil, mikrostruktura, dalil darajasi, yo'nalish asimmetriyasi, verifikatsiya.

Аннотация. В статье разработаны принципы выбора переводного эквивалента, ограничения его области действия и открытого кодирования доказательств в двуязычной словарной статье коллокаций. Четыре пары из независимых официальных источников рассматриваются не как готовые параллельные переводы, а как словарные кандидаты, функциональная близость которых проверена в каждом языке отдельно. Предложена модель, объединяющая исходную единицу, значение, грамматическую рамку, направленный эквивалент, регистр, уровень доказательности и редакционный статус. Эквивалентность кодируется как E0-E4, доказательства - A-C.

Ключевые слова: словарь коллокаций, эквивалент, микроструктура, доказательность, направленная асимметрия, верификация.

Abstract. The article develops principles for selecting translation equivalents, delimiting their scope and encoding evidence transparently in bilingual collocational dictionary entries. Four pairs from independent official sources are treated not as ready-made parallel translations but as dictionary candidates whose functional proximity is verified in each language. A model integrating the source unit, sense, grammatical frame, directional target, register, evidence level and editorial status is proposed. Equivalence is coded as E0-E4 and evidence as A-C.

Keywords: collocational dictionary, equivalent, microstructure, evidence level, directional asymmetry, verification.

KIRISH

Ikki tilli lugʻatda bosh soʻzning qarshi tilidagi bitta javobini koʻrsatish kollokatsiya uchun yetarli emas. Threat - tahdid yoki measures - choralar tayanch maʼnoni beradi, ammo pose a threat va take measures birliklarining oʻzbekchada qanday tabiiy qayta qurilishini koʻrsatmaydi. Muqobil maʼno, grammatik ramka, registr va qoʻllanish sharti bilan birga berilishi kerak. Amaliy leksikografiya korpus dalili, maʼno ajratish va foydalanuvchi ehtiyoji yagona tahrir jarayonida birlashtiriladi [1]. Ikki tilli ekvivalentlik esa kontekstdan tashqaridagi mutlaq tenglik emas [2]. Kollokatsion lugʻatda baza va kollokatsiya munosabati asimmetrik: bir tildagi tayanch birlik ikkinchi tilda bir nechta tor muqobilga ajralishi mumkin [3]. Leksik funksiyalar ham bir semantik vazifaning turli tillarda turli shakl bilan ifodalanishini koʻrsatadi [4]. Oʻzbek tilidagi xususiy birikuvchanlik tadqiqotlari mazkur model uchun nazariy asos yaratadi [5; 6]. Maqolaning maqsadi muqobil tanlash mezonlarini ishlab chiqish, mustaqil attestatsiyani parallel tarjimadan ajratish va eksperimental mikrostrukturani rasmiy misollar asosida sinashdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Material GOV.UK hamda Oʻzbekiston rasmiy saytlaridan olingan pose a threat - tahdid tugʻdirmoq, take measures - choralar koʻrmoq, reach an agreement - kelishuvga erishmoq va provide assistance - koʻmaklashmoq birliklaridan iborat [12-19]. Manbalar parallel korpus emas; ular ikki tilda yaqin kommunikativ vazifani bajaruvchi mustaqil attestatsiyalar sifatida qiyoslandi. Shu sabab natijalar bevosita tarjima dalili emas, tekshirilgan funksional kandidat maqomida baholandi. Kandidat $Q(c) = \langle F, A, D, R, T, E \rangle$ profili asosida saralandi: F - chastota, A - assotsiativ kuch, D - tarqalish, R - struktur-semantik vakillik, T - tarjima xatosi xavfi, E - dalil sifati. Belgilar bitta sunʼiy ballga qoʻshilmadi. Har bir yozuv manba birlik, maʼno, grammatik qolip, funksiya, yoʻnaltirilgan muqobil, registr, dalil va tahrir holatini qamrab oldi. E0 yaqin moslikni, E1 grammatik transformatsiyani, E2 kontekstual cheklanishni, E3 izohli tarjimini, E4 esa tasdiqlangan target yoʻqligini bildiradi. A - parallel yoki bevosita ikki tilli dalil; B - ikki tilda mustaqil attestatsiya va ekspert tasdigʻi; C - faqat bir tomoni tasdiqlangan kandidat.

1-jadval. Eksperimental material va kodlash natijasi

Kandidat	Inglizcha qolip	Oʻzbekcha qolip	Kod
pose a threat - tahdid tugʻdirmoq	V+a+N+to N	N+uchun/-ga+N- ACC+V	E1/B
take measures - choralar koʻrmoq	V+N+to-INF	V-NMLZ+N-PL- ACC+V	E1/B
reach an agreement - kelishuvga erishmoq	V+N(+on N)	N+boʻyicha+N- DAT+V	E1/B
provide assistance - koʻmaklashmoq	V+N+to N	N-DAT+V	E2/B

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pose a threat - tahdid tugʻdirmoq juftligida inglizcha to predlogi oʻzbekchada uchun yoki -ga bilan, artiklli ot modeli esa tushum kelishigidagi ot va feʼl orqali beriladi; shu bois u E1/B deb kodlandi. Take measures - choralar koʻrmoq juftligida inglizcha to-infinitive oʻzbekchada -ish, -ish uchun yoki -ish boʻyicha shakliga oʻtadi. Measures odatda koʻplikda, oʻzbekcha chora esa vaziyatga koʻra birlikda ham qoʻllanishi mumkin; bu juftlik ham E1/Bdir. Reach an agreement - kelishuvga erishmoq juftligida agreement bevosita obyekt, kelishuv esa -ga joʻnalish kelishigida keladi. Maʼno va rasmiy registr yaqin, boshqaruv farqi E1/B kodini talab qiladi. Provide assistance - koʻmaklashmoq juftligida feʼl-ot konstruksiyasi bitta feʼlga siqiladi, ammo qamrov toʻliq ustma-ust emas: gumanitar kontekstda yordam koʻrsatmoq bevosita muqobil, koʻmaklashmoq esa jarayonga sharoit yaratishni oldinga chiqaradi. Shu sabab u E2/B sifatida qayd etildi. Natijalar yoʻnalish asimmetriyasini koʻrsatdi. Tahdid tugʻdirmoq uchun pose a threat ustuvor boʻlishi mumkin, lekin pose a threat oʻzbekchada kontekstga qarab tahdid tugʻdirmoq, xavf tugʻdirmoq yoki xavf solmoq shakllariga ajraladi. Provide assistance uchun koʻmaklashmoq ayrim vaziyatlarda funksional muqobil boʻlsa,

ko‘maklashmoq uchun assist, facilitate, support yoki help raqobatlashadi. Demak, UZ→EN va EN→UZ yozuvlari mustaqil tuzilishi kerak.

2-jadval. Muqobillik va dalillanganlik kodlari		
Guruh	Kodlar	Mazmuni
Muqobillik	E0; E1; E2	yaqin moslik; grammatik transformatsiya; kontekstual cheklanish
Muqobillik	E3; E4	izohli tarjima; tasdiqlangan target topilmagan
Dalil	A; B; C	parallel dalil; mustaqil ikki tilli attestatsiya; bir tomonlama kandidat
Tahrir	draft; reviewed; verified; disputed; deprecated	dastlabki; ko‘rib chiqilgan; tasdiqlangan; bahsli; chiqarilgan

Muqobil ikki birlik orasidagi oddiy tenglik emas, yo‘naltirilgan va shartlangan aloqadir. E1 yoki E2 past sifat belgisi emas; kod foydalanuvchiga o‘zgarish qayerda yuz berishini ko‘rsatadi. A-C darajalari ham mustaqil qo‘llanish dalilini bevosita tarjima dalili bilan aralashtirishdan saqlaydi. Bu tamoyil korpusdan avtomatik ajratilgan yoki katta til modeli taklif qilgan kandidatlarini ekspert tekshiruviga kiritishda ayniqsa muhim [7; 8]. Chastotani yakka mezon qilish mumkin emas: MI kam uchraydigan eksklyuziv juftlarni, t-score esa tez-tez uchraydigan umumiy birikmalarni yuqoriga chiqarishi mumkin; dispersiya tarqalishni ko‘rsatsa-da, semantik bir xillikni kafolatlamaydi [9-11]. Statistik signal ma‘no, sintaktik bog‘lanish va registr bilan birga talqin qilinadi. Foydalanuvchi qatlamida bosh birlik, asosiy muqobil, grammatik qolip, registr va autentik misol; tadqiqotchi qatlamida esa URL, murojaat sanasi, qo‘shimcha muqobillar, dalil darajasi va versiya tarixi saqlanadi. Tadqiqot to‘rtta eksperimental juftlik bilan cheklangan; kodlar butun lug‘atning empirik taqsimoti sifatida talqin qilinmaydi. Keyingi verifikatsiya katta qatlamlangan tanlanma, kamida ikki mustaqil ekspert, foydalanuvchi sinovi va real qidiruv jurnali asosida o‘tkazilishi lozim.

XULOSA

Ikki tilli kollokatsion lug‘atda muqobil tayanch ma‘no, grammatik ramka, semantik funksiya, registr va yo‘nalish birligida tanlanadi. Mustaqil ikki tilli attestatsiya parallel tarjimaga tenglashtirilmaydi, balki B darajadagi funksional kandidat sifatida qayd etiladi. E0-E4 tizimi struktur yaqinlik, transformatsiya, kontekstual cheklanish yoki lakunar holatni; A-C tizimi esa dalil ishonchligini ko‘rsatadi. Taklif etilgan model o‘zbekcha-inglizcha kollokatsion lug‘atni qayta tekshiriladigan, versiyalar asosida yangilanadigan va turli foydalanuvchilarga moslashtiriladigan resurs sifatida yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford: Oxford University Press, 2008. 553 p.
- [2] Adamska-Salaciak A. Examining Equivalence // International Journal of Lexicography. 2010. Vol. 23, No. 4. P. 387-409.
- [3] Benson M. The Structure of the Collocational Dictionary // International Journal of Lexicography. 1989. Vol. 2, No. 1. P. 1-14.
- [4] Mel’čuk I. General Phraseology: Theory and Practice. Amsterdam: John Benjamins, 2023. 281 p.
- [5] Ibragimov J.Yo. O‘zbek tili mustaqil leksemalarining xususiy birikuvchilari va ularning modellari: DSc diss. Qarshi, 2023. 237 b.
- [6] Mamaraximov S.M. Otlarning xususiy birikuvchilari va birikuvchanlik lug‘atini tuzishning lingvistik asoslari: PhD diss. Navoiy, 2026. 151 b.
- [7] Lew R. Dictionaries and Lexicography in the AI Era // Humanities and Social Sciences Communications. 2024. Vol. 11. Art. 426.

- [8] Perri D., Fioravanti I., Gervasi O., Spina S. A Hybrid Method for the Identification of Candidate Collocations from Corpora // MWE-UD at LREC-COLING 2024. P. 138-146.
- [9] Church K.W., Hanks P. Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography // ACL Proceedings. 1989. P. 76-83.
- [10] Gries S.Th. Dispersions and Adjusted Frequencies in Corpora // International Journal of Corpus Linguistics. 2008. Vol. 13, No. 4. P. 403-437.

AFFIKSLARNING LEKSIK VA GRAMMATIK MA'NO HOSIL QILISHDAGI ROLI

Habibullayeva Sohijamol Akmaljon qizi¹, Xolmatova Saidaxon Halimjon qizi²

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

¹Farg'ona davlat universiteti,

Farg'ona 150100, O'zbekiston

² Farg'ona davlat universiteti,

Farg'ona 150100, O'zbekiston

+998935841353

sohibjamolhabibullayeva84@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida affikslarning so'z yasash (leksik ma'no) va grammatik ma'nolarni shakllantirishdagi (grammatik ma'no) o'rni hamda o'zaro farqlari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida affikslarning tilda yangi tushunchalar yaratish va nutqiy bog'lanishni ta'minlashdagi funksional xususiyatlari qiyosiy-tahliliy metodlar yordamida yoritib berilgan. Olingan natijalar o'zbek tilida morfologiyasi va so'z yasash tizimini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi.

Kalit so'zlar: affiks, perifiks, suffiks, leksik ma'no, grammatik ma'no, morfema, so'z yasavochi, shakl yasovchi, derivatsiya, semantika.

Abstract. This article investigates the role of affixes in the formation of lexical meaning through word formation and grammatical meaning in Uzbek linguistics, with particular attention to the distinctions between these two functions. The study examines the functional properties of affixes in creating new concepts within the language and ensuring syntactic and communicative cohesion in speech through comparative and analytical methods. The findings contribute to a deeper understanding of the morphological structure and word-formation system of the Uzbek language.

Keywords: affix, prefix, suffix, lexical meaning, grammatical meaning, morpheme, word-forming affix, form-forming affix, derivation, semantics.

Аннотация. В статье исследуется роль аффиксов в формировании лексического значения посредством словообразования и грамматического значения в узбекском языкознании, а также выявляются различия между данными функциями. В ходе исследования с использованием сравнительно-аналитических методов освещаются функциональные особенности аффиксов в создании новых понятий в языке и обеспечении речевой связи. Полученные результаты способствуют более глубокому изучению морфологической структуры и словообразовательной системы узбекского языка.

Ключевые слова: аффикс, перификс, суффикс, лексическое значение, грамматическое значение, морфема, словообразующий аффикс, формообразующий аффикс, деривация, семантика.

KIRISH

O'zbek tili agglyutinativ til sifatida so'z yasash va shakl yasash imkoniyatiga ega bo'lib, bu jarayonda affikslar (qo'shimchalar) yetakchi rolni bajaradi. [1,5]. Affikslarning tildagi vazifasi faqat so'zga qo'shilishdan iborat bo'lmay, ular so'zning leksik va grammatik ma'no planlarini shakllantiruvchi asosiy lingvistik birliklar hisoblanadi. [2,12]. Affikslar an'anaviy tasnif qilingan bo'lsa-da, bugungi kunda professor B.Mengliyev, Yo.Tojiyev va M.Jo'raboyeva kabi olimlarning ishlarida ularning leksik-grammatik chegarasidagi masalalar kengroq o'rganilmoqda. [3, 24]

Affiks (lotincha, – biriktirilgan) – so'zning o'zak yoki negiziga qo'shib, yangi so'z yasaydigan yoki so'zga grammatik ma'no beradigan qo'shimcha (morfema). Ular o'zbek tilida so'zning eng muhim shakllantiruvchi qismi hisoblanadi. Affikslar 2xil bo'ladi: Prefiks – so'z o'zagi yoki negizidan oldinga qo'shiladigan affiks. O'zbek tilining o'z qatlamiga xos emas,

asosan fors-tojik va rus tillaridan o'tib, yangi so'z yasaydi. Masalan, be- odob → beodob, no- haq → nohaq, ba- ma'ni → bama'ni, ser- savol → sersavol kabi.

Suffiks – so'z o'zagi yoki negizidan keyin qo'shiladigan affiks. O'zbek tili taraqqiyotining asosini tashkil etib, ham yangi so'z yasaydi, ham so'z shaklini o'zgartiradi. Masalan, -chi ish → ishchi, -kor, ijod → ijodkor, -lar uy → uylar, -kay bola → bolakay singari. [9,42].

Affikslar vositasida so'z hosil qilinishida affiksatsiya usuli bilan so'z yasalishi deyiladi: polizchi, gulchi, aqlli, insofli, ishla, so'zlar kabi. [9,24].

Affiksatsiya usuli bilan yasalgan har bir so'zda so'z yasalish asosi bitta bo'ladi. Bu asos o'zak- leksemaga, sodda yasama so'zga, qo'shma so'zga, so'z birikmasi, hatto, gapga teng bo'lishi mumkin: terim (terim), terimchi (terim-chi), birlashma (birlash-ma), asalarichi (asalari-chi), o'zbilarmonchilik (o'zbilarmon-chilik) kabi. Demak, affiksatsiya usuli bilan yasalgan so'zning qanday murakkab bo'lmasin, shuningdek, bir so'zning tarkibida bir necha so'z yasovchi affiks bo'lmasin, uning so'z yasalish strukturasi shu yasalishga asos bo'lgan qism – so'z yasalish asosi va shu so'zni yasagan qism – so'z yasovchi affiksdan iborat bo'ladi. [9,14].

Affiksatsiya usuli bilan so'z yasalishi haqida gap borganda, affikslarning so'z yasash miqdori, hozirgi kunda yangi so'z yasashi yoki yasamasaligiga ko'ra turlicha klassifikatsiya qilinadi va turlicha nomlar bilan ataladi. Masalan, ko'p yoki kam miqdorda so'z yasashiga ko'ra unumli va unumsiz (mahsuldor va kammahsul) affikslar; hozirgi so'z yasalishidagi aktiv va passivligiga ko'ra aktiv affikslar va passiv affikslar farqlanadi va h. [1,23].

Ko'pchilik tillarda so'z yasovchi affikslarning ko'rib o'tilgan turlari bor. Lekin tilshunoslikning so'z yasalishi bahsida so'z yasovchi affikslarni shunday turlarga ajratish, shunga mos nomlari bilan atash kutilgan darajadagi natijani bermaydi va bu yo'lni to'g'ri maqbul yo'l deb ham bo'lmaydi. Chunki so'z yasalishi bo'liming obyekti so'z yasovchi affikslarning vazifasi va ma'nosini belgilashigina emas. So'z yasalish bahsida tilning so'z yasalishi sistemasi yoritiladi, ya'ni so'z yasalishi tiplari majmuidan iboratdir. Masalan, u yoki bu affiks yordamida hosil bo'lgan so'zlar juda ko'p miqdorni tashkil etishi va lekin bu tip asosida yangi so'z yoki so'zlar yasalmayotgan bo'lishi mumkin. Misol uchun, -gi (-ki, -qi) affiksi yordamida yangi sifat yasalishi kuzatilmaydi. Demak, sifat yasalishining bu tipi mahsulsiz (unumsiz) tip hisoblanadi. [1,23].

MATERIALLAR VA USULLAR

Affiksatsiya usuli bilan so'z yasalishi tahlilida u yoki bu affiks yordamida qancha miqdorda so'z yasalishini, shuningdek, qaysi model asosida qancha miqdorni so'z yasalishini belgilash emas, balki uning yordamida so'z yasalishining qanday tiplari borligini, bu tiplardan qay birining mahsuldor yoki mahsulsiz ekanini belgilashda muhimdir. [1,24].

Leksik ma'no asli til tovushlarining ma'lum bir qatorida biriktirilgan holda yuzaga keladi va mavjud bo'ladi. Tovushlar qatori bilan leksik ma'noning o'zaro bog'liqligi tabiatan bo'lmay, bir til egalari orasida shartlashilgan, e'tirof etilgan tarzda bo'ladi. Har bir leksik ma'no muayyan bir so'zga tegishli bo'ladi. Leksik ma'no hosil qiluvchi affikslar o'zak yoki asosga qo'shib, tilda mavjud bo'lmagan, butunlay yangi leksik ma'noga ega bo'lgan yangi so'z hosil qiladi. Bunda turkum o'zgarishi yoki shu turkum doirasida yangi tushuncha paydo bo'lishi mumkin. [2,47]. Masalan, "Uning orqasidan qora otg'a o'tlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomonig'a qilich, so'lig'a to'fangcha qistirg'an, boshig'a barra popoq kiyib, jin yalag'an deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolliq, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilg'an sumon bir kishi kelar edi." [6,83] Ushbu gapda to'fangcha so'zida affiks → -cha (otdan ot yasovchi, kichraytirish va tur bildirish affiksi), qoshsiz so'zida affiks → -siz (otdan sifat yasovchi, belgi yo'qligini bildiruvchi affiks), qoramtil so'zida affiks → -mtil (sifatdan sifat yasovchi, rang modifikatsiyasi affiksi), ko'rimsiz so'zida → -siz (otdan sifat yasovchi affiks), uqalik so'zida affiks → -lik (otdan sifat yasovchi, belgi bildirish affiksi). Shunday qilib, leksik ma'noda affikslarning roli turlicha bo'lib, yangi so'z hosil qiladi hamda qo'shimcha ma'no yuklab, til boyligini oshirishga, ma'no munosabatlarini shakllantirishga ya'ni sinonim, omonim va antonim so'zlar qatorini kengaytirishga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Grammatik ma'no – so'zning shakliyi qismi, grammatik shakli ifodalaydigan ma'no. [10,32] Grammatik affikslar esa mustaqil holda lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan, so'z o'zagiga qo'shib, unga faqat qo'shimcha grammatik ma'no shuningdek, kelishik, ko'plik, zamon, shaxs-son kabi ma'no beradigan va so'zlarni gapda o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan yordamchi morfemalardir. [4,5]. Masalan, -lar qo'shimchasi otga xos ko'plik qo'shimchasi otga xos ko'plik ma'nosini: do'stlar. bog'lar, -yapti affiksi fe'lga xos hozirgi zamon ma'nosini: kelyapti, so'rayapti kabilarni ifodalaydi. "Xotinning bezanishi bir soatga yaqin cho'zildi". Bu gapda xotin – o'zak (ot).-ning → grammatik affiks va kelishik qo'shimchasi, bezanishib bezan – o'zak (fe'l) -ish → grammatik affiks va harakat nomi qo'shimchasi, soat — o'zak (ot).-ga → grammatik

affiks va jo'nalish kelishigi qo'shimchasi, cho'z – o'zak (fe'l).-il → grammatik affiks majhul nisbat qo'shimchasi, -di → grammatik affiks va zamon qo'shimchasi. [7,131].

Vaholanki, affikslarning grammatik ma'no hosil qilishida kesim affikslari fikrni tugallanganligini bildiradi, so'zlarni o'zaro bog'lab sintaktik butunlikni hosil qiladi kabi bir qancha ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Morfema – (yunoncha, – shakl) o'ziga xos shakl va ma'noga ega bo'lgan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, so'z (leksema) yasash yoki so'zning shaklini hosil qilish uchun xizmat qiladigan lisoniy birlikdir. "Morfema" termini va tushunchasini tilshunoslikka rus tilshunosi I. A. Boduen de Kurtene kiritgan. [9,40] Morfemalar o'zbek tilida, asosan, affiks (qo'shimcha) holatida bo'ladi. Masalan, -chi kurashchi, -shunos siyosatshunos, -q taroq, -ki tepki, -li aqlli, -chan ishchan, la tuzla, -illa taqilla, -lar bolalar, -roq, kattaroq, -mtir qoramtir va hokazo. Morfemalar asosiy vazifasiga ko'ra, 2 turga bo'linadi:

1) So'z yasovchilar

2) Shakl yasovchilar.

So'z yasovchi morfemalar yangi-yangi leksemalar hosil qilish uchun qo'llanadi va o'zbek tili lug'at (leksik) qatlamining boyishida muhim rol o'ynaydi.[9,38].

Masalan, -chi: ishchi, oshpaz, haydovchi, o'quvchi → shaxs oti yasaydi

-dosh: sinfdosh, kasbdosh, vatandosh doshlik → hamrohlik ma'nosi

-zor: gulzor, daraxtzor, paxtazor → o'rin-joy oti yasaydi

-kor: ijodkor, paxtakor, xizmatkor → shaxs oti yasaydi

-li: chiroyli, aqlli, odobli → sifat yasaydi

-siz: tuzsiz, baxtsiz, kuchsiz → inkor ma'noli sifat yasaydi

-la: ishlamoq, gullamoq, tuzlamoq → fe'l yasaydi

-lan: quvonmoq, g'ururlanmoq, rejalashtirmoq → fe'l yasaydi.

Shakl yasovchilar esa so'zga qo'shimcha ma'no beradi yoki so'zlarni bog'laydi.

Bu qo'shimchalar yangi so'z yasamaydi. Ular ikki turga bo'linadi: lug'aviy (ma'no o'zgartiruvchi) va sintaktik (gapda so'zlarni bog'lovchi). 1. Lug'aviy shakl yasovchilar -lar: kitoblar, bolalar → ko'plik shakli

-roq: kattaroq, yaxshiroq → sifatning qiyosiy darajasi -cha, -gina, -jon: qushcha, ozgina, oyijon →

kichraytirish-erkalash shakli -ma: kelma, o'qima → fe'lning bo'lishsizlik shakli

-ish, -tir, -dir: yozish, kuldir, kiyintir → fe'l nisbatlari. O'zbek tilida sintaktik shakl yasovchi

qo'shimchalarga kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari kiradi.

1. Kelishik qo'shimchalari

-ning qaratqich kelishigi → kitobning varag'i, maktabning bo'gi

-ni tushum kelishigi → xatni o'qimoq, nonni olmoq.

-ga / -ka / -qa jo'nalish kelishigi → uyga bormoq, qishloqqa jo'namoq.

-da o'rin-payt kelishigi → shaharda yashamoq, soat beshda kelmoq.

-dan chiqish kelishigi → maktabdan qaytmoq, do'stdan eshitmoq.

2. Egalik qo'shimchalari

-im, -m I shaxs, birlik → kitobim, onam.

-ing, -ng II shaxs, birlik → daftaring, akang.

-i, -si III shaxs, birlik → uyii, opasi.

-imiz, -miz I shaxs, ko'plik → uyimiz, maktabimiz.

-ingiz, -ngiz II shaxs, ko'plik → qalamingiz, g'oyangiz.

-lari III shaxs, ko'plik → kitoblari, rejaları.

3. Shaxs-son qo'shimchalari

-man, -vdim / -dim I shaxs, birlik → o'qiymanman, keldim.

-san, -ng II shaxs, birlik → yozadisan, bording.

-di III shaxs, birlik → keldi, o'qiydi.

-dik I shaxs, ko'plik → ko'rdik.

-siz, -ngiz II shaxs, ko'plik → tinglaysizsiz, tushundingiz.

-dilar, -ishdi III shaxs, ko'plik → ketidilar, gapirishdi.

So'z shakli hosil qiluvchi morfemalar so'zning qo'shimcha ma'no ifodalovchi shaklini yasaydi. Masalan: daraxtlar (daraxt so'zining ko'plik shakli), balandroq (baland so'zining daraja shakli), sarg'ish (sariq so'zining ozaytirma shakli) keldim (kel fe'lining o'tgan zamon birinchi shaxs birlik shakli) va boshqa. Morfemalar mustaqil qo'llanmaydi, lug'aviy ma'no ifodalay olmaydi, faqat so'zning lug'aviy va grammatik ma'nolari shakllanishiga xizmat qiladi. So'z tarkibida morfema ishtirok etmasligi ham mumkin. [8,39]. O'zbek tilshunosligida affikslarning yangi birlik yaratish imkoniyatlari derivatsiya qonuniyatlari asosida, ularning mazmun plani esa semantik sathda tadqiq etiladi. Derivatsiya – (lotincha, – yasaliş) degan ma'noni anglatadi. Leksik derivatsiyada so'zning turkum ma'no o'zgarishini ta'minlaydi. [10,34]. Masalan, gul(ot) + -

la=gullamoq (otdan fe'lga o'zgardi), o'qi (fe'l) + -vchi= o'quvchi (fe'ldan otga o'zgardi). Semantika – til birliklarining majmuasi hisoblanib, affikslarda ma'no moslashuvi va kontekstual ma'no ko'chishi (Polisemiya)ni ifodalaydi. [10,87]. Ma'no moslashuvi – affiks o'zi birikayotgan so'zning ma'nosiga mos kelishi shart. (Masalan, -zor qo'shimchasi faqat o'simlik yoki tabiat obyektlarini anglatuvchi otlarga qo'shiladi: gulzor, olmozor, tokzor, tikanzor kabi. Kontekstual ma'no ko'chishi (Polisemiya) – bitta affiks qaysi so'z turkumga va qanday ma'noli so'zga qo'shilishiga qarab o'z semantikasini o'zgartiradi.[5,162] Misol uchun, -ma affiksi harakat nomi, belgi yoki inkor ma'nosini yasaydi: qovurma lag'mon – taom turi (ot yasadi), borma – harakatni inkor etish (inkor fe'lini yasadi). Shuningdek, leksik affikslar tilning derivatsion imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilsa, ularning semantik tabiati mutlaqo boshqa tushunchalarni ifodalashga yo'naltirilgan bo'ladi. Tilshunoslikda affikslarning yangi til birligi yaratish hamda lisoniy tizimdagi o'rni uzviy ravishda derivatsiya va semantika qonuniyatlari asosida o'rganiladi.

XULOSA

Tilshunoslikda affikslarning leksik va grammatik ma'no hosil qilishdagi o'rni beqiyos bo'lib, morfema, derivatsiya, semantika singari birliklar bilan uzviy bog'liq. Bundan tashqari, til lug'at tarkibini boyituvchi va leksik-grammatik ma'no yaratuvchi asosiy derivatsion birlikdir. Ularning so'z yasash imkoniyati faqat miqdori bilan o'lchanmay, balki til tizimidagi ma'no moslashuvi va kontesktual ko'p ma'nolilik qonuniyatlariga tayanadi. Badiiy matnlarda esa leksik affikslar so'zlararo semantik munosabatlarni kengaytirishga, grammatik affikslar esa nutqiy bog'lanish va sintaktik butunlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1] A. Hojiyev. *O'zbek tili so'z yasalishi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1989.
- [2] Yo. Tojiyev. *O'zbek tili morfologiyasi*. – Toshkent: Universitet, 1991.
- [3] B. Mengliyev. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.
- [4] A. Tojiyev. *Hozirgi o'zbek tilida forma yasalishi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1979.
- [5] A.A. Abduazizov. *Tilshunoslikka kirish*. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2010.
- [6] Abdulla Qodiriy. *O'tkan kunlar romani*. – Toshkent: Oltin qalam, 2024.
- [7] Abdulhamid Cho'lpon. *Kecha va kunduz romani*. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019.
- [8] A. Hojiyev. *O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari*. – Toshkent: Fan, 2010.
- [9] A. Tojiyev. *O'zbek tili so'z yasalishi*. – Toshkent: O'qituvchi, 1989.
- [10] A. Tojiyev. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti.

DAVLAT TILIDA ISH YURITISH: QONUNY ASOSLAR VA AMALIY MUAMMOLAR

Marqayev Komil Sherqulovich

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

komil_marqayev@gmail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida davlat tilida ish yuritish masalalarini uzviy, tizimli va ilmiy asosda yoritishga qaratilgan bo'lib, shuningdek ishda til siyosatining eng muhim omillaridan biri bo'lgan Davlat tilida ish yuritish hamda davlat tilining amaliy nufuzini mustahkamlash haqida fikr yuritiladi

Kalit so'zlar: davlat tili, adabiy tili, rasmiy til, davlat tilini o'qitishdan maqsad, ish yuritish, mutaxassislik terminologiyasi, davlat tili haqidagi qonun, hujjatchilik madaniyati, davlat tili maqomi, huquqiy hujjat, jamiyat va qonun, uslubiy savodxonli.

Аннотация. Данная статья направлена на освещение вопросов делопроизводства на государственном языке в современной системе образования на целостной, систематической и научной основе, а также в работе рассматривается делопроизводство на государственном языке как один из важнейших факторов языковой политики и укрепление практического авторитета государственного языка

Ключевые слова: государственный язык, литературный язык, официальный язык, цель преподавания государственного языка, делопроизводство, терминология специальности, закон О государственном языке, культура документирования, статус государственного языка, правовой документ, общество и право, методическая грамотность.

Annotation. *This article aims to comprehensively, systematically, and scientifically cover the issues of conducting business in the state language in the modern education system, and also discusses the practical influence of the state language on strengthening the state language, which is one of the most important factors in language policy.*

Keywords: *state language, literary language, official language, purpose of teaching the state language, office work, professional terminology, law on the state language, documentary culture, status of the state language, legal document, society and law, methodological literacy.*

KIRISH

Davlat tilida ish yuritish jamiyat hayotining eng muhim va mas'uliyatli sohalaridan biri hisoblanadi. Chunki har qanday davlatning boshqaruv tizimi, qonuniy munosabatlari, hujjat almashinuvi va rasmiy muloqoti aynan ish yuritish orqali amalga oshiriladi. Davlat tilida ish yuritishi jamiyat taraqqiyoti va huquqiy munosabatlarning murakkablashuvi bilan bevosita bog'liq. Avvalgi davrlarda hujjatlar ko'pincha bir tilda, ayrim hollarda esa mahalliy sharoitni hisobga olmagan holda yuritilgan. Natijada tushunmovchiliklar, huquqiy chalkashliklar va rasmiy muammolar yuzaga kelgan. Bugungi kunda esa hujjatlarning davlat tilida aniq, ravon va tushunarli tarzda rasmiylashtirilishi fuqarolar bilan davlat o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

MATERIAL VA METODLAR

Davlat tilida ish yuritish jamiyat hayotining eng muhim va mas'uliyatli sohalaridan biri hisoblanadi. Chunki har qanday davlatning boshqaruv tizimi, qonuniy munosabatlari, hujjat almashinuvi va rasmiy muloqoti aynan ish yuritish orqali amalga oshiriladi. Ushbu jarayonning davlat tilida olib borilishi esa nafaqat huquqiy talab, balki milliy o'zlik, madaniyat va davlat mustaqilligining muhim belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli Davlat tilida ish yuritishning nazariy va amaliy jihatdan bilish muhim ahamiyatga egadir. Davlat tilida ish yuritish davlat tashkilotlari, ta'lim muassasalari, sud-huquq organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar va boshqa rasmiy tuzilmalarda hujjatlarni davlat tilida to'g'ri, aniq va me'yoriy talablar asosida rasmiylashtirish masalalarini o'rganadi. Ish yuritish faqatgina hujjat yozish bilan cheklanmaydi, balki buyruq, farmoyish, ariza, bayonnoma, dalolatnoma, shartnoma kabi rasmiy hujjatlarning mazmuni, tili, uslubi va rasmiy shakliga qat'iy rioya etishni talab qiladi. Bu esa davlat tilini chuqur bilishni, uning imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishni taqozo etadi.

Davlat tilida ish yuritish fanining paydo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti va huquqiy munosabatlarning murakkablashuvi bilan bevosita bog'liq. Avvalgi davrlarda hujjatlar ko'pincha bir tilda, ayrim hollarda esa mahalliy sharoitni hisobga olmagan holda yuritilgan. Natijada tushunmovchiliklar, huquqiy chalkashliklar va rasmiy muammolar yuzaga kelgan. Bugungi kunda esa hujjatlarning davlat tilida aniq, ravon va tushunarli tarzda rasmiylashtirilishi fuqarolar bilan davlat o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Ko'pgina muassasalarda rasmiy hujjatlar bir qismi davlat tilida, bir qismi esa aralash shaklda yuritilmoqda; siz muammo-yechim xaritasini tuzasiz. Vaziyat sirtidan qaralganda oddiy tuyuladi, biroq uning ichida hujjat bilan ishlash, termin tanlash, tarixiy yoki huquqiy asosni to'g'ri talqin qilish kabi murakkab bosqichlar yashiringan. Shu sababli talabalar mazkur mavzuni faqat yodlab emas, amaliy holatga qo'llab ko'rishi lozim. Shu jarayonda shaxs matnni tahlil qiladi, muammo nuqtalarini ajratadi va ularni tizimli yechimga aylantiradi. Yakunda muammo-yechim xaritasi, ichki tavsiya va risk ro'yxati tayyorlanadi. Baholashda dalilga tayanish, termin aniqligi, hujjat tili va xulosa sifati alohida ko'rib chiqiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Davlat tilida ish yuritishning qonuniy asoslari, "Davlat tili haqida"gi Qonun, farmon va qarorlarning mazmun-mohiyati qo'llanmada muhim o'rin egallaydi. Bu hujjatlar orqali davlat tilining hujjatchilikdagi maqomi, hujjat nomlarini o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida yaratish tamoyillari, hujjatchilikda o'zbekcha muqobillarni shakllantirish masalalari yoritiladi. Shu orqali o'qituvchida davlat tiliga nisbatan mas'uliyatli munosabat, hujjat yuritishda til me'yorlariga qat'iy amal qilish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Davlat tilida ish yuritish masalalariga bag'ishlangan mavzular umumiy xulosani yanada mustahkamlaydi. Hujjat turlari, ularning tasnifi, yozilish uslubi va rasmiylashtirish qoidalarini o'zlashtirish o'qituvchining faqat dars jarayonida emas, balki amaliy yani tashkilot faoliyatida ham mas'uliyatli va huquqiy savodli mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Davlat tiliga oid qonunlar, farmon va qarorlar mazmunini anglash shaxs kamolatida davlat tiliga hurmat va unga amal qilish madaniyatini shakllantiradi.

XULOSA

Davlat tilida ish yuritish masalalariga bag'ishlangan mavzular umumiy xulosani yanada mustahkamlaydi. Hujjat turlari, ularning tasnifi, yozilish uslubi va rasmiylashtirish qoidalarini o'zlashtirish o'qituvchining faqat dars jarayonida emas, balki tashkilot faoliyatida ham mas'uliyatli va huquqiy savodli mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Davlat tiliga oid qonunlar, farmon va qarorlar mazmunini anglash o'qituvchida davlat tiliga hurmat va unga amal qilish madaniyatini shakllantiradi. Shuningdek hujjatchilik hamda davlat tilining huquqiy maqomi alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv o'qituvchi faoliyatining real ehtiyojlaridan kelib chiqib, nazariy bilimni amaliy ko'nikmaga aylantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Davlat tilida ish yuritish // o'quv-uslubiy qo'llanma. –T., 2020. -120 b.
- [2] Aminov M., Madvaliyev A., Mahmudov N. Davlat tilida ish yuritish. Amaliy qo'llanma. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2020.
- [3] Boltayev M. Davlat tilida ish yuritish, hujjatchilik va atamashunoslik. Samarqand: SamDU, 2007.
- [4] Mahsumova S.S. Rasmiy ish hujjatlari tahlili. T., O'zbekiston nashriyoti, 2017.
- [5] Abduraxmonova M. Ish yuritish tili va uslubi. Toshkent, 2015.
- [6] Дзялошинский И.М., Пильгун М.А. Деловые коммуникации: теория и практика // учебное пособие. -М., Аспект Пресс, 2017. -256 с.
- [7] Коноваленко М.Ю. Деловые коммуникации // учебник и практикум. - 3-е изд., -М., Юрайт, 2025. -396 с.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI POETIK MATERIALLARNING FILOLOGIK TAHLILI MASALASIGA DOIR

Berdiyev Xusan Xolnazarovich

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand, 140100, O'zbekiston
berdiyevx87@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada filologik tahlil tarixining o'ziga xos jihatlari lingvistik poetika masalalari aspektida yoritib berilgan. “Devonu lug‘otit turk” asarining lingvopoetika tarixini o'rganishdagi muhim o'zni dalillar asosida ko'rsatib berilishiga harakat qilingan. Asar materiallarining tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ahamiyatli tomonlari qayd etilgan.

Kalit so'zlar: poetika ilmi tarixi, “Devonu lug‘otit turk”, adabiy parchalar, filologik tahlil.

Аннотация. В данной научной статье освещаются специфические аспекты истории филологического анализа в аспекте вопросов лингвистической поэтики. Была сделана попытка обосновать важную роль работы “Девону лугатит турк” в изучении истории лингвопоэтики. Отмечены значимые для лингвистики и литературоведения аспекты материалов работы.

Ключевые слова: история поэтической науки, “Девону лугатит турк”, литературные отрывки, филологический анализ.

Annotation. Particular features of history of philological analysis are discussed in the aspect of lingvopoetic issues in this article. The importance of studying history of lingvopoetics of “Devon-u lug‘otit turk” is proved on the basis of facts. Lisnificance of this work (is undeslined), especialiy for lingvistics and literary studies is underlined.

Key words: history of poetics “Devon-u lug‘otit turk”, literary abstracts phylological analysis.

KIRISH

XI asrda yashagan mashhur qomusiy olim, turkshunoslik ilmi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir Mahmud ibn ul-Husayn Muhammadil Koshg'ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari mukammal ma'lumotlarga boyligi jihatidan ilm-fanning ko'pgina sohalari uchun muhim manba hisoblanadi. Ma'lum bo'ladiki, “Devon-u lug‘otit turk” lingvistik manba sifatida fanda nihoyatda noyob asar hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, u adabiyotshunoslik uchun ham boy va qimmatli materiallar manbaidir.

“Devon”ni tuzishdan ilgari lingvistik, tarixiy va etnografik materialni yig'ish bo'yicha ko'p yillik ish amalga oshirilgani tabiiydir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ma'lumki, XI asrning muhim yodgorligi “Devonu lug‘otit turk”dagi adabiy parchalarning umumturkiy adabiyot, shuningdek, o'zbek she'riyatining keyingi taraqqiyot va takomil bosqichiga bo'lgan ulkan ta'siri

shubhasizdir. Mazkur she'rlarning janriy xususiyatlari va adabiy tasnifi borasidagi ilmiy tajriba ilk bor prof. A.Fitrat tomonidan amalga oshirilgan. Ammo u zamonaviy filologiya nuqtayi nazaridan davom ettirilishi lozim [Болтабоев, 2002: 118]. Buning uchun esa, eng avvalo, asarda keltirilgan she'rlarning alohida nashrini amalga oshirmoq zarur. Negaki, hozirgi ilmda bu she'rlarning miqdori haqidagi ma'lumotlarning o'zi ham bir xil emas. Shu bilan bir qatorda, ulardan faqat ikkitasi – "Alp Er To'nga marsiyasi" va "Qish bilan Yoz munozarasi" gina o'quvchilarga yaqindan tanish bo'lib, boshqa ko'plab namunalar nazardan chetda qolmoqda.

Tadqiqotlarda e'tirof etilishicha, "Devonu lug'otit turk"da 242 ta adabiy parcha keltirilgan bo'lib, ular o'sha davrda el orasida mashhur bo'lgan dostonlar, marsiyalar, mehnat va muhabbat, tabiat tasviri, yurt manzaralari, qahramonlik, ovchilik to'g'risidagi xalq qo'shiqlaridir. Shuningdek, asarda ikki yuzdan ortiq maqoldan ham foydalanilgan [Алиев А., Содиқов Қ., 1994: 73.].

Mashhur tilshunos "Devonu lug'otit turk"ning tarjimoni va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov ta'kidlaganidek, devondagi adabiy parchalar va muallifning ular haqidagi uqtirishlari Mahmud Koshg'ariyning adabiy asarlar bilan ham qiziqqanini, adabiy asarlarni ham diqqat bilan o'rganganini isbotlaydi. Mahmud Koshg'ariy devonda yo'l-yo'lakay bo'lsa ham, ba'zan vazn haqida, ba'zan adabiy janrlar haqida, ba'zan istiora, tashbih va boshqa she'riy xususiyatlar haqida ma'lumotlar beradi. Bu xil faktlar she'riy asarlarga doir qoidalar boshlang'ich holda bo'lsa ham, o'sha davrlardayoq yuzaga kelganidan darak beradi [Муталлибов, 1960:23.].

Ushbu ishda mavzu talabidan kelib chiqqan holda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tasniflash metodlaridan foydalaniladi. Tarxiy, zamonaviy manbalar materiallari tashkil etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Devonu lug'otit turk"da keltirilgan she'riy parchalar hozirgi paytda oliy o'quv yurtlari va o'rta maktab darsliklariga kiritilgan. Ammo mazkur parchalarda qo'llanilgan she'riy san'atlar haqida fikrlar bildirilmagan. Bu holat ularni badiiy san'atkorlik nuqtai nazaridan tadqiq etish imkonini beradi.

Asardagi she'riy parchalar ko'pgina olimlar diqqatini o'ziga tortgan edi. Xususan, ularning vazni chuqur tekshirilgan. Ko'pchilik olimlarning e'tiroficha, ular, asosan, barmoq vaznida yozilgan. Tadqiqotchi T.Ganjiy ular orasida aruzda ham yozilgan ayrim parchalar mavjudligini ko'rsatsa, olima I.V.Stebleva ularning deyarli barchasini aruz vazniga ham uyg'un deydi. N.Mallayev esa ularda aruz va barmoq namunalari mavjudligi holda keyingisining ustun mavqeda ekanligini ta'kidlaydi: "... ayrim she'rlarning yozma adabiyotga (u hollarda Mahmud Koshg'ariy ko'pincha "shoir so'zi budir" deb ta'kidlaydi, ayni chog'da bu so'zlarda "donolar bunday deydi", degan ma'no yotishini ham unutmaylik) mansubligi va aruzda bitilganini (aruz turkiy poeziyaga singishib ketgan edi) e'tiborga olish bilan birga, nazarimizda, ko'pchilik she'rlar og'zaki poeziyaga mansub bo'lib, turkiy xalqlar she'riyatining tug'ma vazni – barmoqda ekanini ta'kidlash lozim".

"Devonu lug'otit turk"dagi she'rlar qaynoq hayotning badiiy tasvirlari sifatida taassurot uyg'otadi. Zero, har qanday davrda yaratilgan "she'r – jonli vujud, u yozilmaydi, faqat yaratiladi" [Ботирхон, 1988: 99.].

Ularning badiiy xususiyatlariga kelganda shuni aytish lozimki, "Devonu lug'otit turk" she'rlari "ravonligi, musiqiyli va jo'shqinligi" bilan ajralib turadi. Bu yerda yana bir narsani yodda tutish kerakki, ayrim olimlar to'g'ri ko'rsatganiday "Devon-u lug'otit turk" faqat og'zaki ijod namunasi emas, balki, ayni paytda, unda yozma adabiyot namunalari ham mavjuddir. Shunga ko'ra, E.Rustamov "Ta'kidlash joizki, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"ida keltirilgan ko'pgina she'riy parchalar yetarli ma'lumotga hamda she'rlar to'qishda katta malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan yozilgan", deb ko'rsatgan edi" [Тўхлиев, 2004: 33]. I.V.Steblevaning yuqoridagi fikri masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, shuni aytish mumkinki, "prof. H.Ne'matovning ta'kidlashicha, o'zbek tilidagi bo'g'inlarni xohlaganda cho'zib, xohlaganda qisqa talaffuz qilaverish mumkin, bu so'zning ma'nosiga ta'sir qilmaydi. Shu jihatiga ko'ra o'zbek tili aruz uchun juda qulay" [Афокова, 2001: 52.].

Ma'lum bo'lishicha, "Devonu lug'otit turk"dan o'rin olgan she'riy parchalar badiiy mukammalligi bilan alohida ajralib turadi. Masalaning yana bir tomoni shundaki, "Devonu lug'otit turk"da muallif keltirilgan she'riy parchalarning biri A'sha degan tarixiy shaxs qalamiga mansubligini ta'kidlab o'tadi (151-b.). Albatta, bu ham namunalarning ma'lum qismi yozma adabiyotga tegishli ekanini ko'rsatadi.

She'rlarning mavzu ko'lamini haqida A.Hayitmetov shunday degan edi: "Bu to'rtliklardan ko'rinishicha, qadim turkiy xalqlar poeziyasida didaktika juda katta o'rin tutgan. Bu urug'chilik jamiyati xususiyati bilan, unda otalarning mavqei baland bo'lganligi bilan bog'lansa kerak. Keyinroq, urug'chiik yemirila boshlashi bilan bunday poeziyaning mavqei ham kamaya borgan. Bu shu traditsiyadan xabardor ijod ahlari esa bu masalada orqaga ketishdan nolib, shu xilda xil to'rtliklarni to'qishgan. XI – XII asrlardan boshlab esa, bu traditsiyalar yanada rivojlanib, endi fors-tojik poeziyasidagi didaktik traditsiyalarga ham asoslana boshlagan. Xullas, Yusuf Xos Hojib, Navoiy, Maxtumlul kabi zabardast shoirlarning ijodidagi didaktika o'z ildizlari bilan qadim turkiy traditsiyalarga bog'anadi..." [Хайитметов, 1970: 50].

"Devonu lug'otit turk"dagi she'rlar nafaqat keyingi, balki o'tmish adabiyotimizning hamma davrlariga aloqador. "Qutadg'u bilig" to'rtliklarida xalq to'rtliklarining kuchli ta'siri ko'rinadi. Buni, xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan to'rtliklar bilan muqoyasa qilish natijasida ko'rish mumkin. Mahmud Koshg'ariydagi to'rtliklarning ko'pi xalq og'zaki ijodining namunasi bo'lib, asosan, barmoq vaznidadir. Qofiyalanish prinsiplariga ko'ra murabba, ko'pincha, yozma adabiyotdagi ruboiy shaklini eslatuvchi a-a-b-a, a-a-a-a shakliga ega, shuningdek, boshqa ko'rinishlari ham mavjud. Agar bu shakllarning juda ustunligini e'tiborga olsak "Qutadg'u bilig" to'rtliklarining zamini turkiy xalqlar og'zaki ijodida ekanligiga shubha qolmaydi. Faqat shakliy xususiyatlarigina emas, to'rtliklarning g'oyaviy yo'nalishi, mazmun xususiyatlari, badiiyatida ham shunday yaqinlik kuzatiladi. Chunki to'rtlik shakli turkiy xalqlar poeziyasidagi eng qadimiy shakllardandir" [Тўхлиев, 2004: 28] , - deydi B.To'xliiev.

XULOSA

Asarda keltirilgan she'rlar nafaqat mavzu va g'oyasi, balki badiiy xususiyatlariga ko'ra ham rang-barangdir. Ushbu she'rlar ko'zdan kechirilganda, ular badiiy jihatdan mukammal namunalar sifatida namoyon bo'lishi, binobarin, turli she'riy san'atlarni o'zida mujassam etganligi kuzatiladi. Xullas, "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan parchalarda qo'llanilgan she'riy san'atlarni lingvopoetik nuqtai nazardan o'rganish quyidagi dastlabki xulosalarga olib keladi:

1. She'riy san'atlar tahlilini, bizningcha, "Devonu lug'otit turk"dan boshlash maqsadga muvofiq, chunki shundagina ularning paydo bo'lishi va shakllanishi, ilk namunalari lisoniy tarkibi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

2. She'riy san'atlar trop va sintaktik figuralarni vujudga keltirish seleksiya (paradigmatika) va biriktirish (sintagmatika)ning o'zaro uzviy bog'langan holatlari uyg'unligiga asoslanadi.

3. Har qanday lisoniy belgi kabi she'riy san'atlarni ham ifoda, mazmun va funktsiya planlarining mushtarakligi nuqtai nazaridan o'rganish maqsadga muvofiq ko'rinadi.

Umuman, lingvopoetika o'zaro g'oyat uzoqlashib ketgan turli fanlar (tilshunoslik, she'rshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika, badiiy asar tili va sh.k.)ni yakqalam qiladi va bu bilan u o'zini mumtoz filologiyaning yaxlitligini ta'minlaydigan muhim vosita sifatida namoyon qiladi. Bunga esa matnning filologik tahlili asosidagina erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его "Дивану лугат ит-түрк" // Советская тюркология. – 1972. – № 1. – С. 3-17.

[2] Болтабоев Х. "Девону луғотит турк"даги манзум парчаларнинг адабий таснифи // Махмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асари ва унинг туркий халқлар маданиятининг ҳамда жаҳон цивилизациясида тутган ўрни (Халқаро конференция материаллари), Самарқанд, 2002. – Б.118.

[3] Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан (ўқув қўлланма). – Т., 1994. – Б.73.

[4] Муталлибов С.М. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари (сўз боши). Девону луғотит турк. I том. – Т., 1960. – Б.23.

[5] Ботирхон Акрамов. Оламнинг бутунлиги. – Т., 1988. – Б.99.

[6] Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг"и ва айрим жанрлар тақомили (маснавий, тўртлик, қасида). – Т., 2004. – Б.33.

[7] Афоқова Н. Бир шеърнинг вазни хусусида //Моҳията интилган олим (проф. Ҳ.Ғ. Неъматовга бағишланган махсус тўплам). 2001. – Б.52.

- [8] Хайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970. – Б.50.
- [9] Афокова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадиий санъатлар. – Б., 1994. – Б.90-91.

OLIV TA'LIM DARSILIKLARINING ORFOEPIYAGA DOIR O'QUV MATERIALLARI YUZASIDAN TAHLIL

Dustmurodov G'iyos Xusan o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi
dotsenti, Samarqand 140100, O'zbekiston

Annotatsiya. *Tadqiqotda darsliklarda fonetika va orfoepiyaga oid nazariy ma'lumotlarning berilishi, ularning mazmun-mohiyati hamda o'quv topshiriqlarining tuzilishi va metodik yo'nalishi o'rganilgan. Shuningdek, talabalarda adabiy talaffuz me'yorlarini shakllantirishga xizmat qiluvchi fonetik va orfoepik mashq hamda topshiriqlarning mazmuni, amaliy ahamiyati va samaradorligi tahlil etilgan. Darsliklardagi orfoepik o'quv materiallarining talabalarining to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni ochib berilib, mavjud topshiriqlarning metodik imkoniyatlari va takomillashtirish zarur bo'lgan jihatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'limda o'zbek tilini o'qitish jarayonida orfoepik kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv materiallarini takomillashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *oliy ta'lim, o'zbek tili o'qitish metodikasi, darslik, o'quv material, fonetika, orfoepiya, adabiy talaffuz, orfoepik me'yor, fonetik topshiriq, orfoepik topshiriq, talaffuz ko'nikmasi, metodik tahlil, orfoepik kompetensiya.*

Аннотация. *В исследовании рассматриваются особенности представления теоретических сведений по фонетике и орфоэпии в учебниках, в частности их содержание, концептуальная направленность, а также структура и методическая ориентация учебных заданий. Кроме того, анализируются содержание, практическая значимость и эффективность фонетических и орфоэпических упражнений и заданий, направленных на формирование у студентов навыков соблюдения норм литературного произношения. Раскрывается роль орфоэпических учебных материалов, представленных в учебниках, в развитии у студентов навыков правильного произношения, а также выявляются методические возможности существующих заданий и аспекты, требующие дальнейшего совершенствования. Результаты исследования имеют существенное значение для совершенствования учебных материалов, направленных на формирование орфоэпической компетенции в процессе преподавания узбекского языка в высшем образовании.*

Ключевые слова: *высшее образование, методика преподавания узбекского языка, учебник, учебный материал, фонетика, орфоэпия, литературное произношение, орфоэпическая норма, фонетическое задание, орфоэпическое задание, произносительные навыки, методический анализ, орфоэпическая компетенция.*

Abstract. *The study examines the presentation of theoretical information on phonetics and orthoepy in textbooks, with particular attention to their content, conceptual framework, and the structure and methodological orientation of the learning tasks. It also analyzes the content, practical significance, and effectiveness of phonetic and orthoepic exercises and tasks aimed at developing students' mastery of standard pronunciation norms. The study highlights the role of orthoepic instructional materials presented in textbooks in developing students' accurate pronunciation skills and identifies the methodological potential of the existing tasks, as well as aspects requiring further improvement. The findings of the study are of significant importance for improving instructional materials aimed at developing orthoepic competence in the process of teaching the Uzbek language in higher education.*

Keywords: *higher education, methodology of teaching the Uzbek language, textbook, instructional material, phonetics, orthoepy, standard pronunciation, orthoepic norm, phonetic task, orthoepic task, pronunciation skills, methodological analysis, orthoepic competence.*

KIRISH

Adabiy tilda ravon, lo'nda va mantiqan izchil so'zlash uchun milliy orfoepiyaning qonun-qoidalari, orfoepik jihatdan talaffuz me'yorlarini chuqur bilishni taqozo etadi. Sho'ro davri darsliklarida o'zbek tili orfoepiyasi uning butun grammatikasi kabi rus tili talqinlari asosida shakllantirilgan. Jamiyatdagi hukmron mafkura o'zbek tilining boy fonetik imkoniyatlarini inobatga

olinishiga yo‘l qo‘ymagan. Natijada o‘zbek adabiy tili talaffuz me‘yorlarida hozirgacha ham g‘alizliklar seziladi. Ayrim viloyat vakillari teleko‘rsatuvlarda intervyu berganda kishida maktab ta‘limini ko‘rmagandek taassurot qoldiradi, tushunib bo‘lmaydigan darajada shevalarda so‘zlashadi. Bu holat o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayoniga ham, “Davlat tili haqida”gi Qonunda belgilanganlarga to‘liq amal qilinishiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

O‘zbek tili orfoepiyasi deganimizda to‘g‘ri talaffuz qoidalari sistemasini tushunamiz. Adabiy tilimiz talaffuz normalarini belgilashda markaziy shahar shevalari va unga yaqin bo‘lgan ayrim qishloq shevalariga tayanamiz. O‘zbek tili juda murakkab va ko‘p shevali bo‘lgani uchun hozirgacha ularni mukammal o‘rganib, talaffuz normalarimizni to‘la ishlab chiqqanmiz deya olmaymiz. Lekin shunga qaramay, so‘nggi yillarda markaziy shahar shevalarining o‘rganilishi talaffuz normalarini ishlab chiqish imkoniyatiga yo‘l ochib berdi. Ayniqsa, o‘zbek tilining qarluq lahjasiga bag‘ishlangan monografiyaning yaratilishi bu sohada katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbek adabiy tilining talaffuz normalarini belgilashda Toshkent tip va Farg‘ona tip shevalar yetakchi rol o‘ynaydi. Toshkent tip shevalar adabiy til normalarini belgilashda asosiy fonetik xususiyatlari bilan tayanch rol o‘ynagan bo‘lsa, Farg‘ona tip shevalar esa ayrim morfologik ko‘rsatkichlari bilan ishtirok etgan. Boshqa o‘zbek shevalari ham o‘zbek adabiy tili uchun namuna(o‘rnak) bo‘ladigan ba‘zi bir xususiyatlari bilan qatnashganlar. So‘zning talaffuzdagi shakli yozuvdagi shakliga doim barobar kelavermaydi: *baquvvat – baquvat, buyum – buyim, gavda – govda, daromad – daromat, do‘st – do‘s, to‘qmoq – to‘qmog‘, xursand – xursan, kutubxona – kutupxona, odob – odop, qasddan – qastan, avtor – aftir, avtoruchka – aftoruchka* va sh. k.

O‘quvchilarning to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmalari bevosita o‘qituvchining og‘zaki nutqidagi talaffuz bilan bog‘liq holda shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan oliy ta‘limning “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”, shuningdek, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsliklarining orfoepiyaga berilgan mavzularini ko‘rib o‘tishni joiz topdik. Bundan tashqari adabiy talaffuz ko‘nikmasini ta‘lim jarayonida o‘quvchilarga orfoepik me‘yor asosida yozib olingan audiomatnlar orqali ham shakllantirish mumkin. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilarga tinglash jarayoni va uning vazifalari haqida tushuncha bera olishi kerak. O‘quvchi o‘qituvchining aralashuviz va tinglovchi har xil usullar yordamida belgilangan vazifani bajarsagina strategiyalar muvaffaqiyatli amalga oshirilgan bo‘ladi. O‘quvchilar darsni to‘liq tushunishlari uchun ular o‘qituvchi tomonidan eshittirilgan audiomatnni diqqat bilan tinglashlari va vazifani bajarishlari lozim. Agar o‘quvchi berilgan topshiriqni bajara olmasa, mashg‘ulotning maqsadi amalga oshmagan bo‘ladi.

O‘zbek tili orfoepiyasi – tilshunoslikning oldida turgan eng muhim va murakkab muammolardan biridir, ayniqsa, unlilar orfoepiyasi. Ma‘lumki, yozuv bilan jonli nutq o‘rtasida anchagina farq bor. Kishilarning kundalik nutqi qanday bo‘lsa, shundayligicha yozilavermaydi. Aksincha, yozma nutq orfografiyaning muayyan qoidalariga tobe etiladi. Demak, badiiy adabiy til ham orfografiya qoidalariga bo‘ysundirilgandir. Ba‘zi so‘z ijrochilari adabiy talaffuz deganda, jonli nutqda orfografik qoidalariga to‘la rioya qilishni, ya‘ni kitobda qanday yozilgan bo‘lsa, shundayligicha harfma-harf talaffuz etishni tushunadilar. Vaholanki, bu mutlaqo xato tushunchadir.

So‘z ijrochisi nutqdagi hayotiylik asoslarini chuqur o‘rganishi, amalda esa ularga qat‘iy rioya etishi shart. Bu orfoepiya o‘z ichiga oluvchi adabiy talaffuz me‘yorini belgilab beradigan qoidalaridir. O‘zbek orfoepiyasining asosiy qoidalariga o‘tishdan oldin, ba‘zi bir fonetik hodisalarga qisqacha izoh berib o‘tishga to‘g‘ri keladi. Chunki bu hodisalar aslida orfoepiya qoidalarining asosini tashkil etuvchi fonetik hodisalardir. Ana shunday muhim fonetik hodisalar jumlasiga quyidagilari kiritish mumkin:

Bir tovush yondosh tovushga ta‘sir ko‘rsatishi natijasida yuzaga keladigan fonetik hodisalar assimilatsiya deb ataladi. Ta‘sirga uchragan tovushning o‘zgarish xarakteriga qarab assimilatsiya quyidagi turlarga bo‘linadi:

- a) bir undosh tovush ikkinchi bir undoshga ta‘sir ko‘rsatib, uni butunlay o‘ziga o‘xshatib oladi: *yetti – yetti, otdan – ottan, tuzsiz – tussiz* kabi. Assimilatsiyaning bu turi to‘liq assimilatsiya deyiladi;
- b) bir tovush yondosh bir tovushga ta‘sir ko‘rsatib uni butunicha o‘ziga o‘xshatib olmasdan, balki uning bir tomoninigina o‘zgartiradi(jarangsiz undoshga yoki jarangli undoshga aylantiradi). Bu esa to‘liqsiz assimilatsiya deyiladi: *ketgan– ketkan, oshdan – oshdan qo‘shdi – qo‘shdi*.

Soʻz tarkibidagi biror tovushning oʻz holatidan koʻchishiga dissimilatsiya deyiladi. Bu xildagi fonetik oʻzgarish, ayniqsa oʻquvchilar tilida, nutqiy nuqsonga ega boʻlgan shaxslar tilida koʻproq uchraydi. *Zarar – zaral, koridor – kalidor, zarur – zaril, birorta – bironta.*

Bu hodisaning tub maʼnosi shundan iboratki, soʻz tarkibidagi asli portlovchi tovush sirgʻaluvchi undoshga aylanadi va natijada talaffuz bilan yozuv oʻrtasida tafovut yuzaga keladi. Masalan: *maqta moq – maxta moq, doktor – doʻxtir.*

Soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning oʻrin almashuvi metatezadir. Masalan: *tuproq – turpoq, laʼnat – naʼlat, supra – surpa.*

Bulardan tashqari defisli soʻzlar har doim qoʻshilib, bir butun shaklda talaffuz etiladi. Masalan: *oziq - ovqat, or - nomus, dam - badam, meva -cheva, chopacha -chopa va h.k.*

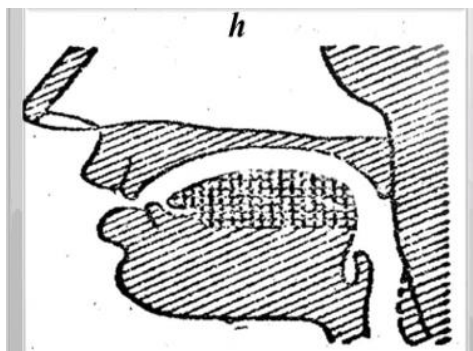
Har bir sohaning boshqa sohalardan ajratib turuvchi jihatlari boʻlganidek, adabiy talaffuzda ham uning mustaqilligini taʼminlovchi muayyan qonuniyatlar bor. Bu qonuniyatlar uzoq asrlar davomida turli sinovlardan oʻtib, sayqal topib kelayotgan anʼanaviy qonuniyatlar, shu bilan bir vaqtda, endigina yuzaga chiqayotgan yangi nutqiy(talaffuzga oid) hodisalar yigʻindisidan iboratdir. Bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklardan biri shevalar masalasidir. Maʼlumki, oʻzbek tilida uch dialekt va juda koʻp shevalar mavjud. Bu dialekt va shevalarning har biri oʻziga xos fonetik hamda artikulyatsion xususiyatlarga ega boʻlib, bu jihatdan bir-birlaridan farqlanadilar. Oʻzbek tilida sodda soʻzlashuv hodisasi talaffuz meʼyorini aniqlash ishlaridagi yana bir toʻsiqdir. Masalan, *u yerda – etta, oʻtta; bu yerda - boʻtta, betta; bu yoqqa -beqqa; shu yoqqa -shaqqa,* shuningdek, *ettan, bettan, shettan, oʻzbey(oʻzbek); moshn, jurnol,* kabilar sodda soʻzlashish hodisasiga kiradi. Ogʻzaki nutqda sanab oʻtilgan yuqoridagi adabiy boʻlmagan nutqiy hodisalarning adabiy meʼyorga boʻlgan munosabatlarini toʻgʻri hal qilish nutq madaniyati malakasini oshirish ishlarida muhim oʻrin egallaydi.

Oʻzbek tili sheva va dialektlarga boy til. Shuning uchun baʼzi soʻz va tovushlar talaffuzida turlilik mavjuddir. Masalan, adabiy tildagi narvon soʻzini baʼzi sheva vakillari shoti, boshqa shevadagilar esa zangi, yana bir boshqa sheva vakillari norvon deb ishlatadi. Shuningdek, adabiy tildagi yur, yoʻq kabi soʻzlarning boshidagi **y** tovushini qorishiq **j** undosh tovushi bilan almashtirib, jur, joʻq tarzida talaffuz qiladilar. Orfoepiya adabiy til doirasida yagona talaffuz normalarini belgilovchi qoidalar sistemasidir. Shuningdek, ayrim vaqtda adabiy tilning oʻzida ham baʼzi tovushlar turlicha talaffuz qilinadi. Bu xildagi turlicha talaffuz etish holatlari va uning sabablarini ham orfoepiya qoidalari oʻrgatadi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda orfoepiyani oʻrganish fonetika bilan uzviy bogʻliq ekanligini aytib oʻtish lozim. Shu bilan birga harflarning alohida talaffuziga, shuningdek, soʻz tarkibidagi talaffuziga ham eʼtibor berish darkor.

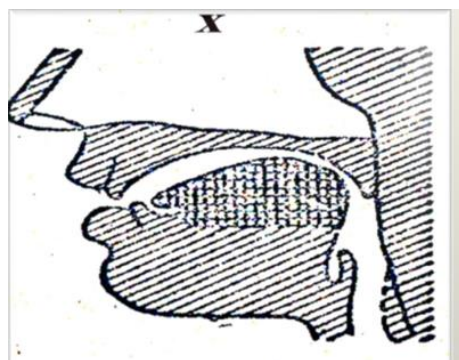
Fonetika (grekcha “phone” – tovush) nutq tovushlari, ularning hosil bolishi, talaffuzi, imlosi, tasnifi, harf va yozuvning oʻzaro munosabati, boʻgʻin va boʻgʻin koʻchirish, soʻz urgʻusi xususiyatlari haqidagi fan. Unda nutq tovushlari – soʻzlarning, qoʻshimchalarning eng kichik qismi tovush va uning talaffuzi oʻrganiladi. Bunda berilgan soʻzlardagi tovushlar talaffuzi qiyoslanadi, unli va undoshlarning oʻziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tovushlar talaffuzida ishtirok etadigan nutq aʼzolari belgilanadi. Berilgan soʻzlarga tovushdosh (tosh, tish, tush, toʻsh kabi), shakldosh (tosh – suvda erimaydigan qattiq togʻ jismi, ot; sakkiz chaqirimga teng masofa, ot: bir toshdan ortiq yoʻl bosdi kabi); tosh – toshmoq, qirgʻoqdan chiqib ketmoq; toshbagʻir – koʻngilchan, koʻngli boʻsh kabi zid maʼnoli soʻzlar topib, maʼnolarini sharhlaydilar va izohlaydilar. Alifboni yod olish oʻquvchilarda berilgan soʻzlarni alifbo tartibida joylashtirish, turli lugʻatlardan soʻzlarni tez topish koʻnikmasini mustahkamlaydi, lugʻat zaxirasini oshiradi. Unli va undosh tovushlar ustida ishlashda oʻquvchilar u – oʻ, i – u, a – o, b – p, s – z, t – d, k – g, q – gʻ, x – h kabi tovush juftlarining talaffuzi va imlosini bilib olib, shu tovushlar ishtirok etgan soʻz maʼnolarini tushuntiradilar, qiyoslash orqali maʼno farqlarini izohlaydilar. Chunonchi, birinchi boʻgʻinda u, oʻ, ikkinchi boʻgʻinda u, i yoziladigan, qisqa i, u tovushlari tushib qoladigan(toʻlqin, tutun, burun, tizim), undosh tovushlarning b, d, x, h, ng kabilarning ishtirokida soʻz birikmalari va gaplar tuzish, oʻquvchi ongiga toʻgʻri talaffuz hamda toʻgʻri yozish koʻnikmalarini singdiradi. [h] - boʻgʻiz undoshining talaffuz qilinishida [x] tovushidan farqli oʻlaroq, oʻpkadan kelayotgan havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida til va tanglay orasidan erkin oʻtayotganligi sababli deyarli shovqinsiz hosil boʻladi: h-h-h...

1-rasm

[x] – undoshining aytilishida esa tilning orqa qismi qattiq tanglayga juda yaqin bo‘lganligi sababli o‘pkadan kelayotgan havo oqimi tor oraliqdan siqilib o‘tishi natijasida qattiq titrash orqali kuchli shovqindan hosil bo‘ladi: x-x-x...

2-rasm

1-mashq. Quyidagi so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishni mashq qiling.

hol– xol hush – xush

ham – xam hil – xil

ha -- xa hatto – xato.

H va h undoshlarini farqlashda quyidagi yondashuvdan ham foydalanish mumkin:

Ko‘pincha so‘zlarda, bir bo‘g‘inda (e) unlisidan keyin (h) harfi keladi: meh-mon, deh-qon, be-hi, eh-tirom, isteh-zo, isteh-kom, mehr, meh-rob, meh-ribon, sehr, cheh-ra, eh-son, eh-tiyoj, eh-timol, eh-tiros, eh-tiyot, eh-rom..., shuningdek texnika, mexanik kabi o‘zlashma so‘zlar bu qoidaga bo‘ysunmaydi.

So‘zlarda, bir bo‘g‘inda (i) unlisidan keyin ko‘pincha (x) chuqur til orqa undoshi keladi: ixtilof, ixtiyor, ixlos, ixtiro, ixtisos, ixcham, omixta, pix, mix, six..., ammo sihat, jihat so‘zlari bundan farq qiladi.

Darslikda talabalar uchun quyidagi mashq va topshiriqlar berilgan: Fonetikani o‘rganishda mavzulararo va fanlararo aloqadan foydalanish usullari.

1-topshiriq – “qochoq” so‘zidagi ch undoshini boshqa undoshlar bilan almashtirib ko‘ring. Hosil qilingan so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolarini farqlash, qiyoslash(leksikologiya) ustida ishlang. Ular yordamida so‘z birikmalari hosil qiling(sintaksis).

Namuna: qochoq, qovoq, qozoq, qoloq...

Amaliy ish.

Savol va topshiriqlar:

1. O‘zbek tilida so‘z oxiridagi qanday tovush o‘zgarishlari yuz berishi mumkin?
2. Qaysi tovushlar so‘z oxirida jarangsizlanadi?
3. Qaysi tovushlar talaffuzda so‘z oxirida tushib qoladi?
4. Talaffuz qilinmasa-da, imloda yoziladigan harflar ishtirok etgan so‘zlarga misollar keltiring. (pas(t), sus(t), juf(t) v.h.
5. Mazkur harflarning mavjudligini qanday aniqlaysiz? (Toshkentimiz jamoli, mol go‘шти kabi).

Yuqoridagidek topshiriqlarni bajarishda talabalar til materiallarini kuzatadilar, so‘zlarni qiyoslaydilar, o‘xshash va farqli tomonlarini sharhlaydilar. Mazkur jarayon nafaqat imlo savodxonligining shakllanishi, balki, tovush va harflarni farqlash, so‘z ma‘nosining o‘zgarishida to‘g‘ri talaffuzning o‘rni va ahamiyatini tushunib yetishga sabab bo‘ladi, talaba so‘z boyligining oshishiga, so‘zlarni nutqiy vaziyatga qarab to‘g‘ri tanlash, o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llashga ham o‘rgatadi

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi kabi oliy o'quv yurtlari uchun mo'ljallangan darsliklarda amaliy bajarilishi ko'zda tutilgan topshiriqlarning aksariyari talabada faqat bilim shakllantirishga qaratilgan bo'lib, unda adabiy talaffuzga doir ko'nikma va malakani shakllantirish uchun yetarli emas. Shu tufayli oliy ta'limning "O'zbek tili o'qitish metodikasi" darsliklarida talaffuzi hamda imlosi qiyin bo'lgan tovushlarga, urg'u va bo'g'in ko'chirilishi kabi mavzular ustida ishlashga amaldagidan ko'proq vaqt ajratilishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1] Nosirova A. Sahna nutqi "Tafakkur bo'stoni" –Toshkent: – 2013. 44 – 46-b.
[2] B.To'xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodova. T. Niyazmetova. O'zbek tili o'qitish metodikasi. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 184 b.
[3] Аскарлова М., Абдурахмонов Х. Ўзбек тили грамматикасининг практикуми –Тошкент: "Ўқитувчи" нашриёти. 1981. 33-б.
[4] Ҳамроев Ғ. Умумий ўрта таълим тизимида фонетикага доир ўқув материалларнинг методик таъминотини такомиллаштириш. Педагогика фан-ри бўйича фал.д-ри. Автореф. –Самарқанд, 2019. – 28 б.
[5] Шоабдурахманов III. Карлукское наречие узбекского языка. Фан, –Тошкент: 1983. – 49 б.

PARALINGVISTIK VA EKSTRALINGVISTIK VOSITILAR O'RTASIDAGI MUNOSABAT

Hamroyeva Nafisa Nizomiddinovna¹, Sattorova Laziza Nusrat qizi²

Filologiya fanlari doktori, dotsent

¹Buxoro davlat universiteti, Buxora 200100, O'zbekiston

²BuxDU Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. *Paralingvistik va ekstralingvistik vositalar insonlar o'rtasidagi muloqotda fikr va hissiyotlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada ushbu vositalarning nutq jarayonidagi o'rni va o'zaro munosabati tahlil qilingan. Imo-ishora, mimika, tana harakatlari hamda ovozdagi o'zgarishlarning kommunikativ vazifalari badiiy misollar asosida yoritilgan. Shuningdek, nonverbal vositalarning o'zbekona muloqotdagi o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: kontekst, nutq jarayoni, lisoniy vositalar, nutq maqsadi, paralingvistik vositalarda me'yor, motiv, nutq sharoiti, nutq maqsadi, lisoniy birlik, xatti-harakat.

Аннотация. *Паралингвистические и экстралингвистические средства играют важную роль в процессе коммуникации между людьми, обеспечивая выражение мыслей, отношений и эмоций. В данной статье анализируются место и функции этих средств в речевом процессе, а также их взаимосвязь. На основе художественных примеров рассматриваются коммуникативные функции жестов, мимики, движений тела и изменений голоса. Особое внимание уделяется специфическим особенностям невербальных средств в узбекской коммуникативной культуре и их роли в формировании содержания речи.*

Ключевые слова: контекст, речевой процесс, языковые средства, цель речи, паралингвистические средства, норма, мотив, речевая ситуация, языковая единица, поведение, невербальные средства.

Abstract. *Paralinguistic and extralinguistic means play an important role in human communication by expressing thoughts, attitudes, and emotions. This article analyzes the role, communicative functions, and interaction of these means in the speech process. The communicative functions of gestures, facial expressions, body movements, and changes in voice are examined through literary examples. The study also highlights the specific features of nonverbal means in Uzbek communication and their role in shaping and conveying the meaning of speech.*

Keywords: context, speech process, linguistic means, communicative purpose, paralinguistic means, norm, motivation, speech situation, linguistic unit, behavior, nonverbal means.

KIRISH

Insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida fikr, his-tuyg'u, munosabat va turli kommunikativ maqsadlarni ifodalash faqat lisoniy birliklar orqali emas, balki ularga hamroh bo'luvchi paralingvistik hamda

ekstralingvistik vositalar yordamida ham amalga oshiriladi. Shu jihatdan nutqni to'laqonli anglashda so'zlovchi va tinglovchining xatti-harakati, imo-ishoralari, mimikasi, tana holati, ovozning baland-pastligi, nutq vaziyati va kommunikativ muhit kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Ekstralingvistik omillar tilning shakllanishi, rivojlanishi va amaliy qo'llanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy, tarixiy, madaniy, siyosiy va geografik omillarni ham qamrab oladi [1].

Ekstralingvistik vositalar deganda bevosita lisoniy birliklarga aloqador bo'lmagan, biroq nutqning yuzaga kelishi va mazmunan to'g'ri anglanishiga ta'sir qiluvchi vosita va omillar tushuniladi. Jumladan, nutq sharoiti, kommunikantlarning ijtimoiy va madaniy saviyasi, ularning nutq jarayonidagi xatti-harakatlari hamda nutq maqsadi shular jumlasidandir. Demak, kommunikativ jarayonni faqat grammatik va leksik birliklar doirasida o'rganish nutq mazmunining barcha qirralarini ochib berishga imkon bermaydi.

Paralingvistika atamasi yunoncha *para* – “yonida” va lingvistika – “tilshunoslik” so'zlaridan tarkib topgan. Fanda paralingvistika, bir tomondan, lisoniy (verbal) vositalar bilan birgalikda qo'llanuvchi nolisoniy (noverbal) vositalarni o'rganuvchi tilshunoslik sohasi, ikkinchi tomondan esa, nutq va muloqot jarayonida ishlatiladigan nolisoniy vositalar majmui sifatida talqin qilinadi [3].

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda ekstralingvistik va paralingvistik vositalarning kommunikativ xususiyatlarini aniqlash maqsadida tavsifiy, kontekstual, qiyosiy va lingvopragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida o'zbek badiiy adabiyotidan olingan dialogik nutq namunalari, shuningdek, o'zbekona muloqot jarayonida kuzatiladigan imo-ishora, mimika, tana harakatlari va ovoz xususiyatlariga oid misollar tanlandi.

Paralingvistik vositalar ekstralingvistik hodisalarning bir turi bo'lib, nutq jarayonida lisoniy birliklarga hamroh bo'ladigan xatti-harakatlar sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, madaniyatli kishining mehmon o'tirgan xonaga kirib salomlashish jarayonini kuzatadigan bo'lsak, uning qaddini sal egishi, qadamlarini mayda tashlashi, o'ng qo'lini chap ko'kragi ustiga qo'yishi, boshini biroz egib ta'zim qilishi kabi harakatlari nutqning verbal qismi – “Assalomu alaykum” bilan birgalikda kommunikativ mazmun hosil qiladi. Bu jarayonda salomlashuvning o'zi lisoniy vosita bo'lsa, qo'l, bosh va tana harakatlari paralingvistik vositalar hisoblanadi.

Badiiy matnlarda ham paralingvistik vositalarning turli ko'rinishlarini kuzatish mumkin: “Salomalaykum, xola. “A-lekum, bolam!” Opa qo'lini yengi ichiga tortib, yigit bilan ko'rishdi... [Sh. Xolmirzayev] “Assalomu alaykum, xonim”, – dedi odob bilan. “Ziyoratlar qabul! Yaxshi keldingizmi?” [O'. Hoshimov]. Mazkur misollarda nutq birliklari bilan bir qatorda qo'l harakati, tana holati, ovoz ohangi va muomala uslubi ham kommunikativ mazmunni shakllantirishda ishtirok etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, paralingvistik vositalar nutq mazmunini uzatish, uni to'ldirish, aniqlashtirish va emotsional-ekspressiv jihatdan kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi. Jonli so'zlashuv nutqida so'zlovchi fikrni qisqa va lo'nda ifodalash, uning ta'sirchanligini oshirish maqsadida tilga yondosh bo'lgan noverbal vositalardan foydalanadi.

O'zbekona muloqotda qo'l, bosh, yelka, gavda, yuz va ko'z harakatlari, shuningdek, ovozning baland-pastligi, cho'zib yoki to'xtatib talaffuz qilish kabi vositalar ham ma'lum ma'no ifodalashi mumkin. Masalan, O'. Hoshimov asarlaridagi quyidagi dialogda qahramonning keskin bosh chayqashi, qo'lini “paxsa” qilishi va baqirib gapirishi uning munosabati hamda hissiy holatini ifodalashga xizmat qiladi:

“Yo, yo!” – Hoji aka keskin bosh chayqadi. “Ko'p emas, jijjagina”, – dedi kosagul iljayib. “Og'zingga qarab gapir, u bratan!” – dedi qo'lini paxsa qilib [O'. Hoshimov].

Demak, bosh chayqash inkor, qo'lni ko'tarish yoki “paxsa” qilish esa ogohlantirish, keskinlik yoki norozilik ma'nolarini ifodalashi mumkin. Noverbal vositalar qo'l, yelka, lab, ko'z, qosh, gavda va bosh harakatlari orqali turlicha namoyon bo'ladi. So'zlovchi ham, tinglovchi ham o'z nutqi yoki tinglash jarayonini turli harakat va imo-ishoralar bilan birga olib boradi. Hayratdan ko'zning kattalashishi, yig'lash, qo'llarning qaltirashi, yuzdagi o'zgarishlar ham kommunikativ mazmunni kuchaytiruvchi paralingvistik vositalardir. Masalan, Sh. Xolmirzayev asaridagi quyidagi tasvirda qahramonning qo'llarini ko'ksiga qo'yishi, qo'llarining qaltirashi va ko'zlarining yiltirashi uning ruhiy-emotsional holatini ochib beradi: “Qumrixon opa o'rnidan kalovlanib turib ketdi. Xuddi shoh huzuriga kirib qolgan kanizakday qo'llarini ko'ksiga qo'yib: – Rahmat, bolam, rahmat, – dedi va qo'llari birdan qaltiradi, ko'zlari yiltiradi. – Bolam!” [Sh. Xolmirzayev]. Paralingvistik vositalarning qo'llanishi milliy-madaniy xususiyatlar bilan ham chambarchas bog'liq. Turli xalqlarning salomlashish, suhbatlashish, masofa saqlash, ko'z bilan aloqa qilish, tana holatini namoyon etish kabi odatlarida sezilarli farqlar mavjud. Masalan, Yevropa madaniyatida erkak va ayollarning salomlashish jarayonidagi ayrim tana harakatlari musulmon xalqlari, xususan, o'zbeklarning an'anaviy kommunikativ xatti-harakatlaridan farq qiladi.

O'zbekona muloqotda sharqona odob, hayo va hurmat bilan bog'liq noverbal vositalar alohida o'rin egallaydi. A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi Kumush va Oftob oyim o'rtasidagi suhbat bunga misol bo'la oladi: "Uzur", – deb qizarindi Kumush... "Bilmadim", – dedi, yerga qarab qizardi... Kumush ma'qul ishorasini berdi [A. Qodiriy]. Bu parchada qizarish, yerga qarash, boshni egish va ma'qullash ishorasi qahramonning uyatchanligi, hayo va roziligini verbal birliklarsiz ham anglash imkonini beradi.

O'zbekona kommunikativ xulq-atvorda erkak va ayollarga xos bo'lgan ayrim noverbal vositalar ham farqlanishi mumkin. Jumladan, erkak kommunikantlar uchun qosh uchirib yoki chimirib gapirish, noz qilish ma'nosida ko'z suzish, sababsiz og'izni to'sib gapirish, mensimaslik ma'nosida lab burish, achinish ma'nosida tilni tishlab bosh qimirlatish, o'ta yaqin masofada turib suhbatlashish kabi harakatlar ayrim kommunikativ vaziyatlarda ma'lum ijtimoiy-madaniy mazmun kasb etadi.

Ayollar kommunikativ xulqida esa suhbatdoshning yuziga tik boqmaslik, yerga qarab gapirish, ayrim vaziyatlarda qo'l harakatlarini cheklash, gavda holatini vaziyatga mos ravishda o'zgartirish kabi noverbal vositalar an'anaviy odob me'yorlari bilan bog'lanadi. Bunday vositalarning ma'nosi har doim ham universal emas, balki muayyan milliy-madaniy muhit, yosh, ijtimoiy mavqe va kommunikativ vaziyatga ko'ra o'zgarishi mumkin.

Kommunikativ jarayonda tana holati va ijtimoiy maqom o'rtasidagi munosabat ham muhimdir. Tarixiy jihatdan o'zini adresatdan yuqori tutuvchi adresant balandroq yoki viqorli holatda gapirishga intilgan bo'lsa, ijtimoiy jihatdan quyi mavqedagi kommunikant egilish, boshni quyi tutish yoki ta'zim qilish orqali o'z mavqeini ifodalagan. Bunday holatlar muloqotdagi ijtimoiy masofa va munosabatlarni noverbal tarzda namoyon etadi [1].

Ovoz bilan bog'liq vositalar ham paralingvistikaning muhim tarkibiy qismidir. Ovozning balandligi, pastligi, tembri, tezligi, pauza va urg'uning o'zgarishi so'zlovchining hissiy holati, munosabati va kommunikativ maqsadini anglashga yordam beradi. Masalan, O'. Hoshimov asaridagi quyidagi dialogda qahramonning tahdid ohangi, buyruq shakli va suhbatdoshning past ovozda javob berishi kommunikantlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatni ochib beradi: "Necha marta aytaman, Umid qiz bolalar bilan o'ynamasin, deb!" – Malikaxon tahdid bilan Toshpo'latga qaradi... "Uzr, bekam!" – dedi Toshpo'lat yerga qarab. – "Ikkinchi takrorlanmaydi!" [O'. Hoshimov].

Mazkur parchada "tahdid bilan qaradi" va "yerga qarab" kabi ifodalar verbal nutqni paralingvistik vositalar orqali to'ldiradi. Shu sababli dialogning kommunikativ mazmuni faqat aytilgan so'zlar asosida emas, balki qahramonlarning nigohi, ovoz ohangi va tana holati orqali ham shakllanadi.

Ekstralingvistik va paralingvistik vositalar kommunikativ jarayonda bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Paralingvistik vositalar nutqning qanday ifodalanganligini, ekstralingvistik omillar esa nutqning qanday sharoit va kommunikativ muhitda yuzaga kelganligini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, ularni birgalikda o'rganish nutqning kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ekstralingvistik va paralingvistik vositalar insonlar o'rtasidagi muloqotning ajralmas tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Ekstralingvistik omillar nutqning yuzaga kelish sharoiti, kommunikantlarning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, nutq maqsadi va kommunikativ vaziyat bilan bog'liq bo'lsa, paralingvistik vositalar bevosita nutqqa hamroh bo'luvchi imo-ishora, mimika, tana harakatlari, ovoz balandligi, temp, ritm, pauza va tembr kabi vositalarni qamrab oladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur vositalar qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi kommunikativ hodisalardir. Ular nutq mazmunini aniqlashtirish, to'ldirish, emotsional-ekspressivligini kuchaytirish va kommunikantlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, o'zbekona muloqotda noverbal vositalarning qo'llanishi milliy-madaniy qadriyatlar, odob-axloq me'yorlari va kommunikativ an'analar bilan chambarchas bog'liq. Shunday qilib, paralingvistik vositalar nutqning **qanday ifodalanganligini**, ekstralingvistik omillar esa nutqning **qanday sharoitda va qanday kommunikativ muhitda yuzaga kelganligini** belgilaydi. Mazkur ikki hodisani kompleks o'rganish o'zbek nutqining kommunikativ, lingvopragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish uchun muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Aliqulov, Z., Boymirzayeva, S. **Sotsiolingvistika**. – Samarqand: A. Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti nashri, 2009.

[2] Alayev, R., Kenjayeva, M., Nizomiddinova, N. H. Computer Model for Identifying the Period of Uzbek Texts Based on Lexical, Morphological, and Syntactic Features // *2026 IEEE Ural-Siberian Conference on Biomedical Engineering, Radioelectronics and Information Technology (USBREIT)*. – 2026. – P. 1–4.

[3] Rasulov, R. Umumiy tilshunoslik: oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2012.

[4] Nizomiddinova, H. N., Muhammadovna, P. G. Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romanida "el" leksemasi takrorining lingvistik-semantik tahlili // *Theory and Analytical Aspects of Recent Research*. – 2026. – T. 4. – № 48. – B. 27–30.

DUNYO TILSHUNOSLIGIDA MUALLIFLIK LEKSIKOGRAFIYASINING PAYDO BO'LISHI

Maxmudova Farangiz

f.f.f.d. (PhD), dotsent

Qarshi davlat universiteti, 180100 Qarshi, O'zbekiston

e-mail: maxmudovafarangiz@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada mualliflik leksikografiyasi nima, uning tilshunoslikdagi o'rni va xususiyati, dunyo tilshunosligida mualliflik leksikografiyasining paydo bo'lishi va rivojlanishi, mualliflik leksikografiyasiga oid asarlar qay tarzda vujudga kelganligi, mualliflik leksikografiyasi oid termin qay tarzda qo'llanilganligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: mualliflik leksikografiyasi, davr, lug'at, lug'at tarkibi, leksik qatlam, lingvistik tadqiqot.

Аннотация. В статье рассматривается понятие авторской лексикографии, ее место и особенности в языкознании, возникновение и развитие авторской лексикографии в мировой лингвистике, процесс создания произведений по авторской лексикографии, а также использование термина "авторская лексикография."

Ключевые слова: авторская лексикография, период, словарь, словарный состав, лексический пласт, лингвистическое исследование.

Annotation. This article explores the concept of author's lexicography, its role and characteristics in linguistics, the emergence and development of author's lexicography in world linguistics, how works related to author's lexicography came into existence, and the manner in which terminology associated with author's lexicography is applied.

Keywords: author's lexicography, period, dictionary, vocabulary, lexical layer, linguistic.

KIRISH

Leksikografiya tilshunoslik sohasidagi katta yo'nalishlardan biri bo'lib, u ko'rib chiqayotgan obyektiga qarab o'ziga xos vazifalari va tadqiqot ishlari amalga oshiradi. Leksikografiya chuqur tarixga ega, shuningdek, kelajakda kashf qilinadigan ko'plab yangiliklar va imkoniyatlarga ega sohadir. Jahon leksikografiyasida mualliflik leksikografiyasi deb nomlanuvchi alohida bir yo'nalish mavjud bo'lib, yozuvchi tili lug'atini tuzishning nazariy asoslari, mualliflik uslubini o'rganish tajribasi, muallif asarlari elektron lug'ati tuzishning o'ziga xos jihati, milliy, adabiy til korpusidan mualliflik leksikografiyasida foydalanish tajribasi, yangi turdagi lug'atlar tuzish g'oyalari, mualliflik leksikografiyasi asosida zamonaviy adabiy tildagi o'zgarishlarni qiyosiy-tahliliy tadqiq etish kabi muammolar bilan shug'ullanadi [1].

MATERIALLAR VA USULLAR

Yozuvchi tilining lug'atini muallif ijodining yoritilish darajasiga qarab ikki turga bo'lish mumkin: yozuvchining butun ijodiga oid lug'atlar va uning alohida asarlariga oid lug'atlar. So'ngra adib lug'atlari lug'at tarkibining to'liqligi, farqlanishi, ma'no taqsimlanishi, ko'rgazmali misol turlari, lug'atning grammatik va stilistik jihatdan guruhlanishi xususiyatlariga ko'ra tasniflanadi.

Masalan, yozuvchining butun ijodiga bag'ishlangan asarlar va alohida asarlari to'liq yoki differensial lug'atlar turiga kiradi. Taklif etilayotgan guruhlash nafaqat yaratilgan lug'atlarning turini, balki nazariy jihatdan mumkin bo'lgan lug'atlarni ham aniqlash imkonini beradi. Mualliflik leksikografiyasining asos va hosilasi. Mualliflik leksikografiyasi subyektlari, odatda, 2 qism: asos va mahsulotdan iborat bo'ladi. Asos – korpus yoki konkordans, mahsulot esa lug'at. Keyingi paytda nafaqat leksikografiyada, balki korpus lingvistikasida ham konkordans tushunchasi keng ommalashdi. Konkordans – u yoki bu til ifoda vositasining kontekstdagi barcha qo'llanish holatlarini manbaga havola qiluvchi ro'yxat; konkordans so'zi korpus lingvistikasida shu ma'noda qo'llanadi hamda ayni shu vazifani bajaradi. Shu bilan birga, konkordans atamasi biror kitob yoki asar kalit so'zlarining kontekstga havola qiluvchi alifbo tartibidagi ro'yxati ma'nosida ham qo'llanadi [2]. Bunday konkordansning ilk namunasi Yevropada XIII asrda 500 monax ishtirokida tuzilgan. Ish hajmining kattaligi (juda muhim konkordanslar: Veda, Injil, Qur'on yoki Uilyam Shekspir asarlari) katta

jamoalar ishlashini taqozo qilgan. Shuningdek, konkordans amaliy tilshunoslikning tarjima jarayonida, leksikografiyada, til o'qitish va o'rganish, matn tahlilida qo'llaniladi [3].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mualliflik lug'atlari tuzilgan vaqtlari ular aynan shu nom bilan aytilmagan, keyinchalik olimlar tomonidan har bir davlatda har xil mualliflik lug'atlari, mualliflik tili yoki mualliflik leksikografiyasi deb atalgan. Rus tilshunosligida mualliflik leksikografiyasi Larin B.A. *“Эстетика слова и язык писателя”* asarida rus tili ta'limi bo'yicha birinchi mualliflik lug'ati haqida ba'zi fikrlar bildirilgan: “Yozuvchining birinchi to'liq lug'ati (rus tilida) Pushkin tilining lug'atidir. Ba'zi hollarda u o'Ichamiga qarab farqlanadi. U so'z registrari, grammatik bayonot va iqtibos nuqtai nazaridan to'liqdir. Lekin u yozma bayon jihatidan farqlanadi va uslubiy bayon jihatidan kamchiliklarga ega. Semantik ta'rif bir ma'noli so'zga emas, balki ko'p ma'noli so'zlarga beriladi va bu ma'no hozirgi adabiy tilda mavjud emas. Yozilmagan ma'nolar ko'chirma yoki boshqa yo'llar bilan ifodalanadi.[4]

Yozuvchi tilining lug'ati uchun lug'at obyektlarini olishda me'yoriy va nonormativ lingvistik material tanlanmaydi. Leksika umumiy til fondiga kiritilgan materiallar, normativ bo'lmagan til ma'lumotlari, okkazializmlarni o'z ichiga olgan holda to'liq ro'yxatga olinadi. L.V. Shcherba terminologiyasiga ko'ra, bunday “salbiy til materiali” milliy til leksikografiyasining tavsif shakli bo'la olmaydi, lekin uning yozuvchi tilining lug'atiga kiritilishi va qayta ishlanishi shubhasiz qimmatlidir. Shunday qilib, bunday lug'atlarda norma muammosi yo'q. Boshqa turdagi lug'atlarda esa bu asosiy muammo bo'lib, lug'at boyligi va tushuntirish xarakteriga tubdan ta'sir qiladi. “Abay tili lug'ati”ning so'zboshisida ham bildirilgan. Isqoqov ham shunday yozadi: “Dunyo tarixida hech bir mamlakatda yozuvchi o'zicha yangi til yaratishga urinmagan va yaratmoqchi ham emas”. Aksincha, barcha davlatlarning katta-kichik adiblaridan qaysi biri o'z ona suti bilan o'z asarini yozishga yoshlikdanoq hamroh, tafakkurning o'sishiga asos bo'lgan, ona tili bilan uxlagan. , ular bilan va ularning fikrlari bilan birga yaratilgan”. “Alohida til shaxsi ongida yashaydigan til tizimining kichik modeli idiolekt deb ataladi. U umumiy tildan tubdan farq qilmaydi. Chunki har birimiz o'z tilimizda emas, umumiy milliy tilda gaplashamiz. Bir tomondan, shaxs sifatida u universal tilni o'rganadi. Lekin shuni ham aytish mumkinki, “Til yozuvchiga usta”, chunki til yozuvchidan o'z merosiga xos bo'lgan qonuniyatlarga rioya qilishni talab qiladi, uni so'z qo'llashda belgilangan me'yorlarga bo'ysunishga majbur qiladi”[5].

XULOSA

Demak, qaysi tilda tuzilgan bo'lishidan qat'iy nazar mualliflik lug'atlari o'sha davr tilidagi so'zlarni o'zida aks ettirgan holda ifodalaydi. So'zlar davr nuqtai nazaridan tanlab olingan va o'sha davrda yaratilgan asarlarda uchraydigan so'zlar hisoblanadi. Lug'atning asosiy maqsadi har bir tilni uning tarixida o'rganish uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilishdir. Adabiy leksikografiya nazariyasi va amaliyoti, ko'rib turganingizdek, parallel va o'zaro bog'liq holda rivojlanadi. Ushbu sohadagi dastlabki qadamlar bir qator nazariy masalalarni ajratib ko'rsatdi, ularning dolzarbligi bizning davrimizda ham yo'qolmagan - bu, birinchi navbatda, lug'atning to'liqligi so'zni qanday tasvirlash masalasi yoritilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] М.А.Бобунова. Конкорданс XXI В.: новая старая форма // Вопр. лексикографии. 2016. №2 (10) С.41-54.

[2] К.И.Якубовский, К.А. Якубовская. Обзор современных лингвистических технологий и систем // Вестник МГУП. 2015. №2 С.315-319.

[3] Ларин Б.А. “Эстетика слова и язык писателя”

[4] Nurjanova Botakoz Nurtanovna. “Yozuvchi tili lug'atini yaratishning ilmiy-nazariy asoslari”. 2018. 155-bet.

www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg 020413 saytidagi “Теория и практика авторской лексикографии” seminar materiallari.

TALABALARNING ANGLASH VA TINGLAB TUSHUNISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Sidiqova Dilara Shavkatovna
p.f.f.d (PhD) dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarning anglash va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy hamda metodik asoslari yoritilgan. Tinglab tushunish til o'rganish jarayonidagi asosiy retseptiv ko'nikmalardan biri sifatida tahlil qilinib, uning gapirish va yozish kabi produktiv nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, tinglash jarayonida axborotni qabul qilish, anglash, tahlil qilish, mavjud bilimlar bilan bog'lash va unga munosabat bildirish bosqichlariga alohida e'tibor qaratilgan. Talabalarning tinglab tushunish qobiliyatini rivojlantirishda real kommunikativ vaziyatlarga asoslangan mashqlar, interaktiv topshiriqlar, audio va videomateriallar, multimedia hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi ko'rsatib berilgan. Bundan tashqari, tinglash mashqlarini talabalarning bilim darajasi, ehtiyoji va qiziqishlariga mos ravishda tashkil etish, o'qituvchi nutqining aniqligi va ravonligi hamda tinglashdan keyingi topshiriqlarning o'quv jarayonidagi o'rni yoritilgan. Maqolada tinglab tushunish ko'nikmasini tizimli rivojlantirish talabalarning kommunikativ kompetensiyasi, mustaqil fikrlashi va og'zaki nutq mahoratini takomillashtirishga xizmat qilishi asoslangan.

Kalit so'zlar: tahlil, sintez, anglash, tinglab tushunish, tinglash ko'nikmasi, retseptiv ko'nikma, eshitish, nutq, kommunikativ kompetensiya, interaktiv mashqlar, multimedia vositalari, og'zaki nutq, til o'rgatish.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и методические основы развития у студентов навыков восприятия и понимания речи на слух. Аудирование анализируется как один из основных рецептивных видов речевой деятельности, играющий важную роль в формировании продуктивных навыков, в частности говорения и письма. Особое внимание уделяется таким этапам процесса аудирования, как восприятие информации, её осмысление и анализ, соотнесение с имеющимися знаниями и формирование ответной реакции. Рассматривается эффективность использования коммуникативно ориентированных упражнений, интерактивных заданий, аудио- и видеоматериалов, мультимедийных средств и современных информационных технологий в развитии навыков аудирования. Подчёркивается необходимость организации заданий с учётом уровня подготовки, потребностей и интересов студентов. Кроме того, раскрывается значение ясной и логичной речи преподавателя, а также заданий, выполняемых после прослушивания материала. Обосновывается положение о том, что систематическое развитие навыков аудирования способствует совершенствованию коммуникативной компетенции студентов, развитию самостоятельного мышления и повышению уровня владения устной речью.

Ключевые слова: анализ, синтез, понимание, аудирование, понимание речи на слух, рецептивные навыки, слуховое восприятие, речь, коммуникативная компетенция, интерактивные упражнения, мультимедийные средства, устная речь, обучение языку.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations for developing students' listening comprehension skills. Listening is analyzed as one of the fundamental receptive language skills that plays an important role in the development of productive skills, particularly speaking and writing. Special attention is given to the main stages of the listening process, including receiving and comprehending information, analyzing it, connecting new information with prior knowledge, and providing an appropriate response. The article discusses the effectiveness of communicative exercises, interactive tasks, audio and video materials, multimedia resources, and modern information technologies in improving students' listening comprehension. It also emphasizes the importance of designing listening activities according to students' proficiency levels, needs, and interests. In addition, the role of clear and coherent teacher speech and post-listening activities in enhancing comprehension is considered. The article argues that the systematic development of listening comprehension skills contributes to improving students' communicative competence, independent thinking, oral communication skills, and overall language proficiency.

Keywords: analysis, synthesis, comprehension, listening comprehension, receptive skills, auditory perception, speech, communicative competence, interactive exercises, multimedia resources, oral communication, language teaching, language proficiency.

KIRISH

Tinglab tushunish — til o'rganuvchilar egallashi zarur bo'lgan dastlabki va asosiy nutqiy ko'nikmalardan biridir. U retseptiv, ya'ni qabul qilishga asoslangan ko'nikma bo'lib, til o'rganishni boshlagan shaxs eshitgan yoki tinglagan nutqi orqali yangi so'zlar, grammatik konstruksiyalar va nutqiy modellarni o'zlashtiradi. Qabul qilish qobiliyatining rivojlanishi, o'z navbatida, produktiv ko'nikmalar — gapirish va yozishning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi [1:2].

Tinglovchi tinglash va eshitilgan axborotni tushunish ko'nikmasini yetarli darajada egallasa, bu uning gapirish va yozish malakalarining ham rivojlanishiga yordam beradi. Shu sababli zamonaviy til ta'limida tinglab tushunish alohida ahamiyatga ega. Xorijiy tilni bilish darajasini aniqlashga qaratilgan turli sertifikat imtihonlarida ham tinglab tushunish alohida bosqich sifatida baholanadi. Tinglash topshiriqlaridan so'ng talabgorning eshitilgan axborotni qay darajada anglagani va uni tahlil qila olishi maxsus topshiriqlar orqali aniqlanadi.

Tinglab tushunish faqat xorijiy til o'rgatish jarayoniga xos hodisa emas. Dars jarayonida berilayotgan har qanday nazariy ma'lumotni avval diqqat bilan tinglash, anglash va tahlil qilish, undan keyin esa amalda qo'llash o'zlashtirilayotgan bilimning samaradorligini oshiradi.

Bu jarayonda o'qituvchi nutqining sifati ham alohida ahamiyat kasb etadi. Tinglovchining e'tiborini jalb qilish, avvalo, o'qituvchining pedagogik ritorikasi bilan bog'liq. O'qituvchining nutqi ravon, aniq, mantiqiy va tushunarli bo'lsa, tinglovchining diqqatini uzoqroq saqlash va o'quv materialini samarali o'zlashtirish imkoniyati ortadi.

Shu nuqtayi nazardan, tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirish usullarini o'rganish, talabalar uchun mos tinglash mashqlarini tanlash va zamonaviy ta'lim vositalaridan samarali foydalanish dolzarb metodik masalalardan biri hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur tadqiqotning asosiy materialini til o'rgatish jarayonida tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga qaratilgan nazariy ma'lumotlar, tinglash mashqlari, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, og'zaki nutq materiallari hamda multimedia va internet resurslaridan foydalanishga oid metodik tavsiyalar tashkil etadi.

Tadqiqotda tavsifiy, tahliliy, kuzatish va metodik umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul yordamida tinglab tushunishning til o'rganish jarayonidagi o'rni va uning boshqa nutqiy ko'nikmalar bilan aloqasi yoritildi. Tahliliy usul orqali tinglash mashqlarini tashkil etishda hisobga olinishi zarur bo'lgan pedagogik va metodik omillar ajratildi.

Tinglash mashqlarini loyihalashda, avvalo, o'rganuvchilar duch kelishi mumkin bo'lgan real hayotiy vaziyatlarni hisobga olish zarur. Topshiriq o'quvchini faqat audioaxborotni eshitishga emas, balki muayyan maqsad bilan tinglash, kerakli ma'lumotni ajratib olish va uni anglashga yo'naltirishi lozim.

Tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlarni rejalashtirishda quyidagi metodik omillarga e'tibor qaratiladi:

talabalar uchun real hayotiy vaziyatlarga yaqin tinglash materiallarini tanlash, ular duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni oldindan hisobga olish va maqsadli tinglashga o'rgatish;

mashg'ulot va topshiriqlarni sinf yoki guruhning xususiyati, o'quvchilarning bilim darajasi va imkoniyatlariga muvofiq rejalashtirish;

talabalarning tinglash jarayoniga qiziqishini oshirish va ularni faol ishtirok etishga rag'batlantirish [1:3].

Shuningdek, tinglash materiallarini tanlashda o'qituvchining pedagogik nutqi, audio va multimedia vositalari, kompyuter texnologiyalari hamda internet materiallaridan foydalanish imkoniyatlari ham hisobga olinadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar tinglab tushunish ko'nikmasining rivojlanishi o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi va o'quv materialini o'zlashtirishiga bevosita yordam berishini ko'rsatadi. Tinglovchilar og'zaki nutqni tinglash jarayonida faqat alohida so'zlarni eshitib qolmay, balki xabarning umumiy mazmunini anglashga harakat qiladilar. Shu jarayonda eshitilgan yangi ma'lumotni avvalgi bilimlari bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Demak, tinglash passiv jarayon emas. Tinglovchi eshitilgan axborotni qabul qiladi, uning mazmunini aniqlaydi, mavjud bilimlari bilan bog'laydi, zarur ma'lumotlarni ajratadi va ularga munosabat bildiradi. Shu sababli tinglovchi kommunikativ jarayonning faol ishtirokchisi sifatida qaralishi lozim.

Ma'ruzachi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro ta'sir ham tinglab tushunish samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Og'zaki nutq orqali uzatiladigan xabarlarning anglanishi vaziyat, tarixiy, madaniy va lingvistik kontekst bilan bog'liq. Tinglovchi va ma'ruzachi muloqot jarayonida mavzu mazmunini shakllantirishda o'ziga xos hamkorlikni amalga oshiradi.

Shu sababli o'qituvchi yoki ma'ruzachi auditoriyaga qanday ma'lumotni yetkazishini oldindan aniqlashi va tinglovchilarning bilim darajasi hamda ehtiyojlarini diagnostika qilgan holda ma'ruza materialini tayyorlashi maqsadga muvofiq. Tinglovchining tayyorgarlik darajasiga mos bo'lmagan murakkab nutq yoki material tinglab tushunish samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Tinglash qobiliyatining rivojlanishi boshqa til ko'nikmalarini shakllantirish uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki tinglovchi suhbatdoshining nutqini tushungandan keyingina unga mazmunli javob qaytarishi mumkin. Shu jihatdan tinglash va gapirish bir-biriga uzviy bog'langan kommunikativ ko'nikmalardir.

Tinglab tushunishni rivojlantirishning samarali usullaridan yana biri interaktiv mashqlardan foydalanishdir. Tinglovchiga faqat tayyor audioyozuvni eshittirish bilan chegaralanmasdan, eshitilgan ma'lumot yuzasidan savol-javob, mazmunni qayta hikoya qilish, asosiy fikrni aniqlash, kerakli ma'lumotni ajratish va eshitilgan materialni muhokama qilish kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Bunday mashqlar tinglovchini axborotni faol qayta ishlashga undaydi. Masalan, audio yoki og'zaki matn tinglatilgandan so'ng talabadan matnning asosiy mazmunini aytib berish, voqealar ketma-ketligini tiklash yoki eshitilgan axborotga munosabat bildirish talab etilishi mumkin. Natijada tinglash gapirish va fikrlash faoliyati bilan bog'lanadi.

Tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda multimedia resurslaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Audioyozuvlar, videomateriallar, kompyuter dasturlari va internet manbalari o'quvchiga turli nutq namunalarini tinglash imkoniyatini yaratadi. Bunday materiallardan maqsadli foydalanish darsning qiziqarli va interaktiv tashkil etilishiga yordam beradi.

O'qituvchi talabalarni qiziqtirish uchun ularning yoshi, bilim darajasi va qiziqishlariga mos materiallarni tanlashi zarur. Qiziqarli ma'lumotlarni internet tarmog'i, multimedia vositalari yoki o'quv faniga oid adabiyotlardan olish mumkin. Ushbu materiallarni kompyuter va boshqa texnik vositalar yordamida tinglovchiga yetkazish darsning mazmunini boyitadi.

Shunday qilib, tinglab tushunishni rivojlantirish jarayonida *tinglash → anglash → tahlil qilish → mavjud bilimlar bilan bog'lash → munosabat bildirish → nutqda qo'llash* ketma-ketligi yuzaga keladi. Ushbu jarayon tinglashning oddiy eshitish hodisasi emas, balki murakkab kognitiv va kommunikativ faoliyat ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA

Tinglab tushunish til o'rganish jarayonining asosiy retseptiv ko'nikmalaridan biri bo'lib, uning rivojlanishi o'rganuvchining gapirish va yozish kabi produktiv nutqiy ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim asos yaratadi. Tinglovchi og'zaki axborotni shunchaki qabul qilmaydi, balki uning mazmunini anglaydi, tahlil qiladi, mavjud bilimlari bilan bog'laydi va kommunikativ vaziyatga muvofiq munosabat bildiradi.

Tinglab tushunish samaradorligi o'qituvchining pedagogik nutqi, tinglash uchun tanlangan materiallarning mazmuni, o'quvchilarning bilim darajasi, mashqlarning real kommunikativ vaziyatlarga yaqinligi va tinglovchining qiziqishiga bevosita bog'liq.

Tinglash mashqlarini tashkil etishda o'quvchilarning individual va guruh xususiyatlarini hisobga olish, ularni maqsadli tinglashga o'rgatish, real hayotiy vaziyatlardan foydalanish va tinglashdan keyingi kommunikativ topshiriqlarni tashkil etish muhimdir. Ayniqsa, savol-javob, qayta hikoyalash, asosiy fikrni aniqlash, axborotni tahlil qilish va eshitilgan materialga munosabat bildirish kabi faol topshiriqlar tinglab tushunish bilan bir qatorda og'zaki nutqni ham rivojlantiradi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida interaktiv mashqlar, audio va videomateriallar, kompyuter texnologiyalari hamda internet resurslaridan maqsadli foydalanish tinglab tushunish mashg'ulotlarining samaradorligi va jozibadorligini oshirish imkonini beradi.

Demak, tinglab tushunish ko'nikmasini rivojlantirishga tizimli yondashish nafaqat eshitilgan nutqni to'g'ri anglashga, balki o'quvchining kommunikativ faolligi, mustaqil fikrlashi, og'zaki nutqi va umumiy til kompetensiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Uraimshikova Maftuna Rustamovna. Tinglab tushunishdagi qiyinchiliklar va ularning yechimlari. Academic Research in Educational Sciences Volume 3 | Issue 6 | 2022 ISSN: 2181-1385.

[2] Yo'ldoshev Rustam A'zamovich O'zbek tilini o'qitish metodikasi. Monografiya. Toshkent -2015.

[3] Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari: -T.: "O'qituvchi", 2004 y.

[4] Kaziyeva Turg'unoy Tursunbayevna. Talabalarda tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda ta'lim texnologiyalari. Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi. 82-84.

NEYROLINGVISTIK YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Tog'ayeva Umida Shavqi qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Osiyo xalqaro universiteti, 180100 Qarshi, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga neyrolingvistik nuqtayi nazardan yondashish masalasi yoritilgan. Nutqni shakllantirish jarayonida til birliklarini idrok etish, ularning mazmunini anglash, mavjud bilimlar bilan semantik aloqaga kiritish va kommunikativ vaziyatga mos ravishda faollashtirishning o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan o'quv topshiriqlarini tuzishda assotsiativ-semantik bog'lanish, vizual va verbal axborot integratsiyasi, kontekstual tanlov, nutqiy prognoz hamda refleksiv tahlildan foydalanish imkoniyatlari ochib berilgan. Nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan o'quv topshiriqlarini loyihalashning bosqichli metodik modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: neyrolingvistika, boshlang'ich ta'lim, ona tili, nutqiy kompetensiya, nutqiy faoliyat, semantik faollashtirish, mental leksikon, assotsiativ bog'lanish, leksik tanlov, kommunikativ vaziyat, refleksiya, o'quv topshirig'i.

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития речевой компетенции учащихся начальных классов на уроках родного языка с нейролингвистической точки зрения. Анализируется взаимосвязь процессов восприятия языковых единиц, осмысления их содержания, установления семантических связей с имеющимися знаниями и их активизации в соответствии с коммуникативной ситуацией в процессе формирования речи. Раскрываются возможности использования ассоциативно-семантических связей, интеграции визуальной и вербальной информации, контекстуального выбора, речевого прогнозирования и рефлексивного анализа при разработке учебных заданий для учащихся начальных классов. Предлагается поэтапная методическая модель проектирования учебных заданий, направленных на развитие речевой компетенции.

Ключевые слова: нейролингвистика, начальное образование, родной язык, речевая компетенция, речевая деятельность, семантическая активация, ментальный лексикон, ассоциативная связь, лексический выбор, коммуникативная ситуация, рефлексия, учебное задание.

Abstract. This article examines the development of primary school students' speech competence in mother tongue education from a neurolinguistic perspective. It analyzes the interrelationship between the perception of linguistic units, comprehension of their meanings, establishment of semantic connections with existing knowledge, and their activation in accordance with a communicative situation during the process of speech development. The article explores the possibilities of using associative-semantic connections, the integration of visual and verbal information, contextual selection, speech prediction, and reflective analysis in designing learning tasks for primary school students. A step-by-step methodological model for designing learning tasks aimed at developing speech competence is proposed.

Keywords: neurolinguistics, primary education, mother tongue, speech competence, speech activity, semantic activation, mental lexicon, associative connection, lexical selection, communicative situation, reflection, learning task.

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim bolaning til vositalaridan ongli foydalanishi va o'z fikrini mustaqil ifodalash qobiliyati shakllanadigan muhim davr hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchining so'z zaxirasini kengaytirish bilan bir qatorda, mavjud leksik birliklarni vaziyatga muvofiq tanlash, grammatik jihatdan to'g'ri biriktirish, fikrlar o'rtasida mazmuniy bog'lanish o'rnatish va yaxlit nutq mahsulotini yaratishga o'rgatish zarur. Shu jihatdan ona tili ta'limining natijasini faqat o'zlashtirilgan grammatik qoidalar miqdori bilan emas, balki o'quvchining ushbu bilimlardan real nutqiy vaziyatlarda foydalana olish darajasi bilan ham baholash maqsadga muvofiq.

Nutqiy kompetensiya murakkab va ko'p komponentli hodisadir. U o'quvchining so'zni bilishi yoki grammatik konstruksiyani to'g'ri tuza olishi bilangina chegaralanmaydi. Tinglangan fikrni anglash, mazmun uchun zarur birliklarni xotiradan faollashtirish, ular orasidagi semantik munosabatni aniqlash, fikrni rejalashtirish, tegishli grammatik shakllarni tanlash va hosil qilingan nutqni nazorat qilish ham mazkur

kompetensiyaning tarkibiy qismlaridir. Demak, boshlang'ich sinfda nutqni rivojlantirishga qaratilgan metodika til, tafakkur, xotira va idrok jarayonlarining o'zaro aloqasini hisobga olishi lozim.

Mazkur masalaga neyrolingvistik yondashuv o'quvchining nutqiy faoliyatini boshqa nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini beradi. A.R. Luriya tadqiqotlarida nutq insonning murakkab funksional faoliyati sifatida qaralib, uning amalga oshishi o'zaro bog'langan psixik va miya mexanizmlari bilan izohlanadi. Zamonaviy neyrolingvistik qarashlarda ham tilni tushunish va nutq hosil qilish alohida bitta markaz faoliyatiga emas, balki o'zaro hamkorlik qiluvchi funksional tarmoqlarga bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Shu sababli ta'lim jarayonida o'quvchining faqat eslab qolish faoliyatini emas, balki ma'noni aniqlash, bog'lanish o'rnatish, tanlash, rejalashtirish va ifodalash jarayonlarini ham faollashtirish zarur.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida nutqiy faoliyatning rivojlanishi ko'p jihatdan o'quv topshirig'ining qanday tuzilganiga bog'liq. Agar topshiriq o'quvchidan faqat tayyor namunani takrorlashni talab qilsa, unda reproduktiv faoliyat ustunlik qiladi. Agar shu til materiali asosida taqqoslash, semantik bog'lanish topish, vaziyatga mos so'z tanlash, fikrni davom ettirish yoki mustaqil matn yaratish talab etilsa, o'quvchining nutqiy-kognitiv faolligi uchun kengroq sharoit yuzaga keladi.

Shundan kelib chiqib, boshlang'ich sinf ona tili ta'limida reproduktiv mashqlardan butunlay voz kechish emas, balki ularni produktiv va kommunikativ topshiriqlar bilan metodik jihatdan uyg'unlashtirish zarur, deb hisoblaymiz. Grammatik shaklni mustahkamlash uchun takrorlash muhim bo'lsa, o'zlashtirilgan birlikning faol nutqqa ko'chishi uchun tanlash, qayta tuzish va yangi kommunikativ vaziyatda qo'llash imkoniyati yaratilishi kerak.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv topshiriqlari, leksik-semantik mashqlar, vizual va verbal materiallar, kontekstual tanlovga asoslangan topshiriqlar hamda mustaqil nutq yaratishga xizmat qiluvchi didaktik vaziyatlar tashkil etdi. Materiallarni tanlashda boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari, lug'at zaxirasi, nutqiy tajribasi va kognitiv imkoniyatlari hisobga olindi.

Tadqiqotda tavsifiy, tahliliy, qiyosiy va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida boshlang'ich sinf o'quvchisining nutqiy faoliyatida semantik faollashtirish, assotsiativ bog'lanish, leksik tanlov, nutqiy rejalashtirish va refleksiya jarayonlarining o'rni tavsiflandi.

Tahliliy metod o'quv topshiriqlarining nutqiy-kognitiv imkoniyatlarini aniqlashda qo'llanildi. Bunda topshiriqning o'quvchini tayyor til birligini takrorlashga yoki mustaqil semantik va kommunikativ faoliyatga yo'naltirishi asosiy mezonlardan biri sifatida olindi.

Qiyosiy metod orqali reproduktiv yo'nalishdagi an'anaviy topshiriqlar bilan neyrolingvistik-kommunikativ yo'nalishga asoslangan topshiriqlarning metodik xususiyatlari o'zaro solishtirildi. Qiyoslashda o'quv harakatining markazi, so'z bilan ishlash xususiyati, o'quvchining ta'lim jarayonidagi pozitsiyasi, matn bilan ishlash usuli, kutiladigan natija va nutqiy faoliyatni nazorat qilish mezonlariga e'tibor qaratildi.

Modellashtirish metodi asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan o'quv topshiriqlarini loyihalashning bosqichli metodik modeli ishlab chiqildi. Modelda o'quvchining nutqiy faoliyati stimulni qabul qilishdan boshlab, mazmunni semantik jihatdan faollashtirish, assotsiativ bog'lanishlar o'rnatish, tegishli leksik va grammatik birliklarni tanlash, nutqni konstruksiyalash, kommunikativ ifodalash va yakuniy refleksiv tuzatishgacha bo'lgan o'zaro bog'liq jarayon sifatida qaraldi.

O'quv topshiriqlarini tasniflashda ularning nutqiy kompetensiyaning qaysi komponentini faollashtirishiga alohida e'tibor berildi. Shu asosda assotsiativ-semantik, vizual-verbal, kontekstual tanlov, prognostik, transformatsion va refleksiv topshiriqlar ajratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quv topshiriqlarini tashkil etishda reproduktiv va neyrolingvistik-kommunikativ yondashuvlar o'rtasida muayyan metodik farqlar mavjudligini ko'rsatdi.

1-jadval. Nutqiy topshiriqlarni tashkil etishning metodik xususiyatlari

Mezon	Reproduktiv yo'nalishdagi topshiriq	Neyrolingvistik-kommunikativ yo'nalishdagi topshiriq
O'quv harakatining markazi	Namunani eslab qolish va qayta bajarish	Mazmunni anglash, tanlash va mustaqil ifodalash

Soʻz bilan ishlash	Soʻzning shakli va lugʻaviy maʼnosini oʻzlashtirish	Soʻzni semantik aloqalar va kommunikativ vaziyat bilan bogʻlash
Oʻquvchi pozitsiyasi	Berilgan algoritm boʻyicha harakat qilish	Nutqiy yechimni tanlash va asoslash
Matn bilan ishlash	Tayyor mazmunni qayta bayon qilish	Mazmunni taxmin qilish, oʻzgartirish, davom ettirish va yangi matn yaratish
Kutiladigan natija	Til birligidan foydalanish koʻnikmasini mustahkamlash	Til bilimlarini yangi nutqiy vaziyatga koʻchirish
Nazorat	Toʻgʻri yoki notoʻgʻri bajarilganini aniqlash	Nutqning mazmuni, aniqligi, izchilligi va vaziyatga mosligini tahlil qilish

Neyrolingvistik nuqtayi nazardan oʻquvchining faol lugʻati nutqiy kompetensiyaning muhim resurslaridan biri sanaladi. Bunda soʻzlarni koʻp miqdorda bilishning oʻzi yetarli emas. Oʻquvchi zarur paytda kerakli birlikni tanlay olishi va uni boshqa birliklar bilan mazmuniy jihatdan bogʻlay olishi kerak. Psixolingvistika va neyrolingvistikada qoʻllaniladigan *mental leksikon* tushunchasi aynan insonning leksik bilimlari oʻzaro aloqador tizim sifatida tashkil topishini ifodalaydi.

Shuning uchun yangi soʻz bilan ishlashda “soʻz – taʼrif” munosabati bilan cheklanib qolmasdan, “soʻz – obraz”, “soʻz – belgi”, “soʻz – harakat”, “soʻz – vaziyat”, “soʻz – boshqa tushuncha” kabi bir necha semantik yoʻnalishni faollashtirish mumkin. Bu oʻquvchiga yangi leksik birlikni avval shakllangan bilimlar tizimiga kiritish imkonini beradi.

Masalan, oʻquvchilarga “*mehribon*” soʻzi berildi. Dastlab uning maʼnosini tayyor shaklda aytib berish oʻrniga: “Mehribon inson qanday ish qiladi?”, “Bu soʻzni qaysi insonlarga nisbatan ishlatgan boʻlarding?”, “Mehribon soʻziga maʼnosi yaqin qanday soʻzlarni bilasan?”, “Uning maʼnosiga qarama-qarshi xususiyatni ifodalovchi soʻzni top”, “Mehribonlik aks etgan vaziyat haqida ikki-uch gap tuz” kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Natijada bitta leksik birlik bir nechta semantik aloqa orqali faollashtiriladi va keyinchalik mustaqil nutq tarkibiga olib kiriladi.

Oʻquv topshirigʻining yana bir muhim jihati axborotni bir shakldan ikkinchi shaklga oʻtkazishni talab qiladigan faoliyatni tashkil etishdir. Masalan, oʻquvchi rasmni kuzatib uni soʻzlar yordamida ifodalaydi; berilgan soʻzlar asosida vaziyat yaratadi; qisqa matnni sxema koʻrinishida aks ettiradi yoki aksincha, sxemadagi munosabatlardan foydalanib ogʻzaki matn tuzadi. Bunday topshiriqlar idrok qilingan axborotni mazmuniy qayta ishlash va verbal shaklda ifodalashni talab qiladi.

Nutqni rivojlantirishda oldindan taxmin qilish ham samarali kognitiv operatsiyalardan biridir. Matn sarlavhasiga qarab uning mazmunini taxmin qilish, hikoyaning boshlanishidan keyingi voqealarni tasavvur qilish yoki qahramonning keyingi harakatini asoslash oʻquvchini mavjud bilimlarini faollashtirishga undaydi. Muhimi, oʻquvchining taxmini “toʻgʻri javob” sifatida emas, balki dalillash va nutqiy ifoda uchun boshlangʻich material sifatida qoʻllanadi.

Tadqiqot natijasida boshlangʻich sinf oʻquvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan topshiriqlarni quyidagi mualliflik ketma-ketligi asosida loyihalash taklif etildi:

Nutqiy stimul → semantik faollashtirish → assotsiativ bogʻlash → leksik-grammatik tanlov → nutqiy konstruksiyalash → kommunikativ ifoda → refleksiv tuzatish.

Ushbu modelda *nutqiy stimul* oʻquvchining faoliyatini boshlovchi rasm, soʻz, savol, audiofragment, kichik matn yoki muammoli vaziyatdan iborat boʻlishi mumkin. *Semantik faollashtirish* bosqichida oʻquvchining mavzuga doir mavjud tushuncha va soʻzlari esga tushiriladi. *Assotsiativ bogʻlash* yangi mazmunning oldingi bilimlar bilan munosabatini yuzaga chiqaradi. *Leksik-grammatik tanlov* jarayonida oʻquvchi fikrni ifodalash uchun mos birliklarni izlaydi. *Nutqiy konstruksiyalash* bosqichida mazmun gap yoki matn koʻrinishiga keltiriladi. *Kommunikativ ifoda* yaratilgan nutqning muayyan adresat va vaziyatga mos qoʻllanishini nazarda tutadi. Yakuniy *refleksiv tuzatish* esa oʻquvchiga oʻz nutqining aniqligi, mazmuniy izchilligi va til vositalarining oʻrinlilikini baholash imkonini beradi.

2-jadval. Neyrolingvistik yoʻnalishdagi oʻquv topshiriqlari tizimi

Topshiriq turi	Topshiriq namunasi	Nutqiy kompetensiyadagi vazifasi
Assotsiativ-semantik	“Do‘stlik” tushunchasi bilan bog‘liq beshta so‘zni toping va nima uchun tanlaganingizni izohlang	Leksik birliklar orasidagi mazmuniy aloqalarni faollashtirish
Vizual-verbal	Rasm asosida avval tayanch so‘zlar, keyin gaplar va yakunda kichik hikoya tuzing	Tasviriy axborotni bog‘lanishli nutqqa aylantirish
Kontekstual tanlov	Gap mazmuniga eng mos so‘zni bir nechta variant orasidan tanlang va tanlovingizni tushuntiring	So‘z ma‘nosini vaziyat bilan muvofiqlashtirish
Prognostik	Hikoyaning boshlanish qismini o‘qing va voqealar qanday davom etishi mumkinligini asoslang	Nutqiy rejalashtirish va mantiqiy bog‘lanishlarni rivojlantirish
Transformatsion	Berilgan fikrni mazmunini saqlagan holda boshqa so‘zlar yordamida ifodalang	Leksik va grammatik variantlilikni rivojlantirish
Refleksiv	Tuzgan matningizdan bir gapni tanlang va uni qanday qilib aniqroq ifodalash mumkinligini aniqlang	O‘z nutqini kuzatish, baholash va tahrirlash ko‘nikmasini shakllantirish

Mazkur tasnifda topshiriqlar alohida-alohida mashqlar yig‘indisi sifatida emas, balki bir-birini davom ettiradigan nutqiy faoliyat bosqichlari sifatida qaraladi. Masalan, dars avval rasm asosidagi assotsiativ faoliyat bilan boshlanib, keyin o‘quvchi zarur so‘zlarni tanlashi, ularni gaplarda ishlatishi, mazmuniy ketma-ketlik hosil qilishi va yakunda kichik matn yaratishi mumkin. Shunday tashkil etilgan mashg‘ulotda bitta didaktik material turli kognitiv va nutqiy operatsiyalar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Neyrolingvistik yondashuvni boshlang‘ich ta‘limga tatbiq etishda yoshga moslik va kognitiv yuklamani nazorat qilish ham alohida ahamiyatga ega. Topshiriqqa bir vaqtning o‘zida juda ko‘p yangi so‘z, murakkab grammatik shakl va bir nechta mustaqil vazifa kiritilishi o‘quvchining asosiy kommunikativ maqsaddan chalg‘ishiga olib kelishi mumkin. Shu bois o‘quv materiali kichik semantik birliklarga ajratilib, oddiy nutqiy harakatdan murakkab faoliyatga tomon bosqichma-bosqich tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Masalan, dastlab o‘quvchi rasmga mos so‘zlarni topadi. Ikkinchi bosqichda ular orasidagi munosabatni aniqlaydi. Uchinchi bosqichda tanlangan birliklar yordamida gaplar tuzadi. Keyin gaplarni sabab, vaqt yoki ketma-ketlik munosabatlari asosida bog‘laydi. Yakuniy bosqichda esa hosil bo‘lgan matnni o‘qib, qaysi so‘z yoki gapni o‘zgartirish orqali fikrni yanada aniq ifodalash mumkinligini aniqlaydi. Shu tariqa o‘quvchi tayyor matnni o‘zlashtiruvchi subyektdan mustaqil nutq yaratuvchi subyektga aylanadi. Nutqiy kompetensiyani baholashda ham faqat grammatik xatolar soniga tayanish yetarli emas. O‘quvchining fikrni mazmunan ochishi, so‘zlarni o‘rinli tanlashi, gaplar orasida mantiqiy bog‘lanish yaratishi, kommunikativ vaziyatni hisobga olishi va o‘z nutqini tahrir qila olishi ham diagnostik mezon sifatida olinishi zarur. Bu yondashuv nutqiy kompetensiyaning natijasini kompleks baholash imkonini beradi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, neyrolingvistik-kommunikativ yo‘nalishdagi topshiriqlarning asosiy metodik xususiyati o‘quvchini tayyor til materialini takrorlovchi subyekt sifatida emas, balki mazmunni anglashi, semantik aloqalarni shakllantirishi, zarur leksik-grammatik birliklarni tanlashi va mustaqil nutq mahsulotini yaratishi lozim bo‘lgan faol subyekt sifatida qarashdan iborat.

Shu jihatdan reproduktiv topshiriqlarni butunlay inkor etish maqsadga muvofiq emas. Ular grammatik shakl, imlo yoki muayyan nutqiy konstruksiyani dastlabki bosqichda mustahkamlashga xizmat qiladi. Biroq nutqiy kompetensiyaning rivojlanishi uchun ushbu bosqich keyinchalik produktiv va kommunikativ faoliyatga o'tishi zarur. Ya'ni o'quvchi o'zlashtirilgan til birligini yangi vaziyatga ko'chira olishi, mustaqil tanlashi va kommunikativ maqsadga muvofiq qo'llashi kerak.

XULOSA

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish til haqidagi bilimlarni o'zlashtirishdan nutqiy faoliyatni tashkil etishga tomon yo'naltirilgan metodik tizimni talab qiladi. Neyrolingvistik yondashuv bu jarayonda o'quvchining til materialini qanday idrok etishi, ma'nolarni qanday bog'lashi, kerakli birlikni qanday tanlashi va fikrni qanday nutq mahsulotiga aylantirishini hisobga olish imkoniyatini kengaytiradi.

Tadqiqot doirasida taklif etilgan *"nutqiy stimul → semantik faollashtirish → assotsiativ bog'lash → leksik-grammatik tanlov → nutqiy konstruksiyalash → kommunikativ ifoda → refleksiv tuzatish"* modeli boshlang'ich sinf ona tili darslari uchun o'quv topshiriqlarini tizimli loyihalashga xizmat qilishi mumkin. Mazkur modelning amaliy qiymati shundaki, unda o'quvchi til birligini tayyor shaklda takrorlovchi emas, balki uni anglaydigan, boshqa bilimlar bilan bog'laydigan, vaziyatga mos tanlaydigan va mustaqil nutqda qo'llaydigan faol subyekt sifatida qaraladi.

Shunday qilib, neyrolingvistik yondashuv asosida tashkil etilgan ona tili ta'limida o'quv topshirig'ining samaradorligi yangi so'z yoki grammatik shaklning nechog'li ko'p takrorlanganligi bilangina emas, balki o'quvchining uni yangi kommunikativ sharoitda mustaqil va mazmunli qo'llay olish darajasi bilan belgilanadi. Bu esa boshlang'ich ta'limda nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning muhim metodik mezonlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Лурия А. Р. Основные проблемы нейrolingвистики. — Москва: Издательство Московского университета, 1975.
- [2] Лурия А. Р. Язык и сознание. — Москва: Издательство Московского университета, 1979.
- [3] Levelt, W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989.
- [4] Pulvermüller, F. The Neuroscience of Language: On Brain Circuits of Words and Serial Order. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- [5] Tomasello, M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- [6] Dehaene, S. Reading in the Brain: The New Science of How We Read. — New York: Viking, 2009.
- [7] Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006.
- [8] Ne'matov, H., Bozorov, O. Til va nutq. — Toshkent: O'qituvchi, 1993.
- [9] G'ulomov, A., Qodirov, M. Ona tili o'qitish metodikasi. — Toshkent: Universitet, 2001.
- [10] Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Лабиринт, 1999.

OKKAZIONALIZMLARNING POETIK MATNDA FUNKSIONAL ROLI

Ibragimov Xayrulla Hamdamovich

F.f.f.d (PhD) dotsent

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Jizzax filiali, Jizzax 130100, O'zbekiston

e-mail: xayrullaibragimov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada okkazionalizmlarning poetik matndagi funksional roli lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Okkazional birliklarning nominativ-baholovchi, emotsional-ekspressiv, obraz yaratish, semantik kengayish va ixchamlashtirish kabi funksiyalari yoritilgan. Shuningdek, grammatik hamda fonetik-grafik shakllarning poetiklashuvi, okkazional birliklarning matn ichki tuzilishini uyushtirish, estetik ta'sirchanlikni kuchaytirish va muallif individual uslubini namoyon etishdagi o'rni she'riy misollar asosida ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: Okkazionalizm, poetik matn, lingvopoetika, nominativ-baholovchi funksiya, emotsional-ekspressivlik, semantik kengayish, poetik yuklama, fonetik-grafik okkazonallik, individual uslub, muallif idiolekti.

Аннотация. В статье с позиций лингвопоэтики анализируется функциональная роль окказионализмов в поэтических текстах. Рассматриваются такие функции окказиональных единиц, как номинативно-оценочная, эмоционально-экспрессивная, образно-изобразительная, а также функции семантического расширения и семантической компрессии. Кроме того, на поэтических примерах демонстрируется процесс поэтизации грамматических и фонетико-графических форм, а также роль окказионализмов в организации внутренней структуры текста, усилении эстетического воздействия и выражении индивидуального авторского стиля.

Ключевые слова: Окказионализм, поэтический текст, лингвопоэтика, номинативно-оценочная функция, эмоционально-экспрессивность, семантическое расширение, поэтическая нагрузка, фонетико-графическая окказиональность, индивидуальный стиль, авторский идиолект.

Abstract. This article analyzes the functional role of occasionalisms in poetic texts from a linguopoetic perspective. It highlights functions such as the nominative-evaluative, emotional-expressive, imagery-creating, semantic expansion, and semantic condensation roles of occasional units. Furthermore, the article illustrates—through poetic examples—the poetization of grammatical and phonetic-graphic forms, as well as the role of occasional units in organizing the text's internal structure, enhancing aesthetic impact, and manifesting the author's individual style.

Key words: Occasionalism, poetic text, linguopoetics, nominative-evaluative function, emotional-expressiveness, semantic expansion, poetic load, phonetic-graphic occasionality, individual style, author's idiolect.

KIRISH

Sheʻriy matnda okkazionalizm oddiy “yangi soʻz” emas, balki badiiy maʼnoni kuchaytiruvchi, obrazni yangilovchi va muallifning individual poetik tafakkurini namoyon qiluvchi faol lisoniy birlikdir. U tayyor lugʻaviy birliklar yetkazib bera olmaydigan maʼno nozikliklarini ifodalash uchun yaratiladi. Shu sabab okkazionalizm sheʻr tarkibida bezak vazifasini emas, balki maʼno hosil qilish, hissiy taʼsirni kuchaytirish, obrazni individuallashtirish va matnning umumiy poetik yoʻnalishini belgilash vazifasini bajaradi.

Poetik matnda okkazionalizmning eng muhim xususiyati uning kontekst bilan chambarchas bogʻliqligidir. Bunday birlikni matndan ajratib olib, faqat lugʻaviy maʼnosi orqali tushuntirish qiyin. Chunki okkazional soʻzning haqiqiy poetik qiymati uning aynan qaysi obrazlar tizimi ichida, qanday ruhiy holatni ifodalash uchun qoʻllanganida namoyon boʻladi. Shu jihatdan okkazionalizmlar poetik matnda bir necha asosiy funksiyani bajaradi: nominativ-baholovchi, emotsional-ekspressiv, obraz yaratish, semantik ixchamlashtirish, grammatik maʼnoni badiiylashtirish, fonetik-grafik taʼsirchanlikni kuchaytirish va muallif idiolektini belgilashdir. Okkazional birliklarning funksional xususiyatlari ayrim tadqiqotlarda ham alohida koʻrsatilgan. Jumladan, D.R. Andaniyazova okkazionalizmlarning nominativ, xabar berish, baholash hamda obrazlilikni ifodalash vazifalarini ajratadi. Mazkur tasnif okkazional birliklarning badiiy matnda birgina yangi nom sifatida emas, balki muallif munosabatini, obrazli idrokni va estetik taʼsirni yuzaga chiqaruvchi koʻp funksiyali lisoniy hodisa sifatida ishlashini koʻrsatadi. Sheʻriy matnda bu vazifalar koʻpincha bir-biridan ajralgan holda emas, balki oʻzaro tutashgan tarzda namoyon boʻladi: bitta okkazional birlik ayni paytda nomlaydi, baholaydi, obraz yaratadi va poetik taʼsirni kuchaytiradi.

Badiiy matnda noodatiy yoki muallifona birliklarning estetik vazifasini oʻrgangan M.Sh. Akbarova ham bunday birliklar ekspressivlik, emotsionallik va estetik taʼsirchanlikni yuzaga chiqaruvchi muhim omillardan biri ekanini taʼkidlaydi. Bu yondashuv okkazionalizmlarni faqat yasalish hodisasi sifatida emas, balki poetik matnda nomlash, baholash, obraz yaratish, semantik kengayish, matnni uyushtirish, oʻquvchiga taʼsir koʻrsatish va muallif uslubini belgilash funksiyalari bilan bogʻlab tahlil qilish zarurligini asoslaydi [2-90].

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur bo‘limda okkazonalizmlar keng funksional doirada tahlil qilinadi. Shu sabab unda sof leksik okkazonalizmlar bilan bir qatorda grammatik, fonetik-grafik va fonomorfologik okkazonallik ko‘rinishlari ham ularning poetik matnda bajargan vazifasi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi. Bunda asosiy e‘tibor okkazonal birlikning qanday yasalganigagina emas, balki uning poetik matnda qanday vazifa bajargani, qanday ma‘no qatlamini yuzaga chiqargani va she‘rning umumiy obrazlar tizimiga qanday ta‘sir ko‘rsatganiga qaratiladi. Nominativ-baholovchi, emotsional-ekspressiv, obraz yaratish, semantik ixchamlashtirish, grammatik ma‘noni badiiylashtirish, fonetik-grafik ta‘sirchanlikni kuchaytirish va muallif uslubini belgilovchi omillar okkazonalizmlarning aynan poetik matndagi funksional rolini bosqichma-bosqich ochishga xizmat qiladi. Nominativ-baholovchi funksiya okkazonal birlikning poetik nomlash va muallif munosabatini ifodalash imkoniyatini ko‘rsatsa, ruhiy holatni harakat va jarayonga aylantirish jarayoni kechinmaning grammatik jihatdan jonlanishini ochadi. Grammatik va fonetik-grafik shakllarning poetiklashuvi esa yangi so‘z yasallishidan tashqari, mavjud grammatik yoki tovush-grafik vositalarning badiiy vazifa olishini ko‘rsatadi. Semantik kengayish va poetik yuklama okkazonalizmning ma‘no qatlamlarini kengaytirishini, matn ichki tuzilishini uyushtirish va semantik ixchamlilik esa bunday birliklarning butun she‘r kompozitsiyasiga ta‘sirini izohlaydi. Emotsional-estetik ta‘sir kuchi va mualliflik uslubini belgilash masalalari esa okkazonalizmlarning o‘quvchi idroki hamda shoir idiolekti bilan bog‘liq funksional qiymatini yoritadi. Shu sabab bularning barchasi okkazonalizmlarning poetik matndagi funksional roli doirasida mantiqan birlashadi. Funksional tahlilni nominativ-baholovchi vazifadan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki okkazonal birlik poetik matnda avvalo muayyan shaxs, holat, ijtimoiy hodisa yoki madaniy tushunchani yangicha nomlaydi. Biroq bu nomlash neytral atash bilan cheklanmaydi: unda muallifning axloqiy, ijtimoiy yoki estetik bahosi ham mujassam bo‘ladi. Shu bois dastlab okkazonalizmlarning poetik nomlash va baholash imkoniyati muhim hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nominativ-baholovchi funksiya va poetik nomlash

Avvalo, okkazonalizmlar she‘riy matnda nominativ-baholovchi funksiya bajaradi. Shoir muayyan shaxs, holat yoki ijtimoiy hodisani umumtil birliklari orqali emas, o‘zi yaratgan maxsus shakl orqali nomlaydi. Bu nomlashda faqat predmet yoki shaxs ko‘rsatilmaydi, balki unga nisbatan muallif munosabati ham ifodalanadi. Demak, okkazonal nom she‘rda neytral atama emas, balki baho, munosabat va obrazni birlashtiruvchi poetik birlikdir. Halima Xudoyberdiyevaning quyidagi misralarida **mo‘mintoylar** birligi ana shunday vazifani bajaradi:

Umruguzaronligim ohu voylar ichinda,
Chopqir suvlar to‘xtagay – balchiq, loylar ichinda.
Mo‘mindan-mo‘min tortar, o‘zimdan jirkanaman,
Bu mal‘unga dars bergich **mo‘mintoylar** ichinda [3-334].

Bu yerda **mo‘mintoylar** shakli oddiy “mo‘minlar” ma‘nosini bermaydi. Mo‘min asosiga qo‘shilgan -toy elementi kontekstda erkalash yoki yaqinlik ma‘nosida emas, balki kinoyaviy baho sifatida ishlatilgan. Natijada shoira tashqi tomondan mo‘min ko‘ringan, biroq axloqiy jihatdan bu maqomga munosib bo‘lmagan kishilarni keskin poetik baho bilan nomlaydi. Demak, okkazonalizm bu o‘rinda shaxslar guruhini atash bilan birga, ularning ma‘naviy qiyofasiga nisbatan muallif pozitsiyasini ham bildiradi. Masalan, “soxta mo‘minlar” yoki “riyokor kishilar” deyilganda ma‘no tushunarli bo‘ladi, lekin unda **mo‘mintoylar** shaklidagi kinoya, ixchamlilik va poetik zarba yo‘qoladi. Shu sabab ushbu okkazonalizm she‘rda nominativlik, baholash va ekspressivlikni birlashtiradi.

Okkazonalizmlarning baholovchi funksiyasi ijtimoiy mazmundagi she‘rlarda yanada kuchli namoyon bo‘ladi. Halima Xudoyberdiyevaning “Vatan bayrog‘i” she‘ridagi **vatanxo‘rlar** birligi bunga yorqin misoldir:

To bu bayroq, Vatan, nurlar
Ich-ichingga ketsin kirib,
Toki g‘anim – **vatanxo‘rlar**
Ololmasinlar sug‘urib [1-319].

Vatanxo‘rlar shakli vatan + xo‘r modeli asosida hosil qilingan. O‘zbek tilida -xo‘r komponenti ko‘pincha salbiy ma‘noli birliklar tarkibida uchraydi: poraxo‘r, tekinxo‘r, qonxo‘r kabi. Shoira bu modelni vatan so‘ziga bog‘lash orqali Vatan manfaatidan o‘z g‘arazli maqsadi yo‘lida foydalanadigan, muqaddas tushunchani “yeb

bitiruvchi” salbiy tipni nomlaydi. Bu okkazionalizm da ikki qarama-qarshi ma’no maydoni to’qnashadi: Vatan — muqaddas, yuksak, ijobiy tushuncha; -xo’r esa yemirish, talash, shaxsiy manfaat uchun foydalanish ma’nosini beradi. Shu qarama-qarshilik tufayli so’z kuchli ijtimoiy-estetik ta’sirga ega bo’ladi. Demak, **vatanxo’rlar** she’rda oddiy nom emas, balki keskin axloqiy hukm vazifasini bajaradi.

Okkazionalizmlar poetik matnda milliy-madaniy konseptlarni yangicha ifodalash vazifasini ham bajaradi. Ba’zan shoir tarixiy shaxslar, milliy xotira yoki xalqning ma’naviy davomiyligini bir so’z orqali poetiklashtiradi. Halima Xudoyberdiyevaning quyidagi misralarida **Navoiyzodalar** birligi shunday funksiyani bajaradi:

Turk to’zishi to’xtadi deng,

Asli toza qon yengdi.

Abay, **Navoiyzodalar**

Faqat yuksalgay endi! [3-319].

Navoiyzodalar shakli Navoiy nomiga -zoda komponentining qo’shilishi orqali hosil bo’lgan. Bu birlik oddiy “Navoiy avlodlari” degan ma’noni berish bilan cheklanmaydi. U Navoiyga mansublikni biologik nasab sifatida emas, balki ma’naviy-madaniy vorislik sifatida ifodalaydi. Mazkur birlikda milliy iftixor, tarixiy davomiylik va madaniy meros g’oyasi jamlangan. Demak, okkazionalizm bu yerda madaniy-identifikatsion funksiya bajaradi: u xalqning o’zini anglashini, tarixiy xotirasini va ma’naviy nasabini poetik shaklda ifodalaydi.

Mazkur misollar okkazionalizmlarning nominativ-baholovchi vazifasi oddiy nom berishdan kengroq ekanini ko’rsatadi. Okkazional birlik predmet yoki shaxsni ataydi, lekin shu atash jarayonida muallifning axloqiy, ijtimoiy, milliy yoki estetik bahosini ham matnga olib kiradi. Shuning uchun bunday birliklar poetik matnda yangi nom bilan birga yangi munosabatni ham hosil qiladi.

Nominativ-baholovchi funksiyada okkazional birlik asosan shaxs, hodisa yoki madaniy tushunchaga muallifona nom beradi. Biroq poetik matnda okkazionalizm faqat nomlash bilan cheklanmaydi; u lirik kechinmani harakatga, ichki holatni jarayonga aylantirish imkoniyatiga ham ega. Shu sabab **poetik matnda** ruhiy holatni harakat va jarayonga aylantirish muhim funksional hodisa sifatida namoyon bo’ladi.

Ruhiy holatni harakat va jarayonga aylantirish

Okkazionalizmlarning yana bir muhim vazifasi ruhiy holatni harakatga aylantirishdir. She’riy nutqda kechinma ko’pincha mavhum holatda qolmaydi, balki fe’l shaklida jonlanadi. Fe’llashtirilgan okkazional birlik lirik qahramonning ichki dunyosini statik tasvir emas, balki kechayotgan jarayon sifatida ko’rsatadi. Bunda grammatik model poetik idrokka xizmat qiladi: ruhiy holat harakatga, vaqt esa subyektiv kechinmaga aylanadi. Halima Xudoyberdiyevaning “Yubormayman...” she’ridagi **maysalandim** va **yillayman** birliklari shoiraning ruhiy holatini aynan harakat shaklida ifodalashga xizmat qiladi:

Maysalandim, oyog’ingni bos,

Lahzani **yillayman**, ushlayman.

Yoyilaman bo’lib poyandoz,

Seni sevib, seni xushlayman [3-390].

Maysalandim shakli maysa otidan -lan- vositasida hosil qilingan. Bu birlikda lirik qahramon maysaga o’xshatilmaydi, balki grammatik jihatdan “maysaga aylangan” holda tasvirlanadi. “Maysadek bo’ldim” deyilganda o’xshatish yuzaga kelardi; **maysalandim** shaklida esa o’zgarish jarayonining o’zi beriladi. Maysa — yerga yaqinlik, mayinlik, bosilish, yashillik va yangilanish assotsiatsiyalarini uyg’otadi. Lirik qahramonning “oyog’ingni bos” deyishi bilan bu obraz yanada kuchayadi. Demak, **maysalandim** she’rda fidoiylik, o’zini bag’ishlash va muhabbat oldida egilish holatini ifodalaydi.

Xuddi shu misradagi **yillayman** shakli esa vaqt tushunchasini poetik jihatdan o’zgartiradi. U yil + -la- modeli asosida hosil qilingan. “Lahzani **yillayman**” birikmasida minimal vaqt birligi — lahza — yil darajasida kengaytiriladi. Bu yerda vaqt obyektiv emas, lirik qahramon kechinmasi bilan belgilanadigan subyektiv hodisaga aylanadi. Shoir “lahza yildek tuyuladi” demaydi. Bunday deyilganda oddiy o’xshatish yuzaga kelardi. **Yillayman** shaklida esa lirik qahramonning o’zi vaqt ustida harakat qiluvchi subyektga aylanadi: u lahzani yilga aylantiradi, uni cho’zadi, ushlaydi. Shu sabab bu okkazionalizmning asosiy funksiyasi poetik vaqtni subyektivlashtirishdir. Ko’rinadiki, fe’llashgan okkazional birliklar ruhiy holatni ifodalashda alohida funksional kuchga ega. Ular kechinmani tayyor sifat yoki izoh orqali emas, balki harakat shaklida beradi. Shu sabab **maysalandim** va **yillayman** birliklari badiiy matnda faqat yangi so’z sifatida emas, balki lirik subyektning ichki harakatini ko’rsatuvchi poetik vosita sifatida ishlaydi.

Ruhiy holatni harakatga aylantiruvchi okkazional fe’llar so’z yasash modelining poetik kuchini

ko'rsatadi. Mazkur bo'lim funksional yo'nalishda tuzilgani sabab tahlil faqat sof leksik yasalma bilan cheklanmaydi; grammatik shakl, ko'plik qo'shimchasi, tovush cho'zilishi yoki so'zning grafik parchalanishi ham poetik vazifa nuqtayi nazaridan ko'rib chiqiladi. Shu sabab keyingi qismda grammatik va fonetik-grafik shakllarning poetiklashuvi ko'rib chiqiladi.

Grammatik va fonetik-grafik shakllarning poetiklashuvi

Okkazionalizmlar poetik matnda grammatik kategoriyani badiiy ma'noga aylantirish vazifasini ham bajaradi. Bunda yangi o'zak yoki yangi qo'shimcha yaratilmasligi mumkin; aksincha, odatiy grammatik shakl kutilmagan kontekstda qo'llanib, yangi poetik ma'no hosil qiladi. Bunday hodisalarda okkazonallik leksik shaklning yangiligidan ko'ra, grammatik vositaning noodatiy badiiy vazifa bajarishida ko'rinadi.

Faxriyorning quyidagi misralaridagi **yuraklarim** shakli shunday hodisani ko'rsatadi:

Suyg'ilim, suy, gulim, suygi lim.

Yuraklarim ko'zimdan toshar.

Meni yengib bormoqda o'lim,

Seni esa qiynaydi yashash... [4-8]

Yuraklarim shaklida -lar ko'plik qo'shimchasi odatiy miqdoriy ma'noni bildirmaydi. Lirik qahramon bitta shaxs bo'lgani uchun uning "yuraklari" biologik ma'noda ko'p emas. Demak, bu ko'plik morfemasi poetik ma'noda qo'llangan. U lirik qahramon ichki kechinmalarining ko'pligi, ruhiy parchalanganlik, bir vaqtning o'zida bir necha tuyg'u bilan yashash holatini ifodalaydi. Bu misolda okkazonal ma'no grammatik shakl orqali yuzaga kelgan. **Yuraklarim** so'zi "qalbimdagi ko'p tuyg'ular" degan uzun izohni birgina poetik shaklga jamlaydi. Shu jihatdan u semantik ixchamlashtirish vazifasini ham bajaradi.

Mazkur misraning birinchi qatoridagi "**Suyg'ilim, suy, gulim, suygi lim**" qurilishi ham e'tiborga loyiq. Shoir suyg'ilim so'zining ichki tovush tarkibini bo'lib, undan suy, gulim, suygi kabi ma'no bo'laklarini ajratadi. Bu hodisa okkazonalizmning grafik-fonomorfologik ko'rinishidir. So'zning shakli parchalangan sari uning ichki ma'no qatlamlari faollashadi. Natijada bir so'z bir nechta hissiy yo'nalishni ochadi: sevish harakati, suyakli shaxsga murojaat va muhabbat tuyg'usi. Faxriyor poetikasida okkazonal birliklarning fonetik-grafik funksiyasi ham alohida ko'zga tashlanadi. Shoir ayrim hollarda tovushni yozuvda cho'zish, so'zni bo'lib berish yoki fonetik yaqinlik asosida yangi semantik aloqalar yaratish orqali okkazonal shakl hosil qiladi. "Yoziq" asaridagi quyidagi misralar bunga misoldir:

Qarg'alar qarg'anar:

karr-i-ikarr,

qarr-i-ikarr...

Hammaning ko'zi osmonda [4-21].

Ushbu birliklar yuzaki qaraganda qarg'a tovushiga taqliddek ko'rinadi. Biroq matnda ular bundan kengroq vazifa bajaradi. **Qarr** tovushi qarg'aning qag'illashini eslatga, **kar** tovushi eshitmaslik semasini uyg'otadi. Shu bilan birga, asardagi **Ikar** obrazi **ikar** tovush kompleksiga mifologik ma'no yuklaydi. Natijada bitta fonetik shaklda qarg'a tovushi, kar bo'lish va Ikar obrazi birlashadi. Bu okkazonal shakl she'rda tovushni ma'noga aylantiradi. Harflarning cho'zilishi, ayniqsa **r** tovushining ko'paytirilishi, qarg'a tovushini yozuvda ham eshittirishga xizmat qiladi. Demak, okkazonalizm bu o'rinda nafaqat leksik, balki akustik va vizual hodisadir. U o'quvchining ko'zi va qulog'iga bir vaqtda ta'sir qiladi. Grammatik va fonetik-grafik okkazonalliklarning tahlili shundan kelib chiqadiki, bu yerda asosiy masala birlikning sof leksik yasalma ekanligi emas, balki poetik matnda qanday funksiyani bajarayotganidir. **Yuraklarim** shaklida grammatik ko'plik emotsional ko'plikka aylansa, "Suyg'ilim, suy, gulim, suygi lim" qurilishida so'zning ichki tovush tuzilishi yangi ma'no qatlamlarini ochadi. **Qarr-i-ikarr** tipidagi shakllarda esa tovush, ko'rish va mifologik ishora birlashib, okkazonalizmning akustik-vizual funksiyasini kuchaytiradi. Grammatik va fonetik-grafik shakllarning poetiklashuvi okkazonal birlikning shakliy imkoniyatlarini namoyon qiladi. Biroq bunday birliklarning funksional qiymati faqat shakliy yangilik bilan belgilanmaydi; ular mavjud so'z ma'nosini kengaytirib, unga qo'shimcha poetik yuklama beradi. Shu jihatdan okkazonalizmlarning semantik kengayish hosil qilishi va badiiy ma'noni zichlashtirish xususiyati badiiy matnda muhim rol o'ynaydi.

Semantik kengayish, poetik yuklama va matn ichki tuzilishi

Okkazonalizmlarning poetik matndagi funksional roli faqat yangi so'z yaratish yoki muayyan obrazni nomlash bilan cheklanmaydi. Bunday birliklar mavjud so'z yoki so'z yasash modelining odatiy ma'no chegarasini kengaytiradi, unga qo'shimcha baholovchi, emotsional, ramziy yoki falsafiy yuklama beradi. Semantik kengayish deganda okkazonal birlikning umumtil ma'nosidan tashqari, ayni poetik kontekstda yangi ma'no qatlamlarini hosil qilishi tushuniladi. Poetik yuklama

esa bu birlikning she'rdagi oddiy nominativ vazifadan ortib, obraz, munosabat, kechinma va muallif bahosini birlashtirishidir.

Bu jihatdan oldingi tahlillarda ko'rib chiqilgan **mo'mintoylar**, **vatanxo'rlar**, **Navoiyzodalar**, **maysalandim**, **yillayman**, **yuraklarim** kabi birliklarning barchasi umumiy bir xususiyatga ega: ular matnda tayyor lug'aviy birlikning o'rnini shunchaki almashtirmaydi, balki ma'noni kengaytiradi va she'ning badiiy ta'sirini kuchaytiradi. Masalan, **mo'mintoylar** shaklida diniy-axloqiy nom kinoyaviy bahoga aylanadi; **vatanxo'rlarda** muqaddas Vatan tushunchasi salbiy **-xo'r** komponenti bilan to'qnashib, keskin ijtimoiy-estetik hukm hosil qiladi; **maysalandim** va **yillayman** birliklarida esa ruhiy holat hamda vaqt tasavvuri harakatga keltiriladi. Demak, okkazional birliklar oldingi misollarda alohida tahlil qilingan bo'lsa-da, ularning umumiy funksional belgisi semantik kengayish va poetik yuklama hosil qilishidir.

Semantik kengayish okkazionalizmning alohida so'z sifatidagi ma'no imkoniyatini ochsa, matn ichki tuzilishini uyushtirish uning kompozitsion-semantik vazifasini ko'rsatadi. Ayrim okkazional birliklar she'rdagi birgina obrazni emas, balki butun semantik maydonni o'z atrofiga jamlaydi. Masalan, **maysalandim** shakli atrofida maysa, oyoq, poyandoz, yoyilish kabi obrazlar birlashadi; **qarr-i-ikarr** tipidagi shakllarda esa qarg'a tovushi, eshitmaslik, osmon, uchish va Ikar obrazlari bir semantik maydonga tortiladi. Shu jihatdan okkazionalizm she'ning ichki bog'lanishini kuchaytiruvchi, obrazlar tizimini uyushtiruvchi va matnning umumiy poetik yo'nalishini belgilovchi birlik sifatida ishlaydi. M. Yo'ldoshev badiiy matnni tahlil qilishda uning kompozitsion butunligi, bu butunlikni ta'minlovchi lisoniy vositalar, fonologik va leksik-grammatik birliklar estetikasi hamda grammatik birliklarning lingvopoetik xususiyatlariga e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi [5-6]. Bu fikr okkazionalizmlarning matn ichki tuzilishini uyushtirishdagi vazifasini asoslashga yordam beradi. Chunki okkazional birlik ham badiiy matnda alohida so'z sifatida emas, balki matnning kompozitsion-semantik yaxlitligini ta'minlovchi lisoniy vositalardan biri sifatida ishlaydi. Shunday qilib, semantik kengayish, poetik yuklama va matn ichki tuzilishini uyushtirish bir-biridan ajralgan hodisalar emas. Okkazional birlik shakllari ixcham bo'ladi, lekin mazmun jihatidan keng ma'no maydonini yuzaga chiqaradi. U bir vaqtning o'zida yangi nom beradi, ma'noni zichlashtiradi, obrazlar o'rtasidagi bog'lanishni kuchaytiradi va she'ning estetik ta'sirini oshiradi.

Okkazional birliklarning semantik va kompozitsion vazifasi ularning matn ichidagi ma'no maydonini tashkil etishini ko'rsatsa, emotsional-estetik vazifasi bu birliklarning o'quvchi idrokiga qanday ta'sir qilishini ochadi. Shu sabab keyingi qismda okkazionalizmlarning estetik kutilmaganlik, emotsional kuch va faol talqin yaratish xususiyati tahlil qilinadi.

Okkazionalizmlarning emotsional-estetik ta'sir kuchi

Okkazionalizmlarning poetik matndagi funksional roli ularning emotsional-estetik ta'sir kuchida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Tayyor so'zlar ko'p qo'llangani sabab ayrim holatlarda ta'sir kuchini yo'qotishi mumkin; muallifona yangi shakl esa kitobxonni to'xtatadi, uni so'zning yasalishi, tarkibi va kontekstual ma'nosi ustida o'ylashga undaydi. Shu sabab okkazionalizm she'rdagi estetik kutilmaganlik hosil qiladi. Masalan, **maysalandim** so'zini o'qigan kitobxon oddiy "egildim" yoki "maysadek bo'ldim" ma'nosidan ko'ra kuchliroq ruhiy holatni sezadi. Chunki bu yerda inson o'zini tabiat unsuri bilan ichki birlashtiradi, muhabbat oldida o'zini yerga yaqin, bosilishga tayyor, fidoiy holatda ko'rsatadi. Bu obrazning emotsional kuchi uning kutilmagan fe'l shaklida berilishidadir. **Yillayman** shaklida ham shunday holat mavjud: u oddiy "kutaman" fe'ldan kuchliroq, chunki unda vaqtning cho'zilishi emas, balki vaqtni lirik qahramonning o'zi o'zgartirayotgani ifodalanadi.

Vatanxo'rlar va **mo'mintoylar** birliklarida emotsional-estetik ta'sir kinoya va keskin baho orqali yuzaga chiqadi. Bunday birliklar o'quvchini nafaqat ma'noni tushunishga, balki muallifning axloqiy pozitsiyasini his qilishga majbur qiladi. **Vatanxo'rlar** so'zida muqaddas tushuncha bilan salbiy komponentning to'qnashuvi keskin poetik zarba hosil qilsa, **mo'mintoylar** shaklida tashqi mo'minlik va ichki nomunosiblik o'rtasidagi ziddiyat kinoyaviy ta'sir yaratadi. Fonetik-grafik okkazonalliklarda emotsional-estetik ta'sir tovush va ko'rish orqali kuchayadi. **Qarr-i-ikarr** tipidagi shakllarda kitobxon nafaqat ma'noni o'qiydi, balki tovushni eshitgandek bo'ladi. Harflarning cho'zilishi, **r** tovushining ko'payishi, qarg'a ovozi, "kar" semasi va **Ikar** obrazi birlashib, she'rdagi ko'p qavatli estetik ta'sir hosil qiladi. Demak, okkazionalizm ayrim hollarda faqat semantik birlik

emas, balki akustik va vizual ta'sir vositasi sifatida ham ishlaydi. Okkazional birlikning emotsional-estetik kuchi uning o'quvchini faollashtirishida ham ko'rinadi. Oddiy so'z darhol tushuniladi va ko'pincha avtomatik qabul qilinadi. Okkazional birlik esa o'quvchini o'ylashga majbur qiladi: bu so'z qanday yasalgan, nima uchun aynan shu yerda ishlatilgan, uning tarkibidagi qismlar qanday ma'no beryapti? Shu jarayonda o'quvchi she'r ma'nosini tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni muallif bilan birga qayta yaratadi. Demak, okkazionalizm poetik qabul jarayonini chuqurlashtiradi.

Okkazional birliklarning emotsional-estetik ta'siri ularning o'quvchi idrokiga qanday ta'sir qilishini ko'rsatsa, mualliflik uslubi masalasi bu birliklarning ijodkor poetik tafakkuridagi o'rnini ochadi. Chunki har bir shoir tilning mavjud imkoniyatlaridan o'z poetik maqsadi, obraz yaratish usuli va badiiy idrok tarziga ko'ra foydalanadi. Shu sabab keyingi qismda okkazionalizmlar mualliflik uslubini belgilovchi lingvopoetik omil sifatida tahlil qilinadi.

XULOSA

Okkazionalizmlarning poetik matndagi funksional roli ularning yangi so'z sifatidagi tashqi belgisi bilan emas, balki matnda bajargan badiiy vazifasi bilan belgilanadi. Ular poetik ma'noni yangilaydi, hissiy ta'sirni kuchaytiradi, obrazni individuallashtiradi, muallif bahosini ifodalaydi, grammatik va fonetik vositalarni estetiklashtiradi hamda she'rning umumiy semantik maydonini tashkil qiladi.

Tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatadiki, okkazional birliklar poetik matnda bir necha darajada ishlaydi. Birinchidan, ular nominativ-baholovchi vazifa bajarib, shaxs, holat yoki ijtimoiy hodisaga muallifona nom beradi. Ikkinchidan, ruhiy holatni harakatga, vaqtni subyektiv kechinmaga, grammatik shaklni badiiy ma'noga aylantiradi. Uchinchidan, semantik kengayish va poetik yuklama hosil qilib, bitta so'z ichida ko'p qatlamli ma'noni jamlaydi. To'rtinchidan, emotsional-estetik ta'sirni kuchaytirib, o'quvchini faol talqinga jalb etadi. Beshinchidan, mualliflik uslubini belgilab, shoirning individual poetik tafakkurini namoyon qiladi. Shu jihatdan okkazionalizm she'rda tasodifiy bezak emas. U matnning mazmuniy qurilishiga bevosita kirib boradi, mavjud ma'nolarni qayta tashkil etadi, obrazlar o'rtasidagi bog'lanishni kuchaytiradi va muallif poetik niyatini ixcham, ta'sirchan hamda individual shaklda ifodalaydi. Mustaqillik davri o'zbek she'riyatida bu hodisa ijodkorning erkin tafakkuri, tilga yangicha munosabati va individual poetik uslubining muhim ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Andaniyazova D.R. O'zbek tilida muvaqqat onomastik birliklarning badiiy-estetik xususiyatlari: Filol. fan. d-ri (DSc) diss. – Toshkent, 2025. – B. 133–134.

[2] Akbarova M.Sh. Badiiy matndagi g'ayriodatiy birikmalarning lingvopoetik xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2024. – B. 29–30, 90.

[3] Xudoyberdiyeva H. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2000. – B. 334.

[4] Faxriyor. Dardning shakli. – Toshkent: Yozuvchi, 1997. – B. 8.

[5] Yo'ldoshev M. *Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari*. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 6.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA EKOLOGIK TERMINOLOGIYANING O'RGANILISH TARIX

Xurramova Dilobar Muxtorovna

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Xalqaro innovatsion universitet

Qarshi 180100, O'zbekiston

E-mail: dilobarxurramova558@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslikda ekologik terminologiyaning o'rganilish tarixi tizimli tahlil qilinadi. Bir qator olimlarning amalga oshirgan tadqiqotlari asosida ekologik lingvistikaning shakllanish bosqichlari yoritiladi hamda geografik, meteorologik, zoonimik va fitonimik leksikaning an'anaviy leksikografik, etimologik va semantik tadqiqotlari ko'rib chiqiladi. Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlaridagi tabiat leksikasining tarixiy-manbaviy ahamiyati tahlil etiladi. Maqolaning nazariy qismida an'anaviy tavsifiy metodlardan korpus lingvistikasi va kognitiv yondashuvlarga o'tishning ilmiy zarurati asoslanadi hamda o'zbek ekologik terminologiyasini kompleks o'rganish istiqbollari belgilanadi.

Kalit so'zlar: ekologik terminologiya, ekolingvistika, an'anaviy metodlar, korpus lingvistikasi, kognitiv tahlil, zoonimlar, fitonimlar, geografik terminlar, o'zbek tili.

Abstract. The article provides a systematic analysis of the history of the study of ecological terminology in linguistics. Drawing on the research of a number of scholars, it outlines the stages in the formation of ecological linguistics and examines traditional lexicographic, etymological and semantic studies of geographical, meteorological, zoonymic and phytonymic vocabulary. The historical and source-based significance of nature-related lexicon in the works of Mahmud Kashgari, Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur is analysed. In the theoretical part of the article, the scholarly necessity of moving from traditional descriptive methods to corpus linguistics and cognitive approaches is substantiated, and the prospects for a comprehensive study of Uzbek ecological terminology are defined.

Keywords: ecological terminology, ecolinguistics, traditional methods, corpus linguistics, cognitive analysis, zoonyms, phytonyms, geographical terms, Uzbek language.

Аннотация. В статье проводится системный анализ истории изучения экологической терминологии в языкознании. На основе исследований, выполненных рядом учёных, освещаются этапы формирования экологической лингвистики, а также рассматриваются традиционные лексикографические, этимологические и семантические исследования географической, метеорологической, зоонимической и фитонимической лексики. Анализируется историко-источниковое значение лексики природы в произведениях Махмуда Кашгарии, Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура. В теоретической части статьи обосновывается научная необходимость перехода от традиционных описательных методов к корпусной лингвистике и когнитивным подходам, а также определяются перспективы комплексного изучения узбекской экологической терминологии.

Ключевые слова: экологическая терминология, эколлингвистика, традиционные методы, корпусная лингвистика, когнитивный анализ, зоонимы, фитонимы, географические термины, узбекский язык.

KIRISH

XXI asrning birinchi choragiga kelib, insoniyat faoliyatining texnogen va antropogen bosimi natijasida biosferada global ekologik muammolar, tizimli inqirozlar va iqlim o'zgarishlari yaqqol namoyon bo'ldi. Tabiat va jamiyat o'rtasidagi an'anaviy muvozanatning buzilishi ilmiy jamoatchilik oldiga nafaqat tabiiy yoki biologik fanlar doirasida, balki gumanitar va ijtimoiy yo'nalishlarda ham tub burilish yasash vazifasini qo'ydi. Xususan, tilshunoslik fanida atrof-muhit, biosfera qonuniyatlari, agrotizimlar va ekologik barqarorlik masalalarini ifodalovchi maxsus leksikani tadqiq etish muhim dolzarblik kasb etdi. Binobarin, ekologik atamalarning shakllanishi, tizimga solinishi va ularning lisoniy tabiati tahlili til taraqqiyotini jamiyat hamda tabiat uyg'unligida ko'rsatuvchi lingvistik ko'rsatkich hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda o'zbek tilidagi ekologik terminlarning shakllanishi, strukturaviy-semantik xususiyatlari va zamonaviy ekologik diskursda qo'llanishi o'rganildi. Material sifatida ekologiya, biologiya, geografiya, meteorologiya va tabiatni muhofaza qilishga oid ilmiy, publitsistik hamda rasmiy matnlardagi terminlar, shuningdek, terminologik lug'atlar va tarixiy yozma manbalardan foydalanildi. Tahlil jarayonida tavsifiy, leksik-semantik, etimologik, morfologik, qiyosiy va statistik metodlar qo'llanildi. Ekologik terminlar tuzilishi va ma'nosiga ko'ra guruhlanib, ularning yasallish xususiyatlari hamda semantik aloqalari aniqlandi.

Zamonaviy ekologik terminlarning real nutqdagi qo‘llanishini aniqlashda korpus lingvistikasi usullari, xususan, chastota, kollokatsiya va kontekstual tahlildan foydalanildi. Terminlarning tarixiy shakllanishi va hozirgi holatini yoritishda diaxron va sinxron yondashuvlar uyg‘unlashtirildi. Mazkur usullar ekologik terminologiyaning shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy o‘zbek tilidagi funksional xususiyatlarini kompleks yoritish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ekologik terminologiyaning mustaqil tizim sifatida shakllanishi va tilshunoslik olimlari tomonidan tadqiq etilishi bevosita jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari, fanlararo integratsiya hamda lingvistik paradigmalar (qarashlar tizimi)ning almashinuvi bilan bog‘liqdir. Dunyo va o‘zbek tilshunosligida ekologik atamalarni o‘rganish an‘anaviy tavsifiy-morfologik yondashuvlardan boshlanib, bugungi kunda raqamli texnologiyalarga asoslangan korpus lingvistikasi va raqamli terminografiya bosqichiga qadar ulkan evolyutsion yo‘lni bosib o‘tdi. Bu evolyutsion taraqqiyotni tushunish uchun uning har bir harakatlantiruvchi kuchini va uslubiy bosqichlarini chuqurroq tahlil qilish lozim:

“Ekologiya” atamasi (yunoncha *oikos* – “uy” yoki “turar joy” va *logos* – “o‘rganish”) birinchi marta 1866-yilda nemis biolog Ernst Gekkel tomonidan kiritilgan bo‘lib, u organizmlarni atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlarini o‘rganadigan fanni ifodalagan.

Keyinchalik XX asrda A. Tensli (1935) “ekotizim” tushunchasini, V.N. Sukachev (1942) “biogeotsenoz” tushunchasini fanga kiritdi. Bu atamalar ekologik terminologiyaning asosiy yadrosini tashkil etdi. O‘zbek tilida esa ekologik leksika qadimiy ildizlarga ega: “Avesto”da tuproq, suv va havoning muqaddasligi ta’kidlangan, Al-Xorazmiy, Beruniy, Farobiy, Ibn Sino kabi allomalar tabiat muvozanati haqida fikr yuritganlar.

O‘zbek tilshunosligida ekologik terminologiya mustaqil tizim sifatida hali to‘liq shakllanmagan. Biroq uning alohida qatlamlari – geografik, meteorologik, zoonimik va fitonimik leksika – an‘anaviy metodlar asosida ancha yaxshi o‘rganilgan.

Qadimgi turkiy manbalarda, xususan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida yer, tuproq, relyef, o‘simlik qoplami va iqlim xususiyatlarini ifodalovchi boy leksik qatlam mavjud. Qadimgi turkiy tilga xos yer relyefini bildiruvchi birliklar (tekis yer, tog‘li yer, dashtlik yer, jala yog‘adigan yer, qamishzor kabi ma’nolarni beruvchi leksemalar) qadimgi turkiy xalqlarning tabiatni empirik kuzatish asosida nomlash tizimini aks ettiradi. Bu birliklar zamonaviy pedologik, geomorfologik va fitogeografik terminlarning tarixiy ildizlari sifatida baholanishi mumkin.

Alisher Navoiy “Xamsa”sida tabiat leksikasi asosan badiiy-metaforik vazifa bajaradi: falak, osmon gumbazi, tuproq, gul, lola, sunbul, samum kabi birliklar kosmik tartib, ishqiy kechinma va fasliy o‘zgarishlarni ifodalaydi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida esa kuzatuvchi-empirik uslub ustunlik qiladi: tog‘larning o‘simlik qoplami, o‘tlarning chorvachilik uchun foydaliligi, biologik xilma-xillik (jumladan, o‘nlab lola turlari) aniq va tizimli tavsiflanadi. Bu mumtoz manbalar o‘zbek ekologik terminologiyasining tarixiy-manbaviy asosini tashkil etadi, biroq ular hozirgacha ko‘proq leksik boylik sifatida, zamonaviy terminologik tizim sifatida emas, o‘rganib kelingan.

O‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida zoonimlar (hayvon nomlari) va fitonimlar (o‘simlik nomlari) keng o‘rganila boshladi. D.X. Bozorova, Z. Mirxoliqov, T. O‘rinov, T. Xo‘jamberdiyev, S. Usmonov, M. Bo‘ronov, D. Abdurahmonov va boshqa tilshunoslar zoonimlarning grammatik, etimologik va leksik-semantik xususiyatlarini tadqiq etganlar. Biroq bu ishlarda ekologik aspekt deyarli yoritilmagan.

Geografik terminlar bo'yicha Q. Hurramov Janubiy O'zbekistondagi tog', cho'l, adir, pastqamlik, balandlik kabi birliklarni leksik-grammatik va tarixiy-etimologik jihatdan o'rgangan. I. Islomov tog', adir, tepa, cho'qqi, qir, tekislik, yalanglik kabi leksemalar o'rtasidagi ma'noviy munosabatlarni tahlil qilgan. A. Danilova do'l, qirov, bulduruq kabi meteorologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini yoritgan. Ammo bu tadqiqotlarning hech birida ushbu birliklarning ekologik terminologiya sifatidagi tizimli tahlili amalga oshirilmagan.

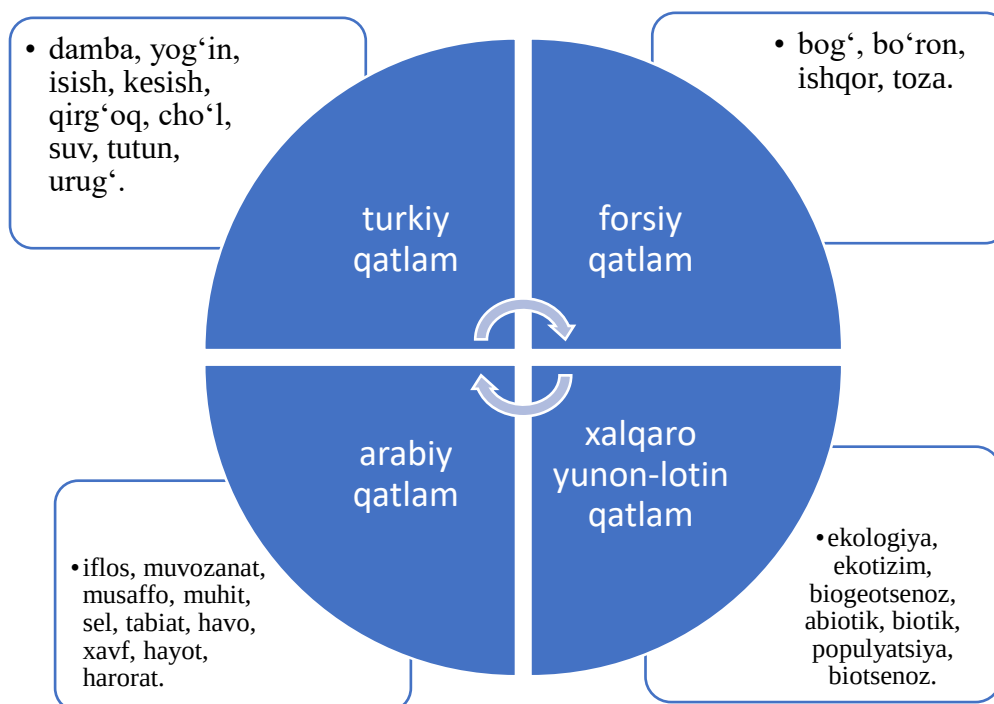
O'simlik va daraxt nomlari bo'yicha Y. Eshonqulov, K.M. Musayev, L.V. Dmitrieva, S. Sahobiddinov, A.K. Borovkov, B. O'rinboyev kabi olimlarning ishlari mavjud. X. Jamalxonov biologiya terminlarining qadimiy umumturkiy qatlamlarini aniqlagan. Qoraqalpoq tilshunosligida M. Buranov chorvachilik terminlarini, M.D. Qurbonova esa geografik terminlar va toponimlarni tadqiq etgan.

Z. Jo'raboyevaning "O'zbek tilida ekologiya terminlari va ularni o'rgatish uslubiyati" (2015) monografiyasida o'zbek tilidagi ekologiya terminlari va ularni o'qitish uslubiyati masalalari ko'rib chiqilgan; muallif ekologik ong va madaniyatni shakllantirishda til materiallarining o'rnini ta'kidlagan, biroq tadqiqot asosan tavsifiy-uslubiy xarakterga ega bo'lib, korpus metodlaridan foydalanilmagan.

X.D. Paluanova (2016) doktorlik dissertatsiyasida ekologik terminlarning derivatsion-semantik xususiyatlari o'zbek, qoraqalpoq, ingliz va rus tillari misolida qiyosiy o'rganilgan. Tadqiqotda terminlarning yasalishi, semantik tuzilishi va tarjima xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Bu ish o'zbek tilshunosligida ekologik terminologiyaning qiyosiy jihatlarini ochib bergan muhim manba hisoblanadi, biroq unda ham korpus asosidagi miqdoriy tahlil qo'llanilmagan. Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan tadqiqotlar leksikografiya, etimologiya, semasiologiya va onomastika doirasida qolgan bo'lib, ularda terminlarning real diskursdagi qo'llanilish chastotasi, kollokatsiyalari va tizimli aloqalari deyarli o'rganilmagan. Ekologik terminologiya o'zbek tilshunosligida mustaqil terminologik tizim sifatida hanuzgacha kompleks tadqiq etilmagan.

Zamonaviy o'zbek tilida "atrof-muhit", "biosfera", "biologik xilma-xillik", "barqaror rivojlanish", "antropogen omil" kabi atamalar keng qo'llanadi.

Ekologik terminlar genezisiga ko'ra quyidagi qatlamlarga bo'linadi:

Bu atamalar nafaqat ilmiy, balki ommaviy diskursda ham faol qo'llaniladi. Masalan, "iqlim o'zgarishi", "cho'llanish", "suv resurslarining tanqisligi" kabi birikmalar O'zbekiston media makonida yuqori chastotali hisoblanadi.

Dunyo va o'zbek tilshunosligida ekologik atamalarni o'rganish an'anaviy tavsifiy-morfologik yondashuvlardan boshlangan. Bu bosqichda asosiy e'tibor atamalarning tuzilishi (sodda, yasama, qo'shma), etimologiyasi, semantikasi va tasnifiga qaratilgan. O'zbek tilshunosligida X.V.Salimovning "Ekologiya" ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati (2009) 1600 dan ortiq atamani o'z ichiga olgan. Unda biosfera tuzilishi, muhit omillari, hayotiy shakllar, ekologik qonunlar va muhofaza etiladigan hududlar bo'yicha atamalar tizimlashtirilgan.

Atamalarning morfologik tuzilishi chuqur tahlil qilingan (masalan, *-lanish*, *-lik*, *-garichilik*, *-chi*, *-im*, *-goh*, *-shunos*, *-xona* qo'shimchalari orqali yasalgan atamalar: botqoqlanish, qurg'oqchilik, oqim, qo'riqxona). Leksik-semantik maydonlar aniqlangan (abiotik omillar, biotik omillar, antropogen omillar). Lug'atlar va terminologik to'plamlar yaratilgan. Biroq, an'anaviy usullarning cheklovlari mavjud: tadqiqotlar asosan sifatli (kvalitativ) xarakterga ega bo'lib, miqdoriy ko'rsatkichlar yetarli emas.

Matbuot, ilmiy maqolalar, rasmiy hujjatlarda atamalarning real nutqdagi qo'llanilish chastotasi, kollokatsiyalari va kontekstual o'zgarishlari o'rganilmagan. Shuningdek, atamalarning taraqqiyoti ya'ni yangi atamalarning paydo bo'lishi, eski atamalarning semantik siljishi) yetarli darajada kuzatilmagan. Fanlararo bog'liqligi, masalan, ekologik terminlarning siyosiy yoki iqtisodiy diskursdagi o'zgarishi e'tibordan chetda qolgan.

Korpus lingvistikasining yuzaga kelishi ekologik terminologiyani tadqiq etishda tub burilish yasadi. Korpus – bu katta hajmdagi elektron matnlar to'plami bo'lib, u tilning real qo'llanilishini miqdoriy va statistik jihatdan o'rganish imkonini beradi. Zamonaviy tadqiqotlarda korpus yordamida ekolingvistika yo'nalishi shakllandi. U korpus lingvistikasi usullarini (chastota tahlili, kalit so'zlar tahlili, kollokatsiya, konkordans, semantik teglash) ekolingvistika nazariyasi bilan birlashtiradi. O'zbek tilida esa hozircha maxsus ekologik korpuslar yaratilishi jarayonida. Mavjud media va ilmiy matnlar asosida "cho'llanish", "suv tanqisligi", "Orol dengizi" kabi birikmalarining yuqori chastotaliligi kuzatilishi mumkin. O'zbek tilshunosligida lingvoekologiya yo'nalishi ham rivojlanmoqda. U tilning sofliğini saqlash, leksik eroziya, til muhitining ifloslanishi masalalarini o'rganadi. Lekin ekologik terminlarning maxsus korpus asosida tahlili hali boshlang'ich bosqichda.

Ekologik terminologiya o'zbek va jahon tilshunosligida an'anaviy tavsifiy-morfologik yondashuvlardan boshlanib, bugungi kunda raqamli texnologiyalarga asoslangan korpus lingvistikasi va raqamli terminografiya bosqichiga qadar ulkan evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. An'anaviy usullar atamalarning tuzilishi va etimologiyasini chuqur o'rgangan bo'lsa, korpus yondashuvi ularning real nutqdagi funktsionalligini, dinamikasini va diskursiv rolini ochib beradi. Kelajakda o'zbek tilida maxsus ekologik korpuslar yaratish, ular asosida terminologik lug'atlar va tezauruslar tuzish, shuningdek, ekologik diskursning milliy xususiyatlarini o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu nafaqat tilshunoslik, balki ekologik ongning shakllantirish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

O'zbek tilidagi ekologik terminologiyani o'rganish til va tabiat o'rtasidagi uzviy munosabatlarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida ekologik terminlarning shakllanishi va rivojlanishida an'anaviy lingvistik metodlar bilan bir qatorda korpus lingvistikasi hamda kognitiv tahlil usullaridan foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Xususan, zoonimlar, fitonimlar va geografik terminlar

xalqning tabiat haqidagi tasavvurlari, ekologik bilimlari va milliy-madaniy qarashlarini aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida namoyon bo'ladi.

Ekolingvistik yondashuv ekologik terminlarni faqat nominativ birlik sifatida emas, balki inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi lingvomadaniy hodisa sifatida tadqiq etish imkonini beradi. Korpus materiallari asosida terminlarning qo'llanish chastotasi, kontekstual xususiyatlari va semantik munosabatlarni aniqlash mumkin. Kognitiv tahlil esa mazkur birliklar ortida mujassam bo'lgan konseptual va milliy-madaniy mazmunni yoritishga xizmat qiladi. Shunday qilib, o'zbek tilidagi ekologik terminologiyani kompleks ravishda tadqiq etish ekologik leksikaning tizimli xususiyatlarini aniqlash, uning milliy-madaniy asoslarini ochib berish hamda zamonaviy o'zbek terminologiyasining rivojlanish qonuniyatlarini belgilash uchun muhim ilmiy asos yaratadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Haugen E. The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen / Ed. by A.S. Dil. – Stanford: Stanford University Press, 1972.

[2] Halliday M.A.K. New ways of meaning: a challenge to applied linguistics // Journal of Applied Linguistics. – 1990.

[3] Stibbe A. Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By. – London; New York: Routledge, 2015.

[4] Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. I tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 420.

[5] Джурабоева З. А. Ўзбек тилида экологик терминлар. Филол. фан. б. фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 26 б.;

[6] Hasanov A., Rashidov F. Yer osti suvlari haqidagi fan. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 45.

[7] Islomov I. O'zbek tilida yer sathi ko'rinishlarini ifodalovchi atov birliklari tizimi: Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) ... diss. – Qarshi, 2019. – 125 b.

[8] Jabborov X. O'zbek tilida suv leksemasining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari. – Qarshi: Nasaf, 2005. – B. 27.

[9] Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). – Toshkent: Universitet, 2000. – B. 263.

[10] Хикматов Ф.Х., Айтбаев Д.П. Ўрта Осиё сув илми тарихига оид маълумотлар. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 41.

OLIV TA'LIM TIZIMIDA PROFESSOR-O'QITUVCHILARNING AKADEMIK HALOLLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Mamatkulova Nilufar Boyzoq qizi

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Andijon viloyat pedagogik mahorat markazi, Andijon 150100, O'zbekiston
nilufar mamatkulova19@gmail.com
Tel: 998905430671

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari, mazmuni va pedagogik mexanizmlari tahlil etilgan. Akademik halollik zamonaviy oliy ta'lim sifatini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida qaralib, professor-o'qituvchining kasbiy kompetentligining tarkibiy komponenti sifatida asoslangan. Tadqiqotda akademik halollik kompetentligining motivatsion-qadriyatli, bilimga oid, faoliyatli va refleksiv komponentlari

ajratib ko'rsatilgan. Shuningdek, professor-o'qituvchilarda akademik halollik madaniyatini shakllantirishda me'yoriy-huquqiy savodxonlik, ilmiy-metodik tayyorgarlik, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, plagiatning oldini olish, manbalarni to'g'ri keltirish, ilmiy natijalarni xolis baholash hamda refleksiv faoliyatning ahamiyati ochib berilgan. Maqolada akademik halollik kompetentligini rivojlantirishning tashkiliy, pedagogik, metodik va raqamli mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan uzluksiz metodik tizimni tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: akademik halollik, kompetentlik, professor-o'qituvchi, oliy ta'lim, akademik madaniyat, plagiat, ilmiy etika, kasbiy kompetentlik, raqamli ta'lim, akademik mas'uliyat.

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические основы, содержание и педагогические механизмы развития компетентности профессорско-преподавательского состава в области академической честности в системе высшего образования. Академическая честность рассматривается как один из ключевых факторов обеспечения качества современного высшего образования и как важный компонент профессиональной компетентности преподавателя. Выделены мотивационно-ценностный, когнитивный, деятельностный и рефлексивный компоненты компетентности в области академической честности. Раскрывается значение нормативно-правовой грамотности, научно-методической подготовки, эффективного использования цифровых технологий, профилактики плагиата, корректного цитирования источников, объективного оценивания научных результатов и рефлексивной деятельности. Разработаны предложения по совершенствованию организационных, педагогических, методических и цифровых механизмов развития академической честности профессорско-преподавательского состава.

Ключевые слова: академическая честность, компетентность, профессорско-преподавательский состав, высшее образование, академическая культура, плагиат, научная этика, профессиональная компетентность.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations, content, and pedagogical mechanisms for developing academic integrity competence among university faculty members. Academic integrity is considered an essential factor in ensuring the quality of modern higher education and an important component of professional teaching competence. The study identifies motivational-value, cognitive, activity-based, and reflective components of academic integrity competence. Particular attention is given to regulatory and ethical literacy, research and methodological preparation, effective use of digital technologies, plagiarism prevention, appropriate citation practices, objective assessment of academic achievements, and reflective professional practice. The article proposes organizational, pedagogical, methodological, and digital mechanisms for improving the development of academic integrity competence among faculty members. The findings emphasize the necessity of establishing a continuous institutional system aimed at strengthening academic integrity culture in higher education institutions.

Keywords: academic integrity, competence, university faculty, higher education, academic culture, plagiarism, research ethics, professional competence, digital education.

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri nafaqat yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, balki ta'lim jarayonida ilmiylik, xolislik, mas'uliyat va halollik tamoyillariga asoslangan akademik muhitni shakllantirishdan iborat. Ta'limning raqamlashtirilishi, ochiq elektron resurslarning kengayishi va sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim hamda ilmiy faoliyatga jadal kirib kelishi akademik halollik masalasining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Akademik halollik faqatgina talabaning plagiatdan foydalanmasligi yoki imtihonda qoidalarini buzmasligi bilan chegaralanmaydi. U professor-o'qituvchining ham o'z kasbiy faoliyatida ilmiy manbalarga to'g'ri murojaat qilishi, tadqiqot natijalarini soxtalashtirmasligi, ta'lim oluvchilarni xolis baholashi, mualliflik huquqiga rioya qilishi, ilmiy natijalarni obyektiv taqdim etishi va kasbiy mas'uliyatni his etishini nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirish oliy ta'lim sifatini oshirishning muhim pedagogik shartlaridan biri hisoblanadi. Chunki professor-o'qituvchi akademik madaniyatning bevosita tashuvchisi sifatida talabalarning akademik xulq-atvori va ilmiy faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oliy ta'limda akademik halollikni ta'minlash bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishdagi vazifalarni hal etishni talab qiladi. Birinchidan, professor-o'qituvchilar akademik halollikning mazmun-mohiyati va tamoyillarini chuqur anglashlari kerak. Ikkinchidan, ular akademik halollik qoidalarini o'quv va ilmiy faoliyatga tatbiq etish bo'yicha amaliy kompetensiyaga ega bo'lishlari lozim. Uchinchidan, zamonaviy raqamli

vositalardan foydalanish sharoitida plagiat, noto'g'ri iqtibos keltirish, sun'iy intellektdan mas'uliyatsiz foydalanish kabi muammolarning oldini olish mexanizmlarini bilish talab etiladi. Akademik halollikni faqat nazorat va jazolash mexanizmlari asosida ta'minlash yetarli emas. Zamonaviy yondashuv akademik halollikni tashqi nazorat obyekti emas, balki professor-o'qituvchining ichki kasbiy qadriyatiga aylantirishni nazarda tutadi. Shu sababli akademik halollik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Akademik halollik kompetentligini professor-o'qituvchining ta'lim, ilmiy-tadqiqot va kasbiy faoliyatida halollik, xolislik, ishonchlilik, mas'uliyat va adolat tamoyillariga muvofiq harakat qilish imkonini beruvchi bilim, ko'nikma, qadriyat va refleksiv qobiliyatlar majmui sifatida izohlash mumkin.

Professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlarga ajratish mumkin.

1. Tashkiliy-me'yoriy mexanizm. Oliy ta'lim muassasasida akademik halollikning aniq me'yorlari va institutsional qoidalarini ishlab chiqish ushbu mexanizmning asosini tashkil etadi. Akademik halollik kodeksi, ichki nizomlar, ilmiy faoliyat etikasi, plagiatning oldini olish tartiblari va xolis baholash mezonlari professor-o'qituvchilar uchun tushunarli va amaliy ko'rinishda belgilanishi lozim. Bunda asosiy e'tibor jazolashdan ko'ra profilaktik va rivojlantiruvchi yondashuvga qaratilishi kerak.

2. Pedagogik-metodik mexanizm. Professor-o'qituvchilar uchun akademik halollik bo'yicha maxsus seminar, trening va metodik kurslarni tashkil etish samarali vosita hisoblanadi. Bunday mashg'ulotlarda nazariy ma'lumotlar bilan bir qatorda amaliy vaziyatlar, keyslar va muammoli topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, professor-o'qituvchilarga: ilmiy manbani to'g'ri rasmiylashtirish; iqtibos va parafrazdan foydalanish; plagiat holatlarini aniqlash; talabalar ishlarini xolis baholash; ilmiy natijalarni to'g'ri taqdim etish; sun'iy intellekt vositalaridan akademik mas'uliyat asosida foydalanish bo'yicha amaliy topshiriqlar berilishi mumkin.

3. Raqamli mexanizm. Raqamli ta'lim muhitida akademik halollikni ta'minlash uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarur. Plagiatni aniqlash tizimlari, elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, bibliografik menejerlar va elektron baholash vositalari professor-o'qituvchilarning akademik faoliyatini yanada shaffof tashkil etishga xizmat qiladi. Biroq raqamli vositalardan foydalanishning o'zi akademik halollikni kafolatlamaydi. Eng muhim jihat professor-o'qituvchining ushbu vositalardan pedagogik va etik jihatdan to'g'ri foydalanish kompetentligidir.

4. Refleksiv mexanizm. Akademik halollik kompetentligini rivojlantirishda professor-o'qituvchining o'z faoliyatini muntazam tahlil qilishi muhim. Buning uchun o'z-o'zini baholash anketalari, refleksiv kundaliklar, pedagogik portfoliolar va kasbiy rivojlanish monitoringidan foydalanish mumkin. Refleksiv yondashuv quyidagi savollarga javob izlashni nazarda tutadi: Men o'z ilmiy faoliyatimda manbalardan qay darajada to'g'ri foydalanaman? Talabalar faoliyatini baholashda xolislikni qanday ta'minlayman? Akademik halollik tamoyillarini talabalarga qanday tushuntiraman? Raqamli va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishda qanday etik mezonlarga amal qilaman? Akademik halollik borasidagi kasbiy kompetentligimni qanday rivojlantirishim mumkin? Takomillashtirilgan pedagogik model Professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirishning takomillashtirilgan mexanizmini quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: Diagnostik bosqich → Maqsadli-motivatsion bosqich → Mazmuniy tayyorgarlik → Amaliy faoliyat → Raqamli nazorat va monitoring → Refleksiya → Korrektsiya va uzluksiz rivojlanish. Mazkur mexanizmida diagnostik bosqichda professor-o'qituvchilarning akademik halollik bo'yicha mavjud bilim, ko'nikma va qadriyatlari aniqlanadi. Keyingi bosqichda akademik halollikning kasbiy faoliyatdagi ahamiyati ochib berilib, ichki motivatsiya shakllantiriladi. Mazmuniy tayyorgarlik bosqichida akademik halollikning nazariy va me'yoriy asoslari o'rganiladi. Amaliy faoliyat bosqichida esa real pedagogik va ilmiy vaziyatlar asosida kompetensiyalar mustahkamlanadi. Monitoring bosqichida professor-o'qituvchilarning akademik faoliyati muntazam kuzatilib, natijalar mezonlar asosida baholanadi. Yakuniy refleksiv bosqich esa aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish va individual kasbiy rivojlanish trayektoriyasini belgilashga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Akademik halollik kompetentligini rivojlantirishga kompetensiyaviy yondashuv asosida qarash professor-o'qituvchining faqatgina akademik halollik qoidalarini bilishi yetarli emasligini ko'rsatadi. Muhimi, mazkur qoidalarni real pedagogik va ilmiy vaziyatlarda mustaqil qo'llay olishdir. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida akademik halollik bo'yicha faoliyatni uch darajada tashkil etish maqsadga muvofiq: Institutsional daraja – akademik halollik siyosati, me'yoriy hujjatlar, monitoring va sifat nazorati; Kasbiy-pedagogik daraja – professor-o'qituvchilarning bilim, ko'nikma va kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish; Individual-refleksiv daraja – o'z faoliyatini baholash, xatolarni aniqlash va uzluksiz kasbiy rivojlanish. Ushbu darajalarning integratsiyasi akademik halollikni alohida nazorat mexanizmidan oliy ta'lim muassasasining

barqaror akademik madaniyatiga aylantirish imkonini beradi. Ayniqsa, generativ sun'iy intellekt vositalarining ta'lim va ilmiy faoliyatga kirib kelishi professor-o'qituvchilardan yangi turdagi akademik kompetensiyalarni talab qilmoqda. Shu sababli zamonaviy akademik halollik tushunchasi raqamli savodxonlik, axborot manbalarini tanqidiy baholash, AI vositalaridan mas'uliyatli foydalanish va yaratilgan kontentning ilmiy ishonchligini tekshirish kompetensiyalari bilan integratsiyalashishi zarur.

XULOSA

Oliy ta'lim tizimida professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirish ta'lim sifatini ta'minlashning muhim shartlaridan biridir. Akademik halollik professor-o'qituvchining kasbiy faoliyatini tartibga soluvchi tashqi talab sifatida emas, balki uning professional madaniyatining ichki qadriyati sifatida shakllantirilishi lozim. Tadqiqot natijalariga ko'ra, akademik halollik kompetentligini rivojlantirishda motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlarning uzviy birligi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tashkiliy-me'yoriy, pedagogik-metodik, raqamli va refleksiv mexanizmlarning integratsiyasi professor-o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini izchil rivojlantirish imkonini beradi. Oliy ta'lim muassasalarida akademik halollikni rivojlantirishning samarali tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanishi maqsadga muvofiq: shaffoflik, xolislik, mas'uliyat, ishonchlilik, adolat, mustaqillik, uzluksizlik va refleksivlik. Shunday qilib, akademik halollikni ta'minlashning samaradorligi faqat nazorat vositalarining mavjudligi bilan emas, balki professor-o'qituvchilarning akademik halollikni kasbiy qadriyat sifatida qabul qilishi va uni kundalik pedagogik hamda ilmiy faoliyatida izchil qo'llay olish kompetentligiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Bretag, T. (Ed.). (2016). Handbook of Academic Integrity. Springer.
- Bertram Gallant, T. (2008). Academic Integrity in the Twenty-First Century: A Teaching and Learning Imperative. ASHE Higher Education Report, 33(5).
- [2] Eaton, S. E. (2020). Academic Integrity During COVID-19: Reflections From the University of Calgary. International Studies in Educational Administration.
- [3] Macdonald, R., & Carroll, J. (2006). Plagiarism—A complex issue requiring a holistic institutional approach. Assessment & Evaluation in Higher Education, 31(2), 233–245.
- [4] Park, C. (2003). In other people's words: Plagiarism by university students—literature and lessons. Assessment & Evaluation in Higher Education, 28(5), 471–488.
- [5] Pecorari, D. (2013). Teaching to Avoid Plagiarism: How to Promote Good Source Use. Open University Press.
- International Center for Academic Integrity. (2021). The Fundamental Values of Academic Integrity. ICAI.
- [6] UNESCO. (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. UNESCO.
- [7] OECD. (2023). Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. OECD Publishing.
- [8] Fishman, T. (2014). The Fundamental Values of Academic Integrity. International Center for Academic Integrity.
- Bretag, T. (2013). Challenges in addressing plagiarism in education. PLOS Medicine, 10(12).
- [9] Eaton, S. E. (2023). Academic Integrity in the Age of Artificial Intelligence. Academic Integrity Press.
- [10] Qodirov, B., & Abdurahmonova, M. (2022). Oliy ta'limda akademik halollik madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.
- [11] O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida ta'lim sifati va akademik halollikni ta'minlashga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar.

BO'LAJAK SHIFOKORLARDA MOTIVATSION-MULOQOT KO'NIKMALARINI

RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Xojikulova Oltinoy Akramovna

Andijon davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi

Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon 170000, O'zbekiston

e-mail: xojikulovaoltinoy@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy tibbiy ta'lim jarayonida bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari tahlil qilingan. Shifokorning kasbiy faoliyatida bemor, uning yaqinlari, tibbiyot xodimlari hamda turli ijtimoiy guruh vakillari bilan samarali muloqot qila olish kompetensiyasining ahamiyati ochib berilgan. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi kasbiy

motivatsiya, kommunikativ faollik, empatiya, faol tinglash, savol berish, axborotni tushunarli yetkazish, hissiy holatni boshqarish va refleksiv baholash kabi tarkibiy qismlarning integratsiyasi sifatida talqin etilgan. Maqolada bo'lajak shifokorlarda mazkur ko'nikmalarni rivojlantirishning motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlari asoslangan. Shuningdek, rivojlantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va pedagogik shart-sharoitlari aniqlangan. Tibbiy ta'limda interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, kasbiy muloqot mashqlari va refleksiv topshiriqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak shifokor, motivatsiya, muloqot, kommunikativ ko'nikma, motivatsion-muloqot ko'nikmasi, kasbiy kompetentlik, empatiya, faol tinglash, tibbiy ta'lim, pedagogik shart-sharoit.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические основы развития мотивационных и коммуникативных навыков у будущих врачей в процессе высшего медицинского образования. Раскрывается важность компетенции врача в эффективном общении с пациентами, их родственниками, медицинскими работниками и представителями различных социальных групп в его профессиональной деятельности. Мотивационные и коммуникативные навыки интерпретируются как интеграция таких компонентов, как профессиональная мотивация, коммуникативная активность, эмпатия, активное слушание, задавание вопросов, понятная подача информации, управление эмоциональным состоянием и рефлексивная оценка. Статья основана на мотивационном, познавательном, коммуникативно-активном и рефлексивном компонентах развития этих навыков у будущих врачей. Также определены критерии, показатели и педагогические условия развития. Показаны педагогические возможности использования интерактивных методов, проблемных ситуаций, упражнений по профессиональной коммуникации и рефлексивных заданий в медицинском образовании.

Ключевые слова: будущий врач, мотивация, коммуникация, коммуникативные навыки, мотивационно-коммуникативные навыки, профессиональная компетентность, эмпатия, активное слушание, медицинское образование, педагогические условия.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological foundations for developing motivational-communicative skills in future physicians during the process of higher medical education. It highlights the importance of a physician's competence in communicating effectively with patients, their families, medical staff, and representatives of various social groups. Motivational-communicative skill is interpreted as an integration of components such as professional motivation, communicative engagement, empathy, active listening, questioning, clear information delivery, emotional regulation, and reflective assessment. The article substantiates the motivational, cognitive, communicative-activity, and reflective components involved in developing these skills in future physicians. Furthermore, the criteria, indicators, and pedagogical conditions for this development are identified. The pedagogical potential of utilizing interactive methods, problem-based scenarios, professional communication exercises, and reflective tasks in medical education is demonstrated.

Keywords: future physician, motivation, communication, communicative skill, motivational-communicative skill, professional competence, empathy, active listening, medical education, pedagogical conditions.

KIRISH

Bugungi kunda tibbiyot sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar shifokorning nafaqat yuqori darajadagi tibbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki rivojlangan kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lishini ham talab etmoqda. Chunki tibbiy xizmatning sifati ko'p jihatdan shifokorning bemor bilan qanday munosabat o'rnatishi, uning shikoyatlarini qay darajada tinglashi, tibbiy ma'lumotlarni qanday tushuntirishi va bemorning davolanish jarayonidagi ishtirokini qanday rag'batlantira olishiga bog'liq. Shifokor kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, uning muloqot obyekti inson, uning sog'lig'i, ruhiy holati va hayotiy muammolari bilan bevosita bog'liq. Shu sababli tibbiy muloqot oddiy axborot almashinuvidan farq qilib, unda ishonch, empatiya, mas'uliyat, kasbiy etika va psixologik qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur sharoitda bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish oliy tibbiy ta'limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi deganda bo'lajak shifokorning kasbiy muloqotga ichki ehtiyoj va qiziqish asosida kirishishi, suhbatdoshning holatini anglash, faol tinglash, maqsadga yo'naltirilgan savollar berish, tibbiy axborotni tushunarli shaklda yetkazish hamda muloqot natijasini refleksiv baholash qobiliyati tushuniladi. Shundan kelib chiqib, mazkur ko'nikmani faqat kommunikativ texnika sifatida emas, balki motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlarning o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab kasbiy sifat sifatida qarash maqsadga muvofiq.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tibbiy ta'limda talabaning kasbiy shakllanishi uchta o'zaro bog'liq yo'nalishda amalga oshadi: kasbiy bilimlarni egallash; amaliy kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish; kasbiy shaxsiy sifatlarni rivojlantirish. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi aynan uchinchi yo'nalish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u bir vaqtning o'zida bilim va amaliy faoliyatni ham talab etadi. Bo'lajak shifokor bemor bilan muloqot jarayonida: bemorni tinglashi; uning muammosini tushunishi; zarur ma'lumotlarni aniqlashi; to'g'ri savollar berishi; tibbiy terminlarni bemorga tushunarli tilda izohlashi; bemorning xavotirini hisobga olishi; ishonchli munosabat shakllantirishi; muloqotning keyingi bosqichini belgilashi zarur. Demak, motivatsion-muloqot ko'nikmasi shifokorning klinik faoliyatida bevosita amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot doirasida motivatsion-muloqot ko'nikmasining quyidagi tarkibiy tuzilmasini taklif etish mumkin.

1. Motivatsion component. Mazkur component bo'lajak shifokorning bemor bilan samarali muloqot qilishga bo'lgan ichki ehtiyojini ifodalaydi. U quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi: kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat; bemor bilan muloqotning ahamiyatini anglash; kommunikativ faoliyatga qiziqish; bemorga yordam berishga intilish; kasbiy mas'uliyatni his qilish. Motivatsiya yetarli darajada shakllanmagan sharoitda kommunikativ ko'nikmalarni mexanik ravishda o'zlashtirish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

2. Kognitiv component. Kognitiv component bo'lajak shifokorning kasbiy muloqotning psixologik va pedagogik asoslari haqidagi bilimlarini qamrab oladi. Bunga: kommunikatsiya tamoyillari; tibbiy etika; deontologiya; bemorning psixologik holati; verbal va nonverbal kommunikatsiya; konfliktlarni boshqarish; faol tinglash usullari haqidagi bilimlar kiradi.

3. Kommunikativ-faoliyat component. Bu component o'zlashtirilgan bilimlarni real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. U quyidagi ko'nikmalar orqali namoyon bo'ladi: suhbatni boshlash; savollarni to'g'ri shakllantirish; faol tinglash; fikrni aniq ifodalash; bemorning savollariga mos javob berish; murakkab tibbiy ma'lumotni soddalashtirib tushuntirish; nonverbal signallarni anglash.

4. Refleksiv component. Refleksiv component talabaning o'z kommunikativ faoliyatini tahlil qila olishi bilan bog'liq. Talaba: muloqotda qanday xatolarga yo'l qo'ygani; qaysi usullar samarali bo'lganini; suhbatdoshning reaksiyasi qanday bo'lganini; muloqotni qanday yaxshilash mumkinligini mustaqil baholashi kerak.

Talabaning bemor bilan muloqot qilishga bo'lgan qiziqishi, kasbiy muloqotning ahamiyatini anglashi va kommunikativ faoliyatga ijobiy munosabati baholanadi.

-Kognitiv mezon. Talabaning kommunikatsiya, tibbiy etika, psixologiya va kasbiy muloqotga oid nazariy bilimlari aniqlanadi.

-Faoliyat mezon. Talabaning real yoki modellashtirilgan tibbiy vaziyatlarda muloqot ko'nikmalaridan foydalanish darajasi baholanadi.

-Refleksiv mezon. Talabaning o'z kommunikativ faoliyatini baholashi, xatolarini aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qaror qabul qilishi aniqlanadi. Bo'lajak shifokorlarda ushbu ko'nikmalarni samarali rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida bir qator pedagogik shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi.

Birinchi shart – kasbiy-kommunikativ motivatsiyani shakllantirish. Talabaga muloqotning shifokor faoliyatidagi amaliy ahamiyatini ko'rsatish zarur. Buning uchun real kasbiy vaziyatlar, klinik holatlar va kommunikativ muammolardan foydalanish mumkin. Masalan, bemor tibbiy terminlarni tushunmayotgan vaziyatda bo'lajak shifokor axborotni qanday shaklda yetkazishi kerakligi muhokama qilinadi. Bunday topshiriqlar talabaning «muloqot nima uchun kerak?» degan savolga amaliy javob topishiga yordam beradi.

Ikkinchi shart – kommunikativ faoliyatni amaliyotga yo'naltirish. Muloqot ko'nikmalari faqat nazariy ma'ruza orqali shakllanmaydi. Talaba muntazam ravishda turli kasbiy vaziyatlarni modellashtirishi va ularda faol ishtirok etishi lozim. Shu sababli: rolli o'yinlar; klinik vaziyatlar; dialoglar; muammoli topshiriqlar; keystadilar; guruhviy muhokamalar kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Uchinchi shart – empatik muhit yaratish. Tibbiy muloqotda empatiya alohida ahamiyatga ega. Talaba bemorning vaziyatini faqat klinik nuqtayi nazardan emas, balki insoniy jihatdan ham tushunishga o'rganishi kerak. Empatik yondashuv: tinglash → tushunish → qo'llab-quvvatlash → tushuntirish → hamkorlik ketma-ketligi asosida tashkil etilishi mumkin.

To'rtinchi shart – refleksiv faoliyatni tashkil etish. Har bir kommunikativ mashg'ulotdan keyin talaba o'z faoliyatini tahlil qilishi kerak. Masalan: Men suhbatni qanday boshladim? Bemorni yetarlicha tingladimmi? Savollarim tushunarlimi? Qaysi joyda muloqot qiyinlashdi? Keyingi safar nimani o'zgartiraman? kabi savollar refleksiv faoliyatni faollashtiradi.

Bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: Motivatsiyani aniqlash → kommunikativ ehtiyojni shakllantirish → nazariy bilimlarni egallash → kasbiy vaziyatlarni modellashtirish → kommunikativ faoliyat → teskari aloqa → refleksiya → korreksiya → takroriy faoliyat.

Mazkur modelda teskari aloqa muhim o'rin tutadi. Chunki talaba o'z faoliyati natijasi haqida ma'lumot olmas ekan, kommunikativ xatolarini mustaqil aniqlashi qiyinlashadi. Shuningdek, o'qituvchi tomonidan beriladigan baho faqat yakuniy natijaga emas, balki talabaning faoliyat jarayoniga ham qaratilishi lozim.

Motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanish talabaning faol ishtirokini ta'minlaydi. Rolli o'yin orqali "shifokor – bemor" yoki «shifokor – bemorning yaqinlari» kabi vaziyatlar modellashtiriladi. Keys-stadi orqali talabalar muayyan kommunikativ muammoni tahlil qiladi va uning yechimini ishlab chiqadi.

Muammoli ta'lim talabaning kommunikativ qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Zamonaviy raqamli ta'lim muhiti motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlarni yaratadi. Videomashg'ulotlar orqali talabalarga turli kommunikativ vaziyatlar namoyish etilishi, keyinchalik ularning xatti-harakatlari tahlil qilinishi mumkin.

Onlayn forumlar va videokonferensiyalar talabalarning masofaviy kommunikativ tajribasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli portfolio esa talabaning kommunikativ kompetensiyasi rivojlanishini bosqichma-bosqich kuzatish imkonini beradi. Biroq raqamli texnologiya pedagogik maqsadning o'rini bosmasligi, balki uni amalga oshirish vositasi sifatida qo'llanishi kerak.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish masalasini faqat kommunikativ texnikalarni o'rgatish bilan cheklab bo'lmaydi. Mazkur jarayon talabaning kasbiy qadriyatlari, motivatsiyasi, bilimlari, amaliy tajribasi va refleksiv qobiliyatlari bilan uzviy bog'liq. Ayniqsa, bemor bilan muloqot jarayonida shifokorning kommunikativ kompetensiyasi klinik kompetensiya bilan o'zaro bog'lanadi.

Masalan, bemordan anamnez yig'ish jarayonida to'g'ri savol berish, bemorni faol tinglash va olingan axborotni aniqlashtirish nafaqat kommunikativ, balki diagnostik ahamiyatga ham ega. Shu sababli oliy tibbiy ta'limda kommunikativ tayyorgarlikni alohida, boshqa fanlardan uzilgan holda emas, balki klinik fanlar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda «bilim → muloqot → amaliy harakat → teskari aloqa → refleksiya» sikli asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon yuqori samaradorlikka ega bo'lishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalarining nazariy tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy tibbiy ta'limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi kasbiy motivatsiya, kommunikativ bilim, amaliy muloqot qobiliyati va refleksiv faoliyatning integratsiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur ko'nikmaning motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlarini o'zaro bog'liq holda rivojlantirish zarur.

Rolli o'yinlar, klinik keyslar, muammoli vaziyatlar, simulyatsiya, guruhviy muhokamalar va refleksiv topshiriqlar bo'lajak shifokorlarning kommunikativ faolligini rivojlantirish uchun samarali pedagogik vosita bo'la oladi. Motivatsion-muloqot ko'nikmalarini baholashda motivatsion, kognitiv, faoliyat va refleksiv mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bo'lajak shifokorlarning motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida kasbiy motivatsiyani shakllantirish, amaliy-kommunikativ faoliyatni tashkil etish, empatik pedagogik muhit yaratish, teskari aloqani yo'lga qo'yish va refleksiyani tizimli tashkil etish belgilanishi mumkin. Shunday qilib, motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish bo'lajak shifokorning kasbiy kompetentligini shakllantirishning tarkibiy qismi bo'lib, uning kelajakdagi bemorlar bilan samarali hamkorlik qilish, kasbiy axborotni tushunarli yetkazish va tibbiy faoliyatni insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.
- [2] Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985.
- [3] Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961.

- [4] Knowles M. S. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. Elsevier, 2015.
- [5] Epstein R. M., Street R. L. Patient-Centered Communication in Cancer Care: Promoting Healing and Reducing Suffering. National Cancer Institute, 2007.
- [6] Silverman J., Kurtz S., Draper J. Skills for Communicating with Patients. 3rd ed. CRC Press, 2013.
- [7] Rider E. A., Keefer C. H. Communication skills competencies: Definitions and a teaching toolbox // Medical Teacher. 2006. Vol. 28(5). P. 421–428.

ISAJON SULTONNING “YOG‘OCH KAVUSH” HIKOYASIDAGI METAFORALARNING LINGVOPOETIK TALQINI

Hasanova Dilduzaxon Odilovna¹, Shermatova Yulduzxon²

¹Filologiya fanlari doktori (DSc), Qo‘qon 170000, O‘zbekiston

²Qo‘qon davlat universiteti magistranti, Qo‘qon 170000, O‘zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining taniqli vakili Isajon Sultonning “Yog‘och kavush” hikoyasida qo‘llangan metaforik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Hikoyada qashshoqlik, og‘ir mehnat, ota mehri, farzand kelajagi va insonning hayotiy kechinmalari metafora hamda ko‘chma ma‘noli birliklar orqali obrazli ifodalangan. Metaforalarning mazmuniy, uslubiy va estetik vazifalari ochib berilib, ularning qahramon ruhiyatini yoritishdagi o‘rni ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: Isajon Sulton, “Yog‘och kavush”, metafora, lingvopoetika, ko‘chma ma‘no, badiiy obraz, qahramon ruhiyati, badiiy tasvir.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности метафорических единиц, использованных в рассказе «Деревянные башмаки» («Yog‘och kavush») известного представителя современной узбекской литературы Султана. В произведении бедность, тяжёлый труд, отцовская любовь, будущее ребёнка и жизненные переживания человека получают образное воплощение посредством метафор и единиц с переносным значением. Раскрываются семантические, стилистические и эстетические функции метафор, определяется их роль в передаче внутреннего мира и психологического состояния героя.

Ключевые слова: «Деревянные башмаки», метафора, лингвопоэтика, переносное значение, художественный образ, внутренний мир героя, художественная изобразительность

Abstract: This article analyzes the linguopoetic features of metaphorical units used in “Yog‘och kavush” (“The Wooden Clogs”), a short story by Isajon Sulton, a prominent representative of contemporary Uzbek literature. In the story, poverty, hard labor, paternal love, the future of a child, and human life experiences are expressed figuratively through metaphors and figurative expressions. The semantic, stylistic, and aesthetic functions of metaphors are examined, and their role in revealing the psychological state of the characters is highlighted.

Keywords: Isajon Sulton, “Yog‘och kavush” (“The Wooden Clogs”), metaphor, linguopoetics, figurative meaning, artistic image, character psychology, artistic expression.

KIRISH

Badiiy asar tilini o‘rganishda lingvopoetik tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki yozuvchi tomonidan tanlangan har bir so‘z va ibora faqat axborot yetkazish vazifasini emas, balki estetik va emotsional ta‘sir ko‘rsatish vazifasini ham bajaradi. Ayniqsa, metafora badiiy matnning obrazlilikini ta‘minlovchi muhim vositalardan biridir.

Metaforalar bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ikki narsa o‘rtasida taqqoslash, ko‘pincha chuqurroq ma‘no berish yoki kitobxon ongida yorqin obraz yaratish uchun ishlatiladigan adabiy vositadir. Ushbu hodisada narsa o‘z xususiyat, shakl, harakat, rang, hid, hajm va shu kabi biror belgisiga ko‘ra boshqa shu xususiyatga ega bo‘lgan narsaning nomini oladi. Bu kitobxonning ongiga yorqin va xayoliy tushunchani olib kelish uchun bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ikkita narsa o‘rtasida taqqoslashni o‘z ichiga oladi. Metaforalar turli adabiyotlarda, she‘riyatda va kundalik tilda uchraydi, so‘zlarga chuqurlik, rang-baranglik va turli ma‘no qatlamlarini qo‘shadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Metafora til tizimida semantik o‘zgarishlarni yuzaga keltiruvchi asosiy mexanizmlardan biri bo‘lib, u o‘xshashlik, qiyoslash va assotsiativ bog‘lanish asosida yangi ma‘nolarni shakllantiradi. Bu jarayon tilning

statik emas, balki dinamik tizim ekanligini ko'rsatadi.⁵⁶ Metaforik birliklar badiiy nutqda ekspressivlikni kuchaytiruvchi asosiy vositalardan biri bo'lib, ular matnning obrazlilik darajasini oshiradi. Shu orqali muallifning hissiy munosabati va estetik pozitsiyasi aniqroq ifodalanadi.⁵⁷ Isajon Sultonning "Yog'och kavush" hikoyasi ham tilining obrazliliigi, xalqona ifodalarga boyligi va inson ruhiyatini ta'sirchan tasvirlashi bilan ajralib turadi. Asarda oddiy qishloq hayoti, kambag'allik, mashaqqatli mehnat va ota mehrining murakkab kechinmalari tasvirlanadi. Ushbu holatlarni ifodalashda metaforik birliklar alohida o'rin egallaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hikoyada metafora ko'pincha mavhum tushunchalarni konkret obrazlar orqali ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, "Bu – hayot shafqatsizligi hamda mehribon ota haqidagi huzunli bir hikoyadir" dvgan gapda "hayot shafqatsizligi" birikmasida hayotga insoniy xususiyat yuklanadi. "Shafqatsizlik" aslida insonga xos sifat bo'lsa-da, uning hayotga nisbatan qo'llanishi qahramonlar boshidan kechirayotgan og'ir sharoitni kuchliroq his qilish imkonini beradi. "Qizaloq hali kichkina, mas'um, uyda har doim ham yegulik topilavermasa-da, turmushning zahmatlaridan bexabar, otasi kelganida qarshisiga yugurib chiqib kutib olar, kunduzgi taassurotlaridan bijir-bijir so'ylab ham berardi". Bu gapdagi "turmush zahmatlari" birikmasi ham muhim poetik vazifa bajaradi. Bu yerda "zahmat" oddiy qiyinchilik ma'nosidan tashqari, inson hayotini qiynaydigan og'ir mehnat va tashvishlarning umumlashgan obraziga aylanadi. Shu tariqa muallif qahramon hayotining mashaqqatli ekanligini qisqa, ammo ta'sirchan shaklda ifodalaydi. "Bola hayot nimaligini qaydan bilsin? Hali vaqti kelganida, shu qashshoqlik girdobidan chiqargani uchun otasidan minnatdor bo'ladi, albatta. O'ziga qo'yib bersang, ota yashab o'tgan qattiq kunlar uning ham boshiga kelsinmi? Manashu o'rindagi eng e'tiborli metaforik obrazlardan biri — "qashshoqlik girdobi". Girdob insonni o'ziga tortib, undan chiqishni qiyinlashtiradi. Qashshoqlikning girdobga qiyoslanishi ham insonning kambag'allikdan qutulishi qanchalik murakkab ekanini anglatadi. Bu metafora hikoyaning ijtimoiy mazmunini chuqurlashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Yozuvchi "mehnatdan boshi chiqmaydi" kabi metaforik ibora orqali qahramonning tinimsiz mehnat qilishini ifodalaydi. Bu birikmada "bosh chiqarmoq" o'zining to'g'ri ma'nosida emas, balki "biror ish bilan doimo band bo'lmoq, undan bo'shamaslik" ma'nosida ishlatilgan. Mazkur ibora qahramonning og'ir hayot tarzini xalqona va tabiiy tarzda ochib beradi.

Asarda metaforalarning yana bir muhim xususiyati — ular ijtimoiy mazmunni kuchaytiradi. Xuan-Shi va uning qizining hayoti orqali kambag'allik, og'ir mehnat va ijtimoiy tengsizlik kabi muammolar ko'rsatiladi. "Qashshoqlik girdobi", "turmush zahmatlari", "hayot shafqatsizligi" singari birliklar alohida olinganda ham muayyan ma'noga ega. Biroq ular hikoya kontekstida bir-biri bilan bog'lanib, yagona badiiy tizimni hosil qiladi. Bu birliklar qahramon hayotining og'irligini turli jihatlardan ochib beradi. Shuningdek, metaforalarning xalqona xarakteri hikoya tilining tabiiyligini ta'minlaydi. Muallif murakkab va sun'iy tasvirlardan ko'ra, o'quvchiga tanish bo'lgan obrazli iboralardan foydalanadi. Natijada asarning tili sodda, ta'sirchan va hayotiy ko'rinadi. Hikoya nomining o'zi ham asarning asosiy mazmuni bilan chambarchas bog'liq. Yog'och kavush oddiygina oyoq kiyimi emas, balki qizaloqning qashshoqlik sharoitidagi hayotini ifodalovchi ramziy-badiiy detal sifatida namoyon bo'ladi. Kavushning qizchani oyog'ini og'ritishi, uning undan qo'rqishi va keyinchalik unga moslashishi hayotning inson boshidan kechiradigan mashaqqatlariga parallel tarzda tasavvur qilinadi. Shu jihatdan yog'och kavush obrazini qahramonning og'ir bolaligi va hayot sinovlarining kichik, ammo kuchli timsoli sifatida talqin qilish mumkin.

Hikoyadagi "umri zahmatda o'tgan otajonim" birikmasi qahramonning otasi hayotini qisqa, ammo ta'sirchan tarzda umumlishtiradi. Bu yerda "umrning zahmatda o'tishi" inson hayotining mehnat va mashaqqatlar bilan kechganini anglatadi. "Zahmat" tushunchasining "umr" bilan bog'lanishi uning oddiy lug'aviy ma'nosidan tashqari, butun bir hayot yo'lining obrazli ifodasiga aylangan. Shuningdek, "mutasham saroylardagi odatlar" va "dargohlarga mos bo'lib o'ssin" kabi ifodalarda ham qahramonning orzu-umidlari badiiylashtirilgan. Oddiy qizaloq uchun tayyorlangan yog'och kavush orqali otaning farzandi kelajagini tasavvur qilishi kuzatiladi. Demak, kavush bu yerda shunchaki oyoq kiyimi emas, balki ota orzusining moddiy timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Xulosa, Isajon Sulton metaforik birliklardan nafaqat tilning obrazliliigini ta'minlash, balki qahramonlarning ruhiy holatini, ijtimoiy muhitini va asarning falsafiy mazmunini ochish uchun ham

⁵⁶ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Sharq, 2010. – B. 156–159

⁵⁷ Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018. – B. 221–224

foydalanadi. Hikoyadagi metaforalar soʻzning lugʻaviy maʼnosidan badiiy maʼnoga oʻtish jarayonini namoyon etib, asarning lingvopoetik qimmatini oshiradi.\

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Sharq, 2010. – B. 156–159
[2] Mengliyev B. Hozirgi oʻzbek tili. – Toshkent: Tafakkur boʻstoni, 2018. – B. 221–224
[3] <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/isajon-sulton-yogoch-kovush.html>

JOY NOMLARINING PAYDO BOʻLISHI TOʻGʻRISIDA MULOHAZALAR

Tursunov Joʻshqin Noʻmonqulovich

Filologiya departamenti katta oʻqituvchisi
Renessans taʼlim universiteti, Toshkent 100000, Oʻzbekiston
jo'shqinno'monqulovich90@gmail.com

Annotatsiya. *“Joy nomlarining paydo boʻlishi toʻgʻrisida mulohazalar” deb nomlangan ushbu maqolada joy nomlarining paydo boʻlishi va ulardagi kamchiliklar, konversiya hodisasi haqida bir qator fikrlar misollar asosida keltirilgan. Shuningdek, ushbu maqolada yoritilgan mulohazalar geografik obyektlarni nomlashda yordam beradi.*

Kalit soʻzlar: *onomastik birlik, konversiya, toponimik topoformant, toponimik tizim.*

Аннотация. *В статье «Размышления о происхождении географических названий» рассматриваются вопросы возникновения топонимов, выявляются недостатки в их образовании, а также анализируется явление конверсии. В работе приведён ряд научных суждений и примеров, раскрывающих особенности формирования географических названий. Представленные в статье положения могут способствовать совершенствованию процесса наименования географических объектов.*

Ключевые слова: *ономастическая единица, конверсия, топонимический топоформант, топонимическая система.*

Abstract. *This article, entitled “Considerations of the appearance of place names” provides examples of the origins of place names and their shortcomings, as well as a number of ideas about the conversion phenomenon. The considerations covered in this article also help in naming geographical objects.*

Keywords: *onomastic unit, conversion, toponymic conversion, toponymic system*

KIRISH

Har qanday tilning lugʻaviy boyligi uzoq davrlarning mahsulidir. Har qanday lisoniy birlik oʻz taraqqiyot bosqichiga ega boʻladi. Tildagi soʻzlar paydo boʻlishi bilan birga uning lisoniy tuzilishi ham oʻzgarib, shakllanib, ommalashib va qatʼiylashib boradi. Kuzatishlar samarasi shuni koʻrsatadiki, tarixiy taraqqiyot natijasida soʻzlarning tub soʻz holatida saqlanishi, yoki, yasama boʻlgan baʼzi soʻzlarning hozirda tub soʻz sifatida tushunilishi, tub soʻzlardan yasama soʻzlarning hosil qilinishi, baʼzi qoʻshma soʻzlarning aslida sodda soʻz shaklida boʻlganligi, ayrim birikma tipli soʻzlarning qoʻshma soʻz shakliga kelib qolishining barchasi tarixiy oʻzgarish va rivojlanish natijasidan ekanligini qilingan tahlillar koʻrsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tilning toponimiya tizimi maʼlum bir davrning yoki bir ijtimoiy-siyosiy qarashlarning mahsuli emas, balki toponimiya tizimi til onomastik qurilishining koʻp asrlik rivoji mahsuli hamdir. Shu sababli oʻzbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy toponimlar, tarixiy toponimlar, yaqin oʻtmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma –yon yashamoqda⁵⁸. Albatta, toponimiya tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo boʻlganligini aniq

⁵⁸ Begmatov E. Joy nomlari–maʼnaviyat koʻzgusi. – Toshkent, 1998. – B. 33.

belgilashning iloji yo‘q. Chunki, ko‘pgina nomlar qachon kim tomonidan belgilangani ma’lum emas. Shu sababli joy nomlarining ijodkorlari xalq deb baholash hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, xalqona nomlar deb yuritilishi ham bejizga emas.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nomlarning paydo bo‘lish tarixi va asoslari unutilgan bo‘lsa-da, har qanday toponimning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlangan bo‘ladi. Bu ko‘pincha nomning grammatik strukturasini tahlil qilish orqali aniqlanadi. Ayniqsa, iste‘moldan chiqayotgan nomlar o‘rnini to‘ldirish, yangi obyektlarga yangi nomlar berish muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Bu jarayonni ikki yo‘l orqali amalga oshirish ayniqsa sermahsuldir.

1. Joylarga yangi nom qo‘yish yoki so‘zlarni (topoformantlar yordamida) qo‘shish orqali yasash usuli.
2. O‘zga tillardan nom o‘zlashtirish usuli.

Mana shu ikki yo‘l bilan toponimiya boyib, yangilanib boradi. Toponimik tizimning o‘zgarishi va boyishida har ikkala usul ham muhim ahamiyatga ega. Ammo yangi nomni ijod qilish, ya‘ni yangi nom yasash yo‘li tilning o‘z ichki resurslariga, imkoniyatlariga tayangani unda tilning milliylik ruhi saqlanadigan bo‘lgani uchun afzalroq, deb baholanadi. Bunda nomning tarixiyligi, asliyatga mosligini hisobga olish zarur bo‘ladi.

Toponimiya tildagi mavjud leksik negizlarga tayanadi. Shu bilan birga toponimiyaning boyish yo‘llari ham tildagi bor bo‘lgan imkoniyatlardan keng foydalanadi. Ammo oddiy leksika bilan atoqli otlarning yasashida u yoki bu usul ustunlik qilishi bilan farqlanadi. Ayrim toponimlarning yasashida sintaktik va morfologik usul ustunlik qiladi. Ko‘p hollarda konversiya usuli bilan ham yangi toponim hosil qilinadi. Bu usul ba‘zan faollik kasb etsa, ba‘zan nafaolroq ekanligi namoyon bo‘ladi.

So‘zlarning nominatsion, ya‘ni funksional ko‘chishi tildagi keng tarqalgan hodisa bo‘lib, bunda bir so‘z turkumiga mansub leksemaning boshqa so‘z turkumi vazifasiga ko‘chishi ko‘zda tutiladi. Lekin bu jarayon shunchaki almashinish emas, balki yangi so‘z yasash, ya‘ni konversiya deb qaraladi. Konversiya (lot. conversio–aylanish, o‘zgarish) so‘zning fonetik va morfologik jihatdan o‘zgarmay, bir so‘z turkumidan boshqa bir so‘z turkumiga o‘tishi, shu yo‘l bilan yangi so‘z hosil bo‘lishidir. Konversiya so‘z yasashiga oid adabiyotlarda hozirga qadar so‘z yasashining leksik-semantik usuli yoki leksik-grammatik usuli deb yuritib kelinadi.

Toponimik konversiya mavjud nominativ vositalarni ular uchun yangi vazifada ishlatilishini anglatadi, ya‘ni mavjud til elementlari yoki tilning ichki manbalaridan foydalangan holda yangi nominativ birlik yaratiladi.

Konversiya atamasi ilmiy bilimlarning turli sohalarida qo‘llaniladi. Ammo o‘zbek tilshunosligida bu atama so‘z yasashining turlaridan biri sifatida talqin qilinadi.

Joy nomlari chuqur ilmiy, siyosiy, amaliy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lib, donishmand xalqimiz tafakkurining bebaho ifodasi sifatida asrlar osha yashab kelmoqda. Yurtimizdagi ko‘plab geografik nomlarning o‘sha hudud tabiiy iqlim sharoiti, aholining xo‘jalik faoliyati, shuningdek, tarixiy voqea-hodisalar bilan chambarchas bog‘liqligi ham barchaga ayon.

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov “Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch” asarida ta’kidlaganidek, ajdodlarimiz o‘zlari yashaydigan mahalla, shahar va qishloqlar, bog‘-xiyobonlarga nom tanlashga juda katta e’tibor bergan.

Sobiq ittifoq davrida milliy ma’naviyatimizning muhim qismi bo‘lgan joy nomlariga asossiz ravishda boshqa tillardagi so‘zlarni aralashtirish yoki ularni o‘zbek xalqining mentalitetiga yot bo‘lgan nomlar bilan atash avj olgan edi. Oqibatda ba’zi qadimiy nomlar butunlay yo‘qolib, ularning o‘rniga mahalla va ko‘chalarimiz ajnabiy nomlar bilan atalgan holatlar ko‘p bo‘lgan. Misol tariqasida *Leninobod (Lelobod), Markes, Pobeda, Kuybeshev, Varashero*v kabi qishloq nomlari, *Chexov, Chkalov, Nabrejniy* kabi ko‘cha nomlarini misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Hozirgi kunda bunday o‘zboshimchaliklarga barham berildi. Darhaqiqat, joy nomlari muayyan hududning tarixi va aholisining turmush tarzini ifodalaydi. Bu, ayniqsa, mahallalar nomlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Mustaqillik tufayli qayta tiklanayotgan milliy qadriyatlarimiz ifodasi sifatida ba’zi joy nomlari qayta ko‘rib chiqilib, yangicha nomlanayotganligi ham ayni haqiqat.

Yangi joy nomlarining yaratilishida xalqning turmush tarzi, orzu-istaklari, mehnat faoliyati, o‘ziga xos imiji va fe‘l-atvori kabi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda nomlash maqsadga muvofiq. Bunda toponimik konversiya muhim o‘rin tutadi. Mahalla, ko‘cha, qishloq va shaharlarga nom

berishda *obod, yangi tong, yangi hayot, shahriobod, nurafshon, istiqolol, istiqbol, mustaqillik, do'stlik, shodlik, ozodlik* kabi leksik birliklardan foydalanilmoqda: Obod qishlog'i, Yangi tong, Yangi diyor, Yangi hayot ko'chasi, Do'stlik mahallasi kabi Toponimlarni ma'nosiga ko'ra tahlil etganda ularni qanday so'zlar asosida yaratilganligini aniqlash va nomlanish tamoyillarini belgilash ham muhim ahamiyatga ega. Har bir joy nomini o'rganishda biz, avvalo, uning qanday atalganiga e'tibor qaratamiz. Agar biz joy nomlarini nima deb atalganligiga qarab izohlaganimizda ba'zan kulgili holga tushib qolgan, ba'zi hollarda noto'g'ri xulosalar natijasida chiqargan bo'lar edik. Masalan, *Bolg'ali* (qishloqning nomi) ish quroli "molotok" nomiga qo'yilmagan, balki shu qishloq xalqining kasb-koriga qarab qo'yilgan. *Sayot* (qishloqning nomi) sayyod-ovchi emas, balki shu joylarda yashagan o'zbek qabilalaridan birining nomidir⁵⁹

XULOSA

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, joy nomlari tildagi istalgan so'zning qo'llanishi natijasida shakllanmaydi. Joy nomlarining yuzaga kelishi muayyan lingvistik, tarixiy va geografik omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning shakllanish jarayonini tadqiq etish toponimlarning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Har bir sohaning o'ziga xos muammo va yechimlari bo'lganidek, onomastikaning toponimiya sohasida ham toponimik konversiya singari qator muhim masalalar mavjud. Mazkur masalalarni ilmiy jihatdan tadqiq etish toponimlarning shakllanish xususiyatlari, rivojlanish jarayonlari hamda til tizimidagi o'rnini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Begmatov E. Joy nomlari – ma'naviyat ko'zgusi. – Toshkent, 1998. – 86 b.
- [2] Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002.
- [3] Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. –T.: Fan, 1965.
- [4] Кубрякова С.Е. Деривация, транспозиция, конверсия. Вопросы языкознание. 1974. №5.
- [5] Shayxislamov N. Jahon lingvistik ekspertologiyasida tarkibiy qismlar masalasining o'rganilishi //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 333-337.
- [6] Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988. – 288 б.

⁵⁹ Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. –T., Fan, 1965.

К НЕКОТОРЫМ ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ ПРЕДПОСЫЛКАМ УЛУЧШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ В ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА

А. Брудный¹, Ш. А. Адинаев²

Кандидат педагогических наук, доцент

¹Международный университет им. Б. Сыдыкова, Кыргызстан

Кандидат педагогических наук, Акад.

²Международный университет им. Б. Сыдыкова, Кыргызстан

Аннотация: в статье излагаются точки зрения авторов на одну из архиважных проблем вузов Кыргызстана, а именно: проблеме улучшения качества обучения в вузах и Кыргызстана. Данная проблема рассматривается в фокусе известных теоретических взглядов и концепций ведущих зарубежных психологов и психологов. Известно, что качество полученных знаний подавляющей части выпускников вузов республик далеко от желаемых результатов. Авторами излагаются приемы и методы улучшения процесса усвоения предлагаемых знаний. Особо отмечается и значение учебно-воспитательного общения в этом процессе, перечисляется его разновидности и формы общения и его виды. С позиций вышеназванных наук анализируются факторы «Понимания» «Общине» и его разновидности, а также способы правильной организации отдыха и труда педагога в качественном изменении учебного процесса.

Ключевые слова: психология Роберт Солсо, общение, учебный процесс, постулат, качество педагога, Скиннер, качество Выготский Л. С., Леонтьев А. А., Леонтьев А. Н., учебный, преподаватель, отдых, студент.

Abstract: the article presents the authors' points of view on one of the most important problems of higher education institutions in Kyrgyzstan, namely: the problem of improving the quality of education in higher education institutions in Kyrgyzstan. This problem is considered in the focus of well-known theoretical views and concepts of leading foreign psychologists and psychologists. It is known that the quality of knowledge gained by the overwhelming majority of graduates of higher education institutions in the republics is far from the desired results. The authors present techniques and methods for improving the process of assimilation of the proposed knowledge. The importance of educational and upbringing communication in this process is especially noted, its varieties and forms of communication and its types are listed. From the standpoint of the above-mentioned sciences, the factors of "Understanding" "Communication" and its varieties are analyzed, as well as ways of properly organizing the rest and work of the teacher in a qualitative change in the educational process.

Key words: psychology Robert Solso, communication, educational process, postulate, quality teacher, Skinner, quality Vygotsky L. S., Leontiev A. A., Leontiev A. N., educational, teacher, rest, student.

ВВЕДЕНИЕ

Качество высшего образования является одной из важнейших проблем современной системы образования Кыргызстана. В конечном итоге качество обучения должно определяться не количеством рекомендованных студентам знаний, а объемом знаний, которые действительно усвоены, поняты и могут быть применены в практической деятельности.

В психологической и педагогической литературе получение знаний рассматривается прежде всего как процесс осознанного понимания и смыслового восприятия учебного материала, предлагаемого преподавателем. При этом существенное значение имеют индивидуальные особенности обучаемого, организация учебного процесса, характер педагогического общения, профессиональная компетентность преподавателя, а также условия труда и отдыха педагогических работников.

Особую роль в повышении качества обучения играет личность преподавателя. Педагог своим профессиональным примером способен вовлекать студентов в учебную деятельность, формировать у них познавательную мотивацию и способствовать развитию самостоятельности. Важным психологическим фактором является также обучаемость — способность человека приобретать новые знания и умения в процессе обучения и самообразования. В соответствии с положениями Л. С. Выготского обучение связано с развитием личности и созданием зоны ближайшего развития. С этой точки зрения образовательный процесс должен быть организован таким образом, чтобы студент не только усваивал готовую информацию, но и развивал способность самостоятельно приобретать, систематизировать и применять знания.

Таким образом, совершенствование качества обучения в вузах предполагает комплексный учет психологических факторов, среди которых особое место занимают понимание учебного материала,

педагогическое общение, профессиональное мастерство преподавателя и рациональная организация его труда.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В работе использован теоретический анализ психолого-педагогической литературы, посвященной проблемам обучения, педагогического общения, обучаемости, профессиональной деятельности преподавателя и психологическим условиям эффективного образовательного процесса.

Методологическую основу исследования составили положения отечественной психологии и педагогики, представленные в трудах Л. С. Выготского, А. Н. Леонтьева, А. А. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, З. И. Калмыковой, Л. М. Митиной, А. А. Реана и других исследователей.

В процессе анализа рассматривались следующие основные психологические факторы качества обучения:

1. осознанное понимание учебного материала;
2. обучаемость студентов;
3. педагогическое общение;
4. профессиональные качества и мастерство преподавателя;
5. организация труда и отдыха преподавателя;
6. психологический климат в образовательной среде;
7. условия профессиональной деятельности педагогических работников.
8. Теоретический анализ позволил систематизировать представления о взаимосвязи психологических и педагогических факторов с результативностью учебного процесса.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведенный анализ показывает, что одним из важнейших условий повышения качества образования является обеспечение понимания студентами изучаемого материала. Простое воспроизведение информации не всегда свидетельствует о ее полноценном усвоении. Знания приобретают образовательную ценность тогда, когда студент способен осознанно воспринимать их, устанавливать связи между отдельными понятиями и использовать полученную информацию в новой ситуации.

Существенное значение имеет понятие обучаемости. В психолого-педагогической литературе обучаемость рассматривается как способность человека приобретать новые знания и способы деятельности в процессе обучения. Специальная обучаемость связана с легкостью и глубиной освоения определенного вида деятельности или конкретной предметной области.

Важным фактором повышения качества обучения является педагогическое общение. Оно представляет собой систему социально-психологического взаимодействия преподавателя и обучающихся, включающую обмен информацией, организацию совместной деятельности, воспитательное воздействие и формирование взаимоотношений. Педагогическое общение выполняет информационную, контактную, побудительную, интерактивную, аффективную и другие функции. Благодаря этому оно одновременно оказывает обучающее, развивающее и воспитательное воздействие. Обучающая функция педагогического общения заключается в передаче и усвоении студентами знаний и опыта. Развивающая функция связана с поддержкой интеллектуального и личностного развития обучающихся. Воспитательная функция проявляется в формировании ценностных ориентаций, культуры общения и ответственности.

Особое значение имеет личность преподавателя. Профессиональная компетентность, эрудиция, владение педагогическими технологиями, коммуникативные способности, педагогическая направленность, гибкость и способность адаптироваться к изменяющимся условиям являются важными составляющими педагогического мастерства. Важную роль играет и стиль педагогического общения. В научной литературе выделяются авторитарный, демократический и другие стили взаимодействия. Каждый стиль может оказывать различное влияние на характер отношений между преподавателем и студентами. Оптимальное педагогическое взаимодействие предполагает уважение к личности обучающегося, наличие обратной связи, сотрудничество и создание благоприятного психологического климата.

Вместе с тем педагогическое общение может сопровождаться определенными трудностями. К ним относятся коммуникативные барьеры, педагогические конфликты, недостаток взаимопонимания между преподавателем и студентами, а также чрезмерная формализация образовательного взаимодействия. Другим существенным фактором является научная организация труда преподавателя. Она предполагает создание физических, санитарно-гигиенических, эстетических, психологических и этических условий, необходимых для продуктивной профессиональной деятельности.

Рациональная организация труда включает планирование профессиональной деятельности, определение ближайших и перспективных целей, систематичность работы, оптимальный режим труда и

отдыха, благоприятные условия рабочего пространства, а также использование способов психологической саморегуляции.

Особое значение имеет соблюдение баланса между профессиональной нагрузкой и отдыхом. Чрезмерная нагрузка может сопровождаться эмоциональным напряжением, снижением активности внимания, продуктивности и удовлетворенности профессиональной деятельностью. Поэтому создание благоприятных условий труда преподавателя является не только вопросом его личного благополучия, но и одним из условий повышения качества образовательного процесса. Современная организация деятельности вузов также требует внимания к соотношению административного контроля и профессиональной самостоятельности преподавателя. Чрезмерная формализация процедур оценки и контроля может увеличивать профессиональную нагрузку и затруднять творческую составляющую педагогической деятельности. Таким образом, результаты теоретического анализа позволяют выделить несколько взаимосвязанных психологических предпосылок повышения качества обучения: осмысленное усвоение знаний студентами, эффективное педагогическое общение, профессиональное мастерство преподавателя, благоприятный психологический климат и рациональная организация труда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Повышение качества обучения в вузах Кыргызстана является комплексной задачей, которая не может решаться исключительно за счет увеличения объема учебной информации. Важное значение имеют психологические механизмы усвоения знаний, особенности взаимодействия преподавателя и студента, индивидуальные возможности обучающихся и условия профессиональной деятельности преподавателя.

Эффективность образовательного процесса во многом определяется тем, насколько студент понимает учебный материал, способен самостоятельно работать с информацией и применять приобретенные знания. В этом процессе педагогическое общение выступает одним из основных механизмов организации совместной учебной деятельности.

Профессионализм преподавателя проявляется не только в глубине предметных знаний, но и в способности устанавливать продуктивное взаимодействие со студентами, учитывать их индивидуальные особенности, создавать благоприятную психологическую атмосферу и стимулировать самостоятельную познавательную деятельность.

Не менее важна рациональная организация труда преподавателя. Оптимальное соотношение труда и отдыха, благоприятные условия профессиональной деятельности и возможность самореализации способствуют поддержанию высокой продуктивности педагогической работы. Следовательно, улучшение качества высшего образования должно основываться на комплексном подходе, объединяющем психологические, педагогические и организационные условия обучения. Конечным показателем качества образования целесообразно считать не объем предложенной студенту информации, а степень ее осмысленного усвоения, практического применения и превращения в устойчивые знания и компетенции.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ананьев Б. Г. Избранные психологические произведения. — М.: Наука, 1980.
- [2] Пушкин В. Н. Энергетическая регуляция психической деятельности // Вопросы психогигиены, психофизиологии и социологии труда. — 2001.
- [3] Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1977.
- [4] Калмыкова З. И. Обучаемость и принципы построения ее диагностики // Проблемы диагностики умственного развития учащихся. — М., 1975.
- [5] Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. — М.: Просвещение, 1981.
- [6] Леонтьев А. А. Деятельный ум. — М.: Просвещение, 2001.
- [7] Выготский Л. С. Педагогическая психология. — М.: Просвещение, 1979.
- [8] Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Просвещение, 1970.
- [9] Ксенда О. Г. Педагогическая психология. — Бишкек: БГУ, 2014.
- [10] Зверева В. И. Диагностика и экспертиза педагогической деятельности аттестуемых учителей. — М.: Просвещение, 1998.

TA'LIM JARAYONIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLARDAN FOYDALANISHNING LINGVODIDAKTIK VA LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLARI

Islomova Shoira Xushbokovna, Azimova Latofat Olimovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
shoiraislomova67@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada paremiologik birliklarning ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati, ularni ona tili, adabiyot hamda xorijiy tillarni o'qitishda qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Paremiologik birliklar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, milliy dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlari va madaniy xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida tadqiq etiladi. Maqolada maqol, matal va hikmatli so'zlardan ta'lim jarayonida foydalanishning, nutqiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil va ijodiy fikrlashini shakllantirishdagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, paremiologik birliklarning lingvokulturologik va tarbiyaviy ahamiyati hamda ularni interfaol metodlar asosida o'rgatishning samaradorligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, paremiologik birlik, maqol, matal, hikmatli so'z, ta'lim, lingvokulturologiya, kommunikativ kompetensiya, nutqiy kompetensiya, milliy qadriyat.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение паремнологических единиц в образовательном процессе, а также возможности их использования при обучении родному языку, литературе и иностранным языкам. Паремнологические единицы рассматриваются как важные языковые средства, отражающие многовековой жизненный опыт народа, национальное мировоззрение, духовно-нравственные ценности и культурные особенности. В статье раскрываются возможности использования пословиц, поговорок и изречений в образовательном процессе для обогащения словарного запаса учащихся, развития их речевой и коммуникативной компетенций, формирования самостоятельного и творческого мышления. Особое внимание уделяется лингвокультурологическому и воспитательному потенциалу паремнологических единиц, а также эффективности их изучения на основе интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: паремнология, паремнологическая единица, пословица, поговорка, изречение, образование, лингвокультурология, коммуникативная компетенция, речевая компетенция, национальные ценности.

Abstract. This article analyzes the role and significance of paremiological units in the educational process and explores the possibilities of their application in teaching the native language, literature, and foreign languages. Paremiological units are considered important linguistic means that reflect the centuries-old life experience, national worldview, spiritual and moral values, and cultural characteristics of a people. The article highlights the potential of using proverbs, sayings, and aphorisms in education to enrich students' vocabulary, develop their speech and communicative competences, and foster independent and creative thinking. Particular attention is paid to the linguistic and cultural as well as educational potential of paremiological units and the effectiveness of teaching them through interactive methods.

Keywords: paremiology, paremiological unit, proverb, saying, aphorism, education, linguoculturology, communicative competence, speech competence, national values.

KIRISH

Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim vositadir. Til birliklari orasida paremiologik birliklar alohida o'rin egallaydi. Chunki maqol, matal, hikmatli so'z va boshqa paremiologik birliklarda xalqning uzoq yillik hayotiy kuzatishlari, axloqiy qarashlari, ijtimoiy tajribasi va dunyo haqidagi tasavvurlari ixcham hamda obrazli tarzda ifodalanadi [1]. Ta'lim jarayonida bunday birliklardan foydalanish nafaqat til materialini o'zlashtirish, balki o'quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash imkonini ham beradi. Ayniqsa, ona tili va adabiyot darslarida paremiologik birliklarning semantik, grammatik, uslubiy va lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Zamonaviy ta'limda asosiy e'tibor o'quvchining tayyor bilimni egallashidan ko'ra, bilimni mustaqil qo'llay olishiga, muloqotga kirishishiga, tanqidiy va ijodiy fikrlashiga qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan paremiologik birliklar ta'lim jarayonida samarali didaktik vosita vazifasini bajarishi mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Paremiologiya tilshunoslikning maqol, matal va boshqa turg'un hikmatli ifodalarni o'rganuvchi sohasi hisoblanadi [2]. "Paremiologik birlik" tushunchasi keng ma'noda xalqning tajribasi va kuzatuvlarini umumlashtirgan, turg'un shaklga ega bo'lgan, ko'pincha didaktik yoki hikmatli mazmunni ifodalovchi birliklarni qamrab oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek tilidagi paremiologik birliklarga quyidagilarni misol sifatida keltirish mumkin:

"Mehnat qilgan — elda aziz."

"Yetti o'lchab, bir kes."

"Ilm — aql chirog'i."

“Birlik bor joyda — tiriklik bor.”

“Odob — inson ziynati.”

“Bugungi ishni ertaga qo‘yma.”

Mazkur birliklar qisqa shaklda katta mazmunni ifodalashi bilan ajralib turadi. Ularning mazmunida mehnatsevarlik, ilm olish, birlik, odob, sabr-toqat, vatanparvarlik va boshqa insoniy fazilatlar ulug‘lanadi. Paremiologik birliklarning ta‘limdagi asosiy afzalliklaridan biri ularning qisqa, obrazli va mazmunan serqirra ekanligidir. Birgina maqol asosida o‘quvchilar bilan leksik, grammatik, semantik, uslubiy va kommunikativ mashg‘ulotlarni tashkil etish mumkin. Birinchidan, paremiologik birliklar lug‘at boyligini oshirish vositasi sifatida xizmat qiladi. O‘quvchi maqol tarkibidagi yangi so‘zlarning ma‘nosini izohlash, sinonim va antonimlarini topish, ularni gapda qo‘llash orqali o‘z lug‘at boyligini kengaytiradi. Ikkinchidan, ular nutqni rivojlantirish uchun samarali material hisoblanadi. O‘quvchiga muayyan maqol mazmunini izohlash, unga hayotiy misollar keltirish yoki maqol asosida kichik matn tuzish topshirig‘ining berilishi mustaqil fikrlash va izchil nutq tuzish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Uchinchidan, paremiologik birliklar milliy-madaniy kompetensiyani shakllantiradi. Maqollar orqali o‘quvchilar xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, axloqiy me‘yorlari va dunyoqarashi haqida tasavvurga ega bo‘ladilar. To‘rtinchidan, paremiologik birliklar tarbiyaviy vosita sifatida muhim ahamiyatga ega. Ularda ilgari surilgan axloqiy g‘oyalar o‘quvchilarda mehnatsevarlik, halollik, do‘stlik, kattalarga hurmat, bilimga intilish kabi ijobiy sifatlarni shakllantirishga yordam beradi. Ona tili darslarida paremiologik birliklardan turli lingvistik mavzularni o‘rgatishda foydalanish mumkin. Masalan, maqollar asosida so‘z turkumlari, gap bo‘laklari, sodda va qo‘shma gaplar, sinonimiya, antonimiya, omonimiya hamda frazeologik birliklarni o‘rganish mumkin. Masalan, “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli asosida o‘quvchilarga:

maqolning mazmunini izohlash;

undagi so‘z turkumlarini aniqlash;

fe‘llarni topish;

maqolning grammatik tuzilishini tahlil qilish;

mazmuniga mos hayotiy vaziyat yaratish;

maqol asosida kichik hikoya tuzish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Bunday mashg‘ulotlar til hodisasini sun‘iy misollar asosida emas, balki mazmunli va hayotiy kontekstda o‘rganish imkonini beradi.

Adabiyot darslarida paremiologik birliklar badiiy asarning g‘oyaviy mazmunini ochib berish vositasi sifatida katta ahamiyatga ega. Ko‘plab badiiy asarlarda xalq maqollari, matallari va hikmatli iboralaridan foydalanilgan. Ularni tahlil qilish orqali asar qahramonlarining dunyoqarashi, xarakteri va muallifning badiiy maqsadini yaxshiroq anglash mumkin. O‘quvchilarga badiiy matndan maqol va matallarni topish, ularning mazmunini sharhlash, maqolning asar g‘oyasi bilan bog‘liqligini aniqlash kabi topshiriqlar berish mumkin. Shuningdek, “Maqolni davom ettiring”, “Maqolga mos vaziyat yarating”, “Maqol asosida esse yozing”, “Maqol va badiiy asar g‘oyasini taqqoslang” kabi ijodiy topshiriqlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi [3].

Paremiologik birliklardan xorijiy tillarni o‘qitishda ham samarali foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchi nafaqat yangi til birliklarini o‘zlashtiradi, balki boshqa xalqning madaniyati va dunyoqarashi bilan ham tanishadi. Masalan, o‘zbek tilidagi maqolning ingliz yoki boshqa xorijiy tildagi ekvivalentini topish topshirig‘i o‘quvchilarning qiyosiy tafakkurini rivojlantiradi. Bunda maqollarning mazmun jihatidan o‘xshashligi yoki farqli jihatlarini aniqlanadi.

Paremiologik birliklarni qiyoslash orqali:

turli xalqlarning umumiy qadriyatlari;

milliy-madaniy farqlar;

obrazli tafakkur xususiyatlari; so‘z va iboralarining ko‘chma ma‘nolari haqida tushuncha hosil qilish mumkin. Shu sababli paremiologik materiallar xorijiy til darslarida lingvokulturologik yondashuvni amalga oshirish uchun samarali vositalardan biridir.

Ta‘lim jarayonida paremiologik birliklardan foydalanishda an‘anaviy va interfaol metodlarni uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq.

“Maqolni davom ettir” metodi. O‘qituvchi maqolning bir qismini aytadi, o‘quvchilar esa uning ikkinchi qismini topadilar.

“Ma‘nosini izohla” metodi. O‘quvchilar berilgan maqolning bevosita va ko‘chma ma‘nosini tushuntiradilar.

“Vaziyat yarat” metodi. O‘quvchilarga maqol mazmuniga mos hayotiy vaziyat yaratish topshiriladi.

“Maqollarni guruhla” metodi. Maqollar mavzusiga ko‘ra guruhlarga ajratiladi: mehnat, ilm, do‘stlik, odob, vatan, birlik va boshqalar.

“Qiyosla” metodi. O‘zbek maqoli boshqa tildagi maqol bilan qiyoslanadi va umumiy hamda farqli jihatlar aniqlanadi.

“Ijodiy matn” metodi. O‘quvchi berilgan maqol asosida hikoya, esse yoki dialog yaratadi.

Mazkur metodlar o'quvchining darsdagi faolligini oshirish bilan birga, uning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Paremiologik birliklar til va madaniyatning uzviy bog'liqligini namoyon etuvchi muhim vositalardan biridir. Ularning mazmunida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va mentaliteti aks etadi. Masalan, "Birlik bor joyda — tiriklik bor" maqolida jamoaviylik va hamjihatlik qadriyati ifodalangan bo'lsa, "Ilm — aql chirog'i" maqolida bilimning inson hayotidagi o'rni yoritiladi. Bunday birliklarni ta'lim jarayonida tahlil qilish orqali o'quvchilar til birliklarining faqat lug'aviy yoki grammatik xususiyatlarini emas, balki ularning ortida turgan madaniy mazmunni ham anglaydilar. Shunday qilib, paremiologik birliklar til o'rgatish va madaniyat o'rgatish jarayonlarini birlashtiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

XULOSA

Ta'limda paremiologik birliklardan foydalanish o'quv jarayonining mazmuniy va metodik imkoniyatlarini kengaytiradi. Maqol, matal va hikmatli so'zlar qisqa, obrazli hamda mazmunan boy til birliklari sifatida o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytirish, nutqiy faoliyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish va milliy-madaniy kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi. Paremiologik birliklarni ona tili va adabiyot darslari bilan bir qatorda xorijiy til ta'limida ham qo'llash mumkin. Ayniqsa, ularni interfaol metodlar, muammoli topshiriqlar, qiyosiy tahlil va ijodiy mashqlar bilan uyg'unlashtirish yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlaydi[4].

Demak, paremiologik birliklar ta'lim jarayonida oddiy til materiali emas, balki ta'limiy, tarbiyaviy, kommunikativ va lingvokulturologik imkoniyatlarga ega bo'lgan kompleks pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ularni tizimli va metodik jihatdan to'g'ri qo'llash zamonaviy ta'limning shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy talablariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Maslova V. A. *Lingvokulturologiya*. — Moskva: Akademiya, 2001.
- [2] Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. — Jizzax, 2006.
- [3] Yo'ldoshev B. *O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari*. — Samarqand, 2011.
- [4] Mahmudov N. *Til*. — Toshkent: Yozuvchi, 1998.
- [5] Mieder W. *Proverbs: A Handbook*. — Westport: Greenwood Press, 2004.
- [6] Taylor A. *The Proverb*. — Cambridge: Harvard University Press, 1931.
- [7] Kunin A. V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. — Moskva: Vysshaya shkola, 1996.

YANGI O'ZLASHMALARNI MILLIYLASHTIRISHDA O'ZBEK TILI FAOL LEKSIKASINING O'RNI

Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich

Turon universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: Xamrayev-fozil@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilidagi yangi o'zlashma so'zlarni milliyalashtirish masalasiga bag'ishlangan. Unda, avvalo, hozirgi o'zbek tilining faol leksikasi, shuningdek, qardosh turkiy tillar tajribasi va o'zbek tilida faol qo'llanuvchi forscha va arabcha so'zlar yangi milliy nomlar yaratish uchun eng muhim manba bo'lib xizmat qilishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: yangi o'zlashmalar, faol so'zlar, ichki manba, umumturkiy so'zlar, milliyalashtirish, atamalar.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросу национализации новых заимствованных слов в узбекском языке. Прежде всего обосновано, что активная лексика нынешнего узбекского языка, а также опыт родственных тюркских языков и персидских и арабских слов, активно используемых в узбекском языке, служат важнейшим источником для создания новых национальных названий.

Ключевые слова: новые заимствованные слова, активные слова, внутренний источник, общие турецкие слова, национализация, термины.

Abstract. This article is devoted to the issue of nationalization of new borrowed words in the Uzbek language. First of all, it is justified that the active lexicon of the current Uzbek language, as well as the experience of related Turkic languages and Persian and Arabic words actively used in the Uzbek language serve as the most important source for creating new national names.

Key words: new acquired words, active words, internal source, general Turkish words, nationalization, terms.

KIRISH

Til doimiy harakatda ekan, unda yangi-yangi tushunchalarning paydo bo'lishi barobarida yangi so'zlarning vujudga kelishi, shuningdek, bir qancha so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi tabiiy holdir. Lekin tilning insonlar orasidagi o'zaro muloqotni ta'minlash (kommunikativ) vazifasidan tashqari, ma'lumotlarni jamlab, keyingi

avlodlarga qoldirish, ya'ni avlodlarni bir-biriga bog'lash (akkumulyativ) vazifasi ham muhim ahamiyatga ega ekanligi inobatga olinsa, tildagi doimiy o'zgarishlar, yangilanishlarning muayyan noqulayliklarga ham sabab bo'lishi oydinlashadi.

O'zbek tilida bir necha yuz, hatto ming yillardan buyon faol qo'llanib kelayotgan ko'plab so'zlar mavjud. Bunday so'zlarga yangi semalar yuklash, ular asosida yangi so'zlar yasash tildagi yangi nomlarga bo'lgan ehtiyojning katta qismini to'ldira oladi. Shuningdek, yangi o'zlashmalarni milliyalashtirishda ham faol leksikaning ahamiyati katta.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'zbek tilidagi yangi o'zlashmalar (o'zlashma neologizmlar)ni milliyalashtirish masalasi bir qancha tilshunos olimlar: A.Hojiyev, E.Begmatov, M.Mirtojiyev, N.Mahmudovlar tomonidan atroflicha tadqiq qilingan. Xususan, M.Mirtojiyev va N.Mahmudovlarning "Til va madaniyat" kitobida milliy atamalarga ustunlik berilishi lozimligi ta'kidlab o'tilgan: "Faraz qiling, ma'lum bir fanning bir sohasida yuzga yaqin o'zlashtirilgan atama bor. Ularni talabalarga yodlatish kerak. Buning uchun kamida 20 kun sarflanadi. Bu atamalarni yodlay olganlarga shu atama mohiyatini tushuntirish tomoni ham turibdi. Ya'ni uch-to'rt oyning boshiga suv quyiladi. Shularning o'rniga atamalar tilning o'z imkoniyatidan kelib chiqib yasalganda, ulardan foydalanuvchi atamalarning o'zagiga-yu qo'shimchasiga qarab, o'zi anglab ketaverardi. Axir aloqa quroli bo'lgan til foydalanuvchilar uchun shunday qulaylikka ega bo'lishi kerak emasmi?! O'z tilingdan tarjimon orqali foydalanish do'zaxga tushgandan badtardir". [1; 62]

Ma'lumki, leksik sath tilda kechayotgan evrilishlarning markazida turadi. Bu sathni maxsus qonun-qoidalar asosida me'yorlashtirish juda mushkul. Xususan, tilda paydo bo'lgan biror tushunchani qanday atash yoki biror xorijiy so'zni qanday qabul qilish masalasi har bir tilda doimo munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Tilning keng iste'moldagi faol so'zlari va so'z yasash qo'llari ushbu masalaning yechimiga xizmat qiluvchi birlamchi manba hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirgi o'zbek tilida *tizim* so'zidan bir qancha sohalar (siyosiy, ijtimoiy, ilmiy, yuridik va boshqa) keng foydalaniladi. Dastlabki "O'zbek tilining izohli lug'ati" (O'TIL; 1981)da *tizim* so'zining birgina ma'nosi keltirilgan: "Ip, sim va shu kabilarga terilgan narsa; shoda. *Bir tizim marvarid. Bir tizim pomidor qoqi*". [2; 171]

Ushbu so'zning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida ham ayni ma'noda qayd etib o'tilgani [3; 159] uning xalq tilida ming yillar davomida faol qo'llanib kelganidan darak beradi. Mustaqillikdan so'ng jamiyat hayotidagi kuchli ijtimoiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar tufayli mazkur so'zga bir qancha qo'shimcha ma'nolar yuklandi, aniqrog'i, *tizim* so'zi sobiq sho'ro davrida rus tili orqali o'zlashgan *sistema* so'ziga muqobil sifatida tanlangach, *sistema* so'zining ma'nolari *tizim* so'zi orqali ifodalana boshladi. O'TILning keyingi nashrlarida *tizim* so'zining ma'nolari beshtaga yetganini ko'rish mumkin:

- 1) Ip, sim va shu kabilarga terilgan narsa; shoda. *Bir tizim qalampir*.
- 2) Bir soha, muassasa va sh.k. ga oid yo'nalish, ish-faoliyat kabilar majmuyi. *Bank tizimi, Xalq ta'limi tizimi*.
- 3) O'zaro bog'liq va uzviy tartibda bo'lgan narsa, hodisalar birligi majmuyi. *Barcha bo'g'indagi davlat idoralari faoliyatining huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladigan qonunlar tizimini barpo etish lozim*.
- 4) O'zaro bog'liq qismlardan tashkil topgan tuzilma, ijtimoiy, siyosiy va boshqa jihatdan tuzilish shakli. *Ular, bizga ma'lum sabablarga ko'ra, "Markaz" deb ataluvchi eski tizimdan nihoyatda bezillab qolishgan*.
- 5) Biror ish-faoliyatni tashkil etish, amalga oshirishning shakl va tartib-qoidalari majmuyi. *Baholashning reyting tizimiga o'tildi*. [4; 308]

Bundan tashqari, *tizim* so'zi so'z yasashga asos qism vazifasini bajarib, keyingi paytlarda undan *tizimli*, *tizimlashtirmoq* kabi sifat va fe'l turkumiga oid yangi so'zlar hosil qilindi. Hozirgi kunda mazkur so'zlarning deyarli barcha sohalarida faol iste'molda ekanligi milliyalashtirish yo'lida ulardan o'z o'rnida va oqilona foydalanilganini ko'rsatadi.

Faol leksik qatlam turli sohalarida oid atamalar yaratish borasida ham asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Xususan, *bosim* (fizikada), *chiziqlik* (tilshunoslikda), *sinama* (tibbiyotda), *tanlov* (ko'p sohalarida), *chegirma* (savdo-sotiqda), *uyushma* (jamiyatshunoslikda) kabi atamalarni bunga misol sifatida keltirish mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tilida muayyan bir sohaga mansub atamalarning boshqa soha atamalar uchun asos bo'lib xizmat qilishi ko'p kuzatiladigan holatlardan biridir. Xususan, zoonimik atamalar bu jarayonda ancha faol.

O'zbek tilida termin hosil bo'lishining semantik usullari haqida tadqiqot olib borgan G'.Ismailovning ma'lumotlariga ko'ra, birgina naqshning (o'yib, tikib, to'qib yoki bo'yoq bilan ishlangan) 50 dan ortiq turi hayvonot olamiga oid atamalardan kelib chiqqan. [5; 10] Shuningdek, hayvonlar nomlari, ya'ni zoonimlar o'simlik nomlarining hosil qilinishida ham faol qatnashadi. Masalan, *otquloq*, *bo'rikalla*, *ituzum*, *baqaterak*, *qushqo'nmas*, *qo'zigul*, *ayiqto'von* kabi o'simlik nomlarining paydo bo'lishida zoonimlar asos bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek tilining mustaqillik davri texnikaviy termin (atama)lari tarkibida *qobirg'a, og'iz, tirnoq, bo'yin, musht, quloq, panja, quti, kurakcha, pichoq, taroq, qozon, qoshiq* kabi ilmiy terminlar uchraydi va ular mashina asbob-uskunalarining biror-bir detali, qismini anglatish uchun xoslantirilgan, maxsuslashtirilgan so'zlardir. [6; 19]

Ko'rinadiki, jonli tildagi faol so'zlar qatlami ilm-fan sohasini yangi milliy atamalar bilan boyitishda muhim rol o'ynaydi. Mustaqillik davriga mansub leksik yangilanishlarning aksariyati, asosan, ilmiy atamalar sohasiga to'g'ri kelishi [7; 8] e'tiborga olinsa, bundan keyingi istiqbolda ham atamalar yaratishda ko'proq o'zbek tilining faol so'zlari va so'z yasash qoliplarini ishga solish til egalari, ayniqsa, ilm fan bilan mashg'ul bo'lgan yoshlarning manfaatiga xizmat qiladi.

Albatta, tillar aralashuvi yanada tezlashgan hozirgi davrda keng miqyosda kirib kelayotgan xorijiy so'zlarni milliyalashtirish uchun o'zbek tilining faqat o'z ichki imkoniyatlaridan foydalanish yetarli bo'lmagligi mumkin. Shunga ko'ra, zarur o'rinlarda mazkur masala yuzasidan qardosh turkiy tillar tajribalariga murojaat etish foydadan xoli bo'lmaydi. Buni bir nechta faktlar bilan asoslash mumkin.

Birinchidan, turkiy tillar turli ijtimoiy-siyosiy sabablarga ko'ra hududiy jihatdan bir-biridan ajralgan bo'lsa-da, ularni lingvistik jihatdan bir-biriga bog'laydigan mushtarakliklar ko'p. Shunga ko'ra, o'zbek tiliga butunlay begona bo'lgan, fonetik va grafik jihatdan murakkab bo'lgan so'zlarni to'g'ridan to'g'ri qabul qilgandan ko'ra, imkon qadar o'zbek tiliga yaqin, ya'ni qarindosh bo'lgan tillardan so'z olgan ma'qulroq.

Ikkinchidan, professor E.Begmatov hozirda o'zbek tilida mavjud bo'lmagan umumturkiy so'zlarni tashqi manba emas, balki ichki manba sifatida baholash lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tub turkiy so'zlarning yoki ma'lum so'zlarning konkret (aniq) bir turkiy tilda mavjudligi bu so'zning faqat mana shu tilning mulki ekanligini bildirmaydi, balki bu so'z umumturkiy mulkdir. [8; 90]

Uchinchidan, hozirda yer yuzida mavjud 30 ga yaqin turkiy tillarning ayrimlari yo'qolib ketish xavfi ostida qolgan, aksariyati milliyalashtirish bilan bog'liq jiddiy muammolar bilan yuzlashib turgan bir paytda ularning o'zaro yaqin aloqada bo'lishi, "oldi-berdi" qilishi har bir turkiy til uchun, shu bilan birga, ularning umumiy istiqboli uchun g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Bozorga oid atamalardan biri bo'lgan *monopoliya* so'zi (yunoncha *mono* – tanho, *poleo* – sotaman: iqtisodiyotning muayyan sohasida yakka hukmronlik qilish) turk tilida *tekel* deb nomlanadi. *Tekel* so'zi *tek* (tanho, yolg'iz, bitta) va *el* (qo'l) so'zlarini qo'shish orqali hosil qilingan, ya'ni "yolg'iz qo'l", "bir qo'l" demakdir.

Dron so'zi (ingl. *drone* – g'ong'illash; erkak ari) o'zbek tilidagi texnologiya sohasiga mansub neologizmlardan biri hisoblanib, "vazifasiga ko'ra turli maqsadlarda foydalanishga mo'ljallangan, avtomatik yoki masofadan boshqariladigan, kichik hajmdagi uchuvchisiz uchish apparati" ma'nosini bildiradi. [9; 18] Bu so'z o'zbek tiliga rus tili orqali o'zlashgan bo'lsa, ba'zi turkiy tillarda uni milliyalashtirishga harakat qilishgan. Xususan tatar tilida *пилотсыз* (uchuvchisiz), turkman tilida *pilotsyz uçar* (uchuvchisiz samolyot), turk tilida *uçan göz* (uchar ko'z) tarzida nomlangan.

Keltirilganlardan tashqari yana bir qancha zamonaviy tushunchalar ayrim turkiy tillarda milliy atamalar bilan nomlab kelinmoqda. Jumladan, *kreativ* so'zi qozoq tilida *шығармашылық*, qirg'iz tilida *чыгармачыл* (ijodiy, ijodkorlik), turk tilida *yaratıcı*, ozarbayjon tilida *yaratıcı* (yaratuvchi, ijodkor) so'zi orqali, *onlayn* (ingl. *online* – operativ rejim) so'zi qozoq tilida *желіде* (tarmoqda), turk tilida *çevrimiçi* (*çevrim+ichi* – atrof / doira ichi) so'zi orqali ifodalanganini kuzatish mumkin.

Keltirilgan misollarga asoslanib aytish mumkinki, o'zbek tiliga, asosan, ingliz va rus tillaridan kirib kelayotgan yangi so'zlarni milliyalashtirishda zarur o'rinlarda qardosh turkiy xalqlar tajribalaridan unumli foydalanish o'zining ijobiy samarasini berishi mumkin. Lekin bunda muayyan bir yangi so'zni turkiy tillarning birortasidan to'g'ridan to'g'ri ko'chirib olish kerak, degan xulosa kelib chiqmaydi. Boshqa turkiy tillarda milliyalashtirilgan birorta yangi tushunchani o'zbek tilining leksik, so'z yasash tizimiga, shuningdek, fonetik va grafik xususiyatlariga mosligini e'tiborga olib nomlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbek tiliga, asosan, din va ilm-fan tili sifatida kirib kelgan arabcha so'zlarning ta'siri tojik tiliga nisbatan uncha chuqur bo'lmasa-da [10; 32], hozirgi o'zbek tilining faol leksik qatlamida ular salmoqli o'rinni egallaydi. Xususan, *davlat, xalq, viloyat, qonun, muammo, shoir, usta, xola, tanqid, rasm, haykal, askar, xabar, savol, javob* kabi ko'plab so'zlardan muayyan soha vakillari, shu bilan birga, jonli xalq tilida keng foydalaniladi. Arabcha o'zlashmalarining bir qismi o'zbek tilida yangi so'zlar yasashda faol qatnashadi: *bo'yintumor, yondaftar, kelinsalom, ko'ksulton, tilxat, dunyoqarash, asabbuzar, kitobsevar* kabi qo'shma so'zlar va *avvalgi, vazirlik, ibratli, maslahatchi, zamondosh* kabi sodda yasama so'zlarni bunga misol sifatida keltirish mumkin.

Mustaqillikdan keyin ham yangi so'zlar yaratish, shuningdek, tilga majburan kiritilgan ruscha-baynalmilal so'zlarni almashtirish uchun lozim o'rinlarda fors-tojikcha va arabcha til birliklaridan foydalanildi. Masalan, *peshlavha, insonparvarlik, nogiron* (ruscha *инвалид* o'rnida) *ma'muriyat* (ruscha *администрация* o'rnida), *faol* (ruscha *актив* o'rnida), *tahlil* (ruscha *анализ* o'rnida), *rasmiyatchilik* (ruscha *бюрократия* o'rnida) kabi.

Keyingi paytlarda avvaldan ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega bo'lgan *jonli* so'zi (fors-tojikcha asos + o'zbekcha qo'shimcha) o'ziga yangi ma'nolarni orttirdi. Ular qo'shiqchilik sohasiga oid "qo'shiqni yolg'ondan

(fonogramma usulida) emas, to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘z ovozi bilan aytish” (*jonli ijro*) va internet sohasiga oid “biror mediya dastur yoki sport musobaqasini real vaqt rejimida boshqa manzilga uzatish” (inglizcha *live*, ruscha *прямой эфир*) ma‘nosi. Yoki ingliz tilida *link*, rus tilida *ссылка* nomlari bilan yuritiluvchi yana bir internetga oid tushuncha o‘zbek tilida arabchadan o‘zlashgan *havola* so‘zi orqali ifodalanyapti.

Umuman, uzoq davrlar mobaynida o‘zbek tilining takomiliga katta hissa qo‘shgan, milliy so‘z mulkining ajralmas qismiga aylangan forsiy va arabiy so‘zlar bugungi global dunyoda ko‘plab tillar taqdiri xavf ostida qolayotgan bir paytda o‘zbek tilining kelajagi uchun ham muhim yordamchi manbalardan biri bo‘lib xizmat qilishi lozim.

XULOSA

Xullas, o‘zbek tiliga xorijiy tillar ta‘siri ortib borar ekan, yangi o‘zlashmalarning muayyan qismini milliyalashtirish o‘zbek tilining barqaror rivojlanishini kafolatlovchi asosiy tayanch kuch vazifasini bajaradi. Bunda, avvalo, jonli xalq tilida keng iste‘molda bo‘lgan o‘z qatlam so‘zlarini ishga solish, qolaversa, o‘rni bilan qardosh turkiy xalqlar tajribalariga murojaat etish, shuningdek, keng jamoatchilik uchun tushunarli bo‘lgan fors-tojikcha va arabcha so‘zlardan unumli foydalanish eng maqbul yo‘l hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: Ўзбекистон: 1992. – Б. 62
- [2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилдли. II жилд. – Москва: Русский язык, 1981. – Б. 171.
- [3] Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк.– Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 159.
- [4] О‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. V jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – B. 308.
- [5] Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – Б. 10.
- [6] Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. – Тошкент: Фан, 2002. –Б. 19.
- [7] Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг мустақиллик даври ривожига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2006, №4. -Б.8
- [8] Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985. – Б. 90.
- [9] Shukurov O. Mustaqillik davri o‘zlashmalarining qisqacha izohli lug‘ati. – Qarshi: Intellect, 2022. – B. 18.
- [10] Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланади? –Тошкент: Фан, 1972. –Б. 32.

АРОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ В НАШЕ ВРЕМЯ

Мингбоева Ойпарӣ Абдуворисовна¹, Махмадшоева Тахмина Максудшоевна²

¹ГОУ “Худжандского государственного
университета имени академика Б.Гафурова”
(Республики Таджикистан, Худжанд)
E-mail: Oipari.Minqbueva@mail.ru,

²ГОУ “Худжандского
государственного университета имени
академика Бободжона Гафурова”
(Республики Таджикистан, Худжанд)

Аннотация: важность темы статьи заключается в том, что научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу. В статье определяется, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития.

Ключевые слова: познавательная деятельность, исследовательские умение, научно-исследовательская деятельность, наблюдательность, интеллектуальный и творческий потенциал, исследовательские умения школьников.

Abstract: *The importance of this article lies in the fact that research activities should begin at an early age. After children start school, this process becomes systematic and purposeful, taking into account the school curriculum. The article emphasizes that research activity is an integral part of students' lives. In this regard, the main task of the teacher is not only to maintain students' interest in research activities but also to develop and strengthen this interest. Students' research activities are an essential condition for their spiritual and personal development.*

Keywords: *cognitive activity, research skills, scientific research activity, observation skills, intellectual and creative potential, students' research skills.*

ВВЕДЕНИЕ

На протяжении многих лет ученые и методисты ищут, анализируют и исследуют эффективные подходы, методы, приемы и средства обучения и были представлены хорошие методы и идеи. В чем секрет, который мы ищем уже много веков, и который является одной из тем образовательных дебатов? Мы перейдем к сути этих обсуждений и идей. Верно говорят, что методов обучения столько же, сколько учителей в мире. Возможно, именно поэтому каждый педагог, который пишет несколько строк о своем опыте работы, подчеркивает, прежде всего, то, что он использует новые методы и приемы. Это хорошо, и мы рады, что некоторые учителя творчески подходят к своей работе и стремятся сделать свои уроки интересными и содержательными. Они также наблюдают, исследуют, ищут и делают свои выводы научно обоснованными и доступными для других. Они представляют собой теоретическую и практическую деятельность человека, направленную на выполнение определенной цели и достижение конкретного объекта. Например, они говорят о методах выращивания новых сортов хлопка и зерна, методах сева, методах производства химических продуктов, методах литературной литературы, методах научного образования и т. д. [Андреев В.И., 189]

В своей преподавательской деятельности учителя всегда стремятся к тому, чтобы их ученики усваивали знания точнее и качественнее. Они находят и используют новые пути и средства в ходе своей деятельности и достигают целей и задач образования. Эта форма теоретического и практического усвоения учебного материала обозначается стилем.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Путь познавательной деятельности учителей и учащихся, в ходе которого они приобретают знания, формируют умения и навыки, развивают кругозор и интеллектуальные способности, называется методом обучения. Методы обучения связаны с целью образования - целостным развитием личности - и содержанием школьного образования. Стили преподавания также связаны с анатомо-физиологическими особенностями учащихся, учитывают их работоспособность, утомляемость, особенности нервной системы и т. д.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Сегодня мы живем в эпоху беспрецедентного развития науки и техники. В образовании продолжается поиск новейших методов, совершенствуются и укрепляются традиционные методы обучения, внедряются новые методы. Возрастает значение методов в образовательном процессе. На сегодняшний день проблемам обучения школьников исследовательским навыкам посвящено немало исследований, анализ которых позволяет сделать вывод о том, что научная деятельность школьников - это творческая деятельность, направленная на познание окружающего мира и открытие новых знаний. Она создает условия для развития их достоинства, интеллектуального и творческого потенциала, активизирует их, является средством формирования интереса к изучаемому материалу, дает возможность развивать научные и общенаучные умения. Данные исследований (Л.П. Виноградова, А.В. Леонтович, А.Н. Поддьяков, А.И. Савенков) показывают возможность успешного обучения элементам учебно-исследовательской деятельности школьного образования. [Бондаренко С. М., 28]

Не менее важно оценить исследовательские способности школьника. Чтобы понять результаты, учитель должен знать методы диагностики, уметь их применять, знать положительные и отрицательные стороны каждого метода, а также применять различные методы совместно

В педагогике регулярно ведутся споры и дискуссии по поводу широкого использования тех или иных методов в исследовательских и диагностических целях. Фактически в деятельности начальных школ, средних школ и высших учебных заведений преподаватели непосредственно используют научно-исследовательский метод. Без педагогических методов невозможны никакие научные исследования учащихся.

Одной из форм деятельности, применяемой в школах, является развитие исследовательских навыков. Использование этого метода было предложено классиками педагогики Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо и К.Д.Ушинский. «То, чего человек не достиг благодаря своей независимости, ему не принадлежит», - сказал А.Дистервег. Ряд ученых, в том числе С.Л.Рубинштейн, И.С.Якиманская и другие работали над этой проблемой. Развитие исследовательских умений с использованием различных методов заключается в целенаправленном познании объектов и явлений природы в процессе выявления их общих черт и различий, установления закономерностей и на их основе составления выводов и обобщений. [Константинов Н.А., 289]

Научно-исследовательская работа влияет на интеллектуальное развитие учащихся, помогая им не только запоминать, но и объяснять то, что они видят в классе и в природе. Ученики объединяют, сопоставляют и анализируют фактические данные, что влияет на развитие их памяти, логического мышления и их тесную связь с речью.

В процессе практической деятельности учащиеся готовятся к проведению научных исследований - организуют и проводят эксперименты. Это требование впервые выдвигает учитель начальной школы. Младшие школьники наблюдают за предметами и вещами, выделяя их общие и отличительные черты, явления природы и их изменения.

В процессе научной деятельности у младших школьников развиваются исследовательские навыки. По определению И.А. Зимняя и Е.А. Шашенкова подчеркивают, что научно-исследовательская деятельность - это «специфическая деятельность человека, направленная на удовлетворение познавательных, интеллектуальных потребностей, регулируемая мышлением и деятельностью человека и ее продуктом». Новые целенаправленные знания и законы, определяющие действительность и существующие условия, а также достижение цели через прогнозирование и проверку знаний, определение конкретных особенностей и характера деятельности, определяют конкретные способы и средства действия. [Выготский Л.С., 254]

Для полного понимания понятия «исследовательская деятельность» мы рассмотрели понятия «деятельность» и «исследование». Деятельность - процесс активного взаимодействия субъекта с миром, в ходе которого субъект удовлетворяет все свои потребности.

Деятельностью можно назвать любую человеческую деятельность, которая придает ей определенный смысл. Деятельность описывает сознательную сторону человека. Понятие деятельности можно определить как специфический вид сознательной человеческой деятельности, в ходе которой человек изучает и совершенствует окружающий его мир, а также себя и условия своей жизни. Исследование следует рассматривать как отдельный вид интеллектуально-творческой деятельности, который возникает в результате деятельности поисковых систем и строится на основе исследовательского поведения, в отличие от спонтанных форм познания окружающего мира.

Исследование, исследовательское поведение является неотъемлемой частью каждого живого существа, особенно поведения учащихся начальной школы, поскольку в основе такого поведения лежит любопытство. Исследования помогают адаптироваться к постоянно меняющемуся миру, но также способствуют личностному развитию. Научно-исследовательская деятельность всегда активна, когда в знаниях есть несоответствия или пробелы. Ребенок, который постоянно занимается такой деятельностью, пытается объяснить все противоречия и заполнить все пробелы, тогда он чувствует удовлетворение, и его исследовательские способности качественно возрастают.

Исследования можно классифицировать по-разному:

по количеству участников (групповые, индивидуальные);

местонахождение (вне класса и в классе);

по времени (краткосрочные и долгосрочные);

по теме;

по темам (усвоение программного материала, вопросы, не входящие в учебную программу).

[Есипов Б.П., 116]

Уровень, форму и время проведения исследования учитель определяет в зависимости от возраста учащихся, успеваемости и склонности к решению конкретных педагогических задач. Что такое исследовательские навыки? Не существует точного определения исследовательского навыка, которое удовлетворило бы всех, что естественно и обычно происходит со сложными психологическими явлениями. Однако следует отметить, что различия незначительны.

Исследовательские навыки включают в себя:

Поиск информации.

Навыки, помогающие снизить тревожность, возникающую из-за неопределенности.

В этом контексте мы рассматриваем исследовательские навыки как тип обучения, основанный на исследовательских навыках и предметно-ориентированных навыках, базирующихся на психологических

требованиях поисковой деятельности. Несомненно, что интерес ребенка к учебе во многом зависит от содержания образования. Поэтому данная проблема не только традиционно изучается педагогикой и педагогической психологией, но и занимает одно из центральных мест в этих дисциплинах.

Почему процесс обучения становится трудной и неприятной задачей? Это также очень сложная задача для учителей и родителей. Ученые нашли простой ответ на этот вопрос: необходимо учитывать «природу» ребенка, которая от природы ориентирована на познание окружающего мира. Правильно структурированные упражнения следует выполнять без принуждения. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития. Необходимо развивать у них наблюдательность. Научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу.

Часто можно услышать школьника, не толкайте его беззаботно в этом возрасте, не закрывайте глаза детям, горящим любопытством, не гасите огромное стремление к их маленьким открытиям. Таким образом, стремление школьника к получению новых знаний, с одной стороны, и острая потребность в этих знаниях, с другой, создают благоприятную основу для начала научной деятельности уже со школьного возраста.

Одной из их главных особенностей является наблюдательность, способность замечать мелкие детали, которые не видны глазу взрослого человека. Нередко школьники замечают орфографические ошибки в учебниках, описки в словах учителя, логические несоответствия в книгах и иллюстрациях. Вопросы, ориентированные на анализ текста, диаграммы и задания, помогают развивать исследовательские навыки. Учитель, который поощряет исследовательскую деятельность, всегда спрашивает: «Что вам показалось здесь интересным?» Еще одной характерной чертой молодых исследователей является их точность и усердие. Они не допускают ошибок в организации образовательного процесса, не отклоняются от намеченного плана. Например, если необходимо регистрировать температуру каждое утро в 7 утра в течение месяца, такие дети будут рано просыпаться в выходные и готовы отказаться от увлекательной поездки, если продолжение наблюдений окажется под угрозой. Особое рвение, упорство и терпение проявляют школьники в процессе выполнения научной работы. Они могут найти и прочитать подборку книг по темам, которые их интересуют.

Для нас очевидно, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Уровень развития исследовательских умений у школьников определяется также способностью ученика выполнять сложные действия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, развитие исследовательских навыков школьников является важным условием повышения качества современного образования и формирования познавательно активной личности. Исследовательская деятельность способствует переходу от усвоения готовой информации к самостоятельному поиску, наблюдению, анализу и обобщению полученных данных, развивая логическое мышление, самостоятельность, наблюдательность и творческий потенциал учащихся.

Формирование исследовательских умений целесообразно начинать с ранних этапов обучения, постепенно усложняя содержание исследовательской деятельности с учётом возрастных и индивидуальных особенностей школьников. Особая роль при этом принадлежит учителю, который должен не только поддерживать познавательный интерес учащихся, но и создавать условия для его развития в целенаправленную исследовательскую деятельность.

Важным аспектом является также диагностика исследовательских умений, позволяющая определить способность учащихся ставить цель, осуществлять поиск информации, наблюдать, анализировать результаты и формулировать выводы. Следовательно, систематическое включение школьников в исследовательскую деятельность способствует осознанному усвоению знаний и развитию навыков самостоятельного познания. Перспективным направлением дальнейших исследований является совершенствование методов формирования и диагностики исследовательских умений учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. - Казань: 1998. -320с.
- [2] Бондаренко С. М. Урок - творчество учителя. - М.: Знание, 1974. -64 с.
- [3] Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.:1991. - 479 с.
- [4] Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. — М.: Педагогика, 1986. - 239 с.
- [5] Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. М.: Просвещение, 1961. - 239с.
- [6] Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаетова М.Ф. Таърихи педагогика. – Душанбе, 1982, 502 с.
- [7] Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир. Душанбе, 2001 – 336 с.
- [8] Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании. Собр. соч.т.2. – М: 1948.166 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО ВУЗА: МНОГОМЕРНАЯ МОДЕЛЬ И СИСТЕМА РАННЕЙ ПОДДЕРЖКИ

Муйдинхонов Бекзодбек
Андижанский государственный медицинский институт,
Андижон 170100, Ўзбекистон
E-mail: muydinxonov@mail.ru;

Аннотация. В статье предложена многомерная модель психологической адаптации иностранных студентов к обучению в медицинском вузе. Адаптация рассматривается как динамическое согласование ресурсов личности с академическими, языковыми, социокультурными, эмоциональными и профессионально-клиническими требованиями среды. Теоретическую основу составили модель аккультурации Дж. Берри, структура студенческой адаптации Р. Бейкера и Б. Сирика, теория самодетерминации Э. Деси и Р. Райана, а также положения ресурсного подхода. Показано, что затруднение в одной сфере способно образовать каскад: языковой дефицит снижает участие в занятиях, ослабляет чувство компетентности и принадлежности, повышает тревожность и косвенно уменьшает учебную мотивацию. Предлагается трехуровневая система ранней поддержки: универсальная профилактика для всех иностранных студентов, адресные программы для групп риска и индивидуальная помощь при выраженной дезадаптации. Описаны индикаторы мониторинга и функции преподавателя, куратора, психологической службы и студента-наставника. Модель может служить основой для построения программы сопровождения в медицинских вузах Узбекистана.

Ключевые слова. иностранные студенты, медицинский вуз, психологическая адаптация, аккультурация, языковой барьер, чувство принадлежности, наставничество, психологическое сопровождение.

ВВЕДЕНИЕ

Обучение за пределами родной страны требует от студента одновременно освоить новую академическую систему и заново выстроить повседневное социальное функционирование. В медицинском вузе это двойное требование усиливается высокой плотностью учебного материала, ранним контактом с клинической ответственностью, эмоционально сложными ситуациями и необходимостью профессионального общения с пациентом. Поэтому адаптация иностранного студента не сводится к бытовому привыканию или знанию правил университета.

В психологическом смысле адаптация представляет собой процесс активного взаимодействия личности и среды. Студент не только подчиняется новым требованиям, но и выбирает стратегии совладания, формирует связи, уточняет профессиональные цели и сохраняет значимые элементы культурной идентичности. В модели аккультурации Дж. Берри наиболее благоприятной обычно считается интеграционная стратегия, при которой связь с собственной культурой сочетается с участием в жизни принимающего сообщества [1]. Для университета это означает, что успешность нельзя измерять требованием полной ассимиляции. Цель статьи — систематизировать психологические механизмы адаптации иностранных студентов медицинского вуза и предложить практическую модель раннего выявления трудностей и дифференцированной поддержки. Работа носит теоретико-аналитический характер и развивает положения раздела 3.2 диссертационного исследования.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ МОДЕЛИ

Модель опирается на четыре взаимодополняющих подхода. Первый — аккультурационный: он объясняет, как культурная дистанция, идентичность и характер контакта с принимающей средой влияют на психологический результат. Второй — многомерная концепция студенческой адаптации, выделяющая академическую, социальную, личностно-эмоциональную адаптацию и привязанность к образовательной организации [2]. Метааналитические данные подтверждают, что эти измерения связаны не только с успеваемостью, но и с сохранением контингента студентов [3]. Третий подход — теория самодетерминации. Устойчивое включение в обучение вероятнее при удовлетворении потребностей в автономии, компетентности и связанности с другими людьми [4]. Четвертый — ресурсный подход, в рамках которого самоэффективность, надежда, устойчивость, оптимизм и

социальная поддержка рассматриваются как изменяемые защитные ресурсы. Совместное применение этих подходов позволяет перейти от списка трудностей к пониманию механизмов их усиления или компенсации.

Пять взаимосвязанных контуров адаптации

Таблица 1. Многомерная структура психологической адаптации иностранных студентов

Контур	Основные требования	Ресурсы и ранние сигналы риска
Академический	Новые способы обучения и оценивания; высокая нагрузка	Саморегуляция и обратная связь. Риск: пропуски, невыполнение заданий.
Языково-коммуникативный	Терминология, скорость лекции, клинический диалог	Профессиональный язык. Риск: пассивность, избегание ответа.
Социокультурный	Культурная дистанция, нормы общения и быта	Межкультурная чувствительность. Риск: изоляция, конфликты.
Личностно-эмоциональный	Разлука с семьей, неопределенность, стресс	Эмоциональная регуляция. Риск: тревожность, истощение.
Профессионально-клинический	Контакт с пациентом, этика, ответственность	Идентичность и рефлексия. Риск: страх клиники, дистанцирование.

Таблица разработана автором на основе теоретического анализа раздела 3.2 диссертации и моделей [1–5].

Академическая адаптация означает не только получение положительных оценок. Она включает понимание требований, умение планировать самостоятельную работу, выбирать способы запоминания и переносить знания в клиническую задачу. Иностранный студент может обладать высоким предметным потенциалом, но временно показывать более слабый результат из-за незнакомого формата контроля или необходимости обрабатывать сложный материал на неродном языке. Поэтому ранняя диагностика должна отделять дефицит знания от дефицита доступа к учебной коммуникации. Языковая адаптация выполняет связующую функцию. Недостаточное владение языком уменьшает участие в обсуждении, затрудняет контакт с преподавателем и пациентом, повышает когнитивную нагрузку. В результате студент получает меньше подтверждений собственной компетентности и может отказаться от активных стратегий обучения. Следовательно, языковая поддержка должна включать не только общую грамматику, но и клинические сценарии: сбор анамнеза, объяснение процедуры, сообщение сложной информации и эмпатический ответ. Социокультурная адаптация связана с пониманием норм принимающей среды и формированием чувства принадлежности. Принадлежность возникает не из формального зачисления, а из повторяющегося опыта принятия и участия. Смешанные учебные группы, совместные проекты и наставничество эффективнее разовых праздничных мероприятий, поскольку создают регулярный содержательный контакт. Одновременно университет должен сохранять пространство для культурной идентичности студента и ясно реагировать на дискриминацию. Личностно-эмоциональный контур особенно уязвим в периоды экзаменов и первых клинических практик. Тоска по дому, тревога, финансовая неопределенность и высокая учебная нагрузка могут накапливаться. Не всякое эмоциональное напряжение является патологией, однако его

сочетание с изоляцией, падением посещаемости и нарушениями повседневного функционирования требует раннего внимания. Конфиденциальность и доступность консультации критически важны, поскольку страх стигматизации часто препятствует обращению за помощью.

Профессионально-клиническая адаптация означает включение в нормы медицинской профессии без утраты личностной чувствительности. Иностранный студент осваивает не только алгоритм действия, но и локальные ожидания относительно иерархии, командного взаимодействия, этики и коммуникации с пациентом. Рефлексивное обсуждение клинических случаев помогает превратить тревожащий опыт в профессиональное обучение и предупреждает эмоциональное отчуждение. Каскадный механизм дезадаптации Риски редко действуют изолированно. Например, непонимание темпа лекции ведет к пропускам смысловых звеньев; студент избегает вопросов, чтобы не демонстрировать языковую неуверенность; его участие в группе снижается; ослабевает чувство принадлежности; растут тревожность и академическое отставание. В обратном направлении одна поддерживающая связь с наставником может прервать каскад: помочь уточнить требования, организовать учебный план и восстановить обращение за помощью. Поэтому объектом сопровождения должна быть не отдельная «проблема студента», а цепь взаимодействий между человеком и средой.

Трехуровневая система ранней поддержки

Уровень 1. Универсальная профилактика

Для всех поступивших иностранных студентов целесообразны ориентационная неделя, карта доступных сервисов, диагностика академического языка, знакомство с правилами оценивания, назначение студента-наставника и вводный модуль по культурным нормам клинического общения. Универсальный уровень снижает неопределенность и не стигматизирует отдельные группы.

Уровень 2. Адресная поддержка групп риска

Основанием для адресной помощи могут служить сочетания индикаторов: частые пропуски, резкое снижение результатов, языковая пассивность, отсутствие социальных контактов, выраженная тревожность или трудности первой клинической практики. Поддержка включает малые языковые группы, тренинг учебной саморегуляции, межкультурный медиатор, регулярные встречи с куратором и групповые занятия по стрессоустойчивости.

Уровень 3. Индивидуальная помощь

При устойчивом нарушении функционирования необходим персональный план: консультация психолога, согласованный академический маршрут, медицинская помощь при показаниях и координация с ответственными подразделениями при сохранении конфиденциальности. Задача не состоит в снижении академических требований; студенту создаются условия, позволяющие эти требования понимать и выполнять.

МОНИТОРИНГ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Мониторинг рекомендуется проводить в начале первого семестра, после первой экзаменационной сессии и перед клиническим этапом. В набор показателей могут входить четыре шкалы SACQ, воспринимаемая социальная поддержка, учебная мотивация, психологическое благополучие, посещаемость и факт обращения за помощью. Для оценки программы важно анализировать изменения во времени, а не только разовые средние значения. Данные должны рассматриваться по языку обучения, курсу и региону происхождения при достаточном размере подгрупп.

Распределение ролей повышает устойчивость системы. Преподаватель наблюдает учебное участие и дает понятную обратную связь; куратор координирует маршрут поддержки; психолог оценивает эмоциональное состояние и ресурсы; студент-наставник облегчает повседневную навигацию; администрация устраняет системные барьеры. Сам иностранный студент должен быть участником выбора целей помощи, а не пассивным объектом коррекции.

Обсуждение

Предложенная модель отличается от дефицитарного подхода, при котором трудности объясняются недостатками самого иностранного студента. Значительная часть проблем создается несоответствием между требованиями среды и доступными каналами участия. Например, сложная терминология неизбежна в медицине, но непрозрачные критерии оценивания — изменяемый институциональный барьер. Поддержка, ориентированная на автономию и компетентность, не упрощает содержание обучения, а делает путь к его освоению яснее [5].

Многомерность модели также предупреждает ошибку, когда академическая успеваемость принимается за единственный признак успешной адаптации. Студент может сохранять оценки ценой хронического истощения и социальной изоляции. Напротив, временное снижение результата в период

языкового перехода не всегда означает устойчивую дезадаптацию. Решение должно опираться на совокупность академических, социальных и эмоциональных индикаторов.

Заключение

Адаптация иностранного студента медицинского вуза представляет собой динамическую систему пяти взаимосвязанных контуров: академического, языково-коммуникативного, социокультурного, личностно-эмоционального и профессионально-клинического. Наиболее эффективная помощь начинается до выраженного кризиса, сочетает универсальные и адресные меры и распределяет ответственность между студентом и образовательной организацией. Предложенная трехуровневая модель может быть операционализирована в программе психологического сопровождения медицинских вузов Узбекистана и проверена в последующем лонгитюдном исследовании.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*. 1997;46(1):5–34. doi:10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x.
- [2] Baker R. W., Siryk B. SACQ: Student Adaptation to College Questionnaire Manual. Los Angeles: Western Psychological Services; 1999. 79 p.
- [3] Credé M., Niehorster S. Adjustment to College as Measured by the Student Adaptation to College Questionnaire: A Quantitative Review of Its Structure and Relationships with Correlates and Consequences. *Educational Psychology Review*. 2012;24:133–165. doi:10.1007/s10648-011-9184-5.
- [4] Deci E. L., Ryan R. M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*. 2000;11(4):227–268. doi:10.1207/S15327965PLI1104_01.
- [5] Ten Cate T. J., Kusrkar R. A., Williams G. C. How Self-Determination Theory Can Assist Our Understanding of the Teaching and Learning Processes in Medical Education. *Medical Teacher*. 2011;33(12):961–973. doi:10.3109/0142159X.2011.595435.
- [6] Luthans F., Youssef C. M., Avolio B. J. *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. Oxford: Oxford University Press; 2007.
- [7] Muydinxonov B. Психологические особенности учебной мотивации и адаптации студентов медицинских вузов (на примере иностранных студентов): материалы диссертационного исследования. Рукопись, 2026.

O‘ZBEK TILI ARXAIK QURILISH TERMINLARI TASNIFI

Sag‘dullayev Ma‘ruf Ilhom o‘g‘li

Assistant-o‘qituvchi

Toshkent davlat tibbiyot universiteti, Toshkent 100000, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilining qurilish terminologik tizimida tarixiy taraqqiyot jarayonida qo‘llangan, hozirgi davrda esa boshqa nominativ birliklar bilan almashgan arxaik qurilish terminlari tasnifiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot uchun arxaik va zamonaviy qurilish terminlarining o‘zaro muqobilligi hamda sinonimik munosabatlarini aks ettiruvchi lug‘atlarda keltirilgan leksik material asos qilib olindi. Terminlar semantik-mavzuviy xususiyatlariga ko‘ra bino va inshoot qismlarini ifodalovchi terminlar, qurilish kasb-hunari va mutaxassis nomlari, qurilish asbob-uskunalarini bildiruvchi terminlar, bino va turar joy turlarini ifodalovchi terminlar hamda qurilish materiali va texnologik jarayonlarga oid birliklarga ajratildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, qurilish terminologiyasi, arxaik termin, tarixiy termin, terminologik tizim, sinonimiya, leksik-semantik guruh, qurilish leksikasi, nominatsiya, termin.

Аннотация. В статье рассматривается классификация архаичных строительных терминов узбекского языка, функционировавших на определённых этапах исторического развития и в современном языке заменённых другими номинативными единицами. Основой исследования послужили лексические материалы двух источников, отражающих соответствия между старыми и современными строительными терминами, а также их синонимические отношения. По семантико-тематическим признакам строительные термины классифицируются на наименования частей зданий и сооружений, названия строительных профессий и специалистов, обозначения строительных инструментов и приспособлений, наименования зданий и жилищных объектов, а также термины, связанные со строительными материалами и технологическими процессами.

Ключевые слова: узбекский язык, строительная терминология, архаичный термин, исторический термин, терминологическая система, синонимия, лексико-семантическая группа, строительная лексика, номинация, термин.

Abstract. This article examines the classification of archaic construction terms in the Uzbek language that were used at certain stages of historical development and were later replaced by other nominative units in modern usage. The study is based on lexical materials from two sources representing correspondences between old and modern construction terms as well as their synonymous relations. According to their semantic and thematic characteristics, the terms are classified into names of building and structural components, names of construction professions and specialists, construction tools and devices, types of buildings and dwellings, and terms related to construction materials and technological processes.

Keywords: Uzbek language, construction terminology, archaic term, historical term, terminology system, synonymy, lexical-semantic group, construction vocabulary, nomination, term.

KIRISH

Tilning lugʻaviy tarkibi jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlari, ilm-fan va texnologik jarayonlar bilan uzviy bogʻliq holda shakllanadi. Muayyan soha terminologiyasi ham ana shu jarayonning mahsuli sifatida doimiy ravishda yangilanib, ayrim birliklar faol qoʻllanishdan chiqadi, ularning oʻrnini esa yangi yoki boshqa nominativ birliklar egallaydi. Qurilish terminologiyasi ham bunday tarixiy-lisoniy oʻzgarishlardan mustasno emas.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot uchun asos qilib olingan materiallarda qurilish sohasida avval qoʻllangan ayrim terminlarning hozirgi nomlari bilan parallel berilgani kuzatiladi. Jumladan, *ravoq* – *arka*, *meʼmor* – *arxitektor*, *koʻshk* – *pavilion*, *doygʻar* – *paxsakash*, *pargar* – *sirkul*, *raxchoʻp* – *mayak*, *tagxona* – *yertoʻla*, *havoza* – *lesa*, *bosqon* – *kuvalda*, *dalon* – *darvozaxona*, *olachuq* – *chayla* kabi birliklar shunday munosabatni ifodalaydi. Shu jihatdan arxaik qurilish terminlarini faqat “eskirgan soʻzlar” sifatida emas, balki muayyan davrda qurilish faoliyati, meʼmoriy obyektlar, kasb-hunar, asbob-uskunalar va qurilish jarayonlarini nomlashga xizmat qilgan maxsus leksik birliklar sifatida oʻrganish muhimdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Arxaik qurilish terminlarini tasniflash mezonlari. Arxaik qurilish terminlarini tasniflashda, avvalo, ularning nomlayotgan obyekt va tushunchasi asosiy mezon sifatida olinadi. Chunki bir terminning tarixiyliigi uning shaklidangina emas, balki muayyan davrda qanday qurilish tushunchasini ifodalaganidan ham kelib chiqadi. Manbalarda keltirilgan materiallar ana shunday semantik guruhlash imkonini beradi.

Tahlil natijasida arxaik qurilish terminlarini quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkin: 1) bino va inshoot qismlarini bildiruvchi terminlar; 2) qurilish kasb-hunari va mutaxassis nomlarini bildiruvchi terminlar; 3) qurilish asbob-uskunalar va moslamalarini bildiruvchi terminlar; 4) bino, turar joy va meʼmoriy obyekt nomlarini bildiruvchi terminlar; 5) qurilish materiali hamda qurilish jarayonlariga oid terminlar.

Bino va inshoot qismlarini bildiruvchi arxaik terminlar. Arxaik qurilish terminlarining salmoqli qismini bino va inshootlarning tarkibiy qismlarini nomlovchi birliklar tashkil etadi. Bunday terminlar tarixiy meʼmorchilik va uy-joy qurilishi bilan bogʻliq tushunchalarni ifodalagan.

Masalan, *saqf* termini “*uyning tepa qismi*” maʼnosida qoʻllangan boʻlib, manbada uning zamonaviy muqobili sifatida *ship* keltiriladi. *Tarus* ham uy shipini bildirgan. Hozirgi qurilishda esa *patalok* termini keng qoʻllanib kelinmoqda. *Tagxona* esa “*bino ostidagi xona*” tushunchasini ifodalagan va hozirgi *yertoʻla* terminiga muqobil sifatida berilgan. Shuningdek, *ul* termini *poydevor*, *poy* esa *ustun*, *kolonna*, *tayanch*, *poya* maʼnolari bilan bogʻlangan.

Qopqa uy, *xona*, *bino* yoki hovlining kirish qismiga oʻrnatiladigan *ihota* moslamasini anglatgan boʻlib, zamonaviy tilda *eshik* termini bilan ifodalanadi. *Uchaq* esa *tom*, baʼzi shevalarda *chertak* maʼnosida qoʻllangan. Bundan tashqari, *ravoq* bino devorlaridagi eshik va deraza oʻrinlari yoki ikki ustunning yuqori qismini tutashtirib quriladigan yoy shaklidagi meʼmoriy qurilmani bildirgan va *arka* bilan muqobillashgan. *Karniz* esa *boʻgʻot*, *sharafa*, *qosh* maʼnolarida qoʻllangan.

Qurilish kasb-hunari va mutaxassis nomlarini bildiruvchi terminlar

Qurilish terminologiyasining tarixiy qatlamida muayyan kasb va mutaxassisliklarni ifodalovchi terminlar ham mavjud. Jumladan, *banno gʻisht* terib, imorat quradigan shaxsni, *doygʻar* esa loy devor ustasini anglatgan. Ularning zamonaviy muqobillari sifatida *binokor* va *paxsakash* birliklari berilgan.

Shuningdek, *xarrot* “yogʻoch ustasi” maʼnosida qoʻllangan va hozirgi *yogʻochsoz* terminiga muqobil boʻlgan. *Sarkor* esa “ustalar boshligʻi” maʼnosini ifodalab, manbada *pirarab* bilan muqobillashgan.

Ikkinchi manbada *tarroh* “*tarx*, *loyiha*”, *bedizchi* esa “*rassom*, *naqqosh*” birliklari bilan bogʻlangan. Bu birliklar qurilishning amaliy faoliyat bilan bir qatorda loyihalash va badiiy bezak bilan bogʻliq jihatlarini ham ifodalaganini koʻrsatadi.

Qurilish asbob-uskunalar va moslamalarini bildiruvchi terminlar

Arxaik qurilish terminlarining yana bir muhim guruhini asbob va moslama nomlari tashkil etadi. Masalan, *pargar* aylana va doira chizish, chiziq uzunligini o'lchashga xizmat qiladigan asbob sifatida izohlangan va uning hozirgi muqobili *sirkul* sifatida ko'rsatilgan.

Raxcho'p devor suvog'ini tekislashda ishlatiladigan taxtachani anglatgan; zamonaviy muqobil sifatida *mayak* ko'rsatiladi.

Shoqul, *shovun* bino qurilishida qismlarning tikligini aniqlash uchun ishlatiladigan asbobni bildirgan. *Bosqon* esa yirik va og'ir bolg'a ma'nosida qo'llanib, uning zamonaviy muqobili *kuvalda* sifatida qayd etilgan.

Shibba, *qang* bino asosi ostidagi tuproqni zichlashda ishlatiladigan kundani bildirgan va zamonaviy terminologiyada *tranbovka* bilan muqobillashgan. *Tamg'uk* esa *mix* ma'nosida qayd etilgan.

Bino, turar joy va me'moriy obyekt nomlarini bildiruvchi terminlar

Arxaik qurilish terminlarining alohida qatlamini bino va turar joy nomlari tashkil etadi. *Ko'shk* qadimda baland, bahavo, yengil va muhtasham imorat, *saroy* yoki *pavilon* ma'nolarida qo'llangan.

Mo'rcha cho'milish, yuvinish va poklanish uchun qurilgan maxsus binoni anglatgan va zamonaviy *hammom* termini bilan muqobillashgan. *Dalon* usti berk yo'lak, ayrim hollarda tepasida boloxona bo'lishi mumkin bo'lgan qurilmani bildirgan; uning zamonaviy muqobili *darvozaxona* sifatida ishlatiladi. *Olachuq* esa yog'och va hashakdan bog'lab qurilgan muvaqqat uy-joyini anglatib, *chayla* bilan muqobillashgan.

Bundan tashqari *qaznoq* – *omborxona*, *qalima* – *ayvon*, *peshayvon*, *qarg'uy* – *qoravulxona*, *mag'ora* – *tog'yonbag'irlaridan o'yib tayyorlangan boshpana*, *madon* – *banya*, *nigorxona* – *suratxona*, *muzey*, *talak* – *boloxona* kabi birliklar qayd etilgan.

Mazkur terminlar qurilish leksikasining faqat konstruktiv qismlarni emas, balki bino va inshootlarning funksional turlarini ham qamrab olganini ko'rsatadi.

Qurilish materiali va texnologik jarayonlarga oid terminlar

Manbalarda qurilish materiallari va ularni tayyorlash yoki ishlatish jarayonlari bilan bog'liq birliklar ham mavjud. *To'zg'oq* koshinpazlikda soztuproq loyiga qo'shib pishiriladigan qamishning parsimon popugini anglatgan; uning zamonaviy muqobili *lux* sifatida berilgan.

Ikkinchi manbada *qir* – *qoramay*, *qatron*, *smola*, *bitum*; *mastika* – *mum*, *saqich*, *bitum*; *toshpaxta* – *asbest* kabi birliklar qayd etilgan.

Mazkur birliklar qurilish terminologiyasida materialning nomi, tarkibi yoki fizik xususiyatini ifodalovchi nominatsiyalar shakllanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, *to'zg'oq* – *lux* juftligi muayyan qurilish texnologiyasida ishlatilgan material komponentining tarixiy nomdan boshqa nomga almashganini namoyon etadi.

Arxaik qurilish terminlarining sinonimik munosabatlari

Arxaik terminlarni tavsiflashda ularning sinonimik munosabati alohida ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi manbada ko'plab birliklarning bir nechta zamonaviy yoki muqobil nomlari berilgan. Masalan, *narvon* – *shoti*, *zina*, *pillapoya*; *poy* – *ustun*, *kolonna*, *tayanch*, *poya*; *balka* – *to'sin*, *bolor*, *xari*; *uchaq* – *tom*, *chertak*; *rom* – *chorcho'p*; *tobadon* – *fortichka* tarzidagi munosabatlar kuzatiladi.

Bunday misollar qurilish terminologiyasida nominativ variantlarning tarixiy jihatdan almashib borishini ko'rsatadi. Biroq barcha juftliklarni mutlaq sinonim sifatida baholash to'g'ri bo'lmaydi. Ayrim hollarda ular o'rtasida ma'no hajmi, funksiyasi yoki qo'llanish doirasida farq mavjud. Shu sababli arxaik terminlarning sinonimik munosabatini to'liq sinonimiya, qisman sinonimiya va funksional muqobillik nuqtayi nazaridan farqlash maqsadga muvofiq.

Masalan, *ravoq* – *arka* munosabatida ikki birlikning umumiy semantik yadrosi mavjud bo'lsa-da, manbadagi izohlarda ularning qo'llanish tavsifi bir xil darajada emas. *Tagxona* – *yerto'la*, *mo'rcha* – *hammom*, *bosqon* – *kuvalda* kabi birliklarda esa tarixiy nom va zamonaviy nom o'rtasidagi muqobillik nisbatan aniq ko'rinadi.

XULOSA

O'zbek tilining qurilish terminologiyasida arxaik birliklar sohaning tarixiy taraqqiyoti, qadimgi qurilish madaniyati va nominativ jarayonlarini aks ettiruvchi muhim leksik qatlamni tashkil etadi. Tadqiq etilgan materiallar asosida ularni semantik-mavzuviy jihatdan bino va inshoot qismlari, qurilish kasb-hunari va mutaxassis nomlari, asbob-uskunalar, bino va turar joy turlari, shuningdek, qurilish materiallari va texnologik jarayonlarga oid terminlarga ajratish mumkin. Tahlil qilingan birliklarning muhim xususiyati shundaki, ularning aksariyati hozirgi qurilish terminologiyasida boshqa nomlar bilan ifodalanadi. *Ravoq* – *arka*, *me'mor* – *arxitektor*, *doygar* – *paxsakash*, *pargar* – *sirkul*, *raxcho'p* – *mayak*, *saqf* – *ship*, *tagxona* – *yerto'la*, *qopqa* – *eshik*, *havoza* – *lesa*, *mo'rcha* – *hammom*, *bosqon* – *kuvalda*, *dalon* – *darvozaxona*, *olachuq* – *chayla* kabi juftliklar buni yaqqol ko'rsatadi. Shuningdek, *qaznoq* – *omborxona*, *qalima* – *ayvon*, *tarroh* – *tarx*, *loyiha*, *tarus* – *ship*, *ul* – *poydevor*, *uchaq* – *tom*, *amad* – *yog'och ustun*, *andava* – *kurakcha* kabi munosabatlar ham tarixiy va zamonaviy nominatsiyalar o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi. Demak, arxaik qurilish terminlarini tasniflash o'zbek qurilish terminologiyasining tarixiy qatlamlarini aniqlash, terminlarning semantik taraqqiyotini kuzatish va eski nominatsiyalarning zamonaviy terminologik tizim bilan munosabatini belgilash imkonini beradi. Mazkur birliklar faol terminologik qatlamdan chiqib ketgan bo'lsa-da, ular

o'zbek xalqining qurilish tajribasi, me'moriy tafakkuri va kasbiy leksikasining tarixiy izlarini saqlab qolgan muhim til birliklari sifatida ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] M.M.Qambarova Ingliz va o'zbek tillarida arxitektura-qurilish terminlari semantikasi hamda ularning korpuslarida berilishi: f.f.d.(PhD) diss. –Toshkent, 2023. –15-16-b.
[2] Mutallibov S.M. Mahmud Qoshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni/ Devonu lug'atit turk/. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi Mutallibov S.M. –Toshkent, 1960-y. –499-b.
[3] Сапаев К. Узбекская строительная терминология: диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук –Ташкент, 1988
[4] Sag'dullayev M.I. O'zbek qurilish terminologiyasi tarixiy shakllanishi. Ilm vaqti, Issu 3/2, Toshkent, 2026.

“DEVONU LUG'OTIT TURK”DAGI DAVOMLI HOLAT FE'LLARI

Eshboyeva Shoir Bakir qizi,
kichik ilmiy xodim
FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, Toshkent 100000, O'zbekiston
E-mail: eshboevashoira@gmail.com

Annotatsiya. Qadimgi turkiy til davrida ham fe'l boshqa barcha so'z turkumlariga nisbatan eng murakkab, semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriya hisoblangan. Ushbu maqolada “Devonu lug'otit turk”dagi davomli holat fe'llari “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati” va “O'zbek tilining izohli lug'ati”da keltirilgan fe'llarga qiyoslagan holda o'rganildi. Davr taraqqiyoti natijasida leksemalar semasida ma'lum o'zgarishlar, ya'ni ayrim so'zlarda ma'no kengayishi yoki torayishi yuzaga kelganligi kuzatildi.

Kalit so'zlar: leksema, lug'at, morfologiya, fe'l, holat fe'llari, harakat fe'llari, davomli holat fe'llari, grammatik kategoriya.

Аннотация. В древнетюркский период глагол, как и в современном узбекском языке, являлся наиболее сложной и семантически разнообразной грамматической категорией по сравнению с другими частями речи. В данной статье глаголы длительного состояния, представленные в «Девону луг'отит турк», исследуются в сопоставлении с глаголами, зафиксированными в «Толковом словаре языка произведений Алишера Навои» и «Толковом словаре узбекского языка». В результате развития языка выявлены определённые изменения в семантике отдельных лексем, в частности расширение или сужение их значений.

Ключевые слова: лексема, словарь, морфология, глагол, глаголы состояния, глаголы действия, глаголы длительного состояния, грамматическая категория.

Abstract. In the Old Turkic period, the verb was considered the most complex and semantically diverse grammatical category compared with other parts of speech. This article examines the verbs denoting continuous states found in *Dīwān Lughāt al-Turk* in comparison with the verbs presented in the *Explanatory Dictionary of the Language of Alisher Navoi's Works* and the *Explanatory Dictionary of the Uzbek Language*. The development of the language has resulted in certain semantic changes in individual lexemes, particularly the expansion or narrowing of their meanings.

Keywords: lexeme, dictionary, morphology, verb, stative verbs, action verbs, verbs denoting continuous states, grammatical category.

KIRISH

XI asr obidasi bo'lmish “Devonu lug'otit turk” asari leksikasini tarixiy jihatdan o'rganish jarayonida yodgorlikda keltirilgan fe'l so'z turkumiga oid leksemalarning ko'pchiligi harakat fe'llari ekanligining guvohi bo'ldik. Shu o'rinda, devonda holat fe'llari ham o'rin olgan. “O'zbek tilidagi holat fe'llari obyektiv asosiga ko'ra tabiat va jamiyatdagi, o'simliklar va hayvonot olamidagi, inson biologiyasi, fiziologiyasi va psixikasi bilan bog'liq muayyan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Demak, holat fe'llari moddiy asosiga (obyektiga) ko'ra kengligi va murakkabligi, materiyaga xos turlicha holatlarni o'ziga “joylashtirishi” bilan boshqa semantik maydonga kiruvchi fe'l leksemalardan ajralib turadi. Holat fe'llari ma'nosida reallashuvchi holat muayyan logik subyekt doirasidagina sodir bo'lishi, undan tashqariga chiqmasligi, unda qolishi bilan xarakterlanadi. Holat fe'llari holat ifodalaydi, kimdir(nimadir) muayyan holatda bo'ladi”[Пасулов P.1989,19]. Holat fe'llari nutqda faol qo'llanadi, chunki ular borliqdagi narsa-predmetlarga, shaxsga, hayvonga xos turlicha holatlarni ifodalaydi. Bundan tashqari, ular murakkab

semantik strukturasi bilan ham ajralib turadi. Shunga ko'ra ular ma'noviy guruhlariga ajratilgan. "Davomli holat fe'llari vaqt jihatdan chegaralanmagan, qachon tugallanishi noaniq bo'lgan davomiy holatni ifodalaydi. Logik subyekt o'z holatining davomiyligi, cho'ziqligi bilan ajralib turadi. Bu holda davomiylik belgisi shaxs yoki predmet holatining muhim, xarakterli tomoni, tarkibiy qismi bo'lib kuzatiladi. Davomli holat fe'llari quyidagilar: turmoq, o'tirmoq, qolmoq, yotmoq, tunamoq"[Расулов Р.1989,19].

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini XI asr yodgorligi bo'lgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilgan davomli holat fe'llari tashkil etadi. Shuningdek, tadqiqotda Alisher Navoiy asarlari tilidagi fe'llarning ma'no xususiyatlarini aniqlash uchun "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", hozirgi o'zbek adabiy tilidagi semantik holatini belgilash uchun esa "O'zbek tilining izohli lug'ati" materiallaridan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida *o'tirmoq, qolmoq, yotmoq, turmoq* kabi davomli holat fe'llari tanlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Devonu lug'otit turk"da boshqa holat fe'llariga qaraganda davomli holat fe'llari kam ekanligining guvohi bo'lamiz. Devonda jami 4 ta davomli holat fe'li misollar bilan keltirilgan. Jumladan, *o'tirmoq* ma'nosida **олтурдї**-fe'li ifodalangan: *ол эп олтурдї – u odam o'tirdi*(ДЖТ, I, 1963, 228). Asarda **олтурдї**-fe'li o'zining bosh(denotativ), ya'ni "*biror joyda o'tirmoq*" ma'nosida qo'llangan. Ammo "O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa ushbu so'zning ma'nosi kengayib, turli xil shakllari keltirilgan: 1. O'tirmoq. Har yerda o'tirish. Stulda o'tirish. 2. Yaqin kishilar, do'stlar o'rtasida tashkil qilinadigan suhbat, mehmondorchilik, ziyofat. *Yaylov bilan qo'ydan boshqa narsani ham ko'rmagan cho'ponlar dilkash o'tirishlarga, shaharlik mehmonlarning suhbatiga juda ishtiyoqmand edilar*. 3. Ketni biror joyga qo'yib, biror joyni ishg'ol etib o'rinishmoq, cho'kmoq. *Gulnor deraza ostiga ko'rpacha solib, qizni o'tqazdi va o'zi yaqin o'tirdi*. 4. Asosan, shunday (o'tirgan) holda biror joy, makonda bo'lmoq. *Saodatxon oldingi qatorda o'tirgan Lolaxonga qaradi*. 5. O'tirib bajariladigan biror ishga unamoq, shu ishni bajaradigan vaziyatni egallamoq. *Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'tirdi*. 6. Transport vositasiga tushmoq, chiqmoq, minmoq. *Samolyotga o'tirmoq*. 7. Biror lavozimni egallamoq, ...bo'lib ishlamoq, tayinlanmoq. *Xon ikki marotaba taxtdan haydalib, uchinchi martaba taxtga o'tirishi rus istibdodining Toshkentni olib, Xo'jandga qo'l uzatgan sanalariga to'g'ri kelgan edi*. 8. Biror joyda ma'lum vaqt bo'lmoq, turmoq, yashamoq. *Sartaroshlik yomon kasb emas. Oppoq xalatlarni kiyib, ozoda xonada o'tirasan*. 9. Jazo muddatini o'tamoq. *Sho'xligi boshiga yetib, bir-ikki yil o'tirib ham chiqibdi*. 10. Yopishmoq, o'rnamoq. *Yigitning uzoqqina yo'ldan kelganligi uning kiprik va qoshlariga, ham endigina chiqa boshlagan soqol-murtlariga o'tirgan to'zonlardan belgili edi*. 11. Mos bo'lib tushmoq, yarashmoq. *Oyog'idagi qizil saxtiyon etigi o'ziga juda o'tirgan*. 12. Xush kelmoq, yoqmoq. *Inspektor Orif Saidov uning [Ochilovning] didiga o'tirmay qolgan*. 13. Taraqqiyot yuz bermay, past, quyi darajada to'xtab qolmoq. *Urush tufayli kolxozimiz ancha o'tirib qolgan ekan, shunday bo'lishi ham tabiiy*. 14. O'tirib qolgan. Turmushga chiqmay, yoshi ancha o'tib qolgan. *O'tirib qolgan qiz*. 15. Yetakchi fe'ldagi harakatning davomlilik, ma'qul ko'rilmaligi kabi ma'nolarni bildiradi. *Bu kishi hidlab o'tirmaydi, to'g'ri yeydi-qo'yadi, dedi*(ЎТТИЛ, V, 2006, 177).

Mahmud Koshg'ariy "*qoldi*" ma'nosini ifodalash uchun **қалдї** – fe'lidan foydalangan: *эп кәдін қалдї – odam keyinda qoldi. ол ујунда қалдї – u garovda qoldi*. Qolgan va tashlangan har bir narsaga ham bu so'z qo'llangan. Maqolda shunday kelgan: *эл қалдї мөрү қалмас – shahar tashlanar, rasmi tashlanmas*. Bu maqol odam rasimga qarab ish qilishiga undab aytiladi(ДЖТ, II, 1963, 32). Alisher Navoiyning asarlarida o'rganilayotgan so'zning **қол**-fonetik shakli qo'llanilib, quyidagi ma'nolarni ifodalagan:

1. Qolmoq, to'xtamoq, orqada qolmoq;

*Borining jismi tun dudi aro gum,
Ochuq ko'zlar qolub andoqki anjum.*

2. Bo'lmoq (hayron);

*Holig'a hayron qolib kuffor ham,
Rahm etib ul qotili xunxor ham.*

Tahayyur aro qol - hayron bo'lib qolmoq;

G'amida qon yoshim ul nav bahrdurki, kishi

Qolur tahayyur aro, demasamki qondin kech(АНАТИЛ, III, 1983, 132). Hozirgi kunda esa bu ma'noda qo'llanuvchi leksema o'z va ko'chma ma'nolarda keladi: 1. Boshqa joyga ketmay, bormay, jilmay, qo'zg'almay, o'z joyida bo'lmoq, joyini tark etmaslik. *Otamlar bu yerda qolmoqchilar, sardoba qurishni o'ylayaptilar*. 2. Bor, mavjud holatda bo'lmoq, bor(inkor shaklida yo'q holatni, yo'q ekanlikni bildiradi). *Ot ag'anagan yerda jun qolar*. 3. Biror holat, vaziyat, makon(joy)da mavjud bo'lmoq. *Fashistlarning o'q, xanjari-la talay yoshlar qoldi bepadar*. 4. Ishlatish, foydalanishdan xoli bo'lib saqlanmoq, ortmoq, shu tariqa keyingilar ixtiyoriga o'tmoq, meros bo'lmoq. *Bu imorat otangizdan qolgan bo'lsa kerak?* 5. Daxl etolmaslik, yetisholmaslik, erisholmaslik. *O'zimam qiziqmanda, shu yomg'irdan qo'rqib, maktabdan qolib o'tirsam*. 6. Barham topmoq, yo'q bo'lmoq. *Surmaxon, pala-partishligingiz sira ham qolmadi, qolmadi-da!* 7. Masofa, vaqt nuqtai nazarida bo'lmoq, bor bo'lmoq. *Shaharga yana o'ttiz kilometr(yo'l) qoldi. Poyezd jo'nashiga bir soat qoldi*. 8. Saqlanmoq, omon qutulmoq. *O'g'rilardan bittasi tutildi*,

qolganlari ham ushlanur, deb o'ylayman. 9. Ish-faoliyat, foydalanish imkoniyatidan mahrum bo'lmoq. Mariyamning baxtiga qarshi, amaki sil kasalligiga uchrab, ishdan qoldi. 10. Duchor bo'lmoq, giriftor bo'lmoq, yo'liqmoq. U ham kishilar oldida bu baxtsiz qizining ta'nasiga qolmasin. 11. Biror narsadan benasib, bebahra qolmoq. Bir yakshanba kuni Ahmadjon oshxonaga dejur bo'lib, uyqudan qoldi. 12. Biror hodisaning bevosita ta'sirida bo'lmoq. Yomg'irda qolmoq. 13. Belgilangan vaqtdan keyinga surilmoq, kechiktirilmoq, boshqa muhlatga ko'chirilmoq. Qolgan ishga qor yog'ar. 14. Yutqizmoq, mag'lubiyatga uchramoq(o'yinda). U mendan besh marta qoldi. 15. Bog'li bo'lmoq, qarab turmoq(biror ish, masala haqida). Hamma gap o'zingizda qolgan. 16. Harakat nomiga qo'shilib, shu ishni bajarish lozimligini, shunday vazifa, majburiyat borligini bildiradi. Endi... farmonni xalqqa tushuntirish, uning kerakligini, foydasini uqtirish qoldi(ЎТЎЛ, V, 2006, 327).

“Devonu lug'otit turk”da “yotmoq” ma'nosida **кӱлӱрди**- leksemasi qo'llanilgan: *am kӱlӱpdi – ot qorni damlab shishganidan chalqancha yotdi*. Maqolda shunday kelgan: *ӕp ɔɛli mɯɯɔzmas, im ɔɛli kӱlӱpɔɔc – odam bolasi doim iztirobda qolmaydi, biror tadbir bilan undan qutiladi, it bolasi odek doimo chalqancha yota olmagan* kabi(ДЖТ, II, 1963, 89). Devonda bu leksema, asosan, biror narsa ta'sirida yotib qolmoq, yoki chalqancha yotmoq ma'nolarida ifodalangan. Alisher Navoiy yashagan davrga kelib bu sema kengaygan:

1. Yotmoq, joylashmoq, o'rnamashmoq;

Balo tog'i aro yotqanda bemor,

Xirad sinjobi xoru xora bo'lmish.

2. Uxlamoq;

Yoshurin barcha xalq yotqan chog'

Xilvati ravzanig'a qo'ydi qulog'(АНАТИЛ, I, 1983, 543). Tabiiyki, hozirgi kunda bu so'zning ma'nosi yana ham kengaygan bo'lib, ko'p ma'noli so'zga aylangan. Nutqimizda ham, badiiy asarlarda ham eng faol qo'llanadigan so'zlardan biri bo'lib, ham o'z ham ko'chma ma'nosida kela oladi. Quyida o'rganilayotgan so'zning turli xil semalari bilan tanishamiz: 1. Tanani yerga (karavot, to'shak va shu kabilarga) berib cho'zilmoq, uzala tushmoq. *Yo'lchi quruq namatga yotib, ustiga ko'rpacha yopdi*. 2. Joyni band qilmoq, joylashmoq. *Tanchaning ustida boyning sadaf tasbehi, ko'zoynagi yotar edi*. 3. Saqlanmoq, turmoq. *Yenglarining taxidan bu ko'ylakning naftalin hidini singdirib, allaqayerda uzoq vaqt yotqani bilinib turardi*. 4. Tunamoq, uxlamoq. *Hali yotmoqqa vaqt erta edi*. 5. Kasal bo'lmoq, tobi qochmoq. *Bemor uzoq yotdi*. 6. Hibsda bo'lmoq, qamalmoq. *Mirza Muhiddin tomonidan ehtiyot chorasi ko'riganicha, bir yildan ortiqroq so'roqsiz yotdi*. 7. To'xtamoq, to'xtab qolmoq, yopilmoq. *Samovar yotgan, bir chol choynak-piyola artar, hovuz bo'yidagi supada kimdir xurрак otib uxlar edi*. 8. Ravish va ravishdoshlar bilan birikib, ish-harakat yoki holatning doimiy, davomiy ekanligini bildiradi. *Uch xonali uy bo'm-bo'sh, huvillab yotardi*(ЎТЎЛ, II, 2006, 56).

“Devonu lug'otit turk” da yotmoq ma'nosini ifodalovchi **кӱлӱрди**- leksemasiga antonim sifatida, ya'ni turmoq ma'nosida **турунди**- so'zi qo'llanilgan: *ӕp iuma turyndi – odam ishda turdi*(ДЖТ, II, 1963, 170). Bu so'z fonetik o'zgarishga uchragan va XV asrda ham xuddi hozirgidek “turmoq” shaklida qo'llanilgan va quyidagi semalarni ifodalagan:

1. To'xtamoq;

Ey Navoiy, go'yiyo kelgusidir yorkim,

O'trusig'a ko'z yoshing turmayin bo'ldi ravon.

2. Bir yerda sokin bo'lmoq, istiqomat qilmoq;

Og'zi xayoli o'ylaki yo'qlug' sori chekar,

Turmoq bo'lurmu kimsag'a mulki adamg'acha.

3. Bor, mavjud bo'lmoq;

Bordurur mehrob turg'ach butqa qilg'andek sujud,

Sajda qilsam qiblag'a to qoshlaring qorshuda bor.

4. Tik turmoq;

Dardu g'am turmish yasovuldek ko'ngul choki aro,

Qo'ymoqqa, kelsa hushu sabr hayli ichkari(АНАТИЛ, III, 1983, 257). Davrlar o'tishi bilan til taraqqiy topib, ma'lum bir darajada yangi sememalar kasb etadi va iste'mol doirasi ham kengayib boradi. “O'zbek tilining izohli lug'ati”da esa ushbu so'zning turli xil shakllarini uchratishimiz mumkin: 1. Oyoq uzra tik vaziyatda bo'lmoq. *Kirsam, Qo'qonga ketgan Qayum ponsad uch-to'rt yigiti bilan qushbegining qarshisida turibdi*. 2. Biror joy-makon, vaqt, holatda mavjud bo'lmoq. *O'q otish nuqtalarida qorovul pulemyotchilar turibdi*. 3. Biror joy-makonda istiqomat qilmoq, hayot kechirmoq, yashamoq. *Mullajon amakim bozorga shunday yaqin Gulzorobod mahallasida turadilar*. 4. Umr ko'rmoq, yashamoq, yashab ketmoq. [Qumri] *Bolasi turmay-turmay, yakka-yolg'iz arzandasi Tursunboyni, shamolni ham ravo ko'rmay, avaylab boqib katta qildi*. 5. O'zi birikib kelgan so'z anglatgan joy, soha, vazifada ishlash, shunday ish-vazifani bajarish ma'nosini bildiradi. *Tishdan qaraganda eski, ko'rimsiz, lekin kashta, sermol do'konda Mirzakarimboy bilan Salimboyvachcha turar edi*. 6. Kutgan holda bo'lmoq, bo'lishi, yuz berishi, kelishi umidida bo'lmoq, shu maqsadda o'zini tutmoq. *Bir oz turaylikchi, zora kelib qolsa*. 7. Ishlatilmay, sarflanmay,

buzilmay, o'z mavjud holatida bo'lmoq, saqlanmoq. *Yuborgan narsalarning hammasi turibdi.* 8. Navbatda, qatorda mavjud bo'lmoq, bor bo'lmoq. *Chorvadorlarimiz oldida juda muhim vazifalar turibdi.* 9. O'zi birikib kelgan so'z anglatgan daraja, mavqe, qiymat va shu kabilarga egalikni bildiradi. *Bizning jamiyatimizda inson nurdek pokiza, nondek aziz, u har qanday boylikdan yuqori turadi.* 10. Yotgan, o'tirgan va shu kabi holatlardan gavdasini tik holatga olmoq, qaddini tiklamoq. *U vannada qancha yotgani bilan dili ravshan tortmasligini bilib, o'rnidan turdi.* 11. Uyg'onib, o'rnidan qo'zg'almoq, o'rnini tark etmoq. *Me'mor barvaqt turib, uch shogirdi bilan birga tashqari hovlida nonushta qildi.* 12. Harakatga kelmoq, qo'zg'almoq, ko'tarilmoq (shamol, chang-to'zon va shu kabilar haqida). *Keyin dovul turdi... Mo'ytanlar qocha boshladi.* 13. Ravishdoshning -(i)b, -a/ -y qo'shimchali shakllari bilan qo'llanib, yetakchi fe'l bildirgan harakatning davomlilik, vaqtinchalik harakat ekani va boshqa ma'nolarni bildiradi. *Eshik ochiq bo'lgani uchun ichkaridan futbol kommentatorining uzuq-yuluq ovozi eshitilib turardi* (ЎТИЛ, IV, 2006, 220).

XULOSA

Har bir so'z dastlab muayyan bir ma'noni ifodalaydi. Keyinchalik tarixiy taraqqiyot, fan texnikaning takomillashuvi, semantik ko'chish natijasida qo'shimcha yangi semalar kasb etib, iste'mol doirasi kengayib boradi. Binobarin, ko'p ma'nolilik til rivojida katta o'rin tutib, uning lug'at tarkibining boyishiga ulkan hissa qo'shadi. XI asrda bir so'z bir yoki ikki ma'noni anglatgan bo'lsa, Navoiyning davriga kelib bu so'zlarni yanada kengroq o'rinlarda ishlatishgan. Ayniqsa, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham qo'llanilayotganiga guvoh bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. I том. – Тошкент: ФАН, - 543 б.
- [2] Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. II том. – Тошкент: ФАН
- [3] Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. II том. – Тошкент: ФАН
- [4] Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. III том. – Тошкент: ФАН, - 132,257 б.
- [5] Расулов Р. 1989. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент: ФАН
- [6] Маҳмуд К. 1963. Девону луғотит турк. I том Тошкент: ФАН, - 228 б.
- [7] Маҳмуд К. 1963. Девону луғотит турк. II том Тошкент: ФАН, - 32,170,89 б.
- [8] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006. II том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, -56, б.
- [9] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006. IV том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, -220, б.
- [10] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006. V том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, - 177,327 б.

RAQAMLI DISKURSDA INSON VA SUN'IY INTELLEKT MULOQOTINING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Ismatova Shaxnoza Ahror qizi¹, Qosimova Sadoqat Bahriddin qizi²

¹Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
shaxnozaismatova006@gmail.com

²Filologiya va tillarni o'qitish: O'zbek tili yo'nalishi 1-kurs talabasi
 Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
Sadoqatqosimova378@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli diskursda inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muloqotning pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda insonning sun'iy intellektga murojaat qilish jarayonida yuzaga keladigan kommunikativ maqsad, nutq aktlari, murojaat shakllari, iltimos, buyruq, savol, e'tiroz va aniqlashtirish kabi pragmatik birliklar hamda sun'iy intellekt javoblarining mazmuniy-pragmatik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli muloqotda kontekst, kommunikativ vaziyat va muloyimlik strategiyalarining namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Inson–sun'iy intellekt muloqotining an'anaviy kommunikativ jarayonlardan farqli jihatlari aniqlanib, raqamli diskursning shakllanishida pragmatik omillarning o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: raqamli diskurs, sun'iy intellekt, inson–AI muloqoti, pragmatika, nutq aktlari, kommunikativ maqsad, murojaat, muloyimlik strategiyasi, kontekst, raqamli kommunikatsiya.

Аннотация. В статье анализируются прагматические особенности взаимодействия человека и искусственного интеллекта в цифровом дискурсе. Рассматриваются коммуникативные цели, речевые акты, формы обращения, просьбы, приказы, вопросы, возражения и уточнения, возникающие в процессе

обращения человека к искусственному интеллекту, а также содержательно-прагматические особенности ответов искусственного интеллекта. Особое внимание уделяется проявлению контекста, коммуникативной ситуации и стратегий вежливости в цифровом взаимодействии. Выявляются отличительные особенности коммуникации человека и искусственного интеллекта по сравнению с традиционными коммуникативными процессами и определяется роль прагматических факторов в формировании цифрового дискурса.

Ключевые слова: цифровой дискурс, искусственный интеллект, взаимодействие человека и ИИ, прагматика, речевые акты, коммуникативная цель, обращение, стратегии вежливости, контекст, цифровая коммуникация.

Abstract. This article analyzes the pragmatic features of human–artificial intelligence interaction in digital discourse. The study examines communicative intentions, speech acts, forms of address, requests, commands, questions, objections, and clarifications that arise when humans interact with artificial intelligence, as well as the semantic and pragmatic characteristics of AI-generated responses. Particular attention is paid to the manifestation of context, communicative situations, and politeness strategies in digital interaction. The study identifies the distinctive features of human–AI communication compared with traditional communicative processes and highlights the role of pragmatic factors in the formation of digital discourse.

Keywords: digital discourse, artificial intelligence, human–AI interaction, pragmatics, speech acts, communicative intention, forms of address, politeness strategies, context, digital communication.

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi kommunikatsiya jarayonining mazmuni va shakliga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, virtual yordamchilar va sun'iy intellektga asoslangan kommunikativ platformalarning keng qo'llanilishi natijasida insonlararo muloqot bilan bir qatorda inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi kommunikatsiya ham raqamli diskursning muhim ko'rinishiga aylanmoqda. Bunday muloqotda til faqat axborot almashish vositasi bo'lib qolmay, balki foydalanuvchining kommunikativ maqsadi, munosabati, ehtiyoji va bahosini ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Pragmatika nuqtayi nazaridan har qanday kommunikativ birlikning mazmuni uning bevosita lug'aviy ma'nosi bilangina belgilanmaydi. Muloqot ishtirokchilarining maqsadi, kommunikativ vaziyat, kontekst, munosabat va nutqning qo'llanish sharoiti ham mazmunni shakllantiruvchi muhim omillar hisoblanadi. Shu jihatdan inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muloqot o'ziga xos pragmatik hodisa sifatida e'tiborni tortadi. Foydalanuvchining sun'iy intellektga bergan savoli, topshirig'i, iltimosi yoki e'tirozi muayyan kommunikativ maqsadni ifodalasa, sun'iy intellektning javobi mazkur maqsadni anglash, unga moslashish va tegishli kommunikativ strategiyani tanlash jarayonini aks ettiradi.

Raqamli diskursda inson va sun'iy intellekt muloqotining pragmatik xususiyatlarini o'rganish, avvalo, nutq aktlarining qanday shakllanishi va amalga oshirishini aniqlashni talab etadi. Xususan, savol, iltimos, buyruq, maslahat, taklif, e'tiroz va aniqlashtirish kabi nutq aktlarining qo'llanishi kommunikativ maqsadning turli ko'rinishlarini namoyon etadi. Shuningdek, murojaat shakllari, muloyimlik strategiyalari, bilvosita ifodalar va kontekstga moslashish kabi pragmatik vositalar inson–sun'iy intellekt muloqotining o'ziga xosligini belgilovchi omillar sifatida qaraladi.

Mazkur masalaning yana bir muhim jihati shundaki, sun'iy intellekt foydalanuvchi tomonidan berilgan til birliklarini faqat grammatik jihatdan qayta ishlab chiqmay, balki ularning kommunikativ vazifasini ham hisobga olgan holda javob shakllantiradi. Shu sababli inson–sun'iy intellekt muloqotida pragmatik ma'noning hosil bo'lishi, uzatilishi va talqin qilinish mexanizmlarini tadqiq etish zamonaviy raqamli diskursning yangi xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ushbu maqolaning maqsadi raqamli diskursda inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muloqotda namoyon bo'luvchi asosiy pragmatik xususiyatlarni aniqlash va ularning kommunikativ vazifalarini tavsiflashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun insonning sun'iy intellektga murojaatlarida qo'llanadigan nutq aktlari, kommunikativ maqsad, murojaat shakllari va muloyimlik strategiyalari, shuningdek, sun'iy intellekt javoblarida kontekstga moslashish hamda pragmatik ma'noning ifodalanishi tahlil qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi raqamli muloqot jarayonida yuzaga kelgan savol-javoblar, topshiriqlar, iltimoslar, buyruqlar, e'tirozlar, aniqlashtirishlar va ularga berilgan javoblar tanlandi. Tahlil uchun o'zbek tilidagi inson–sun'iy intellekt muloqot namunalari asosiy material sifatida olindi. Mazkur materiallar kommunikativ maqsad va pragmatik mazmuniga ko'ra guruhlashtirildi.

Tadqiqotda tavsifiy, pragmatik va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul yordamida inson va sun'iy intellekt muloqotida qo'llanadigan asosiy pragmatik birliklar aniqlandi va tavsiflandi. Pragmatik tahlil orqali nutq aktlari, kommunikativ maqsad, murojaat shakllari, bilvosita ifodalar hamda muloyimlik strategiyalarining

qo'llanish xususiyatlari o'rganildi. Kontekstual tahlil asosida esa muayyan til birliklarining kommunikativ vaziyat va foydalanuvchi maqsadiga bog'liq holda qanday ma'no kasb etishi aniqlandi. Shuningdek, inson tomonidan berilgan so'rovlar va sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan javoblar qiyosiy tahlil qilinib, kommunikativ maqsadning javob mazmunida qanday aks etishi kuzatildi. Nutq aktlarini tasniflashda J.Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasining asosiy tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida inson–sun'iy intellekt muloqotining o'ziga xos pragmatik xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan sifat tahliliga ustuvor ahamiyat berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi raqamli muloqotda pragmatik mazmunning, avvalo, kommunikativ maqsad asosida shakllanishini ko'rsatdi. Foydalanuvchi tomonidan berilgan har bir so'rov ma'lum bir kommunikativ vazifani bajarishga yo'naltiriladi. Shu sababli inson–sun'iy intellekt muloqotini oddiy savol-javob shakli sifatida emas, balki turli nutq aktlari va pragmatik strategiyalar ishtirok etadigan raqamli kommunikativ jarayon sifatida baholash mumkin.

Tahlil qilingan muloqotlarda savol, iltimos, buyruq va aniqlashtirish mazmunidagi nutq aktlari faol qo'llanishi kuzatildi. Masalan, *“Ushbu mavzu haqida ma'lumot bering”* shaklidagi murojaat grammatik jihatdan buyruq shakliga yaqin bo'lsa-da, kommunikativ vazifasiga ko'ra axborot olishga qaratilgan iltimos xarakterini anglatadi. *“Iltimos, ushbu matnni ilmiy uslubda tahrir qilib bering”* kabi murojaatda esa iltimos nutq akti va kommunikativ maqsad bevosita ifodalangan. Demak, insonning AIga murojaatida grammatik shakl bilan pragmatik vazifa har doim ham bir xil bo'lavermaydi.

Inson–sun'iy intellekt muloqotida bilvosita nutq aktlari ham muhim o'rin egallaydi. Masalan, *“Bu gapni yanada ixchamroq qilish mumkinmi?”* shaklidagi so'rov tashqi ko'rinishidan savol bo'lsa-da, uning asosiy kommunikativ maqsadi matnni qisqartirishni so'rashdan iborat. Bunday holat pragmatik ma'noning faqat grammatik shakl orqali emas, balki kommunikativ vaziyat va foydalanuvchining maqsadi orqali ham yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida murojaat shakllari ham inson–AI kommunikatsiyasining muhim pragmatik vositalaridan biri ekanligi aniqlandi. Foydalanuvchilar sun'iy intellektga ko'pincha bevosita nom bilan (*“ChatGPT”*), shuningdek, murojaat birliklari orqali (*“iltimos”*, *“yordam bering”*, *“tushuntirib bering”*) murojaat qiladi. Bunday birliklar muloqotning rasmiy yoki norasmiy darajasini belgilash bilan birga, foydalanuvchining kommunikativ munosabatini ham ifodalaydi.

Sun'iy intellekt javoblarida esa muloyimlik va kommunikativ moslashuv muhim pragmatik xususiyat sifatida namoyon bo'ladi. Foydalanuvchining topshirig'iga javob berishda tavsiya, tushuntirish, ogohlantirish yoki rad etish zarur bo'lgan holatlarda AI odatda neytral va muloyim kommunikativ shakllardan foydalanadi. Masalan, noto'g'ri yoki noaniq topshiriqqa javob berishda bevosita rad etish o'rniga muqobil yechim taklif qilinishi muloqotning kommunikativ uzluksizligini ta'minlaydi. Bu holat raqamli muloqotda muloyimlik strategiyasining ahamiyatini ko'rsatadi. Shuningdek, kontekst inson–sun'iy intellekt muloqotining pragmatik talqinida asosiy omillardan biri ekanligi kuzatildi. Birinchi murojaatda umumiy shaklda berilgan topshiriq keyingi savollarda aniqlashtirilishi, to'ldirilishi yoki o'zgartirilishi mumkin. Masalan, foydalanuvchining *“Maqolani qisqartiring”* degan topshirig'idan keyin *“Ilmiy mazmuni saqlansin, faqat kirish qismini ixchamlashtiring”* tarzidagi aniqlashtiruvchi murojaati kommunikativ maqsadning bosqichma-bosqich konkretlashishini ko'rsatadi. Demak, inson–AI muloqotida pragmatik ma'no alohida gap doirasidagina emas, balki dialogning oldingi va keyingi qismlari bilan aloqador holda shakllanadi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muloqotda kommunikativ maqsad, nutq akti va kontekst o'zaro uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Inson tomonidan berilgan so'rovning shakli uning pragmatik vazifasini to'liq belgilamaydi; kommunikativ vazifa ko'pincha kontekst, murojaat shakli va muloqotning keyingi rivoji orqali aniqlashadi. Sun'iy intellekt javoblarida esa foydalanuvchining kommunikativ maqsadiga moslashish, tushuntirish, aniqlashtirish va muloyim munosabat bildirish kabi strategiyalar ustunlik qiladi. Shu jihatdan inson–sun'iy intellekt muloqoti zamonaviy raqamli diskursning yangi shakli sifatida pragmatik tadqiqotlar uchun muhim material bo'la oladi. Mazkur muloqotda an'anaviy nutq aktlari saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning qo'llanish muhiti va kommunikativ ishtirokchilari o'zgargan. Natijada pragmatik ma'noning shakllanishida raqamli muhit, foydalanuvchi maqsadi, kontekst va sun'iy intellektning javob strategiyalari birgalikda ishtirok etadi.

XULOSA

Raqamli diskursda inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muloqot pragmatik jihatdan o'ziga xos kommunikativ jarayonni tashkil etadi. Tadqiqot natijalari bunday muloqotda kommunikativ maqsad, nutq aktlari, murojaat shakllari, kontekst va muloyimlik strategiyalari muhim pragmatik vositalar sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Insonning sun'iy intellektga murojaatlarida savol, iltimos, buyruq, aniqlashtirish va e'tiroz kabi nutq aktlari faol qo'llanadi. Bunda grammatik shakl va kommunikativ maqsad har doim ham bir-biriga to'liq mos kelmaydi. Ayniqsa, bilvosita nutq aktlari orqali foydalanuvchining asl kommunikativ niyati kontekst asosida anglashiladi. Sun'iy intellekt javoblarida esa foydalanuvchining maqsadiga moslashish, tushuntirish, aniqlashtirish va muloyim kommunikativ munosabatni saqlash kabi pragmatik xususiyatlar kuzatiladi. Shuningdek, inson–sun'iy intellekt muloqotida pragmatik ma'no alohida gap doirasidagina emas, balki dialogning umumiy konteksti asosida shakllanishi aniqlandi. Foydalanuvchining keyingi murojaatlari dastlabki kommunikativ maqsadni aniqlashtirishi yoki o'zgartirishi mumkin. Shu sababli inson–AI muloqotini tadqiq etishda til birliklarini ularning kommunikativ vazifasi va kontekst bilan uzviy aloqada o'rganish muhimdir.

Umuman, inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi kommunikatsiya zamonaviy raqamli diskursning yangi ko'rinishlaridan biri sifatida pragmatik tadqiqotlar uchun muhim material beradi. Ushbu yo'nalishning keyingi tadqiqotlarida turli janrdagi raqamli muloqotlarni qiyosiy o'rganish, o'zbek tilidagi inson–AI kommunikatsiyasining milliy-madaniy va lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash hamda pragmatik birliklarning qo'llanish chastotasini statistik jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1979.
- [2] Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская Россия, 1972.
- [3] Van Dijk T.A. Discourse as Interaction. – London: Sage Publications, 1997.
- [4] Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989.
- [5] Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [6] Weizman E., Livnat Z. Dialogic meaning-making in political settings: An introduction // Pragmatics and Society. – 2022. – Vol. 13, No. 5. – P. 731–746.
- [7] Cap P. Virtual dialogues in monologic political discourse: Constructing privileged and oppositional future in political speeches // Pragmatics and Society. – 2022. – Vol. 13, No. 5. – P. 747–768.
- [8] Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. – London: Routledge, 2004.
- [9] Wodak R., Meyer M. Methods of Critical Discourse Studies. – London: Sage Publications, 2016.
- [10] Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987.
- [11] Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2004.
- [12] Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва: КомКнига, 2006.
- [13] Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – Москва: Рефл-бук, 2001.
- [14] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
- [15] Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
- [16] Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- [17] Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- [18] Herring S.C. Computer-Mediated Discourse // Handbook of Discourse Analysis. – Oxford: Blackwell, 2001. – P. 612–634.
- [19] Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- [20] Tagg C. The Discourse of Text Messaging: Analysis of SMS Communication. – London: Continuum, 2012.
- [21] Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
- [22] Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
- [23] Androutsopoulos J. Introduction: Sociolinguistics and computer-mediated communication // Journal of Sociolinguistics. – 2006. – Vol. 10, No. 4. – P. 419–438.
- [24] Weizenbaum J. ELIZA – A Computer Program for the Study of Natural Language Communication between Man and Machine // Communications of the ACM. – 1966. – Vol. 9, No. 1. – P. 36–45.
- [25] Reeves B., Nass C. The Media Equation: How People Treat Computers, Television, and New Media Like Real People and Places. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

O'ZBEK TILIDAGI XULQ-ATVOR FE'LLARINING SEMANTIK VA LEKSIKOGRAFIK XUSUSIYATLARI: KONTEKSTUAL VA PRAGMATIK YONDASHUV

Ochilova Sanobar Narzullayevna

Katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

ochilovasanobar76@g.mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining semantik va leksikografik xususiyatlari tadqiq etiladi. Asosiy e'tibor shaxsning xatti-harakati, muomalasi, emotsional munosabati, ijtimoiy xulqi va baholovchi faoliyatini ifodalovchi fe'llarning ma'no tarkibiga qaratiladi. Xulq-atvor fe'llarining ma'nosi ko'pincha kontekst, valentlik va pragmatik omillar ta'sirida shakllanishi misollar asosida ko'rsatiladi. Shuningdek, ushbu fe'llarning izohli lug'atlarda berilishi va ularni semantik jihatdan farqlash masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarini tizimli tasniflash va ularning lug'atlarda yanada mukammal ifodalanishi zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: xulq-atvor fe'llari, semantika, kontekstual ma'no, pragmatika, valentlik, leksikografiya, izohli lug'at, semantik komponent.

Аннотация. В данной статье исследуются семантические и лексикографические особенности глаголов поведения в узбекском языке. Основное внимание уделяется семантической структуре глаголов, обозначающих поведение человека, его манеру общения, эмоциональное отношение, социальное поведение и оценочную деятельность. На конкретных примерах показывается, что значение глаголов поведения во многих случаях формируется под воздействием контекста, валентности и прагматических факторов. Также анализируются особенности представления данных глаголов в толковых словарях и проблемы их семантической дифференциации. Результаты исследования свидетельствуют о необходимости системной классификации глаголов поведения в узбекском языке и их более полного и точного представления в словарях.

Ключевые слова: глаголы поведения, семантика, контекстуальное значение, прагматика, валентность, лексикография, толковый словарь, семантический компонент.

Abstract. This article examines the semantic and lexicographic features of behavioral verbs in the Uzbek language. Particular attention is paid to the semantic structure of verbs denoting human behavior, manner of interaction, emotional attitudes, social conduct, and evaluative activity. The study demonstrates through specific examples that the meaning of behavioral verbs is often shaped by contextual, valency-related, and pragmatic factors. It also analyzes the representation of these verbs in explanatory dictionaries and the problems of their semantic differentiation. The findings indicate the need for a systematic classification of behavioral verbs in Uzbek and for their more comprehensive and precise representation in dictionaries.

Keywords: behavioral verbs, semantics, contextual meaning, pragmatics, valency, lexicography, explanatory dictionary, semantic component.

KIRISH

Til insonning borliqni idrok etishi va uni ifodalashining asosiy vositalaridan biri bo'lib, unda shaxsning xatti-harakati, munosabati, hissiyoti va ijtimoiy faoliyatini ifodalovchi ko'plab leksik birliklar mavjud. Bunday birliklar orasida fe'llar alohida o'rin tutadi, chunki ular harakat va holatni dinamik tarzda ifodalash bilan birga, insonning muayyan vaziyatdagi xulq-atvorini ham aks ettiradi.

O'zbek tilida o'zini tutmoq, muomala qilmoq, hurmat qilmoq, maqtamoq, ayblamoq, tanqid qilmoq, haqorat qilmoq, masxara qilmoq, ranjitmoq, aldamoq, chalg'itmoq, xushomad qilmoq, ruhlantirmoq kabi fe'llar inson xulq-atvorining turli ko'rinishlarini ifodalaydi. Mazkur fe'llar semantik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lishi mumkin, biroq ularning ma'no tarkibi, qo'llanish doirasi va pragmatik xususiyatlari o'zaro farqlanadi. Xulq-atvor fe'llarining o'ziga xos jihati shundaki, ularning ma'nosi ko'pincha faqat fe'llning o'zi bilan belgilanmaydi. Kontekst, fe'llning boshqa birliklar bilan birikishi, obyektning turi, harakatning yo'nalishi va so'zlovchining bahosi mazmunni aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, U mehmonlar oldida o'zini juda yaxshi tutdi.

Bu gapda o'zini tutmoq fe'l birikmasi shaxsning muayyan vaziyatdagi xulqini ijobiy baholashni anglatadi. Boshqa kontekstda: U menga nisbatan qo'pol muomala qildi. Mazkur gapda esa xulq-atvor muomala qilmoq fe'li orqali ifodalanib, shaxslararo munosabat va uning bahosini birgalikda bildiradi. Shu jihatdan xulq-atvor fe'llarini o'rganish faqat ularning lug'aviy ma'nosini aniqlash bilan cheklanmay, kontekstual, pragmatik va leksikografik xususiyatlarini ham tadqiq etishni talab qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining asosiy semantik guruhlarini aniqlash, ularning kontekstual va pragmatik xususiyatlarini tavsiflash hamda izohli lug'atlarda ifodalanish tamoyillarini ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining semantik xususiyatlarini aniqlash;
2. ularni ma'no guruhlariga ajratish;
3. kontekstual ma'no o'zgarishlarini tahlil qilish;
4. xulq-atvor fe'llarining valentlik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash;
5. ularning izohli lug'atlarda berilish xususiyatlarini ko'rib chiqish;
6. leksikografik tavsifni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilida insonning xulq-atvori, shaxslararo munosabati, emotsional reaksiyasi va ijtimoiy faoliyatini ifodalovchi fe'llar tanlandi. Tadqiqotda *o'zini tutmoq*, *muomala qilmoq*, *hurmat qilmoq*, *maqdamoq*, *haqorat qilmoq*, *masxara qilmoq*, *ranjitmoq*, *aldamoq*, *chalq'itmoq*, *ayblamoq*, *tanqid qilmoq*, *xushomad qilmoq*, *ruhlantirmoq* kabi birliklar tahlil qilindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

semantik tahlil — fe'llarning lug'aviy va semantik tarkibini aniqlash;

komponent tahlil — ma'no tarkibidagi asosiy semantik komponentlarni ajratish;

kontekstual tahlil — fe'l ma'nosining kontekst ta'sirida shakllanishini aniqlash;

valentlik tahlili — fe'llarning boshqa sintaktik birliklar bilan bog'lanish imkoniyatlarini o'rganish;

leksikografik tahlil — fe'llarning lug'atlarda berilishi va izohlanish xususiyatlarini aniqlash;

tavsifiy metod — aniqlangan lingvistik xususiyatlarni tizimlashtirish.

Tadqiqotning asosiy analitik modeli quyidagicha ifodalanishi mumkin:

Fe'l → Semantik komponent → Kontekst → Pragmatik ma'no → Qo'llanish → Leksikografik talqin

Mazkur model xulq-atvor fe'llarining faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki real nutqdagi funksional xususiyatlarini ham hisobga olish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining semantik guruhleri

Tahlil natijalariga ko'ra, o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarini shartli ravishda bir necha semantik guruhga ajratish mumkin:

Semantik guruh	Fe'llar	Asosiy semantik mazmun
Umumiy xulq-atvor	<i>o'zini tutmoq</i> , <i>harakat qilmoq</i>	shaxsning muayyan vaziyatdagi xatti-harakati
Ijobiy xulq-atvor	<i>hurmat qilmoq</i> , <i>maqdamoq</i> , <i>qo'llab-quvvatlamoq</i>	ijobiy munosabat va baho
Salbiy xulq-atvor	<i>haqorat qilmoq</i> , <i>masxara qilmoq</i> , <i>ranjitmoq</i>	salbiy munosabat va ta'sir
Aldovga oid xulq	<i>aldamoq</i> , <i>chalq'itmoq</i> , <i>laqillatmoq</i>	haqiqatni yashirish yoki noto'g'ri tasavvur hosil qilish
Shaxslararo munosabat	<i>muomala qilmoq</i> , <i>munosabatda bo'lmoq</i>	boshqa shaxsga munosabat bildirish
Baholovchi xatti-harakat	<i>ayblamoq</i> , <i>tanqid qilmoq</i> , <i>qoralamoq</i>	shaxs yoki harakatga baho berish
Emotsional munosabat	<i>ranjimoq</i> , <i>achchiqlanmoq</i> , <i>xursand bo'lmoq</i>	hissiy holat yoki reaksiya
Ijtimoiy-kommunikativ xulq	<i>xushomad qilmoq</i> , <i>ruhlantirmoq</i> , <i>ko'ndirmoq</i>	kommunikativ ta'sir va ijtimoiy munosabat

Mazkur tasnif xulq-atvor fe'llarining yagona semantik guruh emasligini, balki o'zaro bog'liq bir necha kichik guruhlardan tashkil topgan murakkab semantik maydon ekanligini ko'rsatadi.

O'zini tutmoq fe'l birikmasining semantik xususiyatlari

O'zbek tilidagi xulq-atvorni ifodalovchi muhim birliklardan biri *o'zini tutmoq* fe'l birikmasidir. Masalan, U yig'ilishda o'zini juda yaxshi tutdi.

Bu yerda birikma shaxsning ijtimoiy vaziyatdagi ijobiy xulqini bildiradi.

Bola mehmonlar oldida o'zini yomon tutdi. Ushbu gapda esa *yomon* komponenti fe'lning asosiy semantik mazmuniga salbiy baho qo'shadi. Demak, *o'zini tutmoq* birikmasining mazmuni ko'pincha uni o'rab turgan sifat, ravish yoki boshqa kontekstual birliklar orqali aniqlashadi:

yaxshi o'zini tutmoq — ijobiy xulq;

yomon o'zini tutmoq — salbiy xulq;

odob bilan o'zini tutmoq — ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish;

g'alati o'zini tutmoq — noodatiy xatti-harakat.

Shu sababli mazkur birlikni lug'atda faqat *o'zini tutmoq* shaklida berishdan tashqari, uning asosiy birikuv modellari va kontekstual qo'llanishlarini ham ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Shaxslararo munosabatni ifodalovchi fe'llar. *Muomala qilmoq* va *munosabatda bo'lmoq* kabi birliklar xulq-atvorning boshqa shaxsga yo'naltirilganligini bildiradi. Masalan, U kattalar bilan hurmat bilan muomala qiladi. U hamkasblariga doimo yaxshi munosabatda bo'ladi. Bu birliklarning semantik tarkibida quyidagi komponentlarni ajratish mumkin:

SUBYEKT + MUNOSABAT + OBYEKT + USUL/BAHO

Masalan, *hurmat bilan muomala qilmoq* birikmasida shaxslararo munosabat bilan bir qatorda ijobiy baholash komponenti ham mavjud.

Bu fe'llarning muhim xususiyati — ularning obyekt bilan bog'lanishidir. *Kim bilan? Kimga nisbatan? Qanday?* kabi savollar fe'ling semantik-valentlik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Salbiy xulq-atvorni ifodalovchi fe'llar

Haqorat qilmoq, masxara qilmoq, ranjitmoq kabi fe'llar salbiy xulq-atvorni ifodalaydi, biroq ular bir xil semantik mazmunga ega emas. Masalan, U hamkasbini haqorat qildi. Bu gapda shaxsga nisbatan qasddan hurmatsiz yoki tahqirlovchi munosabat ifodalangan. Masalan, Ular uning ustidan masxara qilishdi. Bu yerda esa kulgi, kamsitish yoki shaxsni kulgili holatga qo'yish komponenti mavjud. Masalan, Uning gaplari meni ranjitdi. *Ranjitmoq* fe'lida esa harakatning natijasi — boshqa shaxsning hissiy holatiga salbiy ta'sir — birinchi o'ringa chiqadi.

Shunday qilib:

haqorat qilmoq → tahqirlash / hurmatsizlik;

masxara qilmoq → kulgi va kamsitish;

ranjitmoq → hissiy zarar yoki xafalikni yuzaga keltirish.

Ularni bitta umumiy *xafa qilmoq* birligi bilan almashtirish ayrim kontekstlarda semantik farqning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

Aldov bilan bog'liq xulq-atvor fe'llari

O'zbek tilidagi *aldamoq, chalg'itmoq, laqillatmoq* fe'llari ham xulq-atvorning muhim ko'rinishlarini ifodalaydi.

U do'stini aldadi.

U odamlarni noto'g'ri ma'lumot bilan chalg'itdi.

U sodda odamni laqillatdi.

Mazkur fe'llar umumiy "haqiqatga mos bo'lmagan ma'lumot berish" semantik maydoniga kirsa-da, ularning ma'no komponentlari farqlanadi.

aldamoq — haqiqatni ataylab yashirish yoki noto'g'ri ma'lumot berish;

chalg'itmoq — boshqa shaxsning noto'g'ri xulosaga kelishiga sabab bo'lish;

laqillatmoq — aldashning so'zlashuvga xos, ko'pincha salbiy baholangan shakli.

Demak, sinonimik yaqinlik mazmunning to'liq aynanligini anglatmaydi.

Ijobiy baholovchi xulq-atvor fe'llari

Ijobiy xulq-atvorni ifodalovchi fe'llar ham o'zaro semantik farqlarga ega.

O'qituvchi talabani yaxshi natijasi uchun maqtadi.

Ustoz shogirdini qo'llab-quvvatladi.

Do'stlari uni ruhlantirdilar.

Maqtamoq shaxsning faoliyati yoki sifatiga ijobiy baho berishni bildiradi.

Qo'llab-quvvatlamok shaxsga yordam yoki ma'naviy ko'mak ko'rsatishni anglatadi.

Ruhlantirmok esa shaxsning motivatsiyasi va psixologik holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish komponentini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, mazkur fe'llarning umumiy ijobiy semantikasi mavjud bo'lsa-da, ularning kommunikativ va pragmatik vazifalari farqlanadi. Kontekst va xulq-atvor fe'llari semantikasi Tahlil natijalari xulq-atvor fe'llarining ma'nosini aniqlashda kontekst hal qiluvchi omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Masalan, *munosabatda bo'lmoq* birikmasi: U menga yaxshi munosabatda bo'ldi. Mazkur gapda ijobiy munosabatni bildiradi. Biroq, U menga sovuq munosabatda bo'ldi. Ushbu gapda esa ayni fe'l birikmasi salbiy yoki masofali munosabatni ifodalaydi. Demak, xulq-atvor fe'llarining semantik mazmuni ko'pincha ular bilan birikuvchi sifat va ravishlar orqali konkretlashadi. Bu holatni quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

Fe'l + Kontekstual komponent → Aniq xulq-atvor ma'nosi + Baholash

Shu sababli xulq-atvor fe'llarini tadqiq etishda faqat lug'aviy ma'noni emas, balki kontekstual va pragmatik ma'noni ham hisobga olish zarur.

Valentlik va xulq-atvor fe'llari

Xulq-atvor fe'llarining yana bir muhim xususiyati ularning valentlik imkoniyatlaridir. Masalan, U bolani maqtadi. U do'stiga yordam berdi. U hamkasbiga qo'pol muomala qildi. Mazkur fe'llarning har biri turli sintaktik modellar asosida qo'llanadi.

maqtamoq → SUBYEKT + OBYEKT

muomala qilmoq → SUBYEKT + KIM BILAN/KIMGA + USUL

munosabatda bo'lmoq → SUBYEKT + KIMGA NISBATAN + MUNOSABAT

Shuning uchun lug'atlarda xulq-atvor fe'llarining semantik izohi bilan bir qatorda ularning valentlik modellari ham ko'rsatilishi foydalidir.

Xulq-atvor fe'llarining leksikografik talqini

Xulq-atvor fe'llarini izohli lug'atlarda berishda ularning ko'pma'noliligi, kontekstual o'zgaruvchanligi, valentligi va pragmatik xususiyatlarini hisobga olish lozim. Masalan, *aldamoq* fe'li umumiy ma'noda boshqa shaxsni haqiqatga mos kelmaydigan fikrga ishonitirish bilan bog'liq bo'lsa-da, uning turli kontekstlardagi qo'llanishlari semantik jihatdan farqlanishi mumkin.

Xuddi shuningdek, *o'zini tutmoq* fe'l birikmasi quyidagi shakllarda turlicha mazmun kasb etadi: *o'zini yaxshi tutmoq*; *o'zini yomon tutmoq*; *o'zini odob bilan tutmoq*; *o'zini g'alati tutmoq*; *o'zini erkin tutmoq*.

Shu sababli leksikografik tavsif quyidagi model asosida tashkil etilishi mumkin:

Leksik birlik → So'z turkumi → Asosiy ma'no → Semantik komponentlar → Birikuvchanlik → Valentlik → Uslubiy belgi → Kontekstual misollar

Bunday model lug'atdan foydalanuvchiga fe'lning nafaqat asosiy ma'nosini, balki uning real nutqdagi qo'llanish imkoniyatlarini ham anglashga yordam beradi. Lug'atlarda misollarning ahamiyati. Xulq-atvor fe'llarini leksikografik jihatdan to'liq tavsiflashda misollar alohida ahamiyatga ega. Masalan,

Muomala qilmoq

→ kim bilandir munosabatda bo'lmoq, gaplashmoq yoki o'zaro aloqada bo'lmoq.

Misol: *U barcha insonlar bilan xushmuomala qiladi.*

O'zini tutmoq

→ muayyan vaziyatda o'z xatti-harakatini namoyon qilmoq.

Misol: *U yig'ilishda o'zini juda yaxshi tutdi.*

Bunday misollar fe'lning semantik va sintaktik xususiyatlarini bir vaqtning o'zida ochib beradi. O'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarini leksikografik tavsiflash modeli

Tadqiqot natijalariga asoslanib, o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarini lug'atlarda tavsiflash uchun quyidagi model taklif etiladi: Bosh so'z → So'z turkumi → Asosiy semantik ma'no → Semantik komponentlar → Valentlik → Birikuvchanlik → Uslubiy/pragmatik belgi → Misollar

Masalan,

O'zini tutmoq

So'z turkumi: fe'l birikmasi

Asosiy semantik soha: xulq-atvor / xatti-harakat. Semantik komponentlar: xatti-harakat; vaziyat; ijtimoiy baho; munosabat; usul. Asosiy birikuvlar: o'zini yaxshi tutmoq; o'zini yomon tutmoq; o'zini odob bilan tutmoq; o'zini g'alati tutmoq; o'zini erkin tutmoq. Mazkur model xulq-atvor fe'llarining lug'atlarda yanada aniq, tizimli va foydalanuvchiga qulay tarzda ifodalanishiga xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llari semantik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli leksik birliklar guruhini tashkil etishini ko'rsatdi. Ular nafaqat shaxsning harakatini, balki uning muomalasi, boshqa shaxslarga munosabati, emotsional reaksiyasi, ijtimoiy xulqi va baholovchi munosabatini ham ifodalaydi. *O'zini tutmoq*, *muomala qilmoq*, *hurmat qilmoq*, *maqtamoq*, *haqorat qilmoq*, *masxara qilmoq*, *ranjitmoq*, *aldamoq*, *chalg'itmoq*, *ayblamoq* kabi birliklar o'rtasida umumiy semantik aloqalar mavjud bo'lsa-da, ularning har biri o'ziga xos semantik komponent va pragmatik xususiyatlarga ega. Xulq-atvor fe'llarining mazmunini aniqlashda kontekst, valentlik, birikuvchanlik va pragmatik omillar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun bunday fe'llarni faqat izolyatsiyalangan lug'aviy birlik sifatida emas, balki ularning real nutqdagi qo'llanishi bilan birgalikda o'rganish zarur. Leksikografik nuqtayi nazardan esa xulq-atvor fe'llarining lug'atlarda berilishida asosiy ma'no bilan bir qatorda semantik variantlar, valentlik modellari, birikuvchanlik, uslubiy va pragmatik xususiyatlar hamda kontekstual misollarni ko'rsatish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Abdurahmonov, G'. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi.
- [2] Hojiyev, A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. Toshkent.
- [3] Muminov, O. Lexicology of the English Language. Tashkent, 2006.
- [4] Siddiqova, I. A. English Lexicology and Lexicography. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
- [5] Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
- [6] Lyons, J. Semantics. Cambridge University Press, 1977.
- [7] Newmark, P. A Textbook of Translation. Prentice Hall, 1988.

- [8] Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Brill, 1964.
[9] O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

ZAMONAVIY REKLAMA DISKURSIDA TIL VA KOMMUNIKATSIYA

Sobirova Shahzoda Faxriddin qizi

Katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy reklama matnlarining pragmlingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Reklama tilida qo'llaniladigan lingvistik vositalar, ta'sirchanlikni oshiruvchi usullar hamda auditoriya ongiga ta'sir etish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, reklama diskursida emotsionallik, qisqalik va kommunikativ strategiyalarning o'rni misollar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: reklama matni, pragmlingvistika, reklama diskursi, lingvistik vositalar, kommunikativ strategiya, ta'sirchanlik, emotsionallik, media tili.

Аннотация. В данной статье анализируются прагмalingвистические особенности современных рекламных текстов. Рассматриваются лингвистические средства, используемые в языке рекламы, способы повышения выразительности и механизмы воздействия на аудиторию. Также освещается роль эмоциональности, краткости и коммуникативных стратегий в рекламном дискурсе.

Ключевые слова: рекламный текст, прагмalingвистика, рекламный дискурс, лингвистические средства, коммуникативная стратегия, выразительность, эмоциональность, язык медиа.

Abstract. This article analyzes the pragmlinguistic features of modern advertising texts. It examines the linguistic tools used in advertising language, methods of increasing expressiveness, and mechanisms of influencing the audience. The role of emotionality, brevity, and communicative strategies in advertising discourse is also discussed with relevant examples.

Keywords: dvertising text, pragmlinguistics, advertising discourse, linguistic tools, communicative strategy, expressiveness, emotionality, media language.

KIRISH

Zamonaviy o'zbek reklama matnlari lingvistik, psixologik va madaniy omillar uyg'unligida shakllanmoqda. Tilning soddaligi, axborotliligi, kreativligi va pragmatik yo'naltirilganligi reklama samaradorligini belgilaydi. Neologizmlar, o'zlashmalar, sintaktik ixchamlik va milliy mentalitetga mos yondashuv reklama kommunikatsiyasining muhim jihatlari hisoblanadi. Shu bilan birga, reklama matnlarining maqsadli auditoriyaga ta'sir qilish vositalari o'zbek tilshunosligida hali to'liq o'rganilmagan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada lingvopragmatik, sotsiopsixologik va madaniy tadqiqotlarni kengaytirish reklama tilining nazariy va amaliy asoslarini yanada boyitishga xizmat qiladi.

M.Hakimov ta'kidlaganidek, kommunikativ niyatni ifodalash strategiyasi lingvistik pragmatikaning markaziy masalalaridan biridir. So'zlovchi o'z ichki maqsadini amalga oshirish uchun turli ifoda vositalaridan ongli ravishda birini tanlaydi va shu tanlov orqali nutqning yo'nalishi hamda ta'sir kuchini belgilaydi. Mazkur nazariy qarash reklama matniga ham to'la tatbiq etiladi, chunki reklama ham muayyan buyurtma asosida yaratiladigan, aniq maqsadga qaratilgan kommunikativ mahsulotdir. Unda til birliklari tasodifiy emas, balki rejalashtirilgan strategiya asosida qo'llanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Reklama matnida pragmatika nazariyasining amal qilishi, avvalo, uning natijaga yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Buyurtmachi ko'zlagan maqsad – mahsulotni tanitish, talabni shakllantirish yoki sotuv hajmini oshirish – matnning ichki tuzilishida aks etadi. Reklama nafaqat axborot beradi, balki qabul qiluvchining hissiy holati va xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishga intiladi. Shu jihatdan reklama nutqida perlokutiv akt jarayoni muhim o'rin tutadi. Ya'ni matn iste'molchida ma'lum hissiy kechinma uyg'otishi, qaror qabul qilishga undashi yoki muayyan harakatni amalga oshirishga sabab bo'lishi kerak.

F.I.Sharkov qayd etganidek, reklamaning barcha funksiyalari marketing kommunikatsiyasining asosiy maqsadiga – talabni shakllantirish va sotuvni ilgari surishga – bo'ysundirilgan. Demak, reklama matni kommunikativ

tizim sifatida iqtisodiy maqsad bilan uzviy bog‘liqdir. Undagi har bir leksik birlik, sintaktik qurilma va stilistik vosita umumiy strategik vazifaga xizmat qiladi. Shu bois reklama matnining kommunikativ-pragmatik yo‘nalishini tahlil qilish uning samaradorligini baholashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [1].

Lingvopragmatikaning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan nutq aktlari nazariyasi, odatda, J. Ostin nomi bilan bog‘lanadi. Ushbu nazariya reklama matnini tahlil qilishda alohida ahamiyatga ega, chunki reklama ko‘pincha muayyan perlokutiv samaraga erishishga qaratilgan nutqiy harakatdir. Har qanday reklama matnining pragmatik mohiyati qabul qiluvchini javob reaksiyasiga undash zaruratida namoyon bo‘ladi. Bu javob xarid qilish, mahsulot haqida qiziqish bildirish yoki brendga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirish ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Reklama orqali kommunikativ muloqot samaradorligi aynan shu ta‘sir darajasi bilan belgilanadi.

N.D. Arutyunova nutq aktida qabul qiluvchi omilining ahamiyatini alohida ta‘kidlab, pragmatik ma‘no faqat nutq mazmuniga emas, balki nutq vaziyati va ayniqsa, adresat shaxsiga bog‘liqligini qayd etadi. Bu fikr reklama kommunikatsiyasi uchun ham dolzarbdir. Chunki reklama matni auditoriyaning dunyoqarashi, ijtimoiy tajribasi va milliy mentalitetiga mos kelgandagina kutilgan natijani beradi. Agar matnning mazmuni va ifoda shakli qabul qiluvchining madaniy qadriyatlari bilan uyg‘unlashsa, kommunikativ maqsad muvaffaqiyatli amalga oshadi[2]. Shunday qilib, reklama matnini pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish uning ichki strategiyasini, ta‘sir mexanizmlarini va auditoriya bilan o‘zaro aloqasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Reklama – bu shunchaki axborot yetkazish vositasi emas, balki ongli ravishda tashkil etilgan nutqiy ta‘sir jarayonidir. Unda kommunikativ niyat, nutq aktlari, perlokutiv samaradorlik va adresat omili o‘zaro chambarchas bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Sotsiolingvistika termini tilshunoslikda ilk bor 1952-yilda amerikalik tadqiqotchi H. Curry tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Ushbu atama ortida mujassam bo‘lgan tushunchalar aslida tilshunoslik fanida ancha avval shakllangan bo‘lib, uning asosiy maqsadi tilni umuminsoniy hodisa sifatida talqin etishdan iboratdir. XX asrning 20–30-yillarida rus tilshunos olimlari mazkur yo‘nalishni turli nomlar asosida o‘rganib kelganlar. Xususan, “sotsial lingvistika” hamda “sotsiolingvistika” kabi atamalar o‘sha davr ilmiy va ijtimoiy muhitiga mos ravishda qo‘llangan. Keyinchalik, ayniqsa 1950-yillarga kelib, “sotsiolingvistika” atamasini qo‘llash eng maqbul variant sifatida e‘tirof etildi. Bunga sabab tilning jamiyat hayoti bilan uzviy bog‘liqligi, milliy an‘ana va qadriyatlarning shakllanish jarayonida tilning muhim o‘rin tutishi mazkur termin mazmuniga to‘liq mos kelishidir.

Fanni aynan shu tarzda nomlash hech qanday muammo tug‘dirmaydi. Chunki “sotsiolingvistika” atamasi, ta‘kidlanganidek, ikki fan — tilshunoslik va ijtimoiy fanlar tutashgan nuqtada shakllangan bo‘lib, bu esa fanlararo aloqalarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Sotsiolingvistika mustaqil fan sifatida o‘rganilganda uning umumiy ijtimoiy hamda siyosiy jihatlarini yoritish muhim hisoblanadi. Jumladan, til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, til va mafkura, til va tafakkur, til va xalq, til va yosh omili, til va jins, davlat institutlarida tilning o‘rni, til taraqqiyotini rejalashtirish, shuningdek, tilning falsafiy xususiyatlarini tadqiq etish zarurdir. Ko‘plab tilshunoslar sotsiolingvistikani falsafiy tilshunoslik doirasida ham talqin qiladilar. Bu holat mazkur fan boshqa ilmiy yo‘nalishlar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Sobiq ittifoq davrida tilshunos olimlar sotsiolingvistika masalalarini o‘rganishda turli falsafiy qarashlarga tayanganlar. Ularning ayrimlari masalaga materialistik yondashuv asosida baho bergan bo‘lsa, boshqalari idealistik nuqtai nazardan fikr yuritganlar.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirgi yondashuvda esa ijtimoiy tilshunoslik muammolarini tahlil qilish hayotiy jarayonlar hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq holda olib borilishi maqsadga muvofiq deb qaraladi. Jumladan, O.S.Axmanovanning “Lingvistik terminlar lug‘ati” hamda A.P.Hojiev muallifligidagi “Lingvistik terminlarning qisqacha lug‘ati”ni ko‘zdan kechirish orqali ham mazkur masalaga aniqlik kiritish mumkin. Xususan, O.S.Axmanova lug‘atida “sotsialingvistika” atamasi “ijtimoiy lingvistika” yoki “tilshunoslikning ijtimoiy jihati” sifatida talqin etiladi. Ushbu izohdan ikki asosiy yo‘nalish anglashiladi.

Birinchidan, tilning umuminsoniy muloqotdagi o‘rni, til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish nazarda tutiladi. Ikkinchidan esa, tilshunoslikning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi funksional xususiyatlari va ko‘rinishlari — masalan, ijtimoiy dialektlar, hududiy shevalar, argo hamda jargon kabi shakllar tahlil qilinadi.

Ikkinchi holatda ijtimoiy dialektlar faqat tor doiradagi nutq ko‘rinishi sifatida emas, balki ijtimoiy til hodisasini belgilovchi omil sifatida talqin etiladi. Bunga professional nutq, koyne va boshqa shakllar ham kiradi.

Reklama matnlarida yoshlar nutqi alohida o‘rin tutadi. Yoshlar uchun mo‘ljallangan reklamalarda zamonaviy, emotsional va dinamik til birliklari qo‘llanadi. Sleng, qisqartmalar, inglizcha o‘zlashmalar, kreativ metaforalar keng ishlatiladi. Bu yosh auditoriyaning dunyoqarashi va kommunikativ uslubiga mos keladi. Masalan, “Trendda bo‘l! Yangi smartfon bilan o‘zingni namoyon qil!”, “Top darajadagi gadjet – sen uchun!”, “Challenge qabul qil! Energiya ichimligi bilan faol bo‘l!”

Bu misollarda trend, gadjet, challenge kabi so‘zlar yoshlar nutqiga xos bo‘lib, reklamaning ta’sir kuchini oshiradi. Shuningdek, qisqa va undovli gaplar yosh auditoriyani faol harakatga undaydi. Katta yoshdagi iste’molchilar uchun reklama matnlarida esa an’anaviylik, ishonch va barqarorlikni ifodalovchi leksik birliklar qo‘llanadi. Masalan, “Oilaviy an’analariga mos sifatli mahsulot”, “Ishonchli tanlov – isbotlangan sifat”, Bu yerda rasmiy va sokin ohang ustuvor bo‘lib, pragmatik maqsad – ishonch uyg‘otishdir.

Reklama matnlarida kasb yoki ijtimoiy mavqe bilan bog‘liq nutq elementlari ham uchraydi. Masalan, biznes vakillari uchun reklamalarda professional terminologiya ishlatiladi: “Biznesingizni yangi bosqichga olib chiqing!”, “Innovatsion yechimlar bilan samaradorlikni oshiring”, Tibbiyot yoki ta’lim sohasiga oid reklamalarda esa ilmiylik va aniqlik muhim. Masalan, “Malakali mutaxassislar va zamonaviy diagnostika”, “Sifatli ta’lim – kelajak garovi”. Bu kabi matnlar adresatning kasbiy kompetensiyasiga mos tarzda quriladi.

Reklama matnlarida milliy mentalitet va ijtimoiy qadriyatlar aks etishi ham keng tarqalgan. O‘zbek jamiyatida oila, farzand, sog‘liq, mehmondo‘stlik kabi tushunchalar muhim o‘rin tutadi. Shu sababli reklamalarda ushbu semantik maydonlar faol qo‘llanadi. Masalan, “Oilangiz salomatligi – bizning ustuvor vazifamiz”, “Farzandingiz kelajagi uchun eng yaxshi tanlov”. Bu usul iste’molchi hissiyotiga bevosita ta’sir qiladi va ishonchni mustahkamlaydi. Ayollar va erkaklar auditoriyasiga mo‘ljallangan reklamalarda ham til birliklari farqlanadi. Ayollar uchun reklamalarda emotsional, estetik va obrazli ifoda ustun bo‘ladi. Masalan, “Go‘zalligingizni yanada porlating”.

“Noziklik va nafislik timsoli”.

Erkaklar uchun esa kuch, ishonch va qat’iyat semantikasi ustun:

“Haqiqiy kuchni his eting”.

“Ishonchli va bardoshli texnologiya”.

XULOSA

Demak, reklama matnida ijtimoiy guruhlar tilining aks ettirilishi uning pragmatik samaradorligini oshiradi. Auditoriyaning yoshi, kasbi, ijtimoiy mavqei, jinsi va madaniy qadriyatlariga mos til tanlash reklama kommunikatsiyasining asosiy strategiyalaridan biridir. Shu sababli reklama tilida sotsiolingvistik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo‘nalish zamonaviy tilshunoslikda dolzarb bo‘lib, reklama matnlarini lingvopragmatik va sotsiomadaniy nuqtayi nazardan chuqur o‘rganishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010. – 152 б.
- [2] Enazarov T. Nutq madaniyati (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent, 2017. – 184 б.
- [3] Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. Монография. – Тошкент, 2013. – 42 б.
- [4] Ёўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.
- [5] Ёўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
- [6] Ёўлдошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент: ТошДПУ, 2008. – 120 б.
- [7] Зикриллаев Ф.Н. Фейлнинг шахс, сон ва хурмат категорияси системаси. – Тошкент: Фан, 1990 – 111 б.
- [8] Кўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. – Тошкент, 1975. – 96 б.

ALISHER NAVOIY G‘AZALIYOTIDA SUBYEKT VA OBYEKT MUNOSABATLARI: IRFONiy TIMSOLLARNING SEMANTIK DEKONSTRUKSIYAS

Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi

Katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

e-mail: rma2272@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy g‘azaliyotidagi subyekt va obyekt munosabatlari irfoniy timsollarni germenevtik hamda semantik-dekonstruktiv o‘qish asosida tahlil qilinadi. Lirik “men” barqaror va mutlaq faol subyekt, ma’shuqa esa passiv obyekt sifatida emas, balki istak, yo‘qlik, nigoh, ishq, may, soqiy, ko‘ngul, hijron va visol semantikasi orqali doimiy ravishda qayta tuziladigan pozitsiyalar sifatida talqin etiladi. Tahlil timsollarning ma’no harakatchanligi subyekt/obyekt qarama-qarshiligini qat’iy binarlikdan chiqarishini ko‘rsatdi: yorning yo‘qligi oshiq subyektini vujudga keltiradi, ishq oshiqni o‘z tajribasining obyektiga aylantiradi, ko‘ngul esa idrok etuvchi bilan idrok etiluvchining tutashuv makoni bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, har bir g‘azalni bir ma’noli tasavvufiy allegoriyaga keltirib chiqarishdan saqlanib, zohiriy, estetik va irfoniy qatlamlarning birgalikda ishlashi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, g‘azal, lirik subyekt, obyekt, irfon, tasavvufiy timsol, semantik dekonstruksiya, germenevtika.

Аннотация. В статье отношения субъекта и объекта в газелях Алишера Навои рассматриваются посредством герменевтического и семантико-деконструктивного анализа мистических образов. Лирическое «я» трактуется не как неизменный автономный субъект, а возлюбленная – не как пассивный объект; их позиции постоянно перестраиваются через семантику желания, отсутствия, взгляда, любви, вина, виночерпия, сердца, разлуки и встречи. Анализ показывает, что подвижность этих образов расширяет жёсткую бинарную оппозицию субъект/объект: отсутствие возлюбленной формирует субъекта, любовь превращает влюблённого в объект собственного переживания, а сердце становится внутренним пространством пересечения воспринимающего и воспринимаемого. При этом исследование не сводит каждую газель к однозначной суфийской аллегории, а учитывает одновременное существование буквального, эстетического и ирфанического смысловых уровней.

Ключевые слова: Алишер Навои, газель, лирический субъект, объект, ирфан, суфийский символ, семантическая деконструкция, герmenevtika.

Abstract. This article examines subject–object relations in Alisher Navoi’s ghazals through a hermeneutic and semantic-deconstructive reading of mystical imagery. The lyrical “I” is treated not as a stable autonomous subject, and the beloved not as a passive object, but as positions continuously reconfigured by desire, absence, gaze, love, wine, cupbearer, heart, separation and union. The analysis shows that the semantic mobility of these images destabilizes a rigid subject/object opposition: the beloved’s absence produces the subject, love transforms the lover into its own object, while the heart functions as an inner space where the perceiver and the perceived intersect. At the same time, the study avoids reducing every ghazal to a single Sufi allegory and argues for the coexistence of literal, aesthetic and mystical layers of meaning.

Keywords: Alisher Navoi, ghazal, lyrical subject, object, irfan, Sufi symbol, semantic deconstruction, hermeneutics.

KIRISH

Alisher Navoiy g‘azaliyoti mumtoz Sharq lirikasining ko‘p qatlamli semantik tizimlaridan biri bo‘lib, unda oshiq va ma’shuqa, “men” va “sen”, ko‘ngul va yor, hijron va visol singari qarama-qarshi ko‘ringan birliklar oddiy lirik rollar darajasida qolmaydi. “Xazoyin ul-maoniyy” tarkibidagi g‘azallarda muhabbat tajribasi ko‘pincha bilish, o‘zlikni anglash, o‘zlikdan kechish va ma’naviy kamolot jarayonlari bilan tutashadi [1; 2]. Shu sababli lirik subyektini faqat his-tuyg‘uni bayon qiluvchi “oshiq”, obyektini esa uning istagi qaratilgan “yor” sifatida tushunish Navoiy poetikasidagi ichki dinamikani to‘liq ochmaydi. Irfoniy o‘qishda yor bir vaqtning o‘zida go‘zallik obyekt, ma’rifat manbai, sinov, hijob va tajalli markazi bo‘lishi mumkin; oshiq esa kuzatuvchi bo‘lishdan tashqari, ishq kuchi tomonidan qayta shakllantiriladigan mavjudotga aylanadi.

Navoiyshunoslikda tasavvufiy mazmun, komil inson konsepsiyasi va ramziy obrazlar Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqul hamda keyingi tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan [3; 4; 7–9]. So‘nggi ishlarda tarso, zohid, metafora va tasavvufiy subtekstlarning alohida funksiyalari o‘rganilib, Navoiy lirikasida bitta obrazning zohiriy va botiniy ma’nolari orasida semantik ko‘chish mavjudligi ko‘rsatilmoqda [7–9]. Mahalliy adabiy-tarixiy tadqiqotlarda Poyon Ravshanov hamda uning merosini o‘rgangan M. Rajabaliyeva birlamchi manba va tarixiy kontekstga tayangan o‘qish zaruratiga e’tibor qaratadi [10; 11]. Biroq g‘azaldagi “subyekt–obyekt” aloqasini aynan timsollar semantikasining o‘zgaruvchanligi nuqtayi nazaridan yaxlit model sifatida talqin qilish masalasi alohida izlanishni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – Navoiy g‘azaliyotida lirik subyekt va poetik obyekt munosabatlarining qanday qurilishini, irfoniy timsollar ushbu munosabatni qanday o‘zgartirishini hamda “men/sen”, “oshiq/ma’shuqa”, “ko‘ruvchi/ko‘riluvchi” binarliklari qaysi semantik mexanizmlar orqali beqarorlashishini aniqlashdir. Maqoladagi “semantik dekonstruksiya” atamasi matnni tarixiy-irfoniy kontekstdan uzish emas, balki qat’iy ko‘ringan qarama-qarshiliklarning matn ichida o‘zaro almashishini va ortiqcha ma’no hosil qilishini ochish usuli sifatida qo‘llanadi [5; 6].

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi gʻazallaridan subyekt va obyekt munosabatini yaqqol namoyon etuvchi namunalar, xususan, yorning kelmasligi, oshiq istagining javobsizligi, may-boda, koʻngul, nigoh va visol/hijron semantikasiga qurilgan baytlar tanlandi [1; 2]. Tahlilda kontekstual-hermenevtik, struktur-semantik va qiyosiy usullardan foydalanildi. Birinchi bosqichda gʻazaldagi grammatik va lirik agentlar – “men”, “koʻngul”, “jon”, “koʻz”, “yor”, “maʼshuq” – ajratildi; ikkinchi bosqichda ular bilan bogʻlangan feʼl va holatlarning faol/passiv taqsimoti kuzatildi; uchinchi bosqichda yor, may, soqiy, zulf, koʻngul, hijron va visol timsollarining zohiriy hamda irfoniylar semantikasi qiyoslandi.

Dekonstruktiv yondashuv qatʼiy binar juftlikning bir tomonini ikkinchisiga oddiy almashtirish sifatida emas, balki matnda ularning oʻzaro bogʻliq va bir-birini ishlab chiqaruvchi tabiatini koʻrsatish uchun qoʻllandi [5]. Germenevtik tamoyil esa timsolning bir maʼnoga qamalib qolmasligini, matnning “ortiqcha maʼno” hosil qilish qobiliyatini hisobga olish imkonini beradi [6]. Shu bois “yor – Haq”, “may – maʼrifat” kabi tayyor tengliklar faqat kontekst bilan tasdiqlanganda qoʻllanib, gʻazalning dunyoviy-ishqiy va estetik qatlami bekor qilinmadi. Bu metodik cheklov irfoniylar talqinining ilmiy ehtiyotkorligini taʼminlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Lirik “men”ning markaziyligi va uning ichki parchalanishi. Navoiy gʻazalidagi “men” dastlab nutq egasi sifatida faol koʻrinadi: u kutadi, istaydi, izlaydi, noliydi va murojaat qiladi. Biroq bu faollik semantik jihatdan mutlaq hokimiyatni anglatmaydi. Mashhur “Meni men istagan oʻz suhbatigʻa arjumand etmas” misrasida istak subyektni markazga qoʻygandek koʻrinsa-da, ayni paytda uning kimligi boshqa bir irodaning rad etishi orqali belgilanadi [1; 2]. Demak, “men” oʻzini oʻzi toʻliq asoslamaydi; u maʼshuqaning yaqinligi yoki uzoqligi, nigohi yoki beparvoligi orqali shakllanadi. Bu yerda obyekt passiv narsa boʻlib qolmaydi: uning javobsizligi subyektning ruhiy holati, nutqi va oʻzlik tasavvurini ishlab chiqaruvchi kuchga aylanadi.

Mazkur holat irfoniylar semantikada yanada murakkablashadi. Solik Haqni “bilish”ga intilar ekan, bilishning predmeti boʻlgan mutlaq haqiqat insoniy idrokka toʻliq sigʻmaydi; natijada biluvchi subyekt oʻz chegaralarini anglashga majbur boʻladi. Tasavvufiy tafakkurda ishqning oʻzi oshiqning nafsiy “men”ni parchalovchi tajribaga aylanishi mumkin [3]. Shunday qilib, Navoiy gʻazalidagi “men”ni faqat romantik individualizm mezonida talqin qilish yetarli emas: u koʻpincha oʻz istagiga hukmron emas, aksincha, ishq tomonidan boshqariladigan va oʻzligidan kechishga tayyorlanadigan subyektdir.

2. Yorning obyektlikdan agentlikka oʻtishi. “Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulroʻ kelmadi” misrasida yor sintaktik jihatdan kutilayotgan obyektga oʻxshaydi, ammo butun gʻazal semantikasi uning kelmasligi atrofida quriladi [1]. Yoʻqlik bu yerda boʻshliq emas, voqea hosil qiluvchi kuchdir: kutish, uyqusizlik, intizorlik, koʻz yoshi va ruhiy keskinlik aynan kelmaslik tufayli yuzaga keladi. Obyektning “yoʻqligi” subyekt faoliyatini maksimal darajada kuchaytiradi. Shu maʼnoda maʼshuqa matn tashqarisidagi jim obyekt emas, lirik voqelikni tashkil etuvchi yashirin agent sifatida ishlaydi.

Gʻazaldagi “tolibi sodiq”, “yoʻl”, “maʼshuq” kabi birliklar ishqiy syujetni tariqat va talab semantikasi bilan tutashtirish imkonini beradi, radifdagi doimiy “kelmadi” esa visolning kechiktirilishini maʼnaviy sinov sifatida ham oʻqishga sharoit yaratadi. Biroq aynan shu nuqtada bir maʼnoli allegorizatsiyadan saqlanish zarur: sarvi gulroʻ zohiriy maʼshuqa sifatida ham toʻliq badiiy qiymatga ega. Irfoniylar qatlam zohiriy qatlamni “bekor qilmaydi”, balki uning semantik diapazonini kengaytiradi. Natijada yor bir vaqtning oʻzida insoniy muhabbat obyekti, oshiqni sinovdan oʻtkazuvchi kuch va mutlaq goʻzallikka ishora qiluvchi timsol boʻla oladi [3; 4].

3. Nigoh, zulf va koʻngul: idrokning qayta taqsimlanishi. Mumtoz gʻazalda koʻz odatda oshiqning idrok vositasi sanaladi, biroq Navoiyda maʼshuqaning nigohi ham oshiqni “koʻruvchi”, jarohatlovchi, asir qiluvchi kuch sifatida tasvirlanadi. Shunda koʻrish bir yoʻnalishli “subyekt → obyekt” harakati boʻlmay qoladi: oshiq qaraydi, lekin oʻzi ham nigoh ostiga tushadi. Yorning yuzi tajalli va goʻzallikni, zulf esa yashirish, murakkablik va koʻplikni ifodalashi mumkin; biri maʼnoni ochsa, ikkinchisi uni yana pardalaydi. Irfoniylar timsol sifatida zulfni faqat “hijob”ga tenglashtirish yetarli emas: u ayni paytda goʻzallikning zarur shakli, oshiqning adashishi va izlanishining poetik sababi hamdir [7].

Koʻngul esa bu munosabatlarning eng muhim vositachisidir. U grammatik jihatdan oshiqning “mulki” boʻlsa-da, gʻazallarda koʻpincha mustaqil ravishda ketadi, asir boʻladi, kuyar, vayron boʻlar yoki yorga maskan tutadi. Demak, subyekt bir butun “men” emas; u “jon”, “koʻngul”, “koʻz”, “aql” singari ichki agentlarga boʻlinadi. Bunday poetik antropologiyada koʻngul subyekt bilan obyekt oraligʻidagi chegara makoniga aylanadi: yor tashqi timsol boʻlish bilan birga koʻngul ichida mavjud, oshiq esa tashqi yorni izlar ekan, oʻz ichki makonini ham qayta kashf etadi. Bu holat subyekt/obyekt binarligini ichkaridan yumshatadigan asosiy mexanizmlardan biridir.

4. May va soqiy semantikasi: iroda markazining koʻchishi. Navoiy lirikasida may, boda, soqiy va xarobot obrazlari turli kontekstlarda dunyoviy, rindona, tanqidiy va irfoniylar maʼnolarni hosil qiladi. Tasavvufiy oʻqishda may

ma'rifat yoki ishq zavqining, soqiy esa bu tajribani yetkazuvchi murshid, ilohiy fayz yoki go'zallik manbaining timsoliga aylanishi mumkin [3; 8]. Bu modelda oshiq ma'noni mustaqil ravishda "egallab oluvchi" subyekt emas: unga may uzatiladi, u mast bo'ladi, o'z nazoratining bir qismini yo'qotadi. Shunday qilib, bilish jarayoni ratsional egallashdan ko'ra qabul qilish va o'zgarish sifatida namoyon bo'ladi.

May timsolining dekonstruktiv funksiyasi ayniqsa zohid/rind qarama-qarshiligida ko'rinadi. Tashqi me'yor nuqtayi nazaridan "may" salbiy obyekt bo'lishi mumkin, lekin poetik-irfoniy kontekstda u ichki uyg'onishning ijobiy vositasiga aylanadi; zohid esa tashqi taqvo subyekt bo'lsa-da, ma'no chuqurligini anglamagan obraz sifatida tanqid qilinishi mumkin [8]. Natijada axloqiy-semantik ierarxiya o'rin almashadi: tashqi "poklik" avtomatik ravishda ma'naviy ustunlikni, tashqi "mastlik" esa avtomatik ravishda tubanlikni anglatmaydi. Navoiy poetikasi timsolni aynan kontekst orqali qayta kodlaydi.

5. Hijron va visol: munosabatning jarayon sifatida qurilishi. Subyekt–obyekt aloqasining eng muhim xususiyati uning holat emas, jarayon ekanidadir. Hijron obyektning yo'qligi, visol esa uning qo'lga kiritilishi sifatida soddalashtirilganda, g'azaldagi ruhiy dinamika yo'qoladi. Hijron ko'pincha oshiqning nutqini, sabrini, izlanishini va o'zini anglashini ishlab chiqaradi; demak, u faqat yetishmovchilik emas, ma'no yaratuvchi holatdir. Visol esa yakuniy egalik emas: mumtoz irfoniy poetikada yaqinlikning o'zi ham "men"ning saqlanib qolishi yoki yo'qolishi masalasini keskinlashtiradi. Fano g'oyasi nuqtayi nazaridan mukammal yaqinlik subyektning o'zini markaz sifatida saqlab qolishiga emas, uning da'vosining so'nishiga olib boradi [3; 4].

Shu sababli Navoiy g'azaliyotida subyekt va obyektning munosabati "oshiq sevadi – yor seviladi" formulasidan kengroqdir. Tahlil natijasida besh semantik ko'chish aniqlandi: birinchidan, istak subyekt ma'shuqaning rad javobi bilan shakllanadi; ikkinchidan, obyektning yo'qligi agentlik kasb etadi; uchinchidan, nigoh ikki tomonlama bo'lib, ko'ruvchi o'zi ham ko'ruluvchiga aylanadi; to'rtinchidan, ko'ngul ichki vositachi sifatida subyektning yaxlitligini parchalab, yorni ichkilashtiradi; beshinchidan, irfoniy ishqning kulminatsiyasida "egallovchi subyekt" modeli zaiflashib, o'zlikdan kechish va yaqinlik modeli ustunlashadi. Zamonaviy germevntik tadqiqotlarning metafora va tasavvufiy subtekstni ko'p ma'noli struktura sifatida ko'rishi ham ushbu xulosani qo'llab-quvvatlaydi [9].

XULOSA

Alisher Navoiy g'azaliyotida subyekt va obyekt munosabatlari qat'iy va bir yo'nalishli emas. Lirik "men" nutqning markazi bo'lsa-da, uning o'zligi yorning borligi yoki yo'qligi, nigohi, ishqning zo'ri va ko'nguldagi ichki harakat bilan doimiy ravishda qayta belgilanadi. Yor esa passiv "seviluvchi" obyektlikdan chiqib, oshiq holatini ishlab chiqaruvchi poetik agentga aylanadi. May, soqiy, zulf, ko'ngul, hijron va visol timsollari bu munosabatni yanada murakkablashtirib, zohiriy ishqiy syujet ichida bilish, ma'rifat, hijob, tajalli va o'zlikdan kechish bilan bog'liq irfoniy imkoniyatlarni ochadi.

Semantik dekonstruksiya shuni ko'rsatadiki, Navoiy matnida "men/sen", "oshiq/ma'shuqa", "ko'ruvchi/ko'ruluvchi" oppozitsiyalari bir-birini inkor etuvchi qutblar emas, balki o'zaro shartlangan pozitsiyalardir. Eng muhim natija – irfoniy talqinni zohiriy ma'noni bekor qiluvchi yagona "kalit" sifatida emas, matnning ko'p qatlamliligini tushuntiruvchi o'qish rejimi sifatida qabul qilish zarurligidir. Bu yondashuv Navoiy g'azaliyotini nafaqat tasavvufiy ramzlar majmui, balki subyektivlikning qanday yuzaga kelishi, bo'linishi va boshqa bilan munosabatda qayta tuzilishini ko'rsatuvchi murakkab poetik tafakkur tizimi sifatida o'rganishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Navoiy A. To'la asarlar to'plami: 10 jildlik. 1-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 804 b.

[2] Navoiy A. To'la asarlar to'plami: 10 jildlik. 2-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 768 b.

[3] Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009. – 448 b.

[4] Haqqul I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: Fan, 2007. – 226 b.

[5] Derrida J. Of Grammatology / Trans. G.C. Spivak. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.

[6] Ricoeur P. Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning. – Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976.

[7] Razzoqov A.A. Navoiy g'azallarida tarso obrazining irfoniy qirralari // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2023. – 3(9). – B. 31–36.

[8] Tursunmurodova D. Alisher Navoiyning lirikasida zuhd maqomi va zohid obrazi tahlili // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – 3(4). – B. 413–417.

[9] Ataniyazova M. Alisher Navoiy lirikasi subtekstlarida poetik va ilmiy tafakkur uyg'unligining germevntik tahlili // Tamaddun nuri. – 2026. – 8(83). – B. 27–30. DOI: 10.69691/qq4d9w88.

- [10] Rajabaliyeva M.A. O'zbek mumtoz adabiyotshunosligida Poyon Ravshanov ilmiy merosining ko'lamini // Til va adabiyot ta'limi. – 2024. – № 2. – B. 32–34.
- [11] Ravshanov P. Adabiy sahifalar. – Qarshi: Nasaf, 1985. – 164 b.

O'ZBEK ALLALARIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNI RAQAMLI KORPUS ASOSIDA TAHLIL QILISH

Jabbarova Sabo Xamdamovna

Assistant-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

E-mail: sabojabbarova8@gmail.com

Tel : +998944488337

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining qadimiy va madaniy jihatdan boy janrlaridan biri bo'lgan allalarda uchraydigan onomastik birliklar, ya'ni atoqli otlar, shaxs va joy nomlari, hamda ramziy nomlar raqamli lingvistik korpus asosida tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida antroponimlar, toponimlar va boshqa onomastik birliklarning lingvokulturologik, sotsiolingvistik hamda pragmatik xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, allalardagi ism va nomlar orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va ona-bola o'rtasidagi kommunikativ aloqalar qanday aks etishi o'rganiladi. Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil onomastik birliklarning chastotasi, ularning semantik, pragmatik va ijtimoiy funksiyalarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar yordamida katta hajmdagi matnlarni sistematik tahlil qilish orqali onomastik birliklarning turli kontekstlardagi ishlatilish tendensiyalari ham ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: alla, onomastika, antroponim, raqamli korpus, lingvokulturologiya.

Abstract. This study systematically analyzes onomastic units—proper names, including personal names, place names, and symbolic designations—found in Uzbek lullabies, one of the oldest and culturally rich genres of Uzbek oral folklore, using a digital linguistic corpus. The research identifies the linguocultural, sociolinguistic, and pragmatic characteristics of anthroponyms, toponyms, and other onomastic units. In addition, it examines how these names reflect the historical memory, cultural values, social relations, and communicative interactions between mother and child. Corpus-based analysis allows for precise measurement of the frequency, semantic, pragmatic, and social functions of onomastic units. Furthermore, the use of modern digital technologies facilitates systematic study of large text corpora and reveals trends in the contextual usage of onomastic units across various types of lullabies.

Keywords: lullaby, onomastics, anthroponym, digital corpus, linguoculturology.

Аннотация. В данном исследовании систематически анализируются ономастические единицы — собственные имена, включая личные имена, географические названия и символические обозначения, встречающиеся в узбекских колыбельных песнях, которые являются одним из старейших и культурно богатых жанров узбекского устного фольклора, с использованием цифрового лингвистического корпуса. Исследование выявляет лингвокультурологические, социолингвистические и прагматические характеристики антропонимов, топонимов и других ономастических единиц. Кроме того, рассматривается, как эти имена отражают историческую память, культурные ценности, социальные отношения и коммуникативное взаимодействие между матерью и ребёнком. Анализ на основе корпуса позволяет точно определить частотность, семантические, прагматические и социальные функции ономастических единиц. Кроме того, использование современных цифровых технологий обеспечивает систематическое исследование больших текстовых массивов и выявляет тенденции использования ономастических единиц в различных контекстах колыбельных песен.

Ключевые слова: колыбельная, ономастика, антропоним, цифровой корпус, лингвокультурология.

KIRISH

O'zbek allalari xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va eng ta'sirchan janrlaridan biri hisoblanadi. Alla nafaqat bolani tinchlantirish va uyquga yotqizish vositasi sifatida xizmat qiladi, balki ona va bola o'rtasidagi ilk kommunikativ munosabat shakli sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Bu janr, avvalo, bolaga mehr-muhabbat, xavfsizlik va ijtimoiy tarbiya ko'rsatish vositasi sifatida shakllangan bo'lib, unda ona o'z his-tuyg'ularini, e'tiborini va farzandiga bo'lgan g'amxo'rligini ifodalaydi. Shu bilan birga, allalar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy tasavvurlari va ma'naviy ideallarini saqlovchi va avloddan-avlodga yetkazuvchi omil sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan allalar alohida ilmiy qimmatlidir. Ularning leksik tarkibida ishlatiladigan atoqli otlar, ya'ni onomastik birliklar, ayniqsa qiziqarli ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ajralib turadi. Bunday birliklar

orasida shaxs ismlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar), shuningdek ramziy va metaforik nomlar mavjud bo'lib, ular ona tomonidan bolaga murojaat jarayonida ishlatiladi. Ayniqsa, diminutiv shakllar, laqablar va turli xil ramziy nomlar ona nutqi orqali bolaga ijobiy ma'naviy ta'sir ko'rsatadi. Shu tarzda onomastik birliklar ona tilaklari, orzu-umidlari, tarbiyaviy qadriyatlarini va madaniy qarashlarini bolaga etkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastik birliklarni raqamli korpuslar asosida o'rganish ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida katta hajmdagi folklor matnlarini tizimli tarzda tahlil qilish, atoqli otlarning chastotasini aniqlash, ularning kontekstual va funksional xususiyatlarini o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. Shu bilan birga, korpusli tahlil orqali onomastik birliklarning mintaqaviy va gender asosidagi farqlari, ularning pragmatik va madaniy konnotatsiyalari ham aniqlandi. Bu usul an'anaviy tadqiqot metodlariga nisbatan aniqroq va keng qamrovli ma'lumot beradi, shuningdek, o'zbek folklorining lingvistik va madaniy jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon yaratadi. Shu sababli, o'zbek allalaridagi onomastik birliklarni raqamli korpus asosida tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, sotsiolingvistika va lingvokulturologiya sohaları uchun ham dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o'zbek allalarida uchraydigan onomastik birliklarni tizimli tahlil qilish, ularning lingvokulturologik va sotsiolingvistik funksiyalarini aniqlash hamda ularning folklor matnlaridagi kommunikativ va madaniy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida kompleks lingvistik metodlardan foydalanildi, bu esa allalarni tahlil qilishning ilmiy asoslangan va tizimli usulini ta'minladi. Asosiy metod sifatida raqamli korpus tahlili tanlandi. Shu maqsadda o'zbek allalarining matnlari elektron shaklda jamlanib, maxsus lingvistik dasturlar yordamida qayta ishlanib, onomastik birliklarning chastotasi, kontekstual ishlatilishi va funksional xususiyatlari aniqlandi. Bundan tashqari, tavsifiy metod yordamida onomastik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu metod orqali ismlar, laqablar va joy nomlarining grammatika va semantika jihatidan qaysi strukturalarga mansub ekani, ularning matndagi pozitsiyasi va kommunikativ roli aniqlandi. Tarixiy-etimologik metod atoqli otlarning kelib chiqishini, ularning tarixiy manbalari va lingvistik rivojlanish yo'llarini yoritishda qo'llanildi. Shu metod yordamida o'zbek allalarida uchraydigan ismlarning Turk, Fors, Arab va boshqa tillardan kelib chiqqan qatlamlari aniqlanib, ularning tarixiy va madaniy konteksti tahlil qilindi.

Lingvokulturologik yondashuv asosida ismlar va joy nomlarining madaniy konnotatsiyasi tahlil qilindi. Bu metod yordamida onomastik birliklar xalqning qadriyatlarini, urf-odatlarini va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida baholandi.

Sotsiolingvistik metod yordamida allalarda ism tanlash jarayonining ijtimoiy omillar, jumladan, jins, mintaq, oilaviy an'ana va ijtimoiy mavqe bilan bog'liqligi o'rganildi. Shu tarzda, ism va laqablar orqali jamiyatning ijtimoiy strukturasi ham kuzatish imkoniyati paydo bo'ldi. Shuningdek, statistik metod asosida antroponimlarning qo'llanish chastotasi aniqlanib, ularning nisbiy faolligi baholandi. Bu metod korpusli tahlil bilan birgalikda ishlatilganda, onomastik birliklarning matndagi funksional ahamiyatini va ular orqali uzatiladigan ma'naviy va madaniy mazmunni aniqlash imkonini berdi. Natijada, kompleks metodologiya yordamida o'zbek allalaridagi onomastik birliklarning lingvistik, sotsiolingvistik va madaniy jihatlarini tizimli va ilmiy asosda ochib berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek allalarida onomastik birliklar keng va tizimli tarzda qo'llaniladi. Eng faol qatlamni antroponimlar tashkil etib, ular asosan bolaning ismi, erkalatish shakllari va ramziy murojaat birliklari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ko'plab allalarda bolaning haqiqiy ismi emas, balki ona tomonidan ifodalangan orzu-istaklarni aks ettiruvchi ramziy nomlar uchraydi. Bu holat antroponimlarning pragmatik va emotsional funksiyasini kuchaytiradi, ya'ni ism orqali ona farzandga mehrini, tilak va intilishlarini yetkazadi.

Toponimlar, ya'ni joy nomlari, allalarda kamroq uchrasa-da, ular Vatan, yurt, hudud va makon tushunchalarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, toponimlar orqali allalar milliy xotira va madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ishlatiladi. Statistik tahlil natijalari ko'rsatdiki, diniy va milliy mazmundagi ismlar eng yuqori chastotaga ega. Bu holat allalarning madaniy asoslanganligini va xalqning qadriyatlarini, urf-odatlarini hamda tarixiy xotirasini aks ettirishini tasdiqlaydi. Masalan, bolaga berilgan ismlarda Alloh, Muhammad, Zaynab kabi diniy nomlar, shuningdek, milliy qadriyat va tarixiy shaxslar bilan bog'liq ismlar yuqori chastotada uchraydi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, onomastik birliklarning qo'llanilishi nafaqat leksik va semantik xususiyatga ega, balki lingvokulturologik va sotsiolingvistik kontekstda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ism va laqablar orqali ona o'z madaniy qarashlarini, tarbiyaviy qadriyatlarini va emotsional xohishlarini bolaga uzatadi, shuningdek, farzandning jamiyatdagi mavqeini tushuntirish va unga ijtimoiy identifikatsiya berish imkoniyatini yaratadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'zbek allalarida onomastik birliklar kompleks va funksional jihatdan boy bo'lib, ular lingvistik, madaniy va sotsial jihatlarini birlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu sababli onomastik birliklarni raqamli korpus

asosida tadqiq qilish, ularning turli funksiyalarini aniqlash va kontekstual ishlatilishini o'rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Olingan natijalar o'zbek allalarini onomastik jihatdan boy va mazmunan chuqur matnlar sifatida talqin qilish imkonini beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, allalarda uchraydigan antroponimlar nafaqat bolaning shaxsiy identifikatsiyasini ta'minlaydi, balki ona tomonidan bolaga uzatiladigan ijtimoiy va madaniy qarashlarni, qadriyatlar va tarbiyaviy xohishlarni aks ettiradi. Masalan, diminutiv shakllar va ramziy nomlar ona nutqi orqali mehr-muhabbat va tarbiyaviy intilishlarni ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, onomastik birliklar allalarni lingvokulturologik matn sifatida baholashga asos bo'ladi, ya'ni ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy strukturalari aniqlanadi va talqin qilinadi.

Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil an'anaviy tadqiqot usullariga nisbatan aniqroq va tizimli natijalar berdi. Elektron matnlarni qayta ishlash, chastotani hisoblash va kontekstual tahlil imkoniyati tadqiqotchilarga onomastik birliklarning strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, raqamli yondashuv folklor matnlarini saqlash va ularni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini ham ta'minlaydi. Bu esa o'zbek allalarini faqat og'zaki an'ana sifatida emas, balki ilmiy, texnologik va madaniy meros sifatida saqlash va tahlil qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, raqamli korpus yordamida olingan natijalar regional, jinsiy va davriy farqlarni aniqlashga imkon berdi. Masalan, turli hududlarda ishlatiladigan diminutivlar va ramziy nomlar farqlanishi, shuningdek, diniy va milliy mazmundagi antroponimlarning chastotasi va konteksti allalarning ijtimoiy va madaniy funktsiyalarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shu jihatdan, tadqiqot lingvistik, sotsiolingvistik va lingvokulturologik yondashuvlarni birlashtirgan kompleks metod sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Natijada, raqamli korpus asosidagi tahlil o'zbek allalarini tizimli, ilmiy asoslangan va ko'p qirrali yondashuv bilan o'rganish imkonini berdi. Shu bilan birga, onomastik birliklarning lingvistik, madaniy va ijtimoiy funktsiyalari yanada aniqroq ochib berildi, bu esa xalq og'zaki ijodining mazmunini va ilmiy jihatdan boyligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek allalaridagi onomastik birliklar nafaqat lingvistik jihatdan qimmatli, balki xalqning madaniy xotirasi, milliy qadriyatlari, ijtimoiy va tarbiyaviy qarashlarini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, allalardagi antroponimlar va toponimlar ona nutqi orqali bolaga uzatiladigan ijtimoiy-intellektual, madaniy va emotsional mazmunni ta'minlaydi. Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil bu birliklarning funksional, semantik va pragmatik imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berdi, ularning matndagi vazifalari va kontekstual ishlatilishini aniqladi. Shuningdek, tadqiqotning natijalari o'zbek folklorini zamonaviy lingvistik va texnologik yondashuvlar yordamida o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv onomastika va folklorshunoslik sohalarida keyingi izlanishlar uchun istiqbolli yo'nalishlarni belgilaydi, jumladan, elektron korpuslar yaratish, interaktiv bazalar va lingvokulturologik tahlil usullarini rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Umuman olganda, o'zbek allalaridagi onomastik birliklarning tizimli tahlili nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va sotsiolingvistika sohalarida ham dolzarb ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ular orqali xalqning til, madaniyat va tarixiy xotirasi birlashtirilgan holda tadqiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Akhmedov, N. (2018). O'zbek tilining antroponimikalari. Toshkent: Fan.
- [2] Allayarov, S. (2016). O'zbek xalq allalari va ularning semantik tahlili. Toshkent: Adabiyot.
- [3] Azizov, T. (2019). "O'zbek antroponimikasida tarixiy qatlamlar". Tilshunoslik jurnali, 4(2), 45–58.
- [4] Bakhtiyorov, I. (2020). Toponimika va xalq madaniyati. Toshkent: Universitet nashriyoti.
- [5] Berdiev, O. (2017). "Lingvokulturologik tahlil va allalar". Filologiya masalalari, 3, 23–35.
- [6] Djamalova, L. (2021). Raqamli korpuslar va tilshunoslik tadqiqotlari. Toshkent: Fan va Texnologiya.
- [7] Karimov, M. (2018). "Allalardagi antroponimlar: pragmatik jihat". O'zbek tili va adabiyoti, 5, 12–27.
- [8] Khodjaev, R. (2019). Onomastika va sotsiolingvistik tahlil. Toshkent: Akademiya.
- [9] Latipov, S. (2020). "O'zbek allalarida toponimlar va hududiy belgilari". Xalq og'zaki ijodi, 2, 78–91.
- [10] Mamatqulov, A. (2017). O'zbek xalq madaniy merosi va ona tili. Toshkent: Fan.

ADABIY TA'LIMDA GENDER YONDASHUV: METODIK MUAMMONING QO'YILISHI VA MILLIY ADABIY AN'ANA KONTEKSTI

Jumaqulova Nargiza Sunatulla qizi

Assistant-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

E-mail: nargizabonujumakulova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada adabiyot darslarida gender yondashuvni qo‘lash masalasi metodik nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Muallif ta’limdagi gender masalasining uch darajasini — imkoniyat tengligi, o‘quv mazmuni va dars jarayoni darajalarini ajratadi hamda oxirgisi O‘zbekiston sharoitida deyarli o‘rganilmagan bo‘lib qolayotganini asoslaydi. Adabiyot darsligining metodik apparati tahlil obyekti sifatida taklif etiladi: darslik topshiriqlarining personaj jinsiga qarab tipologik farqlanishi gipotezasi ilgari suriladi va uni tekshirish uchun kontent-tahlil sxemasi beriladi. Maqolada gender yondashuv chetdan olib kirilgan tahlil emas, milliy adabiy an‘ana — xususan jadid adabiyoti — qo‘ygan savolga metodik javob sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: adabiy ta’lim, gender yondashuv, darslik metodik apparati, kontent-tahlil, personajlar tizimi.

Abstract. The article examines the application of a gender-sensitive approach in literature teaching from a methodological perspective. The author distinguishes three levels of the gender question in education — equality of access, curricular content, and classroom process — and argues that the third level remains almost unexamined in Uzbekistan. The methodological apparatus of the literature textbook is proposed as the object of analysis: the paper advances the hypothesis that textbook tasks differ typologically according to the gender of the character, and offers a content-analysis scheme for testing it. The gender approach is interpreted not as an imported framework but as a methodological answer to a question raised by the national literary tradition itself, particularly by Jadid literature.

Keywords: literary education, gender-sensitive approach, textbook task apparatus, content analysis, character system.

Аннотация. В статье с методической точки зрения рассматривается вопрос применения гендерного подхода на уроках литературы. Автор выделяет три уровня гендерного вопроса в образовании — равенство доступа, содержание учебного материала и процесс урока — и обосновывает, что последний уровень остаётся практически неизученным в условиях Узбекистана. В качестве объекта анализа предлагается методический аппарат учебника по литературе: выдвигается гипотеза о типологическом различии заданий учебника в зависимости от пола персонажа, а для её проверки представлена схема контент-анализа. В статье гендерный подход трактуется не как привнесённый извне анализ, а как методический ответ на вопрос, поставленный самой национальной литературной традицией — в частности, джадидской литературой.

Ключевые слова: литературное образование, гендерный подход, методический аппарат учебника, контент-анализ, система персонажей.

KIRISH

Adabiyot darsi ta’lim tizimidagi o‘ziga xos o‘rinni egallaydi: unda o‘quvchi faqat ma’lumot olmaydi, balki inson xatti-harakatining sabablarini tahlil qilishni, boshqa shaxs nuqtai nazarini tushunishni va o‘z bahosini asoslashni o‘rganadi. Aynan shu bois adabiy ta’lim mazmuni va uni yetkazish usuli o‘quvchining ijtimoiy tasavvurlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Maqolada “gender yondashuv” atamasi qat’iy metodik ma’noda qo‘lanadi: bu — badiiy matndagi personajlar tizimini ijtimoiy rollar nuqtai nazaridan tahlil qilish hamda dars jarayonida o‘quvchilarga qo‘yiladigan savollarning tipologiyasini kuzatish usuli. Atama boshqa ma’nolarda qo‘lanmaydi.

MATERIAL VA METODLAR

Ta’limdagi gender masalasi bir jinsli hodisa emas. Uni kamida uch darajaga ajratish metodik jihatdan zarur, chunki har bir daraja o‘z tadqiqot usulini va o‘z yechimini talab qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Birinchi daraja — imkoniyat tengligi. Bu yerda savol oddiy qo‘yiladi: qizlar va o‘g‘il bolalar ta’limga teng darajada kirish imkoniga egami? O‘zbekistonda bu daraja huquqiy va statistik jihatdan hal qilingan deb baholanadi.

Ikkinchi daraja — o‘quv mazmuni. Savol shunday: darslikda nima bor, unda qanday obrazlar va qanday rol namunalari taqdim etilgan? Bu daraja qisman o‘rganilgan.

Uchinchi daraja — dars jarayoni. Savol: o‘qituvchi qanday savol beradi, kimga qaratadi, qaysi javobni to‘liq eshitadi, qanday topshiriq taklif qiladi? Aynan shu daraja O‘zbekiston sharoitida deyarli

tekshirilmagan.

Maqolada shu uchinchi daraja tadqiqot maydoni sifatida tanlanadi. Bunday tanlovning ikki asosi bor. Birinchidan, bu daraja bevosita metodik xarakterga ega va uni o'zgartirish uchun o'quv dasturini qayta ko'rib chiqish shart emas. Ikkinchidan, u aynan o'qituvchi ixtiyoridagi soha bo'lib, tadqiqot natijasi darhol amaliyotga tatbiq etilishi mumkin.

Masalaning huquqiy asosi mavjud. 2019-yilda O'zbekistonda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlariga oid qonun qabul qilindi, 2021-yilda esa 2030-yilgacha gender tenglikka erishish strategiyasi tasdiqlandi. Demak, mavzu davlat siyosatining rasmiy yo'nalishi doirasida turadi. O'quv mazmuni darajasida ham ma'lum ish bajarilgan. 2020-yilda 1—11-sinflar uchun mo'ljallangan 207 ta darslikni gender nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish boshlangan. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, darsliklarda qizlar ko'proq ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga, o'g'il bolalar esa fan va texnologiya sohalariga yo'naltirilgan; ilhom manbai sifatida keltirilgan tarixiy siymolarning barchasi erkaklar bo'lgan. Uchinchi daraja bilan bog'liq holat esa ancha og'ir. UNESCO tomonidan Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi bilan hamkorlikda 2025-yilda o'tkazilgan tekshiruv natijalariga ko'ra, pedagog kadrlar tayyorlash tizimida gender masalalari bo'yicha maxsus tayyorgarlik deyarli yo'q: so'ralgan pedagog-o'qituvchilarning 86 foizdan ortig'i bunday tayyorgarlik olmaganini bildirgan, pedagogika oliygohlari talabalarining atigi 4,8 foizigina shu yo'nalishdagi kursni o'tagan. Bu ma'lumotlarni yana bir raqam bilan yonma-yon qo'yish muammoning o'tkirligini ko'rsatadi: pedagogik ta'limga qabul qilinganlarning 80 foizdan ortig'ini ayollar tashkil etadi. Ya'ni kadrlarning aksariyati ayollar bo'lgan sohada ular ishlaydigan metodika gender jihatdan ishlanmagan holicha qolmoqda. Bu yerda muhim uslubiy aniqlik zarur: keltirilgan 86 va 4,8 foiz ko'rsatkichlari maktab o'qituvchilariga emas, oliy ta'lim tizimidagi pedagog-o'qituvchilar va pedagogika yo'nalishi talabalariga tegishli. Shu bois muammoni ayrim o'qituvchining tayyorgarligi emas, kadrlar tayyorlash tizimining holati sifatida qo'yish to'g'ri bo'ladi.

Nihoyat, adabiyot fanini alohida ajratib olish uchun yana bir asos bor. Xalqaro baholash tadqiqotlari natijalari tahliliga ko'ra, O'zbekistonda o'qish savodxonligi bo'yicha qizlar, matematika bo'yicha esa o'g'il bolalar barqaror yuqoriroq natija ko'rsatmoqda. O'qish natijalaridagi bunday farq bevosita adabiy ta'lim sohasiga tegishli va uni metodik jihatdan tushuntirishni talab qiladi.

Mavzu bilan bog'liq eng ko'p uchraydigan e'tiroz shundan iboratki, gender yondashuv milliy adabiyotga chetdan olib kirilayotgan tahlil usuli hisoblanadi. Bu e'tirozga adabiyot tarixining o'zi javob beradi.

XX asr boshlarida jadid adabiyoti ayol masalasini o'zining markaziy mavzularidan biri qilib qo'ygan edi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va zamondoshlari asarlarida ayolning ijtimoiy holati millat taraqqiyotining sharti sifatida talqin etilgan. Fitratning oila masalasiga bag'ishlangan risolasi bu qarashni amaliy dastur darajasiga ko'targan. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, jadidlar uchun ayolning maqomi alohida masala emas, millatning umumiy ahvolini o'lchash mezoni bo'lgan. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani esa shu dasturning o'ziga xos badiiy tekshiruvi sifatida o'qilishi mumkin: unda ma'rifat imkoniyati ayollar qatlamiga yetib bormagani badiiy dalillanadi.

Bundan tashqari o'zbek adabiyotida ayol muallif an'anasi mavjud — Nodira, Uvaysiy, Anbar Otin, keyingi davrda Zulfiya, Halima Xudoyberdiyeva. Bu an'ananing darslikda qanday hajmda va qanday maqomda berilishi alohida tadqiqot mavzusidir. Demak, adabiy ta'limdagi gender yondashuv chetdan kelgan tahlil emas, milliy adabiyotning o'zi bir asr avval qo'ygan savolga metodik javobdir. Bu formulirovka masalani ilmiy maydonga qaytaradi va keraksiz bahslarni yopadi.

XULOSA

Ta'limdagi gender masalasi uch darajaga ajratilishi lozim: imkoniyat tengligi, o'quv mazmuni va dars jarayoni. O'zbekiston sharoitida uchinchi daraja deyarli o'rganilmagan va aynan u metodik tadqiqot uchun eng istiqbolli maydon hisoblanadi. Adabiyot darsida gender yondashuv uchta adabiyotshunoslik savoliga — personaj funksiyasi, nutq tashkiloti va hikoyachi nuqtai nazariga tayanadi. Shu bois u tashqi mafkuraviy qatlam emas, mavjud tahlil apparatining aniqlashtirilgan qo'llanishi sifatida talqin qilinadi. Yondashuv ikki tomonlama bo'lishi shart: erkak personajlarga birlashtirilgan ijtimoiy majburiyatlar ham tadqiqot doirasiga kiritilishi lozim. Milliy adabiy an'ana, xususan jadid adabiyoti tajribasi, gender yondashuvni chetdan olib kirilgan tahlil emas, milliy adabiyotning o'zi qo'ygan savolga metodik javob

sifatida asoslash imkonini beradi. Tadqiqot obyekti sifatida darslikning metodik apparati taklif etiladi. Topshiriqlarning personaj jinsiga qarab tipologik farqlanishi gipotezasi kontent-tahlil orqali tekshirilishi mumkin va bu tekshiruv natijasi bevosita amaliyotga tatbiq etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. 2019-yil 2-sentyabr, O'RQ-562.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-yil 2-fevral, PF-5325.
- [3] UNESCO. Empowering Teachers for Gender Equality: UNESCO Supports Review of Teacher Education in Uzbekistan. — Tashkent: UNESCO Office in Uzbekistan, 8 May 2025.
- [4] Uzbek schools to drop gender stereotypes // BBC News. — 2020.
- [5] Matyakubova N. Gender disparities in PIRLS and TIMSS: the case of Uzbekistan. — Zenodo, 2025.
- [6] Kamp M. The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. — Seattle: University of Washington Press, 2006. — 332 p.
- [7] Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. — Berkeley: University of California Press, 1998.
- [8] Fitrat A. Oila yoki oila boshqarish tartiblari / forschadan Sh. Vohidov tarjimai. — Toshkent: Ma'naviyat, 1998. — 112 b.
- [9] Behbudiy M. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
- [10] Cho'lpon A. Kecha va kunduz: roman. — Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. — 288 b.
- [11] Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti: darslik. — Toshkent: Ma'naviyat, 2004. — 464 b.
- [12] Qur'onov D. Cho'lpon nasri poetikasi. — Toshkent: Sharq, 2004.

DERIVATSION BIRLIKLARDA ADABIY ME'YORNING IFODALANISHI

Yuldosheva Guli Xayrulla qizi

Assistent-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

yuldoshevaguli7@gmail.com

+998977194224

Annotatsiya: Quyidagi maqolamiz tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo'lgan derivatsion yasallishlarda adabiy me'orning ifodalanishi, shuningdek, derivatsion jarayonda grammatik normaning buzilgan, mauamoli vaziyatlari yoritilgan. Ilmiy maqolamizda struktural, normativ, etimologik yondashuvlar metodologik asos sifatida qo'llanildi va tahliliy-sintetik, tasnifiy, tavsifiy tekshirish usullaridan foydalanildi. Ilmiy maqolamizning ilmiy yangiligi sifatida aynan derivatsion jarayonda adabiy me'orning o'rni ilmiy asoslarda ko'rsatib berildi. Ilmiy maqolamizning natijasidan litsey, texnikum ta'lim tizimlarida, shuningdek, oliy ta'limning bakalavriyat bosqichi talabalari hamda magistrilar ilmiy va amaliy qo'llanma sifatida foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: derivatologiya, derivatsiya, leksik derivatsiya, semantik derivatsiya, sintaktik derivatsiya, adabiy me'yor.

Аннотация: наша следующая статья иллюстрируется в степени субураций, которая является одной из текущих вопросов лингвистики, а также коррумпированные ситуации грамматической нормы в процессе производной. В нашей научной статье были использованы структурные, нормативные, этажающие подходы, а также использовались аналитические и синтетические, классификационные методы изучения желаемости. Как научное название нашей научной статьи, роль литературы на научной основе места литературных норм. Результаты нашей научной статьи могут использовать системы бакалавра, технического образования, а также степень бакалавра в области высшего образования и мастеров в качестве научного и практического руководства.

Ключевые слова: производное деривация, семантическое происхождение, синтаксический вывод, литературный стандарт.

Annotation: Our following article is illustrated in the degree of suburations, which is one of the current issues of linguistics, as well as corrupt situations of the grammatical norm in the derivative process. In our scientific article, structural, normative, etinary approaches were used as a methodological basis, and analytical and synthetic, classification, desability examination methods were used. As a scientific name of our scientific article, the role of literature on the scientific basis of the place of literary norms. The results of our scientific article can use the bachelor's, technical education systems, as well as the bachelor's degree in higher education and masters as a scientific and practical manual.

Keywords: derivative derivation, semantic derivation, syntact derivation, literary standard

KIRISH

Tilshunoslik sohalari ichida eng e'tiborga loyiq, boshqa bo'limlar uchun asos vazifasini o'taydigan soha sifatida derivatologiya bo'limini aytishimiz mumkin. Negaki, har qanday til o'zining barqaror rivoji uchun o'z leksikasini boyitib bormog'i darkor. Leksik zaxirasi yuqori bo'lgan tilda, albatta, uning tilshunoslik taraflama rivojlanishi ham yuqori bo'ladi, negaki tilda bir yangi so'z paydo bo'lsa uning tovushlar tizimini fonetika, leksik ma'nosini leksikologiya, talaffuz tomonlarini leksikografiya va orfografiya, grammatik tomonini morfologiya, morfemik jihatlarini morfemika, o'sha so'z yoxud birikmaning qanday hosil bo'layotganini esa derivatologiya o'rganadi va h.k.zlar. Ko'rinib turibdiki, leksik zaxirada bir so'zning paydo bo'lishi butun tilshunoslikni harakatga keltiradi. Aynan shuning uchun ham derivatsiya, ya'ni leksik fondga bir yasalmaning vujudga kelishi sohaning muhim aspekti hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

XVII asrda tilga muayyan shakllanish mexanizmi, aloqa birliklarini, dastavval esa so'z va gaplarni ishlab chiqarish sifatidagi qarashlarning yaxlit konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bu universal (falsafiy, ratsional-mantiqiy) grammatika deb nomlangan edi. Uning mualliflari inson o'z fikrini ifoda etib, jummalarni qanday qurishi, individual oddiy fikrlarni murakkab lingvistik birlikka-jumlaga birlashtirish haqida gapirishgan. Bu Pol-Royal grammatikasi edi. Masalan: *Ko'rinmas xudo ko'rinadigan dunyoni yaratdi*. Ushbu oddiy xalq tiliga tegishli bo'lgan gapni ular uchta murakkab birlikka birlashtirdi: *ko'rinmas Xudo + Xudo dunyoni yaratdi + ko'rinadigan dunyo*. [1] Va bu keltirilgan misol bugungi zamonaviy derivatsiyaning bir qismi bo'lgan sintaktik derivatsiyaning ayni ko'rinishidir.

Xuddi shunday derivatologiyaning asosini tashkil etuvchi elementar birliklarni murakkab birliklarga birlashtirish g'oyasi XVII-XVIII asrlardagi Pol-Royal grammatikasi deb nomlangan universal grammatikadan kelib chiqqan. Shuning uchun ham bu grammatika zamonaviy derivatologiyaning asosi bo'lishi kerak deb qaraladi. Bundan tashqari E.J. Kurilovichning "Leksik derivatsiya va semantik derivatsiya" nomli maqolasi bilan bu sohaga jiddiy e'tibor qaratila boshlandi, natijada esa derivatologiya sohasi asta-sekinlik bilan o'zbek tilshunosligiga ham kirib keldi. O'zbek tilshunosligida mazkur soha yuzasidan qator ilmiy ishlar va shular natijasida qator dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar yozildi. Sh. Turdiniyozovanning "Hozirgi o'zbek tilida matn tilining, matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari" nomli nomzodlik dissertatsiyasi, N.Turdiniyozning "O'zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish", M.Chetinning "Hozirgi o'zbek va turk tillarida so'z birikmalari va sintaktik derivatsiyasi" nomzodlik dissertatsiyasi, L.Xoliyarov "Hozirgi zamon nemis tilida sodda gaplar derivatsiyasi" nomzodlik dissertatsiyasi, SamDCHTI tomonidan tashkil etilgan "Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani va yana ko'plab ilmiy maqolalar chop etilayotganligi shular jumlasidandir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Derivatologiya (lot. derivatio- hosil qilish, yasash, logos-ta'limot) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, tilshunoslikdagi umumiy barcha yasalishlarni nazarda tutadi. Derivatologiyaning asosiy o'rganish obyekti derivatsiya (lot. derivatio-hosil qilish, yasash) jarayoni hisoblanadi.

Dastavval derivatsion birliklar haqida qisqacha to'xtalar ekanmiz fikrimizni derivatsiya turlarini keltirish va izohlashdan boshlasak ayni maqsadga erishgan bo'lamiz. Bugungi kun derivatologiya sohasida derivatsiyaning uch turi: leksik derivatsiya, semantik derivatsiya, sintaktik derivatsiya kabi turlari mavjud.

Ayni fikrlar bilan bir qatorda sohaning rivojlanishi uning uning o'rganish obyektlarini kengaytirib borayotgani ham e'tibordan holi emas. Chunonchi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori P. Bobokalonovning "Nutq hosilasining derivatsiyasi" nomli maqolasida derivatsiyaning quyidagi jarayonlari ham sanab o'tilgan.

- morfonologik derivatsiya: asl va hosila til birligining ildiz morfemalarida fonemalarning almashinishi bilan: qor → qor to'pi, yosh → abadiy,

-morfemik derivatsiya: so'z yasovchi hosila affiksatsiya yordamida til birligi hosil qilish bilan: issiq → issitmoq, yaqin → yaqinlashtirmoq,

-leksik derivatsiya: so'z semantikasining o'zgarishi bilan: oltin soat → oltin qo'llar,

-sintaktik derivatsiya: sintaktik konstruksiyaning o'zgarishi bilan : To'lqin qayiqni supurib tashladi → Qayiqni suv bosdi,

- kommunikativ va semantik derivatsiya, matn darajasida o'zini namoyon qiladigan transformatsiya bilan: Masalan, matematika – aql gimnastikasi, shaxmat – aql gimnastikasi, Parij barcha shaharlarning onasi → Moskva barcha shaharlarning onasi.[3]

Derivatsiyadagi yasaliş qay turda bo'lishidan qat'i nazar derivatsion tahlil uch predmetga asosan olib boriladi. Bular quyidagilar: a) operant, b) operator, d) derivat.[2] Bunda operant- derivatsiyani yuzaga chiqishigacha bo'lgan til materiali, operator- derivatsiyani yuzaga chiqaradigan vosita, derivat- derivatsiyaning natijasi, ya'ni hosila. Masalan, leksik derivatsiya mahsuli bo'lgan gulzor so'zida gul-operant, -zor –operator, gulzor yasama leksemasining o'zi esa derivat hisoblanadi.

Leksik derivatsiya an'anaviy tilshunoslikdagi so'z yasalişining ayni ko'rinishi bo'lib, morfemik derivatsiya va morfologik derivatsiya kabi ikki turga bo'linadi. Devor+iy, jon+li, suv+chi, soya+bon kabi yasalişlar morfemik derivatsiya, gul+beor, jon+zot, beshik+tervatar kabilar esa morfologik derivatsiyaning ayni ko'rinishi.

Semantik derivatsiya. Derivatsiyaning semantik turida so'z yoxud umumiy qilib aytganda yasalma tuzishda ishtirok etadigan boshlang'ich birliklardan uning shaklini butunlay o'zgartirmagan holda yangi ma'noning ifodalanishi nazarda tutiladi. Semantik derivatsiyaning turlarini quyida keltirib o'tamiz.

Metaforik derivatsiya – narsa hodisalarning boshqa biriga ma'lum o'xshashlik asosida yangi sema hosil qilishi. Masalan, yurak – inson a'zosi, ba'zi o'rinlarda esa his-tuyg'uni ifodalashi. Botir yurak, yuragi keng va h.k.z.lar

Metonimik derivatsiya – narsa hodisalarning o'rin, makon, sabab – natija ma'nolari asosida so'z semasining o'zgarishi. Masalan, osh – taom nomi, nahorgi – to'y ma'nosida.

Funksional derivatsiya – so'zning so'z turkumlari doirasida ma'no ifodalashi. Masalan, o't – ot s.t.i, o't – o'tmoq fe'li.

Kontekstual derivatsiya – so'z o'zining asl tub ma'nosini faqatgina biror jumla tarkibida o'zgartirishi. Masalan, piyoz to'g'rayotib qo'lini kesib oldi gapida qo'lini emas tirnog'i yoki barmog'ini, qo'l berib ko'rishdi jumlasida esa salomlashib ko'rishmoq ifodasi bor.

Atoqli joy nomlari. Masalan: ayrim nonvoyxonalar peshtoqiga "Issiq non" jumlasini orqali mazkur yerda doim nonning sotilishi, bir qancha insonlar aynan non pishirish bilan bandligi ta'minlangani, shuningdek, sotilayotgan nonlar albatta tandirda yoki pechda o'sha yerning o'zidayoq pishirilayotgani (issiq so'zi orqali) ifodalanmoqda. Va bu semantik derivatsiyaning yorqin misoli bo'la oladi. Grafemalar. Bugungi kunda grafemalar matn maqomiga to'la ko'tarilgan va shuning uchun ham ular semantik yasaliş hiosblanadi. Masalan, yoshlari telekanali – Y, metro bekati – M, avtobus bekati – B. alohida ta'kidlash joizki, misol keltirilgan grafemalar faqat matn maqomida kelyotgan bo'lsagina, ya'ni aynan bizga kerakli ma'lumotni berish uchun maxsus shaklda ifodalanayotgan bo'lsagina semantik derivatsiya mahsuli deb qarash mumkin. Sintaktik derivatsiya. Derivatsiya jarayoni bugungi kunda umuman har qanday yasalişga teng ekan uning har qanday turida yo'qlikdan borlik yuzaga kelishi, ya'ni mavjud bo'lgan birliklardan mavjud bo'lmagan birliklarni yuzaga keltirish tushuniladi. Derivatsiya jarayoni albatta biror bir unsur orqali amalga oshiriladi va u derivatologiya ilmida operator deb nomlanadi. Leksik va semantik derivatsiyadan farqli o'laroq sintaktik derivatsiya sintaksik birliklari orqali yasalişni nazarda tutadi. Bunda so'z birikmalaridan tortib, gap va uning turlari, matn ham sintaktik derivatsiya tarkibiga kiradi. Derivatsiyaning barcha ko'rinishlarida adabiy me'yorning ifodalanishi haqida gap ketar ekan xuddi yuqoridagi kabi tizimlashtirish asosida ma'lumot berganimiz eng maqbul yechimdir. Chunki adabiy me'yor masalasi avvaldan ishlab chiqilgan, tartibga solingan tizim hisoblanib bugungi kun tilshunosligimizning har bir sohasida ich-ichiga kirib borgan, hech bir til birliklari me'yor qoidalarisiz ifodalanmaydigan vaziyatga, unsurga aylanib ulgurgan. Leksik derivatsiyada adabiy me'yor haqida gap ketar ekan yangi so'z yasalişida til birliklarining to'g'ri yoki noo'rin qo'llanilishi qoidalari ko'rsatib, isbotlab beradigan tushuncha adabiy me'yor yoki grammatik norma hisoblanadi.

So'z yasalişida grammatik me'yorning quyidagi tamoyillariga tayaniladi. Qoidaviylik – yasalma tilshunoslikda amalda bo'lgan morfemik va morfologik qoidalarga asoslangan bo'lishi kerakligi. Tizimlilik – yasalma tilda avvaldan mavjud bo'lgan va amalda qo'llanilayotgan qoliplarga asoslangan bo'lishi erak.

Fonetik moslashuv – yasalma og'zaki nutq birligi sifatida talaffuz jihatdan aniq me'yorlarga mos ekanligi. Ma'noviy mantiqlilik – asos va qo'shimcha hamda undan hosil bo'layotgan yasalmada o'zaro ma'no yaqinligi mavjud bo'lishi kerak. Qo'llanilish chastotasi – shunday so'zlar borki, ular adabiy me'yorga asosan yasalgan bo'lsa ham lekin kamunum, qo'llanilish doirasi tor bo'lishi mumkin. Adabiy normaga asosan tog'ri hosil qilingan so'zning qo'llanilish doirasi nisbatan kengroq bo'lishi kerak. Semantik derivatsiyada adabiy me'yor deganda, yangi ma'no hosil qilish yoki ma'noni kengaytirishda tilning grammatik qoidalariga rioya qilinmaslik tushuniladi. Semantik derivatsiyada adabiy me'yorning quyidagi tamoyillari mavjud.

Ma'no mantiqiyliğı – leksemaning ma'nosi yangilanayotganda natijadagi sema butunlay yangi, tushunarli va asosli bo'lishi kerak. Qo'llanilish chastotasi – hosil qilingan yangi ma'no nutqda keng qo'llanilishi kerak. Qaror topganlik – semantik o'zgarishga uchragan birlikning o'zgarish holati til jamiyati kishilari tomonidan qabul qilingan bo'lishi kerak. Ijtimoiy muvofiqlik – yangi hosil qilingan ma'no ijtimoiy jihatdan barchaga birdek tushunarli bo'lishi

kerak. Normativ lug‘at bilan moslik – yangi hosil qilingan sema adabiy norma qoidalariga muvofiq, lug‘atlar va grammatik qoidalariga mos bo‘lishi kerak.

Sintaktik derivatsiyada adabiy me‘yorning ifodalanishi birikmalar va gaplarning tuzilishida grammatik qoidalarning to‘g‘ri qo‘llanilishidir. Bu me‘yor sintaktik qoliplar tuzayotgan hosilalarning nutqda to‘g‘ri ifodalanishi va natijada faol qo‘llanishi samarasi hisoblanadi. Sintaktik derivatsiyada adabiy me‘yorning qo‘llanilishi quyidagi omillarni o‘z ichiga oladi:

Grammatik to‘g‘rilik – derivatsiya natijasida yuzaga kelgan yasalmalar adabiy tilning grammatik qoidalariga to‘g‘ri kelishi kerak. Mantiqiy izchillik – derivatsiya natijasida tuzilgan gaplarning tarkibi hisoblangan so‘z birikmalari va so‘zlar o‘z ketma-ketligiga ko‘ra ma‘no butunligiga ega bo‘lishi kerak. Uslubiy me‘yorlar – sintaktik yasalmada, asosan matnga tegishli hisoblanib, gaplarning yoki so‘zlarning ketma-ketligida uslubiy normalarga amal qilinish nazarda tutilgan. Orfoepik va punktuatsion me‘yorlar – sintaktik derivatsiyada so‘zlarning yozilishi yoxud tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llamaslik gaplarning ma‘nosiga ta‘sir qilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, bugungi kundagi tilshunoslikning shakllanishida adabiy me‘yor masalasi juda muhim, dolzarb masala hisoblanadi. Chunki adabiy me‘yor, grammatik norma tushunchalarisiz tilshunoslikning hech bir bo‘limi, hech bir sohasida rivojlanish, takomillashuv bo‘lmaydi. Shunday ekan derivatologiya sohasi ham ayni masaladan yiroq emas. Biz yuqorida derivatsiyaning har qanday turida adabiy me‘yorning o‘rni, ifodalanishi va normaga rioya qilinmagan vaziyatlar ham mavjudligi haqida to‘xtalib o‘tdik. Bu maqolamiz aynan mana shu sohaga doir ilmiy ishlar bilan shug‘ullanayotgan yoki shug‘ullanmoqchi bo‘lgan tadqiqotchilar uchun ilmiy va amaliy qo‘llanma bo‘la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Мурзин, Л.Н. Основы дериватологии. — Пермь: Перм. ун-т, 1984
- [2] Шодиев Э. А. Навоий ва форс тожик адаблари., Т., 1989;
- [3] А.Хожиёв “O‘zbek tili so‘z yasallish tizimi”. Toshkent “O‘qituvchi” n.2007.
- [4] Qurbonova M. “O‘zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari” diss. Toshkent. 2018
- [5] Asadov. T. X. O‘zbek tilida so‘z yasallishi tadqiqi va rivoji xususida. Toshkent. 2022.
- [6] M.Mirtojiyev “O‘zbek tili semasiologiyasigasi” Toshkent. “Mumtoz so‘z” n. 2010.

“FIRDAVS UL-IQBOL”DA FARD JANRINING POETIK TABIATI

Botirova Alfiya Zikir qizi

katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

alfiyabotirova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” tarixiy asarida qo‘llangan fard janrining poetik tabiati tadqiq etiladi. Asarda uchraydigan fardlarning janriy xususiyatlari, mavzu va g‘oyaviy mazmuni, shakliy-poetik qurilishi hamda badiiy ifoda imkoniyatlari tahlil qilinadi. Fardlarning qisqa va lo‘nda shaklda muayyan fikr, hikmat, pand-nasihat va axloqiy qarashlarni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, fardlarda qo‘llangan badiiy san’atlar, obrazli ifodalar, qofiya va mazmun uyg‘unligi tahlil qilinib, ularning tarixiy-badiiy asar kompozitsiyasidagi funksional xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijasida “Firdavs ul-iqbol”da fard janri nafaqat lirik mazmunni ifodalovchi mustaqil poetik birlik, balki muallifning estetik va didaktik qarashlarini ixcham shaklda aks ettiruvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: “Firdavs ul-iqbol”, fard, lirik janr, poetika, janr xususiyatlari, badiiy ifoda, qofiya, mazmun, hikmat, pand-nasihat, badiiy san’atlar, poetik tafakkur.

Аннотация. В данной статье исследуется поэтическая природа жанра фарда, использованного в историческом произведении Мухаммада Ризы Огахи «Фирдавс ул-икбол». Анализируются жанровые особенности фардов, встречающихся в произведении, их тематическое и идейное содержание, формально-поэтическая структура, а также художественно-выразительные возможности. Раскрывается роль фардов в лаконичном выражении определённой мысли, мудрости, наставлений и нравственно-этических взглядов. Наряду с этим анализируются художественные средства, образные выражения, особенности рифмовки и взаимосвязь формы и содержания, использованные в фардах, а также выявляются их функциональные особенности в композиции историко-художественного произведения. В результате исследования обосновывается, что в «Фирдавс ул-икбол» жанр фарда выступает не только как самостоятельная поэтическая единица, выражающая лирическое содержание, но и как художественное средство, лаконично отражающее эстетические и дидактические взгляды автора.

Ключевые слова: «Фирдавс ул-икбол», фард, лирический жанр, поэтика, жанровые особенности, художественная выразительность, рифма, содержание, мудрость, наставление, художественные средства, поэтическое мышление.

Abstract. This article examines the poetic nature of the fard genre used in Muhammad Riza Ogahi's historical work *Firdavs ul-Iqbol*. It analyzes the genre characteristics, thematic and ideological content, formal and poetic structure, and artistic expressive possibilities of the fards found in the work. The study highlights the role of fards in expressing specific ideas, wisdom, moral instruction, and ethical views in a concise and compact form. It also examines the artistic devices, figurative expressions, rhyme patterns, and the harmony between form and content employed in the fards, revealing their functional features within the composition of the historical-literary work. The study demonstrates that in *Firdavs ul-Iqbol*, the fard genre functions not only as an independent poetic unit expressing lyrical content, but also as an artistic device that concisely reflects the author's aesthetic and didactic views.

Keywords: *Firdavs ul-Iqbol*, fard, lyrical genre, poetics, genre characteristics, artistic expression, rhyme, content, wisdom, moral instruction, artistic devices, poetic thinking.

KIRISH

Fard (bayt) – fardning ko‘pligi – *mufradot* – arabcha so‘z bo‘lib, yolg‘iz, yagona, yakka degan ma‘nolarni bildiradi. Adabiy termin sifatida esa klassik lirikaning eng kichik janri, yolg‘iz bir baytdangina iborat bo‘lgan she‘r”[1]. She‘rshunos va aruzshunos olim Ummat To‘ychiyev “Adabiy tur va janrlar” kitobida shunday ta‘rif beradi: “Fard (– arabcha yakka) alohida yozilgan yo iqtibos tariqasida g‘azal, qasida yo qat‘a keltiriladigan, bir baytdan iborat bo‘lgan janr, ikkala misrasi hamqofiya, tugal ma‘noli, fikr ko‘pincha aforistik tarzda ifoda etiladigan, ibratli, hajmi bir baytdan ortmaydigan mustaqil adabiy asardir”[2].

Fardlar janri mavzu jihatidan nihoyatda keng qamrovli hisoblanadi. Unda tasavvufiy-orifona qarashlar, shuningdek, hayotdan olgan tajribalarini, ijtimoiy hamda axloqiy mazmundagi fikrlar o‘z ifodasini topadi. Fardlarga xos muhim xususiyatlardan biri shundaki, ularning mazmunida axloqiy-ma‘rifiy g‘oyalar ustuvor o‘rin egallaydi. Shu bilan birga, xalq maqollari va hikmatlariga yaqin bo‘lgan irsol ul-masal usuli ham ushbu janrning yetakchi badiiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. “Firdavsu-l-iqbol” matnida jami 19 ta fard qo‘llangan bo‘lib, ulardan 17 tasi Munis tomonidan, 2 tasi esa asarning Ogahiy davom ettirgan qismida keltirilgan. Mazkur fardlar tarixiy voqealar bayonida muallifning axloqiy-falsafiy xulosalarini ifodalash, tarixiy shaxslar faoliyatiga baho berish hamda bayonning badiiy ta‘sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilgan.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali Muhammad Rizo Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” tarixiy asari hamda undagi fard va bayt janriga oid poetik namunalar hisoblanadi. Shuningdek, fard janrining nazariy xususiyatlarini belgilashda adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalar, jumladan, U. To‘ychiyev, N. Shodmonov va N. Jabborov tadqiqotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida fardlarning janriy xususiyatlari, mazmun va g‘oyaviy yo‘nalishi, shakliy-poetik qurilishi, qofiyalanishi, badiiy san‘atlari hamda tarixiy-badiiy asar kompozitsiyasidagi funksional vazifalari tahlil qilindi.

Asar matnidagi fard va baytlar mazmuniy yaxlitligi, tugal fikrni ifodalashi, pand-nasihat va falsafiy xulosa mazmunini mujassam etishi, shuningdek, tarixiy voqea bayoniga munosabati jihatidan o‘rganildi. Shu bilan birga, fardlarning nasriy bayon bilan munosabati, voqeani umumlashtirish, muallif munosabatini ifodalash va badiiy yakun yasashdagi vazifalariga e‘tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Fard janrining “Firdavs ul-iqbol”dagi funksional xususiyatlari

Munis asarda fard janrini voqealar bayonini umumlashtirish, axloqiy-falsafiy xulosalarni ifodalash va pand-nasihat mazmunini kuchaytirish vositasi sifatida qo‘llaydi. Bundan tashqari, tarixiy shaxslarning fazilatlarini, tashqi ko‘rinishi, adolati va boshqa ijobiy sifatlarini badiiy umumlashtirishda ham fard janrining poetik imkoniyatlaridan samarali foydalanadi.

Ogahiy Abulg'ozī Muhammadrahīm Bahodirxonning karam va saxovatini tasvirlar ekan, uning ehsonlari va xalqparvarligini mubolag'ali badiiy tasvirlar orqali yoritadi. Hukmdorning har kuni xalqning turli qatlamlariga ulkan miqdorda oziq-ovqat va ehson ulashgani, son-sanoqsiz chorva so'yilib, ommaviy ziyofatlar uyushtirilgani bayon etilgach, muallif fikrni quyidagi fard bilan yakunlaydi:

So 'qum eyla mazbuh o 'lub subhu shom,

Olib bahra andin xavosu avom [401].

Fard hukmdorning xalqparvarligi va ehsonpeshaligini ulug'lash bilan birga, nasriy bayonda tasvirlangan saxovat manzarasini qisqa, ammo ta'sirchan poetik xulosa bilan yakunlash vazifasini bajaradi.

“Bayt” sarlavhasi ostidagi poetik parchalar va fard janri

Munis va Ogahiy tarixiy voqealarni nasriy bayon etgach, ayrim o'rinlarda bayt sarlavhasi ostida she'riy parchalar keltiradilar. Mazkur baytlar voqea mazmunini umumlashtirish, muallifning munosabatini ifodalash hamda bayonga badiiy yakun yasash vazifasini bajaradi. Garchi bayt mustaqil she'riy janr bo'lmasa-da, asardagi bunday namunalar mazmun va poetik vazifasiga ko'ra fard janriga xos xususiyatlarni namoyon etadi.

N. Shodmonov “Shohidu-l-iqbol” asariga bag'ishlangan tadqiqotida tarixiy-badiiy asarlardagi bayt haqida quyidagicha fikr bildiradi: “Juda ko'p badiiy yoki tarixiy asarlarda ma'lum fikr so'ngida bayt keltirish an'anasi bor. Bayt janr emas u biror asardan iqtibos tariqasida tanlab olingan bo'lishi ham, muayyan matn uchun maxsus yozilgan bo'lishi ham mumkin. Ikkinchi holda ham muallif bayt kalimasini qo'llasa-da, u alohida janrdagi she'r ma'nosini ifodalaydi[4].

N. Jabborov ham asardagi baytlarni tarixiy voqealar bayonini badiylashtiruvchi, asarning poetik qimmatini oshiruvchi muhim unsurlardan biri sifatida baholaydi. “Firdavsu-l-iqbol” matnida “bayt” sarlavhasi bilan keltirilgan she'rlar tugal mazmunni ifodalash, poetik mukammalligi jihatidan ham fard janri talablariga to'liq javob beradi[5].

“Firdavsu-l-iqbol” matnida bayt sarlavhasi ostida keltirilgan ayrim ikki misrali she'rlar mazmunini yaxlitligi, tugal fikrni ifodalashi hamda pand-nasihati va falsafiy xulosa mazmunini mujassam etishi bilan fard janriga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Jumladan:

Kishi nechakim saltanatga yetar

Chu yetti ajal, saltanatni tark etar [77].

Mazkur bayt hukmdorlar taqdiri haqidagi tarixiy bayondan so'ng keltirilib, saltanatning foniyligi va inson umrining o'tkinchiligi haqidagi muallif xulosasini lo'nda ifodalaydi. Bayt voqeani davom ettirmaydi, balki uni umumlashtirib, o'quvchini axloqiy-falsafiy mushohadaga chorlaydi. Shu jihatdan u funksional vazifasi va poetik tabiatiga ko'ra fardga yaqin turadi.

Iqtibos baytlarning badiiy-funksional xususiyatlari

Munis asarda bayt sarlavhasi ostida nafaqat o'ziga mansub she'riy parchalarni, balki boshqa mumtoz shoirlar ijodidan olingan iqtiboslarni ham keltiradi. Bunday baytlar tarixiy voqealar rivoji bilan uzviy bog'lanib, qahramonlarning ruhiy holatini ochish, muayyan vaziyatni baholash hamda muallif ilgari surayotgan g'oyani badiiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Jumladan:

Mazan bar sipohe zi xud beshtar,

Ki natvon zadan musht bar neshtar [244]

(O'zingdan ko'p qo'shinga qarshi tashlanma,

Nashtarga musht urib bo'lmaydi).

Mazkur bayt Sulton Jaloliddinning Chingizxon qo'shini bilan bo'lgan jang voqeasi tasviri jarayonida uning qarindoshi Ochosh Malik tilidan keltirilgan. Jangda Sulton Jaloliddin qo'l ostida atigi yetti yuz nafar askar qolgan bo'lsa-da, u son jihatdan bir necha barobar ustun bo'lgan mo'g'ul qo'shiniga yana hujum qilishga bel bog'laydi. Ana shunday keskin vaziyatda Ochosh Malik Sa'diyning “Bo'ston” asaridan bayt keltirib, sultonni shoshilinch qaror qabul qilishdan tiyishga, mavjud vaziyatni oqilona baholab, harakat qilishga undaydi.

Shu tariqa, mazkur bayt tarixiy voqea bayoniga tabiiy singdirilib, nafaqat qahramonning ruhiy holatini ochishga, balki muallifning tarixiy rivoyatni mumtoz adabiyot hikmatlari bilan boyitish orqali asarning badiiy-estetik ta'sirchanligini kuchaytirish maqsadiga ham xizmat qiladi.

Munis va Ogahiy poetikasidagi mushtaraklik

“Firdavsul-iqbol” asarida Munis va Ogahiy ayrim tarixiy voqealarni tasvirlashda mushtarak badiiy uslubdan foydalanganliklarini kuzatish mumkin. Xususan, hukmdorning Jayhun daryosidan qayiqda o’tishi tasvirida har ikki muallif qayiqni osmondagi yangi oy obraziga qiyoslaydi.

*Shahriyorimkim, minib zavraq kezar Jayhun uza,
Axtari sa’di yangi oy ichradur gardun uza* [352]

Munis hukmdorni yangi oy bag’ridagi porlab turgan saodat yulduzi sifatida madh etsa, Ogahiy esa uni osmondagi charqalab turgan yulduzlar ichra sayr qilayotgan yangi oyga qiyoslaydi.

*Hay’ati marg’ub ila zavraq kezib Jayhun aro,
Yangi oy andoq ki soyir bo’lg’usi gardun aro* [459]

Mazkur o’xshashlik ikki muallif poetikasidagi badiiy an’ananing izchilligini hamda Ogahiyning Munis yaratgan tasvir usulini ijodiy davom ettirganini ko’rsatadi.

Fardlarda badiiy san’at va poetik mazmun uyg’unligi

Eltuzar Bahodirxonning taxtga o’tirishi munosabati bilan yurtida fitna-fasod barham topib, osoyishtalik va farovonlik qaror topganini tasvirlar ekan, muallif ushbu baytni keltirib, tarixiy voqeaga badiiy yakun yasaydi.

*Guli ibtihoj ochildi sharafi vilodatidin,
Guhari tarab sochildi asari saodatidin* [236]

Baytda hukmdorning tavalludi va taxtga chiqishi yurtga quvonch hamda saodat olib kelgan hodisa sifatida talqin etilib, qisqa misralarda keng mazmun ifodalangan. Muarrix ushbu g’oyani **muvozana** san’ati vositasida yanada ta’sirchan aks ettirgan. Bayt misralaridagi *guli–gavhari, ibtihoj–tarab, ochildi–sochildi, sharafi–asari, vilodatidin–saodatidin* so’z va birikmalarining o’zaro muvofiq joylashtirilishi badiiy mutanosiblikni yuzaga keltirib, tasvirning estetik ta’sirini kuchaytirgan.

XULOSA

“Firdavs ul-iqbol” tarixiy asarida fard janrining qo’llanishi uning poetik imkoniyatlari keng ekanini ko’rsatadi. Fardlar asarda tarixiy voqealarni shunchaki bezab turuvchi she’riy parchalar emas, balki nasriy bayon mazmunini umumlashtiruvchi, muayyan voqea yoki tarixiy shaxsga munosabatni ifodalovchi, axloqiy-falsafiy xulosalarni ixcham shaklda mujassamlashtiruvchi poetik birlik sifatida namoyon bo’ladi. “Firdavsul-iqbol” matnida jami 19 ta fard qo’llangan bo’lib, ulardan 17 tasi Munis tomonidan, 2 tasi esa asarning Ogahiy davom ettirgan qismida keltirilgan. Mazkur fardlar tarixiy voqealar bayonida muallifning axloqiy-falsafiy xulosalarini ifodalash, tarixiy shaxslar faoliyatiga baho berish hamda bayonning badiiy ta’sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilgan. Fardlarning mavzu jihatidan tasavvufiy-orifona qarashlar, hayotiy tajribalar, ijtimoiy va axloqiy mazmundagi fikrlarni ifodalashi, axloqiy-ma’rifiy g’oyalarning ustuvorligi hamda irsol ul-masalga yaqin hikmatli mazmunni mujassamlashtirishi ushbu janrning poetik tabiatini belgilovchi muhim xususiyatlardandir. Asarda “bayt” sarlavhasi ostida keltirilgan ikki misrali she’riy parchalar ham mazmuniy yaxlitligi, tugal fikrni ifodalashi, pand-nasihat va falsafiy xulosa mazmunini mujassam etishi bilan fard janriga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Bunday baytlar voqeani davom ettirishdan ko’ra, uni umumlashtirish, muallif munosabatini ifodalash va o’quvchini axloqiy-falsafiy mushohadaga yo’naltirish vazifasini bajaradi. Shuningdek, Munis va Ogahiy ijodida fard va baytlarning tarixiy voqealar bilan uzviy bog’lanishi, qahramonlarning ruhiy holatini ochish, muayyan vaziyatni baholash va tarixiy bayonni mumtoz adabiyot hikmatlari bilan boyitish kabi funksiyalar kuzatiladi. Jayhun daryosidan o’tish voqeasi tasviridagi yangi oy va yulduz obrazlari har ikki muallif poetikasidagi mushtarak badiiy an’ananing mavjudligini ko’rsatadi. Fardlarda qo’llangan muvozana kabi badiiy san’atlar esa qisqa hajmdagi poetik birlikda keng mazmunni estetik jihatdan ta’sirchan ifodalash imkonini bergan. *Guli–gavhari, ibtihoj–tarab, ochildi–sochildi, sharafi–asari, vilodatidin–saodatidin* kabi o’zaro muvofiq joylashtirilgan birliklar badiiy mutanosiblikni yuzaga keltirib, baytning poetik ta’sirchanligini oshirgan.

Umuman, “Firdavs ul-iqbol”da fard janri nafaqat lirik mazmunni ifodalovchi mustaqil poetik birlik, balki tarixiy-badiiy nasr tarkibida voqealarni umumlashtirish, axloqiy-falsafiy xulosalarni ifodalash, tarixiy shaxslar faoliyatiga munosabat bildirish, qahramonlarning ruhiy holatini ochish va muallifning estetik-didaktik qarashlarini ixcham shaklda aks ettirishga xizmat qiluvchi muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Adabiyotshunoslik terminlari lug’ati, 234-bet.

- [2] U. To‘ychiyev. Adabiy turlar va janrlar. Lirik, 2-kitob. – Toshkent: Fan, 1992. – 200-bet.
- [3] Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2010. – 520 b.
- [4] Shodmonov N.N. “Shohidu-l-iqbol”ning o‘zbek badiiy tarixiy nasri taraqqiyotidagi o‘rni, manbalari va matnii tadqiqi. Fil.f.d... diss. – T.: 2009. – 283 b.
- [5] Jabborov N. “Firdavu-l-iqbol” – Ogahiy badiiy-tarixiy nasrdagi ilk tajriba. Oltin bitiglar. – Toshkent, 2021. – 3-son. – B. 163.

O‘ZBEK ADABIYOTIDA QO‘RQUV KONSEPTINING BADIY TALQINI

Eshimova Zarnigor Shuhrat qizi

assistent-o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

E-mail : eshimovazarnigor@gmail.com

+998990586339

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotida “qo‘rquv” konseptining badiiy ifodalanishi va talqin xususiyatlari tahlil qilinadi. Qo‘rquv inson ruhiyatiga xos murakkab hissiy holat sifatida badiiy asarlarda turli obraz, motiv, tasviriy vosita hamda lingvistik birliklar orqali namoyon bo‘lishi yoritiladi. Tadqiqotda qo‘rquvning biologik-psixologik holat sifatidagi mohiyatidan tashqari, uning ijtimoiy, ma‘naviy-axloqiy va falsafiy mazmuni hamda badiiy-estetik funksiyasi ochib beriladi. O‘zbek adabiyoti namunalari qahramonning qo‘rquv holatini ifodalashda qo‘llanadigan leksik, frazeologik, sintaktik va tasviriy vositalarning o‘ziga xosligi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, qo‘rquvning o‘lim, ayriliq, yolg‘izlik, zulm, ijtimoiy bosim, noma‘lumlik va vijdon kabi tushunchalar bilan semantik hamda mazmunii aloqasi tahlil qilinadi. Maqolada qo‘rquv konsepti nafaqat qahramon ruhiyatini ochib beruvchi vosita, balki asarning konfliktini kuchaytiruvchi, obraz xarakterini shakllantiruvchi va muallifning estetik pozitsiyasini ifodalovchi badiiy kategoriya sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: qo‘rquv, konsept, badiiy talqin, o‘zbek adabiyoti, badiiy matn, ruhiyat, psixologizm, emotsiya, qo‘rquv motivi, qahramon obrazi, lingvopoetika, leksik-semantik vositalar, frazeologizm, metafora, badiiy tasvir, konflikt, ruhiy kechinma, ijtimoiy qo‘rquv, psixologik holat, estetik funksiya.

Аннотация. В статье рассматриваются художественная интерпретация и особенности репрезентации концепта «страх» в узбекской литературе. Страх как сложное эмоционально-психологическое состояние человека находит выражение в художественных произведениях посредством различных образов, мотивов, изобразительно-выразительных средств и языковых единиц. В исследовании раскрываются не только психологическая природа страха, но и его социальное, нравственно-этическое и философское содержание, а также художественно-эстетические функции. Анализируются лексические, фразеологические, синтаксические и образные средства, используемые для передачи внутреннего состояния литературного героя. Особое внимание уделяется смысловой связи концепта страха с такими понятиями, как смерть, разлука, одиночество, угнетение, социальное давление, неизвестность и совесть. Страх рассматривается не только как эмоциональное состояние, но и как значимая художественная категория, раскрывающая внутренний мир персонажа, усиливающая конфликт произведения, способствующая формированию характера героя и выражающая эстетическую позицию автора.

Ключевые слова: страх, концепт, художественная интерпретация, узбекская литература, художественный текст, психология, психологизм, эмоция, мотив страха, образ героя, лингвопоэтика, лексико-семантические средства, фразеологизм, метафора, художественная образность, конфликт, психологическое состояние, социальный страх, эстетическая функция.

Abstract. This article examines the artistic interpretation and representation of the concept of “fear” in Uzbek literature. Fear, as a complex emotional and psychological state, is manifested in literary works through various images, motifs, expressive devices, and linguistic units. The study explores not only the psychological nature of fear but also its social, moral, spiritual, and philosophical dimensions and artistic-aesthetic functions. Particular attention is paid to lexical, phraseological, syntactic, and figurative means used to represent the psychological state

of literary characters. The article also analyzes the semantic and conceptual relationship between fear and such notions as death, separation, loneliness, oppression, social pressure, uncertainty, and conscience. Fear is interpreted not merely as an emotional state but as an important artistic category that reveals the inner world of characters, intensifies literary conflict, shapes characterization, and expresses the author's aesthetic position.

Keywords: fear, concept, artistic interpretation, Uzbek literature, literary text, psychology, psychologism, emotion, fear motif, character, linguopoetics, lexical-semantic means, phraseology, metaphor, artistic imagery, conflict, psychological state, social fear, aesthetic function.

KIRISH

Qoʻrquv inson ruhiyatiga xos eng murakkab va kuchli emotsional holatlardan biri boʻlib, u shaxsning tashqi muhit, ijtimoiy munosabatlar, xavf-xatar va nomaʼlum vaziyatlarga munosabatini ifodalaydi. Insoniyat tafakkuri va madaniy tajribasida qoʻrquv qadimdan muhim konseptual mazmunga ega boʻlgan. Shu bois u nafaqat psixologiya va falsafa, balki **tilshunoslik, adabiyotshunoslik, lingvokulturologiya va poetika** kabi fanlarning ham muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Badiiy adabiyotda qoʻrquv insonning ichki dunyosini ochib berish, ruhiy kechinmalarini tasvirlash va qahramon xarakterini shakllantirishning samarali vositasi sifatida namoyon boʻladi.

Oʻzbek adabiyotida inson ruhiyati tasviri alohida badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi. Mumtoz adabiyot namunalaridan tortib zamonaviy nasr va sheʼriyatgacha boʻlgan asarlarda insonning qoʻrquv, xavotir, hadik, vahima, iztirob va ruhiy beqarorlik kabi holatlari turli shakllarda ifodalangan. Bunday holatlarning badiiy tasviri qahramonning ichki olamini yoritish bilan birga, asarda ilgari surilgan ijtimoiy, maʼnaviy-axloqiy va falsafiy gʻoyalarni ochishga ham xizmat qiladi.

Badiiy asarda qoʻrquv konsepti koʻpincha bevosita **“qoʻrqmoq”, “hadiksiramoq”, “choʻchimoq”, “seskanmoq”, “vahimaga tushmoq”, “xavfsiramoq”** kabi leksik birliklar yordamida ifodalanadi. Shu bilan birga, qahramonning qoʻrquv holati bilvosita tasviriy vositalar orqali ham namoyon boʻladi. Uning rangi oqarishi, qoʻllarining titrashi, yuragining tez urishi, ovozinig oʻzgarishi, sukut saqlashi yoki keskin harakat qilishi kabi belgilar qoʻrquvning badiiy-psixologik ifodasini taʼminlaydi. Demak, qoʻrquv konsepti badiiy matnda faqat birgina soʻz vositasida emas, balki **leksik, frazeologik, morfologik, sintaktik va stilistik birliklarning yaxlit tizimi** orqali yuzaga chiqadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Qoʻrquvning badiiy talqinida uning **ijtimoiy-madaniy tabiati** ham muhimdir. Har bir xalqning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari, urf-odatlar va tarixiy tajribasi qoʻrquvning mazmuniy shakllanishiga taʼsir koʻrsatadi. Oʻzbek badiiy tafakkurida qoʻrquv koʻpincha insonning oila, jamiyat, el-yurt, or-nomus, vijdon va maʼnaviy masʼuliyat bilan bogʻliq munosabatlari fonida namoyon boʻladi. Shu jihatdan qoʻrquv konsepti milliy mentalitetni aks ettiruvchi **lingvomadaniy birlik** sifatida ham eʼtiborga loyiqdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, oʻzbek adabiyotida qoʻrquvning alohida emotsional holat sifatidagi tasviri koʻplab asarlarda uchrasa-da, uning **konseptual tizimi, badiiy-estetik vazifalari va ifoda vositalarini kompleks tadqiq etish** zarurati mavjud. Qoʻrquv konseptining badiiy matndagi namoyon boʻlish shakllarini aniqlash orqali yozuvchining inson ruhiyatini tasvirlash mahorati, qahramonning ichki kechinmalari va asarning gʻoyaviy-estetik mazmuni yanada chuqurroq ochib beriladi.

Mazkur maqolaning **asosiy maqsadi** oʻzbek adabiyotida “qoʻrquv” konseptining badiiy talqinini, uning mazmuniy tarkibi va obraz yaratishdagi funksiyalarini aniqlashdan iborat. Shu maqsadga erishish uchun qoʻrquv konseptining nazariy mohiyatini yoritish, uning badiiy matnda ifodalanish vositalarini aniqlash, qoʻrquv bilan bogʻliq leksik va frazeologik birliklarni tahlil qilish hamda ushbu konseptning qahramon ruhiyatini ochishdagi badiiy-estetik imkoniyatlarini koʻrsatish vazifalari belgilanadi.

Konsept inson tafakkurida muayyan tushuncha, hodisa yoki qadriyat haqidagi bilim, tasavvur, hissiy munosabat va madaniy qarashlarning yaxlit majmuini ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan, **“qo‘rquv”** **konsepti** insonning xavf-xatar, noma‘lumlik, yo‘qotish yoki tahdidga nisbatan yuzaga keladigan ruhiy-emotsional holatini ifodalovchi murakkab mental birlikdir. U faqat fiziologik yoki psixologik holatni emas, balki insonning muayyan voqea-hodisaga bergan subyektiv bahosini ham aks ettiradi.

Qo‘rquv konseptining mazmuniy tarkibida **xavf, tahdid, hadik, xavotir, vahima, sarosima, qo‘rquv, cho‘chish, yolg‘izlik, ayriliq, o‘lim** kabi mazmuniy komponentlar mavjud. Badiiy adabiyotda mazkur komponentlar alohida-alohida yoki o‘zaro uyg‘un holda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘limdan qo‘rqish biologik xavfsizlik ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lsa, el-yurt yoki yaqin inson oldidagi mas‘uliyatdan qo‘rqish ijtimoiy va axloqiy mazmun kasb etadi.

Shu sababli badiiy matndagi qo‘rquvni birgina “qo‘rqmoq” fe‘li bilan chegaralash mumkin emas. U **bevosita nomlash, bilvosita tasvirlash, metaforik ifodalash, frazeologik birliklar, qahramon nutqi va muallif bayoni** orqali kompleks tarzda yuzaga chiqadi.

O‘zbek adabiyotida inson ruhiyatini tasvirlash qadimiy an‘analarga ega. Mumtoz adabiyotda insonning ichki kechinmalari, ayriliq, hijron, taqdir, o‘lim, gunoh va ilohiy jazodan qo‘rqish kabi holatlar ko‘pincha falsafiy va tasavvufiy mazmun bilan uyg‘unlashadi. Keyingi davr adabiyotida esa qo‘rquvning ijtimoiy-psixologik tabiati yanada kengayib, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlar, zo‘ravonlik, siyosiy bosim, urush, ayriliq va ma‘naviy tanazzul bilan bog‘liq holda tasvirlanadi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida qo‘rquv ko‘pincha qahramonning ichki monologi, ruhiy kechinmalari va xotiralari orqali beriladi. Bunday tasvir usulida tashqi voqeadan ko‘ra qahramonning ushbu voqeani qanday qabul qilishi muhimroq hisoblanadi. Natijada qo‘rquv **psixologik tasvirning tarkibiy elementi** sifatida namoyon bo‘ladi.

Masalan, qahramonning xavfli vaziyatga tushishi uning ichki nutqida savol, gumon, ikkilanish va xavotir shaklida ifodalanishi mumkin. “Endi nima bo‘ladi?”, “U kelib qolsa-chi?”, “Buni hech kim bilmasa edi” kabi ichki savol va mulohazalar qo‘rquvning bevosita nomlanmagan, ammo kuchli psixologik ifodasidir.

Badiiy matnda qo‘rquv konseptini shakllantirishda leksik birliklar yetakchi vositalardan biridir. O‘zbek tilida qo‘rquv semantik maydoniga mansub quyidagi birliklarni ajratish mumkin:

qo‘rqmoq, cho‘chimoq, seskanmoq, hadiksiramoq, xavfsiramoq, vahimaga tushmoq, sarosimaga tushmoq, yuragi orqaga tortmoq, ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushmoq va boshqalar.

Ular qo‘rquvning turli daraja va ko‘rinishlarini ifodalaydi. Masalan, **cho‘chimoq** nisbatan qisqa va kutilmagan ta‘sir natijasidagi ruhiy reaksiyani bildirsa, **vahimaga tushmoq** kuchli qo‘rquv va sarosimani ifodalaydi. **Hadiksiramoq** esa muayyan xavfning mavjudligi yoki yuz berishi mumkinligidan xavfsirash mazmuniga ega.

Demak, sinonimik qatordagi birliklar o‘zaro to‘liq bir xil emas. Ularning har biri qo‘rquvning **darajasi, davomiyligi, sababi va psixologik ta‘sirini** turlicha aks ettiradi.

Qo‘rquv konsepti o‘zbek tilining frazeologik boyligida ham faol aks etgan. Badiiy asarlarda qahramonning ruhiy holatini jonli va obrazli ifodalash uchun **“yuragi orqasiga tortmoq”, “yuragi shuv etmoq”, “eti jimirlab ketmoq”, “ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushmoq”, “kapalagi uchmoq”, “rangi oqarib ketmoq”** kabi birliklardan foydalaniladi.

Frazeologizmlarning muhim xususiyati shundaki, ular qo‘rquvni oddiy nomlashdan ko‘ra **obrazli va emotsional** tarzda ifodalaydi. Masalan, “yuragi shuv etdi” birikmasida qo‘rquvning to‘satdan paydo bo‘lishi, “ko‘ngliga g‘ulg‘ula tushdi” birikmasida esa ichki xavotir va bezovtalik holati ifodalanadi.

Bunday birliklar badiiy matnning ekspressivligini oshiradi, qahramon ruhiyatini kitobxonga bevosita his qildirish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Badiiy adabiyotda qo‘rquv ko‘pincha metafora asosida tasvirlanadi. Insonning ruhiy holati tabiat hodisalari, jismoniy harakatlar yoki makon tasvirlari bilan bog‘lanadi. Masalan, *“qo‘rquv yuragini muzlatdi”, “vahima ichiga kirdi”, “qo‘rquv soyadek ergashdi”, “yuragini hadik egalladi”* kabi ifodalar qo‘rquvning metaforik modelini yaratadi.

Bunday metaforalar orqali abstrakt ruhiy holat konkret va tasavvur qilinadigan obrazga aylantiriladi. Ayniqsa, “qo‘rquv egallamoq”, “qo‘rquv bosmoq”, “vahima qoplamoq” kabi konstruksiyalarda qo‘rquv mustaqil kuch yoki faol subyekt sifatida tasavvur qilinadi. Bu esa qahramonning mazkur hissiy holat oldidagi ojizligini kuchaytiradi.

Badiiy asarda qo‘rquvni tasvirlashning muhim usullaridan biri **psixologik tasvirdir**. Yozuvchi qahramonning qo‘rquvini bevosita “u qo‘rqdi” deb aytish o‘rniga uning xatti-harakati, nutqi, mimikasi va fiziologik holati orqali ko‘rsatishi mumkin.

Masalan:

Qahramonning qo‘llari titradi, lablari quridi. U atrofga alanglab qaradi-yu, bir zum so‘z topolmay qoldi.

Mazkur tasvirda “qo‘rqdi” so‘zi qo‘llanmagan bo‘lsa-da, **titroq, alanglash, sukut va nutqning uzilishi** qo‘rquvning kuchli ekanini anglatadi. Bu usul badiiy psixologizmning muhim ko‘rinishi bo‘lib, kitobxonni qahramonning ruhiy holatini mustaqil ravishda anglashga undaydi.

Qo‘rquv inson organizmida muayyan fiziologik reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Badiiy adabiyot ana shu tabiiy reaksiyalardan qahramon ruhiyatini tasvirlashda foydalanadi. Jumladan:

yurakning tez urishi;
qo‘l-oyoqlarning titrashi;
yuzning oqarishi;
ko‘zlarning kattalashishi;
ovozning titrashi;
peshonaga sovuq ter chiqishi;
nafasning tezlashishi;
harakatning keskinlashishi yoki aksincha, qotib qolish.

Bunday belgilar qo‘rquvning **noverbal va bilvosita ifodasi** hisoblanadi. Ular badiiy matnda psixologik tasvirning tabiiyligini ta‘minlaydi.

O‘zbek adabiyotida qo‘rquv konsepti ko‘pincha milliy va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Insonning **or-nomus, vijdon, ota-ona, oila, el-yurt va jamiyat oldidagi mas’uliyati** ayrim vaziyatlarda qo‘rquvning manbasiga aylanishi mumkin.

Masalan, qahramon jazodan emas, balki o‘zining noto‘g‘ri harakati tufayli ota-onasining yuzini yerga qaratishdan qo‘rqishi mumkin. Bunday holatda qo‘rquv oddiy fiziologik hissiyotdan chiqib, **axloqiy mas’uliyat va vijdon kategoriyasi** bilan bog‘lanadi.

Bu jihat o‘zbek adabiyotidagi qo‘rquv konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini ko‘rsatishda muhimdir. Chunki qo‘rquvning sababi va unga munosabat jamiyatning ma‘naviy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liq.

konfliktni yuzaga keltiruvchi yoki kuchaytiruvchi omil vazifasini bajaradi. Qahramon biror xavfdan qo‘rqishi natijasida qaror qabul qiladi, voqeani yashiradi, yolg‘on gapiradi, qarshilik ko‘rsatadi yoki aksincha, jasorat bilan qo‘rquvni yengishga harakat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, qo‘rquv **syujetni harakatga keltiruvchi psixologik motiv** bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, qahramonning ichki qo‘rquvi bilan tashqi harakati o‘rtasidagi ziddiyat uning xarakterini ochib beradi.

Masalan, tashqi tomondan jasur ko‘ringan qahramonning ichki qo‘rquvi tasvirlanishi uning obrazini murakkablashtiradi. Qo‘rquvni yengish esa qahramonning ma‘naviy o‘sishi va xarakter evolyutsiyasini ko‘rsatishi mumkin.

O‘zbek adabiyotida qo‘rquv konsepti bir necha muhim badiiy vazifalarni bajaradi:

Birinchidan, qahramonning ichki dunyosini ochib beradi.

Ikkinchidan, asardagi psixologik keskinlikni kuchaytiradi.

Uchinchidan, syujet rivojini ta‘minlaydi.

To‘rtinchidan, konfliktning mohiyatini chuqurlashtiradi.

Beshinchidan, muallifning ijtimoiy va axloqiy munosabatini ifodalashga xizmat qiladi.

Oltinchidan, kitobxonda emotsional ta‘sir uyg‘otadi.

Shunday qilib, qo‘rquv badiiy matnda passiv ruhiy holat emas, balki **obraz yaratish, syujetni rivojlantirish va g‘oyaviy mazmunni ochishning faol poetik vositasi** sifatida namoyon bo‘ladi.

Qo‘rquv konseptini tashkil etuvchi birliklar o‘zaro semantik aloqaga kirishib, muayyan **leksik-semantik maydonni** hosil qiladi. Mazkur maydon markazida **qo‘rquv** tushunchasi turadi. Uning atrofida esa **hadik, xavotir, vahima, sarosima, cho‘chish, xavfsirash, tahdid, xavf, vahshat, dahshat** kabi birliklar joylashadi.

Bu birliklar qo‘rquvning turli darajalarini ifodalaydi. Masalan, **hadik** nisbatan yengil xavfsirashni, **xavotir** kelajakdagi noaniqlikdan bezovtalanishni, **vahima** kuchli ruhiy sarosimani, **dahshat** esa nihoyatda kuchli qo‘rquvni ifodalashi mumkin.

Demak, badiiy matnni konseptual tahlil qilishda faqat “qo‘rquv” leksemasini emas, balki u bilan mazmunan bog‘langan barcha birliklarni birgalikda o‘rganish zarur.

Har bir xalqning badiiy tafakkurida qo‘rquvning ifodalanish shakllari uning milliy dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek adabiyotida qo‘rquv ko‘pincha **oila, ota-ona, or-nomus, vijdon, el-yurt, diniy e‘tiqod va insoniy burch** kabi tushunchalar bilan aloqador holda namoyon bo‘ladi.

Bu holat qo‘rquv konseptining faqat universal emas, balki **milliy-madaniy komponentga** ham ega ekanini ko‘rsatadi. Masalan, “eldan uyalish”, “ota-onani ranjitishdan qo‘rqish”, “or-nomusni yo‘qotishdan xavfsirash” kabi holatlar o‘zbek badiiy tafakkurida ijtimoiy-axloqiy mazmun bilan uyg‘unlashadi.

XULOSA

Badiiy asarlarda qo‘rquvning o‘zi bilan bir qatorda uni **yengish** motivi ham muhim ahamiyatga ega. Qahramon xavf qarshisida o‘zini yo‘qotib qo‘yishi yoki aksincha, qo‘rquvini yengib, qat‘iyat bilan harakat qilishi mumkin.

Qo‘rquvni yengish jarayoni qahramonning ichki kuchi, irodasi, ma‘naviy yetukligi va hayotiy pozitsiyasini ko‘rsatadi. Shu sababli qo‘rquv va jasorat bir-biriga qarama-qarshi, ammo mazmunan bog‘liq konseptlar sifatida namoyon bo‘ladi. **Qo‘rquv – jasoratning yo‘qligi emas; ko‘pincha jasorat aynan qo‘rquvni anglash va uni yengish jarayonida namoyon bo‘ladi.**

Umuman olganda, o‘zbek adabiyotida “qo‘rquv” konsepti inson ruhiyatining murakkab qirralarini ochuvchi, qahramonning ichki va tashqi olami o‘rtasidagi munosabatni yorituvchi hamda asarning g‘oyaviy-estetik mazmunini chuqurlashtiruvchi muhim badiiy hodisadir. Uning leksik, frazeologik, psixologik, metaforik va ramziy ifodalarini kompleks o‘rganish o‘zbek adabiyotida inson ruhiyati tasvirining o‘ziga xos qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Burke E. A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful. – Oxford: Oxford University Press, 1990.

[2] Freud S. The Uncanny. – London: Penguin Books, 2003.

- [3] Kristeva J. Powers of Horror: An Essay on Abjection. – New York: Columbia University Press, 1982. – 219 p.
- [4] Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. – Ithaca: Cornell University Press, 1975. – 180 p.
- [5] Carroll N. The Philosophy of Horror, or Paradoxes of the Heart. – New York: Routledge, 1990.
- [6] Botting F. Gothic. – New York: Routledge, 1996.
- [7] Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
- [8] Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2013

AKADEMIK YOZUV: ILMIY TAFAKKUR VA YOZMA NUTQ UYGʻUNLIGI

Karimova Sarvinoz Negmat qizi

Stajyor-oʻqituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180000, Oʻzbekiston

sarvinozkarimova0492@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada akademik yozuvning ilmiy tafakkur va yozma nutq bilan oʻzaro aloqasi, uning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Akademik yozuv faqat grammatik jihatdan toʻgʻri va uslubiy jihatdan mukammal matn yaratish vositasi emas, balki ilmiy fikrni mantiqiy, izchil, aniq va dalillangan tarzda ifodalash shakli sifatida yoritiladi. Tadqiqotda ilmiy tafakkurning muammoni aniqlash, maʼlumotlarni tahlil qilish, dalillarni saralash, tanqidiy fikrlash va asoslangan xulosaga kelish kabi jihatlari koʻrib chiqiladi. Shuningdek, akademik matnning aniqlik, mantiqiylik, izchillik, xolislik, dalillanganlik va akademik halollik kabi asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari akademik yozuv va ilmiy tafakkurning oʻzaro bogʻliq jarayonlar ekanligini koʻrsatadi. Yozma nutq orqali ilmiy fikrni izchil ifodalash tadqiqotchining tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada akademik yozuvni rivojlantirishda ilmiy manbalar bilan ishlash, argumentatsiya, parafraz, umumlashtirish va bibliografik havolalardan foydalanishning ahamiyati ham yoritilgan.

Kalit soʻzlar: akademik yozuv, ilmiy tafakkur, yozma nutq, ilmiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, argumentatsiya, akademik halollik, ilmiy uslub, ilmiy matn.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь академического письма с научным мышлением и письменной речью, а также его теоретическое и практическое значение. Академическое письмо представлено не только как средство создания грамматически правильного и стилистически оформленного текста, но и как форма логичного, последовательного, точного и аргументированного выражения научной мысли. В исследовании рассматриваются такие компоненты научного мышления, как постановка проблемы, анализ информации, отбор доказательств, критическое мышление и формулирование обоснованных выводов. Особое внимание уделяется основным принципам академического текста: точности, логичности, последовательности, объективности, аргументированности и академической добросовестности. Результаты исследования показывают, что академическое письмо и научное мышление представляют собой взаимосвязанные процессы. Последовательное выражение научной мысли в письменной форме способствует развитию аналитического и критического мышления исследователя. Кроме того, раскрывается значение работы с научными источниками, аргументации, перефразирования, обобщения и использования библиографических ссылок в процессе формирования навыков академического письма.

Ключевые слова: академическое письмо, научное мышление, письменная речь, научное мышление, критическое мышление, аргументация, академическая добросовестность, научный стиль, научный текст.

Abstract. *This article examines the relationship between academic writing, scientific thinking, and written communication, with particular attention to its theoretical and practical significance. Academic writing is considered not merely as a means of producing grammatically correct and stylistically appropriate texts, but also as a form of expressing scientific ideas in a logical, coherent, precise, and evidence-based manner. The study explores key components of scientific thinking, including problem identification, information analysis, evidence selection, critical thinking, and the formulation of well-grounded conclusions. Particular attention is given to the fundamental principles of academic writing, such as accuracy, logical coherence, consistency, objectivity, argumentation, and academic integrity. The findings demonstrate that academic writing and scientific thinking are closely interconnected processes. The ability to express scientific ideas consistently in written form contributes to the development of researchers' analytical and critical thinking skills. The article also highlights the importance of working with academic sources, argumentation, paraphrasing, summarizing, and using bibliographic references in developing academic writing skills.*

Keywords: *academic writing, scientific thinking, written communication, critical thinking, argumentation, academic integrity, academic style, scientific text, research skills.*

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim va ilmiy faoliyat jarayonida akademik yozuv ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik va metodologik vazifalardan biri hisoblanadi. Akademik yozuv faqat grammatik jihatdan to'g'ri gaplar tuzish yoki fikrni yozma shaklda ifodalashdan iborat emas, balki ilmiy tafakkurni mantiqiy, izchil, dalillangan va tizimli ravishda ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli akademik yozuvni rivojlantirish jarayoni talabaning nafaqat yozma nutq kompetensiyasini, balki tahliliy, tanqidiy va ilmiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantirish bilan bevosita bog'liqdir [1]. Ilmiy tafakkur hodisalarni kuzatish, muammoni aniqlash, dalillarni tahlil qilish, sabab va oqibat munosabatlarini belgilash, mavjud ilmiy qarashlarni qiyoslash va asoslangan xulosaga kelish jarayonlarini qamrab oladi. Yozma nutq esa ana shu fikrlash jarayonining moddiy va kommunikativ shaklidir. Demak, ilmiy tafakkur mazmunni shakllantirsa, akademik yozuv ushbu mazmunni o'quvchi uchun tushunarli va mantiqan izchil shaklda ifodalashga xizmat qiladi [2]. Akademik yozuvning o'ziga xos xususiyatlari qatoriga aniqlik, mantiqiylik, xolislik, dalillanganlik, izchillik va ilmiy uslubga rioya qilish kiradi. Ilmiy matnda muallif o'z fikrini shaxsiy taassurot yoki subyektiv qarashlarga emas, balki dalillar, ilmiy manbalar, kuzatishlar va tahlil natijalariga asoslaydi. Bunda fikrlar o'rtasidagi sababiy, mantiqiy va mazmuniy aloqalarning aniq ifodalanishi muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Akademik yozuvning shakllanishida o'qish va yozish jarayonlarining o'zaro aloqasi ham muhimdir. Ilmiy adabiyotlarni o'qish orqali talaba muayyan sohaga oid terminologiya, ilmiy argumentatsiya usullari, matn tuzilishi va fikrni asoslash shakllari bilan tanishadi. Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash, umumlashtirish va mustaqil ravishda yozma shaklda ifodalash esa ilmiy tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi [4].

Mazkur maqolaning maqsadi akademik yozuvning ilmiy tafakkur bilan o'zaro aloqasini tahlil qilish, ilmiy fikrni yozma nutq orqali ifodalashning asosiy tamoyillarini aniqlash hamda akademik matn yaratish jarayonida mantiqiylik, dalillanganlik va izchillikning ahamiyatini yoritishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning nazariy asosini akademik yozuv, ilmiy tafakkur, yozma nutq, tanqidiy fikrlash va ilmiy kommunikatsiyaga oid ilmiy-metodik adabiyotlar tashkil etdi. Tadqiqot davomida akademik yozuvning mazmuni, strukturasi va funksional xususiyatlari, shuningdek, ilmiy fikrning yozma nutqda ifodalanish mexanizmlari tahlil qilindi [1; 2]. Tadqiqotda tavsifiy, tahliliy, qiyosiy va mantiqiy tahlil metodlaridan foydalanildi. **Tavsifiy metod** orqali akademik yozuv va ilmiy tafakkurning asosiy xususiyatlari aniqlandi. **Tahliliy metod** yordamida ilmiy fikrni yozma shaklda ifodalash jarayonining tarkibiy qismlari o'rganildi. **Qiyosiy metod** orqali akademik va kundalik yozuvning o'ziga xos jihatlari taqqoslandi. **Mantiqiy tahlil** esa ilmiy matndagi fikrlar o'rtasidagi sabab-oqibat, dalil-xulosa va muammo-yechim munosabatlarini aniqlashga xizmat qildi. Akademik yozuvni tadqiq etishda matnning strukturaviy xususiyatlariga ham e'tibor qaratildi. Ilmiy maqola, esse, kurs ishi, dissertatsiya va boshqa akademik

janrlarda odatda muammo qo'yilishi, mavzuning yoritilishi, dalillarning keltirilishi, natijalarning muhokama qilinishi va xulosaning shakllantirilishi kabi bosqichlar mavjud [5]. Ilmiy matn yaratishda **argumentatsiya** metodidan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Argumentatsiya muayyan fikr yoki tezisni dalillar yordamida asoslash jarayonidir. Kuchli akademik matnda muallifning asosiy fikri aniq ifodalanadi, keyin ushbu fikrni qo'llab-quvvatlovchi dalillar keltiriladi va ular asosida mantiqiy xulosa chiqariladi [6]. Shuningdek, tadqiqotda **manbalar bilan ishlash, iqtibos keltirish, parafraz qilish, umumlashtirish** va **bibliografik havolalardan foydalanish** akademik yozuvning muhim tarkibiy qismlari sifatida ko'rib chiqildi. Ilmiy manbalardan to'g'ri foydalanish matnning ishonchligini oshiradi va muallifning boshqa tadqiqotchilar qarashlariga ilmiy munosabatini ko'rsatadi [3].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari akademik yozuv va ilmiy tafakkur bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar ekanligini ko'rsatdi. Ilmiy tafakkur rivojlangan sari fikrni yozma shaklda aniq ifodalash imkoniyati ham kengayadi. Aksincha, muntazam ravishda akademik matn yozish insonni fikrlarini tartibga solish, dalillarni saralash va mantiqiy xulosalar chiqarishga o'rgatadi. Ilmiy tafakkurning asosiy xususiyatlaridan biri **muammoli fikrlash**dir. Tadqiqotchi mavjud holatni shunchaki tasvirlash bilan cheklanmaydi, balki muammoning sabablarini aniqlash, mavjud ilmiy qarashlarni tahlil qilish va muayyan ilmiy savolga javob topishga harakat qiladi. Akademik yozuvda ushbu jarayon muammo, maqsad, vazifa, metod, natija va xulosa kabi tarkibiy qismlar orqali namoyon bo'ladi [5].

Ikkinchi muhim jihat — **mantiqiy izchillik**. Ilmiy matndagi har bir fikr avvalgi va keyingi fikr bilan mazmunan bog'langan bo'lishi kerak. Fikrlarning tartibsiz joylashtirilishi o'quvchining matn mazmunini tushunishini qiyinlashtiradi. Shu sababli akademik yozuvda matnning umumiy kompozitsiyasi va paragraflar o'rtasidagi bog'lanish muhim hisoblanadi. Masalan, ilmiy maqolada avvalo tadqiqot muammosi ko'rsatiladi, keyin ushbu muammo bo'yicha mavjud qarashlar tahlil qilinadi, undan so'ng tadqiqot metodlari va natijalari bayon qilinadi. Natijalar muhokama qilinib, yakunda umumiy xulosa chiqariladi. Bunday tuzilma ilmiy fikrning izchil rivojlanishini ta'minlaydi.

Akademik yozuvning yana bir muhim xususiyati **aniqlik**dir. Ilmiy matnda noaniq, ikki xil talqin qilinishi mumkin bo'lgan iboralardan imkon qadar qochish lozim. Terminlar o'z ma'nosida va bir xil mazmunda qo'llanishi kerak. Ayniqsa, maxsus ilmiy tushunchalarning izchil ishlatilishi matnning ilmiy qiymatini oshiradi [1]. **Dalillanganlik** akademik yozuvning asosiy mezonlaridan biridir. Ilmiy matnda muallif tomonidan ilgari surilgan fikrlar tegishli dalillar bilan asoslanishi kerak. Bunday dalillar ilmiy manbalar, statistik ma'lumotlar, tajriba natijalari, kuzatishlar yoki boshqa empirik materiallar bo'lishi mumkin. Dalil va xulosa o'rtasidagi mantiqiy aloqa qanchalik aniq bo'lsa, ilmiy argumentatsiya shunchalik kuchli bo'ladi [6]. Akademik yozuvda **xolislik** ham muhim o'rin tutadi. Ilmiy matn muallifning shaxsiy hissiyotlari yoki subyektiv baholariga emas, tekshiriladigan va asoslangan ma'lumotlarga tayanishi kerak. Biroq bu muallifning o'z ilmiy pozitsiyasini bildirishiga to'sqinlik qilmaydi. Muhimi, muallif o'z xulosalarini dalillar bilan asoslay olishi kerak [2]. Ilmiy tafakkur va yozma nutq uyg'unligida **tanqidiy fikrlash** alohida ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy fikrlash ma'lumotni shunchaki qabul qilish emas, balki uning manbasini, ishonchligini, dalillanganlik darajasini va boshqa qarashlar bilan munosabatini baholashni nazarda tutadi. Akademik yozuv jarayonida talaba turli ilmiy manbalarni o'rganib, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlaydi hamda o'z pozitsiyasini shakllantiradi [7]. Akademik yozuvning muhim jihatlaridan biri **parafraz va umumlashtirish** ko'nikmasidir. Talaba yoki tadqiqotchi boshqa muallifning fikrini aynan takrorlash o'rniga uni o'z so'zlari bilan qayta ifodalashi va mazkur fikrning tadqiqot mavzusidagi ahamiyatini ko'rsatishi kerak. Bunda manbaga havola berish ilmiy halollikning muhim talabi hisoblanadi. **Akademik halollik** ilmiy tafakkur va yozma nutq uyg'unligining ajralmas qismidir. Boshqa mualliflarning fikrlarini manbasini ko'rsatmasdan o'zlashtirish ilmiy faoliyatning asosiy tamoyillariga zid hisoblanadi. Shuning uchun akademik yozuvda iqtibos, parafraz, bibliografik havola va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini to'g'ri rasmiylashtirish muhimdir [3; 8]. Akademik yozuv jarayonida **matnning yaxlitligi va bog'liqligi** ham ta'minlanishi kerak. Matnning yaxlitligi mavzuning barcha qismlari yagona maqsadga xizmat qilishi bilan belgilanadi. Bog'liqlik esa gaplar, paragraflar va bo'limlar o'rtasidagi grammatik va mantiqiy aloqalarda namoyon bo'ladi. Shuningdek, akademik yozuvda **rejalashtirish** muhim bosqich hisoblanadi. Yaxshi ilmiy matn odatda bevosita yozishdan oldin mavzuni aniqlashtirish, asosiy savollarni belgilash, manbalarni tanlash, reja tuzish va asosiy argumentlarni shakllantirish jarayonlarini talab qiladi. Rejalashtirish ilmiy fikrning

tartibli rivojlanishiga va matnning ortiqcha takrorlardan xoli bo'lishiga yordam beradi [4]. Akademik yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish uchun muntazam ilmiy o'qish va yozish amaliyoti zarur. Ilmiy maqolalarni o'qish orqali talaba ilmiy uslub, terminologiya, argumentatsiya va matn kompozitsiyasini o'zlashtiradi. Mustaqil yozish esa ushbu bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkonini beradi. Shu jihatdan akademik yozuvni faqat til o'qitishning bir qismi sifatida emas, balki **ilmiy tafakkurni shakllantiruvchi vosita** sifatida baholash mumkin. Yozish jarayonida muallif o'z fikrlarini saralaydi, ularni mantiqiy ketma-ketlikka joylashtiradi, dalillarni tanlaydi va xulosaga keladi. Demak, yozuv jarayoni fikrlash jarayonining faol shakli sifatida namoyon bo'ladi. Akademik yozuvning rivojlanishi oliy ta'limda talabaning mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatini ham kuchaytiradi. Talaba ilmiy muammoni mustaqil belgilash, manbalarni izlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, o'z nuqtayi nazarini shakllantirish va uni ilmiy uslubda bayon qilish ko'nikmalarini egallaydi. Bu ko'nikmalar keyinchalik ilmiy maqola, bitiruv malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyasi yoki boshqa ilmiy ishlarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Natijalar shuni ko'rsatadiki, akademik yozuvning samaradorligi uch asosiy komponentning uyg'unligiga bog'liq: **ilmiy mazmun, mantiqiy tafakkur va yozma ifoda**. Mazmun ilmiy jihatdan asoslangan bo'lsa-yu, uning ifodasi noaniq bo'lsa, matnning kommunikativ samaradorligi pasayadi. Aksincha, matn uslubiy jihatdan mukammal bo'lib, ilmiy dalillar yetarli bo'lmasa, uning ilmiy qiymati cheklanadi. Shuning uchun ushbu uch komponentning o'zaro uyg'unligi akademik yozuvning asosiy shartlaridan biridir.

XULOSA

Akademik yozuv ilmiy tafakkur natijalarini yozma shaklda ifodalashning muhim vositasi bo'lib, u insonning mantiqiy, tahliliy, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ilmiy tafakkur muammoni aniqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, dalillarni saralash va asoslangan xulosaga kelishni ta'minlasa, akademik yozuv ushbu jarayonlarni izchil, aniq va tushunarli shaklda ifodalash imkonini beradi. Tadqiqot natijasida akademik yozuvning asosiy tamoyillari sifatida **aniqlik, mantiqiylik, izchillik, dalillanganlik, xolislik, ilmiy uslub va akademik halollik** belgilandi. Ushbu tamoyillarga rioya qilish ilmiy matnning mazmuniy va kommunikativ sifatini oshiradi. Akademik yozuv va ilmiy tafakkur bir-biridan ajralgan hodisalar emas. Aksincha, ular o'zaro rivojlanuvchi jarayonlardir. Ilmiy fikr yozma shaklda ifodalanganda yanada tartibga tushadi, yozish jarayoni esa yangi savollar, muammolar va xulosalarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli oliy ta'lim jarayonida akademik yozuvni o'rgatish faqat grammatik va uslubiy qoidalarni o'zlashtirish bilan cheklanmasligi lozim. Talabalarda ilmiy manbalar bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, argumentatsiya, dalillash, parafraz qilish, umumlashtirish va mustaqil ilmiy pozitsiyani shakllantirish ko'nikmalarini ham rivojlantirish zarur.

Umuman olganda, akademik yozuv va ilmiy tafakkurning uyg'unligi ilmiy kommunikatsiyaning samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Mazmunli ilmiy fikrni aniq, mantiqiy va dalillangan yozma nutq orqali ifodalash tadqiqotchining ilmiy kompetensiyasini namoyon etadi hamda zamonaviy ta'lim va ilmiy faoliyatning muhim talablaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Swales, J. M., Feak, C. B. *Academic Writing for Graduate Students: Essential Tasks and Skills*. 3rd ed. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2012.
- [2] Hyland, K. *Academic Discourse: English in a Global Context*. London: Continuum, 2009.
- [3] Bailey, S. *Academic Writing: A Handbook for International Students*. 5th ed. London: Routledge, 2018.
- [4] Murray, R. *How to Write a Thesis*. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2017.
- [5] Day, R. A., Gastel, B. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. 8th ed. Santa Barbara, CA: Greenwood, 2016.
- [6] Toulmin, S. E. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [7] Facione, P. A. *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Millbrae, CA: Insight Assessment, 2015.
- [8] American Psychological Association. *Publication Manual of the American Psychological Association*. 7th ed. Washington, DC: American Psychological Association, 2020.

IQBOL MIRZO SHE'RIYATIDA LIRIK QAHRAMON OBRAZINING POETIK TABIATI

Jasur Yuldashev

Annotatsiya: Mazkur maqolada Iqbol Mirzo lirikasida lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini hamda uning individual-poetik xususiyatlari tadqiq etiladi. Shoir she'riyatida insonning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, sog'inch, muhabbat, umid, armon va hayotiy qarashlarining poetik ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Lirik qahramon ruhiyatini ochib berishda ichki monolog, murojaat, ritorik savol, undov, takror kabi poetik-sintaktik vositalarning o'rni yoritiladi. Shuningdek, tabiat tasviri, poetik detal, ramz, metafora, tashbeh va boshqa badiiy tasvir vositalarining qahramon ruhiy holatini ifodalashdagi funksional imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda Iqbol Mirzoning individual poetik uslubi, an'anaviy va zamonaviy poetik ifoda uyg'unligi hamda lirik "men"ning badiiy-estetik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tahlillar natijasida shoir lirikasida individual insoniy kechinmalarning umumlashma ma'naviy-estetik mazmun kasb etishi va lirik qahramon obrazining zamonaviy o'zbek she'riyatidagi o'ziga xosligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Iqbol Mirzo, lirika, lirik qahramon, ruhiyat, badiiy-psixologik talqin, individual poetik uslub, lirik "men", poetik obraz, ramz, metafora, tashbeh, ichki monolog.

Аннотация: В статье исследуются художественно-психологическая интерпретация внутреннего мира лирического героя и его индивидуально-поэтические особенности в лирике Икбола Мирзо. Анализируются особенности поэтического выражения внутренних переживаний человека, душевных страданий, тоски, любви, надежды, сожаления и жизненных взглядов в творчестве поэта. Особое внимание уделяется роли внутреннего монолога, обращения, риторического вопроса, восклицания, повтора и других поэтико-синтаксических средств в раскрытии психологического состояния лирического героя. Рассматриваются также функциональные возможности пейзажа, художественной детали, символа, метафоры, сравнения и других средств художественной выразительности в передаче внутреннего состояния героя. В исследовании особое внимание уделяется индивидуальному поэтическому стилю Икбола Мирзо, сочетанию традиционных и современных форм поэтического выражения, а также художественно-эстетическим особенностям лирического «я». В результате анализа обосновывается, что индивидуальные человеческие переживания в лирике поэта приобретают обобщённое духовно-эстетическое содержание, а образ лирического героя отличается своеобразием в современной узбекской поэзии.

Ключевые слова: Икбол Мирзо, лирика, лирический герой, внутренний мир, художественно-психологическая интерпретация, индивидуальный поэтический стиль, лирическое «я», поэтический образ, символ, метафора, сравнение, внутренний монолог.

Abstract: This article examines the artistic and psychological interpretation of the inner world of the lyrical hero and its individual poetic features in Iqbol Mirzo's poetry. It analyzes the ways in which the poet expresses human inner experiences, emotional suffering, longing, love, hope, regret, and personal attitudes toward life. Particular attention is paid to the role of inner monologue, direct address, rhetorical questions, exclamations, repetition, and other poetic and syntactic devices in revealing the psychological state of the lyrical hero. The study also explores the functional significance of nature imagery, poetic details, symbols, metaphors, similes, and other literary devices in conveying the hero's emotional and psychological condition. Special emphasis is placed on Iqbol Mirzo's individual poetic style, the interaction of traditional and modern forms of poetic expression, and the artistic and aesthetic features of the lyrical "I". The analysis demonstrates that individual human experiences in the poet's lyric poetry acquire a broader spiritual and aesthetic significance, while the lyrical hero represents a distinctive phenomenon in contemporary Uzbek poetry.

Keywords: *Iqbol Mirzo, lyric poetry, lyrical hero, inner world, artistic and psychological interpretation, individual poetic style, lyrical “I”, poetic image, symbol, metaphor, simile, inner monologue.*

KIRISH

Lirik qahramon — lirik asarda shoirning kechinmalari, fikr-o‘ylari, munosabati va ruhiy holatini badiiy jihatdan mujassamlashtiruvchi obrazdir. U bevosita shoir shaxsining aynan o‘zi bo‘lmay, ijodkorning estetik tafakkuri asosida yaratilgan **badiiy “men”** sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan lirik qahramonning individual kechinmalari ko‘pincha umumlashgan insoniy tuyg‘ular darajasiga ko‘tariladi. Tadqiqotchilar ham lirik qahramonning subyektiv kechinmalarni ifodalashi bilan birga, ijtimoiy va umuminsoniy mazmun kasb etishini ta’kidlaydilar.

Iqbol Mirzo she’riyatida lirik qahramon ana shu **shaxsiylik va umumiylilikning uyg‘unligi** asosida shakllanadi. Shoir lirikasining muhim xususiyatlaridan biri — oddiy insoniy kechinmalarni chuqur poetik mazmun darajasiga ko‘tarishdir. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Iqbol Mirzo ijodida lirik qahramonning ichki dunyosi, milliy identitet va badiiy obrazlar tizimi alohida ahamiyat kasb etishi qayd etilgan.

Lirik qahramon tushunchasi va uning o‘ziga xos xususiyatlari

Lirik qahramonning asosiy belgisi — **subyektivlik**. Ya’ni voqelik tashqi hodisalar ketma-ketligi sifatida emas, balki qahramonning ruhiy munosabati, his-tuyg‘usi va tafakkuri orqali idrok etiladi. Shu sababli lirik qahramon obrazini tahlil qilishda uning nimani ko‘rishi yoki nima haqida gapirishi bilangina cheklanmasdan, **voqelikka qanday munosabat bildirayotganini** ham aniqlash muhim.

Iqbol Mirzo lirikasida bu xususiyat ayniqsa yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning lirik qahramoni ko‘pincha tashqi olamni kuzatuvchi emas, balki u bilan ichki dialogga kirishuvchi ruhiy subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. 2026-yilda e’lon qilingan tadqiqotda ham shoir lirik qahramonining tashqi suhbatdan ko‘ra **ichki monologga** moyilligi, ruhiy kechinmalarning shaxsning o‘z-o‘zini tinglashi orqali ochilishi ta’kidlangan.

Demak, Iqbol Mirzo she’riyatidagi lirik qahramonning poetik tabiati, avvalo, **ichki kechinmaning badiiy ifodasi** bilan belgilanadi. Muhabbat, sog‘inch, ayriliq, armon, umid, Vatan, inson va hayot haqidagi mushohadalar uning ichki dunyosini harakatga keltiruvchi asosiy omillardir. Shoirning muhabbat mavzusidagi she’rlarida ham mavzu aynan lirik qahramonning kechinmalari fonida ochilishi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan.

Iqbol Mirzo lirikasida lirik “men” shoirning individual ovozini ifodalash bilan birga, o‘quvchiga tanish bo‘lgan **umuminsoniy ruhiy holatlarning badiiy ifodachisi** vazifasini bajaradi. Shu sababli “men” shaklidagi kechinma ko‘pincha individual tajribadan umumlashgan poetik xulosaga tomon rivojlanadi.

Masalan, shoirning ayriliq va iztirobni ifodalovchi she’rlaridan birida:

“Tuni bilan uxlay olmayman Og‘riqdan...” degan misralar lirik qahramonning ruhiy holatini bevosita ochib beradi. Bu yerda **“uxlay olmayman”** fe’l shakli birinchi shaxsdagi lirik “men”ni yuzaga chiqaradi. “Og‘riq” esa oddiy jismoniy holat emas, balki ayriliq yoki ruhiy iztirobning poetik belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin. Muhimi, kechinma batafsil izohlanmaydi; uning qisqa va ta’sirchan ifodasi o‘quvchini lirik qahramonning ichki holatini o‘zi anglashga undaydi.

Shu nuqtayi nazardan, Iqbol Mirzo lirikasidagi “men”ni **faqat avtobiografik shaxs sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas**. U shoirning badiiy-estetik pozitsiyasini ifodalovchi poetik subyektdir. Bunday yondashuv lirik qahramon va real muallif o‘rtasidagi chegarani saqlash imkonini beradi.

Iqbol Mirzo lirik qahramonining individualligi, avvalo, uning **samimiyligi, xalqona tafakkuri va tabiiy nutqiy ifodasida** ko‘rinadi. Professor Yorqinjon Odilov shoir ijodining o‘ziga xosligini ixcham misralarda fikrni o‘ktam ifodalash, oddiy hayot hodisalarini poetik kashfiyot darajasiga ko‘tarish bilan bog‘laydi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy adabiyotshunoslikning **lirik tahlil, poetik tahlil, obrazlar tahlili, psixologik tahlil va qiyosiy tahlil** metodlari tashkil etadi. Lirik tahlil metodi yordamida Iqbol Mirzo she'rlarida lirik qahramonning ichki kechinmalari, hissiy holati va individual dunyoqarashi o'rganildi. Bunda lirik qahramonning shoir shaxsidan farqli jihatlari hamda badiiy-estetik umumlashma sifatidagi xususiyatlariga e'tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bu xususiyat lirik qahramon obrazining yaratilishida ham muhim ahamiyatga ega. Qahramon sun'iy, balandparvoz poetik nutq egasi sifatida emas, **oddiy inson kabi his qiladigan, o'ylaydigan va iztirob chekadigan shaxs** sifatida gavdalanadi. Shuning uchun uning quvonchi ham, iztirobi ham o'quvchiga tabiiy va ishonarli tuyuladi.

Iqbol Mirzo she'riyatidagi lirik qahramonning yana bir o'ziga xos tomoni — **ruhiy holatlarning rang-barangligidir**. U ayrim she'rlarda oshiq va sog'inchli inson, boshqa bir matnda Vatan taqdiriga befarq bo'lmagan fuqaro, yana boshqa o'rinda hayot va inson mohiyati haqida mushohada yurituvchi falsafiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarda ham shoir lirikasidagi qahramonning individual holatdan umumlashgan ma'noga ko'tarilishi alohida qayd etilgan.

Shunday qilib, Iqbol Mirzo she'riyatida lirik qahramon **shaxsiy kechinmadan ijtimoiy va umuminsoniy mazmunga tomon kengayib boruvchi poetik obrazdir**. Uning individualligi samimiy "men", ichki monolog, tabiiy xalqona nutq, ruhiy kechinmalarning bevosita ifodasi hamda metaforik va ramziy obrazlar orqali yuzaga chiqadi. Shu jihatdan lirik qahramon shoir poetik olamining markaziy komponentlaridan biri bo'lib, uning vositasida Iqbol Mirzo inson qalbining murakkab holatlarini sodda, ta'sirchan va individual uslubda ifodalaydi. Zamonaviy lingvopoetik tadqiqotlar ham shoir poetikasida lirik qahramonning ichki dunyosi metafora, ramz, ritorik murojaat va sintaktik vositalar orqali kuchaytirilishini ko'rsatadi.

Iqbol Mirzo she'riyatida lirik qahramon ruhiyati rang-barang kechinmalar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Shoirning poetik olamida muhabbat, sog'inch, Vatanga daxldorlik, hayot va taqdir haqidagi falsafiy mushohadalar, iztirob, yolg'izlik, umid va armon singari ruhiy holatlar bir-biri bilan uzviy bog'langan. Bu kechinmalar alohida-alohida holatlar sifatida emas, balki lirik qahramonning ichki dunyosini shakllantiruvchi **yaxlit psixologik-poetik tizim** sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarda ham Iqbol Mirzo lirikasida lirik qahramonning ichki dunyosi, uning ruhiy kechinmalari va individual poetik ifodasi shoir ijodining muhim jihatlaridan biri sifatida qayd etiladi.

Iqbol Mirzo lirikasida muhabbat lirik qahramon ruhiyatini harakatga keltiruvchi yetakchi tuyg'ulardan biridir. Shoir muhabbatni faqat ikki inson o'rtasidagi munosabat sifatida emas, balki insonning mavjudlik, xotira va hayotga munosabatini belgilovchi **ruhiy-estetik hodisa** sifatida talqin qiladi. Shu sababli muhabbat mavzusidagi she'rlarda quvonch va iztirob, visol va hijron, umid va sog'inch kabi qarama-qarshi kechinmalar yonma-yon keladi.

Lirik qahramonning muhabbat bilan bog'liq ruhiy holati ko'pincha **sog'inch** orqali chuqurlashadi. Sog'inch — yo'qlikni his qilish bilan birga, xotiraning faol ishlashini ham taqozo etuvchi ruhiy holat. Lirik qahramon sevgan insonini bevosita tasvirlashdan ko'ra, uning yo'qligidan tug'ilgan ichki iztirobni ifodalashi mumkin. Natijada tashqi voqelikdan ko'ra qahramonning ichki kechinmasi birlamchi ahamiyat kasb etadi.

Iqbol Mirzo she'riyatidagi muhabbatning o'ziga xos jihati shundaki, **samimiy va sodda ifoda chuqur ruhiy mazmun bilan uyg'unlashadi**. Tadqiqotchilar shoirning ixcham poetik shaklda insoniy kechinmalarni ta'sirchan ifodalash mahoratiga e'tibor qaratadilar. Demak, muhabbat lirikasida lirik

qahramonning individualligi balandparvoz tasvirlardan ko‘ra, tabiiy kechinma va samimiy murojaatda namoyon bo‘ladi.

Iqbol Mirzo she‘riyatida lirik qahramonning ruhiy olami faqat individual kechinmalar bilan chegaralanmaydi. Unda **Vatan, millat, ona til, tarixiy xotira va milliy o‘zlik** kabi tushunchalar ham muhim o‘rin egallaydi. Bunday she‘rlarda lirik qahramon “men”i asta-sekin “biz” mazmunini kasb etib, individual tuyg‘u ijtimoiy-ma‘naviy mazmunga ko‘tariladi.

Vatanga daxldorlik hissi lirik qahramonning o‘zligini anglash jarayoni bilan chambarchas bog‘liq. Vatan obrazi uning uchun shunchaki geografik makon emas, balki **xotira, tarix, ajdodlar merosi va ma‘naviy mansublik makoni** sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan Vatan haqidagi lirik kechinma qahramonning ruhiy identifikatsiyasini belgilaydi.

Milliylik masalasi ham shoir lirikasida tashqi atributlar orqali emas, ko‘proq **ichki mansublik hissi** orqali ifodalanadi. Lirik qahramon o‘zini muayyan xalq, tarix va madaniyatning bir qismi sifatida his qiladi. Natijada individual “men” milliy “men” bilan tutashadi.

Iqbol Mirzo lirikasida lirik qahramonning ruhiy holatini belgilovchi muhim qatlamlardan yana biri — **falsafiy mushohadadir**. Shoir qahramoni hayotning mazmuni, insonning taqdiri, vaqtning o‘tkinchiligi, umr va o‘lim kabi masalalar haqida mulohaza yuritadi.

Bunday she‘rlarda lirik qahramon oddiy kuzatuvchidan **mushohadakor subyekt** darajasiga ko‘tariladi. U voqea-hodisalarni shunchaki qabul qilmaydi, balki ularning mohiyatini anglashga intiladi. Shu jihatdan falsafiy lirika qahramon ruhiyatining intellektual qatlamini ochishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, vaqt va taqdir tushunchalari lirik qahramonning ichki savollarini kuchaytiradi. Insonning hayotdagi o‘rni, o‘tgan kunlarning qaytmasligi, xotira va kelajak haqidagi o‘ylar qahramon ruhiyatida **savol-javob, ikkilanish va xulosa chiqarish** jarayonini yuzaga keltiradi. Bunday holatda she‘r tashqi voqeani bayon qilishdan ko‘ra, inson tafakkurining poetik ifodasiga aylanadi.

Lirik qahramon ruhiyatining eng murakkab qatlamlaridan biri **iztirob va yolg‘izlik** bilan bog‘liq. Iqbol Mirzo she‘rlarida iztirob ko‘pincha muhabbat, ayriliq, vaqt, taqdir yoki insonning o‘z-o‘zi bilan kurashi natijasida yuzaga keladi. Bunda ruhiy holat bevosita nomlanishdan tashqari, metafora, ramz, takror, murojaat va ritorik savollar orqali ham ifodalanadi.

Yolg‘izlik esa qahramonning tashqi muhitdan ajralib qolishinigina emas, balki ichki dunyosiga yuzlanishini ham anglatadi. Shu ma‘noda yolg‘izlik salbiy holat bilan cheklanmaydi: u qahramonning o‘zligini anglash, xotiralarini qayta ko‘rib chiqish va hayot haqidagi qarashlarini shakllantirish imkonini beruvchi ruhiy makonga aylanadi.

Iztirob bilan bir qatorda **umid** ham Iqbol Mirzo lirik qahramoni ruhiyatining muhim komponentidir. Agar iztirob ruhiy tushkunlikni ifodalasa, umid qahramonning kelajakka bo‘lgan ichki ishonchini saqlab turadi. Shu sababli shoir lirikasidagi ruhiy dinamika faqat qayg‘u va armon bilan tugamaydi; unda insonning yashashga, sevishta va kelajakka intilishi ham mavjud.

Armon esa o‘tgan vaqt, amalga oshmagan orzu yoki yo‘qotilgan imkoniyat bilan bog‘liq kechinma sifatida namoyon bo‘ladi. Armonning poetik kuchi uning faqat o‘tmishga qaratilganligida emas, balki qahramonning bugungi ruhiy holatini ham belgilashidadir. Natijada o‘tmish va bugun, xotira va mavjudlik, yo‘qotish va umid o‘rtasida ichki dialog yuzaga keladi.

Shunday qilib, Iqbol Mirzo she‘riyatida lirik qahramon ruhiyati **muhabbat va sog‘inch, Vatan va millatga daxldorlik, falsafiy mushohada, iztirob, yolg‘izlik, umid va armon** kabi kechinmalar uyg‘unligi asosida shakllanadi. Bu holatlar bir-biridan uzilgan holda emas, balki o‘zaro ta’sirda namoyon bo‘ladi. Muhabbat sog‘inchga, sog‘inch iztirobga, iztirob esa falsafiy mushohadaga olib kelishi mumkin; Vatanga daxldorlik esa individual “men”ning milliy “men” bilan uyg‘unlashuvini ta’minlaydi.

Demak, Iqbol Mirzo lirikasining poetik qimmatini lirik qahramonning faqat **nimalarni his qilishida** emas, balki **bu kechinmalarning qanday badiiy shaklda ifodalanishida** ham ko‘rinadi. Shoir ruhiy holatlarni sodda, samimiy va xalqona poetik til vositasida ifodalab, individual kechinmani o‘quvchi uchun umumiy va tushunarli insoniy tajribaga aylantiradi.

1. Lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini

Ruhiy kechinmalarning ichki monolog orqali ifodalanishi.

Dialog, murojaat va savol shakllarining psixologik vazifasi.

Tabiat va predmetlarning qahramon ruhiy holatiga parallel tasviri.

Ramz, metafora, tashbeh va boshqa poetik vositalarning ruhiyat ifodasidagi o‘rni.

2. Lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini

Ruhiy kechinmalarning ichki monolog orqali ifodalanishi.

Dialog, murojaat va savol shakllarining psixologik vazifasi.

Tabiat va predmetlarning qahramon ruhiy holatiga parallel tasviri.

Ramz, metafora, tashbeh va boshqa poetik vositalarning ruhiyat ifodasidagi o‘rni.

3. Lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini

Ruhiy kechinmalarning ichki monolog orqali ifodalanishi – lirik qahramonning ichki iztiroblari, kechinmalari, o‘y-xayollari va ruhiy holatining bevosita nutq orqali ochib berilishi.

Dialog, murojaat va savol shakllarining psixologik vazifasi – qahramonning boshqa shaxs, o‘zlik yoki mavhum tushunchalarga murojaati orqali uning ruhiy ziddiyatlari, iztiroblari va kechinmalarining ifodalanishi.

Tabiat va predmetlarning qahramon ruhiy holatiga parallel tasviri – peyzaj, tabiat hodisalari va predmetlarning lirik qahramon kayfiyati bilan uyg‘un yoki kontrast holda tasvirlanishi orqali psixologik holatning kuchaytirilishi.

Ramz, metafora, tashbeh va boshqa poetik vositalarning ruhiyat ifodasidagi o‘rni – badiiy tasvir vositalari yordamida bevosita ifodalash qiyin bo‘lgan ruhiy holat, kechinma va hissiyotlarning obrazli tarzda ochib berilishi. Ruhiy ziddiyat va ichki konfliktning badiiy ifodasi – lirik qahramonning qarama-qarshi kechinmalari, ikkilanishlari, umid va umidsizlik, quvonch va iztirob kabi psixologik holatlarining poetik talqini.

Emotsional-ekspressiv birliklarning psixologik funksiyasi – undov, takror, sukut, pauza, ritorik savol va boshqa sintaktik-stilistik vositalarning qahramon ruhiyatini ochishdagi imkoniyatlari. Lirik qahramon ruhiyatining dinamikasi – she‘r davomida qahramon ruhiy holatining o‘zgarishi, rivojlanishi va yakuniy psixologik xulosaga kelish jarayonining badiiy ifodalanishi.

Iqbol Mirzo lirikasida lirik qahramon ruhiyatining individual-poetik xususiyatlari

1. Shoirning ruhiy holatlarni tasvirlash mahorati

Lirik qahramonning kechinma, iztirob, sog‘inch, muhabbat, umid va armonlarining badiiy ifodasi.

Ruhiy holatlarning bevosita va bilvosita tasvirlanishi.

Ichki monolog, murojaat, savol va undovlarning psixologik funksiyasi.

Ruhiy kechinmalarning poetik detal va obrazlar orqali ochib berilishi.

2. Individual poetik uslub va lirik qahramon

Iqbol Mirzo she‘riyatida lirik qahramon obrazining o‘ziga xosligi.

Shoirning individual poetik tafakkuri va ruhiy-psixologik tasvir usuli.

Lirik qahramonning shaxsiy “men”i va uning kechinmalar olami.

Subyektiv kechinma va obyektiv borliq munosabatining poetik talqini.

3. An‘anaviy va zamonaviy poetik ifoda uyg‘unligi

Mumtoz o‘zbek she‘riyati an‘analari va zamonaviy poetik tafakkur.

An‘anaviy obraz, ramz va poetik motivlarning yangicha talqini.

Zamonaviy inson ruhiyatining milliy poetik tafakkur asosida ifodalanishi.

Milliylik va umuminsoniylikning lirik qahramon ruhiyatidagi uyg‘unligi.

4. Ruhiyat va poetik obraz munosabati

Tabiat, makon, predmet va badiiy detallar orqali ruhiy holatni ifodalash.

Ramz, metafora, tashbeh, epitet va jonlantirishning psixologik imkoniyatlari.

Ruhiy holat va poetik manzaraning parallel tasviri.

5. Lirik qahramon ruhiyatining dinamikasi

Ruhiy kechinmalarning rivojlanishi va o'zgarishi.

Ichki konflikt, ruhiy ziddiyat va psixologik keskinlik.

Iztirobdan umidga, yolg'izlikdan ruhiy uyg'onishga qadar bo'lgan holatlarning poetik ifodasi.

Ilmiy nuqtayi nazardan, ushbu bo'limning asosiy markazida "Iqbol Mirzo lirik qahramoni qanday ruhiy holatni boshdan kechiradi?" degan savoldan ko'ra, "shoir bu ruhiy holatni aynan qanday individual poetik vositalar orqali yaratadi va uning poetik uslubi boshqa ijodkorlardan nimasi bilan farqlanadi?" degan masala turishi maqsadga muvofiq.

Iqbol Mirzo she'riyatida lirik qahramon ruhiyatining o'ziga xosligi, uning poetik vositalar orqali ifodalanishi va shoirning individual badiiy tafakkuridagi o'rni umumlashtiriladi.

O'zbek zamonaviy she'riyatining o'ziga xos vakillaridan biri bo'lgan Iqbol Mirzo lirikasida inson ruhiyati, uning murakkab kechinmalari, ichki ziddiyatlari, orzu-umidlari, iztiroblari va hayotga munosabati muhim poetik masalalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shoir she'rlarida lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini insonning ichki olamini chuqur anglash va uni obrazli ifodalashga asoslangan. Shu jihatdan Iqbol Mirzo lirikasidagi lirik qahramon oddiy kechinmalar ifodalovchisi emas, balki zamonaviy insonning ma'naviy-ruhiy izlanishlarini o'zida mujassamlashtirgan murakkab poetik subyekt sifatida gavdalanadi.

Tadqiqot davomida Iqbol Mirzo she'riyatida ruhiy kechinmalarni ifodalashning turli poetik shakl va vositalari faol qo'llanishi aniqlandi. Xususan, ichki monolog, murojaat, dialog, ritorik savol, undov, takror kabi vositalar lirik qahramonning ichki dunyosini bevosita ochib berishga xizmat qiladi. Bunday vositalar orqali qahramonning o'z-o'zi bilan ruhiy muloqoti, ikkilanishlari, iztiroblari, sog'inchi, muhabbati, umidi va armonlari tabiiy hamda ta'sirchan ifodalanadi.

Shoir lirikasida tabiat manzaralari va turli poetik detallar ham lirik qahramon ruhiyatini ochishda muhim funksional ahamiyat kasb etadi. Tabiat hodisalari, makon, vaqt va predmetlar ko'pincha qahramonning ichki holatiga parallel ravishda tasvirlanadi. Natijada tashqi borliq bilan ichki kechinma o'rtasida o'ziga xos poetik uyg'unlik yuzaga keladi. Bu esa Iqbol Mirzoning psixologik tasvir imkoniyatlaridan samarali foydalanганиni ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, shoirning individual poetik uslubi lirik qahramon ruhiyatining o'ziga xos talqinida muhim omil hisoblanadi. Iqbol Mirzo lirik "men"i orqali shaxsiy kechinmalar bilan bir qatorda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, muhabbat, vatan, insoniylik, hayot va o'lim, vaqt va xotira kabi falsafiy-estetik tushunchalar ham ifodalanadi. Shu sababli lirik qahramonning individual kechinmalari umumlashma mazmun kasb etib, o'quvchining ruhiy va ma'naviy olamiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Iqbol Mirzo lirikasining muhim xususiyatlaridan yana biri an'anaviy va zamonaviy poetik tafakkurning uyg'unlashuvidir. Shoir mumtoz va milliy she'riyatga xos obraz, ramz, motiv va badiiy ifoda an'alaridan ijodiy foydalanib, ularni zamonaviy inson ruhiyatini ifodalashga moslashtiradi. Natijada an'anaviy poetik unsurlar yangi mazmun va estetik vazifa bilan namoyon bo'ladi. Bu holat shoir individual uslubining shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ramz, metafora, tashbeh, epitet, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositalari Iqbol Mirzo she'rlarida nafaqat estetik bezak, balki ruhiy holatni chuqurlashtiruvchi muhim psixologik vosita vazifasini bajaradi. Shoir ko'pincha bevosita ifodalash qiyin bo'lgan murakkab kechinmalarni obrazli va ramziy shaklda ifodalash orqali lirik qahramon ruhiyatining yashirin qatlamlarini ochib beradi. Shu jihatdan poetik obraz va psixologik holat o'rtasidagi munosabat Iqbol Mirzo lirikasining muhim poetik xususiyatlaridan biridir.

XULOSA

Umuman olganda, Iqbol Mirzo lirikasida lirik qahramon ruhiyatining badiiy-psixologik talqini shoirning individual poetik tafakkuri, obraz yaratish mahorati va inson ruhiyatini nozik ilg'ash qobiliyati bilan chambarchas bog'liq. Lirik qahramonning ichki dunyosi turli poetik vositalar, obrazlar va ramzlar orqali ko'p qatlamli tarzda namoyon etiladi. Shoirning asosiy yutug'i shundaki, u individual insoniy kechinmalarni umumiy ma'naviy-estetik mazmun darajasiga ko'tara oladi. Shunday qilib, Iqbol Mirzo lirikasini badiiy-psixologik jihatdan o'rganish zamonaviy o'zbek she'riyatida lirik qahramon konsepsiyasi, individual poetik uslub, ruhiy kechinmalarning ifodalanish mexanizmlari hamda an'anaviy va zamonaviy poetik tafakkur munosabatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shoir ijodida insonning ichki olami va tashqi borliq o'rtasidagi murakkab munosabatlar poetik jihatdan uyg'unlashib, lirik qahramon obrazining mazmuniy-estetik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa Iqbol Mirzo lirikasining zamonaviy o'zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o'ziga xos o'rni va badiiy qiymatini belgilovchi muhim omillardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Абдуғафуров А. Лирикада характер яратиш. – Тошкент: Фан, 1977.
- [2] Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси. – Тошкент: Фан, 1993.
- [3] Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Навоий университети, 2018.
- [4] Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
- [5] Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007.
- [6] Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: Фан, 2004.
- [7] Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Университет, 2005.
- [8] Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
- [9] I. Mirzo. She'rlar. – Toshkent: Sharq, turli nashrlar.
- [10] Mirzo I. Sizni eslab. – Toshkent: Sharq, 2000.
- [11] Mirzo I. O'zbekiston. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, turli nashrlar.

OLLANAZAR OLCHINBEK DOSTONIDA QO'LLANILGANLINGVOKULTUREMALAR TADQIQI

Safarova Fotima Hasanovna

stajyor-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

fiteymd@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo'lgan dostonlarda milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi lingvokulturemalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, "Ollanazar Olchinbek" dostoni misolida xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlar, an'analari, milliy qadriyatlari, dunyoqarashi va ma'naviy-estetik qarashlarini aks ettiruvchi til birliklari tadqiq etiladi. Doston matnida uchraydigan qarindoshlik nomlari, marosim va udumlarni ifodalovchi birliklar, kiyim-kechak, oziq-ovqat, qurol-yarog', joy nomlari, murojaat shakllari, diniy-tasavvufiy tushunchalar, maqol va iboralar lingvokulturemalarning asosiy ko'rinishlari sifatida yoritiladi. Shuningdek, lingvokulturemalarning xalq mentalitetini ifodalashdagi vazifasi hamda ularning badiiy matnning milliy koloritini yaratishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturema, lingvomadaniyatshunoslik, doston, xalq og'zaki ijodi, milliy qadriyat, mentalitet, urf-odat, an'ana, milliy kolorit, madaniy birlik.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвокультурологические особенности лингвокультуры, использованных в эпосе «Олланазар Олчинбек». Исследуются языковые единицы, отражающие национальное мировоззрение народа, его обычаи, традиции, ценности, историческую память и духовно-эстетические представления. Лингвокультуры классифицируются на основе лексики,

связанной с родственными отношениями, обрядами и обычаями, национальной одеждой, конным транспортом и оружием, религиозно-духовными понятиями, пословицами и фразеологизмами. Особое внимание уделяется их роли в создании национального колорита эпоса, раскрытии характера героев и отражении национального менталитета. Результаты исследования показывают, что эпос «Олланазар Олчинбек» является важным фольклорным источником, отражающим лингвокультурные особенности узбекского народа.

Ключевые слова: лингвокультура, лингвокультурология, эпос, устное народное творчество, национальные ценности, менталитет, обычаи, традиции, национальный колорит, фразеологизм.

Abstract. This article analyzes the linguocultural features of linguoculturemes used in the epic “Ollanazar Olchinbek”. The study focuses on linguistic units that reflect the national worldview, customs, traditions, values, historical memory, and spiritual and aesthetic perceptions of the Uzbek people. The linguoculturemes are classified according to lexical units related to kinship relations, rituals and customs, national clothing, horses and weapons, religious and spiritual concepts, proverbs, and phraseological expressions. Particular attention is paid to their role in creating the national color of the epic, revealing the characters’ personalities, and representing the national mentality. The results of the study demonstrate that the epic “Ollanazar Olchinbek” is an important folklore source reflecting the linguocultural characteristics of the Uzbek people.

Keywords: linguocultureme, linguocultural studies, epic, oral folklore, national values, mentality, customs, traditions, national color, phraseological unit.

KIRISH

Til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy hodisalardir. Muayyan xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlar va ma‘naviy qadriyatlar, avvalo, uning tilida o‘z ifodasini topadi. Shu sababli tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki xalqning madaniy xotirasini saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi muhim hodisa sifatida o‘rganish bugungi tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. So‘nggi yillarda tilshunoslikda inson omili, milliy tafakkur va madaniyatning tildagi ifodasini o‘rganishga alohida e‘tibor qaratilmoqda[1]. Lingvomadaniyatshunoslik ana shu ehtiyoj natijasida shakllangan fanlararo yo‘nalish bo‘lib, unda til birliklari milliy-madaniy mazmun bilan birgalikda tadqiq etiladi. Mazkur yo‘nalishda “lingvokulturema” tushunchasi muhim ilmiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

Lingvokulturema deganda muayyan xalqning moddiy yoki ma‘naviy madaniyatiga xos bo‘lgan va til orqali ifodalangan birliklar tushuniladi[2]. Bunday birliklar oddiy nominativ vazifadan tashqari, muayyan madaniy axborotni ham tashiydi. Masalan, qarindoshlik nomlari, milliy kiyimlar, taomlar, marosimlar, diniy tushunchalar, an‘anaviy uy-ro‘zg‘or buyumlari va boshqa ko‘plab birliklar xalqning o‘ziga xos madaniy tajribasini aks ettiradi. O‘zbek xalq dostonlari lingvokulturemalarni tadqiq etish uchun nihoyatda boy manba hisoblanadi. Chunki dostonlarda xalqning ko‘p asrlik hayot tarzi, urf-odatlar, oilaviy munosabatlari, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi tasavvurlari, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari badiiy tarzda mujassamlashgan. Shu jihatdan “Ollanazar Olchinbek” dostoni ham o‘zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashini o‘rganishda muhim manbalardan biridir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur tadqiqotning asosiy materiali sifatida “Ollanazar Olchinbek” dostoni hamda o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga oid ilmiy va folklor manbalardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida doston matnida xalqning milliy-madaniy dunyoqarashini ifodalovchi til birliklari ajratib olindi va ularning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda lingvomadaniyatshunoslik, semantik tahlil, kontekstual tahlil, leksik-semantik tahlil, tasniflash va tavsiflash usullaridan foydalanildi. Lingvokulturemalarning lug‘aviy va madaniy-semantik mazmuni o‘zaro qiyoslandi.

Lingvokulturema til va madaniyatning o‘zaro munosabatini namoyon qiluvchi birliklardan biri hisoblanadi. U muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi bilan bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni til vositasida ifodalashga xizmat qiladi. Lingvokulturemaning mazmunida nafaqat lug‘aviy ma‘no, balki xalqning ushbu tushunchaga nisbatan shakllangan munosabati, bahosi va assotsiativ tasavvurlari ham mujassam bo‘ladi. Lingvokulturemalarni tadqiq etishda ularning ikki tomonini ajratish mumkin[3].

Birinchisi — bevosita nominativ ma’no, ikkinchisi esa madaniy-semantik mazmundir. Masalan, “oqsoqol” so’zi lug’aviy jihatdan yoshi ulug’ erkakni bildiradi. Biroq o’zbek milliy-madaniy muhitida mazkur so’z bundan kengroq ma’noga ega bo’lib, tajribali, hurmatga sazovor, jamoada so’zi o’tadigan kishini ham anglatadi. Demak, lingvokulturema xalqning ijtimoiy va madaniy tajribasini o’zida mujassamlashtiradi.

Dostonlarda bunday birliklar ayniqsa ko’p uchraydi. Chunki xalq og’zaki ijodi namunalari yaratilgan va shakllangan davrning ijtimoiy-madaniy muhitini o’zida saqlab qolgan. Doston tilidagi har bir milliy realiya, murojaat shakli, marosim nomi yoki obrazli ibora muayyan madaniy axborot tashishi mumkin.

“Ollanazar Olchinbek” dostonidagi lingvokulturemalarni bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi lingvokulturemalar;
2. urf-odat va marosim nomlari;
3. milliy kiyim-kechak va bezak buyumlari;
4. oziq-ovqat va kundalik turmushga oid birliklar;
5. ot-ulov, qurol-yarog’ va harbiy hayotga oid birliklar;
6. diniy va ma’naviy tushunchalarni ifodalovchi birliklar;
7. maqol, matal va frazeologik birliklar;
8. milliy xarakter va mentalitetni ifodalovchi obrazli birliklar.
- 9.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi lingvokulturemalar

O’zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashida oila va qarindoshlik munosabatlari alohida o’rin tutadi. Shu sababli dostonlarda ota, ona, aka, uka, opa, singil, amaki, tog’a, xola, kelin, kuyov, qaynota, qaynona kabi qarindoshlik nomlari faol qo’llanadi. Mazkur birliklar faqat qarindoshlik munosabatini bildirib qolmay, balki shaxslar o’rtasidagi ijtimoiy masofa va hurmat darajasini ham ifodalashi mumkin. Ayniqsa, katta avlod vakillariga murojaat qilishda hurmat shakllarining qo’llanishi o’zbek xalqiga xos muomala madaniyatini ko’rsatadi.

Doston qahramonlarining o’zaro munosabatlarida ota-onalar roziligi, kattalarga hurmat, qarindoshlar o’rtasidagi birdamlik kabi qadriyatlar muhim o’rin egallaydi. Bu esa o’zbek xalqining oilaparvarlik, kattalarni e’zozlash va qarindoshlik rishtalarini mustahkamlash kabi qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan, “ota” va “ona” birliklari oddiy qarindoshlik nomi bo’lish bilan birga, xalq tasavvurida mehr, tarbiya, duogo’ylik va muqaddaslik tushunchalari bilan bog’lanadi. “Ota roziligi”, “ona duosi” kabi birikmalar esa xalqning axloqiy-estetik qarashlarini ifodalovchi madaniy birliklar sifatida baholanishi mumkin.

Marosim va urf-odatlarga oid lingvokulturemalar

Dostonlarda milliy marosim va urf-odatlarning aks etishi muhim lingvomadaniy xususiyatlardan biridir. O’zbek xalqining to’y, unashtirish, sovg’achilik, nikoh, aza, mehmondorchilik kabi marosimlari ko’plab madaniy birliklarni yuzaga keltirgan.

“Ollanazar Olchinbek” dostoni ham o’z davrining ijtimoiy va maishiy munosabatlarini aks ettirgani sababli marosimga oid tushunchalarni o’zida mujassamlashtiradi. Masalan, sovg’achilik, qiz so’rash, to’y qilish, oq fотиha olish singari tushunchalar xalqning nikoh va oila bilan bog’liq an’anaviy qarashlarini ifodalaydi. Ayniqsa, “fотиha” tushunchasi lingvokulturema sifatida e’tiborga loyiq. Uning asosiy ma’nosi diniy mazmun bilan bog’liq bo’lsa-da, o’zbek madaniyatida “fотиha olish” yoki “fотиha qilish” kabi birikmalar nikoh oldidan beriladigan rozilik va duoni ham anglatadi. Demak, bitta til birligi tarkibida diniy, ijtimoiy va oilaviy mazmunlar mujassamlashadi.

Marosimga oid lingvokulturemalar xalqning jamoaviy hayot tarzini ham ko’rsatadi. To’y yoki boshqa marosimlar shaxsiy hodisa bo’lish bilan birga, qarindoshlar, qo’ni-qo’shnilar va butun jamoaning ishtirokini talab qiladigan ijtimoiy voqea sifatida namoyon bo’ladi.

Milliy kiyim-kechak va bezaklarga oid lingvokulturemalar

Milliy kiyim-kechak nomlari ham lingvokulturemalarning muhim qatlamini tashkil etadi. O’zbek xalqining an’anaviy kiyimlari uning estetik qarashlari, ijtimoiy mavqei va turmush tarzidan darak beradi. Dostonlarda chopon, do’ppi, belbog’, ro’mol, ko’ylak kabi kiyim nomlarining uchrashi qahramonlarning milliy qiyofasini tasvirlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, chopon va do’ppi kabi birliklar o’zbek milliy madaniyatining ramziy belgilaridan biri sifatida namoyon bo’ladi. “Do’ppi” oddiy bosh kiyim nomi bo’lib ko’rinsa-da, uning ortida o’zbek xalqining

hunarmandchiligi, estetik didi, hududiy an'analari va milliy o'zligini ifodalovchi katta madaniy qatlam mavjud. Xuddi shuningdek, "chopon" ham nafaqat kiyim, balki hurmat, ulug'lash va mehmondo'stlik bilan bog'liq madaniy mazmunlarni ifodalashi mumkin. Doston qahramonlarining kiyim-kechak orqali tasvirlanishi badiiy obrazning milliy koloritini kuchaytiradi. Shu sababli bunday birliklarni faqat etnografik leksika sifatida emas, balki badiiy-estetik va lingvomadaniy hodisa sifatida ham o'rganish zarur.

Oziq-ovqat va kundalik turmushga oid birliklar

Oziq-ovqat va kundalik turmushga oid birliklar ham xalqning moddiy madaniyatini aks ettiruvchi lingvokulturemalar qatoriga kiradi. Bunday birliklar xalqning ovqatlanish madaniyati, mehmondo'stligi, kundalik turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlari haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Dostonlarda mehmon kutish, taom tortish, dasturxon yozish kabi tushunchalar xalqning kundalik hayotidagi an'anaviy munosabatlarni ifodalashi mumkin. Bunday birliklar oddiy maishiy harakatni ifodalash bilan cheklanmay, mehmonni izzat qilish, ko'nglini olish va jamoaviylik kabi milliy qadriyatlarni ham namoyon etadi.

Ot-ulov va qurol-yarog' nomlari

Qahramonlik dostonlarida ot va ot-ulov bilan bog'liq birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek xalqining tarixiy hayotida ot transport vositasi bo'lish bilan birga, qahramonning eng yaqin hamrohi sifatida ham tasavvur qilingan.

Dostonlarda otga oid birliklar qahramonning jasorati, safarga chiqishi, jangovar tayyorgarligi va ijtimoiy mavqei bilan bog'liq holda qo'llanadi. "Tulpor", "arg'umoq", "bedov" kabi nomlar oddiy ot tushunchasidan ko'ra kengroq madaniy-semantik mazmunga ega. Ular tezlik, kuch, chidamlilik va qahramonlik kabi tushunchalarni ham uyg'otadi.

Qurol-yarog' nomlari ham dostonning tarixiy-madaniy koloritini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Qilich, nayza, kamon, o'q, qalqon kabi birliklar qahramonlik va harbiy hayot bilan bog'liq bo'lib, xalqning qadimiy jangovar an'alarini aks ettiradi.

Bunday birliklar doston voqealarining tarixiy fonini yaratish bilan birga, qahramon obrazining xarakterini ochishga ham xizmat qiladi. Qahramonning qilich ishlatishi, ot minishi yoki jangga o'tlanishi uning mard, jasur va qo'rqmas inson sifatidagi obrazini shakllantiradi.

Diniy va ma'naviy mazmundagi lingvokulturemalar

O'zbek xalqining ma'naviy dunyosida islom dini bilan bog'liq tushunchalar ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli xalq og'zaki ijodi namunalarida Alloh, duo, fотиha, savob, gunoh, qismat, taqdir kabi birliklar uchrashi tabiiydir. Bunday birliklar qahramonlarning dunyoqarashini, hayotiy voqealarga munosabatini va axloqiy qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan, "duo" tushunchasi o'zbek madaniyatida oddiy tilakdan ko'ra kengroq ma'noga ega. Kattalarning duosini olish, ota-ona roziligiga erishish, safarga chiqishda duo qilish kabi odatlar xalqning ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadi. "Qismat" va "taqdir" birliklari esa inson hayotida sodir bo'ladigan voqealarni ilohiy iroda bilan bog'lashga asoslangan dunyoqarashni aks ettiradi. Doston qahramonlarining sinovlarga duch kelishi va ularni sabr bilan yengib o'tishi ham xalqning sabr-qanoat, matonat va taqdirga munosabat kabi tushunchalarini namoyon qiladi.

Maqol, matal va frazeologik birliklar

Doston tilining milliylikini ta'minlovchi eng muhim vositalardan yana biri maqol, matal va frazeologik birliklardir. Bunday birliklar xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular qisqa shaklda katta mazmunni ifodalash imkonini beradi.

Maqol va matallar doston qahramonlarining nutqini tabiiylashtiradi, xalqona ruhni kuchaytiradi hamda muayyan vaziyatga nisbatan xalq bahosini ifodalashga yordam beradi. Masalan, mehnatsevarlik, do'stlik, mardlik, vafodorlik, birlik, sabr-toqat kabi tushunchalar maqollar orqali ixcham va ta'sirchan ifodalanadi.

Frazeologik birliklar ham lingvokulturemalarning o'ziga xos ko'rinishi sifatida qaralishi mumkin. "Ko'ngli tog'dek ko'tarilmoq", "yuragi orqasiga tortmoq", "boshiga ko'tarmoq", "ko'ziga qaramoq" kabi birliklarning mazmuni ularning tarkibidagi so'zlarning oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi. Ular xalqning obrazli tafakkurini aks ettiradi. Doston matnida bunday birliklardan foydalanish qahramonlarning hissiy holatini, voqealarga munosabatini va xarakter xususiyatlarini yorqin ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan frazeologizmlar nafaqat lingvistik, balki madaniy axborot tashuvchi birliklar sifatida ham ahamiyatlidir.

Lingvokulturemalarning milliy mentalitetni ifodalashdagi o'rni

“Ollanazar Olchinbek” dostonidagi lingvokulturemalarni o‘rganish orqali o‘zbek xalqining mentalitetiga xos bo‘lgan qator belgilarni aniqlash mumkin. Jumladan, kattalarga hurmat, ota-onaga ehtirom, mehmondo‘stlik, vatanparvarlik, do‘stga sadoqat, mardlik, or-nomus, va‘daga vafo, jamoaviylik kabi qadriyatlar dostonning mazmun-mohiyatida muhim o‘rin egallaydi.

Mehmondo‘stlik o‘zbek milliy mentalitetining muhim belgilaridan biridir. Mehmonni hurmat qilish, unga taom tortish, yaxshi so‘z bilan kutib olish, mehmonning ko‘nglini olish kabi tushunchalar xalqning ijtimoiy hayotida qadimdan mavjud bo‘lgan. Dostonlarda qahramonning mehmonni izzat qilishi yoki safardan kelgan kishini kutib olishi orqali ushbu qadriyatlar badiiy ifodalanadi. Natijada oddiy harakat yoki nutqiy birlik ortida butun bir milliy madaniy konsept namoyon bo‘ladi. Shuningdek, “or”, “nomus”, “mardlik”, “vafo” kabi tushunchalar qahramonlarning axloqiy qiyofasini belgilaydi. Xalq idealidagi qahramon nafaqat kuchli va jasur, balki va‘dasiga sodiq, kattalarni hurmat qiladigan, yaqinlariga g‘amxo‘r va yurtiga vafodor inson sifatida tasvirlanadi. Bu jihatlar lingvokulturemalarning doston qahramonlarini yaratishdagi funksiyasini ko‘rsatadi. Ya‘ni lingvokulturemalar faqat milliy predmet va hodisalarni nomlash uchun emas, balki xalqning “ideal inson” haqidagi tasavvurini ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Doston tilidagi lingvokulturemalar bir vaqtning o‘zida bir necha vazifani bajaradi.

Birinchidan, ular asarning milliy koloritini yaratadi. O‘quvchi yoki tinglovchi milliy kiyim, marosim, qarindoshlik nomlari, taomlar, urf-odatlar va boshqa realiyalar orqali voqealar sodir bo‘layotgan madaniy muhitni tasavvur qiladi.

Ikkinchidan, lingvokulturemalar qahramon xarakterini ochishga xizmat qiladi. Masalan, kattalarga hurmat bilan murojaat qiluvchi qahramon odobli va tarbiyali shaxs sifatida tasavvur qilinadi. Ota-ona roziligini qadrlaydigan qahramon esa milliy qadriyatlarga sodiq inson sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, bunday birliklar dostonning emotsional-ekspressivligini oshiradi. Xalqona iboralar, maqollar va obrazli ifodalar matnga tabiiylik, ta’sirchanlik va jonlilik baxsh etadi.

To‘rtinchidan, lingvokulturemalar tarixiy-madaniy axborotni saqlash vazifasini bajaradi. Doston matnida saqlanib qolgan ayrim so‘z va iboralar bugungi avlod uchun o‘tmishdagi turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlar va urf-odatlar haqida ma’lumot beradi. Shu ma’noda folklor asarlari xalqning lingvomadaniy xotirasi vazifasini bajaradi.

XULOSA

“Ollanazar Olchinbek” dostonini lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish uning tilida xalqning tarixiy, ijtimoiy va ma’naviy tajribasi keng aks etganini ko‘rsatadi. Doston tarkibidagi lingvokulturemalar o‘zbek xalqining milliy dunyoqarashi, mentaliteti, urf-odatlari, an‘analari va qadriyatlarini o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Tadqiqot natijasida lingvokulturemalarni qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar, marosim va urf-odatlar, milliy kiyim-kechak, ot-ulov va qurol-yarog‘, diniy-ma’naviy tushunchalar, maqol va frazeologik birliklar hamda milliy xarakter va mentalitetni ifodalovchi birliklar kabi guruhlariga ajratish mumkinligi aniqlandi.

Doston tilidagi “ota”, “ona”, “oqsoqol”, “fotiha”, “duo”, “chopon”, “do‘ppi”, “tulpor” kabi birliklar o‘zlarining lug‘aviy ma’nosidan tashqari, milliy-madaniy mazmunni ham ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Ularning semantik tarkibida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashi mujassamlashgan. Shuningdek, doston tarkibidagi lingvokulturemalar asarning milliy koloritini yaratish, qahramonlarning xarakterini ochish, voqealarning tarixiy-madaniy fonini belgilash hamda xalqona ruhni kuchaytirish kabi badiiy-estetik vazifalarni bajaradi.

Umuman olganda, “Ollanazar Olchinbek” dostoni lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganish uchun boy material beradi. Undagi lingvokulturemalarni chuqur tadqiq etish nafaqat doston tilining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga, balki o‘zbek xalqining milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini yaxshiroq anglashga ham imkon yaratadi. Shu sababli xalq dostonlarini lingvokulturemalar asosida o‘rganish o‘zbek tilshunosligi va folklorshunosligining istiqbolli yo‘nalishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Karimov S. O‘zbek tilining lingvokulturologik tadqiqi masalalari. – Samarqand, 2010.
- [2] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. – Toshkent: Fan, 2012.
- [3] Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Samarqand, 2011.
- [4] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax, 2006.

[5] Sattorov G'. O'zbek xalq dostonlari tili. – Toshkent, 1990.

[6] O'zbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan, 2006.

BADIIY MATNDA MILLIY QADRIYATLARNING LINGVOKULTUROLOGIK IFODASI VA TALQIN XUSUSIYATLARI

Doniyeva Xurshida O'ktamovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Stajyor-o'qituvchi, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: xurshida.doniyeva@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matn tizimida milliy qadriyatlarning ifodalanish va lingvokulturologik talqin etilish xususiyatlari antropotsentrik tilshunoslik prinsiplari asosida keng qamrovli tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi badiiy asarlardagi lingvokulturemalar, etnomadaniy kodlar, frazeologik birliklar va milliy mentalitetni ifodalovchi til vositalarining lisoniy tabiatini hamda muallif individual uslubidagi talqin qonuniyatlarini mukammal ochib berishdan iborat. Ishda konseptual, kontekstual, komponent va lingvokulturologik sharhlash usullaridan foydalanildi. Olingan tizimli natijalar o'zbek badiiy nasrida, xususan, Abdulla Qodiriy, Oybek va Tog'ay Murod ijodida oilaviy etiket, andisha, mehmondo'stlik, or-nomus hamda mardlik kabi milliy qadriyatlarning o'ziga xos murakkab konseptual maydonlar hosil qilishini amaliy misollar orqali isbotlaydi. Tadqiqot va tahlillar natijasida badiiy matn xalq madaniy xotirasini shakllantiruvchi, uni saqlovchi hamda kelajak avlodlarga uzatuvchi eng ishonchli lisoniy makon ekanligi ilmiy jihatdan to'liq asoslangan. Maqola materiallaridan oliy ta'lim muassasalarida lingvokulturologiya, matn lingvistikasi va lingvopoetika kurslarini o'qitishda keng foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, badiiy matn, milliy qadriyat, lingvokulturema, madaniy konsept, olamning lisoniy manzarasi, andisha, etnomadaniy kod, lakuna, milliy realiyalar.

Аннотация. В данной статье на основе принципов антропоцентрического языкознания комплексно исследуются особенности выражения и лингвокультурологической интерпретации национальных ценностей в системе художественного текста. Цель исследования – детально раскрыть языковую природу лингвокультурем, этнокультурных кодов, фразеологизмов и языковых средств выражения национального менталитета в художественных произведениях, а также закономерности их интерпретации в индивидуальном стиле автора. В работе использовались методы концептуального, контекстуального, компонентного анализа и лингвокультурологического комментирования. Полученные системные результаты на практических примерах доказывают, что в узбекской художественной прозе, в частности в творчестве Абдуллы Кадыри, Ойбека и Тогая Мурода, такие национальные ценности, как семейный этикет, стыдливость (андиша), гостеприимство, честь и мужество, формируют специфические сложные концептуальные поля. В результате исследования научно обосновано, что художественный текст является наиболее надежным языковым пространством, формирующим, сохраняющим и передающим культурную память народа будущим поколениям. Материалы статьи могут быть широко использованы в высших учебных заведениях при преподавании курсов лингвокультурологии, лингвистики текста и лингвопоэтики.

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный текст, национальная ценность, лингвокультурема, культурный концепт, языковая картина мира, андиша, этнокультурный код, лакуна, национальные реалии.

Abstract. This article comprehensively examines the features of reflection and linguoculturological interpretation of national values in the artistic text system based on the principles of anthropocentric linguistics. The purpose of the research is to thoroughly reveal the linguistic nature of linguoculturemes, ethnocultural codes, phraseological units, and language means of expressing the national mentality in literary works, as well as the regularities of their interpretation in the author's individual style. Conceptual, contextual, component analysis, and linguoculturological commentary methods were used in the research. The obtained systemic results prove through practical examples that in Uzbek fiction, particularly in the works of Abdulla Qodiriy, Oybek, and Togay Murod, national values such as family etiquette, modesty (andisha), hospitality, honor, and bravery form specific complex

conceptual fields. As a result of the study, it is scientifically proven that the literary text is the most reliable linguistic space that forms, preserves, and transmits the cultural memory of the nation to future generations. The materials of the article can be widely used in higher education institutions in teaching courses in linguoculturology, text linguistics, and linguopoetics.

Keywords: *linguoculturology, literary text, national value, linguocultureme, cultural concept, linguistic picture of the world, andisha, ethnocultural code, lacuna, national realia.*

KIRISH

XXI asr jahon va o'zbek tilshunosligida tub burilishlar davri bo'ldi. Tilni mustaqil, mavhum bir tizim sifatida o'rganuvchi immanent tilshunoslik o'rnini inson omilini bosh mezonga qo'yuvchi antropotsentrik paradigma butunlay egalladi. Ushbu paradigmaning eng yetakchi, jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri lingvokulturologiyadir. Lingvokulturologiya shunchaki til va madaniyat aloqasini emas, balki madaniyatning tilda aks etish, muhrlanish hamda lisoniy birliklar vositasida qayta jonlanish qonuniyatlarini tadqiq etuvchi integrativ ilmdir.

Badiiy matn xalqning olamni lisoniy anglash manzarasi (OLM) va etnomadaniy kodlari eng mukammal va estetik boy shaklda jamlangan yaxlit tizimdir. Har bir milliy adabiyot namunasida o'sha xalqning ko'p asrlik turmush tarzi, axloqiy me'yorlari, tafakkur tabiati va qadriyatlar tizimi o'ziga xos lisoniy shakllarda moddiylashadi. Akademik N. Mahmudov ta'kidlaganidek, „til – madaniyatning borlig'i va ko'zgusi bo'lib, unda millatning butun ma'naviy olami o'z ifodasini topadi“ [1, B. 48].

O'zbek tilshunosligida badiiy matn qatlamlaridagi milliy o'ziga xoslikni lingvokulturologik aspektida o'rganish, qadriyat yukini tashuvchi birliklarning semantik, konseptual va estetik tabiatini ochib berish nihoyatda dolzarbdir. Zero, badiiy matndagi milliy qadriyatlar faqatgina fon vazifasini bajarmaydi, balki syujet yo'nalishini, qahramonlar xarakterini va asarning umumiy g'oyaviy-estetik mazmunini belgilovchi asosiy lisoniy poydevor hisoblanadi [4, B. 56].

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning empirik asosi va materiallari sifatida o'zbek milliy dunyoqarashi, nutq etiketi, mentaliteti va qadriyatlarini eng yorqin, ishonchli va badiiy yuksak shaklda aks ettirgan klassik hamda zamonaviy proza namunalari olindi. Xususan, o'zbek milliy romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning „O'tkan kunlar“ romani, Oybekning „Navoiy“ romani [6] hamda Tog'ay Murodning „Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi“ va „Yulduzlar mangu yonadi“ qissalari matnlari [7] tadqiqot obyekti etib belgilandi.

Tadqiqot jarayonida lisoniy materialni tahlil qilish uchun bir-birini to'ldiruvchi quyidagi tizimli metodlar majmuasidan foydalanildi:

Lingvokulturologik sharhlash metodi: Badiiy matndagi tarixiy etnomadaniy ma'noga ega bo'lgan, bugungi kun kitobxoni uchun izoh talab qiladigan lisoniy birliklarning madaniy ildizlarini ochishda qo'llanildi [2, B. 115].

Konseptual tahlil metodi: Matndagi fundamental milliy-madaniy konseptlarni (masalan: andisha, or-nomus, oqibat) va ularning atrofida birlashgan lisoniy vositalar mikromaydoni tizimlashtirildi [3, B. 90].

Kontekstual va stilistik tahlil: Lisoniy birliklarning lug'ataviy ma'nosidan tashqari, muallif tomonidan matn ichida yuklangan individual-uslubiy, ekspressiv va ko'chma semantikasi o'rganildi [4, B. 62].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek xalqining olamni lisoniy anglash manzarasi o'ziga xos ma'naviy-axloqiy qadriyatlar tizimiga tayanadi. Badiiy matnda mazkur tizim to'g'ridan-to'g'ri moddiy shaklda emas, balki lingvokulturologiyaning asosiy o'lchov birligi bo'lgan lingvokulturemalar orqali voqelanadi. Professor Sh. Usmanova asoslab berganidek, lingvokulturema ham til shakliga (leksik, frazeologik, grammatik), ham madaniy mazmun poydevoriga ega bo'lgan, o'zida milliy semantikani jamlagan murakkab lisoniy belgidir [2, B. 112].

Abdulla Qodiriyning „O'tkan kunlar“ romani matni lingvokulturologik jihatdan tekshirilganda, undagi o'zbekona oilaviy etiket va muloqot normalari tizimi juda yirik va mukammal bir konseptual maydonni tashkil qilishi ma'lum bo'ldi. Romandagi har bir muloqot akti ortida andisha, hayo, sharm-hayo, ota hurmati, ona iffati kabi fundamental madaniy konseptlar turadi. Masalan, Otabekning otasi Yusufbek hoji bilan uchrashuvlari, uning

qarshisida bosh egib turishi, o'z shaxsiy tuyg'ularini izhor qilishda andisha devoridan hatlab o'tmasligi o'zbek oilaviy iyerarxiyasining eng oliy lisoniy ifodasidir [5, B. 42]. Matndagi "er chizmoq", "yerga qaramoq", "hayo pardasini yirtmaslik" kabi frazeologik birliklar oddiy ko'chma ma'noli iboralar bo'lmay, millatning asriy xulq-atvor stereotiplarini muhrlagan lingvokulturremalardir [1, B. 55].

D. Xudoyberganova o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, „badiiy matndagi madaniy konseptlar yozuvchining individual dunyoqarashi prizmasidan o'tib, yangi semantik qirralar kashf etadi“ [3, B. 94]. Oybekning „Navoiy“ romanida esa milliy qadriyatlar klassik turkiy davr davlatchilik etiketi, ilm-fanga, ijod ahliga bo'lgan yuksak hurmat va ijtimoiy adolat konseptlari misolida verballashadi. Romanda Navoiy va xalq munosabatlari tavsifida qo'llanilgan "himmat", "saxovat", "muruvvat" kabi leksik birliklar shunchaki tarixiy so'zlar (arxaizmlar) emas, balki o'sha davr ma'naviy-madaniy hayotini harakatlantiruvchi qadriyat markazlaridir [6, B. 75].

Tog'ay Murod nasri esa milliy qadriyatlarning lisoniy ifodalanishi jihatidan butunlay boshqacha, o'ta o'ziga xos va xalqchil lisoniy xarakterga ega. Adib asarlarida etnomadaniy kodlar va milliy qadriyatlar tilning eng quyi qatlamlariga qadar singib ketgan. „Yulduzlar mangu yonadi“ qissasi matnida o'zbek erkaklarining tabiati, matonati va or-nomusi uluq-ko'pkari va kurash marosimlari tasviri orqali ochib beriladi. Matndagi halollash, chovkar ot, taqimga bosmoq, bakovul, to'yona singari milliy realiyalar va etnografizmlar o'zbek mardlik maktabining lisoniy belgilari hisoblanadi [7, B. 48].

Yozuvchi o'z qahramonlari nutqida xalq maqollari, duolar va qarg'ishlarni jonli dialektal elementlar bilan uyg'unlashtirib qo'llaydi. Masalan, „Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi“ asarida oqibat, qadrdonlik va o'tmish xotirasiga sadoqat qadriyatlari markaziy o'ringa chiqadi. Tog'ay Murod matnida an'anaviy o'zbekona duo etiketlarining ("umringdan baraka top", "tosh kabi qat", "niholing unsin") keng qo'llanilishi, qahramonlarning bir-biriga bo'lgan ichki ma'naviy bog'liqligini va millat genofondidagi qadriyatlar uzviyligini ta'minlashga xizmat qiladi [7, B. 92].

Badiiy matn strukturasida milliy qadriyatlarning lingvokulturologik verballashuvini biz quyidagi tizimli model ko'rinishida tasnifladik:

1. Etnografik va lisoniy-realiyalar qatlami (Leksik sath): Bunga milliy kiyim-kechaklar (do'ppi, chopon, atlas, mursak), milliy taomlar (palov, sumalak, halvo), milliy uy-joy arxitekturasini (ostona, peshayvon, dahliz, mehmonxona) kiradi. Bular matnda milliy kolorat va etnik fon yaratishning birlamchi asosi bo'ladi [4, B. 68].

2. Barqaror birikmalar va paremiyalar qatlami (Frazeologik sath): Xalq ma'naviy me'yorlarini ixcham shaklda jamlagan maqollar va iboralar. Ular badiiy matnda qahramonlarning xatti-harakatlariga, ijobiy yoki salbiy qiyofasiga xalqchil va subyektiv baho berish instrumentidir. Masalan: "andishaning otini qo'rqqoq qo'ymoq", "nonni xor qilmoq" [1, B. 61].

3. Diskursiv va etiket qatlami (Nutqiy sath): Muloqot ishtirokchilarining yoshi, jinsi va ijtimoiy mavqeiga ko'ra qo'llaniladigan murojaat shakllari (aylanay, sadqang ketay, o'rgilay, taqsir, qibljohim). Bular o'zbek xalqiga xos bo'lgan andisha va o'zaro hurmat madaniyatini matn yuzasiga chiqaradi [5, B. 114].

4. Konseptual-semantik supermatn qatlami (Matn-osti sath): Butun bir asarning strukturasini, g'oyasini boshqarib turuvchi makrokonseptlar. Ular matnda har doim ham ochiq yozilmaydi, balki syujet tizimi, qahramonlar fojeasi yoki g'alabasi orqali kitobxon ongida shakllanadi. Masalan, „O'tkan kunlar“dagi vatanparvarlik va sadoqat makrokonsepti [3, B. 101].

XULOSA

Olib borilgan keng qamrovli va tizimli lingvokulturologik tahlillar natijasida quyidagi yakuniy va qat'iy ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, badiiy matn shunchaki voqealar bayon etiladigan estetik shakl emas, balki muayyan bir xalqning madaniy xotirasi, dunyoqarashi, mifologik va falsafiy tafakkuri muhrlangan eng mukammal lingvomadaniy makondir. Unda til va madaniyat sintezlashgan holda yashaydi.

Ikkinchidan, o'zbek badiiy nasrida milliy qadriyatlar leksik (realiyalar), frazeologik (ibora va maqollar) hamda diskursiv (nutq etiketi) sathlarda tizimli ravishda namoyon bo'ladi. Andisha, or-nomus, oqibat, mehmondo'stlik kabi tushunchalar o'zbek olamining lisoniy manzarasini belgilovchi tayanch konseptual maydonlar hisoblanadi.

Uchinchidan, har bir ijodkor o'zining individual-uslubiy maqsadidan kelib chiqib, milliy qadriyat vositalarini o'ziga xos tarzda talqin etadi. Abdulla Qodiriyda bu an'anaviylik, klassik nutqiy andisha va aristokratik bosiqlik

shaklida ko‘rinsa, Tog‘ay Murod ijodida sof xalqchillik, dinamik etnografezm va emotsional-ekspressiv dialektal vositalarning sintezi orqali o‘z ifodasini topadi. Badiiy matn tarkibidagi lingvokulturemalarni lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish milliy til boyligini tizimlashtirish bilan birga, millat ma‘naviyatini chuqur anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 45-67.
- [2] Usmanova Sh. Lingvokulturologiya (Darslik). – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – B. 112-135.
- [3] Xudoyberganova D. Badiiy matnning antropotsentrik tadqiqi (Monografiya). – Toshkent: Fan, 2013. – B. 88-104.
- [4] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 54-72.
- [5] Qodiriy A. O‘tkan kunlar (Roman). – Toshkent: Sharq, 2018. – B. 15-250.
- [6] Oybek. Navoiy (Roman). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2016. – B. 40-180.
- [7] Tog‘ay Murod. Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 2001. – B. 45-120.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI KATTA TIL MODELLARINING (LLM) LEKSIK-SEMANTIK VA KONTEKSTUAL TARJIMA IMKONIYATLARI HAMDA ULARNI OPTIMALLASHTIRISHNING LINGVISTIK TAMOYILLARI

Xushboqova Nafisa Ikrom qizi

Filologiya departamenti asisstant-o‘qituvchisi

Renessans ta‘lim universiteti Toshkent 100000, O‘zbekiston

nafisaxushboqova2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada katta til modellari (*Large Language Models — LLM*) yordamida ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasida bajariladigan avtomatik tarjimaning leksik-semantik, pragmatik va kontekstual jihatlari tahlil qilinadi. O‘zbek tilidagi raqamli matnlar va parallel korpuslar hajmining ingliz tiliga nisbatan cheklanganligi ko‘p ma‘noli so‘zlar, idiomalar, madaniy birliklar, sohaviy terminlar hamda morfologik shakllarni tarjima qilishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Maqolada xatolar tasnifi kengaytirilib, kontekstni aniqlashtiruvchi promptlar, terminologik glossariylar, tarjima qayta tekshirish va sifatli parallel ma‘lumotlar bazalaridan foydalanish kabi takomillashtirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: katta til modellari, kompyuter lingvistikasi, neyron mashina tarjimasi, leksik-semantik adekvatlik, kam resursli tillar, prompt muhandisligi, kontekstual glossariy, frazeologiya, gallyusinatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические, прагматические и контекстуальные аспекты автоматического перевода между английским и узбекским языками с использованием больших языковых моделей (*Large Language Models — LLM*). Ограниченность объёма цифровых текстов на узбекском языке и параллельных корпусов по сравнению с английским языком может создавать определённые трудности при переводе многозначных слов, идиом, культурно-специфических выражений, отраслевых терминов и морфологических форм. В статье расширяется классификация переводческих ошибок и рассматриваются практические способы повышения качества перевода, включая использование промптов, уточняющих контекст, терминологических глоссариев, постредактирования перевода и качественных параллельных баз данных.

Ключевые слова: большие языковые модели, компьютерная лингвистика, нейронный машинный перевод, лексико-семантическая адекватность, языки с ограниченными ресурсами, промпт-инжиниринг, контекстуальный глоссарий, фразеология, галлюцинации.

Abstract. This article examines the lexical-semantic, pragmatic, and contextual aspects of English–Uzbek translation performed by large language models (LLMs). The relatively limited availability of Uzbek digital text and parallel corpora may create challenges in translating polysemous words, idioms, culture-specific expressions, technical terminology, and morphological forms. The article expands the taxonomy of translation errors and discusses practical ways to improve quality, including context-aware prompts, terminology glossaries, post-editing, and high-quality parallel datasets.

Keywords. Large language models, computational linguistics, neural machine translation, lexical-semantic adequacy, low-resource languages, prompt engineering, contextual glossary, idioms, hallucination

KIRISH

XXI asrda generativ sun'iy intellektning rivojlanishi tarjimashunoslik va kompyuter lingvistikasida yangi imkoniyatlarni yuzaga chiqardi. Katta til modellari katta hajmdagi matnlardan til qonuniyatlarini o'rganib, matn yaratish, savollarga javob berish va tarjima qilish kabi vazifalarni bajara oladi. Biroq ravon jumla hosil qilish har doim ham mazmunning to'g'ri uzatilganini anglatmaydi: tarjima grammatik jihatdan silliq bo'lsa-da, unda termin, ma'no yoki uslub xatosi bo'lishi mumkin.

Ingliz tili ilm-fan, texnologiya, ta'lim va xalqaro muloqotda keng qo'llanadi. O'zbek tili esa agglutinatив tuzilishi, qo'shimchalar orqali grammatik ma'no ifodalashi hamda o'ziga xos pragmatik va madaniy qatlamlari bilan ajralib turadi. Raqamli resurslarning hajmi, janrlar bo'yicha muvozanati va tarjima juftliklarining sifati modellar natijasiga ta'sir qilishi mumkin. Shu bois inglizcha matnni o'zbekchaga tarjima qilishda faqat lug'aviy muqobilni topish emas, balki vaziyat, matn janri, muallif maqsadi va o'quvchi ehtiyojini ham hisobga olish zarur.

Tadqiqotning dolzarbligi LLM tarjimalaridan ta'lim, ilmiy yozuv, biznes va kundalik muloqotda foydalanish kengayayotgani bilan belgilanadi. O'zbek tilining semantik boyligi, tabiiy ifoda vositalari va milliy-madaniy xususiyatlarini saqlash bilan birga, tarjima xatolarini aniqlash va ularni kamaytirishning amaliy usullarini ishlab chiqish muhimdir.

Maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi LLM tarjimasida uchraydigan asosiy leksik-semantik va kontekstual muammolarni tavsiflash hamda ularni kamaytirishga qaratilgan lingvistik tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsad doirasida ko'p ma'nolilik va frazeologik birliklarni tahlil qilish, sohaviy terminlar hamda sintaktik moslashuv muammolarini ko'rsatish, prompt va glossariylar bilan ishlash tamoyillarini tavsiflash vazifalari belgilandi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Vaswani va hammualliflari (2017) taklif qilgan Transformer arxitekturasi zamonaviy til modellarning rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. Brown va boshqalar (2020) katta til modellarning namuna asosida topshiriq bajarish imkoniyatlarini ko'rsatdi. Mashina tarjimasini bo'yicha tadqiqotlar esa natija model arxitekturasi bilangina emas, balki o'rgatish ma'lumotlarining sifati, domeni va til juftligi bilan ham bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ingliz-o'zbek tarjimasini baholashda ravonlik bilan bir qatorda mazmunning saqlanishi, terminologik izchillik va kontekstga moslik ham tekshirilishi lozim.

O'zbek tilidagi korpuslar, elektron lug'atlar va morfologik tahlil vositalarini rivojlantirish kompyuter lingvistikasining muhim yo'nalishlaridan biridir. Shunga qaramay, generativ modellarning har bir yangi versiyasi va topshiriq turi alohida baholashni talab qiladi. Muayyan modelning natijasini barcha modellar yoki barcha matn turlariga umumlashtirish to'g'ri emas.

Maqola qiyosiy-tipologik tahlil, leksik-semantik guruhlash va xatolar tasnifi yondashuvlariga tayangan holda tuzildi. Asosiy tahlil toifalari sifatida polisemiya, idiomalar va madaniy birliklar, sohaviy terminlar, morfologik-sintaktik moslashuv hamda pragmatik-uslubiy muvofiqlik ajratildi. Muhim izoh: dastlabki matnda 1000 dan ortiq tajriba sinovi o'tkazilgani qayd etilgan, biroq sinovlar korpusi, to'liq natijalar jadvali va baholash mezonlari keltirilmagan. Shu sababli ushbu kengaytirilgan variantda raqamli natijalar mustaqil ravishda tasdiqlangan empirik xulosa sifatida talqin qilinmaydi; misollar lingvistik tahlilni ko'rsatish uchun ishlatiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Polisemiya bir leksemaning o'zaro bog'liq bir nechta ma'noga ega bo'lishidir. Tarjima vaqtida so'zning ma'nosi uning atrofidagi so'zlar, matn sohasi va kommunikativ vaziyat orqali aniqlanadi. Model eng ko'p uchraydigan ma'noni tanlab, maxsus diskursdagi ma'noni e'tibordan chetda qoldirishi mumkin.

Masalan, "The court issued a bench warrant for the suspect" gapida "bench warrant" yuridik termin bo'lib, uni so'zma-so'z "o'tirg'ich orderi" deb tarjima qilish noto'g'ri. O'zbekcha variant huquqiy tizim va hujjat mazmuniga mos ravishda, masalan, "sud gumonlanuvchini hibsga olishga doir order chiqardi" tarzida berilishi mumkin. Aniq huquqiy muqobil tegishli yurisdiksiya terminologiyasi bilan tekshirilishi zarur.

Xuddi shuningdek, "liquid assets" moliya matnida "likvid aktivlar" ma'nosini anglatadi. "Liquid" so'zini "suyuq" deb olish so'zning umumiy ma'nosiga tayanib, terminologik kontekstni yo'qotishdir. Bunday xatolarni kamaytirish uchun modelga matn sohasi, maqsadli auditoriya va terminlar ro'yxatini oldindan ko'rsatish mumkin.

3.2. Idiomalar, frazeologizmlar va madaniy birliklar

Idiomalar tarkibidagi soʻzlarning alohida maʼnolari butun birikmaning koʻchma maʼnosini toʻliq bermaydi. Shu sababli ularni mexanik tarjima qilish matnning pragmatik vazifasini oʻzgartirishi mumkin. Masalan, “to bite the bullet” qiyinchilikka chidash yoki noxush vazifani bajarishga jurʼat etish maʼnosida; “spill the beans” esa sirni oshkor qilishni anglatadi. “A piece of cake” kontekstga qarab “juda oson” deb tarjima qilinadi.

Inglizcha birlik Soʻzma-soʻz tarjima Kontekstual muqobil

To bite the bullet Oʻqni tishlash Qiyinchilikka chidash; noxush ishni bajarishga jurʼat etish

Under the weather Ob-havo ostida Mazasi yoʻq; oʻzini betob his qilmoq

Spill the beans Loviya toʻkmoq Sirni oshkor qilmoq

Burn the midnight oil Yarim tunda moy yoqmoq Tungi vaqtgacha tinmay ishlamoq yoki oʻqimoq

A piece of cake Bir boʻlak tort Juda oson; hamirdan qil sugʻurgandek

Madaniy realiyalarni tarjima qilishda ham shunga oʻxshash muammo yuzaga keladi. Muayyan mamlakatning taʼlim tizimi, davlat idoralari, bayramlari yoki kundalik turmushiga xos birliklar boshqa tilda aynan teng tushunchaga ega boʻlmashligi mumkin. Bunday holatda transliteratsiya, qisqa izoh, funksional muqobil yoki asl atamani saqlash usullaridan qaysi biri tanlanishi matn janri va oʻquvchi bilimiga bogʻliq.

3.3. Sohaviy terminologiya va gallyusinatsiya

Tibbiyot, huquq, iqtisodiyot va axborot texnologiyalari kabi sohalarda terminlarning aniqligi alohida ahamiyatga ega. Model standart muqobilni topa olmaganida notoʻgʻri termin yaratishi, yaqin tushunchalarni aralashtirishi yoki manbada boʻlmagan tafsilotni qoʻshishi mumkin. Bu holat gallyusinatsiya deb yuritiladi. Masalan, “acute myocardial infarction” iborasini “oʻtkir miokard infarkti” deb berish mumkin; “infarktatsiya” shakli esa tibbiy termin sifatida tekshiruv talab qiladi.

Sohaviy matnlarni tarjima qilishda faqat modelga tayanish yetarli emas. Terminlar vakolatli lugʻatlar, standartlar yoki soha mutaxassisi orqali tekshirilishi, noaniq joylar alohida belgilanishi kerak. Ayniqsa tibbiy va huquqiy matnlarda xato tarjima inson salomatligi, huquqiy talqin yoki qaror qabul qilishga taʼsir qilishi mumkin.

3.4. Morfologik va sintaktik moslashuv

Ingliz tili koʻpincha analitik vositalar va nisbatan qatʼiy soʻz tartibidan foydalanadi. Oʻzbek tili esa agglutinatib boʻlib, grammatik munosabatlar koʻpincha qoʻshimchalar orqali ifodalanadi. Ingliz tilidagi koʻmakchi feʼllar, artikllar, zamon shakllari va ergash gaplar oʻzbekchada har doim ham bir xil strukturada ifodalanmaydi. Soʻz tartibini saqlab qolishga urinish tarjimani gʻalizlashtirishi mumkin.

Masalan, inglizcha uzun gapni oʻzbek tiliga tarjima qilganda ergash gaplarning tartibini oʻzgartirish, feʼlni tabiiy oʻringa joylashtirish va ortiqcha olmoshlarni tushirish talab etilishi mumkin. Bunda maqsad asl gapning sintaktik shaklini nusxalash emas, balki uning mazmuni va mantiqiy munosabatlarini saqlagan holda tabiiy oʻzbekcha matn yaratishdir.

3.5. Pragmatik va uslubiy muvofiqlik

Tarjima faqat lugʻaviy maʼno koʻchirish emas, balki muallifning maqsadi, munosabati va muloqot vaziyatini ham yetkazishdir. “Could you possibly send the report today?” jumlasini grammatik jihatdan savol boʻlsa-da, pragmatik jihatdan muloyim iltimosni ifodalaydi. Uni haddan tashqari buyruq ohangida tarjima qilish soʻzlovchining kommunikativ niyatini oʻzgartiradi. Akademik maqola, rasmiy xat, reklama yoki kundalik suhbat tarjimasida uslubiy mezonlar turlicha boʻlishi sababli, promptda kerakli registrni koʻrsatish lozim.

Rol, soha va maqsadni koʻrsatuvchi prompt

Oddiy “Matnni oʻzbekchaga tarjima qil” topshirigʻi matnning sohasi, auditoriyasi va uslubini koʻrsatmaydi. Aniqroq koʻrsatmalar modelga kerakli tarjima strategiyasini tanlashda yordam berishi mumkin. Promptda tarjimon roli, matn turi, terminologik cheklovlar va natijani tekshirish bosqichlari berilishi maqsadga muvofiq.

Tavsiya etiladigan prompt namunasi: “Siz ingliz va oʻzbek tillari boʻyicha tajribali tarjimon sifatida ishlaysiz. Quyidagi matnni [soha] doirasida oʻzbek tiliga tarjima qiling. Soʻzma-soʻz tarjimadan qoching; idiomalarni mazmuniga mos oʻzbekcha ifoda bilan bering; terminlarni quyidagi glossariyga muvofiq izchil qoʻllang; asl matnda boʻlmagan maʼlumot qoʻshmang; noaniq terminlarni tarjimadan keyin alohida roʻyxat qiling; oʻzbek tilining tabiiy sintaksisi va imlosiga rioya qiling.”

4.2. Kontekstual glossariy va namuna asosida yoʻnaltirish

Kontekstual glossariy manba termin, soha, tavsiya etilgan tarjima va nomaqbul variantni bir joyda ko'rsatadi. Bu ayniqsa bitta hujjatda terminologik izchillikni saqlashga yordam beradi. Modelga ikki-uchta to'g'ri tarjima namunasi ham berilsa, u kutilayotgan uslub va qaror mezonini yaxshiroq anglay oladi.

Manba birligi	Soha	Tavsiya etilgan muqobil	Qochish kerak bo'lgan variant
Bench warrant	Huquq	Hibsga olishga doir sud orderi/qarori	(kontekstga qarab) O'tirg'ich orderi
Liquid assets	Moliya	Likvid aktivlar	Suyuq aktivlar
Myocardial infarction	Tibbiyot	Miokard infarkti	Infarktatsiya

Glossariydagi muqobillar ham avtomatik ravishda barcha vaziyatlarga mos keladi, deb qaralmasligi kerak. Masalan, huquqiy terminning aniq tarjimasi mamlakat qonunchiligiga bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bois glossariy mutaxassis tomonidan tasdiqlanishi va muntazam yangilanib borilishi zarur.

4.3. Tarjimadan keyingi tahrir va ko'p bosqichli tekshiruv

Amaliy jarayonni bir necha bosqichga ajratish tavsiya etiladi: birinchi bosqichda dastlabki tarjima olinadi; ikkinchi bosqichda manba va tarjima gapma-gap taqqoslanadi; uchinchi bosqichda terminlar, sonlar, sanalar, shaxs nomlari va inkor shakllari tekshiriladi; to'rtinchi bosqichda o'zbekcha matnning ravonligi va uslubi tahrir qilinadi. Alohida tekshiruvda manbada yo'q ma'lumot qo'shilmaganiga ham e'tibor beriladi.

Tarjima sifatini baholashda mazmuniy aniqlik, terminologik izchillik, grammatik to'g'rilik, tabiiylik va uslubiy moslik mezonlaridan foydalanish mumkin. Imkon bo'lsa, ikki mustaqil baholovchi matnni tekshirishi, kelishmovchiliklar esa aniq mezon asosida muhokama qilinishi lozim. Avtomatik ko'rsatkichlar inson bahosini to'liq almashtirmaydi.

4.4. Sifatli parallel korpuslar va fine-tuning

Uzoq muddatli yechimlardan biri inglizcha va o'zbekcha matnlarning sifatli parallel korpuslarini yaratishdir. Korpuslar turli janr va sohalarni qamrab olishi, tarjimalari mutaxassislar tomonidan tekshirilishi, litsenziya va foydalanish huquqlari aniq bo'lishi kerak. Faqat hajmni oshirish yetarli emas: noto'g'ri yoki bir xil uslubdagi ma'lumotlar model sifatini pasaytirishi mumkin.

Fine-tuning, ya'ni modelni maxsus ma'lumotlarda qo'shimcha o'rgatish, ma'lum vazifalarda foydali bo'lishi mumkin. Biroq buning uchun vakillik xususiyatiga ega ma'lumotlar to'plami, sifat nazorati, baholash uchun alohida test korpusi va texnik resurslar zarur. Har bir vaziyatda fine-tuning shart emas; ayrim vazifalarda yaxshi tuzilgan prompt, glossariy va tarjimadan keyingi tahrir samaraliroq hamda arzonroq bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi tahlil shuni ko'rsatadiki, LLM tarjimasining sifati bitta omilga bog'liq emas. Modelning til qamrovi, soha bo'yicha o'rgatilgan ma'lumotlari, matnning murakkabligi, topshiriqning aniqligi va keyingi tahrir jarayoni birgalikda natijaga ta'sir qiladi. Shu sababli "model tarjima qila oladi" degan umumiy xulosa uning har qanday matnni xatosiz tarjima qilishini anglatmaydi.

Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjimada leksik ekvivalentlik, grammatik moslashuv va madaniy moslik o'zaro bog'langan. So'zning lug'aviy ma'nosi to'g'ri tanlangan taqdirda ham, ibora uslubga mos kelmasligi yoki gapning pragmatik ohangi o'zgarishi mumkin. Demak, tarjimani faqat so'zlar darajasida emas, balki gap, matn va kommunikativ vaziyat darajasida baholash zarur.

Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda bir xil manba matnlari bir necha modelda sinovdan o'tkazilishi, prompt turlari nazorat qilinishi, baholash mezonlari oldindan belgilanishi va natijalar jadval ko'rinishida e'lon qilinishi maqsadga muvofiq. Bunda model nomi va versiyasi, sinov sanasi, matnlar soni, janrlar taqsimoti, baholovchilar soni hamda xatolarni hisoblash usuli aniq ko'rsatilishi lozim.

XULOSA

Katta til modellari ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tarjima jarayonini tezlashtirish, dastlabki variantlarni tayyorlash va matn bilan ishlashni yengillashtirish imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, polisemiya, idiomalar, madaniy realiyalar, sohaviy terminlar, morfologik-sintaktik moslashuv va pragmatik ohang bilan bog'liq muammolar saqlanib qoladi. Ravon tarjima har doim ham mazmuniy jihatdan to'g'ri tarjima degani emas.

Tahlil asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

Inglizcha–o'zbekcha idiomalar, maqollar va ko'p ma'noli so'zlarni qamrab oluvchi izohli raqamli semantik resurslarni yaratish.

Tibbiyot, huquq, iqtisodiyot va IT kabi sohalar terminologiyasini mutaxassislar tasdiqlagan elektron glossariylar shaklida tayyorlash.

Tarjima promptlarida matn sohasi, auditoriya, uslub, terminologik talab va noaniqliklarni belgilash tartibini aniq ko'rsatish.

Model natijasini manba bilan taqqoslash, faktlar va terminlarni tekshirish hamda yakuniy tahrirni inson mutaxassisiga topshirish.

Sifatli parallel korpuslar yaratishda ma'lumotlar sifati, janrlar muvozanati, litsenziya va mustaqil test to'plamiga e'tibor berish.

Kelgusi tajribalarda modellar va promptlarni bir xil sharoitda solishtirib, natijalarni qayta tekshirish mumkin bo'lgan shaklda taqdim etish.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi LLM tarjimasini takomillashtirish texnologik yondashuv bilan bir qatorda chuqur lingvistik tahlilni ham talab etadi. Filologlar, tarjimonlar va kompyuter lingvistlari hamkorligi o'zbek tilining semantik boyligini saqlash, terminologik aniqlikni oshirish va raqamli muhitda sifatli til resurslarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention Is All You Need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30, 5998–6008.

[2] Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1877–1901.

[3] Koehn, P. (2020). *Neural Machine Translation*. Cambridge University Press.

[4] Jurafsky, D., & Martin, J. H. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition*. 3rd ed. draft, Stanford University.

[5] Polatov, A., & Madрахimov, S. (2018). *Kompyuter lingvistikasi va matnlarni qayta ishlash usullari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

[6] Elov, B. B. (2021). O'zbek tili korpus lingvistikasi va elektron leksikografiyasining nazariy hamda amaliy masalalari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA ONA TILI TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING METODIK MODEL

Choriyeva Nafisa Marqayevna

tayanch doktorant

Termiz davlat universiteti, Termiz 190100, O'zbekiston

Annotatsiya. Maqolada milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limini tashkil etishning metodik modeli nazariy jihatdan asoslab berilgan. Model konseptual-maqсадli, mazmun, protsessual-texnologik va natijali-baholash bloklaridan iborat siklik tizim sifatida talqin etiladi. Har bir blokning vazifasi va tarkibiy qismlari, bloklarning o'zaro aloqasi hamda modelning "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, metodik model, milliy qadriyatlar, lingvomadaniy yondashuv, kommunikativ kompetensiya, milliy o'zlik, baholash.

Аннотация. В статье теоретически обосновывается методическая модель организации обучения родному языку на основе национальных ценностей. Модель рассматривается как циклическая система, состоящая из концептуально-целевого, содержательного, процессуально-технологического и результативно-оценочного блоков. Раскрываются функции и компоненты каждого блока, их взаимосвязь, а также соответствие модели Закону «Об образовании» и компетентностному подходу.

Ключевые слова: обучение родному языку, методическая модель, национальные ценности, лингвокультурологический подход, коммуникативная компетенция, национальная идентичность, оценивание.

Abstract. The article provides a theoretical foundation for a methodological model of organizing native language education based on national values. The model is interpreted as a cyclical system consisting of conceptual-

target, content, procedural-technological and outcome-assessment blocks. The functions and components of each block, their interrelation, and the model's alignment with the Law "On Education" and the competency-based approach are described.

Keywords: *native language education, methodological model, national values, linguocultural approach, communicative competence, national identity, assessment.*

KIRISH

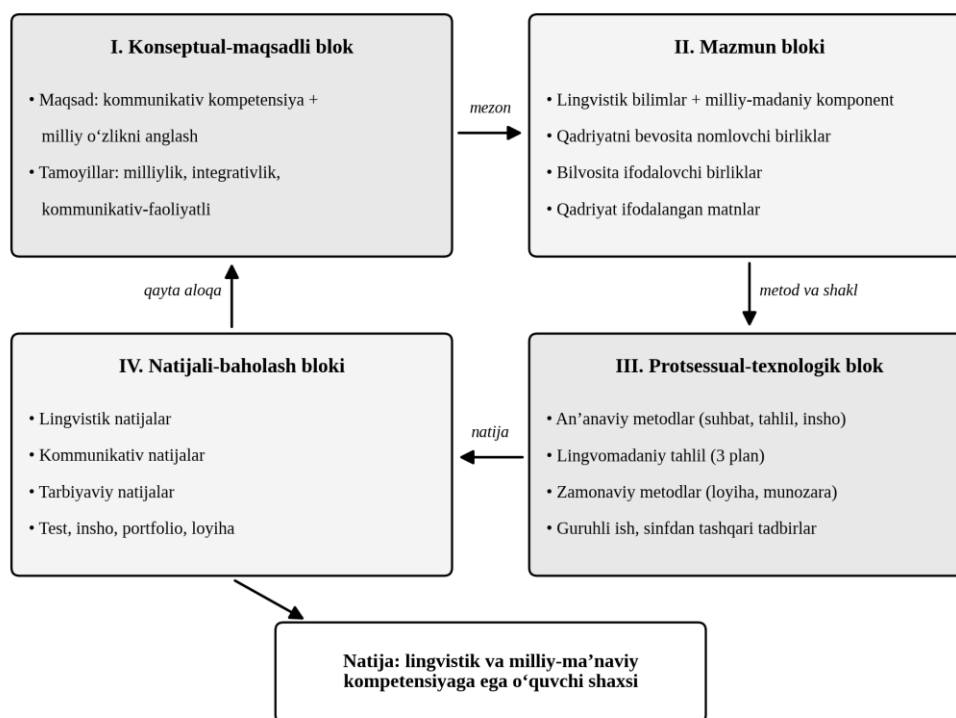
Zamonaviy ta'lim tizimida ona tili o'qitish samaradorligini oshirish tilshunoslik, pedagogika va metodika fanlari kesishmasida turgan ko'p qirrali muammodir. Milliy o'zlikni anglash va milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish zarurati bu muammoni yanada dolzarb qilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplardan biri sifatida belgilangan [5]. Biroq amaliyotda ona tili darslari ko'pincha grammatik qoidalarni o'zlashtirish bilan cheklanib, til birliklarida mujassam bo'lgan milliy-madaniy mazmun e'tibordan chetda qolmoqda. Shu bois milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limini tashkil etishning yaxlit metodik modelini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Maqolaning maqsadi – ana shunday modelning tuzilishi, tamoyillari va bloklararo aloqalarini asoslab berishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Metodika fanida model o'rganilayotgan hodisaning mohiyati, tuzilishi va funksional xususiyatlarini aks ettiruvchi ifoda sifatida tushuniladi. V.V. Krayevskiy ta'limiy modelni real ta'lim amaliyotini loyihalash, takomillashtirish va samaradorligini baholash uchun asos bo'luvchi nazariy tasavvur deb ta'riflaydi [1, 114-b.]. Shunga tayanib, ona tili ta'limining metodik modeli deganda ta'limning maqsad, mazmun, metod, shakl va natijalarini o'zaro bog'liq holda ifodalovchi, milliy-madaniy kontekstni hisobga olib o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini shakllantiruvchi yaxlit tizimni tushunamiz.

Modelning nazariy asosini uchta yondashuv tashkil etadi. Faoliyatli yondashuv (A.N. Leontyev, L.S. Vigotskiy) til birliklarini o'quvchining real hayotiy faoliyati bilan bog'liq holda o'zlashtirishni taqozo etadi [2]. Kommunikativ yondashuv (Ye.I. Passov) tilni ijtimoiy-madaniy muloqot vositasi sifatida talqin qiladi [3]. Lingvomadaniy yondashuv (V.N. Teliya, V.V. Vorobyev) esa tilni madaniyatning o'ziga xos "ombori" sifatida ko'radi va milliy-madaniy semantika tahlilini metodikaning ajralmas qismi deb hisoblaydi [4; 8].

O'zbek xalqining mehnatsevarlik, vatanparvarlik, oila muqaddasligi, katta-kichikka hurmat, ezgulik va adolat kabi qadriyatlari tilda lug'aviy (*mehmondo'stlik, andisha, insof*) va frazeologik darajada, shuningdek, maqol, matal, ertak va dostonlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa ona tili darsini milliy qadriyatlarni o'zlashtirishning tabiiy maydoniga aylantirish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan model o'zaro bog'liq to'rtta blokdan iborat (1-rasm).

1-rasm. Milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limining metodik modeli

Konseptual-maqsdli blok modelning metodologik poydevori bo'lib, umumiy va xususiy maqsadlarni belgilaydi. Umumiy maqsad – milliy qadriyatlar mazmunini aks ettirgan lingvistik vositalar orqali kommunikativ kompetensiyani shakllantirish va milliy o'zlikni anglashni rivojlantirish. Xususiy maqsadlar ta'lim bosqichlariga ko'ra differensiallanadi: boshlang'ich sinflarda qadriyat mazmunli so'z va iboralarni tanish, tayanch o'rta ta'limda ularning matndagi vazifasini tahlil qilish, yuqori sinflarda qadriyat mazmunini o'z nutqida mustaqil ifodalash. Bu bosqichlanish Qonunning 9-moddasida belgilangan umumiy o'rta ta'lim bosqichlariga mos keladi [5]. Blok uchta tamoyilga tayanadi: milliylik (ta'lim mazmunini milliy an'ana va ma'naviy meros bilan bog'lash), integrativlik (ona tilini adabiyot, tarix va san'at bilan uyg'unlashtirish) hamda kommunikativ-faoliyatli tamoyil (qadriyatlarni yod olish orqali emas, muloqot va faoliyat jarayonida o'zlashtirish).

Mazmun bloki an'anaviy lingvistik bilimlar (fonetika, leksika, grammatika, sintaksis) bilan milliy-madaniy komponentning uyg'unligidan iborat. Mazmunni tanlashda to'rt mezon hisobga olinadi: qadriyat mazmunining lingvistik boyligi, yosh xususiyatlariga moslik, hayotiylik hamda nazariya va amaliyot muvozanati. Til materiali uch guruhga ajratiladi: 1) qadriyatni bevosita nomlovchi birliklar (*vatanparvarlik, halollik*); 2) kontekstda qadriyat ma'nosini kasb etuvchi birliklar (*tuproq, o'choq, beshik*); 3) qadriyat mazmunini yaxlit ifodalovchi badiiy, publitsistik va folklor matnlari.

Protssesual-texnologik blok o'qitishning metod, shakl va vositalarini qamrab oladi. An'anaviy metodlar (suhbat, matn tahlili, insho) qadriyat mazmunli matnlar asosida yangi sifat kasb etadi, zamonaviy metodlar (loyiha, muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yin) esa qadriyatlarni faol va ijodiy o'zlashtirishga xizmat qiladi [6]. Blokning markaziy metodi lingvomadaniy tahlil bo'lib, u til birligini denotativ, konnotativ va milliy-madaniy planlarda ko'rib chiqadi. Masalan, *mehmon* so'zi denotativ jihatdan "tashrif buyuruvchi shaxs"ni, konnotativ jihatdan "aziz, hurmatli" bahosini, milliy-madaniy jihatdan esa mehmondo'stlik qadriyatini ifodalaydi. Guruhli ishlar hamkorlik va jamoaviy mas'uliyatni amalda namoyon etishga, sinfdan tashqari tadbirlar (she'rxonlik, milliy bayramlar, oilaviy tarix loyihalari) esa qadriyatlarni emotsional o'zlashtirishga imkon beradi.

Natijali-baholash bloki modelning yopiq konturini ta'minlaydi. Baholash uch jihatda olib boriladi: lingvistik natijalar (qadriyat mazmunli leksika va frazeologizmlarni o'zlashtirish, ularni matnda aniqlash va tahlil qilish), kommunikativ natijalar (milliy qadriyatlar mavzusida og'zaki va yozma nutq tuzish) va tarbiyaviy natijalar (milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyatga qiziqish). Buning uchun an'anaviy (test, diktant, insho) va noan'anaviy (portfolio, loyiha, taqdimot) vositalardan birgalikda foydalaniladi. Qonunning 3-moddasida tarbiya yosh avlodning

“ma’naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon” sifatida ta’riflangani [5] tarbiyaviy natijalarni ham baholash zarurligini asoslaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bloklar o‘zaro uzluksiz bog‘langan: maqsadlar mazmun tanlash mezoniga aylanadi, mazmun metod va shakllarga muvofiqlashtiriladi, o‘qitish natijalari baholanadi, baholash natijalari esa maqsadlarni aniqlashtirishga qaytadi. Shu tariqa model siklik xarakter kasb etib, doimiy takomillashib boradi.

Modelning samaradorligi uch omilga bog‘liq: o‘qituvchining lingvistik, metodik va milliy-madaniy tayyorgarligi; maktab va oila hamkorligi (Qonunning 51-moddasi ota-onalarga farzandlarini milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash vazifasini yuklaydi [5]); ta’lim muhitining milliy ruhda tashkil etilishi. Model hududiy xususiyatlarga moslashuvchan: masalan, Farg‘ona vodiysida ipakchilik, Qoraqalpog‘istonda dasht va qamish madaniyati bilan bog‘liq til materiali qadriyatlarni ifodalashda o‘ziga xos manba bo‘la oladi. Ona tili o‘qitish milliy madaniy o‘ziga xoslik bilan uzviy bog‘langan Finlyandiya tajribasi [7] ham metodologik yo‘nalish sifatida foydali, biroq uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirib bo‘lmaydi.

XULOSA

Milliy qadriyatlar asosida ona tili ta’limining metodik modeli konseptual-maqsadli, mazmun, protsessual-texnologik va natijali-baholash bloklaridan tashkil topgan siklik tizimdir. U til o‘qitishni milliy o‘zlikni anglash va ijtimoiylashuv vositasi sifatida talqin etadi, kompetensiyaviy yondashuv va amaldagi me’yoriy hujjatlarga uyg‘un keladi. Keyingi tadqiqotlarda modelni tajriba-sinov orqali approbatsiya qilish va uning samaradorlik mezonlarini aniqlash ko‘zda tutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Краевский В.В. Методология педагогики: новый этап. – М.: Академия, 2006.
- [2] Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.
- [3] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991.
- [4] Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: РУДН, 2008.
- [5] O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 23.09.2020 y., O‘RQ-637-son // <https://lex.uz/docs/5013007>
- [6] Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2002.
- [7] Sahlberg P. Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? – New York: Teachers College Press, 2011.
- [8] Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.

SMART-SL МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Шабдуллаева Лазокатхон Орифбековна

доктор философии в области педагогических наук (PhD)

Андижанский государственный медицинский институт, 1700000, Андижан

zumakovadilbarhon@gmail.com

***Аннотация.** В статье рассматриваются теоретико-методические основы развития компетентности самостоятельного обучения будущих учителей в условиях цифровой образовательной среды. Обоснована необходимость перехода от традиционной организации самостоятельной работы студентов к индивидуализированной модели проектирования образовательной траектории. Раскрывается содержание авторской SMART-SL методики, направленной на интеграцию мотивационного, когнитивного, операционно-деятельностного и рефлексивно-регулятивного компонентов самостоятельного обучения. Определены основные этапы реализации методики: целеполагание, диагностика образовательных*

потребностей, планирование индивидуальной траектории, выполнение самостоятельных заданий с использованием цифровых ресурсов, мониторинг и рефлексия. Показано, что применение SMART-SL создает условия для повышения субъектности будущего учителя, развития навыков самоорганизации, цифровой грамотности, критического мышления и способности самостоятельно проектировать профессиональное развитие. Особое внимание уделяется педагогическому сопровождению студентов и использованию цифровых инструментов для мониторинга индивидуального прогресса.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, самостоятельное обучение, образовательная траектория, будущий учитель, компетентность, SMART-SL, цифровые технологии, саморегуляция, мотивация, рефлексия, педагогическое сопровождение.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of developing future teachers' independent learning competence in a digital educational environment. The necessity of transition from traditional organization of students' independent work to an individualized model based on educational trajectory design is substantiated. The article presents the author's SMART-SL methodology, which integrates motivational, cognitive, operational-activity, and reflective-regulatory components of independent learning. The main stages of implementation include goal setting, diagnosis of educational needs, individual trajectory planning, independent tasks using digital resources, monitoring, and reflection. The methodology contributes to the development of future teachers' agency, self-organization, digital literacy, critical thinking, and ability to independently design their professional development.

Keywords: digital educational environment, independent learning, educational trajectory, future teachers, competence, SMART-SL, digital technologies, self-regulation, motivation, reflection.

ВВЕДЕНИЕ.

Современная трансформация системы высшего педагогического образования обусловлена интенсивным развитием цифровых технологий, расширением информационного пространства и изменением требований к профессиональной деятельности учителя. Современный педагог должен не только владеть предметными и методическими знаниями, но и обладать способностью самостоятельно приобретать новые знания, критически оценивать информацию, использовать цифровые образовательные ресурсы, планировать собственную образовательную деятельность и осуществлять рефлексии результатов. В этих условиях самостоятельное обучение будущего учителя приобретает статус одного из ключевых компонентов профессиональной подготовки. Традиционное понимание самостоятельной работы как выполнения студентом заданий вне аудитории постепенно трансформируется в более широкое понятие – способность субъекта самостоятельно определять образовательные цели, выбирать содержание и способы их достижения, контролировать собственную деятельность и корректировать индивидуальную образовательную траекторию.

Цифровая образовательная среда значительно расширяет возможности для организации такого процесса. Электронные образовательные платформы, цифровые библиотеки, интерактивные сервисы, системы управления обучением, средства искусственного интеллекта и аналитические инструменты позволяют создавать индивидуализированные условия обучения. Однако наличие цифровых ресурсов само по себе не гарантирует формирования компетентности самостоятельного обучения. Возникает необходимость разработки специальной педагогической методики, обеспечивающей системное объединение цифровых инструментов, педагогического сопровождения, мотивации, саморегуляции и рефлексии. В связи с этим особый научный интерес представляет разработанная в рамках исследования SMART-SL методика, ориентированная на проектирование и реализацию индивидуальной траектории самостоятельного обучения будущих учителей.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Теоретико-методологическую основу исследования составили компетентностный, субъектно-деятельностный, личностно ориентированный, системный и цифровой подходы. Компетентностный подход позволяет рассматривать самостоятельное обучение не как совокупность отдельных учебных действий, а как интегративную способность будущего специалиста самостоятельно решать образовательные и профессиональные задачи. Субъектно-деятельностный подход предполагает активную позицию студента в

процессе обучения. Студент выступает не объектом педагогического воздействия, а субъектом проектирования собственного образовательного маршрута.

Личностно ориентированный подход обеспечивает учет индивидуальных образовательных потребностей, интересов, уровня подготовленности и темпа освоения учебного материала. Цифровой подход ориентирует образовательный процесс на рациональное использование цифровых ресурсов и технологий для организации индивидуальной образовательной деятельности. В исследовании применялись следующие методы: анализ научно-педагогической литературы, сравнение, обобщение, педагогическое моделирование, анкетирование, тестирование, педагогическое наблюдение, экспертная оценка, анализ продуктов самостоятельной деятельности студентов и педагогический эксперимент. Для оценки динамики компетентности самостоятельного обучения целесообразно использовать совокупность критериев: мотивационно-ценностный, когнитивный, операционно-деятельностный и рефлексивно-регулятивный. SMART-SL методика рассматривается как целостная педагогическая система, направленная на развитие способности будущего учителя самостоятельно проектировать, реализовывать, контролировать и корректировать собственную образовательную деятельность в цифровой среде. В структуре методики особое значение имеют два взаимосвязанных положения.

Первое – SMART-принцип целеполагания, предполагающий постановку конкретных, измеримых, достижимых, релевантных и ограниченных во времени образовательных целей.

Второе – SL (Self-Learning), отражающее направленность методики на самостоятельное обучение и самоуправление образовательной деятельностью.

Таким образом, SMART-SL может быть представлена как последовательность: цель → диагностика → планирование → самостоятельная деятельность → цифровое взаимодействие → мониторинг → рефлексия → коррекция → новая цель.

Данная последовательность обеспечивает цикличность самостоятельного обучения и превращает индивидуальную образовательную траекторию в динамическую систему профессионального развития. Этапы реализации SMART-SL методики. Реализация методики осуществляется поэтапно.

Первый этап – диагностико-мотивационный. На данном этапе выявляются образовательные потребности, интересы, уровень подготовленности и цифровой компетентности студентов. Студент отвечает на вопросы: Что я уже знаю? Что мне необходимо узнать? Какие профессиональные умения мне необходимо развить? Какие цифровые ресурсы я могу использовать? Какой результат я хочу получить? Диагностика позволяет определить исходный уровень самостоятельности и сформировать индивидуальную образовательную цель.

Второй этап – целеполагающий. На основе результатов диагностики студент формулирует конкретные образовательные цели. Например: «В течение четырех недель сформировать способность самостоятельно разрабатывать цифровое учебное задание по теме, используя не менее трех современных образовательных ресурсов». Такая цель является более продуктивной, чем общее требование «изучить тему», поскольку содержит конкретный ожидаемый результат и временные параметры.

Третий этап – проектировочный. На данном этапе создается индивидуальная траектория обучения. Она включает: образовательную цель; содержание обучения; цифровые ресурсы; виды самостоятельной деятельности; сроки выполнения; критерии оценивания; формы контроля; рефлексивные вопросы.

Таким образом, студент получает не просто задание, а структурированный образовательный маршрут.

Четвертый этап – деятельностный. Студент самостоятельно выполняет запланированные учебные действия. В цифровой образовательной среде могут использоваться электронные учебники, образовательные платформы, цифровые библиотеки, видеолекции, интерактивные задания, тестовые системы, электронные портфолио и другие ресурсы. При этом преподаватель не исключается из процесса. Его функция трансформируется от непосредственной передачи информации к педагогическому консультированию, сопровождению и мониторингу.

Пятый этап – мониторингово-оценочный. Результаты самостоятельной деятельности регулярно оцениваются. Мониторинг может осуществляться посредством: цифрового тестирования; электронного портфолио; рейтинговых систем; анализа выполненных заданий; самооценки; взаимооценки; экспертной

оценки преподавателя. Особое значение имеет формирующее оценивание, поскольку его основная задача заключается не только в фиксации результата, но и в определении дальнейших образовательных действий.

Шестой этап – рефлексивно-коррекционный. Завершающим этапом является рефлексия. Студент анализирует: достигнута ли поставленная цель; какие задания были выполнены успешно; какие трудности возникли; какие цифровые инструменты оказались эффективными; какие знания требуют дополнительного изучения; каким должен быть следующий шаг. Результатом становится корректировка индивидуальной образовательной траектории.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Теоретический анализ показывает, что эффективность самостоятельного обучения существенно повышается при наличии четкой структуры образовательной деятельности. Студент должен понимать не только что необходимо изучить, но и зачем, каким способом, в какие сроки и по каким критериям будет оцениваться результат. SMART-SL методика позволяет устранить разрыв между самостоятельностью студента и педагогическим сопровождением. С одной стороны, студент получает возможность самостоятельно выбирать содержание, ресурсы и темп обучения. С другой стороны, преподаватель сохраняет функцию методического руководства и обеспечивает обратную связь. Принципиальным результатом применения методики является изменение позиции студента: от пассивного исполнителя учебных заданий к активному проектировщику собственной образовательной траектории. Особое значение приобретает принцип адаптивности. Если студент не достигает определенного результата, его образовательная траектория должна изменяться: увеличивается количество практических заданий, выбираются дополнительные ресурсы, изменяются сроки или способы контроля.

Таким образом, SMART-SL методика имеет циклическую структуру и предполагает постоянное совершенствование индивидуального образовательного маршрута. Важным условием ее эффективности является также развитие цифровой культуры студентов. Будущий учитель должен не просто уметь пользоваться цифровыми сервисами, но и понимать их педагогические возможности и ограничения, уметь оценивать достоверность информации и соблюдать принципы академической добросовестности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ позволяет сделать вывод о том, что развитие компетентности самостоятельного обучения будущих учителей является важнейшим направлением современной педагогической подготовки. Цифровая образовательная среда создает широкие возможности для индивидуализации обучения, однако эффективность этих возможностей определяется наличием научно обоснованной педагогической методики.

Разработанная SMART-SL методика ориентирована на последовательное формирование способности будущего учителя самостоятельно ставить образовательные цели, планировать деятельность, использовать цифровые ресурсы, контролировать результаты, осуществлять рефлексию и корректировать собственную образовательную траекторию. Научно-методическая ценность SMART-SL заключается в интеграции мотивационного, целевого, когнитивного, операционно-деятельностного, цифрового, регулятивного и рефлексивного компонентов. Внедрение данной методики в процесс профессиональной подготовки будущих учителей позволяет создать условия для перехода от репродуктивной модели самостоятельной работы к субъектной модели самостоятельного обучения.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является экспериментальная проверка эффективности SMART-SL методики, разработка диагностического инструментария для определения уровней сформированности компетентности самостоятельного обучения, а также совершенствование цифровых механизмов мониторинга индивидуальных образовательных траекторий.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- [1] Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.
- [2] Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2011.

- [3] Boekaerts M. Self-regulated learning: Where we are today // International Journal of Educational Research. 1999. Vol. 31. P. 445–457.
- [4] Garrison D. R. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. London: Routledge, 2017.
- [5] Knowles M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. New York: Association Press, 1975.
- [6] Zimmerman B. J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory into Practice. 2002. Vol. 41(2). P. 64–70.
- [7] Zimmerman B. J. Self-regulated learning and academic achievement: An overview // Educational Psychologist. 1990. Vol. 25(1). P. 3–17.
- [8] UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.
- [9] OECD. Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. Paris: OECD Publishing, 2023.
- [10] Mishra P., Koehler M. J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108(6). P. 1017–1054.

RAUF PARFI SHE'RIYATIDA TARIXIY XOTIRANING RANGLAR ORQALI IFODALANISHI

Murodillayev Nurali Asliddin o'g'li

Assistent-o'qituvchi

Xalqaro innovatsion universitet, Qarshi 180100, O'zbekiston

E-mail: nuralimurodillayev66@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tezisda Rauf Parfi she'riyatida ranglar poetikasi, xususan, qora rangning badiiy-estetik va ramziy xususiyatlari tahlil qilingan. Shoir ijodida qora rangning tabiat manzaralari, lirik qahramonning ruhiy kechinmalari hamda Vatan va millat taqdiri bilan bog'liq ijtimoiy-falsafiy mazmunni ifodalashdagi o'rni yoritilgan. Tahlil jarayonida qora rang ishtirokidagi poetik birikmalar, epitet va metaforalar o'rganilib, ularning matn mazmunini chuqurlashtirishdagi vazifalari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *ranglar poetikasi, qora rang, badiiy obraz, poetik ramz, epitet, metafora, lirik qahramon, Turkiston.*

Аннотация. *В данной тезисе анализируется поэтика цвета в поэзии Рауфа Парфи, в частности художественно-эстетические и символические особенности чёрного цвета. Освещается роль чёрного цвета в изображении пейзажей, выражении душевных переживаний лирического героя, а также в раскрытии социально-философского содержания, связанного с судьбой Родины и нации. В процессе исследования рассматриваются поэтические сочетания, эпитеты и метафоры, связанные с чёрным цветом, а также выявляется их роль в углублении смыслового содержания поэтического текста.*

Ключевые слова: *поэтика цвета, чёрный цвет, художественный образ, поэтический символ, эпитет, метафора, лирический герой, Туркестан.*

Abstract. *This thesis analyzes the poetics of colors in Rauf Parfi's poetry, with particular attention to the artistic, aesthetic, and symbolic features of the color black. The study examines the role of black in depicting natural landscapes, expressing the emotional experiences of the lyrical hero, and conveying socio-philosophical ideas related to the fate of the homeland and the nation. The analysis focuses on poetic expressions, epithets, and metaphors involving the color black and explores their role in deepening the semantic content of the poetic text.*

Keywords: *color poetics, black color, artistic image, poetic symbol, epithet, metaphor, lyrical hero, Turkestan.*

KIRISH

Badiiy matnda ranglar muayyan tasvirni ifodalash bilan birga, yashirin ma'no, ruhiy holat va muallif munosabatini ochishga xizmat qiluvchi muhim poetik vositalardan biridir. Rang vositasida ijodkor tabiat manzaralarini jonlantirish, qahramonning ichki kechinmalarini ifodalash hamda voqelikning turli jihatlariga munosabatini badiiy aks ettirish imkoniga ega bo'ladi. Shu ma'noda ranglar poetikasi asarning mazmuniy va estetik qatlamlarini boyitadi.

Rauf Parfi she'riyatida ham ranglar shoirning borliqni idrok etishi, ichki kechinmalar va ijtimoiy qarashlari bilan uzviy bog'langan. Ijodkor ranglardan foydalanish orqali tashqi manzara bilan inson ichki olami o'rtasida o'ziga xos badiiy aloqadorlik yaratadi. Ayniqsa, qora rang uning she'rlarida turli ma'no qatlamlarini yuzaga chiqarib, qayg'u, iztirob, yolg'izlik, zulmat kabi holatlar bilan bir qatorda, Vatan va millat taqdiri bilan bog'liq kechinmalarni ham ifodalaydi. Ayrim holatlarda qora rang oddiy rang ifodasi sifatida namoyon bo'lsa, boshqa o'rinlarda u ramziy va metaforik ma'no kasb etib, shoirning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini ifodalash vositasiga aylanadi.

Shu jihatdan Rauf Parfi ijodida qora rangning qo'llanish xususiyatlarini o'rganish shoirning poetik tafakkuri, obraz yaratish mahorati va badiiy-estetik qarashlarini anglashda muhim ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotda shoir she'riyatida qora rangning badiiy-estetik va ramziy xususiyatlari, uning inson ruhiyati, tabiat tasviri hamda milliy-ijtimoiy mazmunni ifodalashdagi poetik imkoniyatlari tahlil qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning metodologik asosini adabiyotshunoslikda shakllangan badiiy-estetik, poetik va qiyosiy tahlil tamoyillari tashkil etadi. Rauf Parfi she'riyatida qora rangning qo'llanish xususiyatlarini aniqlashda, avvalo, poetik matnning mazmun va shakl birligi tamoyiliga tayanildi. Ranglarning badiiy vazifasi ularning alohida lug'aviy ma'nosi asosida emas, balki she'rning umumiy mazmuni, lirik qahramon ruhiyati va obrazlar tizimi bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Tahlil jarayonida poetik, obrazli, ramziy-semantik, kontekstual va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Poetik tahlil orqali qora rangning she'riy obraz yaratishdagi o'rni, ramziy-semantik yondashuv asosida esa uning qayg'u, iztirob, zulmat, yolg'izlik hamda ijtimoiy-falsafiy mazmunlarni ifodalash xususiyatlari ochib berildi. Kontekstual tahlil yordamida rangning muayyan she'r doirasida kasb etgan individual ma'nolari aniqlanib, qiyosiy tahlil orqali uning turli poetik vaziyatlardagi ma'no vazifalari o'zaro qiyoslandi. Shuningdek, Rauf Parfi poetikasiga xos ramz, metafora, epitet, peyzaj va lirik qahramon tushunchalariga tayangan holda rang obrazlarining badiiy-estetik mohiyati yoritildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Rauf Parfi so'zining rangin bo'yoqdorligi ko'ngildagi tuyg'ularni his qilib, ich-ichdan chuqur tuyib, idrok etilgan taqdirdagina real mazmun sifatida dillarda po'rtanalar hosil qiladi, aqlarni junbishga soladi, yuraklarda zilzilalar qo'zg'aydi. Bu shubhasiz, so'z deb atalgan bir og'iz kalimaning badiiy salohiyati sharofati, ijtimoiy-falsafiy mazmunga yo'g'rilgani demakdir. Bu esa his-tuyg'ular realligi, xolis va obyektivligi hayot haqiqatini poetik obrazlar zimmasiga yuklashga olib keladi, adolatning ko'ziga tik qarab vijdoniga xilof ish tutmaslikka, Alloh bergan muqaddas so'zga xiyonat qilmaslikka undaydi. Rauf Parfi qarashlariga ko'ra, badiiy-estetik tafakkurda ham inson ruhiyatini teran tadqiq etish barobarida, shaxs va jamiyat manfaati uchun ibratli, saboq bo'larli fikr aytish joiz. Mazkur ijtimoiy-falsafiy ma'no insonni aqlan va ruhan kamol toptirishga, jamiyatning ma'naviy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan mohiyati bilan qimmatlidir.

Borliqning turli ranglardan iboratligi va bu ranglar ma'lum ma'noda inson kayfiyatiga ta'sir qilishidan kelib chiqadigan bo'lsak, atrofimizda sodir bo'layotgan voqea-hodisotlarni, ichki kechinmalarimizni ranglarning ijobiy yoki salbiyligiga qarab, ulardan foydalangan holda ifoda etamiz. Rauf Parfi ijodida ham shoir lirik qahramonining holatini tasvirlashda, tabiat manzaralarini "chizish"da juda ko'p ranglardan mohirona foydalanilgan. Ijodkor

badiiyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bir holatni ifodalashda turfa ranglardan yoki, aksincha, butun boshli voqeotni tasvirlashda aynan bir rang ramz vazifasini o'taganini ko'rishimiz mumkin:

*...Oq, qora, qizil, za'far xarita –
Ona Turkistonga bosh qo'yib ma'yus.
...Axir o'ldirmishlar qora mash'al tutgan
mash'um shaytanat...
...O, bugun qayg'uning suvratini ko'rdim.*

Nafratning qoshida turdim yuzma-yuz.

Shoir she'rlarining sintaktik tuzilishida ranglar ko'pincha aniqlovchi vazifasida qo'llangan va bu o'z-o'zidan she'r san'atida epitet badiiy san'atini yuzaga keltirgan. Rauf Parfining aynan qora rang orqali qo'llagan epitetlari keng va ko'chma ma'noda qo'llanganligi bilan ko'proq metaforik epitetga misol bo'ladi. Lekin shoir she'riyatida xalqona, kundalik hayotda uchraydigan, epitetlar ya'ni barqaror epitetlar ko'lami ham anchagina katta bo'lib ijodkor qoralikdan yorni, tunni, osmonni, bulutlarni tasvirlashda ustalik bilan foydalangan. Rauf Parfi misralarida aniqlovchi vazifasida qo'llangan har bir "qoralik"(epitet) o'quvchini shoir ijodining aksar qismini tashkil etgan Turkiston tomon chorlayveradi, she'r qanchalik lirik bo'lmasin, o'quvchi ong-u shuurida ijtimoiylik kasb etaveradi:

*O, Ona Turkiston, qora dunyoda,
Qismat yelkasida yugurdim, yeldim,
Goh shavq qanotida, goho piyoda
Yukinib, men senga sig'inib keldim...
Riyolar, rishvatlar... Zaharli havo.
Azon tovushini tinglayman og'ir.
Turkiston. Qora tun. Shamol va yomg'ir...*

Rauf Parfi ijodining ilk davrlarida yozgan she'rlarida ko'proq tabiat manzaralarini go'zal misralarda aks ettirishga e'tibor qaratilgan. Va shoir o'z o'rnida peyzajning yuksak namunalarini yaratishga erishgan. So'zlar shu darajada mohirlik bilan sayqallanib, topilgan tashbihlar bilan shunchalik hamohanglik kasb etganki, o'qirmanlarni xayolot chegaralari naqadar cheksizligiga ishontira olgan. Quyoshning botishi va tunning qay darajada atrofni qoplashida esa shoir bevosita qora rangdan foydalangan. "Qora tun"ning qadam ranjida qilishi, uning uzoq davom etishi oshiqni yana firoqlarda qoldiradi. Yor sog'inchi xuddi tunde uzun, lekin tun kabi sokin emas, oshiq qalbida notinchlik hukmron. Faqatgina ko'kdagi oy oshiq ko'ngliga dalda. Ikki "yolg'iz" tong kelishini so'zsiz va sassiz kutishga mahkum:

*Qora osmon, qayg'uli osmon,
Qovog'idan qor yog'adi. Jim...*

*Tun quyoshni quvdi osmondan,
Qora sochlarini taradi,
Chirog'ini yoqdi malika –
Oy atrofga kulib qaradi.*

*Kimni aldab balqib borar oy–
Tevarakda kecha qora soch.*

*Xayr senga, ketar bo'ldim men,
Ketar bo'ldim shu qop-qora kech.*

Zulmatlarga cho'mgan tun tugagach ham oshiqda orom yo'q – osmonni qora bulutlar egallab olgan, oshiq dardi shunchalik og'irki, hatto ko'kdagi qora bulutlar ham uning dardiga sherik:

*Olislar turibdi mungli bir tusda,
Daraxtlar to'kmoqda marjon-marjon yosh...
Parishon bulutlar esa osmonda
Qora qanotlarin yozgan qayg'udosh*

Rauf Parfi barcha qayg‘u-yu alamlari, orzu-yu o‘ylari tajassum topgan Turkistonni ham ko‘p hollarda qora rang orqali tasvirlagan. Turkistonning jaholat ichra qolgani, “Vatan qorasi” qoplab olgan o‘ylarida “qora changlar” o‘rlashi, bog‘larida “qora qarg‘alar” qag‘illashi, boshidagi “qora qish”dan chiqib olishga “qora bardosh” yo‘qligi, “qora mash‘al tutgan mash‘um shaytanat”ning “qora o‘qlari” ko‘ksini tilishini qora bo‘yoqlar orqali ifodalagan. Turon diyorini “doimo ozod bo‘lmish qora chaqmoq” singari ko‘rishni istaydi:

Ajib mudhish qora tun kafan tutar...

Bir zamon tinmaydir, izg‘irar shamol...

Nechun boshim uzra qora shamollar.

Osmonda ignadek nur yo‘qdur, nechun?

Osmonda sudrar meni mudhish xayollar...

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qora rang shoir ijodida faqat tashqi ko‘rinish yoki tabiat manzarasini ifodalash bilan cheklanmay, lirik qahramonning ruhiy kechinmalari, iztiroblari, yolg‘izligi va ichki ziddiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur rang Vatan va millat taqdiri, ijtimoiy muammolar hamda tarixiy iztiroblarni ifodalovchi ramziy mazmun kasb etadi.

Shoirning “qora tun”, “qora osmon”, “qora bulut”, kabi poetik birikmalarida rangning obrazlilik va ramziylik xususiyatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Demak, Rauf Parfi ijodida qora rang tabiat tasviri, inson ruhiyati va ijtimoiy-falsafiy mazmunni o‘zaro bog‘lovchi poetik vosita sifatida qo‘llanib, she‘riy fikrning ta’sirchanligi va mazmuniy teranligini ta’minlaydi. Bu holat shoirning ranglardan foydalanishdagi individual uslubi va badiiy mahoratini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Rauf Parfi. Turkiston ruhi. Saylama. Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2013. B. 328.

[2] Quronov, D., Mamajonova, Z., Sheraliyeva, M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent: “Akademnashr”. 2013. B. 408.

[3] Jan Assmann. *Religion and Cultural Memory: Ten Studies*. Stanford: Stanford University Press, 2006.

[4] Erll, Astrid. *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan, 2011.

[5] Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.

[6] Murodillayev N. *Tarixiy xotira – ma’naviy yangilanish va ma’rifatli jamiyat poydevori sifatida (Rauf Parfi lirikasi misolida)*. “Ma’rifatli jamiyat: mazmun va mohiyat, ijtimoiy-falsafiy aspekti (O‘zbekiston-2030 strategiyasi asosida)” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami.

[7] Murodillayev N. Adabiy xotira: nazariya va badiiy talqin. (2026). Science time, 4(2), 549-553. <https://doi.org/10.66345/stj.v4i2.5102>

[8] Murodillayev N. Symbolic imagery and the poetics of national memory in rauf parfi’s poetry. (2025). International Innovation Research (Xalqaro Innovatsion Tadqiqotlar), 1(4), 19-24. <https://doi.org/10.66343/pz0fp077>

ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ: МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ

Мейликов Шерзод Шухратович

Xalqaro Innovatsion Universiteti, Qarshi 170100, O‘zbekiston

e-mail: sherzod19990102@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada rus tilini o‘qitishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari va pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta’lim

texnologiyalarining lingvodidaktik salohiyatini hamda ularni qo'llashning pedagogik shartlarini ilmiy asoslashdir. Elektron ta'lim platformalari, interaktiv mashqlar, avtomatlashtirilgan nazorat vositalari, multimedia va korpus resurslarining didaktik imkoniyatlari til va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatuv metodlari qo'llanildi. Natijada raqamlashtirish samaradorligini ta'minlovchi shartlar — texnologiyalarni tanlashning metodik maqsadga muvofiqligi, an'anaviy shakllar bilan uyg'unlik, o'qituvchining raqamli kompetentligi, ta'lim oluvchilar xususiyatlarini hisobga olish — aniqlangan. Xulosa qilib, oliy ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim texnologiyalari, rus tilini o'qitish, o'qitish metodikasi, pedagogik shart-sharoitlar, til kompetensiyasi.

Аннотация. Статья посвящена анализу методических возможностей и педагогических условий применения цифровых образовательных технологий в обучении русскому языку. Цель исследования — научное обоснование методического потенциала цифровых технологий и педагогических условий их эффективного применения. Охарактеризованы основные группы цифровых инструментов — образовательные платформы, интерактивные упражнения, средства автоматизированного контроля, мультимедийные и корпусные ресурсы — с точки зрения их дидактического потенциала для формирования языковой, речевой и коммуникативной компетенций. Использованы методы теоретического анализа научно-методической литературы, сравнительно-сопоставительный метод и обобщение педагогического опыта. В результате выявлены педагогические условия эффективности цифровизации: методическая целесообразность отбора технологий, сочетание цифровых и традиционных форм работы, цифровая компетентность преподавателя, учёт особенностей обучающихся. Сформулированы практические рекомендации по интеграции цифровых технологий в учебный процесс вуза.

Ключевые слова: цифровые образовательные технологии, обучение русскому языку, методика преподавания, педагогические условия, языковая компетенция.

Abstract. The article examines the methodological possibilities and pedagogical conditions for applying digital educational technologies in teaching Russian. The aim of the study is to provide a scholarly grounding for the didactic potential of digital technologies and the pedagogical conditions of their effective use. Key groups of digital tools — learning platforms, interactive exercises, automated assessment tools, multimedia and corpus resources — are analysed for their potential in developing linguistic and communicative competences. The methods used include theoretical analysis of scholarly-methodological literature, a comparative method, and generalisation of pedagogical experience. The pedagogical conditions ensuring effective digitalisation are identified: methodological appropriateness of tool selection, a balance of digital and traditional forms, teachers' digital competence, and consideration of learners' characteristics. Practical recommendations for integrating digital technologies into the university teaching process are proposed.

Keywords: digital educational technologies, teaching Russian, teaching methodology, pedagogical conditions, language competence.

ВВЕДЕНИЕ

Стремительная цифровизация образовательной среды представляет собой один из определяющих факторов трансформации современной лингводидактики. Изменение требований к качеству языковой подготовки, расширение форм дистанционного и смешанного обучения, а также формирование цифровой образовательной среды в вузах Узбекистана создают объективную потребность в системном осмыслении методических возможностей цифровых технологий применительно к преподаванию русского языка. Государственная политика Республики Узбекистан в сфере образования прямо ориентирует педагогическое сообщество на внедрение информационно-коммуникационных технологий в учебный процесс, что делает тему настоящего исследования актуальной.

Актуальность проблематики обусловлена рядом факторов: изменением типа восприятия учебной информации современными обучающимися, ориентированного на визуализацию и интерактивность; потребностью в интенсивной речевой практике, которую традиционные аудиторные формы не всегда способны обеспечить в достаточном объёме; необходимостью методического обобщения накопленного

опыта применения цифровых инструментов, поскольку их стихийное использование нередко снижает эффективность обучения.

Общедидактические основания применения информационных технологий в обучении заложены в работах И.В. Роберт, Е.С. Полат, М.А. Бовтенко; вопросы цифровой компетентности педагога рассматриваются в исследованиях О.И. Руденко-Моргун, А.Н. Богомолова; методика применения электронных ресурсов в преподавании русского языка как иностранного освещена в трудах Т.М. Балыхиной, Э.Г. Азимова. Вместе с тем комплексное описание педагогических условий, при которых цифровые технологии дают методически оправданный эффект именно в обучении русскому языку, остаётся недостаточно систематизированным, что определяет новизну настоящей статьи.

Целью статьи является выявление и научное обоснование методических возможностей цифровых образовательных технологий, а также педагогических условий их эффективного применения в обучении русскому языку в высшей школе.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологическую основу исследования составили теоретический анализ и синтез научно-методической литературы, применённые для систематизации представлений о сущности и классификации цифровых образовательных технологий; сравнительно-сопоставительный метод, использованный при сопоставлении дидактических возможностей различных групп цифровых инструментов; метод педагогического наблюдения и обобщения практического опыта, применённый при описании условий использования цифровых технологий в реальном учебном процессе; метод классификации, позволивший упорядочить цифровые технологии по функционально-методическому основанию.

Источниковой базой послужили труды отечественных и зарубежных учёных в области лингводидактики и педагогики высшей школы, нормативные документы, регламентирующие цифровизацию образования в Республике Узбекистан, а также материалы, полученные в ходе практической педагогической деятельности автора при преподавании дисциплин «Современный русский язык», «История русского языка» и «История мировой литературы».

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Под цифровыми образовательными технологиями в контексте обучения русскому языку понимается совокупность программно-технических средств, методических приёмов и организационных форм, обеспечивающих реализацию учебного процесса с использованием цифровых устройств и сетевых ресурсов. Цифровая технология в лингводидактике не тождественна простому переносу традиционного содержания обучения в электронную форму: она предполагает качественное изменение способов организации учебной деятельности, включая интерактивность, адаптивность и индивидуализацию образовательной траектории. По функционально-методическому назначению целесообразно выделить следующие группы цифровых инструментов: образовательные платформы и системы управления обучением, обеспечивающие структурирование материала и организацию контроля; интерактивные упражнения и тренажёры для отработки лексико-грамматических навыков; средства автоматизированного тестирования, обеспечивающие объективную диагностику; мультимедийные ресурсы, развивающие навыки аудирования и социокультурную компетенцию; корпусные и лексикографические ресурсы, формирующие исследовательские умения; технологии сетевой коммуникации, развивающие письменную речь и академическую коммуникацию.

В области формирования фонетических навыков и аудирования цифровые технологии предоставляют возможность многократного прослушивания аутентичных образцов речи и применения средств автоматического распознавания речи для самоконтроля произношения. Интерактивные упражнения с автоматической проверкой обеспечивают немедленную обратную связь и адаптивный подбор заданий, реализуя принцип индивидуализации обучения. Технологии совместного редактирования текста поддерживают развитие письменной речи через поэтапную работу и взаимное рецензирование, а средства видеосвязи — формирование навыков диалогической речи в синхронном и асинхронном режимах. Особое

место занимают корпусные технологии, выполняющие не только тренировочную, но и исследовательскую функцию, что особенно значимо при подготовке будущих филологов.

Проведённый анализ показывает, что дидактическая эффективность цифровых технологий определяется соблюдением ряда педагогических условий. Первое — методическая целесообразность отбора цифровых инструментов, их соответствие учебным целям, этапу обучения и уровню подготовки обучающихся. Второе — гармоничное сочетание цифровых и традиционных форм работы: оптимальным признан смешанный (blended) формат, при котором технологии дополняют, а не заменяют непосредственное речевое взаимодействие. Третье — наличие у преподавателя устойчивой цифровой компетентности, включающей умение методически обоснованно проектировать учебную деятельность с использованием цифровых средств. Четвёртое — учёт возрастных и уровневых особенностей обучающихся, включая дозирование экранного времени и доступность материалов. Пятое — организация систематической обратной связи, оперативность которой составляет одно из ключевых преимуществ цифровых технологий перед традиционными формами обучения. Соблюдение перечисленных условий в комплексе обеспечивает подлинную методическую модернизацию учебного процесса, а не формальную цифровизацию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволяет заключить, что цифровые образовательные технологии обладают значительным методическим потенциалом в обучении русскому языку, обеспечивая интенсификацию речевой практики, индивидуализацию образовательной траектории и оперативность обратной связи. Предложенная классификация цифровых инструментов отражает многообразие их функционального назначения в учебном процессе. Вместе с тем эффективность их применения обусловлена соблюдением совокупности педагогических условий: методической целесообразностью отбора инструментов, сбалансированным сочетанием цифровых и традиционных форм обучения, сформированностью цифровой компетентности преподавателя, учётом особенностей обучающихся и организацией систематической обратной связи. Дальнейшая перспектива исследования связана с эмпирической проверкой предложенных положений в условиях преподавания русского языка как неродного и как иностранного.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Азимов Э.Г. Информационно-коммуникационные технологии в преподавании русского языка как иностранного. — М.: Русский язык. Курсы, 2012. — 352 с.
- [2] Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика: учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2005. — 216 с.
- [3] Балыхина Т.М., Мартыненко Е.В. Русский язык как иностранный: словарь-справочник учебных терминов. — М.: РУДН, 2010. — 194 с.
- [4] Богомолов А.Н. Виртуальная языковая среда как средство формирования вторичной языковой личности // Мир русского слова. — 2008. — № 4. — С. 65–70.
- [5] Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — М.: Академия, 2010. — 272 с.
- [6] Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования. — М.: ИИО РАО, 2014. — 398 с.
- [7] Руденко-Моргун О.И. Компьютерные технологии как новая форма обучения русскому языку. — М.: Изд-во РУДН, 2006. — 234 с.
- [8] Warschauer M., Healey D. Computers and language learning: An overview // Language Teaching. — 1998. — Vol. 31, № 2. — P. 57–71.

**BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA INTEGRATIV-KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV
ASOSIDA KASBIY KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI**
Obidova Irodaxon Obidjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon 170100, O‘zbekiston

e-mail:irodaxonobidova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning integrativ-kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan pedagogik mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchining faqat nazariy bilimlarni egallashi yetarli emasligi, balki o'zlashtirilgan bilimlarni real pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish, kommunikativ hamkorlikni tashkil etish, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish hamda o'z faoliyatini refleksiv baholash kabi kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligi asoslangan. Tadqiqotda integrativ-kompetensiyaviy yondashuvning mazmun-mohiyati, kasbiy ko'nikmalarning tarkibiy komponentlari, ularni shakllantirish mexanizmlari va pedagogik shart-sharoitlari yoritilgan. Shuningdek, motivatsion, kognitiv, operatsion-faoliyatli, kommunikativ, refleksiv va kreativ komponentlarning o'zaro integratsiyasi asosida bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish modeli taklif etilgan. Maqolada ta'lim mazmunini integratsiyalash, nazariya va amaliyot birligini ta'minlash, faol ta'lim metodlaridan foydalanish, pedagogik vaziyatlarni modellashirish va refleksiv monitoringni tashkil etish kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning muhim mexanizmlari sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, integrativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, kasbiy ko'nikma, kasbiy kompetensiya, pedagogik faoliyat, integratsiya, pedagogik vaziyat, refleksiya, kasbiy tayyorgarlik.

Аннотация: В данной статье представлен научно-теоретический анализ педагогических механизмов формирования профессиональных навыков будущих учителей на основе интегративно-компетентного подхода. Он основан на том факте, что в современном образовательном процессе будущему учителю недостаточно лишь приобретения теоретических знаний, но и развития таких компетенций, как умение применять полученные знания в реальных педагогических ситуациях, самостоятельно решать проблемные ситуации, организовывать коммуникативное сотрудничество, целенаправленно использовать цифровые инструменты и рефлексивно оценивать собственную деятельность. Исследование охватывает сущность интегративно-компетентного подхода, структурные компоненты профессиональных навыков, механизмы их формирования и педагогические условия. Также предложена модель развития профессиональной подготовки будущего учителя, основанная на взаимной интеграции мотивационного, познавательного, операционально-активного, коммуникативного, рефлексивного и творческого компонентов. В статье утверждается, что интеграция образовательного содержания, обеспечение единства теории и практики, использование методов активного обучения, моделирование педагогических ситуаций и организация рефлексивного мониторинга являются важными механизмами формирования профессиональных навыков.

Ключевые слова: будущий учитель, интегративный подход, компетентностный подход, профессиональные навыки, профессиональная компетентность, педагогическая деятельность, интеграция, педагогическая ситуация, рефлексия, профессиональная подготовка.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical mechanisms for developing professional skills in future teachers, based on an integrative-competency approach. It establishes that in the modern educational process, it is insufficient for future teachers merely to acquire theoretical knowledge; rather, it is essential to develop competencies such as applying acquired knowledge in real pedagogical situations, independently resolving problematic scenarios, organizing communicative collaboration, utilizing digital tools purposefully, and reflectively evaluating their own professional activities. The study elucidates the essence of the integrative-competency approach, the structural components of professional skills, and the mechanisms and pedagogical conditions for their formation. Furthermore, a model for developing the professional readiness of future teachers is proposed, based on the integration of motivational, cognitive, operational-activity, communicative, reflective, and creative components. The article identifies the integration of educational content, the alignment of theory and practice, the use of active learning methods, the modeling of pedagogical situations, and the organization of reflective monitoring as key mechanisms for shaping professional skills.

Keywords: prospective teacher, integrative approach, competence-based approach, professional skill, professional competence, pedagogical activity, integration, pedagogical situation, reflection, professional training.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagog kadrlarni tayyorlash mazmuni va texnologiyalarini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda. Ta'limning mazmuni tobora bilimlarni oddiy o'zlashtirishdan ko'ra, ularni amaliy faoliyatda qo'llash, mustaqil qaror qabul qilish, muammolarni

hal etish, kasbiy vaziyatlarga moslashish va yangi pedagogik sharoitlarda samarali faoliyat yuritish qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilmoqda.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi ko'p komponentli tizim sifatida namoyon bo'ladi. Unda pedagogik bilimlar, metodik mahorat, kommunikativ qobiliyat, psixologik tayyorgarlik, axborot-digital kompetentlik, kreativlik, refleksivlik va mustaqil faoliyat yuritish ko'nikmalari o'zaro bog'liq holda rivojlanishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishda integrativ-kompetensiyaviy yondashuv alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv ta'lim jarayonida turli fanlar, nazariy bilimlar, amaliy faoliyat, shaxsiy sifatlar va kasbiy kompetensiyalarni yagona tizimga birlashtirish imkonini beradi. Integrativ-kompetensiyaviy yondashuvning muhim jihati shundan iboratki, unda ta'lim natijasi faqat o'zlashtirilgan bilim hajmi bilan emas, balki talabaning ushbu bilimlarni muayyan kasbiy vaziyatda mustaqil va samarali qo'llay olishi bilan belgilanadi.

Demak, bo'lajak o'qituvchini tayyorlash jarayonida "bilim – ko'nikma – kompetensiya – kasbiy faoliyat – refleksiya" izchilligini ta'minlash muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda integrativ-kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash va ularning samarali ishlash shart-sharoitlarini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli, kompetensiyaviy, integrativ, faoliyatga yo'naltirilgan, shaxsga yo'naltirilgan va refleksiv yondashuvlardan foydalanildi. Shuningdek, pedagogik va metodik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, modellash, pedagogik kuzatuv hamda ekspert baholash kabi metodlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasining asosini kompetensiyaviy yondashuv tashkil etib, unga ko'ra ta'lim jarayonining yakuniy natijasi o'quvchining yoki talabaning bilimni egallashi bilan chegaralanmaydi. Bilimning amaliy faoliyatga ko'chirilishi, muammoli vaziyatlarda undan foydalanish, yangi vaziyatlarga moslashtirish va faoliyat natijasini baholash kompetensiyaning asosiy ko'rsatkichlari sifatida qaraladi. Integrativ-kompetensiyaviy yondashuv ikki muhim metodologik yo'nalishning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadi. Integrativ yondashuv turli bilimlar, fanlar, faoliyat turlari va pedagogik jarayon komponentlari o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlashga xizmat qilsa, kompetensiyaviy yondashuv mazkur bilim va faoliyat natijalarining amaliy qo'llanishini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Bo'lajak o'qituvchi uchun pedagogik bilim alohida holda emas, balki psixologik, metodik, kommunikativ, axborot va amaliy bilimlar bilan bog'langan holda ahamiyat kasb etadi.

Masalan, darsni loyihalash jarayonida o'qituvchi pedagogik maqsadni belgilaydi, o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga oladi, mos metodni tanlaydi, raqamli vositalardan foydalanadi va yakunda o'quv natijasini baholaydi. Shuning uchun kasbiy ko'nikma ham bir komponentli hodisa emas. U turli kompetensiyalarning integratsiyalashgan natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Kasbiy ko'nikmalarning samarali shakllanishi uchun mazkur komponentlar alohida emas, balki o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirilishi lozim.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish mexanizmlarini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin: motivatsiya → bilimlarni integratsiyalash → pedagogik vaziyatni modellash → amaliy faoliyat → mustaqil qaror qabul qilish → refleksiya → korreksiya → takomillashtirish.

Birinchi mexanizm – motivatsion mexanizm. Talabada kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat shakllanmasa, bilim va ko'nikmalarni amaliy jihatdan o'zlashtirish samarasi pasayadi. Shu sababli ta'lim jarayonida kasbiy vaziyatlar, real pedagogik muammolar, kasbiy muvaffaqiyat namunalarini va o'qituvchilik faoliyatining ijtimoiy ahamiyatini ochib beruvchi topshiriqlardan foydalanish muhim.

Ikkinchi mexanizm – integrativ-kognitiv mexanizm. Ushbu mexanizm orqali turli fanlarda o'zlashtirilgan bilimlar yagona kasbiy vazifani bajarishga yo'naltiriladi. Masalan, pedagogika, psixologiya, metodika va axborot texnologiyalari bo'yicha bilimlarni birlashtirib, muayyan dars loyihasini ishlab chiqish mumkin.

Uchinchi mexanizm – operatsion-amaliy mexanizm. Bunda talaba egallagan bilimlarini pedagogik faoliyatga tatbiq etadi. Mikro-darslar, pedagogik vaziyatlarni hal etish, keyslar, rolli o'yinlar, amaliy topshiriqlar va pedagogik amaliyot ushbu mexanizmning samarali vositalari hisoblanadi.

To'rtinchi mexanizm – kommunikativ mexanizm. O'qituvchilik faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan pedagogik muloqotga bog'liq. Shuning uchun talabalar o'quvchi, ota-ona, hamkasb va ta'lim muassasasi vakillari bilan muloqot qilishning turli modellarini amaliy mashg'ulotlarda sinab ko'rishi lozim.

Beshinchi mexanizm – refleksiv mexanizm. Talaba o'zining pedagogik faoliyatini tahlil qilish orqali kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi. Refleksiv mexanizm “nima qildim?”, “nima uchun bunday qildim?”, “qanday natijaga erishdim?” va “keyingi faoliyatimda nimani o'zgartirishim kerak?” kabi savollar asosida tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim mazmunini integratsiyalash mexanizmi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishda fanlararo integratsiya muhim ahamiyatga ega. An'anaviy ta'limda fanlar ko'pincha bir-biridan nisbatan mustaqil o'qitiladi. Natijada talaba bir fan doirasida olgan bilimni boshqa kasbiy vaziyatda qanday qo'llashni anglashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Integrativ ta'limda esa o'quv topshiriqlari bir nechta fanlarning mazmunini birlashtiradi. Masalan, “Muammoli o'quvchi bilan ishlash strategiyasini ishlab chiqish” topshirig'i pedagogika, psixologiya, kommunikativ kompetensiya va metodik bilimlarni bir vaqtda ishga soladi. Bunday topshiriqlar talabaning kompleks fikrlashini rivojlantiradi va kasbiy faoliyatga tayyorlaydi. Pedagogik vaziyatlarni modellashtirish. Kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning samarali mexanizmlaridan biri pedagogik vaziyatlarni modellashtirishdir. Chunki bo'lajak o'qituvchi kelgusidagi faoliyatida turli murakkab vaziyatlarga duch keladi. Masalan: o'quvchining darsdagi faolligi pasayishi; sinfdagi kommunikativ nizolar; o'quvchilar bilim darajasining farqlanishi; ota-onalar bilan muloqotdagi murakkab vaziyatlar; raqamli ta'lim vositalaridan foydalanishda yuzaga keladigan muammolar; individual ta'lim ehtiyojlarini hisobga olish zarurati. Mazkur vaziyatlar asosida keys-topshiriqlar ishlab chiqish talabalarning qaror qabul qilish va muammoli vaziyatni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Integrativ-kompetensiyaviy yondashuvning pedagogik shart-sharoitlari Kasbiy ko'nikmalarni samarali shakllantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlash maqsadga muvofiq: ta'lim mazmunini kasbiy faoliyat talablari bilan uyg'unlashtirish; fanlararo integratsiyani kuchaytirish; nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash; faol va interaktiv metodlardan foydalanish; real pedagogik vaziyatlarni modellashtirish; talabaning mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlash; raqamli ta'lim vositalaridan maqsadli foydalanish; refleksiv monitoringni yo'lga qo'yish; individual ta'lim trayektoriyalarini hisobga olish; baholash mezonlarini kompetensiyalarga yo'naltirish.

Kasbiy ko'nikmalarni baholashda faqat nazariy bilimlarni tekshirish yetarli emas. Baholash jarayonida talabaning bilimlarni qo'llay olishi, mustaqil qaror qabul qilishi, kommunikativ faoliyati, kreativ yondashuvi va o'z faoliyatini tahlil qila olishi hisobga olinishi kerak. Shu ma'noda baholashning quyidagi darajalarini ajratish mumkin:

Reproduktiv daraja – talaba tayyor bilim va algoritmlardan foydalanadi. Produktiv daraja – talaba o'zlashtirilgan bilimlarni yangi vaziyatga moslashtiradi.

Kreativ daraja – talaba muammoli pedagogik vaziyat uchun mustaqil va innovatsion yechim ishlab chiqadi. Bu mezonlar kompetensiyaviy ta'lim natijalarini aniqroq aniqlash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni ko'p bosqichli va integrativ xarakterga ega. Bunda alohida fan yoki alohida metodga tayanish yetarli emas. Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun motivatsion, kognitiv, amaliy, kommunikativ, kreativ va refleksiv komponentlarning uzviy birligi zarur. Integrativ-kompetensiyaviy yondashuvning muhim afzalligi shundaki, u ta'lim jarayonini kasbiy faoliyatga yaqinlashtiradi. Talaba nazariy bilimni “o'rganiladigan ma'lumot” sifatida emas, balki pedagogik vazifani bajarish vositasi sifatida qabul qila boshlaydi. Shuningdek, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga, refleksiv topshiriqlar esa o'z faoliyatini tanqidiy baholashga xizmat qiladi.

XULOSA

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishni takomillashtirish zamonaviy pedagogik ta'limning ustuvor vazifalaridan biridir. Mazkur jarayonda integrativ-kompetensiyaviy yondashuv samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishning asosiy mexanizmlari motivatsion yo'naltirish, fanlararo integratsiya, pedagogik vaziyatlarni modellash, amaliy faoliyat, kommunikativ hamkorlik, mustaqil qaror qabul qilish va refleksiv tahlildan iborat.

O'qituvchining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda "bilim – amaliy ko'nikma – kompetensiya – refleksiya – kasbiy takomillashuv" uzviyligi ta'minlanishi lozim. Shuningdek, ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar, keys-stadi, loyiha metodi, pedagogik simulyatsiyalar va individual ta'lim topshiriqlaridan tizimli foydalanish kasbiy ko'nikmalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Demak, integrativ-kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon bo'lajak o'qituvchining nafaqat nazariy tayyorgarligini, balki real kasbiy faoliyatga tayyorligini ham ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent, 2020. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim va pedagog kadrlar tayyorlashni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.

[2] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlari.

[3] Shulman L.S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. – 1986.

[4] Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.

[5] Tuning Educational Structures in Europe. Universities' Contribution to the Bologna Process. – Bilbao, 2008.

[6] Delors J. Learning: The Treasure Within. – Paris: UNESCO, 1996.

[7] Hutmacher W. Key Competencies for Europe. – Strasbourg: Council of Europe, 1997.

[8] OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris: OECD Publishing. European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. – Brussels, 2019.

[9] Xodjayev B.X. Pedagogik kompetentlikni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari. – Toshkent.

[10] Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. – Toshkent.

[11] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent.

BO'LAJAK SHIFOKORLARDA MOTIVATSION-MULOQOT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Xojikulova Oltinoy Akramovna

Andijon davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi

Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon 170000, O'zbekiston

e-mail:xojikulovaoltinoy@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy tibbiy ta'lim jarayonida bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari tahlil qilingan. Shifokorning kasbiy faoliyatida bemor, uning yaqinlari, tibbiyot xodimlari hamda turli ijtimoiy guruh vakillari bilan samarali muloqot qila olish kompetensiyasining ahamiyati ochib berilgan. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi kasbiy motivatsiya, kommunikativ faollik, empatiya, faol tinglash, savol berish, axborotni tushunarli yetkazish, hissiy holatni boshqarish va refleksiv baholash kabi tarkibiy qismlarning integratsiyasi sifatida talqin etilgan. Maqolada bo'lajak shifokorlarda mazkur ko'nikmalarni rivojlantirishning motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlari asoslangan. Shuningdek, rivojlantirish mezonlari, ko'rsatkichlari va pedagogik shart-sharoitlari aniqlangan. Tibbiy ta'limda interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, kasbiy muloqot mashqlari va refleksiv topshiriqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: bo'lajak shifokor, motivatsiya, muloqot, kommunikativ ko'nikma, motivatsion-muloqot ko'nikmasi, kasbiy kompetentlik, empatiya, faol tinglash, tibbiy ta'lim, pedagogik shart-sharoit.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические и психологические основы развития мотивационных и коммуникативных навыков у будущих врачей в процессе высшего медицинского образования. Раскрывается важность компетенции врача в эффективном общении с пациентами, их родственниками, медицинскими работниками и представителями различных социальных групп в его профессиональной деятельности. Мотивационные и коммуникативные навыки интерпретируются как интеграция таких компонентов, как профессиональная мотивация, коммуникативная активность, эмпатия, активное слушание, задавание вопросов, понятная подача информации, управление эмоциональным состоянием и рефлексивная оценка. Статья основана на мотивационном, познавательном, коммуникативно-активном и рефлексивном компонентах развития этих навыков у будущих врачей. Также определены критерии, показатели и педагогические условия развития. Показаны педагогические возможности использования интерактивных методов, проблемных ситуаций, упражнений по профессиональной коммуникации и рефлексивных заданий в медицинском образовании.

Ключевые слова: будущий врач, мотивация, коммуникация, коммуникативные навыки, мотивационно-коммуникативные навыки, профессиональная компетентность, эмпатия, активное слушание, медицинское образование, педагогические условия.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological foundations for developing motivational-communicative skills in future physicians during the process of higher medical education. It highlights the importance of a physician's competence in communicating effectively with patients, their families, medical staff, and representatives of various social groups. Motivational-communicative skill is interpreted as an integration of components such as professional motivation, communicative engagement, empathy, active listening, questioning, clear information delivery, emotional regulation, and reflective assessment. The article substantiates the motivational, cognitive, communicative-activity, and reflective components involved in developing these skills in future physicians. Furthermore, the criteria, indicators, and pedagogical conditions for this development are identified. The pedagogical potential of utilizing interactive methods, problem-based scenarios, professional communication exercises, and reflective tasks in medical education is demonstrated.

Keywords: future physician, motivation, communication, communicative skill, motivational-communicative skill, professional competence, empathy, active listening, medical education, pedagogical conditions.

KIRISH

Bugungi kunda tibbiyot sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar shifokorning nafaqat yuqori darajadagi tibbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki rivojlangan kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lishini ham talab etmoqda. Chunki tibbiy xizmatning sifati ko'p jihatdan shifokorning bemor bilan qanday munosabat o'rnatishi, uning shikoyatlarini qay darajada tinglashi, tibbiy ma'lumotlarni qanday tushuntirishi va bemorning davolanish jarayonidagi ishtirokini qanday rag'batlantira olishiga bog'liq. Shifokor kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, uning muloqot obyekti inson, uning sog'lig'i, ruhiy holati va hayotiy muammolari bilan bevosita bog'liq. Shu sababli tibbiy muloqot oddiy axborot almashinuvidan farq qilib, unda ishonch, empatiya, mas'uliyat, kasbiy etika va psixologik qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur sharoitda bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish oliy tibbiy ta'limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi deganda bo'lajak shifokorning kasbiy muloqotga ichki ehtiyoj va qiziqish asosida kirishishi, suhbatdoshning holatini anglash, faol tinglash, maqsadga yo'naltirilgan savollar berish, tibbiy axborotni tushunarli shaklda yetkazish hamda muloqot natijasini refleksiv baholash qobiliyati tushuniladi. Shundan kelib chiqib, mazkur ko'nikmani faqat kommunikativ texnika sifatida emas, balki motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlarning o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab kasbiy sifat sifatida qarash maqsadga muvofiq.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tibbiy ta'limda talabani kasbiy shakllanishi uchta o'zaro bog'liq yo'nalishda amalga oshadi: kasbiy bilimlarni egallash; amaliy kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish; kasbiy shaxsiy sifatlarni rivojlantirish. Motivatsion-muloqot ko'nikmasi aynan uchinchi yo'nalish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u bir vaqtning o'zida bilim va amaliy faoliyatni ham talab etadi. Bo'lajak shifokor bemor bilan muloqot jarayonida: bemorni tinglashi; uning muammosini

tushunishi; zarur ma'lumotlarni aniqlashi; to'g'ri savollar berishi; tibbiy terminlarni bemorga tushunarli tilda izohlashi; bemorning xavotirini hisobga olishi; ishonchli munosabat shakllantirishi; muloqotning keyingi bosqichini belgilashi zarur. Demak, motivatsion-muloqot ko'nikmasi shifokorning klinik faoliyatida bevosita amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot doirasida motivatsion-muloqot ko'nikmasining quyidagi tarkibiy tuzilmasini taklif etish mumkin.

1. Motivatsion component. Mazkur component bo'lajak shifokorning bemor bilan samarali muloqot qilishga bo'lgan ichki ehtiyojini ifodalaydi. U quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi: kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat; bemor bilan muloqotning ahamiyatini anglash; kommunikativ faoliyatga qiziqish; bemorga yordam berishga intilish; kasbiy mas'uliyatni his qilish. Motivatsiya yetarli darajada shakllanmagan sharoitda kommunikativ ko'nikmalarni mexanik ravishda o'zlashtirish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

2. Kognitiv component. Kognitiv component bo'lajak shifokorning kasbiy muloqotning psixologik va pedagogik asoslari haqidagi bilimlarini qamrab oladi. Bunga: kommunikatsiya tamoyillari; tibbiy etika; deontologiya; bemorning psixologik holati; verbal va noverbal kommunikatsiya; konfliktlarni boshqarish; faol tinglash usullari haqidagi bilimlar kiradi.

3. Kommunikativ-faoliyat komponenti. Bu component o'zlashtirilgan bilimlarni real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlarda qo'llash imkonini beradi. U quyidagi ko'nikmalar orqali namoyon bo'ladi: suhbatni boshlash; savollarni to'g'ri shakllantirish; faol tinglash; fikrni aniq ifodalash; bemorning savollariga mos javob berish; murakkab tibbiy ma'lumotni soddalashtirib tushuntirish; noverbal signallarni anglash.

4. Refleksiv component. Refleksiv component talabning o'z kommunikativ faoliyatini tahlil qila olishi bilan bog'liq. Talaba: muloqotda qanday xatolarga yo'l qo'rganini; qaysi usullar samarali bo'lganini; suhbatdoshning reaksiyasi qanday bo'lganini; muloqotni qanday yaxshilash mumkinligini mustaqil baholashi kerak.

Talabning bemor bilan muloqot qilishga bo'lgan qiziqishi, kasbiy muloqotning ahamiyatini anglashi va kommunikativ faoliyatga ijobiy munosabati baholanadi.

-Kognitiv mezon. Talabning kommunikatsiya, tibbiy etika, psixologiya va kasbiy muloqotga oid nazariy bilimlari aniqlanadi.

-Faoliyat mezon. Talabning real yoki modellashtirilgan tibbiy vaziyatlarda muloqot ko'nikmalaridan foydalanish darajasi baholanadi.

-Refleksiv mezon. Talabning o'z kommunikativ faoliyatini baholashi, xatolarini aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qaror qabul qilishi aniqlanadi. Bo'lajak shifokorlarda ushbu ko'nikmalarni samarali rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida bir qator pedagogik shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi.

Birinchi shart – kasbiy-kommunikativ motivatsiyani shakllantirish. Talabaga muloqotning shifokor faoliyatidagi amaliy ahamiyatini ko'rsatish zarur. Buning uchun real kasbiy vaziyatlar, klinik holatlar va kommunikativ muammolardan foydalanish mumkin. Masalan, bemor tibbiy terminlarni tushunmayotgan vaziyatda bo'lajak shifokor axborotni qanday shaklda yetkazishi kerakligi muhokama qilinadi. Bunday topshiriqlar talabning «muloqot nima uchun kerak?» degan savolga amaliy javob topishiga yordam beradi.

Ikkinchi shart – kommunikativ faoliyatni amaliyotga yo'naltirish. Muloqot ko'nikmalari faqat nazariy ma'ruza orqali shakllanmaydi. Talaba muntazam ravishda turli kasbiy vaziyatlarni modellashtirishi va ularda faol ishtirok etishi lozim. Shu sababli: roli o'yinlar; klinik vaziyatlar; dialoglar; muammoli topshiriqlar; keys-stadilar; guruhviy muhokamarlar kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Uchinchi shart – empatik muhit yaratish. Tibbiy muloqotda empatiya alohida ahamiyatga ega. Talaba bemorning vaziyatini faqat klinik nuqtayi nazardan emas, balki insoniy jihatdan ham tushunishga o'rganishi kerak. Empatik yondashuv: tinglash → tushunish → qo'llab-quvvatlash → tushuntirish → hamkorlik ketma-ketligi asosida tashkil etilishi mumkin.

To'rtinchi shart – refleksiv faoliyatni tashkil etish. Har bir kommunikativ mashg'ulotdan keyin talaba o'z faoliyatini tahlil qilishi kerak. Masalan: Men suhbatni qanday boshladim? Bemorni yetarlicha tingladimmi? Savollarim tushunarlimi? Qaysi joyda muloqot qiyinlashdi? Keyingi safar nimani o'zgartiraman? kabi savollar refleksiv faoliyatni faollashtiradi.

Bo'lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: Motivatsiyani aniqlash → kommunikativ ehtiyojni shakllantirish → nazariy

bilimlarni egallash → kasbiy vaziyatlarni modellashirish → kommunikativ faoliyat → teskari aloqa → refleksiya → korreksiya → takroriy faoliyat.

Mazkur modelda teskari aloqa muhim o‘rin tutadi. Chunki talaba o‘z faoliyati natijasi haqida ma’lumot olmas ekan, kommunikativ xatolarini mustaqil aniqlashi qiyinlashadi. Shuningdek, o‘qituvchi tomonidan beriladigan baho faqat yakuniy natijaga emas, balki talabaning faoliyat jarayoniga ham qaratilishi lozim.

Motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanish talabaning faol ishtirokini ta’minlaydi. Rolli o‘yin orqali “shifokor – bemor» yoki «shifokor – bemorning yaqinlari” kabi vaziyatlar modellashiriladi. Keys-stadi orqali talabalar muayyan kommunikativ muammoni tahlil qiladi va uning yechimini ishlab chiqadi.

Muammoli ta’lim talabaning kommunikativ qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Zamonaviy raqamli ta’lim muhiti motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlarni yaratadi. Videomashg‘ulotlar orqali talabalarga turli kommunikativ vaziyatlar namoyish etilishi, keyinchalik ularning xatti-harakatlari tahlil qilinishi mumkin.

Onlayn forumlar va videokonferensiyalar talabalarining masofaviy kommunikativ tajribasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Raqamli portfolio esa talabaning kommunikativ kompetensiyasi rivojlanishini bosqichma-bosqich kuzatish imkonini beradi. Biroq raqamli texnologiya pedagogik maqsadning o‘rnini bosmasligi, balki uni amalga oshirish vositasi sifatida qo‘llanishi kerak.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bo‘lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasini faqat kommunikativ texnikalarni o‘rgatish bilan cheklab bo‘lmaydi. Mazkur jarayon talabaning kasbiy qadriyatlari, motivatsiyasi, bilimlari, amaliy tajribasi va refleksiv qobiliyatlari bilan uzviy bog‘liq. Ayniqsa, bemor bilan muloqot jarayonida shifokorning kommunikativ kompetensiyasi klinik kompetensiya bilan o‘zaro bog‘lanadi.

Masalan, bemordan anamnez yig‘ish jarayonida to‘g‘ri savol berish, bemorni faol tinglash va olingan axborotni aniqlashtirish nafaqat kommunikativ, balki diagnostik ahamiyatga ham ega. Shu sababli oliy tibbiy ta’limda kommunikativ tayyorgarlikni alohida, boshqa fanlardan uzilgan holda emas, balki klinik fanlar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda «bilim → muloqot → amaliy harakat → teskari aloqa → refleksiya» sikli asosida tashkil etilgan pedagogik jarayon yuqori samaradorlikka ega bo‘lishi mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalarining nazariy tahlili asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Bo‘lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy tibbiy ta’limning muhim pedagogik vazifalaridan biridir. Motivatsion-muloqot ko‘nikmasi kasbiy motivatsiya, kommunikativ bilim, amaliy muloqot qobiliyati va refleksiv faoliyatning integratsiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur ko‘nikmaning motivatsion, kognitiv, kommunikativ-faoliyat va refleksiv komponentlarini o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirish zarur.

Rolli o‘yinlar, klinik keyslar, muammoli vaziyatlar, simulyatsiya, guruhviy muhokamalar va refleksiv topshiriqlar bo‘lajak shifokorlarning kommunikativ faolligini rivojlantirish uchun samarali pedagogik vosita bo‘la oladi. Motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini baholashda motivatsion, kognitiv, faoliyat va refleksiv mezonlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bo‘lajak shifokorlarning motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida kasbiy motivatsiyani shakllantirish, amaliy-kommunikativ faoliyatni tashkil etish, empatik pedagogik muhit yaratish, teskari aloqani yo‘lga qo‘yish va refleksiyani tizimli tashkil etish belgilanishi mumkin. Shunday qilib, motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘lajak shifokorning kasbiy kompetentligini shakllantirishning tarkibiy qismi bo‘lib, uning kelajakdagi bemorlar bilan samarali hamkorlik qilish, kasbiy axborotni tushunarli yetkazish va tibbiy faoliyatni insonparvarlik tamoyillari asosida tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. New York: W.H. Freeman, 1997.

[2] Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum, 1985.

- [3] Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
- [4] Knowles M. S. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development. Elsevier, 2015.
- [5] Epstein R. M., Street R. L. Patient-Centered Communication in Cancer Care: Promoting Healing and Reducing Suffering. National Cancer Institute, 2007.
- [6] Silverman J., Kurtz S., Draper J. Skills for Communicating with Patients. 3rd ed. CRC Press, 2013.
- [7] Rider E. A., Keefer C. H. Communication skills competencies: Definitions and a teaching toolbox // Medical Teacher. 2006. Vol. 28(5). P. 421–428.

INNOVATSION TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY-PEDAGOGIK IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISH

Madmarova Gulchexraxon Qodirovna

assistant-o'qituvchi

Qo'qon universiteti Andijon filiali, Andijon 1701000, O'zbekiston

e-mail:madramova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Kasbiy-pedagogik ijodkorlik zamonaviy o'qituvchining muammoli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, yangi g'oyalarni ilgari surishi, ta'lim mazmuni va metodlarini sharoitga mos ravishda o'zgartirishi hamda innovatsion pedagogik yechimlarni amaliyotga joriy etish qobiliyati sifatida talqin qilingan. Maqolada kasbiy-pedagogik ijodkorlikning motivatsion-qadriyatli, kognitiv-kreativ, faoliyatli: -amaliy va refleksiv komponentlari ajratib ko'rsatilgan. Uni rivojlantirishga yo'naltirilgan muammoli ta'lim, loyiha texnologiyasi, pedagogik keys, mikroo'qitish, pedagogik improvizatsiya, raqamli modellash va refleksiv texnologiyalar tizimi ishlab chiqilgan. Shuningdek, innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari va bo'lajak o'qituvchilarning ijodkorlik darajasini baholash mezonlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim muhiti, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy-pedagogik ijodkorlik, kreativlik, pedagogik innovatsiya, loyiha texnologiyasi, muammoli ta'lim, pedagogik keys, pedagogik improvizatsiya, refleksiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы развития профессионально-педагогического творчества будущих учителей в инновационной образовательной среде. Профессионально-педагогическое творчество понимается как способность современного учителя анализировать проблемные педагогические ситуации, выдвигать новые идеи, изменять содержание и методы обучения в соответствии с обстоятельствами и внедрять инновационные педагогические решения на практике. В статье выделены мотивационно-ценностная, познавательно-творческая, активная: -практическая и рефлексивная составляющие профессионально-педагогического творчества. Разработана система проблемно-ориентированного обучения, проектных технологий, педагогических кейсов, микрообучения, педагогической импровизации, цифрового моделирования и рефлексивных технологий, направленная на его развитие. Также предложены педагогические условия организации инновационной образовательной среды и критерии оценки уровня творчества будущих учителей.

Ключевые слова: инновационная образовательная среда, будущий учитель, профессиональное и педагогическое творчество, креативность, педагогические инновации, проектные технологии, проблемно-ориентированное обучение, педагогический кейс, педагогическая импровизация, рефлексия.

Abstract. This article outlines the theoretical and methodological foundations for developing the professional-pedagogical creativity of future teachers within an innovative educational environment. Professional-pedagogical creativity is interpreted as a modern teacher's ability to analyze problematic pedagogical situations, propose new ideas, adapt educational content and methods to specific conditions, and implement innovative pedagogical solutions in practice. The article highlights the motivational-value, cognitive-creative, and activity-

practical/reflective components of professional-pedagogical creativity. A system of methods aimed at fostering this creativity has been developed, encompassing problem-based learning, project-based technology, pedagogical case studies, micro-teaching, pedagogical improvisation, digital modeling, and reflective technologies. Additionally, pedagogical conditions for establishing an innovative educational environment and criteria for assessing the creativity levels of future teachers are proposed.

Keywords: innovative educational environment, future teacher, professional-pedagogical creativity, creativity, pedagogical innovation, project-based technology, problem-based learning, pedagogical case study, pedagogical improvisation, reflection.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining jadal rivojlanishi o'qituvchidan nafaqat chuqur fan bilimiga, balki yangicha pedagogik fikrlash, kreativ yondashuv va innovatsion faoliyatni tashkil eta olish qobiliyatiga ega bo'lishni talab etmoqda. Ta'lim mazmunining yangilanishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi, sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi hamda o'quvchilarning individual ehtiyojlari xilma-xillashib borayotgan sharoitda tayyor metodik namunalarni takrorlash bilan cheklanadigan pedagogik faoliyat yetarli emas. Shu sababli oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish alohida ilmiy-metodik vazifa sifatida qaralishi lozim. So'nggi tadqiqotlarda ham bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion salohiyati va ijodkorlik malakalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik tayyorgarlikning muhim yo'nalishi sifatida qayd etilgan.

Kasbiy-pedagogik ijodkorlikni bo'lajak o'qituvchining mavjud pedagogik tajribani oddiy takrorlash bilan cheklanmay, muayyan ta'limiy vaziyat uchun yangi, maqsadga muvofiq va samarali pedagogik yechim yaratish qobiliyati sifatida izohlash mumkin. Mazkur tushuncha quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: Motivatsion-qadriyatli komponent – pedagogik yangilik yaratishga qiziqish, tashabbuskorlik va kasbiy rivojlanishga ehtiyoj. Kognitiv-kreativ komponent – pedagogik muammoni turli nuqtayi nazardan ko'ra olish, g'oyalar ishlab chiqish, divergent fikrlash. Faoliyatli-amaliy komponent – ishlab chiqilgan g'oyalarni dars, tarbiyaviy ish yoki boshqa pedagogik faoliyatda amalga oshirish. Refleksiv komponent – o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va takomillashtirish.

Demak, pedagogik ijodkorlik faqat “ko'p g'oya topish” emas. Uning asosiy mezonlari – g'oyaning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqligi va amaliy qiymati. Innovatsion ta'lim muhiti Innovatsion ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchining mustaqil fikrlashi, tajriba o'tkazishi, pedagogik g'oyalar ishlab chiqishi va ularni amaliyotda sinab ko'rishi uchun imkoniyat yaratadigan ta'limiy makondir.

Bunday muhit quyidagi xususiyatlarga ega: erkin fikrlash; pedagogik tajriba o'tkazish; raqamli vositalardan foydalanish; hamkorlik; muammoli vaziyatlarni hal qilish; loyiha faoliyati; individual ta'lim yo'nalishini tanlash; refleksiv faoliyat. Innovatsion ta'lim muhiti ijodkorlikni rivojlantirishning tashqi sharti bo'lsa, talabaning ichki motivatsiyasi va tashabbuskorligi uning ichki mexanizmini tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish uchun quyidagi besh bosqichli texnologiya taklif etiladi.

1. Motivatsion-dagnostik bosqich. Avvalo talabaning ijodkorlikka bo'lgan munosabati va mavjud pedagogik tajribasi aniqlanadi. Bunda: ijodkorlikka oid so'rovnomalar; o'z-o'zini baholash; pedagogik vaziyatlar; suhbat; kuzatuv usullaridan foydalanish mumkin. Talabaga “Siz o'qituvchi bo'lganingizda an'anaviy darsni qanday o'zgartirgan bo'lardingiz?” kabi ochiq savollar beriladi.

2. Muammoli-izlanish bosqichi. Bu bosqichda yagona javobga ega bo'lmagan pedagogik muammolar taklif qilinadi. Masalan: “O'quvchilar darsda passiv qatnashmoqda. Ularning faolligini oshirish uchun kamida beshta turli pedagogik yechim taklif qiling.” Bu topshiriq talabaning fikrlash moslashuvchanligi va g'oyalar xilma-xilligini rivojlantiradi.

3. Loyihalash-konstruktorlik bosqichi. Talaba o'z pedagogik g'oyasini aniq ta'limiy mahsulotga aylantiradi. Masalan:

innovatsion dars loyihasi;

raqamli topshiriq;
interaktiv mashq;
ta'limiy o'yin;
muammoli vaziyat;
mini-loyiha;

elektron ta'lim resursi. Bu bosqichda ijodiy fikr amaliy pedagogik mahsulotga aylanadi.

4. Pedagogik sinov bosqichi. Talaba yaratgan mahsulotini mikroo'qitish yoki rolli o'yin orqali sinab ko'radi. Masalan, talaba 10–15 daqiqalik dars fragmentini o'tkazadi. Guruhning boshqa a'zolari esa o'quvchi rolini bajaradi. Keyin quyidagi savollar asosida muhokama tashkil etiladi: G'oya qanchalik original? O'quvchi uchun tushunarlimi? Dars maqsadiga mos keladimi? Qaysi jihatini yaxshilash mumkin?

5. Refleksiv-takomillashtiruvchi bosqich. Yakuniy bosqichda talaba o'z pedagogik mahsulotini qayta ko'rib chiqadi. "Men nimani yaratdim?", "Nima uchun aynan shu usulni tanladim?", "Qanday muammo yuzaga keldi?", "Qanday qilib yanada yaxshi natijaga erishish mumkin?" kabi savollar asosida refleksiya olib boriladi. Shu tariqa refleksiya ijodiy faoliyatning yakuniy emas, balki keyingi ijodiy siklni boshlovchi mexanizmga aylanadi.

2026-yilgi tadqiqotlarda ham kreativ texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning divergent fikrlashi, pedagogik improvizatsiyasi va refleksiv tayyorgarligini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Texnologiyaning samaradorligi quyidagi shart-sharoitlarga bog'liq:

Birinchidan, talaba o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan psixologik xavfsiz muhit yaratilishi kerak.

Ikkinchidan, topshiriqlarda bir nechta to'g'ri yechim mavjud bo'lishi lozim.

Uchinchidan, o'qituvchi tayyor javobni berishdan ko'ra talabaniq mustaqil yechim topish jarayonini boshqarishi zarur.

To'rtinchidan, raqamli texnologiyalar maqsad emas, balki ijodiy pedagogik faoliyatni kuchaytiruvchi vosita sifatida qo'llanishi kerak.

Beshinchidan, har bir ijodiy topshiriqdan keyin refleksiya tashkil etilishi lozim. Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion ta'lim muhitida tayyorlash bo'yicha tadqiqotlarda ham pedagogik innovatsiyalar, yangi fikrlash va kasbiy ijodkorlikning o'zaro bog'liqligi ta'kidlangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Innovatsion ta'lim muhitida kasbiy-pedagogik ijodkorlikni rivojlantirishning muhim jihati shundaki, ijodkorlik alohida mashg'ulot bilan chegaralanmasligi kerak. U butun pedagogik tayyorgarlik jarayonining tashkil etilish tamoyiliga aylanishi lozim. Bunda "muammo – g'oya – loyiha – sinov – refleksiya – takomillashtirish" sikli samarali metodik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur sikl talabaniq pedagogik faoliyatni tayyor algoritm asosida bajarishidan uni mustaqil loyihalash va takomillashtirishga olib keladi. Shuningdek, ijodiy faoliyatni jamoaviy tashkil etish ham muhim. Hamkorlikdagi ijodiy topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativlik, tashabbuskorlik va birgalikda pedagogik yechim yaratish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

XULOSA

Innovatsion ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish pedagogik kadrlar tayyorlash sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Tadqiqotda kasbiy-pedagogik ijodkorlik motivatsion-qadriyatli, kognitiv-kreativ, faoliyatli-amaliy va refleksiv komponentlarning integrativ birligi sifatida talqin qilindi. Uni rivojlantirish uchun motivatsion-dagnostik, muammoli-izlanish, loyihalash-konstruktorlik, pedagogik sinov va refleksiv-takomillashtiruvchi bosqichlardan iborat texnologiya taklif etildi. Mazkur texnologiyaning muammoli ta'lim, loyiha, keys, mikroo'qitish, pedagogik improvizatsiya, raqamli modellash va refleksiya bilan integratsiyasi bo'lajak o'qituvchining nafaqat kreativ fikrlashini, balki real pedagogik faoliyatda innovatsion yechim yaratish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy pedagogik ta'limda asosiy e'tibor "tayyor metodni o'zlashtirish"dan "pedagogik metodni mustaqil yaratish va takomillashtirish"ga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Abduxamidov, S., & Qarshiyeva, M. (2026). Bo'lajak o'qituvchilar innovatsion salohiyatini rivojlantirishning ijodkorlik malakalari metodikasi. ISFT Journal.

[2] Tadjibayev, E. E. (2026). Mechanisms for developing professional skills of future teachers based on creative technologies. *Advances in Science and Education*, 2(07), 76–80. DOI: 10.70728/edu.v02.i07.017.

[3] Julmatova, S. J., & Aliyeva, F. S. (2026). The role of interactive educational technologies in developing professional creativity of future teachers. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 57, 48–51. DOI: 10.62480/jpip.2026.vol57.pp48-51.

[4] Uaxitov, R. U., & Amantaeva, A. Sh. Innovatsion ta'lim muhiti kelajak pedagogining ijodkorligini shakllantirish omili sifatida. K. Jhubanov nomidagi Aktobe mintaqaviy universiteti axborotnomasi.

[5] Hojiyeva, Z. U. Bo'lajak o'qituvchilarni birgalikdagi ijodiy faoliyatga o'rgatishning pedagogik muammolari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.

[6] Kuliyeva, Sh., & Xolmatova, K. (2021). Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish. *Jamiyat va innovatsiyalar*. DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss5/S-pp49-53.

SIROJIDDIN SAYYID SHE'RIYATI LINGVOPOETIK XUSUSIYATLARI TADQIQI: DOLZARBLIGI, AHAMIYATI VA ILMIY MUAMMOLARI

Narbutayev Xusniddin Ergashevich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Toshkent 100000, O'zbekiston

xusniddinnarbutaev@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatining yirik vakili Sirojiddin Sayyid ijodini lingvopoetik aspektda o'rganishning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati yoritiladi. Shoir she'riyatining badiiy-estetik tabiati til birliklarining poetik aktuallashuvi, so'z ma'nolarining kontekstual transformatsiyasi, metaforik va ramziy obrazlar, milliy-madaniy leksika, xalqona ifodalar, poetik sintaksis hamda fonopoetik vositalarning o'zaro munosabati asosida tahlil qilinadi. Sirojiddin Sayyid ijodida mumtoz o'zbek she'riyati an'analari, xalq og'zaki ijodiga xos xalqchilik va zamonaviy poetik tafakkur uyg'unlashgani uning individual uslubini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida talqin etiladi. Maqolada shoir idiosstilini tadqiq etishda lingvopoetik tahlilning semantik, metasemiotik, kontekstual va kognitiv yondashuvlarini uyg'unlashtirish zarurligi asoslanadi. Shuningdek, Sirojiddin Sayyid poetik tilining o'ziga xosligini belgilovchi muammolar va istiqboldagi tadqiqot yo'nalishlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Sirojiddin Sayyid, lingvopoetika, poetik til, idiosstil, poetik leksika, badiiy semantika, metafora, ramz, milliy-madaniy birliklar, poetik sintaksis, xalqona ifoda, lirik subyekt.

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретическая и практическая значимость изучения творчества крупного представителя современной узбекской поэзии Сирожиддина Саййида в лингвопоэтическом аспекте. Поэтическая специфика его творчества анализируется на основе поэтической актуализации языковых единиц, контекстуальной трансформации значений слов, метафорических и символических образов, национально-культурной лексики, народно-разговорных выражений, поэтического синтаксиса и фонопоэтических средств. Особое внимание уделяется синтезу традиций классической узбекской поэзии, народной словесности и современного поэтического мышления в формировании индивидуального стиля поэта. Обосновывается необходимость комплексного применения семантического, метасемiotического, контекстуального и когнитивного подходов при исследовании идиостиля Сирожиддина Саййида. Определяются основные проблемы и перспективные направления дальнейшего лингвопоэтического исследования его поэзии.

Ключевые слова: Сирожиддин Саййид, лингвопоэтика, поэтический язык, идиостиль, поэтическая лексика, художественная семантика, метафора, символ, национально-культурные единицы, поэтический синтаксис, народная речь.

Abstract. This article examines the theoretical and practical significance of studying the poetry of Sirojiddin Sayyid, a prominent representative of contemporary Uzbek poetry, from a linguopoetic perspective. The poet's individual poetic style is analyzed through the aesthetic actualization of linguistic units, contextual transformation

of lexical meanings, metaphorical and symbolic imagery, national-cultural vocabulary, folk expressions, poetic syntax, and phonopoetic devices. Particular attention is paid to the interaction of classical Uzbek poetic traditions, folklore elements, and modern poetic thinking in shaping the poet's individual style. The article emphasizes the necessity of combining semantic, metasemiotic, contextual, and cognitive approaches in the linguopoetic study of Sirojiddin Sayyid's idiostyle. The major research problems and prospective directions for further linguistic and poetic studies of his works are also identified.

Keywords: Sirojiddin Sayyid, linguopoetics, poetic language, idiostyle, poetic vocabulary, artistic semantics, metaphor, symbol, national-cultural units, poetic syntax, folk expression.

KIRISH

Badiiy adabiyot inson tafakkuri, ruhiyati va estetik qarashlarining til vositasida namoyon bo'lish shaklidir. Shu sababli badiiy asar tilini faqat grammatik yoki kommunikativ birliklar tizimi sifatida o'rganish uning estetik mohiyatini to'liq ochib berishga imkon bermaydi. Badiiy matnda til birliklari o'zining nominativ vazifasi bilan bir qatorda obraz yaratish, hissiy-ekspressiv ta'sir ko'rsatish, muallif munosabatini ifodalash va estetik mazmunni shakllantirish vazifalarini ham bajaradi. Aynan shu jihat badiiy matnni lingvopoetik nuqtayi nazardan o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetika badiiy matnning til birliklari orqali yuzaga keladigan estetik va obrazli mazmunini tadqiq etuvchi muhim yo'nalishlardan biri sifatida shakllangan. M. Yo'ldoshevning badiiy matn lingvopoetikasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida badiiy matnda til vositalarining poetik aktuallashuvi va ularga lingvopoetik yondashuv tamoyillari alohida ilmiy masala sifatida qaraladi [1].

Mazkur metodologik yondashuvni zamonaviy o'zbek she'riyati materiallari asosida yanada takomillashtirish uchun individual shoir poetikasini alohida tadqiq etish muhimdir. Shu nuqtayi nazardan Sirojiddin Sayyid she'riyati katta ilmiy imkoniyatlarga ega.

Sirojiddin Sayyidning ilk she'riy to'plami **“Ruhim xaritasi”** 1985-yilda nashr etilgan. Keyinchalik **“Salqin xarsanglar kaftida”**, **“Sevgi mamlakati”**, **“Mehr qolur, muhabbat qolur”**, **“Kuydim”**, **“Vatanni o'rganish”**, **“Vatan abadiy”**, **“Ustimizdan o'tgan oylar”** kabi to'plamlari yuzaga kelgan [3; 4].

Shoir ijodining o'ziga xosligi shundaki, unda mumtoz she'riyat an'analari bilan xalqona poetik tafakkur va zamonaviy badiiy izlanishlar uyg'unlashadi. Sirojiddin Sayyid she'riyati haqidagi tadqiqotlarda xalqchillik, soddalik, tilning shiradorligi hamda ayrim hududiy nutq xususiyatlarining poetik ifodaga singdirilishi uning ijodiy uslubining muhim belgilaridan ekani qayd etiladi.

Sirojiddin Sayyid she'riyatini lingvopoetik jihatdan tadqiq etishning dolzarbligi, avvalo, shoirning poetik tilida umumxalq tilining imkoniyatlari bilan individual ijodiy tafakkur o'rtasidagi munosabatning o'ziga xos namoyon bo'lishi bilan belgilanadi. Shoir ijodida oddiy, hammaga tushunarli so'zlar ko'pincha yangi poetik kontekstga kiritilib, qo'shimcha semantik va emotsional yuk oladi. Bunday holatda so'zning lug'aviy ma'nosi bilan kontekstual-poetik ma'nosi o'rtasida murakkab munosabat yuzaga keladi. Demak, Sirojiddin Sayyid poetik tilini o'rganishda faqat “qaysi so'z ishlatilgan?” degan savol emas, balki “ushbu so'z nima sababdan aynan shu kontekstda tanlangan?”, “uning poetik mazmuni qanday shakllangan?”, “u qanday obraz yoki konseptni faollashtirgan?” kabi savollar ham muhimdir.

Bu jihatdan shoir she'riyatidagi ma'no ko'chirlari alohida e'tiborga loyiq. Sirojiddin Sayyid lirikasida metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi ko'chirlarning badiiy-estetik funksiyalari maxsus tadqiqotlarda ham tahlil qilingan [2].

Biroq mazkur hodisalarni alohida-alohida sanab o'tish bilan cheklanmasdan, ularning shoirning umumiy idiostilini shakllantirishdagi tizimli o'rnini aniqlash zarur. Chunki individual poetik uslub birgina metafora yoki leksik birlik bilan emas, balki turli til sathlarining o'zaro hamkorligi natijasida yuzaga keladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali Sirojiddin Sayyidning she'riy to'plamlari va mazkur ijodkor poetikasiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlardan tashkil topadi. Tadqiqot jarayonida shoirning turli davrlarda yaratilgan she'rlari, poetik obrazlari, leksik birliklari, metaforik konstruksiyalari, xalqona ifodalari hamda sintaktik qurilmalari lingvopoetik nuqtayi nazardan o'rganildi. Tadqiqotda lingvopoetik, semantik, kontekstual, metasemiotik va kognitiv

yondashuvlardan foydalanildi. Lingvopoetik tahlil orqali til birliklarining badiiy-estetik vazifasi, ularning matndagi aktuallashuvi va obraz yaratishdagi ishtiroki aniqlandi. Semantik tahlil yordamida leksemalarning lugʻaviy va kontekstual maʼnolari oʻrtasidagi munosabat oʻrganildi. Kontekstual yondashuv poetik birlikning muayyan sheʼr yoki lirik mikromatn tarkibidagi funksional xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Metasemiotik yondashuv orqali poetik obraz va ramzlarning yuzaga kelish mexanizmlari tahlil qilindi.

Kognitiv yondashuv esa shoir sheʼriyatida **Vatan, ona, muhabbat, ruh, xotira, tuproq, vaqt** kabi konseptlarning poetik modellashtirilishini aniqlash imkonini beradi.

Sirojiddin Sayyid idioshtilini tadqiq etishda quyidagi til birliklari tizimini yaxlit holda oʻrganish maqsadga muvofiq deb belgilandi:

1. poetik leksika;
2. milliy-madaniy birliklar;
3. frazeologik va xalqona ifodalar;
4. metafora va boshqa maʼno koʻchirlari;
5. ramziy obrazlar;
6. takror va parallel konstruksiyalar;
7. poetik sintaksis;
8. fonetik va ritmik vositalar.

Mazkur birliklar bir-biridan uzilgan holda emas, yagona poetik tizim sifatida namoyon boʻladi. Masalan, muayyan milliy-madaniy leksema shoir matnida oddiy predmet nomi boʻlib qolmay, xalq xotirasi, tarixiy ong yoki ona yurt konseptini ifodalovchi ramziy birlikka aylanishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvopoetik tizimida milliy-madaniy leksika alohida oʻrin tutadi. Shoir poetik olamida **Vatan, tuproq, qishloq, ota-on, ona, non, hovli, daraxt, yoʻl, togʻ, suv** kabi birliklar oddiy nominativ maʼnodan yuqoriroq poetik mazmun kasb etishi mumkin. Ayniqsa, **“Vatan”** konsepti shoir ijodini lingvopoetik jihatdan oʻrganishda markaziy masalalardan biri sifatida qaralishi mumkin. Bunda **“Vatan”** faqat geografik hudud emas, balki xotira, avlodlar davomiyligi, ona zamin, tarix va shaxsiy taqdiri birlashtiruvchi konseptual maydon sifatida namoyon boʻladi. Shoir sheʼriyatida **“Vatan”** tushunchasining oddiy tavsifiy mazmundan koʻra insonning shaxsiy tajribasi va ruhiy dunyosi bilan bogʻlangan poetik talqini muhim oʻrin tutadi. Bu holat shoir poetik leksikasini lingvokulturologik aspektida ham tadqiq etish zarurligini koʻrsatadi.

Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvopoetik qimmatini belgilovchi asosiy vositalardan biri metaforik tafakkurdir. Metafora poetik matnda ikki yoki undan ortiq semantik maydonni oʻzaro bogʻlab, yangi obrazli mazmun yaratadi.

Shoir poetikasida tabiat hodisalari, inson ruhiyati, vaqt, xotira, Vatan va muhabbat kabi abstrakt tushunchalarning konkret obrazlar vositasida ifodalanishi kuzatiladi. Bunday holatda abstrakt tushuncha konkret predmet yoki hodisa bilan bogʻlanib, oʻquvchining tasavvurida yangi obrazli modelni yuzaga keltiradi.

“Ruh”, “xotira”, “yoʻl”, “fasl”, “oy”, “yurak”, “tuproq” kabi birliklarning turli sheʼriy matn tarkibida takroran poetik faollashuvi ularning shoir idioshtilidagi alohida semantik maydonlarini shakllantirishi mumkin. Shu sababli Sirojiddin Sayyid metaforalarini faqat uslubiy vosita sifatida emas, balki shoirning olamni konseptualashtirish usuli sifatida oʻrganish muhimdir.

Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvopoetik tizimida sintaktik vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Sheʼriy matnda gapning odatdagi sintaktik qurilishi oʻzgarishi, inversiya, takror, parallelizm, ellipsis, ritorik soʻroq, undov va sintaktik boʻlinishlar poetik mazmunni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Sintaktik qurilishning bunday oʻziga xosligi lirik qahramonning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini va muallifning voqelikka munosabatini ifodalash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan Sirojiddin Sayyid sheʼrlarining sintaktik strukturasini alohida manba sifatida tadqiq etish shoir individual uslubining yanada aniq modelini yaratishga yordam beradi. Sirojiddin Sayyid idioshtilini tadqiq etishda **poetik birliklarni tizimlashtirish muammosi** alohida ahamiyatga ega. Shoir ijodida faol qoʻllanadigan birliklarni faqat leksik yoki grammatik jihatdan tasniflash yetarli emas. Ularning poetik vazifasi, semantik yuklamasi va matndagi funksional faolligini ham hisobga olish zarur.

Ikkinchi muhim masala — **lugʻaviy va kontekstual maʼno munosabati**. Bir soʻzning poetik matndagi maʼnosi koʻpincha lugʻatdagi maʼnosidan kengroq boʻladi. Shuning uchun poetik semantikani kontekstual va komponent tahlil asosida oʻrganish talab etiladi.

Uchinchi muammo — **milliy-madaniy komponentni aniqlash**. Xalqona birliklarning badiiy matndagi vazifasi faqat izohli lugʻat orqali ochilmaydi. Ularning tarixiy, madaniy va folkloriy kontekstini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

Toʻrtinchi masala — **idiostilni miqdoriy aniqlash**. Kelgusida Sirojiddin Sayyid sheʼriyati korpusini yaratib, eng faol leksemalar, metaforik modellar, takrorlar, sintaktik konstruksiyalar va konseptual birliklarning chastotasini aniqlash shoir poetik tilining obyektiv lingvistik portretini yaratish imkonini beradi.

Beshinchi masala — **anʼana va novatorlik munosabati**. Sirojiddin Sayyid ijodida mumtoz sheʼriyatning shakliy va obrazli anʼanalari bilan zamonaviy poetik izlanishlar birgalikda namoyon boʻladi. Shu sababli shoir poetikasini faqat “anʼanaviy” yoki “zamonaviy” degan ikki qutbning biriga joylashtirishdan koʻra, anʼana va novatorlikning til birliklari darajasida qanday sintezlanganini koʻrsatish ilmiy jihatdan samaraliroqdir.

Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvopoetik tadqiqi kelgusida bir necha yoʻnalishda davom ettirilishi mumkin. Avvalo, shoirning toʻliq sheʼriy merosi asosida poetik korpus yaratish maqsadga muvofiq. Korpus asosida shoir leksikasining chastotaviy lugʻatini tuzish, asosiy semantik maydonlarni aniqlash va muallifga xos birliklarni statistik jihatdan belgilash mumkin.

Ikkinchidan, konseptual tahlil asosida “**Vatan**”, “**ona**”, “**muhabbat**”, “**ruh**”, “**xotira**”, “**tuproq**”, “**vaqt**” kabi markaziy tushunchalarning lingvopoetik modellarini aniqlash lozim.

Uchinchidan, kognitiv poetika yondashuvi orqali shoirning borliqni idrok etish va poetik modellashtirish mexanizmlarini ochib berish maqsadga muvofiq.

Toʻrtinchidan, shoir sheʼriyatining boshqa zamonaviy oʻzbek shoirlari ijodi bilan qiyosiy lingvopoetik tahlili individual uslubning oʻziga xos va umumiy belgilarini aniqlash imkonini beradi.

Beshinchidan, Sirojiddin Sayyid asarlarining boshqa tillarga tarjimalari asosida poetik tarjima va lingvomadaniy transformatsiya masalalarini oʻrganish istiqbolli yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Sirojiddin Sayyid sheʼriyati zamonaviy oʻzbek poetik tilining imkoniyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan murakkab va serqatlam badiiy tizimdir. Uning lingvopoetik oʻziga xosligi, avvalo, umumxalq tilining tabiiyligi, milliy-madaniy birliklarning faol qoʻllanishi, xalqona poetik tafakkur, mumtoz adabiy anʼanalar va zamonaviy obrazlilikning oʻzaro uygʻunligi bilan belgilanadi.

Shoir poetikasida soʻz oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki estetik, emotsional, ramziy va konseptual mazmun tashuvchi birlik sifatida namoyon boʻladi. Shu bois Sirojiddin Sayyid ijodini lingvopoetik jihatdan oʻrganish oʻzbek poetik tilida soʻzning estetik aktuallashuv mexanizmlarini aniqlash, individual muallif uslubining lingvistik koʻrsatkichlarini belgilash va zamonaviy oʻzbek sheʼriyatining poetik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, shoir idiostilini birgina til sathi doirasida oʻrganish yetarli emas. Leksik, semantik, frazeologik, sintaktik, fonetik va konseptual birliklarning oʻzaro munosabatini kompleks tahlil qilish zarur.

Sirojiddin Sayyid sheʼriyatidagi metaforik birliklar, milliy-madaniy leksemalar, xalqona ifodalar, ramziy obrazlar va sintaktik konstruksiyalar shoirning individual poetik olamini shakllantiruvchi oʻzaro bogʻliq vositalar tizimini tashkil etadi. Ayniqsa, **Vatan**, **tuproq**, **xotira**, **ruh**, **ona**, **vaqt** kabi konseptlarning takroriy poetik faollashuvi shoir lirikasining semantik-kognitiv yoʻnalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Kelgusida Sirojiddin Sayyid sheʼriy merosining elektron korpusini yaratish, undagi leksik va sintaktik birliklarning chastotasini aniqlash, metaforik modellarini tizimlashtirish, asosiy konseptlarning lingvopoetik xaritasini tuzish hamda shoir ijodini boshqa zamonaviy oʻzbek shoirlari bilan qiyosiy oʻrganish muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvopoetik tadqiqi nafaqat bir ijodkorning individual poetik uslubini ochib berishga, balki zamonaviy oʻzbek sheʼriy tilining taraqqiyot tendensiyalarini aniqlash, badiiy

matnning lingvistik-estetik tabiatini chuqurroq yoritish va o'zbek lingvopoetikasi nazariyasini yangi ilmiy materiallar bilan boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
- [2] Xoldorova Sh. Sirojiddin Sayyid she'riyatida ma'no ko'chimi va ularning badiiy-estetik vazifalari // Journal of Central Asian Social Studies. – 2021. – № 2(1).
- [3] Sirojiddin Sayyid. Tanlangan asarlar. 1–2-jildlar. – Toshkent: Sharq, 2018.
- [4] Sirojiddin Sayyid. Vatanni o'rganish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
- [5] A'zamova M. Sirojiddin Sayyid she'riyatida an'ana va novatorlik tendensiyalari // Journal of Analytical Synergy and Scientific Horizon. – 2025.

PROM VA PROMTIR TEXNOLOGIYALARIDAN TA'LIM JARAYONIDA TO'G'RI FOYDALANISH

Xushboqova Nafisa Ikrom qizi

Assistant-o'qituvchi

Renessans ta'lim universiteti Toshkent100000, O'zbekiston

Email: nafisaxushboqova2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy axborot texnologiyalarining ta'lim jarayonidagi o'rni, xususan, PROM va PROMTIR kabi texnologiyalardan samarali va to'g'ri foydalanish masalalari yoritilgan. Ta'lim jarayonida raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, xorijiy tillarni o'rganishni yengillashtirish, axborot izlash va qayta ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, texnologiyalardan haddan tashqari foydalanish o'quvchining mustaqil fikrlashi va ijodiy qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Maqolada PROM va PROMTIR vositalaridan ta'limda foydalanishning afzalliklari, ehtimoliy muammolari hamda ulardan foydalanishning samarali usullari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, raqamli texnologiyalar, PROM, PROMTIR, avtomatik tarjima, axborot texnologiyalari, elektron ta'lim, mustaqil ta'lim, xorijiy til, raqamli savodxonlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль современных информационных технологий в образовательном процессе, в частности вопросы эффективного и правильного использования таких технологий, как PROM и PROMTIR. Использование цифровых инструментов в образовательном процессе способствует расширению возможностей учащихся для получения знаний, облегчает изучение иностранных языков, а также развивает навыки поиска, анализа и обработки информации. Вместе с тем чрезмерное использование технологий может негативно влиять на самостоятельное мышление и творческие способности учащихся. В статье анализируются преимущества использования PROM и PROMTIR в образовании, возможные проблемы, а также эффективные способы их применения в учебном процессе.

Ключевые слова: образование, цифровые технологии, PROM, PROMTIR, автоматический перевод, информационные технологии, электронное обучение, самостоятельное обучение, иностранный язык, цифровая грамотность.

Abstract. This article examines the role of modern information technologies in the educational process, with particular attention to the effective and appropriate use of technologies such as PROM and PROMTIR. The use of digital tools in education expands students' opportunities to acquire knowledge, facilitates foreign language learning, and develops their skills in searching for, analyzing, and processing information. At the same time, excessive reliance on technology may negatively affect students' independent thinking and creative abilities. The article analyzes the advantages of using PROM and PROMTIR in education, possible challenges, and effective ways of applying these technologies in the learning process.

Keywords: education, digital technologies, PROM, PROMTIR, machine translation, information technologies, e-learning, self-directed learning, foreign language, digital literacy.

KIRISH

XXI asrda ta'lim tizimining rivojlanishini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin. Internet, elektron ta'lim platformalari, raqamli kutubxonalar, sun'iy intellekt va avtomatik tarjima vositalari o'quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Bugungi o'quvchi faqatgina darslik yoki o'qituvchi bergan ma'lumot bilan cheklanib qolmay, dunyoning turli mamlakatlaridagi elektron manbalardan foydalanish imkoniyatiga ega. Bunday sharoitda texnologiyalardan foydalanish madaniyatini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday texnologiya undan qanday foydalanilishiga qarab foydali yoki samarasiz vositaga aylanishi mumkin. Ayniqsa, avtomatik tarjima va matn bilan ishlash vositalaridan foydalanishda o'quvchining mustaqil fikrlashi, tahlil qilishi va o'z bilimini namoyon etishi muhimdir.

MATERIAL VA METODLAR

Prom va promptir kabi vositalar o'quv jarayonida yordamchi texnologiya sifatida qo'llanilganda, o'quvchilarning turli tillardagi axborotlardan foydalanish imkoniyatini kengaytirishi mumkin. Bunday vositalar yordamida xorijiy tildagi matnlarning umumiy mazmunini tushunish, yangi so'zlarni o'rganish, tarjimalarni taqqoslash va o'quv materiallarini tayyorlash jarayonini tezlashtirish mumkin. An'anaviy ta'limda asosiy bilim manbalari darslik, o'qituvchi va kutubxona hisoblangan. Hozirgi kunda esa bu manbalarga elektron kitoblar, onlayn kurslar, videodarslar, raqamli kutubxonalar, tarjima dasturlari va boshqa ko'plab texnologik vositalar qo'shildi. Raqamli texnologiyalarning ta'limdagi asosiy afzalliklaridan biri — axborotga tezkor kirish imkoniyatidir. O'quvchi o'ziga kerakli ma'lumotni internet orqali topishi, uni turli manbalar bilan solishtirishi va mustaqil ravishda o'rganishi mumkin.

Bundan tashqari, texnologiyalar ta'limni individuallashtirishga ham yordam beradi. Har bir o'quvchining bilim darajasi va o'zlashtirish tezligi turlicha bo'lganligi sababli, raqamli vositalar ularga o'ziga qulay sur'atda ishlash imkonini beradi. Masalan, xorijiy tilni o'rganayotgan o'quvchi yangi so'zlarni elektron lug'atdan izlash, jummalarni tarjima qilish va ularning qo'llanilishiga oid qo'shimcha ma'lumotlarni topish imkoniyatiga ega. Bu esa o'quv jarayonini yanada interaktiv va qiziqarli qiladi.

PROM va PROMTIR texnologiyalaridan foydalanish, ayniqsa, axborot bilan ishlash va tarjima jarayonlarida foydali bo'lishi mumkin. Ular o'quvchilarga xorijiy tillardagi materiallardan foydalanish va ularni tushunishda yordamchi vosita vazifasini bajaradi.

Ta'lim jarayonida bunday vositalardan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin:

- xorijiy tildagi matnning umumiy mazmunini tushunish;
- yangi so'z va iboralarni aniqlash;
- bir tildagi matnni boshqa tilga tarjima qilish;
- turli tarjima variantlarini taqqoslash;
- o'quv materiallarini tayyorlash;
- xorijiy manbalar bilan mustaqil ishlash;
- lug'at boyligini oshirish;
- o'quvchilarning raqamli savodxonligini rivojlantirish.

Bunda texnologiyaning vazifasi o'quvchining o'rniga barcha ishni bajarish emas, balki uning bilim olish jarayonini qo'llab-quvvatlashdan iborat bo'lishi kerak.

PROM va PROMTIR kabi tarjima vositalarining ta'limdagi eng muhim yo'nalishlaridan biri xorijiy tillarni o'qitish bilan bog'liq. Chet tilini o'rganishda o'quvchi ko'pincha notanish so'zlar, murakkab grammatik tuzilmalar yoki tushunarsiz iboralarga duch keladi. Avtomatik tarjima vositasi bunday vaziyatda dastlabki yordamni ko'rsatishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi maqolani o'qiyotgan o'quvchi o'ziga notanish bo'lgan jumlaning tarjima vositasi orqali tekshirishi mumkin. Keyin u avtomatik tarjima bilan o'zining tushungan ma'nosini solishtiradi. Natijada o'quvchi nafaqat jumlaning ma'nosini tushunadi, balki o'z bilimini ham tekshiradi.

O'qituvchi esa dars jarayonida quyidagi topshiriqni tashkil qilishi mumkin:

- O'quvchilarga xorijiy tildagi matn beriladi.
- O'quvchilar matnni mustaqil ravishda tushunishga harakat qiladi.
- Tushunmagan qismlarini tarjima vositasi yordamida tekshiradi.
- Avtomatik tarjimani asl matn bilan solishtiradi.
- Tarjimadagi xatolar yoki noaniq joylarni aniqlaydi.

Natijalarni sinfda muhokama qiladi.

Bunday usul o'quvchini tayyor javobni qabul qilishga emas, balki **tahlil qilishga** o'rgatadi.

Zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri o'quvchida mustaqil bilim olish ko'nikmasini shakllantirishdir. O'quvchi faqat o'qituvchining tushuntirishini kutib qolmasdan, o'ziga kerakli bilimni mustaqil ravishda izlay olishi kerak. PROM va PROMTIR kabi texnologiyalar bu jarayonda yordamchi vosita bo'lishi mumkin. O'quvchi xorijiy manbalarni o'qish, tushunmagan joylarini tarjima qilish va qo'shimcha ma'lumotlarni izlash orqali o'z bilim doirasini kengaytiradi. Masalan, talaba ilmiy maqola yoki xorijiy manbani o'rganayotgan bo'lsa, barcha matnni tarjima qildirish o'rniga avval matnning asosiy mazmunini mustaqil tushunishga harakat qilishi, keyinchalik murakkab qismlarni tarjima vositasi orqali tekshirishi mumkin.

Bu usul o'quvchining mustaqilligini saqlab qoladi va texnologiyaga to'liq qaram bo'lib qolishining oldini oladi.

PROM va PROMTIRdan nafaqat o'quvchilar, balki o'qituvchilar ham foydalanishlari mumkin. O'qituvchi xorijiy manbalardan dars uchun qo'shimcha materiallar topishi, turli tillardagi ma'lumotlarni solishtirishi va o'quvchilarga qo'shimcha topshiriqlar tayyorlashi mumkin. Shuningdek, texnologiyalar yordamida turli xil interaktiv mashg'ulotlarni tashkil qilish mumkin. Masalan, o'qituvchi avtomatik tarjima qilingan matnni o'quvchilarga berib, undagi xatolarni topish vazifasini topshirishi mumkin. Bunday mashg'ulot oddiy tarjima qilishdan ko'ra ko'proq fikrlashni talab qiladi. O'quvchilar nima uchun ma'lum bir tarjima noto'g'ri ekanligini izohlashga, grammatik va mazmuniy xatolarni aniqlashga o'rganadilar. Har qanday texnologiyaning afzalliklari bilan bir qatorda ayrim kamchiliklari ham mavjud. PROM va PROMTIR kabi vositalardan noto'g'ri foydalanish o'quv jarayonining sifatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Eng katta muammolardan biri — o'quvchining tayyor javobga o'rganib qolishidir. Agar o'quvchi har bir topshiriqni avtomatik tarjima yoki boshqa raqamli vosita yordamida bajaraversa, uning mustaqil fikrlashi va bilimni amalda qo'llash qobiliyati yetarlicha rivojlanmasligi mumkin.

Ikkinchi muammo — avtomatik tarjimaning har doim ham mukammal bo'lmashligidir. Ayrim so'zlar kontekstga qarab turlicha ma'noga ega bo'lishi mumkin. Iboralar, maqollar, kinoya va maxsus terminlarni tarjima qilishda ham noaniqliklar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun avtomatik tarjima natijasini yakuniy va mutlaq to'g'ri javob deb qabul qilish kerak emas.

Ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish akademik halollik tamoyillari bilan birga olib borilishi kerak. O'quvchi yoki talaba texnologiya yordamida tayyorlangan matnni o'zining mustaqil ishi sifatida taqdim etmasligi kerak. Texnologiya yordamchi vosita bo'lib, asosiy bilim va fikr o'quvchining o'ziga tegishli bo'lishi lozim. Masalan, tarjima vositasidan foydalanib, xorijiy maqolani tushunish mumkin. Ammo o'quvchi maqola mazmunini o'z so'zlari bilan tushuntirishi, xulosa chiqarishi va o'z fikrini bildirishi kerak.

Bu yondashuv o'quvchida mas'uliyat, mustaqil fikrlash va ilmiy madaniyatni shakllantiradi.

Ta'lim jarayonida ushbu texnologiyalardan foydalanishda bir nechta muhim tamoyillarga amal qilish tavsiya etiladi.

Birinchidan, texnologiya yordamchi vosita bo'lishi kerak. O'quvchi barcha vazifalarni texnologiyaga topshirib qo'ymasligi kerak.

Ikkinchidan, olingan ma'lumot tekshirilishi lozim. Tarjima yoki boshqa natija darslik, lug'at yoki ishonchli manba bilan solishtirilishi kerak.

Uchinchidan, mustaqil fikrlash saqlanishi kerak. O'quvchi tayyor javobni ko'chirish o'rniga uning mazmunini tushunishga harakat qilishi lozim.

To'rtinchidan, texnologiyadan maqsadli foydalanish kerak. Har bir topshiriqda texnologiyadan foydalanish shart emas. U faqat haqiqatan ham yordam beradigan holatlarda qo'llanishi maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, o'qituvchi nazorati muhim. O'qituvchi o'quvchilarga texnologiyadan qanday va qaysi holatlarda foydalanish mumkinligini tushuntirishi kerak.

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan ta'lim jarayonida avtomatlashtirilgan vositalarning ahamiyati yanada ortib boradi. Kelajakda o'quvchilar turli tillardagi bilim manbalaridan tezroq foydalanish, individual ta'lim dasturlarini yaratish va o'z bilimlarini raqamli vositalar yordamida tekshirish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin.

Biroq texnologik taraqqiyot inson omilining ahamiyatini kamaytirmaydi. Aksincha, o'qituvchining vazifasi yanada o'zgarib, o'quvchini to'g'ri axborot tanlash, uni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarishga o'rgatish muhim

bo‘lib qoladi. Shu sababli kelajak ta’limida asosiy maqsad texnologiyadan ko‘proq foydalanish emas, balki **undan oqilona foydalanishni o‘rganish** bo‘lishi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, PROM va PROMTIR kabi texnologiyalar ta’lim jarayonida katta imkoniyatlarga ega bo‘lgan zamonaviy vositalardir. Ulardan oqilona foydalanish o‘quvchilarning xorijiy tillarni o‘rganishiga, turli manbalar bilan ishlashiga, axborotni tezroq izlashiga va mustaqil ta’lim olishiga yordam beradi. Biroq texnologiyalardan foydalanish jarayonida o‘quvchining mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvi saqlanib qolishi kerak. Tayyor tarjima yoki tayyor javobni ko‘chirib olish haqiqiy bilimni shakllantirmaydi. Aksincha, texnologiya yordamida olingan ma’lumotni tahlil qilish, tekshirish, tushunish va o‘z fikri bilan ifodalash ta’limning samaradorligini oshiradi. Shunday ekan, PROM va PROMTIR texnologiyalaridan ta’limda foydalanishning eng to‘g‘ri yo‘li — ularni **o‘qituvchi va o‘quvchining o‘rnini bosuvchi vosita sifatida emas, balki bilim olish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida** qo‘llashdir. Texnologiya va an’anaviy ta’lim usullarining to‘g‘ri uyg‘unligi zamonaviy, samarali va sifatli ta’limni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O‘zbekiston Respublikasi. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
- [2] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PF-6079-son Farmon, 05.10.2020.
- [3] UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
- [4] UNESCO. *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. Paris: UNESCO, 2021.
- [5] Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
- [6] Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. 4th ed. Pearson, 2021.
- [7] Koehn P. *Neural Machine Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- [8] Hutchins W. J. *Machine Translation: A Brief History*. In: *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Oxford: Elsevier, 2001.
- [9] Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume*. Strasbourg: Council of Europe, 2020.
- [10] Mayer R. E. *Multimedia Learning*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

TUPROQSHUNOSLIK TERMINLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Hamidova Mohlarbegim Hamid qizi

Filologiya kafedrası o‘qituvchisi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada tuproqshunoslik sohasiga oid terminlarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida ayrim fikr-mulohazalar bildirilgan. Ularning shakllanishi, mazmuniy tarkibi va milliy-madaniy semantikasi tahlil qilinadi. Tuproqshunoslik terminologiyasi deyilganda, nafaqat muayyan ilmiy tushunchalarni ifodalovchi maxsus birliklar, balki tabiat, yer, suv, dehqonchilik madaniyati va atrof-muhit bilan bog‘liq o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi hamda madaniy qarashlarini aks ettiruvchi til birliklari sifatida yoritiladi. Tadqiqotda terminlarning etimologik, semantik va lingvomadaniy jihatlari, milliy dunyoqarash bilan aloqasi hamda ilmiy va xalqona nomlanishlar o‘rtasidagi munosabatlar qiyosiy jihatdan o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: til, tuproqshunoslik, termin, terminologiya, lingvomadaniyatshunoslik, lingvomadabiy, xususiyat, madaniyat, etimologiya, semantika, tarkib, leksika, xalqona, nomlanis, milliy, dunyoqarash.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности терминов, относящихся к области почвоведения. Анализируются процессы их формирования, семантическая структура и национально-культурная семантика. Терминология почвоведения рассматривается не только как совокупность специальных языковых единиц, обозначающих определённые научные

понятия, но и как отражение исторического опыта и культурных представлений узбекского народа, связанных с природой, землёй, водой, земледельческой культурой и окружающей средой. В исследовании в сопоставительном аспекте изучаются этимологические, семантические и лингвокультурные особенности терминов, их связь с национальным мировоззрением, а также соотношение научных и народных наименований.

Ключевые слова: язык, почвоведение, термин, терминология, лингвокультурология, лингвокультурная особенность, культура, этимология, семантика, структура, лексика, народное наименование, национальное мировоззрение.

Abstract. This article examines the linguocultural features of terms related to soil science. It analyzes their formation, semantic structure, and national-cultural semantics. Soil science terminology is considered not only as a set of specialized linguistic units denoting specific scientific concepts, but also as a reflection of the historical experience and cultural views of the Uzbek people associated with nature, land, water, agricultural culture, and the environment. The study comparatively explores the etymological, semantic, and linguocultural aspects of soil science terms, their relationship with the national worldview, as well as the interaction between scientific and folk naming practices.

Keywords: language, soil science, term, terminology, linguoculturology, linguocultural feature, culture, etymology, semantics, structure, vocabulary, folk naming, national worldview.

KIRISH

Til shunday noyov, begubor mu'jizaki, u xalq tarixini asrlardan-asrlarga eltuvchi, xalqning tarixiy xotirasi, tafakkuri, dunyoqarashi va amaliy tajribasini aks ettiruvchi kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi va ijtimoiy hodisadir. Shu sababli tuproqshunoslik sohasiga oid terminlarni faqat ilmiy tushunchalarni ifodalovchi nominativ birliklar sifatida o'rganish mazkur birliklarning to'liq mohiyatini ochib berish uchun yetarli emas. Ayniqsa, tabiat va qishloq xo'jaligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tuproqshunoslik terminlari xalqning uzoq tarixiy tajribasi, yerga munosabati va xo'jalik yuritish an'analari bilan uzviy aloqadorligi bilan ajralib turadi.

Tuproqshunoslik terminologiyasi aynan shunday tizimlardan biridir. Uning o'ziga xosligi shundaki, bu soha terminologiyasi ikki xil manbadan oziqlangan: birinchidan, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida shakllangan xalqaro ilmiy tuproqshunoslikdan; ikkinchidan, O'rta Osiyo dehqonchilik madaniyatining kamida uch ming yillik amaliy tajribasidan. Birinchi manba terminologiyaga qat'iy tasniflovchi, o'lhovga asoslangan, internatsional o'zakli birliklarni olib kirgan bo'lsa, ikkinchi manba unga xalq pedagogik bilimining butun bir qatlamini — tuproqni rangi, ta'mi, hidi, qo'lga uriladigan tuyumi, o'zida o'sadigan o'simligi va bergan hosiliga qarab nomlash an'anasini singdirgan.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida **tavsifiy, qiyosiy, etimologik, semantik va lingvomadaniy tahlil usullaridan** foydalanildi. Tavsifiy usul yordamida tuproqshunoslik terminlarining shakliy va mazmuniy xususiyatlari aniqlangan bo'lsa, qiyosiy usul orqali ilmiy terminlar va xalqona nomlanishlar o'rtasidagi o'xshash hamda farqli jihatlar belgilandi. Etimologik tahlil terminlarning kelib chiqishi va tarixiy shakllanish jarayonlarini aniqlashga xizmat qildi. Semantik tahlil orqali terminlarning lug'aviy ma'nosi, ma'no tarkibi va mazmuniy munosabatlari o'rganildi. Lingvomadaniy tahlil asosida esa terminlarda o'zbek xalqining milliy dunyoqarashi, tarixiy tajribasi, dehqonchilik an'analari va tabiatga munosabatining aks etishi tadqiq etildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tuproqshunoslik insoniyatning yer resurslaridan foydalanish tajribasi bilan bevosita bog'langan fanlardan biridir. O'zbek xalqining tarixiy taraqqiyotida sug'orma dehqonchilik, yerga ishlov berish, hosildorlikni oshirish, sho'rlangan erlarni sho'rini yuviah va botqoqlangan yerlarni o'zlashtirish kabi jarayonlar alohida o'rin tutgan. Shu sababli mazkur jarayonlar bilan bog'liq ko'plab tushunchalar xalq tilida shakllangan va keyinchalik ilmiy terminologiya tarkibidan o'rin olgan. O'zbekistonda tuproqshunoslik fanining shakllanishi va rivojlanishida

M.A.Pankov, M.B.Bahodirov, A.M.Rasulov, X.Maxsudov, N.V.Kimberg, M.A.Pankov va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etgan. Manbalarda O'zbekistonda tuproqshunoslikning rivojlanishida M.B.Bahodirov, B.V.Gorbunov, N.V.Kimberg, M.A.Pankov, A.M.Rasulov, S.N.Rijov, X.Maxsudov, M.U.Umarov va boshqa olimlarning hissasi alohida qayd etiladi.

Terminologiya har bir fan taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Fan rivojlangan sari yangi tushunchalar paydo bo'ladi va ularni aniq nomlash zarurati yuzaga keladi. H.Dadaboyev o'zbek terminologiyasining shakllanishi va taraqqiyotini o'zbek adabiy tili rivoji bilan uzviy bog'liq holda o'rganib, "O'zbek terminologiyasi" asarida o'zbek tili terminlar tizimining taraqqiyot bosqichlari, fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari yoritilgan. A.Hojiyev ham o'zbek terminologiyasining nazariy va amaliy masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. Uning "Termin tanlash mezonlari" asari terminlarni tanlash, me'yorlashtirish va qo'llash masalalariga bag'ishlangan. A.Hojiyev ilmiy faoliyatida leksikologiya, leksikografiya, so'z yasalishi va terminologiya masalalari muhim o'rin egallagan. Shuningdek, A.Madvaliyevning terminologiya va leksikografiyaga oid tadqiqotlari ham o'zbek ilmiy terminologiyasining me'yoriy va lug'aviy asoslarini belgilashda muhimdir.

Tuproqshunoslik terminologiyasining tarixiy shakllanishi esa, alohida e'tiborga loyiq. Xususan, 1940-yilda N.V. Kimberg va M.Bahodirov tomonidan "Ruscha-o'zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug'ati"ning yaratilgani o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasining tizimli shakllana boshlaganini ko'rsatadi.

Bizningcha, mazkur lug'atning yaratilishi nafaqat ilmiy terminologiyaning rivojlanishi, balki o'zbek tilida tuproqshunoslikka oid tushunchalarni milliy til vositalari orqali ifodalash jarayonining muhim bosqichi bo'lgan. Chunki har qanday sohaviy lug'at muayyan fan tushunchalarini tartibga solish bilan birga, ushbu tushunchalarning qaysi til vositalari yordamida nomlanishini ham belgilaydi.

Tuproqshunoslik terminlarini lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etishning asosiy ahamiyati shundaki, bunda terminning faqat ilmiy ma'nosi emas, balki uning xalq tafakkurida shakllangan mazmuniy qatlami ham aniqlanadi. Masalan, "yer", "tuproq", "unumdorlik", "sho'r", "quruq yer", "nam yer", "sug'oriladigan yer" kabi birliklar ilmiy termin sifatida muayyan tushunchalarni anglatganda, ular o'zbek xalqining dehqonchilik madaniyati va yerga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Lingvomadaniy yondashuv til birliklarining madaniyat bilan bog'liq mazmunini aniqlashga imkon beradi. Terminlar odatda qat'iy ilmiy ma'noga ega bo'lsa-da, ayrim sohalarda ularning shakllanishida xalqning tarixiy va amaliy tajribasi ham sezilarli darajada aks etadi. Tuproqshunoslik terminlarida bunday xususiyat ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Chunki tuproq, yer, suv va hosildorlik o'zbek xalqining tarixiy hayot tarzida doimo muhim o'rin tutgan. Tuproqshunoslik terminologiyasiga bevosita va bilvosita aloqador bo'lgan "yer", "ariq", "zovur", "sug'orish", "sho'rlanish", "unumdorlik", "chirindi", "o'g'it", "ekin maydoni" kabi birliklar xalqning kundalik xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Masalan, "sho'rlanish" termini ilmiy jihatdan tuproqda suvda eruvchan tuzlarning to'planishi bilan bog'liq jarayonni bildiradi. Biroq uning "sho'r" komponenti o'zbek tilida oddiy xalq tilidan ilmiy terminologiyaga o'tgan semantik birlik sifatida ham e'tiborga loyiq. "Sho'r" so'zi kundalik tilda ma'lum ta'm xususiyatini ifodalasa, tuproqshunoslikda u tuproqning muayyan kimyoviy holatini belgilovchi terminologik birlikka aylangan. *Bizningcha*, bu hodisa terminologiyaning shakllanishida milliy tilning ichki imkoniyatlari va xalqning amaliy tajribasi muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Ya'ni ilmiy termin har doim ham boshqa tildan tayyor holda o'zlashtirilmaydi; ayrim hollarda u xalq tilida mavjud bo'lgan so'zning maxsus ilmiy ma'no kasb etishi natijasida yuzaga keladi. Shu jihatdan "Unumdorlik" termini ham lingvomadaniy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Unumdorlik tushunchasi dehqonchilik madaniyatida yerning hosil berish imkoniyatini anglatib, iqtisodiy va ijtimoiy hayot bilan ham bog'lanadi. Ilmiy termin sifatida esa u tuproqning o'simliklarni zarur oziqa moddalari, suv, havo va boshqa omillar bilan ta'minlash xususiyatini ifodalaydi.

Tuproqshunoslik terminlarining lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishda o'zbek xalqining dehqonchilik tajribasini hisobga olish muhimdir. Chunki Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida dehqonchilikning rivojlanishi suv va tuproq resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq bo'lgan. M.Bahodirovning o'zbek tilidagi "Tuproqshunoslik" darsligi yaratilishiga katta hissa qo'shgani manbalarda qayd etiladi. M.A.Pankov esa, Mirzacho'l tuproqlarining sho'rlanishi, tog' tuproqlaridagi eroziya jarayonlari va tuproq xususiyatlarini tadqiq qilgan. Mazkur ilmiy tadqiqotlarda qo'llangan "sho'rlanish", "eroziya", "unumdorlik", "melioratsiya", "tuproq qoplami", "tog' tuproqlari", "sug'oriladigan tuproqlar" kabi terminlar bugungi tuproqshunoslik terminologiyasining muhim qismini tashkil etadi. Ayniqsa, "sug'oriladigan tuproq" birikmasi O'zbekiston sharoitida muhim lingvomadaniy mazmunga ega. Chunki sug'orma dehqonchilik nafaqat agrotexnik jarayon, balki xalqning tarixiy xo'jalik

madaniyatining muhim tarkibiy qismidir. Shu jihatdan mazkur terminning semantik mazmuni faqat tuproqning fizik-kimyoviy xususiyatlari bilan cheklanmaydi, balki inson va tabiat munosabatining muayyan modelini ham ifodalaydi. Bizningcha, “*sugʻoriladigan tuproq*” terminini lingvomadaniy jihatdan tahlil qilishda uchta komponentni ajratish mumkin: *tuproq – suv – inson mehnati*. Ushbu uchlik oʻzbek dehqonchilik madaniyatining tarixiy tajribasini aks ettiruvchi konseptual birlik sifatida namoyon boʻladi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tuproqshunoslik terminlari oʻzida ilmiylik, aniqlik va tizimlilik bilan bir qatorda muayyan lingvomadaniy xususiyatlarni ham mujassamlashtiradi. Ularning shakllanishida oʻzbek tilining ichki leksik-semantik imkoniyatlari, xalqning tarixiy tajribasi, dehqonchilik anʼanalari, tabiiy-geografik muhit va yerga munosabat kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Dadaboyev H. Oʻzbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.
- [2] Hojiyev A. Termin tanlash mezonlari. – Toshkent, 1996.
- [3] Madvaliyev A. Oʻzbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
- [4] Begmatov E. Oʻzbek tili leksikologiyasi va terminologiyasi. – Toshkent, 2012.
- [5] Bahodirov M., Rasulov A. Tuproqshunoslik. – Toshkent, 1975.
- [6] Pankov M.A. Tuproqshunoslik. – Toshkent, 1970.
- [7] Tursunov L. Oʻzbekiston tuproqshunos olimlari. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2009.
- [8] Kimberg N.V., Bahodirov M. Ruscha-oʻzbekcha tuproqshunoslik terminlari lugʻati. – 1940.

AGE-SPECIFIC DIFFERENCES IN PROJECT SELECTION

Israilova Gulnara Mamadzhanovna

Lecturer, Kokand State University,
Kokand 170000, Oʻzbekiston

Abstract: *This work demonstrates age-specific differences in project selection. The use of project-based learning in Russian language and literature lessons enables the development of new forms of student organization and significantly contributes to improving the quality of student learning. In our lessons, we teach children to think independently, identify, and solve problems, drawing on knowledge from various fields, and develop their ability to establish cause-and-effect relationships.*

Keywords: *competence, personal activity, student experience, self-improvement, develops, motivates students, demonstrates independence.*

Аннотация: *В данной работе рассматриваются возрастные особенности выбора проектов. Использование проектного обучения на уроках русского языка и литературы способствует развитию новых форм организации деятельности учащихся и значительно повышает качество усвоения учебного материала. На занятиях мы учим детей самостоятельно мыслить, выявлять и решать проблемы, опираясь на знания из различных областей, а также развиваем их способность устанавливать причинно-следственные связи.*

Ключевые слова: *компетентность, личностная активность, опыт учащихся, самосовершенствование, развитие, мотивация учащихся, самостоятельность.*

INTRODUCTION

In modern education, the development of students' independent thinking, creativity, communication skills, and ability to work with information has become one of the most important objectives of the educational process. One of the effective approaches that contributes to achieving these objectives is project-based learning. Project-based activities allow students to combine theoretical knowledge with practical tasks, use information and communication technologies, conduct independent research, and present the results of their work.

The age-related interests and educational needs of adolescents often influence the choice of project type. For example, students in grades 5 and 6, who demonstrate a strong need for interpersonal communication, are often interested in role-playing and game-based projects. Students in grades 7 and 8 tend to prefer practice-oriented projects because their accumulated school experience enables them to perform practical tasks successfully. Older adolescents, particularly students in grades 9 and 10, are generally able to carry out research projects due to their developing theoretical thinking and growing interest in research activities. At the same time, creative projects can be successfully implemented with students from grades 5 through 10. Project-based learning provides an opportunity to combine modern information technologies, student-centered education, and independent learning. It develops students' ability to search for, analyze, organize, and present information and to use digital technologies for creating educational materials and products.

The project-based approach is particularly relevant to teaching Russian language and literature because these subjects require students not only to acquire linguistic and literary knowledge but also to develop speech, communication, creative, analytical, and research skills.

MATERIALS AND METHODS

In the educational process, project-based activities can be organized according to several consecutive stages.

1. Preparatory stage

At the first stage, the teacher and students:
determine the topic and objectives of the project;
formulate the problem;
form groups;
distribute responsibilities;
plan the stages of work;
determine the expected final product.

2. Project implementation

At this stage, students work individually or in groups. Their activities include:
collecting and analyzing information;
working with literary and informational sources;
conducting research;
discussing the collected material;
preparing conclusions;
creating presentations and other project products.

3. Presentation and defense

Students present the results of their work to the class. They learn to express their ideas clearly and concisely, organize information logically, use visual materials, and respond to questions.

4. Project evaluation

Evaluation may be carried out at several levels:
self-assessment;
peer assessment;
teacher assessment;
assessment by a specially organized expert group.

5. Reflection

Reflection is an important final stage of project-based learning. Students analyze their personal participation and the results of their work by answering questions such as:

What did we do?
How did we do it?
What results did we achieve?
What was my personal contribution?
What difficulties did we encounter?
What could we improve in the future?

N. Yu. Pakhomova, a specialist in project-based education, emphasizes that educational projects implemented within the classroom subject system should have specific characteristics that determine their place and time in the educational process. These characteristics can be presented as a methodological passport of an educational project.

Methodological Passport of an Educational Project

The methodological passport may include the following components:

Target

audience:

Who the project is intended for and at what stage of the curriculum it can be implemented.

Topic:

The educational and developmental topic or topics related to the subject.

Objectives:

Educational, developmental, and воспитательный objectives.

Educational

task:

The specific task to be completed by the class, group, or individual student.

Students'

age:

The appropriate grade and age group.

Project

duration:

Short-term, medium-term, or long-term project.

Work

schedule:

The stages and deadlines of project implementation.

Support:

Teacher guidance and methodological assistance.

Material, technical, and educational resources: Textbooks, literary works, computers, presentation software, Internet resources, dictionaries, and other materials.

Additional

participants:

Other teachers, specialists, parents, researchers, or information-resource providers.

Necessary

knowledge

and

skills:

Students should possess basic skills in independent work with information sources, digital tools, communication, planning, analysis, and presentation.

The expected educational outcomes of project-based learning include the development of:

independent work with information sources;

effective use of information technologies;

independent decision-making;

communication skills;

information exchange;

role interaction;

planning and designing;

analysis and synthesis;

classification and structuring of information;

self-assessment and reflection;

tolerance and cooperation;

broadening of students' cultural and intellectual horizons.

Results and Discussion

In my teaching practice, project-based activities are used with students from grades 6 to 11. Different types of projects are implemented, including informational, practice-oriented, creative, and research projects.

Research projects were initially conducted within the framework of students' participation in the school's scientific society. For example, a project entitled "**The Descendants of A. S. Pushkin in Simbirsk-Ulyanovsk**", completed by a tenth-grade student, received recognition at an All-Russian Pushkin competition in the "Literary Workshop" category.

At present, short-term projects are particularly useful when working with middle-school students. Through project-based learning in grades 5 and 6, students learn to set goals, determine expected results, formulate questions, search for information, cooperate with classmates, and present the results of their work.

For example, students may be asked to:

select proverbs on a particular topic;

classify proverbs according to thematic groups;

compile a dictionary of phraseological units;

create a dictionary of Siberian dialect words while studying the works of V. P. Astafyev;

prepare short presentations based on collected information.

Such assignments enable students to work with different information sources, communicate with project participants, develop an action plan, and present the results of their work.

Example of an Informational Project

Project topic: "Is Leskov's Lefty Character Modern?"

Project type: Informational.

Problem: Are Russian people talented and creative?

Rationale: Students need to determine whether craftsmen similar to the character Lefty from N. S. Leskov's literary work exist in contemporary society.

Research questions:

Who are modern craftsmen?

What do they create?

What achievements have they made?

How are their activities perceived by society?

Task:

Students collect information about contemporary craftsmen, describe their achievements, and create a visual presentation.

Method:

The project is implemented through information and communication technologies.

Expected result:

student presentations about contemporary craftsmen;

oral presentations;

development of information and communication competence;

development of research and general academic skills;

development of students' creative and personal qualities.

An important condition for successful project presentation is teaching students how to express their thoughts concisely, construct logically coherent statements, prepare visual materials, and organize their presentations effectively. Self-analysis and reflection are also essential components of the process.

Therefore, the teacher's role remains significant. The teacher organizes the learning process, provides guidance, summarizes the results, and evaluates students' activity, creativity, independence, and ability to work with information sources.

Project Lesson: "Description of Nature"

Another example of project-based learning is a sixth-grade Russian language lesson on the topic "**Description of Nature**", conducted during the study of adjectives.

Educational

objective:

To teach students how to create a descriptive text using artistic and expressive language based on examples from literary works.

Developmental

objective:

To develop students' ability to understand the meaning and expressive function of adjectives and use them appropriately in speech.

Educational

objective:

To encourage students' creative activity, aesthetic perception, and individual expression.

Preliminary work

Students are asked to find vivid descriptions of winter in works of fiction and identify the artistic and expressive devices used by writers.

Students are then divided into groups:

Group 1: Description of a winter morning;

Group 2: Description of a winter evening or night;

Group 3: Description of the first snow.

Lesson Procedure

The lesson begins with a review of students' understanding of description:

What is a description?

What is the structure of a descriptive text?

What should be described first?

How can an author express an attitude toward the object being described?

Students then analyze a literary passage from I. S. Shmelev's *The Lord's Summer*. They identify epithets, metaphors, similes, and color imagery and discuss how these devices create a particular image of winter.

The groups subsequently present the literary passages they have selected. They identify the topic of each passage and analyze the artistic means used by the authors.

For example, students may analyze descriptions of winter morning, winter evening, and the first snow from the works of A. N. Tolstoy, M. Prishvin, and K. G. Paustovsky.

During the generalization stage, students collectively develop a plan for writing their own descriptive texts. They consider the following questions:

1. What do I want to describe?
2. What is the main idea of my text?
3. What feelings do I want to evoke in the reader?
4. What artistic and expressive devices will I use?

Students then discuss possible topics in groups, such as:

"A Falling Snowflake";

"Patterns on My Window";

"Winter Evening";

"Bullfinches on a Tree";

"The First Snow".

The project culminates in the creation of students' own creative essays and descriptive sketches.

Project-based learning in this context allows students to move from analyzing literary examples to independently creating their own texts. As a result, students develop not only grammatical and literary knowledge but also creative writing, communication, analytical thinking, and self-expression.

Reflection is an essential part of this activity. Students evaluate their personal contribution, identify successful aspects of their work, analyze difficulties, and consider ways of improving their performance. Such reflection contributes to the development of students' ability to evaluate their own learning objectively and discuss the results of their activities.

CONCLUSION

Project-based learning is an effective pedagogical approach for organizing student-centered education in Russian language and literature lessons. It creates opportunities for students to acquire knowledge through independent and collaborative activities and to apply theoretical knowledge in practical and creative tasks.

The implementation of informational, practice-oriented, creative, and research projects helps students develop communication, information, research, analytical, creative, and reflective skills. The effectiveness of project-based learning largely depends on the appropriate selection of tasks according to students' age, interests, prior knowledge, and level of independence.

For students in grades 5 and 6, short-term creative and informational projects can be particularly useful for developing communication and independent learning skills. For students in grades 7 and 8, practice-oriented projects

can provide opportunities to apply acquired knowledge in concrete tasks. Older students can be involved in more complex research projects requiring independent analysis, interpretation, and presentation of information.

REFERENCES

- [1] Simonenkova, T. D. (2007). *Student Project Activities*. Head Teacher. Modern School Management, No. 8, pp. 3–6.
- [2] Abramova, S. V. (2011). *Russian Language: Project Work of High School Students*. Moscow: Education.
- [3] Bederkhanova, V. P., & Bondarev, B. P. (2000). *Pedagogical Design in Innovative Activities: Textbook*. Krasnodar.
- [4] Israilova, G. M. (2023). *Pedagogical Practice Is the Main and Important Stage in the Life of a Teacher*. Scientific Bulletin of NamSU – Scientific Bulletin of NamDU, No. 11.
- [5] Israilov, G. M. (2023). *Pedagogical Practice Is the Main and Important Stage in the Life of a Teacher*. Quqon State Pedagogical Institute Scientific Bulletin.
- [6] Israilova, G. M., Ergasheva, M., Botirova, G., & Khayitova, Sh. (2023). *Development of Speech Activity of Students in the Framework of the Study of the Discipline "Russian Language"*. International Scientific and Practical Conference "Relations Between Languages of Different Systems in the Context of Globalization". Navoi, 2023.
- [7] Israilova, G. M., Khaitova, Sh., & Muhammadaminova, M. (2023). *How to Bring Order to Your Speech? The Role of Science and Innovation in the Modern World*, Vol. 1, No. 8.
- [8] Israilova, G. M., Rakhmonova, N., Laziza Olimova, & Kurbanova, M. (2023). *Artistic Style: Definition, Substyles, Genres*. The Role of Science and Innovation in the Modern World, Vol. 1, No. 8.
- [9] Israilova, G. M., & Ergasheva, M. (2023). *Unusual Facts About the Russian Language*. "Filologiya va Fanlarni O'qitishning Dolzarb Masalalari" International Scientific and Practical Conference.

SUN'IIY INTELLEKT VA O'ZBEK TILI: IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Jabbarova Sabo Xamdamovna¹, Jo'raxonova Farangiz Habibjon qizi²

¹Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

E-mail:sabojabarova 8@gmail.com

²Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zbek tilini raqamli muhitda rivojlantirishdagi imkoniyatlari va mavjud muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, matnni tasniflash, nutqni tanish, grammatik tahlil va ta'limiy raqamli vositalar kabi yo'nalishlarning o'zbek tili uchun amaliy ahamiyati yoritiladi. O'zbek tilining agglutinatativ tabiati, so'z shakllarining qo'shimchalar orqali kengayishi hamda ma'lumotlar resursining nisbatan cheklanganligi sun'iy intellekt modellarini yaratishda alohida yondashuvni talab etishi asoslanadi. So'nggi yillarda BERTbek kabi o'zbek tiliga yo'naltirilgan oldindan o'qitilgan modellar, BERT asosidagi so'z turkumlarini aniqlash ishlanmalari va Universal Dependencies standartidagi UzUDT daraxtbankining yaratilishi muhim ilmiy natijalar sifatida baholanadi. Shuningdek, sun'iy intellektdan ta'limda foydalanish orqali o'quvchiga mos topshiriqlar yaratish, matnlarni avtomatik tekshirish va elektron resurslarni boyitish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, sifatli korpuslarning yetishmasligi, imlo va uslubiy xatolar, milliy-madaniy kontekstni to'liq anglashdagi cheklovlar, mualliflik va axborot xavfsizligi masalalari hamda inson nazoratining zarurligi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o'zbek tili uchun ochiq va sifatli korpuslarni ko'paytirish, maxsus til modellarini takomillashtirish hamda sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanish ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, o'zbek tili, tabiiy tilni qayta ishlash, raqamli lingvistika, til texnologiyalari.

Аннотация. В статье анализируются возможности и проблемы применения технологий искусственного интеллекта для развития узбекского языка в цифровой среде. Рассматриваются такие направления обработки естественного языка, как автоматический анализ текста, машинный перевод, классификация текстов, распознавание речи, грамматический анализ и создание образовательных

цифровых инструментов. Особое внимание уделяется агглютинативной природе узбекского языка, продуктивному использованию аффиксов и ограниченности качественных языковых данных, которые определяют специфику разработки компьютерных моделей для узбекского языка. В качестве важных этапов развития узбекских языковых технологий рассматриваются модель BERTbek, исследования по автоматическому определению частей речи на основе BERT и дерево зависимостей UzUDT, созданное в соответствии со стандартами Universal Dependencies. Отдельно раскрывается потенциал искусственного интеллекта в образовании: персонализация учебных заданий, автоматическая обработка текстов и расширение электронных языковых ресурсов. Наряду с преимуществами анализируются ограничения современных систем: возможные орфографические, грамматические и стилистические ошибки, трудности интерпретации национально-культурного контекста, вопросы качества и репрезентативности данных, информационной безопасности и авторства. Делается вывод о необходимости развития открытых корпусов узбекского языка, специализированных моделей и механизмов экспертной проверки результатов искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, узбекский язык, обработка естественного языка, цифровая лингвистика, языковые технологии.

Abstract. This article examines the opportunities and challenges of applying artificial intelligence technologies to the development of the Uzbek language in the digital environment. It focuses on natural language processing tasks such as automatic text analysis, machine translation, text classification, speech recognition, grammatical analysis, and educational language technologies. The study emphasizes the agglutinative structure of Uzbek, the productive use of affixes, and the limited availability of high-quality language data, all of which create specific requirements for computational models. Recent developments such as BERTbek, BERT-based part-of-speech tagging research, and the Uzbek Universal Dependencies treebank (UzUDT) are considered important steps toward building a stronger Uzbek NLP ecosystem. The article also discusses practical applications in education, including personalized learning materials, automated text feedback, and the expansion of digital Uzbek-language resources. At the same time, several limitations are identified: insufficient representative datasets, possible grammatical and stylistic errors, difficulties in interpreting cultural context, information-security concerns, authorship issues, and the need for expert supervision. The study argues that the sustainable development of Uzbek language technologies requires larger and better-curated corpora, specialized language models, transparent evaluation procedures, and responsible human oversight. Artificial intelligence should therefore be viewed not as a complete substitute for linguistic expertise, but as a tool that can expand the capabilities of teachers, researchers, translators, and language users.

Keywords: artificial intelligence, Uzbek language, natural language processing, digital linguistics, language technologies.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi tilning mavjud bo'lish shakllariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda til faqat og'zaki yoki bosma muloqot vositasi emas, balki qidiruv tizimlari, mobil ilovalar, elektron ta'lim platformalari, tarjima xizmatlari va sun'iy intellekt tizimlari orqali qayta ishlanadigan raqamli ma'lumotlar majmuasiga ham aylanmoqda. Shu sababli muayyan tilning raqamli muhitdagi mavqei uning elektron korpuslari, lug'atlari, nutq ma'lumotlari, morfologik va sintaktik resurslari hamda til modellarining rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liq.

Sun'iy intellekt, xususan, tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing — NLP) yo'nalishi inson tilidagi ma'lumotlarni kompyuter yordamida tahlil qilish, qayta ishlash va yaratishga imkon beradi. Mazkur texnologiyalar matn mazmunini tasniflash, savol-javob tizimlarini yaratish, tarjima, nutqni matnga aylantirish, matnni qisqartirish, nomlangan obyektlarni aniqlash va grammatik tahlil kabi ko'plab vazifalarda qo'llanadi. Biroq bunday imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun tilga xos yetarli miqdordagi va sifatli ma'lumotlar zarur.

O'zbek tili uchun bu masala ayniqsa dolzarb. O'zbek tili turkiy tillarning janubi-sharqiy guruhiga mansub bo'lib, agglutinatив xususiyati bilan ajralib turadi. So'z shakllarining turli qo'shimchalar yordamida hosil qilinishi morfologik tahlilni murakkablashtirishi mumkin. Bundan tashqari, o'zbek tilining raqamli resurslari ingliz tili kabi yuqori resursli tillarnikiga nisbatan hali ham cheklangan. Markaziy Osiyo turkiy tillari bo'yicha tadqiqotlarda ham

ma'lumotlar tanqisligi, belgilangan korpuslarning kamligi va texnologik infratuzilmaning rivojlanish ehtiyoji asosiy muammolar qatorida qayd etilgan [5].

O'zbekistonda sun'iy intellektni rivojlantirish davlat siyosati darajasida ham qo'llab-quvvatlanmoqda. 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qaror bilan sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi tasdiqlangan bo'lib, unda infratuzilmani rivojlantirish, kadrlar tayyorlash, ma'lumotlar bazalarini shakllantirish va turli sohalarda sun'iy intellektni joriy etish vazifalari belgilangan [1]. Bu siyosiy va texnologik muhit o'zbek tili uchun raqamli lingvistik resurslarni kengaytirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning materiallarini sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash bo'yicha ilmiy nashrlar, o'zbek tili uchun yaratilgan zamonaviy kompyuter lingvistikasi resurslari hamda O'zbekistonda sun'iy intellektni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Xususan, BERTbek modeli, BERT asosidagi so'z turkumlarini aniqlash bo'yicha BBPOS tadqiqoti, UzUDT daraxtbanki va Markaziy Osiyo turkiy tillarini qayta ishlashga bag'ishlangan ilmiy sharh tahlil qilindi [2–5]. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, tahliliy va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Dastlab o'zbek tilining sun'iy intellekt tizimlarida qayta ishlanishi uchun zarur bo'lgan asosiy resurslar — korpus, lug'at, morfologik va sintaktik belgilash, til modeli hamda nutq ma'lumotlari — ajratib olindi. Keyin mavjud ishlanmalar imkoniyatlari va cheklovlari o'zaro taqqoslandi. Yakuniy bosqichda sun'iy intellektning ta'lim, tarjima, matn tahlili va raqamli kommunikatsiyadagi amaliy qo'llanish yo'nalishlari umumlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari o'zbek tili uchun sun'iy intellektning imkoniyatlari bir necha asosiy yo'nalishda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish — matnni avtomatik qayta ishlash. Bunda so'zlarni tokenlarga ajratish, lemmatizatsiya, so'z turkumlarini aniqlash, morfologik belgilarni ajratish, sintaktik bog'lanishlarni aniqlash va matnlarni mavzu yoki mazmuniga ko'ra tasniflash kabi vazifalar bajariladi. Ushbu vositalar ilmiy tadqiqotlar, elektron lug'atlar, qidiruv tizimlari va ta'lim platformalarining sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin. O'zbek tiliga moslashtirilgan BERTbek modeli bu boradagi muhim ishlanmalardan biridir. Tadqiqot mualliflari BERT arxitekturasi asosidagi o'zbek tiliga yo'naltirilgan modellarni sentiment tahlili, ko'p yorliqli mavzu tasnifi va nomlangan obyektlarni aniqlash kabi vazifalarda sinab ko'rgan va model natijalari bir qator bazaviy usullardan yuqori bo'lganini ko'rsatgan [2]. Bu natija o'zbek tili uchun umumiy ko'p tilli modeldan tashqari, tilga xos ma'lumotlarda o'qitilgan modellarni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Ikkinchi muhim yo'nalish — grammatik va morfologik tahlil. O'zbek tilida qo'shimchalarning faol qo'llanishi so'z shakllarining ko'pligiga olib keladi. Shu sababli kompyuter tizimi bir xil o'zakning turli grammatik shakllarini kontekst bilan birga tahlil qila olishi kerak. BBPOS tadqiqotida o'zbek tilidagi so'z turkumlarini avtomatik aniqlash uchun BERT asosidagi modellar baholanib, o'rtacha 91 foizlik aniqlikka erishilgani ko'rsatilgan [3]. Bunday natijalar o'zbek tili morfologiyasini avtomatik tahlil qilish imkoniyatlari kengayib borayotganini anglatadi.

Uchinchi yo'nalish — sintaktik resurslarni rivojlantirish. Universal Dependencies tamoyillariga asoslangan UzUDT daraxtbanki o'zbek tilidagi gaplarning morfologik va sintaktik tuzilishini mashina o'qiy oladigan shaklda ifodalash uchun muhim manba hisoblanadi. 2026-yilda taqdim etilgan UzUDT resursi 684 ta gap va 7 582 ta tokenni qamrab oladi hamda lemmatizatsiya, so'z turkumlari, morfologik xususiyatlar va bog'lanish munosabatlari bo'yicha qo'lda belgilangan ma'lumotlarni taqdim etadi [4]. Bunday daraxtbanklar kelajakda sintaktik analizatorlar, grammatik tekshiruvchilar va til o'rgatish tizimlarini ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

To'rtinchi yo'nalish — avtomatik tarjima va raqamli kommunikatsiya. O'zbek tilidagi matnlarning boshqa tillarga va aksincha tarjima qilinishi davlat xizmatlari, ta'lim, ilm-fan, turizm va xalqaro muloqot uchun muhim. Biroq tarjima tizimining sifati faqat katta hajmdagi parallel matnlarga emas, balki uslubiy, terminologik va madaniy jihatdan muvozanatlangan ma'lumotlarga ham bog'liq. Ayniqsa, maqol, ibora, tarixiy nomlar va milliy-madaniy birliklarning to'g'ri talqin qilinishi avtomatik tizimlar uchun murakkab vazifa bo'lib qolmoqda.

Beshinchi yo'nalish — ta'lim. Sun'iy intellekt o'zbek tilida individual ta'lim topshiriqlarini yaratish, matnlarni dastlabki tahlil qilish, o'quvchining xatolarini guruhlash, lug'at boyligini oshirishga mo'ljallangan

mashqlar tuzish va o'qituvchiga qo'shimcha metodik material tayyorlashda yordam berishi mumkin. Masalan, o'quvchining yozma ishidan kelib chiqib, takrorlangan imlo xatolarini ajratish yoki ma'lum grammatik mavzu bo'yicha yangi mashqlar ishlab chiqish mumkin. Biroq ta'lim jarayonida sun'iy intellekt bergan javobni tayyor haqiqat sifatida qabul qilish to'g'ri emas; o'qituvchi va mutaxassis nazorati saqlanib qolishi kerak. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari bir qator muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Birinchi muammo — ma'lumotlar hajmi va sifati. Model qanchalik murakkab bo'lmasin, uning natijasi o'qitilgan ma'lumotlar sifatiga kuchli bog'liq. O'zbek tilidagi badiiy, ilmiy, rasmiy, og'zaki va kundalik nutq namunalarini qamrab olgan muvozanatli korpuslarning ko'payishi muhim. Ikkinchi muammo — lingvistik xilma-xillik. Shevalar, tarixiy shakllar, aralash nutq, internet tili va qisqartmalarni yagona model doirasida to'g'ri qayta ishlash alohida tadqiqotni talab qiladi.

Uchinchi muammo — mazmuniy va madaniy kontekst. Sun'iy intellekt grammatik jihatdan to'g'ri ko'ringan, ammo mazmunan noo'rin yoki milliy-madaniy ma'noni buzuvchi matn yaratishi mumkin. To'rtinchi muammo — ishonchlilik va axborot xavfsizligi. Ta'lim yoki ilmiy faoliyatda foydalaniladigan tizimlar noto'g'ri ma'lumotni ishonchli shaklda taqdim etmasligi uchun manbalarni tekshirish, natijani qayta ko'rib chiqish va foydalanuvchini ogohlantirish mexanizmlariga ega bo'lishi lozim. Shuningdek, shaxsiy ma'lumotlar bilan ishlashda maxfiylik talablari hisobga olinishi zarur. Umuman olganda, o'zbek tili uchun sun'iy intellekt ekotizimini rivojlantirish faqat yangi model yaratish bilan cheklanmasligi kerak. Korpuslar, elektron lug'atlar, nutq bazalari, grammatik resurslar, baholash mezonlari va ochiq ilmiy platformalar o'zaro bog'langan tizim sifatida rivojlantirilishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa, turli universitet va ilmiy markazlar o'rtasidagi hamkorlik ma'lumotlarni takroran yig'ishning oldini olib, umumiy standartlar asosida sifatli resurslar yaratishga yordam beradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sun'iy intellekt o'zbek tilining raqamli muhitdagi mavqeini mustahkamlash uchun katta imkoniyatlarga ega. BERTbek kabi til modellari, BERT asosidagi morfologik va grammatik tahlil ishlanmalari hamda UzUDT kabi sintaktik resurslar o'zbek tilini kompyuter yordamida qayta ishlash uchun ilmiy asoslar shakllanayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, yuqori sifatli ma'lumotlarning yetishmasligi, lingvistik xilma-xillik, madaniy kontekst, xatoliklar va ishonchlilik masalalari hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Kelgusida o'zbek tili uchun keng qamrovli va muvozanatli elektron korpuslar yaratish, so'zlashuv nutqiga oid audio ma'lumotlarni ko'paytirish, morfologik va sintaktik resurslarni boyitish, avtomatik tarjima hamda nutqni tanish tizimlarini takomillashtirish zarur. Shuningdek, sun'iy intellekt natijalarini o'zbek tilining adabiy me'yorlari va milliy-madaniy xususiyatlari asosida baholaydigan maxsus mezonlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Eng muhimi, sun'iy intellekt insonning lingvistik tajribasi va ilmiy mas'uliyatini to'liq almashtiruvchi emas, balki uni kengaytiruvchi vosita sifatida qo'llanishi kerak. Ana shundagina texnologik taraqqiyot bilan birga o'zbek tilining tabiiyligi, ilmiy salohiyati va milliy o'ziga xosligini ham saqlab qolish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida: PQ-358-son qaror, 2024-yil 14-oktabr.

[2] Kuriyozov E., Vilares D., Gómez-Rodríguez C. BERTbek: A Pretrained Language Model for Uzbek // Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages. 2024. B. 33–44.

[3] Bobojonova L., Akhundjanova A., Ostheimer P. S., Fellenz S. BBPOS: BERT-based Part-of-Speech Tagging for Uzbek // Proceedings of the First Workshop on Language Models for Low-Resource Languages. 2025. B. 287–293.

[4] Matlatipov S. G., Aripov M. UzUDT: Uzbek Universal Dependencies Treebank // Proceedings of the Fifteenth Language Resources and Evaluation Conference. 2026. B. 11642–11649.

[5] Veitsman Y., Hartmann M. Recent Advancements and Challenges of Turkic Central Asian Language Processing // Proceedings of the First Workshop on Language Models for Low-Resource Languages. 2025. B. 309–324.

RAQAMLI KOMMUNIKATSIYA SHAROITIDA O'ZBEK TILINING LEKSIK-SEMANTIK YANGILANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli kommunikatsiya muhitining zamonaviy o'zbek tilining leksik-semantik tizimiga ta'siri tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, internet nashrlari va boshqa raqamli platformalar ta'sirida yuzaga kelayotgan leksik yangilanishlarning asosiy ko'rinishlarini aniqlash hamda ularning shakllanish va semantik rivojlanish mexanizmlarini tavsiflashdan iborat. Tadqiqot materiallarini raqamli kommunikatsiya namunalari, internet nashrlari va o'zbek tilidagi neologizmlar bo'yicha zamonaviy ilmiy manbalar tashkil etdi. Ishda tavsifiy, semantik, qiyosiy, kontekstual va funksional-pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar raqamli diskursda yangi birliklarning asosan o'zlashma so'zlar, morfologik moslashuv, gibrid shakllar, kalkalash, qisqartirish hamda mavjud leksemalarning yangi ma'nolarda qo'llanishi orqali yuzaga kelayotganini ko'rsatdi. Shuningdek, raqamli muhitning tezkorligi yangi birliklarning qisqa muddatda ommalashishiga sharoit yaratishi, biroq ularning barchasi avtomatik ravishda adabiy til me'yoriga kirmasligi asoslandi. Tadqiqotda raqamli diskurs o'zbek tilidagi zamonaviy leksik-semantik jarayonlarni kuzatish, yangi birliklarning barqarorlashuvi va me'yorlashuv bosqichlarini aniqlash uchun muhim lingvistik manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, raqamli kommunikatsiya, neologizm, raqamli diskurs, semantik yangilanish.

Аннотация. В статье исследуется влияние цифровой коммуникационной среды на лексико-семантическую систему современного узбекского языка. Цель исследования заключается в выявлении основных видов лексических обновлений, возникающих под воздействием социальных сетей, мессенджеров, интернет-изданий и других цифровых платформ, а также в описании механизмов их формирования и семантического развития. Материал исследования составили примеры цифровой коммуникации, интернет-публикации и современные научные работы по неологизмам узбекского языка. Использованы описательный, семантический, сравнительный, контекстуальный и функционально-прагматический методы. Результаты показывают, что лексическое обновление в цифровом дискурсе происходит посредством заимствований, морфологической адаптации, образования гибридных единиц, калькирования, сокращений и развития новых значений уже существующих слов. Установлено, что высокая скорость цифрового общения способствует быстрому распространению новых единиц, однако частотность их употребления в интернете не означает автоматического включения в литературную норму. Цифровой дискурс рассматривается как важный источник наблюдения за современными лексико-семантическими процессами узбекского языка и за постепенным закреплением новых единиц в общей лексической системе.

Ключевые слова: узбекский язык, цифровая коммуникация, неологизм, цифровой дискурс, семантическое обновление.

Abstract. This article examines the influence of digital communication on the lexical and semantic system of contemporary Uzbek. The study aims to identify the main forms of lexical renewal emerging under the influence of social networks, messengers, online publications and other digital platforms, and to describe the mechanisms of their formation and semantic development. The research material includes examples from digital communication, online media and recent scholarly studies of Uzbek neologisms. Descriptive, semantic, comparative, contextual and functional-pragmatic methods were applied. The findings demonstrate that lexical innovation in Uzbek digital discourse occurs through borrowing, morphological adaptation, hybrid formations, calquing, abbreviation and the development of new meanings of existing lexical units. The rapid and interactive nature of digital communication accelerates the dissemination of new words and expressions. However, frequent use in online communication does not automatically make a unit part of the literary language norm. The study argues that digital discourse should be considered an important linguistic source for observing contemporary lexical and semantic change in Uzbek, identifying the stages of stabilization of new units, and examining their gradual integration into the general lexical system. Particular attention is also paid to the need for corpus-based research of digital Uzbek.

Keywords: Uzbek language, digital communication, neologism, digital discourse, semantic renewal.

KIRISH

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi insonlar o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarning shakli, tezligi va mazmunini sezilarli darajada o'zgartirdi. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar, internet nashrlari va elektron xizmatlarning keng tarqalishi natijasida yozma va og'zaki muloqot o'rtasidagi an'anaviy chegaralar nisbatan yumshadi. Shu bilan birga, raqamli muhit tilning yangi birliklari yuzaga keladigan, mavjud birliklar ma'nosi kengayadigan va yangi kommunikativ modellar shakllanadigan faol lingvistik makonga aylandi. Crystal internetning elektron pochta, chat va veb-muloqot kabi janrlari tilning xilma-xilligi va ijodiy imkoniyatlarini kengaytirganini qayd etadi [1].

Kompyuter vositasidagi diskursni tadqiq etgan Herring raqamli muloqotni faqat texnik vosita emas, balki o'ziga xos lingvistik va pragmatik xususiyatlarga ega kommunikativ muhit sifatida ko'rib chiqadi [2]. Keyingi tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarda til tanlovi, auditoriya, kod almashinuvi va tarmoqdagi lingvistik repertuarlarning o'zgarishi ham alohida masala sifatida o'rganilgan [3]. Demak, raqamli kommunikatsiya til taraqqiyotiga ta'sir etuvchi ko'p qatlamli omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbek tilida mazkur jarayon ayniqsa leksik sathda yaqqol ko'zga tashlanadi. Texnologiya, ijtimoiy tarmoqlar, elektron savdo, media, sun'iy intellekt va onlayn xizmatlar bilan bog'liq ko'plab birliklar kundalik nutqda faol ishlatilmoqda. Masalan, blogger, post, kontent, strim, chatbot, startap, onlayn kabi birliklar raqamli kommunikatsiya bilan bog'liq leksik qatlamning faol komponentlariga aylangan. O'zbek tilidagi zamonaviy neologizmlarni media va ijtimoiy tarmoqlar materiallari asosida o'rgangan Egamberdieva ham texnologik taraqqiyot bilan bog'liq birliklarning tez ommalashayotganini ko'rsatadi [5].

Biroq raqamli muhitda uchraydigan barcha yangi birliklarni bir xil maqomdagi neologizm sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Ayrim birliklar keng ommalashib, turli kommunikativ vaziyatlarda qo'llana boshlaydi; boshqalari esa muayyan platforma, ijtimoiy guruh yoki yoshlar nutqi doirasida qoladi. Shuning uchun raqamli kommunikatsiyadagi leksik yangilanishni birlikning paydo bo'lishi, tarqalishi, semantik moslashuvi va me'yorlashuvi bosqichlari bilan bog'liq jarayon sifatida o'rganish zarur.

Tadqiqotning maqsadi — raqamli kommunikatsiya sharoitida o'zbek tilining leksik-semantik yangilanishining asosiy ko'rinishlarini aniqlash va yangi birliklarning shakllanish hamda semantik rivojlanish mexanizmlarini tavsiflash. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, raqamli diskursdagi o'zlashmalar va gibrid birliklarni tasniflash, mavjud leksemalarning yangi ma'nolarda qo'llanishini aniqlash hamda raqamli birliklarning adabiy til me'yoriga munosabatini baholash vazifalari belgilandi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiallarini o'zbek tilidagi raqamli kommunikatsiya namunalari, ijtimoiy tarmoqlardagi ommaviy yozishmalar, internet nashrlari hamda neologizmlar va raqamli diskursga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi. Asosiy tahlil birligi sifatida raqamli muhitda faol qo'llanadigan leksik birlik va uning kontekstdagi ma'nosi olindi. Bunda birlikning shakli, manbasi, grammatik moslashuvi, semantik vazifasi va kommunikativ funksiyasi o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi.

Tadqiqotda tavsifiy, semantik, qiyosiy, kontekstual va funksional-pragmatik usullardan foydalanildi. Tavsifiy usul yangi birliklarning tashqi va funksional xususiyatlarini belgilashga; semantik tahlil ma'no kengayishi va semantik siljishlarni aniqlashga; qiyosiy usul o'zlashmalarining manba tilidagi shakli bilan o'zbek tilidagi ko'rinishini taqqoslashga xizmat qildi. Kontekstual tahlil birlikning aynan raqamli muloqotdagi ma'nosini ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Funksional-pragmatik yondashuv orqali yangi birliklarning auditoriya, kommunikativ maqsad va uslub bilan aloqasi baholandi.

Raqamli diskursni o'rganishda korpus yondashuvi ham muhim metodologik asos hisoblanadi. Polvannazirova ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelayotgan neologizmlarni ijtimoiy tarmoqlar, yangiliklar saytlari va onlayn forumlar materiallari asosida korpus yondashuvi bilan tadqiq etib, fonologik moslashuv, semantik kengayish va morfologik modifikatsiya jarayonlarini qayd etadi [6]. Bu yondashuv yangi birliklarning faqat mavjudligini emas, balki ularning qo'llanish chastotasi va kontekstual xususiyatlarini ham o'rganish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli kommunikatsiya zamonaviy o'zbek tilidagi leksik yangilanishning faol manbalaridan biridir. Uning asosiy farqi yangi birliklarning paydo bo'lishidan ko'ra, ularning tarqalish tezligida ko'rinadi. An'anaviy kommunikativ muhitda yangi so'zning ommalashuvi uzoqroq vaqt talab qilishi mumkin bo'lsa, ijtimoiy tarmoqdagi trend, video, post yoki mem yangi birlikning qisqa muddatda katta auditoriyaga yetib borishiga imkon yaratadi. Pulatova o'z tadqiqotida o'zbek raqamli diskursidagi leksik innovatsiyalarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini alohida ta'kidlaydi [4].

1-jadval. Raqamli kommunikatsiyada leksik yangilanishning asosiy ko'rinishlari

Jarayon	Misollar	Lingvistik xususiyat
O'zlashma	bloger, kontent, chatbot	xorijiy birlikning o'zbek tilida qo'llanishi
Morfologik moslashuv	postlar, onlaynda, blogerlar,	o'zbekcha qo'shimchalar bilan birikish
Gibridlashuv	repost qilmoq, like bosmoq	xorijiy va o'zbekcha komponentlarning birikishi
Semantik yangilanish	kanal, obuna, hikoya	mavjud leksemaga raqamli ma'noning qo'shilishi

Jadvaldan ko'rinadiki, raqamli leksik yangilanishni faqat o'zlashma so'zlar bilan cheklash mumkin emas. Jarayonning muhim qismi mavjud til vositalarining yangi kommunikativ vazifaga moslashtirilishi bilan bog'liq. Shu sababli raqamli leksikani tadqiq etishda yangi birlikning etimologiyasi bilan bir qatorda uning o'zbek tilidagi funksional va semantik maqomini ham hisobga olish lozim.

Raqamli diskursdagi eng faol qatlamlardan biri xorijiy, ayniqsa ingliz tilidan o'zlashgan birliklardir. Buning asosiy sababi raqamli texnologiyalar va internet platformalarining xalqaro terminologiyasi ko'pincha ingliz tilida shakllanishidir. Bloger, post, kontent, strim, chatbot, startup va onlayn kabi birliklar o'zbekcha matnlarda turli darajada moslashgan holda ishlatilmoqda. Ayrimlari o'zbekcha qo'shimchalarni qabul qiladi: postlar, blogerlar, onlaynda. Bu hodisa o'zlashma birlikning o'zbek tilining morfologik tizimiga moslasha boshlaganini ko'rsatadi. Korpus asosidagi tadqiqotlar ham bunday birliklarda fonologik, morfologik va semantik moslashuv kuzatilishini ko'rsatmoqda [6].

Ikkinchi muhim hodisa — gibrid birliklarning shakllanishidir. Raqamli muloqotda repost qilmoq, like bosmoq, stream qilmoq kabi konstruksiyalar uchraydi. Ularning ayrimlari norasmiy kommunikatsiya uchun xos bo'lsa-da, muntazam qo'llanish natijasida ayrim shakllar barqarorlashishi mumkin. Gibrid birliklar tilning o'zlashma materialni o'z ichki grammatik imkoniyatlari bilan birlashtirish qobiliyatini namoyon etadi.

Uchinchi yo'nalish — mavjud leksemalarning semantik yangilanishidir. Raqamli muhitda kanal, obuna, devor, hikoya, kuzatmoq, ulashmoq kabi birliklar an'anaviy ma'nolari bilan bir qatorda yangi texnologik yoki kommunikativ mazmunlarda qo'llanadi. Masalan, kanal leksemasi messenjer yoki media platformasidagi axborot tarqatish maydonini, obuna esa ma'lum sahifa yoki kanalni raqamli kuzatish harakatini bildirishi mumkin. Bu holat yangi so'z yaratilmasdan turib, mavjud leksemaning semantik imkoniyatlari kengayishini ko'rsatadi.

Semantik yangilanish metaforik ko'chishlar orqali ham amalga oshadi. Real hayotdagi obyekt va harakatlarni virtual muhitga ko'chirish natijasida foydalanuvchiga tanish bo'lgan leksemalar yangi raqamli obyektlarni nomlashga xizmat qiladi. Bunday jarayon tilning yangi texnologik voqelikni mavjud lingvistik vositalar yordamida o'zlashtirish mexanizmlaridan biridir.

Raqamli kommunikatsiyaning tezkorligi qisqartirish, kod almashinuvi, emoji va og'zaki nutqqa xos birliklarning yozma shaklda qo'llanishini ham kuchaytiradi. Ijtimoiy tarmoqlarda bir nechta til elementlarining bitta kommunikativ vaziyatda qo'llanishi ayniqsa ko'p tilli auditoriyada kuzatiladi. Androutsopoulos ijtimoiy tarmoqlardagi ko'p tilli muloqotda til tanlovi va auditoriya xususiyatlari o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi [3]. O'zbek

raqamli diskursida ham inglizcha yoki ruscha elementning o'zbekcha grammatik vositalar bilan birikishi shunday jarayonning ko'rinishlaridan biridir.

Shu bilan birga, raqamli diskursdagi birlikning faol qo'llanishi uni avtomatik ravishda adabiy til me'yoriga aylantirmaydi. Yangi birlikning me'yorlashuvi uchun uning turli janr va kommunikativ muhitlarda barqaror ishlatilishi, ma'nosi aniqlashishi, grammatik jihatdan moslashishi va lug'atlarda qayd etilishi kabi omillar muhim. Egamberdieva yangi birliklarning ijtimoiy tarmoqlardan umumxalq tiliga va rasmiy nutqqa tomon o'tishi mumkinligini, biroq bu jarayon vaqt talab qilishini qayd etadi [5].

Shu nuqtayi nazardan, raqamli leksik birliklarning holatini shartli ravishda to'rt bosqichda tasavvur qilish mumkin: 1) raqamli muhitda paydo bo'lish; 2) ma'lum auditoriyada faol tarqalish; 3) turli kommunikativ sohalarga kirib borish; 4) umumtil va adabiy me'yor bilan munosabatga kirish. Mazkur model raqamli birliklarni bir vaqtning o'zida ham innovatsion, ham vaqtinchalik hodisa sifatida kuzatish imkonini beradi.

Raqamli o'zbek tilini korpus asosida o'rganish mazkur jarayonlarni aniqroq baholash imkonini beradi. Bunda yangi birlikning qo'llanish chastotasi, ilk qayd etilgan davri, platformalar bo'yicha taqsimoti, grammatik moslashuvi va semantik variantlarini kuzatish mumkin. O'zbek tili uchun yaratilgan UzUDT Universal Dependencies daraxtbanki 684 ta gap va 7 582 ta tokenni qo'lda annotatsiya qilingan lingvistik resurs sifatida taqdim etadi [7]. Mazkur resurs bevosita ijtimoiy tarmoqlar korpusi bo'lmasa-da, o'zbek tilini kompyuter lingvistikasi va korpus asosida tadqiq etish uchun muhim metodik asos yaratadi. Kelgusida raqamli diskurs materiallarining bunday resurslar bilan integratsiyasi yangi leksik birliklarni avtomatik aniqlash va ularning dinamikasini o'rganish imkoniyatini kengaytirishi mumkin.

XULOSA

Raqamli kommunikatsiya zamonaviy o'zbek tilining leksik-semantik tizimida kechayotgan yangilanishlarning muhim omillaridan biridir. Tadqiqot natijalari raqamli muhitning ta'siri faqat yangi so'zlarning kirib kelishi bilan cheklanmasligini, balki o'zlashma birliklarning morfologik moslashuvi, gibrid shakllarning paydo bo'lishi, mavjud leksemalarning yangi ma'nolar kasb etishi, qisqartirish va kod almashinuvi kabi jarayonlarni ham qamrab olishini ko'rsatdi.

Raqamli diskursda ingliz tilidan o'zlashayotgan birliklar salmoqli o'rin egallaydi. Biroq ularning til tizimidagi kelajakdagi maqomi bir xil emas: ayrimlari keng qo'llanish orqali barqarorlashsa, ayrimlari muayyan platforma yoki ijtimoiy guruh doirasida qolishi mumkin. Shu sababli raqamli kommunikatsiyada uchraydigan har bir yangi birlikni darhol adabiy til me'yori sifatida baholash to'g'ri emas.

Kelgusida o'zbek tilining raqamli korpuslarini shakllantirish, yangi birliklarning qo'llanish chastotasini statistik jihatdan o'rganish, ularning semantik variantlarini aniqlash va me'yorlashuv jarayonini uzoq muddatli kuzatish muhim ilmiy vazifalardan biri bo'lib qoladi. Natijada raqamli kommunikatsiya o'zbek tiliga tashqi ta'sir ko'rsatuvchi oddiy omil emas, balki tilning zamonaviy leksik-semantik taraqqiyoti kuzatiladigan faol lingvistik makon ekanligi yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Crystal D. *Language and the Internet*. 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 304 p.
- [2] Herring S. C. *Computer-Mediated Discourse* // *The Handbook of Discourse Analysis* / eds. D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton. — Oxford: Blackwell, 2005. — Ch. 31. — DOI: 10.1002/9780470753460.ch32.
- [3] Androutsopoulos J. *Languaging when contexts collapse: Audience design in social networking* // *Discourse, Context & Media*. — 2014. — Vol. 4–5. — P. 62–73. — DOI: 10.1016/j.dcm.2014.08.006.
- [4] Pulatova D. *Lexical Innovations in Uzbek Digital Discourse* // *ACTA NUUZ*. — 2026. — Vol. 1, No. 1.11. — P. 305–307.
- [5] Egamberdieva N. *New Words as Markers of the Epoch: Neologisms of the Uzbek Language* // *Foreign Linguistics and Linguodidactics*. — 2025. — Special Issue 5. — P. 95–99. — DOI: 10.47689/2181-3701-vol3-iss5/Spp95-99.
- [6] Polvannazirova S. *A Corpus-Based Analysis of Neologisms from English into Uzbek in Social Media and Online Corpora* // *Foreign Languages in Uzbekistan*. — 2025. — Vol. 61, No. 2. — DOI: 10.36078/1746083877.

[7] Matlatipov S. G., Aripov M. UzUDT: Uzbek Universal Dependencies Treebank // Proceedings of the Fifteenth Language Resources and Evaluation Conference. — Palma de Mallorca, 2026. — P. 11642–11649. — DOI: 10.63317/2uedjqezjxn5.

[8] Herring S. C., Androutsopoulos J. Computer-Mediated Discourse 2.0 // The Handbook of Discourse Analysis. 2nd ed. — Wiley, 2015. — Ch. 6. — DOI: 10.1002/9781118584194.ch6.

TA'LIM MUASSASALARIDA KIBERXAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING ZAMONAVIY USULLARI

Yangiboyev Norquvvat Qulnazarovich¹, Ismatov Saidabrormuhammad-Ali o'g'li²

Katta o'qituvchi

¹Termiz davlat universiteti, Surxondaryo 190100, O'zbekiston

e-mail: yangiboyevnorquvvat@gmail.com

2-kurs talabasi

²Termiz davlat universiteti, Surxondaryo 190100, O'zbekiston

e-mail: saidabrormuhammadov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy usullari, raqamli ta'lim muhitida yuzaga keladigan kiberxavflar va ulardan himoyalash mexanizmlari tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron ta'lim platformalari, bulutli xizmatlar va raqamli ma'lumotlar bazalaridan foydalanish kengayib borayotgan sharoitda axborot xavfsizligini ta'minlash muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Tadqiqotda ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan autentifikatsiya, ma'lumotlarni shifrlash, tarmoq xavfsizligi, zaxira nusxalash, antivirus va monitoring tizimlarining imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, phishing, zararli dasturlar, ruxsatsiz kirish, ijtimoiy muhandislik va shaxsiy ma'lumotlarning sizib chiqishi kabi kiberxavflarning oldini olishda xodimlar va o'quvchilarning kiberxavfsizlik bo'yicha xabardorligini oshirishning ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, ta'lim muassasasi, raqamli ta'lim, axborot xavfsizligi, kiberxavf.

Аннотация. В данной статье анализируются современные методы обеспечения кибербезопасности в образовательных учреждениях, киберугрозы, возникающие в цифровой образовательной среде, а также механизмы защиты от них. В условиях расширения использования информационно-коммуникационных технологий, электронных образовательных платформ, облачных сервисов и цифровых баз данных в образовательном процессе обеспечение информационной безопасности становится одной из важных задач. В исследовании рассматриваются возможности аутентификации, шифрования данных, сетевой безопасности, резервного копирования, антивирусных и систем мониторинга, применяемых в образовательных учреждениях. Кроме того, освещается значение повышения осведомлённости сотрудников и обучающихся в области кибербезопасности для предупреждения таких киберугроз, как фишинг, вредоносное программное обеспечение, несанкционированный доступ, социальная инженерия и утечка персональных данных.

Ключевые слова: кибербезопасность, образовательное учреждение, цифровое образование, информационная безопасность, киберугроза.

Abstract. This article analyzes modern methods of ensuring cybersecurity in educational institutions, cyber threats arising in the digital educational environment, and mechanisms for protecting against them. With the growing use of information and communication technologies, e-learning platforms, cloud services, and digital databases in the educational process, ensuring information security has become one of the important priorities. The study examines the potential of authentication, data encryption, network security, backup systems, antivirus software, and monitoring systems used in educational institutions. It also highlights the importance of increasing the cybersecurity awareness of staff and students in preventing such cyber threats as phishing, malware, unauthorized access, social engineering, and personal data leakage.

Keywords: *cybersecurity, educational institution, digital education, information security, cyber threat.*

KIRISH

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimining mazmuni, shakli va tashkil etilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ta'lim muassasalarida elektron ta'lim platformalari, masofaviy ta'lim tizimlari, bulutli texnologiyalar, elektron kundalik va jurnal tizimlari, raqamli kutubxonalar hamda turli axborot resurslaridan foydalanish ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Mazkur jarayon ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, axborot almashinuvini tezlashtirish va boshqaruv samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, axborot resurslari va foydalanuvchi ma'lumotlarini himoya qilish bilan bog'liq yangi vazifalarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu sababli ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilmaning barqaror ishlashi bilan bir qatorda, uning kiberxavfsizligini ta'minlash ham muhim ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi [1].

Ta'lim muassasalari faoliyatida o'quvchilar va talabalar, pedagoglar, ma'muriy xodimlar hamda boshqa foydalanuvchilarga tegishli turli xil ma'lumotlar shakllantiriladi va qayta ishlanadi. Bular shaxsiy ma'lumotlar, ta'lim natijalari, elektron hujjatlar, login va parollar, moliyaviy hamda tashkiliy ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin. Mazkur ma'lumotlarning ruxsatsiz olinishi, o'zgartirilishi yoki yo'q qilinishi ta'lim jarayonining uzluksizligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimolini oshiradi. Ayniqsa, phishing hujumlari, zararli dasturlar, ruxsatsiz kirish, parollarning buzilishi, ijtimoiy muhandislik va ma'lumotlarning sizib chiqishi kabi tahdidlar raqamli ta'lim muhitida xavfsizlik choralari muntazam takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi [2].

Kiberxavfsizlikni ta'minlash olit ta'limda faqat texnik vositalardan foydalanish bilan cheklanmaydi. Samarali himoya tizimi texnik, tashkiliy va ta'limiy choralarni o'zaro uyg'unlashtirishni talab etadi. Xususan, ko'p bosqichli autentifikatsiya, kuchli parollardan foydalanish, ma'lumotlarni shifrlash, tarmoqni himoyalash, muntazam zaxira nusxalarini yaratish, antivirus va monitoring tizimlarini qo'llash bilan bir qatorda, foydalanuvchilarning kiberxavfsizlik bo'yicha bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Chunki inson omili bilan bog'liq xatolar ko'plab kiberxavfsizlik muammolarining yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Maqolaning metodologik asosini ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlashga doir ilmiy-nazariy qarashlar, axborot xavfsizligi tamoyillari, raqamli ta'lim muhitida qo'llaniladigan texnologiyalar hamda kiberxavfsizlikni boshqarishning zamonaviy yondashuvlari tashkil etadi. Tadqiqot materiali sifatida ta'lim muassasalarining raqamli infratuzilmasida foydalaniladigan elektron ta'lim platformalari, axborot tizimlari, ma'lumotlar bazalari, bulutli xizmatlar, kompyuter tarmoqlari va foydalanuvchi autentifikatsiyasi bilan bog'liq jarayonlar olindi. Shuningdek, phishing, zararli dasturlar, ruxsatsiz kirish, ijtimoiy muhandislik va ma'lumotlarning sizib chiqishi kabi kiberxavf turlari tadqiqotning asosiy tahlil obyektlari sifatida belgilandi. Shu bilan birga, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, tavsiflash, umumlashtirish va modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tizimli tahlil orqali ta'lim muassasasining texnik infratuzilmasi, dasturiy vositalari va foydalanuvchi faoliyati o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi. Qiyosiy tahlil asosida kiberxavflarning xususiyatlari hamda ularga qarshi qo'llaniladigan himoya mexanizmlarining imkoniyatlari solishtirildi. Tavsiflash usuli yordamida autentifikatsiya, shifrlash, tarmoq xavfsizligi, zaxira nusxalash, antivirus va monitoring tizimlarining funksional xususiyatlari yoritildi. Umumlashtirish usuli asosida ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari tizimlashtirildi.

Maqolada kiberxavfsizlikni ta'minlash texnik va tashkiliy choralar majmuasi sifatida baholandi. Bunda foydalanuvchilarni autentifikatsiya qilish, kirish huquqlarini boshqarish, ma'lumotlarni shifrlash, tarmoqni himoyalash, zaxira nusxalarini yaratish, xavfsizlik hodisalarini monitoring qilish va dasturiy himoya vositalaridan foydalanish kabi mexanizmlarning o'zaro bog'liqligiga alohida e'tibor qaratildi. Bundan tashqari, kiberxavfsizlikning inson omili bilan bog'liq jihatlarini aniqlash maqsadida xodimlar va ta'lim oluvchilarning raqamli xavfsizlik bo'yicha xabardorligi, parollardan foydalanish madaniyati, shubhali havolalarni aniqlash va shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash ko'nikmalari ham tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Raqamli ta'lim muhitida elektron ta'lim platformalari, ma'lumotlar bazalari, bulutli xizmatlar va ichki tarmoqlarning keng qo'llanilishi axborot resurslarini boshqarish samaradorligini oshirishi bilan birga, ularni turli kiberxavflardan himoyalash zaruratini ham kuchaytiradi. Shu jihatdan ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlash uzluksiz va kompleks jarayon sifatida tashkil etilishi lozim [3]. Tahlil natijalari ta'lim muassasalarida uchrashi mumkin bo'lgan asosiy kiberxavflarni bir necha guruhga ajratish imkonini berdi:

Birinchi guruhga foydalanuvchilarni aldash yoki chalg'itish orqali maxfiy ma'lumotlarni qo'lga kiritishga qaratilgan phishing va ijtimoiy muhandislik usullari kiradi;

Ikkinchi guruhni zararli dasturlar, viruslar va boshqa xavfli dasturiy ta'minotlar tashkil etadi;

Uchinchi guruhga esa ruxsatsiz kirish, hisob yozuvlarining buzilishi, parollarning o'g'irlanishi hamda ma'lumotlarning noqonuniy o'zgartirilishi yoki tarqatilishi bilan bog'liq tahdidlarni kiritish mumkin. Ushbu xavflarning har biri ta'lim jarayonining uzluksizligi va axborot resurslarining yaxlitligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kiberxavfsizlikni ta'minlashda autentifikatsiya va kirish huquqlarini boshqarish muhim himoya mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Foydalanuvchining shaxsini tasdiqlash hamda uning tizimdagi vakolatlarini belgilash orqali axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini nazorat qilish mumkin. Ayniqsa, muhim axborot tizimlarida ko'p bosqichli autentifikatsiyadan foydalanish hisob yozuvlarini himoyalash darajasini oshiradi. Bunda foydalanuvchi nomi va parol bilan bir qatorda qo'shimcha tasdiqlash vositalaridan foydalanish ruxsatsiz kirish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi.

Maqolada ma'lumotlarni shifrlash ham ta'lim muassasalari uchun muhim himoya vositalaridan biri ekanligi aniqlandi. Shifrlash orqali ma'lumotlarning mazmuni ruxsatsiz shaxslar tomonidan o'qilishini qiyinlashtirish mumkin. Ayniqsa, shaxsiy ma'lumotlar, elektron hujjatlar va boshqa maxfiy axborotlarni saqlash hamda uzatishda himoyalangan texnologiyalardan foydalanish muhimdir. Biroq shifrlashning o'zi yetarli bo'lmay, kalitlarni boshqarish, foydalanuvchi huquqlarini to'g'ri belgilash va tizimlarni muntazam yangilab borish bilan birgalikda qo'llanilishi zarur. Tarmoq xavfsizligi bilan bog'liq tahlillar esa ta'lim muassasasining ichki axborot tizimlarini himoyalashda tarmoq segmentatsiyasi, xavfsizlik devorlari, trafikni monitoring qilish va shubhali faoliyatni aniqlash mexanizmlarining ahamiyatini ko'rsatdi. Tarmoqdagi barcha qurilmalar va foydalanuvchilarga bir xil darajadagi kirish huquqini berish o'rniga, ularning vazifasi va vakolatlariga mos ravishda cheklangan kirish imkoniyatlarini shakllantirish xavfsizlikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, dasturiy ta'minot va operatsion tizimlarni muntazam yangilash ham mavjud zaifliklardan foydalanish ehtimolini kamaytiruvchi muhim choradir [4].

Ma'lumotlarning yo'qolishi yoki texnik nosozliklar oqibatlarini kamaytirishda zaxira nusxalash tizimlarining o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Muhim ma'lumotlarning muntazam ravishda zaxira nusxalarini yaratish kiberhujum, texnik nosozlik yoki tasodifiy o'chirish holatlarida axborotni qayta tiklash imkonini beradi. Shu sababli zaxira nusxalash jarayoni faqat ma'lumotlarni nusxalash bilan cheklanmasdan, ularning xavfsiz saqlanishi va zarurat tug'ilganda qayta tiklanishini muntazam tekshirishni ham qamrab olishi kerak. Inson omili kiberxavfsizlik tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Texnik himoya vositalari qanchalik rivojlangan bo'lmasin, foydalanuvchilarning xavfsizlik qoidalariga rioya qilmasligi mavjud himoya mexanizmlarining samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli pedagoglar, ma'muriy xodimlar, talabalar va o'quvchilar uchun kiberxavfsizlik bo'yicha muntazam o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadga muvofiq [5]. Bunday mashg'ulotlarda phishing xabarlarini aniqlash, kuchli parollardan foydalanish, shubhali fayl va havolalarni ochmaslik, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash hamda xavfsizlik hodisalari haqida mas'ul shaxslarga xabar berish kabi amaliy ko'nikmalar shakllantirilishi mumkin.

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va uni muntazam ravishda takomillashtirish texnik himoya vositalari bilan bir qatorda muhim tashkiliy choradir. Mazkur siyosatda foydalanuvchilarning tizimga kirish huquqlari, parollardan foydalanish talablari, shaxsiy ma'lumotlarni qayta ishlash qoidalari, zaxira nusxalash tartibi, xavfsizlik hodisalariga javob berish mexanizmlari va mas'ul xodimlarning vazifalari aniq belgilanishi lozim. Shuningdek, xavfsizlik auditi va monitoringni muntazam amalga oshirish mavjud zaifliklarni aniqlash hamda ularni o'z vaqtida bartaraf etish imkonini beradi [6].

Yuqorida aniqlangan muammolarni hisobga olgan holda, ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni mustahkamlash bo'yicha quyidagi amaliy yondashuvlarni taklif etish mumkin:

1. Kiberxavfsizlik bo'yicha ta'limni kuchaytirish. Kiberxavfsizlik asoslarini ta'lim dasturlariga izchil kiritish, ta'lim oluvchilarda raqamli muhitdan xavfsiz foydalanish bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish maqsadga muvofiq.

2. Amaliy va simulyatsion mashg'ulotlarni tashkil etish. Talabalar uchun phishing, zararli dasturlar, ruxsatsiz kirish va boshqa kiberxavf holatlarini modellashtiruvchi amaliy topshiriqlar hamda simulyatsion treninglarni yo'lga qo'yish zarur. Bu ularga real vaziyatlarda xavfni aniqlash va tegishli choralarni ko'rish ko'nikmasini beradi.

3. Real kiberxavf holatlarini tahlil qilish. Amaliyotda uchraydigan kiberhujumlar va axborot xavfsizligi bilan bog'liq holatlarni o'quv jarayonida tahlil qilish orqali talabalarning muammoli vaziyatlarga nisbatan tahliliy yondashuvini rivojlantirish mumkin.

4. Axborot savodxonligi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Ta'lim oluvchilarga internetdagi axborotning ishonchliligini baholash, shubhali havolalar va xabarlarini aniqlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash hamda raqamli resurslardan mas'uliyatli foydalanish ko'nikmalarini singdirish lozim.

5. Pedagoglarning malakasini oshirish. O'qituvchilar uchun kiberxavfsizlik bo'yicha muntazam seminar, trening va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, ularni zamonaviy kiberxavflar va himoyalash usullari bilan tanishtirish zarur.

6. Kiberxavfsizlik siyosatini takomillashtirish. Har bir ta'lim muassasasida foydalanuvchi huquqlari, parollardan foydalanish, shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash, zaxira nusxalash va kiberhodisalariga javob berish tartibini belgilovchi ichki kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

7. Hamkorlik mexanizmlarini rivojlantirish. Davlat tashkilotlari, ta'lim muassasalari, IT sohasi mutaxassislari va jamoatchilik o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali kiberxavflar haqida axborot almashish, mutaxassislar tayyorlash va xavfsiz raqamli ta'lim muhitini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

Mazkur choralarni o'zaro uyg'un holda amalga oshirish ta'lim muassasalarida nafaqat texnik himoyani kuchaytirish, balki barcha ishtirokchilarda kiberxavfsizlik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tahlil qilingan yondashuvlar ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlashning samarali modeli bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlardan tashkil topishini ko'rsatadi: foydalanuvchilarni ishonchli autentifikatsiya qilish, kirish huquqlarini cheklash, ma'lumotlarni shifrlash, tarmoqni himoyalash, zaxira nusxalarini yaratish, xavfsizlik hodisalarini monitoring qilish, dasturiy ta'minotni yangilash va foydalanuvchilarning kiberxavfsizlik bo'yicha bilimlarini muntazam oshirish. Mazkur choralarni kompleks ravishda qo'llash ta'lim muassasasining raqamli infratuzilmasini yanada barqaror tashkil etish va axborot resurslarini himoyalashga xizmat qiladi.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish zamonaviy yuridik ta'limni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, talabalarning huquqiy bilimlari bilan bir qatorda kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Ingliz tilining yuridik fanlar mazmuni bilan integratsiyasi talabalarga huquqiy tushunchalarni ingliz tilida anglash, yuridik terminologiyani o'zlashtirish, autentik huquqiy manbalar bilan ishlash va kasbiy vaziyatlarda muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari **CLIL, case-study, muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yin va autentik yuridik matnlar bilan ishlash** kabi metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini amaliy yo'naltirish

imkonini berishini ko'rsatdi. Ayniqsa, huquqiy vaziyatlarni ingliz tilida tahlil qilish, sud jarayonlarini modellash va yuridik hujjatlar bilan ishlash talabalarining kasbiy nutqiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda ingliz tili faqat alohida fan sifatida emas, balki huquqiy bilimlarni egallash va kasbiy muloqotni amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda ta'lim mazmunini talabalarining til tayyorgarligi bilan muvofiqlashtirish, huquqiy terminologiyani bosqichma-bosqich o'rgatish, autentik materiallardan maqsadli foydalanish va raqamli ta'lim resurslarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish muhimligi aniqlandi. Shu bilan birga, talabalarining til darajasidagi farqlar va murakkab yuridik terminologiyani o'zlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklarni hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Ахборот хавфсизлиги тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. – Тошкент, 2022.
- [2] Jakbarova S. Ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlash bo'yicha innovatsion yechimlar va texnologiyalar. "Raqamli ta'lim sharoitida o'quvchilarda axloqiy ong va kiberxavfsizlik madaniyatini rivojlantirishga oid metod va texnologiyalar". Academic Research in Educational Sciences, 2022, 270
- [3] Buczak A., Guven E. Machine Learning for Cyber Security. IEEE Communications Surveys, 2019.
- [4] Payazov M. Zamonaviy jamiyatda kiberxavfsizlikning ta'lim tizimidagi ahamiyati. Ilm, tadqiqot va taraqqiyot ilmiy jurnali 2(16)-son, 2026. –B. 355.
- [5] Абдуллаев А. Ахборот хавфсизлиги асослари. – Тошкент: Фан ва технология, 2021.
- [6] Соловьев А.И. Кибербезопасность: современные угрозы и методы защиты. – М.: Юрайт, 2021.

GENDER TENGLIGI KONSEPSIYASINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Xamidjonova Sitara

Andijon davlat pedagogika instituti doktoranti,
Andijon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim jarayonida o'qitish orqali talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Gender tengligi zamonaviy demokratik jamiyatning muhim tamoyillaridan biri sifatida qaralib, uning mazmunini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarda tenglik, adolat, inson huquqlarini hurmat qilish, bag'rikenglik, ijtimoiy mas'uliyat, o'zaro hurmat va fuqarolik faolligi kabi demokratik qadriyatlarni rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan. Tadqiqotda gender tengligi konsepsiyasini o'qitishning mazmuniy, metodik va tashkiliy komponentlari tahlil qilinadi. Talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishda muammoli ta'lim, munozara, debat, keys-stadi, rolli o'yinlar, loyihaviy ta'lim va refleksiv topshiriqlardan foydalanishning pedagogik ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, gender tengligi va demokratik qadriyatlarning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi pedagogik model taklif etilgan. Maqolada gender masalalarini stereotiplardan xoli, ilmiy va inson huquqlariga asoslangan yondashuv asosida o'qitish talabalarining ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishning muhim sharti sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: gender tengligi, demokratik qadriyatlar, oliy ta'lim, talabalar, inson huquqlari, tenglik, adolat, bag'rikenglik, fuqarolik faolligi, gender ta'limi, demokratik madaniyat.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности формирования демократических ценностей студентов посредством преподавания концепции гендерного равенства в системе высшего образования. Гендерное равенство рассматривается как один из важнейших принципов современного демократического общества. Обосновывается, что интеграция содержания гендерного равенства в образовательный процесс способствует развитию у студентов ценностей равенства, справедливости, уважения прав человека, толерантности, социальной ответственности, взаимного уважения и гражданской активности. Анализируются содержательные, методические и организационные компоненты преподавания концепции гендерного равенства. Раскрывается педагогический потенциал

проблемного обучения, дискуссий, дебатов, кейс-метода, ролевых игр, проектного обучения и рефлексивных заданий. Предлагается педагогическая модель формирования демократических ценностей студентов посредством обучения гендерному равенству.

Ключевые слова: гендерное равенство, демократические ценности, высшее образование, студенты, права человека, равенство, справедливость, толерантность, гражданская активность, гендерное образование, демократическая культура.

Abstract. This article examines the pedagogical potential of teaching the concept of gender equality in higher education for developing democratic values among students. Gender equality is considered an important principle of a modern democratic society, while its integration into the educational process contributes to the development of equality, justice, respect for human rights, tolerance, social responsibility, mutual respect, and civic engagement. The article analyzes the content, methodological, and organizational components of teaching gender equality. Particular attention is given to problem-based learning, discussions, debates, case studies, role-playing, project-based learning, and reflective activities as effective pedagogical methods. A pedagogical model for developing students' democratic values through gender equality education is proposed. The study emphasizes that gender education based on human rights, scientific principles, equality, and freedom from stereotypes can contribute significantly to students' social and civic competencies.

Keywords: gender equality, democratic values, higher education, students, human rights, equality, justice, tolerance, civic engagement, gender education, democratic culture.

KIRISH

Bugungi globallashuv va ijtimoiy transformatsiya sharoitida oliy ta'limning vazifasi faqat professional bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmaydi. Zamonaviy universitet talabani mustaqil fikrlashi, ijtimoiy mas'uliyati, inson huquqlariga hurmati, turli qarashlarga bag'rikeng munosabati va demokratik jarayonlarda faol ishtirok etish kompetensiyalarini ham rivojlantirishi zarur. Demokratik jamiyatning barqaror rivojlanishida tenglik va adolat tamoyillari alohida ahamiyatga ega. Shu jihatdan gender tengligi konsepsiyasini ta'lim jarayonida o'rganish talabalarda nafaqat gender masalalariga oid bilimlarni, balki kengroq demokratik dunyoqarashni shakllantirish imkonini beradi. Gender tengligi erkaklar va ayollarning huquq, imkoniyat va mas'uliyatlaridan teng foydalanishini anglatadi. Ushbu konsepsiya insonning jinsi asosida kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik, shaxsning qobiliyati va imkoniyatlarini erkin namoyon etishi uchun teng sharoit yaratish kabi demokratik tamoyillar bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli gender tengligini o'qitish jarayonini demokratik qadriyatlarni shakllantirish vositasi sifatida tashkil etish oliy ta'lim pedagogikasining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Gender tengligi va demokratik qadriyatlar bir-birini to'ldiruvchi tushunchalar hisoblanadi. Demokratik jamiyatning asosiy qadriyatlari qatoriga inson qadr-qimmati, erkinlik, tenglik, adolat, inson huquqlariga hurmat, bag'rikenglik va ijtimoiy mas'uliyat kiradi.

Talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik shartlari Gender tengligi konsepsiyasini o'qitish orqali demokratik qadriyatlarni shakllantirish uchun bir qator pedagogik shartlarga rioya qilish zarur.

1. Ta'lim muhitining demokratik xarakteri. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabat o'zaro hurmat, ochiq muloqot va fikrlar xilma-xilligiga asoslanishi kerak. Talaba o'z fikrini erkin ifodalashi, savol berishi va muayyan masala bo'yicha boshqa nuqtayi nazarni ilgari surishi mumkin bo'lgan muhit yaratilishi lozim. Bunday muhitning o'zi demokratik qadriyatlarni amaliy ravishda namoyon etuvchi pedagogik vosita vazifasini bajaradi.

2. Gender stereotiplarini tanqidiy tahlil qilish. Ta'lim jarayonida jamiyatda uchraydigan gender stereotiplari ilmiy va tanqidiy nuqtayi nazardan tahlil qilinishi mumkin. Talabalarga stereotiplarning shakllanish sabablari, ularning shaxsning ta'lim va kasbiy imkoniyatlariga ta'siri haqida fikr yuritish uchun muammoli vaziyatlar beriladi. Bu jarayon talabalarining tanqidiy fikrlash va ijtimoiy hodisalarni mustaqil baholash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

3. Inson huquqlariga asoslangan yondashuv. Gender tengligini o'qitishda inson huquqlarining universalligi asosiy metodologik tamoyillardan biri bo'lishi kerak. Talabalar gender tengligini faqat ayollar yoki erkaklarga oid masala sifatida emas, balki insonning asosiy huquq va erkinliklari bilan bog'liq ijtimoiy masala sifatida tushunishlari

muhim. Gender tengligini o'qitishda samarali pedagogik metodlar Gender tengligi konsepsiyasini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish talabalarning mavzuga nisbatan faol munosabatini shakllantirish imkonini beradi.

Munozara va debat "Ta'lim olishda teng imkoniyat", "Kasb tanlashda gender stereotiplari", "Jamiyat boshqaruvida teng ishtirok" kabi mavzularda debatlar tashkil etish talabalarda o'z fikrini asoslash, boshqa fikrni tinglash va hurmat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Keys-stadi. Real yoki shartli ijtimoiy vaziyat asosida keyslar ishlab chiqiladi. Masalan, ishga qabul qilish, ta'lim imkoniyati, kasb tanlash yoki rahbarlik lavozimlariga nomzodlarni baholash bilan bog'liq vaziyatlar berilib, talabalar uni demokratik qadriyatlar asosida tahlil qiladilar.

Rolli o'yin. Talabalar turli ijtimoiy rollarni bajarish orqali muayyan vaziyatni turli nuqtayi nazardan ko'rib chiqadilar. Bu usul empatiya, muloqot madaniyati va boshqa shaxsning pozitsiyasini tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Loyihaviy ta'lim. Talabalar "Universitetda teng imkoniyatlar", "Gender stereotiplarining oldini olish", "Yoshlar va demokratik qadriyatlar" kabi mavzularda kichik loyihalar tayyorlashlari mumkin. Loyiha faoliyati davomida talabalar muammoni aniqlash, ma'lumot to'plash, tahlil qilish, yechim taklif qilish va o'z xulosalarini himoya qilish ko'nikmalarini egallaydilar.

Refleksiv topshiriqlar. Mashg'ulot yakunida talabalar quyidagi savollarga yozma javob berishlari mumkin: Bugungi mashg'ulotda men qanday yangi fikrga ega bo'ldim? Tenglik tushunchasini qanday tushunaman? Boshqa insonlarning fikrini qabul qilishda qanday yondashuvga egaman? Gender stereotiplari mening qarashlarimga ta'sir qilishi mumkinmi?

Demokratik qadriyatlarni kundalik hayotda qanday namoyon qilish mumkin? Refleksiya talabaning o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishi va shaxsiy pozitsiyasini shakllantirishiga yordam beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gender tengligini o'qitish jarayonida demokratik qadriyatlarni shakllantirishning asosiy pedagogik afzalligi shundaki, mavzu nazariy bilimdan amaliy ijtimoiy tajribaga aylantiriladi. Talaba tenglik va adolat tushunchalarini faqat ta'rif sifatida emas, balki kundalik muloqot, guruhdagi hamkorlik, ta'lim jarayonidagi qarorlar va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar orqali anglaydi. Bunda o'qituvchining pozitsiyasi alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi gender masalalarini bir tomonlama talqin qilishdan qochib, ilmiy dalillar, inson huquqlari, demokratik tamoyillar va tanqidiy fikrlashga asoslangan ta'lim muhitini yaratishi lozim. Shuningdek, gender tengligi ta'limini faqat maxsus fan doirasida cheklab qo'ymasdan, pedagogika, psixologiya, huquq, sotsiologiya, tarix, fuqarolik ta'limi va kasbiy fanlar bilan integratsiyalash samarali natija berishi mumkin.

XULOSA

Gender tengligi konsepsiyasini oliy ta'lim jarayonida o'qitish talabalarda demokratik qadriyatlarni shakllantirishning samarali pedagogik vositalaridan biridir. Ushbu jarayon orqali talabalar tenglik, adolat, inson huquqlariga hurmat, bag'rikenglik, erkin fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik faolligi kabi qadriyatlarni egallash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Gender tengligi va demokratik qadriyatlar mazmunan o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularni ta'lim jarayonida integratsiyalash talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantiradi. Gender tengligini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashi, muloqot madaniyati va boshqa qarashlarga hurmatini rivojlantiradi. Demokratik qadriyatlarni shakllantirish uchun ta'lim muhitining o'zi demokratik tamoyillarga asoslangan bo'lishi zarur. Gender stereotiplarini tanqidiy tahlil qilish talabalarning tanqidiy fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Gender tengligi konsepsiyasini inson huquqlari va demokratik qadriyatlar bilan integratsiyalashgan holda o'qitish talabalarning ijtimoiy-fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, gender tengligi ta'limini zamonaviy oliy ta'limning demokratik, insonparvar va kompetensiyaviy yo'nalishi bilan uyg'unlashtirish talabalarning nafaqat akademik, balki ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] UNESCO. (2019). Behind the numbers: Ending school violence and bullying.
- [2] United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
- [3] World Economic Forum. (2024). Global Gender Gap Report 2024. World Economic Forum.
- [4] Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Council of Europe.
- [5] European Commission. (2020). A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025. European Commission.
- [6] Banks, J. A. (2017). Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives. Jossey-Bass.
- [7] Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy. American Educational Research Journal, 41(2), 237–269.
1. Osler, A., & Starkey, H. (2005). Changing Citizenship: Democracy and Inclusion in Education. Open University Press.
 2. Unterhalter, E. (2007). Gender, Schooling and Global Social Justice. Routledge.
 3. Acker, S. (1994). Gendered Education: Sociological Reflections on Women, Teaching and Feminism. Open University Press.
 3. O‘zbekiston Respublikasi. (2019). Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risidagi Qonun.
 4. O‘zbekiston Respublikasi. (2023). O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent

TIBBIYOT TALABALARIDA O‘QUV MOTIVATSIYASI VA DEMOTIVATSION OMILLARNING KURSLAR KESIMIDAGI DINAMIKASI

Muydinxonov Bekzodbek

Andijon davlat tibbiyot institute, Andijon 150100, O‘zbekiston

@mail: muydinxonov@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada tibbiyot oliy ta’lim muassasasida o‘quv motivatsiyasining mazmuni, uning kasbiy identifikatsiya bilan aloqasi hamda ta’lim bosqichlari davomida demotivatsion omillarning o‘zgarishi tahlil qilindi. Dissertatsiyada keltirilgan 2–5-kurs talabalari bo‘yicha agregat ma’lumotlar ($N=320$; har bir kursda $n=80$) ikkilamchi tahlil qilindi. Tavsifiy ko‘rsatkichlar bilan birga kurs va muayyan omilning mavjudligi o‘rtasidagi farqlar Pearson χ^2 mezonini, ta’sir kattaligi esa Kramer V koeffitsiyenti orqali baholangan. Yuqori akademik yuklama ulushi 2-kursdagi 65,0 foizdan 5-kursda 25,0 foizgacha kamaygan; bemor bilan muloqotning emotsional og‘irligi esa 10,0 foizdan 50,0 foizgacha oshgan. Har ikki o‘zgarish statistik jihatdan ahamiyatli va o‘rta ta’sir kattaligiga ega. Natijalar demotivatsion qo‘llab-quvvatlash bir xil dastur emas, balki kurs bosqichiga moslashtirilgan tizim bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi. Xorijiy talabalar uchun bunday tizimga til ko‘magi, mentorlik va klinik emotsional tayyorgarlikni qo‘shish zarur.

Kalit so‘zlar: o‘quv motivatsiyasi, tibbiyot talabalari, xorijiy talabalar, demotivatsiya, akademik yuklama, kasbiy identifikatsiya, tibbiy ta’lim.

Аннотация. В статье анализируются содержание учебной мотивации студентов медицинских вузов, ее связь с профессиональной идентификацией и изменение демотивационных факторов на разных этапах обучения. Проведен вторичный анализ агрегированных данных студентов 2–5 курсов ($N=320$; по 80 студентов на курс). Различия между курсом и наличием конкретного фактора оценивались с помощью критерия Pearson χ^2 , а величина эффекта — коэффициента V Крамера. Доля высокой академической нагрузки снизилась с 65,0% на 2-м курсе до 25,0% на 5-м, тогда как эмоциональная сложность общения с пациентами возросла с 10,0% до 50,0%. Оба изменения статистически значимы и имеют среднюю величину эффекта. Результаты показывают, что мотивационная поддержка должна строиться как система, адаптированная к этапу обучения. Для иностранных студентов целесообразно включать языковую поддержку, наставничество и подготовку к эмоциональным аспектам клинического общения.

Ключевые слова: учебная мотивация, студенты-медики, иностранные студенты, демотивация, академическая нагрузка, профессиональная идентификация, медицинское образование.

Abstract. The article analyzes the content of learning motivation among medical students, its relationship with professional identification, and changes in demotivating factors across stages of medical education. A secondary analysis was conducted using aggregated data for students in years 2–5 ($N=320$; $n=80$ per year). Differences between study year and the presence of specific factors were assessed using Pearson's chi-square test, while effect size was estimated with Cramer's V . The proportion reporting high academic workload decreased from 65.0% in year 2 to 25.0% in year 5, whereas the emotional difficulty of communication with patients increased from 10.0% to 50.0%. Both changes were statistically significant and showed medium effect sizes. The findings indicate that motivational support should be organized as a stage-specific system. For international students, such support should include language assistance, mentoring, and preparation for the emotional demands of clinical communication.

Keywords: learning motivation, medical students, international students, demotivation, academic workload, professional identification, medical education.

KIRISH

Tibbiy ta'lim uzoq davom etadigan, katta hajmdagi nazariy bilimlarni o'zlashtirish, klinik ko'nikmalarni shakllantirish va yuqori axloqiy mas'uliyatni qabul qilishni talab qiladigan jarayondir. Shu sababli talabaning o'qishga bo'lgan munosabatini faqat baho yoki diplomga intilish bilan izohlash yetarli emas. Motivatsiya o'quv faoliyatining yo'nalishi, kuchi va barqarorligini belgilaydi; u qiyinchilikka javob berish usuli, mustaqil o'qish sifati va kelajakdagi shifokor rolini qabul qilish bilan chambarchas bog'liq.

O'zini o'zi belgilash nazariyasiga ko'ra motivatsiya avtonom va nazorat qilinuvchi shakllar kontinuumi sifatida ko'riladi. Talaba o'quv faoliyatining ma'nosini shaxsiy va kasbiy qadriyatlari bilan bog'laganida, uning ichki yoki identifikatsiyalangan motivatsiyasi kuchayadi. Aksincha, bosim, jazodan qochish yoki faqat tashqi maqomga yo'nalish barqaror bo'lmagan motivatsion profilni yuzaga keltirishi mumkin [1; 2]. Tibbiyot ta'limida avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarini qo'llab-quvvatlash chuqur o'rganish hamda psixologik farovonlik uchun muhimligi ko'rsatilgan [3; 4].

Xorijiy talabalar holatida motivatsiya qo'shimcha omillar bilan sinovdan o'tadi: ta'lim tilini egallash, yangi akademik me'yorlar, madaniy masofa, oiladan uzoqlik va klinik muloqotdagi noaniqlik. Shuning uchun umumiy tibbiyot talabalarida aniqlangan kurs dinamikasi xorijiy talabalarni qo'llab-quvvatlash dasturlarini loyihalash uchun muhim mezon bo'la oladi, biroq millat va til bo'yicha alohida ma'lumotlarsiz uni bevosita barcha xorijiy talabalarga umumlashtirish mumkin emas.

TADQIQOT MAQSADI VA METODLARI

Maqolaning maqsadi — tibbiyot talabalarining o'quv motivatsiyasini tashkil etuvchi yetakchi sabablarni tavsiflash, demotivatsion omillarning 2–5-kurslar bo'yicha o'zgarishini baholash va xorijiy talabalar uchun bosqichma-bosqich psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash yo'nalishlarini asoslash.

Ikkilamchi tahlil dissertatsiya materialida keltirilgan 320 nafar 2–5-kurs tibbiyot talabasi haqidagi agregat jadvalga tayandi. Har bir kurs guruhida 80 nafar talaba mavjud. Tanlanmaning o'rtacha yoshi $20,1 \pm 1,8$ yil bo'lib, 214 nafari ayol va 106 nafari erkak sifatida ko'rsatilgan. Mualliflik so'rovnomasi kasb tanlash motivlari va o'quv jarayonidagi demotivatsion omillarni qayd etgan. Har bir demotivatsion omil uchun «kurs $\times$ omil mavjud/mavjud emas» shaklidagi alohida 4×2 kontingensiya jadvali tuzilgan. Farqlar Pearson χ^2 mezonini, amaliy ahamiyat Kramer V koeffitsiyenti bilan baholangan; $p < 0,05$ mezonini qabul qilingan.

Tahlilning muhim metodologik chegarasi shundaki, manbada individual darajadagi ballar berilmagan. Shu sababli kurs bilan motivatsiya ballari orasidagi Pearson korrelyatsiyasi, o'rtacha ballar bo'yicha ANOVA yoki regressiya koeffitsiyentlarini mustaqil qayta hisoblash mumkin emas. Quyidagi xulosalar faqat qayta tekshiriladigan chastota va ulushlarga tayangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kasb tanlash sabablari polimotivatsion tuzilmani ko'rsatadi. Agregat so'rovda altruistik sabablar 82 foiz, bilishga oid sabablar 78 foiz, kasb maqomi 65 foiz va moliyaviy barqarorlik 58 foiz darajasida qayd etilgan. Demak,

tibbiyot kasbini tanlashda ichki mazmun va ijtimoiy foyda tashqi-pragmatik kutishlar bilan birga mavjud. Bunday uyg'unlikning o'zi muammo emas; muhim jihat — tashqi sabablarning kasbiy ma'no bilan ichkilashtirilishi.

Kurslar kesimidagi tahlil demotivatsiya manbai o'qish bosqichiga qarab almashishini ko'rsatdi. Dastlabki kurslarda ma'lumot hajmi va akademik yuklama markaziy muammo bo'lsa, klinik bosqichga yaqinlashganda bemor azobi, mas'uliyat va emotsional zo'riqish kuchayadi. Kelajakdagi ish va ish haqi borasidagi noaniqlik esa barcha kurslarda nisbatan barqaror saqlanadi.

Demotivatsion omil	2-kurs %	3-kurs %	4-kurs %	5-kurs %
Yuqori akademik yuklama	65,0	57,5	32,5	25,0
Ish/maosh noaniqligi	35,0	42,5	47,5	35,0
Bemor bilan muloqotning emotsional og'irligi	10,0	25,0	55,0	50,0

Jadval 1. Demotivatsion omillarning kurslar kesimidagi ulushi.

Demotivatsion omil	$\chi^2(3)$	p	Kramer V
Yuqori akademik yuklama	35,96	<0,001	0,335
Ish/maosh noaniqligi	3,75	0,290	0,108
Bemor bilan muloqotning emotsional og'irligi	47,47	<0,001	0,385

Jadval 2. Kurs va demotivatsion omillar o'rtasidagi statistik bog'liqlik.

Izoh. N=320, har bir kursda n=80. Manba: dissertatsiyadagi agregat jadval asosida qayta tekshirilgan hisob-kitoblar.

Yuqori akademik yuklama ko'rsatkichi 2-kursda 52/80, 3-kursda 46/80, 4-kursda 26/80 va 5-kursda 20/80 ni tashkil etdi. Farq statistik jihatdan ahamiyatli: $\chi^2(3, N=320)=35,96$; $p<0,001$; $V=0,335$. Kramer V qiymati kurs bosqichi bilan ushbu omil o'rtasida o'rta darajadagi amaliy bog'lanish borligini anglatadi. Natija «yuqori kurs talabalari umuman kamroq qiynaladi» degan xulosani bermaydi; aksincha, ular o'quv yukini boshqarish strategiyalarini egallashi yoki stress manbai boshqa sohaga ko'chishi mumkin.

Bemor bilan muloqotning emotsional og'irligi 2-kursdagi 8/80 holatdan 4-kursda 44/80 va 5-kursda 40/80 holatgacha oshgan. Farq $\chi^2(3, N=320)=47,47$; $p<0,001$; $V=0,385$ bo'lib, o'rta kattalikdagi ta'sirni ko'rsatadi. Bu dinamika klinik amaliyotga kirish bilan talabaning kasbiy roli real inson azobi, o'lim, xato qilish qo'rquvi va axloqiy mas'uliyat bilan to'qnashishini aks ettirishi mumkin.

Ishga joylashish va maosh borasidagi noaniqlik bo'yicha farqlar ahamiyatli emas: $\chi^2(3, N=320)=3,75$; $p=0,290$; $V=0,108$. Shunday ekan, kasbiy istiqbol haqidagi maslahat faqat bitiruvchi kursga qoldirilmasligi, barcha bosqichlarda muntazam olib borilishi maqsadga muvofiq.

Natijalar motivatsiyani statik xususiyat emas, ta'lim muhiti bilan o'zaro ta'sirda o'zgaradigan tizim sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi. 2–3-kurslarda talaba kompetentlik ehtiyojiga tahdidni ko'proq akademik yuklama shaklida his qiladi. Bu bosqichda o'qish strategiyalari, vaqtni boshqarish, kichik guruhda o'zlashtirish va muntazam shakllantiruvchi fikr-mulohaza samarali bo'lishi mumkin. 4–5-kurslarda esa klinik emotsional yuk ko'payadi; reflektiv seminarlar, klinik holatdan keyingi debriefing va superviziya motivatsiyani saqlashning muhim vositasiga aylanadi.

Xorijiy talabalar uchun ushbu bosqichli yondashuvga uchta maxsus komponent qo'shilishi kerak. Birinchisi — akademik va klinik tilni parallel rivojlantirish. Ikkinchisi — mahalliy va xorijiy talabalarni bog'laydigan tengdosh-mentor tizimi. Uchinchisi — madaniyatlararo klinik muloqot va bemor bilan nozik vaziyatlarda suhbat olib borish mashg'ulotlari. Bu choralar avtonomiya, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlarini bir vaqtda qo'llab-quvvatlaydi.

Motivatsiyani baholashda faqat «yuqori/past» darajalar yetarli emas. Talabani nima sababdan o'qiyotgani, qaysi omil uning kuchini kamaytirayotgani va bu holat qaysi bosqichda yuz berayotgani aniqlanishi lozim. Shaxsiy motivatsion profil individual suhbat, so'rovnoma va akademik xulq ko'rsatkichlari bilan birgalikda tahlil qilinsa, yordam aniqroq yo'naltiriladi.

AMALIY TAVSIYALAR

1. 2–3-kurslarda o'quv yukini boshqarish va o'zini o'zi tartibga solish bo'yicha qisqa treninglarni joriy etish.
2. 4–5-kurslarda klinik debriefing, emotsional o'zini boshqarish va bemor yo'qotilishi bilan ishlash modullarini tashkil etish.
3. Barcha kurslarda kasbiy istiqbol va karyera yo'llari bo'yicha maslahat berish.
4. Xorijiy talabalar uchun ikki tilli mentorlik va klinik kommunikatsiya laboratoriyasini yo'lga qo'yish.
5. Motivatsion monitoringni semestr boshida va oxirida takrorlash.

Tahlil agregat chastotalar bilan cheklangan; individual ballar, millat, ta'lim tili va moslashuv ko'rsatkichlari bilan bog'langan yagona ma'lumotlar bazasi mavjud emas. Ishtirokchilar bir nechta demotivatsion omilni belgilashi mumkin bo'lganligi sababli omillar o'zaro mustaqil kategoriyalar sifatida qaralmaydi. Natijalar sabab-oqibatni emas, kurslar bo'yicha ulushlar farqini ko'rsatadi. Xorijiy talabalar bo'yicha yakuniy xulosa chiqarish uchun alohida stratifikatsiyalangan tanlanma talab etiladi.

XULOSA

Tibbiyot talabalarining o'quv motivatsiyasi kasbiy, bilishga oid, altruistik va pragmatik sabablarning birikmasidan iborat. Demotivatsion omillar esa ta'lim bosqichi bilan o'zgaradi: dastlabki kurslarda akademik yuklama, klinik bosqichlarda emotsional mas'uliyat ustunlashadi. Shu bois motivatsion yordam kursga mos, uzluksiz va xorijiy talabani til-madaniy ehtiyojlarini hisobga olgan holda qurilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Deci E. L., Ryan R. M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*. 2000;11(4):227–268. doi:10.1207/S15327965PLI1104_01.
- [2] Vallerand R. J., Pelletier L. G., Blais M. R. va boshq. The Academic Motivation Scale: A Measure of Intrinsic, Extrinsic, and Amotivation in Education. *Educational and Psychological Measurement*. 1992;52(4):1003–1017. doi:10.1177/0013164492052004025.
- [3] Ten Cate T. J., Kusrurkar R. A., Williams G. C. How Self-Determination Theory Can Assist Our Understanding of the Teaching and Learning Processes in Medical Education. *Medical Teacher*. 2011;33(12):961–973. doi:10.3109/0142159X.2011.595435.
- [4] Kusrurkar R. A., Ten Cate T. J., Vos C. M. P., Westers P., Croiset G. How Motivation Affects Academic Performance: A Structural Equation Modelling Analysis. *Advances in Health Sciences Education*. 2013;18(1):57–69. doi:10.1007/s10459-012-9354-3.

[5] Williams G. C., Deci E. L. Internalization of Biopsychosocial Values by Medical Students: A Test of Self-Determination Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996;70(4):767–779. doi:10.1037/0022-3514.70.4.767.

[6] Sobral D. T. What Kind of Motivation Drives Medical Students' Learning Quests? *Medical Education*. 2004;38(9):950–957.

[7] Muydinxonov B. Xorijiy tibbiyot talabalarining o'quv motivatsiyasi va moslashuvi bo'yicha dissertatsiya materiallari: statistik verifikatsiya qilingan agregat jadvallar. Qo'lyozma, 2026.

PSYCHOLOGICAL CAPITAL AS A LINKING RESOURCE BETWEEN ACADEMIC MOTIVATION, ADAPTATION, AND WELL-BEING IN MEDICAL STUDENTS

Muydinxonov Bekhzodbek

Andijan State Medical Institute, Andijan, 170100, Uzbekistan

@mail: muydinxonov@mail.ru

Abstract. *This paper examines psychological capital as a potentially modifiable resource connecting academic motivation, adaptation, and well-being in medical education. A secondary analysis was conducted on an aggregate data fragment reported in the source dissertation (N=160 medical students, aged 17–23 years). Psychological capital was classified as very high, high, medium, or low; seven academic motive domains were dichotomized as high/very high versus medium/low. Associations were assessed with Pearson's χ^2 and Cramer's V , while extreme-group contrasts used Fisher's angular transformation (ϕ^*). The full 4×2 tables showed significant associations for communicative, professional, prestige, and learning-cognitive motives. After controlling the seven-comparison family with the Holm procedure, the most stable evidence concerned communicative motives, prestige motives, and learning-cognitive motives at the relevant contrasts. Avoidance and social motives were not significantly associated with psychological-capital level. Findings support resource-oriented screening and developmental interventions, but they do not establish causality and cannot be generalized specifically to international students without stratified data. Implications are formulated for hypothesis-driven support of international medical students.*

Keywords. *psychological capital, academic motivation, medical students, international students, adaptation, well-being, Cramer's V , Holm correction.*

INTRODUCTION

Medical students work in an educational environment characterized by sustained cognitive demand, frequent evaluation, exposure to illness and suffering, and a gradual transition toward professional responsibility. International students must manage the same demands while learning unfamiliar academic conventions, communicating across languages, and rebuilding social support. A useful explanatory framework therefore needs to connect motivation with the resources that help students remain engaged under changing conditions.

Self-determination theory distinguishes the quality of motivation rather than treating motivation as a single quantity. Learning that is experienced as personally meaningful and competence-building is more likely to be sustained than behavior driven predominantly by pressure or avoidance [1]. In medical education, autonomy-supportive learning and the internalization of professional values have been linked to better learning processes and stronger professional development [2; 3]. Motivation is also related to study strategy and academic performance, although the direction and mechanisms of these relationships require careful modeling [4].

Psychological capital offers a complementary resource perspective. It is commonly conceptualized through self-efficacy, hope, resilience, and optimism [5]. These components may help a student interpret challenge as manageable, identify alternative routes toward a goal, recover after setbacks, and maintain constructive future expectations. Prior research with university students has connected psychological capital with study engagement and intrinsic motivation [6]. For international learners, these resources may be especially relevant during language transition and acculturative stress, but direct inference requires data in which international status and adaptation are measured explicitly.

The aim of this paper is to reanalyze a verified aggregate data fragment on psychological capital and academic motives, distinguish robust from exploratory findings, and derive a testable support framework for future research with international medical students.

MATERIALS AND METHODS

The analyzed fragment comprised 160 students of a medical academy: 41 men (25.63%) and 119 women (74.37%), aged 17–23 years ($M=19.9$, $SD=2.53$). The source dissertation reports the Psychological Capital Questionnaire framework adapted for the local context and a questionnaire of academic motivation covering communicative, avoidance, prestige, professional, self-realization, learning-cognitive, and social motives. Scores had been converted to a standardized ten-point scale. This paper uses only the aggregate frequencies provided in the source; no individual-level dataset was available.

Psychological capital was grouped into very high (9–10 points), high (8 points), medium (6–7 points), and low (5 points or below). For each motive, high and very high expressions were combined and compared with medium/low expression. A separate 4×2 contingency table was evaluated for every motive. Pearson's χ^2 tested independence, and Cramer's V summarized effect magnitude. Fisher's ϕ^* compared the very-high and low psychological-capital groups. Seven simultaneous motive comparisons were controlled using Holm's sequential correction. Two-sided $p < .05$ was the nominal threshold.

Because the data were aggregate, Pearson correlations between continuous scores, t tests on group means, ANOVA, regression coefficients, mediation, and internal-consistency coefficients could not be independently reconstructed. The design is cross-sectional; therefore, the term “association” is used throughout and causal language is avoided.

Results

Distribution of psychological capital

Level	Score range	n	%
Very high	9–10	18	11.25
High	8	45	28.13
Medium	6–7	81	50.63
Low	≤ 5	16	10.00

Note. Percentages are based on $N=160$ and rounded to two decimals. Total may differ from 100.00 because of rounding.

Half of the sample was located in the medium category (50.63%). High and very high levels together represented 39.38%, whereas 10.00% fell in the low category. The distribution suggests that a universal developmental program may be more appropriate than restricting support only to a small “deficit” group. At the same time, the low group is sufficiently large to justify targeted follow-up.

Associations with high academic motives

	Motive	High motive n by		$\chi^2(3)$	p	V
		PsyCap: VH/H/M/L	)			
ve	Communicati	17/38/62/7	0	14.7	.00	.30
			21		3	
	Avoidance	1/5/10/1		1.07	.78	.08
			35		2	
	Prestige	9/21/27/1	1	10.1	.01	.25
			76		1	
	Professional	17/44/72/11	6	11.5	.00	.26
			91		9	
realization	Self-	15/33/53/7		7.03	.07	.21
			10		0	
cognitive	Learning-	16/38/59/8		9.66	.02	.24
			17		6	
	Social	9/29/37/7		4.51	.21	.16
			11		8	

Note. Each row is a separate 4×2 table. VH=very high; H=high; M=medium; L=low psychological capital. Holm-aware interpretation: communicative evidence was stable; prestige and learning-cognitive evidence was stable in the relevant extreme-group contrasts; professional and self-realization findings remained exploratory; avoidance and social motives were not significant.

Communicative motives displayed the clearest gradient. High/very-high communicative motivation was present in 94.44% of the very-high psychological-capital group and 43.75% of the low group. The overall association was $\chi^2(3, N=160)=14.70$, $p=.0021$, $V=.303$; the extreme-group contrast was $\phi^*=3.551$, $p=.0004$. The effect was of moderate practical magnitude and remained stable under multiplicity control.

Prestige and learning-cognitive motives showed smaller overall effects ($V=.251$ and $V=.246$). Their extreme-group differences were $\phi^*=3.101$, $p=.0019$ and $\phi^*=2.594$, $p=.0095$, respectively, and were identified as stable at the corresponding Holm-adjusted contrasts in the verified source. Professional motives yielded $\chi^2=11.56$, $p=.0091$, $V=.269$, but the extreme-group evidence ($\phi^*=2.068$, $p=.0386$) did not remain stable after the seven-comparison correction. It should therefore be treated as hypothesis-generating rather than definitive.

Avoidance motives were uncommon at every psychological-capital level and showed no association, $\chi^2=1.07$, $p=.7835$, $V=.082$. Social motives were also nonsignificant, $\chi^2=4.51$, $p=.2111$, $V=.168$. The absence of significance should not be interpreted as proof of no relationship; the low and very-high groups were small, and dichotomizing motive scores reduces information.

RESULTS AND DISCUSSION

The strongest result concerns communication. Psychological capital may be expressed in academic life through the willingness to ask questions, enter dialogue, tolerate imperfect performance, and maintain contact after difficulty. Self-efficacy supports an expectation that one can communicate effectively; hope supports alternative routes when the first attempt fails; resilience helps recover from misunderstanding; and optimism sustains future-oriented engagement. The aggregate design cannot determine which component is most influential, but it provides a focused hypothesis for individual-level research.

The association with learning-cognitive motives is theoretically coherent with self-determination theory. Students who feel capable and future-oriented may be more able to experience learning as mastery rather than threat. Conversely, meaningful learning experiences may build psychological capital. Both directions are plausible. A longitudinal model should therefore measure resources and motivation repeatedly and test reciprocal paths instead of assuming that psychological capital is only an antecedent.

Prestige motives require nuanced interpretation. Prestige can function as controlled external pressure, but it may also represent internalized professional aspiration and a socially meaningful identity. The aggregate categories do not show which interpretation applies. Interviews or scale items distinguishing external approval from identified career value would clarify whether prestige supports or undermines adaptation.

For international medical students, communication is also the channel through which academic, cultural, and social adaptation meet. A language barrier can be misread as low ability; repeated withdrawal can reduce feedback and belonging. Resource-oriented support should therefore combine psychological-capital development with authentic communication opportunities. Training optimism without changing an exclusionary environment would be insufficient; resources are most useful when the institution also removes avoidable barriers.

Implications for Student Support. A practical program can include four linked elements: mastery-based workshops that build academic self-efficacy; goal-mapping exercises that strengthen hope and alternative pathways; supervised reflection after examinations or clinical setbacks to develop resilience; and realistic future planning that supports grounded optimism. For international students, these elements should be embedded in professional-language practice, peer mentoring, and culturally responsive clinical simulation.

Screening should avoid labeling students as “low resource.” Results are better used to guide an offer of support and to evaluate change over time. Program evaluation should include continuous scale scores, academic adjustment, social adjustment, personal-emotional adjustment, institutional attachment, perceived support, well-being, and study engagement. Multilevel analysis would help separate individual resources from group and institutional effects.

Limitations. The aggregate sample originated from a medical academy outside Uzbekistan and was not stratified by international-student status. It therefore provides an auxiliary methodological fragment, not direct evidence about international students in Uzbek medical universities. Small extreme groups reduce precision. The motive scores were dichotomized, individual covariates were unavailable, and the cross-sectional design prevents causal inference. Future work should use the planned Uzbekistan-based sample, document instrument adaptation, report reliability, and retain individual-level data for correlation, regression, moderation, or mediation analysis.

CONCLUSION

Psychological capital is meaningfully associated with selected academic motives in the analyzed medical-student aggregate data, with the clearest evidence for communicative motivation and additional Holm-aware evidence for prestige and learning-cognitive motives. The findings justify a resource-oriented hypothesis for international medical education: self-efficacy, hope, resilience, and optimism may help students convert academic and intercultural challenge into sustained participation. This hypothesis now requires direct, longitudinal testing with international students in Uzbekistan.

REFERENCES

- [1] Deci E. L., Ryan R. M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*. 2000;11(4):227–268. doi:10.1207/S15327965PLI1104_01.
- [2] Ten Cate T. J., Kusrkar R. A., Williams G. C. How Self-Determination Theory Can Assist Our Understanding of the Teaching and Learning Processes in Medical Education. *Medical Teacher*. 2011;33(12):961–973. doi:10.3109/0142159X.2011.595435.
- [3] Williams G. C., Deci E. L. Internalization of Biopsychosocial Values by Medical Students: A Test of Self-Determination Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996;70(4):767–779. doi:10.1037/0022-3514.70.4.767.
- [4] Kusrkar R. A., Ten Cate T. J., Vos C. M. P., Westers P., Croiset G. How Motivation Affects Academic Performance: A Structural Equation Modelling Analysis. *Advances in Health Sciences Education*. 2013;18(1):57–69. doi:10.1007/s10459-012-9354-3.
- [5] Luthans F., Youssef C. M., Avolio B. J. *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. Oxford: Oxford University Press; 2007.
- [5] Siu O. L., Bakker A. B., Jiang X. Psychological Capital Among University Students: Relationships with Study Engagement and Intrinsic Motivation. *Journal of Happiness Studies*. 2014;15(4):979–994. doi:10.1007/s10902-013-9459-2.
- [6] Vallerand R. J., Pelletier L. G., Blais M. R., Brière N. M., Senécal C., Vallières E. F. The Academic Motivation Scale: A Measure of Intrinsic, Extrinsic, and Amotivation in Education. *Educational and Psychological Measurement*. 1992;52(4):1003–1017. doi:10.1177/0013164492052004025.
- [7]. Muidinonov B. Psychological Features of Academic Motivation and Adaptation of Medical Students: Verified Aggregate Statistical Materials. Unpublished dissertation manuscript; 2026.

SIDNI SHELDONNING “ORZIQIB KUTAMAN ERTANI” ASARINI LINGVOMADANIY YONDASHUV ASOSDA O’RGANISH ZARURATI VA AHAMIYATI

Azimov Abdikhamidullo Kholmonovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekistan

E-mail: azimovhamid082@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sidney Shelldonning “If Tomorrow Comes” (“Orziqib kutaman ertani”) romani lingvomadaniy jihatdan tadqiq etiladi. Asarning inglizcha original, ruscha vositachi tarjima va o‘zbekcha tarjima shakllari qiyosiy tahlil qilinib, unda aks etgan etnografizmlar, ijtimoiy realiyalar, diniy birliklar, metaforalar, frazeologizmlar va madaniy-geografik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, ingliz tilidan rus tili orqali o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonida madaniy axborotning saqlanishi, moslashuvi, umumlashtirilishi va semantik o‘zgarishlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari roman til va madaniyat munosabatlarini, shuningdek, madaniy birliklarning tarjimada qayta kodlanishi va lingvomadaniy moslashuv jarayonlarini o‘rganish uchun muhim manba ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniyat, badiiy matn, lingvomadaniy birlik, Sidney Sheldon, “If Tomorrow Comes”, tarjima, etnografizm, ijtimoiy realiia, diniy birlik, metafora, frazeologizm, madaniy axborot.

Аннотация. В статье исследуется роман Сидни Шелдона «Если наступит завтра» в лингвокультурологическом аспекте. На основе сопоставительного анализа английского оригинала, русского посреднического перевода и узбекского перевода выявляются лингвокультурные особенности этнографизмов, социальных реалий, религиозных единиц, метафор, фразеологизмов и культурно-географических наименований, представленных в произведении. Особое внимание уделяется сохранению, адаптации, генерализации и семантической трансформации культурной информации в процессе перевода с английского языка на узбекский через русский язык. Результаты исследования показывают, что роман представляет собой ценный материал для изучения

взаимосвязи языка и культуры, а также процессов перекодирования, лингвокультурной адаптации и трансформации культурной информации в переводе.

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный текст, лингвокультурная единица, Сидни Шелдон, «Если наступит завтра», перевод, этнографизм, социальная реалья, религиозная единица, метафора, фразеологизм, культурная информация.

Abstract. This article examines Sidney Sheldon's novel *If Tomorrow Comes* from a linguocultural perspective. The English original, the Russian intermediary translation, and the Uzbek translation are comparatively analyzed to identify the linguocultural features of ethnographic units, social realia, religious expressions, metaphors, phraseological units, and culture-specific geographical elements represented in the novel. Particular attention is paid to the preservation, adaptation, generalization, and semantic transformation of cultural information during the translation process from English into Uzbek through Russian. The findings demonstrate that the novel constitutes a valuable source for studying the interaction between language and culture, as well as the processes of recoding, cultural adaptation, and transformation of linguocultural information in translation.

Keywords: linguoculture, literary text, linguocultural unit, Sidney Sheldon, *If Tomorrow Comes*, translation, ethnographic unit, social realia, religious unit, metaphor, phraseological unit, cultural information.

KIRISH

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga qaratilgan zamonaviy lingvistik tadqiqotlar badiiy matnni lingvomadaniy axborotning eng boy va murakkab manbalaridan biri sifatida e'tirof etadi. Buning sababi shundaki, badiiy asarda xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy tajribasi, milliy qadriyatlari va madaniy stereotiplari nafaqat bevosita nomlanadi, balki obrazlar tizimi, muallif pozitsiyasi, qahramonlar nutqi va tasviriy vositalar orqali ham voqelanadi. Shu jihatdan badiiy matn til birliklarining oddiy yig'indisi emas, balki muayyan lingvomadaniy makonning konseptual qolipi sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvomadaniy tadqiqotlarda zamonaviy ingliz romanlarining ahamiyatini belgilovchi yana bir muhim omil ularning ko'plab tillarga tarjima qilinganligidir. Tarjima jarayonida bir madaniyatga mansub birliklarning boshqa madaniy makonga ko'chirilishi kuzatiladi. Natijada asarning original matni va tarjima variantlari lingvomadaniy qiyoslash uchun qulay imkoniyat yaratadi. Bunday qiyosiy tahlil orqali madaniy mazmunning saqlanish darajasi, o'zgarishga uchrashi yoki neytrallashuvi kabi hodisalarni aniqlash mumkin bo'ladi. Ayniqsa, milliy realiyalar, diniy birliklar, frazeologizmlar va metaforalar tarjimada lingvomadaniy o'ziga xoslikning eng sezgir qatlamlarini tashkil etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Badiiy matnning lingvomadaniy qimmatini belgilovchi omillardan yana biri uning ko'p qatlamli semantik tuzilishidir. Matnda muallif tomonidan bevosita ifodalangan mazmun bilan bir qatorda yashirin madaniy ma'nolar ham mavjud bo'ladi. Bu ma'nolar ko'pincha tarixiy voqeliklar, ijtimoiy tajribalar, diniy qarashlar yoki kollektiv xotira bilan bog'liq bo'ladi. Sh.Safarovning ta'kidlashicha, nutqiy faoliyatning mazmuniy jihati ko'pincha matndan tashqaridagi bilimlar tizimiga tayanadi⁶⁰. Shu sababli badiiy matnni lingvomadaniy tahlil qilish faqat til birliklarini tavsiflash bilan cheklanmaydi, balki ularning ortida turgan madaniy axborotni tiklashni ham nazarda tutadi.

1-jadval. "Orziqib kutaman ertani" romanini lingvomadaniy tadqiq etishning asosiy sabablari

№	Asosiy sabab	Mazmuni
1	Badiiy matnning lingvomadaniy boyligi	Asarda tarixiy xotira, ijtimoiy tajriba, milliy qadriyat va madaniy stereotiplar aks etadi

⁶⁰ Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 320 б.

2	Ingliz-amerika madaniyatining ifodalanishi	Amerika jamiyatining ijtimoiy tuzilishi, shaxs erkinligi, muvaffaqiyat, raqobat va individuallik kabi qadriyatlar yoritiladi
3	Turli ijtimoiy qatlamlar nutqi	Rasmiy va norasmiy muloqot, ijtimoiy maqom, etnik-hududiy identifikatsiya va diniy qarashlar aks etadi
4	Milliy va universal qadriyatlar uyg'unligi	Erkinlik, adolat, sadoqat, muhabbat, vijdon kabi umuminsoniy tushunchalar Amerika madaniyati bilan uyg'unlashadi
5	Tarjima mavjudligi	Original va tarjimalarni qiyoslash orqali madaniy mazmunning saqlanishi yoki o'zgarishini aniqlash mumkin
6	Ko'p qatlamli semantika	Matnda bevosita mazmun bilan birga yashirin madaniy ma'nolar ham mavjud
7	Lingvomadaniy birliklarning ko'pligi	Realizmlar, diniy birliklar, frazeologizmlar, metaforalar va boshqa madaniy birliklar faol qo'llanadi

Jahon adabiy jarayonida keng kitobxonlar ommasi tomonidan mutolaa qilinadigan asarlar ko'pincha ommabop adabiyot namunalari sifatida baholanadi. Biroq zamonaviy filologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bunday asarlarning ommaviyligi ularning ilmiy qimmatini inkor etmaydi. Aksincha, millionlab o'quvchilar tomonidan qabul qilingan badiiy matnlar muayyan jamiyatning ijtimoiy qarashlari, madaniy stereotiplari, qadriyatlar tizimi va kollektiv tafakkurini aks ettiruvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan XX asr Amerika adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lgan Sidney Sheldon ijodi lingvomadaniy tadqiqotlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Uning asarlarida Amerika jamiyatining turli qatlamlariga mansub insonlar hayoti, ijtimoiy munosabatlar tizimi, iqtisodiy va siyosiy voqeliklar, shuningdek, zamonaviy G'arb madaniyatiga xos qadriyatlar badiiy talqin etilganligi bilan e'tiborni tortadi. Sidney Sheldon ijodining o'ziga xosligi, avvalo, uning asarlarida voqelikning faqat tashqi tasviri emas, balki ma'lum bir madaniy makonning ichki qonuniyatlari ham aks etishida namoyon bo'ladi⁶¹.

Sidney Sheldonning "If Tomorrow Comes" romani o'zbek kitobxoniga "Orziqib kutaman ertani" nomi bilan yetib kelgan bo'lib, mazkur asarning lingvomadaniy tadqiq uchun muhimligi, avvalo, uning bir vaqtning o'zida uch lisoniy-madaniy qatlamda – inglizcha original, ruscha vositachi tarjima va o'zbekcha tarjima shaklida mavjudligi bilan belgilanadi. Asarning o'zbek tiliga bevosita ingliz tilidan emas, rus tili orqali tarjima qilinganligi lingvomadaniy tahlil uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday holatda madaniy mazmun bir bosqichli emas, balki ikki bosqichli o'zgarish jarayonidan o'tadi: dastlab ingliz-amerika madaniyatiga xos birlik rus tilida qayta ifodalanadi, so'ng ushbu ruscha matn o'zbek tilida badiiy talqin qilinadi. Bu jarayonda ayrim birliklarning madaniy yuklamasi saqlanadi, ayrimlari moslashtiriladi, ba'zilar esa tavsifiy izoh yoki umumlashtirish orqali beriladi. Tarjima nazariyasida bunday hodisa madaniy mazmunning vositachi til orqali qayta kodlanishi sifatida qaraladi⁶². Shu jihatdan "Orziqib kutaman ertani" romani nafaqat badiiy matn, balki madaniyatlararo uzatish, semantik siljish va lingvomadaniy moslashuv hodisalarini kuzatish mumkin bo'lgan murakkab tadqiqot materiali hisoblanadi.

2-jadval. "Orziqib kutaman ertani" romanining uch tilli tadqiqot modeli

Bosqich	Matn	Madaniy jarayon
1-bosqich	Inglizcha original – <i>If Tomorrow Comes</i>	Amerika madaniyatiga xos lingvomadaniy birliklar shakllanadi
2-bosqich	Ruscha tarjima – <i>Если наступит завтра</i>	Original madaniy birliklar rus tilida qayta ifodalanadi
3-bosqich	O'zbekcha tarjima – <i>Orziqib kutaman ertani</i>	Ruscha vositachi matn asosida o'zbek kitobxoniga moslashtiriladi

⁶¹ Wijayanti K. Anxiety of Tracy Whitney in Sidney Sheldon's If Tomorrow Comes: A Psychoanalytic Approach: Undergraduate Thesis. – Surakarta: Muhammadiyah University of Surakarta, 2009. – 79 p

⁶² Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 352 с.

Natija	Ingliz → Rus → O'zbek	Madaniy axborotning ikki bosqichli qayta kodlanishi yuz beradi
---------------	-----------------------	--

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Asarning lingvomadaniy potentsiali, eng avvalo, unda etnografik birliklarning faol qo'llanishida ko'rinadi. Etnografizmlar muayyan xalqning kundalik turmushi, kiyinish madaniyati, ovqatlanish odati, ijtimoiy marosimlari va maishiy muhitini ifodalovchi birliklar sifatida badiiy matnda milliy-madaniy axborotni tashiydi⁶³. Romanda uchraydigan “negligee”, “cheese steaks”, “cassoulet”, “Mardi Gras”, “café au lait”, “beignets”, “shrimp gumbo”, “Irish stew” kabi birliklar Amerika, fransuz, italyan, irland va boshqa madaniy qatlamlar bilan bog'liq real hayot belgilarini matnga olib kiradi. Masalan, inglizcha matnda “She selected a bright red negligee to wear so that the blood would not show” tarzida berilgan parcha rus tilida “яркую красную ночную рубашку” shaklida, o'zbek tilida esa “qirmizi rangli ichki ko'ylak” tarzida ifodalanagan⁶⁴. Bu yerda “negligee” birlik sifatida g'arb kiyinish madaniyatiga xos maishiy etnografizm bo'lsa, ruscha va o'zbekcha tarjimalarda u umumiyroq maishiy kiyim nomi bilan berilgan. Demak, asardagi etnografik birliklar nafaqat madaniy muhitni ko'rsatadi, balki tarjima jarayonida madaniy aniqlik, umumlashtirish va moslashtirish hodisalarini ham yuzaga chiqaradi. Romanda ovqat nomlari ham lingvomadaniy axborot tashuvchi muhim qatlamni tashkil etadi. “They ate cheese steaks at a pavement table at Geno's and dined at the Café Royal” jumlasida “cheese steaks” va “Café Royal” birliklari Amerika shahar madaniyati, ovqatlanish joylari va ijtimoiy maqom belgilarini ifodalasa, o'zbekcha tarjimada ular “pishloqdan tayyorlangan kotletlar” va “Filodelfiyaning eng qimmatbaho restoranlaridan biri” tarzida izohlanadi⁶⁵. Bu holatda tarjimon madaniy nomni to'liq saqlashdan ko'ra, o'zbek kitobxoniga tushunarli bo'lgan tavsifiy ifodani tanlagan. Shunga yaqin holat “cassoulet” birligida ham kuzatiladi: inglizcha matnda fransuz oshxonasiga oid aniq taom nomi saqlangan bo'lsa, o'zbekcha tarjimada “loviya solib go'sht qovurmoq” tarzida taomning tarkibiy tavsifi beriladi⁶⁶. Bunday misollar asarda gastronomik etnografizmlar ko'pligini va ular tarjimada madaniy kompensatsiya orqali ifodalanishini ko'rsatadi.

3-jadval. Etnografizmlarning tarjimada berilishi

Inglizcha original	Ruscha tarjima	O'zbekcha tarjima	Tarjimadagi o'zgarish
<i>negligee</i>	<i>ночную рубашку</i>	<i>ichki ko'ylak</i>	Aniq madaniy nom umumiyroq kiyim nomi bilan berilgan
<i>cheese steaks</i>	<i>сырные стейки</i>	<i>pishloqdan tayyorlangan kotletlar</i>	Tavsifiy tarjima
<i>Café Royal</i>	<i>кафе «Ройал»</i>	<i>Filodelfiyaning eng qimmatbaho restoranlaridan biri</i>	Nom tavsifiy izoh bilan berilgan
<i>cassoulet</i>	<i>кассуле</i>	<i>loviya solib go'sht qovurmoq</i>	Fransuz taomi nomi tarkibiy tavsifga aylantirilgan

Asarning lingvomadaniy salohiyatini belgilovchi ikkinchi muhim qatlam ijtimoiy realiyalar bilan bog'liqdir. Roman voqealari bank, sud, qamoqxona, politiya, ommaviy axborot vositalari, razvedka xizmatlari va xalqaro jinoyat olami bilan aloqador ijtimoiy institutlar fonida rivojlanadi. “district attorney”, “Criminal Court of the State of Louisiana”, “Southern Louisiana Penitentiary for Women”, “CIA”, “FBI”, “Secret Service”, “Treasury Department”, “Interpol” kabi birliklar Amerika jamiyatiga xos huquqiy, ma'muriy va siyosiy tuzilmalarning

⁶³ Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.

⁶⁴ Sheldon S. If Tomorrow Comes. – New York: William Morrow and Company, 1985. – 501 p.

⁶⁵ Шелдон С. Если наступит завтра. Пер. с англ. – Москва: АСТ, 2004. – 432 с.

⁶⁶ Шелдон С. Орзиқиб кутаман эртани: роман / русчадан Шоир Усмонхўжаев таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 368 б.

matndagi lisoniy belgilaridir. Masalan, “By order of the Criminal Court of the State of Louisiana...” jumlasini rus tilida sud-huquq terminlari orqali, o‘zbek tilida esa “Luiziana shtati Jinoyat sudining ... qaroriga binoan” shaklida berilgan⁶⁷. Ushbu birliklar matnning ijtimoiy-madaniy fonini yaratadi, qahramonlar harakat qilayotgan jamiyatning huquqiy tartibi va institutsional tuzilishini ko‘rsatadi. Shu sababli roman ijtimoiy realiyalarni lingvomadaniy tahlil qilish uchun boy material beradi.

Romanda diniy birliklar ham muayyan madaniy vazifa bajaradi. Bunday birliklar asosan xristian madaniyati, diniy marosim va e’tiqodiy tasavvurlar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. “Mardi Gras”, “Lent”, “Dear God”, “For God’s sake”, “angel of mercy” kabi birliklar personajlarning ruhiy holati, madaniy muhiti va nutqiy odatlarini belgilashga xizmat qiladi. “Of course. It was February, the time when the whole city celebrated the beginning of Lent” jumlasini o‘zbek tarjimasida “Fevral – butun boshli shahar Buyuk ro‘za boshlanishini bayram qiladigan vaqt” tarzida berilgan⁶⁸. Bu misolda “Lent” xristian diniy kalendariga oid teologik-madaniy tushuncha sifatida matnning etnodiniy qatlamini yuzaga chiqaradi. O‘zbekcha tarjimada “Buyuk ro‘za” shaklining qo‘llanishi esa diniy tushunchani o‘zbek kitobxoniga nisbatan tanishroq bo‘lgan leksik qolip orqali yetkazish imkonini bergan.

Asarda metaforik tasvirlar ham lingvomadaniy potensialni kuchaytiruvchi asosiy vositalardan biridir. Metafora badiiy matnda nafaqat obraz yaratadi, balki muayyan madaniyatga xos baholash, idrok etish va assotsiativ tafakkur shakllarini ham namoyon qiladi⁶⁹. Romanda “He was a bulldog, with a computer for a brain”, “The penitentiary had a music all its own” kabi metaforik birliklar qahramon ruhiyati, vaziyat keskinligi va ijtimoiy muhitning psixologik bosimini ifodalashga xizmat qiladi⁷⁰. Masalan, qamoqxona hayotining “o‘z musiqasi” borligi haqidagi tasvirda temir eshiklar ovozi, qo‘ng‘iroqlar jarangi, posbonlar ratsiyasi va tungi qichqiriqlar yagona akustik manzara sifatida beriladi. Bu tasvir qamoqxonani oddiy joy emas, balki o‘z qonuniyati va tovush belgilariga ega yopiq ijtimoiy makon sifatida ko‘rsatadi. Demak, metaforalar romanda madaniy muhitni psixologik va hissiy jihatdan chuqurlashtiradi.

4-jadval. Romandagi asosiy lingvomadaniy birliklar

№	Lingvomadaniy birlik turi	Matndan keltirilgan namunalar	Asosiy madaniy mazmun
1	Etnografizmlar	<i>negligee, cheese steaks, cassoulet, café au lait, beignets, shrimp gumbo, Irish stew</i>	Kiyim-kechak, taom, turmush tarzi
2	Ijtimoiy realiyalar	<i>district attorney, CIA, FBI, Secret Service, Interpol</i>	Huquqiy, siyosiy va ijtimoiy tizim
3	Diniy birliklar	<i>Mardi Gras, Lent, Dear God, For God’s sake</i>	Xristian diniy-madaniy muhit
4	Metaforalar	<i>He was a bulldog..., The penitentiary had a music...</i>	Obrazlilik, ruhiy holat, madaniy idrok
5	Frazeologizm va sleng	<i>got busted, fresh meat, big house, cop, grand</i>	Norasmiy muloqot va ijtimoiy guruh

Asarning lingvomadaniy potensialini belgilovchi yana bir jihat – unda tarjima jarayonida yuzaga kelgan madaniy siljishlarning ko‘pligidir. Inglizcha matndagi ayrim birliklar rus tilida saqlangan, ayrimlari esa ruscha

⁶⁷ Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – Москва: ЭТС, 2004. – 424 с.

⁶⁸ Шелдон С. Орзикиб кутаман эртани: роман / русчадан Шоир Усмонхўжаев таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 368 б.

⁶⁹ Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.

⁷⁰ Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с., Bennison N. Accessing character through conversation: Tom Stoppard’s Professional Foul. In J. Culpeper, M. Short & P. Verdonk (Eds.), Exploring the Language of Drama: From Text to Context. – London and New York: Routledge, 1998. – Pp. 67-82.

madaniy-pragmatik me'yorlarga moslashtirilgan, o'zbekcha tarjimada esa ba'zan ruscha talqin asosida yangi ma'no soyasi paydo bo'lgan.

XULOSA

Anglashiladiki, "Orziqib kutaman ertani" asarining lingvomadaniy potentsiali unda etnografik birliklar, diniy tushunchalar, ijtimoiy realiyalar, metaforik tasvirlar, frazeologik vositalar, paremiologik mazmundagi nutq birliklari va milliy-madaniy belgilar keng qo'llangani bilan belgilanadi. Asarning inglizcha originaldan rus tili orqali o'zbek tiliga o'girilganligi esa madaniy mazmunning ikki bosqichli o'zgarishini kuzatish imkonini beradi. Roman materiali lingvomadaniy birliklarning semantik, pragmatik va tarjimaviy xususiyatlarini kompleks o'rganish uchun yetarli asos yaratadi. Shu jihatdan mazkur asar lingvomadaniy jihatdan serqatlam, ko'p madaniyatli va tarjima jarayonida madaniy axborotning saqlanish hamda o'zgarish vositalarini namoyon etuvchi muhim badiiy manba sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 320 б.
- [2] Wijayanti K. Anxiety of Tracy Whitney in Sidney Sheldon's If Tomorrow Comes: A Psychoanalytic Approach: Undergraduate Thesis. – Surakarta: Muhammadiyah University of Surakarta, 2009. – 79 p
- [3] Purnamasari L.A. The Absurdity of Tracy Whitney's Life in If Tomorrow Comes by Sidney Sheldon: Undergraduate Thesis. – Yogyakarta: Sanata Dharma University, 2017. – 62 p.
- [4] Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – 352 с.
- [5] Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
- [6] Sheldon S. If Tomorrow Comes. – New York: William Morrow and Company, 1985. – 501 p.
- [7] Шелдон С. Если наступит завтра. Пер. с англ. – Москва: АСТ, 2004. – 432 с.
8. Шелдон С. Орзиқиб кутаман эртани: роман / русчадан Шоир Усмонхўжаев таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 368 б.
- [8] Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – Москва: ЭТС, 2004. – 424 с.
10. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007. – 123 б.
- [9] Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

“BINAFFSHA SHU’LASI” ASARIDA QAHRAMON RUHIYATINING BADIY IFODASI

Turaxanov Rustam

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

nodavlat ta'lim muassasasi Samarqand kampusi o'qituvchisi, Samarqand 140100, O'zbekiston
rustam.turaxanov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Usoma Muslimning “Binafsha shu’lasi” asarida qahramon ruhiyatining badiiy ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari va ularning badiiy matnda ifodalanish shakllariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, ruhiy holatni ochib berishda dialog, ichki kechinma, xotira, badiiy detal hamda tasviriy unsurlarning o’rni ko’rib chiqiladi. Qahramon ruhiyatining tashqi harakat va voqealar rivoji bilan munosabati hamda psixologik tasvirning obraz yaratishdagi vazifasi tahlil qilinadi. Maqolada asarning poetik xususiyatlarini qahramon ruhiyati bilan bog’liq holda yoritishga e’tibor qaratiladi.

Kalit so’zlar: Usoma Muslim, “Binafsha shu’lasi”, qahramon, ruhiyat, psixologik tasvir, ichki kechinma, badiiy detal, dialog, obraz, poetika.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности художественного выражения внутреннего мира персонажей в произведении Усома Муслима «Бинафша шуъласи». Основное внимание уделяется изображению душевных состояний и внутренних переживаний персонажей, а также способам их художественного представления в тексте. Анализируется роль диалога, внутреннего переживания, воспоминаний, художественной детали и изобразительных элементов в раскрытии психологического состояния героев. Рассматривается взаимосвязь внутреннего состояния персонажей с их действиями и развитием событий, а также значение психологического изображения в создании художественного образа. В статье особенности поэтики произведения освещаются в связи с формами художественного раскрытия внутреннего мира персонажей.

Ключевые слова: Усома Муслим, «Бинафша шуъласи», персонаж, внутренний мир, психологическое изображение, внутреннее переживание, художественная деталь, диалог.

Abstract. This article examines the features of the artistic representation of the inner world of characters in Usoma Muslim's work *Binafsha shu'lasi*. Particular attention is paid to the depiction of the characters' emotional states and inner experiences, as well as to the ways in which these aspects are represented in the literary text. The study considers the role of dialogue, inner experience, memory, artistic detail, and descriptive elements in revealing the psychological states of the characters. It also examines the relationship between the characters' inner states, their actions, and the development of events, as well as the role of psychological representation in character formation. The article focuses on the poetic features of the work in relation to the artistic representation of the characters' inner world.

Keywords: Usoma Muslim, *Binafsha shu'lasi*, character, inner world, psychological representation, inner experience, artistic detail, dialogue, image, poetics.

KIRISH

Badiiy asarda inson obrazini yaratish jarayoni uning tashqi qiyofasi, xatti-harakati yoki voqealardagi ishtiroki bilangina cheklanmaydi. Qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, o'y-fikrlari va voqelikka munosabati ham obrazning mazmuniy jihatdan shakllanishida muhim o'rin tutadi. Shu ma'noda badiiy psixologizm adabiy qahramonning ichki dunyosini yoritish bilan bog'liq muhim poetik hodisalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotshunosligida inson ruhiyatining badiiy ifodasi masalasi alohida tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Xususan, B. Karimovning "Ruhiyat alifbosi", H. Umurovning badiiy psixologizmga bag'ishlangan tadqiqotlari, shuningdek, keyingi yillarda e'lon qilingan qator ilmiy maqolalarda qahramon ruhiyati, psixologik tasvir, ichki monolog, badiiy detal va boshqa vositalarning o'zaro munosabati o'rganilgan [2; 3; 7; 8; 9]. Badiiy psixologizmning nazariy masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ruhiy holatning dialog, ichki monolog, psixologik detal, xotira va boshqa tasviriy vositalar orqali ifodalanishi qayd etiladi [3; 4; 5]. Zamonaviy tadqiqotlarda ham ruhiy tasvir badiiy asar mazmunini shakllantiruvchi muhim tushunchalardan biri sifatida talqin qilinadi [8; 9]. Shu nuqtayi nazardan Usoma Muslimning "Binafsha shu'lasi" asaridagi qahramonlar ruhiyatini badiiy ifodalash usullarini o'rganish asarning obrazlar tizimi va poetik xususiyatlarini yaxshiroq anglash imkonini beradi [1]. Mazkur maqolada asardagi qahramonlarning ruhiy holati, ichki kechinmalari va ularning voqealar rivoji bilan aloqasi asosiy tahlil obyekti sifatida belgilanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali Usoma Muslimning "Binafsha shu'lasi" asari hisoblanadi [1]. Tadqiqot jarayonida badiiy matnda qahramon ruhiyatining ifodalanish shakllari, xususan, dialog, ichki kechinma, xotira, badiiy detal, tashqi harakat va obrazlararo munosabatlar tahlil qilindi. Tadqiqotning nazariy asosini badiiy psixologizm, obraz yaratish va badiiy detal masalalariga bag'ishlangan adabiyotshunoslik tadqiqotlari tashkil etdi [2; 3; 4; 5; 6]. Shuningdek, zamonaviy ilmiy maqolalarda badiiy psixologizmning nazariy va amaliy jihatlariga oid qarashlardan foydalanildi [7; 8; 9; 10]. Maqolada **matnni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kuzatish, tavsiflash va interpretatsiya** metodlaridan foydalanildi. Badiiy matndagi ruhiy holatning bevosita va bilvosita ifodalanishi, qahramonning ichki dunyosi bilan tashqi harakatlari o'rtasidagi munosabat tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qahramon ruhiyatining tashqi harakatlar orqali ifodalanishi

Qahramon ruhiyatini badiiy ifodalashning asosiy xususiyatlaridan biri ichki holatning tashqi harakatlar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lishidir. Badiiy matnda qahramonning kayfiyati, xavotiri, quvonchi yoki iztirobi bevosita izohlab berilishi bilan birga uning nutqi, sukuti, qarashi, harakati va boshqa xatti-harakatlari orqali ham ifodalanishi mumkin [3; 4]. “Binafsha shu’lasi” asarida Hayo obrazining ruhiy holati turli vaziyatlarda uning harakati va nutqi bilan birgalikda yoritiladi [1]. Ayrim epizodlarda qahramonning boshidan kechirayotgan holati dialog orqali ochiladi. Hayo bilan bog‘liq suhbatlarda uning o‘z holatini izohlashi, ayrim vaziyatlarda esa hissiy munosabatini qisqa javoblar yoki sukut orqali namoyon etishi kuzatiladi. Bunday tasvir usuli qahramonning ichki holatini voqealar jarayonidan ajratmagan holda ko‘rsatishga xizmat qiladi. Asarda Hayo va Arandas munosabatlari tasvirida ham ruhiy kechinmaning vaqt davomida o‘zgarishi ko‘rinadi. Hayo dastlab Arandasga nisbatan kuchli tuyg‘uni his qilmagan bo‘lsa-da, keyinchalik oilaviy hayot, birgalikdagi tajribalar va farzandlar bilan bog‘liq voqealar uning munosabatiga ta’sir ko‘rsatadi [1]. Natijada qahramonning hissiy holati birgina voqea bilan emas, balki hayotiy jarayon davomida shakllanib boradi.

Bu jihat badiiy psixologizmning muhim xususiyatlaridan biri — ruhiy holatning dinamik tarzda berilishi bilan bog‘liq [3]. Ya’ni qahramon ruhiyati tayyor va o‘zgarmas holatda emas, balki voqealar ta’sirida rivojlanadigan jarayon sifatida tasvirlanadi.

Dialogning qahramon ruhiyatini ochishdagi o‘rni

Dialog badiiy asarda nafaqat voqealarni rivojlantiruvchi, balki qahramonlarning ichki dunyosini ochib beruvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi. Qahramonning qanday so‘z tanlashi, savolga qanday javob berishi, sukut saqlashi yoki suhbat davomida o‘z munosabatini o‘zgartirishi uning ruhiy holati haqida ma’lum tasavvur hosil qiladi [4; 5]. “Binafsha shu’lasi”da dialoglar orqali qahramonlarning o‘zaro munosabatlari bilan bir qatorda ularning ruhiy holatlari ham yoritiladi [1]. Hayo bilan bog‘liq suhbatlarda qahramonning ayrim vaziyatlarda o‘z kechinmalarini bevosita ifodalashi, ayrim hollarda esa suhbatdoshining savollariga qisqa javob qaytarishi uning ruhiy holatidagi o‘zgarishlarni sezdiradi. Masalan, Hayo va boshqa obrazlar o‘rtasidagi ayrim suhbatlarda qahramonning xavotir, hayrat yoki quvonchga yaqin holatlari nutq orqali ifodalanadi. Ayniqsa, Hayo hayotidagi muhim vaziyatlarda dialog uning ichki munosabatini voqea bilan birgalikda ko‘rsatadi. Bunda muallif qahramon ruhiyatini alohida izohlashdan ko‘ra, uning nutqiy faoliyati orqali namoyon qilish usulidan foydalanadi. Adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarda ham ichki monolog va dialogning qahramon ruhiyatini ochishdagi imkoniyatlari alohida qayd etiladi [3; 4]. Zamonaviy tadqiqotlarda ichki nutq qahramonning ruhiy holati, ichki ziddiyatlari va hissiy kechinmalarini ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinadi [7; 8]. Shunday qilib, “Binafsha shu’lasi”dagi dialoglar faqat syujetni oldinga siljitish vazifasini bajarmaydi. Ular qahramonlarning bir-biriga munosabati va ichki holatini aniqlash uchun ham xizmat qiladi.

Xotira va ruhiy holat munosabati

Inson ruhiyatini tasvirlashda xotira muhim badiiy vositalardan biri hisoblanadi. Xotira orqali qahramonning hozirgi holati o‘tmishdagi voqea, inson yoki muayyan taassurot bilan bog‘lanadi. Natijada tashqi voqelik qahramon ongida individual ma’no kasb etadi [4; 6]. “Binafsha shu’lasi” asarida Murad va Solih o‘rtasidagi suhbatlarda hid va xotira o‘rtasidagi bog‘liqlik alohida ko‘zga tashlanadi [1]. Murad ayrim hidlarni eslaganida uning xayolida go‘zal xotiralar jonlanishini aytadi. Ayniqsa, apelsin hidi uning uchun o‘tmishdagi xotiralar bilan bog‘liq ekani ta’kidlanadi.

Bu epizodda hid oddiy sezgi hodisasi sifatida emas, balki xotirani faollashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Qahramonning tashqi muhitdagi biror detalga munosabati uning individual tajribasi bilan bog‘lanadi. Shu sababli bir xil predmet yoki hid turli insonlarda turlicha ruhiy taassurot uyg‘otishi mumkinligi badiiy vaziyat orqali ko‘rsatiladi. Badiiy detalning ana shunday funksional imkoniyatlari adabiyotshunoslikda ham alohida o‘rganilgan. Tadqiqotlarda badiiy detalning syujet va obraz yaratishdagi vazifasi bilan bir qatorda uning psixologik tasvir bilan aloqasi ham ko‘rsatiladi [5; 7]. Demak, Murad obrazida xotira bilan bog‘langan hid detali qahramonning ichki dunyosini bevosita tushuntirishdan ko‘ra, uning ruhiy munosabatini predmet va sezgi orqali ifodalashga xizmat qiladi.

Obrazlararo munosabat va ruhiy kechinma

Qahramon ruhiyati ko‘pincha boshqa personajlar bilan munosabat jarayonida yanada aniqroq ko‘rinadi. Chunki insonning hissiy munosabati, ishonchi, xavotiri, mehr-muhabbati yoki noroziligi ko‘pincha boshqa shaxs bilan aloqada namoyon bo‘ladi. Hayo va Arandas munosabatlari bunga misol bo‘la oladi. Asarda ularning

munosabati vaqt davomida o'zgarib boradi. Oilaviy hayot, farzandlar, birgalikdagi tashvish va quvonchlar qahramonlarning bir-biriga munosabatini shakllantiruvchi omillar sifatida tasvirlanadi [1]. Ayniqsa, Arandasning kasalligi va uning hayotining so'nggi davrlari bilan bog'liq voqealarda Hayo ruhiyatidagi o'zgarishlar seziladi. Qahramonning qayg'usi uning xatti-harakati va nutqida ifodalanadi. Bunday holatlarda ruhiy kechinma syujet voqeasi bilan parallel ravishda rivojlanadi. Bu usul qahramon xarakterining beryoqlama talqin qilinishining oldini oladi. Qahramonning ruhiy dunyosi turli vaziyatlarda turlicha namoyon bo'lib, uning xarakterini jarayon sifatida kuzatish imkonini beradi.

Badiiy detalning psixologik vazifasi

Badiiy detal kichik hajmdagi tasviriy unsur bo'lsa-da, ayrim hollarda qahramon ruhiyatini anglash uchun muhim vazifa bajarishi mumkin. Detal predmet, harakat, hid, tovush, qarash yoki boshqa sezgi bilan bog'liq bo'lishi mumkin [5; 6]. "Binafsha shu'lasi"da bunday detallarning bir qismi qahramonlarning ichki holatini sezdirishga xizmat qiladi. Murad bilan bog'liq hidlar, Hayo obrazida ko'z yosh, tabassum, qarash kabi tashqi belgilar ruhiy holatni ifodalashning vositalari sifatida namoyon bo'ladi [1]. Masalan, Hayo bilan bog'liq ayrim epizodlarda uning ko'zidagi yosh yoki tabassum kabi tashqi belgilar ichki kechinmaning bevosita ko'rsatkichi sifatida keladi. Qahramonning ruhiy holati alohida izohlanmasdan, uning tashqi ko'rinishidagi o'zgarish orqali anglashiladi.

Ruhiy holat va voqealar rivoji

"Binafsha shu'lasi"dagi ruhiy tasvirni faqat qahramonlarning ichki kechinmalari bilan chegaralab bo'lmaydi. Ular asardagi voqealar rivoji bilan chambarchas bog'langan. Voqealar qahramon ruhiyatiga ta'sir ko'rsatadi, ruhiy holat esa navbatdagi harakat va qarorlarning shakllanishiga ta'sir qiladi [1; 3].

Hayo obrazida bu jihat ayniqsa seziladi. Uning hayotidagi turli bosqichlar — oila, munosabatlar, ayriliq, xavotir va boshqa vaziyatlar qahramon ruhiyatining turli qirralarini namoyon qiladi. Shu tariqa obrazning ichki dunyosi syujetning muayyan bosqichlari bilan birga rivojlanadi. Asarda kitob va o'qish bilan bog'liq ayrim suhbatlarda ham qahramonlarning fikrlash tarzi va munosabati ochiladi. Hayo obrazining kitoblar bilan bog'liq fikrlari uning dunyoqarashi va ruhiy munosabatlarini tushunishda muayyan ahamiyat kasb etadi. Bu yerda predmet — kitob — syujetdagi oddiy unsurdan tashqari qahramonning fikriy va hissiy munosabatini ochib beruvchi vosita sifatida ham ko'rinadi. Badiiy psixologizmga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham qahramon ruhiyatini individual va tashqi muhit bilan bog'liq jihatlarida o'rganish zarurligi ta'kidlanadi [8; 9; 10].

XULOSA

Usoma Muslimning "Binafsha shu'lasi" asarida qahramon ruhiyatining badiiy ifodasi turli tasviriy va kompozitsion vositalar orqali amalga oshirilgan. Asarni tahlil qilish jarayonida ruhiy holatning dialog, xotira, badiiy detal, tashqi harakat va obrazlararo munosabatlar orqali ifodalanishi kuzatildi.

Hayo obrazida ruhiy holatning voqealar rivoji bilan bog'liq ravishda o'zgarib borishi ko'rinsa, Arandas bilan munosabatlar uning hissiy dunyosini ochishga xizmat qiladi. Murad obrazida esa hid va xotira o'rtasidagi bog'liqlik qahramonning individual ruhiy tajribasini ifodalovchi detal sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, qahramonlarning nutqi, qarashi, tabassumi, ko'z yoshi kabi tashqi belgilar ham ichki kechinmalarni anglashga yordam beradi. Tahlil natijasida "Binafsha shu'lasi"da qahramon ruhiyatining ifodasi alohida bir vosita bilan chegaralanmasligi, balki bir necha badiiy unsurlarning o'zaro aloqasi asosida yuzaga kelishi ko'rinadi. Ruhiy holatning tashqi voqea, dialog, xotira va detal bilan bog'liq holda berilishi obrazlarning individual xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. Shu jihatdan asardagi psixologik tasvirni qahramonlarning ichki dunyosini voqealar tizimi bilan bog'liq holda ko'rsatishga qaratilgan poetik usullardan biri sifatida baholash mumkin. Mazkur yondashuv asarning obrazlar tizimi va badiiy ifoda xususiyatlarini o'rganishda muayyan ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Muslim, U. Binafsha shu'lasi. – Badiiy asar. 192 betlik elektron nashr.
- [2] Karimov, B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016/2018. – 361–364 b.
- [3] Umurov, H. Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi. – Toshkent: Fan, 1983.
- [4] Umurov, H. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2002.

- [5] Quronov, D., Mamajonov, Z., Sheraliyeva, M. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
- [6] Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
- [7] Mannopov, I.S., Tuychiboyeva, N.K. Nasr va lirikada badiiy psixologizmning oʻziga xos xususiyatlari // Qoʻqon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali. – 2026. – №8(05). – B. 1556–1561.
- [8] Mustafayeva, Y.N. Badiiy psixologizm: ruhiyat tasvirining ilmiy-nazariy asoslari // Yosh olimlar. – 2026. – Jild 4, №66. – B. 31–34.
- [9] Zaripova, R. Badiiy psixologizmning nazariy asoslari va Abduqayum Yoʻldosh nasrida ruhiyat tasviri // Science Time. – 2026. – Vol. 4, №7/2. – B. 187–190.
- [10] Burxanova, F. Asarlarda ruhiyat talqini // Konferensiyalar. – 2025.

YURIDIK FANLARNI INGLIZ TILIDA OʻQITISH ORQALI TALABALARNING KASBIY KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Ismatova Jasmina Muhammad-Ali qizi

Abu Rayxon Beruniy universiteti oʻqituvchisi

Abu Rayxon Beruniy universiteti, Qarshi 180100, Oʻzbekiston,

e-mail: jasminaismatova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yuridik fanlarni ingliz tilida oʻqitish orqali talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy yuridik taʼlimda xalqaro huquqiy muloqot, xorijiy manbalar bilan ishlash va kasbiy axborotni ingliz tilida qabul qilish hamda yetkazish koʻnikmalariga boʻlgan ehtiyojning ortib borishi mazkur yoʻnalishning dolzarbligini belgilaydi. Tadqiqotda yuridik fanlar mazmunini ingliz tili bilan integratsiyalash, huquqiy terminologiyani oʻzlashtirish, autentik yuridik matnlar bilan ishlash, case-study, munozara, rolli oʻyin va muammoli taʼlim kabi metodlardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, ingliz tilida yuridik fanlarni oʻqitishning talabalarda huquqiy tushunchalarni ingliz tilida izohlash, kasbiy vaziyatlarda muloqot qilish, huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va oʻz fikrini asoslash koʻnikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: yuridik fanlar, kasbiy kommunikativ kompetensiya, huquqiy terminologiya, kommunikativ kompetensiya, interaktiv taʼlim, talaba kompetensiyasi, kasbiy tayyorgarlik.

Аннотация. В статье анализируются педагогические и методические возможности развития профессиональной коммуникативной компетенции студентов посредством преподавания юридических дисциплин на английском языке. Возрастающая потребность в международной правовой коммуникации, работе с зарубежными источниками, а также в навыках восприятия и передачи профессиональной информации на английском языке определяет актуальность данного направления в современном юридическом образовании. В исследовании освещаются дидактические возможности интеграции содержания юридических дисциплин с английским языком, освоения юридической терминологии, работы с аутентичными юридическими текстами, а также использования таких методов, как case study, дискуссия, ролевая игра и проблемное обучение. Кроме того, раскрывается значение преподавания юридических дисциплин на английском языке в формировании у студентов навыков объяснения правовых понятий на английском языке, профессионального общения в различных ситуациях, анализа юридических документов и аргументированного выражения собственной позиции.

Ключевые слова: Юридические науки, профессиональная коммуникативная компетенция, юридическая терминология, коммуникативная компетенция, интерактивное обучение, компетентность студента, профессиональная подготовка.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and methodological opportunities for developing students' professional communicative competence through teaching law-related disciplines in English. The growing need for international legal communication, working with foreign sources, and the

ability to receive and communicate professional information in English highlights the relevance of this area in contemporary legal education. The study examines the didactic potential of integrating the content of legal disciplines with English language instruction, mastering legal terminology, working with authentic legal texts, and applying such methods as case studies, discussions, role-playing, and problem-based learning. It also explores the role of teaching legal disciplines in English in developing students' ability to explain legal concepts in English, communicate in professional situations, analyze legal documents, and express their views in an evidence-based manner.

Keywords: *Legal sciences, professional communicative competence, legal terminology, communicative competence, interactive learning, student competence, professional training.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va xalqaro hamkorlikning kengayishi sharoitida yuridik ta'lim tizimi oldida zamonaviy mehnat bozori va xalqaro huquqiy muhit talablariga javob beradigan, kasbiy bilim bilan bir qatorda xorijiy tillarda samarali muloqot qila oladigan mutaxassislarini tayyorlash vazifasi turibdi. Huquqshunoslik sohasi xalqaro huquq, transmilliy munosabatlar, xalqaro shartnomalar, xorijiy qonunchilik manbalari va xalqaro sud-huquq amaliyoti bilan bevosita bog'liq bo'lib borayotganligi sababli ingliz tilini kasbiy faoliyat vositasi sifatida egallash yuridik ta'limning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish talabalarning nafaqat til ko'nikmalarini, balki huquqiy mazmunni ingliz tilida anglash va kasbiy vaziyatlarda qo'llash kompetensiyasini shakllantirish imkonini beradi.

Yuridik ta'limda ingliz tilidan foydalanish oddiy xorijiy til o'qitishdan farq qiladi. Bunda talaba ingliz tilini umumiy kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki huquqiy bilimlarni egallash, kasbiy axborotni tahlil qilish va professional muloqotni amalga oshirish vositasi sifatida o'zlashtiradi. Ayniqsa, **“Legal English”** doirasida huquqiy terminlar, yuridik hujjatlar, sud jarayonlariga oid materiallar, shartnomalar, xalqaro huquqiy hujjatlar va ilmiy manbalar bilan ishlash talabalarning kasbiy tayyorgarligini kengaytiradi. Bunday yondashuv huquqiy tushunchalarni ingliz tilida to'g'ri ifodalash, huquqiy matnlarni tushunish, tahlil qilish va ularga nisbatan asoslangan fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [1].

Yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda fan mazmuni va til kompetensiyasining o'zaro integratsiyasi alohida ahamiyatga ega. Xususan, **CLIL (Content and Language Integrated Learning)** yondashuvi asosida huquqiy mavzularni ingliz tilida o'rganish talabalarning bir vaqtning o'zida ham predmetga oid bilimlarini, ham til ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bunda autentik yuridik matnlar, keyslar, huquqiy vaziyatlar, munozaralar, rolli o'yinlar, taqdimotlar va muammoli topshiriqlardan foydalanish talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Natijada o'quv jarayoni nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmay, ularni real yoki modellashirilgan kasbiy vaziyatlarda qo'llashga yo'naltiriladi[2].

Mazkur jarayonda kasbiy kommunikativ kompetensiya muhim tarkibiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ushbu kompetensiya talabaning huquqiy terminologiyani bilishi bilangina cheklanmay, huquqiy tushunchalarni izohlash, savol-javob olib borish, munozarada ishtirok etish, huquqiy hujjat mazmunini tahlil qilish, dalillarni bayon etish va kasbiy vaziyatga mos ravishda fikr bildirish qobiliyatlarini ham qamrab oladi. Shu sababli yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda til va huquq bilimlarini alohida emas, balki integratsiyalashgan holda rivojlantirish muhim metodik vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning materiali sifatida yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish jarayoniga oid ilmiy-metodik adabiyotlar, **Legal English** bo'yicha o'quv materiallari, ingliz tilidagi huquqiy hujjatlar, autentik yuridik matnlar, huquqiy terminologiya namunalari hamda talabalarning kasbiy kommunikativ faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan

amaliy topshiriqlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida yuridik fanlar mazmuni bilan ingliz tilini integratsiyalash imkoniyatlarini aniqlash maqsadida **tahlil, tavsiflash, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatish, umumlashtirish va modellash** usullaridan foydalanildi. Yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda **CLIL (Content and Language Integrated Learning)**, case-study, muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yin, taqdimot va guruhli ishlash kabi metodlarning didaktik imkoniyatlari o'rganildi. Shuningdek, talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda huquqiy terminologiyani o'zlashtirish, autentik yuridik matnlarni o'qish va tahlil qilish, huquqiy vaziyatlarni ingliz tilida muhokama qilish hamda kasbiy fikrni og'zaki va yozma shaklda ifodalash faoliyatlari tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish talabalarning nafaqat huquqiy bilimlarini, balki kasbiy vaziyatlarda ingliz tilidan foydalanish ko'nikmalarini ham rivojlantirish uchun muhim metodik imkoniyat yaratishini ko'rsatdi. Bunda huquqiy mazmun va ingliz tili kompetensiyasining integratsiyasi talabaning o'rgangan termin va tushunchalarini amaliy kommunikativ vaziyatlarda qo'llashiga sharoit yaratadi. Ayniqsa, huquqiy tushunchalarni ingliz tilida izohlash, savollarga javob berish, dalillarni bayon qilish va kasbiy vaziyatlarni muhokama qilish faoliyatlari kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tahlil natijasida **Legal English** elementlaridan tizimli foydalanish talabalarning huquqiy terminologiyani o'zlashtirish jarayonini samarali tashkil etish imkonini berishi aniqlandi. Masalan, *contract, liability, jurisdiction, legislation, litigation, plaintiff, defendant, evidence, agreement* kabi terminlarni faqat lug'aviy ma'nosi bilan yodlatishdan ko'ra, ularni huquqiy matn, gap va kasbiy vaziyat doirasida qo'llash samaraliroq metodik yondashuv hisoblanadi. Bunda talaba terminning ma'nosini anglash bilan birga uning huquqiy kontekstdagi qo'llanish xususiyatlarini ham o'zlashtiradi [3].

Yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda **CLIL yondashuvi** alohida didaktik imkoniyatlarga ega. Mazkur yondashuvda o'quv materiallari bir vaqtning o'zida ham huquqiy mazmunni, ham tili kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, "Contract Law" mavzusini o'rganishda talabalar shartnoma tushunchasi va uning asosiy elementlarini ingliz tilida o'zlashtirishi, autentik shartnoma namunalarini tahlil qilishi, muayyan huquqiy vaziyat bo'yicha fikr bildirishi va yakunda o'z xulosasini ingliz tilida ifodalashi mumkin. Bunday integratsiyalashgan faoliyat predmet bilimlari bilan tili ko'nikmalarining parallel rivojlanishini ta'minlaydi.

Tadqiqotda **case-study** metodidan foydalanish ham muhim natijalarni berishi aniqlandi. Huquqiy vaziyatlarni ingliz tilida tahlil qilish jarayonida talaba muammoni aniqlash, tegishli huquqiy terminlardan foydalanish, dalillarni baholash va o'z pozitsiyasini asoslashga harakat qiladi. Masalan, shartnoma nizosi, mehnat munosabatlari yoki fuqarolik-huquqiy javobgarlikka oid vaziyatlar asosida tashkil etilgan topshiriqlar talabaning kasbiy muloqotini faollashtiradi. Bunday mashg'ulotlarda ingliz tili maqsad emas, balki huquqiy muammoni hal qilish vositasi sifatida namoyon bo'ladi [4].

Munozara va rolli o'yinlar ham kasbiy kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Masalan, sud jarayonini modellashda talabalar sudya, advokat, prokuror, da'vogar yoki javobgar rollarini bajarib, huquqiy vaziyatni ingliz tilida muhokama qilishlari mumkin. Ushbu faoliyat davomida talabalarning tinglab tushunish, savol berish, javob qaytarish, dalillash va kasbiy nutqni tashkil etish ko'nikmalari rivojlanadi. Shu bilan birga, rolli o'yinlar yuridik kasbga xos kommunikativ vaziyatlarni ta'lim jarayonida modellash imkonini beradi.

Autentik yuridik matnlar bilan ishlash ham muhim metodik natijalardan biri sifatida belgilandi. Xalqaro huquqiy hujjatlar, shartnomalar, sud qarorlari va huquqiy maqolalardan foydalanish talabalarga real kasbiy til muhitini yaratib beradi. Biroq bunday materiallarni tanlashda ularning murakkablik darajasi, talabalarning tili tayyorgarligi va fan mazmuniga muvofiqligini hisobga olish zarur. Murakkab huquqiy

matnlarni bevosita taqdim etish o'rniga terminologik izohlar, savollar, qisqa topshiriqlar va kontekstual mashqlar bilan ta'minlash ularning o'zlashtirilishini yengillashtiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda **o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini huquqiy mazmun bilan uyg'unlashtirish** muhimdir. Masalan, talaba huquqiy matnni o'qib, asosiy terminlarni ajratadi, mazmun yuzasidan savollarga javob beradi, muayyan huquqiy holat bo'yicha qisqa yozma xulosa tayyorlaydi va uni og'zaki himoya qiladi. Bunday ketma-ketlik til ko'nikmalarini alohida emas, balki yaxlit kasbiy kommunikativ faoliyat doirasida rivojlantirish imkonini beradi [5]. Shuningdek, ingliz tilida yuridik fanlarni o'qitishda raqamli resurslardan foydalanish ta'lim mazmunini boyitishi mumkin. Elektron huquqiy bazalar, onlayn lug'atlar, huquqiy hujjatlarning raqamli shakllari, videomateriallar va interaktiv platformalar talabalarning mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq raqamli vositalardan foydalanishning samaradorligi ularning soni bilan emas, balki o'quv maqsadiga muvofiq tanlanishi va aniq topshiriq bilan bog'lanishiga ko'proq bog'liq.

Shu bilan birga, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Talabalarning ingliz tili darajasidagi farqlar, murakkab huquqiy terminologiyani o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar, autentik materiallarning lingvistik murakkabligi hamda o'qituvchidan bir vaqtning o'zida fan va til metodikasini uyg'unlashtirishni talab qilishi shular jumlasidandir. Mazkur muammolarni kamaytirish uchun bosqichma-bosqich o'qitish, terminologik glossariylar yaratish, soddalashtirilgan va autentik materiallarni uyg'un qo'llash hamda amaliy kommunikativ topshiriqlarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiq.

Umuman, natijalar yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda **fan mazmuni, huquqiy terminologiya va kommunikativ faoliyatning integratsiyasi** muhim metodik tamoyil ekanligini ko'rsatadi. Bunday yondashuv talabalarning huquqiy bilimlarini ingliz tilida qo'llash, kasbiy vaziyatlarda muloqot qilish, yuridik matnlarni tahlil qilish va o'z fikrini asoslash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltiriladi. Shu sababli yuridik ta'limda ingliz tilidan foydalanishning samaradorligini oshirish uchun til va fan o'rtasidagi integratsiyani ta'minlaydigan amaliy, interaktiv va kasbiy yo'naltirilgan metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish zamonaviy yuridik ta'limni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, talabalarning huquqiy bilimlari bilan bir qatorda kasbiy kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi. Ingliz tilining yuridik fanlar mazmuni bilan integratsiyasi talabalarga huquqiy tushunchalarni ingliz tilida anglash, yuridik terminologiyani o'zlashtirish, autentik huquqiy manbalar bilan ishlash va kasbiy vaziyatlarda muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Tadqiqot natijalari **CLIL, case-study, muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yin va autentik yuridik matnlar bilan ishlash** kabi metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini amaliy yo'naltirish imkonini berishini ko'rsatdi. Ayniqsa, huquqiy vaziyatlarni ingliz tilida tahlil qilish, sud jarayonlarini modellashtirish va yuridik hujjatlar bilan ishlash talabalarning kasbiy nutqiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda ingliz tili faqat alohida fan sifatida emas, balki huquqiy bilimlarni egallash va kasbiy muloqotni amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitishda ta'lim mazmunini talabalarning til tayyorgarligi bilan muvofiqlashtirish, huquqiy terminologiyani bosqichma-bosqich o'rgatish, autentik materiallardan maqsadli foydalanish va raqamli ta'lim resurslarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish muhimligi aniqlandi. Shu bilan birga, talabalarning til darajasidagi farqlar va murakkab yuridik terminologiyani o'zlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklarni hisobga olish zarur.

Xulosa qilib aytganda, yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish **huquqiy bilim, til kompetensiyasi va kasbiy kommunikativ faoliyatni integratsiyalashgan holda rivojlantirish** imkonini beruvchi ta'limiy yondashuv sifatida muhim ahamiyatga ega. Mazkur yo'nalishda amaliy va interaktiv metodlardan tizimli foydalanish, o'quv materiallarini kasbiy vaziyatlarga moslashtirish hamda ingliz tilidagi yuridik resurslardan samarali foydalanish yuridik ta'lim mazmunini takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Abdullayeva L. Huquq sohasida maxsus maqsadli ingliz tilini (ESP) o'qitishda til kompetensiyasini rivojlantirishning usullari. Зарубежная лингвистика и лингводидактика 3(2/S): 322-325, February 2025

Ondoku no Kagaku

[2] Kadota, S. Shadowing to Ondoku no Kagaku [Science of Shadowing and Oral Reading]. Tokyo: Cosmopier, 2007.

[3] Kurata, K. "Nihogo Shadowing no Ninchi Mechanism ni Kansuru Kisokenkyu" [A Basic Research on Cognitive Mechanism of Shadowing]. Bulletin of the Graduate School of Education of Hiroshima University, 56(2), 259-265, 2007.

[4] Normatovna, N. N. "Chet tili sifatida ingliz tilining og'zaki nutq malakalarini oshirish muammolari va ularni yo'q qilish imkoniyatlari". Integratsiyalashgan ta'lim bo'yicha xalqaro jurnal, 5(12), 96-99.

[5] Yuldasheva O.O. "O'quvchilarning diskurs og'zaki nutq ko'nikmasini rivojlantirishga oid metod va texnologiyalar". Academic Research in Educational Sciences, 2022, –B. 270.

KULOLCHILIK LEKSIKASI VA TILLARNING O'ZARO ALOQASI

Sariyev Sherzod Norqo'ziyevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kampusi

Samarqand 140100, O'zbekiston

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7607-364X>

E-mail: sherzodsariyev@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi kulolchilik leksikasining tarixiy taraqqiyotida tillararo aloqalarning tutgan o'rni va leksik o'zlashma jarayonlarining shakllanish xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda o'zbek kulolchilik terminlari tarkibida fors-tojik, arab, mo'g'ul, xitoy va rus tillaridan o'zlashgan leksik birliklarning shakllanishi, semantik moslashuvi, fonetik adaptatsiyasi hamda hududiy tarqalishi tahlil qilindi. Tadqiqot materiallari asosida jami 312 ta kulolchilikka oid leksik birlik jamlangan bo'lib, ulardan 130 tasi, ya'ni 41,7 foizi o'zlashma birliklar sifatida aniqlandi. O'zlashmalar tarkibida fors-tojik tilidan kirib kelgan birliklar 24,8 foiz, arab tilidan o'zlashgan birliklar esa 9,3 foizni tashkil etishi kuzatildi. Ushbu o'zlashmalar Markaziy Osiyoda kechgan iqtisodiy, madaniy, diniy va texnologik aloqalar bilan uzviy bog'liq. Maqolada kulolchilik leksikasining shakllanishida texnologik yangiliklar, hunarmandchilik tajribasi va xalqlararo madaniy munosabatlarning ta'siri ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: tillarning o'zaro aloqasi, til kontaktlari, leksik o'zlashma, kulolchilik leksikasi, areal lingvistika, fors-tojik o'zlashmalari, arabizmlar, sotsiolingvistika, semantik moslashuv, fonetik adaptatsiya, hunarmandchilik terminologiyasi.

Аннотация. В данной статье исследуется роль межъязыковых связей в историческом развитии гончарной лексики узбекского языка и особенности формирования процессов лексического заимствования. В исследовании анализируются лексические единицы, заимствованные из персидско-таджикского, арабского, монгольского, китайского и русского языков, их семантическая адаптация, фонетические изменения и территориальное распространение. На основе собранного материала было выявлено 312 лексических единиц, связанных с гончарным ремеслом, из которых 130 единиц, или 41,7 %, являются заимствованными.

Наибольшая доля заимствований приходится на персидско-таджикский язык — 24,8 %, а на арабский язык — 9,3 %. Данные процессы связаны с экономическими, культурными, религиозными и технологическими контактами народов Центральной Азии. В статье также рассматривается влияние технологических новшеств, ремесленного опыта и межкультурных связей на формирование гончарной лексики узбекского языка.

Ключевые слова: взаимосвязь языков, языковые контакты, лексическое заимствование, гончарная лексика, ареальная лингвистика, персидско-таджикские заимствования, арабизмы, социолингвистика, семантическая адаптация, фонетическая адаптация, ремесленная терминология.

Abstract. This article examines the role of interlingual contacts in the historical development of pottery vocabulary in the Uzbek language and the formation of lexical borrowing processes. The study analyzes lexical units borrowed from Persian-Tajik, Arabic, Mongolian, Chinese, and Russian, with particular attention to their semantic adaptation, phonetic changes, and territorial distribution. A total of 312 lexical units related to pottery were collected, of which 130 units, or 41.7%, were identified as borrowed words. Persian-Tajik borrowings account for the largest share at 24.8%, while Arabic borrowings constitute 9.3%. These borrowings are closely connected with economic, cultural, religious, and technological contacts among the peoples of Central Asia. The article also examines the influence of technological innovations, craft traditions, and intercultural relations on the formation of Uzbek pottery vocabulary.

Keywords: language interaction, language contacts, lexical borrowing, pottery vocabulary, areal linguistics, Persian-Tajik borrowings, Arabic loanwords, sociolinguistics, semantic adaptation, phonetic adaptation, craft terminology.

KIRISH

Tillar bir-biridan ajralgan holda, mutlaq mustaqillik asosida taraqqiy etmaydi. Aksincha, har qanday tilning lugʻat tarkibi qoʻshni xalqlar bilan olib borilgan iqtisodiy, madaniy, siyosiy va diniy munosabatlar natijasida boyib boradi. Mazkur jarayon zamonaviy tilshunoslikda **“til kontaktlari”** tushunchasi bilan ifodalanadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab til kontaktlarini oʻrganishga asoslangan alohida lingvistik yoʻnalish – kontakt lingvistikasi shakllandi [1].

Til kontaktlari natijasida yuzaga keladigan eng faol jarayonlardan biri leksik oʻzlashmalardir. U. Vaynrayx taʼkidlaganidek, tillarning oʻzaro aloqasi jarayonida soʻz va terminlarning bir tildan ikkinchi tilga oʻtishi natijasida muayyan til lugʻat tarkibida yangi qatlamlar shakllanadi [1]. E. Xaugen, S. Tomason va T. Kaufman kabi tadqiqotchilarning ishlari ham tillararo kontaktlar va oʻzlashmalarni nazariy jihatdan oʻrganishda muhim ahamiyatga ega.

Oʻzbek tilining shakllanishi va taraqqiyoti ham turli til oilalariga mansub xalqlar bilan kechgan uzoq tarixiy aloqalar bilan chambarchas bogʻliq. Markaziy Osiyo hududida turkiy, eroniy, arab, moʻgʻul, xitoy va boshqa xalqlarning uzoq davrlar davomida oʻzaro madaniy-iqtisodiy aloqada boʻlishi oʻzbek tilining lugʻat tarkibida sezilarli iz qoldirgan. Ayniqsa, kasb-hunar leksikasi, jumladan, kulolchilikka oid terminlar tillararo aloqalarning muhim koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi. Chunki hunarmandchilik nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohasi, balki xalqlar oʻrtasidagi madaniy va texnologik tajriba almashinuvining muhim vositasi hamdir.

Markaziy Osiyo kulolchiligi qadimdan turli madaniyatlar chorrahasida shakllangan. Buyuk Ipak yoʻli orqali Xitoydan ayrim texnologik tajribalar, Eron va Iroq hududlaridan sirlash hamda bezak berish usullari, arab-musulmon madaniy muhitidan esa naqsh va bezak anʼanalari kirib kelgan [5; 6]. Yangi texnologiya va hunarmandchilik usullarining kirib kelishi bilan bir qatorda ularga tegishli terminlar ham oʻzbek tilida oʻzlashgan. Shu jihatdan oʻzbek kulolchilik leksikasini tillararo oʻzlashma nazariyasi asosida oʻrganish tilshunoslik bilan bir qatorda etnografiya, madaniyatshunoslik va sanʼatshunoslik uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi – oʻzbek tilidagi kulolchilik leksikasining tarixiy taraqqiyotida til kontaktlarining oʻrnini, leksik oʻzlashmalarning kelib chiqishi, miqdoriy koʻrsatkichlari, hududiy tarqalishi va semantik moslashuv xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Mazkur maqsad asosida quyidagi vazifalar belgilandi:

oʻzbek kulolchilik leksikasidagi oʻzlashmalarni manba tillariga koʻra tasniflash;

fors-tojik, arab, moʻgʻul, xitoy va rus tillaridan kirib kelgan birliklarning miqdoriy koʻrsatkichlarini aniqlash;

o‘zlashmalarining fonetik moslashuv xususiyatlarini tahlil qilish;
o‘zlashma birliklarda semantik o‘zgarish, ma’no kengayishi va ma’no torayishi kabi jarayonlarni aniqlash;
kulolchilik terminlarining hududiy tarqalishini areal lingvistika nuqtayi nazaridan o‘rganish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning empirik bazasini o‘zbek tilining izohli va etimologik lug‘atlari, kasb-hunar leksikasiga oid ilmiy tadqiqotlar, kulolchilikka bag‘ishlangan manbalar hamda dala materiallari tashkil etdi.

Tadqiqotda quyidagi manbalardan foydalanildi:

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 5 jildlik nashri [2];

Sh. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” [3];

S. Ibrohimovning “Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi” asari [4];

“O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”;

Rishton, G‘ijduvon, Xiva, Shahrisabz va Toshkent kulolchilik markazlaridan to‘plangan dala-ekspeditsiya materiallari;

Kulolchilik tarixi va texnologiyasiga oid ilmiy manbalar [5; 6].

Tadqiqot davomida jami **312 ta kulolchilikka oid leksik birlik** jamlandi. Ularning kelib chiqishi, ma’nosi, fonetik shakli va qo‘llanish doirasi tahlil qilindi. Natijada 130 ta birlik, ya’ni **41,7 foizi o‘zlashma so‘zlar** sifatida belgilandi. Tadqiqotda **areal-tipologik, etimologik, qiyosiy-tarixiy, statistik va semantik tahlil** metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar yordamida kulolchilik terminlarining qaysi tillardan o‘zlashgani, ularning o‘zbek tilidagi fonetik va semantik o‘zgarishlari hamda hududiy qo‘llanish xususiyatlari aniqlandi. Tadqiqotning nazariy asosini kontakt lingvistikasi, leksikologiya, etimologiya va areal lingvistika yo‘nalishlarida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, o‘zbek kulolchilik leksikasidagi o‘zlashmalar tarkibida fors-tojik tilidan kirib kelgan birliklar eng katta ulushni tashkil etadi. Ularning umumiy kulolchilik leksikasidagi ulushi **24,8 foizni** tashkil etdi. Mazkur holat Markaziy Osiyoda o‘zbek va tojik xalqlarining uzoq muddatli hududiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari bilan izohlanadi. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan birliklarni semantik jihatdan quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Idish va buyum nomlari: ko‘za, choynak, jo‘mrak, badya, tovoq, patnis, surohi.

2. Texnologik terminlar: charx, kuloltaxta, sir, shuvoq, qolip.

3. Material nomlari: gil, loy, lazur, ohak.

4. Naqsh va bezak terminlari: girix, islimi, gajak, nimcha.

Mazkur birliklarning ayrimlari o‘zbek tiliga o‘tish jarayonida fonetik jihatdan moslashgan. Ayrim terminlarning ma’nosi esa o‘zbek tilida toraygan yoki muayyan hunarmandchilik sohasi bilan chegaralangan.

Kulolchilik leksikasining yana bir muhim qatlamini **arab tilidan o‘zlashgan birliklar** tashkil etadi. Tadqiqot natijasida ularning ulushi **9,3 foiz** ekanligi aniqlandi. Ushbu qatlamning shakllanishida islom dini va arab-musulmon madaniyatining Markaziy Osiyoga kirib kelishi, shuningdek, ilm-fan va madaniyat rivoji muhim omil bo‘lgan.

Arab tilidan o‘zlashgan birliklarning ayrimlari quyidagilardan iborat:

idish nomlari: qadah, satl, hum, kosa;

texnik terminlar: jiyak, shisha;

bezak va naqsh nomlari: hilol, kufiy, arabesk;

boshqa terminlar: naqsh, zarqalam, tilla.

Bu birliklarning ayrimlari dastlab umumiste’mol leksikasiga mansub bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik kulolchilik jarayonida maxsus termin sifatida faol qo‘llanila boshlagan. Tadqiqot jarayonida o‘zbek kulolchilik leksikasining shakllanishida **mo‘g‘ul, xitoy va rus tillari** bilan bo‘lgan aloqalarning ham muayyan iz qoldirgani kuzatildi. Bunday birliklar son jihatidan fors-tojik va arab o‘zlashmalariga nisbatan kamroq bo‘lsa-da, kulolchilik texnologiyasi, ishlab chiqarish vositalari va yangi madaniy hodisalarni ifodalashda ularning tarixiy ahamiyati mavjud. Kulolchilik terminlarining shakllanishida **texnologik taraqqiyot** alohida o‘rin tutadi. Hunarmandchilikda yangi usul, asbob yoki materialning paydo bo‘lishi ko‘pincha yangi terminning ham shakllanishiga olib kelgan. Shu sababli terminlarning

etimologiyasini aniqlash orqali muayyan davrda xalqlar o'rtasida qanday texnologik va madaniy aloqalar mavjud bo'lganini ham taxminan aniqlash mumkin. Masalan, kulolchilik jarayonida ishlatiladigan **charx, qolip, sir, gil, loy, girix, islami** kabi terminlar nafaqat muayyan predmet yoki jarayonni ifodalaydi, balki hunarmandchilikning tarixiy taraqqiyot bosqichlari haqida ham ma'lumot beradi.

Tadqiqot materiallari shuni ko'rsatadiki, o'zlashma terminlar o'zbek tiliga mexanik tarzda kirib kelmagan. Ular o'zbek tilining fonetik, grammatik va semantik tizimiga moslashgan. Natijada ayrim so'zlarning talaffuzi va shakli o'zgargan, ayrimlarining ma'nosi toraygan yoki kengaygan.

Shuningdek, kulolchilik leksikasida **hududiy farqlanish** ham mavjud. Rishton, G'ijduvon, Xiva, Shahrisabz va Toshkent kabi qadimiy kulolchilik markazlarida ayrim terminlarning turlicha shakllarda qo'llanishi kuzatiladi. Bu holat mahalliy hunarmandchilik maktablari, tarixiy aloqalar va sheva xususiyatlari bilan bog'liq.

Areal jihatdan tahlil qilish kulolchilik terminlarining faqat lingvistik emas, balki tarixiy-madaniy geografiyasini ham aniqlash imkonini beradi. Shu sababli hunarmandchilik leksikasini o'rganishda etimologik va areal yondashuvlarni birgalikda qo'llash muhimdir. Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'zbek kulolchilik leksikasining ko'p qatlamli va tarixiy jihatdan murakkab tizim ekanligini ko'rsatadi. Ushbu leksik qatlamda turkiy asos bilan bir qatorda fors-tojik, arab, mo'g'ul, xitoy va rus tillari bilan bo'lgan uzoq muddatli aloqalarning izlari saqlanib qolgan.

XULOSA

O'zbek tilining kulolchilik leksikasi tarixiy jihatdan turli tillar bilan kechgan ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy va texnologik aloqalar natijasida shakllangan murakkab leksik tizim hisoblanadi.

Tadqiqot davomida 312 ta kulolchilikka oid leksik birlik tahlil qilinib, ulardan 130 tasi, ya'ni 41,7 foizi o'zlashma birliklar ekanligi aniqlandi. O'zlashmalar tarkibida fors-tojik tilidan kirgan birliklar 24,8 foizni, arab tilidan o'zlashgan birliklar esa 9,3 foizni tashkil etishi kuzatildi. Fors-tojik o'zlashmalari, asosan, idish-buyumlar, texnologik jarayonlar, materiallar hamda naqsh va bezak nomlarida faol qo'llanadi. Arab tilidan o'zlashgan birliklar esa idish nomlari, texnik terminlar, bezak va naqsh nomlari hamda sifatlovchi birliklar tarkibida uchraydi. O'zlashma birliklarning o'zbek tilida qo'llanish jarayonida fonetik va semantik moslashuv hodisalari yuz bergan. Ayrim so'zlar dastlabki ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa, ayrimlari ma'no torayishi yoki kengayishi natijasida kulolchilikka oid maxsus terminlarga aylangan. Shuningdek, kulolchilik leksikasining hududiy xususiyatlarini o'rganish Markaziy Osiyodagi qadimiy madaniy va hunarmandchilik aloqalarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida kulolchilik leksikasini zargarlik, kashtachilik, to'qimachilik, yog'och o'ymakorligi kabi boshqa hunarmandchilik sohalari leksikasi bilan qiyosiy o'rganish, shuningdek, diaxron va areal yondashuv asosida tadqiqot doirasini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007. – 264 b.
- [2] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik / Mas'ul muharrir T. Mirzayev. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
- [3] Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000–2003.
- [4] Ibrohimov S. Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. – Toshkent: Fan, 1956. – 188 b.
- [5] Bulatova V. A. O'rta Osiyo kulolchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1985. – 248 b.
- [6] Sa'dullayev A. O'zbek xalq amaliy san'ati: kulolchilik. – Toshkent: Sharq, 2009. – 192 b.
- [7] Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – 208 b.

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARIDA PEDAGOGIK MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Saydanova Dilafruz Sadirdinovna

ADPI mustaqil tadqiqotchisi, Andijon 170100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta'lim jarayonida texnologiya fani

o'qituvchisining kasbiy faoliyati faqat texnologik bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni o'quvchilarga yetkazish bilan chegaralanmay, ta'lim oluvchilar bilan samarali pedagogik hamkorlikni tashkil etish, ularning individual xususiyatlarini hisobga olish, ijodiy tashabbusini qo'llab-quvvatlash va xavfsiz ta'lim muhitini yaratishni ham talab etadi. Shu nuqtayi nazardan pedagogik muloqot madaniyati bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim tarkibiy komponent sifatida qaraladi. Maqolada pedagogik muloqot madaniyatining motivatsion-qadriyatli, kommunikativ, empatik-ijtimoiy va refleksiv komponentlari asoslangan. Uni rivojlantirishga yo'naltirilgan diagnostik, kommunikativ-motivatsion, amaliy-situativ, ijodiy-hamkorlik va refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat metodika taklif etilgan. Shuningdek, pedagogik muloqot madaniyatini baholash mezonlari va indikatorlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisi, pedagogik muloqot, muloqot madaniyati, kasbiy kompetentlik, kommunikativ kompetensiya, empatiya, pedagogik hamkorlik, refleksiya, interfaol metodlar, kasbiy tayyorgarlik.*

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические и методические основы развития культуры педагогического общения у будущих учителей технологии. Современная деятельность учителя технологии не ограничивается передачей технологических знаний и практических навыков, но предполагает организацию эффективного педагогического взаимодействия с учащимися, учет их индивидуальных особенностей, поддержку творческой инициативы и создание безопасной образовательной среды. В связи с этим культура педагогического общения рассматривается как важный компонент профессиональной компетентности будущего учителя технологии. Обоснованы мотивационно-ценностный, коммуникативный, эмпатически-социальный и рефлексивный компоненты культуры педагогического общения. Предложена методика, включающая диагностический, коммуникативно-мотивационный, практико-ситуативный, творческо-кооперативный и рефлексивно-оценочный этапы. Определены критерии и показатели оценки уровня сформированности культуры педагогического общения будущих учителей технологии.*

Ключевые слова: *будущий учитель технологии, педагогическое общение, культура общения, профессиональная компетентность, коммуникативная компетентность, эмпатия, педагогическое взаимодействие, рефлексия, интерактивные методы, профессиональная подготовка.*

Abstract. *The article examines the pedagogical and methodological foundations of developing pedagogical communication culture among future technology teachers. Modern technology teaching is not limited to transferring technological knowledge and practical skills; it also requires effective interaction with students, consideration of individual characteristics, support for creative initiative, and the creation of a safe educational environment. Therefore, pedagogical communication culture is considered an important component of the professional competence of future technology teachers. The article identifies motivational-value, communicative, empathic-social, and reflective components of pedagogical communication culture. A methodology consisting of diagnostic, communicative-motivational, practical-situational, creative-cooperative, and reflective-evaluation stages is proposed. Criteria and indicators for assessing the level of development of pedagogical communication culture among future technology teachers are also determined.*

Keywords: *future technology teacher, pedagogical communication, communication culture, professional competence, communicative competence, empathy, pedagogical interaction, reflection, interactive methods, professional training.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar o'qituvchining kasbiy faoliyatiga qo'yiladigan talablarning mazmunini ham yangilamoqda. Ayniqsa, amaliy faoliyat, ijodkorlik, loyihalash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va jamoaviy hamkorlikka asoslangan texnologiya ta'limida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot alohida ahamiyatga ega. Texnologiya fani o'zining amaliy yo'nalishi bilan boshqa fanlardan ma'lum darajada farqlanadi. Mashg'ulotlarda o'quvchilar asbob-uskunalar, materiallar, texnologik jarayonlar, konstruksiyalar va ijodiy loyihalar bilan ishlaydilar. Bunday jarayonda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki maslahatchi, tashkilotchi, yo'naltiruvchi va hamkor sifatida faoliyat yuritadi. Shuning uchun bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish uning kasbiy tayyorgarligining

muhim yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Pedagogik muloqot madaniyati oʻqituvchining oʻquvchi bilan hurmat, hamkorlik, pedagogik takt, empatiya va kasbiy masʼuliyat asosida munosabat oʻrnata olishini anglatadi. Bunda nutq madaniyati bilan bir qatorda tinglash, savol berish, fikrni tushunarli ifodalash, nizoli vaziyatlarni boshqarish, oʻquvchini ragʻbatlantirish va konstruktiv fikr bildirish kabi koʻnikmalar ham muhim oʻrin tutadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Pedagogik muloqot muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida uzoq yillardan beri oʻrganib kelinmoqda. Pedagogik muloqotning samaradorligi oʻqituvchining kommunikativ kompetentligi, pedagogik takti, empatiyasi, nutq madaniyati va refleksiv qobiliyatlari bilan bogʻliq. Pedagogik muloqotga doir tadqiqotlarda oʻqituvchi va oʻquvchi oʻrtasidagi munosabatni subyekt-subyekt tamoyili asosida tashkil etish, taʼlim oluvchining shaxsiy fikrini hurmat qilish va uning faol ishtirokini taʼminlash muhimligi taʼkidlanadi. Zamonaviy kommunikativ yondashuvlarda esa muloqot faqat axborot almashinuvi emas, balki hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish vositasi sifatida talqin qilinadi. Ayniqsa, faol tinglash, ochiq savollar, empatik javob va konstruktiv fikr-mulohaza oʻqituvchining kommunikativ faoliyatida muhim vositalar sifatida qaraladi. Texnologiya taʼlimining amaliy xususiyati ushbu masalani yanada dolzarb qiladi. Chunki texnologik topshiriqlarni bajarish jarayonida oʻquvchilar turli darajadagi tayyorgarlikka ega boʻlishi, individual yordamga ehtiyoj sezishi va oʻz ijodiy gʻoyalarni erkin ifodalashi mumkin. Oʻqituvchi esa ushbu jarayonni muloqot orqali boshqaradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy, shaxsga yoʻnaltirilgan, faoliyatga yoʻnaltirilgan, kommunikativ va refleksiv yondashuvlar tashkil etadi. Kompetensiyaviy yondashuv boʻlajak oʻqituvchining pedagogik muloqotga oid nazariy bilimlarini amaliy faoliyatda qoʻllashiga yoʻnaltiriladi. Shaxsga yoʻnaltirilgan yondashuv har bir oʻquvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Faoliyatga yoʻnaltirilgan yondashuv muloqot madaniyatini amaliy mashgʻulot, pedagogik vaziyat va rolli oʻyinlar orqali shakllantirishga xizmat qiladi. Kommunikativ yondashuv samarali muloqotning verbal va nonverbal vositalarini egallashni koʻzda tutadi.

Pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish metodikasi. Taklif etilayotgan metodika besh bosqichdan iborat.

1. Diagnostik bosqich. Dastlab talabalarning mavjud kommunikativ tayyorgarligi aniqlanadi. Bunda: anketa; diagnostik topshiriqlar; kuzatuv; suhbat; oʻz-oʻzini baholash; vaziyatli testlardan foydalaniladi. Masalan, talabaga quyidagi pedagogik vaziyat taklif etiladi: “Amaliy mashgʻulot vaqtida bir oʻquvchi topshiriqni bajarishda qiynalmoqda va boshqa oʻquvchilarning oldida oʻziga boʻlgan ishonchini yoʻqotmoqda. Siz oʻqituvchi sifatida qanday munosabat bildirasiz?” Talabaning javobida faqat pedagogik qarorning toʻgʻriligi emas, balki uning kommunikativ shakli ham baholanadi.

2. Kommunikativ-motivatsion bosqich. Ushbu bosqichda talabalarda pedagogik muloqotga ijobiy munosabat shakllantiriladi. “Yaxshi oʻqituvchi qanday muloqot qiladi?”, “Oʻquvchining xatosiga qanday munosabat bildirish kerak?”, “Tanqid va konstruktiv fikr-mulohaza oʻrtasidagi farq nimada?” kabi savollar asosida munozaralar tashkil etiladi.

Bu bosqichda talaba muloqotning shunchaki nutqiy jarayon emas, balki taʼlimiy natijaga taʼsir qiluvchi pedagogik mexanizm ekanligini anglaydi.

3. Amaliy-situativ bosqich. Mazkur bosqichda pedagogik vaziyatlar asosida kommunikativ koʻnikmalar shakllantiriladi. “Faol tinglash” mashqi. Bir talaba oʻquvchi roliga muammosini bayon qiladi. Ikkinchi talaba esa boʻlajak oʻqituvchi sifatida uning fikrini boʻlmasdan tinglaydi. Keyin talaba eshitgan asosiy fikrlarni qayta ifodalaydi. “Pedagogik savol” mashqi. Talabalar yopiq va ochiq savollarni farqlashni hamda oʻquvchining mustaqil fikrlashini ragʻbatlantiruvchi savollar tuzishni mashq qiladilar. “Konstruktiv fikr-mulohaza” mashqi Talabaga oʻquvchining ishini baholash vaziyati beriladi. Vazifa — kamchilikni shaxsiyatga tegmagan holda koʻrsatish va uni yaxshilash yoʻlini tavsiya qilish.

4. Ijodiy-hamkorlik bosqichi. Texnologiya fani mashgʻulotlarining amaliy xususiyatidan foydalanib, talabalar kichik guruhlarda ijodiy topshiriqlar bajaradilar. Masalan: “Bir loyiha — uch fikr” texnologiyasi. Guruhga bitta texnologik loyiha beriladi. Har bir talaba uning bajarilishiga oid alohida yechim taklif qiladi. Guruh aʼzolari: bir-

birini tinglaydi; takliflarni taqqoslaydi; umumiy qarorga keladi; loyihani birgalikda himoya qiladi. Bu jarayonda pedagogik muloqotning hamkorlik, tinglash, kelishish va o'z fikrini asoslash kabi jihatlari rivojlanadi.

5. Refleksiv-baholash bosqichi. Mashg'ulot yakunida talaba o'z muloqotini tahlil qiladi. "Men suhbatdoshimni tinglay oldimmi?", "Fikrimni tushunarli yetkazdimmi?", "O'quvchining hissiy holatini hisobga oldimmi?", "Qaysi vaziyatda pedagogik xato qildim?" kabi savollar asosida refleksiya tashkil etiladi. Shuningdek, "Ikki yutuq — bir taklif" usulidan foydalanish mumkin. Talaba o'z faoliyatidagi ikki ijobiy jihatni va bitta takomillashtirilishi kerak bo'lgan jihatni yozadi. Texnologiya fani mashg'ulotlarida muloqot madaniyatini rivojlantirish texnologiya fanining amaliy yo'nalishi pedagogik muloqotni real faoliyat bilan bog'lash uchun keng imkoniyat beradi.

Masalan, tikuvchilik, pazandachilik, yog'och va metallga ishlov berish, dizayn, texnik modellastirish yoki loyihalash mashg'ulotlarida o'qituvchi: xavfsizlik qoidalarini tushuntiradi; amaliy topshiriqni bosqichma-bosqich izohlaydi; o'quvchining xatosini ko'rsatadi; individual maslahat beradi; ijodiy g'oyani qo'llab-quvvatlaydi; guruhdagi hamkorlikni boshqaradi. Shu sababli bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining pedagogik muloqotini rivojlantirishda nazariy suhbatlardan tashqari amaliy pedagogik vaziyatlarga asoslangan mashg'ulotlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Metodikaning samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish zarur: Psixologik xavfsiz kommunikativ muhitni shakllantirish; talabaning fikrini erkin ifodalashiga imkon berish; o'qituvchi va talaba o'rtasidagi subyekt-subyekt munosabatini ta'minlash; amaliy mashg'ulotlarda kommunikativ vaziyatlardan muntazam foydalanish; pedagogik muloqotning verbal va noverbal vositalarini birgalikda rivojlantirish; o'zaro baholash va konstruktiv fikr-mulohazani joriy etish; refleksiv topshiriqlarni muntazam tashkil etish; raqamli kommunikatsiya vositalaridan pedagogik maqsadda foydalanish. Talaba turli pedagogik vaziyatlarda mustaqil va samarali muloqot qila oladi, o'quvchining individual va hissiy holatini hisobga oladi, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qiladi hamda o'z muloqotini refleksiv tahlil qiladi. O'rta daraja. Talaba asosiy kommunikativ ko'nikmalarga ega, biroq murakkab yoki nizoli vaziyatlarda pedagogik muloqotni tashkil etishda ayrim qiyinchiliklarga duch keladi. Past daraja. Talaba muloqot jarayonida asosan bir tomonlama axborot berishga tayanadi, faol tinglash va empatik munosabat ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirishni bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining umumiy kommunikativ tayyorgarligidan ajratib bo'lmaydi. Biroq texnologiya fanining amaliy va ijodiy xususiyati ushbu kompetensiyani rivojlantirish uchun o'ziga xos pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Xususan, amaliy topshiriqlar jarayonida o'quvchilarning individual xatolari, turli darajadagi tayyorgarligi va ijodiy qarashlari yuzaga chiqadi. O'qituvchi bunday vaziyatlarda buyruq beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi va maslahatchi rolini bajarishi kerak. Shu jihatdan metodikaning markaziy mexanizmini "tinglash — tushunish — yo'naltirish — qo'llab-quvvatlash — refleksiya" ketma-ketligi sifatida belgilash mumkin. Ushbu mexanizm bo'lajak o'qituvchiga muloqotni faqat axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki o'quvchining faoliyati va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi pedagogik vosita sifatida anglash imkonini beradi.

XULOSA

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirish zamonaviy pedagogik kadrlar tayyorlashning muhim yo'nalishlaridan biridir. Texnologiya fanining amaliy, ijodiy va hamkorlikka asoslangan xususiyati o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotga alohida ehtiyoj tug'diradi. Tadqiqot doirasida pedagogik muloqot madaniyatining motivatsion-qadriyatli, kommunikativ, empatik-ijtimoiy va refleksiv komponentlari ajratib ko'rsatildi. Uni rivojlantirish uchun diagnostik, kommunikativ-motivatsion, amaliy-situativ, ijodiy-hamkorlik va refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat metodika taklif qilindi. Metodikaning asosiy pedagogik vositalari sifatida pedagogik vaziyatlar, rolli o'yinlar, faol tinglash mashqlari, konstruktiv fikr-mulohaza, guruhli loyiha, mikroo'qitish va refleksiv topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining pedagogik muloqot madaniyati uning kasbiy kompetentligini namoyon etuvchi integrativ sifat bo'lib, uni rivojlantirish jarayoni nazariy bilim, amaliy muloqot tajribasi, empatik munosabat va refleksiyaning uzviy birligi asosida tashkil etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Андреева, Г. М. (2018). Социальная психология. Москва: Аспект Пресс.
- [2] Бодалев, А. А. (2016). Психология общения. Москва: Издательство «Институт практической психологии».
- [3] Кан-Калик, В. А. (1987). Учителю о педагогическом общении. Москва: Просвещение.
- [4] Леонтьев, А. А. (2019). Педагогическое общение. Москва: Академия.
- [5] Markova, A. K. (1996). Psikhologiya professionalizma. Moscow: Mezhdunarodnyy gumanitarnyy fond "Znanie".
- [6] Rogers, C. R. (1983). Freedom to Learn for the 80s. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
- [7] Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. London: Routledge.
- [8] Mercer, N., & Littleton, K. (2007). Dialogue and the Development of Children's Thinking. London: Routledge.

BADIIY MATNDA RAHBAR NUTQINING PRAGMATIK STRATEGIYA VA TAKTIKALARINI IFODALASH

Abdiyeva Madina Bozorovna

Assitent-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini ifodalash masalasi tadqiq etiladi. Rahbar nutqining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari, uning tinglovchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari hamda nutqiy maqsadni amalga oshirishda qo'llanadigan strategiya va taktikalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda boshqaruv, ishontirish, rag'batlantirish, ogohlantirish, nazorat va konfliktni yumshatish kabi pragmatik strategiyalarning badiiy matndagi ifodasi yoritiladi. Shuningdek, buyruq, talab, topshiriq, maslahat, iltimos, murojaat, tanbeh va maqto'v kabi nutqiy taktikalar hamda ularning lingvistik vositalari ko'rib chiqiladi. Rahbar nutqining pragmatik mazmunini shakllantirishda modal birliklar, buyruq-istak mayli, baholovchi leksika, murojaat shakllari va uslubiy vositalarning o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari badiiy personaj nutqining kommunikativ xususiyatlarini aniqlash va pragmatolingvistik jihatdan tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: badiiy matn, rahbar nutqi, pragmatika, pragmatik strategiya, pragmatik taktika, nutqiy akt, kommunikativ maqsad, boshqaruv, ishontirish, buyruq, murojaat, nutqiy ta'sir.

Аннотация. В статье исследуется проблема выражения прагматических стратегий и тактик речи руководителя в художественном тексте. Рассматриваются коммуникативно-прагматические особенности речи руководителя, её воздействие на адресата, а также стратегии и тактики, используемые для достижения определённой коммуникативной цели. В исследовании анализируется выражение таких прагматических стратегий, как управление, убеждение, стимулирование, предупреждение, контроль и смягчение конфликтной ситуации. Особое внимание уделяется речевым тактикам приказа, требования, поручения, совета, просьбы, обращения, замечания и похвалы. Кроме того, раскрывается роль модальных единиц, повелительного наклонения, оценочной лексики, форм обращения и стилистических средств в формировании прагматического содержания речи руководителя. Результаты исследования имеют значение для определения коммуникативных особенностей речи художественных персонажей и их прагматингвистического анализа.

Ключевые слова: художественный текст, речь руководителя, прагматика, прагматическая стратегия, прагматическая тактика, речевой акт, коммуникативная цель, управление, убеждение, приказ, обращение, речевое воздействие.

Abstract. This article examines the expression of pragmatic strategies and tactics of a leader's speech in literary texts. It focuses on the communicative and pragmatic features of a leader's speech, its influence on the addressee, and the strategies and tactics used to achieve specific communicative goals. The study analyzes such pragmatic strategies as management, persuasion, encouragement, warning, control, and conflict mitigation in literary discourse. Particular attention is paid to speech tactics such as commands, demands, instructions, advice,

requests, forms of address, reprimands, and praise. The article also highlights the role of modal units, imperative forms, evaluative vocabulary, forms of address, and stylistic devices in shaping the pragmatic meaning of a leader's speech. The findings are significant for identifying the communicative characteristics of literary characters' speech and for conducting their pragmalinguistic analysis.

Keywords: *literary text, leader's speech, pragmatics, pragmatic strategy, pragmatic tactic, speech act, communicative goal, management, persuasion, command, address, speech influence.*

KIRISH

Til insonlar o'rtasidagi aloqa vositasi bo'lish bilan birga, muayyan maqsadni amalga oshirish, suhbatdoshga ta'sir ko'rsatish, munosabat bildirish va ijtimoiy mavqeni namoyon etish vositasi hamdir. Ayniqsa, rahbar nutqida til birliklarining pragmatik imkoniyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Rahbarning nutqi oddiy kommunikativ jarayondan farqli ravishda boshqarish, yo'naltirish, ishontirish, rag'batlantirish, ogohlantirish, talab qilish kabi maqsadlarni o'zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan badiiy matnda rahbar nutqining berilishi alohida lingvistik va pragmatik ahamiyatga ega.

Pragmatika til birliklarining nutq jarayonidagi qo'llanishi, ularning so'zlovchi maqsadi, tinglovchiga ta'siri va kommunikativ vaziyat bilan bog'liq xususiyatlarini o'rganadi. Badiiy asarda esa pragmatik ma'no nafaqat bevosita nutq orqali, balki qahramonning ijtimoiy mavqeyi, vaziyat, munosabat, intonatsiya, murojaat shakllari va kontekst orqali ham yuzaga chiqadi. Rahbar obrazining nutqida ushbu vositalarning o'zaro uyg'unlashuvi uning xarakteri, dunyoqarashi va boshqaruv uslubini ochib berishga xizmat qiladi.

Rahbar nutqining pragmatik strategiyasi deganda kommunikativ maqsadga erishish uchun tanlanadigan umumiy nutqiy yo'nalish tushuniladi. Taktika esa ana shu strategiyani amalga oshirishda qo'llanadigan konkret nutqiy usul va vositalardir. Masalan, rahbar xodimni muayyan vazifani bajarishga undash uchun buyruq berish, maslahat berish, iltimos qilish yoki ishontirish taktikasidan foydalanishi mumkin. Badiiy matnda bunday vositalar qahramonning individual nutqiy portretini yaratishga yordam beradi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi badiiy matnda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini aniqlash, ularning lingvistik ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun rahbar nutqida uchraydigan buyruq, talab, ogohlantirish, ishontirish, rag'batlantirish, tanbeh, murojaat va muloyimlik kabi kommunikativ birliklarning pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek badiiy adabiyotida rahbar, boshliq, hokim, direktor, rais yoki boshqa boshqaruv lavozimidagi personajlarning dialog va monologlari asos qilib olinadi. Badiiy matnda rahbar nutqining o'ziga xosligi, avvalo, uning kommunikativ maqomi bilan belgilanadi. Rahbar va xodim, rahbar va xalq, rahbar va qo'l ostidagi shaxs o'rtasidagi kommunikativ munosabatlar nutqning shakli va mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, pragmalingvistik va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul orqali rahbar nutqining asosiy shakllari aniqlanadi. Kontekstual tahlil yordamida muayyan nutqiy birlikning mazmuni va pragmatik vazifasi uning qo'llanish vaziyati bilan bog'liq holda o'rganiladi. Pragmalingvistik tahlil esa nutq birliklarining kommunikativ maqsad va tinglovchiga ta'sir xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Rahbar nutqini tahlil qilishda, avvalo, nutqiy vaziyatning uch asosiy komponentiga e'tibor berish lozim: so'zlovchi, tinglovchi va kommunikativ maqsad. So'zlovchining rahbarlik maqomi uning nutqida imperativ shakllarning ko'proq ishlatilishiga sabab bo'lishi mumkin. Tinglovchining ijtimoiy maqomi, yoshi, rahbarga bo'lgan munosabati va vaziyat esa nutqning shakllanishiga ta'sir etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Rahbar nutqida qo'llanadigan pragmatik strategiyalarni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Boshqaruv strategiyasi – tinglovchining harakatini muayyan yo'nalishga solish.

Ishontirish strategiyasi – suhbatdoshni ma'lum qaror yoki fikrni qabul qilishga undash.

Rag'batlantirish strategiyasi – ijobiy baho, maqtov yoki kelajakdagi manfaatni ko'rsatish orqali faoliyatga undash.

Ogohlantirish strategiyasi – salbiy oqibatni ko‘rsatish orqali muayyan harakatning oldini olish.

Nazorat strategiyasi – bajarilgan yoki bajarilishi lozim bo‘lgan ishni tekshirish va talab qilish.

Konfliktni yumshatish strategiyasi – keskin vaziyatni muloyimlik, izoh yoki murosa orqali bartaraf etish.

Ushbu strategiyalarni amalga oshirishda turli taktikalar qo‘llanadi. Masalan, boshqaruv strategiyasi doirasida buyruq, topshiriq, talab va ko‘rsatma berish taktikalaridan foydalanish mumkin.

Natijalar va muhokama

Badiiy matn tahlili shuni ko‘rsatadiki, rahbar nutqining eng muhim pragmatik belgilaridan biri uning **direktivlik** xususiyatidir. Direktiv nutq orqali so‘zlovchi tinglovchidan muayyan harakatni amalga oshirishni kutadi. Buyruq, topshiriq, talab, maslahat, iltimos kabi nutqiy aktlar ana shu guruhga kiradi. Masalan, badiiy matnda rahbarning:

“Bu masalani ertagacha hal qiling.”

tarzidagi gap grammatik jihatdan buyruq mazmunini ifodalaydi. Bunda fe‘lning buyruq-istak mayli kommunikativ maqsadni bevosita ifodalashga xizmat qiladi. Rahbarning mavqeyi esa ushbu gapni oddiy iltimos emas, balki bajarilishi shart bo‘lgan topshiriq sifatida qabul qilinishiga sabab bo‘ladi.

Biroq rahbar har doim ham o‘z talabini to‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq shaklida ifodalamaydi. Ba‘zan kommunikativ maqsad bilvosita shaklda yuzaga chiqadi:

“Bu ishni bugun yakunlasak, yaxshi bo‘lardi.”

Mazkur gap tashqi ko‘rinishidan taklif yoki istakni anglatadi. Ammo kommunikativ vaziyatda u rahbarning topshirig‘i sifatida tushunilishi mumkin. Demak, pragmatik ma‘no faqat grammatik shakl bilan emas, balki kommunikativ vaziyat va ishtirokchilarning ijtimoiy maqomi bilan ham belgilanadi.

Rahbar nutqidagi yana bir muhim strategiya — **ishontirish strategiyasi**dir. Rahbar muayyan qarorni qabul qildirish uchun dalil, sabab, statistik ma‘lumot, tajriba yoki kelajakdagi natijani keltirishi mumkin. Bunday nutqda “chunki”, “shuning uchun”, “natijada”, “agar”, “demak” kabi mantiqiy bog‘lovchi vositalar muhim rol o‘ynaydi. Masalan, “Bu loyihani hozir boshlashimiz kerak, chunki keyingi oyda vaqtimiz ancha qisqaradi.” Ushbu gapda rahbar faqat topshiriq bermayapti, balki uning sababini ham izohlamog‘da. Natijada tinglovchining qarorni qabul qilishi uchun mantiqiy asos yaratiladi. Bu esa buyruqqa nisbatan ishontirish taktikasining ustunligini ko‘rsatadi.

Rahbar nutqida **rag‘batlantirish strategiyasi** ham muhim o‘rin tutadi. Rahbar xodim yoki qo‘l ostidagi shaxsning faoliyatini ijobiy baholash orqali uni yanada samarali ishlashga undaydi. “Barakalla”, “yaxshi ishladingiz”, “sizga ishonaman”, “bu vazifani uddalashingizga aminman” kabi birliklar rag‘batlantirish taktikasining ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Badiiy matnda bunday nutqiy birliklar rahbarning ijobiy kommunikativ qiyofasini yaratadi. Masalan, “Siz bu ishni juda yaxshi bajardingiz. Endi bundan ham katta vazifani ishonib topshirsam bo‘ladi.” Bu yerda birinchi gap ijobiy baholash, ikkinchi gap esa ishonch bildirish taktikasini ifodalaydi. Mazkur taktikalarning birgalikda qo‘llanishi adresatning ruhiy holatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishga qaratilgan. Rahbar nutqining muhim pragmatik ko‘rinishlaridan yana biri **ogohlantirish va tanbeh berish strategiyasi**dir. Rahbar muayyan qoidabuzarlik yoki mas‘uliyatsizlik holatida tinglovchini ogohlantirishi mumkin. Bunda nutqda keskinlik, qat‘iylilik va salbiy baho kuchayadi. Masalan, “Bu xatoni yana bir marta takrorlamang. Keyingi safar buning oqibati jiddiy bo‘ladi.” Birinchi gap bevosita taqiqlash yoki ogohlantirish mazmuniga ega bo‘lsa, ikkinchi gap kelajakdagi salbiy oqibatni ko‘rsatish orqali ta‘sir kuchini oshiradi. Bu holatda rahbarning hokimiyatga asoslangan kommunikativ mavqeyi yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuningdek, rahbar nutqida **nazorat strategiyasi** ham faol qo‘llanadi. Nazorat strategiyasi orqali rahbar topshiriqning bajarilishi haqida ma‘lumot oladi, mas‘ul shaxsni aniqlaydi yoki bajarilgan ishni baholaydi. “Vazifa bajarildimi?”, “Hisobot qayerda?”, “Bu masala bo‘yicha nima ish qilindi?” kabi so‘roq gaplar tashqi ko‘rinishidan axborot olishga xizmat qilsa-da, rahbarlik kommunikatsiyasida nazorat vositasi vazifasini bajaradi.

Rahbar nutqining pragmatik xususiyatlari murojaat birliklarida ham namoyon bo‘ladi. Shaxs nomi, lavozim, qarindoshlik yoki ijtimoiy maqomni bildiruvchi birliklardan foydalanish rahbarning adresatga munosabatini ko‘rsatishi mumkin. Masalan, “Hurmatli hamkasblar”, “Aziz jamoa”, “Yigitlar”, “Siz, avvalo...” kabi murojaatlar turli kommunikativ vazifalarni bajaradi. Badiiy matnda murojaat shaklining tanlanishi ko‘pincha rahbarning xarakterini ochib beradi. Rasmiy murojaat masofa va ierarxiyani kuchaytirsam, samimiy murojaat kommunikativ yaqinlikni ifodalaydi. Shu sababli rahbar nutqini tahlil qilishda murojaat birliklarini faqat grammatik jihatdan emas, balki pragmatik nuqtayi nazardan ham o‘rganish zarur. Rahbar nutqida **muloyimlik strategiyasi** ham kuzatiladi.

Ijtimoiy mavqeyi yuqori bo'lgan shaxs o'z talabini yumshatish uchun "iltimos", "marhamat", "imkon bo'lsa", "o'ylaymanki", "menimcha" kabi vositalardan foydalanishi mumkin. Bunday birliklar rahbarning talabchanligini saqlab qolgan holda kommunikativ keskinlikni kamaytiradi. Masalan, "Iltimos, ushbu hujjatlarni bugun ko'rib chiqing." Mazkur gap grammatik jihatdan iltimos shaklida berilgan bo'lsa-da, rahbar va xodim o'rtasidagi ijtimoiy munosabat sababli u amaliy topshiriq sifatida qabul qilinadi. Demak, bir xil mazmun turli kommunikativ shakllarda ifodalanishi mumkin. Badiiy matnda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini ifodalashda **modal birliklar** ham alohida ahamiyatga ega. "Kerak", "shart", "lozim", "mumkin", "zarur", "albatta" kabi birliklar rahbarning munosabatini, ishonch darajasini va talabning qat'iyligini belgilaydi. "Bu masalani albatta hal qilishimiz kerak" gapida "albatta" qat'iyligini kuchaytiradi, "kerak" esa majburiyat ma'nosini ifodalaydi. Shu sababli ushbu birliklar boshqaruv strategiyasining lingvistik ko'rsatkichlari sifatida qaralishi mumkin. Rahbar nutqining pragmatik ta'sirchanligi faqat alohida so'z yoki gaplar bilan chegaralanmaydi. **Intonatsiya, takror, pauza, kinoya, metafora, taqqoslash va boshqa uslubiy vositalar** ham muhim rol o'ynaydi. Badiiy asarda muallif ko'pincha personaj nutqini uning harakati, mimikasi va ohangi bilan birgalikda tasvirlaydi. Masalan, "qat'iy ohangda", "jiddiy qarab", "ovozini balandlatib", "muloyim tabassum bilan" kabi muallif izohlari nutqning pragmatik mazmunini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, badiiy matnda rahbar nutqi personajning ijtimoiy mavqeyini ko'rsatish bilan birga, uning boshqaruv uslubini ham ochib beradi. Qat'iy buyruqlar rahbarning direktiv uslubini, izohlash va dalillash ishonitirishga asoslangan uslubni, maqtov va ishonch bildirish esa demokratik va rag'batlantiruvchi kommunikativ yondashuvni ifodalashi mumkin. Biroq bunday xulosalar konkret matn va kontekst asosida chiqarilishi lozim.

XULOSA

Badiiy matnda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini o'rganish tilning kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Rahbar nutqi o'zining ijtimoiy maqomi, kommunikativ maqsadi va adresatga ta'sir ko'rsatish xususiyati bilan boshqa personajlar nutqidan ajralib turadi.

Tadqiqot natijasida rahbar nutqida boshqaruv, ishonitirish, rag'batlantirish, ogohlantirish, nazorat va konfliktni yumshatish kabi strategiyalar faol qo'llanishi aniqlandi. Mazkur strategiyalar buyruq, talab, topshiriq, maslahat, iltimos, ogohlantirish, tanbeh, maqtov, murojaat, dalillash va baholash kabi taktikalar orqali amalga oshiriladi. Rahbar nutqining pragmatik mazmunini shakllantirishda buyruq-istak mayli, modal so'zlar, murojaat birliklari, baholovchi leksika, so'roq va undov gaplar, takrorlar hamda uslubiy vositalar muhim o'rin egallaydi. Shu bilan birga, nutqning pragmatik ma'nosi faqat lingvistik birliklarga emas, balki kommunikativ vaziyat, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy mavqeyi hamda ular o'rtasidagi munosabatga ham bog'liq.

Badiiy asarda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini tahlil qilish personajning xarakterini, boshqaruv uslubini va boshqa qahramonlar bilan munosabatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, bunday tahlil badiiy matnning kommunikativ tuzilishini ochib berish va pragmalingvistik tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Austin J. L. *How to Do Things with Words*. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
- [2] Searle J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [3] Grice H. P. *Logic and Conversation // Syntax and Semantics*. Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975.
- [4] Brown P., Levinson S. C. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- [5] Safarov Sh. *Pragmalingvistika*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
- [6] Mahmudov N. *O'zbek tilida so'zlovchining nutqiy faoliyati*. – Toshkent: Fan, 1986.
- [7] Mamatov A. E. *Zamonaviy lingvistika*. – Toshkent: Noshir, 2019.
- [8] Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.

MIRZO BEDIL IJODIDA MA'NAVIY QADRIYATLARNING BADIY-FALSAFIY TALQINI

Tavmuradov Jamshid Elmuradovich
Samarqand kampusi assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mirzo Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlarning badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Mutafakkirning she'riy va nasriy merosida inson kamoloti, axloqiy poklik, ma'rifat, ezgulik, komillik hamda ruhiy yuksalish masalalarining yoritilishi o'rganiladi. Bedilning falsafiy qarashlari Sharq ma'naviy merosi va tasavvufiy an'analar bilan uyg'un holda shakllanganligi ochib beriladi. Shuningdek, uning asarlarida ma'naviy qadriyatlarning badiiy obrazlar, ramziy timsollar va falsafiy mushohadalar orqali ifodalanish xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida Mirzo Bedil ijodi inson ma'naviy olamini boyituvchi, axloqiy-estetik tafakkurni rivojlantiruvchi muhim manba ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar. Mirzo Bedil, ma'naviy qadriyatlar, badiiy-falsafiy talqin, tasavvuf, komil inson, ma'rifat, axloqiy kamolot, ezgulik, ma'naviyat, Sharq falsafasi, badiiy tafakkur, falsafiy meros.

Аннотация. В данной статье анализируется художественно-философская интерпретация духовных ценностей в творчестве Мирзо Бедиа. Исследуется освещение вопросов человеческого совершенства, нравственной чистоты, просвещения, добродетели, совершенства и духовного возвышения в поэтическом и прозаическом наследии мыслителя. Раскрывается, что философские взгляды Бедиа формировались в гармонии с восточным духовным наследием и суфийскими традициями. Также анализируются особенности выражения духовных ценностей в его произведениях посредством художественных образов, символических аллегорий и философских размышлений. В результате исследования обосновывается, что творчество Мирзо Бедиа является важным источником, обогащающим духовный мир человека и развивающим морально-эстетическое мышление.

Ключевые слова: Мирзо Бедиль, духовные ценности, художественно-философская интерпретация, суфизм, совершенный человек, просвещение, нравственное совершенство, добродетель, духовность, восточная философия, художественное мышление, философское наследие.

Abstract. This article analyzes the artistic and philosophical interpretation of spiritual values in the works of Mirzo Bedil. It explores the depiction of human perfection, moral purity, enlightenment, goodness, flawlessness, and spiritual elevation in the thinker's poetic and prose heritage. The study reveals that Bedil's philosophical views were formed in harmony with Eastern spiritual heritage and Sufi traditions. Furthermore, it analyzes the specific features of how spiritual values are expressed in his works through artistic imagery, symbolic representations, and philosophical reflections. As a result of the research, it is substantiated that the creative work of Mirzo Bedil serves as an essential source for enriching the human spiritual world and developing moral-aesthetic thinking.

Keywords: Mirzo Bedil, spiritual values, artistic-philosophical interpretation, Sufism, perfect human, enlightenment, moral perfection, goodness, spirituality, Eastern philosophy, artistic thinking, philosophical heritage.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari sharoitida jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda yosh avlod ongida yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunday sharoitda Sharq mutafakkirlarining boy ilmiy-falsafiy merosini o'rganish, undagi ma'naviy qadriyatlarning mazmun-mohiyatini ochib berish muhim ilmiy va amaliy vazifalardan biri hisoblanadi. Ana shunday buyuk mutafakkirlardan biri Mirzo Abdulqodir Bedil bo'lib, uning asarlarida insonning ma'naviy kamoloti, axloqiy yetukligi, ezgulik, adolat, ma'rifat va komillik masalalari o'ziga xos badiiy-falsafiy talqinda yoritilgan.

Mirzo Bedil XVII–XVIII asrlar Sharq falsafiy tafakkurining yirik namoyandasi sifatida o'zining chuqur falsafiy qarashlari, tasavvufiy dunyoqarashi va yuksak badiiy mahorati bilan ajralib turadi. Uning ijodiy merosi inson va borliq, ruh va materiya, bilish va haqiqat, axloq va go'zallik kabi masalalarni qamrab olgan bo'lib, mazkur qarashlar ma'naviy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishida muhim nazariy manba vazifasini bajaradi. Bedil asarlarida insonning ichki dunyosi, ma'naviy poklanishi va komillikka intilishi badiiy obrazlar hamda falsafiy mushohadalar orqali ifodalanadi.

Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy sohani rivojlantirish, milliy merosni chuqur o'rganish va targ'ib etishga qaratilgan islohotlar mutafakkirlar merosini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etishni taqozo etmoqda.

Shu jihatdan Mirzo Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlarning badiiy-falsafiy talqinini o'rganish nafaqat tarixiy-falsafiy ahamiyatga, balki yoshlarni ma'naviy barkamollik ruhida tarbiyalash nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur maqolaning maqsadi Mirzo Bedil asarlarida aks etgan ma'naviy qadriyatlarning mazmunini ochib berish, ularning badiiy-falsafiy talqin xususiyatlarini tahlil qilish hamda mutafakkir merosining zamonaviy ma'naviy taraqqiyotdagi o'rnini asoslashdan iboratdir. Mirzo Bedilning boy ilmiy-falsafiy va adabiy merosi Sharq mutafakkirlari ijodi orasida alohida o'rin egallaydi. Uning asarlarida inson, borliq, ma'naviyat, komillik, axloq va bilish masalalari o'ziga xos falsafiy talqinda yoritilganligi sababli, Bedil ijodi ko'plab olimlar tomonidan turli nuqtai nazarlardan tadqiq etilgan. Xususan, Sharq mumtoz adabiyoti va falsafasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda Bedilning tasavvufiy-falsafiy qarashlari, uning badiiy tafakkuri hamda ma'naviy merosining nazariy asoslari keng o'rganilgan.

O'zbek olimlaridan I. Mo'minov, M. Xayrullayev, E. Yusupov, J. Tulenov, A. Sharipov va boshqa tadqiqotchilar Sharq mutafakkirlarining ma'naviy-falsafiy qarashlarini tahlil qilish jarayonida Bedil ijodiga ham murojaat qilganlar. Ularning tadqiqotlarida mutafakkirning inson kamoloti, axloqiy tarbiya, ma'rifat va komillik haqidagi qarashlari yoritilgan. Shuningdek, adabiyotshunos olimlar tomonidan Bedil she'riyatining badiiy xususiyatlari, ramziy obrazlar tizimi va estetik qarashlari tahlil etilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorijiy tadqiqotlarda esa Bedil ijodi asosan tasavvuf falsafasi, islomiy irfon, ma'naviy kamolot va metafizik tafakkur kontekstida o'rganilgan. Tadqiqotchilar uning asarlarida insonning ruhiy olami, ilohiy haqiqatni anglash jarayoni va ma'naviy yetuklikka erishish masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda Mirzo Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlarning aynan badiiy-falsafiy talqini, ularning zamonaviy ma'naviy taraqqiyot bilan aloqadorligi masalalari yetarlicha yoritilmaganligi kuzatiladi.

Mazkur tadqiqotda umumilmiy va falsafiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Xususan, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari asosida Mirzo Bedil qarashlarining shakllanish omillari tahlil qilindi. Germenevtik yondashuv yordamida mutafakkir asarlaridagi ma'naviy qadriyatlarning mazmun-mohiyati sharhlanib, qiyosiy tahlil metodi orqali Bedil qarashlarining Sharq falsafiy an'analari bilan bog'liqligi ochib berildi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida ma'naviy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va estetik qarashlarning o'zaro aloqadorligi tadqiq qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini falsafiy tafakkurning dialektik, aksiologik va germenevtik yondashuvlari tashkil etadi. Ushbu metodlar Mirzo Bedil ijodida ifodalangan ma'naviy qadriyatlarning mazmunini chuqur anglash, ularning inson ma'naviy kamoloti va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Mirzo Bedil Sharq mumtoz falsafasi va adabiyotining yirik namoyandalardan biri bo'lib, uning ijodida ma'naviy qadriyatlar masalasi markaziy o'rin egallaydi. Mutafakkirning falsafiy qarashlari insonning o'zligini anglashi, ma'naviy kamolotga erishishi va borliq mohiyatini idrok etishi bilan chambarchas bog'liqdir. Bedil nazarida inson nafaqat jismoniy mavjudot, balki yuksak ma'naviy salohiyat sohibi sifatida ham qadrlanadi. Shu bois uning asarlarida ma'naviy qadriyatlar inson hayotining mazmunini belgilovchi muhim omil sifatida talqin qilinadi.

Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlarning asosiy ko'rinishlaridan biri ma'rifat g'oyasidir. Mutafakkir ilm va bilishni insonni komillikka yetaklovchi eng muhim vosita deb hisoblaydi. Uning fikricha, jaholat insonni ma'naviy tanazzulga olib boradi, bilim esa haqiqatni anglash va o'zlikni kashf etish imkonini yaratadi. Shu sababli Bedil asarlarida ilm-ma'rifatga da'vat etuvchi fikrlar alohida o'rin tutadi. Ma'rifat insonning nafaqat aqliy salohiyatini, balki uning axloqiy qiyofasini ham shakllantiruvchi omil sifatida talqin qilinadi.

Mutafakkir ijodida komil inson g'oyasi ma'naviy qadriyatlarning eng yuksak ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Bedil insonning haqiqiy kamoloti moddiy boylik yoki tashqi mavqe bilan emas, balki uning ma'naviy olami, axloqiy pokligi va ruhiy yetukligi bilan belgilanishini ta'kidlaydi. Komil inson obrazi orqali u sabr-toqat, halollik, adolat, kamtarlik, mehr-oqibat va ezgulik kabi fazilatlarini ulug'laydi. Ushbu qadriyatlar jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida baholanadi. Bedilning badiiy-falsafiy qarashlarida axloqiy qadriyatlar estetik qarashlar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Uning nazarida go'zallik faqat tashqi ko'rinishda emas, balki insonning ichki

dunyosi va ma'naviy olamida mujassamdir. Shuning uchun mutafakkir go'zallikni ezgulik, poklik va komillik bilan bog'laydi. Bu esa uning estetik qarashlarida axloqiylik tamoyilining ustuvor ekanligini ko'rsatadi. Bedil uchun haqiqiy go'zallik inson ruhining yuksakligi va qalb pokligi bilan belgilanadi. Mutafakkir ijodida tasavvufiy g'oyalar ham ma'naviy qadriyatlarining badiiy-falsafiy talqinida muhim o'rin tutadi. Tasavvuf ta'limotiga xos bo'lgan o'zlikni anglash, nafsni poklash, ilohiy haqiqatga intilish va ruhiy kamolotga erishish kabi tamoyillar Bedil asarlarining mazmunini boyitgan. U insonning ma'naviy yetuklikka erishishini murakkab ichki kurash va ruhiy poklanish jarayoni sifatida tasvirlaydi. Natijada ma'naviy qadriyatlar insonning ichki olamini takomillashtirishga xizmat qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bedil asarlarida ramziy va majoziy obrazlardan keng foydalanilishi ma'naviy qadriyatlarining badiiy talqinini yanada chuqurlashtiradi. Gul, bulbul, ko'zgu, nur, qalb va ishq kabi timsollar orqali mutafakkir insonning ma'naviy olami va ruhiy kechinmalarini tasvirlaydi. Ushbu obrazlar orqali ezgulik, muhabbat, sadoqat va komillik g'oyalari ifodalanadi. Natijada badiiy tasvir vositalari falsafiy mazmunni ochib berishning muhim usuliga aylanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Mirzo Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlar insonning axloqiy, ruhiy va intellektual kamolotini ta'minlovchi muhim omil sifatida talqin etilgan. Mutafakkirning ma'rifat, komillik, ezgulik, adolat va ruhiy poklanish haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ayniqsa, yosh avlodni yuksak ma'naviyat ruhida tarbiyalash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini shakllantirishda Bedil merosi muhim nazariy va amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Mirzo Bedil ijodini badiiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mutafakkir merosida ma'naviy qadriyatlar inson borlig'i va uning ruhiy-axloqiy kamoloti bilan uzviy bog'liq holda talqin etilgan. Bedil uchun insonning haqiqiy qadr-qimmati uning moddiy imkoniyatlari yoki ijtimoiy mavqei bilan emas, balki ma'rifati, axloqiy pokligi, ezgulikka intilishi va o'zligini anglash darajasi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mutafakkir ijodida ma'rifat, ezgulik, adolat, insonparvarlik, sabr-qanoat, kamtarlik, mehr-oqibat, ruhiy poklik va komillikka intilish kabi qadriyatlar o'zaro aloqador tizimni tashkil etadi. Mazkur qadriyatlar insonning ichki dunyosini takomillashtirish va uni ma'naviy jihatdan yuksaltirishning asosiy shartlari sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Bedilning ma'naviy qadriyatlar haqidagi qarashlari faqat o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlari bilan chegaralanib qolmay, umuminsoniy mazmun kasb etadi. Mirzo Bedilning o'ziga xos jihati shundaki, u ma'naviy-axloqiy g'oyalarni quruq nazariy mulohaza shaklida emas, balki badiiy obraz, ramz, timsol va falsafiy mushohada vositasida ifodalagan. Natijada uning ijodida falsafiy mazmun va badiiy-estetik ifoda bir-birini to'ldiradi. Go'zallikning ichki poklik, ezgulik va ma'naviy yetuklik bilan bog'lanishi Bedil estetik tafakkurining muhim xususiyatlaridan biridir. Shuningdek, Bedil ijodida tasavvufiy-irfoniy qarashlarning ta'siri insonning o'zligini anglash, nafsni jilovlash, ruhiy poklanish va komillikka intilish g'oyalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Mutafakkir talqinida insonning ma'naviy taraqqiyoti tashqi omillardan ko'ra uning ichki dunyosini o'zgartirish, o'z ustida ishlash va ezgulikka intilish jarayoni bilan belgilanadi.

Mirzo Bedilning badiiy-falsafiy merosi ma'naviy qadriyatlarining mazmunini anglash, ularning inson kamoloti va jamiyat ma'naviy taraqqiyotidagi o'rnini belgilash uchun muhim manba hisoblanadi. Bedil qarashlarini zamonaviy aksiologik, antropologik va gnoseologik yondashuvlar asosida tadqiq etish Sharq falsafiy tafakkurining insonparvarlik salohiyatini yanada chuqurroq ochib berish imkonini beradi. Uning ma'rifat, axloqiy poklik, ezgulik va komillik haqidagi qarashlaridan yoshlarning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirishda samarali foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Bedil, M.A. Irfon. – Dushanbe: Adib, 1990.
- [2] Bedil, M.A. Ruboiylar. – Toshkent: Fan, 2000.
- [3] Hayrullayev, M.M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati. – Toshkent: Fan, 1999.
- [4] Hayrullayev, M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1971.
- [5] Mo'minov, I.M. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. – Toshkent: Fan, 1994.
- Komilov, N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – Toshkent: Yozuvchi, 1996.
- [6] Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009.

- [7] Qayumov, A. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan, 1977.
 [8] Mallayev, N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1976.
 [9] Yusupov, E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. – Toshkent: Universitet, 1998.
 [10] Sharipov, M. Sharq falsafasi va uning ma'naviy-axloqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
 [11] Jo'rayev, N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
 [12] Falsafa: qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004.
 [13] Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.

ERKIN VOHIDOV VA SERGEY YESENIN SHE'RIYATIDA VATAN OBRAZI VA MILLIY O'ZLIKNING QIYOSIY TALQINI

Ernazarova Marhabo Norboyevna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti,
 Jizzax filiali, Jizzax 130100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Erkin Vohidov va rus she'riyatining zabardast vakili Sergey Yesenin ijodida Vatan obrazi va milliy o'zlik tuyg'usining badiiy talqini qiyosiy-tipologik metod asosida ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda har ikki shoirning "O'zbekim", "Vatan", "Shoir qalbi" (Vohidov) hamda "Rus", "Shoir bo'lmoq..." (Yesenin) kabi asarlaridagi poetik obrazlar, tabiat tasvirlari va ramzlar qiyoslanadi. Shuningdek, Erkin Vohidovning Yesenin she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilishdagi mahorati, ikki shoir poetikasidagi umumiylik va tafovutlar ochib beriladi. Maqola konferentsiya ishtirokchilari va adabiyotshunoslar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Erkin Vohidov, Sergey Yesenin, Vatan obrazi, milliy o'zlik, qiyosiy-tipologik tahlil, tabiat tasviri, badiiy tarjima, poetik obraz.

Аннотация. В данной статье на основе сравнительно-типологического метода научно анализируется художественная интерпретация образа Родины и чувства национальной идентичности в творчестве Эркина Вохидова, крупного представителя узбекской литературы, и Сергея Есенина, выдающегося представителя русской поэзии. В исследовании сопоставляются поэтические образы, изображения природы и символы в таких произведениях обоих поэтов, как «O'zbekim», «Vatan», «Shoir qalbi» (Вохидов) и «Русь», «Быть поэтом...» (Есенин). Также раскрывается мастерство Эркина Вохидова в переводе стихотворений Есенина на узбекский язык, общность и различия в поэтике двух поэтов. Статья предназначена для участников конференции и литературоведов.

Ключевые слова: Эркин Вохидов, Сергей Есенин, образ Родины, национальная идентичность, сравнительно-типологический анализ, изображение природы, художественный перевод, поэтический образ.

Annotation. This article provides a scholarly analysis, based on the comparative-typological method, of the artistic interpretation of the image of the Motherland and the sense of national identity in the works of Erkin Vohidov, a major representative of Uzbek literature, and Sergei Yesenin, an outstanding figure of Russian poetry. The study compares poetic images, depictions of nature, and symbols in such works of both poets as "O'zbekim," "Vatan," "Shoir qalbi" (Vohidov) and "Rus," "Shoir bo'lmoq..." (Yesenin). It also reveals Erkin Vohidov's skill in translating Yesenin's poems into Uzbek, as well as the commonalities and differences in the poetics of the two poets. The article is intended for conference participants and literary scholars.

Keywords: Erkin Vohidov, Sergei Yesenin, image of the Motherland, national identity, comparative-typological analysis, depiction of nature, literary translation, poetic image.

KIRISH

XX asr jahon she'riyatida Vatan va yurt tuyg'ularining badiiy talqini turli milliy adabiyotlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ldi. O'zbek she'riyatida Erkin Vohidov, rus she'riyatida esa Sergey Yesenin ana shu mavzuning yorqin namoyandalari sifatida e'tirof etiladi. Har ikki ijodkor she'riyatida Vatan tushunchasi oddiy geografik makon sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, ma'naviy dunyosi va ruhiy mavjudligini mujassamlashtiruvchi badiiy timsol sifatida namoyon bo'ladi.

Erkin Vohidov ijodida Vatan til, xalq, tarix, an'ana va madaniyat bilan uzviy bog'liq holda talqin qilinadi. Shoir o'z she'rlarida O'zbekiston tabiati, me'morchiligi, tarixi, madaniyati va milliy an'analariga murojaat qilib, yurtga bo'lgan chuqur mehr va sadoqatini ifodalaydi. Vatan uning poetikasida ilhom, kuch va hayot mazmunining manbai sifatida gavdalanadi.

Sergey Yesenin ijodida esa Vatan, avvalo, rus qishlog'i, ona tabiat, xalq turmushi va milliy an'analar orqali tasvirlanadi. Qayin, zarang, dalalar, qishloq manzaralari, dehqon hayoti kabi obrazlar shoirning ona yurtga bo'lgan muhabbati va sog'inchini ifodalashda muhim poetik vosita vazifasini bajaradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv jarayonida milliy identitet, tarixiy xotira va milliy qadriyatlarni asrash masalalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Vohidov va Yesenin ijodida Vatan hamda milliy o'zlik tushunchalarining badiiy ifodasini qiyosiy o'rganish milliy adabiyotlar o'rtasidagi mushtarak va o'ziga xos jihatlarni aniqlash imkonini beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali sifatida Erkin Vohidov va Sergey Yesenin she'riy merosi, shuningdek, ularning Vatan, tabiat, xalq va milliy o'zlik mavzularini yoritgan asarlari olindi. Erkin Vohidovning Sergey Yesenin asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilishi ham tadqiqotning muhim manbalaridan biri sifatida qaraldi.

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy va poetik tahlil usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali ikki shoir ijodida Vatan obrazining shakllanishi, tabiat tasvirining poetik vazifasi, milliy o'zlikning ifodalanishi hamda shoir obrazining badiiy talqini o'rganildi. Qiyosiy tahlil jarayonida har ikki ijodkorning milliy adabiy an'analar bilan munosabati, Vatan tushunchasiga individual yondashuvi va lirik qahramon ruhiyatining tabiat tasviri orqali ifodalanish xususiyatlariga e'tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Erkin Vohidov va Sergey Yesenin shoir fenomenini talqin etishda umumiy poetik nuqtaga ega. Har ikki ijodkor shoirmi voqelikni boshqalardan teranroq his qiladigan, jamiyatning ma'naviy ehtiyojlarini ilg'aydigan hamda inson qalbidagi eng nozik tuyg'ularni badiiy so'z vositasida ifodalashga qodir shaxs sifatida tasvirlaydi.

Erkin Vohidov uchun Vatan milliy g'urur, tarixiy xotira va ma'naviy mas'uliyat tushunchalari bilan chambarchas bog'liq. Shoirning "O'zbekiston" she'rida Vatan obrazi xalqning tarixiy taqdiri, milliy ruhi va ma'naviy qadriyatlari bilan uyg'un holda ifodalanadi. Mazkur asar Oybek va Hamid Olimjon kabi ijodkorlarning Vatan haqidagi poetik an'analari bilan hamohanglik kasb etadi. Adabiyotshunos Yashar Qosim ta'kidlaganidek: "She'riyatimizda milliy ruhning o'sishida, Vatan obrazini yangicha ma'naviy-axloqiy nuqtayi nazardan yaratishda mazkur asarlarning ahamiyati mislsiz darajada katta".

Yesenin ijodida Vatan obrazi rus qishlog'i va tabiati bilan chambarchas bog'langan. Shoirning lirik qahramoni ona yurtini dalalar, daraxtlar, qishloq manzaralari va xalq turmushi orqali his qiladi. Uning she'rlarida qayin va zarang kabi daraxtlar rus tabiatining o'ziga xos poetik ramzlariga aylanadi. Tabiat tasviri orqali shoirning sog'inchi, muhabbati, ichki kechinmalari va milliy ruhiyati ifodalanadi.

Vohidov va Yesenin she'riyatining muhim mushtarak jihatlardan biri tabiatning badiiy-falsafiy vazifasidir. Har ikki shoir ijodida tabiat shunchaki manzara emas, balki lirik qahramonning ruhiy holatini, milliy o'zlikni anglash jarayonini, Vatanga muhabbat va falsafiy kechinmalarni ifodalovchi poetik vositadir. Vohidov she'riyatidagi tog'lar, daryolar, cho'llar va dashtlar Vatanning qudrati, mustahkamligi va go'zalligini ifodalasa, Yesenin ijodidagi qayin, zarang, dalalar va qishloq manzaralari ona yurtga bo'lgan mehr va sog'inchni aks ettiradi.

Ernazarova Marhabo Norboevna o'z tadqiqotida ta'kidlaganidek: "Har ikki shoir ijodida tabiat – shunchaki manzara emas, balki lirik qahramonning ruhiy holati, milliy o'zlikni anglash, vatanga muhabbat va falsafiy kechinmalarning ifoda vositasi"dir.

XX asrning 60-yillarida o'zbek adabiyotida milliy o'zlikni anglash jarayonining kuchayishi Erkin Vohidov ijodida ham o'z ifodasini topdi. Shoirning milliy ruh, Vatanga muhabbat, tarixiy xotira va xalq taqdiriga daxldorlik ruhidagi asarlari o'zbek she'riyatining mazmuniy va poetik imkoniyatlarini kengaytirdi. Yesenin ijodida milliy o'zlik rus xalqining ruhi, urf-odatlar, tabiati va tarixiy xotirasi orqali ifodalanadi. Biroq ikki shoir poetikasida Vatan tuyg'usining ifodalanish usuli turlicha. Yeseninda Vatan ko'proq individual xotira, sog'inch va shaxsiy ruhiy

kechinmalar bilan bog'lansa, Vohidovda Vatan obrazi milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy mas'uliyat va umuminsoniy ezgulik g'oyalari bilan kengroq uyg'unlashadi. Erkin Vohidovning Sergey Yesenin ijodiga munosabatini uning tarjimonlik faoliyati orqali ham kuzatish mumkin. Vohidov Yeseninning ko'plab she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. 1965-yilda Yesenin she'rlarining Erkin Vohidov tarjimasidagi to'plami nashr etilgani ikki shoir ijodiy aloqalarining muhim ko'rinishlaridan biridir. Vohidov Yesenin asarlarini tarjima qilish orqali uning poetik obrazlari, lirik kechinmalari va badiiy ifoda usullarini o'zbek kitobxoniga yetkazdi. Shu bilan birga, tarjima jarayoni Vohidovning o'z poetik tajribasini boyitgan ijodiy maktab sifatida ham ahamiyatlidir.

Qiyosiy-tipologik tahlil natijasida aniqlanishicha, har ikki shoir uchun Vatan insonning ma'naviy mavjudligi va milliy o'zligini belgilovchi muhim qadriyat hisoblanadi. Ularning ijodida Vatan, tabiat, xalq va tarixiy xotira tushunchalari o'zaro uyg'unlashadi. Farqli jihat esa ushbu tushunchalarning poetik ifodalanish shakllarida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Erkin Vohidov va Sergey Yesenin ijodini qiyosiy o'rganish natijasida har ikki shoir she'riyatida Vatan va yurt tuyg'ularining chuqur badiiy-falsafiy mazmunga ega ekanligi aniqlandi. Ular Vatanni oddiy geografik tushuncha sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, ma'naviy mavjudligi va ruhiy olamining timsoli sifatida talqin qiladilar.

Har ikki shoir poetikasida tabiat Vatan obrazini yaratishning muhim badiiy vositasi bo'lib xizmat qiladi. Vohidov O'zbekistonning tog'lari, daryolari, cho'llari va dashtlari orqali yurtning betakror qiyofasini yaratgan bo'lsa, Yesenin rus qishlog'i, dalalar, qayin va zarang kabi obrazlar vositasida ona yurt manzarasini tasvirlagan. Shuningdek, ikki ijodkorning Vatan talqinida muayyan farqlar mavjud. Yesenin poetikasida Vatan tuyg'usi ko'proq individual ruhiy kechinma, xotira va sog'inch orqali ifodalansa, Vohidov ijodida Vatan obrazi milliy g'urur, tarixiy xotira, ma'naviy mas'uliyat va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashadi.

Erkin Vohidovning Yesenin she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilishi esa ikki milliy adabiyot o'rtasidagi ijodiy aloqalarni kuchaytirgan muhim adabiy hodisa sifatida baholanishi mumkin. Umuman, Vohidov va Yesenin ijodidagi Vatan talqini milliy o'zlikni anglash, ona yurtga muhabbat va insonning ma'naviy dunyosini badiiy ifodalash masalarini tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Yashar Qosim. XX asr o'zbek she'riyatida Vatan konsepsiyasi. — Toshkent, 2020.
- [2] Ernazarova M. N. Erkin Vohidov va Sergey Yesenin she'riyatida Vatan va yurt talqinida tabiat tasvirining qiyosiy tahlili // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar ilmiy metodik jurnali. — Vol. 3, № 3, 2026.
- [3] Ernazarova M. N. Сравнительный анализ изображения природы в интерпретации Родины и Отчизны в поэзии Эркина Вохидова и Сергея Есенина // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. — 2026.
- [4] Sattarova S. O. Sergey Yesenin va Erkin Vohidov she'riyatida shoir qalbining badiiy-falsafiy talqini // "Pedagogik ta'lim va tarbiya transformatsiyasida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarning konseptual asoslari" Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. — Zenodo, 2026.
- [5] Qodirova O., Pulatova D. Mifologicheskie motivы v lirike Sergeya Esenina i Erkina Vohidova // Science Research. — 2024.
- [6] Shamsiyeva G. B. Erkin Vohidov ijodida vatanparvarlik va ruhiy hijron // Wosjournals, 2025.
- [7] Hojimatov M. Erkin Vohidov ijodida milliy o'zlik ruhi va istiqloq tafakkuri talqini // O'zMU jurnali, 2024.
- [8] Jo'rayeva Z. S. Mustaqillik davri adabiyoti: Erkin Vohidov ijodida Vatan va millat g'oyasi // TDPU konferensiya materiallari, 2026.
- [9] Ziyamuhamedova Sh. A Comparative Analysis of the Theme of Homeland Loss in the Lyric Poetry of Babur and Contemporary Poets // Bakhtiniana, 2025.
- [10] Jo'rayev Sh. A. Erkin Vohidov ijodining o'ziga xos qirralari // JDPI ilmiy jurnali, 2023.

MIRIY KATTA QO'RG'ONIY EPIK SHE'RIYATI VA UNING O'RGANILISHI

O'ralova Nargiza Izzatilla qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

O'zbek va rus tillari kafedrası stajyor- o'qituvchisi, Samarqand 140100, O'zbekiston

nargizaoralova9999@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr ikkinchi yarmida Kattaqo'rg'on adabiy muhitida yetishib chiqqan o'ziga xos ijodkorlardan biri Miriy Kattaqo'rg'oniyning hayot yo'li hamda miriyshunoslik tarixining shakllanish bosqichlari tahlil qilinadi. Miriy hayoti va asarlari yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar miriyshunoslik tarixining alohida bir yo'nalishini tashkil etadi. Shu asosda adibning ikki tilda yozib qoldirilgan merosi, ma'rifatparvarlik ruhidagi asarlari, mumtoz poetik an'analarga va davr ijtimoiy muhitining uning ijodiga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: Miriy, Kattaqo'rg'on, dostonnavislik, xattotlik, adabiy muhit, Shavqiy, Naqibxo'ja madrasasi, "Qissasi Salim Javhariy", "Rustam va Suhrob", "Majdiddin va Faxruniso", qozilik, Xiromiy, "Kaki ko'hzod", "Gulnoma", "Choynoma", A.Majidiy, M.Mahmudov, B.Valixo'jayev va boshq...

Аннотация. В данной статье анализируются жизненный путь Мирия Каттакурганского — одного из самобытных представителей литературной среды Каттакургана, сформировавшегося во второй половине XIX века, а также этапы становления истории мириеведения. Научные исследования, посвящённые жизни и творческому наследию Мирия, составляют отдельное направление в истории мириеведения. На этой основе научно освещаются литературное наследие поэта, созданное им на двух языках, его произведения просветительского характера, влияние классических поэтических традиций, а также общественно-социальной среды эпохи на его творчество.

Ключевые слова: Мирий, Каттакурган, дастанная поэзия, каллиграфия, литературная среда, Шавкий, медресе Накибходжа, «Киссаи Салим Джавхари», «Рустам и Сухроб», «Маджиддин и Фахрунисо», судейская деятельность, Хиромий, «Каки Кухзод», «Гульнома», «Чайнома», А. Маджидий, М. Махмудов, Б. Валиходжаев и другие.

Abstract. This article analyzes the life and career of Miriy Kattaqo'rg'oniy, one of the distinctive literary figures who emerged in the Kattaqo'rg'on literary environment in the second half of the nineteenth century, as well as the stages in the formation of Miriy studies. Scholarly research devoted to Miriy's life and literary works constitutes a distinct area within the history of Miriy studies. In this context, the article examines the writer's literary heritage composed in two languages, his works imbued with an enlightenment-oriented spirit, and the influence of classical poetic traditions and the socio-cultural environment of his time on his creative activity. These aspects are elucidated on the basis of scholarly analysis.

Keywords: Miriy, Kattaqo'rg'on, epic poetry, calligraphy, literary environment, Shavqiy, Naqibxo'ja Madrasah, Qissasi Salim Javhariy, Rustam va Suhrob, Majdiddin va Faxruniso, judgeship, Xiromiy, Kaki Ko'hzod, Gulnoma, Choynoma, A. Majidiy, M. Mahmudov, B. Valixo'jayev, and others.

KIRISH

XIX asr ikkinchi yarmidan to XX asrga qadar bo'lgan davr adabiy –badiiy tafakkurning taraqqiy etgan, adabiy muhitning mazmun mohiyatiga ko'ra butunlay yangilanish davri sifatida ham muhim o'ringa ega. Ayni davrni milliy uyg'onish davri deyilishi ham bejiz emas aslida. Jumlamiz tastig'i sifatida ayta olamizki, butun Turkiston bo'ylab yetishib chiqqan, jumladan Xiva, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Kattaqo'rg'on adabiy muhiti tubdan shakllana bordi. Xususan bunda Kattaqo'rg'onlik ko'plab adib – yozuvchilarning hissasi katta. Shavqiy Kattaqo'rg'oniy, Nodim Ziyovuddiniy, Vidoiy, Ahmad Abdulhakim o'g'li Ahkar, Mirzo Ostonaquli o'g'li Dabiriy, Noqis, Miriy Kattaqo'rg'oniy kabilar yetishib chiqqan. Shulardan XIX asr mumtoz adabiyotining yorqin namoyondasi, yirik iste'dod sohibi ham shoir, xattot, dostonnavis, tarjimon hamda imom va qozilik lavozimlarida ko'zga tashlangan nodir ijodkor - asl ismi Ochildimurod Ne'matilla o'g'li (1841-1899), taxallusi esa Miriy Kattaqo'rg'oniy adabiyot tariximizning bir pog'ona yuksalishiga, epik she'riyatning gullab-yashnashiga zamin yaratdi. U o'z davrining murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitida yashab, zullisonayn- chig'atoy-o'zbek va fors-tojik

tillarda ijod qilgan shoirdir. Shoirning badiiy tafakkuri, tasavvufiy qarashlari, she'riy uslub xususiyatlari, mavzuviy ko'lamdorligi, ijtimoiy-estetik pozitsiyasi nafaqat adabiy jarayon taraqqiyotini, balki ma'naviy-madaniy muhit rivojini ham yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Zamonaviy adabiyotshunoslikda klassik meros masalalari yangicha yondashuvlarni talab etmoqda, bu esa Miriy Kattaqo'rg'oniy epik she'riyatini qayta ko'rib chiqish va chuqurroq tahlil qilish zaruriyatini tug'diradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Miriy Kattaqo'rg'oniy epik she'riyatining badiiy-estetik xususiyatlarini aniqlash, uning o'zbek va jahon adabiyotshunosligi kontekstida o'rganilish darajasini baholash hamda shoirning adabiy merosda tutgan o'rnini ilmiy asoslashdan iborat. Bugungi kunda o'zbek klassik adabiyoti namoyandalarining ijodini zamonaviy metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etish dolzarb vazifa bo'lib, bu tadqiqot ham shu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarning davomi sifatida qaralishi mumkin. Miriy Kattaqo'rg'oniy ijodiy faoliyati, merosi va hayotini chuqur tadqiq qilish borasidagi ilk izlanishlarni Abdulhamid Majidiy "Shoir Miriy" va "Miriyning boshqa asarlari to'g'risida" nomli maqolalarida ilgari surgan. Dastlabki maqolasi bilan Miriyning mumtoz adabiyotimizda tutgan o'rnini, hayoti, shuningdek ikki tilda yaratgan lirikasidan go'zal namunalar keltirish orqali adibning nozik va serqirra mehoratini ochib bergan. Aniqrog'i Majidiy bir qancha shoirlar qatorida Miriy ijodini o'rganish va miriyshunoslikning boshlanishiga asos soldi. Uning ikkinchi maqolasi Miriy qalamiga mansub, bizgacha yetib kelmasada avtograflari mavjud bo'lgan "Anvori Suhayliy", Ra'no va Zebo", "Chorsharbat" kabi asarlariga bag'ishlangan.⁷¹ Majidiy izlanishlaridan keyin Miriyshunoslik an'anasini Olim Sharafiddinov muallifligidagi "O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi"ga Miriyning lirikasidagi fors-tojikchadagi va o'zbekchada yozilgan she'riy misralaridan keltirish orqali davom ettiradi.⁷² 1961-yilda M.Salohiddinov va S.Sirojiddinovlarning "Shoir Miriy haqida" nomli chop etilgan maqolasi ham Miriy ijodini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarning chuqurlashuvidir.

Ochildi Miriy ijodini yod etish keyingi yillarda ham jadal davom etdi. Jumladan, M.Mahmudov "Shoir Miriy" (1961) ⁷³ nomli maqolasi orqali Miriyning tarjimai holi va adabiy muhitini tiklashga urindi, shoir ijodini XIX asr adabiy jarayoni bilan bog'lab tahlil qilish bilan birga biografik-tarixiy-adabiy yondashuv olib bordi. M.Mahmudov tomonidan 1965-yilda Miriy "Tanlangan asarlari"ning nashr etilishi katta tadqiqot ishi bo'ldi deya olamiz. Unda shoir aftobiografiyasi haqida kengroq ma'lumot berilib nafis g'azallari-yu masnaviylaridan namunalar keltirilgan. Bulardan ko'rinib turibdiki, Miriy anchagina qobiliyatga ega uncha-muncha dostonnavis shoirlardan qolishmaydigan, hatto xamsanavislar kabi "Xamsa" yozish darajasiga ko'tarilgan.⁷⁴

1960-70- yillar mobaynida adabiyotshunos olim B.Valixo'jayev va V.Abdullayevlar o'zining "Miriya va uning zamondoshlari" maqolasida Miriy ijodini zamondosh shoirlar kontekstida ko'rib chiqdi. Aynan shu davr miriyshunoslik ijodini o'rganishning rivojlangan va bu harakatlarning asosiy qismi B.Valixo'jayev tomonidan olib borilganligi diqqatga sazovorlidir. "Olimning "Mulohizaho doir ba Miriy" maqolasida shoir hayoti va ijodini o'rganish tarixi birmuncha keng yoritilgan bo'lsa", "O'zbek adabiyotida epik poeziya taraqqiyoti tarixidan" nomli o'n bobdan iborat doktorlik dissertatsiyasining besh bobida Miriy dostonlari-"Ra'no va Zebo", "Qissai Salim Javhariy", "Majiddiddin va Faxrunniso", "Rustam va Suhrob" birinchi marta keng tahlil qilingan.

Keyingi yillarda ham Miriy lirikasini o'rganish borasida bir qancha tadqiqot ishlari olib borildi. Miriyshunoslik bo'yicha so'ngi eng mukammal izlanishlardan biri SamDU dotsenti, filologiya fanlar nomzodi Xoliqulova Gulsanam ustozimizning bir qator ilmiy tadqiqot ishlaridir. Ustozimizning "Miriya ijodini o'rganish tarixidan", "Rustam va Suhrob" kompozitsiyasiga doir mulohazalar", "Miriya lirikasida an'ana va mahorat", "Ochildimurod Miriy masnaviylari", "Ochildimurod Miriyning "Rustam va Suhrob" dostonining g'oyaviy yo'nalishi", "Ochildimurod Miriyning "Rustam va Suhrob" asari tahlili va talqini" kabi Miriy ijodini o'rganishdagi o'nlab maqolalari, "Miriyning "Rustam va Suhrob" dostoni badiiyati" to'g'risida monografiyasi, "Ochildimurod Miriyning "Rustam va Suhrob" asari tahlili va talqini" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini olib borganligi miriyshunoslik an'anasida chuqur tahliliy izlanish, keng qamrovli muhim yangilik bo'ldi deb ayta olamiz. Bunday

⁷¹ Miriy. Tanlangan asarlar.-Toshkent.Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965.11-bet

⁷² O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. II tom,- Toshkent: O'z.davrnashr, 1945.704 bet

⁷³ Maxmudov M. Shoir Miriy// O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1961, 4-son

⁷⁴ Miriy. Tanlangan asarlar.-Toshkent: "Toshkent" badiiy adabiyot nashriyoti, 1965

salmoqli ilmiy jarayon ozmuncha vaqt va mehnat talab etmaydi. Bu shoir ijodiga qiziqish, asarlariga bo'lgan muhabbat, ko'p yillik sabr va chuqur tafakkurning mahsulidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Miriy o'z zamonasining noyob istedod sohibi bo'lish bilan bir qatorda haqiqatni kuylashdan qo'rqmaydigan, zamon noqisligi, mang'it amirlarining shafqatsizligidan cho'chimagan shaxs edi. Oddiy mehnatkash xalqning haq-huquqlari toptalib, talantli (Nodira va Hoziq kabi) shoirlarning o'ldirilishi, shuningdek Shavqiy, Vola, Xiromiylarning xo'rlanishi uni ijoddan qaytarib orqaga chekintirmadi, balki klassik adabiyotning o'sishiga sababchi etdi. Ilk ijodini Roqim va Shavqiy kabi shoirlarga ergashib boshladi. U nafaqat shoir, balki xattot sifatida Navoiy, Jomiy, Sa'diy asarlarini arab yozuvining nasx va nasta'liq xat turida mukammal ko'chirgan. Miriy asarlarida insoniy tuyg'ularni: mehr-muhabbat, to'g'rilik, do'stlik, hamjihatlikni ulug'lab adolatsizlik va yomonlikni qoralagan va bularga qarshi nafrat ko'zi bilan qaragan. Uning quyidagi misralari buning yaqqol tasviridir:

Qonim quritdi-yu, so'ngakimni ushotti, ox,

Ul shayxlarki silsilasi benishonlig'i...

Istab murid, jahr solib ko'yu ko'chada,

El molini talarda bo'lub shodmonlig'i.

Shoir haddan tashqari jabr-zulm ko'rganidan *"qonim quritdi"*-kuchim, sabrim qolmadi, *"so'ngakimni ushotti"*-suyaklarimni sindirdi kabi majoziy ifoda orqali tasvirlamoqda. Bu yerda *"shayxlar silsilasi"* aslida asl yo'lini yo'qotib, yo'lidan adashgan, haqiqatdan yiroqlashganlardir. Ular sodda xalqni baland ovozda o'zlariga qaratib, riyokorlik va ko'zbo'yamachiliklar bilan elning molini talab bundan shod-u xurramlikda yashamoqda deya kuchli istehzolar bilan tanqid qiladi. Miriy kattaqo'rg'oniy Eshonqishloq maktabida savodini chiqargach Kattaqo'rg'onidagi Naqibxo'ja madrasasida tahsil olayotgan kezlari adabiyot ilmi, so'z san'atiga qiziqish uyg'onganligi bois ilk she'rларini yozishni boshladi. U Buxoro madrasasida o'qishini davom ettirar ekan, shoirlikdan tashqari ko'plab fanlar: tarix, musiqa, arab tilshunosligi va go'zal husnixati orqali xattotlik san'atini chuqur bilishga intildi, natijada mashhur kishilar e'tiboriga tusha boshladi. Shoir halol mehnat sohiblarini qadrlaydigan inson bo'lganligidan o'zi ham bunday mehnatlardan chekinmadi. Uzoq yillik tahsildan so'ng bir muddat dehqonchilik bilan mashg'ul bo'ldi.

Dar in cho kasbi man shud dehqoniy,

Zaminro meshikofam bahri none

Mazmuni:

Bu yerda mening kasbim dehqonchilik bo'ldi,

Non g'amida er bag'rini yoraman,...

Shoir XIX asr 70 yillarning boshlaridan adabiyotga o'zining sof ishqiy g'azallari bilan sho'ng'iy boshladi, ijodi janr jihatdan xilma-xillashib, mazmuniy ko'lami chuqurlasha boshladi. Kattaqo'rg'onning Haydarchaman mahallasida o'qituvchi bo'lib ishlay boshladi. Qisqa vaqtdan so'ng yana xattotlikka qo'l urib bo'sh vaqtlarida she'r yozish bilan mashg'ul bo'ldi, bayoz va dostonlar yaratishga kirishdi. 1883-yildan 1884-yilgacha adibning o'n besh yarim misralik *"Ra'no va Zebo"* nomli dostonini forsiyda yozib tugatishi uning kuchli mahorati va ijod mahsulidan dalolat beradi. Shundan so'ng shoir Miriy ijodining asosi bo'lgan dostonlarini yaratishga kirishdi. 1887-yilda tarixiy voqea-hodisalarga asoslanuvchi ishqiy mazmundagi *"Qissasi Salim Javhariy"*, 1898-yilda *"Rustam va Suhrob"*, 1899-yilda *"Majdiddin va Faxruniso"* nomdagi adolat mezonlari, odillik orqali farovonlikka erishish, ezgulik ruhidagi dostonlarini yozib tugatdi. Ushbu dostonlar o'z davrining axloqiy, falsafiy va ijtimoiy qarashlarini badiiy tahlil qiladi. Xususan, *"Rustam va Suhrob"* asarida fojiaiy taqdir, vatanparvarlik va ota-bola fojiasi ustunlik qilib, Suhrob o'z otasi Rustamni tanimasdan unga qarshi jang qiladi. Asarda taqdirning qiyinchiliklari, g'urur va haqiqatning kech anglashi badiiy ifodalangan. Rustamning o'g'lini o'ldirishi dostonning eng ta'sirli sahnalaridan biridir. Axloqiy-ta'limiy va ijtimoiy munosabatlar aks etgan *"Ra'no va Zebo"* dostoni ishqiy-sarguzasht ruhida yozilgan bo'lib, unda ikki oshiqning sadoqati, turli sinovlardan o'tishi va kishilarning ma'naviy kamoloti tasvirlangan. Uch yil mobaynida katta va keng qamrovli bo'lgan uch dostonni yozib tugallash har qanday ijodkordan katta mahorat kuchi talab etganidek Miriy buning yorqin timsoli bo'la oldi. Miriyning yuqoridagi dostonlaridan tashqari *"Kaki ko'hzod"*, *"Gulnoma"*, *"Choynoma"* kabi lirik va epik turning uyg'unligida yaratilgan asarlari, shu bilan bir qatorda Miriyshunos olim A.Majidiyning *"Shoir Miriy"* va *"Miriyning boshqa asarlari"*

to'g'risida" nomli maqolasida keltirilishicha, no'malum, ya'ni saqlanib qolmagan asarlari sifatida "Anvori Suhayliy", "Chorsharbat", "Salomnoma" kabilarga to'xtalib o'tadi.⁷⁵

Miriy 1887-yilga kelib xalq talabi va shogirdi bo'lgan Do'stmuhammadning qistovi bilan Kalqo'rg'on tumani qozisi qilib saylanadi. U o'ta talabchan, adalot kuychisi va xalqparvar ediki, "qozi insofli va odil bo'lishi kerak" degan talabga mutlaq munosib kishi bo'lgan. Miriy eksplutator sinf vakillarining barcha qabohat va jinoyatlarini jasorat bilan fosh qilishdan tonmagan. Shoir qozilik lavozimidagida ham ijoddan to'xtamagan, she'rlari shogirdlari tomonidan yozib olinib omma orasida shuhrat qozonavergan. Biroq uning bunday jonkuyar harakatlari samarasiz ketadi, ya'ni 1896-yilda rus kapitalistlari va boy amaldorlarning, poraxo'r va qallob kimsalarning qo'li baland kelib Miriyni qozilikdan olib, o'rniga Mulla Abdug'anini saylashadi. Shu o'rinda uning soxta shayxlarga qarata aytgan g'azali shoirning bu hayotdan haqiqatni izlab topa olmaganligi, riyo va jaholatning qurboni bo'lganligidan xabar beradi:

Pig'arg'a xalqni qilmish o'zin tamosho shayx,

Ridog'a chulg'anib, etmish o'zini rasvo shayx.

Talarg'a xalqni molin tili tilovatda,

Tilarg'a xalqdmn etmish rido musallo shayx.

Xumi kepaksizu hayvoni shoxsizni yig'ib,

Suluki hodisa rasm etti turfa paydo shayx.

Boshi chu chatri karamdin nasibsizmudurur,

Ko'tardi bosh uza chatri baloni go'yo shayx.

Murid etib necha avboshlarni lo'livash,

Alar chu yolborur usruk tilida: — Lolo shayx.

Tilida shukru buzug' qalbi shirk etar izhor,

Nachukki naxvat ila xudnamou xudro shayx.

Gahi yasab o'zini Boyazidi Bastomiy,

Gahi Junaydi zamonlig' hilib tamanno shayx,

Bu baytlarda Miriy rido va tasbeh ortiga yashirib, tilda shukr aytib, qalbida esa shirk va kibr saqlagan, xalq molini talayotgan soxta shayxlarni keskin fosh etadi, shuningdek ularning o'zini Boyazid Bistomiy hamda Junayd Bog'dodiydek ulug' zotlarga qiyoslashini istehzo bilan qoralaydi. Shu orqali shoir haqiqiy tasavvuf poklik va kamtarlikka asoslanishini, riyo va xudnamolik esa insonni ma'naviy tubanlikka yetaklashini ta'kidlaydi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, Miriy faqat bu kabi she'rlar yozish bilan cheklanmadi. Ya'ni Ovro'pa xalqlaridan kirayotgan yangicha dunyoqarash, san'at, yangicha fan va madaniyatning uyg'unlashuviga qiziqdi. Qisqa qilib aytadigan bo'lsak, Turkistonda jadidchilik harakatini yoyishda, sharq renessansini uyg'otishda ham jonbozlik ko'rsata oldi. Shu tariqa xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli tobora qashshoqlashishi va qadrsizlanishi kuchayib ketdi. Shoir qancha urinmasin haqiqat va adolat topa olmadi, aksincha u ham bunday kimsalarning qurboni bo'ldi. Avval ikki zabardast o'g'lini keyin esa o'zini halok qildilar. Ochildimurod Miriy qisqa va ziddiyatli umrni boshdan kechirdi, ammo sof, haqiqiy falsafiy-didaktik asarlari, yumoristik-tanqidiy masnaviylari, o'tkir mushohadaga boy katta hajmli dostonlari buyuk mahorat va ijodkor, chin qalb sohibi ekanligini yodga solaveradi va tarixga muhrlab keladi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Miriy ijodi nafaqat o'z davri adabiy jarayonida, balki bugungi ma'naviy-estetik tafakkur taraqqiyotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Olingan natijalar Miriy ijodini kompleks yondashuv asosida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Avvalgi tadqiqotlarda asosan tarixiy-adabiy tavsif ustuvor bo'lgan bo'lsa, mazkur ishda lingvopoetik va g'oyaviy-estetik tahlilga alohida e'tibor qaratildi. Bu esa shoirning badiiy mahorati va ramziy tafakkurini chuqurroq anglash imkonini berdi. Shuningdek, Miriy merosining to'liq ilmiy nashrini tayyorlash, qo'lyozma manbalarni qiyosiy o'rganish hamda shoir ijodini zamonaviy adabiyotshunoslik metodlari asosida tadqiq etish istiqbolli yo'nalish sifatida belgilandi. Demak, Miriyshunoslik bugungi kunda yangi bosqichga ko'tarilmoqda va bu yo'nalishdagi salmoqli ilmiy izlanishlar milliy adabiyot tarixini yanada boyitishga xizmat qiladi.

⁷⁵ Majidiy A. Shoir Miriy// Maorif va o'qituvchi, 1927, 6-son, 34-38-betlar; Miriyning boshqa asarlari to'g'risida// Maorif va o'qituvchi, 1927, 7-8 sonlar, 43-46- betlar.

XULOSA

Miriyshunoslik bugungi adabiyotshunoslikning muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanib, Miriy Kattaqo'rg'oniy ijodining badiiy-estetik, g'oyaviy-ma'rifiy hamda til-uslub xususiyatlarini chuqur o'rganishga xizmat qilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, shoir merosi nafaqat mumtoz an'analar bilan chambarchas bog'liq, balki o'ziga xos poetik tafakkur, ramziy-majoziy ifoda va tasavvufiy qarashlar uyg'unligi bilan ham ajralib turadi. Adibning g'azal, muxammas, tarjeband, soqiynoma, ruboiy, qit'a, voqeaband she'rlari, shuningdek doston va masnaviy janrida juda barakali ijod qilganligi, she'rlarining badiiy nazokatini ikki tilda ham ta'minlay olganligi o'qiguvchini lol qoldiradi. Bular o'zbek adabiyoti uchun qimmatli boylik bo'lib kelmoqda.

Miriy asarlarining qo'lyozma nusxalari topilishi va turli tillarga minglab nusxalarda chop etilishi, darslik, o'quv qo'llanmalarga kiritilishi muhim masala bo'lib, shoir merosini tiklash va yod etish, shuningdek uning nomini serqirra ijodkor, mahoratli yozuvchi-shoir, jonkuyar va vatanparvar shaxs sifatida uning nomini dunyo bo'ylab tanitishga muhim omil bo'ladi. Miriy asarlarining matnshunoslik asosida tadqiq etilishi, qo'lyozma va nashr variantlarini qiyosiy tahlil qilish, g'azal va boshqa janrlardagi poetik tizimni aniqlash orqali shoirning adabiy merosi yanada to'laqonli ochib berilmoqda. Ayniqsa, uning ijodida ma'naviy poklanish, ishq va komillik g'oyalari yetakchi mavzu sifatida namoyon bo'lishi Miriy shaxsiyati va dunyoqarashini anglashda muhim manba vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Majidiy A. Shoir Miriy// Maorif va o'qituvchi, 1927, 6-son, 34-38-betlar; Miriyning boshqa asarlari to'g'risida// Maorif va o'qituvchi, 1927, 7-8 sonlar
- [2] Maxmudov M. Shoir Miriy// O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1961, 4-son
- [3] Tanlangan asarlar.-Toshkent.Badiiy adabiyot nashriyoti, 1965.11-bet
- [4] O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. II tom,- Toshkent: O'z.davrnashr, 1945.Miriy.
- [5] Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. (Ҳаммуаллиф В.Абдуллаев). — Тошкент: 1977

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFOLOGIK PARADIGMALAR SHAKLLANISHI

Mamatkulova Nasiba Maxamadjonovna

mustaqil tadqiqotchi

Guliston davlat universiteti, Guliston, 120100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada aglyutinatip tipdagi tillar, xususan, o'zbek tili grammatik tizimida morfonologik qonuniyatlarning namoyon bo'lish shakllari va affiksial morfemalarning morfonemik tabiatini belgilash masalalari atroflicha tahlil qilingan. Maqolada asosiy e'tibor so'z yasovchi hamda shakl yasovchi morfemalar chegarasida yuzaga keladigan morfonologik alternatsiyalar, vokalizm va konsonantizmdagi o'zgarishlar, regressiv hamda progressiv assimilyativ hodisalarning paradigmatic xususiyatlariga qaratiladi.

Kalit so'zlar: morfonologiya, affiksial morfemalar, morfonemik paradigma, alternatsiya, allomorf, aglyutiniya, fuzionizm, regressiv assimilyatsiya, vokalizm, konsonantizm, eliziya, reduksiya.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются формы проявления морфонологических закономерностей и вопросы определения морфемической природы аффиксальных морфем в грамматической системе агглютинативных языков, в частности узбекского языка. Основное внимание в статье уделяется парадигматическим особенностям морфонологических альтернатив, возникающих на стыке словообразующих и формообразующих морфем, изменениям в вокализме и консонантизме, а также регрессивным и прогрессивным ассимилятивным явлениям.

Ключевые слова: морфонология, аффиксальные морфемы, морфемическая парадигма, альтернатива, алломорф, агглютинация, фузионизм, регрессивная ассимиляция, вокализм, консонантизм, элизиа, редукция.

Abstract. This article study provides a comprehensive analysis of the manifestation forms of morphonological laws and the definition of the morphonemic nature of affixal morphemes in the grammatical system of agglutinative languages, particularly Uzbek. The article primarily focuses on the paradigmatic properties of morphonological alternations occurring at the boundary of derivational and inflectional morphemes, shifts in vocalism and consonantism, as well as regressive and progressive assimilative phenomena.

Keywords: *morphonology, affixal morphemes, morphonemic paradigm, alternation, allomorph, agglutination, fusionism, regressive assimilation, vocalism, consonantism, elision, reduction.*

KIRISH

Zamonaviy lingvistik paradigmsiya til hodisalarini statik (turg'un) holda emas, balki ularning lisoniy tizimdagi dinamik, sathlararo o'zaro ta'siri va konvergentsiyasida o'rganishni talab etadi. Ana shunday sathlararo tutashuv nuqtalarining eng muhimlaridan biri morfonologiya hisoblanadi. Morfonologiya an'anaviy tarzda fonetika va morfologiya oralig'idagi yordamchi soha sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, bugungi kunga kelib u tilning grammatik va semantik yaxlitligini ta'minlovchi, morfemik darajadagi fonologik transformatsiyalarni tadqiq etuvchi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatidagi maqomini to'liq namoyon etmoqda. Xususan, N.S. Trubetskoy tomonidan asos solingan klassik morfonologik nazariya turli qurilishga ega bo'lgan tillarning tipologik xususiyatlarini aniqlashda tayanch metodologik platforma vazifasini o'taydi. Turkiy tillar, shu jumladan o'zbek tili aglyutinatativ qurilishga ega bo'lganligi bois, uzoq vaqt davomida morfonologik hodisalardan xoli yoki ularga kam chalingan lingvistik tizim sifatida baholanib kelindi. Biroq so'z yasalishi, shakl hosil bo'lishi hamda sintaktik birlashuvlar doirasida morfemik chegaralarda sodir bo'ladigan fonetik-fonologik jarayonlarni chuqur tahlil qilish o'zbek tilida ham o'ziga xos, mukammal va tizimli morfonologik qonuniyatlar amal qilishini ko'rsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Turkiy tillarning tipologik xarakteristikasi uning aglyutinatativ tabiatidan kelib chiqadi. Aglyutinatsiyaning bosh tamoyili shundan iboratki, har bir morfema o'zining aniq va mustaqil ma'no-vazifasiga ega hamda morfemalar bir-biriga ulanganida ularning chegaralari, odatda, aniq saqlanib qoladi. N.S. Trubetskoy va undan keyingi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, aglyutinatativ tillarda asos leksik va semantik axborotning asosiy tashuvchisi hisoblanadi. Shu sababli, o'zbek va boshqa turkiy tillarda so'zning bosh qismi, ya'ni o'zak-asos vokalizmi va konsonantizmi turli fonetik-fonologik deformatsiya va emirilishlarga juda kam chalinadi. Asosning fonetik turg'unligi, nisbiy variantlanmasligi va barqarorligi tilning kommunikativ va informatsion vazifasini uzluksiz ta'minlab turuvchi asosiy omildir. Bu haqda A.G. G'ulomov hamda F.A. Abdullayevlar o'z ilmiy izlanishlarida o'zak vokalizmining tarixiy turg'unligi va uning so'z yasalishi jarayonidagi yetakchi o'rnini alohida e'tirof etganlar. Biroq so'nggi davr tilshunosligida, xususan, fuzion va aglyutinatativ tillarni qiyosiy-tizimli tadqiq etish natijasida, bu ikki tipologik tizim o'rtasidagi absolut devorlar qayta ko'rib chiqilmoqda. Rus va turkiy tillardagi so'z yasalishi hamda morfemik tutashuvlarni sistem-funksional tahlil qilish ko'rsatadiki, aglyutinatativ tillarda ham fuzionizm unsurlari, ya'ni morfemalarning bir-birining ichiga o'tib ketishi, chegaralarning yuvilib ketishi va morfonematik allomorfiya keng uchraydi. Ushbu doirada affiks morfemik darajada yangicha talqin qilinadi. Affiks — bu shunchaki o'zakka mexanik tarzda qo'shiladigan element emas, balki:

1. So'z yasovchi yoki shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar paradigmasining umumiy lisoniy ifodalanuvchisi;

Mazkur paradigma doirasida yuzaga keladigan allomorflarning morfonologik va fonologik belgilarini o'zida jamlovchi

	dinamik	birlikdir.
--	---------	------------

Affikslardagi variantlanishlar (masalan: -roq / -roq, -ga / -ka / -qa, -gan / -kan / -qan) tasodifiy fonetik o'zgarishlar natijasi bo'lmay, balki asosning morfonologik xususiyatlariga javoban shakllanadigan tizimli jarayondir. Bu esa affikslar paradigmasini tilning ichki morfonologik qoidalari asosida boshqariladigan mustaqil struktura sifatida tadqiq etishga imkon beradi.

O'zbek tili morfonologiyasini o'rganishda paradigmatic usul — ya'ni bir o'zakdan tarqalgan yoki bir xil shakli-funksional qatorda joylashgan so'z shakllarini o'zaro qiyoslash va zidlash (oppozitsiya) usuli hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Professor A. Abduazizovning

ilmiy-nazariy qarashlariga muvofiq, analitik va paradigmatic yondashuv orqali sinonimik hamda derivatsion shakllar orasida sodir bo'ladigan unli va undosh fonemalarning almashinuvi — alternatsiyasini aniq belgilash mumkin. Morfemik strukturada tarixan qaysi fonema mavjud bo'lganligini tiklash uchun so'zning turli paradigmatic shakllarini solishtirish va ularda qaysi fonemaning qo'llanish chastotasi yuqori ekanligini aniqlash zarur. Derivatsiyaning turlicha bosqichlarida bitta o'zak atrofida turli suffikslarning birikishi morfemalar chegarasida va o'zak tarkibida morfofonematik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. qoch+qoq--qochoq jarayonida suffiks tarkibidagi jarangsiz q

undoshi tushib qolib, o unlisi saqlanib qoladi yoki birikish sodir bo'ladi. qoch+qin shaklida esa suffiks tarkibida in elementining paydo bo'lishi (-in) va unli-undoshlarning morfonologik qayta guruhlanishi yuz beradi. O'zbek tilida so'z yasaliishi va shakl hosil bo'lishida eng keng tarqalgan va paradigmatic jihatdan tizimlashgan hodisalardan biri bu a > o almashinuvidir. A. Abduazizov va boshqa tilshunoslar tomonidan keltirilgan quyidagi paradigmatic qatorni tahlil qilaylik: Birinchi qatorda (so'ra, so'ramoq, so'ras, so'rdi, so'raldi) morfemasi tarkibida a unlisi barqaror saqlanib kelmoqda. Ikkinchi qatorda esa (so'roq, so'rov, so'rovchi, so'roqlash) affiksalar tarkibidagi til orqa va lablangan undoshlar (q, v) ta'sirida o'zak oxiridagi a unlisi o unlisiga o'tgan (a > o). Bu hodisaning morfonologik sababi regressiv assimilyatsiya (orqaga qaytuvchi moslashuv) va til orqa undoshlarining vokalizmga ko'rsatgan ta'siridir. Affiks tarkibidagi q yoki v fonemalari o'zidan oldin kelayotgan o'zak unlisini lablashtiradi va orqa qator unlisiga aylantiradi (a \ o). Aniq variantlanishlarga qaramay, ayrim leksik va derivatsion birliklarda ushbu fonologik qonuniyatdan og'ish (istisnalar) uchray turadi. Bunday holatlar o'zbek tilining ichki rivojlanish qonuniyatlari, etimologik-tarixiy omillar hamda paradigmatic turg'unlikni saqlashga bo'lgan lisoniy intilish bilan izohlanadi. O'zbek tili leksik-grammatik tizimida sodir bo'ladigan morfonologik jarayonlarni bir nechta yirik guruhlarga bo'lib o'rganish mumkin. Bu jarayonlar so'z yasovchi, shakl yasovchi hamda so'z o'zgartiruvchi morfemalarning tutashuv nuqtalarida namoyon bo'ladi. O'zak oxiridagi i unlisining ravish va ot yasovchi affiksalar birikishi jarayonidagi morfonologik harakatchanligi namoyon bo'ladi. Derivatsiya jarayonida affikslarning o'zakka birikishi natijasida quyidagi morfonologik alternatsiyalar shakllanadi. Fe'l turkumiga mansub so'zlarda, ayniqsa ularning shakl yasash va analitik formalarining sintetizatsiyalashuvi jarayonida morfonologik hodisalar juda faol kechadi. Fe'llar paradigmasida morfonologik alternatsiyalar va o o'zgarishlarni 3 ta asosiy yo'nalishga ajratish mumkin: tovushlarning tushib qolishi (Eliziya), unlilarning almashuvi va moslashuvi, qo'shma shakllarning qisqarishi va fuzion qatlamlanish (Reduktsiya)

Ushbu jarayonda grammatikalizatsiya hodisasi yuz bergan: fe'l ramkasi o'zining mustaqil leksik ma'nosini yo'qotib, affiksalar morfemaga aylangan (V.D. Arakin ta'riflagan leksik birliklarning affiksga aylanish qonuniyati). Bu esa morfonologik darajada kuchli reduktsiya va kontraktatsiyani keltirib chiqargan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan va tahlil qilingan dalillar o'zbek tilshunosligida morfonologiyaning ilmiy maqomini tubdan qayta ko'rib chiqish zaruriyatini isbotlaydi. Morfonologiya shunchaki fonetikadagi tasodifiy o'zgarishlar yoki morfologiyaning amaliy qoidalar to'plami emas. U morfemik darajadagi fonologik o'zgarishlarni qonuniyatli ravishda tizimlashtiradi; til tizimidagi morfologik jarayonlarning chuqur semantik va struktural mohiyatini ochib beradi; aglyutinatив tillarda fuzion tendensiyalarning namoyon bo'lish mexanizmlarini ko'rsatadi. N.S. Trubetskoy ta'limoti va A. Abduazizovning ilmiy tadqiqotlari o'zbek tilshunosligida morfonologiyaning mustaqil fan va ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi uchun nazariy va metodologik poydevor yaratdi. Morfonemik paradigmalar — tilning tejankorlik (iqtisod) qonuniyatini amalga oshiruvchi eng asosiy vositadir. Aynan morfonologik alternatsiyalar va allomorfik variantlar evaziga til o'zining grammatik va derivatsion imkoniyatlarini maksimal darajada kengaytiradi va shu bilan birga, muloqot jarayonida talaffuz va eshituv qulayligini ta'minlaydi.

XULOSA.

O'zbek tili affiksalar morfonologiyasi va morfonemik paradigmalarining shakllanish qonuniyatlarini tadqiq etish natijasida quyidagi muhim ilmiy-nazariy xulosalarga kelindi: asos turg'unligi va affiks dinamikasi: Turkiy tillarga xos aglyutinatив xarakter sababli o'zak-asoslar fonetik-fonologik jihatdan yuqori barqarorlikka ega. Bu saqlanish informatsion va semantik yukni asrashga xizmat qiladi. Aksincha, affiksalar morfemalar va ularning allomorfiklari asosning morfonologik tabiatiga moslashgan holda yuqori harakatchanlik va variantlanish imkoniyatini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Ташкент, 1955. — 42 с.

- [2] Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров: Опыт сравнительно-исторического исследования. — Ташкент: Наука, 1967. — 280 с.
- Абдуазизов А. А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 136 б.
- [3] Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы (к проблеме взаимодействия лексики и грамматики) // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. II. Морфология. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 105–118.
- [4] Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М.: Издательство иностранной литературы, 1960. — 328 с.
- [5] Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. — М.: Прогресс, 1967. — С. 115–122.
- [6] Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. — М.: Наука, 1970. — 528 с.
- [7] Расулов Р. Ўзбек тили назарий грамматикаси. — Тошкент: Фан, 2005. — 256 б.

L. TOLSTOY VA O'ZBEK NASRIDA AYOL OBRAZINING TRANSFORMATSIYASI: AN'ANAVIYLIKDAN SHAXSIY ERKINLIK SARI

Raxmatullayeva Komila Normamat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
komilarahmatul03@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Lev Tolstoy ijodi hamda o'zbek nasrida ayol obrazining badiiy-estetik va ijtimoiy-axloqiy transformatsiyasi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Ayol obrazining oilaviy, ijtimoiy va ma'naviy maqomi, uning jamiyat tomonidan belgilangan me'yorlar bilan shaxsiy istaklari o'rtasidagi ziddiyati tadqiqotning asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Tolstoyning "Anna Karenina", "Kreytser sonata", "Tirilish" kabi asarlaridagi ayol qahramonlar misolida ayolning individual shaxs sifatida namoyon bo'lishi, nikoh, muhabbat, axloq va jamiyat munosabatlari bilan bog'liq muammolar ochib beriladi. O'zbek nasrida esa ayol obrazining an'anaviy oilaviy-ijtimoiy qadriyatlardan individual tanlov, o'zligini anglash va ma'naviy mustaqillik sari rivojlanishi kuzatiladi. Maqolada ayol erkinligi masalasi faqat ijtimoiy huquq doirasida emas, balki insonning ichki erkinligi, axloqiy tanlovi va shaxsiy qadr-qimmatini anglash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Tolstoy va o'zbek adabiyoti o'rtasidagi mushtarakliklar bilan bir qatorda milliy-madaniy tafovutlar ham aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *Lev Tolstoy, o'zbek nasri, ayol obrazi, transformatsiya, shaxsiy erkinlik, an'anaviylik, gender munosabatlari, axloq, nikoh, muhabbat, qiyosiy-tipologik tahlil.*

Аннотация. *В данной статье в сравнительно-типологическом аспекте анализируется художественно-эстетическая и социально-нравственная трансформация женского образа в творчестве Льва Толстого и узбекской прозе. Основное направление исследования составляет изучение семейного, социального и духовного статуса женщины, а также противоречия между личными стремлениями женщины и нормами, устанавливаемыми обществом. На примере женских персонажей произведений Толстого «Анна Каренина», «Крейцерова соната», «Воскресение» раскрываются проблемы репрезентации женщины как самостоятельной личности, а также вопросы, связанные с браком, любовью, нравственностью и взаимоотношениями личности и общества. В узбекской прозе прослеживается развитие женского образа от традиционных семейно-социальных ценностей к индивидуальному выбору, осознанию собственной идентичности и духовной независимости. В статье проблема женской свободы рассматривается не только в контексте социальных прав, но и как процесс осмысления внутренней свободы человека, нравственного выбора и собственного достоинства. Наряду с общими чертами, характерными для творчества Толстого и узбекской литературы, выявляются также национально-культурные различия.*

Ключевые слова: *Лев Толстой, узбекская проза, женский образ, трансформация, личная свобода, традиционность, гендерные отношения, нравственность, брак, любовь, сравнительно-типологический анализ.*

Abstract. *This article examines the transformation of the female image in the works of Leo Tolstoy and Uzbek prose from a comparative and typological perspective. Particular attention is paid to the social and moral status of*

women, the conflict between socially imposed norms and individual aspirations, and the development of female characters as independent personalities. The female protagonists of Tolstoy's *Anna Karenina*, *The Kreutzer Sonata* and *Resurrection* demonstrate the complexity of women's relationships with marriage, love, morality and society. In Uzbek prose, the female image gradually develops from a traditional family-oriented social role toward self-awareness, individual choice and spiritual independence. The study demonstrates that female freedom is represented not only as a social or legal category, but also as an internal moral and existential process. At the same time, the article identifies both typological similarities and national-cultural differences between Tolstoy's literary representation of women and that of Uzbek prose.

Keywords: Leo Tolstoy, Uzbek prose, female image, transformation, personal freedom, tradition, gender relations, morality, marriage, comparative analysis.

KIRISH

Ayol obrazi jahon adabiyotida insonning jamiyat, oila, axloq va shaxsiy tanlov bilan munosabatlarini badiiy ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Ayniqsa, XIX asr rus adabiyotida ayolning ijtimoiy va ma'naviy maqomi masalasi keskin qo'yilgan bo'lib, Lev Tolstoy ijodida ushbu muammo o'ziga xos falsafiy-psixologik talqinga ega. Yozuvchi ayolni faqat oila yoki jamiyatning tarkibiy qismi sifatida emas, balki murakkab ichki dunyoga ega bo'lgan, o'z taqdirini anglashga intiluvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Tolstoy ijodidagi ayol obrazlari bir xil tipga mansub emas. Ular xarakter, dunyoqarash, ijtimoiy mavqe, axloqiy qarash va hayotiy tanlovlari bilan bir-biridan farqlanadi. Biroq ularni birlashtiruvchi jihat — jamiyat tomonidan belgilangan me'yorlar bilan shaxsiy ehtiyoj va istaklar o'rtasidagi ziddiyatdir. Shu ma'noda Anna Karenina, Katerina Maslova kabi obrazlar orqali ayolning jamiyatdagi mavqei, nikoh instituti, muhabbat, axloqiy javobgarlik va shaxsiy erkinlik muammolari ko'tariladi.

O'zbek adabiyotida ham ayol obrazi uzoq vaqt davomida oila, ona, turmush o'rtog'i, kelin kabi an'anaviy ijtimoiy rollar bilan bog'liq holda tasvirlangan. Biroq XX asr va ayniqsa zamonaviy o'zbek nasrida ayol qahramonning badiiy funksiyasi sezilarli darajada o'zgaradi. U endilikda faqat oilaviy munosabatlarning ishtirokchisi emas, balki o'z hayoti, taqdiri, muhabbati, kasbi, dunyoqarashi va kelajagi haqida mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan Tolstoy ijodidagi ayol obrazlari va o'zbek nasridagi ayol qahramonlarni qiyoslash adabiyotlararo tipologik o'xshashliklarni aniqlash bilan birga, milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarning badiiy obraz yaratish jarayonidagi o'rnini ham belgilash imkonini beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy maqsadi L. Tolstoy ijodi va o'zbek nasrida ayol obrazining an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari transformatsiyasini qiyosiy-tipologik jihatdan yoritishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

Tolstoy ijodida ayol obrazining badiiy-estetik xususiyatlarini aniqlash;

ayolning oila va jamiyatdagi an'anaviy maqomini tahlil qilish;

ayol qahramonning shaxsiy tanlov va axloqiy qarorlarini o'rganish;

Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarining tipologik o'xshashliklarini aniqlash;

milliy-madaniy tafovutlarning ayol obrazini yaratishga ta'sirini ko'rsatish;

ayol obrazining ichki erkinlik va o'zlikni anglash sari rivojlanishini tahlil qilish.

Maqolada qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, psixologik va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Badiiy obrazning shakllanishi uning xarakteri, nutqi, ichki monologi, muallif tavsifi, konflikt tizimi va syujetdagi funksiyasi bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Qiyosiy-tipologik yondashuv Tolstoy va o'zbek yozuvchilari ijodidagi o'xshash ijtimoiy-axloqiy muammolarni bevosita ta'sir masalasidan ajratgan holda o'rganish imkonini beradi. Chunki turli milliy adabiyotlarda ayol erkinligi muammosi tarixiy va madaniy sharoitlar turlicha bo'lishiga qaramay, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyat sifatida o'xshash badiiy shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

Tolstoy ijodida ayol obrazi ko‘pincha jamiyatning axloqiy me‘yorlari bilan shaxsning tabiiy ehtiyojlari o‘rtasidagi murakkab munosabatlar asosida quriladi. Yozuvchi uchun ayol taqdiri masalasi nikoh, muhabbat, oila, onalik va axloq tushunchalaridan ajralgan holda mavjud emas.

“Anna Karenina” romanida Anna obrazi ana shu ziddiyatning eng yorqin namunalariidan biridir. Anna dastlab jamiyat tomonidan ma‘qullanadigan xotin va ona maqomida tasvirlanadi. Uning hayoti tashqi tomondan barqaror ko‘rinsa-da, ichki dunyosida ruhiy qoniqmaslik mavjud. Vronskiy bilan uchrashuvdan keyin uning shaxsiy his-tuyg‘ulari va ijtimoiy majburiyatlari o‘rtasidagi ziddiyat kuchayadi.

Anna uchun muhabbat shunchaki romantik tuyg‘u emas, balki o‘zining haqiqiy “men”ini izlash vositasiga aylanadi. Biroq jamiyat uning shaxsiy tanlovini qabul qilmaydi. Erkak va ayolning bir xil axloqiy mezon asosida baholanmasligi ham Anna fojiasining muhim omillaridan biridir.

Shu nuqtai nazardan Anna obrazining transformatsiyasi quyidagi bosqichlarda ko‘rinadi:

an’anaviy xotin → shaxsiy tuyg‘ularni anglash → ijtimoiy me‘yor bilan to‘qnashuv → tanlov → ruhiy izolyatsiya → fojiaiy yakun.

Anna o‘z erkinligini izlaydi, biroq uning tanlovi ijtimoiy muhit tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaydi. Natijada erkinlikka intilish ichki yolg‘izlik va ruhiy inqiroz bilan birlashadi.

Bu jihat Tolstoyning ayol erkinligini biryoqlama idealizatsiya qilmaganini ko‘rsatadi. Yozuvchi muammoni “ayol erkin bo‘lishi kerak” degan oddiy tezis bilan cheklamaydi. Aksincha, erkin tanlovning inson hayotidagi axloqiy, ruhiy va ijtimoiy oqibatlarini ham ko‘rsatadi.

2. “Kreytser sonata”da nikoh va ayol shaxsiyati

Tolstoyning “Kreytser sonata” qissasida ayol masalasi yanada keskin ijtimoiy-axloqiy kontekstda qo‘yiladi. Asarda nikoh munosabatlari, erkak va ayol o‘rtasidagi ishonch, rashk va jamiyatning jinslararo munosabatlarga bergan bahosi tanqidiy nuqtai nazardan tasvirlanadi.

Asar markazida ayolning individual shaxs sifatidagi maqomi va uning erkak tomonidan idrok etilishi masalasi turadi. Tolstoy bu orqali oilaviy munosabatlarning tashqi qonuniyligi har doim ham insoniy baxt va ma‘naviy yaqinlikni ta‘minlamasligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, “Kreytser sonata”da ayol erkinligi muammosi faqat ijtimoiy cheklovlar masalasi emas. U insonning boshqa insonni shaxs sifatida tan olishi bilan bog‘liq axloqiy muammoga aylanadi.

3. “Tirilish” romanida ayol taqdiri va ijtimoiy adolatsizlik

“Tirilish” romanidagi Katerina Maslova obrazi ayol taqdirining ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Maslovaning hayot yo‘li individual xato yoki shaxsiy tanlov bilangina izohlanmaydi. Uning taqdirida jamiyatning ijtimoiy tengsizliklari, erkak hukmronligi, iqtisodiy qaramlik va axloqiy befarqlik kabi omillar ham muhim o‘rin tutadi.

Maslova obrazining asosiy xususiyati — uning ichki o‘zgarishidir. U faqat jabrlanuvchi obraz sifatida qolib ketmaydi. Hayotiy tajribalar orqali o‘zining insoniy qadrini qayta anglay boshlaydi.

Demak, Tolstoy ijodida ayol obrazining transformatsiyasi tashqi ijtimoiy maqomdan ichki ma‘naviy uyg‘onish sari harakat sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

4. O‘zbek nasrida ayol obrazining an’anaviy modeli

O‘zbek nasrida ayol obrazining shakllanishi milliy oilaviy va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq. An’anaviy modelda ayol, avvalo, oilaning ma‘naviy tayanchi, ona, turmush o‘rtog‘i yoki kelin sifatida tasvirlanadi.

Bunday obrazning asosiy fazilatlari sabr-toqat, sadoqat, hayo, mehr, oilaga fidoyilik va kattalarga hurmat kabi tushunchalar bilan belgilanadi. Ayolning shaxsiy istagi ko‘pincha oilaviy manfaat va jamiyatning umumiy talablari bilan muvofiqlashtiriladi.

Biroq o‘zbek nasri taraqqiyoti davomida ushbu model asta-sekin murakkablashadi. Ayol qahramonning ichki dunyosi, uning individual orzulari, tanlovlari, jamiyatga munosabati va shaxsiy pozitsiyasi badiiy tasvirning markaziga chiqadi.

Bu jarayonni shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin:

an’anaviy ayol → oila markazidagi obraz → ichki norozilik → o‘zligini anglash → shaxsiy tanlov → ma‘naviy mustaqillik.

5. O‘zbek nasrida ayol obrazining psixologik chuqurlashuvi

XX asr o'zbek nasrida ayol obrazining psixologik talqini tobora chuqurlashib boradi. Ayolning tashqi faoliyatidan ko'ra uning ichki kechinmalari, hayotiy tanlovlari va ruhiy izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu jarayonda ayol qahramonning "men"i alohida badiiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. U jamiyat belgilagan rolni shunchaki bajaruvchi emas, balki ushbu rolni anglash, qabul qilish yoki unga qarshi chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan subyekt sifatida tasvirlanadi.

O'zbek nasrida ayol erkinligi ko'pincha G'arb adabiyotidagi individualizm shaklida emas, balki milliy qadriyatlar bilan munosabatdagi ichki tanlov sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihat o'zbek adabiyotidagi ayol obrazini Tolstoy qahramonlaridan farqlovchi muhim xususiyatlardan biridir.

6. Tolstoy va o'zbek nasrida ayol obrazining tipologik o'xshashligi

Tolstoy va o'zbek nasrida yaratilgan ayol obrazlari o'rtasida bir qator tipologik umumiyliklar mavjud.

Birinchidan, har ikki adabiy an'anada ayol shaxsiyati oila va jamiyat bilan munosabatda ochiladi.

Ikkinchidan, ayolning ichki dunyosi tashqi voqealar bilan chambarchas bog'liq. Qahramonning ichki monologi, kechinmalari, ikkilanishlari va qarorlari uning xarakterini ochishda muhim vositaga aylanadi.

Uchinchidan, ayol erkinligi masalasi muhabbat va nikoh muammolaridan ajralmaydi. Ayolning kimni sevishi, turmush qurishi, oilaviy hayotga munosabati va o'z kelajagini belgilashi uning shaxsiy erkinligi bilan bog'liq holda tasvirlanadi.

To'rtinchidan, jamiyatning ayolga qo'yadigan talablari va erkakka qo'yadigan talablari o'rtasidagi nomutanosiblik badiiy konfliktni yuzaga keltiradi.

Beshinchidan, ayol obrazining ichki o'zgarishi uning ma'naviy rivojlanishining asosiy belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

7. Milliy tafovut va ayol erkinligining o'ziga xos talqini

Shu bilan birga, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarini aynan bir xil hodisa sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Chunki har bir adabiyot o'zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoitiga ega.

Tolstoy ijodida shaxsiy tuyg'u va jamiyat talabi o'rtasidagi ziddiyat ko'pincha keskin fojiaviy tus oladi. Anna Karenina misolida shaxsiy tanlov jamiyat tomonidan rad etilgani sababli qahramonning ijtimoiy izolyatsiyasi kuchayadi.

O'zbek nasrida esa ayolning shaxsiy erkinlikka intilishi ko'pincha milliy-oilaviy qadriyatlar bilan murosaga kelish, ularni qayta talqin qilish yoki ular doirasida o'z "men"ini shakllantirish jarayoni orqali ifodalanadi.

Shu sababli o'zbek adabiyotida ayol erkinligini faqat "an'anani rad etish" sifatida tushunish biryozlama bo'ladi. Ko'pincha qahramonning maqsadi an'anani butunlay inkor qilish emas, balki uning shaxsiy qadr-qimmatini va individual ehtiyojlari bilan uyg'unlashadigan shaklini topishdan iborat.

8. Ayol obrazining transformatsiyasi: tashqi roldan ichki "men" gacha

Ayol obrazidagi transformatsiyaning eng muhim belgisi — badiiy tasvir markazining tashqi ijtimoiy roldan ichki shaxsiyatga ko'chishidir.

An'anaviy modelda ayolning kimligi uning boshqalarga bo'lgan munosabati orqali belgilanadi: u kimningdir qizi, xotini, kelini yoki onasi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy talqinda esa savol o'zgaradi: **"U kimning ayoli?" emas, "U qanday shaxs?"**

Ana shu o'zgarish ayol obrazining badiiy transformatsiyasini belgilovchi muhim mezonidir.

Tolstoy qahramonlarida bu jarayon ayniqsa psixologik tasvir orqali ochiladi. O'zbek nasrida esa u milliy mentalitet, oila, muhabbat, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi bilan bog'liq ravishda rivojlanadi.

Tadqiqot natijasida Tolstoy va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi bir necha asosiy yo'nalishda kechishi aniqlandi.

Birinchidan, ayol obrazi passiv ijtimoiy rol egasidan faol subyektga aylanadi.

Ikkinchidan, ayolning shaxsiy hayoti va ichki dunyosi badiiy konfliktning markaziy komponentiga aylanadi.

Uchinchidan, muhabbat va nikoh masalalari ayolning shaxsiy erkinligi bilan uzviy bog'lanadi.

To'rtinchidan, ayolning erkinligi tashqi ijtimoiy mustaqillikdan tashqari ichki ma'naviy mustaqillik sifatida ham talqin qilinadi.

Beshinchidan, Tolstoy ijodida shaxsiy tanlov va jamiyat me'yorlari o'rtasidagi ziddiyat ko'pincha fojiaiy yechimga olib kelsa, o'zbek nasrida mazkur ziddiyat ko'proq milliy qadriyatlarni qayta anglash va shaxsiy "men"ni shakllantirish jarayonida namoyon bo'ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ayol obrazining transformatsiyasini faqat adabiy jarayondagi o'zgarish sifatida emas, balki jamiyatdagi shaxs haqidagi tasavvurlarning o'zgarishi sifatida ham baholash mumkin. Adabiyot jamiyatdagi mavjud munosabatlarni aks ettirish bilan birga, ularni qayta ko'rib chiqish uchun badiiy imkoniyat yaratadi.

Tolstoy ijodida ayol taqdiri orqali insonning jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy me'yorlarga munosabati muammosi ko'tariladi. Yozuvchi ayolning individual istaklarini jamiyatning ikkiyuzlama axloqi bilan to'qnash keltirib, mavjud munosabatlarning ichki ziddiyatlarini ochib beradi.

O'zbek nasrida esa ayol obrazi evolyutsiyasi milliy qadriyatlarning zamonaviy shaxs tushunchasi bilan munosabatini ko'rsatadi. Bu yerda transformatsiya ko'pincha "an'ana yoki erkinlik" tarzidagi qat'iy qarama-qarshilik emas, balki "an'ana va shaxsiy tanlov" o'rtasidagi murakkab dialog sifatida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarini qiyosiy o'rganish ikki adabiy tizimning o'ziga xosligini ko'rsatish bilan birga, ayolning badiiy konsepsiyasida umumiy insoniy qadriyatlar mavjudligini ham tasdiqlaydi.

XULOSA

L. Tolstoy ijodi va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi an'anaviy ijtimoiy rol doirasidagi qahramondan individual dunyoqarash va shaxsiy tanlovga ega bo'lgan murakkab obraz sari rivojlanish jarayonini namoyon etadi.

Tolstoy asarlarida ayolning shaxsiy erkinlikka intilishi jamiyat, nikoh va axloqiy me'yorlar bilan murakkab to'qnashuvda tasvirlanadi. Anna Karenina, Katerina Maslova va boshqa ayol obrazlari orqali yozuvchi ayolning ichki dunyosini, uning muhabbat, baxt, qadr-qimmat va hayot mazmunini izlashini badiiy tadqiq etadi.

O'zbek nasrida esa ayol obrazi milliy-oilaviy qadriyatlar tizimi doirasida shakllanib, keyinchalik individual shaxsiyat, o'zlikni anglash va ma'naviy mustaqillik masalalari bilan boyib boradi. Shu sababli o'zbek adabiyotida ayol erkinligi ko'pincha an'anani inkor etish emas, balki an'anaviy qadriyatlarni shaxsiy hayot va individual tanlov nuqtayi nazaridan qayta anglash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Demak, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazining tipologik yaqinligi, avvalo, **shaxs va jamiyat, muhabbat va majburiyat, an'ana va individual tanlov, tashqi rol va ichki "men"** o'rtasidagi ziddiyatlarda ko'rinadi. Ushbu ziddiyatlarning badiiy talqini esa har bir milliy adabiyotning tarixiy-madaniy tajribasi bilan belgilanadi.

Ayol obrazining an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari transformatsiyasi adabiy qahramonning oddiy ijtimoiy maqomi o'zgarishi emas, balki uning **subyektga aylanishi**, ya'ni o'z hayoti, qarori va ma'naviy dunyosining egasi sifatida namoyon bo'lish jarayonidir. Aynan shu jihat mazkur obraz evolyutsiyasining asosiy poetik va konseptual belgisini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Tolstoy L. N. Anna Karenina. — Moskva: Xudozhestvennaya literatura, 1981.
- [2] Tolstoy L. N. Voskresenie. — Moskva: Xudozhestvennaya literatura, 1982.
- [3] Tolstoy L. N. Kreysanova sonata. — Moskva: Xudozhestvennaya literatura, 1980.
- [4] Baxtin M. M. Epos i roman. — Sankt-Peterburg: Azbuka, 2000.
- [5] Lotman Yu. M. O russkoy literature. — Sankt-Peterburg: Iskustvo-SPB, 1997.
- [6] Xalizev V. Ye. Teoriya literatury. — Moskva: Vysshaya shkola, 2002.
- [7] Borev Yu. B. Estetika. — Moskva: Vysshaya shkola, 2002.
- [8] Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. — Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
- [9] Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. — Toshkent, 2008.
- [10] Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. — Toshkent, 2018.
- [11] Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2005.

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA VESTIMENTAR LEKSIKANING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Maraimova Minavarxon Sharobidinovna

Termiz davlat universiteti, Termiz 190100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur tezis fransuz va o'zbek tillaridagi vestimentar leksikaning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Vestimentar leksika tarkibiga inson kiyimi, bosh kiyimi, poyabzali, bezaklari, kiyim qismlari, mato va kiyim-kechak bilan bog'liq boshqa tushunchalarni ifodalovchi leksemalar kiradi. Kiyim-kechak nomlari nominativ vazifani bajarish bilan bir qatorda xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, marosimlari, ijtimoiy munosabatlari va estetik qarashlarini ham aks ettiradi. Tadqiqotda fransuz va o'zbek tillaridagi vestimentar birliklarning denotativ va konnotativ ma'nolari, milliy-madaniy komponentlari, funksional-semantik xususiyatlari hamda o'xshash va farqli jihatlari tahlil qilinadi. O'zbek tilidagi do'ppi, chopon, to'n, atlas, adras, belbog' kabi birliklar milliy madaniyat bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, fransuz tilidagi manteau, veste, robe, costume, chapeau, foulard kabi leksemalarda kiyimning funksional, ijtimoiy va uslubiy xususiyatlari faol namoyon bo'ladi. Qiyosiy tahlil natijasida vestimentar leksika har ikki tilda ham moddiy madaniyatni ifodalovchi, biroq turli tarixiy-madaniy tajriba asosida shakllangan o'ziga xos leksik-semantik qatlam ekanligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: vestimentar leksika, kiyim-kechak nomlari, lingvomadaniyat, lingvokulturologiya, etnolingvistika, semantika, konnotatsiya, milliy-madaniy komponent, milliy kiyim, fransuz tili, o'zbek tili, qiyosiy tahlil, madaniy kod.

Abstract. This thesis is devoted to a comparative study of the linguocultural features of vestimentary lexis in French and Uzbek. Vestimentary lexis encompasses lexical units denoting clothing, headwear, footwear, accessories, parts of garments, fabrics, and other concepts associated with dress and clothing. In addition to fulfilling a nominative function, clothing terms reflect the historical development, national values, customs and traditions, rituals, social relations, and aesthetic perceptions of a particular community. The study examines the denotative and connotative meanings of vestimentary units in French and Uzbek, their national and cultural components, functional-semantic characteristics, as well as their similarities and differences. Uzbek lexical units such as do'ppi, chopon, to'n, atlas, adras, and belbog' are closely associated with national culture, whereas French lexemes such as manteau, veste, robe, costume, chapeau, and foulard actively manifest the functional, social, and stylistic characteristics of clothing. The comparative analysis demonstrates that vestimentary lexis in both languages constitutes a distinctive lexical-semantic layer representing material culture, while being shaped by different historical and cultural experiences.

Keywords: vestimentary lexis, clothing terms, linguoculture, linguoculturology, ethnolinguistics, semantics, connotation, national and cultural component, traditional clothing, French, Uzbek, comparative analysis, cultural code.

Аннотация. Настоящий тезис посвящён сопоставительному исследованию лингвокультурных особенностей вестиментарной лексики во французском и узбекском языках. Вестиментарная лексика включает лексические единицы, обозначающие одежду, головные уборы, обувь, аксессуары, детали одежды, ткани и другие понятия, связанные с одеждой и предметами гардероба. Наряду с выполнением номинативной функции, названия одежды отражают историческое развитие народа, национальные ценности, обычаи и традиции, обряды, социальные отношения и эстетические представления определённого этнокультурного сообщества. В исследовании анализируются денотативные и коннотативные значения вестиментарных единиц французского и узбекского языков, их национально-культурные компоненты, функционально-семантические характеристики, а также сходства и различия. Такие узбекские лексемы, как do'ppi, чорон, to'n, atlas, adras, belbog', тесно связаны с национальной культурой, тогда как французские лексемы manteau, veste, robe, costume, chapeau, foulard активно репрезентируют функциональные, социальные и стилистические характеристики одежды. Результаты сопоставительного анализа показывают, что вестиментарная лексика в обоих языках представляет собой

особый лексико-семантический пласт, отражающий материальную культуру, но формирующийся под влиянием различных историко-культурных традиций и опыта.

Ключевые слова: *вестиментарная лексика, названия одежды, лингвокультура, лингвокультурология, этнолингвистика, семантика, коннотация, национально-культурный компонент, традиционная одежда, французский язык, узбекский язык, сопоставительный анализ, культурный код.*

KIRISH

Til va madaniyat o‘zaro chambarchas bog‘liq hodisalar bo‘lib, xalqning moddiy va ma‘naviy hayoti, tarixiy tajribasi hamda dunyoqarashi uning lug‘at tarkibida o‘z aksini topadi. Ayniqsa, kundalik hayot bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan leksik birliklar xalqning madaniy xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ana shunday leksik qatlamlardan biri vestimentar leksikadir. “Vestimentar leksika” tushunchasi insonning kiyinish madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan so‘z va birikmalar majmuini anglatadi. Mazkur qatlamga kiyim-kechak nomlari bilan birga bosh kiyim, poyabzal, kiyim detallari, matolar, bezaklar va kiyinish jarayoni bilan bog‘liq leksik birliklar ham kiradi. Kiyim insonning tabiiy ehtiyojlarini qondirish vositasi bo‘lishi bilan birga, uning ijtimoiy mavqeyi, yoshi, jinsi, kasbi, etnik mansubligi, diniy va marosimiy qarashlari hamda estetik didini ifodalashi mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Shu nuqtayi nazardan, vestimentar birliklarni faqat predmet nomlari sifatida o‘rganish ularning semantik imkoniyatlarini to‘liq ochib bermaydi. Ularning tarkibida muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi bilan bog‘liq qo‘shimcha ma‘no va assotsiatsiyalar mavjud bo‘lishi mumkin. Mazkur xususiyat vestimentar leksikani lingvokulturologik tadqiqotlarning muhim obyektlaridan biriga aylantiradi.

Kiyim nomlarining lingvomadaniy xususiyati, avvalo, ularning ma‘lum bir etnomadaniy muhitda shakllanishi bilan belgilanadi. Biror kiyim turi muayyan xalq hayotida uzoq vaqt davomida qo‘llanilishi natijasida uning nomi oddiy predmet nomidan milliy-madaniy belgiga aylanishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilidagi **do‘ppi** leksemasi faqat boshga kiyiladigan kiyim turini anglatmaydi. U o‘zbek milliy madaniyati, an‘anaviy kiyinish tarzi va milliy o‘zlik bilan bog‘liq qo‘shimcha assotsiativ mazmunga ham ega. Xuddi shuningdek, **chopon**, **to‘n**, **belbog‘**, **atlas** va **adras** birliklari ham o‘zbek xalqining tarixiy va madaniy hayoti bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, **chopon** va **to‘n** leksemalarida kiyimning funksional belgisi bilan bir qatorda an‘anaviylik, milliylik va tarixiylik kabi semantik komponentlar ham mavjud. **Atlas** va **adras** esa nafaqat mato nomlari, balki milliy hunarmandchilik, an‘anaviy to‘qimachilik va o‘zbek ayollarining milliy kiyinish madaniyati bilan bog‘liq madaniy tushunchalarni ham ifodalaydi. Fransuz tilidagi vestimentar birliklarda ham madaniy va ijtimoiy komponentlar mavjud. Masalan, **costume** leksemasi kiyimning ma‘lum bir turi nomi bo‘lish bilan birga, rasmiylik, ishbilarmonlik va ijtimoiy mavqe bilan bog‘liq ma‘nolarni ifodalashi mumkin. **Uniforme** esa oddiy kiyim turi emas, balki muayyan kasb, tashkilot yoki ijtimoiy guruhga mansublikni ko‘rsatuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. **Robe** leksemasi esa kontekstga qarab ayollar kiyimi, tantanali kiyim yoki muayyan uslub bilan bog‘liq ma‘nolarni ifodalashi mumkin. **Chapeau** leksemasi esa bosh kiyimni anglatib, ayrim kontekstlarda rasmiylik, nafislik yoki an‘anaviylik kabi qo‘shimcha assotsiatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Vestimentar leksikani semantik jihatdan bir necha guruhlarga ajratish mumkin. Eng avvalo, kiyimlarning inson tanasining qaysi qismiga kiyilishiga asoslangan tasnif muhim hisoblanadi.

1. Bosh kiyim nomlari

Fransuz tilida **chapeau**, **casquette**, **bonnet**, **béret**, o‘zbek tilida **do‘ppi**, **qalpoq**, **salla** kabi birliklar ushbu guruhni tashkil etadi.

Mazkur birliklarning ayrimlari umumiy bosh kiyim tushunchasini ifodalasa, ayrimlari muayyan milliy yoki ijtimoiy-madaniy xususiyatlarga ega. Xususan, o'zbek tilidagi **do'ppi** va fransuz tilidagi **béret** birliklari nafaqat bosh kiyimni, balki muayyan milliy-madaniy tasavvurlarni ham yuzaga keltirishi mumkin.

2. Ustki kiyim nomlari

Fransuz tilida **manteau, veste, cardigan, pull**, o'zbek tilida **chopon, to'n, palto, kamzul** kabi leksemalar mavjud.

Ushbu birliklar kiyimning asosiy funksiyasi — tanani tashqi muhit ta'siridan himoya qilish bilan birga, kiyinish uslubi, mavsumiylik, ijtimoiy muhit va estetik qarashlarni ham ifodalashi mumkin.

3. Tana va ustki kiyim nomlari

Fransuz tilidagi **chemise, chemisier, robe, T-shirt** hamda o'zbek tilidagi **ko'ylak, kofta, nimcha** kabi birliklar ushbu guruhga mansub.

Ayniqsa, fransuz tilidagi **robe** leksemasi turli kontekstlarda kundalik, tantanali yoki rasmiy kiyim ma'nolarida qo'llanishi mumkin. O'zbek tilidagi **ko'ylak** leksemasi esa umumiy kiyim nomi sifatida keng qo'llanib, milliy va zamonaviy kiyinish shakllarini ifodalashi mumkin.

4. Pastki kiyim nomlari

Fransuz tilidagi **pantolon, jupe, short** va o'zbek tilidagi **shim, yubka, shortik** kabi birliklar ushbu semantik guruhni tashkil qiladi.

Bu guruhdagi birliklar kiyimning shakli, uzunligi, materiali, uslubi va qo'llanish sohasi kabi semantik belgilar asosida farqlanishi mumkin.

5. Oyoq kiyim nomlari

Fransuz tilidagi **chaussures, bottes, sandales, pantoufles** hamda o'zbek tilidagi **etik, tufli, shippak, kavush** kabi leksemalar ushbu guruhga kiradi.

Oyoq kiyim nomlarida ham funksional va madaniy xususiyatlar birgalikda namoyon bo'ladi. Ayrim birliklar kundalik hayotga xos bo'lsa, boshqalari milliy kiyinish an'analari yoki ma'lum ijtimoiy vaziyatlar bilan bog'lanadi.

6. Kiyim aksessuarlari va bezaklari

Fransuz tilida **foulard, ceinture, cravate, gants**, o'zbek tilida **belbog', ro'mol, kamar, qo'lqop** kabi birliklar mavjud.

Mazkur guruh kiyimning asosiy qismlarini to'ldiruvchi va tashqi ko'rinishni shakllantiruvchi vositalarni qamrab oladi. Shu bilan birga, ayrim aksessuarlar milliy, ijtimoiy yoki ramziy ma'nolarga ham ega bo'lishi mumkin.

Bunday guruhlash vestimentar leksikaning semantik tizimini aniqlash bilan birga, fransuz va o'zbek tillarida kiyim nomlarining nominativ tamoyillarini qiyoslash imkonini beradi.

Ikki til vestimentar leksikasini qiyoslash natijasida bir qator umumiy xususiyatlarni kuzatish mumkin. Birinchidan, har ikkala tilda ham kiyim nomlari insonning **yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy mavqeyi va faoliyat turi** bilan bog'lanishi mumkin. Masalan, fransuz tilidagi **uniforme** va o'zbek tilidagi **forma** birliklari ma'lum kasbiy yoki institutsional muhit bilan bog'liq. **Costume** va unga yaqin kiyim nomlari rasmiylikni ifodalasa, kundalik kiyimlarni bildiruvchi birliklar norasmiy ijtimoiy muhitni ifodalashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, har ikkala tilda ham kiyim nomlari shaxsning tashqi ko'rinishini tavsiflash vositasi sifatida qo'llanadi. Kiyimning rangi, materiali, uslubi, shakli va vazifasi uning semantik tavsifida muhim o'rin egallaydi.

Uchinchidan, kiyim-kechak nomlari har ikki tilda ham frazeologik va metaforik birliklar tarkibida ishtirok etib, predmet ma'nosidan tashqari ko'chma va ramziy ma'nolarni shakllantirishi mumkin.

Qiyosiy tahlil fransuz va o'zbek tillaridagi vestimentar leksika o'rtasida muayyan farqlar mavjudligini ham ko'rsatadi. Bu farqlar, avvalo, ikki xalqning tarixiy rivojlanishi, tabiiy-geografik sharoiti, turmush tarzi, urf-odatlar va kiyinish an'analari bilan bog'liq.

O'zbek tilida milliy kiyim nomlari nisbatan kuchli etnomadaniy xususiyatga ega. **Do'ppi, chopon, to'n, belbog', atlas, adras, mahsi, kavush** kabi birliklar o'zbek milliy madaniyatini ifodalovchi muhim lingvistik belgilar sifatida qaralishi mumkin. Ularning mazmunida predmetning shakli yoki funksiyasi bilan birga milliy an'ana, marosim va tarixiy tajribaga oid komponentlar ham mujassamlashadi. Fransuz tilidagi kiyim nomlarida esa funksional va ijtimoiy-uslubiy belgilar bilan bir qatorda moda va estetikaga oid semantik komponentlar ham faol namoyon bo'ladi. **Costume, uniforme, tenue formelle, tenue décontractée, vêtements de sport** kabi birliklar kiyimning ijtimoiy vazifasi, qo'llanish sohasi va uslubiy xususiyatlari bilan bog'liq semantik belgilarni ifodalaydi. Shunday qilib, o'zbek vestimentar leksikasida **milliy-etnik komponent**, fransuz tilida esa **funksional, ijtimoiy, estetik va uslubiy komponentlar** nisbatan faol namoyon bo'lishi kuzatiladi. Biroq bu farq mutlaq emas, chunki har ikki tilda ham milliy, ijtimoiy va estetik ma'nolar o'zaro kesishishi mumkin. Vestimentar birliklarning muhim xususiyatlaridan biri ularning tarkibida milliy-madaniy komponentning mavjudligidir. Milliy-madaniy komponent deganda ma'lum bir leksema orqali xalqning turmush tarzi, tarixiy tajribasi, urf-odati yoki madaniy qadriyatlari bilan bog'liq axborotning ifodalanishi tushuniladi.

O'zbek tilidagi **do'ppi** leksemasi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Uning denotativ ma'nosi bosh kiyimni bildirsa, konnotativ qatlamida milliylik, an'anaviylik va madaniy o'ziga xoslik kabi belgilar mavjud. **Atlas** va **adras** birliklari ham shunga o'xshash xususiyatga ega bo'lib, ular o'zbek milliy matochilik an'analari bilan bog'liq. Fransuz tilidagi **béret** leksemasi ham muayyan lingvomadaniy assotsiatsiyalarni yuzaga keltirishi mumkin. Shuningdek, **costume** va **uniforme** birliklari fransuz tilida kiyimning ijtimoiy vazifasi va muayyan faoliyat sohasi bilan bog'liq madaniy mazmunni ifodalashi mumkin. Bunday birliklarni boshqa tillarga tarjima qilish jarayonida ularning faqat lug'aviy ma'nosini berish yetarli bo'lmasligi mumkin. Chunki milliy kiyim nomining ortida turgan madaniy axborot tarjima tilida bevosita ekvivalentga ega bo'lmasligi ehtimoli mavjud. Shu sababli vestimentar birliklar tarjimasida transliteratsiya, izohlash, funksional ekvivalent va tavsifiy tarjima kabi usullar muhim ahamiyat kasb etadi. Fransuz va o'zbek tillaridagi kiyim nomlarini qiyosiy o'rganish tarjimashunoslik uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, milliy kiyim nomlari tarjimasida ekvivalentlik masalasi murakkablashadi. Masalan, **do'ppi, chopon, adras** yoki **atlas** kabi birliklarning fransuz tiliga tarjimasida ularning asosiy predmet ma'nosini berish mumkin, biroq milliy-madaniy komponent to'liq saqlanmasligi mumkin. Bunday holatda leksemani asl shaklda saqlash, transliteratsiya qilish va qisqa izoh berish samarali usullardan biri hisoblanadi.

Aksincha, **manteau, veste, chemise, pantalon** kabi fransuzcha birliklarning o'zbek tilida nisbatan aniq funksional ekvivalentlari mavjud. Shu sababli umumxalq iste'molidagi kiyim nomlarini tarjima qilishda semantik muvofiqlikni ta'minlash osonroq kechadi. Demak, vestimentar leksikaning tarjimasida jarayonida ikki asosiy holatni farqlash mumkin: **universal kiyim nomlari** va **milliy-madaniy xususiyatga ega kiyim nomlari**. Birinchi guruhdagi birliklar ko'pincha bevosita ekvivalent orqali tarjima qilinsa, ikkinchi guruhdagi birliklar izohli, tavsifiy yoki transliteratsion tarjimani talab qilishi mumkin.

XULOSA

Fransuz va o'zbek tillaridagi vestimentar leksika ikki xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini aks ettiruvchi muhim leksik-semantik qatlamlardan biridir. Kiyim-kechak nomlari dastlab muayyan predmetlarni ifodalash uchun xizmat qilsa-da, ularning semantik tuzilishida vaqt o'tishi bilan ijtimoiy, estetik, ramziy va milliy-madaniy komponentlar shakllangan.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda kiyim nomlari insonning yoshi, jinsi, kasbi, ijtimoiy mavqeyi va faoliyat sohasi bilan bog'lanadi. Vestimentar leksikani lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglash, milliy kiyinish an'analari tildagi ifodasini aniqlash hamda tarjimada madaniy mazmunni to'g'ri yetkazish imkonini beradi. Shu sababli mazkur leksik qatlam lingvokulturologiya, etnolingvistika, leksikologiya, semantika, tarjimashunoslik va qiyosiy tilshunoslik uchun istiqbolli tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] **Asomiddinova M.** *Kiyim-kechak nomlari*. – Toshkent: Fan, 1981. – 115 b.

[2] **Khamidova M.Kh., Narzullaeva Z.** Lexical-Semantic Study of Fashion and Design Terms in French and Uzbek // *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education*. – 2025. – Vol. 3, Issue 5. – P. 285–290.

[3] **Kenesbaeva M.** Semantic Features of National Clothing Terminology in the Uzbek and Karakalpak Languages // *Journal of Research & Innovations*. – 2026. – Vol. IV, Issue 1. – P. 29–35. DOI: 10.5281/zenodo.19388981.

[4] **Ministère de la Culture.** *La Mode en français*. – Paris: Délégation générale à la langue française et aux langues de France, 2023.

OAV DISKURSIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SOLIDARIZATSIYA FUNKSIYASI: NEMIS VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA

Matxolikova Nilufar

O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, 100000, O'zbekiston

matxoliquovanilufar7@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada nemis va o'zbek ommaviy axborot vositalari diskursida frazeologik birliklarning solidarizatsiya funksiyasi qiyosiy-pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologizmlarning jamoaviy birdamlik, hamkorlik, o'zaro qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy yaqinlashuvni shakllantirishdagi kommunikativ imkoniyatlariga e'tibor qaratiladi. OAV matnlaridan olingan bir tanu, bir jon bo'lmoq, yelkama-yelka, yelkadosh bo'lmoq, *Schulter an Schulter, eine goldene Brücke bauen* kabi birliklar kontekstual va qiyosiy tahlil qilinadi. Tahlil natijasida somatik va fazoviy metaforik modellar solidarizatsiya mazmunini shakllantirishning muhim lingvopragmatik vositalari ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, OAV diskursi, solidarizatsiya, kommunikativ-pragmatik funktsiya, somatik metafora, konseptual metafora.

Аннотация. В статье проводится сопоставительно-прагматический анализ функции солидаризации фразеологических единиц в немецком и узбекском медиадискурсе. Основное внимание уделяется коммуникативному потенциалу фразеологизмов в формировании коллективной сплочённости, сотрудничества, взаимной поддержки и социального сближения. На материале медиатекстов контекстуально и сопоставительно анализируются такие единицы, как *bir tanu, bir jon bo'lmoq, yelkama-yelka, yelkadosh bo'lmoq, Schulter an Schulter, eine goldene Brücke bauen*. Результаты анализа показывают, что соматические и пространственные метафорические модели выступают важными лингвопрагматическими средствами выражения солидаризации в медиадискурсе.

Ключевые слова: фразеологизм, медиадискурс, солидаризация, коммуникативно-прагматическая функция, соматическая метафора, концептуальная метафора.

Abstract. The article provides a comparative pragmatic analysis of the solidarization function of phraseological units in German and Uzbek media discourse. Particular attention is paid to the communicative potential of phraseological units in constructing collective unity, cooperation, mutual support, and social rapprochement. Drawing on authentic media contexts, the study examines such units as *bir tanu, bir jon bo'lmoq, yelkama-yelka, yelkadosh bo'lmoq, Schulter an Schulter, and eine goldene Brücke bauen*. The analysis demonstrates that somatic and spatial metaphorical models constitute important linguopragmatic resources for constructing solidarity in media discourse.

Keywords: phraseological unit, media discourse, solidarization, communicative-pragmatic function, somatic metaphor, conceptual metaphor.

KIRISH

Ommaviy axborot vositalari nafaqat axborotni yetkazish, balki ijtimoiy munosabatlarni talqin qilish, muayyan voqea-hodisalarga nisbatan munosabat shakllantirish hamda auditoriyada umumiylik hissini yuzaga keltirishda muhim kommunikativ makon hisoblanadi. Bu jarayonda frazeologik birliklar obrazlilik va ekspressivlikni ta'minlash bilan bir qatorda, matnning kommunikativ-pragmatik ta'sirini kuchaytiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Xususan, ular ijtimoiy birdamlik, hamkorlik, o'zaro qo'llab-quvvatlash va yaqinlashuv mazmunlarini ifodalash orqali **solidarizatsiya funksiyasini** bajarishi mumkin.

Solidarizatsiya funksiyasi OAV diskursida kommunikativ subyektlar, ijtimoiy guruhlar yoki institutlar o'rtasidagi umumiylik va hamjihatlikni diskursiv tarzda shakllantirish bilan bog'liq. Frazeologizmlarning obrazli semantikasi bunday munosabatlarni ta'sirchan va ixcham shaklda ifodalash imkonini beradi. Masalan, o'zbek tilidagi *bir tanu, bir jon bo'lmoq, yelkama-yelka, yelkadosh bo'lmoq* hamda nemis tilidagi *Schulter an Schulter, eine goldene Brücke bauen* kabi birliklarda jismoniy yaxlitlik, yonma-yonlik, tayanch va bog'lanish obrazlari ijtimoiy birdamlik hamda hamkorlik munosabatlariga ko'chiriladi.

Mazkur maqolaning maqsadi nemis va o'zbek OAV diskursida qo'llangan frazeologik birliklarning solidarizatsiya funksiyasini qiyosiy-pragmatik jihatdan aniqlash hamda ushbu funksiyaning yuzaga kelishida somatik va fazoviy metaforik modellar rolini ochib berishdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida nemis va o'zbek ommaviy axborot vositalaridan olingan autentik kontekstlar tanlandi. Materiallarni o'rganishda kontekstual, struktur-semantik, qiyosiy va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Bunda frazeologik birlikning solidarizatsiya funksiyasi uning alohida lug'aviy ma'nosiga emas, balki muayyan OAV kontekstida jamoaviy birlik, hamkorlik, o'zaro qo'llab-quvvatlash yoki ijtimoiy yaqinlashuvni shakllantirish xususiyatiga ko'ra belgilandi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Oav diskursida frazeologizmlarning solidarizatsiya funksiyasi. Frazeologik birliklar til tizimida nisbatan barqaror, qayta qo'llanadigan va yaxlit semantik xususiyatga ega birliklar sifatida alohida o'rin tutadi. Frazeologizmiy struktur-semantik va funksional xususiyatlari nemis tilshunosligida H. Burger va W. Fleischer, o'zbek tilshunosligida esa Sh. Rahmatullayev tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan [1; 2; 3]. Frazeologizmlarning kommunikativ imkoniyatlari ularning nominativ mazmuni bilan chegaralanmaydi: muayyan diskursiv vaziyatda ular baholash, emotsional ta'sir ko'rsatish, fikrni obrazli ifodalash va kommunikativ subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni shakllantirishda ham ishtirok etadi. Shu sababli OAV matnlaridagi frazeologik birliklarni ularning struktur-semantik xususiyatlari bilan bir qatorda kontekstual-pragmatik vazifasi asosida o'rganish muhimdir.

Mazkur tadqiqotda **solidarizatsiya funksiyasi** deganda frazeologik birliklar vositasida shaxslar, ijtimoiy guruhlar yoki institutlar o'rtasidagi birdamlik, umumiylik, hamkorlik, o'zaro qo'llab-quvvatlash va yaqinlashuv munosabatlarining diskursiv tarzda shakllantirilishi tushuniladi. Solidarizatsiya bunda frazeologizmning doimiy lug'aviy xususiyati emas, balki konkret kommunikativ vaziyatda yuzaga chiqadigan pragmatik funksiya sifatida talqin qilinadi. Shunga ko'ra, birlikning solidarizatsiya funksiyasini aniqlashda uning frazeologik maqomi bilan bir qatorda OAV kontekstida qanday subyektlarni o'zaro yaqinlashtirayotgani va ular o'rtasidagi munosabatni qanday konseptuallashtirayotgani ham hisobga olinadi.

Frazeologizmlarning solidarizatsiya mazmunini shakllantirishida metaforik konseptuallashtirish alohida ahamiyatga ega. G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt hodisalarni ko'pincha bevosita jismoniy va ijtimoiy tajribaga asoslangan konkret tushunchalar vositasida anglaydi [4]. Shu nuqtayi nazardan, *bir tanu, bir jon bo'lmoq, yelkama-yelka, yelkadosh bo'lmoq* hamda nemis tilidagi *Schulter an Schulter* kabi birliklarda inson tanasi bilan bog'liq konkret tajriba ijtimoiy birlik va hamjihatlikni konseptuallashtirishga xizmat qiladi. Ularda **jismoniy yaqinlik/yaxlitlik** → **ijtimoiy birdamlik** modeli kuzatiladi. Solidarizatsiyaning boshqa metaforik modeli fazoviy bog'lanish asosida shakllanadi. Nemis tilidagi *eine goldene Brücke bauen* frazeologizmida ikki alohida makonni bog'lovchi ko'prik obrazi abstrakt ijtimoiy munosabatlarga ko'chiriladi. Natijada **KO'PRIK** → **BOG'LANISH** → **YAQINLASHUV** → **MUROSA** konseptual zanjiri yuzaga

keladi. Bunday metaforik modellar abstrakt ijtimoiy munosabatlarni konkret obrazlar orqali ifodalab, OAV diskursida hamkorlik va birdamlik mazmunining kommunikativ ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Nemis va o'zbek OAV diskursida solidarizatsiyaning frazeologik ifodalanishi. O'zbek OAV diskursida solidarizatsiyaning yorqin ko'rinishlaridan biri *bir tanu, bir jon bo'lmoq* frazeologizmi orqali ifodalanadi. "Xalq so'zi" gazetasida O'zbekiston milliy futbol terma jamoasining jahon chempionatidagi ishtiroki munosabati bilan quyidagi kontekst keltirilgan: "Milliy jamoamizning AQSH va Meksika maydonlaridagi o'yinlarini butun xalqimiz bilan **bir tanu, bir jon bo'lib**, katta his-hayajon bilan kuzatib bordik" ("Xalq so'zi", 30.06.2026). Mazkur birlik tarkibidagi *tan* va *jon* komponentlari ko'plab individlarning yagona yaxlitlik sifatida konseptuallashuviga asos bo'ladi. Kontekstdagi milliy jamoamiz, butun xalqimiz kabi birliklar esa ushbu semantikani yanada kuchaytirib, sport hodisasini umumiy emotsional tajribaga aylantiradi. Natijada frazeologizm alohida shaxslarni kollektiv "biz" doirasida birlashtirib, **TANA/JON → YAXLITLIK → JAMOAVIY BIRDAMLIK** modelini yuzaga chiqaradi. Bu holatda solidarizatsiya, avvalo, bir ijtimoiy jamoa ichidagi umumiy identifikatsiyani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Solidarizatsiyaning boshqa ko'rinishi *yelkama-yelka* frazeologizmi orqali namoyon bo'ladi. Prezidentning tadbirkorlar bilan ochiq muloqoti haqidagi OAV materialida: "Davlatimiz rahbari bu natijalar, eng avvalo, tadbirkorlar bilan **yelkama-yelka** amalga oshirilayotgan islohotlar samarasi ekanini qayd etdi" (President.uz, 18.08.2026), deyiladi. Frazeologizmning asosida insonlarning jismonan yonma-yon turishi obrazi mavjud bo'lsa-da, kontekstda ushbu obraz davlat va biznesning birgalikdagi faoliyatiga ko'chirilgan. Natijada tadbirkorlar islohotlarning passiv obyekti sifatida emas, davlat bilan umumiy maqsad sari harakat qiluvchi hamkor subyekt sifatida tasvirlanadi. Shunday qilib, **YELKA → YONMA-YONLIK → BIRGALIKDAGI HARAKAT → BIRDAMLIK** modeli institutsional masofani qisqartirishga va sheriklik munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur somatik model shu matnning boshqa qismida *yelkadosh bo'lmoq* birligi orqali davom ettiriladi: "Sizlarning ortingizda doimo qo'llab-quvvatlaydigan kuchli davlat, huquq va manfaatingizni himoya qiladigan qonun, tashabbus va maqsadlaringizni ro'yobga chiqarishda **yelkadosh bo'lgan Prezident bor!**" (President.uz, 18.08.2026). *Yelkadosh* komponentida jismoniy tayanch obrazi ijtimoiy ko'mak va sheriklik mazmuniga ko'chadi. Kontekstda *qo'llab-quvvatlaydigan, himoya qiladigan* va *yelkadosh* birliklarining bir semantik maydonda kelishi solidarizatsiya ta'sirini kuchaytiradi. Natijada davlat rahbari va tadbirkorlar o'rtasidagi munosabat hokimiyat–adresat ierarxiyasi asosida emas, balki ko'mak, tayanch va umumiy maqsadga asoslangan munosabat sifatida diskursiv tarzda quriladi.

Shunga yaqin konseptual mexanizm nemis OAV diskursida *Schulter an Schulter* frazeologizmi orqali kuzatiladi. "DIE ZEIT" nashrida Vena meri Michael Häupl va Quyi Avstriya siyosatchisi Erwin Pröll o'rtasidagi siyosiy hamkorlikka bag'ishlangan materialning o'zi "*Schulter an Schulter*" deb nomlangan ("DIE ZEIT", 14.09.2006). Sarlavhadagi frazeologizm matnda ifodalangan "*Deshalb haben wir beide uns entschlossen, eng zusammenzuarbeiten*" mazmunini obrazli tarzda umumlashtiradi. Bu yerda *Schulter* somatik komponenti jismoniy yonma-yonlikdan birgalikdagi siyosiy faoliyat va hamkorlik semantikasiga ko'chadi. Demak, nemischa *Schulter an Schulter* va o'zbekcha *yelkama-yelka* nafaqat semantik jihatdan yaqin, balki bir xil **JISMONIY YAQINLIK → BIRGALIKDAGI HARAKAT → IJTIMOIIY BIRDAMLIK** konseptual modeliga asoslanadi.

Shu bilan birga, *Schulter an Schulterning* sarlavhada qo'llanishi uning qo'shimcha diskursiv imkoniyatini ham namoyon etadi. Frazeologizm materialning asosiy mazmunini ixcham va obrazli shaklda oldindan belgilaydi hamda ikki siyosiy subyekt o'rtasidagi hamkorlikni matnning yetakchi interpretativ ramkasiga aylantiradi. O'zbek kontekstidagi *yelkama-yelka* esa bevosita xabar matnida kelib, davlat va tadbirkorlarning umumiy faoliyatini ijobiy baholashga xizmat qiladi. Shunday qilib, ikki tilda bir xil somatik obraz turli matniy pozitsiyalarda qo'llansa-da, uning dominant pragmatik vazifasi — kommunikativ subyektlarni yaqinlashtirish va ularning umumiyligini ta'kidlash — saqlanib qoladi. Nemis OAV materiallarida solidarizatsiya fazoviy metafora orqali ham ifodalanadi. "Rhein-Zeitung"da cherkovning qayta turmush qurgan ajrashgan kishilarga munosabati haqida: "Wir wollen um ein neues Verständnis der Kirche von Ehe werben und ihr im Umgang mit den wiederverheirateten Geschiedenen **eine goldene Brücke bauen**" ("Rhein-Zeitung", 10.04.2014), deyiladi. *Eine goldene Brücke bauen* frazeologizmida ikki alohida makonni bog'lovchi ko'priklar obrazi ijtimoiy munosabatlar sohasiga ko'chiriladi. Kontekstda u mavjud pozitsiyalar o'rtasidagi masofani qisqartirish, murosaga imkon yaratish va yangi yondashuvga yo'l ochish mazmunini ifodalaydi. Bunda **KO'PRIK → BOG'LANISH → YAQINLASHUV → MUROSA** metaforik zanjiri yuzaga keladi.

Mazkur birlikning solidarizatsiya xususiyati boshqa siyosiy kontekstda ham kuzatiladi: “*Die SPD-Fraktion baut goldene Brücken zum Sparen, aber die CDU-Fraktion lehnt ab*” (“Thüringer Allgemeine”, 16.04.2010). Bu holatda frazeologizm amalga oshgan birdamlikni emas, balki bir tomonning ikkinchi tomon bilan kelishuvga erishish uchun yaratgan imkoniyatini ifodalaydi. CDU fraksiyasining ushbu taklifni rad etishi solidarizatsiya natijasi bilan solidarizatsiyaga qaratilgan kommunikativ harakat oʻrtasidagi farqni koʻrsatadi. Demak, frazeologik solidarizatsiya har doim mavjud birdamlikni ifodalashi shart emas; u **yaqinlashuv va murosaga qaratilgan kommunikativ taklif** sifatida ham namoyon boʻlishi mumkin.

Tahlil qilingan materiallar solidarizatsiyaning kamida uch pragmatik koʻrinishini ajratish imkonini beradi: *bir tanu, bir jon boʻlmoq* orqali kollektiv “biz” identifikatsiyasini shakllantiruvchi **ichki solidarizatsiya**; *yelkama-yelka / Schulter an Schulter* va *yelkadosh boʻlmoq* orqali umumiy faoliyat hamda oʻzaro koʻmakni konseptuallashtiruvchi **hamkorlik solidarizatsiyasi**; *eine goldene Brücke bauen* orqali ijtimoiy yoki siyosiy masofani qisqartirishga qaratilgan **yaqinlashtiruvchi solidarizatsiya**. Ushbu farqlar frazeologik birliklarning OAV diskursidagi solidarizatsiya funksiyasi yagona koʻrinishda emas, balki kontekst va kommunikativ maqsadga qarab turli pragmatik mexanizmlar orqali yuzaga chiqishini koʻrsatadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari nemis va oʻzbek OAV diskursida solidarizatsiya funksiyasining shakllanishida frazeologik birliklarning obrazli-metonimik va metaforik asoslari muhim rol oʻynashini koʻrsatadi. Tadqiq qilingan kontekstlarda, avvalo, somatik obrazlarga asoslangan birliklarning faolligi kuzatildi. Oʻzbek tilidagi *bir tanu, bir jon boʻlmoq, yelkama-yelka, yelkadosh boʻlmoq* hamda nemis tilidagi *Schulter an Schulter* birliklarida inson tanasi va uning qismlari bilan bogʻliq konkret tasavvurlar ijtimoiy yaxlitlik, hamjihatlik va oʻzaro koʻmak kabi abstrakt munosabatlarni konseptuallashtirishga xizmat qiladi.

1-jadval. Nemis va oʻzbek OAV diskursida solidarizatsiyaning frazeologik modellari

Frazeologik birlik	Til	Asosiy obraz	Solidarizatsiya mexanizmi	Pragmatik natija
<i>bir tanu, bir jon boʻlmoq</i>	Oʻzbek	tana / jon	Koʻplikni yaxlit birlik sifatida konseptuallashtirish	Kollektiv “biz” identifikatsiyasi
<i>yelkama-yelka</i>	Oʻzbek	yelka	Jismoniy yonma-yonlikni umumiy faoliyatga koʻchirish	Hamkorlik va birdamlik
<i>yelkadosh boʻlmoq</i>	Oʻzbek	yelka / tayanch	Jismoniy koʻmak ijtimoiy konseptuallashtirish	Oʻzaro qoʻllab-quvvatlash
<i>Schulter an Schulter</i>	Nemis	<i>Schulter</i>	Jismoniy yaqinlikni birgalikdagi faoliyatga koʻchirish	Hamjihatlik va umumiylik
<i>eine goldene Brücke bauen</i>	Nemis	<i>Brücke</i>	Fazoviy bogʻlanishni ijtimoiy yaqinlashuvga koʻchirish	Murosa va yaqinlashuv

Qiyosiy tahlilda oʻzbekcha *yelkama-yelka* va nemischa *Schulter an Schulter* oʻrtasida ayniqsa yaqin struktur-semantik va pragmatik muvofiqlik kuzatiladi. Har ikki birlik bir xil tana qismi — *yelka/Schulter* — obraziga asoslanib, jismoniy yonma-yonlikni umumiy maqsad yoʻlida birgalikda harakat qilish sifatida konseptuallashtiradi. Bu oʻxshashlik solidarizatsiyaning ayrim metaforik modellarida ikki til uchun umumiy kognitiv asos mavjudligini koʻrsatadi.

Biroq solidarizatsiya faqat mavjud birdamlikni ifodalash bilan chegaralanmaydi. *Eine goldene Brücke bauen* misolida koʻprik obrazi hali toʻliq shakllanmagan hamkorlik yoki murosaga erishish imkoniyatini ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan, tahlil qilingan birliklarni pragmatik jihatdan uch guruhga ajratish mumkin: **ichki solidarizatsiya**,

bunda auditoriya yoki ijtimoiy guruh kollektiv “biz” sifatida birlashtiriladi (*bir tanu, bir jon bo‘lmoq*); **hamkorlik solidarizatsiyasi**, bunda subyektlarning umumiy faoliyati va o‘zaro ko‘magi ta’kidlanadi (*yelkama-yelka, yelkadosh bo‘lmoq, Schulter an Schulter*); **yaqinlashtiruvchi solidarizatsiya**, bunda tomonlar o‘rtasidagi masofani qisqartirish va murosaga imkon yaratish konseptuallashtiriladi (*eine goldene Brücke bauen*). Shunday qilib, solidarizatsiya funksiyasi frazeologik birlikning o‘ziga o‘zgarma tarzda biriktirilgan xususiyat emas. U frazeologizmning obrazli semantikasi, matndagi kommunikativ vaziyat va diskurs ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan kontekstual-pragmatik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Nemis va o‘zbek OAV materiallarining qiyosiy-pragmatik tahlili frazeologik birliklar axborotni obrazli va ekspressiv ifodalash bilan bir qatorda, kommunikativ subyektlar o‘rtasida birdamlik, hamkorlik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va yaqinlashuv munosabatlarini shakllantirishga ham xizmat qilishini ko‘rsatdi. Ushbu xususiyat maqolada frazeologizmlarning **solidarizatsiya funksiyasi** sifatida talqin qilindi.

Tahlil qilingan materiallarda solidarizatsiyaning shakllanishida somatik metaforalar alohida ahamiyat kasb etishi aniqlandi. *Bir tanu, bir jon bo‘lmoq* birligi ko‘plab individlarni yagona kollektiv “biz” sifatida konseptuallashtirsa, o‘zbekcha *yelkama-yelka* va nemischa *Schulter an Schulter* birliklari jismoniy yonma-yonlik obrazini umumiy faoliyat va ijtimoiy birdamlikka ko‘chiradi. *Yelkadosh bo‘lmoq* frazeologizmida esa yelka obrazi tayanch va o‘zaro ko‘mak semantikasi orqali solidarizatsiyaning yuzaga chiqaradi. Nemis tilidagi *eine goldene Brücke bauen* birligi fazoviy bog‘lanish obraziga asoslanib, tomonlar o‘rtasidagi masofani qisqartirish, murosaga yo‘l ochish va yaqinlashuvni ifodalaydi.

Tadqiqot natijasida frazeologik solidarizatsiyaning **ichki, hamkorlikka asoslangan va yaqinlashtiruvchi** ko‘rinishlarini farqlash mumkinligi ko‘rsatildi. Shu bilan birga, o‘zbekcha *yelkama-yelka* va nemischa *Schulter an Schulter* birliklaridagi struktur-semantik hamda pragmatik yaqinlik ikki til mediadiskursida solidarizatsiyaning konseptuallashtirishning umumiy metaforik mexanizmlari mavjudligini ko‘rsatadi. Demak, OAV diskursida frazeologizmlarning solidarizatsiya funksiyasi ularning tayyor lug‘aviy ma’nosidan emas, balki obrazli semantika va konkret kommunikativ kontekstning o‘zaro munosabatidan kelib chiqadi. Frazeologik birliklar shu tariqa OAV matnida kollektiv identifikatsiyaning kuchaytirish, ijtimoiy masofani qisqartirish va hamkorlik munosabatlarini obrazli shaklda talqin qilishning muhim lingvopragmatik vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Burger H. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 5., neu bearbeitete Auflage. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2015. – 241 S.
- [2] Fleischer W. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997.
- [3] Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 405 b.
- [4] Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- [5] Xalq so‘zi. “Prezident: «Terma jamoamiz a’zolariga ortiqcha his-tuyg‘u bilan e’tiroz bildirish, ulardan ayb qidirish xalqimizga xos ish emas»”. 30.06.2026.
- [6] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. “Shavkat Mirziyoyev Xiva shahrida tadbirkorlar bilan ochiq muloqot o‘tkazdi”. 18.08.2026.
- [7] Riedl J. “Österreich: Schulter an Schulter”. DIE ZEIT. 14.09.2006, Nr. 38.

ABDULLA QODIRIYNING “MEHROBDAN CHAYON” VA TEADOR DREYZERNING “BAXTIQARO KERRI” ROMANLARIDA SO‘Z BIRIKMALARINING SEMANTIK GURUHLARI VA BADIY FUNKSIYASI

Pardayeva Mahliyo G‘ayrat qizi

O‘qituvchi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

pardayevamahliyo09@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada A. Qodiriyning "Mehrobdan chayon" va T. Dreyzerning "Baxtiqaro Kerri" romanlarida qo'llangan so'z birikmalarining semantik guruhlari hamda ularning badiiy diskursdagi funksional imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida predmetlik, belgi, harakat, emotsional-ekspressiv va baholovchi semantik guruhlarga mansub so'z birikmalari ajratilib, ularning personaj xarakterini yaratish, muallif pozitsiyasini ifodalash, matnning pragmatik mazmunini shakllantirish hamda badiiy-estetik ta'sirni kuchaytirishdagi o'rni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari o'zbek va ingliz badiiy diskursida so'z birikmalarining semantik tuzilishi milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi muhim lingvistik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: so'z birikmasi, semantik guruh, badiiy funktsiya, lingvopragmatika, badiiy diskurs, qiyosiy tilshunoslik, Abdulla Qodiriy, Theodore Dreiser.

Аннотация. В данной статье проводится сопоставительный анализ семантических групп словосочетаний, использованных в романах А. Кадыри «Минувшие дни» и Т. Драйзера «Сестра Керри», а также их функциональных возможностей в художественном дискурсе. В ходе исследования выделяются словосочетания, относящиеся к предметной, признаковой, процессуально-действенной, эмоционально-экспрессивной и оценочной семантическим группам, раскрывается их роль в создании характера персонажей, выражении авторской позиции, формировании прагматического содержания текста и усилении художественно-эстетического воздействия. Результаты исследования показывают, что семантическая структура словосочетаний в узбекском и английском художественном дискурсе является важным лингвистическим средством отражения национального мышления и культурных ценностей.

Ключевые слова: словосочетание, семантическая группа, художественная функция, лингвопрагматика, художественный дискурс, сопоставительное языкознание, Абдулла Кадыри, Теодор Драйзер.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the semantic groups of word combinations used in A. Qodiriy's *Bygone Days* and T. Dreiser's *Sister Carrie*, as well as their functional potential in literary discourse. The study identifies word combinations belonging to the semantic groups of object-related, attributive, action-related, emotional-expressive, and evaluative meanings. It also examines their role in character development, the expression of the author's position, the formation of the pragmatic content of the text, and the enhancement of its artistic and aesthetic impact. The findings of the study demonstrate that the semantic structure of word combinations in Uzbek and English literary discourse serves as an important linguistic means of reflecting national mentality and cultural values.

Keywords: word combination, semantic group, literary function, linguopragmatics, literary discourse, comparative linguistics, Abdulla Qodiriy, Theodore Dreiser.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda so'z birikmalari sintaktik birlik sifatida emas, balki badiiy matnning semantik va pragmatik mazmunini yuzaga chiqaruvchi asosiy vositalardan biri sifatida talqin qilinmoqda. Ayniqsa badiiy diskursda har bir so'z birikmasi nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki personaj xarakterini yaratish, muallif bahosini ifodalash, milliy-madaniy konseptlarni aks ettirish hamda matnning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytirishda faol ishtirok etadi.

Semantik jihatdan so'z birikmalari predmetni nomlash, belgi ifodalash, harakatni aniqlashtirish, baholash, hissiy munosabat bildirish va kommunikativ maqsadni amalga oshirish kabi ko'p qirrali funksiyalarni bajaradi. Shu bois badiiy matnni lingvopragmatik tahlil qilishda so'z birikmalarining semantik guruhlari aniqlash muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Abdulla Qodiriyning "**Mehrobdan chayon**" hamda Theodore Dreiserning "**Sister Carrie**" ("**Baxtiqaro Kerri**") romanlari turli milliy madaniyat vakillari tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, ularda personajlar xarakteri, ijtimoiy munosabatlar va ruhiy kechinmalarni ifodalashda so'z birikmalarining semantik imkoniyatlaridan keng foydalanilgan. Shu jihatdan mazkur asarlarni qiyosiy o'rganish o'zbek va ingliz badiiy diskursining umumiy hamda farqli xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qodiriyning **“Mehrobdan chayon”** hamda Theodore Dreiserning **“Sister Carrie”** (**“Baxtiqaro Kerri”**) romanlari tanlandi. Tadqiqot korpusini ushbu asarlarda uchraydigan soʻz birikmalari tashkil etadi. Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

qiyosiy-tipologik metod;
komponent tahlil;
semantik tasniflash metodi;
diskursiv tahlil;
lingvopragmatik tahlil;
kontekstual interpretatsiya;
statistik kuzatish elementi.

Soʻz birikmalari avvalo semantik belgilariga koʻra guruhlariga ajratildi, keyinchalik ularning matn ichidagi badiiy funksiyasi va pragmatik yuklamasi qiyosiy asosda tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, A. Qodiriyning **“Mehrobdan chayon”** hamda T. Dreyzerning **“Baxtiqaro Kerri”** romanlarida qoʻllangan soʻz birikmalari nafaqat nominativ birlik sifatida, balki badiiy mazmunni, qahramonlarning ruhiy holatini va muallifning estetik munosabatini ifodalovchi muhim lingvopragmatik vosita vazifasini bajaradi. Har ikki asarda ham soʻz birikmalari maʼlum semantik guruhlariga birlashib, matnning emotsional-ekspressiv taʼsirini kuchaytiradi.

Qodiriy romanining **“Gʻarib koʻngil”** bobi tahlili shuni koʻrsatdiki, unda **ruhiy-kechinma, sevgi, iztirob, umid, tabiat va harakat** semantik maydonlariga mansub soʻz birikmalari ustunlik qiladi. Masalan, Anvarning ichki kechinmasi tasvirida *“ogʻir xayollarga choʻmdi”*, *“koʻziga yosh oldi”*, *“koʻngli buzildi”*, *“gʻam bosdi”* kabi feʼlli birikmalar qahramonning ruhiy holatini bosqichma-bosqich ochib beradi. Ushbu birliklarda pragmatik maʼno faqat hissiyotni ifodalash bilangina cheklanmay, oʻquvchini personaj ichki olamiga olib kirish vazifasini ham bajaradi. Anvar va Raʼno munosabatini ifodalashda qoʻllangan *“mahzun koʻzlar”*, *“shirin tabassum”*, *“gʻarib koʻngil”*, *“iliq nigoh”* kabi sifatli birikmalar sevgi va sadoqat semantik maydonini hosil qiladi. Ayniqsa, *“gʻarib koʻngil”* birikmasi romanning asosiy emotsional markazlaridan biri boʻlib, unda yolgʻizlik, armon va umid semalari birlashadi. Ushbu birikma individual obraz yaratish bilan bir qatorda butun bobning poetik kayfiyatini belgilaydi. Qodiriy tabiat tasvirlarida ham semantik yuklamasi kuchli birikmalardan foydalanadi. Jumladan, *“qorongʻi kecha”*, *“sokin hovli”*, *“oydin osmon”*, *“mayin shamol”* kabi birikmalar voqealar fonini yaratish bilan birga qahramonning ichki kechinmalariga mos psixologik parallelizm hosil qiladi. Tabiat komponentlari personaj ruhiyati bilan uygʻunlashtirilgani bois ular oddiy tavsif emas, balki badiiy-psixologik vosita sifatida namoyon boʻladi.

Dreyzerning **“Baxtiqaro Kerri”** romanida esa semantik guruhlar ijtimoiy hayot va urbanistik muhit bilan chambarchas bogʻlangan. Asarda **ijtimoiy mavqe, moddiy boylik, tashqi koʻrinish, hashamat, ruhiy iztirob** hamda **orzu-intilish** semantik maydonlari ustuvor hisoblanadi. Muallif Drouet va Hurstwood obrazlarini tasvirlashda *“fine clothes”*, *“solid gold watch-chain”*, *“polished marble walls”*, *“successful man”*, *“rich screens”* kabi atributiv birikmalardan foydalanadi. Mazkur birliklar nafaqat predmetni tavsiflaydi, balki XIX asr Amerika jamiyatida insonning ijtimoiy mavqei tashqi koʻrinish orqali baholanishini ham ifodalaydi.

Restoran va bar tasvirida qoʻllangan *“polished marble walls”*, *“profusion of lights”*, *“show of china and silverware”*, *“gorgeous saloon”*, *“glittering night-flower”* kabi birikmalar hashamat semantik guruhiga mansub boʻlib, kapitalistik jamiyatning tashqi jozibasini badiiy ramzga aylantiradi. Ayniqsa, *“glittering night-flower”* metaforik birikmasi butun bobning konseptual markazi vazifasini bajaradi. Muallif shahar hayotini tashqi tomondan jozibador, ichki mohiyatiga koʻra esa insonni maʼnaviy boʻshliqqa yetaklovchi hodisa sifatida talqin qiladi.

Carrie obrazi bilan bogʻliq *“little toiler”*, *“narrow lot”*, *“unfolding fate”* kabi birikmalar esa qahramonning ijtimoiy himoyasizligi va kelajak sari intilishlarini ifodalaydi. Ushbu birliklar individual psixologik holatni koʻrsatish bilan birga Amerika orzusi konsepsiyasining murakkab tabiatini ham ochib beradi.

Qiyosiy tahlil natijalariga koʻra, Qodiriy romanida **insonning ichki dunyosi** semantik markazni tashkil etsa, Dreyzer asarida **ijtimoiy muhit va moddiy qadriyatlar** asosiy konsept sifatida namoyon boʻladi. Shu sababli Qodiriyda ruhiy-emotsional semantik guruhlar koʻproq uchrasa, Dreyzerda predmet-belgi va ijtimoiy statusni ifodalovchi atributiv birikmalar son jihatdan ustunlik qiladi.

Lingvopragmatik nuqtai nazardan, Qodiriyning soʻz birikmalari milliy mentalitet, sharqona axloq va maʼnaviy qadriyatlarni aks ettirishga xizmat qilsa, Dreyzer birikmalari kapitalistik jamiyatning qadriyatlar tizimini va shaxsning moddiy muvaffaqiyat sari intilishini ifodalaydi. Har ikki muallif soʻz birikmalarini oddiy sintaktik birlik sifatida emas, balki badiiy konseptlarni shakllantiruvchi semantik-pragmatik vosita sifatida qoʻllaydi.

Natijada tadqiqot davomida aniqlangan semantik guruhlar quyidagicha umumlashtirildi:

Semantik guruh	A. Qodiriy	T. Dreyzer
Ruhiy holat	Juda faol	Oʻrtacha
Sevgi va hissiyot	Juda faol	Oʻrtacha
Tabiat tasviri	Faol	Kam
Harakat va jarayon	Faol	Faol
Ijtimoiy mavqe	Oʻrtacha	Juda faol
Boylik va hashamat	Kam	Juda faol
Tashqi koʻrinish	Oʻrtacha	Juda faol
Psixologik iztirob	Juda faol	Juda faol

Shunday qilib, qiyosiy tahlil soʻz birikmalarining semantik guruhlar har ikki roman poetikasida turlicha konseptual yoʻnalishga ega ekanligini koʻrsatdi. Qodiriy asarida ular milliy ruhiyat va inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalasa, Dreyzer romanida shaxsning ijtimoiy muhit bilan ziddiyatini, moddiy qadriyatlar taʼsirida shakllanayotgan psixologik holatini yorituvchi asosiy badiiy vositaga aylangan. Shu bois semantik guruhlarining badiiy funksiyasi nafaqat matnning mazmunini yaxlitligini taʼminlaydi, balki muallif individual uslubining eng muhim koʻrsatkichlaridan biri sifatida namoyon boʻladi.

XULOSA

Oʻtkazilgan qiyosiy tahlil shuni koʻrsatdiki, Abdulla Qodiriyning **“Mehrobdan chayon”** hamda Teodor Dreyzerning **“Baxtiqaro Kerri” (Sister Carrie)** romanlarida soʻz birikmalarining semantik guruhlar badiiy matnning mazmunini va pragmatik yaxlitligini taʼminlovchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Har ikki asarda oʻtli, sifatli va feʼlli soʻz birikmalari personajlarning ruhiy kechinmalari, ijtimoiy mavqei, muallifning baholovchi munosabati hamda badiiy makonning milliy-madaniy xususiyatlarini ifodalashga xizmat qilgan.

Tahlil natijalari A. Qodiriy romanida milliy qadriyatlar, insoniy fazilatlar va maʼnaviy muhitni aks ettiruvchi emotsional-ekspressiv soʻz birikmalari ustunligini koʻrsatdi. Ayniqsa, **“gʻarib koʻngil”**, **“yumshoq koʻngil”**, **“katta gunoh”**, **“sovuq suv”**, **“quruq non”** kabi birikmalar nafaqat nominativ, balki baholovchi-pragmatik vazifani ham bajaradi. Ushbu birliklar orqali muallif personajlarning ichki dunyosini ochib beradi hamda oʻquvchida hamdardlik, achinish yoki hurmat hissini shakllantiradi.

T. Dreyzer romanida esa iqtisodiy hayot, shahar madaniyati, moddiy farovonlik va ijtimoiy tabaqalanishni ifodalovchi **“wholesale district”**, **“fine clothes”**, **“good eating”**, **“solid gold”**, **“great metropolis”**, **“dressy company”** kabi soʻz birikmalari ustunlik qiladi. Mazkur birliklar Amerika jamiyatidagi kapitalistik munosabatlar, isteʼmolchilik psixologiyasi va muvaffaqiyatga intilish gʻoyalarini yoritishda muhim stilistik vosita sifatida namoyon boʻladi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlandiki, har ikki yozuvchi semantik jihatdan oʻxshash soʻz birikmalaridan foydalansalar-da, ularning pragmatik yuklamasi turlicha shakllangan. Qodiriyda birikmalar koʻproq milliy mentalitet, axloqiy qadriyat va maʼnaviy-estetik mezonlarni ifodalasa, Dreyzerda ular shaxsning ijtimoiy

muvaffaqiyati, moddiy manfaat va urbanistik muhit bilan bog'liq konseptlarni aks ettiradi. Demak, so'z birikmalarining semantik guruhlari badiiy matnda faqat nominativ birlik sifatida emas, balki muallif konsepsiyasini, personaj xarakterini va asarning umumiy pragmatik ta'sirini yuzaga chiqaruvchi muhim lingvistik vosita sifatida faol xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek va ingliz badiiy diskursini qiyosiy lingvopragmatik o'rganishda so'z birikmalarining semantik va funksional imkoniyatlari keng ekanligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Qodiriy, A. (2019). *Mehrobdan chayon*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
- [2] Dreiser, T. (2008). *Sister Carrie*. Oxford: Oxford University Press.
- [3] Dreiser, T. (1981). *Sister Carrie*. New York: Bantam Books.
- [4] Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingvistika*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
- [5] Mahmudov, N. (2017). *Tilning mukammal tadqiqi yo'llari*. Toshkent: Mumtoz so'z.
- [6] Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar. II jild. Lingvopragmatika va matn tilshunosligi*. Toshkent: Akademnashr.
- [7] Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [8] Yule, G. (2020). *The Study of Language* (7th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- [9] Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- [10] Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- [11] Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (6th ed.). Oxford: Blackwell Publishing.
- [12] Van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

NIKOH VA ALPLIK SINOVLARINING DOSTONLARDAGI TALQINI

Nomazova Sayyora Boqiyevna

mustaqil izlanuvchi

Termiz davlat universiteti, Termiz, 190100, O'zbekiston

@sayyora_nomazova

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq dostonlarida nikoh va oilaviy munosabatlar bilan bog'liq qadimiy urf-odatlar, sinov-shartlar, taqiq va tabu tizimining etnomadaniy xususiyatlari tahlil etiladi. Xususan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkumiga mansub dostonlar hamda boshqa turkiy xalqlar epik namunalari asosida nikoh shartlarining shakllanishi, ularning tarixiy-etnografik ildizlari va epik syujetdagi funksional o'rni ochib beriladi. Nikoh jarayonida poyga, kurash, kamondan o'q uzish, nishonga tekkizish kabi sinovlarning qo'llanilishi qadimgi ijtimoiy munosabatlar, alplik an'analari va urug'chilik tizimi bilan bog'liq holda yoritiladi. Shuningdek, dostonlarda pir, homiy va yoshi ulug' kishilar tomonidan beriladigan nasihat, duo, taqiq va shartlarning qahramonning safar va kamolot jarayonidagi ahamiyati ko'rsatiladi. Tadqiqotda tabu va sinov motivlarining o'zaro munosabati, ularning syujetni harakatga keltiruvchi mexanizm sifatidagi xususiyatlari hamda arxaik e'tiqodlar bilan aloqador jihatlari aniqlanadi. Qiyosiy-etnologik yondashuv asosida mazkur motivlarning turkiy xalqlar epik an'alaridagi umumiy va lokal xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: xalq dostonlari, nikoh, oila, nikoh shartlari, sinov motivi, taqiq, tabu, arxaik e'tiqod, alplik tizimi, urug'chilik, etnomadaniyat, "Alpomish", "Go'ro'g'li".

Аннотация: В статье анализируются древние обычаи, связанные с браком и семейными отношениями, а также система испытаний, условий, запретов и табу в узбекских народных дастанах. На материале дастанов «Алпамыш», цикла «Гёроглы» и эпических произведений других тюркских народов рассматриваются историко-этнографические истоки брачных условий и их функциональная роль в эпическом сюжете. Особое внимание уделяется таким испытаниям, как скачки, борьба, стрельба из лука и попадание в цель, которые интерпретируются в контексте древних социальных отношений, традиций богатства и родоплеменной организации. Рассматривается также значение наставлений, благословений, запретов и условий, исходящих от пиров, покровителей и старших членов рода, в процессе путешествия и формирования эпического героя. Выявляется взаимосвязь мотивов табу и испытания, а также их роль в развитии сюжета и сохранении традиционных норм. На основе сравнительно-

этнологического подхода определяются общие и локальные особенности данных мотивов в эпической традиции тюркских народов.

Ключевые слова: народные дастаны, брак, семья, брачные условия, мотив испытания, запрет, табу, архаические верования, богатырская традиция, родоплеменные отношения, этнокультура, «Алпамыш», «Гёроглы».

Abstract: This article examines ancient customs related to marriage and family relations, as well as the system of trials, conditions, prohibitions, and taboos reflected in Uzbek folk epics. Based on the epics “Alpomish”, the “Gorogly” cycle, and epic works of other Turkic peoples, the study analyzes the historical and ethnographic origins of marriage conditions and their functional role in epic narratives. Particular attention is paid to such forms of trials as horse racing, wrestling, archery, and target shooting, which are interpreted in the context of ancient social relations, heroic traditions, and clan-based social organization. The article also examines the significance of advice, blessings, prohibitions, and conditions given by spiritual mentors, patrons, and senior members of the community in the hero's journey and development. The interrelationship between taboo and trial motifs, their connection with archaic beliefs, and their role in advancing the epic plot are identified. Through a comparative ethnological approach, common and local features of these motifs in the epic traditions of Turkic peoples are revealed.

Keywords: folk epics, marriage, family, marriage conditions, trial motif, prohibition, taboo, archaic beliefs, heroic tradition, clan relations, ethnoculture, “Alpomish”, “Gorogly”.

KIRISH

O'zbek xalq dostonlari xalqning ko'p asrlik tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, an'anaviy dunyoqarashi, urf-odat va marosimlari, axloqiy-me'yoriy qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan muhim etnomadaniy manbalardan biridir. Dostonlarda aks etgan voqea-hodisalar faqat badiiy syujet rivoji bilan chegaralanib qolmay, balki xalqning qadimgi ijtimoiy tuzilishi, qarindoshlik munosabatlari, nikoh shakllari, oilaviy qadriyatlari va e'tiqodiy tasavvurlarining ayrim tarixiy qatlamlarini ham saqlab qolgan. Shu jihatdan xalq dostonlarini etnologik nuqtayi nazardan o'rganish orqali an'anaviy jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayotiga oid muhim ma'lumotlarni aniqlash mumkin.

Nikoh va oila munosabatlari an'anaviy jamiyatning asosiy ijtimoiy institutlaridan biri sifatida xalq dostonlarida alohida o'rin egallaydi. Zero, nikoh nafaqat ikki shaxsning o'zaro munosabati, balki ikki urug', oila yoki ijtimoiy guruh o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlovchi muhim vosita sifatida ham namoyon bo'lgan. Shu sababli qadimgi nikoh an'alarida kelin yoki kuyovning muayyan shartlarni bajarishi, jismoniy kuchi, jasorati, epcilligi va irodasini namoyish etishi kabi talablar mavjud bo'lgan. Bunday shartlar xalq dostonlarida “sinov”, “shart”, “bahodirlik sinovi” kabi motivlar orqali badiiy ifodalangan.

Ayniqsa, “Alpomish” dostonidagi Barchin tomonidan qo'yilgan shartlar mazkur hodisaning yorqin namunasi hisoblanadi. Poyga, kurash, yoydan o'q uzish va nishonga tekkizish kabi sinovlar bir tomondan qahramonning jismoniy imkoniyatlarini namoyon etsa, ikkinchi tomondan qadimgi jamiyatdagi nikoh munosabatlari va alplik an'alarining epik talqinini ifodalaydi. Mazkur shartlarning doston syujetidagi o'rni ularni oddiy musobaqa emas, balki muayyan ijtimoiy-madaniy mazmunga ega bo'lgan an'anaviy institut sifatida baholash imkonini beradi.

Dostonlardagi sinov va shart motivlarini tadqiq etishda ularning taqiq va tabu hodisalari bilan aloqadorligini ham hisobga olish muhimdir. An'anaviy jamiyatda tabu muayyan harakat, joy, vaqt, predmet yoki xatti-harakatni taqiqlash orqali jamoaning mavjud tartibini saqlashga xizmat qilgan. Dostonlarda esa bunday taqiqqlar ko'pincha qahramonga safar oldidan beriladigan nasihat, ogohlantirish yoki duo tarkibida namoyon bo'ladi. Taqiqning buzilishi esa syujetdagi yangi voqealarning yuzaga kelishiga, qahramonning sinovga duch kelishiga yoki vaqtinchalik mag'lubiyatga uchrashiga sabab bo'ladi.

Shu nuqtayi nazardan, V.Ya. Propp tomonidan ertak syujetining tarixiy ildizlarini o'rganish jarayonida ishlab chiqilgan taqiq, shart va sinov munosabatlariga oid nazariy qarashlar xalq dostonlaridagi mazkur hodisalarni tushuntirish uchun muhim metodologik asoslardan biri bo'la oladi. Propp taqiqning buzilishi syujet harakatini yuzaga keltiruvchi omillardan biri ekanini ko'rsatadi. Biroq xalq dostonlarida bu hodisa ertaklardagidan farqli ravishda urug', oila, qahramonlik va ijtimoiy mas'uliyat tushunchalari bilan yanada kengroq mazmun kasb etadi.

O'zbek xalq dostonlarida pir, ota, ona, aka-uka, ustoz yoki yoshi ulug' kishilar tomonidan beriladigan nasihat va ogohlantirishlar ham mazkur an'anaviy tizimning muhim tarkibiy qismidir. Masalan, "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlarda qahramonning safarga chiqishi ko'pincha duo, nasihat, taqiq va muayyan shartlar bilan bog'lanadi. Bunday holatlarda nasihat qiluvchi shaxs oddiy maslahatchi vazifasini emas, balki an'anaviy ijtimoiy tartib va e'tiqodiy me'yorlarning vakili sifatida namoyon bo'ladi. Qahramonning ushbu ko'rsatmalarga amal qilishi yoki ularni buzishi uning keyingi taqdirini belgilovchi muhim syujet omiliga aylanadi.

Mazkur masalani o'rganishda nikoh shartlari va qahramonlik sinovlarini tarixiy-etnologik jarayonlardan ajratib qarash mumkin emas. Chunki dostonlarda saqlanib qolgan bunday motivlar qadimgi urug'-qabila munosabatlari, harbiy demokratiya, alpik instituti, qarindoshlik tizimi va nikohning ijtimoiy funksiyalari bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir. Shu jihatdan doston matnlaridagi badiiy tasvirlar tarixiy-etnografik materiallar bilan qiyoslanganda, ularning ortida yotgan an'anaviy ijtimoiy me'yorlarni aniqlash imkoniyati kengayadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini o'zbek xalq dostonlari, xususan, «Alpomish», «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Dalli» va «Xushkeldi» dostonlarining nashr etilgan variantlari tashkil etadi. Shuningdek, nikoh, oila, tabu, taqiq, shart-sinov va qahramonlik motivlariga bag'ishlangan etnologik, folklorshunoslik va tarixiy-etnografik tadqiqotlardan foydalanildi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, etnologik va struktural-semantik tahlil usullari qo'llanildi.

Tadqiqot jarayonida xalq dostonlaridagi nikoh shartlari va sinovlarining genezisi, ularning arxaik ijtimoiy munosabatlar bilan aloqasi hamda epik syujetdagi funksional vazifalari o'rganildi. Ayniqsa, nikoh shartlarining poyga, kurash, kamondan o'q uzish, nishonga tekkizish kabi shakllari boshqa turkiy xalqlar, shuningdek, qadimgi hind epik an'alaridagi o'xshash marosimlar bilan qiyoslanib tahlil qilindi.

Oila va nikoh tushunchalarining tarixiy-etimologik xususiyatlarini aniqlashda «O'zbek tilining izohli lug'ati», Mahmud Koshg'ariy, V. Radlov kabi manbalarga murojaat qilindi [1, – B. 97; 2, – B. 161; 3, – B. 414]. Nikohning ijtimoiy-huquqiy mohiyatini belgilashda F. Otaxo'jaev tadqiqotlaridan foydalanildi [4, – B. 19]. Qadimgi turkiy jamiyatda ayolning mavqeiga oid ma'lumotlar esa tarixiy va etnologik manbalar asosida tahlil qilindi [5, – B. 110].

Shart va taqiq motivlarining poetik funksiyasini belgilashda V.Ya. Proppning folklor syujetlaridagi taqiq, vazifa va sinov munosabatlariga oid nazariy qarashlari metodologik asos sifatida qabul qilindi [6, – B. 25–34; 7, – B. 227–309]. Shu bilan birga, X. Zarifov, V. Jirmunskiy, T. Mirzaev, Sh. Turdimov, J. Eshonqul va boshqa olimlarning epik motivlar genezisi, «Alpomish» va «Go'ro'g'li» dostonlari poetikasiga oid tadqiqotlariga tayanildi [8, – B. 14; 9, – B. 21–22].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xalq dostonlaridagi nikoh shartlari oddiy syujet detallari emas, balki qadimgi ijtimoiy-etnik munosabatlarning epik tafakkurda qayta ishlangan muhim ko'rinishlaridan biridir. Oila nikoh munosabatlari asosida shakllanishi qadimdan turli ijtimoiy va madaniy me'yorlar bilan tartibga solingan. «Oila» tushunchasi o'zbek tilida «bola-chaqa», «uy», «urug'» ma'nolari bilan bog'liq bo'lib, qadimgi turkiy muhitda «arqag'un» va «terkyn» kabi atamalar orqali ifodalangan [1, – B. 97; 2, – B. 161; 3, – B. 414].

Nikohning qadimgi shakllarini o'rganishda ayolning ijtimoiy mavqei alohida ahamiyatga ega. Etnografik tadqiqotlarda matriarxat munosabatlari davrida nikoh ko'pincha ayol tashabbusi bilan tuzilgani qayd etiladi [10, – B. 153]. Qadimgi sak qabilalarida esa nikohga da'vogar bo'lgan yigitning qiz bilan kurashishi talab etilgan. Kurashda kim g'olib bo'lsa, nikoh munosabatida ustunlikka ega bo'lgan [11, – B. 125–143]. Bu ma'lumotlar xalq dostonlaridagi bahodir qiz obrazining tarixiy-etnografik asoslarini tushunish uchun muhimdir.

Qadimgi turkiy jamiyatda ham ayolning mavqei nisbatan yuqori bo'lgan. Ayollar quriltoy va to'ylarda ishtirok etgan, hoqonlar esa muhim qarorlarni xotini bilan birgalikda qabul qilgan [5, – B. 110].

Bunday ijtimoiy voqelik «Alpomish» dostonida Barchin obrazining yaratilishi va uning nikoh shartlarini mustaqil ravishda belgilashida muayyan epik aksini topgan.

«Alpomish» dostonida Barchin tomonidan qo'yilgan shartlar syujetning harakatlantiruvchi muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Poyga, kurash, kamondan o'q uzish va uzoq masofadan nishonga tekkizish kabi shartlar qadimgi qahramonlik sinovlarining epik shaklda saqlangan ko'rinishlaridir. Ayrim variantlarda shartlar soni va mazmuni o'zgarib borishi epik an'ananing hududiy-etnografik xususiyatlari bilan bog'liq [12, – B. 86].

Nikoh shartlarining bunday shakllari faqat o'zbek folkloriga xos emas. Qadimgi hind eposi «Mahabharata»da Draupadining nikohiga da'vogar bo'lgan yigitlar uchun kamondan o'q uzib, nishonga tekkizish sharti qo'yiladi. Arjun musobaqada g'olib chiqib, Draupadining eri bo'ladi [13, – B. 466–499]. Mazkur epik syujet qadimgi hindlardagi «svayamvara» odati bilan bog'liq bo'lib, unga ko'ra qiz o'ziga munosib kuyovni tanlagan yoki nikoh musobaqasida g'olib chiqqan yigitga turmushga chiqqan [14, – B. 221].

Qozoq va qirg'iz xalqlarida uchraydigan «qiz qochar», «qiz bo'ri», «qiz ovi» kabi urf-odatlar ham nikoh sinovlarining etnomadaniy ko'rinishlaridir. «Qiz qochar» o'yinida kelin belgilangan masofaga ot chopib ketadi, kuyov esa uni quvib yetishi kerak bo'ladi. O'yin natijasi nikoh munosabatining shartli belgisi sifatida talqin qilingan [15, – B. 169–172]. Qozoqlarning «Jilkeldik» dostonida ham ot poygasi nikoh munosabati bilan bog'lanadi [16, – B. 149–151].

Shunday qilib, qiyosiy tahlil nikoh shartlarining asosiy vazifasi qadimgi jamiyatda yosh yigitning jismoniy kuch, jasorat, mardlik va epchillik jihatidan nikohga munosibligini sinashdan iborat bo'lganini ko'rsatadi. Bu holat J. Frezer va E. Vestermark tadqiqotlarida ham ta'kidlangan [17, – B. 301; 18, – B. 159–163].

Tadqiqotda shart-sinov motivining taqiq motivi bilan uzviy aloqasi ham aniqlandi. V.Ya. Proppning fikricha, taqiqning buzilishi folklor syujeti rivojiga turtki beradi, shart esa qahramon bajarishi lozim bo'lgan vazifa sifatida namoyon bo'ladi [6, – B. 25–34; 7, – B. 227–309]. Taqiq va shart tabiatan farq qilsa-da, ularning har ikkisi qahramonni sinovdan o'tkazish, voqealar tizimini harakatga keltirish va syujet ziddiyatini kuchaytirish vazifasini bajaradi.

«Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostonida ham shartning buzilishi butun epik voqealar tizimining boshlanishiga sabab bo'ladi. Taqqa Yovmut shohi Odilxon va Zargar shohi Shohdorxon o'rtasidagi sulh sharti buzilishi natijasida keyingi voqealar rivojlanadi [19, – B. 11]. Demak, shartning buzilishi epik syujetda yangi harakat bosqichini yuzaga keltiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

«Go'ro'g'li» turkumida qahramonning pir tomonidan sinovdan o'tkazilishi ham muhim motivdir. Xizrning Go'ro'g'lini kurashga chaqirishi, qahramonning uch marta yengilishi va keyin otga ega bo'lishi sinovning marosimiy-epik funksiyasini ko'rsatadi [20, – B. 123–124]. «Alpomish» dostonida Qultoy bilan bog'liq epizodda ham uch karra sinov motivi kuzatiladi [21, – B. 77–82]. Bu ikki dostonidagi o'xshashliklar sinovning qahramonlik maqomini tasdiqlovchi arxaik mexanizm sifatida saqlanganini ko'rsatadi.

Xizmat kosasi, may ichish, safar duosi va safarga o'tlanish motivlari ham shart-sinov tizimining muhim tarmoqlaridan biridir. «Go'ro'g'lining tug'ilishi» dostonida Xizr Go'ro'g'liga pirlar bilan birga bo'lish, ularning amriga amal qilish haqida duo va nasihat beradi [22, – B. 130]. «Dalli» dostonida esa xizmat kosasini ko'tarish muayyan vazifani bajarishga tayyorlik ramzi sifatida talqin qilinadi.

J. Eshonqul xizmat kosasidagi sharobni qahramonni ruhlar olami, marhumlar dunyosi, safar va sinov motivlari bilan bog'lovchi ramziy vosita sifatida baholaydi [23, – B. 258]. Shu nuqtai nazardan, xizmat kosasi faqat epik detal emas, balki qahramonning oddiy insonlik holatidan qahramonlik maqomiga o'tishini belgilovchi marosimiy ramz vazifasini bajaradi.

Safar oldidan aytiladigan nasihatlarda duo, taqiq va shartlarning bir tizimda kelishi ham diqqatga sazovor. «Dalli» dostonida Go‘ro‘g‘li Hasanxonga ota-onani unutmashlik, yomonlarga ergashmaslik, kattalarni hurmat qilish, o‘zini yo‘qotmaslik, otni asrash kabi bir qator talablarni belgilaydi. «Alpomish» dostonida esa safar duosini Qaldirg‘och va Qultoy bilan bog‘liq holda ko‘rish mumkin. Bu holat pir va oila a‘zolarining epik funksiyalari o‘zaro yaqinlashganini ko‘rsatadi.

Ayni paytda, safar oldidan berilgan taqiqning buzilishi doston syujetidagi ziddiyatni kuchaytiradi. «Alpomish»da Boychiborning poyga vaqtida bog‘lab qo‘yilishi taqiqning buzilishi oqibati sifatida talqin qilinishi mumkin. Qoraxonning oilaviy tabu mazmunidan bexabarligi ham voqealarning izdan chiqishiga sabab bo‘ladi. Biroq Qultoy va boshqa ezgu kuchlarning ko‘magi tufayli Alpomishning qahramonlik maqomi saqlanib qoladi.

«Xushkeldi» dostonida Avazxonga berilgan «Yomonjardan o‘tmaslik», «Sho‘rbuloqda yotmaslik», «araq ichmaslik» kabi taqiqqlar safar motivi bilan birlashadi [24, – B. 217–252]. Avazxon taqiqqlarni buzishi natijasida jazoga uchraydi. Bu yerda taqiqning buzilishi nafaqat axloqiy xatoni, balki epik tartibning buzilishini ham anglatadi.

Demak, tadqiqot natijasida shart, sinov, taqiq, nasihat va safar motivlari bir-biridan mustaqil holda emas, balki yagona epik-motivik tizim tarkibida harakat qilishi aniqlandi. Nikoh shartlari qahramonning jismoniy va ma‘naviy qobiliyatini sinasa, pir sinovi uning qahramonlik maqomini tasdiqlaydi, taqiq esa qahramon harakatining me‘yoriy chegaralarini belgilaydi.

XULOSA

“Alpomish” dostonining turli variantlarida nikoh shartlarining soni va mazmunidagi farqlar epik an‘ananing hududiy-etnografik xususiyatlari hamda tarixiy-ijtimoiy taraqqiyot bosqichlari bilan bevosita bog‘liq. Qiyosiy-etnologik tahlillar nikoh shartlarining dastlabki ijtimoiy tuzum qatlamlarida, ayniqsa, matriarxat-urug‘chilik munosabatlari sharoitida shakllangan ayrim arxaik belgilarni saqlab qolganini ko‘rsatadi.

Barchin tomonidan qo‘yilgan bahodirlik sinovlari ayolning oilaviy va ijtimoiy hayotdagi nisbatan mustaqil mavqei bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlarning epik in‘ikosi sifatida baholanishi mumkin. Biroq epos taraqqiyotining keyingi bosqichlarida patriarxal munosabatlarning ustuvorlashuvi natijasida nikoh shartlari erkakning kuch-qudrati, jasorati va himoyachilik vazifasi bilan uyg‘unlashgan yangi mazmun kasb etgan.

Shuningdek, dostonlardagi shart-sinov motivi arxaik dunyoqarashdagi tabu va taqiq tizimi bilan uzviy bog‘liq. Nasihat, ogohlantirish va taqiqqlar faqat axloqiy me‘yor emas, balki urug‘ yoki sulola ichki tartibini saqlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Taqiqni belgilaydigan shaxs, odatda, urug‘iy tizimda alohida mavqega ega bo‘lgan, sirli bilim va tajribani saqlovchi timsol sifatida tasvirlanadi.

Taqiq buzilganda esa epik tartib izdan chiqadi va syujetda yangi harakat bosqichi boshlanadi. Bu jihatdan taqiq va shart bir-biriga qarama-qarshi emas, balki qahramonni sinovdan o‘tkazish va syujetni harakatga keltirishning o‘zaro bog‘liq shakllaridir. Pirning nasihati, xizmat kosasi, safar duosi va shartlar ham qahramonning yangi maqomga o‘tish jarayonini belgilaydi.

Umuman, «Alpomish» va «Go‘ro‘g‘li» dostonlaridagi nikoh shartlari, sinov va taqiq motivlari matriarxal va patriarxal ijtimoiy qatlamlarning tarixiy qorishuvi, arxaik tabu tizimi hamda urug‘chilik munosabatlarining epik tafakkurda qayta ishlanishi natijasida shakllangan murakkab etnomadaniy hodisa sifatida baholanadi. Mazkur motivlar xalq dostonlarining nafaqat badiiy-poetik xususiyatlarini, balki qadimgi turkiy xalqlarning ijtimoiy munosabatlari, nikoh an‘analari va dunyoqarashini ўрганишда ҳам муҳим манба эканини кўрсатади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Тошкент, 2007. – Б. 97.
[2] Радлов В. Alttürkische Inschriften der Mongolei etc. Neue Folge. – S. 161.
[3] Кошгарий М. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). 1-жилд. – Тошкент, 1960. – Б. 414.
[4] Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б. 19.
[5] Тишин В.В., Серегин Н.Н. Положение женщины в древнетюркском обществе // Историческая психология и социология истории. Т. 8. № 1. – 2015. – С. 110.
[6] Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С. 25–34.
[7] Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: ЛГУ, 1946. – С. 227–309.
[8] Зарифов Х.Т. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959. – С. 14.
[9] Зарифов Х. Основные мотивы эпоса «Алпамыш» // Об эпосе «Алпамыш». – Ташкент: Фан, 1959. – С. 21.
[10] Косвен О.М. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960. – Б. 153.
[11] Клавдий Элиан. Пёстрые рассказы. – М.–Л., 1963. – С. 125–143.
[12] Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. Т. II. – Тошкент: Мехнат, 2000. – Б. 86.

VIRTUAL TA'LIMNING SHAKLLANISHI VA KOMMUNIKATIV XUSUSIYATLARI

Karimova Sarvinoz Negmat qizi

Assistant-o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

karimovasarvinoz006@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada virtual ta'lim tushunchasining shakllanishi, uning mazmuni, maqsadi va kommunikativ xususiyatlari tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Virtual ta'lim jarayonida tilning o'rni, virtual kommunikatsiya vositalari (Moodle, Zoom, Google Classroom va boshqalar)ning ta'lim samaradorligiga ta'siri, shuningdek, lingvistik kompetensiyani shakllantirishda multimodal va interaktiv yondashuvlarning ahamiyati yoritiladi. Maqolada virtual muhitda yuzaga kelayotgan yangi lingvistik hodisalar — virtual diskurs, raqamli etikett, onlayn muloqot tili kabi tushunchalar ilmiy jihatdan izohlanadi. Xulosa qismida virtual ta'limning afzalliklari va cheklovlari tilshunoslik nuqtai nazaridan umumlashtirilib, raqamli davrda tilning o'qitishdagi yangi vazifalari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: virtual ta'lim, raqamli kommunikatsiya, lingvistik kompetensiya, multimodal yondashuv, virtual diskurs, raqamli etikett, onlayn muloqot.

Аннотация: В статье рассматриваются понятие и формирование виртуального образования, его цели, содержание и коммуникативные особенности с точки зрения лингвистики. Анализируется роль языка в виртуальном образовательном процессе, влияние коммуникационных платформ (Moodle, Zoom, Google Classroom и др.) на эффективность обучения, а также значение мультимодального и интерактивного подходов в формировании лингвистической компетенции. В работе раскрываются новые лингвистические явления цифровой эпохи — виртуальный дискурс, цифровой этикет, язык онлайн-коммуникации. В заключении обобщаются преимущества и ограничения виртуального образования в контексте лингвистики и подчеркивается новая роль языка в условиях цифрового общества.

Ключевые слова: виртуальное образование, цифровая коммуникация, лингвистическая компетенция, мультимодальность, виртуальный дискурс, цифровой этикет, онлайн-коммуникация.

Annotation: This article examines the concept and development of virtual education, its objectives, content, and communicative characteristics from a linguistic perspective. The study explores the role of

language in virtual learning environments, the impact of digital communication platforms (Moodle, Zoom, Google Classroom, etc.) on educational effectiveness, and the importance of multimodal and interactive approaches in developing linguistic competence. The paper also analyzes new linguistic phenomena emerging in digital contexts — such as virtual discourse, digital etiquette, and online communication language. The conclusion summarizes the linguistic advantages and limitations of virtual education and highlights the evolving role of language in the digital era.

Keywords: virtual education, digital communication, linguistic competence, multimodality, virtual discourse, digital etiquette, online communication.

KIRISH

XXI asrda ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya tizimlarining jadal rivojlanishi natijasida virtual ta'lim tushunchasi shakllandi. Bugungi kunda ta'limning an'anaviy shakllari o'z o'rnini asta-sekin raqamli muhitga ko'chirmoqda. Virtual ta'lim — bu shunchaki masofadan o'qitish emas, balki ta'lim subyektlari o'rtasidagi interaktiv, ko'pkanalli va raqamli kommunikatsiya asosida bilim olish tizimidir.

O'zbekiston Respublikasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida ta'lim sohasini raqamlashtirish jarayonlari ilmiy-tilshunoslik, psixopedagogik va kommunikativ asoslar bilan boyitilmoqda (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 2020).

Virtual ta'limning dolzarbligi shundaki, u ta'limni demokratlashtiradi, bilim olishni erkinlashtiradi va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillarini amalda ro'yobga chiqaradi. Shu bilan birga, bu jarayon tilshunoslik fanining yangi yo'nalishlari — virtual lingvistik, raqamli kommunikatsiya, onlayn diskurs kabi sohalarning shakllanishiga zamin yaratmoqda (Green, 1999; Warschauer, 2000).

MATERIALLAR VA USULLAR

Zamonaviy ta'limda kommunikatsiya ta'lim sifatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Virtual muhit (virtual environment) deganda ta'lim jarayonida o'qituvchi, talaba va o'quv materiali o'rtasida sun'iy, ammo faol muloqot imkonini beruvchi raqamli tizim tushuniladi (Anderson, 2008). Masalan, Moodle, Google Classroom, Zoom, Edmodo kabi platformalar orqali o'qituvchi nafaqat dars o'tadi, balki talabalar bilan "muloqot, fikr almashish, baholash va teskari aloqa (feedback)"ni ham amalga oshiradi. Shu bois, raqamli kommunikatsiya ta'limning interaktivligi, ko'pkanalliligi va moslashuvchanligini ta'minlaydi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot endilikda virtual diskurs shaklida kechadi, bu esa lingvistik jihatdan ham yangi tahlil maydonini ochadi (Crystal, 2011).

Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari ta'lim jarayonini nutqiy faoliyat, kommunikativ kompetensiya va diskurs nazariyasi asosida o'rganishni taklif etadi. Virtual ta'lim esa bu nazariyalarni amaliyotga tatbiq etish uchun keng imkoniyat yaratdi. Virtual muhitda til nafaqat o'qitish vositasi, balki ta'lim subyektlari o'rtasidagi asosiy muloqot kanali sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli, tilshunoslik fanida virtual kommunikatsiya, onlayn nutq madaniyati, elektron diskurs kabi tushunchalar shakllandi (Gee, 2008; Abdullayeva, 2022).

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, virtual ta'lim jarayonida til madaniy, pragmatik va ijtimoiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi har bir raqamli aloqa (xabar, izoh, video, audio) aslida tilning kommunikativ imkoniyatlaridan foydalangan holda amalga oshadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — virtual ta'lim tushunchasining shakllanish jarayonini tahlil qilish va uning tilshunoslik bilan o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda ochib berishdir.

Asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

Virtual ta'limning nazariy asoslarini va rivojlanish bosqichlarini yoritish;

Virtual muhitdagi kommunikatsiya jarayonining lingvistik xususiyatlarini aniqlash;

Raqamli ta'lim jarayonida tilning kommunikativ va madaniy rolini tahlil qilish;

Tilshunoslikda virtual ta'lim bilan bog'liq yangi tushunchalar (virtual diskurs, raqamli muloqot, onlayn kommunikatsiya)ni izohlash. Shu tarzda, mazkur tadqiqot virtual ta'limni faqat texnologik hodisa sifatida emas, balki tilshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi bilan uzviy bog'liq ilmiy fenomen sifatida o'rganishga qaratiladi.

Virtual ta'lim — bu **raqamli texnologiyalar asosida tashkil etiladigan ta'lim jarayoni** bo'lib, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro aloqaning **sun'iy intellekt, internet platformalari va interaktiv vositalar orqali amalga oshirilishiga** asoslanadi. Virtual ta'limning asosiy mazmuni — **bilim, ko'nikma va malakalarni masofadan turib, zamonaviy kommunikatsiya vositalari yordamida shakllantirishdir** (Anderson, 2008).

Virtual ta'limning bosh maqsadi — o'quvchilarga **moslashuvchan, shaxsga yo'naltirilgan, ochiq va interaktiv o'quv muhitini yaratishdir**. Bu jarayonda talaba **o'quv materiallari bilan mustaqil ishlaydi**, o'qituvchi esa **raqamli muhitda yo'naltiruvchi, maslahatchi va baholovchi** rolini bajaradi.

Virtual ta'limning asosiy **belgilari** quyidagilardan iborat:

Masofaviylik – ta'lim jarayonining jismoniy joydan mustaqil bo'lishi;

Interaktivlik – o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida tezkor muloqotning mavjudligi;

Moslashuvchanlik – o'quv jarayonining vaqt va sharoitga moslashuvchanligi;

Multimodal kommunikatsiya – matn, audio, video, grafik va animatsion shakllarda axborot uzatish imkoniyati;

Avtonomlik – o'quvchining mustaqil o'qish va o'zini nazorat qilish imkoniyati (Warschauer, 2000).

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, virtual ta'limning kommunikativ mohiyati — **til vositasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida raqamli muloqotni tashkil etish**, ya'ni **virtual diskursni shakllantirishdir** (Crystal, 2011).

Virtual ta'limning shakllanishi **XX asrning ikkinchi yarmidan** boshlangan. Uning rivojlanish bosqichlarini quyidagi tarzda ajratish mumkin:

Distance Learning (Masofaviy ta'lim) — 1960–1980-yillarda paydo bo'lgan, o'quv materiallari pochta yoki telekommunikatsiya vositalari orqali yuboriladigan tizim. Bu bosqichda o'qituvchi va talaba o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa cheklangan edi.

E-learning (Elektron ta'lim) — 1990–2000-yillarda kompyuter va internet texnologiyalarining kirib kelishi bilan shakllandi. O'qitish jarayonida **elektron resurslar, multimedia darslar va onlayn test tizimlari** qo'llanila boshlandi.

Blended Learning (Aralash ta'lim) — 2010-yillardan boshlab keng tarqaldi. Bu modelda **an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari bilan virtual muhitdagi o'qitish uyg'unlashgan** bo'ladi. Aralash ta'lim talabalarga **mustaqil o'qish, onlayn resurslardan foydalanish va o'qituvchidan real vaqtda maslahat olish** imkonini beradi (Garrison & Vaughan, 2008).

Shunday qilib, virtual ta'lim bugungi kunda **ta'lim tizimining yangi paradigmasi** sifatida shakllandi — u o'quv jarayonini texnik, kommunikativ va lingvistik jihatdan birlashtiruvchi kompleks tizimdir.

Tilshunoslik sohasida virtual ta'limning ahamiyati ayniqsa **chetl tillarini o'qitish va ona tilini rivojlantirish** jarayonida yuqori baholanmoqda. Chunki virtual muhitda:

audio, video, grafik vositalar yordamida **talaffuz, tinglab tushunish, yozish va so'zlash** malakalari rivojlanadi;

o'qituvchi **interaktiv topshiriqlar, onlayn testlar, forumlar** orqali talabaning faol ishtirokini ta'minlaydi;

til o'rganish **madaniy va kommunikativ kompetensiyani** ham shakllantiradi.

Masalan, ingliz tilini o'rganishda Duolingo, BBC Learning English, Quizlet kabi dasturlar orqali o'quvchi **real vaqtli muloqot, virtual suhbat, tovushni tanish va matnni tahlil qilish** ko'nikmalarini hosil qiladi.

O‘zbek tilini o‘qitishda ham Moodle yoki Zoom platformalari asosida **interaktiv mashg‘ulotlar, test tizimlari va yozma topshiriqlar** yordamida til madaniyatini rivojlantirish imkoniyati mavjud. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu jarayon “**virtual kommunikativ muhit**” deb ataladi — unda til **ijtimoiy, madaniy va texnologik vosita** sifatida faol ishlatiladi (Abdullayeva, 2022).

Virtual ta’lim tizimining texnik va kommunikativ **platformalar (Moodle, Zoom, Google Classroom va boshqalar)** bazasini turli **axborot platformalari va dasturiy muhitlar** tashkil etadi.

Moodle

— ochiq kodli o‘quv platformasi bo‘lib, unda o‘qituvchi **kurs yaratish, topshiriq berish, baholash, testkari aloqani** yo‘lga qo‘yishi mumkin. Til o‘qitishda Moodle platformasi matn, audio va video fayllar, interaktiv testlar orqali **lingvistik kompetensiyani** rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zoom

— videokonferensiya shaklidagi o‘qitish tizimi. Bu platformada **real vaqtlı muloqot, ovozli va vizual aloqa, savol-javob va muhokama** imkoniyatlari mavjud. Til o‘rganishda bu shakl **fonetik va kommunikativ mashg‘ulotlar** uchun juda samarali.

Google Classroom

— elektron sinf tizimi bo‘lib, o‘qituvchi **ma’ruza, topshiriq, test va baholashni yagona raqamli muhitda** tashkil etadi. U **Gmail, Google Docs, YouTube** bilan integratsiyalashgan bo‘lib, til o‘qitish jarayonida multimedia materiallardan keng foydalanish imkonini beradi.

Bundan tashqari, **Edmodo, Coursera, Duolingo, Padlet, Quizlet, ChatGPT** kabi vositalar virtual ta’limning kommunikativ imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

1. Interaktivlik va ko‘pkanallilik

Virtual muhit o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida **interaktiv muloqotni** ta’minlaydi. Bu jarayon **audio, video, matnli chat, forum va gipermatnli havolalar** orqali amalga oshadi (Anderson, 2008). Natijada, o‘quvchi nafaqat so‘zlarni o‘rganadi, balki ularni real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llashni ham o‘zlashtiradi.

2. Moslashuvchanlik va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

Virtual ta’limning muhim afzalliklaridan biri — bu **o‘quvchining shaxsiy o‘rganish tezligi va uslubiga moslashish** imkoniyatidir. Har bir talaba o‘z bilim darajasiga, til tajribasiga va qiziqishiga qarab, **individual o‘quv yo‘nalishini** tanlay oladi (Warschauer, 2000).

3. Multimodal o‘qitish

Til o‘qitishda **audio, video, grafik, vizual tasvirlar** orqali o‘rganish **ko‘pkanalli idrokni** rag‘batlantiradi. Bu usul fonetika, leksikologiya, pragmatika kabi tilshunoslik bo‘limlarini o‘zaro integratsiya qilish imkonini beradi (Kress & van Leeuwen, 2001).

4. Raqamli savodxonlik va global til madaniyati

Virtual ta’lim o‘quvchini **raqamli madaniyatga** jalb etadi, bu esa **tilni nafaqat kommunikativ, balki ijtimoiy-texnologik vosita** sifatida o‘rganishga yordam beradi. O‘quvchilar global tarmoqda muloqot qilishni, iqtibos keltirishni, onlayn muloqot etiketi (digital etiquette)ga amal qilishni o‘rganadilar (Crystal, 2011).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Virtual ta’limning cheklovlari va muammolari, har qanday ta’lim shakli singari, virtual ta’lim ham qator **cheklov va kamchiliklarga** ega. Ularning bir qismi **texnik**, bir qismi esa **lingvistik-psixologik** xususiyatga ega.

1. Yozma-yuz muloqotning kamayishi

Virtual ta'limda tabiiy kommunikatsiyaning o'rnini **sun'iy interfeys** egallaydi. Natijada o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida **emotsional aloqa** zaiflashadi, **intonatsiya, mimika, nutq ohangi** kabi paralingvistik elementlar to'liq ifodalanmaydi. Bu holat **og'zaki nutq madaniyatining tabiiy rivojlanishini** cheklaydi (Herring, 2010).

2. Lingvistik muhitning sun'iyiligi

Virtual muloqot ko'p hollarda **norasmiy chat tili, qisqartmalar, inglizcha terminlar** bilan to'ldirilgan bo'ladi. Bu esa ba'zan **adabiy til me'yorlariga putur yetkazadi** va yoshlarning yozma nutqida turg'unlashgan internet leksikasi (masalan, "ok", "like", "msg") keng tarqalishiga sabab bo'ladi (Gee, 2008).

3. O'z-o'zini nazorat qilish qiyinchiligi

Talabalarda **intizom va o'zini boshqarish ko'nikmasi** yetarli darajada shakllanmagan bo'lsa, virtual ta'lim samaradorligi pasayadi. Chunki bu tizimda o'quvchi **mustaqil ravishda o'rganish, vaqtni boshqarish, resurslarni to'g'ri tanlashni** o'rganishi kerak bo'ladi (Anderson, 2008).

4. Texnik va psixologik omillar

Internet tezligi, texnik nosozliklar yoki kompyuter savodxonligining pastligi ham o'qitish jarayoniga to'sqinlik qilishi mumkin. Shuningdek, uzoq muddatli ekran qarash **charchoq, e'tibor susayishi, vizual stressni** keltirib chiqaradi.

Tilshunoslik fanlari **kontekstida tahlil** nuqtai nazaridan, virtual ta'lim quyidagi o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda:

Tilshunoslik sohasi	Virtual ta'lim ta'siri
Fonetika	Virtual nutqda talaffuzni o'rganish dasturlari (AI asosida) fonetik analizni soddalashtirdi.
Leksikologiya	Internet tili yangi leksik birliklarni — "emoji", "like", "upload", "online" kabilarni yaratdi.
Pragmatika	Virtual muloqotda ma'no, kontekst va niyat (intention) omillari yangicha ko'rinish oldi.
Sotsiolingvistik	Raqamli muloqot ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos internet-dialektlarini vujudga keltirdi.

Bu holatlar tilshunoslik uchun yangi ilmiy tadqiqot yo'nalishlarini — **virtual pragmatika, onlayn diskurs tahlili, raqamli lingvistikani** shakllantirdi (Abdullayeva, 2022; Crystal, 2011).

Umumiy tahlil:

Virtual ta'limning afzalliklari va kamchiliklari o'rtasidagi muvozanat shuni ko'rsatadiki, bu tizimni muvaffaqiyatli qo'llash uchun **lingvistik, texnik va psixologik omillarni uyg'unlashtirish** zarur. O'qituvchi virtual muhitda nafaqat bilim beruvchi, balki **kommunikativ madaniyat va raqamli etiketni shakllantiruvchi** shaxsga aylanadi. Tilshunoslik esa bu jarayonning **nazariy asosini** ta'minlaydi.

Virtual ta'lim bugungi kunda ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida zamonaviy lingvistik va kommunikativ tafakkurni shakllantirmoqda. U an'anaviy o'qitish shakllaridan farqli ravishda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va interaktiv muloqot vositalari asosida tashkil topgan yangi o'quv paradigmasiga aylandi.

Tadqiqot davomida aniqlanganki, virtual ta'limning shakllanishi nafaqat texnik taraqqiyot mahsuli, balki til, muloqot va tafakkur evolyutsiyasining tabiiy bosqichidir. U ta'lim jarayonida tilning asosiy kommunikativ, pragmatik va madaniy vazifalarini yangicha shaklda namoyon qiladi. Virtual muhitda til shunchaki axborot yetkazish vositasi emas, balki o'qituvchi, talaba va bilim o'rtasidagi faol interaktiv aloqaning asosiy vositasiga aylanadi.

Virtual ta'limning shakllanish bosqichlari (distance learning, e-learning, blended learning) tahlili shuni ko'rsatadiki, u asta-sekin multimodal, moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan o'quv tizimiga aylangan. Ayniqsa,

lingvistik ta'lim sohasida bu tizim multimedia vositalari, interaktiv mashqlar, AI platformalar va global kommunikativ imkoniyatlar orqali til o'rganish samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, virtual muhit yangi diskurs turini — virtual diskursni yaratdi. Bu diskursda matn, tovush, tasvir, emoji va gipermatnlar bir-biri bilan uzviy bog'langan holda ishlaydi. Shunday qilib, zamonaviy lingvistika endi faqat so'z va nutqni emas, balki raqamli kommunikatsiya, onlayn muloqot etikasi, multimodal tildan foydalanish kabi hodisalarni ham o'rganish zaruratiga duch keldi.

Virtual ta'limning afzalliklari — interaktivlik, multimodal o'qitish, raqamli savodxonlikni rivojlantirish, global til muhitini kengaytirish — tilshunoslik va pedagogika sohalarida yangi yo'nalishlar ochmoqda. Shu bilan birga, yuzma-yuz muloqotning kamayishi, yozma nutqda norasmiy chat tili unsurlarining ortishi, texnik va psixologik qiyinchiliklar uning cheklovlari sifatida ko'rilmogda.

Shunga qaramay, virtual ta'limning afzalliklari uning kamchiliklaridan ustun turadi, chunki u:

o'quvchiga mustaqil fikrlash va o'zini boshqarish ko'nikmalarini beradi;

interaktiv kommunikatsiya orqali tilni real kontekstda qo'llash imkonini yaratadi;

raqamli lingvistik kompetensiyani shakllantiradi;

madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi.

Umuman olganda, virtual ta'lim bu til, texnologiya va inson tafakkurining sintezi bo'lib, u tilshunoslik fanining yangi bosqichiga yo'l ochmoqda. Kelajakda bu yo'nalish sun'iy intellekt lingvistikasi, raqamli pragmatika, onlayn diskurs tahlili kabi sohalarida yanada chuqurlashib, ilmiy va amaliy integratsiyani kuchaytiradi.

mumiy yakuniy natija

Virtual ta'lim — bu raqamli davrning tilshunoslikdagi inqilobi bo'lib, u o'qitish, muloqot va fikrlash madaniyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni ta'kidlashimiz kerakki, virtual ta'limning shakllanishi — bu faqat texnologik hodisa emas, balki tilshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi bilan uzviy bog'liq jarayondir. U nafaqat bilim olish shaklini, balki tilning o'qitilish, o'zlashtirilish va qo'llanish madaniyatini ham o'zgartirmoqda. Virtual ta'limning afzalliklari va cheklovlari tilshunoslik nuqtai nazaridan qaranganda Virtual ta'lim zamonaviy ta'lim jarayonida kommunikativ va lingvistik kompetensiyani shakllantirishning eng samarali shakllaridan biri sifatida qaraladi. Uning afzalliklari, avvalo, tilning o'rganilishi, o'rgatilishi va muloqot jarayonida qo'llanish imkoniyatlarini kengaytirishida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Abdullayeva, D. (2022). *Virtual ta'lim muhitida til o'qitish metodikasi*. Toshkent: Fan.
- [2] Anderson, T. (2008). *The Theory and Practice of Online Learning*. Athabasca University Press.
- [3] Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
- [4] Crystal, D. (2011). *Internet linguistics: A student guide*. London: Routledge.
- [5] Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- [6] Gee, J. P. (2008). *Social linguistics and literacies: Ideology in discourses* (3rd ed.). New York: Routledge.
- [7] Green, B. (1999). *The three dimensions of literacy*. Deakin University Press.
- [8] Herring, S. C. (2010). *Computer-mediated communication: Linguistic, social, and cross-cultural perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- [9] Jakobson, R. (1960). Closing statement: Linguistics and poetics. In T. Sebeok (Ed.), *Style in language* (pp. 350–377). Cambridge, MA: MIT Press.
- [10] Kress, G., & van Leeuwen, T. (2001). *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*. London: Arnold Publishers.

[12] Pérez-Mateo, M., & Maina, M. (2016). *Collaborative learning and ICT: New directions for language education*. Cham: Springer.

[13] Warschauer, M. (2000). The changing global economy and the future of English teaching. *TESOL Quarterly*, 34(3), 511–535.

MASNAVIYI MA'NAVIY HIKOYATLARIDA PODSHOH OBRAZI VA UNING RAMZIY TALQINI

Boboqulova Gavhar Kamoliddin qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Samarqand kampusi
stajyor-o'qituvchisi, Samarqand 140100, O'zbekiston
boboqulovagavhar30@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jaloliddin Rumiy qalamiga mansub “Masnaviyi ma’naviy” asaridagi hikoyatlar misolida podshoh obrazi va uning ramziy-majoziy talqini ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda podshoh obrazining zohiriy syujet doirasidan chiqib, tasavvufiy tafakkurda Haq, ruh, komil inson, aql va qalb hokimiyati kabi tushunchalarni ifodalovchi ramz sifatidagi ma’nolari ochib beriladi. Maqolada ramziy obrazning hikoya strukturasidagi funksiyasi, badiiy-estetik va g’oyaviy yuklamasi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Ramziy obraz, podshoh obrazi, tasavvuf, botiniy ma’no, hikoyat, komil inson.

Аннотация. В данной статье на примере рассказов произведения Джалаладдина Руми “Маснавийи маънавий” проводится научный анализ образа царя и его символично-метафорической интерпретации. В исследовании раскрывается, что образ царя выходит за рамки внешнего сюжетного повествования и в суфийском мышлении выступает как символ таких понятий, как Истина, дух, совершенный человек, разум и власть сердца. В статье также освещаются функции символического образа в структуре повествования, его художественно-эстетическая и идейная нагрузка.

Ключевые слова: Символический образ, образ царя, суфизм, внутренний (эзотерический) смысл, притча.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the image of the king and its symbolic and metaphorical interpretation based on the narratives of Jalaluddin Rumi’s *Masnaviyi Ma’navi*. The study reveals that the image of the king transcends the boundaries of the external narrative and, within Sufi thought, functions as a symbol representing concepts such as Truth, spirit, the perfect human being, reason, and the sovereignty of the heart. The article also examines the function of the symbolic image within the narrative structure, as well as its artistic-aesthetic and ideological significance.

Keywords: Symbolic image, image of the king, sufism, inner (esoteric) meaning, parable.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyotida ramziy-majoziy obrazlar badiiy tafakkurning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tasavvufiy adabiyotda obrazlar zohiriy syujet doirasidan chiqib, chuqur botiniy va falsafiy ma’nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Jaloliddin Rumiy yaratgan “Masnaviyi ma’naviy” asari ana shunday ramziy tafakkur namunalarning yuksak cho’qqisi sanaladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

“Masnaviy” hikoyatlarida tez-tez uchraydigan podshoh obrazi oddiy ijtimoiy lavozim yoki tarixiy shaxs sifatida emas, balki ilohiy haqiqat, ruhiy yetuklik va ichki hukmronlik timsoli sifatida namoyon bo’ladi. Shu bois mazkur obrazni ramziy talqinda o’rganish ushbu asarning g’oyaviy-badiiy mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Masnaviyi ma’naviy” hikoyatlarida podshoh ko’pincha voqealar markazida turadi. Zohiriy jihatdan u davlat boshlig’i, hukmron shaxs sifatida tasvirlansa ham, botiniy ma’noda u Haqning mutlaq qudrati yoki inson qalbidagi ruhiy hokimiyat ramzidir. “Sulton Mahmud va o’g’rilar” hikoyatida og’ir ahvolda qolgan o’g’rilar o’limdan jonlarini saqlab qolish uchun podshohdan najot kutishadi. Xuddi shu kabi insonlar ham boshlariga biron musibat tushsa, Allohning marhamatidan umidvor bo’lishadi. Podshoh obrazi bu o’rinda Allohning ramziy ko’rinishi o’laroq

tasvirlangan. “Hikoyada kelgan og‘ir, tang ahvolda qolganlar singari biz ham shafolatga muhtojmiz, umidvormiz” [4:226]. Rumiy tasavvurida haqiqiy podshohlik tashqi saltanat emas, balki nafs ustidan g‘alaba bilan belgilanadi. Masalan, podshohning quliga yoki xalqiga munosabati orqali muallif insonning o‘z nafsiga, qalbiga va ruhiga bo‘lgan munosabatini ramziy tarzda ifodalaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tasavvufiy talqinda podshoh obrazi ko‘pincha Allohning yer yuzidagi ramziy timsoli sifatida qaraladi. Uning adolati, hukmi va marhamati ilohiy sifatlarning badiiy ifodasi hisoblanadi³. Rumiy hikoyatlarida podshohning adolatsizligi emas, balki adolatli va dono bo‘lishi muhim g‘oya sifatida ilgari suriladi. Bu jihatdan podshoh obrazi orqali Rumiy Haqning bandalarga bo‘lgan rahmati, ilohiy sinov va jazoni, taqdir va irodani ramziy shaklda ochib beradi.

“Masnaviy” hikoyatlarida podshoh va vazir munosabati alohida ramziy ahamiyat kasb etadi. Vazir obrazi ko‘pincha nafs, podshoh esa ruh yoki aql sifatida talqin qilinadi. Agar vazir podshoh buyruqlariga bo‘ysunsa, xalq ramziy ma’noda inson ichki muvozanatga erishadi, aks holda esa nafs hukmronligi kuchayadi. Bu qarama-qarshilik orqali Rumiy tasavvufiy kamolot yo‘lini ko‘rsatadi. Ya’ni haqiqiy ozodlik – podshohlik emas, balki nafs qulligidan xalos bo‘lishdir. Bunga misol qilib “Masnaviy”da uchraydigan yana bir muhim hikoya – podshoh va vazir o‘rtasidagi munosabatlarga bag‘ishlangan hikoyatni aytishimiz mumkin. Adolatli podshohning zolim va makkor vazir tomonidan aldangan xalq holati tasvirlangan hikoyatda podshoh – aql va ruh, vazir esa nafs va hiyla timsolidir.

Podshoh hushyor bo‘lmasa, vazir saltanatni yutar, ya’ni aql uxlab qolsa, nafs taxtga o‘tiradi. Agar podshoh ya’ni aql hushyor bo‘lmasa, vazir – nafs davlatni vayron qiladi. Inson qalbida ham xuddi shunday, agar aql ilohiy nur bilan mustahkamlanmasa, nafs hukmronlikni qo‘lga oladi.

“Masnaviyi ma’naviy”ning birinchi daftarida keltirilgan mashhur “Podshoh va kanizak” hikoyati podshoh obrazining eng yorqin ramziy namunalaridan biridir. Hikoyatda qudratli bir podshoh kanizakka oshiq bo‘ladi, biroq kanizak og‘ir xastalikka chalinadi. “Joriyaning xastalanishiga sabab bo‘lgan ishq oliy tuyg‘udir. Haqiqiy sevgi oqiy Zot Alloh taoloni sevmuqdir. Majoziy ishq – bir foniyl vujudni, insonni sevishtir. Majoziy ishq haqiqiy ishqqa yetkazadi. Ha, majoz haqiqatga eltuvchi ko‘prikdir. Majoziy atalmish inson ishq ham bandani ma’rifat tufayli bir kun Alloh taolo muhabbatiga olib borishi mumkin. Faqat bu ishq bir badaniy ehtiros, nafsoniy kasallik, qisqasi, yanglish va adashgan bir istak bo‘lmasa bo‘lgani” [4:11]. Podshoh barcha tabiblarni yig‘adi, ammo ularning davosi samara bermaydi. Oxir-oqibat ilohiy ilhom bilan kelgan haqiqiy tabib kanizakning dardini aniqlaydi va uni shifo topishiga sabab bo‘ladi. Bu hikoyatda podshoh obrazi ilohiy muhabbat egasi, inson ruhini kamolga yetkazuvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Podshohning ojizligi – insonning Haqsiz holati, tabibga bo‘lgan ehtiyoji esa ilohiy rahmatga bo‘lgan muhtojlikni anglatadi.

Zohiriy syujetda podshoh – sevgan kanizagini qutqarishga urinayotgan hukmdor. Biroq botiniy talqinda podshoh ruh, kanizak esa inson joni, tabib esa ilohiy hidoyat ramzidir. Rumiy bu hikoya orqali insonning haqiqiy dardi jismoniy emas, balki ruhiy ekanini ta’kidlaydi. Bu tabib dori bilan emas, ma’no bilan davolar edi. U tan emas, jon kasalligini bilardi.

*Gar qulog‘i qiz so‘zini tersa-da,
Bor hushi erdi tomirning zarbida.
Chun tomirning zarbidin bo‘lgay ayon;
Kim emish bu qizga maqsudi jahon* [6:32]

“Masnaviyi ma’naviy”da podshoh va darvesh o‘rtasidagi uchrashuvlarga bag‘ishlangan hikoyatlar alohida falsafiy mazmunga ega. Ulardan birida podshoh darveshdan maslahat so‘raydi, darvesh esa dunyo saltanati vaqtinchalik ekanini eslatadi. “Sen toj kiyib yurgan bo‘lsang ham, u toj seniki emas, haqiqiy toj – nafsni yenggan bosh ustidadir”, deb javob beradi.

Podshoh obrazi “Masnaviyi ma’naviy”da ko‘p qatlamli ramz sifatida ishlatilgan. U bir vaqtning o‘zida ilohiy qudrat, ruhiy yetuklik, aql hukmronligi, komil inson timsolini mujassamlashtiradi. Rumiy hikoyatlarida podshohning tashqi harakati emas, balki uning ma’naviy mohiyati muhim hisoblanadi. Shu bois mazkur obraz o‘quvchini tashqi voqealardan ichki tafakkur sari yetaklaydi. “Agar dankani chaqib, mag‘zini eksang unmaydi. Agar qobig‘i bilan birga yerga qadasang-chi, unish hodisasi ro‘y beradi” [3:4]. Bunda danakning mag‘zi ruh, qobig‘i esa

insonning vujudi ekanligi, bu dunyoda insonlar ikki dunyo saodatiga yetishishi uchun mana shu moddiy va ma'naviyatning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

“Masnaviyi ma'naviy” hikoyatlarida podshoh obrazi tasavvufiy ramz sifatida muhim g'oyaviy yuklamaga ega. U insonni ilohiy haqiqatni anglashga, nafsni jilovlashga, komil insonlik sari intilishga chorlaydi. Mazkur obrazni ramziy talqinda o'rganish Rumi badiiy tafakkurining teranligini ochib berish bilan birga, Sharq mumtoz adabiyotidagi ramziy hikoyatchilik an'analari chuqur anglashga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi ma'naviy” asarida podshoh obrazining ramziy-majoziy talqinini hikoyatlar asosida tahlil qilishga qaratildi. Podshoh obrazi Rumi poetikasida oddiy syujet personaji emas, balki ko'p qatlamli tasavvufiy ramz sifatida shakllangan murakkab badiiy-falsafiy tushunchadir. Ushbu obraz orqali muallif ilohiy haqiqat, ruhiy hokimiyat, aql ustuvorligi va komil inson g'oyalarini badiiy ifodalashga erishadi.

Tahlil qilingan hikoyatlar podshoh timsolining turli semantik qatlamlarini ochib berdi. Jumladan, podshoh ba'zan Haqning ramziy ko'rinishi, ba'zan inson qalbidagi ruhiy markaz, ayrim hollarda esa aql va idrok hukmronligining timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa Rumi badiiy tafakkurining sinkretik tabiatini, ya'ni diniy, falsafiy va estetik unsurlarning uzviy birligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rumi podshoh obrazini tasvirlash orqali tashqi saltanat va botiniy podshohlik o'rtasidagi qarama-qarshilikni ochib beradi. Uning nazarida haqiqiy podshohlik dunyoviy hokimiyatda emas, balki nafs ustidan g'alaba, qalb pokligi va ilohiy muhabbat bilan belgilanadi. Shu bois “Masnaviyi ma'naviy” hikoyatlarida darvesh yoki tabib obrazlari ko'pincha tashqi podshohdan ustun qo'yiladi va bu hol tasavvufiy qadriyatlarining ustuvorligini ifodalaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, podshoh obrazi “Masnaviyi ma'naviy”da markaziy ramziy tizimlardan biri bo'lib, u Rumi ta'limotining asosiy g'oyaviy yo'nalishlarini mujassamlashtiradi. Mazkur obrazni ilmiy talqinda o'rganish nafaqat Rumi ijodining badiiy-falsafiy mohiyatini chuqur anglashga, balki Sharq mumtoz adabiyotidagi ramziy hikoyatchilik an'analari tizimli ravishda tahlil qilishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Abdullayeva M. Mumtoz tarixiy poetika. T.: Adabiyot va san'at, 2023. – 404. b.
- [2] Imomnazarov M. Haqiqat va majoz. “Sharq yulduzi” jurnali. 1988, 1990 va 1991 yilgi 4-soni.
- [3] Rumi Jaloliddin. Ichindagi ichindadur. T.: Yangi asr avlodi, 2016. – 272. b.
- [4] Komilov N. Masnaviy 40 rivoyatga 40 sharh/Jaloliddin Rumi. –T.: Matbaachi, 2024. – 376. b.
- [5] Mamadaliyeva Z. Qaqnus timsoli talqinlari. // Mumtoz adabiyotda qushlar obrazi. “Sharq yulduzi” jurnali. 2013. 6-soni.
- [6] Жалоліддин Румий. Маснавійи маънавій. Жамол Камол таржимаси. 6 жилдлик. –Т.: Мериус, 2010. – 864. 6.
- [7] Мамадалиева З. Лисон ут-тайр образлари. Рамз ва мажоз олами. – Т.: Qaqnus Media, 2019. – 224. 6.

OLIIY PEDAGOGIK TA'LIMDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINI O'QITISHNING KREATIV-DIDAKTIK XUSUSIYATLARI

Rahmonova Zamiraxon Yakubjanovna

katta o'qituvchi

Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon, 170100, O'zbekiston

Annotatsiya. Maqolada oliy pedagogik ta'lim muassasalarida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitishning kreativ-didaktik xususiyatlari tahlil qilingan. Folklorning variantlilik, formulalilik, ijrochilik, sinkretizm va funksional-kontekstuallik kabi janr-poetik belgilarini kreativ-didaktik tamoyillarga aylantirish g'oyasi asoslanib, “variant laboratoriyasi” texnikasi, baholash mezonlari hamda “Alpomish” dostoni misolida amaliy mashg'ulot namunasi taklif etilgan.

Kalit soʻzlar: xalq ogʻzaki ijodi, folklor, kreativlik, kreativ-didaktik tamoyil, variantlilik, “variant laboratoriyasi”, pedagogik transformatsiya, “Alpomish”, oliy pedagogik taʼlim.

Аннотация. В статье анализируются креативно-дидактические особенности преподавания образцов устного народного творчества в системе высшего педагогического образования. Обоснована идея превращения таких жанрово-поэтических признаков фольклора, как вариативность, формульность, исполнительский характер, синкретизм и функционально-контекстуальная природа, в креативно-дидактические принципы. Предложены техника «вариантной лаборатории», критерии оценки и пример практического занятия на материале дастана «Алпамыш».

Ключевые слова: устное народное творчество, фольклор, креативность, креативно-дидактический принцип, вариативность, «вариантная лаборатория», педагогическая трансформация, «Алпамыш», высшее педагогическое образование.

Abstract. The article analyses the creative and didactic features of teaching samples of oral folk art in higher pedagogical education. The idea of transforming such genre and poetic features of folklore as variability, formulaic character, performativity, syncretism and functional-contextual nature into creative-didactic principles is substantiated. The “variant laboratory” technique, assessment criteria and an example of a practical class based on the epic “Alpomish” are proposed.

Keywords: oral folk art, folklore, creativity, creative-didactic principle, variability, “variant laboratory”, pedagogical transformation, “Alpomish”, higher pedagogical education.

KIRISH

Xalq ogʻzaki ijodi xalqning koʻp asrlik tarixiy tajribasi, axloqiy qarashlari, estetik didi va tarbiyaviy anʼanalarini oʻzida mujassam etgan maʼnaviy merosdir. Ertak, doston, maqol, topishmoq, alla va boshqa janrlar azaldan yosh avlodni tarbiyalashning samarali vositasi boʻlib kelgan. Shu bois boʻljak oʻqituvchilarni tayyorlashda folklor namunalari chuqur oʻrgatish alohida ahamiyat kasb etadi. Oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida taʼlim jarayonida talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan [1]. UNESCOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish toʻgʻrisidagi konvensiyasida esa ogʻzaki anʼanalar va ifoda shakllari nomoddiy madaniy merosning tarkibiy qismi sifatida eʼtirof etilib, ularni taʼlim orqali avloddan avlodga yetkazish muhofaza choralari muhim yoʻnalishi deb koʻrsatilgan [2]. Biroq amaliyotda xalq ogʻzaki ijodi mashgʻulotlari koʻpincha janrlar tasnifi, matn mazmunini qayta hikoya qilish va namunalarni yod olish bilan cheklanadi. Bunda folklorning jonli, ijrochilikka asoslangan va doimiy yangilanib turuvchi tabiati eʼtibordan chetda qoladi, talabalar esa folklor materialidan maktab amaliyotida ijodiy foydalanish koʻnikmasini yetarli darajada egallamaydi.

Maqolaning maqsadi — xalq ogʻzaki ijodining janr-poetik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uni oliy pedagogik taʼlimda oʻqitishning kreativ-didaktik xususiyatlarini aniqlash va ularni amaliyotga joriy etish yoʻllarini asoslashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Oʻzbek xalq dostonlarining poetikasi va ijrochilik anʼanalari V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifovning fundamental tadqiqotida atroflicha yoritilgan [3]. K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov va O.Safarov tomonidan yaratilgan darslikda oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodining janrlar tizimi va oʻziga xos belgilari tizimlashtirilgan [4]. V.Propp ertaklar morfologiyasini tadqiq etib, turli syujetlar zaminida takrorlanuvchi personaj funksiyalarining barqaror ketma-ketligi yotishini koʻrsatgan [5]. A.Lord esa epik ijrochilar faoliyatini kuzatish asosida epik asar har bir ijroda anʼanaviy formulalar va mavzular yordamida qaytadan yaratilishini asoslagan [6].

Ushbu tadqiqotlar folklorning muhim xususiyatini ochib beradi: folklor asari qotib qolgan matn emas, balki barqaror anʼana (motiv, funksiya, formula) doirasida har safar yangidan yaratiladigan ijodiy jarayondir. Aynan shu xususiyat folklori kreativlikni rivojlantirishning tabiiy vositasiga aylantiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kreativlik psixologiyasida J.Guilford divergent fikrlashni ijodkorlikning asosi sifatida ajratgan [7], E.Torrance esa ijodiy fikrlashni ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va ishlanganlik koʻrsatkichlari orqali

baholashni taklif etgan [8]. L.Vigotskiy ijodkorlikni inson tajribasi elementlarini yangicha birlashtirish faoliyati sifatida talqin qilgan [9]. L.Anderson va D.Krathwohl tomonidan qayta ko'rib chiqilgan B.Blum taksonomiyasida "yaratish" ta'lim maqsadlarining eng yuqori darajasi sifatida belgilangan [10]. J.Zipes esa ertak aytishni ta'lim va jamoani rivojlantirishning ijodiy vositasi sifatida asoslagan [11].

Biroq folklorshunoslik va kreativlik pedagogikasi yutuqlari oliy pedagogik ta'limda ko'pincha alohida-alohida qo'llanib, folklorning o'ziga xos janr-poetik belgilarini bevosita kreativ-didaktik tamoyillarga aylantiruvchi yondashuv yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tadqiqot doirasida xalq og'zaki ijodini o'qitishning kreativ-didaktik xususiyatlari deganda folklorning janr-poetik tabiatidan kelib chiqib, talabalarining folklor materialini idrok etish, talqin qilish va uni kasbiy maqsadlarda ijodiy qayta yaratish faoliyatini ta'minlovchi didaktik tamoyillar, metodlar va shart-sharoitlar majmui tushuniladi. Folklorning asosiy belgilari va ularga mos kreativ-didaktik tamoyillar o'rtasidagi bog'liqlik 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Folklorning janr-poetik belgilari asosidagi kreativ-didaktik tamoyillar

Folklor belgisi	Kreativ-didaktik tamoyil	Metod va usullar	Shakllanadigan sifat
Variantlilik	Muqobil talqinlar yaratish	"Variant laboratoriyasi", syujetni davom ettirish	Divergent fikrlash
Formulalilik va an'anaviylik	An'ana asosida ijod qilish	An'anaviy boshlama, yakun va epik formulalar asosida matn yaratish	Badiiy-ijodiy yozuv ko'nikmasi
Ijrochilik	Ijro orqali o'rganish	Dramalashtirish, ertak aytish mashqi, rolli ijro	Nutq madaniyati, pedagogik artistizm
Sinkretizm	Fanlararo integratsiya	Musiqqa, tasviriy san'at va etnografiya bilan integratsiyalashgan mashg'ulot, multimedia loyiha	Yaxlit tafakkur
Funksional-kontekstuallik	Pedagogik transformatsiya	Folklor namunasini maktab tarbiyaviy tadbiriga moslashtirish, keyslar	Kasbiy-metodik kreativlik

Taklif etilayotgan yondashuvning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat. **Birinchidan**, folklorning janr-poetik belgilari o'quv materialining xususiyati sifatidagina emas, balki uni o'qitish tamoyillari sifatida ham talqin qilindi. **Ikkinchidan**, "variant laboratoriyasi" texnikasi ishlab chiqildi: talabalar bir asarning turli variantlarini qiyoslab, ulardagi barqaror (motiv, funksiya, formula) va o'zgaruvchan (tafsilot, til, ijro uslubi) qatlamlarni ajratadi, so'ngra barqaror qatlamni saqlagan holda muayyan yosh guruhi uchun o'z pedagogik variantini yaratadi. **Uchinchidan**, o'qitish jarayoni "idrok — talqin — ijodiy qayta yaratish — pedagogik transformatsiya" bosqichlari ketma-ketligida tashkil etilib, talabaning ijodiy faoliyati bevosita bo'lajak kasbiy faoliyati bilan bog'landi.

Talabalarining xalq og'zaki ijodini o'zlashtirishdagi kreativ-didaktik tayyorgarligi motivatsion-qadriyatli, kognitiv, kreativ va metodik mezonlar asosida baholanadi. Kreativ mezon E.Torrance ko'rsatkichlari bo'yicha ijodiy topshiriqlar orqali, metodik mezon esa talaba yaratgan pedagogik variant va tarbiyaviy tadbir ishlanmasini rubrika asosida tahlil qilish orqali aniqlanadi. Natijalarga ko'ra reproduktiv, qisman izlanuvchan va kreativ darajalar belgilanadi.

Masalan, "Alpomish" dostoniga bag'ishlangan amaliy mashg'ulot quyidagicha tashkil etiladi. *Idrok bosqichida* talabalar Fozil Yo'ldosh o'g'li variantidan olingan parchani audio yozuv yoki ifodali o'qish orqali tinglaydi. *Talqin bosqichida* "variant laboratoriyasi" asosida dostonning o'zbek variantidagi epizod qozoq yoki qoraqalpoq variantlaridagi mos epizod bilan solishtirilib, barqaror motivlar va o'zgaruvchan tafsilotlar jadvalga

tushiriladi. *Ijodiy qayta yaratish bosqichida* guruhlar an'anaviy epik formulalardan foydalangan holda epizodning ixcham variantini yaratadi va uni dramalashtirilgan shaklda ijro etadi. *Pedagogik transformatsiya bosqichida* esa talabalar ushbu material asosida umumta'lim maktabi o'quvchilari uchun vatanparvarlik mavzusidagi tarbiyaviy soat ishlanmasini tayyorlaydi.

XULOSA

Xalq og'zaki ijodining variantlilik, formulalilik, ijrochilik, sinkretizm va funksional-kontekstuallik kabi janr-poetik belgilari uni oliy pedagogik ta'limda kreativlikni rivojlantirishning samarali vositasiga aylantiradi. Ushbu belgilar asosida shakllantirilgan kreativ-didaktik tamoyillar, "variant laboratoriyasi" texnikasi hamda "idrok — talqin — ijodiy qayta yaratish — pedagogik transformatsiya" bosqichlari talabalarda folklor merosini chuqur anglash bilan birga undan maktab amaliyotida ijodiy foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi. Mazkur yondashuvni "Xalq og'zaki ijodi" va adabiyot o'qitish metodikasi fanlari mazmuniga joriy etish, folklor ekspeditsiyalari va baxshilar bilan uchrashuvlarni o'quv jarayoniga kiritish hamda uning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi (lex.uz).
- [2] UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. – Paris, 17 October 2003.
- [3] Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: Гослитиздат, 1947.
- [4] Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
- [5] Пропп В.Я. Морфология сказки. – Л.: Academia, 1928.
- [6] Lord A.B. The Singer of Tales. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
- [7] Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5, № 9. – P. 444–454.
- [8] Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. – Princeton, NJ: Personnel Press, 1966.
- [9] Vygotsky L.S. Imagination and Creativity in Childhood // Journal of Russian and East European Psychology. – 2004. – Vol. 42, № 1. – P. 7–97.
- [10] A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives / Ed. by L.W. Anderson, D.R. Krathwohl. – New York: Longman, 2001.
- [11] Zipes J. Creative Storytelling: Building Community, Changing Lives. – New York: Routledge, 1995.

UNDOV BELGISINING AN'ANAVIY YOZMA MATNLAR VA VIRTUAL MATNLARDA KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK MAQSADLARDA QO'LLANILISHI

G'afurova Nigora Sa'dullayevna

assistent-o'qituvchi

Qarshi davlat texnika universiteti, 180100 Qarshi, O'zbekiston

Nigorag84@gmail.com.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada undov belgisining an'anaviy yozma matnlar hamda zamonaviy virtual matnlardagi kommunikativ-pragmatik vazifalari qiyosiy tahlil qilingan. An'anaviy yozma matnlarda undov belgisi ekspressivlik, direktivlik va ritorik ta'kidlash vositasi sifatida qat'iy me'yorlarga bo'ysunishi ko'rsatib berilgan. Virtual diskursda (messenjerlar, ijtimoiy tarmoqlar) esa undov belgisining emotsional intensivlikni kuchaytirish, murakkab modal munosabatlarni ifodalash, muloqot odob-axloqini (netiket) ta'minlash hamda yozma nutqning spontanligini ko'rsatish kabi yangi pragmatik transformatsiyalari yoritilgan.*

Kalit soʻzlar: undov belgisi, punktuatsiya, pragmatika, virtual kommunikatsiya, ekspressivlik, emotsionallik, matn lingvistikasi, nutq aktlari, internet-diskurs, chat-muloqot.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ коммуникативно-прагматических функций восклицательного знака в традиционных письменных и современных виртуальных текстах. Обосновывается, что в традиционном письменном тексте восклицательный знак подчиняется строгим стилистическим нормам и служит средством выражения экспрессивности, директивности и риторического подчеркивания. В виртуальном дискурсе (мессенджеры, социальные сети) раскрываются такие новые прагматические трансформации восклицательного знака, как усиление эмоциональной интенсивности, выражение сложных модальных отношений, соблюдение сетевого этикета (нетикета) и передача спонтанности письменной речи.

Ключевые слова: восклицательный знак, пунктуация, прагматика, виртуальная коммуникация, экспрессивность, эмоциональность, лингвистика текста, речевые акты, интернет-дискурс, чат-общение.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the communicative and pragmatic functions of the exclamation mark in traditional written texts and modern virtual texts. It demonstrates that in traditional written texts, the exclamation mark adheres to strict stylistic norms, serving as a tool for expressiveness, directiveness, and rhetorical emphasis. In virtual discourse (instant messengers, social networks), the new pragmatic transformations of the exclamation mark are highlighted, including enhancing emotional intensity, expressing complex modal attitudes, maintaining network etiquette (netiquette), and reflecting the spontaneity of written speech.

Keywords: exclamation mark, punctuation, pragmatics, virtual communication, expressiveness, emotionality, text linguistics, speech acts, internet discourse, chat communication.

KIRISH

Tinish belgilari tizimida undov belgisi (!) alohida oʻrin egallaydi, chunki u nafaqat gapning grammatik-intonatsion tugallanganligini koʻrsatuvchi formal vosita, balki soʻzlovchining hissiy-baholovchi munosabatini ifodalovchi pragmatik marker sifatida ham xizmat qiladi. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda undov belgisi endi faqat sintaktik-punktuatsion birlik sifatida emas, balki matn yaratuvchisi bilan matn qabul qiluvchisi oʻrtasidagi muloqot strategiyasining ajralmas qismi sifatida oʻrganilmoqda.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlar, messengerlar va onlayn-chatlarning kundalik muloqot vositasiga aylanishi natijasida yozma nutqning yangi koʻrinishi – virtual matn (internet-matn, elektron diskurs) shakllandi. Ushbu matnlar anʼanaviy yozma matnlardan nafaqat shakliy, balki funksional-pragmatik jihatdan ham farqlanadi.

Xususan, undov belgisining qoʻllanilish chastotasi, uning kombinatorikasi (masalan, bir necha undov belgisining ketma-ket kelishi – “!!!”, yoki soʻroq belgisi bilan birikishi – “?!”) va matndagi vazifasi tubdan oʻzgargan.

Mazkur ishning maqsadi – undov belgisining anʼanaviy yozma matnlarda bajaradigan klassik funksiyalari bilan virtual matnlardagi yangi kommunikativ-pragmatik vazifalarini qiyosiy tahlil qilish, ularning oʻxshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

Anʼanaviy grammatik qoidalarga koʻra, undov belgisi gap oxirida qoʻyiladigan tinish belgisi boʻlib, u kuchli hissiyot, buyruq, chaqiriq yoki his-tuygʻu bilan aytilgan gaplarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Biroq matn lingvistikasi va pragmatika nuqtai nazaridan qaraganda, undov belgisi shunchaki grammatik koʻrsatkich emas, balki yozma nutqda intonatsiyaning vizual ekvivalenti, yaʼni ogʻzaki nutqdagi ohang, urgʻu va hissiy kuchlanishni yozma shaklda aks ettiruvchi vosita hisoblanadi.

Nutq aktlari nazariyasi nuqtayi nazaridan undov belgisi ko‘pincha ekspressiv va direktiv nutq aktlarini kuchaytiruvchi qo‘shimcha vosita (intensifikator) sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda undov belgisi mustaqil ma‘no bildirmasa-da, gapning illokutiv kuchini oshiradi, ya‘ni so‘zlovchining niyatini yanada yaqqol ifodalashga xizmat qiladi.

MATERIAL VA USULLAR

Tadqiqotning nazariy-metodologik va amaliy bazasini an‘anaviy yozma matnlar (badiiy, publitsistik, ilmiy-ommabop va rasmiy-ish uslublariga oid manbalar) va zamonaviy virtual matnlar (internet-forumlar, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, messenjerlardagi yozishmalar, sharhlar va onlayn chatlar) tashkil etadi.

Tadqiqot jarayonida matn lingvistikasi, pragmalingvistika va internet-lingvistikasining kompleks usullaridan unumli foydalanildi. Xususan:

Qiyosiy-stilistik tahlil usuli: An‘anaviy yozma va virtual matnlarda undov belgisining qo‘llanilish xususiyatlarini o‘zaro solishtirishda;

Pragmalingvistik va nutq aktlari tahlili usuli: Undov belgisining illokutiv kuchni oshirishdagi intensifikatorlik va netiket vositasi sifatidagi vazifalarini aniqlashda;

Kombinatorik va grafik-funksional tahlil usuli: Undov belgisining takrorlanishi (!!!) hamda boshqa tinish belgilari bilan birikish (?!, !?) imkoniyatlarini o‘rganishda qo‘llandi.

Nazariy manbalar sifatida G.A.Abdurahmanov, N.S.Valgina, B.M.Bahriddinovalarning punktuatsiyaga oid qarashlari hamda D.Crystal va N.S.Baronlarning internet-lingvistikasiga bag‘ishlangan fundamental ilmiy ishlari asos qilib olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari undov belgisining an‘anaviy hamda virtual matnlarda keskin farqlanuvchi pragmatik imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Undov belgisining an‘anaviy yozma matnlardagi pragmatik funksiyalari

An‘anaviy yozma matnlarda undov belgisi quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Ekspressiv-emotsional funksiya: Badiiy matnlarda qahramonning hayajoni, g‘azabi, quvonchi yoki hayrati kabi kuchli kechinmalarini ifodalash uchun muallif tomonidan ongli ravishda qo‘llaniladi.

Direktiv-imperativ funksiya: Buyruq, da‘vat, chaqiriq mazmunidagi gaplarda gapning majburlov yoki undash kuchini kuchaytiradi (masalan, reklama matnlari, shior va da‘vatlarda).

Ritorik-ta‘kidlash funksiyasi: Publitsistik va notiqlik uslubida muallifning fikrini alohida ta‘kidlash, o‘quvchi e‘tiborini muayyan g‘oyaga qaratish maqsadida ishlatiladi.

An‘anaviy matnlarda undov belgisining qo‘llanilishi qat‘iy normativ-stilistik qoidalarga bo‘ysunadi: bir gapda faqat bitta undov belgisi qo‘yiladi, uning ortiqcha yoki o‘rinsiz ishlatilishi uslubiy xato sifatida baholanadi. Bu – matnning tayyorlanganlik, tahrirlanganlik va me‘yorga rioya qilinganlik xususiyati bilan bog‘liq.

Virtual matnlarda undov belgisining transformatsiyasi

Virtual muloqotda yozma va og‘zaki nutq xususiyatlari uyg‘unlashadi. Spontan va norasmiy xarakterga ega ushbu matnlarda undov belgisi quyidagi yangi pragmatik vazifalarni bajaradi:

Emotsional intensivlikni kuchaytirish vositasi: Bitta undov belgisi o‘rniga bir necha marta takrorlanishi (“Zo‘r!!!”, “Tabriklayman!!!!”) orqali so‘zlovchi hissiy kuchlanish darajasini grafik jihatdan kuchaytiradi.

Kombinatsion belgilar orqali murakkab munosabat ifodalash: Undov va so‘roq belgilarining birgalikda qo‘llanilishi (“?!”, “!?”) hayrat aralash norozilik, kutilmaganlik yoki ishonchsizlik kabi murakkab modal-emotsional ma‘nolarni ifodalaydi.

Muloqot odob-axloqi (netiket) vositasi: Virtual muloqotda samimiylilik, do‘stona munosabat yoki minnatdorchilikni bildirish uchun ishlatiladi (“Rahmat!”, “Ko‘rishguncha!”). Bunda u muloqotdoshga nisbatan iliq, ijobiy kayfiyatni bildiruvchi konventsional-ijtimoiy belgiga aylanadi.

Matnning tezkorligi va spontanligini ifodalash: Undov belgisining tez-tez va ko‘p sonli qo‘llanilishi yozuvchining fikrni tez, o‘ylab o‘tirmasdan yetkazish niyatini aks ettiradi (“yozma og‘zakilik” / *written orality*).

An‘anaviy va virtual matnlardagi undov belgisi: qiyosiy tahlil

Yuqorida keltirilgan tahlil asosida ikki matn turidagi undov belgisining asosiy farqlarini quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin:

Mezon	An‘anaviy yozma matn	Virtual matn
Qo‘llanilish chastotasi	Cheklangan, me‘yorlashgan	Yuqori, erkin
Takrorlanish (!!!)	Deyarli uchramaydi	Keng tarqalgan
Kombinatorika (!?)	Stilistik jihatdan cheklangan	Erkin va faol
Asosiy funktsiya	Ekspressiv, direktiv, ritorik	Emotsional, netiket, tezkorlik
Me‘yoriylik darajasi	Yuqori, tahrirlangan	Past, spontan

Olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, undov belgisi statik, o‘zgarmas tinish belgisi emas, balki kommunikativ vaziyatga moslashuvchan, dinamik pragmatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. An‘anaviy matnlarda uning vazifasi asosan matnning mazmuniy-uslubiy tuzilishiga bo‘ysungan holda cheklangan bo‘lsa, virtual matnlarda u so‘zlovchining shaxsiy uslubi, hissiy holati va muloqot strategiyasini ifodalovchi erkin vositaga aylangan.

Shu bilan birga, ta‘kidlash joizki, virtual matnlardagi bu o‘zgarishlar tilning buzilishi emas, balki uning yangi kommunikativ sharoitlarga moslashuvi, ya‘ni funksional-stilistik tabaqalanishning yangi bosqichi sifatida baholanishi lozim. Bu hodisa zamonaviy pragmalingsvistika va matn lingvistikasi uchun dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Undov belgisi an‘anaviy yozma matnlarda asosan ekspressiv, direktiv va ritorik funksiyalarni bajarib, qat‘iy stilistik me‘yorlarga bo‘ysunadi. Virtual matnlarda esa uning qo‘llanilish doirasi kengayib, u emotsional intensivlikni kuchaytirish, murakkab modal munosabatlarni ifodalash, muloqot odob-axloqini saqlash va matnning spontanligini ko‘rsatish kabi yangi kommunikativ-pragmatik vazifalarni o‘z zimmasiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Абдурахманов Г. А. Пунктуация современного узбекского литературного языка. – Ташкент: Фан, 1970.
- [2] Baron N. S. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
- [3] Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- [4] Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide. – London; New York: Routledge, 2011.
- [5] Валгина Н. С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации. – Москва: Высшая школа, 2004.
- [6] Bahridinova B.M. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
- [7] Bahridinova B.M. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi: muammo va yechimlar // Til va adabiyot ta’limi. – 2025. – №6. – B. 17–18.

MILLIY MENTALITET VA MADANIY KODLARNING TRANSPORT TERMINLARIDA AKS ETISHI

Ergasheva Baxtiniso

24-maktab o'qituvchisi

Qashqadaryo viloyati Koson tumani, 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy mentalitet hamda madaniy kodlarning transport terminologiyasida qay tarzda aks etilishi masalasi yoritilgan. Til birliklari, jumladan, transport vositalariga oid terminlar va iboralar, xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va qadriyatlar tizimini o'zida mujassam etuvchi madaniy kodlar sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot ingliz hamda o'zbek tillaridagi misollar asosida olib borilib, transport terminlarining shakllanishida milliy mentalitetning ta'sir mexanizmlari aniqlanadi. Natijalar transport leksikasi nafaqat amaliy-texnik tushunchalarni, balki xalqning kollektiv ongidagi chuqur madaniy hamda ruhiy xususiyatlarni ham ifodalashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: milliy mentalitet, madaniy kod, transport terminologiyasi, lingvomadaniyatshunoslik, til birligi, qiyosiy tilshunoslik, ramziy ma'no.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос отражения национального менталитета и культурных кодов в транспортной терминологии. Языковые единицы, в частности термины и выражения, связанные с транспортными средствами, анализируются как культурные коды, вобравшие в себя мировоззрение народа, его исторический опыт и систему ценностей. Исследование проводится на материале английского и узбекского языков, выявляются механизмы влияния национального менталитета на формирование транспортной терминологии. Результаты показывают, что транспортная лексика выражает не только практико-технические понятия, но и глубинные культурно-психологические особенности коллективного сознания народа.

Ключевые слова: национальный менталитет, культурный код, транспортная терминология, лингвокультурология, языковая единица, сопоставительное языкознание, символическое значение.

Annotation. This article examines how national mentality and cultural codes are reflected in transport terminology. Linguistic units, in particular terms and expressions related to means of transport, are analyzed as cultural codes that embody a people's worldview, historical experience, and value system. The study is based on material from the English and Uzbek languages and identifies the mechanisms through which national mentality influences the formation of transport terminology. The results show that transport vocabulary expresses not only practical and technical notions but also deep cultural and psychological features of a nation's collective consciousness.

Keywords: national mentality, cultural code, transport terminology, linguoculturology, linguistic unit, comparative linguistics, symbolic meaning.

KIRISH

Til — xalq mentalitetining eng ishonchli oynasi hisoblanadi. Mentalitet tushunchasi xalqning dunyoni idrok etishi, baholashi va unga munosabat bildirish tarzini, ya'ni uning kollektiv tafakkur xususiyatlarini ko'rsatadi. Mentalitet til vositasi orqali namoyon bo'ladi, chunki har bir til birligi ortida muayyan madaniy kod — xalq tomonidan ming yillar davomida shakllantirilgan hamda anglashilgan ma'no yotadi. Transport terminologiyasi bu borada muhim ahamiyat kasb etadi, zero harakat va ko'chish tushunchalari inson hayot tarzining eng qadimiy va universal jabhalaridan biri bo'lib, unda xalqning turmush tarzi, geografik joylashuvi, tarixiy taqdiri hamda ruhiy olami o'zining yorqin ifodasini topadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — milliy mentalitet hamda madaniy kodlarning transport terminlarida qanday shakl, vosita va mexanizmlar orqali aks etishini ingliz va o'zbek tillari misolida ochib berishdir. Vazifa sifatida quyidagilar belgilandi:

Mentalitet va madaniy kod tushunchalarining lingvistik mohiyatini yoritib berish;

Transport terminlarining milliy va madaniy xususiyatlarini aniqlash;
Ikki tildagi olingan natijalarni qiyosiy tahlil qilish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning nazariy-amaliy bazasini o'zbek va ingliz tillaridagi transport vositalari bilan bog'liq leksik birliklar, frazeologizmlar, maqol hamda iboralar tashkil etadi. Mazkur birliklar xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi lingvomadaniy manba sifatida tanlab olindi.

Izlanish jarayonida lingvomadaniyatshunoslik va qiyosiy tilshunoslik sohalarining zamonaviy usullaridan unumli foydalanildi. Xususan:

Chiyosiy-tilshunoslik hamda qiyosiy tahlil usuli: O'zbek va ingliz tillaridagi transport terminlari hamda frazeologik birliklarning semantik hamda madaniy xususiyatlarini o'zaro solishtirishda;

Lingvomadaniy va semantik tahlil usuli: Til birliklari va terminlar ortida yotgan madaniy kodlar, milliy-ruhiy qadriyatlar hamda ramziy ma'nolarni aniqlashda;

Kognitiv-konseptual tahlil usuli: Transport tushunchalarining inson tafakkuridagi harakat, erkinlik, jamoaviylik kabi kognitiv kategoriyalar bilan bog'liqligini atroflicha yoritishda qo'llandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot va materiallar tahlili transport terminologiyasida milliy mentalitet va madaniy kodlarning aks etishini quyidagi yo'nalishlar va nazariy-amaliy natijalar orqali ko'rsatib berdi:

1. Mentalitet va madaniy kod: nazariy asoslar

Mentalitet — muayyan xalq yoki ijtimoiy guruhga xos bo'lgan fikrlash tarzi, qadriyatlar tizimi hamda dunyoqarashning barqaror majmui hisoblanadi. U bevosita kuzatilmaydi, balki til, urf-odat, an'ana va xulq-atvor orqali bevosita namoyon bo'ladi. Madaniy kod esa — muayyan madaniyat vakillari uchun umumbashariy bo'lgan, timsollar, belgilar va til birliklari orqali uzatiladigan ma'nolar tizimidir. Til birligi madaniy kod tashuvchisiga aylanganda, u lug'aviy ma'nodan tashqari qo'shimcha, madaniy jihatdan shartlangan ma'no qatlamiga ham ega bo'ladi.

Transport terminlari — bu borada alohida muhim ahamiyatga ega, chunki ular, bir tomondan, aniq texnik-amaliy tushunchani namoyon etsa, ikkinchi tomondan, xalqning fazo bilan birgalikda harakat haqidagi tasavvurlari, hayot faoliyati tarzi bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Shu sababli transport leksikasi mentalitetni o'rganish uchun ahamiyatli va informativ material hisoblanadi.

2. O'zbek tilida transport terminlari va milliy mentalitet

Ko'chmanchilik va agrar mentalitet izlari: O'zbek xalqining tarixiy jihatdan taraqqiyoti dehqonchilik va bevosita qisman ko'chmanchi chorvachilik madaniyati tutashgan hududda kechgani bois, transport terminologiyasida bu ikki hayot tarzining izlari birmuncha saqlanib qolgan. Ot, eshak, tuya, arava singari an'anaviy transport vositalariga oid so'zlar nafaqat kundalik muomalada, balki maqol va iboralarda ham keng doirada qo'llaniladi: "*Ot minganning oti bor, yayov yurganning — ne dardi bor*", "*Tuyaning dumi yerga tekkanda*" kabi frazeologik birikmalar sabr-toqat, mashaqqat va umidni o'zida mujassamlashtiradi. Mazkur birliklar o'zbek mentalitetidagi sabr-bardosh va tabiat bilan uyg'unlikka intilish xususiyatlarini ifodalaydi.

Jamoaviylik va mehmondo'stlik kodlari: O'zbek madaniyatida jamoaviylik (kollektivizm) qadriyati kuchli bo'lgani sababli, zamonaviy transport vositalari — mashina, avtobus — bilan bog'liq nutqiy birliklarda ham bu xususiyat namoyon bo'ladi. Jumladan, "*birga ketaylik*", "*mashinaga joy bor*" singari iboralarda yo'lni birgalikda, hamjihatlikda bosib o'tish g'oyasi ustunlik qiladi. Bu — individual harakatdan ko'ra jamoaviy harakatga ustunlik beruvchi milliy mentalitetning tilda aks etish jarayonidir.

3. Ingliz tilida transport terminlari va milliy mentalitet

Individualizm va shaxsiy erkinlik kodlari: Ingliz, jumladan amerikacha, lingvomadaniyatida individualizm markaziy muhim tushuncha hisoblanadi, bu esa transport terminologiyasida yaqqol ko'rsatiladi. *"My car, my rules"*, *"driver's seat"* (*"boshqaruvchi o'rni"* — nazoratni qo'lga olish ma'nosida) singari frazeologik iboralar shaxsiy nazorat, mustaqil qaror qabul qilish hamda erkinlikka bo'lgan ustuvor qarashni ifodalaydi. *"In the driver's seat"* iborasi hatto transport bilan bog'liq bo'lmagan vaziyatlarda ham *"vaziyatni nazorat qilmoq"* ma'nosida ishlatiladi — bu ingliz mentalitetidagi shaxsiy tashabbus hamda nazoratga bo'lgan yuksak qadriyatni ko'rsatadi.

Dengizchilik va kengayish mentaliteti: Orol davlati sifatida Britaniyaning tarixiy taqdiri dengiz hamda kema bilan bog'liq terminlarda milliy xarakterning muhim jihatini — tashqi dunyoga ochiqlik, erkinlik, sarguzashtga moyillik va yangi hududlarni o'zlashtirishga intilishni ko'rsatadi. *"To chart a course"* (*"yo'nalish belgilamoq"*), *"to steer clear of"* (*"chetlab o'tmoq"*) singari dengizchilikdan kelib chiqqan iboralar hozirda hayotning turli jabhalarida ishlatilib, inglizlarning rejalashtirish, strategik fikrlash hamda ehtiyotkorlikka moyilligini namoyon etadi.

4. Qiyosiy tahlil va mentalitet xususiyatlari

Olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, transport terminlarida namoyon bo'luvchi madaniy kodlar bevosita xalqning mentalitet xususiyatlari bilan bog'liqdir. O'zbek tilida transport terminologiyasi ko'proq jamoaviylik, sabr-toqat hamda an'anaviy hayot tarzi bilan bog'liq ma'nolarni tashisa, ingliz tilida individualizm, shaxsiy nazorat va strategik fikrlash ustunlik qiladi. Mazkur farq ikki xalqning ijtimoiy tuzilishi, tarixiy taraqqiyot yo'li va falsafiy dunyoqarashidan kelib chiqadi.

Shu bilan birga, har ikki tilda ham transport terminlari nutqning obrazlilikini oshiruvchi, fikrni ixcham hamda ta'sirchan ifodalash vositasi sifatida faol qo'llanilishi umumbashariy tendensiya ekanligini aks ettiradi. Bu — transport tushunchasining inson tafakkurida harakat, o'zgarish hamda taraqqiyot singari kognitiv kategoriyalar bilan bevosita bog'liqligidan dalolat beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, transport terminlari faqat texnik hamda amaliy tushunchalarni ifodalovchi neytral til birliklari emas, balki xalqning milliy mentaliteti va madaniy kodlarini o'zida mujassam etuvchi keng qamrovli lingvomadaniy hodisadir. O'zbek va ingliz tillari misolida o'tkazilgan tahlil ingliz va o'zbek xalqining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy tafakkur xususiyatlaridagi farqlarni transport leksikasi orqali ham ifoda etilishi mumkinligini isbotladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
- [2] Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
- [3] Safarov Sh. Lingvistik pragmatika. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008.
- [4] Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
- [5] Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
- [6] Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – New York: Oxford University Press, 1997.
- [7] Cambridge Idioms Dictionary. – Cambridge University Press, 2006.

TUPROQSHUNOSLIK TERMINOLOGIYASIDA SO'Z YASALISHI USULLARI TASNIFI MASALASI

Hamidova Mohlarbegim Hamid qizi

Filologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi va uning usullari tasnifiga doir ilmiy-nazariy qarashlar o'zbek tuproqshunoslik terminologiyasi materiallari asosida tahlil qilinadi. So'z yasalishiga oid an'anaviy va zamonaviy yondashuvlar qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqotda terminologik nominatsiya doirasidagi keng yondashuv asoslanib, tuproqshunoslik terminlarining hosil bo'lishi fonetik, leksik-semantik, affiksatsiya va kompozitsiya usullari doirasida izohlanadi. Shuningdek, o'zlashma terminlar va kalkalash hodisalarining nominatsiya jarayonidagi o'rni yoritiladi. So'z yasalishining asosiy birliklari, jumladan, yasovchi asos, yasovchi vosita, yasalma, yasalish ma'nosi, so'z yasalish uyasi va qolipining terminologik tizimdagi xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, terminologik nominatsiya, tuproqshunoslik terminologiyasi, so'z yasalishi usullari, fonetik usul, leksik-semantik usul, affiksatsiya, kompozitsiya, yasovchi asos, yasalish ma'nosi, so'z yasalish qolipi.

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические взгляды на словообразование и классификацию его способов в узбекском языкознании на материале узбекской почвоведческой терминологии. Проводится сопоставительное изучение традиционных и современных подходов к словообразованию. Обосновывается широкий подход к терминологической номинации, в рамках которого образование почвоведческих терминов рассматривается с точки зрения фонетического, лексико-семантического, аффиксального и композиционного способов. Освещается также роль заимствованных терминов и калькирования в процессе номинации. Раскрываются особенности основных словообразовательных единиц в терминологической системе, включая производящую основу, словообразовательное средство, производное слово, словообразовательное значение, словообразовательное гнездо и словообразовательную модель.

Ключевые слова: словообразование, терминологическая номинация, почвоведческая терминология, способы словообразования, фонетический способ, лексико-семантический способ, аффиксация, композиция, производящая основа, словообразовательное значение, словообразовательная модель.

Abstract. This article analyzes theoretical perspectives on word formation and the classification of word-formation methods in Uzbek linguistics, based on materials from Uzbek soil science terminology. Traditional and contemporary approaches to word formation are comparatively examined. A broad approach to terminological nomination is substantiated, within which the formation of soil science terms is discussed in terms of phonetic, lexico-semantic, affixational, and compositional methods. The role of borrowed terms and calquing in the process of nomination is also highlighted. The article identifies the specific features of the main word-formation units within the terminological system, including the motivating base, word-forming device, derivative, word-formation meaning, word-formation nest, and word-formation model.

Keywords: word formation, terminological nomination, soil science terminology, word-formation methods, phonetic method, lexico-semantic method, affixation, composition, motivating base, word-formation meaning, word-formation model.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi va so'z yasalishi usullari tasnifi masalasi uzoq yillik bahs mavzusidir. An'anaviy tasnif, asosan, rus olimi V.V.Vinogradov tomonidan rus tili materialida ishlab chiqilgan va so'z yasalishining fonetik, morfologik, leksik-semantik hamda leksik-sintaktik usullarini ajratgan tasnifga borib taqaladi. Ushbu tasnif "O'zbek tili grammatikasi"ning morfologiyaga bag'ishlangan birinchi tomida ham asos qilib olingan. Ammo A.Hojiev so'z yasalishini tilning mustaqil sathi sifatida asoslar ekan, uning doirasini ancha tor belgilashni taklif qildi: olimning fikricha, o'zbek tilida so'z yasalishining haqiqiy, ya'ni maxsus yasovchi vositaga ega bo'lgan

usullari ikkita – affiksatsiya va kompozitsiya; semantik yo‘l bilan yangi leksema hosil bo‘lishi esa so‘z yasalihi emas, balki mavjud so‘z semantik strukturasining taraqqiyoti hisoblanadi. Sh.Rahmatullaev esa fonetik usulni ham cheklangan doirada bo‘lsa-da tan oladi va uni, avvalo, urg‘u o‘rnining o‘zgarishi hamda tarixiy tovush almashinuvi bilan bog‘laydi. N.Mahmudov va A.Nurmonov so‘z yasalihini nominatsiya nazariyasi kontekstida ko‘rib, yasalihi aktining mazmuniy tomoniga – yasalihi ma'nosining shakllanishiga urg‘u beradilar.

Mazkur ilmiy qarashlar so‘z yasalihi usullarini tasniflashda yagona yondashuv mavjud emasligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, terminologik tizimlarda yangi tushunchalarning nomlanishi, mavjud so‘zlarning maxsus termin sifatida qo‘llanishi va terminlarning me‘yorlashtirilishi masalalari so‘z yasalihiga kengroq yondashishni taqozo etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy va struktur-semantik tahlil usullaridan foydalanildi. Tavsifiy usul orqali terminlarning shakliy va mazmuniy xususiyatlari izohlandi, qiyosiy-tahliliy usul yordamida so‘z yasalihiga doir turli ilmiy qarashlar o‘zaro taqqoslandi, struktur-semantik tahlil asosida esa terminlarning motivatsiyasi, yasalihi ma’nosi va nominativ xususiyatlari o‘rganildi.

Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tuproqshunoslik terminologiyasiga oid birliklar, jumladan, affiksatsiya va kompozitsiya orqali hosil bo‘lgan terminlar, umumiste‘mol so‘zlarining terminlashuvi, o‘zlashma terminlar hamda kalkalash asosida shakllangan birliklar tanlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu tadqiqotda biz atayin kengroq, ya'ni "nominatsiya usullari" doirasidagi yondashuvni tanladik. Buning sababi quyidagicha. Birinchidan, terminologiyada tadqiqot obyekti so‘z emas, balki termin – muayyan tushunchaning nomi. Agar biror umumiste‘mol so‘zi (masalan, og‘ir, yengil, sho‘r, ufq, profil) maxsus tushunchaning rasmiy nomi sifatida qayd etilsa, bu – terminologik tizim uchun yangi nominativ birlikning yuzaga kelishidir, garchi til uchun yangi leksema hosil bo‘lmagan bo‘lsa ham. Ikkinchidan, terminologik me‘yorlashtirish amaliyoti nuqtayi nazaridan termin qaysi yo‘l bilan hosil bo‘lganini aniqlash muhim, chunki har bir yo‘lning o‘ziga xos xavflari mavjud: affiksatsiya affiksali sinonimiya va variantlilikni, semantik usul omonimiya va noaniqlikni, kompozitsiya imlo tartibsizligini keltirib chiqaradi. Uchinchidan, bunday yondashuv magistral terminologik an'anaga – Lotte, Danilenko, Superanskayaning ishlariga – mos keladi. Shunga ko‘ra, o‘zbek tuproqshunoslik terminlarining hosil bo‘lish yo‘llari to‘rt asosiy usul doirasida tahlil qilinadi: fonetik usul, leksik-semantik usul, affiksatsiya va kompozitsiya. Ayni paytda shuni ta’kidlash lozimki, bu to‘rtlik terminologik nominatsiyaning barcha ko‘rinishlarini qamrab olmaydi. Tayyor birlikni boshqa tildan o‘zlashtirish (gumus, eroziya, melioratsiya, podzol), kalkalash (rus. почвенный профиль > tuproq profili, почвенный раствор > tuproq eritmasi) kabi alohida, oraliq holatlarni tashkil etadi.

Tahlil davomida biz so‘z yasalihi tahlilining quyidagi asosiy birliklariga tayanamiz: yasovchi (motivlovchi) asos – yasalma ma'nosini motivlovchi birlik; yasovchi vosita (shakl) – yasalihi ma'nosini shakllantiruvchi til vositasi; yasalma (derivat) – yasalihi natijasi; yasalihi ma'nosi – asos va qo‘shivcha munosabatidan kelib chiqadigan umumlashgan ma'no; so‘z yasalihi uyasi – bir o‘zak atrofida shakllangan yasalmalar majmuasi; so‘z yasalihi qolipi (modeli) – takrorlanuvchi struktur-semantik namuna. Bu tushunchalar E.S.Kubryakova va A.Hojiev ishlarida batafsil asoslangan.

Terminlarning hosil bo‘lish usullarini aniqlash ularning struktur-semantik xususiyatlarini o‘rganish bilan bir qatorda, terminologik tizimda me‘yoriylik va izchillikni ta’minlash uchun ham nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tuproqshunoslik terminologik tizimida so‘z yasalihi umumtil so‘z yasalihidan yasovchi vositalar tarkibi bilan emas, balki ularning taqsimlanishi, mahsuldorlik nisbati va nominatsiyaning ongli, maqsadga yo‘naltirilgan tabiati bilan farqlanadi. Tuproqshunoslik terminologiyasi materiali bu nazariy qoidani to‘liq

tasdiqlaydi: unda umumadabiy tilda mavjud bo'lgan barcha yasovchi vositalar qo'llanadi, biroq ularning faolligi va nafaolligi turlicha.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования // Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – С. 155–165.
[2]O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 108–115.
[3]Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – B. 18–27.
[4]Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
[5]Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – B. 12–18.
[6]Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: 1981.

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'AT VA SOHAVIY LUG'ATLARGA TAVSIYA ETILADIGAN TIBBIY TERMINLAR SEMANTIZASIYASI UCHUN ILLYUSTRATIV MISOLLAR

Buronova Xolida Toshtemirovna

O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali, 130100 Jizzax, O'zbekiston

assistent-o'qituvchi

e-mail: buranovaxolida@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada O'zbek tilining izohli lug'ati (O'TIL) va sohaviy lug'atlarda tibbiy terminlarni semantizatsiya qilish masalalari tahlil qilingan. Tibbiy terminlarning lug'atlarda berilishi jarayonida ularning nutqdagi faolligi, semantik xususiyatlari, terminologik ma'nosi hamda qo'llanish doirasini hisobga olish zarurligi asoslangan. Shuningdek, tibbiy terminlarning umumiste'mol leksikasi bilan o'zaro munosabati, ularning lug'at maqolasida izohlanish usullari va ma'no chegaralarini aniq belgilash masalalariga e'tibor qaratilgan. Tibbiy terminlarni semantizatsiya qilishda illyustrativ misollarning o'rni, ularni tanlash mezonlari va terminning ma'nosini to'liq ochib berishdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda illyustrativ misollar terminning nafaqat lug'aviy ma'nosini, balki uning real nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini ko'rsatishda muhim vosita ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, tibbiy terminlarni izohlashda aniqlik, ilmiylik, tushunarlilik va terminologik izchillik tamoyillariga rioya qilish zarurligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: tibbiy termin, semantizatsiya, illyustrativ misol, sohaviy lug'at, terminologik ma'no, tibbiy terminologiya, izohli lug'at, lug'at maqolasi, semantik xususiyat, terminologik izchillik.

Аннотация: В статье анализируются вопросы семантизации медицинских терминов в «Толковом словаре узбекского языка» (ТСУЯ) и отраслевых словарях. Обосновывается необходимость учитывать при представлении медицинских терминов их активность в речи, семантические особенности, терминологическое значение и сферу употребления. Особое внимание уделяется взаимосвязи медицинской терминологии с общеупотребительной лексикой, способам толкования терминов в словарной статье и определению границ их значения. Рассматривается роль иллюстративных примеров в процессе семантизации медицинских терминов, а также основные критерии их отбора и значение для наиболее полного раскрытия содержания термина. Отмечается, что иллюстративные примеры позволяют показать не только лексическое значение термина, но и особенности его реального функционирования в речи. В статье также подчеркивается необходимость соблюдения принципов точности, научности, доступности и терминологической последовательности при толковании медицинской лексики.

Ключевые слова: медицинский термин, семантизация, иллюстративный пример, отраслевой словарь, терминологическое значение, медицинская терминология, толковый словарь, словарная статья, семантическая особенность, терминологическая последовательность.

Abstract: The article analyzes the semanticization of medical terms in the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language (EDUL) and specialized dictionaries. It substantiates the importance of considering the frequency and activity of medical terms in speech, their semantic characteristics, terminological meanings, and scope of use

when presenting them in dictionaries. Particular attention is paid to the relationship between medical terminology and general vocabulary, the methods of defining medical terms in dictionary entries, and the accurate determination of their semantic boundaries. The study also examines the role of illustrative examples in the semanticization of medical terms, as well as the main criteria for selecting such examples and their importance in fully revealing the meaning of a term. It is emphasized that illustrative examples demonstrate not only the lexical meaning of a medical term but also its actual functioning and usage in speech. The article further highlights the necessity of observing the principles of accuracy, scientific validity, clarity, accessibility, and terminological consistency when defining and presenting medical terminology in explanatory and specialized dictionaries. The findings may contribute to improving the principles of dictionary compilation and the representation of medical terminology in Uzbek lexicography.

Keywords: medical term, semanticization, illustrative example, specialized dictionary, terminological meaning, medical terminology, explanatory dictionary, dictionary entry, semantic feature, terminological consistency.

KIRISH

Bugungi kunda jahon tilshunosligida va milliy leksikografiyamizda sohaviy terminologiyani me'yorlashtirish, ularni izohli va sohaviy lug'atlarda to'g'ri hamda tizimli aks ettirish eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Har qanday tilning leksik-terminologik tarkibi jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va tibbiy-biologik o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Xususan, tibbiyot sohasiga oid tushuncha va atamalarning keskin ortib borishi, ularning nafaqat tor mutaxassislar doirasida, balki ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqotda ham faol qo'llanishi umumxalq izohli lug'atlarida tibbiy terminlar semantizatsiyasini yangicha ilmiy mezonlar asosida qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

O'zbek tilining izohli lug'ati (O'TIL) va sohaviy tibbiy lug'atlarning vazifalari hamda maqsadli auditoriyasi bir-biridan farqlanadi. O'TILda terminlarning berilishi maxsus lug'atdan farqli ravishda atamalarning umumxalq nutqida faollik darajasiga ko'ra belgilanadi.

Tibbiy terminlarni umumiy izohli lug'atda taqdim etayotganda ularning mazmuniy ifodasi inobatga olinishi, shu bilan bir qatorda ommalashuvi, faollik ko'lami ham hisobga olinishi lozim. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2023-yilda nashr etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ushbu tamoyillarga deyarli to'liq amal qilinmagan. Shuningdek, terminlarning izohini mustahkamlovchi, ularning nutqiy kontekstdagi o'rnini ko'rsatib beruvchi illyustrativ misollarni tanlash mezonlari ham hamon yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi O'TIL va sohaviy tibbiy lug'atlarda tibbiy terminlarning semantizatsiya qilinish tamoyillarini tahlil qilish, ularni mavzuviy guruhlash hamda illyustrativ misollar tanlashning samarali usullarini asoslab berishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida o'zbek leksikografiyasi va terminologiyasining fundamental manbalari, jumladan, 2023-yildagi "O'zbek tilining izohli lug'ati" (I–V jildlar), A.Qosimovning "Tibbiy terminlar izohli lug'ati", Y.X.To'raqulov tahriri ostidagi "Ruscha-lotinch-o'zbekcha tibbiy terminlar lug'ati" (1999), A.Usmonxo'jayev va hammualliflar tomonidan yaratilgan "Katta tibbiy etimologik lug'at" (2010), "Tibbiy terminlar ensiklopedik lug'ati" (2010) hamda "Katta tibbiy o'quv lug'ati" (2013) kabi manbalar tadqiqot materiali sifatida olindi. Ushbu ilmiy ishda leksikografik tahlil, qiyosiy-qiyoslama usul, semantik strukturaviy va komponentli tahlil, shuningdek, terminologik kogerentlikni baholash hamda korpus lingvistikasi usullaridan unumli foydalanildi.

Tadqiqotda L.V.Malaxovskiy, A.Madvaliyev, A.Hojiyev, S.F.Akobirov hamda H.Dadaboyevlarning leksikografiya va terminologiyaga oid nazariy qarashlari ileksik-semantik platforma va metodologik asos qilib olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tibbiy terminlarning leksikografik tabiatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularni izohli va sohaviy lug'atlarda taqdim etish ikki xil yondashuvni talab qiladi. O'TIL kabi umumxalq lug'atlarida barcha akademik-tibbiy terminlarni ketma-ket joylashtirish doimo ham kutilgan natijani bermaydi. Shunga qaramay, mazmuniy tizimlilikni ta'minlash va terminologik maydonni to'liq tasavvur qilish uchun tibbiy leksikani quyidagi mazmuniy guruhlar asosida tasniflash va taqdim etish maqsadga muvofiq:

Tibbiy bo‘lim mutaxassislarining nomlari: *kardiolog, okulist, travmatolog, nevrolog, stomatolog va b.;*

Kasallik va patologik holat nomlari: *mastit, buqoq, qandli diabet, migren, pnevmoniya, gipertoniya va b.;*

Tekshirish (diagnostika) turlari va usullari: *rentgenografiya, UTT (ultratovushli tekshirish), tomografiya, EKG va b.;*

Tana a‘zolari va anatomik ob‘ektlar: *bosh, yurak, boldir, jigar, plevra va b.;*

Davolash va reabilitatsiya usullari nomlari: *ignaterapiya, mezoterapiya, ximioterapiya, fizioterapiya va b.;*

Tibbiy asbob, qurol va vosita nomlari: *pincet (pincet), qaychi, probirka, skalpel, shprit va b.;*

Sohaga aloqadorlikni va belgini ifodalovchi nomlar (sifatlar): *mikrobiologik, allergik, mikroskopik, patologik va b.;*

Sohaga oid ta‘limot va fan tarmoqlari nomlari: *miologiya, kardiologiya, dermatologiya, farmakologiya va b.*

O‘TILda ham, A.Qosimovning “Tibbiy terminlar lug‘ati”da ham yuqoridagi kabi mazmuniy uyalarga aloqador terminlar ko‘p hollarda mavzuviy guruhlanmagan va leksik-semantik jihatdan muvofiqlashtirilmagan holda ifodalangan. Bizningcha, O‘TILda tibbiy terminlarning mavzuviy guruhlanishi alohida rubrikalar bilan ko‘rsatilishi shart emas; ularni nutqda faollik ko‘lami va yangilik bo‘yog‘iga (neologik maqomiga) qarab farqlab, saralab taqdim etilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Masalan, so‘nggi yillarda *koronavirus, kovid 2019, karantin, pandemiya, vaksinatsiya* kabi atamalar ommaviy muloqot va ijtimoiy-siyosiy nutqda o‘ta faollashdi. Shunday birliklar bilan umumxalq izohli lug‘atlari doimiy ravishda boyitib borilishi lozim.

Bu borada O‘TIL ham korpus dasturiga o‘tkazilsa, kun sayin iqtisodiy, siyosiy hamda global tibbiy hodisalar natijasida yuzaga keladigan va ommalashadigan neoterminlar oson va tezkor tarzda lug‘at fondiga jamlanib borilaveradi. Aksincha, A.Qosimovning “Tibbiy terminlar lug‘ati” kabi maxsus sohaviy manbalarda esa yuqoridagidek mavzuviy guruhlanish tamoyili asosida terminlar taqdim etilishi shart. Bu terminning kategorial jihatlarini kengroq taqdim etishga hamda sohaviy termosistemaning mazmuniy tizimlilikini yuzaga keltirishga xizmat qiladi.

O‘TILda xalq orasida ommalashgan, faol terminlarning berilishida OAV, ijtimoiy tarmoqlar, rasmiy tibbiy va ilmiy saytlardagi ma‘lumotlar manbai asos qilib olinadi. Bunday neoterminlarning lug‘atda taqdim etilishi elektron shaklda amalga oshirilsa va izohli lug‘at dasturlashtirilsa, kutilgan samarali natijani beradi.

Izohli lug‘atda terminlar qanday ifoda etilishi, ularning lingvistik va amaliy ahamiyati hamda qanday usulda taqdim etilsa ixchamlik va qulaylikka erishish mumkinligi masalasi leksikografiyada doimiy bahslarga sabab bo‘lib kelgan. Shu kabi savollar L.V.Malaxovskiy hamda E.Sobirovalarning tadqiqotlarida atroflicha yoritilgan. Jumladan, E.Sobirova o‘z ishlarida ta’kidlaganidek: *“Izohli lug‘atga til egasining nutqiy muloqotida mavjud yoki potensial fond tarkibidagi so‘zlar kiritilishi va ular amalda umumdilda qanday foydalanilayotgan bo‘lsa, ayni shu ma’noda izohlanishi kerak”*.

Muayyan termosistemani shakllantirish va uni izohli lug‘atga ko‘chirish mezonlari hamda me‘yorlarini qat’iy belgilab beruvchi universal qo‘llanma mavjud emas. Bu til taraqqiyoti va sohaviy ehtiyojlar natijasida faollik omiliga ko‘ra bosqichma-bosqich shakllanib kelayotgan murakkab tizimdir. Zotan, A.Madvaliyev ta’kidlaganidek: *“Lug‘at uchun leksik birliklarni tanlash, ularning miqdorini belgilab olish lug‘at tuzish jarayonining eng murakkab va og‘ir bosqichi. Ayni shu jarayon lug‘at tipi, uning yo‘nalishi, maqsadini hisobga olgan holda amalga oshiriladi”*. Bugungi kunga qadar o‘zbek leksikografiyasida lug‘at tuzish ishlari bo‘yicha A.Hojiyevning yo‘riqnomalari, “O‘zbekcha-ruscha lug‘at” tuzish bo‘yicha qo‘llanma, S.F.Akobirovning “O‘zbek tilining izohli lug‘atining 边界 (chegaralari) va manbalari” maqolasi hamda “O‘zbek tilining ko‘p jildli izohli lug‘atini tuzuvchilar uchun yo‘riqnoma” kabi nazariy-amaliy manbalar poydevor hisoblanadi. Biroq terminlarning umumiy va maxsus lug‘atlarda berilishi haqidagi ilmiy me‘yorlar bugungi kun talabidan kelib chiqib, tizimli ravishda maxsus qo‘llanma va darsliklar ko‘rinishida mukammallashtirilishi lozim.

O‘zbek tilshunosligi va tibbiyotida sohaviy lug‘atlar tuzish ko‘lami yillar davomida sezilarli darajada kengaydi. Xususan, 1999-yilda O‘zbekiston FA akademigi Y.X.To‘raqulov tahriri ostida “Ruscha-lotinchao‘zbekcha tibbiy terminlar lug‘ati” nashr etildi. Unda tibbiyot sohalariga oid terminlar tartiblashtirilib, ularning muqobil variantlari hamda illyustrativ misollari keltirildi;

2010-yilda A.Usmonxo‘jayev, V.Ye.Avakov, E.I.Basitxanova hammuallifligida “Katta tibbiy etimologik lug‘at” (ruscha-lotincha-o‘zbekcha) bosilib chiqdi. Bu ish terminlarning etimologik tabiatini o‘rganish va chuqur tadqiq etishda salmoqli qadam bo‘ldi;

2010-yilda A.Usmonxo‘jayev, E.I.Basitxanova, P.H.Nazirov va M.S.Turaxanovalarning hammuallifligida 2 jildli “Tibbiy terminlar ensiklopedik lug‘ati” yaratildi. Professor H.Dadaboyevning ta’kidlashicha, ushbu lug‘at bugungi kunda tibbiyotda qo‘llanilayotgan 20 000 dan ortiq termin va tushunchalarni izohlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, undagi birliklar kirill hamda yangi o‘zbek alifbosida keltirilgan;

2013-yilda A.Usmonxo‘jayev tomonidan yaratilgan “Katta tibbiy o‘quv lug‘ati” (ruscha-lotincha-o‘zbekcha) o‘zbek yozuvida tayyorlanib, xalqaro miqyosda ham e’tirof etildi. O‘z tarkibiga 10 000 atrofida tibbiy tushunchani olgan ushbu asar milliy termosistemamiz rivojidadagi eng salmoqli tadqiqotlardan biridir.

Tibbiy terminlarning izohli va maxsus lug‘atlarda ifodalanishi o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega. Ular sodda so‘z, yasama so‘z, qo‘shma so‘z va birikma shaklida namoyon bo‘ladi. Birikma shaklidagi terminlarda asosan bitishuvli, ba‘zan moslashuvli aloqa yetakchilik qiladi. Termosistemada atamalarning sintaktik aloqada shakllanishida asosiylik (hokimlik) punktiga qat’iy amal qilish lozim. Tilshunoslik me’yorlariga ko‘ra, asosiy, bosh ma’noni ifoda etuvchi qism hokim so‘z hisoblanadi. Tibbiy terminlarning birikma sifatida taqdim etilishida atama sifatidagi semantik yuk aynan hokim so‘zga tushishi lozim. Masalan:

ALFA-TERAPIYA Alfa-zarralar ta’sirida davolash; nur bilan davolashning bir turi.

UYQU ARTERIYASI Bo‘yin bo‘ylab ketgan katta qo‘sh arteriya.

Ushbu misollarda hokim so‘zlar (*terapiya, arteriya*) bevosita terminologik ma’noni tashuvchi birliklar hisoblanadi. Maxsus lug‘atlarda *zaxm anginali, zardob gepatiti, Joffru simptomi* kabi birliklarda ham ushbu me’yorga amal qilingan. Ammo tahlillar shuni ko‘rsatadiki, amaldagi lug‘atlarda hokim qismida terminologik bo‘yoq yoki maxsus sema ifodalanmagan birikmali terminlar ham uchraydi:

JOEL SUYUQLIGI (K.Joel) Tarkibi dekstroza va magniy xloriddan iborat aralashma.

ZAK BELGISI Tanglay-til bilan tanglay-halqum yoyi oralig‘ining shishuvi.

IMMUN JAVOB Antigen ta’sirlovchiga bo‘lgan organizm reaksiyasi; tuzilishi bo‘yicha shu yoki unga yaqin bo‘lgan antigenlarga nisbatan immunitet hosil bo‘lishi bilan kechadi.

Bu o‘rinda *suyuqligi, belgisi, javob* kabi hokim so‘zlar termosistema doirasidagi tor maxsus birliklar emas, balki umumiste’moldagi leksik guruhga mansubdir. Demak, tibbiy terminlarni birikma tarzida shakllantirish va lug‘atga kiritishda hokim qismga terminologik semani yuklash hamda shu orqali sohaviy mazmunni belgilash maqsadga muvofiqdir.

Ushbu jarayon so‘z o‘zlashtirish va kalkalash hodisasi bilan ham chambarchas bog‘liq. Hozirgi zamon o‘zbek tili terminologiyasi ruscha-baynalmilal elementlarni strukturaviy (so‘z yasovchi) hamda semantik kalkalash orqali sezilarli darajada boyib bormoqda. Strukturaviy kalkalash yasama so‘zlar, qo‘shma so‘zlar va so‘z birikmalari darajasida sodir bo‘ladi.

Professor H.Dadaboyev kalkalashni quyidagi turlarga ajratadi:

Yasama terminlarni kalkalash;

Qo‘shma terminlarni kalkalash;

So‘z birikmalari shaklidagi terminlarni kalkalash.

H.Dadaboyev yasama terminlarni kalkalash xususida shunday yozadi: “Chet (rus) tili yasama terminlarini kalkalash jarayonida o‘zbek tilida bor bo‘lgan mutanosib asos hamda so‘z yasovchi affiks tanlanadi. Buning natijasida o‘zbek tilida mutlaqo yangi termin hosil bo‘ladi, bunday terminlar, ayniqsa, ilm-fan va texnika terminologiyasi tizimida keng ko‘lamda aks etgan: to‘g‘rilagich (*vyprjamitel*), taqsimlagich (*raspredelitel*), ko‘targich (*podymnik*), itargich (*tolkatel*), tebranish (*amplituda*), oziqlagich (*pitatel*), iqlimlashish, iqlimlashtirish (*akklimatizatsiya*), o‘rmonshunos (*lesovod*), issiqxona (*teplitsa*), davlatshunos (*gosudarstvoved*), hissador (*dolshchik*), vasiyatchi (*zaveshchatel*), buyurtmachi (*zakazchik*), tamg‘alash (*kleymeniye*), moydon (*maslenka*), portlatgich (*vzryvatel*) va h.k.”

Biroq bunday unumli kalkalangan sun’iy-yangi yasama terminlar O‘TILda deyarli uchramaydi. Yasama so‘zlarning kalkalanishi maxsus sohaviy lug‘atlarda kengroq aks etgan. Shuningdek, kalkalanmagan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qabul qilingan qo‘shma so‘z holatidagi tibbiy terminlar ham mavjud. Masalan, O‘TILda quyidagi tibbiy neoterminlar keltirilgan:

SITODIAGNOSTIKA [*sito... + diagnostika*] biol. tib. Tananing biror sirtidan yoki uning suyuqliklaridan olingan hujayra unsurlarini mikroskopik tadqiq etish yo'li bilan kasalliklarni aniqlash. [O'TIL, IV jild, 671-b.]

SITOKIMYO [*sito... + kimyo*] Hujayra tuzilmalarining kimyoviy tarkibi va o'zgarishlarini o'rganadigan fan; sitologiya¹ning bir bo'limi. [O'TIL, IV jild, 671-b.]

Tibbiy terminlar semantizatsiyasida illyustrativ misol terminning mazmunini va lug'atdagi statik izohni tiriltiruvchi, uni real nutqiy va amaliy kommunikatsiya bilan bog'lovchi asosiy lisoniy vositadir. Izohli lug'atda termin ta'rifi (definitsiya) tushunchaning mantiqiy chegarasini belgilasa, illyustrativ misol (rechevoy kontekst) ushbu terminning sintagmatik imkoniyatlarini, uslubiy bo'yog'ini va valentligini ko'rsatib beradi.

XULOSA

O'zbek tilining izohli lug'ati va sohaviy tibbiy lug'atlarda terminlarni semantizatsiya qilish hamda ularga illyustrativ misollar tanlash borasida o'tkazilgan tahlillar bir qator ilmiy xulosalarga kelish imkonini beradi. Eng avvalo, O'TIL va sohaviy lug'atlar uchun illyustrativ misollarni tanlashda uchta asosiy mezon ustuvor bo'lishi lozim:

birinchidan, rasmiy tibbiy nashrlar, ilmiy-ommabop adabiyotlar, nufuzli OAV va standartlashtirilgan matnlardan foydalanish orqali manbaning ishonchliligi va neytralligini ta'minlash;

ikkinchidan, misol terminning ma'nosini tushunish uchun yetarli hamda ortiqcha lisoniy yuklardan xoli bo'lgan minimal, lekin diagnostik kontekstni shakllantirish;

uchinchidan, terminning umumiste'mol so'zidan farqini hamda boshqa sohalarga ko'chish chegarasini kontekstda aniq ko'rsatish orqali ko'pma'nolilik va transterminlashuvni differensial boshqarish zarur.

Shu bilan birga, izohli lug'atda "tib." (tibbiyotga oid) pometasi bilan keltirilgan illyustrativ misol o'rtasidagi funksional va semantik uyg'unlik to'liq ta'minlanishi kerak. Bu lug'at foydalanuvchisiga terminning sohaviy maqomi, qo'llanish doirasi va semantik chegaralarini aniq ko'rish imkonini beradi.

Natijada izohli lug'atdagi tibbiy terminlar nafaqat nazariy definitsiya darajasida, balki real nutqiy qo'llanishda ham me'yorlashtiriladi. Bu esa O'TILning normativ va amaliy qiymatini oshirishga, jamiyatda tibbiy-terminologik madaniyatni mustahkamlashga hamda lug'atning elektron-korpus bazasini doimiy ravishda boyitib borish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Малаховский Л.В. Специальные термины в общем словаре: принципы отбора и толкования // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л., 1976. – 226 с.

[2] Мадвалиев А. Изоҳли луғатда терминларнинг лексикографик талқинига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. 1-сон. – 56-66 б.

[3] Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Тошкент, 2000. – 6 б.

[4] Ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузувчилар учун йўриқнома. – Тошкент, 2000. – Б. 6.

[5] Русча-лотинча-ўзбекча тиббий терминлар изоҳли луғати. – Тошкент: Камалак-Ҳамшира, 1999. – Б. 18

[6] Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент, 2003-2008. – Б. 120.

[7] Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. – Toshkent, 2019. –104 b.

SAMARQAND VILOYATI O'G'UZLARI SHEVALARIDA MA'NODOSH SO'ZLAR TAHLILI

Raxmonov S

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi

katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Samarqand viloyati o'g'uz shevasi vakillarining kundalik muloqotida qo'llanadigan ma'nodosh so'zlarning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ma'nodosh birliklarning lug'aviy-semantik xususiyatlari, ma'no ottenkalari, uslubiy qo'llanishi hamda nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlari qiyosiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, sinonimik birliklarning gap tarkibida qo'llanishi, ularning morfologik va sintaktik xususiyatlari, adabiy til birliklari bilan munosabati hamda o'ziga xos semantik farqlari aniqlanadi. Tadqiqot materiallari sifatida Samarqand

shahri eroniy o'g'uzlari, Pastdarg'om tumani Chandir qishlog'ida yashovchi chandir o'g'uzlari hamda Samarqand shahri Turkman mahallasi shevasiga oid leksik birliklardan foydalanildi. Tahlil natijalari o'g'uz shevalaridagi sinonimik qatorlarning shakllanishida hududiy, tarixiy, etnik va lingvistik omillarning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'zbek shevalarining leksik tarkibini o'rganish, o'g'uz shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda dialektal lug'atlarni boyitishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, chandir, o'g'uz, o'g'uz shevasi, turkiy tillar, ma'nodosh so'z, sinonimiya, semantika, uslubiy xususiyat, gap qurilishi, morfologiya, leksikologiya, dialektal leksika, lug'at.

Аннотация. В данной статье анализируются лексико-семантические особенности синонимических единиц, употребляемых в повседневной речи представителей огузского диалекта Самаркандской области. Особое внимание уделяется лексическому значению, смысловым оттенкам, стилистическим особенностям и функциональному употреблению синонимов в различных речевых ситуациях. В ходе исследования также рассматриваются особенности употребления синонимических единиц в структуре предложения, их морфологические и синтаксические характеристики, а также соотношение диалектной лексики с единицами литературного узбекского языка. Материалом исследования послужили лексические единицы, характерные для иранских огузов города Самарканда, огузов-чандыров села Чандыр Пастдаргомского района, а также говора туркменской махалли города Самарканда. Сравнительный анализ показывает, что формирование синонимических рядов в огузских говорах связано с территориальными, историческими, этническими и языковыми факторами. Полученные результаты имеют значение для дальнейшего изучения лексического состава узбекских говоров, выявления специфических особенностей огузских диалектов и совершенствования диалектологических словарей.

Ключевые слова: говор, диалект, чандыр, огуз, огузский диалект, тюркские языки, синоним, синонимия, семантика, стилистические особенности, структура предложения, морфология, лексикология, диалектная лексика, словарь.

Abstract. This article examines the lexical and semantic features of synonymous words used in the everyday communication of speakers of the Oghuz dialect in the Samarkand region. Particular attention is given to the lexical meanings, semantic nuances, stylistic characteristics, and functional use of synonymous units in different communicative contexts. The study also analyzes the use of synonymous words within sentence structures, their morphological and syntactic features, and their relationship with lexical units of the standard Uzbek language. The research materials include lexical units characteristic of the Iranian Oghuz speakers of Samarkand city, the Chandir Oghuz speakers of Chandir village in Pastdargom district, and the dialect of the Turkmen mahalla in Samarkand city. The comparative analysis demonstrates that the formation and use of synonymous series in Oghuz dialects are influenced by territorial, historical, ethnic, and linguistic factors. The findings contribute to the study of the lexical composition of Uzbek dialects, the identification of specific features of Oghuz dialects, and the development and enrichment of dialectological dictionaries.

Keywords: dialect, regional variety, Chandir, Oghuz, Oghuz dialect, Turkic languages, synonym, synonymy, semantics, stylistic features, sentence structure, morphology, lexicology, dialectal vocabulary, dictionary.

KIRISH

Ma'lumki, shevashunosligimiz tarixi XI asarning mashhur tilshunosi Mahmud Qoshg'ariyga borib taqaladi. Uning "Devonu lug'atit turk" asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho lug'atlardan biri sanaladi. Shu asarning "Indeks lug'ati" ham olimlarimiz tomonidan

tayyorlangan. Mana shu lug‘at bahona turkiy qabila-urug‘larning tillari bir bobo tildan rivojlanib, taraqqiy etganligi haqidagi ilmiy-nazariy qarash dalillar asosida tasdiqlandiki, bu hol ona tilimizning o‘ziga xos nufuzini va tarixiy taraqqiyotini dalillar vositasida tasdiqlab turibdi.

Hazrat Alisher Navoiy ham bundan sal kam olti asr oldin mana shu turkiy tilda, ya‘ni eski o‘zbek adabiy tilida she‘rlar yozib, olamni qurolsiz holda, qalam bilan egallagan allomalardan biri sanaladi. Shu o‘rinda hazratning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridagi “yig‘lamoq” so‘zining yuzta sinonimidan yarmidan ko‘pi dialektal so‘z ekanligini hisobga olsak, ham taniqli shoir, ham davlat arbobi bo‘lgan bu insonning shevalarimizga XV asrdayoq e‘tibor berib, uning duru javohirlarini tanlab-tanlab, o‘z asarlarida qo‘llay olganiga amin bo‘lamiz. Mana shuning natijasida o‘sha vaqtda Xuroson hukmdori bo‘lgan Husayn Boyqaro tilimizga Davlat tili darajasini berish to‘g‘risidagi tarixiy farmonini e‘lon qilishga majbur bo‘lgan.

Xonliklar davrida ham, garchi o‘sha vaqtda tilimiz bo‘yicha chuqur ilmiy asoslarda tadqiqotlar olib borilmagan bo‘lsa-da, tilimiz ijtimoiy hayotdagi mavqeini saqlab qolganligi va kuchaytirganligi tarixda hech ham rad qilib bo‘lmaydigan dalillar orqali o‘z ifodasini topgan.

Shevalardan leksik qatlamga oid ma‘lumotlar to‘plash shevashunoslik ilmida murakkab kechadigan jarayondir. Shu jumladan, so‘zlarning shakl va ma‘no munosabatiga oid turlarini to‘plashda o‘zbek shevalari doirasida ko‘pgina leksik manbalar to‘plash, birgina o‘zbek shevasi doirasida ma‘lumot to‘plash salmoqli ishni yuzaga keltiradi. Xususan, Xorazm shevalarini maxsus tadqiq etgan F. Abdullaev turkiy tillarning tasnifida ham, aniq bir tilning shevalarini tasnif qilishda ham yolg‘iz leksik materialga asoslanish kutilgan natijani bermasligini, faqat tilning boshqa yaruslari (fonetika, morfologiya, sintaksis) bo‘yicha to‘plangan materiallar bilan birgalikdagina ilmiy jihatdan ishonarli biror xulosaga kelish mumkin bo‘ladi, degan fikrni ilgari suradi. Olim bu fikrni turkiy tillar bo‘yicha A. N. Baskakov tasnifiga e‘tiroz bildirib aytadi. Ma‘lumki, A. N. Baskakov turkiy tillarni, asosan, leksik xususiyatlarini hisobga olib tasnif etgan. F. Abdullaev o‘g‘uz lahjasining leksikasini ozarbayjon va turkman tili, qipchoq lahjasi va o‘zbek adabiy tili bilan qiyosiy tarzda o‘rganadi. O‘rni bilan eski o‘zbek adabiy tili manbalariga ham murojaat etadi. Xorazm shevalarida *arɨg*‘ (pok, toza), *oram* (ko‘cha), *kəlk* (ot-ulov), *tuɨ* (mis ko‘za) kabi so‘zlar eski o‘zbek adabiy tili yodgorliklari tilida mavjudligini aytib o‘tadi. Olim o‘g‘uz lahjasiga oid qirqdan ortiq baliq turlarining nomini aniqlagan, shulardan faqat besh-oltitasigina o‘zbek adabiy tilida mavjudligini ta‘kidlaydi. Tadqiqotda baliq nomlarining yigirma beshtasining nomi va izohi qayd etilgan. Shuningdek, ishda baliq ovi bilan bevosita bog‘liq o‘g‘uz shevasiga oid leksik birliklar ham tahlil etilgan. F. Abdullaev turkiy tillar leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektda o‘rganish, birinchi navbatda, urug‘dosh tillar bo‘yicha, ayniqsa, jonli shevalar bo‘yicha mukammalroq faktik materiallar to‘plash lozim, deb hisoblaydi. Tadqiqotiga qarindosh-urug‘ nomlari (*əkiz* — egizak; *bəvək* — chaqaloq kabi); uzvlar nomi (*ərn* — lab; *bag‘ır* — jigar; *bur‘t/mur‘t* — mo‘ylov kabi), odam va uning hayoti, tirikchiligi bilan bog‘liq so‘z-terminlar (*alchaq* — chaqqon, qobiliyatli, uddaburon; *ig* — og‘riq; *idə* — jiyda kabi) lug‘atini ilova qiladi. F. Abdullaevning fikriga tayanadigan bo‘lsak, shevalarning leksik tomonini o‘rganishni tilning barcha bo‘limlariga bog‘lab, qiyosiy metoddan foydalanish soha bo‘yicha izlanish olib borishdagi to‘g‘ri yo‘l deb belgilangan. O‘z navbatida sheva bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar, yaratilgan darslik, o‘quv qo‘llanmalarda ham shu yo‘ldagi tahlillar o‘rin egallagan. Lekin shevaning aynan leksik tomonini o‘rganib, shevaga oid turli lug‘atlar yaratish ko‘p mehnat va vaqt talab qiladi. Chunki yuqoridagi tahlillarning o‘zi shuni ko‘rsatib turibdiki, shevalarga oid leksik materiallarda shevalarning fonetik jihati bilan bog‘liqlikda amalga oshirilgan. Mustaqillikdan keyin sohaga bo‘lgan e‘tibor natijasida ko‘pgina ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqdaki, bu tadqiqotlar ma‘lum bir ijodkorlarimizning asarlaridagi sheva so‘zlari yoki ma‘lum bir hududning shevasiga bag‘ishlanganligi bilan yuqoridagi kabi tahlilga tortilgan. Bu, o‘z navbatida, shevalarning leksikografiyasi borasida qilinadigan ishlar anchagina borligidan dalolat beradi. Shu o‘rinda T. J. Enazarov, X. T. Abdullayevlar tomonidan “Dialektologik amaliyot so‘roqligi” [1] 2018-yilda nashr etilgan o‘quv qo‘llanmasida “... haligacha shevalarimiz materiallari asosida 1971-yilda nashr etilgan “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”dan boshqa biron bir lug‘at nashr etilmagan. U ham bor-yo‘g‘i 9,5 (to‘qqiz yarim ming) ta dialektal so‘zdangina iborat lug‘at. Uning ham yarmi f.f.n., katta ilmiy xodim Ahmad Ishaev tomonidan to‘plangan “Qarindosh-urug‘ nomlari”ni bildiruvchi so‘zlardir”, deya ma‘lumot berilgan.

Mazkur ilmiy-nazariy qarashlar Samarqand viloyati o‘g‘uzlari leksikasidagi sinonim so‘zlarni o‘rganishda ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Biz tahlil qiladigan Samarqand viloyati o'g'uzlarining leksikasidagi sinonim so'zlarning tahlili shu sheva vakillarining Samarqand shahri eroniylari, Samarqand viloyati Pastdarg'om tumani chandirlari va boshqa Samarqand viloyatidagi o'g'uz shevasida muloqot qiluvchi aholi hamda hududdagi qipchoq va qarluq lahjasidagi shevaga oid so'zlar bilan sinonimik holati asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqot materiallari Samarqand shahri eroniy o'g'uzlari, Samarqand viloyati Pastdarg'om tumani Chandir qishlog'ining chandir o'g'uzlari, Samarqand shahri Turkman mahallasi shevasi hamda hududdagi boshqa o'g'uz shevasida muloqot qiluvchi aholi nutqidan olingan leksik birliklardan tashkil topadi.

Tadqiqotda shevalarning leksik qatlamiga oid ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishda **qiyosiy, tavsifiy, semantik, morfologik va kontekstual tahlil usullaridan** foydalanildi. Xususan, sinonimik birliklarning shakl va ma'no munosabatlari, ularning semantik farqlari, uslubiy xususiyatlari va gap qurilishidagi o'rni qiyoslandi.

Shevalarning leksik tomonini o'rganishda ularni fonetika, morfologiya va sintaksis bilan bog'liq holda tahlil qilishga alohida e'tibor qaratildi. Bunda F. Abdullaev tomonidan ilgari surilgan, shevalarni faqat leksik material asosida emas, balki tilning boshqa yaruslari bilan birgalikda o'rganish lozimligi haqidagi qarash metodologik asos sifatida olindi.

Tahlil jarayonida qarindoshlik nomlari, kishining tashqi ko'rinishi va xarakterini ifodalovchi birliklar, vaqtpayt ma'nosini ifodalovchi so'zlar hamda kishilarga laqab qo'yish bilan bog'liq leksik birliklar alohida guruhlariga ajratildi. Har bir guruhdagi birliklarning adabiy til, Samarqand hududidagi boshqa shevalar va o'g'uz shevalari bilan munosabati qiyosiy jihatdan o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Dastlab bu shevada boshqa shevalarda ham ko'p sinonimik qatorni tashkil qiladigan so'zlardan qarindoshlikka oid sinonim so'zlarga e'tibor qaratsak: qarindosh-urug' nomlari *ona* so'zining Chandir o'g'uz shevasida **ene** (fonetik jihatdan o'zgarishga uchragan) shakli qo'llanadi.

Shu so'z eroniylar shevasida quyidagicha qo'llanadi: “-mi” so'roq qo'shimchasi o'rniga so'roq ohangiga urg'u beriladi-da: *Ha, unay yaxshi?* – **Ha, onang yaxshimi?**

Bu so'z eroniy o'g'uzlarining shevasida muloqot jarayonida alohida so'zning o'zi qo'llanganda *ona* adabiy tildagi varianti va Samarqand shahar shevasidagi *biyi(-ng)* shakli uchrab turadi. Shahardagi tojik tilida muloqot qiluvchi aholining ta'sirida *biyi* varianti Urganji o'g'uzlari shevasida to'lig'icha shu varianti kuzatilishi mumkin.

Dialektologik manbalarda berilgan bu so'z Xorazm o'g'uzlari shevasida *ona* so'zi o'rnida qo'llanadigan *opa* so'zi, viloyatning Pastdarg'om tumanida yashovchi novchandir, enakeychandir, turkmanlar deb nomlanuvchi o'g'uz shevasida so'zlovchi aholi tomonidan *opa*, *ene* variantlari qo'llanadi. Bu so'z, o'z navbatida, Samarqand viloyatining Payariq, Bulung'ur, Jomboy va boshqa viloyatlarining qipchoq shevasi vakillarining nutqida uchrab turadi. Keltirilgan misollar *ona* qarindoshlik nomining turli hududlarda fonetik va leksik jihatdan turlicha shakllarda qo'llanishini ko'rsatadi. *Ona* – *ene* – *opa* – *biyi* birliklari o'rtasidagi munosabat shevalardagi sinonimik qatorlarning shakllanishida hududiy va fonetik omillarning muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Shevadagi kishining ko'rinishi va xarakteri asosida ro'y beradigan sinonim so'zlar ham mavjud. Masalan, **novcha** – uzun bo'yli ma'nosida (o'g'uz Chandir shevasida), **daro**z (eroniy shevasida) – uzun (bo'yli daroz – bo'yli uzun, daroz galinchak – uzun bo'yli kelinchak) ma'nosida qo'llanadi. Bu birliklarning semantik jihatdan yaqinligi ularning bir xil predmet yoki shaxsning tashqi belgisi – bo'y uzunligini ifodalashi bilan bog'liq. Biroq ularning qo'llanish hududi va fonetik shakli jihatidan farqlanishi o'g'uz shevasining ichki leksik rang-barangligini ko'rsatadi. O'g'uzlarda kishilarga laqab qo'yish masalasi boshqa sheva vakillariga nisbatan ajralib turadigan holatlardan biridir. Bu borada laqab qo'yish asosida yig'ilib qolgan so'zlar ham ko'p uchraydi. Shunday so'zlardan ba'zilarini tahlilga tortamiz: **lo'ppi**, **pizze**. Joraqul **pizze** – sal narsaga ko'tarilib ketadigan kishiga qo'yiladigan (Pastdarg'om tumani Chandir o'g'uz shevasi) laqab.

Bunda **lo'ppi** so'zi adabiy tilimizdagi kishining xarakteridagi *lov etib yonadi* iborasining shevaga o'tgan shakli. Bu so'z boshqa ma'noda qo'llanganda kishining ko'rinishini ifodalaydi: **lo'ppi** – to'ladan kelgan kishi ma'nosida qo'llanib, shakldoshlikni ham hosil qiladi.

Yana shunday kishining xarakterini ifodalaydigan so'zlardan quyidagi so'zga e'tibor qaratamiz: **guppi** – men qila olaman deydi, hech narsani bajara olmasa-da, “men qila olaman” deydi kishiga nisbatan, **o'tborda** –

guppiga ma'nodosh so'z. Bu so'z xalq topqirligi asosida ko'chma ma'noda kishilarning nafsi orqali o't organizmiga azob beradigan kishilarga nisbatan olingan.

Ba'zan shevada bu so'zning o'rnida **o'pke** (o'pka) so'zi ham ishlatilib turadi. Bu so'z orqali olingan laqabda chorvaning (qoramol, qo'y) tanovul qilinadigan ichki a'zolari qatorida o'pkaning mazasiga kesatiq sifatida olingan ekan. O'pka ichki organizmlar orasida serharakat organ, tanovulga kelganda mazasi yo'qligi yuqoridagi ko'rinish inson xarakteriga o'xshatilgan.

Aslida shevadagi **guppi** so'zi o'pkaning harakatidan olingan va sinekdoxa asosida ma'no ko'chishidan shakllangan. Bu so'z kishilarga laqab qo'yishda boshqa ma'noda ham qo'llanar ekan: *Turdi o'pke* – bu o'rinda shu kishining nimjonligi, ozg'in ko'rinishiga nisbatan ham qo'llanib turar ekan.

Ushbu misollar o'g'uz shevalarida sinonimik munosabatlarning faqat lug'aviy ma'no asosida emas, balki xalqning kuzatuvchanligi, obrazli tafakkuri, kinoya, kesatiq va laqab qo'yish an'analari asosida ham shakllanishini ko'rsatadi. Ayniqsa, **guppi** – **o'tborda** – **o'pke** birliklarida semantik yaqinlik bilan bir qatorda ma'no ko'chishi va xalqona obrazlilik ham mavjud. Chandir o'g'uzlar shevasining o'zlarida ham turli variantda qo'llaniladigan sinonim so'zlar anchagina: **negoydi**, **geyin** (-da yoki -na qo'shimchalari qo'shib keladi) – ba'zan, gohida yordamchi so'z turkumlari o'rnida qo'llanadigan sinonimlar bo'lib, ular shevadagi fonetik o'zgarishlar natijasida paydo bo'lgan.

Bu o'rinda **geyin** so'zini qisman tahlilga oladigan bo'lsak, adabiy tilimizdagi *keyin* so'zimizga nisbatan olingan ma'nosida emas, balki yuqoridagi paytni ifodalab keladigan *ba'zan*, *gohida* yordamchi so'zlarimizga to'g'ri kelishiga guvoh bo'ldik.

Chandir o'g'uzlarining shevasida *keyin* so'zining o'rnida qo'llanadigan **so'na**, **unanin** (*undan keyin*) kabi bir necha o'g'uz shevasining morfemik qisqartmalari asosida shakllangan variantlari bor bo'lib, u ham bo'lsa shevalardagi so'z qo'llash erkinligining kengligi asosida yuzaga kelishini ko'rsatib turadi.

Yuqoridagi materiallar Samarqand viloyati o'g'uz shevalarida sinonimik munosabatlarning bir necha ko'rinishda yuzaga kelishini ko'rsatadi. Bir tomondan, sinonimik birliklar fonetik o'zgarishlar orqali shakllansa, ikkinchi tomondan, hududiy farqlar, boshqa tillar va shevalar bilan aloqalar, semantik ko'chishlar hamda xalqning obrazli tafakkuri ularning yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatadi. Shevalardagi qarindoshlik nomlari, kishining tashqi ko'rinishi va xarakterini ifodalovchi birliklar hamda vaqt-payt ma'nosini bildiruvchi birliklarning qiyosiy tahlili o'g'uz shevalarining ichki leksik imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi. Ayniqsa, **ona** – **ene** – **opa** – **biyi**, **novcha** – **daroz** – **uzun**, **guppi** – **o'tborda** – **o'pke** kabi qatorlar shevalararo sinonimik munosabatlarning o'ziga xos namunalari.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, shevalardagi so'zlarning turli mavzu doirasida sinonimlik, omonimlik va boshqa leksik birliklar asosida so'zliklarning hosil qilinishi, mutaxassislar ta'kidlaganidek, shevadagi so'zlar to'plamini leksemalar asosida tashkil qilishda murakkablikni yuzaga keltiradi. Shuning uchun shevadagi so'zlarni lug'atga solish o'z-o'zidan so'zning fonetik va morfologik tomonlarini ham qamrab oladi.

Shu o'rinda shuni ta'kidlab o'tish kerakki, biz adabiy tilimizni ravnaq toptirishga hamisha harakat qilamiz va ba'zan shevalarga oid so'zlarni misol tariqasida tanqidga olamiz, bu hol adabiy tilni targ'ib qilish doirasidagi boshqa masala. Shevalarimizni adabiy tilimizni boyitishimizni ham inobatga olishimiz kerak.

Samarqand viloyati o'g'uz shevalari leksikasidagi sinonimik birliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, sheva materiallari o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, hududiy xilma-xilligi va leksik boyligini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Sinonimik birliklarda fonetik o'zgarish, morfemik qisqarish, semantik ko'chish, boshqa tillar va shevalar ta'siri kabi jarayonlarning izlari yaqqol ko'rinadi.

Shevaning o'rganilishi tilshunoslikning kechagi va bugungi kunida ham dolzarb masalalardandir. Xususan, badiiy adabiyotimizda obraz yaratishda, portret chizishda, xalq og'zaki ijodiga yaqinligi borasida milliy qadriyatlar qatorida qadrlil manba bo'lib, shuning bilan birga millat yakdilligida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Samarqand viloyati o'g'uz shevasining sinonimik qatlamini yanada chuqur o'rganish kelgusida dialektal lug'atlar yaratish, o'g'uz shevasining boshqa leksik qatlamlarini aniqlash va o'zbek tilining tarixiy-leksik taraqqiyotini yoritish uchun muhim ilmiy material bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] G'ozli Olim Yunusov. *O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba*. – T.: O'zdamashriyot, 1935. (Lotin alifbosida).
- [2] Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. *O'zbek dialektologiyasi*. – T.: O'qituvchi, 1978.
- [3] Abdullaev F. *O'zbek tilining o'g'uz lahjasi*. – T.: Fan, 1978; *O'zbek tilining Xorazm shevalari*. – T.: Fan, 1964.
- [4] Jumanazarov Yu. *Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari*. – T.: Fan, 1961.
- [5] Ishayev A. *Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari*. – T.: Fan, 1977.
- [6] Ahmedov A. *O'zbek adabiy tili tarixida o'g'uz unsur va ko'rinishlarining qo'llanishi*: Filol. fan. nom. ... dis. avtoref. – Samarqand: SamDU, 2006. – 26 b.
- [7] Saidov Yoqub. *O'zbek dialektologiyasi*. O'quv-metodik qo'llanma. – Buxoro: Durdona nashriyoti, 2021.

GERMANIYADA SENTIMENTAL ADABIYOT ULKAN ADABIY-ESTETIK HODISA SIFATIDA

Niyazova Munira Jumanazarovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi shahri

m60602672@gmail.com

Annotatsiya. Nemis sentimentalizmi fransuz klassitsizmiga bo'lgan milliy-madaniy munosabat sifatida dunyoga keldi. Nemis sentimentalistlari dunyoqarashining shakllanishi va taraqqiyotida nemis shoiri, dramaturgi, san'at nazariyotchisi va adabiyotshunos-pedagogi, nemis klassik adabiyotining asoschilaridan biri – Gotxold Efraim Lessing (1729–1781)ning ta'siri kuchli bo'lgan. Darhaqiqat, uning “Laokoon yoxud tasviriy san'at va poeziya chegaralari xususida” risolasi, “Gamburg dramaturgiyasi” turkum maqolalari, “Donishmand Natan” pyesalari o'z davrida e'tiborga tushgan va bugun uchun ham qimmatini yo'qotgan emas. U adabiyot va tasviriy san'atda obraz yaratish imkoniyatlarini mohirona tahlil qiladi. XVIII asrning 70-yillarida san'atdagi antifeodal qarashlarning ifodasi sifatida “Bo'ron va hujum” deb nomlangan adabiy harakat vujudga keldi. Bu oqim ishtirokchilari adabiyotda yangi shakl va yangi mazmun yaratish tarafdorlari bo'lib maydonga chiqdi. Ushbu maqolada bu davrga kelib sentimentalizm ulkan adabiy-estetik hodisaga aylangani haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'z: sentimentalizm, adabiy-estetik, adabiy harakat, adabiyotda yangi shakl va mazmun yaratish, drama

Аннотация. Немецкий сентиментализм возник как национально-культурная реакция на французский классицизм. Немецкий поэт, драматург, теоретик искусства и литературный критик-педагог, один из основателей немецкой классической литературы, Готхольд Эфраим Лессинг (1729–1781), оказал сильное влияние на формирование и развитие мировоззрения немецких сентименталистов. Действительно, его трактат «Лаокоон, или О пределах изящных искусств и поэзии», серия статей «Гамбургская драматургия» и пьеса «Нафан Мудрый» привлекли внимание в своё время и не утратили своей ценности до сих пор. Он умело анализирует возможности создания образа в литературе и изобразительном искусстве. В 70-х годах XVIII века возникло литературное движение под названием «Буря и нападение» как выражение антифеодальных взглядов в искусстве. Участники этого движения стали сторонниками создания новой формы и нового содержания в литературе. В этой статье рассматривается, как сентиментализм стал важным литературным и эстетическим явлением в этот период.

Ключевые слова: сентиментализм, литературная эстетика, литературное движение, создание новых форм и содержания в литературе, драматургия.

Annotation. German sentimentalism emerged as a national-cultural reaction to French classicism. The German poet, playwright, art theorist and literary critic-pedagogue, one of the founders of German classical literature, Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), had a strong influence on the formation and development of the worldview of German sentimentalists. Indeed, his treatise “Laocoon, or On the Limits of Fine Arts and Poetry”, the series of articles “Hamburg Dramaturgy”, and the play “Nathan the Wise” attracted attention in their time and have not lost their value today. He skillfully analyzes the possibilities of creating an image in literature and fine arts. In the 70s of the 18th century, a literary movement called “Storm and Attack” arose as an expression of anti-feudal views in art. Participants in this movement emerged as advocates for creating a new form and new content in literature. This article discusses how sentimentalism became a major literary and aesthetic phenomenon during this period.

Keywords: *sentimentalism, literary aesthetics, literary movement, creation of new form and content in literature, drama*

KIRISH

XVIII asrning 70-yillarida san'atdagi antifeodal qarashlarning ifodasi sifatida "Bo'ron va hujum" deb nomlangan adabiy harakat vujudga keldi. Bu oqim ishtirokchilari adabiyotda yangi shakl va yangi mazmun yaratish tarafdorlari bo'lib maydonga chiqdi. Nemis sentimentalizmiga eng yorqin poetik ifodalar bergan, olmon adabiy muhitida keng taraqqiy etishida munosib ulush qo'shgan yana bir dramaturg, shoir, nazariyotchi, mutafakkir, "Bo'ron va tazyiq" harakatining eng faol a'zosi Yohann Kristof Fridrix fon Shiller (Johann Christoph Friedrich von Schiller; 1759–1805) hisoblanadi. Uning dastlabki pyesasi "Qaroqchilar" 1781-yillarda yozilgan. Shiller 1784-yil "Don Karlos", 1787-yil "Makr va muhabbat", 1800-yil "Mariya Styuard" dramalarini yozadi. Uning dramalarida romantizm, hissiy emotsiya juda kuchli berilgan. Sinfy tabaqalanish, aristokratiya muammolari asosiy mavzuga ko'tarilgan "Makr va muhabbat" dramasi qahramonlari navqiron oshiq va ma'shuqalar Ferdinand va Luizaning chin sevgisi orqali muallif ijtimoiy kanonlarni yorib o'tmoqchi bo'ladi. Oliy tabaqa vakili, Prezident fon Valterniing yolg'iz o'g'li Ferdinand oddiy xalq vakili, go'zal qalb egasi Luizani sevib qoladi. Har ikkalalari ham ijtimoiy tartiblarni yengib o'tishga harakat qiladilar, lekin hayotning shafqatsiz qoidalari, zolim kishilar faol qarshilik qiladi. Makr-hiyla bilan sevishtganlar o'rtasida ishonchsizlik paydo qiladi, ular umidsizlikka tushadilar va o'z joniga qasd qiladilar. Dramada ayni sahnalar o'ta yuqori dramtizmda, ehtirosli hissiy ta'sirda kechadi. Bu qahramonlar metaforik qatlamda talqin qilinsa, insonlar tabiatidagi, qalbidagi o'tli ehtiroslar, qalb gavharlarini, insonning tabiiy fe'lini mavjud byurokratik qoidalar yanchib, ezg'ilab tashlayotganini, insonlardagi tabiiy instinkt, his-tuyg'ular, orzu-umidlarini bo'g'ib qo'yayotganini tushunish mumkin. Sentimental qahramonlar taraqqiy etgan shahar, tabiiy-madaniy qadriyatlarni yemirib borayotgan globalizatsiyadan qutulish uchun chekka qishloqlar, ovloq joylarga, tabiat qo'yniga qochadilar. Shiller qahramonlari ham byurokratik tuzumdan qutulish uchun shu yo'lni tanlaydilar. Obrazli qilib aytganda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, byurokratiya insonning tabiiy his-tuyg'ularini bo'g'adi, so'ndiradi. Bu ikki navqiron yosh ham "Bo'ron va hujum" oqimi g'oyalari uchun tanlab olingan adabiy qahramonlardir. Shiller va Gyote bu harakatning eng faol vakillari sifatida har ikki ma'rifatchining ham g'oyalari bir maqsadga qaratilgan edi.

MATERIAL VA METODLAR

"Bo'ron va hujum" oqimi faoliyatida ikki asosiy tipni kuzatish mumkin: birinchisi – hujumkor, jo'shqin tabiatli, hayotdagi har qanday chegaralarga qarshi kurashga otlangan, kuch-qudratli, fojiaiy, o'ziga xos daho qahramon bo'lsa, ikkinchisi – ehtirosli, xayolparast, ichdan kuyinuvchi, olam dardini qalbida jamlagan, adabiy ozodlikni qo'msovchi, cheksizlikka intiluvchi qahramon timsoli bo'lishi kerak edi." Shiller ham, Gyote ham bu xususiyatlarning barchasini o'zida umumlashtirgan qahramonlar yaratdi.

Sentimental nasrini cho'qqiga olib chiqqan buyuk nemis mutafakkiri Yohann Volfgang Gyote ijodida ham o'z aksini topgan. Nemis adibi, mutafakkir, faylasuf va tabiatshunos olim hamda davlat arbobi – Iogann Volfgang Gyote (1749–1832) nomi o'zbek kitobxonlariga o'zining "Yosh Verterniing iztiroblari" (1774), "Faust" (1774–1832), "G'arb-u Sharq devoni" (1819) kabi asarlari bilan yaxshi tanish. U adabiyotshunoslik, sharqshunoslik, huquqshunoslik, falsafa sohalari bilan bir qatorda, badiiy adabiyotning drama, avtobiografiya, ma'rifiy-roman, roman-maktub kabi turli janrlarida ham qalam tebratdi. Uch mingdan ortiq she'rlar, "Faust" kabi dunyoga mashhur dramalar yozdi. Gyotening nasr va nazm qorishiqligida bitilgan "Vilgelm Meister" romani ma'rifiy-ta'limiy xarakterda bo'lsa, muallifi nomini jahon miqyosida shon-shuhratga burkagan "Yosh Verterniing iztiroblari" asari roman-maktub janriga mansubdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gyote zamoniga kelib, Germaniyada sentimental adabiyot haqiqatda ulkan adabiy-estetik hodisaga aylandi. Gyote o'z asarini yozishda o'zigacha mavjud milliy manbalarga tayangani bilan birgalikda, boshqa yevropalik yozuvchilar, xususan, ingliz va fransuz sentimentalistlarining ijodi ham sezilarli ta'sir o'tkazgan.

Roman tarjimoni Yanglish Egamova ta'kidlashicha: *"Tomas Mann roman qahramonlari Lotta va Verterni mumtoz she'riyat va rivoyatlardagi Laura va Petrarka, Romeo va Julietta, Abelyar va Eloiza, Paolo va Francheska singari ishq-muhabbat juftlari qatoriga qo'shadi."* Y.Gyotening "Yosh Verterniing iztiroblari" romani buyuk

fransuz yozuvchisi va faylasufi Jan-Jak Russo ta'sirida yuzaga kelgani adabiyotshunoslar tomonidan ko'p bor e'tirof etilgan. Aslida, Russo ham mashhur ingliz adibi Semyuel Richardsonning "Pamela yoki mukofotlangan xonim", "Klarissa yoki yosh xonimning hikoyasi", "Ser Charlz Grandisonning hikoyasi" nomli sentimental romanlari tajribasini ijodiy o'zlashtirgan edi. Umuman, Russoning "Yuliya yoki yangi Eloiza" hamda Gyotening "Yosh Verterning iztiroblari" sentimental romanlari Russo va Gyotening zamondoshlari tuyg'ular dunyosida nafis she'riyatga yaqinlik, inson qalbini hayajonga solishga qodir samimiyat, hayot sur'atining jozibasi, bosh qahramon kechinmalarining yuqumli ekani kabi ko'plab xususiyatlari bilan tipologik uyg'unlik kasb etadi.

Y.Gyote iste'dodli, sentimental kayfiyatdagi yosh yigitning lirik ifodalarga boy kundaliklari shaklidan foydalanishda bolalik yillaridayoq kuchli ta'sirlangan asari Jan-Jak Russoning "Yuliya yoki yangi Eloiza" romanining shakl va uslubiga ergashadi. Iffat, sevgi hamda vasvasa o'rtasidagi kurashda halok bo'luvchi qahramon taqdirini ifodalash, asarni epistolyar uslubga qurishda Russo izidan boradi. Maktublarni esa, o'z davrining milliy-mental muammolari, ma'rifiy g'oyalari bilan ziynatladi. E'tibor berilsa, Russo asarining qahramoni Sent-Pre hamda Y.Gyotening Verteri chuqur va sof tuyg'ular sohibi o'laroq bir nuqtada birlashadi. Ular yuksak orzular qanotida umrguzaronlik qilishadi. Zamondoshlarining ta'kidlashlaricha, imperator saroyida Gyotening hamkasbi bo'lib ishlagan, oilali ayolga ko'ngil qo'yib, pirovardida o'z joniga qasd qilgan Karl Vilgelm shaxsiyati va achchiq qismati Verter obraziga prototip bo'lib xizmat qilgan. Bu to'g'rida nemis adabiyoti bilimdoni, Gyotening tarjimoni Yanglish Egamova shuni qayd etadi: "Shoir yaxshi taniydigan Vilhelm Iyeruzalim ismli bir yigit eri bor ayolni sevib qolib, o'z-o'zini otganidan keyin Kestnerdan uzundan uzun maktub oladi". Chunki adibning shaxsiy kuzatishlari romanga samimiy ifoda va rostgo'ylik baxshida etgan edi. Gyotening uzoq yillik hamrohi, uning kotibi Y.P.Ekkerman Gyote bilan suhbatda muallifdan Verter haqida so'ragandan, shunday javob beradi: "Bu shunday zotki (Verter nazarda tutilmoqda, ta'kid bizniki – M.N.), men uni saqoqush singari o'z yurak qonim bilan oziqlantirganman. Qalbim tubida yashiringan shu qadar ko'p narsalarni, hissiyot va o'y-fikrlarni unga joylaganmanki, bular o'z holicha o'n jildlik roman bo'lishi mumkin. Rostini aytsam, ilgari ham buni sizga aytgandim, roman bosilib chiqqandan keyin uni bor-yo'g'i bir marta o'qidim, qayta o'qishga jur'at etolmadim. U turgan bitgani portlovchi modda! Men undan vahimaga tushaman, u vujudga kelgan g'ayritabiyy holatga tushib qolishdan qo'rqaman..." Gyotening Verter haqidagi bunday ta'kidi, ehtimol, shu hayotiy asosdan qattiq ta'sirlangani uchundir, Gyote o'z qahramoni Verterga Sent-Preyuning sobit irodasi, sabr-bardoshini ato etolmaydi. Uni ma'nan zaifroq, ya'ni o'limga moyilroq qilib tasvirlaydi.

Mashhur nemis realist yozuvchisi Tomas Mann (Thomas Mann, 1875–1955) "Gyotening Verteri" maqolasida shunday yozadi: "Bu – shoh asardir. Unda his-tuyg'ular va barvaqt yetilgan iste'dod bir-biriga g'aroyib tarzda qorishib ketgan. Uning predmeti – yoshlik va daho. U yoshlik va dahodan dunyoga kelgan".

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, Qadimgi dunyo adabiyoti, nemis xalq qo'shiqlari, elegiyalar, qahramonlik dostonlari, klassik poeziya, maktublar, sayohat kundaliklari, shuningdek, Yevropa xalqlari adabiyotidagi sentimental nasr namunalari, yevropalik yozuvchilarning estetik qarashlari va Sharq xalqlari adabiyotining, xususan, doston, ertak va mumtoz adabiyot manbalari ta'siri bilan uyg'un holatda sentimentalizm nemis adabiyotida tarixiy va tadrijiy shakllarda rivojlangan. Bu holatda, sentimentalizmning shakllanishi va taraqqiyoti aniq qilib ko'rsatiladi, unda milliy va xalqaro adabiyotlar o'rtasidagi mustahkam aloqalar hamda yozuvchilarning estetik va falsafiy qarashlari muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Эгамова Я. Вертер хақида сўз. / Гёте И.В. Ёш Вертернинг изтироблари. Роман. Немис тилидан Янглиш Эгамова таржимаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2018. – Б. 169.

[2] Гёте И. Фауст. Э.Воҳидов таржимаси (1972-1975); Мағрибу машриқ девони. Садриддин Салим Бухорий таржимаси (1985-1990; "Ёш Вертернинг изтироблари" романи Янглиш Эгамова таржимаси (1975) ва б.

[3] Гёте И.В. Ёш Вертернинг изтироблари. Роман. Немис тилидан Янглиш Эгамова таржимаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2018. – 159 б. (Iqtiboslar shu nashrdan olingan – M.N.)

[4] Эккерман Й.П. Гёте билан гурунглр. – Тошкент: O'zbekiston, 2016. – Б. 450.

BADIIY MATNDA LAQABLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Mirzaaxmatov Maxmud Raxmatulla o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi.

Samarqand 140100, O'zbekiston

mirzaahmatovmahmud@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda qo'llanadigan laqablarning pragmatik xususiyatlari lingvopragmatik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Unda laqablarning personaj xarakter-xususiyatlari, ruhiy holati, ijtimoiy mavqeyi va individual qiyofasini ifodalashdagi o'rni yoritilgan. Erkin A'zam asarlari misolida laqablarning badiiy-estetik, emotsional-ekspressiv va kommunikativ-pragmatik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda laqablarning personajlar o'rtasidagi ziddiyatni yuzaga chiqarish, muayyan shaxsga baho berish, kinoya va ironiya orqali yashirin ma'no ifodalash, o'quvchiga kommunikativ ta'sir ko'rsatish kabi vazifalari ochib berilgan. Shuningdek, yozuvchining ramziy nomlash usulidan foydalanishi hamda laqab darajasidagi nomlar vositasida obrazning muhim belgilarini ixcham va ta'sirchan ifodalashi ko'rsatib berilgan. Tahlillar asosida badiiy matnda laqablar oddiy nomlash vositasi emas, balki personajning lisoniy, psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini ochib beruvchi muhim pragmatik birlik ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: laqab, pragmatika, lingvopragmatika, badiiy matn, personaj, kommunikativ ta'sir, kinoya, ramziy nomlash.

Abstract. This article examines the pragmatic features of nicknames used in literary texts from a linguopragmatic perspective. The study focuses on the role of nicknames in revealing the character traits, psychological state, social status, and individual characteristics of literary characters. Based on examples from the works of Erkin A'zam, the article analyzes the literary-aesthetic, emotional-expressive, and communicative-pragmatic potential of nicknames. Particular attention is paid to the functions of nicknames in expressing evaluation, creating contrast and conflict between characters, conveying implicit meanings through irony and sarcasm, and producing a communicative effect on the reader. The study also considers the author's use of symbolic naming and demonstrates how nickname-like names contribute to the concise and expressive representation of significant features of literary characters. The analysis shows that nicknames in literary texts function not merely as means of naming characters, but also as important pragmatic units that reveal their linguistic, psychological, social, and evaluative characteristics.

Keywords: nickname, pragmatics, linguopragmatics, literary text, character, communicative impact, irony, symbolic naming.

Аннотация. В статье исследуются прагматические особенности прозвищ, употребляемых в художественном тексте, с лингвопрагматической точки зрения. Рассматривается роль прозвищ в раскрытии характера, психологического состояния, социального положения и индивидуальных особенностей персонажей. На материале произведений Эркина Азема анализируются художественно-эстетические, эмоционально-экспрессивные и коммуникативно-прагматические возможности прозвищ. Особое внимание уделяется функциям прозвищ в выражении оценки, создании контраста и конфликтных отношений между персонажами, передаче имплицитного смысла посредством иронии и сарказма, а также осуществлении коммуникативного воздействия на читателя. Кроме того, рассматривается использование автором символической номинации и показывается, что имена, функционирующие на уровне прозвищ, позволяют лаконично и выразительно раскрывать существенные признаки образа. На основе проведённого анализа обосновывается, что прозвища в художественном тексте являются не только средством номинации персонажей, но и важными прагматическими единицами, раскрывающими их языковые, психологические, социальные и оценочные характеристики.

Ключевые слова: прозвище, прагматика, лингвопрагматика, художественный текст, персонаж, коммуникативное воздействие, ирония, символическая номинация.

KIRISH

Bugungi o'zbek tilshunosligida badiiy matnning lingvistik tabiati, unda qo'shimcha programma sifatida til birliklarining xususiyatlari-e'tiborga mo'ljallangan. shaxsiy, nom badiiy asarda personaj qo'llarining muammolari, fayl semantik, uslubiy va pragmatik xavfsizlik muhim ilmiy masalalardan biridir.

Badiiyda laqablar personajni oddiy nomlash vositasi sifatida emas, balki uning tashqi ko'rinishi, ruhiy holati, ijtimoiy mavqeyi va boshqa individual xususiyatlarni ifodalovchi muhim lingvistik birlikda namoyon bo'ladi. Ijodkorning laqab belgilashi orqali muayyan personajga nisbatan munosabati, bahosi va kommunikativ maqsadi ham chiqadi. Erkin A'zam ijodida laqablardan erkin foydalanish mumkin-pragmatik bozor ega. Yozuvchi shaxsni nomlashda o'zboshimchalik bilan umumiy hisoblar, ba'zan esa ramziy ma'lumot beruvchi nomlardan. "Fideldan salom", "Turmush", "Arbob Qulov Parijga boradi", "Shoirning to'yi", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Bir daqiqa ko'zingni yum", "Tanho qayiq" kabi asarlarda joylashgan laqablar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Erkin A'zam asarlarida qo'llangan qo'llangan pragmatik xususiyatlar, fayl shaxsni aniqlash, konflikt va kontrast, kino hamda ironiya orqali yashirin ma' ifodalashdagi funksiyalarini tahlildan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida Erkin A'zamning "Fideldan salom", "Turmush", "Arbob Qulov Parijga boradi", "Shoirning to'yi", "Pakananing oshiq ko'ngli", "Bir daqiqa ko'zingni yum", "Tanho qayiq" kabi asarlarida qo'llangan laqablar oldi. Tadqiqot jarayonida **lingvopragmatik, kontekstual, semantik, funksional-stilistik va qiyosiy tahlil** usullaridan foydalanildi. Laqablarning ma'nosi alohida holda emas, balki hujjat matndagi konteksti, personajlar o'zaro munosabat va muallifning kommunikativ maqsadi bilan bog'liq holda tahlil qiladi.

Tadqiqotda laqablarning pragmatik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratildi: personajning xarakter-xususiyatini ochib berish; personajning ruhiy holatini ifodalash; ijtimoiy mavqeyini ko'rsatish; muayyan shaxsga baho berish; emotsional-ekspressivlikni oshirish; personajlar o'rtasida kontrast va ziddiyat belgilandi; kinoya va ironiya orqali yashirin ma'no ifodalash; o'quvchiga kommunikativ-estetik ta'sir ko'rsatish; ramziy nomlash orqali obrazni individuallashtirish laqablarning nutqiy vaziyatda qanday maqsadda qo'llangani, adresant va adresat munosabati hamda hujjat matndagi pragmatik material ham olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Erkin A'zam asarlarida laqablar personajlarni individuallashtirish shuni samarali boshqarishdan biridir. Yozuvchi ko'pincha personajning muhim belgilarini birgina laqab orqali ixcham va ta'sirchan tarzda ifodalaydi.

Masalan, "Fideldan salom"ida Fidel Kastro bilan tengdoshligini maqtanib gapiradigan personajning nutqi orqali uning maqtanchoqligi va o'zini ko'rsatishga osonligi ochiladi. Bu vaqtda nomlash shaxsajning harakatni ochuvchi pragmatik vositaga aylanadi. "Turmush" hikoyasida esa Tilakka **"Qaytmasvoy"**, muovinga **"Munofiq"** laqablarining oldingi personajlar o'rtasidagi ziddiyatni umumiy jamoa. "Qaytmasvoy" laqabi Tilakning o'z fikridan qaytmasligini, "Munofiq" laqabi esa boshqa personajning alohida-alohida javobgarligiga nisbatan bahoni ifodalaydi.

Demak, laqablar bu yerda personajlarning o'zaro munosabatini pragmatik baholovchi birlik sifatida xizmat qilgan. Badiiy matnda ziddiyatning kelishuvi ham laqablarning pragmatik rivojlanishini rivojlantiradi. Tilak va muovin o'ziga xos dialogda buyrug'i, inkor, e'tiroz va qarama-qarshi ta'kidlashni shaxsajlarning shakllanishini ochishga xizmat qiladi. aynan shu konflikt asosida berilgan laqablar obrazning muhim tajriba va kommunikativ yordam umumlashtirish. "Arbob Qulov Parijga boradi" hikoyasida **Beg'amboy** nomi ham o'ziga xos pragmatik mazmun kasb etadi. Personajning beparvoligi va sodda munosabati uning ismida ham aks etadi. Yozuvchi ushbu nom orqali personaj muhimdagi muhim belgini belgilaydi. matndagi kinoyaviy tasvir nomning pragmatik ta'sirini yanada kuchaytiradi. Shu asarda **"Fail tarang"** va **"baroqboy"** kabi nomlar ham personajlarning individual tarzda ifodalashga xizmat qiladi. "Fail tarang" nomida personajning jahldorligi, "baroqboy" nomida esa uning tosh ko'rinishi va belgilariga oid belgilar mujassamlashgan. Bunday nomlash orqali muallif shaxs haqida keng tavsif ber, qisqa nominativ birlik vositasida aniq tasavvur hosil qiladi. Erkin A'zamning "Shoirning to'yi" qissasida esa **Oqsoqol shoir, Ajoyib domla, Zahmatkash domla, Yosh shoir, Mafkuraxonim, Taqibkor, Tepakal, Ma'shuqaxon** kabi

nomlar qo'llangan. Bu nomlarning ayrimlari an'anaviy ism-sharifdan ko'ra personajning jamiyatdagi mavqeyi, shaxs sifatida namoyon qiluvchi ramziy nom sifatida namoyon bo'ladi.

Masalan, **Ajoyib domla** obrazi orqali tashqi ko'rinishdagi mazmunli "ajoyib domla obrazi orqali tashqi ko'rinishdagi mazmunli" leksemasi bo'lsa-da, kontekstda personajning manfaatparastligi, vaziyatga qarab fikrini o'zgartirish va turli sharoitlarga mos ochib beriladi. doimiy nomning lug'aviy ma'nosi bilan kontekstual ma'nosi o'rtasida kontrast keladi. Bu esa kinoyaviy-pragmatik mazmunni hosil qiladi. **Jiyanbeka** obrazi ham o'ziga xos nomlash orqali individuallashtirilgan. Uning nutqidagi shevaga xos birliklar, o'ziga xos talaffuz va nutqiy foydalanish - tasvirning kommunikativ portretini aniqlash.

Demak, nomlash bilan birga personajning nutqiy xususiyatlari ham uning badiiy-pragmatik qiyofasini shakllantiradi. "Pakananing oshiq ko'ngli" qissasidagi **Pakana** nomi personajning belgisi asosida kelib chiqqan laqab sifatida talqin nomi mumkin. Ush nom personajni boshqa obrazlardan farqlash bilan birga uning badiiy qiyofasini ham shakllantiradi. Asarda Pakana nomining qayta-qayta qo'llanishi uning personaj sifatida individualligini oshirishadi. "Bir ko'zingni yum" hikoyasida **Mardikor** nomi ramziy-pragmatik ham daqiqaga ega. Ush nom personajning ijtimoiy holati va hayotiy faoliyatiga ishora qiladi. Mardikor obrazi atrofidagi bahs-munozaralar orqali uning boshqa shaxsalar bilan munosabatlari, unga nisbatan baho va turli qarashlar ochib beriladi. "Tanho qayiq" qissasidagi **Orol bobo** nomi esa ramziy nomlashning namunalaridan biridir. Orol dengizining inson obrazli tasvirlanishi orqali yozuvchi tabiat fojiasini, balki inson ruhiyati, vijdon, e'tiqod va xotira bilan bog'liq murakkab masalalarni ham yoritadi. "Orol bobo nomi shu boshqaruv oddiy nominatsiyadan" chiqib, asarning g'oyaviy-estetik mazmunini tashuvchi ramziy birlikka aylanadi.

Umuman, tahlil qilingan materiallar asosida Erkin A'zam ijodida laqablarning bir necha pragmatik funktsiyalari aniqlandi:

Nominativ funksiya – personajni nomlash va uni boshqa obrazla

Identifikatsion funksiya – personajning muayyan belgisi orqali uni tanitish.

Baholovchi funktsiyasi – personajga yordam yoki yordam munosabatni

Xarakterologik funksiya – qahramonning muhimligini ochish.

Emotsional-ekspressiv funksiya – matnning hissiy-ta'sirchanligini hosil qilish.

Konfliktogen funksiya – personajlar o'ziga xos ziddiyatni tuzatish yoki yo'q.

Kinoyaviy funksiya – nomning bevosita ma'nosi va kontekstual mazmuni o'ziga xos tafovut orqali yashirin ma'no olish.

Ramziy funksiya – personaj nomi orqali asarning g'oyaviy-estetik mazmunini ifodalash.

Kommunikativ funksiya – o'quvchining personajga munosabatini kuzatish va badiiy ta'sirni ishlab chiqarish.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moddiy matnda laqablar oddiy nomlash vositasi bo'lib qolmay, ko'p qatlamli pragmatik mazmunga ega bo'lgan lingvistik birlikda namoyon bo'ladi. barcha, Erkin A'zam asarlarida laqablar personajlarning shaxsiy, ruhiy holat, ijtimoiy mavqeyi, tashkilot ko'rinishi va individual ixcham hamda ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, 2013. – Б.79.

[2] Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси: Филол.фан.ном. дис. – Тошкент, 1965. – Б.12.

[3] Бегматов Э., Кенжаева С. Ўзбек исмлари маъноси // Ўқув изоҳли луғат. Тошкент, "Фан", 2007;

[4] Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006;

[5] Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. Библиографик кўрсаткич. – Наманган, 2008. – Б. 96-124.

[6] Авлакулов Я. Ўзбек тили ономастик birlikларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз...дисс-Тошкент, 2012-158 б.

[7] Erkin A'zam hikoyalar to'plami.

O'ZBEK TILIDAGI EPONIMLARNI KORPUS ASOSIDA AVTOMATIK ANIQLASH

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi eponim birliklarni elektron korpus materiallari asosida avtomatik aniqlash masalasi tahlil qilinadi. Eponimlarning atoqli ot bilan turdosh yoki terminologik birlik oralig'idagi murakkab lingvistik tabiati ularni an'anaviy Named Entity Recognition (NER) modellarida aniqlashni qiyinlashtirishi ko'rsatib beriladi. O'zbek tilining agglutinatativ xususiyatlari, eponimlarning kichik harf bilan yozilishi, morfologik qo'shimchalarni qabul qilishi va shaxs nomi bilan omonimik munosabatga kirishi hisobga olingan holda lug'atga, morfologik tahlilga va kontekstga tayanuvchi gibrid model taklif etiladi. Modelda eponim-kandidatlarni ajratish, lemmalash, gazetteer bilan solishtirish, morfologik variantlarni qayta tiklash, kontekst orqali disambiguatsiya qilish va EPONYM tegi bilan belgilash bosqichlari tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tili korpuslarini semantik teg-lash, terminlarni avtomatik ajratish, elektron lug'atchilik va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarini rivojlantirish uchun metodik asos bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: eponim, korpus lingvistikasi, avtomatik aniqlash, NER, tabiiy tilni qayta ishlash, lemmalash, gazetteer, semantik teglash.

Аннотация. В статье рассматривается проблема автоматического выявления эпонимов узбекского языка на материале электронного корпуса. Показано, что промежуточный статус эпонимов между именами собственными и нарицательными/терминологическими единицами осложняет их распознавание традиционными моделями Named Entity Recognition (NER). С учетом агглютинативного строя узбекского языка, написания многих эпонимов со строчной буквы, присоединения словоизменятельных аффиксов и омонимии с антропонимами предлагается гибридная модель, объединяющая словарный, морфологический и контекстный подходы. Описаны этапы выделения кандидатов, лемматизации, сопоставления с газеттером, восстановления морфологических вариантов, контекстной дизамбигуации и маркировки тегом EPONYM. Предлагаемый подход может быть использован при семантической разметке узбекских корпусов, автоматическом извлечении терминов, электронной лексикографии и разработке систем обработки естественного языка.

Ключевые слова: эпоним, корпусная лингвистика, автоматическое распознавание, NER, обработка естественного языка, лемматизация, газеттер, семантическая разметка.

Abstract. This article examines corpus-based automatic identification of eponyms in Uzbek. The intermediate linguistic status of eponyms between proper names and common or terminological units makes them difficult to capture by conventional Named Entity Recognition (NER) systems. Taking into account the agglutinative structure of Uzbek, lower-case spelling of many lexicalized eponyms, inflectional suffixation and ambiguity with personal names, a hybrid model combining a gazetteer, morphological analysis and contextual disambiguation is proposed. The pipeline includes candidate extraction, lemmatization, gazetteer matching, reconstruction of morphological variants, contextual verification and assignment of a dedicated EPONYM tag. The approach can support semantic annotation of Uzbek corpora, automatic term extraction, electronic lexicography and broader natural language processing applications for a low-resource language.

Keywords: eponym, corpus linguistics, automatic identification, NER, natural language processing, lemmatization, gazetteer, semantic tagging.

KIRISH

Raqamli til resurslarining kengayishi o'zbek tilshunosligida an'anaviy leksik-semantik hodisalarni korpus va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari yordamida qayta o'rganish imkonini bermogda. Shunday hodisalardan biri eponimiyadir. Eponimlar inson, joy, mifologik obraz yoki boshqa atoqli nom asosida paydo bo'lib, vaqt o'tishi bilan umumiy tushuncha, predmet, jarayon, o'lchov birligi yoki terminni ifodalay boshlagan birliklardir. Masalan, volt, amper, vatt, paskal, nyuton, rentgen, dizel, boykot singari birliklarning shakllanishida atoqli nom manba vazifasini bajargan. Bunday so'zlar til tizimida oddiy antroponimdan farqli ravishda muayyan sinf yoki tushunchani nomlaydi va ko'pincha kichik harf bilan yoziladi.

Eponimlarning ayni xususiyati ularni avtomatik aniqlashda murakkablik tug'diradi. Atoqli va turdosh ot o'rtasidagi farq nomning matndagi referensial vazifasi bilan bog'liq [2], eponimlashuvda esa atoqli nom umumlashgan leksik birlikka aylanadi. Stockwell va Minkova eponimlarni nomlar asosida yuzaga kelgan yangi so'zlar sifatida tavsiflab, watt, boycott kabi birliklarni tipik misol sifatida ko'rsatadi [3]. An'anaviy NER tizimlari matndan shaxs, tashkilot va joy nomlarini ajratishga yo'naltiriladi [9]. O'zbek tili uchun so'nggi yillarda yaratilgan NER resurslarida ham PER, ORG va LOC kabi sinflar asosiy o'rin tutadi. Masalan, D. Mengliev va V. Barakhnin tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar to'plami 1160 gap va qariyb 19 ming so'z shaklini qamrab oladi; keyingi kengaytirilgan to'plam esa 2000 gap va 25 865 token asosida qurilgan hamda BIOES belgilash sxemasidan foydalanadi [4; 5]. Ochiq Uzbek NER Gold resursida 4176 gap va 59 569 token qatori BIO teglari bilan berilgan [10]. Ushbu ishlar o'zbek NER tizimlari uchun muhim zamin yaratgan bo'lsa-da, eponim kabi atoqli nomdan leksiklashgan birliklarni alohida sinf sifatida belgilash masalasi ochiq qolmoqda.

Maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi eponimlarni korpus matnlaridan avtomatik aniqlashga mo'ljallangan gibrid yondashuvni ishlab chiqish tamoyillarini tavsiflashdir. Bunda eponimni oddiy shaxs nomidan farqlash, morfologik variantlarni bir lemma atrofida birlashtirish, terminologik kontekstni aniqlash va natijani maxsus EPONYM tegi bilan belgilash asosiy vazifalar sifatida qaraladi.\

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda korpus lingvistikasi, leksik-semantik tahlil, komponent tahlil, kontekstual tahlil, morfologik normalizatsiya va qoidaviy avtomatik ajratish metodlari uyg'unlashtirildi. Korpus manbasi sifatida O'zbek tili korpusining token, lemma, birikma va konkordans bo'yicha qidiruv imkoniyatlari nazariy-amaliy asos sifatida olindi [1]. Mazkur korpus turli uslublar bo'yicha qidirish va lingvistik analizator bilan ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, eponimning matndagi real kontekstlarini kuzatish uchun qulay muhit yaratadi.

Avtomatik aniqlash tizimi uchun boshlang'ich gazetteer, ya'ni eponimlar ro'yxati zarur. Bunday ro'yxat faqat so'z shaklini emas, balki uning manba nomi, sohasi, lemmaviy shakli va ehtimoliy omonimik holatini ham saqlashi lozim. Masalan, volt — Alessandro Volta, amper — André-Marie Ampère, vatt — James Watt, paskal — Blaise Pascal, nyuton — Isaac Newton, rentgen — Wilhelm Conrad Röntgen, dizel — Rudolf Diesel, boykot — Charles Boycott nomlari bilan etimologik bog'langan. Eponimning kelib chiqishi avtomatik tizim uchun etimologik ma'lumot bo'lsa, matndagi joriy vazifasi semantik tasnif mezonini bo'lib xizmat qiladi.

Eponimlarni korpusdan aniqlashda uch turdagi ma'lumot birlashtiriladi: 1) leksik ma'lumot — kandidat tokenning eponimlar lug'atida mavjudligi; 2) morfologik ma'lumot — tokenning lemma va grammatik qo'shimchalarga ajralishi; 3) kontekstual ma'lumot — kandidat atrofida o'lchov, qurilma, kasallik, jarayon, birlik, dvigatel, nurlanish, bosim, tok, quvvat kabi semantik indikatorlarning mavjudligi. Ushbu uch qatlam birgalikda oddiy lug'at qidiruvida yuzaga keladigan xatolarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Eponimni avtomatik tanish uchun, avvalo, uning korpusdagi formal va semantik belgilarini aniqlash talab etiladi. Eponimlar ko'pincha atoqli nomdan kelib chiqqan bo'lsa-da, leksiklashgach kichik harf bilan yoziladi: volt, amper, dizel, rentgen. Bu holatda bosh harfga tayanadigan NER modeli ularni shaxs nomi sifatida ko'rmaydi. Aksincha, Pascal, Newton yoki Diesel kabi shakllar matnda shaxs familiyasi sifatida ham uchrashi mumkin. Demak, grafika eponimni aniqlashning yetarli sharti emas.

Ikkinchi belgi — morfologik moslashuv. O'zbek tilida eponimlar boshqa otlar singari ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi: voltning, amperga, vatlarda, rentgenni, dizellar, boykotga. Tizim faqat lug'atdagi yalang'och shaklni qidirsada, bunday variantlar aniqlanmay qoladi. Shuning uchun tokenning lemmaga qaytarilishi yoki qo'shimchalarning qoidaviy ravishda ajratilishi majburiy bosqichdir. O'zbek tilining agglutinatив tuzilishi aynan shu jarayonni muhimlashtiradi.

Uchinchi belgi — kollokatsion va terminologik muhit. Masalan, volt so'zi kuchlanish, elektr, birlik, o'lchamoq; amper so'zi tok, kuchi, elektr; rentgen so'zi nur, tekshiruv, tasvir; dizel so'zi dvigatel, yoqilg'i, avtomobil kabi birliklar bilan birga kelishi ehtimoli yuqori. Demak, eponimning ma'nosi atrofda so'zlar yordamida tekshirilishi mumkin. Korpus konkordansi aynan shu tipdagi takroriy kontekstlarni ajratish uchun muhim.

1-jadval. Eponim-kandidatlarning avtomatik tahlil uchun namunaviy tavsifi

Eponim	Manba nom	Sohasi	Kontekst indikator	Teg
volt	A. Volta	fizika	kuchlanish, elektr, birlik	EPONYM-SCI
amper	A.-M. Ampère	fizika	tok, kuchi, o'lchov	EPONYM-SCI
vatt	J. Watt	fizika/texnika	quvvat, elektr, birlik	EPONYM-SCI
paskal	B. Pascal	fizika	bosim, birlik	EPONYM-SCI
nyuton	I. Newton	fizika	kuch, birlik, mexanika	EPONYM-SCI
rentgen	W. C. Röntgen	tibbiyot/fizika	nur, tasvir, tekshiruv	EPONYM-MED
dizel	R. Diesel	texnika	dvigatel, yoqilg'i	EPONYM-TECH
boykot	C. Boycott	ijtimoiy-siyosiy	norozilik, qatnashmaslik	EPONYM-SOC

Jadvaldagi tasnif yakuniy lugʻat emas, balki avtomatik tahlil uchun zarur metadata tuzilmasining namunasidir. Amaliy tizimda eponimlarning yozuv variantlari, transliteratsiyasi, lotin va kirill shakllari ham alohida maydonlarda saqlanishi kerak. Masalan, rentgen/rentgen, dizel/дизель singari parallel variantlar tarixiy yoki turli grafikadagi korpuslarni birgalikda qayta ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

EPONIMLARNI AVTOMATIK ANIQLASHNING GIBRID MODEL

Taklif etilayotgan model qoidaviy va ma'lumotga asoslangan yondashuvlarni birlashtiradi. Faqat gazetteerga tayangan usul yuqori aniqlik bersa ham, yangi yoki lugʻatga kiritilmagan eponimlarni o'tkazib yuboradi. Faqat statistik yoki neyron model esa o'zbek tilida maxsus eponim teglangan korpus kamligi sababli yetarli hajmdagi trening ma'lumotiga ega bo'lmaydi. Shu bois dastlabki bosqichda gibrid model samaraliroq va izohlanadigan yechim sifatida ko'riladi.

Birinchi bosqich — matnni normalizatsiya qilish. Bunda apostrof va qo'shtirnoq variantlari birxillashtiriladi, ortiqcha belgilar tozalanadi, lotin-kirill parallel korpusida grafik konversiya zarur bo'lsa, standart shaklga keltiriladi.

Ikkinchi bosqichda gaplarga va tokenlarga ajratish amalga oshiriladi.

Uchinchi bosqichda morfologik analizator yordamida lemma va grammatik affikslar aniqlanadi. O'zbek NER korpuslarini yaratish tajribasida token darajasidagi belgilash va BIO/BIOES sxemalari samarali qo'llanayotgani ko'rsatilgan [4; 5; 6]. Eponim uchun esa alohida EPONYM yorlig'ini joriy etish maqsadga muvofiq.

To'rtinchi bosqich — gazetteer bilan moslashtirish. Token yoki uning lemmasi eponimlar bazasidagi asosiy va variant shakllar bilan solishtiriladi.

Beshinchi bosqich — kontekstual filtrlash. Kandidat atrofidagi ma'lum oynada, masalan, oldingi va keyingi uch-besh token ichida sohaviy indikatorlar tekshiriladi. Agar kandidat rentgen bo'lib, yaqin kontekstda tekshiruv, apparat, nur yoki tasvir so'zlari mavjud bo'lsa, EPONYM-MED tegi kuchli ehtimol bilan beriladi. Agar Newton shakli bosh harfda kelib, yaqinida olim, fizik, tug'ilgan, nazariya muallifi kabi antroponimik indikatorlar bo'lsa, u PERSON sifatida belgilanishi kerak.

Oltinchi bosqich — disambiguatsiya. Aynan shu bosqich eponim aniqlashni oddiy NERdan ajratadi. Xalqaro tajribada ham eponimlarning shaxs nomlari bilan shakliy oʻxshashligi avtomatik tizimlarda notoʻgʻri musbat natijalarga sabab boʻlishi qayd etilgan. T. Vakili va hammualliflar klinik matnlarda eponimlarni shaxs nomidan farqlash de-identifikatsiya tizimlari uchun muhimligini koʻrsatadi; kontekstga asoslangan transformer modellar bu farqlashni yaxshiroq bajarishi mumkin [7]. Oʻzbek tili uchun ham xuddi shu muammo morfologik va terminologik xususiyatlarni hisobga olgan holda yechilishi lozim.

Yettinchi bosqich — natijani korpusga qayta yozish. Aniqlangan birlik token, lemma, eponim turi, manba nomi, soha va ishonchlilik darajasi kabi atributlar bilan saqlanadi. Natijada foydalanuvchi oddiy token qidiruvdan tashqari, masalan, faqat ilmiy eponimlar, tibbiy eponimlar yoki texnik eponimlarni alohida qidirishi mumkin boʻladi.

2-jadval. Gibril modelning bosqichlari

Bosqich	Jarayon	Asosiy vosita	Natija
1	Normalizatsiya	grafik va imlo qoidalari	standart matn
2	Tokenizatsiya	gap/token segmentatsiyasi	tokenlar ketma-ketligi
3	Lemmalash	morfologik analizator	lemma + affiks
4	Kandidat ajratish	eponim gazetteeri	eponim-kandidat
5	Kontekst filtri	kollokatsion indikatorlar	semantik moslik
6	Disambiguatsiya	qoidalar/ML/transformer	PERSON va EPONYM farqi
7	Teglash	EPONYM va quyi teglar	semantik annotatsiya
8	Baholash	precision, recall, F1	model sifati

NER VA EPONIM TEGlash OʻRTASIDAGI FARQ

Oʻzbek tilida yaratilayotgan NER korpuslari tabiiy tilni qayta ishlashning muhim infratuzilmasidir. Mengliev va Barakhnin tadqiqotida lugʻatga asoslangan hamda mashinaviy yondashuvlar oʻzbek NER vazifasi uchun sinab koʻrilgan [4]. Kengaytirilgan 2000 gaplik va 25 865 tokenli datasetda esa CNN+LSTM modeli uchun F1 koʻrsatkichi 90,8 foizgacha yetgani bildirilgan [5]. Biroq bu natijalarni eponim aniqlashga toʻgʻridan-toʻgʻri koʻchirish mumkin emas, chunki klassik NERning obyekti matnda mavjud atoqli nomning oʻzi, eponim aniqlashning obyekti esa atoqli nomdan kelib chiqqan, ammo joriy kontekstda umumiy yoki terminologik maʼnoda qoʻllangan birlikdir.

Shu sababli EPONYM tegi NERning PER tegi bilan qarama-qarshi emas, balki undan keyingi semantik qatlam sifatida tushunilishi mumkin. Masalan, “Nyuton klassik mexanika taraqqiyotiga ulkan hissa qoʻshgan” gapidagi Nyuton — PERSON; “Kuch nyutonlarda oʻlchanadi” gapidagi nyuton — EPONYM-SCI. Tizim aynan bir etimologik manbaga ega ikki shaklning diskursdagi vazifasini kontekst asosida ajratishi kerak. Bu yondashuv eponimiya hodisasining diaxron kelib chiqishi bilan sinxron korpusdagi funksiyasini bir modelda uygʻunlashtiradi.

Bundan tashqari, eponimlar terminlarni avtomatik ajratish vazifasiga ham yaqin turadi. Avtomatik term extraction tadqiqotlarida korpusdagi takroriylik, terminologik xoslik va kontekst taqsimoti muhim belgilar sifatida

qaraladi [8]. Eponimlar uchun ushbu belgilar etimologik gazetteer va NER disambiguatsiyasi bilan to'ldirilsa, yanada barqaror natija olish mumkin.

ANNOTATSIYA MODELI VA BAHOLASH MEZONLARI

Eponimlar uchun annotatsiya sxemasi ikki darajali bo'lishi maqsadga muvofiq. Birinchi daraja tokenning eponim ekanini belgilovchi umumiy EPONYM tegi; ikkinchi daraja esa sohasiy turdir: EPONYM-SCI — ilmiy o'lchov va tushunchalar, EPONYM-MED — tibbiy birliklar, EPONYM-TECH — texnik birliklar, EPONYM-SOC — ijtimoiy-siyosiy birliklar, EPONYM-CULT — madaniy-maishiy birliklar. Bunday ierarxik belgilash kelgusida korpus qidiruvini ham, mashinaviy o'qitish vazifalarini ham qulaylashtiradi.

Gold-standard korpus yaratishda har bir kandidat kamida ikki annotator tomonidan tekshirilishi, kelishmovchiliklar ekspert qarori bilan hal qilinishi kerak. Baholashda precision model eponim deb belgilagan birliklarning qanchasi haqiqatan eponim ekanini, recall korpusdagi haqiqiy eponimlarning qanchasi topilganini, F1 esa ushbu ikki ko'rsatkichning muvozanatini ifodalaydi. O'zbek tilidagi mavjud NER datasetlarida ham ekspert tekshiruvi va token darajasidagi belgilash sifat nazoratining muhim qismi sifatida qo'llangan [4; 5].

Sinov korpusi turli uslublardan shakllantirilishi lozim. Ilmiy va o'quv matnlar fizik o'lchov eponimlariga boy bo'lishi mumkin; publitsistik matnlarda boykot, dizel, rentgen kabi umumlashgan birliklar ko'proq uchrashi mumkin; tibbiy matnlar esa maxsus kasallik, sindrom va usul nomlarini qamrab oladi. Uslublararo balans modelning faqat bitta domen terminlariga moslashib qolishining oldini oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Taklif qilinayotgan yondashuvning asosiy afzalligi — izohlanishidir. Har bir aniqlangan eponim uchun tizim qaysi lug'at birligi, qaysi morfologik lemma va qaysi kontekst indikator asosida qaror chiqarganini ko'rsatishi mumkin. Bu xususiyat tilshunoslik korpuslari uchun ayniqsa muhim, chunki tadqiqotchi avtomatik belgini tekshirish va zarur holatda tuzatish imkoniga ega bo'lishi kerak. Biroq bir qator cheklovlar ham mavjud. Birinchidan, eponimlar lug'ati to'liq bo'lmasligi mumkin. Ikkinchidan, xalqaro terminlarning o'zbek tilidagi yozilish variantlari bir xil emas. Uchinchidan, ayrim birliklarning eponimik kelib chiqishi so'zlovchi uchun butunlay xiralashgan bo'lib, ularni sinxron nuqtayi nazardan oddiy turdosh ot sifatida baholash mumkin. To'rtinchidan, bosh harf/kichik harfga asoslangan qoidalar gazeta sarlavhasi, qisqartma yoki imlo xatosi tufayli adashishi mumkin. Shuning uchun modelni faqat bitta belgi emas, bir nechta mustaqil belgi asosida qaror chiqarishga o'rgatish zarur.

Kelgusida gibrid modeldan yarim avtomatik annotatsiya vositasi sifatida foydalanish mumkin: tizim korpusdan kandidatlarini topadi, ekspert ularni tasdiqlaydi yoki rad etadi, tasdiqlangan misollar esa yangi trening ma'lumotiga aylanadi. Shu tariqa vaqt o'tishi bilan transformer yoki boshqa kontekstual modelni o'qitish uchun maxsus Uzbek Eponym Corpus shakllantiriladi. Bu yondashuv kam resursli tillarda korpusni bosqichma-bosqich kengaytirish tamoyiliga mos keladi. O'zbek tilida so'nggi NER tadqiqotlarining korpus hajmini oshirish va zamonaviy neyron arxitekturalardan foydalanishga qaratilgani ham ushbu yo'nalishning istiqboliligini ko'rsatadi [5; 6].

XULOSA

O'zbek tilidagi eponimlarni korpus asosida avtomatik aniqlash oddiy atoqli otlarni tanish vazifasidan murakkabroq bo'lib, leksiklashuv, morfologik o'zgarish va kontekstual ma'no farqlanishini bir vaqtning o'zida hisobga olishni talab qiladi. Tadqiqotda eponimlarni aniqlash uchun gazetteer, lemmalash, morfologik tahlil, kollokatsion indikator va kontekstual disambiguatsiyani birlashtiruvchi gibrid model taklif etildi. Modelda eponimlarni PERSON sinfidan ajratish va alohida EPONYM tegi bilan belgilash markaziy tamoyil sifatida belgilandi.

Mazkur yondashuv o'zbek korpuslarining semantik qatlamini boyitish, eponimik va terminologik birliklarning elektron lug'atini yaratish, avtomatik termin ajratish, axborot qidiruvi hamda NLP tizimlari sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Keyingi bosqichda eponimlarning reprezentativ ro'yxatini shakllantirish, qo'lda tekshirilgan gold-standard korpus yaratish va gibrid modelni precision, recall hamda F1 ko'rsatkichlari orqali eksperimental baholash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O‘zbek tili korpusi. Elektron lingvistik resurs. <https://uzbekcorpus.uz/> (murojaat sanasi: 05.09.2026).
- [2] Coates R. Names // A History of the English Language. Ed. R. Hogg, D. Denison. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- [3] Stockwell R., Minkova D. English Words: History and Structure. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 15–17.
- [4] Mengliev D., Barakhnin V. Developing named entity recognition algorithms for Uzbek: Dataset insights and implementation // Data in Brief. 2024. Vol. 54. 110413. DOI: 10.1016/j.dib.2024.110413.
- [5] Mengliev D., Barakhnin V., Eshkulov M., Ibragimov B., Madirimov S. A comprehensive dataset and neural network approach for named entity recognition in the Uzbek language // Data in Brief. 2024. Vol. 58. 111249. DOI: 10.1016/j.dib.2024.111249.
- [6] Samatboyeva M. State-of-the-Art NER Models for the Uzbek Language // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. 2026. Vol. 7, No. 2. DOI: 10.51699/cajlp.v7i2.1478.
- [7] Vakili T., Hullmann T., Henriksson A., Dalianis H. When Is a Name Sensitive? Eponyms in Clinical Text and Implications for De-Identification // Proceedings of the Workshop on Computational Approaches to Language Data Pseudonymization. 2024. P. 76–80. DOI: 10.18653/v1/2024.caldpseudo-1.9.
- [8] Rigouts Terryn A., Hoste V., Lefever E. In no uncertain terms: a dataset for monolingual and multilingual automatic term extraction from comparable corpora // Language Resources and Evaluation. 2020. Vol. 54. P. 385–418.
- [9] Jurafsky D., Martin J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition. 3rd ed. draft. Stanford University, 2025.
- [10] Uzbek NER Gold. UZ-NLP dataset, Hugging Face. https://huggingface.co/datasets/uznlp-uz/uzbek_NER (murojaat sanasi: 05.09.2026).

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA DEMONOLOGIK VA ANGELOLOGIK OBRAZLARNING TALQINI

Kuchiboyev Mansur Abdumurotovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Samarqand kampusi Xorijiy tillar

kafedrasi katta o‘qituvchisi, Samarqand 140100, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlarida demonologik va angelologik obrazlarning poetik-funksional xususiyatlari hamda ularning folkloriy-mifologik qatlamdan falsafiy-badiiy va axloqiy-estetik tizimga transformatsiyasi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Hayrat ul-abror”, “Sab’ai sayyor” va “Saddi Iskandariy” dostonlaridagi dev, ajdar, jin, pari, Yajuj va Majuj hamda farishta obrazlarining syujet-kompozitsion va ramziy vazifalari ochib beriladi. Navoiy ijodida g‘ayritabiiy obrazlarning qahramonning ma’naviy-axloqiy sinovlari, tasavvufiy qarashlar, ezgulik va yovuzlik, aql va jaholat, bunyodkorlik va vayronkorlik kabi falsafiy kategoriyalar bilan uzviy bog‘liqligi asoslanadi. Shuningdek, Navoiy poetikasi Milton, Choser, Rabg‘uziy va turkiy folklor an‘analari bilan qiyoslanib, g‘ayritabiiy obrazlarning badiiy funksiyasidagi o‘xshash va farqli jihatlar ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijasida Navoiyda demonologik va angelologik obrazlarning oddiy folkloriy-fantastik mavjudot darajasidan yuksak ramziy-falsafiy hamda axloqiy-estetik kategoriyaga ko‘tarilgani aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Xamsa”, demonologik obrazlar, angelologik obrazlar, dev, ajdar, jin, pari, farishta, Yajuj va Majuj, mifologiya, folklor, tasavvuf, ramziylik, qiyosiy-tipologik tahlil.

Abstract. This article provides a comparative and typological analysis of the poetic and functional features of demonological and angelological characters in Alisher Navoi’s “Khamasa” and examines their transformation from the folkloric and mythological layer into a philosophical, artistic, moral, and aesthetic system. The study focuses on the narrative, compositional, and symbolic functions of such figures as demons, dragons, jinn, fairies, Gog and Magog, and angels in “Farhad and Shirin,” “Layli and Majnun,” “Hayrat ul-Abrar,” “Sab’ai Sayyor,” and “Saddi Iskandariy.” It is argued that supernatural figures in Navoi’s works are closely connected with the spiritual and moral trials of the protagonists, Sufi ideas, and philosophical concepts such as good and evil, reason and ignorance,

creativity and destruction. The article also compares Navoi's poetic approach with the traditions represented in the works of Milton, Chaucer, Rabghuzi, and Turkic folklore, identifying both similarities and differences in the artistic functions of supernatural characters. The study concludes that in Navoi's poetry, demonological and angelological figures transcend their original folkloric and fantastic nature and develop into complex symbolic, philosophical, moral, and aesthetic categories.

Key words: Alisher Navoi, "Khamsa", demonological characters, angelological characters, demon, dragon, jinn, fairy, angel, Gog and Magog, mythology, folklore, Sufism, symbolism, comparative-typological analysis.

Аннотация. В статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуются поэтико-функциональные особенности демонологических и ангелологических образов в «Хамсе» Алишера Навои, а также процесс их трансформации из фольклорно-мифологического пласта в сложную философско-художественную, нравственную и эстетическую систему. Раскрываются сюжетно-композиционные и символические функции таких образов, как дев, аждаар, джинн, пери, Яджудж и Маджудж, а также ангел в поэмах «Фархад и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Хайрат уль-абрар», «Сабъаи сайяр» и «Садди Искандари». Обосновывается тесная связь сверхъестественных образов в творчестве Навои с духовно-нравственными испытаниями героев, суфийскими представлениями и философскими категориями добра и зла, разума и невежества, созидания и разрушения. В статье также проводится сопоставление поэтики Навои с художественными традициями Милтона, Чосера, Рабгузи и тюркского фольклора, выявляются сходства и различия в художественных функциях сверхъестественных образов. В результате исследования установлено, что в поэтике Навои демонологические и ангелологические образы выходят за пределы первоначальной фольклорно-фантастической природы и приобретают значение сложных символично-философских, нравственных и эстетических категорий.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Хамса», демонологические образы, ангелологические образы, дев, аждаар, джинн, пери, ангел, Яджудж и Маджудж, мифология, фольклор, суфизм, символика, сравнительно-типологический анализ.

KIRISH

Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari o'zbek mumtoz adabiyotida demonologik va angelologik obrazlarning folkloriy-mifologik qatlamdan yuksak falsafiy-badiiy tizimga ko'tarilgan muhim namunalaridan biri. Navoiy mazkur obrazlardan foydalanishda ularni oddiy g'ayritabiiy mavjudot sifatida tasvirlash bilan cheklanmay, syujetning rivoji, qahramonning ma'naviy-axloqiy sinovi hamda tasavvuf g'oyalari bilan bog'laydi. M. Voxidov va Sh. Eshonqulov, "Farhod va Shirin" dostonida Farhodning ajdar va devlar bilan kurashi qahramonning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim sinovlardan biri sifatida tasvirlanganligini ta'kidlaydilar. Bu obrazlar bir tomondan xalq og'zaki ijodiga xos mifologik-fantastik mavjudotlar sifatida ta'riflansa, ikkinchi tomondan, qahramonning matonati, jasorati va maqsad sari intilishini ochib beruvchi syujet-kompozitsion to'siq vazifasini bajaradi. Navoiy folkloriy demonologik obrazlarni qahramonlik syujetining poetik ehtiyojlariga moslashtirib, unga tasavvuf adabiyotiga xos ramziy mazmun yuklaydi.

MATERIALLAR VA USULLAR

"Saddi Iskandariy" dostonidagi Qur'onda keltirilgan Yajuj va Majujlar qavmi ham yovuzlikning tashqi, demonik kuch sifatidagi ko'rinishini ifodalovchi obrazlar tizimiga mansubdir. I. Sulton Yajuj-Majuj va ularga qarshi qurilgan devor motivini insoniyat sivilizatsiyasini himoya qilish, aql-idrok va bunyodkorlik kuchlarining vayronkorlik ustidan g'alabasi nuqtayi nazaridan talqin qiladi. Mazkur motivning ahamiyati shundaki, Navoiyda demonik vayronkor kuchni yengish faqat jismoniy qudrat bilan emas, balki aql, bilim, tashkilotchilik va davlat boshqaruvi bilan bog'lanadi. Shu jihatdan Yajuj-Majuj motivi demonologik obrazning qahramonlik sinovi doirasidan chiqib, ijtimoiy-falsafiy mazmun kasb etishiga misol bo'la oladi. "Layli va Majnun" dostonida farishta obrazi boshqa poetik funksiyada namoyon bo'ladi. Bu yerda g'ayritabiiy vositachilik ko'proq qahramonning ruhiy holatini yoritish, ilohiy ishora yoki yo'l-yo'riqni ifodalash bilan bog'lanadi. Natijada farishta obrazining tashqi voqealarni bevosita harakatga keltiruvchi qahramondan ko'ra, ma'naviy-ramziy vositachi sifatidagi funksiyasi kuchayadi. Bu jihat Miltonning "Yo'qotilgan jannat" idagi Rafail obrazidan sezilarli farq qiladi: Milton Rafailga keng dialogik va

pedagogik vazifa yuklab, uning Odam Ato bilan suhbatini orqali kosmologik, antropologik va axloqiy masalalarni izohlaydi. Navoiyda esa bunday vositachilik ixcham ramziy ifoda va qahramonning ichki-ma'naviy holati bilan bog'lanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Navoiyning didaktik-falsafiy dostoni "Hayrat ul-abror"da demonologik va angelologik obrazlar yanada kuchli axloqiy-didaktik funksiyaga ega bo'ladi. Dostonning hikoyat va masallarida insonning nafsoniy zaifliklari, jaholat, ochko'zlik, kibr va boshqa illatlari turli ramziy vositalar orqali fosh etiladi. Ayrim holatlarda dev va jin obrazlari yovuzlik yoki nafsoniy mayllarni ifodalovchi ramziy birlik sifatida, farishta-malak obrazlari esa ezgulik va ma'naviy poklik bilan bog'liq tasavvurlarni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Navoiy poetikasida demonologik va angelologik obrazlar mustaqil fantastik syujetning markazi bo'lishdan ko'ra, axloqiy tushunchalarni konkretlashtirish va abstrakt g'oyalarni obrazli ifodalash vositasiga aylanadi. Ushbu usulni ingliz adabiyotidagi o'rta asr axloqiy-allegorik an'anasi bilan muayyan darajada qiyoslash mumkin. Xususan, Choserning "Rohib hikoyasi"da iblis insonning gunohkorligi va axloqiy buzilishini fosh etuvchi faol vosita sifatida namoyon bo'ladi. Biroq Navoiy va Choser o'rtasidagi o'xshashlik ularning diniy mazmunini aynanlashtirishda emas, balki g'ayritabiiy obrazni axloqiy g'oyani konkretlashtiruvchi badiiy vositaga aylantirishida ko'rinadi. Farqli jihati shundaki, Navoiy bu imkoniyatdan ko'proq hikmat, nasihat va ramziy umumlashtirishga asoslangan mumtoz poetika doirasida foydalanadi. Shu sababli uning demonologik obrazlari ko'pincha syujetning mustaqil markazidan ko'ra, axloqiy-falsafiy mazmunni zichlashtiruvchi poetik vosita vazifasini bajaradi.

"Sab'ai sayyor" dostoni esa g'ayritabiiy va fantastik unsurlarni murakkab kompozitsion tizimga integratsiya qilish jihatidan alohida ahamiyatga ega. Dostonda Bahrom shohning yetti rangdagi gumbazlarda yetti malika tomonidan hikoyalar tinglashi asosida qurilgan "hikoya ichidagi hikoya" kompozitsion modeli mavjud. Ushbu hikoyalarda jin, pari, sehr va boshqa fantastik unsurlarning ishtiroki ularni asosiy syujetdan ajratilgan mustaqil bezak sifatida emas, balki umumiy kompozitsion va ramziy tizimning tarkibiy qismi sifatida namoyon etadi. Yetti gumbaz, ranglar, sayyoralar va hikoyalar o'rtasidagi munosabat dostonning ko'p qatlamli ramziy tuzilishini shakllantiradi. Asarning mazkur kompozitsion xususiyati "Qisasi Rabg'uziy" va Choserning "Kenterberi hikoyalari" bilan ham muayyan tipologik yaqinlik hosil qiladi. Uchala asarda ham nisbatan mustaqil hikoya yoki qissalar umumiy ramka vositasida yaxlit badiiy tizimga birlashtiriladi. Biroq ularning ramka-syujetlari va estetik vazifalari turlicha. Rabg'uziyda payg'ambarlar tarixi, Choserda ziyoratchilar safari, Navoiyda esa Bahrom shohning yetti gumbazdagi hikoyalarni tinglashi kompozitsion birlikni ta'minlaydi. Demak, tashqi strukturaviy o'xshashlik ortida uch xil diniy-tarixiy, dunyoviy-narrativ va falsafiy-ramziy kompozitsion prinsip mavjud.

XULOSA

Navoiy ijodida demonologik va angelologik obrazlarning poetik evolyutsiyasi ularning folkloriy-fantastik mavjudotlardan ramziy-falsafiy va axloqiy-estetik kategoriyalar darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. "Farhod va Shirin"da dev va ajdar qahramonning ma'naviy sinovini kuchaytiruvchi fantastik antagonistlar sifatida, "Saddi Iskandariy"da Yajuj-Majujlar sivilizatsiyaga tahdid soluvchi vayronkor kuchlar sifatida, "Hayrat ul-abror"da g'ayritabiiy obrazlar axloqiy-didaktik ramzlar sifatida, "Sab'ai sayyor"da esa jin, pari va boshqa fantastik unsurlar murakkab ramka-kompozitsiyaning tarkibiy elementlari sifatida funkcionallashadi. Shu bilan birga, farishta obrazlari ko'proq ilohiy ishora, ma'naviy vositachilik va ruhiy yo'l-yo'riq funksiyalarini bajaradi. Demak, Navoiy poetikasida g'ayritabiiy obrazlarning asosiy xususiyati ularning mifologik tabiatidan ko'ra, badiiy funksiyasining murakkablashuvi bilan belgilanadi. Bu holat o'zbek-turkiy adabiyotida "Alpomish" va "Go'ro'g'li"da kuzatilgan folkloriy-fantastik qatlamning Rabg'uziy va Navoiy ijodida diniy-falsafiy hamda axloqiy-estetik mazmun bilan qayta tashkil topganini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

[1] Воҳидов М., Эшонқулов Ш. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. — Б. 112-134. — 240 б.

[2] Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. — Б. 156-171. — 350 б.

[3] Awn P.J. Satan's Tragedy and Redemption: Iblīs in Sufi Psychology. – Leiden: E.J. Brill, 1983. — P. 198. — 235 p.

[4] Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. — B. 185-192. — 448 b.

[5] Arberry A.J. Sufism: An Account of the Mystics of Islam. – London: George Allen & Unwin, 1950. — P. 47–49. — 487 p. // Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. — P. 112–120. — 387 p.

[6] Abdumurotovich K. M. DEMON AND ANGEL REPRESENTATIONS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN CLASSICAL LITERATURE //Иновационные методики в обучении иностранным языкам: глобальные тенденции и опыт университетов шёлкового пути. – 2026. – Т. 1. – С. 1669-1671.

[7] Abdumurotovich, Kuchiboyev Mansur. "SHARQ VA G‘ARB AN‘ANALARIDA DEMONOLOGIK VA ANGLOLOGIK TASAVVURLAR." *Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar jurnali* 8.01 (2026): 268-275.

ONA TILI VA O‘QISH DARSLARIDA O‘QUVCHILAR TASAVVURINI SHAKLLANTIRISH

Negmatova Zulayho Shermatovna

katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

e-mail: negmatovazulayxo9@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ona tili va o‘qish darslari jarayonida o‘quvchilarning tasavvurini shakllantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlari yoritilgan. Tasavvur bolaning atrof-muhitni anglash, badiiy obrazlarni idrok etish, mustaqil fikrlash, voqea-hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘ra olish va ijodiy yondashuvini rivojlantirishda muhim omil sifatida tahlil qilinadi. Ona tili mashg‘ulotlarida so‘z, gap va matn ustida ishlash, o‘qish darslarida badiiy asar mazmunini obrazli tasavvur qilish, qahramonlar xarakterini anglash, voqealarni davom ettirish kabi usullardan foydalanishning samaradorligi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda savol-javob, ijodiy topshiriq, rasm asosida hikoya tuzish, rolli o‘yin, klaster va “Agar men...” kabi metodlardan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, o‘qish, tasavvur, ijodiy fikrlash, badiiy obraz, matn, o‘quvchi, ijodiy topshiriq, metod, nutq, kompetensiya.

Аннотация. В статье освещаются педагогические и методические возможности формирования воображения учащихся на уроках родного языка и чтения. Воображение анализируется как важный фактор осмысления ребёнком окружающего мира, восприятия художественных образов, самостоятельного мышления, понимания связей между событиями и развития творческого подхода. Показана эффективность работы над словом, предложением и текстом на уроках родного языка, а также образного представления содержания художественного произведения, осмысления характеров героев и продолжения событий на уроках чтения. Даны рекомендации по использованию с учётом возрастных и индивидуальных особенностей учащихся таких методов, как вопросно-ответная беседа, творческие задания, составление рассказа по картинке, ролевая игра, кластер и «Если бы я...».

Ключевые слова: родной язык, чтение, воображение, творческое мышление, художественный образ, текст, учащийся, творческое задание, метод, речь, компетенция.

Abstract. The article highlights the pedagogical and methodological potential of developing students' imagination in native language and reading lessons. Imagination is analyzed as an important factor in a child's understanding of the surrounding world, perception of artistic images, independent thinking, recognition of connections between events, and development of a creative approach. The effectiveness of working on words, sentences and texts in native language lessons, and of imaginatively representing the content of literary works, understanding characters and continuing storylines in reading lessons, is demonstrated. Recommendations are given on using methods such as question-and-answer, creative tasks, picture-based storytelling, role play, clustering and “If I were...”, taking into account students' age and individual characteristics.

Keywords: native language, reading, imagination, creative thinking, artistic image, text, student, creative task, method, speech, competence.

KIRISH

Bugungi ta'lim jarayonida o'quvchiga faqat tayyor bilimlarni berish emas, balki uning mustaqil fikrlashi, kuzatishi, tahlil qilishi, o'z fikrini erkin ifodalashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida bolaning bilishga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash, uning ruhiy-intellektual imkoniyatlarini to'g'ri yo'naltirish keyingi ta'lim jarayoni uchun muhim poydevor yaratadi.

O'quvchi tafakkurining rivojlanishida tasavvurning o'rni alohida ahamiyatga ega. Bola o'qigan matnidagi voqealarni ko'z oldiga keltiradi, qahramonlarning tashqi ko'rinishi va xatti-harakatlarini tasavvur qiladi, tabiat manzaralarini fikran gavdalantiradi. Shu sababli ona tili va o'qish darslari o'quvchining tasavvurini rivojlantirish uchun eng qulay fanlardan sanaladi [1; 2].

Tasavvur insonning ilgari idrok etilgan narsa va hodisalar asosida yangi obrazlarni yaratish qobiliyatidir [8]. L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, bolaning tasavvuri uning tajribasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bola qancha ko'p ko'rgan va eshitgan bo'lsa, uning tasavvuri shuncha boy bo'ladi [6]. Bola tasavvur orqali real hayotda ko'rmagan voqealarni ham ma'lum darajada ko'z oldiga keltira oladi. Masalan, o'quvchi cho'l haqida yozilgan matnni o'qir ekan, uning ongida keng sahro, qumtepalar, issiq havo, uzoqdagi tuya karvoni kabi obrazlar shakllanishi mumkin. Demak, o'qish jarayoni oddiy axborot qabul qilish bilan cheklanmay, bolaning ichki tasviriy olamini ham boyitadi.

Biroq amaliyotda badiiy matn ustida ishlash ko'pincha "Matnda nima haqida gap ketgan?" degan savol va mazmunni qayta hikoya qilish bilan cheklanib qoladi. Bunday reproduktiv yondashuv matn mazmunini aniqlash uchun zarur bo'lsa-da, o'quvchi tasavvurini chuqur rivojlantirish uchun yetarli emas.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot maqsadi — ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar tasavvurini shakllantirishning samarali metod va usullarini aniqlash hamda ularni qo'llash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

- 1) tasavvur tushunchasining psixologik-pedagogik asoslarini o'rganish;
- 2) ona tili darslarida so'z, gap va matn ustida ishlash orqali tasavvurni faollashtirish imkoniyatlarini aniqlash;
- 3) o'qish darslarida badiiy matn asosida tasavvurni rivojlantiruvchi usullarni tizimlashtirish;
- 4) o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda metodik tavsiyalar ishlab chiqish.
- 5)

Tadqiqot materiallari. Tadqiqot uchun ona tili o'qitish metodikasiga oid o'quv qo'llanmalar [1; 2], boshlang'ich sinflar uchun "O'qish kitobi" darsligi [3], pedagogik texnologiyalarga oid manbalar [4; 5] hamda tasavvur va o'yin faoliyati psixologiyasiga bag'ishlangan asarlar [6; 7; 8] asos qilib olindi.

Tadqiqot metodlari. Ishda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- *nazariy tahlil* — psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlarni o'rganish va umumlashtirish;
- *darslik tahlili* — "O'qish kitobi" matnlari va topshiriqlarining tasavvurni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;
- *pedagogik kuzatuv* — ona tili va o'qish darslarida o'quvchilarning ijodiy topshiriqlarga munosabatini kuzatish;
- *ilg'or tajribani umumlashtirish* — interfaol metodlarni (klaster, rolli o'yin, "Agar men...") qo'llash tajribasini tahlil qilish.

Topshiriqlarni tashkil etish tamoyili. Tasavvurni rivojlantiruvchi topshiriqlar murakkablik darajasiga ko'ra uch bosqichda tashkil etilishi asos qilib olindi:

1. **Reproduktiv bosqich** — matndagi tayyor obrazni ko'z oldiga keltirish va so'z bilan qayta tiklash.
2. **Qisman ijodiy bosqich** — obrazni to'ldirish, o'zgartirish, sodda gapni tasviriy gapga aylantirish.
3. **Ijodiy bosqich** — voqeani davom ettirish, muqobil yakun yaratish, o'zini boshqa obraz o'rnida tasavvur qilish.

Baholash mezonlari. Ijodiy topshiriqlarda o‘quvchi javobi faqat tayyor namuna asosida emas, quyidagi mezonlar bo‘yicha baholanadi (1-jadval).

1-jadval. Ijodiy topshiriqlarni baholash mezonlari

Mezon	Mazmuni
O‘ziga xoslik	Javobning boshqalarnikidan farqlanishi, kutilmagan va yangi obraz yoki g‘oyaning mavjudligi
Izchillik	Voqealarning mantiqiy ketma-ketligi, sabab va oqibat munosabatlarining to‘g‘ri belgilanishi
Dalillanganlik	O‘quvchining o‘z fikri yoki tanlagan variantini asoslab bera olishi
Tasviriylilik	Sifat, o‘xshatish, jonlantirish kabi tasviriyl vositalardan o‘rinli foydalanish

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatuvlar asosida ona tili va o‘qish darslarida tasavvurni shakllantirishga xizmat qiluvchi quyidagi usullar tizimi ishlab chiqildi.

3.1. Ona tili darslarida so‘z va gap ustida ishlash

So‘z ustida ishlashning o‘ziyoq bolaning tasavvurini faollashtirish imkonini beradi. Masalan, o‘qituvchi “bahor” so‘zini doskaga yozib, o‘quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilishi mumkin: “Bahor deganda ko‘z oldingizga nimalar keladi?”, “Bahorda tabiatda qanday o‘zgarishlar yuz beradi?”, “Bahorning ranglarini qanday tasvirlagan bo‘lardingiz?”, “Agar bahor fasli bilan suhbatlashish imkoniyati bo‘lsa, unga nimalarni aytgan bo‘lardingiz?”. Bunday savollar o‘quvchini tayyor javobni takrorlashdan ko‘ra, o‘zining shaxsiy tasavvuriga murojaat qilishga undaydi.

So‘zlarni ma‘nodosh va qarama-qarshi ma‘noli birliklar bilan qiyoslash ham tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, “yorug‘ — qorong‘i”, “keng — tor”, “baland — past”, “issiq — sovuq” kabi so‘zlar asosida o‘quvchilardan ikki xil manzarani tasvirlash so‘raladi. O‘quvchi so‘zning ma‘nosini faqat ta‘rif orqali emas, balki obraz orqali ham anglay boshlaydi.

Gap tuzish mashqlarini ham ijodiy xarakterga ega qilish mumkin. Masalan, “Daraxt gulladi” kabi sodda gap berilib, uni tasviriyl gapga aylantirish so‘raladi. Natijada “Bog‘dagi oppoq gullarga burkangan daraxtlar bahorning kelganidan xabar berardi” kabi mazmunan kengroq gaplar yuzaga keladi.

3.2. O‘qish darslarida badiiy matn ustida ishlash

Badiiy matnni o‘qitishda o‘qituvchi faqat “Matnda nima haqida gap ketgan?” degan savol bilan cheklanib qolmasligi lozim. Masalan, qahramonning uyidan chiqib ketishi tasvirlangan bo‘lsa: “Sizningcha, qahramon yo‘l davomida nimalarni ko‘rgan?”, “Uning kayfiyati qanday bo‘lgan?”, “Agar voqea siz yashaydigan joyda sodir bo‘lganida, nimalar o‘zgarardi?”, “Siz qahramon o‘rnida bo‘lganingizda qanday yo‘l tutardingiz?” kabi savollar berish mumkin. Bunday yondashuvda o‘quvchi voqea ichiga fikran kiradi, qahramon bilan birga vaziyatni boshdan kechiradi va o‘z munosabatini bildiradi.

Matnni davom ettirish. Matnning muhim joyida o‘qish to‘xtatiladi: “Bola o‘rmon ichida adashib qoldi. U atrofga qaradi va birdan...” — va o‘quvchilarga “Keyin nima bo‘lishi mumkin?” degan savol beriladi. O‘quvchilar turli taxminlarni ilgari suradi: kimdir bolaning qush ovozi bilan yo‘l topganini, boshqasi uning keksa kishini uchratganini, yana biri bola daraxtga chiqib, uzoqdan qishloqni ko‘rganini aytadi. Bu topshiriq o‘quvchini sabab va oqibat munosabatlarini mustaqil belgilashga va fikrini izchil bayon qilishga o‘rgatadi.

Rasm asosida ishlash. O‘quvchilarga kuz fasliga oid rasm ko‘rsatilib, “Rasmda nimalarni ko‘ryapsiz?” savoli bilan birga “Rasmda ko‘rinmayotgan, lekin siz tasavvur qilayotgan narsalar nimalar?” degan savol beriladi. Natijada bola rasm chegarasidan tashqaridagi voqelikni — daraxt yonidagi bola ortidan do‘sti kelayotganini, uzoqdan qushlar ovozi eshitalayotganini yoki yomg‘ir yog‘ishi mumkinligini tasavvur qiladi.

“Agar men...” topshiriqlari. “Agar men ertak qahramoni bo‘lganimda...”, “Agar men qushlarning tilini bilganimda...”, “Agar men yozuvchi bo‘lganimda...” kabi topshiriqlar orqali o‘quvchi o‘zini boshqa obraz o‘rnida tasavvur qiladi. Ular og‘zaki va yozma (5–6 gapdan iborat kichik matn) shaklda beriladi; kuchliroq o‘quvchilarga matnni kengaytirish yoki dialog shaklida yozish topshirilishi mumkin.

Rolli o‘qish va o‘yin. O‘quvchi qahramon gaplarini yodlab aytish bilan cheklanmasdan, uning holati, kayfiyati, ovoz ohangi va xatti-harakatini tasavvur qiladi. Masalan, ertak qahramoni qo‘rqayotgan bo‘lsa, o‘quvchi bu holatni ovoz va harakat orqali ifodalaydi. D.B. Elkonin ta’kidlaganidek, rolli o‘yin bola psixik rivojlanishining yetakchi omillaridan biridir [7]; u, shuningdek, jamoada ishlash ko‘nikmasini ham shakllantiradi.

Ishlab chiqilgan usullar tizimi umumlashtirilgan holda 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Tasavvurni shakllantiruvchi usullar tizimi

Usul	Dars	Namuna topshiriq	Rivojlanadigan ko‘nikma
So‘z assotsiatsiyasi	Ona tili	“Bahor deganda ko‘z oldingizga nimalar keladi?”	Obrazli fikrlash, lug‘at boyligi
Antonimlar asosida manzara	Ona tili	“Yorug‘ — qorong‘i” asosida ikki manzarani tasvirlash	So‘z ma’nosini obraz orqali anglash
Gapni kengaytirish	Ona tili	“Daraxt gulladi” gapini tasviriy gapga aylantirish	Tasviriy nutq
Qahramon o‘rnida bo‘lish	O‘qish	“Siz qahramon o‘rnida qanday yo‘l tutardingiz?”	Empatiya, munosabat bildirish
Matnni davom ettirish	O‘qish	“U atrofqa qaradi va birdan...”	Sabab-oqibatni belgilash, izchil bayon
Rasm ortidagi olam	Ona tili / O‘qish	“Rasmda ko‘rinmayotgan narsalar nimalar?”	Ijodiy tafakkur
“Agar men...”	Ona tili / O‘qish	“Agar men qushlarning tilini bilganimda...”	Nutq, fikrlash tezligi
Rolli o‘qish, o‘yin	O‘qish	Qo‘rqqan qahramonni ovoz va harakat bilan ifodalash	Obrazga kirish, jamoaviy ish
Klaster	Ona tili / O‘qish	Tayanch so‘z atrofida obrazlar zanjirini tuzish	Tizimli va obrazli fikrlash

Topshiriqlar o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga ko‘ra ham tabaqalashtirildi (3-jadval).

3-jadval. Yosh xususiyatlariga ko‘ra topshiriqlarni tanlash

Bosqich	Topshiriq turlari	Namuna
Boshlang‘ich sinflar	Tasvir, rang, tovush, obraz va o‘yin bilan bog‘liq topshiriqlar	“Bahorning ranglarini tasvirlang”, rolli o‘qish
Yuqori sinflar	Muammoli vaziyat, ijodiy matn yaratish, qahramon harakatiga baho berish, muqobil yakun yaratish	“Qahramon boshqacha qaror qabul qilganida voqealar qanday rivojlangan bo‘lardi?”

Olingan natijalar tasavvur va mustaqil fikrlash bir-biri bilan uzviy bog‘liq jarayonlar ekanini ko‘rsatadi. O‘quvchi biror voqeani tasavvur qilarkan, u haqda fikr yuritadi, sabablarni izlaydi, ehtimoliy natijalarni belgilaydi. Bu L.S. Vigotskiyning tasavvur bola faoliyati va tajribasi orqali rivojlanadi degan qarashiga mos keladi [6]. Shuning uchun tasavvurni shakllantirishga qaratilgan mashqlar o‘quvchining umumiy intellektual rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O'quvchi tasavvurining rivojlanishida o'qituvchining pedagogik pozitsiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'qituvchi ijodiy fikr bildirgan o'quvchini qo'llab-quvvatlashi, uning javobini tinglashi va qo'shimcha savollar orqali fikrini rivojlantirishi kerak. Agar bola "Noto'g'ri javob berib qo'yaman" degan qo'rquv bilan yashasa, uning erkin tasavvur qilishi qiyinlashadi. Shu sababli ijodiy topshiriqlarda 1-jadvalda keltirilgan mezonlarga tayanish maqsadga muvofiq. Dars jarayonida "Yana qanday bo'lishi mumkin?", "Buni boshqacha tasavvur qilish mumkinmi?", "Nima uchun shunday deb o'ylaysan?" kabi savollardan foydalanish o'quvchini o'z fikrini qayta ko'rib chiqishga, yangi variantlar izlashga va fikrini asoslashga undaydi. Bu pedagogik texnologiyalarning shaxsga yo'naltirilgan tamoyillariga ham mos keladi [4; 5]. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega. Taklif etilgan usullar tizimining samaradorligini miqdoriy ko'rsatkichlar asosida aniqlash uchun kelgusida tajriba va nazorat guruhlarida pedagogik tajriba-sinov o'tkazish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Ona tili va o'qish darslari o'quvchilarning tasavvurini shakllantirish va rivojlantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Ona tili darslarida so'z va gap ustida ijodiy ishlash, matn yaratish, tasviriy ifodalardan foydalanish orqali obrazli fikrlash rivojlantirilsa, o'qish darslarida badiiy obraz, voqea va qahramonlar ustida ishlash orqali hayotiy tasavvurlar boyitiladi.

1. Tasavvuri rivojlangan o'quvchi matnni shunchaki o'qib chiqmaydi, balki uni ichki dunyosida qayta yaratadi: voqealar rivojini oldindan taxmin qiladi, qahramonlar holatini his etishga intiladi, muqobil yechimlarni izlaydi. Shu jihatdan tasavvurni shakllantirish o'qish savodxonligi, nutqiy kompetensiya va ijodiy tafakkurni rivojlantirishning muhim shartidir.

2. Topshiriqlarni muntazam va tizimli tashkil etish, reproduktiv mashqlardan ijodiy mashqlarga bosqichma-bosqich o'tish hamda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur.

3. Eng muhimi — o'quvchiga o'z fikrini erkin ifodalash, voqealarni o'zicha tasavvur qilish va ijodiy yondashish imkoniyatini beradigan, xatodan qo'rqmaydigan muhit yaratishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.

[2] Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. — Toshkent: Noshir, 2009.

[3] Matchonov S., Shojalilov A., G'ulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. O'qish kitobi: umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflari uchun. — Toshkent: Yangiyo'l poligraf servis.

[4] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.

[5] Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2004.

[6] Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1991.

[7] Эльконин Д.Б. Психология игры. — М.: Педагогика, 1978.

[8] G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

TARZ MA'NOSINING SINTAKTIK IFODA VOSITALARI

Jo'rayeva Mahliyo Nosirovna

Assistant-o'qituvchi

Xalqaro innovatsion universitet

mjurayeva908@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilida tarz ma'nosining sintaktik vositalari orqali ifodalanishi masalasi yoritiladi. Tarz ma'nosi harakat yoki holatning qanday usulda, qay tarzda, qanday ko'rinishda amalga oshirilishini bildiradi. Ushbu ma'noning ifodalanishida ravishlar bilan bir qatorda sintaktik birliklar, xususan, ravish holi, ko'makchili konstruksiyalar, qiyosiy va o'xshatish mazmunidagi birikmalar hamda ayrim gap

qurilmalari muhim o‘rin tutadi. Maqolada tarz ma’nosining sintaktik shakllanish xususiyatlari va uning gap tarkibidagi funksional-semantik vazifalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tarz ma’nosi, funksional-semantik xususiyat, sintaktik vositalar, so‘z tartibi, inversiya, kommunikativ gap turlari, sintaktik takror, ajratilgan bo‘laklar, qiyoslovchi konstruksiyalar, to‘liqsiz gaplar, ravish ergash gap, semantik urg‘u, pragmatik mazmun, emotsional-ekspressivlik, sintaksis va semantika.

Аннотация: В статье рассматривается выражение значения «образа действия» в узбекском языке посредством синтаксических средств. Значение образа действия указывает на способ, метод или форму осуществления действия либо состояния. Наряду с наречиями, важную роль в выражении этого значения играют синтаксические единицы — в частности, обстоятельственные обороты, конструкции с послелогом, сравнительные обороты и определенные структуры предложений. В статье анализируются особенности синтаксического оформления значения образа действия и его функционально-семантические функции в структуре предложения.

Ключевые слова: значение образа действия, функционально-семантическая характеристика, синтаксические средства, порядок слов, инверсия, коммуникативные типы предложений, синтаксический повтор, обособленные элементы, сравнительные конструкции, эллиптические предложения, обстоятельственное придаточное образа действия, семантический акцент, прагматическое содержание, эмоционально-экспрессивная окраска, синтаксис и семантика.

Abstract: This article examines the expression of the meaning of "manner" in the Uzbek language through syntactic means. The meaning of manner denotes the method, way, or form in which an action or state is realized. Alongside adverbs, syntactic units—specifically adverbial modifiers of manner, constructions with postpositions, comparative and simulative phrases, and certain sentence structures—play a significant role in expressing this meaning. The article analyzes the characteristics of the syntactic formation of the meaning of manner and its functional-semantic roles within the sentence structure.

Keywords: meaning of manner, functional-semantic characteristic, syntactic means, word order, inversion, communicative sentence types, syntactic repetition, detached elements, comparative constructions, elliptical sentences, adverbial clause of manner, semantic emphasis, pragmatic content, emotional-expressiveness, syntax and semantics.

KIRISH

Tarz tushunchasi faqat ifodalanayotgan fikr yoki mazmunning qanday shaklda bayon etilishini anglatib qolmay, balki nutq jarayonida yuzaga keladigan muayyan kayfiyat, kommunikativ muhit, nutqiy maqsad va pragmatik vazifalarni ham ifodalash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, tarzning funksional va semantik jihatlari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, bir-birini mazmunan to‘ldiradi. Tarzning funksional-semantik xususiyati uning turli nutqiy vaziyat va kontekstlarda qo‘llanishi, shuningdek, muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirish jarayonida turli ma’no ottenkalarini yuzaga chiqarishi bilan belgilanadi.

Tarzning funksional-semantik ma’nosini shakllantirish va ifodalashda bir qator sintaktik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, so‘z tartibi, ifoda maqsadiga ko‘ra gap turlari, sintaktik takror, ajratilgan bo‘laklar, qiyoslovchi konstruksiyalar hamda boshqa sintaktik birliklar tarz ma’nosining turli semantik va pragmatik qirralarini yuzaga chiqarishda faol ishtirok etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbek tilida so‘zlarning gap tarkibidagi joylashuv tartibi nafaqat grammatik munosabatlarni shakllantiradi, balki fikrning mazmuniy va uslubiy jihatdan turlicha ifodalanishiga ham xizmat qiladi. Neytral so‘z tartibi mavjud bo‘lgan gaplarda mazmun, odatda, xolis va kommunikativ jihatdan betaraf tarzda ifodalanadi. So‘z tartibining o‘zgarishi, ya’ni inversiya esa gapning mazmuniy tuzilishiga qo‘shimcha semantik va pragmatik ottenkalar olib kiradi, muayyan komponentni aktual jihatdan ajratib, unga alohida ta’kid yuklaydi. Masalan, *U ishni tez bajardi* gapida harakatning tezlik bilan amalga oshirilgani neytral tarzda ifodilangan. *Tez bajardi u ishni* shaklida esa tez komponentning gap boshiga chiqarilishi harakatning bajarilish tezligiga alohida urg‘u beradi. *Bajardi u ishni tez* shaklida esa kesim va ega komponentlarining inversiv joylashuvi natijasida gapning ekspressivligi kuchayib,

soʻzlovchining harakatga nisbatan subyektiv munosabati yoki baholash oʻttenkasi sezilarli darajada namoyon boʻlishi mumkin.

Inversiya faqat sintaktik qurilishning formal oʻzgarishi emas, balki gapning aktual boʻlinishi, semantik urgʻu va pragmatik mazmunini shakllantiruvchi vosita sifatida ham namoyon boʻladi. Soʻzlarning odatiy tartibdan chetlatilishi natijasida muayyan sintaktik birlik kommunikativ jihatdan ajratiladi va natijada harakatning bajarilish tarzi turli mazmuniy hamda ekspressiv oʻttenkalarda talqin qilinishi mumkin.

Ifoda maqsadiga koʻra gap turlarida tarz maʼnosining voqelanishi ham oʻziga xos semantik va pragmatik xususiyatlarga ega. Bir xil yoki yaqin mazmunning darak, soʻroq va undov gap shakllarida ifodalanishi natijasida harakatning bajarilish tarzi bilan bir qatorda soʻzlovchining voqelikka, harakatga yoki uning natijasiga boʻlgan munosabati ham turlicha namoyon boʻladi. Masalan: 1) U sekin yozar edi — harakatning bajarilish tarzi xolis axborot shaklida ifodalangan; 2) U shunaqangi sekin gapirdiki! — harakatning bajarilish darajasi kuchaytirilgan holda, emotsional-ekspressiv mazmunda ifodalangan; 3) U sekin yozarmidi? — harakatning bajarilish tarzi soʻroq mazmuni bilan birikib, shubha, taxmin yoki aniqlashtirish kabi qoʻshimcha pragmatik oʻttenkalarni yuzaga keltiradi. Demak, gapning kommunikativ turi oʻzgarishi tarz maʼnosining xolis, taʼkidlangan yoki emotsional-ekspressiv shaklda ifodalanishiga taʼsir koʻrsatadi.

Oʻzbek tilida gap boʻlaklarining **neytral sintaktik tartibi** ham tarz maʼnosining ifodalanishida muayyan ahamiyatga ega. Xususan, odatiy soʻz tartibida gap komponentlari, asosan, ega + ikkilamchi boʻlaklar + kesim izchilligida joylashadi. Bunday tartib kommunikativ jihatdan betaraf boʻlib, unda muayyan sintaktik komponentni maxsus taʼkidlash, unga alohida ekspressiv yoki uslubiy yuk berish ehtiyoji mavjud boʻlmaydi. Aksincha, odatiy tartibning oʻzgarishi, muayyan boʻlakning gap boshiga yoki oxiriga chiqarilishi natijasida mazmuniy urgʻu, taʼkid va ekspressivlik kuchayishi mumkin.

Sintaktik takror ham oʻzbek tilida tarz maʼnosining funksional-semantik jihatdan ifodalanishida muhim ifodaviy-uslubiy vositalardan biridir. Sintaktik takror muayyan soʻz, soʻz birikmasi yoki sintaktik birlikning nutq jarayonida takroran qoʻllanishi asosida yuzaga keladi. Mazkur vosita orqali, xususan, harakatning davomiyligi, choʻzilganligi, takroriyliigi, intensivligi, natijasiz davom etishi hamda subyektning harakatga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanishi mumkin. Sintaktik takrorning tarz maʼnosini shakllantirishdagi asosiy xususiyatlaridan biri harakatning davomiyligini semantik jihatdan kuchaytirishdir. Masalan, *U yurdi-yurdi, nihoyat toʻxtadi* gapida *yurdi-yurdi* shaklidagi feʼl takrori harakatning maʼlum vaqt davomida uzluksiz kechganligini bildiradi. Bu yerda takroriy shakl oddiy *yurdi* shakliga nisbatan harakatning davomiylilik darajasini kuchaytirib, uning vaqt jihatidan choʻzilganligini taʼkidlaydi. Shu bilan birga, takror voqeaning dinamik tasvirini kuchaytirib, nutqning obrazlilik va ekspressivligini oshiradi.

Sintaktik takror harakatning uzoq davom etganligi bilan bir qatorda, uning kutilgan natijaga olib kelmaganligini ham ifodalashi mumkin. Masalan, *U gapirdi-gapirdi, lekin hech kim uni eshitmadi* gapida *gapirdi-gapirdi* shakli nutq jarayonining maʼlum muddat davom etganligini bildiradi. Biroq keyingi komponent — *lekin hech kim uni eshitmadi* — mazkur harakatning kommunikativ natijasiz kechganligini koʻrsatadi. Natijada takroriy konstruktsiya harakatning davomiylilik semasini kuchaytirish bilan birga, uning samarasizligi va kutilgan natijaning yuzaga kelmaganligini ham taʼkidlaydi. Shu jihatdan u gapning baholovchi va emotsional-ekspressiv mazmunini shakllantirishda ham ishtirok etadi.

Sintaktik takror subyektning ichki holati va psixologik kechinmalarini ifodalashda ham samarali vosita hisoblanadi. Masalan, *Kutdi-kutdi, sabri tugab, yoʻlida davom etdi* gapida *kutdi-kutdi* takroriy shakli kutish harakatining oddiy bajarilganligini emas, balki uning uzoq vaqt davom etganligini va subyektning sabr-toqati nihoyasiga yetganligini ifodalaydi. Bunda tarz maʼnosi harakatning vaqt jihatidan davomiyligi bilan birga, subyektning ruhiy holati va harakatga boʻlgan munosabati bilan uzviy bogʻlanadi.

Ajratilgan boʻlaklar ham gapda izohlovchi vazifasini bajarib, harakatning qanday amalga oshganini aniqlashtiradi va tarz maʼnosini kuchaytiradi[1]. Natijada ekspressivlik oshadi. Masalan, *U gapirdi past ovozda. U ishni bajardi – shoshilmay, sinchikovlik bilan, U qaradi – jiddiy, chuqur oʻyga tolgancha.*

Qiyoslovchi konstruktsiyalar orqali harakatning bajarilish usuli aniq va obrazli tarzda ifodalanadi. Masalan, *boladek quvonib kuldi, shamolday yugurdi, yirtqichdek tashlandi.*

To'liqsiz gaplar va ellipsis nutqda emotsional holatni, baholashni va subyektiv munosabatni ifodalaydi. Bu holatda tarz ma'nosi bevosita sintaktik shakl orqali yuzaga chiqadi. Masalan, 1) *Sekin...juda sekin, Jimjit.* 2) *Mutlaqo jim, Qanday sabr bilan...*

O'zbek tilida **ravish ergash gaplarda** tarz ma'nosining sintaktik va semantik imkoniyatlari o'zgacha ahamiyat kasb etadi. Bosh gapda ifodalangan voqea-hodisa yoki ish-harakatning qanday tarzda va qaysi vaziyatda amalga oshirishini bildiruvchi qo'shma gap turlari ravish ergash gapli qo'shma gaplar deb ataladi. Bunday ergash gaplarning kesimi odatda *-b, -ib* qo'shimchalari orqali yasalgan ravishdosh shakllari bilan ifodalanadi[2]. Masalan,

Qorong'i kechada ko'kka ko'z tikib,

Eng yorug' yulduzdan seni so'rayman. (Ch).

Ravish ergash gap bosh gapda bildirgan harakat yoki holatning qanday tarzda bajarilganligini, shuningdek belgi-xususiyatning qanday shaklda namoyon bo'lishini ifodalaydi[3]. Masalan: *Saida ko'nglidagi bir g'ashlik ikki bo'lib, Qalandarov bilan munosabatlaridagi tajribasizligi haqida ne-ne ko'ngilsiz hayollarga borib, kolxozga jo'nadi.*

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida tarz ma'nosi harakat yoki holatning bajarilish usulini ifodalash bilan birga, so'zlovchining kommunikativ maqsadi, munosabati va nutqning emotsional-ekspressiv xususiyatlarini ham aks ettiradi. Uning funksional-semantik tabiati turli sintaktik qurilmalar va kontekstual omillar ta'sirida namoyon bo'ladi.

Tarz ma'nosining sintaktik ifodasida so'z tartibi, gapning kommunikativ turlari, sintaktik takror, ajratilgan bo'laklar, qiyoslovchi konstruksiyalar, to'liqsiz gaplar va ravish ergash gapli qo'shma gaplar muhim vositalar hisoblanadi. Ushbu vositalar tarz ma'nosini shakllantirish bilan birga, harakatning davomiyligi, intensivligi, natijaviyligi va ekspressivligini ham konkretlashtiradi. Ayniqsa, inversiya semantik urg'u va ta'kidni kuchaytirsa, sintaktik takror harakatning davomiyligi, intensivligi va natijasizligini ifodalashga xizmat qiladi. Qiyoslovchi konstruksiyalar tarz ma'nosini obrazli ifodalasa, ajratilgan va to'liqsiz gaplar uning ekspressiv-pragmatik xususiyatlarini kuchaytiradi. Ravish ergash gapli qo'shma gaplarda esa harakatning bajarilish usuli va kechish xarakteri sintaktik jihatdan konkretlashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1]. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 203.

[2]. Асқарова М. Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 195.

[3]. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 128.

TILSHUNOSLIKDA SO'Z YASALISH BIRLIKLARINING O'RNI VA AFFIKSLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Nekboyeva Ra'no Zokirovna

katta o'qituvchisi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail:ranonekboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlarning (o'simlik nomlarining) qiyosiy semantik-tarkibiy tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqot doirasida turli lingvomadaniyatlardagi fitonimlarning motivatsion asoslari, yasallish modellari va semantik modifikatsiyalari o'rganilgan. Fitonimlar milliy mentalitet, tarixiy kelib chiqish va ekologik dunyoqarashni aks ettiruvchi leksikaning muhim qatlamidir. Qiyosiy tahlil natijasida har ikki tildagi universal va milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan sodda, yasama va qo'shma o'simlik nomlarining yasallish modellari aniqlangan.

Tayanch soʻzlar: fitonimlar, semantik tahlil, struktura modellari, qiyosiy tilshunoslik, metafora, oʻzbek tili, ingliz tili, lingvomadaniyat.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному семантико-структурному анализу фитонимов (названий растений) в английском и узбекском языках. В исследовании изучаются мотивационные основы, структурные модели и семантические модификации фитонимов в разных лингвокультурах. Фитонимы служат важным пластом лексики, отражающим национальный менталитет, исторический бэкграунд и экологическое восприятие. Сравнительный анализ выявляет как универсальные, так и национально-специфические структурные формы.

Ключевые слова: фитонимы, семантический анализ, структурные модели, сравнительное языкознание, метафора, узбекский язык, английский язык.

Abstract. This article is devoted to the comparative semantic-structural analysis of phytonyms (plant names) in English and Uzbek languages. The study explores the motivational bases, structural models, and semantic modifications of phytonyms across different linguistic cultures. Phytonyms serve as a significant layer of vocabulary, reflecting national mentality, historical background, and ecological perception. The comparative analysis reveals both universal and culture-specific structural forms, including simple, derivative, and compound plants name constructions.

Keywords: phytonyms, semantic analysis, structural models, comparative linguistics, metaphor, Uzbek language, English language, cultural linguistics.

KIRISH

Har qanday xalqning tili uning dunyoni anglash va uni konseptuallashtirish usullarini oʻzida mujassam etadi. Leksik tizimning eng qadimgi va madaniy jihatdan boy qatlamlaridan biri bu oʻsimliklar dunyosini ifodalovchi fitonimlar (grekcha phyton – oʻsimlik, onyma – nom) hisoblanadi. Fitonimik leksika insoniyatning atrof-muhit bilan koʻp asrlik aloqasini, flora olamining foydali va zararli jihatlarini tasniflash tajribasini oʻz ichiga oladi. Zamonaviy qiyosiy-tipologik tilshunoslikda fitonimlarni oʻrganish shunchaki oʻsimlik nomlarini roʻyxatga olish emas, balki ularning lisoniy tabiati, nominatsiya tamoyillari hamda turli tillardagi semantik-struktura oʻxshashliklari va farqlarini aniqlash nuqtai nazaridan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada ingliz va oʻzbek tillari tizimidagi fitonimlar misolida oʻsimlik nomlarining semantik xususiyatlari hamda tarkibiy (struktura) modellari qiyosiy oʻrganiladi. Ingliz va oʻzbek tillari tubdan farq qiluvchi oilalarga (german va turkiy tillar oilasi) mansub boʻlganligi sababli, ularning fitonimik tizimini qiyoslash umuminsoniy dunyoqarash va milliy-madaniy oʻziga xoslikning oʻzaro nisbatini ochib berishga xizmat qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida qiyosiy-tipologik metod, komponent tahlil (componential analysis) va deskriptiv metodlardan foydalanildi. Materiallar ingliz va oʻzbek tillarining izohli va tarjima lugʻatlaridan, badiiy adabiyot matnlari hamda frazeologik lugʻatlardan ajratib olindi. Tahlil jarayonida fitonimlar ikki yoʻnalishda guruhlandi:

- 1) Semantik jihatdan: metaforalashuv darajasi, konnotativ maʼnolari va madaniy simvollari;
- 2) Struktura jihatdan: morfologik tarkibi, yasallish usullari va leksik-sintaktik modellari.

Semantik tahlil

Fitonimlarning semantik maydoni juda keng boʻlib, u nafaqat denotativ (toʻgʻri) maʼnolarni, balki chuqur ramziy, konnotativ va metaforik maʼnolarni ham tashiydi. Inson atrofidagi narsalarni, insoniy fazilatlarini yoki hodisalarni tavsiflash uchun oʻziga tanish boʻlgan oʻsimlik belgilarini koʻchma maʼnoda qoʻllaydi. Qiyosiy tahlil shuni koʻrsatadiki, ayrim oʻsimliklar har ikki madaniyatda oʻxshash maʼnolarni anglatrsa, baʼzilari faqat milliy xarakterga ega.

Masalan, “Rose” (ingliz tilida) va “Atirgul” (oʻzbek tilida) fitonimlari har ikki tilda ham goʻzallik, nafosat va muhabbat ramzi hisoblanadi. Ingliz tilidagi “a bed of roses” (rohat-farogʻatli hayot) yoki oʻzbek tilidagi “gulddek yashnamoq” iboralari ijobiy semantik boʻyoqqa ega. Biroq, tikanli xususiyati

metaforalashganda farqlar ko'zga tashlanadi: ingliz tilida "no rose without a thorn" (tikaniz gul bo'lmas) maqoli qiyinchiliksiz muvaffaqiyatga erishib bo'lmasligini bildirsa, o'zbek tilida atirgul ko'pincha lirik qahramonning ma'shuqasi bilan bog'lanadi.

Eman (oak) va chinor o'ziga xos madaniy o'xshashlikka ega fitonimlardir. Ingliz madaniyatida "oak" mustahkamlik, kuch va chidamlilik ramzidir ("hearts of oak" – jasur odamlar). O'zbek tilida bu semantik yuk "chinor" fitonimiga yuklanadi. O'zbeklar uzoq umr ko'rish, metindek mustahkamlik va ulug'vorlikni tasvirlashda chinor obrazidan foydalanishadi (masalan, "chinordek baquvvat odam"). Ingliz tilidagi "oak" va o'zbek tilidagi "chinor" ekvivalent konseptual maydonni tashkil etadi, biroq xalqning geografik joylashuvi va tabiati bilan bog'liq holda turli o'simlik nomlarida aks etadi.

O'zbek tilida "rayhon", "yalpiz", "lola" kabi fitonimlar chuqur lirik va milliy ramzlarga boy bo'lib, qizlar ismi (Rayhona, Lola) yoki sadoqat, go'zallik konnotatsiyalarini beradi. Ingliz tilida esa "daffodil" (nargis) yoki "daisy" (margaritka) gullari poklik va bahor timsoli sifatida she'riyatda faol qo'llaniladi ("fresh as a daisy").

Struktura-tarkibiy tahlil

Struktura nuqtayi nazaridan ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin: sodda (simple), yasama (derivative) va qo'shma (compound) fitonimlar. Har ikki tilda ham yasalish usullari o'ziga xos qonuniyatlarga ega.

1. Sodda fitonimlar: Bular birgina o'zak morfemadan iborat bo'lib, qo'shimcha yasalish elementlariga ega emas. Ingliz tilida: grass, tree, moss, mint, rose, weed. O'zbek tilida: o't, daraxt, gul, olma, tok, yalpiz, makkajo'xori (lekin makkajo'xori qo'shma tarkibli). Sodda fitonimlar leksikaning eng qadimgi qatlamini tashkil etadi.

2. Yasama fitonimlar: Affiksatsiya (qo'shimchalar qo'shish) yo'li bilan hosil qilinadi. Ingliz tilida fitonimlar asosan o'simlik guruhlarini yoki xususiyatlarini ifodalovchi sufixlar orqali yasaladi: blackberry (bu qo'shma), yasama shakllar kamroq bo'lib, ko'pincha boshqa so'zlardan fitonim yasaladi (masalan, woody, flowery - bular sifat). O'zbek tilida esa -zor, -loq, -li kabi affikslar o'simlik ko'p bo'lgan joylarni ifodalaydi: olmazor, tolzor, bedazor, yalpizloq. Shuningdek, o'simlik qismlarini ifodalashda qo'shimchalardan foydalaniladi.

3. Qo'shma fitonimlar: Ikki va undan ortiq asosning birikishidan hosil bo'ladi. Bu guruh har ikki tilda ham eng sermaxsul hisoblanadi. Ingliz tilida qo'shma fitonimlarning quyidagi modellari mavjud:

a) Sifat + Ot modeli: blackberry (qoraqat), bluebell (qo'ng'iroqgul).

b) Ot + Ot modeli: sunflower (kungaboqar), waterlily (suv nilufari), rosehip (na'matak).

o'zbek tilida esa kompozitsion usul juda keng rivojlangan bo'lib, quyidagi tarkibiy modellar ajralib turadi:

a) Ot + Ot (Ega+Qaratqich munosabati): ituzum, tuyaqush o'ti, sherquyruq.

b) Sifat + Ot modeli: boychechak, qizilcha, qoraqarag'ay.

v) Fe'l asosli qo'shma birliklar: kungaboqar (kun + ba + qoqar), qirqbo'g'in.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida so'zlarning qo'shilishi ko'pincha birgalikda (bir so'z sifatida) yoki chiziqcha (hyphen) orqali yozilsa (masalan, forget-me-not), o'zbek tilida qo'shma o'simlik nomlari asosan qo'shib yoki ajratib yoziladi. Har ikki tilda ham hayvon nomlari va tana a'zolari nomlarining fitonimlar tarkibida kelishi faol motivatsion model hisoblanadi: inglizcha "dog-rose" (yovvoyi na'matak), "lion's tooth" (momaqaymoq) – o'zbekcha "ituzum", "otquloq", "tuyatovon".

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil fitonimlar semantik strukturasining faqat o'simlikni bevosita nomlovchi denotativ ma'no bilan chegaralanmasligini ko'rsatadi. O'simlik nomlari tarixiy-madaniy tajriba natijasida turli konnotativ, ramziy va metaforik ma'nolarga ega bo'ladi.

Ingliz tilidagi **rose** va o'zbek tilidagi **atirgul** bunga misol bo'la oladi. Har ikki madaniyatda mazkur o'simlik go'zallik, muhabbat va nafosat tushunchalari bilan bog'lanadi. Biroq ularning obrazli qo'llanishi har bir xalqning adabiy va madaniy an'analari ta'sirida rivojlanadi.

Ingliz tilidagi **a bed of roses** birikmasi oson, qulay yoki tashvishsiz hayot obrazini yaratadi. **No rose without a thorn** tipidagi obrazli ifoda esa ijobiy narsaning ham muayyan qiyinchilik bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi haqidagi konseptual tasavvurni ifodalaydi.

O'zbek adabiy-madaniy an'anasida **gul**, xususan, **atirgul** obrazi go'zallik va yor timsoli bilan chambarchas bog'liq. Mumtoz poetik an'anadagi gul va bulbul obrazlari buning yorqin namunasi.

Demak, bir xil o'simlik turli lingvomadaniyatlarda umumiy semantik komponentlarga ega bo'lishi bilan birga, milliy-assotsiativ xususiyatlarni ham shakllantiradi.

Fitonimik leksikada o'simlik nomi va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabat ayniqsa yaqqol ko'rinadi. O'simlikning muayyan belgisiga madaniy qiymat yuklanishi natijasida u obraz va ramz darajasiga ko'tariladi.

Ingliz lingvomadaniyatida **oak** — eman daraxti kuch, chidamlilik va mustahkamlik bilan assotsiatsiyalanadi. O'zbek madaniyatida esa shunga yaqin ayrim konseptual belgilar **chinor** obrazi orqali ifodalanishi mumkin. Chinorning uzoq umr ko'rishi, yirikligi va salobati uni bardavomlik va ulug'vorlik timsoliga aylantirgan.

Bu holatda **oak** va **chinor** botanik jihatdan ekvivalent emas. Ularning qiyosiy ahamiyati biologik aynanlikda emas, balki lingvomadaniy vazifalaridagi qisman o'xshashlikda namoyon bo'ladi. Shu jihat fitonimlarni qiyoslashda biologik ekvivalentlik bilan konseptual-funksional o'xshashlikni farqlash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi **rayhon**, **lola**, **yalpiz** singari o'simlik nomlari ham milliy-madaniy mazmun bilan boyigan. Masalan, *Lola*, *Rayhona* kabi antroponimlarning mavjudligi fitonimlarning inson nomlari tizimiga ko'chishi va ijobiy estetik baho bilan bog'lanishini ko'rsatadi.

Ingliz madaniyatida **daisy** va **daffodil** kabi gul nomlari bahor, yangilanish, yoshlik yoki tetiklik obrazlari bilan bog'lanishi mumkin. Ingliz tilidagi **fresh as a daisy** iborasida *daisy* tetiklik va bardamlilikning obrazli ifodasiga aylanadi.

Demak, fitonimlarning konnotativ imkoniyatlari xalqning tabiat bilan munosabati, geografik muhit va adabiy-madaniy an'analari bilan shakllanadi.

Tadqiqot natijasida ingliz va o'zbek tillarida o'simliklarni nomlashda bir qator umumiy motivatsion belgilar mavjudligi aniqlandi.

Birinchi model — **rang asosidagi nominatsiya**. O'simlikning guli, mevasi, bargi yoki umumiy tashqi ko'rinishidagi rang nomlash uchun asos bo'lishi mumkin. Ingliz tilidagi **bluebell**, **blackberry** va o'zbek tilidagi **qoraqarag'ay** kabi birliklarda rang komponenti nominativ vazifa bajaradi.

Ikkinchi model — **tashqi shakl va o'xshashlik asosidagi nominatsiya**. O'simlik yoki uning qismining hayvon, tana a'zosi yoxud boshqa predmetga o'xshatilishi natijasida yangi nom shakllanadi.

Ingliz tilidagi **lion's tooth** va o'zbek tilidagi **otquloq**, **tuyatovon**, **sherquyruq** kabi nomlarda ushbu motivatsion tamoyil kuzatiladi.

Uchinchi model — **o'sish muhiti bilan bog'liq nominatsiya**. Bunda suv, yer, tog', cho'l yoki boshqa makon belgisi o'simlik nomining tarkibiy qismiga aylanadi. Ingliz tilidagi **water lily** shunday nomlardan biridir.

To'rtinchi model — **hayvon nomlari orqali motivatsiyalash**. Ingliz tilidagi **dog rose** hamda o'zbek tilidagi **ituzum**, **otquloq** kabi birliklarda hayvon nomlari fitonim tarkibida ishtirok etadi.

Bu o'xshashliklar insonning tabiat obyektlarini tanish predmetlar orqali nomlashga moyilligi universal kognitiv-nominativ mexanizmlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tili fitonimlarining semantik-struktura tahlili quyidagi umumiy va xususiy xulosalarni chiqarishga imkon beradi: birinchidan, fitonimlar har ikki tilda ham lisoniy dunyo

manzarasining ajralmas qismi bo'lib, ularning semantik ko'chishlari va metaforizatsiyasi xalqlarning madaniy va geografik muhiti bilan uzviy bog'liqdir. Ikkinchidan, struktura jihatidan har ikki tilda ham qo'shma (kompozit) fitonimlar yasalishi yetakchi o'rinni egallaydi. Hayvonlar va inson tana a'zolari nomlarining fitonimlarni nomlashda asos bo'lib xizmat qilishi har ikki tildagi universal motivatsion xususiyatdir. Shunga qaramay, affiksatsiya imkoniyatlari va grammatik yasalish modellari har bir tilning ichki tarkibiy qonuniyatlariga bo'ysunadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Azimova S. O'zbek tili fitonimlarining lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018. – 144 b.
- [2] Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
- [3] Ismoilov A. Ingliz va o'zbek tillarida o'simlik nomlarining tarkibiy va semantik tahlili. Filol. fan. nomz. diss. – Samarqand, 2021. – 120 b.
- [4] Tournier J. An Introduction to English Word-Formation. – Paris: Longman, 2007. – 256 p.
- [5] Xudoyberdiyev R. O'zbek tili botanika terminologiyasining shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent: O'qituvchi, 1999. – 180 b.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TIL VA MADANIYAT BILAN BOG'LIQ TABIATI BO'YICHA ILMIY QARASHLAR

Safarova Zuxra Qurbon qizi
o'qituvchi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
zukhras22@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy tabiatini o'rganishga bag'ishlangan. Frazeologiya mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida nutqqa tayyor holatda kirib keladigan va ma'nosi barqaror bo'lgan birliklarni o'rganadi. Mazkur tadqiqot V.V. Vinogradovning frazeosemantik konsepsiyasi asosida o'zbek va ingliz tilidagi frazeologizmlarning semantik, kognitiv, pragmatik va madaniy jihatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, frazeologik birliklarning milliy mentalitet va madaniyat bilan bog'liqligi, ularning leksik birliklardan farqlanishi ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, idiom, frazeosemantika, semantik tahlil, kognitiv yondashuv, pragmatik yondashuv, madaniy kod, milliy mentalitet, leksik birlik.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лингвистической и культурной природы фразеологических единиц. Фразеология как самостоятельная область языкознания изучает устойчивые единицы, которые воспроизводятся в речи в готовом виде и характеризуются стабильным значением. В настоящем исследовании на основе фразеосемантической концепции В. В. Виноградова анализируются семантические, когнитивные, прагматические и культурные аспекты фразеологизмов узбекского и английского языков. Кроме того, рассматривается связь фразеологических единиц с национальным менталитетом и культурой, а также их отличие от лексических единиц.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, идиома, фразеосемантика, семантический анализ, когнитивный подход, прагматический подход, культурный код, национальный менталитет, лексическая единица.

Abstract. This article is devoted to the study of the linguistic and cultural nature of phraseological units. As an independent field of linguistics, phraseology examines fixed expressions that are reproduced in speech in a ready-made form and characterized by stable meanings. Based on V. V. Vinogradov's phraseosemantic concept, this study analyzes the semantic, cognitive, pragmatic, and cultural aspects of phraseological units in the Uzbek and English languages. The article also examines the relationship between phraseological units and national mentality and culture, as well as their differences from lexical units.

Keywords: phraseology, phraseological unit, idiom, phraseosemantics, semantic analysis, cognitive approach, pragmatic approach, cultural code, national mentality, lexical unit.

KIRISH

Frazeologiya (yunoncha *phrasis* – ifoda, ibora va *logiya* – ta’limot) tilshunoslikning mustaqil sohasi bo’lib, u nutqqa tayyor holda kiradigan, leksik va semantik jihatdan o’ziga xos barqaror birliklarni o’rganadi. Frazeologiyani eng muhim vazifalaridan biri frazeologik birliklarni nutqda erkin hosil bo’ladigan so’z birikmalaridan ajratib olish va ularni aniqlash mezonlarini belgilashdan iborat.

Tilshunoslikda iboralarni tadqiq etuvchi bo’lim frazeologiya deb yuritiladi, mazkur birliklar esa ilmiy termin bilan aytganda frazeologizmlar nomi bilan ataladi. Frazeologizmlarni tilning leksik-semantik va sintaktik qatlamlaridan farq qiluvchi o’ziga xos birliklar sifatida qarash frazeologik normani ham adabiy tilning boshqa normalari qatorida e’tiborga olish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu bois frazeologik birliklarni izohli va maxsus frazeologik lug’atlarda qayd etish tilshunoslikda muhim amaliy yo’nalishlardan biri hisoblanadi.

Tilshunoslikning boshqa yo’nalishlari kabi frazeologiya ham o’zining shakllanish va rivojlanish bosqichlariga ega. Garchi frazeologik birliklar kelib chiqishiga ko’ra nihoyatda qadimiy bo’lsa-da, frazeologiyani alohida ilmiy yo’nalish sifatida shakllanishi keyingi davrlarga to’g’ri keladi. Mazkur sohaning nazariy asoslarini shakllantirishda Sharl Ballining xizmatlari alohida o’rin tutadi. Uning “Fransuz stilistikasi” (1909) asarida barqaror so’z birikmalarini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratilgan.

Frazeologiya tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida tez rivojlangan sohalaridan biridir. Rus va ingliz tilshunosligida frazeologiya ancha ilgari o’rganila boshlangan bo’lsa, o’zbek tilshunosligida bu sohani sistemali ravishda tadqiq etish XX asrning 40–50-yillaridan boshlab faollashdi. Keyingi davrlarda Sh. Rahmatullayev, G.A. Bayramov, G.X. Axunzyakov, V.G. Uraksin, L.K. Bayramova, M.F. Chernov kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari frazeologik birliklarning turli jihatlarini o’rganishga qaratildi [1].

Frazeologiya nazariyasining konseptual rivojlanishida akademik V.V. Vinogradovning ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega [2]. Uning frazeologik konsepsiyasini frazeosemantik konsepsiya sifatida baholash mumkin, chunki olim barqaror birikmalarni tahlil qilishda ularning komponentlari o’rtasidagi semantik munosabatlarga alohida e’tibor qaratadi.

V.V. Vinogradov “Лексикология и лексикография” asarida frazeologiyani lingvistik fanlar tizimidagi o’rni, uning leksikologiya bilan munosabati, tadqiqot hajmi va asosiy tushunchalarini belgilash bilan bog’liq muammolar mavjudligini ta’kidlaydi [3].

Frazeologiyani chegaralari, maqsadlari va asosiy kategoriyalarini aniqlash shu sababli mazkur sohaning muhim nazariy masalalaridan biri bo’lib qolmoqda.

Frazeologik birliklarni o’rganishda ularning nafaqat struktur-semantik xususiyatlari, balki milliy mentalitet, madaniyat, inson tafakkuri va kommunikativ faoliyat bilan aloqadorligini ham hisobga olish zarur. Shu nuqtayi nazardan o’zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarni qiyosiy o’rganish turli xalqlarning olamni idrok etish xususiyatlarini til materiallari asosida aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi V.V. Vinogradovning frazeosemantik konsepsiyasi hamda zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida o’zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning struktur, semantik, kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini o’zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklar, frazeologiyaga oid nazariy tadqiqotlar hamda mazkur birliklarning semantik va madaniy xususiyatlariga bag’ishlangan ilmiy qarashlar tashkil etadi. Tadqiqotda V.V. Vinogradovning frazeosemantik konsepsiyasi asosiy nazariy manbalardan biri sifatida olindi. Shuningdek, Sharl Balli, F. de Sossyur, A.I. Molotkov, George Lakoff, Mark Johnson, Charles Fillmore, Alan Cruse va John Sinclairning til birliklari, semantika, kognitiv metafora, freym hamda kollokatsion munosabatlarga oid qarashlaridan foydalanildi.

O'zbek frazeologiyasining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojiyev, A. Madvaliyev, N. Mahmudov, B. Yo'ldoshev va boshqa o'zbek tilshunoslarining frazeologik birliklar haqidagi nazariy qarashlari e'tiborga olindi.

Tadqiqotda **struktural, semantik, qiyosiy, kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy tahlil metodlari** qo'llanildi.

Struktural tahlil orqali frazeologik birliklarning tarkibiy barqarorligi, komponentlarining o'zaro munosabati va ularning erkin so'z birikmalaridan farqlanish xususiyatlari ko'rib chiqildi.

Semantik tahlil frazeologizmning umumiy ma'nosi bilan uni tashkil etuvchi komponentlar ma'nosi o'rtasidagi munosabatni aniqlashga yo'naltirildi. Bunda frazeologik birliklarning semantik yaxlitligi, ko'chma ma'noliligi va idiomatiklik darajasiga e'tibor qaratildi.

Kognitiv tahlilda frazeologizmlar inson tafakkuridagi konseptual metafora va freymlarning lisoniy ifodasi sifatida ko'rib chiqildi. Mazkur yondashuv orqali iboralarning shakllanishida insonning borliq haqidagi tasavvurlari va konseptual bilimlarining o'rni aniqlashga harakat qilindi.

Pragmatik tahlil yordamida frazeologik birliklarning real kommunikativ vaziyatdagi ekspressiv, baholovchi, stilistik va ijtimoiy-identifikatsion funksiyalari ko'rib chiqildi.

Lingvomadaniy tahlil esa o'zbek va ingliz frazeologizmlarida aks etgan milliy qadriyatlar, an'anaviy tasavvurlar, madaniy konseptlar va xalqning voqelikni idrok etish xususiyatlarini aniqlashga yo'naltirildi.

Qiyosiy metod yordamida o'zbek va ingliz tillari frazeologik tizimlarining umumiy hamda milliy-madaniy jihatdan farqlanuvchi xususiyatlarini aniqlash nazarda tutildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari frazeologik birliklar til tizimining murakkab va o'ziga xos qatlamini tashkil etishini ko'rsatadi. Ularni oddiy leksik birlik yoki erkin so'z birikmasi bilan to'liq tenglashtirish mumkin emas. Frazeologizmning asosiy xususiyatlari sifatida uning tarkibiy barqarorligi, semantik yaxlitligi, nutqqa tayyor holda kirishi, ko'chma yoki umumlashgan ma'noga egaligi hamda muayyan kommunikativ va madaniy vazifani bajarishi ajralib turadi.

Frazeologik birliklarning semantik tabiati haqidagi qarashlarning shakllanishida V.V. Vinogradov konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Uning yondashuvda frazeologik birlikning mohiyatini aniqlash uchun uning tarkibidagi komponentlar o'rtasidagi semantik munosabatlarga alohida e'tibor qaratiladi. Bunday qarash frazeologizmning umumiy ma'nosi uning tarkibiy qismlarining alohida lug'aviy ma'nolari bilan har doim ham to'liq mos kelmasligini ko'rsatadi.

Frazeologik birlik va so'zning o'zaro munosabati ham frazeologiya nazariyasidagi muhim muammolardan biridir. F. de Sossyur frazalar xilma-xilligiga e'tibor qaratib, ularni umumlashtirish jarayonida tadqiqotchi yana so'z va uning grammatik xususiyatlari muammosiga duch kelishini ta'kidlaydi [4]. A.I. Molotkovning frazeologik lug'atida esa frazeologizmlar ma'nosi "leksik ma'no" sifatida tavsiflangan [5]. Bu qarashlar frazeologik va leksik ma'no o'rtasidagi chegarani aniqlash masalasi tilshunoslikda uzoq vaqt davomida munozarali bo'lib kelganligini ko'rsatadi.

O'zbek olimlari V.V. Vinogradov tasnifi va semasiologik qarashlarini qabul qilgan holda, ularni o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari bilan boyitganlar. O'zbek frazeologiya maktabining rivojlanishida A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojiyev, A. Madvaliyev, N. Mahmudov, B. Yo'ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarni milliy-madaniy semantika bilan bog'liq holda o'rganish ham muhim yo'nalishlardan biridir. Bunday yondashuvga ko'ra, iboralarda xalqning an'anaviy voqelikni idrok etish usuli, tarixiy tajribasi, qadriyatlari va milliy tafakkur xususiyatlari mujassamlashadi.

Frazeologizmlarni leksik birliklardan farqlashda **semantik yaxlitlik, obrazlilik, ko'chma ma'nolilik va struktur barqarorlik** muhim mezonlar sifatida namoyon bo'ladi. Frazeologik birlik tarkibidagi komponentlar alohida-alohida ma'no anglatishi mumkin, biroq birlikning umumiy mazmuni ko'pincha ushbu komponentlarning oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi.

Frazeologizmlarga struktural yondashuv

Struktural yondashuvga ko'ra, frazeologik birliklar alohida so'zlarning tasodifiy yig'indisi emas, balki muayyan struktur barqarorlikka ega bo'lgan til birliklaridir. Mazkur qarash, ayniqsa, Vinogradov maktabi doirasida rivojlantirilgan bo'lib, frazeologik birliklarning komponentlari o'rtasidagi barqaror munosabatni aniqlashga xizmat qiladi.

Struktural yondashuv frazeologizmni erkin so'z birikmasidan ajratishda muhim ahamiyatga ega. Erkin birikmada komponentlarni kommunikativ ehtiyojga qarab almashtirish imkoniyati kengroq bo'lsa, frazeologik birliklarda bunday o'zgarishlar ko'pincha cheklangan bo'ladi

Semantik yondashuv

Semantik yondashuv frazeologizmlarning mazmuniy xususiyatlarini markazga qo'yadi. Frazeologik birlikning umumiy ma'nosi ko'pincha uning tarkibidagi alohida komponentlarning lug'aviy ma'nolaridan bevosita kelib chiqmaydi. Natijada frazeologizm metaforik, ko'chma yoki umumlashgan ma'no kasb etadi.

Mazkur yondashuvda frazeologik birlikning **kompozitsionlik darajasi** muhimdir. Ya'ni umumiy ma'noning komponentlar mazmunidan qay darajada kelib chiqishi aniqlanadi. Shu asosda turli darajadagi idiomatik birliklarni o'zaro farqlash imkoniyati yuzaga keladi.

Kognitiv yondashuv

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik frazeologizmlarni inson tafakkuridagi konseptual metaforalar va bilim strukturalari bilan bog'liq holda izohlaydi. George Lakoff va Mark Johnson qarashlariga ko'ra, tilning metaforik ifodalari insonning borliqni konseptuallashtirish jarayoni bilan chambarchas bog'liq.

Charles Fillmore bilan bog'liq freym-semantik yondashuv esa til birligining ma'nosini muayyan bilim va vaziyat modeli bilan aloqada tushunishga imkon beradi. Shu jihatdan frazeologik birlikning mazmunini to'liq anglash uchun u faollashtiradigan madaniy yoki kognitiv freymni ham hisobga olish talab etiladi.

Masalan, "vaqti tugamoq" singari iboralarni tushunishda vaqt faqat abstrakt tushuncha sifatida emas, balki chegaralangan imkoniyat yoki resurs sifatida konseptuallashtirilishi mumkin. Demak, frazeologizm kognitiv yondashuvda nafaqat til hodisasi, balki insonning borliqni konseptual idrok etish jarayonining mahsuli sifatida ham namoyon bo'ladi.

Korpus yondashuvi

So'nggi davrlarda korpus lingvistikasi frazeologik birliklarni tadqiq etishning muhim vositalaridan biriga aylandi. John Sinclair bilan bog'liq kollokatsion yondashuv til birliklarining nutqda muayyan birliklar bilan muntazam birga qo'llanishiga e'tibor qaratadi.

Korpus materiallari frazeologizmlarning real nutqdagi qo'llanish chastotasi, struktur variantlari, kollokatsion imkoniyatlari va kontekstual xususiyatlarini kuzatish imkonini beradi. Shu jihatdan korpus yondashuvi an'anaviy semantik va struktural tahlil natijalarini real nutq materiallari bilan boyitishi mumkin.

Pragmatik yondashuv

Pragmatik nuqtayi nazardan frazeologizmlar faqat muayyan ma'noni ifodalovchi birliklar emas, balki kommunikativ ta'sir vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Ular nutqda ekspressivlik, baholash, munosabat bildirish, stilistik ta'sir yaratish va ijtimoiy identifikatsiya kabi funksiyalarni bajaradi.

Frazeologik birlikning kommunikativ ma'nosi ko'pincha kontekst bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli bir xil frazeologizm turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik vazifa bajarishi mumkin. Diskurs va kontekstni hisobga olish frazeologik ma'noni to'liqroq aniqlash imkonini beradi.

Frazeologizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari

Frazeologizmlarning eng muhim xususiyatlaridan biri ularning madaniy mazmun tashishidir. O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklar xalq tafakkuri, milliy mentalitet va madaniy qadriyatlarning lisoniy ifodasi sifatida ham qaraladi.

Ingliz tilshunosligidagi kognitiv va freym-semantik qarashlar ham frazeologik birliklarning mazmuni muayyan konseptual hamda madaniy bilimlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Frazeologizmlarda qo'llanilgan metafora va obrazlarni tushunish uchun ayrim hollarda shu til sohiblarining madaniy tajribasi haqidagi bilim ham talab qilinadi.

O'zbek va ingliz frazeologiyasini qiyoslash har bir tilning frazeologik tizimi o'sha jamiyatning ijtimoiy hayoti, madaniy qadriyatlari va kognitiv dunyoqarashi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Umumiy insoniy tajriba asosida shakllangan ma'nolar ikki tilda ham uchrashi mumkin, biroq ularning obrazli ifodasi, metaforik modeli va madaniy konnotatsiyasi milliy xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan frazeologik birliklarni tahlil qilishda faqat bitta nazariy yondashuv bilan chegaralanish ularning murakkab tabiatini to'liq ochib bera olmaydi. Struktural yondashuv birlikning shakliy barqarorligini, semantik yondashuv mazmuniy yaxlitligini, kognitiv yondashuv uning tafakkur bilan munosabatini, pragmatik yondashuv kommunikativ funksiyasini, lingvomadaniy tahlil esa milliy-madaniy mazmunini aniqlash imkonini beradi.

XULOSA

Frazeologiya tilshunoslikning murakkab va ko'p qirrali sohalaridan biri bo'lib, frazeologik birliklar tilning struktur-semantik tizimi bilan bir qatorda xalqning tafakkuri, madaniyati va kommunikativ tajribasini ham o'zida aks ettiradi.

Tahlil natijalari frazeologizmlarning erkin so'z birikmalari va oddiy leksik birliklardan semantik yaxlitligi, struktur barqarorligi, ko'chma ma'noliligi, obrazlilik hamda nutqda tayyor birlik sifatida qo'llanishi bilan ajralib turishini ko'rsatadi. V.V. Vinogradovning frazeosemantik konsepsiyasi frazeologik birliklarning komponentlari va umumiy ma'nosi o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi.

Shu bilan birga, zamonaviy frazeologik tadqiqotlarda struktural va semantik yondashuvlarning o'zi yetarli emas. Kognitiv yondashuv frazeologizmlarning konseptual metafora va inson tafakkuri bilan aloqasini, pragmatik yondashuv ularning kommunikativ funksiyalarini, korpus tahlili real nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini, lingvomadaniy yondashuv esa iboralarda mujassamlashgan milliy qadriyatlar va madaniy tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi.

O'zbek va ingliz frazeologik tizimlarini qiyosiy o'rganish natijasida frazeologizmlarda umuminsoniy tajriba bilan bir qatorda milliy-madaniy xususiyatlar ham namoyon bo'lishi kuzatiladi. Har bir til o'z sohiblarining tarixiy tajribasi, turmush tarzi, qadriyatlari va olamni idrok etish usullarini frazeologik obrazlar orqali ifodalaydi.

Shunday qilib, frazeologik birliklarni struktural, semantik, kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirgan holda tadqiq etish ularning lisoniy tabiatini yanada to'liq yoritish imkonini beradi. Frazeologizmlar nafaqat tilning barqaror birliklari, balki milliy identitet, madaniy xotira va xalqning konseptual dunyoqarashini saqlovchi muhim lingvomadaniy vosita sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] **Azizova F. S.** Ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari va ularni o'rgatish muammolari. Экономика и социум" №12(115) 2023 www.iupr.ru.

[2] **de Sossyur F.** Umumiy tilshunoslik kursi. - Moskva, 1933. - 108-b.

[3] O'zbek tili frazeologik lug'ati [Matn] : lug'at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022 – 636 bet.

XX ASR OXIRI BRITANIYA ADABIYOTIDA POSTKOLONIAL MADANIYAT VA EMIGRATSIYA MASALALARINING BADIY TALQINI

Yunusova Dilorom Muxitdinovna

katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi,
Samarqand 140100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr oxiri Britaniya adabiyotida postkolonial madaniyat, migratsiya va diasporik identitet masalalarining badiiy talqini tahlil qilinadi. Tadqiqotda migratsiya faqat ijtimoiy-hududiy ko'chish hodisasi sifatida emas, balki shaxsning milliy, madaniy va ruhiy o'zligini qayta anglashiga ta'sir ko'rsatuvchi murakkab jarayon sifatida qaraladi. Edward Saidning exile, Homi K. Bhabhaning hybridity va madaniy oraliq makon haqidagi nazariy qarashlari asosida Salman Rushdie, Hanif Kureishi va Timothy Mo ijodida migrant shaxsning badiiy modeli tahlil etiladi. Xususan, Salman Rushdiening *The Satanic Verses*, Hanif Kureishining *The Buddha of Suburbia* va *My Beautiful Laundrette*, Timothy Moning *Sour Sweet* asarlarida milliy identitet, begonalashuv, madaniy moslashuv, gibridlik, "o'z" va "begona", "markaz" va "periferiya" munosabatlarining badiiy ifodasi yoritiladi. Tahlil natijasida postkolonial Britaniya adabiyotida migrant obrazi ikki madaniyat o'rtasida qolgan passiv shaxs emas, balki yangi va ko'p qatlamli identitetni shakllantiruvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'lishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: postkolonial adabiyot, migratsiya, immigratsiya, diaspora, milliy identitet, gibridlik, multikulturalizm, madaniyatlararo muloqot, exile, markaz, periferiya.

Аннотация. В статье анализируется художественная интерпретация постколониальной культуры, миграции и диаспоральной идентичности в британской литературе конца XX века. Миграция рассматривается не только как социально-территориальное перемещение, но и как сложный процесс, влияющий на переосмысление личностью своей национальной, культурной и духовной идентичности. На основе теоретических концепций Эдварда Саида об exile (изгнании), Хоми К. Бхабхи о hybridity (гибридности) и промежуточном культурном пространстве анализируется художественная модель личности мигранта в творчестве Салмана Рушди, Ханифа Куреиши и Тимоти Мо. Особое внимание уделяется художественному воплощению национальной идентичности, отчуждения, культурной адаптации, гибридности, отношений «свой» и «чужой», «центр» и «периферия» в произведениях Салмана Рушди *The Satanic Verses*, Ханифа Куреиши *The Buddha of Suburbia* и Тимоти Мо *Sour Sweet*. В результате анализа обосновывается положение о том, что в британской постколониальной литературе образ мигранта представлен не как пассивная личность, находящаяся между двумя культурами, а как активный субъект, формирующий новую, многослойную идентичность.

Ключевые слова: постколониальная литература, миграция, иммиграция, diaspora, национальная идентичность, гибридность, мультикультурализм, межкультурный диалог, exile, центр, периферия.

Abstract. This article analyzes the literary representation of postcolonial culture, migration, and diasporic identity in late twentieth-century British literature. Migration is considered not merely as a process of social and geographical relocation, but as a complex phenomenon that influences an individual's reconsideration of national, cultural, and personal identity. Drawing on Edward Said's concept of exile and Homi K. Bhabha's theories of hybridity and cultural in-betweenness, the article examines the literary construction of migrant identity in the works of Salman Rushdie, Hanif Kureishi, and Timothy Mo. Particular attention is paid to the representation of national identity, alienation, cultural adaptation, hybridity, and the relationships between "self" and "other," as well as

“center” and “periphery,” in Salman Rushdie’s *The Satanic Verses*, Hanif Kureishi’s *The Buddha of Suburbia* and *My Beautiful Laundrette*, and Timothy Mo’s *Sour Sweet*. The analysis demonstrates that in British postcolonial literature, the migrant is represented not as a passive individual caught between two cultures, but as an active subject engaged in constructing a new and multilayered identity.

Keywords: postcolonial literature, migration, immigration, diaspora, national identity, hybridity, multiculturalism, intercultural dialogue, exile, center, periphery.

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmida Buyuk Britaniya jamiyatida sodir bo‘lgan ijtimoiy, etnik va madaniy o‘zgarishlar mamlakat adabiy jarayoniga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Britaniya imperiyasining siyosiy jihatdan parchalanishi va sobiq mustamlakalardan Buyuk Britaniyaga yo‘nalgan migratsiya oqimlari natijasida jamiyatning an’anaviy madaniy qiyofasi o‘zgara boshladi. Hindiston, Pokiston, Karib havzasi, Afrika, Gonkong va boshqa hududlardan kelgan aholi vakillari Britaniya ijtimoiy va madaniy hayotining faol ishtirokchilariga aylandilar. Mazkur tarixiy jarayon adabiyotda ham yangi qahramonlar, yangi makonlar va o‘zlikni anglashning yangi shakllarini yuzaga chiqardi.

Shu jihatdan XX asr oxiri Britaniya adabiyotini postkolonial jarayonlardan ajratib o‘rganish mumkin emas. Postkolonial adabiyot mustamlakachilikning tarixiy oqibatlarini tasvirlash bilan cheklanmay, uning inson tafakkuri, madaniy xotira, til, milliy mansublik va shaxsiy identitetga ko‘rsatgan ta’sirini ham badiiy tadqiq etadi. Edward Saidning *Orientalism* va *Culture and Imperialism* asarlarida G‘arb va Sharq o‘rtasidagi munosabatlar madaniy reprezentatsiya hamda hokimiyat bilan bog‘liq murakkab hodisa sifatida talqin qilinadi.

Migratsiya jarayoni ushbu adabiyotning asosiy muammolaridan biriga aylanadi. Bunda “emigratsiya”, “immigratsiya”, “diaspora” va “exile” tushunchalarini farqlash muhim. Emigratsiya shaxsning o‘z mamlakatidan chiqib ketishiga, immigratsiya esa boshqa mamlakatga kelib joylashishiga urg‘u beradi. Diaspora tushunchasi tarixiy vatandan tashqarida yashaydigan, biroq u bilan madaniy, tarixiy yoki ramziy aloqalarni saqlab qolgan jamoani ifodalashda qo‘llanadi. *Exile* esa jismoniy ko‘chishdan tashqari, vatandan uzilish, begonalashuv va tegishlilik hissining murakkablashuvi bilan bog‘liq ruhiy-madaniy holatni ham qamrab oladi.

XX asr oxiri Britaniya adabiyotida Salman Rushdie, Hanif Kureishi, Timothy Mo kabi yozuvchilar ijodi aynan shu jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning asarlarida migrant qahramon bir vaqtning o‘zida bir nechta madaniy makonga mansub bo‘ladi. Natijada “men kimman?”, “qayerga mansubman?”, “milliy ildizlarni saqlagan holda yangi jamiyatning bir qismiga aylanish mumkinmi?” kabi savollar postkolonial asarlarning muhim badiiy muammolariga aylanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi XX asr oxiri Britaniya adabiyotida migratsiya, postkolonial madaniyat va gibril identitetning badiiy ifodalanish xususiyatlarini Salman Rushdie, Hanif Kureishi va Timothy Mo asarlari misolida aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materialini Salman Rushdining *The Satanic Verses* romani va *Imaginary Homelands* esse va maqolalar to‘plami, Hanif Kureishining *The Buddha of Suburbia* romani hamda *My Beautiful Laundrette* asari, Timothy Moning *Sour Sweet* romani tashkil etadi. Mazkur asarlar Britaniya postkolonial adabiyotida migratsiya, madaniy mansublik, begonalashuv va gibril identitet muammolarini turli etnik hamda ijtimoiy tajribalar asosida tasvirlashi bilan tadqiqot uchun muhim material hisoblanadi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini Edward Saidning postkolonializm, *Orientalism* va *exile* haqidagi qarashlari, Homi K. Bhabhaning gibrillik, *mimicry*, *liminality* va madaniy oraliq makon konsepsiyalari tashkil etadi.

Maqolada qiyosiy-tipologik, kontekstual, interpretativ va badiiy matn tahlili metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy-tipologik metod orqali tanlangan asarlardagi migrant qahramonlarning o'zlikni anglash shakllari, yangi madaniyatga munosabati va milliy ildizlari bilan aloqasi o'zaro qiyoslandi. Kontekstual metod yordamida badiiy asarlarda aks etgan hodisalar XX asr ikkinchi yarmidagi Britaniya multikultural jamiyati bilan bog'liq holda talqin qilindi.

Interpretativ tahlilda "o'z" va "begona", "markaz" va "periferiya", vatan va begona makon, madaniy xotira va yangi identitet kabi qarama-qarshi tushunchalarning badiiy vazifasiga e'tibor qaratildi. Badiiy matn tahlili esa qahramon, makon, konflikt va ramziy detallar orqali postkolonial identitetning qanday shakllantirilishini aniqlashga yo'naltirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari XX asr oxiri Britaniya postkolonial adabiyotida migratsiya oddiy geografik ko'chish sifatida emas, balki shaxsning identitetini o'zgartiruvchi jarayon sifatida tasvirlanishini ko'rsatadi. Migrant yangi hududga ko'chishi bilan uning avvalgi madaniy identiteti yo'qolib ketmaydi. Aksincha, ona yurt bilan bog'liq xotiralar, til, urf-odat va qadriyatlar yangi muhitning ta'siri bilan murakkab munosabatga kirishadi.

Edward Saidning *exile* haqidagi qarashlari mazkur holatni tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. *Exile* shaxsni o'zi tark etgan makon va yashayotgan yangi muhitni bir vaqtning o'zida tashqaridan kuzatishga majbur qiladigan holat sifatida ham namoyon bo'ladi. Natijada migrantning dunyoni idrok etishida ikki yoki undan ortiq madaniy nuqtayi nazar kesishadi.

Salman Rushdie ijodida ushbu holat ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Yozuvchining *Imaginary Homelands* asarida vatan va xotira munosabati migrant tajribasining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'riladi. Migrant uchun vatan faqat geografik hudud emas, balki xotirada qayta tiklanadigan va yangi sharoitda qayta talqin qilinadigan ramziy makonga aylanadi.

Postkolonial adabiyot tahlilida Homi K. Bhabhaning **hybridity** – **gibridlik** tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Gibridlikni ikki madaniyatning mexanik aralashuvi sifatida tushunish yetarli emas. U turli madaniy tajribalar o'zaro ta'siri natijasida yangi identitet, qarash va ifoda shakllarining yuzaga kelishini anglatadi.

Shu nuqtayi nazardan postkolonial asarlardagi migrant qahramon nafaqat ikki madaniyat o'rtasida qolgan shaxs, balki ularning o'zaro munosabati orqali yangi identitet yaratadigan subyektdir. Uning o'zligi qat'iy va o'zgarmas hodisa emas. U muhit, til, ijtimoiy munosabat va tarixiy xotira ta'sirida muntazam qayta shakllanib boradi.

Hanif Kureishining *The Buddha of Suburbia* romanidagi Karim Amir obrazi buning yorqin namunasidir. Karim ingliz va hind-pokistonlik madaniy tajribalar kesishgan muhitda shakllanadi. U Britaniyada tug'ilib voyaga yetgan bo'lsa-da, tashqi ko'rinishi va oilaviy kelib chiqishi uning "inglizlik" tushunchasiga to'liq va muammosiz qo'shilishiga imkon bermaydi. Shu bilan birga, u ota avlodining madaniyatiga ham to'liq mansub emas. Karimning bunday holati gibrid identitetning ziddiyatli tabiatini ochadi. Qahramon bir madaniyatni tanlab, ikkinchisini butunlay inkor etmaydi. Uning o'zligi turli madaniy tajribalar kesishgan nuqtada shakllanadi. Natijada "inglizlik"ning o'zi ham etnik jihatdan bir xil va o'zgarmas kategoriya emasligi badiiy jihatdan namoyon etiladi.

Salman Rushdiening *The Satanic Verses* romanida migratsiya va identitet muammosi Saladin Chamcha va Gibreel Farishta obrazlari orqali murakkab badiiy shaklda ifodalanadi. Qahramonlarning Hindiston va Britaniya o'rtasidagi harakati geografik makon almashinuvidan ko'ra kengroq mazmun kasb etadi.

Saladin Chamcha Britaniya madaniyatiga maksimal darajada moslashishga intiladi. Biroq uning o'z ildizlaridan uzoqlashishga bo'lgan urinishi ichki identitet ziddiyatlarini bartaraf etmaydi. Qahramonning

fantastik va grotesk transformatsiyasi migrantning “o‘z” va “begona” o‘rtasidagi murakkab holatini ramziy ifodalovchi badiiy vosita sifatida talqin qilinishi mumkin.

Romandagi transformatsiya motivi identitetning tayyor va o‘zgaras emasligini ko‘rsatadi. Migratsiya natijasida qahramon avvalgi o‘zligini shunchaki yo‘qotmaydi; u yangi muhit ta‘sirida o‘zini qayta anglash jarayoniga kiradi. Shu tariqa Rushdie ijodida migrantlik inqiroz bilan bir qatorda transformatsiya va yangi identitet yaratish imkoniyati sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Hanif Kureishi ijodi XX asr oxiridagi multikultural Britaniya jamiyatining murakkab badiiy manzarasini yaratishi bilan ajralib turadi. *The Buddha of Suburbia* va *My Beautiful Laundrette* asarlarida etnik mansublik, ijtimoiy tabaqa, avlodlararo ziddiyat, madaniy moslashuv va Britaniya jamiyatiga tegishlilik masalalari o‘zaro bog‘liq holda tasvirlanadi.

Kureishi qahramonlari uchun identitet faqat etnik kelib chiqish bilan belgilanmaydi. Ularning kimligi oilaviy muhit, yashash joyi, ijtimoiy mavqe, avlodlar o‘rtasidagi tafovut va shaxsiy tanlovlar bilan ham shakllanadi. Shu sababli Kureishi asarlaridagi Britaniya yagona madaniy makon sifatida emas, balki turli etnik, ijtimoiy va madaniy qatlamlar kesishadigan murakkab muhit sifatida namoyon bo‘ladi.

Ayniqsa, London va uning chekka hududlari muhim badiiy vazifa bajaradi. Shahar shunchaki voqealar kechadigan fon emas. U qahramonlarning o‘zligini izlash, turli madaniyatlar bilan to‘qnashish va yangi ijtimoiy munosabatlarga kirishish makonidir.

Timothy Moning *Sour Sweet* romanida esa Britaniyadagi xitoy diasporasining hayoti badiiy markazga olib chiqiladi. Asarda immigrant oilaning yangi ijtimoiy muhitga moslashishi, o‘z madaniy an‘analarini saqlab qolishi va Britaniya jamiyati bilan munosabat o‘rnatishi tasvirlanadi.

Bu yerda migratsiya muammosi oilaviy hayot va kundalik turmush darajasida namoyon bo‘ladi. Migrantning yangi jamiyatga moslashuvi bir yo‘nalishli jarayon emas: yangi muhitning qadriyatlari o‘zlashtirilishi bilan bir vaqtda ona madaniyatiga mansub odatlar ham davom ettiriladi. Natijada diaspora ichida ham an‘anaviy va yangi qadriyatlar o‘rtasidagi muzokara yuzaga keladi.

Shu jihatdan *Sour Sweet* postkolonial Britaniya adabiyotidagi migrant tajribasining faqat Janubiy Osiyo modeli bilan cheklanmasligini ko‘rsatadi. Turli etnik guruhlar tajribasidagi farqlarga qaramay, madaniy mansublik, yangi muhitga moslashish va o‘zlikni saqlash kabi masalalar umumiy poetik muammolar sifatida namoyon bo‘ladi.

Postkolonial adabiyotda “markaz” va “periferiya” tushunchalari ham qayta talqin qilinadi. Mustamlakachilik davrida London imperiyaning siyosiy va madaniy markazi, koloniyalar esa periferiya sifatida tasavvur qilingan bo‘lsa, postkolonial adabiyot bu qat’iy chegarani murakkablashtiradi.

Sobiq koloniyalardan kelgan qahramonlarning London makoniga kirib kelishi natijasida “periferiya” tajribasi “markaz”ning o‘zida namoyon bo‘ladi. Shahar ko‘p tilli, ko‘p millatli va ko‘p madaniyatli makonga aylanadi. Buning natijasida markazning o‘zi ham o‘zgaradi.

Rushdie va Kureishi asarlarida Londonning badiiy talqini ushbu transformatsiyani yaqqol aks ettiradi. Shahar bir tomondan qahramonga yangi imkoniyatlar yaratadigan makon bo‘lsa, ikkinchi tomondan begonalashuv, irqiy stereotiplar va ijtimoiy cheklovlar bilan to‘qnashadigan hudud hamdir. Shu sababli postkolonial London obrazi qarama-qarshi xususiyatlarni birlashtiradi: u ham “o‘z”, ham “begona”, ham markaz, ham turli periferik tajribalar uchrashadigan makondir.

O‘rganilgan asarlarning qiyosiy tahlili migrant qahramonning badiiy modelida muayyan umumiy xususiyatlarni ajratish imkonini beradi. Rushdie qahramonlarida migratsiya ko‘proq transformatsiya, xotira va identitetning parchalanishi orqali; Kureishi asarlarida etnik mansublik, avlod, sinf va kundalik multikultural tajriba orqali; Timothy Mo ijodida esa diaspora, oila va yangi muhitga moslashuv orqali ochib beriladi.

Ushbu farqlarga qaramay, mazkur asarlarni birlashtiruvchi jihat migrantning passiv “begona” sifatida emas, balki o‘z identitetini shakllantirishda faol qatnashuvchi shaxs sifatida tasvirlanishidir. U ikki madaniyatdan birini mutlaq tanlash zarurati oldida turmaydi. Aksincha, turli madaniy kodlardan foydalanib, yangi identitet shaklini yaratadi.

Shu tariqa XX asr oxiri Britaniya postkolonial adabiyotida identitet “sof” va bir xil milliy mohiyat sifatida emas, balki tarixiy xotira, migratsiya, til, makon va madaniyatlararo munosabatlar ta’sirida shakllanuvchi dinamik hodisa sifatida talqin qilinadi.

XULOSA

XX asr oxiri Britaniya adabiyotida postkolonial madaniyat va migratsiya masalalarining badiiy talqini jamiyatning tarixiy va madaniy transformatsiyalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Sobiq koloniyalardan Buyuk Britaniyaga yo‘nalgan migratsiya jarayonlari adabiyotga yangi qahramonlar, yangi ijtimoiy tajribalar va identitetning murakkab shakllarini olib kirdi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Salman Rushdie, Hanif Kureishi va Timothy Mo asarlarida migrant obrazi faqat vatandan ayrilgan yoki begona muhitga tushib qolgan shaxs sifatida tasvirlanmaydi. U madaniy chegaralarni kesib o‘tuvchi, turli madaniy tajribalarni o‘zida birlashtiruvchi va shu jarayonda yangi o‘zlikni shakllantiruvchi faol subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Postkolonial adabiyotda gibridlik shaxsning identitet inqirozini ifodalash bilan birga, yangi madaniy imkoniyatlarning yuzaga kelish mexanizmi sifatida ham talqin qilinadi. “O‘z” va “begona”, “markaz” va “periferiya”, vatan va yangi makon o‘rtasidagi an’anaviy chegaralar nisbiylashadi. Natijada milliy identitet qat’iy va o‘zgarmas tushuncha emas, balki tarixiy xotira, madaniy tajriba va ijtimoiy muhit ta’sirida doimiy ravishda qayta shakllanadigan hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, Londonning postkolonial asarlardagi badiiy funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. U sobiq imperiyaning an’anaviy markazidan turli millatlar, tillar va madaniy tajribalar kesishadigan multikultural makonga aylanadi. Bu holat “markaz–periferiya” munosabatlarining ham yangicha talqin qilinishiga olib keladi.

Umuman, XX asr oxiri Britaniya postkolonial adabiyoti migratsiya va madaniy xilma-xillikni badiiy ifodalash orqali Britaniya adabiyotining an’anaviy milliy chegaralarini kengaytirdi. Rushdie, Kureishi va Mo ijodi shuni ko‘rsatadiki, postkolonial sharoitda identitetning muhim belgisi yagona madaniyatga mutlaq mansublik emas, balki turli madaniy tajribalar o‘rtasida muloqot o‘rnatish, ularni qayta talqin qilish va yangi o‘zlik modelini shakllantirish qobiliyatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Said E. *Orientalism*. – New York: Vintage Books, 1979. – 432 p.
- [2] Said E. *Culture and Imperialism*. – New York: Alfred A. Knopf, 1993. – 380 p.
- [3] Said E. *Reflections on Exile and Other Essays*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000. – 617 p.
- [4] Bhabha H. K. *The Location of Culture*. – London; New York: Routledge, 1994.
- [5] Rushdie S. *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981–1991*. – London: Granta Books, 1991. – 432 p.
- [6] Rushdie S. *The Satanic Verses*. – London: Viking Penguin, 1988.
- [7] Kureishi H. *My Beautiful Laundrette and The Rainbow Sign*. – London: Faber and Faber, 1986. – 111 p.
- [8] Kureishi H. *The Buddha of Suburbia*. – London: Faber and Faber, 1990.
- [9] Mo T. *Sour Sweet*. – London: André Deutsch, 1982.

CHO‘LPON IJODINING ILMIY TALQINLARI: MILLIY RUH, OZODLIK G‘OYASI VA POETIK IZLANISHLAR

Jumaqulova Nargiza Sunatulla qizi¹, Bo‘ronova Asila Yashin qizi²

¹ Iqtisodiyot va pedagogika universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida assistent o‘qituvchisi, Qarshi, O‘zbekiston.

² 2-kurs talabasi, Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi (o‘zbek tili)

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, O‘zbekiston,

E-mail: nargizabonujumakulova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakili Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon ijodi atrofida shakllangan adabiy-ilmiy bahs va munozaralar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda adib dunyoqarashining jadidchilik va milliy uyg‘onish muhiti bilan aloqasi, she‘riyatidagi milliy ruh va ozodlik g‘oyalari, siyosiy qarashlarining turlicha talqin qilinishi hamda “Kecha va kunduz” romanining badiiy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, romanning “Kunduz” qismi masalasi, Zebi obrazi, ayol taqdiri va Cho‘lpon poetikasining modernistik jihatlari ko‘rib chiqiladi. Sovet davridagi mafkuraviy talqinlar bilan mustaqillikdan keyingi ilmiy yondashuvlar o‘rtasidagi farqlar umumlashtirilib, ijodkor merosini tarixiy va estetik mezonlar uyg‘unligida o‘rganish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Cho‘lpon, jadidchilik, milliy uyg‘onish, milliy ruh, ozodlik, “Kecha va kunduz”, poetika, modernizm, adabiy tanqid, bahs-munozara.

Аннотация. В статье системно анализируются литературно-научные споры и дискуссии вокруг творчества крупного представителя узбекской литературы XX века Абдулхамида Сулеймана оглы Чулпана. Рассматриваются связь мировоззрения писателя с джадидизмом и идеями национального пробуждения, национальный дух и мотивы свободы в его поэзии, различные интерпретации его общественно-политических взглядов, а также художественные особенности романа «Ночь и день». Особое внимание уделено вопросу о второй части романа «День», образу Зеби, проблеме положения женщины и модернистским чертам поэтики Чулпана. Сопоставляются идеологизированные трактовки советского периода и последующие научные подходы, подчеркивается необходимость комплексного историко-эстетического изучения наследия писателя.

Ключевые слова: Чулпан, джадидизм, национальное пробуждение, национальный дух, свобода, «Ночь и день», поэтика, модернизм, литературная критика, дискуссия.

Abstract. The article systematically examines literary and scholarly debates surrounding the creative legacy of Abdulhamid Sulaymon og‘li Cho‘lpon, one of the major representatives of twentieth-century Uzbek literature. It discusses the relationship between Cho‘lpon’s worldview, Jadidism and national awakening, as well as the national spirit and ideas of freedom in his poetry. Particular attention is paid to differing interpretations of his political views, the artistic structure of the novel “Kecha va kunduz” (“Night and Day”), the disputed status of its second part “Kunduz” (“Day”), the image of Zebi, and the representation of women’s social position. The study also considers modernist features of Cho‘lpon’s poetics and contrasts ideological Soviet-era interpretations with post-independence scholarly approaches.

Keywords: Cho‘lpon, Jadidism, national awakening, national spirit, freedom, “Kecha va kunduz”, poetics, modernism, literary criticism, scholarly debate.

KIRISH

XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon shoir, nosir, dramaturg, tarjimon va publitsist sifatida alohida mavqega ega. Uning ijodiy faoliyati XX asr boshlaridagi murakkab ijtimoiy-madaniy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, asarlarida millat taqdiri, ma‘rifat, inson erki, ijtimoiy tengsizlik, ayol taqdiri, vatan va ozodlik kabi masalalar badiiy ifoda topgan [1; 2].

Cho‘lpon merosining o‘rganilish tarixi bir xil kechmagan. 1920-yillarda uning she‘riyati milliy ruh va badiiy yangiligi bilan e‘tirof etilgan bo‘lsa, keyingi sovet davrida ijodkorning qarashlari ko‘pincha mafkuraviy mezonlar asosida baholangan. 1938-yildagi qatag‘on va undan keyingi cheklovlar Cho‘lpon merosini xolis tadqiq etish

imkoniyatlarini keskin toraytirgan. Mustaqillikdan keyin esa adib ijodini tarixiy, estetik, psixologik va poetik jihatdan qayta o'rganish uchun kengroq ilmiy imkoniyat paydo bo'ldi [3; 5].

Mazkur maqolaning maqsadi Cho'lpon ijodi atrofidagi asosiy bahs va munozaralarni yagona ilmiy tizimda ko'rsatish, turli davrlardagi talqinlarning o'ziga xos jihatlarini ajratish hamda adib badiiy merosini tarixiy sharoit va estetik hodisa sifatida birgalikda tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy, biografik, germeneytik va poetik tahlil usullaridan foydalanildi. Manba sifatida Cho'lponning badiiy asarlari hamda uning ijodini o'rgangan Dilmurod Qur'onov, Ozod Sharafiddinov, Naim Karimov va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari olindi [2–7]. Tahlil jarayonida bir tomondan ijodkor yashagan davrning ijtimoiy-madaniy sharoiti, ikkinchi tomondan asarlarning ichki poetik tuzilishi va obrazlar tizimi hisobga olindi.

Maqolada bahsli masalalar bo'yicha qat'iy dalil bilan tasdiqlangan holatlar taxminiy qarashlardan ajratildi. Xususan, "Kecha va kunduz" romanining "Kunduz" qismi masalasida mavjud matn va bibliografik dalillar yetarli bo'lmagan sharoitda ehtiyotkor ilmiy yondashuv zarurligi asosiy metodik tamoyil sifatida qabul qilindi.

Cho'lpon ijodining shakllanish muhiti va jadidchilik

Cho'lpon dunyoqarashining shakllanishida jadidchilik, ma'rifatparvarlik va milliy uyg'onish g'oyalari muhim o'rin tutadi. Dastlabki maqola va she'rlarida xalqni ilm-ma'rifatga chorlash, jaholat va qoloqlikni tanqid qilish, milliy ongni uyg'otish kabi masalalar ustuvor bo'lgan. "Adabiyot nadir?" maqolasida adabiyotning inson va jamiyat tafakkuriga ta'sir ko'rsatuvchi kuch sifatidagi mohiyatiga e'tibor qaratilishi ham shu estetik qarash bilan bog'liq [4].

Biroq Cho'lponning jadidchilik bilan munosabati keyingi davr tanqidida turlicha talqin qilindi. Sovet adabiy siyosati sharoitida jadid merosiga nisbatan salbiy munosabat ijodkor faoliyatining ayrim jihatlarini ham siyosiy ayblovlar doirasida ko'rishga sabab bo'ldi. Shu bois Cho'lpon ijodini tadqiq etishda tarixiy kontekstni hisobga olish bilan birga, badiiy matnning o'ziga xosligini mustaqil tahlil qilish muhimdir.

She'riyatdagi milliy ruh va ozodlik g'oyalari

"Buloqlar", "Uyg'onish", "Tong sirlari", "Soz" kabi to'plamlar Cho'lpon she'riyatining badiiy izlanishlarini namoyon etadi. Shoir an'anaviy shakllar bilan birga yangi poetik ifoda vositalaridan foydalanib, insonning ichki kechinmalari, iztiroblari va umidlarini tasvirlash imkoniyatlarini kengaytirdi [5]. 1924-yilda Vadud Mahmud tomonidan "Buloqlar" to'plamiga berilgan bahoda shoir she'riyatining xalq ruhi va milliy ohang bilan aloqasi alohida ta'kidlanganligi qayd etiladi [1].

Cho'lpon poetikasida milliylikni faqat siyosiy tushuncha bilan tenglashtirish biryozlama yondashuvga olib keladi. Matnlarda milliylik til, tarixiy xotira, xalq ruhiyati, madaniy o'zlik va insonning o'zini anglash jarayoni bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ozodlik g'oyasi ham faqat siyosiy mustaqillik doirasida emas, balki ma'naviy uyg'onish, bilim olish, ichki erkinlik va ijtimoiy adolatsizlikka befarq bo'lmaslik mazmunida ko'rinadi.

Siyosiy qarashlar va turli talqinlar

Cho'lpon merosi atrofidagi bahslarning eng murakkab qatlamlaridan biri uning siyosiy qarashlariga munosabat masalasidir. Sovet davrida adibga nisbatan "millatchi", "xalq dushmani" singari siyosiy ayblovlar qo'llanib, badiiy merosini xolis o'rganish imkoniyatlari cheklangan [3; 5]. Bunday sharoitda ijodkorning estetik qarashlari ko'pincha siyosiy mezonlar bilan bir qatorda talqin qilingan.

Mustaqillikdan keyingi Cho'lponshunoslikda esa tadqiqot metodlari sezilarli darajada kengaydi. Dilmurod Qur'onov Cho'lpon poetikasini psixologik, germeneytik, struktural va mikroanalitik yondashuvlar asosida tadqiq etib, ijodkorni faqat siyosiy qarashlari bilan emas, balki badiiy tafakkuri, ruhiy tasvir imkoniyatlari va poetik tizimi bilan birgalikda o'rganish zarurligini ko'rsatdi [2; 3].

"Kecha va kunduz" romani va "Kunduz" masalasi

"Kecha va kunduz" Cho'lpon nasrining eng muhim namunalaridan biri bo'lib, unda XX asr boshlaridagi ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar, ma'rifat va jaholat ziddiyati, ayol taqdiri hamda insonning ichki dunyosi o'zaro bog'langan holda tasvirlanadi [1]. Zebi, Razzoq so'fi, Qurvonbibi, Miryoqub va Akbarali mingboshi kabi obrazlar orqali davrning turli ijtimoiy va ma'naviy qirralari ochiladi.

Roman nomidagi “kecha” va “kunduz” qarama-qarshiligi ham ramziy mazmun kasb etadi: “kecha” eskilik, jaholat va qaramlik bilan, “kunduz” esa ma’rifat, uygʻonish va yangilanish bilan bogʻliq holda talqin qilinishi mumkin. Shu bilan birga, roman faqat ijtimoiy mazmun bilan cheklanmaydi; qahramonlarning ichki kechinmalari va ruhiy ziddiyatlari asarning psixologik qatlamini kuchaytiradi [2; 3].

Romaning ikkinchi qismi — “Kunduz” masalasi Choʻlponshunoslikdagi ochiq muammolardan biridir. Asarning dilogiya sifatida rejalashtirilgani haqida qarashlar mavjud, biroq kitobxonlarga toʻliq yetib kelgan qism “Kecha”dir. “Kunduz” yozilgan, ammo saqlanmagan yoki asar tugallanmagan boʻlishi mumkinligi haqidagi fikrlar mavjud. Biroq ishonchli qoʻlyozma yoki bibliografik dalil boʻlmagan holatda ushbu taxminlarni tarixiy fakt sifatida taqdim etish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi [2; 3].

Ayol obrazi va Choʻlpon poetikasining oʻziga xosligi

Zebi obrazi orqali ayolning jamiyatdagi mavqei, shaxsiy istaklari va ijtimoiy muhit oʻrtasidagi ziddiyatlar badiiy ifodalanadi. Qahramon taqdiri muayyan davr ayolining umumlashma obrazini yaratib, oilaviy va ijtimoiy munosabatlarning shaxs erkinligiga taʼsirini koʻrsatadi. Shu jihatdan “Kecha va kunduz”dagi ayol obrazi faqat syujet vazifasini bajaruvchi unsur emas, balki davrning maʼnaviy-ijtimoiy muammolarini ochuvchi vositadir [1; 8].

Choʻlpon poetikasida ruhiy tahlil, ramziy obrazlar, ichki kechinmalar va qahramonning individual dunyosiga eʼtibor kuchli. Shu sababli uning ijodini realizm, milliy romantizm, jadid adabiyoti va modernistik izlanishlar kesishgan murakkab poetik tizim sifatida oʻrganish mumkin. “Choʻlpon — modernist” degan qatʼiy formula oʻrniga uning poetikasidagi modernistik belgilarni konkret matnlar asosida koʻrsatish ilmiy jihatdan ancha asosli yondashuvdir [3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tahlil natijalari Choʻlpon ijodi atrofidagi bahslarni bir nechta oʻzaro bogʻliq yoʻnalishga ajratish mumkinligini koʻrsatadi: tarixiy-siyosiy kontekst, milliylik va milliy ruh, ozodlik va uygʻonish, “Kecha va kunduz”ning poetik xususiyatlari, “Kunduz” qismining taqdiri, ayol obrazi hamda modernistik izlanishlar. Ushbu masalalarning hech birini faqat bitta mezon asosida talqin qilish Choʻlpon ijodining koʻp qatlamli tabiatini toraytiradi.

Choʻlpon merosini oʻrganishda ikki yondashuvni — tarixiy kontekst va badiiy-estetik tahlilni — bir-birini toʻldiruvchi vositalar sifatida qoʻllash maqsadga muvofiq. Sovet davridagi mafkuraviy baholashlar bilan keyingi tadqiqotlarni qiyoslash ijodkor merosining turli davrlarda qanday talqin qilinganini koʻrsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy tahlilda tadqiqotchining vazifasi tayyor bahoni takrorlash emas, balki matn, tarixiy dalil va ilmiy metod asosida xulosa chiqarishdan iborat.

Choʻlpon poetikasining muhim jihati shundaki, ijtimoiy muammolar badiiy obraz, ramz va ruhiy tasvir orqali ifodalanadi. Shu sababli uning asarlari tarixiy manba sifatida emas, avvalo, murakkab badiiy-estetik hodisa sifatida ham oʻrganilishi lozim. Bu yondashuv adib ijodidagi milliylik, insoniylik va poetik yangiliklarning oʻzaro munosabatini chuqurroq ochib beradi.

XULOSA

Choʻlpon ijodi atrofidagi bahs-munozaralar uning hayoti va merosining XX asr oʻzbek adabiy jarayonidagi murakkab oʻrnidan kelib chiqadi. Adib ijodining turli davrlarda turlicha baholanishi tarixiy sharoit, mafkuraviy mezonlar va ilmiy metodlarning oʻzgarishi bilan bevosita bogʻliq.

Tadqiqot natijasida Choʻlponning jadidchilik va milliy uygʻonish muhiti bilan aloqasi, sheʼriyatidagi milliy ruh va ozodlik gʻoyalari, “Kecha va kunduz” romanidagi ijtimoiy-psixologik qatlamlar hamda ayol obrazi uning badiiy tafakkurini belgilovchi muhim jihatlar ekani aniqlandi. “Kunduz” masalasida esa mavjud dalillar chegarasidan chiqmagan holda ehtiyotkor ilmiy xulosa chiqarish zarur.

Choʻlpon merosini chuqur oʻrganish uchun tarixiy, qiyosiy, germeneytik va poetik tahlil usullarini uygʻun qoʻllash muhim. Bunday yondashuv adibni faqat maʼlum bir tarixiy-siyosiy hodisaning vakili sifatida emas, balki oʻzbek adabiyotining badiiy tilini, ruhiy tasvir imkoniyatlarini va poetik tafakkurini kengaytirgan ijodkor sifatida yaxlit anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Choʻlpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.

- [2] Quronov D. Cho'lon: hayoti va ijodiy merosi. – Toshkent: O'qituvchi, 1997.
- [3] Quronov D. Cho'lon nasri poetikasi. – Toshkent: Sharq, 2004.
- [4] Quronov D. Adabiyot nadir yoki Cho'lonning mangu savoli. – Toshkent: Zarqalam, 2006.
- [5] Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Sharq, 2004.
- [6] Karimov N., Nazarov B., Mamajonov S. va boshqalar. XX asr o'zbek adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
- [7] Aliyev A. Mustaqillik va adabiy meros. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.
- [8] Abdurahmonova M. I. Cho'lonning "Kecha va kunduz" romanida davr muammolarining talqini // Samarali ta'lim va barqaror innovatsiyalar jurnali. – 2024. – 2(5). – B. 430–433.
- [9] Ochilova M. H. Abdulhamid Cho'lonning "Kecha va kunduz" romanidan ayrim mushohadalar // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – 2(3 SPECIAL). – B. 889–891.
- [10] Boymuratova H. Cho'lon ijodida ayollar tasviri // Modern Science and Research. – 2025.
- [11] Arapjonova Z. O. "Kecha va kunduz" romanida vaqt va ruh: tarixiy-madaniy tahlil // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2025. – 5(6). – B. 2338–2340.

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA ONA TILI TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING METODIK MODEL

Choriyeva Nafisa Marqayevna

tayanch doktorant

Termiz davlat universiteti, Termiz, O'zbekiston

Annotatsiya. Maqolada milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limini tashkil etishning metodik modeli nazariy jihatdan asoslab berilgan. Model konseptual-maqсадli, mazmun, protsessual-texnologik va natijali-baholash bloklaridan iborat siklik tizim sifatida talqin etiladi. Har bir blokning vazifasi va tarkibiy qismlari, bloklarning o'zaro aloqasi hamda modelning "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ona tili ta'limi, metodik model, milliy qadriyatlar, lingvomadaniy yondashuv, kommunikativ kompetensiya, milliy o'zlik, baholash.

Аннотация. В статье теоретически обосновывается методическая модель организации обучения родному языку на основе национальных ценностей. Модель рассматривается как циклическая система, состоящая из концептуально-целевого, содержательного, процессуально-технологического и результативно-оценочного блоков. Раскрываются функции и компоненты каждого блока, их взаимосвязь, а также соответствие модели Закону «Об образовании» и компетентностному подходу.

Ключевые слова: обучение родному языку, методическая модель, национальные ценности, лингвокультурологический подход, коммуникативная компетенция, национальная идентичность, оценивание.

Abstract. The article provides a theoretical foundation for a methodological model of organizing native language education based on national values. The model is interpreted as a cyclical system consisting of conceptual-target, content, procedural-technological and outcome-assessment blocks. The functions and components of each block, their interrelation, and the model's alignment with the Law "On Education" and the competency-based approach are described.

Keywords: native language education, methodological model, national values, linguocultural approach, communicative competence, national identity, assessment.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida ona tili o'qitish samaradorligini oshirish tilshunoslik, pedagogika va metodika fanlari kesishmasida turgan ko'p qirrali muammodir. Milliy o'zlikni anglash va milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish zarurati bu muammoni yanada dolzarb qilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida ta'lim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning singdirilganligi ta'lim sohasidagi asosiy prinsiplardan biri sifatida belgilangan [5]. Biroq amaliyotda ona tili darslari ko'pincha grammatik qoidalarni o'zlashtirish bilan cheklanib, til birliklarida mujassam bo'lgan milliy-madaniy mazmun e'tibordan chetda qolmoqda. Shu bois milliy

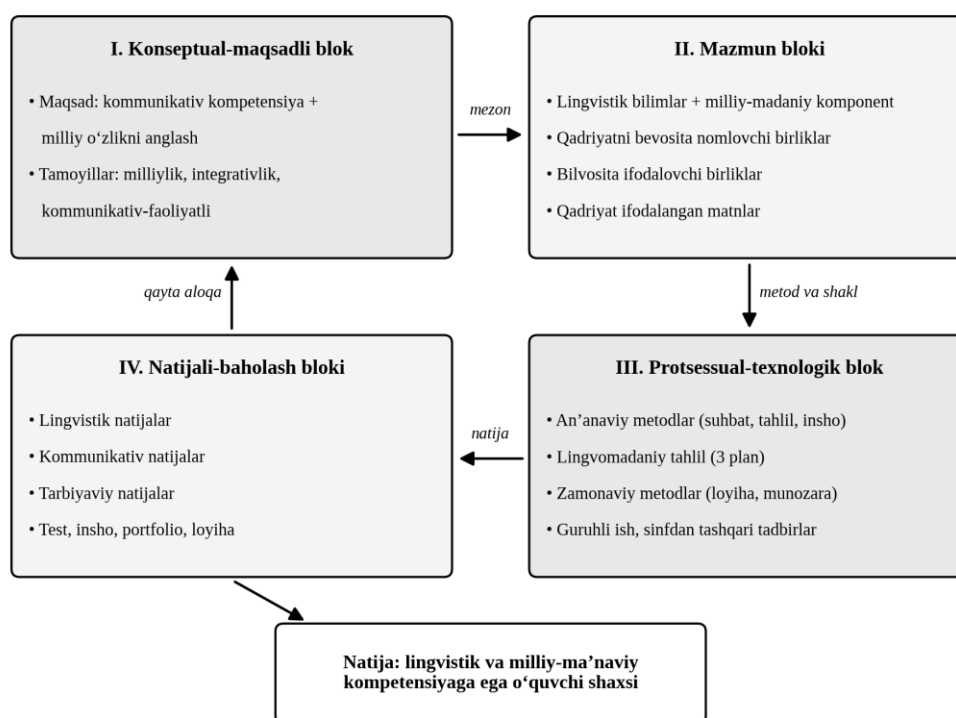
qadriyatlar asosida ona tili ta'limini tashkil etishning yaxlit metodik modelini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Maqolaning maqsadi – ana shunday modelning tuzilishi, tamoyillari va bloklararo aloqalarini asoslab berishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Metodika fanida model o'rganilayotgan hodisaning mohiyati, tuzilishi va funksional xususiyatlarini aks ettiruvchi ifoda sifatida tushuniladi. V.V. Krayevskiy ta'limiy modelni real ta'lim amaliyotini loyihalash, takomillashtirish va samaradorligini baholash uchun asos bo'luvchi nazariy tasavvur deb ta'riflaydi [1, 114-b.]. Shunga tayanib, ona tili ta'limining metodik modeli deganda ta'limning maqsad, mazmun, metod, shakl va natijalarini o'zaro bog'liq holda ifodalovchi, milliy-madaniy kontekstni hisobga olib o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini shakllantiruvchi yaxlit tizimni tushunamiz.

Modelning nazariy asosini uchta yondashuv tashkil etadi. Faoliyatli yondashuv (A.N. Leontyev, L.S. Vigotskiy) til birliklarini o'quvchining real hayotiy faoliyati bilan bog'liq holda o'zlashtirishni taqozo etadi [2]. Kommunikativ yondashuv (Ye.I. Passov) tilni ijtimoiy-madaniy muloqot vositasi sifatida talqin qiladi [3]. Lingvomadaniy yondashuv (V.N. Teliya, V.V. Vorobyev) esa tilni madaniyatning o'ziga xos "ombori" sifatida ko'radi va milliy-madaniy semantika tahlilini metodikaning ajralmas qismi deb hisoblaydi [4; 8].

O'zbek xalqining mehnatsevarlik, vatanparvarlik, oila muqaddasligi, katta-kichikka hurmat, ezgulik va adolat kabi qadriyatlari tilda lug'aviy (*mehmondo 'stlik, andisha, insof*) va frazeologik darajada, shuningdek, maqol, matal, ertak va dostonlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu esa ona tili darsini milliy qadriyatlarni o'zlashtirishning tabiiy maydoniga aylantirish imkonini beradi. Ishlab chiqilgan model o'zaro bog'liq to'rtta blokdan iborat (1-rasm).

1-rasm. Milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limining metodik modeli

Konseptual-maqsdli blok modelning metodologik poydevori bo'lib, umumiy va xususiy maqsadlarni belgilaydi. Umumiy maqsad – milliy qadriyatlar mazmunini aks ettirgan lingvistik vositalar orqali kommunikativ kompetensiyani shakllantirish va milliy o'zlikni anglashni rivojlantirish. Xususiy maqsadlar ta'lim bosqichlariga ko'ra differensiallanadi: boshlang'ich sinflarda qadriyat mazmunli so'z va iboralarni tanish, tayanch o'rta ta'limda ularning matndagi vazifasini tahlil qilish, yuqori sinflarda qadriyat mazmunini o'z nutqida mustaqil ifodalash. Bu bosqichlanish Qonunning 9-moddasida belgilangan umumiy o'rta ta'lim bosqichlariga mos keladi [5]. Blok uchta tamoyilga tayanadi: milliylik (ta'lim mazmunini milliy an'ana va ma'naviy meros bilan bog'lash), integrativlik (ona tilini adabiyot, tarix va san'at bilan uyg'unlashtirish) hamda kommunikativ-faoliyatli tamoyil (qadriyatlarni yod olish orqali emas, muloqot va faoliyat jarayonida o'zlashtirish).

Mazmun bloki an'anaviy lingvistik bilimlar (fonetika, leksika, grammatika, sintaksis) bilan milliy-madaniy komponentning uyg'unligidan iborat. Mazmunni tanlashda to'rt mezon hisobga olinadi: qadriyat mazmunining lingvistik boyligi, yosh xususiyatlariga moslik, hayotiylik hamda nazariya va amaliyot muvozanati. Til materiali uch guruhga ajratiladi: 1) qadriyatni bevosita nomlovchi birliklar (*vatanparvarlik, halollik*); 2) kontekstda qadriyat ma'nosini kasb etuvchi birliklar (*tuproq, o'choq, beshik*); 3) qadriyat mazmunini yaxlit ifodalovchi badiiy, publitsistik va folklor matnlari.

Protsessual-texnologik blok o'qitishning metod, shakl va vositalarini qamrab oladi. An'anaviy metodlar (suhbat, matn tahlili, insho) qadriyat mazmunli matnlar asosida yangi sifat kasb etadi, zamonaviy metodlar (loyiha, muammoli ta'lim, munozara, rolli o'yin) esa qadriyatlarni faol va ijodiy o'zlashtirishga xizmat qiladi [6]. Blokning markaziy metodi lingvomadaniy tahlil bo'lib, u til birligini denotativ, konnotativ va milliy-madaniy planlarda ko'rib chiqadi. Masalan, *mehmon* so'zi denotativ jihatdan "tashrif buyuruvchi shaxs"ni, konnotativ jihatdan "aziz, hurmatli" bahosini, milliy-madaniy jihatdan esa mehmondo'stlik qadriyatini ifodalaydi. Guruhli ishlar hamkorlik va jamoaviy mas'uliyatni amalda namoyon etishga, sinfdan tashqari tadbirlar (she'rxonlik, milliy bayramlar, oilaviy tarix loyihalari) esa qadriyatlarni emotsional o'zlashtirishga imkon beradi.

Natijali-baholash bloki modelning yopiq konturini ta'minlaydi. Baholash uch jihatda olib boriladi: lingvistik natijalar (qadriyat mazmunli leksika va frazeologizmlarni o'zlashtirish, ularni matnda aniqlash va tahlil qilish), kommunikativ natijalar (milliy qadriyatlar mavzusida og'zaki va yozma nutq tuzish) va tarbiyaviy natijalar (milliy o'zlikni anglash, milliy madaniyatga qiziqish). Buning uchun an'anaviy (test, diktant, insho) va noan'anaviy (portfolio, loyiha, taqdimot) vositalardan birgalikda foydalaniladi. Qonunning 3-moddasida tarbiya yosh avlodning "ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon" sifatida ta'riflangani [5] tarbiyaviy natijalarni ham baholash zarurligini asoslaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Bloklar o'zaro uzluksiz bog'langan: maqsadlar mazmun tanlash mezoniga aylanadi, mazmun metod va shakllarga muvofiqlashtiriladi, o'qitish natijalari baholanadi, baholash natijalari esa maqsadlarni aniqlashtirishga qaytadi. Shu tariqa model siklik xarakter kasb etib, doimiy takomillashib boradi.

Modelning samaradorligi uch omilga bog'liq: o'qituvchining lingvistik, metodik va milliy-madaniy tayyorgarligi; maktab va oila hamkorligi (Qonunning 51-moddasi ota-onalarga farzandlarini milliy va umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilish ruhida tarbiyalash vazifasini yuklaydi [5]); ta'lim muhitining milliy ruhda tashkil etilishi. Model hududiy xususiyatlarga moslashuvchan: masalan, Farg'ona vodiysida ipakchilik, Qoraqalpog'istonda dasht va qamish madaniyati bilan bog'liq til materiali qadriyatlarni ifodalashda o'ziga xos manba bo'la oladi. Ona tili o'qitish milliy madaniy o'ziga xoslik bilan uzviy bog'langan Finlyandiya tajribasi [7] ham metodologik yo'nalish sifatida foydali, biroq uni to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi.

XULOSA

Milliy qadriyatlar asosida ona tili ta'limining metodik modeli konseptual-maqsadli, mazmun, protsessual-texnologik va natijali-baholash bloklaridan tashkil topgan siklik tizimdir. U til o'qitishni milliy o'zlikni anglash va ijtimoiylashuv vositasi sifatida talqin etadi, kompetensiyaviy yondashuv va amaldagi me'yoriy hujjatlarga uyg'un keladi. Keyingi tadqiqotlarda modelni tajriba-sinov orqali approbatsiya qilish va uning samaradorlik mezonlarini aniqlash ko'zda tutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Краевский В.В. Методология педагогики: новый этап. – М.: Академия, 2006.
- [2] Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975.
- [3] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991.
- [4] Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: РУДН, 2008.
- [5] O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 23.09.2020 y., O'RQ-637-son // <https://lex.uz/docs/5013007>

[6] Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2002.

[7] Sahlberg P. Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? – New York: Teachers College Press, 2011.

[8] Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996.

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA DIVERGENT TAFAKKURNI RIVOJLANTIRUVCHI METODLARDAN FOYDALANISH

Xo‘jamberdiyeva Sarvinoz Keldiyarovna

katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

Sxujamberdiyeva05@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning divergent tafakkurini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Maqolada “aqliy xarita”, “olti shlyapa”, “muammoli savollar”, “davom ettir”, “ssenariyni o‘zgartir”, “bir savolga bir nechta javob” kabi metodlarning divergent tafakkurni rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu metodlarni dars jarayoniga integratsiyalash bosqichlari hamda ularning o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuviga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot natijalari ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida ochiq turdagi topshiriqlar va muammoli vaziyatlardan muntazam foydalanish o‘quvchilarning divergent fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada qo‘llab-quvvatlashini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: divergent tafakkur, ona tili, o‘qish savodxonligi, ijodiy fikrlash, interfaol metod, muammoli ta’lim, mustaqil fikrlash.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические возможности развития дивергентного мышления учащихся на уроках родного языка и читательской грамотности. В статье анализируется значение таких методов, как «ментальная карта», «шесть шляп мышления», «проблемные вопросы», «продолжи», «измени сценарий», «несколько ответов на один вопрос» в развитии дивергентного мышления. Рассматриваются также этапы интеграции данных методов в учебный процесс и их влияние на активность, самостоятельность и творческий подход учащихся. Результаты исследования показывают, что систематическое использование открытых заданий и проблемных ситуаций на уроках родного языка и читательской грамотности способствует развитию дивергентного мышления учащихся.

Ключевые слова: дивергентное мышление, родной язык, читательская грамотность, творческое мышление, интерактивный метод, проблемное обучение, самостоятельное мышление.

Abstract. This article examines pedagogical opportunities for developing students' divergent thinking in native language and reading literacy lessons. The article analyzes the potential of such methods as brainstorming, clustering, mind mapping, Six Thinking Hats, problem-based questions, “multiple answers to one question” for developing divergent thinking. The stages of integrating these methods into the learning process and their influence on students' activity, independence, and creativity are also discussed. The findings indicate that systematic use of open-ended tasks and problem situations in native language and reading literacy lessons contributes to the development of students' divergent thinking skills.

Keywords: divergent thinking, native language, reading literacy, creative thinking, interactive method, problem-based learning, independent thinking.

KIRISH

Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchiga tayyor bilimlarni yetkazish bilan bir qatorda, uning mustaqil fikrlashi, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘ra olishi, o‘z fikrini asoslay olishi va yangi g‘oyalarni ilgari surishi muhim kompetensiyalardan biri sifatida qaralmoqda..

Ta’lim jarayonida divergent tafakkurni rivojlantirish o‘quvchilarning ijodkorlik salohiyatini yuzaga chiqarishga, mustaqil qaror qabul qilishiga va standart bo‘lmagan vaziyatlarda faol harakat qilishiga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida divergent tafakkurni rivojlantiruvchi metodlardan samarali foydalanish bugungi pedagogik jarayonning dolzarb masalalaridan biridir.

Tadqiqotning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

divergent tafakkur tushunchasining pedagogik mazmunini yoritish;

ona tili va o'qish savodxonligi darslarining divergent tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;

divergent tafakkurni rivojlantiruvchi interfaol metodlarni tasniflash;

mazkur metodlarni dars jarayonida qo'llash mexanizmlarini ko'rsatish;

o'quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlashini faollashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning metodologik asosini o'quvchilarning faol, mustaqil va ijodiy fikrlashini ta'minlovchi pedagogik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot davomida pedagogik kuzatish, nazariy tahlil, taqqoslash, umumlashtirish, modellash va amaliy topshiriqlarni tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Mazkur metod divergent tafakkurning **fikrlar ko'pligi** va **fikrlar xilma-xilligi** jihatlarini rivojlantiradi.

“Olti shlyapa” metodi

Ushbu metod o'quvchilarga biror masala yoki matnni turli fikrlash pozitsiyalaridan ko'rib chiqish imkonini beradi. Masalan, badiiy asar qahramonining xatti-harakatini faktlar, his-tuyg'ular, ijobiy jihatlar, salbiy jihatlar, yangi g'oyalar va umumiy xulosa asosida tahlil qilish mumkin.

Bu usul o'quvchida **bir vaziyatga turli nuqtayi nazardan qarash** qobiliyatini rivojlantiradi.

“Davom ettir” metodi

O'qituvchi matnning muayyan qismida o'qishni to'xtatadi va o'quvchilardan voqeani davom ettirishni so'raydi. Har bir o'quvchi yoki guruh voqeaga o'zicha yakun yaratadi.

Masalan:

“Qahramon eshikni ochdi. U xonada hech kimni ko'rmadi. Ammo stol ustida noma'lum xat turardi...”

O'quvchilardan ushbu vaziyatni turli yo'nalishlarda davom ettirish so'raladi. Bu topshiriq tasavvur, ijodkorlik, mantiqiy bog'lanish va original fikrlashni rivojlantiradi.

“Bir savolga bir nechta javob” metodi

Mazkur metod divergent tafakkurni bevosita shakllantirishga yo'naltirilgan. O'quvchiga bitta savol beriladi, biroq undan bitta javob emas, imkon qadar ko'proq asoslangan javoblar talab qilinadi.

Masalan:

“Qahramon nima uchun do'stiga yordam berdi?”

O'quvchilar:

- do'stini hurmat qilgani uchun;
- uning muammosini tushungani uchun;
- o'zini uning o'rniga qo'yib ko'rgani uchun;
- do'stlikni qadrlagani uchun;
- avval u ham yordam olgani uchun;

kabi turli javoblarni taklif qilishlari mumkin.

Bu jarayonda javobning faqat “to'g'ri” yoki “noto'g'ri”ligi emas, balki uning **asoslanganligi va originalligi** ham e'tiborga olinadi.

“Ssenariyni o'zgartir” metodi

Bu metod badiiy yoki informatsion matn mazmunini o'zgartirish orqali o'quvchining ijodiy fikrlashini faollashtiradi. Masalan, “Agar asar qahramoni boshqa qaror qabul qilganida, voqealar qanday rivojlangan bo'lardi?” degan savol beriladi.

Bunday topshiriqlar o'quvchini mavjud ma'lumotlar asosida yangi vaziyat yaratishga undaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida divergent tafakkurni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish natijasida o'quvchilarning darsdagi faolligi oshishi, savollarga javob berishda mustaqil yondashuv paydo bo'lishi va o'z fikrlarini asoslashga bo'lgan ehtiyoj kuchayishi kuzatiladi.

Divergent topshiriqlar o'quvchini "o'qituvchi qanday javobni kutmoqda?" degan yondashuvdan "mening fikrim qanday bo'lishi mumkin?" degan yondashuvga olib keladi. Bu esa ta'lim jarayonida subyekt-subyekt munosabatlarini kuchaytiradi.

Dars jarayonida metodlardan foydalanishning kutiladigan natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Rivojlantiriladigan ko'nikma	Qo'llaniladigan metod	Kutiladigan natija
Erkin fikrlash	Aqliy hujum	Ko'plab g'oyalarni ilgari surish
Tizimli fikrlash	Klaster	Tushunchalar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash
Turli nuqtayi nazardan fikrlash	Olti shlyapa	Muammoni har tomonlama tahlil qilish
Tasavvur va ijodkorlik	Davom ettir	Yangi syujet va yakun yaratish
Muqobil yechim topish	Bir savolga bir nechta javob	Bir muammoga bir nechta yechim taklif qilish
Moslashuvchan fikrlash	Ssenariyni o'zgartir	Voqealarni muqobil tarzda modellash

Divergent tafakkurni rivojlantirishda natijani baholashning an'anaviy shakllarini biroz o'zgartirish ham talab etiladi. Chunki bitta savolga berilgan turli javoblarni faqat "to'g'ri-noto'g'ri" mezon bilan baholash maqsadga muvofiq emas. Bunda fikrning mazmuni, asoslanganligi, yangiligi, mantiqiyli va o'quvchining o'z fikrini himoya qila olishi kabi mezonlardan foydalanish mumkin.

Masalan, ijodiy topshiriq quyidagi mezonlar asosida baholanishi mumkin:

- **fikrlar soni** — nechta muqobil g'oya taklif qilindi;
- **fikrlar xilma-xilligi** — g'oyalar bir-biridan qanchalik farq qiladi;
- **originallik** — taklif etilgan fikr qanchalik noodatiy;
- **asoslanganlik** — o'quvchi o'z fikrini dalillar bilan tushuntira oladimi;
- **mantiqiylik** — fikrlar o'zaro bog'langanmi;
- **nutqiy ifoda** — fikr aniq va ravon ifodalanganmi.

Natijada baholash jarayoni ham o'quvchini yangi fikrlar izlashga rag'batlantiradi.

Divergent tafakkurni rivojlantirish masalasi ta'limda ijodkorlikni shakllantirish muammosi bilan bevosita bog'liq. O'quvchi ijodiy fikrlashi uchun uning fikriga hurmat bilan munosabatda bo'ladigan, xato qilishdan qo'rqmaydigan va o'z g'oyalarini erkin ifoda eta oladigan ta'lim muhiti yaratilishi zarur.

Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida bunday muhitni shakllantirish nisbatan qulay. Chunki matn mazmuni, qahramonlar xatti-harakati, voqealar rivoji, so'z va gaplarning turli shakllari asosida ko'plab ijodiy vazifalarni tashkil etish mumkin.

Masalan, matn bilan ishlashda o'quvchilarga quyidagi savollarni berish mumkin:

Agar siz qahramonning o'rnida bo'lganingizda, qanday yo'l tutardingiz?

Matn uchun boshqa qanday sarlavha tanlash mumkin?

Voqeani boshqa qahramon tilidan hikoya qilib bering.

Matnning yakunini o'zgartiring.

Qahramonga maslahat bering.

- Ushbu voqea boshqa sharoitda sodir bo'lganida, nima o'zgarardi?
- Matndagi muammoni hal qilishning yana qanday yo'llari bor?
- Asar qahramoniga bitta savol berish imkoniyati bo'lsa, nima deb so'zlaridingiz?

Bunday savollarning asosiy xususiyati shundaki, ularda o'quvchini yagona javobga yo'naltirish mavjud emas. O'quvchi o'z tajribasi, tasavvuri va bilimlariga tayangan holda javob yaratadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun topshiriqlarni oddiydan murakkabga qarab tashkil etish, avval juftlik va kichik guruhlarda ishlashni yo'lga qo'yish, o'quvchilarni fikr bildirishga rag'batlantirish va baholashda faqat yakuniy javob emas, balki fikrlash jarayonini ham hisobga olish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Ona tili va o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning divergent tafakkurini rivojlantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, divergent tafakkur o'quvchining bir muammoga bir nechta yechim topishi, turli g'oyalarni ilgari surishi va vaziyatni turli nuqtayi nazardan ko'ra olishi bilan tavsiflanadi.

Ikkinchidan, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida "aqliy hujum", "klaster", "olti shlyapa", "davom ettir", "bir savolga bir nechta javob", "ssenariyni o'zgartir" kabi metodlardan foydalanish o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida divergent tafakkurni rivojlantiruvchi metodlardan tizimli foydalanish o'quvchilarning nafaqat fan bo'yicha bilimlarini, balki mustaqil fikrlash, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish va kommunikativ kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Shu sababli mazkur metodlarni zamonaviy darslarning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qo'llash ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. — Toshkent, 2020.
- [2] Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. — Toshkent: O'qituvchi, 2001.
- [3] Tolipov O'. Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — Toshkent: Fan, 2006.
- [4] Azizxo'jayeva N. N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
- [5] Runco M.A. Creativity: Theories and Themes: Research, Development, and Practice. – 2nd ed. – San Diego: Academic Press, 2014.
- [6] Abdulla Alabbasi M., Paek S.H., Kim D., Cramond B. What do educators need to know about the Torrance Tests of Creative Thinking: A comprehensive review. // Frontiers in Psychology. – 2022.

AN'ANAVIY O'ZBEK BADIY-MOTIVATSION DISKURSI VA IJTIMOY TARMOQLAR DAVRI ZAMONAVIY MOTIVATSION DISKURSNING QIYOSIY LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Xasanova Yulduz Muxtor qizi

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Navoiy davlat universiteti dotsenti, Navoiy 210100, O'zbekiston
yulduzxasanova025@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1051-3489>

Annotatsiya. Maqolada an'anaviy o'zbek badiiy-motivatsion diskursining, O'. Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" hamda T. Malikning "Odamiylik Mulki" asarlaridagi, lingvopragmatik xususiyatlari zamonaviy o'zbek raqamli axborot maydonida (Kun.uz, Daryo.uz, Gazeta.uz va o'xshash o'zbekistonlik mustaqil raqamli axborot vositalari) faoliyat yuritayotgan lingvopsixologik, moliyaviy-iqtisodiy va shaxsiy yuksalishga yo'naltirilgan motivatsion diskurs xususiyatlari bilan qiyosiy tarzda tahlil qilingan. Yetti asosiy lingvopragmatik o'lchov (illokutiv profil, modallik, deysis, adresat strategiyasi, konseptual metafora, kompozitsion tuzilma va aksiologik yo'nalish) bo'yicha ikki diskurs an'anasi o'rtasidagi milliy-madaniy pragmatik farqlar aniqlangan.

Kalit so'zlar: motivatsion diskurs, aforistik janr, raqamli diskurs, lingvopragmatika, illokutiv akt, aksiologiya, O'. Hoshimov, T. Malik, ijtimoiy tarmoqlar davri.

Аннотация. В статье сопоставительно анализируются лингвопрагматические особенности традиционного узбекского художественно-мотивационного дискурса (на материале произведений У. Хошимова «Записи на полях тетради» («Daftar hoshiyasidagi bitiklar») и Т. Малика «Царство человечности»

(«*Odamiylik Mulki*»)) с лингвopsихологическими, финансово-экономическими и личностно-ориентированными характеристиками мотивационного дискурса, функционирующего в современном узбекском цифровом информационном пространстве (на примере независимых онлайн-изданий Узбекистана, таких как *Kun.uz*, *Daryo.uz*, *Gazeta.uz* и др.). На основе семи ключевых лингвopрагматических параметров (иллокутивный профиль, модальность, дейксис, стратегия адресата, концептуальная метафора, композиционная структура и аксиологическая направленность) выявлены национально-культурные прагматические различия между двумя дискурсивными традициями.

Ключевые слова: мотивационный дискурс, афористический жанр, цифровой дискурс, лингвopрагматика, иллокутивный акт, аксиология, У. Хошимов, Т. Малик, эпоха социальных сетей.

Abstract. The article presents a comparative analysis of the linguopragmatic features of traditional Uzbek literary-motivational discourse, as exemplified by U. Hoshimov's "Notes on the Margins of a Notebook" (*Daftar hoshiyasidagi bitiklar*) and T. Malik's "The Realm of Humanity" (*Odamiylik Mulki*), in contrast with the psycholinguistic, financial-economic, and self-development-oriented characteristics of motivational discourse functioning in the modern Uzbek digital information space (such as independent Uzbek online media outlets *Kun.uz*, *Daryo.uz*, *Gazeta.uz*, and similar platforms). Based on seven core linguopragmatic dimensions (illocutionary profile, modality, deixis, addressee strategy, conceptual metaphor, compositional structure, and axiological orientation), the national-cultural pragmatic differences between the two discursive traditions are identified.

Keywords: motivational discourse, aphoristic genre, digital discourse, linguopragmatics, illocutionary act, axiology, U. Hoshimov, T. Malik, era of social networks.

KIRISH

Zamonaviy o'zbek jamiyatida motivatsion diskurs ikki asosiy yo'nalishda rivojlanmoqda. Birinchi yo'nalish an'anaviy badiiy-aforistik pand-nasihat janrining mantiqiy davomi bo'lib, uning yorqin namunalari sifatida O'tkir Hoshimovning *Daftar hoshiyasidagi bitiklar* hamda Tohir Malikning *Odamiylik mulki* asarlari e'tirof etiladi. Ushbu yo'nalishda shaxsning ma'naviy kamoloti, axloqiy qadriyatlari va hayotiy tajribasi aforistik hamda falsafiy mushohada orqali ifodalanadi.

Ikkinchi yo'nalish esa so'nggi o'n-o'n besh yil davomida shakllangan raqamli motivatsion diskursni qamrab oladi. Mazkur diskurs o'zbek raqamli axborot vositalari (*Kun.uz*, *Daryo.uz*, *Gazeta.uz*), ijtimoiy tarmoqlar va podkastlar orqali tarqalayotgan lingvopsixologiya, moliyaviy erkinlik, shaxsiy rivojlanish hamda muvaffaqiyatga yo'naltirilgan materiallarda o'z ifodasini topmoqda.

Mazkur ikki yo'nalish o'rtasidagi tafovut faqat kommunikativ kanal yoki axborot uzatish shaklining o'zgarishi bilan cheklanmaydi. Ular lingvopragmatik tashkil topishi, illokutiv aktlarning taqsimlanishi, modallik vositalari, adresat bilan muloqot strategiyalari, konseptual metaforalar tizimi hamda aksiologik yo'nalishlari jihatidan ham sezilarli farqlanadi. Shu bois ushbu maqolada an'anaviy va zamonaviy o'zbek motivatsion diskursining mazkur parametrlar bo'yicha qiyosiy lingvopragmatik tahlili amalga oshiriladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Motivatsion diskursni lingvopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilish uchun zarur bo'lgan nazariy asoslar avvalo J.L.Ostin va J.R.Sirl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasida [1, 1–23], F.R.Palmerning modallik tipologiyasida [2, 7–24] hamda G. Leykof va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasida [3, 5] o'z ifodasini topgan. Motivatsion diskursning pragmatik xususiyatlarini yoritishda P. Kepning qo'rquv diskursiga oid lingvopragmatik tadqiqotlari [4, 45–89] hamda J. Charteris-Blackning kritik metafora tahliliga bag'ishlangan ishlari [5, 21–40] muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Raqamli kommunikatsiyaning til xususiyatlarini o'rganishda S. Herring va A. Tagg kompyuter vositali muloqotning sintaktik, leksik hamda pragmatik xususiyatlarini tizimli ravishda tavsiflagan [6, 3–25]. N. Faircloughning kritik diskurs tahlili konsepsiyasi esa media diskursida yuz berayotgan ijtimoiy va kommunikativ o'zgarishlarni tahlil qilish uchun muhim metodologik asos vazifasini bajaradi [7, 65–98].

O'zbek tilshunosligida motivatsion diskursni lingvopragmatik nuqtai nazardan o'rganish uchun Sh. Safarovning pragmalingvistika bo'yicha tadqiqotlari asosiy metodologik tayanch hisoblanadi [8, 56–76].

Shuningdek, O'tkir Hoshimovning aforistik uslubi hamda Tohir Malikning axloqiy-falsafiy qarashlari zamonaviy o'zbek badiiy motivatsion diskursining muhim namunalaridan biri sifatida ilmiy adabiyotlarda e'tirof etilgan [9; 10].

Metodologiya. Tadqiqot ikki qismdan iborat qiyosiy korpus asosida amalga oshirildi. Korpusning an'anaviy qismini O'tkir Hoshimovning *Daftar hoshiyasidagi bitiklar* (Toshkent: Nurli dunyo, 2022) hamda Tohir Malikning *Odamiylik mulki* (Toshkent: Tohir Malik nomidagi nashriyot uyi, 2022) asarlari tashkil etdi. Zamonaviy korpus esa Kun.uz, Daryo.uz va Gazeta.uz internet nashrlarining lingvopsixologiya, moliyaviy erkinlik, shaxsiy rivojlanish va muvaffaqiyat mavzulariga bag'ishlangan materiallari asosida shakllantirildi.

Korpus materiallari yetti lingvopragmatik parametr bo'yicha tahlil qilindi. Jumladan, illokutiv profil, modallik, deysis, adresat strategiyasi, konseptual metafora, kompozitsion tuzilma hamda aksiologik yo'nalish alohida o'rganildi. Har bir parametr bo'yicha an'anaviy va zamonaviy motivatsion diskurs qiyosiy tahlil qilinib, aniqlangan o'xshash va farqli jihatlar tipologik tamoyil asosida umumlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qiyosiy tahlil natijasida an'anaviy o'zbek badiiy motivatsion diskursi hamda zamonaviy raqamli motivatsion diskurs o'rtasida yetti lingvopragmatik parametr bo'yicha tizimli farqlar aniqlandi.

Birinchii o'lchov – illokutiv profil. An'anaviy diskursda vakil-aforistik hamda deklarativ-axloqiy nutq aktlari ustunlik qiladi. Jumladan, T. Malikning *Odamiylik mulki* asaridagi: *"Inson ilm bilan sharaf topadi"* [10, 15] jumlasida vakil-tasdiqlash aktining tipik namunasi hisoblanadi. Zamonaviy raqamli motivatsion diskursda esa direktiv-strategik va komissiv aktlar yetakchi o'rinni egallaydi. Bunda adresatga aniq harakat algoritmi, bosqichma-bosqich tavsiyalar hamda natijaga erishish strategiyalari taklif etiladi.

Ikkinchi o'lchov – modallik. An'anaviy diskursda modallik asosan implitsit xarakterga ega bo'lib, diniy-axloqiy presuppozitsiyalar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, *"Odam o'z insoniy qiyofasini asrash uchun hikmat va ma'rifat libosini kiyishi darkor"* [10, 12] jumlasida *darkor* modal birligi eksplitsit deontik zaruratni ifodalasa-da, uning semantik asosini implitsit axloqiy va diniy qadriyatlar tashkil etadi. Zamonaviy diskursda esa modallik ochiq va bevosita ifodalanadi: *quyidagi bosqichlarni bajaring, uch oy ichida natijaga erishasiz, ushbu usulni qo'llang* kabi konstruksiyalar orqali deontik va dinamik modallik yagona strategik yo'nalishga birlashadi.

Uchinchi o'lchov – deysis. An'anaviy diskurs uchun umumlashgan va transtemporal deysis xos bo'lib, *odam, inson, banda, kishi* kabi generik shaxs ko'rsatkichlari ustunlik qiladi. O'. Hoshimov *Daftar hoshiyasidagi bitiklar* asarida inson tabiatiga oid umumlashgan hukmlar orqali universal hayotiy xulosalarni ifodalaydi [9, 59]. Zamonaviy diskursda esa deytik markaz individuallashtiriladi va adresatning bevosita faoliyatiga yo'naltiriladi: *sen, siz, bugundan boshlab, hoziroq, keyingi 30 kun ichida* kabi birliklar shaxsiy harakat rejasini shakllantirishga xizmat qiladi.

To'rtinchi o'lchov – adresat strategiyasi. An'anaviy diskurs P. Brown va S.C. Levinson tavsiflagan *negative face* strategiyasiga yaqin bo'lib, o'quvchining kommunikativ mustaqilligini saqlaydi va aforistik umumlashmalar orqali mustaqil xulosa chiqarishga undaydi. Zamonaviy motivatsion diskurs esa *positive face* strategiyasiga tayanadi. Unda adresat *muvaffaqiyatli insonlar, keyingi bosqichga chiqqanlar, o'z ustida ishlaydiganlar* kabi ijobiy ijtimoiy guruhlarning a'zosi sifatida tasvirlanib, umumiy identifikatsiya va yaqinlik hissi orqali persuaziv ta'sir kuchaytiriladi.

Beshinchi o'lchov – konseptual metafora. An'anaviy diskurs metaforik modeli muqaddas-diniy hamda tabiat-organik konseptual domenlarga asoslanadi. Masalan, *"Ilm insoniylikning tojidir"* [10, 15], *ko'ngil chirog'i, ko'ngil uyi* kabi obrazlar ma'naviy kamolot g'oyasini ifodalaydi. Zamonaviy motivatsion diskurs esa operatsional-iqtisodiy va texnologik metaforalarni faol qo'llaydi: *vaqt – kapital, tafakkur – yangilanadigan tizim, o'zlik – brend, shaxsiy rivojlanish – kapitalning jamg'arilishi* kabi metaforalar shaxsiy muvaffaqiyatni pragmatik va funksional nuqtai nazardan talqin qiladi. Mazkur tafovut diskurslarning aksiologik asoslari o'zgarganini yaqqol namoyon etadi.

Oltinchi o'lchov – kompozitsion tuzilma. An'anaviy motivatsion diskurs qisqa aforistik-fragmentar tuzilishga ega bo'lib, odatda bir yoki bir necha jumladan iborat hikmat orqali o'quvchini ichki mushohadaga undaydi. Zamonaviy raqamli diskurs esa argumentativ-narrativ model asosida quriladi: muammoni qo'yish, uning sabablarini izohlash, yechimni taklif etish, amaliy tavsiyalarni berish va yakuniy chorlov bosqichlari izchil ketma-ketlikda namoyon bo'ladi. Bunday kompozitsion model S. Herring tomonidan tavsiflangan raqamli kommunikatsiya formatining strukturaviy xususiyatlariga mos keladi [6, 3-25].

Yettinchi o‘lchov – aksiologik yo‘nalish. An‘naviy diskursning qadriyatlar tizimi oila, jamiyat, vijdon, iymon, ilm va sharaf kabi jamoaviy-ma‘naviy qadriyatlar atrofida shakllanadi. Zamonaviy motivatsion diskursda esa shaxsiy rivojlanish, moliyaviy mustaqillik, vaqtni samarali boshqarish, individual muvaffaqiyat hamda o‘zlikni takomillashtirish ustuvor qadriyat sifatida talqin etiladi. Har ikki diskursda mas‘uliyat va mehnat konseptlari umumiy qadriyat sifatida saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ularning mazmuni va pragmatik talqini sezilarli darajada farqlanadi.

XULOSA

Tadqiqotda an‘naviy o‘zbek badiiy motivatsion diskursi (O‘tkir Hoshimov va Tohir Malik asarlari) hamda zamonaviy o‘zbek raqamli motivatsion diskursi (Kun.uz, Daryo.uz va Gazeta.uz materiallari) yetti lingvopragmatik parametr asosida qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, mazkur diskurs turlari turli persuziv paradigmatlar asosida shakllangan. An‘naviy motivatsion diskurs vakil-aforistik, implitsit-deontik, transtemporal, *negative face* strategiyasiga asoslangan, muqaddas va tabiat konseptlariga tayanuvchi, aforistik-fragmentar hamda jamoaviy-ma‘naviy aksiologik modelni namoyon etadi. Zamonaviy raqamli motivatsion diskurs esa direktiv-strategik, eksplitsit-dinamik, individuallashtirilgan, *positive face* strategiyasiga asoslangan, operatsional-iqtisodiy metaforalarga tayanuvchi, argumentativ-narrativ kompozitsiyaga ega va shaxsiy rivojlanish hamda individual muvaffaqiyatni markaziy qadriyat sifatida ilgari suradi.

Aniqlangan lingvopragmatik tafovutlar zamonaviy o‘zbek kommunikativ makonida motivatsion diskursning yangi janriy modeli shakllanayotganini ko‘rsatadi. Mazkur yo‘nalishni kengroq korpuslar asosida empirik tadqiq etish, shuningdek, uning kognitiv, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish istiqbolli ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Searle J.R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, No. 1. – pp. 1-23.
- [2] Palmer F.R. Mood and Modality. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 236 p.
- [3] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.
- [4] Cap P. The Language of Fear: Communicating Threat in Public Discourse. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017. – 211 p.
- [5] Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. – 264 p.
- [6] Herring S.C., Stein D., Virtanen T. (eds.). Pragmatics of Computer-Mediated Communication. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2013. – 774 p.
- [7] Fairclough N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995. – 214 p.
- [8] Safarov Sh.S. Pragmalingvistika. – Toshkent: "O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 320 b.
- [9] Hoshimov O‘. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. – Toshkent: Nurli dunyo, 2022. – 224 b.
- [10] Malik T. Odamiylik mulki (Axloq kitobi). – Toshkent: Tohir MALIK nomidagi nashriyot uyi, 2022. – 208 b.

MAHBUB UL-QULUB” ASARIDAGI METAFORALARNING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Mirzayeva Kamola Ne‘matillo qizi,

mustaqil tadqiqotchi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi, 180100, O‘zbekiston

kamola12543@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llanilgan metaforalarni madaniy kod jihatidan tahlil qilinib, ularning til va madaniyat bilan bog‘liq tomonlari asardan olingan misollar orqali ochib berilgan. Asardagi metaforalar madaniy kod jihatidan **tabiat kodi asosidagi metaforik ma’nolar, makon (lokativ) kodi asosidagi metaforik ma’nolar, antropomorf (insoniylashtirish) kodi asosidagi metaforik**

ma'nolar, harbiy (jang) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, qadriyat (aksiologik) kodi asosidagi metaforik ma'nolar, predmet-maishiy kodi asosidagi metaforik ma'nolar, musiqiy-madaniy kod asosidagi metaforik ma'nolar guruhlarga ajratildi va ularni o'ziga xos jihatlar yoritildi.

Kalit so'zlar: metafora, madaniy kod, makon kodi, antropomorf, aksiologik, saj.

Аннотация. В статье рассматриваются метафоры, использованные в произведении Алишера Навои «Махбуб ул-кулуб», с позиции теории культурных кодов. На материале примеров из произведения раскрываются их языковые и культурные особенности, а также показывается их роль в репрезентации концептуальной картины мира автора. Выделенные в произведении метафоры классифицируются в соответствии с типами культурных кодов: природным, пространственным (локативным), антропоморфным, военным, аксиологическим, предметно-бытовым и музыкально-культурным. Анализируются семантические и лингвокультурологические особенности каждой группы и определяется их значение в интерпретации художественного текста.

Ключевые слова: метафора, культурный код, природный код, пространственный (локативный) код, антропоморфный код, военный код, аксиологический код, предметно-бытовой код, музыкально-культурный код, садж (рифмованная проза).

Annotation: This article examines the metaphors employed in Alisher Navoi's Mahbub ul-Qulub from the perspective of cultural codes. Using textual evidence from the work, it explores the linguistic and cultural dimensions of these metaphorical expressions and reveals their role in representing the author's conceptual worldview. The metaphors identified in the text are classified according to their underlying cultural codes, including nature-based, spatial (locative), anthropomorphic, military (war), axiological (value-oriented), object-domestic, and musical-cultural codes. The study analyzes the semantic and linguocultural characteristics of each group and demonstrates how these cultural codes contribute to the conceptualization and interpretation of the literary text.

Keywords: metaphor, cultural code, nature code, spatial (locative) code, anthropomorphic code, military code, axiological code, object-domestic code, musical-cultural code, saj` (rhymed prose).

KIRISH

So'zning oddiy mazmunidan chiqib, unga yangi rang va ma'no beruvchi sehrli vositalardan biri bu metaforadir. U orqali inson o'z fikrini yanada ta'sirchan va jozibador ifodalay oladi. Bir so'z bilan aytganda metaforani tasavvur bilan haqiqatni bog'lab turuvchi ko'prik deb atash mumkin. Chunki metafora oddiy narsalarda ham chuqur ma'no ko'rishga yordam beradi.

Ilk bor metafora atamasi Izokratning "Evagorus" asarida uchraydi. Metafora- ikki narsa yoki hodisaning o'xshashligi asosida birining nomi, belgisini boshqasiga ko'chirish orqali nutqning ta'sirchanligini oshiradigan uslubiy vosita (ko'chim) hisoblanadi. Metaforik ma'nolar insonning tashqi qiyofasi, jismoniy va ruhiy holati, tana a'zolari harakati, hayotiy bosqichlari, shuningdek kiyim-kechak va ularning tarkibiy qismlariga tayanib shakllanishi mumkin.

MATERIALLAR VA USULLAR

Aristotel davridan boshlab "metaforaning "san'at", uning qo'llay olish qobiliyatini esa "iste'dod"[1, 208]" deya metaforaga berilgan bunday baho uning milliy ong va tafakkur natijalarini o'ziga xos shaklda aks ettiruvchi bebaho hodisa ekanidan darak beradi. Metafora atamasi asrlar davomida insonlar nutqida qo'llanilib kelingan. Metaforaning fikriy jarayondagi ishtirokini birinchi bo'lib e'tirof etgan olim Germogen hisoblanadi. "Metaforalar nafaqat kundalik hayot, til balki, tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir" degan edi George Lakoff va Mark Johnsonlar o'zining "Metaphors we live by" asarida. Har bir xalq metaforalardan turli

shaklda o'ziga xos tarzda foydalanadi. Chunki har bir xalqning o'ziga xos milliy, mental, madaniy qarashlari mavjud. "Metaforik ifodalar tilning asosiy lingvomadaniy birliklari hisoblangan maqollar, iboralar, o'xshatishlar(epitetlar) bilan bir qatorda turadi[2, 208]. Zotan metafora o'zida "...fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, chunki u milliy madaniy dunyoqarashga asoslangandir"[2, 91]. Metafora — lingvistik vosita, madaniy kod esa lingvomadaniy mazmunni tashkil etuvchi konseptual tizimdir. Yuqorida keltirilgan qoidalar metafora madaniy kodni ifodalovchi vosita ekanligini ifodalamoqda. G.D.Gachev "milliy madaniy kod" tushunchasini shakllantirgan olimlardan biridir. Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan madaniy kodlar — bu har bir madaniyatga xos bo'lgan ijtimoiy amaliyot usullari majmui, jamoaviy yashashning qadriyatlari va qoidalari yig'indisi, inson tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy va baholovchi mezonlar tizimi bo'lib, ular orqali inson dunyoni idrok etadi.

Bu — muayyan madaniy ma'nolar va qadriyatlarni ifodalovchi realliklar majmuidir. Kodlar tarkibiga madaniyat belgisi bo'lmagan birliklar ham kirishi mumkin, biroq ular kodning mental makoniga kiritilganda madaniy belgiga aylanadi. Masalan, yo'lda yotgan tosh — shunchaki tabiiy obyekt (Aristotelga ko'ra birlamchi mavjudlik), ammo u qabarga qo'yilsa, madaniy belgiga, ya'ni yodgorlikka aylanadi. Shunday qilib, jismoniy dunyo obyektlari o'zining bevosita funksiyalaridan tashqari madaniyatda belgilik (sign) funksiyasini ham kasb etadi, ya'ni ular qo'shimcha axborotni saqlaydi[2, 96].

Til madaniy kodlarni saqlovchi va uzatuvchi asosiy vosita hisoblanadi. Har bir til birligi so'z, frazeologizm, metafora o'zida ma'lum madaniy axborotni mujassamlashtiradi. Madaniy kod — bu madaniyatda muhim bo'lgan ma'nolarni, tasavvurlarni va qadriyatlarni ifodalovchi belgilar tizimidir. U til birliklari orqali namoyon bo'lib, insonning dunyoni qanday idrok etishini aks ettiradi[2, 60]. Keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatib turibdiki madaniy kod orqali muayyan bir tilga xos bo'lgan milliy an'analar va o'ziga xos nuqtai nazar asosida shakllangan so'z va birikmalarni tushunish mumkin. Metaforalar madaniy kodlarning eng faol ifoda vositalaridan biridir, chunki ular orqali inson tajribasi va milliy tafakkur obrazli shaklda namoyon bo'ladi[2, 63] Aslida tilshunoslikda kod tushunchasi qanday o'ringa ega degan savolga javob topish lozim. "Kod" tushunchasini lingvokulturologiya nuqtai nazaridan anglash kerak. Hozirgi vaqtda lingvokulturologiyada "madaniy kod" atamasi ham turlicha ta'riflanadi. Masalan, V.N. Teliya, M.L. Kovshova, D.B. Gudkov madaniy kodlarni ikkilamchi belgilar tizimi sifatida talqin qiladilar, madaniyat esa ikkilamchi belgilar tizimlari bo'lgan madaniy kodlar makoni sifatida tushuniladi[3, 61] Biz esa V.N. Teliya qarashlariga ergashgan holda, madaniyatni madaniy kodlar makoni sifatida tushunamiz. Kognitivistlar fikriga ko'ra, makon koordinatalar tizimi orqali emas, balki undagi obyektlar o'rtasidagi munosabatlar orqali anglanadi. Shu sababli biz madaniy kodni chuqur madaniy makon, ya'ni turli til birliklari turli madaniy ma'nolar bilan to'ldiriladigan va shu orqali kod shakllanadigan "konteyner" sifatida belgilaymiz[3,41] Inson nutqida metaforalarning keng qo'llanishi ularni muayyan tizim asosida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, uni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilishda bu to'g'ri yo'nalish hisoblanadi.

"Barcha metaforalar antropotsentrikdir, metaforalar inson tomonidan kashf etiladi hamda so'zlovchi realiyasini ifoda etadi. Har bir inson alohida realiya: harbir ijodkor uslubi ya'ni idiolektning uslubiy bayonining namoyishchisi sifatida metafora obrazli ifoda, tasviriy vositalarda o'z aksini topadi. Bunda metaforik ifodaning hosil bo'lishida insonga xos qaysi belgi asos bo'lganligini aniqlash muhim. Buni biz bazaviy metafora turi —antropomorf metafora (insonga xos belgilarning somatic kodlarning predmetlarga ko'chirilishi) ni tasniflash orqali tushuntiramiz"[4, 255]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida qo'llanilgan metaforik birliklarni lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilishda ularni insonning biologik hodisa sifatidagi

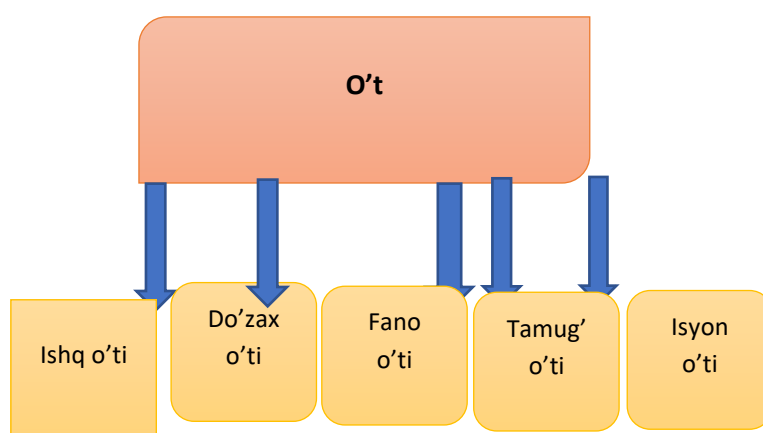
xususiyatlariga emas, balki madaniy tajriba va ramziy tafakkur asosida shakllangan **madaniy kodlar tizimiga** tayangan holda tasniflash maqsadga muvofiqdir.

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llanilgan metaforalar so‘z, birikma va gap ko‘rinishida keltirilgan. Bu metaforalarni madaniy kod asosida tahlil qilishda obyektga xos bo‘lgan belgilarning qanday subyektga ko‘chirilishiga qarab guruhlariga bo‘lindi. Masalan: Tabiat kodi guruhida tadqiq etilayotgan asarda adib tomonidan qo‘llanilgan metaforalar tabiat hodisalari, o‘simlik, suv, olov va havoga oid belgilarni boshqa birliklarga ko‘chishi asosida hosil bo‘lganini yoki aksincha holatini ko‘rish mumkin. Bularga quyidagi misollarni namuna sifatida keltirish mumkin: *Va nazimlarida har she‘r bila ishq o‘tin olamg‘a urubturlar, she‘rlarida har bayt bila dard ahli jonu ko‘ngul olamin ko‘ydrubdurlar.* () bu misrada ishqdagi kechinmalar o‘tga ya‘ni olovga ko‘chirilishi natijasida metafora hodisasi yuzaga kelgan. Adib “Mahbub ul-qulub” asarida o‘t orqali ifodalangan metaforalari bir nechtni tashkil qiladi. Ular: *Omiy qoziki may ichkay - o‘lturgulukdur va do‘zax o‘tiga yetmasdin burun kuydurgulukdur.*

Chun o‘z rizosin bilkull fano o‘tig‘a otti va haq subhonahu taolo rizosi bila o‘zin tuzatti.

So‘z terguvchining agar ulug‘i, agar kichigi - balki erurlar tamug‘ o‘tining tutrug‘i

Bu g‘olib dushmandin bir dam g‘ofil qolma, o‘churolmas isyon o‘tin o‘z xirmaningga solma

Yuqorida keltirilgan misollar orqali Alisher Navoiy asarida o‘t so‘zini metaforik shaklida turli xil ma’nolarda qo‘llaganini ko‘rish mumkin. Qo‘llanilgan metaforalar asarga o‘zgacha ma’no yuklagan. Alisher Navoiy foydalangan o‘t so‘zi orqali berilgan metaforalarning ba’zilar hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham qo‘llanilib kelinmoqda. Masalan quyidagi misralar orqali buni ko‘rish mumkin. Kishi ruhiyatidagi, qalbidagi alanga, olov kabi “yonuvchi” “kuydiradigan” holat; “olov”. *Ishq o‘ti. Hijron o‘ti. — ...ko‘zlarida g‘azab, nafrat o‘tlari chaqnagan ayolning surati tushirilgan plakatlar yopishtirilgan.* R.Fayziy [6, 453]. Erkin Vohidovning “Sevgi otashi” she‘rida *ishq o‘ti* metaforasini qo‘llanilganini ko‘rish mumkin:

Qon emasdur jism aro ul,

Shulasidur ishq o‘tin.

Mo‘y emasdur tan uza bo‘l,

So‘xta jonimdan tutun [7, 11].

Bu misollar orqali Alisher Navoiy tomonidan qo‘llanilgan metaforalar asrlar osha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan holda qo‘llanilib kelayotganidan dalolat beradi. Tadqiq etilayotgan asarda qo‘llanilgan metaforalarning ikkinchi madaniy kod guruhi makon kodidir. Unda uy, joy, yo‘l eshik, qal’a kabi makon obrazlari asosidagi metaforik birliklar o‘rin olgan. Bu metaforik birliklar orasida uy asosidagi metforik birliklar bir nechtni tashkil qiladi. Ular tasavvufiy ma’noni ifodalab kelmoqda: *Ko‘ngil uyi* – bu insonning ichki dunyosini ifodalaydi. *Badan uy* – ruh uchun makon ma’nosini, *ko‘z uyi* – idrok maskani, *nomus uyi* – axloqiy hudud, *murod uyi* esa maqsad joylashgan makon ma’nolarini ifodalab kelmoqda.

Yo'l so'zi odatda yo'nalish ma'nosida qo'llaniladi ya'ni odamlar, jonivorlar va boshqa narsalar qatnovi natijasida yer sathida iz bosilib hosil bo'lgan uzun, davomli qism, qatnov qismi [6, 303] ammo unga metaforik ma'no yuklansa, gaplarda turli xil badiiy ma'nolarni yuklaydi. Tadqiqot obyekti bo'lgan asarda yo'l so'zi orqali ifodalangan metaforalar mavjud. Ular: haqiqat yo'li, mani yo'li, rizq yo'li va hidoyat jodasi kabi. Yuqorida sanab o'tilgan metaforalar asarda quyidagi misralarda qo'llanilgan : *Dehqonki, dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo'lin ochar*[5, 35] Misrada qo'llanilgan rizq yo'li metaforasi dehqon mehnati orqali moddiy ne'matlarga eltuvchi ilohiy yo'lni ochishi ma'nosini ifodalagan.

Asarda keltirilgan yana bir misrada *haqiqat yo'li* metafora vazifasida qo'llanilgan. *Chun ogah bo'ldi hayotidin toriqqay va uyot dudi dimog'idin chiqqay va e'tizol bila qiladurg'onidin ibo qilg'ay va istig'for bila qiladurg'on jurmidin iste'fo qilg'ay va nohamvor af'olig'a andom bergay va birovning berohlig'idin chiqib, haqiqat yo'lig'a kirgay* [5, 46]

Bu misrada insonning noto'g'ri nomaqbul ishlardan to'g'ri yo'lga ya'ni inson uchun to'g'ri deb hisoblangan ishlarni qilishni boshlashi nazarda tutilgan. Haqiqat yo'li tasavvufiy ma'noda Allohning asl mohiyatini idrok etishga olib boruvchi ruhiy kamolot yo'li ma'nosini ifodalaydi. *Haqiqat yo'li* metafora sifatida hozirgi davrda ham o'zbek adabiy tili va badiiy asarlarida qo'llanilib kelinmoqda. Masalan: Komil Yashinning "Hamza" asarida bu metaforani ko'rish mumkin: Hamza haqiqat yo'lidan, ma'rifat yo'lidan, Furqat vasiyat qilgan yo'lidan boradi.

Shakovat tariqining nihoyatidur, hidoyat jodasining bidoyatidur,[5,45]

Agar ahyonon yuzdin bir solik zohir yuzidin murshid piri nobud ekandur, ammo ma'ni yo'lidin mavjud ekandur yo g'oyib murshid taqviyati birla yo mutavaffoyi komil ruhoniyyati tarbiyati bila azm etibdurlar va matlubig'a yetibdurlar.

Yuqorida keltirilgan misollar orqali shuni takidlash mumkinki "haqiqat yo'li, ma'ni yo'li, hidoyat jodasi va rizq yo'li" kabi birliklar tasavvufiy tafakkurda insonning ruhiy kamolot sari harakatini ifodalovchi konseptual metaforalar hisoblanadi. Ular orqali insonning Alloh bilan bog'liqligi, ichki poklanish jarayoni hamda ilohiy taqdirga bo'lgan munosabati aks ettiriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida keltirilgan metaforik birliklar muallifning o'ziga xos asar yozishdagi uslubini namoyon qilishda yordam bergan. Asar saj uslubida yaratilgan. Metaforik birliklar so'zlarning bir-biriga izchil va qofiyadosh shaklda bog'lanishida yordam bergan. Ularni madaniy kod jihatdan tahlil qilish esa muallif metaforik birliklarni hosil qilishda qanday moddiy va ma'naviy unsurlarga murojaat qilganligi va ularga qay yo'sinda yondashganligini aniqlashda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини.Филол. Фан. номз....дис...— Тошкент,— 2000.Б.10

[2] Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие.— М.: Academia,2001.—208 с.

[3] Коршова А.В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты категоризации,— Иркутск,1996. — С. 61

[4] Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий аспекти: Филол. фан. бўйича фалс. до-ри дисс. — Қарши, 2019

[5] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n to'rtinchi tom. — Toshkent: Fan, 1998

[6] O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. VI jild. — Toshkent: G'afur G'ulom, 2022. — B. 453

[7] E.Vohidov Kuz Sahovati.— Toshkent: Sharq, 2016.— B.11

[8] www.ziyouz.com

HOMAS HARDY VA ZULFIYA QUROLBOY QIZI ASARLARIDA AYOLNING FOJEAVIY TAQDIRI: QIYOSIY-POETIK TALQIN

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz yozuvchisi Thomas Hardy va zamonaviy o'zbek adibasi Zulfiya Qurolboy qizi asarlarida ayolning fojeaviy taqdiri qiyosiy-poetik, ijtimoiy va axloqiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy materialisi sifatida Hardy ning "Tess of the d'Urbervilles" romani hamda Zulfiya Qurolboy qizining "Oyimtilla" romani olinadi. Har ikki asarda ayol qahramonning shaxsiy istaklari bilan jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy me'yorlar o'rtasidagi ziddiyat uning fojeaviy qismatini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Tess va Oyimtilla obrazlari misolida patriarxal dunyoqarash, iqtisodiy qaramlik, ijtimoiy hukm, muhabbat va ma'naviy poklik masalalarining badiiy talqini ochib beriladi. Qiyosiy tahlil ikki adabiy makon va davrga mansub asarlar o'rtasida tipologik mushtaraklik mavjudligini, ayni paytda milliy mentalitet, tarixiy sharoit va poetik uslub ularning ayol fojeasini ifodalashida o'ziga xos farqlarni yuzaga keltirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Thomas Hardy, Zulfiya Qurolboy qizi, Tess, Oyimtilla, ayol obrazi, fojeaviy taqdir, ijtimoiy bosim, axloqiy ziddiyat, ma'naviy poklik, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-поэтический, социальный и нравственно-этический анализ трагической судьбы женщины в произведениях английского писателя Томаса Харди и современной узбекской писательницы Зульфии Куролбой кызы. Основным материалом исследования служат роман Томаса Харди «Тэсс из рода д'Эрбервиллей» и роман Зульфии Куролбой кызы «Ойимтилла». В обоих произведениях противоречие между личными стремлениями героини и нравственными нормами, установленными обществом, выступает одним из ключевых факторов, определяющих её трагическую судьбу. На примере образов Тэсс и Ойимтиллы раскрывается художественная интерпретация таких проблем, как патриархальное мировоззрение, экономическая зависимость, общественное осуждение, любовь и духовная чистота. Сравнительный анализ показывает наличие типологических общностей между произведениями, принадлежащими к различным литературным пространствам и историческим эпохам. Вместе с тем национальный менталитет, исторические условия и особенности поэтического стиля обуславливают своеобразие художественного изображения женской трагедии в творчестве каждого из авторов.

Ключевые слова: Томас Харди, Зульфия Куролбой кызы, Тэсс, Ойимтилла, женский образ, трагическая судьба, социальное давление, нравственный конфликт, духовная чистота, сравнительный анализ.

Abstract. This article provides a comparative-poetic, social and ethical analysis of the tragic fate of women in the works of the English novelist Thomas Hardy and the contemporary Uzbek writer Zulfiya Qurolboy qizi. The main material of the study is Hardy's "Tess of the d'Urbervilles" and Zulfiya Qurolboy qizi's novel "Oyimtilla". In both works, the conflict between a woman's personal aspirations and the moral norms imposed by society emerges as a decisive factor shaping her tragic destiny. Through the figures of Tess and Oyimtilla, the article examines artistic representations of patriarchal values, economic dependence, social judgment, love and moral purity. The comparative analysis reveals important typological similarities between two different literary traditions while also showing how national mentality, historical context and narrative style create distinct models of female tragedy.

Keywords: Thomas Hardy, Zulfiya Qurolboy qizi, Tess, Oyimtilla, female image, tragic fate, social pressure, moral conflict, spiritual purity, comparative analysis.

KIRISH

Jahon adabiyotida ayol obrazi ijtimoiy muhit, axloqiy qadriyatlar va inson erkinligi masalalarini yoritishda alohida badiiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ayolning fojeaviy taqdiri tasviri orqali yozuvchilar jamiyatning ichki ziddiyatlarini, ikkiyuzlamachi axloqini va shaxs erkinligiga qo'yilgan cheklovlarni ochib beradilar. Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi turli davr, millat va adabiy an'analarga mansub bo'lishlariga qaramay, ularning asarlarida ayol qismati ijtimoiy muammolarning eng ta'sirchan badiiy ifodalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Thomas Hardy XIX asr oxiri ingliz realizmining yirik vakili sifatida Viktorian jamiyatidagi sinfiy tengsizlik, diniy-axloqiy dogmalar va genderga doir ikki tomonlama mezonlarni keskin tanqid qiladi. "Tess of the d'Urbervilles"

romanida Tessning fojeasi uning tabiiy axloqiy pokligi bilan jamiyatning rasmiy hukmi o'rtasidagi keskin ziddiyatdan tug'iladi. Zulfiya Qurolboy qizi esa zamonaviy o'zbek nasrida ayolning ijtimoiy mavqei, oilaviy munosabatlar, ruhiy bosim va qadriyatlar inqirozini chuqur psixologik tasvirlaydi. "Oyimtilla" romanida ayolning yashashga, sevilishga va o'z taqdirini o'zi belgilashga bo'lgan intilishi an'anaviy qarashlar va ijtimoiy muhit bilan to'qnashadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi ijodida ayolning fojeaviy taqdiri qanday poetik vositalar yordamida yaratilishini qiyosiy tahlil qilish, Tess va Oyimtilla obrazlarining ijtimoiy-axloqiy mohiyatini aniqlash hamda ularning fojeasidagi tipologik mushtaraklik va milliy o'ziga xoslikni ko'rsatishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy, psixologik va badiiy tahlil usullaridan foydalaniladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi ijodida ayol obrazi voqealar markazida turuvchi faol badiiy subyekt sifatida yaratiladi. Har ikki adib ayolni faqat muhabbat yoki oilaviy munosabatlar doirasidagi qahramon sifatida emas, balki jamiyatning axloqiy va ijtimoiy tizimi bilan to'qnash keladigan murakkab shaxs sifatida tasvirlaydi. Shu sababli ularning qahramonlari taqdiri individual hayot hikoyasidan kengroq mazmun kasb etib, muayyan davr va jamiyatning ma'naviy holatini aks ettiruvchi badiiy mezonga aylanadi.

Hardy yaratgan Tess obrazi tabiiylik, samimiyat va ichki poklik bilan ajralib turadi. Yozuvchi qahramonning ruhiy olamini tasvirlar ekan, uning boshiga tushgan hodisalarni "axloqiy ayb" sifatida emas, balki ijtimoiy sharoit va erkaklar hukmronligi bilan bog'liq fojea sifatida ko'rsatadi. Tessning o'z hayotini yangidan qurishga urinishlari jamiyatning o'tmishga yopishib olgan hukmi tufayli izchil ravishda barbod bo'ladi. Hardy shu yo'l bilan ayolning ma'naviy qiymati bilan jamiyat tomonidan unga berilgan yorliq o'rtasidagi tafovutni ochadi.

Zulfiya Qurolboy qizining "Oyimtilla" romanida ham ayol qahramonning ichki dunyosi ijtimoiy sharoit bilan uzviy bog'liq holda tasvirlanadi. Oyimtilla obrazida o'zbek ayolining sabr-toqati, oilaga va yaqinlariga bog'liqligi bilan bir qatorda, shaxsiy qadr-qimmatini saqlab qolishga intilish ham muhim o'rin egallaydi. Muallif uning hayotiy tanlovlari, ruhiy kechinmalari va jamiyat bilan ziddiyatlarini psixologik tafsilotlar orqali ochib beradi. Bu obraz faqat jabrlanuvchi emas; u ichki qarshilikka, axloqiy mezonga va o'zligini anglash ehtiyojiga ega shaxsdir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qiyosiy nuqtai nazardan, Tess va Oyimtilla obrazlari o'rtasidagi eng muhim mushtaraklik ularning "jamiyat hukmi"ga qarshi turuvchi ma'naviy mohiyatida ko'rinadi. Har ikki qahramonning hayotini tashqi kuchlar — oilaviy majburiyatlar, iqtisodiy sharoit, erkaklar qarori, ijtimoiy stereotiplar va axloqiy me'yorlar — keskin belgilab turadi. Biroq Hardy fojeani ko'proq Viktorian axloqining institutsional bosimi bilan bog'lasa, Zulfiya Qurolboy qizi uni zamonaviy o'zbek muhitidagi oilaviy-ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar o'zgarishi va ruhiy tanazzul fonida talqin qiladi.

Ayol fojeasining ijtimoiy omillari

Har ikki yozuvchi ijodida ayol fojeasining asosiy ildizlari ijtimoiy muhitga borib taqaladi. Thomas Hardy tasvirlagan Viktorian jamiyati ayolning jinsiy va axloqiy xatti-harakatiga nisbatan nihoyatda qat'iy talablar qo'yadi, biroq erkak va ayol uchun bir xil mezonni qo'llamaydi. Tessning boshidan kechirgan zo'ravonlik va uning oqibatlari qahramonning shaxsiy aybiga aylantirib yuboriladi. Jamiyat voqeaning asl sabablarini emas, ayolning "obro'si"ni hukm qiladi. Natijada Tess o'z hayotining deyarli barcha bosqichlarida o'tmishining soyasi bilan yashashga majbur bo'ladi.

Hardy uchun ijtimoiy adolatsizlik faqat axloqiy hukm bilan cheklanmaydi. Tessning iqtisodiy jihatdan zaif oiladan kelib chiqishi, mehnatga qaramligi va ijtimoiy himoyasizligi uning tanlov imkoniyatlarini keskin kamaytiradi. U o'zining ichki istaklari asosida emas, ko'pincha oilaviy zarurat va tirikchilik ehtiyoji bilan qaror qabul qiladi. Shu sababli romandagi fojea shaxsiy xatolar zanjiri emas, balki sinfiy, iqtisodiy va gender tengsizliklarining qo'shma natijasi sifatida talqin qilinadi.

"Oyimtilla"da ayol fojeasining ijtimoiy omillari o'zbek jamiyatiga xos oila, urf-odat, obro', sabr va ayolning "munosib xulqi" haqidagi qarashlar bilan bog'langan. Qahramonning shaxsiy kechinmalari ko'pincha jamoaviy mezonlar bilan to'qnashadi. Ayoldan chidash, moslashish, oilaviy birlikni saqlash va ko'p holatlarda o'z istagini

ikkinchi o'ringa qo'yish talab etiladi. Muallif ana shu talablarning inson ruhiyatiga tushiradigan og'ir yukini badiiy ko'rsatadi.

Tess va Oyimtilla fojeasini birlashtiruvchi nuqta shundaki, ularning qismati ko'p jihatdan o'zlari nazorat qila olmaydigan ijtimoiy mexanizmlar orqali belgilanadi. Har ikki asarda ayolning hayoti jamiyat tomonidan baholanadi, uning shaxsiy kechinmasidan ko'ra tashqi axloqiy mezon muhimroq deb qaraladi. Farq esa shundaki, Hardy o'z tanqidini Viktorian diniy-axloqiy tizimi va sinfiy jamiyatga qaratib, Zulfiya Qurolboy qizi oilaviy-ijtimoiy muhit, qadriyatlar almashinuvi va zamonaviy hayotdagi ma'naviy ziddiyatlarni ko'proq markazga olib chiqadi.

Muhabbat, tanlov va fojea munosabati

Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi asarlarida muhabbat insonni baxtga eltuvchi oddiy romantik hodisa emas. U qahramonning o'zligini anglashiga yordam beradigan, biroq jamiyat mezonlari bilan to'qnash kelganda fojeaga sabab bo'ladigan murakkab ruhiy tajriba sifatida tasvirlanadi. "Tess of the d'Urbervilles"da Tessning Angel Clarega bo'lgan muhabbati uning yangi hayot boshlashga bo'lgan umidini ifodalaydi. Ammo bu muhabbat erkakning idealistik va ikki tomonlama axloqiy mezoni bilan sinovdan o'tadi. Angel o'zining o'tmishdagi xatosini kechira oladi, lekin Tessning boshidan kechirgan fojiali hodisasiga nisbatan murosasiz bo'lib qoladi. Shu orqali Hardy muhabbatning o'zi emas, balki muhabbat ustidan hukmronlik qilayotgan ijtimoiy axloq fojea keltirib chiqarishini ko'rsatadi.

Zulfiya Qurolboy qizi ijodida ham muhabbat ayol qahramonning ruhiy olamini ochuvchi asosiy vositalardan biridir. "Oyimtilla"da insoniy yaqinlik, mehr, e'tirof va tushunishga bo'lgan ehtiyoj qahramonning ichki harakatlantiruvchi kuchini tashkil etadi. Biroq ayolning o'z tuyg'ularini erkin namoyon qilishi va shaxsiy tanlov qilishi hamma vaqt ham ijtimoiy ma'qullanish bilan mos kelmaydi. Natijada muhabbat shaxsiy baxtning kafolati emas, aksincha, qahramonning jamiyatdagi o'rni va axloqiy maqomini sinovdan o'tkazuvchi omilga aylanadi.

Har ikki romanda tanlov huquqi masalasi ayol fojeasining markaziy komponentidir. Tess o'z hayotining muhim burilishlarida mustaqil tanlov qilishga intiladi, biroq iqtisodiy ehtiyoj, oilaviy bosim va ijtimoiy hukm uning erkinligini cheklaydi. Oyimtilla ham o'zligini saqlash va hayotini shaxsiy qadriyatlari asosida qurishga intiladi, lekin uning tanlovi oilaviy hamda ijtimoiy kutilmalar bilan chegaralanadi. Shunday qilib, ikki asarda ham fojeaning asosiy manbai muhabbat emas, balki muhabbat va erkin tanlovning ijtimoiy jihatdan tan olinmasligidir.

XULOSA

Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi asarlarida ayolning fojeaviy taqdirini qiyosiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, turli tarixiy-madaniy muhitlarda yaratilgan "Tess of the d'Urbervilles" va "Oyimtilla" romanlari o'rtasida muhim tipologik mushtaraklik mavjud. Har ikki asarda ayol qahramonning fojeasi shaxsiy axloqiy nuqsonning natijasi sifatida emas, balki jamiyatning hukmron me'yorlari, genderga asoslangan cheklovlar, iqtisodiy va oilaviy qaramlik hamda shaxsiy tanlov huquqining torayishi bilan bog'liq holda tasvirlanadi.

Tess va Oyimtilla obrazlari o'zlarining ichki pokligi, mehrga ehtiyoji, hayotiy bardoshi va shaxsiy qadrimmatini saqlashga intilishi bilan bir-biriga yaqin turadi. Ularning fojeasi jamiyat tomonidan noto'g'ri talqin qilingan yoki e'tibordan chetda qolgan insoniy ehtiyojlardan kelib chiqadi. Hardy Viktorian axloqining ikkiyuzlamachiligi va sinfiy tengsizlikni fosh etsa, Zulfiya Qurolboy qizi zamonaviy o'zbek muhitidagi oilaviy-ijtimoiy bosim, qadriyatlar ziddiyati va ruhiy begonolashuvni ochib beradi.

Qiyosiy poetik jihatdan Hardy fojeani keng tabiat manzaralari, taqdiriylilik va ironik narrativ orqali kuchaytiradi; Zulfiya Qurolboy qizi esa psixologik tasvir, kundalik hayot tafsilotlari va milliy mentalitetga xos ziddiyatlar orqali ayol ruhiyatini chuqur ochadi. Demak, ikki adib ijodida ayol obrazi jamiyatdagi axloqiy muammolarni ifodalovchi markaziy badiiy vositaga aylanadi. Ushbu mushtaraklik va farqlar ayol qismati masalasining zamon va makon chegaralaridan oshib, universal insoniy muammo sifatida namoyon bo'lishini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hardy, T. *Tess of the d'Urbervilles*. — London: Penguin Classics, 2003. — 592 p.
- [2] Hardy, T. *Jude the Obscure*. — London: Penguin Classics, 2003. — 528 p.
- [3] Qurolboy qizi, Z. *Oyimtilla*. — Toshkent: PIR nashriyoti, 2025. — 478 p.

[4] Boumelha, P. *Thomas Hardy and Women: Sexual Ideology and Narrative Form*. — Brighton: Harvester Press, 1982. — 178 p.

[5] Qizi, H.Z.M. Women's Roles and Gender Portrayal in Thomas Hardy's Works // *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*. — 2024. — Jild 2, № 57. — B. 344–347.

[6] Khamzaeva, Z. Interpretation of the Female Image in the Novel *Bonu* from the Perspective of Decadence: Social Crisis and Contradiction of Values // *Foreign Linguistics and Linguodidactics*. — 2025. — Jild 3, № 2. — B. 17–22.

[7] Qizi, H.Z.M. Fate, Morality and Women's Destiny: A Comparative Analysis of *Tess of the d'Urbervilles* and *Bonu* // *Research Focus*. — 2025. — Jild 4, Special Issue 1. — B. 184–186.

[8] Hamzayeva, Z. The Conflict Between Pure and Socially Dominant Moral Principles in the Novels *Tess of the d'Urbervilles* and *Bonu* // *ACTA NUUz*. — 2025. — Jild 1, № 1.4.1. — B. 332–333.

[9] Хамзаева, З. Толкование женского образа в романе «Бону» с точки зрения декадентства: социальный кризис и противоречие ценностей // *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*. — 2025. — Т. 3, № 2. — С. 17–22.

[10] Hamzayeva, Z. (2026, march). epistolyar shakl va shaxsning psixologik barqarorligi: Bobur xatlari va Hardy, Mirzo romanlarining qiyosiy tahlili. in *conferences* (vol. 1, no. 01).

THE ROLE OF DERIVATIVES IN LINGUISTICS AND THE LEXICAL CHARACTERISTICS OF AFFIXES

Nekboyeva Rano Zokirovna

Senior teacher, University of Economics and Pedagogy;

<tel:+998919499414>

[e-mail:ranonekboyeva@gmail.com](mailto:ranonekboyeva@gmail.com)

Abstract. This article is devoted to the comparative semantic-structural analysis of phytonyms (plant names) in English and Uzbek languages. The study explores the motivational bases, structural models, and semantic modifications of phytonyms across different linguistic cultures. Phytonyms serve as a significant layer of vocabulary, reflecting national mentality, historical background, and ecological perception. The comparative analysis reveals both universal and culture-specific structural forms, including simple, derivative, and compound plants name constructions.

Keywords: phytonyms, semantic analysis, structural models, comparative linguistics, metaphor, Uzbek language, English language, cultural linguistics.

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlarning (o'simlik nomlarining) qiyosiy semantik-tarkibiy tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqot doirasida turli lingvomadaniyatlardagi fitonimlarning motivatsion asoslari, yasalish modellari va semantik modifikatsiyalari o'rganilgan. Fitonimlar milliy mentalitet, tarixiy kelib chiqish va ekologik dunyoqarashni aks ettiruvchi leksikaning muhim qatlamidir. Qiyosiy tahlil natijasida har ikki tildagi universal va milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan sodda, yasama va qo'shma o'simlik nomlarining yasalish modellari aniqlangan.

Tayanch so'zlar: fitonimlar, semantik tahlil, struktura modellari, qiyosiy tilshunoslik, metafora, o'zbek tili, ingliz tili, lingvomadaniyat.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному семантико-структурному анализу фитонимов (названий растений) в английском и узбекском языках. В исследовании изучаются мотивационные основы, структурные модели и семантические модификации фитонимов в разных лингвокультурах. Фитонимы служат важным пластом лексики, отражающим национальный менталитет, исторический бэкграунд и экологическое восприятие. Сравнительный анализ выявляет как универсальные, так и национально-специфические структурные формы.

Ключевые слова: фитонимы, семантический анализ, структурные модели, сравнительное языкознание, метафора, узбекский язык, английский язык

KIRISH

Har qanday xalqning tili uning dunyoni anglash va uni konseptuallashtirish usullarini o'zida mujassam etadi. Leksik tizimning eng qadimgi va madaniy jihatdan boy qatlamlaridan biri bu o'simliklar dunyosini ifodalovchi fitonimlar (grekcha phyton – o'simlik, onyma – nom) hisoblanadi. Fitonimik leksika insoniyatning atrof-muhit bilan ko'p asrlik aloqasini, flora olamining foydali va zararli jihatlarini tasniflash tajribasini o'z ichiga oladi. Zamonaviy qiyosiy-tipologik tilshunoslikda fitonimlarni o'rganish shunchaki o'simlik nomlarini ro'yxatga olish emas, balki ularning lisoniy tabiati, nominatsiya tamoyillari hamda turli tillardagi semantik-struktura o'xshashliklari va farqlarini aniqlash nuqtai nazaridan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillari tizimidagi fitonimlar misolida o'simlik nomlarining semantik xususiyatlari hamda tarkibiy (struktura) modellari qiyosiy o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tillari tubdan farq qiluvchi oilalarga (german va turkiy tillar oilasi) mansub bo'lganligi sababli, ularning fitonimik tizimini qiyoslash umuminsoniy dunyoqarash va milliy-madaniy o'ziga xoslikning o'zaro nisbatini ochib berishga xizmat qiladi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida qiyosiy-tipologik metod, komponent tahlil (componential analysis) va deskriptiv metodlardan foydalanildi. Materiallar ingliz va o'zbek tillarining izohli va tarjima lug'atlaridan, badiiy adabiyot matnlari hamda frazeologik lug'atlardan ajratib olindi. Tahlil jarayonida fitonimlar ikki yo'nalishda guruhlandi:

- 1) Semantik jihatdan: metaforalashuv darajasi, konnotativ ma'nolari va madaniy simvollari;
- 2) Struktura jihatdan: morfologik tarkibi, yasaliş usullari va leksik-sintaktik modellari.

Fitonimlarning semantik maydoni juda keng bo'lib, u nafaqat denotativ (to'g'ri) ma'nolarni, balki chuqur ramziy, konnotativ va metaforik ma'nolarni ham tashiydi. Inson atrofidagi narsalarni, insoniy fazilatlarini yoki hodisalarni tavsiflash uchun o'ziga tanish bo'lgan o'simlik belgilarini ko'chma ma'noda qo'llaydi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ayrim o'simliklar har ikki madaniyatda o'xshash ma'nolarni anglatadi, ba'zilar faqat milliy xarakterga ega. Masalan, 'Rose' (ingliz tilida) va 'Atirgul' (o'zbek tilida) fitonimlari har ikki tilda ham go'zallik, nafosat va muhabbat ramzi hisoblanadi. Ingliz tilidagi 'a bed of roses' (rohat-farog'atli hayot) yoki o'zbek tilidagi 'guldek yashnamoq' iboralari ijobiy semantik bo'yoqqa ega. Biroq, tikanli xususiyati metaforalashganda farqlar ko'zga tashlanadi: ingliz tilida 'no rose without a thorn' (tikaniz gul bo'lmas) maqoli qiyinchiliksiz muvaffaqiyatga erishib bo'lmasligini bildirsa, o'zbek tilida atirgul ko'pincha lirik qahramonning ma'shuqasi bilan bog'lanadi.

Eman (oak) va chinor o'ziga xos madaniy o'xshashlikka ega fitonimlardir. Ingliz madaniyatida 'oak' mustahkamlik, kuch va chidamlilik ramzidir ('hearts of oak' – jasur odamlar). O'zbek tilida bu semantik yuk 'chinor' fitonimiga yuklanadi. O'zbeklar uzoq umr ko'rish, metindek mustahkamlik va ulug'vorlikni tasvirlashda chinor obrazidan foydalanishadi (masalan, 'chinordek baquvvat odam'). Ingliz tilidagi 'oak' va o'zbek tilidagi 'chinor' ekvivalent konseptual maydonni tashkil etadi, biroq xalqning geografik joylashuvi va tabiati bilan bog'liq holda turli o'simlik nomlarida aks etadi.

O'zbek tilida 'rayhon', 'yalpiz', 'lola' kabi fitonimlar chuqur lirik va milliy ramzlarga boy bo'lib, qizlar ismi (Rayhona, Lola) yoki sadoqat, go'zallik konnotatsiyalarini beradi. Ingliz tilida esa 'daffodil' (nargis) yoki 'daisy' (margaritka) gullari poklik va bahor timsoli sifatida she'riyatda faol qo'llaniladi ('fresh as a daisy').

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Struktura nuqtai nazaridan ingliz va o'zbek tillaridagi fitonimlarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin: sodda (simple), yasama (derivative) va qo'shma (compound) fitonimlar. Har ikki tilda ham yasaliş usullari o'ziga xos qonuniyatlarga ega.

1. Sodda fitonimlar: Bular birgina o'zak morfemadan iborat bo'lib, qo'shimcha yasaliş elementlariga ega emas. Ingliz tilida: grass, tree, moss, mint, rose, weed. O'zbek tilida: o't, daraxt, gul,

olma, tok, yalpiz, makkajo‘xori (lekin makkajo‘xori qo‘shma tarkibli). Sodda fitonimlar leksikaning eng qadimgi qatlamini tashkil etadi.

2. Yasama fitonimlar: Affiksatsiya (qo‘shimchalar qo‘shish) yo‘li bilan hosil qilinadi. Ingliz tilida fitonimlar asosan o‘simlik guruhlarini yoki xususiyatlarini ifodalovchi sufixlar orqali yasaladi: blackberry (bu qo‘shma), yasama shakllar kamroq bo‘lib, ko‘pincha boshqa so‘zlardan fitonim yasaladi (masalan, woody, flowery - bular sifat). O‘zbek tilida esa -zor, -loq, -li kabi affikslar o‘simlik ko‘p bo‘lgan joylarni ifodalaydi: olmazor, tolzor, bedazor, yalpizloq. Shuningdek, o‘simlik qismlarini ifodalashda qo‘shimchalardan foydalaniladi.

3. Qo‘shma fitonimlar: Ikki va undan ortiq asosning birikishidan hosil bo‘ladi. Bu guruh har ikki tilda ham eng sermaxsul hisoblanadi. Ingliz tilida qo‘shma fitonimlarning quyidagi modellari mavjud:

a) Sifat + Ot modeli: blackberry (qoraqat), bluebell (qo‘ng‘iroqgul).

b) Ot + Ot modeli: sunflower (kungaboqar), waterlily (suv nilufari), rosehip (na‘matak).

o‘zbek tilida esa kompozitsion usul juda keng rivojlangan bo‘lib, quyidagi tarkibiy modellar ajralib turadi:

a) Ot + Ot (Ega+Qaratqich munosabati): ituzum, tuyaqush o‘ti, sherquyruq.

b) Sifat + Ot modeli: boychechak, qizilcha, qoraqarag‘ay.

v) Fe‘l asosli qo‘shma birliklar: kungaboqar (kun + ba + qoqar), qirqbo‘g‘in.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida so‘zlarning qo‘shilishi ko‘pincha birgalikda (bir so‘z sifatida) yoki chiziqcha (hyphen) orqali yozilsa (masalan, forget-me-not), o‘zbek tilida qo‘shma o‘simlik nomlari asosan qo‘shib yoki ajratib yoziladi. Har ikki tilda ham hayvon nomlari va tana a‘zolari nomlarining fitonimlar tarkibida kelishi faol motivatsion model hisoblanadi: inglizcha ‘dog-rose’ (yovvoyi na‘matak), ‘lion’s tooth’ (momaqaymoq) – o‘zbekcha ‘ituzum’, ‘otquloq’, ‘tuyatovon’.

XULOSA

Ingliz va o‘zbek tili fitonimlarining semantik-struktura tahlili quyidagi umumiy va xususiy xulosalarni chiqarishga imkon beradi: birinchidan, fitonimlar har ikki tilda ham lisoniy dunyo manzarasining ajralmas qismi bo‘lib, ularning semantik ko‘chishlari va metaforizatsiyasi xalqlarning madaniy va geografik muhiti bilan uzviy bog‘liqdir. Ikkinchidan, struktura jihatidan har ikki tilda ham qo‘shma (kompozit) fitonimlar yasalishi yetakchi o‘rinni egallaydi. Hayvonlar va inson tana a‘zolari nomlarining fitonimlarni nomlashda asos bo‘lib xizmat qilishi har ikki tildagi universal motivatsion xususiyatdir. Shunga qaramay, affiksatsiya imkoniyatlari va grammatik yasalish modellari har bir tilning ichki tarkibiy qonuniyatlariga bo‘ysunadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

[1] Azimova S. O‘zbek tili fitonimlarining lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2018. – 144 b.

[2] Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.

[3] Ismoilov A. Ingliz va o‘zbek tillarida o‘simlik nomlarining tarkibiy va semantik tahlili. Filol. fan. nomz. diss. – Samarqand, 2021. – 120 b.

[4] Tournier J. An Introduction to English Word-Formation. – Paris: Longman, 2007. – 256 p.

[5] Xudoyberdiyev R. O‘zbek tili botanika terminologiyasining shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 180 b.

O‘ZBEKISTONDA TIL SIYOSATI VA DAVLAT TILINING IJTIMOIIY FUNKSIYALARI: ZAMONAVIIY TENDENSIYALAR TAHLILI

Qurbonova Marg‘uba Boltayevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti v.b.dotsenti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

margubaqurbonova1976@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda davlat tili siyosatining shakllanishi, huquqiy-institutsional asoslari va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi davlat tilining zamonaviy O'zbekiston jamiyatidagi ijtimoiy funksiyalarini aniqlash hamda davlat tili siyosatining ta'lim, ilm-fan, davlat boshqaruvi, ommaviy kommunikatsiya va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq yo'nalishlarini baholashdan iborat. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni kontent-tahlil qilish, tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot korpusini O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-son Farmoni, PF-6084-son Farmoni hamda o'zbek tili va adabiyoti rivojiga oid boshqa normativ va ilmiy manbalar tashkil etdi. Tahlil natijalari davlat tili siyosatining zamonaviy bosqichi faqat o'zbek tilining huquqiy maqomini mustahkamlash bilan cheklanmay, uning real ijtimoiy funksiyalarini kengaytirishga yo'naltirilganini ko'rsatdi. Xususan, o'zbek tilining davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, terminologiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va xalqaro madaniy-kommunikativ makondagi imkoniyatlarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, davlat tilining rivojlanishi ko'p tillilik sharoitida boshqa tillarning huquqiy va madaniy imkoniyatlarini saqlash bilan uyg'un holda olib borilishi zarurligi asoslandi.

Kalit so'zlar: davlat tili, o'zbek tili, til siyosati, til va jamiyat, milliy o'zlik, ijtimoiy funktsiya, til taraqqiyoti, terminologiya, raqamli til muhiti.

Abstract. This article analyzes the formation of language policy in Uzbekistan, its legal and institutional foundations, and contemporary development trends. The main objective of the study is to identify the social functions of the Uzbek language in contemporary Uzbek society and to examine the major directions of state language policy in public administration, education, science, mass communication, and digital technologies. The study employs content analysis of normative legal documents, historical-comparative analysis, and a systematic analytical approach. The research corpus includes the Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language", Presidential Decree No. PF-5850, Presidential Decree No. PF-6084, and other legal and scholarly sources related to the development of the Uzbek language and literature. The findings demonstrate that the contemporary stage of state language policy is not limited to strengthening the legal status of Uzbek but also aims to expand its practical social functions. Particular attention is given to strengthening Uzbek in public administration, education, science, terminology, information and communication technologies, and international cultural communication. The study also argues that the development of the state language should be implemented in a multilingual social environment while preserving opportunities for the cultural and linguistic development of other ethnic communities.

Keywords: state language, Uzbek language, language policy, language and society, national identity, social functions, language development, terminology, digital language environment.

Аннотация. В статье анализируются становление языковой политики в Узбекистане, её нормативно-правовые и институциональные основы, а также современные тенденции развития. Цель исследования заключается в определении социальных функций узбекского языка в современном узбекском обществе и анализе основных направлений государственной языковой политики в сфере государственного управления, образования, науки, массовой коммуникации и цифровых технологий. В исследовании использованы методы контент-анализа нормативно-правовых документов, историко-сравнительного и системного анализа. Основу исследовательского корпуса составили Закон Республики Узбекистан «О государственном языке», Указы Президента Республики Узбекистан № УП-5850 и № УП-6084, а также другие нормативные и научные источники, посвящённые развитию узбекского языка и литературы. Результаты исследования показывают, что современный этап государственной языковой политики направлен не только на укрепление правового статуса узбекского языка, но и на расширение его реальных социальных функций. Особое значение приобретают развитие узбекского языка в государственном управлении, образовании, науке, терминологии, информационно-коммуникационных технологиях и международном культурно-коммуникативном пространстве. Обосновывается также необходимость сочетания укрепления статуса государственного языка с сохранением возможностей для языкового и культурного развития других этнических групп в условиях многоязычия.

Ключевые слова: государственный язык, узбекский язык, языковая политика, язык и общество, национальная идентичность, социальные функции, развитие языка, терминология, цифровая языковая среда.

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy qadriyatlarini ifodalovchi asosiy ijtimoiy institutlardan biridir. Tilning jamiyatdagi mavqei faqat kommunikativ ehtiyojlar bilan belgilanmaydi; u davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, madaniyat, huquqiy munosabatlar va jamoaviy identifikatsiya kabi ko'plab sohalarining faoliyat ko'rsatish mexanizmlarida ishtirok etadi. Shu sababli davlat tilining maqomi va undan foydalanish doirasini belgilash zamonaviy davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda o'zbek tiliga davlat tili maqomi 1989-yil 21-oktabrda berilgan bo'lib, 1995-yil 21-dekabrda "Davlat tili haqida"gi Qonun yangi tahrirda qabul qilingan. Mazkur qonun o'zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomini mustahkamladi va uning davlat boshqaruvi, hujjatchilik hamda ijtimoiy hayotdagi qo'llanishining huquqiy asoslarini belgiladi. Keyingi davrda davlat tili siyosatining mazmuni bosqichma-bosqich kengayib bordi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmonida o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish masalalari belgilandi. Hujjatda davlat tilining jamiyatdagi o'rnini kuchaytirish, uning qo'llanish samaradorligini oshirish hamda til rivoji uchun institutsional mexanizmlarni takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

2020-yil 20-oktabrda qabul qilingan PF-6084-son Farmon bilan 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Mazkur konsepsiyada davlat tilidan ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida to'liq va to'g'ri foydalanish, ta'lim tizimida davlat tilini o'qitishni takomillashtirish, o'zbek tilining ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish, tilning sofligini saqlash va boyitish, uni zamonaviy axborot texnologiyalariga integratsiya qilish hamda xalqaro miqyosdagi mavqeini oshirish kabi yo'nalishlar belgilangan.

Mavzuning ilmiy dolzarbligi shundaki, davlat tilining huquqiy maqomi va uning real ijtimoiy funksiyalari o'rtasidagi munosabatni alohida tahlil qilish zarur. Tilning davlat tili sifatidagi maqomi huquqiy jihatdan belgilangan bo'lsa-da, uning amaliy samaradorligi davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, ommaviy axborot, biznes, raqamli texnologiyalar va kundalik kommunikatsiyadagi real qo'llanish imkoniyatlariga bog'liq. Shuningdek, o'zbek tilining milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rnini ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy va Ishoqxon Ibrat kabi ma'rifatparvar va mutafakkirlarning qarashlarida tilning milliy madaniyat, ma'rifat va tafakkur bilan bog'liqligi muhim o'rin egallaydi. Biroq zamonaviy til siyosatini faqat milliy-madaniy identifikatsiya doirasida ko'rish yetarli emas. Bugungi sharoitda davlat tili bilim ishlab chiqarish, raqamli kommunikatsiya, davlat xizmatlari va xalqaro ilmiy-madaniy almashinuvning ham faol vositasiga aylanishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotning ilmiy muammosi davlat tilining huquqiy maqomi bilan uning zamonaviy ijtimoiy funksiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning maqsadi — O'zbekistonda davlat tili siyosatining zamonaviy yo'nalishlarini tahlil qilish va o'zbek tilining asosiy ijtimoiy funksiyalarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

- davlat tili siyosatining normativ-huquqiy asoslarini tahlil qilish;
- zamonaviy davlat tili siyosatining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;
- o'zbek tilining davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan va kommunikatsiyadagi funksiyalarini tavsiflash;
- til va milliy o'zlik o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish;
- o'zlashma birliklar, til sofligi va terminologik rivojlanish masalalarini ko'rib chiqish;
- davlat tilini rivojlantirish va lingvistik xilma-xillik o'rtasidagi munosabatni yoritish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi davlat tilining funksiyalarini faqat huquqiy maqom yoki milliy identifikatsiya bilan chegaralamasdan, ularni **institutsional, ta'limiy-ilmiy, madaniy-identifikatsion, kommunikativ va raqamli** funksiyalar majmuasi sifatida tizimlashtirishga urinish bilan belgilanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur tadqiqot sifat metodologiyasiga asoslangan nazariy-analitik tadqiqot hisoblanadi. Tadqiqotda bevosita so'rovnoma yoki eksperimental kuzatuv o'tkazilmagan; asosiy e'tibor normativ-huquqiy va ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilishga qaratildi

Tadqiqot materiali

Tadqiqot materiallarini quyidagi manbalar tashkil etdi:

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni;
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni;
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni;
4. o'zbek tili va adabiyoti rivojiga oid boshqa normativ-huquqiy hujjatlar;
5. Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy va Ishoqxon Ibratning til, ma'rifat va

milliy madaniyatga oid qarashlari;

6. til, jamiyat, milliy identifikatsiya va til siyosatiga oid ilmiy adabiyotlar.

Davlat tili siyosatining zamonaviy yo'nalishlarini aniqlashda PF-6084-son Farmon bilan tasdiqlangan 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyaning asosiy bandlari alohida tahlil qilindi. Jlek

Tadqiqot usullari

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

kontent-tahlil — davlat tiliga oid normativ hujjatlarda uchraydigan asosiy siyosiy va institutsional yo'nalishlarni aniqlash uchun;

tizimli tahlil — davlat tili siyosatining huquqiy, ta'limiy, ilmiy, madaniy va texnologik komponentlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun;

tarixiy-qiyosiy metod — o'zbek mutafakkirlarining til haqidagi qarashlari va zamonaviy til siyosati o'rtasidagi davomiylilikni tahlil qilish uchun;

qiyosiy tahlil — tilni asrash, boyitish va ko'p tillilik o'rtasidagi munosabatni o'rganish uchun;

tematik tasniflash — davlat tilining ijtimoiy funksiyalarini asosiy kategoriyalarga ajratish uchun.

Tahlil natijasida davlat tili siyosatida takroran uchraydigan yo'nalishlar beshta asosiy funksional guruhga ajratildi: institutsional-boshqaruv, ta'limiy-ilmiy, madaniy-identifikatsion, kommunikativ va raqamli-texnologik funksiyalar.

Davlat tili siyosatining huquqiy-institutsional asoslari

Tahlil shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda davlat tili siyosatining zamonaviy modeli uchta o'zaro bog'liq bosqichni qamrab oladi: davlat tilining huquqiy maqomini belgilash, uning qo'llanish doirasini institutsional jihatdan kengaytirish va zamonaviy ijtimoiy-kommunikativ ehtiyojlarga moslashtirish. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi til siyosatining huquqiy asosini yaratgan bo'lsa, 1995-yildagi yangi tahrirdagi "Davlat tili haqida"gi Qonun ushbu maqomning huquqiy mexanizmlarini mustahkamladi. Keyingi normativ hujjatlar esa davlat tilining amaliy qo'llanishi va rivojlanishini ta'minlashga qaratildi. PF-5850-son Farmon davlat tilining nufuzi va mavqeyini oshirishni alohida davlat siyosati vazifasi sifatida belgilagan. PF-6084-son Farmon esa mazkur siyosatni uzoq muddatli strategik konsepsiya darajasiga olib chiqib, 2020–2030-yillar uchun aniq yo'nalishlarni belgiladi. Shunday qilib, davlat tili siyosatining institutsional modeli faqat "qaysi tilda ish yuritish kerak?" degan masala bilan chegaralanmaydi. U "davlat tili qanday qilib zamonaviy boshqaruv, ta'lim, ilm-fan va texnologiya tili sifatida to'laqonli faoliyat ko'rsatishi mumkin?" degan kengroq masalani ham qamrab oladi.

Davlat tilining institutsional-boshqaruv funksiyasi

Davlat tilining asosiy ijtimoiy funksiyalaridan biri davlat boshqaruvi va rasmiy kommunikatsiyani ta'minlashdir. Bu funksiya davlat organlari, tashkilotlar, hujjat aylanishi, huquqiy munosabatlar va davlat xizmatlari bilan bog'liq kommunikativ jarayonlarda namoyon bo'ladi.

Mazkur funksiyaning samaradorligi tilning huquqiy maqomidan tashqari, davlat tilida hujjatlarni tayyorlashning yagona me'yorlari, terminologik barqarorlik, mutaxassislarning til kompetensiyasi va zamonaviy elektron hujjat aylanishi tizimlariga mos lingvistik vositalarning mavjudligiga bog'liq. Shu jihatdan davlat tilida ish yuritish bo'yicha amaliy qo'llanmalar va terminologik lug'atlarni yaratish kabi chora-tadbirlar til siyosatining institutsional mazmunini kuchaytiradi. 2020-yilda o'zbek tili bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlarni rivojlantirishga qaratilgan hukumat qarorida "Davlat tilida ish yuritish" amaliy qo'llanmasini takomillashtirish va ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'atini yaratish kabi vazifalar belgilangan. Davlat tilining ijtimoiy mavqeini belgilovchi muhim ko'rsatkichlardan biri uning ta'lim va ilm-fan sohalaridagi imkoniyatlaridir. Til faqat bilimni uzatish vositasi emas, balki yangi bilimni yaratish va ilmiy tushunchalarni tizimlashtirish vositasi hamdir. PF-6084-son Farmonda ta'lim tashkilotlarida davlat tilini o'qitish tizimini takomillashtirish va uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish

alohida ustuvor yo‘nalish sifatida qayd etilgan. Bu yo‘nalishda terminologik bazaning rivojlanishi muhim ahamiyatga ega. Turli fan sohalaridagi yangi tushunchalarni o‘zbek tilida aniq va izchil ifodalash ilmiy kommunikatsiyaning sifatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, termin yaratishda sun‘iy ravishda barcha o‘zlashma birliklarni chiqarib tashlash emas, balki ilmiy aniqlik, tilning ichki imkoniyatlari va xalqaro ilmiy kommunikatsiya ehtiyojlarini hisobga olish zarur. Tilning yana bir muhim funksiyasi milliy madaniyat va tarixiy xotirani saqlashdir. Til orqali avlodlar o‘rtasida tarixiy tajriba, qadriyatlar, urf-odatlar, adabiy meros va ijtimoiy xotira uzatiladi. Alisher Navoiy ijodida turkiy tilning adabiy imkoniyatlarini namoyon etish muhim o‘rin tutadi. Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy va Ishoqxon Ibrat qarashlarida ham til, ma‘rifat va milliy taraqqiyot masalalari o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek tilining milliy o‘zlikni shakllantirishdagi roli uning boshqa tillarga qarama-qarshi qo‘yilishi bilan emas, balki tarixiy-madaniy merosni saqlash va zamonaviy ijtimoiy hayotda davom ettirish imkoniyati bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalari til siyosatidagi muhim masalalardan biri til sofligi va tilning tabiiy rivojlanishi o‘rtasidagi muvozanat ekanini ko‘rsatdi.

O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti davomida arab, fors-tojik, rus va boshqa tillardan ko‘plab birliklar o‘zlashtirilgan. Mazkur birliklarning muayyan qismi o‘zbek tilining lug‘aviy tizimiga singib ketgan va bugungi adabiy tilning tarkibiy qismiga aylangan.

Shuning uchun “til sofligi” tushunchasini barcha o‘zlashma so‘zlarni chiqarib tashlash sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan cheklangan yondashuv bo‘ladi. Tilning tabiiy rivojlanishi turli ijtimoiy va madaniy aloqalar natijasida yangi birliklarning paydo bo‘lishini nazarda tutadi.

Zamonaviy til siyosati uchun muhim vazifa mavjud terminlarni tartibga solish, yangi terminlarni yaratishda o‘zbek tilining ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanish va xalqaro ilmiy terminologiya bilan muvofiqlikni ta‘minlashdan iborat. muhitdagi mavjudligi uning ijtimoiy hayotdagi real imkoniyatlarini belgilovchi omillardan biriga aylanmoqda.

PF-6084-son Farmonda davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta‘minlash alohida yo‘nalish sifatida belgilangan.

Raqamli til muhiti elektron lug‘atlar, avtomatik tarjima, matnni avtomatik tahlil qilish, nutqni tanish, matndan nutq hosil qilish, qidiruv tizimlari, elektron ta‘lim platformalari va sun‘iy intellekt texnologiyalarini o‘z ichiga oladi. Shu sababli o‘zbek tilining zamonaviy rivojlanishi uning raqamli korpuslari, lingvistik ma‘lumotlar bazalari va kompyuter lingvistikasi resurslarini kengaytirish bilan bevosita bog‘liq. Bu jarayon davlat tilining an‘anaviy kommunikativ funksiyasini yangi texnologik funksiyalar bilan to‘ldirmoqda. O‘zbekiston ko‘p millatli va ko‘p tilli ijtimoiy makonga ega. Shu sababli davlat tili siyosatini faqat o‘zbek tilining mavqeini oshirish doirasida emas, balki lingvistik xilma-xillik sharoitida amalga oshiriladigan siyosat sifatida ko‘rib chiqish zarur. PF-6084-son Farmonda O‘zbekistonda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratish hamda ularga davlat tilini o‘rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish yo‘nalishi ham belgilangan.

Demak, davlat tili siyosatining zamonaviy modeli ikki parallel vazifani qamrab oladi: bir tomondan, o‘zbek tilining davlat, ta‘lim, ilm-fan va raqamli kommunikatsiyadagi mavqeini mustahkamlash; ikkinchi tomondan, mamlakatdagi lingvistik xilma-xillikni hisobga olish.

Tadqiqot natijalari davlat tilining zamonaviy ijtimoiy funksiyalari bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona funksional tizim sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchi navbatda, **institutsional funksiya** davlat tilining davlat boshqaruvi, hujjatchilik va rasmiy kommunikatsiyadagi rolini ifodalaydi. Bu funksiya tilning huquqiy maqomi bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa-da, uning amaliy samaradorligi terminologik va kadrlar bazasining rivojlanganlik darajasiga ham bog‘liq. Ikkinchi muhim yo‘nalish — **ta‘limiy-ilmiy funksiya**. Davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi mavqeini oshirish uning faqat mavjud bilimlarni yetkazish vositasi emas, balki yangi ilmiy bilimlarni yaratish vositasi sifatida rivojlanishini talab etadi. Bunda ilmiy terminologiyaning aniqligi va barqarorligi alohida ahamiyatga ega.

Uchinchi yo‘nalish — **madaniy-identifikatsion funksiya**. O‘zbek tili tarixiy xotira, adabiy meros va milliy madaniyatni avlodlar o‘rtasida uzatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Biroq bu funktsiyani boshqa tillarning mavjudligini inkor etuvchi yondashuv bilan bog‘lash ilmiy va ijtimoiy jihatdan maqbul emas.

To‘rtinchi yo‘nalish — **kommunikativ funksiya**. Zamonaviy jamiyatda davlat tilining kundalik muloqotdan tashqari ommaviy axborot, davlat xizmatlari, biznes va raqamli kommunikatsiyadagi imkoniyatlari ham muhim.

Beshinchi yoʻnalish — **raqamli-texnologik funktsiya**. Bugungi kunda tilning rivojlanganlik darajasini uning elektron resurslari, korpuslari, avtomatik qayta ishlash imkoniyatlari va sunʼiy intellekt tizimlaridagi qoʻllanishi orqali ham baholash mumkin.

Tahlil shuni koʻrsatadiki, davlat tili siyosatining kelgusi samaradorligi huquqiy normalarning mavjudligi bilangina emas, balki ularning amaliy ijrosi bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, davlat tilini rivojlantirish siyosatida uchta masalaga alohida eʼtibor qaratish ilmiy va amaliy jihatdan muhim: birinchidan, taʼlim va ilm-fan uchun sifatli terminologik resurslarni kengaytirish; ikkinchidan, davlat tilining raqamli infratuzilmasini rivojlantirish; uchinchidan, davlat tilini mustahkamlash bilan lingvistik xilma-xillik oʻrtasidagi muvozanatni saqlash. Tadqiqotning muhim cheklovi shundaki, unda davlat tilining amaliy qoʻllanish darajasi boʻyicha keng miqyosli empirik soʻrovnoma yoki korpus statistikasi amalga oshirilmagan. Shu sababli maqolada aniqlangan tendensiyalar normativ-huquqiy va nazariy manbalar tahliliga asoslanadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda davlat tashkilotlari, oliy taʼlim muassasalari, OAV va raqamli platformalardagi real til amaliyotini statistik va sotsiologik metodlar yordamida oʻrganish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Tadqiqot natijalari Oʻzbekistonda davlat tili siyosati soʻnggi yillarda oʻzbek tilining huquqiy maqomini mustahkamlashdan uning amaliy ijtimoiy funksiyalarini kengaytirishga yoʻnaltirilgan kompleks siyosatga aylanib borayotganini koʻrsatdi. PF-5850-son va PF-6084-son Prezident Farmonlari davlat tili siyosatining zamonaviy bosqichida muhim huquqiy-institutsional asos boʻlib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, 2020–2030-yillarga moʻljallangan konsepsiyada davlat tilidan ijtimoiy-siyosiy hayotning turli sohalarida foydalanish, taʼlim va ilm-fan tili sifatidagi mavqeini oshirish, tilning sofliigi va boyligini taʼminlash, raqamli texnologiyalarga integratsiya qilish hamda xalqaro nufuzini oshirish kabi oʻzaro bogʻliq yoʻnalishlar belgilangan. Tadqiqot doirasida oʻzbek tilining beshta asosiy ijtimoiy funksiyasi ajratildi: institutsional-boshqaruv, taʼlimiy-ilmiy, madaniy-identifikatsion, kommunikativ va raqamli-texnologik funksiyalar. Mazkur funksiyalar oʻzaro bogʻliq boʻlib, davlat tilining jamiyatdagi real mavqeini kompleks tarzda belgilaydi.

Oʻzbek tilining milliy oʻzlik va tarixiy xotirani saqlashdagi roli uning muhim madaniy funksiyasini tashkil etadi. Biroq til siyosatining zamonaviy modeli milliy tilni rivojlantirishni boshqa tillarni inkor etish bilan emas, balki koʻp tillilik sharoitida davlat tilining funksional imkoniyatlarini kengaytirish bilan uygʻunlashtirishi zarur. Kelgusida davlat tilini rivojlantirishning asosiy istiqbollari oʻzbek tilidagi ilmiy va terminologik resurslarni koʻpaytirish, elektron lingvistik korpuslarni kengaytirish, sunʼiy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish, taʼlimda til kompetensiyasini oshirish hamda davlat tilidagi zamonaviy axborot resurslarini kengaytirish bilan bogʻliq. Shunday qilib, davlat tilining zamonaviy rivojlanishi uning tarixiy-madaniy merosini saqlash bilan bir qatorda, oʻzbek tilini XXI asrning fan, taʼlim, boshqaruv, raqamli texnologiyalar va xalqaro kommunikatsiya ehtiyojlariga javob bera oladigan faol ijtimoiy vositaga aylantirishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni. 1989-yil 21-oktabr. Yangi tahriri: 1995-yil 21-dekabr, 167-I-son.

[2] Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni. “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”.

[3] Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni. “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”.

[4] Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 11-martdagi 139-son qarori. “Oʻzbek tili va adabiyoti boʻyicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”.

[5] Navoiy, A. *Muhokamat ul-lugʻatayn*. — Toshkent: Fan, turli nashrlar.

[6] Avloniy, A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. — Toshkent: Oʻqituvchi, turli nashrlar.

[7] Behbudiy, M. *Tanlangan asarlar*. — Toshkent: Maʼnaviyat, turli nashrlar.

[8] Ibrat, I. *Lugʻati sitta-alsina*. — Toshkent: turli nashrlar.

[9] Vohidov, E. *Soʻz latofati*. — Toshkent, 2012.

- [10] Swales, J. M. *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- [11] Cargill, M., O'Connor, P. *Writing Scientific Research Articles: Strategy and Steps*. — Wiley-Blackwell, 2009.
- [12] Gustavii, B. *How to Write and Illustrate a Scientific Paper*. — Cambridge University Press, 2008.

PAREMIOLOGIK GRADUONIMIK QATORLARDA VARIANTLILIK VA SINONIMIK MUNOSABATLARNING LINGVISTIK TAHLILI

Sharipova Sh.Y.

Mustaqil tadqiqotchi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: shsharipova@gmail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada paremiologik graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimik munosabatlarning lingvistik mohiyati keng yoritiladi. Tadqiqotda xalq maqollari va matallaridagi semantik darajalanish, sinonimik qatorlarning shakllanishi hamda ularning milliy dunyoqarashni ifodalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, graduonimik tizimda variantlik hodisalari tilning dinamik xususiyatlarini ko'rsatib, sinonimik munosabatlar esa xalq og'zaki ijodining semantik boyligini ochib beradi. Ushbu yondashuv lingvokulturologik nuqtai nazardan paremiologik birliklarning milliy va umuminsonga xos ma'nolarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Paremiologik birliklar, graduonimiya, variantlilik, sinonimik munosabatlar, lingvokulturologiya.

Аннотация. В статье подробно раскрывается лингвистическая сущность вариантности и синонимических отношений в паремиологических градуонимических рядах. Рассматривается семантическая градация пословиц и поговорок, формирование синонимических цепочек и их роль в отражении национального мировоззрения. Вариантность в градуонимических структурах демонстрирует динамический характер языка, а синонимические отношения выявляют семантическое богатство устного народного творчества. С лингвокультурологической точки зрения данный подход способствует более глубокому пониманию как национальных, так и универсальных смыслов, заключённых в паремиологических единицах.

Ключевые слова: Паремиологические единицы, Градуонимия, Вариантность, Синонимические отношения, Лингвокультурология.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the linguistic essence of variability and synonymic relations within paremiological graduonymic series. The study examines semantic gradation in proverbs and sayings, the formation of synonymic chains, and their role in reflecting the national worldview. Variability in graduonymic structures demonstrates the dynamic nature of language, while synonymic relations reveal the semantic richness of oral folklore. From a linguocultural perspective, this approach allows for a deeper understanding of both national and universal meanings embedded in paremiological units.

Keywords: Paremiological units, graduonymy, variability, synonymic relations, linguocultural studies

KIRISH

Variantlilik tushunchasi paremiologiyada bir mazmunning turli shakl va kompozitsion ko'rinishlarda namoyon bo'lishi sifatida ta'riflanadi, graduonimik qatorlarda esa u bitta baholovchi mezon bo'yicha kuchayish yoki susayish darajalarini ifodalovchi maqol va matallar orasidagi formal hamda semantik tebranishlar tizimini bildiradi. Ushbu mexanizmning ishlashi shundan iboratki, paremiya ichidagi leksik almashtirish, sintaktik qayta tuzilish, metrik-intonatsion qisqarish yoki kengayish natijasida ifodaning tashqi qobig'i o'zgaradi, biroq yadro presuppozitsiya va kulturologik stereotip saqlanadi;

graduonimiya sharoitida esa yadro saqlangan holda baholash intensivligi turli punktlarda joylashib, “past–o‘rta–yuqori” darajali qatorni yuzaga keltiradi. Masalan, ingliz tilida “Better safe than sorry” hamda uning variantlashgan kontekstdagi qisqa shakllari (“Better safe...”, “Safe is better than sorry”) ehtiyotkorlikni targ‘ib etish yadro mazmunini saqlaydi. O‘zbek tilida esa ehtiyotkorlik konseptini ifodalovchi paremiologik birliklar ham muayyan semantik paradigma doirasida birlashadi. Graduonimik qator esa ehtiyotkorlikning minimalidan maksimaligacha bo‘lgan baho shkalasini turli paremiya birliklari orqali namoyon qiladi.

Paremiologik birliklarning variantlashuvi kollektiv lisoniy xotira, og‘zaki an‘ana va kommunikativ moslashuvchanlik bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli graduonimik qatorlarda variantlarni mutlaqo bir xil birliklar sifatida emas, balki darajalanishning turli pragmatik nuqtalarini egallovchi hamda muayyan madaniy semantikaga ega birliklar sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Sinonimik munosabatlar ham paremiologik sathda oddiy leksik sinonimiya bilan to‘liq tenglashtirilmaydi. Paremiologik sinonimlik ko‘proq funksional ekvivalentlik va baholovchi xulosaning yaqinligi bilan belgilanadi. Graduonimik qatorlarda esa sinonimik yaqinlik intensivligi shkalasining turli nuqtalarida joylashgan birliklarni o‘zaro bog‘laydi. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi paremiologik birliklar misolida graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimik munosabatlarning namoyon bo‘lish mexanizmlarini aniqlash, ularning semantik, pragmatik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillarida ehtiyotkorlik, sabr, mehnat, nutqiy xulq-atvor hamda inson faoliyatini baholash bilan bog‘liq paremiologik birliklar tanlandi. Jumladan, ingliz tilidagi “*Better safe than sorry*”, “*Actions speak louder than words*”, “*Deeds, not words*”, “*Patience is a virtue*”, “*Good things come to those who wait*”, “*Think before you speak*”, “*Measure twice, cut once*”, “*Look before you leap*”, “*No pain, no gain*”, “*Hard work pays off*”, “*You reap what you sow*”, “*Haste makes waste*” kabi birliklar hamda o‘zbek tilidagi “*Sabr tagi — sariq oltin*”, “*Sabrning tagi — rohat*”, “*Yetti o‘lchab bir kes*”, “*Avval o‘yla, keyin so‘yla*”, “*Shoshma-shoshma — shayton ishi*”, “*Mehnat qilgan to‘q bo‘ladi*” singari paremiyalar tahlil obyekti sifatida olindi.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tipologik, semantik, pragmatik va lingvokulturologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy tahlil yordamida paremiologik variantlarning leksik va sintaktik tuzilishi hamda ularning formal o‘zgarishlari tavsiflandi. Qiyosiy-tipologik metod ingliz va o‘zbek tillaridagi graduonimik qatorlarning umumiy va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Semantik tahlilda paremiologik birliklarning yadro mazmuni, baholovchi semantikasi va ular o‘rtasidagi ma‘naviy yaqinlik darajasiga e‘tibor qaratildi. Pragmatik tahlilda esa paremiya orqali ifodalanayotgan tavsiya, ogohlantirish, hukm, rag‘batlantirish va boshqa kommunikativ maqsadlar hisobga olindi.

Variant va sinonim birliklarni o‘zaro farqlashda bir necha operatsion mezondan foydalanildi: **matnshunoslik mezon** – paremiologik qolipning saqlanishi yoki o‘zgarishi; **semantik mezon** – yadro xulosaning umumiylik; **pragmatik mezon** – nutqiy vazifaning o‘xshash yoki farqli ekanligi; **lingvokulturologik mezon** – an‘anaviy obraz va milliy-madaniy konnotatsiyaning saqlanish darajasi.

Graduonimik munosabatlarni aniqlashda baholash intensivligi ham muhim mezon sifatida olindi. Bunda paremiya tarkibidagi kuchaytirgichlar, negatsiya, antiteza, metaforaning keskinligi va normativ hukm darajasi hisobga olindi. Shartli ravishda 5 ballik shkala asosida 1-ball “yumshoq tavsiya”, 3-ball “normativ ogohlantirish”, 5-ball esa “keskin axloqiy hukm” darajasini ifodalashi mumkin. Mazkur shkalalash mutlaq statistik ko‘rsatkich sifatida emas, balki paremiologik birliklarni qiyosiy tavsiflashga xizmat qiluvchi yordamchi metod sifatida qo‘llanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimlik o‘zaro yaqin, biroq aynan bir xil bo‘lmagan lingvistik hodisalar ekanligini ko‘rsatadi. Variantlilikda paremiologik birlikning asosiy semantik yadrosi va pragmatik yo‘nalishi saqlanib, uning formal tuzilishida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi. Sinonimlikda esa formal tuzilish sezilarli darajada farqlanishi mumkin, biroq paremiyalar bir xil yoki o‘zaro yaqin konseptual xulosani ifodalaydi. Masalan, “Yetti o‘lchab bir kes” va “Yetti o‘lcha, bir kes” birliklari o‘rtasidagi munosabat, avvalo, variantlilik sifatida baholanishi mumkin. Chunki ularning semantik yadrosi, obrazli modeli va pragmatik vazifasi deyarli o‘zgarmaydi. “Avval o‘yla, keyin so‘yla” esa ehtiyotkorlik va oldindan mulohaza yuritish konseptini boshqa obraz va kommunikativ kanal orqali ifodalagani uchun mazkur qatorning sinonimik a‘zosi sifatida namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida “Look before you leap” va “Think before you act” semantik jihatdan yaqin bo‘lib, harakatdan oldin uning oqibatlarini o‘ylash zarurligini ifodalaydi. “Measure twice, cut once” esa xuddi shu umumiy konseptual maydonga mansub bo‘lsa-da, kasb-hunar va amaliy faoliyat bilan bog‘liq metaforik model orqali ifodalanadi. Demak, graduonimik qatorni shakllantirishda faqat lug‘aviy ma’no emas, balki paremiologik obraz, pragmatik vazifa va baholash intensivligi ham hisobga olinishi zarur. Sinonimik munosabatlarning tahlili ham muhim natijalarni ko‘rsatadi. Ma’lum bir ijtimoiy tajriba yoki axloqiy norma haqidagi umumiy konseptual xulosa bir nechta paremiya orqali kodlanishi mumkin. Ular o‘zaro sinonimik klaster hosil qiladi, biroq klaster ichida baho kuchi, obrazning keskinligi, agent va obyekt munosabati hamda illokutiv maqsad jihatidan farqlanadi. Masalan, ingliz tilidagi “Actions speak louder than words” va “Deeds, not words” paremiyalari bir konseptual maydonda joylashadi. Har ikki birlik insonni so‘zdan ko‘ra amaliy faoliyatga ustuvorlik berishga undaydi. Biroq ularning strukturasi va kommunikativ ta’sir darajasida farq mavjud. Bu esa graduonimik qator ichida sinonimik yaqinlik bilan birga pragmatik darajalanish ham mavjudligini ko‘rsatadi. Variantlilik va sinonimlikning graduonimik qatorlarda o‘zaro yaqinlashuvi “variant-sinonim” ikkiyoqlamaligini ham yuzaga keltirishi mumkin. Ayrim paremiyalar bir tomondan bitta maqolning shakliyi varianti sifatida namoyon bo‘lsa, boshqa tomondan mustaqil paremiya sifatida sinonimik klasterga kiradi. O‘zbek tilidagi “Sabr tagi — sariq oltin” va “Sabrning tagi — rohat” birliklari bunga misol bo‘la oladi. Har ikki paremiya sabrning ijobiy natijasini ifodalaydi. Biroq “rohat” va “oltin” obrazlari baholashni turli semantik yo‘nalishda kuchaytiradi. “Rohat” sabr natijasini farovonlik va yengillik bilan bog‘lasa, “oltin” obrazi sabrning qadr-qimmatini metaforik tarzda kuchaytiradi. Ingliz tilidagi “*Patience is a virtue*” va “*Good things come to those who wait*” birliklari ham sabr konsepti atrofida birlashadi. Birinchi paremiya sabrni insonning axloqiy fazilati sifatida bevosita baholaydi, ikkinchisi esa sabrning kelajakdagi ijobiy natijasiga urg‘u beradi. Shu sababli ular umumiy semantik maydonga mansub bo‘lsa-da, baholash va pragmatik yo‘nalish jihatidan aynan bir xil emas.

Tahlilning lingvokulturologik yo‘nalishi graduonimik qatorlardagi variantlilikning til va madaniyat o‘rtasidagi “kod–norma–ideal” munosabatlari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Paremiya, bir tomondan, lisoniy kod mahsuli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatning ijtimoiy normasi va axloqiy idealini ifodalaydi. Variantlar esa mazkur idealni turli kommunikativ vaziyatlarga moslashtirib ifodalash imkonini beradi. Masalan, ingliz tilidagi “*Think before you speak*”, “*Measure twice, cut once*”, “*Look before you leap*” birliklari ehtiyotkorlik, oldindan rejalashtirish va shaxsiy mas’uliyat konseptlari bilan bog‘liq. O‘zbek tilidagi “*Yetti o‘lchab bir kes*”, “*Shoshma-shoshma — shayton ishi*”, “*Avval o‘yla, keyin so‘yla*” paremiyalari ham shoshqaloqlikdan tiyilish va harakatdan oldin mulohaza yuritish zarurligini ifodalaydi. Biroq bu umumiy konsept turli obrazli modellar va milliy-madaniy vositalar yordamida verbal shaklga keltiriladi. Sinonimik munosabatlarning lingvokulturologik xususiyatlari ayniqsa mehnat konseptini ifodalovchi paremiyalarda yaqqol ko‘rinadi. O‘zbek tilida “*Yer haydasang — yer seni boqadi*”, “*Mehnat qilgan to‘q bo‘ladi*”, “*Ter to‘kilsa — non topiladi*” kabi birliklar mehnat va uning natijasi o‘rtasidagi

bog‘liqlikni turli obrazlar orqali ifodalaydi. “Ter” obrazi jismoniy mehnatning mashaqqatini kuchliroq ko‘rsatsa, “yer” obrazi insonning tabiat va dehqonchilik bilan bog‘liq madaniy tajribasini faollashtiradi. Ingliz tilidagi “*No pain, no gain*”, “*Hard work pays off*”, “*You reap what you sow*” paremiyalari ham mehnat va natija konsepti atrofida birlashadi. “*No pain, no gain*” birligi mashaqqat va natija munosabatini keskin antiteza orqali ifodalasa, “*You reap what you sow*” ekish va hosil olish obraziga asoslanadi. Shunday qilib, umumiy konseptual yadro saqlangan holda obraz manbai va pragmatik ta’sir kuchining o‘zgarishi graduonimik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, paremiologik graduonimiyani faqat leksik tarkib yoki struktur o‘xshashlik asosida aniqlash yetarli emas. Bunda semantik yadro, metaforik model, kommunikativ maqsad, baholash intensivligi va milliy-madaniy konnotatsiyalar birgalikda hisobga olinishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan graduonimik qatorning shartli tuzilishini quyidagicha ifodalash mumkin: ***umumiy konsept → semantik yadro → paremiologik variantlar → sinonimik birliklar → baholash intensivligi → lingvokulturologik xususiyat***. Mazkur model variant va sinonimlarning bir xil konseptual maydon doirasidagi o‘rnini aniqlash, ularning o‘zaro yaqinlik va farqlanish darajasini belgilash hamda ingliz va o‘zbek paremiologik tizimlarini qiyosiy tadqiq etish imkonini beradi.

XULOSA

Graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimlikni metodik tahlil qilish uchun paremiya identiteti, semantik yadro, baholash shkalasi va pragmatik funksiyani birgalikda hisobga oluvchi operatsion mezonlardan foydalanish zarur. Tahlil natijalariga ko‘ra, variantlilikda paremiologik birlikning semantik yadrosi, asosiy obrazli modeli va kommunikativ maqsadi saqlangan holda uning fonetik-grafik, leksik yoki sintaktik shaklida o‘zgarish kuzatiladi. Sinonimik munosabatlarda esa paremiyalarning formal tuzilishi va obraz manbalari farqlanishi mumkin, biroq ular umumiy konseptual xulosa atrofida birlashadi.

Graduonimik yondashuv mazkur ikki hodisani faqat “o‘xshash–o‘xshash emas” munosabati asosida emas, balki baholash intensivligi va pragmatik ta’sir darajasi nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, “Yetti o‘lchab bir kes”ning “Yetti o‘lcha, bir kes” shakli matnii variant sifatida namoyon bo‘lsa, “Avval o‘yla, keyin so‘yla” ehtiyotkorlik konseptining sinonimik qo‘shni birligi sifatida baholanishi mumkin. Ingliz tilida “*Look before you leap*” va “*Think before you act*” o‘zaro yaqin semantik tugunlarda joylashsa, “*Measure twice, cut once*” kasb-hunar bilan bog‘liq metaforik modeli sababli shu konseptual maydonning boshqa pragmatik subdomenini namoyon etadi. Lingvokulturologik tahlil ingliz va o‘zbek paremiyalarida umuminsoniy qadriyatlar bilan bir qatorda milliy-madaniy obrazlarning ham faol ishtirok etishini ko‘rsatadi. Ehtiyotkorlik, sabr, mehnat va mulohazalilik kabi umumiy konseptlar har ikki tilda mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalashda tanlanadigan obrazlar, metaforik modellar va normativ ta’sir darajasi muayyan lingvomadaniy xususiyatlarni namoyon etadi. Shunday qilib, graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimlik o‘zaro aloqador, biroq turli lingvistik mexanizmlarga asoslangan hodisalar hisoblanadi. Ularni semantik, pragmatik va lingvokulturologik mezonlar asosida kompleks o‘rganish paremiologik birliklarning nafaqat struktur xususiyatlarini, balki ularning milliy tafakkur, qadriyatlar tizimi va kommunikativ tajriba bilan bog‘liqligini ham chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
- [2] Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 176 b.
- [3] Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 b.
- [4] Mirziyayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B., Turdimov Sh. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2019. – 512 b.

[5] Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.

[6] Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf / ed. J. B. Carroll. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1956.

“EKOLOGIK QR-SARGUZASHT”: ADABIYOT DARSLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O‘QUVCHILARNING EKOLOGIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Baxtiyorova Munavvar Maxtiyorovna

o‘qituvchi

Samarqand oriental universiteti, Samarqand 140100, O‘zbekiston

e-mail:baxtiyorovamunavvar@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-7-sinf adabiyot darslarida o‘quvchilarning ekologik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan “Ekologik QR-sarguzasht” nomli mualliflik metodi tahlil qilinadi. Metod zamonaviy raqamli texnologiyalar (QR-kodlar) va geymifikatsiya unsurlarini badiiy matn tahliliga uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Maqolada metodning mohiyati, uni sinf sharoitida qo‘llash namunasi hamda uning to‘rt bosqichli metodik model tizimidagi o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: ekologik kompetensiya, adabiyot ta’limi, raqamli texnologiyalar, QR-kod, geymifikatsiya, kvest-ta’lim, 5-7-sinf.

Аннотация. В статье анализируется авторский метод «Экологический QR-квест», направленный на развитие экологической компетенции учащихся 5-7 классов на уроках литературы в общеобразовательных школах. Метод способствует повышению учебной мотивации учащихся посредством интеграции современных цифровых технологий (QR-кодов) и элементов геймификации в анализ художественного текста. В статье раскрыта сущность метода, приведён пример его практического применения и определено его место в четырёхэтапной методической модели.

Ключевые слова: экологическая компетенция, литературное образование, цифровые технологии, QR-код, геймификация, квест-обучение, 5-7 классы.

Abstract. This article analyzes the author’s method “Ecological QR-Quest”, aimed at developing the ecological competence of 5th-7th grade students in literature lessons in general secondary schools. The method enhances students’ learning motivation by integrating modern digital technologies (QR codes) and gamification elements into the analysis of literary texts. The article reveals the essence of the method, provides an example of its practical application, and defines its place within a four-stage methodological model.

Keywords: ecological competence, literary education, digital technologies, QR code, gamification, quest-based learning, grades 5-7.

KIRISH

Atrof-muhitni muhofaza qilish va yosh avlodda ekologik madaniyatni shakllantirish O‘zbekiston Respublikasining davlat siyosatida ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son Prezident qarori bilan tasdiqlangan “2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi” hamda 2026-yil 25-martdagi PQ-110-son qaror bilan tasdiqlangan “Eko-madaniyat” umummilliy loyihasi maktab yoshidagi bolalarda ekologik ongini rivojlantirishni strategik vazifa sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, zamonaviy o‘quvchi – raqamli avlod vakili – bo‘lib, uning e’tiborini an’anaviy og‘zaki-tushuntirish metodlari orqali uzoq vaqt ushlab turish tobora qiyinlashib bormoqda. Ushbu ziddiyat – ekologik ta’lim zarurati va o‘quvchi motivatsiyasining pasayishi o‘rtasidagi nomuvofiqlik – maqola mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning qo‘yilishi. Ekologik kompetensiyani rivojlantirishga oid mavjud tadqiqotlarning aksariyati muammoni tabiiy fanlar (biologiya, geografiya, ekologiya) doirasida yoki an’anaviy og‘zaki-matnli metodlar asosida yoritadi; ularda raqamli texnologiyalarni badiiy matn tahliliga uyg‘unlashtirish masalasi maxsus tadqiq etilmagan. Bu esa adabiyot darslarida geymifikatsiyalashgan raqamli metodlarni ishlab chiqish va ilmiy asoslashni taqozo etadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

“Ekologik QR-sarguzasht” mohiyati. Taklif etilayotgan metodda sinf xonasi yoki maktab hududi bo‘ylab joylashtirilgan QR-kodlar orqali o‘quvchilar bosqichma-bosqich ekologik-adabiy topshiriqlarni bajarib boradilar. Masalan, bitta QR-kodda Abdulla Oripovning “Tilla baliqcha” she’ridan parcha va unga oid savol, ikkinchisida esa “Burgut” she’ridagi tog’ ekotizimi haqidagi topshiriq joylashtirilishi mumkin. Har bir to‘g’ri bajarilgan topshiriq keyingi QR-kod joylashgan manzilni “ochadi”, bu esa o‘yin-sayohat (kvest) shaklidagi geymifikatsiyalashgan ta’lim muhitini yaratadi. Metod, ayniqsa 5-6-sinf o‘quvchilarida, o‘quv motivatsiyasini oshirish orqali ekologik kompetensiyaning bilim va faoliyat komponentlarini uyg‘unlashtirib rivojlantiradi.

Metodning amaliy qo‘llanilishi. Dars amaliyotida metod, odatda, darsning motivatsion-tayyorgarlik bosqichida (5-7 daqiqa) qo‘llaniladi. Masalan, “Tilla baliqcha” she’rini o‘rganishdan oldin o‘qituvchi akvarium yoki hovuzda saqlanayotgan baliq suratini (yoxud videosini) ko‘rsatadi va “Sizningcha, bu baliq o‘zining tabiiy muhitini – daryo yoki ko‘lni – sog‘inarmikan?” degan savol bilan muhokamani boshlaydi; sinfda internet yoki maxsus qurilma mavjud bo‘lmagan sharoitda metodning soddalashtirilgan varianti – doskaga yozilgan javoblar zanjiri – qo‘llanilishi, keyinchalik esa QR-kod orqali qo‘shimcha video yoki audio material ulanishi mumkin. Bu metodning texnik infratuzilmadan qat’i nazar moslashuvchan qo‘llanilishini ta’minlaydigan muhim amaliy jihatidir.

“Burgut” she’ri misolida ikkinchi QR-bekat. Kvestning ikkinchi bekatida joylashtirilgan topshiriq Abdulla Oripovning “Burgut” she’riga bag‘ishlanadi va “Tilla baliqcha”dan farqli badiiy mexanizmni namoyish etadi: agar “Tilla baliqcha”da tabiat obyekti, u o‘z tabiiy muhitidan ajratilgan, ojiz va notinch holatda tasvirlansa, “Burgut”da, aksincha, tabiat tirik va ulug‘vor kuch sifatida, lirik qahramon uning bilan bevosita murojaat-dialog shaklida (adabiyotshunoslikda “tabiat bilan dialog” deb ataluvchi poetik usul) tasvirlanadi. Shu boisdan ikkinchi QR-bekatda o‘quvchilarga she’rdagi tog’ ekotizimi tasvirini aniqlash va uni birinchi bekatdagi hovuzcha tasviri bilan qiyoslash topshirig‘i beriladi: nima uchun bir asarda tabiat ojiz, ikkinchisida esa ulug‘vor tasvirlangan? Bunday qiyosiy topshiriq darslikning o‘zida ham (15-bet, uchala she’rni qiyoslashga qaratilgan mashq) tayyor pedagogik negizga ega bo‘lib, “Qiyosiy-tipologik tahlil” metodini “Ekologik QR-sarguzasht” bilan uzviy bog‘laydi hamda o‘quvchida tabiiy muhit – ozodlik, ulug‘vorlik va begona, tor muhit – ojizlik assotsiatsiyasini mustaqil xulosa sifatida shakllantiradi.

Metodning bosqichlarini yaxlit tizimda ko‘rish uchun quyida uning namunaviy sxemasi keltirilgan (1-jadval).

1-jadval			
“Ekologik QR-sarguzasht” metodining namunaviy bosqichlari			
QR-bekat	Tahlil qilinyotgan asar	Topshiriq mazmuni	Rivojlanadigan komponent
1-bekat	“Tilla baliqcha” (A. Oripov)	Baliqning tabiiy muhitdan ajratilgan holatini aniqlash va unga hissiy munosabat bildirish	Bilim, qadriyat
2-bekat	“Burgut” (A. Oripov)	Tog’ ekotizimi tasvirini aniqlash va 1-bekat bilan qiyoslab xulosa chiqarish	Qadriyat, faoliyat
3-bekat	O‘quvchi tanlagan qo‘shimcha asar	Mustaqil ekologik topshiriq tuzish va guruh bilan almashish	Faoliyat, refleksiya

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, QR-bekatlarni soni ortishi bilan o‘quvchi faoliyati bosqichma-bosqich bilimni idrok etishdan mustaqil ijodiy faoliyatga qarab murakkablashib boradi, bu esa ekologik kompetensiyaning barcha komponentlarini izchil rivojlantirishni ta’minlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Metodning to‘rt bosqichli metodik model tizimidagi o‘rni. “Ekologik QR-sarguzasht” metodi mualliflik tomonidan ishlab chiqilgan to‘rt bosqichli metodik modelning (motivatsion-tayyorgarlik, idrok etish-tahlil, amaliy-ijodiy, baholash-refleksiya) birinchi bosqichida qo‘llaniladi va o‘quvchida keyingi bosqichlar uchun zarur bo‘lgan qadriyat komponentining shakllanishiga zamin yaratadi. Boshqa besh mualliflik metod (“Ekologik detektiv”, “Yashil qahramon”, “Kitobdan amaliyotga”, “Ekologik syujet xaritasi”, “Yashil dizayn-tafakkur”) bilan birgalikda qo‘llanilganda, metod yaxlit tizimning uzviy qismi sifatida ekologik kompetensiyaning barcha to‘rt komponentini (bilim, qadriyat, faoliyat, refleksiv) izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Metodning umumiy tizimdagi o‘rnini yanada aniqroq tasavvur qilish uchun quyida to‘rt bosqichli metodik modelning sxematik ko‘rinishi keltirilgan (1-chizma).

1-bosqich	2-bosqich	3-bosqich	4-bosqich
<i>Motivatsion-tayyorgarlik</i>	<i>Idrok etish-tahlil</i>	<i>Amaliy-ijodiy</i>	<i>Baholash-refleksiya</i>
“Ekologik QR-sarguzasht”	“Ekologik detektiv”, “Ekologik syujet xaritasi”	“Kitobdan amaliyotga”, “Yashil dizayn-tafakkur”	“Yashil qahramon”

1-chizma. Ekologik kompetensiyani rivojlantirishning to‘rt bosqichli metodik modeli

Chizmadan ko‘rinib turibdiki, “Ekologik QR-sarguzasht” modelning birinchi motivatsion-tayyorgarlik bosqichida markaziy o‘rin tutadi va o‘quvchini keyingi uch bosqichga psixologik hamda bilim jihatidan tayyorlaydigan “kirish nuqtasi” vazifasini bajaradi.

XULOSA

“Ekologik QR-sarguzasht” metodi zamonaviy raqamli texnologiyalar va geymifikatsiya unsurlarini adabiyot ta’limining badiiy-estetik tabiatiga zid kelmagan holda uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Metodning tajriba-sinov jarayonida qo‘llanilishi 5-6-sinf o‘quvchilarida o‘quv motivatsiyasi va ekologik bilim darajasining sezilarli o‘sishiga xizmat qilishi kutilmoqda. Ushbu metodni umumta’lim maktablari adabiyot o‘qituvchilari amaliyotiga tatbiq etish, shuningdek uni boshqa mualliflik metodlar bilan birgalikda qo‘llash yuzasidan uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 15-maydagi PQ-184-son “2030-yilgacha bo‘lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi” to‘g‘risidagi qarori.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 25-martdagi PQ-110-son “Eko-madaniyat” umummilliy loyihasi to‘g‘risidagi qarori.

[3] UNESCO. Intergovernmental Conference on Environmental Education: Tbilisi Declaration. – Tbilisi, 1977.

[4] Adabiyot: 5-sinf uchun darslik / Tahrir hay’ati: A. Rasulov va boshq. – Toshkent: O‘qituvchi, 2022.

[5] O‘rinboyeva L.G. Adabiyot darslarini qiziqarli tashkil etish usullari // Modern Education and Development. – 2025. – Vypusk №18, Chast–7, Yanvar. – B. 84–88.

ETNOPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA DIDAKTIK JARAYONNI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHARTLARI

Negmatova Zulayho Shermatovna

katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

e-mail: negmatovazulayxo9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni tashkil etishning pedagogik va psixologik shartlari tahlil qilingan. Ta'lim jarayonida xalqning ko'p asrlik pedagogik tajribasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, an'analar, maqol va matallari, xalq og'zaki ijodi namunalaridan samarali foydalanishning tarbiyaviy va ta'limiy imkoniyatlari yoritilgan. Etnopedagogik yondashuvning o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish, mustaqil fikrlash, ijtimoiy faollik va muloqot madaniyatini rivojlantirishdagi o'rni ochib berilgan. Shuningdek, didaktik jarayonni tashkil etishda o'quvchilarning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ta'lim mazmunini milliy tajriba bilan uyg'unlashtirish, o'quv faoliyatini rag'batlantirish va qulay psixologik muhit yaratish muhim pedagogik-psixologik shartlar sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: etnopedagogika, didaktik jarayon, pedagogik shart, psixologik shart, milliy qadriyat, xalq pedagogikasi, ta'lim, tarbiya, o'quvchi, milliy ong, ma'naviyat, an'ana.

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические и психологические условия организации дидактического процесса на основе этнопедагогического подхода. Освещены образовательные и воспитательные возможности эффективного использования в учебном процессе многовекового педагогического опыта народа, национальных ценностей, обычаев, традиций, пословиц и поговорок, а также образцов устного народного творчества. Раскрыта роль этнопедагогического подхода в формировании у учащихся осознания национальной идентичности, духовно-нравственных качеств, самостоятельного мышления, социальной активности и культуры общения. Кроме того, обосновано, что учёт возрастных, индивидуальных и психологических особенностей учащихся, интеграция содержания образования с национальным педагогическим опытом, стимулирование учебной деятельности и создание благоприятной психологической среды являются важными педагогико-психологическими условиями организации дидактического процесса.

Ключевые слова: этнопедагогика, дидактический процесс, педагогическое условие, психологическое условие, национальные ценности, народная педагогика, образование, воспитание, учащийся, национальное сознание, духовность, традиция.

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological conditions for organizing the didactic process based on an ethnopedagogical approach. It highlights the educational and instructional potential of effectively utilizing the centuries-old pedagogical experience of the people, national values, customs, traditions, proverbs and sayings, and examples of folklore in the educational process. The role of the ethnopedagogical approach in developing students' awareness of national identity, spiritual and moral qualities, independent thinking, social activity, and communication culture is explored. Furthermore, taking into account students' age-related, individual, and psychological characteristics, integrating educational content with national experience, stimulating learning activities, and creating a favorable psychological environment are substantiated as important pedagogical and psychological conditions for organizing the didactic process.

Keywords: ethnopedagogy, didactic process, pedagogical condition, psychological condition, national values, folk pedagogy, education, upbringing, student, national consciousness, spirituality, tradition.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biri yosh avlodga zamonaviy bilim va ko'nikmalarni berish bilan bir qatorda, ularda milliy qadriyatlarga hurmat, ma'naviy yetuklik, ijtimoiy mas'uliyat va milliy o'zlikni anglash tuyg'ularini shakllantirishdan iborat [1, B. 45]. Globallashuv jarayonlari jadallashayotgan hozirgi davrda yoshlarning o'z milliy ildizlari, tarixiy xotirasi va madaniy merosini chuqur anglab yetishi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida etnopedagogik yondashuvdan foydalanish dolzarb metodik masalalardan biri hisoblanadi. Etnopedagogika xalqning yosh avlodni tarbiyalash borasidagi ko'p asrlik tajribasini o'rganadi va undan zamonaviy pedagogik jarayonda foydalanish imkoniyatlarini belgilaydi [8]. Xalq pedagogikasida inson tarbiyasiga oid qarashlar maqol, matal, ertak, doston, rivoyat, afsona, topishmoq, xalq qo'shiqlari, urf-odat va marosimlarda o'z aksini topgan [7, B. 32]. Kaykovusning "Qobusnoma" va Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarlarida ham tarbiya, odob va kasb-hunarga oid qarashlar keng o'rin olgan [9; 10]. Mazkur manbalarda

mehnatsevarlik, halollik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, vatanparvarlik, do'stlik, mehr-oqibat, sabr-toqat kabi insoniy fazilatlar ulug'lanadi.

Etnopedagogik yondashuv ta'lim mazmuni, metodlari va tarbiyaviy vositalarini xalqning milliy-madaniy tajribasi bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Bunda o'quvchi o'zlashtirayotgan bilimni milliy hayot tarzi, an'analar va qadriyatlar bilan bog'laydi. Natijada bilim o'quvchi uchun mavhum tushuncha bo'lib qolmay, uning kundalik hayoti, oilasi, mahallasi va milliy muhitida mavjud hodisalar bilan bog'lanadi.

Biroq amaliyotda etnopedagogik materiallar ko'pincha darsga qo'shimcha ma'lumot sifatida kiritiladi va o'qituvchi tomonidan tayyor axborot shaklida beriladi. Bunday holatda ularning ta'limiy va tarbiyaviy ta'sirchanligi cheklanadi. Shu bois etnopedagogik material bilim berish, tarbiyalash va o'quvchini rivojlantirish vositasiga aylanishi uchun zarur bo'lgan pedagogik-psixologik shartlarni aniqlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi — etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni samarali tashkil etishning pedagogik-psixologik shartlarini aniqlash hamda ularni amalga oshirish metodlari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari:

xalq pedagogikasi manbalarining ta'limiy va tarbiyaviy imkoniyatlarini tahlil qilish;
etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni tashkil etishning pedagogik shartlarini aniqlash;
o'quvchilarning yosh va individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq psixologik shartlarni asoslash;
etnopedagogik metodlar tizimini va ularning o'quvchi shaxsiga ta'sir yo'nalishlarini belgilash

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot uchun pedagogika tarixi va nazariyasiga oid o'quv adabiyotlari [1; 2; 8], "O'zbek pedagogikasi antologiyasi" [7], Sharq mutafakkirlarining tarbiyaviy asarlari [9; 10], psixologiya [3], pedagogik texnologiyalar [4; 5] va tarbiyaviy ishlar metodikasiga [6] bag'ishlangan manbalar asos qilib olindi. Shuningdek, ona tili va o'qish darslarida qo'llaniladigan xalq maqollari, ertaklari va an'analari tahlil qilindi.

Ishda quyidagi metodlardan foydalanildi:

nazariy tahlil — pedagogik, psixologik va tarixiy-pedagogik adabiyotlarni o'rganish va umumlashtirish;

tarixiy-qiyosiy tahlil — xalq pedagogikasi va Sharq mutafakkirlari qarashlarini zamonaviy didaktik tamoyillar bilan solishtirish;

pedagogik kuzatuv va suhbat — darslarda etnopedagogik materiallardan foydalanish amaliyotini o'rganish;

ilg'or tajribani umumlashtirish — maqol, ertak, rolli o'yin va loyiha metodlarini qo'llash tajribasini tahlil qilish.

Etnopedagogik materialdan darsda foydalanish samaradorligi to'rt mezon asosida tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval. Etnopedagogik materialdan foydalanish samaradorligini tahlil qilish mezonlari

Mezon	Mazmuni	Ko'rsatkichlari
Mazmuniy uyg'unlik	Etnopedagogik materialning dars mavzusi bilan tabiiy bog'liqligi	Material mavzuni ochishga xizmat qiladi, qo'shimcha ma'lumot bo'lib qolmaydi
Faollik	O'quvchining material ustida mustaqil ishlashi	Maqolni izohlaydi, qahramonga baho beradi, o'z oilasidan misol keltiradi
Tarbiyaviy natija	Ta'lim va tarbiyaning birligi	O'quvchi muayyan axloqiy xulosaga keladi
Shaxsiy munosabat	Qadriyatning zamonaviy hayot bilan bog'lanishi	Ajdodlar merosini bugungi hayot bilan bog'lab, shaxsiy fikr bildiradi

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Adabiyotlar tahlili va pedagogik kuzatuvlar etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni samarali tashkil etish o'zaro bog'liq pedagogik va psixologik shartlar majmuasiga tayanishini ko'rsatdi.

3.1. Pedagogik shartlar

Birinch shart — ta’lim mazmunining milliy qadriyatlar bilan uyg’unligi. Dars mazmuniga xalq pedagogikasiga oid materiallarni shunchaki kiritish yetarli emas. Ular mavzuning mazmuni bilan tabiiy ravishda bog’lanishi kerak. Masalan, mehnat mavzusi o’rganilayotgan bo’lsa, xalq maqollari, hunarmandchilik an’analar yoki xalqning mehnatga munosabati haqidagi materiallardan foydalanish mumkin. Ona tili va o’qish darslarida maqollar bilan ishlash orqali til bilimlari bilan bir qatorda axloqiy tushunchalar ham shakllantiriladi:

*“Mehnat qilgan elda aziz”,
“Yaxshilik qil, dengizga ot, baliq bilmasa, Xoliq bilar”,
“Kattaga hurmatda bo’l, kichikka izzatda”.*

Bunday xalq hikmatlari o’quvchilarning lug’at boyligini oshirish bilan birga, ularni hayotiy xulosalar chiqarishga undaydi.

Ikkinchi shart — o’quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash. Etnopedagogik materiallar o’qituvchi tomonidan tayyor axborot sifatida berilganda uning ta’sirchanligi cheklanadi. O’quvchi maqolning mazmunini izohlashi, ertak qahramoniga baho berishi, xalq an’anasi haqida fikr bildirishi yoki o’z oilasidagi an’analarni misol qilib keltirishi maqsadga muvofiq.

Uchinchi shart — ta’lim va tarbiyaning birligi. Etnopedagogik yondashuvning asosiy afzalliklaridan biri shundaki, bilim berish jarayoni tarbiyaviy maqsadlar bilan uyg’unlashadi [2]. Masalan, o’qish darslarida ertak qahramonlarining xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali o’quvchilar yaxshilik va yomonlik, halollik va yolg’onchilik, jasorat va qo’rqoqlik kabi tushunchalarni qiyoslaydi va muayyan axloqiy xulosaga keladi [6].

To’rtinchi shart — o’qituvchining etnopedagogik kompetensiyasi. Pedagog milliy qadriyatlar, xalq og’zaki ijodi va an’alarining mazmun-mohiyatini bilishi, ularni yosh xususiyatlariga mos holda tanlay olishi hamda zamonaviy pedagogik metodlar bilan uyg’unlashtira olishi kerak [4].

3.2. Psixologik shartlar

Ta’lim jarayonining samaradorligi faqat metod va vositalarga emas, balki o’quvchining psixologik holatiga ham bog’liq [3]. Shu sababli quyidagi psixologik shartlar ajratildi.

Birinch shart — qiziqish va ijobiy motivatsiyani shakllantirish. O’quvchiga o’z oilasi, mahallasi yoki hududiga tanish bo’lgan an’ana va qadriyatlar asosida topshiriq berish uning darsga bo’lgan qiziqishini oshiradi. Masalan, “Bizning oilamizdagi qadriyatlar”, “Mahallamizdagi qadimiy an’analarni”, “Buvi va bobolarimizdan o’rgangan hikmatlar” kabi topshiriqlar o’quvchini bevosita o’z hayotiy tajribasiga murojaat qilishga undaydi [3, B. 118].

Ikkinchi shart — qulay emotsional muhit yaratish. Milliy qadriyatlar haqida suhbat jarayonida o’qituvchi o’quvchilarning fikrlarini hurmat qilishi, ularni kamsitmasligi va turlicha qarashlarni tabiiy qabul qilishi zarur.

Uchinchi shart — individual farqlarni hisobga olish. Bir o’quvchi xalq og’zaki ijodiga, boshqasi tarixiy ma’lumotlarga, yana biri amaliy faoliyatga ko’proq moyil bo’lishi mumkin. Shuning uchun topshiriqlarni turli shaklda tashkil etish yaxshi natija beradi.

To’rtinchi shart — o’quvchining subyektiv tajribasiga tayanish. Bola o’z oilasi, mahallasi yoki kundalik hayotida kuzatgan hodisalarni dars mazmuni bilan bog’laganida bilim uning ongida mustahkamroq o’rinlashadi.

3.3. Etnopedagogik metodlar tizimi

Aniqlangan shartlarni amaliyotga joriy etish uchun etnopedagogik materiallar zamonaviy interfaol metodlar bilan uyg’unlashtirildi [4; 5]. Ular 2-jadvalda umumlashtirilgan.

2-jadval. Etnopedagogik yondashuv asosidagi metodlar

Metod	Tashkil etilishi (namuna)	Amalga oshiriladigan shart
Maqol asosida muammoli savol	“Mehnatning tagi rohat” maqoli asosida: “Nima uchun xalqimiz mehnatni qadrlagan?”	Mazmuniy uyg’unlik, faol ishtirok

Metod	Tashkil etilishi (namuna)	Amalga oshiriladigan shart
Ertak qahramoniga baho berish	Qahramon xatti-harakatini tahlil qilish, “Uning o‘rnida qanday yo‘l tutgan bo‘lardim?”	Ta’lim va tarbiya birligi
Milliy qadriyatlar klasteri	Markazda “Milliy qadriyatlar”; atrofida oila, mehmondo‘stlik, kattaga hurmat, hashar, Navro‘z, hunarmandchilik	Faol ishtirok, subyektiv tajriba
“Avloddan-avlodga”	Ota-ona yoki buvi-buvadan eshitilgan maqol, ertak yoki an’anani yozib kelib, sinfda taqdim etish	Motivatsiya, subyektiv tajriba
Rolli o‘yin	Milliy urf-odat yoki ertakdagi vaziyatni sahnalashtirish	Emotsional muhit, individual farqlar
Qiyoslash metodi	Avvalgi va bugungi mehmondo‘stlik an’analarini solishtirish	Qadriyatni zamonaviy hayot bilan bog‘lash
Loyiha	“Bizning hududimizdagi milliy qadriyatlar”: keksalar bilan suhbat, suratlar asosida taqdimot	Barcha shartlar majmuasi

Loyiha metodi o‘quvchining izlanish, muloqot, axborotni saralash, tahlil qilish va taqdim etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Mazkur metodlar o‘quvchini faqat tinglovchi emas, balki darsning faol ishtirokchisiga aylantiradi.

3.4. O‘quvchi shaxsiga ta’sir yo‘nalishlari

Tahlillar etnopedagogik yondashuv asosida tashkil etilgan didaktik jarayon o‘quvchi shaxsiga bir necha yo‘nalishda ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi (3-jadval).

3-jadval. Etnopedagogik yondashuvning o‘quvchi shaxsiga ta’sir yo‘nalishlari

Yo‘nalish	Mazmuni
Milliy o‘zlikni anglash	O‘z xalqining tarixi, qadriyatlari va an’analari haqida bilimga ega bo‘lgan bola o‘zligini chuqurroq anglaydi
Axloqiy fazilatlar	Avlodlar tajribasi asosida shakllangan tarbiyaviy g‘oyalar xulq-atvorga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi
Nutqiy-kommunikativ ko‘nikmalar	Maqol, ertak, rivoyat asosidagi suhbatlar so‘z boyligini kengaytiradi, fikrni izchil bayon qilishga o‘rgatadi
Ijtimoiy kompetensiyalar	Guruhli faoliyat, rolli o‘yin va munozaralar tinglash, fikrni asoslash va hamkorlikka o‘rgatadi
Tarixiy xotira	Avlodlar tajribasiga hurmat tuyg‘usi shakllanadi

Olingan natijalar xalq pedagogikasining ta’lim-tarbiyaviy imkoniyatlari haqidagi qarashlarni [1; 7; 8] tasdiqlaydi va ularni didaktik jarayon darajasida aniqlashtiradi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, etnopedagogik materialning samaradorligi uning miqdoriga emas, balki darsga qanday kiritilishiga bog‘liq: material mavzu bilan tabiiy bog‘langan va o‘quvchi uni faol qayta ishlagan holdagina tarbiyaviy xulosaga aylanadi.

Pedagogik va psixologik shartlar o‘zaro uzviy bog‘liq. Masalan, “Avloddan-avlodga” metodi bir vaqtning o‘zida mazmuniy uyg‘unlikni, faol ishtirokni, ijobiy motivatsiyani va subyektiv tajribaga tayanishni ta’minlaydi. Bu shartlarni alohida emas, majmua sifatida qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Etnopedagogik yondashuvni zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan ajratib qarash to'g'ri emas [5]. Aksincha, xalq pedagogikasi materiallarini interfaol metodlar, loyiha ishlari, muammoli ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ijodiy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish mumkin. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni ta'limga kiritishda ularni shunchaki an'anaviy ma'lumot sifatida takrorlash emas, balki ularning zamonaviy hayotdagi ahamiyatini ochib berish muhim. Qiyoslash metodi aynan shu vazifaga xizmat qiladi.

Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega bo'lib, taklif etilgan shartlar va metodlarning samaradorligi miqdoriy ko'rsatkichlar asosida hali tekshirilmagan. Kelgusida tajriba va nazorat guruhlarini ishtirokida pedagogik tajriba-sinov o'tkazish, 1-jadvaldagi mezonlar asosida diagnostik vositalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni tashkil etish ta'limning mazmuniy va tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi hamda o'quvchining milliy-madaniy muhitini ta'lim jarayoni bilan bog'lash imkonini beradi.

Jarayon samaradorligi pedagogik shartlar (ta'lim mazmunining milliy qadriyatlar bilan uyg'unligi, o'quvchining faol ishtiroki, ta'lim va tarbiya birligi, pedagogning etnopedagogik kompetensiyasi) va psixologik shartlar (qiziqish va motivatsiya, qulay emotsional muhit, individual farqlarni hisobga olish, subyektiv tajribaga tayanish) majmuasiga bog'liq.

Etnopedagogik yondashuv faqat milliy qadriyatlar haqida ma'lumot berish vositasi bo'lib qolmasligi, balki o'quvchini fikrlashga, savol berishga, o'z tajribasini tahlil qilishga va ajdodlar merosini zamonaviy hayot bilan bog'lashga xizmat qilishi lozim.

Ona tili, o'qish, adabiyot, tarix va tarbiya fanlarida xalq pedagogikasi manbalaridan maqsadli foydalanish, maqol asosidagi muammoli savol, "Avlodlar avlodga", klaster, rolli o'yin, qiyoslash va loyiha metodlarini tizimli qo'llash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hasanboyeva O., Hasanboyev J., Hamidov H. Pedagogika tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1997.
- [2] Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. — Toshkent: O'qituvchi, 2001.
- [3] G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
- [4] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
- [5] Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2004.
- [6] Jo'rayev A. Tarbiyaviy darslarni o'tish. — Toshkent: O'qituvchi, 1994.
- [7] O'zbek pedagogikasi antologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.

O'ZBEK SO'ZLASHUV NUTQIDA PLEONASTIK BIRLIKLARNING FUNKSIONAL-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Tursunov Asadullo Shuhratjon o'g'li

Tayanch doktorant

Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona 150100, O'zbekiston

Tursunovasadullo07@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilining so'zlashuv uslubida qo'llanadigan pleonastik birliklarning funksional-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi so'zlashuv nutqida yuzaga keladigan semantik va sintaktik ortiqchaliklarning shakllanish mexanizmlarini aniqlash, ularning nutqiy vazifalarini tavsiflash hamda pleonazmning kommunikativ samaradorlikni ta'minlashdagi o'rnini belgilashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida o'zbek badiiy so'zlashuv nutqi hamda Farg'ona, Andijon va Kitob hududlariga oid sheva namunalari tanlandi. Materiallarni o'rganishda tavsifiy, kontekstual, funksional-semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida so'zlashuv nutqidagi pleonastik birliklar ta'kidni kuchaytirish, mazmunni aniqlashtirish, emotsional-baholovchi munosabatni ifodalash, voqealar o'rtasidagi mazmuniy va temporal bog'lanishni ta'minlash hamda tinglovchi e'tiborini muhim axborotga yo'naltirish kabi vazifalarni bajarishi

aniqlandi. Shuningdek, kesimning ravishdosh shaklida kontakt takrorlanishi, fe'l asosining temporal konstruksiya tarkibida qayta qo'llanishi, makon komponentining takrorlanishi, anaforik hamda distant takror kabi sintaktik ko'rinishlar pleonastiklikning funksional namoyon bo'lish shakllari sifatida tavsiflandi. Tadqiqot natijalari so'zlashuv nutqidagi pleonazmni faqat me'yoriy ortiqchalik sifatida emas, balki nutqning tabiiyligi, ta'sirchanligi va izchilligini ta'minlovchi funksional-uslubiy vosita sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pleonazm, pleonastik birlik, so'zlashuv uslubi, so'zlashuv nutqi, sintaktik takror, semantik ortiqchalik, funksional-pragmatik vazifa, ekspressivlik, ta'kid, sheva nutqi.

Аннотация. В данном исследовании анализируются функционально-прагматические особенности плеонастических единиц, употребляемых в разговорном стиле узбекского языка. Цель исследования заключается в выявлении механизмов формирования семантической и синтаксической избыточности в разговорной речи, характеристике их речевых функций, а также определении роли плеоназма в обеспечении коммуникативной эффективности. Материалом исследования послужили образцы разговорной речи в узбекской художественной литературе, а также диалектные материалы Ферганского, Андижанского регионов и Китабского района. При изучении материала использовались описательный, контекстуальный, функционально-семантический и прагматический методы анализа. В результате анализа установлено, что плеонастические единицы в разговорной речи выполняют такие функции, как усиление акцента, уточнение содержания, выражение эмоционально-оценочного отношения, обеспечение смысловой и временной связи между событиями, а также привлечение внимания слушателя к значимой информации. Кроме того, такие синтаксические явления, как контактное повторение сказуемого в форме деепричастия, повторное употребление глагольной основы в составе темпоральной конструкции, повторение пространственного компонента, анафорический и дистантный повторы, охарактеризованы как функциональные формы проявления плеонастичности. Результаты исследования показывают, что плеоназм в разговорной речи следует рассматривать не только как нормативную избыточность, но и как функционально-стилистическое средство, обеспечивающее естественность, выразительность и последовательность речи.

Ключевые слова: плеоназм, плеонастическая единица, разговорный стиль, разговорная речь, синтаксический повтор, семантическая избыточность, функционально-прагматическая функция, экспрессивность, акцентирование, диалектная речь.

Abstract. This study analyzes the functional and pragmatic features of pleonastic units used in the conversational style of the Uzbek language. The aim of the research is to identify the mechanisms underlying the formation of semantic and syntactic redundancy in conversational speech, to characterize their functions in discourse, and to determine the role of pleonasm in ensuring communicative effectiveness. The research material comprises examples of conversational speech from Uzbek literary works, as well as dialectal data from the Fergana and Andijan regions and the Kitab district. Descriptive, contextual, functional-semantic, and pragmatic methods of analysis were employed in examining the material. The analysis revealed that pleonastic units in conversational speech perform such functions as reinforcing emphasis, clarifying meaning, expressing emotional and evaluative attitudes, ensuring semantic and temporal coherence between events, and directing the listener's attention to significant information. Furthermore, such syntactic phenomena as the contact repetition of a predicate in the converbial form, the repeated use of a verbal stem within a temporal construction, the repetition of a spatial component, and anaphoric and distant repetition were characterized as functional manifestations of pleonasticity. The findings demonstrate that pleonasm in conversational speech should be regarded not merely as normative redundancy, but also as a functional-stylistic device that contributes to the naturalness, expressiveness, and coherence of speech.

Keywords: pleonasm, pleonastic unit, conversational style, conversational speech, syntactic repetition, semantic redundancy, functional-pragmatic function, expressiveness, emphasis, dialectal speech.

KIRISH

“So'zlashuv uslubi tilning eng tabiiy va o'zgaruvchan ko'rinishlaridan biri bo'lib, unda kommunikativ maqsadning tez hamda ta'sirchan amalga oshirilishi ustuvor hisoblanadi. Hozirgi o'zbek tilining so'zlashuv uslubi

ikki asosiy turga ajratiladi: adabiy so‘zlashuv uslubi va oddiy so‘zlashuv uslubi. Oddiy so‘zlashuv uslubi uchun betakalluflik bilan erkin muomala – aloqa qilish xarakterli xususiyatdir. Unda so‘zlashuv nutqiga xos emotsionallik yaqqol sezilib turadi. Bu hol, ayniqsa, uning sintaktik qurilishida, lug‘at boyligida, so‘z tanlashida yaqqol ko‘rinadi. Oddiy so‘zlashuv uslubi tarkibiga sodda tilga xos elementlar, ya‘ni u yoki bu darajada tilning adabiy me‘yorlariga mos kelmaydigan fonetik, grammatik va leksik-frazeologik hodisalarni kiritish mumkin”⁷⁶.

An‘anaviy tilshunoslikda biz tadqiq etayotgan pleonazm, ko‘pincha, ortiqcha semantik qatlam yoki nutqiy nuqson sifatida talqin qilingan bo‘lsa, zamonaviy lingvistik yondashuvlarda uning funksional va pragmatik tabiati alohida ta‘kidlanmoqda. Xususan, Pavel Bak pleonazmni semantik reduplikatsiyaning ko‘rinishi sifatida izohlaydi hamda uning turli uslublarda, ayniqsa, og‘zaki nutqda keng qo‘llanishini qayd etadi⁷⁷. Olimning fikricha, pleonazmni kontekstdan tashqari holda mutlaq nutqiy nuqson sifatida baholash biryozlama yondashuv hisoblanadi, chunki pleonazm, ko‘pincha, ma‘noni aniqlashtirish, ta‘kidlash hamda kommunikativ ta‘sirni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

So‘zlashuv uslubida pleonazm, asosan, uchta vazifani bajaradi:

1. Ta‘kid vazifasi – ma‘lum semani kuchaytiradi;
2. Ekspressiv vazifa – nutqning hissiy ta‘sirini oshiradi;
3. Aniqlashtiruvchi vazifa – axborotning idrok etilishini yengillashtiradi.

So‘zlashuv uslubida pleonastik birliklarning faol qo‘llanishi tayyorgarliksiz va bevosita shakllanuvchi nutq tabiati bilan bog‘liq. So‘zlovchi fikrni tinglovchiga nafaqat yetkazish, balki uning ta‘sir kuchini oshirishga intiladi. Natijada ayrim semantik komponentlar takroriy vositalar orqali qayta ifodalanadi. Bunday holat, ayniqsa, emotsional-ekspressiv nutqda yaqqol ko‘zga tashlanadi. R.Qo‘ng‘urov subyektiv baho shakllarining ortiqcha qo‘llanishi nutqda erkalash, kuchaytirish va emotsional ta‘sirni yuzaga chiqarishini ta‘kidlaydi⁷⁸. Masalan, *qo‘zichog‘im, toychoqcham, bolajonginam* kabi ayrim birliklarda erkalash va kichraytirish semalarini ifodalovchi vositalarning qavatlanishi kuzatiladi. Bunday semantik-pragmatik ortiqchalik so‘zlashuv nutqida baholovchi leksik birliklarning ketma-ket qo‘llanishi orqali ham namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan To‘g‘ay Murodning *“Otamdan qolgan dalalar”* romanidagi quyidagi parcha xarakterlidir:

Ay, Chanishev-ay! To‘qqiz qaytgan-ay! – deya kuladi otamiz. – Yurakdan-da bor ekan-da! Shu yuraging bilan meni ushlagani keldingmi-a? Aqrab qo‘rboshini-ya? Ay, enag‘ar no‘g‘ay-a, ay, zanig‘ar no‘g‘ay-a!

– So‘kma, tuzemets!

(T.Murod, “Otamdan qolgan dalalar” romani)

Mazkur parchadagi *Ay, enag‘ar no‘g‘ay-a, ay, zanig‘ar no‘g‘ay-a!* qurilmasi so‘zlashuv nutqiga xos **ekspressiv pleonastik qavatlanish** namunasidir. *Enag‘ar* va *zanig‘ar* birliklari lug‘aviy jihatdan aynan bir xil bo‘lmasa-da, salbiy baho va haqorat ma‘nosini ifodalovchi bir semantik-pragmatik maydonga mansub. Ularning bir referent – *no‘g‘ayga* nisbatan ketma-ket qo‘llanishi natijasida dastlabki salbiy baho takroran ifodalanib, emotsional ta‘sir kuchaytiriladi. Demak, pleonastiklik bu yerda leksik ayniyatga emas, **salbiy-baholovchi semalarning qavatlanishi va qayta ifodalanishiga** asoslanadi. Shuningdek, qurilmada **semantik-pragmatik gradatsiya** ham kuzatiladi: *enag‘ardan zanig‘arga* o‘tish jarayonida salbiy bahoning hissiy darajasi ortadi. Shu bois misolda pleonazm va gradatsiya o‘zaro tutashib, mavjud mazmunning **ekspressiv, baholovchi va pragmatik ta‘sirini kuchaytirishga** xizmat qilgan.

P.Bakning kuzatishlariga ko‘ra, “og‘zaki nutqda pleonazmlar, ko‘pincha, aniqlovchi va aniqlanmish o‘rtasidagi semantik takror orqali yuzaga keladi. Bunda aniqlovchi komponent yangi mazmun kiritmaydi, balki mavjud semani kuchaytiradi. Tadqiqotda nemis tilidan keltirilgan *alter Greis* (“qari chol”), *kleiner Zwerg* (“kichkina mitti”), *weiter fortfahren* (“davom etishda davom etmoq”) kabi birliklar shuni ko‘rsatadiki, redundativ tuzilma

⁷⁶ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рўстамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б.14.

⁷⁷ Bąk P. Pleonazm jako reduplikacja semantyczna we współczesnym języku niemieckim // Applied Linguistics Papers. – 2018. – Vol. 25(1). – B. 9-24.

⁷⁸ Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент, 1980. – Б.153.

nutqning ifodalilik darajasini oshirishga xizmat qiladi”⁷⁹. Mazkur hodisa o‘zbek so‘zlashuv nutqida ham faol kuzatiladi. Xususan, erkalash, kuchaytirish, murojaat va ta’kid ma’nolarini ifodalovchi birliklarda semantik ortiqchalik kommunikativ vazifa bajaradi. Bunday holatlarda takroriy semantik komponent tinglovchi ongida ma’noning emotsional qabul qilinishini kuchaytiradi. Demak, so‘zlashuv uslubida pleonastik birliklarning qo‘llanishini har doim ham til me’yorining buzilishi sifatida baholab bo‘lmaydi; kommunikativ vazifaga ega holatlarda ular funksional-uslubiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ularning yuzaga kelishi va faol qo‘llanishi inson tafakkuri, nutqiy ehtiyoj hamda muloqotning ta’sirchanlik tamoyili bilan bevosita bog‘liqdir.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek so‘zlashuv nutqida pleonastik birliklarning yuzaga kelish xususiyatlarini aniqlash hamda ularning funksional-pragmatik vazifalarini tavsiflashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida Farg‘ona, Andijon va Kitob hududlariga oid sheva namunalari hamda badiiy so‘zlashuv nutqidan olingan misollar tanlandi. Materiallarni tahlil qilishda tavsifiy, kontekstual, funksional-semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi.

So‘zlashuv uslubida pleonastik birliklarning qo‘llanish xususiyatlarini aniqlashda sheva materiallariga murojaat qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki sheva nutqi jonli, tabiiy va ko‘pincha oldindan rejalashtirilmagan og‘zaki muloqot xususiyatlarini nisbatan to‘liq saqlaydi. Bunday nutqda asosan sintaktik pleonazm ko‘rinishlari, jumladan, takror, ta’kid, qayta nomlash, fikrni aniqlashtirish kabi hodisalar yozma adabiy nutqqa qaraganda faolroq namoyon bo‘ladi. Shu sababli shevalardan olingan misollar pleonastik birliklarning so‘zlashuv jarayonida qanday shakllanishi hamda ularning mazmuniy bog‘lanish, ta’kid, hissiy-baholash va nutq izchilligini ta’minlashdagi vazifalarini aniqlash uchun muhim material bo‘lib xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Tugallangan kesimning ravishdosh shaklida kontakt takrorlanishi.

Ungä yäqin bārišipti, yäqin bārišip uzim oyillix qilmāxči bolišipti. (Farg‘ona shevasi)

Tülki ättän čälä ölij boli:p, jiqilip čušädi. Jiqilip čušup, Qära kä:kilgä qarap “e nā:märt, sengä bu qi(l)yan jaxšiliyim jaxšiliyimidi, tā: ölgünimčä jaxšilik qiläridim. (Andijon shevasi)

Tülki šundä hijlä išläüpti. Hijlä išlätip, bunnigä bir uzimdi tiqväpti – ekälä bunnigä uzimdi tiqvälip, borigä: “Hälijäm qānnin tojmädimi”, – depti. (Farg‘ona shevasi)

Ushbu misollar bir xil sintaktik modelga asoslangan: tugallangan kesim → ayni fe’lning ravishdosh shaklidagi takrori → navbatdagi harakat.

Birinchi qo‘llanishda fe’l mustaqil kesim sifatida kelib, muayyan voqea-harakat haqida tugallangan xabar beradi. Ikkinchi qo‘llanishda esa ayni harakat *-ib/ -up* ravishdoshi shaklida takrorlanib, keyingi harakat bilan sintaktik aloqa hosil qiladi. Birinchi misoldagi *yäqin bārišipti, yäqin bārišip* takrorida yaqin borish harakati dastlab mustaqil xabar sifatida ifodalanadi. Keyingi takrorda esa ushbu harakat uzum o‘g‘irlash niyatining yuzaga kelish sharoitiga aylantiriladi. Ikkinchi qism yangi harakatni nomlamaydi, balki oldingi kesim mazmunini keyingi fikrga bog‘lash uchun qayta faollashtirilgan. *Jiqilip čušädi – Jiqilip čušup* qurilmasida ham tulkining yiqilib tushishi birinchi gapda tugallangan voqea sifatida beriladi. Ikkinchi gapda ayni holat ravishdosh shaklida takrorlanib, tulkining qora kaklikka qarab gapirishi uchun vaziyat va sharoitni ifodalaydi. Demak, takrorlangan fe’l yangi denotativ axborot bermaydi, biroq oldingi va keyingi harakatlar orasidagi mazmuniy bog‘lanishni ta’minlaydi. *Hijlä išlätipti – Hijlä išlätip* takrorida birinchi kesim tulkining hiyla ishlatganini xabar qilsa, ikkinchi qo‘llanish shu hiylaning qanday amalga oshirilganini bayon etuvchi keyingi harakatlarga o‘tish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur takrorlarda oldingi gapdagi harakat keyingi gapda tayanch mazmun sifatida qayta qo‘llanadi. Natijada voqealar o‘zaro

⁷⁹ Bąk P. Pleonazm jako reduplikacja semantyczna we współczesnym języku niemieckim // Applied Linguistics Papers. – 2018. – Vol. 25(1). – B. 9-24.

bogʻlanib, bayonning izchilligi taʼminlanadi. Shu sababli ularni bogʻlanishni taʼminlovchi pleonastik takrorlar sifatida baholash mumkin. Mazkur pleonastik takror oldingi va keyingi gaplarni mazmunan bogʻlab, voqealar ketma-ketligini saqlaydi hamda takrorlangan harakatni alohida taʼkidlaydi. Shu bilan birga, tinglovchi eʼtiborini keyingi voqeaga yoʻnaltirib, ogʻzaki bayonning tabiiy ritmi va izchilligini taʼminlaydi. Demak, takrorlangan birliklar mazmunan ortiqcha koʻrinso-da, soʻzlashuv nutqida muhim funksional vazifa bajaradi.

2. Kesim feʼl asosining temporal konstruksiya tarkibida takrorlanishi.

[**Tülki**] “*ajtmā:dimmi Üşlāmāgin dep, mājli endi, ātni toyrulājimiz*” dep žövdügärdikigä **ābārūdi**. **Ābārgändāñ kegin**, täjilläjdi “*devāldām bāşijni čiqārī:p qarājsān*”. (Andijon shevasi)

Qōra ka:kil pāşşānikī:gä ābārib, pāşşāgä āpkirip, pāşşādān hāligi qī:zdi **āpčiqadi**. **Āpčiqqandān kegin** ātti minip, qī:zdi arqasi:gä mindirī:p, qolidā tillā quşi ketā:rādi. (Andijon shevasi)

Bu misollarda bir feʼlning lugʻaviy asosi ketma-ket ikki marta qoʻllangan. Biroq birinchi guruhdan farqli ravishda, ikkinchi qoʻllanish oddiy ravishdosh emas, balki *-gandan keyin* shaklidagi payt konstruksiyasi tarkibida kelgan:

olib boradi → *olib borgandan keyin*

olib chiqadi → *olib chiqqandan keyin*

Birinchi qoʻllanishda harakat alohida voqea sifatida tasdiqlanadi. Ikkinchi qoʻllanish esa mazkur voqeani navbatdagi harakatning boshlanish nuqtasiga aylantiradi. Masalan, **ābārūdi** shakli olib borish harakatining sodir boʻlganini bildiradi, **ābārgändāñ kegin** birikmasi esa keyingi harakat aynan olib borish jarayoni tugaganidan soʻng yuz berganini koʻrsatadi. Xuddi shuningdek, **āpčiqadi** – **āpčiqqandān kegin** takrorida qizni olib chiqish voqeasi dastlab xabar qilinadi, soʻng shu voqea otga minish va yoʻlga tushish harakatlarining vaqt chegarasi sifatida qayta ifodalanadi. Bunday qurilmalarda takror toʻliq semantik ortiqchalik emas. Chunki ikkinchi qism oldingi kesimda mavjud boʻlmagan payt munosabatini – “shu harakat amalga oshganidan keyin” mazmunini kiritadi. Shunga qaramay, bir xil harakatning lugʻaviy mazmuni qayta nomlanayotganligi sababli mazkur holatni qisman yoki funksional pleonastik takror sifatida izohlash mumkin. Parchadagi pleonastik takror voqealarning ketma-ketligini aniq koʻrsatib, oldingi harakatni keyingi voqea uchun vaqt tayanchiga aylantiradi hamda harakatlar orasidagi chegarani belgilaydi. Shu orqali ogʻzaki bayonning izchilligi taʼminlanib, tinglovchining voqealar zanjirini kuzatishi osonlashadi. Demak, bu oʻrinda pleonazm voqeani shunchaki takrorlamay, uni payt munosabati asosida keyingi harakat bilan bogʻlash vazifasini bajaradi.

3. Joʻnalish kelishigidagi makon komponentining takrorlanishi.

Šundā bori nimā qilişini bilmästan **āmizikkä jugırsä**, **āmizikkä sïymäpti**. (Fargʻona shevasi)

Mazkur misolda **эмъзъккэ** (teshikka) shakli ergash va bosh gap tarkibida takrorlangan: **āmizikkä jugırsä** → **āmizikkä sïymäpti**.

Takrorlangan birlik joʻnalish kelishigida kelgan makon komponentidir. Birinchi qismda u harakat yoʻnalgan makonni, ikkinchi qismda esa subyekt sigʻishi kerak boʻlgan joyni bildiradi. Demak, birlikning shakli va joy maʼnosi bir xil boʻlsa-da, uning feʼl bilan yuzaga keltirgan mazmuniy munosabati qisman farqlanadi. Ikkinchi **āmizikkä** shaklini tushirib qoldirib, “yugursa, sigʻmapti” tarzida ifodalash ham mumkin edi. Chunki makon oldingi qismdan anglashilib turadi. Biroq soʻzlovchi uni takrorlash orqali aynan oʻsha makonni yana bir bor diqqat markaziga olib chiqadi. Bu oʻrinda takror ikki harakat oʻrtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytiradi: oʻsha joyga yugurdi, ammo oʻsha joyga sigʻmadi. Mazkur pleonastik takror joy maʼnosining aniqligini saqlab, ikki harakatni oʻzaro bogʻlaydi hamda harakat bilan natija oʻrtasidagi nomuvofiqlikni taʼkidlaydi. Shu orqali kutilgan natijaning amalga oshmaganini kuchliroq ifodalanib, nutqdagi qarama-qarshilik va kulgili holat taʼsiri oshiriladi. Demak, bu oʻrinda pleonazm makon yaxlitligini saqlash va natijaviy maʼnoni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

4. Matn bog‘lovchi vositasining anaforik takrorlanishi.

Šundä bögbön čiqip qālip, rō:sä toxmayläp uripti. Čölä olij qīlip tašläpti. Šundä bögbön endi borini olip qöldi dep ketipti ärqäsiga qāpāp. Šundä keltejdī zärbigä borini jegän uzimläpi čiqip ketipti. (Farg‘ona shevasi)

Bu parchada *šundä* so‘zi uchta gapning boshida takrorlangan. Mazkur birlik gap bo‘lagi sifatida payt ma‘nosini bildirishi bilan birga, mustaqil gaplarni o‘zaro bog‘lovchi vosita vazifasini ham bajarmoqda. Takrorning gap boshida parallel ravishda kelishi sintaktik anaforani yuzaga keltiradi. Har bir *šundä* oldingi gapda ifodalangan voqeadan keyingi yangi bosqichni boshlab beradi. Shuning uchun ularning vaqt ma‘nosi mutlaqo bir xil emas: har bir keyingi *šundä* undan oldingi harakatdan so‘ng yuz bergan vaziyatni anglatadi. Biroq barcha o‘rinlarda umumiy “ana shu paytda, shundan so‘ng” mazmuni qayta ifodalangan. Mazkur takrorning pleonastikligi shundaki, voqealarning ketma-ketligi fe‘l shakllari va gaplarning joylashuvidan ham anglashilishi mumkin. *Šundä* takrori voqealarni alohida bosqichlarga ajratib, ularni izchil ketma-ketlikda bog‘laydi, hikoya ritmini tartibga soladi va tinglovchini voqealar rivojiga bosqichma-bosqich olib kiradi. Shu bilan birga, u kutilmagan natijaga tomon kuchayishni ta‘minlab, bayonning ta‘sirchanligini oshiradi. Demak, mazkur takror matn hosil qiluvchi anaforik pleonazm sifatida namoyon bo‘ladi.

5. Kesimning distant va mazmunan aniqlashtiruvchi takrori

Nekin šo āgän ādāmlārđi jus kīšini ičijä bosājām men tānīmān, žudä jāxšilāp belgīlāp qojdim, išqīlīp kopsām tānīmān, didim. (Kitob tumani Chechak shevasi)

Mazkur misolda *тэнһймән* kesimi aynan yonma-yon emas, balki boshqa sintaktik birliklar oralig‘ida takrorlangan: *men tānīmān* → *kopsām tānīmān*. Birinchi qo‘llanishda so‘zlovchi odamlarni yuz kishining orasida bo‘lsa ham tanishini qat‘iy tasdiqlaydi. Ikkinchi qo‘llanishda esa ayni fikr ko‘rsam shart ergash komponenti bilan takrorlanadi. Natijada dastlab umumiy tarzda bildirilgan ishonch keyingi qismda aniq shart bilan mustahkamlanadi. Ikkinchi taniyman yangi mustaqil voqeani bildirmaydi. U birinchi hukmni takroriy tasdiqlaydi va so‘zlovchining o‘z fikriga ishonchini kuchaytiradi. Shu jihatdan misol kesimning distant pleonastik takrori sanaladi. Mazkur takror so‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan ishonchi va qat‘iyligini kuchaytirib, “tanish” imkoniyatini alohida ta‘kidlaydi hamda oldingi fikrni qayta tasdiqlaydi. Shu bilan birga, qahramon nutqining tabiiy va hissiy chiqishini ta‘minlaydi. Shuning uchun bu holatni modal-tasdiq ma‘nosini kuchaytiruvchi pleonastik takror sifatida baholash mumkin.

XULOSA

So‘zlashuv uslubida pleonastik birliklarning yuzaga kelishi nutqning bevosita, tayyorgarliksiz va emotsional-ekspressiv xarakteri bilan bog‘liq bo‘lib, ular morfemik, leksik hamda sintaktik shakllarda namoyon bo‘ladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bunday birliklar shaklan ortiqchalik xususiyatiga ega bo‘lsa-da, nutqda ta‘kidni kuchaytirish, mazmunni aniqlashtirish, hissiy-baholovchi munosabatni ifodalash, gap va voqealar o‘rtasidagi izchillikni ta‘minlash, shuningdek, tinglovchi e‘tiborini muhim mazmunga yo‘naltirish kabi funksional-pragmatik vazifalarni bajaradi. Shu bois so‘zlashuv nutqidagi pleonazmni faqat me‘yoriy ortiqchalik sifatida emas, nutqning tabiiyligi, ta‘sirchanligi va kommunikativ samaradorligini ta‘minlovchi muhim uslubiy vosita sifatida baholash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – 139 b.
- [2] Bąk P. Pleonasmus der deutschen Gegenwartssprache // Linguistische Treffen in Wrocław. – Wrocław–Dresden, 2015. – Bd. 11. – B. 11-23.
- [3] Murod T. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: O‘zbekiston NMIU, 2021. – 360 b.
- [4] Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент, 1980. – 168 б.

[5] Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: ЎзССР Маориф министрлиги, 1962. – Б. 232.

[6] Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.

O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA FENOMENOLOGIK METODNING NAZARIY TAMOYILLARI

Tilovova Muyassar Yo'ldosh qizi

Doktorant

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

e-mail: tilovova.m@gmail.uz

Annotatsiya: *Adabiyotshunoslik ilmida badiiy asar tahliliga yondashuv usullari ko'p va turlichadir. Matnni har bir adabiyotshunos o'z dunyoqarashi nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Adabiyotda mavzular ko'lami kengayishi, yangi adabiy janrlar paydo bo'lishi yoki yo'qolishi adabiy asarga yondashuv usullarini ham o'zgartirishi tabiiy. Bugun o'zbek adabiyotshunosligi ham badiiy tahlilning metodologik tamoyillariga asoslanib, adabiyot mohiyatini yangicha va to'laqonli usulda talqin qilishga urinib, fenomenologik usulni vujudga keltirmoqda. Asar mohiyatiga chuqurroq kirish, unda ijodkor tafakkuridagi asl fenomenlarni va badiiy asarga nisbatan o'quvchi reaksiyalarini aniqlash adabiy tanqidning vazifasi bo'lib, uni amalga oshirish yangi uslubiy yondashuvlarni talab qiladi.*

Kalit so'zlar: metod, fenomen, fenomenologiya, metodologiya, matn, qabul qiluvchi, ong, tafakkur

Аннотация: *В науке литературной критики существует множество разнообразных подходов к анализу произведения искусства. Каждый литературный критик анализирует текст с точки зрения собственного мировоззрения. Естественно, что расширение круга тем в литературе, появление или исчезновение новых литературных жанров также меняют методы подхода к литературному произведению. Сегодня узбекская литературная критика также стремится интерпретировать сущность литературы по-новому и полноценно, основываясь на методологических принципах литературного анализа, и создает феноменологический метод. Углубленное изучение сущности произведения, выявление оригинальных явлений в мышлении автора и реакции читателя на произведение искусства — задача литературной критики, и ее реализация требует новых методологических подходов.*

Ключевые слова: метод, феномен, феноменология, методология, текст, получатель, сознание, мышление

Abstract: *There are numerous and diverse approaches to analyzing literary works within the field of literary studies. Each literary scholar analyzes a text from the perspective of their own worldview. It is natural for approaches to literary works to evolve alongside the expansion of thematic scope and the emergence or disappearance of literary genres. Today, Uzbek literary studies is developing a phenomenological method, seeking to interpret the essence of literature in a novel and comprehensive manner based on the methodological principles of literary analysis. Delving deeper into the essence of a work-identifying the authentic phenomena within the creator's thought process and the reader's reactions to the work is the task of literary criticism, and accomplishing this requires new methodological approaches.*

Keywords: method, phenomenon, phenomenology, methodology, text, recipient, consciousness, thought

KIRISH

Biz fenomen, fenomenologiya tushunchalarining mohiyati va tarixiy taraqqiyotiga avvalgi faslda to'xtalib o'tdik. Endi uning badiiy matn tahlilidagi ishtiroki va adabiy metod sifatida qo'llanishi bilan bog'liq sharoitlarni tahlil qilamiz. Adabiy tanqidning falsafa, ayniqsa, psixologiyaga tayanishi, badiiy asar mohiyatini yuzaga chiqarishning o'ziga xos metodologiyasini vujudga keltiradi. Fenomenologik nazariya badiiy asarni mustaqil, aniq bir chegaraga ega bo'lgan, tugal mazmunni jamlagan estetik obyekt emas, balki ijodkor tafakkuri mahsuli deb hisoblaydi. Ya'ni u individual ong tomonidan vujudga keltirilgan subyektiv hodisadir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Asar deganda, faqat badiiy matnlar nazarda tutilmaydi. Fenomenologik metod rassomchilik, haykaltaroshlik, musiqa kabi boshqa sohalarida ham san'at asariga yondashishning eng to'g'ri usullaridan biridir. Masalan, rassom o'zi yaratgan suratda shakllar va ranglar orqali nima demoqchi, u dunyoni qanday tasavvur qilgan? Ehtimol, kartinadagi qora va bo'g'iq ranglar rassom hayotidagi yorug' lahzalar, shodmon kunlar bilan bog'liqdir? Demak, fenomenologik metod asar mohiyatini aniqlashda barcha tashqi ta'sirlarni rad etgan holda faqat obyektning ichidagina ishlaydi.

Husserldan boshlangan fenomenologik metod taraqqiyotida qator Yevropa davlatlarida ham paydo bo'lgan maktablarning xizmati katta. Bunday maktablardan biri "ong tanqidchilari" deb nomlangan Jeneva tanqidchilar maktabidir. Bu maktab a'zolari E.Husserl va M.Haydegger ta'limotiga ergashib, ong hodisalarining adabiyotda ifodalanishiga diqqat qaratdilar. Badiiy asarning fenomenologik tahlilida nafaqat matn, balki u bilan teng ravishda matnga nisbatan kuzatilgan reaksiyalar ham inobatga olinishi kerakligi haqidagi g'oyalar ilgari surildi. Masalan, Roman Ingarden adabiy asar mohiyatini konkretlashtirishi mumkin bo'lgan bir necha usulni taklif qiladi. Olim asarning haqiqiy tushunchasi faqatgina uning konkretlashish jarayonida vujudga kelishini ta'kidladi. Ingarden asarni quyidagi ikki qutbga ajratadi:

1. *Muallif yaratgan matn;*
2. *O'quvchi qabul qilgan matn.*

Badiiy asarni bu shaklda qutblash muallif yaratgan matn bilan o'quvchi qabul qilgan matn bir-biriga to'la mos kelmasligini ko'rsatdi. Badiiy asar yozilgan matndan ko'ra ko'proq narsa, chunki u faqat o'qish jarayonida jonlanib, badiiy asarga aylanib boradi. O'qish esa o'quvchining shaxsiyatiga bog'liq individuallikdir. Adabiy asar matn va unga nisbatan o'quvchida shakllangan tasavvur uyg'unlashganda paydo bo'ladi, ammo bu kombinatsiya sodir bo'lgan nuqtani aniq ko'rsatib bo'lmaydi. Jarayon o'quvchining matn o'ziga taklif etayotgan nuqtayi nazarlar haqida o'ylay boshlaganida, matndagi begona tajribani his qila boshlaganida paydo bo'ladi. Demak, adabiy asar o'qish jarayonida kashf etiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Fenomenologik metod badiiy ijod hodisasida genetik tendensiyadan ham foydalanadi. Bunda o'quvchi e'tiborini asarning yaratilish jarayonidagi tajribaga, uning genezisiga, muallif ongida mustahkamlangan mavzularga qaratadi. Bu sabablarning barchasi fenomenologiyani inson hayotiga yo'naltirishni, uning ongida aks etgan tajribalarni yuzaga chiqarishni maqsad qiladi. M.Haydeggerning "Gelderlin va she'riyat mohiyati" maqolasida badiiy asardagi ijodkor "men"i tushunchasini asoslashda til shunchaki vosita emas, balki mavjudlikning eng yuqori imkoniyati ekani ta'kidlanadi. Bu poetik til, avvalo, she'riyatga tegishli. Shoir borliq hodisalariga nom berib, ularni real borliqqa kiritadi, bu mavjudlikni so'z orqali mustahkamlaydi. M.Haydeggerning fikricha, "inson o'z asosi va eng oliy ko'rinishida "poetikdir"⁸⁰.

Fenomenologik metodologiyani subyektivlikni haddan ortiq tekshirishda ayblamaslik kerak. Chunki u miya fiziologiyasini emas, odamlar qandaydir hodisani boshdan kechirishlariga e'tibor qaratadi. Fenomenologiya kishining boshidan kechirgan subyektiv tajribalarini eng obyektiv talqin bilan birlashtirishga harakat qilmoqda.

Adabiy tanqidda tahlil usullarining ko'pchiligi badiiy ijod va uni idrok etishda inson omilini ancha past baholaydi. Strukturalistlar matnni o'z-o'zidan rivojlanayotgan narsa sifatida talqin qilishadi. Faqatgina matn strukturasiga yo'naltirilgan tanqid esa o'zini oqlamaydi, matnni estetik obyekt sifatida emas, matn va o'quvchi, muallif va o'quvchining ong hodisasi sifatida bog'liqligini ko'rib chiqish zarur. Shundagina badiiy ijod hodisasini tushuna olishimiz mumkin. Adabiyotshunoslikda fenomenologik metod asosida asar matnidan muallifning ong fenomenini – ya'ni borliq haqidagi tasavvurlari, olamga, odamga, ijtimoiy hayotga munosabati, dunyoqarashi, ruhiy olamini yuzaga chiqarish mumkin. Uning borliqdagi obyektlarga qanday nom bergani va ularni qay tarzda tasavvur qilib ijod hodisasida qayta kashf etganini ko'ramiz. Aynan inson ongidagi tasavvur tufayli fantastik asarlar yuzaga keladi. Muallif ong fenomeni orqali matndagi jarayonni xuddi ko'rgandek, boshdan kechirgandek tasvirlab, o'quvchi idrokini voqelikka torta oladi.

Dastlab, Haydegger va boshqa fenomenologlar usul doirasidagi yondashuvda quyidagi ikki jihatni hisobga olishgan:

⁸⁰ Хайдеггер М.Гельдерлин и сущность поэзии. – Логос. Философско-литературный журнал. Вып. 1. М., 1991, С. 37-47.

1. Muallif ong fenomeni;
2. Kitobxon ong fenomenini.

Ammo jahon adabiyotshunosligidagi keyingi tadqiqotlar, xususan, rus adabiyotshunosi Turyeshivaga asoslanib, o'zbek adabiyotshunosligida fenomenologik tahlil doirasida to'rtta asosiy yo'nalishni farqlashni ma'qul topdik. Matnga muallif ongi fenomeni sifatida qarash, badiiy asarga kitobxon ongi fenomeni sifatida qarash, badiiy asarga muallif va o'quvchi ongi dialogi sifatida qarash, badiiy asarga matn va o'quvchi ongi fenomeni sifatida qarash.

Tasavvurimizda paydo bo'ladigan stulda biz bir vaqtning o'zida uning barcha tomonlarini bera olamiz", – deb yozadi Sartr⁸¹. Haqiqiy moddiy narsalar ijod hodisasida obrazlarga, badiiy fenomenlarga aylantiriladi. Sartrning "Tasavvur" asari Husserlning fenomenologik g'oyalaridan ilhomlangan holda yaratilgan. "Tasvirlangan obyekt, – deb yozadi muallif, – hech qachon u haqdagi ongda tasavvurdan boshqa narsa bo'lolmaydi"⁸².

XULOSA

Sartr aslida ekzistensializmning asoschisi bo'lsa-da, g'oyalari fenomenologiya bilan uzviy bog'langan. Chunki inson "men"ni ongli ravishda topadi, ong bilan bog'liq bo'lmagan "men" hayvoniy bo'lib, u faqat instinktlar natijasidir⁸³. Inson ongi borliqni qabul qilishga, o'z istagiga qarab o'zgarishga va fikr qilishga qodir. Sartrning fikriga ko'ra, "dunyo o'z holicha mazmunsiz, turg'un, faqat inson faoliyatigina unga mazmun, harakat bag'ishlay oladi"⁸⁴.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1]. Абдурахмонов Р. Философия луғати. – Тошкент: Ўзбекистон, 1976. – 514 б.
- [2]. Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии. – Логос. Философско-литературный журнал. Вып. 1. М., 1991, С. 37-47.
- [3]. Sartr J. P. The Imaginary. A Phenomenological Psychology of the Imagination. – London: Taylor Francis a Book, 2004. – P.90.
- [4]. Сартр Жан Поль. Воображаемое феноменологическая психология воображения. Пер: Бекетовой. М - Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С.15.
- [5]. Эшонкул Н. Мендан "Мен"гача. – Тошкент: Академнашр, 2014. – Б.391.
- [6]. Эшонкул Н. Мендан "Мен"гача. – Тошкент: Академнашр, 2014. – Б.392.

LINGVISTIK GEGEMONIYA - TILNING TABIIY TANLANISHI: INGLIZ TILINING GLOBALLASHUVI HIND-YEVROPA TILLARI EVOLYUTSIYASI KONTEKSTIDA

Axmedova Madina Shuxrat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika instituti, 1-bosqich talabasi,

Qarshi, 180100, O'zbekiston

madinaaxmedova623@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilining bugungi kundagi dunyo miqyosidagi yetakchi mavqeyi tilshunoslik, tarixiy va ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazarlar kesishmasida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning bosh maqsadi shundan iboratki, ingliz tilining sayyoramiz bo'ylab keng yoyilish jarayoni "tabiiy tanlanish" tamoyili nuqtai nazaridan qanchalik izohlanishi mumkinligini aniqlash, shu bilan birga ushbu talqinning nechog'lik cheklangan ekanini ko'rsatishdir. Ishda hind-yevropa til oilasining ko'p asrlik taraqqiyot yo'li, Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati, o'tgan asr va hozirgi davrdagi iqtisodiy-texnologik jarayonlar hamda zamonaviy internet makoni ingliz tili yetakchiligini vujudga keltirgan omillar sifatida tahlil qilinadi. Alohida e'tibor tilning evolyutsion "tanlanishi" g'oyasi (linguistic Darwinism) bilan lingvistik imperializm kontseptsiyasi orasidagi murakkab munosabatga qaratiladi. Tadqiqot natijasida shunday xulosaga kelindiki, ingliz tilining bugungi ustunligi na faqat

⁸¹ Sartr J. P. The Imaginary. A Phenomenological Psychology of the Imagination. – London: Taylor Francis a Book, 2004. – P.90.

⁸² Сартр Жан Поль. Воображаемое феноменологическая психология воображения. Пер: Бекетовой. М - Санкт-Петербург: Наука, 2001. – С.15.

⁸³ Эшонкул Н. Мендан "Мен"гача. – Тошкент: Академнашр, 2014. – Б.391.

⁸⁴ Эшонкул Н. Мендан "Мен"гача. – Тошкент: Академнашр, 2014. – Б.392.

tabiiy, na faqat majburiy xarakterdagi hodisa bo'lib, balki tarixiy tasodiflar, siyosiy-iqtisodiy kuch va institutsional qarorlarning o'zaro ta'siri mahsulidir.

Kalit so'zlar: lingvistik gegemoniya, tilning tabiiy tanlanishi, hind-yevropa tillari, ingliz tilining globallashuvi, lingvistik imperializm, World Englishes, til evolyutsiyasi, til o'limi, lingvistik ekologiya.

Аннотация. В данной статье лидирующая позиция английского языка в современном мире рассматривается на стыке лингвистических, исторических и социально-политических подходов. Основная цель исследования заключается в том, чтобы выяснить, в какой мере распространение английского языка по всему земному шару может быть объяснено принципом "естественного отбора", а также показать ограниченность подобной трактовки. В работе анализируются многовековой путь развития индоевропейской языковой семьи, колониальная политика европейских держав, экономико-технологические процессы прошлого и настоящего столетия, а также современное цифровое пространство как факторы, обусловившие лидерство английского языка. Особое внимание уделяется сложной взаимосвязи между идеей эволюционного "отбора" языков (linguistic Darwinism) и концепцией лингвистического империализма. По итогам исследования сделан вывод, что нынешнее доминирование английского языка не является ни исключительно естественным, ни исключительно принудительным явлением, а представляет собой результат взаимодействия исторических случайностей, политико-экономической силы и институциональных решений.

Ключевые слова: лингвистическая гегемония, естественный отбор языка, индоевропейские языки, глобализация английского языка, лингвистический империализм, World English, языковая эволюция, вымирание языков, лингвистическая экология.

Abstract. This article examines the leading global position of the English language at the intersection of linguistic, historical, and socio-political perspectives. The main purpose of the study is to determine to what extent the worldwide spread of English can be explained through the principle of "natural selection", while simultaneously demonstrating the limits of such an interpretation. The paper analyzes the centuries-long development of the Indo-European language family, the colonial policies of European powers, the economic and technological processes of the past and present centuries, and the modern digital environment as factors that shaped the dominance of English. Particular attention is given to the intricate relationship between the idea of evolutionary language "selection" (linguistic Darwinism) and the concept of linguistic imperialism. The study concludes that the current dominance of English is neither a purely natural nor a purely coercive phenomenon, but rather the outcome of an interplay between historical contingency, political-economic power, and institutional decisions.

Keywords: linguistic hegemony, natural selection of language, Indo-European languages, globalization of English, linguistic imperialism, World Englishes, language evolution, language death, linguistic ecology.

KIRISH

Bugungi kunda til masalasi sof muloqot vositasi doirasidan chetga chiqib, iqtisodiy resurs, siyosiy ta'sir quroli hamda madaniy kapital shakliga aylanib bormoqda. Insoniyat tarixida hech bir til ingliz tili kabi keng ko'lamda tarqalmagan: uni taxminan bir yarim milliarddan ziyod inson - ona tili, ikkinchi til yoxud xorijiy til sifatida - qo'llaydi; oltmishdan ortiq davlatda u rasmiy yoki yarim rasmiy maqomga ega; xalqaro diplomatiya, fanning turli sohalari, aviatsiya, dengiz aloqasi, dasturlash tizimlari va global internet tarmog'ida yetakchi o'rinni egallab kelmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ushbu hodisaga munosabat bildirishda tilshunoslar ikki qarama-qarshi qarash atrofida birlashadi. Bir guruh mutaxassislar ingliz tilining tarqalishini o'ziga xos evolyutsion voqelik, ya'ni tillar o'rtasidagi "tabiiy tanlanish" natijasi deb hisoblaydi - bunda eng "moslashuvchan" hamda amaliy jihatdan "foydali" til g'alaba qozonadi degan mantiq ilgari suriladi. Boshqa guruh vakillari esa aynan shu jarayonni tarixiy bosqinchilik, mustamlakachilik siyosati va institutsional bosim natijasi - ya'ni lingvistik imperializm ko'rinishi sifatida talqin etishadi. Mazkur maqolaning vazifasi ikkala qarashni tanqidiy nuqtai nazardan qiyoslash, ularning ilmiy negizini hind-yevropa til oilasining uzoq davom etgan evolyutsion o'tmishi asosida sinovdan o'tkazish hamda ingliz tilining bugungi maqomini bir tomonlama emas, balki ko'p qirrali tarzda tushuntirishdan iborat. Tilni "tabiiy tanlanish" prizmasidan o'rganish g'oyasi

tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Amerikalik olim Salikoko Mufvene o'zining til ekologiyasiga bag'ishlangan nazariyasida tillarni biologik turlarga qiyoslaydi va ularning yashovchanligi yoki yo'qolishini atrofda ijtimoiy, iqtisodiy hamda demografik sharoit - ya'ni "til ekotizimi" bilan bog'liq holda talqin qiladi. Olimning fikricha, biron-bir til o'z-o'zidan "kuchli" yoxud "ojiz" bo'lmaydi; uning taqdiri faqat u xizmat qiladigan ijtimoiy muhitning qudratiga qarab belgilanadi.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, daniyalik tilshunos Robert Fillipson o'zining "Linguistic Imperialism" (1992-yil) risolasida ingliz tilining dunyo bo'ylab yoyilishini tasodifiy yoki tabiiy jarayon emas, balki ingliz va amerika muassasalari tomonidan ongli tarzda amalga oshirilgan strategik siyosat mahsuli deb baholaydi. Uningcha, har qanday til siyosati aslida kuch nisbatlarining aks-sadosidir, "tilning tabiiy ustunligi" tushunchasi esa amalda hukmron doiralar yaratgan mafkuraviy g'oyadan boshqa narsa emas.

Britaniyalik tadqiqotchi Devid Kristal o'zining "English a Global Language" (1997, 2003) kitobida bir oz boshqacharoq, muvozanatli yo'nalishni tanlaydi. Uning ta'kidlashicha, ingliz tili global maqomga erishishida tarixiy tasodif - Britaniya imperiyasining kengayishi - hamda undan keyingi davrda AQShning iqtisodiy-texnologik yetakchiligi asosiy rol o'ynagan. Kristal shuni alohida qayd etadiki, hech qaysi til faqat o'zining ichki tuzilishi (grammatikaning soddaligi yoki lug'at boyligi kabi xususiyatlar) hisobiga global maqomga chiqmaydi - bu ko'proq uni gapiruvchi xalqning siyosiy-iqtisodiy qudratiga bog'liq masaladir.

Hindistonlik olim Braj Kachru XX asrning saksoninchi yillarida ilgari surgan "Uch konsentrik doira" modeli ingliz tilining tarqalish geografiyasini tushunishda muhim nazariy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu modelga ko'ra, ingliz tili dunyosi uchga ajratiladi: Ichki doira - til ona tili hisoblangan mamlakatlar (Buyuk Britaniya, AQSh, Avstraliya kabi); Tashqi doira - mustamlaka merosi sifatida ingliz tili institutsional maqom kasb etgan davlatlar (Hindiston, Nigeriya, Pokiston); Kengayuvchi doira - til xorijiy til tarzida o'qitiladigan mamlakatlar (jumladan, O'zbekiston, Xitoy, Rossiya). Ushbu tasnif ingliz tilining barcha mintaqalarda bir xil emas, balki turlicha ijtimoiy vazifa bajarishini ochib beradi.

Til o'limi hodisasi va lingvistik xilma-xillikning kamayib borishi masalasida Daniel Nettle va Suzan Romeyn "Vanishing Voices" (2000) asarida dunyo tillarining yarmidan ko'prog'i joriy asr yakuniga qadar yo'qolib ketish xavfi ostida turganini ta'kidlashadi. Finlyandiyalik olim Tove Skutnabb-Kangas esa bu hodisani "lingvitsid" atamasi bilan nomlab, hukmron tillarning kichik tillarni siqib chiqarish jarayonini til huquqlari nuqtai nazaridan qattiq tanqid ostiga oladi.

Avstraliyalik olim Alastair Pennikuk tanqidiy amaliy tilshunoslik yo'nalishida ingliz tilini betaraf muloqot vositasi sifatida emas, balki hokimiyat, mafkura hamda madaniy siyosat bilan chambarchas bog'liq murakkab ijtimoiy hodisa sifatida tekshirish zarurligini asoslab beradi.

Hind-yevropa tillari oilasining evolyutsion yo'li. Ingliz tilining hozirgi holatini chuqurroq tushunish uchun avvalo uning kelib chiqish tarixi - hind-yevropa til oilasi evolyutsiyasiga nazar tashlash lozim. Hozirgi kunda mazkur til oilasi sayyoramizdagi eng yirik til birlashmasi hisoblanadi: turli hisob-kitoblarga qaraganda, yer aholisining qariyb qirq besh-qirq olti foizi aynan shu oilaga mansub tillarda so'zlashadi.

Hind-yevropa tillari o'rtasidagi qarindoshlik haqidagi dastlabki ilmiy taxmin 1786-yilga borib taqaladi - ingliz sharqshunosi Uilyam Jons sanskrit, yunon va lotin tillari o'rtasida tizimli o'xshashliklarni payqab, bu tillarning barchasi umumiy ajdod - proto-hind-yevropa tilidan kelib chiqqan bo'lishi mumkinligini bashorat qilgan edi. Keyinroq nemis olimlari Frants Bopp va Yakob Grimm ushbu farazni qiyosiy-tarixiy usul yordamida yanada chuqurlashtirishdi. "Grimm qonuni" nomi bilan tanilgan tovush o'zgarishi qoidasi proto-hind-yevropa undoshlarining german tillarida qanday izchil tarzda o'zgarganligini isbotlab berdi.

XIX asrda nemis tilshunosi Avgust Shlayxer tillar taraqqiyotini jonli organizmlar evolyutsiyasiga tenglashtirib, mashhur "Stammbaumtheorie", ya'ni daraxt nazariyasini taklif etgan edi. Qizig'i shundaki, Shlayxer bevosita Charlz Darvinning "Turlarning kelib chiqishi" nomli asaridan ilhomlanib, tillarni ham xuddi biologik turlar kabi tug'iladigan, o'sadigan va nihoyat o'ladigan tirik organizmlar sifatida tasvirlagan. Bugungi kunda keng tarqalgan "tilning tabiiy tanlanishi" metaforasining ildizlari aynan shu tarixiy g'oyaga borib taqaladi - biroq zamonaviy tilshunoslar ushbu qiyoslashni faqat majoziy ma'noda, ya'ni tilning ijtimoiy sharoitga moslashish qobiliyati ma'nosida qo'llashni ma'qul ko'radilar, chunki tillar, biologik organizmlardan farqli o'laroq, genetik emas, balki ijtimoiy-madaniy yo'l bilan avloddan-avlodga o'tadi va o'zgaradi.

Hind-yevropaliklarning dastlabki vatani (Urheimat) haqidagi bahs bugungacha tilshunoslar va arxeologlar o'rtasida davom etib kelmoqda. Litva-amerikalik arxeolog Mariya Gimbutas ilgari surgan "Kurgan gipotezasi"ga binoan, proto-hind-yevropaliklar miloddan avvalgi to'rt-uch ming yilliklarda Pont-Kaspiy dashtlarida, ya'ni hozirgi Ukraina va Janubiy Rossiya hududlarida yashab, keyinchalik ot va g'ildirakli aravalar yordamida Yevropa hamda Osiyoning katta qismiga yoyilgan. Britaniyalik arxeolog Kolin Renfryu esa muqobil qarash - "Anatoliya gipotezasi"ni taklif etib, hind-yevropa tillarining tarqalishi miloddan avvalgi yetti ming olti yuz yillikda Anatoliyadan dehqonchilik madaniyati bilan birgalikda boshlangan degan farazni ilgari suradi. So'nggi yillarda o'tkazilgan qadimiy DNK tahlillari (paleogenetika) ko'proq Kurgan gipotezasini tasdiqlovchi natijalar bermoqda, biroq masala hamon to'liq hal etilgan emas.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu tarixiy manzara shuni ko'rsatadiki, hind-yevropa tillarining tarqalishi, xuddi bugungi ingliz tili misolida ko'rilganidek, sof "tabiiy" voqea bo'lmagan - u migratsiya to'liqlari, texnologik ustunlik (aravalar, chorvachilik, keyinchalik temir qurollar), demografik bosim va madaniy singib ketish kabi aniq tarixiy-moddiy omillar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Bu qiyoslash zamonaviy ingliz tili gegemoniyasini o'rganishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi: til hukmronligi har doim kuch, texnologiya va ijtimoiy tashkilotning natijasi bo'lib chiqadi.

Ingliz tilining jahon miqyosiga chiqish bosqichlari. Ingliz tilining bugungi global maqomga erishuvi bir necha aniq tarixiy davrni bosib o'tgan. Birinchi davr - Britaniya imperiyasining kengayish jarayoni (XVII-XIX asrlar). O'n to'qqizinchi asr so'nggida Britaniya imperiyasi quruqlikning taxminan to'rtidan bir qismi hamda dunyo aholisining ham qariyb shunchalik ulushini o'z nazoratida tutgan. Mustamlaka boshqaruvi, ta'lim va sud tizimi ingliz tilida yuritilgani sababli, u Hindiston, Afrika hamda Osiyoning ko'plab hududlarida institutsional til maqomida o'rnatilib qoldi.

Ikkinchi davr - AQShning o'tgan asrdagi iqtisodiy va harbiy yetakchiligi bilan bog'liq. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Amerika Qo'shma Shtatlari dunyoning bosh iqtisodiy hamda texnologik kuchiga aylandi. Bretton-Vuds moliyaviy tizimi, Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil topishi, Xalqaro Valyuta Fondi va Jahon banki kabi yirik xalqaro institutlarning faoliyati asosan ingliz tilida olib borilgan. Sovuq urush davomida ham ingliz tili G'arb tomonining yetakchi aloqa vositasiga aylandi.

Uchinchi davr - texnologik hamda raqamli inqilob (o'tgan asr oxiri - joriy asr boshi). Kompyuter dasturlash tillari asosan ingliz tilidagi kalit iboralarga tayanganligi, internetning ilk infratuzilmasi va dasturiy vositalari aynan shu tilda ishlab chiqilgani bois, ingliz tili fan hamda texnika sohasining umumiy muloqot tiliga (lingua franca) aylandi. Hozirgi vaqtda dunyodagi ilmiy jurnallarning katta qismi - turli manbalarga ko'ra to'qson foizga yaqini - ingliz tilida chop etiladi, bu esa boshqa tillarda ilmiy faoliyat yuritish imkoniyatlarini sezilarli darajada torayadi.

To'rtinchi davr - globallashuv va ommaviy madaniyat ta'siri. Xolivud kinosanoati, ingliz-amerika pop-musiqasi, xalqaro brendlar va reklama sohasi ingliz tilini nafaqat amaliy zaruratga, balki alohida madaniy nufuz (prestige) manbaiga ham aylantirdi. Sotsiolingvistikada bu hodisa "yumshoq kuch" (soft power) tushunchasi orqali izohlanadi - ya'ni til nafaqat majburlash orqali, balki jozibadorlik va ixtiyoriy intilish orqali ham keng tarqalishi mumkin.

"Tabiiy tanlanish" g'oyasi: imkoniyatlar va cheklovlar. Tilning tabiiy tanlanishi metaforasi tarafdorlari ingliz tilining yetakchiligini uning "amaliy moslashuvchanligi" bilan izohlamoqchi bo'lishadi: ular ingliz tilining boshqa german tillariga nisbatan soddalashgan morfologik tuzilishga ega ekanligini (masalan, otlar hamda sifatlarda grammatik jins yo'qolganligini, fe'l tuslanishining minimallashtirilganligini) hamda lotin, fransuz va boshqa tillardan keng ko'lamda leksik o'zlashtirish natijasida boy lug'at zaxirasiga ega bo'lganini, shu tufayli "o'rganish jihatidan qulay" til sanalishini dalil sifatida keltirishadi.

Ammo bunday qarash zamonaviy tilshunoslikda jiddiy e'tirozga uchraydi. Birinchidan, dunyoda ingliz tilidan ham grammatik jihatdan ancha "sodda" tillar mavjud (masalan, indoneziya tili yoki turli kreol tillari), biroq ular hech qachon global maqomga erisha olmagan. Bu esa tilning grammatik xususiyatlari uning tarqalish ko'lamini bilan bevosita bog'liq emasligini yaqqol ko'rsatadi. Ikkinchidan, tarix davomida arab tili (islom xalifaligi davrida), lotin tili (Rim imperiyasi hamda O'rta asrlar Yevropasida), fransuz tili (XVII-XIX asr diplomatiyasida) ham o'z

zamonasining "gegemon" tili bo'lgan, ammo ularning bu maqomi tilning ichki xususiyatlaridan emas, aksincha, siyosiy-iqtisodiy qudratdan kelib chiqqan edi.

Ushbu jihatdan qaraganda, Salikoko Mufvenening "til ekologiyasi" yondashuvi ancha ishonarli ko'rinadi: til o'z-o'zicha "tanlanmaydi", balki uni gapiruvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga moslashish strategiyasi natijasida "tanlab olinadi". Boshqacha aytganda, agar "tabiiy tanlanish" haqiqatan yuz berayotgan bo'lsa ham, uning predmeti til emas, balki muayyan tilni bilishdan kelib chiqadigan ijtimoiy foyda - iqtisodiy imkoniyatlar, ish o'rinlari, ta'lim va migratsiya istiqbollari. Ushbu farqni ajrata bilish muhim, chunki u tilning "tabiiy ustunligi" haqidagi mafkuraviy tasavvurni fosh qiladi hamda uning o'rniga ijtimoiy-institutsional tahlilni qo'yadi.

Lingvistik gegemoniyaning oqibati: til xilma-xilligining kamayib borishi. Yagona tilning global miqyosda ustuvorlik qozonishi muqarrar ravishda boshqa tillar hisobiga sodir bo'layotgani zamonaviy tilshunoslar orasida jiddiy tashvish uyg'otmoqda. YUNESKO ma'lumotlariga qaraganda, hozirda dunyoda yetti mingga yaqin til mavjud bo'lib, ularning taxminan yarmi joriy asr yakuniga qadar butunlay yo'qolib ketish xavfi ostida turibdi. Har ikki-uch haftada sayyoramizning biron burchagida oxirgi ona tilida so'zlashuvchi vafot etishi bilan bitta til abadiy yo'qolib ketmoqda.

Bu jarayonning asosiy sabablaridan biri sifatida kichik tillarning nufuzli tillar, xususan ingliz tili, foydasiga bosqichma-bosqich siqib chiqarilishi ko'rsatiladi. Ota-onalar o'z farzandlarining kelajakdagi iqtisodiy va ijtimoiy istiqbolini ta'minlash niyatida ularni nufuzli tilda tarbiyalashni afzal bilishadi, natijada bir necha avlod ichida mahalliy tillar kundalik muloqotdan chetlashib qoladi - bu hodisa tilshunoslikda "til almashinuvi" (language shift) nomi bilan tanilgan.

Tove Skutnabb-Kangas mazkur jarayonni faqat lingvistik emas, balki inson huquqlari nuqtai nazaridan ham baholashni taklif etadi, chunki til yo'qolishi bilan birga u tashuvchisi bo'lgan noyob bilim tizimlari - mahalliy o'simliklar, dorivor giyohlar, ekologik muvozanat haqidagi ma'lumotlar - ham yo'qolib ketadi. Shu sababdan ko'plab olimlar biologik xilma-xillikni asrash bilan lingvistik xilma-xillikni saqlab qolish o'rtasida parallellik o'tkazishadi va buni "biolingvistik xilma-xillik" atamasi orqali ifodalashadi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilining bugungi dunyodagi yetakchi mavqeyini yagona nazariy qolip orqali izohlab bo'lmaydi. "Tilning tabiiy tanlanishi" metaforasi ma'lum darajada asosga ega - u tilning ijtimoiy sharoitga moslashuvchanligi hamda foydali tillarning ustuvor tarqalishini aks ettiradi. Biroq ushbu metafora tilni mustaqil, faol subyekt sifatida ko'rsatib yuborish xavfini tug'diradi va shu orqali til ortida turgan haqiqiy siyosiy-iqtisodiy kuch munosabatlarini pardalab qo'yishi mumkin.

Hind-yevropa til oilasining besh ming yildan ortiq davom etgan evolyutsion tarixi shundan dalolat beradiki, tillarning yoyilishi yoki yo'qolishi doim aniq tarixiy-moddiy sabablar - migratsiya, texnologik ustunlik, iqtisodiy qudrat va institutsional kuch bilan bog'liq bo'lgan. Ingliz tilining bugungi ahvoli ham bundan mustasno emas: u Britaniya imperiyasi qoldirgan tarixiy meros, AQShning o'tgan asrdagi iqtisodiy-texnologik yetakchiligi hamda zamonaviy raqamli globallashtirish jarayonlarining uyg'unlashuvi natijasidir.

Shu bilan birga, Robert Fillipsonning lingvistik imperializm nazariyasi ham, Salikoko Mufvenening til ekologiyasi kontseptsiyasi ham bir-birini inkor etmaydi, balki bir xil hodisaning turli qirralarini yoritadi: birinchisi til siyosatining institutsional-mafkuraviy mexanizmlarini, ikkinchisi esa tilning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga funksional moslashuvini ochib beradi. Kelajakda ingliz tilining maqomi sun'iy intellektga asoslangan tarjima texnologiyalari, Xitoy hamda Hindiston kabi mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi va ko'p qutbli jahon tartibotining shakllanishi ta'sirida qanday o'zgarishi mumkinligi alohida tadqiqot mavzusi bo'lib qolmoqda. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, til gegemoniyasi masalasi faqat tilshunoslikka oid emas, balki chuqur ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega hodisa sifatida o'rganilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- [1] Crystal, D. (2003). English as a Global Language (2nd ed.). Cambridge University Press.
- [2] Phillipson, R. (1992). Linguistic Imperialism. Oxford University Press.
- [3] Kachru, B. B. (1985). Standards, Codification and Sociolinguistic Realism: The English Language in the Outer Circle. In R. Quirk & H. Widdowson (Eds.), English in the World. Cambridge University Press.

- [4] Mufwene, S. S. (2001). The Ecology of Language Evolution. Cambridge University Press.
- [5] Nettle, D., & Romaine, S. (2000). Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages. Oxford University Press.
- [6] Skutnabb-Kangas, T. (2000). Linguistic Genocide in Education - or Worldwide Diversity and Human Rights? Lawrence Erlbaum Associates.
- [7] Pennycook, A. (1994). The Cultural Politics of English as an International Language. Longman.
- [8] Renfrew, C. (1987). Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. Cambridge University Press.
- [9] Gimbutas, M. (1997). The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe. Institute for the Study of Man.
- [10] Schleicher, A. (1863). Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Hermann Böhlau.
- [11] UNESCO (2010). Atlas of the World's Languages in Danger. UNESCO Publishing.
- [12] Grimm, J. (1822). Deutsche Grammatik. Dieterichsche Buchhandlung.

O‘TKIR HOSHIMOVNING “DAFTAR HOSHIYASIDAGI BITIKLAR” ASARIDA ASSOTSIIATIV BIRLIKLARNING XUSUSIYATLARI

Odilova Zarifaxon Nozimjon qizi

Qo‘qon davlat universiteti talabasi,

Qo‘qon, 150100, O‘zbekiston

zarifaxonodilova141@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asarida qo‘llangan assotsiativ birliklar, ularning inson tafakkuri, xotirasi va hissiy olami bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Asardagi qisqa, ammo mazmunan teran fikrlarning o‘quvchi ongida turli assotsiativ bog‘lanishlarni yuzaga keltirishi masalasi yoritiladi. Shuningdek, tabiat, inson, ona, farzand, urush, haqiqat, baxt, vijdon kabi tuyg‘ularining assotsiativ maydoni ko‘rib chiqiladi. Yozuvchining oddiy so‘z va obrazlardan foydalanib, keng falsafiy mazmun hosil qilishi lingvistik nuqtayi nazardan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: assotsiativ tilshunoslik, assotsiatsiya, lingvopoetika, badiiy tafakkur, semantik bog‘lanish, “Daftar hoshiyasidagi bitiklar”, O‘tkir Hoshimov.

Аннотация. В данной статье анализируются ассоциативные единицы, использованные в произведении O‘tkir Hoshimov «Записки на полях тетради» («Daftar hoshiyasidagi bitiklar»), а также их связь с человеческим мышлением, памятью и эмоциональным миром. Освещается вопрос о том, каким образом краткие, но содержательно глубокие мысли произведения вызывают различные ассоциативные связи в сознании читателя. Кроме того, рассматривается ассоциативное поле таких понятий и чувств, как природа, человек, мать, ребёнок, война, истина, счастье и совесть. С лингвистической точки зрения анализируется способность писателя посредством простых слов и образов создавать глубокое философское содержание.

Ключевые слова: ассоциативная лингвистика, ассоциация, лингвопоэтика, художественное мышление, семантическая связь, «Записки на полях тетради», O‘tkir Hoshimov.

Abstract. This article analyzes the associative units used in O‘tkir Hoshimov’s work *Notes in the Margins of the Notebook* (Daftar hoshiyasidagi bitiklar) and their relationship with human thought, memory, and emotional experience. It explores how the work’s brief yet profound ideas give rise to various associative connections in the reader’s mind. The associative fields of such concepts and emotions as nature, human beings, mother, child, war, truth, happiness, and conscience are also examined. From a linguistic perspective, the article analyzes the writer’s ability to create profound philosophical meanings through the use of simple words and images.

Keywords: *associative linguistics, association, linguopoetics, artistic thinking, semantic connection, Notes in the Margins of the Notebook, O'tkir Hoshimov.*

KIRISH

Til inson tafakkurining eng muhim ifoda vositalaridan biridir. Inson biror soʻzni eshitganda yoki oʻqiganda faqat uning lugʻaviy maʼnosini qabul qilmaydi. Mazkur soʻz uning xotirasi, hayotiy tajribasi, hissiy holati va tasavvurlariga bogʻliq boshqa tushunchalarni ham yuzaga chiqaradi. Ana shu jarayon assotsiatsiya hodisasi bilan bogʻliq. Assotsiativ tilshunoslik til birliklarining inson ongida qanday bogʻlanishlar hosil qilishini oʻrganadi. Bunda muayyan soʻz boshqa bir soʻz, obraz, voqea, holat yoki hissiyot bilan bogʻlanishi mumkin. Shu jihatdan badiiy matn assotsiativ jarayonlarni kuzatish uchun muhim manbalardan biridir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Oʻtkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar” asari ham ana shunday xususiyatga ega. Manbalarda asar yozuvchining kuzatuvlari, oʻylari, armonlari, istehzoli va tabassumli xulosalari asosida yaratilgani qayd etiladi. Asar “Tabiat. Jamiyat. Inson”, “Farzandlarimga oʻgitlar”, “Urushlar haqida”, “Bolalik – poshsholik”, “Sakkizinchi moʻjiza”, “Tabassumga moyil gaplar” kabi boʻlimlarni oʻz ichiga oladi. Asarning oʻziga xos jihati shundaki, undagi koʻplab bitiklar hajman juda qisqa boʻlsa-da, katta mazmunni ifodalaydi. Bir necha jumladan iborat fikr oʻquvchini boshqa tushunchalar haqida oʻylashga undaydi. Masalan, yozuvchi tabiat va inson munosabatini tasvirlar ekan, hayvonlarning tabiiy ehtiyoji bilan insonning xatti-harakatlarini qarama-qarshi qoʻyadi. “Tabiat gultoji” bitigida kiyik, sher va inson obrazlari ketma-ketligi orqali insonning tabiatdagi oʻrni haqida savol tugʻdiriladi. Bu yerda: kiyik - tabiat - hayot – begunohlik sheʼr - kuch - ov - tabiiy ehtiyoj inson - aql - imkoniyat - masʼuliyat kabi assotsiativ bogʻlanishlarni koʻrish mumkin. Demak, yozuvchi birgina “inson” tushunchasi orqali oʻquvchi ongida tabiat, aql, kuch, masʼuliyat, urush va axloq kabi tushunchalarning faollashishiga sabab boʻladi. Asarda eng katta assotsiativ maydonlardan biri “inson” konsepti atrofida shakllanadi. Inson tushunchasi yozuvchi ijodida faqat biologik mavjudot sifatida emas, balki maʼnaviy va axloqiy tanlovga ega shaxs sifatida namoyon boʻladi. “Inson” soʻzi oʻquvchi ongida: inson - qalb - vijdon - mehr - nafrat - yaxshilik - yomonlik – tanlov kabi assotsiativ zanjirlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli Oʻtkir Hoshimovning bitiklarini faqat alohida hikmatli gaplar sifatida emas, balki inson tafakkurini harakatga keltiruvchi lingvistik birliklar sifatida ham oʻrganish mumkin. “Farzand” tushunchasining assotsiativ bogʻlanishlari Asarning “Farzandlarimga oʻgitlar” boʻlimi assotsiativ jihatdan ham muhimdir. “Farzand” tushunchasi quyidagi assotsiativ maydonni hosil qiladi: farzand - kelajak - tarbiya - ota-ona - masʼuliyat - umid - orzu – hayot Bu bogʻlanishlarda vaqt kategoriyasi ham seziladi. Ota-ona uchun farzand bugungi kun bilan birga kelajakni ham ifodalaydi. Shu sababli “farzand” soʻzi matnda nafaqat qarindoshlik munosabatini, balki kelajak va davomiylik tushunchalarini ham anglatadi. “Urush” konseptining salbiy assotsiativ maydoni Asarda urush mavzusi ham muhim oʻrin egallaydi. Asarning alohida “Urushlar haqida” boʻlimining mavjudligi uning mavzu doirasining kengligini koʻrsatadi. “Urush” leksemasi oʻquvchi ongida: urush - oʻlim - ayriliq - yetimlik →-qoʻrquv - vayronagarchilik - sogʻinch – xotira kabi assotsiativ birliklarni yuzaga keltiradi. Bu holatda bitta leksema katta konseptual maydonni faollashtiradi. Demak, assotsiativ tilshunoslik nuqtayi nazaridan “urush” oddiy ot emas, balki kuchli madaniy-emotsional yuklamaga ega konsept sifatida qaralishi mumkin. “Haqiqat” va “yolgʻon” qarama-qarshiligi Hoshimovning qisqa bitiklarida antonimik munosabatlar ham kuchli assotsiativ mexanizm sifatida xizmat qiladi. Masalan: haqiqat - rostlik - vijdon - achchiq haqiqat yolgʻon - aldov - niqob – manfaat “Haqiqat” tushunchasining oʻzi ham asarda murakkab assotsiatsiyani hosil qiladi. Yozuvchining “Haqiqat” nomli bitigida u bir tomondan yoqimli, ikkinchi tomondan ogʻriqli hodisa sifatida talqin qilinadi. Bu qarama-qarshilik badiiy matnda semantik bogʻlanish hosil qiladi. Natijada oʻquvchi “haqiqat” tushunchasini faqat “rostlik” bilan emas, balki insonning uni qabul qilish qobiliyati bilan ham bogʻlay boshlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Assotsiativ zanjirlarning individual xususiyati Assotsiativ tilshunoslikning muhim jihatlaridan biri shundaki, bir xil til birligi turli shaxslarda turlicha assotsiatsiyani yuzaga chiqarishi mumkin. Masalan, “bolalik” soʻzi bir

o'quvchida: bolalik - ona - mahalla - o'yin - do'stlar assotsiatsiyasini hosil qilsa, boshqa bir o'quvchida: bolalik - maktab - ustoz - kitob - orzu kabi bog'lanishni yuzaga chiqarishi mumkin. O'tkir Hoshimovning "Bolalik – poshsholik" degan bo'lim nomining o'ziy o'quvchini bolalik haqidagi shaxsiy xotiralarga olib kiradi. Shu sababli asarni assotsiativ jihatdan o'rganishda muallif assotsiatsiyasi va o'quvchi assotsiatsiyasini farqlash muhimdir. O'tkir Hoshimovning uslubida qisqalik va mazmun zichligi alohida ko'zga tashlanadi. Muallif ko'pincha oddiy, kundalik so'zlardan foydalanib, falsafiy xulosaga keladi. Bu jarayonni quyidagi model orqali ifodalash mumkin: oddiy so'z - obraz - assotsiatsiya - fikriy kengayish - falsafiy xulosa. Masalan: "qaldirg'och" - qush - uy - xonadon - fayz - mehr - insoniy muhit. Asarda qaldirg'och obrazi xonadonning fayzi bilan bog'lanadi. Natijada oddiy qush obrazi insonlar o'rtasidagi munosabatlar va ma'naviy muhit haqidagi fikrga ulanadi. Demak, O'tkir Hoshimov badiiy tafakkurida predmet nomlari ko'pincha ikkilamchi, assotsiativ ma'nolarni ham faollashtiradi.

XULOSA

O'tkir Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" asari assotsiativ tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish uchun katta imkoniyatga ega. Asardagi qisqa fikrlar o'quvchi ongida turli semantik, emotsional va madaniy bog'lanishlarni yuzaga keltiradi. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Asarda so'z va obrazlar ko'pincha lug'aviy ma'nosidan kengroq assotsiativ mazmun kasb etadi. "Inson", "ona", "farzand", "urush", "haqiqat", "bolalik", "tabiat" kabi birliklar keng assotsiativ maydon hosil qiladi. Yozuvchi qisqa matn orqali o'quvchini mustaqil fikrlashga undaydi. Asardagi assotsiativ bog'lanishlar semantik, emotsional, obrazli va madaniy xususiyatlarga ega. Muallif tomonidan yaratilgan assotsiativ obraz o'quvchining shaxsiy tajribasi asosida yangi ma'no qatlamlarini yuzaga chiqarishi mumkin. Shunday qilib, "Daftar hoshiyasidagi bitiklar"ni faqat adabiy-falsafiy asar sifatida emas, balki inson tafakkuri va til birliklari o'rtasidagi assotsiativ munosabatlarni o'rganish uchun muhim lingvistik manba sifatida ham tadqiq etish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]. Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. Toshkent: Nurli dunyo.
- [2]. Is'haqova R.A. "O'tkir Hoshimov: «Daftar hoshiyasidagi bitiklar» asaridagi ichki sarlavhalar". 2022.
- [3]. O'zbekiston adabiyoti elektron resurslari. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar".
- [4]. "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" elektron katalog ma'lumotlari.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK NUTQ VA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR VA DIDAKTIK IMKONIYATLAR

Ibragimova Zarinabonu Nizomjon qizi

Shahrisabz davlat pedagogika institutining tayanch doktoranti,

Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik jihatlari hamda zamonaviy ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Unda o'qituvchi nutqining nafaqat bilim berish, balki ta'lim oluvchilarga tarbiyaviy va pedagogik ta'sir ko'rsatish vositasi sifatidagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashtirish va axborotlashuv sharoitida bo'lajak o'qituvchilarda to'g'ri, aniq, ravon, mantiqiy va ta'sirchan nutqni shakllantirish zarurati asoslab beriladi. Maqolada pedagogik nutq va muloqot madaniyatining pedagogik mahorat, kasbiy-kommunikativ kompetentlik, psixologik-pedagogik tayyorgarlik hamda amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liqligi ochib berilgan. Oliy ta'lim jarayonida nazariy tayyorgarlikni amaliy faoliyat va izchil kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish bilan uyg'unlashtirish bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik mahorati va nutq madaniyatini takomillashtirishning muhim sharti sifatida qaraladi.

Kalit soʻzlar: boʻlajak oʻqituvchi, pedagogik nutq, nutq madaniyati, pedagogik muloqot, muloqot madaniyati, pedagogik mahorat, kasbiy-kommunikativ kompetentlik, kasbiy tayyorgarlik, zamonaviy taʼlim, pedagogik faoliyat.

Аннотация. В данной статье освещаются педагогические аспекты развития педагогической речи и культуры общения будущих учителей, а также их значение в современном образовательном процессе. Анализируется роль речи учителя не только как средства передачи знаний, но и как важнейшего инструмента воспитательного и педагогического воздействия на обучающихся. Обосновывается необходимость формирования у будущих учителей правильной, точной, беглой, логичной и выразительной речи в условиях глобализации и информатизации общества. Раскрывается взаимосвязь педагогической речи и культуры общения с педагогическим мастерством, профессионально-коммуникативной компетентностью, психолого-педагогической подготовкой и практической деятельностью. Подчеркивается, что сочетание теоретической подготовки с практической деятельностью и последовательным профессиональным саморазвитием в процессе высшего образования является важным условием совершенствования педагогического мастерства и культуры речи будущих учителей.

Ключевые слова: будущий учитель, педагогическая речь, культура речи, педагогическое общение, культура общения, педагогическое мастерство, профессионально-коммуникативная компетентность, профессиональная подготовка, современное образование, педагогическая деятельность.

Abstract. This article examines the pedagogical aspects of developing pre-service teachers' pedagogical speech and communication culture, as well as their significance in the contemporary educational process. It analyzes the role of teachers' speech not only as a means of knowledge transmission but also as an important instrument of educational and pedagogical influence on learners. The article substantiates the need to develop accurate, clear, fluent, logical, and expressive speech among pre-service teachers in the context of globalization and informatization. It also reveals the close relationship between pedagogical speech and communication culture and such components as pedagogical mastery, professional communicative competence, psychological and pedagogical preparation, and practical professional activity. The integration of theoretical preparation with practical experience and consistent professional self-development within higher education is considered an essential condition for improving the pedagogical mastery and speech culture of pre-service teachers.

Keywords: pre-service teacher, pedagogical speech, speech culture, pedagogical communication, communication culture, pedagogical mastery, professional communicative competence, professional preparation, contempor

KIRISH

Bugungi kunda taʼlim jarayonining samaradorligi nafaqat oʻqituvchining kasbiy bilim va pedagogik kompetensiyalariga, balki uning oʻquvchilar bilan samarali muloqot qila olish, fikrini aniq, ravon, mantiqiy va taʼsirchan ifodalash qobiliyatiga ham bevosita bogʻliq. Nutq va muloqot madaniyati insonning umumiy madaniyatini ifodalovchi muhim koʻrsatkichlardan biri boʻlib, ayniqsa pedagogik faoliyatda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki oʻqituvchi nutqi taʼlim oluvchilarga bilim yetkazish vositasi boʻlish bilan birga, ularning dunyoqarashi, tafakkuri, axloqiy qarashlari va shaxsiy rivojlanishiga taʼsir koʻrsatuvchi pedagogik vosita sifatida ham namoyon boʻladi. Shu jihatdan boʻlajak oʻqituvchilarda pedagogik nutq va muloqot madaniyatini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biridir.

Globallashuv va axborotlashuv jarayonlarining jadallashuvi taʼlim jarayonidagi kommunikativ munosabatlarning mazmuni va shakllariga ham sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Bugungi oʻqituvchidan turli pedagogik vaziyatlarda oʻz fikrini toʻgʻri, tushunarli, izchil va taʼsirchan bayon eta olish, suhbatdoshini tinglash, muloqot jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etish hamda kommunikativ vaziyatga mos ravishda nutqiy vositalardan foydalanish talab etiladi. Demak, pedagogik nutq madaniyati faqat til meʼyorlariga rioya qilish bilan chegaralanmay, balki pedagogik jarayon, ijtimoiy muhit va shaxsning kasbiy rivojlanishi bilan uzviy bogʻliq boʻlgan kompleks hodisa sifatida qaralishi lozim.

Oʻzbekistonda oliy taʼlim tizimini takomillashtirishga qaratilgan islohotlar ham boʻlajak mutaxassislarning zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantirishni ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilamoqda. Xususan, oliy taʼlimni rivojlantirish jarayonida tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, amaliy koʻnikmalarni shakllantirish hamda

kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bunday talablar bo'lajak o'qituvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki kasbiy faoliyat jarayonida samarali kommunikativ munosabatlarni tashkil etish qobiliyatini ham rivojlantirishni taqozo etadi.

Pedagogik faoliyatda nutq va muloqot o'qituvchining pedagogik mahoratini namoyon etuvchi muhim tarkibiy qismlardan biridir. Pedagogik mahoratning rivojlanishi o'qituvchining nazariy tayyorgarligi, amaliy faoliyati, kasbiy tajribasi va muntazam o'z-o'zini rivojlantirishi bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasasida olingan nazariy bilimlarni pedagogik amaliyot bilan uyg'unlashtirish bo'lajak o'qituvchilarning nutq madaniyati, pedagogik muloqot ko'nikmalari va kasbiy-kommunikativ kompetentligini takomillashtirishning muhim sharti hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, uning mazmuni va tarkibiy jihatlarini ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilish hamda ta'lim jarayonida mazkur sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali yondashuvlarni belgilash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur masalani tadqiq etish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, pedagogik mahoratini yuksaltirish va ta'lim jarayonida samarali kommunikativ muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

MATERIAL VA USULLAR

Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini shakllantirish masalasi pedagogika, psixologiya, tilshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslik kabi fanlar kesishmasida o'rganiladigan ko'p qirrali pedagogik muammolardan biridir. Mavzuga oid ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik nutq va muloqot madaniyati o'qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim tarkibiy qismlardan biri sifatida qaraladi. Shu bilan birga, mazkur tushunchalar pedagogik mahorat, kasbiy tayyorgarlik, shaxsiy rivojlanish va ta'lim jarayonining samaradorligi bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi.

Pedagogik nutq va muloqot madaniyatining lingvistik asoslarini o'rganishda Q. Yo'ldoshevning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Olim pedagogning nutq va muloqot madaniyatini shakllantirishda lingvistik qonuniyatlarni bilish, verbal muloqotning funksional imkoniyatlarini anglash hamda uning ta'lim jarayonidagi didaktik rolini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Uning yondashuvida tilshunoslikka oid bilimlar nutq madaniyati, ritorik mahorat va kommunikativ ta'sirchanlikni rivojlantirishning metodologik asosi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarning adabiy nutqini shakllantirish va ularning kasbiy muloqotini takomillashtirishda tilshunoslik fanining muhim o'rnini ko'rsatadi.

Pedagogik muloqotning psixologik jihatlarini o'rganishda E. G'oziyevning ilmiy qarashlari muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Faylda keltirilgan tahlillarga ko'ra, psixologik yondashuv pedagogning kreativ faoliyati, emotsional barqarorligi, refleksiv qobiliyatlari va individual-tipologik xususiyatlarini tushunish imkonini beradi. Shuningdek, o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi subyekt-subyekt munosabatlari, jonli nutqni idrok etishning psixologik shart-sharoitlari ham pedagogik muloqotning samaradorligini belgilovchi omillar sifatida ko'rsatiladi. T. Maxmudovning pedagogik faoliyatni estetik jihatdan anglashga oid qarashlari ham mavzu uchun muhimdir. Uning yondashuvida bo'lajak pedagogning o'z kasbiy faoliyatining mohiyati va jozibasini anglashi uning kelgusidagi kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda pedagogning xulqi, nutqi va muloqot madaniyati uning kasbiy qiyofasini namoyon etuvchi muhim vositalardan biri sifatida qaraladi. Pedagogik mahoratning kommunikativ mohiyatini ochib berishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar alohida o'rin tutadi. Faylda pedagogik mahorat, avvalo, muloqotni o'zlashtirish bilan bog'lanib, pedagogik muloqot ikki tomonlama jarayon sifatida talqin qilingan. Bunda o'qituvchi va ta'lim oluvchi muloqotning faol subyektlari sifatida namoyon bo'ladi. Demak, pedagogik mahoratni faqat o'qitish metodlarini egallash bilan chegaralash mumkin emas; u samarali muloqot, nutq madaniyati va shaxslararo munosabatlarni to'g'ri tashkil eta olish qobiliyatini ham qamrab oladi. R. Mavlonova, D. Abdurahimova, H.T. Omonov, O'. Tolipov va B.X. Xodjayev kabi tadqiqotchilarning pedagogik mahoratga oid ishlarida ham o'qituvchining kasbiy faoliyati, pedagogik tajribasi, ta'lim jarayonini tashkil etish va pedagogik mahoratni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Faylda ushbu olimlarning ilmiy-amaliy tajribasi pedagogik mahorat nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga xizmat qilgani qayd etiladi. Ye.N. Ilinning qarashlarida esa pedagogik mahorat o'qitish jarayonining estetik va ijodiy jihatlarini bilan bog'liq holda tavsiflanadi. O'qituvchi ta'lim jarayonini tashkil etishda rejalashtiruvchi, tashkilotchi, ijrochi va o'z faoliyatini tahlil qiluvchi refleksiv subyekt sifatida

namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik mahoratning tarkibida muloqot va nutq madaniyatini muntazam takomillashtirish muhim o'rin egallaydi.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar pedagogik nutq va muloqot madaniyatini alohida, ajratilgan ko'nikma sifatida emas, balki bo'lajak o'qituvchining pedagogik mahorati, kasbiy-kommunikativ kompetentligi, psixologik tayyorgarligi va amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan kompleks sifat sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi. Zamonaviy didaktik yondashuvlar ham pedagogik mahoratni shakllantirishda nazariya va amaliyot birligini, kommunikatsiyani, faoliyatga yo'naltirilganlikni hamda refleksiyaning muhim omillar sifatida belgilaydi. Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun lingvistik, psixologik, pedagogik va estetik yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, nazariy tayyorgarlikni amaliy pedagogik faoliyat va izchil kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish bilan birlashtirish pedagogik mahorat, nutq madaniyati va kasbiy-kommunikativ kompetentlikni takomillashtirishning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini takomillashtirish masalasini pedagogik mahorat va kasbiy-kommunikativ kompetentlik bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga yo'naltirilgan. Tadqiqot metodologik jihatdan pedagogik jarayonning tizimlilik, nazariya va amaliyot birligi, faoliyatga asoslanganlik, shaxsga yo'naltirilganlik hamda kommunikativ yondashuv tamoyillariga tayanadi. Mazkur yondashuvlar pedagogik nutq va muloqot madaniyatini bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi tarkibidagi kompleks sifat sifatida tadqiq etish imkonini beradi. Tadqiqotda, avvalo, pedagogik nutq, muloqot madaniyati va pedagogik mahorat tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlash maqsadida **nazariy tahlil metodidan** foydalanildi. Pedagogika, psixologiya, tilshunoslik va pedagogik mahoratga oid ilmiy qarashlarni o'rganish orqali mazkur tushunchalarning o'zaro aloqador jihatlari tahlil qilindi. Xususan, Q. Yo'ldoshevning lingvistik va kommunikativ yondashuvi, E. G'oziyevning psixologik qarashlari, T. Maxmudovning pedagogik faoliyatning estetik jihatlari o'ldirilgan fikrlari hamda Ye.N. Ilinning pedagogik mahoratni ijodiy va refleksiv faoliyat sifatida talqin qilishi metodologik asos sifatida ko'rib chiqildi. Tadqiqotda **tizimli yondashuv** asosida pedagogik nutq va muloqot madaniyatining alohida ko'nikmalardan iborat emasligi, balki o'qituvchining pedagogik mahorati, kasbiy kompetentligi, psixologik tayyorgarligi va amaliy faoliyati bilan bog'liq yaxlit tizim ekanligi tahlil qilindi. Zamonaviy didaktik tamoyillarni tizimli o'rganish orqali kommunikatsiya, avtonomlik, nazariya va amaliyot birligi hamda ta'lim va tarbiyaning mushtarakligi pedagogik mahoratning muhim atributlari sifatida belgilanishi asoslandi. **Faoliyatga asoslangan yondashuv** orqali pedagogik nutq va muloqot madaniyatining shakllanishi bevosita pedagogik faoliyat jarayoni bilan bog'liq holda ko'rib chiqildi. Bunda bo'lajak o'qituvchining nazariy bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llashi, pedagogik vaziyatlarda muloqotga kirishishi, o'z nutqiy faoliyatini takomillashtirishi va kasbiy tajriba asosida o'zini rivojlantirishi muhim omillar sifatida talqin qilindi.

Psixologik yondashuv esa pedagogik muloqotning subyekt-subyekt xususiyatini, o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi kommunikativ munosabatlarni, emotsional barqarorlik, kreativlik va refleksiyaning pedagogik mahoratdagi o'rnini aniqlashga xizmat qildi. Fayldagi tahlillarga ko'ra, psixologik yondashuv jonli nutqni idrok etish hamda pedagogik muloqotning psixologik shart-sharoitlarini tushuntirish imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqotda **qiyosiy-tahliliy metod**dan foydalanilib, turli tadqiqotchilarning pedagogik mahorat, nutq, muloqot va kasbiy kompetentlikka oid qarashlari o'zaro taqqoslandi. Mazkur tahlil asosida pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirishda lingvistik bilimlar, psixologik tayyorgarlik, pedagogik mahorat va amaliy faoliyatning o'zaro uyg'unligi muhim ekanligi aniqlandi. Tadqiqot metodologiyasining muhim jihatlari biri **nazariya va amaliyot birligi** tamoyilidir. Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik mahoratini rivojlantirish faqat oliy ta'lim jarayonida nazariy bilimlarni egallash bilan cheklanmaydi. Nazariy tayyorgarlikni bevosita pedagogik faoliyat va izchil kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish bilan uyg'unlashtirish nutq madaniyati hamda kasbiy-kommunikativ kompetentlikni takomillashtirishning muhim sharti sifatida qaraladi. Shu asosda tadqiqotning metodologik yo'nalishi bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini **lingvistik, psixologik va pedagogik omillarning o'zaro ta'siri asosida** shakllanadigan kasbiy sifat sifatida o'rganishga qaratildi. Mazkur metodologik asos keyingi tahlillarda pedagogik nutqning mazmuni, muloqot jarayonidagi funksiyalari, pedagogik mahorat bilan aloqasi hamda uni takomillashtirishning amaliy imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini takomillashtirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan nazariy-tahliliy dizayn asosida tashkil etildi. Tadqiqot dizaynining konseptual asosi pedagogik nutq va muloqot madaniyatini bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligining muhim tarkibiy qismi

sifatida talqin etishga asoslanadi. Chunki o'qituvchi nutqi bilim berish vositasi bo'lish bilan birga, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish va ta'lim jarayoni ishtirokchilari bilan samarali pedagogik munosabat o'rnatish vositasi ham hisoblanadi. Tadqiqot dizaynida muammo uchta o'zaro bog'liq yo'nalish doirasida ko'rib chiqildi: **lingvistik, psixologik va pedagogik yo'nalishlar**. Lingvistik yo'nalishda adabiy til me'yorlariga amal qilish, nutqning aniqligi, ravonligi, mantiqiyliigi va ta'sirchanligi; psixologik yo'nalishda shaxslararo munosabat, refleksiya, emotsional barqarorlik va muloqot jarayonining psixologik xususiyatlari; pedagogik yo'nalishda esa pedagogik mahorat, kasbiy kompetentlik, ta'lim-tarbiya jarayoni hamda nazariya va amaliyot birligi asosiy tahlil birliklari sifatida belgilandi. Tadqiqot dizaynining mantiqiy ketma-ketligi **muammoni aniqlash → ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish → pedagogik nutq va muloqot madaniyatining tarkibiy xususiyatlarini belgilash → pedagogik imkoniyatlarni tizimlashtirish → amaliy takomillashtirish yo'nalishlarini asoslash** bosqichlaridan iborat. Bunda pedagogik mahoratning, avvalo, muloqotni o'zlashtirish bilan bog'liqligi asosiy metodologik nuqtalardan biri sifatida qabul qilindi. Pedagogik muloqotning ikki tomonlama xususiyati o'qituvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni faqat axborot almashinuvi emas, balki shaxsiy va kasbiy rivojlanish jarayoni sifatida tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqot dizaynida pedagogik mahoratning ijodiy va refleksiv xususiyati hisobga olindi. O'qituvchi o'z faoliyatini tashkil etish, boshqarish va loyihalash bilan bir qatorda, o'z pedagogik faoliyatini refleksiv tahlil qilishi hamda nutq va muloqot madaniyatini muntazam takomillashtirib borishi zarur. Tadqiqot dizaynining yakuniy yo'nalishi pedagogik nutq va muloqot madaniyatini alohida ko'nikma sifatida emas, balki bo'lajak o'qituvchining **kasbiy tayyorgarligi, pedagogik mahorati, psixologik tayyorgarligi va amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liq kompleks sifat** sifatida o'rganishni nazarda tutadi. Shu sababli tadqiqotda nazariy qarashlarni pedagogik amaliyot bilan bog'lash, mavjud ilmiy tajribalarni tahlil qilish va ularni umumlashtirish asosiy dizayn tamoyillari sifatida belgilandi. Mazkur yondashuv pedagogik nutq va muloqot madaniyatini takomillashtirishning ilmiy-pedagogik imkoniyatlarini tizimli ravishda ochib berishga xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyati ularning kasbiy kompetensiyasi va pedagogik mahoratining muhim tarkibiy qismidir. O'qituvchi nutqi nafaqat bilim berish, balki ta'lim oluvchiga tarbiyaviy va kommunikativ ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, pedagogik muloqotning ikki tomonlama xususiyati bo'lajak o'qituvchidan nafaqat to'g'ri va ravon nutqni, balki muloqot jarayonida shaxsiy va kasbiy sifatlarini namoyon etishni ham talab qiladi. Mavjud ilmiy va amaliy tajribalar tahlili esa ilg'or pedagogik tajribalar amaliyotga ko'pincha alohida va bilvosita shaklda tatbiq etilayotganini ko'rsatadi. Natijada pedagogik nutq va muloqot madaniyatini takomillashtirishda lingvistik bilimlar, psixologik tayyorgarlik, pedagogik mahorat hamda amaliy faoliyatning o'zaro uyg'unligini ta'minlash zarurligi aniqlandi.

Pedagogik nutqning samaradorligi, avvalo, uning aniqligi, ravonligi, mantiqiyliigi va ta'sirchanligi bilan bog'liq. Shu bilan birga, pedagogik muloqot jarayonida o'qituvchining suhbatdoshini tinglay olishi, kommunikativ vaziyatni to'g'ri baholashi, nutqiy vositalarni vaziyatga mos tanlashi va o'z faoliyatini refleksiv jihatdan tahlil qilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirishning samaradorligi faqat nazariy bilimlarni egallash bilan emas, balki ularni pedagogik amaliyotda muntazam qo'llash bilan ham belgilanadi. Shu sababli oliy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning real pedagogik vaziyatlarda muloqot qilish, o'z nutqini tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Lingvistik, psixologik va pedagogik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi pedagogik nutq va muloqot madaniyatini kompleks ravishda shakllantirish imkonini beradi. Lingvistik yondashuv nutqning me'yoriy va kommunikativ jihatlarini, psixologik yondashuv muloqotning shaxslararo va emotsional xususiyatlarini, pedagogik yondashuv esa mazkur ko'nikmalarning kasbiy faoliyatdagi amaliy ahamiyatini ochib beradi. Pedagogik mahoratning kommunikativ mohiyati ham natijalar asosida alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagogik mahorat faqat darsni tashkil etish yoki o'qitish metodlarini egallash bilan belgilanmaydi. U o'qituvchining ta'lim oluvchilar bilan samarali muloqot qila olishi, o'z fikrini tushunarli yetkazishi, pedagogik vaziyatni to'g'ri boshqarishi va o'z faoliyatini tahlil qila olishi bilan ham chambarchas bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, muloqot jarayonlarini tahlil

qilish, nutqiy faoliyatni refleksiv baholash va pedagogik amaliyot bilan integratsiyalashgan topshiriqlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligining muhim yo'nalishlaridan biridir. Pedagogik mahoratni shakllantirish jarayonida nutq, muloqot, kasbiy bilim va amaliy faoliyatning o'zaro birligi ta'minlanishi lozim.

Pedagogik nutq va muloqot madaniyati o'qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim sifat bo'lib, u lingvistik bilimlar, psixologik tayyorgarlik, pedagogik mahorat va amaliy tajribaning o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Shu sababli mazkur sifatni faqat til me'yorlariga rioya qilish doirasida emas, balki pedagogik jarayonning yaxlit kommunikativ tizimi sifatida o'rganish maqsadga muvofiq. Shu asosda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida pedagogik nutq va muloqot ko'nikmalarini amaliy mashg'ulotlar orqali muntazam rivojlantirish, adabiy til me'yorlari va lingvistik bilimlardan samarali foydalanish, pedagogik vaziyatlarda muloqot qilish va o'z nutqini tahlil qilishga e'tibor qaratish, nazariy tayyorgarlikni bevosita pedagogik amaliyot bilan uyg'unlashtirish, shuningdek, kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish va refleksiv faoliyatni kuchaytirish tavsiya etiladi. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik mahoratini yuksaltirish, kasbiy-kommunikativ kompetentligini rivojlantirish va ta'lim jarayonida samarali kommunikativ muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida".
- [2] G'oziyev E.G'. Psixologiya. – Toshkent, 1994.
- [3] Maxmudov T. Pedagogik estetika va pedagogik faoliyat masalalari. – Toshkent, 2010.
- [4] Yo'ldoshev Q. O'qituvchi nutqi, muloqot va nutq madaniyatiga oid asarlar. – Toshkent, 2018.
- [5] Kuzmina N.V., Rean A.A. Professionalizm pedagogicheskoy deyatelnosti. – Sankt-Peterburg, 1993.
- [6] Makarenko A.S. O vospitani. – Moskva, 2003.
- [7] To'xtaxodjayeva M.X. Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2010.
- [8] Nurmanov A., Turg'unov S. Pedagogik mahorat (ritorika). – Toshkent, 2022

PODKAST DISKURSINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Normurodova Shahnoza Shuxrat qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik instituti tayanch doktoranti
Toshkent 100000, O'zbekiston

Annotatsiya. *Ushbu tezisda podkast so'zining kelib chiqishi, ta'riflari va podkast diskursi xususida tahlil olib borildi. Bundan tashqari, ushbu diskursning media va raqamli diskurslarda turgan o'ri haqida ma'lumotlar berildi va lingvistik jihatdan nazariy xulosalar bilan yoritildi.*

Kalit so'zlar: *podkast, media diskurs, raqamli diskurs, Ipod, lingvistika, diskurs, lingvistik xususiyatlar, til sathlari.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются происхождение и определения термина «подкаст», а также понятие подкаст-дискурса. Кроме того, освещается место подкаст-дискурса в медиадискурсе и цифровом дискурсе, а также его лингвистические особенности на основе теоретических выводов.*

Ключевые слова: *подкаст, медиадискурс, цифровой дискурс, iPod, лингвистика, дискурс, лингвистические особенности, языковые уровни.*

Abstract. *This thesis analyzes the origin and definitions of the term podcast, as well as the concept of podcast discourse. Furthermore, it examines the position of podcast discourse within media and digital discourse and provides a linguistic analysis supported by relevant theoretical conclusions.*

Key words: *podcast, media discourse, digital discourse, iPod, linguistics, discourse, linguistic features, language levels.*

KIRISH

Keng auditoriyaga taqdim etiladigan audio yoki video shakldagi eshittirishlar – podkastlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning yangi sohasi – medialingvistika uchun zarur. Podkastlar tarixi 2001-yilda Apple birinchi iPodni bozorga chiqargan paytiga borib taqaladi⁸⁵. Shuning uchun bu so'zning kelib chiqishi iPod va "broadcast" ya'ni eshittirish so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan kontanimatsiyadir. "2005-yilda Apple kompaniyasi iTunes platformasida maxsus "Podcast" bo'limini ochgach, dunyo bo'ylab yuzlab yangi podkastlar paydo bo'la boshladi, Spotify, Yandeks Music, Google Podcasts, SoundCloud kabi boshqa platformalar ham o'z xizmatlarini ishga tushirib, podkastlar yanada qulay va ommabop bo'lishiga hissa qo'shdi. Bu davr mobaynida podkastlarni monetizatsiya qilish, reklama va homiylik mexanizmlari ham rivojlandi. O'zbekistonda podkastlar rivoji haqida rasmiy statistika bo'lmasa-da, ularning ommaviylashuvi taxminan 2018-yilda boshlangan deb hisoblash mumkin⁸⁶". Podkast so'zining izohi kembrij, merriam-webster va Britannica lug'atlarida quyidagicha beriladi: "Internet orqali yuklab olish, eshitish va tarqatish imkoni mavjud bo'lgan raqamli formatdagi dastur⁸⁷". Foydalanuvchilar o'zlari tanlagan vaqtda tinglash uchun shaxsiy qurilmasiga yuklab olishi mumkin bo'lgan raqamli audio fayllarning epizodik seriyasi. Podkastlar birinchi navbatda audio vosita bo'lib, ba'zi dasturlar qo'shimcha video komponentini taklif qiladi⁸⁸.

MATERIALLAR VA USULLAR

So'nggi statistik ma'lumotlarga qaraganda dunyo bo'ylab taxminan 4,5 milliondan ortiq podkastlar mavjud va ularning tinglovchilari soni qariyb 600 ming kishiga yetmoqda⁸⁹. Podkastlarning ham boshqa media yo'nalishlar kabi bir qancha turlari mavjud. Intervyu podkastlar – suhbatning bu turi bir yoki bir nechta mehmon bilan suhbat asosida tashkil qilinadi. Monolog podkastlar – bu podkast turi o'zbek segmentida hali tarqab ulgurmagan kamyob yo'nalishlardan biri hisoblandi. Unda bir kishi ma'lum mavzuda gapiradi. Hikoyaviy podkastlar – voqealar asosida hikoya qilingan audio format bo'lib, unda ma'lum bir tarixiy jarayon atrofida sodir bo'lgan qiziqarli ishlar yuzasidan suhbat olib boriladi. Mutaxassislik podkastlari – ma'lum bir sohadagi bilimlarni ommaga sodda tilda yetkazish, uni ayni shu sohada yetarlicha bilimga ega bo'lmagan inson bilan muhokama qilish orqali amalga oshiriladi. Yumor va ko'ngilochar podkastlar – hazil va shov-shuvli mavzularni o'zida qamrab oladi, unga tashrif buyuruvchi mehmonlar ham asosan shou-biznes vakillari va yumoristlar bo'lishadi⁹⁰. Podkast diskursi media diskurs tarkibiga kiradi va shu bilan bir qatorda, raqamli kommunikatsiyalarga xos interaktivlik, spontanlik, auditoriya bilan bevosita multimodal tarzda aloqa qilish belgilari bilan ajralib turadi. Tarixiy jihatdan, diskurs atamasi dastlab amerikalik tilshunos Zellig Harris tomonidan 1952 yilda chop etilgan «Diskurs tahlili» nomli maqolasida qo'llanilgan⁹¹. "Diskurs ijtimoiy amaliyotning bir turidir⁹²".

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tilshunoslikda diskursning eng muvaffaqiyatli ta'riflaridan biri bu –N.D.Arutyunova tomonidan taklif etilgan. N.D. Arutyunova ushbu atamaning quyidagi ta'rifini taklif qiladi: "diskurs - (fransuzcha discours - nutq so'zidan) - ekstralingvistik, ijtimoiy madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan birgalikda bog'langan matn; voqeiy jihatdan olingan matn; maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq, odamlarning o'zaro ta'siri va ularning ong mexanizmlarida (kognitiv jarayonlarda) ishtirok etadigan tarkibiy qism. Diskurs - bu "hayotga singib ketgan" nutqdir"⁹³. Diskurs – bu lisoniy-pragmatik, lingvomadaniy, psixo-lingvistik omillar negizida shakllanuvchi matn

⁸⁵ <https://uz24.uz/uz/articles/podkast-25-3-11>

⁸⁶ <https://yuz.uz>

⁸⁷ "Podcast". Cambridge Dictionary (Online nashri). „Definition of PODCAST“. Merriam-Webster Dictionary. „Podcast Definition & Meaning | Britannica Dictionary“. britannica.com.

⁸⁸ „Video Podcast: How to Start a Podcast with Video in 5 Steps“. riverside.fm.

⁸⁹ <https://podcaststatistics.com/>

⁹⁰ <https://uz24.uz/uz/articles/podkast-25-3-11>

⁹¹ Harris Z. Discourse analysis // Language. 1952. V. 28. № 1. P. 1–30

⁹² Norman Fairclough (2001). Language and Power (2nd edition). London: Longman.

⁹³ Arutyunova N.D. Метафора и дискурс // Теория метафоры / - М.: Progress, 1990. – 136-137.

sanalib, maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq, muloqot jarayonida suhbatdoshlarning o'zaro ta'siri va ularning ongi mexanizmlari (kognitiv jarayonlar)da ishtirok etuvchi komponent sifatida tushuniladi⁹⁴. Shunga ko'ra "diskurs" atamasi "matn" atamasidan farqli o'laroq, real hayotga aloqador hamda makon va zamonga xos tavsiflanadi⁹⁵.

L. Makarovning ta'rificha, diskurs – bu "nutq", "matn", "dialog" atamalarini umumlashtiruvchi termin⁹⁶. L.M.Makarov yozishicha, diskurs tahlilida lisoniy muloqotning ijtimoiy-madaniy va interaktiv jihatlarini o'rganiladi, "lekin, bundan uning hududi faqat og'zaki dialog bilan chegaralanadi, degan xulosaga kelmaslik kerak: lisoniy muloqotning har qanday ko'rinishi....shu nuqtayi nazardan tahlilga tortilishi mumkin".

O'zbek tilshunosligida diskursiv tahlilga oid dastlabki monografik ishlardan biri – L. Raupovanning "Dialogik nutqning diskursiv tahlili" monografiyasi hamda dialogik nutqdagi polipredikativ birliklar tahliliga oid tadqiqotlaridir⁹⁷.

T. Nikolayeva o'zining "Matn tilshunosligi atamalarining qisqacha lug'ati" kitobida diskursga o'zaro bog'langan matn; og'zaki matn shakli; dialog; bir-biri bilan ma'no jihatdan bog'langan gaplar guruhi; yozma yoki og'zaki nutq mahsuloti deya izohlagan⁹⁸.

J. Ostin va J. Searl fikricha, diskurs – bu gaplar majmui emas, balki kommunikativ niyat asosida amalga oshiriladigan nutqiy harakatlar ketma-ketligidir⁹⁹.

"Bu shaxsiy maktubdan gazeta xabarigacha, oilaviy suhbatdan siyosiy nutqgacha bo'lgan har qanday og'zaki va yozma muloqotga qaratilgan bo'lib, kommunikativ hodisaning bir qismini tashkil qiladi¹⁰⁰". Golland tilshunosi T.A. van Deykning diskurs tushunchasiga yana bir ta'rif "diskurs – bu matn va nutq faoliyatining ijtimoiy-kognitiv jarayon sifatida namoyon bo'lishi bo'lib, u kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar, ularning bilimlari va ideologik qarashlari bilan uzviy bog'liqdir¹⁰¹". Unga ko'ra diskurs bu murakkab kommunikativ hodisa, u matndan tashqari ekstralingvistik faktorlarni (matnni tushunish uchun zarur bo'lgan dunyo haqidagi bilim, fikrlar, qarashlar, adresatning maqsadini) ham o'z ichiga oladi.

- 1) tilning ishlatilishi,
- 2) g'oya va e'tiqodlarning berilishi (muloqot),
- 3) ijtimoiy-shartli situatsiyalarda o'zaro harakat.

"Diskursni situatsion kontekst bilan chambarchas bog'langan matn(lar) sifatida tushunish kerak¹⁰²".

Professor Karasik esa "Diskurs – bu matn va kommunikativ vaziyatning birligi" deya ta'rif beradi. Shuningdek, u shunday izohlaydi: "Diskurs – bu muayyan madaniyat va kommunikativ makonda shakllanadigan, ishtirokchilarning ijtimoiy rollari va qadriyatlarini bilan belgilanadigan nutqiy faoliyat turi".

Tilshunoslikda diskurs hodisasining struktur-semantik, kommunikativ-pragmatik, estetik-madaniy va kognitiv xususiyatlarini e'tiborga olish lozimligini uqtirgan tadqiqotchilar uning kategorial belgilari antropotsentriklik, vaziyatlilik, adreslilik, ochiqlik, protsessuallik, milliy o'ziga xoslik kabilardan iborat ekanini qayd etadi

N.I.Klushinaning ta'kidlashicha, media "axborot asridagi ijtimoiy hayotning vositachilik shakli"dir. Media jamiyatning normativ qadriyatlarini shakllantiradi¹⁰³. Diskurs tahlili tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya,

⁹⁴ Арютюнова Н.Д. Дискурс. — В кн.: Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — С. 13.

⁹⁵

⁹⁶ Diskurs u komunikatsiynikh sistemakh: zb. nauk. st. / gol. red. S. P. Denisova. — Kiyev, 2004. — 344 s.

⁹⁷ Kompanseva, L. F. Gendernye osnovy Internet-kommunikatsii v postsovetском prostranstve: Monografiya. — Lugansk: Znaniye, 2004. — 404 s.

⁹⁸ Николаева, Т. М. (1978). Краткий словарь терминов лингвистики текста. — Москва: Изд-во «Прогресс», 8. — 480 с.

⁹⁹ Austin J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Oxford University Press, 1962.— 230 p. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969.— 430 p.

¹⁰⁰ Teun A. van Dijk (1997). Discourse Studies. SAGE Publications.

¹⁰¹ Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — 12-16 p.

¹⁰²

¹⁰³ Klushina N.I. Media stilistika. — Moskva: Aspekt Press, 2010. — 208 s.

etnografiya va falsafa kesishgan fanlararo sohadir. Podkastlarning diskursiv pozitsiyasi ham fanlararo nuqtada hisoblanadi va jamiyatning lingvistik va madaniy holatini aks ettiruvchi oynadir. B.M. Gasparov muloqotni “insonning tildagi hayotining markaziy momenti” deb ta’riflaydi. Diskurs – bu izchil nutq yoki yozma matn bo‘lib, ijtimoiy kontekstda tilning qo‘llanilishini namoyon etadi¹⁰⁴. A.D.Shvaytser media diskursni ko‘p bosqichli makrotizim sifatida ko‘rib, uning ichida gazeta, radio, televideniye tili kabi mikrotizimlarni ajratadi¹⁰⁵. Media diskurs makrotizimlari orasidan boshqa medialar kabi kommunikativlik ta’sirini namoyon qiluvchi podkast nutqini ham alohida tadqiq etish kerak. Shuningdek, olimning fikriga ko‘ra, kommunikativ ta’sir yakuniy qabul qiluvchining xususiyatlariga ko‘ra o‘zgarishi mumkin. Ya’ni, bir xil xabar yoki qarash jamiyat vakillari kesimida har xil effekt uyg‘otishi mumkin. A.D.Shvaytserning mazkur qarashlari podkast diskursida auditoriya tomonidan bildirilgan izohlarni nafaqat matniy, balki kommunikativ-pragmatik hodisa sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni pragmatik tahlil etishda diskurs atamasi sakkiz xil ma’noda qo‘llaniladi:

- 1) so‘z muqobili;
- 2) iboralardan o‘lchami bo‘yicha ortadigan birlik;
- 3) nutq vaziyati hisobga olingan holda muloqotning adresatga ta’siri;
- 4) suhbat, nutqda so‘zlovchi o‘rni;
- 6) lisoniy birliklardan foydalanish;
- 7) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi;
- 8) matn yaratish shartlarini tadqiq etishga mo‘ljallangan nazariy qurilmalar;¹⁰⁶

Mediadiskurs til va jamiyatda sodir bo‘layotgan barcha o‘zgarishlarni aks ettiradi, u doimo ma’lum xususiyatlarga ega bo‘lgan ko‘p qirrali hodisa sifatida qaraydigan tadqiqotchilarda qiziqish uyg‘otadi (I.V. Jukova, Ye.A. Zemskaya, S.I. Ivanova, V.G. Kostomarov, S.I. Smetanina, G.Ya. Solganik, I.N. Tartakovskaya, V.A. Tirigina, S. Badir, J.-C. Beacco, Ch. Claudel, M. Doury, G. Petit, S. Reboul-Toure).

Mediadiskurs (ommaviy axborot diskursi) – ommaviy axborot vositalarida (televideniye, radio, internet, bosma ommaviy axborot vositalari va boshqalar orqali) auditoriyani ijtimoiy hayotning turli sohalari haqida xabardor qilishga qaratilgan nutq faoliyatining bir turi. Bu zamonaviy medialingvistikaning o‘ziga xos kategoriyasi bo‘lib, tahlilning maxsus usullari va vositalarini o‘z ichiga oladi. Bu, birinchi navbatda, mediakanallarning – bosma kontent (gazetalar, jurnallar) va interaktiv materiallar (radio, televideniye, internet, reklama)ning kengayishi bilan bog‘liq¹⁰⁷. T.G. Dobrosklonskayaga ergashib, mediadiskurs nafaqat matnning o‘zini, balki uning yaratilishi, tarqalishi va qabul qilinishiga ta’sir qiluvchi omillarni ham o‘z ichiga olgan keng ko‘lamli hodisalarni qamrab oladi, deb hisoblagan holda, biz mediadiskursni "ommaviy muloqot sohasidagi nutq faoliyati jarayonlari va mahsulotlarining o‘zaro ta’sirining butun boyligi va murakkabligi bilan to‘plami" sifatida tushunamiz¹⁰⁸. T.G. Dobrosklonskaya ta’rifiga ko‘ra, media diskursning nutqiy konsepsiyasi xabarni uning barcha kommunikativ komponentlari – jo‘natuvchi, qabul qiluvchi, kanal, kontekst va fikr-mulohaza bilan birgalikda ifodalaydi¹⁰⁹. Podkastlarda esa audio formatda tarjima qilish, subtitrlash va transkript yaratish kabi yangi texnik va lingvistik yondashuvlar talab qilinadi¹¹⁰. V.P.Frolov va V.N.Fominlar aksiologik modallik nuqtai nazaridan shaxsiy munosabat, qadriyat va uning yo‘nalishlarining zamonaviy axborot jamiyatidagi roli va ahamiyatini yoritib beradi. Mualliflar qadriyatni “jamiyat hayotining normal ishlashi uchun tartibga soluvchi¹¹¹” mexanizm sifatida ta’riflashadi. Mediamatn - bu Ommaviy axborot vositalari (OAV) yoki raqamli platformalarda

¹⁰⁴ Gasparov B.M. Yazyk, pamyat“, obraz: Lingvistika yazykovogo sushchestvovaniya. – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1996. – 352 s.

¹⁰⁵ Shveytser A.D. Teoriya perevoda (status, problemy, aspekty). – Moskva: Nauka, 1988. – 215 s.

¹⁰⁶ Арютюнова Н.Д. Дискурс. — В кн.: Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — С. 136-137.

¹⁰⁷ Lissan, E. Lingvistika stavit diagnoz... Ocherk “duxa epoхи” v svete dannыx lingvisticheskogo analiza. – Vilnyus: Izd-vo Vilnyussskogo universiteta, 2011. – 252 s.

¹⁰⁸ Dobrosklonskaya T.G. Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ. — М.: Izd-vo MGU, 2006. -21 bet

¹⁰⁹ Dobrosklonskaya T.G. Media lingvistika: sistemnyy podkhod k izucheniyu yazyka SMI. – Moskva: Flinta: Nauka, 2008. – 264 s.

¹¹⁰ Munday, J. (2019). Introducing translation studies: Theories and applications (5th ed.). Routledge.

¹¹¹ Фролов В.П., Фомин В.Н. Aksiologicheskie modal’nosti v sovremenном informatsionном obshchestve // Istoriya i obshchestvoznanie, 2019. – С.205-208.

(gazeta, televideniye, radio, internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar va boshqalar) orqali tarqatiladigan, ommaga mo'ljallangan yozma va ogzaki matn bo'lib, o'ziga xos lingvistik va stilistik xususiyatlarga ega. Ushbu maqolada mediamatnning lingvistik xususiyatlari, ya'ni uning tuzilishi, til birliklarining ishlatilishi, kommunikativ va leksik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotchilarning fikricha, mediamatn ijtimoiy- siyosiy hayotda bevosita axborot uzatuvchi emas, balki, "ijtimoiy ongni shakllantiruvchi kommunikativ vosita hisoblanadi"¹¹². Mediamatn o'zining til qurilishlari bilan boshqa matn turlaridan ajralib turadi. Uning leksik tarkibida ijtimoiy- siyosiy atamalar, zamonaviy yangiliklarga oid so'zlar, baholovchi birliklar keng qo'llaniladi. Karimovanning ta'kidlashicha, "mediamatnlarda so'z tanlovi muallifning pozitsiyasini bildiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi"¹¹³.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, podkast diskursi zamonaviy raqamli kommunikatsiyaning o'ziga xos shakli sifatida bir qator lingvistik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Unda og'zaki va yozma nutqqa xos belgilar o'zaro uyg'unlashib, kommunikativ vaziyat, suhbatdoshlar munosabati hamda mavzu doirasiga ko'ra turli til birliklaridan foydalaniladi. Podkast diskursida dialogiklik, spontanlik, ekspressivlik, so'zlashuv uslubiga xos birliklar, takrorlar, undovlar, murojaat shakllari, modal birliklar va pragmatik vositalarning faol qo'llanishi kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Aryutyunova N.D. Diskurs // Lingvesticheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. qizil. V.N. Yartseva. – M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – S. 136–137.
- [2] Aryutyunova N.D. Metafora i diskurs // Teoriya metafor. – M.: Progress, 1990. – S. 136–137.
- [3] Austin JL So'zlar bilan qanday qilib ishlarni bajarish kerak. – Oksford: Oksford universiteti nashriyoti, 1962. – 230 b.
- [4] Dobrosklonskaya TG Medialingvistika: sistemnyy podxod k izucheniyu yazyka SMI. – M.: Flinta: Nauka, 2008. – 264 s.

ОБРАЗЫ ПРИРОДЫ И ИХ РОЛЬ В РАСКРЫТИИ ХАРАКТЕРА ГЕРОЯ В РАССКАЗАХ А. П. ЧЕХОВА

Юнусова Нилуфар Хамракуловна

Университет экономики и педагогики, Карши 180100, Узбекистан,
e-mail: nilufaryunusova862@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada A.P.Chexovning "Talaba", "Krijovnik" va "It yetaklagan xonim" hikoyalaridagi tabiat tasvirining vazifasi qiyosiy tahlil qilinadi. Tabiat detallari qahramon ruhiy holatini qanday ifodalashi va muallif bahosini qanday shakllantirishi ko'rsatiladi. Peyzajning uch vazifasi ajratiladi: qahramon dunyoqarashidagi o'zgarish, qishloq hayotining ideallashtirilgan tasavvurini sinash va shaxsiy kechinmani axloqiy savol darajasiga ko'tarish. Tabiat detalining ma'nosi uning kompozitsiyadagi o'rni va qahramon nuqtayi nazari bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: peyzaj; A. P. Chexov; tabiat detali; qahramon xarakteri; hikoya.

Abstract: The article compares the function of landscape in Anton Chekhov's stories *The Student*, *Gooseberries* and *The Lady with the Dog*. It examines how natural details convey a character's inner state and organize evaluation within the narrative. Comparative close reading identifies three functions: a change in the character's perception, a challenge to the idealized country estate, and a widening of private experience into an ethical question. The meaning of a landscape detail depends on its position in the plot and on the character's point of view.

Keywords: landscape; Anton Chekhov; natural detail; characterization; narrative.

Аннотация: В статье сопоставляется функция пейзажа в рассказах А. П. Чехова «Студент», «Крыжовник» и «Дама с собачкой». Цель исследования — показать, как природные детали участвуют в передаче внутреннего состояния персонажа и организации авторской оценки. Методом сравнительного

¹¹² Abdurahmonova G. Til va mediamatn: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2020.

¹¹³ Karimova N. Mediamatn lingvistikasi. – Toshkent: O.,zMU nashriyoti, 2018. – 45b.

анализа выделены три разные функции пейзажа: изменение восприятия героем мира, проверка идиллического образа усадьбы и расширение частного переживания до нравственного вопроса. Сделан вывод, что значение природной детали определяется её местом в композиции и соотношением с точкой зрения персонажа.

Ключевые слова: пейзаж; А. П. Чехов; природная деталь; характер героя; повествование.

ВВЕДЕНИЕ

Пейзаж в малой прозе А. П. Чехова редко служит только фоном событий. Его детали входят в движение сюжета и меняют смысл вместе с переживаниями действующих лиц. Особый исследовательский интерес представляет расхождение между тем, что видит герой, и тем, как его восприятие организовано повествованием. Цель статьи — сопоставить три способа включения природного образа в характерологическую и оценочную структуру рассказа. Материалом послужили «Студент», «Крыжовник» и «Дама с собачкой» [1–3]. Метод исследования — сопоставительное чтение эпизодов с учётом композиционного положения пейзажа, точки зрения и изменений в состоянии персонажа.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Пейзаж как мера перемены в рассказе «Студент»

В начале «Студента» Иван Великопольский воспринимает внезапный холод как нарушение привычного порядка. Ветер, темнота и пустынность не сводятся к метеорологической характеристике весеннего вечера: они переданы через ощущение героя и поддерживают его мысль о непрерывности бедствий в человеческой истории. Между природной подробностью и обобщением нет прямой авторской формулы; связь создаёт сама последовательность восприятия. Когда студент останавливается у костра, его разговор с Василисой и Лукерьей переносит внимание от внешнего холода к человеческому отклику. Реакция слушательниц заставляет героя по-новому связать далёкий евангельский эпизод с настоящим.

Повествовательная перспектива и природная деталь

Природная подробность приобретает характерологический смысл лишь тогда, когда удаётся установить, кому принадлежит её оценка. В «Студенте» ощущение тревожной холодной весны связано прежде всего с переживанием Ивана Великопольского. Рассказчик сообщает и видимые обстоятельства, и мысли героя, но не объявляет его представление о неизменности человеческих бед окончательной истиной произведения. Поэтому холод нельзя без оговорок приписывать мировосприятию автора. Научное описание должно различать физическое событие, впечатление персонажа и вывод, который персонаж из этого впечатления делает. Для анализа целесообразно последовательно задавать три вопроса: что именно изображено, кто замечает эту деталь и какое суждение возникает рядом с ней. Такая схема защищает от упрощённого толкования пейзажа как готовой символической таблицы.

Важна также последовательность переключений внимания. Иван движется по открытому пространству, останавливается у огня, обращается к двум женщинам и снова продолжает путь. Костёр находится внутри природного пространства, но меняет его восприятие посредством встречи людей. Его тепло не отменяет холода и не служит механической противоположностью ветру. Оно создаёт условия для рассказа о Петре и для реакции слушательниц. Таким образом, природная и бытовая детали образуют единый событийный узел. Образ героя складывается из его готовности заметить ответ другого человека на произнесённое слово. Поворот в оценке жизни вызван не красивым видом как таковым, а соотношением видимого пространства с человеческой памятью и состраданием.

Заключительное чувство Ивана можно трактовать как переживание смысловой связи прошлого и настоящего. Однако нельзя автоматически отождествлять его восторг с безусловной авторской программой. Текст показывает убедительность переживания для самого героя, оставляя читателю пространство для оценки. Характерологическая роль природы поэтому связана с ограниченной точкой зрения: в начале и в конце читатель видит окружающее вместе с Иваном, но знает, что его состояния различны. Если убрать первые ощущения холода и пустынности, финальная перемена потеряет меру. Если же убрать встречу с вдовами, сама смена настроения окажется немотивированной. Компоненты рассказа работают совместно, а пейзаж помогает связать внутренний сдвиг с внешним маршрутом.

В финале пространство снова открыто, но оценка увиденного уже иная. Поэтому было бы неточно описывать композицию простой заменой мрачного пейзажа светлым. Меняется прежде всего сознание студента: природная среда становится рамой двух противоположных толкований одного и того же мира. Холод в начале рассказа соотносится с чувством разрыва времён, а переживание в конце — с ощущением связи между людьми. Именно такая динамика раскрывает характер Ивана: он способен не только впадать в обобщающую тревогу, но и пересматривать её под воздействием живого чужого чувства [1].

«Крыжовник»: природа и испытание идиллии

Рассказ открывается дождём, из-за которого путешественники ищут убежища. Ощущение сырости и неудобства сообщается через их тела и движение по дороге, а не через отвлечённую картину погоды. Позднее история Николая Ивановича обнаруживает другой образ природы — желанную усадьбу с садом, прудом и крыжовником. Для персонажа это не описание конкретного ландшафта, а заранее готовая картина благополучной жизни. Полученное имение лишь отчасти отвечает фантазии: вода у реки описана как грязная, а желанные элементы усадьбы отсутствуют. Контраст между мечтой и действительным местом обнажает самообман героя [2].

Крыжовник, который Николай Иванович ест с удовольствием, становится материальной деталью его счастья. Между тем Иван Иванович, рассказывающий эту историю, не разделяет братского восторга. Природный предмет получает два несовпадающих значения: в пределах опыта Николая он подтверждает достигнутую цель, а в рассказе Ивана ставит вопрос о цене такой цели и нравственной нечувствительности. Чехов не превращает ягоду в однозначный аллегорический знак. Её художественная сила возникает из столкновения точек зрения, в котором читатель самостоятельно оценивает довольство героя.

Предмет желания и действительное место

В «Крыжовнике» необходимо развести три уровня изображения усадьбы. Первый — многолетняя мечта Николая Ивановича о собственном участке; второй — приобретённое имение с конкретными чертами; третий — рассказ брата, который выбирает детали и оценивает увиденное. Когда эти уровни смешиваются, крыжовник ошибочно превращается в простой знак природы или сельского счастья. Между тем желанное растение выращено внутри проекта частного благополучия, а его значение определяется отношением героя к собственному приобретению. В то же время состояние реки и отсутствие ожидаемого сада выявляют несовпадение мечты с вещной реальностью. Именно это несовпадение помогает описать характер Николая Ивановича: он предпочитает подтверждение своей мечты вниманию к тому, что находится перед ним.

Дождливое начало рамочного повествования тоже важно для интерпретации. Путники ощущают тяжесть дороги и ищут сухое помещение; это непосредственное телесное переживание нельзя подменить устойчивой формулой о «мрачной природе». Позднее Иван Иванович рассказывает о счастье брата из относительного комфорта усадебного дома. Контраст между защищённым внутренним пространством и ненастной дорогой усложняет его речь о благополучии. Для читателя природа сохраняет материальную конкретность: сырость испытывают люди, реку портит соседство производств, ягоду можно попробовать. Благодаря этой конкретности этическое обобщение Ивана не отрывается полностью от изображённых условий жизни. Пейзаж позволяет поставить вопрос о разнице между удовлетворённостью отдельного человека и вниманием к чужому неблагополучию.

Море и пространство переживания в «Даме с собачкой»

В ялтинских эпизодах «Дамы с собачкой» морской вид сопутствует сближению Гурова и Анны Сергеевны. Однако открытость пространства не означает ясности их положения. В сцене у Ореанды Гуров наблюдает спокойное движение моря и размышляет о длительности жизни за пределами отдельной человеческой судьбы. Широкий временной масштаб пейзажа вступает в напряжение с частным событием, которое сами герои пока не умеют назвать и оценить. Через это сопоставление Гуров выходит за рамки привычного представления о кратковременном курортном романе [3].

По возвращении в Москву противопоставление морского побережья городской повседневности становится частью его внутренней биографии. Пейзаж важен не как условный знак свободы сам по себе, а как пережитое пространство, память о котором делает прежнюю жизнь недостаточной. Для понимания героя необходимо проследить, как впечатление от места продолжает действовать после исчезновения самого места

из текущего повествования. Это позволяет связать природный образ с развитием характера, не сводя сложность рассказа к схеме «море — свобода, город — несвобода».

Пространство Ялты и память Гурова

В «Даме с собачкой» природный образ действует иначе: морской пейзаж становится частью памяти персонажа. В ялтинской сцене Гуров видит спокойное море и размышляет о продолжительности мира. Это размышление возникает рядом с чувством, которое пока кажется случайным, но позднее обнаруживает непривычную для героя серьёзность. Такой монтаж не даёт прямого нравственного ответа; он вводит масштаб, в котором прежние объяснения собственных поступков выглядят недостаточными. После возвращения в Москву Гуров находится уже в другом пространстве, однако пережитое на берегу не исчезает. Память о Ялте выявляет расхождение между его публичным поведением и внутренней жизнью. Поэтому сравнение двух мест должно включать временную дистанцию: значение морской картины раскрывается и после завершения курортного эпизода.

Образ Анны Сергеевны также нельзя растворять в пейзаже. Она не является частью декоративного вида, который меняет настроение Гурова. Её собственная тревога и слова сопротивляются его первым представлениям о лёгкости связи. Когда читатель сопоставляет море, размышления Гурова и реакцию Анны, возникает не гармоническая картина, а напряжение между длительным безличным движением природы и неповторимостью нравственного выбора. Это напряжение раскрывает изменение героя точнее, чем простая фиксация его влюблённости. Он учится видеть другого человека за пределами готовых привычных оценок. Пейзаж оказывается одним из средств этого сдвига, но не заменяет диалога, событий и внутренней работы персонажа.

Сопоставление временных масштабов

В выбранных рассказах природная среда по-разному соотносена со временем. В «Студенте» вечерняя дорога сопровождает переход от мысли о повторяемости страдания к представлению о непрерывности человеческого отклика. В «Крыжовнике» долгие годы ожидания усадьбы сталкиваются с коротким моментом, когда хозяин пробует выращенные ягоды. В «Даме с собачкой» кажущееся неизменным море побуждает Гурова мыслить о длительности мира, тогда как его личное чувство только начинается. Такой сравнительный ракурс показывает, почему природу нельзя рассматривать отдельно от сюжета: её продолжительность, сезонность и изменчивость помогают тексту связать мгновение с жизненным опытом героя. В каждой ситуации временной смысл возникает из действия и восприятия, а не из одной лишь лексики пейзажного описания.

Различие касается и того, насколько герой контролирует окружающее. Иван Великопольский не может отменить холод, но меняет отношение к пережитому. Николай Иванович стремится создать желанную усадьбную картину, однако фактический ландшафт сопротивляется этой схеме; даже грязная река сохраняет значение, которое хозяин не желает признать. Гуров не владеет морем и не способен удержать ялтинский момент, но его воспоминание о побережье продолжает влиять на дальнейшие решения. Отсюда следует ещё один критерий характерологического анализа: нужно спросить, воспринимает ли герой природу как данность, как объект присвоения или как память. Ответ помогает объяснить его отношение к другим людям, не объявляя природную деталь прямой психологической характеристикой.

Границы символического чтения

При обсуждении чеховского пейзажа возникает соблазн приписать каждой детали постоянное значение: костру — надежду, дождю — уныние, морю — свободу. Подобная расшифровка удобна, но не объясняет перемен в композиции и расхождения мнений героев. Один и тот же костёр даёт физическое тепло и становится местом рассказа; дождь вызывает неудобство путешественников и обеспечивает их встречу с хозяином; море остаётся частью конкретной ялтинской сцены и вместе с тем расширяет горизонт мысли Гурова. Значение этих деталей является результатом их взаимодействия с событием. Поэтому обоснованная интерпретация должна указывать текстовый фрагмент, действующее лицо и последствия эпизода. Вывод без такой опоры останется общим впечатлением читателя, а не проверяемым анализом.

Три рассказа допускают сопоставление и по устройству повествовательной оценки. «Студент» близко следует за восприятием молодого героя; «Крыжовник» включает рассказ внутри рамочной ситуации и тем самым заставляет учитывать голос Ивана Ивановича; «Дама с собачкой» постепенно обнаруживает

расхождение между первым взглядом Гурова и его позднейшей внутренней жизнью. Во всех трёх случаях пейзаж становится более сложным, когда читатель различает речь повествователя, взгляд персонажа и собственную оценку изображённого. Это различие особенно важно для «Крыжовника», где критическая речь рассказчика внутри текста не равна автоматически окончательному авторскому приговору. Сравнительный подход позволяет увидеть многообразие способов характеристики без попытки свести рассказы к единой моральной формуле.

Практическая ценность анализа

Сопоставление трёх рассказов можно использовать при обучении внимательному чтению: сначала выписать природную деталь и точное место её появления, затем назвать воспринимающего персонажа и изменение оценки в следующем эпизоде. Для «Студента» важен маршрут до и после встречи у огня; для «Крыжовника» — различие между мечтой об усадьбе и её действительным состоянием; для «Дамы с собачкой» — связь ялтинского впечатления с московской памятью Гурова. Такой приём помогает перейти от общего утверждения «природа отражает чувства» к проверяемому анализу устройства текста. Он также показывает границу выводов настоящей статьи: выбранные рассказы демонстрируют несколько способов работы пейзажа, но не описывают всё многообразие природных образов в прозе Чехова.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В трёх произведениях пейзаж включён в различные повествовательные механизмы. В «Студенте» одно пространство соотнесено с переменной сознания; в «Крыжовнике» воображаемая усадебная природа сталкивается с действительностью и чужой оценкой; в «Даме с собачкой» морское пространство задаёт масштаб размышления, который сохраняется в памяти героя. Общее свойство этих случаев — зависимость смысла детали от того, кто и в какой момент её воспринимает. Следовательно, при изучении характера героя следует учитывать не только перечень природных образов, но и композиционную точку их появления, фокус восприятия и последующую перемену оценки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

[1].Чехов А. П. Студент (1894). Электронный текст: [https://ru.wikisource.org/wiki/Студент_\(Чехов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Студент_(Чехов)) (дата обращения: 23.09.2026).

[2].Чехов А. П. Крыжовник (1898). Электронный текст: [https://ru.wikisource.org/wiki/Крыжовник_\(Чехов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Крыжовник_(Чехов)) (дата обращения: 23.09.2026).

[3].Чехов А. П. Дама с собачкой (1899). Электронный текст: [https://ru.wikisource.org/wiki/Дама_с_собачкой_\(Чехов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Дама_с_собачкой_(Чехов)) (дата обращения: 23.09.2026).

DEHQONQUL IN TOG‘AY MUROD’S “OTAMDAN QOLGAN DALALAR:” INTERNALISED SUBORDINATION AND THE PROBLEM OF SELF-AWARENESS

Maxmanazarova Feruza Ismoilovna

Senior teacher of UZSWLU
Tashkent 100000, O‘zbekistan
Feruza_24@inbox.ru

Annotatsiya. Tezisdagi Dehqonqul obrazidagi ma’naviy qaramlik mehnat, nutq va oilaviy mas’uliyat munosabatlari orqali o‘rganiladi. Yaqin o‘qish hamda narratologik tahlil qahramonning yerga sadoqati bilan o‘z mehnati ustidan ixtiyorining cheklanganligi orasidagi ziddiyatni ochadi. O‘zlikni anglash yakunlangan ozodlik emas, odatiy bo‘ysunish va boshqacha yashash istagi o‘rtasidagi murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: Tog‘ay Murod, Dehqonqul, ma’naviy qaramlik, o‘zlik, mehnat, hikoyachi.

Аннотация. Духовная зависимость Дехконкула рассматривается через труд, речь и семейную ответственность. Анализ выявляет противоречие между верностью земле и ограниченной

самостоятельностью героя. Самосознание трактуется как незавершённый процесс преодоления привычного подчинения и поиска иной жизни.

Ключевые слова: Тогай Мурад, Дехконкул, духовная зависимость, самосознание, труд, повествователь.

Abstract. *This thesis examines Dehqonqul's internalised subordination through labour, speech, and family responsibility. Close reading reveals the tension between attachment to land and restricted autonomy. Self-awareness emerges as an unfinished negotiation between habitual obedience and the desire for a different life.*

Keywords: *Tog'ay Murod, Dehqonqul, internalised subordination, identity, labour, narrator.*

INTRODUCTION

In “Otamdan qolgan dalalar”, agricultural labour is both a means of survival and an experience through which a person understands his identity. Dehqonqul's life cannot be separated from the fields. His attachment to the land, however, does not give him independent control over his work or living conditions. The character's predicament develops from this contradiction: he recognises the field's needs with remarkable sensitivity but struggles to acknowledge and defend his own. His practical competence coexists with restricted social agency.

This thesis examines the narrative forms through which internalised subordination becomes visible and considers the limits of Dehqonqul's self-awareness. Subordination is understood here as the acceptance of external demands as unquestionable personal obligations, rather than as an innate weakness. Neither idealising his patience nor describing him as merely obedient adequately explains the character. His knowledge of farming, vernacular speech, family relationships, and imagined future must be read together. The central question is how attachment to a meaningful way of life can both sustain a person and hinder recognition of its oppressive conditions.

METHODS

The analysis combines close reading with narratological observation. It examines the narrator's account of his ancestry, his relationship with the fields, his conversation with an official, his description of his wife, and his intentions at the end of the novel. In each case, the character's explanation is compared with meanings the reader can infer from the situation. First-person narration is not treated as a direct statement of the author's position. This distinction makes it possible to separate the narrator's degree of understanding from the novel's broader critical implications.

The primary source is the 168-page electronic copy preserving the publication details of the 1994 Sharq edition; references follow that PDF's pagination. N. Ildırı's study of morphemic repetition provides a stylistic point of reference [Ildırı, 2025: 1–3]. Repetition, however, is not assumed to prove a psychological condition by itself. Its function is interpreted through the episode, the speaker, and the consequences of the narrated event. English renderings of short Uzbek passages are the present author's translations.

RESULTS

The opening account of ancestry locates individual identity within successive generations of labour. The early representation of Jamoliddin ketmon places everyday work alongside religious practice [Tog'ay Murod, 1994: 1–2]. Dehqonqul's attachment to the fields is nourished by this remembered continuity. Yet when fidelity to inherited experience becomes acceptance of existing conditions, memory can restrict choice as well as provide support. Inheritance is consequently not a wholly reassuring category: the narrator receives both a valued relationship with the land and obligations whose costs are difficult to question.

Dehqonqul's observation that “Dala ko'ngli nozik bo'ladi” presents the field as possessing a delicate sensibility [Tog'ay Murod, 1994: 48]. References to soil, air, and roots within the same episode establish the practical knowledge underlying this personification. The character should therefore not be dismissed as simply ignorant. He understands the material conditions of cultivation, yet lacks comparable authority over the social arrangements governing his work. The contradiction lies in the distance between knowledge and agency, rather than in the absence of intelligence.

In the conversation about a necktie, Dehqonqul explains an unfamiliar object through his own experience, while the official imposes a different interpretation [Tog‘ay Murod, 1994: 97]. The encounter is comic, but it also concerns the power to determine whose language counts as appropriate. Vernacular expression preserves the narrator’s distinctive perspective, while its dismissal exposes an unequal relationship. Internalised subordination can thus involve more than obeying an instruction: it can also mean allowing another person’s judgement to determine the value of one’s own speech.

The account of Dehqonqul’s wife repeats her wearing the same dress in the field and at home [Tog‘ay Murod, 1994: 87]. The recurrence makes continuous labour and unchanging living conditions perceptible. Dehqonqul feels pity, but that feeling does not immediately produce a decision to redistribute work. A gap emerges between recognising suffering and acting upon that recognition. This gap reveals both the possibility and the limitations of self-awareness. The wife’s experience also deserves attention in its own right, rather than functioning solely as evidence of the husband’s developing consciousness.

DISCUSSION

Dehqonqul’s patience has contradictory effects. It enables him to continue working, maintain family ties, and preserve his relationship with the land. At the same time, habitual endurance can make unjust demands appear ordinary and prevent him from articulating his own interests. To classify patience as either an unqualified virtue or an absolute defect would flatten the character. The more productive question concerns the circumstances in which endurance protects a person and those in which it silences him. This distinction keeps the analysis grounded in particular relationships rather than general claims about national temperament.

First-person narration brings the reader close to Dehqonqul without requiring agreement with every explanation he offers. When he describes something as normal, the reader may recognise an injustice that his account does not fully name. The difference between a personal voice and the wider implications of a situation creates critical distance within an apparently intimate narrative. Speaking about experience is therefore not identical to understanding its causes. The narrator’s words preserve what he has lived through while also exposing the limits of the concepts available to him.

Ildırı’s analysis identifies recurring linguistic forms that are relevant to the novel’s organisation [Ildırı, 2025: 3–10]. Their psychological significance nevertheless varies with context. The recurring description of the wife’s dress conveys a life that does not change, whereas the repeated desire to return to the fields projects an imagined future. The same device can express constraint, longing, or determination. Repetition should therefore not be classified exclusively as a sign of an obedient mind. Its interpretive value depends on what returns, who repeats it, and whether the surrounding circumstances have altered.

In the final movement, Dehqonqul imagines electrically powered and solar-powered tractors and machines that would ease agricultural labour [Tog‘ay Murod, 1994: 164]. This detail prevents his desire to return from being equated with unconditional acceptance of the old order. Attachment to the land coexists with a wish for different working conditions. Nevertheless, technological relief does not mean that legal autonomy or inward independence has already been secured. The ending marks an ability to imagine another future, rather than a completed liberation.

CONCLUSION

Dehqonqul is constructed through the tension between fidelity to labour and restricted personal agency. His internalised subordination becomes visible when external demands are accepted as natural obligations and when defending his own needs proves difficult. Practical knowledge, concern for his family, and the desire for less exhausting work nevertheless preserve possibilities of self-recognition. The novel does not resolve these possibilities into a finished state of freedom. Instead, it leaves open the question of how belonging to the land might become compatible with the right to shape one’s own life.

REFERENCES

[1] Ildırı, N. (2025). Tog‘ay Murod’in “Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)” romanında yer alan biçimbirimsel yinelemeler. *Turcology Research*, 82, 1–11. <https://doi.org/10.62425/turcology.1495717>

[2] Tog‘ay Murod. (1994). *Otamdan qolgan dalalar [Fields left by my father]*. Sharq. [https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tog%27ay%20Murod.%20Otamdan%20qolgan%20dalalar%20\(romann\).pdf](https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tog%27ay%20Murod.%20Otamdan%20qolgan%20dalalar%20(romann).pdf)

SOCIAL TRAGEDY AND THE STRUGGLE FOR JUSTICE IN JOHN STEINBECK’S THE GRAPES OF WRATH

Maxmanazarova Feruza Ismoilovna

Senior teacher of UZSWLU

Tashkent 100000, Uzbekistan

Feruza_24@inbox.ru

Annotatsiya. Tezisda “G‘azab shingillari” romanidagi ijtimoiy fojia yeridan ayrilish, mehnatning qadrsizlanishi va oilaviy aloqalarning sinovga tushishi orqali tahlil qilinadi. Yaqin o‘qish va narratologik kuzatish asosida Tom Joadning shaxsiy tashvishdan jamoaviy mas’uliyatga o‘tishi yoritiladi. Adolat uchun kurashning axloqiy mazmuni birdamlik, inson qadrini himoya qilish va begona kishiga yordam berishda ochilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Jon Steynbek, ijtimoiy fojia, adolat, Joadlar oilasi, yer, birdamlik.

Аннотация. Социальная трагедия в романе «Гроздьба гнева» рассматривается через утрату земли, обесценивание труда и испытание семейных связей. Анализ повествования раскрывает переход Тома Джоуда от личных забот к коллективной ответственности. Борьба за справедливость осмысливается как защита человеческого достоинства и солидарности.

Ключевые слова: Джон Стейнбек, социальная трагедия, справедливость, семья Джоудов, земля, солидарность.

Abstract. This thesis examines social tragedy in *The Grapes of Wrath* through dispossession, devalued labour, and strained family ties. Close reading traces Tom Joad’s movement from personal concerns towards collective responsibility. The struggle for justice is interpreted through human dignity, solidarity, and assistance extending beyond the family.

Keywords: John Steinbeck, social tragedy, justice, Joad family, land, solidarity.

INTRODUCTION

In John Steinbeck’s *The Grapes of Wrath*, the Joad family’s movement from Oklahoma to California is more than a journey. It is an attempt by dispossessed people to recover a viable place in society. The characters are willing to work, yet willingness alone cannot secure a decent life. Social tragedy emerges from this contradiction: the separation between basic human needs and the economic arrangements governing access to land and employment also damages emotional security and moral relationships. The novel asks what justice means when people lose the conditions that once made ordinary responsibility possible.

F. I. Mahmanazarova connects the farmers’ predicament with social conflict and humanistic values, emphasising the importance of family solidarity [Mahmanazarova, 2019: 172-175]. The present thesis develops this question through the changing meaning of justice within the narrative. Its aim is to explain how personal resentment can become responsibility for other people. The representation of suffering and the idea of resistance are therefore examined as mutually developing processes. This approach also distinguishes ethical solidarity from the achievement of a lasting institutional solution.

METHODS

The study uses close reading, comparison of character responses, and narratological observation. Its principal episodes are the tenants’ eviction, Ma Joad’s efforts to preserve the family, Tom’s final conversation with his mother, and Rose of Sharon’s assistance to a stranger. Each episode is examined in terms of social cause, character response, and narrative presentation. The alternation between the family’s story and the interchapters is considered as a means of connecting individual experience with a wider social predicament.

References to the novel use an electronic copy based on the Penguin Classics edition. Page references in the form [Steinbeck, 2000: page] follow the numbering of the 579-page PDF; references to Mahmanazarova follow the printed pagination of her article. A character's statement is not automatically treated as the author's direct judgement. Interpretations remain tied to the selected episodes rather than being presented as a comprehensive account of every aspect of the novel.

RESULTS

The eviction episode brings two grounds of entitlement into conflict. The representatives of ownership evaluate the farm through documents and financial returns. For the tenants, the land matters because generations have been born, worked, and died there [Steinbeck, 2000: 87]. Dispossession therefore removes more than income: it breaks the continuity of a recognisable way of life. The difference between legally authorised possession and lived claims to belonging makes justice a contested concept. Steinbeck develops this conflict through incompatible understandings of the same place rather than through an abstract definition of fairness.

Migration also places family unity under pressure. Ma Joad's work extends beyond managing the household to sustaining the emotional conditions in which its members can continue together. The narrator presents her as the family's central support [Steinbeck, 2000: 132]. Yet she is not an all-powerful rescuer. Scarcity confronts her with the competing demands of feeding her own children and responding to other hungry children [Steinbeck, 2000: 346]. Poverty restricts the available forms of moral action as well as the supply of material resources. Care remains meaningful precisely because it is practised under constraint.

In Tom's final conversation with his mother, resistance acquires a wider purpose. His future no longer concerns only finding work for his relatives: he associates himself with the lives of hungry and oppressed people [Steinbeck, 2000: 538]. This change is prepared by conversations with Jim Casy and by the losses experienced along the way. Personal suffering becomes a basis for recognising shared vulnerability. The significance of Tom's response lies not simply in his anger, but in the people to whom he now understands himself to be responsible.

DISCUSSION

Changes of setting help articulate the problem of justice. The Oklahoma farm represents a familiar order, while the road exposes the family to unstable shelter and uncertain encounters. California reveals the distance between anticipated opportunity and actual experience. Movement consequently cannot be read as a straightforward sign of freedom. Although the family appears to choose departure, that decision follows the destruction of its previous livelihood. The distinction between compulsory movement and meaningful choice gives social tragedy a spatial form.

Drought alone cannot explain the tragedy. Environmental disaster increases vulnerability, but arrangements governing property and labour deepen insecurity. Competition for food and employment can turn people with similar needs against one another. Injustice therefore extends beyond the actions of a single cruel individual. The interchapters connect the Joads' losses with recurring experiences elsewhere, allowing the reader to recognise a pattern without erasing the specificity of the family's relationships. The narrative moves between shared conditions and the uneven responses they produce.

Mahmanazarova identifies "honor, duty and justice" among the Joads' moral resources [Mahmanazarova, 2019: 173]. This observation clarifies the ethical foundations of solidarity, but family unity does not by itself constitute general justice. Care can remain confined to relatives. Tom's development matters because it extends responsibility beyond that boundary: other people's suffering becomes relevant to his own future. The collective identity emerging in the novel is thus a demanding relationship rather than a ready-made slogan.

Rose of Sharon's assistance to the starving stranger provides the most concentrated expression of that extension [Steinbeck, 2000: 579]. A person who has suffered profound loss attempts to sustain another life. Nevertheless, the scene does not establish that social justice has been achieved. Secure employment, shelter, and the family's future remain unresolved. The ending offers hope through an act of care without supplying a material reward that would cancel previous suffering. An ethical response is possible even while the conditions making it necessary persist.

The characters' responses should not be arranged into a simple opposition between activism and passivity. Tom resists oppression openly, Ma resists the family's disintegration, and Rose of Sharon crosses the boundary

separating relatives from strangers. Their actions address different dimensions of vulnerability. None immediately solves the economic problem, but each challenges the reduction of a person to labour power or a disposable burden. The novel invites readers to judge these difficult actions rather than accept a single uncomplicated model of resistance.

CONCLUSION

Social tragedy in *The Grapes of Wrath* involves the loss of dignity, emotional support, and confidence in the future alongside the loss of land and income. The struggle for justice develops through the transformation of personal grievance into collective responsibility. Tom's changing outlook, Ma's care, and Rose of Sharon's assistance disclose different forms of this development. By leaving material insecurity unresolved, the novel distinguishes human solidarity from a completed social victory. Its ethical demand is that the suffering of another person should not become a matter of indifference.

REFERENCES

- [1] Mahmanazarova, F. I. (2019). Social problems and human ideology depicted in "Grapes of Wrath" by John Steinbeck. *Foreign Languages in Uzbekistan*, 1(24), 171–178. <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2019/04/article-364-3159.pdf>
- [2] Steinbeck, J. (2000). *The grapes of wrath* (R. DeMott, Introduction). Penguin Classics. (Original work published 1939). Electronic copy: <https://englishbook.tauhidardak.com/wp-content/uploads/2026/01/the-grapes-of-wrath-pdf.pdf>

TURKIYA TILSHUNOSLIGIDA METATEZA HODISASINING O'RGANILISHI

Azizov Yashin Kimovich

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi,

Qarshi 180100, O'zbekiston

yashinbek.uz@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada turkiy tilshunoslikning muhim fonetik hodisalaridan biri bo'lgan metatezaning Turkiya tilshunosligida qanday yoritilib kelinganligi tahlil qilinadi. Maqolada Hasan Eren va Ahmet Caferoğluning dastlabki tavsifiy ishlaridan tortib, Efrasiyap Gemalmaz va Tuncer Gülensoyning sabab-nazariyalariga, İsmail Ulutaşning Sonorlik ketma-ketligi tamoyiliga asoslangan formal-statistik modeliga, so'ngra Serpil Ersözning ta'rif va tasnifni tubdan qayta ko'rib chiqishiga, nihoyat Ali Kyok, Murat Küçük, İhsan Sabri Çebi va Mesut Kürümning areal-dialektologik hamda o'zlashma so'zlar bo'yicha olib borgan tor – empirik tadqiqotlariga qadar bo'lgan yo'l bosib o'tiladi. Tadqiqot natijasida Turkiya tilshunoslarining metateza bo'yicha qo'shgan asosiy nazariy va empirik hissalari tizimlashtiriladi hamda ularning umumiy xulosalarga qanday olib kelgani ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *metateza, o'rin almashish, fonetika, sonorlik, turkiy tilshunoslik, sheva, o'zlashma so'z.*

Аннотация. *В статье анализируется освещение метатезы, одного из важных фонетических явлений тюркского языкознания, в лингвистике Турции. Прослеживается путь её изучения: от ранних описательных работ Хасана Эрена и Ахмета Джафероглу через каузальные теории Эфрасияпа Гемалмаза и Тунджера Гюленсоя, формально-статистическую модель Исмаила Улуташа, основанную на принципе последовательности звучности (Sonority Sequencing Principle), и коренной пересмотр определения и классификации метатезы в трудах Серпил Эрсöz вплоть до узкоэмпирических ареально-дialeктологических исследований и исследований заимствованной лексики Али Кёка, Мурата Кючюка, Ихсана Сабри Чеби и Месута Кюрюма. В результате исследования систематизируется основной теоретический и эмпирический вклад турецких лингвистов в изучение метатезы и показывается, каким образом их работы привели к обобщающим выводам.*

Ключевые слова: *метатеза, перестановка звуков, фонетика, звучность (сонорность), тюркское языкознание, диалект (говор), заимствованное слово.*

Abstract. This article examines how metathesis, one of the significant phonetic phenomena in Turkic linguistics, has been treated in Turkish linguistics. It traces the development of the field from the early descriptive works of Hasan Eren and Ahmet Caferoğlu, through the causal theories of Efrasiyap Gemalmaz and Tuncer Gülensoy, İsmail Ulutaş's formal-statistical model based on the Sonority Sequencing Principle, and Serpil Ersöz's fundamental reconsideration of the definition and classification of metathesis, to the narrowly focused empirical studies by Ali Kök, Murat Küçük, İhsan Sabri Çebi and Mesut Kürüm on areal dialectology and loanwords. The study systematizes the principal theoretical and empirical contributions of Turkish linguists to the study of metathesis and shows how these contributions have led to general conclusions.

Keywords: metathesis, sound transposition, phonetics, sonority, Turkic linguistics, dialect, loanword.

KIRISH

Har qanday tirik til, xuddi jonzot kabi, vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Bu o'zgarishlarning eng ko'zga tashlanadigan turlaridan biri – tovush o'zgarishlari, ya'ni fonetik hodisalardir. Turkiy tillarda, xususan, Turkiya turkchasi hamda uning shevalarida tez-tez uchraydigan bunday hodisalardan biri metateza – bir so'z ichidagi ikki (yoki undan ortiq) tovushning, ba'zan hatto bo'g'in yoki so'zlarning o'zaro o'rin almashishidir. Masalan, turkchada *kiprik* so'zi ba'zi shevalarda *kiprik*, *toprak* so'zi *torpak*, *köprü* so'zi esa *körpü* tarzida talaffuz qilinadi – bu yerda ikkita tovush (masalan /r/ va /p/) o'z o'rinlarini almashtirgan. Metateza hodisasi bir qarashda kichik va ahamiyatsiz bir talaffuz o'ziga xosligidek tuyulishi mumkin. Biroq Turkiya tilshunosligida bu masala 70 yildan ortiq vaqt davomida jiddiy ilmiy bahs-munozaralar predmeti bo'lib kelmoqda: metateza (ko'chishma)ning aniq ta'rifi qanday bo'lishi kerak? U faqat undoshlar orasida sodir bo'ladimi yoki unlilarda ham uchraydimi? Uning yuzaga kelishida qandaydir qonuniyat bormi yoki bu mutlaqo tasodifiy hodisami? Va nihoyat, bu hodisa tub mahalliy so'zlarda qanday ishlasa, chet tillardan o'zlashgan so'zlarda ham xuddi shunday ishlaydimi? Ushbu maqolaning maqsadi – aynan shu savollarga Turkiya tilshunoslari bergan javoblarni, ular taklif etgan nazariyalarni va qo'shgan yangi fikrlarni tizimli tarzda yoritishdir.

Turkiya tilshunosligida metateza atamasi ko'pincha *göçüşme* (ko'chishma), *yer değiştirme* (o'rin almashish) yoki *ses aktarımı* (tovush ko'chirish) kabi nomlar bilan yuritiladi. Rasmiy “Türkçe Sözlük”da bu hodisa “bir so'z ichida ketma-ket keluvchi ikki undoshning o'rin almashishi” deb ta'riflangan [1, B. 956]. Xuddi shunga o'xshash, ancha tor ta'riflarni turli tilshunoslarning asarlarida ham uchratish mumkin: Muharrem Ergin buni “bir grammatik birlikda yonma-yon keluvchi ikki tovushning o'rin almashishi” [2, B. 52], Zeynep Korkmaz “so'z ichidagi qo'shni yoki uzoq tovushlarning o'rin almashishi” [3, B. 107], Tahsin Banguoğlu esa “talaffuzni osonlashtirish maqsadida so'z ichidagi ikki tovush o'rnining o'zgarishi” deb ta'riflaydi [4, B. 70]. Ushbu an'anaviy ta'riflarning barchasida ikkita umumiy cheklov ko'zga tashlanadi: birinchisi, hodisa faqat “bir so'z ichida” sodir bo'ladi deb qaraladi; ikkinchisi, unda faqat “ikkita tovush” (ko'pincha faqat undoshlar) ishtirok etadi deb hisoblanadi. Aynan shu ikki cheklovni birinchi bo'lib qat'iy tanqid ostiga olgan tadqiqotchi – Serpil Ersöz bo'ldi. 2018-yilda e'lon qilingan “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif” nomli maqolasida Ersöz mavjud ta'riflarning barchasi amalda faqat ikki undosh orasidagi o'rin almashish misollarinigina qamrab olishini, ammo turkchada tovushdan tashqari bo'g'in va hatto butun so'zlarning ham o'rin almashishi mumkinligini isbotlab ko'rsatadi [5, B. 2192-2193]. Masalan, *gibi* so'zi ba'zi shevalarda *bigi* tarzida – bu yerda ikkita tovush emas, balki bo'g'inning o'zi teskari o'qilgandek talaffuz qilinadi. Yoki hazil-mutoyiba nutqida uchraydigan “Savaş değil barış istiyoruz” (Urush emas, tinchlik istaymiz) jumlasining “Barış değil savaş istiyoruz” tarzida chalkashtirilishi kabi holatlarda esa butun so'zlar o'rin almashadi [5, B. 2199]. Shu asosda Ersöz metatezaning yangi, kengroq ta'rifini taklif etadi: “bir so'z zanjirida bir-biriga qo'shni bo'lgan yoki bo'lmagan birliklarning (tovush, bo'g'in, so'z va h.k.) ongli yoki beixtiyor tarzda o'rin almashishi” [5, B. 2193]. U metatezani uch bosqichli ierarxiyaga – tovush ko'chishmasi, bo'g'in ko'chishmasi va so'z ko'chishmasiga ajratadi hamda tovush ko'chishmasining o'zini ham yanada mayda toifalarga (ikkilik, uchlik, hatto oltilik unli-undosh ko'chishmalarigacha) bo'lib beradi. Bu – sohodagi eng qamrovli va nazariy jihatdan eng puxta tasniflardan biri hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Turkiy tillardagi metatezani ilk bor jiddiy ilmiy tadqiqot predmetiga aylantirgan olim Hasan Eren hisoblanadi. 1953-yilda nashr etilgan “Türk Dillerinde Metathèse” nomli maqolasida Eren o‘zbek, qoraqalpoq, no‘g‘ay, qumiq, yakut, tatar, bolqor, boshqird, qalmoq, qirg‘iz, chuvash va oltoy kabi turli turkiy tillarni qiyosiy tekshiradi va misollarni tizimli belgilash uchun formal yozuv taklif etadi: yaqin ko‘chishma (ya‘ni qo‘shni tovushlar orasidagi almashish, masalan, *çölmek ~ çömlek*) K1K2 ~ K2K1 shaklida, uzoq ko‘chishma (bir-biridan uzoq tovushlar orasidagi almashish, masalan *bilezik ~ bezelek*) esa K1 ~ K2 shaklida belgilanadi [6, B. 161-165]. Erenning o‘zi ta’kidlaganidek, uning asosiy maqsadi qat’iy qoida chiqarish emas, balki kelajakdagi tadqiqotlar uchun ishonchli dalillar bazasini yaratish edi.

Erendan ikki yil o‘tib, 1955-yilda Ahmet Caferoğlu muhim bir e’tiroz bilan chiqdi: o‘shanga qadar metateza deyarli faqat undoshlar orasidagi hodisa sifatida qaralar edi. Caferoğlu esa “metateza hodisasi faqat konsonant (undosh)larning rivojlanishi va o‘zgarishi bahsida tekshirilmasligi, bunga assimilyatsiya (o‘xshashish) doirasiga kiritilgan unli o‘rin almashishlarini ham qo‘shish kerak” deb ta’kidladi [7, B. 1]. Garchi o‘zi unli metateza misollarini chuqur o‘rganmagan bo‘lsa-da, bu – sohada unliarga e’tibor qaratilishining boshlanishi bo‘ldi. Caferoğlu, shuningdek, Turkiya turkchasi shevalaridan yig‘gan misollarni “qo‘shni undoshlar orasida” va “qo‘shni bo‘lmagan undoshlar orasida” bo‘lib ikkiga ajratdi – bu tasnif keyingi barcha tadqiqotchilar (jumladan, Eren, Kyok, Küçük, Kürüm) tomonidan asos sifatida qabul qilindi. Caferoğluning yana bir muhim kuzatuv: metateza, uning fikricha, “yozma tildan ko‘ra dialektlar sohasining mulki”dir [7, B. 1], ya‘ni bu hodisa asosan og‘zaki nutqqa, shevalarga xos bo‘lib, adabiy tilga kamdan-kam kirib boradi.

Tadqiqotda Turkiya tilshunosligida metateza hodisasining o‘rganilish bosqichlarini aniqlash, turli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalarni qiyoslash va ularning empirik materiallarini tizimlashtirish maqsadida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, fonetik-fonologik, statistik va areal-dialektologik yondashuvlardan foydalaniladi. Tadqiqotning asosiy materiali Turkiya turkchasi va uning shevalaridagi metatezaga oid misollar, turkiy tillar materiallari, o‘zlashma so‘zlar hamda tarixiy yozma manbalardan iborat.

Eren va Caferoğlu asosan “nima sodir bo‘ladi” savoliga javob bergan bo‘lsa, keyingi tilshunoslar “nega sodir bo‘ladi” degan chuqurroq savol bilan shug‘ullandilar. Bu borada bir necha alohida nazariy yo‘nalish shakllandi.

Birinchii yo‘nalish – bo‘g‘in tuzilishiga asoslangan tushuntirish. Efrasiyap Gemalmazning fikricha, turkcha odatda ko‘tarilgan bo‘g‘in tipini (ya‘ni bo‘g‘in boshida qattiqroq, oxirida yumshoqroq tovush kelishini) afzal ko‘radi. Ikki bo‘g‘in uchrashganda, birinchisining oxiridagi undosh ikkinchisining boshidagi undoshdan “ochiqroq” (ya‘ni sonorlik jihatidan kuchliroq) bo‘lishi tabiiy hisoblanadi. Aynan shu tabiiy tendensiyaga erishish uchun ba‘zan undoshlar orasida o‘rin almashish zarur bo‘lib qoladi [8, B. 4]. Tuncer Gülensoy bunga yaqin, ammo biroz boshqacha izoh beradi: uning fikricha, metatezaning sababi “tovush chiqishidagi bo‘g‘imlanish nuqtalarining osondan qiyinga qarab tartiblanishi”da, ya‘ni so‘zlovchi og‘iz-til harakatini qulayroq tartibga solishga intilishida yotadi [9, B. 69].

Ikkinchi yo‘nalish – undoshlarning “ochiqlik darajasi” (sonorlik)ga asoslangan tushuntirish. Bu yerda “sonorlik” atamasini tushuntirish o‘rinli: sonorlik – tovushning qanchalik “ochiq”, ya‘ni unliga yaqin va eshitilishi kuchli ekanligini bildiruvchi tushuncha bo‘lib, masalan /r/, /l/, /y/, /v/ kabi tovushlar sonorlik jihatidan kuchli, /p/, /t/, /k/ kabi portlovchi tovushlar esa kuchsizroq hisoblanadi. Önder Çağıran o‘z tadqiqotida turkcha undoshlarni aynan shu sonorlik darajasiga ko‘ra qatorga tizadi: eng sonorlisidan boshlab – ğ, l, r, v, y; keyin m, n; so‘ng f, h, s, ş, z; va nihoyat eng kam sonorli – b, c, ç, d, g, k, p, t. Uning fikricha, metateza aynan shu qatordagi tartibga bo‘ysunib sodir bo‘ladi va hatto qaysi shakl asliy, qaysi shakl metateza natijasi ekanligini shu qator orqali aniqlash mumkin [10, B. 265].

Uchinchi, eng formal va statistik jihatdan eng puxta yondashuv – İsmail Ulutaşga tegishli. 2007-yilgi “Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?” nomli maqolasida Ulutaş fonologiyada keng qo‘llaniladigan Sonorlik ketma-ketligi tamoyili (inglizcha Sonority Sequencing Principle, qisqartirilgan holda STP)ga tayanadi. Bu tamoyilga ko‘ra, bo‘g‘in ichida tovushlar markazdagi unlidan chekka tomon sonorligi pasayib boruvchi tartibda joylashishi “tabiiy”dir. Ulutaş bu tamoyilni qo‘llab, metatezaning yo‘nalishini oldindan bashorat qiluvchi model taklif qiladi va buni Hasan Erenning “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü” lug‘atidagi yuzlab misolda sonli tekshiradi. Uning tekshiruvi shuni ko‘rsatadiki, metatezaning katta qismi aynan STP bashorat qilgan yo‘nalishda, ya‘ni kamroq sonorli tovush bo‘g‘in chekkasiga, ko‘proq sonorli tovush bo‘g‘in markaziga (unliga) yaqinroq joyga siljiydi. Bu – sohada birinchi marta “nega aynan shu yo‘nalishda” degan savolga tekshiriladigan, statistik asoslangan javob berilishi edi.

Toʻrtinchi, kengroq tarqalgan umumiy tushuntirish – “eng kam kuch qonuni” yoki “talaffuz qulayligi” nazariyasi boʻlib, buni M. Volkan Coşkun va Ahmet Buran kabi tilshunoslilar ilgari surgan. Ularning fikricha, metatezaning tub sababi – undoshlarning bir-biri bilan toʻqnashuvdan tugʻiladigan talaffuz qiyinligini bartaraf etish istagidir [11, B. 94]. Bu tushuntirish, garchi Gemalmaz va Çağıranning nazariyalari kabi aniq va formal boʻlmasa-da, koʻpchilik hodisalarni izohlash uchun universal asos boʻlib xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy izlanishlar bilan bir qatorda, Turkiya tilshunosligida metatezani keng geografik hududda xaritalash yoʻnalishi ham rivojlandi. Ali Kyokning 2016-yilgi “Modern Oğuz Türkçesi Diyaletlerinde Göçüşme” nomli maqolasi bu yoʻnalishning yorqin namunasidir. Kyok oʻgʻuz guruhi turkiy tillarining (Turkiya, Ozarbayjon, Gagavuz, Turkman, Xuroson turkchalari) barchasini qamrab olib, yuzlab dialektal misolni yigʻadi va ularni yaqin/uzoq hamda undosh-undosh, unli-unli, undosh-unli turlariga ajratib tasniflaydi [12, B. 407-410]. Uning eng muhim xulosasi shuki, butun oʻgʻuz maydonida eng keng tarqalgan metateza turi aynan /r/ va /l/ undoshlari atrofida sodir boʻladi – bu xulosa Çağıranning sonorlik nazariyasini mustaqil ravishda, kengroq geografik miqyosda tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Kyok Turkiya turkchasi shevalariga xos boʻlgan baʼzi koʻchishma shakllarining (masalan, *torpah*, *yarpah*) Ozarbayjon va Turkman turkchalarining adabiy (standart) tiliga kirib qolganini ham qayd etadi – bu esa metatezaning har doim ham faqat sheva doirasida qolmasligini koʻrsatadi.

Soʻnggi oʻn yillikda Turkiya tilshunosligida alohida ahamiyatli bir yoʻnalish shakllandi: metatezani tub mahalliy soʻzlarda emas, balki chet tillardan (asosan arabcha, forsha, shuningdek, yunoncha, fransuzcha, italyancha, nemischa, inglizcha, armancha) oʻzlashgan soʻzlarda oʻrganish. Bu yoʻnalishning uchta yorqin namunasi – Murat Küçük (2013), İhsan Sabri Çebi (2023) va Mesut Kürüm (2023) ishlaridir.

Murat Küçük oʻzining Anadolu shevalaridagi sharq kelib chiqishli soʻzlarga bagʻishlangan yirik tadqiqotida metatezani ham koʻrib chiqadi va arabcha-forsha oʻzlashmalarining turkcha shevalarga singib borish jarayonida qanday tovush oʻzgarishlariga uchraganini hujjatlashtiradi, masalan, arabcha *ibret* soʻzi *irbet*, *tecrübe* esa *tercübe* tarzida talaffuz qilinadi [13]. Bu – metatezaning nafaqat ichki fonologik tendensiya, balki notanish, yot tovush ketma-ketligini oʻziga tanish qolipga moslashtirish vazifasi sifatida ham ishlashini koʻrsatadi.

İhsan Sabri Çebi bu gʻoyani yanada chuqurroq rivojlantirib, faqat “Derleme Sözlüğü” (Turkiya shevalari lugʻati)dagi arabcha oʻzlashmalarni maxsus tekshiradi va 149 ta soʻzda metateza borligini aniqlaydi, shundan 107 tasi undosh-undosh, 20 tasi undosh-unli, 16 tasi unli-unli hamda 6 tasi aralash turdagi metatezadir [14, B. 212-215]. Uning eng qimmatli kuzatuvlari – metatezaga uchragan tovushlarning aksariyati doimiy (sizuvchi, uzluksiz talaffuz qilinadigan) undoshlar ekanligi, bu esa yana bir bor sonorlik nazariyasini tasdiqlaydi.

Mesut Kürüm esa doirani yanada kengaytirib, faqat arabcha emas, balki sakkiz xil tildan (arabcha, forsha, yunoncha, fransuzcha, italyancha, nemischa, inglizcha, armancha) oʻzlashgan soʻzlarni, ammo bitta aniq geografik hudud – Turkiya turkchasining Sharqiy guruh shevalari (Van, Kars, Erzurum, Bitlis va boshqalar) doirasida tekshiradi. U 28 ta yaqin va 9 ta uzoq metateza hodisasini, jami 61 ta soʻz misolida aniqlaydi [15, B. 2385-2387]. Kürümning natijasi alohida qimmatga ega: forsha *kervan*, fransuzcha *servis* va armancha *kirve* soʻzlarining barchasi aynan bir xil (rv > vr) metateza qoidasiga boʻysunadi. Bu – juda muhim dalil, chunki agar metateza manba tilning oʻziga xos xususiyatidan kelib chiqqanida, turli tillardan kelgan soʻzlar turlicha naqsh koʻrsatishi kerak edi. Bularning barchasi bir xil yoʻnalishda oʻzgarishi shuni isbotlaydiki, metatezani boshqaruvchi omil – manba tilning xususiyati emas, balki qabul qiluvchi til (yaʼni, turk shevasi)ning oʻz ichki fonologik qoidalaridir. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, oʻzlashma soʻzlardagi metatezani tekshirish yoʻnalishi Küçük, Çebi va Kürüm bilan cheklanmaydi. Xuddi shu davrda Gülçin Elif Yücel ham mustaqil ravishda “Derleme Sözlüğü”dagi arabcha asl soʻzlarni tekshirib, oʻxshash natijalarga erishgan [16], bu ikki mustaqil tadqiqotning bir xil xulosaga kelishi (Çebi va Yücel ishlari) sohadagi topilmalarning ishonchlilikini yana bir bor kuchaytiradi. Bundan tashqari, Maksut Yıldırım 2019-yilda metateza hodisasini birinchi boʻlib tarixiy-adabiy manbaga – “Dada Qorqud kitobi” qissalariga qoʻllab, bu qadimiy eposda ham metateza misollari mavjudligini isbotladi [17]. Bu metatezaning nafaqat zamonaviy shevalarga, balki turkiy tilning tarixiy chuqurligiga ham xos, doimiy fonologik hodisa ekanligini koʻrsatadi.

Yuqorida koʻrib chiqilgan manbalar asosida shuni ishonch bilan aytish mumkinki, Turkiya tilshunosligida metateza hodisasini oʻrganish 1953-yildan (Eren) to bugungi kungacha izchil, bosqichma-bosqich rivojlanib kelgan alohida ilmiy yoʻnalishga aylandi. Bu rivojlanishni toʻrt asosiy bosqichga ajratish mumkin:

– birinchi bosqichda (Eren, Caferoğlu) xom dalillar to‘plandi va dastlabki tasniflar (yaqin/uzoq metateza) yaratildi;

– ikkinchi bosqichda (Gemalmaz, Gülensoy, Çağiran, Ulutaş) hodisaning sababi haqida turli nazariyalar: bo‘g‘in tuzilishi, sonorlik darajasi, Sonorlik ketma-ketligi tamoyili ilgari surildi;

– uchinchi bosqichda (Ersöz) metatezaning o‘zi qayta ta’riflanib, tor “ikki undosh” tushunchasidan chiqib, tovush-bo‘g‘in-so‘z darajalarini qamrab oluvchi keng tasnif tizimi yaratildi;

– to‘rtinchi bosqichda (Kyok, Küçük, Çebi, Kürüm, Yıldiran) bu nazariy asoslar keng areal materialda (o‘g‘uz guruhi shevalari) va tor, ammo chuqur empirik korpuslarda (o‘zlashma so‘zlar, tarixiy matnlar) sinovdan o‘tkazildi.

Turkiya tilshunoslarining metateza bo‘yicha eng barqaror va mustaqil ravishda bir necha marta tasdiqlangan umumiy xulosasi shundan iboratki, ushbu hodisaning asosiy dvigateli – sonor undoshlar, ayniqsa, /r/ va /l/ tovushlarining artikulyatsion “harakatchanligi”dir. Bu naqsh kamida beshta mustaqil tadqiqotda (Caferoğlu, Çağiran, Ulutaş, Kyok, Kürüm) turli usullar va turli korpuslar bilan tasdiqlangan. Shuningdek, so‘nggi o‘n yillikda shakllangan yo‘nalish shuni ko‘rsatdiki, metateza nafaqat tilning ichki rivojlanish jarayoni, balki chet tillardan o‘zlashgan so‘zlarni “turklashtirish”, ya’ni ularni tilning o‘z fonologik qoidalariga moslashtirish mexanizmi sifatida ham faol ishlaydi. Bu – metatezani nafaqat tarixiy fonetika, balki til kontaktlari (tillararo aloqa) tilshunosligi doirasida ham muhim tadqiqot predmetiga aylantiradi. Shu bilan birga, sohada hali ochiq qolgan masalalar ham mavjud: metatezaning to‘liq bashorat qiluvchi (prediktiv) modeli hali yaratilmagan; ko‘chishmali va asliy shakllarni farqlash mezonlari to‘liq ishlab chiqilmagan; hamda o‘zbek, qozoq, qirg‘iz kabi boshqa turkiy tillardagi metateza bilan Turkiya turkchasidagi metateza o‘rtasidagi qiyosiy-tipologik tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu yo‘nalishlar kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli maydon bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Turkiya tilshunosligida metateza hodisasining o‘rganilishi 1953-yilda Hasan Erenning tadqiqotlaridan boshlangan va bugungi kungacha izchil rivojlanib kelgan. Dastlabki davrda asosiy e’tibor metateza misollarini to‘plash, ularni yaqin va uzoq ko‘chishmaga ajratish hamda hodisaning fonetik ko‘rinishlarini tavsiflashga qaratilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda uning yuzaga kelish sabablari va ichki qonuniyatlarini aniqlashga e’tibor kuchaydi.

Eren va Caferoğlu tomonidan yaratilgan dastlabki empirik baza keyingi tadqiqotlar uchun muhim asos bo‘ldi. Gemalmaz, Gülensoy, Çağiran va Ulutaş metatezaning yuzaga kelishini bo‘g‘in tuzilishi, artikulyatsion qulaylik, sonorlik va Sonorlik ketma-ketligi tamoyili orqali tushuntirishga harakat qildilar. Ayniqsa, Ulutaşning formal-statistik modeli metatezaning yo‘nalishini sonorlik asosida tushuntirish imkoniyatini kengaytirdi.

Serpil Ersözning tadqiqotlari esa metateza tushunchasining chegaralarini kengaytirib, uni faqat ikki undoshning o‘rin almashishi sifatida emas, balki tovush, bo‘g‘in va so‘z darajasida yuzaga keladigan kengroq hodisa sifatida talqin qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, Kyok, Küçük, Çebi, Kürüm, Yücel va Yıldıranning ishlari metatezaning geografik, dialektologik, o‘zlashma va tarixiy jihatlarini yangi materiallar asosida yoritdi.

Tadqiqotlar umumlashtirilganda, Turkiya tilshunosligida metateza ko‘p omilli fonetik-fonologik hodisa sifatida namoyon bo‘lishi ko‘rinadi. Unda sonorlik, artikulyatsion qulaylik, bo‘g‘in tuzilishi, dialektal xususiyatlar, til kontakti va o‘zlashma birliklarning qabul qiluvchi til fonologik tizimiga moslashuvi kabi omillar muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, /r/ va /l/ kabi sonor undoshlarning metateza jarayonida faol ishtirok etishi turli tadqiqotlarda qayd etilgan. Shu bilan birga, metatezaning barcha holatlarini yagona nazariya asosida to‘liq tushuntirish masalasi hali yakunlangan emas. Metatezaning qaysi holatlarda muntazam fonologik jarayon, qaysi holatlarda esa individual yoki dialektal talaffuz xususiyati ekanligini aniqlash, shuningdek, boshqa turkiy tillar bilan qiyosiy tadqiqotlar olib borish kelgusidagi izlanishlarning muhim yo‘nalishlaridan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük. 11-nashr. Ankara: TDK, 2011.
- [2] Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım, 2000.
- [3] Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- [4] Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

- [5] Ersöz S. Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. – 2018. – 7(4). – B. 2189-2203.
- [6] Eren H. Türk Dillerinde Metathèse // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten. – 1953. – B. 161-180.
- [7] Caferoğlu A. Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten. – 1955. – B. 1-7.
- [8] Gemalmaz E. Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksıyla İlgisi // VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi materialları. – Erzurum, 1988. – B. 1-7.
- [9] Gülensoy T. Kütahya ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDK Yayınları, 1988.
- [10] Çağırın Ö. Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ünsüz Göçüşmelerinin Kuruluş Sistemi // 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı materialları. Ankara: TDK Yayınları, 1999. – B. 239-266.
- [11] Buran A., Oğraş Ş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: Örnek Ofset, 2003.
- [12] Kök A. Modern Oğuz Türkçesi Diyalektlerinde Göçüşme // 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum. – 2016. – 5(15). – B. 406-430.
- [13] Küçük M. Anadolu Ağızlarındaki Doğu Kökenli Sözcüklerin Ses Bilgisi Açısından Görünümleri – Ünsüzler // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – 2013. – 20(2). – B. 39-78.
- [14] Çebi İ. S. Derleme Sözlüğü'ndeki Arapça Asıllı Kelimelerde Görülen Göçüşme Olayları // Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2023. – Özel Sayı 1. – B. 210-218.
- [15] Kürüm M. Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarındaki Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Göçüşmeleri // Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2023. – 7(3). – B. 2374-2391.
- [16] Yücel G. E. Derleme Sözlüğü'nde Yer Alan Arapça Asıllı Kelimelerde Görülen Göçüşme (Metatez) Olayları // Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2023.
- [17] Yıldırım M. Göçüşme (Metatez) ve Dede Korkut Hikâyelerinde Göçüşme. – 2019.

ONA TILI DARSLARIDA TESTLARNING ZAMONAVIY TURLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI

Tilakmurodova Shaxina Bobomurod qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)
yo'nalishi, ikkinchi kurs bakalavr talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston
Email: shtilakmurodova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili darslarida qo'llaniladigan testlarning zamonaviy turlari, ularning tasnifi, tuzilish xususiyatlari va ta'lim samaradorligini oshirishdagi roli ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, test sinovlarining an'anaviy shakllaridan tashqari, muqobil javobli, moslashtirishni talab qiluvchi, qisqa va kengaytirilgan javobli test turlari, shuningdek, Kahoot, Quizizz, Wordwall kabi interaktiv raqamli platformalar ona tili ta'limida o'quvchilarning bilimini xolisona baholash, motivatsiyasini oshirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada testlarning murakkablik darajalari, ularni tuzish tamoyillari, baholash mezonlari hamda milliy test tizimi doirasidagi amaliy tajribalar tahlil qilinadi. Shuningdek, ona tili darslarida testlardan foydalanishning afzalliklari va cheklovlari, raqamli test platformalarining samaradorligi bo'yicha eksperimental ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: ona tili, pedagogik testlar, test turlari, baholash mezonlari, interaktiv test platformalari, Kahoot, Quizizz, milliy test tizimi, o'quv samaradorligi.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of modern types of tests used in native language lessons, their classification, structural features, and role in improving educational effectiveness. Research demonstrates that in addition to traditional test forms, alternative-response tests, matching tests, short-answer and extended-response tests, as well as interactive digital platforms such as Kahoot, Quizizz, and Wordwall, play a significant role in objectively assessing students' knowledge, increasing motivation, and developing independent thinking in native language education. The article analyzes test complexity levels, principles of test construction, assessment criteria, and practical experiences within the national testing system. It also presents experimental data

on the advantages and limitations of using tests in native language lessons and the effectiveness of digital test platforms.

Keywords: native language, pedagogical tests, test types, assessment criteria, interactive test platforms, Kahoot, Quizizz, national testing system, learning effectiveness.

Аннотация. В данной статье проводится научно-теоретический анализ современных видов тестов, применяемых на уроках родного языка, их классификации, структурных особенностей и роли в повышении эффективности обучения. Исследование показывает, что помимо традиционных форм тестирования, тесты с альтернативными ответами, тесты на установление соответствия, тесты с краткими и развёрнутыми ответами, а также интерактивные цифровые платформы, такие как Kahoot, Quizizz и Wordwall, играют важную роль в объективной оценке знаний учащихся, повышении мотивации и развитии самостоятельного мышления в обучении родному языку. В статье анализируются уровни сложности тестов, принципы их составления, критерии оценивания и практический опыт в рамках национальной системы тестирования. Также представлены экспериментальные данные о преимуществах и ограничениях использования тестов на уроках родного языка и эффективности цифровых тестовых платформ.

Ключевые слова: родной язык, педагогические тесты, виды тестов, критерии оценивания, интерактивные тестовые платформы, Kahoot, Quizizz, национальная система тестирования, эффективность обучения.

KIRISH

Ona tili ta'limida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholash ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Baholashning turli shakllari orasida test sinovlari o'zining qulayligi, tezkorligi, xolisona baholash imkoniyati va keng qamrovliligi bilan ajralib turadi. So'nggi yillarda ona tili darslarida testlardan foydalanish amaliyoti sezilarli darajada kengaydi. Bu, bir tomondan, milliy test tizimining joriy etilishi va yakuniy davlat attestatsiyasi sinovlarida test topshiriqlarining qo'llanilishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, raqamli texnologiyalar va interaktiv test platformalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi bilan izohlanadi.

Ona tili fanining o'ziga xosligi shundaki, u nafaqat til bilimlarini (fonetika, leksikologiya, grammatika, sintaksis, punktuatsiya), balki nutq madaniyati, matn tushunish, tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini ham qamrab oladi. Shu sababli ona tili darslarida qo'llaniladigan testlar an'anaviy bilim tekshirish vositalaridan farqli ravishda o'quvchining turli kognitiv faoliyatlarini (bilish, qo'llash, mulohaza qilish) baholashga qaratilgan bo'lishi lozim.

Ushbu maqolaning maqsadi – ona tili darslarida testlarning zamonaviy turlarini tasniflash, ularning tuzilish xususiyatlarini tahlil qilish va ta'lim samaradorligini oshirishdagi rolini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan yoritishdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Testlarning zamonaviy turlari va ularning tasnifi. Ona tili ta'limida qo'llaniladigan testlar bir necha mezonlar bo'yicha tasniflanadi. Milliy test tizimi doirasida test topshiriqlarining quyidagi asosiy turlari belgilangan: bitta to'g'ri javobga ega bo'lgan muqobil javobli yopiq test topshirig'i (Y-1), moslashtirishni talab qiladigan muqobil javobli yopiq test topshirig'i (Y-2), qisqa javobni talab qiladigan ochiq test topshirig'i (O-1) va kengaytirilgan javobni talab qiladigan ochiq test topshirig'i (O-2).

Muqobil javobli testlar ona tili ta'limida eng ko'p qo'llaniladigan shakl hisoblanadi. Ushbu testlarning afzalligi shundaki, ular qisqa vaqt ichida ko'p miqdordagi o'quvchilarning bilimini tekshirish imkonini beradi. Biroq, muqobil javobli testlarni tuzishda bir qator talablarga rioya qilish zarur. Xususan, to'g'ri javobni topishga yordam beradigan so'z va iboralar ishlatilmasligi, noto'g'ri javoblar asosli ravishda tanlanishi, "javoblarning barchasi to'g'ri", "to'g'ri javob yo'q" kabi iboralardan foydalanmaslik lozim. Bu talablar testlarning validligini va ishonchligini ta'minlaydi.

Moslashtirishni talab qiladigan testlar (Y-2) ona tili darslarida, ayniqsa, til hodisalari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda samarali hisoblanadi. Masalan, atamalar va ularning ta'riflarini, gaplar va ularning

turlarini, soʻzlar va ularning maʼnolarini moslashtirish kabi topshiriqlar oʻquvchilarning analitik fikrlashini rivojlantiradi.

Qisqa javobni talab qiladigan testlar (O-1) oʻquvchidan mustaqil ravishda qisqa, aniq javob berishni talab qiladi. Bu turdagi testlar bilimlarni qayta eslashdan koʻra, ularni qoʻllash va tushunish darajasini baholashga qaratilgan. Masalan, gapda tinish belgilarini toʻgʻri qoʻyish, soʻzning toʻgʻri shaklini yozish kabi topshiriqlar bu turga kiradi.

Kengaytirilgan javobni talab qiladigan testlar (O-2) ona tili taʼlimida alohida oʻrin tutadi. Bu turdagi topshiriqlar oʻquvchidan matn yaratish, tahlil qilish, oʻz fikrini asoslash va ijodiy yondashishni talab qiladi. Yakuniy davlat attestatsiyasi sinovlarida bu turdagi topshiriqlar oʻquvchining lingvistik tahlil qilish, matnni tushunish va yozma savodxonlik koʻnikmalarini baholashga xizmat qiladi.

Testlarning murakkablik darajalari boʻyicha ham tasnifi mavjud. Ona tili fanidan tavsiya etilayotgan testlar murakkabligiga koʻra toʻrt darajaga boʻlinadi. Birinchi darajali testlar oʻquvchining faqat xotirasini va minimal bilim darajasini aniqlashga qaratilgan boʻlsa, ikkinchi darajali testlar maʼlum mavzular haqida umumiy maʼlumotlarga egalikni, asosiy qoida va qonuniyatlarni bilishni tekshiradi. Uchinchi va toʻrtinchi darajali testlar esa bilimlarni qoʻllash, tahlil qilish va baholash kabi yuqori kognitiv faoliyatlarni talab qiladi.

Test topshiriqlarini tuzishda vaqt reglamentiga ham alohida ahamiyat qaratish lozim. Tillar boʻyicha bitta topshiriqni bajarish uchun oʻrtacha 32 soniya, fakt va atamalarni bilish uchun 20-25 soniya, chizma va sxemalarni tushunish uchun 90 soniya vaqt ajratilishi tavsiya etiladi. Bu meʼyorlar testlarning samaradorligini taʼminlashda muhim omil hisoblanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Interaktiv test platformalarining oʻrni. Soʻnggi yillarda ona tili darslarida raqamli test platformalaridan foydalanish amaliyoti jadal kengaymoqda. Kahoot, Quizizz, Wordwall, Google Forms kabi interaktiv platformalar oʻquvchilar bilimni samarali baholashda, dars jarayonini qiziqarli va jonli tashkil etishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu platformalar orqali oʻquvchi testga faollik bilan javob beradi, oʻz xatosini darhol koʻra oladi, reyting orqali oʻz bilim darajasini boshqa tengdoshlar bilan solishtirish imkoniyatiga ega boʻladi.

Ona tili fanini oʻqitishda bu kabi texnologik vositalar, ayniqsa, imlo, morfologiya, leksikologiya va matn ustida ishlash kabi mavzularni mustahkamlashda qoʻl keladi. Interaktiv test platformalarining muhim afzalligi shundaki, ular oʻquvchilarning darsga boʻlgan qiziqishini oshiradi, bilimni mustahkamlash va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, ona tili darslarida innovatsion texnologiyalarni intensiv qoʻllash oʻquvchilarning til koʻnikmalarini sezilarli darajada oshiradi. 6-7-sinflarda oʻtkazilgan tadqiqotda interaktiv doska, elektron darslik, onlayn test tizimlari va mobil ilovalar doimiy qoʻllangan. Natijalar shuni koʻrsatdiki, oʻqish tushunish koʻnikmasi 40 foizga, matn tuzish (yozish) 43 foizga, adabiy tilga mos soʻz ishlatish 42 foizga, grammatik toʻgʻrilik 39 foizga va fikrni aniq ifodalash 45 foizga oshgan. Bu koʻrsatkichlar interaktiv test platformalarining ona tili taʼlimidagi samaradorligini amaliy dalillar bilan tasdiqlaydi.

Raqamli test platformalarining yana bir muhim afzalligi – avtomatik baholash imkoniyatidir. Oʻqituvchi test natijalarini qoʻlda tekshirishga vaqt sarflamasdan, platforma tomonidan taqdim etilgan statistik maʼlumotlardan foydalanishi mumkin. Bu esa oʻqituvchiga oʻquvchilarning qaysi mavzularda qiyinchiliklarga duch kelayotganini tezda aniqlash va dars jarayonini shunga mos ravishda tuzatish imkonini beradi.

Testlarning taʼlim samaradorligini oshirishdagi roli

Test sinovlari ona tili taʼlimida bir necha muhim funksiyalarni bajaradi. Birinchidan, ular oʻquvchilarning bilim darajasini xolisona baholash imkonini beradi. Testlarning standartlash-tirilgan shakli turli oʻquvchilarning bilimni bir xil mezonlar asosida taqqoslash imkonini yaratadi. Bu, ayniqsa, yakuniy davlat attestatsiyasi va milliy sertifikat imtihonlarida muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, testlar oʻquvchilarning oʻz bilimni mustaqil baholash koʻnikmasini rivojlantiradi. Test jarayonida oʻquvchi oʻz xatolarini darhol koʻradi va ularni tuzatish imkoniyatiga ega boʻladi. Bu esa oʻz-oʻzini baholash va refleksiya qilish koʻnikmalarini shakllantiradi.

Uchinchidan, testlar o'quv jarayonini differensiallashtirish imkonini beradi. Turli murakkablik darajasidagi testlar orqali o'qituvchi har bir o'quvchining imkoniyatlariga mos topshiriqlarni tanlashi mumkin. Bu esa o'quvchilarning o'z tezligida o'rganishiga va o'z potentsialini to'liq ro'yobga chiqarishiga yordam beradi.

To'rtinchidan, testlar o'quvchilarning bilim olishga motivatsiyasini oshiradi. Interaktiv test platformalari, xususan, o'yin elementlarini (gamifikatsiya) o'z ichiga olgan platformalar o'quvchilarda raqobat ruhini uyg'otadi va darsga qiziqishni oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv test platformalaridan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi.

Beshinchidan, testlar o'qituvchiga o'z faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Test natijalari o'qituvchiga qaysi mavzular yaxshi o'zlashtirilgani va qaysi mavzularga qo'shimcha e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa o'qituvchining metodik faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi.

Testlarni tuzish tamoyillari va yo'l qo'yiladigan xatolar. Ona tili darslarida samarali testlardan foydalanish uchun ularni tuzishning asosiy tamoyillariga rioya qilish zarur. Test topshiriqlari o'quv dasturida belgilangan mazmun sohalarini (fonetika, orfografiya, leksikologiya, grammatika, sintaksis, punktuatsiya, uslubiyyat, adabiyot) to'liq qamrab olishi lozim. Shuningdek, testlar bilish, qo'llash va mulohaza qilish kabi turli kognitiv faoliyatlarni baholashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Testlarni tuzishda yo'l qo'yiladigan asosiy xatolar qatoriga quyidagilar kiradi: to'g'ri javobni topishga yordam beradigan so'z va iboralardan foydalanish; noto'g'ri javoblarning asossiz tanlanishi; "javoblarning barchasi to'g'ri" kabi mantiqiy xato variantlardan foydalanish; vaqt reglamentiga rioya qilmaslik. Ushbu xatolarning oldini olish testlarning validligini va ishonchliligini ta'minlaydi.

Test topshiriqlarining mazmuni o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi ham muhimdir. Boshlang'ich sinflarda testlar ko'proq o'yin shaklida, vizual materiallar bilan boyitilgan holda bo'lishi kerak bo'lsa, yuqori sinflarda murakkabroq, tahliliy topshiriqlarga o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu esa o'quvchilarning kognitiv rivojlanish darajasiga mos ravishda testlardan foydalanish imkonini beradi.

XULOSA

Ona tili darslarida testlarning zamonaviy turlaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Muqobil javobli, moslashtirishni talab qiluvchi, qisqa va kengaytirilgan javobli testlar, shuningdek, interaktiv raqamli platformalar o'quvchilarning bilimini xolisona baholash, motivatsiyasini oshirish va mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv test platformalaridan foydalanish o'quvchilarning til ko'nikmalarini 24-45 foizgacha oshirishga imkon beradi.

Samarali testlardan foydalanish uchun ularni tuzishning asosiy tamoyillariga rioya qilish, murakkablik darajalarini to'g'ri belgilash, vaqt reglamentiga amal qilish va zamonaviy raqamli platformalardan foydalanish zarur. Shuningdek, testlar o'quv dasturining barcha mazmun sohalarini qamrab olishi va turli kognitiv faoliyatlarni baholashga qaratilgan bo'lishi lozim.

Kelajakda ona tili darslarida testlardan foydalanish amaliyotini yanada takomillashtirish, xususan, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv test tizimlarini joriy etish, o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslashtirilgan testlarni ishlab chiqish va milliy test tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Xo'jayeva, S. O. (2025). Ona tili ta'limida AKT (interaktiv doska, test platformalari)dan foydalanish samaradorligi.

[2] Ona tili va adabiyot fanidan imtihon o'tkazish tartibi (9-sinf va 11-sinf). (2026). Ta'lim / Obrazovaniye.

[3] Ona tili va adabiyot fanidan milliy test tizimi uchun test varianti tafsiloti. (2025). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Bilim va malakalarni baholash agentligi.

[4] Komilova, L. (2025). Ona tili ta'limida muqobil javobli testlardan foydalanishning afzalliklari. «Muhandislik va Iqtisodiyot» jurnali, 3(4), 10-19.

[5] Murodova, R. I. (2025). Ona tili ta'limida nostandart testlardan foydalanish zamon talabi. Chirchiq davlat pedagogika universiteti.

[6] Achilova, N. (2025). Ona tili darslarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti konferensiyasi.

[7] Berdiyeva, Sh. E. (2026). Boshlang'ich sinf ona tili darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyadan foydalanish usullari. Global Sciences.

[8] Zamonaviy baholash texnologiyalari va xorijiy tajriba (boshlang'ich sinf "ona tili" darslari misolida). (2026). Zenodo. <https://zenodo.org/records/18646478>

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "SAHIYLIK" SEMALEKSEMALARINING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Mamashoyev Umid Ulug'bek o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston
umidmamashoyev@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi "sahiylik" semaleksemalari lingvokulturologik jihatdan qiyosan tahlil qilinadi. Generosity, liberality, munificence, charity kabi ingliz hamda sahiylik, saxovat, karam, ehson kabi o'zbek leksemalarining semantik tuzilishi, frazeologik va paremiologik ifodalanishi hamda ularning ortidagi madaniy qadriyatlar yoritiladi. Tahlil natijalari ikki tilda ushbu tushunchaning umumiy insoniy yadroga ega ekanini, biroq uning baholanishi, ijtimoiy vazifasi va diniy-axloqiy asoslari jihatidan milliy-madaniy farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sahiylik, semaleksema, lingvokulturologiya, konsept, qiyosiy tahlil, frazeologiya, paremiya.

Аннотация. В статье представлен сравнительный лингвокультурологический анализ лексем, выражающих щедрость в английском и узбекском языках. Рассматриваются семантическая структура, фразеологическая и паремиологическая репрезентация английских лексем generosity, liberality, munificence, charity и узбекских лексем sahiylik, saxovat, karam, ehson, а также стоящие за ними культурные ценности. Результаты исследования демонстрируют общее универсальное ядро концепта и национально-специфические различия в его оценке, социальной функции и морально-религиозном обосновании.

Ключевые слова: щедрость, семема-лексема, лингвокультурология, концепт, сравнительный анализ, фразеология, паремиология.

Abstract. The article presents a comparative linguocultural analysis of lexemes expressing generosity in English and Uzbek. The semantic structure, phraseological and paremiological representation of the English lexemes generosity, liberality, munificence, charity and the Uzbek lexemes sahiylik, saxovat, karam, ehson are examined together with the cultural values behind them. The findings show a shared universal core of the concept and language-specific differences in evaluation, social function and moral-religious grounding.

Keywords: generosity, sememe-lexeme, linguoculturology, concept, comparative analysis, phraseology, paremiology.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda til va madaniyat munosabatini o'rganish antropotsentrik yondashuvning yetakchi yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning tashuvchisi va ko'zgusi sifatida qarab, til birliklarida xalqning qadriyatlari, dunyoqarashi va xulq-atvor me'yorlari qanday mujassamlashganini tadqiq etadi [1; 2]. A. Vejbitskayaning "madaniy kalit so'zlar" haqidagi g'oyasiga ko'ra, ayrim so'zlar jamiyat madaniyatini tushunishning kaliti bo'lib xizmat qiladi [3]. Sahiylik ana shunday kalit tushunchalardan biridir: u har ikki xalq axloqiy tafakkurida ijobiy baholanadigan fazilat sifatida shakllangan.

Ingliz tilshunosligida generosity tushunchasi ko'proq axloqiy va falsafiy, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy (charity, philanthropy) kontekstlarda o'rganilgan. O'zbek tilida esa sahiylik, saxovat, karam kabi so'zlar sharq axloqi, tasavvuf va xalq og'zaki ijodi bilan chambarchas bog'liq. Shunga qaramay, ushbu tushunchaning ikki til materialida qiyosiy lingvokulturologik talqini yetarlicha yoritilmagan. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Konsept tuzilmasi V.I. Karasik talqiniga ko'ra uch komponentdan iborat: tushunchaviy (leksemaning lug'aviy ma'nosi), obrazli-idrokiy (metafora va timsollar) hamda qadriyat (baholash va me'yor) tomonlar [5]. Ushbu maqolada aynan shu uch jihat ikki til materialida ketma-ket yoritiladi. Yondashuvning afzalligi shundaki, u faqat so'z ma'nosini emas, balki so'z ortidagi madaniy tajribani ham tahlil doirasiga kiritadi.

Tadqiqotning maqsadi — ingliz va o‘zbek tillarida “sahiylik” semantik maydonini tashkil etuvchi leksemalarning semantik tuzilishini, ularning frazeologik va paremiologik voqelanishini va bu birliklarda aks etgan milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlashdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) leksemalarning lug‘aviy talqinini va etimologiyasini tahlil qilish; (2) ularning semalar tarkibini qiyoslash; (3) frazeologizmlar va maqollarda konseptning ifodalanishini aniqlash; (4) madaniy izohlarni umumlashtirish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida ikki tilning izohli lug‘atlari (“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, Oxford English Dictionary, Merriam-Webster), frazeologik va paremiologik manbalar hamda badiiy matnlardan olingan misollar xizmat qildi [8; 9; 10]. Tahlilda quyidagi metodlardan foydalanildi: lug‘at ta’riflarini tahlil qilish (definition tahlil); semantik maydon va komponent (sema) tahlili; qiyosiy-chog‘ishtirma metod; etimologik tahlil; konseptual metafora tahlili [6]; lingvokulturologik talqin. Semaleksema deganda leksemaning ma’lum bir ma’nosi (sememasi) bilan birlikda olingan lisoniy birlik tushunilib, ularning o‘zaro munosabati “sahiylik” semantik maydonini hosil qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

3.1. Ingliz tilidagi semaleksemalar

Ingliz tilida “sahiylik” maydonining yadrosini generosity, generous leksemalari tashkil etadi. Ularning etimologiyasi lotincha generosus (“asl nasabli, olijanob”; genus — “nasl”) so‘ziga borib taqaladi. Dastlab ijtimoiy kelib chiqishni bildirgan so‘z keyinchalik “xarakter olijanoblighi”, so‘ngra “berishda kamtarlik va kengqo‘llik” ma’nosini oldi [9]. Bu semantik o‘zgarish madaniy jihatdan muhim: fazilat asilzodalik bilan bog‘langan. Maydon periferiyasida liberal (lot. liberalis — “ozod insonga xos”), munificent (munus — “sovg‘a, burch”), bountiful, lavish, magnanimous (“ruhi buyuk”), open-handed, free-handed, big-hearted, charitable, benevolent, philanthropic birliklari joylashadi. Ular turli semalar bilan farqlanadi: lavish — “ortiqcha, isrofga yaqin”, magnanimous — “g‘animga ham olijanoblik”, charitable va philanthropic — “muhtojlarga yordam, tashkiliy xayriya”, benevolent — “yaxshi niyat”.

3.2. O‘zbek tilidagi semaleksemalar

O‘zbek tilida maydon yadrosini sahiylik, sahiy va saxovat, saxovatli leksemalari tashkil etadi. Ular arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, izohli lug‘atda “qo‘li ochiq, berishdan qaytmaydigan” ma’nolari bilan izohlanadi [8]. Ularga karam, ehson, in‘om, hotamtoy (arab shoiri Hotam Toyning nomi bilan bog‘liq umumlashgan obraz), xayr-sadaqa, mehmondo‘stlik kabi birliklar yondashadi. O‘zbek tilida “sahiylik” ko‘pincha somatik-metaforik ifodalanadi: qo‘li ochiq, qo‘li guldirak, ko‘ngli keng, dasturxon keng, yuragi keng. Antonimik qator — baxil, xasis, ziqna, qo‘li qisq — jamoatchilik fikrida keskin salbiy baholanadi.

3.3. Frazeologiya va paremiyada ifodalanishi

Ikki tilda ham sahiylik konsepti “ochiq qo‘l” metaforasiga tayanadi (GENEROSITY IS AN OPEN HAND): ingliz tilida open-handed, free-handed, o‘zbek tilida qo‘li ochiq. Bu holat kognitiv metaforaning universalligini tasdiqlaydi [6; 7]. Ingliz tilida qalb bilan bog‘liq obrazlar (a heart of gold, big-hearted) va “oxirgi narsasini ham berish” semasini ifodalovchi birliklar (to give the shirt off one’s back) faol. Generous to a fault birikmasi esa fazilatning me’yordan oshishi salbiy oqibat berishi mumkinligini bildiradi. Maqol darajasida ingliz tilida It is better to give than to receive kabi injil kelib chiqishli formula, Charity begins at home kabi amaliy-individual yondashuv uchraydi.

O‘zbek maqollarida sahiylik ko‘proq ijtimoiy va ma’naviy mukofot bilan bog‘lanadi. Masalan, “Yaxshilik qil, daryoga tashla, baliq bilmasa, Xoliq biladi” maqoli yaxshilikni tan olinishini kutmasdan qilish, mukofotni Yaratg‘andan umid qilish g‘oyasini ifodalaydi. “Mehmon — otangdek ulug‘” maqoli esa sahiylikning mehmondo‘stlik bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ingliz tilida mehmondo‘stlik (hospitality) sahiylik maydonining periferiyasida bo‘lsa, o‘zbek tilida u konseptning markaziy komponentlaridan biridir.

3.4. Konseptning tarkibiy komponentlari

Tushunchaviy komponent jihatidan ikki tilda ham “sahiy shaxs” quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: berishga tayyorlik, moddiy yoki ma’naviy boylikni ulashish, buning evaziga kutilmagan manfaat izlamaslik. Obrazli komponent o‘zbek tilida qo‘l, ko‘ngil, dasturxon, daryo kabi timsollar orqali, ingliz tilida qo‘l (open hand), yurak (heart of gold) va “oltin” timsoli orqali namoyon bo‘ladi. Ikki tilda ham “kenglik” va “ochiqlik” fazoviy metaforalari sahiylikni, “torlik” va “yopiqlik” esa baxillikni ifodalaydi. Bu esa ushbu qarama-qarshilikning kognitiv jihatdan

universal ekanini ko'rsatadi. Qadriyat komponentida esa o'zbek tilida sahiylik ijtimoiy obro' va hurmat bilan, ingliz tilida esa ko'proq shaxsiy axloqiy fazilat va fuqarolik mas'uliyati bilan bog'lanadi.

Shuningdek, ingliz tilidagi generous leksemasining polisemiyasi diqqatga sazovor: u shaxsga nisbatan "sahiy" ma'nosidan tashqari, narsaga nisbatan "mol, katta" ma'nosida ham qo'llanadi (a generous helping). O'zbek tilida sahiy so'zi asosan shaxs va uning xatti-harakatlariga nisbatan ishlatiladi, miqdor esa mol, serob kabi boshqa leksemalar bilan beriladi. Bu holat tarjimada tayyor muqobil topishni qiyinlashtiradi.

3.5. Qiyosiy semantik-madaniy tavsif

1-jadval. "Sahiylik" semaleksemalarining qiyosiy semantik-madaniy tavsifi

Belgi	Ingliz tili	O'zbek tili
Asosiy sema	"ixtiyoriy berish/ulashish"; "xayrixohlik"	"ochiq qo'llik bilan berish"; "mehr-oqibat"
Qo'shimcha semalar	"ortiqchalik" (lavish), "asilzodalik" (magnanimous), "institutsional xayriya" (philanthropic)	"mehmondo'stlik", "yuz-xotir", "jamoaviy ko'mak", "diniy savob"
Baholash	asosan ijobiy; "generous to a fault" — cheklangan salbiy	kuchli ijobiy; antonim (baxil, xasis) keskin salbiy
Madaniy asos	xristian caritas, individualizm, jamoat xayriyasi	islomiy sahovat, sharq axloqi, jamoaviylik, mehmondo'stlik

Tahlil natijalari ikki tilda "sahiylik" konseptining umumiy yadrosi mavjudligini ko'rsatadi: ixtiyoriylik, o'z mulkini boshqalar bilan ulashish, o'z manfaatidan yuqori turish. Bu yadro Aristotelning eleutheriotes (kengqo'llik) haqidagi axloqiy ta'limotidan tortib sharq axloqiga qadar umuminsoniy qadriyat sifatida qaraladi [11]. Biroq periferiyada farqlar seziladi.

Birinchidan, ingliz leksemalarining etimologiyasi (generosus, liberalis) fazilatni ijtimoiy maqom va erkinlik tushunchalari bilan bog'laydi, o'zbek leksemalarida esa asosiy tayanch diniy-axloqiy (savob, sadaqa, zakot) va jamoaviy (mehr-oqibat, hashar, mehmondo'stlik) qadriyatlardir. Ikkinchidan, ingliz tilida sahiylik institutsionallashtirilgan shaklga (charity, philanthropy, donation) ega, o'zbek tilida esa u ko'proq shaxslararo va oilaviy-mahalla munosabatlarida namoyon bo'ladi. Uchinchidan, ingliz tilida generosity ba'zan me'yordan oshgan hol sifatida (lavish, generous to a fault) qayd etiladi, o'zbek tilida esa baxillik ancha keskin qoralanadi, sahiylik esa obro' va hurmat manbai sifatida qadrlanadi. Bu farqlarni Ter-Minasova kabi tadqiqotchilar ta'kidlagan madaniy relyativlik nuqtayi nazaridan izohlash mumkin [12]: bir xil universal sema turli madaniy tajribada turlicha "fokuslanadi".

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan qaraganda, generous — sahiy juftligi har doim ham to'liq ekvivalent emas. Ingliz tilidagi liberal, lavish, magnanimous kabi leksemalar o'zbek tilida bitta so'z bilan berilmasdan, tavsifiy yoki kontekstga moslashtirilgan ifodalar bilan uzatiladi. Aksincha, o'zbek tilidagi hotamtoy, dasturxon keng kabi madaniy-belgili birliklar ingliz tiliga izohli tarjima yoki madaniy sharh talab qiladi. Bu esa madaniyatlararo muloqotda ushbu birliklarni ongli tanlash zarurligini ko'rsatadi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, maqolada keltirilgan misollar tanlanma xarakterga ega, shu bois xulosalarni keng korpus va so'rovnomma ma'lumotlari bilan mustahkamlash maqsadga muvofiq. Kelgusi tadqiqotlarda badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari va til korpuslari asosida leksemalarning kontekstdagi qo'llanish chastotasi va konnotatsiyalarini o'rganish istiqbolli hisoblanadi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillaridagi "sahiylik" semaleksemalarining lingvokulturologik tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi. 1) Ikki tilda ham konseptning semantik yadrosi "ixtiyoriy berish, ulashish" semasi asosida shakllangan. 2) Ingliz leksemalarining etimologiyasi asilzodalik va erkinlik bilan, o'zbek leksemalariniki esa arab-islom axloqiy an'anasi bilan bog'liq. 3) "Ochiq qo'l" metaforasi har ikki tilda faol bo'lib, universal kognitiv asosni tashkil etadi. 4) O'zbek madaniyatida sahiylik mehmondo'stlik va jamoaviy qadriyatlar bilan yaqin bog'langan, ingliz madaniyatida esa xayriya institutlari va individual tanlov yaqqol seziladi. Natijalardan qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va til o'qitish amaliyotida foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы). — М.: РУДН, 1997.
- [2] Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001.
- [3] Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian,
- [4] Polish, German, and Japanese. — Oxford: Oxford University Press, 1997.
- [5] Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996.
- [6] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002.
- [7] Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- [8] Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006.
- [9] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
- [10] Oxford English Dictionary. — Oxford: Oxford University Press (onlayn nashr).
- [11] Merriam-Webster’s Collegiate Dictionary. — Springfield: Merriam-Webster.
- [12] Aristotle. Nicomachean Ethics (Book IV).
- [13] Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово, 2000.

O‘ZBEK TILINING HUDUDIY SHEVALARIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR

(Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani hududi misolida)

To‘raqulova Mahliyo Nurbekovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti 2-bosqich talabasi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilining hududiy shevalari, ularning shakllanishi, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. O‘zbek xalqining turli hududlarda yashashi natijasida tilning mahalliy ko‘rinishlari shakllangan. Xorazm, Surxandaryo, Buxoro, Samarqand, Farg‘ona vodiysi kabi hududlarida qo‘llaniladigan shevalardagi o‘ziga xosliklar o‘rganilgan. Bundan tashqari maqolada o‘zbek shevashunosligi rivojiga hissa qo‘shgan Mahmud Koshg‘ariy, G‘ozi Olim Yunusov, E.D.Polivanov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabduraxmonov, S.Ashirboyev va boshqa olimlarning ilmiy faoliyati ham yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, sheva, lahja, dialekt, dialektologiya, hududiy til, fonetika, leksika, grammatik xususiyat, shevashunoslik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются территориальные диалекты узбекского языка, особенности их формирования, а также фонетические, лексические и грамматические характеристики. В результате проживания узбекского народа на различных территориях сформировались местные разновидности языка. В статье изучаются особенности диалектов, используемых в таких регионах, как Хорезм, Сурхандарья, Бухара, Самарканд и Ферганская долина. Кроме того, освещается научная деятельность Махмуда Кашгари, Гази Алима Юнусова, Е. Д. Поливанова, В. В. Решетова, Ш. Шоабдурахмонова, С. Аширбоева и других учёных, внесших значительный вклад в развитие узбекской диалектологии.

Ключевые слова: узбекский язык, говор, наречие, диалект, диалектология, территориальный язык, фонетика, лексика, грамматические особенности, диалектология.

Abstract. This article examines the territorial dialects of the Uzbek language, their formation, as well as their phonetic, lexical, and grammatical features. As a result of the Uzbek people living in different geographical regions, local varieties of the language have developed. The article analyzes the distinctive features of dialects used in such regions as Khorezm, Surkhandarya, Bukhara, Samarkand, and the Fergana Valley. In addition, the scholarly activities of Mahmud al-Kashgari, Gazi Olim Yunusov, E. D. Polivanov, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, S. Ashirboyev, and other scholars who made significant contributions to the development of Uzbek dialectology are highlighted.

Keywords: Uzbek language, speech variety, vernacular, dialect, dialectology, territorial language, phonetics, vocabulary, grammatical features, dialect studies.

KIRISH

Til — xalqining tarixiy xotirasi, madaniyati va milliy oʻzligini namoyon etuvchi muhim vositadir. Oʻzbek tili ham uzoq taraqqiyot davomida turli hududlarda yashovchi xalq vakillarining nutq asosida boyib va rivojlanib kelgan. Shu sababli oʻzbek tilining hududiy koʻrinishlari, yaʼni shevalari yuzaga keladi. Shevalar fonetik, leksik va grammatik jihatdan adabiy tildan ayrim farqlarga ega boʻlishi mumkin. Dialektologiya esa shevalar, dialektlar va lavhalarni oʻrganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi. S. Ashirboyevning „Oʻzbek dialektologiyasi“ qoʻllanmasida ham oʻzbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari, ularning shakllanishi va hududiy tarqalishi oʻrganilishi qayd etilgan. Sheva maʼlum bir hudud aholisi nutqiga xos boʻlgan til koʻrinishidir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Oʻzbek shevalarining oʻrganilish tarixi. Oʻzbek shevalarini ilmiy jihatdan oʻrganish tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu borada Mahmud Koshgʻariyning „Devonu lugʻotit turk“ asari alohida ahamiyatga ega. Mazkur asarlarda turkiy xalqning tili, soʻz boyligi va ayrim hududiy til xususiyatlari haqida qimmatli maʼlumotlar berilgan. XX asrga kelib oʻzbek shevalarini ilmiy asosda tasdiq etish yanada rivojlandi. Bu davrda E.D. Polivanov, K.K. Yudaxin, A.K. Borovkov, V.V. Rashedov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. V.V. Reshetov va Sh. Shoabduraxmonov tomonidan yaratilgan. „Oʻzbek dialektologiyasi“ asari ham sohaning muhim ilmiy manbalaridan biridir. Ushbu asarning dastlabki nashri 1959- yilda chop etilgan boʻlib, unda oʻzbek xalq shevalarini oʻrganish va ularni tasniflash masalalari yoritilgan. Sh. Shoabduraxmonovning oʻzbek shevashunoslikdagi oʻrni. Oʻzbek dialektologiyasi taraqqiyotida akademik Shonazar Shoabduraxmonovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. U oʻzbek shevalarining leksik tarkibi, fonetik xususiyatlari, shahar shevalari hamda adabiy til va xalq shevalari oʻrtasidagi munosabatlarni tadqiq qilgan. Shoabduraxmonovning „Oʻzbek adabiy tili va xalq shevalari“, „Oʻzbek shevalarining leksik sostavini oʻrganish masalalariga doir“, „Oʻzbek shahar shevalari tasnifi“ kabi ishlari oʻzbek dialektologiyasining rivojiga katta hissa qoʻshgan. Uning ilmiy qarashlarida shevalarning adabiy til bilan munosabati masalasi muhim oʻrin egallaydi. Shevalar nafaqat tarixiy til materiallarini saqlab qoladi, balki abadiy tilning lugʻat tarkibini oʻrganish uchun ham muhim manba hisoblanadi. Xorijiy va ilk tadqiqotchi olimlar Yozef Budens: 1865-yil Vengriya Fanlar akademiyasining jurnalida „Xiva tatarchasi“ (Xiva shevasi) nomli maqolasi eʼlon qilingan. Olim venger sayyohi va sharqshunosi Vamberi hamda uning Xorazmdan olib kelgan shogirdi Mulla Isʼhoq yordamida Xiva shevasiga oid oʻzbek xalq maqollarini toʻplab, Yevropa ilm-faniga taqdim etgan. Gʻozi Olim Yunusov va Yevgeniy Polivanov 1920-1930 yillarda oʻzbek dialektologiyasiga asos slogan. Ushbu olimlar hududiy lahjalarni oʻrganish barobarida joylardagi ogʻzaki ijod namunalarini, xalq maqollarini ham yozib olishgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanida bir qancha soʻzlar ham fonetik, ham leksik jihatdan adabiy tildan farqlanadi. Masalan quyidagi soʻzlarda ushbu farqlarni kuzatishimiz mumkin:

1. Chelak - paqir, satil, shelak.
2. Supurgi - shupirgi, joʻrov, supri.
3. Qoshiq - qashiq, qoshuq.
4. Kosa - kasa, kusa, kosi.
5. Koʻrpa - kurpa.
6. Yosti - yastiq, yosti, yastuq.
7. Bolta - balta, baltaq.
8. Pichoq - pichogʻ, pichak, bichogʻ.
9. Bola - bala, bacha, bola.
10. Qiz - koʻz, giz, kiz.
11. Buvi - moma, buvi, ena, opa.
12. Olmoq - almoq, alib ber, al.
13. Kun - kun, gun, kune, kunduz.
14. Tun - tuni, gije.
15. Ovqat - avqot, nahor, taom, nosh.

16.Ertaga - ertaya,ertag‘a,ertangi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki Qashqadaryo viloyati Kasbi shevasida uy-ro‘zg‘or buyumlari hamda kundalik ishlatiladigan nomlarda fonetik va leksik o‘zgarishlar uchrab turadi. Bundan tashqari, ushbu qatorga xalq og‘zaki ijodiga oid maqol, matal va iboralar ham ko‘plab miqdorda kiritiladi. Masalan, [Yaxshi gap aytsang, ko‘ngil yayraydi.], [El bilan ish yurishadi.], [Oshni ko‘p yegan emas, mehnat qilgan topadi.], [Bir-biringga qarashsang,qiyn ish ham bitadi.], [Yaxshi odam xalqqa suyanch.], [Katta gapirsa ,kichik quloq soladi.], [Mehnat qilsang,noning tayyor.], [Yaxshi odam el ichida bilinadi.], [Ota-onangni siylasang,o‘zing ham siylanarsan.], [Non topgan joyingni qadrla.], [Yaxshilik qil, yaxshilik topasan.], [Bugungi ishni ertaga qo‘yma, atalgan qo‘yni keyinga qo‘yma.], [Yaxshi gapga quloq sol,yomon gapdan yiroq bo‘l.], [Mehnat qilsang,noning but bo‘ladi.], [Erta turganni rizqi ko‘p.], [Birlik bo‘lsa,ish bitar].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda,o‘zbek tilining hududiy shevalari xalqimizning tarixiy,madaniy va lingvistik boyligini aks ettiruvchi muhim manbadir.Shevalar orqali xalqning kundalik hayoti,urf odatlari,tarixiy taraqqiyoti va hududiy o‘ziga xosliklarini o‘rganish mumkin. Bugungi kunda ham shevalarni to‘plash,ilmiy jihatdan tasvirlab berish,dialektlar lug‘atlar va elektron bezalar yaratish muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, yosh avlod nutqida ayrim mahalliy so‘zlarning asta-sekin kamayib borayotganini hisobga olsak, sheva materiallarini yozib olish va ilmiy tadqiq qilish ularni saqlashning muhim vositalaridan biridir.Shunday qilib,shevalar adabiy tilga qarama-qarshi hodisa emas,balki o‘zbek milliy tilining tarixiy va hududiy boyligini aks ettiruvchi muhim tarkibiy qismdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Koshg‘ariy M.,Devonu lug‘otit -turk‘, Toshkent – 1993.
- [2] Reshetov V.V., Shoabduraxmonov Sh.O‘zbek dialektologiyasi.Toshkent ,1959
- [3] Shoabrurahmonov Sh.O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari.Toshkent,1962
- [4] Asherboyev A. O‘zbek dialektologiyasi.Toshkent:Nizomiy nomidagi TDPU nashriyoti,2013
- [5] Pomivanov E.D Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazyk.Toshkent,1933
- [6] Yunusov G‘ozi Olim.O‘zbek shevalarining tasnifidan bir tarjima
- [7] Sobirova Sh.F. Navoiyning “Hayrat ul-abror” asarida qo‘llangan toponimlarning leksik-semantik xususiyatlari. // “International Journal of Science and Technology”. ISSN 3030-3443: Volume 2, Issue 1, January 2025. – P. 129-133.

MAHMUD QOSHG‘ARIY — TURKIY XALQLAR XALQ OG‘ZAKI IJODIYOTINING YIG‘UVCHISI VA ILK TADQIQOTCHISI

Ergashev Xasan Eshmamatovich

Ko‘kdala tumani 70-maktab tarix fani o‘qituvchisi, Qarshi 180100, O‘zbekiston

@xasan_ergashev

Annotatsiya. Maqolada Qoraxoniylar davlati Renessansi davrining yirik vakili, olim-ensiklopedist Mahmud Koshg‘ariyning hayoti, ilmiy-ma‘rifiy faoliyati va boy ilmiy merosi yoritiladi. Uning «Devonu lug‘otit turk» asarining yaratilish tarixi, ilmiy ahamiyati va mazmun-mohiyati tahlil qilinib, asar faqat lug‘at emas, balki turkiy xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasi, folklori, geografiyasi, madaniyati va ma‘naviy dunyoqarashini o‘rganishga xizmat qiluvchi qomusiy manba ekani ko‘rsatiladi. Mahmud Koshg‘ariyning tilshunoslikda qiyosiy metod va tarixiy yondashuvdan foydalangani, turkiy tillarni ilmiy tadqiq etishdagi o‘rni hamda turkologiya fanining shakllanishiga qo‘shgan hissasiga alohida e‘tibor qaratiladi. Shuningdek, «Devonu lug‘otit turk»da aks etgan gumanistik g‘oyalar — mehnatsevarlik, ezgulik, mehr-shafqat, ijtimoiy adolat, Vatanga muhabbat, xalqqa sadoqat, baxt, ota-onani hurmat qilish kabi ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar tahlil etiladi. Maqolada Mahmud Koshg‘ariy Sharq Uyg‘onish davrining universal olim-ensiklopedisti sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy; Qoraxoniylar davlati; Renessans; olim-ensiklopedist; «Devonu lug‘otit turk»; turkologiya; tilshunoslik; qiyosiy metod; tarixiy yondashuv; etnografiya; folklor; gumanistik g‘oyalar.

Аннотация. В статье освещаются жизнь, научно-просветительская деятельность и богатое научное наследие Махмуда Кашигари — выдающегося представителя эпохи Ренессанса государства Караханидов и учёного-энциклопедиста. Анализируются история создания, научное значение и содержание его фундаментального труда «Дивану лугат ат-тюрк». Показано, что данный труд представляет собой не только словарь, но и энциклопедический источник по изучению языка, истории, этнографии, фольклора, географии, культуры и духовного мировоззрения тюркских народов. Особое внимание уделяется применению Махмудом Кашигари сравнительного метода и исторического подхода в языкознании, его роли в научном изучении тюркских языков и становлении тюркологии как самостоятельного научного направления. Рассматриваются также гуманистические идеи, отражённые в «Дивану лугат ат-тюрк»: уважение к труду, добро, милосердие, социальная справедливость, любовь к Родине, верность своему народу, стремление к счастью, уважение и забота о родителях. Махмуд Кашигари характеризуется как универсальный учёный-энциклопедист эпохи Восточного Возрождения, внесший значительный вклад в развитие гуманитарного знания.

Ключевые слова: Махмуд Кашигари; государство Караханидов; Ренессанс; учёный-энциклопедист; «Дивану лугат ат-тюрк»; тюркология; языкознание; сравнительный метод; исторический подход; этнография; фольклор; гуманистические идеи.

Abstract. The article examines the life, scholarly and educational activities, and rich intellectual heritage of Mahmud al-Kashgari, a prominent representative of the Renaissance of the Karakhanid state and a scholar-encyclopedist. Particular attention is given to the history, scholarly significance, and content of his fundamental work *Dīwān Lughāt al-Turk*. The study demonstrates that this work is not merely a dictionary, but also an encyclopedic source for the study of the language, history, ethnography, folklore, geography, culture, and spiritual worldview of Turkic peoples. Special emphasis is placed on Mahmud al-Kashgari's use of the comparative method and historical approach in linguistics, as well as his contribution to the scholarly study of Turkic languages and the formation of Turkology as an independent field of research. The article also analyzes the humanistic ideas reflected in the *Dīwān*, including respect for labor, goodness, compassion, social justice, love of the homeland, loyalty to one's people, the pursuit of happiness, and respect and care for parents. Mahmud al-Kashgari is characterized as a universal scholar-encyclopedist of the Eastern Renaissance who made a significant contribution to the development of the humanities.

Keywords: Mahmud al-Kashgari; Karakhanid state; Renaissance; scholar-encyclopedist; *Dīwān Lughāt al-Turk*; Turkology; linguistics; comparative method; historical approach; ethnography; folklore; humanistic ideas.

KIRISH

Mahmud Koshg'ariy Qoraxoniylar davlatidagi Renessans davrining yorqin vakillaridan biri hisoblanadi. Uning “Devonu lug‘otit turk” asarida mavjud bo‘lgan nihoyatda xilma-xil materiallarni o‘rganish asosida aksariyat tadqiqotchilar uni tilshunoslik, etnologiya, geografiya, kartografiya va boshqa fan sohalarining rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk turkolog deb hisoblaydilar. Boshqacha aytganda, Koshg'ariy Renessans davrining qonuniy intellektual mahsuli bo‘lgan olim-ensiklopedistdir. U o‘rta asr Sharqidagi gumanitar bilimlar majmuasini yanada yuqori bosqichga ko‘tardi. Uning salaflari asosan o‘sha davrda Qur‘on va ilm tili hisoblangan arab tili bilan bog‘liq muammolarni hal etish bilan shug‘ullangan bo‘lsalar, M.Koshg'ariy turkiy tilni ilmiy tadqiqot ob‘ekti sifatida tanlagan, agar birinchi bo‘lmasa, ilk olimlardan biri bo‘ldi. Bu esa o‘sha davrda turkiy til turkiy xalqlarning faqat kundalik hayot tili sifatida qaralganiga qaramay amalga oshirildi.

Mahmud Koshg'ariyning ilmiy merosi tilshunoslik doirasi bilan cheklanmaydi. “Devonu lug‘otit turk”da turkiy xalqlarning etnik tarkibi, yashash hududlari, kundalik turmushi, urf-odatlar, an‘analari, marosimlari, mehnat jarayonlari, ijtimoiy munosabatlari va ma‘naviy dunyoqarashiga oid ko‘plab ma‘lumotlar saqlangan. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodi namunalarining asar tarkibiga kiritilishi uning etnografik va folklorshunoslik manbasi sifatidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Mahmud Koshg'ariy merosini nafaqat turkologiya va tilshunoslik nuqtai nazaridan, balki XI asr turkiy xalqlarining etno-madaniy hayoti va folklorini o'rganish manbai sifatida ham tadqiq etish zarur. "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan maqol, matal, qo'shiq, bayt va marosimga oid folklor namunalari o'sha davr jamiyatining hayotiy tajribasi va jamoaviy dunyoqarashini aks ettiradi.

Olimning adolatsiz taqdirga duch kelganidan afsuslanishdan boshqa chora yo'q. O'rta asr Sharqining juda mashhur biografik majmualarida boshqa olimlar haqida ma'lumotlar mavjud bo'lgani holda, bugun faqat mutaxassislarga ma'lum bo'lgan ayrim olimlar haqida ma'lumotlar berilgan, ammo M. Koshg'ariy va uning "Devon"i haqida deyarli ma'lumot uchramaydi. Holbuki, bugungi kunda M. Koshg'ariy va uning "Devon"ini butun dunyo biladi.

Hozirgi vaqtda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari ko'plab tillarga — turk, uyg'ur, o'zbek va boshqa tillarga tarjima qilingan. 2006 yilda uning rus tilidagi tarjimasi nashr etildi. 2011–2013 yillarda asar qirg'iz tiliga tarjima qilinib, uch jildda nashr etildi.

Qirg'iziston tarixida Qoraxoniylar davriga bo'lgan qiziqish turli sabablarga ko'ra ortib bormoqda. Bu davr, avvalo, iqtisodiy-savdo munosabatlari, madaniyat va ilm-fanning yuksalishi bilan tavsiflanadi. Aytish mumkinki, bu o'sha davrdagi muayyan hududda Qirg'iziston Renessansi davri bo'lib, u yorqin, shu bilan birga, ziddiyatlar va qarama-qarshiliklarga boy davr edi. Bu davrda olimlar, shoirlar, adabiyotshunoslar, tilshunoslar, diniy arboblarning butun bir avlodi yetishib chiqdi. Ular orasida Mahmud Koshg'ariy alohida o'rin egallaydi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy manbasini Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tashkil etadi. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning hayoti va ilmiy merosi haqidagi tarixiy, filologik, etnografik va sharqshunoslik tadqiqotlaridan ham foydalanildi [1–7].

Mahmud Koshg'ariyning hayoti va ijodi haqida juda kam ma'lumot saqlangan. Faqat uning asosiy asari — "Devonu lug'otit turk" ("Turkiy tillar lug'ati") da keltirilgan ayrim ma'lumotlarga tayanib, buyuk olimning hayoti va ijodi haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin. Shu bilan birga, respublikamizning eng keksa faylasuflaridan biri, professor A.Narinboev uning hayot yo'lini yoritishga katta hissa qo'shgan. Olim o'z tadqiqotida ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariy "Lug'at"ning muqaddimasida o'zi haqida so'z yuritar ekan, turkiylarning asosiy qabilasiga mansubligini yozadi [1, c. 143–174].

Tadqiqotda tarixiy-genetik, qiyosiy-tarixiy, etnografik tavsiflash, folklorshunoslik tahlili va manbashunoslik usullaridan foydalanildi. "Devonu lug'otit turk"dagi folklor materiallari ularning janriy xususiyatlari, mazmuni, etnomadaniy konteksti va xalq dunyoqarashini aks ettirishi nuqtai nazaridan o'rganildi. Shuningdek, asardagi til materiallari bilan etnografik va folklor ma'lumotlarining o'zaro aloqasiga e'tibor qaratildi. Bunday yondashuv Mahmud Koshg'ariyning folklor namunalari tasodifiy misol sifatida emas, balki turkiy xalqlarning hayoti va ma'naviy madaniyatini ifodalovchi muhim manba sifatida keltirganini aniqlash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mahmud Koshg'ariyning ilmiy faoliyatini o'rganish uning turkiy xalqlar etno-folklor merosini to'plash va qayd etishda muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. U "Devonu lug'otit turk" uchun materiallarni o'n besh yildan ortiq vaqt davomida to'plagan. Buning uchun u turkiy tilda so'zlashuvchi qabilalar yashaydigan ulkan hududlarni kezib chiqqan. Shu jarayonda tilga oid ma'lumotlar bilan bir qatorda, xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari va og'zaki ijodiga oid materiallarni ham yig'gan.

Ayrim tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, M. Koshg'ariy Issiqko'l sohilidagi Barskan shahrida tug'ilgan. Biroq professor A. Narinboev buyuk olimning "Turkiy tillar lug'ati"da keltirilgan ma'lumotlarni hisobga olgan holda, Koshg'ariy Azig, Opal tumanidagi qishloqda tug'ilib o'sgan, degan taxminni ilgari suradi [1]. Ta'kidlash joizki, ko'plab tarixchilar mazkur nuqtai nazarni qo'llab-quvvatlamaydilar. A. Narinboevning qayd etishicha, Mahmudning o'zi" Azig va Opal — bizning qishlog'imiz, vatanimiz nomlaridir", deb yozgan [3]. Opal Koshg'ardan 45 km janubi-g'arbiy yo'nalishda joylashgan. U Markaziy Osiyoning eng qadimiy shaharlaridan biri bo'lib, bir vaqtlar Qoraxoniylar davlatining poytaxti bo'lgan.

Mahmud Koshg'ariyning turli hududlarni kezib, turkiy qabilalar tili va madaniyatiga oid materiallarni to'plagani uning faoliyatida bevosita etnografik kuzatuv usuli ham muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. U xalq tilini xalqning real hayotidan ajratmagan. Shu sababli "Devon"da muayyan so'z yoki iboraning ma'nosi ko'p hollarda xalq turmushi, mehnat faoliyati, urf-odat va an'analar bilan bog'liq holda ochib beriladi.

Mahmud Koshg'ariy o'z asarini yaratishda turkiy, arabiy va forsiy tillardagi tilshunoslik, tarix va adabiyotga oid asarlarni o'rgangan. Biroq uning eng muhim manbalaridan biri jonli xalq tili va og'zaki ijodi bo'lgan. Shu ma'noda olimning uslubi yozma manbalarni o'rganish bilan bir qatorda, xalq orasida mavjud bo'lgan og'zaki materiallarni bevosita to'plash va tizimlashtirishga asoslangani bilan xarakterlanadi.

V.V. Bartoldning fikriga ko'ra, Mahmud Koshg'ariy o'z asarini Bag'dodda yozgan [6]. "Devon"ni tugallagach, olim uni Abbosiylar xalifasi Abul Qosim Abdulloh al-Muqtadiyga taqdim etgan. Xalifa esa mashhur Bag'dod kutubxonasi xodimlariga M. Koshg'ariy asarini bir necha nusxada ko'chirishni buyurgan. Bu Koshg'ariy nomining olimlar orasida tez tarqalishiga va uning nufuzi ortishiga xizmat qilgan. Biroq, A. Narinboev ta'kidlaganidek, ayrim tadqiqotchilar Koshg'ariy "Devon"ni u bo'lgan shaharlarda — masalan, Buxoro, Koshg'ar, Samarqand, Nishopur va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyoning boshqa shaharlarida yozgan bo'lishi mumkin, deb hisoblaydilar [1].

"Devonu lug'otit turk"ning etno-folklor manbasi sifatidagi ahamiyati, avvalo, unda xalq og'zaki ijodi namunalarining keng qamrovda berilishi bilan belgilanadi. Koshg'ariyning asarida 240 dan ortiq adabiy parcha, marosim va lirik qo'shiqlardan olingan baytlar hamda qariyb 290 ta maqol, matal, hikmatli so'z va qanotli iboralar mavjud. Ularda Qoraxoniylar davrining buyuk olimiga xos gumanistik g'oyalar yorqin aks etgan.

Ushbu materiallar o'z mazmuniga ko'ra turkiy xalqlarning hayotiy tajribasi va ijtimoiy munosabatlarini ifodalaydi. Maqol va matallarda mehnat, kasb-hunar, oilaviy munosabatlar, do'stlik, jasorat, adolat va insonlararo munosabatlarga oid qarashlar aks etgan. Qo'shiq va she'riy parchalarda esa tabiat, inson kechinmalari, muhabbat, jang, ayriliq va jamoaviy hayot bilan bog'liq motivlarni kuzatish mumkin.

Akademik A.A. Kononov Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ida ko'plab fonetik, morfologik va sintaktik kuzatishlar mavjudligini ta'kidlaydi [7]. Boshqa bir sharqshunos olim S.Ye. Malovning fikricha, Koshg'ariy asarida Qoshg'ar turklari — uyg'urlarning mukammal grammatikasini uchratamiz. "Devon"da boshqa xalqlar tillariga oid ko'plab dialektologik qaydlar ham mavjud bo'lib, unda o'sha davrdagi turkiy xalqlarning joylashuvi haqida tarixiy, etnografik va geografik ma'lumotlar ham keltirilgan [1].

"Devon"dagi etnografik ma'lumotlarni folklor materiallaridan alohida ajratib bo'lmaydi. Chunki xalq qo'shiqlari, maqol va matallar ko'pincha muayyan urf-odat, mehnat jarayoni, marosim yoki ijtimoiy munosabat bilan bog'liq holda shakllangan. Shu jihatdan Koshg'ariy folklorini xalqning ijtimoiy va madaniy hayotini ifodalovchi manba sifatida saqlab qolgan.

Koshg'ariyning folklor materiallarini qayd etish usulida yana bir muhim xususiyat — ularni tilshunoslik maqsadi bilan etnografik mazmunning uyg'unligida berishdir. Ya'ni maqol, matal yoki qo'shiqdagi so'zning ma'nosini tushuntirish bilan birga, uning qanday hayotiy vaziyatda qo'llanishi haqida ham tasavvur paydo bo'ladi. Bu holat asarni tarixiy etnografiya va folklorshunoslik uchun qimmatli manbaga aylantiradi.

Ko'plab zamonaviy filolog olimlarni Koshg'ariyning XI asrning o'zidayoq turkiy so'zlarning tarkibiy qismlarini shartli ravishda ajratgani, tillarni o'rganishda qiyosiy metod va tarixiy yondashuvni joriy etgani, shu tariqa bugungi kunda biz turkologiya deb ataydigan fanning asoslarini yaratgani hayratga soladi. Mahmud Koshg'ariy o'z davrining universal olimi bo'lgan. U nafaqat tilshunoslikning dolzarb muammolari bilan shug'ullangan, balki folkloristika, tarix, etnografiya, geografiya, astronomiya, tibbiyot va falsafaning muhim masalalarini ham tadqiq etgan. Ijtimoiy-falsafiy tafakkur sohasida mutafakkir e'tibor markazida o'z davrining falsafiy muammolari — tabiat falsafasi, ijtimoiy taraqqiyot muammolari, turkiy xalqlarning axloqiy va estetik qarashlari, gumanizm masalalari, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kabi masalalar turgan. Boshqacha aytganda, Mahmud Koshg'ariy Sharq Uyg'onish davrining olim-ensiklopedisti bo'lgan.

Mutafakkir og'zaki xalq ijodiyotining boy materiallariga tayangan holda hayot mazmuni, inson va uning vazifasi haqida mushohada yuritadi. U mehnatkash insonni ulug'laydi, dangasalik, bekorchilik va mehnat hamda mehnatkash insonlarga nisbatan bepisand munosabatni qoralaydi. Uning asari ezgulik, mehr-shafqat, ijtimoiy adolat, baxt, o'z xalqiga sadoqat, Vatanga muhabbat, ota-onani hurmat qilish va ular haqida g'amxo'rlik qilish kabi g'oyalarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu esa inson muammosi olim dunyoqarashining markaziy masalasi bo'lganidan dalolat beradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, Mahmud Koshg'ariy folklor materiallarini faqat adabiy bezak yoki tilga misol sifatida emas, balki xalq hayotining muhim tarkibiy qismi sifatida qabul qilgan. Uning "Devon"i orqali XI asr turkiy jamiyatlarining ma'naviy dunyosi, axloqiy me'yorlari, jamoaviy xotirasi va etnik-madaniy xususiyatlari haqida muayyan tasavvur hosil qilish mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, Mahmud Koshg'ariyning ilmiy merosini faqat tilshunoslik yoki turkologiya nuqtai nazaridan baholash yetarli emas, degan xulosaga kelish mumkin. "Devonu lug'otit turk" turkiy xalqlarning XI asrdagi etnik-madaniy hayoti, urf-odatlarini, an'analari, marosimlari va xalq og'zaki ijodiyotini o'rganish uchun muhim tarixiy manba hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariyning asosiy xizmatlaridan biri turkiy xalqlarning og'zaki ijodiyotiga oid boy materiallarni yig'ib, ularni yozma shaklda saqlab qolganidir. Maqol, matal, hikmatli so'z, qo'shiq va she'riy parchalar orqali u o'z davri jamiyatining axloqiy-estetik qarashlari, mehnat madaniyati, ijtimoiy munosabatlari, inson va jamiyat haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan.

"Devonu lug'otit turk"ning yana bir muhim xususiyati shundaki, unda til, etnografiya va folklor bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu holat asarni nafaqat turkiy tillar tarixi, balki xalq tarixi, etnologiya, etnografiya va folklorshunoslik uchun ham muhim manbaga aylantiradi. Shu nuqtai nazardan Mahmud Koshg'ariy turkiy xalqlarning etno-folklor merosini maqsadli ravishda to'plagan, qayd etgan va ilmiy muomalaga kiritgan dastlabki tadqiqotchilardan biri sifatida baholash mumkin. Uning "Devonu lug'otit turk" asari esa Qoraxoniylar davrining etnik, madaniy va ma'naviy hayotini o'rganishda muhim qomusiy manba sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Нарынбаев А.А. Избранные произведения / А.А. Нарынбаев. — Бишкек, 2004.

[2] Турсун Имин. Таримидин тамча (на уйгур. яз.) / Имин Турсун. — Пекин, 1990.

[3] Кашгари М. Түрк тилдеринин сөздүгү — Дивану Лугати'т-түрк: I том / Котор.: Т. Токоев, К. Кошмоков; баш сөздү жазган А. Акматалиев / М. Кашгари. — Бишкек: Avrasyapress, 2011.

[4] Шейх Абсаттар хаджи Дербисали. Ислам — религия мира и созидания: Теологическо-религиоведческие, историко-филологические исследования, статьи, размышления, доклады и интервью / Шейх Абсаттар хаджи Дербисали. — Алматы: Дайк-Пресс, 2010.

[5] Махмуд ибн ал-Хусейн ибн Мухаммед Кашгари // Историческое наследие ученых и мыслителей средневекового Востока, его роль и значение для современной цивилизации: Материалы Междунар. конф. (Самарканд, 15–16 мая 2014 г.). — Самарканд, 2014.

[6] Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. / В.В. Бартольд. — М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1963–1973.

[7] Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану люгат ит-Түрк» / А.Н. Кононов // Советская тюркология. — 1972. — № 1.

IQTISODIYOT FANIGA OID TERMINLAR: INGLIZCHA-O'ZBEKCHA ILMIY TAHLIL

Bozorova Shahzoda

Samarqand davlat chet tillar instituti ingliz
filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti, 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada iqtisodiyot fanida qo'llaniladigan asosiy va zamonaviy terminlarning inglizcha–o'zbekcha muqobillari, ularning semantik xususiyatlari hamda terminologik tizimdagi o'rni chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Iqtisodiy terminologiyaning shakllanish manbalari, tarixiy rivojlanish bosqichlari va globallashuv sharoitida terminlarning milliy tilga moslashuvi masalalari keng yoritiladi. Maqolada iqtisodiy terminlarni tarjima qilishdagi muammolar, terminologik standartlashtirish va lug'atchilik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari iqtisodiyot sohasida ilmiy izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, iqtisodiy terminologiya, inglizcha–o'zbekcha terminlar, bozor iqtisodiyoti, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, moliya, tarjima, standartlashtirish, globallashuv.

Abstract. This scientific article provides an in-depth analysis of key and modern economic terms, their English–Uzbek equivalents, and semantic characteristics. The paper examines the sources and historical development of economic terminology and highlights issues related to the adaptation of international terms into the Uzbek language under globalization. Special attention is given to translation challenges, terminological standardization, and lexicographic practices. The findings of the study are relevant for researchers and scholars conducting studies in the field of economics.

Keywords: economics, economic terminology, English–Uzbek terms, market economy, macroeconomics, microeconomics, finance, translation, standardization, globalization

Аннотация. В данной научной статье проводится всесторонний анализ основных и современных экономических терминов, их английско-узбекских эквивалентов и семантических особенностей. Рассматриваются источники формирования и этапы развития экономической терминологии, а также проблемы адаптации международных терминов в условиях глобализации. Особое внимание уделяется вопросам перевода, терминологической стандартизации и лексикографии. Результаты исследования представляют практическую ценность для научных работников в области экономики.

Ключевые слова: экономика, экономическая терминология, английско-узбекские термины, рыночная экономика, макроэкономика, микроэкономика, финансы, перевод, стандартизация, глобализация

KIRISH

Zamonaviy ilm-fan va amaliyotda iqtisodiyot fanining o'rni beqiyosdir. Iqtisodiy jarayonlar jamiyat hayotining barcha sohalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois iqtisodiy hodisa va jarayonlarni to'g'ri anglash,

tahlil qilish va baholash uchun aniq, tizimli va barqaror terminologiya zarur. Iqtisodiy terminlar ilmiy muloqotning asosiy vositasi bo'lib, ular orqali iqtisodiy tushunchalar, nazariyalar va modellar ifodalanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Globallashuv sharoitida iqtisodiyot fanida qo'llaniladigan terminlarning aksariyati ingliz tilidan o'zlashtirilmoqda. Bu holat iqtisodiy terminologiyaning xalqaro xarakter kasb etishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, milliy til me'yorlarini saqlagan holda iqtisodiy terminlarni o'zbek tiliga moslashtirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Iqtisodiy terminlarning noto'g'ri tarjima qilinishi yoki bir xilda qo'llanilmasligi ilmiy va amaliy faoliyatda tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi iqtisodiyot fanida keng qo'llaniladigan terminlarni inglizcha–o'zbekcha taqqosiy tahlil qilish, ularning semantik xususiyatlarini ochib berish va terminologik muammolarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida iqtisodiy terminlarning shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy iqtisodiy jarayonlardagi o'rni ilmiy asosda yoritiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Iqtisodiy terminologiyaning nazariy asoslari

Iqtisodiy terminologiya iqtisodiyot fanining nazariy va metodologik poydevorini tashkil etadi. Har bir termin muayyan iqtisodiy tushuncha, jarayon yoki hodisani ifodalab, ilmiy tafakkur aniqligini ta'minlaydi. Iqtisodiy terminlarning shakllanishi jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlari va iqtisodiy siyosat bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli terminologiya doimiy ravishda yangilanib, boyib boradi.

Iqtisodiy terminlar umumiy va maxsus terminlarga bo'linadi:

Umumiy terminlar kundalik iqtisodiy nutqda keng qo'llanilsa (bozor, narx, foyda), maxsus terminlar ilmiy tahlil va professional faoliyatda ishlatiladi (multiplikator, elastiklik, monetizatsiya).

Asosiy iqtisodiy terminlarning kengaytirilgan tahlili

1. **Supply (Taklif)** – ishlab chiqaruvchilarning ma'lum narx darajasida bozorga chiqarishga tayyor bo'lgan mahsulot miqdori.
2. **Demand (Talab)** – iste'molchilarning muayyan narxda xarid qilish istagi va imkoniyati.
3. **Elasticity (Elastiklik)** – talab yoki taklifning narx o'zgarishiga nisbatan sezgirlik darajasi.
4. **Opportunity cost (Muqobil xarajat)** – tanlangan variant foydasiga voz kechilgan imkoniyat qiymati.
5. **Marginal utility (Chekli foyda)** – mahsulotning qo'shimcha birligini iste'mol qilishdan olinadigan qo'shimcha foyda.
6. **Capital (Kapital)** – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan moliyaviy va moddiy resurslar majmui.
7. **Labor market (Mehnat bozori)** – ishchi kuchi taklifi va talabini tartibga soluvchi bozor.
8. **Unemployment (Ishsizlik)** – mehnatga layoqatli aholining ish bilan band bo'lmagan qismi.
9. **Economic growth (Iqtisodiy o'sish)** – real YaIM hajmining oshishi orqali ifodalanadigan iqtisodiy rivojlanish.
10. **Sustainable development (Barqaror rivojlanish)** – hozirgi ehtiyojlarni kelajak avlod manfaatlariga zarur yetkazmagan holda qondirish konsepsiyasi.

Iqtisodiy terminologiya doimiy ravishda rivojlanib boruvchi tizim hisoblanadi. Yangi iqtisodiy hodisalar, moliyaviy mexanizmlar va boshqaruv usullarining paydo bo'lishi yangi terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, so'nggi yillarda iqtisodiy adabiyotlarda digital economy (raqamli iqtisodiyot), sharing economy (ulashuv iqtisodiyoti), green economy (yashil iqtisodiyot), behavioral economics (xulq-atvor iqtisodiyoti) kabi terminlar keng qo'llanilmoqda. Mazkur terminlarning o'zbek tiliga tarjimasida ularning mazmuniy mohiyatini to'liq aks ettirish muhim ahamiyatga ega. Ayrim hollarda terminlarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish maqsadga muvofiq bo'lmasa, ularning izohli tarjimasini qo'llaniladi. Masalan, behavioral economics termini "xulq-atvor iqtisodiyoti" deb tarjima qilinib, inson psixologiyasining iqtisodiy qarorlarga ta'sirini o'rganishini anglatadi. Shuningdek, iqtisodiy terminlarni standartlashtirish masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Bir xil terminning turli manbalarda turlicha qo'llanilishi ilmiy izlanishlarda noaniqlik keltirib chiqaradi. Shu bois iqtisodiy terminlar bo'yicha izohli lug'atlar yaratish, ularni muntazam yangilab borish va ta'lim jarayoniga joriy etish muhim

vazifalardan biridir. Iqtisodiy terminologiyaning rivoji bevosita ta'lim tizimi bilan bog'liq. Oliy ta'lim muassasalarida iqtisodiy fanlarni o'qitishda terminlarning to'g'ri va yagona talqinda qo'llanilishi talabalarda iqtisodiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Iqtisodiyot faniga oid terminlar ilmiy izlanishlar va amaliy iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularning mazmunan aniqligi, yagona me'yor asosida qo'llanilishi va ilmiy asosda tarjima qilinishi iqtisodiy tadqiqotlar sifatini belgilaydi. Inglizcha–o'zbekcha iqtisodiy terminlarni chuqur tahlil qilish terminologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Maqolada iqtisodiy terminologiyaning nazariy asoslari, zamonaviy iqtisodiy terminlar va ularni tarjima qilishdagi muammolar keng yoritildi. Tadqiqot natijalari iqtisodiyot fanini o'qitish jarayonida, ilmiy tadqiqotlarda va iqtisodiy hujjatlarni tayyorlashda amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida iqtisodiy terminologiya bo'yicha izohli va ikki tilli lug'atlarni yaratish hamda ularni raqamli platformalarda joriy etish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. Economics. McGraw-Hill, 2010.
- [2] Mankiw, N. G. Principles of Economics. Cengage Learning, 2021.
- [3] Blanchard, O. Macroeconomics. Pearson, 2017.
- [4] Krugman, P., Obstfeld, M. International Economics. Pearson, 2018.
- [5] Case, K. E., Fair, R. C. Principles of Economics. Pearson, 2019.
- [6] OECD. Economic Outlook. OECD Publishing, 2022.
- [7] IMF. World Economic Outlook. Washington DC, 2021.
- [8] World Bank. Global Economic Prospects. 2023.
- [9] O'zbek tilining iqtisodiy terminlar izohli lug'ati. Toshkent: Fan, 2020.
- [10] O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Rasmiy hisobotlar, 2022

MEHMONDO'STLIK KONSEPTINING INGLIZ VA O'ZBEK

XALQLARI DUNYOQARASHIDAGI LISONIY

MANZARASI

Sharipova Nilufar Xalilovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, 180100, Uzbekiston
nilifarsharipova0419@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mehmondo'stlik konseptining ingliz va o'zbek xalqlari dunyoqarashidagi lisoniy manzarasi qiyosiy aspektida tadqiq etiladi. Mehmondo'stlik insonlar o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlarni ifodalovchi muhim konseptlardan biri sifatida har ikki xalqning milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar va kommunikativ xulq-atvorida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Tadqiqotda mehmondo'stlik konseptini ifodalovchi leksik birliklar, frazeologik birikmalar, maqol va matallar hamda boshqa paremiologik birliklarning semantik-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi mazkur birliklar orqali mehmon, mezbun, mehmon kutish, mehmonni izzat qilish, saxovat, hurmat va o'zaro munosabat kabi tushunchalarning milliy-madaniy mazmuni ochib beriladi. Qiyosiy tahlil natijalari mehmondo'stlik konseptining umumiy universal jihatlari bilan bir qatorda, har bir xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq milliy xususiyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: mehmondo'stlik konsepti, lisoniy manzara, ingliz tili, o'zbek tili, milliy-madaniy xususiyat, paremiologik birliklar, maqol va matallar, frazeologizmlar, pragmatika, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В статье исследуется языковая картина концепта гостеприимства в мировоззрении английского и узбекского народов в сопоставительном аспекте. Гостеприимство

рассматривается как один из значимых социокультурных концептов, отражающих национальные ценности, обычаи, традиции и коммуникативное поведение представителей обоих народов. В исследовании анализируются семантико-прагматические особенности лексических единиц, фразеологических сочетаний, пословиц, поговорок и других паремиологических единиц, репрезентирующих концепт гостеприимства в английском и узбекском языках. Особое внимание уделяется языковым средствам выражения таких понятий, как гость, хозяин, приём гостя, уважение к гостю, щедрость, почтение и межличностное взаимодействие. Результаты сопоставительного анализа показывают наличие как универсальных признаков концепта гостеприимства, характерных для обеих культур, так и национально-специфических особенностей, обусловленных историческим, культурным и социальным опытом английского и узбекского народов.

Ключевые слова: концепт гостеприимства, языковая картина мира, английский язык, узбекский язык, национально-культурная специфика, паремиологические единицы, пословицы и поговорки, фразеологизмы, прагматика, сопоставительный анализ.

Abstract. This article examines the linguistic representation of the concept of hospitality in the worldview of the English and Uzbek peoples from a comparative perspective. Hospitality is considered one of the significant sociocultural concepts that reflects the national values, customs, traditions, and communicative behavior of both peoples. The study analyzes the semantic and pragmatic features of lexical units, phraseological expressions, proverbs, sayings, and other paremiological units representing the concept of hospitality in English and Uzbek. Particular attention is paid to the linguistic representation of such notions as guest, host, receiving guests, showing respect to guests, generosity, respect, and interpersonal interaction. The comparative analysis demonstrates that the concept of hospitality contains both universal features shared by the two cultures and culture-specific characteristics shaped by the historical, cultural, and social experiences of the English and Uzbek peoples. The study contributes to a deeper understanding of the relationship between language, culture, national worldview, and communicative behavior in English and Uzbek.

Keywords: concept of hospitality, linguistic worldview, English language, Uzbek language, national and cultural specificity, paremiological units, proverbs and sayings, phraseological units, pragmatics, comparative analysis.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik va leksik birliklar tizimi sifatida emas, balki muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi murakkab hodisa sifatida o'rganishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, lingvokulturologiya doirasida konsept, lisoniy manzara, milliy mentalitet, qadriyat va madaniy kod kabi tushunchalar muhim ilmiy kategoriyalar sifatida shakllandi. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rgangan Wierzbicka (1997) turli xalqlarning dunyoni konseptualashtirish usullari ularning tillaridagi muhim so'z va ifodalarda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, madaniy jihatdan muhim tushunchalarni tahlil qilish orqali muayyan xalqning qadriatlari va kommunikativ xususiyatlarini yaxshiroq anglash mumkin. Kramsch (1998) ham tilning madaniyat bilan chambarchas bog'liqligini qayd etib, til madaniy ma'nolarni yaratish, saqlash va uzatishning asosiy vositalaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, mehmondo'stlik konsepti alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Chunki mehmonni kutib olish, unga hurmat ko'rsatish, oziq-ovqat taklif qilish, mehmonni kuzatish va mezb-on-mehmon munosabatlarini tartibga solish deyarli barcha jamiyatlarda mavjud bo'lgan ijtimoiy-madaniy hodisalardir. Biroq ushbu universal hodisaning lisoniy ifodasi har bir xalqning tarixiy va madaniy tajribasiga ko'ra turlicha shakllanadi. So'nggi tadqiqotlarda ham hospitality konsepti ingliz va o'zbek tillarida leksik birliklar, frazeologizmlar, maqollar va kommunikativ xulq-atvor orqali o'rganilmoqda. Jumladan, 2026-yildagi tadqiqotlarda mehmondo'stlikning o'zbek tilida jamoaviy majburiyat va an'anaviy saxovat bilan, ingliz tilida esa xushmuomalalik, shaxsiy avtonomiya va kommunikativ moslashuvchanlik

bilan bog‘lanishi qayd etilgan. Maqolaning maqsadi — ingliz va o‘zbek xalqlari dunyoqarashida mehmondo‘stlik konseptining qanday lisoniy vositalar orqali ifodalanishini aniqlash hamda ushbu konseptning umumiy va milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy jihatdan ochib berish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda qiyosiy, tavsifiy, semantik, lingvokulturologik, konseptual va pragmatik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi mehmondo‘stlik bilan bog‘liq maqollar, matallar, frazeologik birliklar va leksik birliklar olindi. Maqol tahlili alohida ahamiyatga ega, chunki maqollar xalqning ko‘p avlodlar davomida shakllangan ijtimoiy tajribasi va axloqiy qarashlarini ixcham shaklda ifodalaydi. Mieder (2004) maqollarni muayyan xalqning tajribasi, qadriyatlari va axloqiy qarashlarini qisqa va esda qolarli shaklda ifodalovchi birliklar sifatida tavsiflaydi. Tadqiqotda konseptning yadro va periferik komponentlari ajratib ko‘riladi. Mehmondo‘stlik konseptining yadrosiga “mehmon”, “mezbon”, “kutib olish”, “ovqat”, “hurmat”, “saxovat” kabi komponentlar kirsa, uning periferik qismida “odob”, “mehmonning ketish vaqti”, “shaxsiy hudud”, “ijtimoiy mas’uliyat”, “o‘zaro yordam” kabi ma’nolar mujassamlashadi.

1. Mehmondo‘stlik konseptining lingvokulturologik tabiati

“Konsept” zamonaviy kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlarda inson ongida shakllangan murakkab mental birlik sifatida qaraladi. U faqat lug‘aviy ma‘noni emas, balki ma‘lum tushuncha bilan bog‘liq bilimlar, obrazlar, his-tuyg‘ular, baholar va madaniy assotsiatsiyalarni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli “mehmondo‘stlik” tushunchasini faqat “mehmonni kutib olish” tarzida izohlash yetarli emas. Mazkur konsept tarkibida insonlararo munosabat, hurmat, saxovat, ochiqlik, ishonch, ijtimoiy birdamlik va axloqiy mas’uliyat kabi komponentlar mavjud. Ingliz tilida ushbu konseptning asosiy nomlanishi *hospitality* so‘zidir. O‘zbek tilida esa mehmondo‘stlik leksemi markaziy nomlanish sifatida xizmat qiladi. Har ikki birlikning umumiy semantik yadrosi mehmonni yaxshi kutib olish va unga nisbatan ijobiy munosabat bildirish tushunchasini anglatadi. Biroq konseptual mazmunning shakllanishida madaniy omillar muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy qiyosiy tadqiqotlarda ham *hospitality* universal qadriyat sifatida e’tirof etilib, uning konkret lingvistik ifodasi har bir madaniyatning ijtimoiy me’yorlari va tarixiy tajribasi bilan belgilanadi. O‘zbek madaniyatida mehmon tushunchasi juda yuqori ijtimoiy va axloqiy maqomga ega. Mehmonni izzat qilish, unga dasturxon yozish, eng yaxshi taomlarni tortish va unga hurmat ko‘rsatish an’anaviy madaniyatning muhim elementlaridan hisoblanadi. Shu sababli “mehmon”, “mehmon kutmoq”, “mehmon qilmoq”, “mehmondo‘st”, “mehmonnavoz” kabi birliklar o‘zbek tilining milliy-madaniy qatlamida alohida ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilidagi *hospitality* konsepti ham ijobiy bahoga ega. Biroq uning kommunikativ realizatsiyasida xushmuomalalik, taklifning ixtiyoriyligi, shaxsiy hududni hurmat qilish va me’yoriy muloqot muhim o‘rin egallaydi. Ushbu farqni ingliz va o‘zbek frazeologik hamda paremiologik birliklarini qiyoslash orqali yanada yaqqol ko‘rish mumkin.

2. O‘zbek lingvomadaniyatida mehmondo‘stlik konsepti

O‘zbek xalqining milliy dunyoqarashida mehmondo‘stlik qadimiy ijtimoiy va axloqiy qadriyatlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mehmonni kutib olish nafaqat shaxsiy xohish, balki ko‘pincha ijtimoiy va ma’naviy burch sifatida ham talqin qilinadi. O‘zbek paremiologik birliklarida mehmonning yuqori maqomi turli obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan “Mehmon otangdek ulug‘.” Ushbu maqol mehmonni yuksak darajada hurmat qilish zarurligini bildiradi. “Ota” konsepti bilan qiyoslash mehmonning ijtimoiy maqomini yuqori darajaga ko‘taradi. Yana bir mashhur birlik: “Mehmon — atoyi Xudo.” Mazkur paremiologik birlikda mehmonning ilohiy ne‘mat sifatida talqin qilinishi kuzatiladi. Bu esa mehmondo‘stlikning o‘zbek dunyoqarashida oddiy maishiy odat emas, balki ma’naviy-axloqiy qadriyat ekanligini ko‘rsatadi. Mehmondo‘stlik konseptining yana bir muhim komponenti — saxovat. O‘zbek madaniyatida mehmonning oldiga dasturxon yozish, mavjud taomlardan eng yaxshisini taklif qilish, mehmonni izzat-ikrom bilan kutib olish mezbonning ijtimoiy mavqeyi va odobining belgisi sifatida baholanadi. 2022-yildagi qiyosiy tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillaridagi maqol va iboralar mehmonni taklif qilish, kutib olish, taom taklif etish, mehmonning o‘zini tutishi va mezbonning vazifalarini aks ettirishi ko‘rsatilgan. Tadqiqotda o‘zbek madaniyatida mehmonni uyning hurmatli joyiga o‘tkazish kabi marosimiy xatti-harakatlarning ham lisoniy-madaniy mazmuni borligi qayd etiladi. Demak, o‘zbek lingvomadaniyatida mehmondo‘stlik konseptining asosiy komponentlarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

mehmon → hurmat → dasturxon → saxovat → izzat-ikrom → jamoaviylik → ma'naviy burch. Bu komponentlar bir-biri bilan uzviy bog'langan holda mehmondo'stlikning milliy-madaniy modelini tashkil etadi.

3. Ingliz lingvomadaniyatida hospitality konsepti

Ingliz tilida hospitality konsepti ham ijobiy ijtimoiy qadriyat sifatida ifodalanadi. Ingliz tilidagi lug'aviy va frazeologik birliklarda mehmonni kutib olish, ochiqko'ngillik, xushmuomalalik va yaxshi munosabat tushunchalari mavjud. Masalan: "Welcome is the best cheer." Mazkur maqolda mehmonni iliq kutib olishning o'zi muhim qadriyat sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek: "The company makes the feast." Ushbu birlikda mehmondo'stlikning asosiy mazmuni faqat taom yoki moddiy boylik bilan emas, balki insonlar o'rtasidagi muloqot va hamrohlik bilan bog'lanadi. Ingliz lingvomadaniyatida mehmon va mezbон o'rtasidagi munosabatda politeness tushunchasi muhim o'rin tutadi. Brown va Levinson (1987) xushmuomalalik strategiyalarini insonning "face", ya'ni ijtimoiy obro'si va kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olish bilan bog'laydi. Shu nuqtayi nazardan, mehmonni taklif qilish, unga joy taklif etish, ovqat yoki ichimlik taklif qilish kabi nutqiy harakatlar ma'lum pragmatik strategiyalar asosida amalga oshiriladi. Masalan, ingliz tilida:

"Would you like to come in?"

"Would you like something to eat?"

"Please, make yourself comfortable." kabi ifodalar mehmondo'stlikning bevosita kommunikativ realizatsiyasini ko'rsatadi. Bu yerda taklifning muloyim shaklda berilishi muhimdir. Ya'ni mezbон mehmonni majburlashdan ko'ra, uning tanlovi va shaxsiy xohishini hurmat qiladi.

Shu jihatdan ingliz va o'zbek lingvomadaniyatlari o'rtasida muhim pragmatik farq kuzatiladi. O'zbek muloqotida mehmonni qayta-qayta taomga undash, "oling", "yana oling", "bimalol oling" kabi takroriy takliflar samimiylik va hurmat belgisi sifatida baholanishi mumkin. Ingliz kommunikativ madaniyatida esa haddan tashqari takroriy taklif ba'zan mehmonning shaxsiy tanloviga aralashish sifatida qabul qilinishi mumkin. Mazkur qiyosiy modeldan ko'rinadiki, ikki xalq dunyoqarashida mehmondo'stlikning umumiy yadrosi mavjud: mehmonni ijobiy qabul qilish, hurmat ko'rsatish, unga qulay sharoit yaratish va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash. Biroq konseptning periferik qismlarida milliy farqlar ko'zga tashlanadi. 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotlarda ham o'zbek tilida hospitality konsepti jamoaviy majburiyat, saxovat va mehmonni alohida qadrlash bilan bog'lanishi, ingliz tilida esa politeness va individual autonomy kabi tushunchalar bilan kuchliroq aloqadorligi ko'rsatilgan. Bunda ushbu farqlarni mutlaq qarama-qarshilik sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Chunki ingliz madaniyatida ham ochiqko'ngillik va saxovat, o'zbek madaniyatida esa shaxsiy hurmat va kommunikativ odob mavjud. Farq asosan qaysi qadriyatning konseptual tizimda markaziy o'rin egallashida namoyon bo'ladi.

5. Paremiologik birliklarda mehmondo'stlik konseptining ifodalanishi

Maqol va matallar xalqning kollektiv tajribasini saqlovchi muhim lingvistik birliklardir. Mieder (2004) maqollarni xalqning umumlashtirilgan tajribasi va axloqiy qarashlarini ixcham tarzda ifodalovchi birliklar sifatida tavsiflaydi. Shu sababli mehmondo'stlik konseptini tadqiq etishda paremiologik material alohida ahamiyatga ega. O'zbek tilida:

"Mehmon otangdek ulug'."

"Mehmon — atoyi Xudo." kabi maqollar mehmonning yuqori maqomini ifodalaydi. Ingliz tilida esa:

"Welcome is the best cheer."

"The company makes the feast." kabi birliklarda mehmondo'stlik, samimiy kutib olish va birgalikdagi muloqot qadriyatlari aks etadi. Shuningdek, ingliz tilidagi "A constant guest is never welcome" kabi maqol mehmonning me'yoridan ortiq qolishi bilan bog'liq ijtimoiy chegarani ifodalaydi. Bu birlik mehmondo'stlik bilan bir qatorda mezbонning shaxsiy makoni va ijtimoiy chegaralari ham mavjudligini ko'rsatadi. Ingliz va o'zbek paremiologik materiallarini qiyoslagan tadqiqotlarda mehmonning kelishi va ketishi, taom taklif qilish, mehmonning odobi kabi mavzular har ikki tilda uchrashi qayd etilgan. Bu holat mehmondo'stlik konseptining ikki tomonlama xarakterini ko'rsatadi: mehmonni qabul qilish + ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish. Demak, mehmondo'stlik cheksiz saxovat tushunchasidan iborat emas. U mezbон va mehmon o'rtasidagi o'zaro huquq, majburiyat va kommunikativ me'yorlarni ham qamrab oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijasida ingliz va o‘zbek tillarida mehmondo‘stlik konseptining quyidagi umumiy va milliy-madaniy komponentlari aniqlandi. Birinchidan, mehmondo‘stlik universal konsept hisoblanadi. Har ikki lingvomadaniyatdamehmonni ijobiy qabul qilish, unga hurmat ko‘rsatish va mezb-on-mehmon munosabatlarini ijobiy yo‘nalishda tashkil etish asosiy mazmunni tashkil qiladi. Ikkinchidan, o‘zbek lingvomadaniyatida konseptning aksiologik yadrosi “hurmat + saxovat + mehmonni ulug‘lash + jamoaviylik” komponentlaridan tashkil topadi. Uchinchidan, ingliz lingvomadaniyatida “hospitality” konsepti ko‘proq politeness + comfort + invitation + individual autonomy komponentlari orqali namoyon bo‘ladi. To‘rtinchidan, maqol va frazeologik birliklar mazkur konseptning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash uchun muhim manba hisoblanadi. Yangi tadqiqotlar ham maqollar va frazeologizmlarni milliy mentalitet va madaniy qadriyatlarni o‘rganishning samarali vositasi sifatida baholamoqda. Beshinchidan, mehmondo‘stlik konseptini to‘liq anglash uchun faqat lug‘aviy birliklarni emas, balki nutqiy aktlar, kommunikativ strategiyalar, paremiologik birliklar va milliy urf-odatlarini kompleks ravishda o‘rganish zarur

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mehmondo‘stlik konsepti ingliz va o‘zbek xalqlari lisoniy manzarasida muhim aksiologik va lingvomadaniy birliklardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Uning asosiy semantik yadrosi har ikki tilda umumiy bo‘lib, mehmonni kutib olish, hurmat qilish, unga qulaylik yaratish va ijobiy ijtimoiy munosabat o‘rnatish mazmunini anglatadi. Paremiologik birliklar ushbu farqlarni ayniqsa yaqqol namoyon etadi. Ular xalqning ko‘p asrlik tajribasi, axloqiy me‘yorlari va dunyoqarashini qisqa, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalaydi. Shunday qilib, ingliz va o‘zbek tillarida “hospitality/mehmondo‘stlik” konsepti universal va milliy xususiyatlarning o‘zaro birligi sifatida qaralishi mumkin. Mazkur konseptni lingvokulturologik va lingvopragmatik jihatdan tadqiq etish nafaqat qiyosiy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya va chet tilini o‘qitish metodikasi uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
- [2] Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- [3] Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Books.
- [4] Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.
- [5] Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- [6] Mieder, W. (2004). *Proverbs: A handbook*. Greenwood Press.
- [7] Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.
- [8] Jabborova, F. M. (2023). The concept of hospitality in English and Uzbek proverbs. *International Journal of Language Learning and Applied Linguistics*, 2(11).
- [9] Mamatova, F. M. (2022). Comparative analysis of the notion “Hospitality” reflected in the linguoculturology (on the examples of English and Uzbek phraseological units). *American Journal of Philological Sciences*, 2(6), 19–25.
- [10] Khamrokhonova, S. J. (2024). The concept of “hospitality” in English, Uzbek and Russian languages: Linguistic and cultural characteristics of expressive proverbs. *Web of Teachers: Inderscience Research*, 2(9), 25–28.
- [11] Allayarova, X. A. (2026). The concept of hospitality as a cultural value in comparative linguistics. *Бюллетень педагогов Нового Узбекистана*, 4(5), 118–122.
- [12] Saxibova, D. (2026). Representation of the concept of hospitality in English and Uzbek phraseological units. *International Conference on Modern Development of Pedagogy and Linguistics*, 3(4), 31–34.
- [13] Najmiddinova, M. (2026). Linguocultural and linguopragmatic features of the concept of “hospitality” in English and Uzbek: An AI-assisted comparative analysis. *The Lingua Spectrum*.

ADABIYOT NAZARIYASINING TALABALAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ILMIY-DIDAKTIK SALOHIIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyati yoritilgan. Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatlari asosida tahlil qilingan. Nazariy tushunchalarni badiiy matnga tatbiq etish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va fikrni dalillash talabalarning mustaqil hamda asoslangan fikrlashini rivojlantiruvchi muhim omillar sifatida baholangan. Shuningdek, adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini ta'lim jarayonida ro'yobga chiqarishning didaktik jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: adabiyot nazariyasi, tanqidiy tafakkur, badiiy tafakkur, badiiy matn, adabiy tahlil, talqin, baholash, nazariy tushuncha, didaktik salohiyat.

Аннотация. В статье освещается научно-дидактический потенциал теории литературы в развитии критического мышления студентов. Взаимосвязь между теорией литературы и критическим мышлением анализируется на основе внутренних особенностей процесса осмысления художественного явления. Применение теоретических понятий к художественному тексту, анализ, сопоставление, интерпретация, оценка и аргументация рассматриваются как важные факторы развития самостоятельного и обоснованного мышления студентов. Также раскрываются дидактические аспекты реализации научных возможностей теории литературы в образовательном процессе.

Ключевые слова: теория литературы, критическое мышление, художественное мышление, художественный текст, литературный анализ, интерпретация, оценка, теоретическое понятие, дидактический потенциал.

Abstract. This article examines the scientific and didactic potential of literary theory in developing students' critical thinking. The relationship between literary theory and critical thinking is analysed through the internal characteristics of the process of comprehending literary phenomena. The application of theoretical concepts to literary texts, analysis, comparison, interpretation, evaluation, and argumentation are considered important factors in developing students' independent and reasoned thinking. The article also highlights the didactic aspects of implementing the scientific potential of literary theory in the educational process.

Keywords: literary theory, critical thinking, artistic thinking, literary text, literary analysis, interpretation, evaluation, theoretical concept, didactic potential.

KIRISH

Bugungi oliy ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biri talabani muayyan bilimlar majmuasini o'zlashtirgan mutaxassis sifatida emas, balki mustaqil mushohada yurita oladigan, turli axborot va qarashlarga tanqidiy munosabat bildiradigan, o'z fikrini dalillar asosida asoslaydigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Shu ma'noda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalasi ta'lim mazmuni va uni tashkil etish shakllariga yangicha yondashishni talab etadi. Bunda tanqidiy tafakkur faqat maxsus metodlar yordamida shakllantiriladigan ko'nikma sifatida emas, balki o'rganilayotgan fan mazmuni va talabaning bilish faoliyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida qaralishi lozim.

Har bir fan o'z predmeti va mazmunidan kelib chiqib, talabaning muayyan aqliy faoliyatini talab qiladi. Shu jihatdan adabiyot nazariyasi alohida e'tiborga loyiqdir. Mazkur fan badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlari, badiiy obraz va obrazlilik, mazmun va shakl, syujet va kompozitsiya, janr, badiiy til hamda boshqa nazariy kategoriyalarning mohiyatini o'rganishga yo'naltirilgan. Biroq bu tushunchalarni o'zlashtirish faqat ularning ta'rifini bilish yoki tasniflarini eslab qolish bilan cheklanmaydi. Nazariy tushunchaning mazmunini anglash uchun talaba uni konkret badiiy hodisada kuzatishi, namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlashi, boshqa hodisalar bilan qiyoslashi va uning badiiy asar yaxlitligidagi vazifasini tushuntirishi talab etiladi.

Adabiyot nazariyasining ana shu xususiyati uning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki badiiy hodisani nazariy jihatdan anglash jarayoni kuzatish, tahlil qilish, qismlar va butunlik o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash, muayyan fikrning asoslanganligini baholash kabi

murakkab aqliy operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bunday faoliyat esa talabaning tayyor bilimni qabul qilishi emas, balki bilimga mustaqil munosabatda bo'lishini taqozo etadi.

Adabiy tafakkurning tabiatida ham bunday faol munosabat muhim o'rin tutadi. Badiiy asarni anglash uning voqealari yoki obrazlarini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. Asarning ichki mazmunini, undagi ma'no qatlamlarini, badiiy vositalarning o'zaro munosabatini anglash va ular asosida muayyan xulosaga kelish o'quvchidan faol mushohadani talab qiladi. Badiiy matnning murakkab semantik tuzilishi va unga xos ko'pma'nolilik talqinning turli imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham adabiy ta'lim jarayonida matn bilan ishlash talabaning faqat bilim doirasini kengaytiribgina qolmay, uning kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash va baholash qobiliyatlarini ham faollashtiradi. Shu bilan birga, adabiyot nazariyasining mazmunida mavjud bunday imkoniyatlar har doim ham ta'lim jarayonida to'liq namoyon bo'lavermaydi. Nazariy tushunchalarni tayyor ta'riflar, qoidalar va tasniflar shaklida o'zlashtirishga asoslangan ta'lim jarayonida talabaning mustaqil tahliliy faoliyati yetarli darajada yuzaga chiqmasligi mumkin. Aksincha, nazariy bilim badiiy matn va adabiy hodisalarni anglash vositasiga aylantirilganda, talaba mazkur bilimdan kuzatish, tahlil qilish, talqin etish va baholash jarayonida foydalanishga ehtiyoj sezadi. Ana shunda fanning ilmiy mazmunida mujassam bo'lgan imkoniyatlar didaktik ahamiyat kasb eta boshlaydi. Demak, adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni faqat uni o'qitishda muayyan metodlardan foydalanish bilan belgilanmaydi. Avvalo, fanning o'z ilmiy mazmuni va bilish xususiyatlarida tahliliy, interpretativ hamda baholovchi faoliyat uchun muayyan asos mavjud. Ushbu asosning ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq tashkil etilishi esa adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini didaktik natijaga aylantiradi.

Mazkur holat adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini alohida ilmiy-pedagogik muammo sifatida o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyatini aniqlash, uning mazmuniy asoslarini yoritish hamda mazkur salohiyatning ta'lim jarayonida ro'yobga chiqish xususiyatlarini asoslashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, avvalo, badiiy hodisani anglash jarayonining o'ziga xos tabiatida namoyon bo'ladi. Badiiy asar voqelik haqidagi tayyor axborotni yetkazish bilan cheklanmaydi. Unda hayot hodisalari ijodkorning estetik qarashi, tasavvuri va badiiy niyati orqali qayta yaratiladi. Shu sababli badiiy matnni anglash undagi voqealarni qabul qilish yoki mazmunini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. O'quvchi hodisalar, obrazlar va badiiy vositalar o'rtasidagi munosabatlarni kuzatadi, ularning mazmun hosil qilishdagi o'rnini aniqlashga hamda shu asosda muayyan xulosaga kelishga harakat qiladi.

Badiiy tafakkurning mohiyati insonning borliqni estetik idrok etishi va badiiy obrazlar vositasida anglash usuli bilan bog'liqdir. U. Hamdamov badiiy tafakkurning tadrijiy rivojini tahlil qilar ekan, unda hayotiy hodisalar bevosita emas, balki muayyan badiiy tasavvur va estetik munosabat orqali idrok etilishini ko'rsatadi [1, 9–15-b.]. Shu jihatdan badiiy asarni anglash jarayoni o'quvchidan undagi g'oyaviy-ruhiy qatlamlarni farqlash, badiiy tasvirning mohiyatiga kirib borish va unga munosabat bildirishni talab qiladi.

Mazkur xususiyat adabiy ta'lim jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba badiiy asarni o'qir ekan, unda muayyan hayotiy hodisaning badiiy talqiniga duch keladi. Bu esa unda muallifning badiiy niyati, obrazning yaratilish xususiyati yoki tasvir vositalarining asar mazmunidagi vazifasi bilan bog'liq savollarni yuzaga keltiradi. Ana shu savollarga javob izlash jarayonida dastlabki badiiy taassurot tahliliy mushohadaga aylanadi.

Bunda adabiyot nazariyasi talabaning fikrlash faoliyatini ilmiy asos bilan ta'minlaydi. Badiiy asar haqidagi dastlabki tasavvurni izchil va asoslangan fikrga aylantirish uchun muayyan nazariy tushunchalarga ehtiyoj tug'iladi. Talaba obrazning badiiy mohiyatini anglashda obraz va xarakter, voqealar rivojini tushuntirishda syujet va kompozitsiya, asarning mazmunini aniqlashda mavzu va g'oya munosabati haqidagi bilimlarga tayanadi. Shu ma'noda nazariy tushuncha o'z-o'zicha maqsad emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. M. Ye. Kroshneva so'z san'atining o'ziga xos xususiyatini insonning ruhiy olamini kuzatish va anglash imkoniyati bilan bog'laydi. Uning ta'kidlashicha, so'z san'ati inson psixikasini kuzatish, anglash va badiiy jihatdan ifodalashning nihoyatda nozik shakllari qaror topgan ijodiy sohadir [2, 24-b.]. Badiiy asarda insonning kechinmalari, fikrlari, ichki ziddiyatlari va hayotga munosabati muayyan obrazlar hamda badiiy vositalar orqali ifodalanadi. Ularni anglash esa tayyor bilimni qabul qilishdan ko'ra kuzatish va mushohada yuritishni talab qiladi. Nazariy

tushunchalarning mazmuni ularni konkret badiiy materialga tatbiq etish jarayonida chuqurroq anglanadi. Masalan, talaba syujet va kompozitsiyaning ta'rifini bilishi mumkin, biroq konkret asarda voqealar nima sababdan aynan shunday tartibda joylashtirilganini va kompozitsion qurilish qanday estetik vazifani bajarayotganini aniqlash uchun tahliliy faoliyatga murojaat qilishi zarur. Xuddi shuningdek, badiiy obraz yoki detalni tanib olishning o'zi yetarli emas, uning asar yaxlitligidagi o'rnini tushunish ham talab etiladi.

Badiiy asarni yaxlit tizim sifatida anglash masalasi Y. M. Lotman qarashlarida ham muhim o'rin tutadi. Olim badiiy matnni murakkab strukturaviy tizim sifatida talqin qiladi. Bunday tizimda ma'no alohida unsurlarning oddiy yig'indisidan emas, balki ular o'rtasidagi munosabatlardan hosil bo'ladi. Shu bois matnni anglash jarayonida uning ayrim qismlarini tavsiflash bilan cheklanib bo'lmaydi, obrazlar, voqealar, detallar va til vositalari o'rtasidagi ichki bog'lanishlarni aniqlash talab etiladi [3, 75–78-b.].

Bu jarayon talabaning kuzatish, farqlash, qiyoslash va umumlashtirish faoliyatini talab qiladi. U muayyan detalni alohida holda baholamay, uning asar davomida takrorlanishi, boshqa obraz va hodisalar bilan aloqasi hamda umumiy g'oyaviy mazmunni ochishdagi vazifasini aniqlashga harakat qiladi. Natijada fikr muayyan dalillarga tayanib, badiiy matndan kelib chiqib shakllanadi. Fikrni dalillash badiiy tahlilning muhim talablaridan biridir. Asar yuzasidan bildirilgan mulohaza faqat subyektiv taassurotga asoslanib qolmasligi kerak. Talaba o'z qarashini ilgari surar ekan, uni matndagi voqealar, obrazlar, badiiy detallar yoki til vositalari orqali asoslaydi. Shaxsiy munosabat va ilmiy asoslanganlik bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, aksincha, bildirilgan fikrning qimmatini uning dalillar bilan mustahkamlanganligi orqali belgilanadi.

Badiiy matnning ko'p ma'noliligi turli talqinlarning yuzaga kelishiga imkon beradi. Bir asar turli o'quvchilarda turlicha taassurot va munosabat hosil qilishi tabiiy. Biroq turli talqinlarning mavjudligi har qanday fikr birdek asosli ekanini anglatmaydi. Ilgari surilgan qarash matnning mazmuni va badiiy mantig'i bilan bog'langan hamda muayyan dalillarga asoslangan bo'lishi lozim.

A. Rasulov talqin jarayonining mohiyatini yoritarkan, badiiy matnni anglashda hissiy idrok va hushyor fikrning uyg'unligini alohida ta'kidlaydi. Olimning "Adabiy matn qalb ko'zi bilan o'qilib, aql-hush tarozusida obdan o'lchangach, talqin maromiga yetadi", degan fikri badiiy asarni tushunish jarayonining murakkabligini ifodalaydi [4, 163-b.]. Bu o'rinda badiiy taassurot aqliy mushohada va tahlil bilan boyitilgandagina asosli talqinga aylanishi anglashiladi.

Adabiy talqin jarayonida talaba tayyor xulosani takrorlamaydi. U matnni o'zlashtirish davomida muayyan qarashni shakllantiradi, boshqa ehtimoliy talqinlarni qiyoslaydi, o'z fikrining asoslarini belgilaydi va yangi dalillar ta'sirida avvalgi qarashini qayta ko'rib chiqishi mumkin. Bunday faoliyat mustaqil fikrlash, turli nuqtai nazarlarni qiyoslash va asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik ularni sun'iy ravishda birlashtirish natijasida emas, balki badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatidan kelib chiqadi. Adabiyot nazariyasi talabaga badiiy asarni ilmiy tushunchalar vositasida kuzatish va tahlil qilish imkonini bersa, tanqidiy tafakkur ana shu bilimlardan mustaqil va asosli foydalanishni talab qiladi. Nazariy tushunchalarni konkret badiiy materialga tatbiq etish, asar unsurlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash va fikrni dalillar bilan asoslash jarayonida talabaning tahliliy hamda baholovchi fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi ilmiy salohiyati, avvalo, uning badiiy hodisalarni tahlil qilish va baholash uchun zarur bo'lgan tushunchalar tizimini shakllantirishi bilan belgilanadi. Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning mohiyati, badiiy asar tabiati va tuzilishi, badiiy til, adabiy tur va janrlarning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Shu bilan birga, u badiiy asarlarni tahlil qilish tamoyillari, baholash mezonlari va tahlil metodlarini ishlab chiqadi [5, 14-b.].

Mazkur xususiyat fanning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki talaba nazariy tushunchalarni o'zlashtirish bilan birga, ular yordamida konkret badiiy hodisalarni kuzatish va tushuntirishga o'rganadi. Masalan, syujet, kompozitsiya yoki badiiy obraz haqidagi bilimni o'zlashtirishning o'zi yetarli emas. Talaba konkret asarda mazkur unsurlarning qanday namoyon bo'lganini, ular o'rtasida qanday bog'lanish mavjudligini va asarning umumiy mazmunidagi vazifasini aniqlashi talab etiladi.

Nazariy tushunchalarning badiiy materialga tatbiq etilishi tahlil, qiyoslash va umumlashtirish kabi fikrlash faoliyatlarini yuzaga keltiradi. Talaba bir xil nazariy hodisaning turli asarlarda namoyon bo'lish xususiyatlarini qiyoslaydi, umumiy va farqli jihatlarini aniqlaydi hamda kuzatishlari asosida xulosa chiqaradi. Bu jarayonda nazariy bilim tayyor ma'lumot sifatida emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida qo'llanadi.

Adabiyot nazariyasining ilmiy mazmuni baholash faoliyati uchun ham muhim asos yaratadi. Badiiy asar yoki undagi muayyan hodisa haqidagi fikr faqat shaxsiy taassurot bilan cheklanmasligi, badiiy matndan olingan dalillar bilan asoslanishi kerak. Nazariy bilimlar talabaga asarning mazmuni va shakli, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishi hamda badiiy til xususiyatlarini muayyan mezonlar asosida baholash imkonini beradi. Shu tariqa shaxsiy munosabat asta-sekin asoslangan ilmiy-estetik mulohazaga aylanadi.

Adabiy hodisalarning turli nuqtai nazardan talqin qilinishi ham talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi. Turli qarashlar bilan tanishish, ularni qiyoslash va har birining asoslarini aniqlash jarayonida talaba tayyor hukmni qabul qilish bilan cheklanmaydi. U muayyan fikrning qanday dalillarga asoslanganini anglashga va o'z munosabatini shakllantirishga harakat qiladi. Bu esa mustaqil fikrlash va dalillangan xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasi fanining ilmiy mazmunida mavjud tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va umumlashtirish imkoniyatlari talabaning faol fikrlashiga zamin yaratadi. Biroq bu imkoniyatlarning amaliy natijaga aylanishi o'quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog'liq. Nazariy bilimlarni faol o'quv faoliyati bilan bog'lash masalasi adabiyot nazariyasining didaktik salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari, avvalo, o'quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog'liq. Nazariy tushunchalarni tayyor ta'rif va tasniflar shaklida o'zlashtirish talabaning bilim doirasini kengaytirishi mumkin, biroq bunday yondashuv uning mustaqil fikrlash faoliyatini yetarli darajada faollashtirmaydi. Nazariy bilim talaba tomonidan badiiy matnni tahlil qilish, muammoli savollarga javob izlash va o'z qarashini asoslash jarayonida qo'llanilgandagina uning didaktik imkoniyatlari kengroq namoyon bo'ladi.

O. V. Frolova adabiy tanqid mahoratini shakllantirishda nazariya, tahlil va baholashning o'zaro uzviyligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, badiiy hodisaga munosabat bildirish uchun nazariy bilimning o'zi kifoya qilmaydi, uni tahliliy va baholovchi faoliyat bilan bog'lash zarur. Bunday yondashuv o'quvchini matnni faqat mazmuniy jihatdan qabul qilishdan ko'ra, uni murakkab badiiy hodisa sifatida anglashga yo'naltiradi [6, 3–5-b.]. Shu nuqtai nazardan adabiyot nazariyasini o'qitishda talabaning faol ishtirokini ta'minlaydigan topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Muayyan tushunchaning ta'rifini so'rash o'rniga uni konkret badiiy matnda aniqlash, bir necha hodisani qiyoslash yoki muallifning badiiy yechimiga munosabat bildirishga yo'naltirilgan topshiriqlar talabaning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi. Bunday topshiriqlarda nazariy bilim maqsad emas, balki muayyan muammoni anglash va hal etish vositasiga aylanadi.

T. V. Sapuxning kitobxon kompetensiyasiga oid qarashlarida ham badiiy matnni ongli o'qish va u bilan faol muloqotga kirishish muhim o'rin tutadi. Matnni anglash jarayoni faqat uning mazmunini tushunish bilan yakunlanmaydi. Unda o'quvchining solishtirish, baholash, xulosa chiqarish va o'z mulohazalarini asoslash qobiliyatlari ham rivojlanadi. Bu jihatlar nazariy bilim, badiiy tahlil va mustaqil munosabatning yagona o'quv faoliyatida birlashishini taqozo etadi [7, 15–18-b.].

Adabiyot nazariyasi mashg'ulotlarida bunday faoliyatni tashkil etishning samarali usullaridan biri muammoli savollar bilan ishlashdir. Muammoli savol talabani tayyor javobni eslashga emas, kuzatish va mushohada yuritishga undaydi. Masalan, "Asardagi konflikt qanday namoyon bo'lgan?" tarzidagi savol nazariy bilimni tekshirishga xizmat qilsa, "Konfliktning aynan shu shaklda qurilishi asar mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatgan?" degan savol talabaning tahliliy fikrlashini talab qiladi. Ikkinchi holatda u kuzatadi, dalillarni tanlaydi va ular asosida o'z xulosasini shakllantiradi.

Bahs va munozara elementlaridan foydalanish ham adabiyot nazariyasining didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Badiiy matn yoki muayyan nazariy masala yuzasidan turli qarashlarning bildirilishi talabaning o'z fikrini aniqlashtirishiga yordam beradi. U o'z nuqtai nazarini himoya qilish uchun dalil keltirishi, boshqa fikrlarni tinglashi va zarur holatda o'z qarashini qayta ko'rib chiqishi mumkin. Bu jarayon tanqidiy tafakkurning muhim belgilaridan bo'lgan asoslangan munosabat va fikriy moslashuvchanlikni rivojlantiradi.

Adabiyot nazariyasining didaktik salohiyati nazariy tushuncha, badiiy matn va talabaning mustaqil fikrlash faoliyati o'rtasida uzviy bog'lanish yaratilganda to'liqroq ro'yobga chiqadi. Talaba nazariy bilimni konkret material

asosida sinab ko‘radi, tahlil natijasida xulosa chiqaradi va o‘z fikrini dalillar bilan mustahkamlaydi. Natijada adabiyot nazariyasini o‘rganish jarayoni faqat kasbiy bilimlarni egallashga emas, balki kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, baholash va asoslangan fikr bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Adabiyot nazariyasi fanining mazmuni talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim ilmiy va didaktik imkoniyatlarga ega. Fanning badiiy hodisalarni ilmiy tushunchalar asosida anglashga yo‘naltirilgan tabiati talabani tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilangina cheklanmasdan, kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish va baholash faoliyatiga jalb qiladi. Nazariy tushunchalar badiiy matn bilan bog‘liq holda o‘rganilganda ular fikrlashning faol vositasiga aylanadi.

Tadqiqot davomida adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik badiiy asarni anglash jarayonining ichki xususiyatlari bilan belgilanishi aniqlandi. Badiiy matnning murakkab tuzilishi, ko‘p ma‘noliligi va turli talqinlarga ochiqligi talabdan hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, bildirilayotgan fikrlarni dalillar bilan asoslash hamda muqobil qarashlarga munosabat bildirishni talab qiladi. Bu jarayonda adabiy-nazariy bilimlar badiiy taassurotni izchil va asoslangan mulohazaga aylantirishga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari uning mazmunidagina emas, balki o‘qitish jarayonining tashkil etilishida ham namoyon bo‘ladi. Nazariy bilimlarni muammoli savollar, qiyosiy tahlil, bahs-munozara va dalillashga asoslangan topshiriqlar bilan bog‘lash talabaning mustaqil fikrlash faolligini kuchaytiradi. Bunda talaba tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki badiiy va nazariy materialni o‘rganish asosida o‘z qarashini shakllantiruvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Shu bois adabiyot nazariyasini o‘qitishda asosiy e‘tiborni nazariy tushunchalarning hajmini kengaytirishga emas, balki ularni talabaning fikrlash faoliyatini faollashtiradigan tarzda o‘zlashtirishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Nazariy bilim, badiiy matn va tahliliy faoliyat o‘rtasidagi uzviy bog‘lanishni ta‘minlash orqali adabiyot nazariyasi nafaqat bo‘ljak mutaxassisning kasbiy bilimlarini boyitadi, balki uning mustaqil, asoslangan va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
- [2] Крошнева М.Е. Теория литературы: учебное пособие. – Ульяновск: УЛГТУ, 2007.
- [3] Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970.
- [4] Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – Toshkent: Fan, 2007.
- [5] Quronov D.H. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019.
- [6] Фролова И.В. Мастерство литературного критика: учебное пособие. – Москва: Флинта – Наука, 2013.
- [7] Сапук Т.В. Формирование читательской компетенции студентов университета: учебное пособие. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2016.

“GALATEPAGA QAYTISH” QISSASINING POETIK XUSUSIYATLARI

Qarshiyev Bekzod Abdikarim o‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi,

Samarqand 140100, O‘zbekiston

O‘zbek va rus tillari kafedrasi dots. v.b.

Samarqand 140100, O‘zbekiston

qarshiyev.b@bk.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada keyingi davr o‘zbek nasrida yuz bergan badiiy-estetik o‘zgarishlar, qahramon ruhiyati, badiiy xarakter va ong oqimi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar qissa janri misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda qahramon idroki, ichki kechinmalari, ruhiy holati va ongida kechayotgan jarayonlarning badiiy asar mazmuni hamda obraz yaratishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, qahramon ruhiyatini ifodalashda ichki nutq, assotsiativ fikrlash, xotira, kechinma va ong oqimi kabi badiiy-psixologik

vositalarning ahamiyati ochib beriladi. Muallifning qahramon ichki dunyosini tasvirlash usullari hamda ruhiy jarayonlarning xarakter shakllanishiga ta'siri tahlil qilinib, zamonaviy o'zbek nasrida psixologik tasvir imkoniyatlarining kengayib borayotgani ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: ong oqimi, qahramon ruhiyati, badiiy xarakter, assotsiatsiya, ichki nutq, psixologik tasvir, qahramon idroki, ichki kechinma, ruhiy holat, o'zbek nasri.

Аннотация: В данной статье на примере жанра повести анализируются художественно-эстетические изменения, происходящие в узбекской прозе последующего периода, а также взаимосвязь психики героя, художественного характера и потока сознания. Особое внимание уделяется восприятию героя, его внутренним переживаниям, психологическому состоянию и процессам, происходящим в его сознании, а также их роли в раскрытии содержания произведения и создании художественного образа. Рассматривается значение внутренней речи, ассоциативного мышления, памяти, переживаний и потока сознания как важных художественно-психологических средств изображения внутреннего мира персонажа. Анализируются способы раскрытия автором духовного и психологического мира героя, а также влияние внутренних процессов на формирование характера. Отмечается расширение возможностей психологического изображения в современной узбекской прозе.

Ключевые слова: поток сознания, психика героя, художественный характер, ассоциация, внутренняя речь, психологическое изображение, восприятие героя, внутреннее переживание, психологическое состояние, узбекская проза.

Abstract: This article examines the artistic and aesthetic changes that have taken place in Uzbek prose in the later period, focusing on the relationship between the hero's mentality, artistic character, and stream of consciousness through the example of the short-story genre. Particular attention is paid to the hero's perception, inner experiences, psychological state, and mental processes, as well as their role in revealing the content of a literary work and creating a convincing artistic character. The study also highlights the importance of inner speech, associative thinking, memory, emotional experience, and stream of consciousness as important artistic and psychological means of representing the character's inner world. The ways in which authors reveal the spiritual and psychological dimensions of their characters are analyzed, along with the influence of internal mental processes on character development. The article demonstrates that psychological representation has acquired broader artistic possibilities in contemporary Uzbek prose.

Key words: stream of consciousness, hero's psyche, artistic character, association, inner speech, psychological representation, hero's perception, inner experience, psychological state, Uzbek prose.

KIRISH

Bugungi kunda barcha sohalarda bo'lgani kabi adabiyotshunoslik ilmida ham tom ma'nodagi o'zgarishlar, yangilanishlar silsilasi ro'y bera boshladi. Bu jarayon dastlab Yevropa va Janubiy Amerika adabiyotida boshlangan bo'lsa-da, sekinlik bilan Osiyo xalqlari adabiyoti, jumladan, o'zbek adabiyotida o'z izlarini ko'rsata boshladi. Insonni anglash, olam va odam borasidagi qarshlarni tasvirlashda yangi tasvir usullari paydo bo'ldi. Bu jarayon modernizm deb atalmish adabiy oqim sifatida baholandi va zamonaviy o'zbek adabiyotining ajralmas bir qismiga aylanib ulgurdi.

Ijodkorlar inson ruhiyatining eng inja qirralarigacha kirib bordiki, endi ular qahramonning ko'ngil qatlaridan turib o'z "so'z"larini ayta boshladi. Darhaqiqat, badiiy asardagi kishilar hayotimizning tiniq vakili bo'lib, muayyan sharoit mahsuli sifatida harakat etadi. Chunki tiniq xarakterdagi harakat asar sujetida o'z ifodasini topadi. Qissada badiiy tasvirlar shu darajada o'z aksini topadiki, qahramon ruhiyati muhit tasviri bilan bog'lanib ketadi. "Yozuvchi asarning syujetini o'zi xohlagan tartibda yasay olmaydi, balki tasvir etmoqchi bo'lgan xarakterlarning xususiyatlarini nazarda tutib ish ko'radi" [3,189]. Xuddi,

mana shu xususiyat romanda haqqoniy ifodasini topgan, chunki yozuvchi asar syujeti tarkibidagi voqealar tizimi orqali qahramon ruhiyatini yoritib boradi.

Iste'dodli yozuvchi Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi istiqloq arafasidagi o'zbek nasriga muhim voqea bo'lib keldi. Asar Galatepada bo'lgan aza marosimi tasviri bilan boshlanib shu orqali qishloq aholisining portretini, jamiyatning turmush tarzini ochib beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

"Inson ichki dunyosining tahlili, uning ruhiy holatini tasvirlashda bevosita kuzatish va birga qayg'urish, uning kechinmalari bilan birga yashash, inson ongining anglangan va anglanmagan harakati yoki oqimi yangi badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari, aks ettirish, tasvirlash, ifodalash prinsiplariga aylandi".[5, 369] Shu jihatdan Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi bosh qahramoni G'aybarov bugun va kechagi voqealarni o'zaro muqoyasa qilar ekan, o'zi atrofida asarning mohiyatini to'ldirib turgan epizodik qahamonlar hikoyasi bilan nelarnidir xotirlaydi, angelaydi va xulosalarini yangilaydi. Asarni o'qish barobarida inson umri – yashash, o'lish, boqiylikka rixlat qilish tushunchasi turli rivoyatlar, afsonalar bilan qayta yodga olinadi. Ya'ni yozuvchi voqeani badiiylashtirish va reallashtirish uchun ko'p folklor namunalaridan unumli foydalanadi. Bosh qahramon bolaligida sho'x, to'pori, bilib-bilmay onasini erga bermoqchi bo'lib ko'pchilikka kulgu bo'lgan, ilmli, islomshunos, o'z otasining marakasida yig'lay olmagan, bir necha yillardan beri shaharda yashab qishlog'iga qaytgan Toshpo'lat G'aybarov hayotidan hikoya qiladi. Asarda parallel ravishda qishloq va shahar turmushi, din va dunyo tushunchasi, o'tmish va bugun voqealari mohirlik bilan taqqoslanadi. Unda o'gay ukasining boshiga igna sanchib o'ldirgan Opa, fashistlarga asir tushib ularga mullalik qilgan hamda hozir o'z yerida davralarning to'riga o'tgan mulla Chori, eridan ajrab qayta turmush qurmagan va ta'ziyada "voy to'ram"lab faryod qilgan Anzirat buvi, biroz ruhiy muammoli Murod amaki, tillaga o'ch Oyparcha, shu orqali G'aybarov xarakteri ochib beriladi. Biz asar orqali birodarlik, do'stlik qanday bo'lishini Samaddan, sadoqatni Anzirat buvidan, oldiga maqsad qo'yib yashashni Shoirdan, samimiyligni Inara tasviridan bilib olamiz. Qissada xotiralar turli assotsiatsiyalar asosida tiklanadi. Ular shunchaki tiklanib, yo'qolib ketavermaydi, balki taassurot va kechinma tarzida ma'lum iz qoldiradi. Taassurot va kechinmalar assotsiatsiyalar uyasida joylashib, ma'lum turtki tufayli go'yo suvga tosh tushgandagi kabi doiralalar hosil qilib taraladi, buning natijasida mazkur hodisa boshqa hodisalar bilan yaqinlashadi, ular bilan tutashib o'zining ko'p qirralarini namoyon etib, borliqning umumiy oqimiga singiydi.

Asar qishlog'idan uzilgan, ilm yo'lini maqsad qilib ilmiy ishini davom ettirmay shaharda besabab yurgan, aza tufayli Galatepaga qaytgan, ukalariga jo'yali gap aytolmay "qabr toshiga nima deb yozdiramiz"deb izza bo'lgan,otasidan ajralsa-da yig'lashga o'zini majburlay olmagan, har bir kelib-ketgan kishining o'tmishini yodga olib aholining turmushi-taqdirini bir necha voqealar orqali tahlil qila turib eng so'nggida telbaga aylangan Murod amaki ta'sirida O'zligini topgan, umidlarini uyg'otgan G'aybarov anglashlari bilan yakunlanadi. Ya'ni bu anglash G'aybarovning qishlog'i – Galatepa – orzu-maqsadi ramzi sifatida qahramonning o'zini, o'zligini topishiga turtki beradi va bular ichki nutq orqali tasvirlanadi.

Darvoqe, bosh qahramon G'aybarov bugun va kechagi voqealarni o'zaro muqoyasa qilar ekan, o'zi atrofida asarning mohiyatini to'ldirib turgan epizodik qahamonlar hikoyasi bilan nelarnidir xotirlaydi, angelaydi va xulosalarini yangilaydi. Asarni o'qish barobarida inson umri – yashash, o'lish, boqiylikka rixlat qilish tushunchasi turli rivoyatlar, afsonalar bilan qayta yodga olinadi. Ya'ni yozuvchi voqeani badiiylashtirish va reallashtirish uchun ko'p folklor namunalaridan unumli foydalanadi. Bosh qahramon bolaligida sho'x, to'pori, bilib-bilmay onasini erga bermoqchi bo'lib ko'pchilikka kulgu bo'lgan, ilmli, islomshunos, o'z otasining marakasida yig'lay olmagan, bir necha yillardan beri shaharda yashab qishlog'iga qaytgan Toshpo'lat G'aybarov hayotidan hikoya qiladi. Asarda parallel ravishda qishloq va shahar turmushi, din va dunyo tushunchasi, o'tmish va bugun voqealari mohirlik bilan taqqoslanadi. Unda o'gay ukasining boshiga igna sanchib o'ldirgan Opa, fashistlarga asir tushib ularga mullalik qilgan hamda hozir o'z yerida davralarning to'riga o'tgan mulla Chori, eridan ajrab qayta turmush qurmagan va ta'ziyada "voy to'ram"lab faryod qilgan Anzirat buvi, aqli noqis Murod amaki, tillaga o'ch Oyparcha, amalparast Haykal G'anievich tasvirlanib, shu orqali G'aybarov xarakteri ochib beriladi. Biz asar orqali do'stlik qanday bo'lishini Samaddan, sadoqatni Anzirat buvidan, oldiga maqsad qo'yib yashashni Shoirdan, samimiyligni Inara tasviridan bilib olamiz.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Asarda ta'ziyaga kelganlarning birortasi, mulla Chori va mulla Soatdan boshqalar, tilovat qilishni, marhum haqiga fotiha o'qishni bilmaydigan, diniy masalada bahslashgan ikki tomonning qay biri haq yoki nohaqligini ajratolmagan kishilar haqida so'z boradi. Bu o'quvchida sho'ro davrida dinga e'tiborsizlikning avj olganini, xalq o'zligidan yiroqlashganini namoyon qiladi. Adabiyotshunos olim T.Jo'rayev "Ong oqimi modern" asarida ta'kidlaganidek: "Assotsiatsiyalar gradatsiyasi, gradatsiya markazida taassurot va kechinmalarning turishi oqimi uchun xarakterli holdir. Unda ko'pincha qahramon bevosita ishtirokchi yoxud taassurot va kechinma bilvosita qabul qilingan, eshitilgan, faraz yoxud mushohada tarzida bo'lishi ham mumkin"[2, 91-bet]ligini asoslash zarur. Asarning "Aza" bobida G'aybarov lahadning qoraygan og'ziga qaraydi, assotsiatsiya otasi tomon o'sib boradi, otasi ostidagi cho'bir oti, kumush qoplamali qamchisini ko'rgani, shaharda o'qiydigan bolasiga pul jo'natib turgani, bir marta shu odatini kanda qilganini bilgani, o'zining pyul uchun Galatepaga kelgani – ishtirokchi, go'r bilan bog'liq voqealar rivojlangach, Turdiqulning Raim oqsoqolni yomon ko'rgani, Panjining qanday otilgani va undan keyingi voqealar. Murod Muhammad Do'stning o'z ona yurti tasvirlangan yana bir qissasi – "Galatepaga qaytish" asarida bosh qahramon – Toshpo'lat G'aybarov obrazining xayolot olami orqali XX asr o'zbek xalqining turmush tarzi, millat qiyofasi, ijtimoiy hayotini ochib bergan. Qissada otasining janozasiga kelgan Toshpo'latning xotirasida bolalik hayoti, u yerda ko'rgan har bir qiyofa bilan bog'liq xotiralar qayta gavdalanadi. Qabristondan qaytishda bolaligidan qadrdon so'qmoqni ko'rib, yana u bilan bog'liq xotiralar chulg'ab oladi:

"Oldinda egarga oq qo'chqor o'ngargan Naim amaki, undan orqaroqda qora moda eshak ustida Amma, Raim oqsoqolning kampir ammasi – Raim oqsoqol yomon ko'radigan, to'rtta er almashtirgan, endilikda o'g'illarini qo'yib, kuyovinikida yashaydigan kampir, uning ortida, o'sha qora eshakning quymichida – kichkintoy Toshpo'lat, keyinda – onasi, boshqa yo'lovchilar, otli, eshakli, yayov, bahor fasli, yolg'izoyoq yo'lni sharros yomg'irlar savalab qotirgan, o'tloq toza, yuvilgandek, son-sanoqsiz qo'zigullar, ularning ostida esa yam-yashil chim bamisoli baxmalday muloyim. Yolg'izoyoq, yo'lning chetlarida – past, baland, lekin usti birday yassi tepachalar. Ular go'dak G'aybarovga g'alatiroq bo'lib ko'rindi. Ammadan bu nima deb so'radi. Amma tushuntirdi, manavisi o't, manavinisi gul, deb aytdi, anavi sariqqinasi qo'zigul, qo'zigulni qo'zichoqlar xush ko'radi, qurt-qurt qilib yeydi, anavilari qo'ziquloq – qo'zilarning qulog'iga o'xshaydi, hali ular barra, kichkina, keyin borib-borib katta bo'lib ketadi... Biroq Amma tepachalarni go'r deb atamadi, shunchaki, tepacha deb tushuntirdi, keyin yana bir gapni qo'shib qo'ydi: Bularni odamlar yasagan, tagidayam odamlar bor". Rostini keyinroq Raim oqsoqol aytadi: "Galatepa deganing olam zamondan beri muqim, umr-u tarixi Jomdan kam emasdir. Mozorga ketar yo'lning ikki taraftiyam pastak do'nglik, go'rga hech o'xshamaydi, tekislanib ketgan, lekin asli u yerlar ham mazor, bir zamondan qolgan ekan"[3,15].

XULOSA

Ko'rinadiki, Toshpo'lat G'aybarov bolalik kezarida o'ziga hayot falsafasini singdirgan Amma, Naim amaki, Rayim oqsoqol kabi tanish va qadrdon insonlarni xotirlar ekan, ong oqimi vositasida jonajon qishlog'i bilan bog'liq qo'zigul, qo'ziquloq o'simliklari tasvirlangan peyzajni, *"bularni odamlar yasagan, tagidayam odamlar bor"*, – degan uqtirishi bilan qabriston manzarasini yorqin kartinada ifodalay olgan.

Xullas, yozuvchi asarlarini mutolaa qilgan kitobxon qisqa vaqt oralig'ida, xuddi asar qahramoni singari, tashqi voqealar ta'sirida o'z hayotining muhim lahza va davrlarini xotirlaydi hamda ular haqida mushohada yuritadi. Shu jarayonda inson o'z hayot yo'lida sodir etgan xatolari, boshdan kechirgan yo'qotishlari, erishgan yutuqlari, aldagan, aldangan va boshqa turli hayotiy holatlarini qayta tahlil qiladi. Natijada yozuvchi asarlarida uzilib, yana davom etib turuvchi fikr, mulohaza va xotiralar oqimi asarning ichki syujetini shakllantiradi. Obrazlarning o'z o'tmishiga munosabati faol va nisbatan erkin xarakter kasb etadi. Mazkur xususiyat qahramon ruhiyatining turli qirralarini ochib berish, uning ichki kechinmalari va psixologik holatini chuqurroq yoritishda muhim badiiy-estetik vazifani bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари, – Тошкент, 2004

[2] Жўраев Т. Онг оқими модерн, Фарғона, 2009

- [3] Иззат Султон. Адабиёт назарияси, -Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980
 [4] Murod Muhammad Do'st “Galatpaga qaytish”, –Toshkent, 2021
 [5] Назаров Б. Ҳаётийлик безавол мезон. – Тошкент: Фан, 1985
 [6] Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. Тошкент, 2014

NEOLOGISMS IN THE UZBEK LANGUAGE IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND TECHNOLOGICAL CHANGE

Buronova Ra'no Abdujabborovna

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti tayanch doktoranti

E-mail: r.buronova@dtpi.uz

+998889140370

Annotatsiya Mazkur tezisda o'zbek tilida neologizmlarning shakllanishi, ularning lingvistik xususiyatlari hamda sun'iy intellekt va raqamli muhit ta'sirida rivojlanish jarayoni ilmiy asosda tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, internet va global kommunikatsiya sharoitida yangi leksik birliklarning paydo bo'lishi, ularning tez ommalashishi hamda til tizimiga kirib kelish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, neologizmlarning sotsiolingvistik, kognitiv va struktural xususiyatlari ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: neologizm, raqamli muhit, sun'iy intellekt, leksik tizim, o'zlashma so'zlar, til taraqqiyoti, sotsiolingvistika, internet tili

Аннотация: В данной тезисной работе на научной основе анализируются формирование неологизмов в узбекском языке, их лингвистические особенности, а также процессы их развития под влиянием искусственного интеллекта и цифровой среды. Рассматриваются появление новых лексических единиц в условиях цифровых технологий, Интернета и глобальной коммуникации, их быстрое распространение и механизмы внедрения в языковую систему. Также изучаются социолингвистические, когнитивные и структурные особенности неологизмов.

Ключевые слова: неологизм, цифровая среда, искусственный интеллект, лексическая система, заимствованные слова, развитие языка, социолингвистика, интернет-язык

Abstract: This thesis analyzes the formation of neologisms in the Uzbek language, their linguistic features, and their development under the influence of artificial intelligence and the digital environment on a scientific basis. It highlights the emergence of new lexical units in the context of digital technologies, the Internet, and global communication, as well as their rapid dissemination and mechanisms of integration into the language system. In addition, the sociolinguistic, cognitive, and structural features of neologisms are also examined.

Keywords: neologism, digital environment, artificial intelligence, lexical system, borrowed words, language development, sociolinguistics, internet language

INTRODUCTION

Language, as a social phenomenon, reflects all changes occurring in the life of society. The issue of the close relationship between language and society occupies an important place in the history of linguistics. In this regard, F. de Saussure interprets language as a system of social signs and emphasizes that its development is closely connected with the needs of society [1; 1983]. Indeed, as a result of social progress, developments in science, technology, culture, and social relations, new concepts emerge, and the need to express these concepts leads to the appearance of new units within the lexical system of language.

In linguistics, such newly emerging units are referred to as neologisms. The term “neologism” is derived from the Greek words *neo* meaning “new” and *logos* meaning “word” or “concept”, and it denotes linguistic units that are considered new within a specific period [2; 1966]. Neologisms not only expand the vocabulary of a language but also ensure its adaptability to modern communicative needs. Therefore, neologisms are regarded as one of the key indicators of language development.

In the Uzbek language, neologisms have developed particularly actively in the post-independence period. Due to fundamental changes in socio-political, economic, legal, and technological spheres, a large number of new lexical units have emerged in the language system. This process demonstrates that language is a dynamic system that

is constantly evolving. L. Bloomfield also associates changes in the lexical structure of language with innovations in social life, emphasizing that new words arise as a result of social needs [3; 1933].

MATERIALS AND METHODS

The study of neologisms requires the application of several linguistic approaches, including sociolinguistic, cognitive, linguocultural, and structural methods. These approaches make it possible to analyze the formation, development, dissemination, and standardization of newly emerging lexical units in the Uzbek language.

The research is based on theoretical works devoted to language change, neology, sociolinguistics, language contacts, and digital communication. Particular attention is paid to the influence of social changes, technological development, the Internet, social networks, and artificial intelligence on the lexical system of the Uzbek language.

The formation of neologisms is carried out through various linguistic mechanisms, including word formation, borrowing, semantic expansion, and abbreviation. In the digital environment, abbreviations and acronyms are particularly widespread because of the need for faster and more efficient communication. New lexical units often emerge in informal speech and subsequently spread through mass media and digital communication. W. Labov explains this process as the emergence of new linguistic forms in spoken language and their subsequent transition into the standard literary language [7; 1972].

From a sociolinguistic perspective, particular attention is given to the relationship between social changes and lexical innovation. L. P. Krysin emphasizes that language contact and social changes are important sources of new lexical units [6; 2004]. Therefore, borrowed words, particularly those originating from English, constitute an important part of contemporary lexical development. The research also applies a cognitive approach to determine how new concepts and knowledge structures are represented through language. From this perspective, neologisms emerge as a result of the human need to name new objects, phenomena, technologies, and concepts.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis demonstrates that neologisms represent one of the most dynamic layers of the lexical system. Their emergence is directly related to social, scientific, technological, cultural, and communicative changes. In recent decades, the development of digital technologies has become one of the major factors contributing to lexical innovation. Terms such as “artificial intelligence,” “cloud technology,” “digital platform,” “chatbot,” “dataset,” “prompt,” and “machine learning” have become increasingly widespread in scientific, technological, and everyday communication. Some of these terms initially belonged to specialized scientific discourse but have gradually entered general usage. Global events have also contributed to the rapid emergence and dissemination of new lexical units. The COVID-19 pandemic, for example, resulted in the widespread use of numerous medical, social, and technological terms. This demonstrates the ability of language to respond rapidly to changes in social reality.

In the modern stage of neologism development, the influence of artificial intelligence technologies is not limited to the emergence of new words. It also affects the semantic and pragmatic development of language. In texts generated by generative artificial intelligence systems, terms such as “prompt,” “dataset,” “token,” and “machine learning” occur frequently and contribute to the development of the global neological layer [8; 2022]. This indicates that technological development has become an increasingly important factor in lexical innovation.

The rapid variability of language in the digital environment has also shortened the life cycle of neologisms. Whereas new words previously required a considerable period of time to become widespread, contemporary digital communication allows newly created units to spread through social networks within a very short period. D. Crystal describes this phenomenon in the context of the digital expansion of global English [4; 2003].

From a sociolinguistic perspective, neologisms are particularly active in youth communication. Digital expressions associated with social media, online communication, and content creation have rapidly entered everyday speech. Examples include terms related to “liking,” “posting,” “streaming,” and “stories.” Such units demonstrate the strong influence of digital culture on contemporary vocabulary.

From a cognitive linguistic perspective, neologisms arise from the human need to express new knowledge structures. When new technological and scientific concepts emerge, corresponding linguistic units are created or borrowed. For example, terms such as “artificial intelligence,” “cloud technology,” and “digital platform” initially appeared primarily in specialized discourse and later became widely used in general communication [3; 1933].

From a linguocultural perspective, neologisms can also be regarded as products of global cultural integration. Borrowed English lexical units do not simply introduce new words into the Uzbek language; in many cases, they also bring concepts and communicative models associated with contemporary global culture. This process contributes to the formation of global communicative codes within national languages.

Another important aspect of neologisms is their standardization. Lexical units that initially appear in informal speech or digital communication may gradually become accepted in mass media, scientific discourse, education, and official communication. Through repeated usage, some neologisms become stable elements of the literary language, while others remain limited to specific social groups or eventually disappear.

Artificial intelligence and automatic translation systems also contribute to the dissemination of new terminology. Digital translation technologies make newly emerging lexical units accessible to speakers of different languages and facilitate their international circulation. Consequently, the development of digital technologies can accelerate the borrowing and adaptation of foreign lexical elements.

At the same time, contemporary Uzbek neologisms generally develop through two major directions: internal word formation and external borrowing. Internal word formation relies on the productive possibilities of the Uzbek language, while external borrowing, particularly from English, reflects increasing international communication and technological integration [2; 1966]. Both processes contribute to the modernization and functional expansion of the Uzbek language.

Thus, the development of neologisms in Uzbek is determined by a combination of linguistic and extralinguistic factors. Social transformation, globalization, technological progress, digital communication, scientific development, and cultural interaction all contribute to the continuous renewal of the lexical system.

CONCLUSION

The research results show that neologisms constitute one of the most dynamic and continuously developing layers of the Uzbek language. Their emergence is closely connected with social, cultural, scientific, technological, and communicative changes occurring in society.

Contemporary neologisms are formed not only as a result of internal linguistic processes but also under the influence of external factors such as globalization, the Internet, social networks, digital platforms, and artificial intelligence. These factors have significantly accelerated the traditional process of lexical development and have contributed to rapid vocabulary renewal. With the expansion of artificial intelligence technologies, terms such as “prompt,” “dataset,” “model,” and “chatbot” are increasingly becoming part of the global neological layer and are gradually entering the active vocabulary of Uzbek speakers. This process demonstrates that language is an open and dynamic system that constantly adapts to new communicative requirements. Furthermore, the digital environment has increased the speed at which neologisms are disseminated while simultaneously shortening their life cycle. Some lexical units spread rapidly and become established in common usage, whereas others remain temporary or restricted to particular communicative communities. This phenomenon demonstrates the emergence of a rapid model of lexical renewal.

The analysis also indicates that sociolinguistic, cognitive, and linguocultural factors play an important role in the formation and development of neologisms. A new lexical unit is not merely a linguistic innovation; it also reflects changes in social consciousness, culture, scientific knowledge, and technological development.

Overall, the development of neologisms in the Uzbek language should be viewed as an integral part of contemporary global linguistic processes. The increasing influence of artificial intelligence and the digital environment has accelerated lexical innovation and expanded the functional possibilities of the language. Further corpus-based research, the identification of the normative status of newly emerging lexical units, and their systematic analysis within the framework of national language policy remain important directions for future linguistic research.

REFERENCES

- [1] Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. London: Duckworth, 1983.
- [2] Akhmanova, O. S. *Dictionary of Linguistic Terms*. Moscow: Sovetskaya Encyclopedia, 1966.
- [3] Bloomfield, L. *Language*. New York: Holt, 1933.

- [4] Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [5] Kotelova, N. Z. *Neologisms and Their Development*. Moscow: Nauka, 1978.
- [6] Krysin, L. P. *Language Contacts and Borrowings*. Moscow: Nauka, 2004.
- [7] Labov, W. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
- [8] Tufekci, Z. "Artificial Intelligence and Language Change in Digital Communication." *Journal of Digital Linguistics*, 2022.

O'ZBEK LUG'ATSHUNOSLIGIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI: ELEKTRON LUG'ATLAR, KORPUS VA SUN'IY INTELLEKTNING QO'LLANILISHI

Xolmurodova Munisa Shodiyor qizi¹,

¹ Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston
e-mail: munisaxolmurodova744@gmail.com

Xolmurodova Sevara Shodiyor qizi²

² Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston
e-mail: xolmurodovamunisa06@gmail.com

Lo'qmonova Lola Muzaffar qizi³

³ Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek lug'atshunosligining raqamli transformatsiyasi — an'anaviy bosma lug'atdan elektron lug'at, til korpusi va sun'iy intellektga asoslangan til modellariga o'tish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda uch masalaga alohida e'tibor qaratiladi: sun'iy intellekt o'zbek lug'atini qanday "o'qiydi" va qayta ishlaydi; elektron lug'at va sifatli korpus sun'iy intellektning o'zbek tilini o'zlashtirishi uchun naqadar zarur; hamda lug'at ma'lumotlari noto'g'ri yoki nuqsonli kiritilganda kelajakdagi til modellari qanday tizimli xatoliklarga yo'liqadi. Maqola "yaroqsiz kirish — yaroqsiz chiqish" tamoyili asosida sifatli raqamli leksikografik baza milliy sun'iy intellektning poydevori ekanligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: lug'atshunoslik, elektron lug'at, til korpusi, korpus lingvistikasi, sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), til modeli, morfologik tahlil, agglutinatив til, raqamli leksikografiya, kam resursli til.

Аннотация. В данной статье анализируется цифровая трансформация узбекской лексикографии — процесс перехода от традиционных печатных словарей к электронным словарям, языковым корпусам и языковым моделям, основанным на искусственном интеллекте. В исследовании особое внимание уделяется трем вопросам: каким образом искусственный интеллект «читает» и обрабатывает узбекский словарь; насколько необходимы электронный словарь и качественный корпус для освоения узбекского языка искусственным интеллектом; а также с какими системными ошибками могут столкнуться языковые модели будущего при некорректном или дефектном вводе словарных данных. В статье на основе принципа «некачественный ввод — некачественный вывод» обосновывается положение о том, что качественная цифровая лексикографическая база является фундаментом национального искусственного интеллекта.

Ключевые слова: лексикография, электронный словарь, языковой корпус, корпусная лингвистика, искусственный интеллект, обработка естественного языка (NLP), языковая модель, морфологический анализ, агглютинативный язык, цифровая лексикография, язык с низким уровнем ресурсов.

Abstract. This article analyzes the digital transformation of Uzbek lexicography — the transition from traditional printed dictionaries to electronic dictionaries, language corpora, and artificial-intelligence-based language models. The study focuses on three questions: how AI "reads" and processes an Uzbek dictionary; how essential electronic dictionaries and quality corpora are for AI to acquire the Uzbek language; and what systematic errors future language models will encounter if lexicographic data is entered incorrectly. Based on the "garbage in, garbage out" principle, the article argues that a high-quality digital lexicographic base is the foundation of national artificial intelligence.

Keywords: lexicography, electronic dictionary, language corpus, corpus linguistics, artificial intelligence, natural language processing (NLP), language model, morphological analysis, agglutinative language, digital lexicography, low-resource language.

KIRISH

So'nggi o'n yillikda insoniyat bilim bilan ishlashning tubdan yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Endi so'zning ma'nosini bilish uchun qalin lug'atni varaqlash shart emas — javobni telefondagi ilova yoki suhbatdosh sun'iy intellekt bir soniyada beradi. Biroq bu qulaylik ortida ko'zga ko'rinmas, ammo nihoyatda mashaqqatli mehnat yotadi: har bir so'z, uning ma'nolari, shakllari va qo'llanish o'rinlari raqamli shaklga o'tkazilishi, tartiblashtirilishi va mashina tushunadigan tilga tarjima qilinishi kerak. Ana shu jarayonning markazida **lug'atshunoslik — leksikografiya** turadi.

O'zbek tili jahon tilshunosligida “kam resursli til” toifasiga kiradi. Bu ingliz yoki rus tilidan farqli ravishda, o'zbek tili uchun mashinaga tayyor, tartiblangan, tekshirilgan raqamli manbalar hali yetarli emasligini bildiradi. Aynan shu sababli o'zbek lug'atshunosligining raqamlashtirilishi endi faqat filologik emas, balki milliy texnologik xavfsizlik masalasiga aylandi: agar o'zbek tili sifatli raqamli bazaga ega bo'lmasa, uni sun'iy intellekt yaxshi “tushunmaydi”, bu esa tilning raqamli makondan siqib chiqarilishiga olib kelishi mumkin.

Bugungi o'zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida elektron lug'at amaliy leksikografiya rivojlanishining yangi bosqichi sifatida e'tirof etilmoqda, o'zbek tili milliy korpusini yaratish bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, bu uch bo'g'in — elektron lug'at, korpus va sun'iy intellekt — o'zaro qanday bog'langani, ularning bir-biriga qanday ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan yaxlit yoritilishga muhtoj.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek lug'atshunosligida axborot texnologiyalarining qo'llanilishini yaxlit tizim sifatida yoritish, xususan, elektron lug'at, til korpusi va sun'iy intellekt o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berish hamda sifatli raqamli leksikografik bazaning milliy til modellari uchun ahamiyatini asoslashdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi *vazifalar* belgilandi:

o'zbek lug'atshunosligining an'anaviydan raqamli bosqichga o'tish tadrijini ko'rsatish;

sun'iy intellekt lug'at va matnni qanday “o'qishi” — teglash, tokenlash, morfologik tahlil jarayonini tushuntirish;

elektron lug'at va korpusning sun'iy intellekt uchun zarurligini asoslash;

noto'g'ri kiritilgan leksikografik ma'lumot kelajakdagi til modellarida qanday xatoliklarga olib kelishini tahlil qilish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, uning manbaviy asosini ikki qatlam tashkil etadi. Birinchisi — o'zbek elektron leksikografiyasi, milliy til korpusi va o'zbek tili uchun yaratilayotgan sun'iy intellekt til modellariga bag'ishlangan ilmiy maqolalar. Ikkinchisi — o'zbek tili uchun ishlab chiqilgan morfologik analizatorlar, teglangan korpuslar va POS-datasetlar (so'z turkumlari bo'yicha belgilangan ma'lumotlar to'plamlari) haqidagi xalqaro nashrlar.

Tadqiqotda quyidagi *metodlar* qo'llanildi:

1. Tavsifiy metod — elektron lug'at, korpus va til modeli tushunchalarining mohiyatini bayon qilish uchun.
2. Tizimli-strukturaviy tahlil — uch bo'g'inni yaxlit va o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqish uchun.
3. Qiyosiy metod — an'anaviy va raqamli lug'at, shuningdek, o'zbek va boshqa tillar resurs holatini solishtirish uchun.
4. Sabab-oqibat (kauzal) tahlil — leksikografik xatolar va til modeli natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun.

Uch bo'g'inli raqamli leksikografiya: lug'at, korpus, til modeli

O'zbek lug'atshunosligining raqamli rivoji shartli ravishda uch bosqich yoki uch bo'g'inga bo'linadi. Birinchi bo'g'in — elektron lug'at: bosma lug'atning raqamli, qidiruvli va interaktiv ko'rinishi. Ikkinchi bo'g'in — til korpusi: real matnlardan yig'ilgan, so'zlarning tabiiy qo'llanilishini saqlaydigan ulkan elektron matnlar bazasi. Uchinchi bo'g'in — sun'iy intellekt (til modeli): korpus va lug'atlardan “o'rganib”, tilni mustaqil ishlata boshlaydigan tizim. Bu uch bo'g'in bir-birini oziqlantiradi: lug'at korpusni tartiblaydi, korpus modelni o'qitadi, model esa yangi lug'at va korpus yaratishni osonlashtiradi.

Muhim jihat shundaki, sun'iy intellekt bo'shliqda o'rganmaydi — u insonlar tayyorlagan matn va lug'atlardan oziqlanadi. Demak, o'zbek tilidagi sun'iy intellektning sifati, oxir-oqibat, o'zbek leksikograflari va korpuschilar tayyorlagan ma'lumotning sifatiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Sun'iy intellekt o'zbek lug'atini qanday “o'qiydi”?

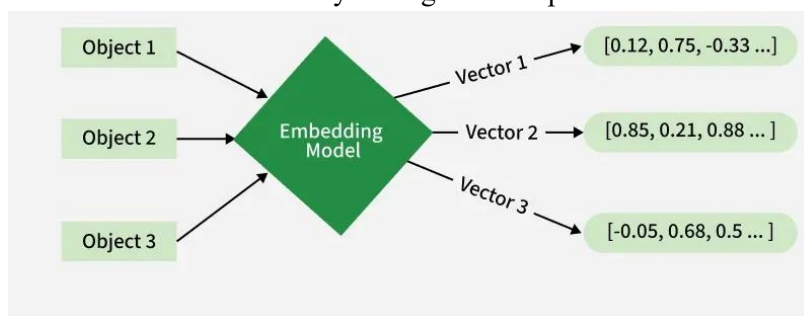
Inson lug'atni ochib, so'zni ko'zi bilan o'qiydi va ma'nosini ongida tushunadi. Mashina esa harf va so'zni biz kabi “tushunmaydi” — u ularni raqamlarga aylantiradi. Bu jarayon bir necha bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich — tokenlash (tokenization). Matn yoki lug'at maqolasi mayda bo'laklarga — so'z va so'z bo'laklariga ajratiladi. Masalan, “kitoblarimizdan” so'zi mashina uchun bitta yaxlit belgi emas, balki “kitob + lar + imiz + dan” kabi mazmunli bo'laklar yig'indisidir.

Ikkinchi bosqich — morfologik tahlil (lemmatizatsiya). Mashina so'zning o'zak (lemma) shaklini topadi va unga qo'shilgan qo'shimchalarni ajratadi. O'zbek tili agglutinatив (qo'shimchalar ketma-ket ulanadigan) til bo'lgani uchun bu bosqich juda murakkab: bitta o'zakdan yuzlab so'z shakli hosil bo'ladi. Aynan shu bosqichda MorphUz kabi o'zbek tili morfologik analizatorlari va teglangan korpuslar mashinaga yordam beradi [1].

Uchinchi bosqich — teglash (POS-tagging). Har bir so'zga uning turkumi (ot, fe'l, sifat va h.k.) va grammatik belgilari “yorliq” sifatida biriktiriladi. [2, 3, 4] Tadqiqotlarda o'zbek tili uchun 12 so'z turkumi va 100 dan ortiq morfologik teg ishlab chiqilgani, faqat otlar uchun 22 xil teg ajratilgani qayd etilgan. Bu teglar mashinaga so'zning gapdagi vazifasini aniqlashga yordam beradi.

To'rtinchi bosqich — vektorlashtirish (embedding). Nihoyat, har bir so'z ko'p o'lchovli raqamlar to'plami — vektorga aylantiriladi. Ma'nosi yaqin so'zlar (masalan, “shifokor” va “doktor”) bu raqamli fazoda bir-biriga yaqin joylashadi. Aynan mana shu bosqichda lug'atdagi ma'no izohlari, sinonim va antonimlar mashinaga so'zlar o'rtasidagi bog'liqlikni “ko'rsatadi”. Ya'ni sun'iy intellekt so'zning ma'nosini emas, uning boshqa so'zlar bilan munosabatini o'rganadi — bu munosabatlar esa aynan lug'at va korpusdan olinadi.

1-rasm. Vektorlashtirish.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt o'zbek lug'atini “o'qiganda” uni harflar emas, balki so'z–ma'no–kontekst munosabatlarining raqamli tarmog'i sifatida o'zlashtiradi. Lug'at qanchalik to'liq, izchil va xatosiz bo'lsa, bu tarmoq shunchalik aniq quriladi.

Elektron lug'at va korpus sun'iy intellekt uchun nega zarur?

Katta til modellari (masalan, suhbatdosh sun'iy intellektlar) asosan internetdagi matnlardan o'rganadi. Ingliz tili uchun bunday matn deyarli cheksiz. O'zbek tili uchun esa raqamli matn hajmi ancha kam, ustiga-ustak uning katta qismi imlo va sifat jihatidan nomukammal. Shu sababli o'zbek tilidagi sun'iy intellekt ko'pincha “yarim-yortiq” o'rganadi: so'zni taniydi, lekin ma'no nozikliklarini, uslubiy chegaralarni yoki sohaga xos atamani bilmaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Elektron lug'at va akademik korpus aynan shu bo'shliqni to'ldiradi. Ular sun'iy intellekt uchun bir necha hayotiy vazifani bajaradi. Birinchidan, ular etalon (namunaviy) manba bo'lib xizmat qiladi: **model qaysi so'z to'g'ri, qaysi shakl adabiy me'yorga mos ekanini aynan lug'atdan “o'lchab” oladi.** Ikkinchidan, lug'at so'zning barcha ma'nolarini (polisemiyani) ajratib beradi — masalan, “yuz” so'zining “chehra”, “son” va “yuzlanmoq” ma'nolarini model faqat izohli lug'at yordamida to'g'ri farqlaydi. Uchinchidan, korpus har bir so'zning tabiiy qo'llanish kontekstini beradi, bu esa modelga “jonli” tilni o'rgatadi. To'rtinchidan, terminologik lug'atlar tibbiyot, huquq, texnika kabi sohalarida modelning aniq va ishonchli javob berishini ta'minlaydi.

Shu ma'noda elektron lug'at sun'iy intellekt uchun "imlo qoidasi" va "vijdon" vazifasini o'taydi: u modelga nafaqat "qanday yozish mumkin", balki "qanday yozish to'g'ri" ekanini ko'rsatadi. Korpus va lug'atsiz o'qitilgan model ko'chadagi nutqni takrorlaydi; sifatli lug'at asosida o'qitilgan model esa adabiy me'yorni saqlaydi. [2, 5, 6] Ilmiy manbalarda ham milliy korpusning bevosita lug'at tuzish va sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish uchun asos bo'lishi ta'kidlanadi.

Elektron lug'at noto'g'ri kiritilsa, kelajakdagi sun'iy intellekt qanday xatolarga uchraydi?

Axborot texnologiyalarida mashhur bir tamoyil bor: **"yaroqsiz kirish — yaroqsiz chiqish"** (garbage in, garbage out). Uning ma'nosi oddiy: mashinaga qanday ma'lumot bersangiz, u shunga mos natija qaytaradi. Agar o'zbek elektron lug'ati xato yoki chala kiritilsa, bu xato bitta emas — undan o'rgangan barcha kelajakdagi til modellariga "nasl" bo'lib o'tadi. Quyida asosiy xatolik turlari va ularning oqibatlari keltirilgan.

1-jadval.

Leksikografik xatolar va ularning sun'iy intellektga ta'siri

Lug'atdagi xato turi	Sun'iy intellektga ta'siri	Amaliy oqibat (misol)
Imlo xatosi (noto'g'ri yozilgan so'z)	Model xato shaklni "to'g'ri" deb o'rganadi	"ma'lumot" o'rniga "malumot" ni normativ deb taklif qiladi
Chala ma'no (polisemiya to'liq berilmagan)	So'zning ba'zi ma'nolarini umuman bilmaydi	"yuz" ni faqat "chehra" deb tushunib, "100" ma'nosini adashtiradi
Noto'g'ri so'z turkumi tegi	Gap tuzilishini xato tahlil qiladi	Fe'lni ot deb belgilab, tarjima va tahlilni buzadi
Sun'iy (mavjud bo'lmagan) so'z kiritilishi	Model "uydirma" so'zlarni tarqatadi	Foydalanuvchiga aslida yo'q so'zni ishonch bilan taklif qiladi
Dialekt/sheva shaklini adabiy me'yor sifatida berish	Uslubiy chegara yo'qoladi	Rasmiy matnda so'zlashuv shaklini ishlatadi
Eskirgan yoki qarama-qarshi izohlar	Ziddiyatli bilim shakllanadi	Bir savolga har safar boshqacha, qarama-qarshi javob beradi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, leksikografik xato yakka hodisa emas — u "zanjirli reaksiya" keltirib chiqaradi. Bunday xatolarning eng xavfli tomoni shundaki, ular ko'rinmas tarzda ko'payadi: bugungi xato lug'at ertangi korpusni, u esa indingi til modelini zaharlaydi. Bir marta noto'g'ri o'rgangan modelni "qayta tarbiyalash" esa juda qimmat va murakkab jarayon.

Tadqiqot natijalari o'zbek lug'atshunosligining bugungi vazifasi tubdan o'zgarganini ko'rsatadi. Ilgari lug'at inson o'quvchi uchun tuzilgan bo'lsa, endi u ikki xil **"o'quvchi"** — **inson va mashina** uchun tuziladi. Mashina o'quvchi esa insondan farqli: u xatoni "sezmaydi", mantiq bilan to'g'rilamaydi, balki unga berilgan ma'lumotni so'zsiz qabul qiladi va ko'paytiradi. Shu bois raqamli davr leksikografidan yangi mas'uliyat — har bir yozuvning mashina uchun ham izchil va xatosiz bo'lishini talab qiladi.

Ikkinchi muhim jihat — o'zbek tilining agglutinatativ tabiati. Bir o'zakdan yuzlab so'z shakli yasalishi mashina uchun ham qiyinchilik, ham imkoniyat. Qiyinchilik shundaki, har bir shaklni to'g'ri tanib olish uchun kuchli morfologik analizator kerak. Imkoniyat esa shundaki, qoidaga asoslangan tizim to'g'ri qurilsa, nisbatan kichik lug'at asosida ham juda ko'p so'z shaklini qamrab olish mumkin. Aynan shu sababli o'zbek tili uchun sof "ko'p ma'lumot" emas, balki "sifatli va qoidaviy tuzilgan ma'lumot" ustuvor ahamiyatga ega.

Uchinchi jihat — milliy xavfsizlik va til suvereniteti. Agar o‘zbek tili sifatli raqamli bazaga ega bo‘lmasa, uni tashqi til modellari yuzaki, ko‘pincha rus yoki ingliz tili orqali “tarjima qilingan” holda o‘zlashtiradi. Bu esa o‘zbekcha tafakkur va so‘z ma’nolarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bois milliy elektron lug‘at va korpusni yaratish — bu tilning raqamli kelajagini himoya qilish demakdir.

Nihoyat, tadqiqot sun’iy intellekt va leksikografiya o‘rtasida ikki tomonlama aloqa borligini ko‘rsatadi. Bir tomondan, sun’iy intellekt sifatli lug‘atga muhtoj; ikkinchi tomondan, sun’iy intellektning o‘zi lug‘at tuzishni tezlashtiradi — u yangi so‘zlarni aniqlaydi, misollar tanlaydi, izohlarni qoralama shaklida tayyorlaydi. Kelajakda leksikograf va sun’iy intellekt “raqib” emas, “hamkor” sifatida ishlaydi: mashina mehnatning texnik qismini, inson esa sifat va me’yor nazoratini o‘z zimmasiga oladi.

XULOSA

Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

Birinchidan, o‘zbek lug‘atshunosligining raqamli rivoji uch bo‘g‘in — elektron lug‘at, til korpusi va sun’iy intellektning uzviy birligidan iborat bo‘lib, bu bo‘g‘inlar bir-birini oziqlantiradi va rivojlantiradi.

Ikkinchidan, sun’iy intellekt lug‘atni harf sifatida emas, so‘z–ma’no–kontekst munosabatlarining raqamli tarmog‘i sifatida o‘zlashtiradi; bu tarmoqning aniqligi bevosita lug‘at va korpusning sifatiga bog‘liq.

Uchinchidan, o‘zbek tili kabi kam resursli til uchun elektron lug‘at va akademik korpus sun’iy intellektning “etalon manbasi” va “adabiy me’yor nazoratchisi” vazifasini o‘taydi — usiz model adabiy tildan uzoqlashadi.

To‘rtinchidan, “yaroqsiz kirish — yaroqsiz chiqish” tamoyiliga ko‘ra, noto‘g‘ri kiritilgan leksikografik ma’lumot yakka xato emas, balki kelajakdagi barcha til modellari o‘tuvchi tizimli nuqson bo‘lib, uni keyinchalik to‘g‘rilash nihoyatda qimmatga tushadi.

Umumiy xulosa shuki, sifatli raqamli leksikografik baza — milliy sun’iy intellektning poydevoridir. Bugun o‘zbek lug‘atini xatosiz raqamlashtirish, korpusni to‘g‘ri teglash va me’yorni saqlash — ertangi kunda o‘zbek tilini “biladigan”, uni hurmat qiladigan va to‘g‘ri ishlatadigan sun’iy intellektni yaratish demakdir. Tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishi sifatida o‘zbek izohli lug‘atlarini xalqaro standartlar asosida mashinaga o‘qiladigan formatga o‘tkazish va milliy til modeli uchun yagona leksikografik bazani shakllantirish masalasini alohida o‘rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey, 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.

[2] Ochilova M. O‘zbek milliy til korpusining filologik tadqiqotlardagi o‘rni // Technical Science Research in Uzbekistan. — 2026. DOI: 10.5281/zenodo.21389854.

[3] Elektron lug‘at amaliy leksikografiya rivojlanishining yangi bosqichi sifatida. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU, 2022.

[4] Sobirov, Ogabek & Axrorov, Aziz. (2025). O‘zbek tili uchun sun’iy intellekt asosida yaratilayotgan til modellari: imkoniyatlar va muammolar. O‘zbek tili milliy korpusi tuzilishi // compling.navoiy-uni.uz.

[5] Sharipov M. et al. MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language. — 2022.

[6] Creating a Morphological and Syntactic Tagged Corpus for the Uzbek Language // CEUR Workshop Proceedings, Vol. 3315, 2022. — arXiv:2210.15234.

[7] Abduraxmonova N. O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari (monografiya). / Toshkent: Muharrir, 2021, 202 b

[8] Xamidova N. Zamonaviy tilshunoslikda korpus lingvistikasi va uning imkoniyatlari // XIU Research, 2023. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.zdit.105163>

[9] Elov Botir Boltayevich Tabiiy tilni qayta ishlash (nlp)da spacy modulidan foydalanish // Илм-фан ва инновацион ривожланиш / Наука и инновационное развитие. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tabiiy-tilni-qayta-ishlash-nlp-da-spacy-modulidan-foydalanish> (дата обращения: 22.09.2026).

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFOLOGIK PARADIGMALAR SHAKLLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada aglyutinatip tipdagi tillar, xususan, o'zbek tili grammatik tizimida morfonologik qonuniyatlarning namoyon bo'lish shakllari va affiksial morfemalarning morfonemik tabiatini belgilash masalalari atroflicha tahlil qilingan. Maqolada asosiy e'tibor so'z yasovchi hamda shakl yasovchi morfemalar chegarasida yuzaga keladigan morfonologik alternatsiyalar, vokalizm va konsonantizmdagi o'zgarishlar, regressiv hamda progressiv assimilyativ hodisalarning paradigmatic xususiyatlariga qaratiladi.

Kalit so'zlar: morfonologiya, affiksial morfemalar, morfonemik paradigma, alternatsiya, allomorf, aglyutinatsiya, fuzionizm, regressiv assimilyatsiya, vokalizm, konsonantizm, eliziya, reduksiya.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются формы проявления морфологических закономерностей и вопросы определения морфемической природы аффиксальных морфем в грамматической системе агглютинативных языков, в частности узбекского языка. Основное внимание в статье уделяется парадигматическим особенностям морфологических альтернатив, возникающих на стыке словообразующих и формообразующих морфем, изменениям в вокализме и консонантизме, а также регрессивным и прогрессивным ассимилятивным явлениям.

Ключевые слова: морфология, аффиксальные морфемы, морфемическая парадигма, альтернатива, алломорф, агглютинация, фузионизм, регрессивная ассимиляция, вокализм, консонантизм, элизия, редукция.

Abstract. This article study provides a comprehensive analysis of the manifestation forms of morphonological laws and the definition of the morphonemic nature of affixal morphemes in the grammatical system of agglutinative languages, particularly Uzbek. The article primarily focuses on the paradigmatic properties of morphonological alternations occurring at the boundary of derivational and inflectional morphemes, shifts in vocalism and consonantism, as well as regressive and progressive assimilative phenomena.

Keywords: morphonology, affixal morphemes, morphonemic paradigm, alternation, allomorph, agglutination, fusionism, regressive assimilation, vocalism, consonantism, elision, reduction.

KIRISH

Zamonaviy lingvistik paradigmsiya til hodisalarini statik (turg'un) holda emas, balki ularning lisoniy tizimdagi dinamik, sathlararo o'zaro ta'siri va konvergentsiyasida o'rganishni talab etadi. Ana shunday sathlararo tutashuv nuqtalarining eng muhimlaridan biri morfonologiya hisoblanadi. Morfonologiya an'anaviy tarzda fonetika va morfologiya oralig'idagi yordamchi soha sifatida talqin qilingan bo'lsa-da, bugungi kunga kelib u tilning grammatik va semantik yaxlitligini ta'minlovchi, morfemik darajadagi fonologik transformatsiyalarni tadqiq etuvchi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatidagi maqomini to'liq namoyon etmoqda. Xususan, N.S. Trubetskoy tomonidan asos solingan klassik morfonologik nazariya turli qurilishga ega bo'lgan tillarning tipologik xususiyatlarini aniqlashda tayanch metodologik platforma vazifasini o'taydi. Turkiy tillar, shu jumladan o'zbek tili aglyutinatip qurilishga ega bo'lganligi bois, uzoq vaqt davomida morfonologik hodisalardan xoli yoki ularga kam chalingan lingvistik tizim sifatida baholanib kelindi. Biroq so'z yasalishi, shakl hosil bo'lishi hamda sintaktik birlashuvlar doirasida morfemik chegaralarda sodir bo'ladigan fonetik-fonologik jarayonlarni chuqur tahlil qilish o'zbek tilida ham o'ziga xos, mukammal va tizimli morfonologik qonuniyatlar amal qilishini ko'rsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Turkiy tillarning tipologik xarakteristikasi uning aglyutinatip tabiatidan kelib chiqadi. Aglyutinatsiyaning bosh tamoyili shundan iboratki, har bir morfema o'zining aniq va mustaqil ma'no-vazifasiga ega hamda morfemalar bir-biriga ulanganida ularning chegaralari, odatda, aniq saqlanib qoladi. N.S. Trubetskoy va undan keyingi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, aglyutinatip tillarda asos leksik va semantik axborotning asosiy tashuvchisi hisoblanadi. Shu sababli, o'zbek va boshqa turkiy tillarda so'zning bosh qismi, ya'ni o'zak-asos vokalizmi va konsonantizmi turli fonetik-fonologik deformatsiya va emirilishlarga juda kam chalinadi. Asosning fonetik turg'unligi, nisbiy variantlanmasligi va barqarorligi tilning kommunikativ va informatsion vazifasini uzluksiz ta'minlab turuvchi asosiy omildir. Bu haqda A.G. G'ulomov hamda F.A. Abdullayevlar o'z ilmiy izlanishlarida o'zak vokalizmining tarixiy turg'unligi va uning so'z yasalishi jarayonidagi yetakchi o'rnini alohida e'tirof etganlar. Biroq so'nggi davr tilshunosligida, xususan, fuzion va aglyutinatip tillarni qiyosiy-tizimli tadqiq etish natijasida, bu ikki

tipologik tizim o'rtasidagi absolut devorlar qayta ko'rib chiqilmoqda. Rus va turkiy tillardagi so'z yasalihi hamda morfemik tutashuvlarni sistem-funksional tahlil qilish ko'rsatadiki, aglyutinatv tillarda ham fuzionizm unsurlari, ya'ni morfemalarning bir-birining ichiga o'tib ketishi, chegaralarning yuvilib ketishi va morfonematik allomorfiya keng uchraydi. Ushbu doirada affiks morfemik darajada yangicha talqin qilinadi. Affiks — bu shunchaki o'zakka mexanik tarzda qo'shiladigan element emas, balki:

2. So'z yasovchi yoki shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar paradigmasining umumiy lisoniy ifodalanuvchisi;

Mazkur paradigma doirasida yuzaga keladigan allomorfning morfonologik va fonologik belgilarini o'zida jamlovchi dinamik birlikdir. Affikslardagi variantlanishlar (masalan: -roq / -roq, -ga / -ka / -qa, -gan / -kan / -qan) tasodifiy fonetik o'zgarishlar natijasi bo'lmay, balki asosning morfonologik xususiyatlariga javoban shakllanadigan tizimli jarayondir. Bu esa affikslar paradigmasini tilning ichki morfonologik qoidalari asosida boshqariladigan mustaqil struktura sifatida tadqiq etishga imkon beradi.

O'zbek tili morfonologiyasini o'rganishda paradigmatic usul — ya'ni bir o'zaktan tarqalgan yoki bir xil shakliy-funksional qatorda joylashgan so'z shakllarini o'zaro qiyoslash va zidlash (oppozitsiya) usuli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Professor A. Abduazizovning ilmiy-nazariy qarashlariga muvofiq, analitik va paradigmatic yondashuv orqali sinonimik hamda derivatsion shakllar orasida sodir bo'ladigan unli va undosh fonemalarning almashinuvi — alternatsiyasini aniq belgilash mumkin. Morfemik strukturada tarixan qaysi fonema mavjud bo'lganligini tiklash uchun so'zning turli paradigmatic shakllarini solishtirish va ularda qaysi fonemaning qo'llanish chastotasi yuqori ekanligini aniqlash zarur. Derivatsiyaning turlicha bosqichlarida bitta o'zak atrofida turli suffikslarning birikishi morfemalar chegarasida va o'zak tarkibida morfonematik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. qoch+qoq--qochoq jarayonida suffiks tarkibidagi jarangsiz q undoshi tushib qolib, o unlisi saqlanib qoladi yoki birikish sodir bo'ladi. qoch+qin shaklida esa suffiks tarkibida in elementining paydo bo'lishi (-in) va unli-undoshlarning morfonologik qayta guruhlanishi yuz beradi. O'zbek tilida so'z yasalihi va shakl hosil bo'lishida eng keng tarqalgan va paradigmatic jihatdan tizimlashgan hodisalardan biri bu a > o almashinuvidir. A.Abduazizov va boshqa tilshunoslar tomonidan keltirilgan quyidagi paradigmatic qatorni tahlil qilaylik: Birinchi qatorda (so'ra, so'ramoq, so'ras, so'rda, so'raldi) morfemasi tarkibida a unlisi barqaror saqlanib kelmoqda. Ikkinchi qatorda esa (so'roq, so'rov, so'rovchi, so'roqlash) affikslar tarkibidagi til orqa va lablangan undoshlar (q, v) ta'sirida o'zak oxiridagi a unlisi o unlisiga o'tgan (a > o). Bu hodisaning morfonologik sababi regressiv assimilyatsiya (orqaga qaytuvchi moslashuv) va til orqa undoshlarining vokalizmga ko'rsatgan ta'siridir. Affiks tarkibidagi q yoki v fonemalari o'zidan oldin kelayotgan o'zak unlisini lablashtiradi va orqa qator unlisiga aylantiradi (a \ o). Aniq variantlanishlarga qaramay, ayrim leksik va derivatsion birliklarda ushbu fonologik qonuniyatdan og'ish (istisnalar) uchrab turadi. Bunday holatlar o'zbek tilining ichki rivojlanish qonuniyatlari, etimologik-tarixiy omillar hamda paradigmatic turg'unlikni saqlashga bo'lgan lisoniy intilish bilan izohlanadi. O'zbek tili leksik-grammatik tizimida sodir bo'ladigan morfonologik jarayonlarni bir nechta yirik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin. Bu jarayonlar so'z yasovchi, shakl yasovchi hamda so'z o'zgartiruvchi morfemalarning tutashuv nuqtalarida namoyon bo'ladi. O'zak oxiridagi i unlisining ravish va ot yasovchi affikslar birikishi jarayonidagi morfonologik harakatchanligi namoyon bo'ladi. Derivatsiya jarayonida affikslarning o'zakka birikishi natijasida quyidagi morfonologik alternatsiyalar shakllanadi. Fe'l turkumiga mansub so'zlarda, ayniqsa ularning shakl yasash va analitik formalaning sintetizatsiyalashuvi jarayonida morfonologik hodisalar juda faol kechadi. Fe'llar paradigmasida morfonologik alternatsiyalar va o'zgarishlarni 3 ta asosiy yo'nalishga ajratish mumkin: tovushlarning tushib qolishi (Eliziya), unlilarning almashuvi va moslashuvi, qo'shma shakllarning qisqarishi va fuzion qatlamlanish. Ushbu jarayonda grammatikalizatsiya hodisasi yuz bergan: fe'l ramkasi o'zining mustaqil leksik ma'nosini yo'qotib, affiksall morfemaga aylangan (V.D. Arakin ta'riflagan leksik birliklarning affiksga aylanish qonuniyati). Bu esa morfonologik darajada kuchli reduktsiya va kontraktatsiyani keltirib chiqargan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yuqorida keltirilgan va tahlil qilingan dalillar o'zbek tilshunosligida morfonologiyaning ilmiy maqomini tubdan qayta ko'rib chiqish zaruriyatini isbotlaydi. Morfonologiya shunchaki fonetikadagi tasodifiy o'zgarishlar yoki morfologiyaning amaliy qoidalar to'plami emas. U morfemik darajadagi fonologik o'zgarishlarni qonuniyatli ravishda tizimlashtiradi; til tizimidagi morfologik jarayonlarning chuqur semantik va struktural mohiyatini ochib

beradi; aglyutinatív tillarda fuzion tendensiyalarning namoyon bo'lish mexanizmlarini ko'rsatadi. N.S.Trubetskoy ta'limoti va A. Abduazizovning ilmiy tadqiqotlari o'zbek tilshunosligida morfonologiyaning mustaqil fan va ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishi uchun nazariy va metodologik poydevor yaratdi. Morfonemik paradigmalar — tilning tejankorlik (iqtisod) qonuniyatini amalga oshiruvchi eng asosiy vositadir. Aynan morfonologik alternatsiyalar va allomorfik variantlar evaziga til o'zining grammatik va derivatsion imkoniyatlarini maksimal darajada kengaytiradi va shu bilan birga, muloqot jarayonida talaffuz va eshituv qulayligini ta'minlaydi.

XULOSA

O'zbek tili affiksál morfonologiyasi va morfonemik paradigmalarining shakllanish qonuniyatlarini tadqiq etish natijasida quyidagi muhim ilmiy-nazariy xulosalarga kelindi: asos turg'unligi va affiks dinamikasi: Turkiy tillarga xos aglyutinatív xarakter sababli o'zak-asoslar fonetik-fonologik jihatdan yuqori barqarorlikka ega. Bu saqlanish informatsion va semantik yukni asrashga xizmat qiladi. Aksincha, affiksál morfemalar va ularning allomorflari asosning morfonologik tabiatiga moslashgan holda yuqori harakatchanlik va variantlanish imkoniyatini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Ташкент, 1955. — 42 с.
- [2] Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров: Опыт сравнительно-исторического исследования. — Ташкент: Наука, 1967. — 280 с.
- Абдуазизов А. А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 136 б.
- [3] Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы (к проблеме взаимодействия лексики и грамматики) // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. II. Морфология. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — С. 105–118.
- [4] Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М.: Издательство иностранной литературы, 1960. — 328 с.
- [5] Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок. — М.: Прогресс, 1967. — С. 115–122.
- [6] Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии. — М.: Наука, 1970. — 528 с.
- [7] Расулов Р. Ўзбек тили назарий грамматикаси. — Тошкент: Фан, 2005. — 256 б.

ALISHER NAVOIY IJODIDA MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYA MASALALARINING YORITILISHI

Ibragimova Mahbuba Bahriddin qizi

Xalqaro innovatsion universiteti magistranti, Qarshi.180100, O'zbekiston

Elektron pochta: Mahbuba.ibragimova1998@mail.ru

Tel nomer:998914544465

Annotatsiya. Mazkur tezisda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ma'naviy-axloqiy tarbiya haqidagi qarashlari, xususan, Alisher Navoiy ijodida komil insonni shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Navoiy asarlarida ilm-ma'rifat, odob-axloq, halollik, rostgo'ylik, saxovat, insonparvarlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va xalq manfaatiga xizmat qilish kabi fazilatlarining tarbiyaviy mazmuni ochib beriladi. Shuningdek, mutafakkirning "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub", "Lison ut-tayr" kabi asarlarida ilgari surilgan axloqiy-ta'limiy g'oyalarning yosh avlod ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, ma'naviy-axloqiy tarbiya, komil inson, ilm-ma'rifat, odob, axloq, insonparvarlik, vatanparvarlik, milliy qadriyatlar, pedagogik meros.

Abstract. This thesis analyzes the views of Central Asian thinkers on spiritual and moral education, with particular emphasis on the formation of a perfect human being in the works of Alisher Navoi. It explores the educational significance of such qualities as knowledge and enlightenment, good manners and morality, honesty, truthfulness, generosity, humanism, diligence, patriotism, and service to the interests of

the people as reflected in Navoi's works. The thesis also highlights the significance of the ethical and educational ideas put forward in the thinker's works, such as Hayrat ul-Abror, Mahbub ul-Qulub, and Lison ut-Tayr, in shaping the spiritual worldview of the younger generation.

Keywords: Alisher Navoi, spiritual and moral education, perfect human being, knowledge and enlightenment, good manners, morality, humanism, patriotism, national values, pedagogical heritage.

Аннотация. В данной тезисе анализируются взгляды мыслителей Центральной Азии на духовно-нравственное воспитание, в частности вопросы формирования совершенного человека в творчестве Алишера Навои. Раскрывается воспитательное значение таких качеств, как знания и просвещение, нравственность и культура поведения, честность, правдивость, щедрость, гуманизм, трудолюбие, патриотизм и служение интересам народа, отражённых в произведениях Навои. Также освещается значение нравственно-просветительских идей, выдвинутых мыслителем в таких произведениях, как «Хайрат ул-аброр», «Махбуб ул-кулуб», «Лисон ут-тайр», в формировании духовного мировоззрения молодого поколения.

Ключевые слова: Алишер Навои, духовно-нравственное воспитание, совершенный человек, знания и просвещение, культура поведения, нравственность, гуманизм, патриотизм, национальные ценности, педагогическое наследие.

KIRISH

Insoniyat tarixida yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash masalasi doimo muhim ijtimoiy-pedagogik vazifalardan biri bo'lib kelgan. Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy merosida ushbu masala alohida o'rin egallaydi. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlarning asarlarida insonning aqliy, axloqiy va ma'naviy kamoloti bilan bog'liq qarashlar tizimli ravishda ifodalangan. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida inson shaxsi, uning ma'naviy qiyofasi, jamiyat oldidagi mas'uliyati va komillikka intilishi markaziy mavzulardan biridir. Shu jihatdan Navoiy merosini o'rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki pedagogika, axloqshunoslik va ma'naviyatshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

MATERIALLAR VA USULLAR

Alisher Navoiy (1441–1501) XV asr Markaziy Osiyo madaniy-ma'rifiy muhitining yirik namoyandasi bo'lib, uning ijodiy merosi insonparvarlik va ma'naviy kamolot g'oyalari bilan ajralib turadi. Mutafakkirning qarashlarida insonning komilligi faqat bilimga ega bo'lish bilan cheklanmaydi. Ilm odob, ezgulik, halollik, adolat, saxovat va jamiyat manfaatiga xizmat qilish kabi fazilatlar bilan uyg'unlashgandagina inson kamolotining muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi. Navoiyning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarida ilm va ma'rifat alohida qadriyat sifatida talqin qilinadi. Uning fikrlarida ilm insonni jaholatdan xalos etuvchi, to'g'ri yo'lga boshlovchi va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Biroq mutafakkir uchun ilmning o'zi yetarli emas: olingan bilim insonning amaliy faoliyati va axloqiy fazilatlarida o'z ifodasini topishi lozim. Shu sababli Navoiy ilmni odob va ezgulik bilan uzviy bog'laydi. "Hayrat ul-abror" dostonida insonning axloqiy qiyofasi, yaxshi va yomon xatti-harakatlarning oqibatlari, adolat, saxovat, qanoat, rostgo'ylik va insonparvarlik kabi masalalar keng yoritilgan. Asardagi pand-nasihatlar insonni o'z xatti-harakatlariga mas'uliyat bilan qarashga, ezgu amallarni ko'paytirishga va jamiyatga foydali shaxs bo'lishga undaydi. Shu jihatdan dostonni ma'naviy-axloqiy tarbiyaning badiiy-didaktik manbalaridan biri sifatida baholash mumkin. Navoiy ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasini "Mahbub ul-qulub" asarida yanada aniq va hayotiy misollar asosida ifodalaydi. Asarda turli ijtimoiy guruhlariga mansub insonlarning xulq-atvori, jamiyatdagi o'rni va axloqiy sifatlari haqida fikr yuritiladi. Mutafakkir insonning mavqeyi yoki boyligidan ko'ra uning odobi, halolligi, xalq uchun qilgan xizmati va insoniy fazilatlarini muhim deb biladi. Bu yondashuv inson qadrini ijtimoiy mavqe emas, balki uning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini belgilashi haqidagi g'oyani kuchaytiradi. Navoiy ijodida mehnatsevarlik ham muhim tarbiyaviy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Mutafakkir inson o'z hayotini mazmunli tashkil etishi, kasb-hunar egallashi, bilim olishi va o'z mehnati orqali jamiyatga foyda keltirishi zarurligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, yoshlarni ilm-hunar egallashga yo'naltirish uning pedagogik qarashlarining muhim jihatlaridan biridir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Navoiy ijodida insonparvarlik g'oyasi alohida o'rin tutadi. Inson qadr-qimmatini ulug'lash, odamlarga yaxshilik qilish, muhtojlarga ko'maklashish, adolatli bo'lish va xalq manfaatlarini ko'zlash mutafakkirning axloqiy konsepsiyasini tashkil etuvchi asosiy tamoyillardandir. Uning asarlarida insonning ma'naviy yetukligi jamiyat farovonligi bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinadi. Mutafakkirning "Lison ut-tayr" asarida ham insonning ruhiy-ma'naviy kamoloti, o'zligini anglash va komillikka intilish masalalari ramziy-badiiy shaklda ifodalangan. Asardagi ma'naviy izlanish va kamolot sari intilish motivlari insonning o'z ustida ishlashi, nafs va illatlarni yengishi hamda ezgulik sari harakat qilishi zarurligini anglatadi. Navoiy merosining muhim jihatlaridan biri shundaki, unda tarbiya faqat nasihat shaklida emas, balki badiiy obrazlar, hayotiy voqealar va axloqiy qarama-qarshiliklar orqali ham amalga oshiriladi. Shu sababli uning asarlari yoshlarning axloqiy tafakkurini rivojlantirish, ezgulik va yovuzlikni farqlash, insoniy munosabatlarga mas'uliyat bilan yondashish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim manba bo'la oladi.

Bugungi ta'lim-tarbiya jarayonida Navoiy merosidan foydalanish masalasi ham dolzarbdir. Xususan, yoshlarni vatanparvarlik, insonparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, ilmga intilish, odob va mas'uliyat ruhida tarbiyalashda mutafakkirning axloqiy-ta'limiy qarashlari metodik manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Bunda Navoiy asarlarini faqat tarixiy-adabiy meros sifatida emas, balki undagi umuminsoniy va axloqiy g'oyalarni zamonaviy ta'lim mazmuni bilan bog'lagan holda o'rganish muhimdir. Navoiyshunoslikning rivojlanishi ham mutafakkir merosining ilmiy jihatdan keng tadqiq etilganini ko'rsatadi. XX asr boshlaridan boshlab Fitrat, Oybek, E. Bertels, V. Abdullayev va boshqa olimlarning tadqiqotlarida Navoiy hayoti va ijodining turli jihatlarini o'rganilgan. Mustaqillik yillarida esa mutafakkir merosini milliy va umuminsoniy qadriyatlar nuqtayi nazaridan tadqiq etishga keng imkoniyat yaratildi. Tasavvuf, komil inson, adabiy-estetik qarashlar, axloqiy-ma'rifiy g'oyalar va Navoiy ijodining pedagogik jihatlarini bo'yicha tadqiqotlar amalga oshirildi.

XULOSA

Alisher Navoiy ijodi Markaziy Osiyo ma'naviy-pedagogik tafakkurining muhim tarkibiy qismi bo'lib, unda insonni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan yaxlit axloqiy konsepsiya shakllangan. Mutafakkirning ilm-ma'rifat, odob, halollik, rostgo'ylik, adolat, saxovat, mehnatsevarlik, insonparvarlik va xalq manfaatiga xizmat qilish haqidagi qarashlari bugungi yoshlar tarbiyasi uchun ham ahamiyatini saqlab qolmoqda. Navoiy talqinidagi komil inson — bilimli bo'lish bilan birga, yuksak axloqiy fazilatlarga ega, jamiyat va xalq oldidagi mas'uliyatini anglaydigan, ezgulikka intiladigan shaxsdir. Shu bois uning pedagogik-axloqiy merosini zamonaviy ta'lim jarayoniga ilmiy-metodik jihatdan tatbiq etish yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini boyitish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatini kuchaytirish hamda ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishga xizmat qilishi mumkin.

Demak, Alisher Navoiy asarlaridagi ma'naviy-axloqiy g'oyalar tarixiy meros bo'lish bilan birga, zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan muhim pedagogik-ma'rifiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] **Navoiy, Alisher.** *Hayrat ul-abror.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – Innovative Academy.

[2] **Navoiy, Alisher.** *Mahbub ul-qulub.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2011. – jurnal.tamaddunnuri.uz.

[3] **Navoiy, Alisher.** *Lison ut-tayr.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991. – Alisher Navoiy Instituti.

[4] **Navoiy, Alisher.** *Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat.* – Toshkent: Fan, 2001. – jurnal.tamaddunnuri.uz.

[5] **Navoiy, Alisher.** *Mukammal asarlar to'plami.* 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2000. – Alisher Navoiy Instituti.

[6] **Navoiy, Alisher.** *Asarlar.* 15 jildlik. – Toshkent, 1963–1968. – Qomus.

[7] **Muhammadiyeva, M.** Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” va “Mahbub ul-qulub” asarlarida ilm ahli haqida // *Eurasian Journal of Academic Research*. – 2023. – Vol. 3, No. 4. – B. 19–21. – Innovative Academy.

[8] **Agzamxo‘jayeva, Sh.** Alisher Navoiy tasavvuf ta’limotida inson mohiyati va uning ma’naviy yuksalish yo‘llari // *Tamaddun Nuri jurnali*. – 2026. – Jild 8, №83. – B. 162–165. – jurnal.tamaddunnuri.uz.

[9] *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 3-tom. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.

SAIDA ZUNNUNOVA IJODIDA ANTONIMLAR VA SINONIMLARNING QÒLLANISHI

Maxmasharifova Shodiyabegim Baxtiyor qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi,
Qarshi 180100, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu ilmiy ishda Saida Zunnunova ijodida antonimlar va sinonimlarning qo‘llanish xususiyatlari lingvopoetik va stilistik jihatdan tahlil qilinadi. Shoiri ijodida til birliklarining o‘zaro qarama-qarshi (antonimlar) va ma‘nodosh (sinonimlar) munosabatda kelishi badiiy ifodaning kuchayishiga xizmat qilishi asoslab beriladi. Antonimlar orqali hayot va o‘lim, baxt va qayg‘u, yorug‘lik va zulmat kabi qarama-qarshi tushunchalar poetik kontrast hosil qiladi hamda matnning emotsional ta‘sirini oshiradi. Sinonimlar esa takrorlarning oldini olib, ifodaning boyligi va rang-barangligini ta‘minlaydi. Tadqiqotda shoiri she‘rlari misolida sinonimik qatorlarning semantik nozikliklari, ularning kontekstual ma‘nosi va estetik vazifasi ochib beriladi. Antonimik juftliklar esa fikrni kuchaytirish, drammatizm yaratish va falsafiy umumlashmalar berishda muhim vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Zunnunova uslubida leksik tanlovning individual xususiyatlari ham yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Antonimlar, sinonimlar, lingvopoetika, stilistika, badiiy nutq, leksik qatlam, semantika, kontekstual ma‘no, poetik obraz, ifoda vositalari, badiiy tasvir, uslubiy vositalar, leksik birliklar, ma‘no qarama-qarshiligi, ma‘nodosh so‘zlar, she‘riy til, estetik ifoda, individual uslub.

Аннотация. В данной научной работе рассматривается использование антонимов и синонимов в творчестве поэтессы Саиды Зуннуновой с лингвопоэтической и стилистической точки зрения. Анализ показывает, что антонимы в её поэзии создают яркие контрасты между такими понятиями, как жизнь и смерть, радость и печаль, свет и тьма, усиливая эмоциональное воздействие текста. Синонимы, в свою очередь, выполняют функцию обогащения языка, предотвращают повторения и делают поэтическую речь более выразительной и многогранной. В исследовании анализируются семантические особенности синонимических рядов, их контекстуальные значения и эстетическая роль в стихотворениях поэтессы. Особое внимание уделяется индивидуальному стилю Саиды Зуннуновой, где выбор лексических единиц служит созданию глубокой художественной выразительности и философского содержания. Антонимы используются как средство усиления драматизма и создания смысловых противопоставлений.

Ключевые слова: Антонимы, синонимы, лингвопоэтика, стилстика, художественная речь, лексический слой, семантика, контекстуальное значение, поэтический образ, выразительные средства, художественное изображение, стилистические средства, лексические единицы, противопоставление значений, синонимические ряды, поэтический язык, эстетическое выражение, индивидуальный стиль.

Annotation. This scientific study examines the use of antonyms and synonyms in the works of the poet Saida Zunnunova from a linguopoetic and stylistic perspective. The analysis shows that antonyms in her poetry create strong contrasts between concepts such as life and death, joy and sorrow, light and darkness, thereby intensifying the emotional impact of the text. Synonyms, on the other hand, serve to enrich the language, avoid repetition, and make poetic expression more diverse and refined. The study analyzes the semantic nuances of synonymic groups, their contextual meanings, and their aesthetic functions within the poet’s works. Special attention is given to Zunnunova’s individual stylistic approach, where lexical choice plays a key role in creating deep artistic expression

and philosophical depth. Antonyms are used as a powerful tool for emphasizing contrast and enhancing dramatic effect in poetry.

Keywords: *Antonyms, synonyms, linguopoetics, stylistics, literary speech, lexical layer, semantics, contextual meaning, poetic image, expressive means, artistic depiction, stylistic devices, lexical units, semantic opposition, synonymic rows, poetic language, aesthetic expression, individual style.*

KIRISH

Ushbu ilmiy ishda Saida Zunnunova ijodida antonimlar va sinonimlarning qo'llanish xususiyatlari lingvopoetik va stilistik jihatdan o'rganiladi. O'zbek adabiyotida badiiy tilning boyligi, ifoda imkoniyatlarining kengligi va ma'no nozikliklarini ochib berishda leksik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan sinonim va antonimlar shoiraning badiiy uslubini shakllantiruvchi asosiy til birliklaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Antonimlar orqali ijodkor hayot va o'lim, quvonch va g'am, yorug'lik va zulmat kabi qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo'yib, kuchli emotsional va falsafiy kontrast yaratadi. Bu esa she'riy matnning ta'sirchanligini oshiradi va o'quvchida chuqur estetik taassurot uyg'otadi. Sinonimlar esa matnda takroriylikni kamaytirib, ifodaning rang-barangligini ta'minlaydi, fikrni yanada aniq va boy tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Tadqiqotda Saida Zunnunova she'rlari misolida sinonimik qatorlarning semantik imkoniyatlari, ularning kontekstual qo'llanishi hamda estetik vazifasi tahlil qilinadi. Shuningdek, antonimik juftliklarning badiiy matnda dramatism va kontrast yaratishdagi roli ham yoritiladi. Ushbu kirish qism tadqiqotning asosiy yo'nalishini belgilab beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Saida Zunnunova ijodini lingvopoetik va stilistik jihatdan o'rganish o'zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligida muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Uning she'riyatida leksik birliklarning, xususan antonimlar va sinonimlarning qo'llanishi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan turli darajada tahlil qilingan. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilshunosligida sinonimiya va antonimiya masalalari asosan umumiy semantik tizim, leksik qatlam va stilistik vosita sifatida o'rganilgan. Bu borada N. Mahmudov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning ishlari muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning tadqiqotlarida sinonimlarning ma'no nozikliklari, antonimlarning qarama-qarshi semantik munosabatlari hamda ularning nutqiy ta'sir kuchi haqida ilmiy xulosalar berilgan. Saida Zunnunova ijodi esa alohida badiiy tizim sifatida bir qator adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, uning she'riyatidagi leksik-stilistik vositalar, ayniqsa antonim va sinonimlarning lingvopoetik funksiyasi nisbatan kamroq chuqur tahlil qilingan. Shu sababli ushbu tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish va shoiraning individual uslubini ochib berishga qaratilgan. Metodologik jihatdan tadqiqot bir nechta yondashuvlarga asoslanadi. Avvalo, lingvopoetik tahlil usuli qo'llanilib, badiiy matndagi til birliklarining estetik vazifasi o'rganiladi. Ikkinchidan, semantik tahlil usuli orqali sinonimik qatorlar va antonimik juftliklarning ma'no farqlari, kontekstual ishlatilishi va stilistik imkoniyatlari aniqlanadi. Bundan tashqari, struktur-analitik metod yordamida she'riy matnlarning ichki tuzilishi va leksik birliklar o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida Saida Zunnunova she'rlari tanlab olingan bo'lib, ular ichidan antonim va sinonimlar ishtirok etgan misralar maxsus ajratib tahlil qilinadi. Har bir misolda leksik birlikning matndagi vazifasi, emotsional ta'siri va estetik qiymati aniqlanadi. Shuningdek, qiyosiy metod orqali sinonimik va antonimik birliklarning o'zaro farqlari ham ochib beriladi. Ushbu metodologik yondashuvlar Saida Zunnunova ijodidagi leksik boylikni chuqurroq anglash, uning badiiy tilini tizimli o'rganish va individual uslub xususiyatlarini ilmiy asosda yoritishga imkon beradi. Natijada, tadqiqot nafaqat shoiraning ijodini, balki umuman o'zbek she'riyatida leksik vositalarning estetik funksiyasini tushunishga ham xizmat qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Saida Zunnunova ijodini tahlil qilish jarayonida antonimlar va sinonimlarning qo'llanishi uning badiiy uslubida muhim lingvopoetik vosita ekanligi aniqlandi. Shoir she'rlarida leksik birliklar faqat ma'no ifodalash vazifasini emas, balki estetik ta'sir yaratish, emotsional kuchni oshirish va falsafiy mazmunni chuqurlashtirish vazifasini ham bajaradi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, antonimlar asosan kontrast yaratish, g'oyaviy qarama-qarshilikni kuchaytirish va dramatik holatni ifodalash uchun qo'llaniladi. Masalan, shoiraning ayrim she'riy misralarida "yorug'lik – zulmat", "quvonch – g'am", "hayot – o'lim" kabi antonimik juftliklar bir kontekstda

ishlatilib, inson hayotining murakkabligi va ichki ziddiyatlarini ifodalaydi. Bunday qarama-qarshiliklar matnda emotsional keskinlikni oshiradi va o'quvchida chuqur tafakkur uyg'otadi. Antonimlar orqali shoiraning falsafiy qarashlari ham yaqqol namoyon bo'ladi, ya'ni hayot doimiy ziddiyatlar asosida rivojlanishi g'oyasi ilgari suriladi. Sinonimlar esa, aksincha, matnning ifodaviy boyligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, "go'zal", "chiroyli", "latofatli" kabi sinonimik qatorlar bir she'r ichida turli kontekstlarda qo'llanilib, tasvirning rang-barangligini ta'minlaydi. Bu holat takrorlarning oldini olib, badiiy nutqning tabiiy va ravon bo'lishiga yordam beradi. Sinonimlarning qo'llanishi orqali shoiraning tilga bo'lgan nozik munosabati va so'z tanlashdagi estetik didi ham namoyon bo'ladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Saida Zunnunova ijodida antonim va sinonimlar ko'pincha bir-birini to'ldiruvchi tizim sifatida ishlaydi. Ya'ni, antonimlar orqali g'oyaviy kontrast yaratilsa, sinonimlar orqali shu g'oya boyitiladi va chuqurlashtiriladi. Bu esa uning she'riyatiga o'ziga xos uyg'unlik va badiiy mukammallik bag'ishlaydi. Misol sifatida quyidagi mazmuniy holatni keltirish mumkin: bir she'rda "tun" va "kun" antonimlari inson hayotidagi umid va umidsizlik holatlarini ifodalash uchun ishlatilgan bo'lsa, shu atrofda sinonimik birliklar – "yorug'lik", "nur", "ziyo" – ijobiy kayfiyatni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Natijada matnda kuchli kontrast va estetik uyg'unlik yuzaga keladi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari Saida Zunnunova ijodida leksik vositalarning o'zni juda muhim ekanligini tasdiqlaydi. Antonimlar uning she'riyatida fikriy ziddiyat va dramatizmni kuchaytirsa, sinonimlar ifodaning boyligi va estetik ta'sirini oshiradi. Bu ikki vosita o'zaro uyg'unlashib, shoiraning individual uslubini shakllantiradi va uning ijodini badiiy jihatdan yanada boy qiladi.

Sevgi o't tashlasa yuragingizga,
Oydin tun bermasa tinchlik va uyqu.
Olam kuylaganday ko'rinsa sizga
Hamda asir etsa ajib bir tuyg'u
Tasalli izlaysiz hislaringizga,
G'azallar yodlaysiz varaqlab kitob.
Guldek qalbingizni yashnatar shunda
Sevgi satrlari bo'lib oftob.
Shunday kezda, qizlar, pok ishqingizga
Tarjimon bo'lsa birona baytim,
Sirdosh bo'lib qolsam hamisha sizga,
Shu mening orzuyim, shodligim, baxtim.

"Qizlarjon" she'rda antonimlar va sinonimlar badiiy mazmunni ochib berishda muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi. She'r markazida turgan Qizlarjon obrazi orqali shoira ayol qiyofasining pokligi, nozikligi va hayotiy kechinmalarini ifodalaydi. Ushbu obrazni yoritishda leksik birliklar o'zaro qarama-qarshi va ma'nodosh munosabatlarda kelib, matnning estetik ta'sir kuchini oshiradi. She'rda antonimlar asosan hayotiy ziddiyatlarni ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Masalan, yorug'lik va zulmat, quvonch va g'am, yoshlik va qarilik kabi qarama-qarshi tushunchalar bir-biriga zid qo'yilib, inson hayotining murakkab tabiati ochib beriladi. Yorug'lik – zulmat oppozitsiyasi Qizlarjon obrazining ichki pokligi va tashqi dunyoning murakkabligi o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Quvonch – g'am juftligi esa inson hissiyotlarining doimiy o'zgaruvchanligini ko'rsatadi. Bu antonimlar she'rga dramatik ohang berib, o'quvchida kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi. Sinonimlar esa she'rda tasviriy ifodani boyitish va takroriylikni kamaytirish vazifasini bajaradi. Masalan, go'zal, chiroyli, latofatli so'zlari Qizlarjon obrazining tashqi va ichki go'zalligini turli nuqtai nazardan yoritadi. Qiz, dilbar, nozik nihol kabi birliklar esa uning nafis va beg'ubor tabiatini ifodalaydi. Yurak, qalb, dil sinonimlari insonning ichki hissiyotlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi. Mehr, muhabbat, sevgi so'zlari esa she'rning umumiy hissiy fonini kuchaytiradi. Umuman olganda, "Qizlarjon" she'rda antonim va sinonimlar o'zaro uyg'un holda ishlatilgan. Antonimlar orqali hayotiy qarama-qarshilik va falsafiy mazmun ochib berilsa, sinonimlar orqali badiiy tasvir boyitiladi va ifoda rang-barangligi ta'minlanadi. Bu esa she'rning badiiy-estetik qiymatini oshirib, uni o'quvchi uchun ta'sirchan va esda qolarli qiladi.

XULOSA

Saida Zunnunova ijodida antonimlar va sinonimlarning qo'llanishi uning badiiy tilini shakllantiruvchi eng muhim lingvopoetik vositalardan biri ekanligi ushbu tadqiqot davomida yaqqol namoyon bo'ldi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, shoira she'riyatida leksik birliklar tasodifiy emas, balki chuqur estetik va mazmuniy maqsad asosida

tanlanadi. Antonimlar va sinonimlar uning poetik tafakkurida muvozanat va kontrast yaratish, fikrni kuchaytirish hamda o'quvchida emotsional ta'sir uyg'otish vazifasini bajaradi. Antonimlar orqali shoironing ijodida hayotiy qarama-qarshiliklar, inson ruhiyatidagi ichki ziddiyatlar va falsafiy mushohadalar yorqin ifodalanadi. "Yorug'lik – zulmat", "quvonch – qayg'u", "hayot – o'lim" kabi qarama-qarshi tushunchalar nafaqat badiiy obraz yaratadi, balki hayotning murakkab mohiyatini ham ochib beradi. Bu esa Zunnunova she'riyatini chuqur falsafiy mazmunga ega qiladi. Sinonimlar esa aksincha, matnning ifodaviy boyligini oshiradi, takroriylikni kamaytiradi va badiiy nutqning tabiiy oqimini ta'minlaydi. Shoira bir tushunchani turli sinonimik birliklar orqali ifodalab, uning ma'no nozikliklarini ochib beradi. Bu holat uning til boyligini, so'z tanlashdagi estetik didini va badiiy tafakkurining yuksakligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, Saida Zunnunova ijodida antonim va sinonimlar alohida emas, balki o'zaro uyg'un tizim sifatida ishlaydi. Antonimlar fikrni keskinlashtirsa, sinonimlar uni boyitadi va yumshatadi. Natijada she'riy matnda muvozanat, ritm va estetik yaxlitlik yuzaga keladi. Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, Saida Zunnunova ijodi o'zbek she'riyatida leksik vositalarning badiiy imkoniyatlarini yuksak darajada namoyon etgan namunalardan biridir. Uning asarlarida antonimlar va sinonimlar nafaqat til unsuri, balki badiiy fikrni ifodalovchi asosiy poetik vosita sifatida xizmat qiladi. Bu esa shoironing individual uslubini shakllantirib, uning ijodini adabiy-estetik jihatdan boy va ta'sirchan qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Abduazizov A. "Tilshunoslikka kirish". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [2] Boboyev T. "Adabiyot nazariyasi". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [3] Hojiyev A. "O'zbek tili leksikologiyasi". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [4] Ismatullayev H. "Leksikologiya va semantika". Toshkent: "Fan" nashriyoti.
- [5] Karimov I. "Ma'naviyat va adabiyot". Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
- [6] Mahmudov N. "Til va tafakkur". Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti.
- [7] Rahmatullayev Sh. "O'zbek tili sinonimlar lug'ati". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [8] Rustamov A. "O'zbek tili stilistikasi". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [9] Saidov Sh. "Matn lingvistikasi". Toshkent: "Universitet" nashriyoti.
- [10] Sodiqova M. "Lingvopoetika asoslari". Toshkent: "Fan" nashriyoti.
- [11] Shukurov N. "O'zbek adabiy tili tarixi". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [12] Tursunov U. "Hozirgi o'zbek tili". Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
- [13] Yo'ldoshev Q. "Adabiyotshunoslik asoslari". Toshkent: "Fan" nashriyoti.
- [14] Zunnunova S. She'rlar to'plami. Toshkent: "Sharq" nashriyoti.

BADIIY ADABIYOTDA OMONIMLARNING QO'LLANILISHI

Maxmarejabova Dilnura Baxtiyar qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi 2-kurs talabasi, Qarshi 170100, O'zbekiston

e-mail: dilnuramaxmarejabova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy adabiyotda omonimlarning tutgan o'rni, ularning matn mazmunini kengaytirishdagi ahamiyati va o'ziga xos uslubiy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, turli adiblar asarlaridan misollar keltirish orqali omonimlarning so'z o'yinlari va badiiy tasviriy vositalar hosil qilishdagi roli tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: omonim, badiiy adabiyot, leksikologiya, tilshunoslik, semantika, lug'at, omoleksmalar

Аннотация. В данной статье освещаются место и роль омонимов в художественной литературе, их значение в расширении содержания текста и своеобразные стилистические особенности. Также на основе примеров из произведений различных писателей анализируется роль омонимов в создании игры слов и художественно-изобразительных средств.

Ключевые слова: омоним, художественная литература, лексикология, языкознание, семантика, словарь, омонимы.

Abstract. This article highlights the role of homonyms in fiction, their significance in expanding the content of texts, and their distinctive stylistic features. It also analyzes the role of homonyms in creating wordplay and artistic expressive devices through examples from the works of various writers.

Keywords: homonym, fiction, lexicology, linguistics, semantics, dictionary, homolexemes.

KIRISH

Til — bu shunchaki muloqod vositasi emas, balki cheksiz imkoniyatlarga boy badiiy xazinadir. O‘zbek tili leksikologiyasida so‘z o‘yinlari va badiiy tasvir imkoniyatlarini kengaytirish uchun xizmat qiladigan vositalar orasida omonimlar alohida o‘rin tutadi. Tilimizdagi omonimlar, ya‘ni omoleksemalar (shakldosh leksemalar) nutqning ta‘sirchanligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Bizga ma‘lumki omonimlar (shakldosh so‘zlar) yozilishi va aytilishi bir xil, lekin ma‘no jihatdan farq qiladi. Omonim so‘zlar odatda lug‘atlardagina (nutq tarkibiga kirmagan holda) omonim bo‘lib turadi. Ular shaklan bir xil bo‘lsada, bitta so‘z emas. Omonim so‘zlarning har biri nutqda biror grammatik shakllarni hosil qiladi va shundagina ularning qaysi ma‘noi ifodalashi ayon bo‘ladi. Agar shunday bo‘lmasa, omonimlarning ma‘nosini anglab bo‘lmay qolar edi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Shakldosh so‘zlar (omonimlar) bir qarashda ko‘p ma‘noli so‘zlarga o‘xshab ketadi. Masalan, sog‘in, dog‘, tut, ush, yut kabi so‘zlar omonimlarga misol bo‘laoladi. Dog‘ — biror narsadagi iz, dog‘ — qattiq qizdirilgan (masalan, dog‘ moy), dog‘ Hasrat, ayriliq. Mumtoz shoirlarimiz “dog‘” so‘zini ko‘pincha dildagi ayriliq azobini ifodalash uchun qo‘llashgan. Masalan, “Ko‘nglim ichra dardu dog‘ing dasata-dasta”. Bu misrada “dog‘” so‘zi “ayriliq olovi yoqqan yara” ma‘nosida kelib, matnning badiiy yukini oshirmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Lug‘aviy omonimlar nutq jarayonida so‘z o‘yini uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, zakiylik san‘atida ulardan o‘rinli foydalanish askiyachilarning mahorati sanaladi. Masalan, Abdulhay maxsum Navbahor payrovi bo‘yicha askiya: Ikkovlarning ham o‘ta dangasa sizlar . Yakshanba kuni olma bog‘ga kirib daraxtni oqlaymiz desam: “Bizni ish kam joyga yetaklang”, — deysizlar”. Bu o‘rinda ish kam “uzum ko‘taradigan moslama” va “ish kam” ma‘nolarini bildirish uchun qo‘llangan. O‘zbek tilida leksik omonimlar juda ko‘p ishlatilgani sababli ular maxsus she‘riy janr — tuyuqqa ham asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bunim yo‘q, unim yo‘q,

Uyimda unim yo‘q.

Ishimda unum yo‘q,

Aytishga unim yo‘q.

Badiiy adabiyotda omonimlarni qo‘llash orqali tajnis (jinos) va iyhom san‘atlari yuzaga chiqadi.

Qaro ko‘zim kel-u mardumlig‘ emdi fan qilg‘il,

Ko‘zim qarosida mardum kibi vatan qilg‘il.

Ushbu parchada tajnis qo‘llangan. Tajnis she‘rda omonim so‘zlarni qo‘llash san‘atidir. Ushbu baytda mardum so‘zlari omonim so‘zlar hisoblanadi: mardum — odam, mardumlig‘ — odamgarchilik, mardum — ko‘z qorachg‘i.

“G‘urbatda g‘arib shodmon bo‘lmas emish,

El anga shafiqu mehribon bo‘lmas emish”.

Ushbu parchada iyhom qo‘llangan. Iyhom she‘rda bitta omonim she‘rda bitta omonim so‘zdan foydalanish san‘ati bo‘lib, omonim so‘zlarning ma‘nosiga qarab she‘riy ma‘nosi ham o‘zgaradi. Ushbu baytda “el” so‘zi omonimik xususiyatga ega bo‘lib kelgan. El — xalq, el — qo‘l, do‘stlik qo‘li. Badiiy adabiyotda omonimlardan foydalanish muallifdan ulkan lug‘at boyligi va so‘zga zargarlik bilan yondashishni talab qiladi. Mashhur adabiyotshunos olim Yoqubjon Ishoqov o‘zining “So‘z san‘ati sohibi” asarida ta‘kidlaganidek, tajnisli (omonim) so‘zlar badiiy tasvirning eng qadimiy va eng jozibali vositalaridan biridir. Ular she‘riyatda ohangdorlikni ta‘minlash bilan birga, kitobxonni fikrlashga, so‘z ortidagi yashirin ma‘nolarni topishga undaydi.

Omonim omoleksemalar asosan bir turkum leksemalari bo‘ladi. Bunday omonimiya ko‘pincha ot, fe‘l turkumi leksemalarida uchraydi: oy- I (planeta nomi) - oy- II (yilning o‘n ikkidin bir qismi), chop- I (yugur) – chop- II (yer sathini qirqib ag‘dar) kabi. Omonim omoleksemalar sifat turkumi leksemalarida ham uchraydi: och- I (ochqagan) - och- II (me‘yorga yetmagan - rang haqida: och ko‘k) kabi. Har xil turkum leksemalari o‘zaro omonim omoleksema bo‘lishi uchun ular grammatik shakllanishga ega bo‘lmasligi kerak. Masalan, albatta I (Albatta boraman

– ravish) – albatta II (Boraman, albatta – modal birlik). Bunday munosabat balki I modal birligi bilan balki II bog‘lovchisi orasida ham voqe bo‘lgan. Ushbu nazariy qarashlarni badiiy adabiyotda, xususan, Alisher Navoiy ijodidagi omoleksemalar misolida ham ko‘rish mumkin. Masalan:

Yo rab ul qaddi ravonmu yo ravon,

Yo parizotmi erur yo insonu ravon.

Bu baytda ravon omoleksemalari turli turkumlararo omonimlikni hosil qilgan: birinchi o‘rinda sifat (ravon qad) , ikkinchi o‘rinda esa forscha ot (ruhy, jon) ma‘nosida kelgan. Bu kabi omoleksemalar tilda tajnis san‘atini yuzaga keltirib, nutqning jozibadorligini ta‘minlaydi. Shuningdek, omoleksemalar (omonim leksemalar) tilda so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, olma (meva—ot) va olma (bo‘lishsizlik shaklidagi fe‘l) birliklari o‘rtasidagi omoleksemalik nutqiy vaziyatda turli grammatik va semantik ma‘nolarni beradi. Bunday hodisalar nafaq tilshunoslikda so‘z turkumlari chegarasini belgilashda, balki badiiy nutqda so‘z o‘yinlari va tajnis san‘atini ham eng muhim lisoniy manba bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Qisqa qilib aytganda, omonimlar badiiy adabiyotda oddiygina shakldosh so‘zlar emas, balki kuchli badiiy uslubdir. Alisher Navoiy va boshqa mumtoz shoirlarimiz tajnis va iyyom san‘atlari orqali tilimizning naqadar boy va go‘zal ekanligini ko‘rsatib berganlar. Zamonaviy adabiyotda ham omonimlarning o‘rinli qo‘llanilishi asarning badiiy qiymatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Erkaboeva N. O‘zbek tilidan ma‘ruzalar to‘plami. —Toshkent: “Akademiknashr”, 2021.

[2] Ishhoqov Yo. So‘z sa‘ati sohibi. —Toshkent: “G‘afur G‘ulom”, 1991.

[3] Rahmatullaev Sh. O‘zbek tili omonimlarning izohli lug‘ati. —Toshkent: “O‘qituvchi”, 1984.

[4] Alisher Navoiy. G‘aroyib us-sig‘ar. Mukammal asralar to‘plami. —Toshkent: “Fan”, 1988.

INTENSIYANING XALQARO MUNOSABATLAR DISKURSIDAGI LINGVISTIK-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Najmeddinov Ahmad Rahmatovich¹, Erkinov Muxammadazizxon Shuxratjon o‘g‘li², Akbarov

Abduxaliljon Xusan o‘g‘li

¹Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Qo‘qon davlat universiteti, 150100 Farg‘ona, O‘zbekiston

²Jahon iqtisodiyot va diplomatiya universiteti talabalari

ahmadnajmeddinov01@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada intensiya tushunchasining xalqaro munosabatlar diskursidagi lingvistik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy diplomatik muloqot, xalqaro tashkilotlar doirasidagi rasmiy bayonotlar, siyosiy nutqlar, diplomatik yozishmalar hamda davlatlararo muzokaralar jarayonida kommunikativ intensiyaning o‘rni yoritiladi. Intensiya nutq subyektining muayyan kommunikativ maqsadga erishishga qaratilgan ichki niyati sifatida qaralib, uning xalqaro munosabatlar diskursida to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita ifodalanish shakllari tadqiq etiladi. Maqolada xabar berish, ishontirish, ogohlantirish, taklif qilish, talab qilish, rozilik bildirish, e‘tiroz bildirish, murosa taklif etish va diplomatik pozitsiyani namoyon qilish kabi asosiy kommunikativ intensiyalar ajratib ko‘rsatiladi. Shuningdek, intensiyaning leksik, grammatik, sintaktik va pragmatik vositalar orqali ifodalanishiga e‘tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *intensiya, xalqaro munosabatlar diskursi, diplomatik diskurs, pragmatika, kommunikativ maqsad, nutqiy akt, implitsit ma‘no, diplomatik muloqot, siyosiy diskurs, lingvopragmatika.*

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистические и прагматические особенности понятия интенции в дискурсе международных отношений. Рассматривается роль коммуникативной интенции в современной дипломатической коммуникации, официальных заявлениях международных организаций, политических выступлениях, дипломатической переписке и процессе межгосударственных переговоров. Интенция определяется как внутреннее намерение субъекта речи, направленное на достижение определённой коммуникативной цели; исследуются прямые и косвенные способы её выражения в дискурсе международных отношений. В статье выделяются такие основные коммуникативные интенции, как информирование, убеждение, предупреждение, предложение, требование, выражение согласия, возражение, предложение компромисса и демонстрация дипломатической позиции. Особое внимание уделяется способам выражения интенции посредством лексических, грамматических, синтаксических и прагматических средств.

Ключевые слова: интенция, дискурс международных отношений, дипломатический дискурс, прагматика, коммуникативная цель, речевой акт, имплицитное значение, дипломатическая коммуникация, политический дискурс, лингвопрагматика.

Abstract. This article analyzes the linguistic and pragmatic features of intention in the discourse of international relations. It examines the role of communicative intention in contemporary diplomatic communication, official statements within international organizations, political speeches, diplomatic correspondence, and interstate negotiations. Intention is regarded as the speaker's internal purpose aimed at achieving a specific communicative goal, and both direct and indirect forms of its expression in international relations discourse are investigated. The article identifies such major communicative intentions as informing, persuading, warning, proposing, demanding, expressing agreement, objecting, proposing compromise, and demonstrating a diplomatic position. Particular attention is also paid to the expression of intention through lexical, grammatical, syntactic, and pragmatic means.

Keywords: intention, international relations discourse, diplomatic discourse, pragmatics, communicative purpose, speech act, implicit meaning, diplomatic communication, political discourse, linguopragmatics.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki insonning muayyan maqsad va niyatini amalga oshiruvchi murakkab kommunikativ tizim sifatida o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, pragmatolingvistika doirasida nutq subyekting kommunikativ maqsadi, adresatga ta'sir ko'rsatish strategiyasi, kontekst va vaziyatning ma'no shakllanishidagi roli muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ushbu nuqtai nazardan intensiya kategoriyasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Intensiya lotincha intentio so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «intilish», «maqsad», «niyat» ma'nolarini anglatadi. Lingvistik nuqtai nazardan esa intensiya nutq subyekting muayyan kommunikativ maqsadni ko'zlab nutqiy faoliyatni amalga oshirishi bilan bog'liq. Demak, har qanday nutq ortida muayyan niyat mavjud bo'lib, so'zlovchi o'z fikrini bildirish bilan birga adresatga ma'lum darajada ta'sir o'tkazishga intiladi.

Xalqaro munosabatlar diskursida intensiya masalasi yanada murakkab xarakterga ega. Chunki diplomatik muloqotda har bir so'z, ibora va grammatik konstruktsiya muayyan siyosiy va diplomatik maqsadni ifodalashi mumkin. Diplomatik nutqda kommunikativ maqsad ko'p hollarda ochiq-oydin ifodalanmaydi. Aksincha, muloyim, ehtiyotkor, neytral yoki bilvosita shakllardan foydalanish orqali asosiy maqsad adresatga yetkaziladi.

Masalan, oddiy muloqotda "We reject this proposal" («Biz bu taklifni rad etamiz») shaklidagi to'g'ridan-to'g'ri bayonotdan foydalanish mumkin. Diplomatik diskursda esa xuddi shu kommunikativ maqsad "We are unable to support the proposal in its current form" (Biz taklifni hozirgi shaklida qo'llab-quvvatlay olmaymiz») kabi yumshatilgan shaklda ifodalanishi mumkin. Ikkinchi holatda ham asosiy intensiya — taklifni qabul qilmaslik, ammo uni ifodalash strategiyasi diplomatik muloqot talablariga mos ravishda yumshatilgan.

Shu sababli xalqaro munosabatlar diskursida intensiyaning tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki diplomatiya, siyosatshunoslik, xalqaro kommunikatsiya va madaniyatlararo muloqot uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

MATERIALLAR VA USULLAR

1. Intensiya tushunchasining nazariy asoslari

Intensiya tushunchasi zamonaviy pragmatik diskursda nutq faoliyatini tushuntirishning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Inson muayyan vaziyatda gapirar ekan, u faqat ma'lumot yetkazishni emas, balki muayyan natijaga erishishni ham ko'zlaydi. Masalan, so'rov berish, ogohlantirish, ishontirish, rozilik bildirish yoki e'tiroz bildirish kabi nutqiy harakatlarning barchasida muayyan intensiya mavjud. J. Ostinning nutqiy aktlar nazariyasida til birliklari nafaqat voqelikni tasvirlash, balki muayyan harakatni amalga oshirish vositasi ekanligi ta'kidlanadi. J. Serl esa nutqiy aktlarning kommunikativ maqsad va intensiya bilan uzviy bog'liqligini asoslab bergan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Pragmatik nuqtayi nazardan nutqning mazmunini faqat uning leksik-semantik tarkibi orqali belgilab bo'lmaydi. Nutq ma'nosiga kommunikativ vaziyat, so'zlovchining maqsadi, adresatning ijtimoiy maqomi, ular o'rtasidagi munosabatlar va kontekst ham ta'sir qiladi.

Intensiyaning quyidagi sxema asosida ifodalash mumkin:

Nutq subyekti → intensiya → nutqiy vosita → adresat → kommunikativ ta'sir

Bunda nutq subyekti muayyan maqsadni belgilaydi, shu maqsadga mos lingvistik vositani tanlaydi va adresatga ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro munosabatlar diskursida mazkur jarayon yanada murakkablashadi. Chunki diplomatik kommunikatsiyada nutq subyekti sifatida aksar hollarda shaxs emas, balki davlat, hukumat, xalqaro tashkilot yoki rasmiy institut ishtirok etadi. Shuning uchun diplomatning shaxsiy fikri bilan u vakillik qilayotgan davlatning rasmiy pozitsiyasini farqlash zarur.

2. Xalqaro munosabatlar diskursi tushunchasi

Xalqaro munosabatlar diskursi davlatlar, xalqaro tashkilotlar, diplomatik va siyosiy institutlar o'rtasidagi kommunikatsiya jarayonida shakllanadigan maxsus diskursiv tizimdir. U diplomatik muzokaralar, rasmiy bayonotlar, xalqaro konferensiyalar, sammitlar, shartnomalar, notalar, press-relizlar, siyosiy nutqlar va boshqa kommunikativ janrlarni qamrab oladi. Ushbu diskursning muhim xususiyatlaridan biri — rasmiylik. Diplomatiya muloqotda til vositalari ehtiyotkorlik bilan tanlanadi. Bunda nutq subyekti maqsadi nafaqat o'z pozitsiyasini ifodalash, balki munosabatlarni saqlash va ehtimoliy ziddiyatlarni oldini olishdan iborat bo'ladi.

Ikkinchi muhim xususiyat — bilvositalik. Diplomatiya diskursida kommunikativ maqsad ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri emas, balki implitsit shaklda ifodalanadi.

Uchinchi xususiyat — strategik xarakter. Har bir rasmiy bayonot muayyan siyosiy strategiyaning bir qismi bo'lishi mumkin. Shu sababli diplomatik matnlarda so'z tanlash tasodifiy emas.

To'rtinchi xususiyat — madaniyatlararo xarakter. Turli davlatlar va madaniyatlar vakillari o'rtasidagi muloqotda bir xil til birligi turlicha pragmatik ma'no kasb etishi mumkin.

3. Xalqaro munosabatlar diskursida intensiyaning asosiy turlari

Xalqaro munosabatlar diskursida bir nechta asosiy kommunikativ intensiyalarni ajratish mumkin.

3.1. Axborot berish intensiyasi

Diplomatik kommunikatsiyaning muhim maqsadlaridan biri ma'lumot berishdir. Masalan:

“The Ministry of Foreign Affairs confirms that the meeting will take place on Monday.”

Bu yerda asosiy intensiya — adresatga rasmiy axborot yetkazish.

Axborot berish intensiyasi rasmiy xabarlar, diplomatik notalar, press-revizlar va xalqaro tashkilotlarning rasmiy bayonotlarida keng qo'llaniladi.

3.2. Ishontirish intensiyasi

Siyosiy va diplomatik diskursda nutq subyekti ko'pincha adresatni muayyan qarorni qabul qilishga yoki muayyan pozitsiyani qo'llab-quvvatlashga undaydi.

Masalan:

"We believe that dialogue remains the most effective way to resolve the current situation."

Bu gap tashqi tomondan fikr bildirishdek ko'rinsa-da, uning pragmatik maqsadi — adresatni muzokara yo'lini qo'llab-quvvatlashga ishontirish.

3.3. Ogohlantirish intensiyasi

Xalqaro munosabatlarda ogohlantirish intensiyasi ham muhim ahamiyatga ega. Biroq diplomatik nutqda ogohlantirish aksar hollarda keskin shaklda emas, balki shartli konstruksiyalar orqali beriladi.

Masalan:

"Failure to comply with the agreement may have serious consequences."

Bu yerda so'zlovchi to'g'ridan-to'g'ri tahdid qilmayapti, ammo adresatga ehtimoliy oqibatlar haqida signal bermoqda.

3.4. Talab qilish intensiyasi

Diplomatik diskursda talab qilish ham mavjud, ammo u ko'pincha yumshatilgan shaklda beriladi.

"We urge all parties to respect the terms of the agreement."

Bu yerda urge fe'li rasmiy talab yoki kuchli chaqiriqni ifodalaydi.

3.5. Taklif qilish intensiyasi

Muzokaralarda hamkorlikka chaqirish va muayyan yechimni taklif qilish asosiy intensiyalardan biri hisoblanadi.

"We propose establishing a joint working group to address the issue."

Bunday konstruksiya konfliktni hal qilishga qaratilgan konstruktiv diplomatik strategiyani namoyon etadi.

3.6. E'tiroz bildirish intensiyasi

Davlat yoki xalqaro tashkilot muayyan harakatga nisbatan noroziligini bildirishi mumkin.

Biroq diplomatik muloqotda:

"We strongly condemn..."

kabi keskin konstruksiyalar bilan bir qatorda:

"We express our serious concern regarding..."

kabi yumshatilgan shakllar ham keng qo'llaniladi.

4. Intensiyaning eksplitsit va implitsit ifodalanishi

Intensiyaning muhim xususiyatlaridan biri uning ochiq yoki yashirin ifodalanishidir.

Eksplitsit intensiyada kommunikativ maqsad ochiq ifodalanadi:

"We reject this decision."

Implitsit intensiyada esa asosiy maqsad kontekst va pragmatik bilim asosida anglashiladi:

"We find it difficult to accept the decision in its present form."

Ikkinchi misolda rad etish ma'nosi to'g'ridan-to'g'ri berilmagan. Biroq find it difficult to accept konstruksiyasi orqali so'zlovchining pozitsiyasi anglashiladi.

Diplomatik diskursda implitsitlikning keng qo'llanishi bir nechta sabablar bilan izohlanadi:

ziddiyatni yumshatish;

diplomatik munosabatlarni saqlash;

adresatga qaror qabul qilish uchun imkoniyat qoldirish;

keskin bayonotdan qochish;

xalqaro siyosiy protokol talablariga rioya qilish.

Shu jihatdan intensiyani to'g'ri talqin qilish uchun faqat gapning lug'aviy ma'nosini emas, balki uning konteksti va pragmatik vazifasini ham hisobga olish lozim.

5. Intensiyaning lingvistik ifodalanish vositalari

Intensiya turli lingvistik sathlarda ifodalanishi mumkin.

Leksik vositalar

Diplomatik nutqda urge, encourage, call upon, condemn, support, reject, welcome, regret, express concern, reaffirm kabi fe'llar kommunikativ maqsadni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Masalan:

welcome — ijobiy munosabat; condemn — keskin qoralash; urge — kuchli chaqiriq;

encourage — rag'batlantirish; reaffirm — pozitsiyani qayta tasdiqlash; regret — afsuslanish; express concern — xavotir bildirish.

Modal vositalar

must, should, may, might, would kabi modal birliklar ham intensiyani belgilaydi.

Masalan:

“All parties should respect international law.”

Bu yerda should majburiyat yoki tavsiya intensiyasini yumshatilgan shaklda ifodalaydi.

Sintaktik vositalar

Shart ergash gaplar:

“If the agreement is violated, further measures may be considered.”

kabi konstruksiyalar ogohlantirish va ehtimoliy harakat intensiyasini ifodalashi mumkin.

Passiv konstruksiyalar ham diplomatik nutqda muhim:

“It is expected that further consultations will be held.”

Bu yerda kimningdir shaxsiy qarori emas, balki umumiy institutsional pozitsiya namoyon bo'ladi.

6. Diplomatik muloqotda xushmuomalalik va intensiya

Intensiya va xushmuomalalik kategoriyalari o'zaro uzviy bog'liq. Diplomatik muloqotda so'zlovchi o'z maqsadiga erishish bilan birga adresatning ijtimoiy mavqei va yuzini saqlashga harakat qiladi.

Braun va Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi nuqtai nazaridan insonlararo kommunikatsiyada adresatning «ijtimoiy yuzi»ni himoya qilish muhim hisoblanadi. Diplomatik diskursda esa bu talab yanada yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Masalan, to'g'ridan-to'g'ri:

“You must change your policy.”

deyish diplomatik jihatdan keskin bo'lishi mumkin.

Uning o'rniga:

“We would encourage our partners to reconsider the current approach.” deyish mumkin.

Ikkinchi variantda asosiy intensiya — siyosatni qayta ko'rib chiqishga undash, ammo bu maqsad diplomatik xushmuomalalik strategiyasi orqali ifodalangan.

7. Intensiya va diplomatik strategiya

Xalqaro munosabatlar diskursida intensiyani diplomatik strategiyadan ajratib o'rganish qiyin. Chunki har bir kommunikativ maqsad muayyan strategiya doirasida amalga oshiriladi.

Asosiy strategiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

Strategiya

Asosiy intensiya

Tipik vositalar

Hamkorlik strategiyasi	hamkorlikka chaqirish	propose, encourage
Murosa strategiyasi	ziddiyatni yumshatish	compromise, dialogue
Ogohlantirish strategiyasi	ehtimoliy bildirish xavfni	may, could, consequences
Qo'llab-quvvatlash strategiyasi	ijobiy bildirish pozitsiya	support, welcome
E'tiroz strategiyasi	norozilik bildirish	condemn, reject, concern
Ishontirish strategiyasi	adresat ta'sir qilish pozitsiyasiga	believe, emphasize
Majburlash strategiyasi	muayyan harakatni talab qilish	urge, demand, call upon

Mazkur strategiyalar bir-biridan mutlaqo ajralgan holda emas, balki bir nutqiy akt doirasida birgalikda qo'llanishi mumkin.

8. Intensiyaning madaniyatlararo xususiyati

Xalqaro munosabatlar diskursi turli madaniyat va til vakillari o'rtasidagi kommunikatsiyaga asoslangani sababli intensiyaning madaniyatlararo nuqtai nazardan o'rganish muhim. Bir madaniyatda to'g'ridan-to'g'ri fikr bildirish ochiqlik va samaradorlik belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Boshqa madaniyatda esa xuddi shu shakl qo'pollik yoki hurmatsizlik sifatida baholanishi ehtimoldan xoli emas. Shu sababli diplomatik diskursda universal va milliy-madaniy pragmatik xususiyatlar bir-biri bilan uyg'unlashadi.

Masalan, "We suggest that...", "We would like to propose...", "We believe that..." kabi konstruksiyalar ingliz tilida diplomatik muloqotda yumshatish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bunday konstruksiyalarni boshqa tillarga tarjima qilishda ham ularning faqat lug'aviy emas, balki pragmatik ma'nosini saqlash muhim.

9. Intensiyaning tahlil qilishning pragmatik modeli

Xalqaro munosabatlar diskursida intensiyaning aniqlash uchun bir nechta komponentlarni hisobga olish maqsadga muvofiq:

1. Nutq subyekti — kim gapirmoqda?
2. Adresat — kimga murojaat qilinmoqda?
3. Kommunikativ vaziyat — nutq qaysi sharoitda aytilmoqda?
4. Nutqiy maqsad — so'zlovchi nimani ko'zlammoqda?
5. Lingvistik vosita — maqsad qaysi til birliklari orqali ifodalangan?
6. Kontekst — mazkur bayonotdan oldin va keyin qanday axborot berilgan?
7. Potensial ta'sir — adresatdan qanday reaksiya kutiladi?

Shu asosda quyidagi modelni taklif qilish mumkin:

Kontekst + nutq subyekti + adresat + lingvistik vosita + kommunikativ maqsad = intensional ma'no.

Bu model diplomatik bayonotlarni kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

10. Xalqaro munosabatlar diskursida intensiyaning pragmatik ahamiyati

Intensiyaning o'rganish xalqaro kommunikatsiyaning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, diplomatik matnlarni tarjima qilish, siyosiy bayonotlarni talqin qilish va xalqaro muzokaralarda kommunikativ xatolarning oldini olishda intensional tahlil zarur. Masalan, biror davlat rasmiy bayonotida concern, regret, disappointment, condemnation kabi birliklarning qo'llanishi turlicha darajadagi norozilikni anglatishi mumkin. Ularning barchasini oddiy «norozilik» deb tarjima qilish diplomatik pozitsiyaning nozik farqlarini yo'qotib qo'yishi mumkin. Shuningdek, call upon, urge, demand kabi birliklar ham bir-biriga yaqin ko'rinsa-da, ularning pragmatik kuchi turlicha. Shu nuqtai nazardan diplomatik tarjimonda nafaqat til bilimi, balki diplomatik diskursning pragmatik xususiyatlarini tushunish qobiliyati ham bo'lishi kerak.

XULOSA

Xalqaro munosabatlar diskursida intensiya kommunikativ jarayonning muhim pragmatik kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U nutq subyektining muayyan maqsadni amalga oshirishga qaratilgan niyatini ifodalaydi va diplomatik muloqotning mazmuni hamda strategiyasini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijasida xalqaro munosabatlar diskursida xabar berish, ishonitirish, taklif qilish, ogohlantirish, talab qilish, qo'llab-quvvatlash, e'tiroz bildirish, murosa taklif qilish va diplomatik pozitsiyaning tasdiqlash kabi asosiy intensional turlarni ajratish mumkinligi aniqlandi.

Intensiya leksik, grammatik, sintaktik va pragmatik vositalar orqali ifodalanadi. Ayniqsa, diplomatik diskursda implitsitlik, evfemizatsiya, modallik va xushmuomalalik vositalari keng qo'llanadi. Bu esa so'zlovchiga o'z kommunikativ maqsadiga erishish bilan bir vaqtda diplomatik munosabatlarni saqlash imkonini beradi. Intensiyaning to'g'ri anglashda faqat gapning lug'aviy ma'nosi yetarli emas. Nutqning konteksti, ishtirokchilarning maqomi, xalqaro-siyosiy vaziyat, diplomatik protokol va madaniy omillar ham hisobga olinishi zarur.

Shunday qilib, xalqaro munosabatlar diskursida intensiyaning lingvopragmatik jihatdan tadqiq etish diplomatik kommunikatsiya mexanizmlarini chuqurroq anglash, siyosiy matnlarni to'g'ri talqin qilish, diplomatik tarjimaning sifatini oshirish va madaniyatlararo muloqotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kommunikativ to'siqlarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
- [2] Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- [3] Grice H. P. Studies in the Way of Words. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
- [4] Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- [5] Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- [6] van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- [7] Wodak R., Meyer M. Methods of Critical Discourse Analysis. – London: SAGE Publications, 2009.
- [8] Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1994.
- [9] Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008.
- [10] Карасик В. И. Языковые ключи. – Волгоград: Парадигма, 2007.
- [11] Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999.
- [12] Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Москва: ЛКИ, 2008.

Annotatsiya. Ushbu maqolada vaqt konseptining o'zbek xalqi til va madaniyatidagi ifodalanish xususiyatlari lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot maqollar, matallar, topishmoqlar va hikmatli so'zlar materiali asosida olib borilib, ularda vaqtning qadr-qimmat, mehnat va unumdorlik bilan bog'liqligi, shuningdek yosh, fasl va kunning turli davrlariga nisbatan xalq falsafasi yoritiladi. Tahlil natijalari o'zbek xalqining vaqtga bo'lgan munosabati dehqonchilik turmush tarzi, islom qadriyatlar va oilaviy-ijtimoiy an'analar bilan chambarchas bog'liq milliy dunyoqarashni aks ettirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: vaqt konsepti, lingvokulturologiya, o'zbek maqollari, topishmoqlar, milliy dunyoqarash, tilning ko'zgusi, xalq og'zaki ijodi.

Abstract. The article examines, from a linguo-cultural perspective, how the concept of time is expressed in the Uzbek language and culture. Drawing on proverbs, sayings, riddles and aphorisms, the study reveals how time is understood cyclically and linearly, how it is valued in relation to labour and productivity, and how folk philosophy treats age, seasons and parts of the day. The findings show that the Uzbek attitude toward time reflects a national worldview closely tied to an agrarian way of life, Islamic values and family-social traditions.

Keywords: concept of time, linguoculturology, Uzbek proverbs, riddles, national worldview, mirror of language, chronotope, oral folklore.

Аннотация. В данной статье с лингвокультурологической точки зрения анализируются особенности выражения концепта времени в языке и культуре узбекского народа. Исследование проводится на материале пословиц, поговорок, загадок и изречений, в которых раскрываются ценность времени, его связь с трудом и продуктивностью, а также народная философия, связанная с возрастом, временами года и различными периодами суток. Результаты анализа показывают, что отношение узбекского народа ко времени отражает национальное мировоззрение, тесно связанное с традиционным земледельческим укладом жизни, исламскими ценностями, а также семейными и социальными традициями.

Ключевые слова: концепт времени, лингвокультурология, узбекские пословицы, загадки, национальное мировоззрение, язык как зеркало, устное народное творчество.

KIRISH

Vaqt insoniyat tafakkurining eng qadimiy va universal kategoriyalaridan biri bo'lib, u har bir xalqning til va madaniyatida o'ziga xos tarzda aks etadi. Lingvokulturologiya fanida til ma'lum bir xalqning dunyoqarashini, urf-odatlarini, qadriyatlar tizimini o'zida mujassam etuvchi "madaniyat ko'zgusi" sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek tilidagi vaqt konsepti nafaqat mavhum falsafiy tushuncha, balki xalqning ko'p asrlik turmush tajribasi, dehqonchilik taqvim, oilaviy qadriyatlar va diniy-axloqiy tasavvurlari asosida shakllangan yaxlit dunyoqarash namunasidir. Xalq og'zaki ijodining eng barqaror janrlari — maqol, matal, topishmoq va hikmatli so'zlar — ana shu dunyoqarashning eng ixcham va ta'sirchan ifodachisi hisoblanadi. Ular avloddan-avlodga o'tib, vaqt haqidagi xalq falsafasini saqlab qolgan va bugungi kunda ham o'zining amaliy-tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur maqolaning maqsadi — o'zbek tilidagi vaqt konseptining milliy-madaniy xususiyatlarini xalq og'zaki ijodi namunalari asosida tizimli tahlil qilish va uning boshqa xalqlar vaqt konseptidan farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tilshunos S. Rahimov o'zining "“Vaqt” konseptining lingvomadaniy modeli: ingliz va o'zbek tillari qiyosi" nomli maqolasida "vaqt" tushunchasining ingliz va o'zbek tillaridagi lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiladi. Unda vaqt konseptining til, tafakkur va madaniyat uyg'unligida aks etish modellarini yoritib beradi. Tadqiqotchi Ch. Allayorova "Ingliz va o'zbek maqollarida "vaqt" konseptining obrazli ifodalanishi" nomli maqolasida ingliz va o'zbek xalq og'zaki ijodining muhim qismi bo'lgan maqollarda vaqt falsafasi qanday aks etganligini lingvomadaniy yondashuv asosida korib chiqib, maqollar vositasida har ikki elat dunyoqarashidagi mushtarak va farqli jihatlarini tahlil qilib, ularning vaqtga bo'lgan munosabatining tizimlashtirilganligi haqida

yozadi. Z. Mamanova o'zingning "Nemis va o'zbek tillarida vaqt konseptining lingvokulturologik talqini" nomli maqolasida nemis va o'zbek tillari misolida "vaqt" konseptining lingvokulturologik xususiyatlarini qiyosiy o'rganadi. Shuningdek, utadqiqotchi o'z maqolasida "vaqt" tushunchasining semantik tarkibi, lisoniy-madaniy aloqalari hamda frazeologizmlar tizimidagi lisoniy ifodalanish qonuniyatlarini tahlil qilib yozadi.

M.Suyunova esa "Ingliz va o'zbek tillarida vaqt tushunchasiga oid leksik birliklarning qiyosiy tahlili" nomli maqolasida ingliz va o'zbek tillaridagi "vaqt" semantikasiga ega leksik qatlamni qiyosiy-tipologik jihatdan yoritishga e'tibor qaratgan. Maqolada vaqt kategoriyasining har ikki til tizimida o'ziga xos lisoniy vositalar va usullar orqali namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilingan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. *Vaqt konseptining lingvokulturologik mohiyati.* Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi til va tafakkur o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida qaraladi. Vaqt konsepti ham, boshqa madaniy konseptlar kabi, ma'lum bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, geografik joylashuvi, xo'jalik yuritish tarzi va diniy e'tiqodi ta'sirida shakllanadi. O'zbek xalqi azaldan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan xalq bo'lgani bois, uning vaqt haqidagi tasavvurida tabiat sikllari — fasllar almashinuvi, kun va tunning navbatlashishi, hosil yig'ish va ekin ekish davrlari — markaziy o'rin tutadi. Shu bilan birga, islom dini ta'sirida vaqtga chiziqli, ya'ni boshlanishi va oxiri bo'lgan, har bir lahzasi uchun inson mas'ul bo'lgan qadriyat sifatida qarash ham chuqur ildiz otgan. Natijada o'zbek tilida vaqt konsepti ikki tomonlama — (fasllar, kunlar takrorlanishi) va (umr, o'tmish-hozir-kelajak) xususiyatga ega bo'lib, bu ikkilik xalq og'zaki ijodi namunalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

2. *O'zbek maqollarida vaqt qadri va mehnat ma'nosi.* O'zbek maqollarining katta qismi vaqtning bebaho qadr-qimmatini, uni behuda o'tkazish oqibatlarini va o'z vaqtida bajarilgan ishning barakasini ta'kidlashga qaratilgan. Bu maqollarda vaqt moddiy boylikka, hatto undan ham qimmatliroq narsaga qiyoslanadi:

— "Vaqt – oltin" maqolida vaqt eng qimmatbaho metallga tenglashtirilib, uning qaytarib bo'lmasligi ta'kidlanadi;

— "O'tgan kun – ketgan kun" iborasida vaqtning qaytmasligi, ya'ni uning bebaho va tiklab bo'lmas resurs ekanligi ifodalanadi;

— "Bugungi ishni ertaga qo'yma" maqoli mehnatsevarlik va intizomni targ'ib qilib, kechiktirishning zararli oqibatlariga ishora qiladi;

— "Vaqtida qilingan ish – asal, vaqtdan keyingi ish – zahar" maqolida ishning natijasi emas, balki uning o'z vaqtida bajarilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi uqtiriladi;

— "Har ishning o'z vaqti bor" esa har bir jarayonning tabiiy o'z bosqichi, o'z muddati borligini, shoshqaloqlik yoki kechikish teng darajada zararli ekanini anglatadi.

— "Qolgan ishga qor yog'ar" maqolida ishni o'z vaqtida bajarish kerakligini, uni kechiktirib yurish oxir-oqibat qiyinchilik va zarar keltirishini ifodalovchi maqol. Bundan tashqari, dehqonchilik turmush tarziga xos "Bahorgi bir kun yilni boqadi", "Yozgi bir soat qishning bir haftasiga arziydi" kabi maqollar mavsumiy ishlarning muayyan qisqa muddat ichida bajarilishi zarurligini, ya'ni vaqtning nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatidan ham qadrlanishini ko'rsatadi. Bu — o'zbek xalqi vaqt konseptining amaliy-xo'jalik jihatini yorqin aks ettiruvchi misoldir.

3. *Fasllar, yosh va umr haqidagi maqollarda vaqt tushunchasi.* O'zbek xalq og'zaki ijodida inson umri ham tabiat fasllariga qiyoslanib, vaqt tushunchasi orqali talqin etiladi. Bolalik — bahorga, yigitlik-qizlik davri — yozga, kamolot yoshi — kuzga, keksalik esa qishga o'xshatiladi. "Yoshlik — boshga, keksalik — qoshga" kabi ifodalarda umrning bosqichma-bosqich, qaytarib bo'lmas tarzda o'tishi tabiiy siklga qiyoslanadi. Shuningdek, "Ish vaqtida — o'yin xayolida" maqolida har bir yosh davriga mos xatti-harakat me'yorlari belgilanadi: mehnat qilish vaqi bilan dam olish, o'ynash vaqtini farqlash zarurligi ta'kidlanadi. Bu tipdagi maqollar shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqi vaqtning nafaqat tashqi, ob'ektiv kategoriya, balki insonning ichki, sub'ektiv taraqqiyot bosqichlari bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida idrok etgan.

4. *Topishmoqlarda vaqt obrazining ramziy ifodasi.* Topishmoqlar xalq badiiy tafakkurining eng original namunalaridan bo'lib, ularda vaqtga oid tushunchalar — kun, tun, hafta, oy, yil, fasllar — obrazli va jumboqli shaklda ifodalanadi. Masalan, kun va tunning bir-birini almashtirib turishi haqidagi topishmoqda ular ko'pincha "bir-birini ko'rmaydigan ikki opa-singil" yoki "bir-birini quvlab yuruvchi ikki ot" obrazida tasvirlanadi. Yilning to'rt fasli esa an'anaviy ravishda "to'rt og'a-ini" yoxud "hech qachon birga uchramaydigan to'rt do'st" timsolida beriladi — bu

orqali fasllarning ketma-ket, lekin bir-biriga o'xshamas holda almashinishi obrazli ifodalanadi. Soat va uning tinimsiz harakati haqidagi topishmoqlarda esa "joyidan qo'zg'almay yuruvchi", "to'xtovsiz yuguruvchi, lekin hech qachon charchamaydigan" kabi ziddiyatli tasvirlar orqali vaqtning abstrakt, lekin doimiy harakatda bo'lgan tabiati bolalar tiliga moslashtirilgan tarzda tushuntiriladi. Topishmoqlarning bu xususiyati xalq pedagogikasining muhim vositasi sifatida yosh avlodga vaqt tushunchasini o'yin-tafakkur orqali singdirish maqsadiga xizmat qiladi.

5. *Hikmatli so'zlar va aforizmlarda falsafiy-axloqiy vaqt talqini*. Sharq mutafakkirlari va xalq donishmandlaridan qolgan hikmatli so'zlarda vaqt ko'pincha inson hayotining mazmuni, mas'uliyat va o'z-o'zini kamolotga yetkazish bilan bog'liq holda talqin qilinadi. "Vaqtning behuda o'tkazgan kishi umrini behuda o'tkazadi" singari hikmatlar vaqtga nisbatan e'tiborsizlikni umrga nisbatan e'tiborsizlik bilan tenglashtiradi. Bunday hikmatlarda vaqt insonning ma'naviy kamoloti, ilm olishi va foydali ishlar bilan mashg'ul bo'lishi uchun berilgan noyob imkoniyat sifatida talqin etiladi, bu esa o'zbek xalqining ilm-ma'rifatga, mehnatga va halol turmush tarziga bo'lgan chuqur hurmatini aks ettiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida vaqt konsepti xalqning ko'p asrlik dehqonchilik turmush tarzi, islom qadriyatlari va oilaviy-ijtimoiy an'analari uyg'unligida shakllangan murakkab va serqirra tushunchadir. Maqollar, matallar, topishmoqlar va hikmatli so'zlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek xalqi vaqtning doimo qadrlagan, uni oltin va boylikka qiyoslagan, o'z vaqtida bajarilgan ishni barakaning manbai deb bilgan. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek va boshqa xalqlar tilidagi vaqt konseptini qiyosiy-lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rganishda, shuningdek chet tili sifatida o'zbek tilini o'qitish jarayonida madaniy-lisoniy material sifatida foydalanish uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Сафаров Ш. Лингвокультурология. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2013.
- [2] Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636
- [3] O'zbek xalq maqollari. Tuzuvchi: T. Mirzayev, A. Musaqllov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005.
- [4] O'zbek xalq topishmoqlari. – Toshkent: Fan, 1998.
- [5] Sobirova Sh.F. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidagi paradigmatic munosabatlar. // "Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti" jurnali. – Buxoro, dekabr, 2025. 12-son. – B. 123-126.

IJTIMOIIY TARMOQLARNING O'ZBEK ADABIY TILIGA TA'SIRI Ismoilova Sevinch Farhod qizi¹, Islomova Shoiraxushbokovna²

¹ Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston

² Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston

shoiraislomova67@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o'zbek adabiy tiliga ta'siri, virtual muloqot jarayonida yuzaga kelayotgan lingvistik o'zgarishlar hamda yoshlar nutqida kuzatilayotgan yangi til hodisalari tahlil qilinadi. Bugungi kunda Telegram, Instagram, Facebook, TikTok kabi ijtimoiy tarmoqlar insonlarning kundalik muloqotida muhim vositaga aylanib, o'zbek tilining qo'llanish doirasini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda so'zlarni qisqartirib yozish, shevaga xos birliklardan foydalanish, o'zbekcha va xorijiy tillar elementlarini aralashtirish, imlo qoidalariga rioya qilmaslik kabi holatlar adabiy til me'yorlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Maqolada ushbu jarayonlarning ijobiy va salbiy jihatlari yoritilib, o'zbek tilining internet makonidagi mavqeyini mustahkamlash bo'yicha ayrim takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, adabiy til, ijtimoiy tarmoqlar, internet tili, virtual muloqot, yoshlar nutqi, til madaniyati, imlo, leksika, til me'yorlari.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние социальных сетей на современный узбекский литературный язык, лингвистические изменения, происходящие в процессе виртуального общения, а также новые языковые явления, наблюдаемые в речи молодежи. В настоящее время

такие социальные сети, как Telegram, Instagram, Facebook и TikTok, стали важным средством повседневного общения людей и расширяют сферу использования узбекского языка. Вместе с тем сокращенное написание слов, использование диалектных единиц, смешение элементов узбекского и иностранных языков, а также несоблюдение орфографических норм в социальных сетях в определенной степени влияют на нормы литературного языка. В статье рассматриваются положительные и отрицательные стороны данных процессов и выдвигаются некоторые предложения по укреплению позиций узбекского языка в интернет-пространстве.

Ключевые слова: узбекский язык, литературный язык, социальные сети, язык интернета, виртуальное общение, речь молодежи, культура речи, орфография, лексика, языковые нормы.

Abstract. This article analyzes the influence of social networks on the Uzbek literary language, linguistic changes occurring in the process of virtual communication, and new language phenomena observed in the speech of young people. Nowadays, social networks such as Telegram, Instagram, Facebook, and TikTok have become important means of everyday communication and have expanded the scope of Uzbek language use. At the same time, abbreviated word forms, the use of dialectal units, the mixing of Uzbek and foreign language elements, and non-compliance with spelling rules on social networks have a certain impact on the norms of the literary language. The article highlights the positive and negative aspects of these processes and puts forward several proposals aimed at strengthening the position of the Uzbek language in the Internet environment.

Keywords: Uzbek language, literary language, social networks, Internet language, virtual communication, youth speech, language culture, spelling, vocabulary, language norms.

KIRISH

XXI asr axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davr sifatida inson hayotining deyarli barcha sohalariga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi kishilar o'rtasidagi muloqot shakllarini tubdan o'zgartirdi. Bugungi kunda insonlar nafaqat kundalik hayotda, balki ta'lim, fan, madaniyat, biznes va boshqa sohalarda ham ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqot qilmoqda. Til jamiyat bilan birga rivojlanadigan ijtimoiy hodisa bo'lgani sababli, jamiyatdagi har qanday o'zgarish tilda ham o'z aksini topadi. Ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida o'zbek tilida yangi so'z va iboralarining paydo bo'lishi, mavjud so'zlarning yangi ma'nolarda qo'llanishi, xorijiy tillardan kirib kelayotgan birliklarning ko'payishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, virtual muloqotning o'ziga xos xususiyatlari sababli adabiy til me'yorlaridan chekinish holatlari ham uchramoqda. Ijtimoiy tarmoqlar o'zbek tilining internet makonidagi qo'llanish doirasini kengaytirish bilan birga, yangi kommunikativ shakllarning yuzaga kelishiga ham zamin yaratmoqda. Xususan, Telegram, Instagram, Facebook, TikTok kabi platformalarda o'zbek tilidagi ta'limiy, ilmiy, badiiy va axborot materiallarining ko'payishi tilning raqamli muhitdagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy tarmoqlarning o'zbek adabiy tiliga ta'sirini o'rganish, virtual muloqotda yuzaga kelayotgan til hodisalarini aniqlash va ularning adabiy til me'yorlari bilan munosabatini tahlil qilish bugungi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiali sifatida ijtimoiy tarmoqlarda, xususan, Telegram, Instagram, Facebook va TikTok platformalarida uchraydigan o'zbekcha yozma muloqot namunalari, internet leksikasi, yoshlar nutqida qo'llanayotgan yangi so'z va iboralar hamda virtual muloqotga xos grafik birliklar olindi. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy, kuzatish va lingvistik tahlil usullaridan foydalanildi. Ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalarda uchraydigan qisqartmalar, imloviy o'zgarishlar, shevaga xos birliklar, xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar va yangi kommunikativ shakllar tahlil qilindi. Shuningdek, virtual muloqot tili bilan o'zbek adabiy tilining me'yorlari o'rtasidagi farqlar qiyosiy jihatdan o'rganildi. Tadqiqotda internet tilining shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar, ayniqsa, yoshlarning ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi va xorijiy tillar ta'siri ham hisobga olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlarning o'zbek tiliga ta'siri ikki asosiy yo'nalishda — tilning rivojlanishi va adabiy til me'yorlarining o'zgarishi nuqtayi nazaridan namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Birinchi navbatda, ijtimoiy tarmoqlar o'zbek tilidagi kontent hajmining ortishiga xizmat qilmoqda. Turli mavzulardagi sahifalar, bloglar, ta'limiy kanallar, elektron nashrlar va ijodiy platformalar orqali o'zbek tilidagi materiallar keng tarqalmoqda. Natijada o'zbek tilining internetdagi kommunikativ imkoniyatlari kengaymoqda.

Ijtimoiy tarmoqlar yosh ijodkorlar uchun ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Yosh shoir va yozuvchilar o'z ijod namunalarini katta auditoriyaga tezkor tarzda taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bu esa internet makonida yangi adabiy muhitning shakllanishiga yordam bermoqda.

Bundan tashqari, o'zbek tilidagi videodarslar, lug'atlar, maqolalar va boshqa elektron materiallarning ko'payishi tilni o'rganayotgan foydalanuvchilar uchun qulay imkoniyat yaratmoqda. Shu jihatdan internet o'zbek tilining nafaqat O'zbekistonda, balki xorijda o'rganilishi va qo'llanishiga ham xizmat qiluvchi vositaga aylanmoqda. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ijtimoiy tarmoqlarda adabiy til me'yorlaridan chekinish bilan bog'liq bir qator holatlar ham kuzatildi. Jumladan, so'zlarni qisqartirib yozish, ayrim harflarni tushirib qoldirish, tinish belgilaridan foydalanmaslik, so'zlarni talaffuzga yaqin shaklda yozish kabi holatlar virtual muloqotda keng uchraydi. Masalan, norasmiy yozishmalarda so'zlarning qisqartirilgan shakllari, tovush va harflarning tushirib qoldirilishi hamda og'zaki nutqqa yaqin yozuv shakllaridan foydalanish tez-tez kuzatiladi. Bunday usullar muloqot jarayonini tezlashtirish va foydalanuvchilar uchun qulaylik yaratishi mumkin. Biroq ularning yozma nutqda muntazam qo'llanishi adabiy til me'yorlarining o'zlashtirilishiga ta'sir ko'rsatishi ehtimoli mavjud. Yana bir muhim jihat — lotin va kirill yozuvining aralash qo'llanishidir. Ayrim foydalanuvchilar o'zbek tilidagi tovushlarni ifodalashda adabiy imloga mos kelmaydigan grafik shakllardan foydalanadilar. Bu holat, ayniqsa, norasmiy internet yozishmalarida ko'proq uchraydi. Ijtimoiy tarmoqlarda xorijiy tillardan, ayniqsa, ingliz tilidan o'zlashgan birliklarning qo'llanishi ham faol kuzatilmoqda. "Like", "post", "story", "repost", "blogger", "online", "offline", "chat", "trend", "follow", "content" kabi birliklar internet foydalanuvchilari nutqida keng qo'llanmoqda.

Mazkur jarayonni til taraqqiyotining tabiiy ko'rinishlaridan biri sifatida baholash mumkin. Chunki texnologik va ijtimoiy rivojlanish natijasida yangi tushunchalar paydo bo'ladi va ularni ifodalash uchun yangi terminlarga ehtiyoj tug'iladi. Biroq o'zlashgan birliklardan foydalanishda o'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan unumli foydalanish, zarur hollarda milliy muqobillarni yaratish ham muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy tarmoqlar yoshlar nutqining shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Virtual muloqotda emotsional ifodalar, qisqartmalar, emoji va turli belgilar keng qo'llanadi. Natijada yozma nutqning an'anaviy shaklidan farq qiluvchi yangi kommunikativ uslub shakllanmoqda. Bundan tashqari, ayrim hududiy shevalarga xos so'zlarning ijtimoiy tarmoqlar orqali keng auditoriyaga tarqalishi ham kuzatiladi. Bu holat bir tomondan o'zbek tilining dialektal boyligini namoyon etsa, ikkinchi tomondan rasmiy, ilmiy va ta'limiy muloqotda adabiy til me'yorlariga rioya qilish zaruratini kuchaytiradi. Shu sababli internetdagi norasmiy muloqot tili bilan ilmiy, rasmiy va ta'limiy yozma nutq o'rtasidagi uslubiy farqlarni anglash muhimdir. Ijtimoiy tarmoqlarda erkin va norasmiy shaklda muloqot qilish imkoniyati mavjud bo'lsa-da, bu holat rasmiy va ilmiy yozuvda adabiy til me'yorlariga amal qilish zaruratini bekor qilmaydi. O'zbek adabiy tilining internetdagi mavqeyini mustahkamlash uchun sifatli va savodli o'zbekcha kontent yaratishni rag'batlantirish, elektron lug'atlar va ta'limiy platformalar sonini ko'paytirish, yoshlarning media va til savodxonligini oshirish muhimdir. Shuningdek, o'zbek tilidagi avtomatik imlo tekshiruv vositalari, elektron lug'atlar, tarjima dasturlari va sun'iy intellektga asoslangan til texnologiyalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari ijtimoiy tarmoqlarning o'zbek adabiy tiliga ta'siri murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanini ko'rsatadi. Bir tomondan, ijtimoiy tarmoqlar o'zbek tilidagi kontentning ko'payishi, tilning internet makonida keng tarqalishi, yangi so'z va iboralarning shakllanishi hamda yosh ijodkorlar uchun yangi imkoniyatlarning paydo bo'lishiga xizmat qilmoqda.

Ikkinchi tomondan, virtual muloqotda qisqartmalar, imlo va grammatik me'yorlarga rioya qilmaslik, shevaga xos birliklarning noo'rin qo'llanishi hamda xorijiy til elementlarining ortiqcha aralashtirilishi adabiy til me'yorlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu sababli ijtimoiy tarmoqlarni o'zbek tili uchun faqat salbiy omil sifatida emas, balki tilni rivojlantirish, ommalashtirish va yangi kommunikativ imkoniyatlarni yaratish vositasi sifatida ham ko'rish lozim. Buning uchun

internet makonida sifatli o'zbekcha kontentni ko'paytirish, yoshlarning til va media savodxonligini oshirish, zamonaviy elektron lug'atlar hamda til texnologiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Eng muhimi, ijtimoiy tarmoqlardagi norasmiy muloqot shakllari bilan adabiy til me'yorlari o'rtasidagi farqni anglash zarur. O'zbek tilining kelajakdagi mavqeyi uning rasmiy va ta'limiy sohalardagi qo'llanishi bilan bir qatorda, raqamli makondagi faoliyati va rivojlanishiga ham bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2020.
- [2] Mahmudov N. Til va jamiyat. — Toshkent: O'zbekiston, 2018.
- [3] Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
- [4] Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
- [5] Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. — Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.
- [6] O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni
- [7] O'zbek tili va adabiy tili me'yorlariga oid ilmiy-uslubiy manbalar.

UY VA KO'CHA NUTQI O'RTASIDAGI TAFOVUT

Maxmasharifova Shodiyabegim Baxtiyor qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi 180100, O'zbekiston

Annotatsiya: *Ona tilini o'qitish jarayonida adabiy til me'yorlari bilan o'quvchilarning kundalik hayotda qo'llaydigan uy va ko'cha nutqi o'rtasidagi tafovut sotsiolingvistik hamda pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, oilaviy muhit, sheva, jargon, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar nutqiga ta'siri ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, adabiy til kompetensiyasini shakllantirishda mavjud muammolar aniqlanadi. Ona tili ta'limida nazariy bilim bilan amaliy nutq o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash, o'quvchilarda adabiy nutq madaniyatini rivojlantirish hamda ta'lim jarayoniga zamonaviy kommunikativ yondashuvlarni joriy etish zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari ona tili ta'limi samaradorligini oshirish va o'quvchilarning adabiy tilda erkin muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga asos bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *ona tili, adabiy til, nutq kompetensiyasi, uy nutqi, ko'cha nutqi, sotsiolingvistika, nutq madaniyati, til ta'limi, sheva, kommunikativ yondashuv.*

Annotation: *This article examines the gap between the literary language taught in schools and the language used by students in everyday home and street communication from sociolinguistic and pedagogical perspectives. The influence of the family environment, dialects, slang, mass media, and social media on students' language use is analyzed through the review of relevant national and international scholarly sources. The study identifies the main factors affecting the development of literary language competence and discusses the challenges of connecting theoretical language instruction with authentic communication practices. Particular attention is paid to the importance of strengthening students' speech culture through communicative teaching approaches and effective language education. The findings emphasize the necessity of integrating literary language norms into students' daily communication.*

Keywords: *mother tongue, literary language, language competence, home speech, street speech, sociolinguistics, speech culture, language education, dialect, communicative approach.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются различия между литературным языком, изучаемым в образовательном процессе, и речью, используемой учащимися в повседневном общении дома и на улице. Проблема анализируется с социолингвистической и педагогической точек зрения на основе отечественных и зарубежных научных источников. Особое внимание уделяется влиянию семейной среды, диалектов, жаргонизмов, средств массовой информации и социальных сетей на формирование речевой культуры учащихся. В статье раскрываются основные причины расхождения между теоретическим изучением норм литературного языка и их практическим использованием в повседневной жизни. Обосновывается необходимость совершенствования методики преподавания родного языка, применения*

современных коммуникативных подходов и формирования устойчивых навыков литературной речи. Полученные выводы могут быть использованы при разработке эффективных методических рекомендаций по повышению качества преподавания родного языка.

Ключевые слова: *родной язык, литературный язык, языковая компетенция, домашняя речь, уличная речь, социолингвистика, культура речи, языковое образование, диалект, коммуникативный подход.*

KIRISH

Til millatning ma'naviy boyligi, madaniy xotirasi va tafakkurining asosiy ifodasidir. Ona tilini mukammal egallash shaxsning nafaqat savodxonligi, balki uning ijtimoiy faolligi, muloqot madaniyati va milliy o'zligini anglashida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili fanini o'qitish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda o'quvchilarning adabiy tilda erkin va ravon fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda ayrim muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, ko'plab o'quvchilar dars jarayonida adabiy til me'yorlarini o'zlashtirsalar ham, kundalik hayotda oilaviy muhit, ko'cha nutqi, shevalar, jargon va internet tili ta'sirida adabiy til me'yorlaridan chetga chiqish holatlari kuzatiladi. Natijada darslik orqali egallangan nazariy bilim bilan kundalik nutq amaliyoti o'rtasida sezilarli tafovut yuzaga keladi. Global axborot makonining kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi hamda xorijiy tillarning faol kirib kelishi yoshlar nutqiga yangi birliklarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Bu holat bir tomondan tilning tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida baholansa, ikkinchi tomondan adabiy til me'yorlariga rioya etish va nutq madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan muayyan muammolarni yuzaga keltirmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan o'quvchilarning dars jarayonida o'zlashtirgan adabiy til me'yorlari bilan ularning kundalik muloqotida qo'llanilayotgan til vositalari o'rtasidagi tafovutni aniqlash hamda ushbu tafovutning ona tili ta'limi samaradorligiga ta'sirini baholash zaruratidan kelib chiqadi. Tadqiqotning maqsadi — uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasiga ta'sirini sotsiolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish hamda ona tili ta'limi jarayonida mazkur tafovutni kamaytirishga qaratilgan amaliy takliflarni ishlab chiqish. Til xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy merosini o'zida mujassam etgan bebaho boylikdir. Har bir millatning taraqqiyoti, ilm-fani, adabiyoti va madaniyati, avvalo, uning ona tilining rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liq. Shu bois ona tilini puxta o'rganish va uni adabiy me'yorlar asosida qo'llash jamiyatning har bir a'zosi uchun muhim ehtiyoj hisoblanadi. Ayniqsa, umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tili fanini o'qitish orqali o'quvchilarda savodxonlik, mustaqil fikrlash, muloqot madaniyati va adabiy nutq ko'nikmalarini shakllantirish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. So'nggi yillarda O'zbekistonda ona tili ta'limini takomillashtirish, o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va adabiy til me'yorlarini amaliy hayot bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Yangi darsliklar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va kompetensiyaga asoslangan yondashuvlarning joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Shunga qaramay, amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar dars jarayonida adabiy til qoidalarini o'zlashtirsalar-da, kundalik hayotda oilada, mahallada, tengdoshlari davrasida yoki ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilganda ushbu me'yorlarga doimo amal qilmaydilar. Natijada maktabda o'rganilgan adabiy til bilan real hayotdagi nutq o'rtasida sezilarli tafovut yuzaga keladi. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning til muhiti yanada murakkablashmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, xorijiy tillarning ta'siri, ommaviy madaniyat, shevalar va turli jargon birliklarining faol qo'llanilishi ularning nutqiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, qisqartmalar, aralash tilli ifodalar, inglizcha va ruscha so'zlarning me'yordan ortiq ishlatilishi hamda ijtimoiy tarmoqlarga xos yozish uslubi ayrim hollarda adabiy til me'yorlarining ikkinchi planga tushib qolishiga sabab bo'lmoqda. Bunday holat nafaqat yozma, balki og'zaki nutq madaniyatida ham namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, oilaviy til muhiti ham o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirishda muhim omillardan biri sanaladi. Ko'plab hududlarda kundalik muloqot sheva yoki lahjalarda olib boriladi. Bu esa tabiiy lingvistik hodisa bo'lsa-da, ayrim hollarda adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish va ulardan izchil foydalanishga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchi maktabda adabiy tilni o'rgansa-da, uy va ijtimoiy muhitda boshqa til birliklari ustun bo'lsa, nazariy bilimni amaliy nutqqa ko'chirish jarayoni murakkablashadi. Sotsiolingvistika fanida tilning jamiyat, ijtimoiy muhit va muloqot sharoitiga bog'liq ravishda o'zgarishi keng tadqiq etiladi. Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda, o'quvchilarning nutqiga ta'sir qiluvchi omillarni faqat maktab ta'limi bilan cheklab bo'lmaydi. Oiladagi muloqot, tengdoshlar davrasi, ommaviy axborot vositalari, internet platformalari va yashash hududining til muhiti ham adabiy

til kompetensiyasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ona tili ta'limining samaradorligini baholashda o'quvchining kundalik nutqiy muhiti ham hisobga olinishi lozim.

MATERIALLAR VA USULLAR

Ona tili ta'limi, adabiy til me'yorlari va nutq madaniyati masalalari tilshunoslik hamda pedagogika fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularning natijalari mazkur tadqiqotning nazariy asosini tashkil etadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda adabiy nutq kompetensiyasini shakllantirish faqat grammatik qoidalarni o'rgatish bilangina cheklanmaydi, balki ularning til muhiti, ijtimoiy muloqoti va kundalik nutqiy faoliyati bilan ham bevosita bog'liqdir. O'zbek tilshunosligida adabiy tilning rivojlanishi, nutq madaniyati va ona tili ta'limi masalalari A. Nurmonov, N. Mahmudov, Sh. Rahmatullayev, A. G'ulomov, B. Yo'ldoshev kabi olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritilgan. Mazkur olimlar adabiy til me'yorlariga rioya qilish, nutqning aniqligi, mantiqiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlash hamda ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuvni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning fikricha, o'quvchining adabiy tilda erkin va ravon muloqot qila olishi faqat darslikdagi bilimlarga emas, balki uni o'rab turgan til muhitiga ham bog'liq. Xorijiy tadqiqotchilar orasida William Labov, Joshua Fishman va Dell Hymesning ilmiy ishlari ushbu mavzuni yoritishda muhim nazariy manba hisoblanadi. William Labov tilning jamiyat va ijtimoiy qatlamlarga bog'liq holda o'zgarishini ilmiy asoslab bergan bo'lsa, Joshua Fishman til muhiti va til tanlovining shaxs nutqiga ta'sirini chuqur o'rgangan. Dell Hymes esa kommunikativ kompetensiya nazariyasini ishlab chiqib, tilni o'rganishda faqat grammatik bilim emas, balki uni turli vaziyatlarda to'g'ri qo'llash ko'nikmasi ham muhim ekanligini ta'kidlagan. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarining yoshlar nutqiga ta'siri alohida o'rganilmoqda. Tadqiqotchilar internet tili, qisqartmalar, jargon birliklari hamda xorijiy tillardan kirib kelayotgan yangi leksik birliklarning o'quvchilar nutqida tobora faol qo'llanilayotganini qayd etadilar. Bu holat tilning tabiiy rivojlanish jarayoni sifatida baholansa-da, ayrim vaziyatlarda adabiy til me'yorlarining buzilishiga ham sabab bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, adabiy tilni o'qitish metodikasi, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya masalalari yetarlicha tadqiq etilgan. Biroq uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasiga ta'sirini kompleks sotsiolingvistik yondashuv asosida tahlil qiluvchi tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Shu jihatdan mazkur maqola mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish hamda ushbu muammoni nazariy nuqtai nazardan yoritishga qaratilgan. Mazkur tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda sifat tahliliga asoslangan ilmiy yondashuv qo'llanildi.

Tadqiqot jarayonida ona tili ta'limi, sotsiolingvistika, nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyaga oid mahalliy hamda xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, ilmiy maqolalar, darsliklar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganildi hamda qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqotda ilmiy kuzatish, tavsiflash, qiyosiy tahlil, tahlil va sintez, induktiv hamda deduktiv metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar yordamida adabiy til va kundalik nutq o'rtasidagi farqlar, uy va ko'cha nutqining o'quvchilarning nutq kompetensiyasiga ta'siri hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi asosiy omillar tizimli ravishda tahlil qilindi. Shuningdek, ilmiy manbalarda keltirilgan nazariy qarashlar o'zaro taqqoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Oilaviy til muhiti, shevalar, tengdoshlar bilan muloqot, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar nutqiga ko'rsatadigan ta'siri sotsiolingvistik nuqtai nazardan baholandi. Olingan ma'lumotlar umumlashtirilib, adabiy til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar shakllantirildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, sotsiolingvistik tahlil va kommunikativ yondashuv tamoyillari tashkil etdi. Mazkur metodologiya mavzuni har tomonlama yoritish, mavjud muammoning sabablarini aniqlash hamda ona tili ta'limi samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot doirasida tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasi faqat maktabdagi ta'lim jarayoniga emas, balki ularning kundalik muloqot muhiti bilan ham uzviy bog'liq. Oila, mahalla, tengdoshlar davrasi va ijtimoiy tarmoqlarda qo'llaniladigan nutq shakllari o'quvchilarning so'z tanlashi, gap tuzishi va adabiy til me'yorlariga rioya etishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar ushbu muhitda adabiy til me'yorlariga yetarli e'tibor berilmasa, o'quvchi darsda olgan nazariy bilimlarini amaliy nutqda qo'llashda

qiyinchilikka duch keladi. Masalan, ona tili darsida o'quvchi "Men bugun kutubxonaga bordim va kerakli kitobni oldim." kabi grammatik jihatdan to'g'ri gap tuzadi. Biroq kundalik muloqotda u "Man bugun kutubxonaga bordim-da, kitob oldim.", "Borvordim." yoki "Zo'r kitob ekan-ku." kabi sheva, jargon yoki og'zaki nutqqa xos shakllardan foydalanishi mumkin. Bunday birliklar norasmiy muloqotda tabiiy hisoblangan bo'lsa-da, rasmiy nutq, ilmiy yozuv yoki ta'lim jarayonida adabiy til me'yorlariga mos kelmaydi. Yana bir misol sifatida ijtimoiy tarmoqlarda keng uchraydigan "brb", "ok", "gap yo'q", "vapshe", "real", "top", "like bos" kabi qisqartmalar va aralash til birliklarini keltirish mumkin. Yoshlar ushbu ifodalarni tez-tez qo'llagani sababli ular asta-sekin kundalik og'zaki nutqqa ham kirib bormoqda. Natijada ayrim o'quvchilar yozma ishlarda ham bunday birliklardan foydalanishga moyillik bildiradilar, bu esa adabiy til me'yorlarining buzilishiga olib keladi. Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, mazkur muammoning asosiy sababi dars jarayonida o'rganilgan bilimlarning real hayotdagi muloqot bilan yetarli darajada bog'lanmayotganidir. Ona tili mashg'ulotlarida ko'proq grammatik qoidalarini yod olishga e'tibor qaratilib, o'quvchilarning turli kommunikativ vaziyatlarda adabiy tilda erkin fikr bildirish ko'nikmalarini rivojlantirishga kamroq vaqt ajratiladi. Natijada adabiy til darslik doirasida qolib, kundalik hayotda uning qo'llanishi cheklanib qoladi. Tahlillar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, o'quvchilarning adabiy til kompetensiyasini rivojlantirish uchun faqat darslik bilan cheklanib qolish yetarli emas. Oila, maktab va jamiyat hamkorligini kuchaytirish, darslarda bahs-munozaralar, rolli o'yinlar, taqdimotlar, debatlar va erkin muloqot mashqlaridan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan adabiy tilni targ'ib qiluvchi kontent yaratishda samarali foydalanish ham ijobiy natija berishi mumkin. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, adabiy tilni rivojlantirish uzluksiz jarayon bo'lib, u nafaqat ta'lim muassasalarining, balki oilaning, ommaviy axborot vositalarining va butun jamiyatning hamkorligini talab qiladi. Faqat shundagina o'quvchilarning kundalik nutqi bilan adabiy til o'rtasidagi tafovutni kamaytirish va ularning nutq madaniyatini yuksaltirish mumkin.

XULOSA

Mazkur tadqiqot davomida uy va ko'cha nutqi hamda adabiy til o'rtasidagi tafovutning o'quvchilarning nutq kompetensiyasiga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilindi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar o'rganilib, adabiy til me'yorlarini shakllantirishda nafaqat ta'lim muassasalari, balki oila, ijtimoiy muhit va ommaviy kommunikatsiya vositalari ham muhim rol o'ynashi aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'quvchi maktabda adabiy til qoidalarini puxta o'zlashtirgan taqdirda ham, agar uning kundalik muloqot muhiti sheva, jargon yoki adabiy til me'yorlariga mos kelmaydigan nutq birliklari bilan boy bo'lsa, nazariy bilimlarni amaliy nutqda qo'llash jarayoni murakkablashadi. Natijada adabiy til ko'proq darslik va sinf mashg'ulotlari doirasida qolib, kundalik hayotda esa norasmiy nutq shakllari ustunlik qila boshlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, adabiy til kompetensiyasini rivojlantirish faqat grammatik qoidalarini o'rgatish bilan cheklanmasligi kerak. O'quvchilarda adabiy tilda erkin, ravon va mantiqiy fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantirish uchun ta'lim jarayonida kommunikativ yondashuvni keng qo'llash, ularni bahs-munozaralar, taqdimotlar, rolli o'yinlar, ijodiy yozuvlar va hayotiy muloqot vaziyatlariga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmaga aylantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot davomida oila va maktab hamkorligini mustahkamlash zarurligi ham asoslandi. Ota-onalar farzandlari bilan muloqotda imkon qadar adabiy til me'yorlariga amal qilishi, kitobxonlik muhitini yaratishi hamda farzandlarning nutq madaniyatiga e'tibor qaratishi lozim. Maktabda esa o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar sonini ko'paytirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan samarali foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarda adabiy tilni targ'ib qiluvchi sifatli kontentlarni yaratish va yoshlarni ulardan samarali foydalanishga yo'naltirish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, ona tili faqat darslikda qoladigan fan emas, balki insonning kundalik hayotida, ijtimoiy munosabatlarida va kasbiy faoliyatida doimiy qo'llaniladigan asosiy muloqot vositasidir. Adabiy tilning hayotda faol qo'llanishi maktab, oila va jamiyatning o'zaro hamkorligiga bog'liq. Agar ushbu hamkorlik samarali yo'lga qo'yilsa, o'quvchilarda adabiy nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya va ona tiliga hurmat yanada yuksaladi. Mazkur tadqiqot natijalari ona tili ta'limini takomillashtirish, adabiy til me'yorlarini kundalik hayotga yanada kengroq tatbiq etish hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan kelgusi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Fishman, J. A. (1972). The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society. Rowley, MA: Newbury House Publishers.
- [2] Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin Education.
- [3] Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- [4] Mahmudov, N. (2013). O'qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- [5] Nurmonov, A. (2012). Tilshunoslik nazariyasi. Toshkent: Akademnashr.
- [6] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). O'zbekiston Respublikasida o'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. PF-5850-son Farmon.
- [7] O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. (1989, yangi tahriri – 1995).
- [8] Rahmatullayev, Sh. (2006). Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent: Universitet.
- [9] Yo'ldoshev, B. (2017). Nutq madaniyati. Toshkent: Tafakkur.

“BOBURNOMA” ASARIDA GEOGRAFIK OBYEKTAR VA MEVALAR TASVIRINING LINGVOKULTUROLOGIK HAMDA KOGNITIV TADQIQI

Ibodullayeva Shaxnoza Komiljonovna¹, Islomova Shoiraxushbokovna²

¹Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi,
Qarshi 180000, O'zbekiston

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

²Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180000, O'zbekiston
shoiraislomova67@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Farg‘ona, Andijon va Marg‘ilon hududlariga xos bo‘lgan geografik obyektlar, toshlar va mevalar tasvirining lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Matndagi leksik birliklar zamonaviy tilshunoslikning eng so‘nggi yo‘nalishlari bo‘lmish lingvokulturologiya hamda kognitiv tilshunoslik paradigmalari asosida tadqiq etilib, muallifning dunyoni ongli idrok etish mahorati aniq misollar yordamida ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: hozirgi o‘zbek adabiy tili, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, konsept, gustator leksika, nominatsiya, “Mavzun tog‘”, “Donakalon anor”, “Sang-i oyna”.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвистические особенности описания географических объектов, камней и фруктов, характерных для территорий Ферганы, Андижана и Маргилана, в произведении великого мыслителя Захиреддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме». Лексические единицы текста исследуются на основе современных парадигм языкознания — лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, а мастерство автора в осознанном восприятии и концептуализации окружающего мира научно обосновывается на конкретных примерах.

Ключевые слова: современный узбекский литературный язык, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, концепт, вкусовая лексика, номинация, «Мавзуун-тог», «Донакалон анор», «Санг-и ойна».

Abstract: This article analyzes the linguistic features of descriptions of geographical objects, stones, and fruits specific to the Fergana, Andijan, and Margilan regions in the work "Baburnama" by the great thinker Zahiriddin Muhammad Babur. Lexical units in the text are researched based on the latest fields of linguistics, such as linguoculturology and cognitive linguistics paradigms, and the author's ability of cognitive perception of the world is scientifically proven with the help of specific examples.

Keywords: modern Uzbek literary language, linguoculturology, cognitive linguistics, concept, gustatory lexis, nomination.

KIRISH

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigmanning shakllanishi mumtoz manbalar va tarixiy obidalarining tilini yangicha ilmiy asoslarda tadqiq etish dolzarbligini yuzaga keltirdi [1]. Matnni faqat quruq grammatik shakllar yoki leksik qatlamlar majmuasi sifatida o‘rganish chegarasidan chiqib, uni inson ongi va milliy

madaniyat bilan uzviy aloqadorlikda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda [2]. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari nafaqat tarixiy yoki biografik yilnoma, balki oʻrta asrlar turkiy dunyoqarashining eng yirik lisoniy ensiklopediyasidir. Bugungi kunga qadar “Boburnoma” tili adabiyotshunoslikda asosan voqealar xronologiyasi nuqtayi nazaridan oʻrganilgan boʻlsa-da, Bobur shaxsiyatining atrof-muhitni qanday kognitiv idrok etgani, u koʻrgan flora, fauna va geografik gʻaroyibotlarning pragmatik maʼnolari alohida respublika miqyosidagi tadqiqot obyekti sifatida kam oʻrganilgan. Ushbu maqolada asarning Fargʻona va uning atrofidagi hududlar tavsifiga oid lingvomadaniy birliklari tahlilga tortiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida hozirgi oʻzbek adabiy tili normalari va oʻzbek adabiyoti tarixi qonuniyatlariga tayanildi [3]. Kuzatish obyekti sifatida “Boburnoma” asarining Fargʻona viloyati, Osh, Margʻilon va Isfara shahar hamda qishloqlari tavsifiga oid real matnlari olindi. Ishda zamonaviy tilshunoslikning kontekstual tahlil, lingvomadaniy tahlil hamda kognitiv tilshunoslikning konseptual modellashirish metodlaridan foydalanildi. Matnlardagi meva va joy nomlarining ekspressiv boʻyogʻi hamda matn osti yashirin pragmatik maʼnolari (subtekst) filologik jihatdan guruhlashtirildi va tizimlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Boburnoma” diskursi tahlil qilinganda, muallifning dunyoni oddiy kuzatuvchi sifatida emas, balki tabiat sirlarini nozik anglovchi naturalist va tilshunos sifatida tasvirlagani koʻrinadi. Asardagi eng muhim lingvokulturologik konseptlarni quyidagicha guruhlash mumkin. “Osh shahrining gʻaroyib togʻi” konsepti Bobur Osh shahrining havosi va tabiati goʻzalligini tasvirlar ekan, uning yonida joylashgan Boʻra togʻi (Sulaymon togʻi) tasviriga alohida toʻxtaladi: “Qoʻrgʻonining sharqiy-janubiy jonibida bir mavzun togʻ tushubtur, Bara-Koʻhgʻa mavsum. Bu togʻning qullasida Sultan Mahmudxon bir hujra solibtur. Agarchi ul hujra modomidin murattaf dur, vale bu hujra bisyor yashiriq voqe boʻlubtur: tamom shahar va mahallat oyogʻ ostidadur”. Bobur togʻning goʻzalligini ifodalash uchun “mavzun togʻ” (mutanosib, chiroyli shakldagi togʻ) sifatini qoʻllaydi, bu uning estetik kognitsiyasini koʻrsatadi. Hujra ichidan turib butun shaharning “oyogʻ ostidadur” shaklida tasvirlanishi kognitiv tilshunoslikda fazoviy yoʻnalishni — obyektlarni “yuqoridan pastga vizual idrok etish” andozasini yuzaga chiqaradi. Bu ibora ortida hukmdorlik va makonni toʻliq nazorat qilish hissi yashirin pragmatik subtekst orqali oʻquvchiga singdiriladi. “Margʻilon anorlari” konsepti. “Yana bir Margʻonondur... Anori va oʻrugʻi aʼlo boʻlur. Bir jins anor boʻlur, “donakalon” derlar, chuchukligida zardolu maysushlugʻidin andak choshnisi bor...” Bobur Margʻilon anorining oʻziga xos navini xalq tilidagi nominatsiya asosida “donakalon” murakkab soʻzi bilan muhrlaydi. Mevaning taʼmini oʻquvchiga yetkazish uchun “maysush” (achchiq-chuchuk, nordon) va “choshni” (taʼm, maza) kabi tarixiy-semantik leksemalarni qoʻllaydi. [5] Anor shirinligini zardoli nordonligi bilan qiyoslashi muallifning sensor-gustator kognitiv tizimi naqadar boy boʻlganini isbotlaydi Isfaraning “Sang-i oyna” gʻaroyiboti. “Isfaraning bir sharʼisida janub sori pushtalarning orasida bir parcha tosh tushubdur, “Sangi oyna” derlar, uzunligʻi taxminan oʻn qari boʻlgʻay... oyonadek har nima munʼakis boʻlur...” Toshning oʻlchamlarini ifodalashda Bobur “oʻn qari”, “kishi boʻyi”, “kishining belicha” kabi qadimiy birliklarni ishlatadi, bu tilshunoslikda lisoniy antropotsentrizm (olamni inson tana oʻlchovlari orqali anglash) deyiladi.

Tosh yuzasining silliqqligini “oyonadek har nima munʼakis boʻlur” (koʻzgudek har narsa aks etadi) deb lisoniy metafora orqali tasvirlashi oʻrta asrlar turkiy ilmiy-badiiy nutqining yuksak namunasidir.

XULOSA

“Boburnoma” asaridagi geografik obyektlar va tabiat neʼmatlari tasvirining tahlili shuni koʻrsatdiki, asar shunchaki tarixiy yilnoma emas, balki muallifning nozik lingvokulturologik tafakkurini aks ettiruvchi buyuk diskursdir. “Mavzun togʻ”, “donakalon anor”, “sangi oyna” kabi konseptlar oʻzbek tili varoqlarining boy pragmatik va sinonimik potensialini namoyon etadi. Ushbu tadqiqot natijalaridan oliy taʼlim muassasalarida “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” va “Oʻzbek adabiyoti tarixi” fanlarini oʻqitishda amaliy manba sifatida foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2019. – 430 b.
- [2] Saparov Sh. Pragmalingsvistika. – Samarqand: SamDU nashri, 2008. – 185 b.

- [3] Xudayberganova D. Matnning antropotsentrik talqini. – Toshkent: Fan, 2010. – 160 b.
[4] Dadaboyev H. Tarixiy o'zbek tili leksikasi. – Toshkent: Milliy universitet nashri, 2011. – 240 b.

O'ZBEK FRAZEOLOGIK LUG'ATLARIDA SINONIMIK QATORLARNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Norqo'chqorova Sarvara Yangiboy qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi, Qarshi180000, O'zbekiston

e-mail: sarvaranorqochqorova@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek frazeologik lug'atlarida sinonimik qatorlarni shakllantirish muammolari tahlil qilinadi. Tadqiqotlar sinonimik qator a'zolari faqat alohida so'zlardan emas, balki frazeologik birliklardan ham tuzilishini ko'rsatadi, biroq lug'at tuzuvchilarining tanlov mezonlari bir xil emasligi sababli turli manbalardagi qatorlar ko'pincha o'zaro mos tushmaydi (Xudoyberdiyeva, 2020). Izohli lug'atlarda sinonimlarning ta'rifi ham davrlar kesimida farqlanadi, bu esa frazeologik sinonimiyani izchil tasniflashni murakkablashtiradi. Shuningdek, zamonaviy leksikografiya kontekst, uslubiy cheklov va foydalanuvchi ehtiyojini hisobga olmagan sinonim taqdimoti kam samara berishini ta'kidlaydi (Bergenholtz & Gouws, 2012). Maqolada shu muammolarni bartaraf etish uchun dominant birlikni belgilash, kontekstual farqlarni ko'rsatish, elektron lug'at va korpus materialiga tayanish zarurligi asoslanadi (Kolkovska, 2021; Eshmuminov, 2019; Ochilova, 2020).

Kalit so'zlar: frazeologiya, sinonimiya, sinonimik qator, leksikografiya, frazeologik lug'at.

Аннотация. В данной статье будут проанализированы проблемы формирования синонимических рядов в узбекских фразеологических словарях. Исследования показывают, что члены синонимического ряда образуются не только из отдельных слов, но и из фразеологизмов, однако ряды из разных источников часто не совпадают из-за неодинаковых критериев отбора составителей словаря (Худойбердиева, 2020). Определение синонимов в толковых словарях также отличается междометием периодов, что усложняет последовательную классификацию фразеологической синонимии. Современная лексикография также утверждает, что представление синонимов, которое не учитывает контекст, стилистические ограничения и потребности пользователя, менее эффективно (bergenholtz & gouws, 2012). В статье обосновывается необходимость определения доминирующего подразделения, указания контекстных различий, опоры на электронный словарь и корпусной материал для преодоления этих проблем (Колковская, 2021; Эшмуминов, 2019; Очиллова, 2020).

Ключевые слова: фразеология, синонимия, синонимический ряд, лексикография, Фразеологический словарь.

Abstract. This article analyzes the problems of forming synonymous rows in Uzbek phraseological dictionaries. Studies show that members of a synonymic series are formed not only from individual words, but also from phraseological units, but because the selection criteria of dictionary builders are not the same, rows from different sources are often incompatible (Khudoyberdiyeva, 2020). In annotated dictionaries, definitions of synonyms also differ in period cross-section, which complicates the consistent classification of phraseological synonymy. Also, modern lexicography notes that a synonym presentation that does not take into account context, methodological limitation and user need has little effect (Bergenholtz & Gouws, 2012). The article is based on the need to define a dominant unit, show contextual differences, rely on electronic vocabulary and Corpus material to overcome these problems (Kolkovska, 2021; Eshmuminov, 2019; Ochilova, 2020).

Keywords: Keywords: phraseology, synonymy, synonymic series, lexicography, phraseological dictionary.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida frazeologiya mustaqil yo'nalish sifatida XX asrning 60-yillaridan boshlab shakllana boshladi. Bu borada Sh.Rahmatullayev, A.Mahkamov, Q.Zaripov, B.Yo'ldoshev kabi olimlarning ilmiy ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik birliklarning lug'atlarda aks ettirilishi, ularning semantik, stilistik va grammatik tavsifi leksikografiyaning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

Frazeologik sinonimlar – umumiy ma'noga ega bo'lgan, lekin ifoda usuli, stilistik xususiyati yoki qo'llanish doirasi bilan farqlanadigan frazeologik birliklardir (Zaripov, 1981). Sinonimik qatorlarning lug'atlarda to'g'ri va to'liq shakllantirilishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Chunki bu lug'atlardan foydalanuvchilar (o'qituvchilar, talabalar, tarjimonlar, yozuvchilar) uchun til imkoniyatlarini to'liq ko'rish, nutqda mos variantni tanlash imkonini beradi.

O'zbek tilining izohli lug'atlarida sinonimlarning ta'rifi davrlar kesimida farqlanib, bu frazeologik sinonimiyani izchil tasniflashni murakkablashtiradi (Mirxanova, 2020). Shuningdek, zamonaviy leksikografiya kontekst, uslubiy cheklov va foydalanuvchi ehtiyojini hisobga olmagan sinonim taqdimoti kam samara berishini ta'kidlaydi. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun dominant birlikni belgilash, kontekstual farqlarni ko'rsatish, elektron lug'at va korpus materialiga tayanish zarurati ilmiy adabiyotlarda asoslanmoqda.

Ushbu maqolada o'zbek tilining asosiy frazeologik va izohli lug'atlarida sinonimik qatorlarning shakllantirilishi tahlil qilinadi, mavjud kamchiliklar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Tadqiqot materiallari va usullari

Tadqiqotda quyidagi lug'atlar tahlil obyekti sifatida tanlandi:

1.1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1978. – 320 b.

1.2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent, 2012. – 448 b.

1.3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. / Tahrir hay'ati: T.Mirzaev va boshq. – Toshkent, 2006–2008.

1.4. O'zbek tilida sinonimiya keng rivojlangan hodisa bo'lib, sinonimik qator tarkibiga alohida so'zlar bilan birga frazeologik birliklar ham kirishi mumkin. Bunday birliklar odatda gapda bir xil sintaktik vazifa bajaradi, shu sababli ularni bitta qator doirasida tavsiflash nazariy jihatdan asosli hisoblanadi (Xudoyberdiyeva, 2020).

Biroq sinonimiyaning o'zi o'zbek tilshunosligida bir xil talqin qilinmagan. Ayrim yondashuvlar bir xil tushunchani ifodalashni asosiy belgi deb olsa, boshqalari o'zaro almashtirilish yoki ma'no yaqinligini hal qiluvchi mezon deb biladi. Shu sababli lug'at tuzuvchilari turli mezonlardan foydalanadi va turli leksikografik manbalardagi sinonimik qatorlar ko'pincha bir-biriga to'liq mos kelmaydi (Xudoyberdiyeva, 2020).

O'zbek tilining 1981-yilgi va 2006-yilgi izohli lug'atlarida sinonimlarning ta'rifi turlicha berilgani ham mazkur muammoni kuchaytiradi. Frazeologik sinonimiya esa ayrim manbalarda alohida tur sifatida ajratiladi, bu uning mustaqil leksikografik tavsifga muhtoj ekanini ko'rsatadi.

Frazeologik lug'atlar uchun eng qiyin masalalardan biri birlikning boshlang'ich shakli, variantdorligi va uslubiy belgisini belgilashdir (Elena, 2021). Yangi frazeologizmlarni tavsiflashga bag'ishlangan tadqiqotlar ham hech bir lug'at to'liq va tizimli tavsif bermayotganini qayd etadi. Bu kuzatish

o'zbek frazeologik lug'atlariga ham metodologik jihatdan tatbiq etilishi mumkin, chunki sinonimik aloqa ko'pincha variantlar, kontekst va uslub bilan chambarchas bog'liq.

2. Frazeologik sinonimlar va variantlar masalasi

Frazeologik lug'atlarda sinonimik qatorlarni shakllantirishda **frazeologik sinonimlar** va **frazeologik variantlar** o'rtasidagi farqni aniq belgilash muhimdir. Sinonimiya ma'no asosida belgilanadigan hodisa bo'lib, ayni bir ma'nolilik monosemantik frazeologik birliklarda ibora bilan ibora o'rtasida belgilanadi. Agar sinonimlik munosabatda polisemantik ibora qatnashsa, iboradan emas, balki **konkret frazeologik ma'nodan** kelib chiqish lozim. Chunki har bir frazeologik ma'no o'zicha sinonimga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi mumkin.

Masalan, joni(i)ni hovuchlab va yurag(i)ni hovuchlab iboralari o'zaro **sinonim** hisoblanadi, chunki ular umumiy ma'noga ega. Biroq bo'yniga olmoq uch ma'noli iboraning faqat 1-ma'nosi *tan olmoq* ga, 3-ma'nosi esa *zimmasiga olmoq* ga sinonimdir. 2-ma'nosi sinonimga ega emas. Bu holat lug'at tuzuvchilar uchun sinonimik qatorlarni shakllantirishda qiyinchilik tug'diradi, chunki bir iborani turli ma'nolarida turli qatorlarga kiritish yoki ularni alohida izohlash zaruriyati paydo bo'ladi.

3. Aniqlangan asosiy muammolar

Tahlillar natijasida quyidagi muammolar aniqlanadi:

3.1. Sinonimik qatorlarning to'liq emasligi. Ko'p hollarda ma'lum bir ma'noni ifodalovchi barcha frazeologik birliklar lug'atda bir joyda (sinonimik qator sifatida) berilmagan. Masalan, "juda tez" ma'nosini ifodalovchi *bir ko'z yumib ochguncha*, *ko'z ochib yumguncha*, *o'q otguncha*, *yelday uchmoq* kabi birliklar turli lug'atlarda turlicha berilgan.

3.2. Stilistik belgilarning turlicha yoki umuman berilmaganligi. Frazeologik birliklarning qaysi nutq uslubiga xosligi (so'zlashuv, badiiy, publitsistik, shevaviy) ko'rsatilishi lozim. Ammo tahlil shuni ko'rsatdiki, Sh. Rahmatullayev (1978) lug'atida stilistik belgilar deyarli berilmagan, 2012-yilgi nashrda esa qisman kiritilgan. Izohli lug'atda esa bu borada tizimli yondashuv mavjud emas.

3.3. Misollar sonining yetarli emasligi. Frazeologizmlarning nutqda qanday ishlatilishini ko'rsatuvchi misollar lug'atlarda juda kam. Ayniqsa, Izohli lug'atda frazeologik birliklarga misollar deyarli berilmagan. Bu esa frazeologizmlarning kontekstual qo'llanishini tushunishni qiyinlashtiradi.

3.4. Izohlarning bir-biriga mos kelmasligi. Turli lug'atlarda bir xil frazeologik birlikning izohi turlicha berilgan. Masalan, *qo'l-oyog'idan ayrilmoq* iborasi Rahmatullayev (1978) da "yordamsiz, qarovsiz" deb izohlansa, 2012-yilgi nashrda "yomon ahvolda, qiyin vaziyatda" deb izohlangan. Bu farq foydalanuvchi uchun chalkashlik tug'diradi.

3.5. Boshlang'ich shakl va variantdorlik muammosi. Frazeologik birliklarning lug'atdagi boshlang'ich shaklini aniqlash, variantlarini ko'rsatish masalasi ham o'z yechimini kutmoqda (Elena, 2021).

3.6. Polisemantik iboralarda sinonimlikni belgilash masalasi. Ko'p ma'noli iboralarning qaysi ma'nosi qaysi sinonimik qatorga tegishli ekanligi lug'atlarda ko'rsatilmaydi. Natijada foydalanuvchi iboraning qaysi ma'nosi uchun sinonim keltirilayotganini tushunmay qoladi.

Muammo	Qisqa izoh
Ta'riflar farqi	Sinonimiya lug'atlarda bir xil izohlanmagan
Tanlov mezonlari farqi	Tuzuvchilar turli kriteriy ishlatadi

Muammo	Qisqa izoh
Qatorlar mos kelmasligi	Turli lugʻatlarda bir qator turlicha beriladi
Boshlangʻich shakl muammosi	Frazeologik birlikning asosiy koʻrinishini tanlash qiyin
Uslubiy belgilash sustligi	Kontekst va registr cheklovlari yetarli koʻrsatilmaydi
Dominantni belgilash	Qator ichida bosh birlikni tanlash zarur

1-jadval. Sinonimik qatorlarni shakllantirishdagi asosiy muammolar

4. Muammolarni bartaraf etish boʻyicha tavsiyalar

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqiladi:

4.1. Dominant sinonim qator markazida ajratilishi kerak. Har bir sinonimik qatorda asosiy, eng koʻp qoʻllaniladigan birlik dominant sifatida belgilanishi lozim. Bu foydalanuvchiga qatorning asosiy vakilini tushunishga yordam beradi.

4.2. Stilistik belgilar tizimi joriy etilishi. Har bir frazeologizmga stilistik belgi qoʻshilishi zarur: soʻzl. (soʻzlashuv), kit. (kitobiy), publ. (publitsistik), bad. (badiiy), shev. (shevaviy) kabi. Bu belgilar yagona standart asosida barcha lugʻatlar uchun umumiy boʻlishi kerak.

4.3. Misollar soni koʻpaytirilishi. Har bir frazeologik birlik uchun kamida 2-3 ta kontekstual misol keltirilishi lozim. Misollar badiiy adabiyot, davriy matbuot va jonli soʻzlashuv nutqidan olinishi mumkin.

4.4. Lugʻatlararo uygʻunlik taʼminlanishi. Barcha oʻzbek frazeologik lugʻatlari bir-biri bilan moslashtirilib, bir frazeologizمنىing izohi, stilistik belgisi va misollari barcha lugʻatlarda bir xil boʻlishi kerak. Buning uchun maxsus "Frazeologik lugʻatlar standarti" ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq (Eshmuminov, 2019).

4.5. Korpus va elektron lugʻatlarga tayanilishi. Frazeologik birliklar real nutq va korpus materiallari asosida tavsiflanishi kerak. Elektron lugʻatlar qidiruv va tizimlashtirishni yengillashtiradi (Ochilova, 2020; Eshmuminov, 2019).

4.6. Polisemantik iboralar uchun maʼno belgilari qoʻshilishi.. Koʻp maʼnoli frazeologik birliklar uchun qaysi maʼno sinonimik qatorga kiritilayotgani aniq koʻrsatilishi kerak. Masalan, boʻyniga olmoq iborasining 1-maʼnosi tan olmoq ga, 3-maʼnosi zimmasiga olmoq ga sinonim ekanligi izohda alohida qayd etilishi lozim.

4.7. Yangi frazeologik lugʻat tayyorlash. 1974-yilda nashr etilgan "Oʻzbek tilining sinonimlari lugʻati" ni zamonaviy talablar asosida qayta ishlab chiqish, unda frazeologik sinonimik qatorlarni alohida boʻlim sifatida berish maqsadga muvofiq.

XULOSA

Oʻzbek frazeologik lugʻatlarida sinonimik qatorlarning shakllantirilishi hozirgi kunga qadar tizimli va yagona tamoyil asosida yoʻlga qoʻyilmagan. Lugʻatlarda sinonimik qatorlarning toʻliq emasligi, stilistik belgilarning turlicha yoki umuman berilmaganligi, misollar sonining yetarli emasligi, izohlarning bir-biriga mos kelmasligi va polisemantik iboralarda sinonimlikni belgilashdagi noaniqlik kabi jiddiy kamchiliklar mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun lugʻatlarni qayta nashr etishda yagona tamoyil joriy etish, stilistik belgilar tizimini standartlashtirish, misollar sonini koʻpaytirish, lugʻatlararo uygʻunlikni taʼminlash va polisemantik iboralar uchun maʼno belgilarini qoʻshish lozim. Ayniqsa, sinonimik qatorlarning alohida boʻlim sifatida berilishi va dominant sinonimni belgilash oʻzbek leksikografiyasini rivojlantirishda muhim qadam boʻladi.

Frazeologik sinonimiyani tavsiflashda birinchi navbatda nazariy nomuvofiqlik va leksikografik standartlashmaganlikni bartaraf etish zarur. Eng toʻgʻri yoʻl – sinonimik qatorni dominant birlik, kontekst, uslubiy belgi va korpus dalili asosida koʻrsatishdan iborat (Bergenholtz & Gouws, 2012; Eshmuminov, 2019; Ochilova, 2020).

Kelgusida oʻzbek frazeologik lugʻatlarini elektron shaklda yaratish va ularni doimiy yangilab borish orqali mazkur muammolarni samarali hal etish mumkin

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1978. – 320 b.
- [2] Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012. – 448 b.
- [3] Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik. / Tahrir hayʼati: T.Mirzaev va boshq. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
- [4] Xudoyberdiyeva G.A. Lexical Synonym Level in Uzbek. – Toshkent: Fan, 2020. – 145 b.
- [5] Mirxanova G.R. Presenting Synonyms in the Explanatory Dictionaries of the Uzbek Language. // Middle European Scientific Bulletin. – 2020. – Volume 6. – P. 117–120.
- [6] Eshmuminov A. Problems of Creating National Corpus of the Uzbek Language (Level of Synonyms). – Toshkent: Fan, 2019. – 180 b.
- [7] Ochilova M. Electronic Dictionary – Lexicography Development as a New Stage Product. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020. – 120 b.
- [8] Abdulkhaeva M. va boshq. Appropriate Use of Synonyms in English and Uzbek. – Toshkent, 2021. – 110 b.
- [9] Maripova M. Frazeologik birliklarning lugʻatlarda aks etishi. // Til va adabiyot taʼlimi. – 2020. – № 3. – B. 34–39.
- [10] Dzhusupov M. Oʻzbek tilshunosligida sinonimiyaga oid yondashuvlar. // Oʻzbek tili va adabiyoti. – 2015. – № 2. – B. 28–33.
- [11] Bergenholtz H., Gouws R. Synonymy and Synonyms in Lexicography. // Lexicographica. – 2012. – № 28. – P. 45–62.
- [12] Elena G. Problems of Lexicographic Interpretation of the Latest Phraseology of Russian. – Moscow: Nauka, 2021. – 210 b.
- [13] Kolkovska S. Lexicographic Representation of Polysemy and Synonymy with Respect to New Lexis. – Sofia: University Press, 2021. – 165 b.
- [14] Louw P. Synonymy in the Translation Equivalent Paradigms of a Standard Translation Dictionary. – Pretoria: SAUV, 2012. – 95 b.
- [15] Yoʻldoshev B. Oʻzbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2005. – 240 b.
- [16] Zaripov Q. Oʻzbek tilida frazeologik sinonimlar. – Toshkent: Fan, 1981. – 180 b.
- [17] Mahkamov A. Oʻzbek tilining qisqacha frazeologik lugʻati. – Toshkent: Fan, 1989. – 160 b.
- [18] Hojiev A. Oʻzbek tilining sinonimlari izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1974. – 256 b.

OʻZBEK XALQ ALLALARINING GENDER ASPEKTLARI: MAZMUN VA IFODA TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq allalarining gender aspektlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda allalardagi erkaklik va ayollik obrazlari, ularning ijtimoiy rollar orqali aks etishi, shuningdek, til va ifoda vositalari orqali gender stereotiplarning shakllanishi yoritilgan. Maqola o'zbek xalqining madaniy tafakkuri, tarbiyaviy qadriyatlari va ona so'zining poetik kuchi orqali gender tafovutlarning qanday namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'zbek allalari, gender aspekt, erkaklik, ayollik, xalq og'zaki ijodi, poetik tahlil, lingvokulturologiya.

Annotation. This article analyzes the gender aspects of Uzbek folk lullabies. It explores the representation of masculinity and femininity through social roles, linguistic expression, and poetic imagery. The study highlights how gender stereotypes and cultural values are reflected in lullabies, revealing the connection between language, culture, and upbringing in Uzbek society.

Keywords: Uzbek lullabies, gender aspect, masculinity, femininity, folklore, poetic analysis, linguistic culture.

Аннотация. В данной статье рассматриваются гендерные аспекты узбекских народных колыбельных песен. Анализируется отражение мужских и женских образов через социальные роли, языковые средства и поэтические выражения. Показано, как в колыбельных песнях находят отражение культурные ценности и гендерные стереотипы узбекского общества.

Ключевые слова: узбекские колыбельные, гендерный аспект, мужественность, женственность, фольклор, поэтический анализ, лингвокультурология.

KIRISH

O'zbek xalq og'zaki ijodining eng nozik, badiiy jihatdan mukammal va qadimiy qatlamini tashkil etuvchi janrlardan biri — bu alla janridir. Allalar o'zining tabiiy, samimiy va estetik shakli bilan xalqning ma'naviy olamida alohida o'rin egallaydi. Ular asrlar davomida nafaqat bolani ovutish, tinchlantirish yoki uxlatish vositasi bo'lib xizmat qilgan, balki ona va jamiyatning ruhiy holatini, ijtimoiy qarashlarini, milliy tafakkurini va ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan badiiy matn sifatida shakllangan. Shu sababdan, allalarni faqat folklor yoki musiqiy namuna sifatida emas, balki madaniy, ijtimoiy va lingvistik fenomen sifatida o'rganish zarurdir.

Allalar orqali xalq o'zining dunyoni idrok etish tarzi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarga bergan bahosi, ona va bola, ayol va erkak o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqalar haqidagi qarashlarini avloddan avlodga yetkazib kelgan. Bu jihatdan allalar milliy ong va ruhiyatning arxetipik darajasini ifodalovchi eng qadimiy matnlardan biri hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Allalarda mujassam bo'lgan til, ohang, ritm va mazmun uyg'unligi xalqning estetik didi, ma'naviy qadriyati va madaniy xotirasining mahsulidir. Har bir alla matni – bu bir tomondan ona mehrining poetik shakli, ikkinchi tomondan esa milliy gender tasavvurlarining ifodasidir. Shuning uchun allalarni gender aspektida o'rganish – ularni faqat lirik qo'shiq emas, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Gender aspekti allalarni tahlil qilishda markaziy o'rinni egallaydi, chunki u bu janrning asosiy savollariga javob topish imkonini beradi:

“Kim kuylaydi?” – ya'ni allani kim yaratadi va kimning ovozi orqali u avlodlarga yetkaziladi?

“Kim uchun kuylanadi?” – allaning adresati kim: o'g'il bola, qiz bola, yoki jamiyatning o'zi?

“Qanday obrazlar ifodalanadi?” – unda ayol, erkak, ona, ota, bola, jamiyat qanday ramziy shaklda tasvirlanadi?

Ushbu savollar allaning gender xususiyatlarini, ijtimoiy rollarni va madaniy stereotiplarni aniqlashda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Odatda alla ayol tomonidan – ona yoki buvi tomonidan kuylanadi. Shu sababli u, birinchi navbatda, ayollik fenomenining badiiy ifodasi, ayolning ruhiy kechinmalari, orzulari, qo‘rquvlari va umidlarini ifoda etuvchi poetik maydondir. Shu bilan birga, allalarda erkak obrazlari — ota, aka, yoki qahramon sifatida tasvirlanib, jamiyatda erkaklikning kuch, himoya va mas’uliyat ramzi sifatidagi an’anaviy talqinini ifodalaydi. Shunday qilib, alla janrida ayollik va erkaklik ramzlari bir-birini to‘ldiruvchi ikki qutb sifatida qaror topgan.

Allaning mazmuniy qatlamida ayollik va erkaklikning uyg‘unligi — bu faqat jinsiy farqlanish emas, balki insoniy mohiyat, mehr, sabr, himoya, fidoyilik va kuch singari universal qadriyatlarning ramziy ifodasidir. Shu jihatdan qaraganda, o‘zbek xalq allalari gender muvozanatining o‘ziga xos timsoli sifatida namoyon bo‘ladi.

Gender aspektida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, allalar o‘zbek xalqining gender tafakkuri, sotsiokulturologik modeli va til madaniyatini chuqur aks ettiradi. Ularning leksik-semantik tizimida ayollik va erkaklik belgilarini ifodalovchi epitetlar, metaforalar, sinonimik qatlamlar juda boy. Bundan tashqari, allalarda ayolning ijtimoiy mavqei, onalik institutining muqaddasligi, erkakning mehnat va himoya rolini ifodalovchi qatlamlar aniq ko‘rinadi.

Demak, o‘zbek allalarini gender aspektida o‘rganish — bu faqat folklor tahlili emas, balki milliy madaniyat, ijtimoiy psixologiya, lingvokulturologiya va estetik tafakkurni kompleks yondashuv asosida o‘rganishdir.

Alla janrida ifoda etilgan gender mazmun millatning ayol va erkakka bo‘lgan tarixiy munosabatini, shuningdek, zamonaviy o‘zgarishlar jarayonida bu obrazlarning qay tarzda talqin etilayotganini anglashga imkon beradi.

Shu bois, o‘zbek allalarini lingvistik, poetik va gender aspektida chuqur tahlil etish nafaqat filologik, balki madaniyatshunoslik, sotsiologik va psixolingvistik nuqtayi nazardan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar xalqning mentalitetini, onalik konsepsiyasini, erkaklik idealini va umuman, milliy identitetni yanada mukammalroq ochib beradi.

O‘zbek allalarida ayol obrazi, avvalo, ona timsolida namoyon bo‘ladi. Ona – mehr, sabr, himoya va fidoyilik ramzi sifatida tasvirlanadi. Uning ovozida mehr, qo‘shig‘ida esa duolar yashiringan.

*“Alla, bolam, alla,
Ko‘zing yumgin halla,
Oq yuvib, oq taragan
Onang seni alla.”*

Bu misralarda ona o‘z farzandini poklik, or-nomus va tinchlik timsolida tarbiyalaydi. Ayollik obrazi shu tarzda ma’naviy go‘zallik, mehribonlik, muloyimlik bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, ayrim allalarda ayolning hayotiy iztiroblari ham seziladi: eri urushda, o‘zi yolg‘iz, biroq baribir bolaning kelajagiga ishonch bilan qaraydi. Bu – ayollikning bardoshi va matonatini ko‘rsatadi.

O‘zbek xalq allalarida erkak obrazlari ko‘pincha ota, aka yoki posbon timsollarida tilga olinadi. Ushbu obrazlar xalq tasavvurida kuch, himoya, mehnat va tayanch ramzlari sifatida shakllangan. Allalarda erkak shaxs ko‘pincha uy-ro‘zg‘orning mustahkam tayanchi, oila himoyachisi va farovonlik yaratuvchisi sifatida tasvirlanadi. Ularning ishtiroki matnda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda topmasa-da, ularning mavjudligi ona tilidan, mehrli duo va tilaklar orqali sezilib turadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Erkak obrazlari o‘zbek allalarida har doim mas’uliyat, mardlik, himoya va kuch bilan bog‘liq bo‘lgan. U bola uchun nafaqat otalik timsoli, balki hayotiy ideal — kuchli, adolatli, mehnatkash inson sifatida tasvirlanadi. Shu jihatdan allalar bolaning gender ijtimoiylashuvining dastlabki manbalaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega.

Erkak obrazining poetik talqinida harakat, faoliyat, tashabbus va himoya semantik maydonlari yetakchi o‘rinni egallaydi. Masalan, “otang keldi”, “ishdan qaytdi”, “tog‘da mehnat qildi”, “bozorga bordi”, “non olib keldi” kabi fe‘llar orqali erkak obrazining faol hayotiy roli ta’kidlanadi. Bu leksik-semantik birliklar o‘zbek xalq tafakkuridagi erkaklik konsepsiyasini — ya’ni himoya va mehnat orqaligina oila tinchligi ta’minlanishi haqidagi qadimiy qarashni ifodalaydi. Bundan tashqari, erkak obrazlari allalarda kelajak umidi sifatida ham talqin etiladi. Ona o‘z o‘g‘liga qarata allalar kuylarkan, uni “botir”, “yigit”, “qahramon”, “otangdek bo‘lgini” kabi so‘zlar bilan duo qiladi. Bu orqali bola ongiga mardlik, kuch, jasorat, himoyachilik kabi gender qadriyatlar singdiriladi.

Allalarda gender ifodasi ko‘pincha leksik, morfologik va stilistik vositalar orqali beriladi. Masalan, o‘g‘il bolaga nisbatan “botir”, “kuchli”, “qahramon” so‘zlari ishlatilsa, qiz bolaga “go‘zal”, “latofatli”, “shirinso‘z” kabi sifatlar xosdir.

Shuningdek, intonatsiya va ritmik tuzilma ham gender farqini his ettiradi: o‘g‘il bolaga atalgan allalar kuchliroq, dinamik ohangda; qiz bolalarnikida esa yumshoqlik, liriklik ustun.

Allalar o‘zbek xalqining ijtimoiy ongida gender qadriyatlarni shakllantiruvchi eng dastlabki vositadir. Bola allani eshitish jarayonida onaning muhabbatini, otaning qadrini, mehnatning sharafini, ayollikning mehrini his etadi. Shu bois, allalar – milliy tarbiya tizimining poetik poydevoridir.

Zamonaviy jamiyatda bu qadriyatlar o‘zgarayotgan bo‘lsa-da, allalardagi gender uyg‘unlik – ya‘ni ayollik va erkaklikning bir-birini to‘ldiruvchi tabiati – hanuz ahamiyatini yo‘qotmagan.

XULOSA

Xulosa qilib aytsak, o‘zbek xalq allalari nafaqat badiiy go‘zalligi, balki gender mazmunining tabiiy va samimiy ifodasi bilan ham qadrlidir. Ular orqali millatimiz ayollik va erkaklikning hayotiy uyg‘unligini, mehr va mas‘uliyatning o‘zaro bog‘liqligini avloddan-avlodga yetkazib keladi.

Shunday qilib, allalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalqining gender qarashlari ona so‘zi, xalq qo‘shig‘i va madaniy xotirada uyg‘un holda namoyon bo‘ladi. Bu esa ularni nafaqat folklor, balki lingvokulturologik meros sifatida ham chuqur o‘rganishga arziydigan janr ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Karimov M. (2018). **O‘zbek xalq allalarining poetik xususiyatlari.** – Toshkent: Fan nashriyoti.

[2] Saidova N. (2020). **Gender lingvistikasining nazariy asoslari.** – Toshkent: Universitet nashriyoti.

[3] Abdullaeva M. (2019). **Xalq og‘zaki ijodi va milliy mentalitet.** – Samarqand: Registon nashriyoti.

[4] G‘afurova Z. (2021). **Allalarda ona timsoli va uning ifodasi // Til va madaniyat jurnali.** – № 3.

[5] Saidov S. (2023). **O‘zbek allalarining lingvokulturologik tahlili // TMI ilmiy axborotnomasi.**

ALISHER NAVOIYNING “MEZON UL-AVZON” ASARI BO‘YICHA QILINGAN TADQIQOTLAR

Abdullayeva Aminaxon Abdumalik qizi

Filologiya fakulteti talabasi

Farg‘ona davlat universiteti, 150100 Farg‘ona, O‘zbekiston

ominahonabdullayeva6@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning Mezon ul-avzon asari va uning navoiyshunoslikdagi ilmiy ahamiyati tadqiq etiladi. Asarning aruzshunoslik, poetika, janrshunoslik va matnshunoslikdagi o‘rni yoritilib, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlil qilinadi va bundan tashqari, “Mezon ul-avzon”ning turkiy poetik tafakkur taraqqiyotidagi o‘rni, aruz ilmi rivojidadagi ahamiyati hamda bugungi navoiyshunoslikdagi dolzarb masalalari haqida batafsil fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Mezon ul-avzon, aruz ilmi, navoiyshunoslik, poetika, aruzshunoslik, matnshunoslik, noma janri, Sharq adabiyoti, turkiy poetika, mumtoz adabiyot.

Аннотация: В данной статье исследуется научное значение произведения Алишера Навои «Мезон ул-авзон» в развитии навоиведения. Освещается роль данного труда в области науки об арузе, поэтики, жанроведения и текстологии, а также анализируются научные исследования, проведённые современными исследователями. Кроме того, подробно рассматриваются место «Мезон ул-авзон» в развитии тюркского поэтического мышления, его значение в становлении и развитии науки об арузе, а

также актуальные проблемы современного навоиведения, связанные с изучением данного произведения.

Ключевые слова: «Мезон ул-авзон», наука об арузе, навоиведение, поэтика, арузоведение, текстология, жанр ному, восточная литература, тюркская поэтика, классическая литература.

Abstract: This article examines the scholarly significance of Alisher Navoi's work *Mezon ul-Avzon* in the field of Navoi studies. It highlights the role of the work in the study of aruz prosody, poetics, genre studies, and textual criticism, and analyzes scholarly research conducted by contemporary researchers. Furthermore, the article provides a detailed discussion of the significance of *Mezon ul-Avzon* in the development of Turkic poetic thought, its contribution to the advancement of aruz studies, and the current issues in contemporary Navoi studies related to the investigation of this work.

Keywords: *Mezon ul-Avzon*, aruz prosody, Navoi studies, poetics, aruz studies, textual criticism, noma genre, Eastern literature, Turkic poetics, classical literature.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyoti tarixida Alisher Navoiyning ilmiy-adabiy merosi alohida mavqega ega. Shoir o'zining yuksak badiiy asarlari orqali turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etgan bo'lsa, ilmiy-nazariy asarlari orqali Sharq poetik tafakkurining rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Navoiy ijodida poetika, aruzshunoslik, tilshunoslik va adabiyot nazariyasiga oid masalalar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, *Mezon ul-avzon* asari turkiy aruz ilmining eng mukammal manbalaridan biri sifatida qadrlanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Mazkur asar Sharq she'riyatining asosiy poetik mezoni bo'lgan aruz tizimini ilmiy asosda tahlil qilishga bag'ishlangan. Asarda vaznlar, bahrlar, ruknlar, she'riy ohang va poetik ritm masalalari keng yoritilgan bo'lib, bu hol Navoiyning yirik nazariyotchi olim ekanini ko'rsatadi. Shu bois "*Mezon ul-avzon*" asari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar nafaqat navoiyshunoslik, balki o'zbek adabiyotshunosligi taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda "*Mezon ul-avzon*"ni o'rganish bir necha ilmiy yo'nalishlarda olib borilmoqda. Jumladan, asarning aruzshunoslikka oid jihatlari, matnshunoslik xususiyatlari, janrshunoslikka doir qarashlari hamda boshqa Sharq aruz risolalari bilan qiyosiy tahlili tadqiqotchilar e'tiborini tortmoqda. Ushbu maqolada "*Mezon ul-avzon*" bo'yicha olib borilgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi va ularning navoiyshunoslikdagi o'rni yoritiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"*Mezon ul-avzon*" asari Sharq poetik tafakkurining yirik ilmiy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asarda aruz ilmining nazariy asoslari turkiy til imkoniyatlari asosida yoritilib, vaznlarning poetik tabiati ilmiy tahlil qilinadi. Navoiy aruzni faqat texnik hodisa sifatida emas, balki she'riyatning estetik mezoni sifatida talqin qiladi. Shu jihatdan asar Sharq poetikasining falsafiy mohiyatini ham o'zida aks ettiradi.

"Alisher Navoiy va XXI asr" xalqaro ilmiy-nazariy anjumanida Abdumannapova Shohsanam tomonidan taqdim etilgan "Alisher Navoiyning "*Mezon ul-avzon*" hamda Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarlari qiyosi" nomli maqola ushbu yo'nalishdagi muhim tadqiqotlardan biridir. Tadqiqotda aruz ilmining paydo bo'lishiga oid mashhur ilmiy qarashlar tahlil qilinib, bu ilmning XIV–XV asrlarda temuriylar davrida yuksak taraqqiyot bosqichiga chiqqani ta'kidlanadi.

Muallif Navoiyning "*Mezon ul-avzon*" asari bilan Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarini qiyosiy asosda tahlil qiladi. Tadqiqotda Navoiy Qur'oni Karim oyatlarida ham aruz vazniga xos ritmik uyg'unlik mavjudligini qayd etgani ko'rsatiladi. Bu orqali shoir aruzning tabiiy va estetik mohiyatini asoslashga harakat qiladi. Sayfiy Buxoriy esa qofiyali va ritmik nutq shakllari vaznga tushsa ham, ularni she'r deb bo'lmasligini ta'kidlaydi. Bu esa Sharq poetikasida she'r va nasr chegaralariga oid nazariy qarashlarning turlicha bo'lganini ko'rsatadi. Maqolada "aruz" atamasining kelib chiqishi masalasi ham qiziqarli tarzda tahlil etiladi. Navoiy aruzni vodiy nomi bilan bog'lab, undagi uylarni "bayt" deb atasa, Sayfiy Buxoriy uni shahar nomi bilan izohlaydi. Har ikki olim aruz ilmini Xalil ibn Ahmad nomi bilan bog'laydi. Bu esa Sharq aruzshunosligi tarixidagi ilmiy an'analar davomiyligini ko'rsatadi.

"*Mezon ul-avzon*" bo'yicha olib borilgan yana bir muhim tadqiqot Orzigul Xamroyevaning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida "*Mezon ul-avzon*"dan parchalar" nomli maqolasidir. Tadqiqotda Abdurauf

Fitratning Navoiy merosini o'rganishdagi xizmatlari tahlil qilinadi. Fitrat "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida Navoiy asarlaridan keng foydalangan hamda "Mezon ul-avzon"dan parchalarni ham kiritgan.

Tadqiqotchi Abdurauf Fitrat tomonidan keltirilgan matnlar bilan "Mukammal asarlar to'plami"ning 16-jildidagi matnlarni qiyoslab, ayrim tafovutlarni ko'rsatib beradi. Jumladan, ruknlarning tushirib qoldirilishi, vazn nomlarining chalkashishi yoki o'rin almashishi kabi holatlar kuzatiladi. Bu esa matnshunoslik jihatidan muhim ilmiy masala hisoblanadi. Maqolada Suyima G'aniyeva tomonidan tayyorlangan MATning 16-jildi "Mezon ul-avzon"ni ilmiy tahlil qilishda eng ishonchli manbalardan biri sifatida baholanadi.

Dilorom Mo'minovaning "Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida noma janriga berilgan baho" mavzusidagi maqolasida esa asarning janrshunoslikka oid jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda noma janrining kelib chiqishi, uning Sharq adabiyotidagi taraqqiyot bosqichlari hamda Navoiy tomonidan ushbu janrga berilgan baho yoritiladi.

Navoiy "Muhabbatnoma" janrini "surud", ya'ni qo'shiq turi sifatida talqin qiladi hamda uning hazaji musaddasi maqsur bahrida yozilganini ta'kidlaydi. Shoir keltirgan misollar orqali noma janrining poetik va ritmik tabiati ochib beriladi. Tadqiqotda taashshuqnoma, dahnoma, latofatnoma kabi janrlarning poetik xususiyatlari haqida ham ilmiy mulohazalar yuritiladi.

Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "Mezon ul-avzon" asari ko'p qirrali ilmiy manba bo'lib, unda aruz ilmi bilan bir qatorda poetika, janrshunoslik, matnshunoslik va estetik qarashlar ham mujassamlashgan. Asar Sharq poetik tafakkurining nazariy asoslarini belgilab bergan qomusiy yodgorliklardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

"Mezon ul-avzon" asari yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar Navoiyning buyuk shoir bo'lish bilan birga, yirik adabiyotshunos, aruzshunos va nazariyotchi olim ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Asarda aruz tizimining nazariy asoslari, poetik ritm, she'riy ohang va janr masalalari chuqur ilmiy asosda yoritilgan.

Abdumannapova Shohsanamning qiyosiy tadqiqoti "Mezon ul-avzon"ning Sharq aruzshunosligidagi o'rini ochib bersa, Orzigul Xamroyevaning izlanishlari asarning matnshunoslik jihatlari yoritadi. Dilorom Mo'minovaning maqolasi esa asarning janrshunoslikka oid ilmiy ahamiyatini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqotlar "Mezon ul-avzon"ning navoiyshunoslikdagi ilmiy qimmatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bugungi kunda "Mezon ul-avzon"ni qo'lyozmalar asosida qiyosiy o'rganish, aruz terminologiyasining izohli lug'atini yaratish, asarni zamonaviy poetika bilan qiyosiy tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur asarni chuqur tadqiq etish Sharq poetik tafakkuri hamda o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotini yanada mukammal anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Alisher Navoiy. **Mezon ul-avzon**. Mukammal asarlar to'plami. 16-jild. – Toshkent.

[2] Abdumannapova Shohsanam. **"Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" hamda Sayfiy Buxoriyning "Aruzi Sayfiy" asarlari qiyosi"** // "Alisher Navoiy va XXI asr" xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent, 2022.

[3] Xamroyeva Orzigul. **"O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida "Mezon ul-avzon"dan parchalar** // "Alisher Navoiy va XXI asr" xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent: Tamaddun, 2017.

[4] Mo'minova Dilorom. **"Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida noma janriga berilgan baho"** // "Alisher Navoiy ilmiy-adabiy merosining umumbashariyat ma'naviy va ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni" xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari. – Navoiy, 2025.

[5] Abdurauf Fitrat. **O'zbek adabiyoti namunalari**. – Toshkent. Xalil ibn Ahmad aruz nazariyasiga oid ilmiy qarashlar va Sharq poetikasi manbalari.

TOHIR MALIK ASARLARIDA ARGOTIZMLAR ("SHAYTANAT" ASARI ASOSIDA)

Abdullayeva Aminaxon Abdumalik qizi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotida kriminal mavzuni yoritgan yirik nosirlardan biri Tohir Malik ijodida argotizmlarning qo‘llanish xususiyatlari “Shaytanat” asari asosida lingvistik va lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tilning ijtimoiy tabaqalanishi jarayonida shakllanuvchi argotizmlar muayyan ijtimoiy guruh vakillarining nutqida qo‘llanishi, semantik jihatdan o‘ziga xosligi, ekspressiv-bo‘yoqdorligi va ayrim hollarda kommunikativ ma‘lumotni tashqi guruh vakillaridan yashirish xususiyati bilan ajralib turadi. Tadqiqotda argotizm terminining o‘zbek va jahon tilshunosligidagi talqinlari qiyosiy tahlil qilinib, uning jargon, sleng, professionalizm va umumxalq leksikasi bilan munosabati aniqlashtiriladi. “Shaytanat” asarida kriminal muhitga oid ijtimoiy chegaralangan leksik birliklarning qo‘llanishi, ularning personaj nutqini individuallashtirish, ijtimoiy portret yaratish, jinoyat olamining ichki kommunikativ muhitini modellash, voqealar realizmini kuchaytirish hamda muallifning ijtimoiy-estetik pozitsiyasini ifodalashdagi vazifalari yoritiladi. Tahlil natijasida argotizmlar Tohir Malik badiiy uslubida faqat leksik hodisa sifatida emas, balki obraz yaratish va ijtimoiy muhitni badiiy modellashning faol vositasi sifatida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Tohir Malik, “Shaytanat”, argotizm, argo, jargon, sleng, ijtimoiy leksika, kriminal leksika, sotsiolingvistika, lingvopoetika, badiiy nutq, personaj nutqi, ijtimoiy muhit.

Аннотация. В статье исследуются особенности употребления арготизмов в творчестве известного узбекского писателя Тахира Малика на материале произведения «Шайтанат». Арготизмы рассматриваются как социально ограниченные лексические единицы, функционирующие в речи определённых социальных групп и характеризующиеся семантической, стилистической и коммуникативной спецификой. В работе сопоставляются различные трактовки понятия арготизма в узбекском и зарубежном языкознании, уточняется его соотношение с жаргоном, сленгом, профессиональной и общеупотребительной лексикой. Особое внимание уделяется криминальной лексике произведения, её роли в индивидуализации речи персонажей, создании их социального портрета, моделировании внутренней коммуникативной среды преступного мира и усилении реалистичности художественного изображения. Анализ показывает, что арготизмы в произведении Тахира Малика выполняют не только коммуникативную, но и важную художественно-эстетическую функцию, способствуя раскрытию характера персонажей и выражению авторской социальной позиции.

Ключевые слова: Тахир Малик, «Шайтанат», арготизм, арго, жаргон, сленг, социальная лексика, криминальная лексика, социолингвистика, лингвопоэтика, художественная речь.

Abstract. This article examines the use of argotisms in the works of the prominent Uzbek writer Tohir Malik, focusing on his novel “Shaytanat”. Argotisms are analyzed as socially restricted lexical units used by particular social groups and characterized by semantic, stylistic and communicative specificity. The study compares different interpretations of the concept of argotism in Uzbek and international linguistics and clarifies its relationship with jargon, slang, professional vocabulary and commonly used lexical units. Particular attention is paid to criminal vocabulary in “Shaytanat” and its role in individualizing characters’ speech, creating their social portraits, modeling the internal communicative environment of the criminal world and enhancing the realism of the narrative. The analysis demonstrates that argotisms in Tohir Malik’s work function not only as communicative units but also as important artistic and aesthetic devices that contribute to character development, social characterization and the expression of the author’s social position.

Keywords: Tohir Malik, “Shaytanat”, argotism, argot, jargon, slang, social vocabulary, criminal vocabulary, sociolinguistics, linguopoetics, literary speech, character speech.

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasini o‘zida mujassamlashtiruvchi murakkab tizim bo‘lib, uning mavjudligi va rivojlanishi insonlarning ijtimoiy faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Jamiyatdagi har bir ijtimoiy qatlam, guruh yoki muhit o‘zining muayyan kommunikativ ehtiyojlariga ega bo‘lganligi sababli, umumxalq tilining tarkibida turli darajadagi ijtimoiy chegaralangan birliklar ham shakllanadi. Bunday birliklar tilning ijtimoiy

tabaqalanishini namoyon etib, jamiyatdagi kasbiy, madaniy, yosh, hududiy va boshqa guruhlarining o'zaro munosabatlari haqida muhim ma'lumot beradi.

Tilning ijtimoiy qatlamlarini o'rganish sotsiolingvistikaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sotsiolingvistik tadqiqotlarda tilning jamiyatdagi mavqeyi, turli guruhlar tomonidan ishlatilishi, ijtimoiy omillarning til birliklariga ta'siri, nutqning guruhga xos xususiyatlari kabi masalalar o'rganiladi. Shu jihatdan argotizmlar alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Chunki argotizmning mohiyatini faqat uning lug'aviy ma'nosi orqali tushuntirish yetarli emas. Uning qaysi guruh vakillari tomonidan, qanday sharoitda, qanday kommunikativ maqsadda va qanday ijtimoiy vaziyatda qo'llanishini ham hisobga olish talab etiladi.

Argotizm tushunchasi tilshunoslikda bir xil chegaraga ega bo'lmagan terminlardan biridir. Ayrim tadqiqotchilar argo va jargon tushunchalarini bir-biriga yaqin yoki qisman sinonim hodisalar sifatida izohlasalar, boshqa tadqiqotlarda ularning funksional va ijtimoiy farqlari ajratib ko'rsatiladi. Xususan, argo ko'pincha nisbatan yopiq ijtimoiy guruhlar nutqi bilan bog'lanadi va guruh ichidagi kommunikatsiyani ta'minlash, guruh a'zolarining o'zaro birdamligini ifodalash hamda ayrim hollarda ma'lumotni begona kishilardan yashirish vazifasini bajarishi bilan tavsiflanadi. Jargon esa ma'lum kasbiy yoki ijtimoiy guruhga xos bo'lgan maxsus leksik qatlam sifatida kengroq tushunilishi mumkin. O'zbek tilshunosligida ham mazkur masala e'tibordan chetda qolmagan.

A. Hojiyevning "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da argotizm muayyan ijtimoiy guruhlar, jumladan, o'g'rilar, qimorbozlar va boshqa guruhlar tomonidan qo'llanadigan maxsus so'z va iboralar bilan bog'liq holda izohlanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa jargon tushunchasi muayyan ijtimoiy guruhga xos bo'lgan so'z va iboralar sifatida tavsiflanadi. Mazkur qarashlar o'zbek tilida ham ijtimoiy jihatdan chegaralangan leksik qatlam mavjudligini va uni tizimli ravishda o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Argotizmlarning badiiy adabiyotdagi o'rni esa masalani yanada murakkablashtiradi. Chunki yozuvchi badiiy asarda adabiy tilning barcha imkoniyatlaridan, shu jumladan, uning ijtimoiy chegaralangan qatlamlaridan ham maqsadli ravishda foydalanishi mumkin. Badiiy matndagi argotizm real hayotdagi kommunikativ vazifasidan tashqari estetik vazifani ham bajaradi. U personaj nutqini individuallashtiradi, obrazning ijtimoiy kelib chiqishini ko'rsatadi, muhitni jonlantiradi, konfliktning tabiiyligini ta'minlaydi va ayrim hollarda muallifning ijtimoiy munosabatini anglashga yordam beradi. O'zbek adabiyotida ijtimoiy hayotning murakkab va ziddiyatli qatlamlarini tasvirlashga alohida e'tibor bergan ijodkorlardan biri Tohir Malikdir. Uning asarlarida inson va jamiyat munosabatlari, axloqiy tanlov, jinoyatchilik, ma'naviy tanazzul, inson ruhiyati va ijtimoiy muhit masalalari keng yoritilgan. Yozuvchining "Shaytanat" asari esa kriminal mavzuni keng qamrovda badiiy tadqiq etgani bilan ajralib turadi.

"Shaytanat"da jinoyat olami vakillarining faoliyati, ular o'rtasidagi munosabatlar, ijtimoiy mavqelar, qarashlar va ichki qoidalar tasvirlanadi. Bunday muhitning badiiy ifodasi faqat syujet va obrazlar orqali emas, balki personajlarning nutqiy xususiyatlari orqali ham amalga oshiriladi. Shu sababli asardagi ijtimoiy chegaralangan leksik birliklar yozuvchining badiiy tilidan foydalanish mahoratini o'rganishda muhim material bo'la oladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, Tohir Malik ijodidagi argotizmlar masalasi tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasida turadi. Bir tomondan, ular sotsiolingvistik hodisa sifatida muayyan ijtimoiy guruhlarining nutqini ifodalaydi. Ikkinchi tomondan, ular badiiy matnda personaj yaratish, muhitni tasvirlash va estetik ta'sirni kuchaytirish vositasiga aylanadi. Shu bois "Shaytanat" asaridagi argotizmlarni faqat lug'aviy hodisa sifatida emas, balki badiiy matnning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish zarur.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Tohir Malikning "Shaytanat" asarida qo'llangan argotizmlarning ijtimoiy-semantik va badiiy-uslubiy xususiyatlarini aniqlash hamda ularning asar poetikasidagi funksional o'rnini ochib berishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun argotizm tushunchasining nazariy mohiyatini aniqlash, argotizm va jargon o'rtasidagi munosabatni yoritish, "Shaytanat"dagi ijtimoiy chegaralangan leksikani tahlil qilish, kriminal muhitga xos birliklarning semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning personaj nutqini individuallashtirishdagi rolini ko'rsatish hamda argotizmlarning muallif pozitsiyasini ifodalashdagi ahamiyatini ochib berish vazifalari belgilandi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Tohir Malikning "Shaytanat" turkumiga mansub asarlari olindi. Tadqiqot materiallarini tahlil qilishda tilshunoslik va adabiyotshunoslikning o'zaro aloqador tamoyillariga

asoslanildi. Xususan, sotsiolingvistik, tavsifiy, semantik, kontekstual va lingvopoetik metodlardan foydalanildi. Sotsiolingvistik yondashuv argotizmlarning muayyan ijtimoiy guruh bilan bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Chunki bunday birlikning mohiyati uning lug'aviy ma'nosidagina iborat emas. U ma'lum ijtimoiy muhitda yuzaga keladi va shu muhit vakillarining kommunikativ ehtiyojlarini ifodalaydi. Shu sababli tadqiqot davomida birlikning nutq egasi, qo'llanish vaziyati va ijtimoiy muhiti asosiy mezonlardan biri sifatida olindi. Tavsifiy metod orqali asardagi ijtimoiy jihatdan chegaralangan birliklarning umumiy xususiyatlari aniqlanadi. Semantik tahlil yordamida birliklarning lug'aviy va kontekstual ma'nolari o'rtasidagi munosabat o'rganiladi. Kontekstual tahlil esa argotizmning konkret badiiy vaziyatda qanday ma'no va funksiyani yuzaga chiqarishini belgilash imkonini beradi.

Lingvopoetik metod tadqiqotning alohida ahamiyatga ega yo'nalishini tashkil etadi. Bunda argotizmning badiiy asardagi estetik vazifasi, personaj xarakterini yaratishdagi roli, nutq individualligini shakllantirishi, ijtimoiy muhitni ifodalashi va muallif pozitsiyasiga munosabati o'rganiladi.

Tadqiqotda argotizmni aniqlashning muhim mezoni sifatida uning ijtimoiy chegaralanganligi belgilandi. Shu sababli umumxalq tilida keng qo'llanadigan xalqona, maishiy yoki milliy-madaniy birliklarning barchasini argotizm sifatida baholashdan saqlanildi. Chunki "to'y", "sovchi", "quda", "mahalla", "osh", "choyxona" kabi birliklar muayyan milliy-madaniy mazmunni ifodalashi mumkin bo'lsa-da, ular umumxalq leksikasiga mansub bo'lib, avtomatik ravishda argotizm sifatida qaralmaydi. Shuningdek, tadqiqotda argotizm, jargon, sleng va professionalizm o'rtasidagi farqlarni hisobga olishga harakat qilindi. Mazkur birliklar bir-biriga yaqin bo'lishiga qaramay, ularning ijtimoiy doirasi, kommunikativ vazifasi va qo'llanish darajasida farqlar mavjud. Shu sababli badiiy matndagi har bir norasmiy birlikni argotizm sifatida belgilash ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari "Shaytanat" asarida ijtimoiy chegaralangan leksikaning, xususan, kriminal, qimor va giyohvandlik muhiti bilan bog'liq birliklarning badiiy-estetik vazifaga ega ekanini ko'rsatdi. Yozuvchi muayyan ijtimoiy muhitni tasvirlashda nafaqat voqealar va xarakterlar tizimiga, balki personajlarning nutqiy xususiyatlariga ham murojaat qiladi. Shu jihatdan ijtimoiy chegaralangan leksika asardagi obrazlarning nutqiy qiyofasini yaratish, ularning qaysi muhitga mansubligini ko'rsatish va voqealarning realistik tasvirini kuchaytirishga xizmat qiladi. Tahlil jarayonida argotizmlarni ajratishda ularning faqat shakliy xususiyatlariga emas, balki ijtimoiy chegaralanganligi, muayyan muhitda qo'llanishi va kontekstual ma'nosiga asoslanildi. Chunki ayrim birliklar kundalik nutqda ham uchrashi mumkin. Bunday holatda birlikning argotik xususiyati uning lug'aviy shaklidan ko'ra, muayyan ijtimoiy guruh nutqida qanday ma'noda va qanday vazifada qo'llanganligi bilan belgilanadi. Tahlil uchun ajratilgan 10 ta argotik birlik semantik mazmuni va qo'llanish muhitiga ko'ra uchta asosiy semantik-funksional guruhga tasniflandi:

№	Semantik-funksional guruh	Argotik birliklar	Soni	Ulushi
1	Kriminal muhitga oid birliklar	krysha, obshchak, ment, obez	4 ta	40%
2	Qimor muhitiga oid birliklar	stavka, dilyor, vabank	3 ta	30%
3	Giyohvandlik muhitiga oid birliklar	doza, ukol, lomka	3 ta	30%
Jami			10 ta	100%

Jadval ma'lumotlari tahlil qilingan birliklar orasida kriminal muhitga oid argotizmlar miqdor jihatidan ustun ekanini ko'rsatadi. Ushbu guruhga krysha, obshchak, ment, obez birliklari kiritildi. Ularning 4 tasi

jami tanlanmaning 40 foizini tashkil etadi. Mazkur birliklar kriminal muhit vakillarining o'zaro munosabatlari, faoliyati va ular bilan bog'liq vaziyatlarni ifodalashda qo'llanadi. Masalan, krysha ayrim kontekstlarda himoya yoki homiylik qiluvchi kuch ma'nosini, obshchak esa guruh manfaatlar uchun jamlanadigan umumiy mablag' ma'nosini anglatishi mumkin. Ment va obez birliklari esa kriminal muhit vakillarining huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan bog'liq munosabatlarini ifodalovchi nutqiy vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Kriminal muhitga oid birliklarning badiiy ahamiyati faqat ma'lum tushunchani nomlash bilan cheklanmaydi. Ular personajlarning ijtimoiy mavqeyi, o'zaro munosabati va muayyan muhitga mansubligi haqida qo'shimcha axborot beradi. Shu ma'noda argotizm badiiy matnda ijtimoiy axborotni ixcham shaklda yetkazuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Personajning umumadabiy birlik o'rniga kriminal muhitga xos birlikni tanlashi uning nutqiy portretini individuallashtirishga xizmat qiladi. Kriminal leksikaning ayrim birliklari rus tili orqali o'zbek nutqiga kirib kelganligi bilan ham e'tiborga loyiq.

Ment, obshchak, krysha, obez singari birliklarning qo'llanishi kriminal muhit nutqida o'zlashma elementlarning mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat, bir tomondan, kriminal submadaniyatning turli ijtimoiy va til muhitlari bilan aloqadorligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, o'zbek tilining zamonaviy ijtimoiy leksikasida rus tilining tarixiy ta'siri izlari mavjudligini namoyon etadi. Qimor muhitiga oid birliklar tahlil qilingan argotizmlarning ikkinchi guruhini tashkil etadi. Ushbu guruhga stavka, dilyor, vabank birliklari kiritilib, ularning soni 3 ta yoki umumiy tanlanmaning 30 foizini tashkil etdi. Mazkur birliklar qimor, tavakkalchilik, pul tikish va shu kabi jarayonlar bilan bog'liq ijtimoiy muhitni ifodalashga xizmat qiladi.

Qimor leksikasining badiiy funksiyasi personajlarning ruhiy holati va hayot tarzini ochishda ham namoyon bo'ladi. Tavakkal, yutuq, mag'lubiyat va moddiy manfaat bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi birliklar qahramonlarning dunyoqarashi hamda muayyan muhitga munosabatini ochishga yordam beradi. Shu bilan birga, stavka, dilyor, vabank kabi birliklarni argotizm sifatida baholashda kontekstual mezon muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki birlikning ma'lum bir vaziyatda qo'llanishi uning ijtimoiy chegaralangan ma'nosini aniqlash imkonini beradi. Giyohvandlik muhitiga oid birliklar uchinchi guruhni tashkil etib, unga doza, ukol, lomka birliklari kiritildi. Ushbu guruh ham 3 ta birlikdan iborat bo'lib, tahlil qilingan birliklarning 30 foizini tashkil qiladi. Mazkur birliklar tegishli kontekstda giyohvandlik bilan bog'liq muhit, holat va jarayonlarni ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu leksik birliklarning badiiy matndagi vazifasi mazkur salbiy ijtimoiy hodisani targ'ib qilish emas, balki asarda tasvirlangan muhit va personajlarning hayot tarzini realistik ifodalashdan iborat. Yozuvchi ayrim hollarda qahramonning ichki dunyosi va ruhiy holatini uzun psixologik izohlar orqali emas, balki uning nutqida qo'llangan ijtimoiy chegaralangan birliklar orqali ham ochib beradi. Natijada argotizm personajning nutqiy portreti bilan bir qatorda uning ijtimoiy va ruhiy holatini ifodalovchi vositaga aylanadi. Guruhlar miqdoriy jihatdan solishtirilganda, kriminal muhitga oid birliklar 40 foiz bilan birinchi o'rinda, qimor va giyohvandlik muhitiga oid birliklar esa 30 foizdan teng ulush bilan keyingi o'rinlarda turadi. Bu taqsimot tahlil uchun tanlangan birliklar doirasida "Shaytanat"dagi kriminal muhit leksik qatlamining nisbatan faol ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mazkur natija butun asardagi barcha ijtimoiy chegaralangan birliklarning mutlaq statistik ko'rsatkichi emas, balki tadqiqot doirasida tahlil uchun ajratilgan birliklarning miqdoriy taqsimotidir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Tohir Malik asarlaridagi ijtimoiy chegaralangan leksikani faqat kriminal argotizmlar bilan chegaralash to'g'ri emas. Yozuvchi turli ijtimoiy muhit vakillarining nutqini tasvirlashda xalqona, so'zlashuvga xos, kasbiy va boshqa uslubiy qatlamlardan ham foydalanadi. Biroq ushbu birliklarning barchasini argotizm sifatida baholash mumkin emas. Ularni farqlashda ijtimoiy chegaralanganlik, qo'llanish muhiti, kontekstual ma'no va kommunikativ vazifa kabi mezonlarga tayanish zarur.

Umuman, tahlil natijalari argotizmlarning "Shaytanat" badiiy matnidagi funksiyasi nominativ vazifa bilangina cheklanmasligini ko'rsatdi. Ular personaj nutqini individuallashtirish, ijtimoiy muhitni konkretlashtirish, guruhiy mansublikni ifodalash, nutqiy portret yaratish va asarning realistik tasvir imkoniyatlarini kengaytirishda muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Argotizmlarning badiiy matndagi funksiyasini tushunishda, avvalo, ularning personaj yaratishdagi roliga e'tibor qaratish lozim. Badiiy obraz ko'p qirrali tizim bo'lib, uning xarakteri tashqi ko'rinish, harakat, psixologik holat, muallif tavsifi va nutq orqali yuzaga keladi. Shulardan nutq personajning ichki va ijtimoiy qiyofasini ochishda alohida imkoniyatga ega. Tohir Malik ham personajlarni o'ziga xos nutqiy xususiyatlar bilan ta'minlash orqali ularning ijtimoiy mansubligini ko'rsatadi.

Argotizmning personaj nutqidagi qo'llanishi uning ijtimoiy portretini yaratishga xizmat qiladi. Qahramonning qaysi so'zlarni tanlashi uning qaysi muhitda shakllanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, "Shaytanat" singari kriminal muhit keng tasvirlangan asarda bunday nutqiy individuallik katta ahamiyatga ega. Jinoyat olamiga mansub shaxs bilan oddiy ijtimoiy muhit vakilining nutqi bir-biridan farqlanadi. Ushbu farq personajlarni bir-biridan ajratish va ularning xarakterini yanada ishonarli tasvirlash imkonini beradi. Argotizmlar voqealarning realistikligini ham oshiradi. Jinoyatchilik olami haqida hikoya qilinayotgan asarda personajlarning mutlaqo neytral va bir xil adabiy tilda so'zlashi tabiiylikni kamaytirishi mumkin. Yozuvchi real hayotdagi nutqiy xilma-xillikni badiiy matnga olib kirish orqali tasvirning hayotiyligini kuchaytiradi. Bunda argotizmning vazifasi voqeani "bezash" emas, balki tasvirlanayotgan ijtimoiy muhitning tabiiy nutqiy ko'rinishini yaratishdan iborat. Argotizmning badiiy qiymati uning noodatiy yoki adabiy me'yorlardan tashqarida ekanligi bilan belgilanmaydi. Uning haqiqiy estetik qiymati muayyan kontekstda qanday vazifani bajarishida namoyon bo'ladi. Agar maxsus birlik personaj xarakterini ochsa, ijtimoiy muhitni belgilasa, konfliktni tabiiylashtirsa yoki muallifning munosabatini anglashga xizmat qilsa, u badiiy jihatdan funksional birlikka aylanadi. Shu nuqtayi nazardan Tohir Malikning argotizmlardan foydalanish mahoratini faqat "ko'p yoki kam ishlatish" mezonini bilan baholash to'g'ri emas. Muhimi, yozuvchi ularni qaysi personajga, qanday vaziyatga va qanday maqsadga muvofiq joylashtirganidir. Argotizmning badiiy matndagi qiymati uning kontekst bilan munosabatida yuzaga chiqadi. Argotizmlar muallifning ijtimoiy pozitsiyasini ham bilvosita ifodalashi mumkin. "Shaytanat"da jinoyatchilik, giyohvandlik, ma'naviy tanazzul va boshqa salbiy hodisalar tasvirlanadi. Yozuvchi bunday muhitni yaratishda uning ichki tilini ham ko'rsatadi. Natijada o'quvchi jinoyat olamining nafaqat tashqi harakatlari, balki ichki kommunikativ tizimi bilan ham tanishadi. Bu esa ijtimoiy muammoning badiiy tasvirini chuqurlashtiradi. Argotizmlarning ijtimoiy kod funksiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Muayyan guruh vakillari uchun tushunarli bo'lgan birlik tashqi guruh vakiliga noma'lum bo'lishi mumkin. Shu sababli bunday leksika guruh ichidagi birdamlikni kuchaytirish bilan birga, "biz" va "ular" qarama-qarshiligini ham yuzaga keltirishi mumkin. Badiiy asarda bu xususiyat kriminal muhitning jamiyatdan ajralganligini ko'rsatish uchun samarali vositaga aylanadi. Biroq argotizmlarning badiiy matndagi qo'llanishi yozuvchidan katta uslubiy mahorat talab qiladi. Ularning haddan tashqari ko'p ishlatilishi matnning umumiy tushunarililigiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Tohir Malikning badiiy mahorati esa ijtimoiy chegaralangan birliklarni umumiy adabiy nutq bilan uyg'unlashtirishda ko'rinadi. Natijada maxsus leksika asarning kommunikativ tushunarililigini butunlay buzmaydi, aksincha, kerakli o'rinlarda muhitni jonlantiradi. Argotizm va jargon o'rtasidagi munosabat masalasi ham "Shaytanat" tilini o'rganishda muhimdir. Jargon odatda ma'lum ijtimoiy yoki kasbiy guruhga xos bo'lgan leksik birliklarning kengroq qatlamini anglatishi mumkin. Argo esa ayrim nazariyalarda nisbatan yopiq guruhlarning maxsus nutqi sifatida talqin qilinadi. Biroq real badiiy matnda ushbu chegaralar doimo qat'iy bo'lavermaydi. Birlikning dastlabki ijtimoiy doirasi tor bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan u ommaviy nutqqa kirib borishi mumkin. Shu sababli "Shaytanat"dagi ayrim birliklarni tasniflashda tarixiy va zamonaviy nutq holatini birgalikda hisobga olish kerak. Muayyan birlik bugungi kunda keng ommaga tanish bo'lishi mumkin, biroq asar yaratilgan davrda u ma'lum ijtimoiy guruh nutqiga xos bo'lgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Demak, argotizmlarning tadqiqi dinamik xarakterga ega bo'lib, ularning ijtimoiy maqomi vaqt davomida o'zgarishi mumkin. Badiiy asardagi argotizmlarni o'rganish o'zbek tilining lug'aviy boyligi va uning rivojlanish mexanizmlarini tushunish uchun ham ahamiyatlidir. Ijtimoiy guruhlar nutqida yuzaga kelgan ayrim birliklar adabiy tilga kirib keladi, ayrimlari esa tor doirada qoladi. Ba'zilar esa vaqt o'tishi bilan eskiradi yoki o'zining dastlabki ma'nosini o'zgartiradi. Shu jihatdan badiiy adabiyot ijtimoiy leksikaning tarixiy harakatini kuzatish imkonini beruvchi muhim manbadir. Tohir Malikning "Shaytanat" asarida argotizmlar kriminal muhitning "yashirin tili" sifatida talqin qilinishi mumkin. Bu atama shartli ma'noda qo'llanib, mazkur birliklarning guruhviy xususiyatini anglatadi. Ular jinoyatchilik olamining ichki aloqalarini, o'ziga xos tushunchalar tizimini va guruhviy identifikatsiyasini ko'rsatadi. Yozuvchi ana shu leksik qatlam orqali o'quvchini jinoyat olamining ichki kommunikativ muhitiga olib kiradi. Bunda eng muhim jihatlardan biri shundaki, yozuvchi kriminal muhitni ideallashtirmaydi. Aksincha, uning ichki tilini ko'rsatish orqali ushbu muhitning ma'naviy va ijtimoiy muammolarini ochib beradi. Argotizmlar shu ma'noda ijtimoiy illatlarni badiiy fosh etishning bilvosita vositasiga aylanadi.

Tadqiqot natijalari Tohir Malik ijodida til va ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabat nihoyatda muhim ekanini ko'rsatadi. Yozuvchi uchun til faqat voqealarni bayon qilish vositasi emas. U obraz yaratadi, muhitni belgilaydi, konfliktni kuchaytiradi, qahramonlarning ichki dunyosini ochadi va asarning g'oyaviy mazmunini chuqurlashtiradi. Shu jihatdan Tohir Malikning "Shaytanat" asari o'zbek badiiy nasrida sotsiolingvistik jihatdan ham qimmatli material

hisoblanadi. Undagi ijtimoiy chegaralangan leksikani tizimli o'rganish orqali kriminal muhitning til xususiyatlarini, o'zlashma birliklarning faoliyatini, argotizmlarning semantik o'zgarishini va badiiy matndagi funksional yukini aniqlash mumkin.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida Tohir Malikning "Shaytanat" asarida argotizmlar va ularga yaqin ijtimoiy chegaralangan leksik birliklar muhim lingvopoetik vazifalarni bajarishi aniqlandi. Ular asarda tasvirlangan turli ijtimoiy muhitlarning nutqiy xususiyatlarini ochib berish, personajlarning ijtimoiy mansubligini belgilash va ularning xarakterini individuallashtirishga xizmat qiladi. Argotizmlarning eng muhim funksiyalaridan biri personaj nutqini individuallashtirishdir. Personajning maxsus leksikadan foydalanishi uning qaysi muhitga tegishli ekanini anglashga yordam beradi. Ayniqsa, kriminal muhit vakillari nutqidagi ijtimoiy chegaralangan birliklar ularning ijtimoiy portretini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi muhim funksiya realistik tasvirni kuchaytirish bilan bog'liq. "Shaytanat"da jinoyat olamining o'ziga xos hayoti va munosabatlarini tasvirlashda maxsus leksikaning qo'llanishi voqealarni hayotiyroq ko'rsatadi. O'quvchi nafaqat voqealar rivojini kuzatadi, balki qahramonlar mansub bo'lgan ijtimoiy muhitning o'ziga xos nutqiy ko'rinishi bilan ham tanishadi.

Uchinchi jihat argotizmlarning ijtimoiy kod vazifasidir. Ayrim maxsus birliklar muayyan guruh a'zolari uchun tushunarli bo'lib, guruhning ichki kommunikativ birdamligini ifodalaydi. Badiiy matnda ushbu xususiyat kriminal olamning jamiyatning boshqa qatlamlaridan ma'lum darajada ajralganligini ko'rsatishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, argotizmlar muallifning ijtimoiy-estetik pozitsiyasini anglash uchun ham muhimdir. Tohir Malik jinoyat, giyohvandlik, ma'naviy tanazzul va boshqa salbiy hodisalarni tasvirlashda ularning ichki muhitini ham ko'rsatadi. Shu sababli argotik leksika salbiy hodisalarni targ'ib qiluvchi vosita emas, balki ularning ijtimoiy mohiyatini badiiy ochib berishga xizmat qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, argotizmlar badiiy matnning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular dialoglarga tabiiylik va o'ziga xos nutqiy bo'yoq beradi. Personajlarning o'zaro munosabatlari, kuch va mavqe farqlari, muhitning keskinligi hamda ruhiy holatlar ayrim hollarda aynan nutqiy birliklarning tanlanishi orqali kuchaytiriladi. Shu bilan birga, tadqiqot davomida badiiy matndagi har qanday xalqona, norasmiy yoki ekspressiv birlikni argotizm deb hisoblash mumkin emasligi aniqlandi. Argotizmi belgilashda uning ijtimoiy chegaralanganligi, muayyan guruh nutqida ishlatilishi, maxsus kommunikativ vazifaga ega bo'lishi va kontekstda o'ziga xos ma'no kasb etishi muhim mezonlar hisoblanadi. Bu mezonlar "Shaytanat" tilini ilmiy jihatdan xolis va aniq tahlil qilish imkonini beradi.

Umuman olganda, Tohir Malik ijodida argotizmlar tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasida turuvchi ko'p funksiyali hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan ular jamiyatdagi muayyan guruhlarining nutqiy xususiyatlarini aks ettirsa, lingvopoetik nuqtayi nazardan personaj yaratish, muhitni modellashtirish, realistik tasvirni kuchaytirish va muallif munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. "Shaytanat" asarida argotizmlarning qo'llanishi

Tohir Malikning til materialidan badiiy maqsadda foydalanish mahoratini namoyon etadi. Yozuvchi ijtimoiy jihatdan chegaralangan leksikani asarning umumiy g'oyaviy-estetik mazmuniga bo'ysundirib, jinoyat olamining ichki kommunikativ manzarasini yaratadi. Natijada til asarda voqeani bayon qiluvchi vositagina emas, balki ijtimoiy muhit va inson xarakterini ochuvchi badiiy mexanizmga aylanadi. Kelgusida Tohir Malikning "Shaytanat" asaridagi argotizmlarni to'liq korpus asosida yig'ish, ularni semantik guruhlariga ajratish, kelib chiqish manbalarini aniqlash, o'zlashma va tub birliklarning nisbatini belgilash, argotizmlarning qo'llanish chastotasini aniqlash hamda boshqa kriminal mavzudagi o'zbek nasriy asarlari bilan qiyoslash muhim ilmiy natijalar berishi mumkin. Bunday tadqiqotlar o'zbek tilidagi ijtimoiy chegaralangan leksikaning tizimli tavsifini yaratishga va uning badiiy adabiyotdagi funksional imkoniyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Hojiyev A. **Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.** – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1980.

[2] Malik T. **Shaytanat. 1-kitob.** – Toshkent: Sharq, 2009.

- [3] Malik T. **Shaytanat. 2-kitob.** – Toshkent: Sharq, 2009.
- [4] Malik T. **Shaytanat. 3-kitob.** – Toshkent: Sharq, 2009.
- [5] Malik T. **Shaytanat. 4-kitob.** – Toshkent: Sharq, 2009.
- [6] **O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik.** – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
- [7] Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati.** – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
- [8] Rahmatullayev Sh. **O‘zbek tilining etimologik lug‘ati.** – Toshkent: Universitet, 2000.
- [9] Berdialiyev A., Turdibekov M. **Sotsiolingvistika.** – Toshkent: Nodirabegim, 2023.
- [10] Mahmudov N. **Til tilsimi tadqiqi.** – Toshkent: Mumtoz So‘z, 2017.
- [11] Nurmonov A. **Selected words. Volume III.** – Tashkent: Akademnashr, 2012.
- [12] Safarov Sh. **Lingvistika diskursa.** – Chelyabinsk: ChGIK, 2018.

ONA TILI DARSLARIDA LIDERLIK SIFATLARINING AHAMIYATI

Ziyodullayeva Sarvinoz

katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 18000 O‘zbekiston

sarvinozziyodullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslari jarayonida o‘quvchilarda liderlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishning pedagogic ahamiyati yoritilgan. Ona tili ta’limining o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, o‘z fikrini erkin va asosli ifodalash, muloqot madaniyati, tashabbuskorlik, mas’uliyat, jamoada ishlash hamda muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, ona tili darslarida munozara, bahs, guruhli ish, loyiha, rolli o‘yin va muammoli ta’lim kabi interfaol metodlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning liderlik salohiyatini rivojlantirish masalalariga e’tibor qaratilgan. Ona tili darslarini shaxsga yo‘naltirilgan va kommunikativ yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchining nafaqat nutqiy, balki ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan.

Kalit so‘zlar: ona tili ta’limi, liderlik, o‘quvchi shaxsi, mustaqil fikrlash, kommunikativ kompetensiya, tashabbuskorlik, mas’uliyat, muloqot madaniyati, interfaol metodlar, jamoaviy faoliyat.

Аннотация. В данной тезисной работе освещается педагогическое значение формирования и развития лидерских качеств учащихся на уроках родного языка. Анализируются возможности обучения родному языку в развитии самостоятельного мышления, способности свободно и аргументированно выражать свои мысли, культуры общения, инициативности, ответственности, навыков работы в команде и принятия правильных решений в проблемных ситуациях. Особое внимание уделяется развитию лидерского потенциала учащихся посредством использования на уроках родного языка таких интерактивных методов, как дискуссия, обсуждение, групповая работа, проектная деятельность, ролевые игры и проблемное обучение. Обосновывается, что организация уроков родного языка на основе личностно ориентированного и коммуникативного подходов способствует развитию не только речевых, но и социальных и личностных компетенций учащихся.

Ключевые слова: обучение родному языку, лидерство, личность учащегося, самостоятельное мышление, коммуникативная компетентность, инициативность, ответственность, культура общения, интерактивные методы, коллективная деятельность.

Abstract. This thesis highlights the pedagogical significance of developing and fostering leadership qualities among students in mother tongue lessons. It analyzes the potential of mother tongue education to develop independent thinking, the ability to express ideas freely and argumentatively, communication culture, initiative, responsibility, teamwork, and appropriate decision-making in problem-solving situations. Particular attention is paid to developing students’ leadership potential through the use of interactive methods such as discussions, debates, group work, project-based learning, role-playing, and problem-based learning in mother tongue lessons. The study substantiates that organizing mother tongue lessons based on learner-centered and communicative approaches contributes to the development of not only students’ language and speech skills but also their social and personal competencies.

Keywords: *mother tongue education, leadership, student personality, independent thinking, communicative competence, initiative, responsibility, communication culture, interactive methods, collaborative activity.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularning mustaqil fikrlashi, tashabbuskorligi, ijtimoiy faolligi va hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun shaxsdan bilim bilan bir qatorda o'z fikrini aniq ifodalash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish, jamoada ishlash, muammolarga ijodiy yondashish va mas'uliyatli qarorlar qabul qilish kabi sifatlar talab etiladi. Mazkur sifatlar o'quvchilarda liderlik kompetensiyalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq.

Liderlikni faqat boshqalarga rahbarlik qilish yoki jamoada yetakchi mavqega ega bo'lish sifatida talqin qilish yetarli emas. Pedagogik nuqtayi nazardan liderlik o'quvchining o'z faoliyatini boshqara olishi, maqsad qo'yishi, tashabbus ko'rsatishi, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, mustaqil qaror qabul qilishi va boshqalar bilan samarali hamkorlik qila olishida namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan ona tili darslari o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Chunki til inson tafakkurining asosiy ifoda vositalaridan biri bo'lib, shaxsning o'z fikrini ifodalashi, muloqot qilishi, o'z pozitsiyasini himoya qilishi va ijtimoiy munosabatlarga kirishishida muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqotning dolzarbligi ona tili ta'limining faqat grammatik bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmasdan, o'quvchining kommunikativ, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilishi zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi - ona tili darslarida o'quvchilarning liderlik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va samarali metodlarni tahlil qilish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda ona tili darslarida o'quvchilarning liderlik sifatlarini rivojlantirish masalasini o'rganish uchun pedagogik tahlil, kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish va nazariy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan ta'lim yondashuvlari tashkil etadi. Mazkur yondashuvlarda o'quvchi ta'lim jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki o'z bilim va ko'nikmalarini faoliyat orqali shakllantiruvchi subyekt sifatida qaraladi.

Ona tili darslarida liderlik sifatlarini rivojlantirish imkoniyatlari quyidagi pedagogik faoliyat turlari asosida tahlil qilindi:

Munozara va bahs-munozara – o'z fikrini asoslash, dalillar keltirish, boshqalarning fikrini tinglash va turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

Guruhli ish – vazifalarni taqsimlash, hamkorlik qilish, umumiy qaror qabul qilish va natija uchun mas'uliyatni his qilishni shakllantirish;

Loyiha metodi – mustaqil izlanish, rejalashtirish, axborot to'plash, tahlil qilish va yakuniy natijani taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantirish;

Rolli o'yin – turli kommunikativ vaziyatlarda mustaqil harakat qilish va muloqot qilish kompetensiyalarini shakllantirish;

Muammoli ta'lim – muammoni aniqlash, turli yechimlarni izlash, ularni taqqoslash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;

Taqdimot faoliyati – jamoa oldida fikrni aniq, izchil va ishonchli ifodalash qobiliyatini shakllantirish.

Shuningdek, ona tili darslarida liderlik sifatlarini rivojlantirishda ta'lim muhitining xususiyatlari va o'qituvchining pedagogik pozitsiyasi ham tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari ona tili darslarining mazmuni va metodik imkoniyatlari o'quvchilarda liderlik sifatlarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratishini ko'rsatadi.

Avvalo, ona tili darslarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish liderlik kompetensiyalarining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchiga tayyor xulosani taqdim etish o'rniga muayyan muammo yuzasidan o'z fikrini bildirish, sabablarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatining berilishi uning intellektual faolligini oshiradi. Masalan, badiiy yoki publitsistik matn ustida ishlash jarayonida o'quvchidan muallif pozitsiyasini aniqlash, unga munosabat bildirish va o'z nuqtayi nazarini dalillar bilan asoslash talab qilinsa, unda tanqidiy fikrlash, mustaqil pozitsiya va o'z fikriga ishonch kabi sifatlar rivojlanadi. Og'zaki nutq faoliyati ham liderlik sifatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchining sinf oldida fikrini erkin bayon qilishi, savollarga javob berishi, munozarada qatnashishi va o'z nuqtayi nazarini himoya qilishi uning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Ravon, mantiqiy va ishonchli nutq tuzishga o'rgangan o'quvchi jamoa oldida o'zini erkin tutish va tashabbus ko'rsatish ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Munozara va bahs-munozara metodlaridan foydalanish jarayonida o'quvchi nafaqat o'z fikrini ifodalash, balki qarama-qarshi fikrni tinglash, dalillarni tahlil qilish va boshqalarning nuqtayi nazariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rganadi. Masalan, "Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar nutqiga ta'siri", "Kitob o'qishning inson hayotidagi ahamiyati", "Ona tilini asrash – milliy qadriyat" kabi mavzulardagi bahslar o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish bilan birga, ijtimoiy mas'uliyat va fikrni asoslash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Guruhli faoliyat natijasida o'quvchilarda tashkilotchilik, mas'uliyat va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyati ortadi. Guruhga berilgan topshiriqni rejalashtirish, vazifalarni taqsimlash, guruh nomidan taqdimot qilish va umumiy qarorga kelish o'quvchilarni jamoaviy faoliyatga tayyorlaydi.

Loyiha metodidan foydalanish esa liderlik sifatlarini amaliy faoliyat orqali namoyon etish imkonini beradi. "Mahallamiz shevasining o'ziga xos xususiyatlari", "Yoshlar nutqida yangi so'zlarning qo'llanishi", "Nutq madaniyati va ijtimoiy tarmoqlar", "O'zbek tilining jamiyatdagi o'rnini" kabi mavzularda loyihalar tashkil etish orqali o'quvchilar ma'lumot to'plash, tahlil qilish, vazifalarni rejalashtirish, tengdoshlari bilan hamkorlik qilish va yakuniy natijani jamoa oldida himoya qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantiradi. Muammoni aniqlash, turli yechimlarni izlash, ularni taqqoslash, eng maqbul variantni tanlash va o'z qarorini asoslash jarayoni liderlik faoliyati uchun zarur bo'lgan mustaqil fikrlash va mas'uliyatlilikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ona tili darslarida liderlikni rivojlantirish quyidagi sifatning shakllanishiga yordam beradi:

- mustaqil va tanqidiy fikrlash;
- tashabbuskorlik;
- mas'uliyatlilik;
- kommunikativ kompetensiya;
- jamoada ishlash;
- tashkilotchilik;
- muammolarni hal qilish;
- qaror qabul qilish;
- o'z fikrini asoslash;
- nutq madaniyati;
- o'ziga bo'lgan ishonch.

Olingan natijalar ona tili fanining o'quvchilarda liderlik kompetensiyalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari uning kommunikativ xususiyati bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Til orqali o'quvchi o'z fikrini ifodalaydi, boshqalar bilan muloqot qiladi, muayyan pozitsiyani egallaydi va ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etadi. Shuning uchun ona tili darslarida kommunikativ faoliyatni kuchaytirish liderlik sifatlarini rivojlantirish uchun tabiiy pedagogik vosita sifatida qaralishi mumkin.

Liderlikni rivojlantirish jarayonida o'qituvchining roli ham muhimdir. Pedagog o'quvchini faqat nazorat qiluvchi yoki bilim beruvchi sifatida emas, balki uning imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi va faoliyatini yo'naltiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi lozim. O'quvchining fikrini tinglash, tashabbusini qo'llab-quvvatlash, mustaqil qaror qabul qilishga imkon berish va xatolaridan xulosa chiqarishga yo'naltirish uning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Bunda barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish alohida ahamiyatga ega. Liderlik faqat faol yoki gapga chechan o'quvchilarga xos xususiyat sifatida qaralmasligi kerak. Sokin, kamgap, biroq tahliliy va chuqur fikrlaydigan o'quvchi ham muayyan sharoitlarda o'zining liderlik salohiyatini namoyon qilishi mumkin. Shu sababli pedagog har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini aniqlashi va ularni rivojlantirish uchun turli faoliyat shakllaridan foydalanishi zarur.

Ona tili darslarida nutq madaniyatini rivojlantirish ham liderlik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismidir. Yetakchilik faoliyatida fikrni bilishning o'zi yetarli bo'lmay, uni boshqalarga aniq, tushunarli va mantiqiy tarzda yetkazish ham talab etiladi. Shu sababli o'quvchilarning so'z boyligini oshirish, fikrlar izchilligini ta'minlash, mantiqiy nutq tuzish, tinglash madaniyatini rivojlantirish va vaziyatga mos muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhimdir.

Liderlik sifatlarini rivojlantirishning samaradorligi faqat metod tanlash bilan belgilanmaydi. Buning uchun o'quvchi o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan, xato qilishni o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qiladigan va tengdoshlarining fikrini hurmat qiladigan pedagogik muhit zarur. Bunday demokratik va hamkorlikka asoslangan muhit o'quvchining tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlaydi hamda uning o'z qobiliyatlarini namoyon etishiga imkon beradi.

Shunday qilib, ona tili darslarida liderlikni rivojlantirish til ta'limining mazmunini kengaytirib, uni nafaqat lingvistik bilimlarni shakllantirish, balki o'quvchining shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan jarayonga aylantiradi.

XULOSA

Ona tili darslarida o'quvchilarning liderlik sifatlarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning shaxsga yo'naltirilgan tamoyillarini amalga oshirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ona tili fanining tafakkur, nutq va muloqot faoliyati bilan bevosita bog'liqligi ushbu fan doirasida liderlik kompetensiyalarini shakllantirish uchun keng pedagogik imkoniyat yaratadi.

O'quvchining mustaqil fikrlashi, o'z qarashlarini dalillar asosida himoya qilishi, jamoa oldida erkin nutq so'zlashi, boshqalarning fikrini tinglashi, guruh bilan hamkorlik qilishi va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi uning liderlik salohiyatini rivojlantiruvchi muhim omillardir.

Munozara, bahs-munozara, guruhli ish, loyiha faoliyati, rolli o'yin, muammoli ta'lim va taqdimot kabi interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarga o'z liderlik qobiliyatlarini amaliy faoliyatda namoyon etish imkonini beradi. Bunday jarayon orqali tashabbuskorlik, mas'uliyat, tashkilotchilik, kommunikativ madaniyat, mustaqillik va o'ziga ishonch kabi sifatlar izchil shakllanadi. Shuningdek, liderlikni rivojlantirish jarayonida o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir. Pedagogning vazifasi o'quvchilarni yagona qolip asosida shakllantirish emas, balki ularning individual qobiliyatlarini aniqlash, qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun zarur pedagogik sharoitlarni yaratishdan iborat.

Demak, ona tili darslari o'quvchilarning nafaqat nutqiy va lingvistik kompetensiyalarini, balki ularning mustaqil fikrlashi, ijtimoiy faolligi, hamkorlik qilish qobiliyati va liderlik salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli liderlik kompetensiyalarini ona tili ta'limining mazmuni va metodikasi bilan uzviy bog'lash zamonaviy pedagogik jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun. O'RQ-637-son, 23.09.2020.
- [2] Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
- [3] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2006.
- [4] Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
- [5] Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008.

O'QUVCHILARDA LIDERLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Ziyodullayeva Sarvinoz

katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180000, O'zbekiston

sarvinozziyodullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda o'quvchilarda liderlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishning zamonaviy ta'lim jarayonidagi pedagogik ahamiyati yoritiladi. Liderlikning o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi o'rni, mustaqil fikrlash, mas'uliyat, tashabbuskorlik, muloqot madaniyati, jamoada ishlash va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida interfaol metodlar, jamoaviy loyihalar, munozara va muammoli vaziyatlardan foydalanish orqali o'quvchilarning liderlik salohiyatini rivojlantirish yo'llari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: liderlik, o'quvchi shaxsi, pedagogik jarayon, tashabbuskorlik, mas'uliyat, mustaqil fikrlash, jamoaviy faoliyat, kommunikativ kompetensiya, ta'lim metodlari.

Аннотация. В данном тезисе освещается педагогическая значимость формирования и развития лидерских качеств у учащихся в современном образовательном процессе. Анализируется роль лидерства во всестороннем развитии личности учащегося, а также его возможности в формировании навыков самостоятельного мышления, ответственности, инициативности, культуры общения, работы в команде и принятия правильных решений в проблемных ситуациях. Кроме того, рассматриваются пути развития лидерского потенциала учащихся посредством использования интерактивных методов обучения, коллективных проектов, дискуссий и проблемных ситуаций в образовательном процессе.

Ключевые слова: лидерство, личность учащегося, педагогический процесс, инициативность, ответственность, самостоятельное мышление, коллективная деятельность, коммуникативная компетентность, методы обучения.

Abstract. This thesis highlights the pedagogical significance of developing and fostering leadership qualities among students in the modern educational process. It analyzes the role of leadership in the comprehensive development of students' personalities, as well as its potential to develop skills such as independent thinking, responsibility, initiative, communication culture, teamwork, and appropriate decision-making in problem-solving situations. Furthermore, the thesis explores ways to develop students' leadership potential through the use of interactive teaching methods, collaborative projects, discussions, and problem-based situations in the educational process.

Keywords: leadership, student personality, pedagogical process, initiative, responsibility, independent thinking, collaborative activity, communicative competence, teaching methods.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida nafaqat bilimli, balki mustaqil fikrlaydigan, tashabbus ko'rsatadigan, mas'uliyatni o'z zimmasiga ola biladigan va jamoani umumiy maqsad sari yo'naltira oladigan barkamol shaxsni tarbiyalash vazifasi turibdi. Shu nuqtayi nazardan, o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Liderlik tushunchasi faqat boshqalarga rahbarlik qilish yoki jamoada yetakchi mavqega ega bo'lish bilan chegaralanmaydi. Zamonaviy pedagogik nuqtayi nazardan liderlik shaxsning o'z faoliyatini samarali tashkil eta olishi, maqsadni aniq belgilashi, mustaqil qaror qabul qilishi, o'z fikrini asoslay olishi, boshqalarning qarashlarini hurmat qilishi, hamkorlik qilishi va umumiy manfaat yo'lida mas'uliyat bilan harakat qila olishini ham qamrab oladi.

O'quvchilarda mazkur sifatlarni maktab davridan boshlab shakllantirish ularning kelajakdagi ijtimoiy va kasbiy faoliyati uchun muhim poydevor yaratadi. Ayniqsa, zamonaviy ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi o'quvchini ta'lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol subyektiga aylantirishni nazarda tutadi. Bu esa o'quvchilarning tashabbus ko'rsatishi, mustaqil fikrlashi va qaror qabul qilishiga imkon beradigan pedagogik sharoitlarni yaratishni talab etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ta'lim jarayonida o'quvchilarning akademik bilimlari bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy, kommunikativ va tashkilotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Shu

sababli o'quvchilarda liderlik sifatlarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Tadqiqotning maqsadi — umumiy o'rta ta'lim jarayonida o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik ahamiyatini ochib berish hamda ushbu sifatlarini shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik usullarni aniqlash.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish masalasini o'rganishda pedagogik tahlil, kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish va nazariy tahlil metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali liderlik sifatlarining mazmuni, ularni shakllantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik omillar hamda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan interfaol metodlarning imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasining asosini shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy va faoliyatga asoslangan ta'lim yondashuvlari tashkil etadi. Ushbu yondashuvlarga ko'ra, o'quvchi tayyor bilimlarni qabul qiluvchi subyekt emas, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida qaraladi.

O'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik usullarning imkoniyatlari tahlil qilindi:

“Aqliy hujum” — o'quvchilarning erkin fikrlashi va tashabbus ko'rsatishini rag'batlantirish;

Munozara — o'z fikrini asoslash, boshqalarning fikrini tinglash va dalillar asosida xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish;

Rolli o'yinlar — turli ijtimoiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va muloqot qilish qobiliyatlarini shakllantirish;

Loyiha metodi — maqsad qo'yish, vazifalarni taqsimlash, rejalashtirish va natija uchun mas'uliyatni his qilishni rivojlantirish;

Keys-stadi — muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va maqbul yechimlarni izlash;

Kichik guruhlarda ishlash — hamkorlik, kelishuvga erishish, vazifalarni taqsimlash va jamoaviy qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish.

Shuningdek, liderlik sifatlarini rivojlantirishda o'qituvchining pedagogik pozitsiyasi ham muhim omil sifatida ko'rib chiqildi. Bunda o'qituvchining tayyor yechimni taqdim etishdan ko'ra, o'quvchini mustaqil izlanishga, fikrlashga va qaror qabul qilishga yo'naltirishi asosiy metodik tamoyil sifatida belgilandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ko'rsatadi. Liderlik sifatleri faqatgina o'quvchining tabiiy qobiliyati bilan belgilanmaydi, balki tegishli pedagogik muhit va faoliyat orqali rivojlantirilishi mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga mustaqil vazifalar berish, qaror qabul qilish imkoniyatini yaratish va jamoaviy faoliyatga jalb etish ularning tashabbuskorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilishga yo'naltirilgan topshiriqlar o'quvchilarning mas'uliyat va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Interfaol metodlardan foydalanish natijasida o'quvchilarda bir qator muhim sifatleri shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi. Jumladan:

1. mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi;
2. tashabbuskorlik va mas'uliyat hissi kuchayadi;
3. o'z fikrini aniq va asosli ifodalash ko'nikmasi shakllanadi;
4. kommunikativ kompetensiyalar rivojlanadi;
5. jamoada samarali ishlash ko'nikmasi takomillashadi;
6. muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyati rivojlanadi;
7. o'z-o'zini boshqarish va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalari shakllanadi;
8. o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy faolligi ortadi.

Tadqiqot davomida yana bir muhim jihat aniqlandi: liderlikni faqat sinfdagi eng faol yoki gapga chechan o'quvchilar bilan bog'lash to'g'ri emas. O'quvchilarning individual qobiliyatlari turlicha bo'lib, ayrimlarida

tashkilotchilik, boshqalarida ijodkorlik, yana ayrimlarida mas'uliyatlilik, tahliliy fikrlash yoki muammolarni hal qilish qobiliyati ustun bo'lishi mumkin. Shu sababli pedagogik jarayonda har bir o'quvchining individual imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirish muhim hisoblanadi.

O'qituvchi tomonidan o'quvchining kichik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, uning fikrini tinglash va erishgan natijalarini e'tirof etish ham liderlik sifatlarining rivojlanishiga ijobiy pedagogik sharoit yaratadi.

Olingan natijalar o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishni ta'lim jarayonining umumiy mazmunidan ajratib bo'lmazligini ko'rsatadi. Liderlikni shakllantirish faqat maxsus to'garaklar yoki alohida mashg'ulotlar doirasida emas, balki kundalik dars jarayonida ham amalga oshirilishi lozim.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvi o'quvchiga o'z fikrini bildirish, tanlov qilish va o'z faoliyati uchun javob berish imkoniyatini yaratadi. Bunday sharoitda o'quvchi asta-sekin o'z faoliyatini rejalashtirish, maqsad belgilash, qaror qabul qilish va natijalarni tahlil qilish ko'nikmalarini egallaydi. Mazkur ko'nikmalar esa liderlik kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

Jamoaviy faoliyat liderlikni rivojlantirishning yana bir muhim vositasidir. Guruhda ishlash jarayonida o'quvchi faqat o'z fikrini himoya qilishni emas, balki boshqalarning fikrlarini tinglash, kelishmovchiliklarni konstruktiv tarzda hal qilish va umumiy qarorga kelishni ham o'rganadi. Bu jarayon liderlikning faqat boshqaruv bilan emas, balki hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi.

Bunda o'qituvchining roli alohida ahamiyatga ega. Pedagog o'quvchini boshqaruvchi yagona subyekt sifatida emas, balki uning rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi va yo'naltiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi maqsadga muvofiq. O'quvchiga mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatining berilishi, xatolarni o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilish va turli nuqtayi nazarlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish uchun sharoit yaratish liderlik sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, liderlikni rivojlantirish jarayonida barcha o'quvchilar uchun teng pedagogik imkoniyatlarni yaratish zarur. Aks holda liderlik tushunchasi faqat faol, tashabbuskor yoki kommunikativ jihatdan kuchli o'quvchilar bilan cheklanib qolishi mumkin. Aslida esa har bir o'quvchining o'ziga xos liderlik salohiyati mavjud bo'lib, pedagogning vazifasi ushbu salohiyatni aniqlash va tegishli faoliyat orqali rivojlantirishdan iborat.

XULOSA

O'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri bo'lib, u o'quvchining nafaqat akademik, balki ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Liderlikni shakllantirish jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tashabbuskorligi, mas'uliyati, kommunikativ qobiliyati, jamoada ishlash va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, interfaol pedagogik metodlardan foydalanish, o'quvchilarga mustaqil vazifalar berish, jamoaviy loyihalarni tashkil etish va ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash liderlik sifatlarini shakllantirish uchun samarali pedagogik sharoit yaratadi.

Shu sababli umumiy o'rta ta'lim jarayonida liderlik sifatlarini rivojlantirishni faqat alohida mashg'ulotlar bilan cheklab qolmasdan, barcha fanlarni o'qitish, sinfdan tashqari tadbirlar, loyihalar va jamoaviy faoliyatning uzviy tarkibiy qismiga aylantirish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv o'quvchilarning o'zini anglash, o'z faoliyatini boshqarish va jamiyatdagi faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, zamonaviy ta'limning vazifasi faqat bilim berish bilan cheklanmaydi. Uning muhim maqsadlaridan biri mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, tashabbuskor, hamkorlikka tayyor va o'z faoliyatini ongli ravishda boshqara oladigan shaxsni tarbiyalashdir. Shu jihatdan, o'quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish ta'lim-tarbiya jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent.

[2] Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent.

[3] Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent.

[4] Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari va zamonaviy pedagogik yondashuvlarga oid ilmiy-metodik manbalar.

NODIM NAMANGONIY MEROSINING MANBAVIY QATLAMLARI VA ILMIY TANQIDIY MATN MUAMMOSI

Qurbonova Sarvinoz Gulboyevna

tayanch doktorant

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent 100000, O'zbekiston

Annotatsiya. Maqolada Nodim Namangoniylarning adabiy merosining qo'lyozma bayozlar, vaqtli matbuot, toshbosma va ommaviy nashrlardan tarkib topgan manbaviy qatlamlari tahlil qilinadi. "Bayozi Nodim" nusxalari, boshqa qo'lyozma majmualar hamda 1964-yilgi "Tanlangan she'rlar" nashrining matnshunoslik imkoniyatlari va chegaralari aniqlanadi. Shoir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratishda manbalarni reyestrlash, nusxalarni o'zaro qiyoslash, variantlarni qayd etish va tahrir tarixini ajratish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Nodim Namangoniylarning, Bayozi Nodim, qo'lyozma, bayoz, matnshunoslik, matn varianti, ilmiy-tanqidiy matn, nashr prinsipi.

Аннотация. В статье анализируются источники слоёв литературного наследия Нодима Намангонии, включающие рукописные баязы, периодическую печать, литографические и массовые издания. Определяются текстологические возможности и ограничения списков «Баязы Нодим», других рукописных сборников и издания «Избранные стихотворения» 1964 года. Обосновывается необходимость регистрации источников, сопоставления списков, фиксации вариантов и разграничения этапов редакционной истории при подготовке научно-критического текста произведений поэта.

Ключевые слова: Нодим Намангоний, Баязы Нодим, рукопись, баяз, текстология, вариант текста, научно-критический текст, принципы издания.

Abstract. The article examines the source layers of Nodim Namangoniyl's literary heritage, including manuscript bayoz collections, periodical publications, lithographs, and popular editions. It evaluates the textual value and limitations of the copies known as Bayoz-i Nodim, other manuscript miscellanies, and the 1964 Selected Poems edition. The study argues that preparing a critical text of the poet's works requires a unified source register, systematic comparison of copies, documentation of textual variants, and differentiation between authorial readings and later editorial intervention.

Keywords: Nodim Namangoniyl, Bayoz-i Nodim, manuscript, bayoz, textual criticism, textual variant, critical text, editorial principles.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy jarayonini haqqoniy tiklash hududiy adabiy muhitlar vakillari merosini birlamchi manbalar asosida o'rganishni talab qiladi. Namangan adabiy muhitining faol vakili Nodim Namangoniyl (1844–1910) asarlari bu jihatdan muhim materialdir. Shoir merosi g'azal, muxammas, murabba', musaddas, musamman, masnaviy, soqiynoma, tarix, she'riy maktub va safar manzumasi singari turli janrlarni qamrab oladi [1, 3–18-b.]. Biroq mazkur meros yagona mukammal nashrda jamlanmagan: matnlar qo'lyozma bayozlar, alohida majmualar, toshbosma kitoblar, vaqtli matbuot va keyingi tanlama nashrlarda tarqoq saqlangan. Shu sababli Nodim poetikasiga doir har qanday xulosa, avvalo, tahlil qilinayotgan matnning qaysi manbaga mansubligi va qanday tahririy jarayonlardan o'tganini aniqlashga tayanishi lozim.

Tadqiqotning maqsadi Nodim Namangoniyl merosining asosiy manbaviy qatlamlarini tavsiflash, mavjud ommaviy nashrlarning ilmiy imkoniyati va chegaralarini ko'rsatish hamda shoir asarlarining kelajakdagi ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash uchun zarur amaliy tamoyillarni belgilashdan iborat. Maqolada manbashunoslik, tavsifiy va matniy-qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Nodim merosining tayanch manbasi shoirning o'zi tartib bergani qayd etilgan "Bayozi Nodim"dir. A. Xalilbekov ma'lumotiga ko'ra, uning mukammal nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida 4179 inventar raqami bilan saqlangan bo'lib, 504 varaqdan iborat:

dastlabki ikki varaq muqaddima, keyingi qism esa asarlardan tashkil topgan [1, 3–4-b.]. Bayoz muqaddimasida she'rlarning avval “pora-pora qog‘oz”larda tarqoq bo‘lgani, yaqinlar iltimosi bilan bir majmuaga ko‘chirilgani haqidagi qayd keltiriladi [1, 4-b.]. Ushbu ma‘lumot bayozning muallif ijodiy irodasiga yaqin manba ekanini ko‘rsatsa-da, uning tarkibini shoir qoldirgan barcha matnlarning mutlaq va yakuniy majmuasi deb baholashga yetarli emas. Tarqoq matnlarni ko‘chirish jarayonida saralash, joylashtirish yoki tahrir qilish ehtimoli saqlanib qoladi.

“Bayozi Nodim” nomi bilan bog‘liq yana bir nusxa sobiq Hamid Sulaymonov nomidagi Qo‘lyozmalar instituti fondidagi 314-raqamli majmua sifatida qayd etiladi. O. Boltabayeva bergan tavsifda uning 211-sahifasigacha g‘azal va tarixlar, 212–348-sahifalarida esa muxammaslar hamda bir musamman joylashgani ko‘rsatilgan [2, 14–15-b.]. Ikki nusxaning muallif dastxati ekani haqidagi qarash paleografik va kodikologik tekshiruvsiz qat‘iy hukmga aylantirilmasligi kerak. Xat turi, siyoh, qog‘oz, suv belgisi, tuzatishlar, kolofon va varaqlanish xususiyatlari birgalikda o‘rganilgandagina mualliflik dastxati masalasiga aniqlik kiritish mumkin.

Nodim asarlari faqat mazkur ikki majmua bilan chegaralanmaydi. A. Xalilbekov 4182 inventar raqamli majmuaning 53–155-varaqlarida shoirning o‘zbek va fors-tojik tillaridagi g‘azal, ruboiy, muxammas va tarixlari borligini, shuningdek, 4178, 4207, 5754, 7576, 9072 hamda 9366 raqamli bayozlarda ham asarlar uchrashini qayd etadi [1, 4-b.]. Ushbu ro‘yxatning boshqa tadqiqotlardagi ma‘lumotlar bilan to‘liq mos kelmasligi manbalarni bevosita ko‘rish va yagona katalog-reyestr tuzish zaruratini kuchaytiradi. Har bir inventar birlik bo‘yicha asarning boshlanish va tugallanish misralari, janri, tili, hajmi, yozuv turi, kotibi, ko‘chirilgan sanasi, varaqlar oralig‘i hamda mavjud variantlari alohida qayd qilinishi kerak.

Shoir merosining ikkinchi qatlamini toshbosma bayoz va vaqtli matbuot tashkil etadi. 1911-yilda nashr qilingan “Tuhfat ul-obidin va anis ul-oshiqin” bayozida ham Nodim asarlari berilgan. “Turkiston viloyatining gazetasi”ning 1899, 1902, 1904 va 1906-yillardagi ayrim sonlarida shoir matnlari e‘lon qilingan [3]. Gazeta nashrlari asarning muayyan davrdagi ommaviy ko‘rinishini aks ettiradi; shu bilan birga, tahririyat imlosi, satr tuzilishi yoki qisqartirishlarning muallif matniga ta’siri ehtimolini ham hisobga olish zarur. Binobarin, matbuotdagi nusxa qo‘lyozma variant bilan misrama-misra qiyoslangandagina uning matn tarixidagi o‘rni aniq belgilanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

A. Tursunov va A. Xalilbekov nashrga tayyorlagan “Tanlangan she’rlar” 1964-yilda chop etilib, Nodim merosini keng kitobxonlarga yetkazgan birinchi alohida kitob bo‘ldi [4]. A. Xalilbekovning 1967-yilgi tadqiqotida unga jami 32 she’riy asar kiritilgani qayd etiladi [5]. To‘plamdagi hajviy va yumoristik asarlar, g‘azallar, muxammaslar, “Maktubi muhabbat uslub” hamda safar manzumalari shoir janriy olami haqida dastlabki yaxlit tasavvur beradi. Joriy yozuvdagi ushbu nashr Nodim ijodini o‘qish, o‘qitish va badiiy tahlil qilish imkonini sezilarli kengaytirgan.

Biroq kitob nomidagi “tanlangan” sifati uning to‘liq meros emasligini bildiradi. Nashrda matnlarni tanlash mezonini, tayanch qo‘lyozma, nusxalararo qiyos natijalari va tahrir prinsiplari batafsil ko‘rsatilmagan. Matn variantlari, tushirib qoldirilgan o‘rinlar, fors-tojik tilidagi she’rlar hamda qo‘lyozmalardagi janrlarning to‘liq miqdoriy tarkibi berilmagani sababli to‘plam ilmiy-tanqidiy nashr vazifasini bajarmaydi. Demak, undagi janrlar soni, vazn yoki qofiya ko‘rsatkichlarini Nodimning butun ijodiga bevosita tatbiq qilish metodik jihatdan asosli emas. “Tanlangan she’rlar” tarixiy va ommaviy nashr sifatida qimmatli, ammo undagi matnlar boshqa qo‘lyozma va bosma manbalar bilan tekshirilishi lozim.

Masalaning yana bir tomoni bibliografik aniqlikka daxldor. Ilmiy ishlarda mazkur kitob nomining “Tanlangan asarlar”, nashr yilining esa 1960 yoki 1964 shaklida turlicha berilishi uchraydi. Asl tituli ma‘lumotiga ko‘ra, nashr “Nodim. Tanlangan she’rlar” nomi bilan 1964-yilda O‘zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyotida chop etilgan va 88 sahifadan iborat [4]. Nom va sanani aniq qayd etish tashqi rasmiyatchilik emas: u manbani qayta topish, iqtibosni tekshirish va ilmiy natijani takroran sinash imkonini ta’minlaydi.

Nodim asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish bir nashrni tayanch deb belgilash bilangina yakunlanmaydi. Dastlab qo‘lyozma, toshbosma, gazeta va keyingi nashrlardagi barcha matnlar yagona elektron reyestrga kiritilishi zarur. Reyestr asarning matla’i va maqta’i, janri, hajmi, tili, vazni, qofiyasi, radifi, manba manzili va nusxalararo farqlarni qamrab olishi kerak. Bunday tavsif bir asarning turli sarlavha bilan yoki sarlavhasiz ko‘chirilgan nusxalarini aniqlash, takrorlarni ajratish va matnlar korpusining haqiqiy miqdorini belgilashga xizmat qiladi.

Keyingi bosqichda nusxalar geneologiyasi va xronologik munosabati o'rganiladi. Eng qadimgi nusxa har doim avtomatik ravishda eng ishonchli matn bo'lavermaydi; uning to'liqligi, kotib xatolari, muallif tuzatishlari va boshqa manbalar bilan aloqasi ham hisobga olinadi. Variantlar imlo farqi, leksik almashuv, misra tushishi yoki ortishi, baytlar tartibining o'zgarishi kabi darajalarda tasniflanadi. Vazn va qofiya matnni tiklashda muhim ichki mezon bo'lishi mumkin, biroq aruzga mos kelmagan har bir o'rinni kotib xatosi deb tuzatish ham xavflidir. Tuzatish qo'lyozma dalili, boshqa nusxalar, mazmun va poetik qurilishning birgalikdagi ko'rsatmasiga asoslanishi lozim.

Nashrda asosiy matn bilan tahririy aralashuv ochiq ajratilishi zarur. Tadqiqotchi tanlagan o'qish apparatda izohlanib, rad etilgan variantlar manbasi bilan ko'rsatilsa, keyingi mutaxassis xulosani tekshirish imkoniga ega bo'ladi. Fors-tojik tilidagi matnlar, tarixlar va katta hajmli manzumalarni chetda qoldirmaslik ham muhim, chunki tanlama nashrdagi janriy nisbat shoir merosining umumiy tarkibini to'liq ifodalaymaydi. Qo'lyozma tasvirlari, diplomatik transkripsiya, ilmiy matn va variantlar apparatini birlashtirgan raqamli nashr Nodimshunoslikda manba ochiq hamda tadqiqotning takror tekshirilishini ta'minlaydi.

XULOSA

Nodim Namangoni merosi ko'p qatlamli manbaviy tizimda saqlangan. "Bayozi Nodim" nusxalari shoir ijodiga eng yaqin qo'lyozma manbalar bo'lsa-da, ularning tarkibi, muallif dastxati va o'zaro munosabati bevosita kodikologik-paleografik tekshiruvni talab qiladi. Boshqa bayozlar, toshbosma majmualar va vaqtli matbuot matn tarixining mustaqil bo'g'inlaridir. 1964-yilgi "Tanlangan she'rlar" Nodim ijodini ommalashtirgan muhim nashr, biroq u to'liq ilmiy-tanqidiy matn o'rnini bosa olmaydi. Shoir poetikasiga oid ishonchli xulosalar barcha mavjud nusxalarni reyestrlash, misrama-misra qiyoslash, variantlarni ilmiy apparatda ko'rsatish va muallif matni bilan keyingi tahrirni farqlash asosida yuzaga keladi. Shu yo'l bilan Nodim merosining matniy bazasi aniqlashib, uning janriy va poetik tizimini xolis o'rganish uchun mustahkam zamin yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Xalilbekov A. **Nodim: hayoti va ijodi**. – Namangan, 1994.
- [2] Boltabayeva O.Y. **XX asr boshlarida Namanganda adabiy harakatchilik: namoyandalari, an'analari, yangilanishi**: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019. – 139 b.
- [3] **Tuhfat ul-obidin va anis ul-oshiqin**: toshbosma bayoz. – Toshkent, 1911.
- [4] **Turkiston viloyatining gazet**i. – 1899-yil 8-may. – № 17.
- [5] **Turkiston viloyatining gazet**i. – 1902-yil 2–11-noyabr. – № 43–44.
- [6] **Turkiston viloyatining gazet**i. – 1902-yil 2-dekabr. – № 47.
- [7] **Turkiston viloyatining gazet**i. – 1904-yil 10-aprel. – № 14.
- [8] **Turkiston viloyatining gazet**i. – 1906-yil 12-noyabr. – № 61.
- [9] Nodim. **Tanlangan she'rlar** / Nashrga tayyorlovchilar A. Tursunov, A. Xalilbekov. – Toshkent: O'zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1964. – 88 b.
- [10] Xalilbekov A. **Nodim Namangoniyni hayoti va ijodi**: filologiya fanlari kandidati ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1967. – 250 b.
- [11] Karimov G'. **Nodim Namangoni haqida** // Toshkent davlat universitetining ilmiy asarlari. – Toshkent, 1960.
- [12] Karimov G'. , Tursunov A. **Nodim Namangoni** // O'zbek tili va adabiyoti. – 1963. – №

ODDIY HAYOTDAGI URUSH: O'TKIR HOSHIMOVNING "IKKI ESHIK ORASI" ROMANIDA URUSHNING KUNDALIK TURMUSHDAGI IZLARI

Sherkulov Sardor Komilovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi180100, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani misolida urushning oddiy odamlar hayotiga qoldirgan izlari tahlil qilinadi. Urush ko'pincha faqat jang maydonidagi voqea sifatida tasavvur qilinadi, biroq roman buni boshqacha ko'rsatadi: urush frontdan minglab kilometr uzoqdagi bir hovlining, bir oilaning, bir bolaning hayotini ham tubdan o'zgartiradi. Maqolada romandagi Muzaffar, Robiya, Qora amma, Husanboy Duma, Orif oqsoqol, Kimsan kabi obrazlar orqali urushning kundalik turmushga, oilaviy munosabatlarga, inson ruhiyatiga, ayol va bola taqdiriga hamda insoniy qadriyatlarga ta'sirini ko'rsatishga harakat qilinadi. Tahlilda badiiy matn tahlili, obrazlar tahlili va qiyosiy-psixologik yondashuvdan foydalanilgan. Maqola yakunida shu xulosaga kelinadiki, O'tkir Hoshimov urushni katta tarixiy voqealar orqali emas, balki kichik-kichik kundalik tafsilotlar orqali ko'rsatib, uning insoniyatga qanchalik og'ir iz qoldirganini his qildiradi.

Kalit so'zlar: urush, kundalik hayot, oila, ayol obrazi, bolalik, ruhiy holat, sabr-toqat, insoniy qadriyat, "Ikki eshik orasi".

Abstract. This article examines, on the example of O'tkir Hoshimov's novel "Between Two Doors" (Ikki eshik orasi), the traces that war leaves on the lives of ordinary people. War is often imagined only as an event on the battlefield, but the novel shows something different: war fundamentally changes the life of a household, a family, a child, even thousands of kilometers away from the front. Through characters in the novel such as Muzaffar, Robiya, Qora amma, Husanboy Duma, Orif oqsoqol, and Kimsan, the article seeks to show the impact of war on daily life, family relationships, the human psyche, the fate of women and children, and human values. The analysis draws on textual analysis, character analysis, and a comparative-psychological approach. The article concludes that O'tkir Hoshimov portrays war not through great historical events but through small, everyday details, making the reader feel how deep a mark it leaves on humanity.

Keywords: war, everyday life, family, image of woman, childhood, psychological state, patience/endurance, human values, "Ikki eshik orasi" (Between Two Doors).

Аннотация. В данной статье на примере романа Уткира Хошимова «Икки эшик ораси» («Между двумя дверями») анализируются следы, которые война оставляет в жизни простых людей. Войну часто представляют лишь как событие на поле боя, однако роман показывает иное: война коренным образом меняет жизнь дома, семьи, ребёнка, даже находящихся за тысячи километров от фронта. На примере таких образов романа, как Музаффар, Робия, Кора амма, Хусанбой Дума, Ориф оксокол, Кимсан, в статье предпринимается попытка показать влияние войны на повседневный быт, семейные отношения, психологическое состояние человека, судьбу женщины и ребёнка, а также на человеческие ценности. В анализе использованы методы анализа художественного текста, анализа образов и сравнительно-психологический подход. В заключение статьи делается вывод о том, что Уткир Хошимов показывает войну не через масштабные исторические события, а через мелкие повседневные детали, заставляя читателя прочувствовать, насколько тяжёлый след она оставляет в судьбе человечества.

Ключевые слова: война, повседневная жизнь, семья, образ женщины, детство, психологическое состояние, терпение/стойкость, человеческие ценности, «Икки эшик ораси» («Между двумя дверями»).

KIRISH

O'zbek adabiyotida urush mavzusi doimo alohida o'rin egallab kelgan. Ikkinchi jahon urushi o'zbek xalqining ham boshidan kechirgan og'ir davr bo'lib, bu davr adabiyotda turlicha talqin qilingan. Ko'pchilik asarlarda urush jang maydonidagi qahramonlik, front voqealari orqali tasvirlansa, ba'zi yozuvchilar, jumladan O'tkir Hoshimov, urushni butunlay boshqa tomondan frontdan uzoqda qolgan oddiy odamlarning kundalik hayoti orqali ko'rsatishga harakat qilgan.

Aslida, urush faqat o'q-dorilar gumburlagan, askarlar jang qilgan joydagina sodir bo'lmaydi. Urush bu front ortida qolgan onaning har kuni pochtachini kutishi, bir bo'lak nonni bir necha kishiga bo'lib yeyishi, kichkina bolaning otasiz o'sishi, ayolning erkak ishini ham qilishga majbur bo'lishidir. Xuddi shu ma'noda urush ijtimoiy fojiaga aylanadi: u faqat jangchilarning emas, balki butun bir xalqning, har bir oilaning taqdiriga aralashadi.

O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romani aynan shu masalani – urushning kundalik turmushga ta'sirini markazga qo'yadi. 1985 yilda chop etilgan va 1986 yilda Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo'lgan bu roman o'zbek nasrining eng chuqur va samimiy asarlaridan biri hisoblanadi. Romanda Muzaffar, Robiya, Qora amma, Husanboy Duma, Kimsan, Orif oqsoqol, Ra'no, Zuhra kabi turli xarakterdagi qahramonlar orqali urush

yillari va undan keyingi davrning og'ir manzaralari ochib beriladi. Roman voqealari asosan bitta mahalla, bitta hovli va bir necha oila doirasida kechadi, ammo aynan shu tor makon orqali butun bir xalqning umumiy taqdiri aks etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ham urush dunyoning turli nuqtalarida davom etmoqda va uning oddiy odamlar hayotiga ta'siri hech qachon eskirmaydigan mavzu bo'lib qolmoqda. Urushni faqat siyosiy yoki harbiy voqea sifatida emas, balki millionlab oddiy insonlarning kundalik dramasi sifatida anglash zamonaviy o'quvchi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, bunday asarlarni o'qish yosh avlodda tinchlikka bo'lgan qadriyatni, o'tmishga hurmatni va o'z ota-bobolari boshidan kechirgan sinovlarni anglash tuyg'usini shakllantiradi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, "Ikki eshik orasi" romani kompozitsion jihatdan ham o'ziga xos. Asar qariyb qirq yillik davrni urush yillaridan tortib to keyingi o'n yilliklargacha bo'lgan davrni qamrab oladi va voqealar bir necha qahramonning shaxsiy nuqtai nazaridan, ularning o'z tili va dunyoqarashi orqali hikoya qilinadi. Bunday tuzilma o'quvchiga urush va undan keyingi hayotni turli avlod vakillari bola, yosh ayol, ona, keksa inson ko'zi bilan ko'rish imkonini beradi. Aynan shu xilma-xillik tufayli roman urushni bir tomonlama emas, balki ko'p qirrali hodisa sifatida ko'rsatadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot jarayonida bir necha ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Badiiy matn tahlili orqali romandagi voqealar va tasvirlar diqqat bilan o'rganildi. Obrazlar tahlili yordamida har bir qahramonning xarakteri va uning urush bilan bog'liq taqdiri ko'rib chiqildi. Qiyosiy tahlil turli qahramonlarning o'xshash sharoitdagi turlicha xatti-harakatlarini solishtirish uchun qo'llanildi. Tarixiy-madaniy yondashuv romandagi voqealarni davr konteksti bilan bog'lab tushunishga yordam berdi, psixologik tahlil esa qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib berishda asosiy vosita bo'lib xizmat qildi. Bu usullar bir-birini to'ldirgan holda, ammo ortiqcha murakkablashtirilmagan tarzda qo'llanildi. "Ikki eshik orasi" romanida urush voqealari jang maydonida emas, balki bitta mahalla hovlisida, bitta oshxonada, bitta sinf xonasida sodir bo'ladi. Aynan shu kichik makon orqali muallif urushning kundalik hayotga qanday chuqur kirib borganini ko'rsatadi. Roman qahramonlaridan biri, kichkina Muzaffar, bola nigohi orqali voqealarni kuzatadi. Uning dunyosi orqali biz urush yillaridagi maktab, mahalla, oilaviy turmush manzaralarini ko'ramiz. Muzaffarning atrofidagi kattalar onalar, buvilar, qariyalar kundalik ehtiyojni qondirish uchun tinimsiz kurashadi. Oziq-ovqat yetishmasligi, ro'zg'or tashvishi romanda alohida ta'kidlanadigan holat emas, balki qahramonlarning har kunlik hayotining tabiiy qismiga aylangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kundalik turmush tarzining o'zgarishi romanda ortiqcha dramatik bo'yoqlarsiz, tabiiy holda beriladi. Muallif buni katta voqealar orqali emas, balki kichik-kichik detallar bir bo'lak non, bir piyola choy, kechqurun uyga tinch-omon qaytish kabi oddiy narsalar orqali ko'rsatadi. Aynan shu soddalik romanning ta'sirchanligini oshiradi, chunki o'quvchi urushni uzoqdagi buyuk voqea sifatida emas, balki o'zining kundalik hayotiga ham tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan xavf sifatida his qiladi.

Romandagi Komil tabib obrazi ham kundalik hayotning muhim bir qatlamini ochib beradi. Urush yillarida dori-darmon, shifokorlik yordami ham cheklangan bo'lgan, shuning uchun mahalliy tabiblarning o'rni yanada ortgan. Komil tabib timsolida muallif oddiy xalq tabobatining va o'zaro yordam an'analariining og'ir kunlarda qanchalik ahamiyatli bo'lganini ko'rsatadi. Bu obraz orqali shuni ham anglash mumkinki, urush davrida davlat tizimidan tashqari, mahalla ichidagi o'zaro yordam mexanizmlari odamlarni omon saqlab qolishning asosiy vositasiga aylangan.

Ta'lim sohasi ham urush davrida to'xtab qolmagan. Romanda tilga olinadigan Samadov kabi o'qituvchi obrazi orqali muallif shuni ko'rsatadiki, og'ir sharoitga qaramay, bolalarni o'qitish, ularga bilim berish davom etgan. O'qituvchining mahalladagi obro'si, uning bolalar tarbiyasidagi o'rni romanda alohida ta'kidlanadi. Bu esa urush davrida ham ma'rifat va bilimga bo'lgan ehtiyoj so'naganini, aksincha, og'ir kunlarda kelajakka umid bog'lashning muhim vositasiga aylanganini ko'rsatadi. Maktab, tabiblik, mahalladagi o'zaro yordam kabi kundalik institutlarning barchasi romanda urush sharoitida ham xalqning yashash va yashovchanlik qobiliyatini saqlab qolgan omillar sifatida gavdalanadi.

Oila “Ikki eshik orasi” romanining markaziy mavzularidan biri. Roman nomining o‘zi ham inson umrining ikki chegara tug‘ilish va o‘lim oralig‘ida kechishini anglatadi, va aynan shu yo‘lda oila inson uchun eng katta tayanch hisoblanadi. Urush esa bu tayanchni sinovdan o‘tkazadi.

Romanda Qora amma va uning o‘g‘li Kimsan o‘rtasidagi munosabat orqali urushning oilaga ta’siri yaqqol ko‘rinadi. Qora amma mushfiq ona timsoli, u o‘z o‘g‘li Kimsanni va tarbiyasiga olgan Robiyani bab-baravar yaxshi ko‘radi. Biroq taqdir uni og‘ir tanlov oldiga qo‘yadi: u Robiyani o‘z o‘g‘liga unashtirishga qaror qiladi. Robiya uchun bu kutilmagan va og‘ir yangilik bo‘ladi, chunki u Kimsanni akadek ko‘rib ulg‘aygan edi. Keyinchalik Qora amma o‘zining bu qarori uchun ikkala farzandi oldida ham o‘zini gunohkor his qiladi va ulardan kechirim so‘raydi: “Kimsanim, jon bolam, kechir gunohkor onangni!” Bu qisqa, ammo teran jumla ona qalbidagi ikkilanish, sevgi va iztirobni bir zumda ochib beradi. Ammo urush bu murakkab oilaviy tugunni yechishga ham ulgurmaydi – Kimsanning peshonasiga urushda halok bo‘lish yozilgan edi. Shu tariqa oilaviy taqdir bilan urush fojiasi bir-biriga chirmashib ketadi: onaning o‘g‘li bilan bog‘liq ichki kechinmalari, uning kelajakka bo‘lgan umidlari urush tomonidan bir zumda barbod bo‘ladi. Bu badiiy detal shuni ko‘rsatadiki, urush nafaqat jismoniy hayotni, balki inson orzu qilgan kelajakni ham yo‘q qiladi.

Oilada ayriliq va kutish holati ham alohida o‘rin tutadi. Frontga ketgan erkaklarning oilalari har kuni xabar kutadi, har bir pochta kelishi bilan qalblarida umid va qo‘rquv aralash kechinma paydo bo‘ladi. Bu kutish holati romanda uzoq davom etadigan, aslida hech qachon to‘liq tugamaydigan ruhiy holat sifatida tasvirlanadi. Oiladagi mas’uliyat taqsimoti ham o‘zgaradi: onalar endi nafaqat farzand tarbiyasi, balki ro‘zg‘or yuritish, moddiy ta’minot kabi vazifalarni ham bajarishga majbur bo‘ladi. Farzandlar esa erta ulg‘ayishga, ota-onasiga yordam berishga o‘rganadi. Urush oiladagi rollarni, munosabatlarni va hatto insonlarning bir-biriga bo‘lgan hissiy bog‘liqligini ham o‘zgartiradi. Tinch davrda asta-sekin, tabiiy ravishda hal bo‘lishi mumkin bo‘lgan oilaviy masalalar urush sharoitida keskinlashadi, chunki vaqt va imkoniyat tor bo‘lib qoladi.

Romandagi Ra’no va Zuhra kabi kelin obrazlari orqali ham oilaviy munosabatlarning urush ta’sirida o‘zgarishini kuzatish mumkin. Kelin sifatida yangi oilaga kelgan bu ayollar uchun eri bilan yaqin bo‘lish, oilaviy uyg‘unlikni shakllantirish ancha muhim davr bo‘ladi, ammo urush aynan shu davrda erlarini frontga olib ketadi. Natijada ular yangi oilada tanho qoladi, qaynona-qaynota bilan munosabatni mustaqil ravishda, erining yordamisiz shakllantirishga majbur bo‘ladi. Bu holat oiladagi kelin-kuyov munosabatlarining odatdagidan boshqacha, ancha og‘ir yo‘l bilan shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Shuningdek, romanda oila a’zolari orasidagi qarindoshlik tushunchasining o‘zi ham kengayadi. Husanboy Duma va Qora amma o‘z farzandlari qatorida yetim qolgan Robiyani ham parvarish qilar ekan, ular orasida qon-qarindoshlikka asoslanmagan, ammo unga teng darajadagi mehr-oqibat va mas’uliyat paydo bo‘ladi. Bu – urush davrida oila tushunchasi tor ma’nodagi qon-qarindoshlik doirasidan chiqib, kengroq ijtimoiy mas’uliyatga aylanganining yaqqol dalilidir. Xuddi shu tariqa, mahalladagi boshqa oilalar ham bir-birining tashvishiga sherik bo‘ladi, bir-biriga oziq-ovqat, yordam va ma’naviy tayanch bo‘ladi. Demak, urush ayrim oilalarni ayirgan bo‘lsa, boshqa tomondan, mahalla darajasida odamlarni birlashtiruvchi omilga ham aylangan.

Roman qahramonlarining ichki dunyosi tahlil qilinganda, urushning inson ruhiyatiga qanchalik chuqur iz qoldirgani yaqqol ko‘rinadi. Qo‘rquv, sog‘inch, umid, tushkunlik, yo‘qotish va kutish bularning barchasi romanda turli qahramonlar timsolida o‘z aksini topgan.

Qora ammaning ichki holati bunga yorqin misol bo‘la oladi. U bir tomondan o‘g‘li Kimsanning frontdan xabar kelishini kutadi, ikkinchi tomondan o‘zining oilaviy qarori tufayli vijdon azobini his qiladi. Uning “Yuragim uvishib, boshim xam bo‘lib qoldi” tarzidagi ichki kechinmalari orqali muallif ona qalbining chidab bo‘lmas og‘irligini ko‘rsatadi. Bu yerda badiiy detal (onaning tashqi holati – boshining xam bo‘lishi) orqali ichki ruhiy holat (gunoh va iztirob) ifodalanadi, tahlil qilinsa, bu urushning insonni nafaqat jismonan, balki ma’nan ham charchatishini ko‘rsatadi. Robiyaning taqdiri ham o‘ziga xos ruhiy dramaga boy. U yoshligidanoq onasidan judo bo‘lgan, so‘ng yangi oilada, notanish muhitda ulg‘aygan. Urush davrida esa uning hayotidagi barqarorlik yanada beqarorlashadi: unga yaqin bo‘lgan insonlar Kimsan kabi urush tufayli undan abadiy ajraladi. Manbalarda ta’kidlanishicha, Robiya boshidan kechirgan jarohatlar “butun hayoti davomida bitmadi, faqat yangilandi”. Bu fikr romandagi umumiy g‘oyani urushning izlari vaqt o‘tishi bilan ham to‘liq yo‘qolmasligini yaqqol ifodalaydi.

Qo‘rquv tuyg‘usi ham romanda alohida o‘rin tutadi. Bu qo‘rquv ko‘pincha aniq bir xavfdan emas, balki noaniqlikdan ertangi kun nima keltirishini bilmaslikdan kelib chiqadi. Har bir yangilik, har bir notanish odamning

kelishi qahramonlar qalbida hadik uygʻotadi, chunki har qanday xabar yomon boʻlishi mumkinligini ular yaxshi biladi. Bunday doimiy hadik holati insonni asta-sekin charchatadi, ammo shu bilan birga uni yanada ehtiyotkor va bir-biriga gʻamxoʻr qiladi.

Umid va kutish holati ham romanda muhim oʻrin tutadi. Front ortida qolgan insonlar har kuni yaxshi xabar kelishini kutadi, bu kutish ularga yashash uchun kuch beradi. Ammo aynan shu umid koʻpincha ayanchli yakun bilan tugaydi, va bu holat qahramonlarni tushkunlikka olib keladi. Shunga qaramay, roman qahramonlari butunlay umidsizlikka berilib ketmaydi ularda ruhiy chidamlilik, yaʼni ogʻir sinovlarga qaramay hayotni davom ettirish qobiliyati saqlanib qoladi. Bu chidamlilik ayniqsa Orif oqsoqol va Husanboy Duma kabi kekxa qahramonlar orqali koʻrsatiladi: ular oʻz boshidan koʻp narsani oʻtkazgan, shu sababli yoshlarga maʼnaviy tayanch boʻla oladi.

Shunday qilib, roman urushning ruhiy izlarini ortiqcha pafos bilan emas, balki qahramonlarning kichik-kichik xatti-harakatlari, gap-soʻzlari va ichki monologlari orqali koʻrsatadi. Bu yondashuv oʻquvchida chuqurroq hissiy taʼsir uygʻotadi.

Psixologik nuqtaYi nazardan qaraganda, romanda tasvirlangan ruhiy holatlarni ikki guruhga boʻlish mumkin: birinchisi yoʻqotish va ayriliqdan kelib chiqadigan ogʻirliq kechinmalar (Qora ammaning oʻgʻlini yoʻqotishi, Robiyaning ustma-ust boshidan kechirgan judoliliklar), ikkinchisi kutish va umidga bogʻliq boʻlgan doimiy taranglik holati (front ortida qolganlarning har kuni xabar kutishi).

Bu ikki holat koʻpincha bir qahramonning oʻzida birga mavjud boʻladi: masalan, Qora amma bir vaqtning oʻzida ham oʻgʻlidan xabar kelishini umid bilan kutadi, ham oʻtmishdagi qarori uchun iztirob chekadi. Bunday ikki qutbli ruhiy holat urush davri kishisining tipik holati sifatida talqin qilinishi mumkin. Roman qahramonlarining ruhiy chidamligi ularning tashqi jasoratida emas, balki kundalik hayotni davom ettira olishida namoyon boʻladi. Ular baqirliq-chaqirliq bilan emas, balki har kuni erta turib ishga borish, bolalarni boqish, mahalladoshlarga yordam berish orqali oʻz ichki kuchini koʻrsatadi. Bu – jangovar jasoratdan farqli, ammo unga teng darajada muhim boʻlgan “kundalik jasorat” tushunchasini yuzaga chiqaradi. Oʻtkir Hoshimov aynan shu kundalik jasoratni ulugʻlash orqali urush qahramonlarini nafaqat frontda, balki front ortida ham izlash kerakligini koʻrsatib beradi.

Urush davrida ayollar va bolalar zimmasiga tushgan yuk romanning eng muhim mavzularidan biridir. Qora amma va Robiya obrazlari orqali muallif oʻzbek ayolining sabr-toqati va matonatini yorqin koʻrsatib beradi. Qora amma roʻzgʻorni yolgʻiz yurituvchi, farzand tarbiyasi bilan shugʻullanuvchi, shu bilan birga oʻziga tegishli boʻlmagan farzandni-Robiyaning ham oʻz qizidek tarbiyalagan ona. Uning mehnati va gʻamxoʻrliqi orqali roman oʻzbek ayolining anʼanaviy fazilatlarini sabr, mehr-shafqat, masʼuliyat aks ettiradi. Bunday ayollar urush davrida nafaqat oila boshligʻi, balki mahalla hayotining ham asosiy tayanchiga aylanadi. Robiya obrazi esa ayol taqdirining yana bir qirrasini ochadi. U yosh, goʻzal, mehnatkash va oqila ayol sifatida tasvirlanadi, ammo uning hayoti doimo qiyin sinovlar bilan toʻqnash keladi. Yetimlik, notanish oilada ulgʻayish, keyin esa unga yaqin boʻlgan insonning Kimsanning urushda halok boʻlishi Robiya taqdirining ogʻirligini yanada kuchaytiradi. Shunga oʻxshash, romanda tilga olinadigan Raʼno va Zuhra kabi kelin obrazlari orqali ham urush davridagi ayollar dunyosi ularning ichki kechinmalari, oilaviy tashvishlari – ochib beriladi.

Bolalar hayoti ham urush taʼsirida butunlay oʻzgaradi. Muzaffar va uning sinfdoshi Munavvar kabi bolalar timsolida muallif shuni koʻrsatadiki, hatto ogʻir davrda ham bolalik oʻziga xos tarzda davom etadi. Muzaffarning Munavvarga qarata aytgan hazil-mutoyibasi “Bilasanmi sen kimsan: Minavarsan!” bunga yaqqol misol boʻladi: bu kichik detal shuni koʻrsatadiki, urush qanchalik ogʻir boʻlmasin, bolalar hayotidagi oʻyin, hazil, quvonch toʻliq yoʻqolib ketmaydi. Ayni paytda, bu bolalar kattalarga xos masʼuliyat va tashvishlarni ham erta his qila boshlaydi, chunki ularning atrofida doimiy kutish, tashvish va baʼzan yoʻqotish holatlari sodir boʻlib turadi.

Shunday qilib, roman ayollar va bolalarni urushning “ikkinchi frontidagi” qahramonlari sifatida koʻrsatadi ular jang maydonida boʻlmasa-da, urushning ogʻirligini har kuni his qiladi va unga oʻzicha bardosh beradi. Urush davrida ayollarning ijtimoiy mavqei ham oʻzgaradi. Avvallari koʻproq uy ichida, oila doirasida faoliyat yuritgan ayollar endi tashqi hayotda, mahalla ishlarida, hatto boshqa oilalarga yordam berishda ham faol ishtirok eta boshlaydi. Bu jarayon ularning oʻzlariga boʻlgan ishonchini oshiradi, ammo ayni paytda ularga tushgan yukni ham ancha ogʻirlashtiradi. Roman bu ikki tomonlama jarayonni ayollarning kuchayishi va bir vaqtning oʻzida charchashini teng darajada ochib beradi.

Ayollar obraziga chuqurroq nazar tashlansa, ularning mehnati nafaqat jismoniy, balki hissiy jihatdan ham juda ogʻir boʻlganini koʻrish mumkin. Qora amma va unga oʻxshash onalar kunduzi roʻzgʻor tashvishi bilan band

bo'lsa, kechasi frontdagi yaqinlari haqida o'ylab chiqadi. Bunday ikki qatlamli mas'uliyat ham moddiy, ham ma'naviy ayollarni doimiy zo'riqish holatida ushlab turadi. Ayni paytda, romanda ayollarning bir-biriga ko'rsatgan qo'llab-quvvatlashi ham muhim o'rin tutadi: qo'shni ayollar bir-birining tashvishini bo'lishadi, birgalikda ish qiladi, birining boshiga kulfat tushsa, boshqalari yordamga shoshiladi. Bu ayollar orasidagi o'ziga xos "ichki birdamlik" bo'lib, urush davrida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi.

Bolalar dunyosiga kelsak, Muzaffar obrazi orqali muallif bolalikning ikki qatlamli tabiatini ochib beradi. Bir tomondan, u boshqa bolalar kabi o'yin o'ynaydi, hazillashadi, maktabga boradi bularning barchasi bolalikka xos tabiiy holat. Ikkinchi tomondan, u atrofidagi kattalarning tashvishini, ularning yuzidagi charchoq va g'amni his qiladi, ba'zan o'zi ham kattalarga xos mas'uliyatni zimmasiga oladi. Bu ikki qatlamning bir vaqtning o'zida mavjud bo'lishi ya'ni bolalik quvonchi bilan urush og'irligining yonma-yon yashashi romanning bolalar dunyosini tasvirlashdagi eng nozik jihatlaridan biridir. Aynan shu tasvir orqali o'quvchi urushning bolalar ruhiyatiga qanchalik sezilmas, ammo chuqur iz qoldirishini anglaydi.

"Ikki eshik orasi" romanida urush faqat yo'qotish va azob-uqubat manbai sifatida emas, balki inson xarakterini sinovdan o'tkazuvchi omil sifatida ham ko'rsatiladi. Og'ir sharoitda ba'zi qahramonlar mehr-oqibat, sabr va fidoyilik namunasini ko'rsatsa, ba'zilar o'z manfaatini birinchi o'ringa qo'yadi. Orif oqsoqol va Husanboy Duma kabi obrazlar insonparvarlik va vatanparvarlikning yorqin timsoli hisoblanadi. Ular og'ir kunlarda ham mahalladagi insonlarga yordam berishdan, ularning tashvishlarini o'z tashvishlaridek qabul qilishdan tolmaydi. Ayniqsa Husanboy Duma obrazi orqali begona bolani o'z qizidek tarbiyalash misolida fidoyilik va mehr-oqibat tushunchalari yaqqol namoyon bo'ladi.

Ammo roman faqat ijobiy qahramonlar bilan chegaralanmaydi. Unda Umar zakonchi kabi salbiy obrazlar ham mavjud bo'lib, ular orqali muallif urush davridagi xiyonat va manfaatparastlikni ham ko'rsatib o'tadi. Bunday obrazlar romanga ziddiyat va ziddiyatli munosabatlar keskinligini olib kiradi, shu bilan birga urushning insonlarni turlicha sinovdan o'tkazishini ko'rsatadi: ba'zilar og'ir damda yanada olijanob bo'lsa, ba'zilar aksincha, o'z manfaati yo'lida insoniylikdan chekinadi. Umar zakonchi kabi salbiy obrazlar romanda alohida "dushman" sifatida emas, balki mahalla ichidan chiqqan, hammaga tanish inson sifatida tasvirlanadi. Bu esa muallifning muhim badiiy g'oyasini ochib beradi: urushning yomon tomonlari faqat tashqaridan kelmaydi, balki og'ir sharoit insonning o'zidagi zaif tomonlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin. Shu tariqa roman yaxshilik va yomonlikni oddiy qora-oq tarzda emas, balki hayotiy murakkablik bilan ko'rsatadi. Bu qarama-qarshilik orqali roman muhim bir haqiqatni ochib beradi: urush o'zi yaxshilik yoki yomonlik keltirmaydi, balki u insonning ichida allaqachon mavjud bo'lgan xususiyatlarni yaxshisini ham, yomonini ham yuzaga chiqaradi. Aynan shu sababli "Ikki eshik orasi" romani nafaqat tarixiy davr haqidagi asar, balki inson tabiati haqidagi chuqur falsafiy mulohaza hamdir.

Vatanparvarlik tushunchasi ham romanda katta so'zlar bilan emas, balki kundalik xatti-harakatlar orqali ifodalanadi. Frontga ketgan erkaklarning o'zlari haqida gapirilmasa-da, ularning ortida qolgan oila a'zolarining sabr-toqati, ishonchi va umidi orqali vatanga bo'lgan sadoqat bilvosita ko'rsatiladi. Front ortida qolganlarning davlat ishiga, mahalla ishiga fidokorona yordam berishi, o'z boshiga tushgan tashvishga qaramay boshqalarga ko'maklashishi ham vatanparvarlikning bir ko'rinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Shu bilan birga, roman insoniy qadriyatlarning abadiyligini ham ta'kidlaydi. Urush qanchalik og'ir bo'lmasin, mehr-oqibat, sabr va insonparvarlik kabi fazilatlar yo'qolib ketmaydi, aksincha, aynan shunday og'ir damlarda ular yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Orif oqsoqol, Husanboy Duma, Qora amma kabi qahramonlar orqali muallif shuni ko'rsatadiki, inson qanchalik og'ir sinovga duch kelmasin, agar u o'zidagi insoniylikni saqlab qolsa, bu sinovdan mag'lub bo'lmay chiqishi mumkin.

XULOSA

"Ikki eshik orasi" romanini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, O'tkir Hoshimov urushni katta tarixiy voqealar orqali emas, balki oddiy insonlarning kundalik hayoti orqali tasvirlab, uning haqiqiy og'irligini o'quvchiga yetkazishga muvaffaq bo'lgan. Romanda urush oziq-ovqat tanqisligi, og'ir mehnat, erkaklarning frontga ketishi va oiladagi mas'uliyatning ayollar, keksalar hamda bolalar zimmasiga o'tishi kabi kundalik muammolar orqali namoyon bo'ladi. Urush oilaviy va ijtimoiy hayotni ham tubdan o'zgartiradi: ayriliq, kutish va yo'qotish oddiy holatga aylanadi, oiladagi rollar va munosabatlar yangi shaklga kiradi. Qahramonlarning ruhiy holatida esa qo'rquv, sog'inch, umid va tushkunlik kabi izlar qoladi, biroq shu bilan birga ular ruhiy chidamlilik namunasini ham ko'rsatadi. Ayollar va bolalar hayotida urush alohida iz qoldiradi: ayollar ro'zg'or va oila yukini yolg'iz ko'tarishga

majbur bo'lsa, bolalar erta ulg'ayishga, mas'uliyatni his qilishga o'rganadi, ammo ularning dunyosida bolalikka xos quvonch to'liq so'nmaydi. Yozuvchi urushga insoniy va bag'rikeng munosabat bildiradi: u urushni qoralaydi, ammo shu bilan birga urush sharoitida namoyon bo'lgan mehr-oqibat, sabr va fidoyilikni yuksak qadriyat sifatida ko'rsatadi. U urush qahramonlarini faqat frontda emas, balki front ortida – oshxonada, maktabda, mahalla ko'chasida ham izlaydi va topadi.

“Ikki eshik orasi” romanining eng katta badiiy yutug'i shundaki, u urushni buyuk tarixiy voqea sifatida emas, balki millionlab kichik insoniy taqdirning yig'indisi sifatida ko'rsata oladi. Roman o'quvchiga shuni his qildiradiki, har bir urush – bu avvalo ko'plab oddiy uy-ro'zg'orlarning, ko'plab onalarning, ko'plab bolalarning shaxsiy fojiasidir. Shu tariqa “Ikki eshik orasi” romani nafaqat o'tmish haqidagi asar, balki bugungi o'quvchiga ham inson qadrini, oila mehrini va tinchlikning bebaholigini anglatadigan asar bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: roman. – Toshkent, 1985.

[2] Qosimboyeva S.N., Xolikova N.D. “Ikki eshik orasi” romanida milliy ruhning poetik takomili // Ilmiy maqola. – 2022.

[3] Ataqulova N.O., Xolikova N.D. Davr voqealarining inson ruhiyatiga ta'siri // Ilmiy maqola. – 2022.

[4] Oripova G.M., Abdurasulova N.A. O'zbek nasrida urush mavzusi va “yo'qotilgan avlod” muammosi // Ilmiy maqola. – 2022.

[5] Norqulova Sh.T. Hozirgi o'zbek romanchiligida o'qituvchi obrazi talqinlari (“Ikki eshik orasi” romani misolida) // Modern Science and Research. – 2023.

YUQORI DARAJADAGI (C1–C2) TIL KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHINING MAXSUS LINGVODIDAKTIK KOMPETENSIYASI

Tojiyeva Xolida Xoliqul qizi

Termiz davlat universiteti, Surxondaryo 190100, O'zbekiston

xolidatojiyeva91@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yevropa tillari umumiy havolasi (CEFR) bo'yicha C1 va C2 darajalaridagi til kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni va unda o'qituvchining maxsus lingvodidaktik kompetensiyasi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi – yuqori darajadagi til o'rganuvchilarining kommunikativ, lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik ko'nikmalarini ochib berish hamda ularni rivojlantirishda o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, taqqoslash va tizimli yondashuv usullaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, C1 darajasida o'quvchi murakkab matnlarni tushunadi, ravon va moslashuvchan muloqot qila oladi, C2 darajasida esa deyarli ona tili darajasida nozik ma'no ohanglarini farqlaydi. O'qituvchining lingvodidaktik kompetensiyasi til bilimi, metodologik mahorat, differentsiatsiya qobiliyati va madaniyatlararo sezgirlikni o'z ichiga oladi. Xulosa qilib aytganda, C1–C2 darajalarini samarali o'qitish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish dasturlariga maxsus lingvodidaktik modullarni kiritish zarur. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida chet tillarini chuqur o'qitish sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: CEFR, C1–C2 darajalari, til kompetensiyasi, lingvodidaktik kompetensiya, kommunikativ yondashuv, yuqori darajadagi til o'qitish.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс формирования языковых компетенций уровней C1 и C2 по Общеввропейской системе уровней владения иностранным языком (CEFR) и роль специальной лингводидактической компетенции преподавателя в этом процессе. Цель исследования – раскрыть коммуникативные, лингвистические, социолингвистические и прагматические навыки обучающихся высокого уровня, а также определить специальные требования, предъявляемые к преподавателю при их развитии. В работе использованы методы теоретического анализа, сравнения и системного подхода. Результаты показывают, что на уровне C1 обучающийся понимает сложные тексты, свободно и гибко общается, а на уровне C2 различает тонкие оттенки смысла почти на уровне носителя языка. Лингводидактическая компетенция преподавателя включает знание языка, методическое мастерство, способность к дифференциации и межкультурную чувствительность. В заключение отмечается

необходимость включения специальных лингводидактических модулей в программы повышения квалификации преподавателей для эффективного обучения уровням C1–C2. Результаты исследования способствуют повышению качества углубленного преподавания иностранных языков в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: CEFR, уровни C1–C2, языковая компетенция, лингводидактическая компетенция, коммуникативный подход, обучение иностранным языкам высокого уровня.

Abstract. This article analyzes the process of forming language competencies at CEFR levels C1 and C2 and the role of the teacher's special linguodidactic competence in this process. The aim of the study is to reveal the communicative, linguistic, sociolinguistic and pragmatic skills of advanced language learners and to determine the special requirements imposed on the teacher in their development. The research employs methods of theoretical analysis, comparison and a systemic approach. The results show that at the C1 level a learner understands complex texts and communicates fluently and flexibly, while at the C2 level they distinguish subtle shades of meaning almost at the level of a native speaker. The teacher's linguodidactic competence includes language proficiency, methodological skills, differentiation ability and intercultural sensitivity. In conclusion, it is necessary to include special linguodidactic modules in teacher professional development programmes for effective teaching of C1–C2 levels. The findings contribute to improving the quality of in-depth foreign language teaching in higher education institutions.

Keywords: CEFR, C1–C2 levels, language competence, linguodidactic competence, communicative approach, advanced language teaching.

KIRISH

Zamonaviy til ta'limida Yevropa tillari umumiy havolasi (Common European Framework of Reference for Languages – CEFR) xalqaro standart sifatida keng qo'llanilmoqda. CEFR til bilimini A1 dan C2 gacha olti darajaga bo'lib, har bir daraja uchun “qila oladi” (can-do) deskriptorlarini belgilaydi. C1 va C2 darajalari “mukammal foydalanuvchi” (Proficient User) guruhiga kiradi va tilni ijtimoiy, akademik hamda professional maqsadlarda erkin va moslashuvchan qo'llashni talab etadi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida chet tillarini chuqur o'qitish va malakali mutaxassislar tayyorlash dolzarb vazifa hisoblanadi. Shu bois C1–C2 darajalaridagi til kompetensiyalarini shakllantirish va bu jarayonda o'qituvchining maxsus lingvodidaktik kompetensiyasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada ushbu masalalar nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda CEFR asosiy hujjati (2001) va uning yangilangan Companion Volume (2020) nashrlari, shuningdek, til o'qitish nazariyasiga oid ilmiy manbalar asosiy material sifatida foydalanilgan. Tadqiqot usullari sifatida nazariy tahlil, taqqoslash, tizimli yondashuv va umumlashtirish qo'llanilgan. C1 va C2 darajalari deskriptorlari solishtirilgan, lingvodidaktik kompetensiya tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

CEFR bo'yicha C1 darajasi (Effective Operational Proficiency) quyidagi asosiy ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: uzoq va murakkab matnlarni tushunish, yashirin ma'noni anglash; fikrni ravon va spontan ifoda etish; tilni ijtimoiy, akademik va kasbiy maqsadlarda moslashuvchan qo'llash; murakkab mavzularda aniq, mantiqiy tuzilgan matnlar yaratish.

C2 darajasi (Mastery) esa tilni deyarli ona tili darajasida egallashni bildiradi: eshitilgan va o'qilgan deyarli hamma narsani oson tushunish; turli manbalardan olingan ma'lumotlarni umumlashtirish; eng murakkab vaziyatlarda nozik ma'no ohanglarini farqlab ifoda etish.

Yuqori darajadagi o'quvchilar bilan ishlashda o'qituvchining maxsus lingvodidaktik kompetensiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: 1) til kompetensiyasi (kamida C1, yaxshisi C2 darajasi); 2) metodologik kompetensiya (debat, akademik yozuv, mediatsiya mashqlari); 3) differentsiatsiya qobiliyati; 4) madaniyatlararo va sotsiologiyistik sezgirlik; 5) refleksiv amaliyot.

An'anaviy mashqlar o'rniga autentik materiallar, tanqidiy fikrlashni talab qiluvchi vazifalar va real hayotiy muloqot vaziyatlari tavsiya etiladi.

XULOSA

CEFR C1–C2 darajalaridagi til kompetensiyalarini shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Bu jarayonning samaradorligi bevosita o'qituvchining maxsus lingvodidaktik kompetensiyasiga bog'liq. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ushbu kompetensiyani rivojlantirish chet tillarini chuqur o'qitish sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida amaliy tajribalar asosida empirik tadqiqotlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe, 2020.

[2] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

[3] Tareva E.G. Lingvodidaktik kompetensiya tushunchasi va uning tuzilmasi // Chet tillarni o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – 2018. – № 3. – B. 45–52.

[4] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Chet tillarni o'qitishni takomillashtirish to'g'risidagi qarorlar. – Toshkent, 2017–2023.

[5] CEFR bo'yicha til darajalarini baholash mezonlari. – Xalqaro va mahalliy manbalar.

O'ZBEK TILIDA PARONIMLARNING SHAKLLANISHI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Negmatova Mo'tabar Do'stmurodova

O'qituvchi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180000, O'zbekiston

negmatovamotabar@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida paronim tushunchasining lingvistik mohiyati, ularning ifoda va mazmun jihatlarini ilmiy asosda yoritiladi. Paronimlarning fonetik va morfologik o'xshashligi hamda ma'no farqlari tahlil qilinib, ularning nutq jarayonida qo'llanilish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida paronimlarning paydo bo'lish omillari, tarixi, shakllanishi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Paronimlarning paydo bo'lishi til taraqqiyoti bilan bog'ligi hisobga olinib, til tarixida yuz beradigan fonetik o'zgarishlar, morfologik taraqqiyot, so'z yasash jarayonlari hamda o'zlashmalar natijasida vujudga kelgan paronimik qatorlar haqida ularni turlarga tasniflangan holda o'ganiladi.

Maqola natijalari o'zbek tilshunosligi, xususan, leksikologiya va leksikografiya sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: paronimlar, paronimik birliklar, paronimik qator, paronimik juftlik, bir asosli paronimlar, turli xil asosli paronimlar, morfologik taraqqiyot.

Abstract This article explores the concept of paronyms in the Uzbek language, focusing on their expressive and semantic aspects. The study analyzes the phonetic and morphological similarities of paronyms, as well as their differences in meaning, highlighting how these factors influence their usage in speech. The study presents information regarding the factors behind the emergence, history, and formation of paronyms. Recognizing the link between the emergence of paronyms and linguistic evolution, the research examines paronymic series—which arise from phonetic changes, morphological development, word-formation processes, and loanwords—by classifying them into distinct categories. The results of the article are vital for theoretical and practical significance for Uzbek linguistics, particularly in the fields of lexicology and lexicography.

Keywords: paronyms, paronymic units, paronymic pair, paronyms with one basis, paronyms with different bases, morphological development.

Аннотация. В статье представлен научный анализ лингвистической природы паронимов в узбекском языке с рассмотрением аспектов их выражения и содержания. Анализируются фонетическое и морфологическое сходство, а также семантические различия паронимов и особенности их употребления в

речи. Приводятся сведения о факторах возникновения, истории и процессах формирования паронимов. С учетом взаимосвязи появления паронимов с эволюцией языка в статье рассматриваются паронимические ряды (классифицированные по типам), возникшие в результате фонетических изменений, морфологического развития, процессов словообразования и заимствований на протяжении истории языка. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для узбекского языкознания, в частности для таких областей, как лексикология и лексикография.

Ключевые слова: паронимы, паронимические единицы, паронимические ряды, паронимическая пара, однокорневые паронимы, разнокорневые паронимы, морфологическое развитие.

KIRISH

Tilning lugʻaviy tarkibi doimiy ravishda taraqqiy etib, undagi birliklar oʻrtasida turli shakliy va mazmuniy munosabatlar yuzaga keladi. Ana shunday hodisalardan biri paronimiya boʻlib, u shaklan bir-biriga yaqin, biroq maʼno jihatidan farqlanuvchi soʻzlar oʻrtasidagi munosabatni ifodalaydi. Paronimlar tilning fonetik, leksik, morfologik va soʻz yasash tizimi bilan chambarchas bogʻlanganligi sababli ularni bir yoʻnalish doirasidagina oʻrganish yetarli emas.

Oʻzbek tilshunosligida paronimlar toʻgʻrisidagi taʼlimotning rivojlanish tarixi Ya. Pinxasov tomonidan taʼriflangan. Muallifning fikricha, shaklan bir-biriga yaqin boʻlib, maʼno tomondan boshqa-boshqa boʻlgan soʻzlarga paronimlar deyiladi. Oʻzbek tilshunosligida paronimiyani maʼlum bir tovush bilan farq qiladigan leksemalar qatori deb tushunish ustuvorligi koʻzga tashlanadi. Lekin paronimlarda hal qiluvchi vazifani tovushlarning oʻxshashligi emas, balki farqi, birini boshqasidan ajratib turuvchi fonologik-fonetik va grafik belgi bajaradi.

Paronimiya va paronim tushunchasining umum tomonidan eʼtirof etilgan yagona taʼrifi mavjud emas. “Rus tilidagi xorijiy soʻzlar lugʻati”da paronimika talaffuzi oʻxshash, ammo yozilishi va maʼnosi turlicha boʻlgan soʻzlarning yuzaga kelishi va shu turdagi soʻzlarni bilish haqidagi taʼlimot sifatida tavsiya qilingan.

Oʻzbek tilining paronimik leksikasi ifoda va mazmun jihatidan murakkab lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarga ega. Ularni turli tamoyillar asosida kichik guruhlariga tasniflash mumkin. Oʻzbek tilida paronimiya hodisasining ifoda va mazmun nuqtai nazaridan sinxron-qiyosiy tahlili paronimlarning morfologik, morfemik, leksik tarkibi hamda tilning soʻz yasash tizimiga munosabati jihatidan oʻziga xos birliklar majmuini tashkil etishini koʻrsatadi.

Paronimlarning paydo boʻlishi til taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliq. Til tarixida yuz beradigan fonetik oʻzgarishlar, morfologik taraqqiyot, soʻz yasash jarayonlari hamda boshqa tillardan oʻzlashmalar natijasida shaklan oʻxshash, ammo maʼnosi jihatidan farqlanuvchi birliklar yuzaga keladi. Bunday birliklar vaqt oʻtishi bilan paronimik qatlamni hosil qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi oʻzbek tilidagi paronimlarning lingvistik mohiyatini ochib berish, ularning yuzaga kelish omillarini aniqlash hamda fonetik, etnogenik va morfologik taraqqiyot bilan bogʻliq xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot materiali sifatida oʻzbek tilidagi paronimik birliklar, paronimik juftliklar va qatorlar olindi. Xususan, **abzal – afzal, askiya – aksiya, yonilgʻi – yoqilgʻi, koʻrgilik – koʻrgulik, nufus – nufuz, boʻshlik – boʻshliq, otalik – otaliq, qiyma – quyma, purkamoq – burkamoq, diplomat – diplomant** kabi birliklarning shakliy va semantik xususiyatlari oʻrganildi.

Shuningdek, oʻz va oʻzlashma qatlamga mansub paronimik birliklar ham tahlilga jalb qilindi. Arab, fors-tojik hamda roman-german tillariga oid oʻzlashmalar asosida shakllangan paronimik qatorlarning oʻziga xos xususiyatlariga eʼtibor qaratildi.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy, leksik-semantik, fonetik va morfemik tahlil usullaridan foydalanildi. Paronimik birliklarning shakliy oʻxshashligi fonemalar va morfemalar asosida, mazmuniy farqlari esa ularning leksik-semantik xususiyatlari orqali tahlil qilindi. Shuningdek, paronimlarning shakllanishiga taʼsir koʻrsatuvchi tarixiy fonetik oʻzgarishlar, soʻz yasaliishi va oʻzlashma qatlam bilan bogʻliq jarayonlar hisobga olindi.

Paronimlarni yuzaga kelish xususiyatlariga koʻra quyidagi yoʻnalishlarda oʻrganish maqsadga muvofiq deb topildi:

1. fonetik o'zgarish natijasida yuzaga kelgan paronimlar;
2. etnogenik rivojlanish natijasida shakllangan paronimlar;
3. morfologik taraqqiyot natijasida hosil bo'lgan paronimlar.

Bunday tasnif paronimlarning faqat hozirgi shaklini emas, balki ularning shakllanishiga olib kelgan lisoniy jarayonlarni ham izohlash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Paronimlarning fonetik o'zgarishlar asosida shakllanishi

Paronimlarning yuzaga kelish sabablaridan biri fonetik o'zgarishlar hisoblanadi. Fonetik yaqinlik tufayli ayrim tovushlarning almashishi, talaffuzdagi yaqinlashuv va tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida ayrim so'zlar shaklan bir-biriga yaqinlashadi. Bunday juftliklar shaklan o'xshash bo'lsa-da, ma'nosi bilan bir-biridan farqlanadi.

Shunga ko'ra, har qanday paronim ma'lum fonologik-fonetik birliklarning o'zaro munosabati asosida yuzaga keladi. Ifoda jihatidan o'xshash va yaqin bo'lgan leksemalar o'zaro paronimik munosabatga kirishadi. Natijada ma'lum bir guruh lug'aviy birliklar o'rtasida ifodaviy va mazmuniy munosabatlarning o'ziga xos turi shakllanadi.

Paronimik munosabatdagi leksik birliklar talaffuzi va aytilishi nuqtayi nazaridan, asosan, bir yoki ikki fonema bilan bir-biridan farqlanishi mumkin. Leksik birlik tarkibida nechta fonema mavjud bo'lishidan qat'i nazar, muayyan fonema paronimik juftlik hosil qiluvchi leksemalarni farqlash vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham bunday so'zlarni nutqda to'g'ri qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslar fonetik yaqinlashuvni paronimlarning shakllanishidagi asosiy omillardan biri sifatida ko'rsatadilar. Ayniqsa, tarixiy fonetika va leksikologiya nuqtayi nazaridan tovush o'zgarishlari yangi paronimik juftliklarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Paronimlarning o'z va o'zlashma qatlam asosida shakllanishi

Paronimlarning rivojlanishida o'zlashma qatlam ham muhim ahamiyatga ega. Arab, fors-tojik va boshqa tillardan o'zbek tiliga kirib kelgan ko'plab so'zlarning fonetik jihatdan bir-biriga yaqinligi yangi paronimik juftliklarning yuzaga kelishiga olib kelgan. Bunday holatlar, ayniqsa, ilmiy, rasmiy va publitsistik uslublarda kuzatiladi.

O'zbek tili paronimik leksikasini qaysi tilga mansubligi jihatidan **o'z qatlam va o'zlashma qatlamga** ajratib o'rganish mumkin.

O'z qatlamga mansub paronimlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

a) o'zbek tiliga xos yasovchilar bilan bir xil asosdan yasalgan leksemali paronimlar: **qopag'on – qopong'ich, eskicha – eskichi, tizim – tuzum;**

b) turli xil asoslarga bir xil yasovchi qo'shimcha qo'shilishidan hosil qilingan paronimlar: **tuzma – tizma, qiyma – quyma;**

d) turli xil asoslardan hosil bo'lgan paronimlar: **bulg'amoq – bug'lamoq, duduq – dudoq, oppoq – opoq, purkamoq – burkamoq.**

O'zlashma qatlamda esa arabcha leksemali paronimlar: **adam – adan, adil – adl, ajab – ajib, azim – azm, alam – a'lam, alaf – alif, amir – amr** kabi birliklarni uchratish mumkin.

Fors-tojikcha leksemali paronimlarga **afsun – afzun, bas – bast, basta – basti, bahori – bahoriy, biyron – biryon, dona – dono, jo – joy, zo'r – zor, kam – kom** kabi birliklarni kiritish mumkin. Shuningdek, roman-german tillariga oid leksemalar orasida **antalogiya – ontalogiya, grip – grif, tip – tif** singari paronimik juftliklar mavjud.

Bu misollar paronimik qatlamning shakllanishida tilning ichki taraqqiyoti bilan bir qatorda tillararo munosabat va o'zlashma jarayonlari ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Paronimlarning morfologik taraqqiyot natijasida shakllanishi

So'z yasash jarayonida bir xil o'zakka turli qo'shimchalarning qo'shilishi natijasida ma'nosi boshqa, ammo shakli o'xshash so'zlar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, **diplomat** – davlat vakili, **diplomant** – tanlov yoki musobaqa g'olibi ma'nosini bildiradi.

Bu o'rinda "morfologik taraqqiyot" tushunchasini, asosan, so'z yasalishi, affikslarning qo'shilishi, morfemalar tarkibining o'zgarishi va bir asosdan turli shakldagi birliklarning hosil bo'lishi bilan bog'lash maqsadga muvofiq.

Paronimik birliklarning yuzaga kelishida tilning morfologik va soʻz yasash tizimi muhim manbalardan biridir. Paronimlar shaklan yoki morfemik tarkiban bir-biriga yaqin boʻlsa-da, leksik-semantik jihatdan farqlanuvchi birliklar hisoblanadi.

Morfologik taraqqiyot bilan bogʻliq paronimlarning shakllanishida, avvalo, bir asosga turlicha yoki shaklan yaqin affikslarning qoʻshilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, *boʻshlik* – *boʻshliq*, *otalik* – *otaliq*, *eskicha* – *eskichi* kabi birliklarda morfemik tarkibdagi kichik farq natijasida shakliy yaqinlik yuzaga keladi.

Morfologik taraqqiyot natijasida paronimlar shakllanishining yana bir koʻrinishi soʻz yasovchi affikslarning faol ishlatilishi bilan bogʻliq. Bir asosdan turli soʻz yasovchi vositalar yordamida yangi leksemalar hosil boʻlishi natijasida ularning shakliy oʻxshashligi saqlanib, maʼnolari differensiallashadi. Oʻzbek tilida *-li*, *-lik*, *-dor*, *-mand*, *-chan* kabi affikslar yangi soʻzlar hosil qilishda faol qatnashadi.

Oʻzbek tilining taʼlimiy korpusida *davlatli*, *badavlat*, *serdavlat*, *davlatmand* kabi shakllarning affiksial jihatdan qiyoslanishi morfologik vositalarning til leksikasini boyitishdagi imkoniyatlarini koʻrsatadi.

Oʻzbek tilida mavjud paronimik juftliklarni quyidagi tiplarga tasniflash mumkin:

1. **turli xil asosli paronimlar:** abzal – afzal, askiya – aksiya, yonilgʻi – yoqilgʻi, koʻrgilik – koʻrgulik, nufus – nufuz;

2. **bir xil asosli paronimlar:** boʻshlik – boʻshliq, otalik – otaliq;

3. **yasovchidosh paronimlar:** qiyqim – quyqum, qiyma – quyma, surma – sirma.

Demak, oʻzbek tilidagi paronimik leksikaning shakllanishida morfologik taraqqiyotning ahamiyati bir asosdan yangi soʻzlarning yasalishi, shaklan yaqin affikslarning faol qoʻllanishi, affikslarning tarixiy taraqqiyoti va variantlashuvi, morfemik tarkibdagi kichik farqlarning yuzaga kelishi, shaklan yaqin birliklarning semantik jihatdan differensiallashuvi hamda yangi yasama leksemalarning mustaqil lugʻaviy birlik sifatida shakllanishida namoyon boʻladi.

Shu nuqtayi nazardan, morfologik taraqqiyot paronimlarning bevosita yagona sababi emas, balki paronimik munosabatlarni yuzaga keltiruvchi muhim soʻz yasash va morfemik omillardan biri hisoblanadi.

XULOSA

Xulosalarimiz oʻzbek tilidagi paronimlar murakkab leksik hodisa boʻlib, ularning shakllanishi til taraqqiyotining turli bosqichlari va jarayonlari bilan bogʻliq ekanligini koʻrsatadi. Paronimik birliklarda shakliy yaqinlik mavjud boʻlsa-da, ular oʻzaro semantik jihatdan farqlanadi. Aynan shu xususiyat paronimlarni boshqa leksik-semantik hodisalardan ajratib turadi.

Oʻzbek tilidagi paronimik birliklarning yuzaga kelishida fonetik oʻzgarishlar muhim oʻrin egallaydi. Tovush almashishi, talaffuzdagi yaqinlashuv hamda tarixiy fonetik jarayonlar natijasida shaklan bir-biriga yaqin leksemalar yuzaga keladi. Shu bilan birga, paronimik qatlamning boyishida boshqa tillardan oʻzlashgan birliklar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Arab, fors-tojik hamda boshqa tillarga mansub leksemalar oʻzbek tili lugʻat tarkibida turli paronimik munosabatlarni shakllantirgan.

Morfologik taraqqiyot va soʻz yasash jarayonlari ham paronimlarning shakllanishiga xizmat qiluvchi muhim omillardandir. Bir asosga turli yoki shaklan yaqin affikslarning qoʻshilishi, morfemik tarkibdagi kichik farqlar va yasama leksemalarning semantik jihatdan mustaqillashuvi natijasida yangi paronimik birliklar yuzaga keladi. Shu sababli paronimlarni oʻrganishda ularning fonetik shakli bilan cheklanib qolmasdan, morfemik tuzilishi, kelib chiqishi va semantik xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Oʻzbek tilidagi paronimlarni fonetik oʻzgarishlar natijasida yuzaga kelgan paronimik juftliklar, etnogenik taraqqiyot natijasida paydo boʻlgan paronimlar va morfologik taraqqiyot natijasida hosil boʻlgan paronimik qatorlar tarzida oʻrganish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv paronimlarning shakllanish manbalarini izchil yoritish, ularning ifoda va mazmun munosabatlarini aniqlash hamda oʻzbek tilining paronimik qatlamini yanada mukammal tadqiq etish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Пинхасов Я.Д. Хозирги ўзбек адабий тили. Лексикология ва фразеология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – Б. 28.

[2] Паронимия // dic.academic.ru elektron manbasi.

[3] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V. va boshq. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015. – B. 176.

[4] Бельчиков Ю.А., Панюшева М.С. Словарь паронимов русского языка. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – С. 6.

[5] Sabirova N.K. Typology of paronimies // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент, 2020. – № 1/6. – Б. 173–175. – ISSN 2181-7324.

[6] Вишнякова О.В. Паронимы в русском языке: учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 9.

[7] Sabirova N.K., Jurayeva I.A. A critical review of existing views on the problem of paronymy and related events // Ilkogretim Online – Elementary Education Online. – 2021. – Vol. 20. – Issue 4. – P. 567–573. – DOI: 10.17051/ilkonline.2021.04.61.

ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «СЕРДЦЕ» В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Юлдашев Баходир Бекмуратович

ассистент преподаватель

Самаркандский кампус ЭПУ, Самарканд 140100, Узбекистан

bohodiroldashev1970@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности репрезентации концепта «сердце» в художественных текстах с позиций когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Анализируются способы вербализации концепта, его метафорические и символические значения, а также роль в раскрытии внутреннего мира персонажей. Особое внимание уделяется эмоционально-экспрессивным, образным и культурным аспектам концепта «сердце». В результате исследования установлено, что концепт «сердце» является одной из ключевых когнитивных единиц художественного дискурса, отражающей духовный мир человека, его чувства, переживания и нравственные качества.

Ключевые слова: концепт «сердце», художественный текст, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, художественный дискурс, метафора, символ, вербализация, эмоциональность, образность.

Annotatsiya. Mazkur maqolada “yurak” konseptining badiiy matnlarda ifodalanish xususiyatlari lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda “yurak” konseptining badiiy asarlarda hissiy holatlar, ruhiy kechinmalar, muhabbat, sadoqat, jasorat va insoniy fazilatlarni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, konseptning metaforik va ramziy ma‘nolari hamda uning badiiy obraz yaratishdagi funksional imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijalari “yurak” konsepti badiiy matnlarda insonning ichki dunyosini ochib beruvchi muhim lingvokognitiv birlik ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: yurak konsepti, badiiy matn, lingvokognitiv tahlil, konsept, metafora, obraz, lingvomadaniyat, verbalizatsiya, hissiyot, badiiy diskurs.

Abstract. This article examines the representation of the concept of “heart” in literary texts from the perspectives of cognitive linguistics and linguoculturology. It analyzes the ways in which the concept is verbalized, its metaphorical and symbolic meanings, as well as its role in revealing the inner world of literary characters. Particular attention is paid to the emotional-expressive, figurative, and cultural aspects of the concept of “heart”. The study demonstrates that the concept of “heart” is one of the key cognitive units of literary discourse, reflecting a person’s spiritual world, feelings, emotional experiences, and moral qualities.

Keywords: concept of “heart”, literary text, cognitive linguistics, linguoculturology, literary discourse, metaphor, symbol, verbalization, emotionality, imagery.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике особое внимание уделяется изучению концептов как единиц коллективного сознания, отражающих культурные, исторические и ментальные особенности народа. В рамках когнитивной лингвистики концепт рассматривается как многослойное ментальное образование, которое объединяет знания, представления и ценности, закреплённые в языковом сознании носителей языка.

Одним из универсальных концептов, получивших широкое отражение в художественной литературе, является концепт «сердце». Помимо своего прямого физиологического значения, сердце традиционно ассоциируется с чувствами, переживаниями, любовью, добротой, мужеством и духовностью. Именно поэтому данный концепт занимает особое место в художественной картине мира и активно используется писателями и поэтами для создания художественных образов.

Цель настоящей статьи заключается в исследовании особенностей репрезентации концепта «сердце» в художественных текстах, выявлении его когнитивных признаков и анализе средств его языкового выражения.

Концепт «сердце» как элемент художественной картины мира

Художественный текст представляет собой особую форму отражения действительности, в которой языковые единицы приобретают дополнительные эмоционально-оценочные и символические значения. В этой связи концепты выступают важнейшими элементами художественной картины мира.

Концепт «сердце» относится к числу базовых антропоцентрических концептов, поскольку непосредственно связан с внутренним миром человека. В художественной литературе сердце нередко становится центром эмоциональной и духовной жизни персонажа.

Авторы используют данный концепт для передачи самых различных состояний человека: радости, любви, страдания, тревоги, надежды и разочарования. Например:

«Сердце его было переполнено счастьем».

«В её сердце поселилась тревога».

В подобных примерах сердце выступает не как физиологический орган, а какместилище чувств и переживаний.

Таким образом, концепт «сердце» является важным компонентом художественной концептосферы, обеспечивающим глубокое раскрытие внутреннего мира героя.

Эмоционально-экспрессивный потенциал концепта «сердце»

Одной из основных функций концепта «сердце» в художественном тексте является выражение эмоциональных состояний персонажей.

В произведениях художественной литературы сердце часто ассоциируется с различными эмоциями:

радостью;
любовью;
тоской;
страхом;
волнением;
состраданием.

Например:

«Сердце радостно забилося в груди».

«Сердце её сжималось от боли».

Подобные конструкции позволяют автору передать психологическое состояние героя через физиологически ощутимые образы.

Особую выразительность создают фразеологические единицы:

сердце замерло;
сердце обливается кровью;
сердце ушло в пятки;
сердце не на месте.

Эти выражения обладают высоким эмоционально-экспрессивным потенциалом и способствуют усилению художественного воздействия текста на читателя.

Следовательно, концепт «сердце» выполняет функцию эмоционального центра художественного произведения.

Символическое значение концепта «сердце»

В художественных текстах концепт «сердце» часто выполняет символическую функцию.

Сердце может символизировать:

любовь;
верность;
доброту;
искренность;
человечность;
мужество.

Особенно часто данный символ встречается в лирической поэзии. Например, в любовной лирике сердце выступает символом глубоких чувств и эмоциональной привязанности. В произведениях патристической

тематики сердце становится символом преданности Родине и готовности к самопожертвованию.

В произведениях русской литературы сердце нередко противопоставляется разуму. Подобное противопоставление отражает традиционное понимание сердца как носителя нравственного начала и духовной истины.

Таким образом, символический потенциал концепта значительно расширяет его художественные возможности.

Концепт «сердце» как средство создания художественного образа

Важнейшей функцией концепта «сердце» является участие в создании художественного образа персонажа.

Описание сердца позволяет автору косвенно характеризовать героя:

доброе сердце — добрый человек;
горячее сердце — эмоциональный человек;
холодное сердце — равнодушный человек;
каменное сердце — жестокий человек.

Подобные характеристики помогают раскрыть морально-психологические качества персонажей без подробных описаний.

Особенно активно данный приём используется в произведениях русской классической литературы, где внутренний мир героя играет ключевую роль в развитии сюжета.

Через концепт «сердце» авторы передают нравственные идеалы эпохи и формируют систему художественных ценностей произведения.

Концепт «сердце» обладает ярко выраженной культурной спецификой. В русской

художественной традиции он тесно связан с представлениями о духовности, сострадании, милосердии и нравственной чистоте.

В произведениях русских писателей сердце часто выступает мерилom человеческой ценности. Человек оценивается не по социальному положению или материальному достатку, а по качествам его сердца.

Например, в творчестве Лев Толстой, Фёдор Достоевский и Иван Тургенев концепт «сердце» тесно связан с моральным выбором личности и духовным совершенствованием.

Это свидетельствует о том, что концепт «сердце» является не только языковым и когнитивным феноменом, но и важным элементом национальной культуры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ показал, что концепт «сердце» занимает особое место в художественном дискурсе и является одной из ключевых единиц художественной концептосферы.

В художественных текстах данный концепт репрезентируется посредством разнообразных языковых средств: метафор, символов, фразеологических единиц, эпитетов и олицетворений. Благодаря этому сердце становится важнейшим средством выражения эмоций, чувств, нравственных качеств и внутреннего мира человека.

Исследование позволяет сделать вывод о том, что концепт «сердце» обладает высокой когнитивной и культурной значимостью и выступает универсальным художественным образом, отражающим духовный опыт

человечества. Его изучение способствует более глубокому пониманию взаимосвязи языка, мышления и культуры в художественном тексте.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Степанов Ю.С. *Константы: Словарь русской культуры*. – М.: Академический проект, 2004.
- [2] Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград, 2002.
- [3] Попова З.Д., Стернин И.А. *Когнитивная лингвистика*. – М., 2007.
- [4] Маслова В.А. *Лингвокультурология*. – М., 2001.
- [5] Толстой Л.Н. *Собрание сочинений*.
- [6] Достоевский Ф.М. *Собрание сочинений*.
- [7] Тургенев И.С. *Собрание сочинений*.

ПОЭТИКА И ХУДОЖЕСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ПРАВИТЕЛЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭПОПЕЕ МУХАММАДА АЛИ «АМИР ТЕМУР ВЕЛИКИЙ»

Гофурова Жайрона Бехзодовна

Преподаватель университета Экономики и педагогики,
Самаркандский кампус, Самарканд 140100, Узбекистан

jayronagafurova17@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-8361-1306>

Аннотация. В данной статье исследуются ключевые аспекты поэтики и специфики художественного воплощения образа Амира Темура в масштабном романе-эпопее узбекского писателя Мухаммада Али «Амир Темура Великий». В центре внимания находится авторская методология синтеза документальной исторической достоверности и художественной интерпретации. На основе привлечения положений сравнительного литературоведения и теории жанра эпопеи анализируются литературные приемы, формирующие многогранный образ государственного деятеля: психологема внутренней борьбы,

мифопоэтические мотивы, метафоризация и интертекстуальные связи. Особое место уделено сравнению нарративной стратегии М. Али с произведениями Б. Ахмедова и А. Мухтара.

Ключевые слова: *Амир Темура, Мухаммад Али, исторический роман-эпопея, художественная рецепция, психологизм, исторический контекст, узбекская литература.*

Annotatsiya. Maqolada o'zbek yozuvchisi Muhammad Alining «Buyuk Amir Temur» nomli yirik roman-epopeyasida Amir Temur obrazining poetikasi va badiiy talqinining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq asosiy jihatlar tadqiq etiladi. Tadqiqotning markazida hujjatli tarixiy haqiqat va badiiy talqinning sinteziga asoslangan muallif metodologiyasi turadi. Qiyosiy adabiyotshunoslik hamda epos janri nazariyasining asosiy qoidalariga tayangan holda, davlat arbobining ko'p qirrali obrazini shakllantiruvchi badiiy vositalar — ichki kurash psixologemasi, mifopoetik motivlar, metaforizatsiya va intertekstual aloqalar tahlil qilinadi. Shuningdek, M. Alining narrativ strategiyasini B. Ahmedov va A. Muxtorning asarlari bilan qiyosiy o'rganishga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: *Amir Temur, Muhammad Ali, tarixiy roman-epopeya, badiiy retseptsiya, psixologizm, tarixiy kontekst, o'zbek adabiyoti.*

Abstract. This study examines the key aspects of poetics and the specific features of the artistic representation of Amir Timur in the large-scale historical epic novel *Amir Timur the Great* by Uzbek writer Muhammad Ali. The focus is placed on the author's methodology of synthesizing documentary historical authenticity with artistic interpretation. Drawing on the principles of comparative literary studies and the theory of the epic genre, the article analyzes the literary techniques that shape the multifaceted image of the statesman, including the psychologem of inner struggle, mythopoetic motifs, metaphorization, and intertextual connections. Particular attention is devoted to comparing M. Ali's narrative strategy with the works of B. Akhmedov and A. Mukhtar.

Keywords: *Amir Timur, Muhammad Ali, historical epic novel, artistic reception, psychologism, historical context, Uzbek literature.*

ВВЕДЕНИЕ

Фигура Амира Темура — выдающегося полководца, реформатора и основателя централизованного государства — на протяжении столетий выступает предметом пристального научного осмысления и ключевым источником творческого вдохновения в восточной и мировой литературе. Системные государственные преобразования, военные стратегии и социокультурный подъем эпохи Темуридов образовали фундаментальную платформу для формирования сложнейших литературных и концептуально-философских трактовок.

Историко-культурную уникальность данной эпохи глубоко проанализировал академик В. М. Жирмунский. В своем академическом труде «Сравнительное литературоведение» он сопоставляет общественный и интеллектуальный прогресс Мавераннахра периода Темуридов с европейскими историческими процессами: «Не будет историческим преувеличением утверждать, что Средняя Азия в XV в. при Темуридах достигла уровня развития производственных и общественных отношений, очень близко соответствующего эпохе раннего Возрождения в Италии (XIV в. – первая половина XV в.). Победа Темура в борьбе за мировое владычество против Золотой Орды и государства Баязида имела своей причиной не только его личное дарование и силу его войска, но и то, что он опирался на материальные ресурсы самого передового по своему социально-экономическому развитию участка Переднего и Среднего Востока – Мавераннахра» [6, 175].

Несмотря на колоссальный масштаб личности Амира Темура, на протяжении длительного идеологизированного периода темы, связанные с его государственным наследием, находились под жестким цензурным табу. Литературные судьбы таких выдающихся мастеров слова, как Айбек и Максуд Шейхзаде, а также драматическая судьба академика Ибрагима Муминова, издавшего в 1968 году фундаментальную брошюру «Роль и место Амира Темура в истории Средней Азии», свидетельствуют о тяжелых барьерах, препятствовавших объективной исторической оценке.

Становление государственной независимости Узбекистана открыло принципиально новый этап в развитии национальной историографии и художественного творчества, предоставив писателям возможность объективного воплощения национального прошлого. В этом русле наиболее монументальным осмыслением личности правителя стала тетралогия Мухаммада Али «Амир Темура Великий», включающая книги-эпопеи

«Джахангир Мирза», «Умаршайх Мирза», «Мираншах Мирза» и «Шахрух Мирза», предваряемые двухтомным романом «Сарбадары» (1989). В этом эпическом полотне историческая точность органично сочетается с художественской условностью, психологизмом и символической нагруженностью.

При исследовании крупномасштабной исторической прозы определяющее значение имеет анализ жанровой формы, задающей принципы восприятия хронотопа. М. М. Бахтин в своих фундаментальных работах по теории романа и эпоса подчеркивал, что эпопея опирается на концепт «абсолютного прошлого», обладающего внутренней завершенностью и самодостаточностью каждой отдельно взятой части: «Эпопея равнодушна к формальному началу, может быть неполной (то есть может получить почти произвольный конец). Абсолютное прошлое замкнуто и завершено как в целом, так и в любой своей части. Поэтому любую часть можно оформить и подать как целое... Структура целого повторяется в каждой части, и каждая часть завершена и кругла, как целое» [4, 459].

Опираясь на эту жанровую специфику, Мухаммад Али конструирует масштабную историческую реконструкцию. Воссоздание быта, политических интриг, дипломатических протоколов и военных походов эпохи Темуридов не просто образует повествовательный фон, но выступает смыслообразующим фактором, проявляющим черты государственного лидера.

Внимательное отношение к деталям — архитектуре Самарканда, военной атрибутике, нюансам придворного этикета — существенно повышает уровень аутентичности художественной ткани. Например, изображая заседание Совета (Кенгаша), прозаик фокусирует внимание на особой метафизике авторитета правителя, создающего атмосферу сочетания пиетета и дисциплины: «Темурбек молча слушал присутствующих, их души тоже тревожили сомнения...» [1, 7]. В данной сцене правитель показан как тонкий психолог, обладающий редким даром слышать соратников, но сохраняющий монополию на принятие окончательного решения.

Эпический размах произведения прослеживается в изображении военных кампаний, в частности похода против Тохтамыша. Автор высвечивает аналитический склад ума Сахибкирана, для которого стратегия и тактика выступают строгой дисциплиной: «Стратегия не терпела слабости. Каждое движение войска было выверено...» [1, 43].

В равной степени ярко прописаны и дипломатические сцены. Во время переговоров с посланниками Османской империи Амир Темур формулирует ключевой принцип государственного разума: «Сила меча велика, но слово, которое сдерживает меч, велико вдвойне...» [1, 87]. Тем самым автор выводит образ правителя за пределы традиционного стереотипа завоевателя, репрезентируя его как мудрого миротворца и государственного мужа.

Ключевым эпизодом, иллюстрирующим государственную философию Темура, выступает его обращение к классическим мусульманским трактатам о политике и этике: «Такие книги, как трактаты аль-Фараби о добродетельном городе, "Сиесатнома", книга о политике, безусловно, способствуют совершенствованию человеческого разума. Они стали неразлучными друзьями вашего покорного слуги. Из них я многое узнаю, часто справляюсь о причинах упадка бывших государств, вникаю в подробности и вижу, что там, где власть не опирается на жесткие незыблемые законы, там неминуемы упадок и многочисленные бедствия. Такой салтанат подобен голому человеку... Он будет похож на бесхозный дом без крыши, без дверей, ставший прибежищем всякого сброда... Итак, там, где власть не будет основываться на законе, там не будет величия, могущества, всеильного порядка...».

В этом размышлении кристаллизуется осознание того, что устойчивость государства напрямую зависит от верховенства закона и института порядка. Правитель понимает, что вынужден жертвенно подчинять личные эмоциональные импульсы высшим целям обеспечения порядка и безопасности народа.

При этом автору чужда идеализирующая одномерность. Правитель показан человеком, испытывающим постоянные сомнения и тревогу за правильность выбранного пути: «Он таил эти мысли в глубине души, стремление к власти... Возможно, это действительно единственный путь к счастью людей». Размышляя о грани между необходимым проявлением милосердия и риском проявления слабости перед лицом врагов, Темур задается драматическим вопросом: «Не будет ли моя доброта использована против меня?».

Лирической и психологической вершиной раскрытия духовного мира героя выступает сцена его уединенного единения с природой после напряженных военных трудов. Описание степного пейзажа обретает глубокий символический смысл: «Расслабив поводья, предоставил коню самому выбирать дорогу и стегнул его плеткой: и он, и конь будто летели в открытой степи. Кругом расцветали маки, цвели пестрые полевые цветы, и казалось, что все это мчится вместе с ним. Только степь сумела вместить безмерную радость Темурбека... Он отпустил коня и лег в густую траву, как на бархатный ковер, предоставленный Богом. Темурбек чувствовал тепло и ласку земли. Небо было прозрачным, ни одного облачка...».

В данном эпизоде степь выступает пространством внутренней свободы, в котором героическое начало уступает место естественно-человеческому, а бременный статус правителя снимается в акте катарсического растворения в гармонии мироздания.

Художественный мир эпопеи пронизан развитой системой символов и метафор. Доминирующим солярным символом выступает образ восходящего солнца, маркирующий исторический триумф и духовную энергию Амира Темура: «Солнце успеха Темурбека восходило, и никто не мог затмить его сияние...» [1, 9]. Солярная символика связывает фигуру Темура с архетипом носителя порядка, противостоящего хаосу и тьме.

Философская глубина романа перекликается с теоретическими концепциями Лиона Фейхтвангера, размышлявшего об истинном предназначении исторического жанра: «Неужели их смысл только в том, чтобы воскресить историю или мифологию ради них самих, неужели создатели этих произведений попросту увлечены были костюмами и ярким фоном? В каждом отдельном случае я приходил все к тому же выводу: нет, единственно, к чему стремился художник, это выразить собственное (современное) мироощущение и создать такую субъективную картину мира, которая сможет непосредственно воздействовать на читателя».

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ориентируясь на этот принцип, Мухаммад Али через призму XIV–XV веков ведет диалог с современным читателем о вечных категориях: цене власти, верности, предательстве и исторической памяти. Особой трагичностью наполнен эпизод глубокого эмоционального переживания Темура после победы над его бывшим соратником Амиром Хусейном. Воспоминания общие юношеских годах, совместных испытаниях и светлом периоде жизни с Улжай Туркан-Ока вызывают у победителя не ликование, а глубокую печаль и слезы горечи. Власть предстает как трагическая сила, разрушающая искреннюю человеческую привязанность.

Для более точного определения места романа «Амир Темур Великий» в узбекской литературе репрезентативно сравнение подхода Мухаммада Али с историческими концепциями Б. Ахмедова («Амир Темур») и А. Мухтара («Я преклоняюсь перед человеком»).

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

[1] Али Мухаммад. **Амир Темур Великий. Роман-эпопея. Книга первая. Джахангир мирза** // Звезда Востока. – 2013. – № 3. – С. 3–120.

[2] Али Мухаммад. **Амир Темур Великий. Роман-эпопея. Книга первая. Джахангир мирза** // Звезда Востока. – 2013. – № 4. – С. 5–115.

[3] Ахмедов Б. **Амир Темур. Роман** [Электронный ресурс]. – URL: <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/boriboy-ahmedov/buriboj-a-medov-amir-temur-roman/> (дата обращения: 13.11.2024).

[4] Бахтин М.М. **Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.** – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.

[5] Гофурова Ж.Б. **Мастерство раскрытия личности правителя в романе-эпопее Мухаммада Али «Амир Темур Великий»** // O‘zA Ilm-fan bo‘limi (электронный журнал). – 2024. – № 11 (61). – С. 155–161.

[6] Жирмунский В.М. **Сравнительное литературоведение: Восток и Запад.** – Л.: Наука, 1979. – 496 с.

В учебной программе дисциплины «Современный русский язык» фонетический раздел включает фонетическое членение речи, артикуляционную фонетику, классификацию гласных и согласных, слог, ударение, фонологию, транскрипцию, орфоэпию и графику. Такая структура показывает, что современное обучение фонетике предполагает системное изучение звуковой организации русского языка.

Вместе с тем в иноязычной аудитории фонетика должна быть непосредственно связана с речевой практикой. Студенту важно не только правильно произнести звук, но и понимать его роль в слове, фразе и коммуникации.

1. Современная фонетика в системе обучения русскому языку

Традиционно обучение фонетике строилось преимущественно на объяснении артикуляции и многократном повторении образца. Такой подход сохраняет своё значение, однако сегодня его недостаточно.

Формирование полноценного фонетического навыка можно представить как последовательность:

звук → слог → слово → словосочетание → предложение → текст → коммуникация.

Например, правильное произношение отдельного звука ещё не гарантирует правильного произношения слова или фразы. Студент может правильно произнести звук в изолированном положении, но испытывать трудности при его употреблении в потоке речи.

Поэтому современной целью преподавания фонетики следует считать не просто постановку отдельных звуков, а формирование фонетической компетенции, позволяющей студенту воспринимать и воспроизводить русскую речь в реальных коммуникативных ситуациях.

2. Фонетическая интерференция как основная трудность

Одной из главных проблем обучения русскому произношению иностранных студентов является влияние родного языка.

Фонетическая интерференция проявляется в переносе привычных артикуляционных, акцентных и интонационных моделей родного языка на русский.

Она может затрагивать:

произношение отдельных звуков;

твёрдость и мягкость согласных;

структуру слога;

место ударения;

ритм речи;

интонацию;

темп и паузацию.

Следовательно, преподавателю необходимо учитывать не только особенности русского языка, но и особенности фонетической системы родного языка студентов.

Особенно эффективным представляется **сопоставительный подход**:

родной язык → русский язык → выявление различий → прогноз ошибки → коррекционное упражнение.

Такой подход позволяет перейти от исправления уже возникших ошибок к их предварительному прогнозированию.

3. От постановки звука к формированию фонетического навыка

Современное обучение фонетике целесообразно строить не вокруг механического повторения, а вокруг активной деятельности студента.

В связи с этим предлагается авторская модель:

«Слух — Анализ — Артикуляция — Коммуникация — Самоконтроль».

Первый этап — слух. Студент учится слышать и различать фонетические единицы.

Второй этап — анализ. Учащийся определяет, чем отличаются звуки, слоги, ударные и безударные позиции, интонационные модели.

Третий этап — артикуляция. Формируется правильная артикуляционная позиция и отрабатывается произношение.

Четвёртый этап — коммуникация. Изучаемое явление переносится в слова, предложения, диалоги и речевые ситуации.

Пятый этап — самоконтроль. Студент учится самостоятельно обнаруживать и корректировать собственные ошибки.

Таким образом, фонетический навык формируется по принципу:

услышать → понять → произнести → использовать → проверить.

Предлагаемая модель позволяет объединить традиционные методы постановки произношения с коммуникативными и цифровыми технологиями.

4. Ударение и интонация в обучении иностранных студентов

Особое место в преподавании русского языка занимает работа над ударением и интонацией.

Русское словесное ударение характеризуется разноместностью и подвижностью, что создаёт дополнительные трудности для иностранных учащихся. Однако даже правильное произношение отдельных звуков не обеспечивает полноценного владения устной речью без освоения русской интонации.

Сравним:

Вы сегодня были в университете.

Вы сегодня были в университете?

Звуковой состав предложений одинаков, однако изменение интонации меняет коммуникативное содержание.

Поэтому интонация должна изучаться не как абстрактная схема, а как **средство выражения коммуникативного намерения**: вопроса, утверждения, удивления, сомнения, просьбы, уточнения.

Эффективными являются задания типа:

«Произнесите одну и ту же фразу как вопрос, утверждение, удивление и просьбу».

Такое упражнение одновременно развивает фонетический слух, интонационную выразительность и коммуникативную компетенцию.

5. Цифровые технологии в преподавании фонетики

Современные цифровые технологии расширяют возможности фонетической подготовки студентов.

Учащийся может:

- записывать собственную речь;
- прослушивать её несколько раз;
- сравнивать с образцом;
- использовать электронные словари;
- выполнять интерактивные фонетические упражнения;
- самостоятельно контролировать произношение.

Особенно важным является то, что цифровые средства создают возможность для **индивидуализации обучения**.

Например, один студент может дополнительно работать над мягкостью согласных, другой — над ударением, третий — над интонацией.

Однако цифровые технологии не должны заменять преподавателя. Их основная функция — обеспечить дополнительную обратную связь и возможность самостоятельной тренировки.

Именно преподаватель определяет характер ошибки, её причину и способ коррекции.

6. Коммуникативный принцип обучения фонетике

Фонетическое упражнение становится более эффективным, если оно связано с реальной речевой задачей.

Например, вместо механического повторения:

дом – том – сом

можно предложить студентам ситуацию:

– Где вы живёте? – Я живу в новом доме.

Затем студент должен самостоятельно составить несколько предложений с изучаемым звуком или словом.

Интересным вариантом является метод «**Фонетический детектив**». Студентам предлагаются пары:

мал – мялук – люкбрат – брат

Задача заключается не только в правильном произнесении, но и в определении того, какое фонетическое различие влияет на значение слова.

Другой вариант – **«Исправь диктора»**: студент слушает запись с намеренными произносительными ошибками, определяет их и предлагает нормативный вариант.

Таким образом, фонетика превращается из механического повторения в **исследовательскую и коммуникативную деятельность**.

7. Интеграция фонетики с другими уровнями языка

Современное обучение не должно изолировать фонетику от лексики и грамматики.

Например, при работе с формами:

рука – руки – рукой

студент одновременно сталкивается с изменением звуков, ударением, морфологической формой и грамматическим значением.

Это позволяет использовать принцип:

«Одно фонетическое явление – несколько языковых уровней».

Интегративный подход особенно эффективен в иноязычной аудитории, поскольку позволяет одновременно развивать произношение и речевые навыки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современная методика преподавания фонетики русского языка иностранным студентам должна выходить за рамки механической постановки отдельных звуков.

Фонетическая компетенция формируется через взаимодействие:

слухового восприятия + артикуляции + ударения + интонации + коммуникативной практики + самоконтроля.

Предложенная авторская модель **«Слух – Анализ – Артикуляция – Коммуникация – Самоконтроль»** позволяет организовать обучение как последовательный процесс, в котором студент становится активным участником формирования собственного произношения.

Современная фонетика должна отвечать не только на вопрос **«как правильно произнести звук?»**, но и на более широкий вопрос:

«Как научить студента слышать, понимать и использовать звуковую систему русского языка для успешного общения?»

Именно такой подход позволяет превратить фонетическое занятие из набора тренировочных упражнений в полноценную часть формирования коммуникативной компетенции иностранного студента.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

[1] Бархударова Е.Л. К проблеме учета орфоэпических рекомендаций в курсе русской фонетики для иностранных учащихся // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. – 2025. – № 1 (43). – С. 35–41.

[2] Бархударова Е.Л. К проблеме анализа «позиционного» акцента в русской речи иностранцев // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. – 2023. – № 4 (38). – С. 230–239.

[3] Князев С.В., Пожарицкая С.К. Современный русский язык. Фонетика: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2025.

[4] Князев С.В., Моисеева Е.В. Современный русский язык. Фонетика. Практикум. – М.: Юрайт, 2025.

[5] Каленчук М.Л., Касаткин Л.Л., Касаткина Р.Ф. Большой орфоэпический словарь русского языка. – М.: АСТ–Пресс.

[6] Каленчук М.Л., Касаткина Р.Ф. (ред.). Русская фонетика в развитии. Фонетические «отцы» и «дети» начала XXI века. – М.: Языки славянской культуры, 2013.

[7] Шутова М.Н. Фонетический аспект в методике преподавания русского языка как иностранного // Русистика.

INNOVATSION TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY-PEDAGOGIK IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISH

Madmarova Gulchexaxon Qodirovna

assistent-o'qituvchi

Qo'qon universiteti Andijon filiali, Andijon 1701000, O'zbekiston

e-mail:madramova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirishning nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Kasbiy-pedagogik ijodkorlik zamonaviy o'qituvchining muammoli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, yangi g'oyalarni ilgari surishi, ta'lim mazmuni va metodlarini sharoitga mos ravishda o'zgartirishi hamda innovatsion pedagogik yechimlarni amaliyotga joriy etish qobiliyati sifatida talqin qilingan. Maqolada kasbiy-pedagogik ijodkorlikning motivatsion-qadriyatli, kognitiv-kreativ, faoliyatli: -amaliy va refleksiv komponentlari ajratib ko'rsatilgan. Uni rivojlantirishga yo'naltirilgan muammoli ta'lim, loyiha texnologiyasi, pedagogik keys, mikroo'qitish, pedagogik improvizatsiya, raqamli modellash va refleksiv texnologiyalar tizimi ishlab chiqilgan. Shuningdek, innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari va bo'lajak o'qituvchilarning ijodkorlik darajasini baholash mezonlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim muhiti, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy-pedagogik ijodkorlik, kreativlik, pedagogik innovatsiya, loyiha texnologiyasi, muammoli ta'lim, pedagogik keys, pedagogik improvizatsiya, refleksiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и методологические основы развития профессионально-педагогического творчества будущих учителей в инновационной образовательной среде. Профессионально-педагогическое творчество понимается как способность современного учителя анализировать проблемные педагогические ситуации, выдвигать новые идеи, изменять содержание и методы обучения в соответствии с обстоятельствами и внедрять инновационные педагогические решения на практике. В статье выделены мотивационно-ценностная, познавательно-творческая, активная;-практическая и рефлексивная составляющие профессионально-педагогического творчества. Разработана система проблемно-ориентированного обучения, проектных технологий, педагогических кейсов, микрообучения, педагогической импровизации, цифрового моделирования и рефлексивных технологий, направленная на его развитие. Также предложены педагогические условия организации инновационной образовательной среды и критерии оценки уровня творчества будущих учителей.

Ключевые слова: инновационная образовательная среда, будущий учитель, профессиональное и педагогическое творчество, креативность, педагогические инновации, проектные технологии, проблемно-ориентированное обучение, педагогический кейс, педагогическая импровизация, рефлексия.

Abstract. This article outlines the theoretical and methodological foundations for developing the professional-pedagogical creativity of future teachers within an innovative educational environment. Professional-pedagogical creativity is interpreted as a modern teacher's ability to analyze problematic pedagogical situations, propose new ideas, adapt educational content and methods to specific conditions, and implement innovative pedagogical solutions in practice. The article highlights the motivational-value, cognitive-creative, and activity-practical/reflective components of professional-pedagogical creativity. A system of methods aimed at fostering this creativity has been developed, encompassing problem-based learning, project-based technology, pedagogical case studies, micro-teaching, pedagogical improvisation, digital modeling, and reflective technologies. Additionally, pedagogical conditions for establishing an innovative educational environment and criteria for assessing the creativity levels of future teachers are proposed.

Keywords: *innovative educational environment, future teacher, professional-pedagogical creativity, creativity, pedagogical innovation, project-based technology, problem-based learning, pedagogical case study, pedagogical improvisation, reflection.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining jadal rivojlanishi o'qituvchidan nafaqat chuqur fan bilimiga, balki yangicha pedagogik fikrlash, kreativ yondashuv va innovatsion faoliyatni tashkil eta olish qobiliyatiga ega bo'lishni talab etmoqda. Ta'lim mazmunining yangilanishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi, sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi hamda o'quvchilarning individual ehtiyojlari xilma-xillashib borayotgan sharoitda tayyor metodik namunalarni takrorlash bilan cheklanadigan pedagogik faoliyat yetarli emas. Shu sababli oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish alohida ilmiy-metodik vazifa sifatida qaralishi lozim. So'nggi tadqiqotlarda ham bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion salohiyati va ijodkorlik malakalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik tayyorgarlikning muhim yo'nalishi sifatida qayd etilgan.

Kasbiy-pedagogik ijodkorlikni bo'lajak o'qituvchining mavjud pedagogik tajribani oddiy takrorlash bilan cheklanmay, muayyan ta'limiy vaziyat uchun yangi, maqsadga muvofiq va samarali pedagogik yechim yaratish qobiliyati sifatida izohlash mumkin. Mazkur tushuncha quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: Motivatsion-qadriyatli komponent – pedagogik yangilik yaratishga qiziqish, tashabbuskorlik va kasbiy rivojlanishga ehtiyoj. Kognitiv-kreativ komponent – pedagogik muammoni turli nuqtayi nazardan ko'ra olish, g'oyalar ishlab chiqish, divergent fikrlash. Faoliyatli-amaliy komponent – ishlab chiqilgan g'oyalarni dars, tarbiyaviy ish yoki boshqa pedagogik faoliyatda amalga oshirish. Refleksiv komponent – o'z pedagogik faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va takomillashtirish.

Demak, pedagogik ijodkorlik faqat "ko'p g'oya topish" emas. Uning asosiy mezonlari – g'oyaning pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqligi va amaliy qiymati. Innovatsion ta'lim muhiti Innovatsion ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchining mustaqil fikrlashi, tajriba o'tkazishi, pedagogik g'oyalar ishlab chiqishi va ularni amaliyotda sinab ko'rishi uchun imkoniyat yaratadigan ta'limiy makondir.

Bunday muhit quyidagi xususiyatlarga ega: erkin fikrlash; pedagogik tajriba o'tkazish; raqamli vositalardan foydalanish; hamkorlik; muammoli vaziyatlarni hal qilish; loyiha faoliyati; individual ta'lim yo'nalishini tanlash; refleksiv faoliyat. Innovatsion ta'lim muhiti ijodkorlikni rivojlantirishning tashqi sharti bo'lsa, talabaning ichki motivatsiyasi va tashabbuskorligi uning ichki mexanizmini tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish uchun quyidagi besh bosqichli texnologiya taklif etiladi.

1. Motivatsion-diaagnostik bosqich. Avvalo talabaning ijodkorlikka bo'lgan munosabati va mavjud pedagogik tajribasi aniqlanadi. Bunda: ijodkorlikka oid so'rovnoma; o'z-o'zini baholash; pedagogik vaziyatlar; suhbat; kuzatuv usullaridan foydalanish mumkin. Talabaga "Siz o'qituvchi bo'lganingizda an'anaviy darsni qanday o'zgartirgan bo'lardingiz?" kabi ochiq savollar beriladi.

2. Muammoli-izlanish bosqichi. Bu bosqichda yagona javobga ega bo'lmagan pedagogik muammolar taklif qilinadi. Masalan: "O'quvchilar darsda passiv qatnashmoqda. Ularning faolligini oshirish uchun kamida beshta turli pedagogik yechim taklif qiling." Bu topshiriq talabaning fikrlash moslashuvchanligi va g'oyalar xilma-xilligini rivojlantiradi.

3. Loyihalash-konstruktorlik bosqichi. Talaba o'z pedagogik g'oyasini aniq ta'limiy mahsulotga aylantiradi. Masalan:

- innovatsion dars loyihasi;
- raqamli topshiriq;
- interaktiv mashq;
- ta'limiy o'yin;
- muammoli vaziyat;
- mini-loyiha;
- elektron ta'lim resursi.

Bu bosqichda ijodiy fikr amaliy pedagogik mahsulotga aylanadi.

4. Pedagogik sinov bosqichi. Talaba yaratgan mahsulotini mikroo'qitish yoki rolli o'yin orqali sinab ko'radi. Masalan, talaba 10–15 daqiqalik dars fragmentini o'tkazadi. Guruhning boshqa a'zolari esa o'quvchi rolini bajaradi. Keyin quyidagi savollar asosida muhokama tashkil etiladi: G'oya qanchalik original? O'quvchi uchun tushunarlimi? Dars maqsadiga mos keladimi? Qaysi jihatini yaxshilash mumkin?

5. Refleksiv-takomillashtiruvchi bosqich. Yakuniy bosqichda talaba o'z pedagogik mahsulotini qayta ko'rib chiqadi. "Men nimani yaratdim?", "Nima uchun aynan shu usulni tanladim?", "Qanday muammo yuzaga keldi?", "Qanday qilib yanada yaxshi natijaga erishish mumkin?" kabi savollar asosida refleksiya olib boriladi. Shu tariqa refleksiya ijodiy faoliyatning yakuniy emas, balki keyingi ijodiy siklni boshlovchi mexanizmga aylanadi.

2026-yilgi tadqiqotlarda ham kreativ texnologiyalar asosida bo'lajak o'qituvchilarning divergent fikrlashi, pedagogik improvizatsiyasi va refleksiv tayyorgarligini rivojlantirishga e'tibor qaratilgan. Texnologiyaning samaradorligi quyidagi shart-sharoitlarga bog'liq:

Birinchidan, talaba o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan psixologik xavfsiz muhit yaratilishi kerak.

Ikkinchidan, topshiriqlarda bir nechta to'g'ri yechim mavjud bo'lishi lozim.

Uchinchidan, o'qituvchi tayyor javobni berishdan ko'ra talabaning mustaqil yechim topish jarayonini boshqarishi zarur.

To'rtinchidan, raqamli texnologiyalar maqsad emas, balki ijodiy pedagogik faoliyatni kuchaytiruvchi vosita sifatida qo'llanishi kerak.

Beshinchidan, har bir ijodiy topshiriqdan keyin refleksiya tashkil etilishi lozim. Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion ta'lim muhitida tayyorlash bo'yicha tadqiqotlarda ham pedagogik innovatsiyalar, yangi fikrlash va kasbiy ijodkorlikning o'zaro bog'liqligi ta'kidlangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Innovatsion ta'lim muhitida kasbiy-pedagogik ijodkorlikni rivojlantirishning muhim jihati shundaki, ijodkorlik alohida mashg'ulot bilan chegaralanmasligi kerak. U butun pedagogik tayyorgarlik jarayonining tashkil etilish tamoyiliga aylanishi lozim. Bunda "muammo – g'oya – loyiha – sinov – refleksiya – takomillashtirish" sikli samarali metodik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur sikl talabaning pedagogik faoliyatni tayyor algoritm asosida bajarishidan uni mustaqil loyihalash va takomillashtirishga olib keladi. Shuningdek, ijodiy faoliyatni jamoaviy tashkil etish ham muhim. Hamkorlikdagi ijodiy topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativlik, tashabbuskorlik va birgalikda pedagogik yechim yaratish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

XULOSA

Innovatsion ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish pedagogik kadrlar tayyorlash sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. Tadqiqotda kasbiy-pedagogik ijodkorlik motivatsion-qadriyatli, kognitiv-kreativ, faoliyatli-amaliy va refleksiv komponentlarning integrativ birligi sifatida talqin qilindi. Uni rivojlantirish uchun motivatsion-dagnostik, muammoli-izlanish, loyihalash-konstruktorlik, pedagogik sinov va refleksiv-takomillashtiruvchi bosqichlardan iborat texnologiya taklif etildi. Mazkur texnologiyaning muammoli ta'lim, loyiha, keys, mikroo'qitish, pedagogik improvizatsiya, raqamli modellash va refleksiya bilan integratsiyasi bo'lajak o'qituvchining nafaqat kreativ fikrlashini, balki real pedagogik faoliyatda innovatsion yechim yaratish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy pedagogik ta'limda asosiy e'tibor "tayyor metodni o'zlashtirish"dan "pedagogik metodni mustaqil yaratish va takomillashtirish"ga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

[1] Abduxamidov, S., & Qarshiyeva, M. (2026). Bo'lajak o'qituvchilar innovatsion salohiyatini rivojlantirishning ijodkorlik malakalari metodikasi. ISFT Journal.

[2] Tadjibayev, E. E. (2026). Mechanisms for developing professional skills of future teachers based on creative technologies. *Advances in Science and Education*, 2(07), 76–80. DOI: 10.70728/edu.v02.i07.017.

[3] Julmatova, S. J., & Aliyeva, F. S. (2026). The role of interactive educational technologies in developing professional creativity of future teachers. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 57, 48–51. DOI: 10.62480/jpip.2026.vol57.pp48-51.

[4] Uaxitov, R. U., & Amantaeva, A. Sh. Innovatsion ta'lim muhiti kelajak pedagogining ijodkorligini shakllantirish omili sifatida. K. Jhubanov nomidagi Aktobe mintaqaviy universiteti axborotnomasi.

[5] Hojiyeva, Z. U. Bo'lajak o'qituvchilarni birgalikdagi ijodiy faoliyatga o'rgatishning pedagogik muammolari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.

[6] Kuliyeva, Sh., & Xolmatova, K. (2021). Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish. *Jamiyat va innovatsiyalar*. DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss5/S-pp49-53.

ONA OBRAZINI YARATISHDA TIL BIRLIKLARINING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

Majidova Umida Baxtiyarovna

mustaqil tadqiqotchi

e-mail: umidbm@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatining o'ziga xos vakillaridan biri Shodmonqul Salom ijodida ona obrazining til birliklari vositasida yaratilishi lingvopoetik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy obyekti sifatida shoirning ona obraziga bag'ishlangan she'riy matnlari, xususan, "Onamga" she'ri olinib, unda ona tushunchasini ifodalovchi nominativ birliklar, qarindoshlikni bildiruvchi leksemalar, somatik leksika, erkalash-kichraytirish shakllari, sifatlovchi birliklar, tabiat obrazlari hamda fe'l birliklarining poetik vazifasi tahlil qilinadi. Ona obrazining oddiy nominativ birlikdan badiiy-estetik konseptga aylanishida "ona", "ena", "jonim", "vujud", "ko'z", "soch", "yosh", "tong", "daryo", "bolam" singari birliklarning semantik va konnotativ imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, shoir poetikasida ona obrazi mehr, hayot manbai, duogo'ylik, fidoyilik, ruhiy panoh va milliy xotira kabi ma'no qatlamlarini mujassamlashtirishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Shodmonqul Salom, ona obrazi, lingvopoetika, poetik leksika, somatik leksika, qarindoshlik leksikasi, metafora, epitet, poetik obraz, konnotatsiya, individual uslub.

Аннотация. В статье исследуются лингвопоэтические особенности создания образа матери посредством языковых единиц в поэзии современного узбекского поэта Шодмонкула Салома. На материале стихотворения «Онамга» анализируются лексические единицы родства, соматическая лексика, формы ласкательного значения, определения, глагольные единицы, а также образы природы, участвующие в создании образа матери. Особое внимание уделяется семантическим и коннотативным возможностям таких единиц, как «она», «ена», «jonim», «vujud», «ko'z», «soch», «yosh», «tong», «daryo», «bolam». Обосновывается, что в поэтическом мире Шодмонкула Салома образ матери выходит за пределы номинативного значения и приобретает значения источника жизни, духовной опоры, молитвы, самоотверженности, любви и национальной памяти.

Ключевые слова: Шодмонкул Салом, образ матери, лингвопоэтика, поэтическая лексика, соматическая лексика, лексика родства, метафора, эпитет, поэтический образ, коннотация, индивидуальный стиль.

Abstract. This article examines the linguopoetic features of creating the image of the mother through linguistic units in the poetry of contemporary Uzbek poet Shodmonqul Salom. The analysis is primarily based on the poem "Onamga" and focuses on kinship vocabulary, somatic lexical units, affectionate forms, epithets, verbs, and natural images involved in constructing the poetic image of the mother. Particular attention is paid to the semantic and connotative potential of such units as ona, ena, jonim, vujud, ko'z, soch, yosh, tong, daryo, and bolam. The study demonstrates that the image of the mother in Shodmonqul Salom's poetry transcends its nominative meaning and functions as a complex poetic concept representing the source of life, spiritual support, prayer, self-sacrifice, love, and cultural memory.

Keywords: Shodmonqul Salom, image of the mother, linguopoetics, poetic vocabulary, somatic vocabulary, kinship vocabulary, metaphor, epithet, poetic image, connotation, individual style.

KIRISH

O'zbek she'riyatida ona obrazi milliy badiiy tafakkurning eng qadimiy va barqaror obrazlaridan biridir. Mazkur obraz xalqning axloqiy-estetik qarashlari, oilaviy qadriyatlari, hayot va o'lim haqidagi tasavvurlari, mehr-muhabbat va fidoyilik haqidagi qarashlari bilan chambarchas bog'liq. Ona tushunchasining poetik talqinida uning biologik-qarindoshlik ma'nosi bilan bir qatorda, "hayot manbai", "mehr manbai", "duo", "Vatan", "tuproq", "xotira", "ruhiy panoh" singari ikkilamchi va ramziy ma'nolar ham yuzaga keladi.

Shu jihatdan ona obrazini lingvopoetik nuqtayi nazardan tadqiq etish faqat "ona" leksemasining qo'llanish chastotasini aniqlash bilan cheklanmaydi. Lingvopoetik tahlil badiiy matnda tanlangan har bir til birligining nima sababdan aynan shu shaklda qo'llangani, qanday semantik yuklamani yuzaga keltirgani va umumiy poetik mazmunning shakllanishiga qanday hissa qo'shganini aniqlashni talab qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

M.Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishda til vositalarining poetik aktuallashuvi, ularning matn tarkibidagi vazifasi va estetik mazmunni yuzaga chiqarishdagi roliga alohida e'tibor beradi. Shu nuqtayi nazardan Shodmonqul Salom she'riyatidagi ona obrazini o'rganishda leksik birliklarning nominativ ma'nosi bilan ularning kontekstual, obrazli va emotsional-semantik ma'nolarini farqlash muhimdir.

Shoir ijodiga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarda uning peyzaj, oy, musiqiy obrazlar va ayollar obrazini yaratish mahorati alohida qayd etilgan. Masalan, Sh.Salom ijodidagi ayollar obraziga bag'ishlangan tadqiqotda shoirning ijroviy lirika imkoniyatlaridan foydalanishi ham ko'rsatiladi. Bu holat ona obrazini ham shoir poetikasidagi mustaqil lingvopoetik tizim sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ona obrazini yaratishda eng faol til birliklari, tabiiyki, qarindoshlik munosabatini ifodalovchi leksemalardir. O'zbek tilida *ona* leksemasi biologik-qarindoshlik ma'nosiga ega bo'lsa-da, badiiy matnda uning semantik doirasi ancha kengayadi. Xususan, *ona* so'zi poetik matnda mehr, muqaddaslik, hayot, tug'ilish, himoya, fidoyilik kabi semalar bilan boyiydi.

Shodmonqul Salomning "Onamga" she'rida bu holat ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi. She'rning o'zida *ona* leksemasi bilan bir qatorda *ena* shaklining ham qo'llanishi diqqatga sazovordir:

Ena, ena, jonim enam...

Mazkur birliklar ketma-ketligi oddiy murojaat vazifasini bajarmaydi. "Ena" so'zining ikki marta takrorlanishi va undan keyin "jonim enam" birikmasining kelishi murojaatning emotsional ta'sirchanligini oshiradi. Bu yerda *takror + murojaat + egalik shakli* uchligi poetik ekspressivlikni yuzaga keltiradi.

Ayniqsa, *enam* shaklidagi birinchi shaxs egalik qo'shimchasi ona bilan lirik qahramon o'rtasidagi bevosita shaxsiy munosabatni ifodalaydi. *Ona* – umumiy nominativ birlik; *enam* esa muayyan shaxsга tegishlilikni bildiruvchi individual-emotsional birlikdir. Demak, *ona* → *ena* → *enam* → *jonim enam* qatori semantik jihatdan umumiy tushunchadan shaxsiy va intim murojaat tomon harakatlanadi.

Bunday holat lingvopoetik tahlil uchun muhimdir. Chunki shoir ona obrazini tayyor, umumlashgan stereotip sifatida emas, balki lirik "men" bilan bevosita munosabatga kirishgan *jonli poetik shaxs* sifatida gavdalandiradi. "Jonim" leksemasi esa bu obrazni yanada chuqurlashtiradi. *Jon* leksemasi o'zining lug'aviy ma'nosida insonning hayotiy mohiyatini bildirsa, "jonim" shaklida u erkalash, mehr, yaqinlik va ruhiy bog'liqlik semalarini faollashtiradi. Natijada "jonim enam" birikmasida ona lirik qahramon uchun shunchaki qarindosh emas, balki uning joniga daxldor, mavjudligining bir qismi sifatida tasvirlanadi. Shu tariqa oddiy qarindoshlik leksemasi badiiy matnda konseptual birlikka aylanadi.

Shodmonqul Salomning ona obrazini yaratishidagi muhim xususiyatlardan biri somatik leksikaning faol qo'llanishidir. Somatik birliklar inson tanasining qismlarini bildiruvchi so'zlar bo'lib, badiiy matnda ular ko'pincha fiziologik ma'nodan tashqari ruhiy, emotsional va ramziy ma'nolarni ham ifodalaydi.

"Onamga" she'rida *soch, tovon, ko'z, yosh, vujud* kabi birliklarning qo'llanishi aynan shunday vazifani bajaradi. Masalan:

Sochlarimdan tovonimga...

Bu birikmada *soch* va *tovon* inson tanasining ikki chegaraviy nuqtasini ifodalash orqali butun vujudni nazarda tutadi. Demak, shoir “sochdan tovonigacha” konstruksiyasi orqali butunlik semasini yuzaga chiqaradi.

Bu yerda somatik leksika ikki darajada ishlaydi:

1. denotativ daraja – inson tanasining qismlari;
2. poetik daraja – butun mavjudlik, insonning to‘liq hayoti.

Shunday qilib, “soch” va “tovon” birliklari o‘zaro antonimik emas, balki meronimik munosabat asosida bir butun obrazni yaratadi. Tananing yuqori va quyi qismlari nomlanib, oraliqdagi barcha qismlar implicit tarzda nazarda tutiladi.

Ona obrazi bilan bog‘langan somatik birliklarning yana biri *ko‘z* leksemasidir. Ko‘z o‘zbek poetik tafakkurida nafaqat ko‘rish a‘zosi, balki mehr, iztirob, sog‘inch, duo va yosh manbai sifatida ham talqin qilinadi. Sh.Salom she‘ridagi:

Ko‘zlaringdan yonog‘ingga

Yoshday inganga o‘xshayman

misralarida *ko‘z* va *yosh* birliklari ona obrazining ruhiy holatini kuchaytiradi.

Bu o‘rinda *yosh* leksemasining semantik imkoniyati alohida e‘tiborga loyiq. Yosh – fiziologik jihatdan ko‘zdan ajraladigan suyuqlik, biroq poetik kontekstda u iztirob, mehr, sog‘inch va ruhiy og‘riqning tashqi belgisi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ona obrazini yaratishda *vujud* leksemasining qo‘llanishi ham muhim. *Vujud* so‘zi “tana”, “borliq”, “mavjudlik” ma‘nolari bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy matnda insonning jismoniy mavjudligini bildirishi bilan birga uning hayotiy mohiyatini ham ifodalashi mumkin. “Onamga” she‘ridagi:

Vujudingdan zamingacha... birikmasida *vujud* va *zamin* o‘rtasida poetik aloqa hosil qilinadi. Bu yerda ona tanasi bilan zamin o‘rtasidagi munosabat tasodifiy emas. O‘zbek milliy poetik tafakkurida ona va zamin o‘rtasidagi ramziy yaqinlik qadimiydir: ona hayot bergan manba bo‘lsa, zamin ham inson hayotini ta‘minlovchi makon sifatida idrok qilinadi.

Shu jihatdan *ona vujudi ↔ zamin ↔ hayot ↔ mavjudlik* tizimi ona obrazini shaxsiy oilaviy munosabat doirasidan chiqarib, uni umuminsoniy hayot manbai darajasiga ko‘taradi.

Shodmonqul Salom poetikasida ona obrazining yana bir muhim lingvopoetik belgisi uni tabiat obrazlari bilan uyg‘unlashtirishdir. Shoirning “Onamga” she‘rida *tong*, *daryo*, *oqqarchig‘ay*, *sariq itlar* singari tabiat va atrof-muhitga oid birliklar ona obrazining badiiy fonini yaratadi. She‘r matnida “Tongday bolam, daryo bolam” birikmasi ham mavjud. Bu birikmada *tong* va *daryo* oddiy peyzaj unsurlari sifatida emas, balki bolaning poetik sifatlarini ifodalovchi obrazlar sifatida ishlatiladi. *Tong* yorug‘lik, yangilanish, poklik va kelajak semalarini faollashtirsa, *daryo* oqim, hayot, davomiylik va harakat semalarini yuzaga chiqaradi. Ona obrazini tahlil qilishda faqat “ona” bilan bog‘liq birliklarni emas, balki ona nutqidan o‘sib chiqayotgan obrazlar tizimini ham hisobga olish lozim.

Ona obrazini yaratishda sifatlovchi birliklar alohida estetik ahamiyatga ega. Shodmonqul Salom she‘riyatida ona nutqining o‘ziga xosligi ko‘proq oddiy, xalqona, samimiy va emotsional birliklarning tanlanishi orqali yuzaga chiqadi. Masalan, “jonim”, “bolam” singari murojaat birliklari adabiy tilning oddiy lug‘aviy tarkibiga mansub bo‘lsa-da, poetik matnda ular emotiv birliklar sifatida faoliyat yuritadi. Ona obrazining samimiyligi aynan murakkab, kitobiy yoki balandparvoz birliklardan ko‘ra sodda va xalqona murojaatlarda kuchliroq namoyon bo‘ladi.

She‘r boshidagi “Tong-u shomning orasida” shaklidagi takroriy konstruksiya ham ona obrazining poetik vaqtini belgilashda muhimdir. *Tong* va *shom* vaqtning ikki chegaraviy nuqtasi bo‘lib, ularning “orasida” birikmasi inson umrining butun davomiyligini anglatishga xizmat qiladi. Bu o‘rinda ona obrazining umri alohida vaqt o‘lchoviga ega. Ona faqat lirik qahramonning onasi emas; u vaqtni boshdan kechirgan, umrning boshlanishidan uning davomiga qadar mavjud bo‘lgan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Ona obrazining poetik xarakterini yaratishda fe‘llar ham muhim vosita hisoblanadi. Ot va sifatlar obrazning statik qiyofasini yaratsa, fe‘llar uning harakatdagi, kechinmadagi, vaqt davomida o‘zgaruvchi holatini ifodalaydi.

“Onamga” she‘rida *shovullamoq*, *uvullamoq*, *yig‘lamoq*, *ingramoq* singari harakat-holat birliklari mavjud. Ular ayniqsa tabiat va inson ruhiyati o‘rtasidagi parallelizmni kuchaytiradi. Masalan, *oqqarchig‘ay*ning shovullashi va itlarning uvillashi she‘rning fonetik-emotsional muhitini keskinlashtiradi.

Bu fe'llarda ohangiy obrazlilik ham mavjud:
shovullamoq – kuchli, uzluksiz tovush;
uvillamoq – cho'zilgan, iztirobli tovush;
ingramoq – ichki og'riqning ovozga aylanishi;
yig'lamoq – ruhiy iztirobning tashqi ifodasi.

Shunday qilib, fe'l birliklari orqali ona obrazining faqat ko'rinishi emas, balki uning eshitiladigan ruhiy olami ham yaratiladi.

Shodmonqul Salomning "Onamga" she'rida ona nutqining mavjudligi obrazni bir tomonlama tasvirdan chiqaradi. Ona tomonidan aytilgan:

"Tongday bolam, daryo bolam..." kabi murojaatlarda ona o'z farzandiga baho beruvchi, uni kelajak sari yo'naltiruvchi subyektga aylanadi. Bu yerda "bolam" leksemi juda muhim. *Bola* umumiy nominativ birlik bo'lsa, *bolam* shakli ona va farzand o'rtasidagi egalik, yaqinlik va mehr munosabatini ifodalaydi.

Ona obrazi faqat shoir tomonidan tasvirlanmaydi; u o'z nutqi orqali o'zini-o'zi poetiklashtiradi. Bu usul obrazni yanada tabiiy va psixologik jihatdan ishonarli qiladi.

Shodmonqul Salomning ona obrazini yaratishdagi mahorati so'zning poetik kontekstda qayta semantizatsiyalanishi bilan bog'liq. Masalan, *tong* oddiy vaqt birligi bo'lsa, ona nutqida u farzandning kelajakdagi yorug'ligini ifodalovchi metaforik birlikka aylanadi; *daryo* geografik-tabiiy obyekt bo'lsa, u farzandning hayotiy kuchi va davomiyligini bildiruvchi poetik timsolga aylanadi; *ko'z tana a'zosi* bo'lsa, *ko'z yoshi* bilan birgalikda ona ruhiyatining tashqi belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

Shodmonqul Salom she'riyatida ona obrazining lingvopoetik qurilishi tilning turli sathlariga mansub birliklarning o'zaro munosabati asosida shakllanadi. Yuqoridagilar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Ona obrazi shoir poetikasida oddiy qarindoshlik obrazi darajasida qolmaydi. U hayot, mehr, duogo'ylik, xotira va ma'naviy tayanch kabi konseptual ma'nolarni mujassamlashtiruvchi ko'p qatlamli poetik birlik sifatida namoyon bo'ladi.

"Ona", "ena", "enam", "jonim enam", "bolam" kabi birliklar obrazning emotsional-ekspressiv qatlamini shakllantiradi. Ayniqsa, egalik qo'shimchalarining qo'llanishi ona va lirik qahramon o'rtasidagi shaxsiy va intim munosabatni kuchaytiradi.

Vujud, *ko'z*, *soch*, *tovon*, *yosh* kabi birliklar ona obrazini abstrakt emas, balki seziladigan, ko'rindigan va hissiy jihatdan qabul qilinadigan obrazga aylantiradi. Somatik birliklarning kontekstual ma'nosi ko'pincha ularning lug'aviy ma'nosidan kengroq bo'lib, ruhiy kechinmani ifodalashga xizmat qiladi.

Tabiat leksikasi ona obrazining poetik semantikasini kengaytiradi. *Tong* va *daryo* birliklari ona nutqida farzandning kelajagi, yorug'ligi va hayotiy davomiyligini ifodalovchi metaforik birliklar sifatida aktuallashadi.

"Tong-u shom" qarama-qarshiligi ona obrazining vaqt va umr konsepsiyasi bilan aloqasini ta'minlaydi. Tong va shom o'rtasidagi makon ona umrining davomiyligini, hayotning o'tkinchiligini va xotira hodisasini poetiklashtiradi.

Fe'l birliklari ona obrazini dinamiklashtiradi. Shovullash, uvillash, yig'i va ingrashga oid fe'llar she'rning emotsional-fonetik fonini yaratib, tashqi tabiat tovushlari bilan inson ruhiyati o'rtasidagi uyg'unlikni yuzaga chiqaradi.

XULOSA

Umuman, Shodmonqul Salom poetikasida ona obrazi qarindoshlik leksikasi + emotiv leksika + somatik leksika + tabiat leksikasi + vaqt leksikasining o'zaro integratsiyasi asosida shakllanuvchi murakkab lingvopoetik tizimdir.

Mazkur tahlil Shodmonqul Salomning individual uslubini o'rganishda so'z tanlash va kontekstual semantizatsiya masalalarining alohida ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Shoirning poetik mahorati ko'p hollarda yangi so'z yaratishda emas, balki mavjud til birliklariga yangi badiiy-semantik vazifa yuklashida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.

- [2] Yoʻldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
- [3] Shomaqsudov A., Rasulov I., Qoʻngʻurov R., Rustamov H. Oʻzbek tili stilistikasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1983.
- [4] Nurmonov A. Tilshunoslikning adabiyot bilan munosabati // Tanlangan asarlar. 3 jildlik. – Toshkent: Akademyashr, 2012.
- [5] Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2018.
- [6] Shodmonqul Salom. Sheʼr sayyorasi. – Toshkent, 2021.
- [7] Shodmonqul Salom. Onamga // Shodmonqul Salom. Ochiq elektron manba.
1. Sobirova I. XXI asr oʻzbek sheʼriyatida badiiy obraz va peyzaj uygʻunligi (Shodmonqul Salom ijodi misolida). // *Qoʻqon universiteti xabarnomasi*. – 2025. – №15. – B. 73–74. DOI: 10.54613/ku.v15i.1199.
 2. Qobilova Z., Sobirova I. XXI asr sheʼriyatida Oy obrazi (Shodmonqul Salom sheʼrlari misolida). // *Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar*. – 2025. – Jild 4, №12. – B. 10–13.
 3. Keldiyorova G.S. Badiiy matnning lingvopoetikasi. – Toshkent, 2023.

JADID DAVRI YOZMA MANBALARIDA ARXAIKLASHGAN IBORALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Farmonova Umida Maxsutaliyevna

Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

FarDU tilshunoslik kafedrası oʻqituvchisi.

U1910638@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada jadid davri yozma manbalarida uchraydigan arxaik frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Frazemalar tarkibidagi eskirgan leksik komponentlarning vazifasi, tarixiy variantdoshlik, zamonaviy muqobillar hamda arxaik iboralarning lingvomadaniy ahamiyati yoritiladi. Abdulla Avloniy, Isʼhoqxon Ibrat va Abdulla Qodiriy asarlaridagi misollar asosida frazeologik maʼnoning tarixiy davomiyligi koʻrsatib beriladi.

Kalit soʻzlar: Jadid davri, frazeologik birlik, arxaik ibora, tarixiy semantika, variantdoshlik, eskirgan komponent, lingvomadaniy mazmun, poetik frazema.

Аннотация. В статье анализируются семантические особенности архаизированных фразеологических единиц, встречающихся в письменных источниках джадидского периода. Рассматриваются функции устаревших лексических компонентов, историческая вариантность, современные соответствия и лингвокультурная ценность архаических фразеологизмов. На материале произведений Абдуллы Авлони, Исхакхона Ибрата и Абдуллы Кадыри раскрывается историческая преемственность фразеологической семантики.

Ключевые слова: джадидский период, фразеологическая единица, архаический фразеологизм, историческая семантика, вариантность, устаревший компонент, лингвокультурное значение, поэтическая фразеология.

Abstract. The article analyzes the semantic features of archaic phraseological units found in written sources of the Jadid period. It examines the role of obsolete lexical components, historical variation, modern equivalents and the linguocultural significance of archaic expressions. Examples from the works of Abdulla Avloniy, Isʼhoqxon Ibrat and Abdulla Qodiriy demonstrate the historical continuity of phraseological meaning.

Keywords: Jadid period, phraseological unit, archaic expression, historical semantics, variation, obsolete component, linguocultural meaning, poetic phraseology.

KIRISH

Frazeologik birliklar tilning tarixiy taraqqiyotini, xalqning madaniy xotirasini va muayyan davrga xos dunyoqarashni oʻzida aks ettiruvchi lisoniy birliklardir. Til taraqqiyoti jarayonida ayrim frazemalar faol

qo'llanishdan chiqadi, ba'zilarining tarkibidagi leksik yoki grammatik unsurlar eskiradi, boshqalari esa zamonaviy tilda yangi shakllar yoki muqobil birliklar bilan ifodalanadi. Shunga qaramay, bunday frazemalar o'zining tarixiy, semantik va uslubiy qiymatini yo'qotmaydi.

Arxaiklashgan frazemalar hozirgi o'zbek adabiy tilida kam qo'llanadigan yoki faol iste'moldan butunlay chiqqan, tarixiy davrlar, eski til shakllari va tuzilmalari bilan bog'liq bo'lgan birliklardir. Ular asosan tarixiy va badiiy matnlarda uchrab, muayyan davrning til xususiyatlarini, ruhiy holatini va madaniy qarashlarini obrazli ifodalab beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat va Abdulla Qodiriy asarlarida qo'llangan arxaik frazeologik birliklar olindi. Ularni o'rganishda tavsifiy, semantik-komponent, kontekstual, diaxron-qiyosiy va lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Semantik-komponent tahlil orqali frazema tarkibidagi eskirgan leksik unsurlar va ularning umumiy frazeologik ma'noga qo'shgan hissi aniqlandi. Diaxron-qiyosiy tahlilda tarixiy shakllar zamonaviy o'zbek tilidagi muqobillari bilan qiyoslandi. Kontekstual tahlil iboraning muayyan badiiy matndagi ma'nosi va emotsional-uslubiy vazifasini belgilashga xizmat qildi. Lingvomadaniy yondashuv orqali esa arxaik birliklarda saqlangan tarixiy tafakkur, madaniy xotira va davrga xos badiiy dunyoqarash yoritildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirda arxaiklashgan frazemalar – bu tilda bugungi kunda kamroq qo'llanadigan yoki butunlay ishlatilmaydigan frazeologik birliklardir. Ular tarixiy davrlar, eski til shakllari va tuzilmalari bilan bog'liq bo'lib, zamonaviy davrda, asosan, adabiy asarlarda yoki tarixiy kontekstlarda uchraydi. Bu iboralar o'zining mazmunijihatdan boyligi va tarixiy ahamiyatiga qaramasdan, hozirgi nutqda qo'llanilishining kamayishi tufayli arxaizm sifatida qabul qilinadi. Bu guruhga jonli tilda qo'llanilmaydigan yoki ishlatilishi kamayib borayotgan tarixiy frazemalar kiradi¹¹⁴. Arxaiklashgan frazemalar muayyan tarixiy davrning til xususiyatlari, badiiy tafakkuri va madaniy qarashlarini aks ettirishi bilan ilmiy ahamiyatga ega. Hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llanilmaydigan bunday birliklar o'z davrida insonning ruhiy kechinmalari va ijtimoiy voqelikka munosabatini obrazli ifodalashga xizmat qilgan.

Abdulla Avloniy asarlarida ham arxaiklashgan poetik iboralarning go'zal namunalarini uchratish mumkin:

Bu na zamonki, g'am ila to'lmish bu kun jahon,

Olam o't olsa, yong'uchi har erda musulmon.

Chok o'ldi siyna, dog'ila qat-qat erur ko'ngil,

Har jonda siyna, har dilda bing fig'on [Abdulla Avloniy, 68]. Mazkur parchada *chok o'ldi siyna, dog'ila qat-qat erur ko'ngil, har dilda bing fig'on* kabi tarixiy-poetik obrazlar qo'llangan. Ular orqali xalqning og'ir ijtimoiy ahvoli, ruhiy iztirobi va tushkunligi ta'sirchan ifodalangan.

Chok o'ldi siyna frazeologik birligi "siyna chok bo'ldi", ya'ni "yurak-bag'ir iztirobdan yorildi" mazmunini anglatadi. Uning tarkibidagi "siyna" [SIYNA [f. سینه – ko'krak, ko'ks; ko'krak qafasi, qalb, dil] kit. poet. 1 Ko'krak, ko'ks. 2 ko'chma Dil, qalb, yurak. 3 ko'chma Quchoq, bag'ir; og'ush]¹¹⁵ so'zi qatnashgan *chok o'ldi siyna* iboraning zamonaviy muqobillari sifatida *yuragi ezilmoq, yuragi qon bo'lmoq, bag'ri qon bo'lmoq* kabi frazemalarni keltirish mumkin. *Dog'ila qat-qat erur ko'ngil* frazeologik birligi "ko'ngilning qayta-qayta jarohatlanganini va unda ko'plab alam izlari qolgani"ni anglatadi. Uning zamonaviy

¹¹⁴ Farmonova U. "Qisasi Rabg'uziy" asarida qo'llangan frazemalar tadqiqi: filol. fan. b. fals. dok-ri (PhD) ... diss.–Farg'ona, 2025. – B. 41.

¹¹⁵ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 3-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 2022. – B. 498.

muqobillari *ko'ngliga dog'tushmoq*, *yuragi pora-pora bo'lmoq*, *ko'ngli vayron bo'lmoq* kabilardir. Har dilda *bing fig'on* iborasi "har bir inson qalbida ko'plab dard, nola va iztirob mavjudligi"ni bildiradi. Undagi "fig'on" leksemasi [FIG'ON [f. فغان – baqiriq, dod-voy; faryod, yig'i] – Qattiq xafa bo'lish, qayg'urish, alam chekish tufayli yuz beradigan yig'i-sig'i; nola, faryod.] bugungi kunda *fig'on chekmoq* (yoki tortmoq) – dod-faryod ko'tarmoq, nola qilmoq, mungli tovush chiqarmoq, *Fig'oni oshmoq* (yoki chiqmoq) – juda jahli chiqmoq, jig'ibiyron bo'lmoq¹¹⁶ kabi iboralarni shakllantirgan.

Bu nogahoniy ikki tarafdin birdan ochilgan otishning o'rtasida qolgan bir hovuch inson kattasi o'zini yitirub, aqlini shoshirmog'i tabiiydur [Abdulla Avloniy. Afg'on sayohati, 13]. A.Avloniyning "Afg'on sayohati" asarida *o'zini yitirmoq* iborasi qo'llangan bo'lib, mazkur ibora "kuchli hissiy holat ta'sirida sarosimaga tushmoq, o'zini boshqara olmay qolmoq" ma'nosini anglatadi. Uning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi muqobili *o'zini yo'qotmoq* frazemasidir. Ibora tarkibidagi "yitirmoq" leksemasi qadimgi turkiy manbalarda "Jitür" – shaklida "yo'qotmoq"¹¹⁷ ma'nosida qo'llangan va bugungi kunda faol iste'moldan chiqqan.

Shunga ko'ra, *o'zini yitirmoq* arxaiklashgan frazema bo'lib, *o'zini yo'qotmoq* frazeologik birligi bilan tarixiy variantdoshlik munosabatini hosil qiladi. Bunda frazemaning umumiy semantikasi saqlangan, uning tarkibidagi eskirgan "yitirmoq" komponenti esa hozirgi o'zbek adabiy tilida "yo'qotmoq" leksemasi bilan almashgan. Mazkur holatni faqat fonetik qayta shakllanish sifatida emas, balki frazema tarkibidagi arxaik leksik komponentning zamonaviy muqobili bilan almashinuvi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Arxaiklashgan iboralar tarkibidagi eskirgan leksik va grammatik unsurlar o'z semantik qiymatini butunlay yo'qotgan emas. Aksincha, ular muayyan tarixiy davrga xos diniy, kitobiy, maishiy va badiiy koloritni saqlagan holda, matnning tarixiy-uslubiy xususiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Mazkur birliklarning ayrimlari zamonaviy o'zbek tilida boshqa leksik yoki frazeologik muqobillar bilan ifodalansa, ba'zilar faqat badiiy, diniy yoxud tarixiy uslub doirasida qo'llanishda davom etmoqda.

Nazif-u toza jinon muza jahon yanglig',

Ko'ngulni sayqal etar, jong'a bir farog'atdur [Is'hoqxon Ibrat, 54] misralarida *ko'ngulni sayqal etmoq* iborasi qo'llangan. Ushbu frazema til tarixining badiiy va semantik qatlamlarini aks ettiruvchi arxaiklashgan poetik birliklardan biridir.

Ibora tarkibidagi "sayqal" so'zi arabcha kelib chiqishga ega bo'lib, "jilolash, silliqlash, pardo berish"¹¹⁸ ma'nolarini anglatadi. Shunga ko'ra, *ko'ngulni sayqal etmoq* frazeologik birligi ko'chma ma'noda "ko'ngilni g'am-tashvishlardan tozalamoq, ruhiy jihatdan tiniqlashtirmoq va xotirjam holatga keltirmoq" mazmunini ifodalaydi. Mazkur frazemaning arxaiklashuvi "sayqal" leksemasining butunlay iste'moldan chiqishi bilan emas, balki uning mavhum-ruhiy tushunchaga nisbatan metaforik qo'llanishining eskirishi bilan izohlanadi. Hozirgi o'zbek tilida "sayqal bermoq" yoki "sayqallamoq" shakllari asosan metall, yog'och va boshqa moddiy narsalarga nisbatan ishlatiladi. Biroq *ko'ngulni sayqal etmoq* shaklidagi poetik-metaforik qo'llanish zamonaviy nutqda deyarli uchramaydi. Uning bugungi tilimizdagi ma'noviy muqobillari sifatida *ko'nglini tozalamoq*, *ruhiga taskin bermoq*, *ko'nglini ravshan qilmoq* kabi iboralarni keltirish mumkin.

Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tili frazeologik lug'ati"da *bad olmoq / bad emoq* iborasi "shubhalanmoq, shubha qilmoq, hadiksiramoq" ma'nolarida izohlangan [O'TFL, 56]. Mazkur frazema hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llanishdan chiqqan va eskirgan iboralar sirasiga kiradi. Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida ushbu frazeologik birlik quyidagicha qo'llangan: *Chamasi, Sultonali ablahlik qilib, Anvarni bad oldirib qo'ygan va tong vaqti, ular uyquda ekan chog'ida g'oyib bo'lib, yana shubhani orttirgan bo'lsa kerak* [A.Qodiriy. Mehrobdan chayon]. Mazkur parchadagi *bad oldirmoq*

¹¹⁶ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 4-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – 2022. – B. 351.

¹¹⁷ Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 264.

¹¹⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati. 6 jildli. 4-jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 424.

shaklining hozirgi o‘zbek tilidagi muqobillari sifatida *shubha uyg‘otmoq*, *hadik tug‘dirmoq*, *gumonga solmoq* kabi iboralarni keltirish mumkin. *Bad olmoq* / *bad emoq* frazemasi insonning ichki ruhiy holati, gumon va ishonchsizlik hissini ifodalovchi eskirgan birlik sanaladi. Bunday frazemalar tarixiy matnlardagi shaxslararo munosabatlar, ma’naviy qarashlar va ruhiy kechinmalarni o‘rganishda muhim lingvistik manba hisoblanadi.

XULOSA

Jadid davri yozma manbalarida uchraydigan arxaiklashgan frazeologik birliklar o‘zbek tilining tarixiy frazeologik qatlamini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ular tarkibida saqlanib qolgan eskirgan leksik va grammatik unsurlar muayyan davrning kitobiy-poetik uslubini, badiiy tafakkurini hamda ijtimoiy-ruhiy holatini aks ettiradi. Frazeologik birliklarda arxaiklashuv turlicha yuz beradi: ayrim hollarda frazema butunlay faol iste’moldan chiqadi, ayrim birliklarda faqat alohida bir tarkibiy qism zamonaviy muqobili bilan almashadi, boshqa hollarda esa poetik-metaforik qo‘llanishning o‘zi nafaollashadi. “O‘zini yitirmoq” – “o‘zini yo‘qotmoq” singari birliklarda frazeologik ma’no saqlangan holda leksik tarkibiy qismning yangilanishi tarixiy variantdoshlikni yuzaga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Avg‘on sayohati / abdulla Avloniy. – Toshkent: Yoshlar, 2025. – 96 b.
- [2] Qodiriy A. Mehrobdan chayon [Matn]: roman. – Toshkent: “Turon zamin” nashriyoti, M.CH.J., 2023. – 304 b.
- [3] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 6 jildli. 4-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 424.
- [4] Farmonova U. “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan frazemalar tadqiqi: filol. fan. b. fals. dok-ri (PhD) ... diss.–Farg‘ona, 2025. – B. 41.
- [5] Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 264.

MUNDARIJA

1	Lingvopromptologiya: inson va sun'iy semantik muloqotining semantik-kognitiv modeli Mengliyev B.R.	5
2	Sun'iy intellekt yordamida o'zbekchadan turkchaga badiiy matn tarjimasi bo'yicha bir tadqiqot Hüseyin Baydemir	10
3	Орус тилинин окутуунун жаны ыкмалары Жана анын жолдору Дусалиева Г.ИИ.	14
4	Sun'iy intellekt va o'zbek tilining raqamli rivoji: muammolar va istiqbollar Raxmatullayeva Sh.Z.	19
5	Onomastikaning dolzarb muammolari Jabborov X.J.	24
6	Turkiy onomastikada "ota" komponentining o'rganilishi Islomov I. X.	27
7	Özbek ve türk dillerinde bitki adlarinin leksik-semantik gruplari Yuldosheva N.E, Karkınlı R, Sattorova Sh.B.	30
8	Globalashuv jarayonida milliy o'zlikni anglashning badiiy-estetik va falsafiy asoslari Xalilova D.J.	36
9	Tilshunoslikda lisoniy qadriyat tushunchasi talqini Lutfillayeva D.E.	39
10	Двуязычные словари на уроках русского языка в кыргызской школе Дусалиева Г. ИИ.	44
11	Некоторые значения терминов родства и их выражение в кыргызском и русском языках Эржигитова ИИ.Ж.	49
12	O'zbek tili punktuatsiyasining lingvistik asoslari va uni avtomatik tiklash modellari Toirova G.I.	53
13	Alisher Navoiy ijodining jahonshumul ahamiyati Shirinova R. X., Xudayberdiyeva N.Sh.	56
14	Madaniyatlararo muloqot va o'zbek tili taraqqiyoti Narxodjayeva X.Sh.	60
15	Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlari: neyrolingvistik 727aradigm va uning ilmiy istiqbollari Baxronova D. K.	62
16	Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolari Daniyeva M.D	67
17	Роль технологий в филологии и инновации в системе образования Исраилова Г.М., Мамаджановна С.И.	70
18	Raqamli muhitda o'zbek tilining me'yorlari: imlo va uslubiy muammolar Muminova N. A.	73
19	Педагогик масъулиятни шакллантириш – касбий компетенцияларни ривожлантиришнинг интеграл компоненти Абдуллаева Н. Ж.	77
20	Эволюция графических систем в узбекистане: от классического арабского письма к современной латинице Алимсаидова С. А., Матфазылова Н. М	80
21	Sodda gap qoliplari voqelanishida nolisoniy omillarning ustuvorlashuvi Yuldosheva N.E., Hüseyin Baydemir	83

22	Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida metaforalarning lingvopoetik xususiyatlari Xabibjonov I.T.	86
23	O‘zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy-lingvokulturologik tahlili Xabibjonov I.T., Tadzhiyev H.	89
24	Iqbol Mirzoning “Bonu” romanida ayol ruhiyati va suitsidal xavf omillarining badiiy talqini Shukurova S.O.	92
25	Matematik maqollarning folklordagi o‘rni va pedagogik ahamiyati O‘rayeva D. S.	94
26	Alisher Navoiy nasriy-biografik asarlarida fano va baqo talqini Kaxharova Sh.A.	99
27	Социолингвистический аспект в структуре языкового образования Алимсаидова С. А.	101
28	O‘zbek tili ta’limida elektron lug‘atlardan foydalanishning imkoniyatlari Narxodjayeva X.Sh.	105
29	Alisher Navoiy ijodi fors va afg‘on olimlar tadqiqida Shirinova R. X., Xudoyberdiyeva N.Sh.	109
30	Alisher Navoiy biografiyasini talqin etishda poyon ravshanovning tarixiy-genealogik yondashuvi Jabborov N.A., Rajabaliyeva M.A.	113
31	O‘lmas Umarbekov asarlarida shevaga xos so‘zlar ishlatilishi va ma’nosi (“Odam bo‘lish qiyin” asari tahlilida) Hamroyeva N. N., Hamdamova D.Sh.	116
32	“Nusratnoma” asaridagi harbiy istilohlar Gafurova S.U.	118
33	Smart-sl методика развития компетентности самостоятельного обучения будущих учителей в цифровой образовательной среде Шабдуллаева Л.О.	122
34	Халима Худойбердиеванинг «бегим, сизни худойим...» шеърида «совук сулув» тимсоли Эрмухамедов А. Н.	125
35	Ўзбек тили синтактик қурилишида тобе алоқанинг моддийлашув жараёни ҳақида Эшмуродов Э. Т. Эшмуродова Д. А.	127
36	Sinonim birliklarning semantik assimetriyasi va uni freym tahlili orqali o‘rganish Hasanov A.A.	132
37	Yusuf Xos Hojib va komil inson tushunchasi S. Boltabayev	136
38	Lingvistik darajalanish: nazariy va metodologik yondashuvlar Eshboyev Q.B.	142
39	Abdulla Qodiriyning so‘z qo‘llash mahorati: sinonimik qatorlarda ma’no darajalanishi va funksional-stilistik tahlil Bazarova D.B. Ismoilova S.F.	146
40	Akademik nasrda muallif pozitsiyasining ifodalanishi Xudaynazarov I.I.	151
41	So‘zlarning leksikografik talqinida semonim lug‘atlarning o‘rni Sulaymonov B.N.	155
42	Yasama so‘z hosil bo‘lishida reduplikatsiya usuli Turayeva I.Sh.	159

43	Dialektal frazemalarda ko‘pma’ nolilikning yuzaga kelish omillari Islomova Sh.X.	163
44	O‘zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasining korpus-pragmatik modeli Umurova F.P.	166
45	O‘zbek siyosiy diskursida dialogiklik va monologiklikning pragmatik xususiyatlari Ismatova Sh.A.	171
46	Adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlarni tanlash va ulardan foydalanish modeli Oramova N.J.	176
47	Zamonaviy o‘quv lug‘atchiligi istiqbollari Tilovova G.R.	179
48	Bo‘lajak shifokorlar tarbiyasida innovatsion yondashuvlar Ahmedova N.D.	185
49	Raqamli ta’lim muhitida talabalarining individual ta’lim trayektoriyalarini loyihalashning konseptual asoslari Shabdullayeva L.O.	189
50	Ikki tilli va ko‘p tilli lug‘atlarda xalqning milliy xususiyatlarining shakllanishi Ergasheva G.X.	193
51	Abdulla Oripovning istiqbol davrida yaratgan to‘rtliklarida millat va yurt dardi Abdulloyev O.N.	197
52	Sinonim birliklarning semantik assimetriyasi va uni freym tahlili orqali o‘rganish Rahmonova A.A.	200
53	Ўзбек ва тожик адабий алоқалари саҳифаларидан (шароф рашидов ва мирзо турсунзода ижоди мисолида) Файзуллоев Б. Б. Суюнов М. Р	203
54	Adabiyot darslarida o‘quvchilarni raqamli texnologiyalar bilan ishlashga o‘rgatish Abdurahmonova B.	208
55	O‘zbek tilidagi zamonaviy neologizmlarning lingvokulturologik xususiyatlari Xabibjonov I.T., Rahmonqulov A.U.	212
56	Navoiyning mav’iza g‘azalnavislik mahorati (Hofizga tatabbu’lari misolida) Suyunov M.R.	214
57	O‘zbekcha-inglizcha kollokatsion lug‘at maqolasida muqobil tanlash va dalilni kodlash tamoyillari Xamdamiyov X.A.	217
58	Affikslarning leksik va grammatik ma’no hosil qilishdagi roli Habibullayeva S.A. Xolmatova S.H.	220
59	Davlat tilida ish yuritish: qonuniy asoslar va amaliy muammolar Marqayev K.Sh.	223
60	“Devonu lug‘otit turk” asaridagi poetik materiallarning filologik tahlili masalasiga doir Berdiyev X.X.	225
61	Oliy ta’lim darsliklarining orfoepiyaga doir o‘quv materiallari yuzasidan tahlil Dustmurodov G‘.X.	228
62	Paralingvistik va ekstralingvistik vositalar o‘rtasidagi munosabat	232

	Hamroyeva N.N. Sattorova L.N.	
63	Dunyo tilshunosligida mualiflik leksikografiyasining paydo bo'lishi Maxmudova F.	235
64	Talabalarning anglash va tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning nazariy asoslari sidiqova Sidiqova D.Sh.	236
65	Neyrolingvistik yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish Tog'ayeva U.Sh.	240
66	Okkazionalizmlarning poetik matnda funksional roli Ibragimov X. H.	244
67	O'zbek tilshunosligida ekologik terminologiyaning o'rganilish tarixi Xurramova D.M.	250
68	Oliy ta'lim o'qituvchilarning akademik halollik kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish Mamatkulova N.B.	255
69	Методика развития мотивационно-коммуникативных навыков у будущих врачей в процессе профессиональной подготовки Ходжикулова О.А.	258
70	Isajon Sultonning "Yog'och kavush" hikoyasidagi metaforalarning lingvopoetik talqini Hasanova D.O., Shermatova Y.	262
71	Joy nomlarining paydo bo'lishi to'g'risida mulohazalar Tursunov J. N.	264
72	К некоторым психологическим предпосылкам улучшения качества обучения в вузах кыргызстана Брудный А., Адинаев Ш. А.	267
73	Ta'lim jarayonida paremiologik birliklardan foydalanishning lingvodidaktik va lingvokulturologik jihatlar Islomova Sh.X., Azimova L.O.	269
74	Yangi o'zlashmalarni milliyalashtirishda o'zbek tili faol leksikasining o'rni Xamrayev F.Yu.	272
75	Ароль и значение развития исследовательских навыков в наше время Мингбоева О.А., Махмадшоева Т.М.	275
76	Психологическая адаптация иностранных студентов медицинского вуза: многомерная модель и система ранней поддержки Муйдинхонов Б.	279
77	O'zbek tili arxaik qurilish terminlari tasnifi Sag'dullayev M.I.	282
78	"Devonu lug'otit turk"dagi davomli holat fe'llari Eshboyeva Sh.B.	285
79	Raqamli diskursda inson va sun'iy intellekt muloqotining pragmatik xususiyatlari Ismatova Sh.A. Qosimova S.B.	288
80	O'zbek tilidagi xulq-atvor fe'llarining semantik va leksikografik xususiyatlari: kontekstual va pragmatik yondashuv Ochilova S.N.	292
81	Zamonaviy reklama diskursida til va kommunikatsiya Sobirova Sh.F.	296
82	Alisher Navoiy g'azaliyotida subyekt va obyekt munosabatlari: irfoniy timsollarning semantic dekonstruksiyasi Rajabaliyeva M.A.	298

83	O‘zbek allalaridagi onomastik birliklarni raqamli korpus asosida tahlil qilish Jabbarova S.X.	302
84	Adabiy ta’limda gender yondashuv: metodik muammoning qo‘yilishi va milliy adabiy an’ana konteksti Jumaqulova N.S.	304
85	Derivatsion birliklarda adabiy me’orning ifodalanishi Yuldosheva G.X.	307
86	“Firdavs ul-iqbol”da fard janrining poetik tabiati Botirova A.Z	310
87	O‘zbek adabiyotida qo‘rquv konseptining badiiy talqini Eshimova Z.Sh.	314
88	Akademik yozuv: ilmiy tafakkur va yozma nutq uyg‘unligi Karimova S.N.	319
89	Iqbol Mirzo she’riyatida lirik qahramon obrazining poetik tabiati Yuldashev J	322
90	Ollanazar Olchinbek dostonida qo‘llanilgan lingvokulturemalar tadqiqi Safarova F.H.	329
91	Badiiy matnda milliy qadriyatlarning lingvokulturologik ifodasi va talqin xususiyatlari Doniyeva X.O‘	334
92	Ingliz va o‘zbek tillaridagi katta til modellarining (llm) leksik-semantik va kontekstual tarjima imkoniyatlari hamda ularni optimallashtirishning lingvistik tamoyillari Xushboqova N.I.	337
93	Milliy qadriyatlar asosida ona tili ta’limini tashkil etishning metodik modeli Choriyeva N.M.	341
94	Smart-sl методика развития компетентности самостоятельного обучения будущих учителей в цифровой образовательной среде Шабдуллаева Л.О.	344
95	Rauf Parfi she’riyatida tarixiy xotiraning ranglar orqali ifodalanishi Murodillayev N.A.	348
96	Цифровые Образовательные Технологии В Обучении Русскому Языку: Методические Возможности И Педагогические Условия Применения Мейликов Ш. Ш.	351
97	Bo‘lajak o‘qituvchilarda integrativ-kompetensiyaviy yondashuv asosida kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish metodikasi Obidova I.O.	354
98	Bo‘lajak shifokorlarda motivatsion-muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishning instituti-psixologik asoslari Xojikulova O.A.	358
99	Innovatsion ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish Madmarova G.Q.	362
100	Sirojiddin Sayyid she’riyati lingvopoetik xususiyatlari tadqiqi: dolzarbligi, ahamiyati va ilmiy muammolari Narbutayev X.E.	365
101	Prom va promtir texnologiyalaridan ta’lim jarayonida to‘g‘ri foydalanish Xushboqova N.I.	369
102	Tuproqshunoslik terminlarining lingvomadaniy xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar Hamidova M.H.	372
103	Age-specific differences in project selection	375

	Israilova G.M.	
104	Sun'iy intellekt va o'zbek tili: imkoniyatlar va muammolar Jabbarova S.X., Jo'raxonova F.H.	380
105	Raqamli kommunikatsiya sharoitida o'zbek tilining leksik-semantik yangilanishi Jabbarova S.X. Sherboyeva N.N.	384
106	Ta'lim muassasalarida kiberxavfsizlikni ta'minlashning zamonaviy usullari Yangiboyev N. Q. Ismatov S.M.	388
107	Gender tengligi konsepsiyasini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish Xamidjonova S.	392
108	Tibbiyot talabalarida o'quv motivatsiyasi va demotivatsion omillarning kurslar kesimidagi dinamikasi Muydinxonov B.	395
109	Psychological capital as a linking resource between academic motivation, adaptation, and well-being in medical students Muydinxonov B.	399
110	Sidni Sheldonning "Orziqib kutaman ertani" asarini lingvomadaniy yondashuv asosda o'rganish zarurati va ahamiyati Azimov. K.A.	403
111	"Binafsha shu'las" asarida qahramon ruhiyatining badiiy ifodasi Turaxanov R.	408
112	Yuridik fanlarni ingliz tilida o'qitish orqali talabalarning kasbiy kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish Ismatova J.M.	412
113	Kulolchilik leksikasi va tillarning o'zaro aloqasi Sariyev Sh.N.	416
114	Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida instituti muloqot madaniyatini rivojlantirish Saydanova D.S.	419
115	Badiiy matnda rahbar nutqining pragmatik strategiya va taktikalarini ifodalash Abdiyeva M.B.	423
116	Mirzo Bedil ijodida ma'naviy qadriyatlarning badiiy-falsafiy talqini Tavmuradov J.E.	426
117	Erkin Vohidov va Sergey Yesenin she'riyatida vatan obrazi va milliy o'zlikning qiyosiy talqini Ernazarova M.N.	430
118	Miriy Kattaqo'rg'oniy epik she'riyati va uning o'rganilishi O'ralova N.I.	433
119	O'zbek tilshunosligida morfologik paradigmalar shakllanishi Mamatkulova N.M.	437
120	L.tolstoy va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi: an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari Raxmatullayeva K.N.	440
121	Fransuz va o'zbek tillarida vestimentar leksikaning lingvomadaniy xususiyatlari Maraimova M.Sh.	445
122	Oav diskursida frazeologik birliklarning solidarizatsiya funksiyasi: nemis va o'zbek tillari misolida Matxolikova N.	449

123	Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” va Teodor Dreyzerning “Baxtiqaro Kerri” romanlarida soʻz birikmalarining semantik guruhlar va badiiy funksiyasi Pardayeva M. Gʻ.	453
124	Nikoh va alplik sinovlarining dostonlardagi talqini Nomazova S.B.	457
125	Virtual taʼlimning shakllanishi va kommunikativ xususiyatlari Karimova S.N.	462
126	Masnaviyi maʼnaviy hikoyatlarida podshoh obrazi va uning ramziy talqini Boboqulova G.K.	468
127	Oliy pedagogik taʼlimda xalq ogʻzaki ijodi namunalarini oʻqitishning kreativ-didaktik xususiyatlari Rahmonova Z.Ya.	470
128	Undov belgisining anʼanaviy yozma matnlar va virtual matnlarda kommunikativ-pragmatik maqsadlarda qoʻllanilishi Gʻafurova N.S.	473
129	Milliy mentalitet va madaniy kodlarning transport terminlarida aks etishi Ergasheva B.	477
130	Tuproqshunoslik terminologiyasida soʻz yasalihi usullari tasnifi masalasi Hamidova M.H.	479
131	Oʻzbek tilining izohli lugʻat va sohaviy lugʻatlarga tavsiya etiladigan tibbiy terminlar semantizatsiyasi uchun illyustrativ misollar Buronova X.T.	482
132	Samarqand viloyati oʻgʻuzlari shevalarida maʼnodosh soʻzlar tahlili Raxmonov S.	486
133	Germaniyada sentimental adabiyot ulkan adabiy-estetik hodisa sifatida Niyazova M	491
134	Badiiy matnda laqablarning pragmatik xususiyatlari Mirzaaxmatov M.R.	494
135	Oʻzbek tilidagi eponimlarni korpus asosida avtomatik aniqlash Xayrulloeva G.F., Ahmadova S.A.	496
136	Alisher Navoiy asarlarida demonologik va angelologik obrazlarning talqini Kuchiboyev M.A.	502
137	Ona tili va oʻqish darslarida oʻquvchilar tasavvurini shakllantirish Negmatova Z.Sh.	505
138	Tarz maʼnosining sintaktik ifoda vositalari Joʻrayeva M.N.	509
139	Tilshunoslikda soʻz yasalihi birliklarining oʻrni va affikslarning leksik xususiyatlari Nekboyeva R.Z.	512
140	Frazeologik birliklarning til va madaniyat bilan bogʻliq tabiati boʻyicha ilmiy qarashlar Safarova Z.Q.	516
141	XX asr oxiri britaniya adabiyotida postkolonial madaniyat va emigratsiya masalalarining badiiy talqini Yunusova D.M.	521
142	Choʻlpon ijodining ilmiy talqinlari: milliy ruh, ozodlik gʻoyasi va poetik izlanishlar Jumaqulova N.S. Boʻronova A.Ya.	526
143	Milliy qadriyatlar asosida ona tili taʼlimini tashkil etishning metodik modeli Choriyeva N.M.	529

144	Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida divergent tafakkurni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish Xo'jamberdiyeva S.K.	532
145	An'anaviy o'zbek badiiy-motivatsion diskursi va ijtimoiy tarmoqlar davri zamonaviy motivatsion diskursning qiyosiy lingvopragmatik tahlili Xasanova Y.M.	535
146	Mahbub ul-qulub" asaridagi metaforalarning milliy-madaniy xususiyatlari Mirzayeva K.	538
147	Thomas Hardy va Zulfiya Qurolboy qizi asarlarida ayolning fojeaviy taqdiri: qiyosiy-poetik talqin Hamzayeva Z.M.	543
148	The role of derivatives in linguistics and the lexical characteristics of affixes Nekboyeva Z.R.	546
149	O'zbekistonda til siyosati va davlat tilining ijtimoiy funksiyalari: zamonaviy tendensiyalar tahlili Qurbonova M.B.	548
150	Paremiologik graduonimik qatorlarda variantlilik va sinonimik munosabatlarning lingvistik tahlili Sharipova Sh.Y.	554
151	"Ekologik qr-sarguzasht": adabiyot darslarida raqamli texnologiyalar asosida o'quvchilarning ekologik kompetensiyasini rivojlantirishB Baxtiyorova M.M.	558
152	Etnopedagogik yondashuv asosida didaktik jarayonni tashkil etishning pedagogik-psixologik shartlari Negmatova Z.Sh.	560
153	O'zbek so'zlashuv nutqida pleonastik birliklarning funksional-pragmatik xususiyatlari Tursunov A.Sh.	565
154	O'zbek adabiyotshunosligida fenomenologik metodning nazariy tamoyillari Tilovova M.Y.	571
155	Lingvistik gegemoniya - tilning tabiiy tanlanishi: ingliz tilining globallashuvi hind-yevropa tillari evolyutsiyasi kontekstida Axmedova M.Sh.	573
156	O'tkir Hoshimovning "Daftar hoshiyasidagi bitiklar" asarida assotsiativ birliklarning xususiyatlari Odilova Z.N.	578
157	Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik nutq va muloqot madaniyatini rivojlantirish: zamonaviy pedagogik yondashuvlar va didaktik imkoniyatlar Ibragimova Z.N.	580
158	Podkast diskursining lingvistik xususiyatlari Normurodova Sh.Sh.	585
159	Образы природы и их роль в раскрытии характера героя в рассказах а. п. чехова Юнусова H.X.	589
160	Dehqonqul in Tog'ay Murod's "Otamdan qolgan dalalar:" internalised subordination and the problem of self-awareness Maxmanazarova F.I.	593
161	Turkiya tilshunosligida metateza hodisasining o'rganilishi Azizov Y.K.	598
162	Ona tili darslarida testlarning zamonaviy turlari va ularning samaradorligi Tilakmurodova Sh.B.	603

163	Ingliz va o‘zbek tillarida “Sahiylik” semaleksemalarining lingvokulturologik talqini Mamashoyev U.U.	607
164	O‘zbek tilining hududiy shevalarida paremiologik birliklar (Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani hududi misolida) To‘raqulova M.N.	610
165	Mahmud Qoshg‘ariy — turkiy xalqlar xalq og‘zaki ijodiyotining yig‘uvchisi va ilk tadqiqotchisi Ergashev X.E.	612
166	Iqtisodiyot faniga oid terminlar: inglizcha-o‘zbekcha ilmiy tahlil Bozorova Sh	617
167	Mehmondo‘stlik konseptining ingliz va o‘zbek xalqlari dunyoqarashidagi lisoniy manzarasi Sharipova N.X.	619
168	Adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyati Akabirova M.B.	623
169	“Galatepaga qaytish” qissasining poetik xususiyatlari Qarshiyev B.A.	628
170	Neologisms in the uzbek language in the context of social and technological change Buronova R.A.	632
171	O‘zbek lug‘atshunosligida axborot texnologiyalari: elektron lug‘atlar, korpus va sun’iy intellektning qo‘llanilishi Xolmurodova M.Sh., Xolmurodova S.Sh. Lo‘qmonova L.M.	635
172	O‘zbek tilshunosligida morfologik paradigmalar shakllanishi Mamatkulova N.M.	639
173	Alisher Navoiy ijodida ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalarining yoritilishi Ibragimova M.B.	642
174	Saida Zununova ijodida antonimlar va sinonimlarning qo‘llanilishi Maxmasharifova Sh.B.	645
175	Badiiy adabiyotda omonimlarning qo‘llanilishi Maxmarejabova D.B	648
176	Intensiyaning xalqaro munosabatlar diskursidagi lingvistik-pragmatik xususiyatlari Najmeddinov A.R. Erkinov M.Sh., Akbarov A.X.	650
177	O‘zbek tilida vaqt konseptining milliy-madaniy xususiyatlari Urolova Z.A.	656
178	Ijtimoiy tarmoqlarning o‘zbek adabiy tiliga ta’siri Ismoilova S.F.	659
179	Uy va ko‘cha nutqi o‘rtasidagi tafovut Maxmasharifova Sh.B.	662
180	“Boburnoma” asarida geografik obyektlar va mevalar tasvirining lingvokulturologik hamda kognitiv tadqiqi Ibodullayeva Sh.K.	666
181	O‘zbek frazeologik lug‘atlarida sinonimik qatorlarni shakllantirish muammolari Norqo‘chqorova S.Y.	668
182	O‘zbek xalq allalarining gender aspektlari: mazmun va ifoda tahlili Husanova Sh.E.	672
183	Alisher Navoiyning “Mezon Ul-Avzon” asari bo‘yicha qilingan tadqiqotlar Abdullayeva A.A.	675

184	Tohir Malik asarlarida argotizmlar (“Shaytanat” asari asosida) Abdullayeva A.A.	677
185	Ona tili darslarid liderlik sifatlarining ahamiyati Ziyodullayeva S.	684
186	O‘quvchilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik ahamiyati Ziyodullayeva S.	687
187	Nodim Namangoniy merosining manbaviy qatlamlari va ilmiy tanqidiy matn muammosi Qurbonova S.G.	691
188	Oddiy hayotdagi urush: o‘tkir hoshimovning “ikki eshik orasi” romanida urushning kundalik turmushdagi izlari Sherkulov S.K.	693
189	Yuqori darajadagi (C1–C2) til kompetensiyalarini shakllantirishda o‘qituvchining maxsus lingvodidaktik kompetensiyasi Tojiyeva X.X.	699
190	O‘zbek tilida paronimlarning shakllanishi va lingvistik xususiyatlari Negmatova M.D.	701
191	Особенности репрезентации концепта «сердце» в художественных текстах Юлдашев Баходир Бекмуратович	705
192	Поэтика и художественно-психологический анализ образа правителя в исторической эпопее мухаммада али «амир темур великий» Гофурова Ж. Б.	708
193	Современная фонетика и методика её преподавания студентам в иноязычной аудитории Джаббаров Э.С.	712
194	Innovatsion ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish Madmarova G.Q.	716
195	Ona obrazini yaratishda til birliklarining lingvopoetik imkoniyatlari Majidova U.B.	719
196	Jadid davri yozma manbalarida arxaiklashgan iboralarning semantik xususiyatlari Farmonova U.M.	723

Ilmiy-nashr

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

Mavzusidagi

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO'PLAMI

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Muharrir: B. Musayev

Texnik muharrir: I. Tog'ayev

Musahhih: F. Akramova

Kompyuterda sahifalovchi: K. Qudratova

Tasdiqnoma. 210934, 23.01.2024.

Terishga berildi: 11.08.2026 y.

Bosishga ruxsat etildi: 03.10.2026 y.

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi: 60x84 1/16.

“Cambria” gar. Ofset bosma.

Hisob nashriyot t.: 47,75. Shartli b. t.: 47,66.

Adadi: 20 nusxa. Buyurtma №413

«Ilm-Fan-Ma'naviyat» nashriyotida tayyorlandi.

Qarshi sh, Bunyodkor MFY Mustaqillik ko'chasi 10/28-30-uy

“Photo Express” I. Ch. korxonasida chop etildi.

Qarshi sh, Mustaqillik ko'chasi 22-uy

Telefon 91-466-80-32.

ISBN 978-9910-321-13-9

